DİJİTAL KÜTÜPHANE KANALI

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

https://rantey.org

Yedek ve Duyuru Kanallarımız
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

• Telegram: https://t.me/birkitapbir

• WhatsApp Kanalımız : https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4IvMoc0Y

DÜNDEN BUGÜNE İSTANBUL ANSİKLOPEDİSİ

Cilt 4

KÜLTÜR BAKANLIĞI VE TARİH VAKFI'NIN ORTAK YAYINIDIR

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

DÜNDEN BUGÜNE
İSTANBUL
ANSİKLOPEDİSİ

Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı'nın Ortak Yayınıdır.

TARİH VAKFI ADINA SAHİBİ
Prof. Dr. İlhan Tekeli

YAYIN KURULU
Prof. Dr. Semavi Eyice (Başkan)
Prof. Doğan Kırban (Başkan)
Nuri Akbayar, Çağatay Anadol
Ekrem Işın, Necdet Sakaoğlu
Orhan Silier, Özkan Taner
Prof. Dr. Zafer Toprak

YAYIN KOORDİNATÖRÜ
Çağatay Anadol

EDİTÖRLER
Nuri Akbayar, Ekrem Işın
Necdet Sakaoğlu, Oya Baydar
Doç. Dr. M. Baha Tanman, M. Sabri Koz
Dr. Bülent Aksoy, Prof. Dr. Afife Batur
Yalçın Yusufoğlu

YAYIN KOORDİNATÖRÜ YARDIMCISI
Ekrem Çakıroğlu

ARAŞTIRMA
Ayşe Hür

GÖRSEL MALZEME
Elif Erim, Ferda Erentürk
Laleper Aytek, Gül Gülbahar
Cengiz Kahraman

YAYIN SEKRETERİ
Canset Aksel

YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ
Sevil Emili İlemre

GRAFİK TASARIM
Haluk Tuncay

DÜZELTİ
Nur Arıkan, Nuray Tekin

BİLGİİŞLEM - DİZGİ - UYGULAMA
Gülderen Rençber, Saliha Bilginer
Filiz Bostancı, Nalan Cevizli
Esma Savaş

PLAN VE HARİTALAR
Prof. Doğan Kuban
Şebnem Kürşat, Zeynep Öncel
Cenk Sönmez

MALİ İŞLER KOORDİNATÖRÜ
Mustafa Yalçın Atalay

İDARİ MÜDÜR
Sayra Öz

TANITIM - REKLAM
Hülya Üstün, Nesrin Balkan

MUHASEBE - TİCARET - ABONE
Pervin Mutlu, Güngör Tekgümüş
Belgin Uçar, Asım Uçar, Fethi Yılmaz

OFİS HİZMETLERİ
Erol Uçar, Hüseyin Özcan
Satılmış Şener

HARİTA BİLGİSAYAR HİZMETLERİ
Ful Ajans

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

I S T A N B U L A N S İ K L O P E D İ S İ Y A Z A R L A R I

1 Mayıs 1994 tarihine kadar İstanbul Ansiklopedisi yazı ailesine katılanlar

Panayot Abacı, Aygül Ağır, Prof. Dr. Zeynep Ahunbay, Tanju Akad, Şebnem Akalın, Nuri Akbayar, Dr. M. Rıfat Akbulut, Gökhan Akçura, Fehmi Akgün, Doç. Dr. Günkut Akın, Doç. Dr. Nur Akın, Dr. Semiha Akpmar, Atilla Aksel, Dr. Bülent Aksoy, Hulki Aktunç, İrkin Aktüze, Fatma Akyürek, Prof. Filiz Ali, Mehmet Ö. Alkan, Prof. Dr. Ali Alparslan, İ. Birol Alpay, Dr. Üstün Alsaç, Haşmet Altınölçek, Yener Altuntaş, Prof. Dr. Metin And, Dr. Robert Anhegger, Çetin Anlağan, Prof. Dr. Ahmet Aran, Mümtaz Arıkan, Hakan Arlı, Prof. Dr. Güven Arsebük, Doç. Dr. Tülay Artan, Cem Atabeyoğlu, Dr. Meral Avcı, Dr. Sedat Avcı, Ruhi Ayangil, Pelin Aykut, Dr. Çiğdem Aysu, Tuna Baltacıoğlu, Rebii Baraz, Prof. Dr. Örcün Barışta, Vedat Başaran, Başar Başarır, Prof. Dr. Afife Batur, Enis Batur, Selçuk Batur, Oya Baydar, Nedret Bayraktar, Prof. Dr. Turhan Baytop, Cengiz Bektaş, Doç. Dr. Murat Belge, Doç. Dr. Oktay Belli, Doç. Dr. Albrecht Berger, Ercüment Berker, Prof. Dr. Eşher Berköz, Fikret Bertuğ, Incila Bertuğ, Can Binan, Çelen Birkan, Sula Bozis, Ali Esat Bozyiğit, Sevim Budak, Gülay Burgaz, Cengiz Can, Eray Canberk, Prof. Dr. Gönül Cantay, Yar. Doç. Dr. Oğuz Ceylan, Meltem Cingöz, Dr. Filiz Çağman, Raşit Çavaş, Prof. Dr. Kâzım Çeçen, Bünyamin Çelebi, Rezan Çelebi, Doç. Dr. Atilla Çetin, Fahrettin Çiloğlu, Engin Çizgen, Tülay Çobancaoğlu, A. Vefa Çobanoğlu, Prof. Dr. Mehmet Çubuk, Saadettin Davran, Doç. Dr. Jak Deleon, Prof. Dr. Yıldız Demiriz, Prof. Dr. Işın Demirkent, Belgin Demirsar, Celil Dinçer, Doç. Dr. Kriton Dinçmen, N. Esra Dişören, Ayhan Doğan, Yar. Doç. Dr. İsmail Doğan, Atilla Dorsay, Prof. Dr. Emre Dölen, Dr. Mustafa Duman, Seza Durudoğan, Melih Duygulu, Ergün Eğin, Dr. Müfid Ekdal, Oktay Ekinci, Güldeniz Ekmen, Doç. Dr. Edhem Eldem, Alev Eraslan, Bülent Erdem, Orhan Erdenen, Esra Güzel Erdoğan, Hülya Erdoğan, Kutluay Erdoğan, Nilüfer Ergin, Atay Eriş, Ayten Eriş, Özkan Eroğlu, Konur Ertop, Doç. Dr. Cengiz Eruzun, Jak Esim, Prof. Dr. Ufuk Esin, Burçak Evren, Prof. Dr. Semavi Eyice, Ferruh Gencer, Dr. Sinan Genim, Dr. M. Turgay Gökçen, Cavidan Göksoy, Uğur Göktaş, Nejat Gülen, Çelik Gülersoy, Nairn Güleryüz, Gülgün Gültekin, Nergis Günsenin, Mehmet Güntekin, Aykut Gürçağlar, Yar. Doç. Dr. Murat Güvenç, ilhan Hattatoğlu, Ahmet Hezarfen, Doğan Hızlan, Ayşe Hür, Ekrem Işın, Vartuhi S. Ibişoğlu, Prof. Dr. Ekmeleddin Ihsanoğlu, Selim İleri, Prof. Dr. Halil İnalcık, Tuğrul Inançer, Doç. Dr. Gül İrepoğlu, Yaman İrepoğlu, Emin Nedret İşli, H. Necdet İşli, Erhan îşözen, Arzu İyianlar, Nuri İyicil, Nihal Kadıoğlu, Doç. Dr. Cemal Kafadar, Yegân Kahya, Fahrünnisa (Ensari) Kara, Zafer Karaca, Enis Karakaya, Aynur Karataş, Haluk~ Kargı, Haluk Karlık, Hâlenur KâtipoğJu, İ. Gündağ Kayaoğlu, Arslan Kaynardağ, Prof. Dr. Haydar Kazgan, Prof. Dr. Ahmet Keskin, Füsun Kılıç, Zülal Kılıç, Havva Koç, Hülya Koç, Dr. Orhan Kologlu, Prof. Dr. Emre Kongar, M. Sabri Koz, Prof. Doğan Kuban, Ayşe Yetişkin Kubilay, Hasan Kuruyazıcı, Mehmet Zeki Kuşoğlu, Turgut Kut, Onat Kutlar, Banu Kutun, Silva Kuyumcuyan, Prof. Dr. Önder Küçükerman, Kuvvet Lordoğlu, Dr. Banu Mahir, Ahmet Menteş, Nikiforos Metaxas, Herkül Millas, Prof. Dr. Nuri Muğan, Ahmet Mülayim, Prof. Dr. Selçuk Mülayim, Emine Naza, Dr. Nevra Neciboğlu, Dr. Eckhard Neubauer, Tarkan Okçuoğlu, Prof. Dr. Uber Ortaylı, Slivyo Ovadya, Prof. Dr. Ayla Ödekan, Dr. Nazan Ölçer, Yusuf Ömürlü, Emine Önel, Prof. Dr. Ferhunde Özbay, Nilüfer Zeynep Özçörekçi, Doç. Dr. Mehmet Özdoğan, Prof. Dr. Metin Özek, Ahmet Özel, Zeynep Tülin Özgen, Prof. Dr. Nazmiye Özgüç, Burcu Özgüven, Mevlüt Özhan, Kaya Özsezgin, Fikret Özturna, Atilla Öztürk, Gönül Paçacı, Günay Paksoy, Doç. Dr. İskender Pala, Kevork Pamukciyan, Ali Pasiner, Alpay Pasinli, Yar. Doç. Dr. Sacit Pekak, Ersu Pekin, Faruk Pekin, Brigitte Pitarakis, Dr. Eugenia Popescu-Judetz, Dimitri Rayconovski, Prof. Dr. Günsel Renda, Mustafa Saka, A. Selçuk Sakaoğlu, Necdet Sakaoğlu, Prof. Dr. Saim Sakaoğlu, Fatih Salgar, Yıldız Salman, Mert Sandalcı, Turgut Saner, Alparslan Santur, Prof. Dr. Nil Sarı, Kenan Sayacı, Giovanni Scognamillo, Burhanettin Seri, Vağarşag Seropyan, Prof. Dr. Yıldız Sey, Dr. Tansu Oral-Seyhan, Lütfü Seymen, Ziya Nur Sezen, Prof. Dr. Haluk Sezgin, Prof. Dr. Frederick Shorter, Orhan Silier, Selim Somçağ, Mustafa Sönmez, Necmi Sönmez, Prof. Dr. Hande Süher, Hilmi Zafer Şahin, Yüksel Şahin, Mahmut Şakiroğlu, Süleyman Şenel, Prof. Dr. Celal Şengör, Ömer Faruk Şerifoğlu, İlhan Şimşek, Ayten Şan Şölen, Alin Talasoğlu, Nail Tan, Doç. Dr. M. Baha Tanman, Cinuçen Tanrıkorur, Dr. Gülsün Tanyeli, Dr. Uğur Tanyeli, Prof. Dr. Mete Tapan, Tülay Taşçıoğlu, Figen Taşkın, Prof. Dr. İlhan Tekeli, Doç. Dr. Şirin Tekeli, Selcan Teoman, Dr. Hülya Tezcan, Aksel Tibet, Prof. Dr. Taner Timur, Yavuz Tiryaki, Hale Tokay, Fikret Toksöz, Veysel Tolun, Prof. Dr. Zafer Toprak, Semra Toska, Doç. Dr. Mete Tuncay, Eser Tutel, Prof. Dr. Erol Tümertekin, Nalan Türkmen, Reşat Uca, Esin Ulu, Süha Umur, Cemal Ünlü, Rasim Ünlü, Prof. Dr. Suat Ürgenç, Ali Suat Ürgüplü, Behzat Üsdiken, Dr. Owen Wright, Asnu Bilban Yalçın, Prof. Dr. Faik Yaltırık, Zeynep Yasa Yaman, Necdet Yaşar, Doğan Yavaş, Prof. Dr. Alaeddin Yavaşça, Doç. Dr. Yıldırım Yavuz, Hasan Yelmen, Prof. Dr. Filiz Yenişehirlioğlu, Prof. Dr. Stefanos Yerasimos, Prof. Dr. Şerare Yetkin, Doç. Dr. Nuran Yıldırım, Prof. Dr. Ahmet Yıldıza, Hulusi Yücebıyık, Prof. Dr. Atilla Yücel, Erdem Yücel, Dr. İ. Aydın Yüksel, Dr. Thierry Zarcone, Vefa Zat

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

HASEKI

Bugün Millet ve Cerrahpaşa caddeleri arasında Fmdıkzade, Cerrahpaşa, Aksaray, Muratpaşa semtlerinin çevrelediği semt.

Haseki, günümüzde Millet ve Haseki caddelerinin kesiştiği noktadan başlayarak Kızıl Elma Caddesi'ne dayanan üçgen şeklindeki bir alana yayılır. Haseki Molla Gürani (şimdiki Fmdıkzade), Davut Paşa, Esekapı, Cerrahpaşa, Yusuf Paşa gibi semt ve mahalleler ile iç içe girmiş, bir kısmını kendi sınırlan içine almıştır. Eski mahalle sistemine göre semti Yusuf Paşa, Sülüktü, Taş Kasap, Molla Gürani, Davut Paşa, Hobyar, Kürkçübaşı mahalleleri çevrelemektedir. Bu sınırların kuzeyini oluşturan Sülüktü, Taşkasap, Molla Gürani ile Haseki arasından geçen Millet Caddesi bu semtleri kesin ve kaim bir çizgiyle birbirinden ayırmıştır. Haseki'nin gerçek sınırlarım oluşturan mahalleler Keyci Hatun (bugün Keçi Hatun), Nevbahar, Başçı Hacı Mahmud mahalleleridir. Bunlar İstanbul'un fethinden sonra oluşturulan Müslüman mahalleleridir. Yaptıran kişilerin isimleri ile anılan küçük mescitler etrafında oluşan bu mahallelerden Keyci Hatun ve Nevbahar isimlerini devam ettirmektedir. Semtin bugün kullanılan ismini alması 1538'de I. Süleyman'ın (Kanuni) hasekisi Hürrem Sultan tarafından Mimar Sinan'a bir külliye yaptırmasıyla başlar. Külliyenin inşasıyla Başçı Hacı Mahmud ismi semt olmaktan çıkmış sadece bu ismi yaşatan bir tekke Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar gelebilmiştir (bak. Başçı Mescidi, Tekkesi ve Çeşmesi). Bizans döneminden beri bu bölgedeki yer adları kadınlarla ilgilidir. Arkadios Forumu'nun(->) bu bölgede oluşu, Avrat Pazarı'nın yine burada bulunuşu ve nihayet II. Mehmed (Fatih) döneminde (1451-1481) Keyci Hatun isimli bir hanımın mescit yaptırması ve Haseki Külliyesi'nin inşası bu semte hep kadın isimlerinin verilmesine neden olmuştur. Semt yangın, imar faaliyetleri ve Haseki Hastanesi'nin genişlemesi sebebiyle orijinal dokusunu kaybetmiştir. 1918 Cibali-Fatih-Altımermer yangını semtin büyük bir kısmını yok etmiş, eski eserleri arsa haline dönüştürmüştür. Millet Caddesi'nin genişletilmesi sırasında da bazı eski eserler yok olmuş ve Arap Manav ve Hafız Galip sokakları geniş bir cadde haline getirilerek Dr. Adnan Adıvar Caddesi adını almıştır. Bugün bu caddenin ikiye ayırdığı Aksaray'a doğru olan kısma da Haseki denilmektedir. Bu bölge eski mahalle sistemine göre Aksaray semtinin mahallelerinden sayılan Yusuf Paşa'dır. Halen çocuk kütüphanesi olarak kullanılan sıbyan mektebinin bahçesinde gömülü bulunan Yusuf Paşa'nın bu binasının hemen altındaki otobüs durağı 1980'li yıllara kadar Yusuf Paşa adını taşıyordu. Durak isminin Aksaray'a çevrilmesi, mahallenin adının unutulup burasının da Haseki olarak anılmasına neden olmuştur. 1882'ye kadar külliyenin darüşşifası hastane olarak hizmet vermiş, fakat artan hasta sayısı yüzünden Morali Ali Bey'in taş konağı satın alınarak yeni hastane binası haline getirilmiştir. Haseki Hastanesi'nin çekirdeğini meydana getiren bu binadan sonra yeni yeni pavyonların ilavesiyle hastane geniş bir alana yayılmış ve semtin bazı sokaklarım içine almıştır. 1918 yangınından sonra semtin büyük bir kısmı uzunca bir zaman yangın yeri olarak kalmıştır. 1955-1960 arasındaki imar faaliyetleri sırasında Haseki semti sınırında bulunan Zıbın-ı Şerif Tekkesi, Selçuk Hatun Camii, Şirmerd Çavuş Camii ve Tevekkül Hamamı yıkılarak Millet Caddesi'ne dahil edilmişlerdir. Bu eserlerden sadece Selçuk Hatun Camii caddenin yan tarafına yeniden yaptırılmıştır.

Haseki'den bir görünüm. *Aras Neftçi*

Haseki semtinde eski eserlerin yoğun olduğu yer Haseki Caddesi'dir. Cerrahpaşa ile Millet caddeleri arasında, bunlara paralel olarak uzanan Haseki Caddesi, Dr. Adnan Adıvar Caddesi ile kesiştiği noktadan başlayarak Hekimoğlu Ali Paşa Caddesi ile birleşerek Kızıl Elma Caddesi'ne ulaşır. Bu anayol, semtin en büyük caddesi olup pek çok eski eser bu yol üzerinde karşılıklı sıralanmıştır. Haseki Caddesi'nin başından Kızıl Elma Caddesi'ne doğru ilerlendiği zaman Haseki Hastanesi'nin eski kapısı karşısında Keyci Hatun Camii bulunur. Bu caminin karşı köşesinde Nakşi Sokağı'nm başmda İbrahim Paşa ve Kasım Ağa sıbyan mektepleri yer alır. Bu eserlerden sonra Haseki Kadın Sokağı'nm Haseki Caddesi ile kesiştiği köşelerde Bayram Paşa Külliyesi'nin(->) yapılan sıralanmıştır. Bu eserleri geçince cadde biraz genişler ve ufak bir meydan oluşur. Burada meydan çeşmesi gibi duran bir çeşme vardır. Bu eser Başçı Mescidi ve Tekkesinden kalan tek eserdir. Yine bu meydana açılan Güzel Sebzeci Sokağı'nda semt halkı tarafından Haseki Bostan Hamamı'nda Fatih'i yıkadığına inanılan ve halen adaklar adanan Dellâk Baba Türbesi vardır. Küçük meydan geçilince semte bir başka isim verilmesine neden olan Avrat Pazan'mn dükkânları yer alır. Bu adm dükkânlarda kadın esirlerin satıldığından mı, yoksa satıcılarının kadın olduğundan mı geldiği tartışmalıdır. Kemerli olarak agora tarzındaki bu dükkânların günümüze ulaşabilenleri bir-iki tanedir. Haseki hakkında bir eser yazan Dr. Nimet Taşkıran bu dükkânların 4'ü önceden yıkılmış 17 tane olduğunu söyler (bak. avrat pazarları). Dükkânların bitiminde karşı sırada bugün yıkılmış olan Bıyıklı Hüsrev Camii ve Çeşmesi ve onun karşısında da Seyyid ya da Şeydi Baba Tekkesi vardır. Bu iki eserin arsaları üzerinde gecekondu mahiyetinde yapılar vardır. Biraz ileride ise Fatih Sultan Mehmed Vakfı'na dahil Bizans döneminden kalma olduğu sanılan Haseki Bostan Hamamı, onun karşısında Hekimoğlu Ali Paşa İlkokulu ve hemen yanında Uçuruk Tekkesi arsası ve mezarlığı bulunur. Haseki semtinin Molla Gürani'ye (şimdiki Fmdıkzade) doğru olan kesiminde Fatih yangını sebebiyle eski eser tespiti güçleşir. Bu sahada Şeyh Taha Efendi Tekkesi ve Nevbahar Camii arsaları yine gecekondu benzeri binalarla doludur.

Haseki semti, 1294/1878 mebusan seçimi için hazırlanan *MahallatEsamisi'nde* Keyci Hatun 48 hane, Başçı Hacı Mahmud 34 hane, Nevbahar 43 hane, Hacı Bayram Haftani 78 tane olmak üzere 203 evdir. 1301/1885'te 3. Daire-i Belediye'ye bağlı olan Haseki'de Nevbahar Mahallesi'nde 80 erkek, 92 kadın olmak üzere toplam 172 kişi oturmaktadır. Mahallede 43 hane, 2 dükkân, birer mektep, mescit, hamam, oda ve 2 bahçe vardır. Başçı Hacı Mahmud Mahallesi'nde de 174 erkek, 150 kadın olmak üzere 324 kişi ikamet etmektedir. Bu mahallede 38 hane, 10 dükkân, 4 oda, 1 mescit, 1 bahçe bulunmaktadır. Keyci Hatun Mahallesi'nde ise 185 erkek, **192** kadm, toplam 377 kişi yaşamakta ve bu mahallede de **62** hane, 5 dükkân, 1 mescit bulunmaktadır. 1960 nüfus sayımında ise Nevbahar Mahallesi'nde 2.86i kadm, 2.981 erkek olmak üzere 5.842 kişi, Keyci Hatun Mahallesi'nde ise **1**.186 kadm, 1.077 erkek, toplam 2.**263** kişi yaşamaktadır.

Haseki 19. yy'rn sonu ve 20. yy'ın başında pek çok tanınmış insanın yetiştiği ya da oturduğu bir semt olmuştur. Ünlü tuluat ustası Abdürrezzak Efendi(-<) Güzel Sebzeci Sokağı'nda, astronomi bilgini ve Pertevniyal Lisesi matematik öğretmeni takvimci Yusuf Ziya Gökçe Eski Araplar Sokağı'nda, Yıldız Sarayı Kütüphanesi hafız-ı kütübüKalkandelenli Sabri Bey Küçük Mühendis Sokağı'nda, Mustafa Nihad Özön

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Haseki Caddesinde yaşamışlardır. Hattat Ömer Faik Efendi ve oğlu Muhiddin Hattatoğlu'nun evi. Hattat Şevki Efendi'nin konağı yine Hasekidedir. Haseki Caddesi' nin başındaki Kazasker Ali Rıza Efendi' nin konağı 1925'te Türkiye Hilal-i Ahmer Cemiyeti (Kızılay) tarafından satın alınmış ve "Hastabakıcılık Mektebi" olarak kullanılmaya başlanmıştır. Sonraki yıllar Kızılay Ebe Hemşire Okulu adıyla eğitim faaliyetini sürdüren bu kurum, Kazasker Ali Rıza Efendi Konağı'nı günümüze kadar ulaştırmıştır.

Haseki semti tekkelerinde bazı şeyhler musiki ve tasavvuf kültürüne büyük katkıda bulunmuşlardır. Bayram Paşa ya da Paşmak-ı Şerif Tekkesi'nin son şeyhi ve Cerrah Paşa Camii imamı Şeyh Metımed Arif Efendi son devrin tanınmış din bilgini ve musiki üstatlarındandır. Ord. Prof. Şerefeddin Yaltkaya'nın babası olan bu şeyh, kendine özgü üslubu ile ünlenmiştir. Yine Şeyh Mehmed Arif Efendi'nin oğlu Taştekneler Dergâhı Şeyhi Hafız Kemal Efendi de uzun yıllar imamlıklarda bulunmuş ünlü bir musiki üstadıdır. Haseki Hamamı yanında Uçuruk Tekkesi Şeyhi Agâh Efendi ise sarık sarmada, tarikat gülleri ve vefk işlemedeki maharet ve güzelliği ile son devir İstanbul tekkelerinin en önemli şahsiyetlerinden biridir. Haseki semtinden yetişen büyük kişiler içerisinde apayrı bir yeri olan kültür adamı Ord. Prof. Ahmet Süheyl Ünver(->) doğup büyüdüğü bu semtten kazandıklarını yine bu semte vererek Haseki'ye has özelliklerin günümüze ulaşmasını sağlamıştır. Bugün Cerrahpaşa Hastanesi ile Haseki Hastanesi arasında sıkışan bu semtin yapı dokusu tamamen değişmiş, 1918 yangınından kurtulan bazı ahşap yapılar da beton yangınından nasiplerini almışlardır. Semtin Fındıkzade'ye doğru olan kısmı uzun zaman yangın yeri olarak kaldığından Cumhuriyet dönemindeki imar faaliyetleri sırasında cadde ve sokaklara birbirine paralel ve dik olarak düzgün bir şekil verilmeye çalışılmıştır.

Bibi. S. Ünver, ***400'üncü Yıldönümü Dolayısıyla Haseki Hastanesi Tarihçesi,*** İst, 1939; Osman Nuri Ergin, ***Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye Müdüriyeti,*** İst, 1327, s. 20-25; ***1960 Senesi Yapılan Genel Nüfus Sayımı Neticeleri,*** İst., 1961, s. 6-7; N. Taşkıran, ***Hasekinin Kitabı,*** İst., 1972; Ayverdi, ***Mahalleler,*** 31; Müller-Wiener, ***Bildlexikon,*** 419-422; Eyice, ***İstanbul,*** 86; ***Türkiye Hilal-i Ahmer Mecmuası,*** S. 68 (1927), s. 315-317; ***ae,*** S. 41 (1925), s. 179; ***Ihsaiyat,*** IV, 16; ***Ihsaiyat,*** III, 22; ***Mahallât Esâmisi,*** 25-**26;** Ayvansarayî, ***Hadîka,*** I, 209, 101, 186, 88, 59, 55; Barkan-Ayverdi, ***Tahrir Defteri,*** 344, 342, 339, 332; Ş. Akbatu, "İstanbul Hamamları" ***İstanbul İl Yıllığı 1967,*** s. 224; ***Istanbulll Yıllığı 1973,*** s. 489; Kut, ***SıbyanMektebleri,*** **61;** Aksoy, ***Sıbyan Mektepleri,*** 101-103; ***İSTA,*** I, 19; Gündüz Nadir "Dörtyüz Senelik Şerefli Bir Maziye Sahib Olan Mübarek Bir Sağlık Yurdu: Haseki Kadm Hastahanesi", ***İstanbul Belediye Mecmuası,*** no. 180-181 (1940); M. Kayar, "İstanbul Halkının 424 Yıldır Şifa ve Sağlık Hizmetinde Bulunan Müessese: Haseki", ***ae,*** no. **32** (1966), s. 9; ***İKSA,*** IV, 1897-1900; Ülgen, ***İstanbul,*** **110;** ***Mahallât Esâmisi {1294*** Mebusan seçimi için hazırlanan), İst., **1293,** s. 6; Evliya, ***Seyahatname,*** I, 164-**165;** Konyalı, ***Mimar Sinan,*** 109-**116;** G. Mesara, "A. Süheyl Cnver'in Medresetü'l Hattatın Yılları ve Ötesi" ***Antik&Dekor,*** no. 17 (1992), s. 60-64; A. S. Ünver, "İstanbul Yedinci Tepe Hamamları'na Dair Bazı Notlar," ***VD,*** S. 2, s. 245-251; *1301* ***İstatistik Cedveli,*** 84; Ergun, ***Antoloji,*** 657, 717; Zâkir, ***Mecmua-i Tekâyâ,*** **36;** ***Özel Okullar Rehberi,*** İst., 1964 s. 78; İnal, ***Son Hattatlar,*** 397.

E. NEDRET İŞLİ

HASEKİ DARÜŞŞİFASI VE HASTANESİ

Haseki Külliyesi içinde yer alan Haseki Darüşşifası'nın inşaatı 1550'de tamamlanmıştır. Zaman içinde değişen fonksiyonuna göre; Haseki Sultan Darüşşifası, Haseki Zindanı, Haseki Sultan Kadın Darüşşifası, Haseki Bimarhanesi ve Haseki Nisa Hastanesi, Haseki Sultan Nisa Hastanesi, Hamidiye Nisa Hastanesi, Haseki Kadınlar Hastanesi, Haseki Şifahanesi, Acezehane, Haseki Mecanin Müşahedehanesi, Haseki Mahpesi, Darülcünûn Bimarhanesi ve Haseki Hastanesi gibi isimler almıştır.

Darüşşifaya ait en eski bilgileri, 958/ 1551 tarihli vakfiyeden öğrenmekteyiz. Burada darüşşifanın genel bir tedavi kurumu olduğu açıkça belirtilmekte ve sağlık personeli olarak 2 hekim, 2 kehhal (göz hekimi), 2 cerrah, 2 eczacı, 4 hastabakıcı ile idrar şişelerine bakan 2 kişi öngörülmektedir. Vakıf koşullarına göre, idari ve yardımcı görevliler ile birlikte darüşşifada çalışanların sayısı 28'dir. Bu sayı zamanla artmıştır. 965/1558'de görevlilerin ücretleriyle birlikte darüşşifanın masrafı, 114.550 akçeydi. Haseki Külliyesi 1161/1748'de esaslı bir onarım görmüştür. Vakıf amirleri babüssaade ağaları olduğundan darüşşifa bu amirler tarafından atanan mütevelliler eliyle yönetilmekteydi.

Darüşşifa 1843'te, kadınlara tahsis edilmişti. Bu nedenle memurlar kısmı ayrıydı. Asıl darüşşifa bölümü ise fahişelere ayrılmış bir zindandı. 1848'de, bir süreden beri boş olan darüşşifanın, eczane ve mutfak ilavesiyle genişletilip onarılarak kadın hastalara tahsis edilmesi için irade çıkmış ve burası kimsesiz, bakıma muhtaç, evsiz barksız hasta ve çaresiz kadınların tedavi edildiği bir kadm hastanesi olmuştur. 1869'da Zaptiye Müşiriyeti'ne geçmiş ve adı da Nisa Tevkifhanesi olmuştur. Halk arasmda ise Haseki Zindanı adıyla bilinmekteydi. Bir ara tevkifhanenin iki koğuşu boşaltılarak 30 yataklı bir hastane haline getirilmiş ve tutuklu olan hasta kadınlara ayrılmıştı. 1873'te yatak sayısının 80'e çıkarılması önerilmiş ve resmi yazışmalarda, Haseki Tevkifhanesi'nde Bulunan Nisa Hastanesi adı kullanılmıştır. Zaptiye Müşiriyeti'ne bağlı olduğu 11 yıl içinde, yatan hastalar, zaptiye hekimleri tarafından tedavi edilmiş, zaman zaman da dışarıdan başvuran kadın hastalara poliklinik hizmeti verilmiştir. Bir odada aceze kadınlar barınmakta, diğer bir oda ise kadm tutukevi olarak kullanılmaktaydı. Bu dönemde, hekimler başka görevleri nedeniyle hastaneye 10-15 günde bir gelebiliyorlar, bu da tedavinin düzenli yapılamamasına sebep oluyordu. 1871'de ilk olarak bir eczacı, kısa bir süre sonra Dr. Kiryako, 1872'de ise ikinci bir hekim, daimi statüde görevlendirilmiştir.

Mart 1880'de, hastanenin yönetimi şehremanetine geçince hasta ve mahkûm kadınlar, Sultanahmet'te yeni yapılmış olan Nisa Tevkifhanesi'ne nakledilmiştir. Bundan sonra harap bir halde olan darüşşifaya düşkünler kabul edilmeye başlanmıştır. Dr. Kiryako'nun binanın yetersiz ve harap durumunu ileri sürerek çevredeki bazı binaların istimlakini teklif etmesi üzerine, şehremaneti 1884'te Morali Ali Şefik Bey'in konağını satın alıp onararak 1885' te hizmete sokmuştur. Bu şekilde yatak kapasitesi 100'e yükselmiştir. Ancak bir süre sonra eski bir bina olan bu konak da ihtiyacı karşılayamadığından 1889'da yıktırılmış ve yanındaki Salih Paşa Konağı'nm bahçesinden de bir bölüm istimlak edilmiştir. Bu arsa üzerinde, Mimar Patrocle Kompanaki'nin planına göre, o yıllarda Avrupa'da çok revaçta olan pavyon sisteminde modern bir hastanenin inşaatına başlanmıştır. Bu plana göre hastanede 12 ahşap koğuş, ameliyathane, sterilizasyon odası, iki katlı bir memurlar dairesi ile bir aceze pavyonu yer alacaktı. Ocak 1891'de, dahiliye ve hariciye pavyonlarıyla, ame-

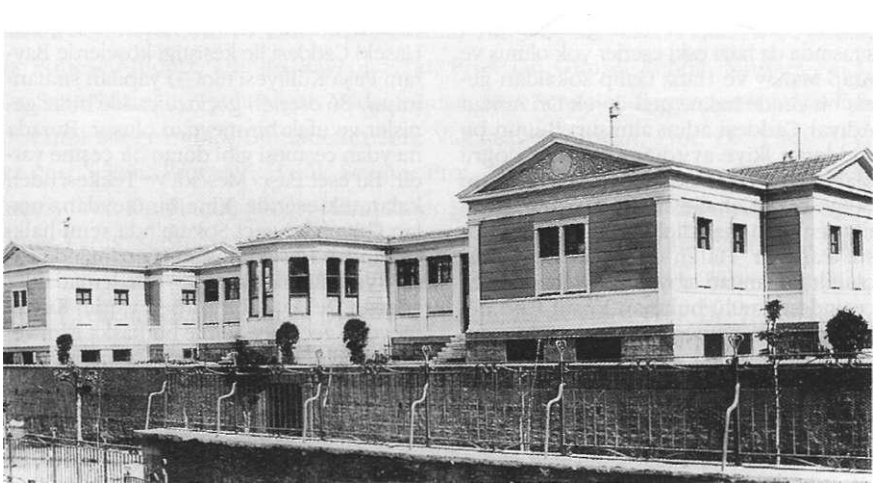

Haseki Darüşşifası ve Hastanesinde ameliyathane ve hamileler koğuşunun bulunduğu binalar. ***TETTVArşivi***

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

liyathane, memurlar dairesi ve bazı müştemilat hizmete girmiştir. Son derece modern ameliyathanesi sterilizasyona çok uygun bir şekilde, tavanı kubbeli olarak inşa edilmiş ve yağlıboya ile boyanmış, duvarları da camla kaplanmıştı. Türkiye'de asepsi ve antisepsi ilk kez burada uygulanmıştır. Pavyonlara, 1893'te hasta kabulüne başlanmasıyla yatak sayısı 200'e çıkmıştır. Ancak 10 Temmuz 1894'te meydana gelen depremde darüşşifa binası kullanılamaz hale gelerek boşaltılmıştır.

Darüşşifa, 1908'de, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra kurulan Müessesat-ı Hayriye Sıhhiye Müdüriyeti'ne bağlanmıştır. Hastalardan düşkün ve sakat olanlar Darülaceze'ye nakledilmiş, böylece yatak sayısı 250'ye yükseltilmiştir. Sulu Konak arsası hastaneye dahil edilerek cadde üzerindeki mutfak poliklinik haline getirilmiş, arka tarafta da büyük bir mutfak ve müstahdem lojmam yapılmıştır.

1910'da ahşap pavyonlar onarılmış, boş olan darüşşifanm onarımına 19H'de başlanmış ve 1913'te bitirilmiştir. Bu tarihten sonra, Haseki Mecanin Müşahedehanesi adıyla, akıl hastalarının gözlem ve tecriti için kullanılmıştır.

191 Tde temeli atılan Nurettin Bey Pavyonu araya giren Balkan ve I. Dünya savaşları nedeniyle ancak 1924'te hizmete girmiştir. 50 yataklı bu pavyon ile yatak sayısı 300'e yükselmiştir. 1918 yangını darüşşifa binasını yeniden harabeye çevirmiş, Vali ve Belediye Başkanı Lütfi Kırdar'm gayretiyle 1946'da onarıma almarak 1948' de yeniden faaliyete geçirilmiştir. Halen poliklinik binası olarak kullanılmaktadır.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında hastanenin adı Şehremaneti Haseki Nisa Hastanesi, 1930'larda ise Haseki Kadınlar Hastanesi'ydi. 1925'te Haydarpaşa'daki tıp fakültesi İstanbul'a taşınınca, fakültenin dahiliye, nisaiye (kadın-doğum) ile tedavi ve farmakoloji klinikleri Haseki Hastanesi'ne yerleştirilmiş, ancak 6 ay sonra klinikler tekrar Haydarpaşa'ya dönmüştür.

1933 üniversite reformunda tıp fakültesi yeniden İstanbul yakasına nakledilince bu kez de kadın-doğum, tedavi ve farmakoloji ile II. hariciye klinikleri Haseki Hastanesi'ne yerleştirilmiştir. Bu sırada müstahdem lojmanı yıkılarak yerine 200 kişilik bir amfi yapılmış, kısa süre sonra üstte bir kat eklenerek 1935'te 35 yataklı bir septik doğum servisi açılmıştır. Kadmdoğum kliniğinin 1967'de Cerrahpaşa'ya taşınıncaya kadar yaptığı çalışmalar hastaneye bir doğum hastanesi görünümü kazandırmıştır.

30 Ekim 1939'da tedavi ve farmakoloji kliniğinin yeni yapılan binasında hizmete girmesiyle hastanenin yatak sayısı 340'a yükselmiştir. Zamanla eski ahşap pavyonlar kullanılamaz hale gelince boşaltılmış, 1942'de de II. hariciye kliniğinin Yukarı Gureba'da yeni binasına taşınmasıyla Nurettin Bey Pavyonu da boşalmıştır. Bu pavyonun üst katı tıp fakültesinin ortopedi ve travmatoloji kliniğine verilmiş, ancak 1955' te bu klinik de Çapa'ya taşınmıştır. 1948' de ahşap pavyonlar yıktırılmış ve aynı yıl 20 Mayıs'ta çocuk hastalıkları kliniği hizmete girmiştir. 1950'de buraya Şişli Çocuk Hastanesi'nde bulunan fakültenin çocuk hastalıkları kliniği yerleştirilmiş ve 1965'te Cerrahpaşa'ya taşınıncaya kadar faaliyetini sürdürmüştür.

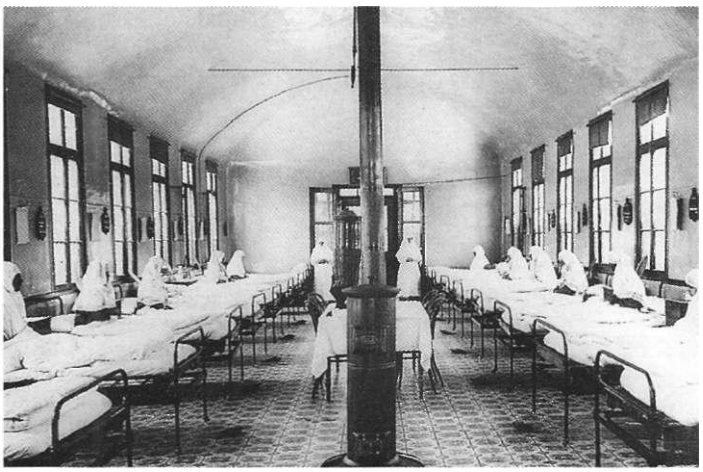

Haseki Darüşşifası ve Hastanesi'nde iç hastalıklar koğuşundan bir görünüm. *TETTV Arşivi*

İstanbul'da 1951'de uygulamaya konulan klakson yasağının anlaşılması için, 1952'de, hastane bahçesinde yapımına başlanan bir binaya, sembolik olarak Klakson Yasağı Pavyonu adı verilmiştir. Belediyeden sağlanan ödeneğe eklenen bağışlarla inşaat kısa sürede tamamlanmış ve 23 Kasım 1953'te törenle hizmete girmiştir. 1962'de bu pavyonun üzerine **60** yataklı ikinci bir kat çıkılmış ve burada tıp fakültesi kadm-doğum kliniğinin 19ö7'de Cerrahpaşa'ya taşınmasından sonra çevre halkına hizmet veren yeni bir kadın-doğum kliniği açılmıştır. Hastane bünyesinde, **1965'** te fizik tedavi ve rehabilitasyon, elektroansefelografi ve miyelografi merkezleri, 1968'de psikoloji laboratuvarı kurulmuştur. 1972'de yeni Nurettin Bey Pavyonu faaliyete geçmiştir. Hastane, 1963'te *Haseki Tıp Bülteni* adında bir yaym organı çıkarmaya başlamıştır.

Darüşşifa **1946**'da onarılarak poliklinik olarak kullanılmaya başlanmış, 1963-1974 arasında bütün külliyeyi içine alan restorasyon çalışmasından sonra hastane bünyesinden çıkarak Vakıflar İdaresi'nce Diyanet İşleri Başkanlığına kiralanmıştır. Haseki Hastanesi, bugün Sağlık Bakanlığı'na bağlı tam teşekküllü bir hastanedir. **645** yatakla hizmetini sürdürmektedir.

Bibi. Peştemalcıyan: "l'Hopital des Femmes de Haseki", *Reuue Medico Pharmaceutiaue,* 1891; Besim Ömer, *Nevsâl-i Afiyet,* ist., 1315, s. 90-**92;** *Müessesât-ı Hayriye-i Sıhhiye Müdüriyeti,* İst., 1327/**1911,** s. 35-36, 51-52, 110; (Ergin) *Mecelle,* II, 361-362; S. Ünver, *1539-1939 400'üncü Yıl Dönümü Dolayısıyla Haseki Hastanesi,* İst., 1939; O. Bolak, *Hastanelerimiz,* İst., 1950, s. 44-46; N. Taşkıran, *Hasekinin Kitabı,* İst., 1972; B. N. Şehsuvaroğlu-A. E. Demirhan-G. C. Güreşsever, *Türk Tıp Tarihi,* Bursa, 1984, s. 71-78; G. Cantay, *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifalan,* Ankara, 1992, s. 92-95; Z. Özaydın, "Haseki Darüşşifası ve Bugünkü Durumu", /. *Türk Tıp Tarihi Kongresi. Bildiriler,* Ankara, 1992, s. 183-187.

NURAN YILDIRIM

HASEKİ HAFSA SULTAN TÜRBESİ

Fatih ilçesinde Yavuzselim semtinde, Sultan Selim Camii haziresindedir.

Haseki Hafsa Sultan, I. Selim'in (Yavuz) (hd 1512-1520) başkadım, I. Süleyman'ın (Kanuni) (hd 1520-1566) annesidir. 940/ 1534'te öldüğü bilinen Hafsa Sultanin türbesi, oğlu Kanuni tarafından mezarının üzerine üç yılda yaptırılmıştır. 1537'de tamamlandığı bilinen türbenin mimarı konusunda farklı görüşler vardır. Bazı araştırmacılar türbeyi doğrudan Mimar Sinan'a mal etmekte, bazıları ise Sultan Selim Camii'nin (1522) mimarı Acem Ali tarafından yapıldığını, Mimar Sinan tarafından onarıldığını öne sürmektedirler. *Tezkiretü'l-Bünyan'dz* yer almayan Sultan Selim Külliyesi'nden ve dolayısıyla da Hafsa Sultan Türbesi'nden, *Tezkiretü'l-Ebniye* ile *Tuhfetü 'l-Mimarin'&e* çelişkili ifadelerle söz edilmektedir.

Türbenin, 10 Temmuz 1894 tarihli büyük İstanbul depreminde temellerine dek yıkıldığı, II. Meşrutiyetten (1908) önce duvarlarının bu temel üzerine 1 m'ye kadar örüldüğü, daha sonra ödeneksizlikten böy-

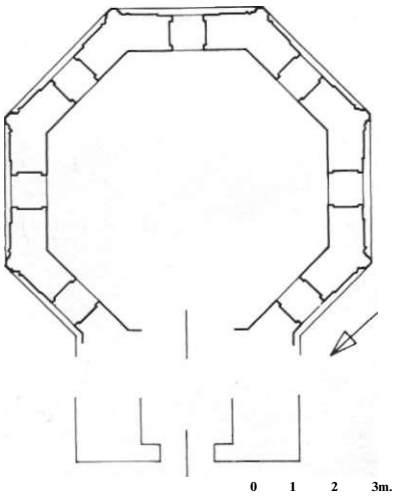

Haseki Hafsa Sultan Türbesinin rölöve planı. Tanju Cantay, "Hafsa Sultan Türbesi", *Semavi Eyice Armağanı. İstanbul Yazıları,* İst., 1992

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Haseki Hafsa Sultan Türbesi'nin bugünkü durumu.
Yavuz Çelenk, 1994

lece bırakıldığı bilinmektedir. Günümüze de bu durumuyla, alt kat pencerelerinin hizasına kadar duvarlan ve pencereleri belirlenmiş şekliyle ulaşmıştır.

Yapının sekizgen gövdeli olduğu ve önünde bir giriş çıkmasının bulunduğu günümüze gelen kalıntılarından anlaşılmaktadır. Bu giriş bölümünün dört sütuna oturan geniş kenarlı bir saçakla örtülü olduğu eski fotoğraflarından öğrenilmektedir. Yapının kesme taştan inşa edildiği, giriş cephesi hariç olmak üzere, diğer yedi cephenin ortasında, mermer söveli dikdörtgen birer pencere bulunduğu, bütün cepheler ile pencerelerin etrafının kaval ve kademeli silmelerle çevrelendiği görülmektedir.Hafsa Sultan Türbesi'nin bulunduğu, Sultan Selim Camii mihrabının önündeki hazirede, I. Selim'in (Yavuz) Türbesi, Şehzadeler Türbesi ve Abdülmecid Türbesi'yle(->), 19- yy'dan itibaren Osmanlı sülalesine ait mezarların bulunduğu görülmektedir.

Bibi. Uluçay, *Padişahların Kadınları,* 29-30; Kuran, *Mimar Sinan,* 323; Z. Sönmez, *Mimar Sinan ile İlgili Tarihi Yazmalar-Belgeler,* ist., 1988, s. 79-82; *Fatih Camileri,* 355; T. Cantay, "Hafsa Sultan Türbesi", *Semavi Eyice Armağanı. İstanbul Yazıları,* İst., 1992, s. 153-163.

BELGİN DEMİRSAR

HASEKİ HAMAMI

Eminönü İlçesi'nde, Sultanahmet'te, Ayasofya'nın güney yönünde yer almaktadır.

İstanbul'daki Osmanlı hamamlarının en büyüklerinden ve görkemlilerinden cilan bu yapı 964/1556-57'de I. Süleyman'ın (Kanuni) başhasekisi Hürrem Sultan (ö. 1558) tarafından inşa ettirilmiştir. "Ayasofya Hamamı" olarak da anılan binanın tasarımı Mimar Koca Sinan'a aittir. Cumhuriyet döneminin başlarında özgün kullanımını yitiren yapı bir ara belediyenin benzin deposu, bir süre de Devlet Matbaası'mn deposu olarak kullanılmış, bu arada ihmal edildiği için harap düşmüş; ayrıca, birbirine bitişik olan, kadınlara ve erkeklere ait sıcaklık bölümleri arasına bir kapı açılmıştır. İlki 1957-1958'de olmak üzere birkaç onarım geçiren hamamda, 1980'lerin sonlarında, Uluslararası İstanbul Sanat Bianali kapsamında bazı çağdaş sanat sergileri düzenlenmiştir.

Çifte hamam olarak tasarlanan yapı kuzey-güney doğrultusunda uzanır. Birkaç ayrıntı dışında, birbirinin eşi olan bölümlerden erkeklere ait olanı kuzeye (Ayasofya tarafına), kadınlara ait olanı da güneye (Sultan Ahmed Camii tarafına) yerleştirilmiş, söz konusu bölümler, sıcaklıkları ayıran duvara göre simetrik biçimde tasarlanmıştır. Yapının duvarlarmda, yer yer tuğla hatılların görüldüğü moloz taş örgü kullanılmış, ancak erkekler kısmının, bir revakla donatılmış bulunan giriş (kuzey) cephesinde iki sıra tuğla ve bir sıra kesme küfeki taşından meydana gelen almaşık örgü tercih edilmiştir. Üst yapıyı oluşturan kubbeler ve tonozlar kurşunla kaplıdır.

Diğer hamamlarda hemen hiç görülmeyen ve yapının girişine bir cami görünümü kazandıran erkekler kısmının kuzey cephesindeki zarif revak beş birimlidir. Kare planlı olan ortadaki birim pandantifli bir kubbeyle, dikdörtgen planlı olan diğer birimler ise aynalı tonozlarla örtülüdür. Revağın, almaşık örgülü sivri kemerleri, baklavalı başlıklarla donatılmış olan sütunlara oturmaktadır. Basık kemerli girişin üzerinde, bir besmelenin altında, metni "Hüdaî" mahlaslı bir şaire ait, 964/1556-57 tarihli, Osmanlıca manzum inşa kitabesi yer alır.

Hamamın diğer birimlerinden daha yüksek tutularak yapının dış görünümüne egemen kılınmış olan, kare planlı soyunmalık (soğukluk) birimleri, tromplara oturan kubbelerle taçlandırılmıştır. Bu kubbelerin tepesinde, sekizgen prizma biçimindeki aydınlık fenerleri yükselir. Erkekler kısmının soyunmalık bölümü, üç sıra halinde düzlenmiş pencerelerle aydınlanmaktadır. Üçü doğuya, ikisi kuzeye (giriş revağına) açılan alttaki pencerelerin dikdörtgen açıklıkları mermer sövelerle çerçevelenmiş ve sivri hafifletme kemerleri ile taçlandırılmıştır. Kuzey, doğu ve batı cephelerinin üst kesimlerine, üçü altta, biri üstte olmak üzere yerleştirilen dörder tepe penceresi ise sivri kemerlidir.

Enine dikdörtgen planlı ılıklık bölümleri, aralarında iki sivri kemerin bulunduğu üçer kubbe ile örtülmüştür. Kare planlı ve kubbeli birer temizlik birimi ile helalar bu kesime açılır. Kadınlara ve erkeklere ait kısımlann, sırt sırta vermiş olan sıcaklık bölümlerinde, Türk hamam mimarisinin, merkezi sofalı ve dört eyvanlı geleneksel şeması ile Roma hamam mimarisine bağlanan, sekiz kollu yıldız biçimindeki şemanın ilginç bir sentezinin uygulandığı gözlenir. Merkezinde sekizgen göbektaşlarmın bulunduğu, sekizgen planlı ve kubbeli orta mekânın, dört ana yöne tekabül eden kenarlarına birer tonozlu eyvan yerleştirilmiş, verev konumdaki diğer kenarlara da köşe halvetlerine geçit veren kapılar açılmıştır. Kare planlı ve kubbeli köşe halvetlerinin, üç yönde, birer nişle genişletildiği görülmektedir. Sıcaklık bölümlerinin doğusunda, her iki kesimin ortaklaşa kullandığı su haznesi uzanır.

Kadınlara ait kesimin diğerinden en önemli farkı girişin batı cephesine alınmış olması ve revaksız olarak tasarlanmasıdır. Ayrıca helaların adedi de bu kesimde daha az tutulmuştur. Göbektaşlarında görülen renkli taş mozaikler, trompları destekleyen mukarnaslı konsollar ve klasik üslubun çizgilerini yansıtan kurnalar Haseki Hamamı'nın, günümüze ulaşabilmiş özgün ayrıntılarını oluşturur. Bu çifte hamamda denenmiş olan değişik yerleşim düzeninin, yapının dış görünümüne estetik açısından üstünlük kattığı kesindir. Özellikle batıdan bakıldığında, iki uçta yükselen soyunmalık bölümleri ile, farklı yüksekliklere sahip diğer bölümlerin kubbeleri ve kitlelerin ahenkli oranları dikkati çeker. Ancak söz konusu yerleşimin, hamamlarda çok önemli olan ısı kaybı hususunda olumsuz sonuçlar verdiği tespit edilmiş, muhtemelen bu yüzden daha sonra inşa edilen çifte hamamlarda bu düzenlemeye rağbet edilmemiştir.

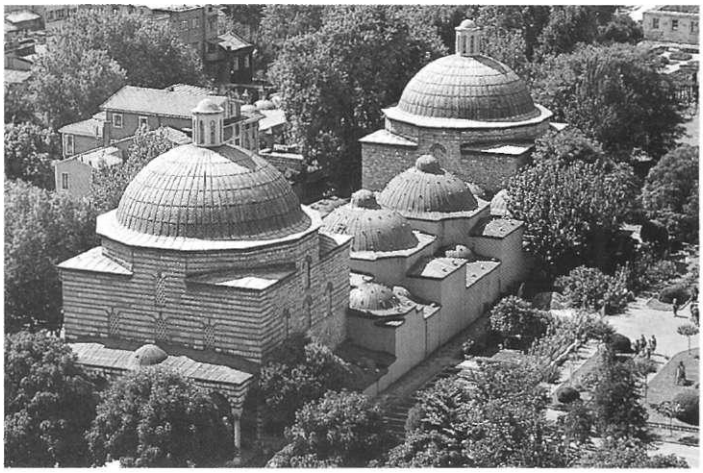

Haseki Hamamı'nın Ayasofya'nın bir minaresinden görünümü.
Aras Neftçi

Bibi. Glück, *Bäder,* 83-90; *İSTA,* III, 1477-1480; Eyice, *İstanbul,* 18; Müller-Wiener, *Bildlexikon,* 329; O. Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarîsi,* İst., 1986, 532; Y. Onge, "Anadolu Türk Hamamları Hakkında Genel Bilgiler ve Mimar Koca Sinan'ın İnşa Ettiği Hamamlar", *Mimarbaşı Koca Sinan, Yaşadığı Çağ ve Eserleri,* ist., 1988,1, 403-428; Kuran, *MimarSinan,* 90-92, 390.

M. BAHA TANMAN

HASEKİ KÜLLİYESİ

Haseki semtinde cami, medrese, imaret, darüşşifa ve sıbyan mektebinden oluşan ve 1538-1551 arasında inşa edilmiş bu klasik dönem külliyesi, Haseki Hürrem Sul-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Haseki Külliyesi'nin genel görünümü. Solda arka köşede görünen kubbeli iki yapı Bayrampaşa Külliyesi'ne aittir. *Ara Güler*

tan için, Mimar Sinan'ın başmimar seçildiği yıl yaptığı ilk camiyi içermektedir.

Önce tek kubbeli bir küçük cami ile başlayan bu yapı grubu, bir yıl sonra eklenen klasik bir medrese ve sıbyan mektebi ile büyütülmüş, Şehzade Külliyesi'nin bitiminden ve Süleymaniye Külliyesi'nin yapımından hemen önce bir aşevi ve darüşşifa ile büyük bir sosyal merkez haline dönüştürülmüştür. Sinan yapıları listelerinde olmadığı için ona ait olduğu şüpheli görünen imaretin, onun kalfalarından biri tarafından ve kanımca, onun direktiflerine göre yapılmış olduğu söylenebilir. ı. Süleyman'ın (Kanuni) en sevdiği eşinin yapısının başkası tarafından yapılması söz konusu olamaz. İmaretin girişindeki kitabede yapının Kanuni tarafından 1550'de yaptırıldığı yazıldığına göre, bütün külliyenin, caminin inşasından sonra, padişah tarafmdan karısı için inşa ettirildiği de düşünülebilir. Evliya Çelebi, caminin Avratpazan'nda (Haseki üe Cerrahpaşa arasında, eski Arkadios Forumu çevresi) yapılmış olmasının, Kanuni'nin kansma gösterdiği bir incelik olduğunu yazar. Bu yapı kompleksinin, baştan tasarlanmış olmayıp, Sinan'ın Şehzade ve Süleymaniye külliyeleri ile ilgili çalışmaları olanak verdikçe, etaplar halinde yapılmış olduğu söylenebilir. 16. yy'ın başında bu mahallenin oldukça yoğun bir yerleşme alanı olduğu, bütün bu yapıların konut alam içinde çok sıkışık ve düzensiz yerleşmesinden anlaşılmaktadır. *Hadîka'da* bütün bu semte adım veren caminin mahallesi olmadığı yazılıdır.

Özgün cami 11,30 m açıklıklı, tek kubbeli bir yapı olarak Çinili Köşk Müzesi'nde saklanan çini kitabesine göre 945/1538-39'da yapılmıştı. ı. Ahmed döneminde (1603-1Ö17) vakfın mütevellisi olan Hasan Bey tarafından 1021/**1612**'de aynı büyüklükte ikinci bir kubbeli hacimle büyütülmüş ve iki hacim arasına iki sütun tarafından taşman, ortadaki geniş, üç kemerli bir revak yapılmıştır. Bu inşaat sırasında ilk mihrap kapatılarak iki kubbeli hacim arasında yeni bir mihrap yapılmıştır. Ayvansarayî içeride mahfel-i hümayun olduğunu yazar. İçerideki üç kemerli geçişin revak sütunları derleme olduğu için, çapları farklıdır. Her iki kubbeli hacimde, kubbeye geçiş alanları yivli tromplardır. Kubbe çevresindeki payandaların özgün olup olmadığı büinmiyor. Fakat iki kubbede bunların farklı düzenleri (Sinan'ın yaptığında payanda kemerleri diyagonaller üzerinde, ikinci kubbede ise giriş aksına dik olarak yerleştirilmişlerdir) ilk kubbenin payandalarının yapıldığı dönemden olduğu kanısını uyandırmaktadır. Büyük bir olasılıkla, arsanın elverişsizliği nedeniyle, son cemaat mahalli sadece özgün kubbenin önünde vardır. Yapı 1894 depreminde hasar görmüş ve tamir edilmiştir. 1969-1970 arasında yapılan restorasyonda ise bezemesi yenilenmiştir.

Caminin karşısına gelen medrese üç tarafı odalarla çevrili revaklı bir avludan oluşan klasik bir yapıdır. 1551 tarihli vakfiyesi, külliye tamamlandıktan sonra yazılmıştır. Giriş tarafında hücreler yoktur. Sıbyan mektebi ise kare ve düz tavanlı bir oda ile, aynı büyüklükte kemerli bir revakla çevrili bir sofadan (ya da hayat) oluşmaktadır. Hayata 5 basamak merdivenle iki yönden çıkılır. Bu mektebin iki kubbeli ve biri açık, diğeri kapalı iki hacimden oluşan bir 15. yy tipolojisine dayandığı ileri sürülebilirse de (A. Kuran), anıtsal revağı ve düz tavanlı örtüsü ile tek odalı hayatlı bir evin Sinan tarafından özgün bir yorumu olarak da görülebilir. İstanbul'un basit olduğu derecede güzel sıbyan mekteplerinden biridir.

Külliyenin en özgün ve Osmanlı mimari tarihinde eşi olmayan yapısı darüşşifadır. Kapısındaki kitabenin son mısraı, *Hadîka'ya* göre, "Darü'ş-şifa vafi-i nas cihan" dır ve 957/1550'ye tekabül etmektedir. Külliyenin diğer yapılarının aksine kuzeyden ilginç bir girişle geçilen sekizgen planlı bir açık avlu etrafında düzenlenen bu yapı, kubbe ile örtülü mekânlardan oluşan bir kompozisyonun ulaşabileceği esnekliğin ve Sinan'ın mekân düzenleme dehasının en güçlü örneğidir. Avluya açılan iki kubbeyle örtülü eyvandan on birer kare-kubbe ünitesine geçilmektedir. Burası hem ilaç verilen, hem de tımarhane ödevi gören ana bölümdür. Arkadaki yapıya bir kol olarak eklenen ve imaretle darüşşifa arasında kalan yoldan girilen bölümdeki iki bağımsız odanm ise ilaç hazırlamak için kullanıldığı düşünülebilir. Darüşşifa avlusundan geçilen kuzeydeki küçük avluda helalar düzenlenmiştir (bak. Haseki Darüşşifası ve Hastanesi).

Sinan yapıları arasında yazılmamış olan imaretin, onun tarafından kontrol edilmemiş olması olanaksızdır. Bu imaretin simetrik ve ilginç bir planı vardır. Önce revaklı bir avluya girilmekte ve bunun aksını büyük mutfak işgal etmektedir. Mutfak, ocakların bulunduğu dört kubbeli ve bacalı ocak bölümü ile, iki büyük kubbeli aşevinden oluşmaktadır. Avludan girilen ikişer kubbeli dört eşdeğerli bölümün mutfakla ilişkileri ancak avlu yoluyla olmaktadır.

Birçok yangın ve deprem geçirmiş olan bu yapı 1967-1969 arasında Vakıflar

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Genel Müdürlüğü ile Club Méditerranéen arasında yapılan bir anlaşma ile turistik bir tesis yapılmak üzere restore edilmiş, fakat mahalle sakinlerinin itirazları üzerine bu kullanımdan vazgeçilerek, Diyanet İşleri Başkanlığı'na devredilmiştir. Bu sırada Sinan'ın mekân düzenleme açısından en güzel yapılarından biri olan darüşşifanın eyvanları, demir doğramalı camekânlarla kapatıldığı için, yapı mekânsal özelliğini yitirmiştir.

Bibi. *Hadıka,* I, 101; Kuran, *Mimar Sinan,* 38-43; *Fatih Camileri,* 117-119.

DOĞAN KUBAN

HASEKİ SULTAN MEYDAN ÇEŞMESİ

Topkapı dışında Davutpaşa Kışlası'mn(->) alt tarafında, Genç Osman Köprüsü yakınında, yol kenarında bulunmaktadır. Çeşme üzerinde yer alan 11 beyitlik manzume Selanikli müderris ve kadı Şair Yümnî Mehmed Efendi'nindir. Manzumenin tarih mısraı "Çeşmede âb-ı revân olmak meğer, 1054/1644" şeklindedir.

Klasik üslupta yapılmış bu meydan çeşmesi bugün aynataşı hizasına kadar önünden geçen yol seviyesinin altında kalmıştır. Çeşme kesme taştan, dikey oturtulmuş bir dikdörtgenden meydana gelmiştir, iki renk taştan yapılmış sivri kemerin üstünde kitabesi yer alır. Kemer aynası rumî ve kıvrık dallarla oluşan bir kompozisyonla dolgulanmıştır. Kilit taşı bir rozetle belirlenmiştir.

Cephenin yanlarında iki tane burmalı süs sütuncuğu bulunmaktadır. Çeşmenin üstü kesme taştan harpuşta şeklinde bir tepelikle nihayetlenmektedir. I. H. Tanışık, çeşmenin arkasındaki sofanın namazgah olarak tanzim edilip etrafının serviler ve diğer ağaçlarla gölgelendirilmiş olduğunu belirtmektedir. Ancak bugün çevre bütünüyle bakımsız durumdadır.

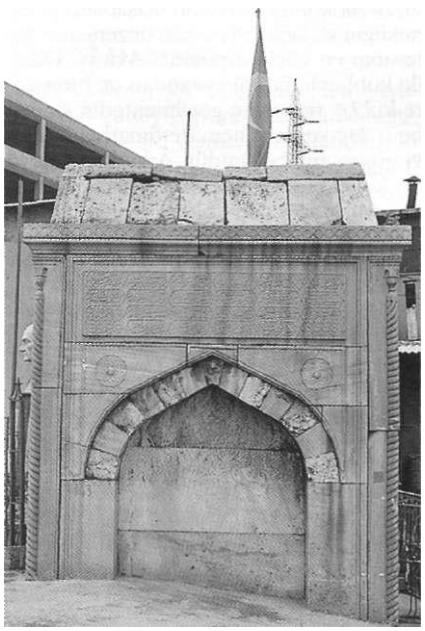

Haseki Sultan Meydan Çeşmesi
Yavuz Çelenk, 1994

Bibi. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* I, 78; A. Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri,* İst., 1993, s. 358.

ALİN TALASOĞLU

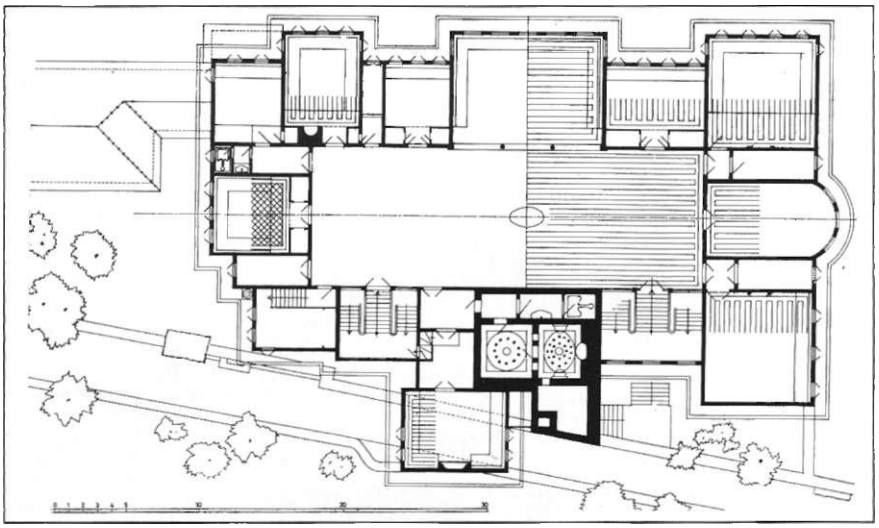

Haseki Tarlası Sarayı harem binasının üst kat planı.
Eldem, *Türk Evi*

HASEKİ TARLASI SARAYI

Beşiktaş İlçesi'nde, Vişnezade Mahallesi'nde yer almaktaydı.

"Tarlabaşı Sarayı" olarak da anılan ve günümüzde tamamen ortadan kalkmış bulunan Haseki Tarlası Sarayı'nın mimari özellikleri hakkında bildiklerimiz bazı eski fotoğraflarla S. H. Eldem'in hazırlamış olduğu plan restitüsyonlanna dayanmaktadır. Söz konusu saray, bünyesinde barındırdığı, sedir ve yüklük gibi, geleneksel Osmanlı sivil mimarisine has birtakım öğelerin varlığından hareketle 19- yy'ın ilk yarısına tarihlenebilir.

Saray, aralarında havuzlu bir iç bahçenin bulunduğu, her ikisi de ahşap olan, bağımsız harem ve selamlık binalarından oluşmaktadır. Selamlığa göre çok daha büyük boyutlu ve iki katlı olan harem binasında orta sofalı plan tipi uygulanmış, gerek zemin katta gerekse de üst katta yer alan mekânlar, dikdörtgen planlı büyük sofaların çevresine dağıtılmıştır. Sedirlerle donatılmış ve girişleri iki yandan yüklük birimleri ile kuşatılmış olan bu mekânların arasına, sofaya açılan birer eyvan yerleştirilmiştir. Zemini bir seki ile yükseltilmiş olan bu sedirli eyvanların sınırında iki tane ahşap dikme bulunur. Katlar arasında bağlantıyı sağlayan ve bu eyvanlara göre simetrik konumda olan çift kollu iki merdivenin arasmda hamam bölümü yer almaktadır. Hamamın, üst kat sofasına açılan girişini ufak bir hol izler. Bu holdeki iki kapıdan biri ahşap soyunmalık (soğukluk) mekâmna, diğeri de kagir olan ılıklık, halvet ve hela birimlerine geçit vermektedir. 4 adet pencereyle, bir ocakla ve sedirlerle donatılmış olan soğukluk mekânı yapı kitlesinden dışarı taşar. Kare planlı ılıklık yuvarlak bir kubbeyle, dikdörtgen planlı halvet ise beyzi bir kubbe ile örtülmüştür. Harem binasının cepheleri, eyvanların ve odalardan çoğunun oluşturduğu çıkıntılar sayesinde hareketli bir görünüme sahiptir. Özellikle sofaların iç bahçe tarafında yer alan odaların kavisli çıkıntısı dikkati çeker.

Tek katlı selamlık binasının girişi yamuk planlı bir taşlığa açılır. Taşlığa açılan mekân, ağalara mahsus bir oda olmalıdır. Taşlığı izleyen ve iç bahçeye açılan, kare planlı sofa ile buna bağlanan koridora, çeşitli boyutlarda birçok oda açılmaktadır.

Bibi. Eldem, *Plan Tipleri,* 134-135; Eldem, *Türk Evi,* II, 100-101.

İSTANBUL

HASIRÎZADE TEKKESİ

Beyoğlu İlçesi'nde, Sütlüce Mahallesinde, Elifi Efendi Sokağı'nda bulunmaktadır.

Tekkenin banisi Sa'dî tarikatından Hasırîzade Şeyh Mustafa İzzî Efendi'dir (ö. 1824). Mısır'ın Delta bölgesindeki Damanhur şehrinden, "Hasırcı Hoca" lakaplı Şeyh Halil Efendi'nin (ö. 1793) oğlu olan M. İzzî Efendi aynı zamanda Eyüp'teki Taşlıburun Tekkesi(-») Postnişini Şeyh Süleyman Sıdkı Efendi'nin (ö. 1777 veya 1782) damadı ve halifesidir. Mürşidinin ölümünden sonra Taşlıburun Tekkesi'nden ayrılarak Sütlüce'ye taşınmış, burada kiraladığı bir evde ikamet etmiştir. Bir müddet sonra bu ev ile çevresinde bir miktar arazi satın alarak 1199/1784'te kendi tekkesini kurmuş, 1201/1786'da da vakfiyesini düzenlemiştir. Bu ilk tesisin mütevazı ölçülere sahip bir zaviye olduğu tahmin edilebilir. Nitekim kuruluşundan kısa bir süre sonra, muhtemelen 19. yy'ın başlarmda, baninin kardeşi olan Saray hasırcıbaşısı el-Hac Emin Ağa'nın delaletiyle III. Selim (hd 1789-1807) tarafından genişletilerek tamir ettirilmiştir. Hasırîzade Tekkesi II. Mahmud (hd 1808-1839) tarafından 1231/1815 ve 1252/1836'da iki kere yeniden in-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

şa ettirilmiş, bu arada yapıya bir hünkâr mahfili eklenmiş, sonuçta söz konusu tekke tam teşekküllü bir tarikat kuruluşu niteliğine kavuşmuştur.

Zamanla harap olan tekke binalarını son olarak II. Abdülhamid (hd 1876-1909), 1306/1888'de, bir önceki inşa döneminden yalnızca cümle kapısı geriye kalmak kaydıyla, yeni baştan yaptırmıştır. Bu arada dikkati çeken bir husus da bu son yapıların, tekkenin postnişini Şeyh Mehmed Elif Efendi (ö. 1927) tarafından tasarlanmış olmasıdır.

Tekkelerin kapatılmasından (1925) sonra kullanılmayan ve Vakıflar İdaresi' nin mülkiyetinde bulunan tevhidhane-türbe binası giderek harap düşmüş, türbe kısmı çökerek tarihe karışmıştır. Şeyh M. Elif Efendi'nin oğlu Şeyh Yusuf Zahir Efendi' nin damadı olan tarihçi, yazar Mithat Sertoğlu'nun delaletiyle, 1960'ların başında tevhidhane Vakıflar İdaresi tarafmdan tamir ettirilmiş, ancak onarımdan sonra yine kendi haline terk edildiğinden hızla harap olmaya başlamıştır. 1979'da bazı hayır sahipleri tarafından çatısı elden geçirilen yapı halen çok harap durumda olup son günlerini yaşamaktadır. Son yıllarda Osmanlı eserlerine ve özellikle metruk tekkelere musallat olan hırsızlar tarafından tevhidhanenin bazı kitabeleri ve süsleme ayrıntıları çalınarak antikacılara ve koleksiyonculara satılmıştır. Harem ve selamlık bölümlerinden oluşan ve Hasırîzade ailesinin mülkiyetinde bulunan ahşap konak 1970'lere kadar mesken olarak kullanılmış, 1983 yazında, bir elektrik kazası sonucunda yanarak bütünüyle tarihe karışmıştır.

Sonuna kadar Sa'dî tarikatına bağlı kalan tekkenin meşihatı, Şeyh M. Izzî Efendi'nin neslinden gelen ve "Hasırîzadeler" olarak tanınan ailenin tasarrufunda kalmıştır. Tekkenin kurucusu ve ilk şeyhi M. İzzî Efendi'dir. M. İzzî Efendi'nin oğlu ikinci postnişin Şeyh Süleyman Sıdkı Efendi (ö. 1837) "Şeyh Sülün" lakabı ile tanmır. Fatih-Çarşamba'daki Murad Molla Tekkesi şeyhi ve aynı semtteki Mesnevîhane Tekkesi'nin(-0 banisi mesnevihan Şeyh Mehmed Murad Efendi'den (ö. 1848) mesnevi okuyarak icazet almış, ayrıca Mevlevi ve Nakşibendî tarikatlarına da intisap etmiştir. Hasırîzade Tekkesi'nin tarihinde Mevlevî tarikatı ile olan yakınlık ve Mesnevi eğitimi S. Sıdkı Efendi ile başlamış ve sonuna kadar devam etmiştir.

Tekkenin üçüncü postnişini Şeyh Ahmed Muhtar Efendi (ö. 1901), S. Sıdkı Efendi'nin en küçük oğludur. Geçen yüzyılın en ünlü mesnevihanlarından Hatuniye Tekkesi(->) Şeyhi Hasan Hüsameddin Efendi'den (ö. 1864) mesnevi okumuş, Şazelî tarikatından hilafet almıştır. Şair olan A. Muhtar Efendi 1879'da oğlu Mehmed Elif Efendi'ye yerini bırakarak hacca gitmiş, dönüşte de oğlunu bu görevde bırakmıştır.

S. Sıdkı Efendi'nin en büyük oğlu İsmail Neca Paşa askerlik mesleğini seçmiş, ortanca oğlu Şeyh Hasan Rıza Efendi (ö. 1884) ise küçük kardeşi A. Muhtar Efendi ile birlikte tekkenin postuna oturmuş, ancak çok cezbeli bir yaratılışa sahip olduğundan 1864'te şeyhliği bırakarak Üsküdar'da bir evde inzivaya çekilmiştir.

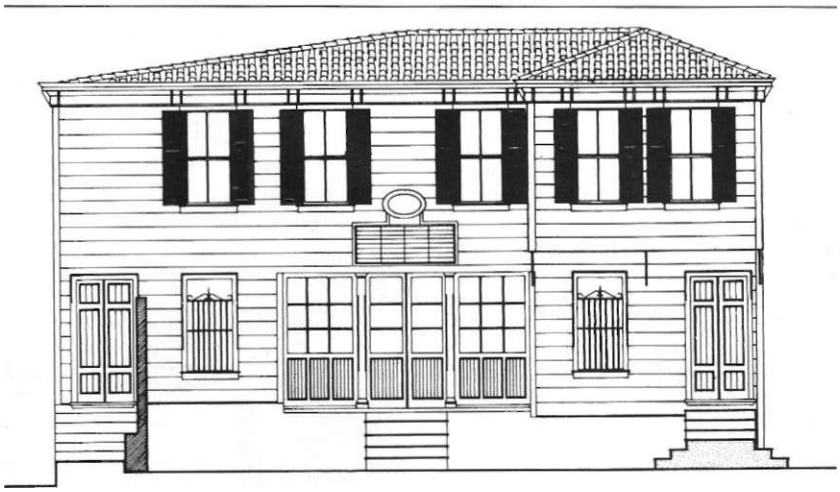

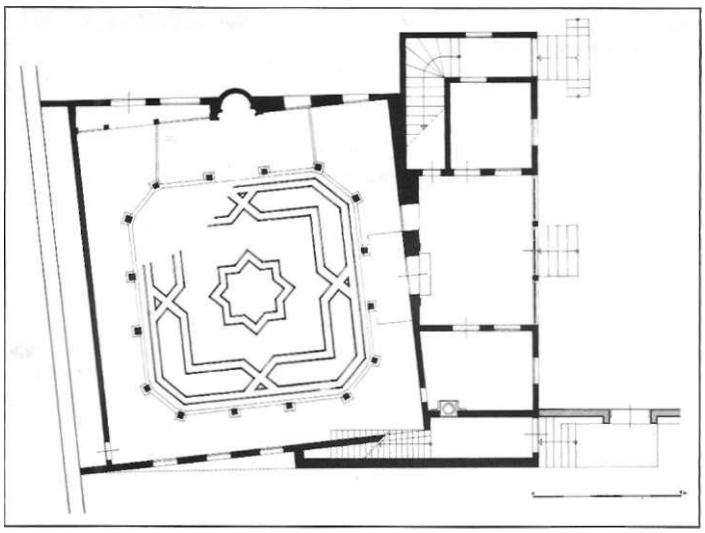

Hasırîzade Tekkesinde tevhidhanenin giriş (batı) cephesi (üstte) ve zemin kat planı.
M. Baha Tanman

Tekkenin son postnişini Şeyh Mehmed Elif Efendi (ö. 1927) A. Muhtar Efendi'nin oğludur. 1907'de Meclis-i Meşâyih reisliğine getirilen M. Elif Efendi, İstanbul tekkelerinin son döneminde derin bilgisi, sohbetinin güzelliği, örnek ahlakı ve sanatsever kişiliği ile ün yapmıştır. Döneminin ileri gelen âlimlerinden dini ilimleri tahsil etmiş, Yenikapı Mevlevîhanesi(->) postnişini Osman Salahaddin Dede Efendi'den (ö. 1887) Mevlevî tarikatı hilafeti ve mesnevihanlık icazeti almış, Zeki Dede ile Rakım Efendi'den ta'lik hat meşk etmiştir. Tasavvufa ilişkin birçok risale kaleme alan M. Elif Efendi'nin Osmanlıca ve Farsça kasideleri ile gazellerini içeren bir de divanı bulunmaktadır. Babası gibi Şazelî tarikatından da hilafet almış olan M. Elif Efendi'nin şeyhliği süresince Hasırîzade Tekkesi parlak bir kültür hayatına sahne olmuş, dönemin tanınmış âlimleri, musiki üstatları, tarikat şeyhleri, devlet adamları ve saray mensupları tekkedeki ayinlere, mesnevi derslerine ve sohbetlere devam etmişlerdir. M. Elif Efendi'nin tekkenin âyin günü olan çarşamba günleri, öğle namazından sonra tevhidhanede bir saat kadar mesnevi okuttuğu, bundan sonra Sa'dî ayininin icra edildiği, çoğu zaman Mevlevî semamın da yapıldığı bilinmektedir. Tekkelerin kapanmasından az önce büyük oğlu Y. Zahir Efendi'ye hilafet vererek İstanbul'da Sa'dî tarikatının âsitanesi olan Abdüsselâm Tekkesi'nin(->) meşihatına tayin etmiş, aynca kendi tekkesinde de, mesnevi derslerinden sonra hareme çekilerek ayinlerin idaresini oğluna terk etmiştir.

Halic'e (batıya) doğru alçalan tekke arsasının güneybatı köşesinde yer alan cümle kapısı kesme küfeki taşı ile örülmüştür. Ampir üslubunu yansıtan kapı yanlardan pilastrlar ile kuşatılmış, sepet kulpu biçimindeki kemerin üzerine, beyzi bir madalyon içindeki II. Mahmud tuğrasının iki eşit parçaya ayırdığı 1252/1836 tarihli manzum kitabe yerleştirilmiştir. Söz konusu kitabenin metni Şeyh S. Sıdkı Efendi'ye, ta'lik hattı ise Arabzade Mehmed'e aittir.

İstinat duvarları ile setlere ayrılmış olan arsanın, batı yönünde yer alan ve en alçakta kalan setine, kuzey-güney doğrultusunda gelişen ve harem, selamlık, mutfak bölümlerim barındıran ahşap bina yer-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

'estirilmiştir. Kagir bir bodrum üzerinde yükselen ve harem kanadında bir çatı katı ile donatılmış bulunan yapının güney kesimi selamlığa, kuzey kesimi hareme tahsis edilmiş birbirine, köprü şeklinde tasarlanmış bir mabeyin odası ile bağlanan bu iki kanadın arasına, küçük bir avlunun gerisine, tekkenin mutfağı yerleştirilmiştir. Bu yapının önündeki ve arkasındaki bahçeler de, harem-selamlık taksimatına bağlı olarak, tuğla örgülü duvarlarla ikiye ayrılmış, öndeki duvarın selamlık bahçesi tarafında, dönemin modası olan yapay kayalıklar ile bir havuz tasarlanmıştır. 19. yy ahşap sivil mimarisinin özelliklerini yansıtan bu binada, gerek harem gerekse de selamlık bölümlerinde orta sofalı plan tipi uygulanmış, çeşitli boyutlardaki odalar ve helalar, bölümlerin ekseninde yer alan sofalara açılmış, zemin kattaki ve üst kattaki sofaları birbirine bağlayan merdivenler çift kollu olarak tasarlanmıştır. Kuzeye açılan selamlık girişi ile batıya bakan harem girişinin üzerinde, dökümden mamul, sütunlara oturan çıkmalar yer alır. Selamlık girişinin üzerindeki çıkma şeyh odasına aittir. Bu odanın yanında da Şeyh M. Elif Efendi'nin özel kütüphanesini barındıran "kitap odası" bulunmaktadır.

Selamlık girişinin karşısında (güneyinde), yekpare beyaz mermerden yontulmuş, dikdörtgen prizma biçiminde bir abdest teknesi bulunmaktadır. Teknenin geniş ve dar yüzüne, iki parça halinde, beyzi madalyonların içine yerleştirilmiş olan manzum kitabe 1287/1870 tarihini taşımakta ve Nazif Ağa'mn vasiyeti üzerine kardeşi İsmail Paşa tarafından yaptırılmış olduğu belirtilmektedir. Söz konusu kitabe ta'lik hatlı olup Aziz Bey'in (ö. 1913) imzasını taşır. Abdest teknesinin arkasında, bahçe duvarına bitişik olarak, tuğla duvarlı, ahşap çatılı ahırın yıkıntıları dikkati çekmektedir. Diğer taraftan, kuzey yönünde küçük bir hamam bölümünün bulunduğu harem kanadının arkasındaki bahçede yer alan su haznesine ait kitabede "şöhret-şiâr" Hacıbekirzade Ali Bey'in, babası Muhyiddin Efendi'nin ruhu için tekkenin suyollarını onarttığı ifade edilmektedir. Tevhidhanenin şerbethane odasında korumaya alınmışken çalınan bu kitabenin metni ve ta'lik hattı Şeyh M. Elif Efendi'ye aittir.

İkinci sette yer alan ve tevhidhane ile buna bağımlı birtakım birimleri (şerbethane, zâkirbaşı odası, hünkâr mahfili ve kasrı) içeren, ayrıca türbeye bitişen ana bina, dış görünümü itibariyle bir meskeni andırır. Kagir duvarlı bir havalandırma bodrumu üzerine oturan iki katlı ahşap yapının batı cephesinde 3 adet giriş sıralanır. Cephenin ortasında yer alan, şeyh efendinin, dervişlerin ve erkek misafirlerin kullandığı ana giriş iki yandan ahşap dikmelerle kuşatılmış, camlı kapılarla donatılmış ve bir kitabe levhası ile taçlandırılmıştır. Metni Şeyh A. Muhtar Efendi'ye, ta'lik hattı ise oğlu Şeyh M. Elif Efendi'ye ait olan bu manzum kitabe 1305/1887-88 tarihini taşımakta, II. Abdülhamid ile

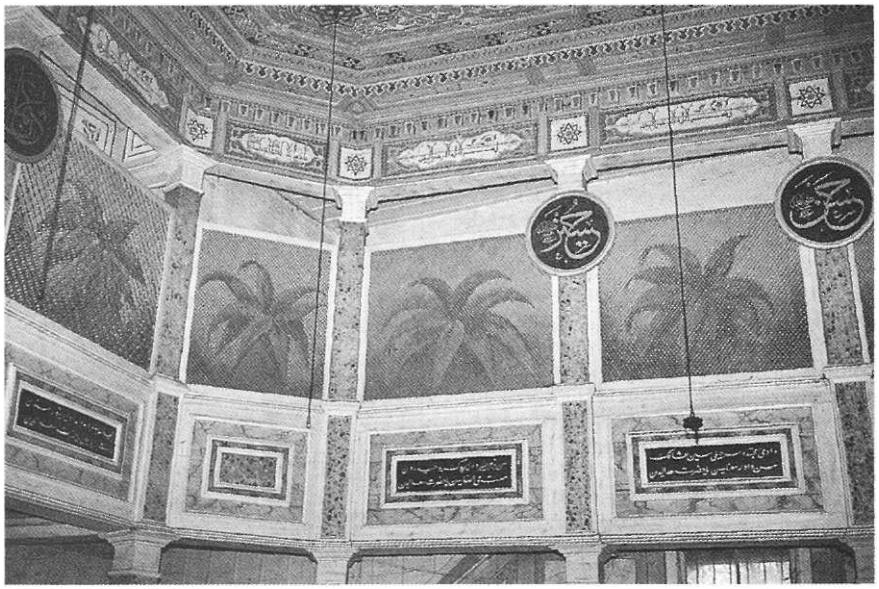

Hasırîzade Tekkesi'nde tevhidhanedeki kadınlar mahfilinin görünüşü.
Hulusi Tanman, 1976

Tophane Müşiri Seyyid Mehmed Paşa'nın adlarmı vermektedir. Bunun üzerine, son yıllarda yerinden sökülerek satılmış ve bir özel koleksiyona intikal etmiş bulunan, M. Elif Efendi'nin ta'lik hattı ile yazılmış, 1318/1900 tarihli mermer ayet levhası yer almaktaydı.

Kitabeli ana girişin açıldığı taşlık, camlı ahşap bölmelerden ışık almakta, bir dağılım merkezi niteliğinde olan bu mekândan tevhidhaneye, şerbethaneye, zâkirbaşı odasına ve hünkâr mahfili merdiveninin altındaki ardiyeye geçilmektedir. Zemini mermer kaplı, duvarları da raflarla donatılmış olan şerbethaneden tevhidhaneye bir servis penceresi açılmakta, ayrıca kadınlar mahfiline geçit veren harem kapısını izleyen küçük hol ile şerbethane arasmda bir dönme dolap bulunmaktadır. Musiki aletlerinin ve ayin giysilerinin muhafaza edildiği, "zâkirbaşı odası" olarak amlan küçük oda hünkâr girişi ile de bağlantılıdır.

Batı cephesinin kuzey kesiminde, harem bahçesi tarafmda yer alan kapı ufak boyutlu bir hole açılmakta, bu holden hareket eden merdivenle kadınlara mahsus fevkani mahfillere çıkılmaktadır. Aynı cephenin güney kesiminde bulunan hünkâr girişinin gerisinde de küçük bir hol ile hünkâr mahfiline ve bununla bağlantılı hünkâr kasrına geçit veren merdiven yer alır.

Kareye yakın dikdörtgen planlı **(12**,35x 10,70 m) tevhidhanenin güney ve batı duvarları değişken kalınlıklara sahiptir. Bu durumun, mihrap duvarında, dış hattın kıble yönü ile tam bir dik açı yapmamasından kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Tevhidhanenin ortasında, ayinlere tahsis edilmiş olan bölüm, köşeleri pahlı kare bir plan arz etmekte ve iki kat boyunca yükselmektedir. Bu bölümün çevresinde, her iki katta da, kare kesitli **16** adet ahşap sütun sıralanır. Zemin katta, mihrabın önündeki sütun açıklığı dışında, sütunların arası ahşap korkuluklarla kapatılarak bunların gerisinde kalan ve zemini bir seki ile yükseltilmiş olan alan erkek seyirci mahfilleri olarak değerlendirilmiştir. Mihrap duvarının önünde, üç sütun açıklığına tekabül eden ve zâkirler maksuresi olarak kullanılan kesimin, mihrap duvarına saplanan ahşap korkuluklarla mahfillerden ayrıldığı görülür. Zemin katta ve üst katta bulunan sütunların arasındaki korkuluk duvarının yüzeyi, çıtaların çerçevelediği yatay dikdörtgen panolara ayrılmış, sütun açıklıklarına isabet eden bu panolann içine, Şeyh A. Muhtar Efendi'nin Sa'dî tarikatının piri Sadeddin Cibavî'ye ithaf ettiği methiye, oğlu Şeyh M. Elif Efendi'nin ta'lik hattı ile siyah zemine yaldızla (zerendûd tekniği ile) yazılmıştır. Branda üzerine yazılmış olan bu nefis yazı panoları da yerinden sökülmüş ve kayıplara karışmıştır.

Güney cephesinde çıkıntı yapan mihrap nişi, ortadaki büyük, yanlardaki küçük boyutlu 3 adet silindirden oluşmaktadır. Silindirlerin kesişme çizgilerine burmalı ahşap sütunçeler yerleştirilmiştir. Mihrabın sağında (batı) bahçeye açılan 2 pencere, solunda da (doğu) yıkık türbeye açılan bir kapı ile diğerlerinden daha geniş bir pencere vardır. Tevhidhanenin batı duvarında, taşlığa açılan kapı ile bir pencere, ayrıca şerbethanenin servis penceresi, kuzey duvarmda ise, harem bahçesine baktığı için yüksekten başlayan 3 adet pencere bulunmaktadır. Doğu duvarı ile bu yöndeki sokağın istinat duvarı arasına, içeriye sızabilecek nemi önlemek amacıyla, ince uzun dikdörtgen bir ardiye yerleştirilmiştir. Mihrabın yanında duran ahşaptan mamul, ajurlu mesnevi kürsüsü ile sade görünümlü sakal-ı şerif muhafazası da paramparça durumdadır.

Üst katta, mihrabın önünde yer alan ve üzeri boş bırakılmış olan sütun açıklığı dı-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

şında, ayin mekânını sınırlayan sunanlar ile duvarların arasındaki alanın güneybatı kesimi hünkâr mahfiline, geriye kalam da kadınlar mahfiline ayrılmıştır. Aralarında bir kapı ile bağlantı kurulmuş olan bu fevkani mahfiller, korkuluk duvarlarına oturan ahşap kafeslerle donatılmıştır. Hünkâr mahfiline ait olan kafes birimleri diğerlerine oranla daha seyrek olup icabında pencere gibi açılıp kapanabilecek şekilde imal edilmiş ve oymalı ahşap hotozlarla taçlandırılmıştır. Üst katın batı kesimini işgal eden, hünkâr kasrı niteliğindeki bölüm bir sofa ile buna açılan iki odayı ve bir hela-abdestlik bmmini barındırır. Büyük boyutlu ve hünkârın dinlenmesine, icabında şeyh efendi ile görüşmesine tahsis edilmiş bulunan oda, yapının giriş cephesinde, hünkâr girişinin üzerinde, dökümden mamul süslü konsollara oturan bir çıkma yapmaktadır. Daha küçük boyutlu olan diğer oda ise hünkârın maiyetine ayrılmıştır.

Kuzey yönünde tevhidhaneye bitişen, doğu ve güney yönlerinde istinat duvarları ile kuşatılmış olan türbenin batıya (bahçeye) açılan bir dizi dikdörtgen pencere ile aydınlandığı ve bu yöne doğru meyilli bir çatı ile örtülü olduğu bilinmektedir. Çatı çöktükten sonra ahşap sandukaların yerine betondan basit kabirler ve Latin harfli küçük mermer kitabeler konmuştur. Tekke arsasının batısındaki hazirede M. Elif Efendi dışmda tekkenin bütün postnişinleri, ayrıca tekkenin bina eminliğini yapan Tophane Müşiri Seyyid Mehmed Paşa gömülüdür.

Türbenin batısında, tevhidhanenin güneyinde yer alan sarnıcın üzeri, zamanında sohbet mahalli olarak kullanılan bir sofa şeklinde düzenlenmiş, tam ortasına, mermerden yontulmuş bir bilezik oturtulmuştur. Şerit kabartmalan ile bezeli olan sarnıç bileziği de çalınmıştır. Türbenin üzerinde yer aldığı setle bu sofa arasında Şeyh H. Rıza Efendi'nin eşi Zeliha Samiye Hanım (ö. **1855)** ile Şeyh A. Muhtar Efendi'nin eşi Fatma Baise Hanım'a (ö. **1895)** ait iki mezar bulunur.

Cephelerine yalın bir ifadenin egemen olduğu tevhidhane binasının barındırdığı mekânlarda, II. Abdülhamid döneminin, giderek Türk kökenli unsurları bünyesinde barındıran eklektik zevkine uygun süslemeler bulunmaktadır. Zemin kattaki mahfillerin duvarları panolara taksim edilerek bunların içi, yeşil ve sarı renkte taş kaplamaları taklit eden boyamalarla doldurulmuş, ahşap sütunlar da yeşil porfiri hatırlatacak şekilde boyanmıştır. Mihrapta, yeşil ve kırmızı zeminler üzerinde, **kufi** yazıdan bozma örgülü motiflerin arasında besmele ile "yâ Mâbud" ibareleri, ayrıca rumî ve palmet motifleri görülmektedir. Üst kattaki sütunların üzerinde uzanan yatay kuşak, alternatif olarak kare ve dikdörtgen kartuşlara bölünmüş, karelerin içine **8** kollu yıldızlar, köşeleri rumîlerle dolgulanmış dikdörtgenlerin içine de **kufi** besmeleler yerleştirilmiştir. Ayin bölümünün tavanında, ortada **8** kollu büyük bir yıldız, kenarlarında da buna paralel "L" biçiminde, üçgenlerle sonuçlanan dört adet kartuş bulunmakta, bunların içinde de beyaz, siyah, yeşil ve kırmızıyla resmedilmiş örgü motifleri, yıldızlar, şemseler yer almaktadır. Yapıdaki diğer bütün tavanlarda çıtalarla meydana getirilmiş taksimattan başka herhangi bir bezemeye rastlanmaz. Hünkâr mahfili ile buna bağımlı birimlerin duvarlarında, dikdörtgen panolar içinde, rumîlerle dolgulanmış şemseler ve köşebentler görülmektedir.

Hasırîzade Tekkesi'nde teşhis edilen bezemelerin en ilginci kadınlar mahfiline ait kafeslerin üzerine resmedilmiş olan hurma ağaçlandır. Osmanlı süsleme sanatında, diğer birtakım bitki motiflerine oranla pek az kullanılmış olan bu motifin varlığı, hurmanın Sa'dî tarikatının erkânında önemli bir sembolik yerinin olmasıyla açıklanabilir. Özellikle bu bağlamda "hurma tekbirlemek" olarak adlandırılan tarikata giriş (biat/intisap) töreninde dervişlere şeyhleri tarafından tekbirle hurma yutturulması, söz konusu bezemeyi anlamlı kılmaktadır. Aynca az rastlanan, kafes üzerine boyama tekniğini sergilemesi bakımından da önemli olan bu kafesler son yıllarda eski eser yağmacılarının hışmına uğramıştır.

Bibi. Ayvansarayî, ***Hadîka,*** I, 305; Aynur, ***Saliha Sultan,*** 35, no. 80; ***Âsitâne,*** 13; Osman Bey, ***Mecmua-i Cevâmi,*** II, 14-15, no. 31; Münih, ***Mecmua-i Tekâyâ,*** 12; Raif, ***Mir'at,*** 241, 562-568; ***IhsaiyatlI,*** 21; Vassaf, ***Sefine,*** V, 270; Zâkir, ***Mecmua-i Tekâyâ,*** 58; Ziya, ***İstanbul ve Boğaziçi,*** II, 226-228; İnal, ***Son Hattatlar,*** 810-812; İnal, ***Türk Şairleri,*** I, 291-293, II, 983-985, III, 1671-1672; M. Sertoğlu, "Sütlüce ve Üç Hattat Mezan", ***Hayat Tarih Mecmuası,*** 3 (Mart 1977), 13-17; ay, "Halıcıoğlu'ndan Kasımpaşa'ya", ***ae,*** 4 (Nisan 1977), 15-21; ay, "Kasımpaşa", ***ae,*** 5 (Mayıs 1977), 48-53; M. B. Tanınan, "Hasırîzade Tekkesi", ***STY,*** VII (1977), 107-142; B. Turnalı-E. Yücel, "İstanbul'daki Bazı Tekkelerin Yerlerine Dair Bir Araştırma". ***VD,*** XVIII (1984), 145-147; M. B. Tanmân, "Relations entre les ***semahane et*** les ***türbe*** dalı les ***tekke*** d'Istanbul", ***Ars Turcica/Akten des VI. Internationalen Kongresses für Türkische Kunst,*** Münih, 1987, s. 316-317; R. Lifchez, "Lodges of istanbul". ***The Dervish Lodge.*** Berkelev. 1992. s. 88-94.

M. BAHA TANMAN

HASİB PAŞA YALISI

Boğaziçi'nde Beylerbeyi vapur iskelesinin **200** m kadar kuzey yönünde bir zamanlar yer almakta olan Hasib Paşa Yalısı, Anadolu yakasının bu türden en büyük binası iken 1974'te bir yangın sonucu tamamen yok olmuştur.

Hasib Paşa Yalısı, Beylerbeyi ile Çengelköy arasındaki Sadullah Paşa Yalısı'ndan sonra en eski yalı olarak kabul edilir. İki katlı olan bina zeminde **900** m^2 oturma alanına sahipti.

Yalının içinde bulunduğu dört dönümlük bahçede ayrıca üç müştemilat, bugün sadece çukuru kalmış sanat eseri mermer bir havuz ve Boğaz suyu ile irtibatlı kapalı bir deniz hamamı da bulunmakta idi.

Yalının planı, elips bir sofanın çevresinde yer alan mekânsal birimlerle oluşturulmuştu. Buna göre elipsin denize paralel olan küçük aksı üzerinde merdivenler, denize dik olan büyük aksı üzerinde de eyvanlar yer almaktaydı. Köşelerde ise kendi iç sofalarına sahip bağımsız denebilecek durumda üçer, dörder odalı daireler bulunmaktaydı.

Bina planı merkezi orta sofalı tipe aittir. Elips şeklindeki sofanın uzunluğu **18** m' dir. Bu durum ile Sadullah Paşa ve Prenses Rukiye yalılarına göre daha büyük ve organize bir plana sahip olmaktadır. Üst katta sofa bir ahşap asma kubbe ile örtülmüştür. Bir başka açıdan incelendiğinde yalının planı selamlık, mabeyin ve harem bölümlerinden oluşmaktadır. Ancak tüm bölümler birbirleri ile irtibatlandırılmıştır.

Birçok benzeri gibi yalının kesin yapım tarihi belli değildir. Ancak gerek mimari gerekse süsleme özelliklerinden binanın 19- yy'ın ortalarında yapılmış olduğu anlaşılmaktadır. Yalının rölövesi son defa, daha sonra Mimar Sinan Üniversitesi'ne bağlanan Beşiktaş'taki Mimarlık Yüksek Okulu öğretim üye ve öğrencileri tarafından yapılmıştır.

Bir defa el değiştiren yalı arsası son olarak Sabancı ailesinin mülkiyetinde olup, kendilerince hazırlattırılan restitüsyon projesi, ilgili koruma kuruluna tevdi edilmiştir.

HALUK SEZGİN

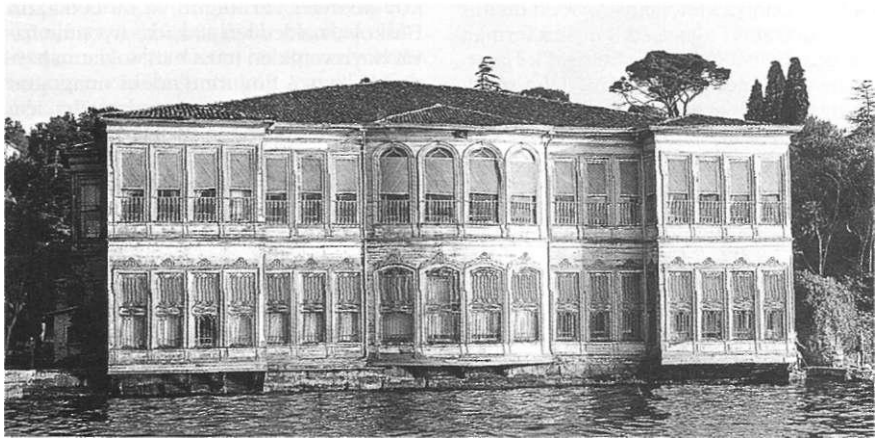

Bir 19. yy binası olan Hasib Paşa Yalısının 1974'te yanmadan önce deniz cephesinden görünümü.
Erkin Emiroğlu, 1970ler

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

HASKÖY

Halic'in kuzey kıyısında, Kasımpaşa ile Sütlüce arasındaki semt. Semtin sınırlarını kuzey ve kuzeybatıdan çevre yolu, Sütlüce semti. Halıcıköy; batıdan Haliç; güney-; i Camialtı Tersanesi bölgesi; doğudan Kulaksız Mahallesi ve Kasımpaşa Zindanarkası Mezarlığı çizer. İdari olarak, semtin çekirdeği sayılabilecek Piri Paşa Mahallesi gibi, semtin üzerine yayıldığı Fetihtepe, Keçeci Piri, Cami-i Kebir mahalleleri de Beyoğlu İlçesi'ne bağlıdır.

Bizans döneminde "Arabant Kasabası" dendiği rivayet edilen semtin Hasköy adını, II. Mehmed'in (Fatih) İstanbul kuşatması sırasında otağını bu bölgede kurmuş olmasından veya buradaki hasbahçelerden aldığı söylenir.

En eski adının "Pikridion" olduğu sanılan Hasköy, bu adı İoannes Pikridios'un burada kurmuş olduğu manastırdan almıştı. Piri Paşa Mahallesi'nin bulunduğu yerde ise Karemidie adında bir köy vardı. Hasköy adının bir diğer görüşe göre, bu bölgenin en büyük kilisesi olan "Paraskevi"den geldiği, Türk döneminde "Parasköy" diye anılan semtin adının zamanla Hasköy'e dönüştüğü ileri sürülür.

Hasköy, kentin en eski Musevi yerleşim bölgelerinden biridir. Bizans döneminde burada Karai Musevileri çoğunluktaydı. Karaimler veya Karaylar olarak da bilinen ve Orta Asya kökenli bir Türk boyu olan Karaimler 6. yy'da Kafkasya'ya, oradan Ukrayna'ya göçmüşler, Hazarlarla kaynaşmışlar ve onların Museviliği resmi din olarak kabul etmelerinden sonra, Museviliğin Talmud'u reddeden bir mezhebini oluşturmuşlardı. 1172'de Konstantinopolis'e gelen Benjamin de Tudela bütün kentte 500 kadar Karainin yaşadığını yazar.

Fetih sırasında ve II. Mehmed (Fatih) döneminde (1451-1481) semtin bulunduğu yöre, efsanelerle de iç içe gelişen bir tarihe sahiptir. Fatih'in hocası Akşemseddin'in Hasköy'de Çemşirlik Havuzu denilen yere bir servi fidanı diktiği, diğerlerinden çok daha çabuk büyüyen ve çok daha uzun olan fidanın, yeşil değil de ak olduğu Evliya Çelebi tarafından nakledilir. Fatih de buraya kendi eliyle 7 servi dikmiş ve 12.000 servi ağacı dikilmesini ferman etmiştir. Evliya Çelebi'de Çemşirlik Havuzu diye adlandırılan mekâna daha soma Çamaşırlık Havuzu denmiştir.

Hasköy fetihten sonra da esas olarak bir Yahudi ve Musevi mahallesi olarak gelişmiştir.

Evliya Çelebi, II. Mehmed'in Arabistan'ın Safed şehrinden Yahudileri buraya yerleştirdiğini söylerken, Hasköy'de 7 kilise ve 12 sinagog olduğunu kaydetmektedir. Evliya Çelebi, Hasköy'ün Selanik ve Safed şehirlerine benzerliğine de dikkati çeker.

Hasköy'ün bellibaşlı Yahudi mahalleleri Abaşo la Kaye (Alt Sokak), Maalem veya Keçeci Piri, Arabacılar, Şeyh Salih (Çıksali). Kordova. Yeni Mahalle, Parmakkapı, Kalaycı Bahçe, Sarayiko ve Piri Paşa idi. Semtin eski haritaları, bugün hemen hiç izi kalmayan bu geçmişe ışık tutar. Basmacı Avram ve Terzi Hayim sokakları, bugün Basmacı Ruşen ve Terzi Kasım isimlerini alırken, sinagog çıkmazları, sinagog sokaklan ve adlarını aldıkları sinagoglar yok olmuştur. Ayrıca burada yer aldığı bilinen Musevi okulları da kapanmıştır. İstanbul'un en eski ve en büyük Musevi mezarlıklarından biri Hasköy'dedir.

Yüzyıl başında Hasköy'den bir görünüm.
Tuğrul Acar fotoğraf arşivi

Hasköy'de Yahudilerden başka Rumlar da yaşıyordu. Buradaki en ünlü kilise, iskelenin biraz ötesindeki Ayia Paraskevi'dir. Bu kiliseyle ilgili birçok efsane vardır. Hasköy'ün içinde Rum, Yahudi ve Müslüman mezarlıklarının arasında Ayia Paraskevi adlı bir de ayazma bulunuyordu. Bu ayazmanın diğer adı olan "Çıksali" ya da "ÇıksalınTn, "Şeyh Salih'in bozulmuş şekli olduğu düşünülmektedir.

A. Paspatis, 1597'de Eminönü'nde Yeni Cami inşaatı başladığı zaman, bu caminin yerine sahip olan Karai Musevilerine Hasköy'de evler verildiğini ve bu cemaatin Hasköy'e nakledilen 40 kadar üyesinin hayat boyu vergiden muaf tutulduklarım kaydeder. Ayrıca Eminönü'ndeki sinagogun bulunduğu arsa kanunen satılamadığı için bu cemaate hazineden yıllık 32 kuruş kira ödendiğini ekler. 1715 ve 1756 yangınlarından sonra da birçok Yahudi aile, Aynalıkavak Sarayı'mn yer aldığı hasbahçeyi takiben Okmeydam'na doğru genişlemiş olan bu semte göç etmişti.

Hasköy'ün en önemli iki sinagogu, Bizans döneminde İspanya'nın Cordoba şehrinden göç eden Endülüslü Sefarad Yahudilerinin kurduğu Kordova Sinagogu ile Mayorka Adaları'ndan göç eden Yahudilere atfedilen Mayor Sinagogu idi. 1912'de *Annuaire Orientale'de* kaydedilen diğer Hasköy sinagogları şunlardı: Şeritçisi, Esgher, Kalaycı Bahçe, Maalem, Mizrahi, Parmakkapı, Sarayiko, Sinyora, Yeni Mahalle ve Çıksali. Değişik belgelerde başka sinagog adlarına da rastlandığı gibi Amon ailesinin evinin de ibadethane olarak kullanıldığı bilinmektedir. Bu evin S. H. Eldem tarafından Hasköy'de Hahambaşı Konağı olarak tespit edilen, 18. yy yapısı konak olduğu akla gelmektedir. 1899 tarihli Hasköy sinagogları listesi incelendiğinde, bu listede adı geçen Alamanes (Almanı) ve Arabacılar sinagoglarının 1912'de kaydedilmediği, buna karşılık Mizrahi Sinagoğu'nun eklendiği dikkati çekmektedir. 1960'lara kadar bu yapılar yavaş yavaş ortadan kalkmıştır; bugün Hasköy'de ayakta kalan Rabanit Musevilerine ait tek ibadetgâh Maalem Sinagoğu'dur. Ayrıca İhtiyarlar Yurdu içinde bir özel ibadethane vardır.

Ayrı bir cemaat oluşturan Karailerin de, Hasköy'de "Kal ha Kadoş be Kuşta Bene Mikra" adlı, Bizans döneminde, inançlarına uygun olarak yeraltında inşa edilmiş bir sinagogları bulunmaktadır.

Evliya Çelebi semtin 17. yy'daki görünümünü anlatırken 3-000 kadar bağlık, bahçelik, çok katlı evin varlığından, bahçelerde limon ve turunç yetiştirildiğinden, zengin Yahudilerin ev ve bahçelerinin güzelliğinden söz eder. 11 Yahudi mahallesinin yanmda 2 Rum, 1 Müslüman ve 1 de Ermeni mahallesinin bulunduğunu, 20'den fazla Yahudi cemaatinin ve toplam 17.000 civarı nüfusunun, içlerinde kıymetli mallar bulunan 600 dükkânının, çok sayıda meyhanesinin olduğunu; misket üzümleri ve şarabıyla ünlendiğini söyler. Osmanlı döneminde Hasköy, bir zamanlar Haliç sahilinin en büyük ve görkemli sahilsarayı olan Tersane Sarayı ve sarayın arazisi içindeki Aynalıkavak Kasrı(->) ile ünlüdür. Daha I. Selim'den (Yavuz) başlayarak kurulan Tersane'den Okmeydam'na doğru Kasımpaşa sırtlarını kaplayan koru,

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

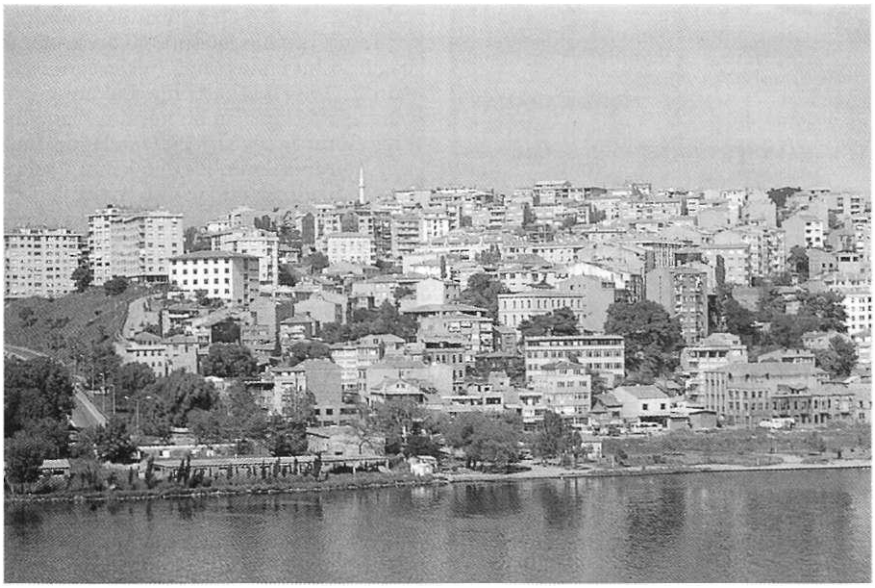

Günümüzde Hasköy.
Aras Neftçi, 1993

padişahların ilgisini çeken bir hasbahçe olarak "Tersane Bahçesi" diye adlandırılmış ve içine dönem dönem çeşitli kasırlar yapılmıştır. Evliya Çelebi, Tersane Bahçesini methederken, binlerce servinin gölgelediği bahçede kuşların ötüşünün güzelliğini, kayısı ve şeftalisinin lezzetini, Sultan İbrahim'in (hd 1640-1648) burada deniz kenarında bir köşk yaptırdığını ve burada denizden, adına istiridye denilen ve içki içenlerin pek sevdiği bir deniz hayvanı çıktığını anlatır.

Hasköy çeşitli dönemlerde yangınlar görmüş; 1804'te çıkan büyük yangında 500 ev, 150 dükkân yanmıştır. Hasköy'ü, 1865 yazında çıkan kolera salgını kasıp kavurmuş, 1871'de salgın tekrarlamış, halk evlerini terk edip Okmeydaninda kumlan çadırlara yerleşmiş ve semt abluka ve karantina altına alınmıştır.

Tersane Bahçesi ve Aynalıkavak Kasn' mn 18. yy'ın sonunda önemini kaybettiği, 19- yy'm ikinci yarısından sonra Tersane' ye yapılan eklemeler sırasında kasrın denizden koparak içeride kaldığı anlaşılmaktadır. Semt ise Yahudilerin çoğunlukta olduğu yapısını 20. yy'm başlarında da korumuştur. 20. yy'm başında Hasköy'de 25.000 Yahudi ve 148 hahamm bulunduğu yazılıdır. 1950'lerde, yöredeki Musevi yerleşim ve kültürünün izleri, hâlâ orada oturmakta olan birkaç aile dışmda hemen hemen silinmiş, en uzun yaşayabilen sinagog Maalem Sinagogu olmuştur.

Günümüzde Hasköy, sahildeki Denizcilik Bankasina ait Şehir Hatları İşletmesi vapurlarının bakımını yapan küçük tersanesi, Haliç sahiline paralel uzanan Hasköy Caddesi ve Kumbarahane Caddesi'nin doğusunda kalan küçük dükkân, işyeri ve imalathaneleri, içerilerdeki dükkânların konutlarla yan yana ve üst üste yer aldığı sokakları ve istanbul'a Anadolu'nun çeşitli yörelerinden göçle gelmiş nüfusuyla, Haliç'in diğer benzeri yerleşmelerinden farklı değildir. Yeni köprünün yapılmasından sonra yerinden sökülen Galata Köprüsü Hasköy vapur iskelesi ile karşı sahilde Balat Musevi Hastanesi'nin bulunduğu yer arasına yeniden kurulmuştur.

Bibi. Jak Deleon, "Geçmişten Günümüze Altın Boynuz, Unutulmuş Bir Semt: Hasköy", *Milliyet,* 2-3 Nisan 1991; Evliya, *Seyahatname,* I; Kömürciyan, *İstanbul Tarihi;* M. Belge, *İstanbul Gezi Rehberi,* 1st., 1994, s. 213-215; Millingen, *Walls,* 221: N. Güleryüz. *İstanbul Sinagogları.* İst.. 1992! s. 95-99.'

İSTANBUL

HASKÖY AYAZMASı

Hasköy'de, Piri Paşa Mahallesi, Ayazmayanı Sokağı'ndadır. Musevi mezarlığı önünden, Çıksalm Meydanindan Hasköy Mezarlığı'na inen yokuşun sağ kısmındaki arsada yer almaktadır.

İnciciyan 18. yy'da bu bölgede pek çok şifalı suyun bulunduğunu kaydetmektedir. Sütlüce bunlardan biridir. Keza, Bizans döneminde Armamentareas diye anılan Halıcıoğlu ve çevresinde, sade bir vatandaş olan Teodora adında bir kadının yaptırmış olduğu Aziz Pantaleymon'a ithaf edilmiş olan manastır, kutsal bir suyun bulunduğu yere yapılmıştı. Bugün Aynalıkavak' ta Aziz Pantaleymon'un adını taşıyan küçük bir ayazma vardır. Aziz Zotikos'un bu bölgede, iki katır tarafından yerde sürüklendiği ve burada mucizevi bir su kaynağının fışkırdığı öyküsünün geçtiği yerin tanımı, Hasköy sırtlarına uymaktadır.

Evliya Çelebi 17. yy içinde Yahudi mezarlığının yakınında "ine Ayazma" denilen bir tatlı su kaynağınm bulunduğunu; bir gün tutup, sonraki iki gün içinde bıraktıktan sonra dördüncü gün yine tutan bir cins sıtmaya şifalı bir suyunun olduğunu, yedi kez suyundan içip, yıkanan hastaların iyi olduklarını ve bu ayazmanın Rumlar tarafından sık sık ziyaret edildiğini kaydeder.

Aziz Zotikos öyküsünde, bahsi geçen su kaynağının bu olduğu kesin olmasa da, Evliya Çelebi'nin sözünü ettiği su kaynağı, Hasköy Ayazması denilen Ayia Paraskevi Ayazması ile aynı olmalıdır.

Hasköy Ayazması, düzgün dikdörtgen planlı bir giriş bölümü, antre ve buna bağlı durumdaki, su kaynağına ulaşan dar bir koridordan meydana gelmektedir. Üzerinde mermer bir haç bulunan kapının kanadı madenidir.

Girişin bulunduğu cephede bir de küçük pencere vardır. Bu giriş bölümü 5x 2,50 m boyutlannda olup, kaba arazi taşlarının harç ile bağlanmasıyla meydana gelen bir duvar işçiliği gösterir. Ahşap kiriş üzerine sac olan örtüsü bugün mevcut olmayıp, üzerinin tamamı açıktır. Bu bölümün kuzeybatı köşesinde, üzerine Yunanca yazı ve bezemeler oyulmuş olan mermer ikona çerçevesinin orta kısmında durduğu bilinen gümüş kaplamalı Ayia Paraskavi ikonası bugün yerinde değildir. Su kaynağı ile bağlantılı dehliz şeklindeki koridorun başlangıcı bu giriş bölümünün güneybatı köşesine, yani kapının tam karşısına rastlamaktadır. Genişliği sadece 0,55 m ve yüksekliği 1,75 m olan, 25 m uzunluğundaki bu dar koridor, gittikçe daralarak sızıntı sularının toplandığı bölümle nihayetlenmektedir. Bu bölme madeni parmaklıklı bir kapı ile koridordan ayrılmıştır. Koridorun ortalarına rastlayan bir yerde, batı duvarına, şamdan koymaya mahsus küçük bir niş açılmıştır. Bu nişin içine yerleştirilmiş olan, üzeri bitkisel bezemeli mermer plaka Bizans işidir. Aynı şekilde koridorun duvarları ve biraz sivriltilmiş uzun beşik tonoz da, kesme taş ve tuğladan olup Bizans duvar işçiliğinin özelliklerini göstermektedir. Giriş bölümünün duvarları ve ikona çerçevesi koridora nazaran çok daha yenidir.

Hasköy Ayazması'nın su kaynağına uzanan dehlizin başlangıcı.
Enis Karakaya, 1994

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Hasköy Ayazmasimn mermer ikona çerçevesi.
Enis Karakaya, 1994

Bugün harap bir halde, terk edilmiş **ci**lan Hasköy Ayazması, içinde bulunan derin bir kuyunun tehlike arz etmesinden dolayı beş yıldır kapalı vaziyettedir. Sızıntı sulan haznesinde halen damla damla toplanmaktadır. Ayazmanın bugün için ziyaretçileri olsa da, bunlar ayazmaya girememektedirler. Oysa yakın bir zamana kadar ziyaretçiler, giriş kısmına sonradan yapılmış olan küçük bir su haznesine içeriden taşman suları içerek ve azizenin ikonası önünde dua ederek, mum adağı yapıyorlardı.

Bibi. Evliya, ***Seyahatname,*** I, 1969, 113-114; Janin, ***Constantinople byzantine,*** 416; ***İSTA,*** III, 1574, 1586; înciciyan, ***istanbul,*** 95-96; Kömürciyan, ***İstanbul Tarihi,*** 202.

ENİS KARAKAYA

HASKÖY TERSANESİ

Türkiye Gemi Sanayisi AŞ'ye bağlı, Haliç'te, Hasköy'le Halıcıoğlu arasında yer alan tersane.

Şirket-i Hayriye tarafından 186l'de, kendi vapurlarının bakım ve onarımı amacıyla kurulmuştu, atölye düzeyindeydi ve ancak birkaç küçük binadan oluşuyordu.

Önceleri fabrika denen bu kuruluş, zamanla eldeki olanaklar oranında genişletildi, 1884'te, 45 m boyunda ağaç bir kızak yapıldı, çekme gücü olarak da istimle çalışan bir ırgat yerleştirildi. 1910'da yeni bir kızak daha ilave edildi, istimli ırgat elektrikle çalışır duruma getirildi. Torna tezgâhlan, inşaiye atölyesi ve marangozhane kuruldu.

Onarım ve bakımdan başka küçük hizmet teknelerinin de yapılıp denize indirildiği tersanede, Şirket-i Hayriye'nin önemli yöneticilerinden Necmettin Kocataş'm döneminde, 1938'de birbirinin eşi iki şehir hattı vapuru yapıldı. Bunlardan 75 baca numaralı olanına Kocataş, 76 numaralı olanına da Sarıyer adı verildi. Bu iki vapurda, Hıdiv Abbas Hilmi Paşa'nm Nimetullah adlı özel yatmdan çıkartılan iki buhar makinesi ve kazanlar kullanıldı. Tersanede daha soma eski bir Haliç vapuru tadil edilerek motorlu, küçük bir araba vapuru haline getirildiyse de başarılı olunamadı.

Şirket-i Hayriye'nin 1945'te Münakalât Vekâleti tarafından satın alınması üzerine, Hasköy Tersanesi de Devlet Denizyolları ve Limanları Umum Müdürlüğü'ne devredildi. Mart 1952'de Denizcilik Bankasina devredilen kuruluş önceleri Haliç Tersanesine bağlı bir başmühendislik olarak çalıştıysa da, 1954'ten itibaren Gemi İnşa ve Tamir İşletme Müdürlüğü adım alarak bağımsız bir ünite olarak çalışmalarını sürdürdü. 1984'te Ulaştırma Bakanlığinm bünyesinde yer alan bir kuruluş olan Türkiye Gemi Sanayisi AŞ'ye bağlandı. Hasköy Tersanesi'nde bugüne kadar başlıca şu vapurlar inşa edildi: Gökçeada Feribotu (1972), Kocataş (1938), Sarıyer (1938), Vaniköy (1954), Beykoz (1955), Hasköy (1960) yolcu vapurları.

11.257 m²'lik bir alanda faaliyetini sürdürmekte olan tersanede daha çok şehir hattı vapurlarının ve küçük teknelerin bakım ve onarımları yapılmaktadır. Rıhtım uzunluğu 193 m'dir. Biri yaylı, öteki felekli, 50'şer m uzunluğunda iki kızağı vardır.

ESER TUTEL

Hasköy Tersanesi'nde yüzyıl başında bir gemi inşası
Tuğrul Acarfotoğraf arşivi

HASSA MİMARLARI OCAĞI

"Cemaat-i Mimârân-ı Hassa" adıyla da bilinir. İstanbul'da ve taşrada, Osmanlı hanedanına ve kamuya ait yapıların projelerini hazırlayan, inşaat ve onarım işlerini yürüten saray mimarlık örgütü. 1831'de yerini Ebniye-i Hassa Müdüriyeti'ne(->) bırakmıştır.

Sarayın birun(->) örgütünden olan bu yarı askeri ocağın hangi tarihte kurulduğu bilinmemektedir. Ancak 1525'ten daha önce kurulduğu kimi belgelerden anlaşılır. Mimarbaşı Acem Ali de bu ocağın bilinen en eski amiridir. Hassa Mimarları Ocağı mensupları ulufeliydiler. Mimarbaşı, 16. yy'da 45 akçe, 17. yy'da 30 akçe gündelik alırken kalfalar 8-30 akçe, üstatlar da 3-10 akçe almaktaydılar. Sermimarân-ı hassa ya da hassa mimarbaşısınm yönetimindeki ocağın başlıca elemanları, İstanbul'un su sistemlerinden sorumlu suyolu nazırı ile İstanbul ağası, kireççibaşı, mimar-ı sani, kalfa denen mimarlardı. Bir dönem Sepetçiler Kasrinda, sonra Yalı Köşkü'nde, en son Topkapı Sarayı birinci avlusundaki kendi binasında hizmet veren ocağın asıl görevi İstanbul'daki yapılaşmayı denetlemek, inşaatlar için getirtilen taş, kireç, ahşap vb malzemeyi kontrol etmek, kaçak yapıları yıktırmak, yangın önlemleri almak, hanedana ait cami, köşk, saray, bent vb tesisleri projelendirip yapımını gerçekleştirmekti. Amele temini, inşaat malzemesinin zamanında getirtilmesi, inşaat hesapları, İstanbul dışındaki yapıların yapım ve onarım keşifleri de ocak kalfalarına düşen işlerdendi. Ocakta bir kethüda ile kalfa denen pek çok mimarla minare, mermer, taş, sıva ustaları, neccar ve nakkaş vardı. Bunlar kalfa ve üstat olarak iki sınıfa ayrılıyorlardı. Üstatlar, belli bir alanda yetişmiş sanatkârlardı. Bunların kıdemli ikisi Saray-ı Atik üstadı ve Galata Sarayı üstadı sanını taşımaktaydılar. Ocağın 16. yy'ın başlarındaki mevcudu 14-18 arasındaydı. Bu sayı 17. yy'm ortalarına doğru 40'a çıkmıştır. Kalfalar ve üstatlar arasında Ermeni ve Rumlar da vardı.

Mimar Sinan'ın 16. yy'm ikinci yarısında mimarbaşı olduğu dönemde ocak en verimli ve yoğun çalışmalarını gerçekleştirdi. İstanbul'da, Edirne'de, Anadolu ve

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Bir çarşı ressamının gözüyle mimarbaşı, 17. yy, anonim (solda) ve La Hay ve Ferriol'un *Recueil de Cent Estampes Représentant Différentes Nations du Levant* adlı kitabında yer alan Vanmoor'un bir Ermeni mimar tiplemesi.
Galeri Alfa

Rumeli topraklarında pek çok amtsal eser ve külliye bu yıllarda projelendirildi. Bu dönemde Mimarlar Ocağı, aynı zamanda bir okul işlevindeydi. Acemi Ocağı(-») ile Galata Sarayı Ocağı'ndan(->) ve İbrahim Paşa Sarayı Mektebi'nden(->) alınan yetenekli acemiler, burada şakirt (çırak öğrenci) ve mülazim olarak çalışarak açılan kadrolara geçerlerdi. 18. yy'm sonunda Mühendishane-i Berrî-i Hümayun açılınca buradan mezun olanlar da doğrudan ocağa geçmeye başladılar. Mimarbaşılar ise genellikle ocaktan yetişenler arasından seçiliyorlardı. Bu görevin bir özelliği atananın yaşamı boyunca mirnarbaşılıktan alınmamasıydı. Mimarbaşılar arasmda azledilen ya da idamla cezalandırılan pek az kişi vardır.

Hassa Mimarları Ocağinda, yapılması öngörülen eserlerin ilkin "resim" denen planları ya da "menazır" adı verilen model veya maketleri ile maliyet tahminini gösterir "keşif defteri" hazırlanıyordu. Proje ve maliyet, onaylandıktan sonra mirnarbaşma Divan-ı Hümayundan bir "hüküm" yazılır, ayrıca şehremini de bir bina emini atayarak işin parasal yönünü düzene koyardı. Kamu yapıları için ödenek defterdarlıkça verilir; eğer yapılan eser hayır konumlu ise bedelini, yaptırtanın vekilharcı öderdi.

İstanbul'da yapılan küçük binalar için amele, hamal, lağımcı, rençber, yük hayvanı, kayık vb kent olanakları ile karşılanır, ancak büyük külliyeler inşa edilirken kentte işgücü sıkıntısı doğmaması için taşra kadılarına hükümler yazılarak neccar, dülger, amele getirtilirdi. Miri (kamusal) inşaatlarda ise acemioğlanları çalıştırılırdı.

Yasaklara ve sınırlandırmalara uymak koşulu ile gayrimüslimlerin istanbul'daki kilise, manastır vb yapmaları, onarmaları da yine Hassa Mimarları Ocağının denetimine bağlıydı.

Ocağın, İstanbul'a dönük bir görevi de ev inşaatlarına, dükkân yapımlarına ruhsat vermekti. Yasalara aykırı yapılarla eklentileri yıkıldığı gibi, komşu evi rahatsız eden pencereler kapattırılır, cumbalar ve katlar kaldırtılırdı. Yeni yapıların, suyollarına, lağımlara zarar vermemesi, yolu daraltmaması da ocak kalfalarmm denetimiyle sağlanıyordu. Surlara bitişik ev yapmak yasaktı. Ahşap yapılara da kentin bazı semtlerinde izin verilmiyordu. Kalfalar, meydanların ve külliyelerin çevresinde kaçak yapılaşma olmaması için de denetim yapmaktaydılar.

Ocağın bir başka görevi, İstanbul'a getirilen veya kentte üretilen inşaat malzemesinin kalitesini, narha uyulup uyulmadığını denetlemekti. Saptanan yolsuzluklar İstanbul ve Bilad-ı Selase(->) kadılıklarına bildirilir, suçlular cezalandırılırdı. Örneğin kentteki kârhanelerde imal edilen kiremitlerin 18 parmaktan küçük, genişliğinin ise 7 parmaktan az olmaması esastı. Mimarlar, kireççi dükkânlarını da sürekli denetlemekteydiler.

Ocağa şakirt olarak alman acemioğlanları, usta-çırak ilişkisine dayalı bir yöntemle yetiştirilirlerdi. Burada, resim, menazır, hesap, hendese ve mimari, uygulamalı dersler ve teorik bilgiler olarak başmimarla mimarlar tarafından gösterilmekteydi. Bu amaç için hazırlanmış risale-i mimariye adlı kitapçıklar da vardı.

15. yy'ın sonlarından, Ebniye-i Hassa Müdüriyeti'nin kurulduğu 1831'e değin, yaklaşık 350 yıl hizmet veren Hassa Mimarları Ocağı, İstanbul'un tarihsel kimliğini oluşturan büyüklü küçüklü yüzlerce esere imzasmı atmıştır.

Osmanlı arşivlerinde Hassa Mimarları Ocağina ilişkin başta ulufe defterleri olmak üzere epeyce belge vardır. Ulufe defterleri, muhtelif yıllarda ocakta görev yapan Müslim ve gayrimüslim mimarları, üstatları, minarecileri adları ve gündelikleri ile verir. Mühimme ve rüus defterlerinde ise atamalara ilişkin belgeler yer almıştır. Mühimme defterlerinde ayrıca, İstanbul ve Bilad-ı Selase kadılıklarına yazılan inşaat yasaklarına dair hükümler bulunmaktadır. Ayrıca ocağın hazırladığı pek çok keşif defteri de arşivlerde mevcuttur.

Bibi. Ş. Turan, "Osmanlı Teşkilatında Hassa Mimarları", *TAD,* S. I (1963), 157-202; (Altınay), *Mimarlar;* Uzunçarşılı, *Saray,* 378-379.

NECDET SÂKAOĞLU

HASTANELER

İstanbul fethedildiğinde Türkler burada, sağlık kurumu olarak sadece Pantokrator Kilisesi (Zeyrek Kilise Camii) yanında bir hastane ile bir darülaceze (düşkünlerevi) bulmuşlardı. İlk olarak Pantokrator yapı topluluğu onarılmış ve faaliyete geçirilmişti. İstanbul'daki Rumlar fethin ertesi yılında (1454) cemaatlerine sağlık hizmeti vermek üzere Karaköy'de Balıklı Rum Hastanesi'ni(->) kurmuşlardır. Şehir halkına sosyal, kültürel hizmet ve sağlık hizmeti verebilmek amacıyla 1463'te Fatih Külliyesi'nin(-0 yapımına başlanmıştır. 1470'te tamamlanan külliyede, Türklerin İstanbul'da kurdukları ilk hastane olan Fatih Darüşşifası(->) da yer almaktaydı. Bunu, I. Süleyman (Kanuni) tarafından eşi Hürrem Sultan adına yaptırılan Haseki Külliyesi içinde yer alan ve 1550'de faaliyete geçen Haseki Darüşşifası ve Hastanesi(->), İ556'da Süleymaniye Darüşşifası, 1583'te Toptaşı Bimarhanesi(->) ve İ617'de Sultan Ahmed Darüşşifaşı(->) izlemiştir (bak. darüşşifalar). Fatih ve Sultan Ahmed Darüşşifaları uzun yıllar şifa dağıtmış, ancak günümüze ulaşamamıştır. Süleymaniye Darüşşifası, yangın ve deprem gibi doğal afetler nedeniyle zaman zaman faaliyetine ara vermek zorunda kalmasına rağmen günümüze kadar sağlık hizmeti vererek ayakta kalmayı başarmıştır. Darüşşifalar sağlık hizmeti yanında usta-çırak ilişkisi içinde hekim de yetiştirmekteydi.

Sarayda yaşayanlar hastalandıklarında, Topkapı Sarayı'nda bulunan, Cariyeler Hastanesi, Enderun Hastanesi, Hastalar Dairesi, Hasbahçe'de Hastalar Ocağı ve Bimarhanesi ile Mabeyn Hastanesi'nde tedavi görmekteydiler.

18. yy'da, III. Selim'in orduyu modernleştirme girişimleri çerçevesinde, İstanbul'da askeri hastaneler açılmaya başlanmıştır. Açılış tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte arşiv belgelerinden 1796'da faaliyette olduğu anlaşılan Tophane-i Âmire, 1799'da hizmette olan Levent Çiftliği ve hakkında en eski belgelerin 1800 yılma uzandığı Asâkir-i Hassa-i Muhammediye (Toptaşı) hastaneleri ilk askeri hastaneler-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Beyoğlu Belediye Hastanesi koğuşlarından bir görünüm.
Cumhuriyet Gazetesi Arşivi, 1986

dir. II. Mahmud da orduda reform üzerinde önemle durmuş ve askerlerin sağlığına büyük önem vererek istanbul'un çeşitli yörelerinde bulunan askerleri tedavi etmek üzere kışlalara yakın veya kışlaların bünyesinde bir çok askeri hastaneyi faaliyete sokmuştur. Savaşlar, askeri hastanelerin artmasında önemli bir rol oynamıştır. II. Abdülhamid'in tahta çıkmasından hemen sonra başlayan 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda İstanbul'da yeni askeri hasteneler açılarak buralarda yaralılar tedavi edilmiştir (bak. Askeri Hastaneler).

Balkan ve I. Dünya savaşlarında, başta Beyoğlu, İstanbul ve Üsküdar olmak üzere pek çok semtte geçici hastaneler açılmış, Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin (Kızılay) yardımlarıyla, savaşlar boyunca olağanüstü koşullarda hizmet veren bu hastaneler savaşlar bitince kapatılmıştır.

İstanbul'da darüşşifalardan sonra yoksul ve bekârların tedavisi amacıyla kurulan ilk devlet hastanesi, 1837'de Edirnekapı'daki Mihrimah Medresesi'nde Edirnekapı Gureba Hastanesi adıyla tanınan hastanedir. 1845'te açılan Gureba Hastanesi(->) ise ilk vakıf hastanesi ve resmen "hastane" adını kullanan ilk sağlık kurumudur. Bunları Zeynep Kamil Hastanesi (1862), Kuduz Hastanesi (1887), Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye (Sivil Tıbbiye) (1893), Darülacezen), ilk çocuk hastanesi olan Etfal Hastanesi(->), Haydarpaşa İntaniye Hastanesi (1924), ilk verem hastanesi olan Heybeliada Sanatoryumu (1924) ve Bakırköy Ruh ve Sinir Hastalıkları Hastanesi(->) izlemiştir.

İstanbul'un ilk belediye hastanesi, 1865'te açılan Altıncı Daire-i Belediye Hastanesi' dir(-0. 1879'da yine Altıncı Daire-i Belediyeye bağlı olarak, bu civardaki genelevlerde çalışan kadınların tedavi edildiği Beyoğlu Nisa Hastanesi(->) faaliyete geçmiştir. 1910'da İstanbul şehremanetine bağlı olarak hizmete giren Cerrahpaşa Hastanesi(->) de 1967'ye kadar bünyesinde İstanbul Tıp Fakültesi'nin bazı kliniklerini banrıdırmış ve bu tarihte belediye ile ilişkisi kesilerek Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Hastanesi olarak büyüyüp gelişmiştir. 1880'de şehremanetine bağlanan Haseki Hastanesi uzun yıllar bir belediye hastanesi olarak hizmet verdikten sonra Sağlık Bakanlığı'na geçmiştir.

İstanbul'da kurulan ilk özel Müslüman hastanesi Operatör Fuad Süreyya Bey tarafından kurulan Ortaköy Şifa Yurdu'dur.

İstanbul'da zaman zaman çıkan salgınlarda hastanelerde yeni önlemler alınmış ve belediye salgın görülen semtlerde geçici hastaneler kurmuştur. 1831'de İstanbul'da görülen ilk kolera salgını sırasında, aynı yıl eylül ayında Maltepe ve diğer hastanelerde, kapılara yakın bir oda karakol haline getirilmiştir. Bir tür sağlık polisi sayılabilecek bu karakollar, hastaneye girişleri kontrol ediyordu. Hastanede görevli hekim ve memurlar evlerine gidip geldiklerinde kapının hemen yanında kendilerine ayrılan bir odada üstlerini değiştiriyor buhurat ile tebhir (dezenfekte) olunduktan sonra içeri girmelerine izin veriliyordu.

1893'teki kolera salgınında ise İstanbul Şehremaneti, Yavuzselim, Şehremini, Kuruçeşme, Emirgân, Beyoğlu, Sarıyer, Beykoz, Üsküdar ve Haydarpaşa'da geçici kolera hastaneleri açmıştır.

Balıklı Rum Hastanesi, Jeremya, Zapyon ve Yedikule Ermeni hastaneleri, Balat Musevi Hastanesi(->) gibi hastaneler ise İstanbul'daki azınlıklar tarafından, cemaatlerine sağlık hizmeti vermek amacıyla kurulmuştur.

İstanbul'da bulunan yabancılar da kendi kolonileri için hastaneler kurmuşlardır. Bunların başlıcaları, Fransız Pastör Hastanesi(->) ve Fransız Lape Hastanesi(->) Avusturya-Macaristan Hastanesi, Alman Hastanesi(->), Amerikan Bristol Hastanesi(->), ingiliz Bahriye Hastanesi, İtalyan Hastanesi ile Bulgar Hastanesi'dir(-*). 1993 yılı itibariyle İstanbul'da 3 üniversite hastanesi, Sağlık Bakanlığı'na bağlı **26** hastane, Sosyal Sigortalar Kurumu'na bağlı **12** hastane, 9 kurum hastanesi, 35 özel hastane olmak üzere 85 hastane faaliyet göstermektedir.

Bibi. Abdullah Bey-Zoeros Mordtmann, "Notices sur le hôpitaux civils de Constantinople", *Gazette Médicale d'Orient,* c. 18, no. 9 (1874), s. 141-142; Ritzo, "Le Oeuvre Médicale et Hygiénique de S. M. I. le Sultan Abd-ul-Hamid Khan II 1876-1900", *ae, c.* 45, no. 13 (1900), s. 209-255; A. S. Ünver, "İstanbul'un Zabtından Sonra Türklerde Tıbbi Tekâmüle Bir Bakış", *VD,* I, 1939, s. 71-81; B. N. Şehsuvaroğlu, *İstanbul'da 500 Yıllık Sağlık Hayatımız,* İst., 1946; S. Eyice, "Bizans Devrinde İstanbul'da Tababet", *İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası,* c. 21, S. 3/1958, s. 681; F. Uzluk-A. Terzioğlu, "İlk Hristiyan Hastaneleri ve Sağlık Tesisleri", *Ankara Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası,* c. 22, S. 3 **(1969),** s. 630-648; B. N. Şehsuvaroğlu, "İstanbul Sağlık Hayatı", *İstanbul H Yıllığı,* İst., **1973,** s. 425-463; A. Terzioğlu, "Alberto Bobovio'nun Tarifine Göre Topkapı Sarayındaki Enderun Hastanesi'nin 17. Yüzyıldaki Teşkilatı", /. *Milletlerarası Türkoloji Kongresi. Tebliğler,* İst., 1979, s. 874-883; B. N. Şehsuvaroğlu-A. D. Erdemir- G. C. Güreşsever, *Türk Tıp Tarihi,* Bursa, 1984, s. 40-42; A. Terzioğlu, "15. ve **16.** Yüzyılda Türk-İslam Hastane Yapıları ve Bunların Dünya Çapındaki Önemi", *II. Uluslararası Türk ve İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi,* III, İst., 1987, s. 155-197; G. Cantay, *Anadolu Selçuklu ve Osmanlı Darüşşifaları,* Ankara, 1992; A. Terzioğlu, "İstanbul'daki Avusturya-Macaristan Hastanesi ve Türk Tıbbının Batılılaşması Açısından Önemi", *Türk Tıbbının Batılılaşması.* İst., 1993, s. 72-78.

NURAN YILDIRIM

HAŞİM BEY

(1815, İstanbul -1868, İstanbul) Bestekâr, hanende ve hoca.

Fatih'te Sarıgüzel Mahallesi'nde doğdu. Seyyid Mehmed Sadık Ağa'nın oğludur. Henüz 8 yaşındayken kabul edildiği Enderun'da İsmail Dede Efendi ve Dellâlzade İsmail Efendi'nin öğrencisi oldu. Abdülmecid döneminde (1839-1861) tanınmış bir musikici haline gelmişti. 1849'da padişaha musahip olduğu sırada serhanende sıfatıyla saray fasıl heyetini yönetiyordu. Abdülaziz'in tahta çıkışıyla (1861) yüksek görevlerden biri olan müezzinbaşılığa getirildi.

Haşim Bey, Beşiktaş Mevlevîhanesi(->) Şeyhi Hasan Nazif Dede ile Eyüp Karyağdı Bektaşî Dergâhı Şeyhi Hafız Baba'ya bağlanarak Mevlevî ve Bektaşî olmuştu. Mevlevîliğiyle yakından ilgisi bulunan ayin bestekârlığınm iki ürünü, ilk defa Beşiktaş Mevlevîhanesi'nde icra edilen suzinak ayini ve unutularak kaybolan şehnaz ayini idi. Bu ayinleri, geleneksel olarak Mevlânâ'nm *Mesnevi'sinden* değil, şeyhi Hasan Nazif Dede'nin güftelerinden bestelemesi, Mevleviler tarafından tepkiyle karşılanmıştır.

Abdülaziz'e sunulmak üzere yazılan *Haşim Bey Mecmuası* adlı edvarın sahibi olan Haşim Bey, çok sayıda öğrenci yetiştirdi. Başta Hacı Arif Bey(->) olmak üzere Bolahenk Nuri Bey, Hacı Faik Bey(~»), Neyzen Salim Bey, Ekmekçi Bağdasar ve

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Karantinacı İsmail Bey gibi şöhretli musikicilerin hocası idi.

"Tarz-ı nevîn" makamının mucidi olan Haşim Bey'den günümüze ulaşabilen eserler, ayin, beste, ağır semai, yürük semai, şarkı ve köçekçe formlarında olmak üzere 80 kadardır. Birçok eserini, döneminde yaşadığı padişahlara ve yüksek görevlere gelmiş şahıslara methiye olarak bestelemişti. Bestelediği çok sayıda Bektaşî nefesine, geleneğe uyarak imza koymaması, elimizdeki nefes repertuvarında hangi eserlerin Haşim Bey'e ait olduğunu karanlıkta bırakmaktadır.

Bahçeciliğe ve çiçekçiliğe meraklı olan Haşim Bey, şiirle de uğraşmıştı. *"Alafranga heyetin /Dünyayı tuttu şöhretin /Şampanya ise âdetin / Şad et kerem kıl meclisim* dörtlüğü, halk ağzıyla yazdığı ve o dönemde yeni yeni başlayan Avrupa hayranlığını yansıtması bakımından ilgi çekici şiirinden bir parçadır. *Geçen gün sana Haydar'da/Eylemedim mi ifade/Bu sırrı açma bir yâde /Fener'de bir zevk edelim* mısraları ise, İstanbul halk ağzını ve İstanbul dekorunu kullandığı bir aşk şiirinden parçadır.

Ömrünün son 3 yılını Üsküdar Tunusbağı'ndaki evinde geçiren Haşim Bey, dillere destan olan müsrifliği yüzünden ölümüne yakın günlerde büyük sıkıntılar çekti. Hattâ günlük ekmek ihtiyacına karşılık, Ekmekçi Bağdasar'a bedava ders veriyordu.

Karacaahmet Mezarlığı'na defnedilen bestekârın mezarı, Karacaahmet ve Selimiye arasındaki yol genişletme çalışmaları sırasında ortadan kaldırıldı. Elde kalan mezar taşı ise sonradan kayboldu.

Bibi. Ergun, *Antoloji,* II; M. N. Özalp, *Türk Musikisi Tarihi,* Ankara, 1989; Öztuna, *BTMA,* I; S. Aksüt, *Türk Musikisi'nin 100 Bestekârı,* ist., 1992.

MEHMET GÜNTEKİN

HAŞİM EFENDİ

(?, Kafkasya - 1845, İstanbul) Hattat.

Çerkez asıllı olup Kafkasya'dan İstanbul'a geldi. Ünlü hattat Mustafa Rakım'ın(->) kölesi iken sonradan azat edilmiş, manevi evladı ve en kudretli öğrencisi olmuştur. Önce sikke-i hümayun ressamlığına tayin ile "hacegânlık" rütbesine nail oldu. Daha sonra da Darphane'de ser-sikkekenliğe (para ressamlarının başı) getirildi. 1837'de Hz Muhammed'in kabir örtüsünü Medine'ye götürdü, bir yıl sonra eski örtüyle döndü. Vefatmda hocasının Zincirlikuyu'da (Karagümrük) bulunan türbesinde, yanına gömüldü. Türbe bugün harap vaziyettedir.

Haşim Efendi, hocasından sonra devrin en kudretli hattatıdır ve onun celi sülüste kurduğu okula mensuptur. Nesihte ise Hafız Osman(->) okuluna bağlıdır. Tuğra çekmekte de usta idi. II. Mahmud ile Abdülmecid'in tuğralarım yapmış, Nusretiye Camii'nin dışındaki yazıları, hocasının 1826'da vefatı üzerine o tamamlamıştır. II. Mahmud Türbesi'nin celi sülüs yazıları da onundur.

imzalarında genellikle Haşim adını kullanmıştır. Yetiştirdiği öğrencileri arasında Ahmed Rakım, aklâm-ı sitte yazılarında tanınmış bir sanatkârdır.

Bibi. İnal, *Son Hattatlar,* 125-126; Habib, *Hat veHattatan,* İst., 1306, s. 168; Rado, *Hattatlar,* 205.

ALI ALPARSLAN

HAŞİM EFENDİ TEKKESİ

Üsküdar İlçesi İnadiye semtinde, Tavaşî Hasan Ağa Mahallesinde, eski adı Menzilhane Yokuşu olan Gündoğumu Caddesinde idi. Kaynaklarda adı Şeyh Yusuf Efendi, Bandırmak, İnadiye ve Haşim Baba Tekkesi şeklinde de geçer. Celvetîliğe(->) bağlı Haşimîlik kolunun merkez tekkesi olarak faaliyet göstermiştir.

Tekke 1145/1732'de Celvetî Şeyhi Yusuf Nizameddin Efendi (ö. 1752) adına Sadrazam Hekimoğlu Ali Paşa tarafından inşa ettirilmiştir. İlk postnişini Yusuf Nizameddin Efendi, Celvetîliğe mensup Bandırmak Hamid Efendinin (ö. 1726) oğludur. Tophaneli Veliyüddin Efendi'ye (ö. 1697) intisap etmiş ve Aziz Mahmud Hüdaî Asitanesi Şeyhi Erzincanlı Mustafa Efendi'den (ö. 1711) hilafet almıştır. 20 yıl bu tekkede Celvetî meşihatım yürüten Nizameddin Efendi'nin büyük oğlu Hamid Efendi (ö. 1758), tarikata bağlı Selamî Ali Efendi Tekkesi'nde şeyhlik yapmış, küçük oğlu Mustafa Haşim Efendi (ö. 1782) ise babasının vefatından sonra ikinci posterisin olarak tekke meşihatını üstlenmiştir.

Mustafa Haşim Efendi, Celvetîlikten kendi adına ayırdığı Haşimîlik kolunun kurucusudur. Başlangıçta bir Celvetî şubesi iken zamanla bağımsız bir kola dönüşen bu tarikat, Celvetîlik ile Bektaşîlik(->) arasında şekillenen ve Haşim Efendi'nin ayrıca intisap ettiği Melamîlik(->) etkisi altında kişiliğini bulan bir tasavvuf yolu olarak dikkati çeker. Haşim Efendi'nin Celvetî silsilesi, babası Yusuf Nizameddin Efendi tarafından Erzincanlı Mustafa Efendi'ye, ondan da Devatî Mustafa Efendi ve Muk'ad Ahmed Efendi aracılığıyla Aziz Mahmud Hüdaî'ye ulaşır. Diğer yandan mensubu bulunduğu Bandırmalızade aüesinin İmam Caferü's-Sâdık soyundan gelmesi nedeniyle de Bektaşî geleneğinin içinde yer alır. Bektaşîliğe Mısır'daki Kaygusuz Abdal Tekkesi Şeyhi Hasan Baba'dan (ö. 1756) nasip alarak intisap etmiştir. Dimetokalı Seyyid Kara Ali Baba'mn postnişinlik döneminde (1759-1783) Hacı Bektaş Âsitanesi'ne giderek burada 4 yıl kadar dedebabalık yapmış ise de bir kısım Bektaşîler tarafından kabul görmemiştir. Fakat buna rağmen yakın çevresinde Hasan Baba ve Hacı Bektaş Asitanesi "Mihman Evi" babası Selim Baba (ö. 1782) gibi dönemin ünlü Bektaşîleri bulunmuştur. İstanbul'da Bektaşîliği temsilen dedebaba vekili olarak da görev yapan Haşim Efendi'nin ayrıca bir Melamî erkânı kurduğu ve bazı Melamî-Hamzavî zümrelerince "kutup" tanındığı da bilinmektedir. Kendi tekkesinin dışında, Haşimîliğe bağlı İskender Baba Tekkesi'nde özellikle bu Melamî meşrep tasavvuf anlayışı uzun yıllar etkisini sürdürmüştür. Haşim Efendi bu batınî eğilimleri nedeniyle Celvetîlerin yoğun eleştirilerine maruz kalmıştır. Vefatından sonra cenazesinin Aziz Mahmud Hüdaî Asitanesi postnişini Büyük Ruşen Efendi (ö. 1794) tarafından tekkeye kabul edilmemesi ve namazının müritlerince sokakta kılınması, bu olumsuz tavrın somut bir göstergesidir. İbn-i Arabi'nin *Anka-i Mugrib*'ini yanlışlıkla "Anka-i Magrib" şeklinde okuyarak kaleme aldığı *Anka-i Maşrık* başlıklı eserinde Mevlânâ'yı meczup sayması, ayrıca Mevleviler arasında da tepkiyle karşılanmıştır. Şiirlerini topladığı bir de *Divan't* (İst., 1836) vardır.

1732-1782 arasında tekke iki önemli tamir görmüştür. Bunlardan ilki Yusuf Nizameddin Efendi'nin şeyhliği döneminde Kâmil Ahmed Paşa tarafından tekke bünyesinde kendisi için bir türbe inşası vesilesiyle yaptırılmıştır. İkincisi ise 1755'te Haşim Efendi'nin meşihatına rastlayan, Sadrazam Şehlâgöz Ahmed Paşa'nın maddi desteğiyle gerçekleştirilmiş tamirdir. Bunu daha sonra Abdullah Paşa'nın yaptırdığı bir diğer tamir izler.

Tekkede kurumlaştırılan Celvetî-Bektaşî kültürü, Haşim Efendi ailesine mensup diğer şeyhler tarafından da benimsenmiş ve sürdürülmüştür. Kendisinden sonra yerine Mehmed Galib Efendi (ö. 1831) geçer. 1826'da Bektaşîliğin Yeniçeri Ocağı ile birlikte kaldırılması için II. Mahmud (hd 1808-1839) tarafından Topkapı Sarayina davet edilen şeyhler arasmda Galib Efendi de vardır. Şeyhülislam Kadızade Tahir Efendi başkanlığında düzenlenen bu toplantıda Galib Efendi'nin Bektaşîlik konusundaki tavrının ne olduğu bilinmemekle birlikte, kendisinin daha sonra bu kültürü dönemin zor koşullarına rağmen Haşimîlik içinde canlı tuttuğu açıktır. Mehmed Galib Efendi, yetiştirdiği halifeleri aracılığıyla da Haşimîliğin diğer Celvetî tekkelerinde yaygınlaşmasını sağlamıştır. Bu halifelerinden Mehmed Efendi (ö. 1845), Celvetîliğin Fenaî şubesine bağlı olan Üsküdar Pazarbaşı'ndaki Fenaî Ali Efendi Tekkesi'nde Haşimî meşihatını üstlenmiş ve kendisinden sonra gelen Mehmed Şakir Efendi (ö. 1884) ile İhsan Efendi bu tekkede postnişinlik yapmışlardır. Tekkenin son postnişini Haşimîliğe bağlı olan Küçük Şakir Efendi'dir (ö. 1951). Mehmed Galib Efendi'nin ikinci halifesi Seyyid Mehmed Şakir Efendi (ö. 1862), Kaymakçızade Mehmed Efendi (ö. 1773) tarafından bir Celvetî merkezi olarak kurulan İskender Baba Tekkesi'nde Haşimî meşihatını temsil etmiştir. Kendisini oğlu Mehmed Şerefeddin Efendi (ö. 1892) ve Ahmed Safî Efendi (ö. 1895) izlemiş, Haşim Efendi Tekkesi Şeyhi Küçük Mehmed Galib Efendi de burada şeyhlik yapmıştır.

Mehmed Galib Efendi'nin vefatından sonra Haşim Efendi Tekkesi meşihatını oğlu Abdürrahim Selamet Efendi (ö. 1849) üstlenir. Selamet Efendi'nin iki oğlu, Mehmed Fahreddin Efendi (ö. 1893) ve Küçük Mehmed Galib Efendi (ö. 1911) kendisinden sonra posta geçmişlerdir. Mehmed Fahreddin Efendi'nin halifelerinden Üsküdarlı Paşa Mehmed, 19- yy'ın yetiştirdiği ün-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

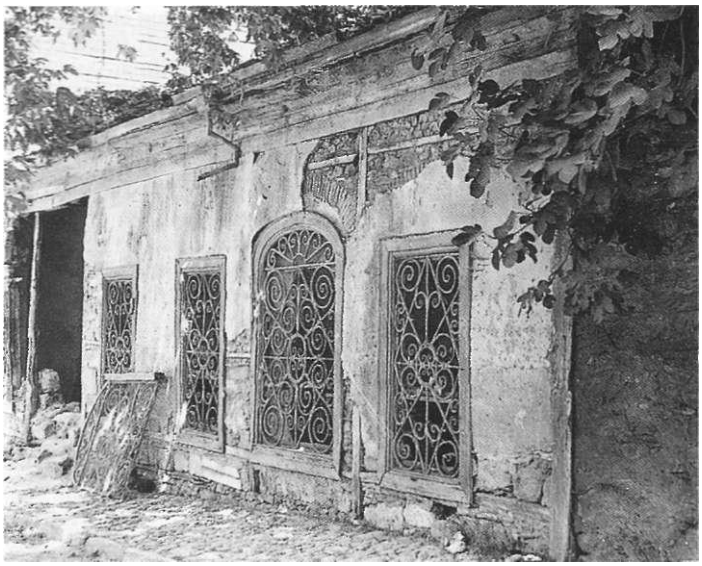

Haşim Efendi Tekkesinde türbenin Gündoğumu Caddesine açılan pencereleri. *İAM Encümen Arşivi, 1941*

lü zâkirbaşılardan olup Haşim Efendi Tekkesinin bu dönemde geniş ilgi gören bir musiki merkezine dönüşmesini sağlamıştır. Tekkenin son postnişini Yusuf Fahir Baba'dır (Ataer) (ö. 1967). Cumhuriyet döneminin tanınmış Bektaşîlerinden olan Yusuf Fahir Baba, Haşim Efendi ailesine mensup bulunup *Mir'atü't-Turukve Mecmua-i Tekâyâ* gibi kitaplarıyla tanınan Bandırmalızade Ahmed Münib Efendi'nin oğludur. Gerek Ahmed Münib Efendi, gerekse Yusuf Fahir Baba, Kadıköy'de bir Sa'dî merkezi olarak kurulan Abdülbâki Efendi Tekkesinden) postnişinlik yaparak Haşimî meşihatını temsil etmişlerdir. Yusuf Fahir Baba'nın naat, kaside ve nefesleri bestelenmiş olup İstanbul tekkelerinde yaygın şekilde okunmuştur. Ayrıca çeşitli dergi ve gazetelerde, Bektaşîlik üzerine yaptığı incelemeleri de yayımlanmıştır. Mezarı Haşim Efendi Tekkesi'nin hemen yanındaki Karacaahmet Mezarlığı'na ait alan içinde olup başında 12 terkli Bektaşî tacı vardır.

1857, 1895 ve 1908'de üç defa tamir gören Haşim Efendi Tekkesi, Cumhuriyet döneminde kadro dışı bırakılarak kaderine terk edilmiş, 1930'da cami-tevhidhanesi çökmüş, 1942'de ise kalan kısımların da yanmasıyla günümüze yapıdan hiçbir iz kalmamıştır.

Bibi. *BOA,* Cevdet Evkaf, no. 21594 (15 Zilhicce 1169); *BOA,* Cevdet Evkaf, no. 18956 (1193); *BOA,* İrade Meclis-i Vâlâ, no. 17018 (21 Receb 1274); *BOA,* İrade Dahiliye, no. 27076' (27 Zilhicce 1274); *BOA,* İrade Evkaf, no. 2062/2 (6 Şevval 1313); *BOA,* İrade Evkaf, no. 288/13 (15 Safer 1326); *CSR,* Dosya B/215; Abdurrahman Nesîb, *Mecmua,* Üsküdar Hacı Selim Ağa Ktp, Hüdaî kitapları, no. 1806, vr 58b-59a; Erzurumlu Yeşilzade Mehmed Salih, *Rehber-i Tekâyâ,* Süleymaniye Ktp, Tırnovalı, no. 1035/4m, s. 32; *Hâlâ Âsitane-i Aliyye'de ve Civarında Vâki Olan Dergâh ve Zaviye, Hankâh ve Mahall-i Zikrullah,* Atatürk Ktp, Osman Ergin yazmaları, no. 1825; Kut, *Dergehname,* 235, no. 37; Çetin, *Tekkeler,* 588; Aynur, *Saliha Sultan,* 35, no. 82; *Âsitâne,* 3; Osman Bey, *Mecmua-i Cevamî,* II, 60-61, no. 97; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ,* 3; Bandırmalızade Ahmed Münib, *Mir'atü't-Turuk,* İst., 1306, s. 43-47; ***Ihsaiyat,*** II, 21; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ,* 21; Raif, *Mir'at,* 112-113; Ayvansarayî, *Vefeyât-ı Selâtin,* 90; *Mür'i't Tevârih,* II A, 7, 62; *Sicill-i Osmanî,* IV, 664; *Osmanlı Müellifleri,* I, 189-191; Ergun, *Antoloji,* II, 409; Gölpmarlı, *Mevlevîlik,* 198, 300-301; M. Tevfik Oytan, *Bektaşiliğin İçyüzü,* İst., 1983, s. 415; T. Koca, *Bektaşi Nefesleri ve Şairleri,* İst., 1990, s. 322; John P. Brown, *The Darvishes or Oriental Spirutualizm,* Londra, 1927, s. 461; Mehmed Sami, *Esmâr-ıEsrâr,* İst., 1316, s. 40; Vassaf, *Sefine,* III, 65; İsmet, *Tekmiletü'ş-Şakaik,* 484-485; İsmail Hakkı el-Üsküdarî, *Merâkid-iMu'tebere-i Üsküdar,* ist., 1976, s. 38; H. Kamil Yılmaz, *Aziz MahmudHüdâyî ve Celvetiyye Tarikatı,* İst., 1982, s. 277; E. B. Turnalı-E. Y. Turnalı, "Celvetîlik ile Bektaşîliği Birleştiren ilgi Çekici Bir Dal: Hâşimiyye Kolu ve Üsküdar'da Bandırmalı Tekkesi", *Türk Dünyası Araştırmaları,* S. 66 (Haziran 1990), s. 111-120.

EKREM IŞIN

Mimari

Günümüzde tamamen ortadan kalkmış olan Haşim Efendi Tekkesi'nin mimari özellikleri hakkında sınırlı bilgi bulunmaktadır. Türbe dışında kalan bölümlerin ahşap olduğu, fevkani cami-tevhidhanenin, Gündoğumu Caddesi'ne doğru sütunlu bir çıkma ile genişletildiği bilinmektedir.

Encümen Arşivi'nde bulunan 1941 tarihli fotoğraflarda, türbenin çok harap durumda bulunduğu, duvarlarının ve çatışırım kısmen çökmüş olduğu görülür. Moloz taş örgülü duvarlar ahşap hatıllarla takviye edilmiş, çatı alaturka kiremitlerle kaplanmıştır. Gündoğumu Caddesi üzerinde sıralanan türbe pencerelerinin açıklıkları, sepet kulpu biçiminde, tuğla örgülü kemerlerle geçilmiş, biri dışında bütün pencereler dışarıdan dikdörtgen açıklıklı ahşap pervazlarla çerçevelenmiştir. Türbenin, ahşap direklerle ayrılmış olan kuzey kesiminde Haşim Efendi'nin sandukası yer almaktadır. Söz konusu sanduka, çevresinde sıralanan ve kendisinden sonraki şeyhlerle aile fertlerine ait olan sandukalardan daha yüksek tutulmuş, basit demir parmaklıklarla kuşatılmıştır. Türbenin, dikdörtgen açıklıklı ve ahşap kanatlı girişi de kuzey kesiminde bulunmakta, bunun üzerinde iki adet dikdörtgen pencere yer almaktadır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* II, 210-213; Öz, *İstanbul Camileri,* II, 10; Konyalı, *Üsküdar Tarihi,* I, 168-169; B. Çeçener, "Üsküdar Mezarlıkları, Türbeleri ve Hazireleri", *TTOK Belleteni,* XLFX/328 (1975), 18; *İSTA,* IV, 2102; M. B. Tanman-H. K. Yılmaz, "Bandırmalızade Tekkesi", *DİA,* V, 54-55.

M. BAHA TANMAN

HAŞİMİ OSMAN EFENDİ TEKKESİ

bak. SAÇLI EMİR TEKKESİ

HAŞMET

(?, İstanbul - 1768, Rodos [bugün Yunanistan 'da]) Divan şairi.

Adı Mehmed'dir. Kazasker Abbas Efendi'nin oğludur, iyi bir eğitim aldı. Müderrisliklerde bulundu. Koca Ragıb Paşa'nın himayesini gördü. Hicivleri yüzünden Bursa'ya (1759) ve Rodos'a sürüldü (1768). Burada vefat edince ünlü denizci Murad Reis'in yanına gömüldü.

Hicivleri dışına kalan şiirlerinde hikemî tarzı denemiştir. Dilara'mdan başka *Senedüş-Şuarâ, Vilâdetname, Şehadetname, Dürreteyn* adlı eserleri vardır. Hiciv ve latifelerinden bazıları mecmualarda kayıtlıdır.

Nüktedan bir kişiliğe sahip olan Haşmet, özellikle *Divan* 'ındaki bazı şiirlerde İstanbul'u pek çok yönden anmış, şehir hakkında değerli bilgiler vermiştir. Şeyhülislam Esad Efendi hakkında yazdığı bir kasidenin nesip bölümünde İstanbul hayatmdan sahneler yer alır *(Ekser-i servkadân cami-i Fatih'de gezer / Havlının her tarafı dilber ile mâlâmâl / Kimi uşşâkına hem-dest olarak gezmekde / Kimi zendostluk edip almış ele birgül-i ât).* Bir Ramazaniye kasidesinde İstanbul ramazanlarını *(Elde teşbih ile saati sayar tiryaki/ Dâne-i habbe-i afyonu eder vird-i zeban);* bir bahariyede de İstanbul'un baharını geniş açılımlarla anlatır. *Divan'm*da yer alan çeşitli gazellerde şehrin semtleri birer vesile ile anılır. Göksu, Behci Körfezi, Hisarlar, Boğaziçi, Üsküdar, Akbaba, Sütlüce, Vefa, Şehzadebaşı gibi yerleşim alanlarının 18. yy'daki hayata aksediş tarzları semt isimleri üzerine edebi sanatlar yapılarak dile getirilir *(Bize teşrife mânî ve va 'dine incâzdır amma /Behey zâlim hele bir kerrecik semt-i Vefa'dan geç //Var mı aslan sütüne hahişi yavru nicedir / Kaymak isterse kuzum zevka mahal Sütlüce'dir. //Bir şâhbâz-ı hüsn ile biz Akbaba 'dayız / Turna-gözü şarab ile zevk ü sofadayız).* Haşmet'in sanatında İstanbul, vazgeçilmez objelerden biri olarak daima gündemdedir *(Seyr et nicedir seyl-i hurûş-âver-i hicran / Bârân-ı sirişk-i gamım İstanbul'a düştü).*

İSKENDER PALA

HAT SANATI

Hat sanatının gelişmesinde ve güzelleşmesinde ilk hamleyi Arap hattatları yapmış ve Abbasiler dönemine kadar kullanılan "kufi" adlı yazıyı geliştirerek ondan "aklâm-ı sitte" adım taşıyan "muhakkak", "reyhani", "sülüs", "nesih", "tevki", "rık'a"

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

adlı altı çeşit yazı meydana getirmişlerdi. Zorluğuna ve önemim kaybetmesine rağmen, kufi yazı, az da olsa bir sanat ve süs unsuru olarak, diğer İslam ülkelerinde olduğu gibi Anadolu'da ve fetihten sonra İstanbul'da da varlığını günümüze kadar sürdürdü. Kufi, İstanbul'da ilk olarak Fatih Camii'nde avlu penceresinde ve Çinili Köşk'ün eyvanında kullanılmıştır.

16. yy'ın ünlü hattatı Ahmed Karahisarî'nin(->) kâğıt üzerine yaptığı bazı denemelerinden sonra yüzyıllar boyu nadiren kullanılan bu yazı, **19.** yy'ın sonlarında gazeteci ve yazar Ebüzziya Tevfik(-+) tarafından yeniden canlandırılmaya çalışılmış, hattâ Yıldız Camii'nin kuşak yazısı onun tarafından yazılmıştı. Daha sonra Ismayıl Hakkı Baltacıoğlu da (ö. 1978) bu yazı ile eserler vermişti. İstanbul'da Çapa'daki öğretmen okulunun üstünde çini üzerine geçirilmiş olan "Dâru'l-Muallimati'l-Âliye" yazısı onundur. 1960'tan sonra Emin Barın(->), sahip olduğu grafik bilgisi sayesinde kufiyi yeni bir açıdan yorumlayarak kimsenin hatırına gelmeyen örnekler ortaya koydu. Bütün bu gayretlere rağmen kufi, aklâm-ı sitte adı verilen altı çeşit yazının daha tabii ve daha sanatlı yapısı karşısında direnemeyerek 19. yy'dan itibaren yerini bu yazılara terk etmeye mecbur olmuştur.

Aklâm-ı sitte, Abbasilerin ilk çağında yaşamış olan İbn Mukle (ö. 940) adındaki ünlü vezir ve hattat tarafından belirli kurallarla disiplin altına alındıktan sonra, son halife, Mustasım'ın saray hattatı Yakut (ö. 1298) tarafından nispi bir güzelliğe kavuşturuldu ve üslubu, kısa zamanda Bağdat'ın dışına yayıldı. Anadolu hattatları 150 yıldan fazla onun tesirinde kaldı. II. Mehmed (Fatih), İstanbul'u aldığı sırada Amasya'da yaşamakta olan Şeyh Hamdullah(->), Yakut'un yazılarından istifade ederek sanatını geliştirirken diğer yandan, harflerin anatomi ve fizyolojisine kattığı güzellik unsurları sayesinde onu aştı. II. Bayezid döneminde (1481-1512) Osmanlı sarayma davet edilen Şeyh Hamdullah, yeni üslubunu, yetiştirdiği öğrencileriyle yaydı ve kısa zaman içinde İstanbul, Bağdat'ın yerini alarak hat sanatının merkezi haline geldi. Ortaya çıkan bu yeni üslup, bu haliyle kalmayıp devamlı gelişme gösterdi. 150 yıl sonra İstanbullu Hafız Osman(->), Şeyh Hamdullah'ın estetik bakımdan eksiklerini tamamlamak suretiyle aklâm-ı sitteyi güzelliğin zirvesine ulaştırdı ve kemale erdirdi. Bugün Türk ve Arap dünyası hattatlan, Hafiz Osman üslubunu takip etmektedirler.

Aklâm-ı sitte yazılarından her birinin ayrı kullanılış yeri vardır. Muhakkak ve reyhani, Kuranların; sülüs, unvan ve levhaların, kitap başlıklarının; nesih, her çeşit kitabın; tevki, vakıfnamelerin; rık'a da ilmiye ve hat icazetnamelerin yazılmasında kullanılmaktaydı. Bunlardan, karakterleri itibariyle geniş, iri, yani büyük yazılmaya müsait muhakkak, büyük yer tuttuğu için **16.** yy'dan itibaren kullanılmaz olmuş yalmz sülüs yazının irisinden istifade edilmiştir. Hat sanatında, "celi" kelimesiyle ifade edilen iri yazı da İstanbul'da gelişti. Fatih Camii'nin (1470) ve Bâb-ı Hümayun'un (1477) kitabeleri, istanbul'daki ilk celi sülüs örnekleridir. Bunlardan bilhassa ikinci yapının kitabesi, **19-** yy'a kadar görülen celilerin en önemlisi sayılmaya layıktır. 16. yy'ın başında yapılan Bayezid Camii'nin kitabesi, ünlü hattat Şeyh Hamdullah'ın elinden çıkmasına rağmen fazla güzel sayılmaz. Bu asrm ikinci yarısında Yakut'un ekolünü devam ettirmekte olan Ahmed Karahisarî'nin en usta çırağı Hasan Çelebi'nin(->) Süleymaniye Camii kitabesi ise ayrı bir üslubun eseri olması bakımından önem taşır.

17. yy'dan itibaren celi yazıda harflerin dik ve sert duruşları yavaş yavaş kaybolmaya başladı (Bağdat Köşkü gibi). Dikkatle bakılırsa sırasıyla İstanbul'da Yeni Camii (1663), Üsküdar'da Yeni Valide Camii (1710), Tophane Çeşmesi (1732), Ayasofya Camii'nin arkasında iki kapı üstündeki yazılar (18. yy) ve nihayet Defterdar'da Şah Sultan Türbesi'nin (1800) yazıları ile gelişme devri kapandı ve nihayet aynı çağda Mustafa Rakım'm(->) elinde celi sülüs olgunluğa erdi. Bugün celide en ileri hattatlar Türkiye'de bulunmaktadır. İranlı sanatçılar da yavaş yavaş Türk ekolüne dönmeye başlamışlardır.

13. yy'da Azerbaycanlı hattatların "ta'lik" denilen bir yazı meydana getirdiklerini görüyoruz. Bilhassa şiir kitaplarının ya-

Yahya Hilmi'nin sülüs ve nesih ile yazılmış hilyesi, 1301 (solda) ve Kazasker Mustafa İzzet Efendi'nin celi sülüs levhası, Nilgün Serttürk koleksiyonu.
Ara Güler fotoğraf arşivi (sol), Nazım Timuroğlu

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

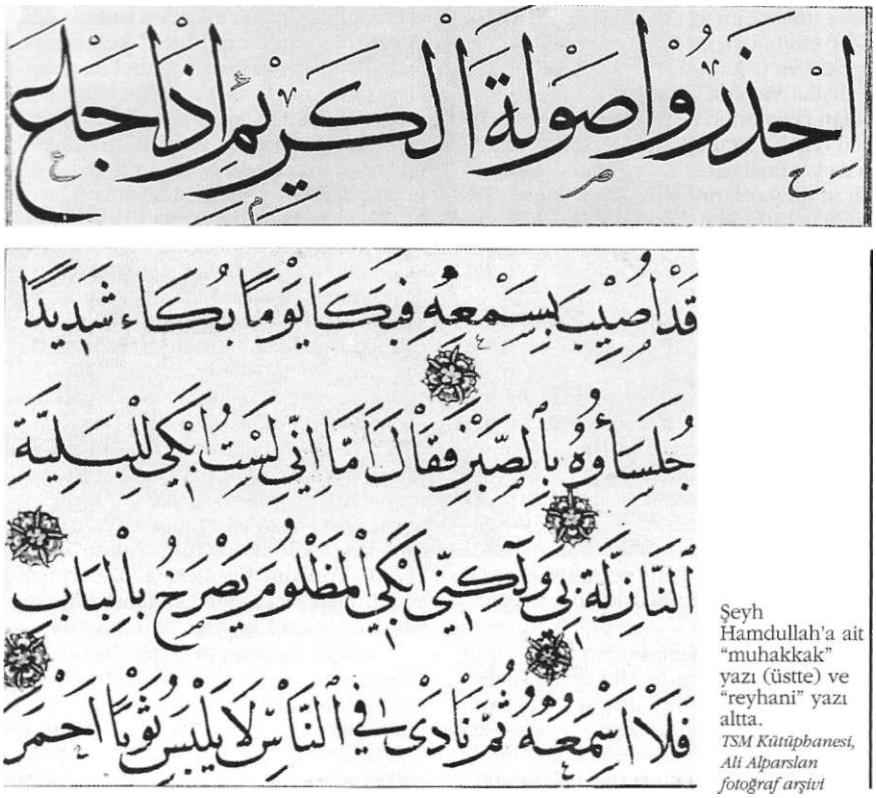

Şeyh Hamdullah'a ait "muhakkak" yazı (üstte) ve "reyhani" yazı altta.
TSM Kütüphanesi, Ali Alparslan fotoğraf arşivi

zılmasında kullanılan bu yazı, Anadolu' da kendini ilk olarak Fatih döneminde (1451-1481) gösterdi ve **19.** yy'm basma kadar Iran etkisinde devam etti. Bu zaman zarfında Türk hattatları aynen İranlı sanatçılar gibi talikte çok güzel eserler verdiler. Nihayet **19.** yy'm başında Yesarizade Mustafa îzzet(->), İran etkisini terk ile yeni bir üslup ortaya koydu ve böylece, bu yazıda bir Türk talik ekolü doğdu. Bugün Türkiye'de hattatlar bu üslubu devam ettirmektedirler. II. Mahmud döneminin (1808-1839) birçok yapılarının üstündeki yazıların çoğu Yesarizade Mustafa İzzetin elinden çıkmıştır.

Hat sanatının önemli bir yazısı da Türk sanatçıların icadı olan "divani" hattıdır. Divan-ı Hümayun'dan çıkan ferman, berat ve tayinlerde kullanılan bu hattın ilk ve sade örneklerine Fatih döneminde rastlandığına göre herhalde bu tarihten önce meydana geldiği düşünülmektedir. Herkes tarafından yazılıp okunması mümkün olmayan divani, halen Arap ülkelerinde de kullanılmaktadır.

Divaniye benzemekle beraber ona nispetle daha girift olan "celi divani" ise istifli yeni harflerin ve kelimelerin üst üste yazılmaları cihetiyle görkemli bir görünüme sahiptir. Divani gibi Türk hattatlarının icadı olup ilk örneklerine II. Bayezid döneminde rastlanan bu hat, Divan-ı Hümayun'da ve Babıâli kalemlerinde gelişti ve en güzel şekilde **19-** ve 20. yy'ın başında yazıldı. Arap ülkelerince de benimsenen bu hat. menşurların, antlaşmaların yazılmasında kullanılmıştır.

Hat sanatının en kolay ve kullanılışlı yazısı olan "rık'a" ise gene Türk sanatçıların dehası sayesinde ortaya çıkmıştır. İlk örneklerine Lale Devri'nde rastlanan bu hat, son ikisi gibi önce Divan-ı Hümayun' da, sonra Babıâli kalemlerinde gelişti ve 1928'e kadar diğerleri gibi yazışmalarda, günlük işlerde ve mektuplarda kullanıldı.

Rık'ada iki üslup vardır. Birincisine Babıâli rık'ası veya Mümtaz Efendi nk'ası denilir. Bu üslup, Babıâli'de yüksek bir memur olan Mümtaz Efendi tarafından geliştirildiği ve çok güzel yazıldığı için bu adla da anılmaktadır, ikincisi Mehmed izzet Efendi rık'asıdır. II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) Mekteb-i Sultani (Galatasaray Lisesi) hat hocası Mehmed izzet Efendi tarafından geliştirilip kesin kurallara bağlanmıştır. Bir sanat yazısı haline getirilmiş ve okullarda öğretilmiştir.

Görüldüğü gibi hat sanatı İstanbul'da gelişmiş, teşvik görmüş, beğenilmiş ve başka ülkelere de örnek olmuştur. Eskiden ilk ve orta öğretim okullarında hat dersleri vardı. 1914'te Medresetü'l-Hattatin adıyla açılan hat okulunda her çeşit yazı öğretilmiştir. Bir müddet sonra bu okul Sanayi-i Nefise Mektebi'nin daha sonra da Güzel Sanatlar Akademisinin bünyesine alındı. Halen Mimar Sinan Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesine bağlı Geleneksel Türk El Sanatlan Bölümünde bir hat sanatı anabilim dalı vardır ve burada her çeşit yazı eğitimi yapılmakta ve ayrıca teorik bilgiler de verilmektedir.

Bibi. S. Ünver, *Türk Yazı Çeşitleri ve Faydalı Bazı Bilgiler,* İst., 1953; U. Derman, "Hat", *TA,* XIX, 49-60; ay, *Türk Hat Sanatının Şaheserleri,* 1982; ay, *İslam Kültür Mirasında Hat Sanatı,* İst., 1992; M. B. Yazır, *Medeniyet Aleminde Yazı ve İslam Medeniyetinde Kalem Güzeli,* I-III, Ankara, 1972-1989; A. Alparslan, "Hat in Persia and in Turkey", *EI²,* IV, 1122-1126; ay, "Mimari Yapıların Yazı Sanatı Bakımından Önemi", *Boğaziçi Üniversitesi Beşeri Bilimler Dergisi,* c. IV-V, 1976, s. 1-14; ay, *Ünlü Türk Hattatları,* Ankara, 1992; M. Serin, *Hat Sanatımız,* İst., 1982.

ALİ ALPARSLAN

HATİCE SULTAN ÇEŞMESİ

Eminönü'nde Mısır Çarşısı'nın yanındaki Tahmis Sokağı ile Kalçın Sokağı'nın kesiştiği köşededir.

Sünbülzade Vehbi'ye ait 1221/1806 tarihli kitabesinden çeşmenin III. Selimin (hd 1789-1807) kız kardeşi Hatice Sultan tarafından yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Hazneli inşa edilmiş yapı iki sokakta başka yapılarla birleştiğinden hazne ile ilgili bilgi vermek mümkün değildir. Üstü sıvanmış, boyanmış ve bir pencere açılmış haznenin, görüldüğü kadarıyla dikdörtgen gövdeli bir yapı olduğu söylenebilir.

Beyaz mermerden yapılmış çeşmenin ön cephesi dikdörtgen formundadır. Hazneye monte edilmiş olan ön cephe üç üniteden oluşmaktadır. Pilastr ayak yüzeylerini bezeyen sütunçelerle, konsollarla dikey eksende üçe bölünmüş cephenin yan üniteleri nişlerle içbükey; orta ünitesi ise düz hatlı tasarlanmıştır. Yatay eksende de silmelerle üçe ayrılmış yapı hareketli bir saçak ve saçağın üstünde yükselen kademeli dört ayak üzerine beş babayla taçlandırılmıştır.

Ortada gömme sütunla bezenmiş profilasyonlu iki ayak arasına iç içe yerleştirilmiş, sepet kulpu biçimindeki kemer gözü içine aynataşı oturtulmuştur. Rokay be-

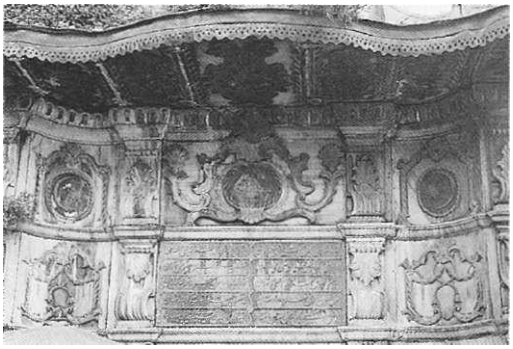

Hatice Sultan Çeşmesinin ön cephesinden iki ayrıntı.
Yavuz Çelenk, 1994 (sol), Nazım Tlmuroğlu, 1994

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

zemelerle tasarlanmış bir perde görünümündeki aynataşı, aşağı doğru ters sarkıtılmış iki çiçekten oluşan bir püsküllle süslüdür. Birden fazla musluk lülesi bulunan aynataşı silmelerle kat kat bir çerçeve içine alınmış ve üzerine kitabe panosu yerleştirilmiştir. Onun da üstüne rokay bezemelerle şekillendirilmiş alev diliyle taçlandırılmış bir rozet içine tuğra oturtulmuştur. Aynataşının önünde yuvarlak hatlarla hareketlendirilmiş, dışbükey ön cepheden taşan bir tekne vardır. Teknenin dış yüzü baklava biçimlerinin yanısıra iki yanda üstte ve altta saçağa benzeyen palmetlerle süslü kartuşlarla bezenmiştir.

Yapının iki yan ünitesi simetrik olarak yapılmış düzenleme ve süslemelere sahiptir. Yatay silmelerle üçe ayrılmış bu ünitelerden aşağıdakinde kurnanın dış yüzündeki kartuşlara benzeyen motifin arasına oturtulan bir musluk lülesi vardır. Yanlarda burmalı sütunçelerle sınırlanmış musluk lülesinin üzerine bir alev dili oturtulmuştur. Önünde dışarıya doğru taşan oval gövdeli bir suluk bulunmaktadır. Bunun üstünde alev diliyle taçlandırılmış, rokay süslemelerle yapılmış bir tasarım vardır. Onun da üstüne alev diliyle taçlanmış perde görünümünde bir çerçeve içine yerleştirilmiş çevresi burmak suyla kuşatılmış bir ay yıldız oturtulmuştur.

Rokay süslemeleri ve barok üslubuyla İstanbul çeşmelerinde Batılılaşma döneminin yeniliklerini yansıtan eserin en ilginç ünitelerinden biri dış yüzü bezenmiş kumaşıdır. Tipik Kayseri evlerinin ahşap zarflarını, pencere kanatlarını akla getiren kartuşlarla bezenmiş kurna, Batı estetiğinden alınan süsleme öğeleri ile Anadolu'da da beğeni kazanmış motifleri göstermesi açısından önemlidir. Belki de Kayserili bir ustanın bezediği bu kurna Nuruosmaniye Çeşmesi ile başlatılabilecek ve en güzel örneklerinden birini Faretzade Halil bin Abdurrahman Çeşmesi'nde alacak dış yüzeyi bezemelerle süslü dışbükey kurnaların erken örneklerinden biridir.

Bibi. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* I, 226-227; A. Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri,* İst., 1993, s. 365.

H. ÖRCÜN BARIŞTA

HATİCE SULTAN SAHİLSARAYI

Ortaköy ile Kuruçeşme arasında, Defterdarburnu'nda bulunuyordu.

17. yy boyunca giderek günlük devlet işlerinden kopan Osmanlı sultanları, hanedanın kadın üyeleri ile birlikte bir anlamda Topkapı Sarayı'nı terk etmişlerdi. Bu dönemde İstanbul'un önce Haliç, sonra da Boğaziçi sahillerinde, sultanları uzun sürelerle ağırlayan sahilsaraylar inşa edildi. Bunların büyük çoğunluğu, geleneksel olarak üst yöneticilerle evlendirilmekte olan sultan kızlarına, kız kardeşlerine ve kardeş kızlarına aitti. III. Mustafa'nın (hd 1757-1774) kızı Hatice Sultan'ın (1768-1822) Ortaköy'deki sahilsarayı bunlardan biridir.

Hatice Sultan, amcası I. Abdülhamid'in (hd 1774-1789) girişimi ile 1786'da Hotin muhafızı Seyyid Ahmed Paşa ile evlendirilmişti. Kardeşi III. Selim'e (hd 1789-1807) yakınlığıyla dikkati çeken bu sultan, padişahın hayatında özel bir yer alırken, çağdaşı bazı diğer sultanlar gibi özgür bir yaşam sürdürmeye başlamıştı. 1796'da Eyüp'te Defterdar tskelesi'nde bir sahilsarayı olduğu bilinen Hatice Sultan, bir taraftan burayı yenilerken, aynı zamanda 1804'te Ortaköy-Kuruçeşme arasındaki Defterdarburnu'nda bulunan Neşatâbâd Sarayı'nın kısmen onarımı ile iç dekorasyonunun tümüyle yenilenmesine girişmiş; aynca 1809'da Arnavutköy'de bir arazi satın alarak, Beyhan ve Esma sultanlar gibi kendi adına yeni bir sahilsaray inşa ettirmeye başlamıştı. Bu sıralarda İstanbul'da faaliyet göstermekte olan mimar-ressam Antoine-Ignace Melling (1763-183D ile bir yakınlık kurarak, onu Neşatâbâd Sarayı'nın bütün iç dekorasyonunun tepeden tırnağa değiştirilmesiyle görevlendirdi. Zor da olsa yaratılan güven ortamında, mimar ile sultan efendinin sahilsarayın iç süslemeleri konusunda görüş alışverişinde bulunabildiği anlaşılmaktadır. Balmumundan hazırladığı modellerle ilgili olarak Hatice Sultanla yazışabilmek için Melling Osmanlıca öğrenirken, Hatice Sultan da Melling'den bu dili Latin harfleri ile yazmayı öğrenmiştir. Hattâ aralarında özel bir ilişki olduğu rivayet olunur. Bu açıdan, Hatice Sultan Sahilsarayı'mn hemen yanında, sultanın başmimarı olduğu kadar kethüdalığı görevini de üstlendiği anlaşılan Melling'in özel dairesinin inşa edilmiş olması dikkat çekicidir.

Melling'in *Voyagepittoresque de Constantinople et des rives du bosphore* isimli albümde yer alan ve yapının tamamlanmasından sonraki durumunu gösteren gravürü, sahilsarayın deniz cephesini tüm ayrıntılarıyla betimlemektedir. Albüm metninde Melling'in tasarladığı belirtilen bir köşk dışında, Defterdarburnu Sahilsarayı'nda geleneksel Osmanlı sivil mimarisi ilkelerinin korunduğu anlaşılmaktadır. Gravüre eşlik eden metin ve arşiv belgeleri, yapı gruplarını ve sahilsarayın iç mekân organizasyonunu anlamamıza olanak sağlamaktadır. Saraya bağlı olan ilk yapı başağa dairesi, yani harem ağalarının başı olan görevli ile maiyetinin ikametgâhıydı. Sarayı çevreleyen duvarların dışında kaldığı belirtilen bu iki katlı dairenin, gravürde ancak eliböğründelerle taşınan bir çıkması gösterilmiştir. Metinde, alt katm başağa ve maiyetinin kullanımına, üst katın da kız kardeşini sık sık ziyaret etmekte olan sultanın maiyetine ayrıldığı ve maiyetini burada bıraktıktan sonra padişahın sahilsarayın diğer bölümlerine yalnız ilerlediği belirtilmiştir. Beyhan ve Esma sultanların Boğaziçi sahilsaraylarının iç organizasyonuyla karşılaştırdığımızda emsalleriyle aynı konumda bulunduğunu gördüğümüz bu yapının, başağa ile kalabalık görevli ordusunun yerleşebilmesi için, gravürde gösterilemeyen oldukça geniş bir alanı kaplamış olduğu düşünülmelidir. Metinde kafessiz olduğu belirtilen her iki kat pencerelerinde de, Boğaziçi'nin Rumeli yakasındaki yapılarda sık görülen, rahatsız edici sabah güneşine karşı koruyucu, alt ve üst gölgelikler bulunuyordu.

Başağa dairesinin hemen yanında yer alan ve Melling'in olan kagir köşkte ise, 18. yy Avrupa mimarlık prensiplerinin uygulandığı görülmektedir. Zemin katında Dorik sütunlar, birinci katta ise İyon başlıklı yivli yarım sütunların kullanıldığı istiridye kabuklu nişlerle süslü, üçgen alınlıklı, çelenkli, draperili cephesiyle bu köşk,

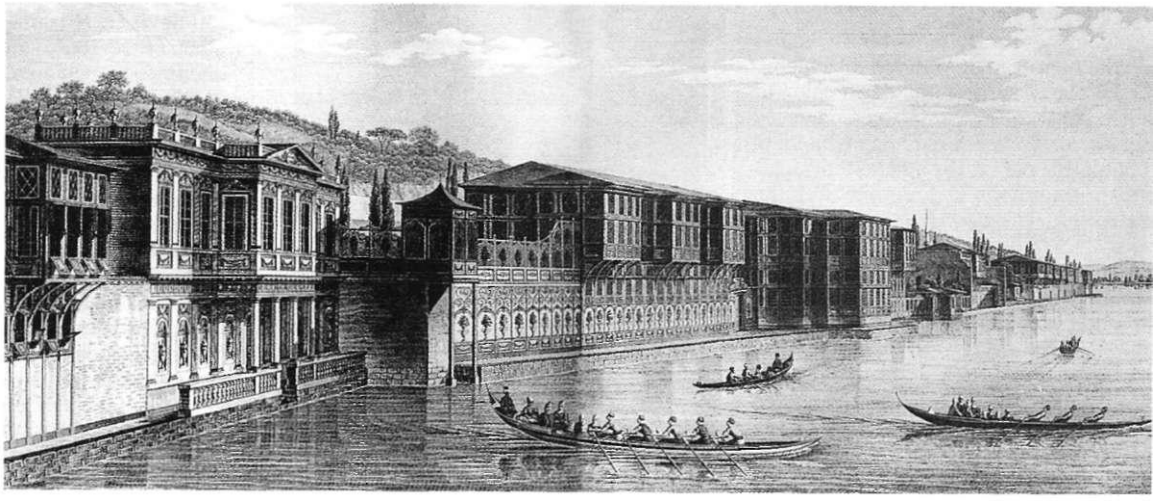

Melling'in çizgileriyle Hatice Sultan Sahilsarayı, 18. yy. *Ara Güler fotoğraf arşivi*

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

belki de İstanbul'daki ilk neoklasik yapıdır. Sarayın geri kalan kısmı ile sultan efendinin özel kullanımına ayrıldığı anlaşrian bu daire arasındaki karşıtlık dikkat çekicidir. Ancak metinde saray kadınlarını gizleyen kafesli pencereleri bulunduğu belirtilmiş olan bu köşkün nasıl kullanıldığı açıklık kazanmamaktadır.

Aynı zamanda sahilsaraya girişi sağlayan bu neoklasik yapı, uzun, üzeri açık ve kafesli bir galeri ile sahilsarayın diğer dairelerine bağlanıyordu. Bu galeri üzerinde, iki ahşap direk üzerinde denize doğru çıkma yapan bir köşk bulunuyordu. Tabanı Boğaziçi yalılarında sık görülen balıkhane köşklerinde olduğu gibi ızgaralı olan bu köşk geçildikten sonra ulaşılan asıl yapı, sultan efendinin maiyetine ve özel kullanımına ayrılmış daireler ile, ortada yalnızca III. Selim'in ziyaretleri sırasında açılan bir daireden oluşuyordu. Rıhtıma oturan bu iki katlı sultan dairesinin iki yanındaki, yapı boyunca dizilen odalarla uzanan sultan efendi ve maiyetinin daireleri de iki katlıydı. Her iki yanda da rıhtımdan biraz içeri çekilmiş olan birinci kat üzerinde, eliböğründelerle taşınan üç adet çıkma ile vurgulanan ikinci kat yükseliyordu. Sarayın asıl yapısının biraz ötesinde, denize taşan üç sofalı tipte bir köşk ve onu takip eden iki duvar arasmda, sultan efendinin eşinin istanbul'da bulunduğu sıralarda oturduğu gösterişsiz özel dairesi bulunuyordu. Metinde Melling'in özel dairesinin de burada olduğu kaydedilmiştir. Paşa dairesi ile Halice Sultanın daireleri arasında, zemin katında geçişi sağlayan tek bir kapı bulunuyordu ve bu kapı yalnızca sultan efendininin emri üzerine başağa tarafından açılabiliyordu. Sahilsaray duvarlarının dışında kalan bu yapıdan sonra, Hatice Sultan'ın kâhyasının paşa dairesinden biraz daha görkemli olduğu anlaşılan yalısı geliyordu.

Melling, Neşatâbâd Sarayı'mn önceki çok renkli ve yaldızlı iç süslemelerini, zarif ve sade bir süslemeyle değiştirmişti. *Voyage pittoresque de Constantinople et des rives du bosphore* albümünde, Hatice Sultan'ı kız kardeşlerinden bmnin ziyareti sırasında sahilsarayın kabul salonlarından birini gösteren bir diğer gravür de yer almaktadır.

Melling ayrıca Defterdarburnu Sahilsarayı'mn bahçesini de yeniden düzenlemiş, sürekli olarak kardeşi III. Selim'i eğlendirmenin yollarını arayan sultan efendiye leylak, gül ve akasya ağaçlarından labirent biçiminde bir bahçe yapmıştı. Metinde, özellikle bu yörede çok büyüdüklerinden söz edilen akasyaların makasla istenilen tarzda biçimlendirildiği kaydedilmiştir. Labirentte hemen bütün yolların merkezde toplandığını, çıkışı bulmanın çok güç olduğunu öğreniyoruz. Hatice Sultan, sarayını sık sık yabancı ziyaretçilere açtığından bazı yazılı tasvirlerine de rastlanır.

Bibi. T. Artan, "Boğaziçi'nin Çehresini Değiştiren Soylu Kadınlar ve Sultanefendi Sarayları", *İstanbul,* S. 3 (Ekim 1992) s. 112-113; Melling, *Voyage;* N. Aslan, *Gravür ve Seyahatnamelerde İstanbul (18'. Yüzyıl Sonu ve 19. Yüzyıl),* İst., 1992, s. 136-140; N. Aslan, "Osmanlı Sarayı ve Mimar Antoine-Ignace Melling", *Osman Hamdı Beyve Dönemi,* İst., 1993, s. 113-122.

TÜLAY ARTAN

HATİCE SULTAN TÜRBESİ

Şehzadebaşinda, Şehzade Camii haziresindedir. Türbenin bir cephesi caminin dış avlu duvarına oturtulmuştur.

Kitabesi bulunmayan bu türbeyi Tahsin Öz, III. Murad'ın (hd 1574-1595) kızı olduğunu söylediği Hatice Sultan'a mal etmektedir. Fakat Alderson dışında Osmanlı soyağacını veren yayınların hiçbirinde III. Murad'ın Hatice Sultan adıyla geçen bir kızının olmadığı görülmektedir. *Sicill-i Osmanî'deki* Hatice sultanlardan, I. Selim'in (Yavuz) kızı Hatice Sultan'ın, bir oğluyla iki kızının Şehzade Camiinde gömülü olduklan öğrenilmektedir. Bu bilgiler ışığında, görünümü ve haziredeki diğer türbelerin durumu göz önüne alındığında, **16.** yy'ın sonlarıyla 17. yy'ın ilk çeyreğine tarihlendirilebilen türbenin, Sultan Selim Camii haziresinde gömülü olan Hatice Sultan'ın çocuklarına ait olduğu bir varsayım olarak ileri sürülebilir.

Türbe, bir kenan farklı olmak üzere, sekizgen plana sahip, kubbe ile örtülü, basit bir yapıdır. Caddeye bakan batı cephesi köşe tromplarıyla alt hizada uzatılarak avlu duvarıyla bitiştirilmiştir. Yapı, alt hizada madeni şebekeli dikdörtgen, üst hizada sivri kemerli ufak pencerelere sahiptir. Sivri kemerli pencerelerin yer aldığı üst bölüm sıva ile kaplı olup günümüzde pembe badanalıdır. Türbenin alt bölümü ise taştan inşa edilmiştir. Birer dikdörtgen pencerenin yer aldığı cepheler birbirlerinden köşeli sütunlarla ayrılmaktadır. Yuvarlak kemerli, bezemesiz ahşap kanadı, sade bir kapının yer aldığı giriş cephesinde ise hiç pencere bulunmamakta, buna karşın caddeye bitişik olan cephesinde birbirinden farklı boyutta üç dikdörtgen pencere olduğu görülmektedir. Kubbe doğrudan sekizgen gövde üzerine oturmakta ve saçak hizasında, türbenin yegâne süsleme öğesi olan iki sıralı kirpi saçak dizisi dikkati çekmektedir.

Hatice Sultan Türbesi'nin batıdan görünüşü. *Yavuz Çelenk, 1994*

Günümüzde, türbenin içinin, dışına nazaran daha harap olduğu ve hiçbir bezemeye sahip olmadığı görülmektedir.

Bibi. A. D. Alderson, *The Structure of Ottoman Dynasty,* Oxford, 1956; G. Oransay, *Osmanlı Devletinde Kim Kimdi,* I, Ankara, 1969, s. 61, 179; Uluçay, *Padişahların Kadınları,* 32, 45, 46; Öz, *İstanbul Camileri,* I, 140; T. Uzel, "Şehzade Camii Türbeleri", (İÜ Edebiyat Fakültesi yayımlanmamış sanat tarihi lisans tezi), İst., 1961; Unsal, *Türbeler.*

BELGİN DEMİRSAR

HATİCE TURHAN SULTAN TÜRBESİ

bak. YENİ CAMİ KÜLLİYESİ

HATİP EMİROĞLU HANI

bak. AĞA HANI

HATUN İYE TEKKESİ

Eyüp İlçesinde, Gümüşsüyü mevkiinde, Merkez Mahallesi'nde, Kutucu, Hatuniye Gümüş ve Hüsam Efendi sokaklan ile Eyüp-Gümüşsuyu yolunun kuşattığı arsada yer almaktaydı.

Kuruluşuna ilişkin hususların yeterince aydınlatılmamış olduğu bu tekkenin, Kadiri tarikatından "Çakmak Şeyh" lakaplı Seyyid Hasan Efendi tarafından, muhtemelen 18. yy'ın birinci yarısı içinde tahsis edildiği anlaşılmaktadır. 19. yy'ın birinci yarısında ortadan kalktığı tespit edilen tekkeyi aynı yüzyılın ortalarında, Nakşibendî tarikatından ünlü mesnevihan Şeyh el-Hac Hasan Hüsameddin Efendi (ö. 1864) ihya etmiştir.

İstanbul'un düşman işgali altmda olduğu yularda, Anadolu'ya silah kaçırma faaliyetinin merkezlerinden birisi olan Hatuniye Tekkesi, 1925'te kapatıldıktan sonra ihmal edildiği için harap düşmüş, avlu girişleri, hazire, harem binası ve minare dışında kalan unsurları tarihe karışmıştır.

Kadirîliğe bağlı olarak faaliyete geçen tekke dördüncü postnişin Şeyh Hâce Selim Sırrı Efendi'nin (ö. 1812) posta geçmesiyle Nakşibendîliğe intikal etmiş, ikinci banisi Şeyh H. Hüsameddin Efendi'nin meşihatı (1812-1864) boyunca bir mesnevihane (mesnevi okulu) olarak ün yapmıştır. Kaynaklarda "Çakmak Hasan Efendi" ve "Hoca Hüsam Efendi" gibi adların yaraşıra "Hatuniye/Hatunî/Karılar" olarak da anılan tekkenin mensuplarından çoğunun kadın olduğu, bu tesisin yaşlı ve kimsesiz kadınlar için bir tür huzurevi görevini ifa ettiği söylenmektedir.

Hatuniye Tekkesi'nin geniş ve ağaçlarla kaplı olan arsası, 1950lere kadar İstanbul'un ünlü mesireleri arasında yer alan bir kesimde, İdrisköşkü Tepesi'nden Bülbülderesi'ne doğru alçalan yamaç üzerinde bulunmaktadır. İstinat duvarları ile birçok sete ayrılmış olan arsanın, farklı yönlerdeki sokaklara açılan üç tane girişi vardır. Bunlar içinde, mimari ayrıntıları bakımın-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Hatuniye Tekkesi'nin hazire kapısı üzerindeki 1304 tarihli besmele ve Mevlevi sikkeleri.
M. Baba Tanınan, 1982

dan tek kayda değer olan, güneydeki Hüsam Efendi Sokağı'na açılan ve hazireye geçit veren kapıdır. Bu kapının dikdörtgen açıklığı mermer sövelerle çerçevelenmiş, hattat Mehmed İzzet Efendinin (ö. 1903) sülüs hatlı ve 1304/1886 tarihli besmelesi ile taçlandırılmıştır. Besmelenin yanlarında Mevlevi sikkesi kabartmaları görülmektedir.

İçinde pazartesi günleri ayin icra edilen, ayrıca mesnevi dersleri yapılan ve günümüzde tamamen ortadan kalkmış bulunan mescit-tevhidhanenin ahşap olduğu anlaşılmaktadır. Tek başına kalmış olan bodur minarenin kare tabanlı kaidesi kesme küfeki taşı ile örülmüştür. Bunun üzerine oturan silindir biçimindeki kaidenin tuğla örgüsü içinde küfeki taşından yontulmuş basamaklar görülebilmektedir.

Arsanın batı sınırında, Eyüp-Gümüşsuyu yolu üzerinde yer alan iki katlı ahşap harem binası günümüzde de mesken olarak kullanılmaktadır. Birtakım onarımlar ve tadiller geçirerek özgün tasarımını büyük ölçüde yitirmiştir.

Bibi. Kut, *Dergehname,* 232, no. 38; Çetin, *Tekkeler,* 587; Aynur, *Saliha Sultan,* vr 15a; *Asitâne,* II; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* II, 8-9; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ,* 9; *İhsaiyat II,* 19, Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ,* 51-52; Akakuş, *Eyyûb Sultan,* 310; M. Kara, *Din, Hayat, Sanat Açısından Tekkeler ve Zaviyeler,* İst., 1980, s. 218-223; Gölpmarlı, *Mevlevîlik.* 321-322.

M. BAHA TANMAN

HAVA HARP OKULU

Yeşilyurt'ta bulunan askeri okul. Bilim dalı esasına göre, 4 yıl süreli lisans düzeyinde eğitim yapan okulun amacı, muharip hava subayı yetiştirmektir.

Hava Harp Okulu'nun geçmişi, dünyada askeri havacılığın doğması, teşkilatlanması ve bunun savaş ve uluslararası ilişkilerde önemli roller oynayacağının anlaşılması üzerine, Türk ordusunun da 1909' dan itibaren kendi bünyesinde askeri havacılık teşkilatım kurma çalışmalarma kadar uzanmaktadır.

Manş'ı uçağıyla geçen Fransız pilot Bleriot'un İstanbul'da yaptığı gösteri ve bu gösteride kullanılan uçakla ilgili olarak Genelkurmay Başkanlığı'na bağlı Kıtaat-ı Fenniye Müfettişliği'nce hazırlanan 20 Aralık 1909 tarihli rapor, Türk ordusunun havacılık konusunda hazırlıklara başladığını göstermektedir. Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisliği'nin 13 Ekim 1910 gün ve 1572 sayılı emrinden, Türk ordusunda havacılık için kesin kararın verildiği, ihtiyaç duyulan balon ve uçakların alımı ile havacı olarak yetiştirilmek üzere Avrupa'ya subay gönderilmesinin karar altına alındığı öğrenilmektedir. 1911'de Türk ordusunda havacılık teşkilatını kurmak üzere görevlendirilen Erkân-ı Harp Kaymakamı (Kurmay Yarbay) Süreyya Bey'in (İlmen) başkanlığında "Havacılık Komisyonu" kurulmuştur. Komisyon, yaptığı araştırma ve çalışmalar sonunda, Türk ordusunda havacılığın gelişmesi için her şeyden önce bir hava okulunun kurulması gereğini tespit etmiş ve Ocak 1912'den itibaren gerekli personel, araç gereç ve tesisler hazırlanmak suretiyle nihayet 3 Temmuz 1912'de hava okulu, Yeşilköy'de öğretime başlamıştır. Günümüzdeki Hava Harp Okulu'nun temelini teşkil eden hava okulunun açılması, Türk askeri havacılığının gelişmesinde ve güçlenmesinde en önemli aşamalardan birisidir. Hava okulunda eğitim-öğretim üç ay olup, her yıl üç devre açılmakta ve her devrede 15-20 pilot adayı öğrenim görmekteydi. Okulun öğrenci kaynağı kara ve kısmen de deniz subaylarıydı.

Türk uçak ve pilotlarının da fiilen cephede görev yaptığı Balkan Savaşı'ndan sonra havacılık alanındaki çalışmalar devam ettirilmiş, satın alınan yeni uçakların yanısıra, Fransa'dan bir havacı yüzbaşı öğretmen olarak getirilmiş, ayrıca deniz pilotu yetiştirilmek üzere Bahriye Nezareti'ne bağlı, Deniz Hava Okulu (Bahri Tayyare Mektebi) Haziran 1914'te Yeşilköy'e deniz fenerine yakın bir yerde öğretime başlamıştır.

I. Dünya Savaşı'nın bütün şiddetiyle sürdüğü ve Türk ordusunun çok geniş bir alanda, değişik cephelerde savaştığı yıllarda, hava birliklerinin ikmal merkezi olan Yeşilköy'deki hava okulunda pilot yetiştirme işinin yanında, cephelere gidecek uçak bölükleri de teşkilatlandırılmıştır.

Hava okulunun adı 12 Ekim 1916'da Hava İstasyonu (Tayyare İstasyonu) olarak değiştirilmiştir. 30 Ekim 1918 Mondros Mütarekesi sonrasında İstanbul'a giren İngiliz ve Fransızların Yeşilköy Hava İstasyonu ve tesislerini işgal etmesi ile Türk havacılığı dağılma tehlikesiyle karşı karşıya kalmış, Hava İstasyonu'ndan kurtarılabilen uçak ve malzemeler Anadolu yakasındaki Maltepe'ye taşınmış, Deniz Hava İstasyonu'nun uçak ve malzemeleri Bahriye Nezareti'nin Haliç'teki depolarına konmuş, Filistin ve Irak'tan çekilen hava birliklerinin kalıntıları da Konya ve Elazığ'da toplanmıştır. Türk havacılarının Milli Mücadele'ye katılmasını önlemek amacıyla Maltepe Hava İstasyonu'nu da işgal eden İngilizler, buradaki uçak ve malzemeleri de tahrip ederek kullanılamaz duruma getirmişlerdir.

23 Nisan 1920 sonrasında Ankara'da kurulan TBMM hükümeti, düzenli orduların teşkili sırasında havacılık konusuna da yönelmiş, Milli Savunma Bakanlığı Harbiye Dairesi'ne bağlı Hava Kuvvetleri Şubesi (Kuva-yı Havaiye) kurulmuş, biri Erzincan'da diğeri Eskişehir'de olmak üzere iki hava istasyonu ve Eskişehir Hava İstasyonu'nda fabrikanın yanısıra bir de hava okulu hizmete sokulmuştur. Milli Mücadele sırasında Adana ve Konya'da faaliyetini sürdüren hava okulu, zaferden sonra Genelkurmay Başkanlığı'mn 17 Eylül 1922 tarihli emriyle İzmir'e taşınmış, 1925'te tekrar Eskişehir'e nakledilmiştir. Bu dönemde hava okulunun eğitim süresi 2 yıl olup, okula giren subaylar 1 yıl rasıt, bir yıl da pilot eğitimi görüp kıtaya çıkmaktaydılar.

1947'de Hava Makinist Astsubay Okulu'nu da bünyesine alarak adı Hava Okullar Komutanlığı olarak değiştirilen hava

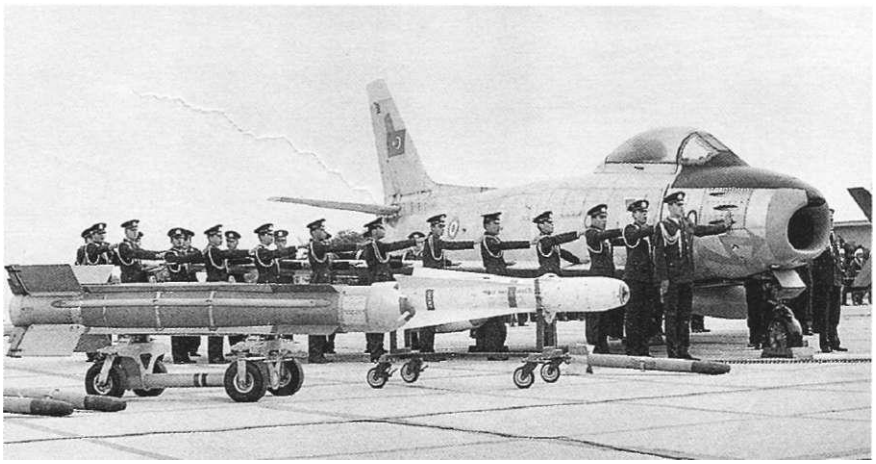

Hava Harp Okulu öğrencileri bir yemin töreninde.
Cumhuriyet Gazetesi Arşivi, 1982

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

okulu, 1948'de uçuş okulu haline getirilmiş, eğitim programlan sadece pilotaja yer verecek ve 1 yılı kapsayacak şekilde yeniden düzenlenmiştir.

II. Dünya Savaşı'ndan sonra havacılığın hızla gelişmesi, özellikle 1950'den itibaren jet uçaklarının Türk Hava Kuvvetleri'nde kullanılmaya başlanması, Türk havacılığında yeni bir dönemi başlatmış, buna paralel olarak Hava Okullar Komutanlığı, Hava Harp Okulu Komutanlığı'na dönüştürülerek 1 Ekim 1951'de eğitim-öğretim faaliyetine başlanmıştır. Kara ve Deniz Harp okulları gibi, bu yıllarda eğitim süresi 2 yıl olan Hava Harp Okulu, 30 Ağustos 1953'te ilk mezunlarını vermiş, Eskişehir'deki tesislerinin yetersizliği sebebiyle 17 Eylül 1954'te İzmir-Güzelyalı garnizonuna taşınmıştır. Daha sonra üniversiteler ve harp akademileri öğretim üyelerinden ve bu öğretim kuaımlarınm diğer imkânlarından yararlanma ihtiyacı, Hava Harp Okulu'nun İstanbul'a taşınması fikrini doğurmuş, 21 Temmuz 1967'de Hava Harp Okulu, İstanbul-Yeşilyurt'ta Türk askeri havacılığının doğup geliştiği tarihi bölgeye intikal etmiş ve **31** Ağustos 1967'de resmen hizmete açılmıştır.

4 Ağustos 1971 tarih ve 1462 sayılı Harp Okulları Kanunu'yla, eğitim süresi 3 yıla çıkarılan Hava Harp Okulu'nda 3 yıllık akademik eğitim ve 2 yıllık tatbiki uçuş eğitimi sistemine geçilmiştir. Diğer harp okullarıyla birlikte, 27 Mart 1979 tarih ve 2218 sayılı kanunla eğitim süresi 4 yıla çıkarılan Hava Harp Okulu, Yeşilyurt'taki kapalı ve açık tesislerine ek olarak, Yalova'daki uçuş ve kamp eğitim tesisleri ile yaklaşık 4.500.000 m^2'lik bir alana yerleşmiş durumdadır.

Hava Harp Okulu'nun 4 yıllık eğitim dönemlerinde değişik akademik programlardan sonra **1991**'de mühendislik lisans programları uygulamasına geçilmiş, 1992-1993 eğitim-öğretim yılından itibaren okula kız öğrenciler de alınmaya başlamıştır.

KENAN SAYACI

HAVA ULAŞIMI

İstanbul'un yurtiçi ve yurtdışı sivil hava ulaşımı, esas olarak Atatürk Havalimanı'ndan sağlanır. Özel bir şirketin kurmak istediği Hezarfen Havaalanı büyük tartışmalara neden olmuş, kapatılmış, yasal prosedür tamamlanmadan, yine tartışmalı bir şekilde açılmıştır. Büyükçekmece'de Ahmediye Köyü'ndeki bu ikinci havaalanının jet pisti bulunmadığı gibi, büyük uçakların trafiğine de elverişli değildir; ancak küçük özel uçaklara hizmet vermektedir.

İstanbul'un ilk havaalanı, 19H'de askeri amaçlarla kurulmuştu. Tek bir pist ve hangarlardan oluşan, yolcu tesislerine sahip olmayan, Yeşilköy yakınında Ayamama Çiftliği ve Kalitarya Köyü (Şenlikköy) arasında bulunan bu alandan, **1912**'de 17 uçak yararlanıyordu. Temmuz **1912**'de, Yeşilköy'de kurulan Tayyarecilik Mektebi ilk kez pilot yetiştirmeye başladı. O yıllarda İstanbul'dan yurtdışı hava ulaşımı henüz söz konusu değildi. İlk kez **1925**'te biri Lufthansa olmak üzere iki Alman havacılık şirketine Almanya'dan İstanbul ve Ankara'ya uçuş izni verildi. **1926**'da İtalyan Alitalia şirketi İstanbul-Brendizi uçuşlarını başlattı. **1939**'da, II. Dünya Savaşı'ndan hemen önce, Romanya Devlet Havayolları İstanbul-Bükreş seferlerini koydu. **1933**'te kurulan ve THY'nin öncüsü olan Havayolları Devlet İdaresi 1938'de İstanbul-Ankara, İstanbul-İzmir, İstanbul-Eskişehir ve aktarmalı olarak Silifke-Adana seferlerini başlattı.

Bütün bu dönem boyunca İstanbul'da uluslararası normlara uygun bir havaalanı yoktu. II. Dünya Savaşı sonrasında, Yeşilköy'de bk uluslararası havaalanı kurulması kararlaştırıldı. 1947'de, alanın projesi Westinghouse Electric International Company ve IG White Engineering Corporation şirketlerine ihale edildi. Alanın yapımına 1949'da başlanarak, Ağustos 1953'te Yeşilköy Havaalanı adıyla hizmete açıldı. Bu yeni alan günde ortalama 125 uçağın indiği, ana pisti 2.300 m uzunluk ve 60 m genişlikte olan, iki büyük hangarı bulunan, konaklama alanı 22.000 m^2 olan, dış ve iç hatlara ayrılmış, yer personeli olarak 275 kişinin çalıştığı bir tesisti. Bu meydana bir yılda inen ve kalkan uçak sayısı, eski meydana 1950'de inip kalkan 9-753 uçağa karşılık, yeni meydanın açıldığı 1953'te 17.647, 1955'te 24.060, 1957'de 30.000 civarıydı. Aynı yıl Yeşilköy Havaalam'ndan yararlanan iç ve dış yolcu toplamı ise 500.000'i aşıyordu.

İstanbul'un ülke ve dünya içindeki yerinin önem kazanmasına, nüfus artışına, ekonomik ve toplumsal gelişmeye ve havacılığın gelişmesine paralel olarak **196l'** de alanın kuzey yönünde ikinci bir pist yapılması ihtiyacı belirdi. Bu pistin yapımı ancak 1972'de tamamlanabildi. İkinci pist havaalanının uçuş ve yolcu kapasitesini artırmakla birlikte, ihtiyacı karşılamakta kısa sürede yetersiz kaldı. Öte yandan, uluslararası seferlerde jet uçaklarının kullanılmaya başlaması pistin yetersizliğini pekiştirdi. 1971'de yeni bir havaalanı

Atatürk Hava Limanı
Cumhuriyet Gazetesi Arşivi, 1986

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

planlaması gündeme geldi. Bu yeni alan Ekim 1983'te açıldı (bak. Atatürk Havalimanı).

İstanbul'un uluslararası normlardaki tek sivil havaalanı olan Atatürk Havalimanı'nın yapımından önce, eski havaalanından 1978'de iç ve dış hatlarda iniş ve kalkış olarak toplam 52.000'e yakın uçak yararlanmış; bu sayı 1981'de düşüş göstererek 40.000'e inmiş; yeni havaalanının devreye girdikten sonra 1988'de 77.500'e; 1990'da 90.500 civarına; 1992'de 110.000'e ulaşılmıştır.

1981'de Yeşilköy Havaalam'na sadece dış hatlardan 1.418.000'den fazla yolcu gelip gitmiş; iç hatlarda bu sayı 1.000.000'u aşmış, 66.000 transit yolcu ile birlikte toplam yolcu adedi 1981'de 2.500.000'i bulmuştur. 1988'de dış hatlar yolcu sayısı 2.275.000'i aşmış; 260.000 transit ve 1.620.000 civarı iç hat yolcusuyla, toplam 4.155.000'i bulmuştur. 1992'de iç hatlar yolcu sayısı 2.225.000, transit yolcu sayısı 165.779, dış hatlar yolcu sayısı 5.780.320, toplam yolcu sayısı ise 8.171.099 olmuştur. Dış hatlar sefer ve yolcularının son yıllarda iyiden iyiye ağırlık kazanmalarının başlıca nedenleri arasında, yurtdışında çalışan işçilerin 1980'ler, hele de Yugoslavya'daki savaş vb nedenlerle 1990'lardan sonra havayolunu tercih etmeye başlamaları; Almanya, Fransa, Hollanda, İsviçre, Belçika başta olmak üzere, bu hatlarda neredeyse tarifeli uçaklardan daha fazla sefer sayısına sahip olmaya başlayan "charter" uçuşları; turizmin 1980'lerin son yıllarından itibaren önem kazanması sayılabilir.

Günümüzde Atatürk Havalimanından, başta Ankara, İzmir, Adana, Antalya olmak üzere yurtiçinde birçok yere ve Almanya'nın çeşitli kentleriyle Fransa, İngiltere, Hollanda, Belçika, İtalya, Romanya, Yunanistan, Rusya ve Amerika'ya, son yıllarda da Orta Asya cumhuriyetlerine, Bağdat, Şam, İskenderiye, Kahire, Tahran, Uzakdoğu'ya, kısaca dünyanın hemen hemen bütün ülke ve merkezlerine doğrudan veya aktarmalı uçak seferleri vardır. İstanbul bu seferlerle, ülkenin ve dünyanın bütün merkezlerine havayoluyla bağlıdır.

İSTANBUL

HAVACILIK MÜZESİ

Yeşilköy'de bulunan askeri nitelikli müze.

İlk olarak 1971'de İzmir'de Hava Müzesi adıyla kurulmuşsa da yeterli gelişme imkânı bulamamıştır. 1979'da kapandıktan sonra İstanbul'a taşman müze, 16 Ekim 1985'te Havacılık Müzesi adıyla yeniden açılmıştır.

12.000 m^2'lik açık, 3.000 m^2'lik kapalı alana yayılan müze 8 sergileme salonu, sinema ve konferans salonu, kafeteryasıyla modern müzecilik anlayışına uygun bir şekilde düzenlenmiştir. Amacı, hızla gelişen havacılık konulanna Türk gençliğinin ilgisini çekmek, Türk Hava Kuvvetleri'nde kullanılmış uçak ve araç gereçlerden örnekleri gelecek kuşaklara aktarabilmektir.

Diğer sanat müzelerinden farklı bir görünüme sahip müzenin en önemli objeleri uçaklardır. Türk Hava Kuvvetleri'nin envanterine girmiş 179 tip uçaktan günümüze gelebilen ancak 22 tip uçak müze binasının içinde ve bahçesinde geniş bir alanda sergilenmiştir. Müze binasındaki diğer teşhir salonları şunlardır:

Giriş Salonu'nda Türk Hava Kuvvetleri ve bağlı birlik ve filolara ait 43 adet amblem yer almaktadır. Satış bölümü ve sürekli video gösterisinin yapıldığı 56 kişilik sinema ve konferans salonu da burada yer almaktadır.

Türk Havacılığı Salonu'nda resim ve grafiklerden oluşan panolar yer almakta, Türk havacılığının gelişiminin öyküsü sergilenmektedir.

Komutan Büstleri Salonu'nda Türk havacılığına emeği geçmiş kişilerin yağlıboya portreleri ile Türk Hava Kuvvetleri'ne komutanlık etmiş subayların bronz büstleri ve kısa biyografileri yer almaktadır.

Dünya Havacılığı Salonu'nda Leonardo da Vinci'nin çizgilerinde şekillenmeye başlayan insandaki uçma düşünün nasıl gerçekleştiği, Ay'dan ötelere doğru uzanan başarının aşamalarının öyküsü anlatılmaktadır.

Uçak Hangarı'nda Türk Hava Kuvvetleri'nde bugüne kadar kullanılmış 179 adet uçaktan elde kalabilenlerden 8 adedi sergilenmektedir. 1916'da esir alınan bir Rus deniz uçağı, Türk Hava Yolları'nın ilk kullandığı uçaklardan De Havilland Dominie 1 ve Kayseri Tayyare Fabrikası'nda 1937-1938'de Türk işçisi ve mühendisinin emeği ile üretilen Polonya lisanslı bir Pezetel-24 uçağı, sergilenen nadide uçaklardandır.

Anılar Salonu'nda uçaklarla kader birliği etmiş Türk havacılarından arta kalan kişisel eşya ve madalyalar sergilenmektedir. İlk hava şehidimiz Fethi Bey'in şehit olduğunda üzerinde bulunan giysileri bu salonun değerli objeleri arasındadır.

Silahlar Salonu'nda uçaktan elle kullanılan silahlardan füzelere kadar baş döndürücü dönüşümü gösteren objeler yer almaktadır.

Giysiler Salonu'nda İlk Osmanlı havacı subay ve pilot kıyafetinden başlayıp bugünlere uzanan bir tarih çizgisi üzerinde havacılara ait giysiler yer almaktadır.

Müzenin en önemli sergileme alanı bahçede yer alır. Burada 19 adet jet savaş uçağı, 7 adet pervaneli kargo ve savaş uçağı, helikopter, uçaksavarlar, bir Nike füzesi, bir radar sergilenmektedir.

VEYSEL TOLUN

HAVAGAZI

bak. GAZHANELER

HAVARİYUN KİLİSESİ

İstanbul'da İsa'nın on iki havarisi adına yapılmış olan kilise.

Kenti, 4. yy'da kendi adma kuran İmparator I. Constantinus döneminin (324-337) en önemli yapısı olan Havariyun Kilisesi, muhtemelen bugünkü Fatih Camii'nin yerinde bulunmaktaydı. **16.** yy'a ait *Ecthesis Chronica* adlı aslı Yunanca olan bir kaynak, bize kilisenin kalıntılarının caminin güney tarafındaki imaretin altında olduğundan bahseder.

Oldukça sorunlu bir yapı olan Havariyun Kilisesi hakkında bilim adamları arasında görüş ayrılıklaı vardır. Binanın İmparator I. Constantinus mu, yoksa oğlu Constantius (hd 337-361) tarafından mı yaptırıldığım kesin olarak bilemiyoruz.

Bazı temel kaynaklar (örneğin Sokrates, Sozomenes, Teofanes) kiliseyi yaptıranın I. Constantinus olduğunu söylerler.

I. Constantinus kendi kurduğu şehirde

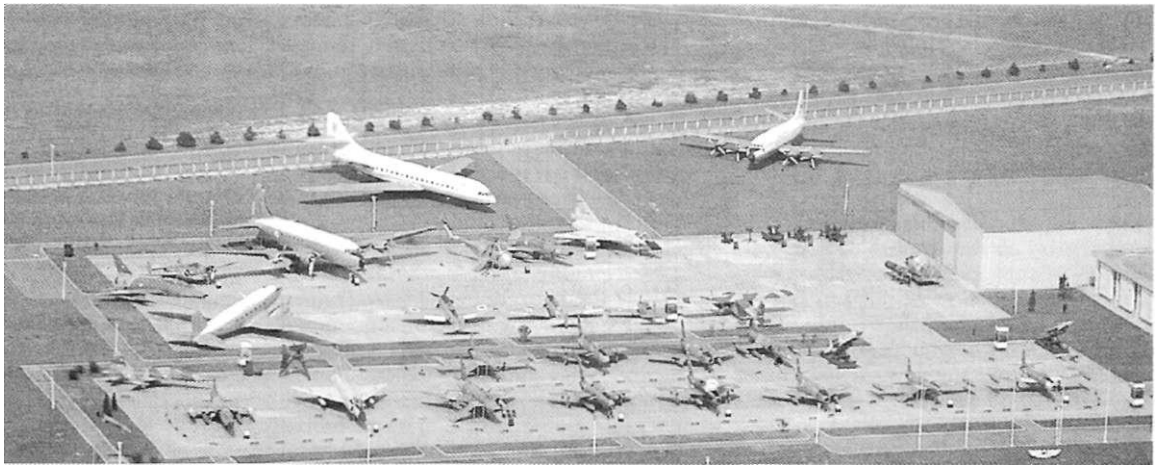

Havacılık Müzesi'nin bahçesinde sergilenen Türk Hava Kuvvetleri'ne ait çeşitli uçaklar. *Aras Nefiçi, 1994*

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ölümünden sonra gömülmesi için bir kilise yaptırmak istemiş ve surların içinde kentin en önemli tepelerinden birini seçmişti. (Kilise bugünkü Fatih Camii gibi şehre hâkimdi.) Burası imparatorluk sarayından uzak olup, eski bir Roma geleneği olan sur dışına gömülme anlayışına ters düşüyordu (bak. mezarlıklar).

On İki Havari'ye adanmış olan (Ayii Apostolii) kilisenin en iyi anlatımım tarihçi Eusebios (yak. 265-340) yapar. Yazarın İmparator Constantinus'un hayatını anlatan eserinde (*Vita Constantini)* bina ile ilgili birçok bilgi bulmak mümkündür. Bundan anlaşılacağı üzere kilise geniş bir avlunun ortasında yer almaktaydı. Sütunlu revaklarla çevrili bu avlunun etrafında hamamlar, nöbetçi binaları, eksedralar ve imparatorluk daireleri yer almaktaydı. Birçok araştırmacı, kilisenin haçvari bir plana sahip olduğu konusunda hemfikirdir.

Nazianzoslu (Niğde-Bekârlar) Aziz Gregorius, yazdığı iki şiirinde haçvari bir binadan söz eder. Kilisenin planı, daha sonra yapılmış ve muhtemelen ondan esinlenilmiş başka binalarda da görülür: Milano-Havariyun Kilisesi (4. yy), Antakya-Aziz Babila (4. yy) ve Gerasa (Ürdün)-Havariyun Kilisesi (5. yy). Kilisenin sahip olduğu haç plandaki kolların neflere bölünüp bölünmediği hakkında pek bilgimiz yok, fakat Eusebios'un anlattıklarına göre bina anlatılamayacak yükseklikte olup çatısı bronz kaplıydı. Kilisenin iç duvarları renkli mermer levhalarla, tavanı ise altın yaldızlı kasalarla süslenmişti. İmparator Constantinus kiliseyi kendisinin ölümünden sonra içine gömülmesi amacıyla inşa ettirmişti. Bundan dolayı imparatorun ölüm tarihi olan 337'de binanın bitmiş olduğu düşünülmektedir. İmparatorun kilisenin içine mi yoksa ayrı bir mozoleye mi gömüldüğünü tam olarak saptayamıyoruz.

Bazı araştırmacılar kilisenin Constantius tarafından inşa ettirildiğini ve binanın içine Constantius'un gömüldüğünü savunmaktadırlar (R. Krauthaimer ve G. Dagron). Bir başka grup ise (C. Mango) Constantinus'un kendisine sadece bir mozole yaptırdığını, oğlu Constantius'un kiliseyi daha sonra eklettirdiğini öne sürmektedir. *Vita Constantini'de* anlatıldığı üzere binanın ortasında On İki Havariyi temsil eden mezar payeleri yer almaktaydı. Bunların ortasında imparator kendisi için bir mezar hazırlatmış ve ölümünden sonra üzerinde ayin yapılmasını vasiyet etmişti. On İki Havari arasında imparator kendini İsa ile özdeşleştirmek istiyordu. Böylece bir kilise-mozole olan Havariyun'da imparatorluk, Hıristiyanlık ve şehit-aziz kültleri birbirine karışıyordu.

I. Constantinus'un bu vasiyeti dindar kesimi rahatsız etmiş olacak ki, cenazesi 359'da Ayios Akakios Kilisesi'ne geçici olarak nakledildi. 356-357'de kiliseye Havari Andreas, Aziz Luka ve Aziz Timotheus'un rölikleri törenle yerleştirildi. Muhtemelen bu sıralarda Constantius babası için kilisenin bitişiğine bir mozole yaptırdı.

9 Nisan 370'te kilise yemden törenle açıldı. 27 Ocak 438'de sürgünde ölen Aziz İoannes Hrisostomos'un rölikleri Havariyim Kilisesi'ne nakledildi. Muhtemelen daha sonralan harap olmuş kiliseyi İmparator I. İustinianos (hd 527-565) yeniden yaptırdı. Yine haç şeklinde yapılan bina 550'de bitti. Bu kilisenin batı kanadı bir önceki kiliseninkinden daha uzundu. Bu plan yine aynı imparator tarafından yapılmış olan Efes Aziz İoannes Kilisesi'nde tekrarlandı. İustinianos kiliseye ikinci bir mozole eklettirdi. Her iki mozole 1028'e kadar Bizans imparatorlarının gömülme yeri olarak kullanıldı. Daha sonraları kilise ve ek binalarına bazı patrik ve piskoposlar gömülmüşlerdir.

Yine kaynaklardan öğrendiğimize göre tasvirkırıcı dönemden sonra kilise, İmparator I. Basileios (hd 867-886) tarafından restore edildi. Aynı imparator kiliseyi mozaiklerle süsledi. Bu süslemeleri bize en iyi şekilde tarihçi Rodoslu Konstantinos 940'ta anlatır.

Kilise çeşitli dönemlerde tamir görmeye devam etti; 12. yy'da mozaikler kısmen yeniden yapıldı. Kilisenin 12. yy'daki durumunu bize en iyi gösteren bina Venedik'teki St. Marco Katedralidir; bu kilise de İstanbul Havariyun'undan esinlenilerek uzun bir dönem içinde yapılmıştır.

1204'te Latin işgali sırasında kilise Batılı rahiplerin denetimine verilmiştir. Tarihçi Nikeatas Honiates'in anlattıklarına göre Haçlılar kiliseyi ve imparator mezarlarını yağma etmişler ve içlerinde buldukları tüm kıymetli eşyaları almışlardır. Bunların yanında Latinler kilisede bulunan rölliklerin (kutsal emanet) bir kısmını Bati ya götürmüşlerdir.

Tüm bunlara rağmen 14. yy'ın sonu ile 15. yyin ilk yarısında İstanbul'a gelen Rus gezginler kilisede bulunan birçok kutsal rölikten bahsederler. Yine tarihi kaynaklara göre, 1328'deki depremde kilisenin önündeki Başmelek Mikael heykeli yıkılmıştır. Belki de bu ve bunun gibi diğer depremler ve bakımsızlık, kiliseyi oldukça harap bırakmıştır. 15. yyin ilk yarısında İstanbul'a gelen İtalyan Cristoforo Buondelmonti(->) kilisenin yıkık bir durumda olduğunu yazar.

1453'te İstanbul'u alan Fatih, kiliseyi Patrik II. Gennadios Skolarios'a patrikhane olarak kullanılmak üzere vermiştir. Bina harap durumda olduğu için patrik, 1455'te Teotokos Pammakaristos (Fethiye Camii) Kilisesi'ne taşınır.

Bizans döneminde binada bazı önemli konsiller toplanmış (II. ve VII.) ve toplantılar yapılmıştı. Kilisede kutlanan bayramlar ise oldukça fazlaydı. Bina şehrin en önemli caddesi olan Mese'ye(->) yakm olduğundan imparatorlar paskalya gibi bazı yortularda Büyük Saray'dan yola çıkıp forumları geçerek resmi törenle Havariyun'a ulaşırlardı.

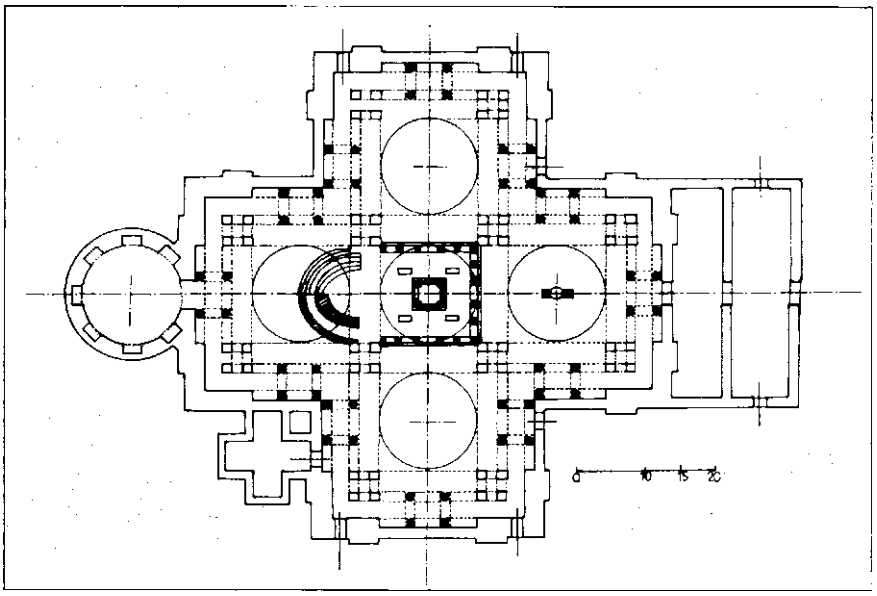

Havariyun Kilisesi'nin planı.
Soterion Arch. Del 7/1921-22, s. 211

Bibi. Constantin le Rfiodien, *Description des Oeuvres d'art et de l'église des Saints-Apôtres de Constantinople,* Paris, 1896; A. Heisenberg, *Grebeskirche und Apostelkirche,* II, Leipzig, 1908; K. Wulzinger, *Apostelkirche undMehmediye zu Konstantinopel,* Byzantion, VII, 1932, s. 7-39; A. Grabar, *Martyrium, Recherches sur le Culte des Reliques et l'art Chrétien Antique,* Paris, 1946, s. 227-234; G. Downey, *The Builder of the Original Church of the Apostles at Constantinople,* 6/1951, s. 51-80; G. Bovini, "Le Tombe Degli İmperatori d'orienté Dei Secoli IV, V, VI", *Corsi di Cultura Sull'arte Ravennate e Bizantina,* DC, 1962, s. 155-179; R. Krautheimer, *A Note on Justinian's Church of the Holy Apostles in Constantinople,* Melanges E. Tisserant (Studi e Testi 232), Vatikan, 1964, II, s. 265-270; G. Dragon, *Naissance d'une Capitale, Constantinople et ses institutions de 330 à 451,* Paris, 1974; Miiller-Wiener, *Bildlexikon,* 465; R. Krautheimer, *Three Christian Capitals. Topography and Politics,* Kaliforniya, 1983; C. Mango, "Le Développement Urbain de Constantinople (IVe-Vile siècles)", *Travaux et Memories du centre de Recherche d'histoire et Civilisation de Byzance. Monographies 2,* Paris, 1990, s. 27-35.

ASNU BİLBAN YALÇIN

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

HAVUZBAŞı TEKKESI
bak. ŞEYH NEVRUZ TEKKESİ

HAVYAR HANı

Galata'da Havyar Han İçi Sokağı üzerinde idi. Havyar Hanı, bulunduğu topografik konumuyla tarih içinde Galata sur kapılarından Karaköy Kapısı ile İç Karaköy Kapısı arasında bulunmakla ve deniz tarafından gelen surlar için, önemli bir kesişim yeri olarak dikkatleri çekmiştir. Şimdi ise Havyar Haninin bulunması gereken arsa üzerinde, Aksu İşhanı vardır.

Mimarlık tarihi itibariyle Galata suriçi bölgesinin önemli han binalarından biri olan Havyar Hanı, yine bölgenin büyük bir kervansaray-han yapısı olan ve Mimar Sinan tarafından 1544-1550 arasında yapılmış Rüstern Paşa ya da Kurşunlu Kervansaray-han ile birlikte anılırdı. Ayrıca 19. yy'da Havyar Haninda bir de borsa yer almıştır.

Celal Esad Arseven'in *Eski Galata ve Binaları*'nda belirttiğine göre bu han araştırmacı P. Gilles'in(-») verdiği bilgiler ışığında Archistraticos adındaki kilisenin temelleri üzerine yapılmıştır. Gilles zamanına kadar (1561 civarı) burada bir kilise vardı ve altında da büyük bir sarnıç bulunmaktaydı. İşte buradan Havyar Hanı' nm 156i sonrasına ait olabileceği yaklaşımı kuvvetle doğar. Zaman içerisinde buraya büyük bir bina yapılmış ve bu binanın (Havyar Hanı) ya tiyatro ya da hükümet yapısı olduğu, yapının üzerinde bir de St. George arması bulunduğu, ayrıca burada gemiciler meclisinin toplandığı bilinmektedir. Yine Arseven, zaman içerisinde 1448 tarihli, Galata surlarma ait bir kitabenin de Havyar Haninin içinde bir mağazada bulunmuş olduğunu söylemekte ve kitabesini vermektedir.

Galata üzerine yapılmış düzenli ve sistematik topografik araştırmalardan biri olan ve 1944'te yapılmış Schneider-Nomidis ikilisinin çalışmasına göre, Havyar Hanından sadece tonozlu bir zemin katının ayakta kaldığı anlaşılmaktadır. Bu çalışmada yer alan Galata planında, Havyar Hanı, 43 plan no'su ile işaret edilmiştir.

Bibi. A. M. Schneider-M. Is. Nomidis, ***Galata Topographisch-Archäologischer Plan,*** İst.. 1944; P. Gyllius, ***De Topografia,*** Veneto, 1561; S. Byzantios, ***Constantinopole,*** Atina, 1862; A. D. Mordtmann, ***Historische Bilder vom Bosphorus,*** İst., 1907; Celâl Esad Arseven, *Eski* ***Galata ve Binaları,*** İst., 1989; Müller-Wiener, ***Bildlexikon.***

ÖZKAN EROĞLU

HAYDAR PAŞA ÇEŞMESI

Fatih'te Haydar Mahallesi'nde, Haydar Caddesi'nde, Divitkâr Keklik Mehmed Efendi Camii karşısında Hacı Ferhat Sokağı girişinde yer alır.

Küfeki taşından inşa edilmiş olan çeşme 977/1569 tarihinde akağalardan Haydar Paşa tarafından yaptırılmıştır.

Çeşitli tamirlerle günümüze ulaşan çeşme bugün şehir şebekesinden su almakla birlikte oldukça harap vaziyettedir. Kırılan ve kaybolan taşları çimento ile sıvalıdır. Oldukça sade olarak inşa edilmiş çeşme cephesi, çeşitli silmelerle hareketlendirilmiş ve ince bir silme ile derinlik verilen kemeri Bursa kemeri olarak başlanıp, kaş kemerle sonuçlandırılmıştır. Kemerin kilit taşı üzerinde bir rozet yer almaktadır. Yarısı kınlmış ve kaybolmuş mermer aynataşının üzerinde gene bu kemere benzer bir süsleme öğesi ters olarak durmaktadır. Aynataşının üzerinde bir rozet, hemen altında ise sade bir mermer levha ve levhanın solunda günümüzde ilave edilmiş bir musluk yer almaktadır. Çeşmenin mermer yalağı yol seviyesinden 15 cm aşağıda kalmıştır.

Haydar Paşa Çeşmesi, Fatih
Yavuz Çelenk, 1994

Bibi. Tanışık, ***İstanbul Çeşmeleri,*** 24; A. Egemen, ***İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri,*** İst., 1993, s. 371; Ayvansarayî, ***Mecmua-i Tevârih,*** 384.

YAVUZ TİRYAKİ

HAYDAR PAŞA MEDRESESI

Zeyrek'te Haydar Caddesi ile Haydar Hamamı Sokağımn kesiştiği köşede bulunmaktadır.

I. Süleyman (Kanuni) dönemi (1520-1566) vezirlerinden Haydar Paşa tarafından yaptırılmıştır. Çeşme, çifte hamam ve mescitle birlikte bir külliye oluşturan medresenin avlu kapısı üzerinde yer alan ve dört mısradan oluşan kitabesi şöyledir: *İntikal eyledi Haydar Paşa / Gitdi Hak rahmetine ol merhum / Vasfidüb didi Nihâdi tarih /Dâr-ı tahsil mevâlt-i ulûm.*

Kitabeye göre yapım tarihi 977/1569' dur. Tarihi kaynaklar ilk müderris olan Bedreddin Mahmud Habalî'nin bina tamamlanmadan, 974/1566'da atandığını belirtmektedir. Kitabede "merhum" olarak anılan Haydar Paşa 1563'te ölmüş ve eserlerinin tamamlanışını görememiştir.

Mimar Sinan'ın mimarbaşı olduğu dönemde yapılan külliyenin yalnız hamamı *Tezkiretü'l-Ebniye'de* yer almaktadır. İstanbul'un en çok yangın geçiren mahallelerinden birinde bulunması nedeniyle külliye çeşitli tarihlerde hasar görmüş olmalıdır. Bu konuda yeterli kaynak bulunmadığından, onarımların tarih ve kapsamı belirlenememektedir.

Medreseyle ilgili saptanabilen en erken tarihli grafik belge taşbaskı *19. yy İstanbul Haritası*'dır. 1870'lerde hazırlanan bu haritada, yaklaşık olarak doğu-batı yönünde uzanan dörtgen planlı bir parsel üzerine yerleşen medresenin avlusu, dershanesi ve avluyu üç yönde saran kütleleri gösterilmiştir. Bu yerleşme düzeni "U" plan şeması izlenimi vermekteyse de, kesin karar için veriler yetersizdir. 1914'te yapılan tespitte medresenin ahşap ve biri kapı yanında ve fevkani, diğerleri zemini ikişer kişilik 16 odası olduğu belirtilmiştir. Yapılan gözleme göre, hücreler, şadırvan, kuyu, gusülhane, çamaşırhane ve abdesthaneler haraptır; medresede ders yapılmamaktadır. 1918'de Rumeli göçmenlerinin barındığı bina 1933 tarihli Pervititch haritasında "eski tekke" olarak gösterilmiştir. Bu haritada avlunun iki kenarı boyunca uzanan hücre dizilerinden kuzeydoğudaki kagirdir. Hücrelerin önünde klasik döneme uygun genişlikte bir revak yoktur; onun yerine dar, uzun bir koridor uzanmaktadır. Avlunun güneybatı yönünde ise ahşaptan yapılmış bir hücre dizisi yer almaktadır. Güneydoğuda dar bir avlu içinde helalar olduğunu sandığımız küçük bir yapı vardır. Bugün medresenin yalnız dershanesi ayaktadır, hücreler yıkılmıştır. Dershanenin Osmanlı klasik dönemine özgün karakteri büyük ölçüde korunmuştur.

Doğuya doğru hafif eğimli bir yamaç üzerine yerleştirilen medresenin Haydar Caddesi üzerindeki anıtsal girişinden aynalı tonozla örtülü bir sahanlığa ulaşılmakta, oradan dört basamakla dershanenin bulunduğu düzleme inilmektedir. Kare planlı olan dershanenin girişi kuzey yönündedir; giriş önünde bir saçak olduğu, bu cephedeki kapının kemeri üstünde yer alan beşik çatı izinden anlaşılmaktadır. Saçağı taşıyan sisteme ait izler korunmamıştır. Girişin iki yanında birer alt pencere, profillerle çerçevelenen anıtsal giriş ekseninde bir üst pencere bulunmaktadır. Haydar Caddesi'nden daha alçakta olan dershanenin batı cephesine alt pencere açılmamıştır. Ancak medresenin cadde cephesini oluşturan bu duvar sağır bırakılmamış, kemerli iki nişle alt kesimine derinlik kazandırılmıştır. Kaldırım seviyesi yükseltildiği için şu anda bu nişlerin çeşme mi yoksa hayvanların sulanması için yalak mı olduğunu anlamak mümkün değildir. Bitişikte bina bulunması nedeniyle dershanenin güney cephesine de pencere açılmamıştır; bu yönde içten kullanılan iki niş vardır. Dershanenin doğu duvarında ise avluya açılan 2 alt pencere bulunmaktadır. Aslında 3 pencere sığabilecek genişlikte olan bu duvarın güney ucunda cephenin düzgün olmaması, dershaneye bu noktada birleşen hacimlerin varlığına işaret etmektedir. Muhtemelen dershaneye bu noktada saplanan revak, üçüncü pencerenin açılmasını engellemiştir.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

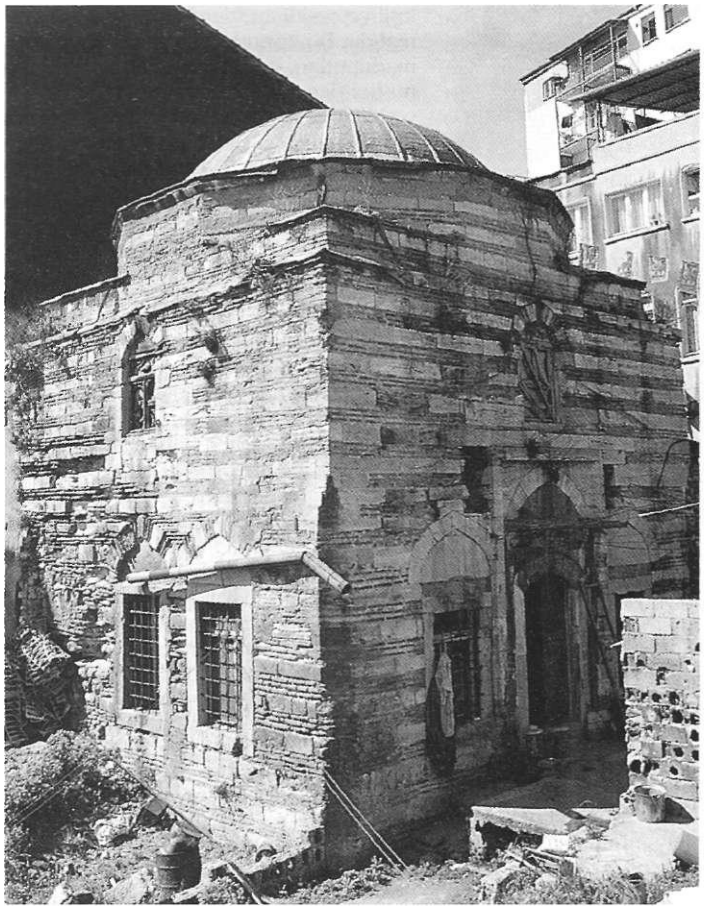

Haydar Paşa Medresesi dershanesinin kuzeybatıdan görünümü. *Yavuz Çelenk, 1994*

Dershane tromplu bir kubbeyle örtülmektedir. Geçiş öğelerinde ve tepesinde sekizgen bir göbek bulunan kubbe badanalıdır; herhangi bir bezeme görülmemektedir. Dershanenin giriş cephesi küçük ayrıntılarla zenginleştirilmiştir. Giriş cephesinin iki köşesi de aşağı seviyede pahlıdır; geçişler mukarnaslarla sağlanmıştır. Giriş sövelerinde Marmara mermeri ve Gebze'den çıkarılan pembe renkli hippüritli kalker almaşık olarak kullanılmıştır. Kapı kemeri de aynı taşlarla almaşık düzende yapılmıştır. Pencere sövelerinde de Marmara mermerinin yamsıra pembe ve sarı renkli Gebze taşı kullanılarak özel bir renk etkisi aranmıştır. Duvar örgüsü 1 sıra taş, 3 sıra tuğladan oluşmaktadır. Giriş cephesinde pencerelerin üstten teğetli hafifletme kemerleri kesme küfeki taşı ile yapılmıştır. Üst pencere kemeri ise duvar örgüsüne benzer biçimde 1 taş, 3 tuğla almaşık düzendedir. Dershanenin avlu cephesi daha yalındır; bu yöne açılan 2 alt, 1 üst pencerenin söveleri küfeki taşındandır.

Hücrelerin ilk tasarımdaki durumlarını anlamak zordur. Büyük bir olasılıkla zamanla yıkılıp yenilenmişlerdir. Girişin yanında, dershanenin karşısmda, üstüne kat eklenmiş olan kagir bir kalıntı bulunmaktadır. Köşesindeki pah ve mukarnaslı köşe geçişi ile **16.** yy'dan kaldığı belirgin cilan bu mekânın hücre olması ihtimali azdır. Ancak onun bitişiğindeki mekânların hücre dizisi olduğu kesin gibidir. Haydar Hamamı Sokağı üzerindeki kuzey duvarında örülmüş pencere boşlukları ve ocak nişleri bu duvar boyunca hücrelerin sıralandığına işaret etmektedir. Duvar ancak pencere kemeri üstü seviyesine kadar korunmuş olduğundan, örtü düzeni hakkında bilgi edinilememektedir.

1980'e kadar Haydar Spor Kulübü olarak kullanılan medresede 1982'den bu yana Vakıflar Başmüdürlüğü personelinden bir aile bekçi olarak kalmaktadır. Genel olarak bakımsız bir durumda olan dershanenin kubbe kurşunlan hâlâ yerindedir. Ancak aşağı seviyelerde korniş ve örtü malzemesi bozulmuştur. Medresenin tarihi araştırması ancak yapının eklerinden arındırılmasından sonra tamamlanabilecektir. İstanbul'un **16.** yy'daki gelişirninin önemli röperlerinden biri olan külliyenin kurtarılması için ivedi olarak harekete geçilmesi gerekmektedir.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 95-96; Ayverdi, *İstanbul Haritası,* C5; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri,* 240-241; *Fatih Camileri,* 221, 238; Cezar, *Yangınlar,* 372; Kuran, *Mimar Sinan,* 254; *Sicill-i Osmanî,* II, 260; Öz, *İstanbul Camileri,* I, 69; Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* I, 24; Kütükoğlu, *Darüi-Hilafe,* 108-109; Kütükoğlu, *İstanbul Medreseleri,* 331-332.

ZEYNEP AHUNBAY

HAYDAR TAŞKENDÎ TEKKESİ

Hindistan'dan gelen Özbekler tarafından **16.** yy'ın sonlarında kurulmuş olan bu tekke 19. yy'da, hattâ belki daha önce ortadan kalkmış bulunuyordu. Üsküdar'ın Bülbülderesi semtinde yer alan tekke yine Üsküdar'da, Sultan Tepesi'nde bulunan Özbekler Tekkesi ile karıştırılmamalıdır. Nitekim 1199/1784 tarihli bir tekke listesinde bu iki Özbek tekkesi Bülbülderesi'nde gösterilmektedir. Haydar Taşkendî Tekkesi'ne ilişkin başlıca bilgi kaynağı, Hintli Nakşibendî sufîleri hakkında kaleme alınmış olan bir menakıbnamedir. Zira Özbek asıllı olan Haydar Taşkendî, Osmanlı ülkesine gelmeden önce Hindistan'da ünlü bir Nakşibendî şeyhinin yanında bulunmuştur. Şeyh Haydar Taşkendî'nin, Şeyhî Mehmed Efendi ile Mehmed Süreyya tarafından verilen özgeçmişlerinde birtakım noksanlar vardır.

Şeyh Haydar Taşkendî nin ölümünden sonra, faaliyetini sürdürdüğü tahmin edilen tekke tarihçesi bütünüyle karanlıkta kalmaktadır. Şeyh Haydar Taşkendî, aslen Buhara yakınlarındaki Gucduvan'dan olan Baba Palangpost adında bir Nakşibendî şeyhinin mürididir. Mürşidinin Hindistan'ın Dekkan bölgesinde tesis ettiği Nakşibendî tekkesinde uzun yıllar kalmıştır. Söz konusu tekke özellikle Buhara'dan, Belh'ten ve civarındaki bölgelerden gelen "mücerred" Türk dervişlerinin barınağı idi. Şeyh Haydar Taşkendî daha sonra, istanbul'a gelmeden önce Avrupa'ya, Habeşistan'a ve Mekke'ye birçok seyahat yapmıştır. Osmanlı muhitinde "Şeyh Haydar Taşkendî" ve "Haydar Rıza Efendi" olarak da tanınan bu kişinin Türkçe ve Farsça şiirleri olduğu ve II. Mustafa (hd 1695-1703) ile olumlu ilişkiler kurduğu tespit edilmektedir. Hintli kalender dervişlerin ve Dekkan'daki Palangpost Tekkesi'ndeki hayat tarzından kaynaklanan geleneklere uygun biçimde yaşadığı tahmin edilebilir.

Nitekim çevresinde, şeyhlerinin ve tekkenin ihtiyaçlarını karşılamak üzere sırayla dilenen 40 kadar kalenderin bulunduğu bilinmektedir. Dekkan'daki Palangpost Tekkesi'nin bir eşi olduğuna şüphe bulunmayan Haydar Taşkendî Tekkesi'nde de mücerredlik ve paylaşımcılık esasları geçerli idi.

Kendi tekkesine gömülen Şeyh Haydar Taşkendî'nin mezarı, döneminde çok ünlü idi. Haydar Taşkendî Tekkesi'nde Kalenderi âdetlerinin çok güçlü olduğu gözlenir. Kurucusunun Nakşibendî olmasına rağmen Baba Palangpost'un Nakşibendîliğin, "İmam-ı Rabbanî" Ahmed Sirhindî (ö. 1624) tarafından kurulan Müceddidî kolu ile hiçbir bağlantısı yoktur. Haydar Taşkendî daha ziyade, Yesevî ve Kalenderi geleneklerinin yaşatıldığı Orta Asya Nakşibendîliği'ne bağlıydı. Bu yüzden kurmuş olduğu tekke ile İstanbul'daki diğer Özbek, Afgan ve Hint tekkeleri arasında çok sayıda ortak nokta bulunmaktadır.

Bibi. Çetin, *Tekkeler; Asitâne, Sicill-i Osmanî,* II, 261; Şeyhî, *Vekayiuİ-Fuzalâ,* I, 205; *Melfuzât-ı Nakşibendiye Hâlet-i Hazret-i Baba Şah Müsafir Sahib,* Haydarabad, 1358, s. 171-172; Osman Bey, *Mecmua-i Cevamî,* II, 58; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ,* 3; İsmail Beliğ, *Nühzetü'l-âsârli-ZeyliZübdetii-Eş'ar,* Ankara, 1985, s. 152; S. Digby, "The Naqshbandis in the Deccan in the Late Seventeenth and Early

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Eighteenth Century A. D. Baba Palangposht, Baba Müsâfir and their Adherents", ***Naashbandis,*** İst.-Paris, 1990, s. 167-207; T. Zarcone, "Histoire et croyances des derviches turkestanais et indiens â istanbul", ***Anatolia Moderna,*** II (1990), s. 157-160.

THIERRY ZARCONE

HAYDARPAŞA

Kadıköy'de Haydarpaşa Garı ve çevresindeki alana verilen genel ad. Haydarpaşa'nın, mahalle gibi sınırları belirli bir idari birim olmaması, günümüzde Haydarpaşa denilen alanın kamu kuruluşları arazilerinden oluşması ve burada konut kullanımlarının hemen hiç bulunmaması ve aynca İstanbul tarihine göre oldukça geç yerleşilmiş bir alan olması sebebiyle bir semt olarak tanımlanması ve kesin sınırlar saptanması mümkün gözükmemektedir.

Günümüzde halk arasında Haydarpaşa olarak adlandırılan alanın, kabaca Haydarpaşa Garı, demiryolu ve liman tesislerinin bir kısmını; Kadıköy-Üsküdar arasındaki Kadıköy Haydarpaşa Rıhtım Caddesi ve Tıbbiye Caddesi'nin Haydarpaşa Garı demiryolu tesisleri üzerindeki köprüden Harem' e(->) inen yol üzerinde yer alan köprüye kadar olan kesimini kapsadığını söylemek mümkündür. Bu alan içinde, Haydarpaşa Garı(->), Haydarpaşa Limaru(-»), Haydarpaşa Numune Hastanesi(->), Haydarpaşa Askeri HastanesiG», eski Haydarpaşa Lisesi(->) ve Haydarpaşa İngiliz Mezarlığı gibi hepsi aynı ortak adı kullanan çeşitli kuruluşlar ve kullanımlar yer almaktadır. Kolaylık için, Haydarpaşa olarak adlandınlan alanın bugünkü sınırlarını ve büyüklüğünü bu ortak isme sahip kullanımların yayılma alanlarına göre saptamak doğru bir yöntem olarak gözükmektedir. Buna göre kısmen Üsküdar Belediyesi sınırları içinde kalan Haydarpaşa'nın Kadıköy Belediyesi'nde kalan kısmı bütünüyle Rasim Paşa Mahallesi içinde yer almaktadır. Kadıköy Meydanı ve Yeldeğirmeni'ne kadar oldukça geniş bir alana yayılan Rasim Paşa Mahallesi'nin nüfusu 1975 nüfus sayımına göre 18.389, 1985 sayımına göre ise 28.354 olmuştur. 1985 itibariyle Rasim Paşa Mahallesi'nde 12.100 hane, 6 cadde ve 43 sokak bulunmaktadır. Mahalle nüfusu 1990'da ise 17.250'ye düşmüştür. Bunda mahalle sınırlarının değiştirilmesi etkili olmuştur.

Haydarpaşa olarak bilinen çevrenin adını nereden aldığı konusunda çeşitli varsayımlar vardır. Mevacib defterlerine göre, 1533'te vezirliğe yükseltilen Hadım Haydar Paşa'nm bahçesi bu bölgede olduğundan, semt onun adım almıştır. Bir başka varsayım, III. Selim'in vezirlerinden Haydar Paşa'nm burada bir kışla yaptırdığı ve semtin adının kışladan geldiğidir. 1594 tarihli bir mevacib defterinde "Bağçe-i Haydar Paşa" adı geçtiğine göre ilk varsayım daha doğru olmalıdır.

17. yy Ermeni tarihçisi Eremya Çelebi Kömürciyan'a göre Haydarpaşa mevkii Bizans imparatorları için şehir çevresindeki önemli yerlerden biriydi ve burada aziz patriklerin içtima ettikleri bir saray bulunmaktaydı. 19. yy'a kadar Haydarpaşa çevresinin genel karakterinde fazla bir değişiklik olmadığını; Haydarpaşa'nın etrafında tek tük yapıların bulunduğunu; Acıbadem ve Hasanpaşa'ya doğru uzanan geniş çayırlardan ibaret olduğunu düşünmek mümkündür. Fenerbahçe'ye kadar bağ ve bahçelerle kaplı Kadıköy ile birlikte Haydarpaşa Çayırı şehir çevresindeki önemli mesirelerden Dirisi olduğu gibi, aym zamanda ordu ve saray atlarının da beslendiği bir yerdir.

Yüzyıl basma ait bir kartpostalda Haydarpaşa Çayırı.
Gökhan Akçura koleksiyonu

Klasik Osmanlı düzeni içinde, her yıl bahar aylarmda saray atlarının çayıra çıkarılması âdettendi. Yapılan törenlerde her biri sorguçlarla süslenmiş adar padişahın önünden sırayla geçirilir, mevsim boyunca geceleri çayırlarda kurulan çadırlarda meşaleler yakılarak, eğlenceler tertip edilirdi. Üsküdar-Bostancı arasındaki çayırların en ünlülerinden olan Haydaıpaşa Çayırı, aynı zamanda ordunun Anadolu yönündeki seferleri için de bir toplanma ve hazırlık noktası işlevine sahipti. Atlılar Haydarpaşa Çayırînda eğitim görürken yaya askerler de yanındaki Talimhane ve Yeldeğirmeni mıntıkalarında eğitilirlerdi. Öyle ki bu çevre 18. yy'ın başında Nizam-ı Cedid ve sekban askerlerinin başlıca eğitim alanlarından olmuştu. Yeldeğirmeni'ndeki un değirmenlerinde de ordunun yiyeceği sağlanmaktaydı. Buradaki son değirmen kalıntıları 1903'te yıktırılmıştır. Çayırın çevresinde ise bahçeler içinde köşkler bulunmaktaydı. Bir rivayete göre Sokollu Mehmed Paşa 1560-1564 arasındaki ikinci vezirliği sırasında eşi İsmihan Sultan'la bir süre İbrahimağa sırtlarındaki bir köşkte balayı yaşamıştı. Çevredeki bağ ve bahçeler aynı zamanda verem hastalan için de bir şifa yeri olarak görülmekteydi. III. Murad döneminde (1574-1595) çevrede nüfusun artırılmasına çalışılırsa da çok uzun süre Kadıköy yöresi ve Haydarpaşa'nın kırsal karakterli sayfiye yeri görüntüsünde önemli bir değişiklik görülmez. III. Selim döneminde (1789-1807) Haydarpaşa çevresinde belli belirsiz bir sokak dokusunun oluşmaya başladığı görülür.

1792'de Çayırbaşı mevkiinde III. Selim'in çuhadarı Ahmed Ağa tarafından bir çeşme yaptırılır. 1830 başlarına tarihlendirilebilecek Pitmann Haritasînda küçük bir yerleşme durumundaki Kadıköy ile Üsküdar arasındaki geniş boşluklar görülmektedir. Haydarpaşa Çayırîm boydan boya kat eden birkaç yol Harem, Üsküdar, Acıbadem ve Söğütlüçeşme'ye uzanmaktadır.

Haydarpaşa'nın günümüzden bir görünümü.
Erdal Yazıcı

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

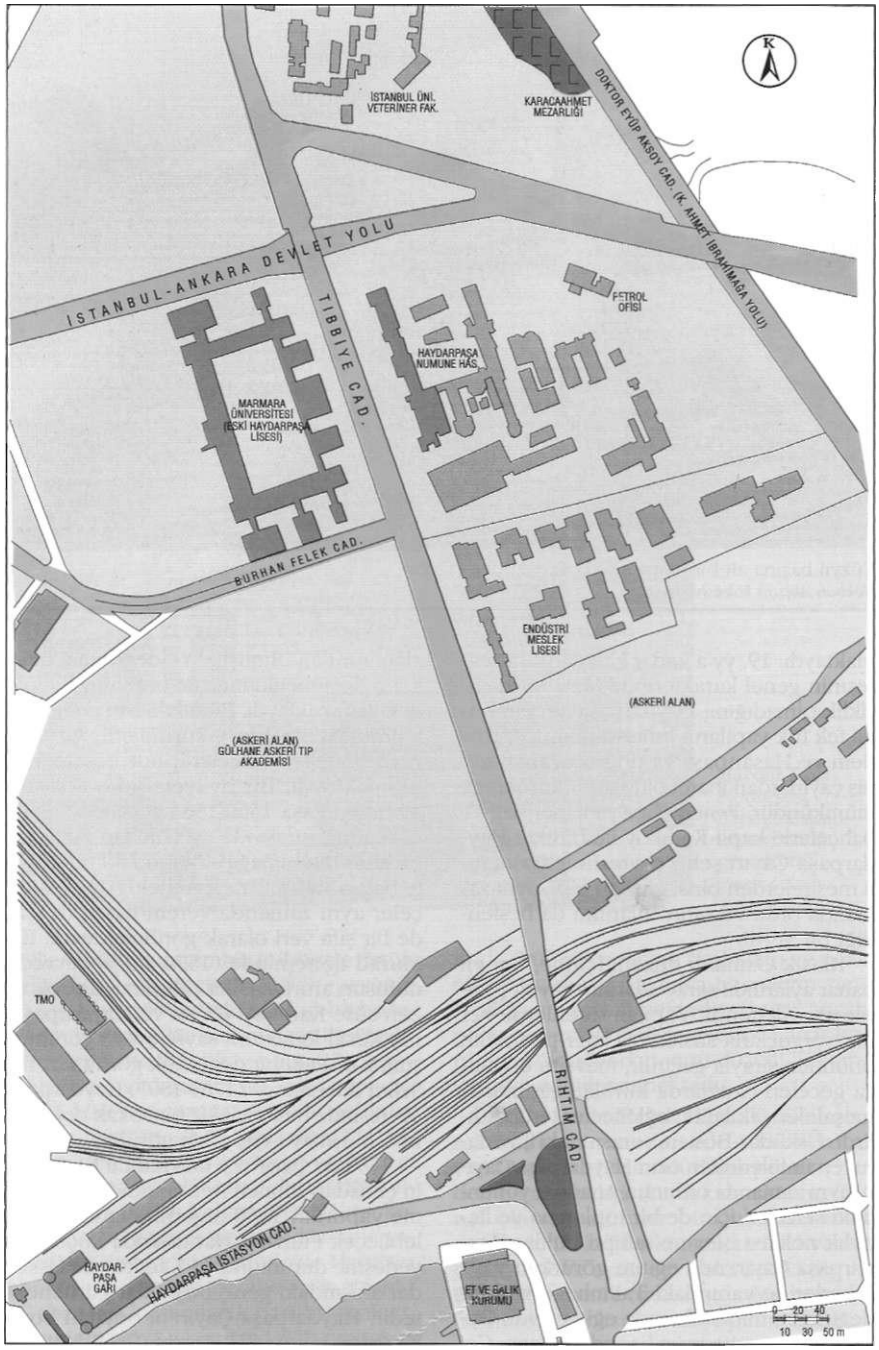

Haydarpaşa
İstanbul Ansiklopedisi

Çayırbaşîndaki çeşme, Üsküdar ve Söğütlüçeşme yollan kavşağındaki birkaç haneden oluştuğu anlaşılan ve "Haydar Paşa" olarak gösterilmiş bulunan bir yapı topluluğu ile az ilerisindeki bir manastır, çevredeki yerleşme düzeni hakkında fikir vermektedir. Aynı haritada Çayırbaşîndaçeşme yakınlarında Haydarpaşa iskelesi' nin varlığına da işaret edilmektedir.

Tanzimat sonrası değişen yönetim yapısıyla birlikte çayırlann kullanım ve idaresinde de önemli değişikliklerin başladığı görülür. Çayırlar yine hazine malıdır. Ancak Haydarpaşa ve kimi diğer Kadıköy çayırlarının otlarının gazete ilanlan yoluyla açık artırmada satılması gibi örneklere de rastlanır. Bununla birlikte Haydarpaşa Çayın ve çevresi gözde bir sayfiye yeri olma özelliğini sürdürür. Çayırın ıbrahimağa yönünde II. Mahmud döneminde (1808-1839) yaptırılıp kendisine armağan edilen köşkte V. Murad ve II. Abdülhamid'in sünnet düğünleri ile Sultan Abdülmecid' in kız kardeşi Âdile Sultan'ın düğünü yapılır. 1845'teki bu düğün sırasında çayırda bir gösteri uçuşu yapan İtalyan baloncu Komaski'nin balonu sert bir rüzgâra yakalanarak sürüklenir ve bir daha ne kendisinden, ne de balonundan haber alınabilir.

Haydarpaşa yöresinin tarihindeki en dramatik değişim ise 1873'te îstanbul-Izmit demiryolu hattının hizmete girmesiyle olur. Çayırı âdeta ikiye bölen demiryolu hattının nihayetinde Haydarpaşa Koyu' nun kuzey kısmında bir gar binası inşa edilir. Daha sonra 1899-1903 arasında deniz doldurularak depolama alanları iki silo ve açıkta bir mendirek ilavesiyle bir liman oluşturulur. Bu arada Alman sermayesiyle inşa edilen Bağdat demiryoluna görkemli bir başlangıç yaratmak arzusuyla eski gar binasının yerine Alman neorönesans stilinde yeni bir gar binası yapılır (bak. Haydarpaşa Garı).

19- yy'ın sonunda Haydarpaşa Çayırînın epeyce küçüldüğü görülmektedir. Bu döneme ait bir harita Yeldeğirmeni'nde ızgara planlı büyük bir mahalle ile limanın kuzeyinde Haydarpaşa Askeri Hastanesi'nin varlığına işaret etmektedir. Çayırın Ibrahimağa yönünde oldukça büyük bir mahalle göze çarparken yakınındaki Sultan Köşkü de varlığını sürdürmektedir.

Bu yüzyılın başlarında Yeldeğirmeni semtinin Haydarpaşa Çayırînın güneyinde bugünkü sınırlarına ulaştığı görülmektedir. Keza demiryolu hatları ve tesisleri de çayırın önemli bir kısmını kaplamıştır. Artık Haydarpaşa Çayın, demiryolu ile Yeldeğirmeni arasında kalan bir şerit durumundadır ve çayır özelliğini önemli ölçüde yitirmiştir. Bu arada gar çevresinde konaklama tesislerinin de belirmeye başladığı görülmektedir. I. Dünya Savaşı sırasında Haydarpaşa Garı ordunun en önemli ikmal ve sevkıyat noktalarından biridir. 1915'te sabotaj sonucu cephane vagonlannın infilakı çok büyük can ve mal kaybına neden olur. Haydarpaşa Çayırı yakınında cepheye giden askerlerin Ayrılık Çeşmesi'nde son kez uğurlanması bu dönemin anılmaya değer önemli olaylarından bir diğeridir.

I. Dünya Savaşı sonunda Haydarpaşa Çayırînın iyiden iyiye küçüldüğü görülmekte ve çayırdan artık bir gezinti alam olarak yararlanılmaktadır. Gar önünden İbrahimağa'ya doğru uzanan cadde üzerinde Bağdat ve Angora otelleri yer almakta, caddenin ilerisinde Şehzade Ziyaeddin Efendi'nin oturduğu Sultan Köşkü varlığını sürdürmektedir. Köşk arazisinin hemen yanındaki İbrahim Ağa Mahallesi'nin de Haydarpaşa Çayın'm doğudan sınırlamakta olduğu görülmektedir. Aynı yerde, İbrahim Ağa Camiînin karşısında da bir itfaiye binası yer almaktadır.

Mütareke yıllarında Haydarpaşa Çayırînın tekrar askeri faaliyeüere sahne olduğu görülür, ingilizler Afrikalı askerleri için burada bir kamp oluştururken, zaman zaman çayırda hokey de oynarlar. Bu arada 1922'de Haydarpaşa çevresinde çıkan bir yangında 100'den fazla bina kül olur. Cumhuriyet sonrası Haydarpaşa Çayırînından arta kalanlar ile gar ve liman tesisleri, İbrahimağa, Yeldeğirmeni, Talimhane ve Söğüdüçeşme ile birlikte 1930'da Rasim Paşa Mahallesi adı altında bir araya getirilirler.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

1938'de imar bürosu müşavirlerinden Sabri Oran tarafından hazırlanan Kadıköy ve civarı için imar planı etüdünde Haydarpaşa Çayrn'ndan kalan yerlerde Devlet Demiryolları memurları için ufak bir mahalle ile İbrahimağa yönünden Üsküdar'a doğru geniş bir cadde önerilir. Daha sonra Fransız plancı Prost ise 1939 tarihli bir raporunda mevcutlara ilave olarak Sarayburnu-Haydarpaşa arasında da feribot işletilmesi gereğinden söz eder. Daha sonraki yıllarda Haydarpaşa Limanı genişletilmiş, Haydarpaşa çevresi de hastane, okul gibi kamu kullanımlarıyla dolmuştur. Haydarpaşa Çayırînm büyük ölçüde Devlet Demiryolları tesisleriyle işgal edilmesi sonucu, çayır da ortadan kalkmıştır. Çayırın uzantısında yer alan Ziyaeddin Efendi Köşkü'nün geniş arazisi ise 1942 tarihli imar planıyla iskâna açılmıştır. 1970'li yılların başlarında getirilen imar haklanyla da yörede yoğun bir apartmanlaşma ortaya çıkmıştır.

Günümüzde Haydarpaşa Çayrn'ndan arta kalan son izleri İbrahimağa'da, Üsküdar, Söğütlüçeşme ve Acıbadem yollarının kesiştiği noktada görmek mümkündür. Çayır özelliğini bütünüyle yitirmiştir. Bu alan depolama, bahçe mobilyalan satışı gibi çeşitli amaçlarla kullanılmakta olup, kısmen de boş durmasına rağmen, açık alan olma özelliğini sürdürmektedir.

Bibi. M. Rıfat Akbulut, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İstanbul ve Kadıköy", (Mimar Sinan Üniversitesi, yayımlanmamış yüksek lisans tezi), İst., 1992; Adnan Giz, *Bir Zamanlar Kadıköy,* İst., 1988.

M. RIFAT AKBULUT

HAYDARPAŞA ASKERİ HASTANESİ

III. Selim'in vezirlerinden Haydar Paşa'ya ait arazide kurulduğu için bu adı almıştır.

Abdülmecid'in iradesi üzerine 1844'te Hacı Hüseyin Paşa yönetiminde yapılmaya başlanmış 1846'da faaliyete geçmiştir. Hastane, eğimli bir arazide inşa edildiğinden, üç tarafı 2, denize bakan tarafı 3 katlıdır. Doğu tarafındaki büyük kapıdan girildiğinde; solda "tabib-i evvel", müdür ve cerrahların odalan ile elbise amban ve hamam bulunmaktaydı. Sağda, hekimler ile "eczacı-i ewel"e ait odalar eczane, istihzarhane (ilaç laboratuvan) ve ecza deposu yer almaktaydı. Diğer üç tarafın iki katında ise 10'ar koğuş ile subaylar ve bulaşıcı hastalıklara ait odalar vardı. Geniş sahanlıkları gerektiğinde hasta yatırmaya elverişliydi.

Hastane normal zamanlarda 600 yataklıydı ancak gerektiğinde sahanlıkların kullanılmasıyla bu sayı artırılabiliyordu. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda hastanede 3.000 hasta, yataklı tedavi görmüştür. Geniş bahçesinde yazın hastalar ağaçlar altına serilmiş hasırlarda dinlenirlerdi. Bahçenin ortasındaki şadırvanın üzerinde küçük bir cami bulunmaktaydı. Batı cephesi altında, İngiliz mezarlığı bitişiğindeki zemin katta karantina koğuşu, mutfak, erzak ve yiyecek ambarı ile çamaşırları kurutmaya mahsus bir de feshane yer alıyordu.

Haydarpaşa Askeri Hastanesi'nin 1960'lardan bir görünümü.
TETTV Arşivi

1870'te Umur-ı Sıhhiye Nizamnamesi'ne göre hastane, tıbbiyeyi bitirenlerin staj yapacağı bir uygulama okulu olmuştu. Yüzbaşı rütbesiyle Mekteb-i Tıbbiye'yi bitirenler, "muavin-i tabib" unvanıyla burada 2 yıl Türkçe derslere devam ederek seçecekleri bir branşta ihtisas yapmaya başlamışlardı.

Orduda görülen cerrah ve eczacı sıkıntısı nedeniyle Sıhhiye Reisi Nuri Paşa'nın girişimi ile hastanede, Ameliyat-ı Tıbbiye Mektebi kurulmuş, 1873'te cerrah sınıfı ve 1876'da da eczacı sınıfı açılmıştır (bak. eczacılık öğretimi). 1888'de hastanede, mirliva rütbesinde bir "tabib-i evvel", miralay rütbesinde bir "tabib-i sani" ve değişik rütbelerden 10 kadar hekim bulunuyordu. Ayrıca 20 kadar tıbbiye mezunu, 15 eczacı ve 6 cerrah staj yapmaktaydı. Eczacı sınıfında 54, cerrah sınıfında 64 öğrenci vardı.

Hastanede, 1862'de üroloji kliniği Dr. Nafilyan Paşa'nın gayretleriyle genel cerrahiden ayrılarak bağımsız olarak çalışmaya başlamıştır. İlk göz servisi 1871'de Bahaeddin Bey, kulak-burun-boğaz servisi **1912**'de Sani Yaver tarafından açılmıştır.

Zamanla hastanede verilen eğitim bozulmuş ve hastane ordu birliklerine atanacak hekimler için bir depo haline gelmiştir. Askeri hekimlerin daha iyi yetiştirilmeleri için 1898'de Gülhane Tatbikat Mektebi ve Seririyat Hastanesi(-0 açılmıştır.

1890'da Avrupa'dan dönen Operatör Cemil Bey (Topuzlu) burada görevlendirilince ilk işi hastanede bir ameliyathane ile modern cenahi bilgileri vermek üzere bir Askeri Sağlık Mektebi açmak olmuştu. Buradan yetişen küçük cerrahlar orduya hizmet etmişlerdir. Ertesi yıl Cemil Paşa hastaneden ayrılmış ancak cerrahi servisi çevredeki bütün acil vakalara hizmet vermeye devam etmiştir.

1898'de bina onarıma alınmıştır. Bu sıralarda askeri ve sivil tıbbiye mekteplerinin reorganizasyonu için Almanya'dan getirtilmiş olan Rieder Paşa, 1.000 yatağa ulaşan hastanenin iç hizmetlerini kontrol etmenin güçlüğüne işaret ederek hastanenin tıbbiyeye katılması için uygun olmadığım bildirmiştir.

Hastane 1909'da büyük bir onarım geçirmiş, Balkan Savaşı'nda ordu birliklerinin sağlık personeli ve malzeme ikmal merkezi olmuş, birçok sıhhiye bölüğü ve seyyar hastanenin kurulmasını sağlamıştır. I. Dünya Savaşı sırasında Hamburg Üniversitesi'nden Prof. Provazek ile Dr. Rocha-Lima bit ve tifüs üzerinde araştırmalarda bulunmak üzere hastaneye gelmiş, bakteriyolog Schilling ile laboratuvar hizmeüerinde çalışmışlardır. Savaş süresince hastane Çanakkale ve Bağdat cephelerinden gelen hasta ve yaralılarla dolmuştur. Bu sıralarda Haydarpaşa'da bulunan Tıp Fakültesi klinikleri ile Zeynep Kâmil Hastanesi de hastane emrinde kullanılmış, ayrıca hastane bahçesinde barakalar yapılarak 200 yataklı bir nekahethane açılmıştır. Bu barakalar 1930'da yıktırılmıştır.

Milli Mücadele'de hastane başhekimi Sadık Nazif Bey, depolarda bulunan tıbbi araç gereç ile o sırada lağvedilen İplikhane Hastanesi'nden gelen bütün sıhhi malzemeyi küçük paketler halinde kimsenin dikkatini çekmeden Anadolu'ya göndermiştir. Cumhuriyet'in ilk yıllarında, 750 yatakla çalışan hastanede, şadırvanlı cami harap olduğu için boşaltılmıştı. Eskiyen bina 1933 sonlarında onarıma almmca hastane Selimiye Kışlası'na nakledilmiştir. Binanın tarihi görünümüne zarar verilmeden yapılan uzun süreli bir onarımdan sonra hastane, 1 Nisan 1940'ta eski binasına dönerek faaliyetini sürdürmüştür.

Hastanede 1931'de kadın-doğum servisi, 1956'da çocuk hastalıkları ile fizikoterapi servisleri açılmış diğer servisler de bu dönemde yenilenmiştir. Ekim 1985'te, Gülhane Askeri Tıp Akademisi'ne bağlanarak Gülhane Askeri Tıp Akademisi Haydarpaşa Eğitim Hastanesi adını almıştır. Günümüzde akademi öğrencilerinin staj yaptıkları, tam teşekküllü bir askeri hastanedir.

Bibi. S. Ünver, "Tabib Miralay Mehmet Şakir İbrahim (1851-1897) ve Haydarpaşa Hastanesi Tarihçesi ve Diğer Yazıları", *Türk Tıb Tarihi Arşivi,* c. V, no. 19-20 (1942), s. 1-3; S. Kumbaracılar, "İstanbul'da Askeri Hastanelerin Kuruluşu", *Dirim,* c. XXVI, S. 78 (1951), s. 149-150; G Göker, *Haydarpaşa Askeri Hastanesi*

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

lll'inci Yıl Dönümü 1845-1956, ist., 1956; Özbay, *Asker Hekimliği,* III, 487-559; N. Yıldıran, "Askeri *Eczacı* Yetiştiren İki Okul: Haydarpaşa Hastanesi'ndeki Eczacı Sınıfı ve Tımarcı Sıbyan Mektebi", *Güncel Eczacılık,* S. 5 (Eylül 1993), s. 20-21.

NURAN YILDIRIM

HAYDARPAŞA GARI

İstanbul'un Anadolu yakasında, Haydarpaşa'dan» bulunan demiryollan terminali. Bugünkü Haydarpaşa Garı binası, aynı zamanda TCDD Genel Müdürlüğü 1. İşletme Başmüdürlüğü ana binasıdır. Haydarpaşa Gar Müdürlüğü de bu binadadır. Istanbul-Anadolu demiryolu hattının başlangıç yeri olan bugünkü garın yerinde, 22 Eylül 1872'de Pendik'e kadar işletmeye açılan demiryolunun ilk istasyonu bulunuyordu. Daha somaki yıllarda demiryolları Anadolu'nun içlerine doğru uzandıkça ve Anadolu'nun çeşitli şehirleri demiryolu ile istanbul'a bağlandıkça Haydarpaşa Garînın da önemi arttı. II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) artık ihtiyaca cevap veremez duruma gelen istasyonun yerine yeni bir gar binası ve tesisler yapılması gündeme geldi. 1906'da inşaatına başlanan gar binası 1908'de hizmete açıldı.

Karayollarının gelişkin olmadığı dönemlerde, İstanbul'dan Anadolu'ya yolcu ve asker sevkıyatı, Cumhuriyet'ten sonra memurların, devlet ve işadamlarının Ankara'ya gidiş gelişleri ve İstanbul'un tüm Anadolu ile demiryolu bağlantısı hep Haydarpaşa Garı'ndan olurdu. Bu yüzden gar, bir dönemin filmlerinde ve edebiyatında ayrılık ve kavuşma sahnelerinin değişmez dekoruydu.

Nisan 1994 itibariyle Haydarpaşa Garı'ndan Haydarpaşa-Gebze arasında günde 106 banliyö tren seferi, 25 uzun yol seferi yapılmakta, banliyö hattında yıllık toplam 40.000.000'a yakın yolcu, günde 110.000 yolcu (giden), anahatta 1.500 giden, 1.000 gelen, toplam 2.500 yolcu taşınmaktadır. Garda 744 kişi çalışmaktadır.

Mimari

Anadolu-Istanbul bağlantısını sağlayan demiryolunun başlangıç noktası olması açısından ayn bir önemi olan ve bulunduğu Haydarpaşa semtinden dolayı "Haydarpaşa Gan" olarak amlan bina, aym yerde daha önce bulunan ilk Haydarpaşa istasyon binasının yerine yapılmıştır.

Yapımına 30 Mayıs 1906'da başlanan ve 19 Ağustos 1908'de hizmete açılan binanın mimarları Otto Ritter ve Helmuth Cuno'dur. iki kolu farklı uzunlukta olan "U" planlı bina, iç avlusu kuzeye, köşe kulelerinin de bulunduğu ve cephe boyunca devam eden merdivenler üzerinde yükseltilmiş olan deniz cephesi ise güneye bakacak şekilde konumlanmış ve her biri 21 m uzunluğunda 1.100 ahşap kazık üzerine inşa edilmiştir. Bina 6 Eylül 1917'de bir sabotaj girişimi ve 1979'da bir tanker kazasından zarar görmüştür. 5 katlı binanın her katında bir koridor etrafına sıralanmış ve büro olarak kullanılan odalar bulunmaktadır. Odalann özgün kalem işi bezeli tavanlarından yalnızca "permi odası" olarak kullanılan odadaki tavan, özgün bir örnek olarak kalmıştır. Köşe kulelerinde ise, üst katlara doğru küçülen dairesel planlı mekânlar yer almaktadır. Doğu ve güney cepheleri arasındaki kulenin zemin katı kaburgalı tonoz, üst katlara çıkan mermer merdivenler ise her katta, taş kemerler arasmda yer alan çapraz tonozlar ile örtülüdür. Demir merdiven korkuluklan dolama dal motifleri ile bezelidir. Özel tonozlu mekânlar dışında binada volta döşeme kullanılmıştır. Güney cephesindeki merdivenlerle yükseltilmiş platformdan girilen ve peronların bulunduğu iç avluya açılan salonda, tavan-duvar birleşim yerlerindeki bezeli furuşlar, kemer ayaklarındaki alçı kabartma barok bezemeler ve renkli vitraylar dikkat çekicidir. Deniz cephesinde zemin katta sepet kulpu biçimindeki kemerler içinde bulunan vitraylar, 1979'da Haydarpaşa Limanı açıklarında meydana gelen tanker kazasmdaki patlamayla kırılmış olan özgün vitrayların yerine sonradan yapılmıştır.

Binanın deniz cephesi neorönesans düzende olmakla birlikte, gerek zemin kattaki sepet kulpu biçimindeki kemerler, pencere ve kapı alınlıklarındaki dolama dal kartuş ve girland gibi barok bezemeler ile balkon korkulukları, gerekse de doğu ve batı cephesindeki çıkmalarla bina, 19. yy seçmeci üslubunu yansıtmaktadır ve cepheleri zemin kat seviyesinde bosajlı, üst katlarda ise taraklanmış kumtaşı ile kaplanmıştır. Doğu ve batı cephelerinde kimi yerler sıvalıdır. Deniz cephesi, köşe kulelerinin taş balkon korkuluklan, barok bezemelerin bulunduğu üçgen alınlıklı pencereler, kat kornişleri ve pilastrlarla oldukça zengindir. Bunun yanında dikdörtgen pencerelerin bulunduğu avlu cephesi oldukça sadedir. Binanın arduvaz kaplı dik meyilli çatısını ve köşe kulelerini örten konik örtülerini, bulonlarla bağlanmış çelik-strukturier taşımaktadır. Bunların yanında çatı strüktüründe ahşap makaslar da kullanılmıştır.

Binanın kuzeydeki avlusu, çelik strüktürlü peron bölümünü içermektedir. Bu kurgusuyla, kente dönük cephesinde seçmeci üslupta bir yapı ile arkasında peron bölümleri olan tipik bir 19. yy istasyon binasıdır.

YILDIZ SALMAN

Haydarpaşa Garı'mn güneybaüdan görünümü.
Yavuz Çelenk, 1994

HAYDARPAŞA İSKELESİ

Kadıköy İlçesi'nde Haydarpaşa tren garının önündedir.

Milli mimarinin ünlü mimarlarından Vedat Tek tarafından inşa edilen ve Kütahya çiniciliğinin değerli ustası Mehmed Emin Bey'in çinilerle süslediği Haydarpaşa İskelesi Osmanlı döneminin son eserlerinden biridir. Özellikle çinileriyle süsleme sanatları içinde ayrı bir yeri olan yapının denize bakan cephesinde, kapı üzerindeki "Haydarpaşa" ibaresi bulunan çini panonun alt köşesinde "Mehmed Emin min telamiz Mehmed Hilmi Kütahya Sene 1334" şeklindeki kitabeden çinilerin 1915'te yapılmış olduğu anlaşılmaktadır. Şimdi kırıldığı için kaldırılan kitabeli pano yerinde yoktur.

Haydarpaşa İskelesi yatay dikdörtgenden meydana gelen ünitenin önüne sekizgen formda bir gişe oturtularak oluşturulmuştur. Yapı kitlesinden dışarı taşan gişe, yanındaki girişlerle ortadaki bekleme salonuna açılmaktadır. Üç salondan oluşan dikdörtgen ünitenin iki tarafındaki uzun dikdörtgen salonlar yolcu inişine ayrılmıştır. Böylece gelen ve giden yolcuların trafiğinde bir akış sağlanmıştır. Ortadaki salonun giriş kapıları üzerindeki "Birinci

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Haydarpaşa İskelesi ve bekleme salonu (solda).
Hazım Okurer, 1993 (sol), Ahmet Kuzik, 1990

Mevki" şeklindeki ibarelerden bu salonun da ikiye ayrılmış olduğu ortaya çıkmaktadır.

Yapının dış cephesi monokrom (tek renkli) ve polikrom (çok renkli) çinilerin yamsıra taş işçiliği ile de bezenmiştir. Bu arada ön cephede bir vitray çalışması görülmektedir. Kapı lentolarımn üstü, pencere üzerindeki kemerler, kemer aynaları ve alınlıkları, pencere kemer alınlıklarının yan ve üçgen boşlukları açık ve kapalı kompozisyonlar dışında bordur biçiminde tasarlanmış çinilerle kaplanmıştır. Sıraltı tekniği ile yapılmış kare, üçgen, dikdörtgen vb formlardaki çinilerin bir grubunun hamuru beyaza çalan uçuk, kirli sarı; bir grubununki ise yavruağzma çalan kiremit rengidir. Sır kalınlığı çok ince olan çinilerin monokrom türleri turkuvaz, beyaz, mora çalan lacivert ve kırmızıdır. Geometrik bezemeler için kullanılmış bu çinilerin dışında pano biçiminde oluşturulmuş polikrom çiniler dikkati çekmektedir. Ön cephede gişe üzerinde şakayık, lale vb gibi çiçekler, yapraklar ve rumîler serpiştirilmiş beyaz zemin ortasına "Maşallah" ibaresi, iki tarafına ise iki çapa ve ay-yıldızdan oluşan şimdiki Denizcilik Bankası amblemim içeren rozetler yerleştirilmiştir. Benzer amblemler yolcu çıkış kapılarım da taçlamaktadır. Gişenin iki tarafında birer servi ile bezenmiş panolar vardır. Servilerin altı karanfil ve lalelerle hareketlendirilmiştir. Bu panolann üstünde "Kütahya" ibaresi okunmaktadır. Yapının ön cephesinde orta salonun çıkışı çinilerle süslüdür. Burada beyaz zemin üzerine oturtulmuş madalyonların yamsıra rumîler, yapraklar, karanfiller ve rozet çiçekleriyle bezemeler yapılmıştır. Ortadaki çıkış kapısının üstü farklı bir panoyla belirlenmiştir. Bu panonun zemini turkuvazdır ve üzerinde mimlerden oluşturulan bir kompozisyon görülmektedir. Yan taraftaki kapıların birinin üzerinde vitrayla yapılmış vazo içindeki çiçek motifi gözlenmektedir.

Yapıyı bezeyen çiniler teknik, malzeme, konu ve üsluplarıyla Bostancı, Kadıköy, Büyükada, Kabataş, Büyükdere iskele binalarının çinilerim akla getirmektedir. Özellikle Bostancı İskelesi'nin kitabesi üzerindeki "Bostancı, Ketebehu Mehmed Emin Sene 1331"; Büyükada iskele binasının kitabesi üzerindeki "Büyükada, Kütahya Sene 1331" ifadeleri bu çinilerin Eyüp'teki V. Mehmed'in (Reşad) (hd 1909-1918) türbesini çinilerle süsleyen ve bu çinilere imza atan Hacı Emin'in Kütahya'daki atölyesinin ürünleri olduğunu göstermesi açısından çok değerlidir.

Yapının ilginç ünitelerinden biri eşkenar olmayan sekizgen formlu gişedir. Dışta uzun kenarlarda ikişer, kısa kenarlarda birer bilet vermek için hazırlanmış gözü bulunan gişenin iç kısmında kalan kısa kenarlarından birinde de bilet vermek için ayrılmış bir gözü vardır. Diğer kısa kenar gişenin kapısı olarak değerlendirilmiştir. Çamdan yapılmış gişede kafes işi, oyma tekniği ile süslemeler yapılmıştır. İç kısımda taçlanmış kapı ve bilet satmaya ayrılmış bölümde çinilerdekine benzer amblemler yer almaktadır. Büyükada İskelesi'ndeki ahşap işçiliğini düşündüren gişe ünitesi hem fonksiyonel hem de özgün tasarımıyla iskelelerin inşası sırasında iyi bir ağaç işleri atölyesinin de çalıştığına işaret etmektedir.

Bibi. M. Sözen-M. Tapan, *50 Yılın Türk Mimarisi,* Ankara, 1973, s. 122; H. Örcün Barışta, "İstanbul Son İmparatorluk Dönemi Yapılarında Süs Kubbesi ile Taçlandırılmış İskele Binaları", *VD,* XIX (1985), s. 285-294; ay, "XX. Yüzyıl Başı Kütahya Çimlerinden Örnekler", *Milli Kültür,* S. 56 (1987), s. 73-77.

H. ÖRCÜN BARIŞTA

HAYDARPAŞA LİMANI

İstanbul'un Anadolu yakasında, Kadıköy'ün kuzeyi ile Harem arasında kalan, şehrin en büyük ticari limanı.

Mendirek, depolar, silolar, yükleme-boşaltma ve diğer tesisleriyle büyük ve yaygın bir liman kompleksi olan Haydarpaşa Limam'mn güneyinde, bütün Anadolu demiryolları bağlantılarının başlangıç noktası olan Haydarpaşa Garı(->) ve önünde Haydarpaşa vapur iskelesi vardır (bak. Haydarpaşa İskelesi).

Haydarpaşa Limanı'nın havadan görünümü.
Bünyamln Çelebi

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Burada büyük bir liman yapılması zorunluluğu ve düşüncesi, 1871'de Haydarpaşa-İzmit demiryolu hattının yapımına başlanması ve 1873'te, bu hattın ulaşıma açılmasından sonra ortaya çıkmış, 1880'lerin sonlarında Anadolu demiryolları hatlarının Ankara ve Anadolu içlerine doğru uzanmasından sonra, İstanbul'un yük ve yolcu taşımacılığının en önemli noktalarından biri haline gelen Haydarpaşa'da bir liman yapılması için, II. Abdülhamid'in fermanıyla Anadolu Bağdat Demiryolları Şirketi'ne imtiyaz verilmiştir.

İnşaatına 1899'da başlanan liman 1903'te işletmeye açümıştır. Açıldığı sırada rıhtım uzunluğu 302 m idi. Limanın güney ucunda 151 m'lik bir çıkıntı oluşturan bir rıhtım kolu bulunmaktaydı. Rıhtımın kuzeybatı ucunda günde 2.400 ton buğday kaldırmaya elverişli bir macuna (buharlı vinç) vardı. Sahile paralel olan dalgakıranın uzunluğu ise 595 m idi. Limandaki 5.000 tonluk buğday silosu 1905'te hizmete girmiş, 10.000 tonluk ikinci silo 1907'de kullanılmaya başlanmıştır.

Ağustos 1908'de eski küçük garın yerine bugünkü Haydarpaşa Garînın hizmete girmesinden sonra Anadolu ile bağlantısı daha da gelişen liman, 1917'deki bir patlamada kısmen tahrip olmuş ve yeniden yapılmıştı. 1927'de çıkarılan bir kanunla Demiryolu ve Limanları İdare-i Umumiyesi kurulmuş, demiryolları gibi Haydarpaşa Limanı ve rıhtımının imtiyazının satın alınması gündeme gelmiştir. 1929'da ise liman, Devlet Demiryolları ve Limanları Umum Müdürlüğü'ne bağlanmıştır.

1953'te Haydarpaşa Limanîmn genişletilmesi çalışmaları başlamış, eski dalgakıranın 150 m açığında 760 m boyunda yeni bir dalgakıran yapılmış, daha sonraki yıllarda bu ikinci dalgakıran 140 m daha uzatılmıştır. Rıhtım da yenilenip uzatılarak 650 m'yi bulmuştur. Limana çok sayıda büyük tonajlı silo ve vinçler, çeşitli yeni tesisler kurulmuş, demiryolu hatları döşenmiş, 1939'da 385.000 ton olan yükleme-boşaltma kapasitesi 1952'de 608.737 tona, 1960'larda 1.500.000 tona yükselmiştir. 1990'larda Haydarpaşa Limanîmn yıllık kapasitesi 5 milyon ton civarıdır.

İSTANBUL

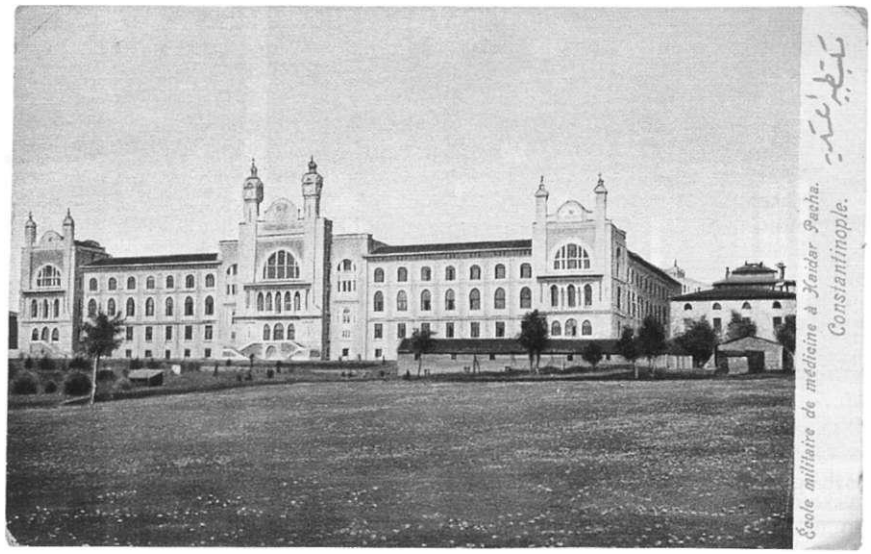

Bir kartpostalda Haydarpaşa Lisesi'nin eski binası.
Ümit Ünkan koleksiyonu

HAYDARPAŞA LİSESİ

Altunizade semtindeki resmi lise. İlk olarak, Kadıköy-Üsküdar arasındaki Tıbbiye Caddesi'nde yer alan görkemli Tıbbiye Mektebi binasmda **26** Eylül 1934'te Haydarpaşa Erkek Lisesi adıyla öğretime açıldı. İstanbul Muallim Mektebi ve uygulama kısmı da aynı binadaydı. Muallim Mektebi 1936-1937 öğretim yılında Çamlıca'ya taşındı. Haydarpaşa Lisesi'ne yatılı ve gündüzlü öğrenciler alınmaktaydı.

İlk açıldığında 1.048 öğrencisi olan okul, reviri, terzisi, yemekhanesi, demirhanesi, marangozhanesi, çamaşırhanesi, hamamı, mescidi ve çatı katındaki lojmanları ile İstanbul'un en geniş olanaklara sahip okulu durumundaydı. Anadolu yakasının kız lisesi ihtiyacını karşılamak üzere 1948-1949 ders yılından 1956-1957 ders yılına kadar okula kız öğrenci de alındı. 1957-1958'den başlayarak yeniden yalnız erkek öğrencilerin alınmasına devam edildi. 1979-1980 öğretim yılında yatılı öğretime son verildi. Ortaokula da öğrenci alınmadı. 1983-1984'te okul binası Marmara Üniversitesi'ne tahsis edildiğinden Haydarpaşa Lisesi, 1984'te Haydarpaşa Endüstri Meslek Lisesi'nin yeni ek binasına, 1989-1990 öğretim yılında da Altunizade'deki yeni binasına taşındı. 1991-1992'de ders geçme ve kredi sistemine, 1992-1993 öğretim yılında da ağırlıklı yabancı dil programına geçildi. Hazırlık sınıfının eklenmesi ile öğrenim süresi dört yıl oldu.

TURGAY GÖKÇEN

HAYDARPAŞA NUMUNE HASTANESİ

Sağlık Bakanlığîna bağlı hastane.

Haydarpaşa'daki Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane (Askeri Tıbbiye) binasının yapımına başlandıktan (1894) bir süre sonra tahminen 1901'de hemen karşısında okulun hastanesi olmak üzere beş pavyonun inşaatına başlanmıştır. Yapım çalışmalan, Rieder Paşa nezaretinde, hassa mimarı D'Aronco(->) tarafından yürütülmüştür. Arka taraftaki pavyona 1902'de yapılan amfi, Cemil Paşa Amfisi adıyla anılmıştır. Burası aynı zamanda ameliyathane olarak kullanılmıştır.

1909'da, askeri ve sivil tıbbiyeler birleştirilerek Tıp Fakültesi kurulmuş ve Tıp Fakültesi'nin 1933'te İstanbul yakasına taşınması üzerine ana bina Milli Eğitim Bakanlığîna, hastane olarak kullanılan pavyonlar da Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığîna devredilmiştir.

Fakültenin taşınmasından sonra, Anadolu yakasındaki tek hastane olan Zeynep Kâmil Hastanesi yeterli olmadığından yeni bir hastanenin açılması kararlaştırılmıştı. Bunun için Haydarpaşa Lisesi yapılan ana bina dışında kalan pavyonlar uygun bulunmuştu. Pavyonlar esaslı bir onarım ve tadilata alınmış, yeniden yapılan mutfak ve çamaşırhane bir koridorla, üçüncü pavyonun zemin katma bağlanmış, caddeye bakan birinci pavyon da poliklinik haline getirilmiştir. Servisler pavyon binalarına yerleştirilince bu kez ambar, depo ve hademe koğuşuna yer kalmamış ve birin-

Haydarpaşa Numune Hastanesi'nin girişinden bir görünüm.
Ahmet Kuzik, 1994

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ci pavyonun arka kısmına tek katlı bir bina yapılmıştır. Yollar ve bahçe düzenlenmiş, hastanenin etrafı duvarlarla çevrilerek, su deposu ve garaj eHenmiştir.

225 yataklı hastane, 1 Şubat 1936'da Haydarpaşa Numune Hastanesi adıyla faaliyete geçmiştir. Açılışından bir süre sonra yapılan yeni pavyona karantina servisi yerleştirilmiştir. 1958'de, anatomi, patoloji laboratuvarı ve ambar için tek katlı bir bina inşa edilmiş, 19ö7'de bir kat ilave edilerek hemşire yatakhanesi yapılmıştır. 1 Nisan 1946'da hastanede Hemşire ve Laborant Okulu açılmıştır. 1954'te adı Ebe-Hemşire-Laborant Okulu'na dönüştürülmüş ve öğrenci sayısı çok arttığı için 196l'de Zeynep Kâmil Hastanesi'ne nakledilmiştir.

Türkiye'de ilk kez bu hastanede, 1959'da, Dr. Cemalettin Öner tarafından reanimasyon servisi kurulmuştur. 1969'da hizmete giren yeni binasında faaliyetini sürdüren, anesteziyoloji ve reanimasyon servisi bu tarihte 30 yatak ile Ortadoğu ve Balkanlar'm en büyük kapasitesine sahipti.

Zamanla yapılan ek binalarla hastanenin yatak sayısı 350'ye çıkmış, verem pavyonunun yapımı ile 500'ü bulmuştur. Dr. Faruk Ayanoğlu (reanimasyon) ve 50. Yıl pavyonlarının yapımıyla bu sayı 800'e ulaşmıştır. Bugün, Sağlık Bakanlığîna bağlı, tam teşekküllü bir eğitim hastanesi olarak faaliyetini sürdürmektedir.

Bibi. *Haydarpaşa Numune Hastanesi 1936 Yıllığı,* I, İst., 1938; N. İşsever; "Haydarpaşa Numune Hastanesi", *İstanbul Kliniği Dersleri,* S. 1 (1949), s. 76-81; *Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Haydarpaşa Numune Hastanesi, 25'inci YılıDolayısıİle,* İst., 1962; B. Şehsuvaroğlu; "Haydarpaşa Numune Hastanesi", *İstanbul İl Yıllığı 1973,* s. 461; M. Ekdal; *Tıbhaneden Numuneye,* İst., 1982; C. Öner, "İstanbul'da Anesteziyoloji Reanimasyon ve Ağrı Çalışmalarının Gelişimi, Kurumlaşması", *Türk Anestezi ve Reanimasyon Cemiyeti Mecmuası,* C. 18 (1990) s. 13-16.

NURAN YILDIRIM

HAYDARPAŞA VAPURU

Şehir hattı yolcu vapuru.

1894'te, İngiltere, Dundee'de Gourley Bros Co. tezgâhlarında yandan çarklı yolcu vapuru olarak yapıldı. Teknesi sacdan olup 286 grostonluktu. Uzunluğu 54,8 m, genişliği 7,2 m, sukesimi 2,4 m idi. 510 beygirgücünde, 2 silindirli compound buhar makinesi vardı. Aynı"özelliklere sahip Fenerbahçe adlı eşiyle birlikte yıllarca Boğaziçi hariç, İstanbul sularında yolcu taşıdı. 1934'te hizmet dışı bırakılarak satıldığı zaman 40 yıllık vapurdu.

Daha sonraki yıllarda şehir hatlarında bir Haydarpaşa vapuru daha çalışmıştır. Bu vapur, 1949'da, Hollanda, Kinderdjk'te J. & K. Smit's Scheeps tezgâhlarında buharlı yolcu vapuru olarak inşa edildi. 5 eşi daha vardı. 561 grostonluk olup 54,4 m uzunluğunda, 10,8 m genişliğindeydi, sukesimi 3,3 m'yi buluyordu. Her biri 340 beygirgücünde, 2 adet tripil buhar makinesi vardı. Çift uskurluydu, 13 mil hız yapıyordu. Yolcu kapasitesi 1.041 kişiydi. 1985'te kadro dışı bırakılmcaya kadar 36 yıl boyunca aralıksız çalışarak İstanbul halkına hizmet verdi.

ESER TUTEL

HAYIRSIZ ADALAR

İstanbul adalarının güneybatısında bulunan Yassıada ve Sivriada ile Büyükada'nm güney ucuna 1,4 mil mesafedeki Neandros'a (Tavşan Adası) verilen ortak isim.

Denizler ortasında yapayalmz görünen, ağaçsız, susuz, üzerinde insan yaşamayan bu adalara "Hayırsız Adalar" denmesinin nedeni, siyasal ve dinsel mücadelelerin pençesindeki Bizans'ta, saray mensuplanmn, prenslerin, yüksek din adamlarının sürgün yeri olmasına bağlanmaktadır.

1910'da, İstanbul Şelrremini Cemil Paşa (Topuzlu) zamanında, şehirde çoğalmış olan ve halkın acıma duygusu nedeniyle öldürülmeyen başıboş köpeklerin bu adalara gönderilmesi; özellikle Sivriada'daki köpeklerin ulumalarının İstanbul'dan duyulması; köpeklerin açlıktan birbirlerini yemeleri hayvanseverlerin yüreklerini parçalamış ve bu köpek sürgünü "Hayırsızada" deyimini pekiştirmiştir.

Bu adalar İstanbul'un fethinden sonra genellikle boş kalmıştır. Sadece Yassıada, 1859'da İngiltere'nin İstanbul Sefiri Sir H. Buhver'in burada inşa ettirdiği köşkler nedeniyle bir süre kullanılmış, ada 1950'li yıllarda Deniz Kuvvetleri'ne tahsis edilene kadar bakımsız ve sahipsiz kalmıştır.

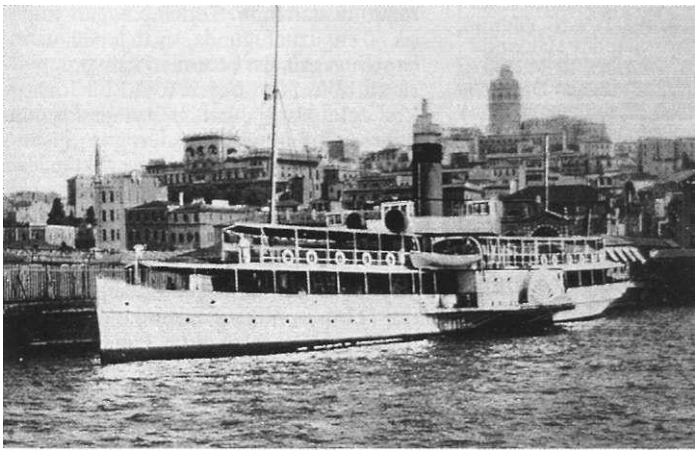

Haydarpaşa Vapuru Galata önlerinde.
Eser Tutel koleksiyonu

Marmara Denizi'nde balığın tükenmemiş olduğu yıllarda bu adaların çevresi balık ve diğer deniz mahsullerinin bolluğu ile ünlüydü. Hayırsız Adalar'ın yakınma gelen her balıkçı, istediği her cins balığı kolaylıkla tutabilir, sahillerden nefis midyeler, istiridyeler, pavuryalar ve ıstakozlar toplayabilirdi.

Bugün Yassıada İstanbul Üniversitesi Su Ürünleri Fakültesi'ne tahsis edilmiş bulunmaktadır, Sivriada ve Neandros ise tamamen boştur.

NEJAT GÜLEN

HAYRATİYE KÖPRÜSÜ

bak. UNKAPANI KÖPRÜLERİ

HAYREDDİN PAŞA ÇEŞMESİ

Eyüp'te, Mihrişah Valide Sultan İmareti'nin batı yönünde, bahçe duvarına bitişiktir. Çeşmenin banisi Sadrazam Hayreddin Paşa (1819-1890), Tunus Valisi Ahmed Paşa'nrn yanında yetiştiği için Tunuslu Hayreddin Paşa diye de bilinmektedir. Kabri Mihrişah Valide Sultan İmareti'nin bahçesindeyken 1968'de Tunus'a nakledilmiştir.

Dikdörtgen planlı çeşmenin bir cephesi imaret duvarına bitişik olduğundan, çeşmenin sadece üç cephesi görülmektedir. Çok büyük hazneli çeşme, tuğla hatıllı olarak kesme taştan yapılmıştır. Ama bugün tüm cepheler yeşil sıvayla kapatılmış, çeşmenin tüm özellikleri kaybolmuştur. Üç cephe de demir lamalarla hareketlendirilmiştir. Özellikle ön cephe bu lamalarla *ilçe* bölünmüştür. Kuzey ve güney cephelerinde ise birer su borusu vardır. Kuzey cephesinde tam eksende, saçak altında bir su kontrol penceresi bulunmaktadır. Kitabe, aynalık, tekne ve testi setleri orantılı olarak lamalarla üçe bölünmüş cephenin ortasındaki bölümde bulunmaktadır. Çeşmenin aynataşı sökülmüş olup sadece zivana deliği mevcuttur. Mermer olan yalağı ve testi setleri sağlamdır. Testi setlerinin bağlantılan ise metalle yapılmıştır. Saçak bordürüne bitişik üç satırlık, kitabesinde ise, "merhum ve mağfurunleh sadr-ı esbak Hayreddin Paşa'nın âsâr-ı hayriyesidir. 1310/1892" yazıdır.

Kitabenin dört köşesinde kareler içinde lale, palmet ve rumî motifleri yer alır. Çeşmenin üç kademeli, sonradan betondan yapılmış ensiz saçağına varmadan bir silmesi vardır.

Bugün suyu akmayan çeşmenin çevresi, büyük bir park haline getirilmiştir.

Bibi. A. Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri,* İst., 1993, s. 371; Haskan, *Eyüp Tarihi,* II, 112; Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* I, 342.

ALEV ERARSLAN

HAYRULLAH EFENDİ

(1817, İstanbul - Aralık 1866, Tahran). Hekim ve tarihçi.

Hekimbaşı yetiştirmekle ünlü Hekimbaşızadeler(->) ailesine mensuptur. Babası Hekimbaşı Abdülhak Molla(->), amcası Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi(-»), anne tarafından dedesi Hekimbaşı Büyük Hayrullah Efendi'dir. Dedesi ile aynı adı

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

taşıdığından tıp tarihinde Küçük Hayrullah Efendi adıyla bilinir. Şair Abdülhak Hamid Tarhan'ın babasıdır.

Medrese öğreniminden sonra, 1844'te babasının nazır olarak görev yaptığı Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şâhâne'yi bitirdi. Henüz tıbbiye öğrencisiyken 1842'de ilmiye sınıfında İzmir payesine, 1843'te ise Mekke payesine yükselmiştir. Tıp öğrenimi süresince başarılı çalışmalar yapan Hayrullah Efendi, 1840'ta ders nazırıydı (sınıflar müdürü). Sınavlar için hazırladığı tezlerini *Makâlât-ı Tıbbiye* (İst., 1843) ve *Dürûrü'l-Muhât* (İst., 1844) adlarıyla yayımladı. *Makâlât-ı Tıbbiyede* hocası K. A. Bernard'm(->) Avusturya Hastanesi'nde yaptığı disseksiyonları anlatırdı. Türkiye'de otopsi izni 1841'de verildiğinden bunlar ilk otopsi protokolleri kabul edilmiştir. "Vizita" sözcüğü bu kitapla Türkçeye girmiştir. Birinci bölümün sonunda bazı deontolojik kurallar ve konsültasyon anlatılmaktadır. Kitabın sonunda yer alan "Vesâyâ-yı Etibba"da (hekimlere vasiyetler), Hippokrat'ın vasiyetlerini ilaveler veya çıkarmalar yaparak vermiştir. Bazı araştırmacılar kitaptaki bu bilgilerin, o tarihte Mekteb-i Tıbbiye'de deontoloji dersinin okutulduğunu gösterdiği kanısındadır. *Dururu 'l-Muhât*'ta belsoğukluğu, cinsel ilişki ve livata yoluyla bulaşan hastalıklar, frengi ve erkeklerin bu hastalıklardan korunması gibi konuları ele almıştır.

Bir tıp ansiklopedisi sayılabilecek basılmamış eseri "Lugat-ı Tıbbiye"de, bitkiler, hayvanlar, madenler, hastalıklar ile anatomi ve tedavi terimleri yer almaktadır. Tıbba dair diğer basılmamış kitapları "Mecmua-i Mualecât-ı Tıbbiye fi Beyan-ı Evzaü'l-Edviye"', "Terbiye ve Tedavi-i Etfal" (Sıhhatnüma-i Etfal) adlarını taşır.

Hayrullah Efendi mezun olduktan sonra da ders nazırlığı görevine devam etmiş ve 1846'da ek olarak Ziraat Meclisi'ne tiye seçilmiştir. Bu görevi sırasında, Fransızcadan çevirdiği *Beyt-iDehkâni* (İst., 1848, 2 c.) adlı bir ziraat kitabı yayımlanmıştır. İkinci cildindeki "Tıbb-ı Dehkâni" bölümünde, daha çok çiftlik hayatında karşılaşılabilecek hastalıklara yer vermiştir.

Hayrullah Efendi 1849'da ders nazırlığı görevinden ayrılmış, Meclis-i Maarif-i Umumiye azası olmuştur. 1851'de bu görevine ek olarak, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye azası seçilmiştir. 1851'de açılan Encümen-i Dâniş'in(->) nizamnamesini hazırlayanlar arasında yer almış ve ikinci başkan seçilmiştir. 1854'te Mekâtib-i Umumiye nazırlığına atanmış, 1856'da ise Maarif-i Umumiye Nezareti müsteşarlığına getirilmiştir. Eğitim ile ilgili bu görevlerden sonra Î859'da Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne nazırı olmuştur. 1862-1863'te Altıncı Daire-i Belediye(-Y) başkanlığı yapan Hayrullah Efendi 1864'te yeniden Meclis-i Vâlâ üyesi seçilmiş ve 1865'te de Tahran'a ortaelçi olarak gönderilmiştir. Tahran'da vefat etmiş ve Şah Abdülaziz Türbesi yakınında bir yere gömülmüştür.

Çok yönlü bir kişiliği olan Hayrullah Efendi tıp dışında, doğa bilimleri, tarım, tarih ve tiyatro eserleri de vermiştir. Bunların en önemlisi *Tarih-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye*'dir (İst., 1856-1875, 18 cüz). Osmanlıların atalarından başlayıp 1622'ye kadar olan zaman dilimini kapsayan bu çalışmasında, alışılmıştan farklı bir yöntem izleyerek Osmanlı tarihini dünya tarminin önemli olayları, bireyleri ve bunlarla olan ilişkileri açısından ele alarak incelemiştir. *Mesâil-i Hikmet* (İst., 1849) rüştiye öğrencileri için yazılmış ilk fizik kitabıdır. *Hezar Esrar* (İst., 1862) ise yazımına amcası Mustafa Behçet'in başladığı, babası Abdülhak Molla'nın sürdürdüğü ve kendisinin bitirdiği folklorik tıp ile ilgili bir derlemedir.

Hayrullah Efendi
TETTV Arşivi

Edebiyat kitapları arasında en önemlisi, Türkçe yazılmış ilk tiyatro eseri olan *Hikâye-i İbrahim Paşa be-İbrahim-i GüİŞenf* dir. Tıbbiyede okurken yazdığı bir dramdır. Ayrıca Avrupa'ya yaptığı seyahatlerde gördüklerini kaydettiği basılmamış "Yolculuk Kitabî'nda da Paris'te seyrettiği *Rotomago* isimli bir tiyatro oyununun çevirisi yer almaktadır. Öğrencilik yıllarında "Nakş-ı Hayal" adında edebi bir kitap daha yazmış fakat basılmamıştır.

Bibi. *Tarih-i Lutfi,* VI, 110; Sami, *Kamus,* III, 2074; Cemaleddin, *Âyine,* 125-126; *Osmanlı Müellifleri,* III, 50; A. Süheyl (Ünver), *Tabib Hayrullah Efendi ve Makâlât-ı Tıbbiye (1820-1869),* İst., 1931; ay, "Bizde Meyve Yetiştirmeye Meraklı Son Hekimbaşılarımız ve Yemişleri", *Türk Tıb Tarihi Arkivi,* S. 19-20 (1942), s. 46-47; F. İsfendivaroğlu, *Galatasaray Tarihi,* İst., 1952, s. 367-370; S. Ünver, "Hekimbaşı Müverrih Hayrullah Efendi'nin Tıbdan Bir Eseri", *Hekim ve İlaç,* c. III, S. 2 (1963), s. 21-22; A. Yakar, *Hikâye-i İbrahim Paşa Ba İbrahim Gülşeni,* Ankara, 1964; S. Ünver, "Hekimbaşı ve Müverrih Dr. Hayrullah Efendi'nin Avrupa'ya Seyahatine Dair", *Tıp Tarihimiz Yıllığı,* ist., 1966; ay, "Hekimbaşı Hayrullah Efendi". *Dirim,* c. 47 (1972), s. 183-185; N. Yıldırım, "Türkçe Basılı İlk Tıp Kitapları Hakkında", *Türklük Bilgisi Araştırmaları,* III (1979), s. 447-448, 450; E. Kuran, "Tanzimat Devri Osmanlı Aydım Hayrullah Efendi'nin Yolculuk Kitabı Adlı Eseri", *Pirolozi,* c. 30 (1980); Babinger, *Osmanlı Tarih Yazarları;* Z. Özaydın, "Tanzimat Devri Hekimi Hayrullah Efendi'nin Hayatı ve Eserleri", İst., 1990 (basılmamış doktora tezi); ay, "Hayrullah Efendi Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'de Türkçe Eğitime Karşı Mıydı?", *TT,* S. 120 (Aralık 1993), 17-22.

NURAN YILDIRIM

HAYVAN TÜRLERİ

İstanbul iki kıtanın iki yakasım bir araya getiren noktalardan birinde yer almasıyla yalnızca toplumsal tarih, jeopolitik gelişmeler, kültür ve ekonomi gibi insanı ilgilendiren konularda değil, hayvan varlığı ve hayvan hareketlerinde de ilginç gelişmelere sahne olmuştur. Mitolojiye de yansıyan bu hareketlilik İo efsanesinde dikkat çekici bir insan-hayvan sentezine dönüşür. Zeus'un dölünü içinde taşırken Hera'nın lanetinden kaçan İo, inek kılığında kıtadan kıtaya atlar. Geçtiği yerlerden biri de İstanbul Boğazı'dır (bak. Bizas). İo'nun, can acısıyla koşuştururken İstanbul'a yönelmesinin bir nedeni, bu efsanenin e-, sin kaynaklarından biri, belki de, Boğaz'dan mevsimlik geçişler yapan kuşlardı.

İstanbul'a düzenli aralıklarla gelen hayvanlar yalnızca kuşlar değildir. Kuşların göç rotasım çaprazlayan balıklar(->) da Boğaz'dan akın yaparak Karadeniz ile Marmara Denizi arasında gidip gelir.

Kuş Türleri: Göçmen kuşların genellikle deniz üzerinde en az kalmalarını sağlayacak biçimde çizdikleri rotalar, karaların birbirine kavuştuğu ya da en çok yaklaştığı yerlerde kesişir. Üreme ve beslenme bölgelerine doğru birbirinden uzaklaşan türdeş toplulukların, göç sırasında giderek yakınlaşıp kum saatinin ince belinden geçer gibi buluştukları kavşak noktalarından biri de İstanbul semalarıdır. Çarpıcı boyutlara ulaşan bu buluşma, doğal yaşamla ilgili çeşitli uluslararası kuruluşlarda görev alan kuş gözlemcilerini de İstanbul'a çeker.

İstanbul'un iyi bilinen konuklarından ak leylekler *(Ciconia cicoid)* Orta ve Doğu Avrupa ile Afrika arasındaki göçleri sırasında İstanbul Boğazı'nı kullanır. İlk ve son baharda, bir buçuk ay boyunca Boğaz'dan geçiş yapan 300.000'i aşkın leylek sayılmıştır. Avrupa'da bu tür ile çok daha az rastlanan kara leyleği *(Ciconia nigrd)* bir arada görmek neredeyse olanaksızdır. Ama eylül sonunda leylek sürülerini gözlemeye çıkanlar basit bir dürbünle bile ak leylekler arasına karışmış kara leylekleri kolayca seçebilirler. Yalnızca yakın akraba türler değil, arı şahini *(Pernis apivorus)* gibi yırtıcı kuşlar da bu göç kervanının içindedir.

Türkiye'nin 400 dolayında türden oluşan kuş varlığının önemli bir bölümü de göç sırasında İstanbul'a uğramadan edemez. Sert geçen kışlarda Büyükçekmece ve Küçükçekmece göllerinde ve İstanbul Boğazı'nda tepeli batağana *(Podiceps cristatus)* rastlanabilir. Tepeli batağan yaklaşık 50 cm uzunluğunda, siyah tepeli, uzunca sivri gagalı, üst bölümleri kahverengimsi, alt bölümleri beyaz tüylü bir kuştur. Yaz geldiğinde çıkan gösterişli sorgucu ye uzun kulak tüyleri bütün görünüşünü değiştirir. Adını alnındaki beyazlıktan alan sakarca kaz *(Anser albifrons),* gene benzer bir özellik taşıyan sakar meke *(Fulica atrd),* dalıcı ördek türlerinden elmabaş patka *(Aythya ferind)* ve tepeli patka *(Aythya fuligula)* İstanbul çevresi sulak alanlarının öbür konukları arasındadır. Patkaların bir adı da dalağandır. Elmabaş patka ya da öbür adıyla boz dalağanm erkeği elma gibi kırmızı ve yuvarlak olan başıyla dikkat çeker. Kanatlan ise bozdur. Kaşıkgaga ya da kepçel *(Anas clypeatd)* yü-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

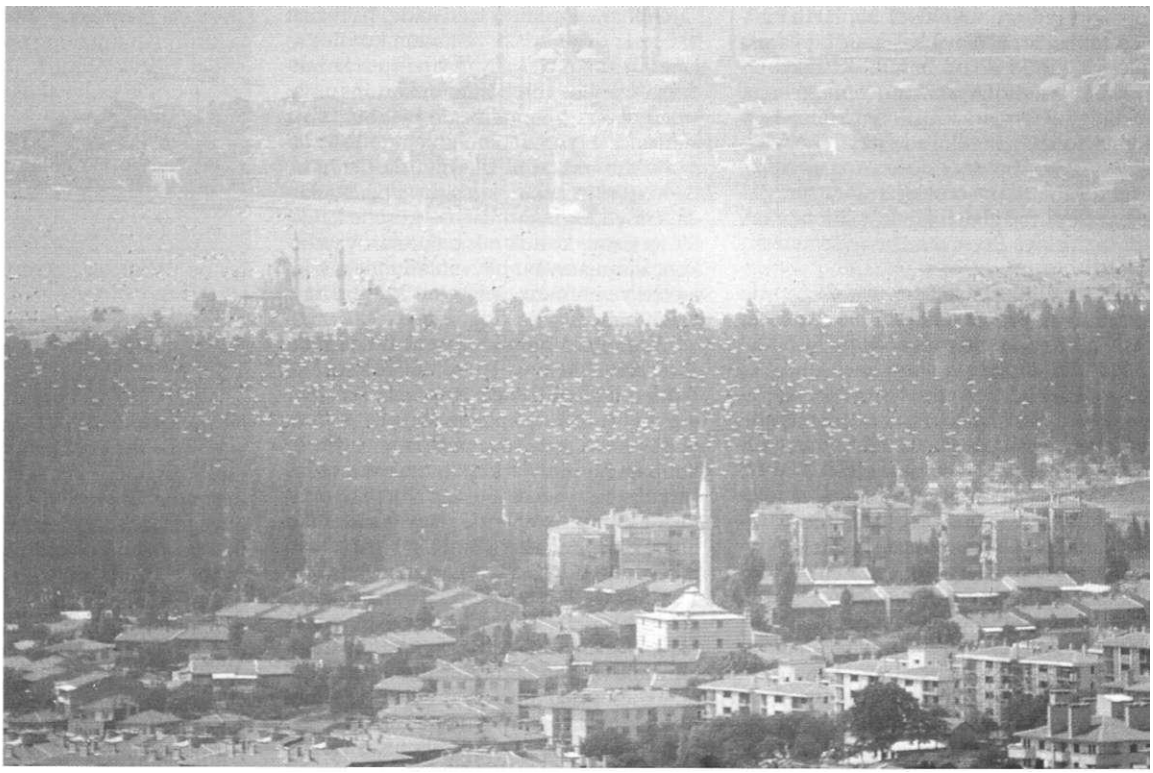

İstanbul üzerinden ak leyleklerin göçü. *DHKD, 1987*

zeyden beslenen bir ördek türüdür. Yakın ydlara kadar Büyükçekmece Gölü'nde yapılan tespitlerde mart ayında sayılarının 1.000'e yaklaştığı bildirilmişse de, giderek azalmaktadır.

Batı'dan alınma adıyla ak pelikan, yerli adıyla ak kutan *(Pelecanus onocratus),* balabanlar *(Botaurus stellarisve Ixobrychus minutus),* alacabalıkçıl *(Ardeola rralloides),* mor balıkçıl *(Ardea purpured),* kelaynağın kuzeni bayağı aynak *(plegadis falcinellus),* boz kaz *(Anser ansef)* ve daha birçok su kuşunu İstanbul çevresinde görmek olasıdır.

Göç rüzgârı bu kuşlarla da sınırlı kalmaz. Mısır akbabası *(Neophron percnopterus),* delice doğan *(Palco subbuteo)* gibi yırtıcı kuşlar, ev kırlangıcı *(Hirundo urbicd),* pasgerdan incirkuşu *İAnthus cervinus),* çizgili kamışçm *(Locustella naevid),* küçük akgerdan *(Sylvia currucd)* ve bülbül *(Luscinia megarbynchos)* gibi ötücü kuşlar İstanbul çevresine uğramadan edemezler.

İstanbul Boğazînın kıyılarından denizi seyreden ya da Boğaz'da yolculuk yapan hemen herkes dalgaların üzerinden sekercesine, sürüler halinde uçan koyu renkli kuşları, yani yelkovanları *(Puffinus yelkouari)* görmüştür. Yaşamlarını büyük ölçüde denizde geçiren ve karınlarını balıkla doyuran bu kuşların beslenme uçuşu yaparken İstanbul Boğazı'ndan bir saatte 7-000'e yakın sayıda geçtiği bilinmektedir.

Gelip geçenler bir yana, martılar ve güvercinler İstanbul'un görsel bütünlüğü içinde tartışmasız yeri olan yerli kuşlardır. Bayağı martı *(Larus cachinnans)* yıl boyunca İstanbul'un denizli görüntülerini saptamak isteyen fotoğrafçıların vazgeçemedikleri bir ayrıntıdır. Ama bu duman mavisi kanadan ve siyah kanat uçlan dışmda süt beyazı kuşun yavrulan, siyahımsı kahverengi lekelere bulanmış tüylerinden yıllar boyunca kurtulamaz. İstanbul'da şehir hatları vapurlarına binen birçok yolcu ise, yol boyunca vapura eşlik ederek uçuşan beyaz martılar arasında bu pasaklı kuşları görüp artan çevre kirliliğinin yeni kurbanlarıyla karşılaştıklarını sanarak üzülürler.

Bütün martılar İstanbul'un yerlisi değildir. Yazın iç sularda üreyen karabaş martı *(Larus ridibundus)* kışın İstanbul'da eskisi gibi 10.000'i bir arada olmasa bile, geniş sürüler halinde görülebilir. Bayağı martıların yavrularından bile oldukça küçük ve beyaz tüylü bu kuşlan İstanbul'da görenler, karabaş adının nereden geldiğini anlamakta güçlük çekerler. Oysa gözlerinin gerisindeki küçük siyah beneklerle ayırt edilebilecek olan karabaş martıların başı, bahar gelince çikolata kahverengisi tüylerle örtülür. Bu değişim iç sulara doğru göç saatinin de geldiğim gösterir ve ancak aceleci piknikçiler deniz kıyılarında bahar havasını içlerine çekerken karabaş martılan kara başlı olarak görebilirler. Söz siyahta ve denizdeyken hemen akla gelen karabatak da *(Phaiacrocorax carbö)* İstanbul'u kuşatan denizlerin iyi bilinen bir yerlisidir.

İstanbul kıyılarında martılar neyse, İstanbul cami ve meydanlarında güvercinler de odur. Evcil güvercin, kaya güvercininden *(Columba liva)* geliştirilmiştir. Sokak güvercinleri de evcil güvercinlerin yemden yabanıllaşmış örnekleridir. Yeni Cami, Eyüp ve Beyazıt meydanları bu kuşların en kalabalık bulunduğu yerlerdir.

Buraya kadar çizilen tablo göz kamaştırıcı bir kuş varlığım ortaya koymaktadır. Oysa çevre kirlenmesi, düzensiz yerleşim ve kırıma dönüştürülen avlanma bu zenginliği geçmiştekiyle kıyaslanamayacak ölçüde azaltmıştır. Büyükçekmece ve Küçükçekmece göllerine uğrayan ördek ve kaz sayıları son derece düşmüştür. Bir çeşit güvercin olan tahtalıya *(Columba palumbus),* 1980'lerin başlarında bile İstanbul çevresindeki ormanlarda adım başı rastlanırken, artık görülmesi büyük rastlantılara kalmıştır. Çulluk *(Scolopax rusticold)* ve bıldırcın *(Coturnix coturnix)* için de benzer şeyler söylenebilir.

Milli Parklar ve Av-Yaban Hayatı Koruma Müdürlüğü tarafından İstanbul'da Sarıyer İlçesi'nin Feneryolu mevkii ve Gaziosmanpaşa İlçesi'ne bağlı Arnavutköy yakınındaki Samlar mevkiinde sülün *(Phasianus colchicus)* için birer koruma ve üretme sahası belirlenmiş (kuruluş yılları 1978); Silivri İlçesi'nin Sinekli, Yalova İlçesi'nin Termal mevkii ise sülün yerleştirme alam olarak seçilmiştir.

Memeli Hayvanlar: İstanbul çevresinde bulunan yabaml memeli hayvanlar arasında yabandomuzu *(Sus scrofd),* kurt *(Canis lupus),* çakal *(Canis aureus),* tilki (*Vulpes vulpes),* porsuk *(Meles meles),* kokarca *(Mustelaputorius),* ağaçsansarı *(Martes martes),* gelincik *(Mustela nivalis),* kızıl sincap *(Scirus vulgaris),* kirpi *(Erinaceus concolor),* tavşan *(Lepus europaeus)* ve adatavşanı *(Oryctolagus euniculus)* sayılabilir. Aynca Yalova yakınlarında Türkiye' nin en iri etçil memeli türü olan boz ayı *(Ursus arctos)* bulunur. Gene memeliler sınıfının bir üyesi olan küçük yarasanın *(Pipistrellus pipistrellus)* geniş coğrafi dağı-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

lımı içinde İstanbul da yer alır. Daha güneş batmadan uçmaya başlamış bir yarasa görüldüğünde ise bu büyük olasılıkla erkenci yarasadır *(Nyctalus noctuld).*

Belgrad Ormanı içinde ve Çatalca İlçesi'nin Yalıköy mevkiinde geyik *(Cervus elaphus)* ile karaca *(Capreolus capreolus)* için koruma alanları oluşturulmuştur. Geyik yerleştirme alanı olarak belirlenen tek yer ise Yalova İlçesi'nin Hasanbaba mevkiidir.

İstanbullular yakından tanıdıkları iki kemirici memeliden iri olanına lağım faresi ya da sıçan, küçük olanına fmdıkfaresi derler. En itici ve hastalık taşıma olasılığı nedeniyle en tehlikeli memeliler arasmda sayılan bu hayvanlar kent yaşamına büyük bir başarıyla uyum sağlamışlardır. Birçok kişinin sandığı gibi lağım faresi, evlerde çok daha sık rastlanan fındıkfaresinin *(Mus musculus)* büyümüş hali değil, bilimsel adı *Rattus* olan ayrı bir cinsin üyesidir. Bu hayvanlar Anadolu'da, yaygın olarak "keme" adıyla tanınır.

Sürüngenler: Memeliler dışında en çok dikkat çeken kara omurgalıları arasında tosbağa olarak da bilinen bayağı kara kaplumbağası *(Testudo graecd)*, kertenkele *(Lacerta* türleri), mahmuzlu yılan *(Eryxjaculus),* kocabaş ydan *(Coluber ravergierî),* sucul yılan *(Natrix natrix),* boynuzlu engerek *(Vipera amtnodytes)* ve çeşitli kurbağa türleri sayılabilir. Engerekler yalmz İstanbul'da değil bütün Türkiye'de karşılaşılabilecek tek tehlikeli yılan grubunu oluşturur. Sucul yılan ve çukurbaş yılan da *(Mahpolon manspessulanus)* zehirli olmakla birlikte zehrin dişlerinin ağız gerisinde bulunması, insanlar için büyük bir tehlike yaratmalarım önler. Zehirli yılanlar ile zehirsizleri birbirinden ayırt etmek oldukça zordur. Bu konuda belirtilen özelliklerin çoğu yanıltıcıdır ve gerçek durumu yansıtmaz. Ama yılanların gövdesini kaplayan pullar tür belirlemesinde büyük önem taşır. Örneğin çoğu engereğin başı üzerinde levha biçiminde genişlemiş pullar yoktur. İstanbul'da yaşayan yılan türleri arasında zehirli-zehirsiz ayrımı yaparken belki de güvenilecek en önemli özellik budur.

Bibi. A. Ertan-A. Kılıç-M. Kasparek, *Türkiye'nin Önemli Kuş Alanları,* İst., 1990; N. Turan, *Türkiye'nin Av ve Yaban Hayvanları-Kuşlar,* Ankara, 1990; M. Başoğlu-İ. Baran, *Türkiye Sürüngenleri Kısım I. Kaplumbağa ve Kertenkeleler,* İzmir, 1977; M. Başoğlu-İ. Baran, *Türkiye Sürüngenleri, Kısım II. Yılanlar,* İzmir, 1980; *Cumhuriyetimizin 70. Yılında Milli Parklar ve Yaban Hayatı,* Ankara, 1993.

ATAY ERİŞ

HAYVANAT BAHÇESİ

Günümüzdeki anlamıyla olmasa da gerek Bizans gerekse Osmanlı dönemlerinde, meraklı imparator ve padişahların sarayları ve bahçelerinde, ayrıca zengin ve nüfuzlu kişilerin malikânelerinde hayvanlara ayrılan bölümler bulunduğu bilinmektedir (bak. Arslanhane). Ancak İstanbul' da geçmişte olduğu gibi günümüzde de gerçek anlamda bir hayvanat bahçesinden söz etmek mümkün değildir.

Gülhane Parkı(->) içerisinde, hayvanat bahçesi adı altındaki, bölümün kuruluş amacı da kente bir hayvanat bahçesi kazandırmak değildi. Bu bölümün kuruluş tarihi kesin olarak bilinmemekle beraber, bina içerisinde bulunan bir amblemde **1956** tarihi okunmaktadır. Bu yıllarda Gülhane Parkı içerisinde kurulan sirk ve panayırlarda terk edilen hayvanlar, bir köşede kafesler içerisine konularak bakımları yapılırken, insanların bu hayvanları ilgiyle izlemeleri ve görmeye gelmeleri üzerine hayvanat bahçesi fikri doğmuştur.

Bugün **8** dönümlük bir alan üzerinde **1** veteriner hekim, 30 işçi ile bakımı yürütülen Gülhane Parkı Hayvanat Bahçesi, gelişmeye elverişli olmaması, yoğun kent trafiğinin ve yerleşim alanlarının içerisinde kalması nedeniyle kapatılmak üzeredir. Burada yaşayan hayvanlar Florya'da Atatürk Ormanı içerisinde yapılmakta olan hayvan parkına, 1994'ün bahar aylarmdan itibaren gönderilmeye başlanacaktır.

Gülhane Parkı'ndaki hayvanat bahçesinde 1994'te **2** deve, 1 aslan, 1 leopar, **5** yabankeçisi, **3** eşek, 1 inek, **4** geyik, **6** Ankara keçisi, **8** Kamerun koyunu, **6** cüce keçi, **9** rhesus maymunu, **9** örümcek maymunu, **8** kızıl maymun, **4** ayı, **2** tilki, **3** yabani kurt, **1** sırtlan, **2** evcil domuz, **4** yabandomuzu, 13 köpek, 15 kedi (Ankara-Siyam), 70 tavşan, **10** kobay, **1** ceylan, **2** yaban koyunu, 1 at bulunmaktadır. Ayrıca kanatlı hayvanlardan 7 akbaba, **6** kartal, **2** puhu kuşu, **6** atmaca, **5** kuğu, **4** papağan, **35** muhabbetkuşu, 10 kanarya, **2** keklik, 14 sülün, **8** tavus kuşu, 50 tavuk, **1** yabankazı, **8** Pekin ördeği, **4** yeşilbaş ördek, **6** İngiliz ördeği, **120** güvercin, **4** pelikan, **5** hindi, **2** balıkçıl, sürüngenlerden de **2** yılan, **6** kara kaplumbağası, **3** su kaplumbağası vardır.

Bu arada yine aynı parkın içerisinde **1954**'te kurulmuş ve **3**.500 adet çeşidi cins balık yaşayan bir de akvaryum bulunmaktadır.

Gülhane Parkı Hayvanat Bahçesi'nin bu yetersiz durumu dünyanm gelişmiş birçok kentinde örneği görülen ve hayvanların kafesler içerisinde değil, doğal ortamlarında sergilendiği bir hayvan parkı düşüncesini doğurmuş ve bu konuda **1989**-1994 arasında çalışmaları başlatılmıştır. Parkın yapımı için arazi arayışına geçilmiş, sonuçta Florya Atatürk Ormanînın, iklim, ulaşım, bitki dokusu gibi pek çok nedenle uygun olduğu saptanmıştır. Projesini Prof. Dr. Cengiz Giritlioğlu'nun yaptığı hayvan parkı 60 hektarlık bir arazi içerisinde yer alacak ve içinde 21 ayrı türde, 1.500-3.000 hayvan yaşayabilecektir.

Ayrıca yine hayvanların doğal ortamlarına yakın bir ortamın yaratılabilmesi için orman, düz alan, eğimli alan ve su bulunması gerekmektedir. Florya Hayvan Parkı'nda bu dört ana unsur da yer almaktadır.

Giritlioğlu'nun projesine göre, hayvanlarla insanlar arasında doğal engeller planlanmıştır. Bu kimi zaman bir hendek, kimi zaman yükseklik, kimi zaman da su olmaktadır. Böylece insanlarla hayvanların arasmda demir çitler ya da kafesler olmamasına özen gösterilmiştir.

Florya Hayvan Parkı içerisinde ziyaretçilerin rahatlıkla dolaşabileceği, gezip eğlenip, bilgileneceği yerler de düşünülmüştür. PTT, banka, ilkyardım gibi tesislerin yanmda, bir gösteri merkezi ve müze, hayvanat bahçesinin ortamı ile bütünleşmiş birkaç restoran, dinlenme alanları, alışveriş merkezleri, tuvaletler yer almaktadır.

Florya Hayvan Parkı için 1993 içerisinde 50 milyar lira harcanması planlanmıştır. Projenin tamamının 200 milyar lirayı bulacağı tahmin edilmektedir.

Mart 1994 itibariyle hayvan barınakları bitirilmiş, sosyal tesislerin yapımı sürmektedir.

BÜNYAMİN ÇELEBİ

HAZİNEDAR FESAHAT USTA ÇEŞMESİ

Kasımpaşa'da, Bahriye Caddesi ile Tahtakadı Sokağîmn kesiştiği yerde, Tahtakadı Camii'nin önünde bulunur.

III. Selim zamanına (1789-1807) tarihlenen çeşmenin banisi, Mihrişah Valide Sultanîn hazinedarı Fesahat Usta'dır. Çeşme, kesme taştan yapılmış olan büyükçe bir su haznesinin önünde yer almakta olup, teknesi ve aynası mermerdendir. Su haznesinin dış yüzeyi, muhtemelen yakın

Gülhane Parkı'ndaki hayvanat bahçesinden bir görünüm. *Hüseyin Alsancak, 1993*

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Hazinedar Fesahat Usta Çeşmesi
Yavuz Çelenk, 1994

bir geçmişte çimento ile sıvanmıştır. Ancak, çeşmenin bulunduğu ön cephede sıvalar yer yer dökülmüş olup kesme taş işçiliği ortaya çıkmıştır. Çeşmenin orijinal lülesi mevcut olmayıp yerine bir musluk takılmıştır. Mermerden yapılmış olan teknesi oldukça yıpranmış durumdadır. Ancak, testi setlerinden biri alçı malzeme kullanılarak diğerine oranla biraz daha yükseltilmiş ve simetrisi bozulmuştur.

Çeşmenin cephesinde ve su haznesinin dış yüzeyinde yapılan tamirler, yapının saçak kısmı hakkında fikir yürütmeyi engellemektedir. Taksim Maksemi'nden çıkıp, Kasımpaşa'ya ulaşan kolla beslenen çeşmenin suyu, günümüzde de akmaktadır. Çeşmenin bir silmeyle dikdörtgen çerçeve içine alman aynası, rokoko süslemeleriyle dikkati çeker. Aynataşı, her iki yanında, üzerinde "S" kıvrımları taşıyan birer sütunçe ve bunların arasında yer alan bezemeli bir kemerle çerçevelenmiştir. Kemerin üzerinde bir vazodan çıkan akantus (kenger) yaprakları betimlenmiştir.

Çeşmenin aynası üzerinde bulunan kitabe, 1222/1807 tarihini verir. îri nesih bir yazıyla üç satır üzerine hakkedilen kitabenin, sağ ve sol kenarlan, içinde lale motifi bulunan birer yarım daire ile yumuşatılmış ve yine uçları yan tarafa bakan birer lale motifi ile sona erdirilmiştir.

Bibi. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* II, 70; A. Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri,* İst., 1993, s. 285; Çeçen, *Taks'im-Hamidiye,* 98-99.

HALUK KARGI

HAZİNEDAR USTA ÇEŞMESİ

Davutpaşa, Kürkçübaşı Mahallesi'nde, Küçük Langa Caddesi üzerinde, bugün Türk Romatizma Vakfı'nm binası olarak kullanılan sıbyan mektebinin caddeye bakan güney cephesinde yer alır. Metnini Sünbülzade Vehbî Efendi'nin kethüdası şair Sururî Osman Efendi'nin hazırladığı 7 beyitlik kitabesi 1207/1792 tarihlidir.

Kesme taş ve tuğladan yapılmış olan mektep binasının cephesi ile bütünleşmiş olan, tamamı mermerden yapılmış bu çeşme zengin bir taş süslemeye sahiptir. Simetrik bir düzenlemenin egemen olduğu çeşmenin aynası, iki ince sütun ile sınırlanmış ve bunlarla bağlantılı olan silmenin üzerine, iki konsol arasına gelecek şekilde kitabesi yerleştirilmiştir. Aynası oldukça süslüdür ve dilimli kemerler içine alınmış, sathi bir niş halindedir. Kemerlerin ortasında, yüksek rölyef olarak işlenmiş geniş yapraklı akantuslardan oluşan bir bezeme yer alır. Benzer süsleme aynataşında da görülmektedir. Yine birer zarif sütunla sınırları çizilmiş olan yan kitlelerde birer aynalı kurna bulunur. Ayaklı birer kâseyi andıran bu kurnalar (suluk) süslemesizdir. Bunlara ait, ince uzun, yarı silindirik nişler ise 7 dilimli birer istiridye nişi ile taçlandırılmıştır. Tekne ve testi seti kaidelerinde de aynı süsleme zevkinin hâkim olduğu gözden kaçmaz.

Hazinedar Usta Çeşmesi barok üslupta inşa edilmiştir. 18. yy'ın ortalarından itibaren, bu üslupta yapdmış çeşmelerin gerek mimari, gerekse dekoratif zenginliklerle dolu olduğu bilinmektedir. Bu çeşmede de aynı özellikleri görmekteyiz. Mimarisine renk katan sütunlar, konsollar; süslemede ise cepheyi hareketlendiren kemerler, yumuşak kıvrımlı hatlar ve âdeta satıhtan taşan bitkisel bezemeler sözü edilen bu özellikleri teşkil etmektedir.

Bugün teknesi yıpranmış, lülesi kopmuş ve suyu akmayan çeşme, semtin en zarif mimari eserleri arasında yer almaktadır.

Bibi. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* I, 214; A. Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri,* İst, 1993, s. 371-373; S. Eyice, "Çeşme", *DİA,* VIII, 284.

ENİS KARAKAYA

Hazinedar Usta Çeşmesi
Yavuz Çelenk, 1994

HAZİNE İ EVRAK BİNASI

Bugün İstanbul Valiliği kullanımında olan Babıâli'nin, Alay Köşkü karşısındaki geniş barok saçaklı Paşa Kapısîndan girince sağ taraftadır. Günümüzde Başbakanlık Devlet Arşivleri'ne bağlı arşiv deposu olarak işlevini sürdürmektedir. 1846-1848 arasında mimar Gaspare Fossati(->) tarafından tasarlanmış ve inşa edilmiştir.

Mustafa Reşid Paşa'nm 28 Eylül 1846' da sadarete getirilmesi ile arşiv çalışmaları hızlanmış ve Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye'nin 31 Ekim 1846 tarihli toplantı mazbatasında, Defterhane ve Babıâli civarındaki mahzenlerde saklanan devletin önemli belgelerinin düzensizliği, olumsuz koşullarda çürümekte olduğu ve aranılan evrağın bulunamadığı belirtilerek, Babıâli dahilinde, Avrupa'daki örneklere uygun geniş ve muntazam, kütüphane şeklinde kagir bir bina yaptınlması gerekliliği belirtilmiştir. Bu mazbataya göre, binanın iç düzeni, evrâk-ı dahiliye, evrâk-ı umur-ı divaniye ve hariciye gibi her türlü önemli evrakın numaralanıp, fişlenerek ayrı odalarda muhafaza edilmesine imkan verecek, ayrıca gerektiğinde başvurmak üzere tarih, coğrafya kitapları ve haritaların bulunacağı özel bir kütüphane bölümünü de içerecektir. Aynı mazbatada, yapının, Darülfünun ve Rus Sefareti'nin de mimarı olan İtalyan asıllı Fossati'ye yaptırılmasının uygun olacağı da belirtilmiştir. Milano Brera Akademisi'nden, 1827'de "Bir Başkent İçin Arşiv Binası" projesiyle "Büyük Mimarlık Yarışması"nı kazanıp altın madalya ödülünü alarak mezun olan Gaspare Fossati'nin adının mazbatada belirtilmiş olması, bu karardan önce mimarın da görüşünün alındığını düşündürmektedir. Tanzimat yönetiminin, arşivciliğe ve tasnif çalışmalarına verdiği önem sonucu bürokrasi hızlı yürümüş ve karar Abdülmecid'in 8 Kasım 1846 tarihli iradesi ile yürürlüğe konulmuştur. Tanzimat reformları kapsamında gerçekleştirilen Hazine-i Evrak, Osmanlı çağdaş arşivciliğinin başlangıcı saydmaktadır. Sonradan, Babıâli Hazine-i Evrakı olarak anılan bu arşiv, diğer Osmanlı arşivlerine örnek ve model olmuştur.

Plan ve giriş cephesini içeren orijinal proje Bellinzona (İsviçre) Arşivi'ndedir. Başlık ve tarih bulunmayan çizimde yapı 19x19 m ölçülerinde kare planlı tasarlanmış, ancak uygulamada giriş cephesi aym kalmakla birlikte derinlik artırılarak 19x23 m olarak gerçekleşmiş, Fossati bu değişikliği proje üzerine not ederek belgelemiştir. Bu değişiklik sonucu yan cephelerdeki pencere sayısı da artmıştır. Yapı, diğer Fossati uygulamalarmda olduğu gibi tuğla yığma tekniği ile inşa edilmiş, ancak döşemeler, merdivenler ve kapılarda, özel işlevinden dolayı, yangına karşı bir önlem olarak İstanbul tersanelerinde hazırlatılan metal konstrüksiyon kullanılmıştır.

Karakteristik bir Fossati uygulaması olan Hazine-i Evrak binasında planlama ve cephe düzenlemesi açısından kararlı bir simetri hâkimdir. İki katlı olan yapının batı cephesi aksında yer alan alınlıktı giriş saçağı Dorik iki kolon tarafından taşınır. Orta sofa niteliğindeki merkezi mekâna bağlantıyı sağlayan iki kat yüksekliğindeki giriş holünün her iki yanında, üst kat sofasına çıkan metal merdivenler yer alır. Üst kat merdiven sahanlığı ile tepe ışığı alan orta sofa geniş bir cemakânla ayrılmış, böylece girişte etkili bir mekân zenginliği sağlanmıştır. Girişin iki yanındaki odalara, birkaç basamak çıkılarak ulaşılan merdiven ara sahanlıklarından, diğer odalara ise orta sofadan ulaşılır.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

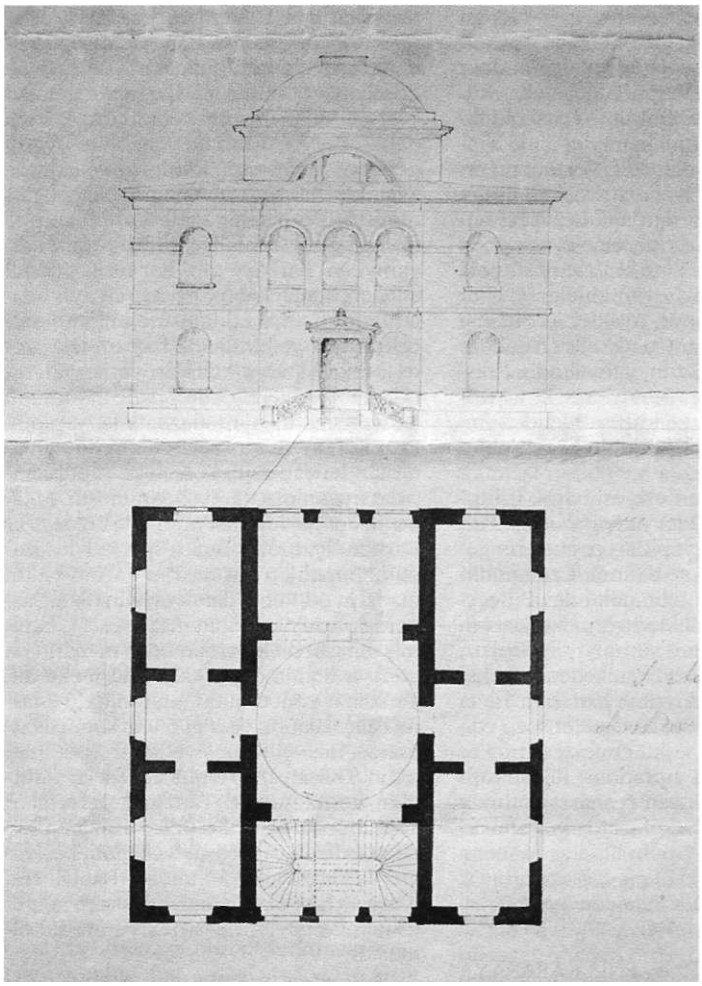

Hazine-i Evrak binasının tasarımcısı Gaspare Fossati'ye ait çizim ve planı. Bellizona Cantonale Arşivi, isviçre
Fotoğraf Cengiz Can

Dış mimaride süslemeye yer verilmemiş, yapının kimliği mimari ifadesiyle belirlenmiştir. Her iki katta da yuvarlak kemerli geniş pencerelerle içeriye bol ışık alınmıştır. Bu pencereler, doğu ve batı cephelerinde beşer, yan cephelerde yedişer adettir. Cephe akslarında bulunan üçlü pencere dizisi kütlesel estetik çıkmalarla vurgulanmış, böylece plan özelliği cepheye yansıtılmıştır. Bu mimari düzenleme, zamanla, İstanbul mimarlığında yaygın kullanım alanı bulmuştur. Fossati'nin birçok projesinde kullandığı pencere kemer üzengileri hizasında yapıyı çevreleyen yatay silmeler, bu yapının proje ve eski fotoğraflarında da görülmektedir.

Yapının bir diğer özelliği, kırma çatı içinden yükselerek yarım daire pencereleri ile orta mekâna tepe ışığı sağlayan kubbesidir. Fossati, Ayasofya Muvakkithanesi'nde(->) de kullandığı bu küçük kubbeyi, daha önce Bekirağa Bölüğu(->) projesinde denemiş, ancak uygulamamıştır.

Osmanlı Tanzimat mimarlığının değerli bir örneği olan Hazine-i Evrak binasının kubbe pandantiflerinde, Tanzimat aydınlanmasını simgeleyen yerküre ve tomar şeklinde belgelerden oluşan kabartma gruplarına yer verilmiştir.

Babıâli yangınlarında hasar görmeyen yapı, doğru planlanmış ve uygulanmış bir örnek olarak, özgün işlevini sürdürmekte ve muhafaza ettiği kıymetli belgelerle birlikte iyi korunmaktadır.

Bibi. T. Lacchia, *I Fossati, Architetti del Sultana di Turchia,* Roma, 1943; S. Eyice, "Fossati", *İSTA,* XI, 5818-5823; N. Aktaş, "Osmanlı Dönemi Arşivciliğimiz ve Tasnif Çalışmaları", *BTTD,* I (1985), 67-72; A. Çetin, "II. Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Devleti'nde Arşiv Çalışmaları", *VD,* XX (1988), s. 39-46. *Gaspare Fossati Architetto Pittore, Pittore Architetto,* Pinacoteca Züst, 1992; C. Can, "İstanbul'da 19. Yüzyıl Batılı ve Levanten Mimarların Yapıları ve Koruma Sorunları", (Yıldız Teknik Üniversitesi, yayımlanmamış doktora tezi), 1993, 119-122.

CENGİZ CAN

HAZİRELER

Cami, mescit, tekke gibi kimi dinsel yapıların yanı başında yer alan ve etrafı duvar ya da parmaklıklarla çevrili mezarlıklar.

Birkaç mezardan oluşabildikleri gibi, birkaç yüz mezan barındıran, çok daha geniş boyutlu hazireler de vardır. Hazirelerin ilk çekirdeğini genelde, yanında bulundukları yapının banisinin ya da o yapıyla bağı bulunan kimi şahısların mezarları oluşturur. Cami ya da mescit yaptıranlar, çoğu kez, adlarını verdikleri bu yapıların yanına (genelde kıble tarafına) gömülmüştür. Daha sonra, bu mezar ya da türbenin çevresinde, zamanla bir hazire oluşmuştur. Bir hazirenin boyutları, söz konusu kişinin önemi ve mezarlık olmaya elverişli alanın genişliğiyle orantılıdır. Aynı durum tekkeler için de söz konusudur. Tekkenin bağlı olduğu tarikatla ilişkili önde gelen kişilerin, tekke binasını yaptıran ya da tamir ettirenlerin türbe ve mezarları, çoğu kez bu hazirelerin nüvesini oluşturur.

Hazireler, İstanbul'un kentsel görünümünü biçimlendiren bellibaşlı öğelerden biri olmuştur. Kentte bulunan yüzlerce tekke, cami, mescidin büyük çoğunluğu bir hazireye sahiptir. Kent içindeki yeşil alanların önemli bir bölümünü servi ağaçlarının gölgelediği bu hazireler oluşturur. Özellikle, son 50 yılda, tarihi yarımadadaki bahçeli ahşap evlerden meydana gelen seyrek dokunun, yerini bitişik nizam beton apartmanlara bırakmasının ardından, mahalle aralarındaki hazireler, neredeyse, kentin bu kesimlerinde bulunan yegâne yeşil noktalar haline gelmiştir. Eski İstanbul mahallelerinde, konutlara, âdeta bahçe işlevi görecek denli yakın olan bu küçük mezarlıklar, kenti geçen yüzyıllarda ziyaret eden yabancı gezginlerin hemen hemen tümünün dikkatini çekmiştir. Bu gözlemler sonucu kimi yazarlar, İstanbul'da gündelik yaşamın âdeta ölülerle iç içe sürdürüldüğünü yazmışlardır.

Kent dışındaki geniş mezarlık alanlarının bir bölümü de aslında, ya bir hazireler topluluğu niteliğindedir ya da belli bir hazirenin zamanla son derece gelişip yayılmasıyla ortaya çıkmıştır. Örneğin, yabancı gezginlerce bir "ölüler kenti" olarak nitelendirilmiş olan Eyüp'teki mezarlıkların önemli bir bölümü, Ebu Eyyub el-Ensarî'nin türbesinin çevresinde kümelenen irili ufaklı yüzlerce hazire tarafından oluşturulmaktadır. Kent dışındaki kimi tekkelerin hazireleri de, zamanla, geniş bir alana yayılan büyük mezarlıklara dönüşmüştür: Beşiktaş'taki Yahyaefendi Mezarlığı, burada bulunan aynı adlı tekkenin naziresinin geçen yüzyılda genişlemesi sonucu ortaya çıkmıştır. Erenköy'deki Merdivenköy Mezarlığı, Şahkulu Bektaşî Tekkesi'nin haziresinin çevresinde gelişmiştir. Keza, Mevlanakapı'daki Merkezefendi Mezarlığı'mn çekirdeğini, aynı adlı tekkenin haziresi oluşturmaktadır.

Kent dokusu içindeki hazireleri kabaca cami ve tekke hazireleri olarak ikiye ayırmak mümkündür. Cami nazirelerinin en gelişkin örnekleri doğal olarak selatin camileri çevresinde yer almaktadır. Padişah ve yakınlarının türbelerinin etrafında, Osmanlı toplumunun en yüksek katmanlarından kişilerin kimi zaman son derece gösterişli olabilen mezarlarını barındıran Süleymaniye ve Fatih külliyelerinin hazireleri, birer mezar taşı müzesi niteliğindedir. Külliye içinde genişletmeye müsait olmayan, sınırları belli bir alan kapladıklarından bu tür hazirelerde mezarlar çok sıkışık bir biçimde inşa edilmiş, hattâ, yeni mezar yerleri açmak için, bazı eski mezarlar

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

II. Mahmud Türbesi'nin haziresinden bir görünüm.
Alt Hikmet Varlık, 1993

kaldırılmıştır. Çemberlitaş'taki Atik Ali Camii, Aksaray'daki Murad Paşa Camii gibi bazı daha küçük boyuüu külliye ve camilerin hazireleri, şehrin merkezi bir noktasında bulunmaları nedeniyle oldukça rağbet görmüş olduklarından önemli kişilerin mezarlarını barındırmaktadır. Kimi cami hazirelerinde belli bir meslek grubuna ait mezarların ağır bastığı gözlemlenmektedir. Örneğin Kasımpaşa'daki Piyale Paşa Camii'nin naziresinde oldukça çok sayıda denizci mezarı bulunmaktadır. Mahalle aralarındaki küçük cami ve mescit nazirelerinin, daha çok civarda oturan kişilerin gömüldüğü birer semt mezarlığı niteliğini taşıdığını söylemek pek yanlış olmaz. Ne var ki, kent dokusu içinde sıkışmış, kısıtlı bir alan kaplayan bu hazirelerin, bulundukları semtin toplumsal yapısını eksiksiz biçimde yansıttıkları düşünülemez.

Tekke hazireleri ise, kendi içlerinde tutarlı bir sosyokültürel bütünlük göstermeleriyle, diğer hazirelerden ayrılırlar. Belli bir teldsenin haziresinde, genellikle o tekkenin bağlı olduğu tarikatia (ya da tarikatlarla) ilişkili kişilerin mezarları bulunur. Kimi tekke yapıları günümüze ulaşmamış olmasına rağmen, mezarlıklara karşı toplumda var olan belli bir saygıdan ötürü, hazireleri bir ölçüde korunabilmiştir. Böylelikle, o tekkelerle ilgili tek bilgi kaynağı olarak hazirelerdeki mezar taşları kalmıştır. İstanbul'daki irili ufaklı sayısız tekke naziresinin incelenmesiyle gerek tekkelerin, gerekse bağlı oldukları tarikatların tarihçesine, hattâ tarikatlar arasındaki ilişkilere ışık tutmak mümkün görünmektedir. İlginç mezar taşları barındıran geniş hazirelere sahip başlıca tekkeler arasında, Tophane'deki Kadiri Asitanesi, Halvetiye'nin Sünbüliye kolunun Kocamustafapaşa'daki asitanesi, Merdivenköy Şahkulu Bektaşî Tekkesi, Galata ve Yenikapı mevlevîhaneleri, Üsküdar'daki Aziz Mahmud Hüdayî Tekkesi sayılabilir.

Üçüncü bir grup olarak, cami, tekke gibi dinsel nitelikli bir yapıya bağlı olmadan gelişmiş hazireler ele alınabilir. Bu türün en belirgin örneği, Divanyolu'nda, II. Mahmud Türbesi'nin yanındaki haziredir. **19.** yy'm ikinci yarısı ile 20. yy'ın başlarında vefat eden devlet ricali ve kimi aydınların mezarlarının yer aldığı bu hazire, batmakta olan Osmanlı Devleti'nin gösteriş ve lükse duyduğu ilgiyi yansıtması bakımından dikkat çekicidir.

Bibi. F. İ. Ayanoğlu, "Vakıflar İdaresince Tanzim Ettirilen Tarihi Makbereler", *VD,* II (1942), s. 399-403; M. O. Bayrak, *İstanbul'da Gömülü Meşhur Adamlar (1453-1978),* 1979; B. Çeçener, "Üsküdar Mezarlıkları, Türbeleri ve Hazireleri", *TTOKBelleteni,* 49/328 (Eylül-Ekim 1975), s. 18-22; M. Koman, "İstanbul'un Bazı Önemli Eski Kabirleri, Yerinde Duran ve Kaybolan", *TTOK Belleteni,* 49/328 (Eylül-Ekim 1975), s. 28-35; H.-P. Laqueur, "Einige Anmerkungen zur Sozialgeschicte der osmanischen Friedhöfe und Gräbfelder von Istanbul". *Istanbuler Mitteilungen,* S. 39 (1989), s. 335-339; ay, "Osmanische Friedhöfe und Grabsteine in Istanbul", *Istanbuler Mitteilungen, Beiheft,* S. 38, Tübingen, 1993; N. Vatin, "Sur le rôle de la stèle funéraire et l'aménagement des cimetières musulmans à Istanbul", *Mélanges Professeur Robert Mantran,* Zaghouan, 1988; ay, "Le cimetière dans la ville à Istanbul", *la transmission du savoir dans le monde musulman périphérique, Lettre d'information,* S. 10 (Mart 1990) s. 95-103.

AKSEL TİBET

HAZRET-İ CABİR CAMİİ

bak. ATİK MUSTAFA PAŞA CAMİİ

HEBDOMON

Bugünkü Bakırköy havalisinin Roma dönemindeki adı. Kelime anlamı "yedinci" olup, yeri şehir surlarmdan itibaren yedinci mile rasdıyordu. **(1** kara mili=1.480 m.)

Roma İmparatorluğu'nun Avrupa yakasını Sarayburnu'nda kurulu Bizantion'a bağlayan ve Via Egnatia(->) denilen yolun üzerindeydi. I. Constantinus döneminde (324-337) burada bir yazlık sarayın, av köşMerinin ve kiliselerin bulunduğu sanılmaktadır. Hebdomon Sarayı, büyük olasılıkla bugünkü Yenimahalle'de idi.

Hebdomon kente gelen konukların, sefere giden ve dönen askeri birliklerin ilk karşılandığı; saray seremonilerinin başladığı yerdi. Buradaki Campus Maitis (ya da Campus Tribunalis), aslında ordu birliklerinin konakladığı geniş bir mekânın adı olmalıdır. Bu alana bakan yerde imparator ailesinin törenleri izlemelerine olanak sağlayan tribünler bulunuyordu.

Hebdomon'da ilk kez taç giyen imparator 364'te Valens'tir. Valens'in buradaki bir konak ya da sarayda kaldığı, ayrıca bir de liman yaptırdığı bilinmektedir. 391'de I. Theodosius'un yaptırdığı Vaftizci Yahya Kilisesi (bak. Ioannes Pródromos en to Hebdomo) ile 400'den önce yaptırılan Evangelist (Vaizci) İoannes Kilisesi, Hebdomon'un bilinen dini yapılarındandır.

I. İustinianos (hd 537-565), Hebdomon'daki bir sarayı ve İoannes Pródromos Kilisesi'ni yeniledi. Saray bundan sonra İustinianae adıyla anıldı. 673'te ve 717'de yaşanan Arap akınları sırasmda Hebdomon talan edildi. II. Basileios (hd 976-1025) Hebdomon'daki kiliseleri onarttı. Bunlardan Evangelist İoannes Kilisesi sonradan manastıra dönüştü ve II. Basileios'un ve VII. Mihael'in karısı İmparatoriçe Maria'mn mezar yeri oldu.

1204-1261 arasmdaki Latin işgali sırasmda, Hebdomon'un tahrip olduğu ve unutulmaya terk edildiği sanılmaktadır. Bazı kaynaklarda burasının felaket zamanlarında evsiz barksız kalanlara barınma yeri olduğu, yine bu dönemlerde halkın dua etmek için Campus'ta toplandığı anlatılmaktadır.

Arkeolojik araştırmalar sonucu Fildamı(->) denen bir açık su haznesi, dev granitten bir sütun, II. Teodosios'a (hd 408-450) ait bir heykel kaidesi, bir mezar odası (Hebdomon Hipojesi) ile İoannes Pródromos Kilisesi'ne ait kalıntdara rastlanmıştır. Bunlardan sonuncusuna ilişkin olanlar **1960**'larda tümüyle ortadan kalkmıştır.

Bibi. Millingen, *Walls,* 316-341; Th. K. Makrides, "To Byzantinon Hebdomon", *Thrakika,* S. 10 (1938), s. 137; R. Demangel, *Contribution a la topographie de l'Hebdomon,* Paris, 1945.

İSTANBUL

HEBDOMON HİPOJESİ

Yeraltında inşa edilmiş bu mezar odasının kalıntılan, Bakırköy Ruh ve Sinir Hastalıkları Hastanesi'nin bahçesinde, idare binasının hemen arkasında bulunmaktadır. İçi, bugün hastanenin yakıt artıkları ve çöpü ile dolmuş durumdadır.

Bizans döneminde, özellikle imparatorluğun saray çevresinin sayfiye yeri olmasından dolayı ayrı bir öneme sahip bulunan, Via Egnetia yolu üzerinde kurulmuş, aynı zamanda ünlü bir askeri liman olan Hebdomon'un (bugünkü Bakırköy-Yenimahalle) önemli tarihi eserlerinden biri olarak gösterümektedir. 1914'te, bu bölgede inşa edilecek olan bir askeri kışlaya in-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

şa malzemesi temin etmek için yapılan bir hafriyatta rastlantı eseri ortaya çıkan bu mezar odası T. Makridi tarafından yönetilen bir kazıyla incelenmeye başlanmış, seferberlik sırasında kesintiye uğrayan incelemeler 1921'de İstanbul'a gelen M. C. Picardîn da yardımıyla sürmüştür. Bu yıllarda J. B. Thibaut da bu yapıyı inceleme fırsatını bulmuştur.

Mezarın kimler için yapıldığı ve inşa tarihi tam olarak belli değildir. Thibaut bunun Bizans İmparatoru II. Basileios'un (976-1025) mezarı olduğu fikrini ortaya atmışsa da, bu görüş benimsenmemiştir. Zira bu imparatorun mezarının, yine Bakırköy'de, fakat şimdi mevcut olmayan İoannes Teólogos Kilisesi'nde olduğu bilinmektedir.

Bu mezar merkezi planlı yapılatın değişik bir uygulamasıdır. Burada daire şeklinde bir dış duvar içine haçvari bir plan oturtulmuştur. Yapı dıştan 13,35 m çapında ve kaim duvarlarla sınırlandırılmış, iç mekânı, kesme taş blokları ile inşa edilmiş, dört kalın paye ile dört kolu eşit bir haç şekli oluşturulmuştur. Bu masif destekler, ortada meydana gelen kare şeklindeki bölümü örten, çapı yaklaşık 5,45 m olan pandantifti tuğla bir kubbeyi taşıyordu. Haçın kollarmı ise herhalde beşik tonozlar örtüyordu.

Bu kaim payelerin içlerinin boşaltılarak ufak özel mekânların yaratıldığı, bunlann içlerine lahitlerin konmasıyla bu boşlukların birer "arcosolium" gibi değerlendirildikleri görülür. Bu bölmelerden altı tane lahit çıkartılmış ise de, bunlardan beşi kaybolmuştur. Mevcut durumdaki lahit İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde 2805 envanter numarası ile teşhirdedir. Beyaz Proconnesos (Marmara Adası) mermerinden yapılmış olan bu lahitten 2,30x0,90x0,72 m boyutlarındaki tekne kısmı sağlam kalmışür. Bu lahit herhalde ikinci kez de kullanılmıştı. Üzerinde bir yaprak çelengi, bu çelengin altında da kurdelalar bulunmaktadır. Çelengin boş olan iç kısmının herhalde bir haç ile doldurulması düşünülmüştü. Dekorasyonun sanki sadece kaba işçiliği tamamlanmış gibidir.

Mezar odasının tek bir girişi vardır. Doğuda yer alan bu kapı açıklığı 1,60 m genişliğindedir. Dışarıya olan bağlantıyı bir sahanlığa açılan altı basamaklı bir merdiven sağlıyordu. Mezarın iç ve dış duvarları arasında, binayı çepeçevre saran dar bir boşluk bulunmaktadır. Bu, büyük bir olasılıkla rutubeti önlemek için yapdmıştı. T. Makridi bu boşluğun izolasyon özelliğinin yanında, mezar odasını havalandırma işlevini de taşıdığını söyler.

Mezar, dış duvarlarında iri kalker blokları ile örtü sistemi, pandantif vb elemanlarda tuğla ve harçtan oldukça kaliteli bir taş işçiliğine sahiptir. Mezar odası araştırmacılar tarafından; mimari tipi, bulunan mimari elemanlardaki süsleme tarzı ve duvar işçiliği değerlendirilerek 5. yy'a tarihlenmektedir. Örtü sisteminin 7. yy'm başlarında bir yenileme gördüğü düşünülmektedir.

Bibi. T. Makridi-J. Ebersolt, "Monuments Funéraires de Constantinople", ***Bulletin de Correspondance Helléníque,*** S. 46 (1922), s. 263-366; J. B. Thibaut, "L'Hebdomon de Constantinople, Nouvel Examen Topographique", ***Echos d'Orient,*** S. 21 (1922), s. 40-44; A. M. Mansel, "Ewerbungsbericht des Antiken Museums zu Istanbul, seit 1914", ***Archaeologicher Anzeiger,*** S. 46 (1931), s. 175; Ebersolt, ***Monuments,*** 24-25; T. Makridi, "To byzantinon Hebdomon kai ai par auto monai Hagiu Panteleimonos kai Mamantos", ***Thrakika,*** XII (1938-1939), s. 35; E. Mamboury, ***Istanbul Touristique,*** İst., 1951, s. 568; Eyice, ***Istanbul,*** 175.

ENİS KARAKAYA

HEKİM İSMAİLPAŞ AZADELER

Hekim İsmail Paşa'mn soy büyüğü olduğu, 9. ve 10. kuşaklan günümüze kadar gelen İstanbullu aydın aile. Kırımlı Tatar Abdurrahman'm (18. yy sonu) kızı Nefise Hanımla Sakızlı Rodokanakînin (1785-1845) oğlu İsmail Paşa'mn evlenmesiyle ortaya çıkan bu tipik Osmanlı ailesinin soyağacı, 9- kuşak torunlardan Nezih Neyzi' nin *Ktzıltoprak Antları* adlı eserinde verilmiştir.

Asıl adı Sotiri olan İsmail Paşa'mn (1806, İzmir? - 1879, İstanbul) İzmirli ve Rum asıllı bir aileye mensup olduğu, kendisini köle olarak alan bir hekimin yanında yetiştiği veya 1814'te Sakız'dan İzmir'e göçen ve Müslüman olan bir Rum aüesinin çocuğu olduğu, Hacı İshak adlı bir hekimden cerrahlık öğrendiği söylenir. 1830'lara doğru Osmanlı ordusunda cerrahlık yapmaya başlayan İsmail, İstanbul'da açılan Mekteb-i Tıbbiye'ye girerek 1840'ta buradan mezun oldu. Paris'te de uzmanlık eğitimi gördü ve Paris Tıp Akademisi'ne üye oldu. İstanbul'a dönünce 1845-1848 arasında hekimbaşılık ve Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne nazırlığı yaptı. Bu dönemde Hekim İsmail Paşa, tanıyanları ve dostiarı arasında "ekselans" adıyla ünlendi. Mekteb-i Tıbbiye'yi Avrupa'daki tıp fakülteleri düzeyine getirmeye çalıştı. 1848'de Yanya valiliğine, ertesi yıl nafıa ve ticaret nazırlığına atandı. 1851'de yeniden Mekteb-i Tıbbiye'nin başına döndü ve Abdülmecid'in özel hekimi oldu. 1855'ten sonra İşkodra, Girit, Selanik valilikleri, merkezde çeşitli nazırlık, Tanzimat meclislerinde üyelik görevlerinde bulundu. Müşir rütbesiyle zaptiye nazırlığı, 1873-1874'te iki kez İstanbul şehreminliği yapü. Saray hekimliği, Abdülaziz döneminde (1861-1876) de devam etti. Bu sayede ailesinin sarayla ve hanedanla çok yakın ilişkileri oldu. 1874'te geçirdiği felç nedeniyle emekliye aynldı. Fransızcayı ve diğer Batı dillerini bilen, İstanbul'daki elçiliklerle dostluklar kuran ve hekimlikten çok siyasetle ilgilenen İsmail Paşa, *Vekayi-i Tıbbiye* adlı tıp gazetesinin çıkartılmasına da katkıda bulunmuştur.

Oğlu Fuad Bey, bahriye miralayı (deniz albayı) olup yaşamı konusunda bilgiye rastlanmamıştır. Kızları Adviye, Fatma ve Leyla Saz'dır(-»). Fatma ve Leyla hanımlar, Abdülmecid'in kızı Münire Sultan'a sarayda arkadaşlık ettiler. Fatma Hanım, İstanbul Hukuk Mektebi'nin kurucusu sayılan nazır ve başvekil (sadrazam) Cenanîzade Kadri Paşa (1832-1883) ile, Leyla Hanım ise Giritli Sırrı Paşa (1844-1895) ile evlendi. Sırrı Paşa, medrese öğretimi yanında özel eğitim de almış aydın bir yöneticiydi. Vilayet mektupçuluğu, mutasarrıflık ve valilik görevlerinde bulundu. Din ve tasavvuf konulu eserleri vardır. Kardeşi ayan azası Mustafa Nuri Bey'in (1851-1923) oğulları Celal Nuri, Suphi Nuri ve Sedat Nuri (bu aile İleri soyadını almıştır) son dönem Osmanlı aydın ve yazarlarındandır.

Hekim İsmailpaşazadelerin İstanbul yaşamında öne çıkan kolu, Leyla Saz-Sırrı Paşa evliliğindendir. Leyla Hanım, yaşamının çocukluk dönemini Abdülmecid ve Abdülaziz'in saltanatları sırasında sarayda geçirmiş, evlendikten sonra ise eşiyle İstanbul dışına çıkarak taşra yaşamını gözlemleme olanağı bulmuştur. Şair, yazar, bestekâr olarak İstanbul'un ilk aydın kadınlarından sayılan Leyla Hanım'm çocuklarından Yusuf Razi Bel (1870-1945) nafıa, posta ve telgraf nazırlığı, kısa süre İstanbul şehreminliği (5 Aralık 1920-23 Şubat 1921) yaptığı gibi, mimar Vedat Tek(->) de Birinci Ulusal Mimarlık Dönemi'nin, İstanbul'daki önde gelen mimarlarından olmuş ve belediye mimarlığı görevini üstlenmiştir. II. Meşrutiyet döneminde (1908-1918) saray başmimarlığı, Sanayi-i Nefise Mektebi'nde öğretmenlik görevlerinde bulunmuştur.

Leyla Hanım'm kızları Nezihe T. Dâniş ve Feride Ayni'dir. Feride Hanım, yakın dönem düşün adamlarından ve valilerden Mehmed Ali Ayni'nin (1868-1945) eşiydi. Bu çiftin, kızları Nefise Neyzi ile Refika Arar'dan torunları arasında son dönem milletvekili ve bakanlarından İsmail Arar (1921-1993), Denizcilik Bankası eski genel müdürlerinden Nezih Neyzi (d. 1923), yazar ve eğitimci Ali Neyzi (d. 1927) de vardır.

Hekim İsmailpaşazadelerle ilgili ola-

Hebdomon Hipojesi'nin "arcosolium" undan çıkartılan lahit. İstanbul Arkeoloji Müzesi, E. N. 2805
Enis Karakaya

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

rak aile bireylerinin yayımladıkları anılar, aynı zamanda 19. ve 20. yy İstanbul yaşamı bakımından da belgesel nitelikte önem taşır. Leyla Saz'ın *İleri ve Vakit* gazetelerinde 1920-1921'de yayımlanan "Geçen Asırda Kadın Hayatı", "Harem ve Saray Adât-ı Kadimesi" başlıklı anıları, daha sonra oğlu Yusuf Razi Bel tarafmdan Fransızcaya çevirilerek *La Harem Emperial* başlığı altında 1925'te Paris'te yayımlanmıştır. Bu anılar *Harem 'in İçyüzü* adıyla Türkçeye çevrilmiştir. Mehmed Ali Ayni'nin *Hatıraları* (1945), Ali Neyzî'nin *Hüseyin Paşa Çıkmazı no. 4* (1983), Nezih Neyzî'nin *Meyzî ile Neyzî(1983)* ve *Kızıltoprak Anıları* (1985) ailenin uzun süre yaşatabildiği anıları, gelenekleri ve ev ortamım; bu ortamın, hızla değişen İstanbul yaşamı içinde kayboluşunu anlatır. Ailenin Beşiktaş, Nuruosmaniye ve Kızıltoprak'taki konakları yıkılmıştır.

NECDET SAKAOĞLU

HEKİMBAŞI BEHÇET EFENDİ YALISI

19. yy'da Bebek vapur iskelesi yanına yapılmış, önemli bir yalıydı.

III. Selimin (hd 1789-1807) hekimbaşısı, devrin ünlü âlimlerinden Mustafa Behçet Efendi (1774-1834) yalının bilinen ilk sahibidir. Behçet Efendi, III. Selim'in 1805'te hekimbaşısı olunca onun verdiği para ile bu yalıyı satın almıştır. Yalı, tarihteki bazı siyasi toplantılara sahne olmuş; 1831'de İngiltere, Rusya elçileri, Fransa maslahatgüzarı ve Osmanlı hükümetinin temsilcileri Yunan sınırıyla ilgili görüşmeleri burada yapmışlardır. Behçet Efendi'nin ölümünden sonra yalıda kardeşinin oğlu Abdülhak Molla(->) yaşamıştır.

Abdülhak Molla'nm tek oğlu Hayrullah Efendi(->), yalıda uzun süre oturduktan sonra bir ara burasını Keçecizade Fuad Paşa'ya vermiştir. Keçecizade Fuad Paşa'mn oğlu ölünce, paşa üzüntüsünden yalıyı terk ederek Şekib Paşa Yalısı'na taşınmıştır. Ancak oraya sığamamış, Hayrullah Efendi kendi yalısında kalmasını teklif etmiştir. Böylece Keçecizade Fuad Paşa Hekimbaşı Yalısı'nda, Hayrullah Efendi de Kanlıca'da altı ay oturmuşlardır. Hayrullah Efendi kendi yalısına döndükten sonra Tahran sefirliğine atanmış, bu nedenle boşalan yalı İran Sefiri Hüseyin Hamâ'ya kiralanmış, sonra da Mütercim Rüştü Paşa'ya satılmıştır. Onun ölümüyle de II. Abdülhamid'in (hd 1876-1909) adamlarından Lütfi Ağa'nın oğlu Mabeyinci Faik Bey yalıyı satın almıştır. II. Abdülhamid'in kızı Ayşe Sultan burada yeni bir yalı yaptırmak isteyince Faik Bey yalıyı satmak zorunda kalmıştır. Hekimbaşı Yalısı yıktırılmışsa da yerine Ayşe Sultan'm yalısı yapılamamış, korudaki köşklerle yetinilmiştir.

Abdülaziz'i (hd 1861-1876) tahtan indirme çabalan arasmda Hüseyin Avni Paşa burada birtakım gizli toplantılar düzenlenmiştir. Ayrıca Şair Abdülhak Hâmid 5 Şubat 1852'de burada dünyaya gelmiş ve çocukluğunu geçirdiği yalıdan anılarında söz etmiştir.

Boğaziçi'nin ilk topografik haritasını yapan Mareşal Moltke de Hekimbaşı Yalısı ve bahçelerine değinmiştir.

Hekimbaşı Yalısı, bezemesi, mimari yapısı ye döşenişiyle Boğaziçi'nin Avrupai görünümdeki yapılarından birisiydi. Pembe boyasından ötürü Pembe Yalı ismiyle de tanınan, büyük, ortanca ve küçük yalı isimlerinde üç bölümden meydana gelmişti. İki katlı, ek bölümlerle dışan taşmış altlı üsüü, ince uzun pencereli yalının dışarı taşan bölümlerinde çatı üçgen alınlıklar oluştururdu. İçerisinde büyük divanhaneler, salonlar, odalar vardı. Çiçek ve meyve ağaçlarıyla kaplı bahçesi arkada Şehitlik Tepesi'ne kadar uzanırdı.

Bibi. F. N. Uzluk, "Hekimbaşı Yalısı", *VD,* X **(1965),** s. 251**-260;** Şehsuvaroğlu, *Boğaziçi.* **230.**

ERDEM YÜCEL

HEKİMBAŞI ÖMER EFENDİ MEDRESESİ

Aksaray'dan Topkapı yönünde uzanan caddenin sağ tarafında Çapa semtinde olan Hekimbaşı Ömer Efendi Medresesi, sebil, çeşme ve sıbyan mektebinden ibaret küçük bir külliye teşkil ediyordu. Yakınında evkafı olarak da Şifa Hamamı vardı.

Medrese, 1079/1668'de İstanbul'da doğan, ilmiyeden yetişerek çeşitli yerlerde kadılık yaptıktan sonra önce reisü'l-etibbalığa yükselen ve arkasından da hekimbaşı olan Ömer Efendi tarafından yaptırılmıştır (1715). 8 yılı aşkın bir süre hekimbaşılık makamında bulunduktan sonra 1136/1723'te medresesine bitişik konağmda ölerek, buradaki hazireye gömülmüştür. Damadı olan tarihçi ve şeyhülislam Küçük Çelebizade Asım Efendi de 1173/1759'da öldüğünde aynı yere defnedilmiştir.

Haziresinde pek çok kişinin mezarı bulunan medresenin vakfiyesi 13 Rebiyülevvel 1136/11 Aralık 1723 tarihlidir. Bu vakfiyede medresenin Kıblelizade Mehmed Bey'den satın alman konak ile bahçeye komşu olduğu belirtilmiştir. Medrese 1251/1835'te Mekkîzade Mustafa Âsim Efendi tarafından tamir ettirilmiştir. 1914'te iki harap baraka ve çok rutubetli ve karanlık 9 hücreden oluşan medresenin, artık içinde yaşanmaz durumda olduğu yerinin havadar ve arsasının geniş oluşu göz önünde tutularak burada büyük bir yeni medrese yapımı teklif edilmiş, fakat 1918 yangınından sonra burası tamamen harap olmaya bırakılmıştır. İçinde yangında evlerini kaybeden aileler barınan ve kubbelerindeki kurşunlar soyulan medrese çok bakımsız halde 1956'ya kadar gelmiş, bu tarihte caddenin genişletilmesi düşüncesiyle hiçbir iz kalmayacak surette yıktırılmıştır. Üzün süre dağınık kalan mezar taşlarından bir kısmı caddenin karşı tarafındaki Molla Gürani Haziresi'ne taşınmıştır.

Yüksek Mimar Ali Saim Ülgen ve Dr. Süheyl Ünver, medresenin içinden ve dışından bazı fotoğraflarını çekmişlerdi. Agâh Bey adlı bir resim öğretmeni de medrese ve sebilin bir tablosunu 1940'ta bir sergide takdim etmişti. Vakıf kaydı ve 1914'teki rapor, medresenin bir dershane-mescitten başka 9 hücresi olduğunu bildirir. Ayrıca burada helalar, su haznesi, çamaşırhane ve gusülhane de vardı. Bina temiz bir işçilikle taş ve tuğla dizileri halinde yapılmış, avlusunun etrafı mermer sütunlara dayanan kubbeli revaklar ile çevrilmişti.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 207-208; Kütükoğlu, *İstanbul Medreseleri,* 333-334, no. 138; Kütükoğlu, *Darü'l-Hilafe,* 167-168; A. Süheyl Ünver, *Hekimbaşı Ömer Efendi, Hayatı ve Eserleri,* İst., 1955; S. Eyice, "Les Quartiers de Molla Gürânî et de Pirî Paşa et leurs trois monuments disparus-Topographie historique du quartier", *AnatoliaModema,* V (1994), s. 243-247.

SEMAVİ EYİCE

HEKİMBAŞI SALİH EFENDİ YALISI

Anadoluhisarı ile Kanlıca arasındadır.

Hekimbaşı Salih Efendi, II. Mahmud zamanında (1808-1839) açılan Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'nin ilk mezunlarındandır. Abdülmecid'in (hd 1839-1861) hekimba-

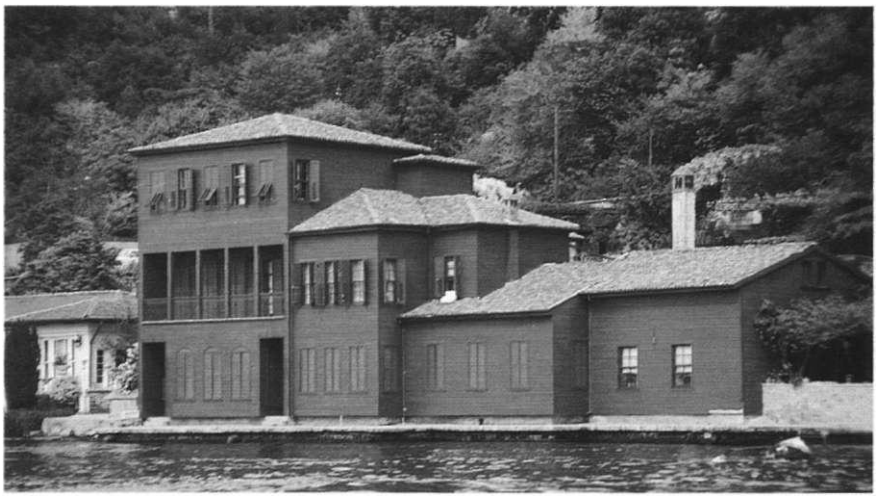

Hekimbaşı Salih Efendi Yalısı'nın günümüze ulaşan harem bölümünün denizden görünümü. *Doğan Kuban, 1984*

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

şılığına getirilmiş, Milletlerarası Karantina ve Sıhhiye Nizamnamesi'nin hazırlanması için toplanan komisyona başkanlık yapmıştır. Otlardan ve çiçeklerden yaptığı ilaçlarla tanınmıştır. Salih Efendi, Abdülmecid' in kız kardeşinin çocuklarına ders vermiş, bu arada gönlünü bir cariyeye kaptırarak padişahın irade-i seniyesi ile evlenmiştir.

Hekimbaşı Salih Efendi'nin yalısı 18. yy'ın ikinci yarısında harem ile selamlık olarak yapılmış, günümüze yalnızca haremi gelebilmiştir. Selamlık, Hekimbaşmın ölümünden sonra hissedarlarca satılmış ve yerine modern bir yalı yapılmıştır. Yalının hareminde yaşayan Salih Efendi'nin torunu Mehlika Gürpınar eşyaları, mobilyaları başta olmak üzere yapıyı korumaya çalışmaktadır.

Aşı boyası ile dikkati çeken yalının haremi üç ayrı bölümden medana gelmiştir. Bunlardan biri üç, diğerleri birer katlıdır. Üç katlı olanın orta katı ahşap direklerin taşıdığı bir balkonla, diğerleri yüksek pencerelerle denize açılmaktadır. Yalının üst katı yatak odalarına ayrılmış, buradaki yüklüklere geniş sandıklar yerleştirilmiştir. Son yıllarda denize doğru kayma eğilimi gösteren yalının önüne Taç Vakfı boydan boya bir rıhtım yaptırmıştır.

ERDEM YÜCEL

HEKİMBAŞILIK

Osmanlı Devleti'nin ve sarayının sağlık işlerinden sorumlu kurum. Hekimbaşılık II. Bayezid döneminde (1481-1512) kurulmuş olmakla beraber I. Mehmed (Çelebi) döneminden (1413-1421) itibaren benzer görevleri yürüten saray heldrmerinin de olduğu bilinmektedir.

Saray-ı hümayunun hususi tabibi ve saray hekimlerinin de başı olan hekimbaşılara "ser-etibba-i hassa" denirdi. Resmi kayıtlarda "reisü'l-etibba" olarak da geçer. Padişah ve ailesinin sağlığından sorumlu olmaları sebebiyle hekimbaşılara "ser-tabib-i sultani" de denir, halk ise "hekimbaşı efendi" diye anardı. Hekimbaşı sarayın birun ricalindendi. Sadarete bağlı olan hekimbaşı yazışmalanm sadrazam vasıtasıyla yapardı. Hekimbaşılar 1836'ya kadar ilmiye sınıfından olan ve hekimlikle meşgul olup, tıp ilmine vakıf, çok iyi yetişmiş tabipler arasından tayin olunurdu. Ancak, bu tarihten sonra ilmiye sınıfı dışından tayinler yapılmıştır.

Osmanlılarda ilk hekimbaşının kim olduğu konusu çok tartışılmıştır. II. Mehmed (Fatih) döneminde (1451-1481) Kutbeddin Efendi veya Ahi Çelebi'nin ilk hekimbaşı olmayıp, hükümdar ve ailesinin tedavilerini üstlenen saray hekimleri olması daha muhtemeldir. Ülkenin sağlık hizmetlerinin idaresini de yüklenen ilk hekimbaşı II. Bayezid döneminin hekimbaşısı Muhiddin Mehmed'dir.

Hekimbaşılığa tayin edilen tabibe törenle samur kürk giydirilirdi. ilk dönemlerde yeni hekimbaşına sadrazam, daha sonra da darüssaade ağasının, 18. yy'ın sonlarında ise padişahın huzurunda hilat giydirilerek görevi ilan edilirdi. Padişahın vefatı halinde hekimbaşmın azledilmesi kanundu, çünkü hekimbaşmın maharetsizliği söz konusuydu. Padişah tahttan indirildiğinde ise hekimbaşı genellikle değişmezdi.

Hekimbaşı "sancaklı" tabir edilen aba giyer, başına "örfi destar" denilen, tepesi eğik, san çuha üzerine beyaz sarık sarardı. İlmiye smıfımn en üst mertebesi olan Rumeli kazaskerliğine kadar yükselebilirlerdi. Hasodalılardan başlalaya tabi olan hekimbaşılar 19. yy'a kadar Topkapı Sarayı'nda "Başlala Kulesi" denilen ve hekimbaşı dairesi ve eczanesi olarak kullanılan binada otururdu. Buradaki eczanede padişah ve hanedan mensuplarına ilaç hazırlanırdı. Hekimbaşmın tarifine göre eczacı tarafından yapılan ilaçlar, kâse, hokka veya kutulara konup sarıldıktan sonra, başlala ile hekimbaşı tarafından mühürlenirdi.

Hekimbaşılık 500 akçelik bir memuriyetti. Baltacılan, hünkâr kapıcısı, yeniçeri çuhadarı, 100 adet iç hademesi vardı. Hasta olan hariçteki ricale padişah tarafından gönderilen hekimbaşı onlardan da hediye ve para alırdı.

Hekimbaşının sarayın içinde ve dışında çeşitli görevleri vardı. Hükümdar ve ailesinin sağlığı ile ilgilenen hekimbaşı sarayın özel hekimi olmasının yanısıra savaşa da padişahla beraber giderdi. Saraydaki eczaneleri ve hastaneleri idare eden hekimbaşı, etibba-i hassa (saray hekimleri) ile cerrahin-i hassa (saray cerrahları) ve kehhalîn-i hassa (saray göz hekimleri) ve müneccimlerin de başıydı. Saray hekimlerinin seçimini yapar ve onları tayin ve idare ederdi. Sarayın dışında memleketin her yerindeki sağlık işlerini de hekimbaşı yönetirdi. Osmanlı Devleti sınırları içindeki bütün tabip, cenah ve göz hekimlerinin tayin ve azilleri hekimbaşının takriri ile olurdu. Darüşşifalar ve sağlık mensupları hekimbaşına bağlıydı. Özel muayenehane açmak da hekimbaşrmn izniyle olurdu. Hekimbaşı saray içi ve dışındaki tıp eğitim ve öğretimi ile de doğrudan ilgiliydi. Zaman zaman Müslim ve gayrimüslim tabip, cerrah, kehhal ve aktarları teftiş ve imtihan eder, icazeti olmayan ehliyetsiz ve yetersiz olanlarm dükkânlarını kapattırır ve meslekten men ederdi. Ehil olanlara ise hekimbaşının mührünü taşıyan bir çalışma izni belgesi verilirdi.

Batılılaşma girişimleri sonucunda hekimbaşılık kurumu eski önemini giderek kaybetti. 1837'de Harbiye Nezareti'nde sıhhiye dairesinin kurulmasıyla hekimbaşmın yetkileri kısıtlandı. Hekimbaşılar 1850'ye kadar Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'de kurulan Meclis-i Umur-ı Tıbbiyeye de başkanlık yaptılar. Hekimbaşılık makamı 17 Nisan 1850'de lağvedildi. Hekimbaşılık unvanı ise Mekteb-i Tıbbiye Nazırlığı oldu. Son hekimbaşı Salih Efendi'dir. Kuruluşundan 1850'ye kadar görev yapmış 44 hekimbaşının adı bilinmektedir.

Bibi. A. A. Adıvar, *Osmanlı Türklerinde tlim,* İst., 1970; *Tarih-i Lutfi,* IX; N. Akdeniz, *Osmanlılarda Hekim ve Deontolojisi,* İst., 1977; A. Altıntaş, "Osmanlı İmparatorluğunda Hekimbaşılığın Lağvı Meselesi", *Bursa Tıp Tarihi Günleri Sempozyumu,* İst., **1992,** s. 5; A. H. Bayat, "Kaynakların Işığında Hekimbaşılar ve Listeleri Hakkında Yeni Bir Değerlendirme", *III. Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Özetleri,* İst., 1993, s. 8; ay, "Osmanlı Devleti'nde Hekimbaşılık Kurumu ve Hekimbaşılar", *K. Ü. GevherNesibe Bilim Haftası ve Tıp Günleri (1982),* Ankara, ty, s. **610**-623; ay, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Hekimbaşı ve Hekimbaşılık", *Türk Dünyası Araştırmaları,* S. 59 (Nisan 1989), s. 56-**60;** İzzet (Kumbaracılar), *Hekimbaşı Odası, tik Eczane, Baş-Lala Kulesi,* İst., 1933; Mecdî, *Hadaikü'ş-Şakaik;* H. Reindl-Kiel, "Von Hekimbaschis, arzten und Quacksalbern bei den alten Osmanen", *Deutsch-Türkische Gessellschaft,* Aralık 1989, Heft, 112, s. 38-47; N. Sınar, "Başlala Kulesi, Hekimbaşı Odası ve İlk Eczane", *Sanat Dünyamız,* S. 38 (1985), s. 36-40; B. N. Şehsuvaroğlu-A. E. Demirhan-G. Güreşsever, *Türk Tıp Tarihi,* Bursa, 1984; A. Terzioğlu, "Osmanlı Yükseliş Devrinin Ünlü Hekimbaşısı, Ahi Çelebi", *Bifaskop,* S. 11 (Eylül 1985), s. 13-18; S. Türkoğlu, "Topkapı Sarayı'nda Hekimbaşı Odası ve Hekimbaşılık", *Sandoz Bülteni,* S. 17 (1985), s. 13-18; Osman Şevki, *Beşbuçuk Asırlık Türk Tababeti Tarihi,* İst., 1341/1925; Uzunçarşılı, *İlmiye,* 1965; Uzunçarşılı, *Saray,* A. S. Ünver, "Eski Hekimbaşılar Listesi (Hekim Hayrullah Efendi'ye göre)", *Türk Tıp Tarihi Arşivi, c.* V, no. 17, 1940, s. 8.

NİL SARI

HEKİMBAŞIZADELER

18-20. yy'lar boyunca hekim, din bilgini, tarihçi, diplomat, ozan yetiştiren İstanbullu aile.

Tarhan soyadını alan Abdülhak Hamid, ailenin son ünlü bireyidir. İstanbul'da modern hekimlik çalışmalarına öncülük eden hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi(->) ve Abdülhak Molla(->) ile tarihçi ve hekim Hayrullah Efendi(->), ailenin 19. yy'daki temsilcileridir.

Hekimbaşızadelerin büyük atası olan Şeyh Abdülhak Sünbatî Efendi, İzmir'den Mısır'a göçmüş ve Kahire'de yerleşmişti. Tanta'da oturan Sünbatî'nin türbesi bugün de halk tarafından bir evliya türbesi gibi saygı görür. Bu türbenin bulunduğu Kahire'nin Özbekiye semtindeki cadde de Sünbatî'nin adını taşımaktadır. Oğlu Ahmed Şihabeddin de Kahire'de yaşamıştır. Abdülhak Hamid Tarhan'ın anılarında belirttiğine göre baba-oğul Şabanîliğin Nasuhî koluna mensuptular. Bu nedenle de ailenin somaki erkek bireylerine çoğunca "Abdülhak" ve "Nasuhî" adlan verilmiştir.

18. yy'ın ortalarına doğru yaşadığı sanılan ve Ahmed Şihabeddin Efendi'nin oğlu olan Mehmed Mısrî Efendi ise İstanbul'a gelerek ilmiye sınıfına katıldı. Mehmed Mısrî'nin oğlu ya da torunu olan Mehmed Emin Şükuhî, 18. yy'ın sonunda hacegân sınıfında bir aydın ve şair olarak tanındı. Eyüp'te satın aldığı bir yalıya yerleşti. Hekimbaşı (Büyük) Hayrullah Efendi'nin (1725-1796) kızı Nefise Hanımla (ö. 1797) evlendi. Ailenin hekimlikle ilgileri bundan sonradır. Hayrullah Efendi, III. Mustafa'nın (hd 1757-1774) saray hekimlerinden olup cerrahbaşılık, Rumeli kazaskerliği ve hekimbaşılık görevlerinde bulunmuştu. Eşi ise saraydan çıkma Hibetullah Hatun'du (ö. 1796). Mezarları Üsküdar'da Nasuhî Dergâhı haziresindedir.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Şükuhî Efendi-Nefise Hanım evliliğinden Mustafa Behçet Efendi, Abdülhak Molla, Hızır İlyas, Hayrullah Efendi ile Hatice Hanım doğdu.

Mustafa Behçet Efendi Osmanlı hekimliğinde yeniliğin öncüsü oldu. Bebek'teki ünlü yalısının yamaçtaki Mahmud Efendi Tekkesi'ne kadar uzayan taraçalı arazisini, havuzlar, seralar yaptırarak İstanbul'un ilk botanik bahçesi olarak düzenlemişti. II. Mahmud, 16 Temmuz 1832'de yalıda konuk edilmiş, bu sırada ailenin genç bireyleri padişaha tanıtılmıştır. Eşi Ganime Hanım'dan doğan kızları Nefise (ö. 1837) ve Rabia'yı (ö. 1858), kardeşi Abdülhak Molla evlendirmiştir.

Döneminin çok yönlü, renkli bir aydını olan Abdülhak Molla, ağabeyi Behçet Efendi'den kendisine kalan Bebek'teki Hekimbaşı Yalısı'nda, Çamlıca'daki ve Beykoz'daki köşklerde yaşam sürdü. Sonuncu eşi Hasenetullah Hanım, Naci Efendi'nin kızı, Ahmed Vefik Paşa'nm(->) halasıydı. Bu evlilikten beş kızı ile Hayrullah Efendi ve Mehmed Emin Efendi adlı iki oğlu olmuştur.

Şükuhî Efendi'nin üçüncü oğlu Hızır Ilyas Efendi (1795-1864), 1812'de Enderun'a^) girerek eğitim gördü. II.Mahmud'a çuhadar oldu. Enderun anılarını ve tarihini *Letâif-i Vekâyi-i Enderun* adıyla yazmıştır. Daha sonra ilmiye sınıfına geçen Hızır İlyas Efendi'nin Soyfa kadılığı, İstanbul müftülüğü, Encümen-i Dâniş(->) üyeliği yaptığı bilinmektedir. Kalabalık bir aileye sahip olup soyu, kızı Vesile Hanım ve onun oğlu Dr. Muhiddin Nuri Bey'le yürümüştür. Nasuhî Tekkesi haziresinde gömülüdür.

Şükuhî Efendi'nin dördüncü oğlu Hayrullah Efendi (1797-1844) hekimbaşıkk ve Rumeli kazaskerliği görevinde bulunmuştur.

Hekimbaşızadelerin Abdülhak Molla'mn büyük oğlu tarihçi Hayrullah Efendi'den (1817-1866) süren kolu kalabalıktır. Bu kolun, İstanbul'un bir başka tanınmış ilmiye ailesi Pîrizadelerle de akrabalığı vardır. Çerkez asıllı bir cariye olan eşi Münteha Nâsih Hanım'dan doğan kızları Hayrünnisa ve Neyrünnisa küçük yaşlarda ölmüştür. Fahrünnisa, Şeyhülislam Pîrizade Mehmed Saib Efendi ile Mihrünnisa Abdülhak Tarhan (1864-1943) ise Keçecizade Hikmet Fuad Bey'le evlenmiştir.

Hayrullah Efendi'nin büyük oğlu Abdülhalik Nasuhî (1837-1912) İstanbul'da Mekteb-i Harbiye'de ve Paris'te Mekteb-i Osmani'de okuyarak subay çıkmışsa da mülkiye sınıfına geçmiş, 1863'te Tercüme Odası'na girmiştir. İstanbul'da Divan-ı Maliye, Meclis-i Maarif ve Şehremaneti Meclisinde üyelik; İçel, Lazistan, Beyrut, Canik mutasarrıflıktan; Halep, Beyrut, Adana valilikleri; Bulgaristan fevkalade komiserliği; ayan azalığı görevlerinde bulunmuştur. Cihan seraskeri samyla anılan Rıza Paşa'nın kızıyla evli olan Nasuhî Bey II. Mahmud Türbesi'nin bahçesinde gömülüdür. Şiirleri basılmamıştır.

Hekimbaşızadeler'in Cumhuriyet döneminde de yaşayan son ünlü bireyi "şair-i azâm" olarak anılan, Abdülhak Hamid Tarhan'dır (1851-1937). Öğrenimini Robert Kolej'de ve Paris'te tamamladı. İstanbul'da Maliye, Şûra-yı Devlet, Sadaret kalemlerinde görev aldı. Paris Elçiliği ikinci kâtipliği, Poti'de ve Golos'ta şehbenderlik, Bombay'da başşehbenderlik yaptı. Eşi Fatma Hanım'ı (ö. 1885) yitirmesi üzerine Tanzimat edebiyatının en güçlü eserlerinden sayılan "Makber'l yazdı. 25 yıl kadar Londra'da elçilik müsteşarlığı yaptı. Arada kısa bir süre Lahey elçiliğinde bulundu. 1908'de Brüksel elcisi oldu. 1912'de istanbul'a döndü ve Ayan Meclisi azalığına atandı. 1927'de istanbul mebusu olarak TBMM'ye katıldı. Ölümüne değin İstanbul milletvekiliydi. Son yıllarını Maçka Palas'ın bir dairesinde, üçüncü eşi Lüsyen Hanımla geçirdi. Tarhan soyadını, babaannesi Hasenetullah Hanım'm mensup olduğu Bulgar ilinden Tahranzadelerden almıştır, tik eşi Pîrizade Fatma Zehra Hanım'dan olan oğlu Abdülhak Hüseyin (1874-1918) Violet adlı bir ingiliz kadınla evlenmiş, bu evlilikten olan çocuklara Cynthia ve Yvonne adlan verilmiştir. Türkiye'deki soy, kızı Nasib Hamide Hamm'ın Tahran Büyükelçisi Emin Bey'le evliliğinden doğan çocuklarla günümüze kadar sürmüştür.

Abdülhak Hamid anılarında aüenin Bebek'teki Hekimbaşı Yalısı ile Çamlıca'daki köşkünü, Bebek İskelesi'ne hâkim pembe yalının harem dairesinin kafesler arkasındaki sessizliğini, selamlıktaki sanklı efendileri, şalvarlı uşaklan, Ortanca Yalı ile Küçük Yalı'da oturan aile kollarını, Beykoz'daki Hekimbaşı Korusu'nu ve buradaki küçük sayfiye köşkünü, kiraz ve üzüm mevsimi gelince yalıdan Çamlıca'daki köşke taşınıldığım, ailenin 60 yıldan fazla oturduğu bu mekânların ağır masraflarla ayakta tutulmaya çalışıldığını, fakat fazla bir servete sahip olunmadığı için bunun uzun zaman sürdürülemediğini, eşsiz bir çiçek ve meyve bahçesi de olan yalının satıldığını, Abdülhak Molla soyunun ise giderek genişlediğini, kızların, oğullann ve torunların zamanla birbirlerini tanıyamaz duruma geldiklerini anlatmıştır.

Bibi. F. N. Uzluk, *Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi,* Ankara, ty, s. 11 vd; Hızır Ilyas Ağa, *Tarih-iEnderun-Letaif-iEnderun,* İst., 1987, s. 25 vd; Y. Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar,* II, Ankara, 1990, s. 673-675; *Tarih-i Cevdet,* VI, 224-225; İbrahim Necmi, *Abdülhak Hamit ve Eserleri,* İst., 1932; Gövsa, *Türk Meşhurları,* 8, 9, 69, 174; Osman Şevki, *Beşbuçuk Asırlık Türk Tababeti Tarihi,* Ankara, 1991, s. 215, 263-264.

NECDET SAKAOĞLU

HEKİMOĞLU ALİ PAŞA KÜLLİYESİ

Fatih İlçesi'nde Davutpaşa-Kocamustafapaşa arasındadır. Banisi Sadrazam Hekimoğlu Ali Paşa'dır (1689-1758). Külliye I. Mahmud dönemindeki (1730-1754) yenilikler çağında Lale Devri sanatmm ve mimarisinin özelliklerini sakladığı kadar, istanbul barok ve rokokosunun da habercisi saydabilecek çok önemli bir komplekstir. Caminin girişleri üzerinde bulunan kitabelere göre külliye 1147/1734-35'te bitirilmiştir. Külliyenin burada yapılmasının nedeni Ali Paşa'mn babası Hekimbaşı Nuh Efendi'nin vaktiyle Kocamustafapaşa'daki konağı civarına gömülmüş olması ve oğlunun da babasının yakınında gömülmek istemesi olmalıdır. Bu nedenle külliye, Abdal Yakub Tekkesi'nin(->) bulunduğu arsada inşa edilmiş, Ali Paşa kendi türbesi ile birlikte bir cami, kütüphane, sebil ve çeşme ile bir şadırvanla, külliyenin yanında, yıktırılan tekke yerine yeni bir tekke yaptırmıştır. Ayrıca vakfiyesinde tekkenin şeyhlerinin cuma günleri camide vaaz vermelerini de şart koşmuştur. İ. Hattatoğlu caminin mimarlarmm Çuhadar Ömer Ağa ile Hacı Mustafa olduğunu saptamıştır.

Cami: Külliyenin cami dışındaki öğele-

Hekimoğlu Ali Paşa Külliyesi'nin kuzeydoğudaki girişi, sebil ve arkada türbe.
Erkin Emiroğlu, 1975

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Hekimoğlu Ali Paşa Külliyesi'nin kuzeydoğudan görünümü. *Aras Neftçi, 1990*

ri yol boyunca sıralanırlar. Koca Mustafa Paşa Caddesi'nde kent merkezinden gelirken yapı perspektifine egemen olan avlunun kuzeydoğu girişi yanındaki büyük sebil, arkasında türbe avlu revakları ve caminin dış avlusunun kütüphane altındaki esas girişi yol boyunca dizilmişlerdir. Eski Arkadios Forumu'ndan surlara uzanan bir yol üzerindeki külliyeye kent merkezinden gelinirken Lale Devri üslubundaki en güzel sebillerden biri ve arkasında yeşillikler içinde büyük avlu ve camisi, yol boyunca uzanan kemerler, tonoz ve kubbeleri ile İstanbul kent içi peyzajının özgün köşelerinden birini oluşturur. Caminin esas girişi Koca Mustafa Paşa Caddesi'nde ve ağır konsollar üzerinde biraz dışarıya taşan kütüphanenin altındadır. İki tarafı nişlerle hafifletilmiş klasik silmek bir çerçeve içinde yuvarlak kemerlidir.

Büyük bir bahçe gibi düşünülmüş dış avluya yerleşmiş olan külliyenin camii, Osmanlı cami tipolojisi içinde, Sinan'ın geliştirdiği en özgün tiplerden biri olan altıgen baldakenli merkezi mekân geleneğine uygun olarak tasarlanmıştır. Kubbeyi taşıyan altı büyük füayağının harem duvarlarmdan bağımsız, poligonal bir baldaken struktur oluşturması, Sinan'ın gerçekleştirdiği bir mekân düzenidir ve Osmanlı mimarisinin Edirne'deki Selimiye Camii'nde taçlanan ve onu özgün bir üslup yapan yaratıcı şemalarından biridir. Caniinin mimarları, daha sonra Laleli Camii'nde de uygulanacak olan bu şemayı 18. yy'da ilk kez burada kullanmışlardır. Cami tasarımının bu yüzyılda oldukça karakteristik diğer özellikleri de, onu Osmanlı mimarisindeki barok mimari eğüimlerin öncülerinden biri yapar. Camiyi yüksek bir subasmana oturtarak son cemaat mahalline merdivenlerle çıkmak (daha eski dönemlerde de var olan bu yüksek subasman, özellikle geç dönemde yaygınlaşmıştır), yapının düşey boyutlannı vurgulamak bu özelliklerin başında gelir. Yine Selimiye ile başlayan, özellikle altıgen ve sekizgen kubbeli baldaken tipindeki camilerde mihrap bölümünü yarım kubbeyle örtülü bir dikdörtgen hacim olarak kıble duvarmdan dışan taşırma, bu camide de uygulanmıştır. Komplekste ki birçok bezemesel ayrıntıda da II. Ahmed döneminin (1703-1730) son yıllarında görülmeye başlanan rokoko motiflerinin kullanıldığı dikkati çeker.

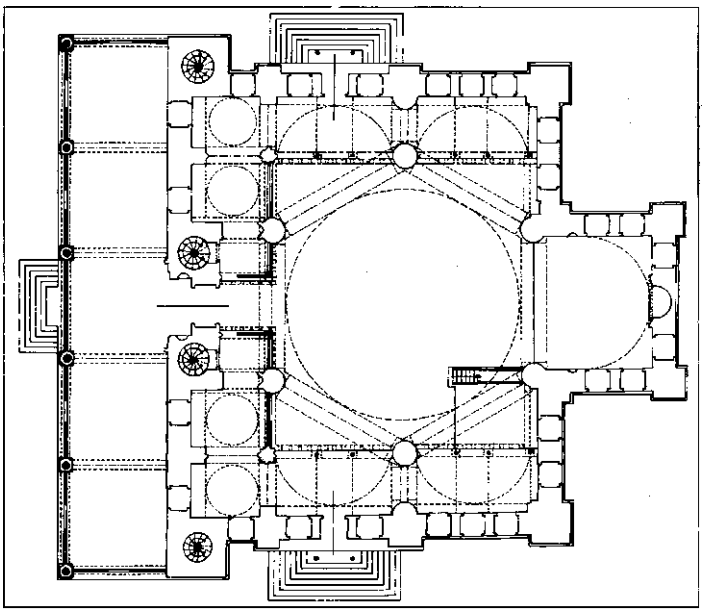

Hekimoğlu Ali Paşa Camii'nin planı. Gurlitt, *Konstantinopels.* 1907

O çağda yaşayanların çok övdükleri ve Şeyhülislam İshak Efendi'nin kitabesinde Mescid-i Aksa'ya eş olduğunu söylediği cami, itina ile inşa edilmiş bir yapıdır. Ne var ki son cemaat mahallinin nereden getirildiği bilinmeyen sütunları üzerindeki başlıklar, sütunlara göre oldukça küçük kalan oranlarıyla, geç bir onanma işaret eder. Girişin iki yanında son cemaat mahalline açılan balkon şeklindeki mükebbireler 18. yy camileri için karakteristik motiflerdir. Beş açıklıklı son cemaat mahallinin mukarnaslı bir girişi vardır. Fakat mukarnas, özellikle sarkıtlarıyla, külliyenin tümünde hissedilen bir yenilik arayışı i-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

cindedir. Yıkadıktan sonra ahşap bir saçakla örtülü olan son cemaat mahallinin kubbeleri, minaresiyle birlikte 1960'lı yıllarda yeniden yapılmıştır. Giriş kapısının üzerinde ve iki yanında, Şeyhülislam İshak Efendi'nin celi sülüs hatla yazılmış uzun şiirinin son beyti yine 1147/1734-35 tarihini verir. *Dedim İshak tahsin eyleyip tarih-i itmamın / Zihî nev cami-i sadr-i aliyü'l-kadr-i dâd-âver.*

Cami hariminin kuzeydoğu ve güneybatıda iki yan girişi daha vardır. Bu girişler üzerindeki ahşap saçaklar bugün yoktur. İki tarafında demir parmaklıklı pencereler olan bu basık kemerli kapılar üzerinde, küçük bir mukarnas dizisi ve dolama dallarla yapılmış hafif kabartmalar vardır. Dışarıdan girilen bir hünkâr mahfili de olan caminin dışarıdaki rampası yıkılmıştır. Ortadaki altıgen kubbeli baldakenin üç tarafında galeri şeklinde maksureler dolaşır. Bu galerilere dışarıdan ulaşılır. Cami enteryörünün etkisi, poligonal filayaklarını bağlayan dairesel kornişle tanımlanan kubbe altının, yarım kubbelerle hareketlenen ve çok sayıda pencerelerle aydınlanan çevre duvarları arasında kesin bir kubbeli mekân egemenliğinden kaynaklanır. Yapının dış mimarisinde olduğu gibi içeride de düşey boyut ağırlıklıdır.

Mermer mihrap klasik üslupla rokoko arasında, oldukça karmaşık bir üslupla yapılmıştır. İnce kolonetlerin çevrelediği poligonal mihrabın mukarnaslı nişinin iki tarafında ve kitabesindeki mukarnas dizisinin üzerinde dairesel tacın içinde yine Batı etkili, üç boyutlu dolama dal motiflerinden oluşan kabartmalar vardır. Mermer minber döneminin en iyi işçiliğini örnekler. Burada da klasik bir minber tasarımı içinde akant yapraklı dolama dal motiflerinin ilginç varyasyonlarını gösteren, özellikle minberin korkuluğu üzerinde, sebilin bronz şebekelerindeki üsluba yakın bir bezeme görülmektedir. Minberin yan cephesindeki kemerin üzerinde boya ile yapılmış ve bir revak içinde çiçek buketlerinden oluşan pano bu geçiş döneminin yerli ustalar elinde yorumlanan Batılı etkilerin henüz acemi bir aşamasını örnekler. Cami enteryörünün bir özelliği III. Ahmed döneminde üretime geçirilen Tekfur Sarayı'ndaki çini atölyelerinde yapılmış çinilerle kaplanmış olmasıdır. Yeşilimsi bir tonun egemen olduğu, mavi ve san renkleriyle Tekfur Sarayı üretiminin karakteristik renklerini taşıyan çinilerle yapılmış bu yüzey bezemesinin en ilginç öğesi olan mihrap duvarındaki Kabe ve Mescid-i Haram'ı gösteren büyük pano geç dönem çini sanatının önemli örneklerinden biridir. Çiniler maksurelerin ve hünkâr mahfüinin altında duvarları kaplamaktadır. Ahşap ve özgün durumunu korumayan hünkâr mahfilinin duvarlarına ise mavi-beyaz Kütahya çinileri kaplanmıştır. Caminin son cemaat mahallinin sağındaki minaresi, yine 18. yy eğilimleri içinde çok ince gövdeli ve tek şerefelidir. Bu minare 19. yy'da tamir görerek biçimini değiştirmiş, daha sonra kaidesine kadar yıkılarak bugünkü haliyle yeniden inşa edilmiştir. Bu tamirin özgün

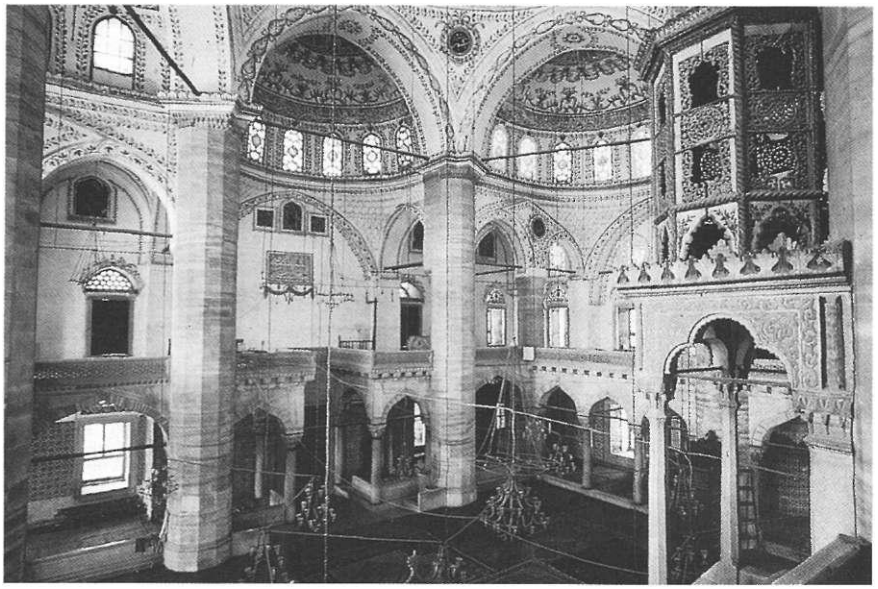

Hekimoğlu Ali Paşa Camii'nin içinden bir görünüm.
Doğan Kuban, 1983

ölçüleri ne kadar yansıttığı belli değildir. Caminin dış mimarisi, yükseklik boyutunun vurgusuna karşm, klasik örneklerin dışına pek çıkmamıştır.

Türbe: Hekimoğlu Ali Paşa'mn türbesi tromplu iki kubbe ile örtülü bir dikdörtgen olarak tasarlanmıştır. Bu türbenin avlu cephesinde, özgün olup olmadığı bilinmeyen ve bugün ortadan kalkmış bir ahşap revak bulunuyordu. Kubbelerin birinin altında Hekimoğlu Ali Paşa ve ailesinin, diğerinin altında ise Şeyh Abdal Yakub ve onu izleyen şeyhlerden bazılarının sandukaları vardır. Türbenin dışında, girişin iki yanındaki sofalarda da Hekimoğlu Ali Paşa'mn oğlu ve damadının mezarları vardır. Türbe son şeklini 1986'da yapılan restorasyonda almıştır.

Kütüphane: Külliyenin ilginç bir kütüphanesi vardır. Kütüphane caminin beşik tonozla örtülü bir geçit olarak düşünülmüş kapısı üzerinde inşa edilmiştir. Beşik tonozlu geçidin avlu yönünden bir merdivenle, ayna tonozla örtülü, revaklı büyük bir hayata açılan kütüphane, yine ayna tonozla örtülü aydınlık bir hacimdir. Ortada o çağ için karakteristik kitap rafları vardır. Pencereler üzerinde dolaşan sergen de bu amaçla kullandmış olmalıdır. 17. yy'dan bu yana vezirler tarafından yaptırılan yapdarda giderek sayısı artan kütüphaneler içinde cami girişi üzerindeki konumu ve büyük açık galerili kompozisyonu ile İstanbul'daki en güzel tasarlanmış yapdardan biridir. Medrese yerine kütüphane yaptırma bu çağın toplum kültürü yaşamında değişen eğilimleri yansıtan bir işaret olarak kabul edilebilir.

Sebil ve Çeşmeler: Lale Devri'nde su öğesinin yapı kompozisyonlarında ne kadar özel bir yer tuttuğu bu külliyedeki çeşme sayısına bakarak söylenebilir. Caminin kuzeydoğusundaki girişle arkadaki türbe arasında yapılan sebil, Şehzadebaşı'ndaki Damat İbrahim Paşa Sebili'yle birlikte, Lale Devri bezemesini en olgun tasarımıyla temsil eden yapılardan biridir. Bu kubbeli sebilin geç rokoko karakterli, gerilimli bir desenle tasarlanmış bronz parmaklıkları, 18. yy sebil şebekeleri içinde tektir. Şebekeler üzerindeki küçük panolardaki şiir Vehbi'nindir. Sebil 1986'da restore edilmiştir. Bir diğer çeşme, avlunun kuzeydoğu girişinin karşısında türbe duvarı üzerindedir. Klasik bir Lale Devri çeşme şeması ve bezemesi içinde burada da dolama dal, belirgin bir yeni üslup gösterisi olarak karşımıza çıkar. Avlu duvarının dışında vaktiyle bulunan bir başka çeşme, yeni yol yapımı sırasında ortadan kalkmıştır. Türbe binasına bitişik, avlu duvarı üzerindeki çeşme az girintili sivri kemerli bir niş içinde, Lale Devri motifleri içerir. İki yanında âdeta minyatür boyutunda, rokoko motifli ve küçük yalaklı iki çeşmecik daha vardır. Yine avlu duvarında filayakları üzerinde de Lale Devri motifleriyle bezeli, küçük yalaklı iki çeşmecik daha yapılmıştır. İstanbul'da en çok çeşme yaptıran devlet adamlarından biri olan Hekimoğlu Ali Paşa'mn, külliyesindeki çeşmelerin yapılara oranı, paşanın su motifine özel bir eğilimi olduğunu göstermektedir.

Şadırvan: Caminin şadırvanı avluda, cami ile türbe revağı arasında, geniş saçaklı bir poligonal revak altında bulunuyordu. Süheyl Ünver arşivinde bulunan ressam Ali Rıza Bey'e ait bir desende, bu mermer şadırvanın klasik üslupta bir çokgen olduğu ve üzerinde demirden bir koruyucu, muhtemelen telle örtülü bir külahı bulunduğu görülür. 1782'deki büyük yangında türbe saçaklarıyla birlikte bu şadırvan örtüsü de yanmıştır. Şadırvanın kendisi de sökülmüş, 1977 tamirinde sadece alt bölümü yeniden yapılmıştır.

Bu külliyenin ilginç bir özelliği üç kez sadrazam olduktan sonra Kütahya valisi olarak ölen Hekimoğlu Ali Paşa'mn kül-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

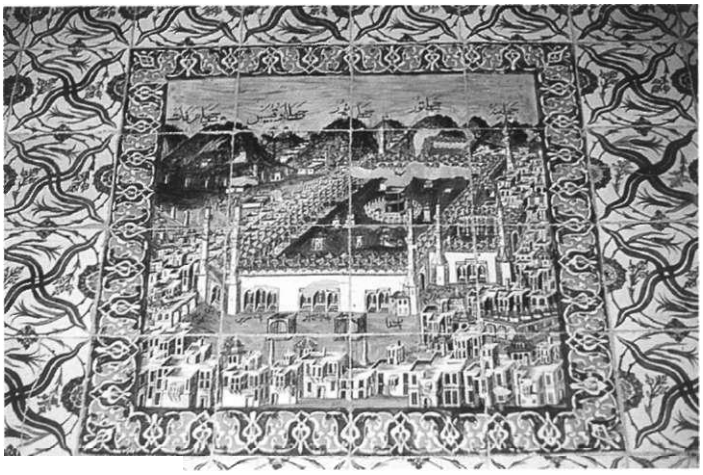

Hekimoğlu Ali Paşa Külliyesi'nin mihrap duvarındaki Kabe ve Mescid-i Haram'ı gösteren çini pano.
İlhan Hattatoğlu

liyesindeki kitabelerin bazılarının çağın ünlü devlet adamları tarafından yazılmış olmasıdır. Bu, özellikle imparatorluğun yenilenme döneminin başlangıcı olan 18. yy' da devlet adamlarının içinde kalem erbabının ağırlığını gösterir. Kendisi de şiir yazan Ali Paşa sanatsever ve bilgili bir devlet adamı olarak ün kazanmıştır. Avlunun ana girişi üzerindeki cami tarihini düşüren kişi, sonradan sadrazam olan ve Ali Paşa' nın yükselmesine yardım ettiği Koca Ragıb Paşa'dır. Bu beyitteki "camiü'n-nur" sözcüğü, bir süre bu caminin adı olarak kullanılmıştır: *Eder ismiyle tarihin bu mısra Ragıb'a tefhim/Yapıldı mevkiinde camiü'n-nur Ali Paşa (1147).*

Kütüphane girişindeki kitabe de Koca Ragıb Paşa'mndır. Cami harimi girişindeki büyük kitabeyi ise, uzun bir şiir halinde, Şeyhülislam İshak Efendi yazmıştır.

Yapımından soma oldukça büyük felaketler geçiren ve sonraki müdahalelerle özgün boyalı bezemesini kaybeden külliye, Cumhuriyet döneminde de uzunca bir süre bakımsız kalmıştır. Vaktiyle çevresindeki ahşap evlere egemen olan bu çok güzel kompozisyon, çağdaş ve saygısız oranlarda tasarlanmış yeni yapılar arasmda ve özgün arsasına yapılan müdahalelerle kent içinde yarattığı etkiden çok uzaklaşmıştır. Yine de Osmanlı tarihinin değişme döneminin başlangıcına işaret eden önemli bir anıtsal komplekstir.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 81-85; Gurlitt, *Konstantinopels,* 89; Konyalı, *Abideler,* 45-48; 1. Hattatoğlu, "İstanbul'da Hekimoğlu Ali Paşa Külliyesi", (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, basılmamış lisans tezi), **1967;** Tanışık, *Çeşmeler,* I, no. 144, 145, 146, 148, 208, 215; Kumbaracılar, *Sebiller,* 37; *Fatih Camileri,* 123-125; D. Kuban, "Les mosquées à coupole à base Hexagonale", *Beitràge zur kunstgeschichte asiens-in Memoriam ErnstDiez,* İst., **1963,** s. 35-47.

DOĞAN KUBAN

HEKİMOĞLU ALİ PAŞA MEYDAN ÇEŞMESİ

Kabataş İskelesi karşısında merdivenli setin üzerindeyken yolun iskele yönüne alınmıştır. Döneminin dört yüzlü meydan çeşmeleri içinde yalınlığı ve işçiliği ile dikkati çeker.

Denize dönük yüzünde Seyyid Vehbî' ye ait olan üç kıtalık kitabesinde yedinci mısrsa dışında her mısra ebced hesabıyla 1145/1732 yılını gösterir. Caddeye bakan yüzde ise, Şair Bursalı Müderris Mahmud Efendi'ye ait 1145/1732 tarihli altı kıtalık kitabe yer alır.

Banisi Hekimbaşı Nuh Efendi'nin oğlu Hekimoğlu Ali Paşa'dır. Sırasıyla kapıcıbaşı, Türkmen ağası, Zile voyvodası, Rumeli beylerbeyi, Adana, Halep ve Anadolu valisi ve serasker olmuştur. 1144/1731'de sadrazamlığa atanmıştır. 1148/1735'te azledildikten sonra çeşitli görevlerde bulunmuş ve iki defa sadrazamlığa getirilmiştir. 1171/1757'de ölmüş, kendi türbesine gömülmüştür.

Hekimoğlu Ali Paşa Çeşmesinin iki yüzü yalındır. Öteki iki yüzünde ise bezeme, simetri ekseninde bulunan sivri kemerli nişin çevresinde sınırlanmıştır. Niş içindeki musluk dikdörtgen çerçeve içine alınmış ve çerçeve içi dilimli kemer, kemerin köşelerine doğal çiçekler, musluğun iki yarımda birer serviyle bezenmiştir. Bir ikinci dikdörtgen çerçevenin içi bitkisel bezemeyle doldurulmuştur. Çerçeve içi simetri ekseni üzerinde ve kenarlarda palmet, aralarda dilimli kemerlerle tamamlanan bir tepelik görülmektedir. Köşe boşluklarını birer rozet değerlendirir. Tepeliğin iki yanında dikdörtgen çerçeve içinde değişik yönlerden tasarlanmış üç boyutlu doğal çiçekler, şiş gövdeli uzun boyunlu vazolarda betimlenmiştir.

Çeşme aynasında kemerin başladığı çizgi mukarnas öğeleriyle oluşmuş kornişle belirtilmiştir. Kemerin içinde kalan iç yüzey kıvrak çizgileri çizen bitkisel bezemeyle doldumlmuştur. Kemerin köşelikleri bu hareketli bezeme üslubunu yineler. Kilit taşma ise bir rozet yerleştirilmiştir. Oluklu silme, sivri kemer düzenlemesini dikdörtgen çerçeve içine alarak tamamlamıştır. Silme bitkisel bezemeli bir bordürle çevrilmiştir. Niş kemerinin üstünde bitkisel bezemeli bordürün devam edip çerçevelediği kitabe panosu vardır. Hazne duvarmm dışına taşan musluk çevresi düzenlemesi küflenin köşelerinde bulunan burmalı gövdeyle biçimlenen sütunçelerle tamamlanmaktadır. Hazne yan duvarları oluk silmelerle geometrik olarak kare ve dikdörtgen alanlara bölünmüştür. İçi bezemesiz kartuşlar, kare ve dikdörtgen alanlan çerçevelemektedir. Haznenin köşeleri ince düz yüzeyli sütunçelerle geçilmektedir. Mukarnas ve bitkisel öğeli dizilerden oluşan saçak kornişi çatı düzeyini dolanır. Köşelerde içbükey-dışbükey kavis yapan geniş saçak, kalem işi bezelidir.

Hekimoğlu Ali Paşa Çeşmesi basamakla çıkılan bir set üzerine yerleştirilmiştir. 1. H. Tanışık'ın kitabında çeşmenin bugün var olan geniş saçağı yoktur. Saçak kornişi üzerinde parmaklık gözükmektedir.

BibL Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* II, 85-89.

AYLA ÖDEKAN

HEKİMOĞLU ALİ PAŞA TEKKESİ

bak. ABDAL YAKUB TEKKESİ

HEKİMOĞLU ALİ PAŞA VALİDESİ ÇEŞMESİ

Ahırkapı'da Akbıyık ve Ahırkapı sokaklarının kesiştiği köşededir. Kitabesinden 1147/1734'te Hekimoğlu'nun annesi için yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Çeşmenin haznesi bugün arkasındaki yapılarla birleştiğinden bu konuda kesin bilgi vermek mümkün değildir. Beyaz mermerden yapılmış ön cephe örtü sistemindeki bazı eksiklikler ve kopmuş suluklarına rağmen

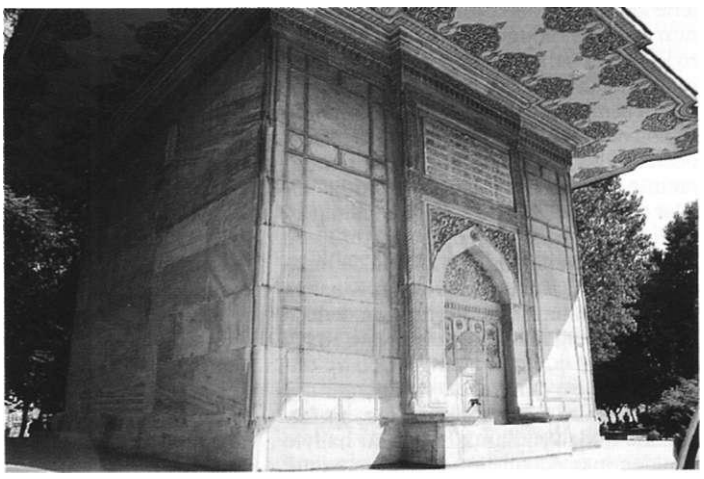

Hekimoğlu Ali Paşa Meydan Çeşmesi
Ali Hikmet Varlık, 1993

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

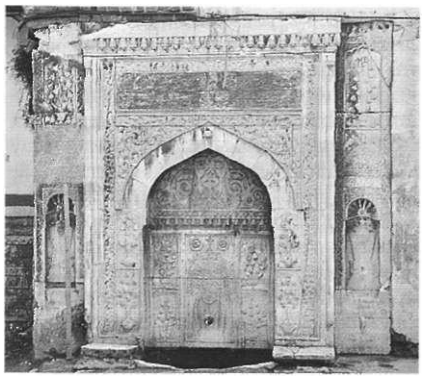

Hekimoğlu Ali Paşa Validesi Çeşmesi
Yavuz Çelenk, 1994

çeşmenin 18. yy'a ait çok seçkin bir örnek olduğu söylenebilir.

Bugünkü verilere göre yatay yerleştirilmiş bir dikdörtgenden oluşan ön cephe, dikey eksende gelişen üç üniteden oluşmaktadır. Ortada dışa doğru taşıtılmış, birbirine sivri bir kemerle bağlanmış iki ayak arasına aynataşı yerleştirilmiştir. Aynataşınm önünde iki tarafmda birer dinlenme taşı bulunan tekne vardır. Yan taraftaki üniteler birer sulukla zenginleştirilmiştir.

İki bloktan oluşan aynataşı, silmelerle altı panoya ayrılmıştır. Musluk lülesinin bulunduğu alttaki pano ortada iki servi arasma oturtulmuş bir çiçek rozetiyle bezenmiştir. Rozet çiçekleriyle dolgulanmış dilimli, bir kemer formuyla taçlandırılmış bu panonun iki tarafındaki kemer gözü içinde yayvan ağızlı kaplara yerleştirilmiş elma ağacı motifleri benzer bir şema çizmektedir. Bunların üstünde benzer kaplarla tasarlanmış erik ağacı motifleri vardır. Bu panolarda karşılıklı oturtulmuş birer mısır motifi dikkati çekmektedir. Musluk lülesinin üstündeki pano iki tarafmda birer rozet bulunan yelpaze motifiyle süslüdür. Bir mukamas ve bir palmet sırasıyla geçilen kemer aynasında kıvrık dal ve lumîlerden oluşan bir kompozisyon görülür. Kemerin köşe üçgenleri "C" kıvrımlı dallar çevresine serpiştirilmiş yapraklarla bezelidir. Bunun üstünde yukarıda kıvrık dal ve yaprak bordürüyle sınırlanmış kitabe yer alır. Kitabenin üzerindeki mukamas ve palmetli bordürle bezeli orta ünite saçağa bağlanır. İki yönde birer sütunçeyle son bulan ayaklar, silmelerle bir dikdörtgen çerçeve içine alınmıştır. Bu çerçevenin içinde kitabeyi üstten kuşatan bordürün iki tarafta dinlenme taşlarma kadar indiği görülmektedir. Bu bordürle ayaklar arasına üzengi seviyesinden başlayarak, üst üste, karşdıklı ikişer vazoda çiçek motifi yerleştirilmiştir.

Simetrik süslemelere sahip olan yan ünitelerde, üstte bir yarım rozet çiçeğine benzeyen küçük istiridye nişle taçlandırılmış suluk vardır. Ters dönmüş bir palmet üzerine oturtulmuş sulukların kâseleri bugün yerinde yoktur. İstiridye niş üstünde iki tarafı hurma dalı ile sorilanan bir yelpaze motifi görülür. Onun da üstünde yayvan taşlara yerleştirilmiş iki tarafta birer mısır motifi ile bezenmiş armut ağaçlı panolar yer alır.

Çeşmenin farklı plastik nitelikler arz eden panolarındaki mısır motiflerinde belki de "Mısırlı" lakabını kullanan bir ustanın yüksek kabartmalarla üç boyutlu çalışmalara doğru gelişen sanatını görmek mümkündür. Azapkapı'daki Saliha Sultan Sebili'nde hiç görülmeyen ve Tophane'deki I. Mahmud Meydan Çeşmesi'nde karşımıza çıkan mısır motifleriyle işaretlenmiş bu panolar, Mısırlı'mn belki de hurma dallanyla son bulan yelpaze motifleriyle "Hacı" ya da "Bağdadî" lakabını kullanan ustasını geçtiğini düşündürmektedir.

Bibi. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* I, 144-145; A. Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri,* İst., 1993, s. 380-381.

H. ÖRCÜN BARIŞTA

HELENİANAİ SARAYI

Bugünkü Samatya bölgesinde bulunan, erkan Bizans dönemine ait saray.

Helenianai Sarayının, İmparator I. Constantinus'un(-0 (hd 324-337) annesi Helena tarafından yaptırıldığı kesin gibidir. Adına ilk kez, 400 ydı civarında değinilmiştir. Bu dönemde, şehrin varoşları henüz Teodosios Surları'nın içine alınmamıştı. Helenianai adına daha sonra, tahta yeni çıkan İmparator I. Leon'un (hd 457-474), bir alay eşliğinde, Hebdomon'dan(->) Konstantinopolis'e gelişini anlatan yazmalarda rastlanır.

498'de ortaya çıkan bir rivayete göre, Helenianai Sarayı'nda bulunan hamamda, dinsel bir hizip olan Ariusçuluğa (İsa'mn yaratılmış, sonlu bir varlık olduğunu ileri süren hizip) mensup biri, bir melek tarafmdan mucizevi biçimde, üzerine kaynar su dökülerek öldürülmüştü. Bu hikâye, ileriki yıllarda Bizans kroniklerinde sık sık tekrarlanmıştır.

Bu tarihten sonra Helenianai adına rastlanmaz olur. Yer, Sigma(->) adıyla amlmaya başlar. Burası, Hebdomon'dan (Bakırköy) kente uzanan tören yolunun günümüze kalan parçası olarak kabul edilir.

Helenianai'den kalan teras bölümleri malzemesi bugünkü Sulu Manastır'm yerinde bulunan Perible ptos Manastırı'nda kullanılmıştır. Çeşitli verilerin değerlendirilmesinden çıkan sonuca göre, Helenianai Sarayı, Samatya Kapısı'nın kuzeyindeydi.

Bibi. Janin, *Constantinople byzantine,* 131, 355-356; A. Berger, *Untersuchungen zu den Patria Konstantinupoleos,* Bonn, 1988, s. 605-606.

ALBRECHT BERGER

HELVA

Genellikle un ya da irmik ve şekerle yapılan bu geleneksel tatlının İstanbul'da da önemli bir yeri vardı.

Türkler arasında eskiden beri bilinen helva ya da helva benzeri tatlılar, Selçuklu ve Osmanlı mutfaklarında yerel malzeme ve uygulamalarla da zenginleşerek varlığını korumuştur.

Topkapı Sarayı mutfağında helva başta olmak üzere her türlü tatlı, şekerleme ve macun hazırlamak üzere özel olarak kurulmuş "Helvahane" adlı bir bölüm vardı, Burada başta padişah olmak üzere sarayın bütün daireleri için tatlılar yapılırdı. Helvahane'nin yılda bir kez baharda hazırlanan macunu ile lokma, helva ve kadayıf çeşitleri meşhurdu. Buraya Helvahane denilmesi, "helva"nın tatlılar arasında belli bir önceliği olmasından kaynaklanmaktadır.

İstanbul'da helva ve buna bağlı geleneklerin dikkate değer yönlerinden biri de helva sohbetleridir(->). Kış gecelerinin bu eski ve eğlenceli geleneği halk arasında olduğu gibi sarayda, rical ve kibar konaklarında da sürdürülmüştür.

Van Mour'un betimlemesiyle sokak helvacısı (solda) ve saray helvacısı.
Ferriol ve Le Lay, *Recueil de cent estampes représentant différent nations du levant,* Paris, 1712
fotoğraflar Galeri Alfa

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Helvanın ayrıca tekkelerde pişirilip dağıtılmasına ilişkin belirli gelenek ve törenleri vardı. Ayrıca, İstanbul'da her mesleğin loncası tarafından yılın belli bir gününde gerçekleştirilen ziyafetlerde, esnaf tef ermelerinde eğlencenin sonu anlamına gelmek üzere helva pişirilip yenilmesi de gelenek haline gelmişti.

Halk arasında da helvanın dinsel ve törensel yönleri vardı. Helva, kandil günlerinde, cenaze defnedildiği gün ve kırkıncı günü dolduktan sonra da pişirilirdi. Bu amaçlarla pişirilen helvanın dağıtdması geleneği günümüzde de devam etmektedir.

İstanbul'un esnaf zümreleri içinde çarşı helvacılarıyla gezgin helvacıların da önemli bir yeri vardı. 1640 tarihli bir narh defterinde helvacı dükkânlarında satılan "ak helva", "zülbiye" ve "sabuniye" helvalarıyla "frenkhelvası"ndan söz edilip bunların vukiyyesinin (okka) 16-20 akçe arasında değişen fiyatları verilmiştir. 20. yy'ın ilk çeyreğindeki İstanbul esnafının adreslerine yer veren *Türk Ticaret Salnamesi*'nde (1924-1925) "Helvacılar ve Helva İmalathaneleri" başlığı altında **16** helvacının adı ve adresi gösterilmiştir.

İstanbul'da mahalle aralarında, pazar ve mesire yerlerinde ve okul önlerinde satış yapan gezgin helvacdar da vardı. Özellikle mesire yerlerinde sırtta ya da kolda taşınabilen bir dolap ya da sandık içine yerleştirdikleri kozhelva, susamhelvası, kâğıthelvası ve hazırlanıp satılması ayn bir düzenek ve işlem gerektiren ketenhelvasını maniler,, türküler söyleyerek satan gezgin helvacdar, halkın ilgisini çeken tiplerdendi. Gezgin helvacı, söylediği maniler üzerinde alıcıya, seyirciye göre ufak tefek değişiklikler yaparak harfendazlık eder ya da küçük övgülerde bulunarak başına biriken topluluğu bir anlamda eğlendirirdi.

Pek çoğu başta Mehmed Kâmil Efendi'nin *Melceü't-Tabbâhîn* (1844) adlı Türkçe basılmış ilk yemek kitabı olmak üzere diğer eski yemek kitaplarında da adlan geçen ve hemen hemen hepsi büyük bir olasılıkla İstanbul'da da pişirilen helva çeşitlerinin adlan şunlardır: Asude helvası, Cem Sultan helvası, gaziler helvası, helva-yı hakanı, helva-yı ishâkiye, helva-yı leb-i dilber, helva-yı me'muniye, irmik helvası, kâğıthelvası, kar helvası (karsambaç ya da karga beyni), ketenhelvası, kozhelva, lamuniye helvası, mülûkî sakız helvası, nişasta helvası, Reşidiye helvası, sabuniyye helvası, susamhelvası, tahinhelvası, tepsi helvası, un helvası, yaz helvası. Bugün birçoğu unutulmuş olan bu helvalardan her yerde olduğu gibi İstanbul'da da un ve irmik helvaları ile tahin ve yaz helvaları yapılmaya devam edilmektedir. Ancak İstanbul'da, helvacdık mesleğinin ve bu mesleğe hizmet etmiş ustaların hatırasını saklayan sokak isimleri korunmaktadır. Bunlardan **19.** yy'm son çeyreğinde 4, 1924-1925'te 8, 1934'te **6,** 1989'da da 4 "helvacı" adı taşıyan sokak ismi saptanmıştır.

Bibi. (Ergin), *Mecelle,* I, 532-533; Engin, *Rehber,* 59; *Türk Ticaret Salnamesi 1340-1341,* İst., 1340-1341, s. 162, 249; Ayverdi, *İstanbul Haritası,* 18; M. S. Kütükoğlu (haz.), *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri,* İst., 1983, s. 92; G. Kongaz, "Topkapı Sarayı Helvahane ve Reçelhanesi", *Geleneksel Türk Tatlıları Sempozyumu Bildirileri,* Ankara, 1984, s. 105-109; S. Türkoglu, "Topkapı Sarayı Helvahane Ocağı (Tadıcılar Teşkilâtı)", *ae,* s. 87-90; A. T. Kut, *Açıklamalı Yemek Kitapları Bibliyografyası (Eski Harfli Yazma ve Basma Eserler),* Ankara, 1985; G. Kut (haz.), *Et-Terkibâtfî Tabhi'l-Hulviyyât,* Ankara, 1986; *Şehir Rehberi-1989,* 106.

İSTANBUL

HELVA SOHBETLERİ

Fütüvvet örgütünün, esnaf loncalarının geleneklerinden olup halk ve devlet erkânı arasında da yaygınlık kazanmıştır. Helva sohbetlerinin en güzel yapıldığı dönem ve yer, Lale Devri İstanbul'udur.

Lale Devri'nde Sa'dâbâd ve Çırağan eğlencelerinin yerini kışın helva sohbetleri alırdı. Şairler, *Nevbaharın gerçi seyr-i gülsen ü sahrası var/Fasl-ı sermântn velâkin sohbet-i helvası var* diyerek bunu dile getirmişlerdir. Şiddetli kış mevsiminin uzun kış geceleri, bu sohbetlerle geçirilirdi. Soğuk kış ayları olan erbain ve hamsim sıhhatle geçirenler kurban keser, bu zamandan sonra helva sohbetlerine başlanırdı. Helva sohbetlerinin vüzera ve kibar konaklarında yapdanları, daha debdebeli olurdu. Eğlence çeşitleriyle, yenilip içilenlerle, düzenleniş tarzıyla bazı helva sohbederi, düğün eğlencelerinden geri kalmazdı. Şairler, nüktedanlar, sazende ve hanendeler davet edilir, bu kişilerin hünerlerini sergilemesiyle vaktin nasıl geçtiği bilinmezdi. Birçok kibar, helva sohbetlerini servet gösterişi için vesile sayar, birbirleriyle yarışa girerler, bu sohbetleri sıklaştırarak, davetli sayısını gittikçe artırırlardı. Dönemlerinin şairleri de her bir helva sohbeti için ayn ayn kasideler yazarlardı. Nedim'in *Hattın gelicek âştkına buse mukarrer /Helva gicesidir kattın ey lebleri sükker/ Helvalara söz yok hepsi nâzik ü şîrin / Hoş cümlesi amma ki efendim leb-i dilber* mısraları helva sohbetlerinin atmosferim yansıtır.

Damat İbrahim Paşa'mn tertip ettiği helva sohbetierine devrin padişahı III. Ahmed de katılır, dönemin ünlü şairleri Osmanzade Tâib, Seyyid Vehbî, Şâkir ve Nedim şiirleriyle toplantılara renk katarlardı. Bazen de padişah, sarayda helva sohbeti düzenler ve devlet erkânı, bu sohbete katılırdı. Kibar konaklarında ve saraylarda düzenlenen helva sohbetlerinde "köy göçtü" tabir edilen oyunu da oynamak âdetti.

Zaman zaman yabancı elçilerin onurına da helva sohbetleri düzenlenirdi. Saray ihtişamının yabancılara gösterilmesi için bu sohbetlerde 50-60 kişiye varan saz heyetleri bulunur, oturulacak odalar özel olarak süslenir ve ziyaretin sonunda davetlilere, kapının önünde bekleyen çavuşlara, sefirin maiyetine, derecelerine göre kürkler giydirilirdi.

Helva sohbetlerinin kadınlar arasında da yapddığı bilinmektedir. SohbeÜerin masrafı, eğlenceyi tertip eden kimse tarafından karşılandığı gibi, bazen de kadınlar arasında yapılan günlerdekine benzer münavebeli olarak düzenlenirdi. Bu eğlencelerde tatlı tuzlu yemekler, hindi dolmaları, börekler, gözlemeler, revaniler, kadayıflar, baklavalar, içi kaymaklı, bademli Tokaloğlu kayısı tatlılan yenir, şerbet ve İstanbul'da kışa mahsus bir içecek olan boza içilirdi.

Helva sohbetlerine adını veren helvanın yapımı, ayrı maharet isterdi. Ketenhelvasının yapımı için ortaya 10 kişinin oturabileceği büyük bir sini konur, sininin üstüne iki bilek kalınlığındaki ağdalanmış şeker yerleştirilirdi. Pir Selman-ı Pâk'e gülbanklar okunduktan sonra, ağdalanmış şeker, elden ele geçirilmek suretiyle helvanın yapımına seçme ustalar tarafından başlanırdı. Bu esnada davetliler de şarkdar, türküler söylerler, birbirlerine çeşitli bilmeceler sorarlardı. Helva kıvama gelip tel tel olunca, misafirlere tutam tutam dağıtılırdı.

Ahmed Midhat Efendi'nin *Letâif-i Rivayât* dizisinden çıkan *Dolaptan Temaşa* (1890, yb 1986) adlı eserinde helva sohbetlerinden söz edilmiş, bu toplântüarda yapılan şakalardan ve oynanan oyunlardan örnekler verilmiştir.

Mehmed Tevfik de *İstanbul'da Bir Sene* dizisinde yer alan 5 kitaptan ikincisini "Helva Sohbeti"ne ayırmış, kendi döne-

HELVA SOHBETİ ÇAĞRISI

Güzel davranışlarına gönül verdiğim, aynlığımn acısını duyduğum, saadetli, merhametli, iyiliği çok, sultanım, efendim.

Duanız ve uğurunuz ile soframızın cennet sofrası gibi türlü yiyeceklerle bezenmesi için, güzellerin saçlarını dökülşeri gibi karların yağdığı kış mevsimine özgü, gençlerin helva sohbetine renk ve lezzet katmak üzere işbu beşinci gece akşam yemeğinden sonra yoksul evimizde düzenlenen helva sohbetini onurlandırmanızı dilerim.

Yazma *Mecmuâ-i Sûkûk'tzn* helva sohbeti daveti tezkiresi ve Türkçe özeti.

Necdet Sakaoğlu arşivi

mindeki helva sohbetlerim ayrıntılı bir biçimde anlatmıştır. 19. yy'm ortaları saydabilecek yıllarda halk arasında helva sohbetlerinin ya harîfâne ya da münavebe ile düzenlendiğini belirten Mehmed Tevfik harîfâne toplantılarda masrafların katılanlar, münavebe üe yapdanlarda da davet sahipleri tarafından karşılandığını kaydeder. Helva sohbetlerinde yenilen yemek ve helvalardan; incesaz, meddah, mukallid türünden eğlencelerden; yüzük, lep, değirmen, tura, atasözü gibi oyunlardan, anlatılan hikâyelerden söz eder. Bu yuların nüktedan ve meclis müdavimlerinden Bayezid Camii önünde tavuk satan Hafız Efendi ile aynı yerde mürekkepçilik yapan İzzet Efendinin özelliklerinden de söz eden Mehmed Tevfik bir dönemin geleneklerini gerçekçi bir biçimde saptar.

Esnaf teşkilatlan ortadan kaldırıldıktan ve bu türlü toplantdar yasaklandıktan sonra İstanbul'da bu âdet son bulmuştur.

Bibi. (Ergin), *Mecelle,* I, 532-533; A. R. Altınay, *lale Devri,* Ankara, 1973, 80-81; S. Ayverdi, *Boğaziçi'nde Tarih,* İst., 1976, s. 149; "Helva", *TDEA,* IV, 206; Sevengil, *Eğlence,* 1990, 76-78; Pakalın, *Tarih Deyimleri,* I, 797-799; Mehmed Tevfik, *İstanbul'da Bir Sene,* İst., 1991, s. 46-53; Musahibzade, *İstanbul Yaşayışı,* 1992, 113-116; A. T. Onay, "Helva Sohbeti", *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar,* Ankara, 1992, s. 202-203.

UĞUR GÖKTAŞ

HELVAÎ TEKKESİ

Eminönü İlçesi'nde Süleymaniye'de, Bozdoğan Kemeri Caddesinde 51 numaradadır.

Bayramî Melaırmerinin İstanbul'daki ilk örgütlenme merkezi olan Helvaî Tekkesi' nin kuruluş tarihini belirlemek mümkün değildir. Bir rivayete göre, I. Süleyman'ın (Kanuni) (hd 1520-1566) İran seferlerini kapsayan 1548-1555 arasında, padişahın Helvaî Yakub Efendi için Bozdoğan Kemerinde inşa ettirdiği odalarda faaliyet göstermeye başlamıştır. 17. yy'ın sonlarına kadar Melamîliğin idaresinde kalan tekke, daha sonra sırasıyla Celvetî, Cerrahî, Rıfaî, Nakşî ve Bayramî tarikatlarına geçmiştir.

Helvaî Tekkesi'nin kuruluşu, Melamîliğin^) **16.** yy'm başlarında İstanbul'a girişiyle siyasi bir boyut kazanan, iktidar karşıtı heterodoks akımların yarattıkları toplumsal anarşi dönemine rastlar. Siyasi açıdan böylesine hassas bir ortamda, Oğlan Şeyh lakabıyla tanınan İsmail Maşukî (ö. 1529), Melamîliği İstanbul'a getirerek kısa sürede etrafma esnaf ve Sipahi Ocağı mensuplarından meydana gelen bir zümre toplamayı başarmıştır. Anadolu'da mehdilik iddiasıyla ortaya çıkan Melamî kutbu Pir Ali Aksarayî'nin (ö. 1529) oğlu ve halifesi olan İsmail Maşukî, bu faaliyetlerinin sonucunda "zındıklık ve mülhidlik" ile suçlanarak Şeyhülislam İbn Kemal'in fetvası üzerine Atmeydanı'nda 12 müridiyle birlikte idam edilmiş ve Melamîlik bu tarihten itibaren "kitmana riayet" ilkesine bağlanarak gizliliği esas almıştır. Helvaî Tekkesi' nin kuruluşu ise tarikat üzerindeki baskıların giderek yoğunlaştığı bu dönemde

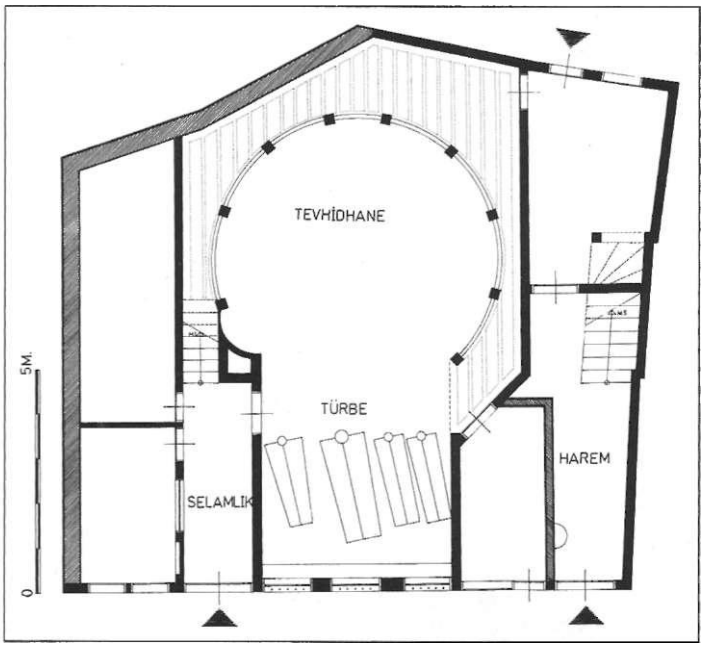

Helvaî Tekkesi'nin zemin kat planı.
M. Baha Tanman

Şeyh Yakub Helvaî Efendi tarafından gerçekleştirilir.

Tekkenin kurucusu ve ilk postnişini Yakub Helvaî Efendi (ö. 1588), Silifke'nin Zeyniye Köyü'nde doğmuş ve Pir Ali Aksarayî'ye intisap ederek hilafet almıştır. Ayrıca halifeliğini, mürşidinin kızıyla evlenerek tarikat geleneğine uygun bir aile kökenine dayandırmış ve böylece Melamîlik İstanbul'da, İsmail Maşukî'den sonra aym aileye mensup şeyhler tarafından temsil edilebilme olanağını bulmuştur.

İstanbul'a İsmaü Maşukî üe beraber gelen Yakub Efendi, Maşukî'nin burada katledilmesi üzerine Akka'ya sürülmüş ve bir süre sonra I. Süleyman (Kanuni) tarafından bağışlanarak İstanbul'a dönmesi sağlanmıştır. Şeyh Yakub Efendinin İstanbul'a bu ikinci gelişiyle başlayan yeni dönemde Helvaî Tekkesi'nin temelleri atılmış ve kendisi de halk arasında Helvaî Baba lakabıyla kutsal bir kişilik kazanmıştır. Bu lakabın ona, saray helvacıbaşdanndan olan babası Ahmed Ağa'dan geçtiği talimin edilebilir. Meşihat makamında bulunduğu süre içinde kendisini zahiren Bayramî olarak gösteren Yakub Efendi, tarikat üzerindeki baskdar nedeniyle faaliyeüerini İstanbul dışında sürdürmek zorunda kalan Melamî kutuplarından Hüsameddin Ankaravî (ö. 1556), Hamza Bâlî (ö. 1561) ve Hasan Kabadûz'un (ö. 1601) imparatorluk merkezindeki temsilcisi olmuştur. Mezan, Helvaî Tekkesi türbesindedir.

Pir Ali Aksarayî'nin torunu ve Şeyh Yakub Efendinin de damadı olan Hasan Efendi, tekkede Melamî meşihatını temsil eden ikinci postnişindir. Hilafetini Şeyh Yakub Efendi'den almıştır. Vefat tarihi bilinmediği için meşihat süresini belirlemek imkânsızdır. Yerine oğlu Ahmed Efendi (ö. 1644) geçmiş ve Helvaî Tekkesi'ndeki Melamî meşihatı bu şeyhle son bulmuştur.

Şeyh Ahmed Efendinin 1644'te vefat etmesiyle boşalan Helvaî Tekkesi meşihatım, 18. yy'ın ortalarına kadar kimlerin doldurduğu ve tekkenin hangi tarikatlara bağlandığı bilinmemektedir. Ancak bazı vakıf kayıtlarına göre tekke, bu dönem boyunca türbedarlık şeklinde idare edilmiş, ardından Celvetîliğe(->) bağlanmıştır.

1679'da Osman Keşfî Efendi'nin (ö. 1715) Vezneciler'de kendi adına bir tekke kurmasıyla birlikte bu bölgede Celvetîlik yaygınlaşmış ve bir süre sonra Helvaî Tekkesi meşihatı Keşfî Efendi'nin halifelerine geçmiştir. Mürşitleri gibi aym zamanda Kadiri icazetine de sahip bulunan bu Celvetî şeyhlerinden ilki Manisalı Hafız Mustafa Efendidir. Arşiv kayıtianna göre 1154/ 1741'de Helvaî Tekkesi meşihatında bulunan bu şeyhin postnişinlik süresi bilinmemektedir. Vefatından sonra yerine oğlu Abdülhalim Efendi geçmiş ve bunu da Şeyh Emin Efendi'nin meşihatı izlemiştir. Helvaî Tekkesi'nin son Celvetî şeyhi ise Osman Keşfî Efendi'nin halifelerinden Bursalı İbrahim Efendi'dir.

18. yy'ın sonlarına doğru Celvetîliğin suriçindeki etkinliğini kaybederek faaliyetlerini Üsküdar'a-kaydırması sonucunda Helvaî Tekkesi meşihatı da bu tarikatın kontrolünden çıkarak Halvetîliğin güçlü kollarından Cenahîliğe(->) geçmiştir.

Helvaî Tekkesinde Cerrahî meşihatını temsil eden ilk şeyh, Mustafa Bedestanî Efendi'dir (ö. 1793). Eğrikapılı Seyyid Mehmed Sadeddin Efendi'nin (ö. 1765) halifelerinden olup aym zamanda Cerrahîlerin önemli merkezlerinden Hacegî Tekkesi postnişinliğine 1767'de atanarak her iki tekkenin ortak meşihatını 1793'e kadar sürdürmüştür. Yerine geçen Mehmed Said Efendi zamanında bu tekkeler arasındaki ortak meşihat ilişkisi bir süre kesintiye uğramış ve Hacegî Tekkesi'nin 1794'te Nakşibendîliğin denetimine girmesiyle Cerrahî meşihatı yalnızca Helvaî Tekkesi'nde temsil edilmiştir. 1793-1805 arasında Helvaî Tekkesi'nde postnişinlik yapan Meh-

Helvaî Tekkesi'nin Bozdoğan Kemeri Caddesi üzerindeki batı cephesi. *M. Baha Tanman, 1979*

med Said Efendi'nin yerine, Nureddin Cerrahî Asitanesi postnişinlerinden Abdurrahman Hilmî Efendi'nin (ö. 1800) halifelerinden Hasan Hamdî Efendi (ö. 1833) geçer. Hamdî Efendi önce 1795'te Hacegî Tekkesi'ndeki Nakşî meşihatına son vererek tekkeyi Cerrahîliğe bağlamış ve 1805'te Mehmed Said Efendi'nin vefatıyla Helvaî Tekkesi şeyhliğini üstlenerek her iki tekkeyi yeniden ortak bir yönetim çatısı altında birleştirmiştir. 1813'e kadar süren bu ortak yönetim, Cerrahîliğin Helvaî Tekkesi'ndeki son meşihat dönemidir.

1813-1925 arasında Helvaî Tekkesi'nin tarihine damgasını vuran tarikatlar Rıfaîlik(-0, Nakşibendîlik(->) ve Bayramîliktir(-»). Özellikle meşihat makamını temsil etme konusunda Rıfaîler ile Bayramîler arasında çetin bir mücadele olmuştur. Bu mücadelenin başlıca tarafları, Rıfaî tarikatından Büyük İsmail Efendi (ö. 1824) ile Bayramîliğin güçlü şeyh ailesi Himmetzadelerdir. Tekke bu dönemde bir ara Nakşibendîliğin de denetimine girmiştir.

Aslen bir Kadirî merkezi olan Kubbe Tekkesi'ni 1785'te Rıfaîliğe bağlayan Büyük İsmail Efendi, yetiştirdiği halifeleri aracılığıyla da Helvaî Tekkesi'ndeki Cerrahî meşihatına son vermiştir. Tekkenin ilk Rıfaî şeyhi, bu makama oldukça tartışmalı bir şeküde oturan Ali Dede'dir (ö. 1822). Rıfaîler, Helvaî Tekkesi'nin kurucusu Yakub Efendi'den Ali Dede'ye kadar postnişin olan bütün şeyhlerin yalnızca "türbedar" sıfatını taşıdıklarını, Ali Dede'nin ise bu tekkenin ilk meşihatname sahibi postnişini olduğunu iddia etmişlerdir. Ali Dede'nin vefatından sonra yerine yine Kubbe Tekkesi postnişinlerinden Hüseyin Hamdî Efendi'nin halifesi Hacı Ahmed Efendi geçmiştir. Kelamî Tekkesi postnişinliği de yapan Ahmed Efendi'nin meşihat süresi bilinmemektedir. Kendisinden sonra tekke Osman Efendi ve oğlu İbrahim Efendi (ö. 1849) tarafından Nakşibendîliğe bağlanmış, ancak kısa bir dönemi kapsayan bu Nakşî meşihatını izleyen yıllarda, önceki postnişin Ahmed Efendi'nin oğlu Mehmed Tahir Efendi aracılığıyla yeniden Rıfaîliğin denetimine girmiştir. Mehmed Tahir Efendi, Helvaî Tekkesi karşısındaki Halet Efendi'nin konağında, onun yakın çevresinde iken bu göreve getirilmiş ve postnişinliği döneminde Rıfaîler ile Bayramîler arasında tekke meşihatına ilişkin ilk çatışmalar ortaya çıkmıştır. Bu çatışmanın temelinde, Bayramîliğe mensup Himmetzadelerden Mehmed Muhyieddin Şerif Efendi'nin Mehmed Tahir Efendi'ye damat olmasıyla tekke meşihatının Bayramî denetimine girme sürecinin başlaması yatmaktadır. Nitekim Mehmed Tahir Efendi'nin vefatından sonra Helvaî Tekkesi'nin Mehmed Şerif Efendi'nin 16 yaşında bulunması nedeniyle Rıfaî ve Bayramî şeyhlerinden kurulu bir grup tarafından vekâleten yönetildiği dönemde Himmetzadeler ilk defa tekke üzerinde söz sahibi olmuşlardır. Bu dönemde Helvaî Tekkesi'ni önce Rıfaî tarikatından Matrak Tekkesi Şeyhi Mehmed Coşkun Efendi (ö. 1864) ile Bayramîlikten Himmetzade Tekkesi Şeyhi Mehmed Hüsameddin Efendi (ö. 1916) ortaklaşa yönetmişler, daha sonra bu şeyhlerin yerini Rıfaîliğe bağlı Said Çavuş Tekkesi Postnişini Mehmed Ataullah Hasbî Efendi (ö. 1890) ile Bayramîliğe bağlı Mehmed Ağa Tekkesi Şeyhi Yekçeşm Hacı Râşid Efendi (ö. 1884) almıştır.

Helvaî Tekkesi'nin bu çift tarikatlı vekâleten yönetimi Mehmed Şerif Efendi'nin (ö. 1885) 1867'de meşihat makamına asaleten atanmasıyla son bularak tekke, Bayramîliğin denetimine geçmiştir. Fakat Helvaî Tekkesi'nin Rıfaî mensuplarınca şeyhliği kabul edilmeyen Mehmed Şerif Efendi, 1877'de Dülgeroğlu Tekkesi Postnişini Sırrı Efendi'den Rıfaî icazeti almak zorunda kalmış, ancak üzerindeki yoğun baskıya dayanamayıp bir süre sonra Gümilcine'ye giderek Bektaşî olmuştur.

Mehmed Şerif Efendi'den boşalan meşihat makamına Himmetzade Tekkesi Postnişini Mehmed Hüsameddin Efendi'nin atandığı ve böylece Helvaî Tekkesi'nin Bayramîliğin İstanbul'daki merkezi sayılan Himmetzade Tekkesi'ne bağlandığı görülmektedir. Helvaî Tekkesi'nin son postnişini Mehmed Tahir Bey (ö. i960), Mehmed Şerif Efendi'nin oğlu olup, Mehmed Hüsameddin Efendi'den Bayramî hilafeti alarak 1909'da meşihata geçmiş ve bu görevini tekkelerin kapatıldığı 1925'e kadar sürdürmüştür. Böylece 16. yy'da Bayramî Melamîleri tarafmdan kurulan Helvaî Tekkesi, tarikatın klasik kolunu temsil eden Himmetîliğe bağlanarak uzun ve karmaşık tarihini noktalamıştır. Tekkenin ayin günü çarşamba olup, vekâleten yönetildiği dönemlerde gündüz Bayramî, akşam da Rıfaî devranı icra edilmiştir.

Bibi. *CSR,* Dosya B/62; *Tarih-i Peçevî,* I, 120, 124; *Tarih-i Solakzade, 444-4A6;* Müneccimbaşı, *Sahaifu'l-Ahbâr,* III, İst., 1289, s. 483-484; Ataî, *Hadaiku'l-Hakaik,* I, 05, 70; Ayvansarayî, *Mecmua-i Tevarih,* 357; Evliya, *Seyahatname,* I, 100; Sarı Abdullah, *Semeratü'l-Fuadfi'l-Mebdeive'l-Me'ad,* İst., 1288, s. 249; Vassaf, *Sefine,* V, 273; M. Ali Aynî, *Hacı Bayram Velî,* İst., 1343, s. 118; Ziya, *İstanbul ve Boğaziçi,* II, 43; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ,* 48; Gölpmarlı, *Melâmililik,* 44-45; Çetin, *Tekkeler,* 585; *Âsitâne,* 13; J. P. Brown, *The Darvishes or Oriental Spritualism,* Londra, 1927, s. 478; ***1301** İstatistik Cedveli,* 50; *Hâlâ Âsitâne-i Aliyye'de*

ve Civarında Vâki Olan Dergâh ve Zaviye, Hankâh ve Mahall-i Zikrullah, Atatürk Ktp, Osman Ergin yazmaları, no. 1825; Erzurumlu Yeşilzade Mehmed Sâlîh, *Rehber-i Tekâyâ,* Süleymaniye Ktp, Tırnovalı, no. 1035/4 m, s. 23; *IhsaiyatlI,* 20; Ayverdi, *İstanbul Haritası,* B4; Müller-Wiener, *Bildlexikon,* 258; M. Baha Tanınan, "İstanbul Süleymaniye'de Helvaî Tekkesi", *STY,* VIII (1978), s. 181-182; ay, "Relations entre les Semahane et les Türbe dans les tekke d'Istanbul", *Ars Turcica,* (1970), s. 317; A. Yaşar Ocak, "Kanunî Sultan Süleyman Devrinde Osmanlı Resmî Düşüncesine Karşı Bir Tepki Hareketi: Oğlan Seyh İsmail-i Maşûkî", *OA,* X (1990), s. 51.

EKREM IŞIN

Mimari

Helvaî TekJiesi'nin, 19. yy'ın ikinci yansına ait olan bugünkü ahşap yapısını, dış görünümü itibariyle çevresindeki meskenlerden ayırt etmek oldukça zordur. Son dönemde İstanbul'da inşa edilen küçük kapsamlı, ahşap tarikat yapılarının hemen hepsinde olduğu gibi, bu tekkede de, simetri ve estetik gibi etkenlere bağlı kalınmayarak, yalnızca fonksiyonun dikkate almdığı organik ve karmaşık bir tasarım ortaya konmuştur.

Düzgün olmayan bir plan arz eden yapı, kuzey ve güney yönlerinde ahşap meskenlere bitişmekte, doğusunda Bozdoğan Kemeri Caddesi, batısında da küçük bir arka bahçe bulunmaktadır. Tarikat yapılarına özgü bir birlikteliğin gözlendiği tevhidhane ile türbe bölümleri ortada yer almakta, bunları güneyde üç katlı selamlık kanadı, kuzeyde ise dört katlı harem kanadı kuşatmaktadır. Tevhidhane-türbe kesiminin asıl girişi selamlık kapısını izleyen taşlığa açılmakta, ayrıca harem bölümü ile de irtibat sağlanmış bulunmaktadır. Tevhidhanede ayinlere ayrılmış olan alan daire planlıdır. Burada dairenin tercih edilmiş olması, bir estetik kaygıdan ziyade, Bayramı tarikatında icra edilen devran adındaki ayin biçiminin dairevi ya da dairesel koreografisi ile açıklanabilir. Üç yönde (güney, batı ve kuzey) ahşap sütunların sınırladığı, iki katlı mahfillerle kuşatılmış bulunan ayin alanı doğu yönünde, caddeye kadar uzanan, dikdörtgen planlı türbe bölümü ile bütünleşmekte ve türbeden caddeye açılan ziyaret pencereleri ile aydınlanmaktadır. Ayin alanının tavanında gözlenen, çıtalarla meydana getirilmiş ışınsal taksimat, mekânın tasarımı ile bütünleşir. Zemin katlardaki mahfiller erkeklere, kafeslerle donatılmış ve harem kanadı ile irtibatlandırılmış olan fevkani mahfiller ise kadınlara tahsis edilmiştir. Fevkani mahfilin, selamlığa bağlanan ve kafesli kadın mahfillerinden bir duvarla ayrılarak ahşap korkuluklarla sınırlandırılmış olan kesimi ise mütevazı bir hünkar mahfili niteliğindedir. Tevhidhane ile türbenin sınırında yer alan küçük mihrabın içinde, tekkenin yegâne bezemesini oluşturan, iki yana çekilmiş perdelerin arasında bir kandil motifi dikkati çeker. Ufak boyutlu sofalara bağlanan, farklı boyutlarda mekânların bulunduğu harem ve selamlık kanatları arasında, ikinci katta yer alan ve kısmen tevhidhanenin üzerine oturan bir mabeyin odası ile bağlantı kurulmuştur.

Bibi. M. Baha Tanman, "Settings for the Veneration of Saints", *The Dervish Lodge,* Berkeley, 1992, s. 156, 159.

M. BAHA TANMAN

HEMDAT İSRAEL SİNAGOGU

Kadıköy'de Yeldeğirmeni'nde, İzzettin Sokağı no. **61**'dedir,

1890'larda kiralık bir evi ünlü Haham Menahem Farhi yönetiminde sinagog olarak kullanan yaklaşık 200 aileden ibaret Haydarpaşa Yahudileri Beylerbeyi sırtlarındaki Dağhamam Sinagoğu'nun da yanması üzerine yeni ve daha geniş bir ibadethane kurmayı kararlaştırırlar. Ancak Rumlar da aynı arsaya talip olarak, sinagog inşa ettirmemek için kanlı kavgalara kadar varan engellemelere girişirler. Durumu şahsi göz hekimi Elias Bey Köken'den (Elias Paşa) öğrenen II. Abdülhamid, Selimiye Kışlası'ndan gönderdiği bir askeri birlikle olaylan bastırır ve sinagog inşaatım himayesine alır. 28 Receb 1313/14 Ocak 1896 tarihli fermana dayanılarak sinagogun inşaatına başlanır. 2.000 altın liraya mal olan sinagog 3 Eylül 1899'da hizmete girer. Sinagoga "Israiloğullarmın şefkati" anlamına gelen "Hemdat İsrael" adı verilir. İbranice "hemdat" ve Arapça "hamid" kelimeleri aynı kökten olup Haydarpaşa Yahudileri bu adı vermekle kendilerine destek olan Abdülhamid'e olan minnet hislerini ifade etmek istemişlerdir.

Açılış töreni için Yıldız Sarayı başmücevheratçısı ve Hahambaşılık Meclisi üyelerinden Aron Efendi de Leon'un oğlu Jak de Leon'un Moda'daki konağmdan ödünç alman 100 altın lira kıymetindeki kristal avize daha sonra sahibi tarafmdan sinagoga hediye edilmiş olup halen sinagog merkez holünün tavanını süslemektedir.

Bahriye hekimlerinden Albay Viktor Bey Galimidi'nin Türkçe, Haham-yazar Avram Danon'un Judeo İspanyolca ve 1909'da hahambaşı seçilen Haim Nahum'un Fransızca konuşmaları ile yapılan görkemli açılış törenine aralarında Hahambaşı Kaymakamı Moşe Levi'nin de bulunduğu büyük bir davetli topluluğu katıldı.

Hemdat İsrael Sinagoğu'nun ana girişi.
Kaim Güleryüz, *İstanbul Sinagogları,* 1992

Haydarpaşa'nın ilk hahamı Menahem Farhi, bilge Başhaham İsak Şaki, Rav Nesim Sami ve David Eskenazi, Salvator Yeşua Habib bu sinagogun unutulmaz isimleridir. Hemdat İsrael Sinagogu 50. yılını 11 Eylül 1949 Pazar günü görkemli bir törenle kutladı. Halen her yıl geleneksel Tu Bişvat gününün (ağaç dikme ve meyve bayramı) kutlandığı Hemdat israel Sinagoğu'nda ilk düğün 14 Nisan 1905'te yapılmıştır.

Bibi. A. Galante, *Histoire des Juifs d'Istanbul,* I, İst., 1941, s. 41, 67; Güleryüz, *Sinagoglar,* 44-45.

NAİM GÜLERYÜZ

HENDEKLER

bak. SURLAR

HENDESEHANE

bak. MÜHENDİSHANE-İ BERRİ-İ HÜMAYUN

HENDESE-İ MÜLKİYE MEKTEBİ

1883'te kurulmuş mühendislik öğrenimi veren lise ve yüksekokul.

Hendese-i Mülkiye Mektebi'nin başlangıcı 1773'te kurulan Mühendishane-i Bahri-i Hümayun'a dayanır. 1795'te kurulan Mühendishane-i Berri-i Hümayun ise istihkâm ve inşaat mühendisi yetiştiren askeri bir okuldu. Her iki okul bir üniversitenin fakülteleri gibi öğretime devam ettiler ve birçok dersi beraber okudular. Tophane Nazırı Bekir Paşa 1849'da Mühendishane nazırı olunca topçu ve mimari sınıfı açtırarak öğretimde değişiklik yaptı. Daha ziyade askeri mühendisliğe dönen Mühendishane 1864'te Harbiye'ye nakledildi. 1871' de topçu ve istihkâm Harbiye'den ayrılarak Hasköy'deki eski mühendishaneye taşındı ve Mühendishane'ye "Mekteb-i Mekâtib-i Askeriye" de dendi.

1874'te Galatasaray'da kurulan, Darülfünun-ı Osmani bünyesinde "Turuk u Maabir Mektebi" adıyla sivil mühendis mektebi açıldı.

II. Abdülhamid 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'ndan sonra, Türk olmayan unsurların Osmanlı Imparatorluğu'ndan ayrılması üzerine, Türklerin yetişmesine önem vererek çeşitli yüksekokullar açtırdı. 1879'da öğrencilerinin tümü gayrimüslimlerden ibaret olan Turuk u Maabir Mektebi'ni lağvetti ve 1883'te Hendese-i Mülkiye Mektebi'ni kurdurdu. Okul 3 Kasım 1883'te öğretime başladı, Halıcıoğlu'ndaki binası ise 20 Ekim 1884'te törenle açıldı. Hendese-i Mülkiye'nin yönetimi ile Mühendishane-i Berri-i Hümayun yönetimi Mühendishane Nezareti'ne bağlandı. Her ikisinin hocaları aynı idi. Paris'teki Ecole des Ponts et Chaussees model alındı. Ünlü profesörler getirtildi. 1889-1891 arasında devrin en şöhretli hidrolikçisi Prof. Dr. Philipp Forchheimer ders nazırı oldu ve çeşitli konularda ders verdi.

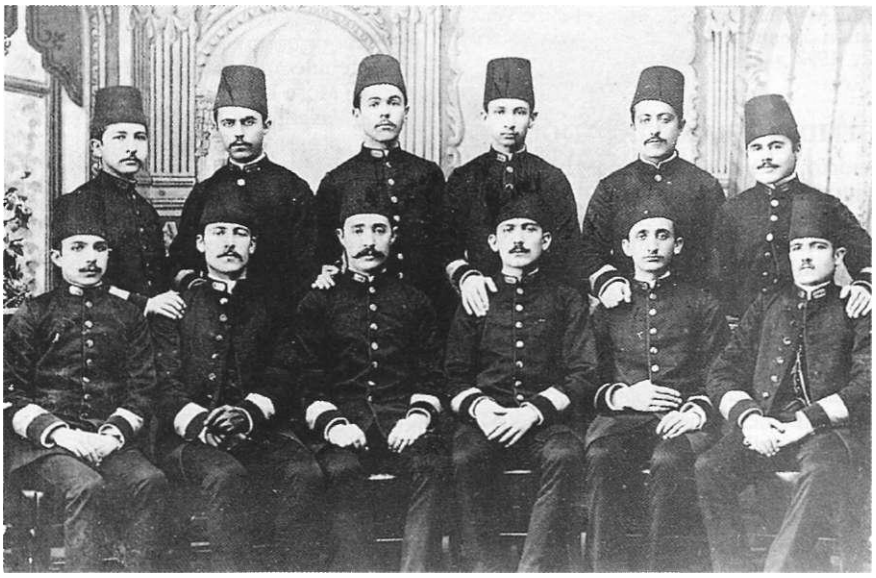

Hendese-i Mülkiye Mektebi'nin 1888'deki ilk mezunları toplu halde.
İTÜ Bilim ve Teknoloji Tarihi Araştırma Merkezi

Başlangıçta okul 7 yıl olarak planlandı. İlk 3 yılı idadi, geriye kalan 4 yıl ise mühendislik sınıflarıydı. Ancak 1888'de mezun olanlar 4 yıllık mühendislik öğrenimi yerine 5 yıllık eğitim yaptılar. 1887'den itibaren bu süre 7 yıl oldu. 1888'de 13 kişi, 1889'da ise 25 mühendis mezun oldu. Daha sonraki eğitim Alman sistemine uygun şekilde devam etti. 7 yıllık ders programı Avrupa'daki emsallerinin aymydı. Okulda cebir, logaritma, geometri, kimya, fizik, entegral ve diferansiyel hesap, jeoloji ve madenler, arazi ölçümü, topografya, makine, yapı işletmesi, yollar, demiryolları, sulama, su getirme, deniz ulaşımı, su makineleri, köprüler, mimari, limanlar, ekonomi, keşif hazırlanması, telgraf, elektrik, tüneller ve çeşitli projelerin hazırlanması gibi inşaat mühendisliğinin alanına giren bütün dersler okutuldu.

Hendese-i Mülkiye Mektebi askeri idareye bağlı olduğu için açdışmdan itibaren mezun olanların hepsi Türk asıllıydılar ve devlette hizmet görüyorlardı. İmparatorluğun bütün bölgelerinde bu okuldan mezun olan mühendisler yol, su, köprü ve önemli yapıların inşaatmda çalıştılar. Meydana getirdikleri en önemli eser Hicaz Demiryolu'dur.

Hendese-i Mülkiye Mektebi 1909'da Nafıa Nezareti'ne bağlandı ve Mühendis Mekteb-i Alisi adını aldı.

Bibi. Ergin, *Maarif Tarihi,* I-II; Mehmet Esad, *Mir'at-ı Mühendishane-i Berri-i Hümayun,* İst., 1986; K. Çeçen, *İstanbul Teknik Üniversitesi Tarihine Kısa Bir Bakış,* İst., 1983; ay, *İstanbul Teknik Üniversitesinin Kısa Tarihçesi,* İst., 1990.

KAZIM ÇEÇEN

HENTBOL

Türkiye'de hentbol, 1932'de Ankara'da, Gazi Terbiye Enstitüsü'nün beden eğitimi bölümünde başladı. Bu sporla uğraşan öğrenciler beden eğitimi öğretmeni olarak okuldan mezun olduktan sonra yurdun dört yanına hentbolü götürdüler. Böylece hentbol, bir "okul sporu" olarak yurda yayddı.

Hentbol, 1942'de basketbol ve voleybol ile birlikte Spor Oyunları Federasyonu' nun çatısı altına alındıktan soma daha olumlu bir gelişme gösterdi. Ancak bu, okullarda oynanan salon hentbolü değil, saha hentbolüydü. 1942-1943 sezonunda düzenlenen istanbul Hentbol Ligi ile hentbol sporu ayn bir canldık kazandı. Bu ligde ilk şamyonluğu Feshane Fabrikası'nın takımı olan Defterdar kazandı. Daha sonra Fenerbahçe kulübü, tanınmış futbolcularıyla atletlerinden oluşturduğu hentbol takımıyla bu spora büyük hareket getirdi. 1943-1944 ve 1944-1945 istanbul şampiyonluklarının Fenerbahçe tarafından kazanılması, hentbol maçlarının oynandığı Fenerbahçe Stadyumu'na büyük bir seyirci kitlesi çekmeye başladı. Bu arada hentbola da Fenerbahçe-Galatasaray rekabetinin yansıması ilgiyi daha da artırdı.

Hentbol, 1950'li yıllara kadar olanca heyecanıyla sürüp gitti. Bu arada okullarda da saha hentbolü maçlarının başladığı görülüyordu. İstanbul liseleri arasındaki hentbol maçlanmn zorlu mücadeleleri istanbul Erkek Lisesi, Galatarasay Lisesi ve Haydarpaşa Lisesi takımlan arasında oldu. 1950'li yılların başında hentbol sporu birden ölü bir döneme girdi. Takımlar dağıldı, ligler bozuldu. Bunda basketbolün birden canlanma dönemine girmesi de etken oldu. Bir süre sonra da basketbol ve voleybol bağımsız sporlar olarak ortaya çıkarken hentbol tamamen ortadan kalktı. 1976'ya kadar Türkiye sathında bir hentbol faaliyeti göze çarpmadı. Bu sürenin içinde hentbol dünyası yeniden büyük bir değişikliğe uğramış ve futbol sahalarından kopup tekrar salonlara dönmüştü. 1976'da Ankara'daki Gazi Eğitim Enstitüsü bünyesi içinde bu sporu yeniden Türkiye'ye sokmak için başlayan girişimler Hentbol Federasyonu'nun kurulmasıyla sonuca ulaştı. Bu arada İstanbul'da da yine beden eğitimi öğretmenlerinden oluşan idealist bir grup hentbolü yeniden canlandırma yolunda büyük çaba gösterdiler. Bunların başında eski bir milli atlet olan Beşiktaşlı Murat Ersin bulunmaktaydı. Bu yeni dönemde İstanbul'da ilk hentbol takımları Beşiktaş, Vefa Simtel ve İstanbul Teknik Üniversitesi tarafından kuruldu. Hentbol faaliyeti günümüzde Türkiye sathında erkekler ve bayanlar arasında yapılan liglerle sürmektedir.

CEM ATABEYOĞLU

HEPTASKALON LİMANI

Bugünkü Unkapam bölgesinde, Haliç kıyısında bulunduğu sanılan Bizans dönemi limanı.

Heptaskalon (yedi iskeleli) Limanı, büyük olasılıkla, Haliç kıyısında, şimdiki Atatürk Köprüsü'nün(-») doğusunda bulunuyordu. Adına ilk kez 9- yy'da, Ayios Akakios Kilisesinin yerini tanımlayan bir yazmada rastlanır.

Geç Bizans dönemi imparatoru ve tarihçisi VI. Ioannes Kantakuzenos'un (hd 1347-1354) yazmalarında bir Heptaskalon Limam'ndan defalarca söz edilmektedir. Fakat yazarın sözünü ettiği liman, büyük olasdıkla, şehrin Marmara kıyısında bulunan ve savaş kadırgalarının girdiği Kontoskalion (kilise iskeleli) Limanı olmalıdır. Daha önceleri Sofia'nın Limanı diye bilinen bu liman ile 9. yy yazmalarında sözü edilen asü Heptaskalon Limanı'nın aynı yer olmadığı, Ioannes'in yazmalarmda, Ayios Akakios Kilisesinden hiç söz edilmemesinden anlaşılmaktadır.

Günümüz araştırmacılannın çoğu, iki limanın da aynı olduğunu ve limanın Marmara kıyısında aranması gerektiğini kabul etme eğilimindedirler. Fakat, Heptaskalon Limanı ile Ayios Akakios Kilisesi arasındaki ilişki bilindiğine göre, bu düşüncenin kabulü, iki ayrı Akakios Kilisesi olduğu şeklindeki yanlış bir teze neden olacaktır. Bu varsayıma göre, bunlardan biri Haliç kıyısında, diğeri ise Marmara kıyısında, Kumkapı'da olmalıdır. Oysa, Ayios Akakios adıyla tanınan kilisenin tek bilineni, bugünkü Vefa(->) bölgesindedir. 4. yy' da inşa edilen ve I. Iustinianos dönemi (527-565) ve I. Basileios döneminde (867-886) tamir gören Ayios Akakios Kilisesi, 14. yy'da hâlâ ayakta idi. Fakat bu tarihten sonra kilisenin adına bir daha rastlanmamıştır.

Bibi. Janin, *Constantinople byzantine,* 229-230; Janin, *Eglises et Monastères,* I, 3, 13-15; A. Stauridu-Zaphraka, "Kontaskalion ve Heptaskalon", (orijinali Grekçe), *Byzantina,* 13, 1985, 1303-1328; A. Berger, *Untersuchungen zu den Patria Konstantinupoleos,* Bonn, 1988, s. 465-467.

ALBRECHT BERGER

HERAKLEİOS

(yak. 575, Kapadokya -11 Şubat 641, Konstantinopolis) Bizans imparatoru (hd **610**-641) ve Herakleios Hanedanı'nm(->) kurucusu.

Bizans tarihinin en büyük hükümdarlarından biridir. **610**-717 arasındaki büyük kargaşa döneminde, imparatorluğun ayakta kalmasını sağlayan askeri zaferlere imzasını attı. Roma İmparatorluğu'ndan Bizans İrhparatorluğu'na gerçek geçişin Herakleios döneminde olduğuna inanılır.

Kartaca (Kuzey Afrika'da) genel valisinin oğludur. Despot Fokas'ı (hd **602-610)** devirmek üzere bir donanma ile Konstantinopolis'e geldiğinde siyasi gruplardan Yeşiller ve Patrik Sergios'un desteği ile iktidarı ele geçirdi. Başa geçtiğinde, devlet örgütü yozlaşmış, idari mekanizma çökmüş, imparatorluğun çekirdek arazisi düşman işgali altına girmişti. Ordu işlemez haldeydi, hazine bomboştu. Balkanlar'da Slavlar ve Avariar, Anadolu'da Sasaniler ve Araplar cirit atıyor, hattâ Konstantinopolis önlerine dek ilerleyebiliyorlardı. İktidarının ilk yıllarında Sasani saldırıları ile uğraşmak zorunda kaldı. Bunu **619**'da Mısır'ın kaybedilmesi izledi. Bu yenilgiler üzerine başkenti Kartaca'ya taşımayı düşünen Herakleios, Patrik Sergios'un ve şehir halkının ısrarları ile bundan vazgeçti.

İki cephede birden savaşamayacağını gören Herakleios **619**'da Avariarla bir antlaşma yaptıktan sonra orduyu yeniden organize etti, ordunun başına geçerek **622'** de Anadolu'ya doğru sefere çıktı. **622-626** arasında İran üzerine üç sefer yaptığı tahmin edilmektedir. Bu seferler sonucunda Armenia'yı geri aldı fakat aym yıl Avariarla ittifak yapan Sasani orduları Konstantinopolis'i kuşattılar. **7** Ağustos'taki saldırı Patrik Sergios'un ve soylu Bonus'un Meryem Ana ikonası ile halkı cesaretlendirmesi sonucu coşan Bizans güçlerince püskürtüldü (bak. Blahemai Kilisesi). **627**'de Herakleios'un ordusunun yarattığı panik sonucu, Sasani hükümdarı II. Hüsrev tahttan düştü. Yerine geçen oğlu barış antlaşması imzalamayı kabul edince, **628**'de Herakleios Konstantinopolis'e döndü. İlk işi Konstantinopolis surlarını tahkim etmek ve Blahernai Sarayı'nı içine alacak biçimde genişletmek oldu. **630**'da Kudüs'e giderek, Perslerden geri aldığı gerçek haçı Kutsal Mezar Kilisesi'ne bizzat yerleştirdi. Fakat askeri başarıları kalıcı olmadı, **634**'te Araplar Suriye'yi aldılar, **636**'da Yarmuk Savaşı'ndan sonra Mezopotamya'yı zapt edip Armenia ve Mısır'a saldırdılar.

Herakleios büyük bir general ve ordunun başında bizzat savaşa giden az sayıdaki imparatordan biriydi. Fakat asıl başarıları askeri, idari ve mali konularda yaptığı reformlardır. Ostrogorski'ye göre, tema (kolordu) sistemi Herakleios döneminde kurulmuştu. (Modern araştırmacılar bunu reddederler.) Ayrıca Roma İmparatorluğu'na ait idari yapılanma değiştirilerek, "praefectura praetorio"ların (vali) iktidarına son verildi. "Logothe" denen yüksek memuriyetler ihdas edildi, maliye yönetimi bir dizi bağımsız devlet dairesine bağlandı. Toprak düzeni bağımsız küçük köylüler lehine yenilendi ve böylece hem orduya asker temin etmek, hem vergi toplamak güvence altına alındı. Herakleios aynı zamanda o güne dek resmi dil olan Latinceyi kaldırarak yerine Grekçeyi geçirdi. Karmaşık Latince unvanlara son vererek imparator için halkın benimsediği basileus unvanım (629'dan itibaren) kullanmaya başladı.

Herakleios dinsel çatışmaları azaltmak amacıyla bazı girişimlerde bulundu. İsa'mn tek doğası olduğunu kabul eden Doğulu monofizitlerle, İsa'nın iki doğası olduğunu savunan Halkedon Konsili(-0 (451) yandaşları arasında uzlaşmayı sağlamak amacıyla 638'de Ekthesis (İman Açıklaması) olarak tanınan bildiriyi yayımladı. Buna göre İsa'nın insani ve ilahi iki doğası yalnızca tek idare (thelema) ve tek enerji (energeia) şeklinde tezahür edebilirdi. Bu formülasyonla beklenen uzlaşma sağlanamadığı gibi, hizipleşmenin artması sonucu Doğu topraklarında Arapların ilerlemesine uygun zemin oluştu.

Herakleios iki kez evlendi. İlk kansı Fabia Eudoksia genç yaşta ölünce yeğeni Martina ile yaptığı ikinci evlilik halk tarafından ensest kabul edilerek şiddetli tepki görmüştü. Martina'dan olan 11 çocuğunun 4'ünün ölmesi, 2'sinin de sakat tjlması tanrının bir cezası olarak yorumlandı. İmparatorluğunun son yıllan bu konudaki eleştirilere ve Martina'nın, Fabia'nm oğlu Konstantinos yerine kendi oğullarından birini veliaht seçtirmeye çalışmasına karşı koymakla geçti. Ayrıca giderek ilerleyen bir su fobisinden rahatsızdı. Bu korkusu yüzünden İran seferlerinden döndüğünde, yaklaşık bir yıl Hieria'daki (Fenerbahçe) sarayda kaldığı, ancak etrafı sarmaşıklarla kamufle edilmiş bir köprü üzerinden suyu görmeden Boğaz'ı aşabildiğine ilişkin söylentiler vardır. Garip bir rastlantı ile, vücudunda su toplanmasına neden olan bir hastalık yüzünden 11 Şubat 641'de acılar içinde yaşamını tamamladı.

Bibi. W. Kaegi, "Heraclius and the Arabs", *The Greek Orthodox Theological Review,* S. 27 (1982), s. 109-133; Ostrogorski, *Bizans,* 86-102; A. Pernice, *L'ImperatoreEraclio, Saggio di Storia bizantina,* Floransa, 1905.

AYŞE HÜR

HERAKLEİOS HANEDANI

610-711 arasında iktidarda kalan Bizans imparatorluk ailesi.

Hanedanın kurucusu Herakleios(->) iktidara geçtiğinde (610) dağılmak üzere olan devleti ve orduyu düzene koymak için reformlar yaptı ve birçok askeri başarıya imzasını attı. 641'de öldüğünde, ilk karısı Fabia-Eudoksia'dan olma III. Konstantinos ile ikinci karısı Martina'dan olma Heraklonas birlikte tahta geçtiler.

Konstantinos muhtemelen veremdi ve sürekli tahtı kaybetme korkusu çekiyordu. Büyük olasılıkla Martina tarafmdan zehirlenerek öldürüldü. Oğlu II. Konstans, Heraklonas ile birlikte müşterek imparator ilan edildi, fakat amcayla yeğenin iktidarları İmparatoriçe Martina'nın gölgesinde geçti. Kısa bir süre sonra Martina ikinci oğlu David-Tiberios'u da tahta ortak edince üçlü imparatorluk dönemi başladı. Bu durum Valentinos Arsakuni adlı bir Ermeni komutanm ayaklanmasına neden oldu ve Heraklonas ailesi tahttan indirildi. Martina'nın dili, Heraklonas'ın da burnu kesildikten sonra hepsi Rodos'a sürüldüler. Böylece o güne dek bir Doğu âdeti olan sakat bırakarak iktidardan etme yöntemi ilk kez Bizans'ta uygulanmış oluyordu.

Tek hükümdar kalan II. Konstans (hd 641-668) (sonradan "Pogonatos" [Sakallı] lakabını almıştır) tahta çıktığında 11 yaşında olduğu için ülkeyi senato yönetti. Dönemi Arap saldırılarına karşı koymakla geçti.

648'de dinsel hizipleri uzlaştırmak amacıyla Tipos adlı fermanını yayımladı ve Hz İsa'nın tanrı ve insan doğaları üzerine tartışılmasını yasakladı. Papa I. Hadriuanus buna karşı çıkınca, doğu ve batıdan oluşan birleşik bir Roma İmparatorluğu kurma düşüncesiyle papayı yakalatıp sürgüne gönderdi (653). Ertesi yıl, oğulları IV. Konstantinos, Herakleios ve Tiberios'u müşterek imparator ilan edip kardeşi Teodosios'u öldürtmesi halk arasında hoş-

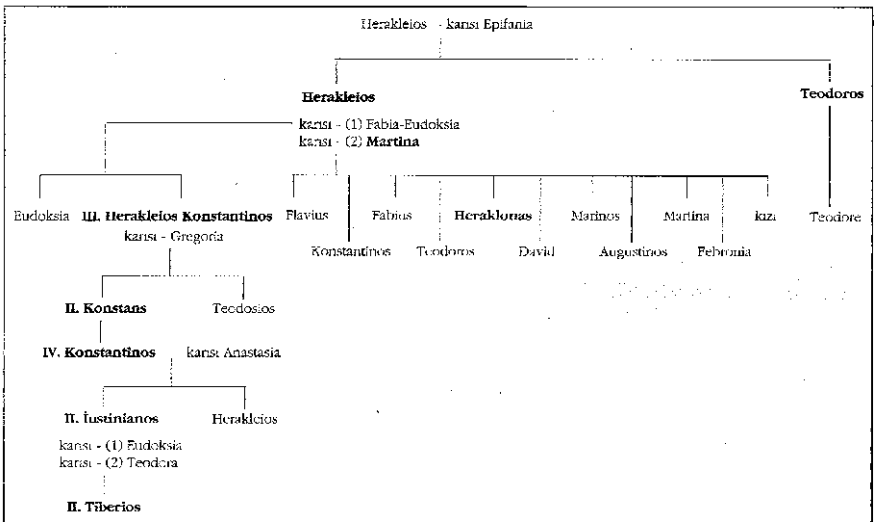

Herakleios hanedanının soyağacı.
Istanbul Ansiklopedisi

nutsuzluğa neden olunca, Sicilya'da Sirakuza'ya göç etmek zorunda kaldı ve burada bir suikasta kurban gitti.

Yerine geçen büyük oğul IV. Konstantinos (hd 668-685) Konstantinopolis'in kenar mahallelerine dek gelen Arap ordularına karşı ordunun başında başkenti savunarak Bizans'a itibar sağladı (bak. kuşatmalar). Fakat Balkanlar'da ilerleyen Slav akınlarına karşı koymakta başarısız oldu ve imparatorluğun bu bölümünde bağımsız bir Bulgar krallığının kurulmasına izin vermek zorunda kaldı. Doğu topraklarındaki hizip kavgalarma son vermek amacıyla III. Konstantinopolis Konsüi'ni (680-681) topladı.

33 yaşında öldüğünde yerine oğlu II. İustinianos(->) geçti. 685-695 ve 705-711 arasında iki kez tahta geçen İustinianos, babasmın aksine ateşli bir hükümdardı. İktidarı sırasında Balkanlar'daki Slav akınlarını kontrol etmeye çalıştı. Dinsel alanda attığı adımlar ise Doğu ve Batı kiliseleri arasındaki ayrılıkları derinleştirmeye neden oldu. 711'de İustinianos bir isyan sonucu katledilince Herakleios Hanedanı sona erdi.

Herakleios Hanedam'mn tüm imparatorları despotik eğilimli devlet adamlan ve kahraman komutanlardı. İktidarları sırasında, Balkanlar'da ilerleyen Avar ve Slavlara; Doğu topraklarını ele geçirmeye çalışan Araplara karşı mücadele ettiler. Ordularının başına geçerek İtalya'ya dek sefere çıktılar. İmparatorluğu bölen dinsel sorunlara çözüm bulmaya çalıştılar (bak. Herakleios).

Küçük ve serbest köylülük temelinde düzenlenen toprak mülkiyeti yüzünden aristokrasi ile araları hiç iyi olmayan Herakleios Hanedanı mensupları zorla göç ve iskân politikaları ile küçük mülk sahiplerini de rahatsız ettiler. Hazineyi doldurmak ve orduyu güçlendirmek için koydukları ağır vergiler ve acımasız saray görevlilerinin gayretkeşlikleri yüzünden iktidar dönemleri sık sık isyanlarla kesintiye uğradı. Bu isyanların çoğu imparatorların yasanıma mal oldu. 695'te Hellas Birliğinin komutanı Leontios, 698'de ise Leontios'u tahttan indiren ve II. Tiberios adıyla tahta geçen Apsimar, Herakleioslar döneminde imparatorluklarım ilan eden hanedan dışı kişiler oldular.

Bibi. A. N. Stratos, *Byzantium in the Seventh Century,* c. V, Amsterdam, 1968-1980; A. A. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğunun Tarihi,* c. I, Ankara, 1943, s. 246-294; J. B. Bury, *History of the Later Roman Empire from Arcadius to irene (395 A. D. to 800 A. D.),* Londra, 1889.

AYŞE HÜR

HERAKLEİOS SURU

bak. SURLAR

HEYBELIADA

İstanbul veya Prens Adaları'nın, Büyükada'dan sonra yüzölçümü açısından ikincisi.

Tarihte çeşitli isimleri olmuştur. En yaygın olanları Demonisos ve Halki'dir. Demonisos'un Bizans döneminde Çamlimanı'nda bakır madeni işleten ilk kişinin adı olduğu ileri sürülür. Halki ise Yunanca bakır sözcüğünden türemiştir. Bu bakır madeni 19. yy'da bir ara işletilmiş ancak ekonomik olmadığı için kapatılmıştır. Çamlimanı'nda bu madene ait izler hâlâ görülmektedir. Adaya Türkçe "Heybeliada" denmesinin nedeni, uzaktan bakıldığında, adanın yere bırakılmış bir heybeye benzemesidir.

Adanın eni 2,7 km, boyu 1,2 km'dir. Maltepe'ye 2,5, İstanbul'a 10 mil uzaklıktadır. Doğusundaki Büyükada'ya(->), batısındaki Burgazadası(-») ve Kaşıkadası'na(->) çok yakın olması nedeniyle bütün Prens Adaları'nın ortasında, merkezi bir yere ve öneme sahip bulunmaktadır.

Heybeliada dört tepeden oluşur. Adanın en yüksek tepesi, üzerinde bir değirmen yıkıntısı olan Değirmen Tepesi'dir. Yüksekliği 136 m'dir. Değirmen Tepesi'nin doğuya doğru bir uzantısı olan tepe Taş Ocağı Tepesi'dir. Haritadaki ismi Köy Tepesi'dir. Yüksekliği 128 m'dir. Makarios Tepesi ise Değirmen Tepesi'nin batı-

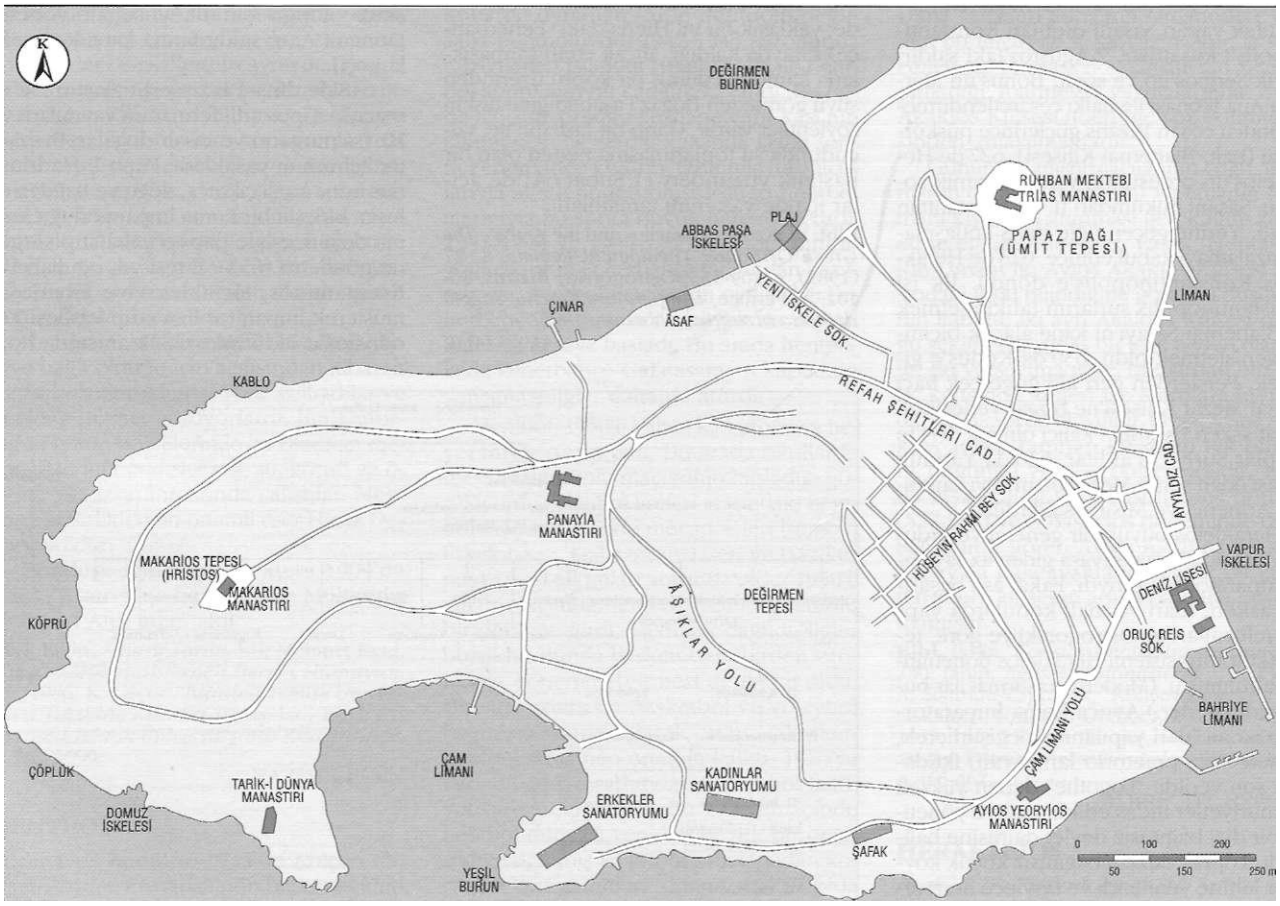

Heybeliada
Istanbul Ansiklopedisi

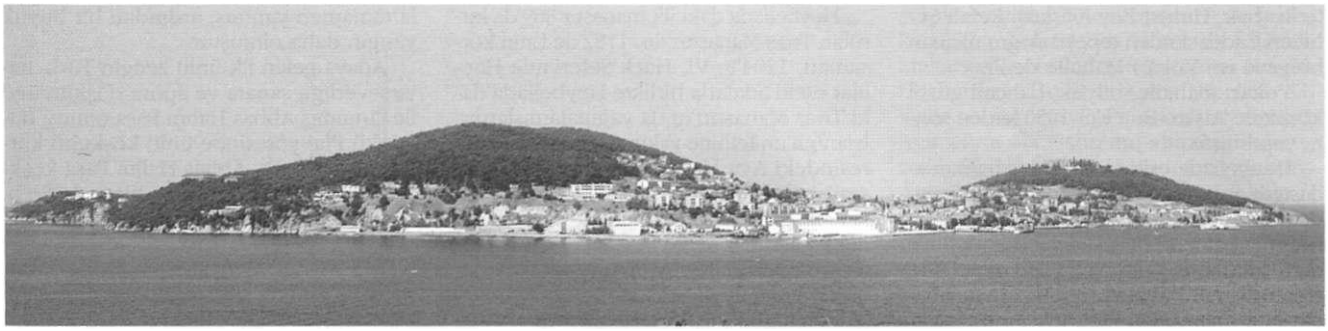

Heybeliada'nın Büyükada'dan panoramik görünümü.
Erkin Emiroğlu, 1985

sında, Burgaz'a bakan yönde, daha alçak bir tepedir. Üzerinde Makarios Manastırı vardır. Yüksekliği 98 m'dir. Papaz Dağı, yeni ismi ile Ümit Tepesi, adanın kuzeyinde, üzerinde papaz okulu bulunan tepedir (bak. Heybeliada Ruhban Mektebi). Yüksekliği 85 m'dir.

Adanın dört limanı vardır. Birincisi Büyükada'ya bakan yöndeki Bahriye Limanı; ikincisi rmtımın batı yönündeki mendirek; üçüncüsü plajm olduğu yer, Değirmen Burnu Koyu; dördüncü ve en büyüğü de Çam Limanı'dır. Adanın bu en güzel limanına eskiden Port Saint Maria denilirdi.

Bahriye okulunu geçip güneydoğuya yönelince, Ayia Eufemiya Ayazması'na gelinir. Onun yanında kil mağarası vardır. Aya Yorgi (Ayios Yeoryios) Manastırı'nın altında yüksek kayalar ve koylar vardır. Biraz daha doğuya gidilince, "Kadınlar Şafağı", "Şafak", Şafak'tan sonra Çamlimanı ve Terki Dünya (Tarik-i Dünya) Burnu gelir. Bu burnun dibinde su içinde yüksek bir kaya vardır. Biraz daha batıya gidince Makarios Tepesi'nin tam altındaki koya gelinir. Kimileri buraya Domuz İskelesi der. Sonra Çöplük gelir. Çöplük'ten devam edince Köprü veya Alman Koyu'na ulaşılır. Bu koy Burgaz'ın tam karşısına düşer. Poyraz havalarda rüzgâr almayan sakin bir koydur. Sonra adanın en güzel tabii plajı olan Kablo gelir. Sahili geniştir. Suyun içi kumdur, sığdır. Yazm sandallar dolar. Buraya Kablo denilmesinin nedeni, Burgaz'a elektrik ileten kablonun buradan geçmesidir. Kablo'dan sonra, bugün bahriyeye ait kıyısı kumluk bir yere vanlır: Çınar. Sahilde büyük bir çmar ağacı vardır. Burası Bizans döneminde tersane idi. Çınar'dan soma Asaf ve Asaf tan sonra Plaj gelir. Değirmen Burnu'nda Heybeliada Su Sporları Kulübü'nün tesisleri ve olimpik yüzme havuzu bulunmaktadır. Değirmen Burnu'ndan sonra Papaz Dağı'nm denize bakan eteklerine varılır. Burası Orman Bakanlığı'mn halka açık olan dinlenme tesisleridir. Kuzeye bakan kıyılarda yosunlu, taşlı küçük koylar vardır. Mendireğe yakın eski çöplüğü ve Panorama Oteli'ni geçince, ada çepeçevre dolaşılmış ve yeniden rıhtıma varılmış olunur.

Eskiden adanın her yerinden denize girilir, her yerden balık tutulurdu. En revaçta olan yer, bugünkü plajm bulunduğu koydu.

Adada iki tur yolu vardır. Birine "Büyük Tur", diğerine "Küçük Tur" denir. Küçük Tur'a aym zamanda "Aşıklar Yolu" da denir. Eşek ve arabalarla yapılan turların ada yaşamında önemli yeri vardır. Adanın kuzeye bakan yamaçlarına dik yokuşlar çıkar, bu yokuşları enlemesine sokaklar keser.

Eskiden bugünkü rıhtımın yerinde çakıllı bir sahil vardı. Bazı yapılar deniz üstündeydi. Mendireğe yakın bölgede deniz hamamları vardı. Deniz, Ayyıldız Caddesinin olduğu yere kadar geliyordu. Limana yakın olan otellerin ve Uyasko Yalısı'nın(->) önünden, deniz kıyısından daracık bir yol geçiyordu. 1927'de sahil doldurularak rıhtım yapıldı.

Sahilden içerilere doğru gidilince biriki kaüı ahşap evlerden oluşan bir balıkçı köyü vardı. Kilise de şimdiki yerindeydi, önü denizdi. Sahile yakın bir yörede, Orhan Sokağı'nın başladığı meydancıkta, mahalleye hem Türkçe hem Rumca adını veren ünlü kuyu Glifa bulunur. Glifa, suyu kekremsi olan bir kuyudur. Kelime Rumca "kekremsi, acı su" demektir. Küçük köy zamanla gelişmiş, yukanlara, caminin bulunduğu yere dek uzanmıştır. Caminin olduğu yerden plaja kadar uzanan yöreye eskiden Ambela Üzüm Bağları denilirdi. Burada gazinolar, lokantalar vardı.

Kuyu Mahallesi'nin ve Ambela'nın kadınları eskiden hafifmeşreplikleri ile ünlüydü. Söylentiye göre Anadolu yakasından Heybeliada'ya sürülen bir Çingene kabilesinin Rumlarla karışması sonucu, sıcakkanlı ve güzel bir nesil ortaya çıkmıştır.

İskeleden çıkıp sola kıvrılarak Aya Yorgi Manastırı'na doğru uzanan yolun iki yanı eskiden servi ağaçları ile süslü idi. Bu nedenle bugün Gemici Kaynağı Sokağı adını taşıyan bu yolun eski ismi "Servili Yol"du. Yolun denize bakan yönünde, bugünkü beton lojmanların yerinde bahçeli ahşap Beylik Evleri vardı. Bu evlerde bahriye okulu personeli, deniz subayları otururdu ve bu yöreye Beylik Mahallesi denilirdi.

Bir ucu Beylik Mahallesi, öbür ucu Halki Palas Oteli olmak üzere eski adı Pınarcıklar Sokağı (bugün Lozan Zaferi Caddesi) ve Piyasa Caddesi (bugünkü Refah Şehitleri Caddesi) olan anacaddenin üzerinde güzel köşkler sıralanmıştır. En başta bugün Tanman ailesine ait olan köşk ve yanında sıra ile ahşap kösler uzamp gitmek-

Heybeliada îskelesi'ndeki adaya özgü evler.
Erkin Emiroğlu. 1985

tedir (bak. Hulusi Bey Köşkü). Refah Şehitleri Caddesi'nden tepeye doğru uzanan bölgeye ise Yukarı Mahalle denir.

Yukarı mahalle, büyük, bahçeli güzel köşklerle başlar. Bu evler 1850'lerden sonra yapılmıştır.

Heybeliada eskiden beri bir balıkçı adasıydı. Rum balıkçı reislerinin yönetimindeki ada balıkçıları, sadece adaların civarında avlanmakla yetinmez, Karadeniz'e dahi çıkarlardı. Olta balıkçılığı genellikle amatör işiydi. Adanın en ünlü amatör balıkçısı Abbas Halim Paşa idi. Ticari balıkçılık ağ ile yapılırdı. Adanın tek voli mahalli bugünkü Kablo idi.

Eski kitaplarda adada çiçek kokusundan insanın başının döndüğü yazılıdır. Çiçekten başka, adada her türlü sebze ve meyve de yetişirdi. Zeytinlikler bakımlı ve verimliydi. Ayrıca adanın çeşitli yörelerinde büyük bostanlar ve çayırlar vardı. Rıhtım yapılmadan önce, sahilde denize doğru çıkıntılı, direkler üzerinde salaş gazinolar bulunurdu. Adanın en tanınmış gazinosu Safyanos, öteki adıyla Şafak Gazinosu, doğuda, bugün bahriyenin dinlenme tesislerinin bulunduğu yerdeydi. Adanın batısına doğru uzanan bölgede tanınmış kır gazinolan Emin Bey'in gazinosu, Ayasilos'nun gazinosu, Etem ve deniz kıyısındaki Asaf tır. Plaj koyunda da ünlü plaj gazinosu ve bir deniz hamamı vardı. 1930'lu yıllarda deniz hamamı modern bir plaja dönüştürüldü. Arkasındaki bostanda çiçek ve mandalina yetiştirilirdi. Sadık Güzelosman'ın vefatından sonra plaj ve gazinosu vasiyeti gereği Darülaceze'ye intikal etti. Arkadaki bostan ise iskâna açıldı, evlerle doldu. Değirmen Burnu ise bugün Orman Bakanlığı'nca işletilen dinlenme tesisleri ile halka açık bir mesire yeridir. Burnun batı yakası, Heybeliada Su Sporları Kulübü tarafından yüzme havuzu ve diğer tesisler yapılmak üzere kısmen doldurulmuştur. Bugün burada sadece üyelerin yararlanabildiği her türlü su sporunun yapıldığı, modern ve temiz bir yüzme havuzu, lokantalar, çeşitli spor ve dinlenme tesisleri olan büyük bir site bulunmaktadır.

Eskiden adanın sahilinde ve içerilerde çeşitli gazinolar ve büyük oteller vardı. Rıhtımdaki Royal, Bristol, Belvü Oteli; batıya doğru giden cadde üzerindeki Karamanyan Oteli ve evlerin bittiği, çamların başladığı yerdeki, Halki Palas Oteli pek ünlüydü.

Tarih: Heybeliada 19. yy'ın başlarına kadar, sahildeki küçük köyde sadece balıkçıların yaşadığı, diğer yörelerinin de üç manastır tarafından bölüşüldüğü tenha bir adaydı. Trias Manastırı adanın kuzeyindeki Papaz Dağı ile çevresini, Panayia Manastırı adanın batısını ve Çamlimanı yöresini; doğuda, Şafak'taki Aya Yorgi (Ayios Yeoryios) Manastın da tüm doğu cephesini sahiplenmişti. Düzlüklerde arpa, buğday ekilir, meyilli arazide zeytin yetiştirilir, bağlardan nefis şaraplar elde edilirdi. Bugünkü Kuyu Mahallesi'nde oturan balıkçılar, tuttukları balıkları İstanbul'da pazarlarlardı. Manastırlarla bir ilgileri yoktu.

Heybeliada'daki ilk manastır 809'da kurulan Trias Manastırıdır. 1182'de Latin korsanları, 1204'te VI. Haçlı Seferi'nde Haçlılar öteki adalarla birlikte Heybeliada'daki Trias Manastırını da yağmalamışlardır. istanbul'un fethine yakın yıllarda Şafak yöresindeki Aya Yorgi, bugünkü Deniz Lisesinin bulunduğu yerde de 1435'te Panayia Manastırı kurulmuştur. Heybeliada da diğer adalarla birlikte 17 Nisan 1453'te Baltaoğlu Süleyman Bey tarafından fethedilmiştir. İstanbul'da 1562'de veba salgını çıkınca zengin Hıristiyanların adalardaki manastırlara sığınmaları üzerine Heybeliada'nın eşsiz iklimi ve tabii güzellikleri öğrenilmiştir. İngiltere'nin İstanbul sefiri Sir E. Burton da nekahet için Panayia Manastın'na gelmiş ve 1597'de burada ölmüştür. Heybeliada'nın havasının güzelliği ve sağlığa yararı 1641'de adayı ziyaret eden Evliya Çelebi'nin *Seyahatname'sinde* de yazılıdır. Heybeliada tarihindeki dönüm noktalarından biri de, eski patrik Skarlatos Karacas'ın adaya gelmesidir. Fener Patrikliğinden azledilerek Aynoroz'a sürülen Karacas, sürgün cezası bittikten sonra adaya gelmiş ve Şafak'taki Aya Yorgi Manastın'na yerleşmiştir. Eski patrik, aynca sahile bugünkü vapur iskelesinin yanındaki bahriye okulunun bulunduğu yere, büyük ve güzel bir köşk de inşa ettirmiştir. Karacas öldükten sonra limanı, güzel bahçeleri ve içinde suyu olan bu köşk, bir süre boş kalmış, sonra Levent Kışlası yapılmıştır. Daha sonra da bu Levent Kışlası, bahriye okuluna dönüşmüştür.

Adanın karşı sahille ve İstanbul'la olan bağlantısı büyük kayıklarla sağlanırken 1846'da Adalar'a vapur işlemeye başlamasıyla ulaşım kolaylaşmıştır. Kırım Savaşı sırasında Fransız veliahtı bir süre Elen Ticaret Okulu'nda oturmuş, Prens Napolyon adayı ziyaret etmiş; Kırım'dan gelen yaralı Fransız askerleri bahriye okulunda tedavi edilmişlerdir. 1856'da adadaki Rum cemaatine özerklik verilmiştir.

19. yy'ın ortalarında Ortodoks âleminin tek yüksekokulu olan Ruhban Mektebinin (papaz okulu), yine Türkiye'de ilk özel ticaret okulu olan Elen Ticaret Okulu'nun ve bahriye okulunun manastırlara ait olan yerlerde, hemen hemen aynı yıllarda açılmış olması ve Adalar'a vapur işlemeye başlaması Heybeliada'nın önemini birdenbire artırmıştır. Zengin Rumlar köşkler yaptırmışlar, bahriyenin varlığı nedeniyle Türk aileleri de adaya yerleşmeye başlamışlardır. Böylece 1820'de 800 olarak saptanan nüfus, 1865'te 2.000'e çıkmıştır. Heybeliada'nın havasının verem hastalığına iyi geldiğine inanılması da, birçok ailenin adaya yerleşmesine neden olmuştur. Ayrıca Heybeliada, Rum mahallelerindeki içkili eğlence yerleri, güzel Rum kadınlan nedeniyle de ünlenmiştir.

1887'de Heybeliada'nın ilk belediye reisi olarak Papa Yani seçilmiş, aynı yıl adaya telgraf bağlantısı sağlanmış, 1894'te, büyük İstanbul depreminde adadaki manastır, kilise ve evlerde oldukça büyük hasar meydana gelmiştir.

1900'de ünlü eğlence bölgesi Ambela tamamen yanmış; ardından bir büyük yangın daha olmuştur.

Adaya gelen ilk ünlü zengin Türk, hayırseverliği, sanata ve spora düşkünlüğü ile tanınmış Abbas Halim Paşa olmuş; bugünkü Plaj yöresinde ünlü köşkünü kurdurmuştur (bak. Abbas Halim Paşa köşkleri). Köşklerin çevresinde bir mahalle oluşmuştur. 1914'te başlayan I. Dünya Savaşı ile birlikte adada tatsız günler başlamış, bir ara adanın sivil halkı boşaltılmış, adaya asker getirilmiş, güneye, açık denize bakan yerlere siperler kazılmış, toplar yerleştirilmiştir. 1915'te Marmara'da İngiliz denizaltıları görülmüş, adaya Alman subayları gelmeye başlamış, Panayia Manastırındaki Elen Ticaret Okulu kapanmış, burası Rum kızlarının yetimhanesi olmuştur.

Kurtuluş Savaşinm kazanılması üzerine Rumların bir kısmı Heybeliada ile Büyükada arasına demirlemiş bulunan bir Yunan gemisine binerek kaçmışlardır.

Cumhuriyet'in ilanından sonra ada yaşamını etkileyen en önemli olay, 1924'te sanatoryumun açılması olmuştur (bak. Heybeliada Sanatoryumu).

Bu arada İsmet İnönü'nün Heybeliada ile ilişkisi başlamış, İsmet Paşa ilk olarak, 1924'te adaya gelmiş, 1930'da burada bir ev almıştır. İnönü'nün adada en çok oturduğu dönem ise muhalefette bulunduğu, 1950-1960 arasıdır.

II. Dünya Savaşı sırasında, 1941'de, İstanbul'un işgal edilmesi olasılığı düşünülerek bahriye okulu Mersin'e taşınmış; öğrencileri, öğretmenleri, memurları ile tüm bahriyenin adadan taşınması üzerine adaya büyük bir sessizlik çökmüş; bahriye, ancak 1946'da adaya dönmüştür. 1950'den sonra adada hayat canlanmış, özellikle yazları sayfiyeye gelenler artmıştır.

1955'te Altı-Yedi Eylül 01ayları(->) sırasında İstanbul'da Rumlara ait dükkânların çoğu tahrip edildiği halde, Heybeliada'da hemen hemen hiçbir olay çıkmamış, ancak 6-7 Eylül Olayları sonucunda İstanbul'daki Rumların Yunanistan'a göç etmeye başlaması adayı da etkilemiştir.

27 Mayıs 1960'tan sonra bahriyenin adadaki etkinliği artmıştır. Daha 1940'larda bahriyeye devredilen Panayia Manastırı restore edilmiş, buraya yeni binalar eklenmiş, ormanın önemli bölümleri okulun hudutları içine alınmış; bu arada sahildeki Çınar bölgesi de bahriye plajı olmuştur. Ayrıca Şafak yöresinde, Aya Yorgi Manastın'nın tüm çevresi, sahildeki Şafak Koyu ve Kadınlar Şafağı istimlak edilmiş, buralara bahriye plajları yapılmış, Şafak Gazinosu ve çevresi tamamen değiştirilerek buraya bahriye dinlenme tesisleri kurulmuş, ayrıca Aya Yorgi Manastırı'nın küçük sıra evleri yıkılmış, buraya da büyük bir orduevi inşa edilmiştir.

İstanbul'daki büyük nüfus patlaması sonucu Heybeliada'nın nüfusu da artmış; 1980-1990 arasında o zamana dek görülmemiş bir inşaat faaliyeti başlamış; bütün bostanlar ve çayırlar dolmuş; boş arsa ve bahçe kalmamacasına, hemen her yere beton binalar inşa edilmiştir. 1990 sayımına göre adanın nüfusu 6.500'dür. Ancak yaz

Eski bir kartpostalda Heybeliada.
Nezih Başgelen koleksiyonu

aylarında bu nüfus on kat artmaktadır. Aynı dönemlerde deniz suyu kirlendiği için, halk eski güzel, temiz sahillerden ve plajlardan yararlanamamaya başlamıştır. 1984'te Heybeliada Su Sporları Kulübü Derneği kurulmuş; kısa sürede gelişerek, suyu temizlenen büyük bir yüzme havuzu, lokantaları, gazinoları ile çeşitli spor olanakları olan büyük bir spor ve dinlenme tesisi meydana getirilmiştir.

İdari açıdan 1641'de Heybeliada'da bir bostancıbaşı ile birkaç subaşı askerinin bulunduğunu ve adaların tüm gelirinin Kaptan Paşa'ya verilmekte olduğunu Evliya Çelebi'den öğreniyoruz. Nahiye müdürlüğü kurulmadan önce Heybeliada'nm en büyük yöneticisi muhtardı. Türklerden birinci muhtar, Rumlardan da ikinci muhtar seçilirdi. Nahiye müdürlüğü kurulduktan sonra muhtarlığın işlevi azalmış, nahiye müdürü yetki sahibi olmuş; 1962'de nahiye müdürlüğü kaldırıldıktan sonra ada doğrudan Büyükada'daki Adalar Kaymakamlığına intikal etmiştir. Adada, belediye zabıta başkomiserliği açılmış, polis örgütü de başkomiserlik düzeyine çıkartılmıştır.

Küçük bir ada olduğu halde, Heybeliada okul yönünden oldukça zengindir. Adada, papaz okulu (bak. Heybeliada Ruhban Mektebi), Deniz Lisesi(->), Hüseyin Rahmi Gürpınar Lisesi; aynca Türk ilkokulu, Rum ilkokulu, sanatoryum bünyesinde hemşire okulu da vardır.

Heybeliada İlkokulu, Refah Şehitleri Caddesi'ndeki eski ahşap binadan çıkıp kulüp yolundaki modern beton binaya taşındıktan sonra, eski okul binası Kültür Bakanlığı'na bağlı bir halk kütüphanesine dönüştürülmüştür. Hüseyin Rahmi Gürpınar**'ına),** Değirmen Tepesi'nde, çamlar içerisindeki evi de müze olmuş, ancak son dönemlerde boşaltılarak restorasyona alınmıştır.

İskelenin karşısında, bahriye okulunun yanındaki parka H. Rahmi Gürpınar'ın bir büstü de dikilmiş bulunmaktadır. H. Rahmi Gürpınar, 1944'te ölene kadar hemen hiç ayrılmadan çok uzun süre Heybeliada'da yaşamıştır.

Heybeliada'nm tanınmış ilk sanatçısı uzun süre Trias Manastırı'nda yaşamış ve adanın güzelliklerini anlatan şiirler yazmış olan şair Tandelidis'tir. Mezarı da papaz okulunun bahçesindedir.

Heybeliada Mezarlığı'nda gömülü olan yazar Ahmed Rasim'in Heybeli ile ilgili hemen hiçbir eseri yoktur. Yeğeni Yesari Asım'm "Biz Heybeli'de her gece mehtaba çıkardık..." diye başlayan şarkısı pek ünlüdür. Aziz Nesin, çocukluk yıllarının Heybeliada'sını amlannda pek ilgi çekici bir biçimde anlatmaktadır. Heybeliada'yı konu alan araştırma, roman ve öyküleri ile tanınmış olan ilk Heybeliadalı yazar Nejat Gülen'dir. Ünlü öykü yazan Zeyyat Selimoğlu'nun da Heybeliada yaşamı ile ilgili özgün hikâyeleri vardır.

Öteki adalarda olduğu gibi, Heybeliada'da da başta gelen spor, ötedenberi futbol ve yüzme idi. Adalarda futbol oynamaya elverişli alanların bulunduğu yıllarda, adalar arası futbol turnuvalan yapılırdı, Çamlimam'ndaki futbol alanı da amatörce yapılan zevkli futbol maçlarına sahne olurdu. Yüzme de hem eğlence hem de bir spor sayılırdı.

Önceleri Şafak'ta, sonralan Plaj'da yapılan yüzme sporuna ada gençleri bir ara bahriye okulunun içindeki açık ve kapalı havuzlarda devam ettilerse de sonralan ara verildi. Burgazadası ve Kınalıada'daki olimpik yüzme havuzlarında başarılı yüzme çalışmaları yapılırken Heybeliadalı gençler bu olanaktan mahrum kalmışlardı. Uzun bir aradan sonra Değirmen Burnu'nda Heybeliada Su Sporlan Kulübü'nün kurulması üzerine burada her türlü su sporu ciddi bir şekilde yapılmaya başlandı.

Heybeliada'da yukarıda adı geçen önemli manastır, kilise ve binaların dışında 1835'te kurulmuş Terk-i Dünya (Tarik-i Dünya) Manastırı diye bilinen Arsenios Manastın ve Ayios Spiridon Kilisesi; Çarşı Kilisesi diye bilinen, çarşının ortasındaki 1857 yapımı Ayios Nikolaos Kilisesi, Makarios Tepesi'nde 1835 yapımı Hristos (Makarios) Manastırı; Ayios Nikolaos Kilisesine yakın Ayia Paraskevi Ayazması; Aya Yorgi Manastırının altındaki uçurumun dibindeki dik yarın içine oyulmuş Ayia Eufemia Ayazması; bahriye okulu içindeki Ayios Nikitas Ayazması vardır. Ayrıca bahriye okulu içindeki 1930 yapımı cami kapandıktan sonra inşa edilen 1934 tarihli camiyi; 1950'de Kuyu Mahallesinde açılan Ben Yazkor Sinagoğu'nu saymak gerekir. Aşıklar Yolu'nda biri Ortodokslara diğeri Müslümanlara ait iki mezarlık yan yanadır. Halkın "Süslü Mezar" dediği Aya Yorgi Manastırı yakınındaki, yol üzerinde içinde melek heykeli bulunan kubbeli büyük mezar, İngiltere'nin Gemlik Konsolosu Kangelidis'in karısına aittir. Panayia Manastırı'nın bahçesindeki bazı mezarlar 1970'lerde Aşıklar Yolu kenarına çıkanlmıştı. Bunlar arasındaki İngiltere'nin Türkiye sefiri Sir Edward Burton'un 1597 tarihli lahit taşı, halen kayıptır.

Bibi. G. Schlumberger, ***İstanbul Adaları,*** ist., 1937; E. Mamboury, ***Les Iles desprinces,*** İst., 1943; O. Erdenen, ***Adalar;*** N. Gülen, ***Heybeliada,*** ist., 1985; ay, ***Resimlerle Heybeliada,*** İst., 1990; A. Mülas, ***Halki,*** Atina, 1982; Evliya Çelebi, ***Seyahatname; İSTA.***

NEJAT GÜLEN

HEYBELIADA RUHBAN MEKTEBI

Heybeliada'da Papaz Dağında (günümüzde Ümit Tepesi) koru içindeki tarihi okul ve manastır. Bugün "Heybeliada Rum Erkek Lisesi" adını taşımaktadır.

Papaz Dağı'ndaki ilk manastır-okul, 809'da Despotlar Manastırı adıyla kuruldu. Burası 860-**862**'de Karadeniz'den gelen Kazak akıncıların yağmaları sonucu yakılıp yıkıldı. Patrik Fotios tarafından onartıldı. 1268-1278 arasında Patrik İosif in çabasıyla zengin bir kütüphaneye kavuştu. Yazma kitap koleksiyonları ile Hıristiyan dünyasında ünlendi. Fakat bu manastır-okulun eğitim çalışmaları hakkında günümüze ulaşan önemli bir bilgi yoktur. Adı, kaynaklarda Trias (Aya Triada) Manastın olarak geçmektedir.

Osmanlılar döneminde 18. yy'a değin manastır işlevini koruyan kurum için 1772'de okul açma izni alındı. Manastırla birlikte okul, 1821'de yandı. Yeni binasının açılışı **13** Eylül 1844'tedir. Bu bina ise 1894 büyük depreminde hasar gördü ve 1896'da bugünkü bina yapıldı. 1844'teki açılıştan başlayarak patrikhaneye bağlı ve Ruhban Mektebi adıyla Ortodoks din adamı (papaz) yetiştiren kurumda okutmanların çoğu Sen Sinod üyesiydiler. 4 yıl orta, 3 yıl yüksek teoloji eğitimi verilen Ruhban Mektebinde 1919'da orta kademe kaldırıldı. 1923'ten sonra yeniden 3 yıllık orta, 4 yıllık yüksek teoloji eğitimine dönüldü. Bu statü 1951'de azınlık lisesi ile teoloji okuluna dönüştürüldü. Liseye Fransızca ve Latince dersleri de kondu. Teoloji bölüm programında ise zorunlu Türk dili ve edebiyatı dersine yer verildi. Parasız yatılı konumu değişmedi.

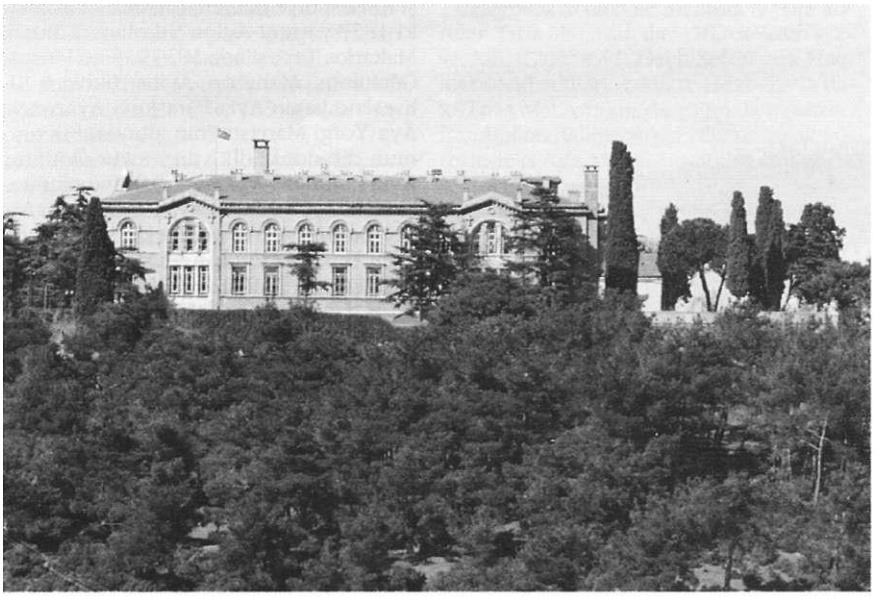

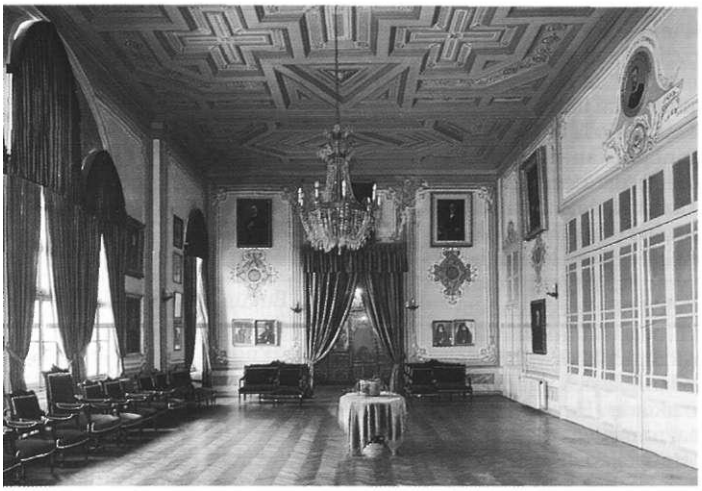

Heybeliada Ruhban Mektebi (üstte) ve tören odası. *Tarkan Okçuoglu, 1994 (üst), Erkin Emiroglu, 1985*

Okulun yönetimini ve giderlerini üstlenen patrikhaneyi burada, kurucu temsilcisi olarak bir metropolit müdür temsil etmekteydi. Son kurucu temsilcisinin 1960'ta ölmesinden sonra yenisi atanmadı. Okulun teoloji bölümü, 1971'de yürürlüğe giren ve özel yüksekokulların kapatılmasını öngören yasa nedeniyle o yıl kapandı. 1971-1972 öğretim yılından başlayarak Özel Heybeliada Rum Erkek Lisesi adı altında azınlık okulu statüsü kazandı.

Öğrenci mevcudunun giderek azalması ve yatılı öğrencilerin masraflarının artması karşısında Fener Rum Patrikhanesi, 1984'te Milli Eğitim Bakanlığı'na başvurarak okul bölümünü kapatmak istedi. Ancak Lozan Antlaşması ile diğer ikili anlaşmalar açısından ve mütekabiliyet ilkesi gereği bu istek kabul edilmedi. 1923-1950 arasında okulun mevcudu en fazla 60 dolayında iken 1951-1971 arasında 100-110 kadardı. 1962-1963'te 95 öğrencisi vardı. Bu sayı sonraki yıllarda görülen düşüşle 1984-1985 öğretim yılında 8'e indi. İzleyen yıllarda ise yönetim faaliyeti sürdürülmekle birlikte eğitim ve öğretim çalışmaları öğrenci yokluğundan yapılamaz duruma geldi. Okula, kurucu temsilcisi ataması çeşitli nedenlerle yapılamadığından yöneticilik görevini "müdür vekili" sanı ile Türk müdür yardımcısı yürütmeye başladı.

Manastırla birlikte aym çatı altında yer alan 44 oda ve derslikli okulda halen öğrenci ve öğretmen bulunmamaktadır. Yönetim işleri, kadrosu Heybeliada Hüseyin Rahmi Gürpınar Lisesinde olan Türk müdür yardımcısı ve müdür vekili tarafmdan, çeşitli hizmetler de 3 personelce yürütülmektedir.

NECDET YAŞAR

Mimari

Bugünkü binadan önce, burada zemin katı kagir, ikinci katı ahşap olan iki katlı bir bina bulunmaktaydı. 1894'teki depremde yıkılan bu binanın yerine bugünkü kagir yapı inşa edilmiştir. Yapımı 1896'da tamamlanan bugünkü binanın mimarı Fotiadis'tir.

Okul binasının planı, "U" biçiminde ve simetriktir. 3 katlı binada katlar silmelerle ayrılmıştır. Ana girişin olduğu batı cephesinde zemin katta demir parmaklıklı kareye yakın dikdörtgen pencereler bulunur. 2. katın pencereleri dikdörtgendir ve silmelerle çerçevelenmişlerdir. 3. katta iki yanında pilastrlar bulunan yuvarlak kemerli pencereler vardır. Saçak altında tüm yapı boyunca dolaşan, dişli bir korniş yer alır.

Ana giriş, yapı kitlesinden öne çıkmıştır. Mermer merdivenlerden çıkılarak dört sütunun oluşturduğu üçlü açıklıktan yapıya girilir. Bu bölümün üzerinde üçlü bir pencere grubu yer alır. Ortadaki pencere daha yüksektir ve kemeri iki küçük mermer sütuna oturmaktadır. Bu iki bölüm giriş katı ve 3. kat boyunca uzanan, geniş bir yuvarlak kemerle çerçevelenmiştir. Yuvarlak kemerin iki yanında geniş birer pilastr yer alır ve bu bölüm üçgen bir alınlıkla sonuçlanır. Sütun başlıklarının üzerinde haç motifleri ve üçlü pencerenin sütunlarının üzerinde üç yapraklı yonca motifi yer alır. Büyük yuvarlak kemerin üstünde, iki köşede kabartma asma yaprakları ve üzüm motifleri vardır.

Yapının diğer cephelerinde de aynı pencere düzeni görülür. Kuzey ve güney cephelerde, iki yanda köşelere doğru üçgen alınlıkla biten ve yapı boyunca uzanan bir çerçevelenme vardır. Bu bölümlerde de pencereler, ana girişte olduğu gibi geniş bir yuvarlak kemer içine alınmıştır. Arka cephelerde, üçüncü katlarda, ortada birer cumba vardır. Ana girişin dışında, diğer üç cephede de birer küçük giriş yer alır.

Yapının dış cephesinde, saçak altındaki dişli kornişte ve kemerli pencerelerin kemerlerinin etrafında kullanılan tuğlalar cephelere hareketlilik kazandırmıştır. Ana girişten dört mermer sütunlu büyük bir hole girilir. Girişin hemen iki yanındaki odalar ziyaretçiler içindir. Holün iki yanında, kuzey ve güney yönlerdeki koridorlara açılan kapılar vardır. Bu koridorlardan yapının diğer kanatlarına geçilir. Bu bölümlerde dershaneler, yatakhane ve yemekhane yer alır. Holdeki mermer merdivenlerle 2. kata çıkılır. Bu katta müdür ve öğretmenlerin odaları yer alır. Bu kattaki en ilgi çekici mekân, büyük tören odasıdır. Bu odanın pencereleri, ana girişin üstünde yer alan üçlü pencerelerdir. Tören odasının duvarlarını, okulda görev yapmış öğretmenlerin ve din adamlarının tabloları ve fotoğrafları süsler. Bu odada, kuzey yönünde küçük bir ibadet mekânı vardır. Odanın ahşap kaplamalı tavanlan kalem işleriyle bezelidir. Yapının içinde tavanlarda ve duvarlarda kalem işleri vardır.

Büyük holde, ana girişin karşısındaki kapıdan avluya çıkılır. Avluda Trias Kilisesi yer alır. Kilisenin kuruluşu 9- yy'a kadar uzanmaktadır. Kilise, üç nefli bazilika planındadır. Orta nefin üzeri beşik tonozludur. Kilisenin yanısıra, avluda kilise çanları ve kilise apsis duvarının önünde mezarlar vardır. Okulun bahçesinde ana girişin yanında, Ermenice kitabeli bir kuyu bileziği bulunur.

Bibi. Erdenen, *Adalar;* N. Gülen, *Heybeliada,* ist., 1985; P. Tuğlacı, *İstanbul Adaları,* II.

EMİNE ÖNEL

HEYBELIADA SANATORYUMU

Çam Limanı mevkiinde **1924**'te kurulmuş İstanbul'un ve Türkiye'nin ilk sanatoryumu.

Türkiye'de çağdaş anlamda bir sanatoryum kurulması ilk kez, II. Abdülhamid döneminde düşünülmüş ve **1904**'te Etfal Hastanesinden) veremli çocuklar için baraka şeklindeki ilk sanatoryum yapılmıştır. O sıralarda yabancı ülkelerde, dağlarda çamlar içinde kurulmuş sanatoryumlarda hastaların yüzde **68** oranında şifa bulduğuna dair bilgiler alınmakta olduğundan Heybeliada'daki Mekteb-i Bahriye Nekahethanesi'nin bir sanatoryuma çevrilmesi düşünülmüş, bu sırada bina muhacirlere tahsis edilmiş, ancak burada bir sanatoryum kurma fikrinden vazgeçilmemiştir.

Heybeliada'nın Çam Limanı mevkii, çamlarla kaplı bulunması ve kuzeyden gelen sert ve soğuk rüzgârlara karşı kapalı olması nedeniyle, iklim tedavisi olanakları bakımından bir sanatoryum için ideal bir konumdaydı.

Karadan bakıldığında Çam Limanı'm kapatan iki burundan soldakinde, Mekteb-i Bahriye Nekahethanesi olarak kullanılan küçük bina inşa edilmişti. Bu bina sonraları Bahriye Mızıka Mektebi olarak kullanılmıştı ve sonunda da muhacirlere tahsis edilmişti. İşte bu bina **1924**'te Heybeliada Sanatoryumu'nun ilk nüvesini oluşturdu.

Dr. Refik Saydam'm sağlık bakanlığı zamanında, sanatoryumun kurucusu olarak Dr. Reşat Rıza Bey düşünüldü. Verem hastalıkları konusunda zamanın en yetkili hekimlerinden olan bu hekim, verilen tahsisatın darlığım öne sürerek teklifi reddetmiş ve daha büyük bir sanatoryumun Şişli'de kurulmasını önermiştir. Bunun üzerine, Sağlık Bakanlığı da, Heybeliada Sanatoryumu'nun oluşturulması için Dr. Server Kâmil ve Dr. Tevfik İsmail (Gökçe) beyleri görevlendirdi. Bu hekimler 15 Ağustos 1924'te adaya gelerek binayı teslim aldılar ve gerekli tamiratı yaptırıp ilave inşaatları başlattılar.

1 Kasım **1924**'te **16** yataklık ilk nüve kuruldu. Üst katta biri kadınlara diğeri de erkeklere ayrılmak üzere **8** yataklı iki koğuş, alt katta da idareye ve memurlara tahsis edilmiş birkaç oda, sanatoryumun nüvesini oluşturdu.

Kamil Bey'in 1925'te başhekimlikten ayrılmasından sonra Dr. Tevfik İsmail Gökçe Bey bu göreve getirildi ve 30 yıl süre ile bu makamda kaldı. Kurumun ilk yıllarında, soba ile ısıtılan binalarda kür yerleri, basit tesviye edilmiş toprak üzerinde, üstü ve arkası tente kaplı salaş yerlerdi. Sanatoryumun suyu, eski ve verimsiz bir tulumba ile çürük bir sac depoya verilerek temin ediliyordu. Elektrik de ancak akşamlan birkaç saat faaliyette bulunan ufak bir motorla sağlanıyordu.

1940'lı yılların başlarında, Çam Limanı Burnu üzerinde inşa edilmiş binalar sanatoryumun ihtiyaçlarım karşılayamaz olunca, 1945'te Tur Yolu'nun sağdaki yamaçlara bakan kısmında kadın hastalar için, inşaat alam 7.492 m^2 olan yeni büyük binanın yapımına başlandı ve bu bina da kısa sürede tamamlanarak 1 Ocak 1947'de hizmete girdi.

Böylece 510 yatak kapasitesine ulaşan sanatoryum günümüzde Heybeliada Sanatoryumu Göğüs Hastanesi ve Göğüs Cerrahisi Merkezi adıyla hizmet vermektedir. Sağlık Bakanlığı'na bağlı, göğüs hastalıklan alanında uzmanlaşmış bir özel dal hastanesi olup 640 yatağı vardır. Ayrıca 60 yataklı bir de eğitim merkezi bulunmaktadır.

KRİTON DİNÇMEN

HEYBELİADA VAPURU

Şehir Hatları İşletmesi vapuru.

1928'de Türkiye Seyr-i Sefain İdaresi tarafından, Fransa, Marsilya'da, Chantier de Provence, Port de Bouc tezgâhlarında, eşi Kalamış ile birlikte inşa ettirildi. Daha önce, 1912'de Osmanlı Seyr-i Sefain İdaresi tarafından aynı tersaneye ısmarlanıp inşa ettirilen birbirinin eşi Moda, Burgaz, Kadıköy adlı vapurlardan çok memnun kalındığı için, yaptırılmasına karar verilen iki yolcu vapurunun da yine aynı tersaneye ve öncekilerin eşi olarak yaptırılması uygun görülmüştü. Bu beş vapurun beşinin de uzun süre kullanıldıkları göz önüne alınırsa, ne kadar isabetli bir karar verildiği daha iyi anlaşılır.

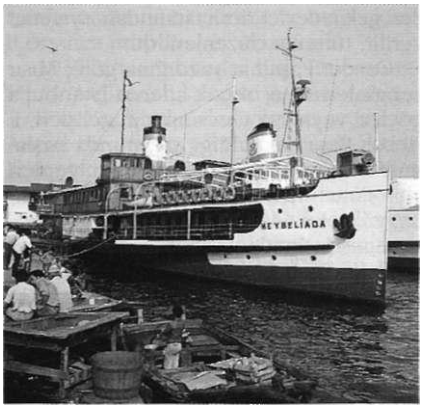

Heybeliada Vapuru, Karaköy'de.
Eser Tutel

699 grostonluk olan Heybeliada, 61,2 m boyunda, 9,2 m genişliğinde olup sukesimi 3,1 m kadardı. Her biri 350 beygirgücünde iki buhar makinesi vardı. Çift uskurlu olup saatte 13,5 mil hız yapabiliyor, 1.389 yolcu alabiliyordu. 1958'de, Galata Köprüsü'ne bağlı iken geçirdiği bir yangında kısmen harap olduysa da onarılarak yeniden hizmete kondu. 19601ı yıllarda tadil edilerek kazanı akaryakıtla ısıtılır duruma getirildi. 1938 sonlarında faal hizmetten alınarak kadrodan çıkarıldı. 1991' de sökülmek üzere Aliağa'daki söküm yerine götürüldü.

ESER TUTEL

HIDİV AİLESİ

19. yy'ın ikinci ve 20. yy'ın ilk yarısında (özellikle etkileri azalarak 1940lara değin) İstanbul'un toplumsal, kültürel ve siyasal yaşamında önemli etkileri olan aile.

"Mısırlılar" veya "Kavaklılar" olarak da anılan bu ailenin mensupları, Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nm soyundan gelir. Bu soydan gelen ve Mısır'ı yöneten vali, imtiyazlı vali ve hıdivler şunlardır: Mehmed Ali Paşa (1805-1848)° İbrahim Paşa (1848, vekil), I. Abbas Paşa (1848-1849, vekil; 1849-1854, vali), Said Paşa (1854-1863), İsmail Paşa (1863-1879, 2 Haziran 1866'dan itibaren hıdiv unvanıyla), Tevfik Paşa (1879-1892), II. Abbas Hilmi Paşa (1892-1914).

Mısır'ın vali ve hıdivleri, Osmanlı protokolünde, Osmanlı hanedan üyeleri, sadrazam ve şeyhülislamdan sonra üçüncü sırada yer almıştır. İlk Mısır valileri İstanbul'a çoğunlukla protokol ve biat için gelmişlerdir. Mehmed Ali Paşa 17 Ağustos 1846'da ilk ve son defa İstanbul'a geldi, Abdülmecid'e bağlılığını bildirdi. 25 gün İstanbul' da kaldı. İbrahim Paşa, vali vekili olarak 1848'de İstanbul'a geldi. Abbas Paşa, 1849 sonunda valiliğe tayini nedeniyle teşekkür için İstanbul'a gelip, padişahın ayağını öpünce, vezir payesi, sadaret payesine yükseltildi. Ardılı Mehmed Said Paşa, padişaha biat için 20 Ağustos 1854'te İstanbul'a gelmiştir. Aynı şekilde, İsmail Paşa da valiliğinin ilk aylarında İstanbul'a gelip, Abdülaziz'e biatte bulundu. Mısır vali ve hıdivlerinin İstanbul'a gelişlerinde saray ve

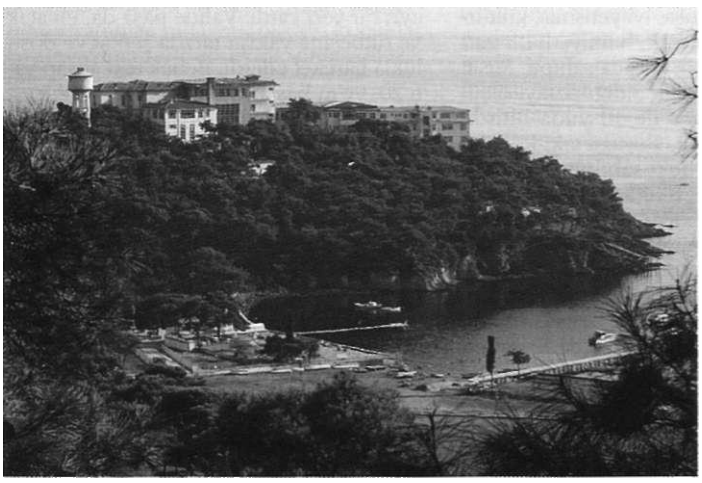

Heybeliada'da Yeşilburun'dan sanatoryumun bir görünümü.
Elif Erim, 1988

ileri gelen devlet ricali tarafından ziyafetler verilir, törenler düzenlenirdi.

Cevdet Paşa'nın yazdığına göre, Mısır zenginlerinden birçok ailenin İstanbul'a göçleri veya yaz mevsimi için gelişleri, I. Abbas Paşa'nın valiliği zamanında başlamıştır. İstanbul'un bu ilk zengin, cepleri altın dolu turistleri diyebileceğimiz Mısırlılar, yüksek bedellerle konaklar, yaldar satın almışlar, bunları alafranga eşyalarla döşemişlerdir. Bol para harcamaları ile halkın, esnafın ve nihayet yöneticilerin dikkatini çekmişler, İstanbul'un kibar takımı ve vükela aileleri bunlan taklit etmeye başlamışlardır. Bu moda saray kadın efendilerine, sultanlara ve şehzade haremlerine de sirayet ederek, bol israf ve harcamalara yol açmıştı. Alafranga yaşamda örnek bir aile olan Fuad Paşa'nın haremleri ve konağı ile, Mısırlılardan birisi Kâmil Paşa'nın zevcesi ve Mehmed Ali Paşa'nın kızı Zeyneb Hanım'm pek lüks ve şatafatlı yaşamıydı. Bu israf modası, saray masraflarının artması Abdülmecid'in tepkisine ve önlemler almasına yol açmış, ancak bunlar fazla etkili olamamıştır.

Mısırlı zenginler ve hıdiv ailesi mensupları yazın sıcak iklimden kurtulmak için, İstanbul'a özellikle Boğaziçi'nin güzel ve serin kıyılarına gelmeye can atarlardı. Mısırlılar ve hıdiv ailesi için tekrar İstanbul'a kavuşmak büyük bir özlem ve düş olurdu. İstanbul'un leziz sulan, sayfiyeleri, mesireleri, adaları, Osmanlı sarayının mensupları, vükela konakları, düşlerini süsleyen ve yaşama sevinci veren unsurlardı. İstanbul halkı da, zenginiyle fakiriyle Mısırlıların gelişini dört gözle beklerlerdi. Çünkü bunlar son derecede bol para harcayan, yardımsever, eli açık insanlardı. Ayrıca hıdiv ailesinin İstanbul'da yaşamak için kültürel sıkıntıları da olmazdı. Kavalalı soyu, Türk (kimi kaynaklar Mehmed Ali Paşa'yı Arnavut olarak gösterir) ve Sünnî-Hanefî mezhebindeydi. Kavalalı Hanedanı mensupları çocuk iken Türkçe ve Arapçayı öğrenirlerdi. Bazıları birkaç yabancı dil bilirdi. Dolayısıyla irken Türk, dinen Müslüman, kültür ve gelenek itibariyle âdeta Boğaziçili idiler.

Hıdiv İsmail Paşa döneminden itibaren, hıdiv ailesinin İstanbul'a ziyaretleri ve İstanbul'un sosyal yaşamında Mısırlıların nüfuzları artmıştır. İsmail Paşa, geniş ailesi ile hemen her yaz İstanbul'a gelirdi. İsmail Paşa, iyi yetişmiş, insan ilişkilerinde girgin, hırslı, insanları elde etmekte mahir bir kişiliğe sahipti. Mısır'ın siyasal haklarının genişletilmesi peşinde koşan İsmail Paşa, İstanbul'da kısa sürede saray ve Babıâli erkânım elde etmeyi başarabildi. İleri gelenlerin en büyüğünden en küçüğüne kadar güleryüz gösterip "kapu yoldaşım" diye dostça ve arkadaşça davranırdı. Saray mensuplarına ve devlet ricaline "kapu yoldaşı hediyesi" namı ile pek çok hediye ve pişkeş sunmuştur. Hediyeler ve rüşvetlerle Mısır'ın imtiyaz fermanlarını genişletti. 1866'da valiliğin babadan oğula geçmesini sağlayan fermanı elde etti. Başka bir fermanla da "Mısır ve Sudan hıdivi" unvanını aldı.

İsmail Paşa'nın yalısı Emirgân'daki eski sadrazam Hüsrev Paşa'nın malikânesinin yerinde idi. Yalısı, devrin seçkin kültür, fikir ve devlet adamlarmm toplandıkları sazlı, sözlü, musikili, davetli, eğlenceli bir şenlik yeriydi. Beyazıt'ta da büyük bir konağı vardı. İsmail Paşa, İstanbul halkım kendisine ısındırmak için, özellikle ramazanlarda, mahalle fakirlerine, medreselere, tekkelere çok yardımda bulunurdu. 1866 Hocapaşa yangınında zarara uğrayan 8.500 kişinin yaralarım sarmıştı. Hıdiv ailesinin diğer yakınları da Boğaziçi'nin en güzel köylerinde, en güzel yalı ve konaklarda otururlardı. Hıdiv İsmail Paşa'nın şerefine Adile Sultan'ın(->) eşi Mehmed Ali Paşa'nın Kuruçeşme'deki yalısında verdiği ziyafet pek şatafatlı olmuştu.

Giyim kuşam bakımından da Mısırlı hanımların İstanbul'daki tesirlerinden söz edilebilir. Mısır saraylarında başlangıçta Osmanlı tesiri hâkimdi. Özellikle İsmail Paşa zamanında Mısır'ın Avrupa'ya açılışı ve lüks israflar sonucu, Avrupa kıyafet, moda ve takıları, Mısır hıdiv ailesinin hanım ve prensesleri arasında moda oldu. Avrupa'nm yüksek sosyete kadınlarına uymaya çalıştılar. Bunların yankıları İstanbul'daki Osmanlı üst düzey hanımlarına da etki etmiştir. Mısırlı prenseslerin giyim ve moda konusunda harcadıkları muazzam servetler, masal ve efsane gibi hanımlar dünyasında dillerde dolaşırdı.

Hıdiv ailesinin İstanbul'daki bir diğer meşhur siması, İbrahim Paşa'nın ikinci oğlu, Hıdiv İsmail Paşa'nın küçük kardeşi Mustafa Fazıl Paşa'ydı (1830-1875). Fazıl Paşa çok küçük yaşta İstanbul'a gelerek Babıâli'ye girmiş, sonra Mısır'a dönmüştü. 1846'da yeniden İstanbul'a geldi. Enişteşi Yusuf Kâmil Paşa'nın yardımıyla padişahı tanıdı. 1858'de vezir oldu. Tanzimat Meclisi üyeliği, maliye nazırlığı yaptı. 1862'de maarif nazın oldu. Hazâin Meclisi başkanlığına getirildi. Ağabeyi İsmail Paşa'nın gayret ve pişkeşleriyle, Mısır'ın veraset sisteminin değişmesiyle, valilik hakkını kaybetti. Osmanlı yöneticilerine kırıldı. 1866'da Paris'e gitti. Yeni Osmanlılar (Jön Türkler) denen siyasal akıma destek verdi, yardımlarda bulundu. 1867'de affedildi, İstanbul'a döndü. Maliye ve adliye nazırlıklarına getirildi.

Mustafa Fazıl Paşa, iyi yetişmiş, kültürlü, yaradılıştan eli açık, hamiyetli bir zattı. Şen ve esprili bir mizaca sahipti. Mısır'daki emlakine karşılık aldığı parayı ölçüsüz sarf ve eğlence ile 10 yılda bitirdi. Çamlıca'daki köşkü, Beyazıt'taki konağı, Eyüp'te Bahariye'deki sahilhanesi tanınmıştı. Devrin ricali, fikir adamları, sanatçıları köşkünde ve konağında toplanırlardı. Kişiliğini ve döneminin insanlarıyla ilişkilerini yansıtan anekdotları ilginçtir. Abdülaziz'e Paris'ten yazdığı mektubu siyasal literatürümüzde önemli bir belgedir.

Hıdiv ailesinden İstanbul'da hayırları, yardımlan, ihsanları ve cömertlikleriyle tanınan bir kişi de Sadrazam Yusuf Kâmil Paşa'nın eşi ve Kavalalı Mehmed Ali Paşa'mn kızı Zeyneb Hanım'dır. Yakacık'ta köşkü, Laleli'de konağı vardı. Kan koca Üsküdar'da yaptırdıkları ve bugün adlarıyla anılan hastanenin, bahçesinde yatıyorlar.

İsmail Paşa'nın 1879'da siyasal nedenlerle azlinden sonra, yerine oğlu Tevfik Paşa (1852-1892) geçti. İsmail Paşa ise, önce İtalya'ya gönderildi. Oğlu Hasan Paşa'nın verdiği sadakat sözü üzerine İstanbul'a gelmesine ve Emirgân'daki sahilsarayında oturmasına II. Abdülmecid izin verdi. 1895'te ölümüne değin burada yaşadı.

Babası gibi Tevfik Paşa da hemen her yaz ailesiyle İstanbul'a gelirdi. Tevfik Paşa'nın 1892'de ölümü üzerine oğlu Abbas Hilmi Paşa (1874-1944) hıdivliğe getirildi. Hıdiv gençti. Annesi onu II. Abdülhamid'in kızlarından birisiyle evlendirmek istiyordu. Münasip görülmediğinden, padişah saray kızlarından İkbal Hanım'ı onunla evlendirdi. Yalnız Osmanlı şehzade ve sultanlarına mahsus "hanedan-ı âl-i Osman" nişanını verdi.

Abbas Hilmi Paşa da dedesi ve babası gibi her yıl istanbul'a gelirdi. Çubuklu'da küçük bir şato görünümündeki sarayı inşa ettirdi. Bu yapı Hıdiv Kasrı(->) olarak tanınır. Bebek'te de bir sarayı vardı. Hıdiv ailesi Boğaziçi'nde NimetuÜah Yatı ile geziler yapardı, istanbul'daki olağan tören ve davetlere katılırlardı. Osmanlı Devleti I. Dünya Savaşina girince, İngiltere, Mısır'ı ilhak ederek, o sırada istanbul'da bulunan Abbas Hilmi Paşa'nın hıdivliğine son verdi. Osmanlı Devleti 1918'e kadar onun hıdivliğini destekledi. Cumhuriyet döneminde Türk tabiyetine giren Abbas Hilmi Paşa uzun yıllar Çubuklu'daki sarayında yaşamıştır.

istanbul'da, hıdivden sonra ikinci önemli şahsiyet daima hıdivlerin anneleri olurdu. Osmanlı protokolünde onlara "valide-i hıdiv" veya "valide paşa" denirdi. Tevfik Paşa'nm annesi Valide Hanım, Abbas Hilmi Paşa'nın annesi Emine Necibe Hanım meşhur valide paşalardı. Valide Paşa Sarayı Bebek'te olup, ahşap bir sahilsaraydı. Valide Paşa Yalısı diye de anılırdı. Valide paşa, Osmanlı saray hareminin daima gözde konuğu olurdu. 15 günde bir mutlaka Yıldız'daki selamlık alayında hazır bulunurdu. Saray tiyatrosuna da davet edilirdi. II. Abdülhamid'in kızları ve hanımları da valide paşa ile iyi dosttular. Düğünlerde, bayram törenlerinde valide paşanın ayrı bir yeri vardı. Valide paşa da, eli açık ve rütbesine yakışır tarzda şefkat ve dostlukla hareket ederdi. Bebek'teki ahşap yalı 20. yy'ın başlarında yıktırılıp, yerine art nouveau tarzmda bir bina valide paşa tarafından yaptırılmıştır (bak. Hıdiva Sarayı).

Kavalalı soyundan Abdülhalim Paşa'nm iki oğlu Said Halim Paşa (1864-1921) ve Abbas Halim Paşa (1866-1935) Osmanlı yönetiminde önemli görevler almışlardır, ikisi de Lozan'da siyasal bilimler eğitimi gördü. Said Halim Paşa, Ittihad ve Terakki üyesi idi. 1913-1917 arasında 3,5 yıl sadrazamlık yaptı. Mütarekede Malta'ya sürüldü. Roma'da Ermenilerce katledildi. Yeniköy'de ünlü bir yalısı vardı (bak. Said Halim Paşa Yalısı). Abbas Halim Paşa Şûra-yı Devlet'te çalıştı. 1913'te Hüdavendigâr valisi, 1914'te nafia nazırı olarak kar-

deşinin kabinesinde görev almıştır. 1920' de Malta'ya sürüldü.

Hıdiv ailesinden birçok prense vezir, müşir, mirmiran rütbeleri ve nişanları verilmiştir. Nazır, asker, yönetici, siyaset adamı olarak bu aileden birçok şahsiyet yetişmiştir. Bunlar arasında Abdülhalim Paşa (müşir), Küçük Mehmed Ali Paşa (maliye nazırı), Hasan Paşa (müşir), İbrahim Hilmi Paşa (müşir), Hüseyin Kâmil Paşa (müşir), Aziz Hasan Paşa (ferik), Ahmed Fuad Paşa (sonra Mısır kralı), Ali Kâmil Fazıl Paşa sayılabilir.

Hıdiv ailesi ile Osmanlı hanedanı ve birçok meşhur Osmanlı aristokrat ailesi arasında evlilikler ve akrabalık ilişkileri kurulmuştur. Damat Mehmed Ali İbrahim Paşa, Damat Abdülmümin Bey, Damat İbrahim Hâmi (İlhami) Paşa vb Osmanlı sultanlarıyla evlenmişlerdir. Ebubekir Mümtaz Efendizadeler, Deli Fuad Paşa, Gazi Ahmed Muhtar Paşa, Avlonyalı Ferid Paşa, Ayaşlı ve Azmzadeler aileleri hıdiv ailesi ile kız alıp vererek veya erkek çocuklarını evlendirerek akrabalık kurmuşlardır.

Hıdiv ailesi İstanbul'a mimari alanda güzel eserler kazandırmıştır. Köşk, konak, kasır ve yalıları, çeşme, okul, hastane, sebil gibi hayır eserlerinin çoğu günümüze ulaşmıştır.

Hıdiv ailesinin hanımlarından kültür ve fikir hayatımıza önemli katkıları olanlar arasında, Türkiye'de feminist hareketin öncülerinden Abdülhalim Paşa'nın kızı, Sadrazam Said Halim Paşa'nın kız kardeşi Emine Hanım, Milli Mücadele'yi yazı ve kitaplarıyla destekleyen, Hüseyin Kâmil Paşa'nın kızı Kadriye Hüseyin Hanım ilk akla gelenlerdir. Ayrıca hıdiv ailesi mensuplarının güzel sanadara, edebiyata merak ve yetenekleri olduğu, bunlarla uğraştıkları ve sanatçıları korudukları, teşvik ve takdir ettikleri hatırlanmalıdır. İstanbul'un kültür ortamlarında birer meşen gibi hizmet ettikleri gözlenmektedir.

Hüseyin Kâmil Paşa (1914-1917), I. Fuad (1917-1936) ve Faruk (1936-1952) zamanlarında da, Mısırlıların İstanbul ile ilişki ve bağları azalarak da olsa sürmüştür. Mısır'dan gelen gelirler ve paralar azaldıkça, İstanbul'daki hıdiv ailesi mensupları ve Mısırlıların maddi sıkıntıları artmış, zamanla eldeki avuçtaki kıymetli eşyalar, mücevherler satılmış, nihayet köşkler, konaklar bakımsızlığa terk edilerek, onlar da tek tek elden çıkarılmıştır.

Bibi. Karal, *Osmanlı Tarihi,* VI, 85-91, VII, 39-53; Ç. Gülersoy, *Hıdivler ve Çubuklu Kasrı,* İst., 1985, s. 11-102; A. Ş. Hisar, *BoğaziçiMehtapları,* s. 63, 75 vd; ay, *Geçmiş Zaman Fıkraları,* İst., 1958, s. 106, 110; Celâleddin Paşa, *Madalyonun Öbür Yüzü,* İst., 1972, s. 93-94; E. F. Tugay, *Three Centuries, Family Chronicles of Turkey and Egypt,* Londra, 1963: Ali Rıza, *Bir Zamanlar,* 137-138, 156-157, 162-163, 179-180; A. Rıza-M. Galib, *Geçen Asırda Devlet Adamlarımız,* I, ist., 1977, s. 66, 78-82, 99-100, 147, II, 80, 82-83, 86-91, 110-113; Y. Öztuna, *Devletler Hanedanlar,* II, Ankara, 1990, s. 442-473; S. Mümtaz S., *Tarihimizde Hayal Olmuş Hakikatler,* ist., 1948, s. 61, 63, 76-77, 82-83, 132-133, 166, 252-254; Cevdet Paşa, *Ma'rûzât,* İst., 1980, s. 7-8, 52-53, 57-59, 196-197; Tahsin Paşa, *Yıldız Hatıraları,* İst., 1990, s. 109-110, 148-153, 255; A. Osmanoğlu, *Babam Sultan Abdülhamtd,* İst., 1988, s. 62, 65, 76, 96; "Mısır Saraylarında Türk Modası", *Aydabir,* S. 2 (Ağustos 1952), s. 81-82; P. Mansel, *Sultans in Splendeur,* Londra, 1988, s. 38-53, 94-105.

ATİLLA ÇETİN

HIDİV İSMAİL PAŞA KORUSU

Boğazın Anadolu yakasmda, Kanlıca'nın yaklaşık 1,5 km kuzeyinden başlayarak Dalgıç Okulu, Seyir ve Hidrografi Dairesi ile itfaiye binasının üstündeki dik yamaçlan ve sırtın büyük bir bölümünü kapladıktan sonra Çubuklu Vapur İskelesi'ne yakın bir yerde nihayet bulan koru. Adım, Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın torunu ilk Mısır Hıdivi İsmail Paşa'dan almıştır.

Halk arasmda "Çubuklu Korusu" olarak da anılmış olan Hıdiv ismail Paşa Korusu kesif bir ağaç topluluğuna sahiptir. Başta kızılcık olmak üzere değişik ağaç türleri ve bostanları ile şöhret bulan bu yerdeki ilk yerleşme Bizans dönemine kadar inmektedir. Burada "Akimitis" denilen uykusuz keşişlere mahsus bir manastırın varlığından söz edilmektedir. Manastırın kurucusu olan Aziz Aleksandr 430'da burada ölmüş ve buraya defnedilmiştir. Sayıları 300'ü bulan buradaki keşişler gece gündüz demeden ibadet ettikleri için onlara "Uykusuz Keşişler" adı verilmiş ve Çubuklu onlann varlığıyla da ün kazanmıştı. Çubuklu Korusu içerisinde bugün Akimitis Manastırina ait sarnıç ve suyollarına yer yer tesadüf edilmektedir. Efsanesi, kızılcık ağaçlan, bostanlan ve korusu ile ün yapan Çubuklu, Osmanlı padişahları tarafından ilk zamanlar av mahalli olarak kullamlmıştır (bak Çubuklu).

Koru 172.000 m^2'lik bir alana yayılmıştır. Buradaki bostanlar ise sarayın sebze ihtiyacını karşıladığından başka, padişahlara da gelir temin ediyordu. 18. yy'ın başlarında Çubuklu Mesiresi ve Korusu, İstanbul'un başta gelen mesire yerlerinden biri idi. 19. yy'ın ikinci yarısında Abdülaziz (hd 1861-1876), Emirgûne Köyü'nün gerisindeki arazi parçası ile Çubuklu Mesiresi ve Korusu'nu Mısır Hıdivi İsmail Paşaya vermiştir (bak. Emirgân Korusu). Hıdiv İsmail Paşa, Emirgân Korusu içinde yaptırdığı köşkler gibi Çubuklu'da da kıyıda Türk üslubunda bir yalı inşa ettirmiş, İsmail Paşa'dan sonra oğlu Tevfik Paşa, daha sonra da Abbas Hilmi Paşa sırayla hıdiv olmuşlar, daha önce yazlarım yalıda geçiren Mısırlı aile, dönemin zevkine uygun olarak, tepede, korunun içinde bir kasır yaptırmıştır (bak. Hıdiv Kasrı).

Korunun bir bölümü, özellikle Hıdiv Kasn'nm çevresi park olarak tanzim edilmiş; isviçre ve Fransa'dan bu park için ağaçlar getirtilmiştir. Çubuklu'dan parkın ana giriş kapısına, yaklaşık 400 m uzunluğunda dar bir asfalt yolla ulaşılmaktadır. Ana giriş kapısından kasra üç sıra halinde gümüşi ıhlamur (*Tüia argented)* ve atkestanesi *(Aeusculus hippocastanurri)* ağaçlan dikilmiştir. Binanın çevresinde yaşlı fıstıkçamları *(Pinuspineri)* ve porsuk *{Taxus baccata)* ağaçları mevcuttur ve bunlann altında da pembe ve mavi çiçekli ortanca grupları yer almaktadır.

1930'lu yıllara kadar hıdiv ailesi tarafından kullanılan kasır ve geniş koruluğu, 1937'de İstanbul Belediyesi'ne geçmiştir. Ancak bina uzun yıllar boş kalmış, koruluğa pek bakılmamıştır. Koruluğun güney yamaçlan zamanla satılmış burası bir kooperatif tarafından inşaata ve yerleşime açılmış, korunun doğal karakteri kaybolmuştur.

İstanbul'da birçok tarihi yapıyı restore ederek ülkeye kazandıran Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, 1982'de İstanbul Belediyesi ile imzaladığı bir protokolle, Hıdiv Kasn'nm onarımını da üstlenmiş ve 1,5 yıl süren yoğun ve geniş kapsamlı bir çalışma ile binayı baştan başa restore etmiş, yapının çevresini geniş çim alanları ve gül bahçeleri ile yeşillendirmiştir.

Yapraklı ağaç türlerince zengin olan Hıdiv İsmail Paşa Korusu, bakımlı ve iyi durumdadır. Korudaki önemli ağaç türleri şunlardır: Fıstıkçamı, kızıl çam, gruplar halinde dikilmiş olan ehrami serviler, anıtsal niteliklere ulaşmış saplı meşeler, gümüşi ıhlamur, yaz ıhlamuru *(Tiliaplatyphyllos),* büyük çiçekli, her dem yeşil manolya *(Magnolia grandiflord),* Atlas sedirleri ile Toros sedirleri, çiçekli dişbudak *{Fraxinus omus),* sivri yapraklı dişbudak, atkestanesi, kuşüvezi *(Sorbus torminalis),* gürgen, yalancı akasya, dağ akçaağacı, kokarağaç, küçük meyveli Trabzon hunnası, akçakesme, kermes meşesi, Akdeniz defnesi, erguvanlar, çitlembik, Londra çınarı, porsuk.

Bibi. Ç. Gülersoy, *Boğaziçi Koruları,* İst., 1970.

FAİK YALTIRIK

HIDİV KASRI

Çubuklu üstünde geniş bir koruluk içinde yer alan, Mısır Hıdivi Abbas Hilmi Paşa'nm köşkü. Çubuklu Sarayı ya da Çubuklu Kasrı olarak da bUinir.

Mısır valileri içerisinde bir tür egemenlik hakkını ilk kez 1866'da Abdülaziz'den (hd 1861-1876) elde ederek ilk "hıdiv" olan İsmail Paşa, İstanbul'daki yazlığı olarak Emirgân Korusu'nu seçmiş, sahildeki büyük ahşap sarayda oturmakla beraber, arka korulukta **4** köşk daha yaptırmış ve deniz âlemleri ile ünlü debdebeli bir hayat yaşamıştı. Giriştiği büyük borçlanmalarla iflası sebebiyle İngiliz ve Fransız hükümetlerince indirilmesi üzerine (1879), yerine geçen Tevfik Paşa'nm saltanatı kısa sürdü, 1892'de **45** yaşında iken ansızın öldü. Oğlu Abbas Hilmi Paşa, genç yaşta idareyi ele aldı. Fakat ülkesi ingiliz işgali ve kontrolü altında idi. Kendisi ise Alman Avusturya ekolünde askeri bir eğitim almış olduğu için, İngiliz sömürgeciliğine karşı duygular içindeydi. Bu sebeple Anglosakson dünyasına karşı, Germen ve Osmanlı desteği aradı. Bu ise, Osmanlı payitahtında daha uzunca süreler oturmasını ve hem çağdaş görünümlü, hem etkili bir yaşam çerçevesi edinmesini gerektiriyordu.

Genç adam, bu ihtiyaçla önce 1903'te Çubuklu kıyısındaki 2 ahşap yalıyı satın

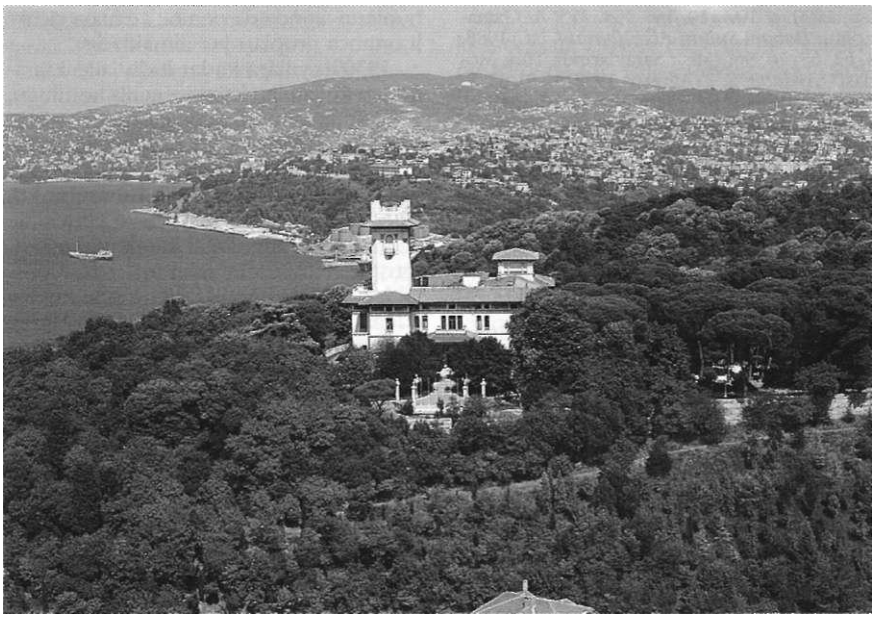

Hıdiv Kasrı Çubuklu Korusu olarak da bilinen Hıdiv İsmail Paşa Korusu içinde yer alır.
Gürol Kara / TETTVArşivi

alarak bir süre oturdu. Sonra yalı arkasındaki yamaçları ve üst düzlüğü kapsayan toplam 270 dönümlük ve bağ, bahçe-tarla türünden arazileri peyderpey iktisap ederek, ağaçlandırmaya başladı.

Buraya Batinin villaları tipinde bir malikâneyi oturtmak baş arzusu idi. 1907'de tamamını üzerine geçirdiği bu üst platoya, şimdiki saray binasını aynı yıl inşa ettirmiş olduğu, yapının 1983-1984'teki onarımı sırasında kalorifer kazanında bulunan birkaç belge ile aydınlık kazanmıştır. Bu kâğıtlar, hıdivin inşaat ve onarım işleri müdürü İtalyan Mimar Delfo Seminati'nin düzenlendiği, ahır, ağıl ve lojman olarak iki müştemilat binasının yapım bedelleri ile ilgilidir. 1907-1914 arasındaki 7 yıl, hıdiv ve İstanbul'daki sarayı açısından, olaysız ve tatlı yıllar olarak akıp gitti.

İtalyan mimarın eseri, olanca görkemi ile yükselmişti. Dıştan bir "Toscana villası" görünümünde, orta mermer holü bir antik Roma "rotondo"su, zemin katın lambrili salonları, dönemin moda üslubu olan art nouveau(->) stilinde tutulmuş, mermer teraslarla çevrili binanın, yüksek kulesi de, Boğaziçi'nin yansım seyrediyordu.

1914 yılı girdiğinde, başlayan trajik gelişmeler, Çubuklu Sarayini da etkiledi: Mısır'da güçlenen milliyetçi akım, hem padişaha, hem hıdive, hem İngilizlere karşı idi. Fakat İngilizler bunu hıdivin tahrikiyle izah ettikleri gibi, savaş çıktığında Osmanlının buna katılmasına karşı olan Mısırlı sadrazam Said Halim Paşa'nın sonradan susmasında da, hıdivin etkisi olduğu kuşkusuna kapıldılar. O yüzden 1914 tarihli Kahire Kararnamesi ile hıdiv azledilip, Mısır'daki bütün mal ve mülklerine el konuldu. Bir anda tahtını ve servetinin büyük kısmını kaybeden Abbas Hilmi Paşa, İsviçre'ye ve oradaki parasına sığındı, kendisine yeni bir yat alıp, Akdeniz gezilerine başladı.

I. Dünya Savaşı sonrasında 1920'li ve 1930'lu yılları, Çubuklu Sarayı, Cenevre'deki villa ve Fransa'da Chartres şehrindeki malikâne arasında geçiren sabık hıdiv, Almanya ile temasım hiçbir zaman kesmedi. Savaş sırasında Çubuklu'nun başlıca ziyaretçisi, Sefir Wangenheim idi. Bir ara kendisiyle görüşmeye gelen İngiltere Sefiri Lewis Mallett, onun Alman dostluğundan vazgeçemeyeceğini görerek, damadına öfkeyle "Paşanın hâlâ yanlış ata para yatırdığım" ifade ederse de, durum değişmez ve 1930'lu yılların başında Berlin'de ortaya çıkan tehlikeli bir tip, sabık hıdiv için yeni bir umut kaynağı olur: Adolf Hitler. Onunla temasa geçen Paşa, Mısır'ın kendisine geri verileceği vaadini alınca, Almanya'nın yeni iktidarına daha yakın oturabilme amacı ile, İstanbul'u terk etme kararını alır ve dostluk kurduğu Atatürk'ün kararı ile, İstanbul Belediyesi, Çubuklu Sarayini 60.000 lira gibi sembolik bir bedelle ve taksitle satın alır. Hıdiv, ayrılmadan önce eşyaları müzayede ile satmıştır.

II. Dünya Savaşı içinde Cenevre'de yaşayan kalp hastası Paşa, 1944'te bütün ümitlerinin söndüğünü görmekle, bir kriz sonucu dünyadan aynlır. Çubuklu Kasrı, 1937'den 1983'e kadar "metruk" kalmıştır. Belediye 1950'ler ve 1960'larda bahçeye motel binaları inşa etmek gibi projeler üretmiş, fakat hiçbirini gerçekleştiremeyerek, boşalan ve harap hale gelen saray binasını, yerli filmcilere günlük kiraya vermekle yetinmiştir. Saraya atları bile sokan bu kullanımlar sırasında, ayrıca, orta hol üstündeki Fransız tavan vitraylarının, ışığı çoğaltma gerekçesiyle kırıldığı da bir gerçektir.

1982'de Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu'nun çalışmalarını yeniden değerlendirmeye alan askeri yönetim, olumlu kamya varmca, 1. Ordu Komutanı Haydar Saltık'ın tavsiyesi üzerine, Çubuklu Kasrı'nın da onarımı kuruma bırakılır. İki yıl süren köklü restorasyonda en büyük güçlük, kışın kuzeyin kar ve yağmurlarına açık olan yüksek kulede yaşanmıştır. İç döşemede art nouveau stilinin özelliklerine uyulmuştur. Tüm onarım ve iç donatım, 18.000 Cumhuriyet Altınına mal edilmiştir. Açılış 24 Temmuz 1984 tarihinde Devlet Başkanı Orgeneral Kenan Evren tarafından yapılmıştır. Ertesi günü Bakanlar Kurulu üyelerinin de gezdikleri kasır (saray) halkın her tabakasının ziyaretine haftanın her günü ücretsiz açık tutulduğu gibi, iç salonları restoran, üst kat odaları otel, iç mermer salonu ile köşke yakm bahçeleri kafe olarak hizmet vermektedir.

Yaklaşık 1.000 m^2'lik bir inşaat üstüne oturan yapı, doğu yönünde düz; kuzeybatı ve güney yönlerinde yarım daire biçimi bir cepheye sahiptir. Yapı içerde, çevresindeki salonları ile, mekânın tam ortasına yerleştirilen, anıtsal bir çeşmeyi havi, karakteristik biçimini almaktadır.

Güney yönüne bakan ana giriş kapısından, önce, birinci hole girilmektedir. Bunun sağından, iki basamaklı bir kapı ile iç içe iki büyük odaya geçilmekte, sol tarafındaki bir kapı ile de, solda giriş katı mutfağına ve hemen onun sağındaki bir merdivenle aşağı mutfak kısmına geçilmektedir.

Ana giriş kapısının içerisinde, bu küçük

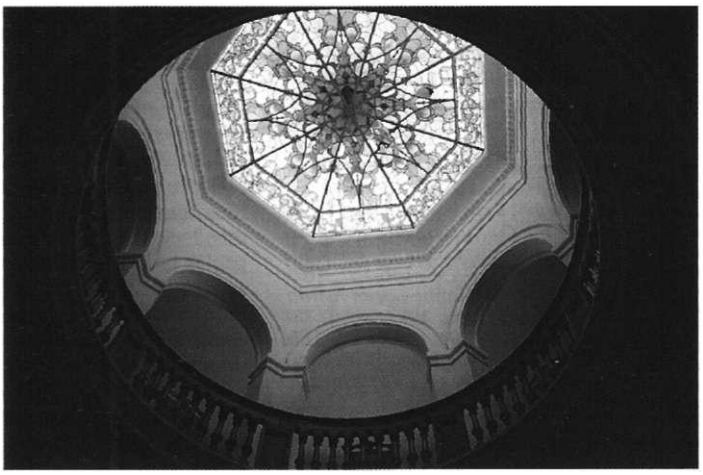

Hıdiv Kasrında havuzlu alanın üstündeki vitraylı tavan.
Ahmet Kuzik, 1989

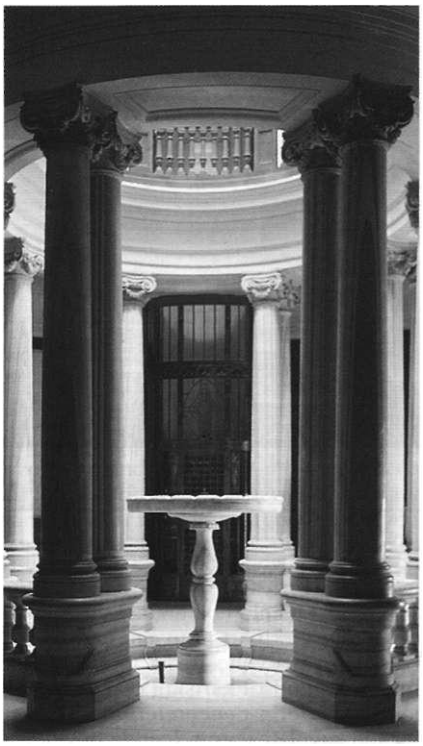

Hıdiv Kasrı'nm ortasındaki havuzlu alan.
Erkin Emiroğlu, 1981

mermer holden sonra karşıya gelen kapı ile binanm orta holüne geçilmektedir. Kapının camlı kısmı, kurşunlu vitrayla yapılmış üzüm salkımı desenlerini havi, çok güzel bir geçiş elemanıdır. Ondan sonra birkaç mermer basamakla çıkıldığında, iki yandan, geniş ve masif mermerden basamaklarıyla iki merdiven, geriye doğru uzanarak, bir platoda buluşmakta ve yine masif mermerden basamakları ve balustradlarıyla, tekleşen bir anıtsal merdiven, üst kattaki yatak bölümüne çıkmaktadır.

Ana giriş katında, holde devam edildiğinde, tam ortada, anıtsal çeşme yer alır. Bunun üstü açıktır, çatıya varan üst noktasında, 8-10 nüansm yer aldığı, zengin bir vitrayla renklenir. Art nouveau üsluptaki bu parçanm üstünü, dış tesirlere karşı cam bir fener örter. Birinci katta yer alan yatak odaları, tam ortadaki bu boşluğa masif bir ahşap parmaklığın çevresinden bakar.

Giriş katında çifter-çifter, toplam **16** masif mermer sütunun yer aldığı bu anıtsal çeşmenin ortasında, 1,80 m yükseklikte mermer bir fıskiye vardır, sularım, zeminde yer alan alçak derinlikteki bir havuza döker.

Bu holde, havuzun arkasında tam karşıya gelen cephede, sadece üst yatak katına çıkan bir asansör vardır. Asansörün her iki kata bakan cephesi, sarı pirinç metalden yapılmıştır. Giriş katın cephesindeki camlar, prizma şeklinde, kristal kareler halindedir. Bu holün sağ tarafında, yani doğu yönünde, binanın düz cephesini teşkil eden, tümü mermer bir salon yer alır. Bir ana kapıdan sonra, iki tarafa birer mermer koridor uzanır. Sağ koridordan, yukarıda sözü geçen iç içe iki odaya geçilir. Sol koridordan tavanı aynalı ve kristal ışıklı köşe salona geçilir. Bu salon, yuvarlak büyük bir pencereyle mermer salona bakar.

Giriş noktasından mermer salona birkaç basamakla inilir. Sağ taraftaki duvarda, tavana kadar anıtsal bir çeşme yer almıştır. Mozaiklerle süslü bu çeşmenin zemine yakın kısmı, mermer bir tekneyle süslenmiştir. Merdivenlerin karşısı ise, boydan boya demir çerçeveli camdır ve oradan, bina yanındaki, etrafı mazı çamlarıyla çevrili geniş iç bahçeye geçilir. Havuzlu orta mekândan karşıya ilerlendiği zaman, kuzeybatı cephesini teşkil eden konkav biçiminde, iki şömineli salona girilir. Bu salon, iki kapıyla, önündeki mermer terasa açılır. Mermer teras, bahçeden 1 m kadar yükseklikte olup, 24 adet masif büyük beyaz mermerden sütunlar, üstteki yatak katının balkonuna destek sağlar. Bu terastan, eskiden Boğaziçi görünürmüş, fakat peyzaj mimarisi prensipleri düşünülmeden yapılan dikimler sonucunda, bina önündeki ağaçlar, zamanla çok büyüyerek, panoramayı kapatmış bulunuyor.

Binanın ortasındaki havuzlu mekândan, aralık bir kapıyla, sola girildiği zaman ise, sarayın yemek salonuna geçilmektedir. Bu salon, daire biçimindeki şömineli salona da, ara bir kapıyla geçit verir. Şömineli salondan da, yine bir ara kapıyla, tamamı aynalı kristal salona, oradan da mermer salona geçilebilmektedir. Böylece bütün salonlar arasında, ortadaki havuzlu mekânı çerçeveleyen, yuvarlak bir trafik yapmak mümkündür. Bunu sadece giriş holü keser.

Ana giriş kapısının arkasmdaki boşlukta yer alan masif merdivenlerden birinci kata çıkıldığı zaman, orta mekân, daire biçimindedir. Tam ortasındaki boşluktan, aşağıdaki havuz ve yukarıdaki vitray seyredilir.

Sağ tarafta, aşağıdaki mermer salonun üstünde 6 adet oda yer almıştır. Bunların üçü, önlerindeki geniş bir balkondan, iç bahçeye bakarlar. Etrafı porsuk ağaçlanyla çevrili bu iç bahçe, TTOK tarafından çimenle döşenmiş ve bodur gül fidanlarıyla doldurulmuştur.

Alt kattaki şömineli salonun üstüne gelen daire biçimindeki parça, kendi iç banyoları, tuvaletleri ve banyo odaları olan, iki büyük yatak odasına sahiptir. Tavanları muhteşem bir lambriyle kaplı bu iki salonun birisi, hıdivin kendisine aitti. Gardropların bir tanesinin ucundaki aynalı kapı, gizli bir geçittir ve ortadaki hole çıkar.

Birinci kat holünün sol tarafındaki ara koridordan, güneybatıya bakan büyük odaya ve binanın büyük seyir kulesinin asansörüne geçilir. Kuleye ortadaki asansörle çıkılabildiği gibi, ahşap katlar ve demir aksamla örülmüş geniş bir merdivenle de çıkılabilir. Kulenin balkonlu bir orta katı ve açık bir terası mevcuttur.

Birinci katm merdiven başından sağ kapıya girildiği zaman, dar bir merdivenle servis katma çıkılır. Burada da, çepeçevre 8 adet oda yer almaktadır. Koridorun ucundan ise, binanın kare biçimindeki cihannüma kısmına çıkılmaktadır. Bu seyir yerinin ortası merdiven boşluğudur, bir cephesi yan çatıya bakar, üç cephesinden çevre seyredilir.

ÇELİK GÜLERSOY

HIDİVA SABAYI

Hıdiva Sarayı veya Hıdiv Yalısı olarak tanınmış olan bina, Boğâz'm Rumeli yakasında, Bebek'te, Cevdet Paşa Caddesi ile deniz arasında ve Bebek Meydam'mn güneyindedir. Yalı, Akıntıburnu'ndan başlayıp Rumelihisan Kayalar mevkiine uzanarak bir yay çizen Bebek Koyu'nun ortasmdadır.

Hıdiva Sarayı'mn yerinde eskiden büyük bir ahşap yalı olduğu bilinmektedir. Buradaki Halilpaşazade Arif Efendi Yalısı, önce Rauf Paşa'ya, sonra Sadrazam Ali Paşa'ya (1815-1871) geçmiş, paşanın ölümünden sonra II. Abdülhamid (hd 1876-1909) tarafmdan satm almarak Mısır Hıdivi Abbas Hilmi Paşa'nm annesi ve eski hıdiv Tevfik Paşa'nm eşi Hıdiva Emine'ye 1896'da hediye edilmişti.

Yeni saray, Hıdiva Emine tarafından bu yüzyılın başında inşa ettirildi ve Hıdiva Sarayı ve Valide Paşa Yalısı olarak tanın-

Hıdiva Sarayında, korkuluklannda bitkisel ve çiçeksi biçimlerin hâkim olduğu merdivenlerden biri (solda) ve caddeye bakan cepheden bir ayrıntı.
Fotoğraflar Erkin Emiroğlu

dı. Halen Mısır Arap Cumhuriyeti İstanbul başkonsolosluk binası ve başkonsolos rezidansı olarak kullanılmaktadır.

Hıdiva Sarayı, yalnız Bebek semtinin değil, Boğaziçi'nin de en önemli yapılarından birisidir ve yalnız mimari kaliteleri ve üslup özellikleri ile değil, boyutları ve konumuyla da göze çaıpar. Yapı, gerçekten de, geniş cephesi denize bakan 64x28 m boyutunda ve zemin alanı yaklaşık 1.800 m^2 olan, iki tam katla çekme ve çatı katları toplamı olarak yaklaşık 5.000 m^2 kullanım alanı bulunan küçük bir saraydır.

Dikdörtgen bir kitlesi olan saray, harem ve selamlık olarak iki bölümden meydana gelmiştir. Plan ve kitlede eşit ağırlık verilerek tasarlanan bu iki bölüm, deniz cephesinde simetrik bir düzenlemeyle ifade edilmiştir.

Plan şeması açık ve okunaklıdır: Sarayın denize dik ekseninin güneyinde harem, kuzeyinde selamlık bölümü vardır. Her iki bölümün de plan şemalan birbirinin aynıdır. Ortada, büyük giriş holleri ve kabul salonlarının ve büyük merdivenlerin bulunduğu ortak ve açık mekânlar vardır. Bu mekânların iki tarafında ve denize paralel doğrultuda dikdörtgen planın iki yanı boyunca oda ve salonlar dizilidir. Harem ve selamlık bölümlerinin birleştiği yerde, tam ortada bir kış bahçesi yer almaktadır. Ortadaki bu merkezi bölüm, harem ve selamlığı bağlayan paralel koridorlarla tamamlanır. Harem ve selamlık koridorları sadece birer kapıyla ayrılmıştır.

Bu şemanın yapıya görkem ve estetik kalite kazandıran mekânları, ortada denize paralel eksen üzerinde bulunan holler ve salonlardır. Pilastr ve kolonlarla hareketlendirilen duvarlarm çevrelediği, kolonların arkasındaki yan mekânlarla büyüyen bu salonlarm aslında en önemli elemanı, girişlerin tam karşısına yerleştirilmiş olan merdivenleridir. Giriş hollerini üst katlara bağlayan bu merdivenler, art nouveau(->) literatürünün özgün tasarımları araşma girecek kalitede düzenlemelerdir.

Eğrisel planlı merdivenin korkulukları, kıvrılan, bükülen, dolanan incecik dallar, asma filizleri, atkestanesi yaprakları, tomurcuk ve çiçeklerden oluşan "floreal" (çiçeksi) anlayışta bir tasarımdır. Merdiveni taşıyan metal çerçeve sistemi ile ilk basamaktaki kolon da yoğun bir bitkisel dekorasyonla yüklüdür. Bu bitkisel ve çiçeksi biçimler, pembe ve yeşilin yumuşak tonlarının renklendirdiği ve yaldızların yer yer parlattığı heyecan verici bir görsel zenginlik sergilerler. Metalden yapılmış çiçek ve yaprakların natüralist esprisi, salonlardaki kolonlann başlıklarında ve tavan kasetlerindeki bezemelerde de alçıdan yapılmış olarak gözlenir. Kolon başlıklarında İyonik volütlerin veya Korentiyen lotus yapraklarının arasında pembe, mavi kır çiçekleri görülür. Tavan kasetlerinin stilize çiçeklerinde bile renkli dokundurmalar vardır. Merdivenlerin üstü, art nouveau desenli bir ışıkla aydınlatılmıştır. Bu floral motifler, renkler ve ışıklar, tüm bu mekânlara imgesel boyutlar ve derinlikler katar.

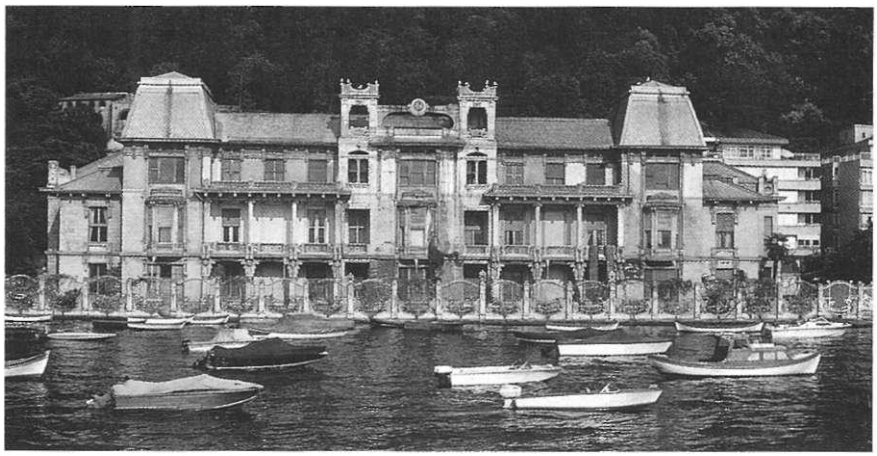

Hıdiva Sarayının deniz cephesinden görünümü.
Erkin Emiroğlu

Halen konsolosluk olarak kullanılan selamlık bölümünde üst kattaki büyük kabul salonu, yine büyük bir yemek salonu ve "fumoir" ile birleştirilip mekân olarak daha da zenginleştirilebilmektedir. Konsolosluk rezidansı olan eski harem bölümünde de büyük yemek ve müzik salonlan vardır. Haremdeki bu salonlarm duvarlan, pembe ve yeşil rengin önde geldiği ait nouveau desenli kumaşlar ve kâğıtlarla kaplıdır. Bunların özgün kaplamalar olduğu Hıdiva Emıne'nin sarayda çekilmiş fotoğraflarından anlaşılmaktadır.

Plan şemasının açık ve okunabilir olmasına karşdık saraym kitle ve cephe düzeninde çeşidi öğe ve biçimlerin kullanılmış olmasından gelen karmaşık bir kompozisyon görülmektedir.

Kitlenin dikdörtgen biçimindeki ana formu, iki tam kat için aynen korunmaktadır. Ancak salonlarm birbirine göre enine veya boyuna yönlendirilmeleri sonucu cephede geri çekme veya öne çıkmalar yapılmış ve böylece büyük kitlenin İstanbul mimarlığının parçalı cephe anlayışına ve dokusuna olabildiğince uyumlanması aranmış görünmektedir. Üçüncü katta oda ve salon dizisi, yalnız deniz cephesinde ve yüksekliği azaltılarak sürdürülmektedir.

Kitleye asıl önemli ve ayırt edici vurgulan getiren öğeler, deniz cephesinde iki uçta yer alan simetrik konumlu yüksek ve dik bir çatı örtüsü ile kapatılmış olan bölümlerle arkada batı cephesindeki çift kulelerdir. Orta Avrupa çizgileri taşıyan bu öğeler, yapıya öncelikle anıtsal bir görünüm kazandırmaktadır.

Bu yükseltiler, özellikle deniz cephesinde, cephenin iki ucunu tutarak o çok özgün balkon/loggia motifini çerçevelemektedir. Deniz cephesinin tam merkezinde yer alan ve kule formu verilmiş bir çift baldaken ile vurgulanan balkon/loggia, önündeki kraliyet arması gibi yerleştirilmiş hıdiviyal arma ile birlikte yapının bir saray olduğunu ifade eden bir simge öğesidir.

İstanbul'daki art nouveau örnekleri içinde boyutları bakımından en büyük uygulama olan sarayda, Orta Avrupa art nouveau'su jugendstü'in geometrik biçimleriyle İtalyan stile floreale'sinin çiçeksi/bitkisel biçimleri bir arada kullanılmıştır. Bu iki farklı art nouveau ekolü, burada yan yana ve iç içedir. Örnekse, barok ve Jugendstil karışımı olarak biçimlenen kulelerin pencerelerinde bitkisel biçimli kayıtlamalardır. İçeride büyük resepsiyon salonlarının merdivenleri alabildiğine floral olduğu halde bunlara bitişik kış bahçesinin kapıları, ışıklıklan ve tüm vitrayları geometrik üsluptadır, hatta art deco'ya yakındır.

Cephelerde, genel çerçevede, Jugendstil çizgisi belirgindir, ama ikincil mimari öğeler, kapı kemerleri, pencere kasaları, balkon korkulukları, saçak altı destekleri vb floral üslupta biçimlenmiştir. Bu ikincil öğeler arasmda, rıhtımı çepeçevre kuşatan parmaklıklar özellikle belirtilmelidir. Jugendstil üslubunda taş dikmeler ve bunları bağlayan karşılıklı iki büyük volütün oluşturduğu eğrisel zemin bir çerçeve oluşturmaktadır. Bunların içine oturan parmaklık üniteleri yapraklarla floral birikime katılırlar.

Aslında bu yapıda yalnız art nouveau ekolleri arasında değil bu yeni üslupla tarihsel üsluplar arasında da birliktelikler gözlenmektedir. Örneğin, yapının planı, klasik ve akademik ilkelere uygundur. Ama, büyük merdivenlerde, denize bakan çıkmalarda ve balkonlarda barok ve art nouveau bir tasarım öne geçmiştir. Kolonların, pilastr ve tavan kasetlerinin çizgileri klasiktir ama volütlerin arasından çiçekler çıkabilir veya çerçeveler natüralist dallarla bezenebilir. Klasik kurallarla tanımlanmış kimi öğeler, başlıklar, kornişler vb ayrıştırılıp yeniden -ve bir hayli keyfi bir biçimde- birleştirilebilir.

Akademik geleneğin çözülmesi ile yorumlama arasında gidip gelen böyle bir yaklaşımın biçimlenişleri, art nouveau estetiği ile kitsch'in tehlikeli sınırlarında dolaşabilirdi. Ancak tasarımın tümü göz önüne alındığında karşıtlıkların yapının amacına uygun bir bütünlük oluşturdukları görülür. Yapı, hem geleneksel referansları olan ve hıdivliğin gücünü ve zengin-

ligini yansıtan bir saraydır, hem de en moda çizgilerle avant-garde sanatı örnekleyerek güzelliğini ve estetizm düşkünlüğünü yaşlılığına kadar taşıyan soylu hıdivanm farklı dünyasını çerçeveler.

Bibi. A. Batur, "Bebek'te Hıdiv Sarayı", *Tasarım,* (Nisan 1990); Eldem, *Boğaziçi Anıları,* 112-133; C. Gülersoy, *Hıdivler ve Çubuklu Kasrı,* İst., 1985; C. Kayra, *Bebek,* İst., 1993.

AFİFE BATUR

HIDRELLEZ

Mayıs ayının 6, Rumi nisan ayınm 23. günü İstanbul'da da kutlanan bahar bayramı. Halk takvimine(->) göre kasımın 180. günü akşamı (5 Mayıs) başlar ve hızırın 1. günü akşamına kadar (6 Mayıs) devam eder. İstanbul'da eskiden "Hızır İlyas" olarak da adlandırılırdı.

Eski İstanbul'da ilkyaz ve seyran bayramı sayılan hıdrelleze ilgi çok fazlaydı. Bir hafta önce akrabalara davetnameler gönderilerek hıdrellez hazırlıkları başlardı. Yaprak sarması, döküntülü irmik helvası, kuzulu pirinç pilavı hazırlanarak Kâğıthane, Çırpıcı, Veliefendi çayırları; Kadıköy' deki Haydarpaşa, Fikir Tepesi, Fenerbahçe; Boğaziçi'ndeki Büyükdere, Beykoz, Göksu çayırları ile Üsküdar'da Çamlıca tepeleri, Koruluk, Duvardibi; Eyüb Sultan' daki Türbe Bahçesi; Taksim'deki Gümüşsüyü ile Beşiktaş'taki Fulya Tarlası gibi mesire yerlerine gidilir, hıdrellez eğlenceleri sabahtan akşam geç vakitlere kadar sürerdi.

Hıdrellez kutlamalannda gül ağacı, yeşil bitkiler, ağaçlar ve su motiflerinin kullanıldığı görülmektedir. Bu motifler Hızır ve İlyas'm su ve yeşillikle ilgisiyle açıklanabilir. Eski İstanbul'da hıdrellezde yapılan geleneksel uygulamalar, sağlık ve şifa, mal-mülk, bereket ve bolluk, kısmet ve şans talebine yönelik olarak gruplandırılabilir.

Sağlık ve Şifa Talebine Yönelik Uygulamalar: Bu uygulamalar sağlıklı kalmak ve hastalıklardan korunmak amacına yöneliktir. Hıdrellez sabahı bir gül dalma yemeni, gömlek, mendil gibi eşyalardan birisi asılır ve ertesi gün bunlar giyilir. / Hıdrellez'den bir gün önce bileğe sarı ipek bağlanır, hıdrellez sabahı gün doğmadan gül dibine gidilerek "Al bunun rengini, ver senin rengini" denilerek çözülen bağ gül dalma asılır. / Hıdrellez sabahı erkenden kalkılarak çayırlarda ve yeşillik yerlerde dilek dilenerek yuvarlanılır. / Hasta olanlar hıdrellez sabahı kırlardan topladıkları yedi türlü otu kendi giysilerinden bir bez parçası içine koyup "Bu otlar nasıl kurursa, hastalığım da öyle kurusun" diyerek ocak içine, bacaya koyarlar. / Hastalar saçlarından, sakallarından kestikleri kılları, gömleklerinden kestikleri parçalara sarıp gül dalma asarlar ve hıdrellez sabahı gün doğmadan bağları çözüp gül dibine gömerler. / Hıdrellez sabahı, eski hasır parçalarından yakılan ateş üzerinden herkes üç defa dilek dileyerek atlar. / Öğle yemeğinde sofrada bir parça kuzu eti bulundurulur. / Salıncakta sallanmak hastalıkların dökülmesine neden olur. / Mani çömleğinin içindeki eşyalar boşaldıktan sonra içindeki su ile orada bulunanlar yüzlerini yıkarlar.

Mal-Mülk ve Servet Talebine Yönelik Uygulamalar: Gül dalma, hıdrellezden bir gün önce kese içinde para bağlanır. Hıdrellez sabahı gün doğmadan para besmeleyle alınır ve cüzdana konursa paranın 1 yıl boyunca eksilmeyeceğine inanılır. / Hıdrellezden bir gün önce ikindiden sonra akşam ezanına kadar ev sahibi olmak isteyenler, abdestli olarak gül dibine hamurdan ya da çöpten ev maketi yaparlar.

Bereket ve Bolluk Talebine Yönelik Uygulamalar: Bu uygulamalar bütün bir yılın bolluk ve bereket içinde geçmesi amacına yönelikti. Hıdrellez sabahı gün doğmadan, evlerin kapı ve pencereleri "Hızır' m bereketi'nin girmesi için açık bırakılır. / Mutfak, ambar ve depoların pencere ve kapıları açık bırakılır. / Gül dalma gümüş kuruşlar, çeyrekler hıdrellezin bereket getirmesi amacıyla besmelelerle asılır. / Hıdrellez günü Hızır'ın temiz evleri gezerek dolaptaki sütleri yoğurt haline getirdiğine inanılır. / Bu yüzden bir gün önce evler temizlenir. Hıdrellez günü, meyve vermeyen ağaçlar balta ile korkutulur.

Kısmet-Şans Talebine Yönelik Uygulamalar: Bu uygulamalar gelecekle ilgili beklentiler ve evlenme yaşma gelmiş kızların kısmetlerini açma amaçlarına yönelikti. 5 Mayıs gecesi, bahçede dikili sarımsak veya zambağın uçları "Ahtim mi büyük, bahtım mı büyük" diye niyet edilerek kesilir. Hıdrellez sabahı bahta ait sarmısak veya zambak diğerine göre daha fazla uzamışsa dilek sahibinin kısmetinin o sene açılacağına inanılır. / Hıdrellez günü denize dilekçe verilir. Kâğıdın başına *Arzuhal sundum deryaya/Derya da sunsun Mevla'ya* yazılarak dilek belirtilir ve kâğıt denize atılır. Dilekçenin yazılı olan tarafı denizin üstüne gelirse dileğin o sene içinde gerçekleşeceğine inanılır. / 5 Mayıs gecesi oyuncak bebeğe gelinlik giydirilip bahçeye veya balkona bırakılır. Bebek bırakılırken "gelin gidiyor" denir. / 5 Mayıs gecesi sokağa yan yana iki soğan gömülerek kısmet açılır. / Hıdrellezden bir gün önce akşam bir gül dibine iki çömlek gömülüp birinin içine yüzük, küpe, düğme gibi eşyalar, diğerinin içine ise maniler konur. Mani çömleğinin ağzı asma kilit ile kilitlenerek gül dibine gömülür. Hıdrellez sabahı eşya sahiplerinin huzurunda çömlek, bekâr bir kızın başı üstüne kaldırılarak kilit açılır. Sonra sırayla önce eşyanın bulunduğu niyet çömleğinden sonra manilerin bulunduğu çömlekten mani çekilir. Söylenen maniler, eşya salıibinindir. / Hıdrellezden bir gün önce törene katılacak olanlar, "Ne olacaksa bu seneki halim, söylesin bana manim" diyerek ziynet eşyalarım bir çömleğe atarlar. En üste yeşil bir dal konur ve çömlek yağmur suyu ile doldurulur. Çömlek ya sağlam bir kapakla veya kırmızı bir örtü ve kırmızı kurdele ile bağlandıktan sonra asma kilit ile kilitlenir. Çömleğin üstüne ya yedi kat muşambaya sarılı En'am ya da ayna bırakılarak bir gül dibine gömülür. Hıdrellez sabahı evlenme çağma gelmiş bir kız, başına tel takılıp yüzüne yeşil duvak örtülerek diz üstü çökmüş vaziyette ortaya oturtulur. Çömlek kızın başı üzerine kaldırılıp "Ben bunun talihini, bahtım açıyorum" denilerek kilit açılır. Kilit bir çevirmede açılırsa kızın bahtının açık olduğu anlaşılır. Kilit açıldıktan sonra çömleğin üzerindeki kırmızı bez 7-8 yaşlarında bir kıza örtülür. Kız eşyayı çıkarır, etrafta bulunanlar mani okurlar. Eşya kimin ise söylenen mani de onun olur.

Eski İstanbul'da çok zengin âdet ve uygulamalarla kutlanan ve günümüzde artık unutulmaya başlayan hıdrellez, halk arasında bugün sadece dilekle ilgili birtakım gelenekleri ile ve tatil gününe rastlarsa mesire yerlerine gidilerek yaşatılmaktadır.

Bibi. Aliye Muazzez, "İstanbul'da Hıdırellez Merasimi", *HBH,* I, S. 11 (Eylül, 1930), 187-188; S. M. Akis, "Ruz-u Hızır, 7X4, c. I, S. 23 (23 Haziran 1951), 354-355; A. Imer, "Halkah'da Hıdırellez", *TFA,* c. IV, S. 96 (Temmuz 1957), 1523-1524; N. Orta, "Değirmen (Germiyan) Köyünde Hıdrellez", *TFA.* c. VI, S. 130 (Mayıs 1960), 2146; M. Alp, "İstanbul'da Eski Hıdırellezler" *TFA,* c. XV, S. 229 (Haziran 1974), 7011-1713; M. Ş. Ülkütaşır, "Hıdırellez Hakkında Bir Araştırma", *Türk Folkloru Araştırmaları Yıllığı 1975,* Ankara, 1976, s. 161-170; N. Tan, "Türkiye'de Evlenemeyen Kızların Kısmetlerini Açma Pratikleri", *Türk Folkloru Araştırmaları Yıllığı. Belleten 1974,* Ankara, 1975, s. 235-237; N. Taner, "Yalova ve Çevresinde Hıdırellez ile İlgili inanmalar", *Türk Folkloru, c.* VI, S. 62 (Eylül 1984), s. 34; Musahipzade, *İstanbul Yaşayışı,* 1992, 111-112; M. Cingöz-A. Santur, "Türkiye'de Hıdrellez'de Uygulanan Bazı İnanç ve Adetlerle İlgili Bir Atlas Denemesi", *Türk Halk Kültürü Araştırmaları,* Ankara, 1993, 5-23; Sadri Sema, *Eski İstanbul'dan Hatıralar,* İst., 1991, s. 131-133.

MELTEM CİNGÖZ

HIGH SCHOOL - İNGİLİZ KIZ VE ERKEK LİSELERİ

İstanbul'da, kızlar için 1849'da, erkekler için de 1905'te açılan ve İngilizce öğretim veren okullar. Günümüzde Beyoğlu Anadolu Lisesi ve Nişantaşı Anadolu Lisesi olarak hizmet vermektedirler.

1842-1858 arasmda İngiltere'nin İstanbul'daki büyükelçisi olan Viscont Stradford de Redcliffe'in eşi Lady Redcliffe, elçilik mensuplarının kız çocukları için orta eğitim düzeyinde (High School for Girls) bir okul açılmasına öncülük etti. Bu okulun çalışmalarım beğenen Abdülmecid (hd 1839-1861) Lady Redcliffe'e, bugün de Beyoğlu Anadolu Lisesi'nin bulunduğu İstiklal Caddesi'ndeki (Nuriziya Sokağı, no. 2) eski binayı arsasıyla birlikte bağışladı. Okulun yönetimi için İstanbul'daki İngiliz kolonisi mensuplarından bir yönetim kurulu oluşturuldu. Ancak 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında okul kapalı kaldı. 1881'de yeniden açıldı. Bu yeni dönemde okula, Beyoğlu semtinde oturan Osmanlı uyruklu kız öğrenciler de alınmaya başladı. Okul binası eski ve yetersiz olduğundan yönetim kurulu bir kampanya başlatarak zengin velilerden hisse senedi karşılığında para topladı ve günümüzde de kullanılan okul binası 1901' de yapıldı.

1979'da Nişantaşı Anadolu Lisesi adını alan High School binası.
Yavuz Çelenk, 1994

1905'te ise İstanbul'daki İngiliz toplumunun çabaları ve maddi katkılarıyla erkek öğrenciler için de Galata Kuledibi'nde bir binada ikinci bir high school (English High School for Boys) açıldı. Bu yeni okulun amacı, Türkiye'deki İngiliz Levantenleri ile diğer uluslardan ailelerin erkek çocuklarına İngilizce ile ticaret bilgisi kazandırmaktı. İngiliz topluluğunun, 3 yıl süreyle her yıl 345 poundluk parasal destek için güvence vermesiyle eğitime başlayan okula ilk yıl, 19'u İngiliz, 12'si diğer uluslardan toplam 31 öğrenci yazıldı. Okulun öğretim programı, İngilizce gramer ve kompozisyon, İngiliz edebiyatı, tarih, Türkçe ve Fransızca dilleri, stenografi, daktilo, coğrafya ve fen bilimleri derslerinden oluşmaktaydı. Okulun asıl müdürü Londra'da olup, İstanbul'daki High School'u, bir Türk müdür ile Fransız uyruklu ikinci müdür yönetmekteydiler. Bu sistem kız okulu için de geçerliydi. Ayrıca okullarm yönetim işleri için oluşturulan okul komitesini ise genel kurul seçmekteydi.

1908'de İstanbul'daki high school'ların önemini kabul eden İngiltere hükümeti, her yıl 300 poundluk bir mali destek sağlamaya başladı. Bu arada, II. Abdülhamid'in, İngiliz Elçiliği'ne okul yapımı için hibe ettiği Firuzağa'daki arsa, uygun görülmediği için kullanılmadı. V. Mehmed (Reşad) (hd 1909-1918) ise 12 Nisan 1911 tarihli bir fermanla, günümüzde Nişantaşı Anadolu Lisesinin bulunduğu Hacı Emin Efendi Sokağindaki arsayı bağışladı. Gelir Sağlama Vakfının çalışmaları ve İngiliz hükümetinin parasal katkısı ile kagir bölümü bugün de mevcut olan okul binası 1912'de tamamlandı. Okul, ön bülümü ahşap, ikincisi kagir iki ayrı binadan oluşmaktaydı. 1920'de çıkan bir yangında ahşap bina tamamen yandı. Diğer yandan, Beyoğlu'ndaki kız okulu ile Nişantaşı'ndaki erkek okulu, I. Dünya Savaşı boyunca (1914-1918) kapalı kaldı. Her ikisinde eğitim çalışmalan 1920'de yeniden başladı.

1924'te Cumhuriyet yönetimi, Öğretim Birliği Yasasim çıkarınca İstanbul kız ve erkek high school'ları da öğretim programlanın yasarım öngördüğü kurallara göre yeniden düzenlediler. Her iki okula İstanbul'un yerli ve yabancı ailelerinden çocuklar devam etmekteydiler. O zaman bu okullar, ortaokul düzeyindeydi. 10 Nisan 1947'de iki okul da tüm işlevleri ile İstanbul İngiliz Topluluğu Kurulu'na devredildi. 1951'de erkek okulu ortaokul sınıfları da olan lise konumuna çıkarıldı. 1969'da kız okulunu bitirenlerin de erkek okuluna devam etmelerine izin verildi. 1979'da her iki okul da devletleştirildi ve Milli Eğitim Bakanlığına devredildi. Bu tarihte erkek okuluna Nişantaşı Anadolu Lisesi adı verildi. 1980'de ise kız okulu da lise sınıfları açılarak Beyoğlu Anadolu Lisesi adını aldı. Günümüzde her iki okul da İngilizce öğretim veren Anadolu liseleri(->) konumunda olup Nişantaşı Anadolu Lisesi'nin öğrenci mevcudu 600, Beyoğlu Anadolu Lisesi'ninki ise 400 dolayındadır.

A. SELÇUK SAKAOĞLU

HILAIR, J FA \ BAPTISTE

(1753, Metz -1822, ?) Fransız gezgin ressam.

İki kez geldiği Osmanlı Devleti topraklarına ait çizimleri o dönemin mimarisi ve yaşamı hakkında günümüzde önemli birer belge niteliğindedir.

Choiseul-Gouffier(-») ile birlikte 1776'da Akdeniz'in yeni bir haritasını çıkarmakla görevli Marquis de Chabert komutasında Anadolu kıyılannı ve Ege adalarmı dolaştı. Bu gezi sırasında yaptığı antik yerlere ait resimlerden birçoğu bakır oyma baskı olarak Choiseul-Gouffier'in ilk cildi 1782'de Paris'te basılan *Voyage Pittoresque de la Grèce* adlı yapıtında yayımlanmıştır. Choiseul-Gouffier 1784'te İstanbul'a elçi olarak atanınca, aralarında Cassas, İstanbul'un bilimsel ölçekli ilk haritasını yapacak olan Kauffer, asistanlığım yapan Le Chevalier, Castellan ve Fauvel olmak üzere birçok mimar, ressam, desinatör ve haritacıyı da beraberinde getirmişti. Hilair'in yer aldığı bu seçkin topluluk, dönemin İstanbul'una ait birçok resim/çizim yaparak günümüze kadar ulaşan belgeleri bırakmışlardır. I. Abdülhamid dönemi İstanbul'unun panoramik kent görünümleri, sarayları, köşkleri, kasırlan, camileri ve kışlalarının yanısıra Osmanlı hayatı ve geleneklerini, giysilerini yansıtan bu resimler oldukça önemlidir. Choiseul-Gouffier'in kitabının ikinci cildinde Hilair'in ilk geziye ait çizimleri vardır. 1822'de basılan üçüncü cildin büyük bölümü İstanbul'a aittir. 90 bakır oyma baskıdan 52'si her levhada 4'er tane olmak üzere 14 levha halindedir ve kostümleri içerir. Orijinal giyimlerine sadık kalarak çizdiği tipler arasında Musevi tüccar, Musevi kadın, simitçi, ciğerci gibi satıcıların yanısıra bostancı, haseki, saray aşçısı gibi görevliler de bulunur. Mimari anıtlara ait çizimleri ise günümüze ulaşan ya da ulaşmayan bazı yapıları o dönemki halleriyle yansıtması açısından önemlidir.

Aym dönemde İsveç ortaelçisi olan Celsing'in Doğu'ya ilgisi nedeniyle çevirmeni M. D'Ohsson, Hilair ve Le Barbier'e desenler ısmarlamış ve Mouradja D'Ohsson'un 1787'de Paris'te basılan 3 ciltlik *Tableau Général de l'Empire Othoman* adlı kitabında Hilair'in saka, çubukçu gibi kostüm figürleri yer almıştır.

I. Abdülhamid'in bir guvaş portresini yaptığı bilinen Hilair'in ülkesine dönerken beraberinde götürdüğü küçük tablo ve desenleri, daha önce basılan kitabın da etkisiyle büyük ilgi çekmiştir.

Bibi. A. Boppe, *Les Peintres du Bosphore,* Paris, 1911; M. Cezar, *Sanatta Batıya Açılış ve Osman Hamdi,* İst., 1971; S. Germaner-Z. Inankur, *Orientalizm ve Türkiye,* İst., 1989.

A. YETİŞKİN KUBİLAY

HIRAMI AHMED PAŞA MESCİDİ

Fatih'in Çarşamba semtinde, Fethiye Camii yakınında küçük bir Bizans kilisesi iken camiye çevrilmiş yapı.

Bizans dönemindeki adı ve yapım tarihi bilinmez. Ayios İoannes en to Trullo Kilisesinin burası olduğu yolunda eskiden

J. B. Hilair'in Kız Kulesi'ni betimleyen bir deseni.
Voyage Pittoresque de la Greece. 1822
Galeri Alfa

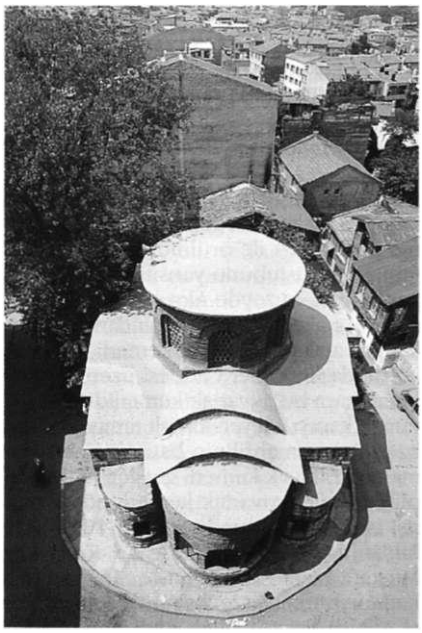

Hıramî Ahmed Paşa Mescidi'nin yukarıdan görünümü.
Aras Neftçi

beri yerleşmiş bir görüş vardır. İstanbul'un fethinden sonra, Patrikhane 1455'te Pammakaristos Manastın'na (Fethiye Camii) taşındığında, kilise o vakte kadar burada barınan rahibelere tahsis edilerek bir manastır kilisesi olmuştur. Buraya "kubbe" anlamına gelen Trullos adının verilmesi bazı yanlış görüşlerin doğmasına yol açmıştır. "Quiñi sexte" denilen büyük dini toplantının 69Tde Trullos adı verilen yerde yapıldığı düşünülerek, bu olay Ahmed Paşa Mescidi olan küçük kiliseye yakıştırılmak istenmiştir. Halbuki mevcut bina o kadar eski olmadığı gibi, içinde yüzlerce metropolitin toplanması mümkün olmayacak derecede küçüktür. Ayrıca Trullos denilen yerin, Büyük Saray'ın(~») kubbeli salonlarından biri olduğu bilinir. Mimarisi bakımından bu küçük kilisenin 12. yy'da inşa edilmiş olabileceği tahmin edilir. Ayios İoannes en to Trullo adı da 1456' dan sonra ortaya çıkmıştır.

Ayios İoannes Pródromos Manastın ve Kilisesi uzun süre Rumların elinde kaldıktan sonra, komşusu Pammakaristos Manastırının 1586'da patrikhaneliğine son verilip, kilisesi Fethiye Camii yapıldığında, Ayios ioannes Pródromos Kilisesi de Hıramı Ahmed Paşa tarafından mescide çevrilmiştir. Ahmed Paşa 1598'de ölerek, Edirne Kapısı dışmdaki Savaklar karşısında vakfettiği ikinci mescidinin naziresine gömülmüştür.

Mescidin üzerinde istanbul'un geçirdiği deprem ve yangın afetleri fazla bir iz bırakmamıştır. Ancak 1930'larda kadro dışı bırakıldığı için hızla harap olmaya başlamıştı. 1946'da, ön holü (narteks) kısmen yıkılmış durumda bulunuyordu. **1966**-1968 arasında Vakıflar idaresi tarafından tamir edilerek tekrar ibadete açılmıştır.

Dıştan, narteks ve apsis çıkıntısı dahil boyu 15 m'yi geçmeyen Hıramî Ahmed Paşa Mescidi olan kilise, Bizans mimarisinde "kapalı haç planlı" olan yapılar tipindedir. Evvelce tonozlu olan narteks bölümünü takip eden esas mekânda aslında, haçın kollarını örten dört beşik tonoz dört sütun tarafından taşınıyordu. Mescide dönüştürüldüğünde, bu sütunlar kaldırılarak, binanın örtü sistemi, uçları yan duvarlara saplanan kaim ağaç kirişlere oturtulmuştu. Son onarımda yeniden dört mermer sütun ve Korint üslubunda başlıklar ile birlikte yerleştirilmiş, böylece binanın mekânının orijinal görünümünü alması sağlanmıştır. Ortadaki pencereli yüksek kasnaklı kubbe, Bizans mimarisinin başlıca özelliklerini korumuştur. Binanın doğu tarafında çıkıntı halinde dışa taşan yarım yuvarlak, ortada bir büyük iki de küçük yan apsis vardır. Son onarımda, evvelce örülmüş pencereler açılmış ve orijinal mimari belirtilmeye çalışılmıştır. Ancak dış duvarlann örgüleri ve malzemeleri aslma uygunluk göstermemektedir.

Ahmed Paşa Mescidi, 16. yy'ın sonlarında İslam ibadetine uygun şekle sokulurken, kagir bir minare yapılmamıştır. 20. yy'ın başlarında narteksin güneybatı köşesinde ezanın dört küçük pencereden okunduğu ahşap bir minaresi vardı. Sonra bu da ortadan kalkmıştır. Türk sanatı bakımından dikkate değer bir özellik, kubbenin iç yüzeyini dilimler halinde süsleyen renkli "malakârî" nakışlardır. Pek az örneği kalabilmiş olan bu süslemeye, bu derecede iddiasız bir mescitte rastlanması şaşırtıcıdır.

BibL Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 58; S. Eyice, "Ahmed Paşa Mescidi", *İSTA,* I, 437-440; Patrik Konstantios, *Constantiniade,* 108; Paspatis, *Byzantinai Meletai,* İst., 1877, s. 303-304; Gurlitt, *Konstantinopels,* 40; J. Ebersolt, "Rapport sommaire sur une mission à Constantinople", *Nouvelles Archives des Missious Scientifiques,* Paris, 1911, s. 14; Millingen, *Byzantine Churches,* 201-206; Schneider, *Byzanz,* 60; R. Janin, "Les églises byzantines du précurseur à Constantinople", *Echos d'Orient,* XXXVII (1938). s. 340-341; Eyice, *Istanbul,* 63-64; S. Eyice, "Les églesis byzantines d'Istanbul", *Corsi di StudiBizantini et Ravennati,* XII (1963), s. 295-296; ay, "Istanbul Minareleri", *Türk Sanat Tarihi Araştırma ve İncelemeleri,* I (1963). s. 163; Janin, *Eglises et Monastères,* 441-442; Muller-Wiener, *Bildlexikon,* 144-146; T. Mathews, *The Byzantine Churches of Istanbul, A Photographic Survey,* Pennslyvania, 1976, s. 437-440.

SEMAVİ EYİCE

HIRAMÎ AHMED PAŞA MESCİDİ

bak. CEMALEDDİN UŞŞAKÎ TEKKESİ

H IRKA-İ SAADET ZİYARETİ

Osmanlı döneminde, ramazanın 15. günü Topkapı Sarayı'nda ve Fatih'teki Hırka-i Şerif Camii'nde yapılan iki ayn dini tören. "Hırka-i şerife ziyareti" de denmiştir. İlkini padişah, ikincisini valide sultan başlatırdı. Günümüzde ise Hırka-i Şerif Camii'nde ramazanın 15-27. günleri arasında ziyaret geleneği sürdürülmektedir. I. Selim' in (Yavuz) (hd 1512-1520) Suriye-Mısır seferinde (1516-1517) ele geçirip İstanbul'a getirdiği kutsal emanetler denen eşya, bir süre harem dairesinde saklandıktan sonra hasodaya kondu. Bunlar arasında bulunan ve Hz Muhammed'in Ka'b bin Züheyr'e hediye ettiği sanılan "bürde" (hırka) bir anlamda "peygamberin halifesi olmanın simgesi" kabul edilerek özel bir çekmece içinde korumaya alındı. Ayrıca saraya özgü bir iç törenle de her yıl ziyaret edilmeye başlandı. Bu amaçla, ramazan ayının 12. günü hasodalılar, tekbir ve selat ü selam getirerek hırka-i saadeti ve öteki kutsal emanetleri bir başka daireye (17. yy'ın ortalarından itibaren Revan Köşkü'ne) götürürler; iki gün boyunca hasodayı gülsuyu ile silip yıkarlar; buhurlar yakarlar; ramazanın 14. günü kutsal emanetleri tekrar buraya getirirlerdi. 15. gün ise padişah sabah namazını burada kılardı. Önceden yapılan çağrı uyarınca protokole dahil tüm yöneticiler, din bilginleri ve ocak ağaları, saray meydanında toplanırlardı. Öğle namazım Ayasofya'da kılan sadrazam ve şeyhülislamın da katılımı ile "hırka-i saadet alayı" denen kortej, düzenli bir yürüyüşle saraya girerdi. Alay, hasodada arzhaneye alınır, bu sırada padişah da hasoda ağalarına gümüş sandukayı, yedi kat bohçaya sarılı küçük altın çekmeceyi açtırır, bunun içindeki "bürde-i saadet" çıkarılırdı. İlkin, padişah tarafından sembolik bir biçimde hırkanın bir yeni veya yaka düğmesi altın tas içinde zemzemle yıkanır, amberli ateşdanla kurutulur, bundan sonra sırma işlemeli bir yastık üzerine konur ve protokoldekiler içeriye alınarak hırkaya yüz sürerlerdi. Tören boyunca hasodalılar, hünkâr imamı ve müezzinleri, Şadırvanlı Sofa'da Kuran okurlardı. 1825'ten sonra hırkanın bir bölümünün ıslatılması ve hırkaya yüz sürülmesi âdetleri bırakılarak üzerine *Hırka-i Hazret-i fahr-i Resule /Atlas-ı çerh ola-*

Bugün Topkapı Sarayı Müzesi'nde kutsal emanetlerin sergilendiği Hırka-i Saadet adı verilen hasodadan bir görünüm.
Nazım Timuroglu. 1991

mazpây-endâz / Yüz sürüb zeyline takbîl ederek /'Kıl şefi '-i ümeme arz-i niyaz yazılı tülbentlerin örtülmesi ile hırkanın daha fazla hırpalanması önlenmiş ve öpülen tülbentler de günün anısına ziyaretçilere dağıtılmaya başlanmıştır. Ziyaret günü, devlet protokolü saraydan ayrıldıktan sonra harem dairesindeki kadınların da başta valide sultan olmak üzere hasodaya gelmeleri ve yine padişahın yönetiminde hırka-i saadeti ziyaret etmeleri gelenekti. O gün ayrıca, saray mutfağından, kapıkulu askerlerine baklava dağıtılırdı (bak. baklava alayı).

istanbulluları en çok ilgilendiren husus ise hırka-i şerifin yeninin ısfatıldığı altın tastaki suyun, birer-ikişer damla dağıtıldığı tatlı su dolu küçük testilerden ve şişelerden edinmekti. Mâ-i mübarek denen bu sularm kapışılmasına neden, hastalıklara, korkulara iyi geldiğine inanılmasıydı. istanbul aktarlan da ağızları mühürlü, sözde mâ-i mübarek dolu küçük şişeleri sonraki günlerde yüksek fiyatlarla hastası olanlara satarlardı.

Osmanlı hanedanmm Beşiktaş'taki saraylara taşınmasından (19. yy) 1922'ye değin, padişahlar cuma selamlığını(->) andıran bir törenle 15 Ramazan günü Topkapı Sarayina giderek bu dini törene başkanlık ederlerdi. Buna "hırka-i saadet alayı" deniyordu. Saray haremindeki kadınlar da tören için kapalı saltanat arabalarıyla karadan Topkapı'ya gelirlerdi.

1617'den başlayarak ikinci bir hırka-i şerif ziyareti ise Fatih'te Veysî Efendi Konağı'nın bahçesindeki kubbeli mekânda yapılmaktaydı. Şükrullah Efendi adında birinin İstanbul'a getirdiği ve Hz Muhammed'in Üveys el-Karanî'ye hediye ettiği hırka olduğu ileri sürülen ikinci hırkanın buradaki bekçilerine "hırka-i şerif şeyhi" unvanı veriliyordu. Bu şeyhler, her yıl ramazanın 15'inde hırkayı İstanbul halkının ziyaretine açmaktaydılar. Veysî Efendi Konağı II. Mahmud tarafından onartıldığı gibi, Abdülmecid de 1851'de buraya Hırka-i Şerif Carnii'ni(->) yaptırdı. Bu tarihten sonra buradaki ziyarete valide sultanlar başkanlık etmişlerdir.

Saltanatın ve hilafetin kaldınlmasından sonra Topkapı Sarayindaki hırka-i saadet ziyareti sona ermiştir. Ancak hasodadaki kutsal emanetler, Topkapı Sarayı Müzesi kapsamında her zaman görülebilmektedir. Hırka-i Şerif Camii'ndeki ziyaret ise bir halk geleneği olarak 15-27 Ramazan günleri boyunca yapılmaktadır.

Bibi. K. Kûfralı, "Hırka-i Şerif', *İA,* V/l, 450-452; Pakalın, *Tarih Deyimleri,* I, 805-811; Es'ad Efendi, *Teşrifat-ıKadime,* ist., ty, s. 14-18; Tayyarzade Atâ, *Tarih-iAtâ,* I, İst., 1294, s. 214 vd; T. Öz, *Hırka-ı Saadet Dairesi ve Emanat-ı Mukaddese,* İst., 1953.

NECDET SAKAOĞLU

HIRKA-İ ŞERİF CAMÜ

Fatih tlçesi'nde, adım vermiş olduğu semtte, Muhtesip İskender Mahallesinde yer almaktadır.

İstanbul'un dini folklorunda çok önemli bir yere sahip olan bu cami Hz Muhammed'in Üveys el-Karanî'ye (Veysel Karanı) hediye ettiği hırkanın (hırka-i şerif) muhafaza ve ziyaret edilmesi için **1267**/1851'de Abdülmecid tarafından yaptırılmıştır.

İslam kaynaklarında "hayrü't-tâbîin" ya da "reisü't-tâbîin" olarak anılan Üveys el-Karanî'nin vefatından sonra kardeşinden devam eden Üveysî sülalesi elinde kalan hırka-i şerif 17. yy'ın başlarında, sülalenin o tarihteki reisi Şükrullah Üveysî tarafından I. Ahmed'in fermanı gereğince istanbul'a getirilmiştir. İstanbul'a yerleşen üveysî ailesinin, Hırka-i Şerif Camii'nin kuzey yönünde, az ilerisinde bulunan Akseki Kemâleddin Mescidi'nin(-») karşısındaki bir evde ikamet ettiği, hırkanın bu evde ziyaret edilmeye başlandığı, Sadrazam Çorlulu Ali Paşa'nın (ö. 1711) hırkanın muhafazası için kagir bir hücre ile bitişiğinde bir çeşme ve imaret inşa ettirdiği, daha sonra Şeyh Osman Üveysî zamanında 1138/1725'te ilk defa bir vakfın tesis edildiği bilinmektedir. I. Abdülhamid 1194/1780'de, şimdiki caminin kuzeyinde, avlu üzerinde bulunan ufak kagir hücreyi inşa ettirerek ziyaretlerin burada devam etmesini sağlamış, "Küçük Hırka-i Şerif Dairesi" veya "Eski Hırka-i Şerif Odası" olarak anılan bu hücre II. Mahmud tarafından 1227/1812'de yenilenmiştir.

Abdülmecid bu mukaddes emanetin şanına layık bir cami ve ziyaret mahalli yaptırmaya karar verince çevredeki birçok bina kamulaştırılarak yıktırılmış, **1263**/1847' de başlayan inşaat 1267/1851'de sona ermiştir. Hırka-i şerifin muhafazasına ve ziyaretine mahsus birimlerle, ayrıca hünkâr mahfili ve geniş kapsamlı bir hünkâr kasn ile donatılan camiden başka bu yapının çevresinde, Üveysî ailesinin en yaşlı erkek bireyi (reisi) ile ailesi için bir meşruta, bu kişinin reşit olmaması halinde kendişine vekâlet edecek olana mahsus vekil dairesi, hırka-i şerifi korumakla görevli bir bölük jandarma için kışla (halen Hırka-i Şerif İlkokulu olarak kullanılan bina) ve görevliler için çeşidi odalar da inşa edilmek suretiyle bir külliye meydana getirilmiştir.

Hırka-i Şerif Carnii'nin güneydoğusundan bir görünüm.
Aras Neftçi

Camiyi kuşatan avluya, farklı yönlerde bulunan üç kapı ile girilebilmektedir. Kesme küfeki taşı ile örülmüş olan ve cami gibi ampir üslubunu yansıtan bu abidevi kapılardan, kuzeyde Akseki Caddesi üzerinde yer alan ile kıble tarafından Kadı Sokağına açılan ikisi basık kemerli, caminin batısında Keçeciler Caddesi üzerinde bulunan kapı ise yuvarlak kemerlidir. Bu sonuncu kapıyı izleyen kavisli rampa hünkâr kasrının ve mahfilinin batı girişine ulaşmaktadır. Basık kemerli girişler yanlardan pilastrlar ile, yuvarlak kemerli hünkâr girişi ise Dor nizamında gömme sütunlarla kuşatılmıştır. Her üçünde de, Kazasker Mustafa izzet Efendi'nin (ö. 1876) sülüs hatlı mermer ayet levhaları ve içinde "Kaal Allahü Teâlâ" (Allah dedi ki) ibaresini barındıran beyzi tepelikler göze çarpar. Tepelikler kıvrık dal kabartmaları ile çerçevelenmiştir.

Cami ile buna bağımlı olan Hırka-i Şerif Dairesi'nin duvarları kesme küfeki taşı ile örülmüş, üst yapıyı oluşturan kubbe ve tonozlar tuğla ile örülerek kurşun kaplanmıştır. Caminin sahip olduğu, ziyaret ağırlıklı değişik fonksiyon şeması, tasarımına yansıtılmıştır. Yaklaşık 11 m çapında bir kubbenin örttüğü, sekizgen planlı ve iki kat yüksekliğindeki harimin kıble tarafında, zemin katı hırka-i şerifin korunmasına, üst katı ise ziyaretine tahsis edilmiş, yine sekizgen planlı bir kitle, kuzeyinde de 5 adet girişle donatılan iki katlı bir kanat bulunmaktadır.

Kuzey cephesinin ekseninde yer alan ve ikişer pilastrla kuşatılmış olan dikdörtgen açıklıklı kapıdan, birbiriyle bağlantılı iki giriş holü kat edilerek cami harimine ulaşdır. Cami kapısı olarak adlandırılabileceğimiz bu girişin üzerindeki, 1267 tarihli, ta'lik hatlı inşa kitabesinin manzum metni A. Sadık Ziver Paşa'ya (ö. 1862) aittir. Üst katta bu kapının üzerine isabet eden kesime yuvarlak bir pencere yerleştirilmiş, pencerenin içindeki ışınsal bölünmeli camekânın ortasına, Abdülmecid'in tuğrasını içeren beyzi bir madalyon konmuştur. Kuzey cephesinin yanlarında, eksendeki cami girişine göre simetrik konumda, basık kemerli birer ziyaretçi girişi bulunur. Cepheden geriye çekilmiş olan ziyaretçi girişlerinin önündeki eyvanların açıklıklan Dor nizamında ikişer sütunla geçilmiştir. Ayrıca doğu ve batı cephelerinde de, bu kesimin üst katını kaplayan hünkâr kasrına ait çıkmaların altında birer giriş yer alır. Söz konusu çıkmalar yine Dor nizamında dörder sütuna oturmaktadır. Aslında hünkâr kasrına geçit veren bu yan girişlerden doğudaki günümüzde kadın ziyaretçilere tahsis edilmektedir. Bütün bu girişler birbirlerine, oldukça karmaşık bir düzen gösteren sofalar, koridorlar ve merdivenlerle bağlanmış, Hırka-i Şe-

rif Dairesi ile olan ziyaret bağlantısı, harimi yanlardan kuşatan iki katlı galerilerle sağlanmıştır. Harimin karanlıkta kalmaması için baştan başa camekânlarla donatılmış olan, demir iskeletli ve ahşap akşamlı bu ziyaret galerileri, caminin inşa edildiği yıllarda Avrupa'da yeni yayılmaya başlayan ve o döneme göre "modern" sayılabilecek bir tekniği yansıtmaktadır. Dışarıya doğru meyilli ve kurşun kaplı bir çatının örttüğü galerilerin camekânları, dış yüzleri oymalı korkuluklara oturmakta, aralarında, kare kesitli ahşap dikmeler bulunmaktadır.

Hünkâr mahfili ve ziyaret galerileri ile bağlantılı olan hünkâr kasrı, bütün geç dönem camilerinde olduğu gibi, harimin kuzeyindeki kanadın üst katını bütünüyle kaplamakta, caminin bu yöndeki cephesine bir sivil mimari görünümü kazandırmaktadır. Hünkâr kasrının tonoz örtülü birimleri basık kemerli pencerelerle aydınlanır. Padişahın ve ileri gelen devlet adamlarının dinlenmesine tahsis edilmiş olan birimler, dönemin saray üslubuna uygun biçimde bezenmiş ve tefriş edilmiştir.

Hırka-i şerife tahsis edilen kesim dış görünümü itibariyle, sekizgen prizma biçiminde, basık kubbeli bir türbeyi andırır. Hırkanın, ziyaret dönemleri dışında koruduğu zemin katın kıble yönündeki kenarında yuvarlak bir pencere, yanlardaki üçer kenarda da kare açıklıklı birer pencere görülür. Bu bölümün kuzey yönündeki kenarı ise cami kitlesine bitişmektedir. Hırka-i şerifin ziyaret edildiği üst kat, yanlardan pilastrların kuşattığı, yuvarlak kemerli geniş pencerelerle donatılmış, ziyaret sırasında, hırka-i şerif muhafazasının konduğu kıble yönündeki kenar sağır bırakılarak cephede, diğer kenarlardaki pencerelerin eşi olan bir niş tasarlanmıştır. Ziyaret mekânmm duvarları breş taşından levhalarla kaplanmış, kubbe eteği konsollu bir silme ile belirtilmiş, kubbenin içi, kartonpiyer tekniği ile meydana getirilmiş, ampir üslubunu yansıtan motiflerle (çelenkler, helezoni dallar vb) bezenmiştir. Pencereleri örten kaim siyah perdelerin üzerine simle işlenmiş bezemeler ile kubbedeki kartonpiyer bezeme arasında bir üslup birliği gözlenir. Kıble yönündeki kenarda, yanlardan sütunçelerle donatılmış ve perdeyle örtülmüş bir niş yer almakta, ziyaret sırasında hırka-i şerif bu nişin önüne konan, som altından bir sehpanm üzerine yerleştirilmektedir. Günümüzde de devam eden kadim gelenek uyarınca, Üveysî ailesinin reisi veya onun vekil tayin ettiği kişi bu nişin önünde, sehpanm arkasında ayakta durarak hırkayı ziyaret ettirmektedir. Doğu yönündeki galeriden salat ve selam okuyarak bu mekâna dahil olan ziyaretçiler hırka-i şerifi ziyaret ettikten sonra geri çekilerek harimin batı yönündeki galeriden dışarı çıkarlar. Yakın bir zamana kadar hırka-i şerif ramazan aylarının son iki haftasında ziyarete açdırken, giderek artan ziyaretçi adedi göz önüne alınarak bu ziyaret süresi ramazan ayının tamamına yayılmış bulunmaktadır.

Sekizgen planlı harim bölümünün kuzey yönündeki üç kenarda yer alan girişlerin üzerinde hünkâr mahfiline ve müezzin mahfiline ait kavisli çıkmalar bulunur. Yanlarda, ziyaret galerilerine açılan, büyük boyutlu ve yuvarlak kemerli pencerelerin parmaklıklarında neogotik öğeler dikkati çeker. Beyaz mermer ve breşle meydana getirilmiş, kadeh biçimindeki vaaz kürsüsünde de karşılaşılan neogotik motifler, yalan bir gelecekte Osmanlı mimarisi üzerinde egemenlik kuracak olan eklektik zevkin habercileridir. Vaaz kürsüsü gibi, iki ayn taş cinsinin kullanıldığı minber ile mihrapta da barok ve ampir üsluplarının bir sentezi yapılmak istenmiştir. Minber kapısındaki sülüs hatlı kelime-i tevhid Abdülmecid'in imzasını taşır.

Hırka-i Şerif Camii'nin içinden bir görünüm. *Yavuz Çelenk, 1994*

Harim mekânını oluşturan sekizgen prizmanın bitimi konsollu bir silme ile belirtilmiş, konsolların arasına Kazasker Mustafa İzzet Efendi'nin eseri olan, sülüs hatlı ayet panolan yerleştirilmiş, bu silmeden itibaren başlayan kubbe kasnağına, her kenara birer tane gelecek şekilde yuvarlak kemer açılmıştır. Bu kemerlerin arasmda, siyah zemin üzerine altın yaldızla yazılmış Allah, Muhammed, Dört Halife ve Haseneyn ibarelerini içeren yuvarlak levhalar sıralanır. Sekizgenin köşelerinde yükselen pilastrların yüzeyi ile pencerelerin iç yüzeyleri ve kubbe, kartonpiyer tekniğinin kullamldığı, ampir üslubunda bir süsleme programı sergiler. Harimden soyuüanarak kuzeydeki kanadın köşelerine yerleştirilmiş olan minarelerin kaideleri saçak hizasına kadar yükselmektedir. Cepheden hafifçe dışan taşan kaideler, cephede devam eden kat arası silmesi ile ikiye bölünerek ve yuvarlak kemerli pencere biçiminde nişlerle donatılarak yapı kitlesi ile kaynaştırdmıştır. Silindir biçimindeki minare gövdeleri Korint nizamında başlıkları andıran şerefelerle donatılmış, kurşun kaplı ahşap külahlarla taçlandırılmıştır.

Hırka-i Şerif Camii'nin cephelerine ampir üslubunun egemen olduğu gözlenir. Girişler antik Yunan tapmaklarını hatırlatan Dor nizamında sütun dizileri ile donatılmış, cephelerde hemen hiçbir süslemeye yer verilmemiştir.

Caminin kuzey yönünde, avlu üzerinde bulunan eski Hırka-i Şerif Dairesi'nin duvarında, II. Mahmud tarafından 1227' de yaptırıldığını belgeleyen kitabe yer alır. Manzum kitabenin metni Vasıf'a (ö. 1824), talik hattı Mehmed Şahabeddin'e aittir. Söz konusu mekânın duvarları Batı kökenli çinileri taklit eden Kütahya işi mavi-beyaz çinilerle kaplanmıştır.

Bibi. (Konyalı), *Abideler;* Eyice, *İstanbul,* 83; Öz, *İstanbul Camileri,* I, 71; H. Köprülü (Üveysî), *Hırkaişerij've Veysel Karanı,* İst., 1975; *İKSA,* IV, 1911-1912; O. Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarisi,* İst., 1986, s. 440-442; A. Sönmez, *Veysel Karanı ve Hırka-i Şerif,* İst., 1987, s. 136-141; K. Kufralı, "Hırka-i Şerif", *İA, Y/l,* 450-452; S. Ögel, "istanbul'da 19. Yüzyılın Sekizgen Camileri", *Sanat Tarihinde Doğudan Batıya/Ünsal Yücel Anısına Sempozyum Bildirileri,* ist., 1989, s. 65-66; *Fatih Anıtları,* 117-118; *Fatih Camileri,* 125-127.

M. BAHA TANMAN

HIZIR BEY CAMÜ

bak. HACI KADIN CAMİİ

HIZIR BEY ÇELEBİ

(6Ağustos 1407, Sivrihisar -1459, İstanbul) Fetihten sonra İstanbul'un ilk kadısı ve yöneticisi.

Celalzade Molla Hızır Bey olarak da bilinir. Künyesi kimi kaynaklarda Nasreddin (Hoca ?) oğlu Ahmed oğlu Mahmud oğlu Celaleddin oğlu Hızır olarak verilir. Bir söylentiye göre Fatih tarafından kendisine arpalık olarak tahsis edilen Halkedon, onun anısına Kadıköy (Kadı Köyü) adını almıştır.

Hızır Bey'in yetişmesinde kayınbabası Molla Yegân'ın emeği vardır. Babası ise Sivrihisar Kadısı Emir Arif (Celaleddin) Efendidir. Bursa ve Edirne medreselerinde görev alan Hızır Bey'in ünlü öğrencileri arasmda Molla Kestelli, Ali Arabî, Hocazade, Molla Hayalî de bulunmaktadır. Fetih tarihi olan 29 Mayıs 1453'ten ne kadar sonra İstanbul kadılığına atandığına ilişkin bir bilgi olmadığı gibi, bu göreviyle ilgili anlatdarın çoğu da rivayet ve efsane türündendir. Kendisine atfedilen *Müderrislik gâm ü derd ü belâdur/Kazâ hod cânib-i Hakk'dan kazâdur* dizelerinde müderrislikle kadılığın kıyaslaması yapılmıştır. Bir hüccetteki imzası ise "Hıdır ibn Celâl, imzâhû kaadiyen fî diyâr-ı İstanbul'dur (İstanbul diyarında kadı olan Celal oğlu Hızır imzaladı). Hacı Halil Mahallesinde yaptırdığı mescidin vakfiyesinde de benzeri bir imzası vardır.

Çok harap ve yoksul olarak teslim alınan istanbul'da Hızır Bey'in öncelikle surları ve kent kapılarını onarttığı sanılmaktadır, istanbul'da Hızır Bey'in adını ve anısını taşıyan yerler ve yapılar arasındaki Hızır Bey Mahallesi ile Hızır Bey Mescidi, günümüze kadar unutulmamıştır. Mescidi, birkaç kez onarılmıştır. Kızı Hacı Kadın

adına Zeyrek'te yapılmış olan bir mescitle yeri bilinmeyen bir de medreseden söz edilir. Eski kayıtlarda adı geçen Hızır Bey Medresesi de günümüze ulaşmamıştır.

Hızır Bey'in, Şeyh Vefa Camii'nin naziresine veya Zeyrek altında Voynuk Şücaeddin Mescidi'nin minaresi dibine gömülmüş olduğu ileri sürülmüştür. Ona ait olduğu kabul edilen, Arapça ve Farsça kitabeli mezar taşmda "Âlimü'l-ilm Hızır Beg Çelebi" adı ile "Ümmetin hayırlısı, çağının erdemlisi, bilim bilgini Hızır Çelebi ölünce üzerine daima rahmet olsun diye tarih düşürdüm" anlamına gelen ve 863/1459 yılını veren dizeler vardır.

Arapça, Farsça ve Türkçe şiirleri olan Hızır Bey'in, İstanbul'un fethine ilişkin olarak *Cenabı Tarihinde* yer alan ünlü beyti şudur: *li-HızırBeğ Kadı-i Kostantiniyye I Feth-i İstanbul'a nusrat bulmadılar evvelûn / Feth idüb Sultan Mehemmed kıldı târih âhirûn.* 857/1453 yılını veren bu beytin Fatih (Avnî) tarafından düşürülmüş bir tarih olduğu da ileri sürülmüştür. Hızır Bey'in Arapça *Kaside-i Nûniye'si* (İstanbul'da H. 1258'de basılmıştır) fetihten sonraki ilk dönemde İstanbul'da bilim çevrelerince, konusu ve içeriği tartışdan ilk eser olmuştur. *Metaliü'l-Envâr*adlı Arapça mantık kitabım Farsçaya çevirdiği, *Şerh-i Tecrid'e* haşiye yazdığı da bilinmektedir.

Hızır Bey'in oğulları Sinan, Yakub ve Ahmed paşalardır. Sinan Paşa İstanbul'da Hoca Paşa adıyla ünlenmiş ve bir semte adını vermiştir. *Tazarruname'ji* yazan Sinan Paşa'mn, babasıyla felsefe konularında tartışmaları vardır. Fatih'in saraymda ilk kütüphaneyi kurmuştur. Yakub Paşa ile Ahmed Paşa 15. yy'm ikinci yansında Bursa, Edirne ve Üsküp'te kadılık, müderrislik yapmışlardır.

Bibi. A. S. Ünver, *Kadıköy'üne Unvanı Verilen Hızır Bey Çelebi-Hayatı ve Eserleri,* İst., 1945; S. Yazıcıoğlu, *Hızır Bey,* Ankara, 1987; Mecdî, *Hadaiku'ş-Şakaik,* 111-114; F. Babinger "Hızır Bey", *İA,* V/l, 471; A. Erdoğan, "Onbeşinci Asır Ortalarında İstanbul'da Bir Türk Bilgini, Hızır Bey Hayatı ve Eserleri, *Konya Dergisi,* S. 57 (1943); R. Ziyaoğlu, *Hızır Bey Çelebi,* İst., 1976.

NECDET SAKAOĞLU

Hızır Bey Çelebi'nin mezar taşı. *Nazım Timuroğlu, 1994*

HIZLI TRAMVAY

Kent içi ulaşımda kullanılan yeraltı veya yerüstünden hızlı ulaşımı sağlayan raylı sistem.

İstanbul'da hızlı tramvay (ya da hafif metro) diye anılan sistemle ilgili ilk ciddi çalışmalar 1986'da başlatılmış, anılan yılın 17 Şubat tarihinde İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanı Bedrettin Dalan ile ASEA-Yapı Merkezi Konsorsiyumu arasında sözleşme imzalanarak inşaata başlanmıştır. Sistemin uzunluğu 23 km olarak planlanmış ve birinci aşamayı oluşturan Aksaray-Ferhatpaşa hattı Mart 1989'da hizmete gürniştir.

26 Mart 1989 seçimleri ile göreve gelen yeni yönetim, hızlı tramvayın yeterince deneme seferi yapmadan, seçimler öncesinde aceleye getirildiğini belirtmiş, bilim kuruluşları da bu değerlendirmeye katıldıklarından, uzunca bir süre deneme seferleri ile yetinilmiş, 3 Eylül 1989'da yeniden işletmeye açılmıştır.

Hızlı tramvaym birinci aşamasında 3'ü yeraltında toplam 7 istasyon vardı. Bu istasyonlar sırasıyla Aksaray, Emniyet, Ulubatlı, Bayrampaşa, Sağmalcılar, Kartaltepe ve Otogar istasyonlarıydı. Bu hat otogarın içinden geçerek, Esenler geçici istasyonuna ulaşmaktadır.

Bu hattan daha çok insanın yararlanabilmesi için 1993'te Esenler ve Atışalanı istasyonlan da projelendirilmiştir. Bu proje gerçekleştiği takdirde, hızlı tramvayın birinci aşaması 9 istasyona çıkmış olacaktır.

Hızlı tramvayın bu ilk bölümünde 1994 başı itibariyle günde ortalama 60.000 yolcu taşınmaktadır. 105 araçlık depo alanı, 3 katlı trafik kontrol binası, 4 adet trafo, 48 adet vagon bulunmaktadır. Her dizi 3 veya 4 vagondan oluşmakta ve bir defada 1.008 veya 1.344 yolcu taşımaktadır.

Hızlı tramvaym Otogar-Yenibosna arasındaki ikinci aşamasının temeli, 5 Ekim 1991'de İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanı Nurettin Sözen tarafından atılmıştır.

Toplam 11.300 m uzunluğundaki ikinci aşamanın 5 km'lik Yeni Otogar-Belpa bölümünde tüm testler tamamlanmış ve 31 Ocak 1994'ten itibaren Aksaray-Otogar-Meıter-Belpa hattında karşılıklı ve düzenli hızlı tramvay seferleriyle yolcu taşınmaya başlanmıştır.

Hızlı tramvayın bu ikinci kesim inşaatında hemzemin geçitler, viyadükler olduğu gibi, Belpa Çarşısı ile Yenibosna arasındaki bölümde de 1.600 m'lik bir tünel bulunmaktadır. O-l'in (eski E-5) altından geçen tünele Mevhibe İnönü'nün ismi verilmiştir.

Hızlı tramvaym ikinci aşamasının inşaatları sürerken, havaalanını da projeye dahil etmek fikri doğmuş, böylece havaalanının hemen karşısındaki Dünya Ticaret Merkezi'ne yapılacak istasyon da projelendirilmiştir. Hızlı tramvayın ikinci aşamasının tamamının hizmete açılmasıyla, günde 400.000 civarında yolcu taşınacağı hesaplanmıştır.

Böylece Atatürk Havalimanı, raylı sistemle otogara ve Sirkeciye bağlanacaktır. Hızlı tramvayın ikinci aşamasında Dünya Ticaret Merkezi İstasyonu hariç, toplam 9 istasyon bulunmaktadır. Bunlar sırasıyla Otogar, Mimarsinan, Davutpaşa, Merter, Belpa, Bakırköy, Bahçelievler, Şirinevler ve Yenibosna istasyonlarıdır.

Bunlardan Davutpaşa ve Merter istasyonları viyadük üzerinde bulunmakta ve istasyona giriş çıkış asansörlerle sağlanmaktadır. Aksaray-Ferhatpaşa arasındaki hızlı tramvayın birinci aşamasıyla birlikte 23 km uzunluğundaki sistem tamamlandığında istasyon sayısı 19 olacaktır.

İstasyonlarda yürüyen merdivenler ve özürlüler için asarsörler bulunmaktadır. İstasyon çevreleri ise otopark, otobüs ve minibüs durakları şeklinde düzenlenmektedir.

BÜNYAMIN ÇELEBİ

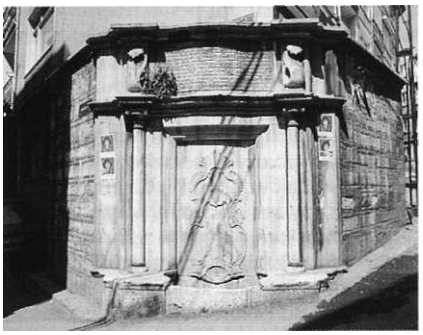

Hibetullah Valide Sultan Çeşmesi
Ahmet Kuzik, 1994

HİBETULLAH VALİDE SULTAN ÇEŞMESİ

Üsküdar İlçesi'nde İhsaniye Mahallesinde Şerif Bey Çeşmesi Sokağı ile Tosun Paşa Sokağımn kesiştiği köşededir.

Sünbülzade Vehbi'ye ait kitabesinden çeşmenin Hibetullah Valide Sultan tarafından **1206**/1791'de genç yaşta ölen kızı için yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Yükseltilen yol kodları ve esere bitişik düzende eklenen diğer yapılar, çeşmenin konumu ve yüksekliği konusunda sağlıklı bilgi vermeyi engellemektedir. Ancak görüldüğü kadarıyla çeşme beşgen taban planlı, almaşık duvar örgülü bir haznenin cephesine beyaz mermer kaplanarak oluşturulmuştur. Bu eşkenar olmayan beşgen o günkü şehir dokusuna göre bir üç yol ağzına oturtulmuş olmalıydı. Bu şekilde üç yüzlü tasarlanmış çeşmenin ön cephesi üç yönden de görünebilmekteydi.

Ön cephenin ortasındaki cephe dikey eksende üç, yatay eksende iki üniteye bölünmüştür. Alt kısımda ortası düz, yan kısımlar içbükey; üst kısımda ise orta dışbükey, yan kısımlar içbükey çizgilerle tasarlanmıştır. Böylece statik kuruluşlu gövdeye bir dinamizm kazandırılmıştır. Çeşmenin aynataşı üst üste oturtulmuş yer yer alev dilleriyle bezenmiş ve taçlandırılmış iki kartuşla bezelidir. Profilasyonlu bir dikdörtgen çerçeve içine alınmış aynataşmın iki tarafı birer sütunçeyle sınırlandırılmış-

tır. Bir musluk lülesi bulunan aynataşımn önüne iç ve dış bükey çizgilerle oluşturulmuş bir kurna ve iki tarafma birer dinlenme taşı oturtulmuştur. İki yandaki sütun tablaları arasına yerleştirilen inci dizisi biçimindeki geometrik bir bordürle aynataşı üst üniteden ayrılmıştır. Taşkm bir silmeyle üstteki ikinci üniteye geçilmektedir. Burada içbükey tasarlanmış yan ünitelerle ortadaki dışbükey kitabe panosu arasına sütunçelerin tablaları üzerine karşılıklı birer konsol oturtulmuştur.

Gerek teknik beceri, gerek taşıdığı anlam açısından yapının en ilginç ünitesi kitabesidir. Dışbükey hatlarla tasarlanmış taş blok üzerine yazılmış yazının istifi, harflerin biçimlendirilişi son derece başarılıdır.

Hibetullah Valide Sultan Çeşmesi, cephe düzeni tasarımı ve malzemesiyle Nuhkuyusu Caddesi'ndeki Mihrişah Sultan Çeşmesi'ni ve Üsküdar Tıbbiye Caddesi üzerindeki III. Selim Çeşmesi'ni akla getirmektedir. Mihrişah Sultan Çeşmesinin ön cephesinden orada bulunan mola taşlan ile ayrılmaktadır.

Bibi. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* II, 384-385; A. Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri,* İst., 1993, s. 383-384; Çeçen, *Üsküdar,* 149.

H. ÖRCÜN BARIŞTA

HİDAYET CAMİİ

Eminönü'nde, Yalı Köşkü Caddesi ile Şeyhülislam Hayri Efendi Caddesi'nin geniş bir açı yaparak dirsek oluşturduğu noktayı işgal etmektedir.

Bugünkü yapı II. Mahmud dönemine (1808-1839) ait 1813 tarihli ahşap caminin yerine 1887'de II. Abdülhamid (hd 1876-1909) tarafından yaptırılmıştır. Avlu giriş kapısı, üzerindeki kitabeyle birlikte II. Mahmud yapısının parçası olarak korunmuştur. İkinci tasarımın mimarı Alexandre Vallaury'dir(->).

Zeminden yükseltilmiş cami, yatayda üç bölümden, sırasıyla merdivenle ulaşılan, orijinal durumunda açık, daha soma camekânla kapatılarak üstü örtülmüş giriş sahanlığı ile dikdörtgen planlı ve düz çatılı son cemaat yeri ve ana ibadet mekânından oluşmaktadır. Kareye yakın planlı ana mekân, mihrap duvarının köşelerinde eksedralarla genişletilmiştir. Eteği percere dizisiyle delinmiş, klasik dönem Osmanlı mimarlığı için alışılmamış sivrilikte bir kubbe, geçiş elemam olmaksızın kare mekânı sınırlayan duvarların üzerine oturmaktadır. Doğu ve baüda birer büyük pencere bulunmaktadır. Dış cephelerde, merkezinde bu pencerelerin yer aldığı düzenlemeler camiyi tasarımda dikkat çekici kılan belki de tek tutum olarak belirmektedir. Gerçek ve sağır pencerelerin soğan ve at nalı biçimli kemerleri, sağır arkadların bütün içindeki konumu ve detay düzeyindeki ele almışı ile tasarımcı **19.** yy'rn ikinci yarısında İstanbul'da da örnekleri görülen oryantalizm modasını izlemiştir. Kaynağını Osmanlı mimarlığı dışında, Magrip veya Mısır'da bulunan biçimlerin oluşturduğu kompozisyon, işçiliği bitmemiş haliyle mihrap cephesinde de tekrarlanmıştır. Caminin oluşumunu, yapılaşmış dar

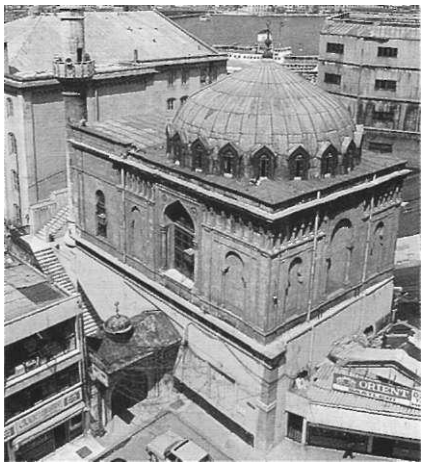

Hidayet Carnii'nin kuzeydoğudan genel bir görünümü.
Yavuz Çelenk, 1994

bir çevrenin sınırlamaları belirlemiş olmalıdır. Bu duruma mimar, Osmanlı fevkani cami geleneğinden de yararlanarak yaklaşmıştır. Diğer yandan, statik kütle, oranlar, alt yapı-kubbe ilişkisi ve tasarıma egemen olan dekorasyon anlayışı dikkate alındığında, Hidayet Camii'ni, Vallaury'nin bilinen tasarımları içinde başarılı örnekler arasında saymak oldukça güç görünmektedir.

BibL Öz, *İstanbul Camileri,* I, 71; T. Saner, "İstanbul 19. Yüzyıl Osmanlı Mimarlığında Orientalist Akım" (İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi), 1988; M. S. Akpolat, "Fransız Kökenli Levanten Mimar Alexandre Vallaury", (Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış doktora tezi), 1991.

TURGUT SANER

HİERİA SARAYI

Hieria Sarayı'nın Fenerbahçe Burnu'nda bulunduğu genellikle kabul edilen bir görüştür. I. İustinianos'un (hd 527-**565)** kansı Teodora, şehirden uzakta bir yazlık saray yapımım düşündüğünde, Anadolu yakasının deniz kıyısında en güzel yerlerinden biri olan Fenerbahçe'yi(->) seçmişti. İustinianos'un yaptırdığı binalara dair bir eser yazan Prokopios, burada imparatorun bir saray dışında, revaklı bir yol, meydanlar ile hamam, Meryem adına (Teotokos) bir kilise yaptırdığını bildirir. Ayrıca bir de liman düzenlenmişti. O çağın bir şairi de, "İustinianos burayı pek güzel inşa etti, denizi ve karayı güzellikler ile kapladı" sözleriyle övmüştür.

6. yy'da Bizans saray halkı, yazları bu saraya göç ediyordu. 7. yy'm ilk yıllarında Bizans önlerine kadar ilerleyen Sasaniler **609**'da **6l6** ve **626**'da kısa süreli olarak sarayı işgal etmişlerdi. Fakat İmparator Herakleios (hd **610**-641) yazlan burada yaşamayı tercih etmiş ve hattâ **628**'de Sasanilere karşı zaferini kutlama törenini burada hazırlamıştı. Bundan da Sasani işgallerinde Hieria Sarayı'nın bir zarar görmediği anlaşılır. Herakleios, yaşamının son yıllarında garip bir sinir hastası olarak yarı çılgın halde burada yaşamayı tercih etmiş ve ancak zorlukla şehirdeki Büyük Saray'a(-*) götürülmüş, orada da ölmüştür. Sudan ürktüğü için Boğaz'ı bile güçlükle geçtiğine göre Herakleios'un Hieria'da nasıl yaşayabildiği de anlaşılması güç bir sorundur.

V. Konstantinos, 753'te burada bir ruhani meclis (konsil) toplayarak, ikonalara ibadeti yasaklama kararı almıştır. Oğlu IV. Leon'a eş olarak seçilen ve 768'de Atina' dan gelen Eirene(->), düğüne kadar burada yaşamış, evlendikten sonra da imparatoriçe olarak Hieria Sarayinda kalmıştır. Abbasilere karşı bir seferden 838'de döndüğünde Teófilos (hd 829-842) da yine bu sarayda bir süre dinlenmiştir.

Makedonyalılar sülalesinin kurucusu I. Basileios (hd 867-886) Hieria Sarayı ile buradaki diğer yapıları restore ettirdikten başka, Peygamber Elias adına "zarif bir ibadet yeri" de inşa ettirmiş, 875'te Kilikya'da Abbasilere karşı yaptığı savaştan dönüşünde bu sarayda kalmış, son yıllarında Apostipes'in idam kararını burada vermiştir. Bütün saray erkânı ile kilise ileri gelenlerinin katıldıkları ve arkadaki arazide büyük bir şenlik halinde kutlanan bağbozumu bayramında tören alayı burada toplanıp yola çıkıyordu. Bundan da arkadaki düz arazinin o dönemlerde bağlarla kaplı olduğu anlaşdır.

Porfirogennetos lakabı ile tanman VII. Konstantinos (hd 913-959) da Hieria Sarayini restore ettirmiş ve yaz aylarında burada kalmıştır. Komutan Nikeforos Fokas 962'de Anadolu ordusunun başında buraya gelerek, sarayda konaklamış ve imparator sıfatı ile şehre girmeyi burada beklemiştir. Hieria Sarayinda çok kısa süreli olarak iki defa kalan son imparator IV. Romanos Diogenes'tir (hd 1068-1071). Selçuklu Türklerine Anadolu'yu açan Malazgirt Savaşina, Hieria Sarayı'ndan yola çıkmıştır.

Bizans tarihinde bundan soma Hieria Sarayının adına rastlanmaz. Malazgirt'ten sonra Türkler İstanbul önlerine kadar ilerlediklerine göre, bu sarayın emin bir yer olmaktan çıktığı anlaşılır. Komnenos sülalesi döneminde 12. yy'da Bizans tekrar güçlendiğinde, Hieria Sarayı yeniden canlanamamıştır.

Hieria'nm neresi olduğu hususunda geçen yüzyılın sonlarında, şehrin tarihi topografyası üzerinde çalışan uzmanlar tarafından değişik görüşler ileri sürüldükten sonra 1899'da P. J. Pargoire bu sarayın ancak Fenerbahçe Burnu'nda olabileceğini savunmuş ve bu teşhis bugüne kadar kabul edilmiştir. Daha **16.** yy'da İstanbul'da Bizans izlerini arayarak dolaşan Piene Gilíes (Gyllius) Fenerbahçe Burnu'nda sadece bazı kalıntılar görmüştür. **16.** yy'da burada bir Türk kasrı yapıldığında her türlü iz ortadan kalkmıştır (bak. Fener Köşkü). Yalnız Bizans dönemine ait olduğu sanılan bir sarnıcın kalıntıları yakın yıllara kadar görülebiliyordu.

Bibi. P. Gylles (Gyllius), *De Bosporo Thracio libri très,* Lyon, 1561, s. 253-257; J. Pargoire, "Hiéria", *Izvestija del Institut Archéologique Russe de Constantinople,* IV (1899), s. 9-78; R. Janin, "La banlieue asiatique de Constantinople, III. Hiéria, (Fénér-Bagtché)", *Echos d'Orient,* XXII (1923), s. 50-58; Janin, *Constantinople byzantine,* (1. bas.), 147-149 ve 454.

SEMAVİ EYİCE

HİLALİ AHMER CEMİYETİ

Savaş, salgın hastalık ve doğal afet yüzünden yıkıma uğrayan insanlara yardımı amaçlayan dernek. Bugün Türkiye Kızılay Cemiyeti adıyla çalışmalarını sürdürmektedir.

1839 Solferino Savaşı'ndan sonra Avrupa kamuoyunda savaş kurbanlarına karşı bir duyarlılık başlamıştı. Savaş yaralılarına yardım amacıyla örgütlenmeye gidilmesi için 1863'te Cenevre'de Uluslararası Kızılhaç Konferansı düzenlendi. Bu konferansa Osmanlı Devleti katılmadı. Ancak 22 Ağustos 1864'te imzalanan Cenevre Sözleşmesi, konferansa katılmayan devletlere 1 yıl içinde sözleşme hükümlerini kabul ve imza hakkı tanımaktaydı. Osmanlı Devleti bu sözleşmeyi 5 Temmuz 1865'te imzaladı. Bu sözleşmeyle Kızılhaç' m savaş yaralılarım koruma ve gerekli tıbbi bakımlarını yapma yükümlülüğü kabul edilmişti.

18ö7'de Uluslararası Paris Sergisi'ne Osmanlı delegesi olarak katılan Abdullah Bey, bu sergi nedeniyle Paris'te toplanan Sıhhiye Konferansina da iştirak etmiş ve burada Cenevre Konferansı kararlarının Osmanlı hükümetince uygulanmasının yararlı olacağını dile getirmiştir. Abdullah Bey'in girişimleri Serdar-ı Ekrem Ömer Paşa tarafından benimsenmiş ve Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne Nazırı Marko Paşa başkanlığında bir encümen, yaralı Osmanlı askerlerine yardım için kurulacak cemiyetin nizamnamesini hazırlamakla görevlendirilmiştir. Mecruhîn ve Mardâ-yı Askeriyeye İmdad ve Muavenet Cemiyeti adıyla kurulması öngörülen cemiyetin nizamnamesi 1869'da onaylanmak üzere hükümete sunulmuş, ancak sivillerin askerlerin işine karışması doğru bulunmadığından onaylanmamıştır.

1875-1876 Osmanlı-Sırp Savaşı sırasında Cenevre Uluslararası Kızılhaç Komitesi Başkanı Gustave Moynier, Cemiyet-i Tıbbiye-i Şâhâne üyelerinden Dr. Peştemalcıyan'a bir mektup yazarak, İstanbul' da resmi bir yardım derneği bulunmadığı için Osmanlı ordusunun Kızılhaç yardımlarından yararlanmadığını, derhal bir cemiyet kurularak Cenevre'deki merkezle temasa geçilmesini tavsiye etmiştir. Bunun üzerine Sadrazam Mehmed Rüşdü Paşa'nın emriyle cemiyet kurma hazırlıklarına başlanmıştır. Hazırlık komitesine Cemiyet-i Tıbbiye-i Şâhâne'den Dr. Nurican, Dr. Peştemalcıyan, Dr. Mortman ve Dr. Polyak; Bahriye Nezareti'nden Seviyan Bey; Zaptiye Nezareti'nden Ömer Bey; sivil ve askeri tıbbiyelerden Kırımlı Aziz Bey, Serviçen Efendi, Kostro, Vuçino, Istepan Paşa ve Rıfat Bey; Daire-i Umûr-ı Sıhhiye'den ise Bartoletti Efendi ile Şakir Bey katılmıştır. İlk toplantı, 31 Temmuz 1292/12 Ağustos 1876'da Tıbbiye Nazın Marko Paşa başkanlığında yapılarak nizamname hazırlanmaya başlamıştır. Haç yerine hilal sembolünün kullanılması kararlaştırılan Mecruhîn ve Zuafâ-i Askeriyeye İmdad ve Muavenet Cemiyeti, nizamnamesinin onaylanması üzerine, 2 Nisan 1293/14 Nisan 1877' de idare heyetini seçerek resmen faaliyete geçmiştir. Hacı Arif Bey'in başkan olduğu cemiyetin başkanvekilleri Dr. Sarell ile Nuriyan Efendi, veznedarı W. H. Foster, genel sekreteri ise Feridun Bey'di. Üyeler de şu isimlerden oluşmaktaydı: Barrington Kertnett, Bartoletti Efendi, Dr. Dickson, Eşref Efendi, Dellasuda Faik Paşa, J. von Haas, Leval, General Mott, Dr. Baron Mundy, Nuri Bey, Dr. Peştemalcıyan, Dr. Serviçen ve Dr. Sivastopulo.

1877'de Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin kurucuları toplu halde.
Hilaî-i Ahmer Cemiyeti Salnamesi, 1328/1912

Aym yıl adı Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti olarak değiştirilmiştir. Bu sıralarda, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı devam ettiğinden ordunun büyük ölçüde tıbbi malzemeye ihtiyacı vardı. Cemiyet ülke içinden ve İslam ülkelerinden topladığı paralarla malzeme alıp cephede seyyar hastaneler kurmuş, yaralı taşımak için trenler kiralanmıştır. Ağustos 1880'de Rumeli'den gelen muhacirlere giyecek, temizlik malzemesi ve gıda malzemesi dağıtılmıştır.

1897 Osmanlı-Yunan Savaşı, cemiyetin aktivitesini artırmıştır. Nuriyan Efendi başkanlığında halktan toplanan paralarla yaralı askerlerin taşınması için vapurlar kiralanmış ve orduya bol miktarda sağlık malzemesi temin edilmiştir. Uluslararası Kızılhaç örgütü de savaş süresince seyyar hastane ve malzeme göndermiş, ayrıca örgüte bağlı İngiliz, Alman, Rus ve İsviçreli hekimler görevlendirilmiştir.

II. Abdülhamid döneminde bir süre faaliyeti duran cemiyet II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Esat Bey (Işık) ve Besim Ömer Akalın(-0 öncülüğünde yeniden yapılanmaya girişmiştir. Günün koşullarına göre yeni bir nizamname hazırlanmış ve kurucu üyeler ilk toplantıyı, 7 Nisan 1327/ 20 Nisan 1911'de Tokatlıyan Oteli'nde yapmıştır. Fahri başkan Veliaht Yusuf İzzettin Efendi, Tophane'de kendisine ait bir binayı cemiyete hediye etmiştir. Burası cemiyetin ilk merkezidir. Daha sonra II. Mahmud Türbesi civarında bir yer kiralanarak cemiyet merkezi buraya nakledilmiştir. İlk kongresini 13 Nisan 1328/26 Nisan 1912'de yapan cemiyetin başkanlığına Hüseyin Hilmi Paşa seçilmiştir.

Mahmud Muhtar Paşa'nın hanımı Prenses Nimet Hanım'ın başkanlığında Hilal-i Ahmer Kadınlar Kısmı da kurulmuştur. Yardım toplayan hanımlar ayrıca Hilal-i Ahmer hastaneleri için çamaşır, çarşaf ve sargı hazırlamışlardır.

Temmuz 1911'de çıkan Aksaray yangınında felakete uğrayanlara gıda yardımı yapdarak Kızılhaç'tan gelen para, yangında zarara uğrayanlara dağıtılmıştır. 1912-1913 Balkan Savaşı'nda Alay Köşkü(->) geçici olarak ambar olarak kullanılmış, Edirne, Selanik ve Üsküp'te hastaneler kurularak personel ve eşya tedarik edilmiştir, istanbul civarındaki şiddedi çarpışmalarda yaralananlar için Kadırga, Darülfünun binası ve Vefa İdadisi'nde hastaneler kurulmuştur. Aynca Gelibolu'dan İstanbul'a yaralı nakli için vapur kiralanmıştır.

Osmanlı ordusunun geri çekilmesi sırasında baş gösteren kolera salgınında İstanbul camilerine yerleştirilen askerlere yiyecek temin edilmiş, koleraya yakalananlar hastanelere sevk edilmiştir. Önce koleranın şiddetle hüküm sürdüğü Hadımköy'de ardından Demirkapı, Yeşilköy ve Ispartakule'de hastaneler açdarak koleralılar tedavi edilmiştir. Çerkezköy, Çorlu, Lüleburgaz, Kuleliburgaz, Pavli Köyü ve Sirkecide aşevleri açılmış ve savaşan subayların İstanbul'a göç eden aile ve çocukları Haydarpaşa'da 15 apartmana yerleştirilmiştir. Burası yetersiz kalınca ailelerin bir kısmı Şehremini'deki Haşim Paşa ve Çatalçeşme'deki Şevket Bey konak-

larına yerleştirilmiştir. Muhacirlerin geçim ve beslenmelerine yardım edilmiş, ayrıca Parmakkapida Erzurum Valisi Reşid Paşa'nın konağı kiralanarak 100 yataklı Muhacir Hastanesi kurulmuştur.

1911'den itibaren cemiyet, pek çok yerde şube açmış ve böylece örgüt yurt sathına yayılmıştır. I. Dünya ve Kurtuluş savaşlarında da yaralı askerlerin tedavisini üstlenen cemiyet 1923'te Türkiye Hilal-i Ahmer Cemiyeti, 1935'te de Türkiye Kızılay Derneği admı almıştır. Halen genel merkezi Ankara'da olan, kamu yararına çalışan bir dernektir. Tüm yurtta şubeleri vardır.

NURAN YILDIRIM

HİLMİ (İştirakçi)

(?, îzmir - 1923, İstanbul) Siyaset adamı ve gazeteci.

Asıl adı Hüseyin Hilmi olmakla birlikte, "İştirakçi Hilmi" veya "Sosyalist Hilmi" olarak tanınırdı. İzmirli olduğu, bir süre İzmir'de polise bağlı bir işte muhtemelen ajan olarak çalıştığı, babasından miras kalan evi satarak Romanya'ya gittiği, orada sosyalist fikirlerle tanıştığı, Romanya dönüşü İstanbul'a geldiği, İstanbul'da kendisi gibi izmir doğumlu olan Mülkiye mezunu anarşist ve materyalist eğilimli Baha Tevfik'le tanışıp onun etkisine girdiği söylenir. Hüseyin Hilmi'nin İstanbul'da Osmanlı sol çevrelerinde adını duyurmaya başlaması Şubat 1910'da *İştirak* adlı haftalık bir dergi yayımlamaya girişmesiyledir. 16 sayı çıkan *İştirak* haziranda Divan-ı Harb-i Örfî tarafından kapatılır. Eylül 1910'da yeniden çıkmaya başlayan dergide, *İştirak* çevresinin, Hüseyin Hümi'nin de yönetimde bulunduğu Osmanlı Sosyalist Fırkasını (OSF) kurdukları haberi vardır. Bu ilk dönemde, gerek OSF, gerekse Hüseyin Hilmi Fransız sosyalistlerinden özellikle Jaures'den etkilenmiş görünmektedirler. Ancak işçi sınıfından ve sosyal adaletsizlikten söz etmekle birlikte, sosyalizm anlayışları son derece nahif ve daha çok siyasal liberalizme yakındır.

1910-1912 arasmda, Hüseyin Hilmi'nin sosyalist yayın faaliyeti, *İştirak* kapandıkça onun yerine geçirilen ve her biri birkaç sayı çıkan *İnsaniyet, Medeniyet* vb dergilerle sürmüş; 19u başmdan 1912 ortalarına kadar bu dergiler yayıma bütünüyle son vermiş, daha sonra *İştirak* OSF'nin organı olarak çıkmaya başlamış; Haziran 1913'te Mahmud Şevket Paşa suikastmdan sonra muhalefet bastırılırken Hüseyin Hilrru'nin *İştirak* ve OSF çevresi de bundan nasibini almış, Hüseyin Hilmi de bir rivayete göre Avrupa'dan gezi dönüşü Sirkecide tutuklanarak başka muhaliflerle birlikte Bahrıcedit vapuru ile Sinop'a sürülmüştür.

İştirakçi Hilmi'nin İstanbul sol ve işçi hareketinde etkinlik kazanması, hattâ kısa bir süre binlerce işçiyi peşinden sürükleyen bir lider haline gelmesi, Mütareke'den sonra İstanbul'a dönerek Şubat 1919'da Türkiye Sosyalist Fırkasinı (TSF) kurmasından sonradır. Hüseyin Hilmi'nin başkanlığındaki yeni partide sosyalizmi görece daha derinlemesine kavramış kişilerin varlığı ve Hüseyin Hilmi'nin de giderek bilinçlenmesi, partinin programına ve eylemine yansımıştır. Temmuz 1919'da kongresini yapan parti Hüseyin Hilmi'yi azledilmez ve değişmez başkan ilan etmiş; aynı yıl Sosyalist Enternasyonal'in Cenevre Konferansı'na Hüseyin Hilmi imzalı bir rapor sunulmuştur. Hüseyin Hilmi'nin İstanbul işçi hareketi içinde parlaması, Ekim 1919'dan başlayarak, 1920 boyunca ve 1921'in sonlarına kadar, özellikle İstanbul Tersane, Debbağhane, Tramvay Şirketi, Şirket-i Hayriye ve Haliç işçilerinin grevlerini başarıyla yönetmesiyle olmuştur. Kısa süreli de olsa önemli bir işçi kitlesini yönlendirmesi, aynı yıllarda kentte bulunan başka sol ve sosyalist gruplar arasında, İştirakçi'ye önem kazandırmıştır.

İştirakçi Hilmi'nin etkinliği 1921 sonlarn ve 1922'den itibaren azalmaya başlamış; 1922 ortalarına gelindiğinde TSF'nin hemen hemen hiçbir etkisi kalmamış; Hüseyin Hilmi İstanbul işçi hareketi içindeki bütün etkinliğini yitirmiş; 1923 başlarmda, bir gece Bozdoğan Kemeri altında tabanca ile vurularak öldürülmüştür.

Hüseyin Hilmi'nin kişiliği çeşitli kaynak ve araştırmalarda oldukça farklı bakışlarla ele alınır. Kimileri onu ciddiyetten uzak, fırsatçı bir maceraperest; kimileri işgal İstanbul'unda İngiliz işgal kuvvetleri komutanlığının zaman zaman Fransızlara karşı kullandığı bir ajan olarak gösterirler. Eldeki veriler, İştkakçi'nin karışık bir kimliğe sahip olmakla birlikte sosyalizmi ve işçi hareketini sadece bir geçim vasıtası olarak gören bir ajandan ibaret olmadığını; derinlemesine bilmediği, yüzeyden kavradığı ama gönlüyle inandığı sosyalizme giderek daha fazla bağlandığım göstermektedir. 1920-1921'de, İstanbul'u zaman zaman genel grev tehdidiyle titretebilmiş; 1 Mayıs 1921'i, aym zamanda İstanbul'daki işgal kuvvetlerine karşı bir gösteri olarak kızıl bayraklar, kızıl karanfiller, Enternasyonel marşı ve önemli bir işçi katılımıyla kutlamayı başarmış; partisine kayıtlı işyerlerinde kısa bir süre için de olsa başarılı grevler yönetmiştir. O, kızıl yeleği, yakasından eksik etmediği kırmızı karanfili, ağzından düşürmediği "cepte metelik kalmadı" sözü, babayani tavırları ile sosyalist bir liderden beklenen ciddiyetten ve sosyalizmin büiminden uzak olmakla birlikte, yine kendi deyişiyle "gözünü budaktan sakınmayan" bir muhalefet yapmaktan çekinmemiş; birkaç kez tutuklanmış, sürgüne gönderilmiş ama bildiği yolda devam etmiştir, istanbul işçi hareketi üzerindeki etkinliği, yönettiği grevlerin İngiliz işgal güçlerinin desteğiyle başarıya ulaştığı şaibesiyle gölgelenmiş olmakla birlikte, özellikle tramvay işçilerinin daha sonraki yularda da sürecek olan mücadele ve bilinç geleneklerinde Hüseyin Hilmi'nin payı olduğu söylenebilir.

BlbL M. Süleyman Çapanoğlu, *Türkiye'de Sosyalizm Hareketleri ve Sosyalist Hilmi,* İst., 1964; B. N. Kaygusuz, *Bir Roman Gibi,* İzmir, 1955; M. Tuncay. *Türkiye'de Sol Akımlar (1908-1925),* Ankara, 1973; O. Baydar, *Türkiye İşçi Sınıfı Tarihi,* Frankfurt, 1982.

OYA BAYDAR

HİLTON OTELİ

1955'te açdan, Türldye'nin ve İstanbul'un ilk 5 yıldızlı oteli. Beyoğlu İlçesi'nde Elmadağ-Harbiye arasında, Taksim Gezisinin kuzey ucundadır.

1939 tarihli Prost Plam'nda Taksim-Harbiye-Maçka aksı üzerinde geliştirilmesi öngörülen 2 no'lu park alanı üzerindedir.

Spor Sergi Sarayı ve Açık Hava Tiyatrosu'na kadar kesintisiz bir yeşil alan olarak planlanan ve uygulanan Taksim Gezisi(->) ilk kez Hilton Otelinin yapımı için imara açıldı ve Gezi'nin Spor Sergi Sarayı ve Açık Hava Tiyatrosu'na olan kesintisiz yaya bağlantısı kapaüldı.

Hilton Oteli, 1952'de tanınmış Amerikalı mimarlar Skidmore, Owings ve Merrill tarafından tasarlandı. SOM Grubu olarak bilinen bu mimarlarm yerel danışmanı ve kollaboratörü mimar Sedad Hakkı Eldem(-0 idi. Emekli Sandığı tarafından ve Marshall Yardım Programı çerçevesinde sağlanan kredi ile gerçekleştirildi.

Hilton Oteli, Cumhuriyet dönemi mimarlığında II. Milli Mimari Döneminin kapanışını örnekleyen yapılar arasında yer alır (bak. Cumhuriyet dönemi mimarlığı). Yerel ve geleneksel mimariye referans vererek içedönük bir mimari eğilimi olarak tanımlanan ve savaş süresince egemen olan II. Milli Mimari, savaş ertesinde yerini Uluslararası Üslup'a (International Style) bırakarak geriledi. Bu olguda, yayın organları kadar Hilton Oteli örneği de etkili oldu. Hilton Oteli yalnız mimarisi ile değil aynı zamanda mimarisinin işlevsel bağıntılarının işaret ettiği uluslararası otel zincirlerinin işletmecilik kurallarının da tanıtıcısı oldu.

Hilton Oteli, yaklaşık 21x100 m boyutunda bir dikdörtgenler prizması biçiminde, toplam 278 odalı 8 yatak katı ile resepsiyon, lobi, oturma salonları ve restoranlar ile yönetim ve servis hacimlerini barındıran üç kattan oluşmaktaydı. Prizmatik yatak kitlesinin altında bahçe kotunda geniş bir giriş katı düzenlenmiş, arazinin eğiminden yararlanılarak balo salonu ve diğer restoranlar ile mutfaklar alt kata yerleştirilmiştir.

Geniş giriş katı üzerinde pilotilerle yükselen yatak katlarının prizmatik kitlesi ile oda ve balkonların cephede oluşturduğu kafes doku ve yatay konumlu prizmasının oranları, Türkiye'de Uluslararası Üslup'un karakteristiği olarak algılandı ve izlendi. Yalın geometrisi, yüzeylerinin sadeliği, iç mekânlarının o yulardaki abartısız dekorasyonu, mekânlar arası bağlantıların açık ve net oluşu ve işlevsel öncelikleri ile İstanbul'un o yıllardaki siluetine pek de uyumlu olmayan kitlesine rağmen, benimsendi.

SOM Grubu'nun Türkiye'deki partneri olan mimar Sedad Hakkı Eldem'in, Hilton Oteli projesine iki önemli katkısı oldu. Birincisi, balo salonunun, divanhane çağnşımlı haçvari planı, diğeri de girişteki uçan halı imgesini canlandıran dalgalı saçaktır.

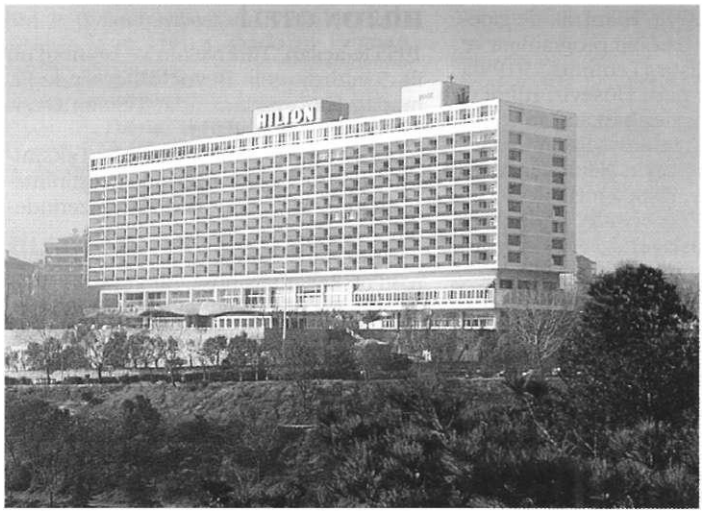

Hilton Oteli
Nazım Tîmuroğiu, 1993

Eldem'in Hilton Oteli ile ilgisi sonraki yıllarda da sürdü. 1965'te uygulanmayan bir genişletme projesi hazırladı. 1966'da otele 150 oda ilave edildi. 1975'te yine Eldem'in yaptığı otopark-garaj, dükkânlar ve bir ofis projesi uygulandı. 1984'te gazino-şadırvan ve ek odaların yapımı gerçekleştirildi. Son olarak da komplekse bir sergileme merkezi eklendi. 1985'te balo salonu terası altmda yer alan ve bahçeye bakan 990 odalı Park Floors bölümü ilave edilerek oda sayısı 500'e çıkartıldı.

Hilton Oteli, döneminde yapım kalitesi ile de istenen performans kuralları için örnek oldu. Taşıyıcı strüktürü betonarme karkas; duvarları tuğla, hafif beton blok ve köpük bloktandır. Dış kaplamalarda suni taş plaklar, içeride giriş katmda yönetim bölümü, dükkânlar ve restoranda mermer kaplama kullanılmıştır.

istanbul'daki otel, Hilton oteller zincirinin en seçkin uygulamalarından biri olarak tanındı ve pek çok yayma konu oldu.

Bibi: "Turistik Otel Hilton", *Arkitekt,* 1952, s. 56-63; "İstanbul Hilton", *Architectural Record.* 1953, s. 103-115; "İstanbul Hilton", *LArchitecture dAujoura"hui,* Eylül 1955, s. 64-65; "Hotel in istanbul", *Architectural Review.* Ekim 1955, s. 240-246; "Hilton's Newest Hotel", ^4rc*hitecturalForum,* Ocak 1955, s. 120-127; "Hilton Hotel, istanbul", *Baumeister,* Ağustos 1956, s. 535-551; "Hilton Hotel istanbul". *Bauen+Wohnen,* Nisan 1958, s. 118-119; S. Bozdoğan-S. Özkan-E. Yenal, *SedatEldem, Architect in Turkey,* Singapore-New York, 1987, s. 151.

AFİFE BATUR

HİNDİLER TEKKESİ

"Horhor Tekkesi" olarak da anılır. Aksaray'da, Horhor Caddesi üzerinde, Murad Paşa Külliyesi'nin(->) yalanında yer almaktadır. Nakşibendî tarikatının istanbul'daki ilk döneminde önemli bir yeri vardır.

Avusturyalı tarihçi Hammer, Hindîler Tekkesi'ndeki mescidin, II. Mehmed (Fatih) (hd 1451-1481) tarafından, İshak Buharî Hindî admdaki Nakşibendî dervişinin arzusu üzerine inşa ettirildiğini kaydeder. Burada bir tekkenin varlığına değinen en eski tarihli kaynak 888/1453'te kaleme alınmış olan *Otman Baba Vilâyetnamesi'âu:* "Murad Hamamı'nın ardında Hindistanîler Tekyesi var idi". İstanbul'daki ilk Nakşibendî tekkesi olarak kabul edilegelen Emir Buharî Tekkesi(->) 922/1516 civarında kurulmuş bulunduğuna göre Hindîler Tekkesi'nin bu şehrin en eski Nakşibendî merkezi olduğu kesindir. "Hindîler" adı İshak Buharî Hindî'nin, Orta Asyalı birçok dervişin yaptığı gibi, İstanbul'a Hindistan üzerinden geldiğini düşündürmektedir. Zâkir Şükrî Efendinin *Mecmua-i Tekâyâ'smdu* tekke şeyMerrnin listesi yer almamakta ancak bu eksiklik, tarih kaynakları ile haziredeki mezar taşlarının kitabeleri sayesinde giderilmektedir. 19. yy'ın öncesine ait çok az bilgi vardır: Şeyh İshak Buharî Hindî (15. yy), Şeyh Turabî-i Hindî, Şeyh Feyzullah Murteza (ö. 1783). Haziredeki mezarların kitabelerinden öğrenildiği kadarı ile daha somaki şeyhler şunlardır: Şeyh Hasan (ö. 1803); aslen Hindistan'ın Muradabat şehrinden olan ve "Açıkbaş" lakabı ile tanınan Şeyh Abdullah Ağa (ö. 1811), Şeyh Hindî el-Hac Hüseyin (ö. 1814), Şeyh Hacı Ali Ömer Şah (ö. 1832), tanınmış bir şair olan Şeyh el-Hac el-Seyyid Abdurrahman (ö. 1834), Şeyh Esrar Şah (ö. 1834), Şeyh el-Hac Mali Şah Abdullah Hindî (ö. 1836), Şeyh el-Hac Ali Mahbud Şah Dehlevî (ö. 1839), Şeyh Hacı Ahmed (ö. 1869), "Horhor Baba" lakaplı Şeyh Hindî el-Hac İbrahim Hakkı (ö. 1875), Şeyh Fazıl Ahmed (ö. 1889), Şeyh Hasan Aşık (Ö..1905), Şeyh Abdülaziz (ö. 1914), "Hindî Baba Şeyh" olarak bilinen Şeyh Abdullah, aynı zamanda Üsküdar'daki Afganîler Tekkesi'nin(->) de şeyhi olan Şeyh Hacı Mehmed. Tekkenin son şeyhi Abdurrahman Riyazüddin Babur bin Naziriiddin el-Hindî Kahire'nin el-Ezher Medresesi ile Bağdat'ın Nu'maniyye Medre - sesi'nden yetişmiş bir âlim idi. Yüzyılımızın başlarında, İstanbul-Aksaray'daki Hindîler Tekkesi'nin postuna geçmeden önce Kudüs'teki Hindîler Tekkesi'nde (Tekiyet el-Hunud) şeyhlik yapmıştır.

Hitıdîler Tekkesi, Aksaray
Yavuz Çelenk, 1994

Aslında Nakşibendîliğe bağlı olan tekke 17. yy'ın ortalarında Kadirîliğe bağlanmış, 18. yy'ın sonlarından itibaren tekrar Nakşibendîliğe avdet etmiş, **19-** yy'ın başlarından soma bu iki tarikat arasında birçok kez el değiştirmiştir. Kadirîlik de olan bu bağlantı söz konusu tarikatın Hindistan'daki nüfuzu ile açıklanabilir. Nitekim Kudüs'teki Hindîler Tekkesi de Kadiri tarikatına bağlıdır.

Hindîler Tekkesi'nin harap durumda olan mescit-tevhidhanesi ile İshak Buharî Türbesi, belediye tarafından 1933'te yıktırılmış olup halen bu yapıların izleri görülebilmektedir. Hazirede, şeyhlerin yanısıra II. Mehmed (Fatih) dönemi ricalinden Silahdar Mehmed Ağa ve Hindistan'daki Maysor Devleti'nin hükümdarı Tipu Sultan'ın elçisi İmam Serdar (ö. 1787) gibi bazı önemli şahsiyetler de gömülüdür.

Bibi. Küçük Abdal, *Vilâyetname-i Şah, Ankara,* Cebeci İl Halk Ktp, no. 495, vr 96; Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 219; Çetin, *Tekkeler,* 585; J. de Hammer, *Histoire de VEmpire Ottoman,* Paris, 1835-1843, 50; Aynur, *Saliha Sultan; Âsitâne,* 3; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâml,* I; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ,* 5; Sicill-i Osmanî, II, 166, III, 326; *İhsaiyatlI, 19; CSR,* Dosya B/66; K. Kufralı, "Molla İlahi ve Kendisinden Sonraki Nakşibendiye Muhiti", *TDED,* III/1-2 (1948), 130-1313; T. Zarcone, "Histoire et croyances der derviches turkestanais et indiens â İstanbul", *Anatolia Moderna,* II (1990), 170-181.

THIERRY ZARCONE

HİNDİLER TEKKESİ

Osmanlı İmparatorluğu'nun oluşması ve İstanbul'un fethinden soma bu şehrin erken bir tarihte Hintli dervişlerin uğrağı olduğu anlaşılmaktadır. Üsküdar'da, Selamsız Mahallesinden, Solak Sinan Camii'ne yaklaşık 100 m uzaklıkta yer alan Hindîler Tekkesi hakkında elde pek az bilgi vardır.

Zâkir Şükrî'ye göre söz konusu tekke 1150/1737'de Kadiri tarikatından Şeyh Feyzullah-ı Hindî (Ö.1748) tarafından kurulmuştur. Aynı kaynakta adları verilen 12 şeyhten 6'sının lakabı da "el-Hindî'dir. Mamafih bütün bu şeyhlerin Hint asdı olduğunu kesin olarak kanıtlamak mümkün değildir. Hattâ tekkeyi kuran Feyzullah-ı Hindî'nin bile gerçekten Hint asıllı mı yoksa Hindistan üzerinden İstanbul'a veya hacca giden Orta Asya Türklerinden mi olduğu tartışılabilir. İstanbul'un tarihinde bu tür kişilerin çok sayıda görüldüğü bilinmektedir.

Günümüzde hemen bütünüyle tarihe karışmış olan Hindîler Tekkesi'nin arsa-

smda son yıllarda Çingeneler tarafından gecekondular inşa edilmiştir. J. Pervititch' in, yüzyılımızın başlarına ait İstanbul planında, eskiden tekkenin işgal ettiği alanda birkaç ahşap mesken görülür. Tekkeden görülebilen izler haziredeki birkaç mezar taşından ibarettir. Bunların içinde, heybetli görünümü ve alışılmadık bir biçim gösteren tacı ile Feyzullah-ı Hindî'nin mezar taşı dikkatleri çekmektedir. Çevrenin yeni sakinleri olan Çingeneler Hindiler Tekkesi'nin kurucusunu kendi velileri olarak kabul etmişlerdir.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 219; Câkir, *Mecnıua-i Tekâyâ,* 77; T. Zarcone, "Histoire et croyances des derviches turkestanais et indiens à Istanbul", *Anatolia Moderna,* II (1990), s. 170-172.

THIERRY ZARCONE

HIPPODROM

Bugünkü Sultanahmet Meydanının yerinde bulunan araba yansı alam. Osmanlı döneminde alan Atmeydanı(->) olarak adlandırdırdı. Roma İmparatoru Septimus Severusen (hd 193-211) 196'dan sonra yapımını başlattığı ve I. Constantinus döneminde (324-337) bittiği kabul edilen Hippodrom, Konstantinopolis'in sosyal ve törensel yaşamının en önemli odaklarından ve halkın günlük yaşamında en görkemli kent mekânlarından ve anıtlarından biriydi. Ortalama 100.000 kişi alabüecek kadar büyük olan bu araba yarışı alam, Roma'daki Circus Maximus örnek alınarak yapılmıştı. İmparatorlarla halk arasındaki en doğrudan ilişkinin kurulduğu Hippodrom'da I. Constantinus tarafından yaptırılmış olan imparator locasına (kathisma) doğrudan Büyük Saray'dan ulaşdırdı. Bir bakıma sarayın yerini de Hippodrom'un saptadığı söylenebilir. Roma'da da Circus Maximus ile saray arasında benzer bir diski vardı.

Bizans döneminde araba yarışlan kent yaşamının en önemli gösterilerinden biriydi. Hippodrom'un büyüklüğü göz önüne alınınca, kent halkının dörtte birinin burasını doldurduğu söylenebilir. Bu yanşlarda dört atlı ve iki atlı arabalar, dört ayrı grubun renklerini taşıyan sürücüler tarafından kullanılırdı. Önceleri halkın içinden çıkan sürücülere sonradan aristokrat adelerden gelenler de katılmıştır. Bu yarışları kazananlar, büyük üne ve servete sahip olur, bronz heykelleri kent alanlarım ve yapdarı süslerdi. Büyük ailelerin ahırlan için yaptıklan masraflar büyük boyutluydu. Atlan da adlarıyla bilinir, süslü örtüleriyle törensel yaşamın bir parçasını oluştururdu. Bu yarışlardaki sürücüler, Bizans politik yaşamında da yeri olan dört grubun (demos, demol) mensuplarıydı: Yeşiller (Prasinol), Maviler (Venetol), Beyazlar (Leukoi) ve Kırmızüar (Rousioi). Fakat asd büyük gruplar Maviler ve Yeşiller'di. Bunların Hippodrom'da özel yerleri vardı. İmparatorların seçim törenlerinde olduğu kadar başka törenlerde de önemli işlevler görürlerdi. Hippodrom'da yarış yapılmasından 2 gün önce, imparatorun izni ile meşalelerle danslar, gösteriler yaparlardı. Gösterilerden 1 gün önce, Hippodrom' un kapısına ertesi gün oyunların yapdacağını bildiren örtü asılır ve sürücüler Hippodrom'da araba ve atların durduğu ahırlara gelerek imparatoru selamlarlardı. Yarış günü halk bilet alarak Hippodrom'a girer, her şey hazır olduktan sonra, saraydan gelen imparator ve kendisine refakat edenler, özel giysileriyle imparator locasına çıkarlar, imparator buradaki tahtına oturur ve üç kez halkı takdis ederdi. Halk, imparatoru alkışlayarak ve bağırarak selamlardı. Daha sonra sürücü gruplarının koroları törensel müziklerini yaparlardı. Bu sırada devlet büyükleri imparatora saygı ve bağlılıklarını, halkın önünde gösterirler, sonunda imparator sahaya bir mendil (mappa) atarak yarışın başlangıcını bildirir, kapılar açılarak yarış başlardı. Yarış dört rengi taşıyan dört arabanın Hippodrom'un ortasındaki anıtlarla süslü "spina"nm etrafında yedi kez dönmesiyle tamamlanırdı. Her yarışta arabacılar yarış alanının üzerine asılı devekuşu yumurtalarından birini alırlardı. Yarış bitince arabaları seyisler karşdar, kazanan sürücü elini kaldırarak imparatoru ve halkı selamlar ve prefektus tarafından kendisine zafer işareti olan bir palmiye yaprağı verilirdi. Kazanan sürücünün grubu, halkla birlikte alkışla tempo tutarak zaferini selamlardı. İmparator kazanan sürücüye bir taç ve üç altın verirdi. Yarışlar öğleden önce dört, öğleden soma dört olmak üzere bütün bir güne yaydır, arada yemek yenirdi.

Hippodrom'da yarışlardan başka vahşi hayvan gösterileri, danslar, av sahneleri, cambazlık gösterileri de yapılırdı. Hippodrom'da imparatorlar tahta çıktığı zaman tören yapılır, büyük zafer alayları da burada olurdu. Locada oturan imparatorun önünden muzaffer generaller ve savaş esirleri geçer ve onu selamlarlardı.

Hippodrom 12. y/ın sonuna kadar kullanılmış, 126l'den soma imparator sarayı Blahernai'ye taşındıktan sonra, burada araba yarışları yapdmamış, sadece şövalyeler arasmda mızrak dövüşleri ve bazen at yarışları yapılmıştır.

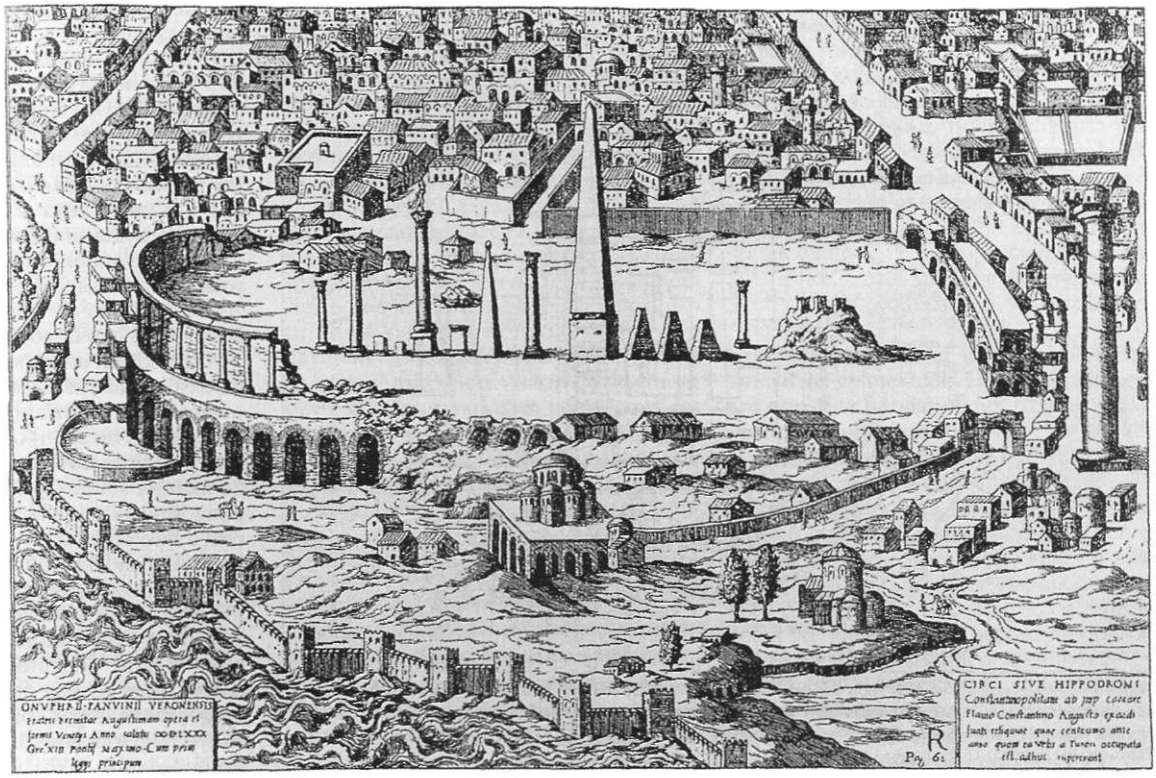

Veronalı Onophrinus Panvinius'un çizgileriyle Hippodrom ve çevresi, 15. yy sonları. Müller-Wiener, *Bildlexikon*

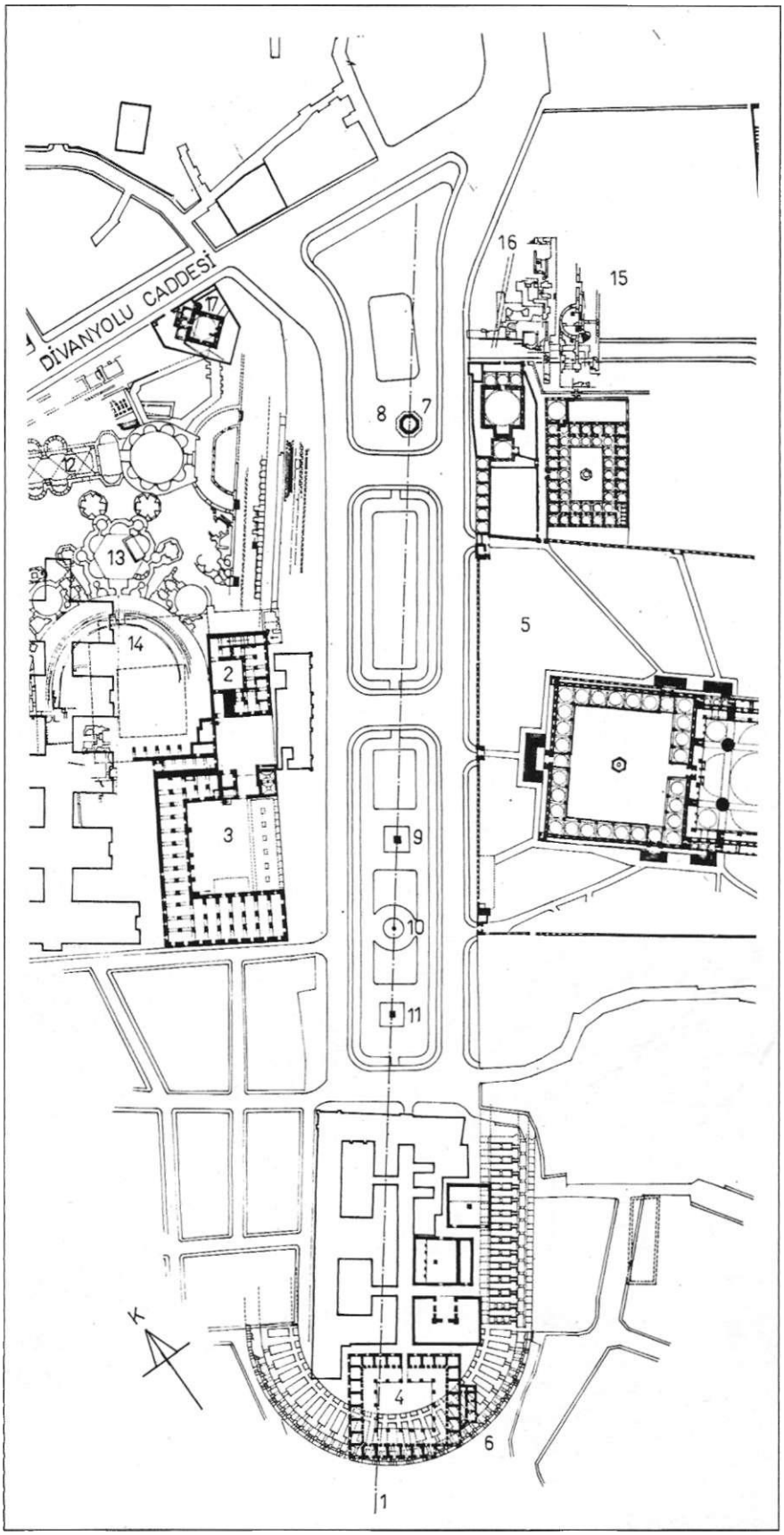

Hippodrom ve çevresi: 1. Spina, 2. Tapu Kadastro Müdürlüğü, 3. Türk ve İslam Eserleri Müzesi, 4. Marmara Üniversitesi Rektörlük binası, *5:* Sultan Ahmed Külliyesi, 6. Sphendone, 7. Alman Çeşmesi, 8. Carceres, 9. Dikilitaş, 10. Bunnalı Sütun, 11. Örme Sütun, 12. Lausos Sarayı, 13. Ayia Eufemia Kilisesi, 14. Antiohos Sarayı, 15. Zeuksippos Hamamı, 16. Numera, 17, Firuz Ağa Camii.

Mimari

Helenistik Bizantion'un dışında kalan bir vadiye yapay bir teraslama ile yerleştirilen Hippodrom, III. Bölge'de yer almaktadır. Konumu, simetri aksında bulunan ve bugün de büyük ölçüde mevcut olan anıtlar sayesinde oldukça doğru olarak saptanabilmektedir. Günümüzde Sultanahmet Meydanı olarak adlandırılan bu açık alan, çevresindeki yapılaşma dolayısıyla Bizans dönemindeki büyüklüğünü yitirmiştir. Alanın bugünkü zemin seviyesi de yapddığı döneme göre yaklaşık 5 m daha yukarıdadır. Sultanahmet bölgesinde güneybatı-kuzeydoğu doğrultusunda yerleşmiş olan Hippodrom, yapıldığı tarihte 117 m genişlikte ve 420-440 m uzunluğunda, bir ucu yuvarlatılmış dikdörtgen planlı bir yarış alanıdır. Bu alanın güneybatı bölümü, bu noktada oldukça eğimli olan araziyi düzeltmek üzere, her biri ayrı ayrı tonozla örtülü 25 adet hücreden oluşan büyük bir altyapı ile kapatılmıştır. Hippodrom'a ait personel, malzeme ve servis odaları ile hayvanların barındığı kısımları içeren ve "sphendone" veya "sphendo" olarak adlandırılan bu bölüm, bir yarım daire oluşturmaktadır. Sphendone altyapısı üzerinde yer alan 37 süaınlu galeri (peripatos), bu alanı güneyde arena kotunda sınırlayarak, Hippodrom'un güneybatı ucunda bir manzara platformu oluşturmaktadır.

Alan kuzeydoğu yönünde Mese'ye(->) doğru çok katlı anıtsal bir yapıyla sınırlanır. Ana girişin de yer aldığı bu noktada kemerli kapılar bulunmaktadır. Yapının zemin katında araba ve atların durduğu 10-12 ahır (carceres) yer alır. Carceres bugünkü Alman Çeşmesi'nin(->) yerindeydi. Üst katlar ise yarış gruplarına ait özel mekânlardır. Halkın, Hippodrom'daki tribünlere ulaşmasını ve yarış sonunda da hızla ve kolayca dağılmasını, saray ileri gelenlerinin ise arenayla bağlantısını sağlayan diğer kapdar ise yapının uzun kenarları üzerinde yer alır. Bunlar doğuda Kathisma Sarayı'na açılan kapı (Monopatos) ile Büyük Saray'a açdan kapı, batıda ise Nekra ve Laussos (veya Antiokhos) kapılarıdır. Nika İsyanı sırasında ölenlerin gömülmüş olması nedeniyle Hippodrom'un imparatorluk locasının karşısında yer alan kuzeybatı bölümü de buradaki kapıyla birlikte Nekra olarak adlandırılmıştır.

Hippodrom'un güneydoğu cephesinin yaklaşık ortalarında "stoma" yer alır. İmparatorluk muhafızlarının bulunduğu stoma, sütunlu bir galeri olarak yarış alanı ile aym seviyede düzenlenmiştir. Stoma'nm 24 mermer sütunu üzerinde yükselen imparatorluk locası (kathisma), tüm Hippodrom'a hâkim konumu ve gösterişli biçimlenişiyle alandaki oturma düzeninden farklılaşır. Kathisma, imparatorun kabul, bekleme-dinlenme salonları ve Hippodrom'la bağlantıyı sağlayan geçiş alanları ile küçük bir saray oluşturmaktadır. Kathisma Sarayı, diğer taraftan dairesel bir merdiven ve geçişlerle imparatorluk sarayına ve kiliseye bağlanmaktaydı. Bu yapıların birbirlerine böyle yakın bir ilişki içinde plan-

lanmış olması imparatora saray-Hippodrom-kilise üçgeni arasında halka görünmeden dilediğince hareket etme olanağı sağlıyordu.

Yaklaşık 80 m genişliğindeki yarış alanım (pelma) 30-40 basamak kadar yükselen mermer oturma sıraları çevrelemektedir. Bu basamakların altında yarış pistine açılan sütunlu, büyük hazırlık mekânları, üzerinde ise tüm Hippodrom'a hâkim bir galeri bulunmaktaydı. Hippodrom'un sphendone yönündeki otarma sıralan ise kolonatlı kısmın (peripatos) üzerinde düzenlenmiştir.

Güneybatı-kuzeydoğu doğrultusunda uzanarak Hippodrom'un simetri eksenini oluşturan spina üzerinde çok sayıda sütun ve heykel yer almaktaydı, istanbul'da euripus olarak da adlandırılan spina, Theodosius Obeliski'nin kaidesindeki araba yarışlarına diskin rölyefte de betimlenmiştir. Bugüne kadar yapılan kazılarda spina duvarına rastlanmamıştır. Bundan dolayı spinanm, amt-heykellerin tümünün üzerinde yer aldığı uzun ve alçak bir duvar parçası mı olduğu, yoksa bu anıtların belli bir düzen içinde yan yana dizilmesiyle oluşmuş bir ekseni mi tanımladığı sorusu henüz açıklık kazanmamıştır.

Hippodrom'un ortasında yükselen anıt-dikilitaşlardan sadece 3'ü günümüze kadar gelmiştir. Bunlar Dikilitaş(->), Burmak Sütun(->) ve Örme Sütun'dur(->).

Hippodrom'un uzun ekseni üzerinde, Dikilitaş ve Örme Sütan'un yamsıra bunlarla aynı doğrultuda dizümiş 7 sütun daha yer almaktaydı. Yine bu eksen üzerine zeminde kare bir plan oluşturacak şekilde dizilmiş dörtlü bir sütun kümesi de yerleştirümişti. Spinanın yamsıra, Hippodrom' un duvarları da çok sayıda anıt, heykel, büst ve resimlerle görkemli bir biçimde bezenmişti.

Sphendonenin kolonatları arasmda da atlı heykeller yer almaktaydı. Bunların büyük bir kısmı zaman içinde yok olmuş veya başka yerlere taşınmıştır. Bunlar arasmda II. Teodosios (hd 408-450) tarafından Sakız Adasindan getirilerek Hippodrom'a diküen ve 1204'teki Latin istüası sırasında Venedik San Marco Kilisesine götürülen 4 at heykeli saydabüir.

Belirli zamanlarda önünde dans gösterileri yapılan fıskiyeli havuzun (piala) Hippodrom üzerindeki yeri büinmemekle birlikte, imparator locasından rahatça izlenebüecek şekilde konumlanmış olduğu düşünülmektedir.

406, 491, 497-498, 507 ve 532'de çoğu kez halk ayaklanmalarımn neden olduğu yangınlar, Hippodrom'da özellikle oturma sıraları ve tonozlu kısımlarda büyük ölçüde tahribata yol açmıştır. Oluşan hasarlar her defasında kısa sürede onarılmaya çalışılarak alanın kullanımında kesinti olmamasına çaba gösterilmiştir. 532'deki Nika Ayaklanmasinda hasar gören Kathisma Sarayı ve basamaklarının yenilenmesi sırasında ise burada yapdan yarışlara birkaç yıl ara verilmesi gerekmiştir. Sphendone, şiddetli bir deprem nedeniyle kesin olmayan bir tarihte oldukça hasar görmüş, tonozlarında strüktürel problemler oluşmuştur. Yapıyı sağlamlaştırmak amacıyla cephedeki büyük açıklıkların içi tuğla örülerek kapatılmış, iç kısımlar kemer ve payandalarla desteklenerek güçlendirilmiştir. Erken ortaçağda bu hücreler ve bunların açıldığı koridorun sonları kapatılarak, altyapı kapalı bir sarnıca dönüştürülmüştür.

10-11. yy'da oturma sıraları, bu kez de şiddetli bir fırtına nedeniyle hasar görmüştür. 12. yy'a gelindiğinde Bizans kent yaşamının vazgeçilmez elemanı olan Hippodrom'un strüktürel açıdan oldukça zayıflamış olduğu söylenebilir. Latin istilası sırasında talan edilen alandaki bronz heykellerin bir kısmı eritilmiş, bir kısmı da İtalya'ya taşınmıştır. Bu sırada bir de yangın geçiren Hippodrom'un oturma sıralarının büyük bir bölümü tahrip olmuştur. Bu tarihten sonra Hippodrom eski görkemini yitirmiştir. İmparatorluğun son döneminde Konstantinopolis'e gelen gezginler tarafından yapılmış olan gravürlerde, uzun ekseni üzerinde yer alan anıtiar, sphendone üzerindeki sütunlu galeri ve az sayıda basamak dışında Hippodrom'u tanımlayan başka bir eleman gözükmemektedir.

19. yy'ın ortalarından itibaren Hippodrom'da arkeolojik kazı, araştırma ve sağlamlaştırma çalışmaları başlar. Çeşitli gruplarca sürdürülen ve öncelikle alan içindeki anıtları kapsayan çalışmalar sırasında Dikilitaş, Burmalı Sütun ve Örme Sütun özgün zemin seviyesine kadar açılarak onarılmıştır. 20. yy'ın başında Hippodrom ve yakın çevresinde sürdürülen arkeolojik kazı ve sondaj çalışmaları sırasında bir tuğla ayak, merdiven ve duvar parçası ile Hippodrom'un oturma sıralarına ait birkaç basamak "in sita" olarak bulunmuştur. Buluntular alanın sınırlan konusunda bilgi vermektedir.

Gerek Bizans gerekse Osmanlı döneminde önemli olaylara sahne olan Hippodrom'un üzeri zamanla yapdarla örtülmüş, çevrede oluşan yeni yol dokusuyla zemin üzerindeki izleri yok olmuştur. Anıt-dikÜitaşların dışındaki diğer kısımlarının, ileriki tarihlerde alanın üzerinde yapımı planlanan binalara yer açmak üzere yıktırılması veya bu yapılarda devşirme malzeme kullanılması nedeniyle Hippodrom'dan günümüze fazla bir iz kalmamıştır. Buna karşılık sphendoneyi oluşturan altyapının tonoz sistemi büyük ölçüde korunmuş durumdadır. Yakın bir geçmişte çevresini saran yapıların yıktırılması sonunda, bu kısmın geç antik örgü tekniği gösteren beden duvarları görkemli bir biçimde ortaya çıkmıştır.

Romalıların kente egemen olmalarından sonra 1.000 yıl kent yaşamının en renkli sahnelerinden biri olan Hippodrom bir kozmos simgesi olarak da düşünülmüştür. Kathisma'mn 12 kapısının Zodyak'ı, koşunun yedi turunun yedi katlı göğü, sürücü gruplarının renklerinin gök, deniz, hava ve ateşi simgelediği söylenmiştir. Bizans halkının yaşamım böylesine etkileyen ve amtsal kalmtdan bugüne kadar gelen Hippodrom, Atmeydam adı altında Osmanlı döneminde de kentin törensel yasanımda önemini korumuştur.

Bibi. S. Casson, *"TheExcavations"Preliminary Report upon the excavantions carried out in the Hippodrome of Constantinople in 1927,* Londra, 1928, s. 1-28; S. Casson-D. T. Rice, *Second report upon the excavations carried out in and near the Hippodrome of Constantinople in 1928,* Londra, 1929, s. 1-21; C. Dagron, *Naissance d'une Capitale. Constantinople et ses institutions de 330 â 451,* Paris, 1974; Guilland, *Etudes,* I, 369-565; E. Mamboury-Th. Wiegand, *Die Kaiserpalaste von Konstantinopel,* Berlin-Leipzig, 1934, s. 39-47; Th. Wiegand, "Der Hippodrom von Konstantinopel zur Zeit Suleimans der Grossen", *fahrbuch deutsche archäologische institut,* XXIII, 1908, s. 1-11; Müller-Wiener, *Bildlexikon,* 1; F. W. Unger, *Quellen der byzantinischen Kunstgeschichte,* I, 1878, s. 286-326.

DOĞAN KUBAN-YEGAN KAHYA

HLPPODROM SARNICI

Sultanahmet Meydam'ndan, Marmara Üniversitesi rektörlük binasımn önünden, Nakilbent Sokağı boyunca Kadırga'ya inerken, soldaki Şifa Hamamı'm geçtikten sonra sağda kalan bu sarnıç Hippodrom'un "sphendone" kısmma altyapı teşkil etmektedir. Bugün üst kısrmndaki terasta Sultanahmet Endüstri Meslek Lisesi binası bulunmaktadır.

Bizans İstanbul'unun III. bölgesi içinde yer alan ve 2. yy'ın sonu 3- yy'ın başlarında inşa edilmeye başlanmış olan Hippodrom'un denize bakan güney kısmındaki kavisli bölümün (sphendone) bulunduğu arazi, Marmara Denizi (Propontis) istikametinde Sophia Limanina doğru eğimli olduğundan, buradaki seviye farkını kapatarak teras oluşturan bir altyapı ve istinat duvarının inşa edilmesine gerek duyulmuştur.

Yüksek, masif bir kitle halinde yükselen sphendone, yarım daire şekline yakm çokgen formludur. İnşasında iri blok kesme taşlar kullandmış, bunların arasına, dekoratif bir özelliğe de sahip olan tuğla sıraları koyulmuştur. Belli aralıklarla yerleştirilmiş olan pencerelerin üzerinde, iki sıralık geniş bordur halinde hafifletme kemerleri ve bunlar üzerinde de konsantrik kemerli nişler yer alır. Bu cephe duvarının kalınlığı 2,75 m olup, üzerinde sarnıç olarak kullanılan kısma geçiş veren ve bugün içi taşla örülmüş olan bir kapı bulunmaktadır.

Bu altyapının içi iki ana bölümden meydana gelmektedir. Bunlardan ilki çevre duvanna paralel olarak uzanan dairesel biçimli bir koridor, diğeri ise bu koridor ile bağlantılı odalardır.

Koridora bir merdivenle inilmektedir. Üzeri beşik tonozla örtülü olan bu koridorun genişliği 2,84 m'dir. Ve yine genişlikleri 2,10 ve 1,15 m olan kapılar vasıtasıyla birtakım odalara girilmektedir. Planları dikdörtgene yakın yamuk şeklinde olan bu odalar tek bir merkezden dört bir yana yönelmiş gibidirler. Boyutları 7,75x 3,50 m'dir. Mamboury bu odaların bir zamanlar dövüşken vahşi hayvanlar için kafes olarak kullanıldığını yazar. Bu görüşün doğruluk derecesi tartışılabilirse de,

bu altyapının, sarnıç olarak kullanılmak üzere inşa edilmemiş ve daha sonra ihtiyaç üzerine sarnıca dönüştürülmüş olduğu bir gerçektir.

Forchheimer ve Strzygowski'nin notlarında, yapının inceledikleri bölümleri dışında batıya doğru devam etmesi ihtimali ve bu kısımlarda da aynı mimari yapıyı tekrarlaması gerektiği belirtilmiştir. O yıllarda sarnıcın içinde az miktarda su varmış. Mamboury de su dolu olduğunu kaydeder. Şimdi ise içine girmeye imkân yoktur.

Forchheimer ve Strzygwski'nin kitabında bu sarnıç "Atmeydanı-Soğukçeşme'deki altyapı" başlığı altmda alınmıştır. Soğukçeşme adı burada bulunan, sphendone duvarına bitişik vaziyetteki 957/1550 tarihli Rüstern Paşa Çeşmesi'nden geliyor olmalıdır. Çeşme bugün kurumuş durumda olup, semt de bu adla anılmamaktadır.

Yine bu bölgede, daha kuzeyde, 1940'ta Schneider tarafından içi su dolu bir başka sarnıç bulunmuştur. Derinliği yaklaşık 12 m olan bu sarnıç gerekli inceleme yapıldıktan sonra kapatılmıştır.

BibL F. W. Unger, *Quellen der byzantinischen kunstgeschichte,* Viyana, 1878, s. 317; Strzygowski-Forchheimer, *Byzantinischen Wasserbehälter,* 104-105, levha 33; St. Casson-D.T. Rice, *Preliminary Report upon the Excavations carried out in the Hippodrome of Constantinople in 1927,* Londra 1928, s. 15; Schneider, *Byzanz,* 89; A. M. Schneider, "Archaeologische funde aus der Türkei 1940", *Archaeologischer Anzeiger,* 1941, s. 310-311; Tanışık, *istanbul Çeşmeleri,* I, 8-10; Janin, *Constantinople byzantine,* 205; E. Mamboury, *İstanbul Touristique,* lst., 1951, s. 330-331; Müller-Wiener, *Bildlexikon,* 65; S. Eyice, "İstanbul'un Bizans Su Tesisleri", *EC A'dan Haberler,* 3 (1982) s. 1; L. Tonguç, *The Basilica Cistern and the other cisterns of Istanbul,* İst., s. 28-30; Ö. Ertuğrul, "İstanbul'un Bizans Su Tesisleri", (İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Bölümü, yayımlanmamış doktora tezi), 1989, s. 286, 288; A. Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri,* lst., 1993, s. 713.

ENİS KARAKAYA

HİSAR, ABDÜLHAK SİNASİ

(14Mart 1887, İstanbul - 3 Mart 1963, İstanbul) Romancı, anı ve deneme yazarı.

Çocukluğu, Rumelihisarı'ndaki aüe yalısında geçti. Büyükada ve Çamlıca'da yazlar geçirdi. Mekteb-i Sultani'de (Galatasaray Lisesi) okudu. Bu okulda Ahmet Haşim, Hamdullah Suphi (Tanrıöver), Refik Halit (Karay) gibi sonraki dönemlerin ünlü edebiyatçılarıyla arkadaş oldu. Paris'e kaçtı ve orada siyasal bilimler fakültesinde okudu. 1908'de İstanbul'a döndü. Bazı özel şirketlerde çalıştı. 19H'de Türk Ocakları üyesi oldu. Cumhuriyet döneminde Ankara'da devlet görevlerinde bulundu. 1948'de İstanbul'a yerleşti. Son yılları maddi sıkıntılar ve yalnızlık içinde geçti. Merkezefendi Mezarlığında gömülüdür.

Edebi hayatına kitap tanıtma yazıları, eleştiriler ve şiirle başlayan Abdülhak Şinasi, Cumhuriyet döneminin çok önemli ve belki de en ilginç "İstanbul yazari'dır. "Hikâye" adını verdiği romanlarını, anı kitaplarım zaman içinde, bölüm bölüm, özümseye özümseye kaleme getirmiştir. Bu eserlerden parçalar uzun ydlar, *Milliyet* ***Y&*** *Varlık* da aralarında olmak üzere, birçok gazete ve dergide yayımlanmıştır. Nihayet 1941'de *FabimBey ve Biz tornam* ilk kitabı olarak CHP Hikâye ve Roman Mükâfatı'nda (1942) üçüncülük kazanınca, ünü pekişmiştir. *Fdhim Bey ve Biz* anı, yaşantı, gözlem ve kurmaca karışımı bir roman niteliğiyle, edebiyatımızda benzeri pek olmayan bir verimdir. İmparatorluğun son dönem insanlarından Fahim Bey'i, çevresi, hayatı, özlemleri, düşleriyle düe getiren romancı, bir yandan da kişisel duygularım, gözlemlediği değişen İstanbul'u, kendi dünya görüşünü anlatmış; Fahim Bey'den yola çıkar görünmekle birlikte, çöken bir imparatorluğun son fertlerini Fahim Bey simgesiyle yorumlama fırsatı bulmuştur. Değeri o zamanlar tam anlaşılamamış bu romanda, İstanbul ve İstanbullu, payitahtın son sayıklayışı içinde yansır. İşlevini giderek yitiren kent, hâlâ kültür odağıdır; alaturka ve alafranga yaşama biçimlerini gizli bir uyum içinde barındırmasıyla dikkat çeker. Ne var ki başkalaşan koşullar, Fahim Bey kimliğinde saptamldığı gibi, kentin insanını düşlerle avunmaya, üretimden uzak tutmaya başlamıştır. Fahim Bey sayısız iş tasansı, girişim düşleriyle İstanbul'da silinip gidecek, bir gün de gazetelerde ölüm dam çıkacaktır.

Abdülhak Şitıasi Hisar
Ara Güler

İkinci romanı *Çamlıca'daki Enişte*miz' de (1944), defterdarlık, mutasarrıflık, valiliklerde bulunmuş Hacı Vâmık Efendi'yi yine çöküp gitmiş, göçmüş imparatorluğun belleklerde iz bırakmış bir kişisi olarak gündeme getirir ve hem Çamlıca'dan, hem de Tanzimat kültüründen söz açma fırsatı bulur. Vâmık Efendi Doğu'yla Batı arasındaki tufanlı gelgitinde, başkalarınca "deli" sanılmakta, saydmaktadır. Romanın anlatıcısı satır arası dokundurmalarla yeni dönemin o dünyayı kavrayamadığını da sezdirir. Şarklı giyim kuşamını, yaşama biçimini değiştirmemiş "Çamlıca'daki enişte", birçoklarmca çağdışı kabul edilirken, çevresindekiler onun zevkini, inceliğini de pek anlayamamış gibidirler: Vâmık Efendinin siyah kuka tespihi bir mücevher kıymetinde, sık sık değiştirdiği ağızlıkları yasemin, enfiye kutusunun üstü mineliyken bu zenginlik başkalarmca artık zevksiz bulunmaktadır. Çın çm sayan altın saatinin "kalın altın kösteğine takılı üç köşe bir billur üstüne usta bir hattat tarafından en güzel bir yazı üe hakkedilmiş mührü mücevher gibi bir şey"dir. Gelgelelim bu eşya, bu aksesuvar, bu gereçler günün dünyasından hızla çekilmekte ve işçiliğin kültürü de hızla yadsınmaktadır. *Çamlıca'daki Enişte*miz yiten kültür değerleri üzerine bir sonsöz olduğu gibi, insan eliyle yok edilmekte olan bir çevre ve bitki örtüsüne de şiirsel sayfalar ayırır: "Çamlıca'da Günler ve Geceler" başlıklı unutulmaz bölümde, Abdülhak Şinasi, semtin, yörenin mevsimlerini, ağaçlarım, çiçeklerini gitgide uzaklaşan hatıralarının büsbütün silinmesi düeğiyle yazar.

Üçüncü ve son romanı *Ali Nizamî Bey' in Alafrangalığı ve Şeyhliği* (1952), alafranga Büyükada'da başlar; "Çamlıca'nın Karacaahmet Mezarlığına bakan bir sırtında", yıkık yıprak bir evde sona erer. Bu kısa ama özlü romanda, Abdülhak Şinasi, kültür gömleği değiştiren payitaht İstanbul'un varlıklı bir kişisini Büyükada'daki sorumsuz ve sorunsuz hayatından alıp, usançlar, pişmanlıklar, fizikötesi endişeler, toplum kurallarını reddedişlerle örülü bir tasavvuf ve içe kapanış dünyasına götürür. Böylece, romancı, devirlerin siyasası üzerinde durma imkânı bulur: Alafranga kaçış dünyasından gelenekçi dünyaya bir şeyh kimliğiyle evrilen roman kahramanı Ali Nizamî Bey, giderek aklını ve yüreğini hapsetmiş bir yılgıya, "Sultan Hamid korkusu"na yenik düşecek; "yarı mevcut bir iradeden" ne yaptığını bilmez hale gelecektir. Bu romanın anlattığı dönemle yazıldığı dönem arasındaki zikzaklar, romancıya, Türkiye'nin son yüzyıldaki siyasal baskı düzenlerini sanatkârane bir üslupla anlatma zeminini hazırlamıştır. *Ali NizamîBey'in Alafrangalığı ve Şeyhliği,* Büyükada bölümlerinde, Büyükada'nm hayatına ilişkin çok zengin, incelikli gözlemlerle yüklüdür.

Boğaziçi Mehtapları (1943) ve *Boğaziçi Yalıları* (1954), Hisar'ın andan arasında Boğaziçi'ne ayrılmış kitaplardır. İlkinde Boğaziçi bir musiki ve aşk ayini gibi anlatılır. Geçmiş zaman avcısı kimliğiyle iz süren yazar, 19. yy'm sonundaki ve 20. yy'ın başındaki Boğaziçi'ni deniz-ayışığı-gece üçgeninde bir uçtan bir uca tarar; bütün Boğaziçi'nde sulara gömülmüş bir uygarlık birikimini gelecek zamanlar için diriltmeyi dener. Eser, Boğaziçi'ndeki özel uygarlığın oluşumunu, gelişimini, doğanın özellMerini, biraz da bu özelliklerden kaynaklanan alaturka müziği "Hazırlanış" bölümüyle yansılar. "Toplanış" bölümünde, Boğaziçi geceleri, kayıklarla sandallardaki hanımlar ve beyler, gizli sevdalar, aşkın bilinen ve bilinmeyen yüzleri belirir. "Musiki Fasli'nda birdenbire saz fasdları baş-

lar; çalgıyla insan sesi büyüleyici yankılarla doğaya karışır; sandallar akını Boğaziçi'nde artık bütün bir geçmiş zamana yol almaktadır. "Sükût Faslı", Boğaziçi'nde mehtabın yükselişi, musikinin bir an için diner olması, yalıların ayışığında birer efsunlu mimari olup çıkışı izleklerine ayrılmıştır. Artık müziğin boyunduruğuna kapılan insanoğlu, "Aşk Fasli'nda gönlünün gizlerini, imkânsız aşklarım, şarkdann sözleriyle uyanan hatıralarını bir dua fısdtısıymışçasına yineleyip durur. Nihayet "Dağılış" bölümünde gece sona erer, musiki hakikaten diner, ömrün gelip geçicdiği bir acı gibi alımlanır, ışıltılar söndükçe, ayrılış ve unutuş çıkagelir. Bununla birlikte *Boğaziçi Mehtapları* 'nın son bölümü "Hatırlayış", bütün o hatıralar akınına ölümsüz bir zaman tanıyacak, yaşanmış ve kaybolmuş sanılan her şey de yıldızlardan bize yansıyan ışıklar gibi, henüz bdemediğimiz, fakat var olduğu handiyse kamtlanmış bir başka zaman diliminde, bir başka iklimde canlı kalacaktır. Alabddiğine şiirli bir ifadeyle dile getirilmiş *Boğaziçi Mehtapları'* nın ayrıntılarını ise, *Boğaziçi Yalıları* 'nda bulmak olasıdır. Hisar bu eserinde daha tikel bir yapı kurarak, Boğaziçi'nin en büyük mimari simgesi olan yalıyı kaleme getirmiştir. Kitabın "Aynalar Karşısında Hanımlar" başlıklı yazısı, Şair Nigâr Hanım'a duyulmuş bir aşkı anlatırken, edebiyatımızın en güçlü aşk sayfalarım da yansıtmış olur.

Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun "bir peri masalı yaratmak sanatı" diye niteldiği *Geçmiş Zaman Köşkleri'nde* (1956) Abdülhak Şinasi, Büyükada'nın ve Çamlıca'nın köşklerini daha o zamanlar kaybolmuş bir mimarinin şaheserleri kabul eder. Köşklerin eşyası, duvarlardaki resimler, bahçeler, korular, günlerin ışıkları, mevsimlerin renkleri, hepsi birden istanbul'un bir vandalizmle har vurup harman savurduğu uygarlığına ilişkin son sözleri söylerler. *Abdülhak Şinasi Hisar, Seçmeler* kitabında (haz. Selim ileri, 1992) nice ydlar sonra derlenmiş "Geçmiş Zaman Edipleri'ndeyse, yazar, çocukluğunda, ilkgençliğinde tanıdığı, Tevfik Fikret, Halid Ziya, Mehmed Rauf gibi edebiyat adamlarım, andar, söylentiler, yorumlayışlar çerçevesinde ve bir portre ressamı ustalığıyla yaşatmayı denemiştir.

Kendi türünün hemen hemen ilk ve son örneği olan *Geçmiş Zaman Fıkraları* (1958) tarihin not etmeye gereksinmediği nice fıkrayı anlatan, çok özel ve bir o kadar canlı bir tarih denemesidir. Burada istanbul, imparatorluk başkenti olduğu günlerin gülünç, acı, hüzünlü anekdotlanyla sanki bir kez daha hayat bulur. Yıkdmakta olan Osmanlı İmparatorluğumun dostu, Fransız yazar Piene Loti'nin istanbul günlerini irdeleyen *İstanbul ve Pierre Loti* (1958), payitahtın son günleri konusunda belge niteliğindedir. Burada, Batinin birçok gezginini, edebiyat adamını, ressamını etkilemiş İstanbul'un süetini yakalama fırsatı buluruz. Eserin, Loti'nin Yenikapı Mevlevîhanesi'ni ziyaretine ayrılmış sayfalarıysa, mevlevîhanedeki bir kadir gecesini dile getirmesiyle dikkate değerdir. *Yahya Kemal'e Veda* (1959) ve *Ahmet Haşim /Şiiri ve Hayati* (1963) kitaplarında Hisar, bir yandan çok sevdiği iki şairi, bir yandan da onların yaşadıkları istanbul'u, şiirlerindeki istanbul'u yarı eleştirel anlatımla yorumlar. Yazarın bir de "Aşk imiş her var âlemde" dizesiyle adlandırdığı, 1955'te yayımlanan küçük bir mısra-beyit seçkisi vardır. Bu seçkide yer yer istanbul'u amşlar, yüzyıllar içinde İstanbul hayatına bakışlar da derlenmiştir.

Edebi hayatını yorumlarken, "'Boğaziçi' kitaplarımla 'geçmiş zaman' kitaplarım yaşanmış, tanınmış zamanlar ve insanları yâdetmek ve anlatmak için yazılmıştır. (...) Bu kitaplarım millî medeniyetimizin, bütün hayatım boyunca yazmış olduğum günler ve gecelerimin en canlı hatıralarını tesbit eden parçalardır" diyen Hisar, 20. yy Türk yazarlarının en içten, en kişilikli temsilcilerinden biridir. Ankara'ya ilişkin bir-iki yazısı dışta tutulursa, yurtdışı izlenimleri bir yana bırakdırsa, bütün eserleri istanbul'u odak almış; satır arası küskünlüklerle, yiten, bir daha da geri gelmeyecek olan İstanbul uygarlığını, payitaht istanbul'u tutanağa geçirmiştir.

Yakın tarihin bu İstanbul'u ancak Hisar'ın eserinde yaşayabilmişken, eleştirmenler ve edebiyat tarihçüeri, çoğu kez haksız yere yazarı geçmişseverlilde suçlamışlar; eserini aylak, maddi endişelerden uzak hayatların bir anlatımı saymaya çalışmışlardır. "Türk Ocağı Hatıralan" da dahil olmak üzere birçok yazısı dergilerde, gazetelerde kalmış Hisar'm toplu eserinin hâlâ yayımlanmamış olması şaşırtıcı ve üzücüdür.

Bibi. S. S. Uysal, *Abdülhak Şinasi Hisar,* ist., 1961; Y. N. Nayır, "Abdülhak Şinasi Üzerine" *(Fahim Bey ve Bize* önsöz), İst., 1966; Y. K. Karaosmanoğlu. *Gençlik ve Edebiyat Hatıraları,* Ankara, 1969; A. Uçman, "Abdülhak Şinasi Hisar" *(Fahim Bey ve Bize* önsöz), İst.. 1978; N. Turinay, *Abdülhak Şinasi Hisar,* İst., 1988; A. Oktay, *Cumhuriyet Dönemi Edebiyatı 1923-1950,* Ankara, 1993.

SELİM İLERİ

HİZMET SEKTÖRÜ

Ekonominin tarım, madencilik, imalat sanayii, enerji üretimi ve inşaat dışında kalan, her türlü toplumsal ve kişisel hizmet üreten kesimi. Hizmet sektörü, sözcüğün dar anlamında hizmet işçiliğini (ev hizmetleri, garsonluk, hamallık) içerir, geniş anlamda ise bankacılık ve sigortacılıktan ulaşım, ticaret, turizm hizmetlerine kadar çok daha geniş alanları kapsar, bu kapsama savunma, yargı vb gibi devlet etkinlikleri de girer.

İstanbul kenti, tarihinin bütün dönemlerinde bu sektörün ağırlık taşıdığı bir merkez olmuştur. Sanayinin gelişip görece öne çıkmaya başlaması 1950'ler sonrasmdadır. Her çeşit hizmetin ve hizmet erbabının İstanbul'da yoğunlaşmış olmasının başlıca nedeni, kentin Osmanlı döneminde payitaht, Cumhuriyet döneminde ise gerek dış bağlantılar gerekse ulusal yaşam açısından Türidye'nin en büyük, en önemli, en kalabalık merkezi olmasıdır. Öte yandan, hem deniz, hem kara ve günümüzde de hava yollarının kıtalararası buluşma noktasında yer alması, İstanbul'da ulaşım, haberleşme, ticaret ve turizmin ülkenin diğer şehirleriyle kıyaslanamayacak boyutlarda gelişmesine yol açmış; bu durum adı geçen alanlardaki hizmeüerin kentte gelişmesini ve çalışanların sayısının hızla artmasını beraberinde getirmiştir.

Osmanlı döneminde, özellikle de 19. yy'a kadar devlet ve saray ihtiyaçları çevresinde örgütlenmiş olan ekonomide hizmet kesiminin ağır basması doğaldı. Ordu ve saray, kendi başlarına hizmetlerin büyük bölümünü emiyordu. Bir dönem boyunca İstanbul, üretenden çok, ülkenin ve dünyanın dört bir yanından gelen her çe-

Son yıllarda istanbul'da önemli bir hizmet sektörü durumuna gelen temizlik servislerinin bir elemanı cam cepheli bir yapıda çalışırken.
Yurdan Sözgen, 1994

şit ham veya işlenmiş ürünü, malı tüketen bir merkezdi. Böyle bir olgu her türlü ticaret hizmetinin de ekonominin boyutlarına göre olağanüstü denilebilecek biçimde şişkinleşmesine yol açmıştı. Osmanlı'mn karmaşık ve merkeziyetçi devlet örgütlenmesi de, geniş bir devlet bürokrasisinin ve idari personelin varlığını birlikte getirmişti. Bütün anılan hizmetler büyük ölçüde İstanbul'da toplanmıştı. Aynca ulaşım ve taşımacdıkta insan gücünün ağırlıkta olduğu bu çağlarda, hamallardan kayıkçılara, posta tatarlarından arabacılara kadar çeşitli işlerde çalışanlar vardı. Öte yandan, kişiye özel hizmetler sarayda ve konaklarda olduğu kadar sıradan evlerde de, aüenin sosyal ve ekonomik durumuna göre değişen sayı ve.nitelikte halayıklar, cariyeler, ahretlikler, aşçılar, kâhyalar vb tarafından görülür; hanenin toplumsal konumuna ve ekonomik durumuna göre bunların sayısı değişirdi; örneğin, yalılarda hamlacılar (kürekçüer), zengin evlerinde kilercder, vekilharçlar, bazı konaklarda sayıları onu, yirmiyi geçen hizmetkâr ordusuna katılırdı.

Cumhuriyet sonrasında İstanbul'un başkent konumu ve toplumsal görüntüsü tümüyle çözülüp değişti. Ancak kent ekonomisinin çeşitli sektörleri içinde, ticaretin yamsıra hizmetler de, 1950'lere kadar mutlak, daha soma ise göreli olarak oransal üstünlüklerini büyük ölçüde korudu.

Faal nüfusun işkollarına dağılımına bakıldığında, toplum hizmetleri, sosyal ve kişisel hizmetler, ulaştırma, haberleşme ve depolama, bankalar, mali kurumlar, sigortacılık ve 1975 sayımına kadar ordu hizmetlerini de içeren (daha sonraki sayım yıllarında ordu mensuplan toplum hizmetleri grubuna alınmıştır) iyi tanımlanmamış faaliyet alanlarının toplamı olan hizmet sektöründe yer alanların faal nüfusa oranı 1955'te yüzde 55,6, 1965'te yüzde 52,7, 1975'te yüzde 53,4, 1985'te yüzde 53,6, 1990'da yüzde 52,8'dir. Bu oranlara ev hizmetlerinde gündelikçi olarak çalışan ancak istatistiklerde görünmeyen ve ev kadım sayılanlar vb sigortasız çalışan ve işsiz görünenler de eklenirse, yüzde 55'e varan bir hizmet sektörünün varlığmdan söz eddebilir. İstanbul hizmet sektörünün Türkiye'de aym sektörün yarattığı katma değer içindeki payı, sadece serbest meslek ve hizmetler alt bölümünde, 1980'de yüzde 20,8, 1985'te yüzde 24,6, 1990 başlarında yüzde 27 civarındadır. Daha geniş olarak ticaret, ulaştırma ve mali kuruluşlarda üretilen hizmetler de göz önüne alındığında bu pay örneğin ticarette 1990'larda yüzde 40, ulaştırmada yüzde 25 civandır.

Hizmet sektörünün ve bu sektörde çalışanların İstanbul'un çeşitli bölge, üçe ve semtlerine dağdımı da özellikler gösterir. 1990 Genel Nüfus Sayımı'na göre, Büyükçekmece, Çatalca, Süivri, Şile, Yalova gibi köyleri bulunan ve kırsal-tarımsal faaliyetlerin ağır bastığı üçeler hariç, diğer İstanbul ilçelerinde istatistiklerde toplum hizmetleri ile sosyal ve kişisel hizmetlerde çalışanlar olarak belirtilen dar anlamda hizmet kesimindeki faal nüfusun toplam faal nüfusa oram en yüksek Beşiktaş (yüzde 29,9) ve Adalar (yüzde 26,3) üçelerindedir. Askeri birliklerin bulunduğu Beykoz (yüzde 23,35), Şişli (yüzde 23,03), Üsküdar (yüzde 22,73), Kadıköy (yüzde 22,69) ilçeleri, Beşiktaş ve Adalar'ı izlemektedir. Kâğıthane (yüzde 5,96), Gaziosmanpaşa (yüzde 12,86), Küçükçekmece (yüzde 14,66), Bayrampaşa (yüzde 13,64), Zeytinburnu (yüzde 16,06) hizmet sektöründe çalışanların diğer sektörlerde özellikle de sanayide çalışanlara oranla en düşük olduğu dçelerdir.

Hizmet sektörü turizm, konaklama, ticaret, ulaştırma ve haberleşme, bankacdık vb iyi tanımlanmamış denen, büyük çoğunlukla çeşitli hizmetleri içeren çalışma alanlarını da kapsayacak şeküde genişletdecek olursa, Adalar (yüzde 72,49), Beşiktaş (yüzde 72,47), Kadıköy (yüzde 71,18), Üsküdar (yüzde 66,03), Şişli (yüzde 62,12), Sanyer (yüzde 63,05), Fatih (yüzde 61,38) ve Eminönü (yüzde 61,38) hizmet sektörünün en yaygın olduğu ilçelerdir. Kâğıthane (yüzde 39,46), Kartal (yüzde 40,48), Gaziosmanpaşa (yüzde 42,66), Zeytinburnu (yüzde 44,20) üçelerinde hizmet kesimi, sanayi ve tarım lehine gerüeme göstermektedir.

Ticaret ve turizm özellikle Eminönü'nde, Adalar'da, Kadıköy, Fatih, Beşiktaş ve Üsküdar'da gelişmişken, Kartal (sadece yüzde 18,97), Pendik (yüzde 28,48), Eyüp (yüzde 28,10), Zeytinburnu (yüzde 28,14), Beykoz (yüzde 29,22), Gaziosmanpaşa (yüzde 29,80), ticaret ve tnrizmin ve bu hizmet kesimlerinde çalışan nüfusun görece geri olduğu dçelerdir. Bu veriler aynı zamanda çeşitli ilçelerin sosyoekonomik düzeylerini yansıtmak bakımından da önemlidir. İstanbul'da hizmet sektöründe çalışanların çok büyük çoğunluğu ücretlidir. Öte yandan istatistik saptamalardan kaçan ve ayakkabı boyacısından gündelikçi temizlikçilere, piyango bayiinden sigara satıcılarına kadar pek çok kişiyi içeren geniş bir tanımlanmamış hizmetler kesimi vardır.

1990 Genel Nüfus Sayımı'na göre İstanbul'da aşçı, garson, barmen, otel ve diğer konaklama ve eğlence yerlerinin yönetici ve işleticüerinin sayısı 128.000, güvenlik ve koruyucu hizmet personelinin sayısı 23.000, kâhya, hizmetçi, uşak, temizlikçi, ütücü vb sayısı 22.000'i aşkındır. Ancak özellikle gündelikçi, hizmetçi, bahçıvan vb türünden, sigorta kapsamı dışında kalan ve nüfus sayımı sırasına beyan edilmemiş bir kesimin çok geniş olduğu sanılmaktadır. Yine 160.000 civarında çeşitli taşıt kullanıcısı, otobüs, minibüs, taksi şoförü bulunmaktadır. Ticaret ve satış personeli sayısı 370.000'e yakındır. İdari personel ve benzeri çalışanlar 210.000 civarındadır.

İSTANBUL

HOBYAR MESCİDİ

Eminönü İlçesi'nde, Büyük Postane'nin arkasında, Aşir Efendi Caddesi'ndedir. "Hubyar" "Hoca Hubyar Mescidi" veya "Büyük Postane Camii" olarak da bilinir. Mimar Vedat'm (Tek) Sirkeci Büyük Postane binası de birlikte tasarladığı bugünkü Hobyar Mescidi'nin geçmişi 15. yy'a dayanmaktadır. Vakfiyelerde Hoca Hubyar'a ait iki mescitten biri olarak görünen Sirkeci'deki mescidin ilk binası 878/1473'te inşa edildi. Aynı dönemde yapılan bir başka Hobyar Mescidi de Cerrahpaşa'da bulunmaktaydı. Mimar Vedat'ın eseri olan ve Büyük Postane'nin güneyinde, Aşir Efendi Caddesi ve Hamidiye Türbe Sokağı'nm köşesinde bulunan yeni Hobyar Mescidi 1905-1909 arasında inşa edüdi. Tasanmına Mimar Muzaffer Bey'in de katkısı olduğu bilinen mescit Vedat Bey'in gerçekleşen tek cami projesidir.

Hobyar Mescidi
Yavuz Çelenk, 1994

Bina köşeleri 45° açılı, kenarları 7,5 m uzunluğunda kare plana sahiptir. Kurşun kaplı ve soğan kubbeye benzeyen külah Mimar Vedat'm esinlendiği oryantalist süsleme tarzım yansıtır. Egzotik öğeleri akademik klasikçi anlayış ile birleştiren Vedat, Hobyar Mescidi'nde çinilerin yamsıra, stalaktitler ve saçakları tutan köşe payandaları ile-belirli bir cephe plastisitesi yaratmayı amaçlamaktadır. Bu anlayışın bir diğer örneği de mescit minaresinin alışılmadık külahında görülmektedir. 1987'de mescidin doğu yönüne yapdan eklemeler binanın genel görünümünü olumsuz yönde etkilemiştir.

Bibi. Ayverdi, *Fatih III;* Öz, *İstanbul Camileri,* I, 73; S. Özkan, "Reddedilen Bir Mimar: Vedad Tek", *Şehir,* 7 (1987), s. 24-29.

BURCU ÖZGÜVEN

HOCA GIYASEDDİN CAMİİ

bak. MEHMED PAŞA CAMİİ

HOCA IIAM2A MESCİDİ

Eminönü İlçesi, Küçükpazar'da, Timurtaş Mahallesi'nde, Süleymaniye Hamaminm altında, Cemil Birsel Caddesi ile Hoca Hamza Mektebi Sokağı'nm kavşağında

bulunmaktadır. Mescit, mihrap duvarı tarafında bulunan çeşmeden dolayı "Devoğlu Mescidi" adıyla da andmaktadır. Vakfiyesi **869/1469** tarihlidir. Bu tarihe göre İstanbul'un en eski camüerindendir. *Hadîka'âa,* mihrap duvarının önünde bulunan mezarın Hoca Hamza'ya ait olduğu belirtilmekte ise de, burası **16.** yy'da öldürülmüş olan Bayramî-Melamî Şeyhi Bosnalı Hamza Bâli'nin (ö. **1561)** mezarıdır. Mescidin minberini Damat İbrahim Paşa (ö. 1730) koydurmuştur.

Fevkani cami moloz taşla inşa edilmiş, kiremit çatıyla örtülmüştür. Doğu, batı ve mihrap duvarında 2 büyük pencere bulunmaktadır. Kuzey cephesinde ise alt kısımda 2, üst kısımda 3 pencere yer alır. Yapıya güney ve güneydoğusunu çevreleyen alt katlan da içine alan, betondan camekânlı bir bölüm ilave edilmiş, giriş doğudaki küçük demir kapıdan sağlanmaktadır. Harim kısmı yenilenmiştir. Ahşap tavan çubuklu denilen türdendir. Ahşaptan fevkani mahfil 3 ahşap direğe oturmaktadır. Mihrap mermerden kaim yaşmaklı sade bir niştir. Kuzeybatı köşesinde yer alan minarenin gövdesi tuğladan olup, şerefe altı mukarnaslı ve sivri külahlıdır.

Caminin mihrap duvan önünde küçük bir haziresi bulunmaktadır. Ayrıca güneydoğusunda bulunan ve eski haliyle geleneksel konut mimarisinin özelliklerini taşıyan imam evi günümüzde betondan yapılarak yenilenmiştir. Bu yapıya bitişik olarak, rokoko üslubunda inşa edümiş 1108/ **1696** tarihli Devoğlu Ali Ağa Çeşmesi(-») bulunmaktadır.

Bibi. Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri,* 96-97; Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 110; Osman Bey, *Mecmua-iCevâmi,* I, 30-31; Gölpmarlı, *Melâmilik,* 72-73; Ayverdi, *Mahalleler,* 25; Ayverdi, *Fatih III,* 419-420; Öz, *İstanbul Camileri,* I, 48; *Eminönü Camileri,* 86-87.

EMİNE NAZA

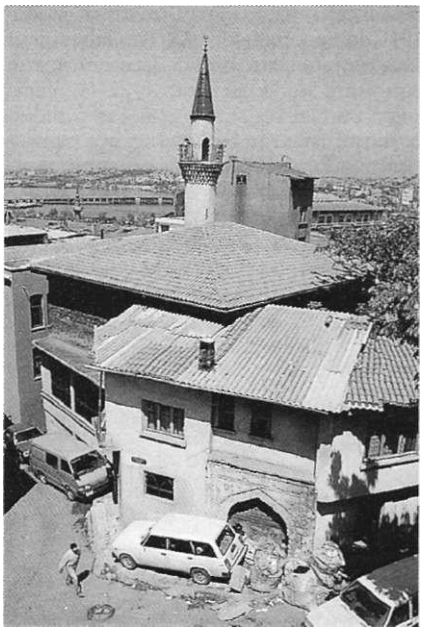

Hoca Hamza Mescidi
Yavuz Çelenk 1994

HOCA HÜSAM EFENDİ TEKKESİ

bak. HATUNİYE TEKKESİ

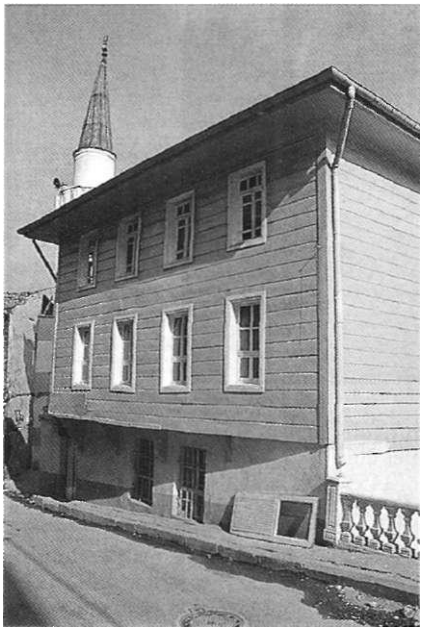

Hoca Kasım Günani Mescidi'nin kuzey cephesinden görünümü.
Yavuz Çelenk, 1994

HOCA KASIM GÜNANİ MESCİDİ

Fatih İlçesinde, Balat'ta, kendi adım taşıyan mahallede, Sultan Çeşme Caddesi'ndedir.

Banisi döneminin âlimlerinden Hoca Kasım Günani'dir. II. Mehmed (Fatih) döneminde (1451-1481) inşa edddiği söylenen yapı, giriş kapısının üzerinde yer alan kitabeye göre 1251/1835'te II. Mahmud zamanında (1808-1839) tamir ve ihya edilmiştir. Minberini Mustafa Ağa koydurmuştur. Cami "Hasan Hüseyin Camii" ve "Meydancık Mescidi" olarak da tanınmaktadır.

Fevkani cami, kagir duvarlar üzerine ahşap konsollann taşıdığı dışarı taşkın biçimde ve ahşap olarak inşa edilmiştir. Batıda ve mihrap cephesinde 2, doğuda ise 3 tane büyük dikdörtgen pencere bulunmaktadır. Kuzey tarafı iki katlı olarak düşünülmüş, alt ve üst kısımda dörder, kuzeydoğu köşesinde ise alt ve üst kısmında birer tane dikdörtgen pencere mevcuttur. Harim kısmında tavan ahşap çubuklu denilen türdendir. Ahşap korkuluktu fevkani mahfil 4 ahşap direğe oturmaktadır. Cainin içerisinde duvarlar tamamen kalem işleriyle süslenmiştir. Çeşitli bölümlere aynlan panolarm ana motifini, salbekli şemseler oluşturmakta ve şemse motiflerinin içerisinde rumîli, palmetli girift bir bezeme yer almaktadır. Kalem işlerinde kiremit kırmızısı, lacivert, kobalt mavisi ve yeşil renkler kullanılmıştır. Yapının mihrabı alçıdan sade bir niş şeklindedir. Ahşap minber yemdir. Kuzeydoğuda yer alan minaresi yapıdan bağımsızdır. Yenilenen minarenin kaidesi caminin alt duvarına oturmaktadır. Çokgen pabuç kısmı üzerinde yükselen minare kalın gövdeli, tek şerefeli ve sivri külahlıdır. Mihrap duvarının önünde küçük bir hazire yer almaktadır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* I, **96;** Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* I, 40-41; Öz, *İstanbul Camileri,* I, **68;** *Fatih Camileri,* **129.**

EMİNE NAZA

HOCAPAŞA CAMÜ

Eminönü İlçesinde, kendi adını taşıyan mahallede, İbni Kemal Caddesi ile Hoca Paşa Camii Sokağinm kesiştiği köşededir. Hoca Üveys Paşa Mescidi olarak da bilinir.

Banisi, *Hadîka'ya* göre **16.** yy'da yaşayan Vezir Üveys Paşa'dır. Fakat kaynaklarda yer alan bilgilere göre, çeşitli dönemlerde yaşamış birkaç tane Üveys Paşa vardır. Bu bilgiler doğrultusunda *Hadtka'da* sözü edden Üveys Paşa diğer şahıslarla karıştırılmıştır. Oysaki baninin ne *Hadîka* da ne de diğer kaynaklarda sözü geçen Üveys Paşa ile hiçbir ügisi yoktur. *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri'ne* göre, caminin banisi Hoca Üveys bin Kayser'dir. Mezarı mihrap duvarının önünde yer almaktadır. II. Mehmed (Fatih) dönemine (1451-1481) ait olan yapının 882/1477'den önce yazdan vakfiyesinde inşa tarihi kesin olarak belirtümemiştir.

19. yy'da yeniden inşa edilen yapı bu dönemin mimari özelliklerini yansıtmaktadır. Kiremit çatıyla örtülü yapının doğu ve batı cephelerinde 3, mihrap duvarı ve çokgen olarak inşa edümiş son cemaat yerinde ise 4 tane büyük penceresi bulunmaktadır. Son cemaat yerinin kuzeybatısında yer alan pencere kapatılarak düz bir şekilde bırakılmıştır. Yapıyı çevreleyen ve harim kısmına aydınlık, ferah bir görünüm kazandıran bu pencereler yuvarlak kemerli, yüksek ve geniştir. Kemerlerin oturduğu, pencereler arasına yerleştirilmiş pilastrlar düz ve bezemesizdir. Yapının yan taraftan girişini sağlayan kuzeydoğusundaki kapısı kapatılmıştır. Giriş, son cemaat yerindeki, üzerinde 1285/ 1863 tarihi bulunan yuvarlak kemerli büyük kapıdan sağlanmaktadır. Kuzeybatıda yer alan minare, kaim gövdeli, tek şerefeli ve taş külahlıdır.

Harim kısmında tavan çubuklu denilen türdendir. Harimi çevreleyen ahşap mahfil doğu ve batıda 3, kuzey tarafta ise 2 ahşap direğe oturmaktadır. Son yıllarda yenilenen mihrap Kütahya çinileriyle kaplanmıştır. Ahşap minber **19.** yy süsleme özelliklerini yansıtmaktadır.

Caminin kuzeybatı duvarında 1234/1818 tarihli Dördüncü Kadın Çeşmesi yer almaktadır. Eskiden caminin karşısında bulunan bu çeşme yerinden sökülerek buraya taşınmıştır. Çeşmenin 14 mısralık kitabesinde, bu çeşmenin yerinde Fatih'e ait bir çeşme bulunduğunu ve zamanla harap olduğundan II. Mahmud'un (hd 1808-**1839)** dördüncü kadını tarafından yeniden yaptırıldığı belirtilmektedir. Barok üslupta yapılmış mermerden çeşmede akant yapraklarının süslediği "S" kıvrımları, ortada yine akant yapraklarıyla birleşerek dekoratif bir kemer oluşturmuştur. Yaprakların ortasında bir rozet yer almaktadır. Ayna

Hocapaşa Camii'nin cephesinden genel bir ayrıntı. *Nurdan Sözgen, 1994*

kısmını ise küçük zarif bir istiridye kabuğu motifi süslemektedir.

Bibi. Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defleri,* 39; Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 102; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* I, 38-39, no. 197; *Sicill-i Osmanî,* I, 445; Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* I, 240-242; Uzunçarşdı, *Osmanlı Tarihi,* II, 383; Danişmend, *Kronoloji,* II, 29, 249, 568; Ayverdi, *Fatih III,* 421-422; Öz, *İstanbul Camileri,* I, 72; *Eminönü Camileri,* I, 88-90.

EMİNE NAZA

HODEGETRİA MANASTIRI VE AYAZMASI

Bugünkü Cankurtaran bölgesinde bulunan Hodegetria Manastırı ve Ayazması, orta ve geç Bizans döneminde Konstantinopolis'in en önemli ibadet yerlerinden biriydi.

Manastırın kuruluş tarihini, İmparatoriçe Pulheria(->) dönemine dek (5. yy'ın ilk yarısı) götüren kaynaklar varsa da, 9. yy'dan önce yapddığını gösteren hiçbir kanıt yoktur. III. Mihael döneminde (842-867) inşa edilmiş ya da süslenmiş olan manastır, 12. yy'da Paleólogos Hanedanının bir üyesi tarafından onarılmıştı.

11. yy'ın sonlarından itibaren, manastırda bulunan özel bir Meryem Ana ikonası çok ünlendi ve mucizeler yarattığı gerekçesi de halk tarafmdan ziyaret edümeye başlandı. Şehrin Haçlılar tarafmdan işgalinden (1204) sonra, Pantokrator Manastırı'na (Zeyrek Kilise Camii) götürülen ikona, Latin İmparatorluğu'nun sona erdirildiği 1261'de, Konstantinopolis'e giren VIII. Mihael Paleologos'un tören ayininde en önde taşındı ve sonra da Hodegetria Manastırına yerleştirildi.

Bizans İmparatorluğu'nun son yıllarına kadar ayakta kalan manastırı ziyaret etmiş hacıların anlatımlarında, her salı günü manastırda yapılan ayinler ve mucizevi Meryem Ana ikonasından söz edilmiştir. O sıralar, ikona her sene paskalyada 12 gün süre ile Blahernai Sarayina getiriliyordu. Paleólogos Hanedam'nın imparatorları, manastır ile sıkı ilişki içinde olup burayı sık sık ziyaret ederlerdi. 13. yy'ın sonlarında Hodegetria Manastırı, Antiokheia (Antakya) Patrikliğine bağışlandı, manastır binası ise Konstantinopolis'i ziyaret eden Suriyeli hacdara misafirhane olarak hizmet etti.

1453'teki Osmanlı kuşatması sırasında, Meryem Ana ikonası, Kora Manastırına (Kariye Camii) götürüldü ve Konstantinopolis'i savunanlar, düşmandan korunmak için onun önünde dua ettiler. Kutsal tasvir, kent düştükten soma Osmanlı askerleri tarafından tahrip edildi.

Manastırın orijinal ismi olan "hodegon" sözcüğü "önderler, liderler" anlamına gelmekte olup. ayazmaya kör hacdan getiren keşişlerden esinlenerek konulmuştu. Manastırdaki iyileştirici özellik atfedilen ve kutsal savdan ayazmadan üeriki tarihlerde nadiren söz edilmiştir. 12. yy'ın sonlarına doğru burada olduğu söylenen hamam de Hodegon Ayazması'nın ilişkisi kesin değddir. Öte yandan iyüeştirici özellik ayazmadan çok, manastırdaki Meryem Ana ikonasına atfedüdiğinden, manastırın adı daha sonraları "kadın önder" demek olan "Hodegetria" şeklinde değiştirilmiştir.

Kaynaklardan anlaşddığma göre, Hodegetria Manastırı. Ayasofya'nın güneydoğusunda, bugünkü Ahırkapiya yakın bir yerde, sahüdeydi. 1923'te, Gülhane Hastanesinin bulunduğu yerde yapdan kazdarda ortaya çıkanlan heksagonal yapının manastınn ayazması olduğu ileri sürülmüşse de, önde kavisli bir portikosu, ortada bir havuzu olan ve hücrelerden oluşan bu yapının, adı bilinmeyen bir hamama ya da saraya ait olması daha akla uygun görülmektedir.

Bibi. R. Demangel-E. Mamboury, *Le Quartier des Manganes et la premiere region de Constantinople,* Paris, 1939, s. 71-111; Janin, *Eglises et monastéres,* I, 3, 199-207; G. P. Majeska, *Russian Travellers to Constantinople in the Fourteenth and Fifteenth Centuries,* Washington, 1984, s. 362-366; A. Berger, *Untersuchungen zu den Patria Konstantinupoleos,* Bonn, 1988, s. 376-378.

ALBRECHT BERGER

HOKEY

Küçük bir topu ucu kıvrık özel sopalarla oynayıp rakip kalelere sokma esasına dayanan bu oyunun üç ayn türü bulunmaktadır. Çayır üzerinde geniş bir alanda oynananına çim hokeyi, kapalı bir mekânda özel bir beton zemin üzerinde, sporcuların ayaklarında patenler olduğu halde oynananına patenli hokey, buzdan zemin üzerinde özel buz ayakkabdarıyla oynananına buz hokeyi adı verilir. Çim hokeyi ile patenli hokey 1910'lu yıllarda ve 1920'li yılların başlannda İstanbul'da oynanmış, ancak daha sonra ölü sporlar araşma kanşmıştır. Buz hokeyi ise İstanbul'da son yıllarda oynanmaya başlayan, ancak henüz kısır bir faaliyet dönemi içinde bulunan spor dalıdır.

Çim hokeyi istanbul'a ve dolayısıyla Türkiye'ye 1914'te getirildi. Bu spora, faaliyetleri arasında yer veren ük Türk kulübü Fenerbahçe oldu. Daha soma Galatasaray ve Altınordu kulüpleri de hokey takımları kurdular. 1915'te takım sayısı **6'** ya çılanca bir "Hokey Birliği" kuruldu ve Mart 1915'te Fenerbahçe, Galatasaray, Altınordu, Beşiktaş. Gürbüzler ve İdman Yurdu takımlarının katılmasıyla İstanbul Hokey Ligi oynanmaya başladı.

İstanbul Hokey Ligi 1925'e kadar oynandı. Hayli ilgi de uyandırdı. 1915'te Fenerbahçe, **1916,** 1917 ve 1918'de Altınordu, 1919'da Fenerbahçe, 1920'de Galatasaray şampiyon oldular. 1921'de İstanbul Hokey Ligi yanm kaldıktan sonra 1922-1923 arasında bu faaliyet kesddi. 1924'te yeniden başlayan İstanbul Hokey Ligi'nde şampiyonluğu Fenerbahçe kazandı, aynı başa-

Sketing Kulüp'teki patenli hokey maçı sırasında Galatasaray takımı (oturan) ile İtalyan takımı (ayakta) toplu halde. *Salâhaddin Giz*

nyı 1925'te tekrarladı. Bundan sonra takım sayısının azalmasıyla önce İstanbul Hokey Ligi ortadan kalktı, sonra da ayakta kalabilen hokey takımları dağıldı.

Başta Fenerbahçe olmak üzere bütün kulüplerin hokey takımlarında elemanların büyük çoğunluğunu zamanın ünlü futbolcuları oluşturdular. Hokey, yaklaşık 70 yıldan beri Türkiye'de ölü sporlar arasında bulunmaktadır. Patenti hokeyde ise 1920' li yılların başlarında Taksim'deki Sportig Palace salonunda bir faaliyet görüldü. 1923 ve 1924'te özel mahiyette lig maçlan oynandı. 1923'te İstanbul İtalyan takımı birinciliği, 1924'te de Nişantaşı takımı birinciliği kazandı. Bu maçlara Nişantaşı, Vefa, Galatasaray, Fenerbahçe ve İtalyan takımları katıldılar. 1925'te patenli hokey bir daha ortaya çıkmamak üzere sönüp gitti.

CEM ATABEYOĞLU

HOKKABAZLIK

Açıklanması güç, akim alamayacağı oyunlar gösterme sanatı.

Hokka oyunu gözbağcdığı, el çabukluğu gösterüeri içinde en eskisi ve en yaygınıdır. Tersine çevrilmiş üç kap ve ufak bir topun altı boş gösterilen hokkanın içinden çıkması ya da içine seyircilerin top konulduğunu sandığı tersine çevrilmiş hokkanın boş gösterilmesi biçiminde oynanır.

Eski hokkabazların hokka oyunundan başka dikine tutulan sopa üzerinde bir yumurtayı yürütüp sıçratmak, paraları yok etmek ya da çoğaltmak, boş kaptan torba dolusu darı akıtmak, sehpa üzerinde duran boş tastan su dökmek gibi hünerleri vardır. Hokkabazlıkla eşanlamlı kelimeler "tasbaz", "şübedebaz", "gözbağcı", "ayyar", "efsunkâr", "sihirbaz", "mührebaz", "yumurtabaz", "beyzabaz", "yuvarlakbaz"dır.

Hokkabazlığın Türkiye'ye İspanya ve Portekiz'den göç eden Yahudüer kanalıyla geldiği kabul edilir. Türk hokkabazlığının en önemli özelliği hokkabazların, yarımdaki yardımcdarıyla yaptıkları söyleşilerdir. Karagöz ve ortaoyunundaki söyleşmelere benzeyen bu durum Türk hokkabazlığına el çabukluğunun yanında dü çabukluğunu da katmıştır. Söyleşme sırasında ustanın elinde ortaoyunundaki Pişekâr'ınki gibi bir şakşak bulunur. Bununla yardağına vurur. Aynca oyun süresince bir deniz hayvanı kabuğunu boru gibi öttürür. Hokkabazlar ayrıca oyun sırasında "enbân" denilen bir torba da kullanırlardı.

Karagöz, kukla, ortaoyunu gibi hokkabazlık da daha çok İstanbul'da yaygınlaşmıştır. Osmanlı döneminde hokkabazlar gösterilerini şenliklerde, sünnet düğünlerinde, evlerde, ramazan ayında kahvelerde yaparlardı.

Fatih Horhor'da Niyazi'nin Kahvesi, Reşadiye Kahvesi, Draman'da Siirtli Arap Hamdi'nin Kahvesi, Beşiktaş Akaretler'de Halil'in Kahvesi, Nişantaşı'nda Laz Niyazi'nin Kahvesi, Kadıköy'de Yalı ve Koy kahveleri, Pengali'nin Kahvesi, Maltepe'de Hacının Kahvesi, Kasımpaşa'da Nakkaş Mehmet Usta'nın Kahvesi, Şehremini'de Tatar Nuri'nin Kahvesi, Eyüp'te Hacı Musa Kahvesi, Vezneciler'de Afitap Kıraathanesi, Aksaray'da İhsan Bey ve Giritli Necati Efendi kahveleri, Nuruosmaniye'de Nuruosmaniye ve Letafet kıraathaneleri, Saraçhane'de Nuri Baba'nm Kıraathanesi, Tophane'de Karabaş Mehmet'in Kahvesi İstanbul'da hokkabazlık gösterisi yapılan bellibaşlı kahvelerdendi.

Kukla sanatçıları genellikle hokkabazlık da yaparlardı. Tanınmış hokkabazlar arasında Hacı Şahin, yardımcısı Hacı Mehmed, Sanlıkçı Bulgar Karısının oğlu Vasil, Kirkor, Kırmızı Burunlu Murad, Kuklacı Marko (Portakaloğlu), Bohor (Marko'nun

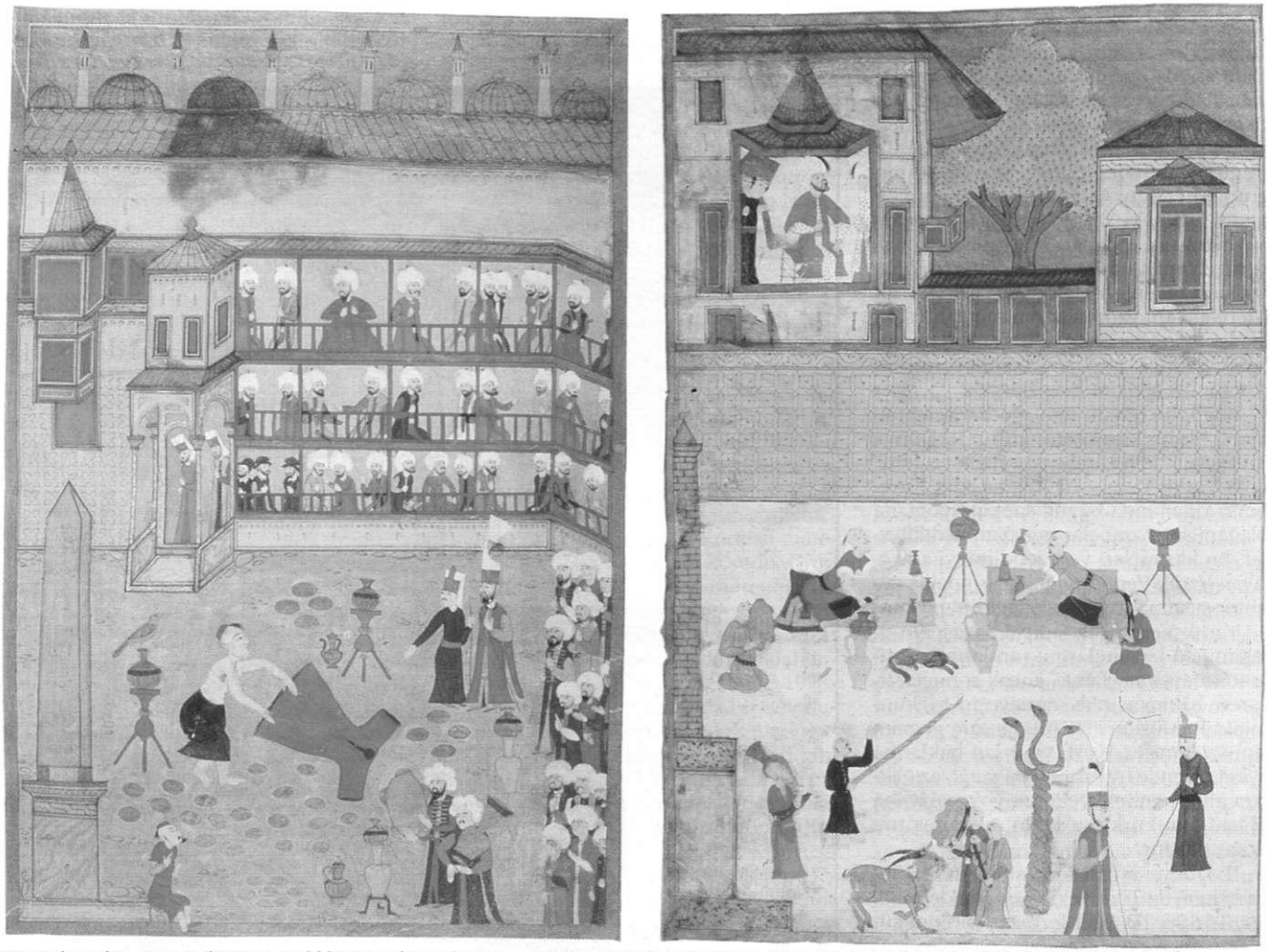

III. Mehmed'in sünnet düğünü şenliklerini anlatan *Surname-i Hümayun*'da tasbazların gösterisi (solda) ile bir gözbağcılık gösterisi, 16. yy.
TSM Kütüphanesi, H. 1344

oğlu), Tatar Nuri, Yasef (Çiçekoğlu), Zati Sungur, Hadi Poyrazoğlu, Nevzat Açıkgöz ve günümüzde de İhsan Dizdar anılabilir.

Bibi. M. And, *Kırk Gün Kırk Gece,* İst., 1959: ay, "Eski İstanbul'da Meddahlık". *Folklor,* c. I, S. 3 (Temmuz 1969), s. 7-8; And, *Şenlikler.* 155-163; M. And, *Geleneksel Türk Tiyatrosu,* İst., 1985; M. Aksel, *İstanbul'un Ortası,* Ankara, 1977; Sevengil, *Eğlence,* 1990, 52-53.

MEVLÜT ÖZHAN

HOLDİNGLER

İstanbul, çeşitli büyüklükteki sirkeden bir çatı altmda toplayan büyük holdinglerin merkezidir. Türkiye ekonomisini yönlendiren büyük gruplar, ilk bmldnderini çoğunlukla Anadolu'dan (özellikle başkent Ankara'dan) sağladıktan sonra, sanayici kimliklerine İstanbul'da kavuşmuş ve istanbul'da büyümüşlerdir. Koç, Sabancı, Çukurova, Akkök, Tekfen, Profüo, ST-FA gibi isimlerin ilk sıralarda yer aldığı büyük holdinglerin geçmişlerine bakddığında, bunların çoğunluğunun başkent Ankara ve Çukurova orijinli olduğu dikkati çekmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu 'nun Batı kapitalizmi ile bütünleşmeye başladığı 19. yy' m ikinci yarısında Batı ile kurulan ekonomik ilişkiler, gayrimüslim tüccarlarca yürütülüyordu. Müslüman Türklerin uzak durdukları ticaret Rum, Ermeni, Musevi azınlık tarafından gerçekleştiriliyordu. Müslüman-Türk tüccarın yaratılması için çabalar Osmanlı'mn son dönemlerinde başlatdmış, Cumhuriyet'in ilk yıllarında da sürmüştü. Bugünün büyük sermayesini oluşturan grupların çoğu, Cumhuriyet döneminde ortaya çıkmış ve ilk bkikirnlenrii "devletçilik" olarak adlandınlan dönemde sağlamışlardır. Yeni Cumhuriyet'in ihtiyacı olan malların temim, başta demiryollan olmak üzere altyapı yatırımlarının müteahhitliği, madenlerin işletdmesi gibi alanlardan sağlanan gelirler, bugünkü büyük sermayedarların ilk birikim kaynaklarıdır.

Bugünün büyük sermayedarları için önemli bir birikim konjonktürü, II. Dünya Savaşı yıllarının karaborsa ortamı ve 1942' deki Varlık Vergisi uygulamasıdır. Karaborsa ortamında büyük spekülasyonlarla olağanüstü kazançlar sağlayan varlıklı sınıf, bu kazançları vergilendirmeyi amaçlayan Varlık Vergisi uygulamasında da yeni bir sıçrama yapma olanağı bulmuştur.

Varlık Vergisi, II. Dünya Savaşı'nm olağanüstü kazançlarını, rantlarını vergilendirmeyi amaçlamış, ancak sonuçta, ticarete hâkim azınlık sermayesinin üstünlüğünün Müslüman-Türk tüccara geçmesini sağlamıştır. Keyfi ve insan haklarına avkın biçimde uygulanan bu vergi, azınlıklara ait önemli servetlerin, yok pahasına Müslüman-Türklere satılması sonucunu

n. Dünya Savaşı sonrasında hem dün**yada hem de** Türkiye'de yaşanan değişimler. Türkiye'de özel sermaye birikim sürecine **de** yansıdı. Tercihlerin özel sektör öncülüğünde kalkınma yönünde kullanıl**dığı** bu dönemden itibaren, o güne kadar ilk birikimlerini başkent Ankara'da, Çukurova'da, kısaca Anadolu'da, ticaretten, aracılıktan sağlayan sermayedarlar kimliklerine sanayiciliği de eklemek üzere istanbul'a yerleştiler.

Devlet yatırımlarının Anadolu'da yoğunlaştığı 1930'lar ve 1940'larda, istanbul' un ekonomik önemi ikincil planda kalmıştı. II. Dünya Savaşı sonrasının yeni dünya ve Türkiye dengeleri, istanbul'u tekrar ön plana çıkardı. Haliç gibi doğal bir limana sahip olması; iki imparatorluğa başkentlik etmesi dolayısıyla çok önemli birikimleri miras alması; Doğu-Batı arasında transit geçit yolu üzerinde olması gibi tarihsel ve jeocoğrafik avantajlarının yanısıra, yeniden dış dünyaya açılan Türkiye'nin "çıkış kapısı" olması; İstanbul'u özel sermayenin yerleşeceği ve büyüyeceği merkez durumuna getirdi.

Bugünün büyük holdinglerinin 1950' lerde İstanbul'u merkez seçmelerinde başka etkenler de vardı, istanbul, yabancı banka ve sigorta şirketlerinin merkeziydi. İthalatın ana kapısıydı. Nüfus yoğunluğu açısmdan en öndeydi ve gelişmeye en açık kentti. O günün olanaklan çerçevesinde ulaşım, haberleşme vb altyapı yatırımları açısından en avantajlı durumdaydı. Nüfusunun alım gücü Anadolu'ya göre oldukça yüksekti. Eğitindi, nitelikli eleman sayısı yine Anadolu'ya göre öndeydi.

İstanbul, sadece yerli sermayedarlar açısından değü, yabancdar açısmdan da yatırıma en uygun kentti. Dış ticaretle, finansla uğraşan yabancı firmalar, üretime dönük yatırım söz konusu olduğunda da yatırım yeri olarak İstanbul'u seçmişlerdi. Nitekim, Türkiye'de özel sanayi yatırımlarını geliştirmek ve desteklemek amacıyla, Dünya Bankası öncülüğünde kumlan Türkiye Sınai Kalkınma Bankası da merkez olarak kendisine İstanbul'u seçmişti. Hissedarları arasına bugünün büyük holdinglerini alan bu banka, Dünya Bankası kaynaklı ucuz kredileri yerli-yabancı ortaklı şirketiere aktararak özel sektör eliyle kurulan sanayiye bir tür "ebelik" yaptı. Başlangıçta, dayanıklı-dayanıksız tüketim mallan üretimine dönük olan bu sanayi, zaman içinde ara ve yatırım mallarına doğru bir gelişme gösterdi. Çoğu yabancı sermaye de ortak, iç pazara dönük, ucuz faiz, düşük kur avantajından yararlanan ve yüksek gümrük duvarlarıyla korunan bu sanayi, daha baştan tekelci özellikte işletmeler olarak kuruldu ve hızla büyüdü.

Fabrika kuruluş yeri olarak başlangıçta İstanbul seçilirken, zaman içinde yatırımlar çevre iller olan Bursa, Kocaeli, Sakarya. Edirne, Kırklareli, Tekirdağ, Çanakkale, BUecik'e yöneldi. Çukurova kökenli holdingler, merkezlerini İstanbul'a almakla birlikte birçok sanayi yatırımları-

Sabancı Topluluğu'nun 4. Levent'teki merkez binaları. *Nazım Timuroğlu, 1994*

m Adana-Mersin aksı üzerine kurdular. Özede, holding merkezi İstanbul'da tutularak çevreye yayılan sanayi İstanbul'dan sevk ve idare edildi. Fabrikalar İstanbul'un dış halkalarına ve çevre illere yayılırken holdinglerin merkezi, holdingin finans, turizm, dış ticaret ofisleri ve diğer hizmet yatırımları İstanbul'da tutuldu.

İstanbul merkezli büyük holdinglerin anatomileri incelendiğinde, hemen hepsinin ana kimliğini sanayicilik oluşturmakla birlikte finans ve hizmet sektörlerinde de faaliyet gösteren şirketlerin sahipleri olduğu görülmektedir. Holdingler, dikey ve yatay bütünleşmelerle hem sanayinin alt sektörlerinde bir çeşitlüige gitmişler hem de sanayi dışı alanların çoğunda faaliyet gösteren bir yapıya kavuşmuşlardır. Kârldık oranı yüksek her alan holdinglerin ilgi alanına girmiş, eğitim, medya gibi, ilk planda kâr maksimizasyonu güdülmeyen ama holdingin global hedeflerine hizmet edecek sektörler de ihmal edümemiştir.

İstanbul merkezli holdinglerin başlıcaları Koç, Sabancı, Çukurova, Enka, Eczacıbaşı, Akkök, ST-FA, Tekfen, Profüo, Elginkan (ECA), Alarko, Bodur, Doğuş, Toprak, Borusan gruplarıdır.

Bunlardan en önemli bazılarının profili şöyledir:

Koç Holding: 1991'de cirosu 9,5 milyar dolara ulaşan bu holding bünyesinde, 100 dolayında şirket bulunmaktadır. Türkiye'nin en büyük 500 sanayi şirketinin 25'i Koç Topluluğu'na aittir. İlk birikimini Ankara'da, daha çok devletle iş yapmaktan sağlayan topluluğun kurucusu Vehbi Koç'tur. Şirket sayısı 25 iken 1963'te holding türü örgütlenmenin ilk örneğini veren Koç'un ana yoğunlaşma alanını sanayi, özellikle de otomotiv sanayii oluşturmaktadır. Topluluğun cirosunda yüzde 45'lik, kârlarında da yüzde 60'lık pay, bu sektöre aittir. 1990'lann başında Koç'un Türkiye otomobil üretimindeki payı yüzde 60, kamyonda yüzde 41, minibüste yüzde 89, traktörde yüzde 33, motosiklette yüzde 51'di ve aynı toplulukta çalışan 33.000 kişinin yüzde 42'si bu sektörde istihdam edüiyordu. Arçelik, Beko gibi büyük firmalarla beyaz eşya pazarının yarısına yakınını elinde tutan Koç Grubu, ihracatta Ram, finansta KoçBank de faaliyetlerini sürdürüyor. Koç, faaliyet gösterdiği sektörlerde dikey birleşmelerle hammaddenin temininden ürünün pazarlanması ve satış sonrası hazmedere kadar zincirin tüm halkalarına egemendir. Koç Topluluğu'nun iki ana özelliği yabancı sermaye ve devlet ile en yoğun ilişkilere sahip grup olmasıdır. Büyük şirketlerinin çoğu yabancı sermayeli olan Koç, İtalyan kökenli Fiat, Almanya kökenli Siemens ve ABD kökenli Ford üe yoğun ilişküer içindedir. Koç, birçok sanayi kuruluşunu, Kamu İktisadi Teşebbüsleri de ortak kurmuş, daha sonra onların paymı kısmen devralmıştır. Tofaş, Türk Traktör devlet üe birlikte kurulan başlıca sirkedendir.

Sabana Topluluğu: Koç Grubu üe atbaşı giden İstanbul merkezli dev holdinglerden biri de Sabancı Topluluğu'dur. Grubun kurucusu Hacı Ömer Sabancı, ilk birikimini Adana'da pamuk ticareti, müteahhitlik gibi alanlardan sağlamış, daha soma sanayiye ve bankacılığa yönelmiştir. 1970'lere kadar merkezini Adana'da tutan holding, 1974'te İstanbul'u ana karargâh olarak seçmiştir. 1991 cirosu 4 milyar dolar olan grupta çalışan sayısı da 30.000 dolayındaydı. Grubun omurgası olan Akbank 1948'de Adana'da kuruldu. 1990'lara 600'ün üzerinde şube ve 10.000'e yakın personelle giren Akbank, İş Bankasından soma Türkiye'nin ikinci büyük özel bankasıdır. 1990'lann başlarmda sanayide bazdan küçük hisseli olmak üzere 33 firma ile üişkili olan Sabancı Topluluğu ticaret sektöründe 16, bankacılıkta 3, sigortacılıkta 4, tarımda da 5 şirketle faaliyet gösteriyordu.

Çukurova Holding: Tarsus eşrafından Eliyeşü ve Karamehmet ailelerinin Cumhuriyet'in ilk yularında temelini attıkları topluluk, 1925'te azınlıklara ait "Mavromati ve Şürekâsı İplik Fabrikasi'nın devralmasıyla başladı. 1942'de 2 milyon TL sermayeli bir anonim şirkete dönüşerek Çukurova Sanayi İşletmeleri TAŞ adını aldı. 1950'lerde, Çukurova'ya tarım makinelerinin hızlı girdiği, karayolu, baraj vb büyük çaplı altyapı yatırımlarının hızlandığı dönemde, tarım ve iş makinesi ithalatında âdeta tekel durumuna geldi. 1955'te çeşitli sermaye gruplarının ortaklığıyla İstanbul'da kurulan Pamukbank'a Eliyeşü ve Karamehmet ailelerinin şirketleri de ortaktı. 1981'e gelindiğinde Pamukbank Türkiye'nin beşinci bankası oldu. 1972'de grup holdingleşti. 1970'lerin ikinci yansında Yapı Kredi Bankası hisseleri Çukurova Holding'e geçti. 1970'lerin sonunda Selanik Bankası da alındı. 1990'lara gelindiğinde, Çukurova Holding banka merkezli bir topluluk olarak, en büyük ve en güçlü holdinglerden biri oldu.

Enka Holding: Grubun yddızı 1980'li yıllarda parladı ve Özal iktidarının arkasındaki holding olarak tartındı. Grubun başındaki mühendis Şarık Tara ve Enkacdar daha çok müteahhit olarak tanınırlarken 1980'lerde ihracata da yöneldüer. 1980 ortalarında Türkiye'nin en büyük ihracatçısı olan holding. 1990'lara doğru genel ekonomik durumdan ve ihracatın gerilemesinden olumsuz etkilendi. Yurtdışı müteahhitlik faaliyetleri önemini korudu. Grup halen faaliyetini inşaat ve müteahhitlik ağırlıklı olarak sürdürüyor.

ST-FA Grubu: İki mühendisin, Sezai Türkeş ve Fevzi Akkaya'nm kurdukları inşaat-müteahhitlik şirketi, özellikle 1975-1982 arasında kendi alanında bir dev durumundaydı. 1980 ortalarında Ortadoğu'da yaşanan kriz nedeniyle diğerleri gibi kârİarı azalan ST-FA'nm imdadına Türkiye'de açılan büyük ihaleler yetişti. Galata Köprüsü, İstanbul Kanalizasyonu Ahırkapı Deniz Deşarjı, II. Boğaz Köprüsü (yan yollarla birlikte) gibi büyük projelerin yapımını üstlendi ve büyümesini sürdürdü. ST-FA İnşaat'ın ana şirket olduğu holdingin, çoğu inşaat sektöründe ve inşaatla ilgili sanayi dallarında 25 dolayında firması bulunmaktadır.

Eczacıbaşı Topluluğu'nun Levent'teki holding binası.
Eczacıbaşı İlaç Sanayi ve Ticaret A.Ş. 'nin izniyle

Profilo: Özellikle beyaz eşya ve elektronikteki yatınmlan üe Türkiye'nin ilk onları arasmda yer alabüecek güçteki bu grubun kurucusu Jak Kamhi, öteden beri "Avrupai" bir sermaye sahibi olarak tanınırdı. 1953'te Profilo Demir Çekme Fabrikasim kurmuş; Marshall Planı ile gelen yardımlarla ihaleye çıkarılan buğday silolarının yapımı Kamhi'ye gelişme yolunu açmış; 1960'larm ortalarında buzdolabı, çamaşır makinesi gibi beyaz eşyaya yönelmiş ve Koç'la birlikte piyasaya hâkim olmuş, sonraki yıllarda da elektronikten silah sanayiine kadar çeşitli alanlara yayılmıştır. 1971'de holding türü örgütlenmeye giden Profilo 1988-1989'da dış ortaklar aldı, cirosunu büyüttü ve devler arasında yerini sağlamlaştırdı.

Alarko Holding: Alaton ve Garih aüelerinin kontrolündeki bu topluluğun ana yoğunlaşma alanları, çelik konstrüksiyon ve elektronikti. 1954'te bir kolektif şirket olarak kuruldu. 1963'te anonim şirkete, 1974'te de holdinge dönüştü ve 1980'lerde yavru şirketleriyle hatırı sayılır bir büyüklüğe ulaştı. Sanayi şirketlerinin ağır bastığı bu holdingde müteahhitlik şirketleri ve ticaret şirketleri önemlidir. Alarko 1988'den itibaren turizm ve emlak sektörlerine de yönelmiştir.

Eczacıbaşı Topluluğu: Mal varlığı ve şirket sayısı (20 dolayında) bazı dev holdinglere göre küçük olmakla birlikte, Eczacıbaşı aüesi özellikle İstanbul'un kültür, siyaset ve ekonomi alanında önemli yere sahiptir. Şirketleri ilaç, temizlik kâğıdı ve yapı elemanları alanlarına dağılan holding, asd ilaç sanayiinde lider konumdadır. 1912'de İzmir'de Şifa Eczanesi'ni işleten Süleyman Ferit Bey aym dönemde küçük bir laboratuvarda dişmacunu ve "Ferit" marka kolonya üretiyordu. Büyük oğlu Nejat Eczacıbaşı(->) 1940'larda balıkyağı, bebek maması ve bazı başka kimyasal maddeleri İstanbul'da kurduğu laboratuvarda üreterek aynı uğraşı sürdürdü. 1952'de Levent'te Eczacıbaşı İlaç Fabrikasini kurdu. Bundan sonra yine kimyevi madde ve üaç, pazarlama, seramik, temizlik kâğıdı, dış ticaret, finans kuruluşlarıyla büyüdü. İstanbul Festivali gibi büyük organizasyonlar gerçekleştiren Eczacıbaşı Kültür ve Sanat Vakfı ile İstanbul'un kültür hayatını da etkileyen grup, 1990'

larda bazı firmaları bünyesinden çıkarırken, yabancı ortaklıklarla genişledi.

Kale Grubu (Bodur Grubu): İnşaat seramiği alanının egemeni "Kale" Grubu' nun patronu İbrahim Bodur 1957'de Çanakkale'nin Çan köyünde Çanakkale Seramik'i kurdu. 1975'e kadar yeni şirketlerle genişleyerek ve Kale Grubu'nu oluşturarak Kaleflex, Kalebodur, Kaledekor ile inşaat sektöründe faaliyet gösterdi. Daha sonra kalıp ve makine üretmek için Kale Kalıp kuruldu. Kalekimya, Kalesan, Kalemetal, Kale Pazarlama, Kalexport vb şirketlerle genişleyen grupta Bodurlar etkindirler. Ayrıca Bodur Holding AŞ'yi de kurmuşlardır.

İstanbul merkezli çok sayıdaki holding arasında, 1959'da Kutlutaş İnşaat ve Ticaret Sanayi Ltd'yi kuran, sonra Halrflex, Halıser ve diğer bazı şirketleri ele geçirerek genişleyen, bankalarla ortaklık kuran Kutlutaş; ampulden süte, inşaattan dış ticarete kadar çeşitli alanlara yayılmış Tekfen; adını musluk ve bataryalarla özdeşleştirmiş, daha çok ECA adıyla tanınan Elginkan Grubu, inşaatçılıkla işe başlayan Ayhan Şahenk'in Doğuş Grubu ve özellikle son yıllarda yükselen İslamcı işadamlarının İHDAS Holding'i aynca kayda değer.

Bibi. M. Sönmez. *Türkiye'de Holdingler.* İst. 1992.

MUSTAFA SÖNMEZ

HOLLANDA ELÇİLİĞİ BİNASI

Günümüzde Hollanda Başkonsolosluğu olarak kuUamlan yapı, Beyoğlu İstiklal Caddesinden girilen 3-240 m^2'lik bir bahçe içinde yer alır. Güneyde Postacılar Sokağı, doğuda Fransız Elçüiği arazisi de çevrelenmiştir. İstiklal Caddesinde 393 numaralı, metal parmaklıklı, armalı ana giriş kapısının iki yanında bulunan elçiliğe ait iki katlı yapılar, dükkân olarak kullandmaktadır. Postacılar Sokağinda bulunan ikinci girişin sağında Hollanda Şapeli, solunda ise Tercümanlar binası yer almaktadır.

Elçilik binası, İstanbul'da birçok yapı gerçekleştiren İtalyan kökenli mimar kardeşler Gaspare ve Giuseppe Fossati(->) tarafından 1854'te tasarlanmış ve inşa edümiştir. 17. yy'ın sonlarında da Hollandalıların kullanımında olduğu anlaşılan elçilik arazisi, 1702-1706'da Doğu Hint Felemenk Şirketi tarafından depo olarak kullanılırken, iki Rum kadından satın alınan arsalarla genişletilmiş, yeni bir yapı inşa edilmiş, 1748'de tüccar-elçi Calkoen tarafından, merkezi Amsterdam'da bulunan Ortadoğu Ticaret Odasina satılınca üzerindeki yapılarla birlikte Hollanda hükümetinin mülkiyetine geçmiştir. Elçilik olarak kullanılan ahşap konak çıkan bir yangın sonucu tahrip olunca 1854'te yenisi yapılıncaya kadar uzun süre kullanım dışı kalmıştır. Bu tarihte, İstiklal Caddesi ve Fransız Çıkmazı köşesinde, bugün üzerinde Yedikule Ermeni Hastanesi mülkiyetindeki Vuccino Han'ın bulunduğu arsa, elçilik inşaatım yüklenen Ermeni müteahhite bırakılmıştır. Elçilik binasının iç mimarisi 1960'lı yıllarda Hollanda'dan gelen mimarlar tarafından, o yılların anlayışına uygun olarak yeniden düzenlenmiş, özgün dekorasyon ve özellikle tavanlar, yerini yalın bir ifadeye bırakmış, Arkeoloji Enstitüsü Kütüphanesi olarak kuUamlan üst kata doğrudan girişi sağlayan bir merdiven evi yapının kuzeyine eklenmiştir.

Hollanda Elçiliği binasının ön cephesinin görünümü. *Ahmet Kuzik, 1994*

Eğimli arazide, 24x14 m ölçülerinde ger$_T$çekleştirilen yapı. daha mütevazı ölçülerde de olsa, aynı mimarın eseri olan Rus Elçiliği ile benzer şekilde, Boğaz manzarasına paralel konumlandınlmıştır. Giriş cephesi 2 kat, Boğaz cephesi ise eğim nedeniyle 3 katlıdır. Yapı aksmdaki giriş saçağı, İyonik başlıklı dört kolon tarafından taşman geniş silmeli kagir bir örtüyle kapanmıştır. Giriş holü kolonatlı bir terasla manzaraya açdır. Simetrinin hâkim olduğu cephe mimarisi sade ve dengeli ifadesiyle neorönesans özellikler yansıtır. Giriş katı cephesinde bulunan yuvarlak kemerli pencereler İyonik başlıklı püastrlarla aynlmış, üst katta kemer aynalarında, başka Fossati yapılarında bulunan madalyonlara yer verilmiştir.

Bibi. T. Lacchia, *IFossati, Architetti del Sultano di Turchia.* Roma, 1943; S. N. Duhani, *Eski insanlar Eski Evler,* ist., 1982; B. Slot-A. Abelmann. *Osmanlılar ile Hollandalılar Arasındaki 400 Yıllık İlişkiler.* İst., 1990; "Pera'da Hollanda Konsolosluğu". *Arredamento Dekorasyon.* S. 21 (1990), s. 68-76.

CENGİZ CAN

HOLLANDA TARİH VE ARKEOLOJİ ENSTİTÜSÜ

Türkiye ile Hollanda arasında **1956**'da imzalanan kültür antlaşması çerçevesinde kurulmuştur. Aslında Yakındoğu'da bir enstitü kurma fikri Hollanda'da oldukça eskidir. Almanya, Fransa, İngiltere gibi Avrupa ülkelerinin Yakındoğu'da yapmış oldukları arkeolojik kazılar ve elde ettikleri görkemli buluntular Hollandalılar üzerinde de etkili olmuş ve bir Yakındoğu enstitüsü için girişimler başlatılmıştır. Bu sırada, istanbul'da, tarihi bir geçmişi olan Hollanda Sarayinda (Palais de Hollande), bugünkü Hollanda Başkonsolosluğu binasının üst katında bir yer bulununca Yakındoğu Enstitüsü'nün İstanbul'a yerleşmesi kesinleşmiştir.

Hollanda Tarih ve Arkeoloji Enstitüsü'nün Kütüphanesi. *Ahmet Kuzik, 1994*

1958'de çalışmaya başlayan enstitü, İstanbul'un iş ve kültür merkezi sayılan İstiklal Caddesi üzerinde, hem üniversitelere, hem de diğer enstitülere yakın bir konumdadır. 15.000 ciltlik kitaplık, özellikle Anadolu, Yakındoğu ve Balkanlar arkeolojisi, prehistoryası ile dilbilim ve semitik düleri kapsamakta, aynca orientalistik, tarih ve modern sanat koleksiyonlarından oluşmaktadır. Enstitünün zengin bir dergi koleksiyonu vardır. Her yd 150'ye yakın süreli yaym takip edilmektedir.

1958-1964 arasında Prof. Dr. A. A. Cense, 1964-1974 arasında Yakındoğu tarihi uzmanı Dr. A. A. Kampman, enstitünün müdürlüğünü yapmışlardır. Üçüncü müdür olarak Dr. P. Donceel-Voûte 1974-1978'de görev yapmıştır. Onun zamanında özellikle süreli yayınların eksik sayıları tamamlanmış ve kitap alırmna başlanmıştır. 1978'de, Yakındoğu prehistoryası ile uğraşan Dr. J. J. Roodenberg müdürlük görevine getirilmiştir. Enstitü bu tarihten sonra, kitaplıktan yararlanan talebelerin ve araştırıcıların isteği doğrultusunda özellikle arkeoloji ağırlıklı olarak gelişmiş ve arkeolojik araştırmalara başlanmıştır.

İlk olarak Dr. J. Roodenberg başkanlığında, Aşağı Fırat Projesi'ne katılmış ve 1981-1983 arasında Hayaz Höyük ve Kumartepe kazıları yürütülmüştür. Bunu 1985'te İznik Gölü çevresinde yapılan yüzey araştırması takip etmiştir. En son olarak, gene aym bölgede bulunan ve prehistorik bir yerleşme olan Ilıpınar Höyük projesi 1987'de başlatılmıştır. Bu proje halen devam etmektedir.

Enstitü, her yıl muntazam olarak yayımlanan *Anatolica* dergisini neşretmektedir. Bu yü 19- sayısına erişen bu süreli yaym Anadolu ve Yakındoğu arkeolojisi, tarihi ve sanat tarihi ile ilgili makaleleri kapsamaktadır. Ayrıca *Publications de l'Institut Néerlandais d'Istanbul* adı altında ve çeşitli monografilerin yer aldığı bir kitap serisi de bilim dünyasına sunulmaktadır.

1994 başından itibaren, enstitünün müdürlüğüne Mr. H. E. LaGro atanmıştır. Kendisi, İslam tarihçisi ve arkeologudur.

Enstitü, dışarıdan gelen ve Türkiye'de araştırma yapmak isteyen bdim adamlanna ve talebelere misafirhanesiyle de hizmet vermektedir.

H. EDOUARD LAGRO-SEMA BAYKAN

HOMMADRE DE HELL, IGNACE-XAVLER MORAND

(24 Kasım 1812, Ahkirch - 29 Ağustos 1848 İsfahan) Fransız mühendis ve gezgin.

1833'te maden mühendisi olarak mezun olduktan sonra 1835'te yol ve köprü inşaatlannda çalışmak üzere Osmanlı hükümeti tarafından İstanbul'a davet edildi. 2 Ekim 1835'te Marsilya'dan yola çıkan gemisi Yunanistan kıyılarında battıktan sonra güç bela kurtulan Hommaire de Hell İstanbul'a 21 Kasım'da vardı. Orada bir Haliç asma köprüsü projesi yapan ve büyük bir olasdıkla Anadolu Feneri'ni inşa eden Hommaire de HeU. 15 Mayıs 1838'

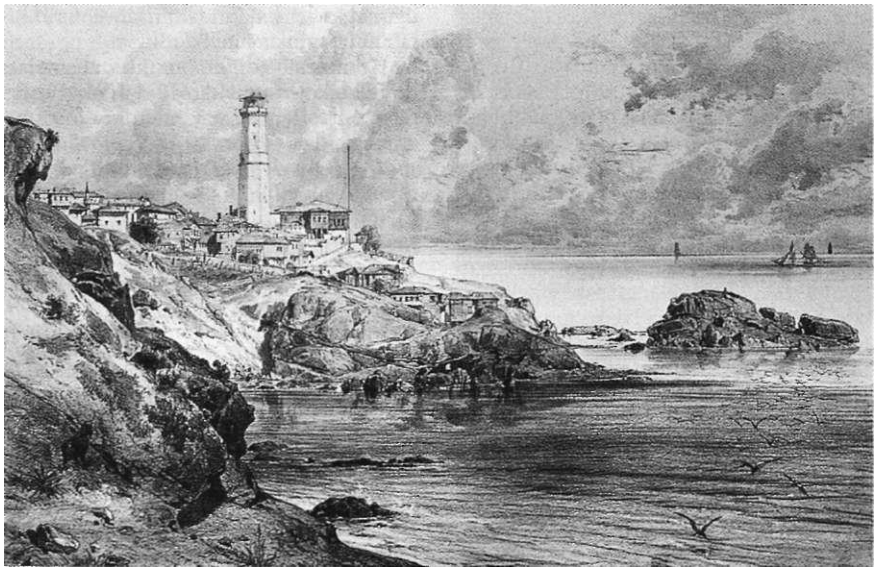

Honımaire de Hell'in gezilerine katılan Jules Laurens'ın çizgileriyle Rumeli Feneri.
Galeri Alfa

de Odessa'ya doğru yola çıktı. 2 yıl boyunca Kırım, Kuzey Kafkasya ve Hazar Denizi bölgelerinde coğrafya ve maden araştırmaları yaptıktan sonra 184l'in sonunda Boğdan (Moldavya) madenlerinde araştırma ve işletme çalışmaları yapmak üzere oranın voyvodasıyla 2 yıllık bir anlaşma yaptı ve Yaş'a gitti. Ama orada hastalanınca 1842 sonlarında Paris'e dönmek zorunda kaldı.

Hommaire de Hell 1846'da Karadeniz ve Hazar Denizi kıyılarında ve yörelerinde araştırma yapmakla görevlendirildi. Eşini ve ressam Jules Laurens'ı yanma alarak 18 Mayıs 1846'da Toulon'dan yola çıktı. Temmuz ortalarında İstanbul'a vardı.

Hommaire de Hell çiftinin İstanbul gözlemleri kısa olmakla birlikte ilginçtir. Çünkü kenti, yaşamış oldukları 10 yıl önceki haliyle kıyaslayarak çok değişik bulurlar. 10 yd içinde kent oldukça Baüldaşmıştır. Türkler çubuk yerine sigara kullanmaya başlamışlardır: Şam, Halep. Bursa kumaşları yerine İsviçre ya da İngiltere'de üretilen basmalar giyilmektedir. Tıraşk başların yerini gür siyah saçlar almıştır ve kagir binalar görünmeye başlamıştır. Pera bir Avrupa kentinin mahallesi haline gelmektedir. Paris'tekilerine benzeyen bir pasta salonu büe açdmışür. Burada tüm yeni yapdar kagirdir ve yangınların da yardımıyla Pera'mn eski yüzü tümüyle ortadan kalkacaktır. O tarihte İstanbul'da 2'si Fransızca. 3'ü Türkçe, 3'ü Ermenice, 2'si Rumca ve l'i İtalyanca 11 gazete yayımlanmaktadır. II. Mahmud'un getirttiği Donizetti hâlâ kenttedir ve saray orkestrası tüm yeni operalarm havalarım çalacak durumdadır.

2 Ağustos'da Hommaire de Hell, eşini Tarabya'da Fransız tüccan M. Gravier'nin evine yerleştirdikten soma Jules Laurens' la birlikte bir balıkçı kayığı kiralayarak Karadeniz'in Rumeli kıyılarını keşfe çıkar. Küyos'a vardıklarında kötü havadan dolayı orada 6 gün kalırlar. Boğaz'm üst tarafları ve Karadeniz kıyılarının balıkçılığı, dalyanlar dahd, Bulgar balıkçdarm elindedir. Kilyos evlerinin zemin katı kirece sıvanmış kaba taşlardan yapılmış, üst kat ise sivri kiremitli bir çatı ile örtülmüş ahşaptır. Varna'ya kadar kayıkla gidebilen Hommaire de Hell, oradan yoluna karadan devam eder ve Yaş'a kadar çıkar, sonra da denizyoluyla İstanbul'a döner.

Ocak 1847'ye kadar Tarabya'da kalındıktan soma Kokona adıyla bilinen Sinyora Josepina'nm Tepebaşindaki oteline yerleşir. Bu arada eşi konakları gezerek gördüklerini yazar. Bunlardan biri eski Bağdat valisi Süleyman Paşa'nın Bozdoğan Kemeri yakınlarındaki konağıdır. Burada sokak kapısından arabaların durduğu büyük bir avluya, oradan da ortası şadırvanlı bir taşlığa geçilir. Taşlığın her yanı hizmetli odalarma açılır. Üst kat da aynı biçimdedir, ortada şadırvanlı ve zemini hasırlı bir sofa, çevresinde de odalar vardır. Odaları yoksul ve zevksiz bulan Adèle daha soma Boğaz'daki Ermeni tüccar Köçeoğlu ailesinin yalısını gezerken orasını çok daha zengin ve Doğu zevkine uygun bulur.

5 Mayısla ressamı ile birlikte İzmit, iznik ve Bursa yolculuğuna çıkar. Dönüşte Kireçburnu'nda çadır kurarak Doğu yolculuğunun hazırlıklarına girişirler. Adèle'in Paris'e doğru yola çıkışından birkaç gün soma 20 Haziran'da Hommaire de HeU ve Jules Laurens da kayıkla Boğazdan ayrılırlar. Anadolukavağı'na ve Riva Kalesi'ne uğradıktan sonra Şile'ye gelirler. Burası yarısı Rum, yarısı Türk 750 hanelik bir kasabadır. Oradan karayoluyla 100 hanelik Kandıra yoluyla Karadeniz kıyısından, bazen karadan, bazen denizden gidilerek Ereğli, Sinop, Samsun geçilerek 24 Ağustos'ta Trabzon'a vardır. Oradan Gümüşhane ve Ergani'den geçilerek 7 Ekim'de Diyarbakır'a gelinir. 11 Kasım'da ise Tebriz'e vardır. Oradan Tahran ve İsfahan'a giden Hommare de HeU burada hastalanarak

ölür. Yolculuk boyunca toplanan malzeme Jules Laurens tarafından Paris'e getirilerek eşi Adèle Hommaire de Hell'in gayretiyle 1854'te 4 cüt ve 1 folio adas halinde basılır. Tek baskısı olan kitabın adı *Voyage en Turquie et en Perce exécuté par ordre du Gouvernement Français pendant les années 1846, 1847 et 1848'âvc.* Atlas Jules Laurens tarafından çizilen resimleri ve yolculuğu gösteren haritaları içerir. Niteliği ve baskısı olağanüstü olan çizimlerden ancak beşi; Hasköy'deki Yahudi mezarlığı, Rumeli Hisarının karadan görünüşü, Anadolukavağındaki Ceneviz Kalesi, Rumeli Feneri, Şile görüntüsü İstanbul ve çevresine aittir.

STEFANOS YERASİMOS

HONİATES, NİKETAS

(1155/1157, Konai [Eskişehir dolaylan] -1217, Nikaia [İznik]) Bizanslı devlet adamı, tarihçi ve dinbilimci.

Honiates, eğitimini büyük olasılıkla Konstantinopolis'te tamamladı. Atina başpiskoposu olan kardeşi Mihael'in koruması altında Filippopolis'te (Filibe-Plovdiv) bölge yöneticisi olarak çalışırken, Frederik Barbarossa yönetimindeki Haçlı yağmasına tanık oldu. I. Andronikos döneminde (1183-1185) memuriyetten ayrıldıysa da, II. Isaakios Angelos zamanında (1185-1195 ve 1203-1204) tekrar döndü ve "Logothetes" unvanım kazandı. 1204'te Konstantinopolis'in Latinler tarafından işgali üzerine, sürgündeki Bizans sarayının bulunduğu Nikaia'ya (İznik) göç etmek zorunda kaldı.

Honiates'in *Chronica diegesis* adk eseri her ne kadar I. Aleksios'un ölümü (1118) ile başlarsa da, bu sadece giriş niteliğinde olup, asıl bölümler son Komnenoslar ile Angelos Hanedanı dönemlerine ayrılmıştır. Eser, 1206'ya kadar geçen dönemi, zaman zaman taraflı bir yaklaşımla, fakat hayli ayrıntılı olarak anlatır. Bizans İmparatorluğu'nun İznik döneminin ilk yıllarına ilişkin bdgilerin çoğu Honiates'in eserinden alınmadır. Gerçekten de eseri, Siropulos ve Skutariotes gibi tarihçilere kaynaklık etmiştir.

Honiates, geniş bir bakış açısma sahip olup, kendisinden 100 yıl kadar önce yaşamış M. Psellos'tan soma Bizans tarihçiliğinin en parlak ismi sayılır. Çağdaşı Kinnamos ile birlikte ateşli Grek vatanseveri olan Honiates, bu özelliğine rağmen verdiği bilgilerde güvenilir ve objektif kabul edilmektedir. Yoruma ve tarih anlayışına gelince, Honiates'e göre tarih, iyi ile kötü arasında süregelen çatışmanın eseridir. Tanrı ise en yüksek ahlaki değerlerin temsilcisi olarak ona tanıklık eder. Honiates'in 21 ciltlik depremler, yangınlar, gemi kazaları, terör, kıtlık gibi tarihi felaket tablolarıyla başladıktan soma, dönemin olayları, geleneksel anlatımları ironik bir şekilde dile getirilir. Eserinde, İmparator I. Andronikos bazen aşırı övülmüş, bazen de yerilmiştir. Honiates'in imparatorlara ve Filippopolis piskoposuna yazdığı mektuplar, en az tarihi kadar tanınmıştır. Ayrıca Latinlerin 1204'te Konstantinopolis'te tahrip ettiği heykeller hakkındaki risalesi, tarih kitabım tamamlar niteliktedir.

Honiates'in diğer önemli çalışmaları dinbüim konusundadır. 12. yy'daki Bizans felsefe hareketine ve dönemin dinsel hiziplerine dair bdgder içeren *Panoplia Dogmatike* (Ortodoks Sözlüğü) adlı eserinin tümü basılmamışsa da önemli bir kaynak saydır.

Bibi. H. Hunger, *Die hochsprachliche prof arte Literatur der Byzantiner,* I, Münih, 1978, s. 429-441; J. L. van Dieten, Niketas Choniates, *Erläuterungen zu den Reden und Briefen nebst einer Biographie,* Berlin-New York, 1971; Ostrosorsky. *Bizans.* 325-328.

AYŞE HUR

HONORİANAİ

Biri DivanyoluG» de Sirkeci arasında, diğeri ise Galata'da(-») bulunan Bizans dönemine ait iki hamamın adı.

Hamamlar, o sıralar Doğu Roma imparatoru olarak adlandınlan Arkadios döneminde (395-408) ya da oğlu II. Teodosios zamanında (408-450) yapdmıştır. İsim ise Arkadios'un kardeşi Batı Roma İmparatoru Honorius'tan (hd 395-423) gelmektedir. Söz konusu hamamlara 425'îerde yazılan *Notifia Urbis Consta ntinopolitanae(->)* adlı resmi tanıtım kitabında rastlanmıştır.

Honorianai hamamlarından biri, Konstantinopolis'in Y. bölgesi olan bugünkü Divanyolu ile Sirkeci arasındaki yayın üzerinde bir yerde idi. 412 tarihli bir fermanda adı geçen hamamın bu olduğu sanılmaktadır. Diğeri ise, XIII. bölge olarak tanınan, bugünkü Galata bölgesindeydi. Büyük olasılıkla, hemen Honorius Forumuna bitişikti. Burası, orijinali 1480'lerde yapdan ve Vavassora Panoraması olarak büinen tablonun kopyalarından birinden anlaşıldığına göre, bugünkü Perşembepazarı Caddesinin doğusuna, Bedesten'in kuzeyine düşüyordu. Honorianai Forumu, II. Mehmed (Fatih) döneminde (1451-1481) bedesten işlevi görmeye başlamıştı. Hamamların daha sonra gelen dönemlerdeki durumuna ilişkin bilgi yoktur.

Bibi. A. M. Schneider-M. İs. Nomides, *Galata,* İst., 1944, s. 3-4;Janin, *Constantinople byzantine,* 221; A. Berger, *Das Bad in der byzantinishen Zeit,* Münih, 1981, s. 148.

ALBRECHT BERGER

HOROZCU KAHVELERİ

İstanbul'da eskiden bir tür eğlence olarak çeşitli hayvanlar dövüştürülürdü. Horoz, koç ve deve dövüştürenler bu iş için özel olarak hayvan besleyip eğitirlerdi. Dövüşün yapılacağı alanlar büyük seyirci topluluğuyla çevrilir, dövüşün galibine ödüller verdirdi.

Hayvan dövüştürenlerin en yaygm kesimi horozculardı. Horoz dövüştürenlerin şehrin belli yerlerinde özel kahveleri vardı. Bunların başlıcaları Beyoğlu yakasında Hendek, Firuzağa ve Kürekçiler'de; Üsküdar'da Kızlarağası ve Şeyh Camii'nde ve Aksaray civarmdaydı. 20. yy'ın başlarında yaşamış ünlü horozculardan Kuşbaz Cemal, Pehlivan Ethem, Mart Dokuzu Necip, Pırgıç Mehmet, Kaytan Ahmet, Hafiz Ethem adlan hatırlanmaktadır.

Horozculann çoğu horozlanm kendileri besleyip eğitir ve bakımlarım yaparlardı. Ydın her döneminde kahvelerde ve bu işler için hazırlanmış dövüş alanlarında horoz dövüştürüldüğü halde bu tür eğlenceler ramazan aylarmda daha sık düzenlenirdi. Dövüşçü horoz olarak kavgacı özellikleri dolayısıyla daha çok hinthorozları ya da hint kırmalan tercih edüirdi.

Dövüş yerinde izleyiciler geniş bir halkanın etrafında toplanır, bir ya da iki kişi hakemlik yapmak üzere ortaya çıkar, horoz sahipleri kucaklarında severek, okşayarak tuttuklan horozları karşdıklı olarak aynı anda bırakırlardı. Dövüşen horozlar için seyirciler arasında bahse tutuşanlar olduğu gibi galip gelecek tarafa verilmek üzere ödül de konulurdu. Horozlardan birinin dövüşe devam edemeyecek kadar ağır bir biçimde yaralanması, kavgadan kaçması ya da sahibi tarafmdan dövüşten çekilmesi yenilgi sebebi sayılırdı.

Yaygın olmamakla birlikte günümüzde de İstanbul'un bazı semtlerinde horozcu kahveleri vardır. Bunlardan biri Levent-Sanayi Mahallesi'nde bulunmaktadır. Aynca çeşitli yerlerde horoz dövüşleri yapılmakta ve bahisler düzenlenmektedir.

BibL S. M. Alus, "Eski Horoz Dövüşleri", *Yeni Sabah,* (19 Birinciteşrin 1942), s. 3; Sevengil, *Eğlence,* 54-55; Sadri Sema, *Eski İstanbul'dan Hatıralar,* İst., 1991, s. 100-103.

İSTANBUL

Taşlıtarla'da bir horozcu kahvesi. *Ara Güler*

HOŞKADEM MEDRESESİ

bak. ANKARAVÎ MEHMED EFENDİ MEDRESESİ

HOVAGİM I

(?, ?, -1474 veya 1477, İstanbul) İlk İstanbul Ermeni patriği.

Hayatı hakkında çok az şey bilinmektedir. Eski kaynaklarda İstanbul'un fethinden önce Kütahya, Bursa, Filibe ve Konstantinopolis episkoposluğu ve ruhani önderliği yaptığı kayıtlıdır.

Hovagim, fetih öncesinde II. Mehmed' le (Fatih) tanıştı. Bir dostluk döneminden sonra, rivayete göre fetih olayı hakkmda yaptığı ve gerçekleşen kehanet üzerine sultanla daha da samimi oldu. Kimi kaynaklara göre sadece samimiyet nedeniyle, daha gerçekçilere göre ise yeni başkentte bulunan yerli Rum çoğunluğu sadık bir tebaa ile dengelemek için Fatih Bursa'dan Ermeni aileler getirtir. Ermeni halkın ruhani önderliği amacıyla I461'de Ermeni Patrikliği'ni kurar. Eski dostu olan Bursa ruhani önderi Episkopos Hovagim'i de İstanbul'a getirterek bu yeni makama atar. Kendisine patrik sıfatının yanında İstanbul'da varlığını sürdüren Rum patriğine eşdeğer haklar tanır.

Daha sonraki tarihlerde fethedilen bölgelerdeki Ermeni halkı İstanbul'a getirilerek yerleştirilir. 1475'te Kırım Yarımadası'ndaki Kefe şehrinden getirilen Ermeniler ilk sırayı alırlar. Böylece yeni başkentin Ermeni nüfusu artırılır.

I. Hovagim, bazı kaynaklara göre 1474, bazılarına göre ise 1477'de vefat eder. Diğer kaynaklar ise İstanbul Ermeni toplumunun ikinci patriği olan Episkopos I. Nigoğayos'un patrikliğe getiriliş tarihini göz önünde bulundurarak 1478 tarihini I. Hovagim'in ölüm tarihi olarak savunurlar.

I. Hovagim, fetihten sonra İstanbul'da Ermeni Patrikliği'nin kurulmasındaki etkin rolü, yeni kurulan İstanbul Ermeni cemaatinde yapılan ilk düzenleme çalışmalarındaki çabaları ile tarihe geçmiştir.

Bibi. H. Asadur, "Gosdantnubolso Hayeri Yev İrentz Badriarkneri" (İstanbul Ermenileri ve Patrikleri), *Intartzag OratuytzAzkayin Hivantanotzi* (Ermeni Hastanesi 1901 Yılı Kapsamlı Takvimi), İst., 1901; M. Çamçiyan, *Badmutyun Hayotz* (Ermeni Tarihi), III, Venedik, 1786: E. Ç. Kömürciyan, *îsdambolo Badmutyun* (İstanbul Tarihi), I-III, Venedik-Viyana, 1913-1938; M. Ormanyan, *Azkabadum,* II, ist., 1914.

VAĞARŞAG SEROPYAN

HOVHANNES IX (Golod)

(1678, Bitlis - 12 Şubat 1741, İstanbul) Ermeni patrik, eğitimci, reformcu ve fikir adamı.

Bitlis'te doğduğu için adına Pağişetzi (Bitlisli), aşırı kısa boylu olduğu için de Golod (kısa boylu) sıfatları eklenen Hovhannes'in din adamı olmadan önceki adı bilinmemektedir. İlköğrenimini Bitlis'teki Amrdol (veya Amlorti Surp Garabed) Manastırında görerek dönemin önemli ilim adamı ve teologu Şirvanlı Krikor'un öğrencisi oldu. 1700'de Başepiskopos Vartan Pağişetzi'den din adamlığı rütbesi aldı. Kudüs'e gidip döndükten sonra, oranın durumunu düzeltmek için çaba harcadı. Bu görevi yapabilmesi için ileri gelenlerin önerisiyle İstanbul'da patrik seçilerek 1715'te IX. Hovhannes adıyla tahta çıktı.

Onun çabalarıyla 1717'de Kudüs ve İstanbul patriklikleri birbirinden ayrıldı. Ertesi yıl meydana gelen Kumkapı yangınında (6 Temmuz 1718) kül olan patriklik kilisesi, yalnız 70 gün içerisinde eskisinden on kat daha güzel olarak inşa edildi. Misyonerlerin çabaları sonucu Katolikliğe geçen Ermeniler için birçok kez çağrıda bulunmasına karşın, hiçbir olumlu yanıt alamadı. 18-28 Şubat 1726'da Kumkapı Patriklik Kilisesi'nde Başpatrik Ulnialı (bugün Süleymanlı) Garabed tarafından episkopos takdis edildi. Kısa süre sonra "başepiskoposluk" sıfatım da aldı.

Hovhannes Golod'un maddi desteği ve çabalanyla İstanbul'da birçok kitap yazıldı, çevrildi ve yayımlandı. Bunlardan sadece çevirilerin sayısı 20'yi bulmaktadır. Yetiştirdiği 20'yi aşkın öğrenciden 8'i başepikopos, 1'i ise (Hagop Nalyan) İstanbul patriği olmuştur.

Patrik Golod döneminde Kumkapı Patriklik, Ortaköy Surp Asdvadzadzin, Üsküdar Surp Garabed ve Surp Haç, Balat Surp Hreşdagabet, Galata Surp Krikor Lusavoriç kiliseleri yeniden inşa edilmiştir. Samatya'daki Surp Kevork ve Hasköy'deki Surp Istepanos kiliseleri de onarılan ibadethanelerdir.

Tüm hayatını onarımlara, reformlara, eğitime ve kültüre adayan Hovhannes Golod'un naaşı Karaköy'deki Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi girişine defnedilmiştir. İstimlakle yıkılan (1958) kilisenin tekrar inşası sırasında (1966) kemikleri kilisenin altında yapılan mezarda toplanır.

500 yılı aşkın İstanbul Ermeni patrikliği tarihinde tahta çıkan en önemli patriklerin başında gelen EX. Hovhannes Golod için 1978'de doğumunun 300. yılı dolayısıyla gerek İstanbul, gerekse yurtdışında geniş çaplı anma günleri düzenlenmiştir.

Bibi. M. Ağavnuni, *Miapank Yev Aytzeluk Hay Yerusağemi* (Ermeni Kudüs'ün Din Adamları ve Ziyaretçileri), Kudüs, 1929, s. 369-372; Ş. Kalustyan, "Hovhannes Golod Badriark Arevmıdahay Badmutyan Meç" (Batı Ermenileri Tarihinde Patrik Hovhannes Golod), *Der Hovhannes Golod Badriark* (Patrik Hovhannes Golod), İst., 1978; M. Ormanyan, *Azkabadum,* II, ist., 1914, III, Kudüs, 1927; K. Pamukciyan, *Hovhannes Badriark Golod* (Patrik Hovhannes Golod), İst., 1984; H. Siraganyan, "Hovhannes Golod Bariarki Gianki Lusaşaviğı" (Patrik Hovhannes Golod'un Hayatının Aydınlık Yolu), *Der Hovhannes Golod Badriark* (Patrik Hovhannes Golod), İst., 1978.

VAĞARŞAG SEROPYAN

HOVHANNES (SURP) KİLİSESİ

Narlıkapı Caddesi no. 150'dedir. Kilisenin ilk yapısı 1743-1835 arasında hizmet veren Narlıkapı Hastanesi için inşa edilmiş bir şapelden öteye gitmemektedir. İlk tesis tarihi için 1803, ilk inşa tarihi için ise 1807 yılı gösterilmektedir. İnşası için çaba harcayan ilk hayırseverler arasında Garabed Amira Aznavoryan, mütevelli Hovhannes ve arkadaşlan sayılabilir. Günümüze kadar gelen ve bugün yönetim kurulu toplantı salonunda korunan eski bir taş kitabeden 1794'te tonozlu bir yapının olduğu ve bunun şapel olarak kullanıldığı bilinmektedir.

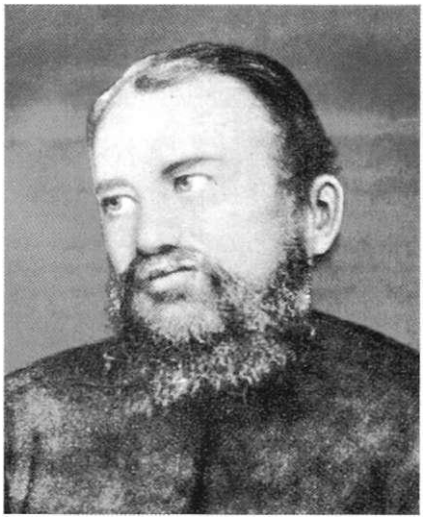

Hovhannes Golod
Patrik Hovhannes Golod, Şoğagat Yıllığı İlavesi, 1978
Vağm-şağ Seropyan koleksiyonu

Kilise binası ilk kez inşa edildikten sonra Patrik Bayburtlu XI. Hovhannes Çamaşırcıyan'ın eliyle meshedilerek ibadete açılır. 1834'te Yedikule'de Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi açılınca Narlıkapı Hastanesi 1836'da kapanır ve bina tümüyle ibadete tahsis edilir. 1835'te Mikayel Amira Pişmişyan'ın maddi desteği ile büyük bir onarım geçirir. 28 Aralık 1835'te ise Patrik Bursalı İl. Isdepanos Ağavni Zakaryan' ın eliyle meshedilerek yeniden ibadete açılır. İlk zamanlarda akıl hastalan için bir tımarhane olarak kullanıldığı sanılan bodrum katın, Kurtuluş Savaşı yıllarında silah deposu olduğu bilinmektedir.

Kilise 1955'e değin denizin yıpratıcı etkisine maruz kalır. Bu dönemde yapılan sahil yolu ile kilisenin konumu değişir. 1962'de Patrik I. Şmorhk Kalustyan döneminde kilise yıkılarak, yeniden inşa edilir. Yetvart Şahbaz'm mimarlığı ile 2 yıl içerisinde yeniden yapılan kilise 18 Ekim 1964' te Patrik I. Şmorhk tarafından meshedilerek tekrar ibadete açılır.

Son yıllarda sunağı yıktırılarak, bir kilise maketi stiliyle yemden inşa edilir. Yeni sunağın tasarımı mimar Kevork Malhasyan'ın eseridir. Kilisenin girişi son dönemde uğradığı saldırılar sonucu tahrip olmuştur, bu yüzden giriş merdiven korkulukları metalden yeniden yapılmıştır.

Mimari

Kilise günümüzdeki görünümünü 1962-1964 yapımı ve sunağının tekrar yapılmasıyla elde etmiştir. Bu yapılaşmaya göre kiliseye giriş güney yönündendir. Küçük bir rüzgârlık bölümünden sonra doğrudan nartekse girilir. Burası aynı zamanda mum satışı için de kullanılmaktadır. Narteks merkez kabul edildiği takdirde, batıda mü-

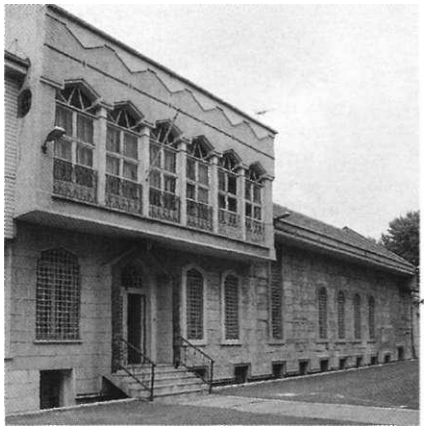

Surp Hovhannes Kilisesi'nin giriş bölümü.
Yavuz Çelenk, 1994

tevelli heyeti toplantı odası ve din adamı odası, galeri katma ve kilise salonuna çıkan merdivenler vardır. Narteksin doğusuna düşen kapıyla nefe girilir. Kilisenin hacmi küçük olduğundan taşıyıcılığı da göz önünde bulundurularak, narteksle nef arasma iki de pencere açılmıştır.

Kilise tipik bazilik plandadır. Tonoza kadar yükselen duvarlar yalın olarak taş haliyle bırakılmıştır. Bu, kiliseye mistik bir hava vermektedir. Duvarlardan hemen sonra boydan boya beyaz renkli bir korniş, onun üzerinde ise beşik tonoz bulunmaktadır.

Nefin doğu ucunda, abside girmeden önce, her iki yönde birer kemer vardır. Bunlardan güneydeki ve küçük olam, kısmen simetriyi sağlamak için yapılmış olup, sağırdır. Kuzeydeki daha büyük çaplı kemer ise kuzey şapelinin girişidir. Bu şapel de tonozla örtülü olup, batı yönünden de girişi vardır. Daha çok vaftizhane olarak kullanılmaktadır. Duvarda açılan üç nişte üç küçük sunağı vardır.

Asıl kilisenin nefinin doğu ucunun iki köşesinden dörder rintlik merdivenlerle sunağa yaklaşılır. Yarı dairesel planlı absidin merkezine oturtulmuş sunak mermer tozuyla yapılmıştır. Absidin iki yanında görülen kapılardan biri sağırdır, diğeri ise vaftizhaneye açılmaktadır.

Kilisenin aydınlanmasının baş etmeni pencerelerdir. Girişten hemen sonra iki yönde birer çift kemerli pencere vardır. İki yöndeki bu pencereleri takip eden ilk açıklık sadece düzeni bozmamak için yapılmış olup, başka hiçbir işlevi bulunmamaktadır. Bunlardan sonra kuzey duvarında 3, güney duvarında ise 4 adet kemerli pencere bulunmaktadır. Sunağın üzerindeki tepe penceresinden absidin kısmi de olsa aydınlanması sağlanmaktadır.

Kilisede özel bir süsleme görülmez. Duvardaki yalın taş görünüşü, gözü rahatsız etmeyen ve dikkat dağıtmayan bir hareketlilik sağlar. Kilisenin duvarlarında eski mezar taşlarının kullanılması, görünüşe iç dekorasyonda resmin kullanılmadığı dönemleri anımsatarak kiliseye ayn bir renk kazandırmaktadır.

VAĞARŞAG SEROPYAN

HREŞDAGABET (SURP) KİLİSESİ

Balat'ta Kamış Sokağı no. 2'dedir. Kilisenin tarihi 17. yy öncesine dek uzanır. Önce Ayia Strati adlı bir Rum kilisesi olan ibadethane, 17. yy'ın başlarında terk edilir ve sahipsiz kalır. 1620-1630 arasında Ermeniler tarafından istenir. Kilisenin Ermenilere teslim tarihi olarak 1627 gösterilmektedir. Bazı tarihçiler ise bu tarihi 1635'e kadar çıkarırlar.

Rahip Krikor Taranağtzi ve Rahip Arisdages Kharperttzi'nin önayak olmaları ve Divriğli Asdvadzadur Bolbolcıyan'm maddi desteğiyle kilise onardır. Sunağın arkasına konan kitabeye göre 1628'de gerçekleşen onarımın sonunda ibadethane, Patrik I. Zakarya döneminde meshedilerek halkın ibadetine açılır.

Bu tarihten sonra kilise birçok yangın geçirir. İlki ilk onarımından hemen sonra vuku bulur. 1628'deki bu kısmi yangından sonra Rahip Krikor Taranağtzi'nin çabalanyla onarılarak eski şekline çevrilir. Kilise 28 Eylül 1692'deki yangında da hasar görür. Onarılan kilise 16 Temmuz 1729'da çıkan Balat büyük yangınıyla harap olur. Kilisenin tarihinde 1729 yangını, en büyük felaket olarak geçer.

1730'da büyük bir onarım geçirerek tekrar ibadete açılır. İnşaatın sorumluluğunu ve yürütücülüğünü Araboğlu Melidon(->) üstlenir. Yardımcılığını ise Seğpos Amira yürütür.

Ahşap kilise eskidiği göz önüne alınarak, 1831'de yıkılıp temelden inşa edilmeye başlanır. Bu kez kagir olarak inşa edilen kilisenin temel kazıları sırasında Azize Ardemios'un kemikleri bulunur. Kilisenin temelleri 25 Haziran'da takdis edilir. İnşaatı 1835'te tamamlanan yeni kilisenin bodrumuna defnedilen kemiklerin üzerine bir de ayazma yapılır. Patrik Şınorhk Kalustyan döneminde de (1961-1990) birkaç küçük onarım gören kilise günümüze dek 1835' teki haliyle ayaktadır.

Mimari

Bir kiliseden daha çok bir kompleks denilebilecek yapı, ana kilisenin dışında birçok şapel ve 1 ayazmadan müteşekkildir.

Bazilik planlı asıl kilisenin hemen girişinde tüm yapıya oranla geniş sayılabilecek bir narteks yer alır. Narteksin üzerinde ise koroya tahsis edilmiş olan vernadun (galeri katı) yer alır. Nartekste batıya açılan dört pencere, bu bölümün aydınlanmasını sağlar.

İki yarım kolon ve kafeslerle ayrılan narteksi, asıl kiliseyi teşkil eden üç nef izler. Doğu-batı aksı üzerinde dizili iki kolon sırasıyla üç nefe aynlan kilisenin orta nefi tonozla örtülüdür. Bu sekiz (2x4) kolon dışında duvara bitişik yarım kolonlar da kiliseye görünüşte belli bir genişlik vermektedir. Bu bölümün kuzeydoğu ucunda kilisenin sahip olduğu en nadide ve hakkında en çok yazılmış eski eseri olan demir kapısı bulunmaktadır. Asıl kiliseyi oluşturan nefler ve "tas", bitişiklerinde şapeller olduğu için nispeten daha yüksekte bulunan 5 pencereyle aydınlanır.

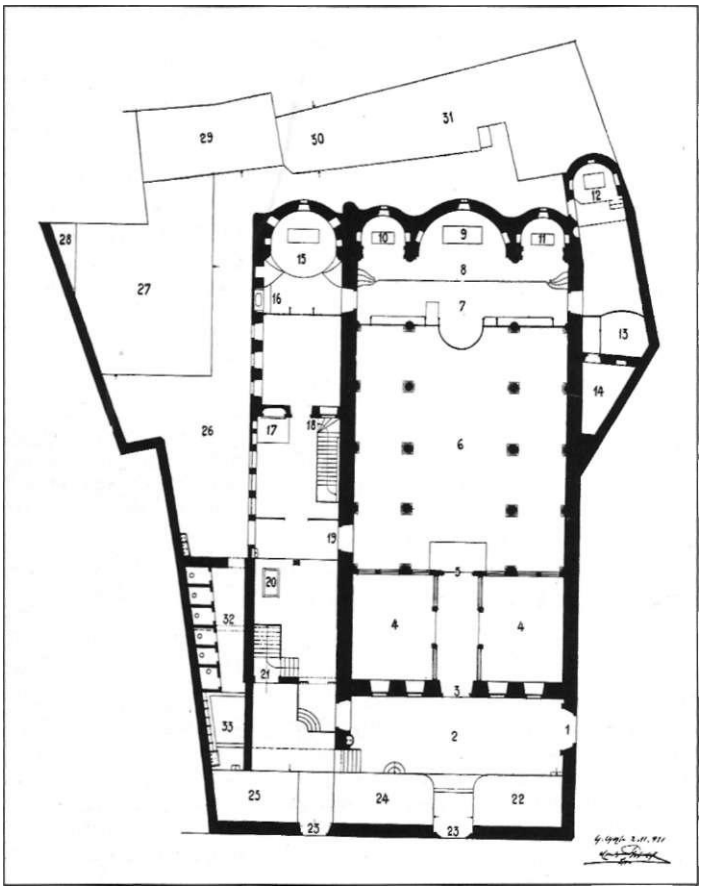

Surp Hreşdagabet Küisesi
1. Ana dış kapı. 2. avlu, 3. ana giriş, 4. narteks. 5. mabet kapısı, 6. nef, 7. tas, 8. sunaklar. 9. S. Hreşdagabed Sunağı. 10. Çarkhapan Sunağı, İ İ. S. Mfnas Sunağı. 12. S. Lusavoriç Şapeli, 13. giyinme bölümü, 14. depo, 15. S. Boğos-Bedros Şapeli. 16. vaftiz kurnası, 17. Khıntragadar Sunağı, 18. Azize Ardemios Ayazması. 19. tarihi demir kapı, 20. Episkopos Tateos'un lahit-mezan, 21. vernadun (galeri katı) merdivenleri, 22. mum satış yeri ve toplantı odası, 23. dış kapılar, 24. papaz, zangoç odaları ve mutfak. 25. Muganniler odası, 26. bahçe, 27. Horenyan Okulu, 28. aydınlık, 29. eski hazine odası, 30. Horenyan Okulu dış kapısı, 31. dükkânlar, 32. tuvalet, 33- çeşmeler
Vahram Krisep, 1931

Nef(ler)den sonra gelen, korkuluklarla ayrılan ve din adamlarına ve okuyuculara tahsis edilmiş olan "tas" bölümünün iki yanındaki kapılardan kuzeydeki Surp Boğos ve Bedros'a (Aziz Pavlus ve Petrus) ithaf edilen vaftizhane şapeline, güneydeki ise Surp Lusavoriç (Aziz Aydınlatıcı) Şapeli'ne açılır.

Ana kilisede "tas"tan hemen sonra dört rıhtla çıkılan sunaklar bölümü bulunur. Bu sunaklardan ortadaki Aziz Başmelek Kapriyel'e, kuzeydeki Çarkhapan Surp Asdvadzadzin'e (Tanrının kötülükleri engelleyen anası), güneydeki ise Surp Minas'a atfedilmiştir. Her 3 sunak da yarım daire planlı absidler içerisine oturtulmuşlardır. Her bir absid ise doğuya açılan birer pencereden ışık almaktadır.

Güneydeki Surp Lusavoriç Şapeli sadece bir dehlizden oluşmasına rağmen, kuzeydeki Surp Boğos ve Bedros'a ithaf edilen vaftizhane şapeli kendi başına ele alınabilecek bazilik planlı bir şapeldir. Hemen çıkışta bulunan Khmtragadar Surp Asdvadzadzin'e (Tanrının dilekleri yerine getiren anası) atfedilen sunağın yanındaki merdivenlerle bodrum katta yer alan Surp Ardem (Azize Ardemios) Şapel-Ayazması'na inilir.

Khrntragadarin çıkış bölümü ile asd kiliseyi birbirine bağlayan antik kapı ise 1742'de saray etrafında yapılan kazılar sırasında ortaya çıkarılmış, saray demircibaşısı Babik tarafmdan satm alınarak kilisenin kapısına uygun hale getirilmiş ve buraya takılmıştır. İki kanadı kapı iyi bir işçilikle yapılmış olup, tümüyle resimlerle süslenmiştir. Bu resimlerden başlıcası İsa'tun Kudüs'teki mabede girip bir kırbaçla oradaki satıcılan kovmasını tasvir eder. Diğer resimler ise Aziz Georg'un ejderi öldürmesi ve İsa'nın göğe çıkması temaları üzerinedir.

Surp Boğos ve Bedros Şapelinin çıkışında bulunan Episkopos Tateos'un lahitmezarı kilisenin bir diğer eski eseridir.

Kapatılan Armaş (bugün Akmeşe) Manastın'ndan getirilen tarihi resim başta olmak üzere, eski resimler kiliseyi dekoratif yönden göz alıcı göstermektedir.

Bibi. M. Asadur (Papaz Hmayag Uğurluyan), *Yerektaryan Badmutyun Balatu-S. Hreşdagabed Yegeğetzvo, 1627-1931* (Balat Surp Hreşdagabed Kilisesi Üç Yüzyıllık Tarihi, 1627-1931), İst., 1931; İnciciyan, *İstanbul-* E. Ç. Kömürciyan, *Isdambolo Badmutyun* (İstanbul Tarihi), I-III, Venedik-Viyana, 1913-1938; Kömürciyan, *İstanbul Tarihi;* E. Ç. Kömürciyan, *Orakrutyun Yeremia Çelebi Kömürciyan* (Eremya Çelebi Kömürciyan'm Günlüğü), Kudüs, 1939; S. Hovhannesyan, *Vibakrutyun Gosdantnubolis Mayrakağakin, 1800* (Başkent İstanbul'un Topografyası, 1800), Kudüs, 19Ö7.

VAĞARŞAG SEROPYAN

I İKİ M YAN. MIGIRDİÇ

(4 Nisan 1820, Van - 29Ekim 1907, Eçmiadzin [bugün Ermenistan'da]) Dünya Ermenileri 125. başpatriği, Türkiye Ermenileri 71. patriği, din adamı, eğitimci, gazeteci ve yazar.

İlk gençlik yıllarında İran ve Kafkasya'yı gezdikten sonra, 1837'de, İstanbul'a gelerek Hasköy'deki kız okulunda öğretmenlik yaptı. 1850'de ilk eseri olan *Hravirag Araradyan'ı* (Ararat Daveti) yayımladı. Ertesi yıl ziyaret ettiği Kudüs'ten ilham alarak *Hravirag Yergrin Avedyatz'ı* (Müjde Ülkesi Daveti) yazdı.

1852'de İstanbul Patrikliğinin önerisi üzerine Kilikya'daki Ermeniler hakkında bir araştırma yapmak için Kilikya'ya gitti. 1853'te döndüğü Van'da eşinin ve kızının ölümü üzerine din adamı olmaya karar verdi. 14 Şubat 1854'te Ahtamar Katedralinde Episkopos Kapriyel Şiroyan tarafından rahip takdis edildi.

1855'te İstanbul'a gelerek Üsküdar'a yerleşti. Patriklik tarafmdan kendisine kiliselerde vaizlik görevi verildi. Haziran 1855'te *Ardziv Vasburagani* (Vasburagan Kartalı) dergisini yayımlamaya başladı. Hrimyan İstanbul Ermenileri arasında başlayan kültür ve dil alanındaki rönesansa ilk katılanlardan ve önayak olanlardandır.

Mıgırdiç Hrimyan
Hişadagaran V. K. Zortaryan, 1910, İstanbul
Vağarşag Seropyan koleksiyonu

Hrimyan daha sonra Van'daki Varak Surp Nişan Manastm'na dönerek çalışmalarım orada sürdürdü. Varak'ta gerçekleştirdiği en önemli işlerin başında, İstanbul'da yayımlamaya başladığı *Ardziv Vasburagani'myi* burada sürdürmesi gelir (1858). Bunun dışmda açdan ruhban okulu bir diğer önemli eseridir. Bu okula yardım toplamak amacıyla 1860'ta Kafkasya'ya gitti. 1862'de Muş Ermenilerinin isteği üzerine Muş ruhani önderi seçildi. *Ardziv Vasburagani'nin* yayımını öğrencilerine bırakarak 1863'te Muş'ta *Ardzvig Daronöya* (Muş Kartalcığı) yayımlamaya başladı. Yaptığı yenilikçi çalışmalar tutucu Ermeniler tarafmdan hoş karşılanmadı. Bu nedenle birkaç kez suikasta da uğradı fakat her seferinde yara almadan kurtuldu. 1868'de Eçmiadzin Katedralinde Başpatrik İstanbullu IV. Kevork Keresteciyan tarafmdan Muş bölgesi üzerine episkopos takdis edildi.

28 Ağustos 1869'da toplanan genel meclis tarafmdan Türkiye Ermenileri 71. patriği seçildi. 12 Kasım 1869'da yaptığı yemin töreni sonrasında Patrik I. Mıgırdiç olarak İstanbul Ermenileri patriklik tahtına çıktı. Patrikliği döneminde yapılan en önemli inşaat, 1870'te inşa edilen Kumkapı'daki Surp Asdvadzadzin Patriklik Katedralinin çan kulesidir.

4 yıl boyunca patriklik tahtında kalan I. Mıgırdiç, 3 Ağustos 1873'te toplanan genel meclis oturumunda görevinden istifa etti. Babıâli'nin önerisiyle istifa kabul edildi ve yeni patrik seçimine gidildi.

1874'ten itibaren Kuzguncuk'taki Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi vaizliğini yürüttü. Patrik II. Nerses Varjabedyan tarafından Berlin Konferansina (1878) katılacak olan Ermeni delegasyonu başkanlığına getirildi. 1879'da tekrar Vasburagan bölgesi ruhani önderliğine seçildi. Başpatrik IV. Kevork'un vefatı üzerine hazırlanan başpatrik aday adayları listesine adı yazıldıysa da seçim öncesi istifasını sunarak çekildi. Vasburagan ruhani önderliği görevi sırasında suçlanarak İstanbul'a sürgün edildi.

Başkentte önce Kuruçeşme Yerevman Surp Haç Kilisesi vaizliği görevini üstlendi. Daha sonra (1886-1888) Ruhani Meclis başkanlığı ve patrik danışmanlığı görevlerine getirildi.

Babıâli tarafından İstanbul'da kalması doğru bulunmayan Başepiskopos Mıgırdiç Hrimyan'ın Kudüs'e ziyarete gidip uzun süre dönmemesi istendi. Aralık 1890'da Kudüs'e sürgün edildi. 2 yılı aşkın Kudüs'teki ikametinin sonunda, 5 Mayıs 1892'de başpatriklik makamına seçildi. Yolculuk sırasında çok istemesine rağmen İstanbul'a uğramasma izin verilmedi. Avrupa üzerinden Ermenistan'a geçen Başpatrik I. Mıgırdiç Hrimyan 26 Eylül 1893 günü takdis edilerek başpatriklik tahtına çıktı. Bu görevi sırasmda yaptığı en önemli işler arasmda kiliseye ait malların devlete verilmesi konusundaki çarlık emrine uymaması, başpatrikliğin maddi varlığını çarlığa teslim etmemesi, Avrupa ve ABD'ye elçiler yollaması, İngiltere kralına mektup yazması sayılabilir.

Dini liderliğinin dışmda iyi bir yazar olan Hrimyan'ın eserleri genellikle dini temalar üzerinedir. Başlıca eserleri arasında *Markarid Arkayutyan Yergnitz* (Göğün Krallığının İncisi, 1867), *Khaçi Car* (Haç'm Vaazı, *1876), Jamanag YevKhorhurt Yur* (Zaman ve Fikirleri, 1876), *Vankuyj (1S77), Haykuyj'*(1877), *TrakhdiIndanik*(Cennet Ailesi, 1878), *Sirak Yev Sammel* (Sirak ve Samuel, 1879), *Babig u Tomig* (Dede ve Torun, 1894), *TakavoratzJoğov* (Krallar Toplanüsı, 1900), *ParenorokmantzDzırakir* (Reform Planı, 1909) sayılabilir.

Bibi. H. Acemyan, *Hayotz Hayrig,* I, Tebriz, 1929; M. Ağavnuni, *Miapank Yev Aytzeluk Hay Yerusağemi* (Ermeni Kudüs'ün Din Adamları ve Ziyaretçileri), Kudüs, 1929; E. Ç. Kömürciyan, *Isdambolo Badmutyun* (istanbul Tarihi). I-III, Venedik-Viyana, 1913-1938; T. Kuşagyan, *Khrimyan Hayrig,* Paris, 1925; S. Manugyan, *Hayotz Hayrig,* Buenos Aires, 1957; M. Ormanyan, *Azkabadum,* III, Kudüs, 1927; V. Seropyan, "Amenayn Hayotz Hayrığı", (yayımlanmamış eser)

VAĞARŞAG SEROPYAN

HRİSTAKİ PASAJI

bak. ÇİÇEK PASAJI

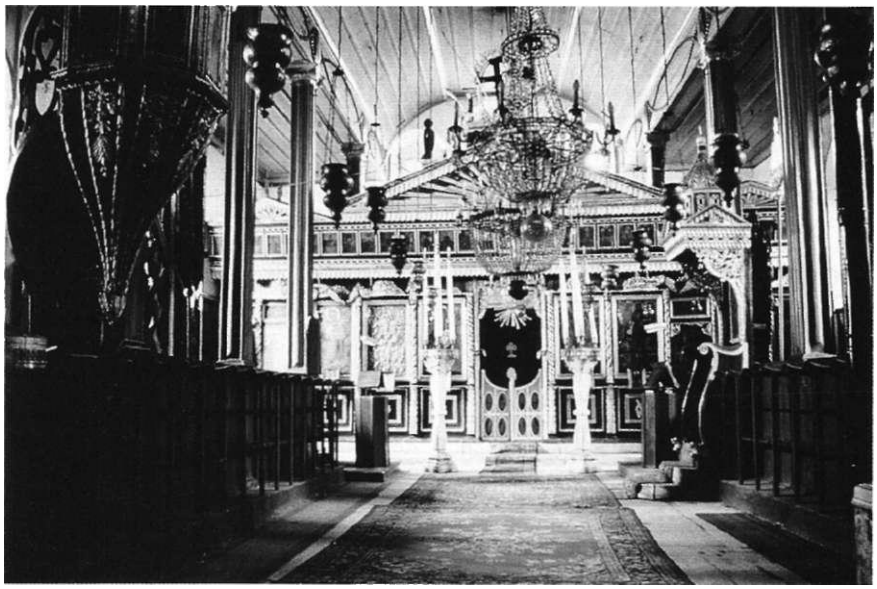

Hristos Analipsis Kilisesinin naosundan bir görünüm.
Zafer Karaca

HRİSTOS ANALİPSİS KİLİSESİ

Samatya-Kocamustafapaşa istasyonu arkasında, Büyükkule Sokağı ile Akıncı Sokağı arasında yer alır. Yüksek duvarlarla çevrili avlunun güneybatısında bulunan kilisenin doğusunda, apsis çatısının avlu duvarına bağlanması ile elde edilen alanda, aynı adlı ayazma vardır. Avlunun kuzeydoğusundaki zangoç evinin çatısında yer alan çan kulesi, kare kesitli ve baldaken tipindedir.

Eski İstanbul ve Galata bölgesinde işlevini sürdüren kiliselerden, isa'ya ithaf edilmiş olan tek yapıdır. Analipsis, "isa'nın göğe yükselişi"ni tanımlar. Kilise ile ilgili en eski kayıt, M. Gedeon'un tespitine göre 1566'ya aittir. Kiliseyi 8 Mayıs 1578'de ziyaret eden ve buradaki dini törene katılan S. Gerlach(->), nodannda Analipsis adındaki ayazma ile şifalı suyundan bahseder.

Kilisenin varlığı, istanbul'daki Rum Ortodoks kiliseleri hakkında çeşitli zamanlarda yapılan araştırmalarda tespit edilmiştir. Rus Çarı İvan Vasiliyeviç'in bağışta bulunacağı Ortodoks kiliselerini saptamak üzere, 1583'te İstanbul'a gelen Tryfon Karabeinikov'un hazırladığı listede 14 numaralı yapı olarak belirtilen kilise, 1604'te Atinalı A. Paterakis'in hazırladığı listede 28 numara, 1669'da Thomas Smith'in listesinde ise 4 numaralı yapı olarak yer almıştır. Gedeon, kilisenin 1782'de yandığını açıklarken, bu yapıya ait 1791 tarihli bir kayıttan da bahsetmiştir. Yapının kuzeybatısındaki giriş kapısı üzerinde bulunan, 1 Mart 1832 tarihli mermer kitabenin Yunanca metninde kilisenin, Patrik I. Konstantios döneminde (1830-1834) yenilendiği ve mimarının Konstantinos olduğu ifade edilmektedir.

Mimari

Kilise, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlıdır. Doğuda eksende dışa çıkıntı yapan apsis beş cephelidir. Kdisenin kuzeybatısında yer alan kareye yakın dikdörtgen planlı giriş mekânı sonradan eklenmiştir. Yapı dışta iki yüzlü kırma çatı de örtülüdür. Apsisin örtüsü yanm konik çatıdır.

Dışta sıvalı olan yapı, kaba yonu taş ile inşa edilmiş, köşelerde düzgün kesme taş kullanılmıştır. Cephelerde yer yer tuğla sıralan ve devşirme malzeme görülür. Pencere kemerleri tuğla üe örülmüştür. Yapıyı saçak altında, tuğladan içbükey bir süme dolanmaktadır.

Bazilikal plan tipindeki kilisenin ibadet mekânı olan naos üç netlidir. Naos, doğusunda orta nef hizasında içte yarım yuvarlak ve derin apsis de sınırlanır. Nef ayrımı, altışar ahşap taşıyıcının bulunduğu sıralar ile sağlanmıştır. Naosun batısındaki son taşıyıcılara oturan galeri, nefler üzerinde kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı, yan nefler hizasmda yanm daire biçiminde çıkıntdıdır. Galeriye çıkış, naosun güneybatısındaki ahşap merdivenle sağlanmıştır. Nefleri sınırlayan ahşap taşıyıcılar arşitravla bağlanır. Arşitrav, doğuda ve batıda doğrudan duvara bitişir. Kübik ahşap postamentler üzerindeki ahşap taşıyıcdarın gövdesi kare kesitli olup, stilize edümiş iyon tipi başlıklar kartonpiyer tekniğinde yapılmıştır. Kilisenin örtü sistemi ahşaptır. Örtü, orta nefte tekne tonoz, yan neflerde düz tavandır. Apsisin örtüsü içte yanm kubbedir.

Yapının kuzey ve güneyde bulunan iki girişi, eksenden batıya yakın, eş boyutlu ve yuvarlak kemerlidir. Kuzey ve güneyde yer alan yuvarlak kemerli pencereler, eş aralıklı ve karşılıklıdır. Doğu ve batıda, orta nef hizasında üstte karşdıklı üçer pencere bulunur. Biri eksende ve büyük, kişi yanlarda simetrik olan bu pencereler basık kemerlidir. Doğuda apsiste, eksende kare bir pencere daha vardır. Kilisenin apsisinde ve apsisin yanlannda, yanm yuvarlak nişler yer alır.

Kilisede naosun doğusunda üç nefi kapsayan ahşap ikonostasis, kuzey sıranın doğudan dördüncü taşıyıcısı önündeki ambon ve güney sıranın ikinci taşıyıcısı önündeki despot koltuğu, oyma ve kabartma tekniğinde bitkisel ve geometrik motiflerle bezelidir. İkonostasiste bulunan tasvirlerden Analipsis ikonası, kabartma tekniğinde gümüş kaplamadır. Galeri korkuluğunda, Tevrat konulu tasvirler görülür. Pencerelerde renkli camlardan oluşturulmuş haç motifleri vardır.

Bibi. M. Gedeon, *Ekklesiai Byzantinai Eksakriboumenai, Konstantinoupolis,* İst., 1900, s. 75; S. Gerlach, *Stephan Gerlahs dess Aelteren Tage-Buch,* Frankfurt, 1647, s. 489; Z. Karaca, *İstanbul'da Osmanlı Dönemi Rum Ortodoks Kiliseleri,* İst., 1994; P. Kerameus, "Naoi tes Konstantinoupoleos kata to 1583 kai 1604, *Ho en Konstantinoupolei Hellenikos PhilologikosSyllogos,* XXVIII (1904), s. 118-145.

ZAFER KARACA

HUBBÎ HATUN TÜRBESİ

Eyüp'te, Tabakhane mevkiinde, Defterdar Caddesi üzerinde, Şair Fitnat Hanım Türbesi yakınındadır. Türbenin kitabesi yerinde olmadığından kesin tarihi bilinmez. Ancak, Hubbî Hatun 1598'de vefat ettiğinden, bu ydlara tarihlenebüir. Hubbî Hatun, Beşiktaşlı Yahya Efendi'nin torunu, Akşemseddinzade Şemsi Efendi'nin eşi, II. Selim'in (hd 1566-1574) nedimesi idi. İyiliksever ve şair olan Hubbî Hatun'un sarayda büyük nüfuzu vardı.

Türbe kesme taştan ve sekizgen planlıdır. Sekizgen kasnak üzerinde kurşun kaplı kubbe bulunur. Tahta kapı üzerindeki kitabe yeri boş bırakılmıştır. Geri kalan yedi cephede altta birer pencere, üstte ise birer aşırı cephede pencere vardır. Alt pencerelerin sivri kemerli alınlıklarında sonsuz düzende altıgen ve üçgenlerden iki renk taş ile dolgular bulunur. İçerideki tek

Hubbî Hatun Türbesi
Yavuz Çelenk, 1994

Tarabya Koyu'nun güneyinde yer alan Huber Köşkü'nün günümüzdeki görünümü. *Erkin Emiroğlu, 1977*

süsleme olan renkli kalem işlerinin orijinal olmaması kuvvetle muhtemeldir.

Bibi. Demiriz, *Türbeler,* 42-42; Unsal, *Türbeler,* 81, 84.

YILDIZ DEMİRİZ

HUBER KÖŞKÜ

Boğaziçi'nin Rumeli yakasında, Tarabya Koyu'nun güneyinde ve Yeniköy-Tarabya yolunun üzerindedir. Gerisinde Boğaz'a inen yamacın tümünü içine alan yaklaşık 64.000 m^2'lik koruluğu vardır. Huber Köşkü, aslmda ana bina dışında büyük bir ahır ve arabalık, hizmetliler konutu, iki küçük şale ve bir seradan oluşan bir malikânedir.

Huber Köşkü, sdah ticareti ve komisyonculuğu yapan ve Mauser Fişenk ve Kolonya Müşterek Barut Fabrikalan'nın ve daha sonra da ünlü Krupp firmasının İstanbul' daki temsilciliğini yapan Huber kardeşlerden Auguste Huber ve ailesine aittir. Malikâne, önceki sahipleri, Ermeni kökenli Tıngıroğlu ve Düzoğlu ailelerinden satın alınan arazi üzerine kurulmuştur.

Huberler, I. Dünya Savaşı sonrasında yenilginin ardından ve herhalde işgalden önce, İstanbul'u terk etti. M. Huber'in ölümü üzerine, eski Maliye Nazırı Necmeddin Molla ailenin yaşadığı Ausburg'a giderek köşkü satın aldı. Köşk daha soma Mısır Prensesi Kadriye Hamm'a satddı. Prenses de Mısır'a dönerken Nötre Dame Sion sörlerine sembolik bir ücretle bıraktı. 1973'te Boğaziçi inşaat AŞ'nin eline geçen yapı, 1985'te kamulaştırıldı. Daha soma onarılıp döşenerek Cumhurbaşkanlığı Rezidansı olarak kullanılmaya başlandı.

Huber Köşkü ana binaları, yoldan 5 m kadar yükseltilmiş bir set üzerine yerleşmiştir. Bu düzenleme, yapıya, koruluğu fon olarak alan etkileyici bir perspektif kazandırmaktadır. Koruluk, ingiliz Bahçesi konseptini yansıtan doğal ve pitoresk düzenlemesi, nişli ve grottolu setleri ve çoğunluğunu çok değerli ağaçların oluşturduğu bitki örtüsüyle Boğaziçi'nin en önemli yeşil alanlarından biridir. Ayrıca günümüze özgün durumuyla kalabilmiş istanbul'un en önemli heykel örneklerine sahiptir.

Ulaşdabden belgelere göre, Huber Köşkü en az iki, daha büyük olasılıkla da üç aşamada gerçekleşmiş görünmektedir. Bahçe düzenlemesi de uzun sürede gerçekleşmiş olmalıdır.

Huber Köşkü'nün ük yapısı, kıyıya paralel olarak güney-kuzey doğrultusunda yerleştirilmiş, kagir bodrum üzerine ahşap strüktürlü bir büyük konaktır. 18601ı yıllardan başlayarak yaygınlaşan oryantalist eğilimlerin çizgisi üzerinde gelişen ve yüzyıl sonunda özellikle yalı ve konaklarda İstanbul'a özgü bir üslup özelliği kazanan tasarım anlayışının görkemli örneklerinden biridir.

Yaklaşık 22x16 m boyutunda ve köşeleri pahlı dikdörtgen bir kidesi vardır. İki katlı yapının pahlanmış köşelerinden güneydekinde, zeminde oval olup üst katta kareye dönüşen bir köşe elemanı vardır. Yapıya çapraz bir aks getiren bu köşe elemanı saçak kotundan soma yükselerek eliböğründelerle desteklenen geniş bir barok saçakla ve soğan biçimli bir kubbe ile sonlanır. Kuzeydekinde ise tamamen farklı olarak ikinci katta dairesel planlı bir köşe çıkması vardır. Köşeleri farklı ve aykın vurgularla değiştiren bu elemanlar dışında yapı, aksiyal ve simetrik bir plan ve cephe düzenine sahiptir.

Ortasındaki büyük hol ve iki yarımdaki salonlarla zemin katın klasik bir plan şeması vardır, ikinci kat, kenarlarım çevreleyen galerilerle büyük orta hole açılır. Hoİün üstü geometrik desenli bir vitrayla bezelidir. Üstü vitraylı örtülerle bezeli ve galerili büyük salon, 19. yy'ın sonu ve 20. yy' ın başında inşa edilmiş istanbul konaklarının pek çoğunda kullanılan ve çeşitli varyantları olan bir mimari motiftir.

Cephe yüzeylerinde klasik saydması gereken bir çerçeveleme düzeni kurulmuştur. Ahşap öğelerle yatay ve düşey dikdört-

Huber Köşkü'nün üstü geometrik desenli bir vitrayla süslü büyük holünün bir görünümü. *Erkin Emiroğlu, 1980*

Huber Köşkü'nün bahçesindeki heykellerle bezeli çeşme. *Erkin Emiroğlu, 1980*

genlerden oluşan bir doku çizilmiş; pencereler ritmik bir düzenle bu doku içine yerleştirilmiştir. Doğu cephesinin ekseni, zeminde giriş üst katta denize uzanan bir balkon ve onun da üstünde yüksek bir çatı katı düzenlenmiş aksiyal bir kitle ile belirtilmiştir.

Mimari öğelerde oryantalist seçmeciliğin çeşitli biçimleri seçilmektedir. Örneğin Fransız balkonu biçimindeki pencerelerin üstü, içleri kafesli at nalı veya kaş kemerlerle işlenmiştir. Saçak altlannda sivri kemerli veya kafes dokulu kaplamalar vardır. Güney köşesindeki çıkmanın Hint-İslam kökenli soğan kubbesi ile doğru cephesindeki çatı katının neogotik çizgileri oryantalist seçmeci repertuvarı genişletmektedir.

Bu yapının mimarı ve yapım tarihi bilinmemektedir. Ama büyük olasılıkla tanınmış İtalyan mimar R. D'Aronco(->) tarafından tasarlanmış olmalıdır.

Yapımın ikinci evresi, bu ahşap köşke R. D'Aronco tarafından bazı eklerin yapılmasıyla gerçekleşmiş görünmektedir. Bunlar, doğu ve kuzey cephelerindeki girişlerle balkon vb açık mekânları kapatma amacıyla yapılmış eklerdir. Söz konusu ekler, dikkatle etüt edilerek yapının üslup özelliklerini bozmadan gerçekleştirilen şeffaf cam perdelerdir. Doğu cephesinde üst pencerelerde renkli cam kullanılarak ölçülü bir dekoratif etki elde edilmiştir.

Kuzey cephesine ise simetri ekseni üzerindeki çıkmanın altına yerleştirilmiş metal doğramalı ve vitrayla bezeli bir rüzgârlık eUenmiştir. İstanbul art nouveau'sunun(->) en önemli ve en güzel örneklerinden biri olan floral desenli bu vitray, R. D'Aronco'nun ilk art nouveau çalışmalan ile eşzamanlı bir desen esprisi taşımaktadır. Desen 1900'ün ilk yıllarına tarihlenebilir. Dolayısıyla üçüncü aşamanın yapım tarihi olan 1905-1906'dan önce yapılmış olmalıdır.

Belgelere ve stilistik bağlantılara bakarak Huber Köşkü'nün bugünkü görünümünü büyük ölçüde üçüncü aşamadaki yapım çalışmalarından sonra edindiği söylenebilir. Bu aşamaya ilişkin belgelerin tümü Udine Kent Müzeleri Arşivi'nde (Civici Musei) bulunmaktadır. Arşivdeki D'Aronco projeleri arasında "Casa Huber" adma kayıtlı 82 adet özgün çizim vardır. Çizimlerin büyük çoğunluğu ilk yapının güney tarafına inşa edilen ek yapıya, bir bölümü de çevre düzenlemesine, merdivenlere, korkuluk ve dekoratif ayrıntılara aittir.

R. D'Aronco'nun önemli ve anıtsal tasarımlarından biri olan Huber Köşkü ek binası, 1905-1906'da gerçeUeştirilmiş, yaklaşık 17x7 m boyutunda dikdörtgen planlı bir tabana oturan 3 katlı bir yapıdır. Boğaziçi'ne bakan doğu cephesinde 10x4 m boyutunda geniş bir açık terası vardır. Ek bina, kagir bir bodrum üzerine 1. katta ve güney cephesinde taş, diğer kesimlerinde ahşap kullanılarak karma bir konstrüksiyon tekniğiyle inşa edilmiştir. Bu karma teknik, ek binanın ilk yapıyla görsel ve konstrüktif uyumunu sağlarken güney cephesine de anıtsal bir görünüm kazandırmaktadır.

R. D'Aronco'nun özenli bir çalışmadan sonra ek yapı için, ilk binanın oryantalist-historisist üslubuna uyum yerine farklı bir stilistik anlayışı, oryantalist sözcüklere başvurmayan, tersine dolaysız olarak Batılı kaynaklara göndermeler yapan bir tasarımı seçtiği anlaşılmaktadır. Bir anlamda bu ekte, ilk yapıya bir kontrpuan oluşturma kararı vermiş görünmektedir. 2 katlı ilk yapıya karşılık bu ekin 3 katlı oluşu kontrpuan etkisini vurgulamaktadır. Bu seçime bağlı olarak ek yapı güney perspektifinde egemen bir görünüm vermektedir.

R. D'Aronco'nun bilinen stilistik kalıplara pek uymayan ve genellikle çok kişisel olan tasarım anlayışı bu ekteki düzenlemelerde de gözlenmektedir. Yapının ana kitlesi, belirgin bir prizmatik hacme sahiptir. Katlar ince silmelerle ayrılmıştır. Ama bu geometrik netlik, 3. katm bitirnindeki geniş saçakla ve güney tarafma eklenen abartılı konsol çiftleriyle değiştirilmiştir. Böylece saçak kesimi o prizmatik kitlenin üzerinde birden ağırlık kazanır ve öne çıkar. Konsolların ve saçağın bu plastik etkisi üstte köşelerdeki vazo ve girlandlar ile Medusa figürünün bulunduğu heykelsi grubun barok biçimleriyle güçlendirilmiştir. Her biri tek tek etüt edilmiş ve özgün desenlerle biçimlendirilmiş bacalar bu plastik etkiye katılırlar.

Hayli abartılı bir plastik sergileyen saçak bölümüne karşılık cephenin öteki kesimlerinde daha düz ve yüzeysel düzenlemeler yapılmıştır. Kitlenin köşelerine fugali kaplamalardan çerçeveler yapılmış, ortalarına klasik atkılı düz pencereler yerleştirilmiştir. Aynı esprideki giriş kapısının üst köşelerinde kadın başı figürleri yer almaktadır. Üstte, "piano nobile" olarak yüksek tutulmuş ikinci kat, dans eden çocuk figürlerinden oluşan art nouveau bir dekorasyona sahiptir. Elips ve eşkenar dörtgen motifli parapet, güneyde yarım altıgen biçimli balkonda başlamakta, üçgen bir bağlantıyla doğu terasına uzanmakta ve küçük bir köprüyle ilk yapıya bağlanmaktadır. R. D'Aronco eski bodrumu "cave" (şarap ve içki mahzeni) olarak düzenlemiş ve ayrı bir servis girişi vermiştir.

Huber Köşkü'nün ana yapısının kuzeyinde ahırlar, arabalık ve hizmetliler için yapılmış ikincil yapılar da vardır. Hayli büyük tutulmuş yaklaşık 30x12 m boyutundaki ahır ve arabalık binası, yüksek bir zemin kat, iki ucunda iki katlı ortada galerili, yanlardan aydınlatmalı yüksek bir bölümü olan bir bina idi. Çok iyi bir binici olduğu bilinen Madam Huber'in atlanna verdiği önemi açıkça ifade eden ve ana binanın yanında varlığını duyuran bir mimari düzenleme idi. 1985'te bu yapı yeniden işlevlendirildi ve özgün planını ve iç mekânını yitirdi.

Huber Köşkü anıtsal görünümünü ve eşsiz perspektifini büyük ölçüde R. D'Aronco'nun düzenlemeleriyle kazanmıştır. Binaların oturduğu zeminle yol arasındaki kot farkından yararlanarak D'Aronco, yüksek bir set duvarı yapmıştır. Yaklaşık 150 m uzunluğundaki bu duvarı 4 m'lik aralıklarla yerleştirdiği pilastrlarla desteklemiş, klasik biçimle taş korkuluklarla birlikte a-
. mtsal etkili bir taban elde etmiştir. Huber Köşkü, bu tabanın gerisinde platformda sunulmaktadır. Köşkün ana girişi, ana bina ile ahırlar arasındaki boşluğun merkezine yerleştirilmiştir. Üçlü bir giriş kapısı ve platforma çıkan merdiveni ifade eden eğik açıklık, özgün bir D'Aronco tasarımıdır ve ünik bir çalışmadır. Ana girişin kuzeyinde at ve arabalar için rampalı bir yol ve ayn bir giriş yapılmıştır.

Huber Köşkü, yalnız mimari yapıtları ile değil bahçesi, değerli ağaçları, çiçekleri, heykelleri ve Latin şiirinin derinlikleri ile donatılmış bir çevrenin de adıdır.

Bibi. *BOA,* Yıldız Mütenevvia, X, 197-45 (24 Şubat 1317); Eldem, *Boğaziçi Anılan,* 192-195; S. Naum Duhani, *Beyoğlu'nun Adı Pera İken,* ist., 1990; A. Batur, "Les euvres de Raimondo d'Aronco à istanbul", *Atti del Congresso Internazionale di Studi su Raimondo D'Aronco el il suo Tempo,* Udine, 1982; ay, "Huber Evi. Görkem ve İnceliğin Buluştuğu Çok Özel Bir Çevre", *İstanbul,* S. 8 (1994), s. 77-83.

AFİFE BATUR

HUKUK MEKTEBİ

"Mekteb-i Hukuk-ı Şâhâne" adıyla da bilinir. İstanbul'da 1875-1909 arasında hukuk öğretimi veren yüksekokul. 21 Ağustos 1909'dan 31 Mayıs 1933'e kadar Darülfünun'un(-<), bu tarihten günümüze kadar

Bugün de okul olarak kullanılan Hukuk Mektebi'nin Cağaloğlu'ndaki binası.
Yavuz Çelenk, 1994

da İstanbul Üniversitesi'nin(->) bir fakültesi olarak devam etmiştir.

Şer'i hukuk yanında çağdaş hukuk biliminin gündeme gelişi Tanzimat dönemindedir. Bu alanda ilk girişim 1859'da şer' iye kaddannın yetiştirilmesi için açdan Muallimhane-i Nüvvab oldu. 1870'e doğru ise Adliye Nezareti'nde kurs nitelikli Adliye Dershanesi açddı. Aym sırada yayımlanan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin (1869) 80. ve 81. maddeleri de İstanbul'da ve birkaç büyük vüayette hukuk mektepleri açdmasını öngörmekteydi. Buna dayalı olarak Babıâli'de Tercüme Odasinda kamu görevlilerine özel hukuk dersleri verilmeye başlandı.

1874'te Galatasaray'da açdan Mekatib-i Aliye-i Sultaniye'nin bir şubesi önce Um-i Hukuk Dershanesi, 1875-1876'da da Hukuk Mektebi admı aldı. Bu okulun gelişmesine çaba gösteren Müdür Sava Paşa döneminde buradan 1878'de 1 Türk, 1 Rum ve 5 Ermeni hukukçu mezun oldu.

7 Kasım 1878'de, açılması öngörülen bağımsız Hukuk Mektebi için 35 maddelik bir nizamname yayımlandı. Buna göre yeni okul Adliye Nezareti'ne bağlı olacaktı. Bu amaçla Ayasofya'daki Adliye Nezareti binasının bahçesine okul binası yapımına başlandı. Okul 5 Haziran 1880'de açddı. Derslere 12 Haziran 1880'de başlandı.

Hukuk Mektebi'ne yazılmak isteyenlerin idadi, sultani veya mekteb-i âli (yüksekokul) mezunu olmalan ya da yapılacak smavlarda Osmanlıca yazı ve ifadede, coğrafya, tarih, matematik konularında başarı göstermeleri, ayrıca iyi hal ve ahlak sahibi olduklarına diskin iki kişinin tanıklığını gösterir mühürlü belge vermeleri gerekiyordu. 3 yd süreli olan okulun yönetimine Bohemyalı dönme Emin Efendi getirilmişti. Çok sıkı bir disiplin ve denetim uygulayan Emin Efendi, dersleri de titizlikle izlemekteydi. Okulun öğretim kadrosunda Cevdet Paşa, Münif Paşa, Recaizade Ekrem, Muallim Naci, Hasan Fehmi Efendi, Kostaki Efendi de vardı.

Parasız ve gündüzlü olan okulda dersler öğleye kadardı. Devam eden kamu görevlileri, dairelerine öğleden soma gitmekteydiler. 1892'de Cağaloğlu'ndaki Lisan Mektebi binasına taşman okulun öğretim süresi 1893'te 4 yda çıkanldı. Bu dönemde ders porgramında da değişikliklere gidildi. Felsefe, tarih ve edebiyat dersleri kaldırdarak hukuk derslerine ağırlık verildi. Okuldan mezun olanlar, hukuk ve nizamiye mahkemelerinde 3'er aylık stajdan soma müstantik, mahkeme azası veya müddeiumumi olmaktayddar.

1898-1899 öğretim ydında 582 Müslüman, 51 gayrimüslim öğrencisi bulunan Hukuk Mektebi'nden 1898'de 36 kişi mezun oldu.

Okul, 1 Eylül 1900'de Darülfünun-ı Şahaneye bağlı Ulum-ı Hukukiye Şubesi durumuna getirilmekle birlikte öğretim çalışmalarım kendi binasında sürdürdü. 1909'a değin mevcudu 263'e düştü. 1909'da İstanbul Darülfünunu bünyesine alınarak Beyazıt'taki Zeyneb Hanım Konağına taşındı ve bağımsız okul kimliği sona erdi. O yddan başlayarak çok sayıda öğrenci yazılımı ile mevcudu 1.800-2.000'e yükselen Hukuk Fakültesi, 1919'da Hukuk Medresesi adını aldı ve Mütareke döneminde (1918-1922) Jandarma Kumandanlığı Dairesi'ne taşındı. 1917-1918'de, kapatdan Mülkiye Mektebi'nin öğrencileri de buraya aktarddığından 4. sınıf, lisansüstü üç uzmanlık şubesine (adli, siyasi, idari ve mali) ayrıldı. Bu dönemde öğrencüer Almanca, Fransızca, İngilizce dillerinden birinden de sınav vermek zorundaydılar. 1924'te yeniden fakülte konumuna getirildi. 1933 reformunda İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi adım aldı.

Bibi. ***Salname-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniye,*** ist., 1306, s. 316; ***Salname-i Nezaret-iMaarif-i Umumiye,*** 4. Defa, İst., 1319, s. 90-95; Mahmud Cevad ibnu'ş-Şeyh Nâfi, ***Maarif-i Umumiye Nezareti-Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı,*** İst., 1338, s. 116 vd, 163 vd, 268 vd; Ergin, ***Maarif Tarihi,*** III, 890-918; F. R. Unat, ***Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış,*** Ankara, 1964, s. 49-57.

NECDET SAKAOĞLU

HULUSİ BEY KÖŞKÜ

Heybeliada'da, Lozan Zaferi Caddesi'nin başmda, bu cadde Ue Bahriyeli Şükrü Bey Aralığimn kavşağında yer almaktadır.

Dönemin ileri gelen tüccar ve bankerlerinden Kiryako Hacopulo tarafından kızı Eleni için 1870'lerin sonunda İtalyan asıllı bir mimar tarafından tasarlandığı bilinmekte ancak bu kişinin adı tespit edilememektedir.

Heybeliada sakinleri arasında kısaca "köşk" olarak tanınan yapı 1920'de, Selanik Şelıremini ve Serez Mebusu Selamizade Ahmed Hulusi Bey (ö. 1925) tarafından, Eleni Hacopulo'nun vârislerinden satın alınarak eşi Rukiyye Seniha Hanım'ın (ö. 1952) mülkiyetine geçmiştir. A. Hulusi Bey'in sağlığında köşkte düzenlenen sohbet ve musiki toplantılarının müdavimleri arasında Heybeliada'nm kalburüstü sakinleri (Prens Abbas Halim Paşa, Hint-Moğol hanedanından Âsaf Bey, Bahriye Nazırı Hasan Rami Paşazade, Cüce Mahmud Bey, Dr. Rıfat Hüsameddin Paşa, Hacı Sami Bey, Hamid Naci Bey), dönemin ünlü yazarlan ve musiki ustalan (Ahmed Rasim, Hüseyin Rahmi Gürpınar, Selahaddin Pınar, Hafız Kemal Gürses, Hafız Sadeddin Kaynak, Osman Nihad Akın), ayrıca A. Hulusi Bey'in muhibbi olduğu, Yenikapı Mevlevîhanesi postnişim Abdülbaki Efendi bulunmaktaydı. A. Hulusi Bey'in vefatını izleyen dönemde de Yahya Kemal Beyatlı, Ahmed Hamdi Tanpınar, Maarif Nazırı Şükrü Bey'in oğlu Sabri Bayındır ve eşi Prenses Emine Abbas Halim köşke sıkça gelen misafirlerden bazılarıdır. R. Seniha Hanım'ın vefatmdan soma vârislerince satışa çıkarılan bina 1957'de büyük oğlu Yüksek Makine Mühendisi Fahri Tanman ve eşi Saffet Tanman tarafından satın alınmış ve 3 yd süren geniş kapsamlı bir onarım geçirmiştir.

Setler halinde yükselen bahçe Lozan Zaferi Caddesi boyunca alçak bir istinat duvan de sınırlandırılmış, bu duvarda, gerisinde merdivenler bulunan iki kapı açılmıştır. Demir kanatlarla donatılmış olan bu kapdardan sağdaki, köşkün ana girişinin karşısında yer alır. Söz konusu kapı, yanlardan, kare kesitli mermer babalarla kuşatılmış ve Selamizade A. Hulusi Bey'in inisyallerini (sin ve h) içeren beyzi bir madalyonla taçlandınlmıştır. Bahçenin en alttaki setinde yükselen kagir yapı kısmi bir bodrumla ve bir çatı katıyla donatılmıştır. Yığma tekniği de inşa edilmiş olan köşkün, taş örgülü duvarları, birbirine kenetlenen yatay ve düşey demir gergilerle, ahşap döşemeleri de demir putrellerle takviye edümiştir.

Dikdörtgen bir alam kaplayan köşkün cephe tasarımında ve mimari ayrıntılarında, antik Yunan kökenli, ampir ve neorö-

Hulusi Bey Köşkü
A. Baha Tanman, 1989

nesans üsluplarına bağlanan özellikler gözlenir. Cadde üzerindeki doğu cephesinin ekseninde yer alan ve cepheden geriye çekilmiş olan ana girişin önünde, eyvan niteliğinde bir teras bulunmakta, bahçe girişini izleyen merdivenin ulaştığı bu terasın üzerindeki çıkma, mermerden yontulmuş yivli sütunlara oturmaktadır. Kare tabanlı kaidelere oturan söz konusu sütunlar iyon nizamında başlıklara sahiptir. Eyvanın köşelerine de bu sütunlarla aynı özellikleri sergileyen birer pilastr yerleştirilmiştir. Camlı esas kapı ile bunun yanlarındaki camekân birimleri üçgen bir alınlıkla (frontonla) taçlandırılmış, ana girişin açddığı zemin kat sofasının diğer ucuna da, girištekinin eşi olan camekânlı bir kapı konmuştur.

Dış görünümü itibariyle "Avrupai" bir görünüme sahip olan köşkün tasarımında geleneksel orta sofalı şema uygulanmış; zemin katta, üst katta ve çatı katmda bulunan birimler dikdörtgen planlı sofaların etrafına sıralanmıştır. Zemin kat sofasının sağında (kuzeyinde) birbiriyle bağlantılı iki salon yer alır.

Büyük boyutlu olan salon misafirlerin ağırlanmasına tahsis edilmiş, küçük boyutlu olan ise tavan bezemesinden ötürü "Arabesk Oda" olarak adlandırılmıştır.

Zemin kat sofasının solunda da (güneyinde), ev sahiplerinin her gün kullandıkları küçük salon ile yemek salonu bu-, lunur. Yemek salonunun arkasında, yerli dolaplarla donatılmış bir servis odası ile mutfak sıralanır. Sırtını bahçenin ikinci istinat duvarına dayayan ve bahçeye açılan iki kapıyla donatılmış bulunan mutfak, bir sarnıcın üzerine oturtulmuş, üstü de arka bahçeye açılan bir teras olarak değerlendirilmiştir. Üst kat sofasının çevresinde yatak odaları, çatı katı sofasının çevresinde de müstahdem odaları sıralanır.

Köşkün cephelerinde sıralanan dikdörtgen açıklıklı ve ahşap panjurlu pencerelerden üst kata ait olanlar üçgen alınlıklarla taçlandırılmış, yapının köşelerine yivli ve Korint başlıklı pilastrlar konmuş, aynı tür pilastrların kuşattığı çıkmanın geniş penceresinin üzerine, dal kıvrımlarından oluşan dikdörtgen bir bezeme panosu yerleştirilmiştir. Çıkmamn üzerinde, çatı katırım sofasma açılan küçük bir teras bulunmakta, çatıyı gizleyen kalkan duvarlarının devamı niteliğindeki bir korkuluğun sınırladığı bu terasm gerisindeki cephe üçgen bir alınlıkla son bulmaktadır.

Neorönesans üslubuna uygun biçimde bezenmiş, kartonpiyer silmelerle taksim edilen zemin kat mekânlarırun tavan yüzeylerinde, yuvarlak madalyonlar içinde manzara resimleri, çiçek demetleri, yemek salonunda da natürmortlar göze çarpar. Arabesk Oda'nın tavam ise Magrib-Endülüs üslubunda kartonpiyerlerle kaplanmıştır. Üst kat sofasının tavanında, bağdadi sıva üzerine kalem işi tekniği ile meydana getirilmiş bezemeler, köşelerde de yuvarlak çerçeveli manzara resimleri vardır. Aynı türde kalem işlerinin yer aldığı bilinen yatak odalarından ancak bir tanesi özgün bezemesini komyabilmiştir.

Bibi. N. Gülen, *Heybeliada,* İst., 1982; Tuğlacı, *İstanbul Adaları,* II, 83-85.

M. BAHA TANMAN

HUMBARACI KIŞLASI

Beyoğlu İlçesinde, Hasköy'de, Halıcıoğlu semtinde, Osmanlı ordusunda özel bir yere sahip olan humbaracı askerleri için m. Selim (hd 1789-1807) tarafından 1792' de yaptırılan kışladır. O dönemde "Sütlüce" adı semt olarak ön planda olduğu için birçok eski kaynakta kışlanın Sütlüce' de olduğu yazmaktadır.

III. Selim dönemi mimarisi için karakteristik olarak nitelendirilen büyük çaplı kışla binalarının modern anlamdaki ilk örneği olarak değerlendirilen Kumbaracılar Kışlası aynı zamanda Batdı anlamda ilk eğitim kurumu olan Mühendishane-i Berri-i Hümayun'un faaliyete geçirildiği yer olması açısından da önem taşır. 1734 te Humbaracı Ahmed Paşa'nın çabasıyla I. Mahmud (hd 1730-1754) tarafından Üsküdar Toptaşinda açılan Mühendishane ve Humbarahane, baskıcı çevrelerin ve yeniçerilerin tepkisiyle kapatılmak zorunda kalınca bu kez 1792'de Humbaracı Kışlası yaptırılmıştır.

Osmanlı împaratorluğu'nun İngiltere nezdindeki "serkâtibi" Mahmud Raif Efendinin Nizam-ı Cedidi Avrupalılara tanıtma amacıyla Fransızca kaleme aldığı ve Türkçeye *Osmanlı İmparatorluğu 'nda Yeni Nizamların Cedveli* olarak çevrilen kitabında, orduda yapdan yeni düzenlemeleri geniş olarak açıklarken humbaracı ve lağımcı askerlerinin nizamnamesinden geniş olarak bahseder. Buna göre, harpte ateşleme işini gören ve tımar ve zeamet sahiplerinden seçilen humbaracılar, bundan böyle İstanbul'da bulunacaklar, yoklama zorunluluğu getirildiğinden askerlik dışında herhangi bir işle uğraşmayacaklar ve

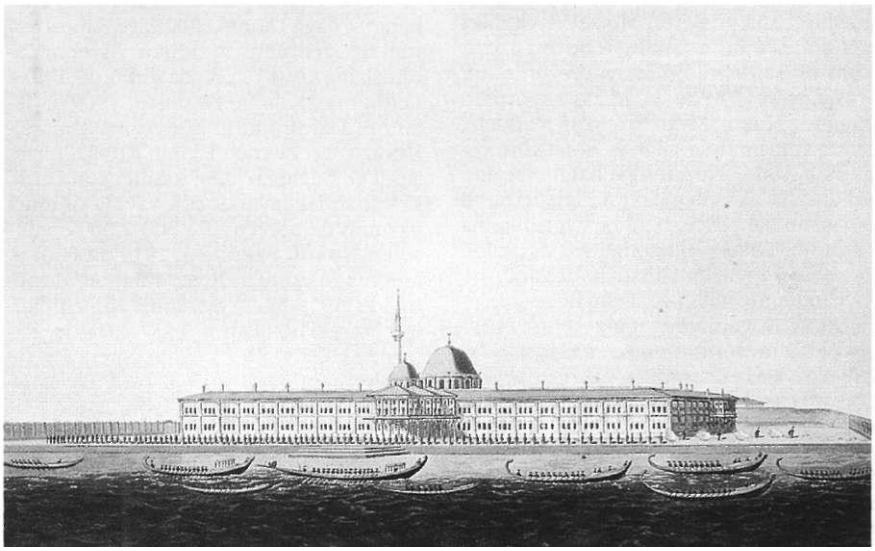

J. C. Hobhouse'un çizimiyle Humbaracı Kışlası.
A Journey Through Turkey in Europe and Asia, 1813
Galeri Alfa

yalnızca eğitim ve öğretim ile meşgul olacaklardır. Bütün bu kararlar askerler için bir kışla yapımı gereksinimini doğurmuş ve Sütlüce/Halıcıoğlu'nda birçok lojman, mutfak ve ahırlar ile birlikte mescit, top döküm fırınları, matematik okulu, talim yerleri ve dükkânlardan oluşan Humbaracılar Kışlası kompleksi inşa edilmiştir.

Ortası avlulu dikdörtgen plan semasındaki Roma castrum'larımn esas alınmasıyla uygulanan klasik kışla planı bu yapıda da aynen uygulanmıştır. Avluyu dört bir yandan çeviren iki katlı koğuşlar dizisinin Sütlüce'ye bakan bölümü lağımcdara, Hasköy'e bakan bölümü ise humbaracdara ayrılmıştır. Avlunun ortasında Mihrişah Valide Sultan'm yaptırmış olduğu tek kubbeli, iki minareli cami, İstanbul'da daha sonra yapılmış olan diğer kışla binaları için de genel bir özellik olarak karşımıza çıkar. S. H. Eldem tarafından 130 m'yi aşkın bir uzunluğa sahip olduğu belirtilen bina, aksiyal ve simetrik bir düzen gösterir. Simetri her cephenin ortasına yerleştirilen kapılar ile iyice belirginleştirilmiştir. Ana aksta yer alan nizamiye kapısı diğer girişlerden farklı olarak düzenlenmiştir. Girişte yer alan ve ayaklar üzerinde yükselen hünkâr köşkü, aynı dönemdeki hünkâr köşkleriyle benzerlik gösterir. Simetrik düzeni belirleyici olan hünkâr köşküne karşdık diğer cephelerdeki kapdann üzerinde daha küçük köşk şeklinde, komutanlık odaları bulunur. Başbakanlık Osmanlı Arşivindeki Cevdet Saray ve Belediye tasnifinde köşke ait bazı bügdere rastlanır. 2083 numaralı kayıt, 1880'de çıkan bir fırtınada hasara uğrayan taht-ı hümayun köşkünün tamiri hakkındadır. Köşkün tamiri ile ilgili diğer bir belge 1805 tarihlidir. 1845 tarihli iki takrir ise köşk için mefruşat masrafının verilmesine dairdir. Ayrıca camide zaman zaman selamlık töreninin yapıldığı bu belgelerden öğrenümektedir.

J. C. Hobhouse'un *A Journey Throuğb Turkey in Europe andAsia* (1813) adlı kitabında bulunan bir gravür, denizden resmedilen kışlanın ük ydlarma ait durumunu göstermesi açısından önemli bir belge niteliği taşır. Oldukça heybetli ve kitlevi görümündeki kışla iki katlıdır ve kat ayrımı bir korniş de belirgirüeştirilmiştir. Kendi içinde simetrik bir düzen gösteren üçlü gruplar halindeki pencere savdan her iki katta da aynıdır ve dikdörtgen pilastrlar içine alınmıştır. Ampir stilinde inşa edilmiş olan kışlanın yapıldığı ilk yıllarda dışa üç çıkmalı bölüm şeklindeki hünkâr köşkünün kubbeli olduğu anlaşdır. Daha somaları Kuleli Kışlasinda da uygulanacak olan hünkâr köşkü, yapının genel kitlevi görünümüne karşılık şeffaflığı ve geneksel Türk evi şemasına benzerliğiyle asd yapıdan ayrılır gibidir. Mahmud Raif Efendi'nin yapıtında da yer alan Hobhouse'un resmi yanında, C. Pertusier'in *Promenades Pittoresques dans Constantinople* (1817) adlı kitabında yer alan M. C. Preault'a ait bir resimde yine Humbacdar Kışlası görülür. II. Mahmud zamanında (1808-1839) yenilenen kışlada yoğun bir bezemenin uygulandığı gözlenir. Nitekim Pertusier bu konuda, yapıda uygunluğun yanısıra beğeni ve süslemeye de yer verildiğini ve kendi askeri binalarının sağlamlığı ve ekonomik gücü yansıtırken bu süslemenin askeri yapdarda kullanılmasının ender olduğunu belirtir. Resimden genel şemanın aynen yinelendiği, ancak onarım sonrasında hünkâr köşkünün kubbeli örtüsünün çatıya dönüştürüldüğü görülür. Pencere düzeni dışında diğer resimle aynı özellikleri taşır ve günümüze kadar aynen gelmiştir. 1848'de Mekteb-i Tıbbiye Galata Sarayı binasının yangında hasar görmesi sonucunda bir süre Humbaracdar Kışlası'na nakledilmiştir. Günümüzde Askeri Levazım Okulu sahası içinde yer alır ve Haliç Köprüsü'nün altmda kalmıştır.

Bibi. A. Arel, *18. Yüzyıl İstanbul Mimarisinde Batılılaşma Süreci,* İst., 1975; N. Arslan, *Gravür ve Seyahatnamelerde İstanbul,* İst., 1992; M. Cezar, *Sanatta Batıya Açılış ve Osman Hamdi,* 1971; Cezar, *Beyoğlu;* E. Z. Karâl, *Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları, Nizam-ı Cedit,* Ankara, 1988; Mahmud Raif Efendi, *Osmanlı İmparatorluğu 'nda Yeni Nizamların Cedveli,* İst, 1988.

AYŞE YETİŞKİN KUBİLAY

HUMBARACI KIŞLASI CAMİİ

bak. MİHRİŞAH VALİDE SULTAN CAMİİ

HUMBAEAHANE

"Humbaracı Ocağı", "Hendesehane"de denmiştir. 27 Aralık İ734'te Üsküdar Toptaşı'nda açdan askeri-teknik eğitim kurumu. Mühendishane-i Berri-i Hümayun'un (1795) temeli sayılır. Humbaracı Ahmed Paşa(->) Humbarahane'nin kurucusu ve öğretmeniydi. Çağdaş teknik ve uzmanlık eğitimlerine geçiş sürecinde -fazla etkinliği olmasa da- Humbarahane bir ük adım olarak önemlidir.

Kapıkulu ocaklarından topçu ve cebeci sınıflarına bağlı olan humbaracdar, savaşlarda ve kale savunmalarında fiumbara denen küçük el toplannı kullanmaktayddar. Tımarlı ve ulufeli humbaracdar, humbaracıbaşımn komutası altındaydı. Bu sınıf, 17. yy'da önemim yitirdi. Humbaracdığm yeniden canlandırılması, Humbaracı Ahmed Paşa'mn 1731'de İstanbul'a gelmesinden sonradır. 1733'te Bosna'dan getirtilen tımarlı humbaracdar ile İstanbul'daki bostancı ve haseki askerlerinden secden toplam 601 humbaracıya özel bir eğitim öngörüldü. Bu amaçla Üsküdar Ayazma Sarayı'nda çalışmalar başlatıldı. Ayrıca bir humbara imalathanesi üe kışla yapddı. Yeni Humbaracı Ocağı, Humbarahane ve Hendesehane adlı iki bölüme ayrddı. Geleneksel kapıkulu ocağı düzeninde ve bir alay kadrosu kapsamında örgütlenen Humbarahane için bir hatt-ı hümayun ve nizamname yayımlandı. Ahmed Paşa'dan başka birkaç Fransız subay daha uzman-öğretmen olarak görevlendirildi. 1736'da, Pirîzade Mehmed Said'in buluşu geometri aletlerinin Humbarahane'de kuüandması da önemli bir yenüik oldu. Yeniçerilerin bu gelişmelerden kuşkulanmamaları için çalışmalar olabildiğince sessiz ve dar kapsandı sürdürüldü. 1736'dan sonra ise Humbarahane eğitimi en alt düzeyde tutuldu. Ahmed Paşa'mn 1747'de ve I. Mahmud'un da 1754'te ölümlerinden soma çalışmalar büsbütün bırakıldı.

Humbarahane'nin ikinci kez açılması, Koca Ragıb Paşa'mn sadrazamlığında, 1759'dadır. Haliç'te Karaağaç'ta açılan yeni Humbarahane'ye, Toptaşı Humbarahanesi'nde eğitim görmüş olanlar "usta" (uzman) olarak alındılar. Burada, eski humbara ve hendese eğitimleri verilmeye çalışddı. Fakat, bu girişim de kısa sürede bırakıldı. Ordunun modern bir yapıya ve teknik donanıma kavuşmasını her şeyin önüne alan III. Selim (hd 1789-1807) Humbarahane için de 1790'da Fransa'dan subaylar ve uzmanlar getirtti. Bir yandan da Halıcıoğlu'nda Humbarahane ile Lağımcı (istihkâm) Ocağı için yeni bir kışla-okul yapımına başlandı. 1792'de bir nizamname çıkartıldı. 1795'te ise Humbarahane'nin ve Hendesehane'nin yerini alan Mühendishane-i Berri-i Hümayun(->) açıldı.

Bibi. Mehmed Es'ad, *Mir'at-ı Mühendishane-i Berri-i Hümayun,* İst., 1986; Ergin, *Maarif Tarihi,* I, 44-50; Uzunçarşüı, *Kapıkulu,* II, 117-127; Pakalm, *Tarih Deyimleri,* I, 855-856; F. R. Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış,* Ankara, 1964, s. 129.

NECDET SAKAOĞLU

HUNGILNGER VON YNGUE, ANDREAS MAGNUS

(1756, Viyana - 1830'a doğru, Viyana) Avusturyalı ressam.

1792-1798 arasında İtalya'da bulunan Hunglinger iki Sicilya krallığının İstanbul elçisi Kont Constantin de Ludolf tarafından Osmanlı başkentine davet edilir. Burada Kont Ludolf'un ya da Avusturya Elçisi von Herbert-Rathcal'ın yanında kalan Hunglinger kente ait birçok görüntü çizdikten sonra 1799'da İzmir'deki Katolik

Hunglinger'in albümünde yer alan bir tavuk satıcısı.
Galeri Alfa

Santa Maria Kilisesi'nin dekorasyonunda çalışmak üzere oraya gider, ancak bu arada çıkan Beyoğlu yangınında tüm resimleri yanar. Viyana'da Theresianum Akademisi'ne profesör tayin edildiğini öğrenen Hunglinger, memleketine dönmeden önce İstanbul'da kaldığı birkaç hafta süresince yapmış olduğu yeni çizimlerden hazırlanmış gravürleri 1800'de Viyana'da bastırır. Albümün tam adı şöyledir: *Abbildungen herumgehender Kramer von Constantinopel nebst anderen Stadteinıvohnern und Fremden aus Egypten der Barbarey und dem Archipelagos nach der Natur zu Pera bei Constantinopelgezeichnet im Jahre 1799 von Andreas Magnus Hunglinger von Yngue römischer Ritter, der K. K. Akademie der bildenden Künste der Historienmahler Elementischen des scbönen Künste und Wissenschaften zu Bologna Mitglied und der Kaiserlichen K. Theresianischen adelichen dann auch derK. K. Orientalischen Akademie der Zeichenkunst Lehrer.*

Albümde İstanbul'a ait 24 levha vardır. Bunlar kentin satıcılarını gösteren sahneler halinde tertiplenmiştir, başlık olarak da genellikle, Türkçe ve İtalyanca olarak, satıcıların mallarını satarken söyledikleri sözler yazılmıştır. Bunlar da şöyledir: "Kiraz, Kiraz", "Fragules, Fragules" (Rumca çilek, çilek), "Fidan Karanfil", "Taze Süd", "Çanak Yoğurd", "Kaşkaval Peyniri", "Taze Kaymak", "Taze Bakla", "Muhallebim", "Yelpazeler", "Şerbet Asklama Buz", "Buz", "Çiçek Suyum Var", "Ciğerler Al", "Ocaklar Süpüreyim", "Balık", "Simidçi", "Şeker, Şeker", "İyi Şal, Fesim Var", "Sahlep Kaynar, Kaynar", "Taze Bozam Var", "Dülbend Yemem", "Semiz Tavuklar", (Çubuk Temizleyen) (bu sonuncu yalnız İtalyanca yazılmıştır).

Çizgileri ve görüntüleri çok zayıf olan bu kitap sınırlı sayıda basılmış olmasından dolayı çok nadirdir.

STEFANOS YERASIMOS

HUZUR DERSLERİ

"Huzur-ı hümayun" dersleri, "ders takriri" de denmiştir. Ramazan ayında, dini konularda padişahı bilgilendirmeye dönük ders sunuşları. Bu çalışmalarla hem dönemin padişahına dolaylı biçimde din dersleri verilmiş olur, hem de ilmiye sınıfının yetkinliği ve düzeyi padişaha kamtlanırdı.

18. yy'a gelinceye değin padişahlar, ulemanın dini konulan kendi huzurlannda tartışmalarına izin vermekteydiler. Bu tür oturumlar genellikle ramazan ayında yapılıyordu. Bazen de padişah, bir din bilginini çağırıp bir konuda açıklamada bulunmasını isterdi. Bunlara "ders takriri" deniyordu.

Huzur dersi denen ve şeyhülislamlığın görevlendirdiği müderrislerce yürütülen çalışmalar içinse 1750'den daha önceye ait bilgiler yoktur. Olasılıkla bu ikinci yöntem, uzun zaman saraydaki Kafes Kasn'nda hapis yaşayıp daha sonra tahta çıkan ve bu nedenle de her alanda olduğu gibi dini konularda da yeterli bilgiye sahip bulunmayan padişahlara gerekli bilgi ve kavramları kazandırma amacından doğmuştu. 1759' da ise III. Mustafa'nın bir fermanıyla huzur dersleri saray gelenekleri arasında yer aldı.

Buna göre her yıl ramazan ayının 1.-10. günleri boyunca padişahın huzurunda ve 8 ayrı oturumda dersler yapılmaya başlandı. Saray kütüphanesi hocasının yönetiminde, "mukarrir" denen müderrisler, bir hadisin ya da ayetin yorumunu yaparlarken padişah ile Enderun ileri gelenleri de bu açıklamaları dikkatle dinlerlerdi. Sonraki yıllarda ise daha çok sayıda müderrisin huzurda takrirde bulunabilmeleri için çalışmalar ramazanın 20'sine kadar yayıldı. Öğle ile ikindi arasındaki her oturumda, dersi sunan kıdemli bir müderris (mukarrir) ile bu açıklamalan dinleyen ve soru yönelten 10-20 arasmda dinleyici (muhatap) müderris görev almaktaydılar. Giderek programlar, siyer-i nebi, cihat ve gaza gibi yan dini yan tarihi konularla zenginleştirildi. Mukarrir ve muhatapları ise dönemin şeyhülislamı seçmekte, ayrıca günleri ve konuları belirlemekteydi.

Huzur dersleri için sarayda özel bir mekân yoktu. Padişahın uygun gördüğü bir köşkte yapılırdı. Katılanlar, oturum boyunca çok saygılı davranırlar, fakat bazen, mukarrir ile muhataplar arasında tartışmalar çıktığı da olurdu. Buna neden olanlar, bir daha huzur derslerine gönderilmezlerdi. Başka ülkelerden ve kentlerden İstanbul'a gelen ünlü din bilginleri de huzur derslerine davet edilirlerdi. Oturumlar, padişahın "kâfi" demesiyle kesilir ve dua edilirdi.

II. Mahmud döneminde (1808-1839) huzur derslerini saray hocalanndan 8 mukarrir ile 13 muhatap üstlenmişlerdi. Abdülaziz döneminde (1861-1876) ise bu çalışmalar Dolmabahçe Sarayı'mn Muayede Salonu'nda yapılıyordu. II. Abdülhamid (hd 1876-1909) bunun için Yıldız Sarayı'nda Çit Kasrı'nı uygun görmüştü. Burada kendisi yüksekçe bir mindere oturur, mukarrir ve muhataplar da rahleleriyle karşısında yer alırlardı. II. Abdülhamid, huzur mukarrirliği ile muhataplığını, ilmiye sınıfı içinde saygın bir paye durumuna getirmiş ve bu payeyi kazananlara aylıklar bağlamıştı. Çit Kasrı huzur dersleri uzun zaman, ramazan boyunca haftada ikişer gün yinelendi. V. Mehmed (Reşad) (hd 1909-1918) için düzenlenen huzur dersleri ramazanın ilk 10 gününde 8 oturumdan ibaret olarak Dolmabahçe Sarayımda Zülveçheyn Salonu'nda yapılıyordu. Konular ise Kuran' m belli bir sıraya göre açıklanmasıydı.

Huzur dersleri son olarak VI. Mehmed' in (Vahideddin) önünde 28 Nisan-8 Mayıs 1922'de yapıldı.

Bibi. Uzunçarşılı, *İlmiye,* s. 215 vd; Tayyarzade Atâ, *Tarih-i Ata,* I, İst., ty, s. 212 vd; *Tarih-i Vâsıf,* I, 157; H. Z. Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi,* İst., 1965, s. 229-232, Pakalın, *Tarih Deyimleri,* I, 860-865; Mehmed Zeki (Pakalın), "Huzur-ı Hümayun Dersleri", *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası,* S. 74 (29 Haziran 1918), s. 816-819; E. Mardin, *Huzur Dersleri,* I-III, İst., 1956-1966.

NECDET SAKAOĞLU

HÜDAİYE TEKKESİ

bak. CAFER AĞA MESCİDİ

HÜMAYUNÂBÂD

bak. BEBEK KASRI

HÜNKÂR İMAMI KÖŞKÜ

Acıbadem'de yer alan ve günümüzde ortadan kalkmış bulunan bu köşkün inşa tarihi bilinmemekte, ancak mimari özellikleri 18. yy'ın sonlarına veya **19.** yy'ın birinci çeyreğine (III. Selim veya II. Mahmud dönemine) ait olabileceğini göstermektedir. Kimin tarafından yaptırıldığı da tespit edilemeyen köşkün, sarayda hünkâr imamı olarak görev yapmış bir kişiden dolayı bu isimle anıldığı tahmin edilebilir.

İki katlı ahşap köşk, güneye doğru meyilli geniş bir bahçenin sınırında, Kayışdağı ve çevresinin seyredildiği, manzaralı bir setin üzerinde yükselir. Bahçede teşhis edilen duvar kalıntılan, kavisli çıkmalarla genişletilmiş setler, ağaç dizileri ile kuşatılmış gezinti yollan, su kulesi, havuz ve kuyu Hünkâr İmamı Köşkü'nün geniş programlı bir tesisten arta kaldığını kanıtlamaktadır.

Köşkün tasarımı, Türk sivil mimarisindeki merkezi sofalı ve dört eyvanlı kadim şemanın, Osmanlı barok üslubuna uyarlanmış üç eyvanlı bir varyantını sergiler. Yapının zemin katında ve üst katında, manzaraya açılan güney kesimine beyzi sofalı ve üç eyvanlı divanhaneler yerleştirilmiş, zemin kattaki yan eyvanlar birer duvarla sofadan ayrılarak odaya dönüştürülmüştür. Köşkün girişi bu yan odalardan batıda yer alanın arkasında (kuzeyinde) kalır.

Girişi izleyen taşlıktan hareket eden ve sofanın kavisli duvarına dayanan tek kollu merdiven üst katın sofasına çıkışı sağlar. Zemin katın, üst kata göre daha geniş tutulmuş olan kuzey kesiminde üç tane oda yer almakta, bunlardan ancak ortadakinin özgün aynntılanm (yüklük birimlerini) koruyabilmiş olduğu gözlenmektedir. Kuzeybatı köşesinde yer alan ve tali bir girişle donatılmış olan odanın hizmetkârlara tahsis edildiği anlaşılmaktadır. Zemin katın barındırdığı mekânların tavanlarında, çıtalarla yapılmış kare veya baklava biçiminde taksimat bulunur.

Üst kattaki divanhanenin beyzi sofası, çatı altında gizlenen, bağdadi sıvalı, basık bir kubbe ile örtülüdür. Çepeçevre konsollu bir silmenin kuşattığı kubbenin içinde gözlenen kalem işi bezeme, kubbenin merkezinden eteğine doğru yayılan ışınlardan meydana gelmekte, sofa mekânına bir otağ görünümü kazandırmaktadır. Ayrıca sofanın, aynı şekilde taksim olan zemin kaplamaları da mekânın tasarımı ve kubbenin bezemesi ile bütünleşmektedir. Kubbenin merkezinde, oymalı ve renkli, beyzi bir göbeğin bulunduğu, döşemenin merkezinde de fıskiyeli bir şadırvanın yer aldığı bilinmektedir.

Sofanın kuzey yönünde, duvara yaslanmış olan mermer çeşmenin aynası yaprakh "S" kıvrımları ile çerçevelenmiş, sehpa üzerindeki vazodan fışkıran yaprakların meydana getirdiği zarif bir alınlıkla taçlandırılmıştır.

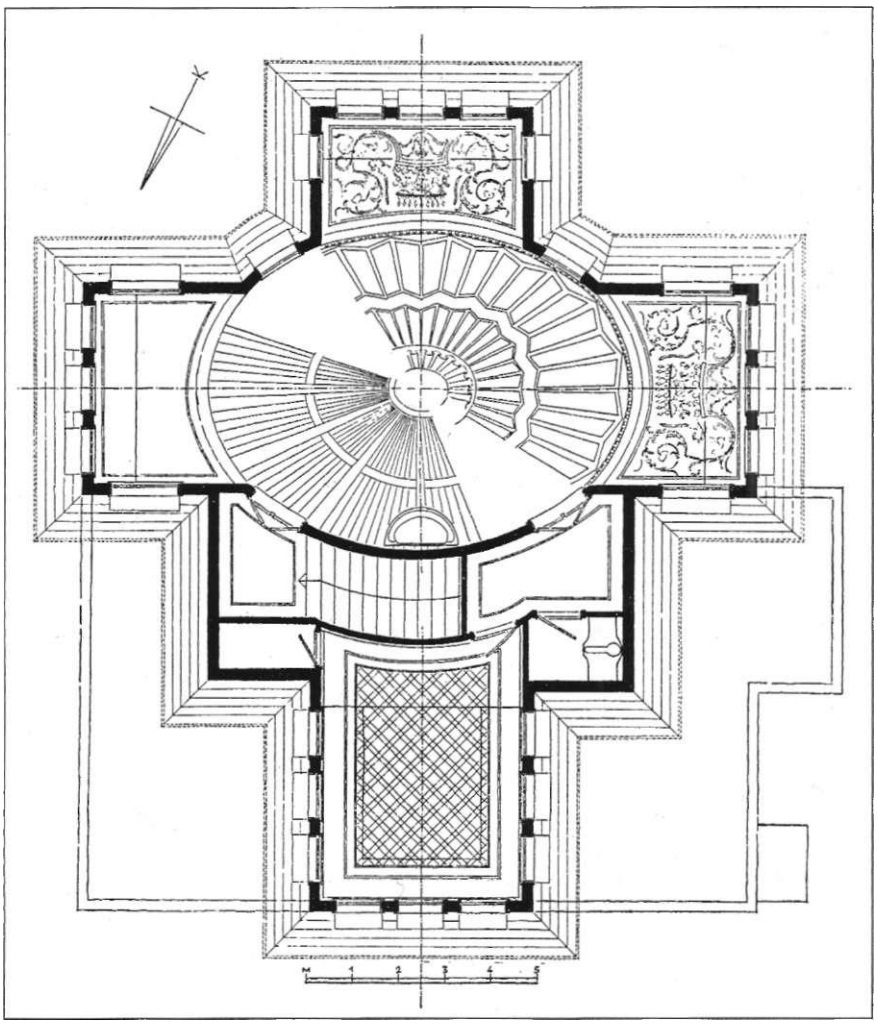

Hünkâr imamı Köşkü üst kat planı.
Eldem, *Köşkler ve Kasırlar*

Zeminleri birer seki ile yükseltilmiş ve sedirlerle donatılmış olan eyvanlarda beşer adet pencere bulunmaktadır. Eyvanların tavanlarına helezoni dallardan, "S" ve "C" kıvrımlarından oluşan zengin bir bezeme uygulanmıştır. Eyvanlar arasında kalan kavisli iki duvar parçasında birer pencere, sofamn kuzey duvarında da, bu pencerelerin karşısında, çeşmeye göre simetrik konumda iki kapı yer alır. Bu kapılardan biri merdiven sahanlığma, diğeri, hela ile donatılmış küçük bir hol ile kuzey yönündeki arka bahçeye açılan odaya geçit verir. Dokuz adet pencerenin aydınlattığı bu dikdörtgen planlı odanın tavam çift sıra çıtalarla karelere taksim edilmiştir.

Köşkün içerdiği mekânların tasanmında gözlenen ahenkli oranlar yalın tutulmuş olan cephelerde de devam eder. Geniş bir saçağın gölgelendirdiği cephelerin köşeleri Dor başlıklı ince pilastrlar ile belirlenmiş, pencerelerin dikdörtgen açıklıkları, iki parçadan oluşan, aşağıya ve yukarıya doğru açılan ahşap kepenklerle donatılmıştır.

Bibi. Eldem, ***Köşkler ve Kasırlar.*** II, 345-354; Eldem, ***Türk*** *Evi,* II, 195-197.

M. BAHA TANMAN

HÜNKÂR İSKELESİ ANTLAŞMASI

Mısır'da hükümranlık kuran Kavalalı Mehmed Ali Paşa kuvvetlerinin Anadolu'ya girerek istanbul'a ilerlemesi üzerine II. Mahmud'un Rusya ile imzaladığı bir yardım antlaşmasıdır, imza tarihi 26 Haziran 1833, onay tarihi ise 8 Temmuz 1833'tür. Osmanlı Devletinin en zayıf döneminde yapılan bu antlaşma Avrupa devletlerinin Doğu Akdeniz politikalarında da önemli bir köşe taşı olmuştur.

Hünkâr İskelesi Antlaşması'na giden yolda, Mısır üzerindeki emelleri için bir araç olarak kullanmak üzere Fransa'nın Kavaklı Mehmed Ali Paşa'yı desteklemesi önemli bir unsur olmuştur. Mehmed Ali, Mısır'da dinamik bir liderlik göstermiş ve köklü reformlarla olmasa da istanbul'a oranla daha etkin idari ve askeri mekanizmalar kurmuştu. Rusya ise çökmekte olan Osmanlı Devleti'nin Mehmed Ali Paşa'nrn eline geçerek yeni ve canlı bir idareye kavuşmasından korkarak etkili bir politika izlemeye başladı.

1833 başlarında Mehmed Ali Paşa'mn oğlu ibrahim Paşa komutasındaki ordu Kütahya'ya kadar gelmiş ve Bursa'yı tehdide başlamıştı. II. Mahmudün isteği üzerine 8 Şubat 1833'te 9 Rus savaş gemisi Büyükdere önlerine geldi ve 5.000 kadar Rus askeri Hünkâr iskelesi denilen noktada karaya çıktı. Çarın yaveri Kont Orlof da savunma ve yardım konularında tam yetkili olarak istanbul'a geldi. Orlof a Batılı devletlerin müdahalesine yol açmayacak şekilde hareket etmesi için talimat verilmişti. Aynı günlerde Fransa da Elçi Russin'i istanbul'a göndererek Rus etkisini engellemekle görevlendirilmişti. Fransa bir yandan da Mehmed Ali Paşa'mn isteklerini ılımlılaştırarak bir uzlaşma yaratmak istediyse de bunu başaramadı. İlerleyen günlerde İstanbul halkının Rus askerlerine tepkisi II. Mahmud üzerinde ayrı bir baskı unsuru oluşturdu ve Suriye'yi Mısır'a bırakmaya razı oldu. Ancak mart ayında yapılan Kütahya görüşmelerinde İbrahim Paşa, Suriye'nin yanısıra Adana'nın da kendilerine bırakılmasını istedi. Bu arada bazı kaynaklara göre sayıları 12.000'i bulan Rus kuvvetleri İstanbul Boğazı'nın Anadolu yakasında karaya çıktı. Ne var ki artan tepkiler karşısında Rusya, Mehmed Ali Paşa kuvvetleri Toroslar'ın ardına çekilir çekilmez askerlerini geri alacağını açıkladı. İngiltere de bu arada daha aktif bir tutum almaya başlamış, Ege ve Mısır sularına donanma yollamıştı. II. Mahmud 5 Mayıs 1833'te Adana'nın Mısır'a verilmesini kabul edince Mısır kuvvetleri hemen Toroslar'ın güneyine çekildiler. Ruslar da taahhütleri uyarmca 9 Temmuz günü gemilerine binerek ülkelerine döndüler. Dış müdahaleler sayesinde II. Mahmud tahtını korumuştu. Tüm Avrupa rahat bir nefes almaya hazırlanırken bir gün önce onaylanmış bulunan Hünkâr İskelesi Antlaşması'nın aniden gün ışığına çıkması yeni bir heyecan ve endişe dalgası yarattı. Rusya yardımına karşılık olarak Boğazlar'da çok avantajlı bir konum elde etmişti. İngiltere'nin tepkisi o kadar büyük oldu ki hemen Fransa'ya bir teklifte bulunarak Karadenizte çıkıp Sivastopol'a baskın yapmayı ve Rus donanmasını yakmayı önerdi.

Hünkâr İskelesi Antlaşması'na göre Osmanlı Devleti ve Rusya saldırıya uğramaları halinde birbirlerini koruyacaklar, güvenlik konularında danışma ve yardımlaşma içinde olacaklardı. Kuşku yok ki, 1833 yılının koşulları içerisinde bu maddeler Rusya'nın Osmanlı Devleti üzerindeki nüfuzunun artmasından başka bir anlam taşımıyordu. Ancak antlaşmanın esas maddesi Boğazlar'ın Rusya lehine kapatılması idi. Rusya'nın yardım istemesi halinde Çanakkale Boğazı üçüncü devleüerin gemilerine kapatılacaktı. Öte yandan Rusya'nm Akdeniz'e çıkabilmesi, yani istediği zaman savaş gemilerini yollayabilmesi meselesi tartışmalıydı. Gerek Boğazlarla ilgili madde, gerekse Osmanlı Devleti üzerinde artan Rus nüfuzu ingiltere'yi telaşa düşürdü. Bu ülke için 1833'ten itibaren Ortadoğu ve Akdeniz'de en büyük tehdit Fransa yerine Rusya oldu.

Hünkâr iskelesi Antlaşması'nın en önemli sonucu ingiltere'nin Hindistan yolunu Rusya'ya karşı korumak için Osmanlı

Devleti'ni desteklemeye karar vermesi olmuştur. Bunun somutlanması ise reform taraftarlarının teşvik edilmesi şeklinde olmuş ve Tanzimat Fermanı'nın ilanına varan gelişmelerin yolu açılmıştır. Ayrıca bu tarihten itibaren Boğazlar sorunu hep uluslararası platformlarda ele alınmış ve tek başına Osmanlı Devleti'nin egemenlik konusu olmaktan çıkarılmıştır. Bu gelişmeler 18 Eylül 1833'te Rusya Dışişleri Bakanı Nesilrod ve Avusturya Dışişleri Bakanı Matternich'in Mısır'a karşı Osmanlı Devleti'nin varlığını sürdürmesi için -diğer konuların yanısıra- Munchengratzch protokolünü imzalamaları ile devam etmiştir. Diğer yandan 1833'te Mısır meselesine verilen şekil ne II. Mahmudü, ne Mehmed Ali Paşa'yı, ne de İngiltere'yi tatmin etmişti. Bundan sonra 1839'da Osmanlı Devleti ile Mısır bir kez daha karşı karşıya gelecek, ardından II. Mahmudün ölümü, Abdülmecid'in tahta çıkması ve Tanzimat'ın ilanıyla sonuçlanan gelişmeler yaşanacaktır.

Bibi. A. H. Ongunsu, "Tanzimat ve Amillerine Umumi bir Bakış", *Tanzimat,* İst., 1940, s. 1-12; Y. K. Tengirşenk, "Osmanlı Devletinin Harici Ticaret Siyaseti", *ae,* s. 289-320; C. Bilsel, "Tanzimat'ın Harici Siyaseti", *ae,* s. 661-722; C. Üçok, *Siyasal Tarih 1789-1950,* Ankara, 1967; F. Armaoğlu, *Siyasi Tarih,* Ankara, 1964; F. E. Bailey, *British Policy and the Turkish Reform Movement,* Harvard, 1942.

MEHMET TANJU AKAD

HÜNKAR İSKELESİ VAPURU

Şirket-i Hayriye'nin(->) **62** baca numaralı yolcu vapuru. 1909'da, Fransa, Dunkuerque'de, Ati. & Chant. de France tezgâhlarında inşa edildi. O zamana kadar Şirket-i Hayriye bütün vapurlarmı hep İngiltere ve İskoçya'daki tersanelere inşa ettirmiş, bu işbirliği o güne kadar arada önemli sorunlar çıkmadan başarıyla sürdürülmüştü.

Hünkâr İskelesi Vapuru 521 grostonluk olup, uzunluğu 44**,2** m, genişliği 7,3 m, sukesimi 3 m idi. 2 adet tripil 540 beygirgücünde buhar makinesi vardı, saatte 10,5 mil hız yapabiliyordu. Yazın 876, kışın ise 776 yolcu alabiliyordu. Sultaniye, Sütlüce ve Küçüksu adlı üç eşi daha vardı. Bu dört vapur, şirketin o güne kadar yaptırdığı en büyük vapurlar olarak dikkati çekmişti.

1914'te I. Dünya Savaşının patlak vermesi üzerine büyüklüğü ve yeniliği göz önüne alınarak hasta taşınması için ordu emrine verildi. Süvarisi Ziya Kaptan'dı. Aynca deniz yüzbaşısı Rıfat Bey de seyir sırasında yardımcı olarak görev yapıyordu. Bu yepyeni vapur Çanakkale ile Marmara iskeleleri arasında pek çok sefer yaparak hasta, sakat ve yaralıyı cephe gerisine taşıyıp pek çoğunun kurtarılmasını sağladı.

10 Mayıs 1915'te, Tahsin Kaptan'ın idaresindeki Hünkâr İskelesi Vapuru, Sirkeci'den erzak ve ekmek yükleyerek 16.30 sularında hareket etti. Tekirdağ önlerine geldiği sırada, bir süre önce Marmara'ya sızmış olan "E-11" borda numaralı İngiliz denizaltısmın attığı torpille bir anda ikiye bölünüverdi; makine dairesinde büyük hasar meydana geldi. Kullanılamayacak duruma gelen vapur sürüklenerek karaya oturdu. Enkazının, anlaşma gereği hükümete terk edilmesine karar verilerek Büyükdere'deki tersaneye çekildi. Hünkâr İskelesi Vapuru, Şirket-i Hayriye'nin savaşta kaybettiği ilk vapur oldu.

ESER TUTEL

HÜNKÂR KASIRLARI

Osmanlı mimarisinde, camilerde, geniş kapsamlı tarikat yapılarında ve resmi binalarda padişahın dinlenmesi, gerektiğinde de birtakım şahısları huzuruna kabul edip görüşebilmesi için özel olarak tasarlanmış, bağımsız bölümlere hünkâr kasrı denilmiştir.

Camilere ve tarikat yapılarına bağımlı olarak tasarlanan hünkâr kasırlarının mimari programı bir oda ile bir hela-abdestlik biriminden ibaret küçük dairelerden tam teşekküllü barınma tesislerine kadar giden bir çeşitlilik arz eder. Tek başına ele alındıklarında sivil mimarinin kapsamına giren hünkâr kasırlan, genellikle 18. yy' dan geriye pek gitmeyen Osmanlı sivil mimarisinin nadir örneklerini oluşturmakta, konut tasarımının 17. yy'dan bu yana gelişimini belgelemektedir.

Camilerde, İstanbul'un fethinden önce tespit edilebilen tek örnek Bursa'daki Yeşil Cami'de (1419), yapının kuzey kesiminde, üst katta hünkâr mahfilini kuşatan mekânlar topluluğudur. Caminin bünyesine dahil edilmiş olan bu mekânlardan kıble tarafında yer alanlar birer pencere ile harime, kuzey yönünde bulunanlar ise dışan açılmaktadır. Zemin katta, bu kesimin altında yer alan ve cami girişini yanlardan kuşatan, duvarları ve tavanları baştan başa çiniyle kaplı, Bursa kemerli eyvanlann da devlet ricaline tahsis edildiği ileri sürülmektedir.

İstanbul'da, içinde hünkâr mahfili barındıran camilerde, daima bu mahfille bağlantılı olarak tasarlanan hünkâr kasırlarının ilk örneği Sultan Ahmed Camii'nde **(1616)** karşımıza çıkar. Caminin güneydoğu yönünde iki katlı bağımsız bir kitle olarak yükselen hünkâr kasrı, caminin kıble ve doğu yönlerindeki avlular arasında bağlantıyı sağlayan tonozlu geçidin üzerine oturmaktadır.

Zemin katı kuzey cephesindeki girişe ulaştıran ve 19- yy'ın basma kadar bütün hünkâr kasırlarının vazgeçilmez bir parçası haline gelecek olan rampa, kendi türünün ilk örneğidir. Kasrın zemin katında ve üst katında kare planlı ikişer oda ile bir hela-abdestlik birimi bulunur. Ocaklarla donatılmış olan bu odalardan zemin katta yer alan ve maiyete tahsis edilmiş olanlar omurgalı çapraz tonozlarla, hünkâra ait olan üst kattaki odalar ise ahşap çatı ile örtülmüştür. Kıble yönünde, manzaraya hâkim bir konumda yer alan ve asıl hünkâr odası olduğu anlaşılan birim, çatı altında gizlenen bir kubbe ile taçlandırılmıştır. Üst kattaki odalar, dini ve sivil yapılarda aynı oranlar ve ayrıntılarla karşımıza çıkan, çift sıralı pencerelerle aydınlanır. Geniş saçaklı, kurşun kaplı bir çatının örttüğü kasır, iki yandan merdivenler ve camekânlarla kuşatılmış olan bir rampa ile harimin güneydoğu köşesindeki hünkâr mahfiline bağlanmaktadır.

İstanbul camilerindeki hünkâr kasırlarının en ihtişamlısı Hatice Turhan Valide Sultan (ö. 1683) tarafından 1663'te tamamlanan Yeni Cami'de bulunmaktadır. Caminin güneydoğu yönünde yer alan, konsollu çıkmaları ve geniş saçaklarıyla dikkati çeken kasır, Bizans dönemine ait sur kalıntılarının üzerine oturmakta, altında yer alan sivri beşik tonozlu geçit Eminönü Meydanı ile Bahçekapı arasmdaki bağlantıyı sağlamaktadır.

Kısa süreli kullanımın ötesinde H. Turhan Valide Sultanin ramazan aylarında ikamet ettiği bilinen kasır, caminin arkasında (kıble tarafında) yer alan, yanlan camekânlı, üstü beşik çatı örtülü bir rampaya sahiptir. Dar açı ile caminin kitlesine saplanan rampanın ulaştırdığı "L" planlı sofanın gerisinde, ocaklarla ve çift sıralı pencerelerle donatılmış iki oda ile bunların arasında bir hela-abdestlik mekânı sıralanır. Valide sultana ayrılmış olan oda, çatı altmda gizlenen bir ahşap kubbenin örttüğü kare planlı bir birim ile dikdörtgen planlı bir eyvandan meydana gelmektedir. Söz konusu eyvan, kesme küfeki taşından konsollara oturan bir çıkma teşkil eder. Kasrın, hünkâr mahfiline bağlandığı kesimde de aynı biçimde konsollarla desteklenen bir çıkma bulunmaktadır. Bu esas katta, sofanın ve odaların du-

Fatih Camii'nin hünkâr kasrının giriş rampası. *Aras Neftçi*

varları, ayrıca ocakların davlumbazları çini levhalarla kaplanmış, ahşap tavanlar ve kubbe kalem işleri ile bezenmiş, kapılarla pencereler sedef ve bağa kakmalı kanatlarla donatılmıştır. Bu katın altında, aşağı yukan aynı plana sahip olan, ancak daha alçak tutulmuş olan katta da hizmetkârların odaları yer almaktadır.

Hekimoğlu Ali Paşa Camii'nde (1734), harimin güneydoğusundaki girintiye dışandan bakıldığında, zamanında burada yer alan fevkani hünkâr kasrının izleri günümüzde de teşhis edilebilir. Küçük bir ahşap çıkma şeklindeki hünkâr mahfiline bağlanan bu kasrın da ahşap olduğu ve camiye bitişik olarak tasarlandığı anlaşılmakta, doğu-batı doğrultusunda gelişen giriş rampasının kalıntdarı seçilmektedir. Bu yapıdaki izlerden hareketle, Yeni Valide Camii'nde (1710), konumu ve boyutlan itibariyle Hekimoğlu Ali Paşa Camii'ndekine benzeyen, ancak 19. yy'da yenilenmiş olan ahşap hünkâr kasrı çıkmasının yerinde de önceleri aym türde bir mekânın bulunduğu varsayım olarak ileri sürülebilir.

Osmanlı mimarisinde barok üslubun ilk önemli uygulaması olan Nuruosmaniye Camii (1755), giriş rampasını izleyen ve avluyu köprü şeklinde kat ederek caminin güneydoğu köşesindeki hünkâr mahfiline saplanan gösterişli galerisi ile yeni bir uygulamayı başlatmıştır. İki yandan kemerli pencere dizileri ile aydınlanan, beşik çatı örtülü bu rampa-galeri ikilisi daha sonra Ayazma Camii(-*), Laleli Camii (17Ó3) ve özellikle Eyüb Sultan Camii'nde (1800) farklı oranlar ve ayrıntılarla tekrar edilecektir. Her ne kadar Nuruosmaniye Camii'nde bağımsız bir hünkâr kasrından söz edilemese de, burada ilk olarak görülen bu köprülü galeri, hünkâr mahfilleri ile bunlarla bağlantılı kasırların giderek önem kazanmaya başladığını göstermesi açısından önemlidir.

Bursa'daki Yeşil Cami'den yaklaşık üç buçuk asır sonra hünkâr mahfilinin tekrar harimin kuzey duvarına alındığı Ayazma Camii'nde (1760), yapının kuzeydoğu yönüne yerleştirilen hünkâr kasn, ufak boyutları, düşey doğrultuda gelişen oranları ve barok üslubu yansıtan ayrıntıları ile camiye uyum sağlamaktadır. Bileşik kemerli pencerelerin sıralandığı fevkani bir galeri ile hünkâr mahfiline bağlanan kasır, kare planlı ve tekne tavanla örtülü bir birim ile buna bağlanan dikdörtgen planlı ve düz tavanlı bir eyvandan meydana gelir. Bu odanın yanında da bir hela-abdestiik birimi bulunmaktadır.

III. Mustafa'nın, Ayazma Camii'nden 11 yıl sonra yeniden inşa ettirdiği Fatih Camii'nin tasarımına egemen olan, klasik üsluba yaklaşma ve geleneksel biçimlere bağlı kalma eğilimi hünkâr kasrında da gözlenebilir. Harimin güneydoğu köşesine bitişen hünkâr kasrının rampası, barok üsluptaki aynntılan dışında, Yeni Cami'deki rampayı hatırlatmakta, hünkâr odasının, payelere oturan çıkması da ağırbaşlı oranları ile 17. yy'm geleneğini sürdürmektedir.

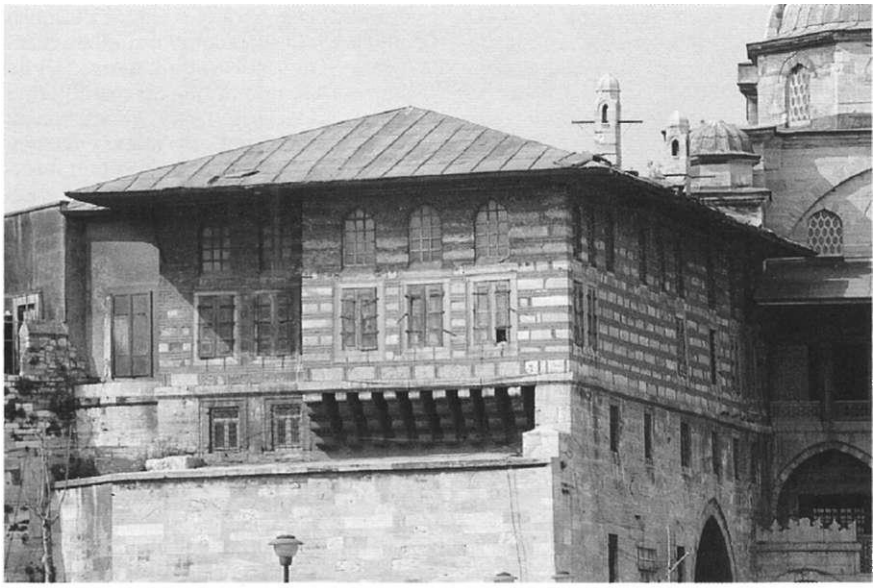

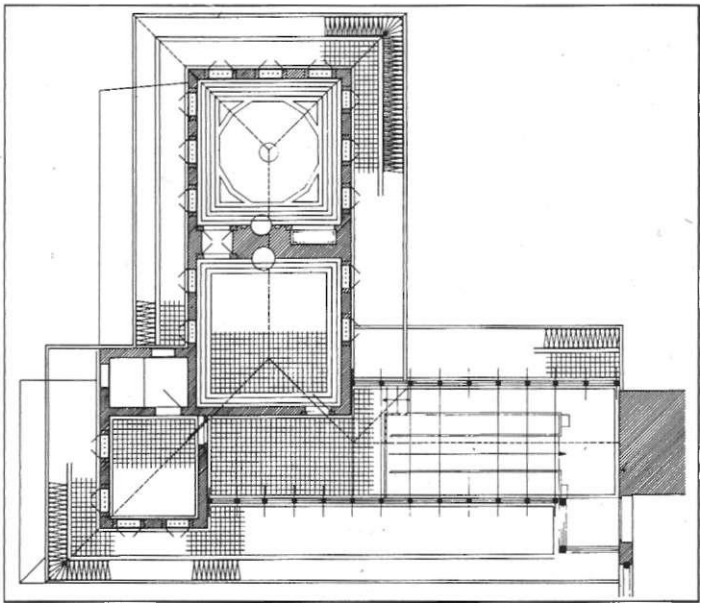

Yeni Cami'nin hünkâr kasrının kuzey cephesinden bir görünüm (üstte) ile Sultan Ahmed Camii'nin hünkâr kasrının üst kat planı. *Ahmet Kuzik, 1994 (üst),* Eldem, *Türk Evi*

Beylerbeyi Camii'nin(-0 (1778) hünkâr kasn, harimin kuzey cephesi boyunca, son cemaat yeri revağının üzerinde uzanmakta ve geç dönem selatin camilerinin en belirgin özelliklerinden birisini oluşturan bu düzenlemenin ilk örneğini sergilemektedir. Bu yapıdan sonra Şebsefa Kadın (1787), Selimiye (1805) ve Nusretiye (1826) camilerinde de son cemaat yeri revakları ile bütünleşerek zarif bir görünüm arz eden hünkâr kasırları, Abdülmecid döneminden (1839-1861) itibaren aynı konumu devam ettirmiş, ne var ki son cemaat yeri revakları devreden çıktığı için, bu bölüm iki kadı bir kitle halinde camilerin giriş (kuzey) cephelerini kaplamış ve bu cephelere, Tanzimat dönemi saraylarım ya da resmi binalarını hatırlatan bir görünüm kazandırmıştır. Küçük Mecidiye (1848), Hırka-i Şerif (1850), Ortaköy/Büyük Mecidiye (1852), Dolmabahçe (1853), Sa'dâbâd (1867), Aksaray'daki Valide (1874) ve Yıldız/Hamidiye (1885) camileri, Osmanlı mimarisinde hünkâr kasırlarının aldığı bu son şekli sergileyen örneklerdir.

Bu arada 18. yy'm son çeyreğinden itibaren, özellikle de II. Mahmud döneminde (1808-1839), bazı camilere ahşap hünkâr kasırları eklenmiştir. Bayezid Camii (1505) ile Atik Valide Camii'ndeki (1582), barok ve ampir üsluplarına bağlanan aynntılan ile klasik üsluptaki camilere uyum sağlayamayan, kagir harim kitlesine eklenmiş ahşap çıkmalar şeklinde tasarlanan hünkâr kasırları örnek olarak verilebilir.

Diğer taraftan geç dönemde inşa edilen veya yenilenen tarikat yapılarının bazılarında, özellikle saray çevresi ile yakın ilişkileri olan mevlevîhanelerde, diğer tarikatların âsitanelerinde (merkez tekkelerinde) ve diğer önemli tekkelerinde, hünkâr mahfillerinin arkasında, hemen hepsi semahane veya tevhidhane binalarına bitişik, çoğunluğu ahşap, daha ziyade "hünkâr dairesi" düzeyinde mütevazı bölümler tasarlanmıştır. Kasımpaşa ve Gala-

ta mevlevîhanelerindeki hünkâr kasırları selamlık kanadı ile kaynaştırılmış, Ertuğrul Tekkesi'nde(->) ise girişin yer aldığı güney kesiminin üst katına yerleştirilerek yapının bünyesi içine alınmıştır. Buna karşılık Yenikapı ve Bahariye mevlevîhaneleri ile Selimiye, Şah Sultan ve Hasırîzade tekkelerinde, hünkâr kasırlarının ahşap direkli veya konsollu çıkmalarla cephede belirtilmiş olduğu gözlenir. Bir istisna oluşturan Merkez Efendi Tekkesinde ise hünkâra tahsis edilen oda, tevhidhane binasından soyutlanmış, derviş hücreleri ve selamlık birimleri ile beraber türbenin doğusundaki şadırvan avlusunun çevresine yerleştirilmiştir.

Dini yapıların yanısıra, kışlalar ve askeri okullar başta olmak üzere, birtakım resmi yapılarda da karşılaşılan hünkâr kasırlarının genellikle giriş cephelerinden algılanabilen, bazen de doğrudan girişin üzerine yerleştirilen çıkmalar şeklinde tasarlandığı görülmektedir.

Bibi. Vakıflar Genel Müdürlüğü, *İstanbul Yeni Cami ve Hünkâr Kasrı,* Ankara, ty; A. Arel, *Onsekizinci Yüzyıl İstanbul Mimarisinde Batılılaşma Süreci,* İst., 1975; Sözen, *Mimar Sinan;* O. Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarîsi,* İst., 1986; Eldem, *Türk Evi,* II, 212-230.

M. BAHA TANMAN

HÜNKAR MAHFİLLERİ

Osmanlı mimarisi teıminolojisinde "hünkâr mahfili" deyimi, camilerde, hükümdarların, maiyetlerinde bulunanlarla birlikte namaz kılmalarına mahsus özel birimleri ifade etmektedir. Osmanlı padişahlarının cuma ve bayram namazlarım, ayrıca kandil ve kadir gecelerinde yatsı namazlarım, bulundukları şehirde selatin camilerinden birinde eda etmeleri söz konusu olduğundan hünkâr mahfilleri daha ziyade Osmanlı başkentlerinin camilerinde karşımıza çıkmakta ve özellikle İstanbul'daki cami mimarisinin önemli bir parçasmı oluşturmaktadır.

Aslında İslam dininin özüne ters düşen bu uygulamanm ikinci halife Hz Ömer ile dördüncü halife Hz Ali'nin camide şehit edilmeleri üzerine, "emiıü'l-müminin" olan kişinin hayatmı emniyete almak amacıyla başlatıldığı, ilk olarak üçüncü halife Hz Osman'ın Medine'deki Mescid-i Nebevî'de, "maksure" olarak adlandınlan, zemini yükseltilmiş bir mahalde namaz kılmayı âdet edindiği anlaşılmaktadır. Dört Halife döneminin sona ermesi ve Emevilerin saltanat kurumunu ihdas etmesi ile iyice güçlenen bu gelenek Emevilerden sonra İslam dünyasında egemenlik kuran diğer hanedanlarca da devam ettirilmiştir.

Anadolu Türk mimarisinde bu geleneğe bağlanan ve özgün biçimi ile günümüze gelebilmiş olan en eski örnekler Divriği'de Mengücüklü Ahmed Şah'm 626/1228-29'da inşa ettirdiği Ulu Cami ile 13. yyin sonlarına ait Beyşehir'deki Eşrefoğlu Camii'nde tespit edilebilmektedir. Her ikisi de fevkani ve ahşap olan bu mahfillerden Divriği Ulu Camii'ndeki bağımsız bir girişle donatılmış olup harimin güneydoğu köşesinde, Eşrefoğlu Camii'ndeki ise güneybatı köşesinde yer alır. Söz konusu örnekler, cami içindeki konumları, tasarımları ve ahşap korkuluk ayrıntıları ile Osmanlı döneminin hünkâr mahfillerine öncülük etmişlerdir. 13. yy'ın sonlarına ait Beyşehir Eşrefoğlu Camii'ndeki emir/bey mahfilidir. Cami içindeki konumu, tasarımı ve ayrıntıları ile Edirne ve İstanbul'daki örneklere öncülük etmiş olan söz konusu mahfil, harimin güneybatı köşesinde yer almaktadır. Henüz bağımsız bir girişe sahip olmayan bu mahfil fevkani olarak tasarlanmış, duvarlara ve çatıyı destekleyen ahşap sütunlara oturan döşemesi, caminin bezemesi ile uyum gösteren geometrik ahşap şebekelerle kuşatılmıştır.

Osmanlı döneminde tespit edilebilen en eski tarihli hünkâr mahfili ise Bursa'daki Yeşil Cami'de (1419) bulunmaktadır. Burada yoğun çini bezemesi ile dikkati çeken hünkâr mahfili yapının kuzeyinde, üst katın ekseninde yer almakta, zemin kattaki giriş bölümünün üstüne oturan ve loca görünümü arz eden bu mekân bir Bursa kemeri ile harime açılmaktadır. Hünkâr mahfilini arkadan ve yanlardan kuşatan, hükümdann maiyeti ile harem halkana mahsus oldukları anlaşılan toplam 5 adet birim, kendi türünün ilk örneği olan bir hünkâr kasrı meydana getirir. Yeşil Cami'deki bu düzenlemeye, hünkâr kasırlarının giderek önem kazandığı ve büyüdüğü 18. yyin ikinci yarısından itibaren İstanbul camilerinde tekrar dönülmüş olması dikkat çekicidir.

İstanbul'da II. Mehmed (Fatih) dönemine (1451-1481) ait hünkâr mahfilleri ortadan kalkmış bulunduğundan Osmanlı mimarisi tarihinde, Bursa'daki Yeşil Cami'dekinden sonra bilinen en eski hünkâr mahfili Edirne'deki Bayezid Camii'nde (1488) yer almaktadır. Daha sonra İstanbul camilerinde teşhis edilecek örneklerin prototipini oluşturan bu mahfil, harimin güneydoğu köşesinde bulunmakta ve sütunların taşıdığı sivri kemerlere oturmaktadır. Doğu cephesinde bağımsız bir girişi olan mahfil, minber korkuluklarının eşi cilan, geometrik şebekeli mermer korkuluklarla donatılmıştır.

İstanbul'daki selatin camilerinde, özgün biçimiyle günümüze ulaşabilmiş ilk hünkâr mahfili, Bayezid Camii'nde (1505) karşımıza çıkar. 18. yy'ın ortalarına kadar inşa edilmiş olan selatin camilerinin tamamında, 18. yy'm ikinci yansına ait olanların ise çoğunda yer alan hünkâr mahfillerinin özellikleri şöyle özetlenebilir: İstisnasız hepsi fevkani konumda olan bu mahfiller harimin güneybatı veya güneydoğu köşesinde, başka bir deyimle mihrabın sağında veya solunda bulunmakta, lentolarla veya kemerlerle birbirine bağlanan sütunlar üzerine oturmakta ve kor-

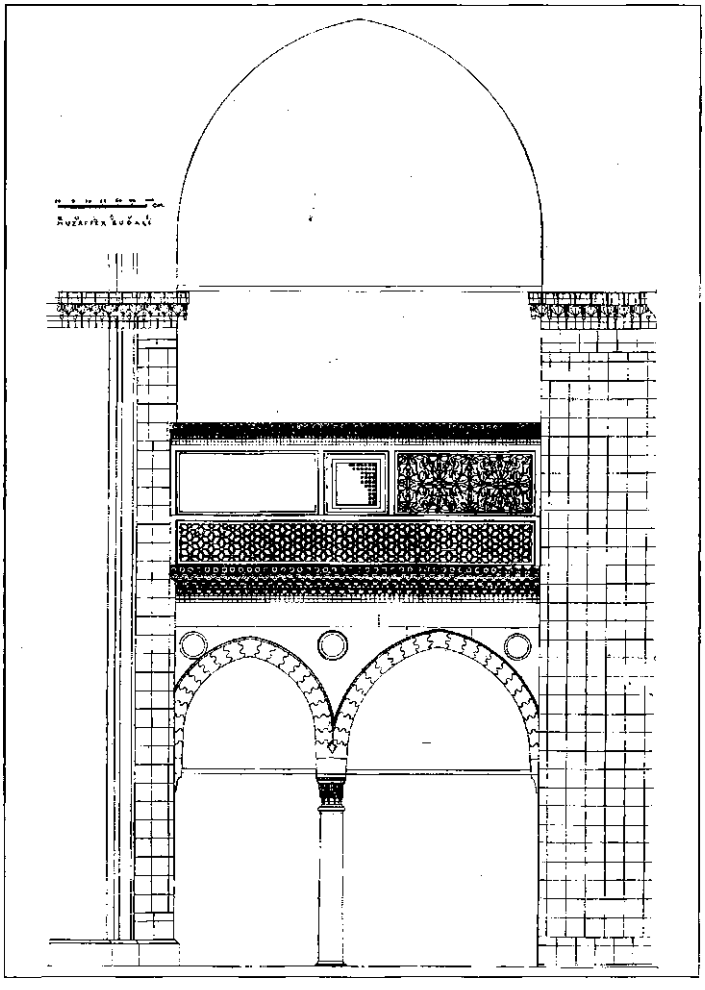

Yeni Cami'nin hünkâr mahfilinden bir aynntı çizimi. Muzaffer Sudak, ***Hünkâr Mahfilleri,*** İst., 1958

kuluklarla kuşatılmaktadır. Sütun başlıklarının, kemerlerin ve korkulukların ayrıntıları ait oldukları dönemin zevkine göre değişiklik arz eder. Klasik üslupta olan camilerin mahfillerinde mukarnaslı başlıklar, sivri kemerler, korkuluklarda da çoğunlukla geometrik taksimat, bazen de rumîli geçmeler toUanılrrıış, Osmanlı barok üslubunu yansıtan camilerin mahfillerinde ise bu üsluba özgü kıvrımlı hatlardan oluşan ayrıntılar tercih edilmiş, hemen daima hünkâr mahfilinin mimari öğeleri ve bezeme ayrıntıları cami ile bir üslup bütünlüğü içinde ele alınmıştır.

Ancak klasik üsluptaki bazı örneklerde, mermer şebekelerin üzerine sonradan barok üslupta madeni şebekelerin veya ahşap kafeslerin oturtulmuş olduğu gözlenir. Bütün hünkâr mahfilleri, cemaatin kullandığı girişlerden ayrı bağımsız bir girişle donatdmış, eğer camide bir hünkâr kasrı varsa bu bölümle aralarında doğrudan bağlantı kurulmuştur. Girişler harimin yan cephelerinden birinde yer almakta ve genellikle duvar payelerinin araşma yerleştirilen bir revakla donatdmaktadır. Duvarlarda kalem işi veya çini bezemeye yer verilmiştir. İlki Sultan Ahmed Camii'nin hünkâr mahfilinde olmak üzere, 17. ve 18. yy'lara ait olanların çoğunda küçük mihraplar tasarlanmıştır.

Bu özelliklerin gözlendiği hünkâr mahfillerini barındıran camileri, inşa tarihlerine göre şu şekilde sıralamak, bu arada mahfillerin konumlarım ve taşıyıcı sistemlerini belirtmek mümkündür: Bayezid Camii (1505), mihrabın sağında, lentolu; Sultan Selim Camii (1522), mihrabın solunda, lentolu; Şehzade Camii (1548); Süleymaniye Camii (1557); Sultan Ahmed Camii **(161©;** Yeni Cami (1663); Yeni Valide Camii (1710); Nuruosmaniye Camii (1755); Laleli Camii (1753) ve Fatih Camii (1771), mihrabın solunda ve kemerli; Eyüb Sultan Camii (1800), mihrabın sağında, kemerli. Bu arada, özgün hünkâr mahfili içeren nadir vezir yapılarından olan Hekimoğlu Ali Paşa Camii'nde (1734) bu birim, yarım kubbe ile örtülü mihrap girintisinin solundaki duvarda, barok üslupta, küçük bir ahşap çıkma şeklinde tasarlanmıştır.

18. yy'ın ikinci yarısından itibaren hünkâr kasırlarının büyümeye başladığı ve giderek camilerin kuzey (giriş) cephelerini kapladığı, buna paralel olarak da hünkâr mahfillerinin, harimin kuzey duvarına alındığı ve çoğu zaman kavisli çıkmalarla donatılan localara dönüştüğü görülür. Ayazma (1760), Beylerbeyi (1778), Selimiye (1805), Küçük Mecidiye (1848), Hırka-i Şerif (1850), Ortaköy/Büyük Mecidiye (1852), Dolmabahçe (1853), Aksaray'daki Valide (1874) ve Yıldız/Hamidiye (1885) camilerinde bu türde hünkâr mahfilleri bulunmaktadır. Bu döneme ait iki istisnadan birisini oluşturan Nusretiye Camii'nde (1826) hünkâr mahfili harimin doğu duvarına alınmıştır. Diğeri ise Ayasofya'da, Abdülmecid tarafından 1847-1849 arasında gerçekleştirilen büyük onarım sırasında, Fossati tarafından tasarlanan Bizans üslubundaki, çokgen planlı hünkâr mahfilidir.

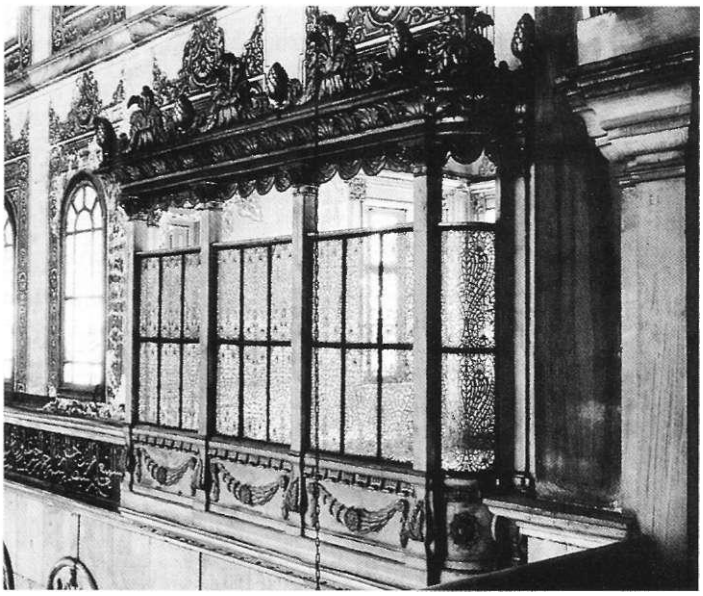

Nusretiye Camii hariminin doğu duvarında yer alan hünkâr mahfili. *Erkin Emiroğlu, 1973*

Diğer taraftan 19. yy'da, özellikle de II. Mahmud döneminde (1808-1839) birtakım eski tarihli camilere, çoğunlukla ahşap olan hünkâr mahfilleri ilave edilmiştir. Mahmud Paşa Camii (1463) ile Atik Valide Camii'nde (1582) adı geçen padişah tarafından 1835 civarında yaptmlmış olan ve bu binaların üslubu ile uyum sağlamayan mahfiller örnek olarak zikredilebilir. Bu arada padişahların uğrağı olan önemli tarikat yapılarının da 19. yy'da hünkâr mahfilleri ile donatıldığı, söz konusu birimlerin bazen semahane veya tevhidhanelerin mihrap duvannda, bazen de kuzey duvarında yer aldığı görülür. II. Mahmud döneminden Yenikapı Mevlevîhanesi(->) ile Selimiye Tekkesi(->), Abdülmecid döneminden (1839-1861) Galata Mevlevîhanesi(-0 ile Aziz Mahmud Hüdaî Tekkesi, II. Abdülhamid döneminden (1876-1909) de Hasırîzade Tekkesi(->) ve Ertuğrul TekkesiG» hünkâr mahfiline sahip tarikat yapdarmdan birkaçıdır.

Bibi. M. Sudak, *Hünkâr Mahfilleri,* İst., 1958; A. Tükel-Yavuz, "Divriği Ulu Camisi Hünkâr Mahfeli Tonozu", *Divriği Ulu Camii veDarüşşifası,* Ankara, 1978, 137-154.

M. BAHA TANMAN

HÜRREM ÇAVUŞ CAMÜ

Fatih ilçesinde, Mimar Sinan Mahallesinde, Keçeciler Caddesi üzerindedir.

Banisi I. Süleyman'm (Kanuni) (hd 1520-1566) Divan-ı Hümayun çavuşlarından Hürrem Çavuş'tur (ö. 1560). Yapı Mimar Sinan'ın eseridir. 1980-1982 arasında yapılan tamiratlardan önce, dış kapı üzerinde bulunan ve siyah hatla yazılı bir hadisin altındaki tarihlere göre cami 968/1560'ta inşa edilmiş, 1260/1844 ve 1319/901'de esaslı onarımlar görmüştür. Fakat bu yazıların temizlenmesiyle bu belge de ortadan kalkmıştır.

Sinan'ın sakıflı camilerinden olan yapı dikdörtgen planlıdır. Harim duvarları 2 sıra tuğla, 1 sıra kesme taş olarak almaşık düzende inşa edilmiştir. Caminin doğu, batı ve mihrap duvarında iki sıralı ikişer pencere bulunmaktadır. Ayrıca mihrap duvarında üst kısımda, ortada yuvarlak bir pencere mevcuttur. Pencereler Sinan'ın sakıflı camilerine uygun olarak tasarlanmıştır. Alt kısımdakiler sivri boşaltma kemerleriyle açdmış, dikdörtgen taş söveli ve lokmalı demir parmaklıklı; üst kısımdakiler ise sivri kemerli ve alçı şebekelidir. Yapının taştan portali sivri kemer içine alınmış, dikdörtgen mermer sövelidir. Son cemaat yeri ahşap direklere oturan kiremit çatıyla örtülü olup, Sinan'ın, özgün tasarımım korumuş Balat'taki Ferruh Kethüda, Eyüp'teki Şah Sultan ve Ereğli'deki Semiz Ali Paşa camileriyle beraber günümüze ulaşabilmiş dört sakıflı camiinden biri iken, günümüzde kapatılarak ahşaptan 2 katlı olarak inşa edilmiştir. Giriş kapısının iki ya-

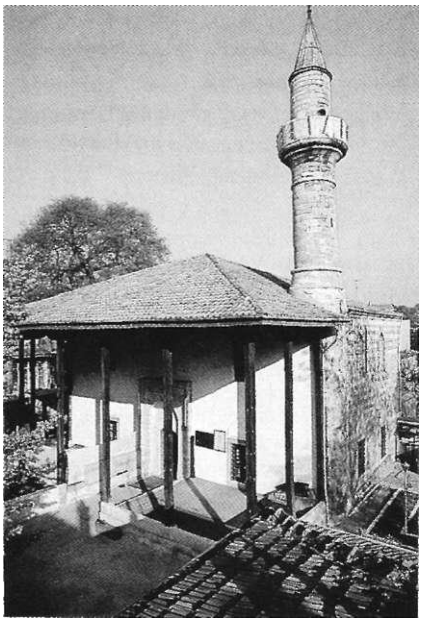

Hürrem Çavuş Camîî
Aras Neftçi

nında iki sıralı birer pencere, kapının üzerinde ise yuvarlak bir pencere bulunmaktadır. Giriş kısmına iki ahşap direğe oturan kiremit çatdı bir sundurma yapdmıştır. Caminin kuzeybatısında yer alan ve taştan inşa edüen minarenin kaidesi çatıya kadar uzanmakta ve bir kısmı da duvarın içinde kalmaktadır. Kaim gövdeli güdük minare tek şerefeli olup kurşundan sivri külahla örtülüdür. Yapınm harim kısmı yenilenmiştir. Tavan ahşaptır. Dört ahşap direğe oturan fevkani mahfil harime açılmaktadır. Mukarnaslı bir yaşmağa sahip olan alçıdan mihrabm üst kısmını palmetli bir friz taçlandırmıştır.

Banisi Hürrem Çavuş'un mezarının da yer aldığı hazire, caminin doğu ve kuzeydoğusunu çevrelemektedir. Ayrıca hazirede *Hadîka'ya* göre Sultanahmet Kürsü Şeyhi Mehmed Efendi, oğlu Ayasofya Kürsü Şeyhi(->) Abdurrahman Efendi, onun oğlu Hekim Çelebi Tekkesi Şeyhi Mehmed Efendi ve Çelebi Şeyh Mehmed Efendi'nin babası Hasan Dede'nin de mezarları bulunmaktadır.

Caminin avlusunda yer alan Hürrem Sultan'ın hayn olan mektep ve çeşmeden, ayrıca mihrap duvan tarafında bulunduğu belirtilen tekkeden günümüze bir şey ulaşmamıştır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 100; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* I, 38-**39,** no. 187; *İKSA,* IV, **1920;** Kuran, *Mimar Sinan,* 280; Oz, *İstanbul Camileri,* I, **73;** *Fatih Camileri,* 131.

EMİNE NAZA

HÜRREM SULTAN

(1500, ?-15Nisan 1558, İstanbul)!. Süleyman'ın (Kanuni) hasekisi, II. Selim'in annesi. "Hürrem-şah", "Hürrem Haseki, "Haseki Sultan" adlarıyla da bilinir. Eski adı Avratpazarı olan semt, onun buraya yaptırdığı külliyeden dolayı Haseki(->) adını almıştır.

Osmanlı sarayının, Hıristiyan kökenli ilk haseki sultam ve adına külliye tesis edilen ilk padişah eşi olan Hürrem'in Rus asülı olduğu sanılır. "Şen ve mudu" anlamına gelen Hürrem adı verilmezden önce onun Roza, Rossa, Rosarme, Ruziac, La Rossa, Roxelana adlarından biriyle amldığı ve bu sözcüklerin "Rus kızı" anlamına geldiği ileri sürülmüştür. Babasının ise Rogatino adında bir Rus papazı olduğu söylenir. Kırım Tatarlarının bir akınında ele geçirilen Hürrem, o sırada henüz şehzade olan Süleyman'a verildi. Sarayda uzun bir eğitimden geçti. 1520'de tahta çıkan I. Süleyman'ın gözdeleri araşma katıldı. 1521'de Şehzade Mehmed'i doğurarak padişaha eş olma hakkını elde etti. Haseki Mahıdevran Gülbahar gibi hasekilik unvanı almak ve nikahlanmak için uzun bir mücadeleye girişti. Bu yıllarda Mihrimah Sultani (1522), Şehzade Abdullah'ı (1523), Şehzade Selimi (II. Selim, 1524) Şehzade Bayezid'i (1525) ve Şehzade Cihangir'i (1531) doğurdu. Hürrem'in Gülbahar'la mücadelesini, 1526'da İstanbul'da Venedik balyosu olarak bulunan Pietro Brangadino, senatoya sunduğu raporunda anlatmıştır. Bu belgede, Gülbahar'm, Hürrem'in saçlarmı yolduğu,

Hürrem Sultani betimleyen yağlıboya bir tablo, TSM.
Galeri Alfa

yüzünü tırnakladığı, fakat bu kavgalar sonunda Hürrem'in padişah üzerinde tam bir egemenlik kurduğu deri sürülmüştür.

1530'da Sir George Young'ın gözlemlerine göre de Kanuni, Topkapı Sarayı'nda ve Atmeydanı'nda yapılan görkemli bir saray düğünü ile Hürrem'e hasekilik sanını vermiş ve onu nikâhlı eş yapmıştı. Hürrem, bu münasebetle düzenlenen şenlik ve şehrayinleri, Atmeydam'ndaki cambaz, hokkabaz, vahşi hayvan gösterilerini, süahşor turnuvalarım, altm işlemeli giysiler içinde ve kalabalık harem halkıyla izledi. Fakat bu düğünün, Hürrem için değil, kızı Mihrimah'la Rüstem Paşa'mn 1539'da evlenişiyle ilgili olması da muhtemeldir.

Mahıdevran Gülbahar'm oğlu Şehzade Mustafa üe Manisa sarayma gitmesi, Kanuni'nin annesi Hafsa Sultan'ın 1533'te ölmesinin ardmdan saray hareminde otorite kuran Hürrem, Kanuni'yi aşırı duygusallıkla kendisine bağladı. Bu karşdıklı sevgi, Hürrem'in yaşlılığında da sürdü. Bir padişahın, köle asdlı kadınlarından herhangi birine tutkusu yadırgandığından halk, Hürrem'in büyü yaptırdığına veya bir cadı olabileceğine inanıyordu. Avusturya Elçisi Busbecq(->) de Hürrem'in büyüler yaptırdığını yazmıştır. Vezirazam İbrahim Paşa'nın sarayda boğdurulmasında rolü olduğu deri sürülen Hürrem, Kanuni'ye daha yakın olabümek için 154l'de büyük haremi Topkapı Sarayina taşıttı ve buradaki eski duhteran dairesinin yerine aydınlık, ferah bahçeleri olan yeni bir harem dairesi o yıllarda yapıldı.

Kanuni'nin çıktığı ve aylarca süren seferlerde, ikisi arasında gidip gelen ulaklar üginç aşk mektupları taşımaktaydılar.

Damadı Vezir Rüstem Paşa'yı, uzun sürelerle iki kez vezirazamhk makamına (1544-1553, 1555-**1561)** getirten Hürrem, üvey oğlu Şehzade Mustafa'nın boğdurulmasını da hazırladı ve taht yolunu kendi oğullarına açtı. Böylece o, güzel ve zeki bir kadının Osmanlı sarayında hangi düzeyde etkili olabileceğini de kanıtladı. Bu açıdan, Hürrem, kadınlar saltanatının ilk temsilcisi oldu. İran Şahı Tahmasbin kız kardeşi ile mektuplaşan Hürrem Sultan'a kimi Avrupa hükümdarları, kendisini "kraliçe" sayarak İstanbul'a gönderdikleri elçilerle hediyeler sunmaktaydılar.

Oğulları Abdullah'ın (1526), Mehmed'in (1543) ve Cihangir'in (1553) ölüm acılarım yaşayan Hürrem Sultan, Kanuni'nin, kızı Mihrimahin, damadı Rüstem Paşa'nın İstanbul'da başlattıktan kapsamlı imar çalışmalarına katılmaktan geri kalmadı. Ahyolu, Aydos, Pınarhisar mülklerinden edindiği servetiyle İstanbul'da Haseki Külliyesi'ni(->), İstanbul'a ve Edirne'ye birer suyolu, Cisrimustafapaşa'da (bugün Bulgaristan'da Sivilangrad) kervansaray ve cami yaptırdı. Mekke ve Medine'de de onun için her yd sadakalar dağıtılıyordu.

Topkapı Sarayı Arşivinde saklanan Kanuni'ye mektupları çok yönlü incelemeye değer belgelerdir. Bunlarda siyasi konulara, aile içi sorunlara da değinilmiş olması, İstanbul'u tehdit eden salgınlardan söz edilmesi aynca ilginçtir. Topkapı Sarayı'ndaki portreler arasında görülen Hürrem tablolan ile Avrupa'daki resimleri, genelde aynı ince çizgileri verir. Zekiliği, yüzünde ifade edilmeye çalışılmıştır. Avrupa'daki birkaç portresinde, biraz şişman ve yorgun betimlenmiştir. Elinde gül tutuşu, başındaki haseldlik hotozu, uzun kollu, yakası arkaya devrik üstlüğü, çene altmı örten yaşmağı dönemin moda anlayışım yansıtır. Giyim konusundaki ustalığını, Türkiye'ye sığınan İran şehzadesi Elkas Mirza'ya kendi eliyle diktiği ipek gömlek ve sırma işlemeli üstlükle kanıtladığı söylenir. Yabancı ressamlar da onun zarif giyimini özellikle vurgulamışlardır.

Topkapı Sarayindaki harem dakesinin kurucusu sayılan Hürrem Sultan, bu yönüyle İstanbul'daki harem tarihini ve protokolünü de başlatmış kabul edilebilir.

Son ydlarrnı hastalıklı geçiren Hürrem, Kanuni de çıktığı Edirne gezisinden dönüşünde İstanbul'da öldü. Süleymaniye Camii haziresine gömüldü. Daha sonra üzerine türbe yaptırıldı.

BibL Ahmed Refik, *Kadınlar Saltanatı,* I, İst., 1332, s. 50 vd; Uluçay, *Padişahların Kadınları,* 34-35; Ç. Uluçay, *Harem,* II, Ankara, 1971, s. 2, 41-47; ay, *Osmanlı Sultanlarına Aşk Mektupları,* İst., 1950, s. 5-47; ay, *Haremden Mektuplar,* İst., 1956, s. 80-84; G. Oransay, *Osmanlı Devletinde Kim Kimdi?, I, Osmanoğulları,* Ankara, **1969,** s. 62, 188; Gövsa, *Türk Meşhurları,* 178; M. T. Gökbilgin, "Hurrem Sultan", *İA,* V/2, 593-596; Ahmed Refik, "Hürrem Sultanin Son Seneleri", *Yeni Mecmua, S:* **32,** 1334, s. 108 vd; "Âlî, Künhü'l-Ahbar" (basılmamış kısım-lstanbul Üniversitesi Ktp, no. 5959) vr 341, **431;** A. G. Busbecq, *Türk Mektupları,* İst., 1939, s. 42, 103; A. L. Croutier, *Harem-PeçeliDünya,* İst., 1990, s. **106**-113; T. Hasırcıoğlu, "Hürrem Sultan", *Resimli Tarih Mecmuası,* Yeni Seri, S. 73/1, s. 15-19; H. Şehsuvaroğlu, "Hürrem Sultan ve Sultan Süleyman", *ae,* İst., 1950, S. 4, s. 176-179; *Topkapı Sarayı Arşivi,* no. 765, 5038, **6036,** 7702, 11480.

NECDET SAKAOĞLU

HÜRREM SULTAN TÜRBESİ
bak. SÜLEYMANİYE KÜLLİYESİ

HÜRRIYET

Günlük siyasi gazete.

İlk sayısı 1 Mayıs 1948'de çıktı. Gazete Türk basınına habercilik konusunda büyük bir dinamizm getirdi. Kurucusu 1912' deh beri Babıâli'nin içinde yaşayan, 50' den fazla gazete-dergi imtiyazı almış ve bunları başarı ile yayımlamış olan Sedat Simavi idi. Başyazarlığın gazete ile özdeşleştirildiği bir dönemde, haberi ön plana alarak ve halkın arzuladığı konuları işleyerek geniş bir okuyucu kitlesini yanma çekmeyi becerdi, böylece kısa zamanda en yüksek tirajlı gazete durumuna geldi. 1948 Londra Olimpiyatlarını iyi bir kadro ve fotoğraf ekibiyle izlemesi, Türk güreşçilerinin buradaki büyük başarısı sayesinde, politika dışı konularla da bir gazetenin satışını artırabileceğini kanıtlamış oldu. Ayrıca kadın okuyucunun isteklerini dikkate alan yayınlarıyla da evin gazetesi olmayı başardı. Zengin bir dergicilik deneyimi olan Sedat Simavi, fotoğraf ve görsel malzemeyi de bol kullanarak 30.000 ile başladığı tirajını hızla artırdı. Bu özelliklerini örnek alarak zaman zaman diğer gazeteler hep *Hürriyeti* geçmeyi hedef edinmişlerdir.

Gazete özellikle dava edindiği konuları sonuca bağlamak için gösterdiği ısrarlılıkla ün yapmıştır. Kıbrıs sorunu bunların başında gelir. İçeriği, dili ve sunuşlarıyla *Hürriyet* modern "İstanbul efendisi" tipinin gazetesi olmayı amaçlamıştır.

Sedat Simavi'nin 1953'te ölmesinden sonra oğulları Haldun Simavi ve Erol Simavi yönetimi ele aldı. 1971'de Haldun Simavi'nin ayrılmasıyla gazete tamamen Erol Simavi'nin kontrolüne geçti. Erol Simavi gazeteyi, güçlü bir mali temel üzerine oturtma çabalarına girişti. Holding haline geldi. Ayrıca kendi içinde haber ajansı, dağıtım şirketi, son olarak da bankacı Erol Aksoy ile televizyon (Show) ve radyo ortaklığına girerek ve çeşitli dergüer yayımlayarak, yayın dünyasının en güçlü kurumlarından biri oldu. 1959'dan itibaren Frankfurt'ta baskıya başlayan *Hürriyet,* yurtdışında en çok satan Türkçe gazetedir. 1971'den beri İzmir, Ankara, Adana ve Erzurum'da basım merkezleri kurarak bütün Türkiye'ye gününde varmayı sağladığı gibi, **1973**'te ofsete geçerek de en iyi renkli baskıyı elde eden gazete olmuştur.

İSTANBUL

Hürriyet
Ürdün ve Irak orduları Filistin'e girdi
İnönü'nün Makalesi
Ürdün Kıralı Abdullah Arap orduları başkomutanı oldu
Yahudi kıtaları Kudüs şehrinin kapılarına dayandılar
CELÂL BAYAR DİYOR KI:
Mecliste münakaşalar

Hürriyet gazetesinin 1 Mayıs 1948 tarihli birinci sayısı.
İhsan Yılmaz koleksiyonu

HÜSAMEDDIN AĞA ÇEŞMESI

"Başşahinci Çeşmesi" diye de büinen bu çeşme, Üsküdar İlçesi'nde, Murat Reis Mahallesinde, Nuhkuyusu Caddesi'ne yakm bir yerde ve onun batı kısmında bulunuyordu. Bu caddeyi dik olarak kesen Toptaşı Caddesi ve Alaca Minare Sokağı kavşağında, Alaca Minare Mescidi'nin (Murad Kaptan Mescidi) arsasının üst tarafından, Alacaminare Tekkesi'ninG» kapısının bulunduğu cepheye komşu idi. Bugün ortadan kalkmış bulunan çeşmenin akıbeti hakkında bilgi sahibi olunamamıştır.

Özellikleri, kaynaklardaki bilgilerden ve eski fotoğraflardan tespit edilebilen çeşmenin, **5** beyitten oluşan kitabesi Karaferiyeli Rüşdü Ali Efendi tarafından hazırlanmış olup, **1206**/1791 tarihini taşımakta idi. Osmanlı baroğunun, çeşme mimarisinde önemli bir örneği olarak gösterebüeceğimiz bu çeşmede tasarımın, klasik çağın yalın görüntüsünden sıyrılıp, süslemenin ağırlık kazandığı, daha değişik bir çehreye büründüğü dikkati çeker. Fakat süslemenin fazla yoğun olmadığı bu çeşmede sade bir zarafet bulunduğu gözden kaçmaz.

Çeşmenin cephesi, Batı tarzı başlıkları olan ince uzun sütunçeler ile hareketlendirilmişti. Zarif aynataşı bu sütunçeler arasında, basık kemerli bir nişin içinde yer alıyordu. Mermerden oyulmuş ve zengin bir dekorasyona sahip olan aynataşında Osmanlı baroğuna özgü süs öğeleri vardı. Lülesi, içi istiridye şeklinde oyulan kademeli nişler içine alınmış, bunun üstü ile kemer altı da yine aynı tarzda bezenmişti. Testi setleri ve su teknesi bu zarif çeşmenin gösteriş ve ahengini tamamlamakta idi. Çeşmenin, ahşap olan saçağı dışında, tamamında mermer malzeme kullandmıştı.

Bibi. Tanışık, ***İstanbul Çeşmeleri,*** II, 386; Konyalı, ***Üsküdar Tarihi,*** II, 20; A. Egemen, ***İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri,*** İst., 1993, s. 279-280.

ENİS KARAKAYA

HÜSAMEDDIN UŞŞAKÎ TEKKESI

Beyoğlu İlçesi'nde, Kasımpaşa'da, Hacı Ahmet Efendi Mahallesi'nde, Pir Hüsamettin Sokağı üzerinde yer almaktadır.

Halvetîliğin önemli kollarından Uşşakîliğin merkezi (âsitanesi ve pir makamı) olan bu tekke Uşşakîliğin piri Şeyh Hasan Hüsameddin Uşşakî (ö. **1592** veya 1594) tarafından **16.** yyin son çeyreğinde kurulmuştur. Bazı kaynaklarda tekkenin, H. Hüsameddin Uşşakî'nin adına, kendisine teveccühü olan III. Murad (hd 1574-1595) tarafından tesis edildiği ifade edümektedir.

Buhara'da 1475'te, Hoca Teberrük adında bir tacirin oğlu olarak dünyaya gelen H. Hüsameddin Uşşakî, ilk tahsilini babasından almış, daha sonra tasavvufa meylederek mirasını kardeşi Mehmed Çelebi'ye terk etmiş ve kendisine mürşit aramak amacıyla yollara düşmüştür. Erzincan'da Kübrevîliğin Nurbahşî kolundan Şeyh Ahmed Semerkandî'ye intisap ederek kısa bir müddet soma kendisinden hilafet almış ve irşatla görevli olarak 1523 civarında, eski adı "Uşşak" olan Uşak'a yollanmıştır. Tahta geçmeden önce, Manisa'da bulunduğu sırada kendisine mektup yazarak duasını talep eden ve H. Hüsameddin Uşşakî'den çok yakında padişah olacağı müjdesini alan Şehzade Murad tarafından İstanbul'a davet edilmiştir. Osmanlı başkentindeki sufi çevrelerinde büyük saygı gören, kısa bir sürede çevresi kalabalık bir mürit ve muhip halkası ile kuşatılan H. Hüsameddin Uşşakî önce Aksaray'da kendisine tahsis edilen bir evde ikamet etmiş, sonra Kasımpaşa'da, tekke olarak kullandığı evde inziva içinde yaşamaya başlamıştır. Hayatı hakkında bügi veren kaynakların bazılarında H. Hüsameddin Uşşakî'nin Halvetîliğin Sinanî kolunu kuran Şeyh İbrahim Ümrnî Sinan'dan (ö. 1568) hilafet aldığı belirtilir. Ne var ki İbrahim Ümmî Sinan, H. Hüsameddin Uşşakî'yi İstanbul'a davet eden III. Murad'ın cülusundan (1574) 7 yıl önce (1568) vefat etmiştir. H. Hüsameddin Uşşakî ile Sinanîlik arasındaki bağlantının İbrahim Ümmî Sinan' m halifelerinden biri aracılığı ile ya da "manevi" düzeyde kurulmuş olması ihtimal dahilindedir. Her halükârda tarihçesi yeterince aydınlatdmamış bulunan Uşakkîliğin piri hac dönüşünde Konya'da vefat etmiş, tahnit edilmediği halde bozulmadığı rivayet edilen naaşı İstanbul'a getirildiğinde, Üsküdar'da, Celvetî piri Aziz Mahmud Hüdaî'nin(->) başkanlık ettiği kalabalık bir derviş topluluğu tarafından karşılanarak Kasımpaşa'daki tekkesine defnedilmiştir.

H. Hüsameddin Uşşakî'nin Kasımpaşa' daki evini tekke olarak kullandığı, tesis etmiş olduğu vakfın, büyük oğlu ve halefi olan Şeyh Mustafa Efendi (ö. 1628) tarafından genişletildiği anlaşdmaktadır. Tekkenin 6. postnişini Şeyh Ahmed Efendi'nin (ö. 1754) meşihatı sırasında, 18. yy'ın ortalarına doğru Tersane Emini Yusuf Efendi (ö. 1748) harap durumda bulunan bu evtekkeyi yıktırarak yeniden inşa ettirmiş, vakfiyeye imam ve müezzin ödenekleri eldetmiştir. Bu tarihten sonra tekkenin, ahşap minareli bir mescit-tevhidhane ile harem dairesinden oluştuğu, 13. postnişin Edirneli Şeyh Mehmed Sıdkı Efendi'nin (ö. 1856) meşihatı (1841-1856) sırasında yeni baştan ihya edildiği bilinmektedir. Nihayet 19. yy'ın ikinci yarısında tekrar harap olan ve yıkılmaya yüz tutan tekke

1310/1892-93'te Evkaf Nezareti tarafından son olarak yenilenmiş, kapatıldığı 1925'e kadar bu şekliyle intikal etmiştir. Tekkenin bu son aşamadaki mimari programı tevhidhane, iki adet türbe, hazire, selamlık ve harem bölümleri, mutfak ile bir şadırvandan meydana gelmekteydi.

Cumhuriyet döneminde türbeler, hazire ve cümle kapısı dışında kalan bölümler harap olmuş, bir müddet sonra yıktırdarak yerlerine ilkokul inşa edilmiştir. 1982'te bazı şahıslar eliyle yapılan onarımda türbelerin içleri fayansla, cepheleri ise seramik karolarıyla kaplanmış, ayrıca cümle kapısının arkasına bir duvar örülerek iki türbenin arasında mescit ve birtakım başka birimler ihdas edilmiş, böylece tekkeden arta kalan son parçalar da özgün biçimlerini büyük ölçüde kaybetmiştir.

Kaynakların bazdarında "Uşşakî Asitanesi" ve "Pişvây-ı tarikat-ı Aliyye-i Uşşakiyye" olarak anılan tekkede perşembe günleri ayin icra edildiği, 19. yy'm sonlarında burada 3 erkek ile 1 kadının devamlı ikamet ettiği, Maliye Nezareti'nden yılda 168 kuruş tahsisatı, Kurban Bayramlarında da 5 adet koyun istihkakı olduğu tespit edilmektedir.

Hüsameddin Uşşakî Tekkesinin, 1950' lere kadar bostanlar ve çiçek bahçeleri de kaplı olan çevresi günümüzde imalathanelerle dolmuş ve geçmişteki özelliğini tamamen yitirmiştir. 1925 tarihli Pervititch paftasında tekkeyi oluşturan bölümlerin tek bir kide içinde toplandığı, güneyde Pir Hüsamettin Sokağı üzerinde cümle kapısı ile bunun yanlarında birer türbe ve harem dairesinin, bunların arkasında da tevhidhane ile selamlık kanadının bulunduğu, batı kesimi hazireye ayrılmış olan bahçede bir şadırvanın yer aldığı görülmektedir.

Dor başlıklı pilastrlar ile kuşatılmış olan cümle kapısmm söveleri ve yuvarlak kemeri küfeki taşındandır. Çıkıntı oluşturan kilit taşının üzerinde, metninin Osman Cemî Bey'e ait olduğu bilinen ve tekkenin niteliğini belirten Farsça manzum bir kitabe, bunun da üzerinde, beyzi bir madalyon içinde II. Abdülhamid'in 1310 tarihli tuğrası yer alır. Duvarlan tuğla ile örülmüş, üstleri ahşap çatdar ile kaplanmış olan türbelerden, cümle kapısının sağında bulunan ve Pir H. Hüsameddin Uşşakî ile haleflerinden 5 kişinin sandukalarını barındıran kesim "Büyük Türbe" olarak anılır. Büyük Türbe'nin asıl girişin kuzey duvarında yer aldığı ve aynı duvarda sıralanan, basık kemerli 2 pencere ile birlikte tevhidhaneye açıldığı anlaşılmaktadır. Günümüzde bu üç açıklık da örülerek nişe dönüştürülmüş bulunmaktadır. Sokağa (güneye) açdan 3 pencereden doğudaki sonradan kapı haline getirilmiştir. Bunun üzerinde, 7. postnişin Şeyh Ahmed Hüsamîzade'nin ortadan kaybolmasından sonra hatırasını yaşatmak için konduğu anlaşılan 1179/1765-66 tarihli, sülüs hatlı bir beyit yer alır. Ziyaret (niyaz) penceresi olduğu anlaşılan ortadaki açıklığın üzerinde, H. Hüsameddin Uşşakî'nin adını içeren, Mehmed Rıfat Mısrî imzalı ve **1266/** 1849-50 tarihli, talik hatlı bir kitabe göze çarpar.

Büyük Türbe'nin zemin döşemesinin altında, birçok kabri barındıran bir bodrum katının varlığı dikkati çeker. Türk-İslam mimarisinin erken dönemlerinde görülen, ancak Osmanlı döneminde terk edilen mumyalıklı kümbet geleneğinin bu yapıda belirli bir ölçüde yaşatılmış olduğu anlaşılmaktadır.

Cümle kapısının solunda yer alan ve "Küçük Türbe" olarak adlandırdan bölüm 4 adet şeyh sandukasını barındırır. Kuzey duvarında somadan kapıya dönüştürülmüş bir pencere, bu duvarın arkasında da tekkenin haziresinden arta kalan parça bulunmaktadır. Doğu duvarında niş haline getirilmiş bir pencere, sokak üzerindeki güney duvarında da bir kapı ile ufak bir pencere açılmıştır.

Yerinde ilkokul binasının bulunduğu tevhidhanenin iki katlı ve kagir bir bina olduğu, asıl girişinin batı yönündeki avluya açddığı, aynca kuzeyindeki selamlıkla, doğusundaki haremle ve güneyindeki Büyük Türbeyle irtibatlı olduğu söylenebilmektedir. Selamlık ve harem bölümlerinin iki katlı, ahşap meskenler niteliğinde oldukları, şadırvanın sekizgen planlı olarak tasarlandığı da Pervititch paftasında görülebilmektedir.

H. Hüsameddin Uşşakî hayatta iken tekkesinde kahve nakipliği görevini üstlenen Sefer Baba'mn tekkenin yakınında yer alan küçük türbesi de son yıllarda bütünüyle yenilenmiş bulunmaktadır.

BibL Evliya, *Seyahatname,* I, ty, 291, 293, 295; Ayvansarayî, *Hadîka,* II, 23-25; Ayvansarayî, *Mecmua-i Tevârih,* 242-243, 250-259; Kut, *Dergehname,* 236, no. 100; Çetin, *Tekkeler,* 589; Aynur, *Saliha Sultan,* 36, no. 90; *Âsitâne,* 16; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* II, 18-19, no. 41; A. Rıfat, *Lugat-i Tarihiyye ve Coğrafiyye,* **IV,** lst., 1300, s. 643; Münib, *Mecmuai Tekâyâ,* 14; Raif, *Mir'at,* 529-532; *İhsaiyat II, 22;* **Vassaf,** *Sefine,* **V,** 274; Zâkir, *Mecmuai Tekâyâ,* 42-43; S. Abaç, *Kasımpaşa'nın Tarihçesi,* lst., 1935, s. 23; Öz, *İstanbul Camileri,* II, 31; J. S. Trimingham, *The Sufi Orders in islam,* Oxford, 1971, s. 78; "Uşşakiyye", *Meydan-Larousse,* XII (1973), s. 445; M. Sertoğlu, "Kasımpaşa", *Hayat Tarih Mecmuası,* 5 (Mayıs 1977), s. 48-53; Pakalın, *Tarih Deyimleri,* III, 555: R. Serin, *İslâm Tasavvufunda Halvetilik veHalvetiler,* İst., 1984, s. 131-135; S. N. Eren Balıkesir! *Pir Hasan Hüsameddin Uşşâki (K. S. A.),* lst.. 1990. s. 11-28.

M. BAHA TANMAN

HÜSEYİN AVNİ PAŞA ÇEŞMESİ

Üsküdar İlçesi Paşalimam'nda, İskele Meydanından Kuzguncuk'a giden cadde üzerindedir.

Simetri ekseninde çeşme küüesiyle birlikte iki yanında beşerden on yalağıyla amtsal bir görüntüye sahiptir. Mermerden yapılmıştır. Şair Muhtar'ın yazdığı kitabede çeşmenin 1291/1874'te yapıldığı yazdır. Kitabede aynca çeşmenin yerinde daha önce bir başka çeşme olduğu, Sadrazam ve Serasker Hüseyin Avni Paşa'mn suyu akmayan bu harap çeşmeyi yeniden yaptırdığı belirtilmektedir. Çeşmenin karşısında kıyıda Hüseyin Avni Paşa'mn yalısı ve çeşmenin üstünde de Yarımca Baba Tekkesinin bulunduğu bilinmektedir. 1941'de çeşme ve çevresi Tekel tarafından

Hüseyin Avni Paşa Çeşmesi
Kadir Aktay, 1994

alınmış ve yanma Midhat Tütün Deposu yapılmıştır.

Banisi Hüseyin Avni Paşa, Odacıbaşızadelerden vergi mültezimi Ahmed Efendinin oğludur. 18ö3'te İsparta'dan İstanbul'a gelmiştir. Mekteb-i Harbiye'yi bitirdikten sonra orduda çeşitli görevlerde bulunmuştur. Kırım Savaşinda başarı gösterdikten sonra seraskerlik, Askeri Şûra reisliği, 1. Ordu komutanlığı, harbiye nazırlığı yapmıştır. 1874-1875'te de sadrazam olmuştur, 1876'da Abdülaziz'in (hd 1861-1876) tahtan indirilmesi olayında bulunmuş ve bunun üzerine Çerkeş Hasan tarafından Midhat Paşa'mn konağında vurulmuştur.

Hüseyin Avni Paşa Çeşmesi kütlesel görüntüsüyle çarpıcı bir çeşmedir. Simetri ekseni üzerinde ve kenarlardaki kütleler 18. yy'ın ikinci yansmda çeşme tasarımında yaygınlaşan barok üslubun hareketli dalgalanmalarına, aralardaki bölümlerde ise neoklasik üslubun yalın görüntüsüne sahiptir. İki karşıt üslup arasında denge kurulmuştur. Simetri ekseni üzerindeki kütle çeşme kütlesidir. Çeşme kütlesiyle kenardaki kütleler yüksek tutulmuştur. Bu kütlelerden ara bölümlere geçiş "S" kıvrımıyla karşılanmıştır.

Çeşmenin yalağı ve aynataşı dışbükey yüzeylidir. Aynataşı 1740'larda beliren örgelerle (akant yaprağı, istiridye kabuğu, "C" kıvrımlı kemerler, sütunlar ve sütunlar üzerinde topuzlarla) bezelidir. "C" profilli çeşme kemeri içbükey-dışbükey hareketlenmeyle biçimlendikten sonra dört kez yinelenerek açılır. Dördüncü kemer "S" kıvrımı yaparak biter. "S" kıvrımını bir yaprak örgesi destekler ve "S" kıvrımıyla yaprağın arkasından aşağıdaki sütunun uzantısı niteliğinde duvara bitişik neoklasik bir kolon yükselir. Bu konumda bezemesel amaçla kullanılan yapısal öğelerin olgun bir çözümlemesi gerçekleşmiştir.

Çeşmenin ayna duvanmn yanlara açılışı da içbükey-dışbükey hareketlenmey-

ledir. Bu hareketlenmeler ve yapısal öğeler çeşme tasarımının plastik değerini artırmaktadır. Alınlıktaki kemerleri taşıyan sütun neoklasik düzende olup volütlü başlıklara sahiptir. Çeşme duvarıyla yalak duvarı arasındaki ayrımı yine bir ikinci neoklasik sütun yapar. Bu sütunlara baştabanın kornişi oturmaktadır. Baştabana 7 beyitiik kitabe yerleştirilmiştir. Çeşme kütlesi geniş bir saçakla son bulur. Çeşmenin iki yanındaki ilk yalaklar karşıt kütleler arasmdaki uyumlu geçişi sağlarlar. Bu yalaklar içbükey biçimlenir. Öteki yalakların dizüdiği duvar yüzeyi düzdür. Yalaklar birbirinden düşey olarak pilastrlarla aynlırlar. Yalaklarda ayrı ayrı musluk yoktur, çeşme yalağına açılmış su oluğu, yan yalaklara su akıtmak üzere tasarlanmıştır. Yalaklann hayvanların su içmesi için düşünülmüş olması gerekir.

Bibi. Konyalı, *Üsküdar Tarihi,* II, 78; Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* II, 456-458.

AYLA ÖDEKAN

HÜSEYİN AYVANSARAYÎ

(?, İstanbul - 1 Temmuz 1787, İstanbul) Tarihçi.

Tam adı Hafız Hüseyin bin İsmaü Ayvansarayî'dir. Hayatı hakkında yeterli bilgi yoktur. Eserlerinden çıkarabildiğimiz bilgilere göre Ayvansaray'da doğdu. IV. Mehmed'in kızı Hatice Suftan'ın teberdarlar kethüdası Hacı İsmail Ağa'mn (ö. 1752) oğludur. Dergâh-ı âli yeniçeri sekbanlarının 15. ortasına bağlıdır. "Ayvansarayî" mahlasım doğduğu semtten aldı. Hafızlığı, belki üstadım dediği Tokludede Camii imamı Şeyhü'l-kurra Halil Efendi'den Kuran'ı hıfzettiğinden ötürüdür. Misafir olarak gittiği akrabasından Kızıl Mescit imamının evinde öldü. Ayvansaray'a yakın Zal Mahmud Paşa Camii haziresine gömüldü. Ancak burada ve civarında yaptığımız araştırmalarda mezar taşma tesadüf edemedik.

Tanınmış eseri *Hadîkatü'l-Cevâmi,* İstabulün carmleri, mescitleri ve çeşitli mimari yapılan için kıymetli bir kaynaktır. Yazarın girişteki ifadesine göre, 1769'a kadar suriçi ve sur dışı, Galata, Eyüp, Üsküdar ve Boğaziçi'nin her iki yakasından Kadıköy içlerine kadar mevcut olan cami ve mescitieri yazmış, eserini 1779'da temize çekmeye başlamış ve 1781'de bitirmiştir. Bu eseri meydana getirmek için, gittiği her cami ve mescitte birer vakit veya daha sık namaz kılarak bina hakkındaki gözlemlerini kaydetmiş; bununla da yetinmeyerek binalardaki kitabeleri, banilerinin adlarını, bulduklarının mezarlarını da belirtmiştir. Ayrıca camiye bağlı türbe, medrese, imaret, bimarhane, mektep, hamam, çeşme, tekke gibi yapılar için de bügiler eklemiş, mahallesi olup olmadığını belirtmiştir.

Hadîkatü'l-Cevâmi'ye I. Mahmud'un (hd 1730-1754) imamı Zileli Seyyid Osman Efendi'nin torunu Ali Satı Efendi (ö. 1843), cami ve mescitleri 1838 sonuna kadar yürüterek bir zeyl yazmıştır. Satı Efendi, zeylinde kendine göre gereksiz gördüğü bazı cami ve mescitleri esas *Hadîkatü'l-Cevâmi'den* çıkarmıştır (bas. İst., 1865, 2 c) . Kitapta 874 cami ve mescit kayıtlıdır. Satı Efendi'nin bıraktığı yerden başlayarak Süleyman Besim de ayrıca 1860'a kadar ayn bir zeyl yazmıştır. Bugüne kadar eserin Türkiye'de ve yurtdışındaki kütüphanelerde 29 yazma nüshası tespit edilmiştir. Eser Joseph Hammer(->) tarafından kısmen Almancaya çevrilerek yayımlanmıştır.

Ayvansarayî'nin, çeşitli cami, mescit, hamam, çeşme, tekke vb yapdann kitabelerini derlediği *Mecmua-i Tevârih* (bas. 1985) Osmanlı sultanlarının, devlet adamlarının, hayat hikâyelerinin yer aldığı *Vefeyât-ı Selâtin* ve *Meşâhir-i Rical* (bas. 1978) ile *Tercümetü'l-Meşâyih ya* da *Tezkire-i Ayvansarayî* adlarıyla da bilinen ve Osmanlı hükümdarlan, sufiler, şairler hakkında üginç bilgüerle ölüm tariMerini veren bir başka vefeyatı bulunmaktadır. Ayrıca beğendiği müstezatları, *Eş'arname-i Müstezad'âa* toplamış, Aşık Ömer'in *Divan'mı* da düzenlemiştir.

Bibi. G. Kut-T. Kut, "Ayvansarayî Hafız Hüseyin b. İsmaü ve Eserleri", *TD,* S. 33 (1982), 401-439.

TURGUT KUT

HÜSEYİN FAHREDDİN DEDE

(1854, İstanbul - 1911, İstanbul) Mevlevi şeyhi ve bestekâr.

Kütahya'dan Mora Yenişehir'e göç eden müftü ve muhaddis Mahmud Efendizade el-Hac Halil Efendi ailesine mensuptur. Babası Beşiktaş Mevlevîhanesi(->) Postnişini Hasan Nafiz Dede(->), annesi Zübeyde Havva Hamm'dır. Beşiktaş Mevlevîhanesi'nde doğdu. Beşiktaş Rüştiyesi'ni bitirdikten sonra dönemin tamnmış edebiyatçı ve kültür adamlarından özel dersler aldı. Enistesi, divan şairi Yenişehirli Avni Bey'den edebiyat ve tasavvuf, kayınpederi Osman Selaheddin Dede, Hintli İskender Efendi, Manisalı Hüseyin Hilmi Dede ile Belhli Abdülfettah Efendi'den Arapça, Farsça ve Fransızca, Abdunahman Sâmi Paşa'dan da mesnevi okudu. Hasan Nazif Dede'nin 1861'de vefatı üzerine, Mevlânâ Âsitanesi Postnişini Sadreddin Çelebi (ö. 1881) tarafından Beşiktaş Mevlevîhanesi şeyhliğine atandı. Fakat yaşça küçüklüğü nedeniyle tekkenin idaresini vekâleten Aşçıbaşı el-Hac Râşid Dede üstlendi.

Hüseyin Fahreddin Dede
M. Baha Tartman arşivi

Bu yönetim Beşiktaş Mevlevîhanesi'nin 1867'de Çırağan Sarayimn(-0 inşası nedeniyle önce Fındıklıdaki Karacehennem İbrahim Paşa Konağı'na ardından 1871'de Maçka'daki yeni binasına taşınmasına kadar sürdü. Bu tarihte Maçka Mevlevîhanesi şeyhi olarak asaleten posta geçen Hüseyin Fahreddin Dede, 1874'te tekkenin yerine askeri kışla yapılmak istenmesi üzerine 1877'de Eyüp'te kurulan Bahariye Mevlevîhanesi(->) meşihatını üstlendi ve vefat ettiği 1911'e kadar bu görevi yürüttü. Bahariye Mevlevîhanesi Türbesi'ndeki mezarı, tekkenin 1960'larda uğradığı yıkımın ardmdan Eyüp Silahtarağa Caddesi kenarındaki yeni yapılan aüe kabristanına nakledilmiştir.

Hüseyin Fahreddin Dede, İstanbul Mevlevî kültüründe "ehl-i beyt" yanlısı tasavvuf anlayışının son büyük temsilcisidir. Babası Hasan Nazif Dede'den devraldığı bu mirası zenginleştirerek sürdürmüş ve meşihatını üstlendiği Bahariye Mevlevîhanesi'ni, Bektaşî-Melamî meşrep Mevlevîlerin merkezi yapmıştır. 1853'te Hasan Nazif Dede ile Beşiktaş Mevlevîhanesi'nde başlayıp 1877-1925 arasmda Bahariye Mevlevîhanesi'nde süren bu tasavvuf kültürü, Kasımpaşa ve Galata mevlevîhanelerinde de yankısını bulmuştur.

Köklü bir Mevlevî ailesinden gelen Hüseyin Fahreddin Dede'nin kişiliğinde, tasavvuf dünyasının Mevlevîlik ve Bektaşîlik gibi iki temel kaynağına dayanan bir kültürel yapılanmayı görmek mümkündür. Henüz 3 yaşındayken Said Hemdem Çelebi (ö. 1858) tarafından kendisine teberrüken Mevlevî sikkesi tekbirlenmiş, hüafetini ise babasının halifelerinden Reşîd Dede'nin oğlu Karahisar Mevlevîhanesi Postnişini Kemaleddin Dede'den almıştır. Aynca Sütlüce Bademlik Tekkesi Şeyhi Münir Baba'dan da Bektaşî icazeti vardır.

Hüseyin Fahreddin Dede'nin İstanbul Mevlevîliği içinde dikkati çeken bir diğer özelliği, temsil ettiği tasavvuf anlayışım ve dolayısıyla Bahariye Mevlevîhanesi'ni, Tanzimat sonrasında Osman Selaheddin Dede'nin (ö. 1887) faaliyetleriyle şekillenen ve tarikatın gündelik siyasetle bütünleşme ilkesini benimseyen akımın dışında tutmasıdır. Yenikapı Mevlevîhanesi(->) Postnişini Osman Selaheddin Dede'nin kızı Fatma Aliye Hanımla 1872'de evlenerek bu Midhat Paşa yanlısı Mevlevî şeyhine damat olması, onun siyaset karşısındaki bağımsız tavrını değiştirmemiştir.

Yeni Osmanlılar ile yakın ilişkisi bulunan ve Ali Nutkî Dede'den(->) beri modernleşme hareketinin içinde yer alan Osman Selaheddin Dede ailesi, Fahreddin Dede'nin bu tavn nedeniyle Bahariye Mevlevîhanesi üzerinde ortak meşihat anla-

mma gelebilecek bir idari tasarruf yoluna girmemiştir.

Hüseyin Fahreddin Dede'nin son dönem Osmanlı kültür hayatmda bestekârlığı ve neyzenliği ile kazandığı haklı bir şöhreti vardır. Musikiyi dönemin en iyi hocalarından öğrenmiştir. Bunlar arasında ismail Dede Efendi'nin öğrencileri olan Yağlıkçızade Ahmed Efendi, Kocamustafapaşa Âsitanesi zâkirlerinden Sünbülî tarikatına mensup Mutafzade Ahmed Efendi ve Bahariye Mevlevîhanesi kudümzenbaşısı Mehmed Zekâî Dede bulunuyordu. Batı musikisine de ilgi duyan Hüseyin Fahreddin Dede, Muzıka-i Hümayun'da görevli fülitist Râtib Efendi'den nota ve nazariyat dersleri almıştır. Ney ile Chopin'in eserlerini çalabilecek kadar Batı musikisine vakıftı. Türk musikisinin yetiştirdiği en önemli neyzenlerden birisi olarak kabul edilen Fahreddin Dede'ye bu konuda Beşiktaş Mevlevîhanesi neyzenbaşılarından Salih Dede ile aynı tekkenin postnişinlerinden Said Dede'nin (ö. 1852) oğlu Neyzen Yusuf Paşa (ö. 1884) hocalık yapmışlardır. Ayrıca Şeyh Abdülhalim Efendi'den de Hamparsum notası ve tanbur öğrenmiştir.

Döneminin en geniş musiki kültürüne sahip kişileri arasında bulunan Fahreddin Dede, yetiştirdiği öğrencileriyle de Türk musikisinin bilimsel açıdan incelenmesi yolunu açmıştır. Yenikapı Mevlevîhanesi Şeyhi Mehmed Celâleddin Dede (ö. 1908) ve Galata Mevlevîhanesi Şeyhi Mehmed Atâullah Dede (ö. 1910) ile birlikte Batılı anlamda musiki nazariyatı üzerinde çalışmış ve bu konuda daha sonra ilk bilimsel eserleri ortaya koyacak olan Rauf Yekta(->), Hüseyin Saadettin Arel(->) ve Subhi Ezgi'nin(-0 yetişmesini sağlamıştır.

Bahariye Mevlevîhanesi'ni aralarında Medeni Aziz Efendi, Tanburî Kâmil Bey, Yeniköylü Hasan Efendi, Bolahenk Nuri Bey ve Hafız Ahmed Irsoy gibi bestekâr ve icracıların devam ettiği bir merkez durumuna getiren Hüseyin Fahreddin Dede'nin musiki alanında verdiği en önemli eser "Acemaşirân Mevlevî Ayini'dir. ilk icrası **29** Nisan 1885'te Bahariye Mevlevîhanesi'nde yapdan bu eser, gereksiz ayrıntılardan arınmış, kendi içinde sağlam bir denge ve ifade gücüne sahip bulunup, Mevlevî musikisinin son dönem Osmanlı kültüründe vardığı doruk noktasını sembolize eder. Ayrıca "devr-i kebîr" usulünde bir dügâh peşrev ile hüseyni ve müstear makamlarında iki saz semaisi bestelemiştir. Güftesi Fuzûlî'ye ait olan "Hümayun Sengin Semaisi" ile Nedim'e ait olan hisarbuselik "Yürük Semai'si günümüze gelen sözlü eserleri arasındadır. "Fahrî" mahlasını kullanarak yazdığı Türkçe ve Farsça şiirleri ile Bahariye Mevlevîhanesi'ndeki gündelik hayata ilişkin notlarmı *Mecmua* smda toplamıştır.

Bibi. *BOA,* İrade Dahiliye, no. 33050 (24 Şevval 1278); *Tarih-i Lutfî,* X, 64; Mehmed Ziya, "Şeyh Hüseyin Fahreddin Efendi", *Musavver Nevsâl-i Osmanî,* İst., 1328, s. 271-281; Hüseyin Fahreddin Dede, *Mecmua,* Konya Mevlâna Müzesi, İhtisas Ktp, no. 7467; Rauf Yekta, "Şeyh Hüseyin Fahreddin Efendi", *Musavver Nevsâl-i Osmanî,* İst., 1328, s. 281-283; Vassaf, *Sefine,* V, 179-184; Lutfi Simavî, *Sultan Mehmed Reşad Hân 'm ve Halefinin Sarayında Gördüklerim,* I, İst., 1340, s. 131; V. Ç. İzbudak, *Hatıralarım,* İst., 1946, s. 24; İnal, *Türk Şairleri,* I, 347; İnal, *HoşSada,* 193-196; Ergun, *Antoloji,* II, 507; Gölpınarlı, *Mevlevîlik,* 211.

EKREM IŞIN

HÜSEYİN PAŞA ÇEŞMESİ

Fatih İlçesi, Nevbahar Mahallesi, Darüşşifa Sokağında, Haseki Darüşşifasinm arkasında bulunan Başçı Mahmud Çeşmesi'nin alt tarafından olup, bugün binaların arasında sıkışmış durumdadır. Günümüze kadar ayakta kalabilen çeşmenin suyu akmaktadır.

Çeşmenin inşa kitabesinden anlaşıldığı üzere 1110/l698'de Köprülü Mehmed Paşa'nın yeğeni Sadrazam Hüseyin Paşa tarafmdan yaptınlmıştır. Klasik tarzda inşa edilmiş çeşmelerden biri olan Hüseyin Paşa Çeşmesi kesme taştan yapılmıştır. Üç kademeli silmelerle dikdörtgen çerçeve içine alınmış bir sivri kemerden ibaret yalın bir mimari görünüme sahiptir.

Günümüzde teknesi yerinde olmayan bu çeşmenin, testi setleri ise sağlam durumdadır. Aynası mermerden yapılmış olup, üzerinde süsleme bulunmaz. Kemerin hemen içinde bulunan üç satırlık kitabeden 1319/1901'de II. Abdülhamid (hd 1876-1909) tarafından onartddığı anlaşılmaktadır.

Günümüzde, halk arasında "Kuruçeşme" olarak bilinen Hüseyin Paşa Çeşmesi, yakınında bulunan Haseki ve Başçı Mahmud çeşmelerine nazaran daha sağlam durumda ve onlardan daha gösterişli bir yapıya sahiptir.

Bibi. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* I, 98; *Fatih Camileri, 326;* A. Egemen. *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri,* İst., 1993, s. 392.

GÜLAY BURGAZ

Hüseyin Paşa Çeşmesi
Yavuz Çelenk, 1994

HÜSEYİN VASSAF

(8Mart 1872, İstanbul - 21 Kasım 1929, İstanbul) Uşşakî şeyhi ve biyografi yazarı.

Babası Ürgüplü Osman Efendi (ö. 1890), annesi Fatma Emsal Hanım'dır (ö. 1880). Ailesi Mısır'da Vali Mehmed Ali Paşa ve İbrahim Paşa'nın hizmetinde bulunduktan sonra Sadrazam Yusuf Kâmil Paşa'nm beraberinde İstanbul'a gelerek Aksaray'a yerleşmiştir. İlk eğitimine Kara Mehmed Paşa Camii'ndeki ibtidai mektebinde başlayan Hüseyin Vassâf, Ağayokuşu İbtidai Mektebini bitirdi. Bir süre Hayriye Medresesi'ne devam ettikten sonra Mekteb-i Osmani ve Aksaray Rüştiyesi'nde okudu. Mekteb-i Mülkiye'nin idadi kısmından mezun oldu. İlk resmi görevine Rüsumat Emaneti'nde başladı. Daha sonra Şirket-i Hayriye Tahrirat Kalemi, Galata Emtia-i Dahiliye Kontrol Memurluğu ve İhracat Gümrükleri Müdürlüğünde görev yaptı. 1922'de İstanbul Rüsumat başmüdürü iken isteğiyle emekliye ayrıldı. Mezarı, Rumelihisarı Kabristanı'ndadır.

Hüseyin Vassâf, İstanbul'un tasavvuf hayatı üzerine yaptığı çalışmalarla şehrin mistik kültürünü aydınlatan kişilerin başında gelir. Hayatı boyunca pek çok tekkeye devam etmiş, bu tasavvuf merkezlerinde tanıdığı ve etkisinde kaldığı mutasavvıfların hayat hikâyelerini kaleme almıştır. Büyük bir kısmı günümüze basılmadan intikal eden bu eserler, İstanbul'daki tarikat faaliyetlerini ve bu tarikatların birbirleriyle olan kültürel ilişkilerini göstermesi açısından büyük önem taşımaktadırlar.

Hüseyin Vassâf'ı bu tür bir çalışmaya yönlendiren temel nedenlerin başında onun ailesi ve daha sonra yakın çevresi gelir. Babası Topkapida Sinanîliğe bağlı Pazar Tekkesi şeyhlerinden Bursalı Mehmed Salih Efendi'nin (ö. 1868) dervişlerindendir. Annesi ise, 19. yy'ın ünlü Nakşî şeyhi Ahmed Ziyaeddin Gümüşhanevî'ye(->) mensuptur. Hüseyin Vassâf, kendisine ailesinden miras kalan tasavvuf kültürünü ayrıca cami derslerine devam ederek zahiri bilgilerle de desteklemiştir. Süleymaniye Camiinde hadis okutan Nasır Efendi ve Bayezid Camii İmamı Hüsnü Efendi, bu konuda onu yetiştiren hocalardır. Tasavvuf alanında ise önce Bayramî Şeyhi Kâmil Efendi ve Uşşakî Şeyhi Mustafa Hümi Efendi, ardından Nakşî Şeyhi Hayalî Hafız Efendi ile Kocamustafapaşa Âsitanesi(->) Postnişini Mehmed Rızaeddin Efendi'nin (ö. 189D sohbetlerine katılmış, fakat üzerindeki en kalıcı etkiyi Çayırlı Medresesi'nde mesnevi okutan Mevlevî Şeyhi Mehmed Esad Dede yapmıştır.

1896'da Şam'dan İstanbul'a gelen Şabanîliğin Bekri koluna mensup Mehmed Sultan Efendi, Hüseyin Vassâfin intisap ettiği ilk şeyhür. Daha sonra Edirneli Hasan Sezaî Efendi soyundan gelen Gülşenî Şeyhi Şuayb Şerafeddin Efendi'ye bağlanmış ve ardından Mustafa Hilmî Efendi'den Uşşakî icazeti almıştır. 1925'te tekkelerin kapatılmasından bir süre önce Mustafa Safî

Efendi'nin vefatıyla boşalan Kasımpaşa'daki Uşşakî Tekkesi meşihatına İnegöl Müftüsü Mehmed İzzeddin Efendi tarafından atanmıştır. Postnişinlik yaptığı bu dönemde icazet verdiği şeyhler arasında Ali Rıza Efendi, Muhammed Ömer Rüşdî Efendi, Ali Osman Sıdkî Efendi ve Muhammed Mecdî Efendi vardır.

Hüseyin Vassâf m tarikat silsüelerini ve şeyh biyografilerini topladığı kitabı *Sefîne-i Evliyâ-i Ebrâr* başlığını taşır. 5 ciltlik bujeser Divan-ı Hümayun Kalemi memurlarından Mehmed Sami Efendi'nin 1900' de yayımladığı *Esmâr-ı Esrar* adlı kitabının şerhidir. 1902-1923 arasmda kaleme alınan *Sefîne-i Evliya,* tarikatlara göre liste şeklinde düzenlenen *Esmâr-ı Esrâr'a* oranla tarikat kurucularının biyografÜerini kapsaması, ayrıca tekkelerin tarihlerine yer vermesi ve bu bügüeri bizzat Hüseyin Vassâf tarafından çekilen fotoğraflarla dekteklemesi açısından temel bir kaynaktır. 1990' da I. cildi yeni harflere çevrilerek yayımlanan eserin diğer ciltleri yazma olup Süleymaniye Kürüphanesi'ndedir.

Diğer eserleri arasmda tarikat şeyhlerine ait biyografi kitapları önemli bir yer tutar. Büyük bir kısmı yazma halinde kalıp basılmayan bu grup içinde kendisinin intisap ettiği Gülşenî Şeyhi Şuayb Şerafeddin Efendiyi anlattığı *Mürâselât,* Mesnevihan Mehmed Esad Dede'nin hayatını ve, faaliyetlerini ele alan *Mevlevi Mehmed Esad Dede* başlıklı çalışmalan vardır. Diğer biyografileri ise, *Risâle-i Hayriye* (Yahya Efendi Tekkesi Şeyhi Hasan Hayrî Efendi'nin hayatı), *Risâle-i Şevkiye* (Mustafa Şevkî Efendi'nin hayatı), *Risâle-i Müştakîye* (Kadiri Şeyhi Müştak Baba ile oğlu Edhem Baha'nın hayatı), *Risâle-i Selâhiye* (Abdullah Selâheddin Uşşakî'nin hayatı), *Tevfikname* (Seyyid Ahmed Tevfik Bey'in hayatı), *Remziname* (Üsküdar Mevlevîhanesi Postnişini Ahmed Remzi Dede'nin hayatı ve eserleri), *Kemâlname-i Şeyh Hakkı* (Bursalı İsmaü Hakkinin hayatı), *Gülzâr-ı Şâdi* (Mehmed Emin Tokadî'nin hayatı) haslıkları altmda toplanmıştır. İbnülemin Mahmud Kemal İnal'ın(->) hayatını ve eserlerini *Kemalü'l-Kemâl'âe* ele alan Hüseyin Vassâf m ayrıca gezi notlarını topladığı *Hattra-i Hicaziye, Bursa Hatırası* ve *Suriye'de Bir Cevelân* adlı eserleri bulunup şiirlerini de *Divân-ı Vassâf'ta* bir araya getirmiştir.

Bibi. Vassaf, *Sefine,* V; İnal, *Türk Şairleri,* IV, 1915-1918.

EKREM IŞIN

HÜSREV PAŞA KÜLLİYESİ

Eyüp İlçesinde, Merkez Mahallesi'nde yer alan bu ufak kapsamlı külliye türbe, tekke, kütüphane ve çeşme bölümlerinden meydana gelir.

Sadrazam Koca Hüsrev Paşa (ö. 1855) tarafından yaptırdan külliyenin bünyesindeki kütüphane 1255/1839 tarihlidir. Tekkenin vakıf kaydı da 1274/1857 tarihini taşımaktadır. Türbenin ise paşanın sağlığında inşa ettirddiği tahmin edilebilir.

Çepeçevre hayır eserleri ile kuşatılmış olan külliyenin kütüphanesi Bostan İskelesi Sokağimn kuzey yakasında; Hüsrev Paşa'nın gömülü olduğu türbe aym sokağın güney yakasında, kütüphanenin karşısında; tekkenin tevhidhane, harem ve selamlık bölümleri üe çeşme, kütüphanenin arkasmda (kıble yönünde); derviş hücreleri ise Boyacı Sokağı'nm batı yakasında yer almaktadır.

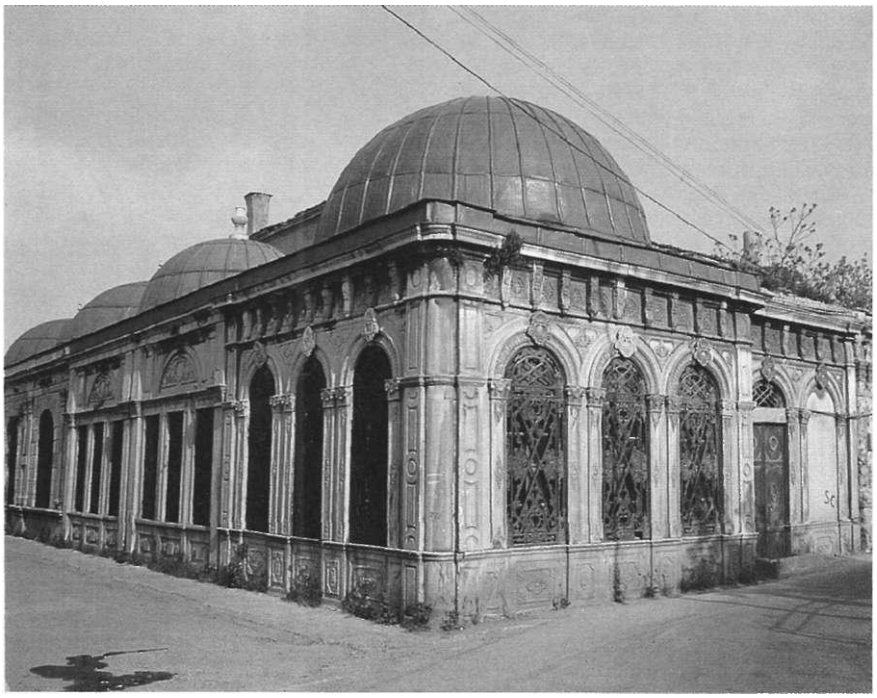

Hüsrev Paşa Külliyesi'nde tekke ve türbenin bir görünümü. *Yavuz Çelenk, 1994*

Tekke: Nakşibendîliğin Halidî koluna bağlı olan tekkede perşembe günleri ayin icra edildiği, *Mecmua-i Tekâyâ'mn* basddığı 1307/1889'da Murad Efendi adında bir şeyhinin bulunduğu, son postnişinin ise Şeyh Mehmed Şefik Efendi (Eryuvası) olduğu tespit edilmektedir. Son şeyhin ailesi halen tekkenin harem bölümünde ikamete devam etmekte, derviş hücrelerinin 1930'da yıktırdarak yerlerine bir boyahanenin yapıldığı, söz konusu yapının da 1976'da kaldırıldığı ve yerinin mezarlığa katddığı bilinmektedir.

Tekkenin, püastrlar de kuşatılmış olan yuvarlak kemerli girişi Boyacı Sokağı'nm doğu yakasındadır. Aynı zamanda türbeye geçit veren bu girişin sağında (kıble tarafında), sokak üzerinde sıralanan ve dikdörtgen açıklıklı pencerelerle aydınlanan 3 adet harap odanın, selamlık birimleri olduğu tahmin edilmektedir. Gerek tekkenin girişi, gerekse de söz konusu odaların duvarlan son derecede kalitesiz bir tür küfeki taşı de örülmüş olduğundan yoğun bir aşınmaya maruz kalmıştır.

Girişi izleyen ve zamanında beşik tonozla örtülü olduğu anlaşdan koridordan türbeye ve türbe-tekke bağlantısını sağlayan sofaya geçilmekte, sofanın kıble tarafında küçük boyutlu, dikdörtgen planlı tevhidhane, bunun üzerinde de harem bölümü bulunmaktadır. Koridorun sağmda, kagir tevhidhane-harem binası ile Boyacı Sokağı üzerinde sıralanan mekânlar arasmda küçük bir avlu, avlunun güney sınırında da tekkenin mutfak ve kiler bölümleri yer alır. Koridordan avluya geçilen yerde bulunan küçük boyutlu, kitabesiz çeşme harap durumdadır.

Türbe: Kare planlı ve kubbeli olarak tasarlanan ve Hüsrev Paşa'ya ait tek bir ahşap sandukayı barmdıran türbe doğu yönünde Âdüe Sultan Türbesi'ne(->), batı yönünde Mahmud Celaleddin Efendi Türbesi'ne(->) bitişmekte, iki yandan birer pencere Üe kuşatılmış olan girişi güney yönünde, tekke ile bağlamdı koridora açılmakta, Bostan İskelesi Sokağı üzerindeki kuzey cephesinde sıralanan 3 adet dikdörtgen açıklıklı pencere türbeyi aydınlatmaktadır.

Sağındaki Mahmud Celaleddin Paşa Türbesinin cephesi üe eş olan sokak üzerindeki cephe ampir üslubunun(->) özelliklerini sergüemektedir. Bütünüyle beyaz mermer kaplı olan bu cephe, pencerelerin alt ve üst hizaları ile saçak hizasında yer alan 3 adet silme üe donatılmıştır. Cephenin sınırlarında yükselen püastrlar ikinci silmeye kadar yivli olarak devam etmekte, Korint başlıklardan sonra da düz olarak saçağa kadar devam etmektedir. Ortadaki pencere, kıvrımlı dal kabartmalarını içeren kavisli bir alınlıkla taçlandırılmış, pencerelerin altında yer alan dikdörtgen kartuşların içine yatay çubukla bezemeler oturtulmuştur. Dökümden mamul pencere şebekelerinde lir motifleri dikkati çeker. Duvarlarda ve kubbede kalem işi izleri seçilmektedir.

Kütüphane: Enine dikdörtgen bir alanı kaplayan kütüphane, girişin arkasında uzanan bir koridor de bunun yanlarında bulunan, kare planlı ve kubbeli iki birimden oluşur. Girişin solunda yer alan ve

isimsiz Türbe olarak adlandırılan yapıya bitişen mekân Bostan iskelesi Sokağı üzerindeki 2 pencere ile, diğer mekân ise, ikisi sokağa ikisi de Halic'e (doğuya) bakan 4 adet pencere Üe aydınlanır.

Sokak üzerinde uzanan ve bütünüyle mermer kaplı olan cephenin ekseninde yuvarlak kemerli giriş, bunun yanlarında, simetrik konumda, ikişer dikdörtgen pencere, cephenin sınırlarında Dor başlıklı birer püastr bulunur. Konsollu saçaklarla donatılmış olan pencerelerin altına ve üstüne, stilize bitki kabartmalan de bezeli dikdörtgen panolar yerleştirilmiş, süslemeli bir saçak sümesi ile son bulan cephe 4 adet mermer vazo ile taçlandınlmıştır. Pencerelerin demir parmaklıkları enine yerleştirilmiş baklavalardan ve bunların bitişme noktalarındaki küçük dairelerden meydana gelir. Kütüphanede bulunan basma ve yazma kitaplar, halen Süleymaniye Kütüphanesi'ne intikal etmiş bulunmaktadır.

Bibi. Münib, *Mecmua-i Tekâyâ,* 13; *îhsaiyatü,* 22; Sözen, *Mimar Sinan,* 658; Akakuş, *Eyyûb Sultan,* 193-195; H. İnalcık, "Husrev Paşa", *İA,* V/l, 609-616; Demiriz, *Türbeler,* 43-45; Haskan, *Eyüp Tarihi,* I, 125, 207-208, II, 41.

M. BAHA TANMAN

HÜSREV PAŞA TÜRBESİ

Fatih Ilçesi'nde, Yenibahçe'de, Bali Paşa Camii yakınında, Bali Paşa ve Hoca Efendi sokaklarının köşesine rastlayan yerdedir.

Mimar Sinan'ın tasarlamış olduğu bu yapı, vezir türbeleri içinde en süslüsü ve o oranda da muhteşemidir. 952/1542 tarihli türbede gömülü olan Hüsrev Paşa (ö. 1544) aslen Bosnalı olup, Sokollu adesine mensuptur.

Sekizgen planlı türbenin duvarlarında altta dikdörtgen söveli, üstte sivri kemerli iki sıra pencere açılmıştır. Giriş cephesinde evvelce mevcut olan dikdörtgen planlı bir revak nedeniyle ikinci kat penceresi bulunmamaktadır. Yalnız, içten burası kör bir niş biçiminde belirtilmiş ve etrafı da çinilerle süslenmiştir. Yapı, tamamen yontma küfeki taşından inşa edilmiştir. Yedi tam, iki yarım köşeli başlayan sütunlar onikigen olarak tanbura kadar yükselmektedir. Saçakta az taşkın ve başlık biçiminde dilimli yaprak sıralı süslemeler arasmda, ortada üstü palmet motifi ile sonuçlanan ve dilimler halinde aşağıya doğru yaydan, rumî oymalı birer taç yer almaktadır. Kubbe, gövdenin üstünde yer alan geometrik zeminli ve üst saçağı düimli palmet sıralarından oluşan yüksekçe bir kasnak üzerine oturmaktadır.

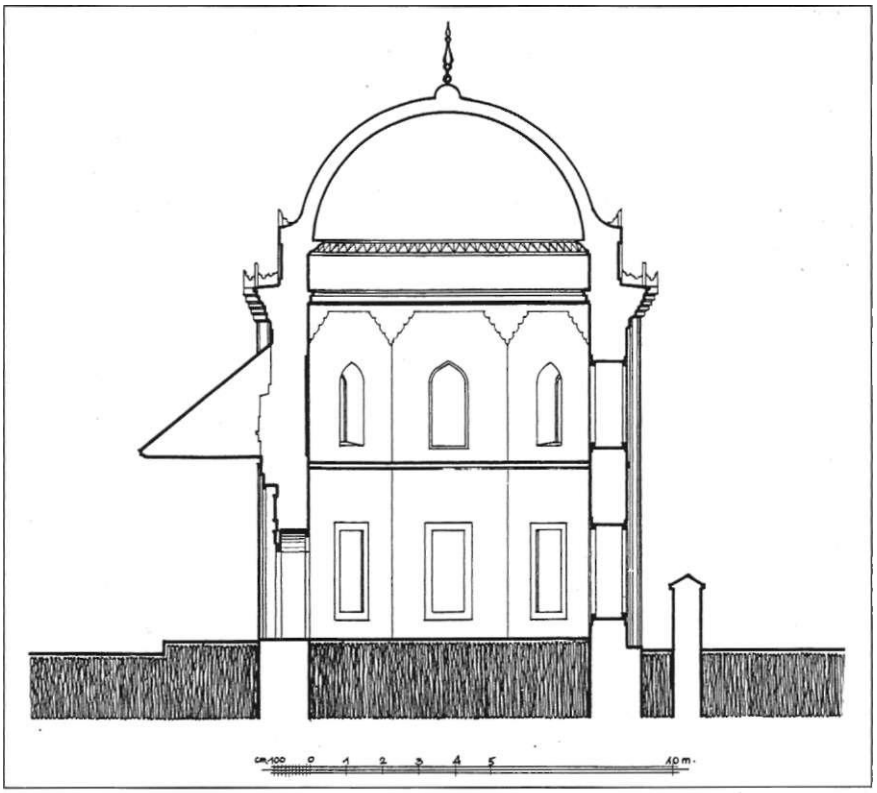

Hüsrev Paşa Türbesi'nin kesit çizimi.
Ali Saim Ülgen, *Mimar Sinan,* levha 202, 1939

ince işçilikli türbenin giriş kapısı iki basamaklı bir merdivenden sonra hafif derin bir eyvanla kavranmaktadır. Kapı basit ve ahşaptandır. Evvelce ahşap bir revağm bulunduğu cephede, kırmızı-beyaz iki renkli taştan yapılmış basık kemerli girişin üstündeki aynada yer alan kitabe 952/1545 tarihlidir. Bu kitabe üstte yüksek ve dilimli bir Bursa kemeriyle çevrelenerek hafif derin bir niş oluşturulmuştur. Esas kitabenin üstünde tek satır halinde: "Mezâr-ı Hüsrev Paşa, Rahmetu'llâhi aleyh" yazmaktadır, iki satır üzerine dört mısradan oluşan Türkçe türbe kitabesinin zemini yer yer rumîlerle süslüdür. Cepheler içeride de kesme taştandır, içeride mermer pencere şebekelerinden yalnızca birisi günümüze gelebilmiştir. Kubbeye geçişte kasnak kaidesi bir sıra mukarnas, sekizgenden onalügene geçişte ise üç sıra mukarnas kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Kasnak içeriden süindir biçiminde olup, yukarıda daha basit bir mukarnas kuşağı kubbe üzengisine kaide oluşturmaktadır. Kubbe ortasında ise kalem işi bir madalyon yer almaktadır. Pencerelerin ahşap kanatları günümüze kadar gelememiştir. Birçok yangın geçirmiş ve tamir görmüş olan yapı istanbul Türbeler Müze Müdürlüğü'ne bağlıdır.

Bibi. Unsal, *Türbeler,* 82; Kuran, *Mimar Sinan,* 324; *Fatih Camileri,* 356.

1. GÜNAY PAKSOY

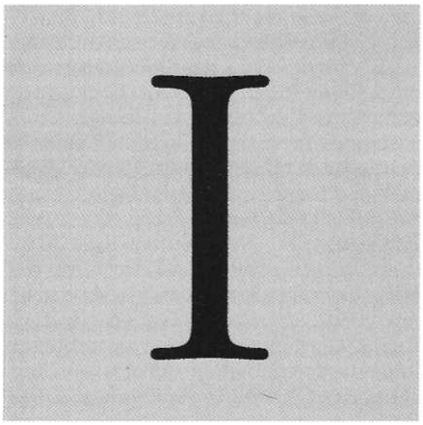

IHLAMUR

Beşiktaş'ta, batıda Teşvikiye-Nişantaşı sırtları, doğuda Balmumcu-Yddız sırtları, kuzeyde Gayrettepe-Mecidiyeköy yamaçları arasında kalan vadide eskiden yer alan mesire. Ihlamuraltı Mesiresi de denirdi.

Günümüzde, Ihlamur Kasrı(-») ve içinde bulunduğu bahçe hariç dört bir yanı blok apartmanlar ve sitelerle dolmuş olan bu vadinin, kasrın kuzeyinde kalan kesimine, burada bulunan çiçek bahçeleri yüzünden eskiden Fulya Deresi denirdi. Bugün derelerden, çeşmelerden, yeşilliklerden ve çiçek bahçelerinden eser kalmamış bu alanda, beton bloklardan oluşan siteler bulunmakta; yerleşme ise, eski adıyla "Fulya" diye anılmaktadır. Ihlamur Kasrı çevresindeki eski Ihlamur Mesiresi, günümüzde güneyde Beşiktaş'ın Muradiye Mahallesi, kuzeydoğuda Dikilitaş, doğuda Abbasağa, batıda Teşvikiye, Nişantaşı, Topağacı semtleriyle çevrili bir konut bölgesi ve bütün bu semtlere uzanan yolların kavşak noktası konumundadır.

Çelik Gülersoy, bundan 50 yd öncesine kadar Ihlamur Mesiresi'nin, aralarında yaşlı ıhlamurların da bulunduğu çeşit çeşit ağaçlarm altına halı gibi serilmiş kır çiçekleri, billur gibi akan sular ve serin çeşmeler, anıtsal değerde kitabeli nişan taşları ve iki beyaz boyalı güzel kasırla âdeta bir masal dünyasını andırdığım yazar. Buradaki bostanlan, bostanların Arnavut ve Boşnak bahçıvanlarım, buralardan taze sebze almaya ve ailecek dinlenip eğlenmeye gelen İstanbul halkını, Fulya Deresinin çiçek kokulanm, türlü türlü meyve ağaçlanın anlatır.

Ihlamur Mesiresine ait bügüere, arşiv belgelerinde ilk kez 18. yy'ın başlarında rastlanıyor. Cavid Baysunün araştırmalarına göre, çevre III. Ahmed döneminde (1703-1730) Tersane Emini Hacı Hüseyin Ağa'nm mülküne dahüdi ve onun adıyla "Hacı Hüseyin Bağı" diye anılırdı. Mal varlığım giderek artıran ve bugünkü Beşiktaş İlçesi sınırlan dandinde pek çok tarla, bağ ve bir de büyük çiftliğe sahip olan Hüseyin Ağa, bu mal varlığının şaibeli olması yüzünden gözden düşüp idam edilince malları müsadere edilmiş ve Hacı Hüseyin Bağları da miri mülk statüsüne sokularak önce padişahların, daha soma da halkın rağbet ettiği bir mesire olmuştur. I. Abdülhamid dönemi (1774-1789) sadrazamlarından Seyid Mehmed Paşa'nın burada bir namazgah yaptırmış olması, o dönemlerde yamaçlar arasmda kalmış inişli yokuşlu bu bölgenin büsbütün kendi haline bırakılmadığım, yer yer imar gördüğünü anlatıyor.

19- yy'm ortalarına kadar çevre eski adıyla andrmştır. Abdülmecid döneminde (1839-1861) bu bahçede mütevazı bir bağ evi bulunduğu büiniyor. 1846'da İstanbul'a gelen ünlü Fransız şair Lamartine'i, padişah bu bağ evinde kabul etmiştir. Lamartine, *Nouveau Voyage en Orient* adlı kitabında "üç köy yolunun kavşağmda yer alan ağaçlıklı bir düzlüğün sonundaki, yaşlı ıhlamurlar ve meyve ağaçları arasmda, dört köşeli, düz damlı, önünde fiskiyeli küçük bk havuz bulunan" bir bağ evini tasvir eder. 1849-1855 arasmda eski bağ evini yıktıran Abdülmecid, Nigoğos Balyan'a sonralan Ihlamur Kasn diye tanınan, o zaman "Nüzhetiye" diye adlandırdığı iki kasır yaptırmıştır. Abdülmecid'in buraya sükûnet aramaya geldiği ve kendisinden önceki III. Selim (hd 1789-1807) ve II. Mahmud (hd 1808-1839) gibi, bölgede ok talimleri yaptığı ve avlandığı anlaşılıyor. Özellikle Ihlamur'un Yıldız yamaçlarına dikilmiş çeşitli padişahlara ait nişan taşları, bu tarihi belgelemektedir.

Abdülmecid dönemi, o sıralarda Nüzhetiye adını almış olan mesirenin en parlak dönemi saydabüir. Çevrenin canlanması ve düzenlenmesi bu yulara rastladığı gibi, padişah ve saray mensupları dışmda halkın mesireye ügi göstermesi de bu dönemin ürünüdür. Özellikle sıcak yaz günlerinde, İstanbul halkının buradaki bostanlardan, bağ ve bahçelerden meyve sebze aldığı, ulu ağaçların, ıhlamurların altında, çayırlarda eğlenip dinlendikleri büinir. Abdülmecid'in 186l'deki ölümünden soma, Abdülaziz (hd 1861-1876) ve H. Abdülhamid (1876-1909) Çırağan ve Yddız saraylarını kolay kolay terk etmemişler ve çevre halkının dgi gösterdiği Ihlamur Mesiresi'nin saray açısından önemi azalmıştır.

II. Abdülhamid döneminde Yddız Sarayının dört bir yanında alman güvenlik önlemlerinin parçası olarak Ihlamur yolunun başına Jandarma Mektebi Sokağı'nın köşesine, kuleli, mazgallı, iki katii ve halk arasmda Süslü Karakol diye andan bir karakol binası yaptırdmıştır. Daha soma uzun süreler harap durumda kalan bina 1980'lerde restore edüerek lokanta haline getirildi. Yine E. Abdülhamid döneminde, Ihlamur Kasn'nın yakınma Nüzhetiye Karakolu kuruldu. II. Abdülhamid 1909'da tahttan indirildiğinde yerine geçen V. Mehmed (Reşad), şehzadeliği sırasında da sevdiği Ihlamur Kasrı ve Mesiresi'ni tahta çıktıktan sonra da unutmadı. Buraya sık sık geldiği, bahçesinde gezindiği, I. Dünya Savaşı sırasında da yeni kurulan alaylara sancak verilmesi törenini burada yaptığı bilinir.

I. Dünya Savaşı sırasında ve Cumhuriyet kurulduktan sonra, 1950'lere kadar kendi haline bırakdan, zaman zaman geçici amaçlarla kullamlan Ihlamur Mesiresi köşkleri ve bahçeleri TBMM Başkanlığı tarafından 1951'de İstanbul Belediyesi'ne verilmiş, daha soma geri alınmış, 1980'lerin başlarında restore edilerek ziyarete açılmıştır.

Ihlamur Mesiresi'nin Cumhuriyet'ten sonra hazineye geçen geniş alanı, Çelik Gülersoy'un naklettiğine göre bir tapu oyunu veya garip bir yanlışlık sonucu, anneleri Neyir Hanimin devletten bir alacağına mahsuben Abdülhak Şinasi Hisar ve kardeşi Selim Nüzhet Gerçek'e geçmiş, onlar da araziyi Vitali Levi'ye satmışlardır. Daha sonra bu şahıs parsellenemeyen bu araziyi hisse hesabıyla çeşitli hissedarlara satmış; bu arada Ihlamur Mesiresi içindeki tarihi nişan taşları, havuzun mermerleri vb sökülmüş, tahrip ve yok olmuştur.

1950 sonrasındaki hızlı yapılaşma ve arazi yağması sürecinde, Ihlamur Mesiresi çevresi önce yavaş yavaş, 1970'lerden soma pek hızlı bir şeküde değişmiş; vadinin iki yanından, Nişantaşı ve karşısındaki Yddız Tepesi yamaçlarından aşağılara doğru inen apartmanlara Beşiktaş'tan Muradiye'ye doğru derleyen apartmanlar, siteler katılmış; Ihlamur Kasrı ve Bahçesinin çevresi betonlar arasında kalmış; eski köşkler yok olmuş; Fulya Deresi'ni burada yapılan stadyum yutmuş; Yıldız yönündeki yamaçta kurulan bayram yeri kaldırılmış; birbiriyle kesişen yollar eski bostanların yerini almış ve nihayet kentin, Büyükdere Caddesi, Boğaziçi Köprüsü ve çevre yollarım Beşiktaş'a bağlayan ana ulaşım arterinin yan yollarından birinin eski Ihlamur Mesiresi'nin ortasından geçirilmesinden sonra da, Ihlamur Mesiresinden geriye yalnızca Ihlamur Kasrı ve Bahçesi kalmıştır.

Bibi. Çelik Gülersoy, *Ihlamur Mesiresi,* İst., 1983; M. Cavid Baysun, "Hacı Hüseyin Bağı", *Tarih Dergisi,* C. IV (1953), (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayını); Eldem, *Türk Bahçeleri.*

İSTANBUL

IHLAMUR KASRI

Beşiktaş ve Nişantaşı arasındaki vadide yer alan Ihlamur Mesiresi'ndeki kasır.

Bu vadide daha önceleri Hacı Hüseyin Bağı olarak andan mesirenin bdinemeyen bir tarihte miriye geçmesinden sonra padişah için bir bağ evi yapılmış ve Hacı Hüseyin Bağı Köşkü diye anılagelen bu yapı özellikle I. Abdülhamid (hd 1774-1789), m. Selim (hd 1789-1807) ve II. Mahmud (hd 1808-1839) tarafından kullanılmıştı. I. Abdülhamid dönemi sadrazamlarından Seyyid Mehmed Paşa burada bir namazgah yaptırmış; III. Selim ve II. Mahmud zamanında da buraya nişan taşları dikilmişti. Zamanla Ihlamur Mesiresi olarak da tanınmaya başlayan bu bahçede 1846'da Abdülmecid (hd 1839-1861) Fransız şair Alphonse de Lamartine'i(-+) kabul etmişti. Lamartine, sıradan bir sebze ve yemiş bahçesi çalarak algdadığı bahçe içinde gördüğü köşkün sadeliği karşısında şaşkınlığını gizleyememiştir. Osmanlı padişahının köşkünün dört köşe bir mekân olduğunu, içinde hiçbir eşyanın bulunmadığı salonunun or-

Ihlamur Kasrı
Yavuz Çelenk, 1994

tasında fıskiyeli bir havuzun yer aldığını ve burada büyük bir ıhlamur ağacına bakan tek bir penceresinin olduğunu kaydeden Lamartine, ayrıca köşkün çevresinin dışarıdan beyaz bir perde de örtüldüğünü belirtmiştir.

Abdülmecid, Hacı Hüseyin Bağı Köşkü'nün yerine 1849-1855 arasında iki yeni biniş kasrı de bir çeşme inşa ettirerek, Nüzhetiye adım verdiği bu mesirede yapdan av partileri Ue ok talimlerinde söz konusu yapıları dinlenme yeri olarak kullanmaya başladı. Abdülmecid tarafmdan Niğogos Balyan'a yaptırılan ve Merasim Köşkü ile Maiyet Köşkü olarak adlandırılan bu iki kasır, devrin mimarlık anlayışını yansıtır. Bunlardan Merasim Köşkü, asd Ihlamur Kasn'dır. Yüksek bir subasman üzerine tek kattan oluşan dikdörtgen planlı köşk, kesme taştan yapılmıştır. Abartılı cephe bezemeleri girlandlar, istiridye kabukları, vazolar, salkımlar ve sütunçelerden oluşur. Giriş cephesindeki iki kollu merdiven ve balkon dikkat çekicidir. Merdiven kollarının ulaştığı terastan yapıya girilir. Giriş holünün iki yanında iki oda de çatıya bağlantıyı sağlayan bk ara mekân bulunmaktadır. Batı tarzı dekoratif elemanlarla bezeli dış cephesinin tersine, yapının içi oldukça sadedir. Subasman katına giriş, yapınm iki yanındaki balkonları taşıyan kolanların ardındaki iki kapıdandır. " '

Ihlamur Kasrı Merasim Köşkü salonu.
***Ali Hikmet Varlık,** 1993*

Merasim Köşkümün biraz derisinde bulunan Maiyet Köşkü daha sade bir yapıdır. İki katlı olan bu yapıda, giriş cephesinde gene iki kollu bir merdiven bulunmaktadır. Girişin ortasında bir hol ve merdivenler de köşelerde 4 adet oda yer almaktadır.

Ihlamur Kasrı ve Mesiresi, Abdülaziz (1861-1876) ve V. Mehmed (Reşad) (1909-1918) zamanmda da dgi görmeye devam etti. I. Dünya Savaşı sonrasında ve Cumhuriyet'in ardından, 1950'lere kadar çoğunlukla boş ve bakımsız kalan köşkler 195T de İstanbul Belediyesine verildi. Belediye Başkam ve Vali Fahrettin Kerim Gökay(->) 1952'de Harem Köşkü'nde "Tanzimat Müzesi"ni kurdu, Merasim Köşkünü de ziyarete açtı. Somaki ydlarda köşkler belediyeden aynlarak müze olmaktan çıkarıldı. 1980'lerin başlarında köşklerin onarımına girişildi. Özellikle Merasim Köşkü tümüyle restore edddi. Halen bu iki yapı ve bahçe ziyaretçdere açık bulunmaktadır.

Bibi. A. de Lamartine, *Souvenirs, impressions, pensees etpaysages, pendant un voyage en Orient,* Paris, 1832-1833: M. Sözen, *Devletin Evi Saray,* İst., 1990, s. 158-165; P. Tuğlacı, *The Role of the Balyan Family in Ottoman Architecture,* İst., 1990, s. 374-377.

TÜLAY ARTAN

ISLAHAT FERMANI

18 Şubat 1856 tarihli Islahat Fermam Osmanlı Devleti'nin çöküş çağında Batık güçlerin etkisiyle yapdan reform girişimleri arasmda en bdinen örneklerdendir. Doğrudan nedeni ise Kırım Savaşini sona erdirmek üzere Mart 1856'da yapdan Paris Konferansı öncesinde, barışın ön koşullarını hazırlayan Viyana protokolüdür. Bu belge Osmanlı Devleti'nin Hıristiyan uyruklarına tanınan haklan teyit etmesini bansın ön koşulu olarak getiriyordu ki, esasen 1774'te Küçük Kaynarca Antlaşmasıyla Ortodokslara hamilik olanağı elde eden Rusya bunu daha somaki savaşların zahiri gerekçesi olarak kullanmıştı.

Islahat Fermanı bir açıdan Tanzimat Fermanı'nın bir devamıdır. Her iki dokümman da ülkenin vatandaşlarına değil doğrudan Batılı devletlere hitap etmektedir. İlan edddiği koşullar itibariyle Kırım Savaşının hemen sonunda, Osmanlı Devleti' nin savaş masrafları nedeniyle Mısır gelirleriyle Suriye ve İzmir gümrük vergilerini ipotek ederek yaptığı ilk borçlanmaların hemen ertesinde olması dikkat çekicidir. Bu açıdan Osmanlı Devleti'nin mali konularda kendine çekidüzen vermesi gereği de Islahat Fermam'nda ikinci dereceden bir tema olarak yer almıştır. Aynı günlerde İstanbul'da Batdı devletlerin elçüeri etküerini artırmışlar ve devlet işlerine doğrudan müdahale eder hale gelmişlerdi. İngütere Elçisi Stratford Canning bu fermanın imzalanmasında birinci dereceden etkili olmuştur. Tanzimat Fermam'nı ilan eden Mustafa Reşid Paşa, daha uzun bir metin olan Islahat Fermanı için Ali ve Fuad paşalan sert şekdde eleştirmiştir. Aym yılın sonlarında dördüncü kez sadrazam olan Mustafa Reşid Paşa bu sadaretinde İngiliz ve Fransızlar başta olmak üzere yabancı elçilerin müdahalesinden iyice bunalmıştı. Öyle ki, bazı yazarlar Islahat Fermanı'nın üçte iMsinin azınlıkların, üçte birinin ise yabancdann imtiyazlanna ayrddığını ifade etmiştir. Ancak birçok yazar fermanın Hıristiyan uyruklara tanınan haklama teyidinden öteye gittiği kanısındadır.

Islahat Fermanı'nın maddelerine gelince, bunlar Müslüman olmayanlara askeri ve sivü okullara girme hakkı; ceza ve ticaret davalarmın laik özellikli karma divanlarda görülmesi; yeni ceza, ticaret ve usul kanunlarının hazırlanması, yabancılara gayrimenkul edinme hakkı (bu Batı sermayesi için çok önemliydi), gayrimüslimlere asker olma hakkı tanınması, fakat bedelle kaçınma olanağı, ütizama ve rüşvete son verilmesi, maaşlann düzenli ödenmesi ve bütçe yapılması gibi hususları içeriyordu. Fermanın gayrimüslimlerin hakları üzerinde bu kadar durması Tanzimat Fermam'ndan soma bunların şikâyetlerinin aralıksız devam etmiş olmasıydı. Esasen hiçbir hak ve ayncalığın imparatorluğun aynlıkçı unsurlarını tatmin etmesi düşünülemezdi. Nitekim derleyen yıllarda kilise ve azınlık okullarının sayısı artmış ve bunların her biri kendi milliyeti için çalışan birer merkeze dönüşmüştür. Böylece modern devlet yolunda adım atdmaktan çok, fiiliyatta Hıristiyanların imtiyazları için bir imkân teşldl etmiştir. Bazı yazarlar ise Rumların bu fermandan pek memmun olmadıklarını, çünkü Hıristiyanlar arasmda 400 yıldır sahip olduları ayncalıklı konumu yitirdiklerini belirtmişlerdir. Tanzimat Fermam'nı genişleterek yenileyen Islahat Fermanı Osmanlı sisteminin teokratik niteliğinde bir değişikliğe yol açmamış, dini farkldıklardan doğan imtiyazlan ve ayrdıkçılığı önleyememiş ve zaten olanaksız olan birle-

şik bir yurt yaratma çabasında başarısızlığa uğramıştır. Fermanın göstermelik kalması ve belki sadece imtiyazların yönünü Hıristiyanların lehine değiştirmiş olması imparatorlukta huzursuzluklan artırmıştır.

Islahat Fermanimn Müslümanlar açısından ilk tepkileri Cidde Ayaklanması ve Kuleli Olayı**(-t)** olmuştur. Cidde'de yabancılara saldıran Müslümanlar Batık devletlerin tehditleriyle idam edümiş, Kuleli Olayinda ise yabancılara tanınan ayrıcalıklar nedeniyle Abdülmecid'i devirmeyi hedefleyen bir komplo ortaya çıkarılmıştır. Ayrıca Sırbistan'dan Suriye ve Lübnan'a kadar bir dizi farklı din ve mezhebe dayanan isyan birbirini izlemiştir. Hıristiyanların şikâyetlerinin devam etmesi üzerine 10 Mayıs 1868'de yeni bir "nutk-ı hümayun" ile "hangi dine ve mezhebe mensup bulunurlarsa bulunsunlar bütün tebaaların aynı vatanın çocukları olduğu" fikri teyit edilmiş, ama imparatorluğun çöküşüne giden olaylar zmcdinin devamı içinde refah ve birlik amacı hiçbir zaman gerçekleşmemiştir. Kimi yazarlar da sadece Tanzimat ve Islahat fermanlanmn değü arazi ve idare-i vüayet kanunlanmn da hep emperyalist devletlerce ileri sürülen idari ıslahat zaruretlerine verilen cevaplar olarak addedüebileceğini ifade etmişlerdir. Namık Kemal, Islahat Fermanim ele alan bir yazısında *(.Hürriyet,* no. 4, 20 Temmuz 1868) bu olaym Batdı devletlerin müdahalesiyle aslında tüm halkı değü sadece Hıristiyanları gözettiğini belirtmiş ve Batılıların sadece işlerine geldiği zaman işlerine geldiği şekilde müdahale etme tutumlarını eleştirmiştir.

Bibi. Y. Abadan, "Tanzimat Fermanı'nın Tahlili", *Tanzimat,* İst.. 1939, s. 31-58; R. G. Okandan, "Amme Hukukunda Tanzimat Devri", *ae,* s. 97-128; H. Veldet, "Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat", *ae,* s. 139-209; S. C. Antel, "Tanzimat Maarifi", *ae,* s. 444-462; Z. F. Fındıkoğlu, "Tanzimatta içtimai Hayat", *ae,* s. 619-659; H. Z. Ülken, "Tanzimattan Sonra Fikir Harekeden", *ae,* s. 757-775; İ. Sungu, "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar", *ae,* s. 777-857; I. Ortaylı, *Tanzimattan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği,* İst., 1985; ay, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı,* İst., 1987; H. Cin, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Hukuku ve Yargdama Usulleri", *150. Yılında Tanzimat,* Ankara, 1992; S. Aksin, "Siyasi Tarih". *Türkiye Tarihi, 3- Osmanlı Devleti 1600-1908,* İst.. 1988.

M. TANJU AKAD

ISLAHATI TURUK KOMİSYONU

İstanbul'da yoüann düzenlenmesi ve genişletilmesi amacıyla **19** Eylül **1865**'teki Hocapaşa yangınından soma oluşturulan imar komisyonu.

19. yy'rn ortalarına kadar İstanbul yollarının düzenlenmesine ilişkin sistemli bir çabaya rasüanmamaktadır. Tanzimat dönemi yöneticileri Avrupa kentlerinin düzenliği ile kıyaslandığında İstanbul'un imar, düzen ve temizlik bakımından eksikliklerinin farkına varmışlardı. Bu sıralarda Paris'te Haussmann'm gerçekleştirdiği imar hareketlerinin de Osmanlı yöneticileri üzerinde etkisi olmuştur. Ama Osmanlı başkentinin idari merkezi hüviyetini taşıyan Babıâli civarındaki genişlikleri 2,25-8 m arasında değişen yolların genişletilmesi için harcanan çabalar ancak 1865'te Hocapaşa yangmmdan soma etkisini göstermiş ve bu yangınla açılan yerlerde yolların düzenlenmesi için Islahat-ı Turuk Komisyonu adıyla bir heyet oluşturulmuştur. Komisyon üyeliklerine Meclis-i Vâlâ üyelerinden Refik Efendi ve Subhi Bey, Arif Bey, Hariciye teşrifatçısı Kâmil Bey, Mustafa Efendi, Ticaret Müsteşarı Server Efendi, Mahkeme-i Teftiş üyelerinden Ferid Efendi, Erkân-ı Harbiye Reisi Mahmud Paşa ve şûra üyelerinden Ahmed Muhtar Efendi getirildüer.

Komisyonun yangından sonra Divanyolu'nun açılması, yangın yerlerinin haritalarının çıkarılması, yangm alanındaki ahşap binaların yerlerine kagir binalar yaptırılması, yoUann genişletilmesi, harcamaların planlanması gibi görevleri bulunuyordu. Komisyonun etkili olabilmesi için üyelerinin yönetimde söz sahibi kişiler arasmdan seçilmesine ve Erkân-ı Harbiye'den 10 kadar subayın yapılan işleri denetlemesine dikkat edilmişti. Komisyonun çalışmalarına hukuki çerçeve getirmek amacıyla 1848 tarihli Ebniye (binalar) Nizamnamesi kaldmlmış ve yerine yeni hazırlanan Turuk ve Ebniye Nizamnamesi yürürlüğe girmiştir. Yeni nizamname, eski nizamname gibi sadece İstanbul'u değil tüm ülkeyi kapsamına alıyor ve harita yapımına, kamulaştırmaya, parsellemeye, yol genişliklerini ve bina yüksekliklerini belirlemeye üişkin hükümler taşıyordu.

Osman Nuri Ergin'in incelemelerine göre Hocapaşa yangın yerinde cami ve abidelere üişilmemiş, geri kalan yerlerdeki arsaların yüzde 25'i yolların genişletilmesi için bedel ödenmeden kamulaştırılmış, ahşap yapı inşasına izin verilmemiş, açılan sokakların yaya kaldırımlarına taş döşenmiş, küçük sokaklara arnavutkaldırımı yaptırılmıştır. Cadde ve sokakların altında denize kadar uzanan tonoz lağımlar inşa edilmiştir.

Komisyon bu işleri 4 yüda 45.000 altın lira harcayarak gerçekleştirmiş ve harcamalarının bir bölümünü imara açtığı arsalan satarak karşüamıştır. Komisyon yangın alanındaki işleri bitirdikten sonra kentin başka bölgelerinde de yollar ve meydanlar açmıştır. Bunların başlıcaları Ayasofya Meydanı, Beyazıt Meydanı, Unkapanı Caddesi, şimdiki Ankara Caddesi, Mercan ve Fincancılar yokuşları, Sultanhamam ve Bahçekapı, Azapkapı, Karaköy Caddesi, Beyazıt-Aksaray caddesidir.

Komisyon çalışmalarını 1869'a kadar sürdürebilmiş ve bu tarihten itibaren de görevlerini şehremanetine devretmiştir.

Bibi. (Ergin) *Mecelle,* I, 987-1017; Ergin, *İmar-İskân;* S. Denel, *Batılılaşma Sürecinde İstanbul'da Tasarım ve Dış Mekânlarda Değişim ve*

Islahat Fermanı için Batı'da yapılmış bir afiş, 1856. *Galeri Alfa*

Nedenleri, Ankara, 1982, s. 16-17; İ. Tekeli, "Türkiye'de Kent Planlamasının Tarihsel Kökleri", *Türkiye'de îmar Planlaması,* Ankara, 1980, s. 41-42.

İSTANBUL

IŞIK, ESAT

(16Nisan 1865, İstanbul- 1 Kasım 1936, İstanbul) Hekim.

Tam adı Mehmet Esat Işık'tır. Göz hekimi Esat Paşa olarak da tanınır. Şûra-yı Devlet azası Neş'et Bey'in oğludur. 1889' da Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'yi bitirdi. Aynı yıl göz hastalıkları ihtisası yapmak üzere Paris'e gönderildi. Ünlü göz hekimi Prof. Despagner'in kliniğinde ihtisasım tamamladı. 1894'te İstanbul'a dönünce 1 ay Haydarpaşa Askeri Hastanesi'nde çalıştıktan sonra Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'de emraz-ı ayniye (göz hastalıkları) muallim muavinliğine getirildi. 1899'da muallim Abdünnur Bey'in emekli olması üzerine onun yerine muallim oldu. Muallimliği sırasında yaptığı en önemli iş, o sıralarda Demirkapida bulunan Askeri Tıbbiye'de Paris'ten getirdiği aletlerle 15 yataklı bir göz kliniği kurmasıdır. Ek olarak, 1896'da Sıhhiye Dairesi kararıyla Darülaceze ve 1899' da da Hamidiye Etfal Hastanesi fahri göz tabipliği ile görevlendirilmiştir.

Mekteb-i Tıbbiye'den yüzbaşı rütbesiyle mezun olan Işık, 1896'da binbaşı, 1901'de kaymakam (yarbay), 1904'te miralay (albay), 1907'de de mirliva (tuğgeneral) rütbelerine yükseldi.

Işık 1912'den itibaren Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye de Cemiyet-i Tıbbiye-i Mülkiye üyeliği yapmıştır. Hüal-i Ahmer ve Müdafaa-i Milliye cemiyetlerinin kurucularındandır. İttihad ve Terakki Cemiyeti'ne üye olmuş ve Mütareke yıllarında birkaç arkadaşıyla İstanbul' da Mdli Talim ve Terbiye Cemiyeti'ni kurarak milliyetçi etkinlikler başlatmıştır. Işık' m başkanı olduğu bu cemiyet önceleri manda taraftarı olmuş, ancak Anadolu'da silahlı mücadele başlayınca derhal bu mücadeleye katdmrştır. Bu arada yayın faaliyetine de önem vererek Yunan ordusunca işgal edilmiş olan Batı Anadolu'nun Türk yurdu olduğunu kamüayan belgeler, grafikler ve istatistikleri Türkçe-Fransızca yayımlayarak Avrupa'daki siyaset merkezlerine göndermiştir. Işık 1919'da İstanbul' da kurulan Mdli Kongre 'nin genel sekreterliğini yüriitmüştür. Bu faaliyeüeri nedeniyle İngüizlerce Malta'ya sürgün edümiştir. Malta'da 2 sene kaldıktan sonra serbest bırakılmış, bir süre Ankara'da bulunmuş, daha soma İstanbul'a dönerek tıp fakültesindeki görevini sürdürmüştür. Döneminde İstanbul'un en ünlü göz hekimiydi. Eski dışişleri bakanlarından Esat Işık'ın babasıdır.

Göz muayenesi için icat ettiği oftalmoskop "Basit Esat Oftalmoskobu" adıyla literatüre geçmiştir. Bu oftalmoskop, düz ve konkav iki aynamn aym oftalmoskop üzerinde bulunması esasına dayamyordu. Hekim yapacağı muayeneye göre kendi eksenleri etrafında dönen aynaları kullanabilmekteydi. İcat ettiği diğer bir alet de yalandan gözlerinin hasta olduğunu ileri sürenlerin muayenesinde kullanılan "Stereoscope Essad"dır.

Bibi. "Etibba-yı Fahriyeden Göz Tabibi Kaymakam İzzetlu Es'ad Bey'in Terçüme-i Hali", *Hamidiye Etfal Hastane-i Âlisi İstatistik Risalesi,* İst., 1317-18/1901, s. 362-363; Tahsin, *Tıbbiye,* II, 76-77; A. M. Özden, "Prof. Dr. Esad Işık", *Tedavi Kliniği ve iaboratuvarı Mecmuası,* no. 24, 1936", B. Tezeri, "Prof. Dr. Esat Işık, 1865-1936", *Türk Oftalmoloji Gazetesi,* C. 2 (1937), s. 235-239; Gövsa, *Türk Meşhurları,* 122; S. Ünver, 1903'te Oftalmoskopu Tadil Eden Göz Hekimi Müderris Dr. Esat (Işık) Paşa", *Oto-Nöro-Oftalmoloji,* C. 5, no. 4 (1950); N. R. Yarar-A. S. Ünver, *Esad "Işık"Paşa 1865-1936,* İst., 1972.

NURAN YILDIRIM

IŞIK LİSESİ

Tam adı Feyziye Mektepleri Vakfı Özel Işık Lisesi'dir. Nişantaşı'nda ve Maslak'ta, adı geçen vakıfça işletilen özel okullardır.

14 Aralık 1885'te Selanik'te Feyz-i Sıbyan adı de açılan ilkokul başlangıç kabul edüir. Feyz-i Sıbyan 4 sınıflı olarak 50 öğrenciyle öğretime başladı. Yoksul öğrenciler parasız kabul edilirken, varlıklılardan da çok az ücret alınmaktaydı. 1890' da 8 sınıflı idadi oldu. Programa Arapça, Fransızca ve Farsça dersleri de almdı. Ayrıca Feyz-i Sıbyan Kız Mektebi de açıldı. Bu dönemde, Şemsi Efendi Mektebi de (Atatürk'ün okuduğu ilkokul) Feyziye Mektepleri ile birleşti. 1913'te Selanik'i işgal eden Yunanlılar okulu tahrip ettiler. Bu nedenle okulun bir şubesi İstanbul'da açıldı. Selanik'teki okul daha sonra bir yangm geçirince kapandı.

İstanbul'da biri Satı Bey'in yönetiminde "Yeni Mektep", diğeri Koska'da kiralanan bir. binada "Feyziye Mektebi" adı de açdan okuUar, 1923'te Nişantaşı'nda Naciye Sultan Konağı'na taşındı. Yuva, ilk, orta ve lise sınıfları burada birleşti.

1926'da resmi okullarla denklik sağlandı. 1930'larda Feyziye Mektepleri Cemiyeti kuruldu. 14 Aralık 1935'te 50. yddönümü kutlanırken okulun adının Işık Lisesi olması kararlaştırıldı. 1948'de cemiyet, Feyziye Mektepleri Vakfı'na dönüştü.

Işık Lisesinin bahçesinden bir görünüm. *Kadir Ahtay, 1994*

1970'te Ayazağa'da alman arsa üzerindeki Feyziye Mektepleri kampusu iki aşamalı olarak 1986 ve 1988'de tamamlandı. Halen Nişantaşı ve Ayazağa Işık liseleri (ana, dk, orta ve lise) bazı derslerin İngilizce okutulduğu özel okul statüsündedir. Lise sınıflarında ders geçme ve kredi sistemi uygulanmaktadır. Okulların ana ve ilk bölümlerine her yıl belirli sayıda öğrenci noter gözetiminde kura çektirüerek alınmaktadır.

1993-1994 öğretim yılında, Nişantaşîndaki Işık Lisesi'nde yuvada 31, anaokulunda 120, ilkokulda 581, orta kısımda 490, lisede 473 öğrenci öğretim görmektedir. 30 kız, 60 erkek yatılı öğrencisi vardır. Ayazağa'da ise yuvada 30, anaokulunda 179, ilkokulda 1.018, orta kısımda 842 ve lisede 542 öğrenci okumaktadır.

Bibi. M. E. Elöve, *Bir Demet Işık,* İst., 1991; Komisyon, *Özel OkuUar Rehberi,* İst., 1964,

KUTLUAY ERDOĞAN

ITRÎ

(?, İstanbul-1711/1712, İstanbul) Besteci.

Mevlanakapı yakınlarındaki Yayla semtinde doğdu, 1630-1640 arasında doğduğu sanılıyor. Asd adı Mustafa'dır. Şiirlerinde Itrî mahlasım kullanmıştır. Buhurîzade Mustafa Efendi diye de amlmıştır. Buhurîzade adının kendi lakabı mı, yoksa aile adı mı olduğu bflinmiyor. Hayatı hakkında bilinenler çok sınırlıdır; bunlar da eski ve yeni kaynaklardaki çoğu birbiriyle çelişen kayıtlara ve söylentdere dayanır.

İyi bir öğrenim gördü. Musikide Hafız Posttan yararlandığı, Küçük İmam, Kasımpaşalı Koca Osman ve Derviş Ömer' den de meşk ettiği sanılıyor. Bütün kaynaklar onun Mevlevî olduğunda birleşirler; mevlevîhanelerde okunmak üzere bir ayin de bir naat bestelemiş olması da bunun bir kanıtıdır. Söylentdere göre, Câmî Ahmed Dede'nin (ö. 1671) şeyhliği zamanında Yenikapı Mevlevîhanesi'ne devam etmeye başlamış, musiki sevgisiyle Mevlevî olmuştur.

Itrî bir besteci ve hanende olarak IV. Mehmed döneminde (1648-1687) parladı. Saray fasıllarına hanende olarak katıldı, bestelediği eserlerle padişahtan büyük yakınlık gördü. Uzun yıllar Enderun'da musiki hocası ve hanende olarak görev aldı. Yakınlık gördüğü bir başka devlet adamı da, şiirleri ve musiki sevgisiyle tanınan Kırım Ham I. Selim Giray'dır (1634-1704). IV. Mehmed'le yakınlığının bir sonucu olarak, kendisine "esircüer kethüdalığı" görevi verilmişti. Musikideki ünü saraydan aynldıktan soma da sürmüştür. Itrînin meyveciliğe ve çiçekçüğe meraldi olduğu, kendi adıyla amlan "Mustabey armudü'nu ük kez onun yetiştirdiği söylenir; ıtırdan gelen Itrî mahlası da çiçek merakına bağlanır. Şeyhî'nin yazdığına göre, ölümünden sonra "Mevlevihane kapusu haricine" gömülmüştür. Mezar taşı kayıptır.

Itrî, zamanının değerli bir şairidir. Divan ve âşık tarzlarında şiirleri vardır. Naat, gazel, muamma, tahmis, nazire, tarih beyitleri dışında hece vezniyle türküler de yazmıştır. Şiirlerini topladığı *Divarıı* kayıptır. Şiirlerine şuara tezkireleri ile yazma şiir mecmualarında rastlanır. Ama Itrî mahlaslı bütün şiirler ona ait değüdir. 17. yy'm başlarmda ölmüş bir başka şair de aynı mahlası kullanmıştır. 17. ve 18. yy' larda Buhurîzade lakabıyla tanınan iki musikici daha bulunduğu için, Itrî'nin onlarla da karıştırdmaması gerekir. Itrî, Hafız Postun güfte mecmuasına eklediği güftelerde ta'lik yazıda iyi bir hattat olarak da dikkati çeker.

Asıl önemi besteciliğindedir. Osmanlı musikisinin en büyük bestecüerinden biridir. Itrî ve çağdaşlanndan önceki birçok bestecinin eserlerinde Orta ve Yakın Doğu, özellikle de İran ve Horasan musikilerinin etkileri hissedilir. Bu etkiler Itrî ve çağdaşı bestecüerin verdikleri eserlerle bütünüyle silinmiş, Osmanlı-Türk musikisi üslubu en belirgin özellikleriyle biçimlenmiştir. Itrî'nin eserleriyle bklikte Türk musikisinin kuruluş evresi aşılmış sayılabilir. Itrî bu süreç içinde oluşan "yeni üslup" un çok seçkin örneklerini vermiştir. Abdülkadir Meragî ve Hammamîzade İsmail Dede Efendi'yle birlikte, Türk musikisinin gelişimini en çok etkileyen üç büyük besteciden biridir. Bütün eserleri üstün sanat gücü taşımakla birlikte, bazdan olağanüstü özellikler gösterir. Eserleri dindışı ve dini eserler olarak iki bölümde ele alınabdir. Dindışı eserlerinin başında "Neva Kâr" gelir. Şkazlı Hafız'm bir gazeli üzerine bestelenen kâr, çeşitli makam ve usul geçldleriyle birbirine bağlanan ezgüerinin çeşitliliği yanmda sağlam kuruluşu ve titiz işçiliğiyle Türk musikisinin en olgun ve en özgün ürünlerinden biridir. Hisar, bestenigâr, buselik, pençgâh makamlanndaki besteleri, hisar ağır semaisi ile segah yürük semaisi de klasik repertuvarın en parlak örnekleri arasındadır. Dindışı küçük beste şekülerindeki hiçbir eseri günümüze ulaşamamıştır. Hem cami, hem tekke musikisi türlerinde eserler besteleyen Itrî en seçkin biçimine gene İstanbul'da ulaşan Türk dini musikisinin en kalıcı örneklerini veren birkaç besteciden biridir.

Özellikle cami musikisi alanındaki eserleri çığır açıcı değerdedir. "Segah Kurban Bayramı Tekbiri", kutsal emanetlerin ziyareti sırasında okunan "Segah Salât-ı Ümmiye", "Mâye" "Cuma Salâtı", "Dilkeşhaveran Gece Salâtı" 300 yıldır etküerinden bir şey yitirmemiş eserlerdir. Özellikle, taklit edilemeyecek bir sadelik gösteren ük iki eser çok dar bir ses alam içinde, sadece birkaç nota ile yarattıkları etkinin yoğunluğu halamından Türk musikisinde erişUmemiş bir ifade gücü taşır. Cami musikisinin bu en kalıcı örnekleri toplumun bütün kesimlerinin zevkini birleştirici önemli bir toplumsal özellik de taşımışlardır. Teravih namazmda makam değiştirme kuralı Ue camüerdeki cumhur müezzinliği düzeninin de Itrî tarafından getirildiği söylenir.

Mevlevîhanelerde sema törenleri sırasında, ayinden önce okunan "Rast Naat" Mevlevi musikisine en kalıcı katkısıdır. Güftesi Mevlânâ'nm bir şiirinden alman eserde güfte de beste mükemmel bir uyum içinde kaynaştınlmıştır. Bu naatm bestelenmesinden sonra bütün mevlevîhanelerde her mukabelede ayinden önce Itrî' nin naatının okunması hiç değişmeyen bir gelenek haline gelmiştir. "Segah Ayini" ise, Mevlevî musikisinin şaheserlerindendir.

Itrî Türk musikisinde kullanılan beste şekülerine özgü üslubun tam anlamıyla olgunlaşmadığı bir dönemde, seçtiği beste şekilleri için en uygun tavrı bulabilmiştir. Cami musikisi eserlerinde derin bir dindarlık duygusunu; Mevlevî musikisi için bestelediklerinde tasavvufi bir içedönüş heyecanım; dindışı eserlerinde ise, sağlam, dengeli bir yapı üzerine oturmuş zengin, sanatlı musiki cümleleri arasında beliren dünyevi bir tavn musikisiyle düe getirmeyi bilmiştir.

Itrî 17. yy'da henüz kendini arayış aşaması içinde olan Osmanlı musiki üslubunda ihtiyacı duyulan yeni musiki zevkinin oluşmasına en çok katkıda bulunan İstanbullu bestecüerin başında gelir. Kendine özgü, kişüikli bir anlatım yaratabümiştir. Eserlerinde alışılmış ezgi kalıplarına rastlanmaz. Belli bir makamdaki eseri aynı makamdan başka bir bestecininkiyle karşdaştınldığında, o makamı farklı buluşlar, özgün, benzersiz deyişlerle işlediği görülür. Belli bir makam çerçevesindeki musiki cümlelerini sadece komşu perdelerden yararlanarak geliştirme kolaycılığından kaçınır, kimi zaman en uzak perdelere kadar uzanarak yepyeni ezgüer yaratır, böylece musikisini dar bir ses alanı içinde kalmaktan kurtarır. Makam seyirlerini çok iyi bilen Itrî'nin musikisi bu bakımdan makam ve geçki zenginliği taşır. Usul kuUanımı da büyük bir çeşiüük gösterir. Notalanyla günümüze ulaşamayan eserlerinin güfteleri ile usullerini veren kaynaklarda, çok az kullanılmış usullerde bile eser bestelediği görülür.

Mevlevî ayininden hafif şarkılara, hattâ âşık musikisi türündeki türkülere kadar, bazdan sonradan unutulmuş pek çok makamdan, hemen her beste şeklinde ve her türde eser vermiş, çok verimli bir bestecidir. Şeyhülislam Esad Efendi'nin belirttiğine göre, 1.000'i aşkın eser bestelemiştir. Bunların çok büyük bir çoğunluğu unutulmuş yahut kaybolmuştur. Bugün ancak 42 eseri bilmiyor. Sayısız eserinin kaybolduğu gerçeği göz önünde tutulduğunda, musikideki etldsinin kendisinden somaki bestecüerin eserleri içinde özümlenmiş olarak sürüp gittiği söylenebilir. Bugün için çarpıcı olan nokta, günümüzde bilinen sayılı eserine bakıldığında da, onun kendisinden sonraki bestecileri nasıl etküediğinin görülebümesidir. Seçkin eserlerinden birkaçının incelenmesi bile, onun özgün musiki üslubu hakkında yeterli bir fikir verebilmektedir. Günümüze kalan pek az eseriyle büe Türk musikisinin en başta gelen birkaç büyük bestecisinden biri sayılması, musikisindeki olağanüstü niteliklerin bir sonucudur.

Bibi. Şeyhî, *Vekayiül-Fuzalâ;* Safayî, *Tezkire,* İstanbul Üniversitesi Ktp, Türkçe Yazmalar, no 3215; Şeyhülislam Esad Efendi, *Atrabül-âsâr,* İstanbul Üniversitesi Ktp, Türkçe Yazmalar, 5229, 1739; Salim, *Tezkire-i Salim,* İst., 1315; Müstakimzade, *Tuhfe;* Rauf Yekta, "Itrî", *Tevhid-i Efkâr,* 15 Şubat 1922; ay, *Türk Musikisi Klasiklerinden Mevlevî Ayinleri,* c. 7, İst, 1934; Ezgi, *Türk Musikisi,* I; Ergun, *Antoloji,* I; R. F. Kam, "Itrî", *Radyo,* S. 7 (1942); H. Yenigün, "Itrî", *Musiki Mecmuası,* S. **116**-117 (1957); O. Ş. Uludağ, "Itrî-Eserleri", *ae,* S. **161,** 1961; H. Can, "Itrî Zamanı", *ae,* S. 317 (1976), Y. Öztuna, *Itrî,* Ankara, 1987; R. Şardağ, *Mustafa Itrî Efendi,* Ankara, 1992.

BÜLENT AKSOY

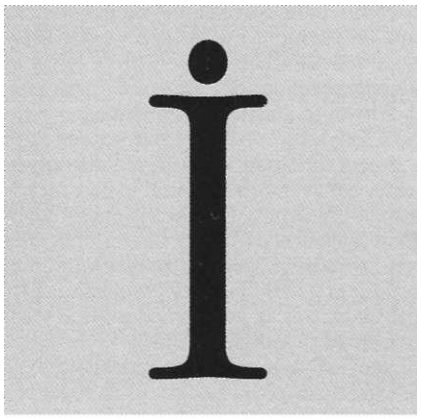

İAŞE

Bizans Dönemi

Bizans döneminde başkent Konstantinopolis'in iaşesi, Roma geleneği takip edderek, devlet idaresi ve denetimi altmda yürütülmekteydi. Başkent halisinin yiyeceğinin temini I. Constantinus'tan(->) (hd 324-337) başlayarak tüm Bizans imparatorları tarafmdan siyasi ve idari bir gereklilik olarak görülmüş, bu hususta Konstantinopolis'e her türlü öncelik ve ayncalrk tanınmıştır. Böylelikle, hinterlandının gıda üretimi hiçbir dönemde kendi nüfusunu doyurmaya yeterli olmayan kente, imparatorluğun kırsal yörelerinden başta buğday olmak üzere gerekli tüm yiyecek maddelerinin kesintisiz nakli garanti altma alınmıştır. Ancak bu uygulama zaman zaman kırsal alanların başkentin ihtiyaçları uğruna sömürülmesine ve dolayısıyla merkez-eyalet arası sürtüşmelere yol açmıştır. Bizans imparatorlan iaşe maddelerinin temininden başka, kent içinde yiyecek piyasasını da, fiyatların tayini ve diğer yollarla, devlet denetimi altında tutmaya çalışmışlardır. Denetim işinden sorumlu devlet memuru ise imparatordan soma Konstantinopolis'te en yüksek yetkiye sahip olan eparhos tes poleos(->) idi. Merkezi otorite kuvveüi olduğu sürece bu iaşe sistemi başarıyla sürdürülmüş, fakat merkezi otoritenin iç veya dış sorunlar yüzünden çözüldüğü dönemlerde sarsıntıya uğramıştır.

Konstantinopolis'in iaşesine dair bilinen ilk uygulamalar kentin kurucusu I. Constantinus'a aittir. Nüfus artışını teşvik için kent halkma bedava ve düşük fiyatia ekmek dağıtımını öngören imparator, Roma'da eskiden beri mevcut olan "annona" kurumunu Konstantinopolis'te de uygulattı. Bu amaçla Mısır'dan günde 80.000 kişiye yetecek kadar erzakı sağladı. Devrin imparatorluk toprakları üzerindeki en ö-

ük yarısında Mısır'ın önce İranlılar, ardından Araplar tarafından fethi karşısında başlıca tahıl kaynağından yoksun kalan kent, bundan soma buğdayını Karadeniz yöresi, Trakya, Makedonya ve Anadolu' dan temin etmekle birlikte, halka bedava ekmek dağıtma geleneği sona erdi. Daha somaları fakir kent halkının yiyecek ihtiyacım karşdama görevini üstlenen Bizans kilisesinin bu yöndeki girişimleri, Roma döneminden beri sivd bir vatandaşlık hakkı olarak süregelen annona müessesesinin dini bir hayır kurumuna dönüşümünü işaretleyen önemli bir gelişmedir. Bazı araştırmacdar ise, tahd stoklarımn azalması sonucunda, 10. yy'dan itibaren kentte et tüketiminin arttığım ileri sürerler.

Mısır'ın fethinden soma, Konstantinopolis'e yiyecek naklinden sorumlu bir devlet kurumu olan "naviculariі" adlı gemiciler teşkilatının da yok olduğu ve 7. yy' dan itibaren bu görevin büyük ölçüde özel teşebbüse terk edildiği görülür. Bu dönemde kente yiyecek taşıyan gemiler için şu limanlar mevcuttur: I. Constantinus zamanında her ikisi de Haliç üzerinde bulunan Prosforion ve Neorion limanlan; İmparator İulianusün 362'de Marmara kıyısında, bugünkü Kadırga Limanı civarında inşa ettirdiği ve sonralan Sofla adıyla da anılan liman ve son olarak 5. yy'da Marmara kıyısında inşa edden Teodosios Limanı. Ancak 8. yy'da bunlardan sadece İulianus Limanı yiyecek taşıyan gemderce kullanılıyordu. Bu limanların her birinin yakınında "horreum" adı verilen büyük devlet ambarları vardı (5. yy'da Horrea Troadensia, Horrea Valentiaca, Horrea Constantiaca, Horrea Alexandrina ve Horreum Theodosianum). Eparhos'un gözetimi altmda ambarlara aktardan tahd, buradan ekmek fırıncdarı teşkilatına dağıtdır, fırınlardan da bir kısım ekmek halka bedava dağıtılır, geriye kalanı ise devletin tespit ettiği düşük fiyatlarla satışa çıkartılırdı. Tahıl fiyatlarında herhangi bir artış olduğunda, fırıncılar ekmek fiyatını sabit tutup, somunların ağırlığım ancak eparhos' un tayin ettiği ölçüde değiştirebdirlerdi.

Eparhos'un Kitabı adlı 10. yy'a ait belge, kentin devlet nizamı altında yürütülen iaşe sistemine diskin önemli bdgüer içerir. Bu belgede görev ve yetkileri eparhos tarafmdan tayin edden Konstantinopolis'in 22 loncasmdan 8'i yiyecek ve içecek sektörüne dahü olup, bunlar bakkallar (şaldamarioi), koyun eti kasaplan (makellerioi), domuz eti kasaplan (choiremporoi), balık satıcıları (ichthuogratai), ekmek fırıncdarı (artopoioi), meyhaneciler (kapeloi) ile "bothroi" ve "legatarios" isimli kalite ve fiyat kontrolünden sorumlu müfettişlerin teşkd ettiği loncalardı.

Fakat Bizans Devleti'nin çok kuvvetli olduğu bir döneme isabet eden 10. yy'daki iaşe sistemi *Eparhos'un Kitabı* 'nda belgelendiği şekliyle uzun süre muhafaza edilemeyip, merkezi idarenin zayıflamaya yüz tuttuğu Komnenoslar ve Paleologoslar dönemlerinde ortadan kalkmıştır. Dolayısıyla, 14. yy'm başlarında Konstantinopolis'teki büyük bir kıtlık krizi esnasında yiyecek stoklarının denetimi, fiyatlandırma ve dağıtım gibi işlemleri üstlenen kişi imparator veya veldlleri değü, Patrik I. Atanasios(->) olmuştur. Anadolu topraklarının 11. yy'm sonundan itibaren Türk hâkimiyetine geçmesi ise, Konstantinopolis'in önemli zirai mahsul kaynaklarından birinin daha eksilmesine neden olmuştur. Nihayet 14. ve 15. yy'larda, giderek çoğalan toprak kayıplannın yanısıra, Doğu Akdeniz ve Karadeniz ticaretinde İtalyanların kazandığı egemen konum, Bizans imparatorlannın Konstantinopolis'in iaşesine ilişkin devlet politikalarını tümden sarsmıştır.

Devletin Konstantinopolis'in iaşesine diskin aldığı tüm tedbir ve gösterdiği tüm gayretlere rağmen, her dönemde kentte zaman zaman açlık ve kıtlık krizleri yaşandığı görülür. Çoğunluğu kötü hasat mevsimleri veya düşman istilalarıyla bağlantılı olan bu krizler arasında en ciddileri 409-410, 443, 742, 927-928, 960, 968-970, 1037,1306-1307, 1394-1402, 1453 yıllanndakilerdir. Bazı kıtlıklar ise kentte, 409-410, 431, 463 ve **602**'de olduğu gibi, halk ayaklanmalarına yol açmıştır.

BibL G. I. Bratianu, "La question de l'approvisionnement de Constantinople à l'époque byzantine et ottomane", *Byzantion,* c. 5 (1929-1930), s. 83-107; ay, "Nouvelles contributinos à l'étude de l'approvisionnement de Constantinople sous les Paléologues et les empereurs ottomans", *ae,* c. 6 (1931), s. 641-656; J. Durliat, *De la ville antique à la ville byzantine. Le problème des subsistances,* Paris-Roma, 1990, s. 185-280; G. Dagron, *Naissance d'une capitale; Constantinople et ses institutions de 330 à 451,* Paris, 1974, s. 530-541; C. Mango, *Le développement urbain de Constantinople (IVe-VIIe siècles),* Paris, 1990, s. 38-40, 53-56; J. L. Teall, "The Grain Supply of the Byzantine Empire, 330-1025", *Dumbarton Oaks Papers,* 14, 1959, s. 87-139; A. Lalou, "The Provisioning of Constantinople during the Winter of 1036-1307", *Byzantion,* 37, 1967, s. 91-113; *The Book of the Eparch,* Londra, Variorum Reprints, 1970.

NEVRA NECİPOĞLU

Osmanlı Dönemi

İstanbul'un 16. yy'da Avrupa'nın en büyük şehri durumuna gelmesi, şehrin iaşesi işini en önemli devlet işlerinden biri haline getirmiştir. İstanbul nüfusunun geçimi, deniz ulaşımına bağımlıydı. Büyük ölçüde gıda maddeleri yanmda, odun, tahta, deri, bakır, demir vb hacimli hammaddelerin taşınması ancak denizyolu ile yapılabileceğinden, İstanbul'un Karadeniz ve Akdeniz arasmda bk liman şehri olması, gelişimini kolaylaştırmış, büyük nüfus birikimini sağlamıştır. Nüfus artışı üç sorun yaratıyordu: Su kıtlığı, yiyecek kıtlığı ve suçların artması. Bu yüzden, taşradan gelenlerin İstanbul'a girip yerleşmemesi için sıkı önlemler alınmıştır. Zaman zaman, ikameti 5 yıldan fazla olmayanlar ve dilenciler şehirden çıkarılıyordu. Fakat bütün bu önlemler boşa çıktı ve nüfus biteviye arttı. Yalan vüayetlerde açlık baş gösterince, çaresiz halk; yahut 19. yy'da Rus ordularının önünden kaçanlar, İstanbul'a sığmıyorlardı. Bu yüzden İstanbul'un beslenmesi daima bir sorun olmuş, fakirler ve dilenciler şehir nüfusunun daima önemli bir bölümünü oluşturmuştur. Bu nedenle,

İstanbul'un iaşesinde çok önemli bir rolü olan Yağkapanı İskelesi'ni gösteren bir kartpostal. *Galeri Alfa*

İstanbul'un hemen hemen her semtinde bir imaret olmasa, 1555'te Alman seyyah H. Dernschwan'ın(->) dediği gibi, "fakir halk birbirini yerdi."

Kırım'dan Mısır'a kadar imparatorluğun her yanından yiyecek maddelerini denizyolu ile getirmek için devlet taşımacılık, eşyanın pazarlanması, Ayadan kontrol, ihtikârı önleme konularında geniş bir örgüt kurup işletmek zorunda kalmıştır. Gıda maddeleri, "me'kûlât" (et ve bakkaliye maddeleri), "meşrubat" (sıvı maddeler, içecekler) ve "hububat" olarak başlıca üç gruba ayrılırdı.

İstanbul'a buğday ve un Kırım, Deşt (Ukrayna), Dobruca, Mısır'dan; tuz Kırım, Ahyolı, Transilvanya, Kızılca-Tuzla'dan (Edremit); koyun Akkerman-Kili, Konya, Erzurum'dan; sığır ve pastırma Bucak, Moldavya, Varna'dan; salamura balık Azak, Kefe, Kili'den; pirinç Mısır (Dimyat), Füibe'den; sadeyağ Kırım (Kefe), Varna, Rusçuk'tan; zeytinyağı Edremit, Midilli, Girit'ten; zeytin Edremit, Erdek'ten; soğan Pendik, Kartal, Mudanya'dan; peynir Varna, Eflâk, İzmit, Yalova, Eğriboz'dan; kuru üzüm, incir İzmir Kuşadasından; yaş meyve Marmara Bölgesinden; elma, fındık Güney Karadeniz kıyılarından; limon suyu (fıçı de) İstanköy'den; pekmez, turşu Gelibolu, Kazdağından; odun Marmara Bölgesi, Sakarya ağzı, Şde'den; kömür İzmit, Midye, Terkos'tan; sabun Trablusşam, İzmir, Halep, Urla'dan gelirdi.

İstanbul Limanı'nm erzak gelen en işlek bölümü Bahçekapı ile Unkapanı arası, Galata tarafında ise Yağkapısı ile Balıkpazarı arasındaydı.

Gümrük emininin oturduğu Eminönü İskelesi'ne, Hint ve Mısır menşeli değerli eşya gelir, oradan Mısır Çarşısîna.naklolunurdu. Keza Eminönü Meydam'nda Kefe'den gelen büyük bal ve sadeyağ fıçıları yığdırdı. Arpa ambarı da buradaydı. Daha ileride, Zindankapı İskelesi'ne gelmeden Haliç kıyısında Mısır menşeli kahve, pirinç vb malların satıldığı dükkânlar vardı. Yemiş İskelesi'ne yaş ve kuru meyve gelirdi. Onun üstünde muhtesip ağa, Çardak İskelesi'nde özellikle buğday ve un ithalini kontrol ederdi. İskele her zaman kayık ve mavnalarla dolardı. Daha deride Odun Kapısı İskelesi de pek çok büyük küçük nakliye gemüerinin bulunduğu bir iskeleydi. Kefe, Mangalya, Köstence, Kili, Tekirdağ, Volos, Varna, Akkerman, Balçık, İbrail, Kızılca-Burgaz ve Tuzla'dan buğday, arpa, darı getiren büyük gemiler, Unkapanı İskelesi'ne yanaşırlardı. 1483'te bu iskelelere 2.265 gemi ve mavnanın geldiği saptanmıştır.

Şehrin iaşesi geniş bir organizasyona bağlı olup emanetler, ambarlar, divanhaneler ve çarşdar halinde örgüdenmişti. Belli bir maddeyi sağlamak, vergi ve dağıtım işlerini düzenlemek üzere padişah tarafından yetkdi bir emin atanırdı. Başlıca emanetler, salhane, pastırma, balık, tuz, sebzehane, koyun, şarap, tahmis (kahve), odun emanetleriydi. Ayrıca, Çardak emaneti meyve işlerine bakardı.

İstanbul'a bellibaşlı erzakın geldiği iskele Çardak İskelesi veya Muhtesip İskelesi'dir. Muhtesip ağa orada, çardak altında otururdu. Emri altında, çardak çorbacısı ve yeniçerilerden 56 kuloğlu vardı. İstanbul'da başlıca erzak kontrol ve dağıtım merkezleri, Unkapanı, Yemiş İskelesi çardağı, sebzehane divanı, Yedikule Salhanesi (hayvan kesimi için) ve nihayet esnafın yönetim merkezi ehl-i hiref divanıdır. Divanhanelerde emin esnafı toplar, dağıtım vb işleri görüşürdü. Hukuki işlere çardak naibi bakardı. Bundan başka, değerli gıda maddelerinin getirilip kantara vurularak resmin ödendiği kapanlar, Yağ Kapanı, Bal Kapanı olarak andmaktadır. Açık pazarda satılan sıradan mallar için, yük, kap, çuval veya sepet ölçeğine göre resim ödenirdi. İhtisap ağası ve emrindeki yeniçeriler ayrıca, "safageldi", "çeşni", "bayramlık" gibi adlarla para ve mal alırlardı. İstanbul ve Galata'da, balık pazarları(->) meşhurdu. Sergilenen balıklar ucuzluk ve çeşitleriyle yabancı ziyaretçderin hayranlığını çekerdi. Mısır ve Şam'dan gelen Hint baharatı, şeker, kahve, kalay ve kınanın satış yeri Mısır Çarşısı idi. Yemen'den ve Güney Amerika'dan ithal olunan kahvenin kavrulup resmi alındıktan sonra esnafa dağıtıldığı tahmishane, Mısır Çarşısînın hemen arkasında idi. Mısır Çarşısı, vakfa bağlı bir pazar olarak yeniçeri-polis kontrolünden azade idi. Zeytinyağı, salamura balık, havyar, şarap Galata İskelesi'ne gelirdi. İstanbul içinde ulaştırma güç olduğundan meyve, sebze, pirinç vb günlük ihtiyaçları karşılamak için haftanın belli günlerinde belli semtierde hafta pazarı kurulurdu.

18. yy'rn ortalarında, suriçi İstanbul'da ihtisaba tabi çarşdarda, 3-179 dükkân sayılmış ve bu dükkânlar kol denilen 15 semte dağılmıştır. Atmeydam, Kadırga Limanı, Cağaloğlu semtlerini içine alan Ayasofya kolu, özellikle canlı olup burada pazarcılar, bakkallar, aşçı ve helvacılar ka-

labalıktı. Unkapanı kolunda Mustafa Paşa Çarşısı (43 dükkân) ve Küçük Pazar (45 dükkân) meşhurdu. Cibali kolunda Unkapanı Çarşısı (103 dükkân), Aya Kapısı Çarşısı (103 dükkân) yoğun bir alışveriş semti idi. Semt pazarlarında, fırıncı, bakkal, kasap, manav (pazarcı) gibi günlük ihtiyaçları karşdayan dükkânlar yer almakta, Tahtakale gibi iş merkezlerinde, aşçı, çörekçi, kebapçı, helvacı, şerbetçiler çoğunlukta idi. Esas liman bölgesi Haliç'te Tahtakale'de bezirgan (toptancı) bakkallar, Ayazma Kapısı'nda toptan yaş meyve satanlar, kerestecüer, Odun Kapısı'nda sarmısakçı ve sabuncular bulunurdu. Tablakâr denüen esnaf, sokakta tablalarda perakende kuruyemiş, sabun, limon gibi şeyler satar; bakliyat, arpa, buğday Gaile Pazarı denilen açık geniş bir yerde sergdenirdi.

18. yy'ın ortalarına ait ihtisap defterine göre, o zaman dükkânlann büyük kısmı, paşa, bey, ağa, ulema, yeniçeri elinde idi. Müslüman, Hıristiyan ve Yahudilerin kasap ve bakkalları ayrı ayrı idi. Tavukçuların çoğunluğu gayrimüslim idi. Aşçıların ve başçıların onlardan adam kullanmalan yasaklanmıştı. Muhtesip, dükkânların temizliğinden de sorumlu idi.

Şehrin iaşesinde kuşkusuz en önemli madde buğdaydı. Trakya buğdayı Tekirdağ'dan; Kırım ve Deşt (Ukrayna) buğdayı Kefe, Azak ve Özi'den; Besarabya ve Moldavya buğdayı Akkerman'dan; Kuzey Bulgaristan buğdayı Tuna yolu ile Ibrail'den; Dobruca buğdayı Mangalya ve Köstence'den; Teselya buğdayı Volos'tan; Doğu Bulgaristan buğdayı Ahyolı'dan; Mısır buğdayı, pirinç ve bakliyatı, İskenderiye ve Dimyat'tan gemderle Unkapanina gelir, oradan emin ve muhtesibin gözcülüğü altında zaman zaman ruhsatlı fırıncılara belli miktarlarda dağıtılırdı.

İstanbul'un günlük buğday ihtiyacı, 200 ton tahmin edilmektedir. Yönetim, fiyatı yüksek tutmak için buğday ve yağ madrabazlarının Kefe'ye gidip malı depolara yığdıklarından şikâyetçi idi. Özellikle kışın, Karadeniz'de gemi seferleri durduğunda İstanbul'da fiyatlar aşın yükselirdi.

Kıtlık zamanında devlet navlun gemileri tutup buğday gelen limanlara gönderir ve çiftçi elinde veya muhtekir madrabazların depolarındaki buğdayı belli bir fiyat üzerinden alıp İstanbul iaşesine yetiştirmeye çalışırdı. İhraç limanlarından muhtesip tezkiresi olmayan gemdere buğday verilmesi yasaktı.

İstanbul suriçi ve sur dışı fırınlarının sayısı zamanla şöyle değişmiştir: 1672'de bütün İstanbul'da toplam 134 fırın varken, bu sayı 1755'te 231'e, 1768'de 506'ya yükselmiştir.

1609'da İstanbul'a gelen bakkaliye maddelerinin beşte üçü suriçi İstanbul'a, beşte ikisi Galata, Üsküdar ve Eyüp'e ayrılmıştı. Fakat Üsküdar ve Eyüp'ün nüfusu yeni gelenlerin yerleşmesiyle daha hızlı arttığından bu orana karşı şikâyetler vardı.

Ekmek kıtlığı şehirde hoşnutsuzluk, hattâ başkaldırmaların nedeni olduğundan ekmek yapımı ve dağıtımı sıkı kontrol altındaydı. Ekmeğin kalitesi, ağırlığı ve fiyatını kontrol görevini bizzat padişah ve sadrazam üzerine almış olup her çarşamba sadrazam bir heyetle erzak gelen ve dağıtdan merkezleri, özellikle fırınlan dolaşır, noksan gördüğünde fırıncı şiddetle cezalandırılırdı. Padişahlardan tebdil gezerek suçlu firmayı idam ettirenler olmuştur. Ekmeğin unu, tuzu, ağırlığı, fiyatı ihtisap kanunu ile saptanmıştı. "Fukaranın ekmeği de oynamak" siyasi en önemli sorunlardan saydmış, sorumluluk, çoğu zaman rüşvet alarak göz yumduğu bdinen muhtesibe bırakılmamıştır. Ekmekten başlıca şikâyetler, çiğ, kara veya tartısı noksan olmasından deri geliyordu.

Bir çarşı ressamının çizgisiyle muhtesip ağa terazicisi, 17. yy, anonim.
Galeri Alfa

Buğday ve et gibi başlıca gıda maddelerinin fiyatlan her mevsim üç aylık listeler halinde kadı tarafından saptanırdı. O fiyatlar üzerinde satılmamasım muhtesip kontrol ederdi. Genellikle bakkallara yüzde 10, fazla emek isteyen eşyaya yüzde 12 kâr haddi tamnrmştır. Fazlaya satan cezalandınlırdı. Ceza, kafasına tahtadan külah koyup eşek üzerinde pazarda dolaştırmak veya falakaya çekmekti. Fakat çoğu zaman muhtesip rüşvet alıp göz yumardı.

Pazarda mal kıtlığım önlemek için devletçe alman önlemlerin başmda gıda maddelerinin, özellikle buğdayın ihracını yasak etmek gelir. Zeytinyağının ancak üçte birinin ihracına izin verilmiştir. Madrabaz denilen kimselerin, malı iskeleye gelmeden alıp depo edip soma azar azar yüksek fiyatla sattıkları sık sık görülmüştür. Yahut, onlar çoğu zaman malı yüksek fiyat veren yabancı tüccara satarlardı. İhtikâr, özellikle buğday, sadeyağ, zeytinyağı, pirinç, bakkaliye eşyası, sebze ve kerestede görülüyordu.

İhtikâr yolsuzluğuna Çardak İskelesinde polis hizmetindeki yeniçerder, devlet kapısındaki ekâbirin adları karışmakta idi, onlar halkın gıdası üzerinden büyük vurgunlar vurmakta idiler. Kapıkullarmdan ticaret yapanlara muhtesip karışamazdı. İstanbul'a gelen yaş ve kuru meyve gemderi, Çardak'a Muhtesip İskelesine gelmeli idi; daha yüksek fiyat verildiğinden Galata, Tophane, Eyüp veya Üsküdar iskelelerine gitmesi yasaklanmışü.

İstanbul'da ilkin saray ve kışlalardaki askere, soma halka, yeterince et sağlama işi, bir devlet hizmeti olarak çeşitli önlemlerin alınmasını gerektirmiştir. 17. yyin ikinci yarısında yalnız İstanbul padişah sarayları için günde 500 koyun kesildiği saptanmıştır. İstanbul'a kasaplık et başlıca Eflâk, Boğdan ve Anadolu'dan gelkdi. Keza Trakya'dan (Kavala), Bulgaristan'dan, Makedonya'dan (Selanik), Teselya'dan, Mora'dan da koyun ithal olunurdu. Konya Ovasinda Cihanbeyli aşiret reisi, her yd 300.000 koyunu İstanbul'a getirmeyi iltizamla üzerine almıştı. Sebze, et sağlanması işlerinden padişahm koyun emini ve kasapbaşı sorumlu idiler. Şehre zamanında yeterince koyun eti sağlamak için celepkeşlik yöntemi çıkarılmıştı.

Servetlerinin kaynağı şüpheli görünen zengin kişiler celep yazılıp vilayetlerde belli sayıda koyun alıp zamanında İstanbul'a getirip belli bir fiyat üzerinden kasaplara satmakla yükümlü kdınırdı. Bu hizmetten kaçanlar ölümle cezalandırılırdı. Gönüllü celepler de vardı. Gelen koyunlar şehirde çeşitli gruplar arasında kasaplara koyun emini tarafmdan dağıtılır, celepler belli bir fiyat üzerinden kasaplardan paralarını alırdı. Örneğin, 1565'te Yahuddere 5 kasap için günde yalnız 80 koyun ayrılmıştır; saray, yeniçeriler ve ekâbir için ayrı kotalar vardı. Zamanla et fiyatlan yükseldiği halde yeniçerilere eski fiyattan et verilmesi üzerine bu fark yeni bir vergi olan "kassabiye" ile karşılanmıştır.

Şehirdeki başlıca salhaneler, Bahçekapı (saray için), Yedikule ve Ayakapı salhaneleri idi. Yedikule'de, 17. yy'da kasapbaşı gözetiminde 200 kasap çalışırdı. İstanbul içinde hayvan kesilmesine izin verilmezdi.

Şehir için pastırma yapımı özellikle önemli olup bir pastırma emini vardı. Eflâk ve Boğdardı zengin tacirler, kasım aymda çok miktarda getirdikleri sığırları Yedikule dışında hendek kenarında keser, pastırmahanede pastırma haline getirirlerdi. Pastırma satışıyla uğraşan dükkânlar Odun Kapısı dışında, Galata'da ve Tophane'de idi.

İstanbul'a 3 çeşit tuz gelirdi. Transüvanya'dan Eflâk yolu ile gelen kayatuzu en makbul çeşit olup en pahalısı idi. Öteki tuzlar kara tuz ve deniz tuzu idi. Tuz işlerini padişah tarafından bir tuz emini düzenlerdi.

Başlıca tuz kaynakları, Ahyoli (Bulgaristan) ve Kefe (Kırım) tuzu olup gemderle Eminönü İskelesi'ne gelirdi. Mesela,

1587'de Kırım Hanlığîndan İstanbul'a Kefe yolu ile 1.000 ton kadar tuz gönderilmişti. Eflâk'tan Rumeli ve İstanbul için gelen tuz, 1583'te 2.600 tonu buluyordu. 17. yy'ın başlarında 1 ydda devlet tuz nakli için beş buçuk milyon akçe verip şahıslara ait 118 gemiyi kiralamıştı. Bu gemiler tuzu taşımak için 658 sefer yapmak zorunda kaldı. Bu rakamlar şehrin tuz ihtiyacının boyutlarını göstermeye yeter.

Şehrin süt, yoğurt ve kaymak ihtiyacını İstanbul etrafındaki Eyüp, Üsküdar, Ümraniye bölgesindeki çiftlik ve mandıralar sağlardı. Bu çiftlik ve mandıralar, çoğunlukla askeriyeden ve ilmiyeden ekâbirin tasarrufunda olup kira ile işletilirdi. Sadeyağ, Kuzey Karadeniz'den Kefe yolu de, Doğu Anadolu'dan, Trabzon Limanı'ndan, Bulgaristan'dan; Eflâk yağı ise Rusçuk ve Silistre'den gelirdi.

İstanbul'un iaşesi 19. yy'da ve 20. yy' m başlarında yaşanan olağanüstü durumlarda büyük sorunlar yarattı. Bunun en son örneği I. Dünya Savaşîdır (bak. Birinci Dünya Savaşı'nda İstanbul).

Bibi. (Altmay), *Onaltıncı Asırda;* (Altınay), *Onbirinci Asırda;* (Altmay), *Onikinci Asırda;* (Altmay), *Onüçüncü Asırda;* (Ergin), Mecelle, I; H. İnalcık, "İstanbul", *EI²;* Evliya, *Seyahatname,* I; Mantran, *İstanbul,* I-III; R. Mantran, "Reglements d'Ihtisab" *Cahiers de Tunisie,* S. 14 (1956), s. 213-241; M. Kütükoglu, *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri,* İst., 1983.

HALİL İNALCIK

İBN BATTUTA

(24 Şubat 1304, Tanca - 1369, Tanca) Faslı gezgin.

Fas'ta ve İspanya'da kaddıklarda bulunmuş bir aüeden geliyordu. Dini eğitim gördü. 1354'e kadar sürecek gezüerine 1325' te hacca gitmek amacıyla başladı.

İbn Battuta Konstantinopolis'i 1332 ya da 1334 yazında ziyaret eder. Tarih belirsizliği yazarın verdiği çelişik bilgilerden doğmaktadır. Mekke'den Eylül 1332'de yola çıkan İbn Battuta, Mısır ve Suriye'yi kat edip Lazkiye'den gemiyle Alanya'ya geçer, tüm Anadolu'yu batıdan dolaşıp Sinop'ta bir daha gemiye binerek Kırım'a çıkar. Altmordu ülkesini gezer, oradan karadan Konstantinopolis'e gidip döner, sonra da Orta Asya, Afganistan ve Horasan'ı dolaşıp 12 Eylül 1333'te Hindistan sınırına vardığını yazar. Oysa alman mesafeler ve arada verilen mevsimler, bayramlar ve görülen kişiler gibi dolaylı bilgiler bu yolculuğun 1 değil 3 yılda yapılmış olması gerektiğini gösterir. Bugüne kadar yapılan araştırmalar Mekke'den yola çıkış tarihini 2 yıl geri atmak ya da Hindistan'a varış tarihini 2 yıl ileriye almak konusunda fikir birliğine varamamışlardır. Ancak kanımızca, ikinci şık daha akla yakındır ve bu durumda Konstantinopolis seyahatinin Ağustos-Eylül 1334'te yapdmış olması gerekir.

İbn Battuta Bursa ve İznik'e uğramasına rağmen oradan Konstantinopolis'e geçmeyip Astırhan yakınlarında Altınordu başkenti Saray'dan hareket ederek ve Karadeniz'i kuzeyden ve batıdan dolaşarak Bizans başkentine ulaşmıştır. Bunun nedeni Osmanlı-Bizans sınırlarını güvensiz kılan iki ülke arasındaki çatışmadır, oysa İmparator III. Andronikos'un (hd 1328-1341) kızlarından biri Altmordu Hakanı Özbek Han de evlidir ve babasmı görmeye gitmektedir. İbn Battuta da bu kafileyle Konstantinopolis'e gelir.

İbn Battuta Konstantinopolis'te 3 gün konuk edddikten sonra III. Andronikos' un yanına çıkarılır, imparator ona gezdiği yerler ve özellikle Kudüs ve kutsal yerler hakkında sorular sorar. Seyyah, kenti ve karşısındaki Galata'yı Fas'ta bir nehirle birbirlerinden ayrılmış Rabat ve Saleh kentlerine benzetir, ancak verdiği bilgüer çok genel ve karışıktır. Ayasofya'nın avlusundan ve çevredeki binalardan söz eder, içeri girmek için bir haçın önünde diz çökmek gerektiğinden giremediğini yazar. Oysa, 1350 yazında Gımata'nın deri gelenlerine yolculuğunu anlatırken, bu görüşmeyi kaydeden Almeriya Kadısı Ebu'l-Bereket el-Belfiki'ye göre, Ayasofya'ya girdiğini ve küisenin bir kenti içine alabüecek büyüklükte olduğunu anlatmıştır.

Kentin manastırlarından da söz eden ibn Battuta, kentin dışında bulunan bir manastırda keşiş olarak yaşayan ve adı Circis olan imparatorun babasıyla karşılaştığım yazar. Oysa III. Andronikos'un babası değil büyükbabası olan II. Andronikos, torunu tarafından 1328'de tahttan indirildikten soma Antonios adıyla manastıra girdiyse de adı Circis (Georgios) olmadığı gibi 12 Şubat 1332'de, yani her iki kronoloji varsayımına göre seyyarım Konstantinpolis'i ziyaretinden önce ölmüştü. Gerek kentin ve oradaki olayların anlatımında, gerek güzergâhtaki belirsizlikler ve çelişkder, genellikle doğru bügiler veren İbn Battuta'mn Konstantinopolis yolculuğunun gerçek olmayabüeceği hissini uyandınyorsa da, seyyahın kendi kültürünün ve bildiği dillerin dışındaki bir ortamda bilgi alma ve gözlem yeteneklerini büyük ölçüde yitirmesiyle birlikte bu yolculuğun gerçek olduğu kabul ediliyor.

İbn Battuta Konstantinopolis'te 1 ay 6 gün, yani büyük bir olasılıkla 18 Ağustos-22 Eylül 1334 tarihleri arasmda kaldıktan sonra aym yoldan geri döner.

Tam adı *Tuhfetü 'n-Nüzzarfi Garaibi 'l-Emsar ve Acaibi 'l-Esfar* olan ve kısaca *er-Rıhle* olarak da anılan seyahatnamesi ilk kez *Les voyages d'Ibn Battoutah, texte arabe et traduction française* (4 c, Paris, 1853-1858) adıyla yayımlanmıştır. Türkçesi *Seyahatname-i İbn Battuta* (2 c, İst., 1917-1919) adıyla ve *İbn Battuta Seyahatnamesi* (İst., 1983) adlarıyla yayımlanmıştır.

STEFANOS YERASİMOS

İBN MEDDAS MESCİDİ

Fatih İlçesi'nde, Unkapanı de Cibali arasında, Salih Paşa Caddesi üzerinde ve Bostan Hamamı Sokağîndadır. Mescide "Salih Paşa", "Paşmakçızade" adları da verilir.

Banisi, ulemadan Tokatlı Paşmakçı Hüsameddin Efendi'dir. İbn Meddas olarak tanınmıştır. 1442'de Amasya müftüsü olmuş, bu şehirde Hüsamiye Medresesi'ni yaptırmıştır. İstanbul'un fethine katdmak üzere İstanbul'a gelmiş ve fetihten sonra bu mahalleye taşınmıştır. Mescidin naziresinde bulunan mezar taşında "Ebu'l-feth Sultan Mehmed Han'm mestçibaşısı" diye yazmaktadır.

İlk yapılışıyla II. Mehmed (Fatih) dönemine (1451-1481) ait olan mescit 1246/ 1830'da yenilenmiştir. 1977-1980 arasmda onarım görmüş, ikinci bir kat ilave edilmiştir. 1647'de Sultan İbrahim tarafından katledden Sadrazam Salih Paşa mescidin çevre duvarma bir çeşme yaptırmış, 1912'de bu çeşme Zeyneb Hanım adlı bir hayırsever tarafından yendenmiştir.

Mescidin son cemaat yeri yoktur. Avludan merdivenlerle doğrudan mescide ulaşdır. Avluya bakan cephe abdest alma muslukları konularak değerlendirilmiştir. Merdivenlerin diğer yanından ise yine merdivenlerle tuvaletiere inilmektedir.

Mescide girildikten sonra ilk karşılaşdan, merdivenlerle çıkdan kadınlar mahfilidir. Mahfilin tek penceresi batı yönünde bulunan küçük penceredir. Mescidin doğu tarafında üç tane yuvarlak kemerli pencere mevcuttur. Kıble yönünde ise rnihrabın iki yanında bker pencere vardır. Batı yönündeki tek pencere yakın bir zamanda örülerek kapatılmıştır. Giriş yönünde kapının iki yanında da birer pencere mevcuttur.

Mihrap ve minber yakın bir zamanda mermerden yapılmıştır. Düz çatıyla örtülü mescide sonradan bir saçak eklenmiştir. Minarenin konumu mescidin en çarpıcı özelliğidir. Alışık olduğumuz gibi bir köşede değil kıble duvarına paralel orta kısımdadır. Minarenin şerefe altı, tuğlaların dik konulmasıyla tezyin edilmiştir.

Mescit ne yazık ki son zamanlarda yapılan kötü onarımlardan payını almıştır. Mescidi gölgede bırakacak bir lojman eklenmekle kalmamış çevre duvarı da dahil olmak üzere tamamı kırmızı ve koyu safi renkli bir boya tabakasıyla kaplanmıştır.

Bibi. Demircanlı, *Evliya Çelebi,* 252; Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 24; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* I, 2-3, no. 5; Öz, *İstanbul Camileri,* I, 74; Ayverdi, *Fatih ILL,* 424; *Fatih Camileri,* 194-195.

ESRA GÜZEL ERDOĞAN

İbn Meddas Mescidi
Yavuz Çelenk, 1994

İBRAHİM (Sultan)

(4 Ekim 1615, İstanbul - 18 Ağustos 1648, İstanbul) 18. Osmanlı padişahı (8 Şubat 1640-8 Ağustos 1648). Sultan İbrahim Han, Deli İbrahim olarak da bilinir.

I. Ahmed(->) ile Kösem Mahpeyker Valide Sultanin(->) küçük oğlu. Osmanoğullarînm sonraki padişahları İbrahim'in soyundandır. 8 yıllık saltanatı boyunca Girit seferi, Azak'm kuşatdması, Karadeniz' de Kazak korsanlar, Anadolu'da Celali ayaklanmaları, Bosna'da sınır olayları başlıca sorunlar olmuştur, istanbul'da ise yangın, deprem felakederi, dış nedenlere dayalı sıkıntılar ve İbrahim'in keyfi yönetiminden kaynaklanan sorunlar yaşanmıştır.

Babası I. Ahmed öldüğü zaman (1617) 2 yaşında olan İbrahim'in çocukluğu ve gençliği, saray yaşamının korkulu yıllanna rastladı. Kafes hayatı denen, saraydaki tutukluluğu 23 yıl sürdü. Eğitimden yoksun kaldığı gibi, istanbul'u tanıma olanağı bile olmadı. Ağabeyi IV. Murad'm (hd 1623-1640) Şehzade Süleyman, Kasım ve Bayezid'i boğdurtmasından soma hanedanın tek şehzadesi kaldı. Annesi Kösem Sultanin korumacılığı ve IV. Murad'ın beklenmedik bir anda ölümü ile boğulmaktan kurtuldu.

Tahta davet edildiği zaman, boğdurulacağım sanarak kafes denen odasından çıkmak istemedi. Ama Murad'ın ölüsünü gördükten sonra hasodaya geçerek tahta oturdu. Vezirazam Kara Mustafa Paşa, Şeyhülislam Yahya Efendi ile diğer önde gelenler biat ettüer. Ertesi gün cülus töreni düzenlendi. O gün IV. Murad'm cenazesi de kaldırddığmdan İstanbul camüerinde salalar verildi.

İbrahim ilk fermanını istanbul Kadısı Kabakulakzade'ye gönderdi. Önceki zulümlerin önünün alınmasını, rüşvetten sakınılmasını, narh nizamına uyulmasını emretti. IV. Murad'm onca korku uyandırmasına karşın kentte yolsuzluklar önlenememiş, karaborsa da devam ediyordu.

Vezirazama gönderdiği bir hattında da "İstanbul'da gerçekten kıdık vardır deyü söylenir. İstanbul Efendisine muhkem tenbih eyle. Narh ahvaline ziyade tekayyüd etsün, gezsün, dolaşsun. Yoksam kendü bilür" uyarısında bulundu. IV. Murad döneminde moda olan "tarz-ı levandane" giyim kuşamı yasakladı. Ocak ağaları arasında değişikliklere gidildi. Önceki dönemde yapılan kötülüklerin suçluları idam edildi.

Tahta çıkışının ikinci ayında Galata'nm taşra iskelesinde yangın çıktı. Bir geminin barutluğu ateş alınca korkunç bir infilak oldu. Söndürme çalışmalarmı izleyen Vezirazam Kara Mustafa Paşa'nm yüzü yandı, vezirler yaralandı.

İstanbul'a Karadeniz'den zahire gemilerinin gelmemesi ve Kazakların şaykalarla kıydarı vurması önemli bir sorundu. Yakalanıp İstanbul'a gönderden Kazak korsanları kentin muhtelif semüerinde kazığa vurularak teşhir edüdder. 2 Ağustos 1640' ta kasırga çıktı. Macuncu Hamamı ardından gelen şiddedi rüzgâr, dükkânlarm kepenklerini, damların kurşunlarını söktü. Nuri Dede Mescidi'nde, Molla Gürani ve Murad Paşa camilerinde hasara neden oldu. Bunu, ertesi günlerde Balat Kapısı'ndaki mumhanelerden çıkan yangın izledi. Rüzgâr yangını Haliç boyundaki yalılara yaydı. Yangının bir kolu surlardan içeriye girdi. "Harik-i azim" (büyük yangın) gece sabaha kadar Fethiye Camii'ne, Dırağman Mahallesi'ne, Sultanselim semtine kadar yayddı. Ertesi gün öğleye doğru Çukurbostan'da kesildi. Halk tüm bu uğursuzluklan yem padişaha yormaktaydı.

1641 başında İbrahim, vezirazama bir hatt-ı hümayun göndererek piyasadaki ayarı bozuk sikkelerin toplatılmasını emretti. Bu emrinde "Padişahlara bir hutbe, bi sikke lazımdır. Ya bizim dahi sikkemiz niçin kesilmiyor?" demekteydi. Para operasyonu İstanbul'da pahaldığa neden oldu. Kuruş 125, altın 250 akçe iken Darphane' de yeni sikkeler kesildikten soma, kuruş 80 akçeye, altm 160 akçeye indi. Fakat fiyatlar da yükseldi. Daha önce 1 kuruşa 11 okka et alınırken yeni narhla 8 okka et alınabdir oldu.

Sultan İbrahim'in Young albümünde yer alan bir resmi, Londra, 1815.
Galeri Alfa

1641'in ilk günlerinde (13 Ocak) Şehzade Mehmed'in (IV. Mehmed) doğuşu ve ertesi gün Ramazan Bayramı olması istanbullulara iki mutluluğu birden yaşattı. Kentte 3 gün 3 gece şenlik ve donanma yapddı. Aynı günlerde Aydm taraflarım haraca kesen Kınaoğlu, İstanbul'a getirtilip Ayasofya Çarşısında asıldı. Edirne, Kırklareli yollarım kesen haydutlardan yakalananlar da zincirlere vurulmuş olarak İstanbul sokaklarında gezdirildikten sonra idam edildiler. 30 Temmuz 1641 günü ikindiden SOÎ ra şiddetli bir deprem oldu. Kentteki çürük, eski binalardan yüzlercesi yikddı.

Kemankeş Kara Mustafa Paşa'nm İran' la banşı yenilemesi, donanmanın Karadeniz'e açılıp Azak kuşatmasını başlatması, İstanbul piyasalarının disiplin altına alınması çabaları 1642-1643'ün gündemini oluştururken İbrahim de saray hareminde kadınlarla dgüeniyordu. Yaşamının ilk 25 ydmda harem kadınları ile ilişkisi hemen hiç olmayan İbrahim'i annesi Kösem Sultan ve haremin önde gelen usta kadınlan, cariyelerle düşüp kalkmaya yönlendirdüer. Amaç, hanedanı şehzadesiz bırakmamaktı. Fakat bu teşvik, İbrahim'in iç dünyasını sarstı. Dengesiz, kararsız ve duygusal davranmasına neden oldu. İbrahim, durumunun farkındaydı ve Vezirazam Kara Mustafa Paşa'ya bir yazısında "sancı deyü yaturum, kâh arkama gelür, irkülürüm. Kulaklarum tıkalur. Şöyle sıkılmam var ki ölüyorum. Gayetle halim yaman olmuşdur.. Eski hastalığım ziyadelendi. Ne kollarum, ne başum vardur. Ziyade elemdeyim..." diyor, Mustafa Paşa'dan hekimbaşı üe görüşüp derdine çare bulmasmı istiyordu. Naimâ, İbrahim'in ruhsal rahatsızlığı konusunda "mukaddema hapishanede can korkusu üe hafakan ve smrübâz sevdası ületine mübtelâ olmuş idi" der ve hekimlerin de okuyup üflemenin iyi geleceği kanısına vardıklarım açıklar. Cinci Hoca'nın(-0 SUahdar Yusuf Paşa üe işbirliği edip sarayda nüfuz kazanması bundan somadır.

1643'te Kara Mustafa Paşa'nm serhat valilerinin tuğra çekme yetkilerini kaldırması üzerine Erzurum Beylerbeyi Nasuhpaşazade Hüseyin Paşa, "tuğrakeşlik bana babamdan mirastır. Vezirazamla şer'î davam vardır!" diyerek ayaklandı ve İstanbul'a yürüdü. Anadolu yöneticilerinin pek çoğu kendisine katıldı. Haber, İstanbul'u karıştırdı. "Nasuhpaşa oğlu binlerle askerle geliyormuş!" dedikodusu yüzünden herkes evinde yiyecek stoklamaya başladı. Karaborsa aldı yürüdü. Vezirazam ve yeniçeri ağası sık sık kola binip çarşıları denetimde tutmaya çalıştüar. Nasufipaşazade'nin konuşulmasına yasak kondu. Buna uymayanlar yakalamp çarşı ortasında dayağa çekildüer.

Halka gözdağı vermek için de zindanların kuytu köşelerinde ölüme terk edilmiş mahkûmlar üçer beşer çıkartdıp "fitneye müteallik kelimat ile nâsa dağdağa verenlerin cezalan budur!" denilerek sokaklarda asddüar. İbrahim'in başkanlığında Sinan Paşa Köşkü'ndeki toplantıda, "Hüseyin Paşa Vak'ası nereye varır?" konusu görüşüldü. Birkaç yüz bostancı ve kuloğlu kayıklar üe İzmit'e gönderilerek hendekler kazdırılıp İstanbul yolu kapatıldı. Muhtesip ağa da Kazdağına levent (milis) toplamaya gitti. Osman Paşa serdar atandı. Hüseyin Paşa kuvvetlerine yaklaşmaktan çekinen Osman Paşa, onu bir konak geriden izlemekle yetindi. Deli Kaytas'm "Galiba sen de Hüseyin Paşa'ya katümak niyetindesin?" demesi üzerine Hüseyin Paşa'ya gizlice haber gönderip "Dile geldim, başım tehlikede. Yarım yapmacıktan savaş edelim!" dedi. Oysa ertesi günkü bu danışıklı savaşta, birlikleri bozuldu. Hüseyin Paşa 2.000 milisle Üsküdar'a indi. Vezirazam Mustafa Paşa Üsküdar'a indi.

dar'a toplar ve asker geçirtti. İbrahim için Üsküdar Bahçesi'nde otağ kuruldu. Hüseyin Paşa, Bulgurluda Seyran Tepesi denen yere konmuş padişahtan vezirazamlık mührünün gelmesini beklerken Kara Mustafa Paşa'nın gece baskını karşısında bozguna uğrayıp kaçtı. Rusçuk yolunda yakalanan Hüseyin Paşa Topkapı dışmda işkence ile öldürüldü.

İbrahim, İstanbul'daki biricik eseri olan Sepet Köşkü'nü, yıktırdığı eski küçük köşkün yerine 1643 yazmda yaptırttı. Cinci Hoca'ya ve Silahdar Yusuf Paşa'ya da kamu parası ile birer saray inşa ettirdi.

27 Ocak 1644'te Yalı Köşkü'nde İbrahim'in önünde gerçekleştirilen bir dava sonunda Rumeli mirü'l-ümerâsı Faik Paşa oracıkta boğduruldu. 4 gün sonra da Mustafa Paşa kapıkulu askerlerini ulufe günü çorba içmeyip eyleme geçmeye teşvik etmekle suçlandı. Bağdat Köşkü'nde Mustafa Paşa'yı azarlayan İbrahim, bostancıbaşıya "Al şunu!" deyip hızla köşkten çıktı. Bostancıbaşı, mührü alacağını sanarak Mustafa Paşa'ya ilişmedi. Paşa, sarayına gidip adamlarım silahlandırdı. Fakat onlar "Paşam, burası istanbul, Anadolu değil. Hepimizi kılıçtan geçirirler" deyince siyah kapama, yeşil makdem, çuha serhaddi giyinip Naili Mescidi tarafından iple aşağıya indi. Bostancılar, saklandığı ot yığını içinden çıkartıp Hocapaşa Çarşısına götürdüler. Tırnakçı Sarayı kapısında cellat Kara Ali tarafından boğuldu. Ölüsü, İbrahim'e gösterildikten sonra Çarşıkapı'daki türbesine gömüldü. Konağı ve mal varlığı müsadere edildi. Konağındaki özel bir odada bulunan bir kürsü üstündeki kendi portresi ile diğer beş portrenin büyü olduğuna inanıldı.

Kara Mustafa Paşa, 1638-1644 arasında "atabeg-i saltanat" olarak ve geniş yetkilerle vezirazamlık yapmış İbrahim'in saltanatının ilk 4 yılı da onun sayesinde nispeten iyi geçmiştir. Fakat İbrahim, Mustafa Paşa'nın sert üslubundan hoşlanmıyordu. Bir seferinde harem kethüdasının odunu için divandan kendisini çağırttığında, böyle basit işler için vezirlerin oturumdan kaldırılmamalarını istemiş, İbrahim'i büsbütün kızdırmıştı.

Yeni vezirazam Civankapıcıbaşı Mehmed Paşa, Şam'dan gelinceye kadar Kenan Paşa, istanbul kaymakamı atandı. 17 Şubat 1644'te ölen Şeyhülislam Yahya Efendinin Fatih Camiindeki cenaze namazına büyük bir kalabalık katıldı. 13 Mart 1644' te ise rüşvet aldığı gerekçesiyle Kaptan-ı Derya Piyale Paşa, Yalı Köşkü'nde padişahın ve Cinci Hoca'nm önünde boğuldu. Tersane Emini Narhçı Hasan Efendi ve daha birçokları da aynı akıbete uğradılar. Silahdar Yusuf Paşa kaptan-ı deryalığa getirildi. Temmuz 1644'te avlanmak ve eğlenmek için Edirne gezisine çıkan İbrahim, Haramideresi Bahçesi'ne konup burada çırağan eğlencesi düzenledi. Arkasından gelen vezirazam ve devlet adamlarını "Vezir ve kazaskerler benimle olursanız ahali de başımıza üşüşür ve eğlenceme mani olurlar!" deyip istanbul'a gönderdi. Kanaklı Köyü'nde iken Ereğli naibini huzuruna çağırıp, "Ben mülkümde dilediğim yere konarım. Sen, burada su yoktur bahanesiyle bana nasıl karşı çıkarsın?" diyerek payladı. Bunu haber alan Çorlu kadısı korkup kaçtı. Padişahın Edirne'ye girişinde hırsızlar, soyguncular sokaklarda asılarak garip bir gösteri düzenlendi, ibrahim, Edirne'nin odununu beğenmedi, "istanbul'un odunu eyi, ateşi vâfir idi. İstanbul'dan odun getürülsün!" dedi. Başkentte sokak eylemlerinin başladığı, halkın ayaklanmaya çağırıldığı duyulunca İbrahim, istanbul'a döndü. Pek çok insan idam edildi. Kırklareli-Çatalca yolunu kesen Molla Aynî adlı haydut ve adamlan, yakaladıkları çiftlik sahiplerini şişe geçirip kuzu gibi çeviriyorlar, kadınlarını kızlarını kızgın saca oturtup kalçalarına kızdırılmış nal çaktırıyorlardı. Çatalca bostancı ustası bunlarla Istranca eteklerinde cenk etti. Yakalananlar İstanbul'da kazığa vuruldu.

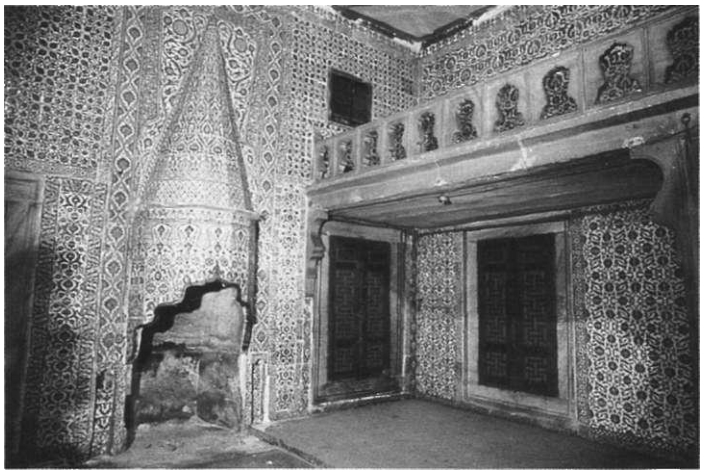

Topkapı Sarayı Kafes Kasn'nda Sultan İbrahim'in önce hapsedilip, sonra boğulduğu yer olduğu sanılan ocaklı oda. *Necdet Sakaoğlu koleksiyonu*

ibrahim 20 Ekim 1644'te Arzodasinda huzuruna çıkan Avusturya elçisine öylesine çabuk sorular sordu ve azarladı ki, adamcağız düşürdüğü yüzüğünün bile farkına varmadan huzurdan çıktı.

30 Nisan 1645'te Serdar Yusuf Paşa donanma ile Girit seferi için İstanbul'dan ayrıldı, istanbul'da şenliklere vesile olan bu olaydan 2 ay sonra 26 Haziran günü Darphane yakınındaki bir başçı dükkânından çıkan yangın, Bayezid Külliyesi çevresini, Yahnikapan Sarayfnı kül etti. Bayezid Hamamı yanından Darphane tarafına sıçradı. Buradaki çarşı yandı. Poyraz, ateşi güney ve batı yönlerine yayarken Narhçı Hasan Efendinin, Büyük Hocazade'nin konaklan, Nişancı Camii ve Hamamı ile çevre semtler büyük zarar gördü. Ateş, Langa' ya ve Kumkapiya ulaştı. Yenikapida kent surlarına dayandı. Kumkapidaki suriçi ve sur dışı tüm meyhaneler o gece sabaha kadar yandı. Ertesi gün Langa Limanindaki yapılar, kefere mahalleleri denen Rum ve Ermeni semtleri, kiliseler, kereste mağazalan, Çingene barakaları yandı. 30 saat süren bu yangının bir benzeri 30-40 yıldır görülmemişti. Bir ay sonra yangın yerlerini vezirazamla dolaşan ibrahim, yarı yanmış kiliselerin duvarlarındaki freskoların ne olduğunu sordu. Mehmed Paşa gerekli açıklamalarda bulununca bunların yeniden yapılmasını emretti. Bu büyük yangına kadar, ibrahim'in her dediğinde bir hikmet keşfedip türlü hediyeler, rüşvetler sunarak mevkiini koruyan Vezirazam Mehmed Paşa, yangın yerlerinin imarında bir başarı gösteremedi. Halkın büyükçe bir bölümü kışa evsiz barksız girdiler. Mehmed Paşa 17 Aralık 1645'te azledildi.

Hanya'nın fethi müjdesi ile Haliç'te ve Galata açıklarında günlerce donanma ve şenlik düzenlendi. İbrahim, Hanya fatihi Yusuf Paşa'nın Girit'ten getirdiği mermer sütunlar dışmda kendisine bir şey sunmamasına içerlediği gibi, ada hakkında hiçbir bilgisi olmadığı için, Girit'in fethedilmemesine de kızıyordu. Şubat 1646'da bir gün Yusuf Paşa'yı çağırıp hemen hareket edip Girit'i almasını emretti. Yusuf Paşa, bunun hazırlıklar ve uygun mevsim gerektirdiğini söyleyince "Sen kendini bir hizmet mi ettim sanıyorsun? Bu kadar hazinemi sarf edip bir alay dinsizi öldürtmeden mallarıyla memleketlerine yolladın!" diye çıkışınca Yusuf Paşa "Gerçi hazine sarf eyledik. Amma büyük bir kaleyi fethettik. Küffarı katletmek bir iş değildi. Lakin sonu vahim olurdu" yollu yanıt verdi. Vezirazam Salih Paşa'nın yalvarmalarına aldırmaksızm Yusuf Paşa'yı boğduran ibrahim'in, ölüye bakıp "Ne güzel, kırmızı elma gibi yanakları varmış, yazık oldu, kıydım!" demesi meşhurdur.

Deli Hüseyin Paşa'yı Girit serdarlığına atayan İbrahim'in son 2 yılı büsbütün ruhsal bunalımlar içinde geçti. 'Yürek sıkılması" tanısı konan hastalığı için istanbul'un tüm şeyhlerini, üfürükçülerini ziyaret etmeye başladı. 2 yaşındaki kızını Fazlı Paşa ile nikahlayarak büyük bir düğün düzenletti. Bu düğün için ellişer adamın güçlükle taşıdığı muazzam iki nahil yaptırıldı. Kenan Paşa Sarayı önünden Eski Saray'a kadar, nahillerin geçirileceği cadde boyunca evlerin saçakları, cumbaları yıktırıldı. Vezirazam sağdıç oldu. 50 bohça giysi, yüklü katırlardan iki katar çeyiz, şekerden yapılma türlü şekiller ve ağaç maketleri için Salih Paşa 50.000 kuruş harcamak zorunda kaldı. Çocuk gelin sembolik biçimde Eski Saray'dan alınıp kuşbazlar içinden Atmeydanina, oradan da saraya getirildi. 1647'ye gelindiğinde büsbü-

tün bilinç yitikliğine uğrayan İbrahim, kentin her yerinde her an gözüken, ne zaman nereye gideceği bdinmeyen, aklına estiği an masum insanları idam ettiren, IV. Murad'dan da korkutucu bir kimliğe büründü. Naîmâ, onun bu halini "Mizac-ı lâtifi hareket iktizâ idüb gâhi tahtıravan ve gâhi esb-saba-raffar ve gâhi koçîlere suvar olup şehirde seyr ü sülük âdetleri olmağla..." sözleriyle bir tür delüik olarak açıklar. Gideceği şeyhe bir an önce ulaşmak için araba yasağı koyan İbrahim, Salih Paşa'ya kesin buyruk verip hiç kimsenin İstanbul'da araba de dolaşmamasım emretti. 17 Eylül 1647 günü Davutpaşa'daki bk imama giderken önüne bk araba çıktı. O sırada ikindi divanını toplamış bulunan Salih Paşa'yı imamın evinde kuyu ipiyle boğdurttu. Mühr-i hümayunu, Kaptan-ı Derya Kara Murad Paşa'ya göndermişken "şehir oğlanı" olan Ahmed Paşa, İbrahim'i kandırıp mührü götürenleri denizden çevirttirip kendisi vezirazam oldu.

Harem kadınlarının şivekârlıklarına ve oyunlarına giderek daha fazla tutulan İbrahim'i, cariyeler zendostluk oyunlarıyla kendüerine daha çok bağlamışlardı. Giderek tüm hazine gelirleri harem kadınlarına sarf edüdiğinden askere ulufe verilemez oldu. İlmiye ve ordu rütbeleri açık artırma de satdmaya başlandı. Taşranın ayanları, eyalet beylerbeyleri ise İstanbul'a rüşvet ve hediye akıtmaktan yoksul düştüler. Padişaha zamanında kâr göndermeyen Bursa kadısı idam korkusu ile Keşiş Dağı'na (Uludağ) çıkıp kâr kesen işçilere nezaret etmek zorunda kalırken Anadolu'da Haydaroğlu halkı soyuyordu. Vardar Ali Paşa da haklı gerekçelerle ayaklanıp İstanbul'a yönelmişti. İbrahim ise bir hasekisinin mücevher toplu arabasıyla Davutpaşa Bahçesi'ne gidişini tüm İstanbul halkının izlemesi için buyruklar veriyordu. Saray ve hanedan geleneklerinde olmayan bir yönteme daha başvurdu ve bir cariyeyi nikâhlı eş seçerek sur-ı hümayun düzenletti. Tüm devlet erkânını "ay yüzlü cariyeler, cevahir takılar" hediye etmekle görevlendkdi. Bundan soma, saray harem inde yeni nikâh törenleri ve düğünler yapddı. Evliya Çelebi'nin anlattığına göre koynuna aldığı her cariyeyi gönlü geçince bk vezire veya beylerbeyine çırağ etmekte ve paralar almaktaydı. Saraydan çıkma cariyelerle evlenenler, İbrahim'in rüşvet işlerine bakmaktayddar. Vezirazam Ahmed Paşa'nın kardeşi İbrahim Ağa bunlardandı. Kadırga'daki Beşir Ağa Konağı'na yerleşen İbrahim Ağa gece gündüz içip eğleniyor, eşi Hubyar Kadın aracılığı ile de sarayla üişkisini sürdürüyordu. Padişahın gönderdiği bostancıyı içki meclisinde basma tabak vurup yaralayacak denli korkusuzdu. Kumkapı semtinde "sebû-berdûş" gezenler, ayaktakımından sayısız kişi, İbrahim Ağa'nın adamlarıydı.

İstanbul'da doğrular ve namuslular şaşkın ve korkak, reziller cesur olmuştu. Yahudi bezirgânbaşı Harun, rüşvet işlerine bakan bir başka saray adamıydı. Yine bir başka rüşvet aracısı ve haremin en nüfuzlu musahibesi olan Şekerpare'nin (Şehsuvar Usta) sürgüne gönderilmesinin ardından, kendisinin ve adamlanmn madan müsadere edüdiğinde ortaya **16** sandık dolusu cevahir, altın ve gümüş çıkmıştı. İbrahim, önünde açılan sandıkları görünce "Hay kâfir kahpe. Bana akşam ekmek alacak akçem yokdur deyü yemin ederdi!" dedi. Şekarpare'nin evinde, beyaz, sarı zerbaft kaplı kürkler, 200 yorgan, inci işli zerduz örtüler, 200 kese de nakit bulundu. Kethüdası, Aksaray çarşısında asıldı. Mısır'da ölen Şekerpare'nin Eyüp'teki türbesi boş kaldı.

28 Haziran 1648'de gurup vakti İstanbul'da deprem oldu. O yüzyılın bu en şiddetli yer sarsıntısında bazı camüerin minareleri ve yüzlerce ev yıkıldı. Müneccimler "haziran ayında deprem olmasî'nı, padişahı bir uğursuzluğun beklediğine yordular. Diğer yandan, giderek ağırlaşan dış sorunlar, sınır güvensizliği, Girit seferi, Anadolu'daki ayaklanmalar doğrudan ya da dolaylı başkenti etkiliyordu. Venedik ablukası yüzünden donanma Marmara'ya açdamamaktaydı. Vezirazam Ahmed Paşa'nın kethüdası Arnavut Ahmed, tezkirecisi Şânizade Mehmed Efendi, çavuşbaşısı Gejgerden Durak, selamağası San Mustafa İstanbul'da terör estirmekteydiler. Bunlardan işkence görmeyen esnaf kalmamıştı. Zenginlerin malları müsadere ediliyor; bunlardan pay alan vezirazam, Anadoluhisarînda, İnckli'de, İstanbul'da yeni konaklar, Küçükçekmece'de köşk yaptırıyordu.

İbrahim'in son tutkusu samur oldu. Eyüp'te oturan ve geceleri haremde kalıp padişaha Acem masalları anlatan "Yahudi kızı" bir akşam "Evvel zaman içinde bir padişah varmış. Sarayının her tarafını samurla kaplatmış..." sözleriyle başlayan bir masal nakledince İbrahim de masal kahramanı padişaha öykünmek istedi. Eyalet valüerine fermanlar yazıldı. Samur ve "takviyet-i bah" (seks gücünü artırmak) için amber istendi. İstanbul'daki kapı kethüdalarından zorla samur ve amber bedelleri almdı. Samur hediye etmeyenin işi görülmez oldu. Harem odalan birer ikişer samurla kaplanıyordu. Bu tutku, piyasayı da etküedi ve 100 kuruşluk samur, 1.000 kuruşa fırladı. Ozanlar "böyle giderse gün gekp domuz kafasının da kıymete bineceğine" ilişkin şiirler yazddar. Her türlü vergiden muaf ilmiye sınıfı için de ilk kez samur vergisi kondu. Rusyalı gemiciler, kendi ülkelerinden samur ve kürk yükleyip bunları İstanbul'da pazarlamaya, karşdığında tiftik, mazı, şap, gülyağı gibi ihracı yasak mallarla altın ve gümüş alıp götürmeye başladdar. İbrahim'e yapdan, içi dışı samur kaplı, elmas düğmeli her bir üstlük, 8.000 kuruşa çıkmakta, her gün bir yenisi dikümekteydi. Yolsuzluklara ve baskılara dayanamayan Galata kadısı, bir bohçaya aba hırka, Mevlevi külahı koyup vezirazama çıktı. Görevden istifa ettiğini büdirdi. Ahmed Paşa, şeyhülislamla ilmiye büyüklerinin istenenleri verdiklerini, kendisinin de vermesi gerektiğini söyleyince, kadı efendi, bu zulüm nedeniyle iki aya kalmayıp İstanbul'un bir zelzeleyle batacağı tehdidini savurdu. "Bu şehirden sürgün gitmek, burada kalmaktan ehvendir!" dedi. Bundan cesaret alan ulema, ocak ağaları de temasa geçti. İbrahim ise harem eğlencelerine dalmıştı. Havuzda, murassa kayığının dümen başına oturuyor, su üstünde dolaşırken çepeçevre çalgıcdar, oynak oyun havaları çalıyorlar, hamamdaki yarı çıplak cariyeler de ellerinde serpme ve sepeüerle balık yakalayıp padişahtan bahşişler alıyorlardı. İstanbul'un ünlü oyuncu kolları sırayla hareme çağırılıyordu. İbrahim, akide kolunu pek beğeniyor, Süğlün Şah'ın, Mahmud Şah'm, Çerkeş Şah'ın, Nazlı Yusuf un figürleri karşısında kendinden geçiyordu. Haremde de oyuncu ve şarkıcı yetiştiren kakalar vardı. Bunlardan, Sultana Sporca (Pis Sultan) İbrahim'in tahttan indirümesinden sonra saraydan kovulunca İstanbul'da bir ev tutmuş, satın aldığı cariyelere oyunlar, şarkılar, cilveler öğreterek paşa konaklarında paralı gösterilere başlamıştı. İbrahim, bir gece ani bir kararla sekizinci hasekisinin dairesini döşetmek istedi. Vezirazam, gece yansı bedesteni zorla açtırdı. Dükkân ve mahzenlerden ipekli kumaşlar, samur ve vaşak kürkleri toplatıldı. Daire döşendi. Fakat İbrahim beğenmedi. Defterdarı azletti. İbrahim kendi kız kardeşlerinin mallarına da el koydu. Sultan efendileri, çok düşkün olduğu Telli Haseki'ye (Hümaşah) cariye tayin etti. Bu çılgınlıkların bir patlamaya yol açacağını sezinleyen Kösem Valide, İbrahim'i uyarmak isteyince İskender Bahçesi'ne sürgüne gönderildi. Nihayet İbrahim'in, kendisine, tamamen mücevherle işli bir yeni saltanat kayığı yaptırtmak için esnaftan, ulemadan, ocak ağalarından ve devlet adamlarından vergi toplatmaya kalkışması, aynı günlerde Vezkazam Ahmed Paşa'nın, oğlunun düğünü vesüesiyle Topkapı dışındaki bahçede sabahlara kadar süren içkili, çalgdı, oyunlu, eğlenceler düzenlemesi, beklenen sonu çabuklaştırdı. Samur ve amber vergisi vermemekte kararlı ocak kethüdası Kara Murad Ağa, Girit seferinden yeni dönmüştü. Kendisinden vergi almaya gelen bakıkuluna "Ben Girit'ten geldim. İnce perdaht barut de yağlı kurşundan gayri nesnem yoktur. Samur ve amberin adını biz ilden işitiriz, görmemişiz!" dedi ve bakıkulunu kovdu. Bu olayın duyulması herkese cesaret verdi.

7 Ağustos 1648'de geceden başlayan temaslar üe ocak ağalan Etmeydam'nda Orta Camide, ulema ise Fatih Camii'nde toplandı. Sabahleyin ocaklılar silahlanmış olarak Fatih Camii avlusunda toplanmaya başladdar. Durumu haber alan Vezkazam Ahmed Paşa korkup kaçtı. İbrahim'in gönderdiği haseki ağa camide tartaklandı. Sofu Mehmed Paşa camiye çağrılıp vezirazam dan edildi ve saraya gönderüdi. Mehmed Paşa, İbrahim'e, ayaklanmanın önlenmesi için Ahmed Paşa'nın yakalanıp idam edümesi gerektiğini söyledi. Padişah "Bre köpek koca! Vezirazam olmak için kulu tahrik etdin. Bu cemiyet bertaraf olduktan sonra göresin. Senin hakkından gelürüm" dedi.

İstanbul, büyük ayaklanmalar öncesindeki görüntüsünü almıştı. Dükkânlar ve çarşılar açılmadığı gibi, ocak ağaları da sur kapılarını kapattırmışlardı. İbrahim'e, "Böyle gafletle padişahlık olmaz. Ayak divanı isteriz!" diye haber gönderdiler. İbrahim, bostancılara emirler verip saray surlarına ve burçlarına toplar yerleştirtti. O gün İstanbul'da cuma namazı kılmamadı, cuma selamlığı(->) da düzenlenmedi. Akşam olunca ulema, Fatih Camii'nde sabahlamayı kararlaştırdı. Gece Ahmed Paşa'nın konağını askerler yağmaladı. Yakaladıkları eski vezirazamı Sofu Mehmed Paşa'ya getirdiler. Cellat Kara Ali tarafından boğulan Ahmed Paşa'nın cesedi bir beygire bağlanıp Atmeydanı'nda çınar altına bırakıldı. Ertesi gün orada parça parça edildiği için, bu vezirazam ölümünden sonra Hezarpare (bin parça) Ahmed Paşa olarak anılmıştır.

8 Ağustos sabahı Şeyhülislam Abdürrahim Efendi, ulema topluluğu, ocak ağaları ve kapıkulu askerleri Atmeydam'na geldiler. İttifaka katılmayan Rumeli Kazaskeri Muslihiddin Efendi, Sultan Ahmed Camii önünde linç edilip öldürüldü. Cinci Hoca kaçarak kurtuldu. Topluluk, Kösem Sultan'a, Şehzade Mehmed'i göndermesini, camide cülus(-») yapılacağını bildirdiler. Kösem Valide, camide cülus olmayacağını, saraya gelmeleri gerektiğini uyarınca saraya yöneldiler. Ulema ve ocak ağalan Harem-i Has dehlizine geldiklerinde resmi unvanı "sahibetü'l-makam ümmü'l-mü'minin Valide Sultan" olan Kösem, başında siyah ibrişim dest-mâl örtülü, mirvehe (yelpaze) sallayan bir haremağası ile göründü. Topluluk, kendisini saygıyla selamladı. Muslihiddin Ağa, padişahın davranışlarının şeiratla ve akıl ile bağdaşmadığını, ortalığın karıştığını, düşman gemilerinin İstanbul yolunu kapattığını, sınırda kalelerin birer ikişer elden çıktığım, oysa padişahın eğlenceden başmı alamayıp rüşvet için her yola başvurduğunu anlattı. Ulemanın fetva verdiğini ve şehzadenin tahta layık olduğunu söyledi. Abdürrahim Efendi ile Karaçelebizade Abdülaziz Efendi de ağır ithamlarda bulundular. Eski kazaskerlerden Hanefi Efendi "Tabi ve zurna ve ceng ve şeştar sadâsı, Ayasofya minaresinde müezzinlere ezam yanıltır. Bedesten basulub tüccarın malları gasbedildi. Avretlere tasallut eksik olmaz. Ummet-i Muhammed ırz ve can korkusuna düştü" dedi. Kösem Sultan "Ya sabiden padişah olur mu?" diye sorunca Şeyhülislam akıldan yoksun büyüğün hükümdarlığının caiz olmadığını, akıllı çocuğun ise hükümdar olabileceğini izah etti. Kösem Sultan bu cevap üzerine "Öyleyse içerü varayım sarıcığın sardırıb çıkarayım!" dedi.

Bâbüssaade önüne kurulan tahta IV. Mehmed oturtuldu ve biat töreni yapıldı. İbrahim'in katına çıkan bir heyet, tahttan indirildiğini açıkladı. İbrahim, padişah olduğunu ileri sürünce, Abdülaziz Efendi "Hayır padişah değilsin. Cihanı haraba verdin. Vaktini lehv ü gaflet ile geçirdin. Rüşveti fâş, zalemeyi âleme musallat etdin. Küffar Bosna'yı istila etdi. Seksen kalyon Boğaz'ı tutmuş. Senin haberin yok!" diyerek ağır hakaretlerde bulundu. Silahdar ve çuhadar, İbrahim'in koltuğuna girerek hapsedileceği Kafes Kasrı'na götürdüler. Kapı önüne gelindiğinde İbrahim "Elhamdülillah, hele bir cemaat başı oldum!" dedi. Bu, söz, kimi tarihçilerce onun Osmanlı hanedanının sonraki kuşaklarının atası olduğunu ima ettiği biçiminde yorumlanmıştır.

9 Ağustos günü İstanbul'da İbrahim'in kaçtığı dedikodusu yayıldı. Çarşı ve dükkânlar yeniden kapandı. Herkes evlerine çekildi. Sofu Mehmed Paşa, şeyhülislam, vezirler ve ulema sarayda toplandılar. Mimar getirtilip İbrahim'in hapsedildiği harem iç köşkünün kapısı ve pencereleri tuğla ile ördürüldü. İbrahim ise bağırıp çağırıyordu. Sesini duyan enderun halkı "Bu olur mu, bir padişahı tahttan indirib tut ki diri mezara gömdüler. Bir masumu iclâs etdiler. Biz ânın çok iyiliğin gördük. Hemen anlaşıb dışarı çıkaralım ve tahta cülus etdirelim" dediler. Dışanda da kapıkulu sipahileri Sultan İbrahim'den yana bir eyleme hazırlanıyorlardı. Devlet erkânı, olacaklardan korkarak ibrahim'in boğulmasını kararlaştırdı. Şeyhülislam Abdürrahim Efendi "İki halife müctemi oldukda biri katledilmek lazımdır" diye fetva verdi. 18 Ağustos 1648'de saraya gelen vezirazam, şeyhülislam ile bostancıbaşı ve cellatlar, örülen duvarlar yıkıldıktan sonra Kafes Kasrı'na girdiler. Cellat Kara Ali(->), İbrahim'in bağırıp çağırmasından korkarak bir köşeye saklanmıştı. Mehmed Paşa değnekle vurup içeri soktu. Sırtında al renkli atlas entari, ayağında kırmızı şalvar, başında bir takke ve elinde Kuran olan İbrahim, Abdürrahim Efendi'ye "Baka Abdürrahim... İşte Kitabullah. Beni ne hükümle öldürtürsün" diye bağırdı. O sırada cellatlar kement atıp boğdular. Ölüsü hasoda avlusuna çıkarıldı. Namazı kılındıktan sonra Ayasofya'da, eskiden vaftizhane olan, I. Mustafa'nın da gömüldüğü yere defnedildi.

8,5 yıllık saltanatı sırasında yaşanan deprem ve yangınlar, kuyrukluyıldız doğması, sıcak yağmur yağması (müneccimler bu olayı, yıldızların soğumasına vererek kıyametin yakın olduğunu ileri sürmüşlerdi) vb olaylar, İstanbullularca İbrahim'in uğursuzluğuna yorumlanmıştı. Bu kısa dönemde İstanbul kürk samur ticaretinin, üfürükçülügün merkezi oldu. Ülkenin her tarafından muskacılar, şeyhler İstanbul'a akın etmişlerdi. Kentte akıl almaz yasaklar uygulandı. Örneğin, İbrahim, Topkapı Sarayının sahil köşklerine inip cariye-İeriyle halvet düzenlediğinde haremağalan, açıktan geçen gemilere, kayıklara makrama, yağlık sallayarak geri döndürtürlerdi. Vezirazama sık sık hatt-ı hümayun yazıp yeni cariyeler isteyen İbrahim'in, M. Penzer'in yazdığı gibi bir kriz arımda haremdeki tüm kadınları boğdurtup denize attırmış olması asılsızdır. Fakat töre ve yasa tanımazlığı gerçekti. Örneğin, rnimarbaşılar, bu göreve ömür boyu getirilirlerken o, Kasım Ağa'yı azletmiş, uyarıları da dinlememiştir.

İstanbul'da hiçbir eseri bulunmayan İbrahim, Topkapı Sarayı'nda birtakım çalışmalar yaptırtmıştır. Bağdat Köşkü önündeki İftariye, döneminden kalmadır. Sepetçiler Kasn'nı yeni baştan yaptırdığı gibi Galata Surları içerisinde, Kurşunlu Mahzen'e yakın Andon Kilisesi de hükümdarlığı sırasında camiye çevrilmiştir.

İbrahim'e "Deli" sanını II. Meşrutiyet dönemi (1908-1918) tarihçileri vermişlerdir. Zevk konusundaki doyumsuzluğu, düşünce ve sağduyu kıtlığı, aceleciliği, yönetim bilgisinden ve kültürden yoksunluğu, fiziksel ve ruhsal rahatsızlıktan, bu nitelendirmeyi haklı gösterir. Adları bilinen hasekileri Turhan Hatice Valide Sultan(~>), Saliha Dilâşub, Hatice Muazzez, Hümaşah (Telli Haseki), Ayşe Sultan, Mahenver Sultan, Şivekâr Sultan'dır. 9 oğlundan 3'ü padişah olmuştur.

Bibi. *Tarih-iNaima,* III, 450 vd, IV, 1-324; *Tarih-i Solakzade,* 766 vd; J. von Hammer, *Devlet-i Osmaniye Tarihi,* X, İst., 1337, s. 3-121; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi,* III/1, 206-239; T. Gökbilgin, "İbrahim", *İA,* V, 880 vd; Ahmed Refik, *SamurDevri,* İst., 1927; Kömürciyan, *İstanbul Tarihi;* Uluçay, *Padişahların Kadınları,* 56 vd; Ç. Uluçay, *Harem,* II, Ankara, 1971; Evliya, *Seyahatname,* I, 267 vd; M. Penzer, *The Harem,* Londra, 1936, s. 186; Ç. Uluçay, "Sultan İbrahim Deli mi Hasta mı idi?", *Tarih Dünyası,* S. 12 (1950).

NECDET SAKAOĞLU

İBRAHİM AĞA ÇAYIRI MESCİDİ

Kadıköy İlçesi'nde İbrahim Ağa Mahallesinde Cami Sokağı, Zaviye Sokağı ve Dr. Eyüp Aksoy Caddesi'nin kesiştiği yerde bulunur.

Yapı III. Murad'm (hd 1574-1595) bâbüssaade ağası İbrahim Ağa tarafından 988/1588'de yaptırılmıştır. Minberini Hacı Veliyüddin koydurmuştur. Bir dönem Kadiri tekkesi olarak kullanılan yapı I. Mahmud döneminde (1730-1754) tekrar cami şeklini almış, 1939'da Vakıflar İdaresine geçmiştir. Çatısı ahşap, duvarları kagir, minaresi tuğladan olan yapı son dönem onarımıyla sıva kaplanmıştır. T. Öz

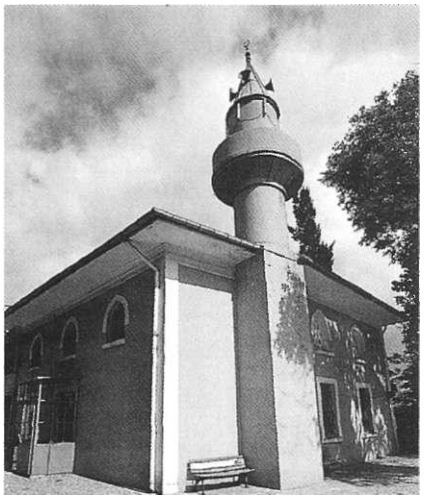

İbrahim Ağa Çayırı Mescidi
Kadir Aktay/Onyx, 1994

yapıyı hacca gidenlerin toplu halde dua ettikleri yer olarak göstermektedir.

Yapıya camekânlı bir ön girişten ulaşılır. Küçük bir son cemaat yerinden sonra ana mekâna geçilir. Kare bir plan şeması gösteren ibadet alanı, içeriden ve dışandan iki kat görünümü veren her cephede ikişer pencere de aydınlık kılınmıştır. Alt kısımda bulunan pencereler dikdörtgene yakın kare şeklinde tipik bir ev penceresi görünümündedir. Bu pencerelerin alt kısımlarına kadar bütün yapı mermerle kaplanmıştır. Üstteki pencereler sivri kemerli olup burada bulunan küçük yassı camlar çeşidi renklerde boyanmıştır.

Mihrap yüksek dikdörtgen mermer bir kaide içinde, yarım yuvarlak bir niş şeklindedir. Vaaz kürsüsü mermer bir levha olarak belli bir yükseklikten soma ahşap malzeme ile kaplanmıştır. Yine mermer malzemeden olan minberin üst kısmında bulunan küçük pencereli odacıkta "sakal-ı şerifin olduğu söylenmektedir. Ana mekân ve kadınlar mahfilinin tavanı oldukça sade bir şekilde ahşap çubuklarla kaplanmıştır. Yapıya, son dönemde doğu tarafından ek bir alan yapılmıştır. Oldukça basit görünümlü olan bu ek alana ana mekândan geçildiği gibi dışandan, kuzeyden de bir giriş vardır. Bu ek alan doğuda 4, güneyde ve kuzeyde 2'şer pencere ile aydınlatılmıştır. Kadınlar mahfdine bu ek bölümün dışından da ayrı bir merdivenle ulaşılmaktadır.

Kadınlar mahfili iki tane sıvalı paye ile taşınıp, sıva ile kaplanmış halde balkon çıkması yapılmıştır. Mahfile son cemaat yerinden beton bir merdivenle çıkılmaktadır. Oldukça sade olan kadınlar mahfili kuzeyde dört tane sivri kemerli kısa pencere de aydıdatılmıştır. Son cemaat yeri ince uzun dikdörtgen şeklinde olup bk bölümü kadınlar mahfdine çıkmak için kullanılan merdivene ayrılmıştır.

Minare ana mekânla aym yükseklikte bir kare kaideye sahip olup sdindir gövdeli ve bodurdur. Pencereler dışandan demir parmaklıklıdır. Mihrap dışarıya taşkın olup, hemen önünde İbrahim Ağa'nın mezarı bulunur. Bunu takip eden geniş bir alanda hazire yer alır. Çatı meyilli ve kiremit kaplıdır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* II, 242; Öz, *İstanbul Camileri,* II, 32.

ERGUN EĞİN

İBRAHİM AĞA ÇEŞMESİ

Fatih İlçesi, Uzun Yusuf Mahallesi'nde, Mecit Bey Sokağı üzerinde, bu sokağm Uzun Halil Sokağı ile Yayla Caddesi arasmda kalan kısmındadır.

I. Mahmudün (hd 1730-1754) kapı ağası İbrahim Ağa tarafından yaptırılan çeşmenin iri nesih bir hat ile hakkedden tamir kitabesi, aynataşının biraz üzerinde olup, metni 1158/1745'te Mukim adında bir şair tarafmdan yazılmıştır.

Çeşme, moloz taş, tuğla ve horasanharcı kullanılarak inşa edilmiş büyük bir su haznesinin önünde yer alır ve mermer kaplamalıdır. Çeşmenin dikdörtgen formdaki nişini çevreleyen bordürde, altıı-üstlü bir konumda yerleştirümiş, ikişer adet "çiçekli vazo" tasvirine rastianır. Yüzeyden nişe geçiş ise içbükey formda bir hareketlenme ile sağlanmıştır. Çeşmenin bk sümeyle çerçeve içine alınan aynataşı, altlı-üstlü yerleştirilmiş, dikdörtgen formda iki teyzini panodan oluşur. Bunlardan alt kısımdaki pano, kenger yaprağı, "C" kıvrımı, yumurta formu (himatyon), sütunçeler ve sülüs tarzda yazdmış, su de dgüi bir ayet-i kerimeden müteşekkil, Türk baroğu tarzında bir teyzinata sahiptir. Üstteki panonun teyzinatı ise girift "C" kıvnmlan ve soyut bitkisel motiflerden oluşmuştur.

Halkalı sularından Hekimoğlu Ali Paşa Suyolu de beslenen çeşme, kunımuş ve lülesi kopartılmıştır. Fakat, günümüzde tekneye yan taraftan monte edilmiş bir musluk vasıtasıyla akıtdan şehir suyu kullandmaktadır.

Çeşmenin günümüzde oldukça harap vaziyette bulunan teknesi ise somadan çimento ile sıvanmak suretiyle ve çok kaba bk şekdde yapdrmştır. Çeşmenin hafk dışa taşkın kornişi bugün yerinde durmakta, ancak saçak kısmı bulunmamaktadır.

Bibi. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* I, 178-179; A. Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri,* İst., 1993, s. 400; Çeçen, *Halkalı.* 165; *Fatih Camileri,* 323.

HALUK KARGI

İbrahim Ağa Çeşmesi
Haluk Kargı, 1994

İBRAHİM EDHEM PAŞA TÜRBESİ

Üsküdar'da Mihrimah Sultan Camii'nin doğusunda, hazire içinde yer alan Tanzimat dönemi sadrazamlarından İbrahim Edhem Paşa (ö. 1893) de yakınlarının gömülü olduğu türbe.

Kare bir mekân üzerine tek kubbeli olarak muntazam kesme taştan inşa edilmiştir. Sivri kemerlerle dört sütun üzerine oturan düz çatılı bir revaktan pandantifler üzerine tek kubbeli mekâna girilir. Mermer revağm altındaki giriş kapısının üzerinde Al-i İmran suresinden, "Her nefis ölümü tadıcıdır" mealindeki ayeti içeren kitabe bulunmaktadır. Ana mekânda barok üslupta kalem işleri hâkimdir. 6 ahşap sandukadan ortadaki Edhem Paşa'ya aittir. Onun sağında, kayınbiraderi Tershane mektupçusu Mehmed İsmet Efendi'nin (ö. 1895), bunun yanında Edhem Paşa'nın hanımı Fatma Hanım'ın (ö. 1903), arka sırada, pencere önünde Edhem Paşa'nın oğlu İsmail Galib Bey'in (ö. 1895), onun sağında diğer oğlu Mustafa Mazlum Bey'in (ö. 1893) kabirleri vardır. Diğer kabrin kime ait olduğu bilinmemektedir.

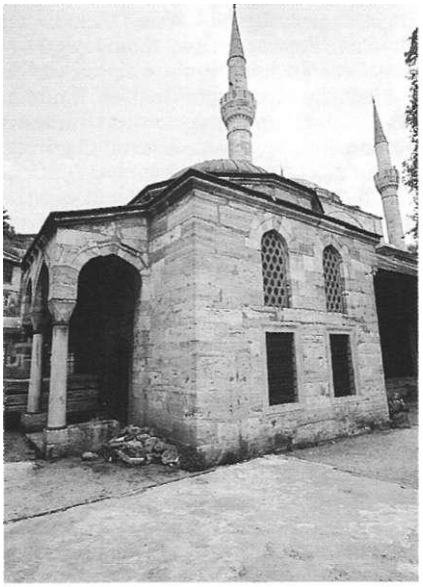

İbrahim Edhem Paşa Türbesi
Kadir Ähtay/Onyx, 1994

Mukarnas sütun başlıkları, kaş kemerleri, titiz kesme taş işçiliği, dövme demir pencere şebekeleri, pandantiflerindeki kalem işi madalyonları ile neoklasik üslubun bk örneği olan bu türbe hayli ilgi çekmektedir.

Bibi. Konyalı, *Üsküdar Tarihi,* I, 347.

İ. GÜNAY PAKSOY

İBRAHİM EFENDİ (Kuşadalı)

(1774, Kuşadası - 1845, Râbığ [bugün Suudi Arabistan'da]) Halvetîliğin Şabanîlik koluna bağlı Çerkeşîlikten kendi adına ayırdığı Kuşadavîlik ya da İbrahimîlik olarak tanınan tarikatın kurucusu ve mutasavvıf.

Adesi hakkında yeterli bügi yoktur. Yalnızca babasının Mustafa Efendi adında bir demirci ustası olduğu bilinmektedir. İlk eğitimini annesinden aldı. Ardından Denizli'ye giderek ulemadan Musa Efendi'nin derslerine katıldı. Daha sonra İstanbul'a geldi ve Feyziye Medresesi'ne devam etti. Burada "Deli" lakabıyla tanınan Emin Efendi'nin öğrencisi oldu. Zahiri ilimlerin yanısıra tasavvufa yönelmesi ve Beşikçizade Tekkesi(-0 Postnişini Beypazarlı el-Hac Ali Efendi'ye (ö. 1819) intisap etmesi bu döneme rastlar. 1815'te şeyhi Ali Efendi tarafından Şabanîliğin Çerkeşî kolunu yaymak üzere Mısır'a gönderildi. Bir süre buradaki Gülşenî Âsitanesi'nde misafir olarak kaldı. Ancak faaliyetlerinin Hıdiv Mehmed Ali Paşa'ya ihbar edilmesiyle Mısır'dan ayrdarak İstanbul'a döndü. Tekrar Feyziye Medresesi'ne yerleşti ve

Beypazarlı Ali Efendi'nin vefatından sonra Hacı Halil Efendi'nin Aksaray Sineklibakkal'da inşa ettirdiği, kendi adıyla anılan tekkede tarikat faaliyetlerine başladı. Bu faaliyetler tekkenin 1833'te yanmasıyla son buldu. Tekkesinin yeniden inşasına karşı çıkan İbrahim Efendi, önce Koska'da, sonra Fatih'teki konağında 1843'e kadar müritlerini sohbetle eğitti. Bu tarihte ilk defa hac yolculuğuna çıktı ve bir süre Şam'da yaşadı. 1845'te ikinci defa hac için Şam'dan ayrddı ve ziyaretini tamamlayıp dönerken yakalandığı kolera nedeniyle Mekke ile Medine arasındaki Râbığ Köyü'nde vefat etti.

Kuşadalı İbrahim Efendi, 19. yy'da Halvetîliğin İstanbul'daki son büyük kol kurucusu olarak kabul edilir. Kendi adına kurduğu Kuşadavîlik, Halveti tarikatının Şabanîlik koluna Çerkeşdik, NasuMlik ve Karabaşîlik aracılığıyla bağlanır. Tarikat silsdesi ise Beypazarlı Ali Efendi'den, Mustafa Çerkeşî'ye (ö. 1814) ulaşarak, ondan sonra Muhammed bin Muharrem Zoravî, Mudurnulu Abdullah Rüşdî, Mehmed Nasuhî (ö. 1718), Karabaş-ı Velî (ö. 1685), Kastamonulu Mustafa Musliheddin Çelebi, İsmail Çorumî (ö. 1647), Ömer Fuadî (ö. 1636) ve Abdülbâkî İskilibî (ö. 1588) aracılığıyla Şeyh Şaban-ı Velî'ye (ö. 1568) varır.

Halvetîliğin İstanbul'da Melamîlik ile kaynaştığı başlıca tarikatlardan birisi olan Kuşadavîlik, İbrahim Efendi'nin yetiştirdiği haltfeler tarafından şehir hayatında güçlü bir şekilde temsil edilmiştir. Kuşadalı'nın İstanbul'da faaliyet gösteren hakfelerinden Muhammed Tevfik Bosnavî (ö. 1866), Hüsrev Paşa'nm kethüdası olup, üçüncü devre Melamîlerinden Ahmed Amiş Efendi'ye(->) Halvetî icazeti vermiştir. Böylece temelde Nakşibendîliğin hâkim olduğu üçüncü devre Melamîliği içinde Kuşadalı'nın tasavvuf anlayışı Amiş Efendi tarafından sistemleştirilmiştir. Bosnavî'nin diğer hakfelerinden Mustafa Enverî (ö. 1872) tarikatı Üsküdar'daki Nalçacı Halil Tekkesinde temsil etmiş ve buradaki Kuşadalı'ya bağlı tasavvuf anlayışı Cumhuriyet döneminde de etkisini sürdürmüştür. İbrahim Efendi'nin bir diğer önemli halkesi, Keçecizade Ali İzzet Efendi'dir (ö. 1855). Fatih Çarşamba'da Rumeli Kazaskeri Hasan Re'fet Efendi Tekkesi'nin ilk postnişini olup burada Kuşadavîlik meşihatını başlatmış ve kendisinden soma İbrahim Efendi'nin haltfelerinden Mehmed Kırımî Efendi (ö. 1857) ile Ahmed İzzet Efendi (ö. 1875) posta geçmişlerdir. Kuşadavdiğin İstanbul'daki ikinci önemli merkezi sayılan bu tekkenin son postnişini Ahmed İzzet Efendi'nin oğlu Hayri Bey'dir (ö. 1893). Kuşadalı İbrahim Efendi'nin İstanbul'da faaliyet gösteren diğer halifeleri Kapanî Hacı Hüseyin Efendi (ö. 1847), Ali Fethi Rusçukî (ö. 1857), Aydî Mehmed Efendi (ö. 1871), Ali Fikri Efendi (ö. 1876) ve Mehmed Necib Efendi'dir (ö. 1889).

Kuşadalı İbrahim Efendi'nin tarikat anlayışında dikkati çeken başlıca nokta, tekke organizasyonuna ağırlıklı bir şekilde yer vermeyişidir. III. Selim (hd 1789-1807) ve II. Mahmudün (hd 1808-1839) modernleşme hareketlerini yaşayan ve bu karmaşık toplumsal ortamda tekkelerin kültürel açıdan bir yozlaşma dönemine girdiğini savunan Kuşadalı, özellikle 1833'ten sonraki faaliyetlerim tekke dışında gerçekleştirerek yatay bir örgütlenme modelini esas almıştır. Tasavvuf eğitiminin temelini oluşturan "sülük" ve "irşad'ln tekke dışına çıkarılarak sürdürülmesinde, Kuşadalı'yı büyük ölçüde etkileyen Melamîliğin de payı vardır. Bu açıdan İbrahim Efendi'nin tasavvuf anlayışı tekkelerden çok konak ve köşklerde düzenlenen sohbet toplantılarıyla, aralarında Ahmed Cevdet Paşa'nm da-bulunduğu İstanbul'un seçkin tabakasında yaygınlaşmıştır.

Sünnî akideye bağlı bir mutasavvk sayılan Kuşadalı İbrahim Efendi, yaşadığı dönemde tarikat ve tekkelerin yozlaşmalarına çarpıcı bk örnek olarak Bektaşîliği göstermiştir. 1826'da yeniçeriliğin kaldırılması ve Bektaşîliğin yasaklanması konusunda II. Mahmud'un izlediği politikayı desteklemiş, bu tarikatın 19. yy'ın başlarındaki sosyokültürel faaliyetlerinin başlıca muhaliflerinden biri olmuştur. Kuşadalı'nın halifelerine ve yakın çevresindekilere yazdığı mektupları, onun tasavvuf anlayışını en geniş şekilde yansıtmaktadır. Bu mektupların büyük bir kısmı Ankara'da Milli Kütüphane ile İstanbul'da Fatih Millet Kütüphanesi, Süleymaniye Kütüphanesi, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Arkeoloji Müzesi Kütüphanesi ve Tıp Tarihi Enstirüsü'ndedir.

Bibi. *CSR,* Dosya A/26; Ali Âli, *Hidâyetü'l-Velîfî Vâridât-ı Kuşadalı,* Mület Ktp, Âli Emirî, Şer'iye, no. 1178; *LJ. Mahmud'un Kızı Mihrimah Sultanın 1836Senesindeki Düğününe Davetli Şeyh Efendilerin Esamisidir,* (E. N. İşliye ait yazma nüsha), vr 30b; Cevdet, *Tezâkir,* EV, 15; Vicdanî, *Tomar-Halvetiye,* 77-79; *Osmanlı Müellifleri,* I, 151; Vassaf, *Sefine,* IV, 78; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ,* 39; Y. N. Öztürk, *Kuşadalı İbrahim Halvetî. Hayatı, Düşünceleri, Mektupları,* İst., 1982.

EKREM IŞIN

İBRAHİM EFENDİ (Olanlar Şeyhi)

(1591, Eğridir - 1655, İstanbul) Halvetî tarikatına mensup Melamî mutasavvıf. "Olanlar" ya da "Oğlanlar" şeyhi olarak da tanınır.

Tüccar bk adeye mensuptur. Ade mesleğini devam ettirmeyip tasavvufa yöneldi. İstanbul'a gelerek Seyyid Nizameddin'in oğlu Seyyid Seyfüllah'ın halifelerinden Hakikîzade Osman Efendi'ye (ö. 1527) intisap etti. Hakikîzade Tekkesinde 7 sene kadar şeyhi Osman Efendi'nin hizmetinde bulunduktan soma Halvetî hüafeti alarak Aksaray'da II. Mehmed'in (Fatih) (hd 1451-1481) sekbanbaşısı Yakub Ağa'nın yaptırdığı Gavsî Tekkesi de denilen, fakat daha çok kendi lakabıyla Oğlanlar Tekkesi olarak tanman tekkenin meşihatını üstlendi. Vefatına kadar bu görevde kaldı. Tekkesi ve türbesi, Aksaray Meydam'nm düzenlenmesi ve Millet Caddesi'nin 1956-1957'de açılması sırasında yıktırılmış, mezan Murad Paşa Camii naziresine naldedümiştir.

İbrahim Efendi'nin 17. yy'm iki önemli mutasavvıfı Aziz Mahmud Hüdaî(->) ve Abdülahad Nuri'den(->) feyz aldığı bilinmekle beraber, tasavvuf anlayışı üzerindeki asd büyük etkiyi Melamîlik(->) yapmıştır. *Dil-i Dânâ* adlı eserinde henüz 15 yaşındayken Melamî kutbu İdris-i Muhteri (ö. 1615) ile görüştüğünü yazan İbrahim Efendi, dönemin ünlü Melamî-Hamzavî şeyhlerinden Hüseyin Lamekânî'ye (ö. 1Ö25) intisap etmiştir. Tarikat silsilesi, "Tap Tap" lakabıyla anılan Şah Ali vasıtasıyla Ahmed Sarban'a (ö. 1545), ondan da İsmail Maşûkî (ö. 1529), Pir Ali Aksarayî (ö. 1529), Bünyamin Ayaşî (ö. 1519), Ömer Sıkkınî (ö. 1475) ve Hacı Bayram Velî'ye (ö. 1429) ulaşmaktadır.

Hayatı ve çevresi hakkındaki bilgiler, hakfelerinden Sunullah Gaybî'nin *Sohbetnâme*'sinde etraflı bir şekilde verilmiştir. 1649-1654 arasında Oğlanlar Tekkesi'ndeki sohbetlere katdan Gaybî'nin naklettiğine göre İbrahim Efendi, Batınî bir tasavvuf anlayışına sahiptk. Ebu Hanife ile Emevî ve Abbasî hanedanlarını sert bir şekilde eleştirmekte, hattâ Hacı Bayram Kabâyî'den (ö. 1628) sonra kendisinin "kutub" olduğu iddiasında bulunmaktadır. Ancak bu iddiasından vazgeçtiğini ve Sütçü Beşir Ağa'yı (ö. **1662)** kutup tanıdığını *Dil-i Dânâ* adlı eserinde belirtmiştir. 294 beyitlik bu kasidesi *Divan'mda* mevcuttur.

Şiirlerinde Yunus Emre ve Hurufîliğin açık etkisi görülen İbrahim Efendi'nin ayrıca *Müfid-i Muhtasar* ile 1ö11'de yazdığı *Vahdetnâme* başlıklı manzum eserleri de vardır.

Bibi. Şeyhî, *Vekayiü'l-Fuzalâ,* I, 553; Uşşakîzade, *Zeyl-iŞakaik,* 545; İsmet, *Tekmiletü'ş-Şakaik,* 359; *Sicill-i Osmanî,* I, 104; *Osmanlı Müellifleri,* I, 26-27; F. Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar,* İst., 1966, s. 297-299; Rıza Tevfik, "Edebiyat-ı Sûfiye. İbrahim Efendi", *Peyâm İlâve-i Edebiye,* S. 42 (26 Haziran 1330); Gölpmarh, *Melamîlik,* 90-113; F. A. Tansel, "Olanlar Şeyhi İbrahim Efendi ve Devriyesi", *AÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi,* XVII (1969), s, 187-199.

EKREM IŞIN

İBRAHİM EFENDİ TEKKESİ

bak. KUŞADALI TEKKESİ

İBRAHİM EFENDİ TEKKESİ

bak. OĞLANLAR TEKKESİ

İBRAHİM MÜTEFERRİKA

(1670 ?, Kolozsvar [bugün Romanya 'da ClujJ -1745, İstanbul) İlk Osmanlı matbaacı ve yayımcısı.

Macar asıllıdır. Müslüman olmadan önceki adı bdinmemektedir. Macaristan'ın Erdel bölgesinde Unitarianistlerin yönettiği bir manastırda okudu. 18 yaşında iken Osmanlılara esir düştüğü ve 1694'te İstanbul'a getirilerek köle olarak satıldığı söylenk. Son zamanlarda yapılan araştırmalar ise Erdel'deki Unitarianistlerin Katolik Avusturyalıların baskısı karşısında toplu olarak Müslümanlığı kabul ettiklerini ortaya koymuştur. İbrahim Müteferrika'mn da bunlar arasında olması daha akla yakındır.

İstanbul'a nasıl ve ne *zaman* geldiği bilinmeyen İbrahim Müteferrika 1710'da yazdığı *Risale-i İslamiye* (bas. 1982) adlı eseriyle dikkati çekmiştir. "Müteferrika" (padişah ya da vezirlerin yanında çeşitli işler yapan görevli) unvanını bu sırada kazandığı sanılmaktadır. Yunanca, Latince, Macarca bilen, daha sonra Farsça ve Arapça da öğrenen İbrahim Müteferrika, 1715'te Mora sorununu görüşmek üzere Viyana'ya gönderildi. 1716'da Avusturya'ya karşı savaşan Macarlara tercüman ve komiser olarak hizmet etmek üzere Belgrad'a gitti. Osmanlı Devleti'ne sığman Orta Macar Kralı II. Rakoczi'nin 1718'den 1735'e kadar mihmandarlığını yaptı.

İbrahim Müteferrika'nın yetiştiği Erdel bölgesi matbaacılığın gelişmiş olduğu bir yerdi. Ünlü harf dökümcüsü Mihaill Kiss 1689'da Müteferrika'nın doğum yeri olan Kolozsvar'da döneminin en önemli matbaasını kurmuştu. Kiss'i tanımış olması mümkün olan Müteferrika 1719'dan itibaren basım işleriyle ilgilendi ve 1726'da matbaanın gerekliliğini ve yararlarını anlattığı "Vesiletü't-Tıbaa" adlı dilekçesiyle bir matbaa kurmak için izin ve fetva isteğinde bulundu. Dilekçede matbaa işlerinden anlayan Yona adlı bir Yahudinin yardımından söz edilmektedir. Yona (Jona, Jonas) Vilnalı Jacop Eskenazi'nin oğluydu ve 1711'de İstanbul'da ortağı ile birlikte bir matbaa kurduktan sonra 1712'de ortağından ayrılmış ve kendi adına Ortaköy'de bir matbaa açmıştı.

İbrahim Müteferrika, matbaa kurmasına izin veren 5 Temmuz 1727 tarihli fermanı aldıktan sonra, 1728'de de Said Mehmed Efendi ile birlikte İstanbul'da ilk Osmanlı matbaasını kurdu. Matbaanın yerinin Fatih civarmda olduğu sanılmaktadır. Hattatların iş alanına müdahale edilmemesi kaygısıyla matbaada dinsel kitapların basılmasına izin verilmemiştir. Yona ise Müteferrika'nın matbaasında başmürettip ve gravürcü olarak çalışmıştır. İbrahim Müteferrika'nın matbaasında kullandığı makine ve harflerin nasıl temin edildiği konusunda farklı görüşler vardır. Birine göre makine ve kalıplar Hollanda'dan getirilmiş, hurufat ise İstanbul'da dökülmüştür.

Müteferrika'nın 31 Ocak 1729'da basımını tamamladığı ve başında III. Ahmed'in fermanı ve Şeyhülislam Abdullah Efendinin fetvasının bulunduğu ilk kitap *Vankulu Lügati* olarak tanınan *Sıhahı 'l-Cevheri* idi. Bunu izleyen diğer kitaplarda coğrafya, pozitif bilimler, askerlik konularının işlendiği görülmektedir. İbrahim Müteferrika'nın yönettiği matbaada 17 kitap basılmıştır. Bunların toplam baskı sayısı 13.200'dür. Matbaanın çalışmaları 1730'daki Patrona Halil Ayaklanması(->) nedeniyle 1 yıl kadar kesintiye uğramıştır. Müteferrika, bastığı kitapların bir bölümünü kendi yazmış, bir bölümüne de önsözler eklemiştir. Bastığı kitapların en önemlisi Kâtip Çelebi'nin *Cihannüma'sıda.* Müteferrika'nın bu kitaba yaptığı ekler, onun Rönesans'ı izleyen bilimsel gelişmelerden haberli olduğunu göstermektedir.

İbrahim Müteferrika devlet düzenine

İbrahim Müteferrika'nın H. Gezer tarafından yapılan Sahaflar Çarşısındaki büstü.
La teper Ay tek, 1993

ilişkin fikirleriyle de dikkat çekmiş ve 1731'de I. Mahmud'a sunduğu *Usulü'l-Hikem fi Nizami'l-Ümem* (1732, yb. *Milletlerin Düzeninde İlmî Usuller,* İst., 1990) adlı eserinde ilk kez Nizam-ı Cedid terimini kullanmıştır. Kitabında fizik ve astronomi gibi bilimlerle, coğrafya bilgisinin devlet yönetimindeki önemi üzerinde durmuş, bu bilimlerin gelişmediği bir ülkede güçlü bir devlet yapısının kurulamayacağını ileri sürmüş, Avrupa'da gelişen yeni askerlik düzenlerini uygulamanın kaçınılmazlığı üzerinde durmuştur.

Müteferrika 1732-1734 arasında 6 kitap bastıktan sonra yeniden siyasi görevler aldı, elçi olarak Lehistan'a gitti, 1736-1738 Osmanlı-Avusturya Savaşı sonunda Orşova Kalesinin teslimi görüşmelerine katıldı. 1741-1742'de İstanbul'da iken matbaayla ilgilendi, 4 kitap daha bastı. 1743'te Humbaracı Ahmed Paşa(-0 ile birlikte Osmanlı-İsveç münasebetlerinin gelişmesi için yapılan görüşmelere katıldı, yine aynı yıl içinde Dağıstan'a gitti. Dağıstan seyahatinden hasta olarak dönen İbrahim Müteferrika uzun bir rahatsızlıktan sonra ölmüş ve Aynalıkavak Mezarlığına defnedilmiştir. Mezarı 1942'de Galata Mevlevîhanesi haziresine nakledilmiştir.

Bibi. T. H. Kun, "ibrahim Müteferrika", **¿4,** V/2, 896-900; N. Berkes, "İlk Türk Matbaacısının Dinî ve Fikri Kimliği", *Belleten,* S. 104 (Ekim 1962); O. Ersoy, *Türkiye'ye Matbaanın Girişi ve İlk Basılan Eserler,* Ankara, 1959; A. V. Simonffy, *İbrahim Müteferrika,* Ankara, 1945; *Türk Kütüphaneciler Derneği, Basım ve Yayıncılığımızın 250. Yılı Bilimsel Toplantısı, Bildiriler,* Ankara, 1980; S. N. Gerçek, *Türk Matbaacılığı,* İst., 1939-

İSTANBUL

İBRAHİM PAŞA (Damat)

(1660?, Muşkara [bugün Nevşehir] - 30 Eylül 1730, İstanbul) Osmanlı sadrazamı (9 Mayıs 1718 - 29 Eylül 1730).

Lale Devrinin öncüsü olan İbrahim Paşa, III. Ahmed'in kızı Fatma Sultan'la evli olduğundan "damad-ı şehriyari" sanını taşımaktaydı.

İzdin voyvodası, sipahi Ali Ağa'nın oğludur. Memleketinde iyi bir eğitim aldığı sanılmaktadır. 1690'a doğru İstanbul'a geldi ve Topkapı Sarayı'nda Matbah-ı Amire helvacılar sınıfına katıldı. Buradan Baltacılar Ocağina geçti. 1703'te darüssaade ağası yazıcısı oldu. 1715-1716'da Avusturya ve Venedik ile barış ortamının sağlanmasında rol oynadı. 1716'da vezirlikle rikâb kaymakamlığına atandı. Şehit Ali Paşa'dan dul kalan Fatma Sultan'la evlendi. Avusturya ile ateşkes imzalandıktan sonra, Sofya'da 9 Mayıs 1718'de sadrazamlığa getirildi. Pasarofça Antlaşmasfnın imzalanmasının ardından İstanbul'a döndü.

Başkentteki ilk başardı icraatı yoklama ve sayımlar yaptırması oldu. Bununla, asker ulufelerinden ve gereksiz kadro aylıklarından önemli bir tasarruf sağladı. İstanbul'un imarı işine öncelik verdi. 100 yıldan fazla bir süredir bakımsız kalan yangın alanları giderek genişlemiş İstanbul'u bir kent bütünlüğünde gören İbrahim Paşa, yüzyılın modasına uyarak geniş park, bahçe düzenlemelerine, bunları renklendiren yeni tarz köşk ve kasır yapımlarına önem verdi. Varlıklıları, başta padişah olmak üzere imar işine heveslendirdi. Kısa zamanda İstanbul'da genel bir restorasyon gerçekleşti. Mahalleler küçük mescitler, mektep ve çeşmelerle şenlendirilirken kentin eski, bakımsız semtleri, unutulmuş eğlence yerleri de canlandırıldı. Mesireler için geniş ölçekli imar projeleri hazırlandı.

Paris'ten getirtilen park ve bahçe planlan, Kâğıthane bölgesinde uygulandı. İbrahim Paşa, Kâğıthane'yi İstanbul'un Versailles'ı yapmayı tasarladığı gibi, Fontainebleau'ya eşdeğerde de Sa'dâbâd'ı düşünmüştü. Eyüp-Karaağaç kıyı kesimi yüksek kamu görevlilerinin yalı inşaatlarına ayrıldı. Boğaziçi'nde ise Beşiktaş Rumelihisarı, Üsküdar-Çubuklu kıyıları imara açıldı. Buralarda İstanbul'un yeni ve özenli sayfiye semtleri gelişti. Sa'dâbâd, Neşatâbâd, Çırağan, Hümayunâbâd, Feyzâbâd, Emnâbâd, köşk, yalı ve sarayları kış ve yaz mevsimlerine göre eğlencelere açıldı. Buna koşut olarak İstanbul halkı da sayfiye yaşamına ve mesire geleneklerine teşvik edildi. Bu yaklaşım, tüketim ekonomisini ve sanat ağırlıklı sanayileşmeyi de canlandırdı (bak. Lale Devri).

İbrahim Paşa, suriçi İstanbul'un son olarak 1719 yangını ile viraneleşen semtlerinin imarını ve iskânını koşullara bağladı. Depremlerde yer yer yıkılmış bulunan surları onarttı. Halk çiçek ve bahçe kültürüne özendirilirken çiçekçilik(->) başlıbaşma bir geçim kaynağı oldu. Anıt çeşmeler geleneğinin başlatılmasında, ilk devlet matbaasının, itfaiye örgütünün kurulmasında da öncülüğü İbrahim Paşa yaptı. Fakat kent halkı, bunlardan çok, İbrahim Paşa'nm, saray çevresinin ve yüksek zümrenin lüks yaşamıyla ilgileniyordu. Çırağan eğlencelerinin(-0, helva sohbetlerinin^) dedikodulan her çevrede konuşul-

maktaydı. Sağlanabilen refahtan belli bir kesim yararlanmakta, tutumlu ve kapalı yaşamı bırakmaya başlayan halk giderek yoksullaşmaktaydı. Bağnaz zümre ise alışık olmadıkları yeni yaşam biçimini yadırgamakta, "din elden gidiyor" demekteydiler.

İran'la ortaya çıkan savaş durumu, Rusya ile ilişkilerin bozulması gibi nedenler de eklenince 28 Eylül 1730'da Patrona Halil Ayaklanması(->) patlak verdi. Ayaklanmanın baş hedefi olan ibrahim Paşa için kurtulma şansı yoktu. Ayaklanmanın ilk günü Hatice Sultan Sarayı'ndaki toplantıyı kesip istanbul'a gelen İbrahim Paşa, 29 Eylül'de sadrazamlıktan azledildi. O geceyi Topkapı Sarayinda Kapıarası'nda geçirdi. Bağnaz ulemanın verdiği fetva ile mal bildiriminde bulunduktan sonra boğuldu. Ayaklanmacılara verilen cesedi İstanbul sokaklarında hakaretlerle sürüklendi. Gece karanlığında birkaç dostu, cesedinin parçalarını toplayıp Şehzadebaşı'ndaki küçük külliyesinin bahçesine gömdüler. Onun, Süleymaniye semtinde Şemseddin Çelebi Türbesi karşısındaki bir evin bahçesine gömüldüğü de ileri sürülmüştür. Külliyenin bahçesindeki hazirede duvara dayalı ikinci mezar taşının da söz konusu Hibetullah Hanım Bahçesinden buraya getirildiği sanılmaktadır. Her iki mezar taşında da aynı kitabe okunur. Olasılıkla parçalanan vücudunun bir kısmı Şehzadebaşı'na, bir kısmı da Hibetullah Hanım Bahçesi'ne gömülmüş olmalıdır.

Sadrazamların bir görevi de istanbul'u yönetmekti. Bu açıdan İbrahim Paşa bir örnektir. Kente onun kadar önem veren ve sorunlarına eğilen bir başka sadrazam gösterilmez. Ahmed Refik'in *Hicri Onikinci Asırda İstanbul Hayatı* adlı kitabında yer alan belgelerde bunu kanıtlayan pek çok hüküm vardır. Evlerin mimari tarzları, inşaatların kagir yapılması, surlara bitişik bina yaptırılmaması, Müslümanların Hıristiyanlara taşınmaz satmamaları, kentin su gereksinimi, kiliseye dönüştürülen bir burcun, surların onarımı sırasında yıkılıp eski haline getirilmesi, Edirne taraflarından ve Anadolu'dan İstanbul'a göçlerin önlenmesi, Eminönü'ndeki yahudhanelerin yıkılıp yerlerinin kamulaştırılması, kentin yağ ve odun gereksinimi, işçi ve hamal ücretleri, Haliç'teki kiremit imalathaneleri, Müslüman ve Hıristiyan evlerinin yükseklikleri, Mısır pirincinin Eminönü'nde sergilenerek pazarlanması, Tekfur Sarayında açılan çini imalathanesi için İznik'ten ustalar getirtilmesi, köşk, saray, havuz, cetvel yapımı için Marmara Adasindan mermer şevki, kadınların sokak kıyafetleri, basmacı, kavukçu esnafmm düzene sokulması, sınavdan geçmeyen tabiplerin muayenehane açmamaları vb kent yaşamını ve imarını doğrudan ilgilendiren çok sayıda hüküm, İbrahim Paşa'nın İstanbul'a dönük hizmetlerine birer kanıttır.

Van Moor'un Damat İbrahim Paşa tiplemesi. Ferriol ve Le Hay, ***Recueil de cent estampes représentant différent nations du Levant,*** Paris, 1712 ***Galeri Alfa***

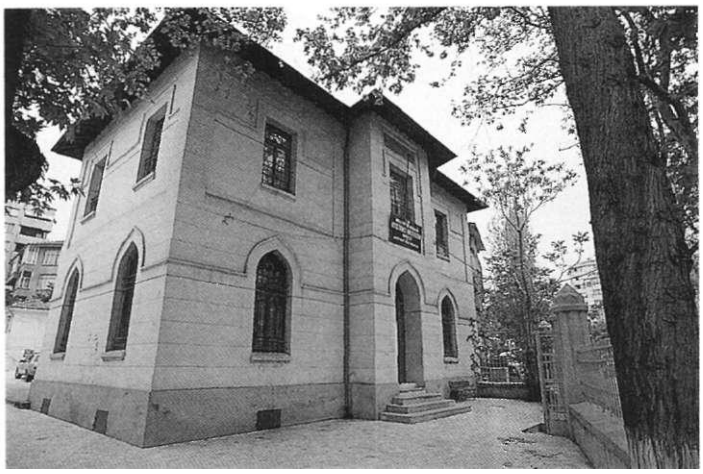

İbrahim Paşa Mektebi'nin ön cephesinden bir görünüm. *Kadir Aktay / Onur, 1994*

Kişisel servetiyle Şehzadebaşında bir külliye ve 82 vakıf dükkân; Hocapaşa'da daha küçük bir külliye ve hamam; Bahçekapida muallimhane, sebil ve çeşme; Boğaziçi'nde, Üsküdar'da mescitler; Kâğıthane'de Sa'dâbâd Camii; Ortaköy'de Çırağan Yahşim yaptırmıştır. Doğduğu Muşkara Köyü'nü cami, medrese, mektep, kütüphane, hamam ve çeşme yaptırarak şenlendirmiş ve burası Nevşehir adıyla bir kent görünümü almıştır.

Hattat olan İbrahim Paşa, tarihe düşkünlüğüyle de tanınır. İstanbul'daki aydınlan ve ozanları korumuş, bilim ve çeviri kuralları oluşturarak birçok eseri Türkçeye çevirtmiştir.

Bibi. *Tarih-i Raşid,* III, 261 vd, IV, 275 vd, V, 7vd; İsmail Asım Efendi, *Tarih-i Küçükçelebizade,* İst., 1282, s. 225 vd; *Hadikatü'l-Vüzera,* Zeyl, I, s. 29 vd; Ahmed Refik, *Lale Devri,* İst., 1331; (Altınay) *Onikinci Asırda,* 64-119; Kömürciyan, *İstanbul Tarihi,* 64; M. Aktepe, "Nevşehirli İbrahim Paşa", *İA,* VIII, 234 vd; ay, *Patrona İsyanı.* İst.. 1958.

NECDET SAKAOĞLU

İBRAHİM PAŞA MEKTEBİ

Bostancı (Kuloğlu) Camii bitişiğinde, Vükela Caddesi ile Kitapçı Mehmet Sokağı'nın kesiştiği köşede, camiyle birlikte 1913'te yapılmıştır. 1328/1912'de Evkaf Nezareti'nce yıktırılan Bahçekapidaki I. Abdülhamid Sıbyan Mektebinin yerine, Bostancidaki yeni yerinde gerçekleştirilen okul, bu nedenle dönemin yazılı kaynaklarında "I. Abdülhamid Mekteb-i Ibtidaisi" adıyla da anılmaktadır. Okulun "İbrahim Paşa Mekteb-i Ibtidaisi" olarak adlandırılması ise, Bahçekapida yıktırılan I. Abdülhamid Mektebi'nin üzerinde bulunduğu arsaların asıl saMbinin, 1181/1767'de ölen, Yeniçeri Ağası ve Vezirazam Malatyalı İbrahim Paşa olmasından kaynaklanmaktadır.

İki katlı, beş derslikli, "L" planlı küçük bir yapı olarak tasarlanan okulun arka bölümüne daha sonraki bir onarım sırasında, tek katlı bir toplantı salonuyla helalar eklenmiştir. Girişe göre simetrik olarak düzenlenmiş olan yapının ön cephesinde, orta bölüm yüzeyden dışarı ve saçak düzeyinden yukarı doğru taşırılarak orta doğrultu vurgulanmış, alt kat pencereleri penci kemerlerle geçilmiş, üst kat pencereleri dikdörtgen açıklıklar olarak bırakılmıştır. Sıvanarak, kesme taş izlenimi vermek amacıyla yatay çizgilerle derzlenmiş olan cephelerde, alt kat pencere kemerlerinin eğriliklerini izleyen sürekli silmeler dışında bezeme elemanları görülmemektedir.

II. Meşrutiyet yıllarında etkili olan Ulusal Mimarlık ilkelerine ve Evkaf Nezareti'nin İstanbul'daki yoğun yapı programına uygun bir biçimde, Mimar Kemaleddin Bey tarafından tasarlanan okul, bitişiğindeki camiyle birlikte, bu dönemde gerçekleştirilen küçük dini külliyelerin gösterişsiz ama sevimli bir örneğidir.

Bibi. Ergin, *İmaret Sistemi;* H. Göktürk, "Bostancı İlkokulu", *İSTA,* VI, 3001-3002; Yavuz, *Mimar Kemalettin,* 202-207.

YILDIRIM YAVUZ

İBRAHİM PAŞA MESCİDİ

Ortaköy'de, Derterdarburnu'nda, deniz kıyısında olan mescidin banisi Defterdar İbrahim Paşa'dır. 17. yy'ın ilk yarısına tarihlenen yapı Defterdarburnu Mescidi ve İh-

mal Paşa Camii olarak da tanınır. Yapının yakınında Lale Devri'nde (1718-1730) Neşatâbâd olarak anılan saray ve daha sonra yerine Melling tarafmdan Hatice Sultan için yaptırılan bir saray bulunuyordu. II. Mahmud döneminde (1808-1839) ve 1941' de onanm gören mescit, kagir üzerine ahşap kaplamadır. İleriye doğru bir çıkma yapan doğu yönünde yapıyı destekleyen sivil konutlara özgü eliböğründeler ilgi çekicidir. Saçak altındaki ahşap konsollar mescidi çevrelemektedir. Dikdörtgene yakın kare planlı harim bölümü düz ahşap bir tavanla örtülüdür. Yapı iki sıra dikdörtgen pencerelerle aydınlanır. Harim mekânının önünde enine dikdörtgen bir son cemaat yeri bulunur. Harime giriş sağdandır. Bu mekânda alt pencerelerin arasında kalan duvar bölümleri yalancı mermerle kaplıdır. Üst bölüm ise kalem işleriyle süslüdür.

Ahşap tavanın ortasında kalın çıtalar ile sekizgen bir tavan göbeği içine ağaç malzemeden, altın yaldızlı, aplike bitkisel süslemeler yerleştirilmiştir. Tavanın geri kalan bölümleri asimetrik çerçeveler içine alınarak kalem işi süslemeyle bezenmiştir. Harimi kuzey ve doğu yönünden ahşap mahfil bölümleri kuşatır. Bu bölüm çıtalardan oluşturulmuş paravanlar ve güneydoğu bölümünde de altın yaldızlı ahşap bir bölümle kapatılmıştır. Mihrabı iki yandan pilastrlarla sınırlanmıştır. Yuvarlak kemerli mihrap nişinin içi perde motifleri ve kandil motifiyle süslenmiştir. Pilastrlarm arasında iki adet ışınlı beyzi süsleme ve ara•smda bir ayet kitabesi yer almaktadır. Ahşap minberin iki yanına iri ölçekte, ahşap malzemeden yapılmış, yaldızlı bitkisel süslemeler aplike edilmiştir. Kuzeydoğu köşesinde ahşap vaaz kürsüsü yer alır. Mescit, süsleme unsurlarıyla II. Mahmud döneminin ampir üslubunu yansıtmaktadır.

Mescidin doğu duvarına bitişik küçük bir haziresi vardır. Son cemaat yerinden çıkan minaresi kuzeybatıdadır. Kagir minare silindir gövdelidir. Taş külahının altı bir çelenk motifiyle donatılmıştır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* II, 222-223; Raif, *Mir'at,* 289; Öz, *İstanbul Camileri,* 19-20.

TARKAN OKÇUOĞLU

İBRAHİM PAŞA SARAYI

Eminönü İlçesi'nde Sultanahmet Meydanı'nda 16. yy'dan kalma saray. Tarihi belgelerde adı Atmeydam Sarayı, Mehterhane Kasrı ya da Köşkü, Çadır Mehterleri Kasrı ve Hıyamiye Kasrı olarak da geçmektedir.

I. Süleyman (Kanuni) dönemi (1520-1566) sadrazamlarından İbrahim Paşa'nın 1536'da katledilmesinden sonra Atmeydanı'nda bulunan sarayı birçok kez el değiştirerek, hattâ bazı bölümleri Acemioğlanlar Ocağı, Arslanhane, Tımarhane, Kârhane, Defterhane, Maliye Evrak Hazinesi, Milli Müdafaa Evrak Hazinesi, Kolordu Anbarı, genel hapishane, adliye arşivi, askerlik şubesi gibi değişik işlevler üstlenerek günümüze kadar gelebilmiştir. Bu kullanımlar sırasında saraya kimi zaman ekler yapılmış, kimi bölümleri de yıkılarak zamanla yok olmuştur. 1908'de yanında Tapu ve Kadastro binası, 1935-1947 arasında da hemen arkasında Adliye Sarayı inşa edilkken yapının korunması uzun tartışmalara neden olmuş; bazı bölümlerinin yıkılmasına engel olunamazken gene de sarayın bir ölçüde kimliğini koruyabdmesi sağlanmıştır. Saray, 1983'ten bu yana Türk ve İslam Eserleri Müzesi'ne ev sahipliği yapmaktadır.

Saraya adını veren İbrahim Paşa'nın geçmişi ve kişiliği hakkında çeşitli rivayetler bulunmaktadır. İbrahim Paşa daha yaşadığı dönemde ve somasında yerli ve yabancı araştırmalara konu olmuş, ancak yaşamına dair birçok nokta henüz aydınlatılamamıştır. Önce "makbul" ve sonra "maktul" olarak tarihe geçen İbrahim Paşa, I. Süleyman'ın şehzadeliği zamanından beri yanından ayırmadığı bir nedimi iken, geleneklere aykırı bir tarzda hızla sadrazamlığa yükselmiş ve 13 yıl bu görevde kalmıştır. Ancak saray entrikalan sonucu gözden düşen İbrahim Paşa, 1536' da Topkapı Sarayı'nda boğularak öldürülmüştür.

I. Süleyman'ın o sırada hasodabaşısı olan ve kendisiyle birlikte 1521'de Belgrad seferine çıkan İbrahim Ağa'ya, bu tarihte masraflarını üstlenerek bir ev yaptırdığına dak bir belge bulunmaktadır. Ancak söz konusu evin İbrahim Paşa Sarayimn ilk yapısı olduğu kesinlik kazanamadığı gibi,

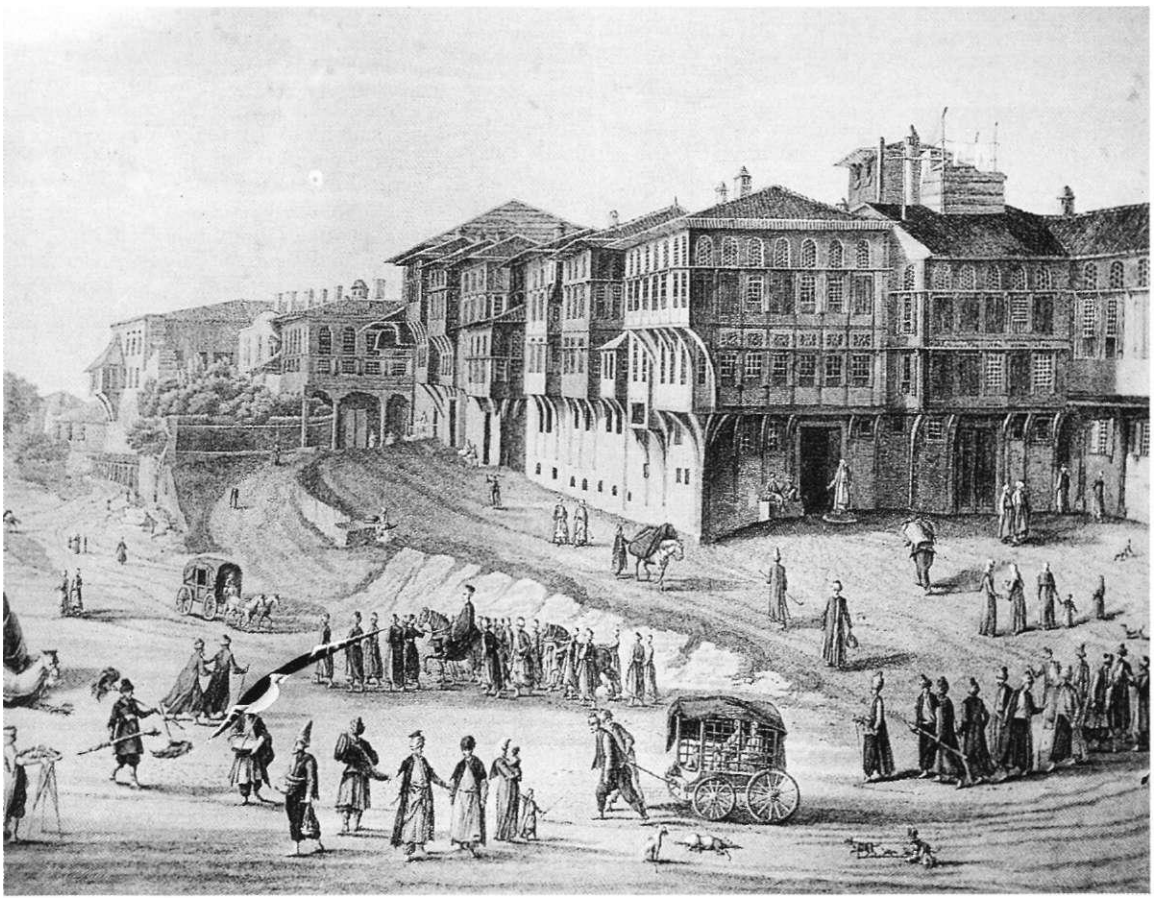

Melling'in bir gravüründe İbrahim Paşa Sarayı, 18. yy. Melling, *Voyage* *Ara Güler fotoğraf arşivi*

sarayın yapılış tarihine dair çelişik bilgiler de söz konusudur. Bir yandan, Atmeydanindaki İbrahim Paşa Sarayı'nın 1520'de geçirdiği onarıma dair bir belge, burada bu tarihten önce de bir yapı bulunduğunu kanıtlarken, 17. yy'da kaleme alınmış olan *Solakzade Tarihi'nde* saraym II. Bayezid döneminde (1481-1512) yapddığı kaydedilmekte, ama banisi ve kesin yapılış tarihi belirtümemektedir. Onarımı 1521'de tamamlanan sarayın ilk konuğu I. Süleyman olmuştu. 1524'te ise saray İbrahim Paşa'mn evlenmesi dolayısıyla yapılan ve 15 gün 15 gece süren düğüne mekân olurken, Mehterhane bölümü Atmeydanina hâkim bir noktada olduğundan I. Süleyman için burada bir taht kurulmuştu. Çeşitli kaynaklardan bu düğünle ilgili bilgi edinmek mümkün olmaktaysa da, ibrahim Paşa'nın I. Süleyman'ın damadı olduğu yolundaki rivayetler kesinlik taşımamaktadır.

İbrahim Paşa'nın düğününü takiben, I. Süleyman'ın üç şehzadesinin sünnet düğünü (1530) ile dördüncü şehzadesi Bayezid (1539) ve III. Murad'ın (hd 1574-1595) oğlu Şehzade Mehmed'in sünnet düğünleri de Atmeydanindaki sarayda yapılmıştı. I616'da Sultan Ahmed Camii'nin tamamlanması nedeniyle yapılan töreni yabancı elçiler caminin tam karşısındaki İbrahim Paşa Sarayindan izlemişlerdi. Celalzade Mustafa Efendi, Peçevî, Rüstem Paşa, Solakzade, Selanikî, Naîmâ gibi Osmanlı vakanüvisleri sık sık saraydan söz ettikleri gibi, *Beyan-ı Menâzü-i Sefer-i Irakeyn* (1537), *III. MuraaISurnamesi* (1582), *Hünername'nin 2.* cildi (1588), *III. Murad Şehinşahnamesi'nia 2.* cildi (1592-1597) ve *Zübdetü'l-Eş'ar* (1582) gibi eserlerde de sarayın ve bu törenlerin tasvirleri yer almakta, ayrıca yabancı seyyahlann gözlemleri, desen ve gravürleri de sarayın geçmişine ışık tutmaktadır.

1536'da İbrahim Paşa'nın öldürülmesiyle hazine-i hümayuna geçen saray, 1566'da vezir, daha sonra Mısır ve Anadolu beylerbeyi olan Zal Mahmud Paşa'ya tahsis edildi. Zal Mahmud Paşa 1574'te II. Selim'in (hd **1566**-1574) kızı Şah Sultan ile evlenmişti. Bu dönemde, artık Atmeydanı Sarayı diye anılmaya başlamış olan sarayın bir bölümü bazı metinlere göre acemioğlanlarma, başka bazı metinlere göre de içoğlanlarına ayrılmıştı. Zal Mahmud Paşa ve Şah Sultan 1580'de art arda öldüler. 1584'te saray, acemioğlanlarına tahsis edilen kısmı dışında kalan bölümleriyle, III. Murad'm kızı Ayşe Sultan ile evlenen Sadrazam Bosnalı İbrahim Paşa'ya geçti. İbrahim Paşa'nın **1601**'de ölümünü takiben malları ve sarayı, ertesi yıl eşi Ayşe Sultan ile evlendirilen Sadrazam Yemişçi Hasan Paşa'ya tahsis edüdi. Ancak Hasan Paşa'nın sadareti kısa sürdü; paşa 1603'te katlolundu. Saray bu sefer de Ayşe Sultanin üçüncü eşi Güzelce Mahmud Paşa'ya geçti. 1605'te bu kez Güzelce Mahmud Paşa ve Ayşe Sultan art arda öldüler, 1611'de saray muhtemelen III. Mehmed'in (hd 1595-1603) kızlarından birisi ile evlenmiş olan Kaptan-ı Derya Damat Kara Mehmed Paşa'ya, daha soma da gene Kaptan-ı Derya Topal Receb Paşa'ya geçti. Topal Receb Paşa, I. Ahmed'in (hd 1603-1617) kızı Gevherhan Sultan ile evliydi. Uzun süre Receb Paşa'nın adıyla anılan saray, 1632'de sadrazam olan paşanın aym yd IV. Murad (hd 1623-1640) emriyle katledilmesi üzerine, bu padişahın silahdarı Mustafa Ağa'ya törenle temlik edildi. 1640'ta IV. Murad'ın ölümünden sonra sarayın, bir başka silahdara, Sultan İbrahim'in (hd 1640-1648) en gözde musahibi olan ve 1645'te padişahm 3 yaşmdaki kızı Fatma Sultan ile evlendirilen Kaptan-ı Derya Yusuf Paşa'ya verildiği görülmektedir. Düğünden 1 yıl soma idam edilen Yusuf Paşa'nın sarayı, bu kez Fatma Sultanla evlendirilen bir diğer padişah musahibi Damat Fazlı (Fazlullah) Paşa'ya verilmiş olsa dahi, bu son çiftin burada yaşamadıkları, Fazlı Paşa'nın İstanbul dışı görevlerle uzaklaştırıldığı, sarayın da 1648'de Sultan İbrahim'in sekizinci hasekisine hediye edddiği anlaşılmaktadır. Bundan soma da 17. yy boyunca sarayın sahipleri sadrazamlar, kaptan-ı deryalar ya da beylerbeyi gibi bürokrasinin en yüksek üyeleri ve hanedana damat devlet ricali olmaya devam etmiştir. Evliya Çelebi, Atmeydanı Sarayı'nm İstanbul'daki vezir saraylarının en büyüğü olduğunu kaydetmektedir.

İkinci avludan İbrahim Paşa Sarayı'nın genel görünümü (üstte) ve bu avludan sarayın diğer bölümlerine geçişi sağlayan kapılar. *Fotoğraflar Nurdan Sözgen/ Onyx, 1994*

Ancak 16. yy'da Mimar Sinan, daha sonra Hasan Ağa ve Sedefkâr Mehmed Ağa tarafından onardmış bulunan İbrahim Paşa Sarayı, 17. yy'ın ikinci yarısında her şeye rağmen giderek gözden düşmüş olmalıdır. 1652 ve 1660 yangınlarında zarar gören sarayın bir bölümünde yaşayan acemioğlanlan (ya da içoğlanlan) l66ö'da dağıtılmıştır. l675'teki depremde de tahrip olduğu anlaşılan sarayın, 17. yy'ın son çeyreğine girerken Köprülüzade Fazıl Ahmed Paşa tarafından kapatıldığına dair bir kayıt bulunmaktadır. Gene de yüzyıl sonunda, 1699'da dahi hâlâ önemli misafirleri ve çok sayıda insanı barındırdığı anlaşılan saray, asıl 18. yy'da bir saray olarak işlev görmekten uzaklaşmış olmalıdır. Nitekim Atmeydanı Sarayı 1716'da bir ahır olarak kullanılmakta, 1725'te burada bir boyahane yapımı söz konusu olurken, aynı sıralarda Defterhane, Mehterhane olarak da kullanılmaya başladığı görülmektedir. 1777'de ise Hindistan'dan getirilen bir fil, İbrahim Paşa Sarayı'na konmuştur. 1755 Hocapaşa yangım ile 1808 Alemdar Vakası sonrasında çıkan yangınlarda kısmen tahrip olan sarayın 18. yy'ın sonuna kadar çeşitli onarımlar geçirmesi söz konusudur. 1827'de bir seyyah burada delilerin yaşadığını kaydederken, bir bölümü-

nün hayvanat bahçesi (Arslanhane) olduğunu ve bir bölümünün de dokuma işine tahsis edildiğini eklemiştir. İbrahim Paşa Sarayı'nın ne zaman Defterhane olduğu bi--LT-rr.en^ekie birlikte, daha 1755 öncesinde bir bölümünün Defterhane olarak kullanılmaya başlanmış olması mümkündür. Diğer taraftan Atmeydanı'nm bir tasvirini yapan Antoine-Ignace Melling, 1819da İbrahim Paşa Sarayı adının hâlâ kullanıldığını belgelerken, yapının 1820 ve 1886'da Defter-i Hakani Nezareti olarak tanındığını kanıtlayan belgeler de bulunmaktadır.

İbrahim Paşa Sarayı, Topkapı Sarayı(-0 dışında günümüze gelebilmiş tek 16. yy Osmanlı sarayı olmasının yanısıra devlet ricaline ait İstanbul sarayları içinde ayakta kalan tek örnektir. Bugüne gelemeyen bütün vezir ve hanedan saraylarının aksine kagir olan yapı, yüzyılların tahribatına karşı durabilmiş; bulunduğu yerin öneminin yanısıra, çeşitli tören ve eğlencelere, yabancı elçilerin ağırlanmasına ev sahipliği yapması nedeniyle de hafızalarda yer etmiş; hanedana evlilik yoluyla akraba olmuş bir dizi sadrazam, kaptan-ı derya ve beylerbeyi arasında el değiştirirken, İbrahim Paşa'mn adı her nasılsa unutulmamıştı.

Müstahkem görünüşlü olan saray, Osmanlı saraylarının geleneksel kabul edilen mekân organizasyonunu yansıtmaktadır. Özgün haliyle, meydana doğru alçalan bir alanda inşa edilmiş, dört avlu etrafında örgütlenmişti. Atmeydanı'na bakan cephesinin toplam genişliğinin 140 m dolaymda olduğu hesaplanmaktadır.

/. Avlu: Bugün Tapu ve Kadastro Dairesi'nin arkasında kalan birinci avlu, aslında bir cephesi ile Atmeydanı'na açılıyordu. Avlunun iki yan cephesinde yer alan kapılar ile sarayın ikinci ve üçüncü avlularına geçiliyordu. Gene meydana paralel uzanan üçüncü cephenin bir yanında ise, günümüze kalmamış olan bir at merdiveni ile ulaşılan asıl giriş bulunuyordu. Bu kapıdan yalmz padişah ata binmiş olarak geçebiliyordu. Bu avlunun sağındaki kapının yanında, Defter-i Hakani Emini Server Dede'nin türbesi bulunuyordu. Sarayın çöküş ve parçalanış sürecinde, önce Defterhane binası bu avluda inşa edilmişti. Daha sonra da Tapu ve Kadastro Dairesi'ne bağlanan sarayın bu bölümü özgün yapışım kaybetmiş bulunmaktadır.

//. Avlu: Bugün de sarayın özgün dokusundan geriye kalan tek avludur ve esas olarak Türk ve İslam Eserleri Müzesi'nin büyük iç avlusuna denk düşmektedir. Birinci avludan daha yüksek seviyede olan ikinci avluya bir dizi merdiven ve kapıdan geçerek ulaşılmaktadır. İkinci avlu minyatürlerde, padişahın görüntülendiği balkonun sağında, gösterilerin rahatça izlenebileceği, ama dışarıdan içerisinin görünmemesini sağlayacak ahşap kafesli bir seyirliğin arkasına isabet eden ağaçlıklı bir alan olarak resmedilmektedir.

Saray ile meydan arasındaki seviye farkı nedeniyle ikinci avlunun meydana bakan doğu cephesi bir istinat galerisi üzerine oturtulmuştur. Bu istinat galerisi beşik tonozlu kemerlerle birbirlerine ve meydana açılan mekânlardan oluşur. Meydan cephesinde bodrum katlarının dükkân ve ahır olarak kullanılmış olması muhtemeldir. Her halükârda, bu mekânların sarayla bağlantısı yoktur. Galerinin hemen arkasında ikinci avlunun toprak zemini yükselmektedir.

İkinci avlunun zemin katında güney, batı ve kuzey cephelerini, birbirine açılan koğuşlar biçiminde, tonozlu mekânlar çevirir. Bu mekânları avluya ve bugün arkada yıkılmış olan sarayın diğer bölümlerine bağlayan kapılar bulunmaktadır. Halen girişin üzerinde yer alan köşk, minyatürlerde resmedilen ve muhtemelen padişah dışındaki hanedan üyelerinin törenleri izledikleri köşktür. Ancak bugün burada görülen mimari parçalar zaman içindeki birçok değişikliğin ve onarımın izlerini taşımaktadır.

İkinci avlunun batı ve kuzey yönünde, ikinci katta yer alan mekânlar da, batıda tonoz, kuzeyde kubbelerle örtülmüştür. İçlerinde ocakların da bulunduğu bu mekânların önünde kubbeli bir revak bulunmaktadır.

Saraym ve ikinci avlunun güneyinde, doğrudan doğruya padişahların Atmeydanı'na geldiklerinde eğlenceleri seyrettikleri yer ise divanhanedir. Bu bölümün birçok kaynakta "kasır", "köşk", "taht" olarak söz edilen ve minyatürlerde görülen şahnişini de son restorasyonlarda yeniden inşa edilmiştir. Kaynaklardan, divanhane duvarlarının kaşilerle bezeli olduğu anlaşılmaktadır. Divanhanenin avluya bakan cephesi ise tartışma konusudur. Burası harap vaziyette yakın zamana kadar gelmiş, ancak duvara gömülü kırmızı sütun izleri bulunduğundan, kırmızı boyalı ahşap kemerlerle birbirine bağlı ahşap sütunlarla çevrili olacak biçimde restore edilmiştir. Divanhanenin ardında, bir kapıyla geçilen kışlık divanhane ya da iç divanhane bulunmaktadır. Kışlık divanhanenin güney cephesinde görülen bir kapı ise, burada ek bir bina olduğunu düşündürmektedir.

III. Avlu: Ana cepheye dik gelen saraym kuzey cephesinin bir bölümünü oluşturan üçüncü avlu, sarayın en küçük avlusuydu. Avlunun üç cephesini alt katta avlu kenarlarına dik beşik tonozlardan oluşan koğuşlar, üst katta eşit büyüklükteki kubbeli odalar ve önlerinde revaklar çeviriyordu. Üçüncü avlunun dördüncü (batı) cephesi ise sarayın dördüncü avlusunun bulunduğu bölüme bitişikti. Burada dikkati çeken önemli bir nokta, 1582'de yapılan sünnet düğünü öncesinde gerçekleştirilen yoğun yenileme faaliyeti sırasında ana girişin buraya aktarılmış olmasıdır. Bugün bu avlunun yerinde Adalet Sarayı Arşiv Dairesi bulunmaktadır.

IV. Avlu: Üçüncü avlunun arka cephesine bitişik olan bu bölüm, 1939'da Adliye Sarayı'na yer açmak için tamamen yıkılmıştır. Yıkım öncesi yapılan mimari çizimler ile fotoğraflardan, dördüncü avlunun da eşit büyüklükteki kubbeli odalar ve bu odaların önlerinde revaklar ile çevrili olduğu anlaşılmaktadır.

Sarayın iç mekân kullanımına dair çok sağlıklı bilgi bulunmamaktadır. Ancak, Osmanlı saraylarının genel mekân organizasyonu temel alınarak bazı saptamalarda bulunmak; kule, hazine, mutfak, hamam, hela ve ahır gibi mekânları yerleştirmek mümkün olabilmektedir.

Bibi. T. Gökbilgin, "İbrahim Paşa", *İA,* V/2, 908-915; Z. Orgun, *İbrahim Paşa Sarayı,* İst., 1939; S. Çetintaş, *Saray ve Kervansaraylar Arasında İbrahim Paşa Sarayı,* İst., 1939; N. Atasoy, *İbrahim Paşa Sarayı,* ist., 1972.

TÜLAY ARTAN

İBRAHİM PAŞA SARAYI MEKTEBİ

"İbrahim Paşa Sarayı Ocağı", "Atmeydanı Ocağı", "İbrahim Paşa Sarayı Medresesi" olarak da bilinir. **16.** yy'ın başından 1675'e kadar, İstanbul'daki Acemi Ocağı(-<) okullanndandı. Burada, temel askerlik eğitimine koşut, din, dil, spor eğitimleri verilmekte başarılı gençler Enderun'a(->) alınmaktayddar.

Uzun süre vezirazamlara ikametgâh ve resmi çalışma yeri olan İbrahim Paşa Sarayı'nın(->) günümüze ulaşmayan bir bölümü (bugün tapu dairesi olan binanın yeri ile uzantısı olan arsa üzerindeydi) olasılıkla 16. yy'dan başlayarak Enderun'a içoğlanı, kapıkulu ocağına da süvari yetiştiren bir kışla-okul olarak hizmete sokuldu. Burası, **16.** yy'ın ortalarına doğru, İbrahim Paşa Sarayı'ndaki onarım ve genişletme çalışmalan sırasında iç avlulu bir medrese konumuna getirildi. *Tarih-i Selânikî'* de "Atmeydanı Sarayı'nın, içoğlanlannın sakin olduğu yerden madasının" I. Süleyman (Kanuni) (hd 1520-1566) tarafından İbrahim Paşa'ya verildiği belirtildiğine göre, bu acemioğlanlar mektebi 1520'den daha önce hizmete girmiş bulunuyordu.

Enderun'un ve Galata Sarayı Ocağı'nın(->) iç örgütlenmesine sahip bulunan buraya, Acemi Ocağı'na gelen devşirmelerden seçilen gençler, özellikle de Bosna ve Arnavutluk kökenliler (bunlara potur oğlam veya potrî deniyordu) ve savaşlarda tutsak düşen Avrupalı soylu gençler alınıyordu. İbrahim Paşa Sarayı gılmanânı (içoğlanları) denen adaylara okuma yazma, sanat ve spor, askerlik eğitimleri verildikten sonra fizik ve yetenek bakımından en seçkinleri saray enderununa alınıyordu. Galata Sarayı gibi burası da askerlik eğitimi verildiği ve aynı zamanda bannıldığı için bir ocak, kültür ve sanat eğitimi olduğu için de bir mektepti. Ocağın hizmetlerini de yine devşirme kökenli aşçı, ekmekçi, çamaşırcı vb bölükleri görmekteydi.

1567'de ocak mutfaklarının onanma alınması nedeniyle içoğlanlannm bir süre Galata Sarayı'nda kaldıkları bilinmektedir. 1576'ya ait bir maaş defterine göre ocakta 15 teberdaran (baltacı), 17 tabbahin (aşçı), 18 habbazin (ekmekçi) ve 12 câmeşuyân (çamaşırcı) vardı. Ocağın mevcudu ise İstanbul'daki genel acemioğlanları içerisinde gösterildiğinden kesin sayılarla saptanamaz. *Tarih-ıSelânikî* 'de, 1594' teki umum çıkmada, İbrahim Paşa Sarayı Ocağı'ndan da Enderun'a ve Kapıkulu süvari bölüklerine çıkmalar olduğu belirtilmekle birlikte sayı verilmemiştir. Evliya

Çelebi ise ibrahim Paşa Sarayı'nın içoğlanlanna ayrılan bölümünde, abartılı bir mevcut vererek 2.000 has gılmanın barındığını yazar ve "Bu sarayın yarısı, zülüf-keşân gılmanan-ı padişahî ile meskûndur" der.

17. yy'm ikinci yansında, devşirme sisteminin işlevini yitirmesine bağlı olarak ayrıca acemioğlanlarımn İstanbul'daki her eyleme ve ayaklanmaya katılmaya başlamaları ve önceki bakım ve disiplinden yoksun kalmalan sonucu bu ocağın da sönmeye yüz tuttuğu anlaşılmaktadır. 1675'te ise IV. Mehmed'in bir fermanı ile kapatılmış, burada İbrahim Paşa Sarayı Medresesi açılmıştır.

İptida ve musıla-ı sahn olarak iki aşamalı olan bu yeni medreseye 2 müderris ile 1 bekçi atandığı gibi, istanbul'un diğer medreselerinden farklı olarak ve Enderun'a koşut biçimde çeşitli sanat tekniklerinin de ek bir programla gösterildiği anlaşılmaktadır. İbrahim Paşa Sarayı Medresesi'ne alınan Anadolu ve Rumeli kökenli gençlerin Atmeydanı'nda, ocağa mahsus geleneksel lobut, cirit, binicilik, nişancılık, kılıç sallama vb çalışmalara da devam ettikleri bilinmektedir. İbrahim Paşa Sarayı Medresesi bu düzende 1826'ya kadar hizmet verdikten sonra kapatılmış, sarayın diğer bölümleri gibi bu bölümü de başka hizmetlere tahsis edilmiştir.

Bibi. N. Atasoy, *İbrahim Paşa Sarayı,* İst., 1972; Evliya, *Seyahatname,* I, **322;** Pakalın, *Tarih Deyimleri,* II, **13;** Inciciyan, *İstanbul,* 32; Tayyarzade Ata, *Tarih-İAta,* I, ist., 1293; Ergin, *Maarif Tarihi,* I, 24**-29;** *Silahdar Tarihi,* II, 648; *Tarih-i Selânikî,* I, **161,** II, 441; Uzunçarşılı, *Kapıkulu,* I, 57; Uzunçarşılı, *Saray,* 306-307.

NECDET SAKAOĞLU

İBRAHİM PAŞA SEBİLİ

Beyazıt'ta Prof. Ümit Yaşar Doğanay Sokağı'ndadır. İstanbul Üniversitesi yan kapısının karşısmda olan yapı, Kaptan-ı Derya İbrahim Paşa Camii'nin naziresinin köşesindedir. Yanındaki hamam yerine bugün Medresetü'l-Kuzzat yapılmıştır ki şimdiki üniversite kütüphanesi binasıdır.

Sebilin kitabesinde tarih yoktur ancak cami, sebil ve hamamı Hacı İbrahim Paşa'nm yaptırdığı belirtilmektedir. Hazire duvarında bir ikinci kitabe vardır. Bu kitabede Şerife Rukiye Hanım ve Seyyid Hasan Paşa'nm adları geçmekte ve 1156/1743 tarihi verilmektedir. İ. Kumbaracılar ise sebilin kitabesinin son mısraını verirken "Yaptı İbrahim Paşa ayn-ı zemzemdir sebil" şeklindeki cümleye 1120/1708 tarihini eklemiştir. Bugün tarih kitabede görülmemektedir.

İki üniteli bir mekân tasarımmdan gelişen sebil, yatay yerleştirilmiş dikdörtgenin önüne oturtulan, araları yarım altıgen formunda bir kaide meydana getirecek biçimde örülmüş altı sütundan oluşmaktadır. Dikdörtgen mekânın dar uçlarından birinde bulunan kapıyla dışarı açılan ve diğerindeki bir pencereyle ışık alan birinci ünite, bir kemerle önündeki ikinci üniteye bağlanmaktadır. Dikdörtgen ünitenin üstü tonozla, kemerle yarım altıgenin arasında kalan ikinci ünitenin ise üzeri kubbe

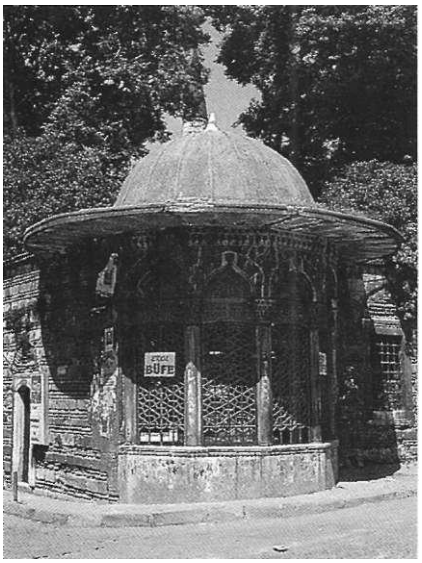

İbrahim Paşa Sebili
Yavuz Çelenk, 1994

ile örtülüdür. Kubbeyi taşımak amacıyla kemerin hemen yanma tromp görünümünde geçişler ve yarım altıgene yüksekçe bir tambur örülmüştür. İçinde kapı ile aynı duvar üzerine oyulmuş bir nişe oturtulmuş bir musluk ve ortada yuvarlak gövdeli bir kuyu bileziği vardır. Hazireyi sınırlayan dikdörtgenin geniş kenarının iç yüzeyinde bir niş ve hemen onun yanında mavi beyaz ve yanlışlıkla Şam işi olarak isimlendirilen lacivert zeminli polikrom klasik dönem çini kaplama kalıntıları görülmektedir.

Sebilin dış yüzü duvar örgüsü konusunda bilgi vermektedir. Burada almaşık duvar örgüsü ile inşa edilmiş yapının sebil ünitesinin beyaz mermerle kaplandığı gözlenmektedir. Sebilin bir tarafında saçak altında, hazire duvarmda mukarnas ve palmetlerden oluşan mermerden oyulmuş ince bordürün belli bir uzunlukta devam ettiği dikkati çekmektedir. Diğer yönde kapıyı kuşatan basık kemerde taş işçiliği gözden kaçmamaktadır.

iki taraftaki sütunlar gömme, diğerleri ise, öne doğru bir altıgen oluşturacak biçimde dizilmiştir. Sütunlar, mukarnas başlıklıdır. Alt kısımda pahlı bir kaide oluşturacak biçimde örülmüş sütunlar, birbirine sivri kemerlerle bağlanmıştır. Kilit taşları birer kabara ile belirlenmiş sivri kemer gözlerinin içi ve sebil pencereleri üzerlerine oturtulan iki kademeli alınlıkla süslenmiştir. Altta kitabenin yazı şeritleri, üstte ise kemer aynasında yelpaze formu ile bezenmiştir. Yelpaze formunun içi kıvrık dal ve rumîlerle süslüdür. Kubbe formu ise zencirek biçiminde bir örgü bordürü içine oturtulmuş, altı dilimli, üzeri palmetle taçlı bir kompozisyon olarak tasarlanmıştır. Dilimlerin biri balık pulu, diğeri çavuş nişanı şeklinde taranmıştır. Sivri kemerlerin köşe üçgenleri kıvrık dal ve mimlerden yapılmış süslemelere sahiptir. Burada önemli olan, her sütunun tablası üzerine oturtulan ters dönmüş palmetlere doğru bu süslemelerin pahlanmış köşelerle bütünleşerek bir ağ gibi yüzeyi sarmasıdır. Bu süslemelerin üstünde bir mukarnas sırası ve bir palmet bordürü yer almakta ve böylece saçağa ulaşılmaktadır. Yapının üstü 1940'lı yıllardan sonra yapılan bir onarımda kurşunla kaplanmıştır. İ. Kumbaracılar'm kitabında yayımladığı fotoğraf, yapının 1938'deki durumunu göstermektedir. Şebekeli metal pencereler onarımda yerleştirilmiş olmalıdır.

Kuşkusuz sebilin ilgi çeken özelliklerinden biri içindeki klasik döneme ait çini kaplama parçalarıdır. 1664'te Eminönü Hatice Turhan Valide Sultan Sebili'nin içinde de görülen bu tür çini kaplamaların 18. yy'm başmda da üretildiğini göstermesi önemlidir. Diğer bir özellik ise yapının kemer aynalanndaki kubbe formunda motifler ve bunların işçiliğidir. Buradaki III. Ahmed döneminin (1703-1730) çok beğeni kazanmış balık pulu süslemeleri saray atölyelerinden bir ustanın taş süslemeleri üzerinde çalıştığını göstermektedir.

Bibi. Kumbaracılar, *Sebiller,* 30-31; Öz, *İstanbul Camileri,* I, 82; A. Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri,* İst, 1993, s. 409-411.

H. ÖRCÜN BARIŞTA

İBRAHİM PAŞA TÜRBESİ

Şehzadebaşı'nda, Şehzade Camii haziresindedir.

Türbe, hazire kapısı üzerindeki kitabesine göre, mimarbaşı Dalgıç Ahmed Ağa(-0 tarafından, 1012/l603'te III. Murad'm (hd 1574-1595) kızı Ayşe Sultan'la evlenerek saraya damat olarak giren Sadrazam Bosnalı Damat İbrahim Paşa için yaptırılmıştır. Döneminin ünlü sadrazamlarından ve kaptan paşalarından olan ibrahim Paşa'nm Belgrad'da seferde bulunduğu sırada Temmuz 1601'de vefat ettiği, istanbul'a getirildiği ve ölümünden sonra yapılan türbesine gömüldüğü bilinmektedir.

Dıştan sekizgen, içten ise her iki pencere arasına oturtulan birer dolap nişi sayesinde onaltıgene dönüştürülmüş plana sahip, doğrudan duvarlara oturan bir kubbe ile örtülü, kesme taştan inşa edilmiş bir türbedir. Yapmm kuzeye bakan giriş cephesinde dördü serbest, ikisi duvara gömülü, mukarnas başlıklı sütunlar tarafından taşman düz saçaklı bir revak bulunmaktadır. Giriş cephesi hariç olmak üzere her cephede altlı üstlü birer pencere bulunmakta, bunlardan alt hizadakilerin düz, üsttekilerin sivri kemerli oldukları, dıştan ortak bir silme ile çevrelendikleri, aralarında, dikdörtgen levhalar halinde düzenlenmiş mermer, üzerinde "ayet-el kursî" yazan kitabeliğin dolandığı görülmektedir. Cepheler birbirlerinden dışa taşkın daire kesitli payelerle ayrılmakta ve bunlar saçak üstünde aynı kubbe alemi gibi mermer alemlerle sonuçlanmaktadır. Bu üst hizadaki hareketlilik, saçak hizasındaki kabartma bitkisel motifli kuşakla daha da vurgulanmaktadır.

Türbeye girişi sağlayan basık kemerli kapının iki yanında, mermer üzerine kabartma olarak yapılmış, rumî ve palmetlerin çiçeklerle zenginleştirildiği iki pano

dikkati çekmektedir. Yapının dışında, bitkisel pano ve kuşaklarla, kartuşlar şeklinde düzenlenmiş yazı frizleriyle sağlanan hareketlilik, içeride **16.** yy'rn başarılı İznik çinileriyle çok renkli bir görünüme büründürülmüştür. Mercan kırmızısının büyük ustalıkla kullanıldığı döneme ait bu çiniler, alt pencerelerin üst hizasından kubbe eteğine kadar kesintisiz tüm yüzeyleri kaplamaktadır. Hattâ, alttaki dikdörtgen pencerelerin aralarındaki ahşap kapaklı nişlerin içlerinin de tamamen çini levhalarla kaplandığı görülmektedir. Bu çinilerden desen açısından en ilgi çekeni, alt ve üst pencerelerin arasmda dolanan iki sıralı lacivert zemin üzerine beyaz celi hatla yazılmış ayet frizlerinin ortasında yer alan, mercan kırmızısının hâkim olduğu **10** köşeli yıldızların kesişmesiyle oluşturulan ve çeşitli çiçek motifleriyle zenginleştirilen geometrik kuşaktır. Ayrıca üst pencerelerin aralarındaki yüzeylere de, kaş kemer şeklinde sonuçlanan, köşeleri firuze zemin üzerine beyazlı kırmızılı rumî geçmeleriyle dolgulanmış, bir kökten çıkan bitki motifli panolar yerleştirilmiştir. Bitkisel motifli ince bordürlerle de zenginleştirilen bu çini bezemeden sonra ince bir mukarnas kuşakla doğrudan kubbeye geçilmekte ve kubbenin de içinin çok renkli bitkisel dolgulu kalem işleriyle bezendiği görülmektedir.

Türbede, İbrahim Paşa'ya ait ahşap sanduka yanında biri kavuklu, diğeri hotozlu, oğlu ve kızına ait olduğu bilinen iki küçük mermer lahit daha vardır. Bu lahiüer, o dönemden birkaç örneğine daha rastlanılan, mermer üzerine boyayla yapılmış, zamanın kumaş motifleriyle desenlenmiş bezemeleriyle dikkatleri üzerlerinde toplamaktadırlar.

Bibi. T. Uzel, "Şehzade Camii Türbeleri" (İÜ Edebiyat Fakültesi yayımlanmamış sanat tarihi lisans tezi), İst., 1961; D. Maskök, "İstanbul'da Çinili Türbeler" (İÜ Edebiyat Fakültesi yayımlanmamış sanat tarihi lisans tezi), İst, 1965, s. 93-98; Unsal, ***Türbeler,*** 77-120; Ş. Yetkin, "Boyalı iki Mermer Lahit ve Osmanlı Süsleme Sanatındaki Yeri", ***İlgi,*** S. 43 (1985), s. 24-26; T. Öz, ***İstanbul Camileri,*** I, 140-141.

BELGİN DEMİRSAR

İÇKİ

Keyif verici ve alkollü içki tüketimi günümüzde olduğu kadar tarihte de İstanbul' da önemli bir yer tutmuş, dönem dönem sıkı yasaklar, sert önlemlerle karşılaşmakla birlikte kendi adabını, folklorunu, edebiyatını yaratmıştır.

Bizans Dönemi

Bizans döneminde en yaygın, hattâ zaman zaman tek denebilecek içki, çeşitli şarap türleridir. Bizans kaynaklarında, ekmek ve şarabın beslenmenin başlıca iki unsuru olduğu belirtilir. Bazı manastırlar da şarabın sabah kahvaltısına dahil olduğu, keşişlerin günlük şarap istihkaklan bulunduğu, şarapsızlığm bir çeşit ceza veya belli günlerde orucun parçası sayıldığı bilinir. Konstantinopolis'te bağcılık ve şarapçılık özellikle manastırların çevresinde yaygın olmakla birlikte kentin ihtiyacı olan şarap büyük miktarlarda Yunan adalarından, Taşoz, Girit, Sakız adalarından gelirdi. Bazı manastırlar, örneğin Büyükada ve Heybeliada'dakiler özel şaraplarıyla ünlüydü. Şehrin içinde perakende şarap satan "kapelos"lar "orgasterion" denilen dükkânlarında yemek de verirlerdi. Zamanla bu tavernaların her türlü taşkınlığın yapıldığı yerlere dönüştüğü ve çeşitli yasak ve düzenlemelerle hizaya sokulmaya çalışıldığı kaynaklarda yer alır. Bizans sarayında da başlıca içki türünün saray için özel olarak üretilmiş nadide şaraplar olduğu, bunlann bir bölümünün günümüzde vermut da denilen tatlı şaraplara benzediği bilinmektedir. Öte yandan üzüm dışmda, kayısı, erik, hurma, incir vb meyvelerin fermente edilmesiyle elde edilen özel içki türleri de yapılmaktaydı.

1930'larda Bomonti Bira Bahçesi'nden bir görünüm.
Gökhan Akçura koleksiyonu

Osmanlı Dönemi

Osmanlı dönemi İstanbul'unda alkollü içki tüketimi İslamiyetin kurallarına aykırı olduğu halde, gerek toplumda, gerekse özellikle bazı padişahların saltanat dönemlerinde, sarayda yaygındır. Uzun süreler, en fazla içilen içki şarap olmuş, bunu rakı izlemiş, 19. yy'dan sonra rakı daha fazla tüketilir hale gelmiş, bu yüzyılın sonlarında ise alafranga içki kabul edilen biranın da rakı ve şarabın yanına katıldığı gözlenmiştir.

İstanbul daha Bizans döneminde, özellikle Galata bölgesindeki meyhaneleriyle ünlüydü. Osmanlı döneminde de, gayrimüslimlerin yoğun olduğu semtlerde, Galata, Langa, Samatya, Kumkapı, Fener, Balat, Cibali, Hasköy'de, 18-19- yy'lardan sonra Boğaziçi köylerinde, Çengelköy, Kuzguncuk, Arnavutköy, Yeniköy, Tarabya, Büyükdere vb yerlerde çok sayıda meyhane vardı (bak. meyhaneler). IV. Murad'm (hd 1623-1640) sıkı içki ve tütün yasağı koyduğu sırada İstanbul'da 600'den fazla kişi meyhanecilik yapıyor, 300 kadar da koltuk meyhanesi bulunuyordu. Koltuk meyhaneleri, selatin meyhaneleri, küplü meyhaneleri dışında "ayaklı meyhane" de denen çoğu Ermeni olan içki satıcıları da vardı. Bunlar bellerine ucu musluklu, içi rakı veya şarap doldurulmuş, çok uzun ve iyi temizlenmiş koyun bağırsağını sararlar; sırtlarına attıkları cebelerinin içinde birkaç kadeh bulundururlar; daha çok Unkapam, Bahçekapı, Yemiş İskelesi, Galata civarında dolaşır ve fark ettirmemeye çalışarak müşterilere acele bir yudumda içilen içkiyi verirlerdi.

Bütün dini ve zaman zaman idari yasaklara rağmen, içki İstanbul hayatının ayrılmaz parçası olmayı sürdürmüş, öte yandan Divan Edebiyatı'nm başlıca konusu da içki, "mey" olmuştu. Şair padişahlar, hattâ bunlar arasında kendileri de içkici olan ama içkiye sert yasaklar getiren II. Selim (hd 1566-1574), III. Selim (hd 1789-1807) gibileri içki âlemlerini, içkiyi öven mısralar yazmışlardır. İçkiye düşkün padişahların, saraym bir bölümünde, içki içebilmek ve içki âlemleri yapabilmek için özel odalar döşettikleri yazılmaktadır. İstanbul sarayında II. Bayezid'le (hd 1481-1512) başlayan (ya da açığa çıkan) içki geleneği, I. Selim (Yavuz)"(hd 1512-1520), II. Selim, IV. Murad, I. Mahmud (hd 1730-1754), III. Selim, II. Mahmud (hd 1808-1839), I. Abdülhamid (hd 1839-1861), V. Murad (hd 1876) ile sürmüş; bunlardan II. Selim, III. Murad, IV. Murad, III. Selim, kendileri de çok içtikleri halde en sert içki yasağı koyan padişahlar olmuşlardır.

İstanbul'da ilk kapsamlı içki yasağı koyan padişah I. Süleyman'dır (Kanuni) (hd 1520-1566). 1617'de I. Mustafa, 1618-**1622** arasmda II. Osman (Genç), **1622-1623** arasmda, ikinci saltanatı sırasında yine I. Mustafa içkiyi serbest bırakmışlarsa da, hemen ardından IV. Murad'ın içki yasağı gelmiş; II. Süleyman döneminde (1687-**1691)** hazine zarara uğradığı için içki yasağına son verilmiş, daha sonra yeniden yasaklanmıştır. İçkinin serbest olduğu, meyhanelerin en parlak yıllarını yaşadığı, içki içmenin adabının inceldiği, kendi kültürünü yarattığı, şiir ve şarkıda yansıdığı dönem 1718-1730 arasmda Lale Devri'dir. Tanzimat'tan sonra içki yasağı konusunda sert önlem-

lerden kaçınılmakla birlikte sarhoş olup taşkınlık yapanların cezalandırılması, meyhanelerin gözetimde tutulması sürmüştür.

Bütün bu dönemler boyunca, içki denilince akla gelen önce şarap, giderek rakı çeşitleriyken 19- yy'ın ikinci yarısından itibaren, Batılılaşmanın da etkisiyle "alafranga" içkiler tüketilmeye başlanmış, hattâ saray çevresinde de konyak diğer içkilere ağır basmıştır. II. Abdülhamid (hd 1876-1909) ve V. Mehmed (Reşad) (hd 1909-1918) konyak seven padişahlar olarak bilinirler. 19. yy'ın ikinci yarısında âb âlemleri(->) de yaygındır.

Bira, bir kokteyl sayılabilecek olan "punch" (panç), Mütareke yıllarında Beyaz Ruslarla(->) birlikte gelen votka 19. yy'ın ikinci yarısı ve 20. yy başlarının içkileridir. Sömürge döneminde İngilizlerin Hindistan'da beş ayrı içeceği karıştırarak hazırladıkları ve Hintçe "beş" anlamına gelen "pantsh" kelimesinden türeyen "punch" İstanbul'a 1850'de gelmiştir. O yıllarda İstanbul'un çeşitli yerlerinde açılan panççılar meyhanelerle âdeta rekabete başlamışlar; çoğu yabancı uyruklular tarafmdan işletilen küçük büfeler ve şekerci dükkânlarında, ayaküstü panç servisi yapılmaya başlanmış, kısa sürede sayıları 1.000'i aşmış; bu durum meyhanecilerin haksız rekabetle karşı karşıya oldukları iddiasıyla sadrazama başvurmalarına neden olmuştur. Panç İstanbul'un tanıdığı en eski kokteyl sayılabilir. Biranın tanınıp yaygınlaşması da yine 19. yy'ın sonlarına doğrudur. Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin kumlmasından önce 1862 tarihli ve daha sonraki mevzuatta: "İmal olunan arpa suyunun yüzde 20'si zayiat karşılığı olarak düşürüldükten sonra, senelik rayiç bedeli üzerinden değerinin yüzde 10-15 oranında vergi alındığma dair" kayıtlar vardır. Bu kayıtlar o dönemde bira imal edildiğini gösterir mahiyettedir. Ancak yaygın bira üretimi isviçreli Bomonti kardeşler tarafından 1890'da Feriköy'de gerçekleştirilmiştir. Bomonti kardeşler 1902'de işletmelerini bugün istanbul Tekel Bira Fabrikası, eski adıyla Bomonti Bira Fabrikasının bulunduğu yere nakletmişler; 1909'da ise Büyükdere'de Nektar Bira Fabrikası açılmış; 1912'de iki şirket birleşerek Bomonti Nektar Birleşik Bira Fabrikaları Şirketi'ni kurmuşlardı (bak. Bomonti Bira Fabrikası).

20. yy'ın başında istanbul'da yayımlanan *Müskirat (İçki) Rehberi'nde* o dönemde faaliyette bulunan birahanelerden bazıları sayılmıştır. Koçu Lokanta ve Birahanesi, Vatan Lokanta ve Birahanesi, Viyana Kahve ve Birahanesi, Anadolu idare Lokanta ve Birahanesi, Nikoli oğlu Yorgi'nin lokanta ve birahanesi, Kiryako Yuvanidis'in lokanta ve birahanesi, Nikoli Karayanni'nin lokanta ve birahanesi, Jorj Karpiç'in lokanta ve birahanesi o dönemin birahanelerinden bazılarıdır. Daha sonraki yıllarda Bomonti Bira Bahçesi ve kafe jarden'lerde de bira revaçta olacaktır. Kafe jarden'ler çay ve kahvenin yanısıra biranın da sunulduğu çay bahçeleridir. Birahanelerde ve kafe jarden'lerde Bomonti ve Nektar biralarının yanısıra Viyana, Belgrad ve Münih'ten ithal edilen biralar da verilirdi, ithal biralardan başka aynı dönemde piyasada hemen her türlü yabancı içkiyi bulabilmek de mümkündü. 1897'de Grand Rue de Pera no. 290'da J. Pappi'nin büyük bir bakkaliyesi vardı. Pappi'de Fransız şampanyaları, Bordeaux şaraplarının yanısıra Hollanda likör türleri de bulunuyordu. Bordeaux şaraplarının ithalatçılarından biri olan Société des Producteurs de France ise Grand Rue de Pera no. 463'te faaliyetini sürdürmekteydi.

Mecidiyeköy Likör ve Kanyak Fabrika'sında üretilen içkilerin etiketleri. *Vefa Zat koleksiyonu*

19- yy'ın sonu, 20. yy'ın başlarında gazinolarda, kafe jarden'lerde ve kabarelerde geleneksel içkiler yanında alafranga içkiler de sunulurken meyhanelerde rakı öne geçmiş; en çok aranan ve tüketilen içki olmuştur. Her dönemde olduğu gibi bıi dönemde de rakı küçük işletmelerde üretiliyordu. Rakı üretiminde çekirdeksiz kuru üzüm ve Çeşme'de yetiştirilen anason tercihen kullanılmaya başlamıştı. Rakı üreticileri daha sonraki yıllarda üreteceklerı rakının suntasını (ham rakı) yasa gereği Tekel Genel Müdürlüğü'nden alacaklardır. Tekel Genel Müdürlüğü, yasaların verdiği yetkiyle özel rakı imalathanelerinin ürünlerini, üretiminden tüketimine, satışına kadar denetleyecek, bu denetim sayesinde Türk rakısının karakteristik yapısı oraya çıkacaktır. Hanım, Keyif, Baküs, Dem, Alem, Ruh ve Jale rakıları 1928'de piyasadaki özel rakılardan bazılarıdır. Bomonti rakısı ise 1912'de Aydın Rakı Fabrikasında üretimine başlanmış olan kaliteli rakılardan biridir.

1930'larda ispirto ve ispirtolu içkiler İnhisarı İdaresi'nin üretmiş olduğu "Hususi Fevkalâde Rakı"nın 25 cl'lik şişesi 70 kuruştur. "Aliyül Âlâ Rakı"nın 50 cl'lik şişesi ise 120 kuruştur. Aynı yıllarda inhisarlar idaresi istanbul için özel bir rakı üretmiştir. Bu rakı "Âlâ İstanbul Rakısı"dır. 50 derecelik bu rakının 50 cl'lik şişesi 100, 25 cl'lik şişesi ise 50 kuruştur. Bir de alkol derecesi 45 olan "Âlâ Boğaziçi Rakısı" vardır. Bu rakının 50 cl'lik şişesi ise 60 kuruştur. İstanbul'a özel bu rakılardan başka Kulüp, İyi, Yeni rakıları da bu dönemde üretilmeye başlanmıştır. Daha sonraki yıllarda bu rakılardan Kulüp ve Yeni Rakı üretimde kalmış, diğerleri üretimden kaldırılmıştır. Ancak bugün Kulüp ve Yeni Rakı'nın yanısıra Tekel İdaresi tarafmdan Altınbaş ve Tek rakıları da üretilmekte ve İstanbul'da özel bir tüketim alam bulmaktadır.

İstanbul evlerinde ev hanımları tarafından yapılan likörler de ünlüdür. Ticari likör üretimine 1930'da deneme, 1932'de seri üretime geçmiş olan Mecidiyeköy Likör ve Kanyak Fabrikası'nda başlanmıştır. Fabrikanın kumlusundan 1939'a kadar, Fransa'dan özel olarak getirtilmiş uzmanlar Türk işçi ve teknisyenleriyle birlikte çalışmışlardır. Fabrika üretime başladığı yıllarda likör türleri özel olarak hazırlanmış şık şişelerde piyasaya sürülüyor, likörler için taşbaskı etiketler kullanılıyordu. Bu türlerden Sarı Likör, Kümmel ve Katran (Goudron) daha sonraki yıllarda üretimden kaldırılmıştır. Bugün Mecidiyeköy Likör ve Kanyak Fabrikası'nda, cin, kanyak, brandy, vermut ve kınakına şarabının yanısıra ahududu, kayısı, çilek, moka, beğendik, acıbadem, limon, vişne, mandalina, bindallı, gül, turunç, altm, kakao, muz, nane ve portakal likörleri olmak üzere 17 tür likör üretilmektedir. Üretilen likörlerden çilek ve ahududu İstanbul'a özgü likörlerdir. Çilek likörü, eskiden Boğaziçi'nin Arnavutköy(->) ve İstinye sırtalarında yetiştirilen kokulu özel çileklerden imal edilirdi. Bu tarlalar ve kokulu Osmanlı çileği günümüzde tamamen ortadan kalkmış, likörü de bayilerde bulunmaz olmuştur.

Ahududu likörü üretiminde kullanılan ahududu, Tarabya sırtları ve Kilyos'a giderken Zekeriya Köyü civarında yetiştirilmekteydi. Osmanlı çileği gibi ahududu da artık hemen hemen yok olmuş, likörü de neredeyse unutulmuştur. Halen bazı evlerde vişne likörü yapılmaktadır.

Günümüzde İstanbul'da hemen her türlü yerli içkinin yanısrra yıllanmış şarap ve viskilerden en kaliteli Fransız şampanyalarına kadar bütün yabancı içkileri bulmak mümkündür. İstanbul gece eğlence hayatında yer alan kimi barlarda ise, uluslararası kokteyl türlerinin hemen hepsi büyük bir itina ile hazırlanarak servise sunulmaktadır.

Bibi. I. Ortaylı, *İstanbul'dan Sayfalar,* 1st., 1987: M. liter, *Rakının Tarihi,* 1984; J. Deleon, *Dünya ve İstanbul Barlarından Kokteyller,* 1st.. 1992; K. Sülker, *Osmanlıdan Günümüze İçki ve Toplum,* 1st., 1985; V. Zat, "İçki", *{İstanbul Ansiklopedisi* için hazırlanmış notlar); "Tavern", "Wine", "Wine Merchant", *Dictionary of Byzantium.*

ISTANBUL

İÇLİ, ŞERİF

(20 Aralık 1899, Istanbul - 6 Şubat 1956, Istanbul) Bestekâr ve udi.

Beşiktaş'ta doğdu. Ortabahçe mahalle mektebinden sonra Beşiktaş Afitâb-ı Maarif Rüşdiyesi'ni bitirdi. Musikiye çok küçük yaşlarda heves etti. Ciddi nitelikli ilk musiki derslerini, ailesinin desteğiyle, komşuları olan Nakiye Hanım adlı bir hocadan aldı.

1921'de, Neyzen ihsan Bey'in kurup yönettiği Beşiktaş Musiki Kulübü'ne girdi. Ölene kadar ayrılmaz bir ikili oluşturacakları kemani Hakkı Dermanla bu cemiyette tanıştı; musiki bilgisini ve icracılığını ilerletme imkânı buldu.

Askerlikten sonra yerleştiği Ankara'da iktisat Vekâleti'nde memuriyette bulundu. Aynı zamanda piyasada ud çalıyordu. Şöhreti gittikçe arttı ve sanatsever çevrelerde aranan bir isim haline geldi. 1938'de yayın hayatına başlayan Ankara Radyosu'nda Eşref Kadri takma adıyla ud sanatçısı olarak görev yaptı.

1946'da bakanlıktan ve radyodan istifa ederek, Maksim Gazinosu'nda çalışmak üzere İstanbul'a döndü. Bu tarihten ölümüne kadar geçen 10 yılda gerek istanbul Radyosu'nda, gerekse istanbul eğlence âleminin merkezleri olan gazinolarda uduyla büyük bir şöhret kazandı. Özellikle istanbul hayatıyla bütünleşmiş fasıl musikisi(-») alanında, Hakkı Derman, Şükrü Tunar gibi isimlerle, hafızalardan silinmeyecek olan üstün nitelikli icra örnekleri verdi.

1924'te başladığı bestekârlık hayatında, 70'ten fazla esere imzasını attı. ilk eseri, "Gelmeseydim âleme görmeseydim ben seni" mısraıyla başlayan uşşak şarkıydı. İçli, bestekârlıktaki asü ününü, 1927' de Süleyman Nazif in şiirinden bestelediği "Derdimi ummâne döktüm âsumane inledim" zemin mısralı hicaz şarkıyla elde etti. Yaşadığı dönemin önde gelen bestekârlarından biri olarak, Şevki Bey lirizmini çağrıştıran çok sayıda eseri hafızalara yerleşti ve topluma mal oldu. Eserlerinin birçoğu Münir Nureddin, Müzzeyen Senar gibi dönemin seçkin ses sanatkârlarınca plaklara okundu.

içli, yaşadığı yılların istanbul hayatında önemli bir yer tutan sinema sanatına da

Şerif İçli
Gözlem Yayıncılık Arşivi

musikisiyle katkıda bulundu. Türk sinema tarihine geçen "Aldatılan Kadın", "Emirin Gözdesi" ve "Şeyhin İntikamı" gibi filmlere, enstrümantal ve sözlü müzikler besteledi.

Gece sahilden açıp sandalı enginlere biz/ Uyuyan Marmara 'nın koynuna girsek ikimiz mısralarıyla başlayan nihavent eseri, aşk estetiği ile istanbul estetiğini iç içe düşünerek bestelediği örnek bir istanbul sarkışıdır. Genel olarak lirik ve mahzun aşk şarkıları bestekârı olan İçli'nin, kimi eserlerinde belirgin bir Anadolu duyarlılığım yansıtan türküvari bir tarzı denediği görülür.

Uşşak "Hasret dolu âhım sana hüsranımı söyler", hüzzam "Hicran yine hicran mı bu aşkın sonu", "Yine bir sızı var içimde akşam oldu diye", "Sen de Leyla'dan mı öğrendin cefakâr olmayı" ve "Türlü derde ben deva buldum elimle çok zaman"; karcığar makamının kullanılışı açısından rahatlıkla bir başyapıt olarak nitelenebilecek "Mestoldu gönül gözlerini gördüğüm akşam", hüseyni "Ezelden aşınanım ben ezelden hem-zebânımsın", saba "Düş ben gibi bir aşka sadakat ne imiş gör" ve buselik "Dün gece bir bezm-i meyde ah edip anmış beni" gibi şarkıları, çok ünlenmiş eserleri arasındadır.

70 eseri kapsayan *Hüzzam Faslı* adlı bir nota kitabıyla üç ciltlik bir güfte mecmuası yayımlamış olan İçli, çok iyi bir nota yazarıydı. Uzun yılların birikimi ve büyük bir emeğin ürünü olan elyazması nota koleksiyonu, ölümünden sonra Ankara Radyosu'nca satın alındı.

Şerif İçli'nin kendisinden sonra gelen aile fertlerinden de musikiyle uğraşanlar çıktı. Kızı Sadiye İçli ses sanatkârı, yeğeni Selâhattin İçli ise bestekâr olarak ün kazandılar.

Şerif İçli, İstanbul Radyosu'nda bir canlı yayın sırasında geçirdiği kalp krizi sonucunda, yakın arkadaşı Eczacı Hakkı Derman ve Dr. Nevzad Atlığ'm müdahalesine rağmen kurtarılamayarak, udu kucağında olduğu halde öldü. Kabri, Feriköy Mezarlığı'ndadır.

Bibi. Ş. içli, *Hüzzam Faslı,* ist., 1951; M. Rona, *50 Yıllık Türk Musikîsi,* İst., 1960; M. N. Özalp, *Türk Musikîsi Tarihi,* Ankara, 1989; Öztuna, *BTMA,* I.

MEHMET GÜNTEKİN

İDADİLER

"İdadiye", "mekteb-i idadiye" de denmiştir, ilki, **19** Aralık 1873'te istanbul'da "Mülki idadi" adıyla açılan, yüksekokullara öğrenci hazırlayan lise eşiti okullardı, istanbul idadileri, statüleri ve öğrenim süreleri bakımından vilayet ve sancak idadilerinden daha ileri düzeydeydi. Bu okullar, amaç ve programlarına göre "harbiye idadisi", "mekteb-i idadi-i umumi", "tıbbiye idadisi", "mülkiye idadisi" vb adlarla tanınıyordu.

Sözcük anlamı "hazırlık okulu" olan idadi deyimi, İstanbul'da ilk kez 1838'de, rüştiyelere(->) öğrenci hazırlayan sıbyan mektepleri için kullanıldı. 1845-1846'da da Mekteb-i Harbiye'ye öğrenci hazırlamak üzere Maçka'da Mekteb-i Fünun-ı İdadiye, Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne'nin hazırlık kademesi olmak üzere de Çengelköy Kışlası'nda Mekteb-i İdadi-i Tıbbi açıldı. 1849'da ise yeni açılan Valide Mektebi(-») için aynı semtteki "Yeşil Mekteb"e idadi adı verildi.

1869'da, Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin 33-41. maddeleri ile İstanbul'da ve taşrada açılacak idadilerin öğrenim süreleri, ders programlan belirlendi. Nizamname, idadileri, rüştiye üstü ve Darülfünun'a, Sultani'ye, âli mekteplere öğrenci hazırlayan okullar olarak tanımlıyordu. Bu tüzüğün öngördüğü ilk idadi ancak 19 Aralık 1873'te Mülki İdadi adıyla Valide Mektebi'nin yerine açılabildi. Bu kurum, İstanbul'da ve Türkiye'de ilk resmi-sivil lise sayılır. Darülmaarif idadisi de denen okulda 1874-1875'te 101, bu yıl açılan Feyziye İdadisi'nde 110, Beşiktaş îdadisi'nde de 50 öğrencinin bulunduğu saptanmaktadır. İdadilere öğretmen yetiştirmek için de Darülmuallimin'deC-») idadi şubesi a-

Dersaadet Mekteb-i İdadi-i Mülkîsinin 1892-1893 ders yılına ait ödül dağıtım risalesinin kapağı.
Nedret işli arşivi

çildi. 1875'te ise Istanbuldaki sivil yüksekokulların (Hukuk, Mülkiye, Baytar, Tıbbiye mektepleri) idadi sınıfları birleştirilerek Mekâtib-i Âliye İdadisi adıyla bir okul daha açıldı. Bu kurum, daha sonra Vefa İdadisi adım almıştır.

İstanbul'da ilk inas (kız) idadisi 13 Mart 1880'de Babıâli Caddesi'nde kiralanan bir konakta öğretime başladı. Ancak buraya 3 kız başvurduğu için, İstanbul basını bu okulun yaşatılması ve babaların kızlarını kaydettirmeleri için yayımlarda bulundu. Müzik, Almanca, İngilizce, elişi vb derslerin de okutulduğu bu ilk inas idadisi 2 yıl sonra kapandı.

Tanzimat hareketinin eğitim alanına yansıyan önemli bir yeniliği olan idadilerde askeri eğitime de yer verildi. 1865'te Harbiye, Bahriye, Tıbbiye ve Mühendishane'nin idadi sınıflan Galatasaray'da toplanarak Mekteb-i İdadi-i Askeri açıldı. 1868' de ise mülkiye (sivil) idadilere denk ve 3 yıl süreli askeri idadiler hizmete girdi. 1875'te Kuleli Kışlası'nda ikinci kez Mekteb-i İdadi-i Umumi açıldı. Tıbbiye-i Mülkiye'nin idadi sınıfı ise 1874'ten sonra 2 yıla çıkarıldı. Mekteb-i Mülkiye'ye de 1876' da 3 yıllık idadi kademesi eklendi.

İstanbul'da okullaşmanın hızlandığı II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) azınlık okullan(->) ile özel okullardan bazıları idadi düzeyine getirildi. Ancak idadi adını taşımakla birlikte iptidai (ilkokul) ve rüştiye (ortaokul) düzeyli özel okullar çoğunluktaydı.

1890'lı yıllarda İstanbul idadilerinin ortak derslerin okutulduğu alt sınıflarına kısm-ı âdi, "edebiyat" ve "ulum" (fen bilimleri) okutulan üst sınıflarına da kısm-ı âli deniliyordu. 1892'de ise medrese çevrelerinden gelen baskı sonucu idadi sınıflarına, kaldırılan felsefe dersi yerine Arapça ve ulum-ı diniye dersleri konuldu. İdadilerin öğretim süresi de 4 yıla çıkarıldı. Böylece, taşra idadileri 5 yıl (3 rüştiye, 2 idadi) iken İstanbul idadileri 7 yıl (3 rüştiye, 4 idadi) oldu. 13 Haziran 1892'de yayımlanan Mülkiye İdadileri Müfredatı ile 1869 tarihli Maarif-i Umumiye Nizamnamesinin belirlediği ders programı değiştirildi. Bu program II. Meşrutiyet'e (1908) kadar değişmemiştir. 19H'de kabul edilen sonuncu idadi programında ise Kuran-ı Kerim maa tecvid dersine de yer verildi.

1895'te, İstanbul'daki yatılı iki idadiden Dersaadet Mekteb-i İdadisi'nde 367, Üsküdar Mekteb-i İdadisi'nde ise 64 öğrenci okumaktaydı. 1901'e ait sayılarla da Mercan İdadisi'nde 364 Müslüman, **16** gayrimüslim; Vefa İdadisi'nde 670 Müslüman, 35 gayrimüslim; Üsküdar İdadisi'nde 153 Müslüman, 9 gayrimüslim ve Nümune-i Terakkide de 240 Müslüman, 3 gayrimüslim öğrenci kayıtlıydı.

Erkek öğrencilerin devam edebildiği 4 idadiden Vefa, önce Mekâtib-i Âliye İdadisi, daha sonra Dersaadet İdadi-i Mülki-i Şahanesi adlarını almıştı. Şehzadebaşı'nda Acemoğlu Meydam'na bakan Saffet Paşa Konağı'ndaki bu okul, 1894'te kamulaştırılan, Vefa'daki Şirvanizade Rüşdî Paşa Konağı'na taşındıktan sonra Vefa İdadisi olarak anıldı. 1908'de 657 öğrencisi, 46 muallimi bulunuyordu. İdadilerin ikincisi olan ve 1877'de açılan Mekteb-i Mülkiye İdadisi, 1900'de Mekteb-i Mülkiyeden ayrıldı ve gündüzlü oldu. Mercan'a taşındıktan sonra Mercan İdadisi adıyla tanındı. 1908'de 650 öğrencisi, 52 muallimi vardı.

1893'te açılan Üsküdar İdadisi, Paşakapısı Rüştiyesi'nin idadiye dönüştürülmesi ile oluşturulmuştu. Burada da 1908'de **162** öğrenci ile 22 öğretmen mevcuttu. Nümune-i Terakki ise özel bir okulken (bak. İstanbul Lisesi) 1896'da Maarif Nezareti'ne devredilerek İstanbul'un dördüncü idadisi oldu. 1908 sayıları ile Nümune-i Terakki İdadisi'nde 239 öğrenci ile 37 muallim bulunuyordu.

1873'te açılan Darüşşafaka(->) da idadi düzeyinde bir diğer okuldu. Aşiret Mektebi'nin(->) yerine 1907'de açılan Kabataş İdadisi ile Hamidiye Mekteb-i İdadisi adıyla Bakırköy'de açılan okul da erkeklere mahsustu.

İstanbul kızları için Kandilli İnas Sultanisi ile Osmanlı İttihat Mektebleri Cemiyetinin Bakırköy'de tesis ettiği özel İnas İttihad-ı Osmani Mektebi 1909'da açıldı. Bu okullarda genel kültür derslerinin yanında biçki, dantela, çamaşır, elişi, jimnastik, piyano, Fransızca dersleri de vardı. 4 Ekim 1911'de de 3 yıl rüştiye, 2 yıl idadi sınıflarını içeren İstanbul İnas İdadisi Sultanahmet'te kiralanan bir konakta hizmete girdi. Bu okul, 14 Mart 1916'da Leyli-Nehari İnas Sultanisi adını almış ve Aksaray'a taşınmıştır. 1913'te İstanbul idadileri sultaniye dönüştürüldü. 1918'den sonra yeniden idadi konumuna getirilen okullar şunlardı: İstanbul İnas İdadisi, Mercan, Vefa, Kabataş, Gelenbevî, Davutpaşa ve Üsküdar idadileri. 1924'te toplanan İkinci Hey' et-i İlmiye'nin kararı ve Tevhid-i Tedrisat Kanunu gereğince, idadiler liseye dönüştürüldü.

İstanbul İdadileri Öğretim Programı
(1910-1911)

Dersler	*Sınıflar ve Ders Saatleri* II	III	IV	V	VI	VII
Kur'an-ı Kerim maa Tecvit	2	1	-	-	-	-
Ulûm-ı Diniye	2	2	2	2	2	2
Hesap	2	2	3	-	-	-
Hendese	-	1	2	1	2	1
Cebir ve Müsellesat	-	-	-	2	1	-
Kozmoğrafya	-	-	-	-	-	1
Malumat-ı Fenniye	2	1	2	1	1	2
Hikmet-i Tabiiye-Mihanik	-	-	-	-	2	2
Kimya	-	-	-	-	2	2
Tarih-i Tabii	-	-	-	-	-	1
Coğrafya	2	2	2	2	2	-
Tarih	2	2	2	2	2	3
Arabî	3	2	1	2	2	2
Farisi	3	1	1	2	1	-
Türkçe	6	5	4	4	3	
Fransızca	-	1	2	4	5	-
Usul-i Defteri	-	-	-	-	1	2
Malumat-ı Medeniye	-	1	1	-	-	3
Ahlak ve Malumat-ı Medeniye	-	-	-	1	1	1
Malumat-ı iktisadiye ve Kanuniye	-	-	-	-	1	-
Toplam	**22**	**22**	**22**	**24**	**24**	**23**
Seçmeli Dersler						
Arapça	-	-	-	2	2	1
Rumca	-	-	-	2	2	2
Bulgarca	-	-	-	2	2	2
Ermenice	-	-	-	2	2	2
Hat (nk'a ve sülüs)	1	1	1	1	1	2

Kaynak: H. Â. Yücel. *Türkiye'de Orta Öğretim,* tst. 1958. s 155

BibL Mahmud Cevad Ibn eş-Şeyh Nâfî', *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve icraatı,* ist., 1338; Ergin, *Maarif Tarihi,* II, 412 vd, III, 748 vd, IV, 1186 vd; Nafi Atuf, *Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme,* I, ist, 1930, s. 115; H. Â. Yücel, *Türkiye'de Orta Öğretim,* İst., 1938, s. 145 vd; *Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye,* sene 1319, s. 140 vd; F. R. Unat, *Türkiye'de Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış,* İst., 1964, s. 45-46; Y. Akyüz, *TürkEğitim Tarihi,* ist., 1993, s. 201 vd; H. Aytekin, *Ittihad ve Terakki Dönemi Eğitim Yönetimi,* Ankara, 1991, s. 82 vd; N. Sakaoğlu, "Tanzimat Okullan", *TT,* S. 72 (1989), s. 26 vd.

NECDET SAKAOĞLU

İDARE-İ AZİZİYE

Yolcu ve yük taşımacılık şirketi.

Abdülaziz'in deniz ulaşımına yakın ilgi göstermesi ve bu hizmetleri kendi himayesi altına almayı arzu etmesi üzerine 1862'den itibaren yolcu ve yük taşımacılığını yürütmekte olan Fevaid-i Osmaniye İdaresi'nin(-0 adı, Haziran 1871'de değiştirilerek İdare-i Aziziye oldu. Abdülaziz bu işletmenin sermayesini artırarak büyük bir şirket haline getirilmesini düşündüğünden, şirketin kurulmasına kadar İdare-i Aziziye geçici olarak Bahriye Nezareti'ne bağlanmıştı. Şirketin kurulması gerçekleştirilemediğinden İdare-i Aziziye işletmesinin başına, o sırada Şûra-yı Devlet azası olan ve daha önce Hazine-i Hassa Vapurları İdaresi'nde hizmetleri bulunan Bogos Efendi getirildi. İşe İngiltere'ye iki yeni vapur sipariş ederek başlayan Bogos Efendi 1872'de öldüğünden görev süresi kısa sürdü. İşletmenin başına Yuvan Avramidis (Con Paşa) tayin edildi. Con Paşa'nm yönetimi sırasında yeni vapurlar satın alınarak İstanbul'da Haydarpaşa, Kadıköy ve Adalar'a yapılan vapur seferleri artırıldı. İdare-i Aziziye Trabzon, Girit ve Trablusgarp gibi hatlarda da vapur işletiyordu.

Abdülaziz'in 1876'da tahttan indirilmesi nedeniyle işletmenin adı 1878'de İdare-i Mahsusa'ya çevrildi. İdare-i Aziziye işletmesinden İdare-i Mahsusa işletmesine irili ufaklı 79 vapur devredildi.

İdare-i Mahsusa işletmesi bir süre bir umum müdürlükle yönetildi. 1888'de İdare-i Mahsusa umum müdürlüğüne devrin Bahriye Nazırı Bozcaadalı Hasan Hüsnü Paşa tayin edildi. Con Paşa ise müdür muavinliğinde kaldı. İdare-i Mahsusa dönemi gerek uzak hatlarda, gerekse de İstanbul'da vapur işletmeciliği açısından son derece olumsuz geçti. Arızalanan vapurlar, bakım ve tamirleri yapılmak yerine çürümeye terk edildi. Haliç'te demirleyecek yer kalmadığından vapurların bir bölümü Paşabahçe-Beykoz arasına çekildi. Bunların bir bölümü demir üstünde çürüyerek battı, 38 vapur ise işletme bünyesinden çıkarılarak satıldı. Birçok vapur hattı iptal edildi. 1908'de II. Meşrutiyet ilan edildiğinde işletmenin elinde **16** vapur kalmıştı.

3 Kasım 1909'da İdare-i Mahsusa işletmesi bir İngiliz şirketine satıldı. Ama kısa bir süre sonra hükümetin değişmesi ve satış mukavelesinde bulunan "hükümet tarafından vuku bulacak taleb üzerine şirket vapurların hepsini veya bir kısmım hükümetin emrine hazır bulundurmaya mecburdur" maddesini İngiliz şirketinin kabul etmemesi yüzünden mukavele feshedildi ve geri alman işletmenin adı Osmanlı Seyr-i Sefain İdaresi biçiminde değiştirildi (bak. Seyr-i Sefain İdaresi).

İSTANBUL

İDARİ YAPI

Bizans Dönemi

Roma, Bizans ve Osmanlı dönemlerinde, İstanbul idari açıdan hep farklı ve ayrıcalıklı bir yapıya sahip oldu. Kentin konumu ve işlevleri kadar, Bizans ve Osmanlı imparatorluklarının merkezi olması da böyle bir farklılığı gerekli kılıyordu. I. Constantinus (hd 324-337) imparatorluğun merkezini Bizantion'a taşırken kente "İkinci Roma" ya da "Yeni Roma" adım yakıştırmış, ona Roma'nm tüm ayrıcalıklarını tanımış ve Roma eyalet sisteminin dışında tam bağımsız bir yönetim sağlamıştı. Kentin başına "prokonsül" ve "arkont" unvanlarını birlikte taşıyan bir yönetici geçirildi. Arkontluk, kentin geçmişteki yönetim biçimi ve kendi tarihiyle bağlarını sağlıyordu. 359'da Konstantinopolis'in ilk "praefectus urbi"si (kent yöneticisi) atandı. "Yeni Roma'da Roma'nın gerek kentsel gerekse yönetimsel yapısı benzer şekilde tekrarlandı. II. Teodosios döneminde (408-450) kentin 14 bölgeye aynldığı, bu 14 bölgenin tümünün başında kentin yöneticisine (praefectus) bağlı bir "curator" un bulunduğu; her bölgeden beş kişi olmak üzere "vicomagisüT'lerin (vico: Yol, sokak), yani yol veya sokak yönetici veya bekçilerinin, "curator"a işinde yardımcı oldukları biliniyor.

7. yy'dan itibaren Bizans'ta Yunan etkisi dil, kültür ve kurumlarda kendini daha fazla duyurmaya başladıkça, unvanlar ve makamlarla birlikte idari yapı da değişmeye yüz tuttu. Herakleios döneminde **(610**-640) kurulan "tema" sistemi Roma'nm eyalet sisteminin yerini aldı. Konstantinopolis, imparatorluğun Optimaton tema'sma dahildi. Ancak, tema'ların başına "strategos" denen ve asıl görevleri askeri nitelikte olan memurlar atanırken Konstantinopolis'in yönetimi eparhos'a bağlandı (bak. eparhos tes poleos). Mülki ve beledi yetki ve sorumluluklara sahip olan, günümüzdeki vali ve belediye başkanlığı makamlarının yetkilerini kendinde toplayan bu mevki, kentteki en yüksek görev, eparhos'luk da en yüksek unvandı. Roma döneminin "praefectus praetorio"sunun (vali) bir devamıydı. Kenti, altında yer alan çok sayıda memurla yönetirdi. Aynı dönemde, Roma İmparatorluğu'ndaki "scrinia" (kâtipler-memurlar) yerini "logothesia"ya veya "secreta"ya bıraktı. "Logothetes ton dromon" (ulaştırma ve posta işlerinden sorumlu yönetici) en önemli memurlardan biriydi. İçişlerine, dışişlerine, hazineye, asayişe vb'ye bakan "logothetes"ler vardı. Dışişlerine bakan yüksek görevli daha sonraları "büyük logothetes" diye anılmaya başlandı. Adalet işlerine bakana "quaestor", başkomutana "megas domestikos", donanma komutanına "megas durangarios" deniyordu. Bu en yüksek idari görevlilerin tümü imparatorluğun merkezi olan Konstantinopolis'te bulunuyor ve kentin yönetiminde de etkilerini hissettiriyorlardı.

Daha I. Constantinus döneminde ihdas edilen "quaestor'Tuk makamı imparatorluk fermanlarının kaleme alındığı, halkın şikâyet düekçelerinin kabul edildiği yer idi. 539'da I. İustinianos (hd 527-565) ikinci bir "quaestor'luk makamı oluşturarak bunu sadece Konstantinopolis'teki güvenlik hizmetleri ve adli düzenlemelerden sorumlu kıldı. Nüfusa ilişkin işleri, özellikle kente yeni gelenlerin denetimini bu görevliler yapıyordu. 8-9. yy'larda eski gücünü kaybeden bu makamın görev ve yetkileri daha soma bir dizi başka memuriyet ve makam arasında paylaşıldı.

İdari yapıda önemli yeri olan bir başka memurlar grubu "kritai" (yargıçlar) idi. İlk kez I. İustinianos döneminde oluşturulan bu organ, imparatorluğun diğer yörelerinde kimi eyaletlerde en yüksek idari otorityken Konstantinopolis'te yargı göreviyle yetinmekteydi. 10. yy'da ortaya çıkan "mezason'luk ise, tarihçi Mihael Dukas'a(-0 göre Osmanlılardaki vezirliğe eşdeğerdi. Paleologoslar döneminde (1261-1453) kurumlaşarak güçlerini artıran mezason'lar imparatorların en yakın yardımcdarıydılar. İmparator ve tarihçi İoannes VI. Kantakuzenos (hd 1347-1354) kendi mezason'u Dimitrios Kidones'ten söz ederken Kidones'in sarayda yaşadığını, çünkü kendisinin ona gece gündüz ihtiyaç hissettiğini yazar.

Bizans'ta her türlü yönetim kademesi, bürokrasinin en alt basamağından en tepeye kadar imparatora bağlıydı. Bu kişileri atayan, görevde yükselten ve görevden alan imparatordu. Her memur, biri onursal diğeri de yaptığı işe bağlı yani işlevsel iki unvan taşırdı. Göreve atanmak için eğitim veya sosyal statüye bağlı önkoşullar yoktu. Eğitim bir avantaj olmakla birlikte, idari görevlere atanma hakkı esas olarak yönetici ve memur çocuklarına tanınmıştı. Bizans'ın idari yapısının imparatorluğun başkenti Konstantinopolis'in yönetimine ve günlük hayatına da yansıyan en tipik özelliklerinden biri, devlet yönetimi ile saray arasındaki iç içeliktir. Bizans devlet sisteminin ve idari yapısının özelliklerinin izlerini taşıyan siyasal gelişme ve entrikalar, "Bizans entrikaları" deyimini günümüz siyasal terimleri arasına sokmuştur. 12. yy'dan başlayarak, Bizans'ta yönetimsel görevler ve yüksek memuriyetler asil ailelerden ve saray çevresinden gelenlerin atandıkları soya bağlı bir özellik kazanmaya başladı. Komnenos Hanedam(->) döneminde yüksek devlet hizmetlerine girmek, imparatorluk ailesinin üyeleri, onların akraba ve hısımlarına tanınmış bir ayrıcalık oldu. Memuriyetlerin babadan oğula geçmesi ilkesi, Paleologoslar döneminde iyice pekiştirildi. 14. yy'da hemen hemen bütün yüksek memur ve görevliler aynı soydan ve hısımdılar.

Osmanlı Dönemi

İstanbul, Türkler tarafından fethedildikten sonra da diğer Osmanlı eyalet ve kentlerinden farklı bir idari yapıya sahip oldu. Padişahın, sarayın ve hükümet merkezinin bulunduğu payitahtın yönetimi aslında doğrudan doğruya padişaha ve sadrazama bağlı sayılıyordu. Bu yüzden 1869'a kadar Osmanlı eyalet sisteminin dışında kaldı ve kendine özgü bir yönetim modeline sahip oldu. Fetihten sonra Osmanlı ülkesi çeşitli dönemlerde yapılan düzenlemelerle eyaletlere ayrılırken İstanbul eyalet yapılmadı. II. Mahmud'un (hd 1808-1839) idari reform ve düzenleme deneme-

leri sırasında, 1826'da Yeniçeri Ocağı lağvedilene kadar, İstanbul'un en büyük mülki amiri "İstanbul efendisi" diye de adlandırılan İstanbul kadısıydı (bak. İstanbul Kadılığı). Kadı, kentin en üst yargı mercii olduğu kadar, asayişin sağlanmasından çeşitli belediye hizmetlerinin yerine getirilmesine kadar, hem beledi hem mülki yetki ve sorumlulukları kendisinde topluyordu. Yetkilerini kullanırken, kent yönetiminde kendisine subaşı, böcekbaşı, mimarbaşı vb güvenlik, temizlik, imar işlerini yerine getirtmekten sorumlu, Yeniçeri Ocağı'na bağlı görevliler yardımcı olurlardı. İstanbul kadısının kentin çeşidi bölgelerindeki "ayak naibi" adı verilen vekilleri de kadı adına teftiş, gözetim ve denetim yetkilerine sahiptiler. Bu dönemde İstanbul, asıl kent merkezi (suriçi) ile Eyüp, Galata ve Üsküdar'ı içeren Bilad-ı Selase(-») denen bölgelere ayrılmıştı. Eyüp, Galata, Üsküdar kadıları, İstanbul kadısına hiyerarşik bir bağımlılık içinde olmamakla birlikte, protokolce ondan daha aşağı sayılırlardı. Bu kadıların da kendi bölgeleri dahilinde ayak naipleri vardı. İstanbul ve Bilad-ı Selase de 40 ayak naipliğine, yani nahiyeye ayrılmıştı. Kadının mahallelerdeki temsilcileri imamlardı. İmamlar II. Mahmud döneminde muhtarlık örgütlenmesi kuruluna ve gerek İslam gerekse reaya mahallelerinde birinci ve ikinci muhtar olarak ikişer kişi seçilene kadar mahallelerin mülki ve idari amirleriydiler. Ancak İstanbul kadısından başlayıp imamlara kadar bütün kademelerdeki bu yönetici ve görevliler doğrudan padişah beratıyla tayin edilirlerdi. Diğer yerlerdeki ka-' dılar daha bağımsız oldukları halde, merkezi yönetim etkisini en fazla İstanbul kadısı üzerinde gösterir, sadrazam ve padişah şehrin yönetimine bizzat müdahale ederdi. İstanbul kadısı doğrudan Babıâli'ye bağlıydı. Buna karşılık vilayetlerdeki kadılar o yörenin beylerbeyi veya sancakbeyine bağlıydılar. 1826'da yeniçeriliğin kaldırılmasından sonra, İstanbul kadısına Yeniçeri Ocağı'na bağlı görevliler ile yürüttüğü işlerin büyük bölümü etkin biçimde yapılamaz oldu ve yeni bir düzenleme gerekti. Özellikle gelirlerin toplanabilmesi, esnafla, loncalarla ilgili bütün işlerin düzenlenebilmesi için İstanbul'da İntisap Nezareti kuruldu. 1830'lardan itibaren İstanbul kadısının önemi ve etkisi giderek azaldı. 1836'da Evkaf Nezareti'nin kurulmasıyla diğer kaddar gibi İstanbul kadısı da sadece yargı görevini yerine getirmeye başladı.

İhtisab Nezareti'nin görevi vergilerin toplanması, güvenliğin sağlanması, kent yaşamının çeşitli alanlarında düzenin sağlanmasıydı (bak. İhtisab). Ancak bu nezaret bekleneni veremediğinden ve çeşitli yolsuzluklar ve şikâyetler yüzünden en önemli yetkileri 1846'da kurulan Zaptiye Müşirliği'ne devredildi, ihtisab Nazırlığı'nın alanı, narh, ürün denetimi ve esnaf kontrolü ile sınırlandı.

Tanzimat'tan, özellikle de 1846'dan sonra, Osmanlı Devleti idari yapıda sürekli arayış içinde görülmektedir. Vilayet ni-

Bir çarşı ressamının çizgileriyle istanbul'da idari yapının başındaki kadı, 17. yy, anonim. *Galeri Atfa*

zamnameleri, talimatlar birbirini izler. 1846' da İstanbul, esas olarak Zaptiye Müşirliği tarafından (daha sonra Zaptiye Nezareti) yönetilmektedir. 1846'da yayımlanan ilk *Devlet Salnamesi*'nde, imparatorlukta bulunan 39 eyalet ve bunlara bağlı 76 liva arasında İstanbul yoktu. Payitaht yine eyaletler sisteminin dışında bırakılmıştı. 1845-1865 arasmda diğer eyaletlerde valiliğe ait olan tüm görev ve yetkiler İstanbul'da aslında doğrudan Babıâli'ye bağlı olan Zaptiye Müşirliği'ndedir. 1864'te çıkarılan Vilayet Nizamnamesi de İstanbul'u içermemiş, payitahtın özel idari statüsü sürmüştür. Vilayetler, önce örnek olarak Tuna Vilayeti'nden başlayarak kurulmaya ve düzenlenmeye çalışılırken vilayet sisteminin bütün ülkeye yaygınlaştırılmasını sağlamak üzere 1867'de yeni bir nizamname daha çıkarılmış; bütün ülkedeki vilayetlerin sancak ve kazaların durumları yeniden düzenlenmiştir. 1867 nizamname ve uygulamasına göre, istanbul da özel yönetime sahip bir vilayet olmuştur. Ancak diğer bütün vilayetlerin valileri varken, hükümet merkezinin bulunduğu İstanbul'da valilik görevi, 1846'dan beri devam ettiği gibi Zaptiye Müşirliği'nin uhdesindedir. Buna göre Dersaadet ve Bilad-ı Selase dışında, Çekmece-i Kebir (Büyükçekmece), Çekmece-i Sagir (Küçükçekmece), Çatalca, Terkos, Berkos (Kemerburgaz), Suyolu kazalarını içeren Çekmece Sancağı, Beykoz'la birlikte Şile, Gekboza (Gebze) ile birlikte Kartal ve Adalar kazaları Bâb-ı Zaptiye'ye bağlıdırlar. Daha önce İstanbul'a bağlı olan Silivri Livası'nın 1867' de Edirne Vilayeti'nin Tekfurdağı (Tekirdağ) Sancağı'mn kazası olduğu anlaşılmaktadır. Yalova ise Hüdavendigâr Vilayeti'nin merkez sancağı Bursa'ya bağlıdır. 1869-1870'te, "Dersaadet ve mülhakatı idare-i zabıta ve mülkiye ve mehakim-i nizamiyesi hakkında", özel bir nizamname yayımlanarak zaptiye müşirine İstanbul valisi unvam verilmiştir.

İdari-mülki yapı böyle bir gelişme gösterirken İstanbul'da kentin belediye işlerine bakmak üzere 1854'te şehremaneti^-») kurulmuş, şehremanetinin kuruluşuyla da zaten yetkileri kısıtlanmış olan İhtisab Nezareti lağvedilmiştir. Şehremaneti, merkezi hükümete sıkıca bağlıydı. Şehremini Babıâli tarafından seçilip padişah iradesiyle tayin ediliyordu. Zaptiye Müşirliği gibi şehremaneti de merkezi devlet yapısının parçasıydı ve aralarındaki fark çoğunlukla bir görev bölüşümünden ibaretti. 1868'de şehremaneti yeniden düzenlendi. 1876'da Meşrutiyet ilan edilince çeşitli çabalara rağmen bir türlü oturmamış olan İstanbul'un yönetiminin Paris kenti modeline göre düzenlenmesi gündeme geldi. Şehremaneti örgütü yeniden ele alınıp güçlendirilmek istendi. İlk Osmanlı Meclis-i Mebusan'ı, İstanbul ve diğer vilayet belediyeleri için iki ayrı belediye kanunu çıkardı. Ayrıca bir Dersaadet belediye kanunu çıkarılması, taşra mebusanlarınm itirazlarına ve tartışmalara yol açtı. Öte yandan şehremininin vali mi yoksa belediye reisi mi olduğu tartışmaları da sürüp gitti. 1876-1877'de Dersaadet (İstanbul) ve bağlı yönetim birimlerinin zabıta işleri, eskisi gibi Zaptiye Nezareti'ne bağlı kalırken İzmit, Biga, Çatalca sancakları; Adalar, Kartal, Şile, Beykoz, Gebze kazaları doğrudan şehremanetine bağlandı. 1877 *Devlet Salnamesi'nde* İstanbul, idari açıdan Üsküdar, Beyoğlu, Kaza-ı Erbaa ve İzmit olmak üzere Zaptiye Nezareti'ne bağlı 4 mutasarrıflığa bölünmüştü. Üsküdar'ın Kartal, Beykoz, Şile ve Gebze olmak üzere dört kazası vardı. İzmit de Geyve, Karamürsel, Adapazarı, Kandıra kazalarından oluşuyordu. Kaza-ı Erbaa'm merkezi Çatalca idi ve Büyükçekmece, Silivri ile Terkos ve Suyolu nahiyelerini içeren Küçükçekmece'yi kapsıyordu. 1879'da Biga ve İzmit'in şehremanetiyle olan idari bağları uzaklık gerekçesiyle kesildi.

Elde bulunan çalışma ve belgelere göre 1890'da İstanbul'un kazaları Merkez, Büyükçekmece, Çatalca, Silivri, Beykoz, Kartal, Şile, Gebze ve Adalar'dır. *1892 Devlet Salnamesi* 'ne göre Çatalca Kazası bağımsız sancağa dönüşmüş ve İstanbul'dan ayrılmıştır. Çatalca'nm kazaları olan Silivri ve Büyükçekmece ve nahiyesi olan Terkos da İstanbul Vilayeti'nin idari yapısı dışına çıkmıştır. *1899Devlet Salnamesinde* Yalova Kazası'nm bağımsız sancak olan izmit'e bağlandığı yer alır.

1908'de II. Meşrutiyet'in ilanından sonra İstanbul'un idari yapı ve statüsü yeniden tartışma konusu olmuştur. Genel eğilim İstanbul'a o zamana kadar tanınmış olan ayncalıklarm ve uygulanmış farklı yönetim modelinin kaldırılmasıydı. Kanun-i Esasi'nin 2. maddesi "Devlet-i Osmaniye' nin payitahtı istanbul şehrinin ve şehr-i mezkûrun sair bilad-ı Osmaniye'den ayrı olarak bir gûna imtiyaz ve muafiyeti

yoktur" diyordu. Ancak İstanbul'un yapısı ve sorunları bu kanun maddesine uymadığından bu uygulamadan çabuk vazgeçildi ve kanunun değiştirilmesi yoluna gidildi. Diğer vilayetlerin aksine İstanbul'da vilayet, şehremanetinin gerisinde âdeta onun bir uzantısı gibi kalmayı sürdürdü (bak. belediye). Hattâ Mütareke yıllarında İstanbul'da vilayet örgütü Dahiliye Nezareti'nin bir kararnamesiyle kaldırılmaya çalışıldıysa da bu kararname Babıâli tarafından işleme konmadı. 1918'de konuyu kesin karara bağlama zorunluluğu doğdu. Bir komisyon kuruldu ve komisyonda valilik makamı ve valiliğin şehirdeki en üst yetki mercii olması lehine karar alındı. Bu sıralarda İstanbul Vilayeti, Beyoğlu ve İstanbul mutasarrıflıkları ile Bakırköy (Makriköy), Beykoz, Kartal, Adalar, Gebze, Şile ve uzakta Tuna üzerinde tek kalmış bir kale olan Adakale'den meydana gelmekteydi. Cumhuriyet ilan edildiğinde de bu bölünme geçerliydi.

Cumhuriyet Dönemi

Kurtuluş Savaşı sırasında ve Cumhuriyet ilan edildikten sonra, başkentin İstanbul'dan Ankara'ya taşınması ve Cumhuriyet'in yönetim ilkeleri gereği İstanbul'un yönetim ayrıcalıkları sona erdi. Cumhuriyet'ten sonra İstanbul'un idari yapısındaki düzenleme ve değişiklikler Türkiye bütünü için çıkarılan yasalara bağlı olarak biçimlendi. 1924 Anayasası ile bütün mutasarrıflıklar (sancaklar) il durumuna getirilince Beyoğlu ve Üsküdar da İstanbul'dan ayrı birer il oldu. Ancak bu durum 1926'da iller yeniden düzenlenirken değiştirildi, Beyoğlu ve Üsküdar ilçe yapılarak İstanbul İli'ne bağlandı.

1913'te çıkarılmış olan İdare-i Umumiye-i Vilayat Kanun-ı Muvakkati, 1929'a kadar yürürlükte kaldı. 18 Nisan 1929 tarihli Vilayet İdaresi Kanunu da 1949'a kadar uygulandı. Temmuz 1949'dan itibaren de İl İdaresi Kanunu bütün iller gibi İstanbul için de geçerli oldu.

Daha önce de olduğu gibi Cumhuriyet'ten sonra, Aralık 1958'e kadar vilayet ve belediye örgütleri ve yasaları ayn olmakla birlikte valilik ve belediye başkanlığı tek kişide toplanmaya devam etti. İlk kez 1958'de Kemal Aygün(->) belediye başkanı olduğu sırada bu iki makam ve unvan ayrıldı. 27 Temmuz 1963 tarihli yasa ile de İçişleri Bakanlığı'na bağlı olan valiler atamayla gelirken belediye başkanlarının ve kurullarının seçimle gelmesi ilkesi benimsendi.

1994'te 33 ilçeye sahip olan İstanbul'un ilçe sayısı 1927'de, Adalar, Bakırköy, Beyoğlu, Çatalca, İstanbul (Merkez), Şile, Üsküdar olmak üzere sadece 7 idi. Beyoğlu 1924'te ilçe olmuş, onu 1926'da Bakırköy, Çatalca, Üsküdar izlemiş, 1928'de Eminönü, Fatih; 1930'da Beşiktaş, Sarıyer ve yeniden İstanbul'a bağlanan Yalova İstanbul'un ilçeleri araşma katılmıştı. 1950'de İstanbul İli'nin, Adalar, Bakırköy, Beşiktaş, Beykoz, Beyoğlu, Eminönü, Eyüp, Fatih, Kadıköy, Sarıyer, Üsküdar, Çatalca, Kartal, Silivri, Şile, Yalova olmak üzere 16 ilçesi vardı. 1965'te ilçe sayısı Gaziosmanpaşa, Şişli, Zeytinburnu'nun eklenmesiyle 19'a çıktı. 1987'den itibaren kentin büyüme ve gelişmesine bağlı olarak yeni ilçeler kuruldu. 1990'da İstanbul'un ilçe sayısı Bayrampaşa, Kâğıthane, Küçükçekmece, Pendik, Ümraniye ve Büyükçekmece'nin bağımsız ilçeler olarak ayrılmasıyla 25'i buldu. 1990-1994 arasında ise 1992'de Avcılar, Bağcılar, Bahçelievler, Güngören, Maltepe, Sultanbeyli, Tuzla; 1993'te Esenler ilçe oldu. Böylece Mayıs 1994 itibariyle İstanbul'un ilçe sayısı 33'e çıktı. Halen İstanbul'un merkez ilçesi bulunmamaktadır. Kırsal yerleşmelerin bulunduğu Beykoz, Sarıyer, Eyüp, Kâğıthane, Küçükçekmece, Büyükçekmece, Pendik, Çatalca, Kartal, Silivri, Şile, Yalova, Maltepe, Tuzla gibi ilçelerde 208 köy vardır.

33 ilçesi, 200'den fazla köyü olan İstanbul'da, 33 ilçenin belediyelerinden başka belde belediyeleri ile birlikte toplam 55 belediye örgütü bulunmaktadır.

İlin mülki yönetimi, İçişleri Bakanlığı'na bağlı vilayet (vali), ilçe (kaymakam), çok yerde kaldırılmış olan ancak köyleri olan ilçelerde hâlâ yer yer varlıklan süren bucak ve muhtarların bulunduğu köyler hiyerarşisini izlemektedir. Bunlardan sadece muhtarlar seçimle, diğerleri atamayla gelir. Tüm organlan seçimle gelen belediye yönetimi ise büyükşehir belediye başkanlığı, ilçe ve belde belediye örgütleri modeline sahiptir (bak. belediye). Mülki ve beledi örgütlenme, yapı ve görevliler birbirinden bağımsız ve tümüyle ayrıdır.

İzdüşüm alam 5.591 km^2 olan İstanbul İli doğuda Kocaeli, güneydoğuda Kocaeli ve Bursa, güneyde Marmara Denizi, batıda Tekirdağ, kuzeyde Karadeniz'le çevrilidir.

Bibi. Janin, *Constantinople byzantine-,* A. Gülou, *La civilisation byzantine,* Paris, 1984; H. Ahrweiler, *Etudes sur les structures administratives et sociales de Byzance,* Londra, 1971; R. Guilland, *Recherches sur les institutians byzantines,* c. II, Amsterdam, 1971; V. Tönük, *Türkiye'de İdare Teşkilatı'mn Tarihi Gelişimi ve Bugünkü Durumu,* Ankara, 1945; I. Ortaylı, *Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler,* Ankara, 1974; *Yurt Ansiklopedisi,* s. 3828-3829; Ziyaoğlu, *Belediye Reisleri;* (Ergin), *Mecelle,* I.

İSTANBUL

İDRİS-İ MUHTEFÎ

(?, Tırhala [bugün Yunanistan'da] - 1615, İstanbul) Melamî kutbu ve mutasavvıf. Hacı Ali Bey olarak da tanınır.

Ailesi hakkında bilgi bulunmayıp yalnızca amcasının I. Süleyman (Kanuni) dönemi (1520-1566) sadrazamlarından Rüstem Paşa'nın (ö. 1560) terzisi olduğu bilinmektedir. Kendisi de bu mesleği öğrenmiş ve Melamî kutbu Hüsameddin Ankaravî'den (ö. 1556) terzilerin piri sayılan Hz İdris'e izafeten "İdris" lakabını almıştır. Rüstem Paşa'nm 1548'deki İran seferine amcasıyla birlikte katılan İdris-i Muhteri, Ankara Kutluhan'da Ahmed Sarbân'm halifesi Hüsameddin Ankaravî'ye intisap ederek Melamîliğe girdi. Ankaravî'nin vefatından sonra İstanbul'a döndü ve Sultanselim'de bir konak satm alarak tarikat faaliyetlerini sürdürdü. **1556-1602** arasında başta Filibe, Sofya ve Belgrad olmak üzere pek çok Balkan şehrini dolaşarak hem ticaret yaptı hem de buradaki Melamî zümreleriyle ilişki kurdu. Hasan Kabâdûz'dan (ö. **1602)** boşalan Melamî kutupluğunu vefat ettiği **I6l5**'e kadar yürüten İdris-i Muhtefî'nin bu dönemde bütün faaliyetlerini gizli sürdürmesi ve kendisini dışarıya karşı Hacı Ali Bey olarak tanıtması yüzünden yakın çevresince "Muhtefî" lakabıyla anılmışta. Mezarı, Kasımpaşa Kulaksız'dadır.

İdris-i Muhtefî, İstanbul Melamîliğini yatay örgütlenme modeline göre yeniden düzenleyen kişi olarak tarikatın tarihinde büyük bir öneme sahiptir. İdris-i Muhtefî'den önceki örgütlenme şekli daha çok İstanbul dışındaki tarikat kutbuna bağlı olarak faaliyette bulunan ve kendilerini Bayramîlik içinde gösteren Anadolu Melamîlerinin kan bağına dayalı meşihat modelini esas almaktadır. İsmail Maşukî (ö. **1529)** ve Hamza Bâlî (ö. **1561)** gibi kutupların kadedilmeleri, İdris-i Muhtefî'den önce bu makamı temsil eden kişilerin İstanbul dışında faaliyetlerini sürdürmelerine ve yetkilerini büyük ölçüde şehir içindeki Bayrama şeyhlerine devretmelerine neden olmuştur. Bunun sonucunda Helvaî Tekkesi(->) ile Saçlı Emir Tekkesi(-»), bu dönemde İstanbul dışmdaki kutba bağlı, fakat klasik tarikat örgütlenmesinin "şeyhlik" kurumunu koruyan bir yapılanma özelliğine sahip merkezler şeklinde ortaya çıkmıştır.

İstanbul'da uzun süreli faaliyet gösteren ilk Melamî kutbu, İdris-i Muhtefî'dir. Onun bu özelliği, tarikatın şehir hayatında merkezileşme sürecini başlatmış ve klasik tekke organizasyonunun yerine kutup ile müritler arasındaki ilişkilerin doğrudan sağlanabildiği tekke dışındaki mekânlar ön plana çıkmıştır. İdris-i Muhtefî'nin Sultanselim'deki konağında odaklanan bu örgütlenme, Kırkçeşme'deki Peştemalcılar Hanînda esnaf kesimini kuşatan geniş bir zümreyi içine alarak İstanbul Melamîliğinin orta tabakada hızla yaygınlaşmasını sağlamıştır. İdris-i Muhtefî'nin başlattığı bu yatay örgütlenme çalışmasının sonucunda Melamî mistisizmi ile esnaf ideolojisi kaynaşmış ve vakıf gelirleriyle geçinen geleneksel şeyh tipinin yerine belli bir zanaat koluna bağlı mutasavvıf tipi İstanbul hayatmda yerini almışta.

İdris-i Muhtefî'ye intisap eden pek çok mutasavvıf, Melamîliğin hem diğer tarikatlar bünyesinde hem de İstanbul'un farklı tabakalan arasında taraftar bulmasını sağlamışlardır. Bunlardan Bezcizade Mehmed Muhyieddin Efendi (ö. **1611)** aslen Halveti iken İdris-i Muhtefî'ye bağlanarak önce Fatih'teki Mehmed Ağa Tekkesi'nde, ardından Üsküdar'da kendi adına kurduğu tekkede faaliyet göstermiş ve her iki tekke de somadan Bayramîliğin Himmeti koluna geçmiştir. Muhtefî'nin müritleri arasmda bulunan Reisülküttab Sarı Abdullah(->) Peştemalcılar Ham'nda yapılan bir törenle Melamîliğe girmiş, yetiştirdiği halifeleri aracılığıyla Melamîliğin özellikle Mevlevî, Celvetî ve Nakşibendî ta-

rikatları bünyesinde yaygınlaşmasını sağlamıştır. Bu halifelerden La'lîzade Abdülbakî'nin(->) İstanbul'daki Melamî meşrep Nakşîlik üzerindeki etkisi günümüze kadar uzanan köklü bir geçmişe sahiptir. Sarı Abdullah ile birlikte Sadrazam Halil Paşa da Melamîliğin Celvetîlik içinde örgütlenmesini gerçekleştirmiştir. Muhtefî'nin tanınmış müritleri arasında ayrıca, Ebu'l-Meyamîn lakabıyla anılan Şeyhülislam Mustafa Efendi (ö. 1604) ile şair, hattat ve meddah olan Tıflî Ahmed Çelebi de (ö. 1659) vardır.

İdris-i Muhtefî'nin tasavvuf konusundaki başlıca eseri, hece vezniyle yazdığı *Sathiye'sidir.* Tasavvufun en karmaşık sembolleriyle örülen ve 15 dörtlükten meydana gelen bu esere aralarında Nakşî Şeyhi Ali Şermî ve Mevleyî Şeyhi Ahmed Remzi Dede'nin de bulunduğu pek çok mutasavvıf tarafından şerhler yazdmıştır.

Bibi. Ataî, ***Hadaiku'l-Hakaik,*** 602-603; Kâtib Çelebi, ***Fezleke,*** II, İst., 1268, s. 373-374; Müstakimzade, ***Menâkıb-ı Melâmiye-i Şuttariye-i Bayramiye,*** Süleymaniye Ktp, Abdurrahman Nafiz Paşa, no. 1164, vr 70b-71a; Evliya, ***Seyahatname,*** I, 425; Vassaf, ***Sefine,*** II, 309; Gölpmarlı, ***Melâmîlik,*** 123-128.

EKREM IŞIN

İETT

1939'da 3645 sayılı özel bir yasayla oluşturulan İETT (İstanbul Elektrik Tramvay ve Tünel İşletmeleri), İstanbul'un kent içi ulaşımı, havagazı ve elektrik üretimi ve dağıtımı amacıyla kurulmuştur.

Uzun yıllar bu üç görevi bir arada yürüten İETT, 1970'te TEK'in (Türkiye Elektrik Kurumu) kuruluşuyla birlikte elektrik üretim görevini devretmiş ve sadece elektriğin İstanbul içerisindeki dağıtımından sorumlu olmuştur. 1982'de elektrik dağıtım görevi de TEK'e devredilince, İETT'nin elektrik üretim ve dağıtımı ile hiçbir ilgisi kalmamıştır.

İETT'nin bir başka hizmeti olan havagazı, İstanbul'da ilk kez, Dolmabahçe Sarayı'mn aydınlatılması amacıyla 1853'te üretilmeye başlanmıştır (bak. gazhaneler). Önceleri yabancı sermayeli özel şirketlerce yürütülen havagazı üretim ve dağıtım işi, birkaç el değiştirmeden sonra, 1945'te İETT İşletmeleri Genel Müdürlüğü'ne devredilmiştir.

Kokkömürü üretim ve saüşı da yapan, yaklaşık 1.000 kişinin çalıştığı, günlük kapasitesi 300.000 m^3 olan, 800 km şebekesi ve 80.000 abonesiyle İstanbullulara yıllarca hizmet veren havagazı işletmesi, doğal gazm(->) İstanbul'un günlük yaşamına girmesi ile, 7 Haziran 1993'te tasfiye edilmiştir.

Bu iki işletmenin elinden gitmesi sonucu İETT, önemli gelir kaybına uğramış ve yalnızca yolcu taşımacılığından elde ettiği gelirle hizmetini sürdürmek zorunda kalmıştır.

İstanbul'a ilk otobüsün(->) gelişi, İETT'nin kuruluşundan 13 yıl önce 1926'da olmuş ve 4 adet otobüs satın alınmıştı. Ancak bu otobüsler sağlıklı bir biçimde işletilememiş ve bir süre sonra da hurdaya ayrılmıştı. İETT filosuna ilk katılan otobüsler, 1942'de ABD'den alman White marka 9 adet otobüstür.

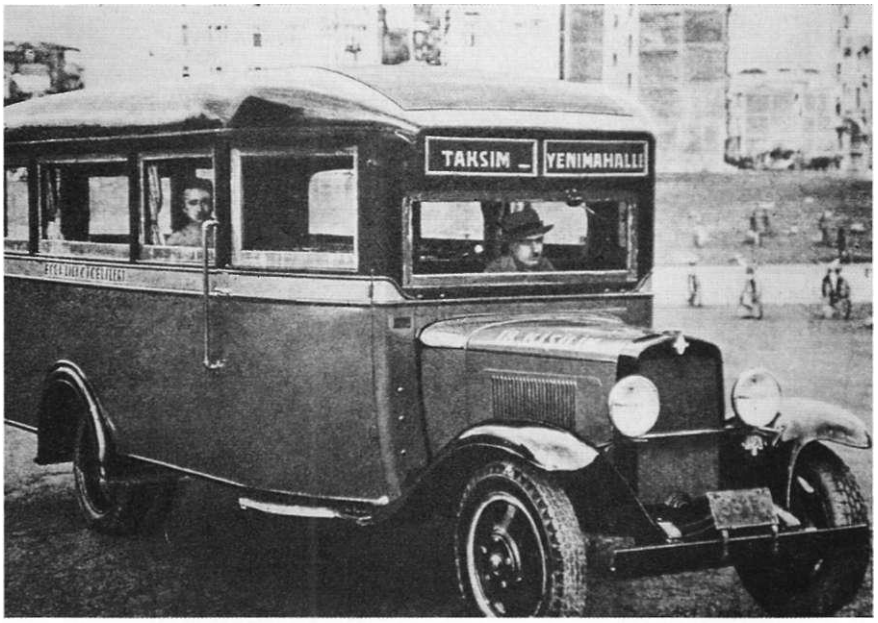

1930'larda kullanılan ilk otobüslerden biri (üstte) ve günümüzde doğal gazla çalışan çevre dostu otobüs. *Tuğrul Acar fotoğraf arşivi (üst), Nadya Gabeoğlu, 1994*

Daha sonra 1943'te İsveç'ten 15 adet Scania Vabis alınmış, bu yıldan itibaren otobüs alımı hızlandırılarak 1994'te 2.400 otobüslük filoya ulaşılmıştır.

1963'te italya'dan 100 adet troleybüs satın alınarak hizmete verilmişse de, 1984te dönemin belediye başkanı tarafından, trafiğe engel oldukları gerekçesiyle seferden kaldırılmıştır.

İstanbul'un bir ucundan diğerine, kent içi toplutaşıma hizmetinin yüzde 40'mı sağlayan İETT bugün, 1.200 km'lik yol ağmda çalışmakta, toplam hat uzunluğu ise 5.230 km'yi bulmaktadır.

5 yıl önce 1.300 otobüslük filosunun 1.000'i ile her gün sefere çıkan İETT'nin otobüs filosu bugün, 2.400'e ulaşmıştır. Bu 2.400 otobüsten 2.000'i her gün sefere çıkmakta, yaklaşık 400.000 km yol kat etmekte ve günde ortalama 1.500.000 yolcu taşımaktadır.

1993'e kadar normal ve körüklü otobüslerle hizmet veren İETT, 1993 yılı içerisinde filosunu çeşitlendirmiş ve ilk etapta **26** adet çift katlı otobüsün alımını gerçekleşmiştir. İngiliz-Hollanda ortak yapımı olan DAF-OPTARE marka otobüsler uzun hatlarda ve özellikle turizm amacıyla çalıştırılmaktadır. Yolcuların İstanbul'un panoramasını farklı bir gözle görmesini sağlayan çift katlı otobüslerde, özürlü vatandaşların otobüse kolay binmesini sağlamak için kapı platformları hidrolik sistemle yer düzeyine kadar indirilebilmektedir.

Kısa hatlar, besleme hatları ve yolcu sayısının az olduğu hatlarda kullanılmak üzere, yine 1993'te İETT filosuna **26** adet midibüs katılmıştır.

İETT, deneme amacıyla 100 adet doğal gazla çalışan otobüsü de filosuna katmıştır. İlk etapta 1994 yılı başında 10 tanesi doğal gaza çevrilen bu otobüslerden, her ay 10 tanesi doğal gazlıya dönüştürülecektir. Doğal gazla çalışan otobüslerde yüzde 30 mazot, yüzde 70 doğal gaz kullanılmaktadır. Motora ilk hareket mazot tarafmdan verilmekte, motor belli bir devre ulaştıktan sonra, doğal gaz sistemi devreye girmektedir.

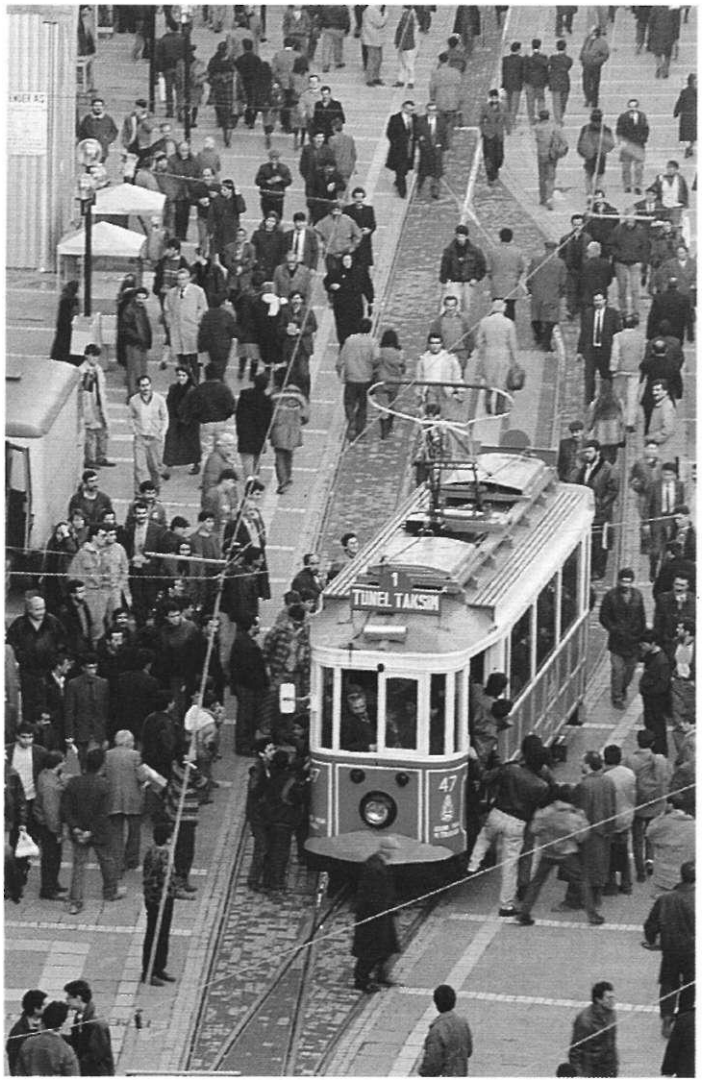

Bugün Tünel-Taksim arasında çalışan eski tramvaylardan biri. *Ara Güler*

1874'te Karaköy-Beyoğlu arasında işletmeye açılan ve dünyanın ilk metrolarından birisi olan Tünel(->) aym zamanda 574 m'lik uzunluğuyla dünyanın en kısa metrosudur. **1939da** kamulaştınlarak İETT'ye devredilen tünelin günlük yolcu sayısı, 15.000 civarındadır.

1985'te özel halk otobüslerinin (ÖHO) yönetim, yürütüm ve denetimleri İETT'ye devredilmiştir. Bugün 800 civarında olan özel halk otobüslerinin ortalama 500'ü her gün sefere çıkmaktadır.

1961'de İstanbul yakasından, **1966**'da da Anadolu yakasından kaldırılan tramvay(->) **1991**'de Beyoğlu'nun tarihi dekoru arasında yeniden yerini almıştır. **1**.600 m'lik bir hatta, günde ortalama 10.000 civarında yolcu taşıyan ve Tünel-Taksim arasında çalışan tramvay, "Nostaljik Tramvay" olarak adlandırılmaktadır.

Özellikle elektrik üretimi ve dağıtımının TEK'e devredilmesinden sonra büyük ölçüde mali sıkıntıya giren İETT'nin zararı, her yıl bir önceki yıla oranla artmaktadır. Bir kamu kuruluşu olarak, yalnızca bilet ücretleriyle yaşamak zorunda kalan İETT, maliyetinin altında yaptığı taşımacılık nedeniyle bütçesini denkleştirememekte, aradaki açık da her yıl İstanbul Büyükşehir Belediyesi tarafından sübvanse edilmektedir.

İETT'nin 1994 bütçesi 5 trilyon 370 milyar lira olarak bağlanmıştır. Bu rakamın yalmzca 2 trilyon 141 milyar lirası işletme gelirlerinden sağlanacak, geri kalan bölüm ise katkı ya da borç adı altında, İstanbul Büyükşehir Belediyesi tarafından sübvanse edilecektir.

5 trilyon 370 milyar lira civarındaki 1994 bütçesinin, 2 trilyon 630 milyar lirası cari harcamalara, 120 milyar lirası amortisman giderlerine, 321 milyar lirası yatırım harcamalarına, 15 milyar lirası sermaye teşkili ve transfer harcamalarma, 2 trilyon 385 milyar lirası ise borç ödemelerine ayrılmıştır.

1994 başı itibariyle İETT'nin hizmet alanı 2.500 km²'dir. Hat sayısı 420, kapalı durak sayısı 984, açık durak sayısı 2.858'dir. İETT'nin 115 bilet satış gişesi, 650 özel bayii vardır. Toplam hat uzunluğu 5.230 km, filosundaki otobüs sayısı 2.400, günlük servis sayısı 2.000, toplam ulaşım personeli 5.309, toplam sürücü sayısı 4.500, bir günde taşınan yolcu sayısı 1.500.000'dir.

BÜNYAMİN ÇELEBİ

İFTAR ÂDETLERİ

Ramazan ayma girmeden zengin fakir İstanbul halkı, iftar yemekleri için hazırlık yapardı. Sofra takımları, siniler elden geçer, davetliler için hazır hale getirilirdi.

Ev halkının kendi arasında yaptığı iftarlarda herkes minderlerde halka halinde oturur, sofralar alçak iskemleler üzerinde bulunan bakır siniler içine hazırlanırdı. Ezana birkaç dakika kala sofra başına oturmak ve sessizce iftar vaktinin gelmesini, iftar topunu beklemek âdetti.

İftar topları Tophane ve Beyazıt meydanlarıyla, Selimiye Kışlası'ndan atılırdı. Eskiden iftarlarının dini yönüne fazla önem verenler, oruçlarını mukaddes kabul edilen yerlerde bozarlardı. Akşam ezanından evvel Ayasofya Camii'ne, Eyüb Sultan Türbesi'ne gidilir, burada kayyım ve türbedarlarm verdikleri zemzemlerle oruç açılır, akşam namazı eda edildikten sonra bir aşçı dükkânına gidilerek yemek yenirdi. Asıl adı Şeyh Zekâî Mustafa olan Oruç Baba'nm Topkapı Pazartekke'deki türbesinde ramazamn ilk günü bir yudum sirke ile oruç açmakla dileklerin kabul edileceğine inanılırdı.

İftar yemeği iki bölümden oluşurdu. İlk bölümde "iftariyelik" denilen bir tür kahvaltı yenirdi. İftariyelik diye anılan küçük bakır kaplar içinde hünnap, portakal, incir, gül reçelleri, balkan kaşarı, kirlihanım, dilpeyniri, balık yumurtası, pastırma, sucuk gibi yiyecekler bulunurdu. Oruç, zemzem veya hurmayla açıldıktan sonra iftariyelikler yenerek sofradan kaldırılır, akşam namazma geçilirdi. Namazdan sonra esas yemekler başlardı. Önce çorba içilirdi. Eski İstanbul halkı, ramazanda işkembe çorbası içmeyi çok sevdiğinden birçok kişi iftardan önce ellerinde büyük kâselerle, işkembeci önlerinde kuyruk oluştururlardı. Çorbadan sonra pastırmalı yumurta, ardmdan bir et yemeği, iki türlü sebze, pilav, börek nihayet kadıngöbeği veya baklava yenerek yemek faslı bitirilirdi. Eski İstanbul'da iftar yemeklerini bitiren en önemli tatlı, kaymaklı güllaçtı. Mevlanakapı ile Silivrikapı arasmda imal edilen güllaçlar, Yemiş İskelesi veya Asmaaltı'na getirilir, renkli kâğıtlara sarılarak satılırdı.

Tiryakiler, topun patlamasını dört gözle beklerler, bir yudum suyla oruçlarını bozduktan soma hemen tabakaya, keseye veya hazır çubuklara el atarlar, içebildikleri kadar tütün içtikten sonra yemeğe başlarlardı. Ramazanın ilk haftası içinde ahbap arasmda davetsiz olarak büyüklere iftara gitmek bir hürmet olarak kabul edilirdi.

Zengin ve vükela konaklarında iftarlar daha farklı geçerdi. Sadrazamlar, nazırlar, gerek memurlarma gerekse halka iftar davetleri düzenlerlerdi. İftar davetleri buralarda üç sofra olarak tertip edilirdi. Birinci sofrada konağın sahibi tarafından davet edilen resmi zevat mabeyinde; ikinci sofrada hanımefendinin davet ettiği kimseler ve yaşlı hanımlar haremde; üçüncü sofrada da semtin fakir halkı, satıcıları,

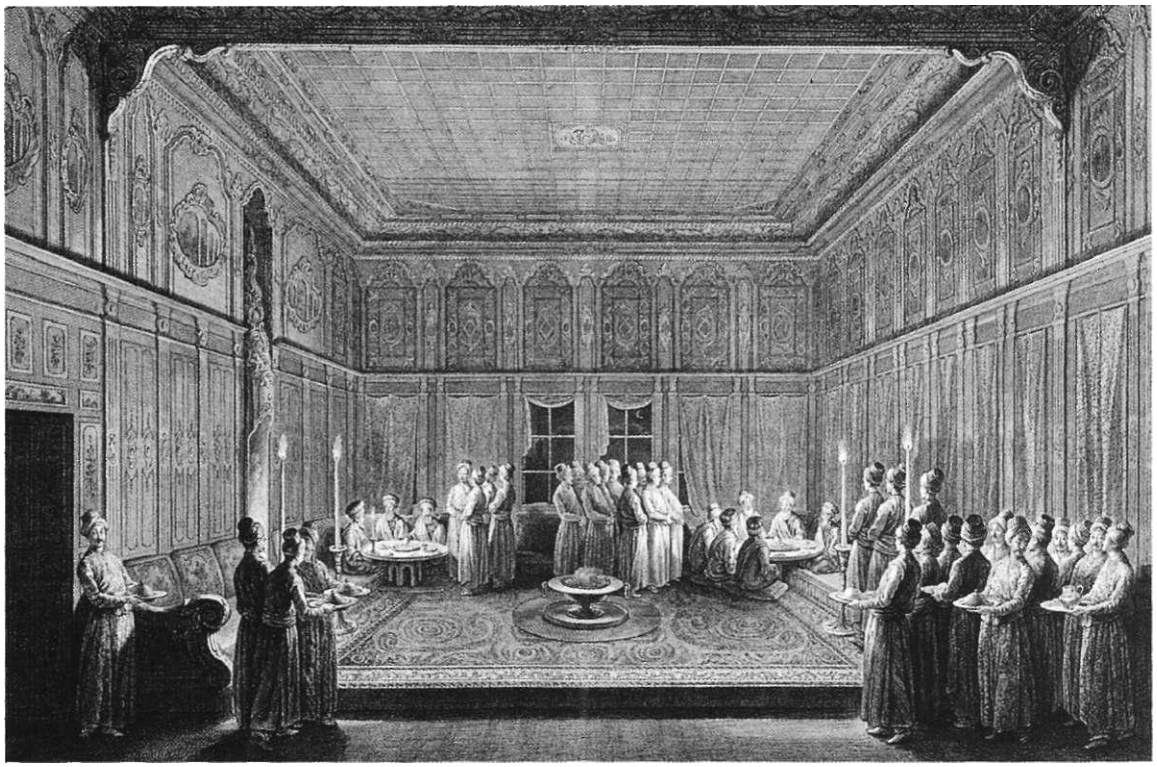

D'Ohsson'un bir gravüründe sadrazam konağında verilen iftar yemeği. D'Ohsson, *Tablaeu* tAM Kütüphanesi *Nazım Timuroğlu fotoğraf arşivi*

mahalle bekçileri, selamlık odasında ağırlanırdı. Zenginlerin ve vükelanın 30-40 odalı mükellef yalılarında, köşklerinde iftar için konak kapıları ardına kadar açılır, davetli davetsiz birçok insan, iftara gittikleri bu yerlerde hürmetle karşılanırdı. Davet sonunda sosyal mevkiine göre misafirlere diş kirası(->) adı altında hediyeler verilirdi.

Mabeyinde yemek yenildikten sonra, çubuk, kahve, şerbet içilir ve meşhur bir hayaliden Karagöz seyredilirdi. Bazen de edebi sohbetlere girişilir, şiirler okunur, dini konular açılınca *Kısas-ı Enbiya'dan* örnekler okunurdu. Ramazan kışa rastlıyorsa karanfil kokulu leblebilerle beraber, büyük bardaklarla boza içilirdi.

Saray iftarlarında yemekler, mücevherli sahanlarda, altın tabaklarda verilir ve ramazanın ilk iftarına hanedana mensup bütün sultanlar gelirdi. Emektar saray kadınları, pek maharet isteyen emirdolması, Sultan Reşad pilavı, pirinçli muluhiyye gibi saray yemekleri yaparlardı. Teşrifata göre sırasıyla nazırlar, sonra ileri gelen Anadolu ve Rumeli eşrafıyla yüksek seviyedeki memurlar, bu iftarlara katılırlardı. Askeri öğrenciler de Yıldız Sarayı'ndaki iftarlara öğretmen ve yöneticileriyle beraber davet edilirdi.

Eski İstanbul'da yaza rastlayan ramazanlarda iftarı bahçede yapmak âdetti. Bu iftarlar, ev içinde yapılan iftarlara göre daha uzun sürerdi. Büyük halılar, uzun namaz seccadeleri bahçeye serilir, kadınların bulunduğu yerler, bir paravanla ayrılarak teravih namazı eda edilirdi. Bu iftarlarda ağaçlar, rengârenk fenerlerle donatılır, hattâ ağaçlar arasına mahyacıklar bile kurulurdu.

Günümüzde iftar âdetleri, eski debdebesiyle olmasa da değişik kesimler tarafından devam ettirilmektedir.

Bibi. E. E. Talu, "İstanbul'da Eski Ramazan", *Aydabir,* S. 4 (1 Kânunuevvel 1935), s. 22-25; S. M. AIus, "Ramazan İftarları, Diş Kiraları", *Akşam, (24* Teşrinievvel 1939), s. 5; Şehsuvaroğlu, *İstanbul,* 79; M. Alp, "Ramazan", *TFA,* S. 174 (Ocak 1964), s. 3273-3275; C. S. Revnakoğlu, "Ramazanı Karşılama Hazırlıklan", *Tarih Konuşuyor,* S. 35 (Aralık **1966),** s. 2885-2890; C. Saraçoğlu, "İkinci Meşrutiyet Yıllarında istanbul Hayatından Tablolar: V", *ae,* S. **35** (Aralık **1966),** s. 2923-2928; H. F. Ozansoy, *Eski İstanbul Ramazanları,* ist., 1968, s. **16**-25; S. Ayverdi, *İbrahim Efendi Konağı,* ist., 1982, s. 88; Gürel, *İstanbul Evliyaları,* 185; T. Şavkay, "Dünden Bugüne Ramazan Sofraları", *Hürriyet,* (21-23 Mart 1992), s. 7; Musahibzade, *İstanbul Yaşayışı,* (1992), **116**-117; Ahmed Rasim, *Ramazan Sohbetleri,* ist., ty, s. 76-80; Ali Rıza, *Bir Zamanlar,* **166**-171; Pakalm, *Tarih Deyimleri,* II, 37.

UĞUR GÖKTAŞ

İGNATİOS

(797/798, Konstantinopolis - 23 Ekim 877, Konstantinopolis) Konstantinopolis patriği (847-858 ve 867-877 arasında).

Bizans ve Roma kiliseleri arasındaki çekişmeler bu dönemde İgnatios ve Patrik Fotios(->) arasındaki çatışmada ifadesini bulmuştu.

Vaftiz adı Niketas'tır. İmparator I. Mihael Rangabe'nin (hd 811-813) oğludur. Babası tahttan indirildiğinde kardeşleri gibi İgnatios da hadım edildi ve manastırda yaşamaya zorlandı. Prens Adaları'nda kurduğu üç manastırın "hegumenos"u (başrahibi) oldu. İkonoklazma(->) (tasvirkırıcılık) dönemi aşıldıktan soma İmparatoriçe Teodora, İgnatios'u Patrik Methodios' un yerine atadı. Tasvirseverlerle ılımlılar arasında tartışma yaratmaktan kaçınmak için seçim değil, atama yoluna gidilmişti. İgnatios, tasvir taraftarı Studios Manastırı (İmrahor Kilise Camii) mensupları ile geçinmenin yolunu bulduysa da, G. Asbestas tarafından yönlendiren ılımlılar ile çatıştı. Patriğin durumu, Kayser Bardas'ın(-*) Teodora'yı sürgüne göndererek fiili iktidarı ele geçirmesiyle kötüleşti ve İgnatios görevden çekilmek zorunda kaldı. Bardas İgnatios'u önce bir adaya sürdü sonra da affederek Konstantinopolis'e dönmesine izin verdi. Fakat İgnatios yanlıları Fotios'u tahrik etmeye ve Papa I. Nikolaus 'u yanlarına çekmeye çalışınca gerginlik tırmandı. Papa önce İgnatios'un kilise yasalarına aykırı seçildiğini ileri sürerek tarafsız kalmaya çalıştıysa da sonra bu durumun Konstantinopolis'in kilise işlerine karışmak için iyi bir fırsat olduğunu görerek 863 tarihli konsilde Fotios'un aforoz edilmesine önayak oldu.

8ö7'de Batı ile ittifak yapma gereksinimini duyan I. Basileios, Fotios'u patriklikten azlederek yerine İgnatios'u atadı. Fakat İgnatios papalığa tümüyle teslim olmayarak, Bulgaristan ve Moravya kiliselerini Bizans'ın yetki alanına dahil etti.

Bu dönemde, I. Basileios'un aktif Batı karşıtı politikaları gündeme gelince, Fotios'la sürdürülen çatışma anlamsız hale geldi ve Fotios sürgünden affedildi. İgnatios'un ölümünden sonra Fotios patrik oldu ve İgnatios'un cenazesini bizzat kutsadı.

Görüldüğü gibi İgnatios'un yaşamöyküsü kilisenin ne denli siyaset içinde olduğunu, siyasi kavgaların dinle, kilise bölünmeleriyle ya da aynı kilise içindeki kişisel hırs çekişmeleriyle ne denli iç içe

girdiğini gösteren ve Bizans entrikalarının dini kurumu ne denli çürüttüğünü, içine aldığını sergileyen ilginç örneklerden biridir.

Ayasofya Kilisesi'nde bulunan İgnatios portresinin 886'dan hemen sonra yapıldığı sanılmaktadır.

Bibi. Ostrogorsky, *Bizans,* 210-218; C. Diehl, *Byzantium, Greatness and Decline,* New Jersey, 1957, s. 215-216; P. Stephanou, "La violation du compromis entre Photius et les ignatiens", *Orientalia Christiana periodica,* S. 21 (1955), s. 291-307.

AYŞE HÜR

İGNATİOS (Smolenskli)

(14. yy) Rus din adamı ve gezgin.

Smolensk'li (Rusya'da) bir rahip olan İgnatios 1389'da Konstantinopolis patriğini ziyarete gelen Rus metropoliti Pimen'in heyetinde bulunan Smolensk Piskoposu Mihail'in maiyetinde idi. Pimen, patrik tarafından aforoz edildiğinden, affedilmek için Konstantinopolis yolculuğuna çıkıyordu. Heyet 13 Nisan 1389'da Moskova'dan hareket ederek 26 Mayısta Azak'a geldi. Oradan gemiyle 10 Haziran'da Sinop'a ulaştı. Ereğli ve Kefken'den sonra Kerpe'nin 3 mil batısında bulunan ve bugün yok olan Astrabike kentine gelindiğinde, Metropolit Pimen ve Piskopos Mihail, İgnatios'u öncü olarak Konstantinopolis'e gönderdiler. O da Şile ve Riva'dan geçerek 28 Haziranda İstanbul'a varır. Ertesi gün karaya çıkarak, 30 Haziranda Ayasofya'ya gider. Ayinde hazır bulunduktan ve kiliseyi gezdikten sonra Atmeydanı'na ve onun yanmdaki Büyük Saray'a(->) gider, bu arada Yılanlı Sütundan söz eder. 1 Temmuz'da Rus keşişlerin yaşadığı Studios Manastırı'nı, ertesi gün ise Blahernai ve Havariyun kiliselerini ziyaret eder, buradaki imparator mezarlarını görür. Ayın 3'ünde Patrik IV. Antonios'la görüşür, 4'ünde yeniden Ayasofya'ya giderek kilisenin koruyucu meleği Mikail'in ikonasını görür, 6'sında Hodegetria Kilisesi'ni ve Pantokrator Manastırı'nı (Zeyrek), 8'inde ise Balıkpazarı'ndaki, Yahudi Mahallesi'nde bulunan bir İsa ikonasını ziyaret eder.

Ayın 16'smda Piskopos Mihaü de kente gelir ve 30'unda patriğin huzuruna çıkar. Bu ara, 24'ünde, Karagümrük'te Çukurbostan yakınlarında bulunması gereken İoannis Prodromos (Vaftizci Yahya) Manastırı ve 30'unda Arkadios Sütunu(-0 (Avratpazarı) yakınlarında olan Ayios Atanasios Manastırı ile Perivleptos (Sulu Manastır) Kilisesi ziyaret edilir. 3 Tinde Ayasofya kubbesine çıkılır ve İgnatios pencerelerin yüksekliğini ölçer, 1 Ağustos'ta Bukoleon Sarayı'mn(->) deniz tarafma Bizans deniz feneri yakınlarında bulunan "Dokuz Melek Safları" Kilisesi ve Ahırkapı Feneri yakınlarında olan Manganai Kilisesi, 2'sinde bu kilisenin doğusunda, bugün Topkapı Sarayı'nm Marmara tarafına bakan deniz kıyısında bulunan Ayios Stefanos Manastırı, 8'inde yeniden Perivleptos Manastırı ziyaret edilir.

11 Eylülde Konstantinopolis'e gelmek için Türklerin elinde bulunan Halkedon'da (Kadıköy) izin bekleyen metropolit Pimen orada ölür ve cenazesi Galata'ya getirilerek oradaki Ayios İoannis Kilisesi'nde defnedilir. Patrik, Rusya metropoliti olarak Kiev metropoliti Kiprianos'u atar ve Kiprianos, Piskopos Mihail ile birlikte, 1 Ekim'de yola çıkar. İgnatios Kostantinopolis'te kalır ve ziyaretlerini sürdürür, 17 Aralıkta Topkapı'daki Ayios Romanos ve Meryem kiliselerini görür, Noel'den önceki pazar günü olan 22 Aralıkta ise, Ayasofya'da Hz Danyal ve ateşe atılan üç genç konulu bir dinsel piyes seyreder ve Çemberlitaş ile Beyazıt arasında Mese üstünde bulunan Ayia Anastasia Kilisesi ile Pammakaristos (Fethiye Camii) Manastırı'nı ziyaret eder.

1390 baharmda İmparator V. İoannes'in torunu VII. İoannes kenti kuşatıp 14 Nisan'da halkın yardımıyla tahtı ele geçirdiğinde İgnatios oradadır ve olaylar hakkında bilgi verir. Bundan sonra VII. İoannes'in amcası IL Manuel de kenti iki defa almaya çalışır ve üçüncüsünde 17 Eylül'de zapteder. Bu olayları da anlatan İgnatios, 15 Ağustos 1391'de meydana gelen depremden söz ettikten sonra son olarak 11 Şubat 1392'de II. Manuel'in taç giymesini anlatır. Bu tarihten sonra Aynaroz'a giden ignatios büyük bir olasılıkla oralarda 1405'e kadar kalır ve sonra Rusya'ya döner.

İgnatios'un kaleme aldığı metin sonradan "Nikon Kroniği" denilen tarihin içine alındığından bu kronikle birlikte çok sayıda Rusça yazması ve baskısı vardır. Metin tek başına ilk defa Rusça olarak 1887'de basıldı ve B. de Khitrowo'nun 1889'da Cenevre'de yayımladığı *Itinéraires russes en Orient* kitabına Fransızca çevirisi alındı. 1937'de *Nea Sion* dergisinde Yunanca çevirisi basıldı. Rusça-İngilizce notlu ve izahlı baskısı ise George P. Majeska'mn *Russian Travelers to Constantinople in the Fourteenth and fifteenth Centuries* (Washington, 1984) kitabında vardır.

Bibi. Yerasimos, *Voyageurs,* 99-100.

STEFANOS YERASİMOS

İHSAN KIRAATHANESİ

İstanbul'da eski Babıâli, şimdiki Vilayet binasının karşı köşesinde, bugün yıkılmış olan kıraathane.

Cumhuriyet'e kadar Daire-i Sadaret olarak hizmet veren Babıâli'ye ve çevresindeki nezaretler ile bazı önemli devlet dairelerine yakın oluşu, İhsan Kıraathanesi'nin ayrı bir işlev kazanmasına yol açmıştır. İstanbul kıraamanelerinin ve özellikle Sirkeci, Babıâli, Divanyolu, Nuruosmaniye ve Şehzadebaşı kıraathanelerine dönemin tanınmış şair ve yazarları, sanat ve siyaset adamları devam ederken İhsan Kıraathanesi'ne de daha çok gazeteciler ilgi göstermiştir.

Türk gazeteciliğinin 19. yy'm son çeyreğinden başlayarak gösterdiği gelişme sonucu Babıâli de gazetelerin ilgi odağı olmuş, böylece İhsan Kıraathanesi gazetecilerin buluşma yeri haline gelmiştir. Bulunduğu yerin yüksekliği, resmi dairelere girip çıkanları ve yoldan gelip geçenleri görmeye, zaman zaman yaşanılan olağanüstü olayları rahat ve emin bir biçimde izlemeye imkân verirdi. Mütareke döneminde ve Cumhuriyet'in ilanından sonra da bu özelliğini koruyan kıraathane gerçek anlamda basın-yaym çalışanlarının lokali gibiydi. Muhabirler boş vakitlerini burada geçirirler, haber peşinde koşanlar sağa sola kulak verip gelip geçeni buradan seyrederler ve her gazetede yer alabilecek türden haberleri birbirleriyle değiştokuş ederlerdi.

Ne zaman açıldığı kesin olarak bilinmemekle birlikte 1870'lerde faaliyette olan İhsan Kıraathanesi 1948'de kapanmış, yerine matbaa ve bayi açılmış, 1950'de ise bina yıkılarak yerine işhanı yapılmıştır.

İstanbul'da ayrıca Aksaray'da Oğlanlar Tekkesi'nin hemen yanında İhsan Bey Kıraathanesi, Yusufpaşa'da ise İhsan Efendi Kıraathanesi adıyla iki ayrı kıraathane daha bulunmaktaydı.

Bibi, S. Birsel, *Kahveler Kitabı,* ist., 1975, s. 86-91; "İhsan Kıraathanesi", *IKSA,* IV, s. 1944.

M. SABRİ KOZ

İHSAN VAPURU

Şirket-i Hayriye'nin(->) 37 baca numaralı buharlı yolcu vapuru.

1890'da, İngiltere, Londra'da R. & H. Green tezgâhlarında yandan çarklı yolcu vapuru olarak inşa edildi. 244 grostonluktu. Uzunluğu 50,2 m, genişliği 6,4 m, sukesimi 3 m idi. 580 beygirgücünde 2 silindirli compound buhar makinesi vardı. Saatte 12,5 mil hız yapıyordu.

İhsan, Çanakkale Savaşı sırasında İstan-

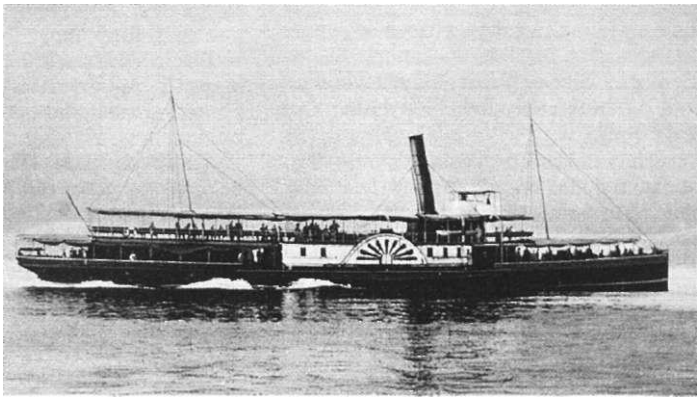

Bir kartpostalda 37 baca numaralı ihsan Vapuru. *Eser Tulel koleksiyonu*

bul'dan Gelibolu'ya asker ve askeri malzeme taşıdı. Nisan 1915'te Marmaraereğlisi yakınlarındaki Venedik kayaları denen mevkide, ağustosta da Gelibolu yakınlarında Doğanarslan Burnu'nda karaya oturduysa da iki seferinde de yüzdürüldü. Ama yine aynı yıl, aralık başında Silivri ve Bigados açıklarında üçüncü kez karaya oturunca kendini kurtaramadı. Şirket, istanbul'dan 63 numaralı Sütlüce ile 70 numaralı Ziya (sonra Erenköy) adlı yolcu vapurlarını göndererek kurtarma çalışmalanna başladı. Daha sonra 44 numaralı intizam Vapuru'nun da katılmasıyla, 24 gün süren çalışmalar sonunda kurtarıldı.

İhsan Vapuru 24 Mart 1916'da, Zonguldak açıklarında, peşinde 8 yelkenli çekerken Morz adlı Rus denizaltısı tarafından torpillendiyse de yine kurtarıldı. Ağustos 1917'de Varna'dan buğday yüklü olarak gelirken Boğaz girişinde bir Rus denizaltısı tarafmdan görülünce, süvarisi Hacı Nuri Kaptan tarafından isabet almaması için Ömerdayı Kumluğu'na oturtuldu. 14 Eylül günü Askeri Sevkıyat Idaresi'nin Samsun römorkörü tarafından Hasköy Tersanesi'ne çekildi. Onarılıp kömür gemisi halinde getirildikten sonra, daha önceden askeriyenin hizmetine verilmiş olan 33 numaralı Nusret adlı gemiyle değiştirildi.

Idare-i Mahsusa döneminde satın alınıp şehir hatlarında kullanılmış olan bir İhsan Vapuru daha vardır. 1903'te, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun Budapeşte'deki Danubis Schoenischen Hartmann A. G. tczgâhlarmda, eşi Neveser Vapuruyla birlikte yandan çarklı, buharlı yolcu vapuru olarak inşa edildi. 375 grostonluktu. Uzunluğu 54,1 m, genişliği 6,7 m, sukesimi 2,9 m idi. 510 beygirgücünde 2 silindirli compound buhar makinesi vardı. 30 Eylül 1927'de Pire'den İstanbul'a gelirken Gelibolu önlerinde battı.

ESER TUTEL

İHTİFALCİ ZİYA BEY

bak. MEHMED ZIYA BEY (Ihtifalci)

İHTİSAB

15. yy'dan 1826'ya kadar ihtisab ağasının, bu tarihten 1854'e kadar da ihtisab nazırının başında bulunduğu, İstanbul'un zabıta ve çarşı-pazar düzeni örgütü. İstanbul kadısına bağlı olan bu örgütün görevleri arasında kentin güvenlik işleri, kente giriş çıkışlar, bazı vergilerin toplanması da vardı.

İyi yönetim ve doğru önlemler anlamına gelen "ihtisab", İslam hukukunun temel kavramlarındandır. Kâtib Çelebi, ihtisabı "kent halkının, yasaklara uyup doğruları işlemelerine olanak veren yönetim" olarak tanımlamıştır. Hisbe-ihtisab örgütleri, Hz Ömer (halifeliği 634-644) döneminden başlayarak bütün İslam devletlerinde, başlıca kurumlar arasında yer aldı. Kent kadısının yardımcısı sayılan muhtesibe de uyarı, kınama, müdahale, tehdit, dayak, hattâ idam yetkileri tanındı.

İstanbul'un fethinden sonra kentte yeni bir sosyal ekonomik düzene geçişte çe-

Bir çarşı ressamının betimlemesinde ihtisab ağası, 17. yy, anonim.
Galeri Alfa

şitli işler için yetkililer (hâkimler) atanırken, Evliya Çelebi'nin belirttiğine göre "sekizinci hâkim ihtisab ağası da cem-i ehl-i sanayie hükmetmek üzere ta'zir ve siyasete ve bey'ü şirâda hile edeni tekdir ve tevbih etmek" ile görevlendirildi. 15. yy'rn ikinci yansından başlayarak da İstanbul için ihtisab kanunnameleri yayımlandı. Kent, 1 şehir (mahrusa-i İstanbul, Dersaadet) ile 3 belde (Bilad-ı Selase Galata, Üsküdar, Eyüp) olmak üzere 4 ayrı kadı tarafmdan yönetildiğinden, İstanbul kadısına bağlı ihtisab ağasından ayrıca Galata, Üsküdar ve Eyüp kadılarının maiyetlerinde de birer muhtesib vardı. Bunlar, kent ve belde kadılarının, ticaret işlerini, bu alana ilişkin yasaların uygulanışım denetleme yetkilerini fiilen kullanmaktaydılar. Ayrıca, İstanbul'un genel yönetiminden sorumlu olan sadrazamın, kent güvenliğini sağlamasında birinci sırada yardımcılarıydılar. Sadrazamın, "kola binme", "kol gezme", "büyük kol" denen kent içi denetim ve yoklamalarında, ihtisab ağasının maiyetinde bulunması ve kendisine düşen görevleri yapması yasa gereğiydi. Örneğin, Çarşamba divanı(->) kol gezmesinde vezirazam, narhlara ilişkin sorularım bazen istanbul kadısına, bazen de ihtisab ağasına yöneltirdi. Kol heyetinde, ihtisab ağası, perişanı sarık, ortak kuşak ve elinde sadrazamın değneği ile yer alırdı. Sadrazam atından inince, yeniçeri ağası bu değneği alıp kendisine verirdi. Fırınlardan ekmek numuneleri alıp sadrazama vermek de ihtisab ağasının göreviydi. Kadı kola çıktığında da ihtisab ağası ya da o beldenin muhtesibi beraberinde olurdu. Kadirim verdiği cezalan hemen orada ve yardımcıları aracılığıyla uygulamak ihtisab ağasının ya da muhtesibin göreviydi. Kadı tarafından konulan narhı esnafa tebliğ işini, ihtisab ağasının maiyetini oluşturan kologlanları yapmaktaydılar. Bunlar, Yeniçeri Ocağı'nm 56. ortasından seçilme askerlerle değişik mesleklerden ve çarşı pazar geleneklerini bilen esnaf zümresinden kişilerdi. Kıdemlilerine "terazicibaşı" deniyordu.

ihtisab ağası, subaşı, asesbaşı ile her gün kol gezerdi, ihtisab kanunnamesi gereği, terazi, kantar, arşm, endaze ile iş gören ne kadar esnaf varsa hepsinin ölçü ve ölçeklerini, alım satım kurallarına uyup uymadıklarını denetler, gerektiğinde falaka ve değnek cezaları uygular, daha fazla cezaya müstahak olanları ise ihtisab ağası mahbesinde tutuklayarak kadı önüne çıkarırdı.

İltizam yöntemiyle atanan ihtisab ağasının ve muhtesiblerin İstanbullu, yetişkin ve Müslüman, adil, yetenekli, bilgili, dürüst, dindar olmaları aranırdı. Bu görevler 1 yıllıktı. İhtisab kanunnameleriyle belirlenen esnaftan belirli oranlarda ihtisab rüsumunu toplama yetkisini peşin iltizam bedeli ödeyerek elde eden ihtisab ağası bununla giderlerini ve geçimini karşılardı.

1501 tarihli Mahrusa-i İstanbul Kanunnamesine göre ihtisab örgütünün görevleri arasında, kente gelen koyunların sayılması; kaçak hayvan getirtilmesinin önlenmesi; gelen buğdayın kalitesinin saptanması; ekmeğin "eyü ve arı" çıkartılması; taşradan İstanbul'a her ne gelirse denetlenmesi; aşçı, başçı ve büyancı dükkânlarının denetimi; kavaf, debbağ, derici, çizmeci, paşmakçı, saraç, sağrıcı, bakkal, aktar, bezzaz, gazzaz, hayyat, neccar, kuyumcu, kazancı, boyacı, bıçakçı ve kılıççı, hallaç, hamamcı, kalaycı, manav, değirmenci vb esnafın sık sık yoklanması; narha, ölçüye, tartıya, temizliğe, gedik kurallarına, kılık kıyafete uyup uymadıklarının saptanması da vardı. İşyeri açma ruhsatını da ihtisab ağası vermekteydi. Irgat, amele, hamal, kayıkçı vb işçi kesiminin kente giriş çıkışlarını, bekâr odalarına yerleşmelerini, esnaf loncalarını denetlemek, ithal edilen malların İstanbul'a girişini gözetimde tutmak, kent güvenliğinde kolluk kuvvetlerine yardımcı olmak da ağanın görevlerindendi. İstanbul'da nüfus artışının ortaya çıkardığı pek çok sorun olduğundan ve "nakl-i hane" denen temelli göçlerin önlenmesi gerektiğinden, bu konuda 16. yy'dan başlayarak İstanbul kadısı aracılığı ile ihtisab ağasına sık sık görevler verildiği de saptanmaktadır. Bu görevin gereği, mahallelerde ve çarşılarda, bekâr odalarında, hanlarda yoklamalarla yerine getirilmekteydi. Yakalanan kaçaklar, serseriler ve işsizler memleketlerine gönderilirdi. İstifçileri, karaborsacıları yakalayıp cezalandırmak, alıcı ile satıcı ya da esnaf arasındaki inat ve çekişmeleri önlemek de ihtisab ağasına ve muhtesiblere düşen görevlerdendi. Yakalanan suçlulardan, kadı huzuruna çıkarılması gerekenler, şer'i cezadan ayrıca başlarına tahta külah geçirilip çarşıda dolaştınlırlardı. Narhtan ziyade veya eksik fiyatla satanlara da ağır cezalar uygulanırdı. Bu nedenle esnaf, en çok

ihtisab ağasından çekinir, onun ya da yardımcılarının her an karşısında olabileceği korkusuyla haksızlık yapmamaya çalışırdı. En çok denetlenen yerler ise fırınlardı. Unkapam'ndaki kapanların denetimi de aralıksız sürdürülürdü. İhtisab ağasının İstanbul'un iaşesiyle doğrudan ilgili bir başka görevi ise gelen emtia ve ürünlerin kentin her semtine dengeli biçimde dağıtılmasına, bunun için de her malm, ilgili olduğu iskeleye veya çardağa indirilmesine yardımcı olmaktı. İhtisab ağasının makamının bulunduğu Çardak İskelesi ya da İhtisab İskelesi'ne ise pirinç ve arpa yüklü gemiler yanaşmaktaydı. Yine, yaş meyve sebze teknelerinin yanaştığı iskele ve hal de "Muhtesib Çardağı" adını taşımaktaydı. İstanbul'dan başka, Galata ve Üsküdar'da da bu adda çardaklar vardı.

İhtisab ağası ve koloğlanları kenar iskelelerini denetleyerek kaçak mal getirilmesini önlemeye çalıştıkları gibi hayvanlara aşın yük vurulmasına, kayıklara erkeklerle kadınların bir arada bindirilmesine, taşıma ücretlerinin fazla alınmasına da engel olurlardı. Esir pazarlarını, hamamları da kontrol ederlerdi. Gedik sistemine aykırı olarak çalıştırılan işyerlerini ihtisab ağasının kapatma yetkisi vardı. Örneğin, 1594'te, İstanbul'da sayıları 5 olması gereken çiçekçi dükkânlarının 200'ü bulması nedeniyle, kadıya yazılan hüküm üzerine ihtisab ağası bunları kapatmakla görevlendirilmişti. Bunun gibi, 100 olması gereken kumaşçıların 318'e çıkması da benzeri bir önlem gerektirmişti. Dükkânlarda, ruhsata esas mal ve eşyanın satılıp satılmadığını kontrol de ihtisab ağasının göreviydi.

"İhtisabiye" ya da "ihtisab rüsumu" denen vergi, İstanbul'da, diğer kentlere oranla çok yüksek bir gelir sağladığından, "bedel-i mukataa", "bedel-i iltizamiye" denen ve kamu hazinesine ödenen peşin bedeli, 3.000.000 akçeden fazlaydı. Bununla birlikte, ihtisab işlerinin bozulmaya başladığı 18. yy'da ihtisab ağaları ihtisab vergilerini toplamakla yetinmeyerek koloğlanları aracılığı ile "sefâ-amedi", "iydiye", "ramazaniye", "haftalık", "aylık", "müsamaha", "haslık" vb adlar altında yasaya aykırı isteklerle çarşı esnafma parasal zulümde bulunmaktaydılar. Simitçi, hamal, seyyar satıcı, bozacı, leblebici gibi ayak esnafından ihtisabiye toplanmazken bunlardan da rüşvet alınır olmuştu. Yine, İstanbul'un yakın çevresindeki üretim bölgelerinden Mudanya, Yarımca, Pendik, Kartal, Şile ve Silivri gibi yerlerden gelen ürünlerle Karadeniz'den gelen yumurtadan, Ege Bölgesi'nden gelen zeytinden çok düşük oranda ihtisabiye alınması kanun gereğiydi. Ancak, ihtisab ağaları bunlar için de türlü rüşvet yöntemleri uygulamaktaydılar.

İstanbul, 18. yy'da ihtisab işleri bakımından "kol" denen 15 vergi bölgesine ayrılmıştı. Bunlar, kentin başlıca alışveriş merkezleri olan, Tahtakale, Eksik, Taraklı, Ayasofya, Tavukpazarı, Kadıasker, Langa, Yedikule, Aksaray, Karaman, Edirnekapı, Balat, Unkapanı, Rah-ı Cedid, Cibali semtleriydi.

İhtisab ağalığı, 1821'den sonra, karadan ve denizden İstanbul'a gelenleri kontrol işiyle de görevli kılındı. "Mürur tezkiresi" denen, esnaf kethüdalarından, mahalle imamlarından, daire ve kapılardan alman giriş ve çıkış belgelerinin ihtisab ağasına mühürletilmesi kural oldu. Bu amaçla, Rumeli tarafından gelenler Küçükçekmece'de, Anadolu'dan gelenler Bostancıbaşı Köprüsü'nde, tezkirelerini nöbetçi koloğlanlarına göstermekte, bir hafta zarfında da ihtisab ağasının konağma giderek, Anadolu veya Rumeli defterine, vilayetlerini, ne maksatla geldiklerini ve ne kadar kalacaklarını yazdırmaktaydılar.

1826'da Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasının ardından ihtisab işlerine de yeni bir düzen öngören II. Mahmud, ilkin ihtisab mukataa bedelini Asâkir-i Mansure hazinesine tahsis etti. İstanbul kadısına gönderdiği bir fermanla da eski humbaracıbaşı Mustafa Ağa'yı ihtisab ağası tayin ettiğini, amacının, çarşı pazan düzene koymak olduğunu, serseri ve işsiz kalabalıkların İstanbul'dan uzaklaştırılmalarım istediğini bildirdi.

Ağustos 1826'da da eski ihtisab kanunnameleri yerine İhtisab Ağalığı Nizamnamesi yayımlandı. Çardak İskelesi'ndeki eski ihtisab ağası konağmın yerine kuruyemişçi dükkânları yapılmış olduğundan, oraya yakın Ellialtı Kahvesi'nin kamulaştırılıp yeni bir ağa konağı yapılması uygun görüldü. Koloğlanlarının yeniçerilikle yakınlıklan dikkate alınarak bunlann kısa zamanda tasfiye edilip Asâkir-i Mansure-i Muhammediye'den yüzbaşı ve onbaşıların, ihtisab ağası maiyetine ihtisab neferatı ve mülazimleri olarak verilmesi kararlaştırıldı. Bunların kentte dolaşıp namaz kılmayanları, oruç tutmayanları mahalle imamlarından soruşturmaları, ihtisab ağasının şehirde sık sık kol gezip esnafı denetlemesi, gerektiğinde suçluları falakaya yatırması, ihtisab mahbesine koyması, hamamlarda gayrimüslimlere nalm verilmemesi hususunun da gözetilmesi, ihtisab ağasınm bir hamallar yazıcısı tayin edip iskele hamallarının defterlerini hazırlatması, koyun getiren Cihanbeğli ve Alişanlı aşiretleri mensupları dışında Kürtlerin, İstanbul'a daha önce yerleşmiş olanlar dışında da Arnavutların memleketlerine iade edilmeleri, iskelelere yanaşan şüpheli gemi ve kayıkların dikkatlice aranması vb gibi pek çok iş, ihtisab örgütüne yüklendi. Ancak tüm bunların geleneksel örgütle yürütülemeyeceği anlaşıldığından kurumsallaşmaya gidildi ve 1826 sonuna doğru İhtisab Nezareti kuruldu. Mustafa Ağa, ilk ihtisab nazırı oldu. İstanbul Belediyesinin çekirdiğini oluşturan nezaret ise İlamat ve Tekarir Odası, Varidat Odası ve Tezkirehane olarak 3 ana birime ayrıldı. Bu büroları birer başkâtip yönetmekte olup bunların yardımcılarına "refik-i sani" deniyordu. Nazırın yardımcılığını ise kethüda efendi yapmaktaydı. 1834'ten başlayarak kent yaşamını ve zabıta hizmetlerini kolaylaştırıcı yevmiye jurnalleri düzenlendi. Bununla kontroller daha seri yapılabiliyordu. 1846'da Zaptiye Müşiriyeti kurulunca güvenlik ve giriş-çıkışlarla ilgili işler bu örgüte devredildiğinden İhtisab Nezareti'nin görevi tamamen belediye hizmetleriyle sınırlandı. Esnaf ve narh kontrolleri ağırlık kazandı.

1854'te şehremaneti kurulduktan sonra son ihtisab nazırı Hüseyin Bey, 19 Haziran 1858-1 Mayıs 1860 ve 23 Haziran 1862-6 Mart 1868 arasında iki defa şehreminliği yapmıştır. Bu zat, İstanbul'da "İhtisab Ağası Hüseyin Bey" olarak ün yapmıştı. Abdülaziz'in annesi Pertevniyal Valide Sultanin kethüdalığı görevinde de bulunan Hüseyin Bey çarşıya çıktığında esnafm eli ayağı birbirine dolaşırdı. Belirli noktalarda duran Hüseyin Bey, vukuat jurnallerini okutur, orada karakuşî ceza verir ve uygulatırdı.

Bibi. Y. Z. Kavakçı, *Hisbe Teşkilatı,* Ankara, 1975; F. Atar, *İslam Adliye Teşkilatı, Ortaya Çıkışı ve İşleyişi,* Ankara, 1979; (Ergin), *Mecelle,* I, 335 vd; Z. Kazıcı, *Osmanlılarda İhtisab Müessesesi,* ist., 1987; 1. L. Barkan, "XV. Asrın Sonunda Bazı Büyük Şehirlerde Eşya ve Yiyecek Fiyatlarının Tespit ve Teftişi Hususlarını Tanzim Eden Kanunlar I. Kanunname-i Ihtisab-ı istanbul el-Mahrusa", *Tarih Vesikaları,* S. 5 (Şubat 1942), s. 326 vd; R. Mantran, *Un Document sur l'ihtisab de Stamboul a la fin du XVII. Siecle,* Şam, 1957; Evliya, *Seyahatname,* I, 120 vd; I. Ortaylı, *Türkiye İdare Tarihi,* Ankara, 1979, s. 203-204; Pakalrn, *Tarih Deyimleri,* II, 40 vd; Ziyaoğlu, *Belediye Reisleri,* Mustafa Ragıp, "İhtisap Ağası Hüseyin Bey", *Tarihten Sesler,* S. 2 (Şubat 1943).

NECDET SAKAOĞLU

İKBAL KIRAATHANESİ

Nuruosmaniye Caddesi'nin Vezir Hanı Caddesi'yle kesiştiği sol köşede ve Nuruosmaniye Camii'nin avlu kapısının karşısında yer almış eski bir kıraathane.

Ne zaman açıldığı kesin olarak tespit edilmemişse de I. Dünya Savaşı öncesinde faaliyette olduğu bilinmektedir.

Resmi dairelerin yoğun olduğu Sirkeci ve Babıâli semtleriyle basın-yayın dünyasının merkezi durumundaki Cağaloğlu'na yakın olduğu için şair ve yazarların, gazetecilerin uzun yıllar uğrak yeri olmuştur.

20. yyin başlarında hemen her akşam Karagöz oynatılan ya da Kemani Memduh ile Bülbüli Salih yönetimindeki saz takımlarmca fasıl yapılan İkbal Kıraathanesi'nin oldukça geniş ve loş bir salonu vardı.

I. Dünya Savaşı'mn ilk yıllarında Halil Nihat Boztepe, M. Fuat Köprülü, İbrahim Alaaddin Gövsa, Yusuf Ziya Ortaç, Hamamîzade İhsan, Enis Behiç Koryürek, Orhan Seyfi Orhon, Hakkı Süha Gezgin ve Agâh Sırrı Levendin her akşam uğradığı kahvehaneye arada sırada Celal Sahir Erozan, Ömer Seyfeddin, Falih Rıfkı Atay ve Tahir Nadi Ozanözgü de gelirdi. Savaşm son yıllarında Nâzım Hikmet, Halil Vedat Fıratlı, Rıfkı Melul Meriç, Vâlâ Nurettin ve Ekrem Şerif Egeli de buraya devam etmeye başlar.

Mütareke yıllarında Hasan Âli Yücel ve onunla ahbaplık eden Yahya Kemal Beyatlı ile Ahmet Hamdi Tanpınarin İkbal'e devam etmeye başlaması kıraathaneye yeni bir canlılık kazandırır. Kıraathaneye Mü-

tareke yıllarının Milli Mücadele'yi destekleyen sanat ve edebiyat dergisi *Dergâh'ı* çıkaran Mustafa Nihat Özön ile yazı ailesinden Nurullah Ataç, Yunus Kâzım Koni, Mustafa Sekip Tunç, Necmettin Halil Onan, Ali Mümtaz Arolat, Abdülhak Şinasi Hisar ve Ahmed Haşim de devam eder.

Mükrimin Halil Yinanç ile Osman Cemal Kaygılı da bu dönemde ikbal'e devam edenler arasındadır. Tanınmış şair ve yazarların uzun tartışma ve fikir alışverişlerine ev sahipliği yapan kıraathane, *Dergâh'* ın kapanmasıyla eski canlılığını yitirir ve müdavimler arasında yer almakla birlikte varlıkları pek hissedilmeyen gazetecilere geçer.

ikbal Kıraathanesi'nin şair ve yazarların uğrak yeri olarak yeniden canlılık kazanması, Orhan Kemal'in Adana'dan istanbul'a göç ettiği 1951 yılına rasdar. Orhan Kemal, arkadaşlanyla birlikte bu kahvehaneye uzun yıllar devam etmiş; ocakçısı ve garsonlarıyla ahbaplık ederek burayı telefonundan da yararlandığı bir ofis gibi kullanmıştır.

Kıraathanenin Orhan Kemal'le başlayan yeni dönemini Nurer Uğurlu, anı ve gözlemlerine dayanarak *Orhan Kemal'in İkbal Kahvesi* adlı kitabında oldukça ayrıntılı bir biçimde anlatır. Günlük Cağaloğlu dedikoduları, yazıları ve eserleriyle en ağır dille gıyabi ya da vicahi olarak yargılanan çağdaş yazarlar, bu yazarlarla tanışmak için gelen hevesliler, mücellitten yeni alındığı için henüz kummamış tazelikte kitaplar kahvehanenin gündelik ayrıntılarını oluşturur.

Orhan Kemal dışında Edip Cansever, Muzaffer Buyrukçu, Ferit Öngören, Yaşar Kemal, Ece Ayhan, Lütfü Erişçi, Fahir Onger, Rasih Nuri Heri, Haldun Taner, Fahir Aksoy, Fikret Otyam, Ara Güler, Yusuf Kenan Karacanlar, Oktay Akbal, Konur Ertop, Ümit Yaşar Oğuzcan, Behçet Necatigil, ismet Zeki Eyüboğlu, Nurer Uğurlu da kahvehaneye devam edenler arasındadır.

Ancak ikbal'in gedikli müşterileri de vardır ve doğal olarak Orhan Kemal'le olan yakınlıklan nedeniyle masaların aranan kişileridir. Arap Talat (Talat Kılıç), Patriyot Hayati, Yelfe ihsan, Erol Şadi Erdinç, Enver Aytekin ve Edip Karahan bu gediklilerin başında gelirler. Bazen bir köşede oturup şiir çalışan, bazen Orhan Kemal'le dertleşen Hasan izzettin Dinamo da arada sırada ikbal'e uğrayanlardandır.

1960İ1 yılların ortalarında (yak. **1965)** kapanan ve yerine halı, turistik eşya satılan bir mağaza açılan İkbal Kıraathanesi, adına kitap yazılan eski kahvehanelerden biri olmuştur. İkbal kapandıktan sonra bir süre değişik yerlere devam eden Orhan Kemal ve arkadaşları eskiden beri Babıâli ve Cağaloğlu'na devam eden herkesin yakından tanıdığı Meserret Kıraathanesi'ne(-0 devam etmeye başlarlar.

Bibi. A. H. Tanpınar, ***Yahya Kemal,*** İst., 1962, s. 28; ay, ***Beş Şehir,*** İst., 1978, s. 72-73; N. Uğurlu, ***Orhan Kemal'in İkbal Kahvesi,*** İst., 1973; S. Birsel, ***Kahveler Kitabı,*** İst., 1975, s. 321-332.

M. SABRI KOZ

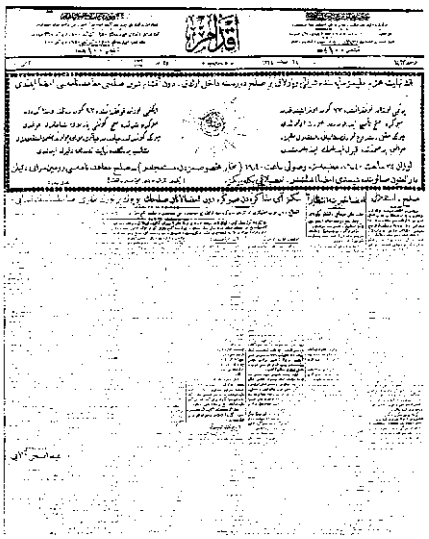

İkdam gazetesinin 25 Temmuz 1923 tarihli sayısı.
Gözlem Yayıncılık Arşivi

I K D A M

Ahmed Cevdet (Oran) (1862-1935) tarafından yayımlanmış günlük siyasi gazete.

5 Temmuz 1894'te yayıma başladı, ilk olarak başlığına "ilmi, siyasi Türk gazetesidir" kaydım koymuş, bu özelliğine bağlı olarak hem dilde sadeleşmenin hem de Türkçülük akımının savunucusu olmuştur.

İkdam, II. Abdülhamid rejiminden aldığı destekle ilk rotatif baskıyı gerçekleştiren gazetelerden oldu. Sarayla uyumlu olmaya özen göstermesine rağmen, zaman zaman kapatılmaktan da kurtulamadı. Dönemin sayısı az olan Türkçe gazeteleri arasında kendine özgü bir canlılık sağlamayı başarmış ve bunun etkisiyle II. Meşrutiyet'in ilanından sonra tirajını 40.000'lere kadar yükseltmiştir. İttihatçı yönetimlerle de çatışmaktan kurtulamamış, kapatıldığı sürelerde *Yeni İkdam* ve *İktiham* adlarını da alarak yaşamını sürdürmüştür.

İkdam Eylül 1912'de eskiden Paris muhabirliğini yapmış olan Ali Kemal'in başyazarlığını üstlenmesiyle İttihatçdara karşı sert muhalefete girişmiş, ancak 1913'te İttihatçılann iktidan tam ele geçirmesi üzerine karşıtlığını yumuşatmak zorunda kalmıştır.

Babıâli'nin okul görevi yapan gazeteleri arasında bulunan *İkdam,* Halit Ziya (Uşaklıgil), Ahmed Rasim, Cenap Şehabettin, Hüseyin Cahit (Yalçm), Hamdullah Suphi (Tanrıöver), Ahmet Emin (Yalman), Ali Naci (Karacan) gibi kalemlerin yanında birçok yeteneği de yetiştirmiştir. Hastalığı sebebiyle Ahmed Cevdet'in sürekli olarak İsviçre'de yaşaması sebebiyle Mütareke yıllarında Yakup Kadri (Karaosmanoğlu), 1923'ten itibaren Mecdi Sadrettin'in ve Ali Naci'nin (Karacan) yönetiminde çıktı. Yeni harflerin kabulünden sonra uğradığı büyük tiraj kaybı üzerine 31 Aralık 1928'de yayımına son verdi.

İSTANBUL

I K I N C I D Ü N Y A S A V A Ş ı N D A I S T A N B U L

II. Dünya Savaşı yılları İstanbul için ülkeyi ve dünyayı saran bütün sıkıntılann yansıdığı, buna rağmen Osmanlı Devleti'nin yıkılışından sonra ilk yenileşmelerin gündeme geldiği bir zaman dilimi olmuştur. İki dünya savaşı arasındaki yıllarda İstanbul başkent olma özelliğini yitirmiş; gerek hükümetin ilgisi, gerekse de merkezi bütçeden aldığı pay itibariyle ikinci dereceden bir konuma düşmüştü. Kentin kendi kaynaklarına sahip çıkması ve geliştirmesi ise dönemin merkeziyetçi anlayışlan çerçevesinde esasen olanaksızdı -ki bu durum sonraki yıllarda da süregelmiştir. Hattâ, söz konusu yıllarda merkeziyetçi anlayış o kadar ileri gitmekteydi ki, vali ve belediye başkanı Ankara'dan atanan tek ve aym kişiydi. Öte yandan yabancıların ve azmlıkların yoğun olarak bulunmaları ve dış ticareti önemli ölçüde yönlendirmeleri açısmdan da İstanbul'un yeni Ankara yönetimi tarafından çok sempatiyle bakılan bir kent olduğunu söylemek olanaksızdır. Ankara borçların tasfiyesi ve millileştirme gibi işlerle uğraşırken Batı devletleriyle ticaretin azınlıkların eliyle yürütülmesine hoş bakmıyordu. İşte İstanbul II. Dünya Savaşı'm böyle bir ortamda karşıladı. Savaşın ilk döneminde, muharebeler uzakta iken kentin günlük yaşamı artan yokluklar, kesilen ithalat, karaborsa ve pasif korunma tedbirlerinin uygulanması gibi olaylara rağmen nispeten sakin bir şekilde devam etti. Ancak savaş kente yaklaştıkça durum değişti. 23 Kasım 1940'ta İstanbul, Kocaeli ve Trakya illerini kapsayan sıkıyönetim ilan edildi. Nisan 1941'de Alman orduları Balkanlar'a girip de sınırlarımıza yaklaştıkça kentin boşaltılması dahi gündeme getirildi. Bundan sonraki 3 yıl, savaşın her an kapıyı çalma ihtimali içerisinde gerilimli bir ortamda geçti. Ancak 1944 yazından itibaren savaşı müttefiklerin kazanacağının belli olması ile yeni bir döneme geçildi ve Türkiye'nin gündemi bu duruma uygun olarak yeniden çizilmeye başlandı.

II. Dünya Savaşı yılları tüm yokluklara rağmen şehrin fiziki dokusunun değişmeye başladığı bir dönemdir. İmar hareketlerinin başlamasmdaki temel etken kuşkusuz ki Cumhuriyetin biraz olsun kendisini toparlaması ve eski başkente el atma zamanının geldiğine karar verilmesiydi. Bu imar hareketleri savaşın getirdiği kaynak sıkıntıları dolayısıyla sınırlı kalacak, ancak aradan bir 10 yıl geçtikten sonra, Menderes döneminde bütün hızıyla yeni bir hamleye dönüşecekti. Bir mezbelelik halinde olan Yeni Cami çevresinin açılması, Eminönü Meydanı'nın yapılması, Mısır Çarşısı'nın onarılması bu dönemin işlerindendir. Savaş sırasında hem vali, hem de belediye reisi olan Lütfi Kırdar Sirkeci ve Sultanahmet meydanları ile Vilayet binasının temizlenmesine ve bahçe içine alınmasına da önem vermişti. Unkapanı Meydanı ve çevresinin düzenlenmesi ve buradan Saraçhanebaşı istikametinde Haliç'ten Marmara'ya uzanan Atatürk Bulva-

1930'larm sonunda Iğneada'ya iltica eden Yahudiler Sirkeci Garı'nda. *Sâlahaddin Giz*

rı o günlerin en önem verilen projelerinden birisiydi. Kentteki diğer bir önemli değişiklik de 1940'ta Taksim Gezisi'nin inşası ve Ayaspaşa'dan Dolmabahçe'ye inen yolun ve parkın yapılmasıdır. Dolmabahçe Stadyumu inşaatı da 19 Mayıs 1940'ta başlamış fakat malzeme fiyatlarının artması ve yokluklardan dolayı zaman zaman duraklayarak devam etmiştir. Kentin hemen hemen tüm diğer köşelerinde de birtakım iyileştirmelere gidilmiştir.

Kentin aydmlatma ve ulaştırma gibi işlerine gelince, bunların savaş sırasında pek az geliştirilebildiği ve esasen çok sınırlı olduğu görülür. Örneğin 1938'de her şeye rağmen İstanbul gibi nüfusu bir milyona yakın bir kentte sadece 4.792 adet sokak aydınlatma lambası bulunuyordu. 1945'e kadar bunlara 3.255 adet ilave yapılmış ve sayı ancak 8.047'e çıkarılabilmişti. Kısacası karartma olmasa da İstanbul'un sokakları karanlıktı. Bu arada 1939'da İstanbul'da 123.775 adet elektrik abonesinin bulunduğunu belirtelim. 1945'e gelindiğinde bunlann sayısı 147.595'e yükselmişti. Bunların tükettikleri yıllık toplam elektrik miktarı ise 1939'da 120 milyon kvvh'den 1945'te 160 milyona çıkmıştı. Ulaştırmaya gelince, tramvay idaresi 1 Ocak 1939'da, yani savaştan hemen önce millileştirilmişti. Fakat savaş nedeniyle yeni tesis kurma ve araç satm alma olanağı olmadığı için bu hizmet de geliştirilemedi, fakat tamir ve yedek parça imali ile ulaşım elden geldiğince sürdürülmeye çalışıldı. 1939'da hizmette 258 araba var iken bu rakam 1940'ta 244'e, 1941'de 217'ye, 1942'de ise 199'a düştü. 1943 ve 1944'te sırasıyla 201 ve 234 araba ile idare edildi. İstanbul 1945'i 243 tramvay ile karşıladı. Ne var ki o tarihlerde İstanbul halkının büyük bölümünün çok nadiren semtinden ayrıldığını ve ulaşımın ileriki yıllardaki kadar büyük bir sorun olmadığını belirtmek gerekir. Demiryolunun banliyö hatlan ve Şehir Hatları İşletmesi o yıllarda ulaştırma açığım büyük ölçüde kapatıyordu. Otobüs seferlerine gelince, II. Dünya Savaşı yıllarında bunlar yok denecek kadar az sayıda idi. Binbir güçlükle temin edilen 15 adet kamyon şasisi üzerine eldeki imkânlarla birer otobüs karoseri oturtulmuş ve 1943'te sefere çıkarılmıştı. Ancak lastik ve yedek parça yokluğu nedeniyle bunlann da hepsi aym anda seferde tutulamadı. 1945 ve 1946'da İsveç'ten 5 adet, ABD'den 4 adet otobüs alınarak sefere konuldu. Fakat İstanbul'da ciddi olarak ilk otobüs işletmeciliği Ekim 1947'de getirilen 50 araç ile başlamıştır.

Savaşın Ege ve Karadeniz'e sıçraması ve deniz ulaşımının sekteye uğraması İstanbul'a yiyecek ve yakacak ikmalini önemli bir sorun haline getirmişti. Ancak hükümet her zaman olduğu gibi ülkedeki kaynaklara hâkim değildi. Vergi toplayamıyor, savaşan ülkelerden dahi daha yüksek düzeyde seyreden enflasyona mani olamıyor, hattâ karaborsayı kendi eliyle yaratıyordu. Çalışanlar, vergi kaçakçılığı yapamayan şirketler ve küçük çiftçiler giderek daha fazla eziliyor; o yıllarda da, örneğin 1944'te ücretliler vergilerin yüzde 54,78 gibi çok büyük bir oranım ödüyordu. Daha savaşm ilk günlerinden itibaren hükümet "ihtikâra ve karaborsacıların çok şiddetle cezalandırılacağını" ilan etmişse de bu büyük ölçüde lafta kalmıştı. Garlar kontrol altında tutuluyor ve üç-beş parça fazla eşya ile gelen talihsizler karaborsacı olarak nitelenerek haklarında takibat açılıyordu -ki bunun genel toplamda hiçbir önemli payı olamazdı. Hattâ, İstanbul'da 120 çuval şeker stok eden Nikolaki Seferoğlu adındaki azınlıklara mensup yurttaşın 2 yıllığına Kırşehir'e sürülmesi gibi münferit olayların da sistemdeki temel arızaları gizlemesi olanaksızdı. Savaş yıllarında İstanbul'da görev yapan Defterdar Faik Ökte resmi fiyatla satılan ithal malların devletin kolluk kuvvetlerinin gözü önünde karaborsacılar tarafmdan âdeta mağaza yıkılarak kapışıldığını, bir sokak ötede ihtiyaç sahiplerine fahiş fiyatla satıldığım ifade etmekteydi. Halkın gözünde karaborsa ve CHP eşanlamlı hale gelmişti. Refik Saydam hükümeti 18 Ocak 1940'ta Milli Korunma Kanunu'nu ilan etmiş; bunun uygulanması ve iller arasındaki işbirliğinin sağlanması için "Koordinasyon Heyeti" oluşturmuştu. Fakat bu kurum da olaylann genel gidişatını değiştirmedi. Narhlar karaborsanın artmasına neden oldu. Zaten narhlı fiyatlar da artıyordu. Ekmek fiyatı 1939'da 9 kuruş iken 1941'de 16 kuruşa ve 1943'te 39 kuruşa yükseldi. Ekmek karnesi Ocak 1942'de günde 375 gram olarak tayin edildi (sadece ağır işçiler 750 gram alabiliyorlardı) ve şubat ayında 300 grama düşürüldü. Bu da oldukça kalitesiz bir ekmekti ve francala 19 Haziran 1941'den itibaren sadece hastanelere veriliyordu. Mayıs 1942 tarihli bir haberde İstanbul'da 17 fırının emirlere uymadıkları için cezalandırıldığı yer almaktadır. Yine 1939-

1943 arasında pirinç fiyatının 30 kuruştan 180 kuruşa, şekerin ise yine 30 kuruştan 343 kuruşa çıktığı görülür. 1938 yılı temel alınırsa 1943 sonuna kadar genel fiyat düzeyi 5,9 kat, bitkisel malların fiyatları 8,94 kat, hayvani besinlerin fiyatları 7,52 kat, sanayi hammaddeleri ve yarı mamullerin fiyatı da 3,19 kat artmıştı. 1944'te ise sanayi hammaddeleri ve yan mamullerin kategorisi artmaya devam etti ama tarımsal kaynaklı kalemlerde kısmi bir düşüş meydana geldi. Savaş gelir dağılımım hızla bozuyordu. Aralık 1942de İstanbulda 6 aşocağı açıldığına dair bir haber yer almaktadır. Öte yandan sürekli artan fiyatlar en çarpıcı bir şekilde istanbul'da göze çarpan bir savaş zenginleri kesimi yarattı. Bu durum 1943'ün ilk günlerinde Varlık Vergisi'nin gündeme gelmesine yol açtı.

Varlık Vergisi özellikle 1939-1942 dönemi savaş zenginlerinin vergilendirilmesini öngörüyordu ve özü, servetlere hükümet tarafından el konulmasma bir kılıf uydurulmasından ibaretti. Uygulama ise daha çok azınlıklara yönelik oldu. Bunun bir nedeni Balkan Savaşı sonrasında başlayan azınlıkların tasfiyesine yönelik tutumun devam ediyor olmasıydı. Diğer bir nedeni de Avrupalıların ticari işbirliği için bunları tercih etmeleriydi. Böylece karaborsaya giden mallar da ister istemez bunların elinden çıkmış oluyordu. Fakat sonuçta karaborsacı olsun olmasın servet sahibi olduğuna inanılan bütün azınlıklar ezildi. Bunlara karşı katı bir tutum sergilenir ve çok yüksek vergiler konulurken Türk ve Müslümanlara daha müsamahakâr davranıldı. Esasen o dönemde bütün Avrupa'yı derinden sarmış olan ırkçı dalganın rüzgârları Türkiye'yi de yalıyordu. Bir kereye mahsus olarak almacak olan bu servet vergisini kimlerin vereceğini ve miktarım tayin için takdir komisyonları kuruldu. Bunlara itiraz hakkı yoktu. Ancak bu komisyonlar tümüyle sübjektif bir şekilde ve "olsa olsa" diyerek belirlemede bulundular ve çok kısa sürede işin endazesi kaçtı. Ankara belli rakamlara ulaşılması için sıkıştırıyor, öte yandan da siyasi etkiler, kişisel ilişkiler ve keyfi tutumlarla iş çığırından çıkıyordu. Sonuçta tahakkukun yaklaşık yüzde 65'i ve tahsilatın da yüzde 55'i gayrimüslimlerden yapıldı. Tüm Türkiye'den vergisini ödeyemediği için çalışma kamplarına sürülen 2.057 kişinin 1.867'si istanbullu idi. Aşkale'ye sürülen 1.400 kişi içerisinde de istanbullular 1.299 kişi ile ezici çoğunluktaydılar ve bunlar da ağırlıkla azınlıklardan oluşuyordu. Ancak Türklerin de Varlık Vergisi'nden tümüyle muaf tutuldukları düşünülmemeli. Mareşal Fevzi Çakmak bile Bahariye'deki evi için gelen 2.000 liralık vergiye çok şaşırdı ve sitem etti ama sonunda ödemekten kurtulamadı, istanbul'da vergisini ödeyemeyenlere ait 855 adet gayrimenkulun de satıldığı bilinmektedir.

istanbul'da azınlıklann dışında savaş sıkıntılarından payını alan bir kesim de basındı. Savaşın ilk günlerinden itibaren Matbuat Umum Müdürlüğü basını normalden daha sıkı bir sansür altına almıştı. Hükümet savaşan tarafların tepkisini çekmeme konusunda aşırı hassas davrandı. İstanbul gazeteleri her gün hangi haberi hangi sayfaya ve hangi puntoyla basacakları konusunda gönderilen talimatlara uymak zorundaydılar. Aksi durumda 1 günden 60 güne kadar uzayan kapatma cezalarına uğruyorlardı ki savaş sırasında *Cumhuriyet* 5 kez, *Tan* 7 kez, *Vatan* 9 kez, *Tesvir-i Efkâr S* kez (1944'ten itibaren süresiz olarak), *Vakit* 2 kez, *Yeni Sabah* 3 kez, *Akbaba* 4 kez kapatıldı -ki liste böylece uzayıp gitmektedir. Kapatma kararı hükümet veya sıkıyönetim tarafından birbirinden bağımsız olarak verilebiliyordu. Öte yandan kâğıt sıkıntısı dolayısıyla gazeteler sayfa sınırlamasına da tabi idiler. Sadece milli bayramlarda (o da izin çıkarsa) çok sayfalı gazete basabiliyorlardı. Ne var ki o yıllarda tirajlar da çok düşüktü. *Cumhuriyet* 16.000, *Tan* 12.000, *Yeni Sabah* 10.000 okura sahipti. Sözde halkın moralı bozulacak diye intihar haberleri yazmalarına dahi izin vermeyen basının okur sayışırım azlığı şaşırtıcı değildir. Ancak savaş haberlerine olan talebe rağmen okur sayısının azlığı da dikkat çekicidir. Bu arada 1941-1944 arasında resmi politikayı işleyen milletvekili yazarların iki tarafı da kollayan yazılara ağırlık vermelerine rağmen, Almanların ilerlediği yıllarda mihver taraftarı yazıların çokluğu da gözden kaçırılmaması gereken bir husustur. Fakat 1944'ten itibaren Müttefiklerin başarıları ve özellikle de Rusların Balkanlar'a ineceğinin anlaşılması üzerine o dönemde sayısı oldukça fazla olan Pantürkist yayınlar kapatıldı. Mayıs 1944'te istanbul Sıkıyönetim Mahkemesinde Turancılar hakkında dava açıldı. Muhalif gazeteler *Tan, Vatan* ve *Tasvir-i Efkâr* da 1944 sonbaharında kapatıldı ama bunların bazıları San Fransisco Konferansı öncesinde 22 Mart 1945'te tekrar açıldılar. Fakat bu da kimilerine uzun ömürlü bir yayın hayatı sağlamadı. 4 Aralık 1945'te *Tan* gazetesi ve *Görüşler, Yeni Dünya, Gün* ve *La Turquie* adlı yayınların büro ve matbaaları güvenlik güçlerinin gözü önünde tahrip edildi. Kısacası bütün savaş boyunca basın ağır bir sansür ve baskı altmda ezildi.

Bütün bu sıkıntılı yıllar boyunca günlük hayat da birçok unsuruyla birlikte devam etti. Naşid'in temsilleri sürüyor, Velieffendi'de at yarışları yapılıyor ve o zamanki adıyla "milli küme" maçları ve büyük takımların ezeli rekabeti gündem konusu olmaya devam ediyordu. 1940'ta Taksim Gazinosu'nun açılması ve henüz Hitler'in istilasma uğramamış Balkan ülkelerinin katılımıyla yapılan 2. Balkan Spor Şenliği İstanbul'a hareket getiren olaylar olmuştu. Yine aynı yıl Tekirdağ, Çankırı, Zile ve Gerede'de art arda meydana gelen deprem felaketleri nedeniyle istanbul halkı o zaman için büyük bir meblağ olan 720.847 lira 37 kuruş yardım toplamış ve ayrıca bir kısım depremzedeleri yerleştirmek için Fatih semtinde evler kiralanmış, bunlar için yiyecek ve soba bile temin edilmişti. Ancak birtakım açıkgözlerin kendilerini deprem kurbam olarak tanıtıp buraya yerleştikleri anlaşılınca Haydarpaşa' da daha sıkı kontrol yapılmaya ve depremzedelere tezkere sorulmaya başlanmıştı. Sıkıyönetim Komutanı Korgeneral Ali Rıza Artunkal göreve gelişinden 5 gün sonra, yani 28 Kasım 1940tan itibaren özel araçları seferden men etmiş, fakat özel otomobil sahiplerinin bir kısmı şoförleri üzerine devrettikleri arabalarına taksi ruhsatı alarak bu yasağı delmişlerdi. Savaş bitince bu şoförlerin bazılarının arabaları geri vermeyip mesleğe devam ettikleri de söylenmiştir. O zamanlar İstanbul'daki otomobillerin sayısı 2.0001 aşmıyordu. Ancak 30 Kasım 1940'ta uygulanmaya başlayan karartma yüzünden oldukça fazla sayıda kaza olmuştu ve İl Seferberlik Kurulu aksiliklerin önlenmesi için bu işlerin nasıl yapılacağına dair ek açıklamalar yapmak mecburiyetini hissetmişti. İstanbul'da sivil savunma önlemleri için daha önce de 400.000 el broşürü dağıtılmıştı. Bu arada sığınak meselesi ele alınmış ve gazetelerde Tünelin 3.300 kişiyi barındırabileceği üzerine yazılar çıkmıştı. Nisan 1941'de Almanlar Balkanlar'a indikten sonra İstanbul' un kademeli ve gönüllü olarak boşaltılması istenince oldukça az sayıda kişinin buna uyduğu görüldü. İstanbul'un teşkilatsız ahşap ev ve binalarında çıkan yangınlar bu yıllarda da eksik değildi.

Savaş döneminin en büyük yangınları 1941'de Fener'de Patrikhane'nin ek binalarının bazılarını da yok eden yangın ile 1942'de Veznecilerde o zamanlar İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi olarak kullanılan Zeyneb Hanım Konağının kül olmasıdır. Bu yılların acı bir olayı ise 769 Rumen Yahudisini taşıyan Struma gemisinin Aralık 1941'de İstanbul'a gelmesidir. Almanları tahrik etmemek için (kamuoyuna yansıtılmayan birkaç istisna dışında) yolcuların inmesine izin verilmemiş ve gemi tekrar Karadeniz'e çıkartıldıktan az sonra torpillenerek yolcularıyla birlikte suya gömülmüştür. II. Dünya Savaşı biter bitmez İstanbul kısa bir sürede soğuk savaşın ve çokpartili rejimin kavgalarının içine itilecek ve giderek artan bk ivme ile değişecektir.

Bibi. Ç. Yetkin, *Türkiye'de Tek Parti Yönetimi,* İst., 1983; F. Ökte, *Varlık Vergisi Faciası,* İst., 1951; C. Koçak, "ikinci Dünya Savaşı ve Türk Basını", **77;** S. 35 (1986); M. Gökmen, *50 Yılın Tutanağı 1913-73,* İst., 1973; G. Jaeschke, *Türkiye Kronolojiisi (1938-1945),* Ankara, 1990; M. Belge, "Geçmişi ve Geleceği ile İstanbul", *İstanbul,* ist., 1993; O. M. Güvenir, *İkinci Dünya Savaşı'nda Türk Basını,* ist., 1991; Cemil Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi,* Ankara, 1986; *Yenileşen İstanbul,* İst., 1947.

M. TANJU AKAD

İKİNCİ VAKIF HANI

Eminönü İlçesi'nde, Sultanhamam Meydanı'na açılan Saka Çeşme Sokağının başında, dar cepheli bir arsa üzerinde, 1912-1914 arasmda Mimar Kemaleddin tarafından inşa edilmiştir. Kuzey ve batı yönlerinde başka işhanlarına bitişik olan yapının iki cephesinden dar olanı Saka Çeşme Sokağı'na, diğeri ise bu sokağa dik olarak bağlanan kısa bir çıkmaza açılmaktadır. Hanın

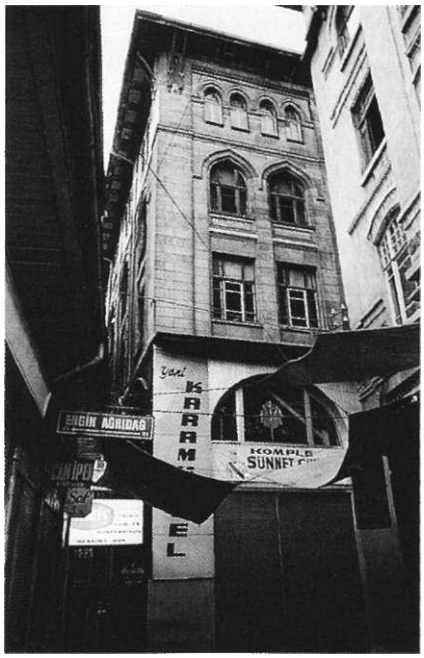

İkinci Vakıf Hanı'nm doğudan görünümü.
Yıldırım Yavuz, 1971

bulunduğu bölge Cumhuriyet döneminden önce buradaki sandık imalatçıları nedeniyle "Sandıkçılar" adıyla anılmaktaydı. Hanın bulunduğu arsa üzerindeki eski Saka Çeşmesi ve buna bağlı su deposu, han yaptırılırken Evkaf Nezareti'nce yıktırılmış, ancak adı sokağa verilerek anısının yaşatılmasına çalışılmıştır. Kemaleddin Bey hanın ön cephesinin sağ köşesinde yeni bir çeşme yapılmasını önermişse de bu gerçekleşememiştir.

Bodrum hariç 5 katlı olan yapının dışarıdan görülebilen duvarları kesme taşla kaplanmış, çelik putrellerin taşıdığı dar, tuğla tonozlardan oluşan volta döşeme sistemi kullanılmış, binanın üzeri kiremit kaplı, kırma bir ahşap çatıyla örtülmüştür. Hanın zemin ve asma katları ikişer katlı 7 adet dükkâna ayrılmış, diğer katlara ise, her katta sekizerden toplam 24 adet kiralık ofis yerleştirilmiştir. Hanın konumu nedeniyle, dükkân ve ofislerin çoğunluğu yandaki çıkmaza açılmaktadır.

Dar yüzdeki girişe göre simetrik olarak düzenlenmiş olan ön cephede, giriş üzerine gelen küçük ofisler saçak düzeyinden yukarıya ve yapı yüzeyinden dışarıya doğru taşırılarak giriş aksı vurgulanmıştır. 1. ve 3. kat döşemeleri düzeyinden geçen sürekli taş kuşaklarla cephe üç yatay bölüme ayrılmış, her bölüm kendi içinde bir bütün olarak düzenlenmiştir. Dükkân açıklıkları asma kat düzeyinde sepet kulpu kemerlerle geçilmiş, giriş üzerine ise sivri bir klasik Osmanlı kemeri yerleştirilmiştir. Yüzeyden girintili panolar üzerinde bir bütün olarak tasarlanan 1. ve 2. kat pencereleri altta düz, üstte penci kemerlerle geçilmiş, en üst katta, yine penci kemerli ikiz pencereler yapılmış, binanın geniş saçakları demir payandalarla desteklenmiştir.

Orta akstaki çıkmayı taşıyan taş konsollar mukarnaslarla bezenmiş, dükkân açıklıklarımn iki yanlarına köşe sütunçeleri yapılmıştır. Tüm kemerlerin üzerinde profilli silmeler dolaştırıldığı, en üst kattaki kemer köşelerine turkuvaz renkli çiniler döşendiği ve üstlerine Türk üçgeni motifli silmeler yapıldığı görülmektedk.

Ulusal mimarlık ilkelerine göre biçimlendirilmiş cepheleriyle, asansör ve kalorifer gibi yaşam kolaylığı sağlayan donanımlarıyla ve volta döşeme gibi gelişmiş yapı teknolojisi uygulamalarıyla İkinci Vakıf Hanı, 20. yyin başında, Sultanhamam yöresinde, İstanbul un hızla gelişmekte olan iş çevrelerine mekân sağlamayı amaçlayan yapılardan biri olarak dikkati çekmektedir.

Bibi. Yavuz, *Mimar Kemalettin,* 158-162.

YILDIRIM YAVUZ

IKITELLI

Kent dışmda yer alan sanayi bölgesi.

İstanbul'un batısında, Çatalca Yarımadası üzerinde bulunan ve Küçükçekmece Gölü'nün kuzeydoğusuna, Halkalının da kuzeyine ve kuzeydoğusuna düşen İkitelli mevkii, 1970'lerin sonlarında bir organize sanayi bölgesi olarak planlandı ve çeşitli fabrikaların yanısıra, Organize Küçük Sanayi Bölgesi adıyla hayli büyük bir sanayi sitesinin yapımına başlandı. Daha sonra, önde gelen bazı basın kuruluşlanmn ve nihayet birtakım özel televizyon stüdyolarının da yöreye taşınmasıyla İkitelli hemen komşusu olan Güneşli(->) ile birlikte -yakın zamanlara değin basın merkezi olan- Babıâli'nin yerini aldı. İkitelli, o kesimde doğu-batı doğrultusunda birbirine paralel olarak uzanan iki yolu (D-100 [eski adıyla E-5] Karayolu ile kısaca TEM diye söylenen [Trans European Motorway] Edirne-Ankara otoyolu) birbirine bağlayan asfalt yolun kuzeybatısına düşer (aynı yolun doğu kesiminde Güneşli vardır) ve yol TEM'e bağlandıktan sonra otoyolun kuzeyinde de uzanır. Sözünü ettiğimiz büyük sanayi sitesi de İkitelli'nin bu kuzey kesimine düşer.

İkitelli idari bakımdan Küçükçekmece İlçesi'ne bağlı olup, Mehmet Akif, Atatürk ve Ziya Gökalp mahallelerinden ibarettir. 1990 sayımına göre 38.000 olan bu üç mahallenin toplam nüfusunun, bugün 60.000'i aştığı tahmin edilmektedir. Ansiklopedimizin yayımlandığı tarihte yapımı henüz tamamlanmamış olan İkitelli Organize Küçük Sanayi Bölgesi 765 hektarlık bir alan üzerinde 30.000 işyerini içermekte ve burada asgari 250.000 kişinin çalışacağı düşünülmektedir. Kent içindeki küçük imalat atölyelerinin bölgeye taşınmasını izleyecek yıllarda sadece bu sitede çalışanlardan İkitelli'de oturacakların oraya asgari 1.000.000 nüfus ekleyeceği resmi raporlarda belirtilmekte, bu nedenle de sitenin kuzeyine ve batısına, yörenin ana ulaşım akslarından birisini oluşturan İkitelli-Habibler yolu çevresinden başlayarak toplukonutlar inşa edilmektedir. Bölgenin altyapı olanakları henüz böyle bir nüfus perspektifine yeterli olmaktan çok uzaktır.

İSTANBUL

İKLİM

Marmara Bölgesi'nde yer alan İstanbul İli iklim bakımından oldukça karmaşık bir yapıya sahiptir. Değişik hava akımlarının farklı yönlerde koridor oluşturduğu bir alanda yer almasının yanısıra, ilgi çekici bir doğal yapısı(->) bulunması bu özelliğinin bellibaşlı nedenlerindendir. Coğrafi bakımdan geçit ve geçiş alanı olma özelliği taşıyan topraklarda yer alan ilin iklimi de bu karmaşık durumu yansıtır.

İstanbul İli'nin yayıldığı Çatalca, Kocaeli ve Armutlu yarımadalarmda genel olarak üç ayrı iklim tipinin etkileri görülür. Bunlar Akdeniz Bölgesi'nin ılıman, Karadeniz kıyılarının nemli ve iç bölgelerin ka-

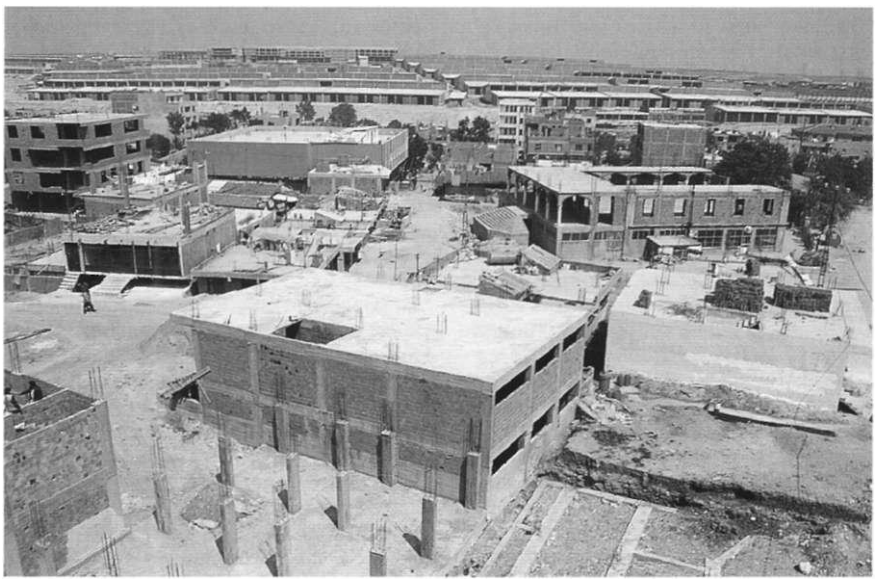

Ikitelli'de inşaatı devam eden Organize Küçük Sanayi Bölgesi'nin genel görünümü.
Yavuz Çelenk, 1994

rasal iklimleridir. Bu farklı iklim tiplerinin, etkilerini bazen yan yana veya art arda göstermesi, İstanbul'da Marmara Bölgesindeki öbür illerden biraz daha farklı klimatolojik olayların yaşanmasına yol açar. Örneğin bazı ilkbahar ve sonbahar günlerinde yağışlı bir sabahın ardından yaz günlerini aratmayacak ölçüde açık ve sıcak bir havanın gelmesi ya da bunun tersinin yaşanması, sözü edilen özelliğin bir sonucudur. Başka illerden gelerek yerleşenlerin kendi aralarında İstanbul'un havasına güvenilmeyeceğine ilişkin bazı deyişler türetmelerinin nedeni de budur.

İstanbul'u daha çok kuzeyli ve güneyli hava akımları etkiler. İstanbul'da kuzeyli hava kütlelerinin etkileri daha fazla duyulur. Bunlardan biri kışm Doğu Avrupa üzerinde yoğunlaşan soğuk hava kütlesinin Karadeniz ve Akdeniz üzerindeki alçak basınç alanlarına doğru hareketenmesiyle oluşur. İstanbul'da bazı kışlar soğuk baskınlarına yol açan ve havayı - 10°C'ye kadar soğutan bu hava kütlesi Karadeniz üzerinden geçerken nemlendiğinden İstanbul'a kar yağışı bırakır. Bir başka kuzeyli hava akımı ise sonbahar ve kışın Kuzey Adriyatik'ten Karadeniz'e doğru hareket eder. Balkan Yarımadası'nı kat ederek gelen bu kuru ve soğuk rüzgârlar Karadeniz üzerinden de geçerek İstanbul'a ulaştığında yağmur ve kar getirir. İstanbul yazın da kuzeyli hava akımlarının etkisinde kalır. Asor yüksek basınç alanıyla Basra alçak basınç alam arasında oluşan bu hava akımı, Ege Denizi üzerinde kuzey-güney doğrultum etezyen rüzgârının esmesine neden olur. Etezyenin yön değiştirmiş bir biçimi olarak İstanbul'da yazın esen kuru poyraz, havayı biraz serinleterek insanların ferahlamasını sağlar.

Kuzey rüzgârlanmn uzun süreler esmesi tarih boyunca İstanbul'da bazı olaylara yol açmıştır. Fırtınalar daha çok gemicileri tehdit etmiş, tekneler özellikle İstanbul Boğazı kıyılarının korunaklı kuytu kesimlerine sığınmışlardır. Bu rüzgârların sert ve uzun süre esmesi İstanbul Boğazı'nda akmtı rejiminin değişmesine yol açar. Böyle günlerde üst akmtı bir ırmak gibi Boğaz'm tüm yatağmı doldurur ve alt akıntının Marmara'dan kuzeye doğru sokulmasını engeller. Sert kuzey rüzgârları birkaç gün hiç kesilmeden estiğinde Marmara Denizi kıyılarında düzey değişikliği görülür. Böyle günlerde İstanbul kıyılarında deniz suları biraz alçalırken Silivri ve Tekirdağ kıyılarında yükselir. Rüzgârlar çok sert estiğinde deniz düzeyinde 1 m'yi bulabilen değişikliğe yol açan bu olaya "seş" denk. Lodos fırtınaları sırasında da bu olayın tersi meydana gelir. İki yaka arasında suyolu ulaşımını kullananların vapura binip inerken fark ettikleri düzey değişikliğinin nedeni sanıldığı gibi gelgit olayı değil şeştir.

Güneyli hava akımları İstanbul'da genellikle havayı nemlendirmesiyle tanınır. Ama Kuzey Afrika'dan gelen çöl kaynaklı kuru güney rüzgârları İstanbul'da pek fazla etkili olmaz. Akdeniz üzerindeki gezici alçak basınç merkezlerinden doğan hava akımlan Marmara Denizi üzerinde iyice nemlenerek İstanbul'a ulaşır. İstanbul'da lodos adıyla tanınan rüzgârın esmesine yol açan bu hava akımı genellikle sıcaktır. Kışın estiğinde lodosun havayı çok ısıttığı bilinir. Göztepe Meteoroloji İstasyonu'nda yapılan şubat ayı gözlemlerinde buna ait bazı örneklere rasdanır. Bu gözlemlerden biri 14 Şubat 1977'de saptanan 24°C'lik hava sıcaklığıdır. Poyrazlı günlerde olduğu gibi lodos fırtınalarının uzun sürdüğü günlerde de seş olayı ve Boğaz'ın akıntı rejiminde değişiklik görülür. Sert lodos fırtınasını izleyen seş'li günlerde İstanbullular vapurlara iskelelerle tırmanarak binerler. Böyle günlerde Marmara'nın suları İstanbul Boğazim tümüyle doldurarak Karadeniz'e doğru akar ve üst akıntının kuzeyden boğaza girişine engel olur. "Orkoz" adı verilen bu olay sırasında Boğaz koylarmdaki olağan akıntılar da tersine döner. Doğulu ve batılı hava akımları İstanbul'da fazla etkili olmaz. Genellikle fırtınaya yol açmayan bu akımlar "sakin" olarak adlandırılır. Fazla şiddetli esmeyen doğu ve batı rüzgârları İstanbul'u havalandırır ve ferahlatır.

Değişik hava akımlarının etkilediği bir alanda yer alan İstanbul İli'nde yazlar sıcak ve genellikle kurak, kışlar ise yağışlı ve genellikle soğuk geçer. İlkbaharda serin, nemli ve yağışlı havalar çoğunluktayken sonbaharda serin ve nemli havalarla açık havalar nöbetleşir. Bir geçiş alanında yer alması ve değişik iklim tiplerinden etkilenmesi nedeniyle İstanbul'un birbirine 20-30 km uzaklıktaki iki merkezinde farklı özelliklerle karşılaşılabilir. Oysa böyle bir durum ancak bir coğrafi bölgenin iki ayrı yöresinde görülebilir. Örneğin yaz başlarında Kadıköy'de hava günlük güneşlikken ve Adalar'da denize girilirken Sarıyer uzun süre gökgürültülü sağanak yağış altında kalabilmektedir.

İstanbul İli oldukça geniş bir alanı (izdüşüm alanı 5.591 km^2) kaplamakla birlikte söz konusu farklılıklar günümüzde kent içinde yer alan üç meteoroloji istasyonunun verileriyle de ortaya çıkmaktadır.

Rumeli yakasında Florya ve Sarıyer, Anadolu yakasında Göztepe rasat merkezlerinin, 1981-1990 dönemine ait 10 yıllık sıcaklık, bağıl nem ve yağış miktarı verileri ile 1980-1990 arasında kalan 20 yıllık döneme ait rüzgâr verilerinin değerlendirilmesi İstanbul'un son yıllardaki iklimi hakkında fikir verebilir.

İSTANBUL

Tablo I
Ortalama Hava Sıcaklığı (°C)

Aylar	*Göztepe*	*Florya*	*Sarıyer*
Ocak	**6**,2	5,8	5,2
Şubat	**5,6**	5,3	4,8
Mart	7,5	7,2	**6**,2
Nisan	12,1	11,5	10,1
Mayıs	**16**,2	**16**	13,8
Haziran	21	20,7	17,9
Temmuz	23,3	23,1	20
Ağustos	23	23	20,2
Eylül	20,2	20,2	**17,6**
Ekim	15,3	15,4	13,5
Kasım	10,8	10,7	9,5
Aralık	8,4	8	6,9

Tablo H
Max. ve Min. Hava Sıcaklığı (°C)

Aylar		*Göztepe*	*Florya*	*Sarıyer*
Ocak	Max.	17,8	**16**,5	17,6
	Min.	-4,7	-6,1	-6,6
Şubat	Max.	20,3	**16**,8	**19**
	Min.	-7,8	**-9**,8	-6
Mart	Max.	24,8	22,4	25,8
	Min.	-6,1	-6,2	-5,6
Nisan	Max.	28,8	27	28,4
	Min.	1	0,8	2,1
Mayıs	Max.	32,2	**32,9**	33,8
	Min.	3,8	5	3
Haziran	Max.	38,6	35,4	36,3
	Min.	**9**,1	**9,9**	10,2
Temmuz	Max.	38,3	35,6	35,8
	Min.	13,5	13,1	14
Ağustos	Max.	33,4	**32,9**	32,5
	Min.	12,6	13,8	13,3
Eylül	Max.	32,7	31,4	33,5
	Min.	10	11	10,6
Ekim	Max.	**33,9**	30,7	**26**,8
	Min.	5,2	2	6,4
Kasım	Max.	24,8	24,2	24,6
	Min.	- 1	-0,6	0
Aralık	Max.	**19**,6	18,8	19.2
	Min.	-2,1	-1,6	-2,3

Tablo m
Aylık Ortalama Tüm Güneş Işınımı (Q, MJ/m^{2}gün), Direkt Güneş Işınımı (Qd, MJ/m^{2}gün/ ve Atmosfer Dışı Global Işınım (Qo, MJ/m^{2}gün)

Aylar	fi	*Qd*	fio
Ocak	4,6	1,7	14,4
Şubat	7,5	3,2	19,8
Mart	11,0	**5,1**	26,7
Nisan	**16**,5	9,0	34,0
Mayıs	20,7	12,3	39,2
Haziran	22,6	14,0	41,3
Temmuz	21,7	13,2	40,2
Ağustos	**19**,3	11,7	36,0
Eylül	14,9	8,6	29,3
Ekim	10,1	5,3	21,8
Kasım	6,2	2,7	15,7
Aralık	4,3	**1**,6	13,0
Ortalama	13,3	7,4	27,6

Kaynak: A. Kılıç, A. Öztürk, *Güneş Enerjisi* Kipaş Dağıtımcılık, 1980.

1981-1990 Arası İklim Analizleri

Hava Sıcaklığı: 1981-1990 arasında 10 yıllık gözlem sonuçlarına göre yıllık ortalama hava sıcaklığı; Göztepe'de 14,1°C, Florya'da 13,9°C, Sarıyer'de 12,1°C'dir.

Aynı gözlem dönemleri boyunca üç meteoroloji istasyonunun her aya ait ortalama hava sıcaklığı değerleri Tablo Fde verilmektedir.

10 yıllık gözlem dönemi boyunca; Göztepe'de en yüksek hava sıcaklığı 38,6°C, Florya'da 35,6°C, Sarıyer'de 36,3°C olarak kaydedilmiştir. En düşük hava sıcaklığı ise Göztepe'de - 7,8°C, Florya'da - 9,8°C, Sarıyer'de - 6,6°C olarak kaydedilmiştir. Bu süreler dışında gözlenen en düşük hava sıcaklığı 9 Şubat 1929'da - 16,1°C (Göztepe), en yüksek hava sıcaklığı da 11 Ağustos 1970'te 40,5°C (Göztepe) olarak ölçülmüştür.

10 yıllık gözlemlere göre saptanmış aylık en yüksek ve düşük hava sıcaklığı değerleri Tablo II'de derlenmiştir.

İstanbul'da hava sıcaklığını belirleyen başka etkenler de vardır. Bu etkenlerden biri bakıdır. Bir yerin doğal yapısı nedeniyle gün içinde güneş ışınlarından yararlanma süresinin azlığı ya da çokluğu, soğuk ya da sıcak rüzgâr alan yönlere bakması gibi özellikler oranın hava sıcaklığı üzerinde etkili olabilir. Örneğin yaz sıcaklarının en yoğun biçimde yaşandığı günlerde bile İstanbul Boğazimn Anadolu yakasındaki semtlerde kıyı kesimleri sabahları güneş alana kadar oldukça serindir.

Tablo IV
Ortalama Bağıl Nem Değerleri (%)

Aylar	*Göztepe*	*Florya*	*Sarıyer*
Ocak	-7.6	74,5	77,2
Şubat	"5.3	73,2	76
Mart	74,3	74,1	76,2
Nisan	72	70,5	75,6
Mayıs	72,8	70,5	77,4
Haziran	68,2	66,7	74,2
Temmuz	70,1	65,7	77,1
Ağustos	71,1	66,7	76,2
Eylül	72,1	67,6	75,6
Ekim	77,8	71,8	77,9
Kasım	76,9	72,8	77,1
Aralık	78,8	74,3	78,1

Tablo VI
Ortalama Yağış Miktarı (mm)

Aylar	*Göztepe*	*Florya*	*Sarıyer*
Ocak	97,8	103,7	116,3
Şubat	50,7	45	56,5
Mart	67,9	60,9	-4.5
Nisan	40,1	44,2	40,5
Mayıs	31,8	28	32
Haziran	27,7	35,3	39,1
Temmuz	23,3	20,9	43,7
Ağustos	20	15,7	33,3
Eylül	27	19,5	30
Ekim	70,7	50,8	98,8
Kasım	97	82	106,5
Aralık	128,9	133,6	140,7

Bunda nemliliğin de etkisi olmakla birlikte aynı nemliliğin bulunduğu Rumeli yakası kıydarında sabahtan itibaren hava sıcaklığı yüksektir.

Güneş ışınımı, bakı ve havanın açık olma durumlarına göre temiz enerji elde etme bakımından İstanbul'da giderek önem kazanmaktadır. İstanbul'da yatay düzleme gelen aylık ortalama tüm güneş ışınımı (Q, MJ/m^{2}gün), direkt güneş ışınımı (Qd, MJ/m^{2}gün) ve atmosfer dışı global ışınım (Qo,MJ/m^{2}gün) değerleri Tablo III'te yer almaktadır.

Eskiden bazı kışlar Haliç donar, İstanbul Boğazı Tuna ağzından akıntıyla gelen buz kütleleriyle aylarca tıkalı kalırdı. Tarihte defalarca görülen bu olaylar kışın uzun bir süre İstanbul'da havanın soğukluğunu korumasına yol açardı. Son yıllarda kentleşmenin doğurduğu bir sonuç olarak kışın İstanbul üzerinde hava sıcaklığının çevresine göre 1°C ya da 2°C daha fazla olduğu ileri sürülmektedir. Bu durumun kentin yeterli ölçüde yağış alamamasında bir etken olduğu sanılmaktadır.

Bağıl Neni: İstanbul bağıl nemliliğin yüksek olduğu bir yöredk. Yıllık ortalama bağıl nem Göztepe'de yüzde 74, Florya'da yüzde 71, Sarıyer'de yüzde 77'dir. Tablo IV, bu istasyonların her aydaki ortalama bağıl nem miktarlarını göstermektedir.

Her ayın en yüksek ve en düşük bağıl nem miktarları ise Tablo V'te derlenmiştir.

Yağışlar: 10 ydlık gözlem döneminde, Göztepe'de yıllık ortalama yağış miktarı 682,9 mm'ye, Florya'da 639,6 mm'ye Sarıyer'de 811,9 mm'ye ulaşmıştır. İstanbul İli'nde en çok yağış Karadeniz kıyısına düşer. Bu kesimdeki yıllık ortalama yağış miktarı 1.000 mm'den daha fazladır. Her üç istasyonun her ayda kaydettiği ortalama yağış miktarları ise Tablo Vl'da derlenmiştir.

Kapalı ve Bulutlu Günlerin Dağılımı: İstanbul'un üç ayrı merkezindeki meteoroloji istasyonlarında kaydedilen ortalama kapalı ve bulutlu günlerin aylara dağılımı Tablo VU'de derlenmiştir.

Yukarıda derlenen gözlem sonuçlarına göre Göztepe'de yılda ortalama 92 kapalı, 200 bulutlu, 73 açık gün; Florya'da 76 kapalı, 196 bulutiu, 93 açık gün; Sarıyer'de ise 87 kapalı, 213 bulutlu ve 65 açık gün kaydedilmiştir.

Rüzgârlar: Göztepe, Florya, Sarıyer meteoroloji istasyonlarında 20 yıllık gözlem döneminde kaydedilen rüzgâr verilerine bağlı olarak elde edilen her aya ait yöresel hâkim rüzgârlara ilişkin yön, esme sayısı ve hız dökümleri Tablo VIII, IX ve X'da yer almaktadır.

Görüldüğü gibi İstanbul'u etkileyen egemen rüzgâr kuzeydoğudan esen poyrazdır. Poyraz, Yunanca "kuzeyden" an-

Tablo V
Max. ve Min. Bağıl Nem Değerleri (%)

Aylar		*Göztepe*	*Florya*	*Sarıyer*
Ocak	Max.	99	98	98
	Min.	40	40	39
Şubat	Max.	99	100	98
	Min.	33	38	37
Mart	Max.	98	98	98
	Min.	33	27	22
Nisan	Max.	98	98	98
	Min.	28	27	22
Mayıs	Max.	99	98	98
	Min.	27	32	28
Haziran	Max.	97	99	98
	Min.	28	24	30
Temmuz	Max.	99	98	98
	Min.	27	24	28
Ağustos	Max.	98	98	98
	Min.	30	24	30
Eylül	Max.	98	100	98
	Min.	24	17	24
Ekim	Max.	99	100	99
	Min.	29	22	30
Kasım	Max.	99	99	99
	Min.	31	29	29
Aralık	Max.	97	98	99
	Min.	41	32	40

Tablo VH
Ortalama Kapak ve Bulutlu Günler

Aylar		*Göztepe*	*Florya*	*Sarıyer*
Ocak	Kapalı	14	13	14
	Bulutlu	14	15	15
Şubat	Kapalı	12	11	12
	Bulutlu	14	14	14
Mart	Kapalı	15	11	12
	Bulutlu	15	16	15
Nisan	Kapalı	9	6	8
	Bulutlu	17	18	17
Mayıs	Kapalı	4	4	5
	Bulutlu	21	19	21
Haziran	Kapalı	1	1	1
	Bulutlu	19	18	21
Temmuz	Kapalı	1	1	1
	Bulutlu	18	16	21
Ağustos	Kapalı	1	0	1
	Bulutlu	17	16	21
Eylül	Kapalı	2	1	2
	Bulutlu	16	14	18
Ekim	Kapalı	• 7	5	6
	Bulutlu	19	18	19
Kasım	Kapalı	11	10	11
	Bulutlu	15	17	16
Aralık	Kapalı	15	13	14
	Bulutlu	15	15	15

Tablo Vm
Aylara Göre Rüzgâr Verileri (Göztepe)

Rüzgâr	1. Derecede Hâkim Rüzgâr			2. Derecede Hâkim Rüzgâr			3- Derecede Hâkim		
Aylar	Yönü	Esme Sayısı	Hızı m/sn	Yönü	Esme Sayısı	Hızı m/sn	Yönü	Esme Sayısı	Hızı m/sn
Ocak	KKD	461	3,0	GGB	219	2,7	KD	152	2,5
Şubat	KKD	428	3,2	KD	213	3,0	GGB	172	2,5
Mart	KKD	441	3,0	KD	268	3,0	GGB	183	2,2
Nisan	KKD	401	2,9	KD	215	2,5	DKD	132	1,7
Mayıs	KKD	441	3,0	KD	250	2,7	GGB	175	2,1
Haziran	KKD	411	2,8	KD	274	2,7	GGB	192	1,8
Temmuz	KKD	6o1	3,4	KD	322	2,7	DKD	187	1,8
Ağustos	KKD	742	3,0	KD	365	2,7	DKD	187	1,8
Eylül	KKD	630	2,8	KD	340	2,3	DKD	209	1,4
Ekim	KKD	592	2,8	KD	260	2,3	DKD	195	1,7
Kasım	KKD	404	2,5	GGB	240	2,7	KD	229	2,4
Aralık	KKD	385	2,8	GGB	263	2,8	KD	192	2,9

K: Kuzey, D: Doğu, G: Güney, B: Batı

Tablo EX
Aylara Göre Rüzgâr Verileri (Florya)

Rüzgâr	1. Derecede Hâkim Rüzgâr			2. Derecede Hâkim Rüzgâr			3. Derecede Hâkim		
Aylar	Yönü	Esme Sayısı	Hızı m/sn	Yönü	Esme Sayısı	Hızı m/sn	Yönü	Esme Sayısı	Hızı m/sn
Ocak	KKD	421	3.3	K	199	2,6	KKB	183	3,2
Şubat	KD	232	3,6	KKD	387	3,4	K	163	3,0
Mart	KKD	434	3,4	KD	264	3,3	DKD	162	3,3
Nisan	KKD	331	3,1.	KD	212	2,9	K	163	2,0
Mayıs	KKD	398	.3,0	KD	281	2,9	K	148	2.0
Haziran	KKD	361	2,9	KD	307	2,8	DKD	167	2,7
Temmuz	KKD	561	3,4	KD	402	3,2	DKD	209	3,0
Ağustos	KKD	545	3,4	KD	529	3,2	DKD	206	2,9
Eylül	KKD	487	3,1	KD	428	2,9	K	198	2,1
Ekim	KKD	502	3,0	KD	318	2,8	K	221	2,7
Kasım	KKD	388	2.8	KD	224	3,1	GGB	210	3,5
Aralık	KKD	372	3,0	GGB	217	4,4	KD	186	3,3

Tablo X
Aylara Göre Rüzgâr Verileri (Sarıyer)

Rüzgâr	1. Derecede Hâkim Rüzgâr			2. Derecede Hâkim Rüzgâr			3- Derecede Hâkim		
Aylar	Yönü	Esme Sayısı	Hızı m/sn	Yönü	Esme Sayısı	Hızı m/sn	Yönü	Esme Sayısı	Hızı m/sn
Ocak	K	358	3,7	KKD	285	4,4	GGB	215	2,8
Şubat	K	383	4,1	KKD	259	3,8	KD	172	4,4
Mart	K	416	3,5	KKD	290	3,3	KD	238	4,5
Nisan	K	345	3,2	KKD	293	2,9	KD	207	3,9
Mayıs	K	428	3,1	KKD	319	2,9	KD	291	3,3
Haziran	K	382	3,3	KKD	319	2,7	KD	311	4,0
Temmuz	K	531	3,6	KKD	4 10	3,1	KD	391	4,3
Ağustos	K	485	3,9	KKD	462	3,7	KD	344	4,8
Eylül	K	400	4,0	KKD	356	3,5	KD	282	4,9
Ekim	K	421	4,2	KKD	308	4,1	KD	248	4,6
Kasım	K	361	3,7	KKD	231	3,5	GGB	176	2.0
Aralık	K	364	ı,0	GGB	234	2,6	KKD	210	3,9

K: Kuzey, D: Doğu, G: Güney, B: Baü

lamına gelen "boreas" sözcüğünden türemiştir. Halk arasında kuzeyli rüzgârların tümü için kullanılırsa da kuzey rüzgârı yıldız, kuzeybatı rüzgârı ise karayel adlarıyla anılır. İstanbul'da yılda ortalama olarak 130 gün poyraz estiği belirlenmiştir. Soğuk karakterli bir rüzgâr olan poyraz yazın estiğinde bağıl nemi düşürerek İstanbul'u biraz ferahlatır. Kışın estiğinde ise havayı soğutur ve yeterince nemliyse yağış getirir.

Poyrazdan sonra en çok esen rüzgâr lodostur. Sıcak karakterli lodos güneybatıdan eser. Yunanca "güney" anlamına gelen "notos" sözcüğünden türemiştir. İstanbullular kuzey yönünü tanımlamak için poyraz, güney yönünü tanımlamak için de lodos sözcüklerini kullanırlar. Oysa güneyden esen rüzgâr kıble, güneydoğu rüzgârı da keşişleme adıyla anılır. Güneydoğudan esen rüzgâra keşişleme adını veren Marmara'da avlanan eski İstanbullu balıkçılardır. Balıkçılar eskiden Keşiş Dağı denen Uludağ yönünden esen rüzgâra bu adı vermişler. Lodos esmesinin ardından yağmur yağması nedeniyle İstanbullular "Lodosun gözü yaşlıdır" derler. Ilık ılık esmesinin ardından yağışın gelmesi ve hava sıcaklığının düşmesi nedeniyle lodos, İstanbul'da sağlam bir hava sayılmaz. Lodos fırtınaları sırasında birçok İstanbullunun başı ağrır. Vücudun direncinin azalmasına bağlı olan bazı hastalıkların lodos fırtınalarını izlediği gözlenir. Bu fırtınalardan sonra avlanan balıklar gevşekliği nedeniyle makbul sayılmaz ve halk buna "lodos balığı" der. Bazı kışlar sona ererken esen lodos ilkbahar gelmişçesine bitkilerin erkenden yapraklanıp çiçek açmasına da yol açar.

EŞHER BERKÖZ-GÜL KOCAASLAN

I K O N A L A R

Hıristiyan inanç ve töresine uygun kutsal kişi ve olayların konu edildiği tasvirler. Bu sözcük Türkçe'ye "ikon" veya "ikona" halinde geçmiş ve terim olarak "tasvir" diye tercüme edilmiştir.

Bizans resim sanatı mozaiklerde, freskolarda ve yazmalarda kendisini göstermiştir. Özellikle Ravenna'da Sant'Apollinare Nuovo (526), Sant'Apollinare in Classe (549), Santa Vitale (547) ve Selanik Ayios Yeoryios Kilisesi'ni süsleyen mozaikler Bizans resim sanatının öncüleridir. 7. ve 8. yy'larda etkisini sürdüren ikonoklast (tasvirkırıcı) döneminin ardından Bizanslı sanatçılar yapılarını yepyeni bir anlayışla bezemişlerdir. İstanbul Ayasofya, Kiev Ayasofya, Sakız Nea-Moni, Atina Dafni, Romanya Hosios Lucas kiliseleri ve İstanbul Büyük Saray(->) mozaikleri renk uyumu, zenginlik, insan figürlerinin anatomik yapısı ile bu anlayışın en belirgin örnekleridir. Öte yandan Bizans resim sanatı ikonalar üzerinde özgün bir görünümü de sergilemiştir.

Bizans resim sanatını yansıtan duvarlara, ahşap, fildişi veya maden üzerine yapılmış ikonaların sanat eseri olarak değerlendirilmesi, özel kişilerden toplanarak ser-

Ayasofya Müzesi'nde bulunan çeşitli ikonalar (soldan sağa): Ayios Nikolaos (Aziz Nikola), 18. yy, Rus; Kazan Meryem'i, 17. yy, Rus.
Erdem Yücel fotoğraf arşivi

gilenmelerine çok yakın tarihlerde başlanmıştır. Türk müzelerindeki ikonaları konu alan yayınlar ise diğer ülkelere göre oldukça yenidir. Oysa ilginç birer sanat olan ikonaların Ortodoks kiliselerinde önemli yeri vardır. Protestan mezhebinin resim ve heykeli kabul etmemesinden ötürü o kiliselerde ikonalar yer bulamamıştır. Katolik kiliselerinde heykel ve kabartma varsa da, ikona yine önemsenmemiştir.

ikona, etimolojik olarak Grekçe "eiko" fiilinden kaynaklanmıştır. Grekçe "eiko" benzemek, benzetmek demektir. Tevrat' taki "tselem" sözcüğü temsil edilmek istenenle aynı değerde olma anlamındadır.

Ortodoks mezhebinden Doğu Hıristiyanları ikonaları ibadet amacıyla yapmışlar, ayrıca kutsal bir nesne olarak kabul etmişlerdir. Hıristiyanlığın kutsal kişileri ve dini kitaplarda anlatılan bazı olaylar ikonalarda resim olarak verilmiştir.

ikonalarda Isa, Meryem, loannes (Yahya Peygamber), Hıristiyan azizleri ve kutsal kitaplarda yer alan bazı dini olaylar resmedilmiştir, ikonalar üzerindeki görünümler Bizans ikonografyasından öğrenilmektedir. Buna göre Meryem, Meryem ve çocuk Isa, yetişkin Isa, çarmıhta Isa, Isa' nın vaftizi, Meryem ve Yahya, Yahya, Meryem'in ölümü, isa'nın dirilişi, İsa'nın görünümünün değişmesi, isa'nın Lazoros'u diriltmesi, kutsal ruhun havariler üzerine inişi, ibrahim sofrasında üç melek, Meryem'in ölümü, canavarı öldüren Aziz Yeoryios, doktor azizler, Aziz Nikola, Aziz Haramlambos, üç aziz resmedilen ve sevilen tasvirlerdir.

Bizans ve daha sonra yapılan Grek ikonalan Grekçe; Rus ikonaları Rusça; Bulgar, Sırp, Slovak, Gürcü ikonalan Bulgar, Sırp, Slovak ve Gürcü dillerinde, ayrıca Hıristiyan Arapların ikonaları da Arapça yazılırdı, imparatorların yaptırdığı ikonalarda ise ender de olsa altın, gümüş ve mine gibi maddelere de yer verilmiştir.

"Meryem'e Müjde", 19- yy'a ait bir Rum ikonası, Ayasofya Müzesi.
Erdem Yücel fotoğraf arşivi

Büyük atölyelerde ikonalar birkaç ressamın birlikte çalışmasıyla yapılırdı. Sanatçılardan biri ikonaların üzerini altın yaldızla kaplarsa, diğerleri de figürlerin yüzlerini, elbiselerini çizerlerdi. Bizans döneminden günümüze ulaşan bazı yazılı metinler onların rasgele yapılmadıklarını anlatmaktadır. Örneğin *Sinaksanion* isimli bir kitapta azizlerin yaşamından söz edilmiş ve onların şekillerine, kıyafetlerine değinilmiştir. Eski metinlerden yararlanılarak bir keşişin yazmış olduğu *AynorozResim Rehberi'nde* Isa, Meryem, Yahya başta olmak üzere azizlerin duruşları, yüz ifadeleri, saç ve sakal biçimleri ile elbiselerinden en küçük ayrıntısına kadar söz edilmiştir.

İkona ressamları resimlerini ve çizimlerini bunlara uygun biçimde yapma zorunluluğundaydılar. Aynca daha önceden yapılmış ikonalardan yararlanırlar, ama kendi üsluplarını da yapıta katarlardı. Çalışmanın başlangıcında secde edilir, Tanrıdan bağışlanmaları, günahlarmdan arındırılmaları dilenirdi, ikona bitince, Tanrı' ya ithaf olunmak üzere başrahibe sunulurdu. Başrahip ressamı sınar, ikonanın resmi kurallara uyup uymadığına bakar, uygun görürse de Tanrı'ya ithaf ederdi. Artık bu işlemler tamamlanınca da ikona kutsal özelliğini kazanırdı. Yine evlerde kullanılmak üzere özel ısmarlama ile yapılan ikonaların kutsal mahiyet kazanabilmesi için en az 40 gün bir kilisede bulundurulması şarttı.

İkona Bizanslılarca yapdmış, istanbul' dan Batı'ya ve Doğu'ya yayılmıştır, ikona

yapımı çok hızlı bir gelişim göstermiş, bunun kaçınılmaz sonucu olarak da, Bizans resim sanatı Hıristiyan resminin öncülüğünü yapmıştır. Bizans İmparatorluğu'nun kuruluşundan İstanbul'un fethine kadar geçen süre içerisinde İstanbul ikona yapımının merkezi olmuştur. Sonra da yerini Aynoroz keşişlerinin yapmış olduklanna bırakmıştır.

8. yy Bizans ikonalarında boyalarda su, ağaç zamkı ve yumurta sarısının izleri görülmüş, sonra da yumurta sarısı yerini zeytinyağına bırakmıştır. 13-14. yy ikonalarında incelik, sanatkârane işçilik, geleneklere bağlılık açıkça kendini göstermektedk. Ancak İstanbul ve Selanik dışındaki ikona yapım merkezlerinde yapılmış daha düşük düzeydeki örneklerde kaba bir üslupla karşılaşılmaktadır. 10. yy'dan sonra Hıristiyanlığı kabul ederek Ortodoks mezhebini seçen Rusya'da ikona yapılmaya başlanmış, 11. yy'ın ortasında Prens Jaroslav, Kiev Ayasofya'sının mozaiklerinin yapımında Bizanslı ressamlardan yararlanmıştır. Bunun ardından Rusya'da yapılan ikonalarda Bizans etkisi kendisini açıkça belli etmiştir. 12-13. yy arasında Rusya'da başarılı yapılmış ikona örnekleriyle karşdaşılmıştır. Ayrıca Psikov, Rosto, Tver ve Nougorad gibi şehirlerde ikona yapan okullar açılmıştır.

İstanbul'un fethinden soma Bizans üslubunda ikonalar Balkanlarda, Yunanistan'da ve Girit'te yapılmaya başlanmıştır. Kuskusuz, bunda ikona ressamlarının İstanbul'u terk etmelerinin büyük payı olmuştur. Girit'teki ikona yapım merkezi Batı resmiyle Bizans resmini birleştirerek yepyeni bir üsluba yönelmiştir. Anılan yapıtlarda yüzler yumuşatılmış, anatomiye sadık kalınmış, arka fonda mimari görünümlere yer verilmiştir. Girit ekolü bununla da kalmayarak, Yunanistan'ın çeşitli yerlerinde yapılan ikonaları da etkilemiştir.

Türkiye'deki en zengin ikona koleksiyonu Ayasofya Müzesi'nde bulunmaktadır. Kültür Bakanlığınca katalogu yayımlanan (1993) bu ikonalar İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nden, İstanbul Gümrük Müdürlüğü'nden (1964), Balıkesir Manyas Kazak Kilisesi'nden (1964-1970) getirilmiş, bunun dışındakiler satın alma ve bağış yoluyla müzeye kazandırılmıştır. Ayasofya Müzesi'ndeki ikonaların yanısıra başta İstanbul Rum Patrikhanesi olmak üzere Samatya Ayios Paraskevi, Samatya Ayios Nikolaos, Beyoğlu Trias, Arnavutköy Panayia, Yedikule Ayios Yeoryios, Etiler Rum Ayazması, Silivrikapı Meryem Kilisesi ile bağımsız Türk-Ortodoks Kiliseleri Patrikhanesi'nde de ikonalar bulunmaktadır. Bunların yanısıra özel kişilerde, antika dükkânlannda, müzayedelerde ikonalara rastlanmaktadır.

Bibi. N. Yılmaz, *Ayasofya Müzesindeki İkonalar Katalogu,* Ankara, 1993, I-II; Ş. Başeğmez, *İkonalar,* ist., 1989; Paul Johannes MüÜer, *Icones Byzantines,* Cenevre, 1974.

ERDEM YÜCEL

İKONOKLAZMA

8. ve 9. yy'larda Bizans İmparatorluğu'na egemen olan dinsel hareket.

İkonalara (Yunanca "eikon", kutsal kişileri tasvir eden dinsel resimler) tapınmayı yasaklayan İkonoklazma (tasvirkırıcılık), 726-843 arasında etkili olmuş, sosyal ve politik sonuçlarının yanısıra, Doğu ve Batı kiliseleri arasında önemli çatışmalar doğurmuştur.

İkonoklazma dönemine ait bilgiler veren mevcut Bizans kaynaklarının tümü ikona taraftarlarınca yazılmış; ikonoklast kaynak ve belgeler ise bu dönemin aşılmasından sonra tümüyle yok edilmiştir. Dolayısıyla bu dönem hakkındaki bilgilerimiz kısıtlı ve tek yönlüdür. Mevcut kaynaklar arasında Patrik Nikeforos'un ve Teofanes'in(-») kronikleri, Ayasofya Diyakonu Stefanos tarafından kaleme alınan Aziz Genç Stefanos'un ve Bitinyalı (Doğu Marmara) Niketas'ın vita'ları (yaşamöyküleri), Patrik Germanos'un mektupları, Studios Manastırı Başrahibi Teodoros'un mektupları ve II. Nikaia (İznik) Ökümenik Konsili'nin (787) zabıtları önemli yer tutar. Ayrıca ikona taraftarı Damaskuslu (Şam) İoanenes'in risaleleri, Patrik Fotios'un yazmaları teolojik sorunlara ilişkin önemli bilgiler verir. Son dönem İkonoklazma hakkındaki bilgiler ise çeşitli kroniklerin yanısıra, Aleksandreia'lı (İskenderiye) Kristofer, Antiokheia'lı (Antakya) Job ve Kudüslü Basileios'un ortak mektuplarından edinilmiştir.

İkonoklazma tartışması Hıristiyan inancında İsa'nın insani ve ilahi (tanrısal) doğaları arasındaki ayrılığın teolojik sorunsalını yansıtır. İkona taraftarları yeni Platoncu bir yaklaşımla tasviri bir sembol, bir araç sayarak İsa tasvirini, Tanrımn (kurtarıcının) insan bedeninde tasviri ile, onun tamlığımn bir onaylanması olarak kabul ediyor ve "salvation" (halâs, kurtuluş) doktrini ile bağdaştırıyorlardı. İkonoklastlar ise İsa'nın insani doğasını resmederek onun birbirinden ayrılmaz doğalarının birbirinden ayrıldığını ya da ilahi doğasını resmederek onun birbirine karıştırılması mümkün olmayan doğalarının karıştırıldığını söylüyorlardı (bak. Halkedon Konsili). Ayrıca 6. yy'dan itibaren halk arasında çok yaygınlaşan ikona düşkünlüğü öylesine çığırından çıkmıştı ki, iş tasvirin temsil ettiği aziz ya da azizeye değil, bizzat resmin kendisine ibadet edilmesine kadar vardırılmıştı.

İkonoklazma'nın ilk işaretleri Filippikos döneminde (711-713) görüldüyse de hareketi asıl başlatan İsauria Hanedanı'nm birinci imparatoru III. Leon'dur (hd 717-741). Leon ilk olarak 726'da Büyük Saray'ın Halke Kapısı'nm üstündeki İsa tasvirini söktürdü. Bunun üzerine başkent halkı ayaklandıysa da, isyan şiddetle bastırıldı. Muhtemelen 730'da, Leon ikonaları yasaklayan bir emirname yayımladı ve aynı yıl toplanan bir silention'da (yüksek dereceli sivil, dini ve askeri erkânın katıldığı danışma toplantısı) emirnameyi imzalamayı reddeden Patrik Germanos'u azlederek, yerine I. Anastasios'u atadı. Papa II. Gregorios'un bunu onaylamaması üzerine Leon, papanın Konstantinopolis'teki legat'larını (temsilcilerini) tutuklatınca, Roma ve Bizans kiliseleri arasındaki gerginlik iyice tırmandı. Bu dönemde, ikonaların ve kilise süslemelerinin imha edildiği bilinmek-

Ioannis Prodromos'u (Vaftizci Yahya) betimleyen 18. yy'a ait bir Rus ikonası, Ayasofya Müzesi. *Erdem Yücel fotoğraf arşivi*

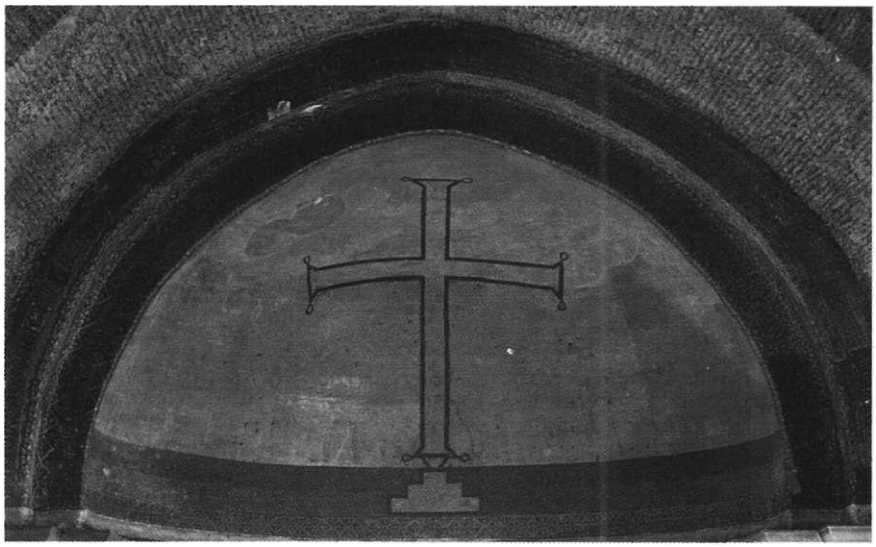

Aya trini Kilisesi'nin apsisindeki İkonoklazma dönemine ait, Hz İsa'yı temsil eden haç. *Yavuz Çelenk, 1994'*

tedir. Buna karşılık herhangi bir öldürme olayı kaydedilmemiştir.

III. Leon'un ölümüyle başa geçen oğlu V. Konstantinos (hd 741-775) tasvirkırıcılıkta daha ileri gitti. Araplara ve Bulgarlara karşı kazandığı başarılarla gücünü iyice artırmış olan imparator, Batıda gittikçe güçlenen Frank Krallığı ve papalık arasında oluşan ittifakın Bizans'ın aleyhine geliştiğini görünce, o güne dek tasvirkırıcılık hareketinden uzak olan İtalya topraklarına el attı ve Roma kilisesine bağlı bulunan Calabria, Sicilya ve İllirium'u Bizans kilisesine bağladı. Böylece Roma kilisesinin evrensellik iddialarının dayanaksız kılınması hedefleniyordu. Gerçekten de, İkonoklazma'nın uzun vadede en önemli sonuçlarından biri, papalık ile Franklar arasındaki ittifakı körükleyerek, Bizans ve Batı âlemleri arasındaki ayrımı derinleştirmek olmuştur.

V. Konstantinos bizzat kaleme aldığı 13 makale ile ikonalara karşı dogmayı yeniden formüle etti. 753'te Hieria Sarayı'nda(->) toplanan konsilde bu görüşler onaylandı, aym yıl Blahemai Kilisesinde yapılan toplantıda son adım atılarak tasvirlerin kutsallığı reddedildi. Böylece kilise ve manastırlardan kutsal resimlerin sökülmesine başlandı, mozaiklerin üstü sıvandı, yerlerine hayvan, bitki, av, yanş, savaş gibi dünyevi konuları içeren tasvirler veya haç resimleri konuldu. İmparatorluğun çeşitli yerlerindeki dinsel kurumlar kapatılarak çoğu askeri kışlaya ve tersaneye dönüştürüldü, malları müsadere edildi. Din adamlarına karşı yürütülen en sert saldırılardan biri 765'te başkentte yaşandı. Birbirlerinin elinden tutmak zorunda bırakılan rahip ve rahibeler, halkın sataşma ve alayları arasmda Hippodrom'da(->) teşhir edilirken, ya evlenme ya da işkence ikilemi ile karşı karşıya bırakıldılar. Bu dönemde Kadıköylü Azize Eufemia kültüne saldırıldı, çoğu yüksek memur pek çok saray mensubu öldürüldü. V. Konstantinos döneminin en tanınmış şehidi Genç Stefanos'tur. Komutanlardan M. Lahanodrakon'un Trakya temasmda yaptığı zulümler bu dönemin kanlı örneklerindendir.

V. Konstantinos'un ölümünden sonra ikonoklazma eski hızını yitirdi. IV. Leon da (hd 775-780) tasvirler kültüne karşı olmakla birlikte, keşiş ve rahiplere yumuşak davrandı. Bunda, ateşli bir ikonasever olan karısı Eirene'nin(->) etkisi muhtemeldir. Eirene, 787'de İznik'te bir konsil toplayarak İkonoklazma hareketine son verdi. Alman kararlar uyarınca din kurumlan ihya edilecek, tahrip edilen ikonalar onarılacak, kutsal emanetler iade edilecekti. Bu konsilin en önemli yanı, tasvirler lehine tüm teolojik delillerin toplanması ve İkonoklazma'ya karşı mücadelenin örgütlenmesi olmuştur.

Eirene'nin 802'de tahttan indirilmesiyle başa geçen I. Nikeforos (hd 802-811) ve onu izleyen I. Mihael Rangabe (hd 811-813) tasvirler kültüne yakınlık duyuyorlardı. Özellikle I. Mihael döneminde, sürgüne gönderilmiş din adamları başkente geri getirildiler, itibarlarını kazandılar. İkonoklazma'mn önemli hedeflerinden olan Studios Manastırı (İmrahor Camii) Başrahibi Teodoros(->) sınırsız bir yetkiyle donatıldı.

Mihael'in halefi V. Leon (hd 813-820) ise tasvirkırıcılığı yeniden yürürlüğe soktu. Fakat bu dönem ilki kadar acımasız değildi. Leon'a göre ikonalara tapan imparatorlar ya sürgünde ya da savaş meydanında ölmüştü. Bu nedenle tasvirlere tapmak uğursuzdu ve yasaklanmalıydı. Buna karşı çıkan Patrik I. Nikeforos azledilirken, 815'te Ayasofya'da bir konsil toplandı ve 753 Konsili'nin fikirleri benimsendi.

V. Leon'un yerine geçen II. Mihael (hd 820-829) aslında bir ikonoklast olmasına rağmen fazla ileri gitmedi. II. Teofilos (hd 829-843) ise İoannes Grammatikos'un etkisi ile ikona yapımına karşı çıktı ve Teodore Graptos, ressam Lazaros gibi taraftarları cezalandırdı. Fakat bazı modern araştırmacılar, Teofilos döneminin sanıldığı kadar sert geçmediğini düşünmektedirler. Özellikle İmparatoriçe Teodora'nın ateşli bir ikona taraftarı olduğu bilinmektedir.

Teofilos öldüğünde veliaht III. Mihael çok küçük olduğundan niyabeti Teodora yürütüyordu. Teodora, iki kardeşi Kayser Bardas(->) ve Petronasin, amcası Niketiates ve yüksek memur Teoktistos'un destekleri ile tasvirler kültünü ihyaya girişti ve Patrik İ. Grammatikos azledilerek yerine Methodios atandı. 11 Mart 843'te Ayasofya Kilisesi'nde düzenlenen görkemli bir ayinle "Ortodoksluğun zaferi" ilan edilerek ikonoklazma dönemi bir daha açılmamak üzere kapandı. (Bu olay, günümüzde bile Ortodoks kilisesi tarafından bayram olarak kutlanmaktadır.) 860 ve 870'lerde toplanan konsillerde konu tekrar ele alındıysa da ilgi çekmedi.

İkonoklazma'mn Nedenleri: Bazı tarihçilerce "monahomahia" (keşişlere karşı mücadele) olarak adlandırılan "ikonomahia" (tasvirlere karşı mücadele) hareketinin nedenlerine ilişkin değişik tezler vardır.

Bir görüşe göre, tartışmanın kökü antik çağa kadar iner. Kutsal kişilerin sanatsal biçimde resmedilmelerine karşı kilisenin tepkileri çok eskidir. 4. yy tarihçisi Eusibios'un yazılarında İsa'nın ve havarilerden Petrus ve Pavlos'un (St. Peter ve St. Paul) tasvirlerine ibadet etmenin dinsizlerin işi olduğuna dair ifadeler vardır. Aynı yüzyılda, Kıbrıslı Epifanes, aziz tasvirleriyle süslenmiş bir kilise perdesinin (velum) nasıl yırtıldığını anlatır. 6. yy'da Antakya'da tasvirler kültü aleyhine büyük bir isyan çıktığı, 7. yy'da aym tip ayaklanmaların yaşandığı bilinmektedir.

Başka bir sav, İkonoklazma'mn nedenleri arasmda ekonomik faktörü esas alır. 7. yy'dan itibaren güçlenmeye başlayan dinsel kurumlar neredeyse birer feodal beylik haline gelmişlerdi. Tahminlere göre 8. yy'da imparatorluk topraklarında yaklaşık 100.000 kadar din adamı faaliyet gösteriyordu. Bu topluluk çevrelerini de sömürerek, halkın ve devletin aleyhine giderek zenginleşiyor, güçleniyordu. Merkezi otorite bir yandan din adamlarına, özellikle keşişlere karşı acımasız tehcir (zorla göç) politikası güderken, bir yandan da kilise ve manastırlara ait mülkleri müsadere ederek ekonomik bakımdan güçlerini kırmaya çalıştı. Din adamlarının ulaştığı güç, tasvirsever imparator I. Nikeforos'un bile, din adamlarını, kişisel varlıklarını artırmak için gösterdikleri gayretleri manevi zenginleşmede göstermemekle eleştirmesine neden olmuştu.

Bir başka teze göre, İkonoklazma, imparatorluğun temsil ettiği sivil otorite ile kiliselerin temsil ettiği ruhani otorite arasındaki savaşm doruk noktasıdır. III. Leon'un 730 tarihli emirnamesinde, kendini hem imparator, hem de kilisenin başı olarak tanımlaması bu tezi destekler nitelikte görülmektedir. Bu dönemde, ikonaseverler, imparatorluğa karşı papayı ruhani liderleri ilan etmişler, böylece devletten ayrılarak tam bağımsızlık elde etmeyi amaçlamışlardı. 7. ve 8. yy'larda kilise önde ge-

lenleri, imparatorun kiliseye karışmasını tartışmaya açmışlardı. Fakat İkonoklazma döneminin aşılmasından sonra, imajlarla ilgili zaferlere karşılık, monarşinin antik çağlardan gelen gücünü kırmaya ve kendilerini bağımsız bir organizma olarak koymaya güçleri yetmedi. Aksine imparatorların kilise üstündeki otoritesi arttı.

İkonoklazma'yı, merkez ve çevre çatışması biçiminde açıklayan teze göre, papazlar ve keşişler, merkezkaç nitelikli azizler kültü, fiziki olarak bölgeselleşmiş, duygusal olarak öznelleşmiş bir kültün temsilcisi olarak, merkezi kilise kurumunun (patrikliğin) denetim kabiliyetim tehdit ettiği için, ikonalar ve taraftarları bu devirde saldırıya uğradılar.

İkonoklazma döneminde tasvirlere karşı yürütülen acımasız savaş, sanatm diğer alanlarında yeni açılımlara yol açtı. Özellikle dünyevi (profan) konularda resimler, el sanatı ürünleri, heykeller üretildi. Fakat günümüzde, gerek tasvirkırıcı gerekse bundan önceki döneme ait eserlere pek rastlanmaz. Buna karşın bazı tarihçiler, Bizans sanatının ikinci altın çağının bu dönemde başladığını ileri sürerler. İkonoklazmanın aşılmasından sonra, dini yapılardaki dünyevi resimler kaldırılmamış böylece her iki sanat iç içe var olmayı başarmıştır.

Bibi. A. Grabar, *L 'iconoclasme byzantin: Le dossier archéologique,* (2. bas.) Paris, 1984; D. Stein, *Der Beginn des byzantinischen Bilderstreites und seine Entwicklung,* Münih, 1980; E. J. Martin, *A History of the Iconoclastic Controversy,* Londra, 1930; G. B. Ladner, "The Concept of the Image in the Greek Fathers and the Byzantine Iconoclastic Controversy", *Dumbarton Oaks Papers,* no. 7, 1953; E. Kitzinger, "The Cult of Images in the Age Before Iconoclasm", *ae,* no. 8, 1954; Ostrogorsky, *Bizans,* 153-165, 187-195; A. Breyer-J. Herrin (haz.), *Iconoclasm,* Birmingham, 1977; P. Schreiner, "Der byzantinische Bilderstreit: kritische Analyse der zeitgenössischen Meinungen und das Urteil der Nachwelt bishente", *Settimane di Studio del Centra Italiano di Studi sull'alto medioevo,* S. 34-1 (1988), s. 319-407; P. Brown, "A Dark Age Crisis Aspect of the Iconoclastic Controversy", *The English Historical Review,* S. 88 (1973), s. 1-34.

AYŞE HÜR

İKTİSADİ VE TİCARİ İLİMLER AKADEMİSİ

"Hamidiye Ticaret Mekteb-i Âlisi" (1884), "Ticaret Mekteb-i Âlisi" (1909), "Ulûm-ı Âliye-i Ticariye Mektebi" (1925), "Yüksek Ekonomi ve Ticaret Okulu" (1936), "İstanbul İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi" (1959) adlarını taşımış, 20 Temmuz 1982' de Marmara Üniversitesi'ne(->) dönüştürülmüştür.

İstanbul'da Yeniköy'de bir yalıda 20 Aralık 1879'da açılması tasarlanan Ticaret Mektebi gerçekleşmedi. İkinci girişim Ticaret Nazırı Subhi Paşa'nın öncülüğünde - dir. Babıâli'de Kapalıfırın'da kiralanan İzzet Efendinin evinde 29 Rebiülevvel 1301/ 28 Ocak 1884'te Hamidiye Ticaret Mekteb-i Âlisi adıyla okulun açılması gerçekleşti. 2 yıl idadi, 2 yıl fenni olarak 4 yıl süreli olan okulda kültür derslerinin yanında ticaret riyaziyesi, muhasebe, mal bilgisi, hukuk, iktisat dersleri de vardı. Fransızca zorunlu, İngilizce, İtalyanca, Arapça, Rumca ise isteğe bağlı seçmeli yabancı dillerdi. Rüştiye mezunlarının alındığı okula, 25 yaşını geçmiş yetişkinler "müstemi" (dinleyici) olarak devam edebilmekteydiler.

Uzun yıllar İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi'ne hizmet veren Sultanahmet'teki yapı bugün Marmara Üniversitesi Rektörlük binası olarak kullanılmaktadır.
Firdevs Sayılan

Okulun ilk müdürü Avusturya uyruklu Granti Efendiden başka yabancı uyruklu öğretmenler de ders vermekteydiler. Münif Paşa ile pek çok devlet adamı da fahri öğretmendiler. 1883-1884 arasında toplam 95 Müslim, gayrimüslim öğrenci, 30 da öğretim üyesi bulunuyordu. Hafta tatili cuma ve pazar, dersler de öğleden önceydi. 17 Kasım 1884'te yayımlanan nizamname ile okulun 200 mevcutlu olması, her öğrenciden ayda yarım lira (altın) ücret alınması, 20 yoksul öğrencinin de okula ücretsiz devam ettirilmesi öngörülmüştü. Hamidiye Ticaret Mekteb-i Âlisi, 1887'de Maarif Nezareti'ne bağlandı. İdarecilerin ortaya çıkan bir yolsuzluğu üzerine de 1890'da kapatıldı.

İkinci kez açılışı, 2.200 altın liraya satın alman Beyazıt'taki Hakkı Bey Konağında 21 Ekim 1893'tedir. Bu açılışta okul müdürlüğüne Gelenbevizade Said Bey atandı. Meslek derslerine ağırlık veren yeni bir program uygulamaya konuldu. Fransızca inşa ve kitabet, tercüme, coğrafya-yı ticari, ilm-i maadin ve tabakatü'l-arz, hikmet, kimyanın ticarette tatbiki, hüsn-i hat, kavenin-i saltanat-ı seniyyenin ticarete taalluk eden cihetleri, ticaret-i berriye kanunu, borsa ve sigorta kumpanyaları, techizat-ı bahriye, şimendiferler hakkında malumat, emtia-i ticariye, ticaretgâh idaresi program kapsamındaydı. Bu dersler, İstanbul'daki yoğun ticaret yaşamının gereksinimlerine cevap verecek tarzda hazırlanmıştı. 3 yıl süreli olan okulda Fransızca bilmeyenler için 1 yıllık hazırlık sınıfı da bulunuyordu. 1900-1901'de öğrenci mevcudu 48'i Müslüman olmak üzere 56'ydı. 9 da öğretmen vardı. 1900'deki 8 mezun da birer kamu görevlisiydiler.

1909'da, II. Abdülhamid tahttan indirilince okulun adındaki "Hamidiye" sözcüğü kaldırıldı. Programa ise stenografi, daktilografi dersleri eklendi. 1910'da kütüphane ve kimya laboratuvarları kuruldu. Yarım gün olan günlük eğitim de tam güne çıkarıldı. 1914te yetişkinler için, serbest ticaret dersleri konuldu. 1915'teki düzenlemede ise 3'er yıllık "kısm-ı evvel" (lise) ve "kısm-ı sani" (yüksek) kademeleri getirildi. Kısm-ı saninin son sınıfı ise şehbenderlik, bankacılık, sanayi uzmanlık dallarına ayrıldı. 1917'de kısm-ı evvele bağlı "ameli" (pratik) ticaret şubesi ile kızlar için de 1 yıllık ameli ticaret inas şubesi açıldı.

Okul, 1924'te İktisat Vekâleti'ne bağlandı. İdadi (lise) ve ticaret mektebi mezunlarının kabul edildiği 3 yıllık bir yüksekokul olarak kalırken bünyesindeki kısm-ı evvel, İstanbul Ticaret Mektebi adıyla ayrıldı. Sultanahmet'teki eski Ziraat Orman ve Maadin Nezareti binasına(->) taşman okulda 1925'teki bir program değişikliğiyle iktisat, muhasebe, bankacılık ve sigorta şubeleri oluşturuldu. Okulun adı da Ulum-ı Âliye-i Ticariye Mektebi oldu. 1936'da sömestr yöntemi yerine sınıf yöntemi benimsendi. Sınav yöntemleri de değiştirildi. Bu yeniliklerle birlikte kuruma da Yüksek Ekonomi ve Ticaret Okulu adı verildi. 1938'de Maarif Vekâleti'ne bağlandı. 1940'ta yeni talimatname yayımlandı. Buna göre son sınıf, iç ticaret ve maliye, dış ticaret ve konsolosluk, bankacılık ve muhasebe şubelerine ayrıldı. Lisans programına ekonomi, işletme ekonomisi, ekonomik coğrafya, ticaret aritmetiği, ticaret tarihi, umumi muhasebe, yüksek matematik, medeni hukuk, mal bilgisi-teknoloji, yabancı dil, maliye, mali cebir, kara ve de-

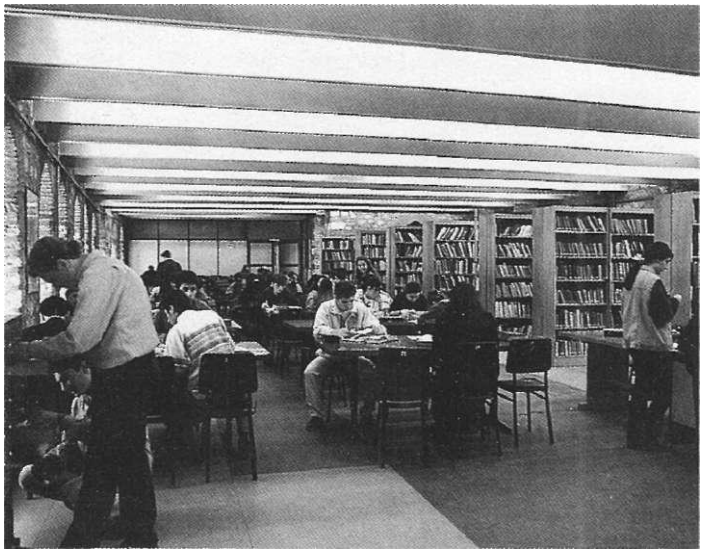

İl Halk Kütüphanesi'nin okuma salonundan bir görünüm. *Yavuz Çelenk, 1994*

niz hukuku, esasiye ve idare hukuku, iş hukuku, borçlar hukuku dersleri alındı. Bu gelişmelere koşut olarak öğrenci sayısında artış gözlendi.

1884-1923 arasında okula kaydolan 440 öğrenciden 304'ü mezun olmuştu. Buna karşılık karma (kız-erkek) öğretime geçildiği 1923-1943 arasındaki 20 yıllık dönemde 4.422 öğrenciden ancak 1.230'u mezun olabildi. 1942-1943'te 108 mezun veren okulun 1943-1944'teki mevcudu 1.300'dü. 1950'lere değin, okulu bitirenler genellikle İstanbul'da zahire, deri, tütün, mensucat ticaretine, bir bölümü de kamu ve bankacılık hizmetlerine ilgi duymuşlardır.

Okulun 1950'li yıllara kadarki ünlü yönetici ve öğretmenleri arasında Hasan Tahsin Ayni, Kirkor Kömürciyan Efendi, Gelenbevizade Hikmet (Gelenbeğ), Nihat Odabaşı, Ali Fuad Başgil, Şükrü Baban, Nihat Sayar, Suphi Nuri İleri, Hasan Fehmi Karatay, Abdülhak Kemal Yörük, Reşat Kaynar, Sıddık Sami Onar, Besim Darkot yer almıştır.

1952'de okula akademik unvanlı kadrolar verildi. 1959'da, Akademiler Kanunu ile bilimsel özerklik kazanan okul, İstanbul İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi adım aldı. 1971'de İstanbul'daki devletleştirilen özel yüksekokullardan 7'si bu akademiye bağlandı. 1978-1979'da bunlardan ekonomi, eczacılık, diş hekimliği, işletme, siyasal bilimler, ticari bilimler akademi bünyesinde birer fakülte oldu. 20 Temmuz 1982'de Yüksek Öğretim Kanunu ile akademi ve fakülteleri Marmara Üniversitesi oldu.

Bibi. *Cumhuriyetin XX. Yılında Yüksek iktisat ve Ticaret Okulu,* İst., 1944; A. Kitapçı, *İstanbul İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Rehberi, Kanun ve Yönetmelikler,* İst, 1975; R. Özel, *Marmara Üniversitesi'nin Kuruluş ve Gelişimi,* İst., 1993; E. Çelebi, *Yüzyıllık Mezunları, İstanbul Yüksek Ticarettiler-1883-1983,* İst, 1983; Ergin, *Maarif Tarihi,* III, 932 vd; F. R. Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış,* Ankara, 1964, s. 80, 80 h; *Salname-i Nezaret-i Maarifi Umumiye,* ist, 1319, s. 99-102.

NECDET SAKAOĞLU

İL HALK KtJTÜPHANESİ

Beyazıt, Ordu Caddesi, no. 33'teki Simkeşhane(->) binasında hizmet veren Kültür Bakanlığı'na bağlı kütüphane. **1962**'de Fatih'te Millet Kütüphanesinde faaliyete geçen kütüphane, **16** Kasım 1981'de bugünkü yerine taşınmıştır. **1964**'te kurulan İstanbul Şehir Kütüphanesi Kurma ve Yaşatma Derneği tarafından başlaman binanın onarımı **1976**'da tamamlanmıştır.

1.800 m^2'lik bir alan üzerinde yer alan Simkeşhane binasında kütüphanenin kullanım alanı **1**.400 m^2'dir. Üç katlı olan binanın birinci katı Basma Yazı ve Resimleri Derleme Müdürlüğü'ne tahsis edilmiştir. Kütüphane, ikinci ve üçüncü katlarda yer alan 3 salon ve 14 oda ile hizmet vermektedir. Odalardan biri ödünç verme bölümü, diğeri süreli yayınlar bölümü olarak kullanılmaktadır. Bodrum katında yemekhane ve kalorifer dairesi bulunmaktadır. İkinci kattaki salonlardan biri çocuk bölümü, diğeri yetişkinler bölümü olarak kullanılmaktadır. Üçüncü katta yer alan Bedi N. Şehsuvaroğlu Okuma Salonu'nda, kültürel etkinlikler de düzenlenmektedir.

1992 itibariyle kütüphanenin toplam dermesi 40.**989**'dur. Bunun dışmda 72 süreli yayma abonedir. Yılda ortalama yararlanan sayısı **200.000** civarındadır. Okuyucunun dermeye kolayca ulaşabilmesini sağlamak amacıyla kitap ve yazar adlarına göre hazırlanmış alfabetik kataloglar ile Dewey onlu tasnif sistemine göre oluşturulan konu katalogu vardır. Açık raf sistemi uygulanmakta ve 28 personel çalışmaktadır.

İstanbul İl Halk Kütüphanesine bağlı **9** kütüphane müdürlüğü ve **45** adet daha küçük kütüphane birimi vardır.

AYTEN ŞAN ŞÖLEN

İLERİ TÜRK MUSİKİSİ KONSERVATUVARI DERNEĞİ

1948'de Belediye Konservatuvan(->) reisliğinden istifa eden Hüseyin Saadettin Arel(->) ve öğrencileri tarafından kurulan özel musiki kuruluşu.

Beşiktaş Hayrettin İskelesi'nde 7 no'lu binanın (Deniz Müzesi'nin idarehanesi) özel salonlarında 31 Mayıs 1948'de resmen kurulmuş olan bu derneğin kurucuları Arel, Ord. Prof. Salih Murat Uzdilek, Laika Karabey'di. İşadamı Nuri Demirağ da kuruluşu için teşebbüs ederek yardımcı olmuştu. Dernekte başkanlığı kabul eden Arel, yüksek düzeyde eğitimi olan eski talebelerine "Türk musikisinde armoni" dersini, ikinci başkanlığı kabul eden Salih Murat Uzdilek ise seri konferanslar verme görevini üstlenmişler, genel yazmanlık ve nazariyat hocalığını Haydar Sanal sürdürmüştür. Derneğin yayın organı niteliğindeki *Musiki Mecmuası* ise, içerdiği bilimsel yazılar ve geniş konu yelpazesi ile musikimizde önemli bir boşluğu doldurmuş bir dergidir.

Bu dernekte, geleneksel musikinin alışılmış aktarım biçimlerinin aksine ciddi ve bilimsel dersler, teori ağırlıklı ve denemelere açık bir eğitim uygulanmış, Arel kuramının yerleşip yaygınlaşması için çalışmalar yapılmıştır. Haftada iki gün (salı ve cuma) eğitim veren kuruluşta başlıca dersler nota, solfej, nazariyat, musiki tarihi, armoni, kontrpuan, füg, musiki analizi, prozodi, orkestrasyon ve enstrüman eğitimiydi. Türk musikisi ses sistemiyle çoksesli eserlerin seslendkildiği ilk konserler dernekçe sunulmuştur. Ayrıca Arel'in, polifonik Türk musikisinde kullanılmak üzere tasarladığı farklı büyüklüklerde, dörder telli beş kemençeden oluşan yaylı kenet için iki ayrı takım halinde gençler eğitilmeye başlanmış ve bu bağlamdaki ilk konser 1954'te eski Beşiktaş Halkevi'nde verilmiştir.

Kurulduğundan itibaren Saadettin Arel, Laika Karabey, Haydar Sanal, Refet Kayserilioğlu, Cemal Özgen, Rüştü Eriç gibi öğrencileri olan bu dernekten pek çok genç yararlanmış ve İstanbul halkma konserler ile radyo programları sunulmuştur. Açıklamalı ve eğitici nitelikteki bu faaliyetler arasında 1951'de İstanbul'da toplanan 22. Uluslararası Doğubilimciler Kongresi'nde verilen konser sayılabilk.

Pek çok kez yer değiştirmek zorunda kalan, maddi destek bulamayan ve bir müddet sonra hocalıktan ayrılan ArePden sonra dernek, kısıtlı imkânlarla çalışmalarım sürdürmüştür. Aksaray Türkocağı, Beşiktaş Halk Partisi binası gibi yerlerde devam ettirilen çalışmalar, bugün Fatih, Halıcılar Caddesi'nde bulunan dernek lokalinde yapılmaktadır. Halen dernek korosunu Çetin Körükçü çalıştırmaktadır.

GÖNÜL PAÇACI

İLHAN, ATTİLÂ

(1925, Menemen) Şair, romancı, deneme yazarı.

İzmir'de lise öğrenimi sırasında siyasal düşünceleri nedeniyle yargdandı, cezaevinde kaldı. Liseyi İstanbul'da Işık Lisesinde bifirebildi. İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ndeki yükseköğrenimini yarıda bıraktı (1949). Paris'e gitti. Yurda dönüşte bir süre İstanbul'da yaşadı; Ali Kap-

tanoğlu takma adıyla film senaryoları yazdı. Tekrar Paris'e gitti. İzmir'de *Demokrat İzmir* gazetesinin genel yaym müdürlüğünü ve başyazarlığını sürdürdü. 1973'te Ankara'da Bilgi Yayınevinin danışmanı oldu. 1980'de İstanbul'a yerleşti ve yazınsal çalışmalarına ağırlık verdi.

İlk şiir kitabı *Duvar* 'dan (1948) başlayarak, şiirlerinde toplumun ve bkeyin sancılarını, tedirginliklerini daima iç içe, diyalektik yöntemle yansıtan Attilâ İlhan, bir yandan da çok geniş bir coğrafyaya açılmıştır. Başlangıçta, II. Dünya Savaşı'mn Avrupa'yı ve Türkiye'yi etkileyişleriyle yetinen şair, *Sisler Bulvarı* (1954), *Yağmur Kaçağı* (1955), *Ben Sana Mecburum* (1960) gibi şiir kitaplarında yer yer İstanbul'dan esinlenişleri dile getirmiş, kenti hem toplumsal çalkantılanyla, hem de pitoresk görünümüyle aktarmıştır. Özellikle İstanbul'a, daha tikel olarak İzmir'e ilişkin bu çaba, *Tutuklunun Günlüğü* (1973), *Böyle Bir Sevmek* (1977), *Elde Var Hüzün* (1982) ve *Ayrılık Sevdaya Dahilde* (1993) tarihsel bir perspektif edinmiş; şair İstanbul'u payitaht olduğu günlerdeki kimliğiyle yaşatmayı denemiş, o dönemlerden bugüne yaşayagelen bk toplumsal ortamın topografyasını çıkarmıştır. Bütün bu siklerde İstanbul'un dönemlere ilişkin bazı peyzajlarmı da yakalamak olasıdır. Bu siklerde İstanbul, Haliç, Maçka, Fatih, Yeşilköy, Emirgân vb semtleriyle anılırken, büyük ve çoğu haksız şekilde edinilmiş servetlerin, toplumsal ve bireysel kaygıların, kara işlerin hüküm sürdüğü, dolayısıyla da bireyde acılar bıraktığı bir kent olarak belirmiştir. Eski İstanbul'un gelenekçi yaşamı sürüp giderken, çarpık bir sanayileşmenin kentteki ürkünç izdüşümleri de yoğun imgelerle, imgeci bir anlatımla yansıtılmıştır.

Aynı derin huzursuzluk romanlarında doruk noktasına erişir. *Sokaktaki Adam* (1953) Kamarot Yakup'la Güzel Sanatlar Akademisi'ndeki öğrenimini yanda bırakmış Hasan'm Beyoğlu, Balıkpazarı, Galata, genelev serüvenleriyle sürüp gider. Yitik bk aşkın hatırlandığı Dolmabahçe-Beşiktaş arası ağaçlıklı yol tasviri bu romanın en sikli sayfaları arasındadır. *Kurtlar Sofrasinda* (1964) İstanbul, Kurtuluş Savaşına karşm değişmeyen yoz bk düzenin simgesel şehri gibidk. Emekten, üretimden yana aydın kişilerle, yoz düzenin yardakçıları arasındaki mücadeleyi kaleme getiren *Kurtlar Sofrasında* Beyoğlu'nun karanlık ve karmaşık bohem hayatı renkli sahnelerle canlandırılmıştır. Birbirinin devamı niteliğindeki *Bıçağın Ucu* (1973), *Sırtlan Payı (1974), Yaraya Tuz Basmak* (1978), *Dersaadette Sabah Ezanları* (1981), O *Karanlıkta Biz (1987)* istanbul'un son 150 yıllık tarihini irdeleyen romanlardır. 27 Mayıs 1960 ihtilalini bir dönüm noktası kabul eden yazar, İstanbul'u Balkan ve I. Dünya Savaşı yıllarına da geri götürerek, bk gelgitler zincki içinde bütün yönleriyle okurun gündemine getirir. İnsanlan, Beyoğlu, Galata, Boğaziçi, Şişli gibi semtleriyle bu ırmak-roman dizisi İstanbul'a ilişkin Türk edebiyatındaki son güçlü verimler arasındadır. İmparatorluk başkentinden Türkiye Cumhuriyeti'nin İstanbul vilayetine yol alışın öyküsünü, okur, romanlar boyunca takip etmek olanağı bulur. Sermaye çevreleri, faşist eğilimli kişiler, bk kıskaç içindeki solcular bu romanlarda bkeysel-cinsel seçimleriyle çok ayrıntılı biçimde anlatılmışlardır.

Güncel siyasal değerlendirmelerden yola çıktığı deneme ve makalelerinde, İstanbul'u ekinsel yapısıyla zaman zaman anan İlhan'ın filme çekilmiş *Ver Elini İstanbul(1964)* senaryosu, eski bir Tepebaşı otelinin köhnemiş günlerinden başlayarak, kentin bohem, eğlence ve fuhuş çevrelerine ilginç göndermelerle yüklüdür. Böylece, 50 yılı aşkın bir yazarlık emeğinde İlhan, İstanbul'u Türkiye'nin en büyük kenti olarak kaleme getirmek istemiş, bu büyük kentin hayatındaki olumlu olumsuz bütün yönleri saptamayı denemiştk.

SELİM İLEPJ

EMİRGÂN'DA ÇAY SAATİ

çerağân sarayindan büyükdere'ye
üşümek sonbaharında eski
çınarların
uzadığı yerde gizlice akşamların
başlayıp âdeta kendini dinlemeye
kafeslerin ardında bol gözlü
bir kadın
ansızın giydirilmiş ipek ferâceye
bir çay yalnızlığı emirgân'dan öteye
değdikçe ısındığı yaldızlı bardağın
nedim'den yansıması tatyos
efendi'ye
tenhâ bir genç kız sesiyle
hicazkâr'ın
kuytularda çürüdüğü bağdadî
yahların
yorgun sarmaşıklarıyla sarkmış
bahçeye

soğuk kuşlar gibi dağdır boğaz'da
rüzgârın getirdiği donuk bk
yağmur pusu
istinye'de gemilerin karanlık
uykusu
kırık direkleriyle dalgm ve hasta
birden içimi kaplayan ölüm
korkusu
selâm verilince meçhul bk namazda
gâzalî'yse biraz mevlânâ biraz da
kubbenin altındaki divan uğultusu
"şeref vapurundan en kkli beyazda
yüzlerce harbiyeli sürgün yolcusu
havada bir asılmış adam kokusu
istanbul jöntürkleri hüzzâm bir yasta

yankılarıyla telâşlı geceleri
bebekten
motorların taşıyıp o kadar
bükemediği
en yılgın sonbahar benim
gözlerimdeki
çok daha dumanlı mütâreke
günlerinden
alaturka saat kaçta ikinci tömbeki
miralay sadık bey'in nargilesinden
dem çekip kumrular gibi sebilleri
şenlendken
osmanlı sehpâlarının gölgesindeki
emirgân'da acılaşmak koyu bir
semâverden
çaylar gibi karanp kaç defalarca eski
bir şiir üzüntüsüyle müseddes
biçimindeki
çoktan unutulmuş kilitli defterlerden

Attilâ İlhan, 1962

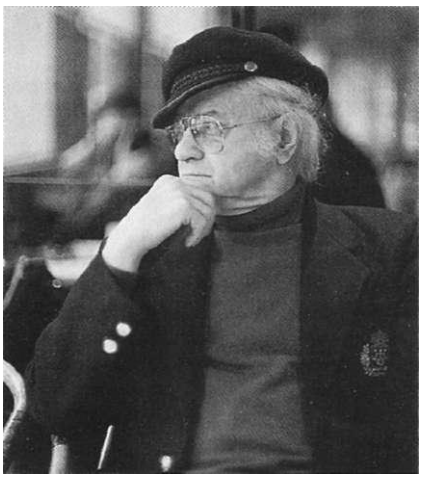

Attilâ İlhan
Nurdan Sözgön / Onyx, 1993

İLKOKULLAR

İstanbul, Türkiye genelinde en çok ilkokula ve ilkokul çağındaki nüfusa sahip illerin başında yer alır. Osmanlı Devletinin son döneminde İstanbul'da hızlı bir artış gösteren okullaşma özellikle ilkokul düzeyinde yoğundu. "İptidai", "numune mektebi", "taş mektep", "ilk mektep" denen bu okullar, Cumhuriyet'in ilanından sonra 1924' te yürürlüğe giren Tevhid-i Tedrisat Kanunu'na göre yeni bk düzenlemeden soma "ilkokul", "şehir yatı mektebi", "köy yatı mektebi" vb adlarla öğretimlerini sürdürdüler. Yapıları veya konumları uygun olmayanlar da kapandı. Cumhuriyet'in ilk döneminde bu okullara İstanbul'un her semtinde, birden başlayan numaralı adlar verilmişti. Örneğin Kadıköy 2. İlkokulu gibi.

Aym dönemde, İstanbul ilkokullarının tüm yapım, onarım giderleri, öğretmen aylıkları ve diğer masrafları Şehk Meclisince kabul edilen il bütçesinden karşılanıyordu. Şehir Meclisi'nin İstanbul'un toplum yapısmı ve bkçok çocuğun hem annelerinin hem de babalarının işçi ya da kamu görevlisi olarak çalıştıklarını dikkate alarak getirdiği ve başka illerde örneği bulunmayan birtakım yenilikler de vardı. Örneğin, paralı yatılı ilkokul konumunda bir eğitim kurumu İstanbul 1. Yatı Okulu adıyla 1938'de açıldı. Bu okulun öğrenci basma yıllık ödentisi 100 İka idi. Yine 1930' lu yıllarda İstanbul'un kırsal bölgeleri sayılan Büyükçekmece, Beykoz-Bozhane, Şile-Teke Köyü, Şile-Kurallı Köyü'nde de parasız köy yatı okullan açılmıştı.

İstanbul'da ilk kez ilkokul öğrencilerine dönük bir çocuk kampı da 1936 yaz

Cumhuriyet'in ilk yıllarında yapılan Kadıköy'deki Gazi Mustafa Kemal Paşa İlkokulu. *Kadir Aktay / Onyx, 1994*

tatilinde Kızıltoprak'taki 49. İlkokulda açıldı. Ertesi yıllarda ise Kızıltoprak'tan başka, Erenköy, Florya, Paşabahçe ve Şile'de de benzeri kamplar faaliyete geçti. Ayrıca şehir içi ilkokullarında konumu ve bahçeleri uygun olanlarda, yine Şefik Meclisi'nin kararı ve sağlanan ödenekle çocuk bahçeleri hizmete girdi. Bundan amaç ilkokul ve anaokulu çağında olup, anne ve babaları işçi olan çocuklann yaz tatillerini başıboş geçirmemeleri, öğretmen gözetiminde ve sağlıklı ortamlarda zamanlarını oyun, dinlenme ve okuma ile geçirmelerini sağlamaktı. Bu uygulama II. Dünya Savaşı yıllanna kadar sürdürülmeye çalışılmıştır. Benzeri bk girişim aynı süreçte hizmete sokulan çocuk barındırma odalarıydı. Bu odalar ise, ilkokulların öğretime açık olduğu aylarda çalıştırılmakta, öğrenciler okul saatleri dışında kalan zamanlarını bu odalara devam ederek geçirmekteydiler. Böylece günlük çalışmalarını uygun ortamlarda yapabildikleri gibi, beslenmelerine de katkıda bulunuluyordu.

İstanbul'un çok yönlü kültür olanaklarından ilkokul öğrencilerini yararlandırma gkişimleri konusunda önemli ve verimli bir hizmet de çocuk tiyatrosudur. 1930' lara kadar gerilere giden bu girişim ile İstanbul Şehir Tiyatrosu ilkokul çocuklarına dönük temsillere yer verdikleri gibi ilkokul öğrencilerinden yetenekli olanların seçilip bu çalışma kapsamında yetiştirilmeleri de sağlanmıştır. Her çarşamba ve cumartesi günü, okullara sırayla ücretsiz temsiller verilmesi uzun yıllar sürmüştür. Diğer yandan Çocuk Esirgeme Kurumu' nun öncülüğünde çocuk kütüphaneleri açılması ve ilkokul öğrencilerinin buralarda öğretmenleri ile birlikte çalışma ortamı bulmaları da temin ediliyordu. Tüm bu faaliyetler sık sık İstanbul Milli Eğitim müdürü ile ilköğretim müfettişleri tarafından da denedeniyordu.

Yoksul öğrencilerin korunması, giydirilmesi, beslenmeleri için ise, "İstanbul 11-kokullan Yardım Bkliği" kurulmuştur. Bu birlik, "himaye heyetleri" oluşturarak okul okul, yardıma muhtaç çocukları saptamakta ve bunlara yardım etmekteydi. 1950' den soma birliğin yerini okul koruma dernekleri almaya başlamıştır. Bu çalışmaya koşut olarak 1937'de de İstanbul CHP örgütü, "Yoksul Okul Çocuklarına Yardım Birliği"ni kurmuştu. Bu birlik ise, 1937-1938 öğretim yılında 141 himaye heyeti ve cemiyeti ile işbkliği yaparak 14.526 ilkokul öğrencisine yardımda bulunmuştu.

İstanbul'daki ilkokul sayılanmn ve mevcuüanmn, kentin nüfus artışına bağlı ve oldukça hızlı bk gelişme gösterdiği gözlemlenk. Cumhuriyet'inilamndan(1923) 1938'e kadarki 15 yıllık ilk dönemde, il nüfusunda önemli bir artış olmadığından okul sayılarında ve mevcutlarında da fazla bk artış yoktur. Bu dönemde İstanbul ilkokulları "şehir içi okullar" ve "şehir dışı okullar" olarak gruplandırılıyordu. 1937-1938 öğretim yılında İstanbul'da 189 şehir içi ilkokulu, bu okullarda toplam 43.267 öğrenci ve 1.151 öğretmen vardı. Buna göre yaklaşık ortalamalarla okul mevcutları 200 ve 1 öğretmene düşen öğrenci sayısı da 40 dolayındaydı. Aynı öğretim yılında şehir dışı ilkokulların sayısı 242 olup bu okullarda toplam 14.200 öğrenci ve 237 öğretmen vardı. Buna göre ortalama her okula ve her öğretmene 50 öğrenci düşmekteydi.

Oysa 1938-1953 arasındaki ikinci on beş yıllık dönemde kent nüfusunun artışına bağlı olarak ilkokulların sayılarında ve öğrenci mevcutlarında da artışlar gözlendi. 1953-1954 öğretim yılında İstanbul'da ve ilçelerinde 497 ilkokul, 2.301 öğretmen ve 80.516 öğrenci bulunuyordu. Öğrenci sayısı o yılki İstanbul kent genel nüfusunun (973-183) yüzde 8,3'üydü. Okullaşma açısından görece en çok okul Çatalca'da **(6 6** ilkokul) idi. Oysa Çatalca'da toplam olarak sadece 565 ilkokul öğrencisi vardı. Buna karşılık 56 ilkokulun bulunduğu Fatih İlçesi'nde 22.715 ilkokul öğrencisi vardı. Bunun da nedeni o yıllarda Fatih'in İstanbul'un en yoğun nüfusa sahip semtlerinin başmda yer almasıydı. Burayı 32 ilkokul ve 13.097 öğrenciyle Beyoğlu ve Şişli semtleri izlemekteydi.

İstanbul'un diğer illerden farklı bir yönü de kentin özellikle Galata-Beyoğlu semtlerinde günümüze kadar işlevlerini koruyan "azınlık", "yabancı" ve "özel" ilkokulların da bulunmasıdır (bak. azınlık okullari; özel okullar; yabancı okullar). Bunların birçoğu Osmanlı döneminde kurulan ve TC kanunlarına göre konumlarını milli eğitim mevzuatına uyarlayan eğitim kurumlarıdır. 1945-1955 arasında bu tür ilkokulların sayısında da önemli bir değişiklik olmamıştır. Özel Aydın İlkokulu, Özel Kalamış İlkokulu, Özel Yeni Nesil İlkokulu ile kolejlerin ilkokul bölümleri bu dönemin başlıca özel ilkokullarıydı. Yabancı ilkokullar arasında Iran Oku l u ^) ile Şişli ve Pangaltidaki Dame de Lourdes ve Sainte Espri de vardı. Ermeni cemaatinin 23, Musevilerin 4, Rum cemaatinin de 32 ilkokulu bulunuyordu. 1962-1963 öğretim yılma gelindiğinde İstanbul'daki özel ilkokul sayısı 31, toplam öğrenci mevcudu 3.275'e ulaşmış bulunuyordu. Bu öğretim yılında öğrenci mevcudu Ermeni ilkokullarında 5.601, Musevi ilkokullarında 968, Rum ilkokullarında da 5.512 idi.

İstanbul'daki resmi ilkokullar arasmda velilerin öncelikle tercih ettikleri kurumlar, pansiyonlu okullar üe kentin gelişmiş merkezi semtlerindeki köklü geleneklere sahip okullardır. Başlıca pansiyonlu okullar Aksaray'da Mahmudiye İlkokulu, Kocamustafapaşa İlkokulu, Kadıköy'de Zühtü Paşa İlkokulu, Gazi Mustafa Kemal Paşa İlkokulu, Göztepe Pansiyonlu İlkokulu, Beşiktaş'ta da Tevfik Fikret Ilkokulu'dur.

1993-1994 öğretim yılında İstanbul'da öğretime açık ilkokul sayısı 1.169 olup, bunun 478'i ilköğretim okulu adı altında ortaokul sınıflarını da içeren kurumlan kapsamakta, 10'u ise özel eğitim okulu statüsünde bulunmaktadır. Bu okullara devam eden öğrenci sayısı toplam 866.559'dur. Bu toplamın da 435.452'si ilköğretim okullarındaki öğrencileri, 1.194'ü ise özel eğitim okullarındaki öğrencileri temsil etmektedir. İl nüfusunun 10.000.000 düzeyinde olduğu dikkate alındığında ilkokul öğrencilerinin nüfusun yüzde 8'i dolayında olduğu görülmektedir. Ancak ilkokul çağı nüfusunun hızla artması, ilkokul ve ilköğretim düzeyindeki okullaşmayı yetersiz kılmaktadır. Zka 1930'larda bir okula 200 öğrenci düşmekteyken, halen bk okula yaklaşık 800 öğrenci düşmektedir. 1993-1994 öğretim yılında ilkokullarda, ilköğretim okullarının birinci kademesinde ve özel eğitim okullarında görev yapan toplam öğretmen sayısı ise 22.556' dır. (Aynca bak. eğitim.)

16 Hazkan 1983'te yürürlüğe giren ve 1739 sayık Milli Eğitim Temel Kanunu'nun bazı maddelerini değiştiren 2842 sayılı kanun gereği Türkiye genelinde tüm ilkokulların "ilköğretim" okuluna dönüştürülerek 8 sınıflı duruma getirilmesi gerektiğinden İstanbul'da da bu yönde öğretim yıllarına göre giderek artan oranlarda dönüştürme çalışmaları sürmektedir.

Bibi. Ergin, *Maarif Tarihi,* V, 1718 vd; R. Serhatoğlu, *Büyük İstanbul Albümü,* İst., 1951, s. 107 vd; Komisyon, *Özel Okullar Rehberi,* İst., 1964; İstanbul Milli Eğitim Müdürlüğü istatistik verileri.

İSTANBUL

İLKÖĞRETİM OKULLARI

İlkokulla ortaokulun bir çatı altında ve tek yönetime bağlı olduğu eğitim kurumlarıdır. Bu uygulama 1982'de başladı. İstanbul'da da konumu elverişli ilkokullardan başlanarak tüm ilkokulların aşamalı olarak ilköğretim okuluna dönüştürülmesi sürmektedir (bak. ilkokullar).

1982-1983 öğretim yılında İstanbul'da **16** okulda ilköğretim uygulamasına geçildi. Bunlardan bir bölümü aynı bahçe içindeki ortaokulla birleştirilerek ilköğretim okulu yapıldığı gibi bazılarında da aşamalı olarak **6.,** 7. ve 8. sınıflar açılmak suretiyle ilköğretim uygulaması başlatıldı. Hedef, bağımsız ortaokul uygulamasına son vermek olup, ortaokulların tamamının 1995'e kadar ilköğretim kapsamına alınmasıdır. 1993-1994 öğretim yılı verilerine göre İstanbul'da 478 ilköğretim okulu faaliyette bulunmaktadır. Bunlarda 1. kademe (ilkokul) düzeyinde 435.452, 2. kademe (ortaokul) düzeyinde 228.552, toplam 664.004 öğrenci okumaktadır. Bu genel mevcudun 304.298'i kız, 359.706'sı erkektir. İlköğretim okullarının 1. kademesinde 11.193, 2. kademesinde ise 4.351 olmak üzere 15.544 öğretmen görev yapmaktadır.

İlköğretim okullarının bk özelliği öğretim programında iş eğitimi adı altında, iş ve teknik, ticaret, ev ekonomisi ve tarım derslerine ağırlık verilmesidir. Ancak İstanbul ilköğretim okullarının fiziki yapılan ve öğrenci mevcutları bu tür derslerin uygulamalı olarak verilmesine yeterince uygun değildk.

İSTANBUL

İLLÜZYON

İllüzyon sanatı gösterim sanatlarının en eskisidir. Gösterim sanatlarının tüm özelliklerini taşımasının yanısıra asıl amacı seyirciye nasıl olduğu anlaşılamayan birtakım sonuçlar sunmasıdır. Bu sanatçıların Osmanlıca da "sihirbaz", "şu'bedabaz" gibi çeşitli adları vardır. Ancak asıl sözcük "hokkabaz"dır (bak. hokkabazlık).

18. yy'da geleneksel hokkabazlık zayıflamış, onun yerine Avrupalı illüzyon sanatçıları gelmeye başlamıştır. Bildiğimiz en eskisi III. Mustafa döneminde (1757-1774) İstanbul'a gelip gösterimler sunan ünlü Amerikalı illüzyonist Jacob Philadephia'dır. III. Mustafa'nın sarayında da gösterimler vermiştir. Aynca dışarıdan gelen yabancı illüzyonistlerin İstanbul'da tiyatroların yapılmasında da katkıları olmuştur. Örneğin daha çok bir söylenceye dayanan Comte de Grisy ya da Torrini adındaki illüzyonist III. Selim döneminde (1789-1807) İstanbul'a gelmiş, önce gösterimleri için bir tiyatro yapmış, sultan da görmek istediği için saray içinde de bk geçici tiyatro kurmuştur. Bu tiyatronun yapımı iki günde bitmiştir. Bu tiyatro yaptıran illüzyonistlerin-en önemlisi Naum Tiyatrosu'nun(->) kuruluşunu gerçekleştiren Torinolu Bartolommeo Bosco olmuştur. Bosco ayrıca sarayda da Abdülmecid (hd 1839-1861) için gösterimler vermiştir. Bk

20. yy'ın başında bir hokkabaz grubu.
Metin And arşivi

başka tiyatro kuran illüzyonist Bernard Marius Caseneuve olmuştur. Caseneuve İstanbul'a 5 kez gelmiş, 1892'de dördüncü gelişinde önce Fransız Tiyatrosu'nda gösterimler vermiş, ertesi yıl Sponek Birahanesini tiyatroya çevirmiş, adını da "Le Salon de seneuve" koymuştur. İlginç olan aynı birahanede 1896'da İstanbul'da ilk kez sinema oynatılmasıdır.

İstanbul'a pek çok ünlü illüzyonist gelmiştir, kimi de Caseneuve gibi bkçok kez gelmiş, hem halka hem de sultana gösterimler vermiştir. Bunlar arasında şu adları sayabilkiz: Debrain, Baron, Pirini, Philippe Talon, Hermann ailesinden pek çok illüzyonist, José Velie, Auboin Brunet, George Melides, Faure ve kızı Hélène, Buchwaldy, Agostina Abeta, Theo, Alfred de Caton Guidi, Ling-Luk, Nicolas Kazlow, St. Roman, Lerinau, Profesör Poletti, G. Giardano, Ernest Thorn Holmes & Fay, Profesör Becker, Profesör S. Soraci, Pickmann, L'Hamme, Masqué & Princesse Topaze, Profesör Wincler Venturini, Profesör Robert von Wulmann, Dal Ben Ali Bey, Lunardi, Chevalier A. William Napodano, George Hicks, Miss Nelly, Robert Pellot, F. de Lafontaine & Madam Nadia & Madam Myralda, Miecislas Andrejew, Profesör Fedik, Door-Leblanc, Trio Giardano,

Zati Sungur bir illüzyon gösterisinde.
Cumhuriyet Gazetesi Arşivi

Profesör Pope vb. İran'dan da illüzyonist gelmiştir. Örneğin 1866'da gelen Mehmed ismail Efendi, Naum Tiyatrosu'nda gösterim vermiştir. Ancak **1936**'da dünyaca ünlü Türk illüzyonisti Zati Sungur'un Türkiye'ye dönüşüyle illüzyon sanatı yeniden parlamış, daha az yabancı topluluk gelir olmuştur.

Bibi. R. Houdin, *Mysteres et Confidences,* Paris, 1861, s. 181-189; Satanas, *Receuil European. Aventures de B. Bosco de Turin,* Paris, 1851; M. And, *Magic in İstanbul,* Calgary-Alberta, 1978; ay, "Eski Seyirlik Oyunlarımızdan Hokkabazlık", *Forum,* S. 173 (15 Haziran 1961); ay, "Türkiye'ye Gelen İlk Gözbağcılar", *Hayat Tarih Mecmuası,* S. I (Şubat 1967); "Eski Türk Hokkabazlan", *ae,* S. 2 (Mart 1969); ay, *Geleneksel Türk Tiyatrosu,* İst., 1985, s. 208-217.

METİN AND

İLMEN, SÜREYYA

(1874, Podgoriçe[bugün Yugoslavya'da] - 6 Şubat 1955, İstanbul) Asker, siyaset adamı, girişimci.

II. Abdülhamid döneminin (1876-1909) ünlü seraskeri Rıza Paşa'nın oğludur. 1897'de Erkân-ı Harbiye Mektebi'ni bitirerek kurmay yüzbaşı rütbesiyle orduya katıldı. 1907'de mkliva (tuğgeneral) oldu. II. Meşrutiyet'ten sonra rütbesi kaymakamlığa (yarbay) indirildi. Bu yıllarda orduda ilk hava gücünün oluşturulması çalışmalarında görev aldı. Daha soma askerlikten ayrılarak **1916**'da Balat'ta bir dokuma fabrikası kurdu. Cumhuriyet döneminde siyasete atılarak Cumhuriyet Halk Fırkası İstanbul bölge başkanlığı, belediye meclisi üyeliği, belediye fahri danışmanlığı yaptı. 1927'de İstanbul milletvekili oldu. 1930'da Serbest Fırka'ya geçti. Bu partinin kapatılması üzerine siyasetten çekildi.

İlmen, İstanbul'un özellikle Kadıköy yakasında kentsel hizmetlere yönelik ve sosyal, kültürel amaçlı birçok girişimde bulunmuş, kalıcı eserler meydana getirmiştir. Kentsel hizmetlere ilişkin girişimlerin başında 1927'de kurduğu Üsküdar-Kadıköy ve Havalisi Halk Tramvayları Şketi gelir. Şirket 1928'de Üsküdar-Kısıklı hattını hizmete sokmuş, 1929'da Bağlarbaşı-Haydarpaşa ve Üsküdar-Haydarpaşa hadarı açılmıştır. Daha sonra da Kadıköy-Bostancı, Moda ve Feneryolu hatları inşa edilmiştir.

İlmen, 1927'de Kadıköy Bahariyede dönemin en modern sinema salonu olan Süreyya Sinaması'nı yaptırmış, burada temsiller veren Süreyya Opereti topluluğunu da kurmuştur. Maltepe'de bugün adıyla anılan Süreyya Paşa Plajı da onun eseridk. Üsküdar ve Kadıköy'e elektrik getirilmesi, Kayışdağı suyunun Kadıköy su şebekesine bağlanması, Yoğurtçu Parkı, Moda Bahçesi, Altıyol-Söğütlüçeşme arasındaki kanalizasyonun yapılması İlmen'in girişimleriyle gerçekleşmiştir.

Birçok eğitsel, sosyal, kültürel, sportif çalışmalara öncülük eden İlmen, Maltepe'deki Süreyya Paşa Sanatoryumu'nun da kurucusudur. Askerliğe ilişkin kitaplan dışında 8 cilt olarak tasarladığı anılarının 5 kitabını yayımlamıştır. Bunlar *Türkiye'de Tayyarecilik ve Balonculuk Tarihi* (İst., 1947), *Teşebbüslerim, Reisliklerim* (ist., 1949), *Dört Ay Yaşamış Olan Zavallı Serbest Fırka* (ist., 1951), *Maliyemize Armağan* (ist., 1951) ve *Adliyemize Armağan* (ist., 1952) adlarım taşır.

İSTANBUL

Süreyya İlmen
Cumhuriyet Gazetesi Arşivi

İLYASKO KÖŞKÜ

Büyükada'da, Çankaya (Nizam) Caddesi'nin kuzey (deniz) tarafında yer almaktadır.

Galata'mn tanınmış bankerlerinden Konstantinos İlyasko tarafından 19. yy'ın son çeyreğinde inşa ettirilen, 20. yy'ın başlarında da II. Abdülhamid'in "kurenâsından" (yakın adamlarından) Arab İzzet Paşa'nın (ö. 1924) mülkiyetine geçen köşk, paşanın vârisleri tarafından 1976'da bk inşaat şkketine satılmış, iki yıl sonra yıktırılarak yerine, aynı boyutlara ve cephelere sahip bir yazlık konut yapılmıştır. Ünlü Sovyet devrimcisi L. Troçki (ö. 1940), mülteci olarak İstanbul'da kaldığı sürenin (1929-1933) büyük bir kısmını, ailesi ve yardımcıları ile birlikte, sıkı bir polis koruması altında bu köşkte geçirmiş, *Hayatım* adlı otobiyografisini, Stalin aleyhtarı faaliyetlerini yürüttüğü bu köşkte kaleme almıştır. Troçki'nin ikameti sırasında, Şubat 1931'de bk suikast sonucu olduğu anlaşılan yangında köşkün üst katı harap olmuş ve sonradan onarılmıştır.

Bir bodrum katı üzerine oturan ve kısmi bir çatı katı ile donatılmış olan iki katlı köşk kagir duvarlı ve ahşap döşemelidir. Setler halinde deniz kıyısına kadar inen geniş bir bahçenin, caddeye komşu olan en üst setine yerleştirilen yapı, kuzey-güney doğrultusunda gelişen bir eksene göre simetrik olarak tasarlanmıştır. Caddeye bakan giriş (güney) cephesinde, zemin kat sofasına açılan kapı, tam ortada, geriye çekilmiş olan kesimde yer almakta, bu girintinin üstü bir balkon şeklinde değerlendirilmiş bulunmaktadır. Denize bakan kuzey cephesinin ortasında da, üstü revakla örtülü bir sahanlık yer almakta, altında bodrum katma açılan, yuvarlak kemerli bk kapı ile iki yuvarlak pencerenin bulunduğu bu sahanlıktan, çift kollu merdivenlerle bahçeye inilmektedk. Revak üzerine oturan teras, ayrıca merdivenler, mermerden yontulmuş baklavalı korkuluklarla sınırlandırılmıştır. Neoklasik üslubu yansıtan cephelerde ve revakta antik Yunan ve Rönesans mimarilerinden alınma ayrıntılar gözlenir. Revağm sütunlan Toskana tipinde başlıklarla donatılmış, bunların üzerine, kilit taşları çıkıntılı yuvarlak kemerler yerleştkilmiş, zemin kattaki kapılar ve pencereler de aynı türde kemerlerle taçlandırılmıştır. Dikdörtgen olan üst kat pencereleri ise üçgen alınlıklar (frontonlar) ile dikkati çeker. Cephelerdeki bütün açıklıkların söveleri beyaz mermerdendir.

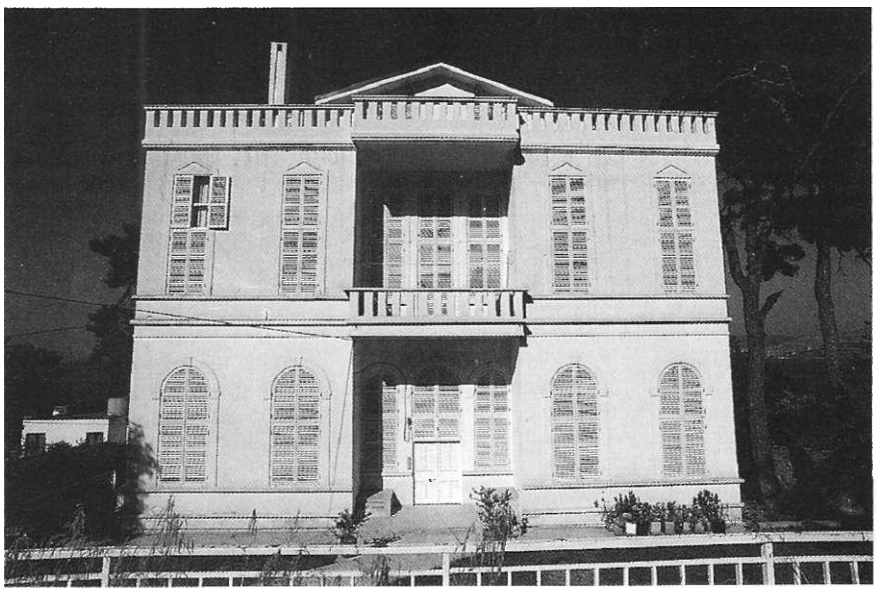

İlyasko Köşkü
Erkin Emiroğlu. 1985

Köşkün iç tasanmında "karnıyarak" tabir edilen orta sofalı planın uygulandığı, zemin kattaki salonlar ile üst kattaki yatak odalarının, katların ekseninde uzanan sofalara açıldığı, sofaların uçlarına da her iki cephedeki balkonların yerleştirildiği anlaşılmaktadır. Bugünkü bina inşa edilirken cephelerdeki ayrıntılar bozulmuş, salonların ve yatak odalarının tavanlarında yer aldığı bilinen yağlıboya bezemeler ve tablolar da ortadan kalkmıştır.

Bibi. Tuğlacı, *İstanbul Adaları,* I, 286-295-

M. BAHA TANMAN

İLYASKO YALISI

Heybeliada'da Ayyıldız Caddesi ile Heybeli Mektebi Sokağı'nm kavşağında yer almaktadır.

Adalar'da günümüze intikal edebilmiş en eski sivil mimari örneklerinden olan bu ahşap yalı 19. yy'ın ortalarında Pişmişoğlu Kkkor Ağa admda bir Ermeni zengini tarafından yaptırılmış, 1870'te banker Konstantinos fiyasko tarafından satın alınarak büyütülmüştür. İstanbul'un ileri gelen Rum ailelerinden olan Ilyaskolar, diğer bk ünlü Rum ailesi olan ve yalı ile aynı sıradaki köşklerinde ikamet eden Sgurdeos'larla evlilik bağları kurmuşlar, Heybeliada'nın sosyal yaşantısında ön sıralarda yer almışlardır. İstanbul işgal altında iken 1921'de Yunan donanmasının Averof zırhlısında görevli olan Yunan Prensi Yorgo'nun şerefine bu yalıda muhteşem bk davet verilmiş, Atatürk döneminde, 1930'da İstanbul'u ziyaret eden Yunanistan Başbakanı E. Venizelos da burada ağırlanmıştır. K. Ilyasko'nun ölümünden sonra Yunanistan'a ve çeşitli Batı ülkelerine dağılan vârisleri 1960'lara kadar yaz aylarında yalıda ikamete devam etmişler, ancak, daha sonralan yapıyı kaderine terk etmişlerdir. Günümüzde çok harap durumda olan bu kıymetli eserin acilen onarılması gerekmektedk.

Yapının bodrum katında, denize yönelik olan doğu cephesinde hâlâ görülebilen kayıkhane girişleri, günümüzde Ayyıldız Caddesinin ve çirkin kokular yayan fayton bekleme alanının gerisinde kalmış bulunan yapının aslında tam anlamıyla bir yalı olarak düşünüldüğünün kanıtlarıdır. Nitekim gerek özgün konumu gerekse de harem-selamlık bölümlerini içeren tasarımı, ayrıca denize doğru ilerleyen konsollu çıkmaları ile İlyasko Yalısı Adalar'daki köşklerden aynlmakta, tamamen bk Boğaziçi yalısını andırmaktadır.

iki katlı yapıda ahşap iskeletli duvarların dışı ahşap kaplama, içi bağdadi sıva ile donatılmış, sofaların ve salonların tavanları ile duvarları eklektik zevke uygun bezemelerle süslenmiştir. Güney yönündeki Heybeli Mektebi Sokağı üzerinde bulunan bahçe kapısı iki yandan süslemek demir babalarla kavranmış, demir kanatların ortasına K. Ilyasko'nun inisyallerini (Kİ) içeren beyzi madalyonlar yerleştirilmiştir. Yalıyı güney ve batı (arka) yönlerinde kuşatan setlerin üzerinde, beyaz ve siyah çakılların harca kakılmasıyla oluşturulan ve "Rodoskâri" denilen türde, süslemek bir zemin görülür.

Eski olan kesim, güneyde yer alan ve çıkmalarla donatılmış olan kanattır. Kendi içinde harem ve selamlık bölümlerine ayrılan bu kanatta, bkbirleriyle bağlantılı sofalar, zemin kattaki sofalarla üst kattakiler arasında çift kollu, gösterişli merdivenler ve sofaların çevresinde sıralanan birimler bulunmaktadır. II. Mahmud ve Abdülmecid dönemlerinin ampir üslubunu yansıtan, köşeleri akroterli üçgen alınlıkların (fronton) taçlandırdığı çıkmaların ahşap konsolları üçgen biçiminde olup küçük "S" kıvnmlan ile hareketlendirilmiştk. İki çıkmanın arasındaki balkonun altında, demir konsollara oturan bir zemin kat çıkmasmm bulunduğu A. Müas'ın çizimlerinden tespit edilebilmektedk. K. İlyasko tarafmdan 1870'ten sonra eklenen kuzey kanadı bir miktar içeriye çekilmiş, eski kanatla aynı yüksekliğe, malzemeye ve cephe ayrıntılarına sahip olan bu kesim yalının bütünlüğünü bozmamıştır.

Bibi. A. Milas, /. *Halkiton Prigkiponizon",* Atina, 1984, 181; Tuğlacı, *İstanbul Adaları,* II, 87-88; N. Gülen, *Heybeliada,* İst., 1982.

M. BAHA TANMAN

İMALAT SANAYİİ

bak. SANAYİ

İMAM ALİ MESCİDİ

bak. NALLI MESCİT

İMAM HATİP LİSELERİ

"İmam hatip mektebi", "imam hatip okulu" da denmiştir. **4** Mart **1924**'te yürürlüğe gken Tevhid-i Tedrisat Kanunu uyarınca İstanbul'daki "Eimme ve'l-Huteba Medresesi" kapatıldıktan sonra yerine açılan "İmam Hatip Mektebi", İstanbul'daki ilk imam hatip okuludur.

Tevhid-i Tedrisat Kanunu yürürlüğe girince Türkiye'deki imam hatip mekteplerinden birçoğu kapandı. Ancak İstanbul ve Kütahya imam hatip mektepleri **1929**-1930 öğretim yılma kadar eğitime açık tutuldular. Bu iki okul da 1930'da kapandı. Bu ilk imam hatip mektebi Fazlıpaşa'da kiralık bir binada hizmet vermekteydi. Öğretim programı ise Kuran-ı Kerim, gına, tefsk, hadis, ilm-i tecvid, coğrafya, hesap, hendese, hayvanat, nebatat, din dersleri, ruhiyat, ahlak ve malumat-ı vataniye, Türkçe, tabakat, fizik ve kimya malumatı, hıfzıssıhha, yazı, terbiye-i bedeniye, Türk edebiyatı, hitabet ve inşad, Arapça, tarih derslerini kapsıyordu.

İstanbul imam Hatip Lisesi'nin ikinci kez açılması **1948**'de gündeme geldi. İlkin Aksaray Küçüklanga'da eski bir sıbyan mektebi binasında imam hatip kursu açıldı. Bu kursun yerine **1951**-1952 öğretim yılında Vefa'da Zeyrek Ortaokulu binasında İstanbul İmam Hatip Okulu öğretime başladı. Bu okul ilk mezunlarını **1955-1956**'da **9** öğrenci olarak verdi. Okul 1953'te öğrenci yurdu ile birlikte Fatih Draman'daki binasına taşındı. **1965**'te ise İlim Yayma Cemiyeti tarafmdan okul için yurt binaları yaptırıldı. Bu okul ortaokul üstü meslek okulu konumunda ve camilerde görevlendirilen imam, hatip ve müezzinlerin yetiştirilmesi amacına dönüktü. Türkiye'deki imam hatip liselerinin ilki kabul edilen bu okulun 1993-1994 öğretim yılı mevcudu 2.000 dolayındadır.

1973'te 1739 sayılı Temel Eğitim Kanunu yürürlüğe girince diğer meslek okulları gibi İstanbul İmam Hatip Okulu da meslek lisesi konumunda yeni bir programa bağlandı. Öğretim süresi de ortaokul sınıfları ile birlikte 7 yıl oldu. İstanbul İmam Hatip Lisesi yatılı ve pansiyonluydu ve öğrenciler İlim Yayma Cemiyeti'nin finanse ettiği 2 yurtta barınmaktaydılar. Somaki yıllarda İstanbul'un başka semtlerinde ve ilçelerinde de imam hatip liseleri açıldı.

1993-1994 öğretim yılında istanbul'da, Bakırköy, Çatalca, Eyüp, Fatih, Küçükköy, Gaziosmanpaşa, Kadıköy, Kâğıthane, Pendik, Sarıyer, Üsküdar, Yalova, Zeytinburnu imam hatip liseleri ile Beykoz, Eyüp, Yalova, Güngören, Kartal Anadolu imam hatip liseleri olmak üzere 18 imam hatip lisesi öğretime açık bulunmaktadır. Bu okullarda 18.740i kız, 19.919'u erkek olmak üzere toplam 38.659 öğrenci; 418 öğretmen bulunmaktadır. Anadolu lisesi statüsündeki imam hatip liselerinde resmi Anadolu liselerindeki İngÜizce ve Almanca yabancı dil öğretimleri de verilmektedk.

Bibi. H. Â. Yücel, *Türkiye de Ortaöğretim,* ist., 1938, s. 54-63; Ergin, *Maarif Tarihi,* V, 1774 vd; İstanbul Milli Eğitim Müdürlüğü verileri.

İSTANBUL

İMAMELİHAN

Kapalıçarşı bölgesi hanlarından olup, Aynacılar ile Mahmutpaşa Yokuşu'nun sınırladığı, Tığcılar Sokağı ile Tarakçılar Sokağı arasındaki hanlar grubu içinde, kuzeyde yer alır. Zinckli Han'la bitişik nizamda inşa edilmiş olan yapının inşa tarihini veren bk kitabesi mevcut değildk.

İmameli Han, burada bir grup oluşturan Zincirli Han, Kalcılar Hanı ve Kaşıkçı Han ile aynı mimari ve teknik özellikleri göstermektedir. Bu özellikleriyle yapıyı 18. yyin içlerine tarihlemek mümkün görülmektedk.

Bitişik nizam yapı topluluğu içinde, yamuk şekilli bir alana iki katlı olarak inşa edilmiş olan yapıda, bulunduğu alanın

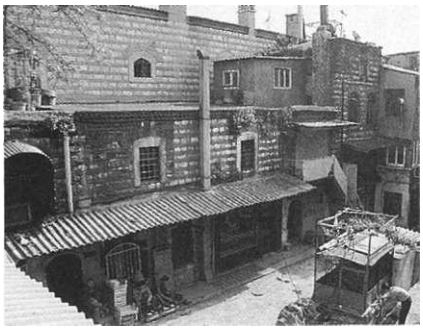

imameli Han'ın avludan görünümü. *Yavuz Çelenk, 1994*

şeklini yansıtan avlu, iki katlı revak sırasıyla ve revaklara birer kapı ve pencere ile açılan mekânlarla tamamen dışa kapalı dummdadır. Mekânların avlu vasıtasıyla dışa bağlantısı tonoz örtülü bir koridorla ve Tığcılar Sokağina açılan yay kemerli kapısıyla olmaktadır.

Yapının yamuk bir alanda bitişik nizamda konumlanmış olması, en dar kenarın cephe olarak düzenlenmesi ve diğer cephelerin kapalı, dolayısıyla dışa açılan pencerelerinin bulunmayışı az ışıklı mekânlar yaratmıştır. Bu nedenle ticaret hanlarının dış cephelerinden görülen dükkânlardan yapıyı mahrum bırakmıştır. Tığcılar Sokağı'na açılan cephe de orijinal durumunu kaybetmiştk.

Cephenin görülebilen yüzey dokusunun taş, tuğla, derz sıralarından meydana geldiği anlaşılmaktadır. Bu cephede sade kemerli giriş kapısı ve giriş koridoru durumunu koruyabilmiş, yan mekânlar birer kapı ve pencere ile buraya açılmıştır.

Her iki kattaki mekânların örtüleri beşik tonozdur. Yapı oldukça harap durumdadır.

Bibi. Güran, *İstanbul Hanları,* 122-123.

GÖNÜL CANTAY

IMAR PLANLARı

İstanbul'un planlı gelişme dönemi, Cumhuriyetten önce Osmanlı döneminde II. Mahmud (hd 1808-1839) ile başlamıştır. Bu dönüm noktasından önce, bugünkü anlamda olmasa bile, devletin ve mahallelilerin oluşturdukları belli imar kuralları dizisi geçerli olmuştur.

Fetihten soma İstanbul'un ilk evleri kurulurken Türklere arsalar mülk olarak verilmekteydi. Ancak daha sonraları bunun sakıncalı olacağı fark edilmiş, Nişancı Mehmed Paşa'nın önerisine uyularak konut arazisi üzerinde mülkiyet kaldırılmıştır.

Bizans döneminden kalma anayollar muhafaza edilmiş; buna bağlı olarak açılan yollarla mahalleler birbirine bağlanmış; giderek sokaklar çıkmaz sokaklara dönüşerek bk ulaşım ağı sistemi kurulmuş; yol ve sokaklardan girişi olan arsalar devletten ya da vakıflardan kkalanarak üzerine evler yapdmıştır.

Bu inşaatlar sırasında komşuların katılımı esastı. Sokak sakinleri yeni yapılacak evin ya da evlerin, mevcut binalara saygılı ve uyumlu olarak biçimlenişini yönlendirmek üzere görüş bildirebiliyor ve yeni komşuları ile bir anlamda sözlü bir anlaşma (akit) yapıyorlardı. Bu kurallara uyulup uyulmadığını denetlemek rnimarbaşının göreviydi. Bu nedenle mimarbaşından izin almadan kent içinde veya kenar yerleşmelerde bina yaptırmak olanaksızdı. Bina yükseklikleri sultan fermanlarıyla belirlenirdi. Sokaklara ve diğer arsalara tecavüzü önleme görevi de mimarbaşma aitti. Mülkiyete bağlı olmadan, tahsis yoluyla elde edilen arsalar üzerine yapılan evlerin herhangi bir sebeple yıkımından sonra, imar açısından büyük sorunlar doğmaktaydı. Mütevellilerin ve vakıf sandıklarının, karlıların, hissedarların müdahaleleri yüzünden yeni ev yapımı oldukça meşakkatli ve zor gerçekleşebiliyordu. Yıkılan bk evin enkazının kaldırılması bile mahkeme ilamı gerektkdiğinden, ev sahipleri evlerinin eskimemesi için olağanüstü bk çaba içindeydiler. Her sene bakım yapılır, evler boyanır ve yeni kış sezonuna hazırlanırdı.

15. yy'dan Tanzimat'a kadar İstanbul kentinin fiziksel ve toplumsal oluşumunda önemli yeri olan evlerin, binaların mekânsal konum ve bulunduktan semte göre biçimlenişlerine ilişkin imar kurallarının oluştuğunun ipuçlarına, mahkeme kayıtlarında rastlanmaktadır. Aldı üstlü binalar "menzil", tek katlı küçük evler "beyt" olarak isiimendirilmekteydi. Üç kadı binalara daha çok Galata'da izin verilmiştk. 15. yy'dan sonra kentin nüfusu artmaya başlayınca cihannüma ve üst kat ilavelerine izin çıkmıştır.

Konudarla ilgili davalardan anlaşıldığına göre Tanzimat dönemine gelene kadar, kat yükseklikleri, cephe genişlikleri, kat saydan vb konularda çeşitli kurallar belkleyen imar ve zabıta kanunları geçerli olmuştur. Mülk sahipleri ve ustalar binaları diledikleri gibi değil, ancak belli kurallara uyarak yapabiliyorlardı.

İstanbul'un gerçek anlamda planlı döneme geçişi 1830'larda başlamıştır. II. Mahmud döneminde başlatılan harita çalışmaları belli ölçülerde önerileri de içeren planlamalara dönüştürülebilmiştir. 1837'de yapılan Alman Helmuth von Moltke(->) planı bu anlamda bk çalışmaydı. Özellikle bazı yolların genişletilmesi kararlarını içeriyordu. Bu plan 1852'de geliştirilmiş; kent çevresindeki gelişmeleri yönlendirirken kent içindeki değişiklik önerilerini de kapsamına almıştır.

Planlı dönemin ikinci aşamasına oldukça uzun bir aradan, ancak Cumhuriyetten soma geçilebilmiştir. 1933'te sınırlı bir yarışma açılarak Almanya'dan Herman Elgötz(-0, Fransa'dan Alfred Agache(->), İtalya'dan H. Lambert(->) davet edilmiş ve her üç plancının İstanbul için önerdikleri planlar İstanbul Belediyesi'nin oluşturduğu jüri tarafından değerlendkilmiştir. Dönemlerinin önemli şehircilik uzmanları olan bu plancılardan, Berlin Teknik Üniversitesi öğretim üyesi Herman Elgötz'ün önerisi benimsenmiş, ancak Rio de Janeiro kentini planlamış önemli bir şehirci olan Agache ve Chicago, New York, Paris planlamalarına katılmış ünlü bir plancı olan Lambert'in çalışmaları da yabana atılmamış; jüri her üç plancının önerileri ile kendi eleştirilerini bkleştkerek bk rapor oluşturmuştur. Bu rapor İstanbul'un imarı için ciddi kararlar içeren ilk belgedir. Elgötz planının başlıca önerileri şunlardır: İstanbul Limanı, Haliç dışına çıkarılarak Haydarpaşa'ya ve Yenikapı'ya taşınmalı ve bu iki yeni liman Sirkeci'ye feribotla irtibatlandırılmalıdır. Eski İstanbul'un, Beyoğlu'nun Halic'e dönük yamaçları iş merkezi alanları olmalı, İstiklal Caddesi'nin iki yanı ise ticaret merkezi olarak geliştirilmeli ve buradaki binalar revaklı olmalıdır. Topkapı ile Kadıköy Kurbağalıdere ağır sanayi bölgesi, Sultanahmet ile Taksim kültür merkezi olarak işlevlendirümelidir. Beyazıt ise yönetim merkezi olmalıdır. Hava-

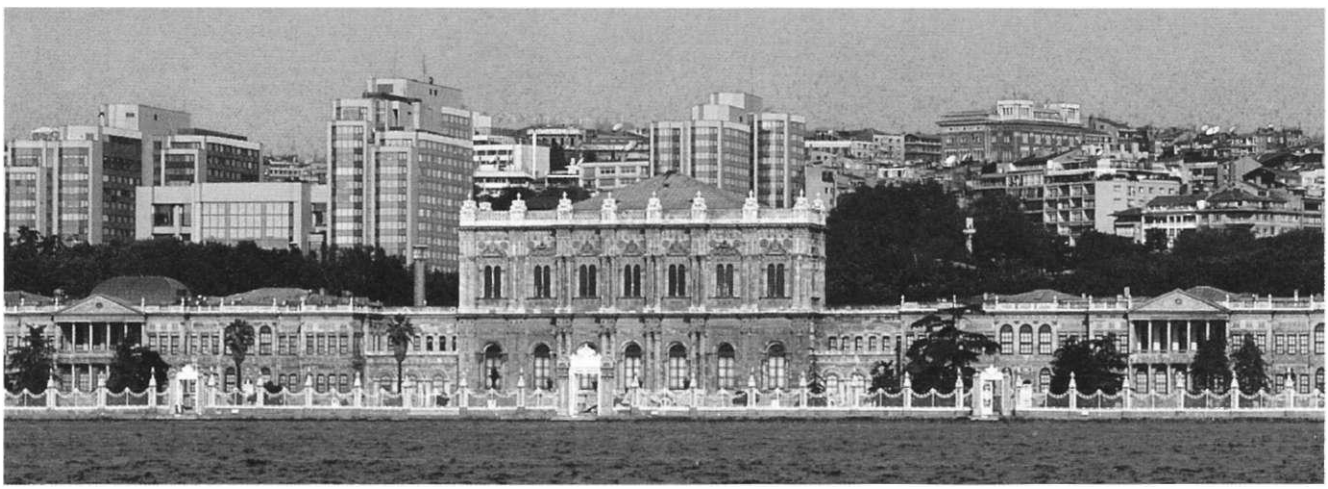

Prost'un planlarında 2 numaralı kent parkı olarak görülen Dolmabahçe Sarayı'mn arka bahçesi, günümüzde otellerin imarına açılmıştır.
Nazım Timuroğlu

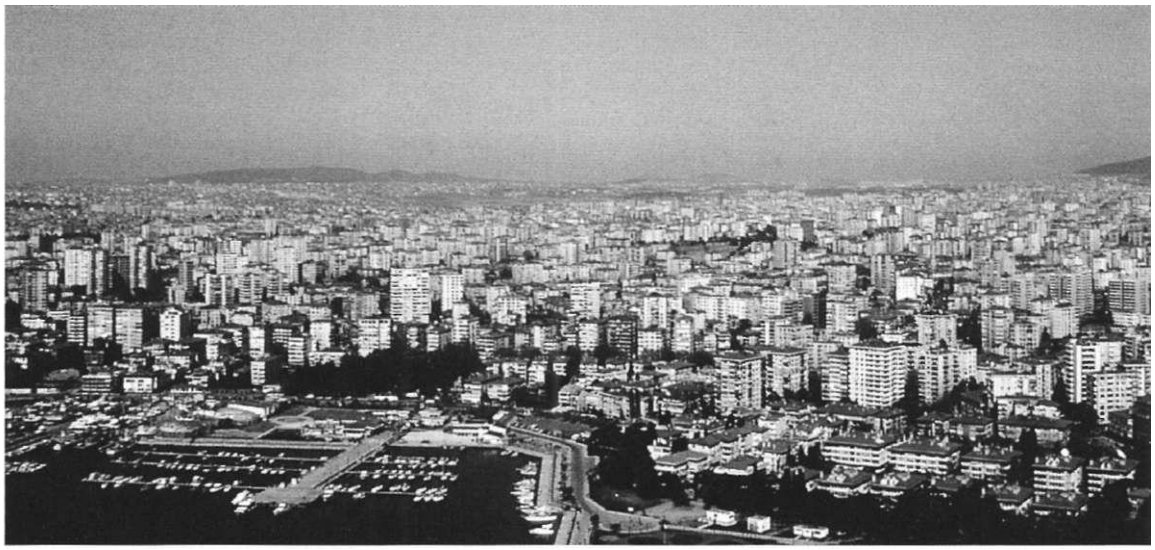

İmar planlarında yapılan değişikliklerle yüksek yapılanmaya açılan Kadıköy bölgesi son 20 yılda eski kent kimliğini hızla kaybetmiştir. *Oktay Ekinci, 1993*

limanı Yeşilköy'de kurulmalıdır. Taksim, Harbiye, Beşiktaş noktalannın arasmda kalan üçgen alan, büyük bk park olmalıdır. Eski yollar genişletilmeli, Marmara ve Haliç kıyılarına yol açılmalıdır. Taksim-Şişhane arasına iki ayrı yol yapılmalıdır. Karaköy-Eminönü, Unkapanı-Azapkapı, Eyüp-Sütlüce arasına köprü kurulmalıdır.

Elgötz'ün planı, uzun yıllara yayılarak da olsa önemli ölçüde gerçekleşmiştk. Buna karşılık o dönemlerde önerilen plan ilkelerinin bazılarının uygulamada olumsuz sonuçlan da ortaya çıkmıştır. Nitekim Cumhuriyet döneminin bu ilk İstanbul şehir planına eleştiriler gelmiş, mimar-şehirci Burhan Arif, Elgötz'e eleştiri getirerek "İstanbul'un ancak Türk şehirci ve mimarları tarafından planlanması gerektiğini" öne sürmüştür.

1935'te, Elgötz planının yetersizliği öne sürülerek Alman şehirci Prof. Martin Wagner(-») İstanbul'a davet edildiyse de hazırladığı raporun yetersiz görülmesi üzerine 1938'de ülkesine geri dönmüştür. Oysa Wagner raporu ilk kez İstanbul'u geniş olarak çevresiyle birlikte ele almakta ve çevresel ilişkileri irdelemekte idi. Plan bölgesel nüfus artışının, ekonominin, tarımın ve ulaşımın ilişkilerini analiz ederek kentin art bölgesi üe birlikte ele alınmasını hedefliyordu. Ne yazık ki bu rapordan hiç yararlanılmamıştır.

1936'da, İstanbul'un daha sonraki yıllarda gelişimine yön veren ve bazı ilkelerinin geçerliliğini hâlâ sürdürdüğü planın müeMi Prof. Henri Prost(->) İstanbul'a davet edümiştir. Fransız şehircilik enstitüsü uzmanı olan Prost İstanbul Nâzım Pianini hazırlamış; 1939'da uygulamaya giren bu plandan sonra da İstanbul'da kalarak 1950'de Üsküdar ve Kadıköy'ün planlarını tamamlamıştır.

Prost, Alman Wagner gibi İstanbul'u genel gelişme perspektifi içinde değerlendirememiştir. İstanbul'un nüfus gelişmesinin 800.000 üst sınırında duracağım tahmin etmiştir. Oysa bu tahmin gerçekleşmemiş, 20. yyin sonlarına doğru kentin nüfusu 10.000.000 kişiye ulaşmıştır. Buna rağmen İstanbul'un gelişmesini tarihsel yapısına zarar vermeden sağlama gayreti içinde kentin güzelleştirilmesinde ve korunmasında büyük çabaları olmuştur.

Prost planının bazı ilkeleri daha sonra yapılan planlarda da benimsendiğinden hâlâ geçerliliğini sürdürmektedir. Tarihi yarımadanın siluetini koruyabilmek için denizden 40 m yükseklikten geçen eğrinin üstünde kalan yerlerde en çok 3 katlı bina yapılabileceği hükmünün getirilmesi; tarihi yarımadanın karakteristik bölümü Sultanahmet çevrelerinin arkeolojik alan olarak korunması ve turizm işlevi ile geliştirilmesi; tarihi yarımadayı denizle buluşturan Sarayburnu'nun yük taşımacılığından arındırılması, depolardan temizlenmesi ve "1 Numaralı Gülhane Parkl'nın oluşturulmasi; Haliç ile Marmara arasındaki İstanbul kara surlarının 500 m genişliğinde yeşil bk bantla çevrelenmesi; Beyoğlu ve Galata çevrelerinin kentsel düzenlemelerle iyileştirilmesi; Taksim-Maçka-Dolmabahçe üçgeni içinde kalan alanın "2 Numaralı Park" adı altında geniş bk kent parkı olarak düzenlenmesi bu ilkelerden bazılarıdır.

Prost planmm en önemli kararı, kuşkusuz, İstanbul'un siluetini koruyabilmek için getirmiş olduğu, denizden 40 m yükseklikte ve daha yüksek alanlarda 9,5 m'yi geçmeyen en çok 3 katlı binalar yapılabileceği ükesidir. Plan mevcut yapılar içinde bu kurala uymayanların fazla katlarının yıkımım bile karara bağlamış ve bu hükmü içeren istimlak yasasmı yürürlüğe sokturmuştur. Yasanın ilk uygulaması Süleymaniye Camii'nin yanına yapılmış olan Botanik Enstitüsü'nün fazla gelen 3 katının yıkımı olmuştur. 40 m rakımının korunması ilkesi zaman zaman ihlal edilse bile tarihi siluet bugüne kadar bu ilke sayesinde korunabilmiştir.

Sarayburnu'nu da içeren "1 Numaralı Gülhane Parkı" son yıllarda geçici binalarla belli bk ölçüde yapılaşmaya açılmış ve sahil yolu üe deniz ilişkisi koparılmış olmasma rağmen, korunabilmiş çok ender yeşil alanlardandır.

2 Numaralı Park ise 1950İİ yılların ilk yarısında Hilton Oteli(->), daha sonra Taksim Belediye Gazinosu'nun yerine yapılan yüksek Sheraton Oteli ve Harbiye'deki Orduevi binalarının inşa edilmesi yüzünden Taksim-Maçka Gezi Yolu'nu kesintiye uğratmış ve yol aktivitesini yitirmiştir. 1984-1990 arasında da, son askeri yönetim döneminde çıkarılan Turizmi Teşvik Yasası'nın korumasında, Dolmabahçe Sarayı'nın arka bahçesinde ve İnönü Stadyumu'nun arkasında yer almak üzere iki otel daha yükselmiştir. Parkın içine 1989-1994 arasında küçük binalar serpiştirilerek bunlara akttf işlevler verilmiştir. Tüm bu uygulamalar Prost planının amaçlarına ters düşmüş, 2 numaralı kent parkının karakterini zedelemiştir. Prost planının korumaya yönelik olumlu yönlerinin yanısıra, ulaşım ağı oluşturulmasında ve özellikle de sanayi bölgeleri seçiminde İstanbul'un gelişme ve büyüme potansiyelini kavrayamadığı ortaya çıkmaktadır. Haliç'in sanayiye açılması, "Altın Boynuz" unvanını yaşatabilen tarihsel Osmanlı kimliğinin yok olmasına yol açmış ve büyük bir kirlenme sorunu ortaya çıkarmıştır. Ayrıca Eyüp-Silahtar-Yedikule-Kazlıçeşme-Zeytinburnu çevrelerinin ağır ve orta büyüklükteki sanayiye açılması, bu kesimin ciddi bk çevre kirlenmesine uğramasına ve köhneleşmesine yol açmıştır.

Prost planı 1950Tİ yıllarda yürürlüğe girmiştir. Ama aynı yıllar Türkiye'de demokrasiye ve çokpaıtili yaşama geçiş dönemidk. Yeni bk parti, Demokrat Parti iktidara gelmiştk. İstanbul'un gelişimine yeni boyutlar kazandırmak amacıyla, o dönemin yöneticileri, Prost planınm yeniden değerlendirilmesi için bir komisyon oluşturmuşlardır. Kemal Ahmet Aru, Muhittin Güven, Behçet Unsal, Seyfi Arkan, Mukbil Gökdoğan, Mehmed Ali Handanin da üyesi bulunduğu bu komisyon, planı sert biçimde eleştirmiştir. Eleştirilerde öne sürülen saptamalar, planın kent topografyasına uymadığı; ulaşım sorununu çözemediği; konut darboğazmı aşamadığı; sosyo-ekonomik sorunlara çözüm getiremediği

doğrultusundadır. Bütün bu çözümsüzlüklere planın yeterli araştırma yapılmadan hazırlanmasının yol açtığı, bir süsleme planı olmaktan öteye geçemediği vurgulanmıştır. Eleştirilerden sonraki ilk uygulama, Taksim Gezisi'ne(->), o dönemin en büyük oteli sayılan Hilton Otelinin yapdmasına izin verilmesidir. Ayrıca otelin yapımını üstlenen Skidmore-Owings and Merill firmasına Türkiyedeki imar, mesken ve yapılaşma konularını inceleyen bk de rapor hazırlatılmıştır.

Sürekli olarak dışarıdan çağrılan uzmanlar yerine, 1952-1956 arasmda İTÜ Mimarlık Fakültesi ve Devlet Güzel Sanatiar Akademisi Mimarlık Bölümü öğretim üyelerinin katılımı ile bir "danışmanlar kurulu" oluşturulmuştur. İstanbul ile ilgili imar kararlan bu dönemde daha çok merkezi kuruluşlarca yürütülmüş, danışmanlar kurulunun da katkısı sağlanmaya çalışılmıştır. Yapılan çalışmalarla, 1/10.000 ölçekli sanayi planı, 1/5.000 ölçekli Beyoğlu Planı gibi daha önceki planlarda eksik kalan bölümler tamamlanmıştır.

Sanayi planlamasının kentin gelişimini yönlendirmedeki kalkılan bugün tartışma konusudur. Ama yine de, o dönemde sanayi kuruluşlarının bulundukları çevreye verebilecekleri daha büyük zararlar belli bk ölçüde engellenebilmiştk. Örneğin Haliç'teki sanayinin Bakırköy çevrelerine ve Marmara kıyılarının muhtelif noktalarına, Dolapdere'den Feriköy'e, doğuda ise Pendik-Tuzla arasına kaydırılması ile Haliç daha büyük baskılardan kurtarılabilmiştk.

Türk uzmanların dönemi çok kısa sürmüş ve 1954'te İngiliz Sk Patric Abercombie İstanbul'a davet eddmiştir. Abercombie İstanbul planlamasının ancak o ülkenin uzmanları tarafından yapılabileceğini, yabancıların bu türden planları yönlendiremeyeceğini vurgulayan bir rapor hazırlamıştır. Bu rapora rağmen 1956'da yine başka bir yabancı uzman, H. Högg davet edilmiştir. Alman şehirci Prof. H. Högg herhalde biraz da dönemin yöneticilerinin isteği doğrultusunda, geniş ve yüklü ulaşım arterlerine ağırlık vermiştir.

1958'de İstanbul'un planlamasını yürütmek üzere İmar Planlama Müdürlüğü kurulmuştur. Yerli uzmanlardan yararlanma eğilimi yeniden ağır bastığından bu müdürlüğün başına M. Yenen getirilmiştir. İtalyan şehkci Prof. Luigi Piccinato'nun da danışman olarak atandığı bu dönemde, Bayındırlık Bakanlığı bir Amerikan firmasına Boğaz köprüsü ve çevre yolları ile ilgili projeler hazırlatmıştır. Boğaz köprüsü projesi de kapsamda olmak üzere hazırlanan nâzım planda hedeflenen nüfus büyümesi 2.500.000 olarak bekrlenmiş; gelişme potansiyeli olarak da Anadolu yakası hedeflenmiştir.

1960'lı yıllarda Türkiye'nin politik alanda geçirdiği değişimler, toplumsal değişimi ve giderek İstanbul planlamasını da etkilemiştir. Bu dönemde Türkiye genelinde planlama sistemi kurulmuş ve ülke planlamasında bölgesel, metropoliten, kentsel olmak üzere ayrıntıya inen bir hiyerarşi oluşturulmuştur. Askeri yönetim sırasında İmar ve İskân Bakanlığınca, İstanbul Bölge Planlama Dakesi'nin çalışmaları doğrultusunda "Geçiş Tedbkleri Şûrası" yapılmış ve "büyük İstanbul bölgesi" planlamasının hazırlıklarına başlanmıştır.

1962'de Doğu Marmara bölge planları tamamlanmıştır. 1980 yılını hedefleyen bu planda metropol İstanbul kentinin nüfusunun 1980'de 4,8 milyona ulaşacağı tahmin edümiştk. Planlama sırasında ilk kez hava fotoğrafları kuUamlmış, İstanbul'un 1/1.000 ölçekli haritalan yapılmıştır. Yine aynı yıllarda İstanbul bölgesinin 1/25.000 ölçekli haritalan çıkarılmıştır.

1964'te Prost planının ilkeleri kabul edilerek İstanbul suriçi alanlanmn 1/5.000 ölçekli imar planlan yapılmış ve onaylanmıştır. 20 Temmuz 1965'te Milli Güvenlik Kurulu ve Bakanlar Kurulu'nun aldıkları kararla Büyük İstanbul Nâzım Plan Bürosu kurulmuş, danışmanlığına yine İtalyan şehirci Luigi Piccinato atanmıştır. 1968'e kadar sürdürülen çalışmalarla nihayet 1/25.000 ölçekli Metropoliten Alan Nâzım Planının öneri şeması hazrrlanabümiş ve bu plan birçok revizyondan sonra ancak 1972'de tamamlanabilmiştk.

Büyük İstanbul Nâzım Plan Bürosu gerçekten de kentin gelişimini yönlendiren başarılı çalışmalar yapmıştır. Nâzım plandan uygulama planlarma ulaşılması amaçlanmış, uygulama planlarının ise nâzım plan ilkelerine göre hazırlanması sağlanmıştır. 1980'de onaylanan 1/50.000 ölçekli İstanbul Nâzım Planı, İstanbul Boğaziçi SİT Planı, Sur içi SİT Planı, Kadıköy İmar Planı bu büro tarafından gerçekleştirilmiş çalışmalardır.

1980'de onaylanmış olan büyük İstanbul Nâzım Planının 1/50.000 ölçekli oluşu nedeniyle, plan kararlan geneldk. Yerleşme, bölgeleme ve gelişme kararlarını, ilke bazında belirleyen bk karakteri vardır.

Merkezi iş alam (MİA) olarak belirtilen kent merkezi, suriçi ile Beyoğlu yakasında ve çevre yoHarının güneyinde kalan alanlar olarak sınırlandırılmıştır. Aynı zamanda Büyükdere Caddesi'nden kuzeye yöneltilmiş bk ticari aks önerilmiştk. Konut bölgesinin yoğun olarak gelişmesi önerilen alanlar olarak birinci derecede konut gelişme bölgeleri (1 M), Bakırköy ve Kadıköy seçilmiştir. Kentin gelişme bölgeleri ve ikinci derecedeki merkezler için (2 M), batı yönünde Küçükçekmece ile Büyükçekmece arasındaki alan, Selimpaşa'nın kuzeyi, doğu yönünde de Kartal, Soğanlık ve Gebze önerilmiş, bu alanların önemli ölçüde çekim odakları olacağı düşünülmüştür.

Kentin sağlıksız gelişmiş mevcut gecekondu alanları ise üçüncü derece merkez (3 M) olarak belirlenmiştir. Batı yönünde Bayrampaşa, Esenler, Alibeyköy, Küçükköy ve Mimarsinan, doğu yönünde de Maltepe ile Ümraniye 3 M olarak önerilmiştir. Diğer yerleşim alanları olarak merkez çekim odaklarının etki alanları ve ulaşım olanakları göz önünde bulundurularak doğu yönünde Dudullu, Soğanlık ve Kartal tespit edilmiştir. Potansiyel gelişme alanı olarak ise doğuda Pendik, Kurtköy, Tuzla, Gebze, Eskihisar ve Darıca belirlenmiştir. Batı yönünde Avcılar, Mimarsinan, Silivri orta yoğunluklu; Avcılar ile Gümüşyaka arasındaki kıyı bandı ise az yoğunluklu yerleşim alanları olarak belirlenmiştir. Organize sanayi bölgeleri ise doğu yakasında Gebze, Dudullu, Kurtköy, batı yakasında Okmeydanı, Maslak, Ortaköy ve Küçükköy çevreleridir.

1980 nâzım planı İstanbul'da pek çok rekreatif (dinlence) alana yer vermiştir. Bunlar Marmara kıyıları, Karadeniz kıyıları ve Marmara Denizi ile Karadeniz arasında kalan yeşil alanlar, korular, ormanlar ve dağlardır.

1981 nâzım plam İstanbul'un doğu-batı aksında gelişimini hedeflemiş, Karadeniz kıyıları ile orman alanları, su havzaları ve tarım alanları korunmuştur. Boğaz'ın doğu ve batı yönünde, güney kıyı bandından fazla iç kesimlere sokulmadan bir gelişme hedeflenmiş ve ulaşım buna göre planlanmıştır. Bu planda henüz Fatih Sultan Mehmet Köprüsü bile söz konusu değüdir. 1984'te yeniden belediye yönetimi değişmiş ve bu defa Büyük İstanbul Nâzım Plan Bürosu önce belediyeye bağlanmış, soma da lağvedilmiştir. Bu eylemle, İstanbul nâzım plansız bırakılmak istenmiş, ancak 1981 planının onaylı olduğunun ve geçerlüiğini sürdürdüğünün farkına varüamamıştır. Bu yüzden nâzım plana uymayan uygulama planları üretilmiş ya da nâzım plan yokluğundan yararlanılarak kaçak yapılaşmalara göz yumulmuştur. Boğaz ve arkaları, doğu ve batı yönündeki yerleşim alanları ve doğal alanlar, su havzaları yoğun yapılaşma istilasına uğramıştır (bak. arsa spekülasyonu).

1989'da yine yönetim değişmiş ve nâzım plan yenileme çalışmalan başlatılmıştır. 1994'te belediye meclisinden onaylatılan bu yeni plan 1981 planının ilkeleri benimsenerek hazırlanmıştır (bak. nâzım plan). Buna rağmen 10.000.000 nüfus ile İstanbul'un bugünkü kentleşme sorunları artık nâzım planlarla çözümlenemeyecek boyutlara ulaştığından yeni planın ne ölçüde başanya ulaşabileceği tartışma konusudur.

CENGİZ ERUZUN

IMARETLER

Türk İslam uygarlığı tarihinde, Arapçada "bayındırlık" anlamına gelen "ümran" kelimesinden türetilmiş olan ve "imar edilmiş, mamur, bayındır" anlamını içeren "imaret" terimi bir taraftan bu özelliğe sahip her türlü yapıyı ya da yapılar topluluğunu ifade edegelmiş, diğer taraftan günümüzde de geçerli olan ve "bir hayır eserinde görevli olanlar, burada konaklayanlar ve çevredeki muhtaçlar için büyük miktarda yemeğin pişirildiği, dağıtıldığı ve yendiği tesis" şeklinde tanımlanabilen bir yapı türünün adı olagelmiştir. Halk dilinde "aşhane" veya "aşevi" olarak da adlandırılan bu kuruluşların, Osmanlı döneminde hemen daima bir külliyenin mimari programı içinde yer aldığı görülür. Burada pi-

şirilen ve türü genellikle vakfiyelerde belirlenmiş olan yemek, külliyenin çeşitli bölümlerinde (cami, medrese, tekke, darüşşifa vb) görev alan kişilere, medrese öğrencilerine, eğer varsa tekkedeki dervişlere, tabhane ya da kervansarayda konaklayan yolculara, aynca civardaki yoksullara dağıtılırdı. İmaretlerin içerdikleri bölümler mutfak (matbah), fırın (fodla fırını), erzak depoları (kiler ve ambar), "me'kel" denüen yemekhane ve müstahdem koğuşları idi.

Osmanlı mimarisinde ilk örneklerine Orhan Gazi döneminde rastlanan imaretler İstanbul'un fethine kadar gelişimlerini aralıksız olarak sürdürmüş, 2 yüzyılı aşkın bu süre zarfında çok sayıda imaret inşa edilmiş, ancak bunlardan pek azı günümüze ulaşabilmiştk. Geniş kapsamlı Osmanlı külliyeleri zincirinin ilk halkasını teşkil eden Bursa Orhan Külliyesi'nin (1339) bünyesinde yer alan, 1935'te tarihe karışan imaretin medrese ve zaviye-misafkhane bölümleri ile bağlantılı olduğu bilinmekte, daha sonra İstanbul'da Sinan'ın tasarladığı külliyelerde de imaretlerle barınmaya ve konaklamaya mahsus bölümler arasında bu bağlantının devam ettirildiği gözlenmektedir. Yine Bursa'da bulunan I. Murad (Hüdavendigâr) (yak. 1366), Yeşil (1419) ve Muradiye (1426) külliyelerinin günümüzde ayakta olan imaretleri ise, bağlı bulundukları külliyelerin diğer yapılarına oranla malzeme, işçilik ve tasarım açısından daha mütevazı tutulmuş, yalnızca kullanım esasına göre şekillendirilmiş yapılardır.

İstanbul'da tespit edilen en erken tarihli imaret 1463-1470 arasında tamamlanan Fatih Külliyesi'nin(-0 güneybatı kesiminde, tabhane ve kervansaray ile yan yana yer almaktadır. Ancak burada sorgulanması gereken bir husus vardır: Kaynaklarda "imaret" olarak tanımlanan yapıdan günümüze kalanlar doğuya açılan bk eyvan ile bunu kuzey ve güney yönlerinde kuşatan dikdörtgen planlı ve beşik tonozlu iki mekândan ibarettir. Moloz taşlarla inşa edilmiş duvarları ve oldukça sınırlı boyutları (20x9,30 m) ile bu gösterişsiz yapıda, imaretten yararlanması öngörülen kalabalığa yemek pişirilmesi ve dağıtılması imkânsız görünmektedir. Öte yandan "tabhane" olarak kabul edilegelen büyük boyutlu (65x43 m) ve avlulu yapıda bu fonksiyonlara cevap veren birimlerin mevcut olduğu dikkati çeker. Sonuçta söz konusu yapının, barınma ve yeme içme fonksiyonlarını bünyesinde toplayan bk imaret-tabhane niteliğinde olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim vakfiyede ve defterlerinde de tabhane "imaret" bahsinde yer almakta ve tabhane-imaret-kervansaray üçlüsünün ortaklaşa idare edilmesi öngörülmektedir. İmaret olarak adlandırılan ufak yapı ise buna bağlı tali nitelikte bk müştemilat olsa gerektir. Büyük bir ihtimalİe Rebiülâhır 942/Temmuz 1545 tarihü tevzinamede (dağıtım tüzüğünde) adı geçen "imarete muttasd bâlâhane" ibaresi ile bu yapı kastedilmektedir. Ayrıca, ortadaki eyvanı ve bunun yanlarındaki yaşama birimleri

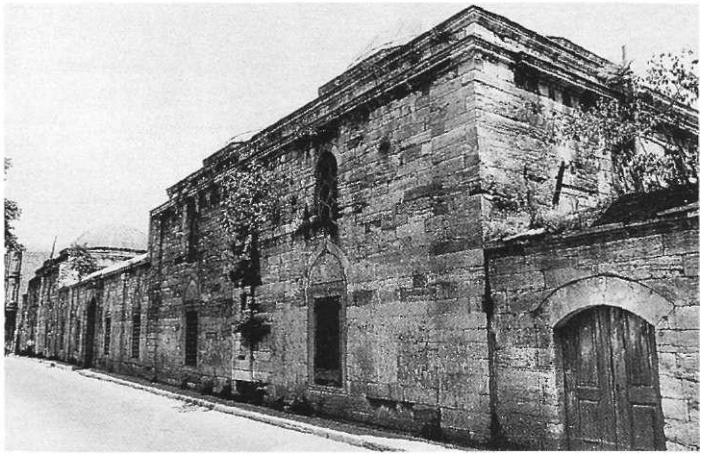

Şehzade Külliyesi İmareti'nin kuzey cephesinden bir görünümü. *M. Baha Tanman, 1988*

ile, söz konusu yapı Türk sivÜ mimarisinde çokça kullanılmış köklü bir şemayı sergiler.

1500-1505 arasmda inşa edilen Bayezid Külliyesi'ndeG» imaret ile kervansaray caminin doğu yönünde, bkbirine bitişik olarak sıralanmakta, bunlardan soyutlanmış olan tabhaneler ise, tabhaneli (zaviyeli) cami geleneğine uyularak cami hariminin güneydoğu ve güneybatı köşelerine yerleştirilmiş bulunmaktadır. İlk olarak bu külliyede imareti oluşturan bkimlerin kendilerine ait bir iç avlu etrafında toplandığı ve bağımsız bk bölüm meydana getirdikleri görülür. Kare planlı ve kubbeli birimlerden meydana gelen imaret bölümleri, kare planlı ve sakıflı avluyu üç yönde kuşatmaktadır. Günümüzde Beyazıt Devlet Kitaplığı olarak kullanılan imaret, 1301/1883'te bu amaçla tadil edilmiş, planında ve cephelerinde birtakım değişiklikler yapılmıştır.

Diğer yapı türlerinde olduğu gibi, Osmanlı mimarisinin en gelişmiş imaretleri de Mimar Sinan'ın imzasını taşır. 1543-1548 arasında inşa edilen Şehzade Külliyesi'nin(->), kaynaklarda "darüzziyâfe" ve "darü'l-it'am" olarak anılan imareti caminin kıble yönünde, Dede Efendi Sokağı'mn güney yakasında bulunmaktadır. Burada da kare planlı ve kubbeli birimlerden oluşan imaret bölümleri dikdörtgen planlı bk avlunun doğu ve batı yönlerine yerleştirilmiş, avlunun güneyine helalar dizilmiştk. 1970'lerde onarım geçken yapının doğu kanadı günümüzde İstanbul Vakıflar Başmüdürlüğü deposu, batı kanadı ise İstanbul Üniversitesi'ne bağlı bir matbaa olarak kullanılmaktadır. Aynı sokağın kuzey yakasında yer alan ve halen Vefa Lisesinin fizik-kimya laboratuvan, ahırı da kereste deposu olarak kullanılan kervansaray, bağımsız bir kitie oluşturmasına rağmen, kullanım açısından imaretle bağlantılıdır.

1550-1557 arasmda inşa edilen Süleymaniye Külliyesi'nin(->), "Darüzziyâfe" olarak tanınan imareti, Osmanlı imaretleri içinde, banisinin, mimarının ve bağlı bulunduğu külliyenin ihtişamı ile orantılı, seçkin bir yere sahiptir. İmaret ile buna doğu yönünde komşu olan tahbane, caminin kuzey yönünde yer almaktadır. Arazinin kuzeye (Halic'e doğru) alçalan eğiminden yararlanılarak her iki bölümün de altına kervansarayın ahırlan yerleştirilmiş, ortak bir çevre duvarı ile kuşatılmış olan imaret ile tabhane, alt yapılarını teşkil eden ahırlarla bir mimari manzume meydana getirmiştir. Kare planlı ve kubbeli imaret birimlerini çevresinde toplayan avlunun revakları ahenkli oranları ile dikkati çeker. Uzun müddet Türk İslam Eserleri Müzesi olarak kullanılan, günümüzde ise geleneksel Osmanlı yemeklerinin sunulduğu bk lokanta görevini üstlenen imaretin, Şifahene Sokağı üzerindeki giriş kapısında "Evkâf-ı İslamiye Müzesi" ibaresi ile V. Mehmed (Reşad) (hd 1909-1918) tuğrası dikkati çeker.

1570-1579 arasmda inşa edilen Atik Valide Külliyeslnin(-0 imareti de kervansaray ve tabhane bölümleri ile bk bütün teşkil etmekte, bunlara bitişik olan darüşşifa, darülhadis ve darülkurra bölümleri ile caminin batı yönündeki yapı adasını işgal etmektedk. Söz konusu yapı adasında yer alan diğer bölümler gibi imaret de 18. yy' m sonlarından itibaren asd kullanımını yitirerek birtakım yeni faaliyetlere tahsis edilmiş, bu arada mimari niteliği dikkate alınmaksızın tadil edilmiştir. Kervansaray-imaret-tabhane üçlüsünün ortak girişini kubbeli bir sofa izlemekte, bunun yanlarında (kuzey ve güney yönlerinde) kervansarayın ahırlan simetrik biçimde yer almakta, kubbeli sofanın geçit verdiği revaklı avlunun da sağında (güneyinde) imaret, solunda (kuzeyinde) tabhane bölümleri bulunmaktadır. Tabhane bölümü üe aynı büyüklükte olan ve aşağı yukarı aynı plana sahip bulunan imaretin kare planlı ve kubbeli birimleri "T" biçiminde bk avlunun çevresine toplanmıştır.

1616 tarihli Sultan Ahmed Külliyesi'nin(->) imareti ise dağınık tasarımı ile Sinan'ın tasarladığı imaretlerden tamamen farklı bir özellik arz eder. Atmeydanimn batısında yer alan ve günümüzde kısmen Marmara Üniversitesi Rektörlüğü, kısmen de Sultanahmet Teknik ve Endüstri Meslek Lisesi tarafından çeşidi amaçlarla kullandan imaret bölümleri (mutfak, kiler, fırın ve me'kel) kare planlı ve kubbeli birimlerden oluşmakta ve bağımsız yapılar halinde tasarlanmış bulunmaktadır.

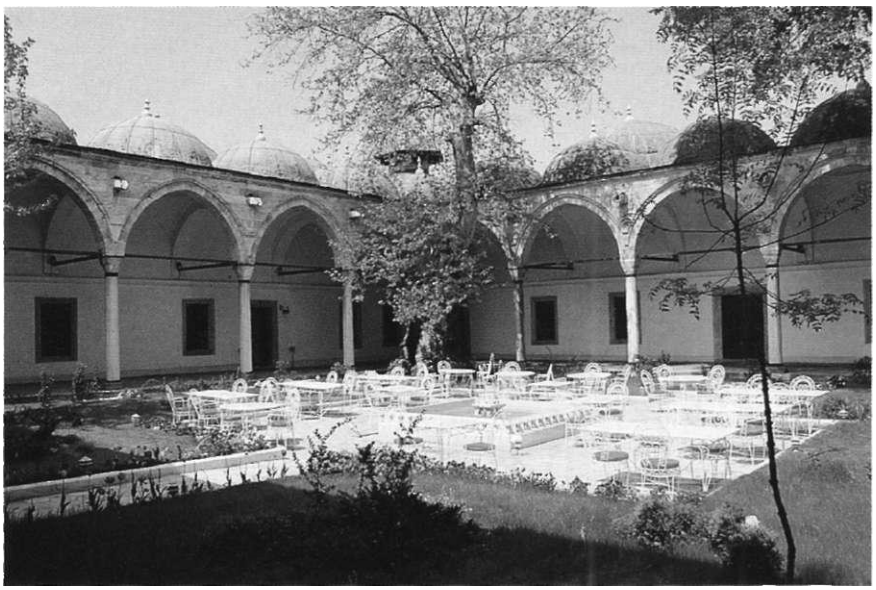

Süleymaniye Külliyesi İmareti'nin (Darüzziyâfe) avludan görünümü.
Tahsin Aydoğmuş

1710 tarihli Yeni Valide KülkyesK» ile 1763 tarihli Laleli Külliyesi'nde(->) camilerin kuzey yönünde; 1755 tarihli Nuruosmaniye Külliyesi'nde(->) ise caminin doğu yönünde, yer alan imaretler, ufak boyutları ve iddiasız tasarımları ile daha önceki örneklerin yanında oldukça sönük kalmaktadır. Buna karşılık Eyüp'teki 1795 tarihli Mihrişah Sultan Külliyesi'nin(-0 bünyesindeki imaret Bayezid Külliyesi'ndeki imaretten beri süregelen bağımsız avlulu tasarımın Osmanlı barok üslubuna başarıyla uyarlanmış bir varyantını sergiler. Diğer bütün örneklerden farklı olarak burada küçük kapsamlı bk külliyenin varlık nedenini ve ağırlık merkezini oluşturan imaretin ayrıcalıklı durumu yerleşim düzenine de yansıtılmış, külliye arsasının en büyük kesimini işgal eden imaret ortaya alınarak batı yönünde Mihrişah Sultanin türbesi, doğu yönünde de sebil ile kuşatılmıştır. Günümüzde İstanbul'daki imaretler içinde Laleli ve Mihrişah Sultan imaretleri özgün fonksiyonlarmı sürdürmektedir.

Bibi. Ayverdi, *Fatih III,* 395-403; Yüksel, *Bâyezid-Yavuz,* 208-211; O. Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarîsi,* İst, 1986, s. 113, 140, 189, 250, 291-293, 334, 370, 393, 398, 415-418; Kuran, *Mimar Sinan,* 53-54, 74-75, 182-183, 366-367; M. B. Tanman, "Sinan'ın Mimarisi/İmaretler", *Mimarbaşı Koca Sinan, Yaşadığı Çağ ve Eserleri,* İst., 1988, I, s. 338-344; ay, "Atik Valide Külkyesi", *STAD,* 1/2 (Nisan 1988), 14-17; A. V. Çobanoğlu, "Sultan Ahmed Külliyesi İmaret Yapıları", *STAD,* II/6 (Aralık 1989), 3-10.

M. BAHA TANMAN

IMRAHOR CAMII

Yedikule'deki Studios Manastırinm bir parçası olan Ayios İoannes Pródromos (Vaftizci Yahya) Kilisesi, II. Bayezid dönemi (1481-1512) önde gelenlerinden İmrahor (aslı emk-ahur) İlyas Bey tarafından 1486'ya doğru zaviye ve cami haline getirilmiştir. Imrahor İlyas Bey Camii de denilk. Zaviye de kaynaklarda "İmrahor Tekkesi" veya "Mkahur Tekkesi" olarak geçmektedir.

İmrahor Camii, harap durumda olmasına rağmen İstanbul'un ayakta duran en eski dini yapısıdır. Erken Hıristiyanlık döneminin mimari özelliklerine sahip bulunduğundan büyük bir önem taşır.

İoannes Prodromos Kilisesi 454-463 arasmda patriokos unvanına sahip ve 454' te Doğu konsülü olan Studios tarafmdan, kendi mülkü olan bk arazide, büyük bir manastırla bklikte kurulmuştur. Burada yaşayan keşişlere, nöbetleşe olarak gece gündüz ayin yaptıklarından dolayı "akometoi", yani "uykusuzlar" denilmiştir. Studios Manastırının asıl şöhreti, daha sonra aziz ilan edilen Teodoros Studites'in başkeşişliği döneminde (798-826) başlar. İçinde 700 kişinin barındığı bu dini müessese bütün Bizans dönemi boyunca burada hazırlanan elyazmaları, minyatürler ve ikonalarla da ün kazanmıştır. Teodoros Studites ve keşişlerinin İkonoklazma hareketine karşı mücadeleleri küise tarihinde önemli bir yere sahiptir.

Studios Manastırinm iç tüzüğünü belirten ve tipikon denilen bir çeşit vakfiyesi, daha sonra bütün benzeri belgelere örnek olmuştur.

Bizans imparatorlarının, şehrin imparatorlara mahsus tören giriş yeri olan Altın Kapidan(->) geçtikten sonra kapının iç tarafında olan İoannes Prodromos Kilisesinde ibadet etmeleri gelenekleşmişti. Bizans tahtını I. Mihael'den zorla alan V. Leon (hd 813-820) ile Constantinopolis'i Haçlıların elinden kurtaran VIII. Mihael (hd 1261-1282) şehre Altın Kapıdan ilk girdiklerinde bu kilisede dua etmişlerdi. 1204'teki Latin istilasına kadar saray halkı her yd 29 Ağustosta İoannes Prodromos Yortusu günü burada toplanırdı. Bizans ileri gelenleri dara düştüklerinde Studios Manastırina keşiş olarak sığınırlardı. Studios Manastırina sığınan 3 de imparator vardır. Bunlar V. Mihael (hd 1041-1042), I. İsaakios Komnenos (hd 1057-1059) ve Malazgirt'te Alparslan'a yenilen VII. Mihael Dukas'tır (hd 1071-1078). Bazı Bizans ve kilise önde gelenleri Studios Manastırı'nda gömülmüşlerdir. Bizanslı tarihçi Mihael Dukas(-*), adım vermediği bir Osmanlı şehzadesinin şehre sığındığını ve 1417'deki büyük veba salgını sırasında hastalanarak öldüğünü, son nefesini vermeden önce Hıristiyanlığı kabul ettiğim ileri sürerek "büyük şan ve ihtiram ile mermerden yapılmış bir lahit içine" konularak Studios Manastırı'nda "kilisenin yanında kapının iç tarafına gömüldüğünü" bildkir.

Latin istilası sırasında harap olan manastır ve kilise 1293'te İmparator II. Andronikos Paleologos'un (hd 1282-1328) kardeşi Konstantinos Paleologos tarafmdan büyük ölçüde tamir ettirilmiştir. Kilise bu esnada eski ihtişamına kavuşturulmuş ve arazisinin etrafı kalın duvarlarla çevrilmiştir. İtalyan Cristoforo Buondelmonti(->) tarafından çizilen ve Konstantinopolis'i 15. yy'ın başlarındaki durumuyla gösteren resimde İoannes Prodromos Kilisesi mimarisinin ana çizgileriyle ve etrafını çeviren duvarlarıyla görülmektedk.

İoannes Prodromos Kilisesi'ni camiye dönüştüren İlyas Bey, 891/1486 tarihli *Temlikname* ve vakfiyelerine göre Arnavutluk'ta Görice'de (Korçe veya Korca)

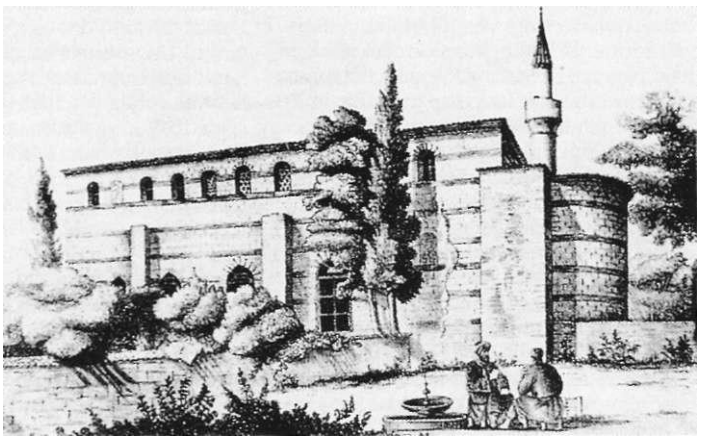

19. yy'dan bir gravürde İmrahor Camii. Paspatis, ***Byzantinai Meletai,*** İst., 1877 *TETTVArşivi*

bulunan Botoşine Köyü'nü caminin masrafları için temlik etmişti. Görice'de de bk cami, imaret ve muallimhanesi bulunan İlyas Bey öldüğünde buradaki camiinin yanına gömülmüştür.

İmrahor Camii Osmanlı döneminde şehrin büyük camilerinden biri olarak yaşamıştır. *Hadîkatü 'l Cevâmi*den öğrenildiğine göre Tatar mirzalarından Devlet Han tarafından zaviye haline getirilmiştk. Burada sözü edilen Devlet Handan kimin kastedildiği belli değildir. I. Devlet Han 1551-1557de, Prut Savaşı sırasında adı geçen II. Devlet Giray Han 1699-1702 ve 1708-1713 ve IV. Devlet Giray Han ise 1769-1770 ve 1775-1777 arasında Kırım'ı idare etmişlerdir. Halbuki tekkenin ilk şeyhi olan İbrahim Menteşevî'nin 913/1507'de öldüğü, buradaki tarikat faaliyetinin 15. yy'm sonlarında, yapının camiye dönüşmesi ile eşzamanlı olarak başladığı tespit edilmektedir. Nitekim İstanbul Vakıflar Başmüdürlüğü'ndeki *Tekâyâ ve Zevâyâ Defterinde de* tekkenin banisi olarak imrahor İlyas Bey'in adı verilir. Halvetîliğin Sünbülî koluna bağlı olan İmrahor Tekkesi'nde pazar günleri ayin icra edildiği, günümüzde harap durumda olan ahşap meşrutada geçen yüzyılın sonlarmda 15 erkek ile 5 kadının ikamet ettiği, tekkenin Maliye Nezareti'nden günde 6 çift ekmek ile 1 okka 200 dirhem et, Kurban Bayramlarında da 2 tane koyun istihkakı olduğu bilinmektedir.

İmrahor Camii 1782 yangınında büyük ölçüde harap olmuştur. Bu tarihi binayı yarı yıkık halde gösteren bir gravür de vardır. Caminin 1219/1804-05'te III. Selim'in (hd 1789-1807) haremi hazinedar ustalarından Nazıperver tarafından tamir ettirildiğini burada eskiden var olduğu bildirilen bir tarih beytinden öğreniyoruz. Camii 1236/1820'de Hassa Başmimarı Mehmed Rasim tarafından tekrar tamir ettirilmiştir.

Cami 1894 depreminde zarar görmüş, 1908'de de ahşap çatısı üzerine yığılan karın ağırlığı üe kısmen çökmüştür. O tarihten beri de bir daha tamk edilmemiştir. Yapı kullanılmaz halde iken son cemaat yerinin sol bölümü kapatılmış, hattâ minber de konularak ufak bir cami haline getirilmiştir. Bu bölüm 50 yıl kadar namaza açık kalmıştır. Son 15 yıl içinde küçük tamirler yapılarak yapının daha fazla yıkılması önlenmiştir.

İstanbul'daki Rus Arkeoloji Enstitüsü 1907'de yapının içinde bazı araştırmalar yaptırmış ve Bizans dönemine ait lahit ve mozaik parçaları ortaya çıkarılmıştır. Bunlar şimdi İstanbul Arkeoloji Müzesi'ndedk.

İmrahor Camii Osmanlı döneminde de Seyyid Abdullah Efendi, Süleyman, Seyyid Hüseyin, Seyyid Hasan ve Seyyid Abdullah gibi ünlü bazı hattatların yetiştiği bir merkez olmuştur.

İmrahor Camii, Hıristiyanlığın ilk dönemlerinde yapılan bazilikaların Helenistik tipinin bk örneğidk. Kuzey duvan kısmen duran Bizans dönemine ait avluyu takip eden narteks kısmı, avluya dört mermer sütunlu bk revak ile açılmaktadır. Evvelce bu narteksin iki ucunda, yukarı katlara çıkışı sağlayan ahşap merdivenlerin bulunduğu anlaşılmaktadır. Sağda şerefeden yukarısı yıkık tuğla bir minare yükselir. İçeri üç kapıdan geçilir. Mekân, yeşil breşten, her bir sırada yedişer tane olmak üzere iki sütun dizisiyle uzunlamasına üç nefe ayrılmıştı. 1766 veya 1782 depreminde sağdaki sütunlar parçalandığından bu dizi tamamen kaldırılmıştır. Yerinde evvelce sütun taklidi boyanmış ahşap direklerin olduğu büinir. Soldaki dizi sağlam halde durmaktadır. Yan neflerin üzerinde ahşap galerilerin bulunduğu tahmin edilmektedk. Dıştan üç cepheli bir çıkıntı teşkil eden apsisin üstündeki yarım yuvarlak kasnak, buradaki pencerelerin kemer biçimlerinden anlaşıldığına göre Osmanlı baroğu üslubundadır ve 18. yy'm sonu veya 19. yy'm başında yapılmıştır. Yapının üstünde kiremit örtülü bir ahşap çatı prensibi devam etmektedir. Ancak çatının ilk şeklini tahmin etmek zordur. Narteksin üstündeki pencereli duvar 18. yy Osmanlı yapısıdır. Belki binanın üstünde ortası yükseltilmiş bk çatı vardı. Belki de 1908'de çöken çatı gibi dört tarafa meyli olan bk çatıyla örtülmüştü. İmrahor Camii'nin binasmdaki mermer işçiliği, sütun başlıkları, pencere kemerleri, silmeler ve kornişler çok önemlidir. Bunlar V. yy taş işçiliğinin güzel örnekleridir. Eski kaynaklarda ihtişamı anlatılan ve duvarlar ile apsis yarım kubbesini süsleyen mozaiklerden bk iz kalmamıştır. Molozların arasındaki bazı mozaik taneleriyle şimdi Atina'da, Benaki Müzesi'nde bulunan figürlü mozaik parçası burada bu tür süslemelerin bulunduğunun bir delilidir. Bu tarihi eserin bir özelliği de Latin istilasını izleyen dönemde yapıldığı sanılan döşeme süslemesidk. Orta nefin geniş sathı, yuvarlak bir örgü motifine göre düzenlenmiş çerçevelerle kare veya dikdörtgen

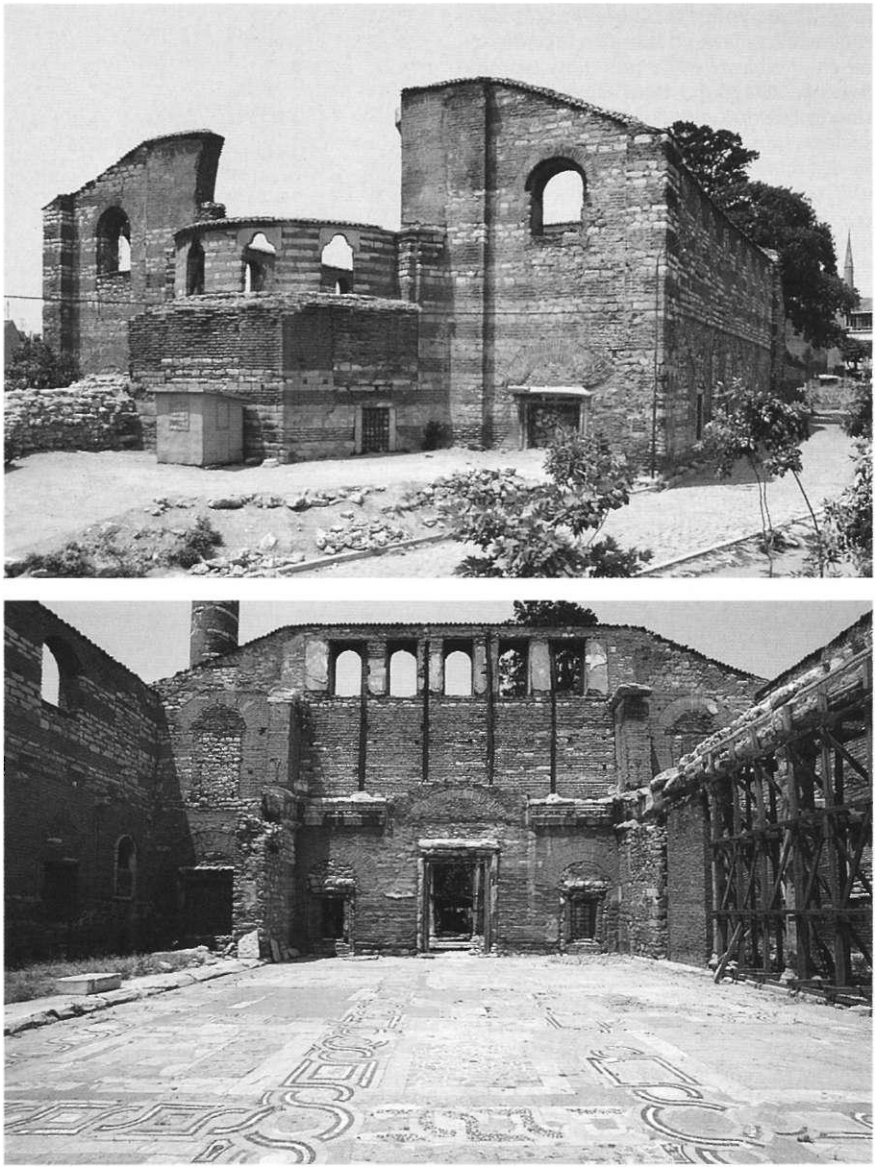

1486'da camiye çevrilen Ayios loannes Pródromos Kilisesi'nin dış (üstte) ve iç görünümü.
Fotoğraflar Erkin Emiroğlu, 1980

bölümlere ayrılmıştır. Çeşitli renkte taşların kesilmesi ve bazı kısımlarda bkbiri içine çakılması suretiyle meydana getirilen bu döşeme açık havanın aşındıncı etkilerine maruz durumdadır. Bu renkli döşeme süslemesinin bazı köşelerinde kırmızı porfir taşı içine kakma tekniğinde yerleştirilmiş, beyaz renkte taştan figürler veya küçük kompozisyonlar görülür. Bunlardan birinde kanatlı bk efsane hayvanı, bk grifon, bir başkasında ise bk av sahnesi tasvk edilmiştk. İmrahor Camii harap olduktan sonra, orta nefin doğu ucunda, mihrabın önünde, evvelce sunak masasının durduğu yerde, içine bkkaç basamakla inilen, haç biçiminde, eskiden mermer kaplı bir "confessio", yani bk rölik saklama hücresi bulunmuştur.

imrahor Camii'nin rölöveleri C. Gurlitt, A. van Millingen ve Traquair, J. Ebersolt ve A. Thiers tarafından yayımlanmıştır. Bizans döneminde bk ucu Yedikule Kapısı na, diğer ucu denize kadar inen çok geniş bk araziye yayılan manastırdan bugün belirli bk iz bulunmamaktadır. İmrahor Camii'nin az ötesinde bu manastıra ait çok güzel mimariye sahip 24 sütunlu bk su sarnıcı bulunmaktaydı. Yakın tarihlerde bir atölye haline getirilen bu önemli tarihi eser, içinde çıkan bir yangın sonucu harap olmuş ve kısmen yıkılmıştır. Sarnıcın bir kenarına bitişik olarak apsisli ve içinde iki sütun bulunan bir de ayazma vardır. Bu ayazma Bizans döneminin mimari özelliği olan en eski ayazması sayılabüir.

Bibi. Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri,* 375-376; Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 196; Çetin, *Tekkeler,* 586; *Asitâne,* 7; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* 1,10-11, no. 11 ve no. 44; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ,* 9; *Ihsaiyat II,* 21; Vassaf, *Sefine,* V, 273; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ,* 7-8; Gurlitt, *Konstantinopels,* 31-32; Millingen, *Byzantine Churches,* 35-61; Ebersolt-Thiers, *Eglises,* 3-18; T. Gökbilgin, *Edime ve Paşa Livası,* 1st., 1952, s. 426-428; Janin, *Eglises et monastères,* 430-440; T. F. Mathews, *The Byzantine Churches of istanbul,* Pennsylvania, 1976, s. 143-158; S. Eyice, "Les basiliques byzantines d'Istanbul", *XXVI Corso di Cultura sull'arte Ravennate e Bizantina,* Ravenna, 1979, s. 103-113; ay, "istanbul'un En Eski Bizans Kilisesi: İmrahor Ilyas Bey Camii", *İlgi,* S. 33 (Mayıs 1982), s. 28-29.

SEMAVİ EYİCE

IMRAHOR KÖŞKÜ

Sa'dâbâd Meskesi'nde yer alan biniş köşklerinden olan bu yapı son olarak Abdülaziz döneminde (1861-1876) yeniden inşa ettirilmiştir.

Cumhuriyet döneminde ortadan kalkan İmrahor Köşkü, dış görünümü ve ayrıntıları itibariyle Abdülaziz döneminde moda olan, Orta Avrupa şaleleri tarzında yapılmış, iç tasarımında ise geleneksel merkezi sofalı plan tipi uygulanmıştır.

İki katlı ahşap yapının, aym plana sahip olan zemin katı üe üst katının merkezinde, dört eyvanlı şemanın türevi olan haç biçiminde sofalan yer alır. Zemin katta, dört cephenin de ekseninde, çift kollu mermer merdivenlerle ve sahanlıklarla donatılmış birer giriş bulunmakta, bu gkişlerden üçü merkezi sofanın kollarına bağlanan sofalara, biri de üst kata ulaştıran merdivenin sahanlığına açdmaktadır. Kâğıthane Deresi'ne bakan ana gkişin üzerine, ince ahşap dikmelere oturan bir balkon yerleştirürniş, yan cephelerde çıkıntı teşkil eden giriş sofalarının köşeleri kavislerle yumuşatılmıştır.

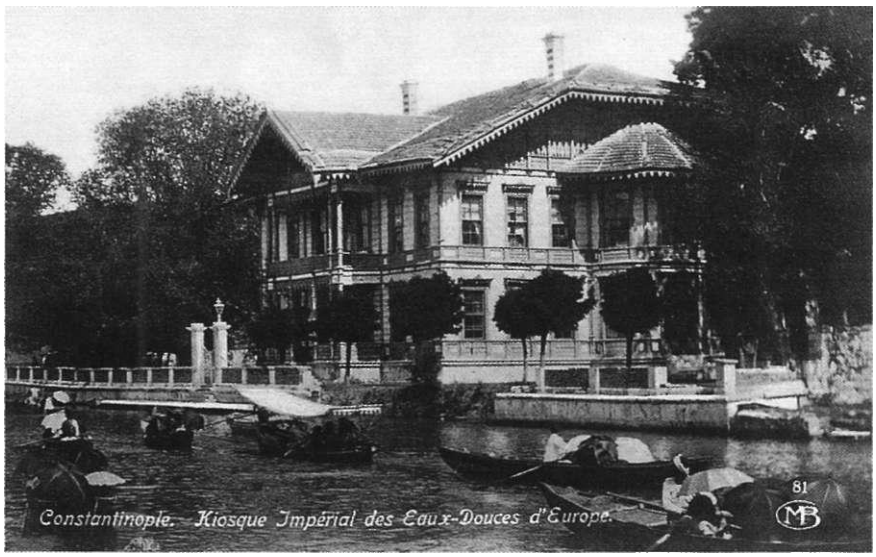

Yüzyıl başında bir kartpostalda imrahor Köşkü
Galeri Alfa

Dik eğimli ve geniş saçaklı bk çatının altına alınmış olan köşkün cephelerinde dikdörtgen açıklıklı pencereler sıralanır. Pencereler, perde kornişini andıran ajurlu alınlıklarla taçlandırılmış, altlarına, içlerinde ajurlu bezemelerin bulunduğu dikdörtgen panolar yerleştirilmiş, saçaklar ajurlu bk silme ile bezenmiştir.

Bibi. Eldem, *Sa'dâbâd,* 118, 122-123.

M. BAHA TANMAN

IMRAHOR MESCIDI

Mirahur ya da Mkahor Mescidi olarak da bilink. Üsküdar, Salacak'rn üstünde, Ayazma Camü'nin yalanında İmrahor Caddesinde bulunmaktadır.

Mescidin hiçbk yerinde banisini ve yapıldığı tarihi gösterecek bir kitabe yoktur. *Hadîkatü'l- Cevâmi'de* ve *Sicill-i Osmani'de* Sadrazam Bosnalı Cıgalazade Sinan Paşa'nın imrahuru (mirahuru) Mehmed Ağa'nın yaptırdığı belirtilmekte, Tahsin Öz ise inşa tarihi olarak 1006/1597'yi vermektedir. 1941'de oldukça harap durumda bulunan yapı 1966'da Üsküdar İslam Abidelerini Koruma Cemiyeti tarafından onarılmıştır. Mescit bk avlu içinde yer alrr. Sağında yekpare bir su teknesi bulunmaktadır. Üzerindeki kitabeye göre, su haznesi 1288/1813'te hacegândan Ahmed Rıza Efendi'nin vezir-i hümayun kalemi halifelerinden rahmetli Naci Efendi üe karısı Aişe Sıddıka Hanım adlarına yaptırılmıştır. Caminin karşısında Ayşe Sultanin 1007/1598 tarihli bir darülkurrası, bitişiğinde de haziresi vardır.

Mescit, kâgk olup duvarlarına düzgün kesme taş görünümü verilmiştir. Yapıya kuzey cephesinde bulunan ve iki beton

İmrahor Mescidi
Kadir Aktay/Onyx, 1993

sütuna oturan sundurmak bölümden girilir. Son cemaat yeri dikdörtgen olup, sağındaki merdivenlerle fevkani kadınlar mahfiline çıkılır. Ayrıca minare kapısı da buradadır. Sol tarafta ise pencerelerle kapatılmış imam odası vardır. Ahşap tavanlı son cemaat yeri **6** tane küçük dikdörtgen pencere ile aydınlanmaktadır. Son cemaat yeri ile harimi ayıran duvarın eksenine harimin yuvarlak kemerli kapısı, bunun sağına 1, soluna da 2 tane dikdörtgen pencere açılmıştır.

Ana mekâna girildiğinde sağda ve solda müezzin mahfilleri bulunur. Kapının güneyinde ortada yer alan iki renkli mermerden mamul mihrap dikdörtgen şeklinde olup içten köşelidk. Mihrabın üstünde 2 tane gülce motifi yer alır. Mihrabın sağında altta **1,** üstte 2 tane sivri kemerli pencere, solda ise altta ve üstte 2'şer tane, gene aynı özellikleri gösteren pencere açılmıştır. Yan duvarlarda da altta 3 tane dikdörtgen, üstte ise 2 tane sivri kemerli pencere vardır. Yapıdaki vaaz kürsüsü ve minberi ahşaptan olup, vaaz kürsüsü kuzeydoğu köşesinde duvara bitişik olarak yapılmıştır. Yapının tavanı düz ve ahşaptır. Ahşap direklere oturan "L" planlı kadınlar mahfili ortada kavisli bir çıkma yapmaktadır. Yapının içinde, mihrabın yanında yer alan pencerelerde renkli camla yazılmış ayetler görülür. Alttaki pencerelerin sivri kemerli kısımlarında renkli camlar bulunur. Pencereler dıştan dernk parmaklıklarla donatılmıştır.

Yapıya bitişik olan minarenin kaidesi kare olup, pabuç kısmına iki renk taş ile yivli bir görünüm verilmiştir. Yuvarlak gövdeli ve tek şerefelidk. Yapının güney cephesindeki mihrap, dıştan üç köşeli bir çıkma yapar. Ayrıca doğu cephesinde dışarıdan imam odasına gkebilmek için kapı açılmıştır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* II, 138; Öz, *İstanbul Camileri,* II, 48; Konyalı, *Üsküdar Tarihi,* I, 166.

N. ESRA DİŞOREN

İMRAHOR MEVLEVÎHANESİ

bak. ÜSKÜDAR MEVLEVÎHANESl

İN ADİYE TEKKESİ

bak. HAŞİM EFENDİ TEKKESİ

İNAL, İBNİ LFMİN M AH VII D KEMAL

(1870, İstanbul - 24 Mayıs 1957, İstanbul) Tarihçi.

Tanzimat dönemi sadrazamlarından Yusuf Kâmil Paşa'mn akrabası ve mühürdarı Mehmed Emin Paşa'mn oğludur. Bu yüzden "ibnülemin" sözcüğünü adının başına eklemiştk. Rüştiyeyi bitkdikten sonra girdiği Mekteb-i Mülkiye'deki öğrenimini rahatsızlığı yüzünden yarım bıraktı. Dini ilimler, Arapça, Fransızca, hat sanatı gibi alanlarda özel dersler alarak kendini yetiştirdi. 1889'da Babıâli'ye memur olarak girdi. Çeşitli dairelerde kâtip ve başkâtip olarak çalıştı. 1908'de eyalat-ı mümtaze kalemi müdürü oldu. 1909'da II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesinden sonra Yıldız Sarayı'nda oluşturulan resmi belgeleri ve jurnalleri tasnk komisyonu üyeliğine getirildi. 1914'te Evkaf-ı İslamiye Müzesi'nin (bugün Türk ve İslam Eserleri Müzesi) kuruluşunda görev aldı. Müdevvenat-ı Kanuniye müdürlüğü, Divan-ı Hümayun beylikçüiği yaptı. 1921'de bir süre *Takvim-i Vekayi* gazetesini yönetti. 1923'te Tarih-i Osmani Encümeni üyeliğine seçildi. Kurulun 1924'te Türk Tarih Encümeni adını almasından sonra da bu görevi devam etti. 1924-1927 arasında Vesaik-i Tarihiye Tasnk Heyeti başkanlığı yaptı. 1927-1935 arasında da Evkaf-ı islamiye Müzesi müdürlüğünde bulundu. Bu görevden emekliye ayrddı. Daha sonra kütüphaneler tasnif işleri ilmi müşavirliği yaptı.

Genç yaşta yazı hayatına atılan İnal *Tarik, Tercüman-ı Hakikat, Asır, Mütalaa, Beyanü'l-Hak*gibi gazete ve dergilerde çeşitli konularda bkçok yazı yayımladı. *Sahih* ve *Rahşan* adlı iki de roman denemesi bulunan İnal'm daha soma asıl ilgi alanı tarih, özelliklemde biyografi olmuştur.

Şair Hersekli **Arif** Hikmet'in yaşamöyküsünü içeren *Kemalü'l-Hikme*(1911) ve son dönemin ünlü biyografi yazarı Fındıklık İsmet Efendi'nin yaşamöyküsünü içeren *Kemalü'l-İsme*(1912) ile başlayan biyografi çalışmaları *Evkaf-ı Hümayun Nezareti'nin Tarihçe-i Teşkilatı veNüzzârın Teracim-i Ahvali* (1916, Hüseyin Hüsameddin [Yasar] ile birlikte) ile sürmüş, hattatların yaşamöyküleri üstüne kaleme alınmış Gelibolulu Mustafa Âli'nin *Menakıb-ı Hünenerân* (1926) ve Müstakimzade Süleyman Sadeddin'in *Tuhfe-i Hattatin* (1928) adlı kitaplarını yayıma hazırlamış, asd büyük eserlerini ise Cumhuriyet döneminde venniştir.

Son Asır Türk Şairleri (1930-1942, 12 cüz), *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar* (1940-1953, 14 cüz), *Son Hattatlar* (1955) ve ölümünden sonra yayımlanan *Hoş Sadâ-Son Asır Türk Musikişinasları* (1958) başlıklarını taşıyan ve Tanzimat, Meşrutiyet ve Cumhuriyetin ük döneminin siyaset, sanat ve kültür dünyasının biyografik açıdan geniş bir panoramasını veren bu eserler içerdiği özgün bilgilerle de dikkati çeker. İnal'm kendisine has anlatımıyla kişilerin en ince özelliklerine bile değindiği bu eserlerde bir dönemin toplumsal atmosferini olanca ayrıntısıyla bulmak olanaklıdır.

İnal, "nevi şahsma münhasır" kişiliğiyle de bk dönem İstanbul'unun renkli bk siması olarak simgeleşmiş, Beyazıt Bakırcılar'daki babadan kalma konağı yıllarca edebiyatçıların, sanatçıların, tarihçilerin, musikişinasların toplandığı bk merkez olmuştur. İnal zengin kütüphanesini, arşivini ve hat koleksiyonunu İstanbul Üniversitesine bağışlamıştır.

İSTANBUL

Cevdet İnançalp
M. Sabri Koz arşivi

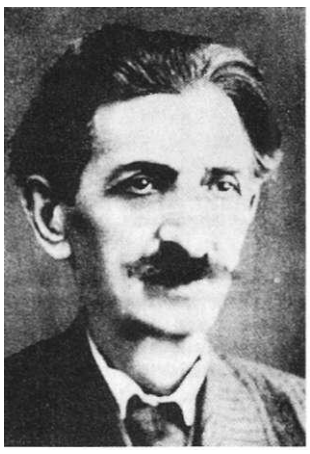

İbnülemin Mahmud Kemal İnal
Gözlem Yayıncılık Arşivi

İNANÇALP, MEHMET CEVDET

(7 Mayıs 1883, Bolu - 3 Aralık 1935, İstanbul) Eğitimci, tarihçi ve arşivci. "Muallim Cevdet" olarak tanınmıştır.

1293/1876-77 Osmanlı-Rus Savaşindan sonra Nişten Bolu'ya göç etmiş bk ailenin çocuğudur. Rüştiyeyi Bolu'da, idadiyi Kastamonu'da okudu. 1901'de İstanbul'a geldi. Bk süre Hukuk Mektebine devam ettikten soma Darülmuallimin-i Âliye'nin "edebiyat şubesl'ne kaydoldu. 1903'te mezun olur olmaz Darüşşafaka'da başladığı öğretmenlik mesleğine bazı özel ve resmi okullar ile, Darülmuallimin'de devam etti. Aynca özel dersler de verdi.

1907'de Azerbaycan'a giderek Baku'da Müslüman Neşr-i Maarif Cemiyeti adına bir "darülmuallimin" kurdu; Kafkasya'yı ve özellikle Azerbaycan'ı yakından tanıma, başta Moskova olmak üzere birçok büyük Rus şehrini gezme imkânı buldu. 1908'de İstanbul'a döndü ve kısa bir süre sonra Avrupa'ya gitti ve Cenevre, Zürih, Berlin, Viyana, Paris gibi Avrupa şehirlerinde bulundu; tanınmış pedagoji ve psikoloji hocalarının derslerini izledi. 1910'da İstanbul'a dönerek 1931'e kadar çeşitli devlet okullarında öğretmenlik yaptı.

1932-1935 arasında Başvekâlet Resmi ve Tarihi Evrak Tasnif Heyeti'nin başkanlığında bulundu. Bugün "Cevdet tasnifi" diye anılan bu tasnifte adliye, askeriye, bahriye, belediye, dahiliye, Darphane, evkaf, eyalet-i mümtaze, hariciye, iktisat, maarif, maliye, nafıa, sıhhiye, saray, tımar ve zaptiye ana başlıkları altında **216**.572 adet belge bulunmaktadır.

Muallim Cevdet, İstanbul'da değişik okullarda yaptığı öğretmenlik görevi dışın-

da gazete ve dergilere Türk tarih ve kültürüyle ilgili yazılar yazmış, sık sık konferanslar vermiş, değişik konularda kitaplar yayımlamıştır. Zamanımızda *Usûl-i İnşa ve Muhabere* (1925), *Şahname: Şark İlyadası* (1928), *Askeri Din Dersleri* (1928), *Zeylalâfasl "el-Âhiyetü'l-fityânu't-Türkiye"fi rıhlet tbn Battuta* (İbn Battuta'ya Zeyl, Arapça, 1932), *Müderris Ahmet Naim* (1935), *Tarihi Sözlük* (ty, **6** forması basdabilmiş) adlı eserleri Muallim Cevdet'in ilgi alanlarını ve geniş bilgisini bütünüyle yansıtmasa da hayatını İstanbul'un bilim ve eğitim çevrelerinde geçirmiş, Doğu ve Batı kültürlerini tanıyan bir araştırmacı olarak anılmasına yetecektk.

Spor Ruhu (1928) adıyla İngilizceden çevrilerek yayımlanan bk derlemede "Eski Türklerde Spor Terbiyesi" başlıklı bir yazısı yer almaktadır. Bu yazı da İstanbul' da spor yerleri, Okmeydanı, ok talimleri, Okçular Tekkesi, okçuluk şampiyonları, büyük sporcuların menzilleri ele alınmış; gerek spor tarihi gerekse İstanbul'un o tarihlerde az bilinen bir yönüyle ilgili olarak ilk kez bir yayın yapılmıştır.

Muallim Cevdet'in Türk kültür dünyasına en büyük katkısı İstanbul Belediyesi' ne bağışladığı, bugün Taksim'de Atatürk Kitaplığı'nda(->) korunan arşiv ve kitaplığıdır.

Bibi. O. Ergin, *Muallim M. Cevdet'in Hayatı, Eserleri ve Kütüphanesi,* ist., 1937; *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi,* Ankara, 1992, s. 396-398.

İSTANBUL

İN AS DARÜIJ'ÜNUNU

12 Eylül 1914-**16** Eylül 1921 arasmda açık kalmış, kızlara mahsus 3 yd süreli üniversite.

İlk mezunlarım 1917'de vermiştir. İstanbul Darülfünunu Divaninin (senato) fakültelere kızların da kabul edilmelerini öngören kararından sonra kapanmıştır. Maarif Nazırı Şükrü Beyin döneminde (1913-1917) kızların da üniversite düzeyinde öğretim görebilmeleri gündeme geldi. Önce, 7 Şubat 1914'te Darülfünun'da kızlar ve kadınlar için serbest konferanslar verilmeye başlanarak ilk adım atıldı. Bu girişimin öncüleri İsmail Hakkı (Baltacıoğlu) ile Süleymanpaşazade Sami beylerdi. Hazırlanan konferans programına riyaziye, kozmoğrafya, fizik, hukuk-ı nisvan, terbiye-i bedeniye, tarih, hıfzıssıhha, terbiye konuları alındı. Salih Zeki, Gelenbevizade Said, Mahmud Esad, Selim Sırrı (Tarcan), İhsan Şerif (Saru), Besim Ömer Paşa (Akalın), konferans görevi alanlar arasındaydı. Maarif Nezareti konferans programını ve öğretim kadrosunu onayladı. O yıl bu dersleri izleyen kızların ve kadınların sayısı giderek arttı. Bunların çoğu Darülmuallimat-ı Âliye öğrencileriydi. Her oturumda konferans salonuna 500-600 kız ve kadın gelmekteydi.

İstanbul basım, I. Dünya Savaşı'mn heyecanlı ortamında bu gelişmeye geniş yer vermekteydi. Bundan cesaret alan Darülmuallimat(-») mezunu kızlar, Maarif Nezaretine başvurarak bir inas darülfünunu açılmasını istediler. 12 Eylül 1914'te İnas Darülfünunu, Darülfünun binası olan Zeyneb Hanım Konağımn bir bölümünde resmen açıldı. Yönetimi Darülmuallimat'a bağlı okulun ayrıca bk müdürü vardı. Öğrencileri ise Darülmuallimat'ta yatılı olarak kalmaktaydılar.

Ders programları, edebiyat şubesinde Türk edebiyatı, resmi ve hususi kitabet, Osmanlı tarihi, umumi tarih, coğrafya, etnografya, felsefe, terbiye, edebiyat tarihi, sanayi tarihi, içtimai ilimler, iktisat, cari kanunlar; riyaziyat şubesinde felsefe, terbiye, müsellesat, hesab-ı âli, cebir-i adi, fizik, hendese, cebir-i âlâ, hey'et-i riyaziye, tahlili hendese, mihanik, cari kanunlar; tabiiyat şubesinde kimya tatbikatı, nebatat, madeni kimya, fizik, hıfzıssıhha, tabakat, felsefe, hayvanat, terbiye, müsellesat, tahlili kimya, uzvi kimya, sınai kimya, teşrih, hey'et-i tabiiye, cari kanunlardan oluşuyordu. Edebiyat şubesinde 7, riyaziyatta 7, tabiiyatta da 12 kız öğrenci vardı.

İnas Darülfünunu öğrencileri, derslere devamda ve başarıda Dariilfünun'a örnek oldular. Gerek bu durum, gerekse savaşa giden erkeklerin boş bıraktığı resmi daire ve postanelerdeki kadrolara alman kadınların başarısı, İstanbul'da önendi bir başlangıca olanak verdi. Çarşaflı ve pelerinli kadınlar ilk kez İstanbul'da iş yaşamına katılmaktaydılar. Ancak kimi çevrelerden tepkiler de geldi. İnas Darülfünunu 1916' da Cağaloğlu'ndaki Hukuk Mektebi(-») binasına taşındı. 1917'de edebiyat şubesinden 7, riyaziyattan 3, tabiiyattan 8 olmak üzere ilk mezunlarını verdi. Bunlardan Lâmia, Âliye, Adalet, Meliha, Seniha, Şazimend hanımlar, İstanbul'daki inas sultanisi ve idadilerinde, diğerleri de taşra darülmuallimatlarında öğretmenlik, müdirelik görevleri aldılar. 1917'de Sıhhiye Meclis-i Umumisinin bir kararı ile kızların ve kadınların hekimlik yapmalarında, dolayısıyla Mekteb-i Tıbbiyede okumalarında bir sakınca bulunmadığı açıklandı. Benzeri bir kararı da Sanayi-i Nefise Mektebi yönetimi aldı. 1919'da inas Darülfünunu'nun, Dariilfünun'a katılacağına ilişkin olarak basmda çıkan haberleri, dönemin Maarif Nazırı Ali Kemal Bey yalanladı. Darülfünun müderrislerinin, öğleden somaları İnas Darülfünunu'nda ders vermeye devam edeceklerini belirtti.

1919-1920'de İnas Darülfünunu, Darülmuallimat-ı Âliye'den ayrılarak Dariilfünun'a bağlandı. Derslerin Darülfünun salonlarında, fakat erkeklerden ayrı zamanlarda yapılması kararlaştırıldı. Kız öğrenciler bu karar karşısında kendilerine aynlan ders saatlerini boykot ederek erkeklerle birlikte derslere girmeye başladılar. Darülfünun Divam bu oldubittiyi onaylayan bir karar alınca 16 Eylül 1921'de İnas Darülfünunu kapanmış sayıldı. 1921-1922' de Hukuk Medresesi, 1922-1923'te de Tıp Fakültesi karma eğitime geçti.

Bibi. *Muallim Mecmuası,* S. 15 (15 Teşrinievvel 1333), s. 552; Ergin, *Maarif Tarihi,* IV, 1287 vd; Nafi Atuf (Kansu), *TürkiyeMaarif Tarihi Hakkında Bir Deneme,* ikinci Kitap, ist., 1932, s. 84 vd; F. R. Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış,* Ankara, 1964, s. 31, 32, 56, 57; Y. Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi,* ist., 1993, s. 237, 344.

NECDET SAKAOĞLU

İNAS SANAYİİ NEFİSE MEKTEBİ ÂLİSİ

1914-1926 arasında açık kalmış, kızlara mahsus güzel sanatlar yüksek okulu.

II. Meşrutiyetin ilanını izleyen yıllarda kadın haklan ve eğitimi konularında filizlenen gelişmelerin bir sonucu olarak Türk kızlarının güzel sanatlar alanmda yaratıcılıklarına olanak sağlamak amacıyla açılan okul, ük öğrencilerini 1914'te kabul etti. Yaklaşık 40 öğrenciyle eğitimini sürdüren okulun, kayıt sırasına göre ilk iki öğrencisi Muzdan Hanım ve Maide Esad Hanım olmuştu. Okulun kuruluş tarihi ile Dariilfünun'a kız öğrenci kabulü aynı tarihe rastlanmaktadır. Okul 1 Kasım 1914'te Beyazıt'ta Zeyneb Hanım Konağımn ikinci katındaki iki odada öğretime başladı. İlk atölye öğretmeni ve müdürü ressam Mihri Müşfik Hanım oldu. Kayıtiar, o zaman Erkek Sanayi-i Nefise Mektebinin eğitimini sürdürdüğü binada (eski Şark Eserleri Müzesi) yapılmış ve eğitim kadrosu da Mihri Hanım dışında erkek okulundan sağlanmıştır. Nurettin Ali (Berkol) anatomi, Vahid Bey ve daha sonra Ahmet Haşim sanat tarihi ve estetik, Ahmet Ziya (Akbulut) perspektif derslerini vermiş, Ali Sami de (Boyar) atölye hocalığını sürdürmüştür. Sabahleyin okulda atölye çalışmaları yapan öğrenciler, çoğunlukla öğleden sonra Darülfünun dersliklerinde kuramsal derslere devam ediyorlardı. Öte yandan okulda, dileyenlerin katılabilecekleri ve İhsan Beyin (Özsoy) başında bulunduğu bir heykel atölyesi de bulunmaktaydı. Yaz aylarında ise öğrenciler, Hoca Ali Rıza denetiminde Gülhane Parkı ve Üsküdar'da, kimi kez de Mihri Hanımla Topkapı Saraylnda ve Köprüaltı'nda özel izin ve polis korumasıyla açıkhava çalışmaları yapıyorlardı. Mihri Hanimin atölye içinde öğrencileri özendirmek amacıyla yaptığı değerlendirmeler dışında İnas Sanayi-i Nefise Mekteb-i Âlisi öğrencilerinin kendilerini kanıtlama olanağı buldukları asıl etkinlik, Galatasaray Sergileri olmuştu.

1919'da Mihri Hanım'm İtalya'ya gitmesi üzerine okul müdürlüğüne Ömer Âdil Bey, usul-i tersim öğretmenliğine ise Feyhaman Bey (Duran) getirildi. Aynı sıralarda Bezmiâlem Kız Sultanisi'ne (bugün İstanbul Kız Lisesi) taşman okul, daha sonra da Gedikpaşa'da Tiyatro Caddesi'nde bahçe içinde bk okul binasında eğitimini sürdürdü. Mihri Hanım'm müdürlüğü sırasında, İnas Sanayi-i Nefise Mektebinde, kadınlar hamamından ve sokaklardan sağlanan ilk çıplak kadın model kullanımı da başlatıldı. Çıplak erkek model sorunu ise Arkeoloji Müzesi'nden sağlanan torsolarla çözümleniyordu. Bu konudaki karşı koyuları Mihri Hanım, torsoların beline peştamal bağladığını söyleyerek savuşturmuştur. Öte yandan okulda giyinik ol-

mak koşuluyla giysili ve mümkün olduğunca yaşlı erkek modeller de kullanılıyordu. Okulun tam olarak ne zaman kapatıldığı kesin olarak bilinmemekle birlikte Namık İsmail'in Sanayi-i Nefise Mektebi müdürlüğünü yaptığı dönemde yaklaşık 1926'da okulun erkekler kısmını oluşturan Sanayi-i Nefise Mekteb-i Âlisi ile birleştirildiği düşünülmektedk^

Kız Sanayi-i Nefise Mekteb-i Âlisi'nin tanınmış mezunları arasında Güzin Duran, Nazlı Ecevit, Sabiha Rüştü Bozcalı, Melek Celâl Sofu, Nermin Faruki gibi sanatçdar yer almaktadır.

BibL T. Atagök, "Kadın, Yaşam, Kültür", *Cumhuriyet'ten Günümüze Kadın Sanatçılar,* İst., 1993; M. Aksel, *İstanbul'un Ortası,* Ankara, 1977; C. Beykal, "Yeni Kadın ve İnas Sanayi-i Nefise Mektebi", *Yeni Boyut,* S. **16** (Ekim 1983); T. Toros, *İlk Kadın Ressamlarımız,* İst., 1988; S. Tansuğ, *Çağdaş Türk Sanatı,* İst., 1991.

ZEYNEP YASA YAMAN

İNBİSAT VAPURU

Şirket-i Hayriye'nin 54 baca numaralı buharlı yolcu vapuru.

1905'te, eşi 53 numaralı İnşirahla bklikte îngütere, Newcasde'daki Armstrong Shipb. Cop. tezgâhlarında inşa edildi. 255 grostonluktu. 548 yolcu almaktaydı. Uzunluğu 38,4 m, genişliği 7,2 m, sukesimi 2,6 m idi. 330 beygirgücünde tripü buhar makinesi vardı. Tek uskurlu olup saatte 10,5 mil hız yapıyordu.

Kasım 1905'te hizmete gken bu iki vapurun sıraları, daha önceküer gibi baştan kıça doğru, kahvehane peykesi gibi uzayıp gitmiyordu, bugünküler gibi iki yana dik gelecek şeküde yerleştirilmişti. Daha sonraları öteki vapurların kanapeleri de bu şekilde yerleştirilerek daha çok yolcu alınması sağlandı. Ayrıca, uskur şaftının yolculan rahatsız etmemesi için, alt salon yapılmamıştı. Aldan boş olan bu iki vapur, bu durumlarıyla ince uzun bker duba üzerine inşa edilmiş gibiydi.

9 Kasım 1963 günü hizmet dışı bırakılan Inbisat Vapuru, 26 Temmuz 1967'de sökülmek üzere saüldığı zaman 62 yıllıktı.

ESER TUTEL

İNCİ PASTANESİ

Halen istiklal Caddesi üzerinde bulunan ünlü pastane.

inci Pastanesi'nin yerinde ve 1910'lu yıllarda "Tatarian" adında bk gömlekçi vardı. Daha sonra yanındaki yerle bkleşerek büyük bir işyeri halini aldı. Süreç içinde eski Grand Rue de Pera (Cadde-i Kebir) üzerindeki Rus Sefaretinin bitişiğinde bulunan "Sebah et Joaiüier" fotoğrafhanesi el değiştirerek "Foto İskender" adım alınca, sözünü ettiğimiz büyük yerin bk bölümüne taşındı.

Bu arada "Balkan Tereyağları" adı altında yaşamını sürdüren Âleko Pilarinos'un yönetimindeki büyük bir şarküteri mağazası da aynı işyerinin üst bölümüne yerleşti.

inci Pastanesi bu bölümde açılmadan

İnci Pastanesi
Nurdan Sözgen / Onyx, 1994

önce, uzun süre yan yana çalışmalarım sürdürecek olan, "Rekor Pastanesi", Leonidas Yotto yönetiminde şimdilerde "Belita" konfeksiyon mağazasının olduğu yerde açıldı. Leonidas Yotto mali yükü taşıyamadığmdan "Rekori'a ünlü Rum zenginlerinden Dimitri Pallavidis'i ortak aldı ve pastanenin adı "Kervan" olarak değişti. Halen yaşamım sürdüren İnci Pastanesi işte bu Rekor Pastanesi'nin bitişiğinde ve Luka Zigoris ile Lefter Ilyadis'in ortaklığında açddı. tik açıldığı günden beri ününü yaptığı "profiterol" ile sağladı. Bunun dışında ürettiği diğer mamullerinden "uludağ" da beğeni kazanmasına karşdık, pastaneyi sürekli taşıyan "profiterol" idi.

Her ne kadar yarımdaki önce Rekor ve sonra Kervan adı ile anılan pastane de "profiterol" ve "uludağ" üretiyor idiyse de hiçbir zaman İnci Pastanesi'nin kalitesine ulaşamamışlardır.

1940'lı yılların sonlanna doğru, profiterol ve uludağ pastalan her iki pastanede de 15 kuruştu.

inci Pastanesini Luka Zigoris yönetiyor, Lefter ise mutfakla ilgileniyordu. Bir ara Luka işyerini çalışanlarına bırakarak Yunanistan'a gitmişse de, bugün tekrar işletmesinin başındadır. İnci Pastanesi'nin profiterolünün ünü dünden bugüne ve kuşaktan kuşağa sürmüş, istiklal Caddesi'nin hareketli saatlerinde pastanenin önünde kuyruklar oluşturacak kadar popüler olmuştur.

BEHZAT ÜSDIKEN

İNCİCİYAN, ĞUGAS

(1758, İstanbul - 2 Temmuz 1833, Venedik) Ermeni Mıkhitharist tarikatına mensup tarihçi ve coğrafyacı.

Asd adı Ğugios'tur. Edirneli Incici Hacı Mikayel'in torunu ve Incici Boğos Mikayelyan'm oğludur. Annesi Diruhi, aynı tarikattan tarihçi Mikayel Çamçiyan'ın (1738-1823) kız kardeşidir.

1770'te, babası tarafından Venedik'teki Mıkhitharist Manastırı'na gönderildi. Orada, sonradan tarikatın başkanlığında bulunan Başepiskopos Istepannos Akontz-Küver'in (1740-1824) talebesi oldu. Nisan 1774'te ruhani hayata intisap etti. 1779'da rahip takdis edildi. 1786'ya kadar, hakkında başka önemli bir kayda rastlanmamaktadır. Aym senenin sonlarına doğru, vatan hasretini gidermek üzere ve vaizlik görevi üe İstanbul'a gelip, 4 yıl kadar kaldı. Ağustos 1790'da Venedik'e döndü. 14 Mart 1805'te, gerek tedavi, gerekse *Coğrafydsı*nın bazı kısımlarını gözden geçirmek niyetiyle tekrar İstanbul'a geldi. 1810'da, yeni Ermenice olarak neşredilen kitaplan Ermeniler arasında yaymak gayesini güden Arşarunyatz adlı cemiyetin kuruluşunda önemli rol oynadı. 1815'te çıkan bir yangında bütün kitaplığı kül oldu. *Osmanlı Devleti Coğrafyası'nm* ikinci ve üçüncü ciltleri de bu yangında yandı.

1819'da Düzyan aüesinin(->) basma gelen felaket esnasında, onlarla dost olduğu için korkusundan Odessa'ya sığındı. Hadise yatıştıktan sonra, Eylül 1820'de İstanbul'a döndü. Düzyan ailesinin hamisi olduğu Arşarunyatz cemiyeti de bu sıralarda feshedilmişti. Bu sebeple, cemiyet tarafından finanse edilen, *Yeğanak Püzantyan* adlı ydlığın yayımı da sona erdi.

1828 başlarında, İstanbul'daki Katolik Ermeniler Ankara'ya sürgün edildiklerinden, Inciciyan İstanbul'da kalmayı sakıncalı gördü ve bu sebeple aynı yılın mayıs ayında Venedik'e döndü. Az sonra, bir yıl önce ölen, Rahip Kapriel Avedikyan'm (1751-1827) yerine tarikat başkan vekili seçildi ve bu görevde iken vefat etti.

İnciciyan, eserlerinin geniş halk kütleleri tarafından okunabilmesi için, yeni Ermeniceyi tercih etmişse de, tarikat başkanı Akontz-Küver'in muhalefeti yüzünden, onun başkanlık döneminde (1800-1824), önemli çalışmalarım eski Ermenice ile neşretmek mecburiyetinde kalmıştır. 1791'de, Venedik'te basılan, *Desutyun Hamarod Hin Yev Nor Aşkharhakrutyan* (Eski ve Yeni Coğrafyaya Dair Muhtasar Mülahazat) adlı ük kitabı yeni Ermenice ile intişar etmiştir. Diğer önemli eserleri ise şunlardır: *Amaranotz Püzantyan* (Bizans Yazlığı) veya *Boğaziçi* (Venedik, 1794).

Kitabın başında 7 sayfalık bk önsöz mevcuttur. Müteakiben, 7-78. sayfalarda, Boğaziçi hakkında genel bügiler verilmektedir. 79-**92.** sayfalarda, her bk Osmanlı padişahının sadrazamlarının adları ile birlikte, hicri ve miladi tarihlerle, tahta çıkış yıllan kaydedümiştk. 93-105. sayfalarda, yine bir önsöz vardır. 106-179. sayfalarda, Rumeli kıyısında bulunan köyler hakkında, numaralandrrdmış dörtlükler halinde, topografik ve tarihi bilgiler verilmektedir. 180-232. sayfalarda da, Anadolu sahilindeki köyler tasvk edümektedir. 233-253. sayfalar ise, hasislik, nefsperestlik, dünya ve şöhret sevgisi hakkında, yine manzum nasihatler ihtiva etmektedir.

Kitabın başında, Venedik Mıkhitharist

rahiplerinden, Eğya Endazyan (1755-1789) tarafından hakkedilen ve 1791de Venedik'te basılan, 23x40,5 cm boyutunda Ermenice mufassal bir Boğaziçi haritası bulunmaktadır. Muhteviyatında, sahil köyleri, şehrin kapıları, camileri, kiliseleri, ayazmalar, biniş yerleri ve dalyanlar kaydedilmiştk.

Boğaziçi hakkında çok kıymetli bilgiler ihtiva eden bu eserin ilk kısmı (s. 1-78), 1813'te, Antoine-Jean Saint-Martin (1791-1832) tarafmdan, *Description du Bosphore par le Docteur Ingigian* adıyla Fransızcaya çevrümiştir. Yine Venedik Mıkhitharist rahiplerinden Kerovpe Aznavuryan (1791-1843), *Villegiature de' Bizantini sul Bosforo Tracio*adı altında, eserin tamamım İtalyancaya çevirmiştk (San Lazzaro, 1831).

Üçüncü eseri, *Darekrutyun* (Vakayiname) adı altında, 1800-1802 arasında neşredilmiş küçük bir yıllıktır. Dördüncü eseri, 1803-1820 arasında neşredilen *Yeğanak Püzantyan* (Bizans Mevsimi) adlı yıllıktır. Bunlardan bazıları bkkaç önemli yazı ihtiva etmektedk. 1817 yıllığında bulunan, "On Sekizinci Yüzyılın Muhtasar İstanbul Tarihi Kronolojisi" (s. 83-90), tarafımızdan Türkçeye çevrilerek, *Tarih ve Edebiyat Mecmuasînm* Hazkan 1979 sayısında yayımlanmıştır (s. 44-49). 1820 yıllığında bulunan, Galata Kulesi hakkındaki yazı da (s. 190-194) tarafımızdan Türkçeye çevrilerek, *Tarih ve Toplum* dergisinin Mart 1987 sayısında sunulmuştur (s. 142-144).

Beşinci eseri olan, *Aşkharhakrutyun ÇoritzMasantzAşkharbi* (Dünyanın Dört Kısmının Coğrafyası) adlı çakşmanın Avrupa'ya ayrılan ikinci bölümünün beşinci cildi (1804), tamamen İstanbul'u kapsamaktadır. İlk 97 sayfası, Osmanlı Devleti'nin teşkilatı hakkında genel bügiler verir ki, Hovannes Boğosyan (1889-1972) tarafından yapdan Türkçe tercümesi, *Hayat Tarih Mecmuasında* neşredilmiştir (1965, sayı 1-10). İstanbul'a ait ikinci kısmı ise, 1956'da Hrand Der-Andreasyan'ın çevirisi ve notian ile birlikte, *18. Asırda İstanbul* adıyla yayırrüanmıştır.

Altıncı eseri, *Coğrafya'nm* Avrupa kısmının altmcı cüdidk (1804). Osmanlı Devleti'nin coğrafyasına aynlmış olup, Bulgaristan'ın merkezi Sofya'dan başlayarak, Marmara Denizi'ndeki adalarda sona ermektedk. Yedinci eseri, *Coğrafydnm* Asya'ya tahsis edüen bölümünün birinci cüdi olup, Doğu ve Güney Anadolu'dan bahsetmektedk (1806).

Sekizinci eseri, *Isdorakrutyun Hin Hayasdanyaytz* (Eski Ermenistan'ın Tasviri) adını taşımaktadır (2 c, 1822). Dokuzuncu eseri 8 çildik *Tarabadum'dur* (Asrın Tarihi) (1824-1828). Bu eser 18. yy'ın ikinci yarısını kapsamaktadır. Umumiyetle Osmanlı ve Avrupa devletlerinin yaptıkları harplerden bahsedilmektedir. İstanbul'da vuku bulan olaylar hakkında da bilgi mevcuttur.

Onuncu eseri, *Hınakhosutyun Aşkharhakrakan Hayasdanyaytz Aşkharbi* (Ermenistan'ın Coğrafi Arkeolojisi) (3 c, 1835) adını taşır.

KEVORK PAMUKCİYAN

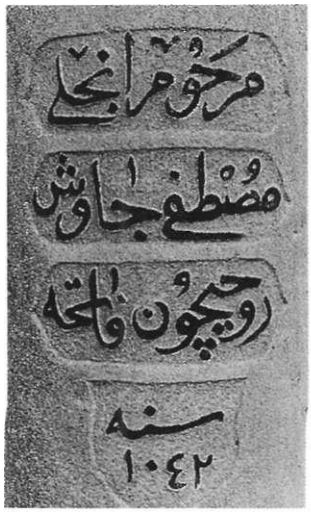

İncili Çavuş'un mezar taşı kitabesi. *Erkin Emiroğlu*

İNCİLİ ÇAVUŞ

(?, ? - 1632/1633, İstanbul) Saray ve çevresine ait fıkralarıyla tanınan tarihi tip.

İncili Çavuş hakkında bilinenler son derece azdır. Anadolu'nun değişik bölgelerinde, adının önündeki "İncili" sıfatından hareketle pek çok İncili Çavuş'un varlığı kabul edilmektedir. Tarihi belgelerdeki bügüer de sayının birden fazla olmasına yol açmaktadır.

Doğum yeri ve tarihiyle ölüm yeri ve tarihi konusunda çeşidi görüş ve tahminlerin ileri sürüldüğü İncili Çavuş için, belgelerden hareketle bk hayat hikâyesi çıkarmak mümkündür. Asıl adı Mustafa olan İncili Çavuş, bir rivayete göre adını 1317'de Diyarbakır'a eyalet vaüsi olarak atanan Moğol asıllı İrincin Noyan'dan alan, daha sonra adı sırasıyla İrincin ve İncili Çavuş olan bugünkü Yiğitçavuş Köyü'nde doğmuştur. I. H. Konyalı'ya göre Sivaslıydı; Yağlıkçızade Ahmed Rıfat'a göre de Arapça ve Farsçayı iyi bümekteydi.

Fıkralarından edinilen bilgiye dayanarak 20 yaşma gelmeden İstanbul'un yolunu tuttuğu söylenebük. Şevket Beysanoğlu'na göre onu, 1571-1575 arasında Diyarbakır valisi olarak görev yapan Özdemiroğlu Osman Paşa okutmuş, Çavuş, 6 yd sonra da İstanbul'a gitmiştk.

Kavuğuna (serpuşuna) padişah tarafmdan takdan inci vesilesiyle "İncili" olarak amlması da, yaygın olan inanışlardan biridk. Diğer "İncili Çavuş'lar için de, bir bölümünün adı "İncüi" olan doğum yerleri uygun görülmektedk. Ölüm tarihi konusunda da farklı bilgiler verilmektedk. Onu, I. Süleyman'ın (Kanuni) (hd 1520-**1566)** musahibi ve nedimi olarak gösteren, ölüm tarihini 918/1512 olarak veren, Divanyolu'ndaki, Firuz Ağa Camii'nde gömülü bulunduğunu bildken kaynak, daha sonraları da ilgi görmüş, hattâ bu görüş bazı değişikliklere uğrayarak IV. Murad dönemine (1623-1640) kadar taşınmıştır. Firuz Ağa'nın ölüm tarihi ile I. Süleyman'm tahta çıkış tarihleri arasındaki 8 yıllık fark, bazı araştırmacdarca dikkate alınmamıştır. Gerçek ölüm tarihi ise, Edirnekapı Mezarlığı'ndaki mezar taşında yer alan 1042/1632-33'tür. Bu tarih onunla ilgili tarihi bÜgilerle ve fıkralarında adları geçen sultanların dönemleriyle de uygunluk göstermektedk.

Naima Tarihi'nde, 1038/1628'de İran'a elçi olarak gönderilen İbrahim Çelebinin yamnda yer alan selam çavuşu Mustafa Çavuştan bahseden bir kayıt vardır. Bu bilgiye fıkralardaki olayları ekleyen Yağlıkçızade Ahmed Rıfat Efendi bu selam çavuşunu "İncili Mustafa Çavuş" olarak kabul eder. Ancak bu onun elçilik heyetine ilk katdışı değildk. Şemseddin Sami'den alıntı yapan A. Gölpınarlının, 1020/1611'de İran'a elçi gönderme olayma katılanın İncüi Çavuş olduğunu söylemesi, onun daha I. Ahmed *döneminde (1603-1617) elçilik* heyetinde yer aldığını göstermektedir. Gölpınarlının, Kayseri'de ele geçen bk belgedeki, Hz Muhammed'in adının İncÜ'de geçtiği şeklindeki kaydı dikkate alması ise sadece halk etimolojisiyle açıklanabük.

Genç yaşta intisap ettiği saray çevresinde elde ettiği yerini, nükteleriyle, hazırcevaplığıyla uzun yıllar koruyabilmiş olması, onun akülı, zeki, nüktedan bkisi olduğunu göstermektedk. İki elçilik heyetine katılmasının dışında İstanbul'dan ayrıldığım göstenen kayıt yoktur. Aüe hayatı ve yakınlarıyla ilgili bilgi de bulunmamaktadır.

Özdemir Nutku'nun IV. Murad döneminde yaşamış meddahlar arasında İncÜİ Çavuş adını da sayması, 1914'te ölen Kastamonulu Aşık Fevzî tarafından yeniden yazümış bir şekli de olan yemeklerle ügüi bk destanın bazı yazma mecmualarda İncÜi Çavuş adma kayrdı olması da, onun şöhretinin nasü yayüdığrnı göstermektedir. Bk bölümü başka bir İncili Çavuş büe olsa daha eski olan fıkra tipimizin adına sığınılması bile onun sevilmesiyle açıldanabüir.

Hüsnü Dikeçligü'in Kayserinin Tomarza İlçesi'ne bağlı "Tıravşanlı Incili'den, Numan Kartal'ın Kandıra'mn Bakır (Karasu) Köyü'nde yaşayan "İncili Çavuş'tan, M. Adü Özder'in Artvin'in Ardanuç İlçesi'ne bağlı Anç (İncili) Köyü'nde yaşayan Ahmet oğlu Nebi'den (Ançlı İncüi) söz etmeleri, halk anlatmalarının yayüma kurallarına uygundur. Bunlardan bazılarının köylerinden kaçıp İstanbul'a gitmeleriyle ilgili hikâyelerin de benzer olması, bu kuralların sonucudur. Hepsinden daha eski olan ve 1560(?) Ue 1632/1633 arasmda yaşadığını kabul edebileceğimiz, sultanların musahip ve nedimi olan Mustafa Çavuş'u, "İncüi Çavuş'ların gerçek tipi ve öncüsü olarak görmek gerekir.

Bibi. Ali Emîrî, *Diyarbakırlı Bazı Zevatın Tercüme-i Halleri,* Millet Kütüphanesi, Tarih kısmı 750 (yazma); A. Bulduk, *Diyarbekir'in Acemlerden Fethini Müteakib Gelen Valilerin Tercüme-i Halleri,* Diyarbakır 11 Halk Kütüphanesi (yazma); C. Asena, *Diyarbakır Tarihi ve Meşâhiri* (yazma); Ahmed Rıfat, *Lûgat-ı Tarihiyye ve Coğrafiyye,* I, ist., 1299; J. F. Hammer, *Devlet-i Osmaniyye Tarihi,* c. 8, ist, 1338, s. 157, not 3; Süleyman Tevfik (Özzorhıoğlu), *İncili Çavuş,* ist., 1923; ay, *İncili Çavuşun Güzel Resimli Latifeleri, 2* c, ist., 1939; N. Sonerk, *İncili Çavuş'un En Güzel Fıkra ve*

Hikâyeleri, ist., 1943; I. H. Konyalı, "İncili Çavuş ve Fıkraları", *Tarih Hazinesi,* I, S. 2 (Aralık 1950); H. Dikeçligil, "incili Çavuş'un Diyarı Tıravşm", *Yeni Erciyes,* II, S. **16** (Ocak 1957); M. Kocaosmanoğlu, *Hayatı, Nükte ve Fıkraları ile İncili Çavuş,* İsparta, **1969;** N. Kartal, "Bakır Köyü ve Adı Hakkında", *TFA,* XI, S. 225 (Nisan 1968), 4713-4714; A. Gölpınarh, "incili Çavuş", *TA,* 20, 1971, 125; Ali Rıza, *Bir Zamanlar;* Nutku, *Meddahlık;* M. A. Özder, "Türk Halkbiliminde incili Çavuş", *Türk Halkbilim Araştırmaları Yıllığı 1977,* Ankara, 1979, s. 179-188; "incili Çavuş", *TDEA,* IV, 391; Ş. Beysanoğlu, "incili Çavuş'un Kimliği", *II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri/ II. cilt-Halk Edebiyatı,* Ankara, 1982, s. 53-60; M. S. Koz, *En Güzel Bekri Mustafa ve İncili Çavuş Fıkraları,* ist., 1983; E. Tokmakçıoğlu, *Bütün Fıkralarıyla İncili Çavuş,* ist., 1983.

SAIM SAKAOGLU

INCILI KÖŞK

bak. SİNAN PAŞA KÖŞKÜ

INGILIZ ECZAHANESI

İstanbul'da açılan ilk eczanelerdendir. 1859'da İtalyan uyruklu eczacı Noel Canzuch tarafından Beyoğlu'nda Grand Rue de Pera'da (bugün istiklal Caddesi) no. 178' de kurulmuştur. Sonradan kardeşleri François Canzuch (ö. 1897) ve Joseph Canzuch (ö. 1911) eczaneye ortak olmuşlardır.

F. Canzuch döneminde eczanenin adı "ingiltere Eczahanesi" (Pharmacie d'Angleterre) olarak değiştirilmiş ise de sonradan tekrar "ingiliz Eczahanesi" (Pharmacie Britannique) ismine dönülmüştür. Kardeşlerinin ölümü üzerine J. Canzuch, 1900'lü yıllarda, yeğeni eczacı Vincent Giannetti'yi (Caneti Bey) eczane ve hazır Uaç yapım laboratuvarına ortak olarak almıştır. J. Canzuch 1911de Atina'da çocuksuz olarak ölünce eczane ve laboratuvar tamamen V. Giannetti'ye kalmıştır.

V. Giannetti 1913'te "IngÜiz Eczahanesi"ni, eski eczanenin yanında bk binanın iki katına (zemin ve 1. kat) taşımış, yeni bölümler açmış ve eczaneyi çağdaş bk duruma getirmiştir. Ayrıca bir analiz laboratuvarı kurmuş ve yönetimini de kardeşi kimyager Sylvio Giannetti'ye vermiştir.

V. Giannetti döneminde (1911-1929) ilaç yapım laboratuvarı da büyük bk gelişme göstermiş ve yapdan hazır ilaç cinsi 15'e kadar ulaşmıştır. Bu preparatların bazdan bugün büe tedavide kullanılmaktadır.

I. Dünya Savaşı sırasında, halkın ingilizlere karşı olumsuz tutumundan korunmak amacıyla, eczanenin adı "Kanzuk Eczahanesi" ve laboratuvarın adı da "Cianeti Laboratuvarı" olarak değiştirilmiştk.

V. Giannetti'nin 20 Nisan 1929'da ölmesi üzerine eczane ve laboratuvarın mülkiyeti kardeşi S. Giannetti'ye geçmiştir. Eylül 1931'de eczacı Muhiddin Hüsnü (1901-**1969)** eczaneyi devren satm almış, ismini ingiliz Kanzuk Eczanesi (Pharmacie Britannique Canzuch) olarak değiştirmiştir. Muhiddin Hüsnü daha sonra "Kansuk" soyadını almıştır. Eczane 1965'te kapanmıştır. Son yeri aynı caddede Çiçek Pasajı karşısında no. 241'deydi.

TURHAN BAYTOP

INGILIZ HASTANESI

Beyoğlu'nda Bereketzade Medresesi Sokağı no. 2'de bulunan hastane. Asıl adı British Seaman's Hospital'dır (Ingüiz Bahriye Hastanesi).

1855'te Kırım Savaşı sırasında ingiliz hükümeti tarafından denizciler için kurulmuştur. Bina ve arazi uzun ydlar ingiliz hükümetinin mülkiyetinde kalmıştır. Yönetimi için gereken mali kaynak istanbul'a gelen ingiliz gemilerinden sağlanmaktaydı. Limana giren her gemiden ton başına belklenmiş sabit bir ücret İngiliz Konsolosluğu'na verilmek mecburiyetindeydi. Hastane deniz seviyesinden hayli yüksekte, hastaların temiz hava alarak dinlenebüecekleri bir yerde kurulmuştur.

Kare plan üzerine inşa edden binanın cephesi kuzeye bakmaktadır. Tamamen taştan yapılmıştır. Bk zemin kat ve iki normal kattan meydana gelmiştir. 6 büyük ve 2 küçük hasta koğuşu vardır. Koğuşların yükseklikleri farklıdır. Giriş ve birinci kattaki koğuşlar ikinci kat koğuşlarından daha yüksektir.

Hastanede bulaşıcı hastalıklar için öteki bkimlerden tamamıyla ayrılmış tek bk koğuş vardı. Ayrıca hastaların boş vakitlerini değerlendkebilmeleri için çeşidi dillerden muhtelif eserlerin yer aldığı küçük bir okuma odası da yer almaktaydı. Bir yürüyüş parkuru ve teras, hastaların kışın da temiz hava almaları içindi. Büyük koğuşlar en çok 8-9 yatak, küçük koğuşlar ise 2-3 yatak alabilmekteydi. Havalandırma, pencereler ve duvarlardaki özel havalandırma araçlarından yararlanarak yapılmaktaydı. Ahşap kapılarla koğuşlar arasında irtibat sağlanmaktaydı. Hastaneye yatmak isteyenler Ingüiz Konsolosluğu'ndan yazılı emk getirmek zorundayddar. Hastanede sadece ingiliz bandırası taşıyan gemilerdeki subay ve denizcüerin tedavi görme hakkı vardı, ingiliz hükümeti ile isveç hükümeti arasmda yapılan anlaşma gereği, Isveç-Norveç bahriye personeli de aynı haklarla hastaneye kabul edilmekteydi. Acil vakalarda para karşılığında hasta kabulü mümkündü.

50 yataklı hastane, 1874'te ingiliz hükümetince atanan hastane müdürü ve Başkehim Dr. John Patterson, ikinci tabip Dr. Stanislaw Zebrowski tarafından yönetilmekteydi. Yardımcı hizmetler ise, hastane idarecisi (vekilharç), sayman (sekreter), 3 hemşire veya hastabakıcı, 2 çamaşırcı kadm, aşçı yamağı, eczanede görevli 1 laborant ve 1 hizmetli olmak üzere toplam 11 görevli tarafından yerine getirilmekteydi.

Ameliyadar ve otopsiler düzenli olarak Dr. Patterson ve Dr. Zebrowski tarafından yapılmaktaydı. Hastanede bütün ameliyatlar için gereken her türlü iyi kaliteli alet bulunmaktaydı. Eczanesi her türden ilaçla donatdmıştı ve ilaçlar da 6 ayda bir yenilenmekteydi. Hastane, suyunu iki büyük sarnıç ve bir su deposundan sağlamaktaydı. Su deposu şefik su şebekesi ile beslenmekte, bunun için belediyeye para ödenmekteydi, ingiliz kraliçesinin özel

İngiliz Hastanesi'nin eski binası.
Nurdan Sözgen / Onyx, 1994

ilgisini gören hastanenin yıllık harcaması için tamirat dışında 2.400 frank harcanmaktaydı. 1874'te hastane İstanbul'daki sivil hastanelerin en iyisiydi.

Hastane uzun yıllar bu iki katlı binasında hizmet verdikten sonra planları İngüiz Mimar H. Percey Adams tarafından çizilen ve 1904'te tamamlanan aynı yerdeki yeni binasında faaliyetini sürdürmüştür. 1924' te İngilizler hastaneyi Kızılay'a devretmiş, 1937-1948 arasmda Kuduz Hastanesi ve 1948-1983 arasında da Beyoğlu Belediye Hastanesi(->) bu binada hizmet vermiştir. Bina 1983'tenbu yana Beyoğlu Devlet Hastanesi olarak kullanılmaktadır.

NURAN YILDIRIM

INGILIZ KÜLTÜR HEYETI

ingiliz Kültür Heyeti (ingilizce adı The British Council) kültür, eğitim ve teknik işbirliği yoluyla ingiltere'nin tanıtılması için çalışmalar yapan bir kurumdur.

Türkiye'deki kuruluşu 1939'a dayanan kurumun İstanbul ofisi 1940'ta açılmıştır. Halen bulunduğu yer İstiklal Caddesi üzerinde, Çiçek Pasajı'nın karşısında olup, bir Fransız tüccarına ait, 19. yy'dan kalma, restore edilmiş bir binadır.

İngiliz Kültür Heyetinin 15.000'den fazla kitabın yanısıra, dil kasetleri, süreli yayınlar, compact disc ve BBC Dünya Servisi televizyon yayınlarının da yer aldığı bk kütüphanesi; öğretmenlere okul, kolej ve üniversitelerinde kurs ve malzeme hizmetlerinin verildiği İngiliz Öğretmenler Merkezi, İngiltere'de eğitim hakkında her açıdan bilgi ve tavsiyelerin sunulduğu Eğitim Danışmanlığı Servisi, ingiliz Kültür Araştırmaları kurslan ve Stratchclyde Üniversitesinin işbkliği ile yürütülen bk Uzaktan İşletme Masteri merkezi vardır.

Diğer etkinlikler arasında, her yıl 100 kadar genç Türk iş sahibi ve öğretim üye-

sinin birçok alanda 1 seneye kadar İngilterede eğitim görmesini sağlayan Chevening Burs Programı vardır. İngiliz Kültür Heyeti ayrıca Türkiye ve İngiltere arasında üniversite ve kurumlarda uzmanlar arası değişimi desteklemektedir. Uluslararası İngiliz Dili Sınav Sistemi (IELTS) sınavları ile diğer İngilizce sınavları da heyet tarafından merkezde yapılmaktadır.

İngiliz Kültür Heyeti İstanbul'da, İstanbul Kültür ve Sanat Vakfı gibi bellibaşlı bkçok sanat kurumunun işbirliği ile çeşitli sanat etkinlikleri düzenlemektedir. Heyetin sanat programı İngiltere'deki tiyatro, bale, sinema, görsel sanatlar ve müzik alanlarının çeşitlüiğini yansıtmaktadır.

İSTANBUL

INGILIZ MEZARLıĞı

Haydarpaşa'da, Haydarpaşa Askeri Hastanesi'nin deniz tarafında ve bahçesine bitişiktir. İ. H. Konyalı mezarlığın 30 dönümlük bir arazi üzerine tarihi Kavak-Bağdat Kasn'mn bahçesinde II. Mahmud'un yaptırdığı Haydarpaşa Kasn'mn önünde kurulduğunu yazar.

İlk olarak 1853-1856 Kırım Savaşı sırasında yaralanarak İstanbul'a getirilen ve Haydarpaşa'da kurulan hastanelerde ölen subay ve erler burada gömülmüştür. Bu dönemde ortaya çıkan kolera nedeniyle ölen 6.000 subay ve asker de mezarlığın Haydarpaşa Köprüsü tarafında toplu olarak gömülmüştür. Daha sonra I. Dünya Savaşında ölen ve Mütareke yıllarında İngiliz ve İngiltere adına savaşan Müslüman askerler de buraya gömülmüştür. Ayrıca İstanbul'da ölen sivil İngiliz, Macar, Polonyalı ve Amerikalılar için de mezarlıkta bk yer ayrılmıştır. 1910-1940 arasında ölen ve Hacı Osman Bayırı'ndaki diğer İngiliz mezarlığına gömülenlerin kemikleri de yol yapımı nedeniyle mezarlığın kaldırılması üzerine buraya nakledilmiştk.

Mezarlığın, biri Haydarpaşa Köprüsü'ne yakın, diğeri de Haydarpaşa Askeri Hastanesi'nin şimdiki kapısına yakın iki girişi vardır. Haydarpaşa Köprüsü tarafındaki giriş bugün kullanılmamaktadır. Liman tarafından içeri gkildiğinde sağ tarafta mezarlık görevlderinin evleri yer alır. Sol tarafta geniş bir alana yayılan mezarlıkta göze çarpan ilk eser Kraliçe Viktorya adına yapılmış dört köşeli granitten bir anıttır.

Anıtın her yüzünde melek tasvirleri yer alır. Deniz tarafındaki yüze, İngiltere Kraliçesi Elizabeth'in Türkiye'yi ziyaretinde, Florance Nightingale'in burada hemşirelik yapmasının 100. yılı nedeniyle (1856-1956) bk levha asılmıştır. Bu levhanın kenarlarında Kraliçe Viktorya tasvir edilmiştir. Bu abidenin üç tarafında İngilizce, bir tarafında da Arapça kitabe bulunmaktadır. Bunun biraz ilerisinde bir mezar binası yer alır. Burada 1908'de ölen İngiltere'nin İstanbul elçisi Nikolaus Rodesicas Conot gömülüdür.

Bu mezar binasını geçtikten sonra geniş bk alanda asker-sivil mezar taşlarının bulunduğu alana gelink. Burada Müslüman Hint askerlerinin mezarlarının yanısıra Macar bağımsızlık savaşının önde gelenlerinden ulusal kahraman Guyon Richard'ın (ö. 1856) mezan da bulunmaktadır. 1956'da adma buraya bk kitabe konulmuştur. İngiliz Türkolog Sk Denison Ross (ö. 1940) ve eşi de bu mezarlıkta gömülüdür.

Bibi. Konyalı, *Üsküdar Tarihi,* II, 510 vd.

ERGÜN EĞİN

INGILIZ MUHIPLERI CEMIYETI

Mütareke döneminde İstanbul'da kurulmuş siyasi dernek. Tam adı Türkiye'de İngiliz Muhipleri Cemiyeti'dk (Association of the Friends of England in Turkey).

20 Mayıs 1919'da kuruldu. Cemiyetin idare adresi Beyoğlu, Mis Sokağı, Romanya Sefareti karşısı olarak gösterilmiştk. İdare yeri 1920'deCağaloğlu'ndaki Hasan Fehmi Paşa Konağı'na taşınmıştır. Kurucuları arasında eski dahiliye nazın Mehmed Memduh Paşa, Şehremini Cemil Paşa (Topuzlu), gazeteci Abdullah Zühdi, Ahmed Zülküfl Paşa, Mahkeme-i Temyiz Reisi Ali Rüşdi Efendi, 5. Kolordu Kumandanı Kiraz Hamdi Paşa, daimi reis sıfatıyla Kâmil Paşazade Şevket Bey ve ikinci reis olarak Şûra-yı Devlet eski azası Said Molla Bey bulunmaktaydı.

Cemiyetin amacı, yayımladığı 5 maddelik bildiriye göre İngiltere ile Osmanlı Devleti arasmda öteden beri var olan bağları ve dostluğu güçlendirmekti. Ayrıca, Büyük Britanya egemenliği altında yaşayan milyonlarca Müslümanla halife arasındaki bağlar gelişkilecekti. Cemiyet Türkleri İngilizlere ve öteki uygar devletlere, İngilizleri de Türklere tamtma görevini üstlenmişti. İngiltere'nin teşviki ve padişahın arzusu ile kurulduğu anlaşılan cemiyet o sıralarda yaygınlaşmakta olan Amerikan mandacılığı eğilimlerine karşı Osmanlı Devleti'nde İngilizler lehine bk hava yaratmak istiyordu.

Cemiyet kısa bk süre içinde İstanbul'da aralarında Fatih, Beylerbeyi, Üsküdar, Kızıltoprak-Feneryolu, Paşabahçe, Büyükdere, Ortaköy, Beşiktaş, Unkapam, Eyüp, Şehremini, Kocamustafapaşa, Kadıköy, Tophane, Kumkapı ve Haydarpaşa da olmak üzere 20'den fazla şube açtı.

Cemiyet ilk kongresini Temmuz 1920'de yaptı ve yönetim kurulunun bazı üyelerini değiştirdi. 9 Eylül 1921'de gerçekleştirilen ikinci kongreye Hürriyet ve İtilaf Fırkası'mn iç çatışmalan yansıdığından eski yönetim kurulu düşürülerek yeni bir kurul seçildi. Bu kongrenin sonuçlarını kabul etmeyen Said Molla grubu 6 Ekim 1921'de Pera Palas'ta bk kongre toplayarak eski kongreyi hileli saymış ve yeni bk idare heyeti seçmiştk.

Mandacılığı reddeden Anadolu'daki kurtuluş hareketi Sivas Kongresi'nden itibaren İngiliz Muhipleri Cemiyetini yakından izlemiş ve etkinliğinin azaltüması için çaba harcamıştır.

İngüiz Muhipleri Cemiyeti Ulusal Kurtuluş Savaşı'mn kazandığı başarılara paralel olarak etkinliğini yitirdi. Said Molla 1922'de Romanya'ya kaçtı. Cemiyet üyelerinden bazdan Ankara İstiklal Mahkemesinde yargılandı ve çeşitli cezalara mahkûm edddi.

Bibi. Tunaya, *Siyasal Partiler,* II, 472-492; F. Tevetoğlu, *Milli Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar,* Ankara, 1988, s. 55-143.

İSTANBUL

INGILIZCE BASıN

Coğrafi durumu sebebiyle Osmanlı ülkesi hemen tamamen Fransız kültürünün etkisinde kaldığından İngdizce daha başından itibaren yaygınlaşamadı. Bölgeye yerleşen İngüizlerin ve İngdtere'den Osmanlı ticari-mali durumunu izleyenlerin haber ihtiyacım karşılamak üzere ilk kez 1858'de, *Levant Hera id* gazetesi kuruldu. Gazeteyi çıkaran J. C. Mc Cocn Kırım Savaşı (1853-1856) sırasında Londra'da yayımlanan *Daily News* gazetesinin muhabiriydi, aynı zamanda konsolosluk mahkemesinde avukatlık yapıyordu. Daha sonra çıkan bütün ingilizce gazeteler gibi *Levant Herald* de yarısını Fransızca olarak basıyordu. *Levant Herald* Babıâli'yle en çok çekişen, en çok para yardımı gören gazete olmuştur. Daha sonra Whittaker ve Mizzi gibi yöneticileri de diplomatik olaylara sebebiyet vermişlerdk. 1914'te I. Dünya Savaşı başlayınca yayımını kesmiştir. Laffan Hanly tarafrndan 16 Kasım 1868'de yayıma başlayan *Levant Times and Shipping Gazette* de yan İngdizce yan Fransızca idi. Kapatdmca *Progrés d'Orient* adıyla Fran-

îngiliz Mezarlığından genel bir görünüm. ***Kadir Aktay/ Onyx 1994***

sızca olarak devam etti. 1875'te kapatıldı, ismini *Stamboul'a* çevirdi ve sadece Fransızca çıktı. İki dilli *Oriental Adviser-Moniteur Oriental,* 1882'den 1920'ye kadar yayımlanmıştır. II. Meşrutiyet'te, Ticaret Odası'nın *Levant Trade Review* adlı ve 1923-1940 arasında Osmanlı Bankasının İngilizce yayınları vardır. Mütareke döneminde, 17 Temmuz 1919-17 Mayıs 1922 arasmda çıkan *The Orient News* yan resmi bk nitelik taşıyordu ve ingiliz işgal makamlarının görüşlerini yansıtması bakımından önemliydi. II. Dünya Savaşı'ndan sonra ingilizce çok yaygınlaşmasına rağmen, yabancı dilli gazeteler ortadan kalkıyordu. Ankarada yabancı çevreler için çıkan *The Turkish Daily Newka* karşılık, İstanbul'da da 1984'te haftalık dergi olarak *Dateline Turkey* çıktı. Bağımsız Basın Ajansının kurduğu yayın 1989'da günlüğe döndü, fakat 1991'de kapandı.

ORHAN KOLOĞLU

Bir kartpostalda İngiltere Elçiliği binası.
Behzaî Üsdiken arşivi

INGILTERE ELÇILIĞI BINASı

Beyoğlu ilçesinde, Galatasaray'da 2 hektar genişliğindeki alanda bulunan bugünkü bina "Pera House" olarak anılmaktadır.

ilk ingiltere Elçiliği binası 1801'de III. Selim'in (hd 1789-1807) izniyle ve parasal desteğiyle yapddı, ancak bu bina 1831'de çıkan bk yangında zarar gördü. Elçilik geçici bir süre Tarabya'daki yazlık binaya taşındıktan sonra, 1844'te Galatasaray'da yeni bk elçilik yapısının inşasına karar verildi.

Binanın mimarları Sir Charles Barry (1795-1860) ve W. J. Smith'tk. Barry'nin biyografisinde tasarımın 1847-1848'de ele alındığı ve mimann yapının genel görünümünü etkileyen düzenlemeler yaptığı belirtilmektedir. İngiliz Parlamento binasının tasarımını A. W. N. Pugin (1812-1852) ile bklikte gerçekleştken Sk Charles Barry, neoklasik ve neorönesans üsluplarına yakınlığı ile tammyordu. "Pera House" da Ingüiz kamu binalarmda bu döneme özgü olarak sıkça rastlanan klasik görünüme yaklaşmaktaydı.

Projenin istanbul'da uygulanmasını sağlayan diğer mimar W. J. Smith ise binamn yapımı süresince istanbul'da ikamet etti; hattâ Büyükelçi Stratford Canning de Redcliffe tarafından yapımı geciktirmesi nedeniyle eleştirildiği bilinmektedir, istanbul'da kaldığı dönemde Smith ve yardımcılan padişah ve devletin deri gelenleri için başka yapılar da inşa ettiler.

1850'ye gelindiğinde elçilik binasının toplam inşaat harcamaları 83.765 sterlini bulmuştu. Büyükelçi Carming'in beğenisine uygun olarak düzenlenen bina, daha sonraki elçiler tarafından aşırı pahalı ve buna rağmen zevksiz ve sağlıksız olduğu gerekçesiyle beğenilmedi.

6 Hazkan 1870'te Pera'da çıkan bk yangında elçilik binası kısmen zarar gördü. Binamn yakınında bulunan ahşap yapıların yangm açısından tehlikeli olduğu anlaşıldı. Bu sırada, Osmanlı hükümeti yangm sonrası başlattığı imar ıslah çalışmalarında elçilik binasını çevreleyen yangından zarar görmüş yapıları yeniden inşa etmek amacıyla ingiltere Elçiliği ile anlaştı. Bu yapıların planları 1872'de Kraliyet Bayındırlık Müdürlüğü (His Majesty's Office of Works) tarafından düzenlendi. 1872-1873 arasında elçilik restore edildi ve harcama, yalnız iç düzenlemesi 10.000 sterlin olmak üzere toplam 38.000 sterline çıktı. Bu dönemden sonra binada önemli bir değişiklik yapılmadı.

Binanın iç mekânı, geniş mermer merdiven, Korint sütun başlıkları ve koridorları ile dikkat çeker. Bugün zemin katta büro mekânlan, 1. ve 2. katta ise elçilik konutu bulunmaktadır. Kabul bölümünün süslemeleri 18. yy Ingüiz zevkini yansıtır. Bu bölümde aynca değerli İran halılan da göze çarpar.

Yeşü alan ve bahçeler binanın göz alıcı bölümleridir. Burada Kraliçe II. Elizabeth'in doğum günü kutlamaları, "İngiliz Cemaat Bkliğf'nce istanbul'da oturan yaşlı İngilizlere ve St. Helena Kdisesi'ne yardım balolan gibi etkinlikler düzenlenmektedir. Elçiliğin cephesi Sir Charles Barry' nin tasarımına uygun olarak neorönesans anlayışıyla düzenlenmiştir.

Balo salonu ise süslü şamdanlar ve gümüş eşyalar ile ünlüdür. Bu eşyalar geçen yüzyılın ünlü kuyumcuları Paul Storr ve William Pitts tarafından tasarlanmıştır. Garrand'ın eserlerini de içeren koleksiyonun bkçok parçası 1947'de Moskova'ya, 1960' ta Kopenhag'a gönderilmiştir. Bugün bu geniş koleksiyonun önemli bk bölümü Ankara'da ingiltere Büyükelçiliğinde saklanmaktadır.

BURCU ÖZGÜVEN

INKıLAP KITABEYI

istanbul'un yaşayan en eski kitapçılarından ve yayınevlerindendk. Cağaloğlu'nda Ankara Caddesi no. 95'te bulunmaktadır.

inkılap Kitabevi'nin kurucusu Garbis Fikri, 1907'de Kayseri'de doğdu. Kundaracı Agop Usta ile Verjin Hanimin oğludur, ilk eğitimini, Kayseri'de, Ittihad ve Terakki Mektebi'nde yaptı. Bu dönemde, Kayseri'de basdan *Ajans Haberleri* 'nin Kayseri sokaklarında dağıtıcdığını yapıyordu. Bu diski onu kitapçdığa ve editörlüğe heveslendirdi, ilk tahsdini tamamladıktan sonra, ailesi ile bklikte istanbul'da Kumkap! ya yerleşen Garbis Fikri, Fransızlar tarafından kumlan Gedikpaşa Ortaokuku'na kaydoldu. Eğitimini sürdürürken, Babıâli'de dayısının sahibi olduğu Gayret Kütüphanesinde çalıştı.

1930'da bir arkadaşı ile Cağaloğlu'nda Ankara Caddesi'nde Cumhuriyet Kütüphanesini kurdu, 1932'de burayı arkadaşına bırakarak, yine aym cadde üzerinde no. 155'te inkılap Kitabevi'nin temelini attı. Kitabevi kısa zamanda ününü tüm Türkiye'ye duyurdu. Gerek kitapçılık, gerekse yayımcılık faaliyetleri bu mağazaya sığmayınca, 1954'te yine Ankara Caddesi'nde bugünkü yerine geçerek faaliyetlerini daha da genişletti.

196l'de, İnkdap Kitabevi'nde 1934'ten beri çalışan 1921 doğumlu G. Aka Erenin "Aka Kitabevi" de aym yerde bkleşti. Garbis Fikri'nin oğlu Nazar Fikrinin (d. 1938) katılımı ile kurum adını inkılap ve Aka Kitabevleri Kolektif Şirketi olarak değiştirdi ve böylece kapasitesini bk kat daha artırdı.

inkılap Kitabevi'nin kurucusu Garbis Fikri'nin 8 Haziran 1971'de ölümü üzerine, kuruluş Nazar Fikri ve G. Aka Eren tarafından 1984'e kadar aynı adla faaliyetine devam etti. Bu tarihten itibaren Aka Kitabevi'nin ayrılmasıyla tekrar Inlalap Kitap ve Yayın Sanayii Ticaret AŞ olarak yayın yaşamını sürdürmektedir, inkdap Kitabevi kuruluşundan bugüne kadar başta ilk ve orta öğretim ders kitapları olmak üzere hemen her konuda 20.000'i aşkın kitap yayımlamıştır.

İSTANBUL

İnönü Anıtı
Nurdan Sözgen / Onyx, 1994

LNÖNÜ ANıTı

Taşlık Parkı'nda, İsmet İnönü'nün evi önünde yer alan anıt.

Alman heykeltıraş Rudok Belling (1886-1972) tarafmdan yapılan amt, 7,5 m yüksekliğinde bk taş kaide üzerinde 5 m yüksekliğinde bronz bir atlı İnönü heykeli ve kaidenin ön cephesine yerleşen 3 m yüksekliğinde bir genç erkek figüründen oluşmaktadır. Bir elinde defne dalı, diğer elinde meşale tutan genç erkek figürü barışı ve gelişen genç Türkiye Cumhuriyeti'ni simgelemektedir. Taş kaidenin bir yüzüne Atatürk'ün II. İnönü zaferini kutlamak için İsmet Paşa'ya çektiği telgrafm metni yontulmuştur: "Bütün tarih-i âlemde, sizin İnönü meydan muharebelerinde deruhte ettiğiniz vazife kadar ağır bir vazife deruhte etmiş kumandanlar enderdir. Milletimizin istiklal ve hayatı, dahiyane idareniz altmda şerefle vazifelerini ka eden kumandan ve silah arkadaşlarınızın kalp ve hamiyetine büyük bk emniyetle istinat ediyordu. Siz orada yalmz düşmanı değil, milletin makus talihini de yendiniz. 1 Nisan 1921"

Kaidenin diğer yüzünde ise şu kitabe vardır: "Savaşta büyük asker, barışta büyük devlet adamı ve diplomat, İnönü, Sakarya muharebelerinde ve Afyonkarahisar taarruzunda cephe kumandam, Büyük Millet Meclisi Hükümeti'nin Hariciye vekili ve Lozan Murahhas Heyetinin reisi, Cumhuriyet hükümetinin on dört yd başvekili, hayatım ve dehasmı yalnız yurt ve halk hizmetine veren, yapıcı ve kurucu, cumhurreisimiz ve Milli Şefimiz İsmet İnönü'ye İstanbul şehrinin sevgi, saygı ve minnet duygulanyla..."

Anıt, 1933'te Hitler'in iktidara gelmesiyle bklikte Almanya'yı terk etmek zorunda kalan bkçok sanatçı ve bilim adamından biri olan ve 1937'de geldiği İstanbul'da Güzel Sanatlar Akademisi Heykel Bölümü'nü yeniden düzenlemek ve yönetmekle görevlendirilen R. BeUing'e 1940'ta ısmarlanmıştır. Taksimdeki Topçu Kışlası'nın yıkılmasıyla elde edilen arazinin düzenlenmesi sonucu oluşturulan İnönü Gezisinin (bugün Taksim Gezisi) meydana bakan yüzüne yerleştirilmek üzere yapılan amt 1943-1944 arasında tamamlanmıştır.

Kaidesi ve çevre düzeni mimar Feridun Akozan ve mimar Mehmet Ali Handan tarafmdan yapılan amt, dönemin politik koşukan nedeniyle yerine yerleştirüememiş, kaidesi uzun yıllar boş kalmıştır. Heykeltıraş Tamer Başoğlu'nun tespitlerine göre figürleri oluşturan parçalar ise demonte halde önceleri Mecidiyeköy'deki Tekel'e ait likör fabrikası bahçesinde, daha soma Edirnekapı'da belediyenin çöp kamyonlannın balam onarım atölyesinde saklanmıştır.

1982'de oluşturulan danışma kurulunca alman bk kararla heykelin bugünkü yerine yerleştirilmesi uygun görülmüştür.

Bibi. H. Gezer, *Cumhuriyet Dönemi Türk Heykeli,* Ankara, 1984; M. Sözen, "Türklerde Anıt", *Mimarlık,* Temmuz 1973; Ç. Gülersoy, *Taksim,* ist., 1986.

NİLÜFER ERGİN

INÖNÜ STADYUMU

Dolmabahçe'de bulunan, istanbul'un ilk modern ve en geniş kapasiteli stadyumu.

1947'de açılışında adı İnönü Stadyumu iken 1952'de Midhatpaşa Stadyumu, 1973'te tekrar İnönü Stadyumu adını almıştır. Halk arasında bulunduğu yerden dolayı Dolmabahçe Stadyumu olarak da büinir.

istanbul'da futbol karşılaşmaları 1910'lu yıllardan başlayarak 1928'e kadar eski Union Club ve Fenerbahçe Stadyumu'nda(->), 1929-1947 arasında da Fenerbahçe Stadyumu üe Taksim Topçu Kışlası avlusunda yapılan Taksim Stadyumu'nda oynanmaktaydı. İstanbul'da ilk statlar ahşap, tek tribünlü Fenerbahçe ile ilkel görünümlü Beşiktaş'taki Şeref Stadyumu'ydu. Taksim Kışlası'yla birlikte buradaki top sahası da kaldıknca İstanbul'a büyük ve modern bk stat yapımı önem kazandı.

1939'da İtalya'dan davet edilen ve bu konuda büyük uzmanlığı bulunan Vietti Violi, mimar Fazd Aysu ve mimar Şinasi Şahingiray'la bklikte stadyum için seçilen Dolmabahçe Sarayı'nm eski hasahırlannm (Istabl-i Âmire) bulunduğu yere uygun bir plan hazırladı. Uygulamada mimar Fazıl Aysu da görev aldı. Stadm temeli **19** Mayıs 1939'da atddı. Ancak kısa bir süre sonra patlayan II. Dünya Savaşı'nm getirdiği sıkıntılar inşaatı engelledi. Bu nedenle 19 Mayıs 1943 günü yeniden bir temel atma töreni yapıldı ve hafriyat işine girişildi. Hasahırlar esasen harap durumdaydı. Bunlar kolayca ortadan kaldırılıp hafriyat yapılabildi. Ancak arkada bulunan Gazhane tesisleri en büyük problemi teşkil ediyordu. Mimar Vietti Violi'nin çizdiği planın Gazhane'ye bakan kısmına el sürülemedi. Stadın diğer yerleri plana uygun olarak yapıldı. Ancak stadm Dolmabahçe Sarayı'na bakan yüzündeki büyük demir kapısının iki yanındaki duvara gömülecek tunç röllyefler yapılamadığı gibi, yine bu tribünün sahaya bakan yüzündeki iki küçük kulenin üzerine konulması gereken disk ve cirit atan sporcu heykelleri de yapılıp yerlerine konulamadı. Stadın Gazhane'ye bakan kısmı da yüksek bir taş duvarla kaplandı. Stat, 27 Kasım 1947 günü oynanan Beşiktaş-AIK (isveç) takımları arasındaki futbol maçıyla açıldı. Açılış konuşması istanbul şehrine bu güzel eseri kazandıran istanbul Vali ve Belediye Başkam Dr. Lütfi Kırdar tarafmdan yapıldı.

Dünyaca ünlü italyan stadyum mimarı Vietti Violi tarafından yapdan ve o dönemin parasal değeriyle 5.000.000 TL'ye mal olan stat, başlangıçta 16.000 kişilikti. Daha sonra yapılan eklemelerle kapasitesi 38.000 kişiye çıkarılmıştır.

istanbul'daki milli maçlar için genellikle inönü Stadyumu tercih edilk. Bugüne kadar futbol maçlan dışmda Dünya Güreş Şampiyonası, Avrupa Basketbol Şampiyonası, Avrupa Profesyonel Boks Şampiyonluğu maçı, uluslararası binicüik yarışmaları gibi çeşitli sportk etkinliklere de sahne oldu. Aynca 19 Mayıs Gençlik ve Spor Bayramı tören ve gösterileri de burada yapılmaktadır. Yine, son yıllarda ünlü yaban-

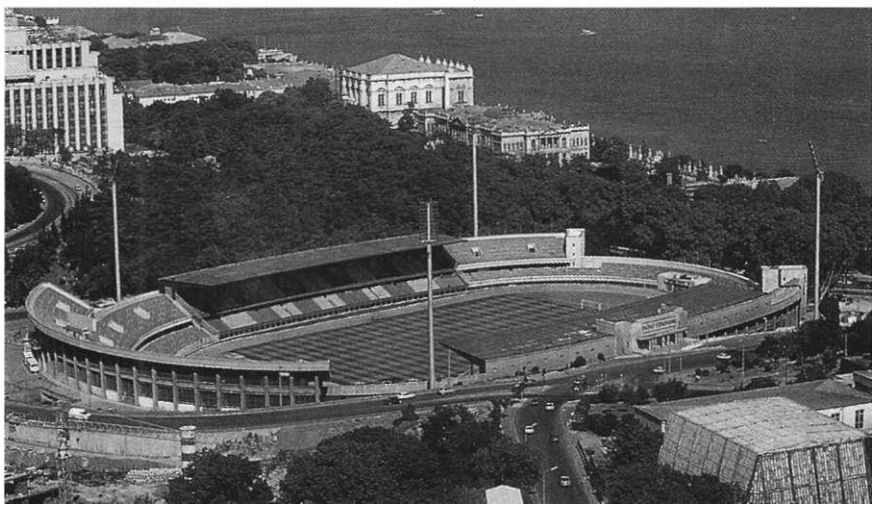

înönü Stadyumu'nun Gümüşsuyu'ndan görünümü.
Ahmet Kuzik, 1990

cı şarkıcı ve topluluklar da burada konserler vermektedirler. 1993'te bk Avrupa kupası final karşdaşması için bu stadyum düşünüldü ise de bazı teknik sorunlar ve eksiklikler nedeniyle bu tür bk faaliyet deriki yıllara ertelenmiştir.

inönü Stadyumu, A Müli Futbol Takımı'nın 1956'daki 3-1'lik Macaristan galibiyeti ile Fenerbahçe'nin 1968'deki 2-1'lik Manchester City galibiyeti gibi Türk futbol tarihinin unutulmaz zaferlerine sahne olmuştur. Aynca, Real Madrid (ispanya), Inter (italya), Bordeaux (Fransa), Ajax ve PSV Eindhoven (Hollanda) gibi, Avrupa' nın güçlü ekipleri de İnönü Stadyumu'nda Türk takımlarıyla karşılaşmışlardır.

Günümüzde burada Beşiktaş Futbol Takımı lig ve kupa maçlarım yapmaktadır.

A. SELÇUK SAKAOĞLU

İNŞAAT SEKTÖRÜ

Türkiye nüfusunun resmi kayıtlara göre yüzde 13'ünün yaşadığı İstanbul'da inşaat sektörü ekonomik hayatın önemli bir öğesi olarak yerini almaktadır. Kentleşme ve nüfus artış hızına paralel olarak gerek kentsel hizmetler, gerekse konut üretimi ve diğer binaların üretimi büyük artış gösterirken, bu üretimleri gerçekleştirmek için gerekli girdilerin üretim ve dağıtımlarını üstlenen organizasyonlar da istanbul ve çevresinde toplanmaktadır.

Makroekonomik dengeler konusunda en önemli göstergelerden biri olan inşaat sektörünün gelişimi ülke bütününde olduğu gibi İstanbul'da da ekonomik sorunlardan en kısa zamanda etküenmekte ve belksizlik ortamlannda kararsız bk durum ortaya koymaktadır.

inşaat sektörünün çalışmasında kamu kesiminin rolü çok büyüktür. Üretimin çimento, demk, mazot ve elektrik gibi gkdilerinin tümü veya önemli bk kısmı kamu tarafından sağlanmaktadır. Aynca üretilen ürünlerin, özekikle yol, su, kanalizasyon gibi altyapı tesislerinin müşterisi kamudur. Böylece özel sektör elinde bulunan inşaat sanayii bir biçimde kamuya bağımlı bulunmaktadır, istanbul'da da altyapı inşaatlarının başlıca yatırımcısı olarak yerel yönetimler görülmektedk. Bina inşaadanmn yatırımlan ise bina türüne bağlı olarak özel kesim, kamu kesimi ve üçüncü sektör olarak adlandırılan kooperatifler arasmda dağılmaktadır (bak. Tablo I).

inşaat sektörünün en önemli iki girdisi malzeme ve işgücüdür. Yapı malzemesi sanayii Türkiye'de son 10 yılda nitelik ve nicelik bakımından önemli ilerlemeler kaydetmiş, toplam yatırımların yüzde 10' una ulaşmıştır. Buna rağmen talep hâlâ üretimin çok üstündedk. Malzeme fiyadannndaki artış ise genel fiyat artışlannın üzerinde oluşmuştur (bak. Tablo II).

DIE verilerine göre, istanbul'daki yapı malzemesi fiyat artışları ile Türkiye ortalaması Tablo IIFte verilmiştk.

Son yıllarda yapı malzemesi piyasasına ithal mallarının girmesi sonucunda bk yandan çeşit çoğalırken, öte yandan yerli malzemelerde fiyat ve kaüte artışı da gözlenmektedk.

Tablo I
İstanbul'da Mal Sahipliğine Göre Bina Yatırımlarının Dağılımı

Mal Sahipliği	*Yüzde*
Özel teşebbüs	73
Kooperatif	24
Genel bütçeye dahil kuruluşlar	0,6
Katma bütçeli kuruluşlar	0,04
Özel idare	0,02
Belediyeler	0,8
iktisadi devlet teşekkülleri	**1**
Diğer	0,54

İnşaat sektöründe çalışan işgücüne ait bilgiler maalesef çok yetersizdir. Mevsimlik bk işkolu olması iş güvenilkliğini olumsuz etkilemekte, sigorta ve sendika bu işkolunda ağırlığını kaybetmektedk. Bu nedenlerle inşaat işçüerine ilişkin sayısal bilgi sağlanması da olanaksızlaşmaktadır.

Nitelikli işçi sorununun giderek artmasına karşılık, iç göç sonucunda İstanbul'a yerleşen işsiz kesim, potansiyel bir niteliksiz işçi havuzu oluşturmaktadır.

Girdi fiyatlarındaki artışlar bina maliyetierini de etkileyerek özellikle 1980'den bu yana büyük yükselişlere neden olmaktadır.

istanbul'da inşaat sektörü gerek sermaye, gerek yıllık eko, gerekse yüklendikleri iş kalemi açısmdan Türkiye'nin büyük firmalarından çoğunu barındırmaktadır. Bu firmalar 1980'li yılların başlarında yurtdışında taahhüt işleri yüklenerek inşaat sektöründe canlanma ve yemlenme sağlamışlardır.

inşaat sektöründeki firmaların büyük bir çoğunluğu gerek kullandıkları teknoloji, gerekse gerçekleştkdikleri proje tipleri açısmdan uzmanlaşmamışlardır. Son 10 yıl içinde inşaat firmalarının gelişimini inceleyen Z. Sözen'in araştırması iş alam açısından uzmanlaşmamış, esnek yapdı firmaların varlıklarını çok daha rahatıkla sürdürebildiklerini ortaya koymuştur. H. Güneş'e ait başka bk araştırma ise istanbul' da büyük müteahhitlik firmalarının durumunu şöyle ortaya koymaktadır.

Imalatçılann yüzde 12'si kamu sektörüne, yüzde 40'ı özel sektöre, yüzde 34'ü her iki sektöre, yüzde 11 yurtdışına, yüzde 13'ü ise tüm sektörlere iş yapmaktadır. Kamuya iş yapanların yüzde 18'i yol, yüzde 15'i köprü, yüzde 23'ü konut, yüzde 13'ü ticari bina, yüzde 12'si fabrika, yüzde 19'u sosyal-kültürel binalar inşa etmektedk. Firmaların yüzde 65'inin makine parkı vardır. Firmaların yüzde 801 taşeron kullanmaktadır. Firmalann üst düzey yöneticilerinin yüzde 751 o firmanın en büyük ortağıdır, inşaat firmalarının yüzde 10,81 turizm, yüzde 7,52'si pazarlama, yüzde 7,52'si dış ticaret, yüzde 2,82'si nakliye, yüzde 6,581 imalat sanayii, yüzde 2,351 madencüik, yüzde 2,351 bankacılık, yüzde 0,47'si ise tarım alanında da yatırım yapmışlardır.

Tablo H
İstanbul İnşaat Malzemeleri İndeksi ve Genel Fiyat İndeksi (1963=100)

Yıllar	*Genel İndeks*	*İnşaat Malze. İndeksi*
1963	100,0	100,0
1964	**99**,0	**98**,6
1965	104,3	106**,1**
1966	111,7	109**,9**
1967	119,1	113,7
1968	122,1	115,8
1969	132,2	131,4
1970	144,8	145,3
1971	**169**,4	155,5
1972	195,6	177,7
1973	236,7	213**,9**
1974	300,4	268,4
1975	334,6	280,2
1976	392,6	359**,9**
1977	504,3	510,3
1978	774,8	758,5
1979	1.357,0	1.403,0
1980	2.581**,9**	2.767,5
1981	3.463,2	3.530**,9**
1982	4.410,5	4.496,6
1983	5.649,3	6.301,3
1984	8.272,6	**9**.124,0
1985	11.724,3	14.505,6
1986	14.953,4	19.590,7
1987	20.827,4	26.722,9
1988	33.494,8	44.868,4
1989	55.526,7	72.609,3
1990	82.665,6	**106**.228,2
1991	**126**.113**,9**	176.696,5
1992	210.791,0	285.570,3

Not: İndeks değerleri istanbul Ticaret Odası'ndan alınmıştır.

inşaat sektöründe genellikle emek-yoğun teknolojilerin kullanılmasına karşın, sermaye-yoğun teknolojilerin uygulanması giderek artmaktadır. Betonarme yapılarda hızı ve kaliteyi yükselten kalıp ve döküm teknolojileri yaygın olarak kullanılmaya başlanmıştır. Bina yapımında kayar kalıp, tünel kalıp gibi teknolojilerin yanısıra prefabrik sistemler de yer almaya başlamıştır. Sanayi yapılarında çok daha ön-

Tablo LU
Türkiye Geneli ve İstanbul'da 1988-1993 Arası Fiyat Artışları

Yıllar	*Genel*	*İstanbul*
1989	72,2	**61**,8
1990	65,9	46,3
1991	67,8	66,3
1992	73,5	**61**,6
1993	92,2	98,2

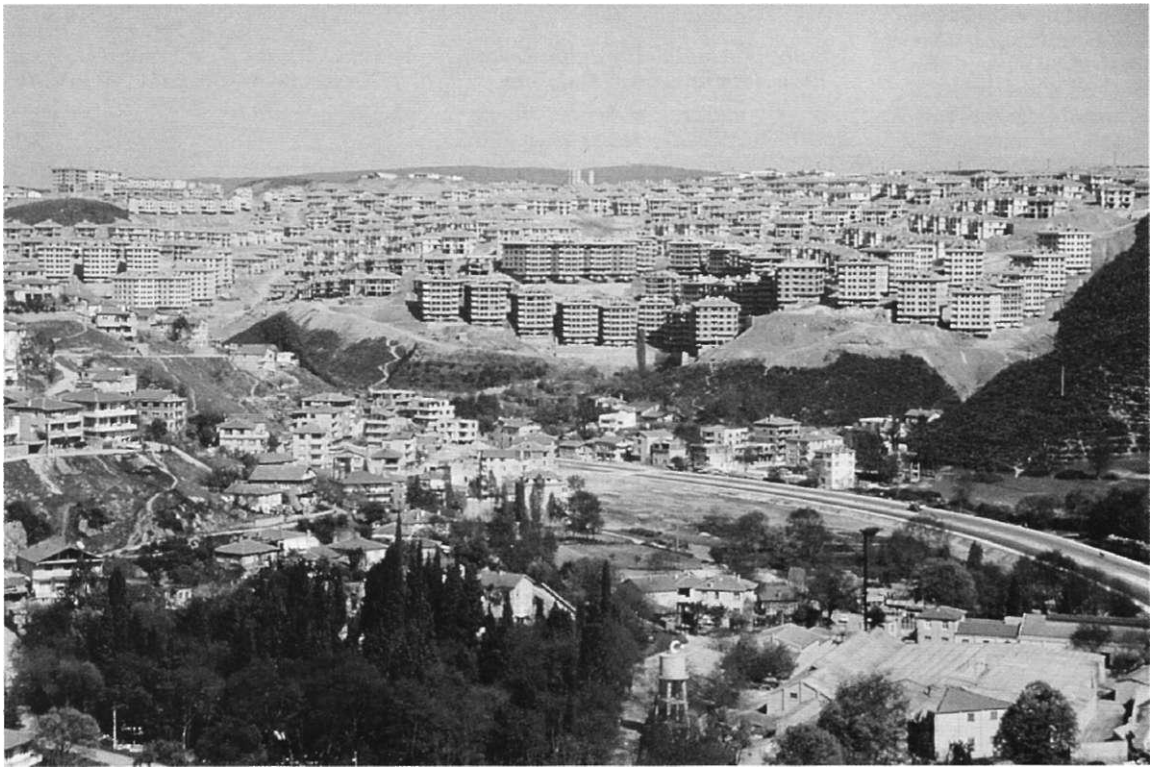

Anadoluhisan sırtlarında inşaat alanları. *Oktay Ekinci, 1993*

Tablo IV
1992 Yılında İstanbul'da Yapılan Bina Yatırımlarının Tipolojik Dağılımı

Bina Tipi	*Toplam Yatırım İçindeki Payı*
Konut	70,90
Ticaret	22,40
Sanayi	0,05
Diğer	6,65

çeleri başlayan bu gelişim, konut alanında Toplu Konut Kanunu'nun yürürlüğe girmesiyle hız kazanmıştır. Bugün istanbul'da prefabrik konut sistemi veya prefabrik yapı elemanları üreten **10ü** aşkın fabrika bulunmaktadır. Talebin kararsızlığı ve yüksek enflasyon bu alandaki yatırından engelleyen başlıca faktörlerdk.

Makineleşme, inşaat sektöründe yüksek bk düzeye ulaşmıştır. Kamuya iş yapan müteahhitlerin yüzde 85'inde, özel sektöre iş yapan müteahhitlerin ise yüzde 42'sinde makine parkı vardır.

Sektörün istanbul'da ürettiği binalar Türkiye'de üretilen binalann yüzde 17'sini meydana getirmektedk (bak. Tablo IV).

DİE'nin **1992** tespitlerine göre Türkiye'de aynı yılda üretilen konutların yüzde 17,6'sı, ticaret binalarının yüzde **19**,4'ü, sanayi binalarının yüzde 12'si, sağlık binalarının yüzde 1,4ü, kültür binalarının yüzde **1,3**'ü, dini binalarm yüzde 4'ü istanbul'da gerçekleştkdmiştir.

Yukarıda verden bilgilerin sadece formel sektöre ilişkin olduğu, enformel sektörü içermediği unutulmamalıdır, istanbul'da ruhsatsız konut yapımının en az ruhsatlı yaprm kadar olduğu herkesin büdiği bk gerçektir. Belediye sınırlan dışındaki alanlarda yapılan kaçak ticaret ve sanayi yapıları da göz önüne alındığında İstanbul inşaat sektörünün ülke ekonomisi içindeki payının büyüklüğü ortaya çıkmaktadır.

Bibi. H. Güneş, *Türkiye'de İnşaat Sektörünün Yapısı ve İstanbul Müteahhitlerinin Sorunları,* İstanbul Ticaret Odası, Yayu no. 1990-23, ist.; Z. Sözen, "Yüklenici İşletmelerde Organizas^yonel Değişim ve Stratejik Yönelimler", (İTÜ Araştırma Fonu, yayımlanmamış araştırma), 1993; DIE İnşaat İstatistikleri; İTO istatistikleri; *TİMSE ve İnşaat* dergileri.

YILDIZ SEY

INTIZAM VAPURU

Şirket-i Hayriye'nin(->) 44 baca numaralı yandan çarklı, buharlı yolcu vapuru.

1894'te, İngiltere, Londra'da R. & H. Green tezgâhlarında buharlı yolcu vapuru olarak yapıldı. 244 grostonluktu. Uzunluğu 50,3 m, genişliği 6,4 m, sukesimi 3,1 m idi. 2 sdindkli compound buhar makinesi vardı. Saatte 12 mil yapıyordu. 43 baca numaralı İkdam adlı bir de eşi vardı. Dönemin en hızlı vapurlarından biri olarak tanınmıştı.

I. Dünya Savaşı sırasında ordu emrine verilen İntizam önce Haydarpaşa ile Sirkeci arasında haftalarca asker taşıdı. Mart 1915'ten Mayrs **1916**'ya kadar Marmara'daki iskeleler arasında düzenli 10 sefer yaptı, her seferinde de İstanbul'a selametle dönmeyi başardı. 18 Eylül 1916'da orduya ait erzakı Ereğli ve Zonguldak'tan getirmekle görevlendkümişti. 13 Eylül gününe kadar yine olaysız 10 sefer yaptı. Süvarisi Sıtkı Kaptan'ın idaresinde Yenimahalle'den hareket ederek yine Zonguldak'a gitmişti. Dönüşte Ereğli'ye uğradı. 1 Ekim sabahı 6.00'da Prenses Maria adlı Rus savaş gemisi de iki skavutun baskınına uğradı. Büyük hasar gören vapurdaki malzeme zorlukla karaya taşındı. Ama Haliç'teki Hasköy fabrikasına getirmek büyük masraf gerektirdiği için vapur 12.700 liraya devlete terk edildi. Devlet tarafından onarılan vapur, 1917'de Şarköy önlerinde battrğı zaman 22 ydlık bir tekneydi.

ESER TUTEL

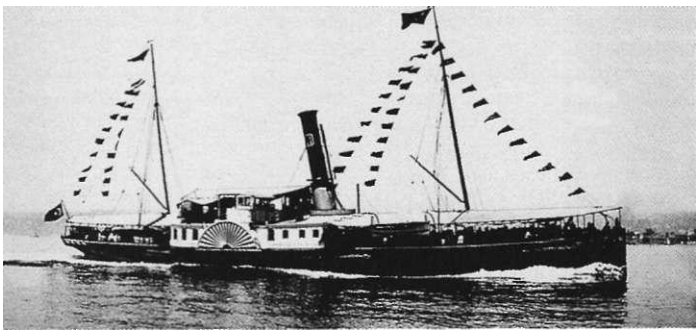

intizam Vapuru
Eser Tutel koleksiyonu

E>TITZAM-I ŞEHİR KOMİSYONU

istanbul'un cadde ve sokak tenzimi, temizlik ve aydınlatma gibi beledi hizmetlerinin düzenlenmesi amacıyla 4 Ramazan 1272/ 9 Mayıs 1855'te kurulan komisyon.

Osmanlı tebaasından dil bilen ve Avrupa görmüş Müslim ve gayrimüslim kişilerle, başkentte bulunan bazı tanınmış yabancılar komisyona üye olarak alındılar. Bunlardan Antoine Alleon bir banker ailesine mensuptu (bak. Alleon ailesi). Yine yabancı üyelerden Revelaki, ingiliz uyruğunda bir Rumdu. Sefirler arasında nüfuzu büyük olduğundan Babıâli ile Beyoğlu arasında aracılık yapıyordu. Osmanlı tebaasından Ohannes Çamiç daha sonra imparatorluğun ilk gayrimüslim nazırlanndan oldu. Üyelerden Avram Kamondo Efendi Galata'nm Musevi bankerlerindendi. Ermeni zenginlerinden Mıgırdıç Cezayirliyan(->) Ayvansaray-Hasköy arasındaki "Yahudi Köprüsü" denen ahşap köprüyü yaptırmıştı. Diğer üyeler Encümen-i Dâniş(->) üyesi Mehmed Salih Efendi, Hüseyin Hüsameddin Efendi, Franko ben Berikole ve Harmanos'tu. Komisyonun çalışma yeri, kuruluşundan kısa bk süre sonra Ticaret Nezareti'ne nakledildi.

Komisyon ilk olarak bir mazbata üe hükümete bazı tavsiyelerde bulundu. 24 Cemaziyelahır 1272/1 Mart 1856 tarihli bu mazbatada kaldırım, lağım ve suyoUanmn yapılması, sokakların temizliğinin sağlanması, cadde ve sokakların aydınlatılması, sokaklann genişletilmesi, belediye örgütünün düzgün işleyen bir muhasebe teşkilatına sahip olması öneriliyordu. Komisyon bu hizmetlerin yapılabilmesi için gereken kaynakların nereden temin edilebileceği konusunda da öneriler getirmişti. Buna göre taşradan ve yabancı memleketlerden İstanbul'a gelen at, katır gibi yük hayvanlarından naUanmn beherinden 15' er para duhuliye resmi, tek ve çift atlı binek arabalarmm her birinden ayda 10'ar, yük arabalanndan 15'er kuruş, tamk veya inşa edilecek kaldırım ve yolların üzerindeki ev ve dükkân sahiplerinden, fukara olanlar hariç, 30 kuruştan 500 kuruşa kadar resim alınacaktı.

Komisyon belediye örgütlenmesi için şehrin 14 belediye dakesine ayrılmasını önerdi ve bk Nizamname-i Umumi hazırlayarak hükümete sundu. Padişaha tasdik ettirilen nizamname, Cemaziyelevvel 1274/ Aralık 1857'de yürürlüğe girdi. Bununla birlikte Altıncı Daire-i Belediye(->) olarak adlandırılan Beyoğlu-Galata semti dışında ciddi bk teşkilat kurulamadı. Komisyon da 1858'de dağıldı.

Bibi. (Ergin), *Mecelle,* I, 1366-1413; l. Ortaylı, *Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler,* Ankara, 1974, s. 124-**126.**

İSTANBUL

İOANNES ITZİMİSKES

(925'lerKozana - 10 Ocak976, Konstantinopolis) Bizans imparatoru (hd 969-976).

Makedonyalılar Hanedanı'na(->) mensup olan loannes, asıl vârislerinden olmadığı tahtı zorla ele geçirmiştir. loannes soylu bk Ermeni ailesine mensuptu. Bazı kaynaklara göre Tzimiskes adı, "kısa boylu" anlarmna gelen Grekçe "muzakites" sözcüğünün Ermeni telaffuzudur. Annesi, imparator II. Nikeforos Fokas'ın kız kardeşidk. ilk kansıMaria'dan dolayı da komutan Bardas Skleros'a akraba olur.

I. loannes Tzimiskes'in monogrammi taşıyan sikke (ön ve arka yüz).
H. G. Goodacre, *A Handbookfor the coinage of the Byzantine Empire,* Londra, 1928-1933

Bk komutan sıfatıyla loannes'in ilk parlak çıkışı, 958'de Samasota'nın (Samsat) fethi oldu. Önceleri İmparator Fokas'ın sadık bir bendesi iken sonra taraf değiştirdi ve ona karşı bk komploya kanştı. izlediği politikalar yüzünden halk tarafından sevilmeyen Fokas, 10-11 Aralık 969'da, Bukoleon Sarayı'nda(->) loannes Tzimiskes' in adamları tarafından vahşice öldürüldü. Komployu imparatorun kansı Teofano hazırlamış, bazı kaynaklara göre bizzat loannes yürütmüştü. I. loannes, tahta geçtikten sonra Patrik Polyeuktos tarafından tövbeye zorlanarak, Teofano'yu hapsetmeye, cinayet ortaklarını cezalandırmaya razı edüdi. Ardından da VII. Konstantinos Porfirogennetosün(-+) kızı ve tahtın gerçek vârisleri Basileios (II.) ve Konstantinosün (VIII.) halaları Teodora ile evlenip meşruiyetini sağlamaya çalıştı.

I. loannes enerjik bk dış politikayla 971' de Bulgarları püskürttü, aym yd Rus Prensi Svyatoslav'ı yenilgiye uğratıp, tümüyle kontrol altına aldığı Bulgaristan'ın bk bölümünü vermek ve akrabası Teofano'yu evlendirmek suretiyle, -ileride Kutsal Roma Germen imparatoru unvanım alacak- Otto (I.) ile ittifak kurdu (972). Daha sonra doğuya yönelerek Antiokheia'yı (Antakya), Damaskusü (Şam) ve Beyrut'u fethetti. Tripoliyi (Trablus) kuşattıysa da başanlı olamadı. Bazı kaynaklarda Ermeni Kralı III. Aşot'a yazdığı bir mektuptan söz edilerek, esas amacının Filistin'i Araplardan tümüyle kurtaracak bk çeşit Haçlı seferi düzenlemek olduğu kaydedük.

I. loannes Tzimiskes aynca kilise ile yakın ilişkiler kurarak, sabık imparator Nikeforos'un fermanlarını iptal ettirdi ve kilisenin toprak sahibi olmasına yeniden olanak sağladı. 974 ve 975 tarihli iki fermanda küise çevrelerine karşı takındığı esnek tutum görülür.

I. İoannes Tzimiskes dönemi hakkında en önemli bilgüer, loannes Skilitzes'in ve Leon Diakanosün yazmalarından derlenmiştir. Döneminde basılan sikkeler haricinde bilinen bir adet portresi vardır. Madrid'deki Skilitzes koleksiyonunda, kariyerini betimleyen 41 minyatür bulunmaktadır.

Bibi. V. Tupkova-Zaimova, "Les frontières occidentales des territoires conquis par Tzimiscès," *Recherches de géographie historique,* S. 2, Sofya, 1975, s. 113-118; A. A. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi,* I, Ankara, 1943, s. **391-**393, 425, 427; Ostrogorsky, *Bizans,* 264-276; G. Schlumberger, *L'épopée byzantine à la fin du dixième siècle, c. 2,* Paris, 1925; C. Diehl, *Byzantium, Greatness and Decline,* New Jersey, 1957, s. 38, 47, 115, 156.

AYŞE HÜR

İOANNES H KOMNENOS

(13 Eylül 1087, Konstantinopolis - 8 Nisan 1143, Anazarbos [bugün Adana yakınlarında Anavarzal) Bizans imparatoru (hd 1118-1143).

Komnenos Hanedanı'nın(->) en seçkin üyelerinden bkiydi. İktidan süresince Araplar, Selçuklular ve Haçlılar tarafından işgal edilen imparatorluk topraklarım geri almaya çalıştı, batıdan gelen Peçenek, Sırp ve Macar akınlarını durdurdu.

15 Ağustos 1118'de, annesi Ekene Dukaina'nın ve kız kardeşi Anna Komnena' nrn(-») itirazlarına rağmen tahta çıktı, iktidara geçtiğinde babasının başarılı politikalarım sürdürmeyi seçti. Başkentte imtiyazlı biçimde yaşayan Venediklilerle ilişkiyi gevşetmeyi başaramadı ve **1126**'da onlara yeni ayrıcalıklar tanımak zorunda kaldı, fakat Anadolu'da ve Balkanlar'da başardı oldu.

Babası I. Aleksios döneminde (1081-1118) yaklaşık 30 yd süreyle etkisiz hale getirilen Peçenekler, Tuna'yı aşıp Trakya topraklarına ulaştıklarında (1122), loannes'in ordusu Peçenekleri barışa zorladı ve bu tarihten itibaren imparatorluk için Peçenek sorunu kalmadı. loannes bundan soma sürekli rahatsızlık kaynağı olan Sırbistan'a yöneldi. Seferden büyük ganimetler ve esirlerle döndü.

Ancak, Macaristan tarafından tahrik edilen Sırbistan sonraki yıllarda Bizans için tehlike olmaya devam etti. loannes, Macar kraliyet aüesi de akrabalığı yüzünden sık sık Macar taht kavgalarına karışmak zorunda kaldı. 1128'de Belgrad ve Braniçevo'ya saldıran Macar ordusu Bizans'ın üstünlüğünü kabul ederek geri çekildi ve barış sağlandı (1127-1129).

II. loannes Komnenosün seferlerinin büyük çoğunluğu Anadolu topraklarına oldu. Bu dönemde Bizans'ın düşmanı Selçuklular değü, Malatya dolaylarındaki Danişmendlder idi. 1134'te bu emirliği yendikten sonra, Suriye yolunda kendisine engel olan Kilikya'daki Rubenidlerin Ermeni Krallığı'nı ortadan kaldırdı (1137). Antiokheia'da (Antakya) hâkim olan Haçlı komutanı Poitiers'li Raymondü 1138'de mağlup ederek imparatorluğun vasalı yaptıktan sonra Suriye içlerine sefere devam etti, fakat Aleppo (Halep) önlerinde durmak zorunda kaldı.

O sıralar italya Yarımadasında ikinci canlanma dönemini yaşayan Norman Krallığı, Bizans'ı ve Germenleri tehdit etmeye başlamıştı. Bu tehlike Germenlerle Bizans'ı yaklaştırdı ve II. loannes, IL Lutherie (onun ölümünden sonra III. Konrad'la) ittifak yaptı. Bu itttfaka katılan italyan şehk

II. Ioannes Komnenos'un monogrammi taşıyan sikke (ön ve arka yüz).
H. G. Goodacre, *A Handbookfor the coinage of the Byzantine Empire,* Londra, 1928-1933

devleti Pisalılara, 1136'da bazı ayrıcalıklar tanıdı. Böylece batıda güvenliğini pekiştiren II. loannes, tekrar başkaldıran Antiokheia Prensi Raymond'u sindirmeyi, ardında da Filistin'de Bizans hâkimiyetim tekrar kurmayı planladıysa da, 8 Nisan 1143'te bk av partisinde, zehirli okla yaralanarak öldü. Bazı kaynaklarda bu olaym bir kaza değil, suikast olabileceği söylenk.

Yaşamına ilişkin pek az bilgi olan II. loannes, sert ve sade bir insan olmasma karşın, muhaliflerini bedenen ya da öldürerek cezalandırmaktan kaçınmıştı. Tahta geçmesine muhalefet edenlerin bile, sonraki yıllarda itibarlarına kavuştuklan, hattâ sarayda yaşadıkları bilinmektedir, iktidarı boyunca soylu akrabalarından çok askeri komutanlara güvendi, fakat sivü yönetimi kökeni bilinmeyen kişilere teslim etti. II. loannes ordunun ve donanmanın yönetimini merkezileştirdi ve hazinenin olanaklarım bu kunımlar için seferber etti.

Konstantinopolis'teki Pantokrator Manastırım (Zeyrek Kilise Carnk) kurdu ve onun tipikon'unu (vakfiye) bizzat hazırladı. Ayasofya Kilisesinde II. loannes!, yanında karısı Ekene ve oğlu Aleksios'la gösteren bir mozaik hâlâ durmaktadır. Yaşamöyküsünü yazan Nikitas'a göre II. İoannes 25 yıl boyunca ülkeyi beceriklilikle yönetmiştk.

BibL M. Angold, *The Byzantine Empire, 1025-1204, A Political History,* Londra-New York, 1984, s. 150-160; G. Ostrogorsky, "Autokrator Johannes II. und Basileus Alexios", *Seminarium Kondakovianum,* S. 10 (1938) s. 179-183; Ostrogorsky, *Bizans,* 347-352.

AYŞE HÜR

İOANNES V PALEÓLOGOS

(8 Haziran 1332, Didimoteihon (Dimetoka) - 16 Şubat 1391, Konstantinopolis) Bizans imparatoru (hd 1341-1391).

50 yülrk hükümdarlığı sırasında, ancak 30 yıl gerçekten iktidar olabildi. Dönemi, sayısız isyanlarla ve iç savaşlarla geçti. Osmanldann derlemesine engel olamayarak, imparatorluğun bölünmesine razı olmak zorunda kaldı.

Babası III. Andronikosün 134l'de ölümü üzerine, 9 yaşında tahta geçti, fakat annesi Savoylu Anna'mn, Patrik XTV. Kalekas'ın ve babasının mezasonü (başvezk) Aleksios Apokaukosün kontrolü akma girdi (bak. Apokaukos ailesi). Aynı yd, III. Andronikosün naibi olan loannes Kantakuzenos(-0 taht üzerinde hak iddia ederek Dimetoka'da ayaklandı ve iç savaş 6 yd sürdü. Imparatoriçe Anna'mn en büyük destekçisi Apokaukos, bk hapishane teftişi sırasında soylular tarafından öldürülünce, en önemli rakibi saf dışı olan Kantakuzenos, imparatorluğunu ilan etti ve 3 Şubat 1347'de Konstantinopolis'e girdi. Patrik Kalekas azledükken, Anna'mn yetkderi başkentie sınırlandı, loannes ise Kantakuzenosün kızı Helena ile evlenerek gölgede kalmayı kabul etti.

İktidarı zor kuüanarak elde eden Kantakuzenos Osmanldara karşr başardı olamayınca, bk darbe için uygun koşuUar belirmişti. 1354'te Ege'de korsanlık yapan Cenevizli Gattulisio'nun desteği de V. ioannes, Konstantinopolis'e gkdi, Kantakuzenos tahttan çekdmeye ve keşişüğe zorlandı. İoannes'in ilk işi derleyen Osmanldara karşı Batıdan yardım talep etmek oldu, fakat 1355'te papaya yazdığı mektup ciddiye alınmadı. Osmanldann yeni fetihleri üzerine, İtalyan devletleri de yapdan görüşmelerde sonuç vemaeyince, İoannes, 1366' da Macaristan'a gitti. Dönüşte Bulgaristan'dan geçmesine izin verilmedi ve ancak Haçlılardan Kont Amadeusün gkişimiyle serbest bırakddı. Bu olayda kendisine yardımdan kaçman oğlu Andronikos' un babasına muhalefeti iyice belkginleşmişti. Nitekim bu oğul ileride İoannes'e karşı bkkaç kez başkaldıracaktı.

Küiselerin birleşmesinden(->) yana olan V. loannes, konuyu doğrudan papayla görüşmek üzere 1369'da Roma'ya gitti. Burada kişisel olarak Katolikliğe geçtiğini açıkladı, fakat küiselerin bkleşmesi konusunda bk derleme sağlayamadı. Dönüşte, zayıflayan devlet hazinesine para bulmak için Venedik'e uğradı, ama orada rehin alındı. Ancak Tenedosün (Bozcaada) Venediklilere verilmesi koşuluyla serbest bırakıldı.

İlerleyen Osmank akınlan V. İoannes' in yardım çabalarının ne denli yerinde olduğunu göstermişti. Sırp ordusu 1371'de Meriç kıyısında Osmanlılara yenüince, İoannes, Osmanlıların vasalı olmaktan başka çare kalmadığım görecekti.

1373'te oğlu IV. Andronikos Ue Orhan Bey'in oğlu Savcı Bey, ittifak kurarak babalanılın aleyhine bk komploya katüdüar. Başarısız olan darbecilerin gözlerine mil çekildi, Savcı Bey acüara dayanamayarak öldü, fakat Andronikos hayatta kalmayı başardı. Bu olaydan sonra İoannes, küçük oğlu Manuel'i (II.) müşterek imparator ilan etti.

1376'da, Cenevizlüerle Venediklüer arasında Tenedos Adası yüzünden çıkan çatışmalar başkente sıçradı ve Cenevizlilerin desteklediği IV. Andronikos babası V. İoannes'i ve II. Manuel'i hapsettirdi. Osmanlıların desteği ile kurtulmayr başaran imparator 1379'da Konstantinopoks'e döndü ve yardırman karşılığında Osmanldara haraç ödemeyi kabul etti. Bu tarihten sonra durum Bizans'ın aleyhine gelişmeye devam etti. V. İoannes son olarak başkenti Osmanldardan korumak amacıyla inşa ettirdiği yeni kaleyi Osmanlıların emri ile yıkmak zorunda kaldı. 1391'de öldü.

Bibi. O. Halecki, *Un empereur de Byzance â Rome,* Varşova, 1930; F. Tinnefeld, "Kaiser loannes V. Palaiologos und der Gouvemeur von Phokaia 1356-1358", *Rivista distudi bizantini eslavi,* S. 1 (1988), s. 259-271; Ostrogorsky, *Bizans,* 475-505.

AYŞE HÜR

İOANNES VIKANTAKUZENOS

(1295, ? -15 Haziran 1383, Mistra) Bizans imparatoru (hd 1347-1354) ve daha sonra tarih yazarı.

Peleponnes'te (Yunanistan) hüküm süren soylu Kantakuzenos adesindendi. 1325' lerde "megas domestikos" (başkomutan) oldu, 1321-1328 arasında büyükbabasına karşı ayaklanan Andronikosün yanında yer aldı, III. Andronikos Paleologosün iktidan sırasında imparatorun en saygın generali ve en yakın adamı oldu. Bir yargı reformu için çabaladı, imparatorluk donanmasının yeniden kurulmasmı sağladr ve bağrmsrz bir ticaret filosu oluşturmaya çalrştr.

III. Andronikosün 134l'de ölümü üzerine Dimetoka'da başlattrğı ayaklanma sonucu, Balkanlar'da sahip olduğu geniş topraklar ve büyük sürüler sayesinde Trakya ve Sırbistan halkmdan yardım gördü. Osmanlıların da desteği ile 1346'da Adrianopolis'te (Edirne), 1347'de de Konstantinopolis'te V. loannes üe müşterek hükümdarlığını üan etti (bak. loannes V Paleólogos).

1347-1354 arası süren kısa iktidarı sırasında, Teselya'daki Zelodar (radikal keşişlerin siyasi grubu) üe mücadele etti ve 1351 tarihli yerel Konstantinopolis Konsili'nde kutsal yalnızlık içinde Tanrı'ya ulaşmayı hedefleyen hesihastlığı savunan mistik görüş palamizm'i(->) destekledi.

V. İoannes Paleólogos üe VI. İoannes Kantakuzenos arastrıdaki görece banş 1351' de sona erdi. VI. İoannes, Osmanlı ordularından yardım almasına karşm 1354'te yenügiye uğrayarak keşişliğe zorlandı. Keşiş olarak İoasaf (Yusuf) adım aldıktan soma ük olarak Mangana Manastın'na, soma da Harsianeites (Yunanistan'da) Manastın'na çekildi. Bu dönemde Mistra'nm despotu (prensi) olan oğlu Manuel'i iki kez ziyaret etti. Ölümüne dek politik ve dinsel konularda etkisi sürdü.

Keşiş yaşamında kendini *Historial* adını verdiği anüanm yazmaya adadr. 14. yy' m ük yarrsr hakkmda başlıca kaynak olan bu uzun tarihin dört kitabında 1320-1356 arasındaki olaylar hatıra şeklinde anlatılır.

Döneminde yaşananlan ve kendi faaliyetlerini açıklamakta yanlı davranmasına ve kendisini trajik bir kahraman olarak sunmasına karşm, anlattrğr olaylara bizzat şahit olması, orijinal kaynaklardan yararlanması ve paha biçümez kronolojisi yüzünden, VI. İoannes Kantakuzenos bağışlanabük. Eseri aym zamanda, çağdaşr Gregoras Nikeforosün(->) anlatımlarını tamamlayrcı niteliktedk.

Kantakuzenos, tarihçi Tukidides'ten etkilenmiş, tarihini süslü anlatımlardan uzak, sade bir dille yazmıştır. Ona göre, tarihte "gerekkliğin" ve İyi Talih Tanrıçası Tihe'nin(->) rolü belkleyicidk.

Bibi. A. P. Kazhdan, "l'Histoire de Cantacuzéne en tant qu'oeuvre littéraire", ***Byzantion,*** S. 50 (1980), s. 279-335; H. Hunger, ***Die hochsprachlicheprofane Literatür derByzantiner,*** I, Münih, 1978, s. 465-476; Ostrogorsky, ***Bizans,*** 471-490; C. Diehl, ***Byzantium, Greatness and Decline,*** New Jersey, **1957,** s. 138, 148, **195**-207; V. Parisot, ***Cantocuzéne, homme d'état et historien,*** Paris, 1845; J. Drâseke, "Zu Johannes Kantakuzenos", ***Byzantinische Zeitschrift,*** S. 9 (1900), s. 72-84.

AYŞE HÜR

İOANNES VII PALEÓLOGOS

(1370'ler, ? - 22-23 Eylül 1408, Selanik) Bizans imparatoru (hd 1390).

1399-1403 arasında imparatorluk naipliği sırasında, Osmanlüarla yakm üişkiler içinde oldu. Bazı araştırmacılar, ikinci adının Andronikos olduğunu kaydederler. IV. Andronikosün (hd 1376-1379) en büyük oğludur. Çocukluğu, büyükbabası imparator V. loannes Paleólogos'a(->) düşmanlık içinde geçti. Babası Andronikos tahtı kısa bir süre için ele geçirmişse de, V. loannes yeniden tahtı geri almca, Andronikos'un ve küçük loannes'in gözlerine mü çektirmişti. Bu olaydan kısmen sakatlanarak kurtulan loannes, kendini gerçek vâris sayıyor, bu yüzden de tahtı "gasp ettiğine" inandığı amcası, müşterek imparator II. Manuel'e kin besliyordu.

1385'te babasının ölümü üzerine kendisine imparatorluğun Selimbria (Süivri) toprakları mkas kaldı. Bu arada tahtı ele geçirmeyi aklına koyan loannes, 14 Nisan 1390'da Konstantinopolis'i kuşattı ve 17 Eylül 1390'a kadar kısa süre tahtta kalmayı başardı. Midilli'ye kaçmış olan II. Manuel geri dönmüş ve loannes'i etkisiz hale getirmişti, ikisi arasında yapılan bk antlaşma üe loannes, imparatorluk naibi oldu ve bu görevini 1399-1403 arasmda etkin biçimde yerine getkdi.

Yaklaşan Osmanlı tehlikesine karşı, Batıdan yardım isteyen II. Manuel'in yanısıra, loannes'in de Fransa kralına yazdığı bk mektupta, taht üstündeki hakkını, Fransa'da bir şato ve yılda 25.000 florin gelir karşılığı devretmeyi önerdiği rivayet edilir. Kral bu teklifi ciddiye almamış, II. Manuel'in yardım istekleri uyarınca, Mareşal Boucicaut(->) komutasında 1.200 kişilik bir birlik göndermişti. Manuel daha sonra Boucicaut ile 2 yıl kadar süren Avrupa yolculuğuna çıktığında loannes'i tam yetkili olarak yerine bıraktı, fakat ona pek güvenmediğinden, aüesini Mora'daki kardeşi Teodoros'a emanet etti.

iktidarı fiilen ele geçken VII. loannes'in, 1390'da Osmanlüann yardımı üe tahtı gasp etmesini unutmayan Avrupahlar bu durumdan ciddi bir endişe duydular. Bk rivayete göre, Venedik elçisine, Konstantinopolis'te I. Murad'ın oğlu (I. Bayezid) ile karşılaşması olasüığmda neler yapacağı konusunda talimat verilmişti. Temmuz 1402'de Timur'un I. Bayezid'i (Yıldırım) yenmesiyle, Bizans imparatorluğu ve başkenti, Osmanlı tehlikesini geçici süre için savuşturdu. 3 Haziran 1403'te loannes'in öncülüğünde Osmanlüarla yapüan bk antlaşma sonucu, Teselya topraklan Bizans'a iadeedüdi. loannes, "bütün Teselya'nın basileusü" unvanıyla şaşaalı bir şekilde Teselya'ya girdi ve Teselya despotu (prens) olarak ömrünün son yularım sükûnet içinde burada tamamladı.

VII. loannes, Lesbosün (Midilli Adası) hâkimi Cenevizli Gattulisio ailesinden, Francesco'nun kızı irene Gattulisio ile evlenmişti. Bu evlüikten doğan oğlu Andronikos (V.) babasmdan önce öldü. loannes ardından herhangi bir vâris bırakmadan öldüğünde (1408), II. Manuel'in soyu, herhangi bk engelle karşdaşmadan tahtın sahibi oluyordu.

Bibi. F. Dölger, "Johannes VII., Kaiser der Rhomaer 1390-1408", ***Byzantinische Zeitschrift,*** S. 31 (1931), s. 21-36; P. Wirth, ***Byzantion,*** S. 35 (1965), s. 592-600; Ostrogorsky, ***Bizans,*** 506, 511-513.

AYŞE HÜR

İOANNES VIII PALEÓLOGOS

(17-18 Aralık 1392, ? - 31 Ekim 1448, Kcmstantinopolis) Bizans imparatoru (hd 1425-1448).

II. Manuel(-) (hd 1391-1425) ile Sırp hükümdar aüesinden Helena Dragas'm en büyük oğludur. 1408'den önce müşterek imparator Uan edüdi, 19 Ocak 1421'de "basüeus ve otorator" unvanım kazandı. Babasının son dört yılında etkin bk rol oynadı. Osmanlı tahtı üzerinde hak iddia eden Düzmece Mustafa'yı desteklemesi II. Murad'ın öfkesini çekti ve 8 Haziran 1422'de başkent Osmanlı ordusunca kuşatıldı (bak. kuşatmalar). loannes bu olay üzerine, veliaht sıfatıyla Avrupa'ya giderek yardım toplamaya çalıştı. 1425'te, Manuel'in ölümü üzerine tek basma hükümdar oldu.

VIII. loannes tahta geçtiğinde imparatorluk yarı bağımsız ve bağımsız birçok devletçiğe bölünmüştü. Devlet hazinesi bomboştu ve onun zamanında, altın sikke basımı durdurularak, gümüş paşa sistemine geçüdi.

VIII. loannes, Peleponnes (Yunanistan) topraklarına çıktığı seferler sonucu Mora'yı tekrar kontrol altına almayı başardıysa da bu ilhak kalıcı olmadı ve 1430'da Selanik Osmanldara geçti, 1446'da ise Mora vergiye bağlandı. Bunun üzerine, Bizans'ın buhranlı dönemlerinde gündeme getirilmesi âdet olan küiselerin birieşmesi(-0 meselesi tekrar canlandırıldı. 1431'de başlatılan kiliseler arası görüşmeler meyvesini verdi ve loannes'in başkanlığındaki bir Bizans heyeti 1438-1439'da toplanan Ferrara-Floransa Konsili'ne katıldı. Konsüde Batı kilisesinin tüm formülasyonlan onaylandıysa da, alman kararlar Konstantinopolis'te büyük bir kamuoyu tepkisiyle karşüaştı. Bizans'ın bu konsüe katılmasının ödülü olarak gönderilen Haçlı ordusu, 1444'te Varna'da Osmanlı ordularına yenüince, kiliselerin bkleşmesi meselesi sonuçsuz kaldı.

VIII. loannes, politik ve dinsel projelerini gerçekleştirme fırsatını bulamadan 1448'de öldüğünde ardında bk imparatorluk degd Konstantinopolis'ten İbaret bir dukalık bırakmıştı. Üç kez evlenmesine karşın hiç çocuğu olmadığından, yerine kardeşi Mora Prensi Konstantinos(->) geçecek ve son basdeus olacaktı.

BibL A. Th. Papadopulos, ***Versuch einer Genealogie der Palailogen, 1259-1453,*** Speyer, 1938, no. 90; D. Obelensky, ***The Inheritance ofEastemEurope,*** Londra, 1982, s. 141-446; C. Walter, "A Problem Picture of the Emperor John VIII and the Patriarch Joseph," ***Byzantinische Forschungen,*** S. 10 (1985), s. 295-302.

AYŞE HÜR

İOANNES HRİSOSTOMOS

(340/350, Antiokheia [Antakya] -14 Eylül 407, Kornana [Karadeniz'in doğu kıyılarında]) 26 Şubat 398-20 Haziran 404 arasmda Konstantinopolis patriği, Hıristiyan ahlakçı ve aziz.

Bizans dahiyatının en seçkin vaizlerinden olup, Eski Ahit ve Yeni Ahit'le ilgili tefskleri üe ünlüdür. Bizans'ın devlet yönetiminde etkin rol oynayan Germen unsurlara ve saray çevresine karşı yürüttüğü kampanya sonucu patriklik makamım kaybetmiştir.

Zengin bir ailenin oğlu olarak iyi bir eğitim görmüştü. Hocalarından biri ünlü Libanius, diğeri de Tarsuslu Diodorus'tu. Sivü memuriyete hazırlanırken, Hıristiyanlığı kabul etti ve keşişliği seçti. Kısa bir dönem çölde münzevi yaşamı sürdürdükten sonra, memleketi Antiokheia'ya döndü ve 381'de diyakon, 386'da rahip oldu. Bu dönemde ateşli vaazlarıyla büyük bir üne kavuştu. 398'de patrik yapılmak için başkente davet edddi. Vaazları dolayısıyla kendisine çok bağlı olan Antiokheia ahalisinin tepkisinden çekinildiği için Konstantinopolis'e gizlice getirildi. loannes Hrisostomosün aleyhtarı Aleksandreia (iskenderiye) Patriği Teofilosün entrikalarına rağmen patrik oldu ve bundan sonra bir dizi politik olaya karıştı.

imparator Arkadios döneminde (395-408) Konstantinopolis'teki en güçlü siyasal odak Gotlardı. I. Theodosius (hd 379-395) tarafından Bizans ordusuna dahd edüen Got müfrezelerinin komutanı Gainas etrafında toplanan bu Germen unsurlar, 399'da Frigya'yı talan etmişler, 400'de ise başkent halkına saldırmışlardı. Gotlar aynı zamanda 325 tarihli Nikaia (iznik) Konsili'nde sapkın bir akım olarak mahkûm edilmiş Ariusçuluk mezhebine dahildiler, isa'nın Tanrı tarafından yaratılmış, sonlu bk varlık olduğunu kabul eden Ariusçuluk, özellikle Valens döneminden beri (364-378) çok etkindi. Gainas bir adım daha atarak başkentteki tapınaklardan birinin kendderine tahsis edilmesini isteyince, karşısında loannes Hrisostomosü buldu. I. Hrisostomosün bu tepkisi aynı zamanda, sarayın gözdesi Eutropiosü, giderek güçlenen iskenderiye Patriği Teofilosü ve imparatoriçeyi sert bir biçimde eleştirmesi ile birleşince kariyeri sona erecekti. 403'te, Halkedon'da (Kadıköy) toplanan bir sinod'da patrik alelacele azledüerek Anadolu'ya sürüldü. Aynı yd kendi lehine patlak veren bir halk ayaklanmasından sonra geri çağrılarak görevine iade edildiyse de imparator Arkadios'la arasındaki barış fazla sürmedi. Eudoksia

aleyhine vaaz vermeye devam ettiği için unvanlarını kaybetti ve 404'te önce Kapadokya'ya, sonra daha ağır bir ceza çekmesi için Karadeniz'in uzak kıyılarına sürüldü. Papanın ve Batı Roma İmparatoru Hadrianus'un çabaları da sonuçsuz kaldı ve affedilmeyerek cezasını çekmeye devam etti. Ağır koşullara dayanamayarak 407'de sürgünde öldü.

loannes Hrisostomosün bir hatip ve tefskci olarak ünü tüm Bizans dönemi boyunca sürmüştür. Sayısız taklit eserin yanısıra, kendisine ait 2.000 kadar elyazması günümüze ulaşmıştır. Bunların çoğu Hrisostomosün sekreterleri tarafından kaleme alınmış, bir bölümü de daha sonraki dönemlerde elden geçirilerek cilalanmış metinlerdir. loannes Hrisostomos, kutsal metinleri yorumlarken, onların tarihsel ve edebi niteliklerini ön plana çıkardığından, yazmalar ileriki yıllarda dünyevi ve tarihsel konularda araştırma yapanlar için çok değerli kaynaklar olmuştur.

Yüksek ahlak sahibi bir seçkin olarak, sosyal adaletsizliklere karşı çıkan, debdebe ve yozlaşmaya savaş açan Hrisostomos, öte yandan kilise taassubunun sözcüsü olmuş, münzevi yaşamın ve bekâretin erdemlerine inanmış, kadın ve erkeklerin dinsel kurumlarda bk arada bulunmalarına karşı çıkmıştır. *Çocukların Eğitimi Üzerine* adını taşıyan yapıtında çekirdek aile ve çocuk eğitiminde babanın rolü üzerinde durmuş, ataerkilliğin Hıristiyanlıktaki bağnaz bir savunucusu olmuştur.

loannes Hrisostomos'a ait ilk bibliyografik eser 425'lerde yayımlandı. Paleologoslar döneminde (1261-1453) çizüen resimlerinde, İoannes'in karakteristik özellikleri olan çökük avurtların ve yüksek alnın daha da abartddığı görülür. Bir aziz olarak yortu günü 13 Kasım'dır.

Bibi. A. A. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi,* I, Ankara, 1943, s. 113-119; D. C. Burger, *A Complete Bibliography of the Scholarship on the Life and Works of St. john Chrysostom,* Evanston, 1964; M. Gonzaga, *john Chrysostom and His Time,* Londra, 1959-1960.

AYŞE HÜR

IOANNES PRÓDROMOS EN TO HEBDOMO

Hebdomon'da (bugünkü Bakırköy), Yahya Peygamber adına yapılmış Bizans kilisesi.

391'de, I. Theodosius döneminde basit bazilika formunda yapılmıştı. Rum Ortodoks Kilisesi'nde "loannes" adıyla geçen, Türkçede ise Yahya Peygamber olarak bilinen Vaftizci Yahya'nın kesik başının bulunduğuna inanılan kilise, I. îustinianos döneminde (527-565) yeniden inşa edildiğinde kazandığı kubbeli oktagonal form ile onu çevreleyen hücreler ve galeri, Ayii Sergios ve Bakhos Kilisesi'ne (bak. Küçük Ayasofya Camii); Ravenna'daki (bugünkü İtalya'da) San Vitale Kilisesi'ne ve zamanın başka yapılarına büyük benzerlik göstermekteydi.

Kilisede yaşanan önemli olaylar arasında, 457'de I. Leon'un ve 602'de Fokas'ın taç giyme törenleri bilinmektedir. I. Basileios döneminde (867-886) onarım gören kilise 873'te imparator tarafından ziyaret edilmişti. Fakat bu tarihten sonra, kilise hakkında herhangi bir kayda rastlanmaz. Burada bulunduğuna inanılan Aziz loannes'in başının ise, sonralan Studios Manastırı'nda saklandığı öne sürülür (bak. İmrahor Camii).

1922'de ortaya çıkarılan kiliseye ait kalıntılar, 1965'te burada oluşan mahalle yüzünden tümüyle tahrip oldu.

loannes Pródromos en to Hebdomo yakınlarında, Evangelist (İncil vaizi) Aziz loannes adına yapılan kiliselerden biri daha vardı. İlk kez 400 yılına ait kaynaklarda sözü edilen bu kilise, önce I. Basileios tarafından, sonra da II. Basileios döneminde (976-1025) onarılmıştır. II. Basileos'un burada gömülü olan vücudu, 1261'de Konstantinopolis Haçlılardan geri alındığında, tahrip olan kilisedeki mezarından dışarı çıkanlmıştı. Bu tarihten sonra kilise hakkında herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.

Bibi. R. Demangel, *Contribution à la topographie de l'Hebdomon,* Paris, 1945, s. 17-21; Janin, *Eglises et monestéres,* I, 3, 267-269, 413-416; A. Berger, *Untersuchungen zu den Patria Konstantinupoleos,* Bonn, 1988, s. 682-684.

ALBRECH BERGER

IOANNES PRÓDROMOS KILISESI

Karaköy'de, doğuda Sakızcılar Sokağı, batıda Vekilharç Sokağı, kuzeyde Kemeraltı Caddesi, güneyde Necati Bey Caddesi arasında yer alır. Kilisenin bulunduğu yüksek duvarlarla çevrili avlunun kuzeyinde, kare kesitli gövde üzerinde baldaken tipi çan kulesi vardır.

Kdise, 1583 tarihli Tryphon Listesi ile 1604 tarihli Paterakis Listesi'nde yer almıştır. Antakya patriğinin kâûbi Paulus, 1652'de gördüğü kilisenin iki kez yandıktan sonra yeniden inşa edilmiş olduğunu belirtir. 1669 tarihli Thomas Smith Listesi'nde yer alan kilise, 17. yy'rn ikinci yarısında Du Cange tarafından kaydedilmiştir. Kilise, 1696'daki yangından sonra 1699'da yeniden inşa edilir ve bu tarihten itibaren Sakızlılar tarafından yönetilir. 1731 ve 1771'deki yangınlardan etkilenen kilise, 1734'te yenüenmiş, 1774te tekrar inşa edilmiştir.

Kitabesine göre, 1734'te inşa edden ve 1799'da yenilenen kilisenin kuzeyindeki avluda bulunan Sakızlılara ait mezar taşlan 1842-1863 araşma tarihlidk. Kilise, günümüzde Türk Ortodoks Başpiskoposluğunun yönetimindedir.

Mimari

Kilise, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlıdır. Doğuda eksende, dışta yarım yuvarak apsis çıkıntı yapar, iki yüzlü kırma çatı de örtülü yapıda, çatının doğuda orta nef hizasında içe doğru gkinti yapmasıyla nefler dışa yansıtılmıştır. Küisenin batısına sonradan eklenen narteks, kuzeygüney doğrultusunda dikdörtgen planlıdır.

Dışta sıvasız olan yapı, kaba yonu taş ve tuğla de inşa eddmiş, köşelerde ve doğu cephenin alt bölümünde düzgün kesme taş kullandmıştır. Cephelerde yer yer devşirme malzeme görülür. Açıklık kemerleri tuğla ile örülen yapıyı, saçak altında, üzeri sıvalı bk sıra içbükey silme dolanır.

Kdise, bazdikal plan tipindedk. Üç nefli naos, doğusunda nefler hizasında, içte yarım yuvarlak üç apsis ile sınırlanır. Naosta nef ayrımı, yedişer sütunlu sıralar ile sağlanmıştır. Doğuda ilk sütunlar hizasında belklenen bema yan neflerden bir, orta neften iki basamak yüksektir. Naosun batısında son sütunlara oturan galeri "U" biçimi planlı olup, ön yüzlerinde yarım yuvarlak çıkıntılıdır. Galeriye çıkış naosun güneybatısındaki ahşap merdiven ile sağlanır. Nefleri sınırlayan sütunlar iki dilimli kemerlerle bağlanır. Sütunlar, stilize edilmiş iyon tipi ahşap başlıklıdır.

Kilisenin ahşap üzerine alçı kaplama örtü sisteminde orta nefiri örtüsü beşik tonozdur. Yan neflerin tonozu ise orta nefe doğru kıvrım yaparak yükselir. Apsisin örtüsü içte yarım kubbedir. Narteksi nefler hizasındaki bölümlerde örten kubbemsi tonozların ortasında aydınlık feneri yer alır.

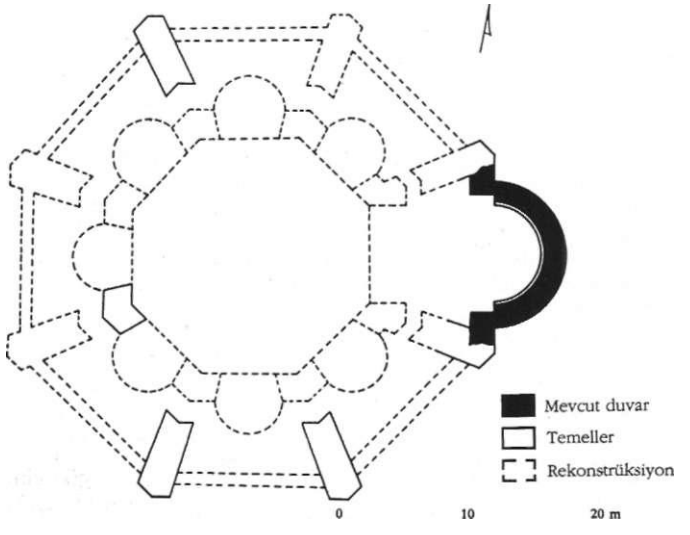

loannes Pródromos en to Hebdomo'nun rekonstrüksiyon planı. Mathews, *Early Churches*

Karaköy'deki loannes Pródromos Kilisesi'nin narteksinden bir görünüm.
Zafer Karaca

Kilisenin naosa açılan dört girişinden biri kuzeyde eksenden doğuya yakın, üçü batıda nartekste nefler hizasındadır. Girişler, yuvarlak kemerli dikdörtgen açıklıklardır. Yapmm kuzey ve güneyinde karşılıklı altta 5, üstte 8 pencere vardır. Eş boyutlu olan pencerelerden alttakiler basık kemerli, üsttekiler dikdörtgendir. Doğu ve batıda orta nef hizasında, üstte karşılıklı 3 pencere yer alır. Biri eksende ve büyük, ikisi yanlarda ve simetrik olan pencereler basık kemerlidk. Yapının doğusunda, orta nef apsisindeki 2 pencere Ue yan nef apsislerinde birer pencere sivri kemerli, batıda eksendeki girişte yanlarda bulunan simetrik bker pencere dikdörtgendk. Aydınlık fenerlerinin gövdesinde bulunan üçer pencere sivri kemerlidk. Orta nef apsisinde, bki eksende ve büyük, ikisi yanlarda simetrik 3 niş vardır. Nişler yarım yuvarlaktır.

Naosun doğusunda 3 nefi kapsayan ahşap ikonostasis, kuzeyde üçüncü ve dördüncü sütunlar arasında bulunan ahşap ambon ve karşısmda bulunan ahşap despot koltuğu, oyma ve kabartma tekniğinde bitkisel motiflerle bezelidir. Altın varakla kaplı ikonostasiste kuş ve insan figürleri bulunur. Despot koltuğu ejder figürlüdür.

Bibi. Du Cange, *Constantinopolis Christiana,* Venedik, 1729; înciciyan, *İstanbul;* Z. Karaca, *İstanbul'da Osmanlı Dönemi Rum Kiliseleri,* 1st, 1994; P. Kerameus, "Naoi tes Konstantinoupoleos kata to 1583 kai 1604", *Ho en Konstantinoupolei Hellenikos Philologihos Syllogos,* c. XXVIII (1904), s. 118-145; Kömürciyan, *İstanbul Tarihi;* S. Petrides, "Eglises Grecques de Constantinople en 1652", *Echos d'Orient, c. TV* (1901), s. 42-50.

ZAFER KARACA

IOANNES PRODROMOS KILISESI

Kuruçeşme'de, Kuruçeşme Caddesi üzerinde, doğusunda Yeşilpınar Çıkmazı bulunan kilise, içinde yer aldığı avluyu doğu-batı doğrultusunda ikiye böler. Avlunun doğu ve batı duvarları kilisenin köşelerine bitişiktir.

Yapı, 18. yy'rn sonunda tarihçi S. Hovannesyan tarafından "Ay Yani" adıyla, "Sarraf Burnu" denilen yerde eski bk kilise olarak tanımlanmıştır. Kilisenin güneş cephesindeki kitabesi 1835 tarihlidk. Naosta, güney yan nefin doğu duvarında yer alan kitabe ise bk am yazıtıdır.

Mimari

Kilise, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı olup, batıda kuzey ve güneye doğru çıkıntılıdır. Yapıyı dışta örten çift yüzlü çatıya, batıda ters yönde dik ve ortalı iki yüzlü çatı bindirilmiştir. Çatıların kesim yerinde bulunan kubbe silindkik kasnak üzerindedir. İçte ve dışta sıvalı olan yapı, kaba yonu taş ile inşa edilmiş, köşelerde daha düzgün malzeme kullanılmıştır. Cephelerde yer yer devşirme malzeme görülür.

Yapı, bazilikal plan tipindedk. Üç nefli naos, doğusunda orta nef hizasında, içte yaran yuvarlak ve derin olmayan apsis ile sınırlıdır. Naosta nef ayrımı kuzeyde üç, güneyde beş ahşap taşıyıcının bulunduğu sıralar üe sağlanmıştır. Orta neften daha kısa olan yan nefler, doğuda ikinci taşıyıcılar hizasına kadar uzanır. Yan nefler, orta neften bk basamak yüksektir. Orta nefin doğusunda, güney sıranın ilk taşıyıcısı hizasmda belklenen bema ise orta neften iki basamak yüksektir.

Kuzey duvarının doğusunda bulunan, kuzey-güney doğrultusunda, yuvarlak tonozlu mekân, konumu nedeni ile litürjik amaçla kullanılmış olduğu izlenimini vermektedir. Naosun kuzeybatı köşesinde Hagios Sotirios Ayazması yer alır. Batıdaki son taşıyıcılar ve bunlar arasındaki iki ahşap dikmeye oturan galeri, orta ve kuzey yan nef üzerinde, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlıdır. Galeriye çıkış, naousun güneybatı köşesindeki merdiven ile sağlanmıştır.

Naosta nefleri sınırlayan ahşap taşıyıcılar arşitravla bağlanır. Kübik ahşap altlıklar üzerindeki taşıyıcıların kare başlıkları üstte silmelerle oluşturulmuştur. Kilisenin ahşap örtü sistemi orta nefte basık tonoz, yan netlerde düz tavandır. Güney yan nefin tavam eğimlidk. Orta nef örtüsü ekseninde, apsis önündeki silindirik kasnak üzerinde, küçük ve basık kubbe yer alır.

Kilisenin naosa açılan tek girişi, güney cephesinin batısında yer alan dikdörtgen açıklıktır. Kuzey ve güneyde bulunan karşılıklı beşer dikdörtgen pencerenin doğudan ikisi orta nefe, diğer üçü yan neflere bakar. Yan neflere bakan pencereler basık kemerlidk. Doğu ve batıda orta nef hizasında üstte yer alan karşdıklı üç pencere basık kemerlidir. Kubbe kasnağında dört dikdörtgen pencere vardır.

Naousun doğusundaki yuvarlak kemerli üç nişten ikisi apsise yanlarda simetriktir. Daha büyük olan diğeri ise bemaran güney duvarında yer alır.

Naosta orta nefin doğusunda yer alan ahşap ikonostasis, oyma ve aplikasyon tekniğinde, bitkisel ve geometrik motiflerle bezenmiştir. Kuzeydeki taşıyıcı sıranın doğudan ikinci sütununa oturan ahşap ambon ve bunun karşısında yer alan ahşap despot koltuğu, oyma tekniğinde geometrik motiflerle bezelidir.

ZAFER KARACA

IOANNES PRODROMOS METOHION KILISESI

Balat Köprübaşı mevkiinde, iskele Caddesi ile Mürsel Paşa Caddesi arasındaki yeşil alan üzerinde yer alır. Tur-ı Sina Manastırı TemsÜciliği olarak da bilinir.

Kilisenin, 14. yy'm ilk yarısına kadar uzanan tarihine ilişkin belgelerden, 1334' te "Avcıların Prodromosü ve Vaftizcisi" olarak adlandırıldığı, 1394'te ise "Nikolaosün Kilisesi" olarak bilindiği anlaşılmaktadır. Patrik I. Matheios dönemine (1397-1410) ait 1400 tarihli belgede, imparator Kapısı yanında, surlar dışında ve deniz kıyısında konumlandırılan kilisenin, Nikolaos Hresimos tarafından yaptırıldığı belirtilir.

Tryphon, 1583'te hazırladığı listede "Kynigos" (avcı) olarak adlandırdığı kkiseyi 1593'te harap vaziyette bulur ve bu yapı için ayrılan parayı yakımndaki Dimitrios Küisesi'ne verk. Kilise, 1604'te Paterakis tarafmdan hazırlanan listede de yer almıştır. Patrikhanede bulunan 1623 tarihli padişah fermanında, "Balat sudan dışında Karabaş Mevkii'nde Ay Yani Kilisesi" olarak tanımlanan yapının onarımına izin verilmektedir. 1640'ta yanan kilise, 1669 tarihli Thomas Smith Listesi'nde yer alır.

1670'te iskenderiye patriğine ait olduğu kaydedilen kilise ve "parekklesion", Rusya elçisinin 1686'da Osmanlı yönetimine yaptığı başvuru ile Tur-ı Sina Manastırı'na devredilir ve 1686 ve 1729'da yeniden inşa edük. 18. yy'm sonunda Baladı S. Hovannesyan tarafından "Vaftizci Yahya" adıyla, Balat Kapısı dışında konumlandınlan kilisede, Tur-ı Sina keşişle-

rinin barındığı belirtilir. Kilisenin narteksindeki kitabelerden en eski tarihlisi, yapının Patrik II. Paisios döneminde (1726-1733) 15 Haziran 1733'te, Giritli Nikeforos tarafından inşa ettirildiğine ilişkindir. Diğer kitabede ise 1831, 1852 ve 1855'te onarıldığı belirtilen İdlise, yaklaşık 300 yıldan beri Sina Dağı'ndaki Azize Ekaterini Manastırı'nın metohion'udur.

Mimari

Kilise, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlıdır. Doğuda, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı apsis dışa çıkıntı yapar, iki yüzlü kırma çatı ile örtülü yapıda apsislerin örtüsü tek yüzlü çatıdır. Kilisenin batısına sonradan eklenen narteks, kagir ve kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı olup, dışta tek yüzlü çatı içte düz tavan ile örtülüdür. Batı cephesi sıvalı olan yapı, kaba yonu taşı ile inşa edilmiştk. Cephelerde yer yer devşirme malzeme ve tuğla sıraları görülür.

Kilise bazilikal plan tipindedir. Üç nefli naos, doğusunda nefler hizasında içte yarım yuvarlak üç apsis ile sınırlanır. Naosta nef ayrımı sekizer sütunlu sıralar üe sağlanmıştır: Doğudaki bkinci sütunlar hizasında belirlenen bema, netlerden bk basamak yüksektir. Naosun batısında son sütunlara oturan galeri, nefler üzerinde kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlıdır. Galeriye çıkış, güneybatı köşesinde bu amaçla düzenlenen mekândaki ahşap merdiven ile sağlanmıştır. Naosun güneybatısında, kilise ile aynı adlı ayazma yer alır.

Nefleri sınırlayan sütunlar sivri kemerlerle bağlanmıştır. Sütunlar, yuvarlak altlıklar üzerine oturur ve stilize edilmiş Korint tipi başlıkkdır. Boyalı olan sütun gövdeleri ahşap üzerine alçı kaplama, başlıklar kartonpiyer tekniğindedk. Kilisenin ahşap örtü sistemi orta nefte basık tonoz, yan neflerde düz tavandır. Apsislerin örtüsü içte yarım kubbedk.

Kilisenin naosa açüan tek gkişi, batıda eksende yer alan, yuvarlak kemerli dikdörtgen açıklıktır. Kuzey ve güneyde bulunan karşılıklı dörder pencere yuvarlak kemerlidir. Doğu ve batıda orta nef hizasında üstte yer alan karşılıklı üçer pencereden eksendeki büyük ve yuvarlak kemerli, yanlardakiler dikdörtgendk. Doğuda apsislerin ekseninde, batıda ise girişte yanlarda simetrik bker dikdörtgen pencere vardır.

Orta nef apsisinde bk, kuzey ve güney nef apsislerinde üçer niş bulunur. Nişler, eş büyüklükte ve yuvarlak kemerlidk.

Naosun doğusundaki üç nefi kapsayan ahşap ikonostasis, oyma ve kabartma tekniğinde, bitkisel ve geometrik motiflerle bezenmiştir. Kuzeydeki taşıyıcı sıranın doğudan dördüncü sütununa oturan ahşap ambon, sedef kakma tekniğinde, güneydeki sıranın üçüncü sütunu önündeki ahşap despot koltuğu ise oyma ve kabartma tekniğinde bitkisel motiflerle bezelidk.

Bibi. Gerlach, *Stephan Gerlahs dess Aelteren Tage-Buch,* Frankfurt, 1674; İnciciyan, *İstanbul;* Z. Karaca, *İstanbul'da Osmanlı Dönemi Rum Kiliseleri,* İst, 1994; P. Kerameus, "Naoi tes Konstantinoupoleos kata to 1583 kai 1604", *Ho en Konstantinoupolei Hellenikos PhilologikosSyllogos,* C. XXVIII (1904), s. 118-145; Kömürciyan, *İstanbul Tarihi;* Schneider, *Byzanz.*

ZAFER KARACA

IPEKÇI KARDEŞLER

bak. LALE VE NERGİS HANIMLAR

IPEKÇI KARDEŞLER

tik sinema işletmecisi ve yapımcılarından. 1890'lı yıllarda Selanik'ten istanbul'a göç ettiler. 5 i erkek (İsmail, Rıfat, Abdi, Kani, Avni), 2'si kız (Leyla, Hediye) 7 kardeşten oluşan aüe İlk önceleri soyadlarını aldıkları ipek ticaretiyle uğraştılar, sonra Eminönü Meydam'nda dönerrıinin en büyük mağazalarından Selanik Bonmarşesi'ni açarak o yıllar için oldukça yeni ve ilginç eşyalar sattılar. 1923'te yeni açılan Elhamra Sinemasının işletmesini üstlenerek sinema alamnda çalışmaya başladdar. Bk yıl sonra Arditi ve Saltiel'in işlettikleri Skating Palace (Paten Sarayı) adlı gösteri merkezini sinema salonuna dönüştürerek Melek (bugünkü Emek) Sineması'm açtılar. Sinema işletmecüiğinin yaraşıra İpek Film'i kurarak film yapımcılığına ve dışalımcüğma başladılar. Kemal Film'le çalışmalar yapan Muhsin Ertuğrul'la anlaşarak *Ankara Postasını* yaptdar. Fdmin büyük ticari başarı kazanması üzerine yerli film yapımına hız verdüer. Ardından ilk sesli Türk filmi *İstanbul Sokaklarında* ve *Kaçakçılar'!* çevkdiler. Yine Kurtuluş Savaşı'nı konu alan ve Muhsin Ertuğrul tarafmdan çekilen *Bir Millet Uyanıyor ile* büyük başarı kazandılar. Tümünü Muhsin Ertuğrul'un çektiği *Karım Bent Aldatırsa, Söz Bir Allah Bir, Cici Berber,* Cahide Sonku'nun oynadığı *Aysel Bataklı Damın Kızı* filmleriyle yerli yapım şirketlerinin en güçlüsü ve en fazla füm üreteni oldular. 1934'te çektikleri *Leblebici Horhor Ağa* ticari açıdan düş kırıklığı yaratınca bir süre film yapım işinden uzak kaldılar. 1938'de *Aynoroz Kadısı* ile tekrar film yapımına başladdarsa da *Kahveci Güzeli* ile ticari açıdan ikinci bk düş kırıklığına uğrayarak yapım işine son verdiler. 1932'de Nişantaşı Valikonağı Caddesi'nde İpek Film Stüdyosunu kurdular.

Stüdyoda filmlere Türkçe dublaj yapılmaya başlandı. Dublaj yapan sanatçdar arasında Nâzım Hikmet ve Ferdi Tayfur gibi ünlüler yer aldı. Stüdyo müdürü Osman Ipekçi'nin kızı İnci ise Lorel Hardi'nin çocuk rollerini seslendirdi.

ipek Film 1934'te film kiralama ve işletme olmak üzere iki bölüme ayrıldı. Bu bölümler Film İşleri Türk Anonim Şirketi (FÎTAŞ) ve Sinema işleri Türk Anonim Şkketi (SİNTAŞ) idi.

SİNTAŞ, uzun bk süre Adas, 1954'ten itibaren ise Yeni Melek, Şehzadebaşı Yeni, Çemberlitaş Şafak, İpek, İzmir'de Elhamra, Yeni sinemalarını işletti. Daha sonra Beyoğlu Dünya ve Fitaş sinemalarını yaptı. FİTAŞ, MGM, Fox, Columbia gibi uluslararası Amerikan şkketlerinin Türkiye temsücüğini alarak dışalımcılık alamnda önde gelen şirketlerden biri oldu.

İpekçiler 1950'k yıllarda tekrar yerii film yapımına dönüş yaparak *Üçüncü Selim'i n Gözdesi, Lale Devri, Barbaros Hayrettin Paşa, Yalnızlar Rıhtımı, Zümrüt, Taş Bebek* filmlerini çevirdiler.

1960ta Cemil Ipekçi'nin vefatından sonra aile içinde çıkan anlaşmazlık sonucu gerilemeye başladılar. Ellerindeki sinemalardan bk kısmım sattılar, 1976'da SİNTAŞ kapanmak zorunda kaldı.

BURÇAK EVREN

loannes Pródromos Metohion Kilisesi'nin içinden bir görünüm. *Zafer Karaca*

IPıIKHANE-I ÂMIRE

1827'de Eyüp'te Bahariyede kurulmuş fabrika.

Donanmadaki gemilerin yelken gereksinimini sağlamak ve yeni kurulan Asâkir-i Mansure-i Muhammediye için yazlık elbise ve iç çamaşırı üretmek amacıyla istanbul'da Evkaf-ı Hümayun Nezareti'ne bk İplikhane kurma görevi verildi. Nazır Hacı Yusuf Efendi döneminde giderleri evkaf hazinesinden karşılanmak üzere nezaret tarafından Necib Efendi'ye bir fizibilite raporu hazırlatıldı. Bu raporda her biri günde 15 vukiyye (okka= 1.280 gr) pamuk işleme kapasitesinde 14 takım iplik çarkı yapılması, çarkları çalıştırmak için 40 tane at kuUanılması, fabrikanın bir ustabaşı ve 106 işçi ile çalışarak yılda 69.300

Yüzyılın başından bir kartpostalda İplikhane-i Âmire binası.
Ayşe Yetişkin Kubilay koleksiyonu

vukiyye pamuk işleyip yüzde 10 fire ile 63-000 vukiyye iplik üretmesi öngörülmüştür. Raporda gerekli çarkların (tezgâhların) üretimi ve gerekli pamuğun sağlanması konusunda da öneriler getirilmişür. Yapımına 1242/1826-27'de başlanılan fabrika binası 9 Recep 1243/26 Ocak 1828'de bitirilmiş ve fabrika emini olarak Lağımcıbaşı Kara Osmanzade Yakup Ağa tayin edilmiştk. Fabrika binası 350 m boyunda olup ortasında avlu vardı.

Fabrika Eyüp'te Haliç kıyısındaki Bahariye'de Hançerli Fatma Sultan Sarayı ile Çukur Saray arsalarına kurulmuştu. Binanın yapımında Kirkor Kalfa, makinelerin montaj ve işletilmesinde Barutçubaşı Simon ile kardeşi Avannis görevlendkilmiş ve yabancı uzmanlardan da danışman olarak yararlamlmıştı. Fabrikaya ustabaşı tayin edilen Barutçubaşı Simon ile gerekli çarkları yaparak çalıştırmakla görevli olan kardeşi Avannis bk süre sonra aletlerin yapımını tamamlayamayacaklannı belirterek istifa ettiler. Bunun üzerine yapılan aletlerin istenilen nitelikte olmadığı, ahşap kasnakların rutubet alması nedeniyle bakırdan yapılması gerektiği saptandı ve yapım işiyle saatçi Kevork görevlendkildi.

Sonuçta, Zilhicce 1242/Temmuz 1827 - Rebiyülevvel 1245/Ekim 1829 arasındaki dönemde yapımı tasarlanmış olan 120 takım hallaç tezgâhından 114 takımı, 20 tane şerbetçi tezgâhından 19 tanesi, 20 tane bağırsak tezgâhından 19 tanesi, 14 takım iplik tezgâhının her biri 50 iğli olmak üzere tamamı, 9 tane atiyye (çile) tezgâhından 8 tanesi ve hayvan gücü ile çevrilerek tezgâhların çalıştırılmasına yarayan 11 tane meydan çarkının 8 tanesi hallaç ve 3 tanesi de iplik tezgâhlarını çevirmek üzere tamamı yapdrmştır.

Bu makinelerden hallaç tezgâhı (çarkı) pamuğu açıp harmanlayarak vatka biçimine getken harman-ı hallaç makinesi, şerbetçi tezgâhı pamuğu tarayıp temizleyerek şerit biçimine getken tarak veya kard makinesi, bağırsak tezgâhı pamuğu çekerek fitil biçimine getirip kovalara yerleştiren çekme veya cer makinesi, iplik tezgâhı fitüi eğkerek iplik biçimine getken Arkwright'tn "water-freme" maldnesinin benzeri eğirme makinesi ve atiyye tezgâhı da eğrilen ipliği masuralara saran veya çile biçimine getiren bobin makinesidk. Bunların yapımında yerli malzeme kullanılmıştır. Vardiya başına 114 işçi ve 11 at üe çalışması öngörülen fabrika 65 işçi ve **12** at üe çalışmaya başlamıştır. Fabrika 1830'larda tam kapasiteye yaklaşmıştır. 1830'da **26**.250 vukiyyesi yelken bezi ipliği ve 11.875 vukiyyesi don, gömlek ve yazlık elbise ipliği olmak üzere toplam 43.125 vukiyye iplik üretilmiştir. Üretimde Batı Anadolu kaynaklı pamuk kullanılmıştır. **1** vukiyye ipliğin fabrika maliyeti 155 para (3,875 kuruş) pamuk bedeli ve 125 para (3,125 kuruş) üretim gideri olmak üzere 280 paradır (7 kuruş). 110 dolayında işçinin çalıştığı İplikhane'nin yıllık ortalama iplik üretimi 80.000 kg dolayındaydı. Bunun bk bölümü fabrikadaki dokuma üretiminde kullanılmış, bir bölümü ise dışarıya satümıştır. Fabrikanın pamuk gereksinkrıkiin Kırkağaç, Soma, Balıkesk, Serez, Rinhana ve Drama'dan sağlanması planlanmıştır. Başlangıçta kâr eden fabrika Feshane(->) üe Hereke gibi yeni fabrikaların kurulması ve yelkenli gemüerin ortadan kalkması sonucunda önemini yitirmiştir. Fabrikanın 1286/1869-70'te de çalıştığı anlaşılmaktadır.

Fabrika makineleri ve kullandığı üretim yöntemi bakımından 19. yy'm başındaki İngüiz fabrikalarına benzemekle bklikte güç kaynağı olarak su çarkı veya buhar makinesi yerine hayvan gücü kullanılmaktaydı.

BibL E. Dölen, *Tekstil Tarihi,* İst, 1992; N. Öztürk, "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda Sanayüeşme ve 1827'de Kurulan Vakıf İplik Fabrikası", *VD,* S. 21 (1990) s. 23-80; W. Müller-Wiener, "15-19- Yüzyılları Arasında istanbul'da imalathane ve Fabrikalar", *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi,* İst., 1992, s. 53-120.

EMRE DÖLEN

İPSİLANTİ YALISI

Boğaziçi'nde Tarabya'da bulunan yalı.

Babıâli'de tercüman olarak çalışan, Eflâk ve Boğdan'da voyvodalık yapan üyeleriyle tanınmış, önde gelen Fenerli Rum aüelerden olan İpsilantiler tarafından 18. yy'da yaptırılmıştı. Rusya yanlısı bir siyaset izleyen Aleksandros İpsüanti'nin, Osmanlı İmparatorluğu'nda barınamayacak bir duruma düşerek Saint-Petersburg'a kaçması üzerine, bina 1807'de III. Selim tarafından dönemin Fransa büyükelçisi General Sebastiani'ye, elçüiğin yazlığı olarak kullanılmak üzere verilmiştir. Daha önce de, Fransa büyükelçüeri Saint-Priest ve Choiseul-Gouffier, diğer bk Fenerli aile Muruziler'e ait olan ve İpsilanti Yalısı'nın yam başmda yer alan bk yalıyı, yaklaşık 1765-1785 arasında 20 yıl kadar kullanmışlardı. 1850'lerde oldukça harap bir duruma düşen İpsilanti Yalısı, yüzyılın ikinci yarısında geniş kapsamlı birçok tamirat geçirmiştir. **1913**'te çıkan bk yangında esas bina tümüyle yok olmuş, geriye ancak büyükelçiliğin birinci kâtip ve tercümanlarına ayrılmış olan ve olasılıkla 19-yyin ortalarına tarihlenen ek bina kalmıştır. Bu bina, esaslı bir onarım geçirdikten sonra, 1989dan bu yana Marmara Üniversitesi Fransızca Kamu İdaresi Bölümü olarak kullanılmaktadır.

Melling'in 1819 tarihli ünlü albümünde yer alan ve Tarabya kıyüarını gösteren bk gravür, İpsüanti Yahşinin **19.** yy'ın başlarındaki durumunu oldukça ayrmtüı bir biçimde yansıtmaktadır. Gravürün sol tarafında, taş levha döşeli, **3-4** m enindeki bir rıhtımın gerisinde, birbirinden küçük bir avlu ya da bahçeyle ayrılmış iki bina görülmektedir. Yapılar muhtemelen kagir olan bir zemin kat üzerinde yükselen ahşap ikişer kata sahiptk. Kavisli konsolların taşıdığı yan yana dizilmiş çıkmalar, yol açtıkları ışık-gölge oyunlarıyla, binaların denize bakan cephelerine plastik bk nitelik kazandırmaktadır. İkinci kat seviyesindeki çıkmalar, birinci kattaküere göre öne doğru taşmaktadır. Hemen hemen odaların zeminine inecek kadar alçak konumlandırılmış geniş pencereler sayesinde yalının aydınlık ve ferah iç mekânları Boğaz manzarasma tümüyle açılmıştır. Üst katta ayrıca, barok üslupta, oval tepe pencereleri yer almaktadır.

20. yy'ın başlarında çeldlmiş fotoğraflarda, Melling'in gravüründe yer alan karmaşık cephe düzemi binaların yerinde, daha yalın bir cepheye sahip yapıların yükseldiği görülmektedk. Bunlardan biri, günümüzde mevcut olan tek çıkmalı tercümanlar binasıdır. Esas yalıyı oluşturan ve **1913**'te yanan diğer bina ise, iki kademeli çıkmalarıyla Melling albümünde görülen yalıyı anımsatmaktaysa da, bazı ayrıntılarda ondan ayrümaktadır: **19.** yy'ın başlarına ait yapıda en az 7 çıkma varken, 20. yy'da çıkmaların sayısı 2'ye inmiştir. Gravürdeki yapüarda yer alan oval tepe pencereleri de fotoğraflarda görülmemektedk. Bu farklüıklarm, Melling'in binayı betimlerken gerçeğe tam uymayıp, hayali ba-

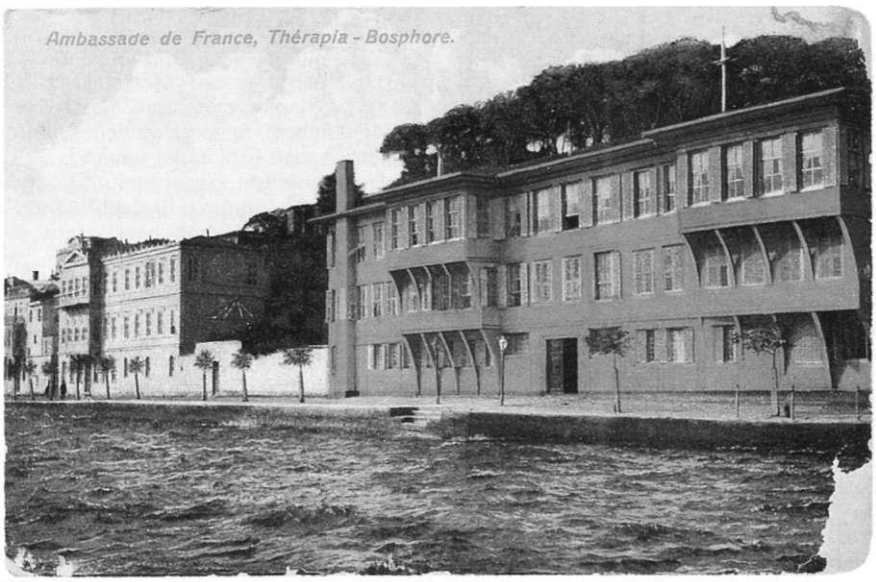

Yüzyıl başından bir kartpostalda Fransız Elçiliği yazlık binası olarak kullanılan İpsilanti Yalısı.
TETTV Arşivi

21 ayrıntılar eklemesi nedeniyle ya da binalarda gerçekleştirilen onarımlar sonucu mu ortaya çıktığı, yoksa 19. yy'ın ikinci yarısında, ek binanın yanısıra esas yalının da yeniden yapılmış olmasından mı kaynaklandığı şimdüik bilinememektedir.

Yalının arkasındaki tepenin Boğaz tarafına bakan yamacında, tabanı kabaca kıyı boyunca uzanan bir üçgen oluşturan geniş bahçe, iki büyük set halinde düzenlenmiştir. Yukan set, iki tarafı fıstık ağaçlanyla çevrilmiş, ortası da satranç biçiminde dikilmiş ağaçlarla bezeli gayet büyük bir teras şeklindedir. Setin yalı tarafında küçük bir çıkması vardır. Bu set ile aşağı set arasında, kaskatk bk çeşme bulunmaktadır. Kat kat istinat duvarıyla tutulan bu setler merdiven ya da rampalarla kıyı tarafındaki aşağı bahçeye bağlanmıştır.

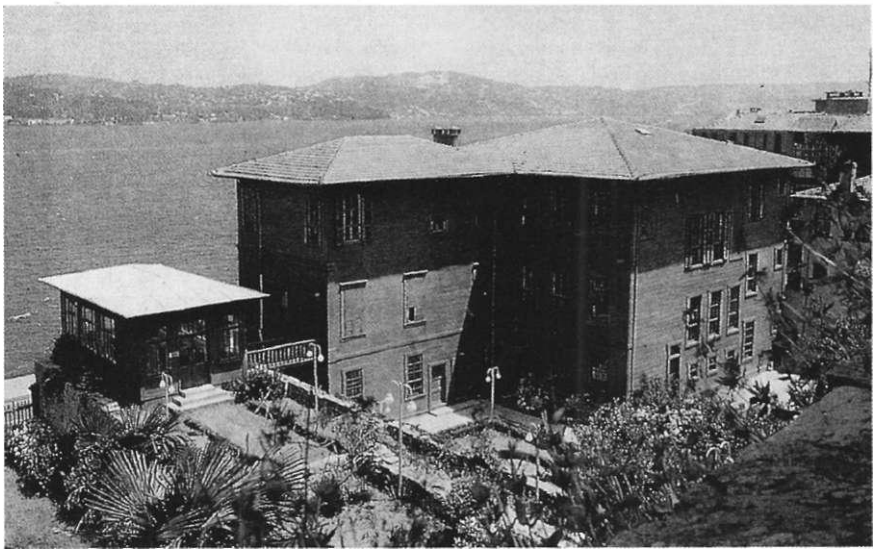

İpsilanti Yalısı günümüzde Marmara Üniversitesi Fransızca Kamu idaresi Bölümü olarak kullanılmaktadır.
Feryal Lrez-Hüsamettin Aksu, *Boğaziçi Sefarethaneleri,* İst., 1992

Bibi. F. Pinon, "Notes sur le résidences de France en Turquie durant la première moitié du XtXe siècle", *L'Empire ottoman, la République de Turquie et la France,* İst., 1986, 151-168; F. Irez-H. Aksu, *Boğaziçi Sefarethaneleri,* İst., 1992; Melling, *Voyage;* Eldenv *Türk Bahçeleri,* 58-61.

AKSEL TİBET

İPSÜANTİLER

Komnenos Hanedam(-») soyundan olduklan iddia edilen Fenerli Rum aüesi (bak. Fenerlüer).

Aile 19- yy'rn başında Balkanlar'da Osmanlılara karşı başlayan ayaklanmalara öncülük etmesiyle tanınır. Ailenin ük tanınmış şahsiyeti Atanasios İpsüantis 1730'da İstanbul'da doğdu. İtalya'da Padova Tıp Fakültesinden mezun oldu. 1760'a kadar istanbul'da vezir Ragıb Paşa'nm hekimligini yaptı. Daha sonra Bükreş'e yerleşti, danışman hekim olarak Prens Giga'nın yanında bulundu.

Aüenin ikinci ünlü kişisi Aleksandros Ipsilantis (1726-1806) çok iyi Fransızca, italyanca, Türkçe, Arapça ve Farsça konuşurdu. 1774'te Babıâli'ye baştercüman tayin edildi. 1787'de Boğdan'a voyvoda oldu. 1794'te de Eflâk voyvodalığına getirildi. Burada gizli çalışmalarla silahlı bir güç oluşturdu. Bu güç Yunan ihtilalinin temelini teşkil edecekti. Ancak oğullarının aşırt davranışları sonucu bu emeli gerçekleşmeyince istifa etmek zorunda kaldı. 1787' de patlak veren Osmanlı-Rus Savaşı'nda Osmanlılara esir düştü. Daha sonra affedilerek 1796'da yeniden Eflâk voyvodalığına tayin oldu. 2 yıl sonra istifa etmek zorunda kaldı ve 1799'da yerine oğlu Konstandinos getirildi. İhtilalci damgası yediği için bk süre sonra tutuklandı ve gördüğü işkencelerden dolayı 1806'da öldü. Oğlu Konstandinos Ipsilantis (1760-1816) 1796-1799 arasında istanbul'da babası gibi tercümanlık yaptıktan sonra Eflâk voyvodası oldu ve çevreye Rus etkisini yaydı. 1806'da istanbul'a gelen Napolyonün generali Sabastiani'nin ısrarı ile görevinden azledüdi. Tilsit banşı sonunda Rusya'ya gitti ve orada öldü.

Konstandinos Ipsüantis'nin oğlu Aleksandros Ipsilantis (1792-1828) 1820'de istanbul'dan Odessa'ya geldi. Rus çarının harp yaverliğini yaptı. Odessa'da kurulan Füiki Eterya Cemiyetini yönetti. 1820'de başlayan Eflâk-Boğdan isyanında önemli rol oynadı. Bu isyanı Eflâk-Boğdan'da başlatmayı istenmesinin nedeni, Romen, Sırp ve Bulgarlan da bu harekete katmaktı. 1821'de Yaş şehrine gkerek Yunanlılara bağımsızlık için kardeşleri Yeorgios ve Nikalaos'la çalışmaya başladı. Bu durumu Tepedelenli Ali Paşa, Babıâli'ye duyurmuş ise de Halet Efendi(->) Fenerli Rum beylerinin kâtipliğinden yetiştiği ve Ali Paşaya da husumet beslediği için bu ihbarı dikkate almamıştı.

Aleksandros Ipsilantis 1821'de Osmanlı Devleti aleyhinde beyannameler dağıtarak harekete geçti ve Bükreş'i işgal etti. Ancak, halk eskiden beri burayı yöneten Fenerli Rum beylerinden nefret etmekteydi. Bu yüzden ayaklanma başarılı olamadı ve Aleksandros Avusturya'ya kaçmak zorunda kaldı. Burada uzun süre tutuklu kalan Aleksandros 1827'de Rus çarının çabası üe serbest bırakıldı ve 1 sene sonra öldü.

Aleksandrosün kardeşi Dimitrios da bağımsızlık savaşına katıldı. 1822'de asilerin oluşturduğu mecliste bk anayasanın hazırlanmasında görev aldı. 1825'te Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nm oğlu İbrahim Paşa'nm ilerleyişine karşı koydu ancak başarı sağlayamadı. 1832'de Nauplion'da (Anapa) öldü. En küçük kardeşleri Nikolaos da 1821'de ağabeyi Aleksandros'un yanında kutsal birliğin topçu komutanlığını yapmıştır.

Bibi. Yorga, *Osmanlı Tarihi,* V, Ankara, 1948; Karal, *Osmanlı Tarihi,* V, VI.

KUTLUAY ERDOĞAN

IPŞIR MUSTAFA PAŞA OLAYı

8-9 Mayıs 1655 tarihlerinde İstanbul'da yaşanan ve Sadrazam İpşk Mustafa Paşa'nın idamıyla sonuçlanan ayaklanma. "Sipah ve Yeniçeri Cemiyeti", "İpşk Paşa Vakası", "Kürd Mehmed Vak'ası" da denmiştir. Atmeydam 01ayı(->) ile Çınar 01ayı(->) arasmda İstanbul'un tanık olduğu başlıca eylemdir.

İstanbul görgüsünden ve kültüründen yoksun bir taşra adamı olan İpşir Mustafa Paşa, Abaza Mehmed Paşa'nm yeğeniydi. Anadolu'da ayaklanma çıkarmaması için kendisine eyalet valiliği verilmişti. İstanbul'da adının duyulması, çok güzel olduğu söylenen karısını, Sultan İbrahim'in 1647'de istemesinden dolayıdır. Varvar (Vardar) Ali Paşa, kendisinden İpşir'in kansım İstanbul'a göndermesi istendiği için ayaklanmış, fakat, Vardar Ali Paşa'nın bu tutumuna karşı onu yakalayıp idam ettirecek kadar vefasız olan İpşir Paşa, Halep valiliği ile ödüllendirilmişti.

Görevden alınan Derviş Paşa'nın yerine 28 Ekim 1654'te İpşir Paşa vezirazam atandı. Halep'ten gelişine kadar da Melek Ahmed Paşa(->) Sadaret kaymakamlığına getirildi. İpşir Paşa ise İstanbul'a gelmekte acele davranmayarak Konya'da bir süre oturdu. Çevresine topladığı sarıca ve sekbanlarla harekete geçti. İstanbul'a ulaşan haberlerden halk korkuya kapıldı. İpşir Paşa'nm İstanbul'a yürüyeceği, Anadolu'da bağımsızlık ilan edileceği dedikoduları yayıldı. İpşir Paşa ise, başkent halkının kendisinden korkmasını istediği için bu dedikodulardan memnundu. İzmit'e gelerek bir süre de burada oyalandı. Saray çevresinde bir grup onun azledilmesini isterken eski vezirazam Kaptan-ı Derya Murad Paşa da İpşir'i tutuyordu. Bir hatt-ı hümayun ile samur kürk gönderilerek bk an önce İstanbul'a gelmesi istendi. İpşir, davetçi bostancı hasekisine, başka vezklere benzemediğini, İstanbul'daki etkili kişilerin buyruğuna girmeyeceğini, otur denince oturup, kalk denince kalkmayacağını, çöplük subaşdığının bile rüşvetle verildiği İstanbul'u yola getirmek için görev aldığını vb açıkladı.

Şubat 1655'te, yanmda binlerce sanca ve sekban olduğu halde Üsküdar'a inen İpşir Paşa, halkı ve devlet adamlarını büsbütün korkuttu. Herkes evlerine çekildi. 28 Şubat günü, nişanlısı Ayşe Sultan'ın (I. Ahmed'in kızı) oturduğu Nasuh Paşa Sarayı'nda kendisine büyük bk şölen verildi. Ertesi gün seher vakti toplar atılırken Salacak İskelesi'ne indi. Buradan, ulemanın eşliğinde Eyüb Sultan'ı ziyarete gitti. Ocak ağalarının, kapıkulu askerlerinin, ulemanın ve vezirlerin katddığı görkemli bk alayla Edirnekapidan İstanbul'a girdi. O gün, bu töreni izlemeyen İstanbullu kalmamıştı. Vezkler siyah samur kürklü, abaza ağalan asker giysili idiler. Ulema örf denen sarıklarıyla alayda yer almışlardı. İpşir Paşa ile Şeyhülislam Ebu Said Mehmed Efendi beyazlar giymişlerdi. Önlerinde ise 8 yeniçeri, başlarmda keçe külah, sırtlarında kaplan postu, göğüslerine astıkları çöğürleri çalıp yüksek sesle türküler söyleyerek yürümekteydiler. Saraya giden İpşir Paşa, IV. Mehmed'le görüştü. Ertesi gün de vezirazamlık görevine başladı. Ancak kente soktuğu sekbanlar ve sarıcalar, her tarafta terör estirmeye koyuldular. Zengin devlet adamlarının mallan müsadere edildi. Öte yandan Anadolu'ya dönmelerine izin verilmeyen sipahiler ise kuşkuya düşüp yeniçerilerle temasa geçtiler. İpşir Paşa, tutarsız buyrukları ve haksız işlemleri ile herkesi gücendirdi ve kaygılandırdı. Başlangıçta kendisine destek veren Kaptan-ı Derya Murad Paşa, İpşir'i tasfiye etmek için harekete geçti. Üsküdar'da oturan sipahi ağalarını Tersane'ye çağırarak gizli görüşmelerde bulundu. Ocak ağaları ile saray ileri gelenlerini de ikna etti. Halk araşma da İpşk Paşa'nın, Üsküdar'daki sipahileri İstanbul'a geçirtip yeniçeri odalarını bastirtacağı, ocak askerlerini kırdıracağı dedikodusunu yaydı. İstanbul tam bir sessizliğe gömüldü. Yeniçeri odalarının kapıları zincirlerle bağlandı.

8 Mayıs 1655 günü, İpşk'in küskün adamlarından Kürt Mehmed 5-600 sipahi üe İstanbul'a geçip Atmeydam'na(->) geldi. "Devlet nizamına ve mezalimin define dak davamız vardır!" diyerek eyleme geçti. Yeniçerileri de meydana çağırdı. Kapıkulu askerleri odabaşıları ile Atmeydam'na geldiler. IV. Mehmed'in dağılmalan yönündeki buyruğunu geri çeviren eylemciler, İpşir Paşa ile Şeyhülislam Ebu Said Mehmed Efendinin idamım istediler. Tersane Bahçesi'nde olan IV. Mehmed, Topkapı Sarayı'na döndü. Vezirazam ve şeyhülislam da saraya geldiler. O gün, İpşir Paşa'nm Ayasofya'daki sarayını yağmalayan asiler ele geçirdikleri paraları ve değerli malları heybelere doldurup Atmeydanı'na döndüler. Vakit geç olduğu için geceyi meydanda geçirip ertesi sabah da müftünün konağını yağmaya gittiler. Bu konak, Hasan Çan'ın ve Hoca Saadeddin Efendinin aile ocağı olup içinde büyük bk de kitaplığı vardı. Eylemciler hepsini talan ettiler.

IV. Mehmed, İpşir Paşa'nın sancak-ı şerifin çıkarılması önerisini kabul etmedi. Asilerden gelen baskı sonucu vazkazamlıktan azlettiği İpşir Paşa'yı boğdurdu. Başı Atmeydam'na gönderildi. Kesik baş, Kürt Mehmed'in emriyle bir harbeye takılıp meydanda gezdkildi. Sonra bk kazığa geçirilip oturma yerlerinin damına konuldu. Yeni vezirazam Murad Paşa, İpşir Paşa'nın cesedini ve başmı Kara Mustafa Paşa Türbesi'ne gömdürttü.

Kürt Mehmed ile Üsküdar'daki Abaza Hasan, ayrı ayrı ve sarıcalarla sipahilerin başmda Anadolu'ya gittiler. Abaza Hasan ikinci kez ayaklanırken kendisine voyvodalık verilen Kürt Mehmed, Adana'da idam edildi.

Bibi. *Tarih-i Naima,* V, 444 vd, VI. 29-104; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi,* III/1, 272-287'.

NECDET SAKAOĞLU

ISTANBUL'UN TARIHI BIR KONAĞıNıN YAĞMALANMASı

...Bir güruh, müftînin hanesini yağmaya varub yüzelli seneden berü Hanedan-ı Hasancan'da müdahharî (toplanmış) olan nefais ve emti'a ve bisât ve kütüb-i nefise ve tuhaf ve nevâdk-i nadide, ân-ı vahidde (bir anda) târâc-gerde-i dest-i bî-edebân oldu (edepsizlerce yağmalandı). Menkuldür ki ref ve nakle kaabil olan eşyadan eser kalmadıkda minderleri pâreleyüb yol ortasında bırağub mahzenlerin demür kapularını ve pencerelerini ve suyollarını ve hamam ve baz'zı sukufun kurşunlannı hatta müftinin kütübhanesi ve mahsus odası olan mekânm sadefkârî ve halkârî münakkaş dolab kapaklarım koparub götürdüler. Haremde olan nisvan mühimmatı ve bisât ve avaniye varmcaya garet etdiler. Sarhoş erazil garet etdikleri eşyayı yolda rast geldiklerine cüz'i bahâ ile füruhta âdem ararlardı.

Tarih-i Naima, VI, 91

IPTIDAILER

"Mekatib-i iptidaiye", "usul-i cedide mektepleri", "numune iptidaileri", "taş mektep" de denmiştir. İlki, 1862'de İstanbul'da açılan ve Arap elifbası ile Türkçe okuma yazma öğretimini de içeren ders programlarının uygulandığı resmi ve özel Osmanlı ilkokulları. İptidainin sözcük anlamı "başlangıç" olup Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinde medreselerin dışında kalan okullar aşamalandırılırken iptidaüer bu sıralamada başlangıç sayılmıştı. İptidailer, ders programı, öğretim yöntemleri, araç gereçleri ve öğretmenleri ile geleneksel mahalle mekteplerinden(->) farklıydı. Bu nedenle bunlara "usul-i cedide mektepleri" de deniyordu. Binası kagir ve daha özenli olanlarına "taş mektep", kapsamlı ders programları ve öğretmen kadroları bulunanlara ise "numune iptidaisi" denmekteydi.

Rüştiyelere^) öğrenci hazırlamak için, sıbyan mekteplerinin ıslah edilmesi girişimi, 1862'de yayımlanan bir nizamnameyle başlatıldı. Buna göre İstanbul, "merkez" denen 12 eğitim-öğretim bölgesine ayrıldı. Her merkezde, ilkin 2'şer, daha sonra 3'er sıbyan mektebinde okuma yazma öğretimi ağırlıklı bir uygulamaya geçildi. Bu okullara Meclis-i Maarifte yapılan sınavı kazanan muallimler atandı ve kendilerine 100'er kuruş aylık bağlandı. İptidai denen 3 yıllık bu yeni okullardaki Kuran-ı Kerim, tecvid ve ilmihal dersleri, diğer sıbyan mekteplerine koşuttu.

18 Aralık 1862'de kaleme alman Meclis-i Maarif-i Umumiye mazbatasmda, ilköğretimin önemi vurgulanarak İstanbul'daki sıbyan mekteplerinin yetersizlikleri ve ıslah edilmeleri gerektiği açıklandı. Kentteki 360 sıbyan mektebinin yenileş-

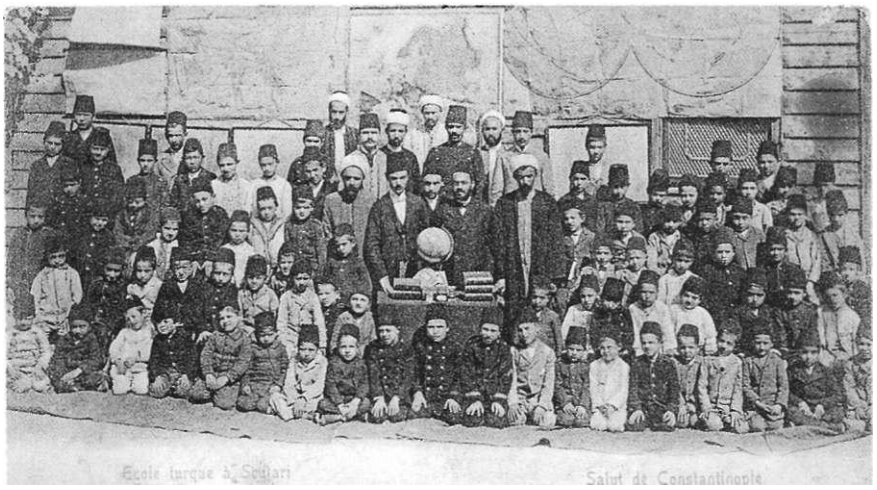

19- yy'ın sonunda Üsküdar'da, modern ders araç-gereçlerine sahip bir okulun iptidai ve rüştiye sınıfları öğrencileri öğretmenleriyle.
Necdet Sakaoglu arşivi

tirilmesinin de olanaksızlığı belirtildi. Bu tutanağın en dikkate değer yönü ise, iptidai adıyla ıslah edilecek okullarda "Arabistan usulüne göre harflerin şekillerini göstermek ve alıştırmak için" çocuklara divit, taş tahta ve taş kalem verilmesinin uygun görülmüş olmasıydı. Gerçi o tarihlerde Arabistan'da bu tür bir uygulama yoktu. Batı eğitimine özgü ders araç ve gereçlerinin İstanbul okullarında kullanılmasına tutucu çevrelerden yönelecek tepkiyi önlemek için böyle denilmişti. İptidai öğrencilerine dağıtılacak divitlerle küçük taş tahtaların ve taş kalemlerin de Maarif Nezareti'nce temin edilmesi kararlaştırıldı.

iptidai uygulamasının ilk başarılı örneğini Selim Sabit Efendi (1829-1910) Süleymaniye Iptidaiyesi'nde gerçekleştirdi. Burada, Fransa'daki okullarda olduğu gibi, yazı tahtası, şemalar, haritalar ve en önemlisi de öğrenci sıraları vardı. Ama, medrese çevreleri büyük tepki gösterdiler. Şikâyetlerini şeyhülislamın aracılığı ile Sultan Abdülaziz'e ulaştırdılar. Maarif Nezareti, Selim Sabit Efendi'yi, çocukların Kuran-ı Kerim'i sıra üstünde değil yere diz çökerek okumaları konusunda uyardı.

1869'da yürürlüğe giren Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nde olasılıkla bu tür tepkilerden çekinilerek "iptidai" sözcüğünden kaçınılarak "mekatib-i sıbyaniye" başlığı altında (3-17. maddeler) üköğretime ilişkin hükümlere yer verildi. Bununla birlikte iptidailere öğretmen yetiştirmek için Darülmuallimin'de(->) bir şube açıldı. 1873' te Cevdet Paşa'nm(-0 maarif nazırlığı sırasında, Selim Sabit Efendinin Süleymaniye Iptidaisi'nde uygulamakta olduğu usul-i cedide-i tedrisiyenin (yeni öğretim metodu) yaygınlaştırılması amaçlandı. Nuruosmaniye Taş Mektebi, "Numune iptidaisi" adı verilerek bk tür pilot okul konumuna getirildi. Selanikli Abdi Efendi ise ilk özel iptidaiyi Süleymaniye semtinde açtı. İzleyen yıllarda da "Selanikli hocalar" denen ve eğitim tarihinde iz bırakan bir grup (Abdi, İsmail Hakkı, Şemsi efendiler) istanbul'da yeni özel iptidailer açtılar.

28 Nisan 1875'te yayımlanan talimatname ile Maarif-i Umumiye Nizamnamesi'nin öngördüğü "tedris meclislerl'ne açıklık ve uygulama olanağı getirildi. Buna göre Dersaadet(-0 ve Bilad-ı Selase(->) iptidailerinin "dakeler" kapsamında toplanması, her dakenin bir tedris meclisi, dairelerin ayrılacağı şubelerin de birer tedris meclisi şubesi bulunması öngörüldü. Bu kurullara, İstanbul mahallelerinin imam ve muhtarları ile o semtin ileri gelen kişilerinin katılmaları kabul edildi. Kurullar, okul açmak ve okul giderlerini karşılamak üzere semt halkından para toplamak, okulun yönetimi için karar almak yetkisine sahiptiler. Bir örnek olarak Yeniköy Tedris Meclisinde Ticaret Nazırı Kabulî Paşa, Şûra-yı Devlet Tanzimat Meclisi azası Besim Bey, Ayan azası Ahmed Şükrü Bey gibi dönemin önde gelen kişileri de bulunuyordu. Tedris meclisleri uygulaması, istanbul'a mahsus olarak 1916'ya kadar devam ettikten sonra II. Meşrutiyetin (1908-1918) son yıllarında ülke genelinde de uygulanmaya çalışılmıştır.

1892'de tedris meclislerinin aynı ilgiyi ve başarıyı gösterememesi üzerine Maarif Nezareti yeni bir talimatname ile iptidailerin denetim görevini üstlendi. İptidailerin genel amacını "padişaha, ana ve babasına, hocalarına bağlı ve saygılı, dindaşlarına, vatanına, insanlığa sevgi duyan, küçüklerine şefkat besleyen, bilime ve erdeme hevesli" bkeyler yetiştirmek tarzında açıklayan bu talimatname, istanbul iptidailerini "Dersaadet ve kasabat iptidai mektepleri" adı altında 3 sınıflı, haftalık ders saati toplamı 22-24 olarak, "kurra (köy) iptidailerl"ni ise 4 yıl süreli, haftada 18-19 ders saadi öngörmüştü, istanbul iptidailerinde her sabah derslere, Fil suresinden Fatiha'ya kadar Kuran surelerinin okutturulması ve ardından padişaha millete ve ümmet-i Muhammed'e dua ile başlanması koşuldu. Talimatname ile istanbul'daki 12 merkezin en iyi ve yeterli birer okuluna "merkez iptidaisi" denilerek buralarda fazladan birer muallim bulundurulması ve bu görevlinin, diğer iptidailerdeki usul-i cedid-i tedrisiye uygulamalarını sürekli denetlemesi esası da getirilmişti. Merkezler ve her merkezdeki sıbyan-iptidai mektepleri sayıları ile merkez iptidaileri, talimatnamede gösterilmişti. Bunlar: Aksaray 27 okul (Mahmudiye Merkez iptidaisi), Sultanahmet 24 okul (Sultan Mahmud Merkez İptidaisi), Tophane 30 okul (Şahhuban Merkez iptidaisi), Eyüp 12 okul (Mihrişah Merkez iptidaisi), Sultanselim 16 okul (Esad Efendi Merkez İptidaisi), Çengelköy 19 okul (Havuzbaşı Merkez İptidaisi), Üsküdar 34 okul (Sultan Selimiye Merkez İptidaisi), Beşiktaş 20 okul (Süneyi Bey Merkez İptidaisi), Emirgân 14 okul (Sultan Ahmed-i Salis Merkez İptidaisi), Emirbuharî 22 okul (Kara Emin Bey Merkez İptidaisi), Fatih 19 okul (Hekim Şirvanî Mehmed Efendi Merkez İptidaisi), Haseki 29 okul (Halid Efendi Merkez İptidaisi) idi. Bu 267 iptidaiden başka, rüştiyelerin ve diğer inas (kız) ve meslek okullarının, ayrıca sayıları 27 olan hususi mekteplerin de iptidai aşamaları vardı. Hususi iptidailerin en tanınmışı, İstanbullu aydın ve zengin ailelerin, çocuklarını kaydettirmekte yarıştıkları, 1882'de açılan Şemsül-Maarif'ti. Yıldız Sarayımn himayesindeki Mekteb-i Hamidî de tercih edilen özel okullardandı. II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) İstanbul'da yeni birçok okul yapıldığı halde iptidai düzeyinde yalnızca Kızlaşı Mektebi (1895) inşa ettirildi. İptidailer için hizmet binaları yapılmadığından da bu okullar genellikle eski külliyelerde, cami meşrutalarında ve hayırseverlerin tahsis ettiği tek odalı mekânlarda hizmet vermekteydi.

İptidai programı, 3 sınıf için Kuran-ı Kerim, ilmihal, imla, kıraat, hesap, hüsn-ihat ortak dersleri yanında, 1. sınıf için elifba, 2. sınıfta tecvid, ahlak, 3. sınıfta da tecvid, ahlak, sarf-ı Osmani, mülahhas tarih-i Osmani, muhtasar coğrafya-yı Osmanî derslerini içeriyordu. 1893'te, iptidai ve rüştiye sınıflarını içeren 6 yıllık inas mektepleri için program düzenlenirken, bu okulların özelliği gereği, idare-i beytiye, el hünerleri dersleri de konuldu. Benzeri bir program da kız sanayi mekteplerinin iptidai sınıflarında uygulanıyordu. Bu okullarda, aylıkları Evkaf Nezareti'nce ödenen 25 muallime (bayan öğretmen) görevliydi. İnas mekteplerine yalnızca kız çocukları devam edebilirken diğer iptidailer karma, muallimleri de erkekti. II. Meşmtiyet'e kadar İstanbul'da iptidai sayısında ve programlarında başkaca bir yenilik görülmedi. İptidailerin öğrenci mevcutları ise kaynaklara girmemiştir. Bu okulların 81 Maarif Nezareti'ne, kalanları ise Evkaf Nezaretine bağlıydı. Ancak 1913'te Tedrisat-ı İptidaiye Kanun-ı Muvakkati yürürlüğe girdikten soma İstanbul'daki bütün iptidailerin Maarif Nezareti tarafından sürekli denetlenmesi mümkün olabildi. Bu bakanlık, 1914'ten itibaren İstanbul'da ve taş-

rada yeni iptidailer açmaya başladığı gibi rüştiye ve iptidaileri, **6** yıllık "mekatib-i iptidaiye-i umumiye" adı altında birleştirmeyi de amaçladı. Meclis-i Mebusan'da ise en çok konuşulan ve eleştirilen husus bu okullarm yetersizliğiydi. 1913'te Tedrisat-ı İptidaiye Vergisi'nin konması, 1913-1923 arası 10 yıllık dönemde vilayet bütçesinden, iptidailer için yüzde 40-80 oranlarında değişen ödenekler ayrılması, bu tartışmaların sonucunda gerçekleşmiştir.

Bu dönemde İstanbul iptidaileri 2'şer yk süreli ve birbirinin devamı niteliğinde 3 devre oldu. Buna göre mekatib-i iptidaiye-i umumüerin her birinin **6** derslikli ve **6** muallimli olması gerekiyordu. Oysa, okul yapıları buna elverişli olmadığı gibi öğretmen kadroları da çok yetersizdi. Bu yüzden İstanbul'daki okullar "1 sınıflı", "2 sınıflı", "3 sınıflı", "4 sınıflı", "5 sınıflı", "**6** sınıflı" olarak ayrılıyordu. Bunlardan en gelişmişleri ve **6** sınıflı, **6** öğretmemi olanları numune iptidaileriydi. Tedrisat-ı İptidaiye Kanun-ı Muvakkati, iptidailer için, Kuran-ı Kerim (Müslüman çocukları için), malumat-ı diniye (gayrimüslim çocukları, kendi din geleneklerine göre izlemekteydiler), kıraat, hat, lisan-ı Osmani, hesap, hendese, coğrafya, tarih, eşya dersleri, malumat-ı tabiiye ve tatbikatı, hıfzıssıhha, malumatı medeniye ve ahlakiye ve iktisadiye, elişleri ve resim, terbiye-i bedeniye ve mektep oyunlan, talim-i askeri (erkeklere), idare-i beytiye (kızlara) derslerini kapsayan bir program öngörmüştü.

1913'te yürürlüğe giren İdare-i Umumiye-i Vilayât Kanunu uyarınca iptidailerin program dışında, idareleri ve mali işleri vilayetlere bırakıldığından İstanbul'da da bu görevler şehremanetine verilmişti. 1914'te şehremini ve vali vekili Cemil Paşa (Topuzlu) Evkafa bağlı olanlar dışında, şehremanetine bağlı **63** iptidainin durumlarını açıklarken, bunların sağlıksız, dar, harap olduğunu, 19ünun kiralık yapılarda hizmet verdiğini, müfettiş raporlarına göre, gayrimüslim cemaat okullarının çok iyi düzeyde bulunduğunu açıklamıştı. O yıl hizmete gken iptidaÜerden, Aksaray'daki erkeklere, Üsküdar Açıktürbe'deki ile Kanlıca'daki ise kızlara mahsustu. Ayrıca Kasımpaşa, Harmanlık, Büyükada mektepleri de numune iptidaisi konumuna getirilmiş bulunuyordu.

İstanbul basmı kentteki iptidailerin ve rüştiyelerin çağdaş eğitim olanaklarından yoksun oluşunu sık sık yazmaktaydı. Abdullah Cevdet, 1913'teki durumları de Evkaf iptidailerine ilişkin gözlemlerini yazarken hela kokusundan bu okullara girilemediğini, 15 m^2'lik odada 40 çocuğun bulunduğunu, çocukların sıralara oturtulmadıklarını, yerde ders yaptıklarını, hasırların üstündeki mangal, falaka ve sefer taslarının çok çirkin bir görüntü yansıttığını, Hoca Tahsin Efendi Mektebi'nin bk tür "maktel" (bkeyleri öldürme yeri) sayılması gerektiğini vb vurgulamıştı. Dönemin hekimleri ise mevcut okulların hiçbirinde sağlıklı eğitim-öğretim yapılamayacağı görüşündeydiler. Diğer yandan, her yıl, iptidailerden mezun olanların 3-4 katı kayıt başvurusu olduğundan, yetersizlik ve sağlıksızlık giderek artmaktaydı. Tek örnek iptidai, Mısır Hıdivi Abbas Hilmi Paşa'nın (1874-1944) Çubuklu'da yaptırdığı okul olarak gösterilmekteydi.

Maarif nazırlarından Emrullah Efendi (1. kez 10 Ocak 1910-18 Şubat 1911, 2. kez 1 Ocak 1912-21 Temmuz 1912) iptidailerin gelişmesi ve verimliliği için iyi yetişmiş kadrolar gerektiği görüşüyle önceliğin Darülfünun'a ve yüksekokullara verilmesini savunuyordu. Karşıt görüşteki aydınlar ise iptidai eğitiminin alfabe öğretimi demek olmadığını, çocuk edebiyatından müziğe ve beceri derslerine kadar zengin bk program gerektirdiğini, iptidailer yeterli düzeye getiknezse Darülfününun da yetersiz olacağım savunmaktaydılar. Maarif Nazın Şükrü Bey (24 Ocak' 1913-9 Aralık 1917) iptidai programlarını yenileyerek önemli bir hizmette bulundu. Bu dönemde 2 ayrı tedrisat-ı iptidaiye programı hazırlandı. Bki 1 ve 2 sınıflı, diğeri 3-5 sınıflılar içindi.

Sultanilerin 5 sınıflı iptidai sınıflarını kapsaması, iptidai ders kitaplarının yazılıp basılması da bu dönemdedir. Şükrü Bey, İstanbul'a 100 yeni iptidai ile 4 idadi yaptırmak için ilginç bk öneriyi gündeme getirdi. Buna göre bk inşaat şirketiyle anlaşılıp yüzde 5 faiz ve yüzde 12 inşaat temettüsü ile İstanbul'a yeni okullar yaptırılacaktı. Fakat, savaşlar yüzünden buna olanak bulunamadı.

İstanbul iptidailerinde salı ve perşembe günleri, öğleden somaları gezilere, tören ve konferanslara ayrılmıştı. Sabahları ise temizlik yoklaması yapılıyordu. Öğleye kadar Kuran-ı Kerim ile diğer dersler, öğleden sonra ise elişleri, ziraat, resim, musiki, yazı, imla, ezber, terbiye-i bedeniye, sıhhiye gibi uygulamalı dersler gösteriliyordu. Savaş yıllarında ise akşam paydosundan sonra tahta tüfeklerle atış talimleri yaptırılmaktaydı.

İstanbul iptidailerinin 1917-1922 arası son 5 ydlık dönemi tam bk ilgisizlik içinde geçti. Okulların gereksinimleri karşılanamadı. Tıpkı mahalle mektepleri gibi, buralar da semtlerin hayırseverlerince bk ölçüde yaşatılmaya çalışddı.

1921'de Ankara'da toplanan 1. Hey'et-i İlmiye'nin aldığı kararla Anadolu'daki iptidailer "ilk mektep" adıyla yeni bk programa bağlandı. İstanbul iptidaileri ise bu yeniliğe Cumhuriyetin ilam (1923) ve Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun yürürlüğe girmesinden sonra uydu (bak. ilkokullar).

Bibi. Mahmud Cevad İbn eş-Şeyh Nâfi, *Maarif-i Umumiye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı,* İst., 1338, s. 79 vd, 159 vd, 314-337; Ergin, *Maarif Tarihi,* II, 383 vd, III, 725 vd, IV, 1173 vd; Maarif-i Umumiye Nezareti, *Mekâtih-i İptidaiye-i Umumiye Talimatnamesi,* İst., 1331; *Salname-i Nezaret-i Maarif i Umumiye,* İst., 1319, s. 169-207; F. R. Unat, *Türkiye'de Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış,* Ankara, 1964, s. 96-98; Y. Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi,* İst, 1993, s. 140, 196, 231; N. Sakaoğlu, *Osmanlı Eğitim Tarihi,* İst., 1991, s. 86 vd; H. Aytekin, *İttihat ve Terakki Eğitim Yönetimi,* Ankara, 1991, s. 46 vd.

NECDET SAKAOĞLU

İRAN ELÇİLİĞİ BİNASI

Eminönü İlçesi, Alemdar Mahallesi'nde, Babıâli Caddesi ile Türkocağı Caddesinin kesiştiği köşededir. Batısında Düyun-ı Umumiye binası (bugün İstanbul Lisesi), kuzeyinde Cağaloğlu Yokuşu yer alır. Günümüzde İran İslam Cumhuriyeti İstanbul Başkonsolosluğu olarak işlevini sürdürmektedir.

Elçilik arsasını 1866'da satın alan İran'm İstanbul Elçisi Hacı Mirza Hüseyin Han, binanm yapımı için İtalyan kökenli Levanten mimarlardan Giorgio Domenico Stampa ile anlaşarak inşaatı ona yaptırmıştır. İstanbul'da başka önemli yapıları da olan Mimar Stampa, 1836'da İstanbul'da doğmuştur. İtalya'nın İsviçre sınırına yakın Como kentinden İstanbul'a göçen Stampa ailesinin mezarı Feriköy Latin Katolik Mezarlığı'ndadır. Ayrıca, arazinin alınmasından evvel 1856'da, İran Şahı Nâsırüddin, bir ferman ile "İstanbul'da Türk hükümetinin mimarı" olarak tanımladığı İtalyan mimar Gaspare Fossati'ye(->) bir proje hazırlatmış ve ikinci dereceden bir nişan vermiştir. Fermanda, "İmparatorluk Sarayı" olarak söz edilen bu projeden günümüze, İsviçre Bellinzona Cantonale Arşivi'nde muhafaza edilen suluboya tekniği ile renklendirilmiş bir kesit çizimi ulaşmıştır. Bu çizim, projenin bk imparatorluk sarayından çok bk elçüik sarayı için hazırlandığını düşündürür ve içerdiği anıtsal merdiven, balo, dans, oyun ve yemek salonları ile mevcut yapıya benzerlik gösterir. Stampa'nın, elçilik binası inşaatını Fossati tasarımlarından yararlanarak yürütmüş olması mümkündür. Ayrıca, 1869'da Giuseppe Fossati'nin(->), İtalya'ya döndükten sonra İranlılar için bir proje üzerinde çalıştığı bilinmekteyse de bununla ilgüi çizimler henüz tespit edilememiştir.

19. yy'rn ortalarında, İstanbul'da bkçok yabancı ülke temsilcilikleri yeni ve modern elçilik binaları yaptırırken, İran Elçiliği kkaladığı ahşap evlerde hizmet vermekteydi. Aym yıkarda İran devleti, Avrupa'yı model alan bir değişim isteği ile bu yönde hareket eden Rusya'ya ve İran gibi Müslüman bir ülke olan Osmanlı Devletine, daha sonra başbakan olacak Mirza Taki Han gibi önemli temsilciler göndererek yenüeşme yolunda atılan adımları incelemekteydi. 1860'ta İstanbul'da göreve başlayan Elçi Hacı Mkza Hüseyin Han, Süleyman Paşa'dan kiralayıp elçilik olarak kullandıkları ahşap yapının, içindeki tüm kıymetli eşya ile birlikte yanması üzerine, 1865'te şaha bir rapor göndererek, uygun bk arsa satm alıp İran devletine yakışır bir sefaret binası yaptırmak için izin istedi. Bu rapor üzerine Şah Nâsırüddin 1866'da Elçi Hüseyin Han'a bir ferman yollayarak, eski anlaşmalara göre İran'ın tarihi yarımadada bk konsolosluk bulundurma hakkı olduğunu ve bu hakka dayanarak suriçinde güzel bir yer bulunup alınmasını istedi. Cağaloğlündaki arazi bu ferman üzerine aym yıl bir Osmanlı paşasmdan satın alındı. İstanbul'da bulunan tüm elçilik binalaın Pera'da yer alırken, İran Elçiliği, tarihi ya-

İran Elçiliği binasının ön cephesinden bir görünüm. *Cengiz Can, 1993*

rımadada bulunan tek elçilik olarak istisna teşkü eder. İran elçilik kaynaklarına göre İstanbul'un en güzel yerinde, Babıâli'ye yakın böyle kıymetli bir arsayı yabancı bk sefarete satan paşa, hizmetten ihraç edilerek bk süre sürgüne gönderildi.

1880'lerde yapının bakım onarım hizmetlerinden Mimar Valsamaki sorumludur. 1900'de İstanbul'u ziyaret eden Muzafferüddin Şah, elçiliğin kuzeyinde bulunan evkafa ait arsanın satın alınarak arazinin genişletilmesini isteyince, II. Abdülhamid (hd 1876-1909) burayı satm alarak elçiliğe vermiştir. Geçtiğimiz yıllarda, binanın denize bakan kuzey kısmının üstüne, cepheleri tamamen şeffaf, metal konstrüksiyon bir kat ilave edilmiştk. Kütle estetiğini zedeleyen bu muhdes kat dışında yapı, özgün mimarisini ve tezyinatını koruyarak günümüze ulaşmıştır.

İran Elçiliği binası, kuzeye doğru eğimli, bahçe şeklinde düzenlenmiş arsanın doğu kenarında, bk bodrum kat üzerine 3 kadı olarak inşa edilmiştk. İki yanında bekçi kulübeleri bulunan bahçe girişi Türkocağı Caddesi üzerindedk. Yarım daire kemerli pencereleri olan, köşeleri taş kaplı bu küçük yapılarla smırlanmış metal parmaklıklı giriş kapısının her iki yanında, ikişer kolon ve üzerlerinde aslan heykelleri yer alır.

Yaklaşık 24x24 m ölçülerinde bir tabana oturan ana yapının kuzey cephesi aksında çokgen bir çıkmaya yer verilmiştir. Güney cephesinde bulunan ve mermer basamaklarla ulaşılan ana giriş, yuvarlak kemerli üçlü geniş açıklıklarla ve bunlann önünde saçak vazifesi gören ve dörder mermer kolona taşıtılan iki katlı balkonlarla vurgulanmıştır. Giriş mekânından kolonatia ayrdmış kare planlı merkezi sofa, yapının kalbi durumundadır. Sofanın batısında yine kolonların gerisinde üst katlara bağlantıyı sağlayan anıtsal merdiven, kuzeyinde büyük bir salon, doğusunda ve köşelerde diğer salonlar yer alır. Özenle dekore edilmiş yüksek tavanlı giriş ve birinci kat salonlarında eski İran mimarisinden esinlenilmiş süsleme elemanları da kullanılmıştır. Yapının konsolosluk ofisi olarak kullanılan bodrum katına Babıâli Caddesi üzerinden ikinci bk giriş sağlanmıştır.

Cephe, mimarisi bakımından, İstanbul Tanzimat dönemi kagir yapılarında yaygın olarak izlenen Batılı anlayışta bk düzenleme sergiler. Döşeme seviyelerinde katları birbirinden ayıran dekoratif taşkın silmeler ve saçak parapeti yapıyı dört cepheden çevreler. Eşit aralıklarla sıralanmış basık kemerli pencereler prizmatik tabanlara oturan püastr şeklinde kolonlarla ayrılmıştır. Profilli sövelerle canlandırılan pencerelerde dökme demir korkuluklar kullamlmıştır. Giriş cephesi aksında, birinci kat döşeme seviyesinde yer verilen yüksek kabartma tekniği ile yapılmış insan yüzü figürü yapının dikkat çeken süsleme elamanıdır.

19. yy'ı Batı'yı model alan yenileşme programlarıyla tamamlayan İran'm İstanbul mimarisine kazandırdığı elçilik binası, Osmanlı Tanzimat dönemi mimarlığının nitelikli bk örneğidk.

Bibi. H. M. Sasani, *Yadbudhay Sifareti İstanbul,* Tahran, 1361 (1982) s. 8-9; C. Can, "İstanbul'da 19- Yüzyıl Batılı ve Levanten Mimarların Yapıları ve Koruma Sorunları", (Yıldız Teknik Üniversitesi, yayımlanmamış doktora tezi), 1993, s. 206-210.

CENGİZ CAN

İRAN OKULU

Eski adı, Debistan-ı İraniyan'dır. Bk azınlık kurumu sayılmayan okul, 1882'te kurulmuştur. Öğretim dili Türkçe ve Farsça olup giderlerini, müdür ve öğretmenlerin seçimini İran Eğitim Bakanlığı üstlenmişti. Sadece İran Elçiliği görevlileri ile İran uyruklulann çocuklan alınmaktaydı.

İlk açıldığında Yeşildkek'te Yıldız Ham'nın bir odasında öğretime başlayan İran Okulu, daha soma Sultanahmet Binbirdirek'teki daha önce İran Hastanesi olan 3 katlı binaya taşındı. 1955'te yenilenen ruhsatına göre o sırada 30 kız, 28 erkek öğrencisi vardı. Bu sayı 1963'te 28 kız, 34 erkek olmak üzere ancak 62 olmuştur. 1979'da İran'daki rejim değişikliği somasında okulun adı İran İslam Cumhuriyeti İlkokulu oldu. Ancak TC yasalarına aykırı biçimde okulda lise sınıfları da vardı. Yönetim işleri ise İran İslam Cumhuriyeti kurallarına uyarlanmıştı. Bu durum, 625 sayılı Özel Öğretim Kurumları Kanununa bk çelişki oluşturduğundan 1991'de yapılan genel denetim sonunda 625 sayılı kanunun 15. maddesine göre okul, "eğitim faaliyetini sürekli olarak durdurma" kararıyla kapatılmıştır.

AYHAN DOĞAN

İRANLILAR

İstanbul'da, eski dönemlerden, yaklaşık 15. yy'dan itibaren İranlı tüccar ve gezginler vardı. Ancak kültürel, dinsel, siyasal kurumlarıyla örgütlü bir İran cemaatinden, 19- yy'ın ortalarından itibaren söz edilebilk. 19. yy'rn sonu, 20. yy'ın başlarında bu cemaat parlak bir varlık göstermiş, Cumhuriyetin kumlusunu izleyen yıllarda ise önemi azalmıştır. İran cematinin çoğunluğunu, Tebriz, Hoy, Selmas ve Şebüster kökenli Azeriler meydana getiriyordu. Asıl İran kökenliler ise Tahran, İsfahan, Kazvin, Kâşân ve Horasan'dan gelmişlerdi. Han Malik Sasani'ye göre 19- yy'ın sonunda İran cemaati 15.000 kişi kadardı. Haklarındaki bilgiler İranlı gezginlerin gezi notlarına ya da İran hariciye memurlarının raporlarına dayanır. Bunlar arasında 19. yy'ın başlarında Mirza Salih Şirazi, 19. yy'ın sonlarında Muhammed Ali Pirzade ve Mirza Muhammed Hüseyin Ferhani; 20. yy'ın başında da Han Malik Sasani saydabilir.

Bu cemaat çağdaş Ortadoğu tarihinde önemli bk rol oynamış, İran'a Batı modernizminin aktarılmasının öncüsü olmuştur. İstanbul İranlılar için İran ile Batı arasında bk geçit, bir "dış bağlantı", aynı zamanda da reformlar için bk deneyim bölgesiydi. Bu anlamda İranlılar Osmanlı reformlannm deneylerinden hayli yararlanmışlar ve Tanzimat'tan esinlenmişlerdir (örneğin Midhat Paşa'nın yazdığı anayasa taslağının çevirisi 1877'de İstanbul'daki Farsça *Ahter* mecmuasında yayımlanmıştı). Öte yandan İstanbul İran'daki Kaçar Hanedam'mn otoriter rejimi ve 1906 karşıdevrimi aleyhine pek çok İranlı özgürlükçünün siyasal faaliyetinin üssü olmuştu. Nitekim, sürgündeki İranlılar 1905-1906 meşruti devrimini bu kentte hazırlamışlardı. İranlı siyasal muhalifler ayrıca kendi mücadelelerinde Jön Türkler'den yararlanmışlardır, 1908'den soma ise Jön Türkler (İttihatçılar), tıpkı farmasonlar gibi, İran'da özgürlük ve reform hareketini aktif olarak destekleyen güçlü gmplardan biri olmuştur.

İstanbul'daki İranlı özgürlük yanlılarının 1907'de Valide Han'da Encümen-i Saadet-i İraniyan-ı Mukimin-i İstanbul adıyla kurdukları cemiyet İran'da en güçlü politik gmplardan birisi haline gelecek, İç savaşla ya da 1906 karşıdevrimine direniş hareketleriyle (Tebriz ayaklanması gibi) sarsılan İran'la İstanbul'daki muhalifler arasmda haber akışını sağlayacak ve 1909'da anayasal (meşmti) rejime dönülmesinde bkinci derecede rol oynayacaktı.

İstanbul'daki İranlıların diğer bir sosyal faaliyeti olarak, İran kahveleri ya da Encümen-i Nisvan-ı İrani-yi Mukim-i İs-

tanbul burada yaşayan İranlı kadınların örgülü belirtilebilir. O yıllarda İstanbul'da çok sayıda İranlı aydının bulunması, Avrupalı Şarkiyatçılar için de bk kolaylık teşkil etmişti, örneğin E. G. Brown, İran tarihi ve edebiyatı konusunda yazdığı önemli kitaplar için kullandığı bilgi ve dokümanların temininde İstanbul'daki İranlılardan çokça yararlanmıştır. Bu İranlılar arasında şairler, edebiyatçılar, siyasi şahsiyetler, gazeteciler bulunuyordu.

19- yy'rn ortalarından Türkiye Cumhuriyetinin ilk günlerine kadar var olan bu İranlı topluluğunun içindeki özgürlükçü, çoğunlukla da devrimci İranlılar, daha sonra gerek modern Iran'm kurulmasında, gerek İslam reformculuğunda, gerekse çağdaş İran edebiyatında özgül bir yer tutmuşlardır. Bunlar arasında, Osmanlı reformculuğundan etkilenerek yazdığı *Defter-i Tanzimat* kitabıyla tanınmış Mirza Melkom Han (ö. 1908), Fransız Morier'nin *Isfahanh Hacı Baba* adlı kitabının Farsçaya serbest bir çevkisini yaparak ülkesindeki iktidarı ve o zamanki İran toplumunu eleştirmiş olan Mirza Habib İsfahani (ö. 1893), *Seyahatname-i İbrahim Bey* adlı yapıtı Azerbaycan ve Türkistan'da çokça okunmuş olan Zayne'l Abidin Meragi (ö. 1911) ve *Se Mektub* (Üç Mektup) adlı kitabıyla şah despotizmine ve molla karanlığına hücum eden Mirza Agâh Han Kirmani (ö. 1896) sayılabilir. Bütün İslam dünyasınca tanınan diğer bk düşünce adamı Osmanlıların reformcu ve Panislamist fikirlerinden bir hayli yararlanmış ve görüşleriyle Arap reformcularından Kırım' daki Tatar ve Kazan aydınlarına kadar geniş bir kesimi etkilemiş bulunan Cemaleddin Afgani'dir (ö. 1897). Gene aynı yazarlar arasında büyük edebiyat adamı ve özgürlük yanlısı Ali Ekber Dihhoda'yı da anmak gerekir. İstanbul'daki İranlı aydınların yayımladıkları *Ahter, Şems, Soruş vb* dergüerin iran'daki siyasal uyanışta, meşrutiyet mücadelesinde önemli bir rolü olmuştur (bak. Farsça basın). İranlı aydınlarla Osmanlı aydınları arasındaki görüş alışverişi ve etkileşim de her iki ülke tarihinde belirgin bir yer tutmuştur; Genç Türklerle, Genç İranlılar, iki ülkenin sorunlarının birbirine benzemesi ve iki siyasi hareketin de anayasal bk devrim hedefi taşıması nedeniyle yakın ilişki içinde olmuşlardır.

Ekonomik alana gelince, İstanbul'daki İranlı tüccarların tutmuş oldukları yer küçümsenmeyecek düzeydeydi. İranlı tüccarlar, 15. yy'dan beri istanbul'da Valide Hanini merkez edinmişler ve iran'dan Osmanlı imparatorluğuna, oradan da Avrupa'ya olan ticareti yönlendirmişlerdk. Ekonomik güçleri Osmanlı-İran ilişkilerinin seyrine göre değişiklikler göstermiş olan bu tüccarlar 19. yy'rn ortalarında bir hayli iyi durumdaydılar ama 20. yy'ın başlarında ekonomik durumları büyük ölçüde bozulmuştu. Bu yıllarda İstanbul'daki İranlı tüccarlar siyasi muhalifler arasmda bulunuyorlar ve kentteki İran kolonisi içinde ticaret ve çeşitli hizmet alanlarında iş yapıyorlar, bir yandan da İranlılara ait okul, hastane, cami, mezarlık vb gibi sosyal kurumları destekliyorlardı.

İstanbul'daki tranldarın ticari, siyasi ve düşünsel çalışmaları şuralarda yoğunlaşmıştı: Valide Ham ve içindeki İranlılar Mescidi, Kapalıçarşı, Vezir Hanı, Tamburacı Ham, Üsküdar Çarşısı ve Karacaahmet civarındaki Seyyid Ahmed Deresi Mescidi (Karacaahmet'te bir de Kabristan-i İrani adlı İran mezarlığı vardı). Bu yerlerden en önemlisi, kuşkusuz ki, Valide Haniydi. O zamanlar bir İranlının deyişiyle, burası "bir han değil, bir ülke" idi, içinde 500 atölyesi, camii, dükkânı, kültür merkezleri, siyasi cemiyetleri, matbaaları vardı.

19. yy'ın ikinci yansında Babıâli yakınında inşa edilmiş olan İran Elçiliği, istanbul'a atanmış olan parlak ve reformcu diplomatlar sayesinde kentteki İran topluluğunun siyasi yaşamında önemli bk yer tutmuştur. 19. yy'rn ikinci yansmda elçilik görevinde bulunmuş Mirza Hüseyin Han ile Mirza Muhsin Han, birçok sefaret kâtibi, başkâtibi ile viskonsülü, reformcu diplomatlar arasmdaydılar. İstanbul'da diğer bazı Ortadoğu kentlerinde ve Fransa'da görev yapan çok sayıda İranlı diplomatın mason localarına üye olmaları, bu gizli kuruluşun, İran'ın siyasi tarihinde önemli bir rol oynamasına yol açmıştır. 1882-1883 ders yılında Yıldız Hanı'nda Debistan-ı Iraniyan adıyla faaliyete geçen İran okulu yüksek evsafta bir eğitim kurumuydu ve aralarında Mirza Habib İsfahani'nin ya da Hüseyin Daniş'in, *Ahter* yazarı birçok gazetecinin de yer aldığı zengin ve güçlü bir öğretim kadrosuna sahipti. 20. yy'ın başında Farsça öğretmeni aynı zamanda bir Mevlevî dervişiydi. Bu okulla İran hastanesi (Bimaristan-ı İrani ya da kısaca Marizhane, kuruluş 1883) daha sonra Encümen-i Hayriye-yi Debistan ve Marizhane) adıyla birleştirildi. II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) bu kurum, Üsküdar'daki cami ve mezarlığı da içerecek şekilde bir vakıf altında toplandı ve bir mütevelli heyetinin yönetimine verildi.

istanbul'daki iranlı dindarların devam ettikleri ve Şiî mezhebine mensup iki mescit vardı. Daha eski olam Valide Haninin tam ortasındaydı ve muhtemelen 17. yy' da yapılmıştı. Bu mescit uzun bir dönem Şiî dindarlara hizmet etmişti. 1951'de yandı ve yerine yenisi yapıldı, ikincisi Karacaahmet Mezarlığı'mn bir parçasını oluşturan kanlılar Mezarkğı'nda 1854-1855'te yapılmış İranlılar Mescidi'ydi(->). Mescidin gusülhanesi (cenazelerin yıkandığı yer) daha eskiden kalmadır. İranlılar Mezarlığındaki en eski mezarın 1747-1748'de ölen Huri Sultan'a (Şah Hüseynin kızı) ait olduğu bilinmekle birlikte, buradaki mezarların çoğu 19. yy'ın sonu ile 20. yy' m başlarında ölen İranklara aittk.

İranlıların Şiîlere özgü ibadetlerini açıkça yapmalarının, özellikle de muhanem ayında tören düzenlemelerinin önüne çeşitli engeller çıkarılmıştı. Sadece 19. yy'ın ortalarında Mkza Hüseyin Han'ı elçiliği sırasında aldığı bir izinle bu törenler yapılmış ve gerek Osmanlılardan, gerekse kentteki diğer yabancdardan oluşan çok kalabalık bir kitle tarafından izlenmişti. Bu tören bazı Avrupalı gezginlerin kitaplarında uzun uzadıya anlatılmıştır. Şiflerden oluşan kortej Valide Hanindan yola çıkmış, Üsküdardaki iranlılar Mezarlığı'na varmış, mersiyeler okunmuş, Hz Hüseyin' in ölümünü temsilen taziye denilen tiyatro gösterisine benzer canlandırma yapılmıştı. Ancak istanbul'daki bu temsili canlandırma, İran'daki muharrem törenlerinde yapılan geleneksel temsillere benzememekteydi. Bunun nedeni törene Şiîlerle birçok inancı paylaşan çok sayıda Bektaşînin katılmış olmasıydı, bu tören kentteki iranlılarla onlara yakınlık duyan Bektaşîler arasındaki kardeşliği güçlendirmekle kalmamış, birçok iranlı diplomatın **19.** yy'ın sonlarında Bektaşîlere sempati beslemelerine de yol açmıştı.

O günkü İran kolonisinden bugüne, Türk toplumuyla nispeten bütünleşmiş birkaç aile sayılmazsa, pek az iz kalmıştır. Eski büyükelçilik, İstanbul başkonsolosluğuna dönüşmüştür, Hüseyin Daniş'ten miras kalan kütüphane de bu binadadır. 1960'lı yıllarda taşradan gelen göçmenler nedeniyle her iki Iran mescidinin müdavimleri değişmiştir. Valide Hanindaki tüccarlar, Cumhuriyet'in ilk yıllarında burayı terk etmişlerdir, İran'da 1979'da islam Cumhuriyeti kurulunca, mescit iranlılar Derneği diye bir kuruluşun yönetimine verilmiştir. Mescide sadece Şiîler ile Türkiye'nin Kars, İğdır gibi Doğu illerinden gelen Türk kökenli dindarlar devam etmektedirler. Üsküdar'daki mescide ise bu gruplara ilaveten bazı Alevîler de devam etmektedir (1993 başlarında *Cumhuriyet* gazetesinin verdiği bir habere göre Valide Hanindaki mescitte Iran lehine İslamcı propaganda yapıldığı için soruşturma başlatılmıştır). **1926**'dan beri Türkiye Cumhuriyeti tarafından yasaklanmış bulunan muharrem törenleri Üsküdar'daki İranlılar Mezarlığında birkaç yıldır yapılmaktadır.

İstanbul'daki geçen yüzyıl İranlılarının soyundan gelen aileler kendilerini ortaya çıkarmamakta, bu törenlere katılmamakta, ama ölülerini bu mezarlığa gömmektedirler.

Bibi. Hüseyin Daniş, "Sayyid Camal al-Din dar Islambul", *Asnad ve madarik dar bara-yi Sayyid Camal al-din Asadabadi,* Kum, 1971, s. 153-**166;** Anja Pistor Hatam, *Iran unddieReformbeivegung im Osmanischen Reich,* Berlin, 1992; E. Koçu, "Büyük Valide Ham", *İSTA,* VI, s. 3307-3313; Hacı Muhammed Ali, *Sefernameyi Hacı Muhammad Ali Pirzade,* I-II, Tahran, 1963-**1965;** Mirza Salih Şirazi, *Macmua-i Seferki a-yi Mirza Salih Sirazi,* Tahran, 1985; Mirza Muhammad Hüseyin Farhani, *Safarname,* Tahran, 1964; Muhammad Emin Riyahî, *Zeban ve edeb-ifarsi de kalemrav-i Osmani,* Tahran, 1990; Han Malik Sasanî, *Yadbudhayi safarat-i İstanbul,* Tahran, 1966; T. Zarcone, "La communauté iranienne d'Istanbul à la fin du XI-Xe et au début du-XXe siècle", *La Shî'a nell'Impero Ottomano,* Roma, 1993, s. 57-83; ay, "1905-1911 İran Devriminin ve İstanbul'daki Iran Topluluğu Tarihi için Bir Kaynak: Şams Gazetesi", *Toplumbilim,* S. **1** (Eylül 1992), s. **67**-78; T. Zarcone-F. Zarinebaf-Shahr, (yayımlayan), *Les Iraniens d'Istanbul,* Actes du colloque d'Istanbul de septembre 1991, Institut Français de'Etudes Anatoliennes, Institut Français de Recherches en Iran, Paris-Istanbul-Tah-

ran, 1994; T. Zarcone, "Un regard sur les lieux de culte chiite à Istanbul (fin d'Empire ottoman-époque contemporaine), *Observatoire urbain d'Istanbul, 2,* İst, Haziran 1992, s. 10-12; ay, "The Persian Cemetery of Istanbul" (basımda).

THIERRY ZARCONE

IRANLıLAR MESCIDI

Karacaahmet Mezarlığı'nın doğusunda, Seyyid Ahmet Deresi Sokağı'nın sonundaki Iranldar Mezarlığı'nın içindedir. Seyyid Ahmed Deresi Mescidi olarak da bilinir. Yapının aslı ahşap olup, büyük bir yangında yanmıştır. Bu yüzden ilk yapının tarihi bilinmemektedir. Kagir olan bugünkü yapının kitabelerinin bkinde görülen en eski tarih ise 1271/1854-55'tir.

Neoklasik üslupta yapılmış olan mescit, bahçe zemininden itibaren iki kademeli olarak arazinin meyline uydurulmuştur. Yapının alt duvarları mermer kaplıdır. Mescidin kuzeye açılan kapısına 14 basamaklı bk merdivenle çıkılır. Bu merdivenden 5 basamak çıktıktan sonra sağ tarafta siyah-beyaz mermerli abdest musluklan vardır. Mescidin son cemaat yeri camekânla üçe bölünmüştür. Sağdaki bölümde kadınlar mahfiline açüan bir kapı vardır. Toplantı odası olarak kullanılan bu bölüm aynı zamanda İranhlarca mübarek şaykan günlerde de yemek salonu işlevi görmekte, soldaki bölüm ise bugün kitaplık olarak kullanılmaktadır. Son cemaat yelinin örtü sistemi, içbükey kasetler ve elips kubbelerden oluşur. Elips kubbeler giriş bölümünde tam eksende ve biri mescit kapısı üzerinde, ikisi son cemaat yeri kapısı üzerinde üç kasetle hareketlendirilmiştk. Yan mekânlarda ise elips kubbeler daha geniş tutulmuş ve kaset sayıları sadece son cemaat yerinin kapısı üzerinde olmak üzere bire düşürülmüştür.

Dikdörtgen olan mescidin örtü sistemi ise, köşelerde çan formu verecek şekilde pandantif oluşturan geniş bir aynalı tonozdur. Girişin iki yanında kadınlar mahfili vardır, içe taşkın, İran üslup özellikleri gösteren mihrap, prizmatik üçgenlerden oluşan iki friz içine alınmış ve üzerlerinde Hz Muhammed üe kızı Hz Fatma'nın ve On İki İmam'ın isimlerini taşıyan, sipariş üzerine iran'da yapdarak İstanbul'a getkilmiş 14 çini panoyla bezenmiştir. Mihrabın sol köşesinde bulunan çininin üzerindeki Farsça yazıdan anlaşüdığına göre, bu panolar İran Milli Eserler Encümeni'nin siparişi üzerine 1352/1933'te Seyyid Mustafa Tabtabaî tarafından Tahran'da yapılmıştır. Mihrabın düz olarak bitirilmiş üst kısmı ise mermer olup, burada dört ayrı kitabe vardır. Bu kitabelerden başka ayrıca mihrabın sağ ve solunda da kakma halinde Farsça kitabeler bulunur.

Yapının kuzey cephesinde, mescit girişinin üstünde frizlerle kesilmiş üç pencere vardır. Yapının batı cephesinde ise yine sivri kemerli, kavsaralarında ayetler bulunan 14 pencere bulunur. Pencerelerin aralarında ajurlu, ayetli, sivri uçlu payeler ve mukarnas frizli boyalı konsollu payeler görülür. Bu payelerin aralarında ise gülbezekler vardır. Batı cephesi sivri kemer kasetleri içine alınmış kademeli sümelerle nihayetlendkilmiştir.

Yapının batı ve doğu cephesi simetrik olup, tek fark doğu cephesindeki pencere kemerlerinde kavsaraların olmamasıdır. Yapı içinde duvar yüzeylerinin ortak özelliği, altyapı nihayetinde kasnak biçiminde mukarnaslı friz ve kemerlerin, yapıyı dört yönde dolaşmaları ve pilastr özelliği taşıyan payelerin iki kat halinde tüm duvarları süslemesidk.

Mescidin minberi ahşap olup, minber tacında iki tane el sembolü vardır. Doğu cephesinde tam eksende yine ahşap olan vaaz kürsüsü bulunur. Tavanda eksende 8, yanlarda 4 kollu ajurlu, birbirinden değerli avizelerin sarktığı kartonpiyerler vardır.

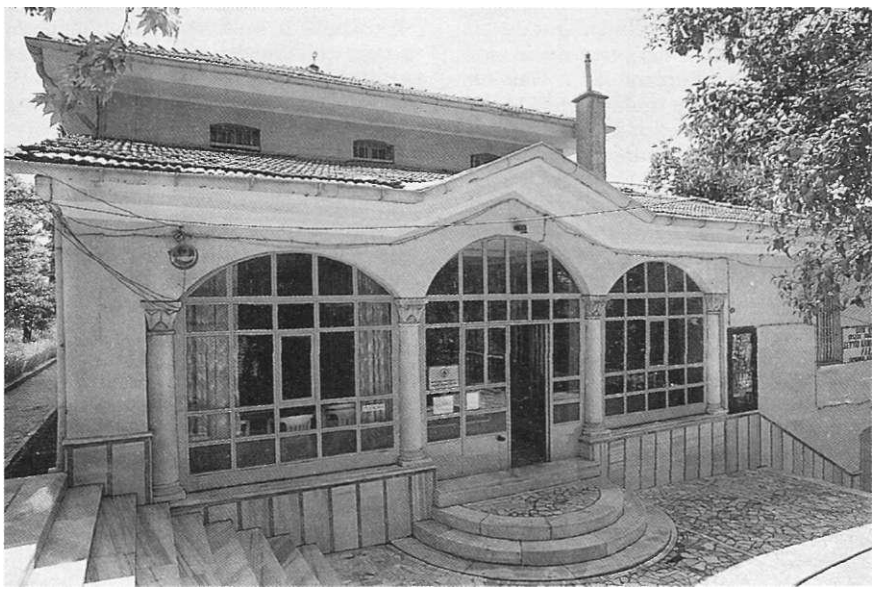

İranlılar Mescidi'nin ön cephesi.
Kadir Ahtay/Onyx, 1994

Yapının dışma bakıldığında, giriş cephesi mukarnas başlıklı dört mermer sütunun taşıdığı basık kemerlerle üçe bölünmüş, orta kemer daha yüksek tutulmuştur. Kemerlerin üzerindeki çatı köşeli ve dar saçaklıdır. Cephenin sağında yine sivri kemerli bk pencere vardır. Yapının batı cephesi iki katlıdır. Üst kat vakk, alt kat ise gasilhane ve çay ocağıdır. İki katta da sivri kemerli pencereler vardır. Kat pencereleri arasında kademeli bir kat frizi uzanmaktadır. Alt kat pencereleri arasında ise kitabeler bulunur. Cephenin güneybatısındaki gasilhane kitabesinde burayı 1271/1857'de tacir Cüneyd Ali'nin yaptırdığı yazılıdır. Bu tarih mescitteki en eski tarihtir. Diğer bir kitabede de burayı 1919'da Hoylu Ahmedzade Meşhedi Abbas Ali'nin yeniden yaptırdığı yazar. Gasilhanenin hemen yanında 1321/1902 tarihli ufak bir duvar çeşmesi vardır.

Yapının doğu cephesi tek katlı olup, yine sivri kemerk yüksek pencerelerle donatılmıştır. Pencere aralarında kemer üzengilerine kadar pilastrlar, pencere altlarında ise payeler vardır. Bu cepheden bakıldığında yapıdaki iki ayrı örtü sistemi ve yükseklik farkları görülür. Bunlardan yüksek olan mescit ve tonoz örtüsü, alçak olan ise eğimli çatıyla örtülü son cemaat yeridir. Güney cephesinde ise bu, üç kademeye dönüşür. En yüksek olan mescit, daha alçak olan vakıf ve en alçak olan gasilhanenin yanındaki depodur. Mescit çatısında On İki İmam'ı simgeleyen, 12 kollu, güneş kursuna benzeyen alem vardır. Cephe ayrıca, dört püastr ile hareketlendirilmiştir.

Bibi. Konyalı, *Üsküdar Tarihi,* I, 169-172.

ALEV ERARSLAN

IRDELP, NEŞET ÖMER

(1882, İstanbul - 3 Haziran 1948, İstanbul) Hekim.

Piyade binbaşısı Ömer Fevzi Beyin oğludur. 1902'de Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'yi (Sivil Tıbbiye) bitirdi. Ankara Beypazarı belediye tabipliği yaparak mecburi hizmetini yerine getirdikten sonra Ankara Belediye Hastanesi başhekimliğine atandı. 1908'de arkadaşı M. Kamil (Berk) ile ihtisas yapmak amacıyla Paris'e gitti. Burada dönemin ünlü kalp hastalıkları profesörü Henry Vaquez'nin, Saint-Antoine Hastanesindeki kliniğinde çalıştı. 1910'da İstanbul'a dönünce sınavla Tıp Fakültesi I. Dahiliye Kliniğinde Feyzi Paşa'nın yanına muallim muavini olarak girdi. Bu yıllarda seri konferanslarla kalp hastalıklarındaki son gelişmeleri hekimlere anlattı ve bunları *Emraz-ı Kalbiye Konferansları* (1911) adıyla da yayımladı. Özellikle kalp düzensizlikleri ile ilgüi bölümler o zamanki Türk tıbbı için çok yeniydi.

Feyzi Paşa 1913'te emeldi olunca, dahiliye kliniği, Akü Muhtar'ın (Özden) emrine verilerek bk tedavi kliniğine dönüştürülmüştü. Bu nedenle Neş'et Ömer 1914'te dahiliye hastalıkları ve polikliniği müderris muavinliğine atandı. Aynı yü çıkan I. Dünya Savaşı'nda Kızılay'ın Süveyş'e gönderdiği yardım heyetinin başında Fi-

Neş'et Ömer İrdelp
Nuran Yıldırım koleksiyonu

listin'e gitti. Ordu emrine girerek yedek tabip binbaşı rütbesiyle savaşın son 2 yılında Suriye'deki 1. Ordu'da sağlık başkanlığı yaptı. Bu yıllarda Suriye, Filistin, Hicaz ve Sina çöllerinde çalışırken bu yörelerde görülen hastalıklar üzerinde de incelemeler yapmıştır. *Bitler* (Kudüs, 1332) bu dönemdeki çalışmalarının ürünüdür.

İstanbul'a dönünce 1921'de emraz-ı dahiliye serkiyatı (iç hastalıkları kliniği) müdemsliğine seçilen Neş'et Ömer, güzel ve sürükleyici dersleri de tanınıyordu. Derslerinin bk bölümünü *Emraz-ı İntaniye ve Tufeyliye Dersleri* (1920), *Kalb ve Ev'iye Emrazı* (1. c, 1923; 2. c, 1928), *Emraz-ı Dahiliye Dersleri (A.* S. Kayacan ile, 1928) adlarıyla yayımlamıştır. Celal İsmail Paşa'nın ölümü üzerine 1925'te Cerrahpaşa Hastanesi'nde faaliyet gösteren II. Dahiliye Serkiyatı müderrisliğine seçildi. Kısa sürede kliniğe, tıptaki yeni gelişmelerin yakından izlendiği bir bilim ve kardiyoloji merkezi niteliği kazandırdı. 1925'te tıp fakültesi reisi (dekan), 1927'de de Darülfünun emini (rektör) seçüdi fakat sürekli eleştirildiği için görevinden çekildi. **1933** üniversite reformunda ordinaryüs profesörlüğe yükseldi ve yeni üniversitenin ilk rektörü oldu. Ancak sık sık görevine müdahale edildiği gerekçesiyle bir süre sonra rektörlükten istifa etti. 1933'te Cerrahpaşa Hastanesine yerleşen I. Dahiliye Kliniği'ndeki görevini ise ölümüne değin sürdürdü, istanbul milletvekili seçddiği için 1 Nisan 1935'te fakültedeki görevinden istifa etmiş, ancak bunu izleyen dönemde tekrar seçilince üniversiteyi tercih etmişti. Bundan sonra önemli yapıtlar hazırladı: *Şeriri Elektrokardiyografi* (M. E. Güçhan ile, 1934), *Çarpıntı* (Ankara, 1938), *Intani Hastalıklar Dersleri* (1941). En önemli eseri ise bir başyapıt niteliğindeki *İç Hastalıkları:da* (1946).

Antropoloji Enstitüsü ile *Antropoloji Mecmuasinm* kurucusuydu. Türk Tıp Encümeni ve Birinci Türk Kodeksi Komisyonu başkanlıklarında bulunmuştu. Atatürk'ün güven ve sevgisini kazanan Neş'et Ömer'e soyadını Atatürk vermiş, o da son nefesine kadar özel hekimi olarak Atatürk'ün yanından ayrılmamıştı.

Bibi. Gövsa, *Türk Meşhurları,* 190; F. Erden, *Türk Hekimleri Biyografisi,* İst., 1948, s. 126-127; F. K. Gökay, "Neşet Ömer Hoca", *Cumhuriyet, 4* Haziran 1948; K. I. Gürkan, "Neşet Ömer irdelp", *Türk Tıp Cemiyeti Mecmuası,* c. 14 (1948); N. Onur, "Neşet Ömer İrdelp, Dr. Ziya Ülgen", *Pratik Doktor,* S. 18 (1948), s. 70; R. Kınacıgil, "Neşet Ömer irdelp", *ActaMedica,* S. 1 (1948), s. **126**-128; *Neşet Ömer İrdelp,* İst., 1965.

NURAN YILDIRIM

İSAAKİOS ANGELOS KULESİ

bak. ANEMAS ZİNDANI VE KULESİ

İS Al Kİ A HANEDANI

717-802 arasında Bizans imparatorluğu'nu yöneten hanedan. Suriye Hanedanı da denilmiştir. Hükümdarlık dönemleriyle sıralarsak, III. Leon(^) (717-741), V. Konstantinos(-0 (741-775), IV. Leon (775-780), VI. Konstantinos (780-797) ve Imparatoriçe Eirene(->) (797-802) hanedanın tahta çıkan üyeleriydiler.

Hanedanın adı III. Leonün memleketi olarak zikredilen Güney Anadolu'da dağlık bir bölge olan Isauria'dan gelmektedir. Bu ismi ilk kez kullanan 9. yy yazarı Teofanes, Leon'un doğum yerinin o tarihlerde Suriye'ye dahil olan Germanikeia (bugün Kahramanmaraş) olduğunu belirtmesine rağmen, aslen İsauria'lı olduğunu iddia eder. 8. yy yazan Genç Stefanos'un vita'sında da (yaşamöyküsü) Leonün doğum yeri Germanikeia olarak geçtiği halde neden İsauria'lı dendiği konusunda iki görüş vardır: Bunlardan ilkine göre, Teofanes, Suriye'deki Germanekia ile Isauria'daki Germanikopolis'i birbkine karıştırmıştır, ikincisine göre ise, Bizans tarihinde gerçekten İsauria'lı bir başka imparator Leon vardır ve Teofanes bu ikisini aym kişi sanmıştır.

Gerçekten delil. Leon'dan kısa süre önce tahtı gasp eden İsauria'lı Leontios adlı bir soylu, 695-698 arasında kısa bir süre hüküm sürdüğünde, fermanlarında ve bastırdığı sikkelerde Leon adını kullanmıştı. Bunun haklı bir nedeni de vardı: İmparator Zenon döneminde isyan ederek Tarsus'ta imparatorluğunu ilan eden bir başka isauria'lı Leontiosün talihsiz akıbetinden dolayı, Leontios adı uğursuz sayılıyordu. Yakın tarihlere kadar bu ayrımın farkına vanlmadığından iki ayrı Leon aynı kişi sanılıyordu. Teofanes'in, dolayısıyla daha sonraki araştırmacıların hanedanı Isauria Hanedanı olarak adlandırmasının nedenleri her ikisi de olabilk. Bu yüzden Suriye Hanedanı adı daha doğru görülmektedir.

Söz konusu hanedan döneminin en karakteristik olayı dinsel tasvirlere tapınmayı sert biçimde yasaklayan lkonoklazma(->) hareketidk. III. Leonün başlattığı, V. Konstantinosün en katı ve acımasız biçimde uyguladığı tasvk yasağı, yine bu hanedanın üyesi İmparatoriçe Eirene döneminde etkisini yitirmiştir.

Isauria (ya da Suriye) Hanedanı döneminde, Bulgaristan'la yakın ilişkiler kurulmuş, III. Leon zamanında başkenti ve imparatorluğu tehdit eden Arap akınlarına karşı Bulgarlardan yardım alınmıştır. V. Konstantinos döneminde bkaz gerginleşen bu ilişkiler savaşla sonuçlandı. Bu dönemde Bulgaristan'a yapılan dokuz sefer sonucu Bizans orduları galip geldi.

Isauria Hanedanı döneminin asıl başarıları Araplara karşı kazanılmıştır. 717'de başlarında komutanları Maslama (Meslem e) ile gelen Arap orduları başkenti kuşattıklarında Bizans'ın büyük direnişi ile karşılaştılar. Araplar püskürtüldükten sonra Konstantinopolis bk daha Arap saldırısı ile karşılaşmadı. Fakat aynı dönem hilafetin en parlak devrine rastladığından, imparatorluğun Arap sınırlarını korumak bu kadar kolay olmadı. Eirene zamanında Bizans, Hakfe Hanın Reşid'e vergi ödemek zorunda kaldı.

Bu hanedanın hükümdarları, başarılı komutanlar, becerikli yöneticiler ve ileri görüşlü yasa koyucular olarak kargaşa içindeki imparatorluğu derleyip toplamayı başardıkları halde, İkonoklazma hareketini başlatarak Bizans'la Roma'nın arasını açtılar, başta Ravenna olmak üzere tüm italya'yı kaybettiler. Papalıkla Frank Krallığı arasında kumlan ittifak ise uzun vadede imparatorluğun aleyhine sonuçlar verdi.

Bibi. K. Schenk, *Kaiser Leon III,* Halle, 1880; F. Masai, "La politique des Isauriens et la naissance de l'Europe", *Byzantion,* S. 33 (1963), s. **191**-221; Ostrogorsky, *Bizans,* **137**-170; A. A. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi,* I, Ankara, 1943, s. **297**-316; L. Laffranchi, *La numismatica di Leonzio II,* Perugia, **1940;** Ph. Grierson, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection,* II, Washington, D. C, 1968, s. **610.**

AYŞE HÜR

İSHAK AĞA ÇEŞMELERİ

Gümrük Emini Ishak Ağa Beykoz Çayırı'nda iki tane çeşme yaptırmıştır. Bunlardan üki, yani tarih olarak diğerinden biraz daha eski olanı, yöre halkının "Terazibaşı Çeşmesi" diye adlandırdığı çeşmedir.

Bu çeşme Yalıköy Çayırı ile Ali ihsan Kalmaz sokaklarının kesiştiği yerin yakınındaki kır kahvesinin hemen önündedk. Edirneli Emin Efendi hattıyla, güzel bir celi sülüs yazısı olan üç satırlık kitabesi **1163**/1750 tarihlidk. Bu tarih Ishak Ağa'nın ilk azlediliş yılma rastlamaktadır. **Se**ldi itibariyle mermerden bir diküitaş (obelisk) görüntüsü veren bu çeşme, **1x1,20** m ölçülerinde dikdörtgen şeklindeki bir kaideden gelişen prizmatik bir forma sahiptir. Dört cephesinde dikdörtgen silmelerle sınırlı yüzeysel nişler bulunmakta olup lüleler bunların içine yerleştirilmiştir. Bugün sadece kitabesinin bulunduğu cephesindeki lüleden su akmakta olup, diğerleri iptal edilmiştk. Eski fotoğraflarında bu yüzlerde de birer su teknesi olduğu görülmektedir. Bugün suyun aktığı cephenin önündeki toprak seviyesi düşürülerek buraya yeni bk tekne koyulmuştur. Parçalanmış olan asıl tekne ise 1950'li yıllarda, mısır pişirilen kazanların altına koyulmak ü-

Beykoz Çayırı'ndaki îshak Ağa çeşmeleri.
Yavuz Çelenk, 1994

zere çeşmenin az ilerisine taşınmıştır. Yüksekliği 4 m'yi bulan haznesi kademeli mermer bir saçakla son bulmaktadır. Üst kısmına iki yana eğimli dik bir çatıyı andıran bir şekü verilmiştir. Bunun üzerinde ise antik Yunan mimarisine özgü volütler yerleştirilmiştk. Bugün lülesinden devamlı su akan bu çeşmeye, yeni yapılan birkaç basamaklı taş merdivenle inilmekte olup, çevresi mermer kaplamalı ve oldukça bakımlı durumdadır.

İshak Ağa'nın Beykoz Çayırı'ndaki ikinci çeşmesi ise Yalıköy Çayın Sokağı ile Yalıköy Çayırı Caddesi'nin kesiştiği yerde, Ortaçeşme İlkokulu'nun önünde yaşlı bk çınarın altında bulunmaktadır. Mermer bk platform üzerine yapılmış olan bu çeşme de bir obelisk şeklindedir. Yekpare mermerden yapdma prizmatik gövdesinin üzerine piramidal bir form verilmiştk.

Doğu yüzünde lüle ve önünde sığ bir tekne yer almaktadır. Yine aynı yüzdeki Emin Efendinin celi sülüs hatla yazdığı üç satırlık kitabesine göre îshak Ağa tarafından 1166/1752'de yaptırılmıştır. Bu tarih İshak Ağa'nın ilk azledilişinin ardından ikinci kez gümrük eminliğine getirildiği yıldır. Çeşmenin yapılışı bu olayla ilgili olmalıdır. Çeşmenin batı yüzünde ise, dikdörtgen bir silme içine mihrap formu verilmiştir. Böylece çayırda namaz kılanlara kıbleyi işaret ettiği anlaşılmaktadır. Bu yüzeysel çizgilerin üzerinde bulunan bir çiçek dalı tasviri ise çeşmeye çok sade fakat zarif bk estetik katmıştır. Halen çeşmenin suyu akmakta olup, mermer teknesinin bk kısmı çimentolanmış durumdadır.

Bibi. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* II, 354-355; *İSTA,* V, 2646-2647; A. Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri,* ist., 1993, s. 435-347; S. Eyice, "Çeşme", *DİA,* VIII, 280.

ENİS KARAKAYA

ISHAK AĞA ÇEŞMESI

Beykoz'da, Hacı Ali Bey Caddesi, Şahinkaya Caddesi ve İbrahim Kelle Caddesi' nin kesiştikleri yerde, Beykoz Camii'nin(-») karşısında, ulu bir çınar ağacının altında bulunmaktadır.

Beykoz'da istanbul'un gümrük emini ishak Ağa tarafından 18. yy'ın ortalarında yaptırdmış olan çeşmeler gerek Türk klasik çeşmelerinin formlarından farklı mimarileri, gerekse estetik özellikleri bakımından değer taşımaktadırlar.

ilçe merkezindeki meydanda bulunan Büyük Çeşme'nin (Çeşme-i Kebir) anıtsal mimarisi ise, bu özelliğinden dolayı ona kendi mimari tipi içinde özel bir yer verilmesine neden olmuştur. Çeşmenin suyu oldukça gür bir kaynaktan beslenmektedk. Bu su kaynağından çok eski devklerde de yararlanılmış olması mümkündür. Fakat buradaki antik yerleşme hakkında bilinenlerin çok yetersiz oluşundan dolayı bu konuda basit bir tahminden ileri gidemiyoruz. Bu çeşmenin yerinde eskiden bkkaç lülesi bulunan, kubbeli fakat daha mütevazı bir çeşmenin bulunduğu bilinmektedir. Bu ilk çeşmenin inşa tarihi bilinmemektedir. Saadi Nirven bu çeşmenin banisinin I. Süleyman (Kanuni) (hd 1520-1566) ve II. Selimin (hd 1566-1574) hasodabaşısı olan Behruz Ağa olduğunu söyler. I. Hakkı Konyalı, bu çeşmeye mimar olarak Sinan'ı yakıştırmış, ama hiçbir sağlam dayanağı olmadığım belirtmiştir. Behruz Ağa'nın Şehremini'de Sinan'ın eseri olan bir camii vardır. Evliya Çelebi 17. yy Beykoz'unu anlatırken bu çeşmeden söz etmez. Eremya Çelebi ise iskelenin yanında yerden fışkıran su Üe üzerinde haç işaretleri bulunan Rumca kitabeli eski bir su haznesi gördüğünü kaydeder. Tarif ettiği yer büyük bir olasılıkla bu çeşmenin bulunduğu yerdir. Zamanla harap olan bu ilk çeşme, halkın talebi üzerine, Beykoz yakınındaki Tokat Kasrı'nm yenilenmesi sırasında I. Mahmud (hd 1730-1754) tarafından ihya ettirilmiştir. Padişah, sadrazamı Seyyid Hasan Paşa'ya (ö. 1748) bu konuda emir vermiş, Hasan Paşa ise bu iş için îshak Ağa'yı görevlendirmiştir. Çeşmenin yapımının 1159/1746 sonlarına doğru bitmiş olması gerekir. Nefis bir celi sülüs hatla yazılmış olan tek satırlık kitabesi Edirneli Mehmed Emin Efendi'nin hattıdır. İshak Ağa'dan himaye görmüş olan bu zat, onun yaptırmış olduğu bütün çeşmelerin kitabelerini yazmıştır.

8x6 m'lik dikdörtgen bir sahayı kaplayan bu anıtsal çeşmenin yüksekliği 4 m kadardır. Haznesine toplanan su, 10 tane bronzdan yapılma lüle vasıtasıyla sürekli olarak akmaktadır. Bu on lüleden dolayı bu çeşme "Onçeşmeler" diye anılmaktadır. Lülelerden ortada yer alan iki tanesinin çapı, iki yanında yer alan dörder lüleden daha büyüktür. Lülelerin yer aldığı bu muhteşem cephe oldukça kaliteli, geniş mermer plakalarla kaplanmış, ortadaki iki lüle, dilimli bir kemere sahip olan sağır bir niş içine alınmıştır. Su sığ bir tekneye akmakta, buradan mermer zemine oyulmuş "T" şeklindeki dar bir kanalla dışarıya gönderilmektedir. Çeşme bu-

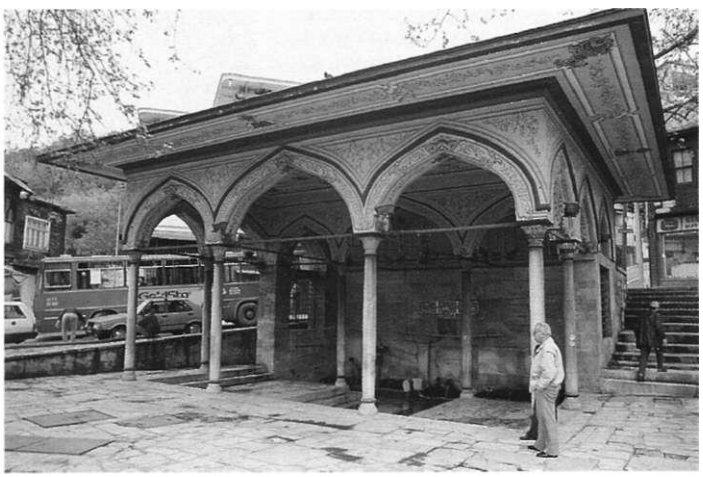

İshak Ağa Çeşmesi
Enis Karakaya, 1994

günkü toprak seviyesinden aşağıda kalmış olduğundan, asıl zemine, çeşmenin ön ve yan cephelerini "U" şeklinde saran merdivenler vasıtasıyla inilmektedir.

Ön cephede taşıyıcı eleman olarak ince akantus yapraklarından oluşan dilimli başlıklan olan 8 tane ince sütun kullanılmıştır. Bu sütunlar sivri kemerlerle bağlanmaktadır. Lülelerin bulunduğu kısmın üzerini yayvan bk çapraz tonoz örtmektedir. Bunun önünde geniş ahşap bir saçak yer alır. Çeşme ve haznesi hafif eğimli bir çatı ile örtülmüştür. Haznesi kesme taş ve tuğla ile inşa edilmiş ve zeminine altıgen tuğlalar döşenmiştir.

Ishak Ağa Çeşmesi'nin tavan, kemer ve duvarları kalem işleriyle bezelidk. Kemik renginde bir fon üzerine, gayet ince çizgilerle, kırmızı ve yeşilin hâkim olduğu natürel kompozisyonlar yerleştirilmiş, panolar kırmızı renkte dar bordürlerle çerçeve içine alınmıştır. Bunlar çeşmenin orijinal bezemeleri olup, önceleri bunun üzerinde, gördüğü bir onarım sırasmda yapılmış olan Batı tarzı ağır bir süsleme bulunuyordu. Mimar Ekrem Hakkı Ayverdi denetiminde, Sular İdaresi tarafmdan yapılan onarım sırasında eski kalem işleri ortaya çıkartılarak, bunlar restore edilmiştir. Gördüğü son tamir 1986'da Beykoz Belediyesi tarafından gerçekleştirilendir. Fakat şu gün için, özellikle kalem işlerinin yeni bir restorasyona ihtiyacı olduğu görülmektedir.

îstanbuldabkeşi bulunmayan ve mimari yapısıyla antik devrin anıtsal çeşmeleri (nimfeum) havasında olan bk çeşmedir.

Bibi. Raif, *Mi'rat,* 231; Evliya, *Seyahatname,* I, 463; Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* II, 349-350; Nirven, *İstanbul Suları,* 235; A. Oğan, "Beykoz'da Ishak Ağa Çeşmesi ve Boğaziçi Eski Su Tesisleri", *TTOKBelleteni,* S. 158 (1955), s. 8-9; I. H. Konyalı, "Beykoz Ishak Ağa Çeşme-i Kebîri", *İSTA,* V, 2652-2655; R. E. Koçu, "Çeşme-Çeşmeler", *İSTA,* VII, 3853-3863; Eyice, *Boğaziçi,* 65; tnciciyan, *İstanbul Tarihi,* 126-127; M. O. Bayrak, *Türkiye Tarihi Yerler Kılavuzu,* İst., 1982, s. 306; Çeçen, *Su Tesisleri, 179;* Kömürciyan, *İstanbul Tarihi,* 46; Eyice, "Çeşme", *DİA,* VIII, 280-281; M. Belge, *İstanbul Gezi Rehberi,* ist., 1993, s. 243.

ENİS KARAKAYA

İSHAK AĞA ÇEŞMESİ

Beykoz'da Yalıköy Çayın Caddesi üe Gazi Yunus Sokağı'nm kesişiminde bulunan Serbostanî Mustafa Ağa Camii'nin (Yalıköy Camii) mihrap duvarının önünde yer alıyordu. 1983'te caddenin genişletilmesi sırasında sökülmüş olan bu çeşmenin parçaları Beykoz Belediyesi'nin deposunda koruma altma alınmıştır.

İ. Hilmi Tanışık bu çeşmeyi meydan çeşmesi olarak tanımlar. Konumu itibariyle bu çeşme meydan çeşmelerinin "çatal çeşmeler" grubuna dahildir.

Bir cephesi cami duvarına bitişik, yan cepheleri sağır olan bu çeşmenin sadece ön cephesinde musluk ve tekne vardı. Bu cephede, iki tane ince ve zarif sütunçe arasma alınmış yüzey kemerli sağır bk niş içine, aynataşınm görevini yapan ve bk sütun gövdesini andıran silindirik formlu mermer taş koyulmuştur. Bunun içine oyulmuş su kanalıyla bağlantılı olan lüle, sütunun alt kısmına bağlanmış, üst kısma ise üç satırlık kitabe yerleştirilmiştir. Hattı Edirneli Mehmed Emin Efendi'ye ait olan celi sülüs yazılı bu kitabe, çeşmenin 1154/1741'de İshak Ağa tarafından ve onun Galata voyvodası olduğu ydlarda yapıldığını göstermektedir. Sütunun üst kısmına tıpkı mezar taşlarında olduğu gibi, fakat daha küçük boyutlu bk kavuk şekli verilmiştir. Mermer teknenin iki yanında testi sederi yer alır. Kare planlı haznesinin üzerinde kiremit örtülü çatısı ve geniş bir ahşap saçak vardır. Yıkılana kadar suyundan yararlanılan bir çeşmeydi. Bugün bulunduğu yerde en ufak bk izi dahi kalmamıştır.

Genel olarak değerlendkildiğinde, Ishak Ağa Çeşmesi bütün klasik görünümüne rağmen orijinal form arayışlarına sahip görünmektedir. Bu araştırmacı yaklaşımı İshak Ağa'nın Beykoz Çayırı'ndaki diğer çeşmelerinde de görüyoruz. Bu nedenle Yalıköy'deki İshak Ağa Çeşmesi'nin Türk çeşme mimarisinde ilgi çekici bk sentezin ürünü olarak önem taşıdığı söylenebilir.

Bibi. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* II, 344-346; *İSTA,* V, 2670-2671; A. Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri,* ist., 1993, s. 430, 432-433.

ENİS KARAKAYA

İSHAK EFENDİ (Başhoca)

(1774 ?, Narda [bugün Yunanistan'da] - Şubat 1836, İskenderiye yakınları [bugün Mısırda]) Mühendis.

Mirat-ı Mekteb-i Mühendishane adlı eserinde İshak Efendi'nin biyografisini veren Mehmed Esad Efendi ve bu biyografiden yararlanarak İshak Efendi hakkında yazı yazan tarihçiler, onun ihtida etmiş (sonradan Müslüman olmuş) bk Musevinin oğlu olduğunu söylemekte ise de arşiv kayıtları babasının değil kendisinin ihtida ettiğini göstermektedir.

Genç yaşta babasını kaybeden İshak Efendi, kardeşi Esad Efendi üe bklikte ilk tahsillerini tamamladıktan sonra, farklı sahalara yönelmişlerdir. Kardeşi Esad Efendi Rumeli Ordu-yı Hümayun defterdarı olmuştur. İshak Efendi ise 18. yy'rn sonu üe 19. yy'rn başında, Osmanlı Devleti'nde yenileşme teşebbüsleri içinde kumlan ve geliştirilmeye çalışüan askeri teknik okuüardan Mühendishane-i Berri-i Hümayun'da tahsil görmüştür.

İshak Efendi'nin Mühendishane'deki tahsilinden önceki eğitimi hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak İbranice, Yunanca, Türkçe, Arapça, Farsça, Latince ve Fransızca bümesinden yola çıkarak hayatı ve muhiti hakkında bazı değerlendirmeler yaptığımızda, onun İbraniceyi aüe muhitinde, Yunancayı doğduğu kasabada, Türkçe, Arapça ve Farsçayı ise İslamiyeti genç yaşta kabulünden soma medrese veya benzeri bk tahsilden geçerek öğrenmiş olması mümkün görünmektedk.

İshak Efendi 1806-1815 arasında Mühendishane'de tahsil görmüştür. Bu tahsili sırasında zekâsı, bilgisi ve çalışkanlığıyla zamanın Mühendishane başhocası olan Hüseyin Rıfkı Tamani'nin dikkatim çekmiştir. 1816'da Medine'deki mübarek binalann tamirine giderken İshak Efendi'yi yardımcı olarak yanına alan Hüseyin Rıfkı Tamani 1817'de Medine'de vefat edince, yerine İshak Efendi teklk edilmiş, ancak II. Mahmud bu göreve başka bir mühendisi tayin etmiştir. Daha somaki tayinlerinde de II. Mahmudün İshak Efendi hakkında bazı tereddütleri olmuştur.

Medine'deki görevim bitirip İstanbul'a dönen İshak Efendi, Mühendishane'deki tahsiline kaldığı yerden devam etmiştir. 1823'te birinci sınıfta (mezuniyet sınıfı) okuduğu sırada, birçok lisana aşina olması sebebiyle, devletin en mühim vazkelerinden biri olan Divan-ı Hümayun tercümanlığına getirilmesi düşünülmüştür. Ancak II. Mahmudün "İshak Efendi Babıâli'ye bkkaç defa celb olunup bazı evrak tercüme ettirilerek mahareti olup olmadığı tecrübe olunsun" şeklindeki hatt-ı hümayununda olduğu gibi bazı mülahazalar ve tereddütlerden sonra İshak Efendi, Temmuz 1824'te bu vazifeye tayin edilmiştir. Damadı Halil Esrar Efendi ile oğlu Sami Efendi'yi de maiyetine almıştır.

Mühendishane'deki "tarikine (kariyerine) halel gelmeden" 1829'a kadar bu vazifesini sürdüren İshak Efendi, bu yılın son aylarında Balkanlar ve sahillerdeki istihkâmları kontrol ve tamir etmekle görevlendirilmiştir. Bu göreve tayin edilmesinin asü sebebi, kendisi hakkında üeri sürülen itimatsızlık ve tedbirsiz hareket etme gibi töhmetlerdi. Ancak kendisinin devlet sırlarım yabancılara kşa etme gibi bir durumu söz konusu olmayıp, devlet adamları sırf tedbkli davranmak için bu yola başvurmuşlardır. Tarihçi Lütfi Efendi de İshak Efendi hakkında ileri sürülen töhmetin yersiz olduğunu ve bu durumun Reisül-

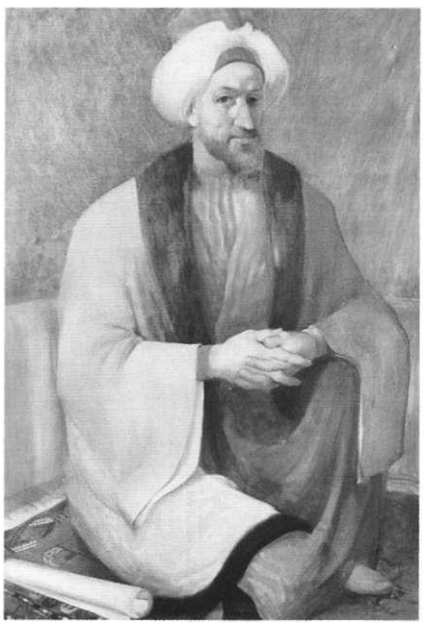

İshak Efendi'nin ölümünden sonra yapümış yağlıboya portresi.
Ekmeleddin îhsanoğlu arşivi

küttab Pertev Efendi'nin düşmanlığından doğduğunu belirtmektedk.

Ishak Efendi kısa süren bu sürgün vazifesinden İstanbul'a döner dönmez, 1830 sonlarına doğru, Mühendishane'ye başhoca olarak tayin edilmiştir. Mühendishane'nin bozulan nizamını düzeltmek, tedrisatın seviyesini yükseltmek ve bunu başaramadığı takdirde cezalandırılmak şartıyla bu göreve getirilmiştir. Başhocalığa tayin edilir edilmez, mektebin düzenini sağlamak için ilk olarak ehliyetsiz hocaların işine son vermiştir.

Bu şekilde tedrisatı düzene sokmaya çalışan İshak Efendi'nin Mühendishane' de kurmuş olduğu yeni eğitim düzeni hakkında, 1831-1832'de İstanbul'a gelerek Mühendishane'yi de ziyaret eden ve İshak Efendi ile görüşen Amerikalı seyyah J. De Kay, onun şahsiyeti, davramşları ve meziyetleri yanında, okulun, talebelerin ve derslerin durumu hakkında da bazı bilgiler vermektedir. Bu bilgilerle 1833'te dönemin tek ve resmi gazetesi olan *Takvim-i Vekayi'de* yazılanlar İshak Efendi'nin bu kısa zaman süresinde Mühendishane'deki tedrisatta, özellikle daha önce talebelerin yerde oturmalarına karşılık, iskemle tedarik edilmesi, sınıfa hocanın dersi işleyebileceği bir karatahtanın konulması ve talebelerin işlem yapabilmeleri için her birine birer yazı tahtası verilmesi gibi yenilikleri gerçekleştirmiş olduğuna işaret etmektedir.

İshak Efendi'nin başhocağılı sırasında Mühendishane'nin birinci sınıfında biri tatbikat olmak üzere 5 ders yapılıyordu. Derslerin birçoğu İshak Efendi'nin hazırlamış olduğu *Mecmua-ı Ulum-ı Riyaziye, Usulü 's-siyaga, Usul-i İstihkamat* ve *Kavaid-i Ressamiye* gibi eserlerinden okutuluyor ve tatbikatları yapdıyordu. Aynı yıllarda gerek malzeme tedarikinde, gerek öğretimde Mühendishane'de yeni düzenlemeler yapılmıştır. Ayrıca İshak Efendi, bu dönemde sürdürdüğü eğitim faaliyetleri yarımda, Osmanlı Devletinde fen eğitimi için ihtiyaç duyulan birçok kitabı teltf veya tercüme yoluyla kazandırmış ve bunları bastırmıştır.

İshak Efendi 1834'te, başhocalık vazifesine ek olarak, Medine'deki mübarek binaların tamiriyle görevlendkilmiştir. 1836 başlarında buradaki işlerini tamamlayıp İstanbul'a dönerken yolda vefat etmiştir. Hatırasına, Hasköy'deki Mühendishane yakınındaki mezarlığa, üzerinde "Divan-ı Hümayun sabık ser-halkesi ve Mühendishane-i Hümayun Başhocası el-Hacc Hafiz İshak Efendi" ibaresi bulunan bir taş dikilmiştir.

İshak Efendi çalışkan, üstün bir zekâ ve kabiliyete ve güçlü bk şahsiyete sahip, çevresindeki kimselerin takdir ve hayranlığım kazanmış bk bilim adamıydı. Bu hayranlık yanında, bkçok kimsenin de "çekememezlik" yüzünden husumetine hedef olmuştur. Ayrıca onun hırslı, paraya ve şöhrete düşkün bir şahıs olduğu da anlaşılmaktadır. Bu iki yönüyle İshak Efendi, devlet adamları tarafından çalışkanlığı ve kabiliyeti dolayısıyla takdir edilip görevlerinde desteklenirken, zaafları sebebiyle onlar nezdinde tam bir itimat ve takdire mazhar olamamıştır. Hakkındaki tereddütlü ve ihtiyatlı tavır en çok II. Mahmud'un hatt-ı hümayunlarında görülür.

Vazifesine düşkün, gece gündüz tercüme ve telifle uğraşan, çok çalışkan bir bilim adamı olan İshak Efendi, derslerinde gayet ciddi, talebeleri tarafından sevilip sayılan, çok renkli bir şahsiyetti. Kendine has bazı huyları ve merakı olan, bilhassa nargile içmeyi seven İshak Efendi, günlük hayatında Sami Efendi ve Bahai Efendi admdaki iki oğlu ve kardeşi Esad Efendi ile birlikte İstanbul'un Yavuzselim semtinde, Çukurbostan Mahallesi'nde oturuyordu. Mühendishane'de dersi olmadığı günler evinde kalır, namazını Sultan Selim Camii'nde kılardı. Vaktini hiçbir zaman boşa geçirmeyen İshak Efendi, Kuran-ı Kerim'i çok kısa bir zamanda ezberlemiş ve el-Hacc lakabı yamnda el-Hafız diye de anılmıştır.

Hazırladığı birçok eseriyle talebelerin yetişmesine katkıda bulunduğu gibi Türk bilim ve eğitimine getirdiği yenilikler, onu devrin diğer âlimlerinden ayırır. 20 yıla yakın bk süre içerisinde değişik görevlerde ve farklı mevkilerde bulunan İshak Efendi, 1830'da başhoca olunca kendisi için bir nişan talep etmiş, hattâ madalyasının resmini bizzat tasarlayıp sunmuştur. Ancak II. Mahmud, daha az gösterişli bir başka nişan madalyası hazırlanıp İshak Efendi'ye verilmesini emretmiştir.

İshak Efendi'nin eserleri, Divan-ı Hümayun tercümanlığı ve başhocalık zamanı olmak üzere iki dönemde incelenebilir. Divan tercümanlığı döneminde iki eser hazırlamıştır. Bunlardan ilki *Rekz ve Nasbu'l-hıyam,* ikincisi ise *Tuhfetü'l-ümerafi Hıfzı 'l-kılddıt.*

1830'da başhoca olduktan sonra hazırladığı ilk eser, 1831'de basılan *Medhal fi'l-Coğrafya'dır.* Eser, eski başhoca ve İshak Efendi'nin hocası olan Hüseyin Rıfkı Tamani'nin astronomi ile ilgili bir eserinin coğrafyaya dair bölümünün özetidir. Eseri hocası adına hazırlamıştır. Başhocalık yılları onun eser hazırlamadaki en verimli yıllarıdır. Yine 1831'de Fransızca kitaplardan aktarma yoluyla hazırladığı top dökümü konusundaki *Usulü 's-siyaga* adlı eseri Mühendishane'de ders kitabı olarak okutulmuştur.

İshak Efendi haklı şöhretini, dönemin Avrupa fen kitaplarından faydalanarak hazırladığı *Mecmua-ı Ulum-ı Riyaziye* adlı 4 ciltlik büyük eseriyle kazanmıştır. Eser 1831-1834 arasında II. Mahmudün emriyle basılmıştır.

1831'e kadar yayımlanmış Osmanlı bi-

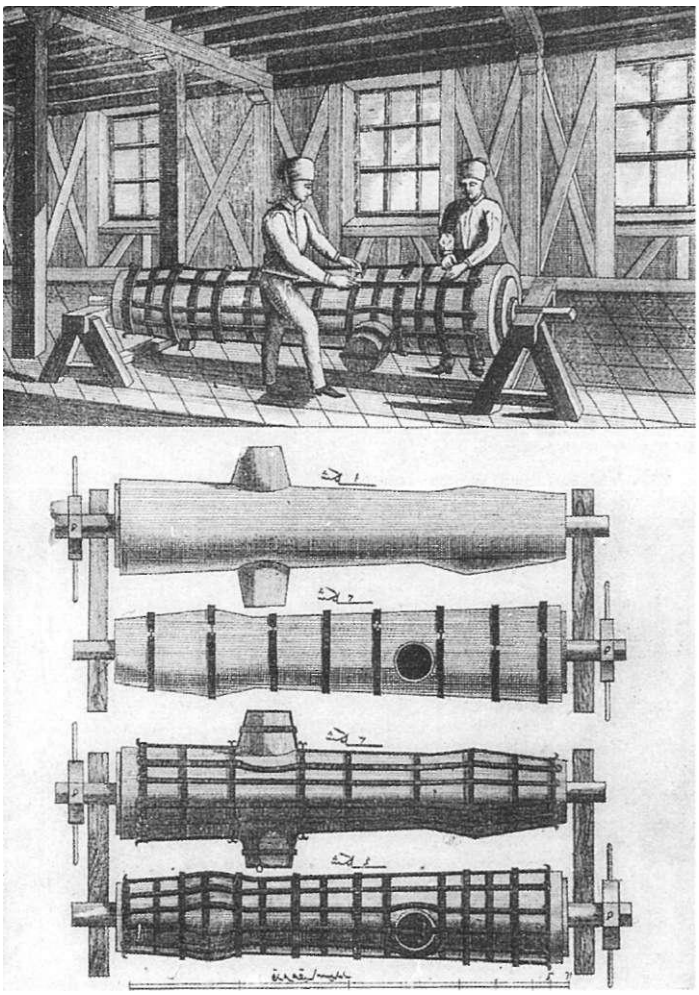

İshak Efendi'nin *Usulü 's-siyaga* adlı eserinde yer alan top dökümüne ilişkin bir resim. *Ekmeleddin İhsanoğiu arşivi*

lim literatürü göz önüne alındığında, matematik, fizik, astronomi, biyoloji, botanik, zooloji ve mineroloji gibi birçok tabii ve riyazi bilimlerin baskı Türkçe metinlerini bk arada sunan eser, kimya konusunda Türkiye'de basılan ilk Türkçe makaleyi de ihtiva etmektedir. 19. yy'da Avrupa'da yayımlanan benzer eserlere yakın seviyede olan *Mecmua-ı Ulum-ı Riyaziye,* 1841-1845 arasında Mısır'da basılmış ve orada da etkilerini göstermiştir.

İshak Efendinin diğer eserleri arasmda, 1832'de tamamladığı ve ancak 1834'te basılan *Usul-ı Istihkâmâtı* sayabiliriz. İshak Efendi'nin, Belvan adlı bir Fransız mühendisin kitabından tercüme ettiğini belirttiği, 461 sahtfe ve 21 tablodan oluşan tek ciltlik bu eser, üç makale halinde düzenlenmiştir. Bunlardan bkinci makalede harp sanatı, muharebe ve orduların kurulması, ikinci makalede hafk istihkâmlar, üçüncü makalede ise ağır istihkâmlar ele alınmıştır. Mühendishane'de ders kitabı olarak okutulan bu eserden başka, yine 1832'de telif ettiği ve 1835'te basılan *Aksü'l-meraya fi Ahzi'z-Zevaya* adlı bir kitabı daha bulunmaktadır. 122 sahife ve 4 tablodan oluşan üç bölümlük eser, okant, sekstan ve dake-i inikas (cercle achromatique) gibi yükseklik ve uzaklık ölçme aletlerinin kullanımı ile ilgili bilgileri ihtiva etmektedir.

Yazma halindeki eserleri ise, arazi ölçme kaidelerinden ve tatbikatından bahseden *Kavaid-iRessamiye* ile, *Risale-i Ceyb* adındaki astronomi eseri ve buharlı gemilerin mucidi ve ilk uskurlu (arkadan pervaneli) denizaltıyı yapan Amerikalı gemi mühendisi Robert Fulton'ın (1765-1815) *Torpedo war and submarine explosions* adlı eserinin Fransızcasmdan *ile torpedo, ou moyen de faire sauter en mer les navires ennemis)* tercüme ederek hazırladığı *el-Risalat el-Berkiye fi Alat el-Ra 'diyye* adlı eserdk.

Ömrünü, Divan-ı Hümayun tercümanlığı ve Mühendishane-i Berri-i Hümayun gibi iki önemli müessesede devlet hizmetiyle geçirmiş olan İshak Efendi, modem Avrupa biliminin Osmanlı Devleti'ne gkişinde ve gelişmesinde önemli rol alan şahsiyetlerden biridir. Eğitimine medresede başlamış, Mühendishane'de devam etmiş bk Osmanlı mühendisi ve hocası olan İshak Efendi, özellikle yeni ilmi terminolojinin yerleşmesinde büyük katkılarda bulunmuştur.

Bibi. J. De Kay, *Sketches of Turkey, 1831-1832,* New York, 1833; *Tarih-i Lutfi,* II; Mehmed Esad Efendi, *Mirat-ı Mühendishane-i Berri-i Hümayun,* 1st., 1312; A. Galante, *Histoire desfuifs de Turquie,* V, 1st, ty; E. İnsanoğlu, *Başhoca İshak Efendi (Türkiye'de Modern Bilimin Öncüsü),* Ankara, 1989; E. İnsanoğlu, "Başhoca ishak Efendi: Pioneer of Modern Science in Turkey", *Decision Making and Change in the Ottoman Empire,* (yay. Caesar E. Farah, The Thomas Jefferson University), USA, 1993, s. 157-168.

EKMELEDDIN İHSANOĞLU

ISHAK KARAMANı TEKKESI

bak. KORUK TEKKESİ

İshak Paşa Camii
Cengiz Kahraman, 1994

ISHAK PAŞA CAMÖ

Eminönü Ilçesi'nde, Cankurtaran Mahallesinde, Bâb-ı Hümayundan Ahrrkapı Meydanı'na doğru inen İshak Paşa Caddesi üzerinde yer almaktadır.

II. Mehmed (Fatih) (1451-1481) ve II. Bayezid (1481-1512) dönemlerinin devlet ricalinden Sadrazam İshak Paşa (ö. 1487) tarafından, yanındaki hamamla ve günümüze ulaşamamış olan mekteple birlikte inşa ettirilmiştir. İshak Paşa'nın İstanbul' daki bu eserlerinden başka, doğum yeri olması muhtemel görünen İnegöl'de bir külliyesi, ayrıca Bursa, Kütahya, Ankara, Selanik ve Köstendir de birçok hayratı bulunmaktadır. Son şeklini 891/1486'da alan vakfiyesinin birden fazla aşamada kaleme aldığı, İnegöl'deki külliyenin kısmen 873/1468-69'da tamamlanmış olduğu anlaşılmaktadır. Vakfiyede "mescit" olarak zikredilen, sonradan minber ilavesiyle camiye dönüştürüldüğü anlaşılan İstanbul'daki bu yapı da II. Mehmed (Fatih) dönemine veya II. Bayezid döneminin başlarma ait olmalıdır.

Caminin girişi üzerinde, yan yana yer alan üç adet kitabe, yapının **1116**/1704'te mütevelli Mehmed Ağa, 1144/1731-32'de Bağdatlı Yahya Ağa, 1226/1811'de de III. Selim'in üçüncü kadını (1855'te vefat eden Tab'ısafa Kadın olacak) tarafından tamir ettirildiğini belgelemektedir. 1918'de Cankurtaran semtini baştan başa harap eden yangında İshak Paşa Camii ile hamamı da büyük ölçüde hasar görmüş, cami 1951'de onarılmış, daha sonra da elden geçirilmiştir.

Cami, kare planlı (8,60x8,60 m) ve kubbeli bir harim ile kare planlı ve kubbeli iki birimden oluşan bir son cemaat yerinden meydana gelmektedir. Harimin kuzey duvarındaki izlerden, son onarımda ihya edilmemiş olan son cemaat yerinde kubbelerin yuvarlak kemerlere oturduğu anlaşılır. Harimin girişi kuzey cephesinin soluna (doğu kesimine) kaydırılmış, aynı cephede yer alan iki pencerenin araşma, yapının ekseninde bulunmayan küçük bir son cemaat yeri mihrabı yerleştirilmiştir. Moloz taşlarla örülmüş olan cephelerde, iki sıra halinde düzenlenmiş dörder pencere vardır. Alttaki pencerelerin dikdörtgen açıklıkları mermer sövelerle kuşatılmış, topuzlu demir parmaklıklarla donatılmış ve tuğla örgülü sivri hafifletme kemerleri ile taçlandırılmıştır. Kurşun kaplı kubbe içeriden pandantiflere, dışarıdan sekizgen prizma biçiminde, sağır bir kasnağa otumr. Beden duvarlarının ve kasnağın saçakları testere dişi silmelerle oluşturulmuştur.

Harimin kuzeybatı köşesinde yer alan minare, kesme küfeki taşı ile örülmüş, yarım sekizgen biçiminde bir kaide üzerine oturur. Silindir biçimindeki, tuğla örgülü gövdesinde küfeki taşından iki adet bilezik dikkati çeker.

Bibi. Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri,* 5, no. 27; Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 26; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* I, 4-5, no. 17; V. Tamer, "Fatih Devri Ricalinden ishak Paşa'nın Vakfiyeleri ve Vakıfları", *VD,* IV, 107 vd; Öz, *İstanbul Camileri,* I, 77; Ayverdi, *Fatih 111,* 293, 425-426; *Eminönü Camileri,* 97-98.

M. BAHA TANMAN

ISHAK PAŞA HAMAMı

Eminönü İlçesi'nde, Cankurtaran Mahallesinde, İshak Paşa Camii'nin batısında yer almaktadır.

Cami ile beraber II. Mehmed (Fatih) döneminde (1451-1481) veya II. Bayezid döneminin (1481-1512) kk yıllarında inşa edilmiş olan hamam günümüzde ardiye ve imalathane olarak kullanılmaktadır. Sıcaklığın ve ılıklığın bazı kesimleri yıkılmış, geriye kalan ve çok harap durumda bulunan kesimler de sonradan açılan kapılarla özgün tasarımlarını belirli ölçüde yitirmiştir.

Tek hamam olarak tasarlanan yapının duvarları kaba yontulu küfeki taşı ile, üst yapısını oluşturan kubbe ve tonozlar ise tuğla ile örülmüştür. Kare planlı (11,50x 11,50 m) soğukluk kubbe ile örtülmüş, kubbeye geçiş, prizmatik üçgenlerin dolguladığı tromplarla sağlanmıştır. Giriş cephesi ile bunun solunda yer alan cephede, soğukluğu aydınlatan, üç sıra halinde düzenlenmiş pencereler görülür. Sıcaklıkta Türk hamam mimarisinin en eski ve en yaygın şeması olan dört eyvanlı plan uygulanmış, kare planlı ve kubbeli köşe halvetlerinden biri ılıklık olarak değerlendirilmiştir. Köşeleri pahlanmış kare planlı

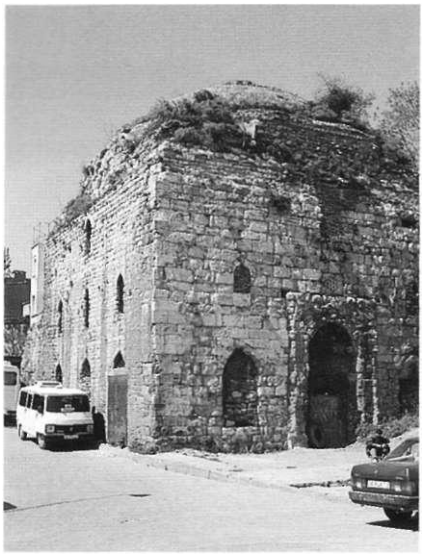

İshak Paşa Hamamı
Tahsin Aydoğmuş, 1992

ve kubbeli merkezi birim göbektaşını barındırır. Dört yönde bunu kuşatan eyvanlardan ikisi dilimli yarım kubbelerle, ikisi de yıldız tonozlarla örtülüdür. Köşe halvetlerine pahlı köşelerden geçiş sağlanmıştır. Ilıklık bölümüne açılan helanın varkğı temel izlerinden tespit edilebilmektedk.

Bibi. Glück, *Bäder,* 66-69; Ayverdi, *Fatih III,* 426-427.

M. BAHA TANMAN

İSİDOROS

(Mesembria [Nesebar], Bulgaristan, 1380'e doğru - Roma, 27Nisan 1453) Din adamı.

Gençliğinde Konstantinopolis'teki Ayios Dimitrios Manastırı'nda papaz olan Isidoros, 1434'te îlliria başpiskoposu yardımcısı sıfatıyla, Ortodoks ve Katolik kiliselerinin birleşmesini görüşen Basel Kongresine katddı ve bu birliğin savunucusu olarak 1437de Kiev metropoliti ve tüm Rusya'nın patriği seçildi. Ertesi yıl İtalya'ya giderek Floransa Konsili'ne katıldı ve iki kilisenin bkleşmesi için büyük çabalar harcadı. Floransa'ya gelen Bizans İmparatoru VIII. İoannes Paleologosün(-0 da katkısıyla bu bklik onaylandıktan sonra İsidoros Kiev ve oradan Moskova'ya giderek kiliseler birliği kararını Kremlin Katedralinde okudu. Ancak Rus ralüplerinin tepkisi karşısında Grandük II. Vassili kararı reddedip İsidoros'u bir manastıra hapsetti. Oradan kaçabilen metropolit, Roma'ya döndü ve bu defa Papa IV. Eugenius tarafından küiseler birliğini sağlamak üzere Konstantinopolis'e gönderildi. Burada da başarı sağlayamayan İsidoros 1452'de, bu defa yaklaşan Türk tehlikesi karşısmda yeniden Bizans başkentine geldi. Kentin alınışında esir düştü ve fidye karşılığında Galatalılara teslim edildi.

Oradan Roma'ya yazdığı mektup İstanbul'un fethini anlatmakla birlikte, propaganda mahiyetinde olduğu ve Avrupa'da Türklere karşı bir tepki oluşturmayı amaçladığı için olaylardan çok yakınmalara yer verir. Özellikle kent halkının tutsak edilmesinden ve kentten çıkarılarak sağa sola dağıtılmasından yakınır.

STEFANOS YERASİMOS

İSİDOROS (Miletoslu)

(İS. yy) Mimar.

Batı Anadolu'da bugünkü Söke yakınında ilkçağın ünlü medeniyet merkezlerinden Miletos'ta dünyaya gelen İsidoros, 6. yy'da yaşamıştır. Yaşamı hakkında yeterli bügi elde edilememektedk. Çağının iyi yetişmiş bir "mühendis mimari' ve matematikçisi olduğu anlaşılan İsidoros, aynı derecede başarılı bir mühendis olanı, Trallesii Antemios(->) ile birlikte İmparator I. İustinianos (hd 527-565) tarafından, Nika Ayaklanması sırasında 532'de harap olan Ayasofya'nm yeni bir plana göre inşa edilmesi için görevlendkilmiştir.

Ayasofya, bu iki mimarın planma göre ve çağma göre çok cüretli saydabüecek bir tekniğin uygulanması üe 532-537 arasında gerçekleştirildi. Çok büyük olan kubbe o yıllara kadar hiç denenmemiş bir düzene göre binanın ortasına oturtulmuştu. Ancak Roma mimari tekniğine göre yapılan ve hayli yayvan olan bu kubbenin 557'de çökmesi üzerine İmparator I. İustinianos, onarım yapılmasını, İsidorosün yeğeni Genç İsidoros'tan istedi. O da İüstinianosün Suriye'de Fırat kıykarında Zenobia'daki imar işlerinde çalışmış yetenekli bir mimardı. Ayasofya'nın kubbesi, sistemi ve tekniği bütünüyle değiştirilerek, eskisine nispetle daha yükseltilmiş olarak Genç İsidoros yönetiminde inşa edildi. Esasmda bir matematikçi olan İsidoros, bu ilim dalmda Evtokiosün yetişmesine yardımcı olmuş, aynca Heronün *Kamarika* adlı eserine bir açıklama yazmıştır. Genellikle İsidoros, aynı adlı yeğeni ile karıştırılır. Suriye sınırındaki Dara şehrinin surlarında taşkınlardan meydana gelen zararların onarımında danışman olarak fikri alınan İsidoros ile yine Suriye'de Kinnesrin'de 550 tarihli kitabede adı geçen "ünlü mühendis" İsidorosün bu iki mimarmühendisten biri olduğu sanılır. C. Butler de 6. yy'da yapılan Kasr ibn Vartan Saray ve Kilisesini İsidoroslara izafe eder. Ayrıca bu mimarlardan birincisinin Konstantinopolis'te yine I. İustinianosün yeniden yaptırdığı Havariyun (Ayii Apostoli) Kilisesinin^) inşasını da gerçekleştirdiği tahmin edülr.

Her iki İsidoros hakkında bilinenler, I. İustinianos döneminin yazarı Prokopios' un bu imparatorun yapılan hakkındaki *Peri ktismaton* (Latince *De Aedificiis)* başlıklı eserinde (I, 1, 24, 50, 70 ve II, 3, 7; Genç İsidoros'a dair, II, 8, 25) ve Agatias' ta (V, 9) rastlanan kısa notlardan ibarettir.

Bibi. Fabricius, "isidoros von Milet", Pauly-Wissowa, *Realencyklopadie,* IX, 2, sütun 2081; H. Glück, "İsidoros", *Thieme-Becker, Künstlerlexikon.* XTX, s. 251; "Isidoro", *Encyclopedia îtaliana,* 1933, XIX, s. 602.

SEMAVİ EYİCE

İSKELE CAMÜ

bak. MUSTAFA III CAMİİ

İSKELELER

İskeleler, deniz ulaşım ağının durakları-dır. Önceleri kayıkların, buhar döneminden sonra da vapurların yanaştığı, yolcu ve yük alıp boşalttığı yerlerdir.

19. yy'ın ortalarına değin, İstanbul'da deniz taşımacılığı kayıklarla yapılmaktaydı. Örneğin, 17. yy'da, Marmara, Haliç ve Boğaziçi'nde yirmiye yakm kayıkçı iskelesi olduğu biliniyor. Bu iskeleler, suya doğru uzaülmış ahşap köprüler biçimindeydi. İskele binaları yoktu. HaLkın genel kullanımına açık, pazar kayıklarının yanaştığı bu iskelelerinin dışında, sarayların, yalıların da özel iskeleleri bulunmaktaydı. İskele binalarının ve yanaşma yerlerinin

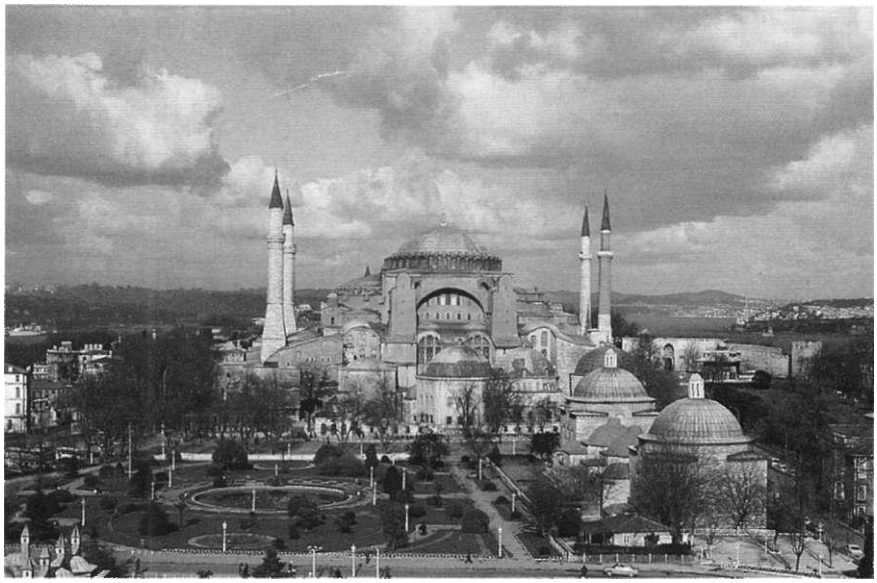

Miletoslu İsidoros ve Trallesii Antemiosün büyük eseri Ayasofya.
Tahsin Aydoğmuş

Sebah& Joaillier'in fotoğrafında Sirkeci Araba Vapuru İskelesi. *Alman Arkeoloji Enstitüsü Fotoğraf Arşivi, 9709*

daha düzgün, daha özenli yapılması, buharlı vapurların kullanılmasından sonra gerçekleştirilmiştk.

istanbul iskelelerinin pek çoğunun belirli bir mimari çizgi bkliği içinde gerçekleştirildiği daha ilk bakışta anlaşılmaktadır. Bunların bir bölümü ahşaptır ve eski istanbul evlerinin, Boğaz yalılarının küçük müştemilatları gibidk.

istanbul iskelelerini, yapılış ve işlevlerine göre, önce ahşap veya kagir olarak, soma da sadece iskele kullanımlı veya bunun yanısıra başka işlevler de taşıyanlar biçiminde sınıflandırmak mümkündür.

Genellikle, ahşap iskeleler başka işlev görmezler. Buna karşdık, kagir (taş-beton) olanlar, dükkân, dernek vb ikinci bir işlev de yüklenmiş durumdadır.

iskele binalarının çoğu neoklasik tarzda inşa edilmiştir. Ahşap olan dikdörtgen planlı iskelelerin içinde, bekleme salonu, başmemur, çımacı odaları, hela, bÜet satış gişesi bulunmaktadır. Çoğu tek katlıdır. Bazılarında yolcu çıkış mahalli vardır. Bu bölüm, binanın bk yanında sundurma biçimindedir ve açık tarafı ahşap direklerle çevrilidir. Pencerelerin çoğu giyotin tipindedir. Bazılarında sivri kemerli pencereler bulunur. Binaların çatıları ise, beşik veya kırma çatı tarzmdadır. En yeni olanlarda teras tipi çatılara da rastlanmaktadır.

Kâgk iskele binalan, ahşap olanlardan biçim bakımından farklıdır. Çift katlılar çoğunluktadır. Bazı yeni örnekler dışında hepsi neoklasik tarzda inşa edilmiştk. Bunların planları, çok işlevli olduklan için çeşitlilik göstermektedir, iskelelerin ahşap veya beton yanaşma yerleri de çeşitli biçimdedir. Bk kısım denize doğru uzamakta, diğerleri ise (özellikle Boğaz'm dar ve akıntılı yerlerinde) bina önünde dar bir şerit biçiminde yer almaktadır.

istanbul iskelelerinin belirtilmesi gereken bk başka özelliği de, iskele meydanlarıdır. İskelelerin ilk inşa edüdiği 19. yy' dan bu yana, iskele meydanlan küçülmüş, birçok yerde de ortadan kalkmıştır, iskelelerin kara yönünde açıldığı meydanlar, o semtin merkezi sayılabilir. İskele binasına girecek olan yolcular bu meydanda toplanır, vapurlardan inenler de aynı yerde karşılanır. İskele meydanlarmm çevresinde çoğu kez, o semtin veya köyün çarşısı bulunur. Dükkânlar, kahvehaneler ve camiler yer alır. Bu meydanlar sosyal yaşamın odaklaştığı canlı mekânlardır.

istanbul kent içi deniz ulaşım ağı ve kapasitesi bakımından, dünyada New York' tan sonra ikinci sırada yer almaktadır. Böyle olunca da, vapurların uğrak yerleri iskeleler büyük önem kazanmaktadır. 1994'te, hizmette olan Şehir Hatları iskelelerinin sayısı elli bkidk. Yalova, Çmarcık, Topçular, Karamürsel ve Hereke iskeleleri de bu sayı içindedk. Aynca, istanbul Büyükşehir Belediyesi deniz otobüslerinin de dokuz tenninali bulunmaktadır.

Eminönü-Sirkeci İskeleleri: İstanbul'da vapurlarm ük kalkış ve dönüş yeri olarak Eminönü dikkati çekmektedk. Eski yıllarda iskelelerle donanmış Galata Köprüsü' nün yan tarafı Eminönü'nün yükünü paylaşmaktaydı. Ancak 1980'lerden beri köprü bu iş için kullanılmamaktadır.

1993 te açılan yeni Galata Köprüsü' nün Eminönü ayağmdan 200 m mesafede Boğaz hattı iskele binası yer almaktadır. Dikdörtgen planlı, tek katlı betonarme yapının geniş gölgelikli çatısı eternitle kaplanmıştır, iskele binasının uzun ön duvan denize paralel konumdadır. Önünde beton yanaşma yeri vardır. Galata Köprüsü' ne bakan kısa yaranda gişeler ve yolcu çıkış mahalli bulunmaktadır. İskele binasının büyük bölümü yolcu salonuna ayrılmış durumdadır. Ayrıca başmemur, memur ve çımacı odaları ile kara yanında dükkânlar yer almaktadır.

Boğaziçi'ne sefer yapan özel gezi ve tarifeli vapurlar Boğaz Hattı Iskelesi'ne yanaşmaktadır. Boğaz Hattı Iskelesi'nin Sirkeci yönüne doğru aralıklı olarak sıralanan Kadıköy ve Üsküdar iskeleleri de aynı mimari yapı tarzında inşa edilmiştir. Adlanndan da anlaşddığı gibi, Eminönü-Kadıköy ve Eminönü-Üsküdar vapur seferleri bu iskelelerden yapılmaktadır. İskele binaları 20. yy'ın son çeyreğinde inşa edilmiştir. Ancak, dikkati çeken mimari bir özellik taşımamaktadır. 1990'lardan sonra artan yolcu sayısı karşısında bu iskeleler yetersiz kalmıştır. Bunun için Şehk Hatları işletmesi yeni proje çalışmaları yapmaktadır. Ayrıca, Marmara'ya, Bostancı ve Adalar'a giden tüm vapurlar için Yenikapı semtinde büyük bir iskeleler grubunun planlama çalışılmaları sürmektedir.

Skkeci'de, Üsküdar Iskelesi'nin hemen

yanındaki Sirkeci-Harem Araba Vapuru İskelesi, daire planlı beton bir binadır. Konik çatısı eternit kaplıdır. Bol pencereli duvarlarda bir bölüm gişelere ayrılmıştır. Binanın denize dönük yüzünde yapılan ek bir bölme, başmemur, memur ve çımacı odaları içindir, iskelenin yanaşma yerinde motorlu araçların vapura girebilmesi için rampa bulunmaktadır. Bu iskele, 1988-1989 arasında hizmetini durdurmuş, daha sonra yine açılmıştır.

Sirkeci-Harem Araba Vapuru İskelesi ile Sepetçiler Kasrı arasında Adalar iskelesi yer alır. Asıl iskele binası, kare planlı beton bk yapıdır. Kırma çatısı kırmızı kremitle kaplı binanın büyük pencereleri vardır. Pencerelerin üst kısmı çapraz çıtalarla yapılan gölgelikle süslenmiş; ana binanın büyük bölümü yolcu salonuna ayrılmıştır. Sonradan yapıldığı anlaşılan iki küçük ek dikkati çekmektedir. Kara yönündeki iki köşesine, gişeler ve başmemur kulübeleri eklenmiş; bu bölümler tuğla ile yapılmıştır, iskelenin yanaşma yeri ise betondur. Adalar Iskelesi'nden, Adalar, Yalova ve Çmarcık'a vapur seferleri yapılmaktadır.

Haliç İskeleleri: Kâğıthane ile Alibeyköy derelerinin birleşmesiyle ortaya çıkan Haliç, zamanla alüvyonlar ve çevredeki fabrika atıkları yüzünden hızla dolmuştur. Bu nedenle çok sığlaşmış, bazı yerlerde adacıklar oluşmuştur. Eskiden Kâğıthane Deresi ağzına değin gidebilen vapurlar artık yolun yarısına uzanabilmektedir. Halic'in çamur ve atıklarla dolması, buradaki iskelelerin birçoğunu etkilemiştir. 1994' te, Halic'e sefer yapan vapurlar, Köprü-Haliç, Kasımpaşa, Fener ve Balat iskelelerine ulaşabilmekteydi. Daha ilerideki iskeleler ise kapalı durumdaydı. 1980'li yıllarda, park yapımı için Haliç kıydarındaki birçok bina yıkılmış; o sırada Yemiş, Cibali, Halıcıoğlu iskeleleri de ortadan kaldırılmıştır. Sütlüce İskelesi 1992'de geçirdiği bir yangın sonucu harabeye döndü. Halic'in en uç iskelesi olan Kağıthane iskelesi ise yıllar önce yok olmuştu. Hasköy, Ayvansaray, Defterdar ve Eyüp iskeleleri sağlam olmalarma karşın vapur yanaşmasına uygun su derinliği bulunmadığı için kullamlmamaktadır.

Haliç'te bugünkü iskele binaları 1910' lu yıllarda inşa edilmiştir. Genel hatları bakımından Boğaziçi iskelelerine benzemektedir. Bunların hepsi ahşaptır. Ancak, yeni yapılan betonarme Köprü-Haliç iskelesi bunların dışında tutulabilir. Galata Köprüsü inşaatı sırasında geçici olarak Eminönü yakasında yapılan prefabrik iskele, 1994 içinde, köprüye yakın yeni iskeleye taşınacaktır. Bu iskele betonarme bir yapıdır. Alçak tavanlı ve dikdörtgen planlı binanın orta bölümündeki yolcu salonu daha yüksek yapılmıştır. 1980'lerden sonra inşa edilen betonarme iskelelerin alışılmış biçiminde olan Köprü-Haliç iskelesi, çatısıyla birleşen geniş alınlığı ile dikkati çeker. Kare planlı ve yüksek damlı yolcu bölümü dışında, iskele binasında gişe, başmemur ve çımacı odaları ile hela bulunmaktadır. Üsküdar'dan kalkan Şehir Hatları İşletmesine ait motorbotlar, önce Galata Köprüsünün altından geçerek Halic'in Eminönü sahilindeki Köprü-Haliç iskelesine, soma da diğerlerine uğrar.

Köprü-Haliç îskelesi'nden sonraki ilk durak, Atatürk Köprüsü'nün altından geçilerek ulaşılan Kasımpaşa İskelesi'dir. Kasımpaşa iskele binası, bu hattın en büyük yapısıdır. Kare planlı, tek katlı bu ahşap bina, kiremitli kırma çatısı ve Haliç yönünde uzayan, daha alçak ikinci çatı uzantısıyla dikkati çeker. Bu uzantı, altındaki ileri çıkmış yolcu salonunun üstünü örtmektedir. Denizden bakılınca sol yanda kalan sundurma, yolcu çıkış mahallidir. Kasımpaşa iskele binasının yolcu bekleme salonu iki bölümlüdür. Galata Köprüsü yönündeki Üsküdar Bekleme Salonu, Hasköy yönündeki ise Haliç Bekleme Salonudur. Ayrıca binada gişe, başmemur, memur, çımacı odalan ile hela bulunmaktadır. Kasımpaşa İskelesinin dar ahşap yanaşma yerine duba eklenmiştir.

Halic'in üçüncü iskelesi Feneridir. Bu iskele binası dikdörtgen planlıdır. Uzun kenarı denize bakan binanın kırma çatısı kiremitle kaplıdır. Denizden bakıldığında, sol tarafında sundurma biçiminde yolcu çıkış mahalli bulunmaktadır. Binanın sağ tarafında ise yolcu bekleme salonu, gişe, başmemur ve çımacı odaları yer alır. İskelenin kazıklar üstünde suya uzanan geniş cepheli yanaşma yeri ahşaptır.

Fener İskelesinden sonraki durak Balat'tadır. Balat Vapur İskelesi Nisan 1994' te Halic'in son iskelesi durumundaydı. Balat iskele binası ve Halic'in hizmet dışı bırakılmış diğer iskele binaları, Fener iskelesi modeline aynen uyan yapdardır.

Balat'tan Hasköy kıyısına uzanan eski Galata Köprüsü, yeni konumunda çeşitli sorunlar yaratmaktadır. Köprü dubalarının zaten az olan Haliç akıntısını kestiği ve atıkların yığılmasını kolaylaştırdığı görülmektedir. Eski Galata Köprüsü'nün Halic'e yerleştirilmesinin ardından, 1994 başlannda Hasköy ve Ayvansaray iskelelerine uğrayan motorbotlarm seferleri iptal edilmiştir.

Karaköy İskeleleri: Halic'in istanbul Boğazı'na bağlandığı yerin Beyoğlu yakasında bulunan Karaköy iskelesi, duba üzerindedir. 1960ta açılan eski yüzer iskele 1966'da bir kaza sonucu yanmış, onarılarak yeniden hizmet görmüştü. Daha sonra inşa edilen yeni Karaköy İskelesi, 1984' te yerine konmuştur. Bu iskelenin sualtı dubaları ile güverte platformu Haliç Tersanesinde inşa edilmiş, üstündeki bina ise özel bir firmaya yaptırılmıştır. Güvertesi 83x26,5 m olan yüzer iskele iki katlı ve dikdörtgen planlıdır. Denize uzanan geniş kenarlarındaki ve alnındaki yanaşma yerlerine gerekirse üç vapur yanaşabilmektedir.

Karaköy Iskelesi'nin alt katında, karadan bakılınca sağ yanda, banliyö trenleri bilet gişesi, polis güvenlik odası, solda ise yük bileti satış gişesi bulunmaktadır. Az içeride dört jeton gişesi, onların ilerisinde de turnikeler ve kartla geçiş kısmı yer almaktadır. Turnikelerden geçilince bekleme salonuna girilir. Bekleme bölümünün sol yanında başmemur odası ve salonun dip kısmında da sanat galerisi ile gazete bayii bulunmaktadır. 1991'de hizmete giren 40 m^2'lik sanat galerisi, yolculara vapur beklerken sergi izleme olanağı yaratmıştır. Gazete bayii ve sanat galerisinin ötesinde kalan bölüme, bekleme salonundan çıkılarak iskelenin alnına bakan kapılardan girilebilmektedir. Burada, çımacı, armatör, temizlik, itfaiye odaları ile mescit, depo, kalorifer kazanı, banyo ve hela bulunmaktadır.

Karaköy İskelesi'nin üst katında ise çeşitli enspektörlük odaları, nöbetçi yatakhaneleri, Devlet DemiryoUarı bilet satış gişesi ve yolcu bekleme salonu vardır. Bu bekleme salonu, alt kattaki salonla merdiven bağlantılıdır. Üst kat salonu ancak kalabalık saatlerde açılmaktadır. Bu katın etrafı genişçe bir balkonla çevrilidir ve binanın iki yanma, yanaşan vapurlara giriş

I S K E L E L E R

Rumeli Yakası: Tophane (yıkıldı), Salıpazarı (yıkıldı), Kabataş, Barbaros Hayrettin, Beşiktaş, Ortaköy, Kuruçeşme (hizmet dışı), Arnavutköy, Bebek, Rumelihisarı (hizmet dışı), Boyacıköy (yıkıldı), Emirgân (yıkıldı), Istinye, Yeniköy, Tarabya (hizmet dışı), Kireçburnu (yıkıldı), eski Büyükdere (hizmet dışı), Büyükdere, Sarıyer, Yenimahalle (yıkıldı), Rumelikavağı.

Anadolu Yakası: Üsküdar, Kuzguncuk, Beylerbeyi, Çengelköy, Vaniköy (yıkddı), Kandilli, Anadoluhisarı, Kanlıca, Çubuklu, eski Paşabahçe (hizmet dışı), Paşabahçe, Beykoz, Anadokıkavağı.

Haliç: Köprü-Haliç, Yemiş (yıkıldı), Cibali (yıkıldı), Fener, Balat, Ayvansaray (hizmet dışı), Defterdar (hizmet dışı), Eyüp (hizmet dışı), Kâğıthane (yıkıldı). Sütlüce (yangın geçirdi), Halıcıoğlu (yıkıldı), Hasköy (hizmet dışı), Camialtı, Kasımpaşa.

Ada İskeleleri: Büyükada, Heybeliada, Burgazada, Kınalıada, Sedefadası, Yassıada.

Diğer İskeleler: Salacak (yıkıldı), Moda (hizmet dışı), Kalamış (yıkıldı), Fenerbahçe (yıkıldı), Caddebostan (yıkıldı), Suadiye (yıkıldı), eski Kartal (hizmet dışı), Pendik (hizmet dışı), Darıca (hizmet dışı), Sirkeci, Eminönü, Karaköy, Harem (araba vapuru), Haydarpaşa, eski Kadıköy, Bostancı, Kartal, Eskihisar, Yalova, Çınarcık.

için, davlumbaz denen merdivenli bölümler yapılmıştır.

Karaköy İskelesi'nin çatısında bulunan seyrüsefer kulesi ise, Şehir Hatları vapurlarının tarkeye uyup uymadıklannın kontrol edildiği yerdir. Büyük yolcu kitlelerine hizmet veren bu iskele, aynı zamanda bir yönetim ve kontrol merkezidir. O nedenle de birçok görevliyi barındırmaktadır. Karaköy İskelesi'nde elli kişi çalışmaktadır. Diğer iskelelerin hiçbirinde bu kadar kalabalık bir personel yoktur. Karaköy İskelesi'nden Haydarpaşa bağlantılı Kadıköy seferleri yapılmaktadır.

Karaköy Vapur İskelesi'nin Tophane yönünde ve az ilerisinde İstanbul Büyükşehir Belediyesi'nin Karaköy Deniz Otobüsü İskelesi bulunmaktadır. Bu iskele de vapur iskelesi gibi duba üstündedir. Ancak boyut olarak onun yarısı kadardır ve tek katlıdır. Denize dik konumdaki iskelenin iki yanında yanaşma yerleri vardır. İskele binası, metal konstrüksiyonlu ve prefabrik bir yapıdır. Beşik çatısı oldukça yayvandır. Metal duvarları çepeçevre pencerelidir. Kara yönünden binaya girilince sol tarafta gişeler ve terminal şefinin odası vardır. Turnikelerin arkası ise tamamen yolcu bekleme salonuna ayrılmıştır. Karaköy Deniz Otobüsü İskelesi'nden Bostancı ve Kadıköy'e tarifeli seferler yapılmaktadır.

Kabataş İskeleleri: Fındıklı ile Dolmabahçe semtleri arasında kalan Kabataş'ın adı 19. yy'dan kalmadır. "Köse Kethüda" diye anılan Mustafa Necib Çelebi, orada bulunan büyük bk kayayı yontturarak iskele durumuna getirtmişti. Kabataş adı bu iskeleden kaynaklanmıştır. Sonraları, aynı yere Şkket-i Hayriye tarafından yapdan ahşap iskele, Üsküdar'a sefer yapan yandan çarklı araba vapurları içindi.

Şirket-i Hayriye zamanında Boğaziçi'ne sefer yapan yolcu vapurları da bu iskeleye uğrardı. İskele binası, önceleri ahşapken, 1960'ta yeniden betonarme olarak yapılmıştır. Daha sonra bu bina da yıkılarak 1989'da yerine daha büyük bir iskele inşa edilmiştir.

Kabataş İskelesi, dikdörtgen planlı betonarme bir yapıdır. Teras izlenimini veren düz çatılı yapının geniş bir alın kısmı vardır. Karadan bakılınca, çatının biraz altından öne doğru uzanan ve iki sütun üzerinde duran lacivert gölgelikli bir girişi bulunmaktadır. Binanın kapı ağzında iki gişe, sonra da turnikeler vardır. Turnikelerin önü büyük bir yolcu salonudur. Her iki yan duvar büyük pencereler ve çıkış kapılarıyla kaplıdır. Karşı duvarda ise seramik bir eski İstanbul Limanı resmi bulunmaktadır. İskele binasının denize dönük dar yüzünde, girişteki gölgelik hizasında çatısı bulunan küçük bir ek bölüm daha vardır. Burada da başmemur, memur, çımacı odaları yer almaktadır.

İskelenin denize 55 m uzanan betonarme yanaşma yeri 23 m genişliğindedir ve üç geminin yanaşmasına uygundur. Kabataş İskelesi'nden Üsküdar, Yalova ve Çmarcık'a seferler yapılmaktadır.

Kabataş İskelesi'nin, Dolmabahçe yönünde 50 m ilerisinde bulunan küçük Kabataş I İskelesi de dikdörtgen planlıdır ve kemerli pencereleriyle dikkati çekmektedir. Bu iskele genellikle yazın açılmakta, Üsküdar'a ring seferi yapan motorbotlara hizmet vermektedir.

Kabataş'ta bulunan bk başka iskele de, Deniz Otobüsleri İskelesi'dir. Vapur iskelesinin Fındıklı yönünde konumlanmış bu iskelenin, dar kenarı denize dik durumdadır. Çelik konstrüksiyonlu prefabrik binası, beşik çatı ile örtülmüştür. Bina girişinde gişeler ve turnikeler bulunmaktadır. Salon uzunlamasına üç bölüme ayrılmıştır; Bostancı, Yalova ve Büyükada yolcuları ayrı bekleme salonlarına alınmaktadır. Denize bakan uçta, bina dışına bk sundurma yapılmıştır. Bina önünde, kıyıya paralel uzanan bir betonarme yanaşma yeri vardır. Buraya aynı anda iki deniz otobüsü yanaşabilmektedir.

Kabataş Deniz Otobüsü İskelesi'nin kara tarafındaki yolda, yolcuları ücretsiz olarak Taksim'e götüren otobüsler beklemektedir.

Beşiktaş İskeleleri: Barbaros Hayrettin

Şehir Hatları İşletmesine Ait İstanbul İskelelerinden Geçen Yolcuların Ocak 1994'e Ait Bir Günlük Ortalama Sayısı

	Jeton	*Kart*	*Toplam*
Eminönü-Kadıköy (2)	20.348	5.387	25.735
Eski Kadıköy-Emırıönü (2)	21.108	3.730	24.838
Eminönü-Üsküdar (1)	15.541	8.147	23.688
Üsküdar-Eminönü (Haliç dahil)	15.604	6.803	22.407
Üsküdar-Beşiktaş	2.820	1.983	4.803
Beşiktaş-Üsküdar	2.515	1.687	4.202
Üsküdar-Kabataş	704	559	1.263
Kabataş-Üsküdar	918	519	1.437
Karaköy-H. Paşa-Kadıköy	18.501	5.246	23.747
Kadıköy-H. Paşa-Karaköy	28.057	7.465	35.522
Haydafpaşa-Karaköy	4.719	1.583	6.302
B. Hayrettin Paşa-Y. Kadıköy	6.424	3.555	9.979
Sirkeci-Harem	4.633	1.231	5.864
Harem-Sirkeci	4.805	1.095	5.900
Sirkeci-Adalar, Yalova, Çınarcık	849	599	1.448
Bostancı-Adalar	1.290	1.488	2.778
Eminönü (3)	1.548	912	2.460
Oıtaköy	54	29	83
Kuzguncuk	253	332	585
Beylerbeyi	308	191	499
Çengelköy	450	356	806
Arnavutköy	31	27	58
Bebek	170	59	229
Kandilli	109	81	190
Anadoluhisarı	295	157	452
Kanlıca	101	52	153
Çubuklu	54	28	82
İstinye	53	141	194
Paşabahçe	342	307	649
Beykoz	257	226	483
Yeniköy	94	29	123
Büyükdere	32	17	49
Sanyer	212	75	287
Rumelikavağı	52	6	58
Anadolukavağı	212	76	288
Köprü-Haliç	262	238	500
Kasımpaşa	521	244	765
Fener	172	41	213
Balat	111	63	174
Hasköy	163	80	243
Ayvansaray	100	59	159
Toplam	**154.792**	**54.903**	**209.695**

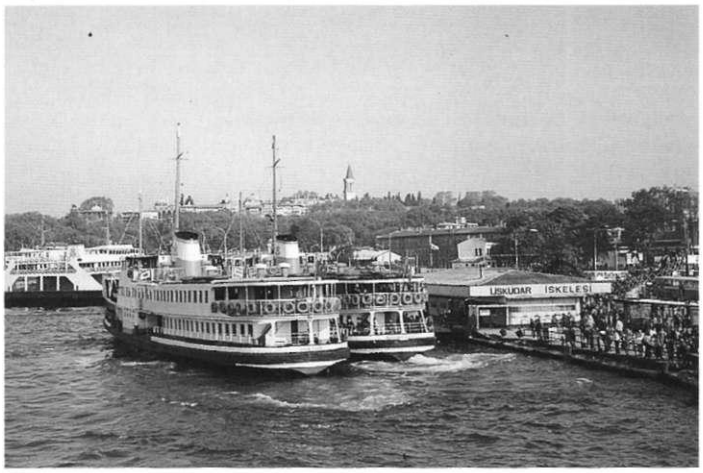

20. yy'ın başında Eminönü İskelesi (üstte) ve Eminönü iskelelerinin günümüzden bir görünümü. *Tuğrul Acar fotoğraf arşivi (üst), Erdal Yazıcı*

İskelesi, Kabataş ile Beşiktaş iskeleleri arasında yer almaktadır. Beşiktaş İskelesi' ne 100 m uzaklıktadır. Aym yerde, eskiden ahşap bir iskele vardı. Zamanla yıkılan bu iskelenin yerine, 1982'de betonarme olarak yenisi inşa edilmiştk. Uzun kenarı denize paralel, haç planlı yapdan tek kadı iskele binasının en büyük bölümü, karadan bakılınca soldadır ve yolcu bekleme salonuna ayrılmıştır. Sağda ise gişeler, bk büfe ve personel odalan bulunmaktadır. Dar bir şerit olarak binanın önünde yapdmış yanaşma yeri 25 m uzunluktadır. Bk hesap hatası sonucu yüksek inşa edilen iskele ile gemilerin güverte düzeyi arasında uyumsuzluk vardır. Barbaros Hayrettin İskelesine Kadıköy vapurları yanaşmaktadır.

Beşiktaş İskelesi(-0, Galata Köprüsü' ne 2,32 mil uzaklıktadır. 1913'te inşa edilmiş bir yapıdır. Bina iki katlı ve dikdörtgen planlıdır. Alt kat, bekleme salonuna ayrılmıştır. İskelenin kara yönünde, dikdörtgen planlı iki bina karşılıklı durmaktadır. Bunlar başmemur, memur, çımacı odalan ile gişelere ayrılmıştır. Beşiktaş İskelesine, Boğaz ve Üsküdar vapurlan yanaşmaktadır. İskelenin yanaşma yeri betondur. Uzunluğu 25,5 m'dk. Beşiktaş İskelesinin az ilerisindeki küçük yanaşma yeri ise, Üsküdar'a yolcu taşıyan özel dolmuş motorlarına aittir.

Rumeli Yakası Boğaziçi İskeleleri: Beşiktaş'tan sonra, Rumeli yakası Boğaziçi iskelelerinden hizmete açık olanlar, şöyle sıralanmaktadır:

Ortaköy İskelesi, ilk kez Şirket-i Hayriye tarafmdan 20. yy'ın başlarında yaptırılmıştır. Kare planlı küçük bina, tek katlı ve ahşaptır. Geniş kemerli pencereleriyle dikkati çekmektedir. Kara yönünde giriş kapısı ve gişe bulunmaktadır. İç kısmında bekleme salonu, memur ve çımacı odaları vardır. Dışarıdaki yolcu çıkış mahalli, denizden bakınca soldadır. Ortaköy İskelesi'nin yanaşma yeri de ahşaptır ve Boğaz vapurlarma hizmet vermektedk.

Arnavutköy'e yapılan kazıklı kıyı yolu inşaatı sırasında eski iskele yıkılınca, 1988'de yeni bk iskele inşa edümişti. Beton üzerine ahşap kaplama tekniği ile yapılan Arnavutköy İskelesi, dikdörtgen planlıdır. İçinde bekleme salonu, depo, memur ve çımacı odaları ile gişe bulunmaktadır.

Bebek Parkı'nda, Bebek Camii yanında bulunan Bebek İskelesi binası ahşap iki ayrı küçük yapıdan oluşmaktadır: Kare planlı yolcu bekleme salonunun bulunduğu ilk bina ile memur odası ve gişeyi içeren daha küçük ikinci kulübe. Daha önce bu iki yapı ortadaki çımacı odasıyla birbirine bağlıydı. Ancak, park düzenlenkken aradaki çımacı odası yıkılmıştır. Bebek İskelesi'nin yanaşma yeri ahşap kazık tipindedir ve **10,5** m uzunluktadır. Bebek İskelesi, tarifeli Boğaz vapurları üe, Anadolu yakasına ring seferleri yapan motorbotlara hizmet vermektedir.

İstinye Koyu'nda yer alan iskele binası, İstanbul'un en küçük iskele yapılarından bkidir. Toplam kapalı alanı **95** m^2'dk. Betonarme İstinye iskele binasının yanaşma yeri **13** m uzunluktadır. Binada bekleme salonu, memur, çımacı odaları, hela ve gişe bulunmaktadır.

Yeniköy iskele binası Boğaz'a paralel inşa edilmiş, dikdörtgen planlı tek katlı ahşap bir yapıdır. Kara yönünden bakılınca, duvarın ortasında çıkıntılı bir giriş bulunmaktadır. Kırmızı kiremitli kırma tarzı çatı altında, binanın iç bölümleri ortadaki bekleme salonu ile solda depo, hela, sağda ise gişe ve memur odasından oluşmaktadır. Yeniköy İskelesi'nin yanaşma yeri, binanın önünde **7,5** m genişlikte, **16** m uzunlukta dar bir şerit biçimindedir. Boğaz'ın Marmara yönünde kalan yolcu çıkış mahalli, sundurma biçimindedir.

Büyükdere İskelesi, İstanbul Boğazı' nın en geniş yerinde bulunmaktadır. Şket-i Hayriye zamanında çift katlı olarak inşa edilen bu kagir bina, kemerli cephesiyle dikkati çekmektedk. Kazıklı sahil yolu üzerinde yapılan yeni iskele, dikdörtgen planlı ve betonarme üzerine ahşap kaplama olarak **1989**'da inşa edilmiştir. Karadan bakıldığında iç bölümler, sağda bekleme salonu, solda memur, çımacı odaları, hela, depo, kalorifer dairesi ve gişeden oluşmaktadır. İskelenin deniz cephesinde bulunan dar yanaşma yeri **21** m'dk.

Sarıyer İskelesi, ilk yapılış tarihi bakımından en eski iskele binalarmdandır. Dar kenan denize bakan dikdörtgen planlı bu iskele, kırma çatısı altmda, bekleme salonu, memur, çımacı odaları ile hela ve gişeyi toplamaktadır. Ahşap olan yapının Marmara yönündeki yolcu çıkış ve gkiş mahalli ortadan ayrılmıştır. İki koridor biçimindeki sundurma, iki kapıyla dışarı bağlanmaktadır. Bunlardan içte bulunan bölüm giriş, dıştaki ise çıkış içindir. Uzayan çatı, yolcu giriş bölümünü örtmekte, çıkışın üstü açık bulunmaktadır. Çatıyı ahşap direkler taşımaktadır. Sarıyer İskelesi'nin denize doğru **10** m uzayan ahşap yanaşma yeri, 13 m genişliktedir.

Rumelikavağı İskelesi, Boğaziçi'nin Rumeli yakasındaki son iskelesidir. Dikdörtgen planlı ahşap iskelenin geniş kenarı denize paralel olarak inşa edilmiştir. Bina, bekleme salonu, memur, çımacı odaları ile gişeyi içermektedir. Sundurmak yolcu çıkış mahalli binanın Karadeniz yönündedir. **13** m boyundaki yanaşma yeri ahşaptır. Rumelikavağı İskelesi'nden ayrı-

lan vapurlar Anadolukavağı'na gitmek Çizere Boğaz'ın karşı kıyısına yönelir.

Anadolu Yakası Boğaziçi İskeleleri: İstanbul Boğazı'mn Anadolu yakasındaki son iskelesi olan Anadolukavağı, eski iskelenin yıkılmasından sonra 1987'de betonarme olarak yeniden inşa edilmiştir. Klasik ahşap iskele modeline uygun olan yapı, betonarme üzerine ahşap kaplamadır. Dikdörtgen planlı, kırma çatılıdır. İç kısmında, bekleme salonu ortada "T" biçiminde yer alırken geri kalan bölümler memur odası, hela, depo ve gişeye ayrılmıştır. Denizden bakılınca, üstü uzayan çatıyla örtülü sağ kısmında yolcu çıkış mahalli vardır. Anadolukavağı İskelesi'nin beton yanaşma yeri, 21 m kenarlı bir kare biçimindedir. Anadolukavağı İskelesi'ne Boğaz vapurlan uğramakta, aynca karşı kıyıya Şehir Hatları'nın motorbotlarıyla ring seferleri yapılmaktadır.

Beykoz'daki eski iskele binası belediye tarafından yıktırıldıktan soma, 1989'da yenisi inşa edilmiştir. Dikdörtgen planlı, tek katlı betonarme bina, ahşapla kaplanarak hizmete açılmıştır. Yolcu çıkış mahalli bina dışmda açık olarak yapılan iskelenin en dikkati çeken yanı, çok büyük olan beton yanaşma yeridir. Denize doğru uzunluğu 42 m, genişliği 30 m'dir.

Paşabahçe İskelesi, 1989'da, yetersiz kalan eski ahşap iskelenin terk edilmesinden sonra Tekel İçki Fabrikası önünde inşa edilmiştir. İskele binası betonarme yerine ahşap kaplama olarak yapılmıştır. Dikdörtgen planlı yapının çatısı, kırma tarzında ve kiremit kaplıdır.

Uzun kenarı denize paralel olan binaya karadan bakıldığında, gişe ve personel odaları sağda, yolcu bekleme salonu soldadır. Yolcu çıkış yeri sağda yer almakla birlikte, üstü kapalı bir sundurması yoktur. Paşabahçe İskelesi'nin beton yanaşma yeri 21,5 m'dir.

Çubuklu İskelesi, bu semte yapılan üçüncü iskeledk. İlk iskele 1912'de Şkket-i Hayriye zamanmda yapılmıştı. Sonuncusu ise 1991'de tamamlanarak hizmete giren betonarme iskeledk. İskele binası dikdörtgen planlı, betonarme üzerine ahşap kaplamadır. Karadan bakılınca, solda yolcu çıkış sundurması, ortada gişe, memur odası, salon, sağda ise çımacı odası yer almaktadır. Çubuklu İskelesi'nin beton yanaşma yeri, denize 17,5 m uzanmaktadır.

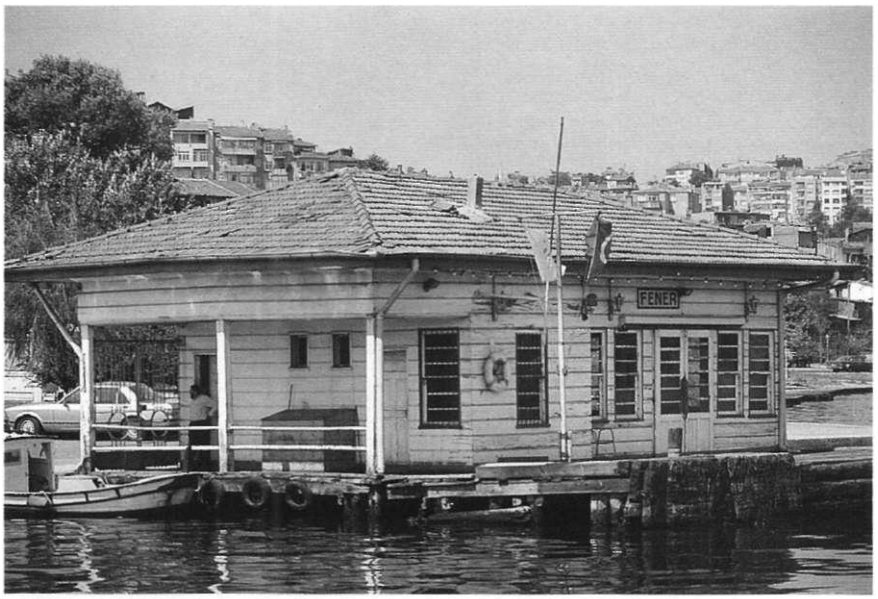

Fener İskelesi
Nazım Timuroğlu

Kanlıca İskelesi, 1990'da aynı plan ve biçimde yeniden inşa edilmiş, ancak bu kez betonarme üzerine ahşap kaplama olarak yapılmıştır. Meydanıyla bütünleşen iskelelere en iyi örnek saydan Kanlıca, eski özeUiklerini az farkla da olsa korumaktadır. Karadan binaya girilince, sağda bekleme salonu, ortada personel odalan, en solda ise yolcu çıkış sundurması yer almaktadır. İskelenin kırma çatısı kiremitle örtülüdür. Yanaşma yeri 17 m uzunlukta, 6 m genişliktedir. Uzun kenarr binaya paraleldir.

Anadoluhisarı İskelesi, neredeyse Kanlıca İskelesi'nin kopyası gibidir. Tek farkı, pencerelerinin kemerli oluşudur denebilir. İskele yanaşma yeri de 8 m genişlikte, 21 m uzunluktadır. Uzun kenarı binaya paraleldir. 1989'da betonarme üzerine ahşap kaplama olarak yeniden inşa edilmiştir.

Kandilli İskelesi, Şirket-i Hayriye zamanında inşa edildikten birkaç yıl sonra 1916'da yanmış, yapdan ikinci iskele ise 1978'de Liberya bandıralı bir geminin çarpması sonucu parçalanmıştı. Üçüncü kez in-

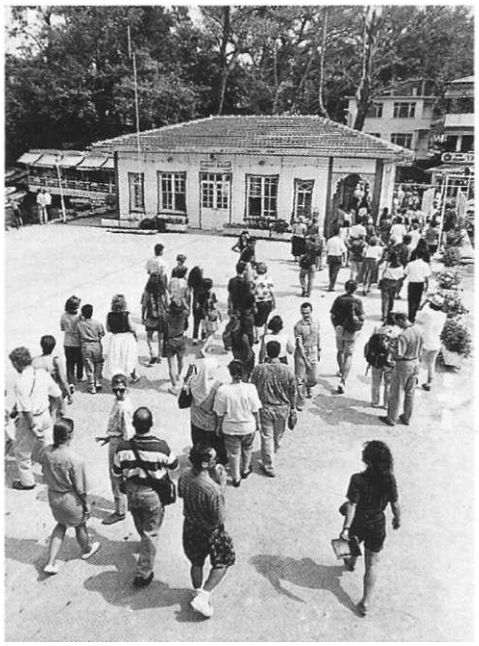

Boğaz iskelelerinden Anadolukavağı (solda) ve Beylerbeyi iskeleleri.
Erdoğan Köseoğlu (sol), Nazım Timuroğlu (üst)

şa edilen betonarme üzerine ahşap kaplı iskele binası, klasik plandan biraz farklıdır. Ancak işlev bakımından değişiklik yoktur. Karadan bakılınca, sağda personel odaları ve gişe ile genişçe bir sundurma görülmektedk. Bu sundurma hem personel odalarmm arkasındaki bekleme salonu girişine, hem de yolcu çıkış mahalline açılmaktadır. İskelenin çatısı topuz çatı biçimindedir ve kiremitle kaplıdır. Kandilli İskelesi'nin betonarme yanaşma yeri, uzun kenarı binaya paralel olmak üzere, 21 m'ye 8 m'dk.

Kandillide Boğaz akıntısı çok güçlüdür. Eskiden, vapur işletmeleri, Kandilli Akıntı Burnu'nda, gelip geçen vapurların çarpışmaması için bayraklı işaretçiler bulundururdu. Gündüz yeşü ve kırmızı bayrak, gece ise aym renklerde fener kuUanırlardı. Bu durum, karşı kıyıdaki Arnavutköy'de de aynıydı.

Kandillideki güçlü akıntı, Vaniköy'de görece azalırken, Kuleli Askeri Lisesi önünde Boğaz'm genişlemesiyle durulur.

Çengelköy iskele binası, Boğaziçi iskeleleri arasmda, farklı yapısıyla dikkati çekmektedir. Kara tarafından dar bir sokakla ulaşılan iskele binası, 1990da betonarme üzerine ahşap kaplama olarak yenilenmiştir. Kara yönünde bulunan iki köşesindeki bodur kuleler arasmdan bekleme salonuna girilen binada personel odaları sağ tarafta kalmaktadır. Yolcu çıkış mahalli sundurmasızdır ve binanın en sağındadır. Uzun kenarı binaya paralel olan beton yanaşma yeri 17 m'ye 12 m'dk.

Beylerbeyi İskelesi, kıyıdaki iskele meydanından ulaşdan neoklasik tarzda bir binadır. 1980'li yıllarda bakım görmüştür ve eski ahşap yapısını korumaktadır. Karadan bakıldığında, beyaz fon üzerinde lacivert kemerli penceresiyle dikkati çekmektedir. Yolcu salonu sağda, gişe ve memur odası ortada, sundurmak yolcu çıkış yeri ise solda kalmaktadır. Beylerbeyi İskelesi'nin ahşap yanaşma yeri, uzun kenarı binaya paralel olmak üzere 15 m'ye 9,5 m ölçülerindedir.

Kuzguncuk İskelesi, 20. yy'ın başlarında kagir ve iki katlı olarak Şirket-i Hayriye tarafından mimar Ak Talat Bey'e yaptırılmıştır. Zamanının gereksinimi nedeniyle iki katlı inşa edilen binasının üst katı sosyal tesis olarak Şehk Hatları tarafından kullanılmaktadır. İskele binasının alt katı ise, girişin sağ ve solundaki iki dükkân ve koridorla başlamaktadır. Bina içini ikiye ayıran koridorun solunda gişe memur odası ve karşılıklı iki bekleme salonu bulunmaktadır. İskelenin yanaşma yeri ahşaptır ve uzun kenarı binaya paralel olan 14,5 m'ye 9 m ölçülerindedk.

Üsküdar İskelesi, İstanbul'daki en geniş alana sahip iskelelerden bkidk. Tamamı 2.663 m²'yi bulmaktadır. Üsküdar İskelesi, Şirket-i Hayriye zamanından beri birkaç kez inşa edilmiştir. İlk iskeleler ahşaptı. Son yapılan iki iskele ise betondu. Halen kullamlan iskelenin projesi, Mimar Orhan Şahinler tarafmdan çizilmiştir. Dört ayrı binadan oluşan Üsküdar iskele yapıları, karadan bakılınca, sağda Beşiktaş bölümü, yanında gişeler bölümü, Eminönü bölümü ve en solda Haliç bölümü diye ayrılabilir. Burada, ana bina, ortadaki Eminönü bölümünün yolcu bekleme salonudur. Tavanda birleşen dört taşıma kirişine oturtulan köşeleri içeri doğru kesik bk çatıyla örtülü olan bina büyük pencerelerle çevrilidk. Haliç bölümüyle içeriden bağlantılıdır. Halic'e sefer yapan Şehk Hatları motorbotları, Üsküdar İskelesi' nin Marmara'ya dönük kenarına yanaşmaktadır. Bunun dışında, betonarme iskele üç vapur yanaşmasına uygun uzunluğa sahiptk. İskele yanaşma yeri tam düz olmamasına karşın, toplam 86 m'yi bulmaktadır. Bu iskeleden Eminönü'ne, Beşiktaş'a ve Halic'e düzenli vapur seferleri yapılmaktadır.

Üsküdar iskeleleri (üstte) ve Yeni Kadıköy İskelesi. *Nazım Timuroğlu (üst), Tahsin Aydoğmuş, 1994*

Üsküdar İskelesi'nin 100 m ilerisinde bulunan Üsküdar I İskelesi, 1988'den önce Kabataş'a sefer yapan araba vapurlarına hizmet vermekteydi. Bu hattan araba vapuru seferlerinin kaldırılmasından sonra bina yenilenerek, Kabataş'a ring seferleri yapan motorbotlara ayrılmıştır. Denize dik duran iskele binası kemerli pencereleriyle dikkat çekmektedir. Kara yanında gişeler ve gkiş kapısı, içeride ise yalnızca bekleme salonu bulunmaktadır. Bu iskelenin hizmet binası Üsküdar İskelesi tarafında yer alır. Memur, çımacı odaları, depo ve hela, hizmet binasındadır. Üsküdar I İskelesi'nin 38,5 m olan yanaşma yeri denize uzanmaktadır.

Harem ve Haydarpaşa İskeleleri: Harem İskelesi, yalnızca Sirkeci'ye sefer yapan araba vapurlarının yanaştığı bir yerdir. İskele binası iki bölümden oluşmaktadır: Karadan bakılınca, gişeleri ve bekleme salonunu içeren silindirik çatılı, tek katlı ön bina ve hizmet bölümlerinin bulunduğu iki katlı arka bina. Denize dönük olan bu çift katlı binanın teras biçimindeki çatısmda da küçük bk haberleşme kulesi yer almaktadır. Harem İskelesi'nin yanaşma yeri denize doğru sivrilmekte, her iki yanındaki rampalara iki araba vapuru yanaşabilmektedir.

Harem'de bulunan diğer iskele de, artık yolcuya hizmet vermeyen, yalnızca bağlanma yeri olarak kullamlan eski Karaköy Yüzer İskelesi'dir.

Haydarpaşa İskelesi(-0, Haydarpaşa gar binasının hemen önünde yer almaktadır. Binanın tamamı gişe ve yolcu bekleme salonuna ayrılmıştır. Personel binası olarak yandaki bir başka yapı kullanılmaktadır. Haydarpaşa İskelesi, Karaköy üe yeni Kadıköy iskeleleri arasmda sefer yapan yolcu vapurlarının uğrak yeridir. Genellikle, banliyö trenlerinin yolcuları Karaköy'e gitmek için bu iskeleyi kullanır.

Haydarpaşa'daki bir diğer iskele de, TCDD'ye ait tren taşıyıcı feribotların yanaştığı yerdir. Haydarpaşa Üe Sirkecideki Sepetçi Kasn önü arasmda vagon taşıyan üç feribot bulunmaktadır. Bunların yönetimi, TCDD Liman İşletmesi Müdürlüğü Dok Kaptanlığı Bölümü'ne aittir.

Kadıköy İskeleleri: Kadıköy lskelesi(->), Eminönü ve Adalar'a sefer yapan vapurların durağıdır. İki katlı betonarme bina, zamanla bazı değişikliklere uğramış, büyük yolcu kitlelerine hizmet veren iskele-

ye bazı ekler yapılmak zorunda kalınmıştır. Kara tarafına yapılan teras çatılı dikdörtgen planlı tek katlı yapı, asıl iskele binasına bağlanmıştır ve hacmi artırmaya yöneliktir. Bu bölümde gişe, mrnikeler, başmemur odası ve danışma bulunmaktadır. Prefabrik bir yapıdır. Binamn üst katı Şehir Hatları İşletmesi tarafından sosyal tesis olarak kullanılmaktadır. Alt katta, ek binadan geçilince sütunlu bir bekleme salonuna girilir. Bu salonun üçte biri olan sağ tarafı demir parmaklıklarla Adalar'a gidecek yolculara ayrılan bölümdür. Binamn sol tarafından ise memur ve çımacı odaları bulunmaktadır. İskele binasının her iki yanma, revaklı yolcu çıkış sundurmaları yapılmıştır. İskelenin beton yanaşma yeri 35,5 m genişliğindedk.

Haydarpaşa Koyu'nun iç kısmına, betonarme kazıklar üzerine oturtulmuş iki katlı çelik konstrüksiyonlu bir bina olan yeni Kadıköy İskelesi, dikdörtgen planlıdır. 1982de inşa edilmiştir. Üst katmm denize uzanan bölümü alt kattan daha kısadır. Üst katta Şehir Hatlan'mn Gemi Zabitleri Derneği, Emekliler Derneği, Eğitim ve Geliştirme Merkezi ile yolcu salonu bulunmaktadır. Buradan vapurlara uzanan davlumbazlar vardır. Alt katta, girişte Denizyollan Acentesi, bk dükkân, öğrenci ve subay kart gişesi ile 5 tane gişe bulunmaktadır. Gişelerden soma ortada gazete bayii ve turnikeler yer alır. Turnikelerle geçilen büyük yolcu salonu, solda Karaköy ve Haydarpaşa yolcularına, sağda ise Beşiktaş yolcularına hizmet veren kapılara uzanır. Salonda bir danışma ile sağda polis güvenlik odaları vardır. Dip kısmında büfe ve sanat galerisi bulunmaktadır. Aralarındaki kapıdan geçilince, yolculara kapalı bir bölüme ulaşılır. Burada mutfak, yemekhane, kamarot, başmemur, enspektör, itfaiye, çımacı, jeton odalarıyla kalorifer kazanı ve hela yer alır. Yeni Kadıköy İskelesi, 98,5 m uzunluğu, 30 m genişliği ile büyük bk iskeledir. Yanaşma yerlerine 3 vapur uğrayabilmektedk. Ancak, bk yapım hatası sonucu, yanaşma iskelesiyle vapur güverteleri arasında yükseklik farkı vardır.

Kadıköy Deniz Otobüsü İskelesi, eski Kadıköy Evlendirme Dakesi'nin bulunduğu yerde kurulmuştur. Bu iskele binası, diğerlerinden oldukça farklı bk mimari tarzda inşa edilmiştir. Betonarme olan yapının teras tipi düz bk çatısı ve geniş bk alınlığı bulunmaktadır. Binayı taşıyan sütunlar üzerinde koyu renk nişler dikkati çekmektedir. Kara yönünde öne doğru çıkan bir giriş sundurması vardır. Yapı bol pencereli ve aydınlıktır. Kapıdan gkilince, ortada gişeler, onların arkasında da terminal şefinin odasıyla yemekhane yer alır. İki yanda turnikeler görülmektedir. Soldaki bekleme salonu Bakırköy yolcularına, sağdaki salon ise Karaköy ve Kabataş yolcularına ayrılmıştır. Betonarme yanaşma yerine iki deniz otobüsü yanaşabilmektedir.

Marmara Hattı İskeleleri: Bostancı İskelesi(->), 1913'te inşa edilmiş yığma (taş) bir binadır. Betonarme kazıklar üstünde

Bakırköy Deniz Otobüsü İskelesi.
Mümtaz Ankan, 1994

denize uzayan yanaşma yeni iskelenin ucundadır. Bu iskele 80 m uzunluktadır. Karaya bağlantı yerinde gişeler ve turnike bölümü vardır. İskele binası tek katlı, yüksek çatılıdır. Binanm içine kara yönünden girildiğinde, kullanılmayan bir gişe, başmemur, çımacı odalan ile küçük bir bekleme salonu yer almaktadır. Bostancı İskelesi, Sirkeci-Çınarcık ve Adalar'a sefer yapan vapurlann uğrak yeridir.

Bostancı Deniz Otobüsü İskelesi, dalgakıranın iç kısmına inşa edilmiş tek katlı, dikdörtgen plank çelik konstrüksiyonlu bir bina ve beton yanaşma yerinden oluşmaktadır. Uzun kenarı denize paralel olan binanm çatısı, yan yana yerleştkilmiş metal silindkik parçalardan meydana gelir. Bu iskele aym zamanda İstanbul Deniz Otobüsleri Sanayii ve Ticaret AŞ'nin yönetim yeri olduğundan, benzerlerinden büyüktür. Karadan bakıldığında, binanın önünde bk sundurma bulunmaktadır. Yapının sol tarafı genel müdürlük bürolarına aynlmıştır. Burada, muhasebe, operasyon, teknik müdürlükler, terminal şefliği ve sekreterlik odaları vardır. Binamn diğer kısmı ise, Bakırköy, Kabataş ve Karaköy'e gidecek yolcular için bekleme salonlarına bölünmüştür. Aynca bahçede makine atölyesi ve yemekhaneyi içeren bir bina daha bulunmaktadır. Bostancı Deniz Otobüsü İskelesi'nin yanaşma yeri iki dubadan oluşur. Bunlara dört deniz otobüsü yanaşabilmektedk.

Daha önce araba vapurlarına hizmet veren eski Kartal İskelesi, kıyı yolu yapıldığında içeride kaldığı için yeniden inşa edilmiş, eski bina, Trafik Ekipler Müdürlüğüne verilmiştir.

1993'te inşa edilen yeni Kartal İskelesi, yalnız Yalova'ya sefer yapan vapurlara hizmet vermektedk. İskele binası dikdörtgen planlı, kırma tipi çatısı geniş alınlıklı, betonarme bir yapıdır. İç bölümleri geniş bk beldeme salonu, gişeler, başmemur, memur ve çımacı odaları ile mutfaktan oluşmaktadır. Betonarme yanaşma yeri, yandaki deniz otobüsleri iskelesiyle ortak kullanılmaktadır. Yanaşma yeri 52 m uzunlukta ve 10,5 m genişliktedir.

Kartal Deniz Otobüsleri İskelesi, hemen Şehir Hatları iskelesinin yanındadır. Ancak, bina daha uzun bk dikdörtgen biçimindedir. Bu bina da vapur iskelesiyle aynı tarzda inşa edilmiştir. Farklı olarak, tepesinde camlı bk ısıldık bulunmaktadır. Bu iskeleden, deniz otobüsleri yalnızca Yalova'ya sefer yapmaktadır.

Eskihisar'daki araba vapuru iskelesi, 1988'de inşa edilmiştir. Büyük bir alana sahip olan iskele, **43**.503 m^2'dir. İskele binası ve yanaşma yerleri betonarmedk. Büyüklüğüyle doğru orantılı olarak **33** kişinin çalıştığı bu iskele, müdür muavinliği ile yönetilmektedir. İskele binaları atölye ve gözetleme kulesi geniş arazi içinde dağılmış durumdadır. Motorlu araçların giriş yeri, Boğaz köprülerindeki gibi düzenlenmiştk. Paralı girişlerdeki gişeler yandaki kuleden kontrol edilmektedk. Ana iskele binası, araba vapuru rampalarına yalandır. Sekizgen planlı olan ve bekleme salonu de büroların bulunduğu asma katın yer aldığı en yüksek bölümün yanısıra, ona ekli olarak üç yapı daha vardır. Bunlar güvenlik, enspektörlük ve yemekhane bölümleridir. Her üç ek de tek katlıdır.

Eskihisar İskelesi'nin bekleme yeri üç yüz aracı alabilecek kapasitededir. Bu iskelenin beş araba vapurunun yanaşması için rampası vardır. Bunlardan yalnızca İzmit Körfezinin karşı kıyısındaki Topçular'a sefer yapan araba vapurları yararlanmaktadır.

Ada İskeleleri: Kınalıada İskelesi, eski iskelenin yıkılmasından sonra, **1993**'te yeniden inşa edilmiş, betonarme bir yapıdır.

Dikdörtgen planlı, yüksek tavanlı binanın, kiremit döşeli topuz çatısı eğimli bk kalkan duvarla çevrilidk. Deniz yönünden bakılınca, cephesi, enlemesine zikzaklı bk bordürle süslüdür. Bordürün orta yerinden çatıya kadar "V" biçiminde çıkıntılı, büyük pencereli bir kısım görülür. Bordürün pencere altına gelen bölümünde çıkış kapısı, iki yanında da pencereleri bulunmaktadır. Yolcu çıkışı binanın iki yanından yapkmaktadır.

Bina içinde ise, bk yanda odalar, hela ve gişe ile diğer yanda bekleme salonu bulunmaktadır. Memur odası, salonun kara yanındaki köşesindedir. Betonarme kazıklı yanaşma yeri, denize doğru 53 m uzanmaktadır. Genişliği ise 24 m'dir. Kınalıada Iskelesi'nden, diğer adalarla bağlantılı olarak Kadıköy, Sirkeci ve Bostancı'ya vapur seferleri yapılmaktadır.

Burgazada iskelesi de Kınalıada İskelesi gibi, 1933'te betonarme olarak yemden inşa edilmiştir. Dikdörtgen planlı binanın denize bakan cephesinde, kapının bulunduğu bölüm dışarı doğru çıkıntılı yapılmıştır. Kapının üstünde vitraylı büyük bk pencere daha vardır. Binanın iki yanında, üstü tamamen kapalı olmayan beton sundurmak çıkış mahalli bulunmaktadır, iskelenin beton yanaşma yeri 24 m genişliğindedir. Bu iskeleden, diğer adalarla bağlantılı olarak Kadıköy, Sirkeci, Bostancı'ya sefer yapan vapurlar yararlanmaktadır.

Heybeliada iskelesi, Adalardaki betonarme üstüne ahşap kaplama tek bina olarak onanmı 1994'te tamamlanmıştır, iskele binası betonarme kazıklarla deniz üstünde yapılmıştır. Aşıboyalı yapı dikdörtgen planlıdır. Dar kenarı denize dönük olan binanın cephesi tamamen camlı yolcu giriş çıkış kapılarına ayrılmıştır. Deniz yönünden binaya girüdiğinde, yolcu salonu ve personel odalan üe kara tarafına açılan bir gişe yer almaktadır. Binanın iki yanındaki yolcu çıkış yerleri açıktır. Heybeliada iskelesinin yanaşma yeri 41 m uzunlukta, 14 m genişliktedir. Bu iskeleye, diğer adalarla bağlantılı olarak Kadıköy, Sirkeci, Bostancı'ya sefer yapan vapurlar uğramaktadır.

Büyükada tskelesi(-0 20. yy'ın başlarında inşa edilmiş özgün bk binaya sahiptk. Dikdörtgen planlı yapı iki katlı ve betonarmedir. Kara yönünden baküdığında, binanın alt katında giriş kapısı ve iç koridorun iki yanında banka ile dükkânlar, başmemur odası sıralanmaktadır. 25 m uzunluğundaki bu geniş koridor, tam karşısına gelen gişeler ve yolcu beldeme salonunun önünden ikiye ayrılarak binanın yanlarındaki çıkış mahalli ile birleşmektedk. Deniz tarafındaki cephesinde revaklı bk bölümü olan alt kat büyük teraslı bir çatıyla ikinci kata doğru uzamaktadır. Daha küçük olan ikinci kat yan yana üç ayrı çatısıyla ve tepedeki küçük kubbesiyle dikkati çeker. Üst katı tamamen iskele dışı işlevler içindk. En büyük orta salon, meclis toplantıları ve nikâh salonu olarak, diğer kısımlar da belediye tabibi ve zabıta tarafından kullanılmaktadır. Büyükada İskelesinin denize 97 m uzayan 12 m genişliğindeki yanaşma yerine üç vapur bağlanabilmektedk. Bu iskeleden Bostancı'ya ve Adalar bağlantılı olarak Kadıköy üe Skkeci'ye vapur seferleri yapkmaktadır.

Büyükada Deniz Otobüsü iskelesi, vapur iskelesinin ilerisinde, ona paralel olarak yapılmıştır, iskelenin tamamı beton kazıklar üstündedk. Denize doğru uzayan iskele, üstüne dikine oturtulan bina üe bir haç planı görünümündedk. Binanın geniş kenarı kıyıya paraleldir. Çelik konstrüksiyonlu, dikdörtgen planlı iskele binası, çepeçevre camlıdır. Çatısı yan yana getirilmiş bir dizi silindirik şeffaf malzemeyle kapatılmış, aşağı doğru eğimli çatı kenarları da koyu bk camla kaplanmıştır. Binanın içi memur ve gişe odası dışmda tamamen bekleme salonuna ayrılmıştır. İki yanaşma yeri olan Büyükada Deniz Otobüsü İskelesi kışın kapalıdır. Haziran ayında başlayan yaz programında ise, Büyükada'dan Bostancı, Kabataş ve Bakırköy'e seferler yapılmaktadır.

Yenikapı ve Bakırköy İskeleleri: Yenikapı Deniz Otobüsü İskelesi, prefabrik bk bina ve betonarme yanaşma yeriyle Karaköy ve Bostancıdaki iskelelere benzemektedk. Binanm içi de farklı değildir. Yanaşma yeri, ters bir "L" harfi biçimindedir. Buraya aynı anda iki deniz otobüsü yanaşabilir. Bu iskeleden Bostancı ve Kadıköy'e seferler yapılmaktadır.

Bakırköy Deniz Otobüsü İskelesi de Yenikapı İskelesi ile aynı tipte, prefabrik, tek katlı bir binadır. Küçük bir marinamn ağzında kurulmuştur. Beton yanaşma yeri iki deniz otobüsünün yanaşmasına uygundur. Bu iskeleden Kadıköy ve Bostancı'ya seferler yapümaktadır. Yaz aylarında Büyükada'ya da sefer düzenlenmektedk.

Bibi. M. Sözen-M. Tapan, *50 Yılın Türk Mimarisi,* İst., 1973; Şehsuvaroğlu, *İstanbul; Karaağaç Kurumları Yıllığı,* İst., 1955; G. Göledi, "Boğaziçi İskele Yapıları ve Özellikleri", (1978-79 yaz yarı yılı, yayımlanmamış tez); Melling, *Voyage;* "İstanbul'dan Göreme'ye Kültür Mirasımız" eki, Fas. 10-11-12, *Milliyet* (1984); *Cumhuriyet Devrinde İstanbul,* İst., 1949; Z. O. Saba, *Değişen İstanbul,* İst., 1959-

MÜMTAZ ARIKAN

ISKENDER BABA TEKKESI

bak. KAYMAKÇI TEKKESİ

ISKENDER ÇELEBI MESCIDI

bak. AĞAÇKAKAN MESCİDİ VE SIBYAN MEKTEBİ

ISKENDER PAŞA CAMÜ

Fatih'te Sarıgüzel Caddesi üzerindedir. Bk adı da Terkim Camii'dir.

Banisi olan İskender Paşa'nm aynı tarihlerde yaşamış olan birkaç İskender Paşa'dan hangisi olduğu çok kesin değildir. Bazı kanaatlere göre vezir ve Bosna beylerbeyi olan ve 912/1506'da vefat eden İskender Paşa'dır. 911/1505 tarihli vakfiyesinde İskender Paşa Mescidi Mahallesinde olan mescitten ve Galata Mevlevîhanesi(->) ve Etyemez semtindeki Okmeydanı'ndan bahsedilmektedir. Vakfiyede aynı zamanda Vize'ye bağlı Çakallu Köyü'nde bk mescidi daha olduğu kayıtlıdır. İstanbul'daki cami ve zaviyesine Vize'de çiftlik ve köyler, İstanbul'da 21 hücreli bir kervansaray, dükkânlar, evler ve bahçeler vakfedümiştir.

Cami 1756,1887, 1945 ve 1956 tarihlerinde çeşitli tamirler geçirmiştir, iskender Paşa Camii, iki kapılı bir avlu içindedir. Sağ taraftaki avlu kapışma merdivenle ulaşılmaktadır. Tamamen kesme taştan ve kubbeli olarak yapılmış caminin iç ölçüleri 10,95x10,90 m'dir. Duvar kalınlığı 1,45 m, son cemaat yeri 4,25 m derinliğindedk. Minaresi sağda yer alır, giriş kapısı ise dışarıdandır. Son cemaat yeri 4 sütun üzerinde ve sağ ve sol bölümleri kubbe üe, ortası ise yıldız biçiminde tonozla örtülüdür. Cümle kapısı sade silmek, üstü mukarnaslıdır. Kapı kemeri makaralı geçme ile siyah ve pembe mermerden yapılmıştır. Üzerindeki kitabe yerinde boya ile yazılmış bir ayet ve 1170/1756 tarihi vardır. Caminin inşa tarihini belli eden bir başka kitabe yoktur. İç hacimdeki kubbe köşelikleri pandantiftir (aslangöğsü). Son ce-

Yüzyıl başından bir kartpostalda Büyükada İskelesi.
Nazım Timuroğlu fotoğraf arşivi

maat duvarında 2 alt ve 2 üst, diğer duvarlarda da aynı biçimde 2 alt, 2 üst pencere mevcuttur. On iki kenarlı kubbe kasnağında 4 adet pencere vardır. Caminin mihrabı küfeki taşından olup mukarnaslıdır. Ahşap minberi ise yenidir. Kesme taştan olan minaresinin kübü kare, pabuç kısmı oldukça yüksek, gövdesi çok kenarlıdır. Eski olan şerefe stalaktitlidir, petek ve külahı son asırda yenüenmiştk. Caminin avlusunda olan ve karşısma isabet eden medrese odaları ve avlu ortasındaki şadırvan yenidir.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 88; Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri,* 222; M. T. Gökbilgin, *XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası,* İst, 1952, s. 432-433; Öz, *İstanbul Camileri,* II, 40; S. Eyice, "istanbul Minareleri", *Türk Sanatı Tarihi Araştırmaları ve İncelemeleri,* I (1963), s. 43-44; (Konyalı), *Abideler,* 50-52; Yüksel, *Bâyezid-Yavuz,* 257.

İ. AYDIN YÜKSEL

İSKENDER PAŞA KÜldLİYESİ

Beykoz İlçesinde, Kanlıca'da, iskelenin önündeki küçük meydanda yer almaktadır.

Başlangıçta cami, türbe, medrese ve hamam bölümlerinden oluşan bu külliye I. Süleyman (Kanuni) ve II. Selim dönemlerinin devlet ricalinden, "Magosa Fatihi" olarak tanınan Gazi İskender Paşa (ö. 1570) tarafından yaptırılmıştır. Caminin harim kapısı üzerindeki kitabede görülen 967/1559-60 tarihi külliyenin tamamlanma tarihi olarak kabul edilebilir. Yapıların tasarımı Mimar Sinan'a aittk. Sinan'ın eserlerinin dökümünü veren fezlekelerde, caminin, türbenin ve hamamın yanısıra medresenin de adı geçer. Ancak caminin çevresinde, zamanında bir medresenin bulunduğuna dair herhangi bir ipucu ele geçmediği gibi, mimari özelliklerinden cami ile çağdaş olduğu anlaşılan, 19. yy'm sonlarında tadil edilerek iptidai mektebe (ilkokula), 1940'larda bir daha tadilat görerek karakola dönüştürülen sıbyan mektebinin varlığı, tezkirelerde bu yapının medrese adı altmda zikredilmiş olabileceği şüphesini uyandırmaktadır.

Zaman içinde çeşitli onarımlar geçiren bu yapı topluluğu 19. yy'da birtakım ek binalarla donatılmış, Tanzimat dönemi ricalinden M. Sadık Rıfat Paşa (ö. 1857) türbeye bitişik bir muvakkithane inşa ettirmiş, aşağı yukarı aynı yıllarda caminin doğu yönüne, zemin katı kahvehane olarak kullanılan fevkani bk mektep yaptırılmıştır. 1925'te Üsküdar'ı Beykoz'a bağlayan yolun genişletilmesi amacıyla, Kanlıca'nın çekirdeğini teşkil eden bu küçük külliye önemli ölçüde tahrip edilmiş, 1916'da bk yangın geçirerek harap düşmüş olan hamam, ayrıca camiyi üç yönden kuşatan hazire, çevre duvarları, üç adet avlu kapısı, fevkani mektep, caminin mihrap duvarının arkasında yer alan ahşap imam meşrutası ile yanındaki aşhane (imaret) ortadan kaldırılmış, bu arada, camiyi kuşatan ve hazireleri gölgelendiren asırlık ağaçların da bir kısmı kesilmiştir.

Cami: Sinan'ın çatılı camilerinden olan yapı, her ikisi de enine dikdörtgen planlı, kagir duvarlı bk harim üe ahşap duvarlarla kuşatılmış bir son cemaat yerinden meydana gelir. Son cemaat yerinin aslmda, ahşap dkeklerle taşman bir sundurma şeklinde tasarlandığı, bu niteliğe sahip yapıların büyük çoğunluğunda olduğu gibi, sonradan ahşap duvarlarla kapatıldığı ve içine bir kat ilave edildiği anlaşılmaktadır. Sonuçta iki katlı bir ahşap mesken görünümü kazanmış olan son cemaat yerinin yan cepheleri sağır bırakılmış, kuzey cephesinin eksenine caminin girişi yerleştirilmiş, söz konusu cephe iki sıra halinde dikdörtgen pencerelerle donatılmıştır.

Harim gkişinin basık kemeri üzerine, 967 tarihli Arapça manzum kitabe konmuştur. Moloz küfeki taşı ile örülmüş olan duvarlarda, klasik Osmanlı üslubundaki düzene uygun olarak iki sıra halinde pencereler açılmış, alt sıradaki pencerelerin dikdörtgen açıklıklan kesme küfeki taşından sövelerle çerçevelenmiş, topuzlu demir pannaklıklarla donatdmış, tuğla örgülü sivri hafifletme kemerleri ile taçlandırılmıştır. Sivri kemerli tepe pencereleri ise alçı revzenlerle kaplıdır. Bu pencere gruplarından yan cephelerde ve mihrap cephesinde ikişer tane, kuzey duvarında da dört tane bulunmakta, mihrabın üzerinde de bir adet tepe penceresi yer almaktadır.

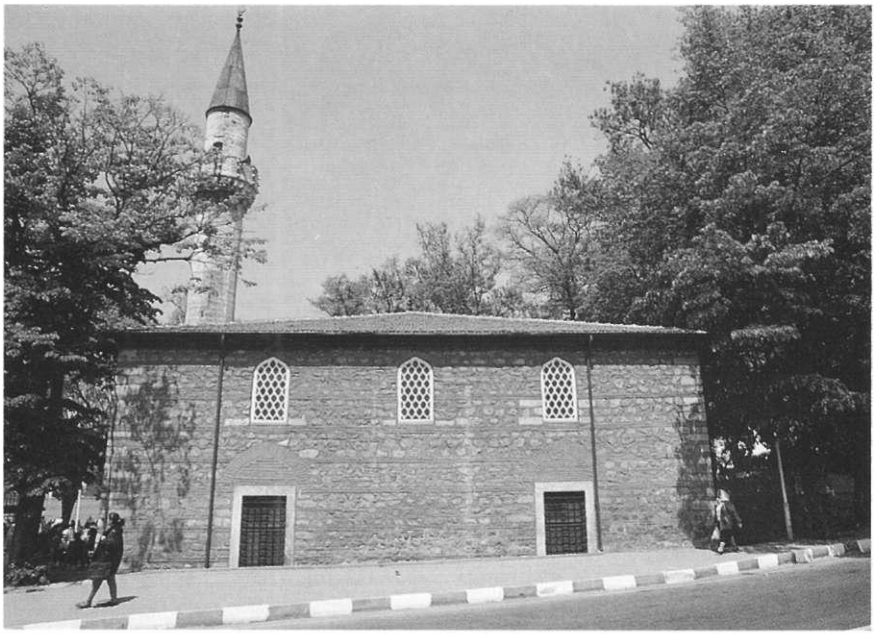

İskender Paşa Külliyesi'nde caminin ön cephesinden bir görünüm.
Kadir Aktay/Onyx, 1994

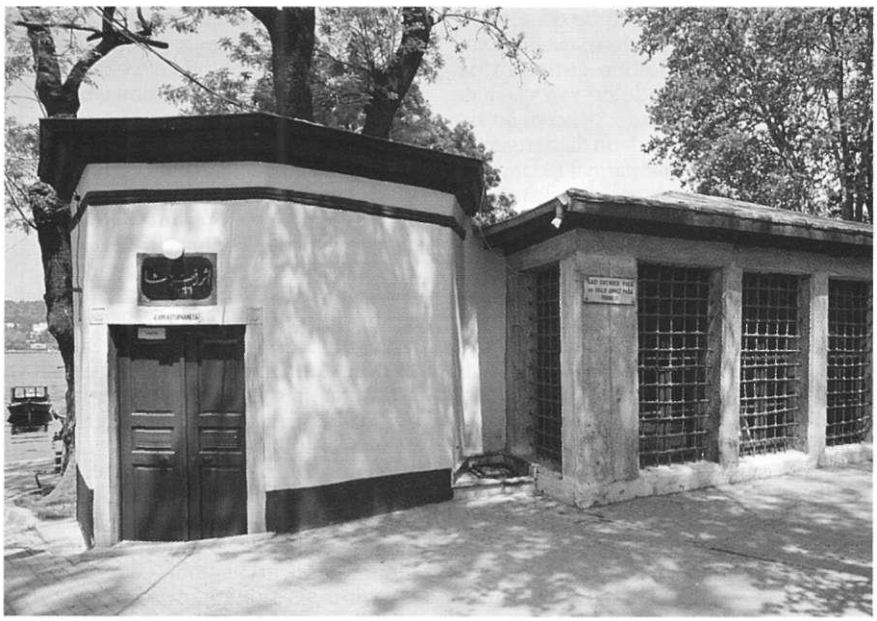

iskender Paşa Külliyesinin kütüphane ve mrbesinin dış cephesinden bir görünüm.
Kadir Aktay/Onyx, 1994

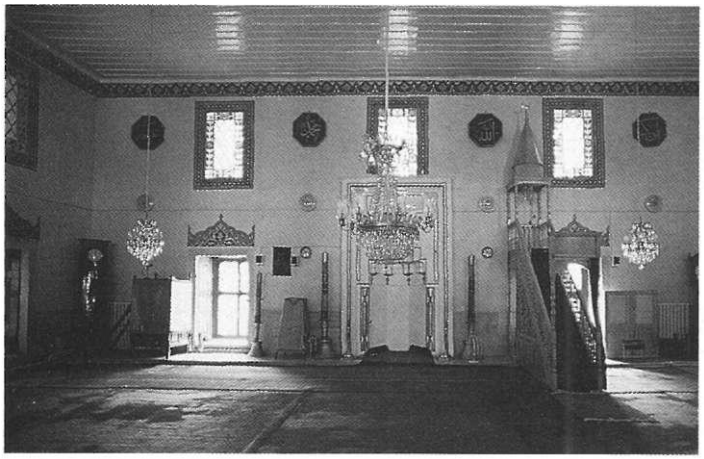

Iskender Paşa Külliyesi'nde caminin içinden bir görünüm. *Kadir Aktay/ Onyx, 1994*

Caminin harimi günümüzde, çıtalarla "çubuklu" denilen türde taksim edilmiş bk ahşap tavanla kaplıdır. Evliya Çelebi, halen kiremitle kaplı olan çatının kurşunla örtülü olduğunu, çatmın altında da ahşap bir kubbenin yer aldığım nakletmektedir. Klasik üslubu yansıtan mihrabın yarım sekizgen planlı nişi köşe sütunçeleri ile kuşatılmış ve mukarnaslı bir yaşmakla donatılmıştır. Ahşap minberin kayda değer bk özelliği yoktur. Alt sıradaki pencereler klasik üslupta kalem işi alınlıklarla taçlandırılmış, tepe pencereleri de aym türde şeritlerle kuşatılmıştır. Oranları ve ayrıntıları ile klasik üslubu sergileyen, kesme küfeki taşı örgülü minare harimin kuzeybatı köşesinde yer alır. Çokgen kesitli gövdesi, batı cephesinde taşkınlık yapan, kare tabanlı kaideye oturmakta, şerefenin altındaki mukarnaslarm ince işçiliği dikkati çekmektedk. 1895 depreminden sonra yenilendiği bilinen petek kısmı, koni biçiminde, kurşun kaplı bk külahla son bulur.

Türbe: Bani türbelerinin yerleşiminde gözlenen geleneğe aykırı olarak, caminin kuzey tarafında bulunan türbe dikdörtgen planlı, kagir duvarlı ve ahşap çatkı bir yapıdır. Kuzey cephesinden girilen türbe mekânı dört cephesinde de yan yana sıralanan toplam on altı adet pencere üe aydınlanmaktadır. Pencerelerin dikdörtgen açıklıkları topuzlu demir parmaklıklarla donatılmıştır. Osmanlı mimarisinin klasik üslup döneminde alışılmadık bir görünüm arz eden bu türbenin başlangıçta üzeri açık olarak tasarlandığı, sonradan üzerine, bugünkü kurşun kaplı ahşap çatının konduğu tahmin edilebilir. Türbede bulunan, İskender Paşa ile oğlu Ahmed Paşa' ya ait kabirlerin üzerine ahşap sandukalar yerine mermer lahitlerin konmuş olması da bu ihtimali desteklemektedir. Lahitlerin ayak ve baş uçlarında silindk biçiminde mermer şahideler yükselmekte, başucu şahidelerinde, ölüm tarihlerini vermeyen kitabeler bulunmaktadır.

Muvakkitbane: Muvakkhhane, dört yüzyıl sonra inşa edilmesine ve ampk üslubunu yansıtmasına rağmen, mütevazı boyutları ve sade cepheleri ve köşesine iliştirilmiş olduğu türbe ile uyum içindedir. Sekizgen planlı yapının kagir duvarları sıva ile kaplanmış, üzeri basık sekizgen prizma biçiminde bk ahşap çatı ile örtülmüştür. Dikdörtgen açıklıklı kapısı üe Boğaz tarafına (batıya) açılan üç adet yuvarlak kemerli penceresi mermer sövelerle kuşatılmıştır. Kapının üzerindeki kitabe levhasına ta'lik hatla "Eser-i Rıfat Paşa 1266" ibaresi yazılmıştır. Günümüzde kitaplık olarak kullanüan muvakkithanenin bu yeni fonksiyonu da Osmanlıca kitabenin altına yerleştirilmiş olan Latin harfli küçük bir kitabe ile belirtilmiştir. Demir parmaklıklarla donatılmış olan pencerelerin kemerleri, üzengi hizasında yer alan sümelerle birbkine bağlanmış, kemerlerin kilit taşları çıkıntılı olarak tasarlanmıştır.

Sıhyan Mektepleri: Cami üe birlikte inşa edildiği anlaşüan, Evliya Çelebinin "muallimhane-i sıbyan" adı ile zikrettiği mektebin dikdörtgen planlı, kâgk duvarlı ve ahşap çatık bk yapı olduğu, iki sıralı pencerelerinin bulunduğu, duvarlarının moloz taşla örüldüğü, köşelerde, ayrıca kapı ve pencere sövelerinde kesme küfeki taşının kullanıldığı, çatısının kurşunla kaplandığı bilinmektedk.

C. Vada'mn naklettiğine göre 19. yy'rn sonlarında metruk ve harap durumda olan mektep 1897'de iptidai mektep olarak kullanılmak üzere tadil edilmiş, bu arada pencere sıralarının arasına ahşap bir kat döşemesi yerleştirilmiş, çatı kaldırılarak bunlara bir kat daha Üave edilmiş, her üç kat da kendi içlerinde ahşap duvarlarla bölünerek sınıflar ve muallim (öğretmen) odaları meydana getkilmiştk. Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun yürürlüğe gkdiği 1924'e kadar bu şekli üe faaliyet gösteren mektep bu tarihte terk edUmiş, 1938'den sonra karakola dönüştürülmüştür. Bu arada, 1897'de eklenen ahşap döşeme, üst kat ve iç duvarlar iptal edümiş, cephelerde de değişiklik yapılarak, yapı asü şeklinden iyice uzaklaştırılmıştır.

Zemin katındaki kahvehanenin üzerine oturan ve 1874-1880 arasmda rüştiye (ortaokul) olarak kullanıldığı bilinen fevkani mektebin ise ahşap bir mesken görünümü arz ettiği tahmin edüebük.

Hamam: Tamamen tarihe karışmış olan hamam hakkında C. Vada'nm verdiği bilgilerden, soğukluk bölümünün ahşap çatüı olduğu, çepeçevre, soyunma mahallerini barmdıran iki asma katla kuşatıldığı, 1916'da hamamın yakınındaki Atâ Molla Yalısından sirayet eden yangında bütün bu ahşap aksamın yandığı öğrenümektedir.

Bu bilgilerin ışığında hamamın planını tam olarak restitüe etmek mümkün değildir. Ancak ılıklık kısmından iki hela birimine geçildiği, sıcaklığın kare planlı (5x5 m) olduğu, bunun solunda dikdörtgen planlı (5x2 m) bir halvetin yer aldığı anlaşılmaktadır. Bu halvetteki kurnalardan birisinde yer alan, Evliya Çelebi' nin de sözünü ettiği, fü kabartması üe bezeli aynataşı 1914'te Evkaf-ı İslamiye Müzesine (bugün Türk ve İslam Eserleri Müzesi) taşınmıştır. Söz konusu hamamın, Mimar Sinan'ın mührünü taşıyan inşaat defteri Topkapı Sarayı Müzesi Arşivinde bulunmaktadır.

Bibi. Saî Çelebi, *Tezkiretü'l-Bünyân,* İst., 1988, s. 35, 42; Evliya, *Seyahatname,* I, 1969, 135; Ayvansarayî, *Hadîka,* II, 158; Raif, *Mir'at,* 224-225; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* II, 52-53, no. 233; C. Vada, *Boğaziçi Konuşuyor,* ist, ty, s. 67-82; Konyalı, *Mimar Sinan;* Oz, *İstanbul Camileri,* II, 35; Kuran, *Mimar Sinan,* 34, 65, 277; Z. Ahunbay, "Mimar Sinan'ın Eğitim Yapıları", *Mimarbaşı Koca Sinan, Yaşadığı Çağ ve Eserleri,* İst, 1988, s. 288; S. Saatçi, *Mimar Sinan'ın Yapılarındaki Kitabeler,* İst, 1988, s. 68-70.

M. BAHA TANMAN

İSKENDER PAŞA MEKTEBİ VE TÜRBESİ

Eminönü İlçesi, Sultanahmet semtinde bulunan mektep ve türbeden oluşan yapı Küçük Ayasofya Caddesinin doğu ucunda Arasta, Tonun ve Tavukhane sokaklarının kesişmesiyle oluşan üçgen bk alanda yer almaktadır.

Türbede yapının banisi olan iskender Paşa'ya ait 921/1515 tarihli mezar taşma istinaden mektebin de bundan birkaç sene önce yapüdığı kabul edüebük.

Güneyde mektep üe bunun kuzeyinde yer alan türbeden meydana gelen yapıda, türbenin doğusunda zamanla bir hazke oluşmuştur.

Geçmişte çeşitli tahribatlara uğrayan ve tamirler gören yapı son olarak 1912' deki Ishak Paşa yangınında harap olmuştur. Uzun süre bakımsız kalan yapı son **y u** - larda temk görmüş olup bugün kız Kuran kursu olarak faaliyetine devam etmektedk.

Mektep: Türbenin güneyinde, doğu-batı doğrultusunda, yan yana iki eşit kare mekândan oluşan yapı kesme taş malzeme ile inşa edilmiştir. Mekânlar pandantiflerle geçişleri sağlanan dıştan sekizgen kasnaklı kubbe ile örtülmüştür. Batıdaki mekâmn kuzey duvarında geniş sivri kemerli bir açıklık vardır. Bu mekân mektebin yazlık bölümüdür. Duvar yüzeyindeki konsol başlangıçlarından vaktiyle burada bir sundurmanın bulunduğunu ve bunun zamanla yok olduğu, yerine yine duvar yüzeyindeki izlerden geç bir dönemde çift meyüli başka bk sundurmanın yapüdığı anlaşılmaktadır. Girişin karşısında beş kenarlı şekilde düzenlenen bir mihrap nişi bulunur. Bu mekânın güney

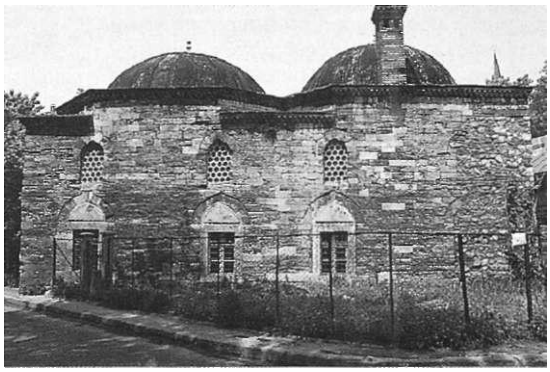

İskender Paşa Türbesi (solda) ve Sıbyan Mektebi'nin bir görünümü.
Fotoğraflar Yavuz Çelenk, 1994

ve batı duvarlarında altlı, üstlü ikişer pencereleri vardır. Alt sıra pencereler sivri boşaltma kemerleri altında, dikdörtgen açıklıklı, üst sıra pencereler ise sivri kemerli açıklıklı olarak düzenlenmiştir.

Doğudaki mekân ise mektebin kışlık bölümü olup buraya yandaki mekândan bk kapı açıklığı ile geçiş sağlanmıştır. Ortak duvar üzerinde batı yönünde dikdörtgen şeklinde bir dolap nişi ile güney duvarında yarım daire şeklinde bir ocak nişi mevcuttur. Baca, aığladan kare gövdeli ve her yüzeyinde ikişer duman açıklığına sahip olup üzeri kirpi saçaklı piramidal külah ile örtülmüştür. Bu mekân da kuzey, güney ve doğu yönünde altlı üstlü pencerelerle dışa açılmaktadır. Alt sıra pencereler sivri boşaltma kemerleri altında dikdörtgen açıklıklı, üst sıra pencereler ise sivri kemerli açıklıklara sahiptir. Yalnızca doğu duvarında iki alt pencere üzerinde ortada tek pencere mevcut olup tuğladan yuvarlak kemerli açıklıklı olarak düzenlenmiştir. Doğu duvan ile kuzey ve güney duvarlarının bu duvar ile birleşen köşeleri zamanla yıkılmış ve moloz taş ile tamir edilmiştir. Bu esnada kuzey ve güney duvarlarının köşeye yakın pencereleri de doldurularak kapatılmıştır.

Türbe: Mektebin kuzeyinde, kare planlı açık bir türbe bulunmaktadır. Yapı sivri kemerlerle bkbkine bağlanan "L" şeklinde dört payenin taşıdığı ve pandantiflerle geçişi sağlanan dıştan sekizgen kasnaklı kubbe ile örtülmüştür.

Kemer içleri demk parmaklıklarla kapatılmış olan bu açık türbede iki tane mermer lahit bulunmaktadır. Kuzeydeki büyük lahit yapının banisi İskender Paşa'ya ait olup baş ve ayak taşlarında üçer satır halinde sülüs hatla yazılı kitabe vardır. Ayak taşı üzerinde rakamla 921/1515 tarihi mevcuttur. Uçlan sivri kemer şeklinde sonuçlanan taşların üzerinde ki rumî süslemeler vardır. Mermer lahtin yan yüzeyleri ortasında ve baş taraftaki dar yüzeyde birer rozet çiçek ile yan yüzeylerin iki yanında ve ayak tarafındaki dar yüzeyde çarkıfelek motifli madalyon süslemeleri bulunur. Türbe içinde güneyde baş taşı sarıklı olan daha küçük ölçüde ikinci bir mezar daha vardır.

Hazire: Türbenin doğusuna zamanla mezarlann üave olmasıyla küçük bk hazire oluşmuştur. Mezar taşlarının çoğu kırık, dağınık halde, birkaç tanesi ise yerinde ve iyi durumdadır. Hazire, kuzey ve doğu yönünde moloz taş ile yapdmış bir duvarla sınırlanmaktadır. Duvar yüzeyinde her iki yönde birer dikdörtgen açıklıklı pencere bulunmaktadır.

Bibi. Yüksel, *Bâyezid-Yavuz,* 297, 439-440.

AHMET VEFA ÇOBANOĞLU

I S K I

bak. İSTANBUL SU VE KANALİZASYON İDARESİ

I S L A M B E Y M E S C I D I V E T E K K E S I

Eyüp İlçesi'nde, İslam Bey Mahallesi'nde, İslam Bey Caddesi, İslam Çeşmesi Sokağı ve Bahçeli Çeşme Sokağı'nın kuşattığı arsa üzerinde yer almaktadır.

I. Süleyman (Kanuni) dönemi (1520-1566) ümerasından İslam Bey tarafından 926/1519-20'de inşa ettirilmiş, daha sonra, tespit edilemeyen bir tarihte minber ilave edilerek camiye dönüştürülmüştür. Mescidin yanma 18. yy'ın başlarında 1112/1700-01'de bir çeşme yaptırılmış, mescit, 19- yy'ın üçüncü çeyreğinden itibaren Bedevi tarikatına bağlı bk tekke olarak faaliyet göstermeye başlamıştır. Mescide meşihat koyan kişinin Mısırlı Şeyh Haseneyn el-Ahmedî olması muhtemeldir. Mescit-tevhidhanenin batı cephesinde yer alan ve Seyyid Ahmed Bedevi'ye ithaf edilmiş bk beyti içeren kitabedeki 1041/1631-32 tarihi, tekkenin tam olarak tespit edilemeyen kuruluş tarihi olmasa gerektir. Zira Kasımpaşa'da 18. yy'ın ük çeyreğinde kurulmuş olan Ebu'r-Rıza Tekkesi(->) İstanbul'daki Bedevî tekkelerinin en eskisi olduğu gibi, İstanbul tekkelerinin dökümünü veren kaynaklar arasında, İslam Bey Tekkesi'nin adı ük olarak 1301/1885-86' da Dahiliye Nezareti'nin hazırlattığı istatistik cetvelinde geçmektedir.

Haseneyn Efendiden sonra tekkenin postuna yine Mısır kökenli olan Şeyh Muhammed Aşir Efendi, M. Aşir Efendi'den sonra da oğlu Şeyh Hafız İbrahim Efendi geçmiştir. H. İbrahim Efendi'nin oğlu ve

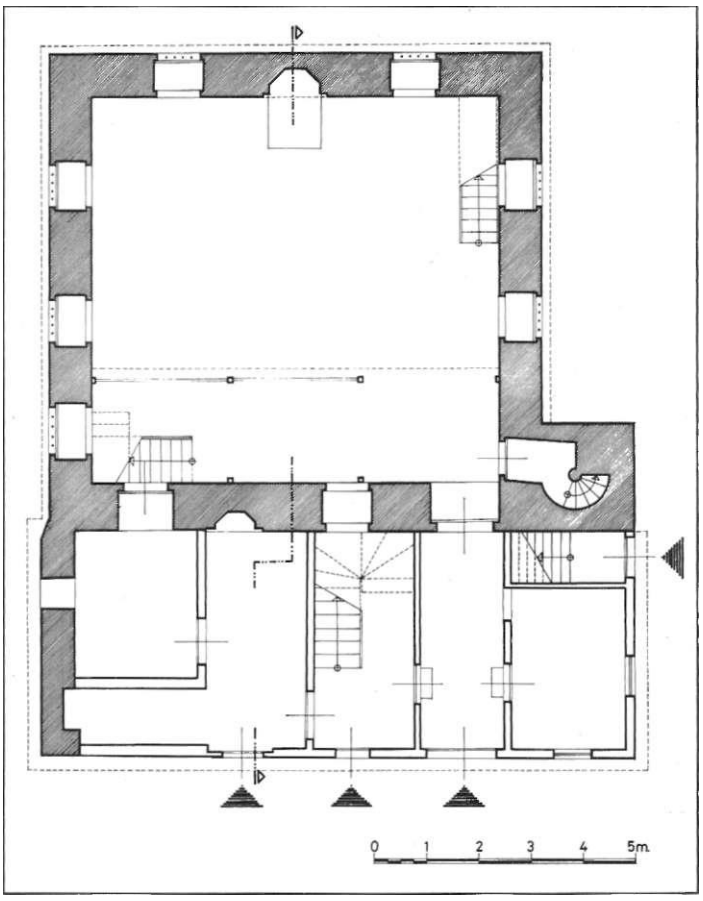

Mescit-tevhidhane ile selamlığı barındıran binanın zemin kat plam.
M. Baba Tanman

halifesi olan Şeyh (Kırmızıtaçh) İsmail Hakkı Efendi (ö. 1981) tekkelerin kapatılmasından soma Milli Eğitim Bakanlığında çeşitli görevlerde bulunmuş ve tekkenin harem dairesinde yaşamıştır. Ayin günü cuma olan İslam Bey Tekkesi, Bedevi tarikatının merkezi olan Mısırdan İstanbul'a gelip yerleşen şeyhlerin tasarrufunda kalmış, ayrıca İstanbul'daki Mısır kökenli zembilcüerin bağlı oldukları bk tür lonca merkezi gibi faaliyet göstermiştir.

Aynı zamanda tekkenin tevhidhanesi olarak kullanılan mescidin dikdörtgen planlı harimi moloz taş örgülü duvarlarla kuşatılmış, üstü, alaturka kiremit kaplı bk ahşap çatı ile örtülmüştür. Doğu duvarında üç, diğer duvarlarda ikişer tane olmak üzere, toplam dokuz adet dikdörtgen açıklıklı pencere üe aydınlanmaktadır. Kesme küfeki taşından söveler, topuzlu demir parmaklıklar ve tuğla örgülü sivri hafifletme kemerleri ile donatılmış olan bu pencerelerin üzerinde sivri kemerli ve alçı revzenli tepe pencereleri yer alır. Güney duvarının eksenindeki mihrap, yarım sekizgen planlı nişi ve üç sıra mukarnaslı kavsarası ile klasik üslubu yansıtır. Ahşap minberin ise kayda değer bir özelliği yoktur.

Basık kemerli harim kapısı kuzey duvarının ekseninden batıya (sağa) kaydırılmış, bu duvardaki pencerelerin araşma, asıl mihrabın daha küçüğü olan bk son cemaat yeri yerleştirilmiş, söz konusu pencerelerden doğudaki sonradan kapıya dönüştürülmüştür. Harimin kuzey kesiminde iki katlı mahfiller uzanır. Erkeklere mahsus olan alttaki mahfil ahşap korkuluklarla, kadınlara mahsus olan ve dört adet ahşap direğe oturan fevkani mahfil ise kafeslerle donatılmıştır.

Mescidin, tekkeye dönüştürülmeden önce ahşap direkli bk son cemaat yerine sahip olduğu anlaşılmaktadır. Harimin doğu duvarı bir miktar inceltilerek kuzeye doğru uzatılmış, böylece son cemaat yeri soldan kagir bir duvarla kuşatılmıştır. Yapı tekke olarak kullanılmaya başladıktan sonra, son cemaat yerinin alanına, selamlık birimlerini barındıran, iki katlı ahşap bk kanat inşa edilmiştir. Duvarları içeriden bağdadi sıva, dışandan ahşap kaplama ile donatılan bu kesimin kuzey cephesinde yan yana üç kapı yer alır. En sağda bulunan cümle kapısı harim girişi ile aynı ekseni paylaşmakta, büyük boyudan ve saçağı ile diğerlerinden ayrılmaktadır. Ortadaki kapı üst kata ulaştıran merdivene bağlanmakta, soldaki kapı ise ufak bk mekândan geçüerek harimdeki mahfile ulaşılmasını sağlamaktadır. Selamlık kanadının üst katında, ortadaki sofanın doğusunda, şeyh odası olması muhtemel genişçe bir mekân, batısında da, kadınlar mahfiline çıkan merdivenin ulaştığı, mabeyin odası niteliğinde diğer bir mekân bulunur. Selamlık kanadının batı cephesindeki kadınlar girişini izleyen ve minare kaidesine yaslanan merdiven bu mabeyin odası üe kadınlara mahsus fevkani mahfile çıkmaktadır.

Harimin kuzeybatı köşesinde yükselen, kapısı harim bölümüne açüan minarenin, dışa taşkın, kare planlı kaidesi ile prizmatik üçgenlerden oluşan pabuç kısmı kesme küfeki taşı ile örülmüş, silindir biçimindeki gövde ile petekte ise tuğla örgü kuüanümıştır, Armudi profüli bk konsola oturan şerefe kesme küfekiden mamul bezemesiz korkuluklarla kuşatılmış, petek kısmı, koni biçiminde, kurşun kaplı bk ahşap külahla taçlandırılmıştır.

Moloz taş örgülü ve kesme taş harpuştalı duvarın sınırladığı hazire, mescit-tevhidhaneyi güney ve batı yönlerinden kuşatır. Bani İslam Bey'in kabri mihrap duvarının hemen önünde, mihrabın ekseninded k. Bu hizada, söz konusu duvarın saçak altına, baninin adını ve mescidin inşa tarihini veren talik hatlı bk kitabe yerleştirilmiş, mescidin tekkeye tahvilinden sonra konmuş olduğu anlaşüan bu kitabe bir Bedevî tacı kabartması ile donatümıştır. Hazirenin, minare kaidesi ile mihrap duvarı arasında kalan kesimi bir demir parmaklıkla aynlarak tekke şeyhlerinin ve aile fertlerinin kabirlerine tahsis edilmiştir. Harimin batı cephesine, alt alta iki kitabe yerleştirilmiş, her ikisi de ta'lik hatlı olan bu kitabelerin kavisli alınlık bölümlerine birer Bedevî tacı kabartması oturtulmuştur. Üstteki hazirenin bu kesiminde gömülü olan şeyhlerin adlarını, alttaki ise Bedevî tarikatının pki Seyyid Ahmed Bedevi'ye ithaf edilmiş bir beyit üe 1041/1631-32 tarihini içermektedir.

Mescit-tevhidhane yapısının kuzeyindeki avlunun çevresine, derviş hücrelerini, mutfağı ve diğer tekke birimlerini barındıran iki katlı ahşap binalar yerleştirilmiştir. Zamanla tadilata uğramış olan bu kesim çok harap durumdadır.

Arsanın güneydoğu köşesindeki kavşağa yerleştirilmiş olan iki cepheli çeşme kesme küfeki taşı üe örülmüştür. Doğu cephesinin aynataşı dikdörtgen, güney cephesindeki ise basık kemerlidir. Kemerin üzerindeki Arapça manzum kitabenin son mısraı ebcedle 1112/1799-01 tarihini vermekte, bunun altındaki satırda da Şaban 1322/Ekim 1904te onarım gördüğü belktilmektedk.

BibL Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 265; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* II, 2-3, no. 4; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ,* 3; *Ihsaiyat II, 22;* Vassaf, *Sefine,* V, 271; Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* I, 100; Öz, *İstanbul Camileri,* I, 77; Haskan, *Eyüp Tarihi,* I, 56-58, II, 114; A. Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri,* ist, 1993, s. 436-437.

M. BAHA TANMAN

ISLAM TARIH, SANAT VE KÜLTÜR ARAŞTıRMA MERKEZI (LRCıCA)

İslam Konferansı Teşkilatına bağlı milletlerarası araştırma merkezi. Beşiktaş'ta, Yıldız Sarayı içinde bulunan Seyir Köşkü, Çit Kasrı ve Yaveran Köşkü'nde faaliyet göstermektedir.

51 üye devleti bulunan İslam Konferansı Teşkilatının kültür sahasındaki araştırma kuruluşu IRCICA, İstanbul'da kurulan ilk milletlerarası kültür merkezidir. 1976'da İstanbul'da toplanan Yedinci İslam Ülkeleri Dışişleri Bakanları Konferansının, Türkiye'nin teklkiyle aldığı bir kararla kurulmuş, 1980'de Genel Direktör Ekmeleddin Ihsanoğlu'nun başkanlığında çalışmalarına başlamıştır. IRCICA'nın çalışmalan, üye ülkelerden seçüen 9 ilim adamının meydana getirdiği idare heyetinin tavsiyelerine göre planlanır, yıllık dışişleri bakanları konferansları ve üç yılda bir yapılan devlet ve hükümet başkanları zirve konferansları tarafından onaylanır.

IRCICA, TC Hükümeti tarafından kullanımına tahsis edilen Yıldız Sarayı dahilindeki Seyk Köşkü, Çit Kasrı ve Yaveran Köşkü'nü milletlerarası kampanyalar yoluyla topladığı bağışlarla restore ettirmiştk. Sırasıyla 1980, 1983 ve 1985'te restorasyonları tamamlanan bu binalarda merkezin araştırma, yayın, kompüter, kütüphane ve arşiv birimleri, fotoğraf stüdyosu, konferans ve sergi salonu bulunmaktadır. Bu birimler, dünyanın her tarafından gelen, IRCICA'nın çalışmalarına ilgi duyan devlet adamları, ilim adamları ve araştırmacılar ile konferansları, sanat sergilerini izleyenler tarafından ziyaret edilmektedir.

IRCICA'da yürütülen araştırma projelerinin neticeleri referans kitabı mahiyetindeki yayınlarla bütün dünyadaki araştırmacıların istkadesine sunulmaktadır. Ya-

İslam Tarih Sanat ve Kültür Araştırma Merkezinin Yıldız Sarayı, Çit Kasrı'nda bulunan kütüphanesi. *İRCİCA Arşivi*

yımlanan kitaplar arasında araştırma eserleri, bibliyografyalar, kataloglar, konferans tebliğleri, sanat kitapları ve fotoğraf albümleri bulunmaktadır. 1980-1994 arasında toplam 42 kitap yayımlanmış, yurt içinde ve dışmda 86 sanat sergisi ve 23 milletlerarası toplantı düzenlenmiştir. IRCICA, Müslüman milleüerin tarihi konusunda yürütmekte olduğu araştırma projesi çerçevesinde Türklerin tarihi, Güneydoğu Asya ve Güney Asya Müslüman milletlerinin tarihi, Balkanlar, Kafkasya ve Orta Asya Müslüman milletlerinin tarihi, Bosna-Hersek tarihi ve kültürü, Batı Afrika İslam tarihi konularmda araştırmalar, milletierarası konferanslar ve yayınlar gerçekleştirmektedir. Bilim ve kültür tarihi konusundaki araştırma projesi çerçevesinde de sempozyumlar düzenlemiş, Müslüman bilim adamlannm tarih boyunca çeşitli bilim dallarında yaptıkları katkıları tanıtan bibliyografya ve kataloglar yayımlamıştır. Bunlardan, İstanbul'daki Köprülü Kütüphanesinde bulunan yazma eserlerin katalogu, *İstanbul Kütüphaneleri Arap Harfli Süreli Yayınlar Toplu Katalogu (1828-1928)* ve Türkiye kütüphanelerindeki tıp yazmalarının katalogu, İstanbul'un kültür tarihiyle ilgilenen araştırmacıların kullandığı kaynak eserlerdk. Ayrıca IRCICA, bütün dünyada kültür, tarih ve sanat konularında çalışan üniversite, kütüphane, araştırma merkezi, müze vb kurumlar hakkında bir bilgi bankası kurmuş ve rehber kitaplar yayımlamıştır. Diğer yandan, İslam sanatları ve üye ülkelerin el sanatları hakkında araştırmalar ve yayınlar yapmakta,bu konularla Ügili konferanslar ve sergiler düzenlemektedk. Sanat konusundaki yayınlardan, *İslam Kültür Mirasında Hat Sanatı* adlı eser çeşidi dillerde basılmış olup, bu sanatın tarihini ve yüzyıllar boyunca yetişmiş hattatları tanıtmakta, büyük çoğunluğu İstanbul'daki koleksiyonlardan derlenen ünlü levhaların röprodüksiyonlarım ihtiva etmektedir.

IRCICA ilk geniş kapsamlı mületlerarası sergilerim 1983'te İstanbul'da düzenlediği İslam Sanatlan Mfüetierarası Sempozyumu sırasında TC Kültür Bakanlığı'mn işbirliğiyle gerçekleştirmiş, bu vesileyle İstanbul'un müze ve çeşitli koleksiyonlarında bulunan tarihi kültür ve sanat eserlerinden meydana gelen 7 büyük sergi düzenlemiştir. Bunu, 1985'te düzenlenen ve İstanbul'un 19. yy'a ait fotoğraflarını ilk defa tanıtan "Eski İstanbul Fotoğrafları" sergisi izlemiştir. İslam Konferansı Teşküatı'na bağlı Milletlerarası İslam Kültür Mirasını Koruma Komisyonu'nun sekretaryası görevini de yürüten IRCICA, bu çerçevede 3 ydda bir defa olmak üzere milletlerarası hat sanatı yarışmaları düzenlemektedir. Ayrıca İslam mimarisi konulu araştırma ve proje yarışması üe bk fotoğraf yarışması düzenlemiş, Süleymaniye Kütüphanesi'nin işbirliğiyle İstanbul'da, Afrika ve Asya ülkelerinden arşivci ve kütüphanecilerin katıldıkları, tarihi elyazmaları ve arşiv belgelerinin tarnki ve korunması konusunda iki eğitim programı gerçekleştkmiştir.

IRCICA'da İslam ülkelerinin tarihi, kültürü, düleri, sanatı ve sanat tarihi, mimarisi vb konularda uzmanlaşmış ve 40 değişik dilde 30.000'i aşlon kitap, süreli yayın ve çeşitli belgeler ihtiva eden bir kütüphane ve 50.000 tarihi fotoğraftan meydana gelen bir arşiv kurulmuştur. Bu arşivde "Ykdız Albümleri" olarak bilinen ve dünyanın en önemli fotoğraf koleksiyonlarından biri olan, II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) bk araya getirilmiş yaklaşık 35.000 fotoğrafın röprodüksiyonları ile çeşitli özel koleksiyonlardan derlenen tarihi fotoğraflar bulunmaktadır.

IRCICA'nın çalışmaları, Türkiye üe İslam ülkelerinin bkbklerinin kültürünü, tarihini ve sanatını daha iyi tanımalarına ve aralarındaki işbirliğini geliştkmelerine hizmet etmekte, ayrıca bu konuların başta Batı dünyası olmak üzere bütün dünyadaki akademik çevrelerde daha iyi tanıtümasma da katkıda bulunmaktadır. Bu amaçla merkez, üye ülkelerdeki araştırma kuruluşları, üniversiteler ve kütüphaneler yanında, Birleşmiş Milletler Eğitim, Bilim ve Kültür Teşkilatı (UNESCO), ABD'deki Orta Doğu Araştırmaları Birliği (MESA), Harvard Üniversitesi Orta Doğu Araşürmaları Merkezi (CMES) ve İtalya'daki Üçüncü Dünya Bilim Akademisi (TWAS) gibi milledararası seviyede çalışan kuruluşlarla işbirliği anlaşmaları, ortak araştırma, yayın projeleri ve yayın değişimi programları gerçekleştkmektedk.

İSTANBUL

İSMAİL DEDE EFENDİ (Hamrnarnîzade)

(9 Ocak 1778, İstanbul - 29 Kasım 1846, Mekke) Bestekâr.

Şehzadebaşı'nda doğdu. Babası İstanbul'da geçimini hamam işletmeciliğiyle sağladığı için, Hammamîzade adıyla tanınmıştır. Ancak, günümüzde çoğu zaman Dede Efendi yahut kısaca Dede diye andır.

İlköğrenimi sırasmda, sesinin güzelliği dolayısıyla okulda ilahicibaşı olmuştu. Evinde musiki heveslilerine dersler veren Uncuzade Mehmed Efendi okuldaki bk tören sırasında onun üahi okuyuşunu dinledikten sonra öğrencileri araşma aldı. İsmail ilköğrenimini tamamladıktan sonra, 7 yü hem Uncuzade'nin derslerine devam etti, hem de öğretmeninin yardımıyla girdiği Defterdarlık muhasebe kaleminde çalıştı. Bir yandan da Yenikapı Mevlevîhanesi'nde, zamanın musiki üstatlarından Şeyh Ali Nutkî Dede'nin derslerini izlemeye başladı. Şeyhin kardeşi, musiki kuramıyla uğraşan Abdülbakî Nasır Dededen de yararlandı; ney üflemeyi ondan öğrendiği söylenk. Yenikapı Mevlevîhanesi o yıllarda, köklü bir musiki geleneği olan Mevlevüğin İstanbul'daki en güçlü çevrelerinden biriydi. İsmail Efendiyi musikide yetiştirenler de bu tekkede toplanan zamanın seçkin musiki adamları oldu.

Önceleri sadece musiki öğrenme hevesiyle tekkeye devam eden genç İsmail,

İsmail Dede Efendi
Yılmaz Öztuna, *Türk Bestecileri Ansiklopedisi Asi-.,* 1969

1798'de muhasebe kalemindeki görevinden ayrılarak çileye girmeye karar verdi. Çilesi sırasında bestelediği, "Zülfündedir benim bafıt-ı siyahım" mısraıyla başlayan buselik şarkı bestecisinin adı üzerinde büyük bk merak uyandırdı. Ünü bütün şehre yaydan şarkı sarayda da okundu. Kendisi de besteci olan III. Selim şarkının çile doldurmakta olan genç bk Mevlevî dervişince bestelendiğini öğrenince, İsmail'i saraya çağırtarak eseri bir kez de kendisinden dinledi. Onu hemen saray hanendeleri arasına almak isteyen padişahın etkisiyle, derviş İsmaü'in aslında 3 yıl (1001 gün) sürmesi gereken çilesinin kalan 1 yıla yakın bölümü Ali Nutkî Dede tarafından bağışlandı.

1799'da çilesini doldurunca Dede unvanını aldı. Mevlevîhanede hücrenîşin (hücre sahibi) olduktan sonra, özellikle ayin icra edÜdiği günler, hücresi kendisinden yararlanmak isteyen musiki meraklılarının uğrağı oldu. O sıralarda bestelediği, "Ey çeşm-i âhu hicr ile tenhalara saldm beni" mısraıyla başlayan hicaz nakış murabba, İstanbul'un musiki çevrelerinde büyük ilgi uyandırdı. Yeniden saraya çağrıldı, bundan soma haftada 2 gün huzurda düzenlenen saray küme fasıllarına hanende olarak katılmaya başladı. 1802'de saraydan bir kadınla evlendi, dergâhtaki hücresinden ayrüarak Cankurtarandaki Akbıyık Mahallesi'nde kiraladığı eve yerleşti.

Dede'nin sanatını geliştirmesine yardımcı olan III. Selim'den soma tahta geçen IV. Mustafa'nm bk yülık padişahlığı (1807-1808) sırasında saraydaki musiki meclislerine son verüdiği için saraydan u-

zaklaştı. II. Mahmudün (hd 1808-1839) siyasi karışıklığı gidererek istikrarı sağlamasından sonra yeniden saraya almdı. Önce musahib-i şehriyari, sonra ser-müezzin olduğu bu yıllar bestecilik hayatının en verimli dönemidir.

ismail Dede, Abdülmecid döneminde de (1839-1861) saraydaki yerini muhafaza etti. 1839da bestelediği ferahfeza Mevlevi ayininden sonra bestecilik hayatında görece bir durgunluk göze çarpar. Kendi sözlerine, davranışlarına bakılırsa, Abdülmecid'in sarayını yadırgamıştır. Saraydaki havanın birdenbire "alafrangalaşması", Batı musikisi zevkiyle yetişen yeni padişah zamanında Türk musikisinin saraydaki varlığını ancak resmi bir ilgiyle sürdürür hale gelmesi, Dede'nin bu çevreden uzaklaşmasına yol açtı. Öğrencüeri Mutafzade Ahmed ve Dellalzade İsmail Efendi(->) ile birlikte padişahtan izin isteyip hacca gitmeye karar verdi. Istanbuldan ayrılmadan önce söylediği rivayet edilen "Artık bu oyunun tadı kalmadı!" sözü, sadece bir musiki üslubu ile zevkinin, bk yaşama biçiminin değişmesini değil, aynı zamanda Dede'nin kişisel dramım da yansıttığı için anlamlıdır.

Hac sırasında bestelediği "Yürük değirmenler gibi dönerler" gütteli şehnaz ilahi son eseridk. Bu ilahiyi o günlerde kendisinden meşkeden öğrencileri eseri istanbul'a getirerek musiki çevrelerine yaydılar. Dede Efendi hacı olduktan sonra koleraya yakalanarak Mekke'de öldü.

Ismaü Dede, Doğu musikisinin son büyük merkezi İstanbul'da gelişen Osmanlı-Türk musikisi geleneği içinde klasik üsluba bağlı son besteciler arasında en önemli olanıdır. Bu üslubun son temsilcisi olarak da görülebük. Çünkü kendisinden sonra klasik üslup ancak onun yolunda giden bkkaç üstün yetenekli öğrencisinin eserleriyle yaşayabilmiştk.

Dede hem tekke gelenekleri içinde yetişmiş bk Mevlevîydi, hem de bk saray adamıydı. Sanatı, istanbul Mevlevîhaneleri ile sarayda bulduğu canlı musiki ortamı içinde gelişip olgunlaştı. 7 ayiniyle o zamana kadar bu beste şeklinde en çok eser veren besteciydi. Öte yandan, II. Mahmud' un sarayında musiki zevki büyük ölçüde onun eserleriyle yönleniyordu. Gerek Mevlevi musikisinde, gerekse dindışı musikide o dönemde İstanbul'un en ileri gelen musiki adamı olan Dede, aynı zamanda şehirli, İstanbullu bir halk adamıydı. 19. yy'da musiki zevki bütün şehre yayılmıştı. Dede, İstanbul halkının eğlencelerine eşlik eden hatif musikiye de değer veriyordu, istanbul ve Rumeli türkülerini öğrenmişti. Bestelediği köçekçeler, türküler, hafif şarkılar öncelikle şehir halkının zevkine seslenir. Daha yaşadığı yıllarda birçok eseri istanbul'da geniş bir dinleyiciye ulaşan sanatçı, sayısı az olmayan bu tür parçalarıyla bk şehir eğlence musikisi repertuvarı oluşturmuştu. Dede'nin halk zevkine duyduğu yakınlık sadece hafif parçalarında görülmez. Pek çok bestecide halk musikisi motiflerini birkaç küçük beste şekli içinde yansıtmakla sınırlı kalan halk zevki onun sanatının bütününe ait bk nitelik olarak ortaya çıkar. Dindışı büyük beste şekillerindeki çeşitli eserlerinin yanısıra Mevlevi ayinlerinde de halk zevkim yansıtan bölümler vardır.

Musikinin her türüne ve her zevke açık tutumun bk ürünü olarak eserleri, Türk musikisinin her düzeyde o güne kadarki gelişiminin geniş ve yetkin bk özetidk. Itrî'den(->) sonraki besteciler arasında hiçbirinin sanatı ismail Dede'ninki ölçüsünde toplayıcı değildk. Dede gitgide gelişen teknik ustalığıyla klasik üslubun bütün inceliklerini yansıttığı gibi, Türk musikisinin hemen bütün beste şekillerinde de eser vermiştir.

Eserleri arasında her zevke seslenebilecek örnekler vardır. Geleneklere genellikle bağlı kalmış olmakla birlikte, onun musikisinde çağdaşlarmkinde bulunmayan bir yenilik çabası da görülür. Sanatının ayrı bir yönü olan bu özellik, geleneksel üslubu içeriden değiştirmeye yönelik bir çabanın ürünüdür. Gerçi bu yenilik arayışı onunla başlamış değildk, daha öncekilerde de aynı doğrultuda bir eğilim görülür; ama bu arayış onda en ileri noktasına ulaşır. Ezgi yapısı, makamların işlenişi, makam geçkileri, usul kullanımı ve usulün gütteye uydurulması ile ilgili yenilikleri çarpıcıdır. Yerleşik kalıpları zorlayan bu tür teknik yendikleri eserlerine zenginlik katar. Sultaniyegâh, neveser, hicazbuselik, sababuselik ve arabankürdi makamlarını da o düzenlemiştir. Dede bütün bu yönleriyle gelenek içinde bireysel bir sese ulaşabilmiş bestecilerin başında gelir. Bu yüzden musiki üslubu "Dede Efendi tavrı" diye anılmıştır.

Yenilikçdiğinin bk başka yönü, Batı musikisiyle olan ilişkisindedir. Muzika-i Hümayunun^) kuruluşuyla saraya gken İtalyan musikisini dinleme imkânı bulmuştur. Kulak gücüyle kavramaya çalıştığı Batı musikisinin etkisi bazı eserlerinde, özellikle rast kâr-ı nev de, vals ritmini gelenekte bulunan 3 zamanlı semai ölçüsüyle verdiği "Yine bir gülnihal aldı bu gönlümü" gütteli şarkısında açıkça görülebdk.

Dede'nin sanatına çeşitli düzeylerde bakddığında, bkçok farklı öğeyi doğal bir uyum içinde kaynaştırdığı söylenebilir. İçinde yaşadığı dönemin ve çevrelerin karşıt yönleri onun eserinde bir uzlaşmaya varır. Musikisi hem dünyevidir, hem dini ve mistik; geleneklere bağlı olduğu ölçüde onları geliştiricidir de; seçkinlere seslenirken halktan da uzak düşmez; eski de yeniyi hiç yadırgamadan kaynaştırır. Sanatının özü bk bakıma bu ikiliklerin uyumundadır. Türk toplumunda birkaç yüzyıldır süregelen zevk değişikliklerinden soma da geniş bk dinleyici kesiminin duyarlığına seslenebdmesi sadece sanat gücünün değd, aynı zamanda eski zevki yeni zevke bağlayan bir köprü rolünü oynamasının da bir sonucudur.

Her eserinde sanatının ayrı bk yönüyle oltaya çıkan Dede bütün ürünleri göz önünde tutularak değerlendirilebüecek bestecilerdendir. Başka bestecilerinki gibi onun da pek çok eseri unutulmuştur; ancak unutulmamış eserlerinin başkalarınınkderle karşdaştırılamayacak ölçüde fazla oluşu, onu hem klasik repertuvarda en çok eseri olan, hem de halk katında en ünlü besteci durumuna getirmiştir.

Çeşitli kaynaklarda benzersiz bir nathan olduğuna değindir. Dede bk hanende olarak, Türk musikisinin kendisine ulaşan bütün ürünlerini öğrenmiş, o dönemin İstanbul'unda repertuvarı en geniş musikici olarak tanınmıştı. Nitekim klasik repertuvarm günümüze ulaşmasında bir köprü işlevi görmüştür. Bildiği bütün eserleri öğrencderine aktarmış, onların öğrencüeri de bu eserleri notaya almışlardır. Mutafzade Ahmed Efendi, Dellalzade İsmail Efendi, Eyyubî Mehmed Bey, Haşim Bey, Nikoğos, Zekâi Dede yetiştirdiği değerli öğrencüerden bazüarıdır. Tanburi Keçi Ark Ağa, Dede Efendi'nin damadı; besteci Sermüezzin Rkat Bey de torunudur.

İsmaü Dede'nin doğduğu Şehzadebaşı semtindeki bir caddeye Dede Efendi Caddesi adı verilmiştir. Akbıyık Mahallesindeki evi de Tarihi Türk Evlerini Koruma Vakfinca Türk Musikisi Müzesi haline getkümek amacıyla restore edilmektedir.

Bibi. Ali Nutkî Dede, *Defter-i Dervîşan,* Süleymaniye Ktp Nafiz Paşa Bölümü, no. 1194; Hızır Ilyas Efendi, *Letâif-i Enderun,* İst., 1859; Rauf Yekta, *Esâtiz-i Elhân-III-Dede Efendi,* ist, 1924; Ergun, *Antoloji,* II; Ezgi, *Türk Musikisi,* I; İnal, *Hoş Sada;* İstanbul Belediye Konservatuvarı, *Dede Efendi,* ist., 1964; N. Özalp, *TürkMusikisi Tarihi,* I, Ankara, 1986; Y. Öztuna, *Dede Efendi,* İst, 1987; S. Aksüt, *TürkMusikisinin 100Bestekârı,* ist, 1993-

BÜLENT AKSOY

İSMAİL EFENDİ (Dellalzade)

(1797, İstanbul - 1869, İstanbul) Besteci, hanende.

Fatih'te Sangüzel'de doğdu. Küçük yaşta musiki yeteneği ve sesinin güzelliğiyle dikkati çekti. İlköğreriimini tamamladıktan sonra uzun bk süre Hammamîzade İsmail Dede'nin meşklerine katıldı, onun en yetenekli öğrencilerinden biri olarak sivrildi. Dede Efendi'nin aracılığıyla, 19 yaşında saray fasıl heyetine kabul edildi. 10 yıla yakın bir süre Enderun'da musiki bilgilerini geliştkdi; önce ağa, daha sonra da çavuş unvanlarını alarak saray müezzinleri arasına girdi. 1825'te kişisel bk sorun yüzünden saraydan uzaklaşmak zorunda kaldı. Ertesi yd Yeniçeri Ocağı'mn kaldınlması sırasındaki olaylarda halkı ve başkaldıranları padişahtan yana olmaya çağırdığı için Musahib-i Şehriyari unvamyla yeniden saraya alındı. Enderun müezzinliği, hanendeliği ve Muzika-i Hümayun'daki meşk hocalığı, Abdülmecid döneminde de (1839-1861) devam etti. Çilingirzade Ahmed Ağa'nm ölümü üzerine, 1862'de saray başmüezzinliğine getkildi. Ölümünden sonra Yahya Efendi Dergâhı haziresine gömüldü.

Dellalzade klasik Türk musikisinin son büyük bestecilerindendk. Dede Efendi' nin en güçlü izleyicisi sayılır. Eserleri, onun ezgi yapısında bulunan bkçok özelliği yansıtır. Ancak, ondan aldıklarına, kendi sanatının ürünü olan kişisel deyiş ve

anlatım özelliklerini eklemekten de geri kalmamıştır, izleyicisi olduğu üslubu taklitçiliğe düşmeden işleyip zenginleştirerek sürdüren Dellalzade'nin, ezgilerin akışını dinleyiciyi şaşırtacak biçimde geliştirmesi, alışılmadık makam geçkileri kullanması, musikisinin dikkati çeken bk yanıdır. Özellikle eserlerinin "miyan" bölümlerindeki ezgi buluşlarında ulaştığı özgünlük, besteciliğinin ayırt edici yönlerindedk. Bütün bu özellikleriyle, eserleri klasik üslubun en olgun örnekleri arasındadır.

Çoğu bestecinin eserine yansıyan dini ve mistik etkiler onun musikisinde görülmez. Bkkaç Üahi dışında dini eser de bestelememiştir. Daha çok bir saray musikicisi olan Dellalzade'nin özekikle kâr, beste ve semaileri genellikle saray çevresinde, istanbul'un seçkin musiki meclislerinde ve ciddi konserlerde okunmuştur. Şarkıları daha geniş bir dinleyici kesimine ulaşmıştır. "Etmedin bir lahza ihya..." ile "A benim gözüm nuru cüveli yârim" güfteli şehnaz ve yegâh şarkıları, günümüze kadar fasıl musikisi repertuvarının sık okunan eserleri arasmda yer almıştır. Güftelerini hece vezniyle kendisinin yazdığı "Gönül adlı bülbülüm var" ve "Dedim, ey gönül sultanı" mısralarıyla başlayan mahur ve suzinak şarkıları da geniş bk dinleyici kesimine ulaşmış, sevilen eserlerdk. Bestelediği iki "tavşanca" ile güftesinde Göksu'da, Küçüksu'da ve Çubuklu'daki Boğaz sefalarının anlatıldığı *Al yanına bir dil-nüvâz/Gönlünce gez, zevk et bu yaz* mısralarıyla başlayan mahur aksak şarkı da istanbul'un eğlence hayatına olan ilgisini yansıtır.

Bibi. Hızır îlyas Efendi, *Letâif-iEnderun,* ist, 1859; Ezgi, *TürkMusikisi,* I; R. Kam, "Dellâlzade ismail Efendi", *Radyo,* S. 59 (1946); inal, *Hoş Sada;* H. Yenigün, "Dellâlzade IsmaiÎ Efendi", *Musiki Mecmuası,* S. 148 (1960); H. Can, "Dellâlzade Hacı İsmail Efendi", *ae,* S. 223 (1966); E. Üngör, *Güfteler Antolojisi,* I-II, İst, 1981; N. Özalp, *Türk Musikisi Tarihi,* I, Ankara, 1986; Öztuna, *BTMA,* I; S. Aksüt, *Türk Musikisinin 100Bestekârı,* ist., 1992.

BÜLENT AKSOY

İSMAİL EFENDİ (Küçük)

(1854, İstanbul - 1931 İstanbul) Ortaoyuncu.

Fatih'te doğdu. Çocukluğunda Edirnekapı'da, Kâmil Ağa'nm Süpürge Kolu'nu izledi ve burada Kavuklu arkası olarak ilk kez sahneye çıktıktan sonra Kavuklu Kör Mehmed'in kolunda rol aldı. Kısa sürede ünlenince, dönemin tanınmış ortaoyuncularından Terlikçi ismail Efendi'den ayrılabilmesi için "Küçük" lakabı takkdı. Rezakizade, Acem ve Laz taklitlerinde ustalaşan ve ustası Kör Mehmed ölünce de Kavuklu Hamdi'nin(->) pişekârı olan İsmail, bu rolde büyük ün kazandı. O dönemde tiyatroculara kimse kızını vermediği için bir süre Karagözcülük yaparak evlenebildi. Bu döneminde saray karagözcübaşısı Yusuf Efendi'yle çalıştı. Kapalı salonda tiyatro yapmak isteyince, Güllü Agop(-») suflörlü tiyatro yapma tekelini elinde tuttuğu için, Kavuklu Hamdi'yle birlikte Zuhuri Kolu'nu kurarak "suflörsüz oyun" yapmaya başladı ve böylece Güllü Agopün tekelini kırdı. 23 yaşındayken başlattığı tuluat tiyatrosu adlı bu tür giderek yaygınlaştı. Aksaray Şekerci Sokağı'ndaki tiyatro binasmda gösteriler sunan ilk toplulukta, Büyük İsmail tkan, Agâh Efendi yaşlı baba, Kavuklu Hamdi komik, Küçük ismail genç âşık (skar) rolündeydi, Agavni ve Aranik adk iki de kadm oyuncu vardı. Güllü Agop'tan ayrılarak buraya katılan Tomas Fasulyeciyan'laG-0 bklikte ve yeni oyuncular da alarak dram oynamaya başladdar. Topluluk bir ara Kulekapısı'ndaki Bella Vista binasına taşındı. Haftanın bazı günlerinde Aleksanyan Efendi'yle dram, bazı günlerinde de Agâh ve Abdi efendilerle tuluat oynadı. Küçük İsmail bu arada bir yandan ortaoyunu oynamayı da sürdürdü.

Ahmed Vefik Paşa(->) yeni kuracağı Bursa Tiyatrosu için çağırınca Küçük İsmail, kadın oyuncularından Bayzar, Aranik, Peruz, Küçük Amelya ve öbür arkadaşlarıyla bklikte Bursa'ya gitti. 2 yd boyunca Tomas Fasulyeciyan'la Ahmed Vefik Paşa'nın Moliere'den yaptığı uyarlamalarda oynadı. Bursa Tiyatrosu'ndan ayrılmasından sonra, İstanbul'a dönerek Galata'daki Avrupa Tiyatrosu'nda oyunlar sergiledi. Bu yıllarda da Kavuklu Hamdi'yle bklikte ortaoyununu hâlâ sürdürüyorlardı. 1883'te Temaşahane-i Osmani Tiyatrosu'nu kurdu. Toplulukta Kavuklu Hamdi de yer alıyordu. Küçük ismail, Mısır hıdivinin düzenlediği sünnet düğününde ortaoyunu oynamak üzere 1884'te gittiği Mısır'dan dönüşünde Kuşdili'nde yeni yaptırılan tiyatroda oyunlar sergilemeye başladı. Trabzon, Halep, Beyrut, Edkne ve Adana dolaylarına uzun süren turneler de yaptı.

Yalnızca ortaoyunu ve tuluat yapmakla kalmayan, Benliyan'la birlikte 1890'da kurduğu Osmanlı Opera Kumpanyası'nda ya da kendi topluluğuyla opera, operakomik ve operet çalışmaları da bulunan Küçük ismail, sahne yaşamını II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerinde de sürdürdü. Küçük ismail'in 1927'de İzmir'de 73 yaşında sahneye çıktığı bilinmektedir. Küçük İsmaü, Kavuklu Hamdi'yle birlikte ortaoyununun Kavuklu-Pişekâr ikilisini en iyi oynayanlar olarak bilinir.

Bibi. And, *Osmanlı Tiyatrosu,* **232**-236; And, *Tanzimat,* **146,** 172-174, 177, 188, 192**-193;** M. Ertuğrul, *Benden Sonra Tufan Olmasın,* ist., 1989, s. 557; Ö. Nutku, *Dünya Tiyatrosu Tarihi,* I, ist, 1985, s. 381-384; M. N. Özön-B. Dürder, *Türk Tiyatrosu Ansiklopedisi,* İst, 1967, s. 187, 315-327; (Sevengil), *Türk Tiyatrosu,* I, 22-27; N. Tilgen, *Kavuklu Hamdi,* ist., 1948; S. N. Gerçek, *Türk Temaşası,* ist, 1942.

RAŞİT ÇAVAŞ

Bir ortaoyunu sahnesinde Pişekâr Küçük İsmail (sağda) Kavuklu Hamdi ile birlikte. *Gözlem Yayıncılık Arşivi*

İSMAİL HAKKI BEY (Muallim)

(1866, İstanbul - 30 Aralık 1927, İstanbul) Bestekâr.

Balat'ın Molla Aşkî Mahallesi'nde doğdu. Hanende Raşid Efendi'nin oğludur. Musiki kabiliyeti küçük yaşta fark edildi. Henüz 13 yaşındayken mahalle camiinde ezan okuyuşunu duyan bir hünkâr müezzininin önerisiyle Muzıka-i Hümayun'a öğrenci olarak alındı. Latif Ağa'dan Türk musikisi, Zati Arca'dan Batı notası, Guatelli Paşa'dan da Batı musikisi öğrendi. Başarılı bir eğitim döneminden sonra kısa zamanda "hünkâr müezzini" oldu, "serhanende" sıfatıyla saray fasıl heyetinin başına getirildi. Sanat faaliyetlerini yalnız saray içinde değil, halka açık konserlerle İstanbul'un çeşitli mekânlarında da sürdürdü. Şehzadebaşı'ndaki Fevziye Kıraathanesi'nin(-0 üstünde açtığı Musiki-i Osmani Mektebi, Türk musikisi öğretim tarihine geçen başlıca kurumlardan biri oldu. Darü'l-Elhân'da(-0 hoca, icra heyeti reisi, müdür ve tasnif heyeti üyesi olarak görev aldı. Karaköy'de, tramvayda geçirdiği bir kalp krizi sonucu öldü. Eğrikapı Mezarlığı'na gömüldü.

ismail Hakkı Bey, Türk musikisi tarihinin en verimli bestekârlarından biridir. Dini ve dindışı beste şekillerinin hemen hepsini kullandığı 2.000 civarında eser bestelemişti. Eserlerindeki makam ve usul zenginliği alışılmışın dışındadır. Kabına sığmayan bestekârlık uğraşı Türk musikisi alanının dışında fokstrot, vals, Arap tarzı raks parçası, polka, çoksesli marş, kanto, mazurka ve operet türlerinde eser vermesiyle de kendini belli eder.

ismail Hakkı Bey, çoğu içli fakat hareketli, lirik bir üslubun altında yer yer yaşama sevincinin hissedildiği; kimi zaman musikiyi bir ilan-ı aşk vasıtası haline getiren, kimi zaman da aşk duygusunu tabiat dekoruyla kaynaştıran şarkıların bestekârıdır. Birçok eserinde, Bektaşî muhibbi oluşunun da etkisiyle, hayata alabildiğine rintmeşrep bir bakışla yaklaştığı hissedilir. Bu türden eserlerinde en yalın aşk konularını bile en rindane duyuşlarla işler. Özellikle İstanbul tabiatı, şarkılannm değişmez dekorudur. Bazı eserlerinde halk ağzını ustalıkla kullanır, köyü, çobanların hayatını yansıtan pastoral bir kimlikle ortaya çıkar. Öğüt vermek için didaktik bir üsluba başvurduğu da görülür. Marşlan, kahramanlık duygularını ustaca dile getiren, etkileyici eserlerdir. İsmail Hakkı Bey özellikle II. Abdülhamid'e sunduğu "methiye"leriyle bu türün de önde gelen temsilcilerindendir. "Besteli dua" tarzını da denedi. Yaşadığı dönemin toplumsal hayatını canlı bir şekilde yansıtan eserleri de vardır. Bu tür parçalarında, balo, dans, otomobil, doktor, tiyatro, sinema gibi gündelik somut hayatla ilgili konuları uçarı, nükteli ve eğlendirici bir dille işler. Kâr-ı nâtıktan oyun havalarma, Arapça ve Farsça güfteli ilahilerden marşlara kadar hemen her beste şeklini değerlendiren bestekârın geniş ufuklu ve renkli bir musiki anlayışı vardır. Eserlerinde aşk, tabii güzellikler ve ulusal duygular dışında ilgi çekici özel konuları da işlemiştir. "Sarhoş", "Atlı", "Arap Dansı", "Koşma", "Çengiler", "Atlı Haydutlar", "Hürriyet", "Şehla", "Laz Oyun Havası" gibi başlıklar taşıyan saz eserleri, tasviri musikiye duyduğu ilgiyi yansıtır. Zirkeşîde makamının günümüzdeki tek örneği de onun bir "cumhur ilahf'sidir.

İsmail Hakkı Bey
Gönül Paçacı arşivi

2.000 dolayında eserinin birçoğunda İstanbul, semt semt, tabii ve mimari güzellikleriyle, eğlence âlemleriyle, aşklarm doğal mekânı olan köşeleriyle, en sanatkârane biçimde kullanılmıştır. "Mehtabda güzel olur Boğaziçi âlemi", "Çırpıcı, Kâğıthane bu mevsimde ne âlâ", "Çamlıca'nın yolu ince", "Seyre çıkmışsın bugün Kâğıthane'yi", "Ne safa-âver olur bak bu güzel Çamlimanı", "Kâğıthane'ye gidelim yalnız", "Kız kulesi yakut küpe takındı", "Söz birliği edelim Tarabya'ya gidelim", "Dün Fener'de gördüm ol nazik teni", "Kadıköyü'nün âb ü havası ne güzeldir", "Göksu'nun sû-yi latifinde güzeller muntazır" ve "Kestane suyunda yine mestane bir afet" gibi şarkılarında İstanbul konuları ana tema olarak kullanılmıştır. "Ey esir bir milleti yok eden" güfteli "Teşrîfiye" marşını da Atatürk'ün İstanbul'a gelişi için bestelemiştir.

ismail Hakkı Bey musiki hayatı boyunca sayısız öğrenci yetiştirdi. Hafız Yaşar, Hasan Tahsin Parsadan, Amâ Nazım Bey, Nuri Halil Poyraz, Ali Rıza Şengel, izzettin Hümai (Elçioğlu), Fehmi Tekçe, Hayri Yenigün, Nigâr Galip Hanım, Fahri Kopuz, Faize Ergin, Vecihe Daryal, Zeki Arif Ataergin, Eyyubi Mustafa Sunar ve Ali Rıza Sağman öğrencilerinden bazılarıdır.

İsmail Hakkı Bey, Şehzadebaşı'ndaki Yeni Ferah Tiyatrosu'nda "istanbul Operetini kurmuş, orkestrasını bizzat yönetmiş ve operet tarzının yerleşmesi bakımından öncü bir rol oynamıştı. Bestelediği 15 operet, "Kaşıkçılar", "Yedekçi", Lale Devri", "Bülbül", "Nurü's-sabah", "Falcı", "Emel", "iyi Saatte Olsunlar", "Kiracılar", "Tutkun", "Ve-mine'l-garaib", "Macun Hokkası", "Gelin-Kaynana", "Gazanfer" ve "Damat İbrahim Paşa" adlarını taşır. Librettoları Musahibzade Celal, Sezai Bey, Faik Bey, Enver Bey ve Aram Efendi'ye ait olan bu operetlerin çoğu, icra edildikleri tarihlerde istanbul halkının büyük ilgisini toplamıştı.

ismail Hakkı Bey'in bugün TRT Müzik Dairesi Arşivi'nde bulunan, binlerce eserin notasını içeren elyazısı nota koleksiyonu, Türk musikisinin önemli repertuvar kaynaklarından biridir. Bestekâr kendi eserlerini yayımlamaya başlamış, fakat 4 fasikülden sonra bu yayına devam edememiştir. *Solfej yahut Nota Dersleri, Usûlât, Solfej, Makamat ve İlaveli Nota Dersleri, Mahzen-i Esrar-ı Musiki yahut Teganniyat-ı Osmani* adlı eserleri vaktiyle çok yararlanılmış kitaplardı.

Bibi. İnal, *Hoş Sada;* Ezgi, *Türk Musikisi,* V; Ergun, *Antoloji,* II; M. Rona, *50 Yıllık Türk Musikisi,* İst., 1960; M. N. Özalp, *TürkMusikisi Tarihi,* Ankara, 1989; Öztuna, *BTMA,* I.

MEHMET GÜNTEKtN

İSMAİL MAŞUKÎ (Oğlan Şeyh)

(1508, Aksaray -1529, İstanbul) Melamîliği 16. yy'ın başlarında İstanbul'un gündelik hayatına sokan mutasavvıf. "Çelebi Şeyh" veya "Oğlan Şeyh" olarak da tanınır.

Babası Melamî Kutbu Pir Ali Aksarayî' dir (ö. 1529). Bayramî Melamîliğinin kurucusu Ömer Sıkkmî (ö. 1475) halifesi Bünyamin Ayaşî tarafından kendisine "ismail" adı verildi. Hayatı hakkındaki bilgiler oldukça sınırlıdır. Pir Ali Aksarayî'nin isteği üzerine tarikatı yaymak amacıyla istanbul'a geldi. Ayasofya ve Bayezid camilerinde verdiği vaazlarla dikkaüeri üzerine çekti. Kısa sürede etrafına esnaf ve bürokrat tabakadan kalabalık bir zümre toplamayı başardı. Fakat aşırı vahdet-i vücutçu görüşleri ve Batınî eğiliminden dolayı, medrese ile saray çevresinin yoğun baskılarıyla karşılaştı. Bunun üzerine İstanbul'dan ayrılarak Edirne'ye gitti. Burada ne kadar kaldığı bilinmemektedir. Tekrar istanbul'a dönerek faaliyetlerine devam etmek istediyse de, şeriata karşı geldiği gerekçesiyle tutuklandı. 25 Ağustos 1529'da Şeyhülislam tbn Kemal'in başkanlığında oluşturulan ve aralarında daha sonra şeyhülislamlık makamına getirilecek Ebussuud Efendi ile Mevlânâ Şeyhî Efendi'nin de bulunduğu bir kurul tarafından sorgulandı. Aleyhinde şahitlik yapan Derviş Mehmed bin Abdülganî, Şeyh Alâeddin bin Nasûh, Muhyieddin, Hacı Durak, Mevlânâ Hayreddin bin Karaca, Hasan bin Abdullah, Musliheddin bin Ahmed ve Behlül bin Hüseyin'in verdikleri ifadeler doğrultusunda suçlu bulunup 12 müridiyle birlikte Atmeydanı'nda boynu vurularak idam edildi. Müstakimzade, bu olay üzerine "Oldu ismail Kurbân-ı tarîk (935/1529)" şeklinde tarih düşürmüştür. Gençliği ve güzelliği nedeniyle halk arasında "Oğlan Şeyh" lakabıyla tanınan ismail Maşukî'nin İstanbul'da iki ayrı mezarı vardır. Bunlardan ilki idam edildiği Sultanahmet'teki Çukurçeşme'de müritlerinden Irakîzade Hasan Efendi'nin inşa ettirdiği, ancak günümüze gelemeyen Üçler Mesci-

di ve Namazgahının bulunduğu yerde iken, 1865 Hocapaşa yangınında mescitle beraber tahrip olmuş, 1880de Hasene Hanım adında bir hayırsever tarafından Bektaşî taçlı bir mezar taşı dikilmek suretiyle yemden yaptırılmıştır. Diğeri ise Rumelihisan'ndaki Kayalar Mescidi hazkesindedk. Her iki mezar taşı da 19. yy'a aittir.

İsmail Maşukî, Melamî hilafetini babası Pk Ali Aksarayî'den almıştır. Tarikat silsilesi Aksarayî aracılığıyla Bünyamin Ayaşî ve Bayramî Melamîliğinin kurucusu Bıçakçı Ömer Dede olarak da taranan Ömer Sıkkınî'ye (ö. 1475), ondan da Hacı Bayram Veli'ye (ö. 1429) ulaşır. Pk Ali Aksarayî, Anadolu'da "Mehdilik" iddiasıyla ortaya çıkan ve bu yüzden merkezi yönetimin yakından izlediği bir mutasavvıftır. Oğlundan çok kısa bir süre önce vefat eden, fakat mezar taşı kitabesinde "şehit" olduğu belirtilen Pir Ali Aksarayî'den sonra Melamî kutupluğu İsmail Maşukî'ye geçmiştk. İstanbul'a Yakub Helvaî Efendi (ö. 1588) ile beraber gelen Maşukî'nin Melamîliği yayma faaliyetleri, heterodoks akımlarm merkezi yönetimi siyasi açıdan tehdit ettiği kritik bk döneme rastlar. 1527' de patlak veren Kalender Şah isyanı ile aynı yıl Molla Kabızln İstanbul'da başlattığı şeriat karşıtı faaliyetler, saray tarafından önlenmekle birlikte siyasi otorite bu dönemde Sünnî inanç dışındaki hareketlere karşı oldukça duyarlıdır. İsmail Maşukî böylesine hassas bir dönemde Melamîliği, İstanbul'un esnaf ve bürokrat tabakaları arasında yaymaya çalışmış, özellikle tarikatın Sipahi Ocağı bünyesinde örgütlenmesini sağlamıştır. İsmail Maşukî tarafından esnaf-bürokrat koalisyonuna dayanan bir toplumsal zemin üzerinde yaygmlaştırılan Melamîlik(->), 17. yy'da İdris-i Muhtefî(~>) ile daha çok bir esnaf örgütü kimliğine bürünmüş, 18. yy'da ise üst bürokrasinin küit noktalarındaki devlet adamlarını kendine bağlayan yarı resmi bir kurum görüntüsü almıştır.

İsmail Maşukî'nin idamından soma onun tasavvuf anlayışım arkadaşı Yakub Efendi, Helvaî Tekkesi'nde(-0 Bayramîlik(->) şemsiyesi altında sürdürmüştür. Maşukî'nin temsil ettiği, babadan oğula geçen geleneksel şeyhlik kurumunu esas alan Anadolu Melamîliği bu tekkede 17. yy'ın ortalarına kadar gücünü korumuş, fakat tarikatın İstanbul'daki asıl yaygın örgütlenmesi Hamza Bâlî (ö. 1561) ve İdris-i Muhtefî (ö. **16159** ile başlayan Hamzavîlik akımıyla gerçekleşmiştir.

Maşukî'nin idamına neden olan ve Melamîliği İstanbul'da gizli bk örgütlenmeye yönelten suçlamaların kaynağında, onun İslamiyetin fıkhî hükümlerini dışlayan düşünce sistemini görmek mümkündür. 25 Ağustos 1529'daki sorgulamasında aleyhinde şahitlik yapanların verdikleri tfadelerde Maşukî'nin şeriat tarafından haram olarak kabul edilen her türlü dünyevi zevki helal saydığı, İslamiyetin ibadet esaslarını dikkate almadığı ve Tann'nın gerçekte insanın kendisi olduğu şeklindeki aşırı vahdet-i vücutçu tasavvuf anlayışını temsil ettiği anlaşılmaktadır. Ancak bu suçlamaların, Maşukî'ye muhalif kişiler tarafından dile getirilmesi ve kendisinin yaptığı savunmanın ise bu sorgulama tutanağında bulunmaması, hakkında ileri sürülen eleştirilerin doğruluk derecesini tartışmalı kılmaktadır. İsmaü Maşukî'nin eserlerinden yalnızca 5 gazeli ile 1 mesnevisi günümüze gelebilmiştir. Bu şiirlerinde kullandığı dil, son derece yalın olup onun vahdet cezbesini bütün açıklığıyla yansıtmaktadır.

Bibi. İstanbul Şer'iyye Sicilleri, *Evkaf-l Hümâyûn Müfettişliği Sicili,* no. 4/2, s. 35; Sarı Abdullah, *Semeratü'l-Fuad,* İst., 1288, s. 249; La'lîzade Abdülbakî, *Sergüzeşt,* İst, ty, s. 27-29; Evliya, *Seyahatname,* I, 456; Atayî, *Hadaiku'l-Hakaik,* 89; Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 34, II, 125; Gölpınarh, *Melamîlik,* 48-54; F. Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar,* Ankara, 1984, s. 348; A. Mumcu, *Osmanlı Devletinde Siyaseten Kati,* Ankara, 1963, s. 128; M. Akdağ, *Türkiye'nin İçtimai ve İktisadi Tarihi,* II, İst, 1979, s. 64-66; S. Eyice, "Atmeydanı'nda İki Mezar veya Kaybolan Bir Eski Eserin Hikâyesi", *TAÇ,* 1/4 (Aralık 1986), s. 7-12; A. Yaşar Ocak, "Kanunî Sultan Süleyman Devrinde Osmanlı Resmî Düşüncesine Karşı Bir Tepki Hareketi: Oğlan Şeyh İsmail-i Maşukî", CM, X (1990), s. 49-58°.

EKREM IŞIN

İSMAİL PAŞA YALISI

Üsküdar İlçesi'nde, Beylerbeyi'nde, Yalıboyu Caddesi üzerinde, Beylerbeyi Camii' nin yanındadır. 1983'te yanan yalı, Turizm Bakanlığı tarafından restore edilmektedir.

Yalı, II. Abdülhamid döneminin (1876-1909) Debre Mebusu İsmail Hakkı Paşa'ya aittir. Daha önceleri bu yalının yerinde III. Selim dönemi (1789-1807) sadrazamlanndan Damat Melek Mehmed Paşa'nm yalısının yer aldığı bilinmektedk.

1890'a tarihlendirilen İsmail Paşa Yahşinin mimarı A. Vallaury'dir(->). İki katlı yapı, simetrik ve iki eksenli bk plana sahiptir. Toplam yirmi iki odası vardır. Sırt sırta gelmiş iki tane, üç kollu merdiveni bulunur. Kaynaklarda bahçe yönünün harem, deniz yönünün selamlık olarak kullanıldığı yazılıdır.

Yalının büyük sofaları dış cepheye cumba şeklinde yansımıştır. Doğu cephesinde, ikinci katta sütunlu bir balkon vardır. İki kat bir kornişle ayrılmıştır. Cumbalarda yuvarlak kemerli pencereler yer alır. Kemerler pilastrlara oturmaktadır. Yalının diğer pencereleri dikdörtgendir. Alt kat pencereleri demir parmaklıklıdır. Saçak altında ve pencerelerin üzerinde dişli bir korniş yer alır. Yalının denize bakan cephesinde basık kemerli kayıkhane girişi vardır.

Yalının içinde, tavanlarda yaldızlı bir dekorasyon hâkimdk. Geometrik desenli bordürlerin arasında, manzara ve mimari konulu resimler yer alır.

Bibi. O. Erdenen, *Boğaziçi Sahilhaneleri,* II, İst., 1993, s. 327-329; *İSTA,* V, 2675; N. Özgür, "Boğaziçi Yalılarının Dünü ve Bugünü", (İTÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi), İst, 1985-

EMİNE ÖNEL

İSMAİL PAŞA YALISI

Üsküdar İlçesi'nde, Kandillide yer almaktaydı. Güneyinde Abud Efendi Yalısı, kuzeyinde Kıbrıslı Yalısı bulunur. Bahçesindeki büyük havuz nedeniyle "Havuzlu Yalı" olarak da tanınmıştır.

İsmail Paşa Yalısı, 1853'te Abud Efendi Yahşinin da mimarı olan Garabet Balyan tarafından inşa edilmiştir. Yalı tarih içinde birçok kez el değiştirmiştir. Yalı-

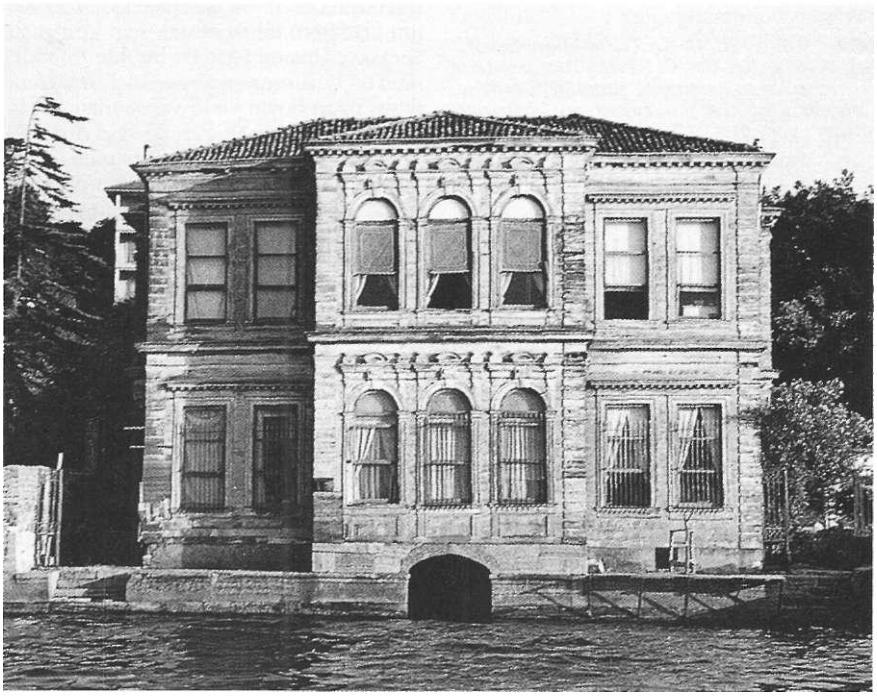

Beylerbeyi'ndeki ismail Paşa Yahşinin ön cephesinden bir görünüm.
Erkin Emiroğlu

da sırasıyla, Şam Kethüdası İbrahim Bey' in vârisleri, Hacegândan İbrahim Bey, Kazasker Şeyda Efendi, Anadolu Kazaskeri Hasan Rafet Efendi, Rafet Efendi'nin oğlu Anadolu Kazaskeri İbrahim Edhem Efendi oturmuştur. Daha sonra yalı matbaacı olarak tanınan, II. Abdülhamid'e (hd 1876-1909) yakm biri olan Osman Bey'in mülkiyetine geçmiştir. Osman Bey'in yalının bahçesini düzenlettirdiği ve bir kayıkhane yaptırdığı bilinmektedir. Osman Bey 1892' de ölünce yalı, kızı Fikriye Hanım ve damadı Süreyya Paşa'ya kalmıştır. Fikriye Hanım, Süreyya Paşa öldüğünde Ferik İsmail Paşa ile evlenince, yalı, tamir işlerini de yaptıran İsmail Paşa'nm adı ile anılmaya başlanmıştır.

Üç katlı olan yalının Abud Efendi Yalısı'na bitişik olan kısmı harem, Kıbrıslı Yalısı'na bakan kısmı da selamlık olarak kullanılmıştır. Zemin katm üzerinde yer alan iki kat, çıkmalardan dolayı daha geniş ölçülere sahipti. Harem ve selamlığı ayıran bahçe tarafında, kagir bir çamaşırhane ve mutfak, diğer tarafta bir hamam bulunuyordu. Harem kısmında çift taraflı bir merdiven yer almaktaydı. Zemin katın üzerindeki iki katta birer büyük sofa, etrafında üç oda ve doğu yönünde aydınlığa bakan iki oda vardı. Bahçe girişindeki katta bir tuvalet bulunuyordu. Yalının kuzeyindeki selamlık kısmına bahçe ve havuz tarafından iki giriş vardı. Merdivenin olduğu giriş katında küçük bir sofa yer alırdı. İkinci katta deniz yönüne bakan bir sofa, üç oda ve bir tuvalet, havuz tarafına bakan iki oda ile bahçeye bakan, güney yönde büyük bir oda vardı.

20. yy'm başlannda yapılan onarımlar sonrasında yalı art nouveau(->) üslubunu almıştır. 1972'de yanarak tamamen ortadan kalkan yalının yerinde, bugün bir apartman bulunmaktadır.

Bibi. O. Erdenen, *Boğaziçi Sahilhaneleri,* II, İst., 1993, s. 205-206; C. Kayra - E. Üyepazarcı, *Mekânlar ve Zamanlar: Kandilli, Vaniköy, Çengelköy,* İst., 1993; L. Yazıcıoğlu, "Boğaziçi Yalı Yaşamı", *TAÇ,* II/5 (Nisan 1987), s. 15-32.

EMİNE ÖNEL

İSMAİL PAŞA YALISI

Sarıyer İlçesi'nde, İstinye Caddesi üzerinde bulunmaktaydı.

18. yy'm ikinci yarışma tarihlendirilen İsmail Paşa Yalısı, iki katlı, ahşap bir yapıydı. Yalının üst katında merkezi sofalı plan uygulanmıştır. Bu sofanın etrafında bir başoda, üç oda, bir sekilik, bir tuvalet ve bir banyo yer almaktaydı. Başoda, denize ve bahçeye bakardı. Kayıkhanenin üzerinde yer alan iki odanm, başoda, bahçeye ve sokağa bakan oda gibi köşelerinin pahlanmamış oluşu, merkezi sofanın plan olarak tamamlanmasını engellemiştir. Merkezi sofa ise sokak, bahçe ve deniz tarafına bakmaktaydı.

Yalının alt katında iki-üç tekne alabilecek genişlikte bir kayıkhane, bir taşlık ve bir kabul odası yer almaktaydı. Taşlıktaki merdivenden üst kattaki sofaya çıkılıyordu. Bu katta, kayıkhanenin yanısıra sandalların yaşanabileceği bir bölüm vardı. Alt kattaki tek oda sayılabilecek kabul odası, zarif bir rokoko dekoruna sahipti. Yalının pencereleri dikdörtgen, sade pencereliydi.

Istinye'deki İsmail Paşa Yalısı'nın deniz cephesi çizimi.
Eldem. *Boğaziçi Yalıları*

Bibi. Eldem, *Türk Evi,* I; S. H. Eldem, *Boğaziçi Yalıları, Rumeli Yakası,* İst., 1993-

EMİNE ÖNEL

İSMAİL RUMÎ TEKKESİ

bak. KADİRÎHANE TEKKESİ

İSMAİL ZÜHDİ PAŞA (Altunizade)

(1806, İstanbul -16 Ocak 1888, İstanbul)

Altınvarakçılar kethüdası Hacı Ali Efendi'nin oğludur. Fatih Kurşunlu Medresesi' ni bitirdikten sonra babasının yanında altınvarakçılık ve hattatlık yaptı.

64 gemilik bir ticaret filosuna sahip olan babası Hacı Ali Efendi 1829'da ölünce işin başına geçti. Bir gün hazineden 30.000 lira alacağım tahsil etmek için komşusu Serasker Hüsrev Paşa ile birlikte II. Mahmud'un huzuruna çıkan İsmail Zühdi Efendi'ye, uzun boylu ve iri yapısından ötürü, II. Mahmud "vay Altunizade vay" diye güleryüz gösterir ve alacağının hemen ödenmesini emreder. II. Mahmud'un bu sözü ferman kabul edilerek İsmail Zühdi Efendi "Altunizade" unvanını alır. Altunizade, padişahın emriyle 2 yıl Enderun'da okur. 1831'de bina eminliğine atanır ve Galatasaray'daki Mekteb-i Tıbbiye binasının yapımıyla görevlendirilir. Bu arada sahibi bulunduğu gemilerden 60 tanesini satarak büyük bir servete kavuşur. Daha sonra "mimar ağalığı" unvam verilen İsmail Zühdi Efendi birçok önemli yapının inşasında sorumluluk yüklenir. Bu yapıların en ünlüleri şunlardır: İzmit Hünkâr Köşkü, Küçüksu Kasrı, Beykoz Kasrı, Beykoz'daki debbağhane, Paşabahçe şişe, mum ve kâğıt fabrikaları, Zeytinburnu Fişek Dökümhanesi, Defterdar Çuha Fabrikası, Salıpazarı'nda Çifte Saraylar, İzmit'te Kirazlıdere'de Çuha ve Fes Fabrikası, Taksim'de Taşkışla ve Dolmabahçe Sarayı.

İsmail Zühdi Efendi ayrıca 1858'de Ziraat Meclisi üyeliği, 1859'da Nafia Meclisi üyeliği, 1860'ta Şûra-yı Askeri üyeliği görevlerinde bulunmuştur. Tüm bu görevleri hiçbir maddi karşılık beklemeden yapan İsmail Zühdi Efendi, servetinin büyük bir bölümünü hayır işlerine harcamakla ün kazanmıştır. Altunizade(-0 semtinde bir külliye yaptırmış (bak. Altunizade Külliyesi), semtin gelişmesi için çaba harcamıştır. 1851'de Haydar'da Bıçakçı Mescidi'ni, 1853'te Çarşıkapı'daki Sinekli Medrese'yi, 1854'te Şehzadebaşı'nda Kadı Hüsameddin Camii'ni, 1855'te Çukurçeşme Kirimi Camii'ni, 1857'de Şeyh Vefa Camii'ni yeniden yaptırmış, 1865 Hocapaşa yangınında zarar gören 16 camiyi onartmış ya da yeniletmiştir. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda üç tabur askerin tüm masraflarını üstlenmiştir. Bu taburlara ait sancak bugün Altunizade Camii'nde saklanmaktadır. 1878'de Şehzadebaşı'ndaki 30 odalı konağını muhacirlerin barınması için bağışlamıştır. Bu hayırseverliğinden dolayı iane-i harbiye komisyonu ikinci başkanlığı ile muhacirin komisyonu başkanlığı görevlerine getirilmiştir. 1878'de vezir rütbesiyle Ayan üyeliğine atanmış ve paşa unvanı almıştır.

Altunizade'deki köşkünde ölen İsmail Zühdi Paşa'nm mezarı Altunizade Camii'nin önündedir.

Bibi. *Sicill-i Osmani,* I, 387; Gövsa, *TürkMeşhurlan, 416;* E. T. Taşçıoğlu, "19- Yüzyıl Saraylarının ve Çeşitli Devlet Yapılarının Yapımında Görev Almış Olan Altunizade İsmail Zühtü Paşa'yla İlgili Belgeler", *Milli Saraylar Sempozyumu-Bûdiriler,* İst., 1985, s. 79-84.

TUNA BALTACIOĞLU

İSMET EFENDİ TEKKESİ

Fatih İlçesi'nde, Çarşamba'da Kâtip Muslihittin Mahallesi'nde, İsmail Ağa Caddesi, Mercimek Sokağı ve Kara Davut Sokağı' nm kuşattığı arsada yer almaktadır.

Nakşibendî tarikatının Halidî koluna bağlı Şeyh Mustafa İsmet Efendi (ö. 1872) tarafından 1270/1853-54'te tesis edilmiştir. Şeyh İsmet Efendi, Halidîliğin kurucusu Mevlânâ Halid Bağdadî'nin (ö. 1826) halifelerinden Abdullah Mekkî'ye intisap etmiş, Mekke'de 20 yıl kadar mürşidi ile birlikte kalıp kendisinden hilafet aldıktan

sonra, önce Edirne'de irşada görevlendirilmiş, daha sonra İstanbul'a gelerek, Babıâli'deki Gümüşhanevî Tekkesi(->) ile beraber Halidîliğin İstanbul'daki en önemli merkezlerinden biri olan tekkesini kurmuştur.

İsmet Efendi'nin nüfuzlu bk şeyh olduğu, Abdülmecid'le ve devlet ricali ile olumlu ilişkiler kurduğu, mensupları arasında, dönemin ileri gelen devlet adamlarının bulunduğu bilinmektedk. Abdülmecid, Sultan Selim Camii'nin avlusunda inşa ettirdiği türbesinin girişinde cuma (perşembeyi cumaya bağlayan geceler) Şeyh İsmet Efendi ile on kadar dervişi tarafından "hatm-i hacegân" denilen hafi (sessiz) zikir usulünün icrasını vasiyet etmiş, bu vasiyetin gereği İsmet Efendi'nin vefatmdan soma da tekkesinde postnişin olanlar tarafından tekkelerin kapatılmasına (1925) kadar yerine getirilmiştir. Ayrıca II. Abdülhamid'in de İsmet Efendi'ye büyük değer verdiği ve arada tekkesine gelerek kendisi ile görüştüğü rivayet edilmektedir. Ne var ki adı geçen hükümdar, şeyh efendinin vefatından 4 yıl sonra tahta geçmiştir. Eğer bu rivayet tarihi bir gerçeği yansıtıyorsa ya bu ziyaretle II. Abdülhamid'in şehzadelik yıllarında cereyan etmiş veya padişah ile İsmet Efendi'nin halefi arasında bu tür bir yakınlık doğmuş olmalıdır. Diğer taraftan İ. Gündüz'ün, İsmet Efendi'nin mensuplan arasmda gösterdiği, ulemadan Ahıskalı Ali Haydar Efendi de (ö. 1960) şeyh efendinin vefatında ancak 2 yaşında bulunduğundan doğrudan kendisine intisap etmiş olamaz. Ancak İsmet Efendi'nin hakfelerinden bkine intisap ederek hilafet aldığı muhakkaktır. Zira 1914'te İsmet Efendi Tekkesinin mensupları tarafından şeyhliğe seçilmiş, ancak İttihatçıların engellemesi sonucunda **1919**'da fiilen meşihat görevini üstlenebilmiş, tekkelerin kapatılmasından vefatına kadar tekkenin harem dairesinde ikamet etmiştir. Cumhuriyet döneminde bakımsızlıktan harap düşen tevhidhane 1960'ta halkın yardımları ile onarılmış ve cami olarak kullanılmaya başlamıştır.

Halic'e doğru alçalan bk yamaç üzerinde yer almasına rağmen, Kara Davut ve Mercimek sokakları boyunca istinat duvarları ile kuşatılarak bir set şeklinde değerlendkilmiş, Kara Davut Sokağı ile İsmail Ağa Caddesi'ne açılan birer kapı ile donatılmıştır. Kara Davut Sokağı üzerindeki tevhidhane, geniş bir kemerle birbirine bağlanan, dikdörtgen planlı ve aynalı tonozlarla örtülü iki birimden meydana gelmektedir. Yapıya, kuzeyde yer alan ve nispeten küçük boyudu olan, kapalı son cemaat yeri niteliğindeki birimden girilk. Moloz taş örgülü duvarlarda kesme taş söveli pencereler sıralanmakta, yarım daire planlı mihrap cepheden hafkçe dışarı taşmaktadır. Yapının kuzeybatı köşesine 1965'te bir minare eklenmiştir. İsmail Ağa Caddesi'ne açılan kapının karşısında, harem ve selamlık bölümlerini barındıran iki katlı ahşap bina yer almakta, Şeyh İsmet Efendi ile halefleri, aynca mensuplarından eski dahiliye nazırı I. Memduh Paşa (ö. 1925) tekkenin bahçesinde gömülü bulunmaktadır.

Bibi. S. Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması,* I, İst, 1980, s. 260-261; **1.** Gündüz, *Osmanlılarda Devlet-TekkeMünasebetleri,* ist, 1984, s. 248-249; *Fatih Camileri,* 138, 282.

M. BAHA TANMAN

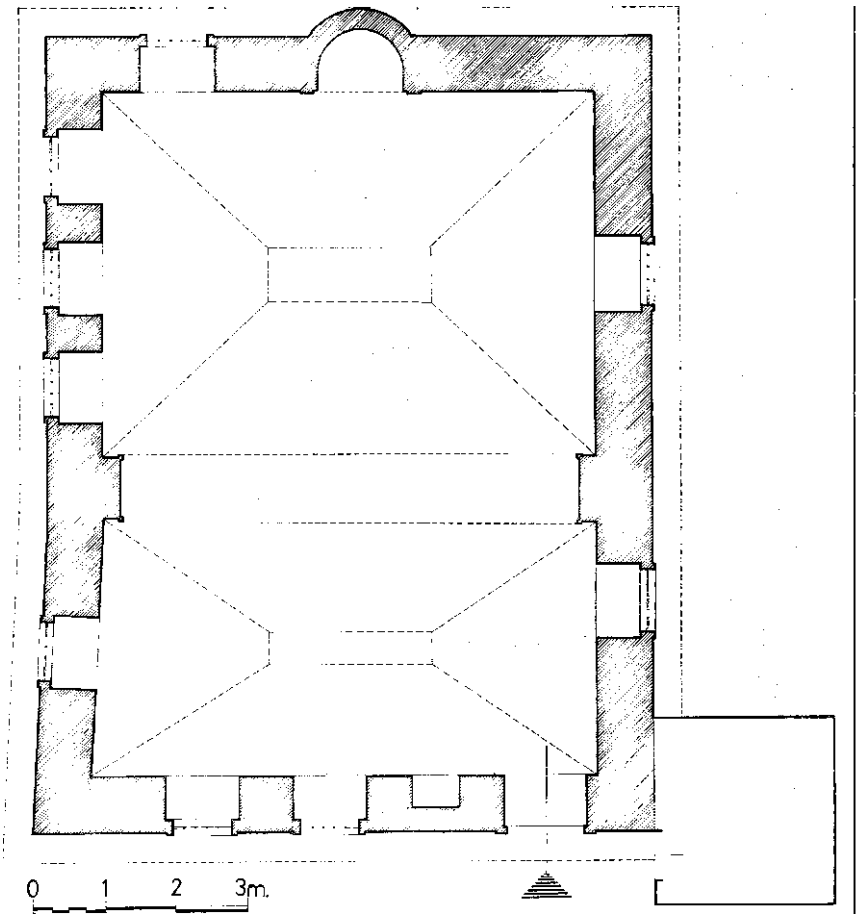

Şeyh ismet Efendi Tekkesi, mescit-semahane planı.
M. Baha Tanman

ISPANYA ELÇILIĞI YAZLıĞı

Sarıyer İlçesi'nin Büyükdere Mahallesinde, Piyasa Caddesi üzerinde, Surp Boğos Ermeni Katolik Kilisesi'nin batısındadır. Günümüzde İspanya Başkonsolosluğu yazlık konutu olarak işlevini sürdürmektedir.

18. yy'ın son çeyreğinde, yabancı ülke temsilcilerinin ve Levantenlerin gözde semti olan Büyükdere'de İspanya Elçiliği'nin de bir yazlığı vardır. Piyasa Caddesi'nin sahile ulaştığı yerde bulunan bu büyük yalı, Melling'in, Büyükdere'nin batı bölümünü gösteren gravüründe betimlenmiştk. Üç kadı olan bu yapının deniz cephesinde, küçük tepe pencereli taş bk zemin kat üzerindeki ahşap iki katta furuşlarla desteklenmiş şaşırtmak geniş çıkmalara yer verilmiştir. Zemin duvarında açılmış yuvalara yerleştirilmiş taşkın üç dikme birinci kat ortasındaki cumbayı destekler. Kat silmeleri ve köşe pervazlarıyla çerçevelenmiş üst kat cepheleri sıvalıdır. Deniz cephesinde ahşap kepenkli dikdörtgen pencerelerin sıralandığı yapının batısında ağaçlı bir bahçe ve yolun karşısında yine elçiliğe ait bahçe içinde tek katlı sahil köşkleri vardır.

Bugünkü bina, yanmış olan önceki yalının yerinde 1850'li yıkardan soma yaptırılmıştır. Rus Elçiliğinin inşaatı için 1837'de İstanbul'a gelen ve burada Hollanda, Avusturya ve İran elçilikleri için projeler hazırlayan Gaspare Fossati(->) ve kardeşi Giuseppe'ye 1854'te ispanya Elçiliği için bk proje hazırlatılmış ve bu çalışma sonucu Gaspare Fossati'ye "Ordine Americano di İsabeUa la Cattolica" nişanı verilmiştir. Ancak bu tasarımla ilgili çizimler henüz tespit edilemediği gibi İspanya Elçiliği arşiv malzemesi de tasnif edilememiş ve Fossati'lerin, mevcut yapının mimarı oldukları kesinlik kazanmamıştır.

Denize dik konumda, dikdörtgen şeklinde, 10.476 m^2'lik geniş ve bakımlı bir bahçenin güneyinde yerleşmiş, yaklaşık kare planlı bir tabana oturan, toplam 1.135 m^2 büyüklüğünde, kâgk bk bodrum üzerine iki katlı ahşap bir yapıdır. Yapının ortasında, çatı içinden yükselmiş, köşeleri 45° kırık dikdörtgen planlı bir çatı katı ile bunun da üzerinde daha küçük ölçülerde bir teras yer alır. Yazlık konutun deniz cephesinin ortasında, her iki katta, dörder dikmeye taşıtılan yarım daire ke-

İspanyol Elçiliği yazlık binasının ön cephesi. *Cengiz Can fotoğraf arşivi*

merli beş açıklıklı galeriler bulunur. Bu mekân, zemin katta, metal korkuluklu merdivenlerle ulaşılan' ana girişi oluştururken, üst katta geniş bk balkona dönüşür.

Deniz cephesindeki ana girişten başka, diğer cephe akslarında da bahçe üe bağlantıyı sağlayan girişlere yer verilmiştir. Dört girişin belklediği bkbirine dik iki eksenin kesiştiği yerde, yapının merkezini vurgulayan bir orta sofa vardır. Çatı katı formunu da belirleyen köşeleri kırık bu merkezi dağılım mekânından köşe salonlarına giriş, aynalı tonozla örtülü geçitlerle sağlanmıştır. Kadar arası bağlantıyı sağlayan daire planlı merdiven, gizlenmek istenircesine kuzeybatı köşesindeki kare planlı mekânda çözülmüştür. Salonların iç tezyinatında freskler, manzara resimleri ve kraliyet armaları kullanılmıştır.

Deniz cephesinde, galerinin iki yanında bulunan ve kanat etkisi veren hacimler, akroterli alınlıklarla vurgulanmış, köşeler pilastr şeklindeki kolonlarla tutulmuştur. Kemer aynalarında madalyonlara yer verilen galerinin gerisindeki pencereler yuvarlak kemerli, diğerleri dikdörtgendir. Birinci kat döşeme seviyesindeki taşkın kat silmesi binayı boydan boya çevreler. Yapının dış mimarisi, ampk ve Rönesans üsluplarmdaki bu düzenlemelerle, neoklasik bir görünüm sergüer. Bakım onarım hizmetleri düzenli olarak yerine getirilmektedir.

Bibi. Melling, *Voyage-,* Eldem, *Boğaziçi Anıları,* 218; L. Yazıcıoğlu, "Boğaziçi Kıyı Yapıları", (istanbul Devlet Mimarlık Mühendislik Akademisi yayımlanmamış doktora tezi), 1980, s. 167-169; F. Irez-H. Aksu, *Boğaziçi Sefaret-haneleri,* 1992, s. 49-50; N. Arslan, *Gravür ve Seyahatnamelerde İstanbul,* 1992, s. 234.

CENGİZ CAN

ISTANBUL
bak. STAMBOUL

ISTANBUL AĞASı

Kentin odun gereksiniminden ve bir oranda da güvenliğinden sorumlu Acemi Ocağı(-») arrüri.

Yeniçeri Ocağı'nm büyük subaylarından olan İstanbul ağasının asıl görevi Acemi Ocağındaydı. Buradaki devşirme ve pençik oğlanlarının eğitim ve disiplinini sağlayan ağa, ocağa yeni gelen acemileri "Türk yarana" verir; sırası gelenleri "bedergâh" edip Yeniçeri Ocağı'na gönderirdi. İstanbul ağası unvanını taşıması, amiri bulunduğu Acemi Ocağı'nm suriçi İstanbul'da olmasındandı. İki yardımcısı Anadolu ağası ve Rumeli ağasıydı. Yeniçeri Ocağı'nm büyük subaylarından sayılan İstanbul ağası, rütbe sıralamasında zağarcıbaşının üstünde, sekbanbaşının altındaydı. Yeniçeri ağasının başkanlığında toplanan ağa divanının üyesiydi. Yeniçeri ağası Divan-ı Hümayun'a giderken yanında yürümesi kanundu. Üntforması, sekbanbaşınmki gibi, kadke cüppe, sorguçlu külah, sarı mest ve pabuçtu.

Acemi Ocağı bkeylerinin İstanbul'a dönük günlük hizmetlerini planlayan İstanbul ağası, yeniçeri ağası ve yeniçeriler sefere gittiklerinde, acemioğlanlarından seçtiği gençlere yeniçeri keçe külahı giydkerek İstanbul muhafızlığı görevini üstlenirdi. Bu görevi gereği sıra koluna çıkar, İstanbul kaymakamının divanına katılır, divana giderken üsküf keçeli acemiler önünce yürürdü (bak. sadaret kaymakamı). 30 akçe gündeliği olan İstanbul ağasına saray fırınından her gün 15 çift fodla verilirdi. Emekli olunca yayabaşı zeameti bağlanırdı.

Saraya ve kente dönük bir görevi ise odun sevkıyatım ve dağıtımını düzene koymaktı. Odun eminlerinin Karadeniz kıyılarındaki hatab iskelelerinden mavnalarla getirdikleri odunlarm, kentin odun iskelelerine boşaltılması ve buradan, öncelikle sarayın gereksinimi karşılandıktan sonra İstanbul'un her semtine dağıtılması için önlemler alırdı. Sepetçiler Kasrı ile Yalı Köşkü'nün hizmetine bakan, Karaköy Kapısı dışındaki İstanbul Ağası Ocağı'na kayıtlı ve Eski Odalar'da(->) barınan acemioğlanlarından ve yeniçerilerden emrindeki askerleri bu işe koşardı. Evliya Çelebi, İstanbul ağasının, cümle acemileri hizmete koyup saraym, köşklerin ve İstanbul' un odununu "nizamına ve narhına göre" dağıttırdığını yazmaktadır. Bu işle görevli acemioğlamarı, başlarına turfa destar sarıp nefti dolama giyerek ayaklarında siyah tombak ve kırmızı pabuçlar olduğu halde kayıklara binmekte, Boğaz'm Karadeniz çıkışında odun gemilerini çevirmekteydiler. Gemilerden "kol akçesi" aldıktan sonra bunlan odun iskelelerine yanaştırırlardı.

Yeniçeri Ocağı'nm kapatılmasıyla (1826) İstanbul ağalığı da kaldırıldı, bu görev İhtisab(->) Nezareti'ne verildi ve salt odun işleri için hatab emini sanı verilen bir görevli atandı.

BibL Evliya, *Seyahatname,* I, 433; *Tarih-i Cevdet,* XII, 200; Uzunçarşılı, *Kapıkulu,* I, 43 vd, 415; Pakalm, *Tarih Deyimleri,* II, 92-93-

NECDET SAKAOĞLU

ISTANBUL ANSIKLOPEDILERI

Bir istanbul ansiklopedisi yayımlama düşüncesi ilk olarak Reşad Ekrem Koçu(->) tarafından ortaya konulmuştur. İstanbul' un çeşitli konulan hakkında pek çok eser vermiş olmakla beraber, bu büyük şehrin her şeyini alfabetik bir sıralama ile veren, kendi tfadesine göre bir "kütüğünü" meydana getirmeyi 19401ı yıllarda aklına koyan R. E. Koçu, Cemal Çaltı adında bir tüccarın maddi desteği ile bu projesini 1944'te gerçekleştirdi. Ondan önce İstanbul'un tarihi ve çeşitli eski eserleri hakkında birkaç kitap yayımlanmıştı. Avusturyalı Joseph Hammer(->), *Constantinopolis und derBosporos Örtlich und geschichtlich beschrieben* (Pesth, 1822) adlı 2 ciltlik eseri ile İstanbul ve Boğaziçi'ni anlatmıştı. Bunun içinde Osmanlı Devletinin başkentinin tarihi yanında çeşitli eski eserleri gibi tavernaları, kahvehaneleri, sokakları, çarşıları, sarayları, çeşmeleri, hanları, vb değişik tesisleri hakkında da bilgi verilmesine çalışılmıştı. Hammer'den yıllar sonra Skarlatos Bzantiosün(->) *Konstantinoupolis heperigraphi, topograpbiki arkhaiologiki kai perionumotakis megalopoleos* başlıklı 3 büyük cildi dolduran kitabı basıldı (Atina 1851-1869, 2. bas. Atina 1890). Bu eserin yazarı bk Rum olmakla beraber, üçüncü cilt bütünüyle İstanbul' un Osmanlı dönemine ayrılmıştı. Fakat bu da bk ansiklopedi değildi.

R. E. Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi*'nin ilk fasikülünü 1944 ün İkinciteşrin'inde (kasım) yayımladı. Bu fasikül büyük boyda 25x32 cm ölçülerinde 32 sayfa olarak basılmış, içine bk tane de metin dışı renkli resim röprodüksiyonu konulmuştu. Maddeleri süsleyen resimler ise, çok güzel bir yol tutularak Nezih İzmklioğlu adında, son derecede usta bir ressamın çizimleriyle sağlanmıştı. Koçu, eserini tanıtan reklam broşüründe bunun "yıllarca sürmüş bir emeğin eseri" olduğuna işaret etmişti. İstanbul sergisinde dağıtılan küçük el ilanında da "Türk tarihinin-hazinesi, Türk vatanının ziyneti, Türk milletinin gözbebeği olan büyük ve güzel İstanbul, bir ömrün mahsulü olan bu eserde, layık olduğu ihtişam ile mütalaa edilmektedir" dedikten soma eserinin 24 cilt olacağını bildkiyordu.

İstanbul Ansiklopedisi, "her şeyden evvel, bu büyük beldenin üzerindeki Türk damgasını belirtir" cümlesi ile amacını açıklayan R. E. Koçu, İstanbul hakkındaki önceki kitaplardan ayn bk programı olduğuna işaret etmişti. Ansiklopedide tamamen alfabetik bir düzen takip ederek şu konuları maddeler halinde takdim edeceğini de belirtmişti: Cami, mescit, tekke, türbe, kilise, ayazma, çeşme, sebil, saray, yalı, konak, köşk, han, hamam, tiyatro, kahvehane, meyhane gibi bütün yapılar; devlet adamı, âlim, şair, sanatkâr, işadamı, hekim, muallim, hoca, derviş, papaz, keşiş, meczup, hanende, sazende, çengi, köçek, ayyaş, derbeder, pehlivan, tulumbacı, kabadayı, kumarbaz, hırsız, serseri, dilenci gibi şehrin bütün şöhretleri; dağı, bayırı, suyu, havası, meşke yerleri, bahçeleri, bostanları vb bütün tabiat güzellikleri ve coğrafyası; sokaktan, mahalleleri, semtleri; yangınları, salgınları, zelzeleleri, ihtilalleri, cinayetleri ve dillere destan olan aşk maceraları; halkının dönem dönem âdet, anane, giyim ve kuşamı; İstanbul argosu; İstanbul'a ait resimler, şiirler, kitaplar, romanlar, seyahatnameler, İstanbul'a gelmiş yabancı şöhretler. Bu uzun liste, Koçu'nun, *İstanbul Ansiklopedisi*'tide neleri maddeler halinde işlemeyi tasarladığı hakkında bir fikir verir. Bu listedeki maddelerin yazılmasında Koçu, kendine yardımcılar bulmuş olmakla beraber, birçok maddeyi de bizzat kendisi, yıllardır Osmanlı kronikleri Ue eski gazete koleksiyonlarını taramak suretiyle derlediği notlarla yazmayı üstlenmişti. *İstanbul Ansiklopedisinin* fasiküller halinde yayımlandığı yıllarda, İstanbul hakkındaki Türkçe eserlere dair yazdığı bir tanıtma yazısında, kendisi de bir İstanbul tarihi ve arkeolojisi uzmanı olan Prof. Dr. A. M. Schneider (1896-1952), bu eserin geniş okuyucu kitlesine hitap eden bir yayın olduğu için bazı maddelerin sohbet üslubu ile yazıldığım, ancak içinde pek çok bilinmeyen ve başka yerde bulunması zor ve hattâ imkânsız bilgi olduğundan, ilim âleminin de bu eserden faydalanacağım vurgular. Schneider bunun arkasından "Türkische Literatür zur Geschihchte und Topographic Konstantinopels" başlıklı söz konusu makalesinde *(Der islam,* XXIX, Berlin, 1950, s. 305-306), 960 sayfa tutan A-Ay maddelerinin konulara göre tam bk istatistiğini yapmaktadır. Çizgi resimleri de beğenen yazar, bu girişimin başarılı bk sona ulaşmasını temin eder.

İstanbul Ansiklopedisi, kapaklarında devamlı belirtilen maddi sıkıntıların iyice artması sonunda, 1088. sayfada, 4. cildin ortalarında "Bahadır Sokağı" maddesi üe 1951 başlarında 34. fasikülün basımından soma yayımım durdurmuştur.

R. E. Koçu *İstanbul Ansiklopedisi*'ni yeniden yayımlamaya, bu defa Mehmet Ali Akbay adlı bk tüccarın desteğiyle 1958' de girişti. Sermayeyi sağlayan Akbay bu defa bütçeyi sıkı tutmaya ve ansiklopediyi 15 ciltte bitirmeye kararlı görünüyordu. Bu yeni baskıda fasiküller daha ufak ölçüde tutulmuş (20x27 cm) ve 15 günde 3 formalık fasiküker halinde satışa çıkarılması tasarlanmıştı. Tekrar baştan başlandığından ilk fasiküller hızla çıkabiliyordu. 15 Temmuz 1958'de çıkmaya başlayan yeni *İstanbul Ansiklopedisi'nm* 576 sayfalık ciltler halinde basımı oldukça intizamla yürütülürken, 1970'e doğru ortaklardan M. Ali Akbay'm ayrılması ile fasiküllerin basımı ağırlaştı ve nihayet 1973 sonunda 11. ciltte, 173. fasikülde "Gökçınar" maddesi ile ikinci defa olarak durdu. Bundan sonra R. E. Koçu yeni bk girişimde bulunamadı ve ansiklopediyi sürdüremedi.

İstanbul Ansiklopedisinin yarım kalmasının başlıca sebeplerinden biri de tarihe geçecek derecede önemi olmayan kişilere uzun sayfalar ayırması, bunların yazdıkları veya onlar için yazılmış birtakım manzumelerin tamamına yer vermesidir. Bazı hikâye ve romanlardan uzun özetler ve parçalar da aynı derecede sayfaları doldurmuştur. Bunlar ansiklopedinin bir dergi gibi okunmasına yardımcı olmakla beraber, işin ciddiyetini biraz kaçırmış, bu arada bu esere etraflı surette girmesi gereken önemli bazı maddeler de R. E. Koçu'nun garip kaprisleri yüzünden bkkaç satırla geçiştirilmiştir.

İstanbul Ansiklopedisinin kalan fasiküllerinin stoku ile maddelerin arşivi R. E. Koçu'nun vefatı ile evlatlığı Mehmet Koçu'ya kaldı. Bu gencin bunları parça parça sattığı görülüyordu. Arada, bu ansiklopedinin sürdürüleceği yolunda haberler duyulmasına rağmen ciddi bir girişimde bulunulmadı. 1982'de *Tercüman* gazetesi Recep Ekicigil başkanlığında, çok kalabalık bir kadro ile yeni bir İstanbul ansiklopedisinin yayımına başladı. Bu defa *İstanbul Kültür ve Sanat Ansiklopedisi* başlığı Üe çıkan bu ansiklopedi *Tercüman* gazetesinin her günkü sayısında bir sayfanın katlanması suretiyle toplanıyordu. Alfabetik olarak sıralanan maddelerde imza yoktu. En başta adlan yazdan damşma kumlu üyelerinin bu ansiklopedide ne dereceye kadar paylan olduğu da zaten anlaşdamaz. Gerçekte bu ansiklopedinin Ekicigil'den başka Niyazi Ahmet Banoğlu, Kemal Elker ve Şinasi Akbatu tarafından hazırlandığı bilink.

Maddeler, eski gravürlerden veya yeni çekilmiş fotoğraflardan renkli röprodüksiyonlar de resimlenmişti. Çok yanlış yazılmış bibliyografyalar ile maddelere ilmi bir görünüş sağlanmasına çalışıldığı da fark edüiyordu. Aralarına tamamen hayal ürünü bazı resimler de katılmıştı. Fakat, üçüncü hamur gazete kâğıdının en kötü kalitesine basılan bu ansiklopedinin toplanması, katlanması ve cütlenmesi bir problem teşkil ediyordu. İçindeki yeni bilgiler ve resimlerin değerleri azımsanamayan bu ansiklopedi, bkçok hatalı tarafma karşılık, araştırma ürünü, dolgunca maddelerle de dikkati çekiyordu.

C-Ç harflerinden itibaren maddelerin

REŞAD EKREM KOÇU

İSTANBUL ANSİKLOPEDİSİ

BİRİNCİ CİLD
Fasikül
1

130
KURUŞ

Reşad Ekrem Koçu'nun birinci yayımını 1944'te gerçekleştirdiği *İstanbul Ansiklopedisi* 'nin ilk fasikülü. *Nuri Akbayar arşivi*

tstanbulda çocukların gazete satıcılığı yapması Birinci Cihan Harbi mütarekesinden sonra Istanbulun düşman işgaali altında bulunduğu yıllarda, 1918-1919 arasında başlamıştır; Istanbulda çıkan türk gazeteleri işgal kuvvetleri kumandanlığının sansürü altına konmuş idi; sansürün neşrini yasak ettiği haberleri ve makaaleleri İstanbul halkına duyurmak ve okutmak isteyen gazeteler, kapanmayı göze alıp bunları yayınlar iken, müvezzi olarak da cezaî ehliyeti olmayan çocuğu kullandılar; büyük şehrin ayak takımı arasından seçilen koşarlı, sırım gibi pırpırî oğlanlar, delikanlı ve olgun yaşdaki müvezzilere nisbetle hem korkusuzdu, hem de işgal zabıtası önünden çok daha kolaylıkla kaçıyorlardı, yakalandıkları zaman da çocuk oldukları için, yakayı birkaç tokatla kurtarıyorlardı.

Sâdece rivayete istinad ederek kaydediyoruz, çocuk müvezziler eli ile dağıtılan ilk gazete, "Hadisaf'm Süleyman Nazif tarafından yazılmış "Karagün" başlıklı makaaleyi ihtiva eden nüshasının işgal zâbıtasmca toplanmasından sonra kaçak yayınlanan ikinci baskısıdır.

İlk adımı vatan hizmeti yolunda böylece atılarak, tstanbulda çocukların gazete satması, o günden zamanımıza kadar devam edegelmiştir (B.: Gazete satıcıları, Müvezzîler).

Gazete satan çocukların büyük çoğunluğunu İstanbul doğumlu çocuklar teşkil eder; ve hemen hepsi, dar gelirli ve ayak takımı ailelerin evlâdları, mahalle çocuklarıdırlar; bu işe en küçük olarak 12-13 yaşlarında atılırlar; bir kısmı kendine tamamen iş edinir, bir kısmı hem okula gider, hem gazete satar. Gazeteleri, baş bayilerin dağıtdığı ikinci el bayilerden alırlar ve velinimetleri olan o adama karşı hesablarmda gaayeüe doğruluk üzere hareket ederler, bayiin itimadını sûistimal eden müvezzi çocuk bin içinde bir bile çıkmaz. Çoğu yetimdir, dul anası ile, bâzan bir veya iki kız kardeşi ile yaşadıkları dar gelirli aile yuvasına bir gelir temini için bu yola atılmıştır, kitab, kalem, defter gibi kendi okul masraflarını karşılamak, ve esvab, pabuç, ile kılık kıyafetinin tanziminde aileye yük olmamak endişesi bir çocuğu gazete satmaya sevk eden başlıca sebebler arasındadır; fakat hem gazete satan hem de okula giden çocuklar arasından bir orta okulu bitirenler ender çıkar; lise talebesi olup da gazete satan çocuklar da binde bir, yok gibidir. Gazete satan çocukların hayatını belki sekiz on çocuğun üzerinde uzun ve yakın tedkiklerle tesbit olan R. E. Koçu, müşahedelerini ayakdaşları arasında "Tazı" lâkabı ile anılan Ali Salâhaddin isimli bir çocuğun hayat hikâyesinde kalem diline vermişdir (B.: Ali, Tazı).

Ahmed Telli Çocuk; Kumkapı 1940
(Resim : Sabiha Bozcalı)

Bu çocukların bir kısmı büyük ana caddeler üzerinde, bir kısmı, gazete okuyan, alan semtlerin kendilerince benimsenmiş, müşteri peylenmiş sokaklarında, bir kısmı meydanlarda, bir kısmı da günün her saatinde gazete alıcısı bulunan köprünün vapur iskelelerinde, Sirkeci ve Haydarpaşa garlarında ve Rumeli yakası ara trenin diğer istasyonlarında dolaşırlar, bulunurlar; yolcularını almaya başladığı andan hareketlerine kadar vapura ve trene girerek kamaraları, vagonları çıngıraklı sesleriyle dolaşırlar, biri gider, öbürü gelir.

Gazete isimlerini benimseyerek keşfettikleri dil kaadilerine uyarak bağırırlar, meselâ 1938-1940 arasında, Istanbulun en çok satan üç akşam gazetesinden "Haber", "Akşam", "Son-Posta"nın isimlerinde, kısa ve hafif heceli Haberin adı, isme kuvvet verebilmek için iki defa tekrar edilir: "Haber.. Haber!..." derler; Akşam adı ise, "ş" den sonra bir "y" ilâvesi ile uzatılarak kuvvetlendirilir, bu gazetenin adı "Akşıyam..." diye bağırılır. Çok heceli Son-Postaya gelince, ismin ikinci parçasındaki "p", yerini kuvvetli "b"ye bırakır, Istanbulun gazeteci çocukları: "Son Bosta!" derler; her üç gazetenin adı birlikte söylenecekse, başa, kısa ve hafif heceli Haber geçer, sonra çok heceli Son-Posta kalır, artık ne ortadaki akşam adını uzatmaya, ne de "p"yi kuvvetlendirmeye lüzum vardır, isim zinciri: "Haber Akşam Son-Posta!" diye bağırılır.

Gazeteler, gazete matbaalarından alınan kalın matris kâğıdından bir kap içinde sol koltuk altında taşınır ve sağ omuzdan atılmış bir kayış ile de bu yüke mesned temin edilir: bir gazete satıcısı çocuğun işe çıkacağı sıradaki yükü en az 5 kilonun üstündedir; müşterisi bol bir gazeteci çocuğun taşıdığı gazete ve dergilerin ağırlığı 10 kiloyu bulur.

Yakın zamanlara kadar gazete satan çocukların çoğu, yazın yalın ayak dolaşırlardı; ekseriya başları açık, saçlar püskül püskül, eğer yüz nakışları güzel ve vücutları da atlet yapısında olursa koşarlı çıplak ayakları ile bu pırpırî oğlanlar bir ressam için, İstanbulu temsil edecek bir resim konusu, modelidir (B.: Ataaykut, Murad).

Yukarıda da kaydettik, gazete satan çocuklar, Istanbulun çok dar gelirli ve hattâ ayak takımından aileleri içinden çıkarlar; günlük hayatlarında, müşterilerden gayrı temas ettikleri kimseler, yine o tabakaların adamları ve hattâ serserilerdir, çoğu da cinsî sapık adamlardır; güzel bir çocuk için gazete müvezziliği bu yönden tehlikeli bir yoldur, çok dikkatli davranması gerekir; unuünamalıdır ki, bilhassa vapur iskelelerindeki çocuklar, işleri icabı, evlerine çok geç, gece yarısına yakın dönerler, eğer şehir kenarı, tenha bir semtin çocuğu ise, ırzlarından başka küçücük keselerindeki paraya tamah edecek bir alçağın pençesinde hayatları bile tehlikeye düşebilir. Esrara, eroine, alkollü içkilere alışmaları daima mümkindir.

İstanbulda gazete bayiliği zengin iş, hele serbâyilik bir nevî patronluktur, hepsinin büyük servetleri vardır, ve çoğu da çocukluk çağlarında İstanbul sokaklarında koşarlı çıplak ayakları ile gazete sata sata, fakat iffet ve istikaametden ayrılmayarak yükselmişlerdir: ¡vlehmed Ağabey. Remzi, Yusuf Ağabey gibi.

K. I-:. Koçu, *İstanbul Ansiklopedisi,* VIII, 4074-4076

hacimleri daralmaya başlamış, bibliyografyalar ortadan kalkmış, bazı maddeler başka yayınlardan, hattâ *istanbul Ansiklopedisi*'nden aynen alınmışken kaynak gösterilmesine veya atıf yapılmasına lüzum görülmemişti. Böylece ciddiyetini iyice kaybeden ansiklopedi, 3. cildini "Gürpınar" maddesiyle tamamladı. 1984-1985'te çıkan 4. cildin fasiküllerinde birdenbire maddelerin hacimlerinin daraldığı, birçok maddenin atlandığı, maddelerin resimlenmesinden kaçınıldığı dikkati çekti. Bu durumda 4. cildin sonuna (s. 2455), "Ozansoy" maddesine gelindi ve bu ansiklopedi de, az bir gayretle 5. ciltte tamamlanacak iken, bitirilmeden burada kaldı.

Bunlardan çok farklı, fakat bir ansiklopedi biçiminde düzenlenmiş önemli bk eser ise, Almanca olarak, Alman Arkeoloji Enstitüsü üyelerinden (bk süre İstanbul bölümü müdürü). Prof. Dr. W. Müller-Wiener (1923-1992) tarafından hazırlanmıştır. *Bildlexikon zur Topographie Istanbuls* (Tübingen, 1977) adı üe yayımlanan, bu resimli kaim cilt, İstanbul'un antik çağdan, 17. yy'ın başına kadar olan tarihini ve eski eserlerini cinslerine göre sıralamak suretiyle anlatmakta ve haklannda bibliyografya vermektedk.

Her ne kadar eserin adı bunun bir ansiklopedi, resimli bk sözlük (bildlexikon) olduğunu kade etmekte ise de, kitap yalnızca, İstanbul'un eski eserleri ve tarihi topografyası üzerinde çalışan uzmanlara hitap etmektedir. Bu bakımdan içinde mimari eser ve kalıntılar dışında hiçbir konuya yer vermediği gibi, Türk dönemi de sadece I. Ahmed dönemine (1603-1617) kadar getirilmiş, bu sınır aşılmamıştır.

R. E. Koçu'nun ve *Tercüman'm* ansiklopedileri, madde seçimindeki kararsızlık ve metinlerdeki ölçüsüzlük yüzünden bitirilememiş, diğerleri ise zaten tam bk ansiklopedi hüviyetine kavuşamamıştır.

SEMAVİ EYİCE

ISTANBUL BULAŞıCı HASTALıKLARLA SAVAŞ DERNEĞI

1970'te İstanbul Sağmalcılar'da ortaya çıkan parakolera salgınında, şehrin ileri gelenleri ile bazı hekimler tarafından kurulmuştur. İlk yıl kolera tehlikesi sırasında faaliyet göstermiş tehlike geçtikten sonra sesi duyulmamıştır. 1978'de dernek başkam Prof. Dr. Ekrem Şerif Egeli'ydi. Aynı yıl derneğin kapatılma önerisine, bulaşıcı hastalıkların Türkiye'de önemini kaybetmediği gerekçesiyle karşı çıkılarak 2. başkanlığa Prof. Dr. Ekrem Kadri Unat getkildi. 1979-1989 arasmda bilimsel toplantılar yapan dernek bunları yayımlayarak kamuoyunu aydınlatmaya çalıştı. Tartışmalı bilimsel toplantıların Mki bit salgını dikkate alınarak 25.1.1979 tarihinde "İnsan Sağlığı Bakımından Bitier ve Bunlarla Savaş" adı altında düzenlendi. Dernek, İstanbul'da köpeklerin çoğaldığı dikkate alınarak 2.3.1979 tarihinde "Köpeklerle ve Köpeklerden Bulaşan HastalıİdarIa Savaş" konulu bir açık oturum; kış mevsimde beliren bulaşıcı hastalıklara karşı almacak önlemleri belklemek üzere de 22.2.1980 tarihinde "Kış ve Bulaşıcı Hastalıklar" toplantısını düzenledi.

12.9.1980 tarihinden soma Sıkıyönetim Komutanlığınca bütün derneklerin faaliyetinin durdurulması üzerine bir süre çalışamayan derneğin faaliyetine 20.2.1981 tarihinde yeniden izin verildi. Bundan sonra, "Gebelik ve Doğum Sırasında Anneden Çocuğa Geçen Bulaşıcı Hastalıklar" ve "Gazlı Kangren" konularında toplantılar yapıldı.

Dernek 1985'te, Pasteur'ün kuduz aşısının insana uygulanmaya başlanmasının 100. yılı dolayısıyla yurdumuzda kuduz savaşında başarıyı engelleyen faktörleri ve bunlara karşı alınabilecek önlemleri saptamak üzere bk toplantı düzenlemiştir.

Dışkının, özellikle insan dışkısının çevreyi kirletmedeki önemini hatırlatmak amacıyla, çevre sağlığı sorunları bakımından en karmaşık ilimiz olan İstanbul'u ele alarak, 15.10.1986 tarihinde "İstanbul'da Dışkı ile Bulaşan Hastalıklar Sorunü'nu ele almıştır.

Uzun süre, demeğin başkanlığını yapan Prof. Dr. Ekrem Kadri Unat, 1987'de bu görevinden ayrılmış, dernek tarafından, bulaşıcı hastalıklarla savaş ve derneğin faaliyetlerinin sürdürülmesi konularındaki etkin hizmetlerinden dolayı kendisine şeref başkanlığı görevi verilmiştir. Dernek bundan sonraki toplantılarında, sağlık hizmetlerinde sterilizasyonun ve dezenfeksiyonun bugünkü durumu, Türkiye'de aşı sorunu, İstanbul'da süt ve yoğurt sorunu, Türkiye'de bazı bulaşıcı hastalıkların yok edilmesi sorunu ve İstanbul'da köpek, kedi, fare ve böcek sorunu gibi şehir halkını yakından ilgilendiren konularda toplantılar düzenleyerek bu sorunları derinlemesine incelemiş ve sonuçlarım yayımlamıştır.

Derneğin başlıca yayınlan: *Türkiye'de Kuduz Sorunu* (İstanbul, 1985), *Hastane Artıklarının Tehlikesiz Hale Getirilmesi Toplantısı* (İstanbul, 1986), *istanbul'da Dışkıyla Bulaşan Hastalıklar Sorunu* (İstanbul, 1987), *Sağlık Hizmetlerinde Sterilizasyon ve Dezenfeksiyon* (İstanbul, 1988), *Türkiye'de Aşı Sorunu* (İstanbul, 1989), *İstanbul'da Süt ve Yoğurt Sorunu* (İstanbul, 1990), *Türkiye'de Bazı Bulaşıcı Hastalıkların Yok Edilmesi Sorunu* (İstanbul, 1993), *Bit ve İnsan* (İstanbul, 1993), *İstanbul'da Köpek, Kedi, Fare ve Böcek Sorunu* (İstanbul, 1993).

Bibi. Yücel, *Bulaşıcı Hastalıklar: Prof. Dr. Ekrem Unat,* İst., 1989, s. 9-15.

NURAN YİLDİRİM

ISTANBUL ENSTITÜSÜ DERGISI

İstanbul Fethi Demeği (daha sonra İstanbul Fetih Cemiyeti adını aldı) bünyesinde kurulan İstanbul Enstitüsü tarafından yayımlanmış yıllık dergi.

1955-1959 arasında toplam 5 sayı yayımlandı. 1-3. sayılarda müdür Prof. Ahmed Ateş'ti. 4. ve 5. sayıları *İstanbul Enstitüsü Mecmuası* adıyla çıkan derginin müdürlüğünü Nihad Sami Banarlı üsdenmişti. Dergide İstanbul üstüne çoğu hacimli tarih, sanat tarihi, folklor ve edebiyat incelemeleriyle kitap tanıtma ve tenkidi yazılarına yer verildiği görülmektedir. Dergide yayımlanmış önemli makaleler arasında şunlar sayılabilir:

1. sayıda Ş. Tekindağin "tbn Kemal'e Göre Fatih'in İstanbul'u Muhasara ve Zaptı", C. Truhelka'mn "Dubrovnik Arşivinde Türk-Islav Vesikaları", hazırlayanı belksiz "İstanbul Folkloru Üzerinde Bir Bibliyografya Denemesi", K. Bilgegil'in "Lamartin'e Göre İstanbul"; 2. sayıda A. V. Egeli'nin "Şişli Camii Şerifi", E. H. Ayverdi'nin "Türk ve Bizans Mimari Unsurlan", T. Yazıcının "Fetihten Sonra İstanbul'da İlk Halveti Şeyhleri: Çelebi Muhammed Cemaleddin, Sünbül Sinan ve Merkez Efendi", M. Erdoğan'ın "Arşiv Vesikalarına Göre İstanbul Baruthaneleri", R. M. Meric'in "Hicrî 1131 Tarihinde Enderunlu Şairler, Hattadar ve Musiki Sanatkârları Tezkiresi", N. Lugal ve A. Erzi'nin "Fatih Sultan Mehmed'in Muhtelif Seferlerine Ait Fetihnameleri", S. Runciman-B. Lewis-R. R. Betts-N. Rubinstein ve P. Wittek'in "İstanbul'un Sukutu", M. Canard'ın "Tarih ve Efsaneye Göre Araplann İstanbul Seferleri; 3- sayıda İ. Kafesoğlu'nun "XII. Asra Kadar İstanbul'un Türkler Tarafından Muhasaraları", N. Atsız'ın "Fatih Sultan Mehmed'e Sunulmuş Tarihi Bir Takvim", İ. H. Uzunçarşılı'nın "İstanbul ve Bilâd-ı Selâse Denilen Eyüp, Galata ve Üsküdar Kaddıklan", H. D. Andreasyan-F. Ç. Derinin "Çınar Vak'ası (Eremya Çelebi Kömürciyan'a Göre)", E. H. Ayverdi'nin "Gazanfer Ağa Manzumesi", S. Şişman m "İstanbul Karaylan", M. Aktepe'nin "XVII. Asra Ait İstanbul Kazası Avarız Defteri", H. Sanalın "İstanbul'da Derlenen Ninniler", N. Lugal-A. Erzi'nin "Fatih Sultan Mehmed'in Muhtelk Seferlerine Ait Fetihname-

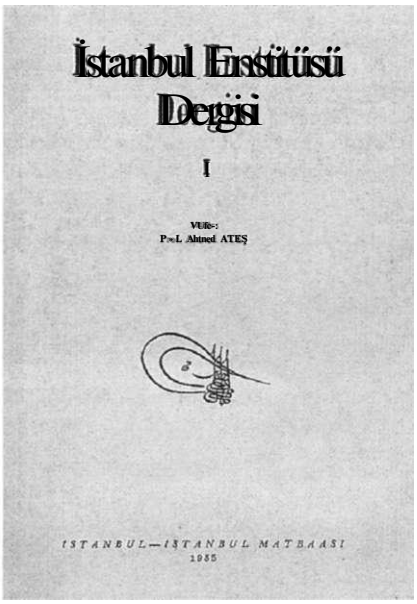

Istanbul Enstitüsü Dergisi'nin ilk sayısının kapağı.
Nuri Akbayar arşivi

leri"; 4. sayıda N. S. Banarlı'nın "İstanbul Fethini Gören Üsküdar", R. E. Koçu'nun "Bostancıbaşı Defterleri", F. Dirimtekin'in "Ecnebi Seyyahlara Göre Onsekizinci Asrın İkinci Yarısında İstanbul", Ç. Uluçay'ın "Fatma ve Safiye Sultanların Düğünleri", F. Dirimtekin'in "Sadrı-ı Azam Adnî Mahmud Paşa", M. Z. Oralin "İstanbul Destanları", Ç. Uluçay'ın "İstanbul'da XVIII. ve XIX. Asırlarda Sultan Doğumlarında Yapılan Törenler ve Şenliklere Dair"; 5. sayıda N. S. Banarlı'nın "Fatih'in Zafer Sırları", M. Aksel'in "İstanbul Mimarisinde Kuş Evleri", F. Dirimtekin'in "Ecnebi Seyyahlara Göre XVII. Yüzyılda İstanbul'un Medeni ve İçtimai Hayatı", A. Gabriel'in "Rumeli Hisarı".

İSTANBUL

İSTANBUL ESKİ ESERLERİ KORUMA ENCÜMENİ

1917'de Âsâr-ı Atika Encümen-i Daimisi adıyla kuruldu. Halil Edhem Eldem'in(->) ısrarlı başvurulan üzerine, Maarif Nezareti' nin 9 Mayıs 1917 tarih ve 443/228178 sayılı yazısında "İstanbul'da atik saray-ı hümayunlar da dahil olduğu halde, âsar-ı atikanm muhafazasına nezaret etmek ve tamirat icab ettikçe reylerine müracaat olunmak ve âsar-ı atikayı mahvü tahribden kurtaracak tedabiri düşünmek üzere bir encümen-i daimi teşkili münasib görülerek..." denilerek, kimlerin bu encümende yer almalan gerektiği soruluyordu.

Encümenin kuruluşu, Halil Edhem Bey' in cevabı üzerine, Meclis-i Vükela'dan geçerek 30 Mayıs 1917 tarih ve 617/22909 sayılı kararla Müze-i Hümayun'a bildirilmiş ve ilk toplantı mayısın son günü yapılmıştır. Bu encümende şu üyeler bulunuyordu: Müzeler müdürü Halil Edhem, İstanbul mebusu İsmet, Dr. Nâzım, Evkaf Nezareti İnşaat ve Tamirat Müdürü Mimar Kemaleddin, Dahiliye Nezareti Mebani-i Emiriye Müdürü ve Tarih-i Osmani Encümeni azası Efdaleddin (Tekiner), Maarif Nezareti Telif ve Tercüme Heyeti ve İstanbul Muhipleri Cemiyeti azasmdan îhtifalci Mehmed Ziya, Şehremaneti Heyet-i Fenniye Mimari Şubesi Müdürü Mimar Asım, Kadıköy Belediye Dairesi Müdürü Celal Esad (Arseven).

Encümen İstanbul Arkeoloji Müzesi'ndeki (eski adı ile Asâr-ı Atika Müze-i Hümayunu) odasında haftada bir ve iki defa toplanıp, kararlar alıyor ve bazı eski eserlerin kurtarılması hususunda sert ve ciddi mücadelelerde bulunuyordu. Bu hususta en şiddetli tartışmalar Osmanlı dönemi Türk eserlerine karşı inanılmaz bir hıncı olan Şehremini Operatör Cemil Paşa (Topuzlu) ile olmakla beraber, ondan sonraki belediyeciler ile de sürtüşmeler eksik kalmadı. Encümenin karşı çıkmasına rağmen Sultanhamam'daki Haseki Hamamı, Lalelide Fatih dönemi yapısı olan Çukur Çeşme Hamamı ile yine aynı semtte bulunan Kızlarağası Hamamı, belediyenin eski eser katliamı hususundaki inadından kurtanlamadı.

Cumhuriyet döneminde encümen çalışmalarına 1923'ten itibaren o yıllardaki Hars Müdürlüğü'nün desteği ile devam etti. 17 maddeden ibaret bir de yönetmeliği olan encümen, haftada iki defa olmak üzere İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde, kendisine tahsis edilmiş bir odada toplanıyor ve her toplantının tutanaklan muntazam olarak yazılarak yıllara göre ciltleniyordu. Bunun dışında encümen İstanbul'un eski eserlerini fişlemeye de girişmiş ve her bina için san karton kapak içinde o yapının fotoğraflan ile birlikte, kitabesinin kopyası ve hakkında bilinenler not edilmiştir. Ancak, başlarda çok dikkatli ve ayrıntılı olarak hazırlanan bu dosyalar sonralan iyice gevşemiş, 1940'larda düzenlenenlerde hiçbir not yazılmadığı gibi sadece birkaç çok kötü çekilmiş fotoğraf konulmasıyla yetinilmiştir.

Bu satırların yazan, 1950'li yıllarda encümene üye seçildiğinde eski üyelerden bazıları vefat etmiş, bazıları da (Sedad Hakkı Eldem, Arif Müfid Mansel, Tahsin Öz gibi) toplantılara gelmez olmuşlardı. O yıllarda başkan Reşid Safvet Atabinen(-0, başlıca üyeler Belediye Köprüler Şubesi Müdürü Galip Alnar, Feridun Dirimtekin(->), Vakıflar İdaresi İstanbul Şubesi'nden Mimar Vasfı Egeli, en eski üyelerden Efdaleddin Tekiner, müzeler mimarı Callide Tamer idi. Sekreterliği ise müze personelinden Bekir Bey yürütüyordu. I960' tan sonra, "huzur hakkı" alması için, hasta durumda olmasına rağmen Halûk Şehsuvaroğlu da üye yapılmıştı.

Encümen bazı konularda, idareciler ile iyice ters düşmüştü. Yeni Adliye Sarayı' nın Sultanahmet Meydanı kenarında inşasını uygun gören, Yeni Cami'yi düz bir asfalt meydanın ortasında bırakan ve dolayısıyla kemerli hünkâr kasrının yıktınlmasını isteyen görüşlerin karşısına çıkmıştı.

Ancak 1950'ye doğru kurulan Gayrimenkul Eski Eserler ve Anıtlar Kurulu'nun çalışmalarına başlaması ile haftada iki defa toplanan encümene gelen evrak sayısında ciddi bir azalma görüldü. Halbuki ilk düşünüldüğünde basit işleri encümen çözüme kavuşturacak, ancak zor ve çekişmeli konular, 6 ayda bir toplanması düşünülen yüksek kurulda görüşülerek karara bağlanacaktı. Yüksek kurulun kararlan kesin ve yasa durumunda idi.

Bu yeni düzen karşısında işleri iyice azalan encümene 1970'lerden sonra hiçbir evrak gelmez olmuştu. Nihayet son başkan Feridun Dirimtekin, İstanbul Eski Eserleri Koruma Encümeni'ni lağvederek, bütün dosyalarım yüksek kurula devretti. Zaten Arkeoloji Müzesi'nde, odası başka işlere tahsis edildiğinden, dosyalar, idarenin orta sofasmda masanın üzerinde bırakılmıştı. Bunlardan, bilhassa bazı yabancı yazarlar, bazı müze ilgililerinin umursamazlığı yüzünden rahatça faydalandılar. Sonunda dosyalar Anıtlar Kurulu'na (şimdi Taşınmaz Tabiat ve Kültür Varlıktan Kurulu) teslim edildi. Şimdi orada bulunmaktadır.

Bütün belgeler araştırılıp, eski karar ve dosyalar incelenerek İstanbul Eski Eserleri Koruma Encümeni'nin bir tarihçesinin hazırlanması, Türkiye'de eski eserlerin korunması hususundaki çalışmaların başlangıcına ışık tutacaktır.

Bibi. A. Oğan, "Türk Müzeciliğinin 100'üncü Yıldönümü", *TTOKBelleteni,* S. 62 (1947).

SEMAVİ EYİCE

İSTANBUL FETİH CEMİYETİ

Önceki adı İstanbul Fethi Derneğiydi. Çarşıkapı'da Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Medresesi'nde İstanbul ve Yahya Kemal enstitüleriyle birlikte faaliyetini sürdüren dernek. İstanbul'un fethinin 500. yıldönümü kutlamalarını hazırlamak ve izleyen yıldönümlerinde kültürel çalışmalar yapmak amacıyla Nisan 1950'de kuruldu.

İstanbul'un 500. fetih yıldönümünün, büyük bir Fetih Bayramı(->) ile kutlanması 1939'da gündeme geldi. Fakat, araya giren II. Dünya Savaşı koşullarında, önemli bir çalışma yapılamadı. 1950'ye doğru, bu amaç için bir dernek kurulması hükümetçe de uygun görüldü. Müteşebbis üyelerin başvurusu sonunda "İstanbul'un Beşyüzüncü ve Müteakip Fetih Yıllarını Kutlama Derneği" tüzel kişilik kazandı. Dernek mensuplan bir süre Arkeoloji Müzesi'nde çalıştılar. Tüzük gereği İstanbul vali ve belediye başkam fahri başkandı. 14 Mayıs 1950 seçimleri sonunda iktidar ve hükümet değişince dernek çalışmalan durduruldu. İzzet Akosman, 10.000 TL'lik bir bağış toplayarak derneğin faaliyetine olanak hazırladı. 1951'de, dönemin vali ve belediye başkam (derneğin fahri başkanı) Ord. Prof. Fahrettin Kerim Göka/rn girişimleriyle gerçekleşen genel kurul toplantısı derneğe yeni bir hız kazandırdı. Eski belediye başkanlarından Cemil Topuzlu'nun(->) da çabalan sonucu 1952'de yeni bir idare heyeti oluşturuldu. O yıl olağanüstü kongreye gidildi. İsmail Hami

İstanbul Fetih Cemiyetinin bir süre çalıştığı Fatih Başkurşunlu Medresesi.
İstanbul Enstitüsü Mecmuası, V (1969)

Danişmend demek başkanlığına getirildi. 1952'deki ikinci olağanüstü kongrede ise tüzükte yapılan bir değişiklikle kuruluşun adı istanbul Fethi Derneği oldu. Cağaloğlu'nda Çatalçeşme'deki bir binada çalışmalarım sürdüren derneğin yönetim kurulunda Recep Ferdi, Ziya Cemal B. Aksoy, Ali Fuad Başgil, Hıfzıveldet Velidedeoğlu, Süheyl Ünver, Abdülhak Kemal Yörük, İsmail Habib Sevük gibi tanınmış kişiler vardı. Kâzım Taşkent'in ve Tevfik Rüştü Aras'ın çabaları sonunda da Darphane'de bastırılan 1.000 adet "Fatih Altını"nın satışından 400.000 TL'lik bir gelir elde edildi.

1953'te dernek başkanlığına Abdülhak Kemal Yörük seçildi. Ekrem Hakkı Ayverdi^), Feridun Dirimtekin(->), Eşref Şefik Atabey(->), Salih Murad Uzdilek de idare heyetine girdiler. O yılki en önemli faaliyet, 500. Fetih yıldönümü kutlama çalışmaları oldu. 1953-1959 arasında Sultanahmet'te hizmet veren dernek, Fatih'teki Başkurşunlu Medresesi'ne, buradan da 1960'ta şimdiki yerine taşındı. Adı da İstanbul Fetih Cemiyeti oldu.

İstanbul Fetih Cemiyeti'nin, 1950'den beri gerçekleştirdiği hizmetlerden önemlileri, Edimekapı, Sakızağacı, Hadımköy, Çanakkale, Kırklareli, Tercan, Sinop, Bozüyük şehitliklerinin onarımı; İstanbul'un fethiyle ilgili yerlere mermer kitabeler konulması; Fatih dönemi kabirlerinin, Gazi Osman Paşa ve Gülbahar Sultan türbelerinin onarılması; Fatih'in türbesindeki gümüş şebekenin onarımı; İstanbul Valiliği ve 1. Ordu Komutanlığı ile işbirliği yapılarak Fetih Bayramlarının kutlanması olmuştur.

1953'te dernek bünyesinde oluşturulan İstanbul Enstitüsü, çalışma ve yaym olanağını 1955'te elde edebildi. Yahya Kemal Enstitüsü ise ünlü ozanın eserlerini toplayıp yayımlamak, adına dernek bünyesinde bir müze ve arşiv oluşturmak amacıyla 1959'da kuruldu. İstanbul Enstitüsü'nün ilk üyeleri Nezihe Araz, E. Hakkı Ayverdi, Samiha Ayverdi(->), N. Sami Banarlı, Ömer Lütfü Barkan, Feridun Dirimtekin, Ali Vasfi Egeli, Abdülhak Şinasi Hisar(-0, Fehmi Karatay, Reşad Ekrem Koçu(->), Sıddık Sami Onar, Haluk Y. Şehsuvaroğlu ve Fatih Uluengin; Yahya Kemal Enstitüsü'nün ilk üyeleri de Nihat Reşat Belger, A. Şinasi Hisar, Vehbi Eralp, N. Sami Banarlı, E. Hakkı Ayverdi, A. Hamdi Tanpmar'dı.

Dernek ve enstitüleri, özellikle İstanbul'un sanat, kültür ve mimarlık tarihlerini ilgilendiren konularda özenli yayınlarda bulunmuştur. 1953-1954'te 12 sayı çıkan *Fatih ve İstanbuK-"}* dergisi bunların başında gelir. 1955-1959'da, *İstanbul Enstitüsü DergisiÇ-*)* 5 sayı, ilki 1959'da çıkan *Yahya Kemal Enstitüsü Mecmuası* da bugüne kadar 3 sayı yayımlanmıştır.

Derneğin ve enstitülerin kitap yayınları son olarak 1993'te *Çeşmizade Tarihi*'nin yeni basımı ile 87'ye ulaşmıştır. Bunlar arasında öncelikle anılmaya değer olanlar, E. H. Ayverdi'nin *Fatih Devri Mimarisi* (1953), İ. Hakkı Baykal'm *Enderun Mektebi Tarihi* (1953), Asaf Halet Çelebi'nin *Divan Şiirinde İstanbul* (1953), Bedi Şehsuvaroğlu'nun *İstanbul'da 500 Yıllık Sağlık Hayatımız* (1953), Feridun Dirimtekin'in, *Fetihten Önce Marmara Surları* (1953), Dukas'm *Bizans Tarihi* (1956), İnciciyan'ın *XVIII. Asırda İstanbul* (1956). F. Dirimtekin'in *Fetihten Önce Haliç Surları* (1956), *19. Asırda İstanbul Haritası,* Nicolo Barbaro'nun *Kostantiniyye Muhasarası Ruznamesi* (1953), A. Şinasi Hisarin *İstanbul ve Pierre Loti* (1958) ile *Yahya Kemal Külliyatı'da.*

Bibi. Recep Ferdi, "İstanbul Fethi Derneği", *Fatih ve İstanbul,* S. 1, s. 139 vd; Z. C. B. Aksoy, "Fetih Sergisi Açış Nutku" *ae,* s. 149 vd; *İstanbul Enstitüsü, İstanbul Fetih Cemiyeti,* İst., 1959.

NECDET SAKAOĞLU

İSTANBUL FOTOĞRAF VE SİNEMA AMATÖRLERİ DERNEĞİ (İFSAK)

29 Kasım 1959'da, Nurettin Erkılıç, Celalettin Yavsi Ebussuudoğlu, Turgut Ekin, Kemal Kozar, Huıki Öğreten, Şinasi Özaltay ve Reşat Aşkın tarafından Erenköy Amatör Foto Kulübü adıyla kuruldu. 1962'de İstanbul Fotoğraf ve Sinema Amatörleri Kulübü adını aldı. Daha sonra Dernekler Kanunu'nda yapılan değişiklik nedeniyle adındaki "kulüp" kelimesi "dernek" olarak değiştirildi.

Kurulduğu yıl açılan ilk sergiden sonra günümüze kadar 100'ün üzerinde ulusal ve uluslararası sergi gerçekleştirdi. 1984'te Uluslararası Fotoğraf Sanatı Federasyonu'nun (FIAP) 12. Renkli Baskı Bienali'ni İstanbul'da düzenledi. Derneğin sinema grubu ise İstanbul Kısa Film Şenliği'ni yaptı. Dernek 1985'ten beri uluslararası istanbul Fotoğraf Günleri'ni hazırlamaktadır. Derneğin çalışmaları arasında fotoğraf kursları, yarışmalar, sergiler, dia gösterileri bulunmaktadır. Derneğin *Fotoğraf ve Sinema Dergisi* adında bir de süreli yayım vardır. Halen 400 üyesi bulunmaktadır.

Dernek İstanbul'un çeşitli mekânlarını belgelemek amacıyla da çalışmalar yürütmektedir. Kazlıçeşme'nin 500 yıllık tarihini belgelemek amacıyla İFSAK üyeleri tarafından fotoğraf çekimleri yapılmış ve bir de sergi açılmıştır. 1986'da Halic'in son durumunu belgelemek amacıyla "Haliç'te 101 Fotoğraf adı altında bir yarışma ve sergi düzenlenmiştir. Derneğin bir başka çalışması UNESCO ile işbirliği içinde Zeyrek ve istanbul surlarının fotoğraflarla belgelenmesidir.

İSTANBUL

İSTANBUL İKTİSAT KONGRESİ (22-27 Kasım 1948)

1948 Türkiye İktisat Kongresi diye de bilinir. Bu kongreyle 1930'lu yıllarda başlatılan devletçilik dönemi kapatılıyor, 1950'li yılların liberal yönelimlerine ortam hazırlanıyordu.

Kongre İstanbul iş çevrelerinin girişimiyle gerçekleşti: İstanbul Tüccar Derneği Yönetim Kurulu, 29 Haziran 1948 günü yaptığı bir toplantıda ülkenin güncel ekonomik sorunlarını incelemek ve önerilerde bulunmak üzere İstanbul'da bir "Türkiye ticaret ve iktisat kongresi" toplamayı kararlaştırdı. Kongrenin düzenlenmesi ve yönetimi için İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası, Bölge Sanayi Birliği, Türkiye iktisatçılar Derneği ile istanbul Tüccar Derneği temsilcilerinden oluşan bir tertip komitesi kuruldu.

Komite ilk toplantısını 3 Ağustos günü istanbul Ticaret ve Sanayi Odası'nda yaptı. Tertip komitesi kongre yönetmeliğini onayladı ve gündemi saptadı. Bu toplantıya Ankara'dan Türk Ekonomi Kurumu da katıldı. Böylece tertip komitesinde 5 kuruluşun temsilcileri yer aldı.

Kongrenin yükünü istanbul Tüccar Derneği omuzlamıştı. Yasal ve idari sorumluluk Tüccar Derneği'nce üsüenildi. Derneğin genel sekreteri Ahmet Hamdi Başar^) aynı zamanda kongre genel sekreterliğine getirildi. Hemen hemen tüm hazırlıklar ve gerekli girişimler bu demekçe yürütüldü.

Kongre'ye şu kurum ve kişiler temsilci olarak katıldılar: istanbul Ticaret ve Sanayi Odası ve istanbul Ticaret Borsası meslek heyetleri üyeleri, oda ve borsa genel sekreterleri; İstanbul Bölge Sanayi Birliği idare Heyeti ve zümre heyetleri üyeleri

İFSAK tarafından düzenlenen 6. Uluslararası Fotoğraf Yarışması jürisi, siyah/beyaz baskı dalında değerlendirme sırasında, 1991. *İFSAK Arşivi*

ve birlik genel sekreteri, İstanbul Tüccar Derneği asli üyeleri ve ihtisas komisyonları üyeleri; Türkiye İktisatçılar Derneği ve Türk Ekonomi Kurumu asli üyeleri; İstanbul İhracatçı Bklikleri İdare Heyeti üyeleri ve birlik genel sekreteri; Türkiye Tütüncüler Bkliği, Kumaş ve Mamfatura Tüccarları Birliği, Nakliyeciler Derneği, Türk Armatörler Bkliği ve diğer serbest meslek kuruluşları, Esnaf Odası ve dernekleri, işçi sendikaları; Ankara, İzmk ve diğer kentlerdeki ticaret ve sanayi odaları, borsalar, sanayi birlikleri, ihracatçı birlikleri ve diğer meslek kuruluşları; Kooperatifler Birliği, Türkiye Eksper Muhasipler Derneği ve diğer serbest ilgüi bilim ve meslek kuruluşları; bankalar ve sigorta şirketleri, Kambiyo ve Nukut Borsası Acenteleri Bkliği, Tariş, Fındık, Koza vb diğer üretim ve satış kooperatifleri bklikleri; üniversite ve yüksekokullarda ekonomi ve maliye kürsü ve dersleri öğretim üyeleri; günlük gazetelerle meslek dergilerinin başyazarları, ekonomik ve mali konularda yazarlar ve kongre tertip komitesince davet edilen diğer kişiler.

Ayrıca Ticaret, Ekonomi, Tarım, Maliye, Gümrük ve Tekel, Ulaştırma, Bayındırlık bakanlıklarıyla Umumu Murakabe Heyeti, Devlet Deniz, Demir ve Havayolları ve KİT'ler temsilci ve gözlemci sıfatıyla kongreye çağrdddar.

Kongre 22 Kasım günü Taksim Belediye Gazinosunda açıldı. Ancak iktidardaki Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) hükümeti kongreye sıcak bakmadı. Programda kongrenin ilk toplantısının Yıldız Sarayı'nda yapılması ve belediye reisi tarafından açüması öngörülmüştü. Ancak, Yıldız Sarayının onarıldığı bildirildi ve toplantı Taksim Belediye Gazinosu'na alındı. Öte yandan açılış konuşmasını Vali ve Belediye Reisi Lütfi Kırdar'ın yapması bekleniyordu. Lütfi Kırdar rahatsızlığı nedeniyle İngiltere'ye gitmiş ve vekili de açılış toplantısında bulunmamıştı. Bu nedenle açılış konuşmasını tertip komitesi başkanı İstanbul Tüccar Derneği Başkam İzzet Akosman yaptı.

Kongre 6 gün sürdü. Sabahlan genel kurul toplantısı ve öğleden sonraları komisyon toplantılan yapıldı. Kongreye 1.300'ün üzerinde kişi çağrılmıştı. Bunlardan 1.100'ü katıldı.

Kongrenin sonunda komisyonların hazırladıkları raporlar oya sunuldu. Bunlardan Devletçilik ve Dış Ticaret komisyonlarının raporları aynen ve oybkliğine yakın bk çoğunlukla benimsendi. Vergi Komisyonu raporu oylanırken kargaşa çıktı; başkan raporun yeterince açık olmadığı gerekçesiyle yemden komisyona gönderilmesini önerdi. Öneri oylanarak benimsendi ve başkan kongreyi kapattı. Başkanın bu tutumunu protesto eden bk kısım üye toplantıya devam ederek çoğunlukla Vergi Komisyonu'nun raporunu kabul etti ve gelecek kongrenin 1950'de İzmk'de toplanmasına karar verdi. Bu amaçla bk tertip komitesi seçti.

Kongre sırasında üyelere, biri İstanbul Tüccar Derneği'nce 25 Kasım akşamı Liman Lokantasında, diğeri İstanbul Ticaret Odası tarafından 26 Kasım akşamı Taksim Belediye Gazinosunda iki ziyafet verildi.

Programda yer alan, İstanbul Belediyesinin 23 Kasım akşamı Şehir Komedi Tiyatrosunda kongre üyeleri onuruna verilecek konser ve yine belediyenin 24 Kasım akşamı düzenlediği kokteyl parti son anda iptal edildi. Nitekim konser için davetli üyeler ve diğer konukların 23 Kasım akşamı Şehk Komedi Tiyatrosu kapısında bekleşmeleri üzerine İstanbul Tüccar Derneği Genel Sekreteri Ahmet Hamdi Başar, kendilerini İpek Sinemasinda film seyretmeye davet etti. Tüccar Derneği Başkam İzzet Akosman sinemaya bilfiil gelerek konuklardan özür diledi.

Kongrede verilen tebliğler 5 broşür olarak yayımlandı. Daha sonra kitap haline getirildi. Kongre süresince Galata Yolcu Salonu'nda bir irtibat bürosu açıldı. Bu büro 4 Aralık akşamına kadar açık kaldı.

Kongrenin gündemindeki temel sorun devletçilikti. II. Dünya Savaşı ertesi dünya konjonktüründeki gelişmeler Türkiye'yi yeni arayışlara sevk etmiş, devletçilik giderek gözden düşmüştü. 1948 Kongresi bu arayışlara İstanbul iş çevrelerinin ve meslek odalarının bir yanıtı niteliğindeydi.

1948 kongresi devletçiliğe "neoliberal" bk açılım getiriyordu: Devletin ekonomik poktikası özel mülkiyete dayanmalı, bkeyin ekonomik özgürlüğünü korumalı, ekonomik alanda özel teşebbüsü esas tutmalı, ulusal ekonomiye rehberlik ederek sosyal adaleti benimsemeliydi. Cumhuriyet döneminin başlangıcında devlet "kurucu ve geliştirici" görevini yerine getirmiş, ekonomik yapısını güçlendirmek için birçok alanda işletmeciliğe girişmiş, bazı alanlarda fiili ya da yasal tekeUer oluşturarak piyasa mekanizmasma müdahale etmişti.

Devlet, ekonomik yapının temellerini bu suretle attıktan sonra, işletmecilik faaliyetlerini ancak birinci derecede kamu hizmetleri saydan işlere ve asıl görevi cilan, ekonomik politikanın işletmecilik dışında kalan inceleme, düzenleme ve denetieme sahalarma hasretmeliydi. Devlet, bu tür hizmetlerin dışında kalan, tarımsal ve endüstriyel nitelikteki işlerden giderek elini çekmeli ve özellikle, serbest piyasadaki girişimler karşısmda hem rakip, hem de denedeyici durumda bulunmalıydı.

Kongrenin benimsediği Devletçilik Komisyonu, raporunda, doğası gereği temel niteliği taşıyan ya da henüz özel teşebbüsçe ele alınamayacak olan bazı işletmelerin devlet elinde kalmasında sakınca görmüyordu: Demiryollan, limanlar, PTT hizmetleri, radyo, önemli enerji işletmeleri, ormanlar, üreticinin malının değerini koruyacak kuruluşlar, tekel şeklinde olmamak koşuluyla düzemi posta ve yolcu gemiciliği, devlet kredi kurumları, her türlü eğitim kurumları ve nihayet özel sermayenin gidemeyeceği, ancak kalkmdınması gerekli bölgelerde girişilecek sınai yaptırımlar devletçe yürütülebilecekti.

Devletin teşvik, denetleme ve müdahaleyle ilgili mevzuatı, devlet gkişimleriyle özel girişimler arasmda ayrım gözetmemek, özel sermayeye güven telkin edecek bir istikrarı simgelemek, serbest rekabete fırsat tanımalıydı.

Devletçiliğe bu yeni yaklaşım Ankara'nın kongreye sıcak bakmamasına yetti. O yıllarda, CHP saflarında da benzer görüşler doğmaya başlamasına karşın, devletçiliğin bu denli erken gündem dışı bırakılması partinin yönetici kadrolarmca benimsenmedi. 1948 İstanbul iktisat Kongresi bundan böyle bk yol ayrımım simgeliyordu.

ZAFER TOPRAK

ISTANBUL IŞÇI SENDIKALARı BIRLIĞI

istanbul'da 1946'da kurulup kısa sürede kapatılmış; 1948'de yeniden örgütlenmiş; 1962'de, Türk-Iş örgütlenme ükesi olarak Türkiye tipi milli sendika biçimini kabul edince feshedilmiş olan işçi sendikaları bkliği.

İstanbul İşçi Sendikaları Bkliği, ilk kuruluşundan kapanışına kadar geçen 16 yıl boyunca, uzun bir sendika yasağından sonra canlanan işçi hareketinin evriminin, İstanbul'da olduğu kadar Türkiye çapında da bk aynası olduğu için önemlidk. Hazkan 1946'da Cemiyetler Kanunu değiştirilerek "sınıf esasına dayanan cemiyet" kurma yasağının kaldırılmasından ve çokpartili yaşama geçişten sonra istanbul'da çok yoğun ve hızîı bir siyasal parti ve sendika kurma faaliyeti başladı. İstanbul işçi sınıfı, uzun baskı ve örgütsüzlük yıllarından sonra haklarını arayabilmek için örgütlenme açlığı içindeydi. Ancak bir yandan yeni kurulan Demokrat Parti (DP), öte yandan yıllarca tek pârtl durumunu korumuş, şimdi ise şiddetli bir muhalefetle karşı karşıya kalan Cumhuriyet Halk Partisi, işçileri kendilerine bağlı örgütlerde toplamak ve kendi politikalan çerçevesinde tutabilmek için çalışmaya başladılar. Bu arada Mayıs 1946'da Esat Adil (Müstecaplıoğlu) başkanlığında Türkiye Sosyalist Partisi ve Hazkan 1946'da Şefik Hüsnü Değmer(->) başkanlığında Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi (TSEKP) de kuruldu. Bu iki parti, uzun süreler baskı altında kalmış ve yasaklanmış Türkiye Komünist Partisi'nin kendi iç bölünmelerinin legal plana yansımasının ürünüydü ve iki farklı sendikal örgütlenme modeli öneriyorlardı.

İstanbul işçüerini doğrudan ya da dolaylı örgütlemeye çalışan partilerden bağımsız olarak (ya da bağımsız görünümde) mesleki temelde işçi örgütieri kuruluşu çabalarma da rastlandı. Temmuz 1946'da, daha sonra "Türkiye işçiler Derneği" olarak çalışacak Türkiye Cumhuriyeti İşçiler Derneğinin kuruluşu için vüayete başvuruldu. Bu gelişme üzerine, TSEKP çevreleri, savunduktan yerel sendikal bklikler anlayışına uygun olarak Temmuz 1946'da "İstanbul İşçi Sendikalan Bkliğl'ni kurdular. Genel sekreterliğe TSEKP çevresinden Ferit Kalmuk getirildi. Esat Adü'in Tür-

kiye Sosyalist Partisi çevresi de, kendi milli işyeri-işkolu sendikası anlayışları çerçevesinde, İstanbul İşçi Sendikaları Birliği'nin karşısında Türkiye Deniz İşçileri Sendikası'nı kurmakta gecikmedi (25 Ağustos **1946).**

İstanbul'da sendikal örgütlenmenin canlandığı 1946 yazı, bir yanda Türkiye İşçiler Derneği, öte yanda adları "Türkiye" ile başlayan tek tek sendikalar ve İstanbul İşçi Sendikaları Birliği çizgisindeki, kuruldukları yerin adını taşıyan sendikaların rekabeti ile geçti. Bu rekabet iki sosyalist parti arasında, tam bir ideolojik mücadeleye dönüştü. Uzun suskunluk döneminden yeni çıkmış İstanbul (ve Türkiye) işçileri arasında, bu mücadele olumsuz etkiler yarattı. Zaten bu görece özgürlük dönemi de uzun sürmedi. Önce İstanbul İşçi Sendikaları Birliği'nin yan örgütü biçiminde kurulan ve işçiler arasmda kitle çalışması yapmayı hedefleyen "İşçi Kulübü", gerek işveren çevrelerinin gerekse hükümetin tepkisini çekti ve çeşitli baskılara uğradı. Aralık **1946**'da da İstanbul Sıkıyönetim Komutanlığı'nın emriyle bütün sendikalar, sosyalist partiler, bunlarm yayın organları, İşçi Kulübü vb kapatıldı.

Bu arada hazırlanmakta olan yeni Sendikalar Kanunu gelişen işçi hareketini frenlemeyi, özellikle sınıf bilinci temeline dayalı bağımsız siyasal nitelikli sendikacılığı engellemeyi amaçlıyordu. Dönemin çalışma bakanına göre "sendikalar, devletle beraber amme menfaati içinde zümrelerin menfaatlerini müdafaa eden milli teşekküller" olmalıydı. Bu ilkeler çerçevesinde hazırlanan 5018 sayılı yeni Sendikalar Kanunu 20 Şubat 1947'de yürürlüğe girdi. Kanunun geçici maddesine göre -sıkıyönetim tarafından faaliyetleri durdurulmuş olanlar da dahil- var olan sendikalar ve diğer işçi örgütleri, 3 ay içinde, tüzüklerinde yeni yasanın gerektirdiği değişiklikleri yaparak çalışmalarını sürdürebileceklerdi.

Yasa çıkmasına rağmen işçilerde **1946** yazında görülen ilgi ve heyecan, yerini beklemeye ve kuşkuya bırakmış görünüyordu. DP'nin işçi içinde güçlenmesini engellemek isteyen CHP, işçilerdeki çekingenliği de yenebilmek için İstanbul ***A*** merkezinde bir büro kurdu ve işçi sendikalarının bir birlikte toplanmaları için çalışmalar başlatıldı. Yeni Sendikalar Yasası'ndan sonraki ilk sendikalar, İstanbul'da, CHP'nin açık destek ve denetiminde kuruldu. İstanbul'da kurulan ilk **16** sendika yatımda bir de yeni bir İşçi Sendikaları Birliği örgütlendi. İstanbul İşçi Sendikaları Birliği'nin, **1946**'da kurulmuş ve sıkıyönetimce 1946 sonunda faaliyeti engellenmiş olan İstanbul İşçi Sendikaları Birliği ile organik bağı yoktu. CHP yanlısı ve CHP güdümündeki İşçi Sendikaları Birliği, CHP'den doğrudan maddi yardım almak ve bu partiye bağımlı olmakla, hem içinden hem de dışarıdan sık sık eleştirildi. Ancak, gerek birliğin içindeki **1946** İstanbul İşçi Sendikaları Birliği'nde de çalışmış sol eğilim ve bilinçteki sendikacı ve işçilerin varlığı, gerekse işçi arasında hızla örgütlenme amacının sonucu olan çeşitli sendika kuruluşları ve bunlarm yaygınlaşması, İstanbul İşçi Sendikaları Birliği'nin İstanbul ve hattâ Türkiye işçi sınıfının örgütlenmesinde itici ve olumlu bir rol oynamasını da sağladı.

İstanbul İşçi Sendikaları Birliği çalışmaları 29 Şubat 1948'de Haliç'te yapılan bir toplantıyla başladı. Toplantıya 17 sendikanın temsilcileri katılmıştı. 1946 sonunda faaliyeti durdurulan eski İstanbul İşçi Sendikaları Birliği doğrultusundaki İstanbul Tütün İşçileri Sendikası ve İstanbul Mensucat İşçileri Sendikası da toplantıya temsilci yollamak istedilerse de, CHP kanadının çıkardığı "komünistlik" şaibesi yüzünden istekleri kabul edilmedi. Toplantı divanı "ideolojisini şüpheli addettikleri iki sendikayı birliğin kurucuları olan **16** milliyetçi sendika arasına almamayı" kararlaştırdıklarım ilan etti. Toplantıya katılan Basın Teknisyenleri Sendikası ise birliğe katılmama karan verdi. Birlik 24 Mart 1948'de İstanbul İşçi Sendikaları Birliği adıyla resmen kuruldu. Sahipliğini Dr. Rebii Barkın'm, yazı işleri müdürlüğünü Sabahattin Selek'in yaptığı *Hürbüek* dergisi, İstanbul İşçi Sendikaları Birliği'ni destekliyor ve sendikanın organı niteliğinde yayın yapıyordu. Bir süre sonra da birliğe devredildi.

İstanbul İşçi Sendikaları Birliği'nin 48 maddelik ana tüzüğüne göre, birlik üye sendikaların yapamadıkları hukuki yardımları sağlayacak; hastalık, işsizlik, ölüm halleri için yardımlaşma sandıkları kuracak, işverenlerle çeşitli konularda görüşmelerde bulunacaktı.

İstanbul İşçi Sendikaları Birliği'nin karşısında, DP, Hür İşçi Sendikaları Birliği'ni kurdurdu. 14 Mayıs 1950 seçimlerinde, DP büyük bir çoğunlukla iktidarı alınca Hür İşçi Sendikalan Birliği ilk dönemlerde güçlenmiş göründü ve İstanbul İşçi Sendikalan Birliği'ne saldırmaya başladı. Bu yeni durum iki birliğin birleşmesini gündeme getirdi ve bu birleşme Ağustos 1950'de gerçekleşti. Yeni birlik "İstanbul Milli İşçi Sendikaları Birliği" adını aldı. Ancak iki örgütün birleşmesinin doğurduğu anlaşmazlıklar ve iç sorunlar bir türlü sona ermedi. Çeşitli yönetim değişiklikleri oldu. Aralık 1951'de birlik yeniden İstanbul İşçi Sendikaları Birliği adını aldı. 1952 kongresinde birliğin yönetim kuruluna seçilenler arasmda eski bir işçi lideri olan Üzeyir Kuran, daha sonra Türk-İş genel başkanı olan Seyfi Demirsoy, Türkiye İşçi Partisi'nin (TİP) ilk kurucularından Ahmet Muşlu, sosyalist işçi liderlerinden TİP yöneticisi Şaban Yıldız da vardı. 1954'e kadar İstanbul sendikal ve işçi hareketi içindeki dalgalanmaların yansıması olan çalkantıları yaşayan birlik, 1954'ten sonra daha düzenli bir çalışmaya girdi.

Bütün bu dönem boyunca ülke çapında bir sendikalar konfederasyonu kurulması için sürdürülen çalışmalarda İstanbul İşçi Sendikaları Birliği önemli bir rol oynamıştı. Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu 31 Temmuz 1952'de Ankara'da resmen kurulduğunda İstanbul İşçi Sendikalan Birliği de Türk-İş'e üye oldu.

1960 askeri müdahalesinden sonra, yöneticilerinin bir bölümü DP ile işbirliğine girmekle suçlanan birlikte, 10 sendikanın oluşturduğu muhalefet, İstanbul Oleyis Başkanı Mustafa Çiçek, Su-İş Başkanı Cemil Sermiyasoğlu, İstanbul Basın Teknisyenleri Sendikası Genel Sekreteri İbrahim Güzelce, Türkiye Lastik-İş Sendikası Başkanı Rıza Kuas, İstanbul Tekstil ve Örme Sanayii İşçileri Sendikası Başkam Bahir Ersoy, Gıda Sanayii Sendikası Başkanı Zühtü Tetey, Türkiye Maden-İş Sendikası Başkanı Kemal Türkler, İstanbul Yaprak Tütün İşçileri Sendikası Başkanı Hüseyin Uslubaş ve Türkiye Şekerli Sanayi İşçileri Sendikası Başkanı Ahmet Muşlu'nun imzaladıkları bir önergeyle ortaya çıktı ve yönetime ağır ithamlar yöneltti. Bu muhalefet liderlerinden bir bölümü Şubat 1961'de TİP'in kurucuları arasında yer alacaklardı.

İstanbul İşçi Sendikalan Birliği, Türk-İş'te Ocak 1963'te kabul edilecek olan yeni örgütlenme modeli tartışmaları sırasında, 1962 baharında bölge temsilcilikleri kurulurken, İstanbul'da Beyazıt'ta Rüyam Salonu'nda yapılan toplantıda feshedildi ve temsilcilik haline geldi. Böylece, 1946 sonrasında, İstanbul'da ve İstanbul'un başını çektiği Türkiye işçi hareketinde en önemli rollerden birini oynamış ve daha sonraki dönemlerin sendika ve işçi partileri liderlerini de yetiştirmiş İstanbul İşçi Sendikaları Birliği tarihe karıştı.

Bibi. K. Sülker, *Türkiye'de Sendikacılık,* İst., 1955; ay, *Türkiye'de İşçi Hareketleri,* İst., 1976; S. Ağralı, *Günümüze Kadar Belgelerle Türk Sendikacılığı,* İst., 1967.

OYA BAYDAR

ISTANBUL IŞÇI TEŞKILATLARı HEYETI MÜTTEHIDESI

1923'te kuruluşuna teşebbüs edilen, ama gerçekleştirilemeyen Marksist işçi sendikaları federasyonu.

1922 yazında, İstanbul'da başlıca iki solcu işçi kuruluşu vardı: Beynelmilel İşçiler İttihadı (Union internationale du travaille) Rumların egemenliğindeydi; Müslüman kökenlilerse, Türkiye İşçi Derneği'nde (TİD) toplanmışlardı. Bunlarm her ikisi de Marksist olmakla birlikte, ulusal sorun yüzünden ayn çalışıyorlardı. "Osmanlı" sosyalist partileri ile Devrimci Ermeni Sosyal Demokratlar da (Daşnaksutyun), bazı işçi gruplarını örgütlemişlerdi. Temmuz başında, TİD bütün işçi kuruluşlarını birleştirmek için, sendika niteliğindeki örgütlerin ve sol partilerin tümüne yazılı bir çağrı yaptı. Türkiye Sosyalist Fırkası ile Amele Siyanet Cemiyeti, önerilen toplantıya katılmayı baştan reddetti. Diğerleri geldilerse de, olumlu bir sonuç alınamadı.

Birleşme çabaları, 1923'te de devam etti. Ocak ayında çeşitli kuruluş temsilcilerinden bir tüzük komisyonu oluşturaldu. Amaç, ülke çapında bir "Türkiye Dernek (sendika!) Birlikleri İttihadı (federasyon ya da konfederasyonu)" kurmaktı. Ancak, o sıralar sağcı bir rakip girişim olarak İstanbul Umum Amele Birliği'nin(->) örgütlenmesi, Birlik Meclisi'nin adını İstanbul İşçi

Teşkilatları Heyet-i Müttehidesi olarak değiştirmesine yol açtı. 1 Mayıs 1923'te TürkMürettibin (dizgiciler), Elektrik, Tramvay ve Tünel amele cemiyetleri, Türkiye işçi ve Çktçi Sosyalist Fırkası (TlÇSF) hükümet fabrikaları heyet-i murahhasası (delegeler kurulu), Ekmekçi İşçi Cemiyeti, Reji amelesi, İnşaat-ı Bahriye, istanbul Limanı Emval-i Ticariye Deniz işçileri Cemiyeti, Silahtarağa Elektrik işçileri, Seyrüsefain Fabrikası, Yaprak Tütün Amelesi Cemiyeti vb sendika delegeleri "ve muhtelk zümrelere mensup işçiler", mebus Numan Usta'nın da katıldığı bir toplantı yaparak, burada aldıkları kararda, "kendilerine isnat edilen komünistlerin aleti olmak gibi müfteriyatı kemal-i nefretle reddederler. Memleketi harici emperyalist düşmanlardan kurtaran ve işçi sındına imkân-ı inkişaf bahşeden milli hükümetin kazamlmış inkılabı muhafaza ve irtica kuvvetierine karşı yapacağı mücadelede en kuvvetli müzahirleri olacaklarını kabul ederler. Yaşasın işçi Teşkdatları Heyet-i Müttehidesi" demişlerdir. Fakat bu girişime önayak olan *Aydınlık* dergisi çevresinden ve TlÇSF'den solcu aydınların yayımladıkları 1 Mayıs bildirisi nedeniyle tutuklanıp haklarmda kovuşturma açılması üzerine, istanbul işçi Teşkilatları Heyet-i Müttehidesi'nin kurulması suya düşmüştür.

Aynı yöndeki çalışmalar, ancak ertesi yılın ağustosunda -ama bu kere Amele Teali Cemiyeti(->) adı altında- sonuçlanacaktır.

METE TUNCAY

İSTANBUL İŞVEREN SENDİKALARI BİRLİĞİ

Türkiye'de işveren sendikalarının kuruluşu diğer sanayi ülkelerinde olduğu gibi işçi sendikalarının ardından geldi. Osmanlı döneminde Milli Fabrikacdar Cemiyeti gibi dk örnekleri görüldü. Ancak etkin örgütlenme **1946** sonrası çokpartili dönemde oldu. 1947 tarihli 5018 saydı yasanın kabulünden sonra, ilk kez 1949'da, tekstil sanayii işverenleri sendika çatısı altında toplandılar. Bunu madeni eşya sanayii işverenlerinin örgütü izledi. Ancak bu alanda köklü gelişmeler **1960** ertesi gözlendi.

196l Anayasasının yürürlüğe girmesinin ardından, işçi sendikalarmdaki gelişmeye paralel olarak işveren sendikalarının da adedi arttı, istanbul'da **196l**'de istanbul Kimyevi ve Tıbbi Müstahzarat İşverenleri Sendikası; İstanbul Matbaacılık Sanayii işverenleri Sendikası; istanbul Maden Ocakları ve Toprak Sanayii işverenleri Sendikası; İstanbul Cam Sanayii İşverenleri Sendikası; İstanbul Kara, Deniz, Hava, Motorlu Taşıt Vasıtaları işletme, Montaj ve Yedek Parça imal Sanayii işverenleri Sendikası; istanbul Gıda Sanayii işverenleri Sendikası kuruldu. Bunları **1962'** de, bu kez Türkiye ölçeğinde Türkiye Kauçuk Mamulleri ve Plastik Sanayii işverenleri Sendikası izledi.

İşveren sendikalan başlangıçta bölgesel olarak birleşme eğilimi gösterdiler, istanbul Sanayi Odası önderliğinde 15 Ekim 196l'de 6 işveren sendikası bir araya gelerek istanbul İşveren Sendikaları Birliği'ni kurdular. Bu sendikalar şunlardı: Madeni Eşya Sanayicileri Sendikası, istanbul Tahta Sanayii İşverenleri Sendikası, istanbul Tekstil Sanayii işverenleri Sendikası, istanbul Gıda Sanayii işverenleri Sendikası, istanbul Matbaacılık Sanayii İşverenleri Sendikası ve istanbul Cam Sanayii işverenleri Sendikası.

27 Eylül 1962'de düzenlenen olağanüstü genel kurulda iki işveren sendikası daha birliğe katddı. İki olağan genel kurul yapddı. Bu arada konfederasyona dönüşmeye karar verddi. Ege ve Ankara bölgelerinde de yerel işveren kuruluşları belirmeye başlamıştı. Bu gelişmeleri de göz önüne alan işveren kesimi, ulusal düzeyde örgüüenmeye karar verdi, istanbul işveren Sendikaları Birliği 20 Aralık 1962'de toplanan ikinci olağan genel kurulunda ana tüzükte değişikliğe gitti ve kuruluşun adım Türkiye işveren Sendikalan Konfederasyonuna dönüştürdü. Bu sırada sendikaların ulusal örgütleri de oluşmuştu. Türkiye İşveren Sendikaları Konfederasyonunun kurucuları Türkiye Madeni Eşya Sanayicüeri Sendikası, Türkiye Ağaç Sanayii işverenleri Sendikası, Türkiye Tekstil Sanayii işverenleri Sendikası, Türkiye Gıda Sanayii İşverenleri Sendikası ve Türkiye Cam Sanayii işverenleri Sendikası oldu.

ZAFER TOPRAK

İSTANBUL KADILIĞI

"istanbul mollası", "İstanbul efendisi", "kadı-yı istanbul", "taht kadısı", "mansıb-ıvâlâ-yı İstanbul", "kadı-yı darü's-saltanat-ı aliyye" ad ve unvanlarıyla da bdinir. istanbul'un, yargı, belediye, kolluk hizmetlerine bakan Osmanlı il kadılarının en büyüğüydü, istanbul'daki ticaret, sanat, üretim, iaşe, güvenlik, imar, adalet işlerinden sadrazama karşı sorumlu olan İstanbul kadısı, ilmiye sınıfı içinde de Rumeli kazaskerlerine bağlıydı. Yetki alanı, suriçi İstanbul ile iskele ve limanları, gkiş çıkış noktalarını kapsıyordu. İstanbul kadısmdan bağımsız olan Bilad-ı Selase(->) kaddarının yetki alanlarındaki Galata, Eyüp ve Üsküdar yargı ve yönetim çevreleriyle birlikte dört kadirim yetki sınırları Sdivri'den Gebze'ye uzanmaktaydı. İstanbul kadılığı 500 akçe gündelikli bir mevleviyet (il kadılığı) idi. Olağan koşullarda Mekke, daha sonraları Haremeyn kaddığından, dkin İstanbul payesi denen onursal kadılığa, bir yıl sonraki "silsile"de de (sıralı atamalar) "mansıb"a (kadro) yükselen moka, 1 yd süreyle fiilen İstanbul kadılığı yapardı. Buradan, Anadolu kazaskerliğine yükselinirdi.

Hızır Bey Çelebiden, kentin beledi sorunlanyla son kez ilgilenen Mehmed Celaleddin Efendiye (1877) kadar 390 kadı bu görevde bulundu. Bunlardan 25'i, ikinci, üçüncü, dördüncü kez İstanbul kadılığına atandıklarından, 1453-1877 arasında 429 kez atama olmuştur. 1854'te şehremaneti(-0 kurulduktan sonra İstanbul ve Bdad-ı Selase kadılarının beledi yetkileri azalmış, 1877'de anayasal (meşruti) düzenlemeler gündeme gelince de bu tür bir yetkileri kalmamıştır.

İstanbul kadısı
Arif Paşa, Les Anciens Costumes de l'Empire Ottoman Galeri Alfa

İstanbul kadılığı 1 yıllık bir görevdi. Ancak 15. ve 16. yy'larda, başarılı birçok kadı, daha uzun süre bu görevde tutuldu. 17. ve 18. yy'larda ise sıra bekleyen kadı sayısının çoğalması ve atananların ise çoğu kez başarılı olamaması nedenleriyle 1 yıl içinde birkaç kez değişiklik olmaktaydı. II. Mehmed (Fatih) fetihten (1453) hemen sonra istanbul kadılığına Hızır Bey Çelebi'yi atamıştı, ikinci Kadı Molla Hüsrev'e (ö. 1480) ise "nefs-i Konstantiniyye" (suriçi istanbul) kadılığı ile birlikte Galata, Eyüp ve Üsküdar kadılığını, ayrıca Ayasofya müderrisliğini bir arada vermişti. *Hadaikü'ş-Şakaikte* yazıldığına göre her gün kuşluk vakti talebeleri, Molla Hüsrev'in evi önünde toplanıyorlar, burada yemek yedikten sonra hocalarının atı önünde yürüyüp birlikte medreseye geliyorlar, Molla dersini tamamladıktan sonra yine önüne düşüp evine kadar eşlik ediyorlardı. Bundan sonra Molla Hüsrev, kaddık işleriyle ügileniyor ve gün boyunca dini kıyafetlerini değiştirmiyordu. Cuma namazı için Ayasofya'ya girdiğinde bütün cemaat ululama ile ayağa kalkıp mihrap yanındaki yerine gidinceye kadar kendisine yol veriyordu. Molla Hüsrev, yargı işlerine baktığı evindeki divan odasının temizliğini, kitaplarının bakımını kendisi yapar, hava karardığında mumları yakardı. Davalara bakarken bir yandan da en eski yazmalardan yeni nüshalar istinsah eder ve her gün 2 yaprak yazardı. Kaddık görevinden, bir protokol uzlaşmazlığı sebebiyle 1472'de azledildi. Fatih, Molla Hüsrev'i, çevresindekilere "dönemin imam-ı azâmi" olarak tanıtırdı.

İstanbul kaddığına Hızır Bey'in ve Molla Hüsrev'in kazandırdığı saygınlık, daha

sonraki, Mahmud, Hocazade, Muhiddin, Molla Kastalanî, Hacı Hasanzade, İbrahim Efdalzade, Molla Kirmastî, Kasım Cemal efendilerle 15. yyin sonuna değin giderek arttı. 16. yyin başlarında da Yarhisarî, Kara Şeydi, Germiyanî, Seyyid Ahmed, Sangüzel, Zeyrekzade efendilerle aym saygınlık sürdü. I. Süleyman (Kanuni) döneminin (1520-1566) ünlü İstanbul kadıları arasında Ebussuud Efendi(->), Mirim Kösesi, Bostanzade, Saçlı Emir ve Molla Niksarî gibi ünlüler de vardır. Molla Niksarî Muslihiddin Efendi, 1555'te İstanbul kadılığı için, kent denetimine ve yargılamalara ilişkin, örneğin kol gezmelerinde muhzırların kırmızı mücevveze (tepesi geniş kavuk) giymeleri gibi, birtakım protokol ve giyim kuşam kuralları koydu.

17. yy'da ise İstanbul kadılığı, sırası gelen ve 1 yıl İstanbul payesinde bekleyen mollalara tevcih edilmekte, bu münasebetle şeyhülislamlıkta tören yapılmaktaydı. İstanbul kadılığından Anadolu kazaskerliğine yükselemeyenlere "İstanbul mâzulü" denir ve emeklilik maaşı olarak 120-200 akçe gündelik bağlanırdı. Atama işlemi şeyhülislamın ve vezirazamm önerileriyle padişahça yapılan İstanbul kadısı, yetki alanı Rumeli yakasında olduğu için Rumeli kazaskerine bağlıydı. Yargıya ilişkin sunuşlarını onun aracılığıyla saraya, belediye ve yönetimle ilgili konuları da doğrudan sadrazama yapardı. Görev yeri kendi konağıydı. Davaları selamlık odalarında görürdü. Sadrazamın huzurunda kürk giyip resmen göreve başlayan kadı, konağına gelerek yargı işleri için tahtabentler (oturma yerleri), kitap dolapları, naip odaları yaptırtır, kendisine yardım edecek bâb nâibliğiO) yapacakları, muhzırları, kâtipleri belirlerdi. "Sicill-i mahfuz" denen şer'iye defterlerini de önceki kadıdan teslim alırdı. İstanbul kadılarının sık sık değişmesi, kent halkının davalarını güçleştiren bir durumdu.

Bilad-ı Selase kadıları ile her çarşamba, Paşa Kapısı'nda sadrazamın başkanlığındaki çarşamba divamna(->) katılan İstanbul kadısı, kol gezmelerinde de sadrazamın maiyetinde bulunurdu. Kazaskerle sadrazam seferde iken İstanbul kadısı, Rumeli kazaskerinin vekili olarak Sadaret kaymakamımn(-0 divanında birinci üye olarak yer alırdı. Sadrazamla çıktığı büyük kol dışında kendisi de sık sık kol gezer, bu denetimlerde başına "örf" denen görkemli kavuğunu, sırtına da mevsim kürkünü giyer, önünde, iki yanında kavaslar, kırmızı çuhadan puşide içindeki falaka ve değnekleri taşıyan muhzırlar, koloğlanları yürürdü. Maiyetini ise Yeniçeri Ocağı'ndan muhzırbaşı ağa, keçeli çuhadar, mantar amameli kethüda, ihtisab ağası oluştururdu. Bu düzenli ve korkutucu heyetten, esnaf ve halk çekinir, kurallara aykm bir tutumdan dolayı cezalandırma olasılığı herkesi kaygılandırırdı. Bu tür denetimlerde kadı, esnafın, müşterilerin, işçilerin şikâyetlerini ayaküstü dinler; gerekirse hemen orada yargılamada bulunur ve cezayı da topluluk önünde uygulatırdı. Kadılar arasında çok garip cezalar verenler de olurdu. Örneğin, fırının önünde ekmekçiyi kulağından çivileten, esnafı çamura yatırtıp falakaya çeken, haddinden fazla yük vurulmuş beygirin küfelerini at hamalının sırtına bağlatan kadılar olmuştu.

İstanbullulann yargısal sorunlarına bâb mahkemelerinde bakıldığı için, İstanbul kadısı davaya bakmaktan çok şehrin çarşı pazar, narh, güvenlik, iaşe vb sorunlarıyla ilgilenirdi. Önemli örfi sorunları ise "mektup" denen resmi yazıyla Divan-ı Hümayun'a yansıtır, buradan konuya ilişkin bir "hüküm" çıkarttırırdı. Esnaf sorunlarının şer'i nitelikli olmayanları için Divan-ı Hümayun'dan hüküm ya da padişahtan ferman alınması koşuldu. Ama, şer'i kapsamdaki sorunlar ve suçlar için doğrudan karar verir, değnek cezasından hapsettirmeye değin türlü cezaları verebilirdi.

Kentin büyüklüğü, iş alanlarının çokluğu ve yoğunluğu da dikkate alındığında, göreve yeni atanan bir kadının, 1 yıllık görev süresi boyunca bütün sorunlarla ilgilenebilmesi olanaksızdı. Bu nedenle her biri yetkili birer yargıç konumundaki "naip" ler, İstanbul kadısı adına pek çok işe bakmaktaydılar. Çarşıyı, pazarı bir koloğlanı ve terazici ile sürekli dolaşan ayak naipleri, narh defterlerine göre fiyat ve kalite denetimleri yapan, çoğunca da Çardak İskelesi'nde oturan çardak naibi bunlardandı. Çardak naibinin buyruğunda Yeniçeri Ocağı'nın 56. ortasından bir çardak çorbacısı ile yeter sayıda koloğlanı (yeniçeri) bulunurdu. Yağ Kapanı'nda oturan ve yağ işlerine bakan yağ naibi, kentin un, zahire işleriyle ilgilenen kapan naibi, meçhul kalan cinayetleri soruşturan, kanunsuz, kaçak inşaatları saptayan keşif naipleri, avârız(->) işlerinden sorumlu avarız naibi, mahalle sakinleri için ahlaki olumluluk belgesi düzenleyen tezkiye naibi, aydınlanma gereksiniminde birinci sırayı alan mum işlerini denetleyen mum naibi, hattâ pastırmalık hayvan kesimlerini, pastırmaların kalitesini denetlemekle görevli pastırma naibi de kadının yardımcılarıydı. Kassam-ı beledi denen bir naip de halkın miras ve tereke sorunlarım çözerdi. Tüm bu iş ve işlemlerden alınan yargı harçları, İstanbul kadısının ek geliri olup bundan, sözü edilen naiplerin ve diğer görevlilerin aylıkları da ödenirdi.

Esnaf örgütlerinin önde gelenleri, yiğitbaşılar, esnaf şeyhleri, kethüdalar, pazarbaşı ve ehl-i hibreler ile mimarbaşı ve hekimbaşı da sorumluluk alanlarına giren konularda İstanbul kadısının direktiflerine göre hareket ederlerdi. Subaşı, böcekbaşı^), asesbaşı, çöplük subaşısı, mahalle imamları, hahamlar ve kocabaşılar da kadının buyruklarını yerine getirmekteydiler.

Bu geleneksel yapı ve görev, 19. yy'a kadar değişmedi. II. Mahmud'un (hd 1808-1839) başlattığı kurumlaşma sürecinde, İstanbul kadısı için de Bâb-ı Meşihat'ta bir "kadılık" birimi öngörüldü. 1836'da burada sabit bir makama kavuşan İstanbul kadılığı, atanmaları ve ayrılmaları, kadıların değişimine bağlı olmayan şer'iye müşavirliği, İstanbul kadısı müsteşarlığı, İstanbul bâb mahkemesi naipliği, vekayi kâtipliği, bâb mahkemesi başkâtipliği vb birimleri içeren özel bir örgüt oldu. Diğer yandan, bâb mahkemeleri, şer'iye sicili tutma ve bu

KADıNLARıN INCE (RAKIK) ÜSTLÜKLE SOKAĞA ÇıKMAMALARı IÇIN ISTANBUL KADıSıNA 1791'DE YAZıLAN HÜKÜM

istanbul Kadısına ve Galata ve Eyyub ve Üsküdar Kadılarına, Yeniçeri Ağasına, Derzi basıya hüküm ki:

Nisa taifesinin esvak ve bazarda etvar-ı müştehiyye ile keştü güzarları öteden beru memnu olduğundan ve ingiliz şalisi çuka begayet rakıyk olmak mülâbesesile o makule çukadan ferace iktisaiden nisanın ferace altına giydiği sair esvabı hariçden gereği gibi fark olunduğundan fimabaad nisa taifesi ingiliz şalisi çuka ferace kesdirmekden men'i şedid ile men' olunmuş idi. Elhaletü hazihi Engüri şalisi iktisasının vakti tekarrüb idüb oldahi ince ve rakıyk olduğuna bianen Engüri şalisi ferace ile keştü güzarın feracesiz gezmekden hiç farkı olmamağla bu husus mukaddemlerde ba fermanı âli kiraren men olunmuşken aralıkda bazı hayasızlar yine Engüri şalisinden ferace kesdirüb giydikleri mesmû ve meşhud olmakdan nâşi bu maddenin dahi bu defa müceddeden men'i lâzım geldiğin fimabaad nisa taifesinin Engüri şalisinden ferace kesdirüb giymemeleri ve derziler dahi badezin o makule şaliden bir ferde ferace kesüb dikmemeleri hususuna irade-i aliyye-i hazret-i cihandan taalûk idüb olbadda hatt-ı hümayun-ı şevketmakrun şerefbahş-i sudur olmağın imdi bu hususu iktiza idenlere şimdiden tenbih ve te'kid ve mahallât imamlarına dahi ifade ve beyan-birle taifeyi nisayı Engüri şalisinden ferace giymekden ve derziler dahi o misillû şaliden ferace kesüb dikmekden men'ü tezhire ihtimam ve dikkat ve bu hususa daima siz dahi nezaret eyliyesiz. Şöyle ki bu tenbihden sonra kangi derzi Engüri şalisinden taife-i nisaya ferace kesüb dikmeğe cesaret ider ise bilâ amanin dükkâm önüne salb olunacağı ve derzileri itma' ile kesdirmeğe cesaret idenler dahi badettahkıyk te'dib ve gûşmal kılınacağı ve bu nizam aleddevam düsturülamel tutulub hilâfına bir noktada ruhsat verilmiyeceği malûmunuz olarak âna göre keyfiyyeti cümleye ifade ve tefhime mübaderet ve hilâfına irade-i ruhsatdan begayet tevakki ve mücanebed eyliyesiz deyu fi selhi ş. **1206.**

(Altınay), *Onüçüncü Asırda,* 4

defterlere kentle ilgili olayları ve şer'i işlemleri yazma geleneğini 1908'e değin sürdürdüler.

1854'te şehremaneti ve belediye daireleri kurulmaya başlayınca İstanbul ve Bilad-ı Selase kadılarının kent hizmetlerine dönük yetkileri giderek azaldı. 1876'da ilan edüen Kanun-i Esasi (anayasa) ile de bu tür bk yetkileri kalmadı. Bununla birlikte 1908'e değin, İstanbul kadılığı ve İstanbul payesi, ilmiye sınıfı içindeki saygınlığını korudu. II. Meşrutiyet'te İstanbul kadılığı bk yargı kurulu olarak Adliye Nezareti'ne bağlandı, istanbul payesi ise 1924'e değin onursal ilmiye rütbesi özelliğini korudu. Örneğin 1920'ye doğru ilmiye sınıfı içinde bu rütbede 35 kişi vardı.

1453'ten 1854'e uzayan 400 yıllık sürece bakıldığında İstanbul kadılarının, kentin hemen her sorunuyla ilgilendikleri saptanır. Osmanlı kaynaklarında ve arşivlerinde, İstanbul kadılarına yazılan hükümlerin çokluğu dikkati çeker. Ahmed Refik (Altınay) bunlardan seçtiği örneklere, *Geçen Asırlarda İstanbul Hayatı* ana başlığı altında yayımladığı derlemelerde yer vermiştir. Örneğin, saray mutfağından çalman tuğralı kaplarm toplatılması, şahincibaşına üsküflük keçi derisi verdirilmesi, Süleymaniye Camii'ne akıtılan suyun ölçülmesi, Gümrükhane'ye bk çeşme yaptınlması, İstanbulluların burma lüleli çeşmelerden su almaları, sakaların nizama konması, Ayasofya çevresindeki kaçak yapıların yıktırılması, suyolları üzerine kaçak bağ bahçe ektkilmemesi, camilerde "cemiyet"e izin verilmemesi, tetimme medreselerindeki talebelerin disiplin altma alınmaları, imam ve hatiplerin sınavdan geçirilerek atanmalan, şunun bunun elindeki nücum (yddız falı) kitaplarının toplatılıp rasathaneye gönderilmesi, yolsuz kadınlarla evlenenlerin kent dışma, yaramazlık eden kadınların da mahalle dışına çıkarülmaları, çamaşırcı kadınlara (fuhuş aracısı olduklarından) dükkân kiralatılmaması, esir pazarlanndaki kötü işlemlerin önlenmesi, nizamsız yapılan kilisenin yıktırılması, İstanbul'daki gayrimüslimlerin kıyafetlerine nizam verilmesi, Hıristiyanların İstanbul'a şarap sokmalarına müsaade edilmesi, Müslüman mahallelerinde gayrimüslimlerin meyhane açmalarma izin verilmemesi, caddeler üzerindeki evlere geniş saçak ve şahnişin koydurtulmaması, surlara bitişik ev yaptırtılmaması, yangınların önlenmesi için tedbkler alınması, vakıf dükkânlar önündeki kaldırımların onartılması, hastalar için ayrı hamam yaptırılması, hamal atlarına fazla yük vurulmaması, Yahudilerin piyasaya sürdükleri kızd ve kırkık akçelerin toplatılması, kayık navlunlarının tarkeye bağlanması, İstanbul'a gelen yaş meyve ve sebzenin her semte ve nizamına göre tevzi edilmesi, yeni at değirmenlerinin yaptırılması, kurban koyunu dışında kimseye canlı hayvan sattırılmaması, ığrıp üe balık tutma ruhsatı çıkarılmaları ve memleketlerine gönderilmeleri, bekâr odalarında kefilsiz kişilerin banndırılmaması, karaborsacılara göz açtınlmaması, kereste, tahta, kiremit kalitelerinin ve ölçülerinin denetlenmesi, şehre yetecek kadar odun ve kömür şevkinin mevsiminde sağlanması, İstanbul'da kıtlığa sebebiyet vermemek için önlemler alınması bunlardandı.

Aynı uzun süreçte İstanbul kadılarının halk belleğinde bıraktığı ilginç izler ve unutulmamış anekdotlar da çoktur. Musahibzade Celal'in *İstanbul Efendisi* adlı iki perdelik oyununda Kadı Savleti'nin kişiliğinde ulema aüelerinin ve dolaylı olarak kent halkının sosyal ve kültürel düzeyi hicvedümiştk. Kaptanzade Ali Rıza Bey'in yazıp bestelediği "İstanbul Efendisi" opereti ise ilk kez 1920'de temsü edümiştir.

Bibi. Evliya, *Seyahatname,* I, 122 vd, 569; 7<3-*rih-iNaima, V,* 344, Ataî, *Hadaikü'l-Hakaik,* 25, 387, 485, 616, 658, 771; Mecdî, *Hadaikü'ş-Şahaih,* 137, 223; P. *G.* Inciciyan, "Osmanlılarda Din ve Mülkî Teşkilat", *Hayat Tarih Mecmuası,* S. 12, (Ocak 1966**),** s. **67;** Mantran, *İstanbul,* I, s. 127 vd; Uzunçarşılı, *İlmiye,* 133-143; (Altınay), *Onaltınca Asırda;* (Altınay), *Onbirinci Asırda;* Pakalm, *Tarih Deyimleri,* II, 93; Ziyaoğlu, *Belediye Reisleri,* 47-75; Musahibzade Celal, *İstanbul Efendisi,* ist, 1938.

NECDET SAKAOĞLU

İSTANBUL KAYMAKAMI

bak. SADARET KAYMAKAMI

İSTANBUL KIZ LİSESİ

Divanyolu'ndaki II. Mahmud Türbesi arkasındaki Bezmiâlem Valide Sultan'ın(-0 yaptırdığı binada öğretimini sürdüren lise. Bugün Cağaloğlu Anadolu Lisesi adını taşımaktadır.

19H'de İnas İdadisi adıyla açılan okul, bugünkü yerine taşınmazdan önce, Kabasakal'da Nemlizade Konağinda, 1912'de

İstanbul Kız Lisesi'nin bahçesinden bir görünüm. *Ali Hikmet Varlık*

Beyazıt'taki Türk Ocağı'nın yanında bir binada, **1913**'te Aksaray'da Sinekli Bakkal Sokağı'ndaki Redif Paşa Konağı'nda, 1915'te şimdiki binasının önünde bulunan ahşap bir binada hizmet verdi. Bezmiâlem înas Sultanisi admı aldı. 1922'de Süleymaniye'deki Meşihat binasına taşındı; İstanbul Kız Sultanisi oldu. **1923**'te İstanbul Kız Lisesi adını aldı. 1926'da Vefa Lisesi'ne nakledildi. 1933-1934 öğretim yılında ikinci kez Bezmiâlem Valide Mektebi binasına geçti.

1933-1934'ten itibaren Cağaloğlu Kız Ortaokulu'nun da aym binada öğretim vermesi ve öğrenci mevcudunun artması üzerine ilave binaya ihtiyaç duyularak bahçeye yatakhane, spor salonu ve yemekhaneyi içine alan ek bina yapıldı.

1983-1984 öğretim yılında statü ve ad değişikliğine gidilerek Almanca öğretim yapan Anadolu lisesi oldu. Cağaloğlu Anadolu Lisesi adı verilen okulun hazırlık sınıfına ilk kez erkek öğrenciler de alındı.

1984-1985'te eski yatılı öğrencileri başka okullara dağıtıldı. Halen Anadolu lisesi statüsü içinde 56 paralı, 48 parasız olmak üzere 104 yatılı öğrencisi vardır. Bu yatılı kız öğrencilerin çoğunluğu baba ve annesi yurtdışında bulunanlardan seçilmektedir. Okulda ders geçme ve kredi sistemi uygulanmaktadır. 1993-1994 öğretim yılında okul mevcudu 462 kız ve 783 erkek olmak üzere 1.245'tir. 56 Türk, 15 Alman uyruklu öğretmen görevlidir.

Bibi. Hasan Ali Yücel, *Türkiye'de Orta Öğretim,* İst., 1938, s. 524; Ergin, *Maarif Tarihi,* III, 1188 vd.

KUTLUAY ERDOĞAN

ISTANBUL KITAPLIĞI

Ayasofya'mn arkasındaki Soğukçeşme Sokağı'nda bulunan, İstanbul'a ilişkin eserleri ve görsel malzemeyi toplamayı amaçlayan vakıf kütüphane.

Soğukçeşme Sokağı 1986'da yeni baştan imar edilip, pansiyonlar dizisi halinde tıırizmin ve kültür yaşamının hizmetine sunulurken, bu yapılatın en büyüğü olan bina, öbür harap ahşap evler gibi sökülerek, betondan olmak üzere yeniden inşa edilmiş dışarıdan üst katı ahşapla kaplanmış ve ilk özgün dış görünümü tekrar verilerek, içerisine de Çelik Gülersoy'un(->) 40 yılda topladığı koleksiyonu yerleştirilip, kitaplık kurulmuştur.

Arsa, dizi binaların maliki Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu (TTOK) tarafından bedelsiz verilmiş ve iç döşemesine en büyük katkı, Semiha Şakir tarafından sağlanmıştır.

1990'da hizmete açılan kitaplık, "Çelik Gülersoy Vakfi" adı verilen kuruluşun mülkiyetine bağlanmış ve yönetimi, kurucusunun vefatından sonra, kendisi tarafından tayin edilecek 3 isimle, TTOK'nin, İstanbul Belediyesi'nin, İstanbul Üniversitesi'nin ve Topkapı Sarayı Müdürlüğü'nün belirleyeceği birer temsilciden oluşan kurula bırakılmıştır.

İlk yapılışı tapu kayıtlarına göre 18. yy'a tarihlenen binanın, bodrum ve zemin katları, dışarıdan serpme sıva ile daha yüksek tavanlı üst katı ise, ahşapla kaplıdır. Bodrum depolara ayrılmıştır. Zemin katta sağ odaya yönetim ve kartoteks yerleştirilmiş, soldaki uzun mekân, okuma salonu haline getirilerek, edebiyat, şehircilik ve dergiler bölümleri buraya yerleştirilmiştir.

Üst kat, daha temsili bir döşeme ile kabul salonları, konferans ve konser mekânları olarak kullanıldığı gibi, kitaplığın diğer bölümleri de buraya yerleştirilmiştir. Kitaplıktaki eserler türlerine göre 13 ana başlıkta toplanmıştır. Bunlar: 1) Roma ve Bizans, 2) Osmanlı Tarihi, 3) Etütler (İstanbul'u sistematik olarak ve bütünüyle inceleyen eserler, İstanbul'la ilgili olan bir konuyu inceleyen eserler, İstanbul'un bir tek semtini veya bir yapısını inceleyen eserler), 4) Seyahatnameler, 5) Sefaretnameler, 6) Hatıralar, 7) Güzel Sanatlar (resim, heykel, mimarlık ve geleneksel el sanatları), 8) Biyografiler (İstanbul'la ilgili şahsiyetler ve onların diğer eserleri), 9) Türkiye Hakkında Genel Kitaplar (İstanbul bölümü varsa), 10) Türkiye Rehberleri, 11) İstanbul Rehberleri, 12) Gravür ve Fotoğraf Albümleri, 13) Başvuru Kitapları'dır (sözlükler ve ansiklopediler).

Aynı kattaki küçük odada, kurucunun yaşamından sahneleri ve onlara paralel olarak, İstanbul'un kendisi ile ilgili semtlerindeki çarpıcı görünüm değişikliklerini sergileyen belge fotoğraflarla bir duvar dekore edildiği gibi, verilen çeşitli ödüller de buraya yerleştirilmiştir.

Kitaplık tasnifinde, her esere, bir özel numara verilmek suretiyle, genel mevcut, ancak bu ayrı ayrı bölümlerin ulaştığı son sayıların toplanmasıyla bulunacak şekilde, özel bir sistem uygulanmış ve bununla aranan bir eserin kolayca bulunması amaçlanmıştır. İlk mevcudun katalogu, bu sınıflandırmayla ve *İstanbul Kitaphğı-Katalog* (İst., 1988) adıyla bastırılıp, ilgili kuruluşlara gönderilmiş, ayrıca İstanbul üzerine bir bibliyografi kaynağı olarak satışa da sunulmuştur. Nisan 1994'te kitaplık, ilk koleksiyonuna aradan geçen 4 yıl boyunca, kurucusu vakıf tarafından satın alınarak eklenmiş eski ve yeni yayınlarla beraber toplam 8.100 esere sahip bulunmaktadır.

Kitaplık görsel malzeme bakımından Türkiye'de bu konuda en zengin koleksiyonlardan birine sahiptir. Gravürler, şehrin ilk fotoğrafları, renkli ve renksiz kartpostallar ve 1870'lerden sonraki fotoğraf malzemelerinden oluşan koleksiyon, semtlere göre, yani topografik olarak tasniflidir. Hakkında fazla belge bulunan binalara, o semt içinde ayn birer zarf açılmış durumdadır. Bu resim malzemesi, Nisan 1994'te tasnif ve alt yazı açıklamalarının işlenmesi aşamasında bulunuyordu.

ÇELİK GÜLERSOY

ISTANBUL KÜLTÜR VE SANAT VAKFı

İstanbul Kültür ve Sanat Vakfı, Avrupa'nın birçok kentinde yılın belirli sürelerinde yapılmakta olan ve çeşitli sanat dallarını içeren festivallerin bir benzerinin, İstanbul'da da yapılmasını düşleyen bir sanayici cilan Nejat Eczacibaşı'nm(-0 önderliğinde, 14 firma yöneticisinin de katılımıyla, 1973'te kuruldu. Vakfın kurucuları Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, Burla Makine ve Ticaret ve Yatırım AŞ, Eczacıbaşı Holding AŞ, Osmanlı Bankası AŞ, Perfektüp Ambalaj Sanayii ve Ticaret AŞ, Sınai Yatırım ve Kredi Bankası AO, Tatko-Otomo-

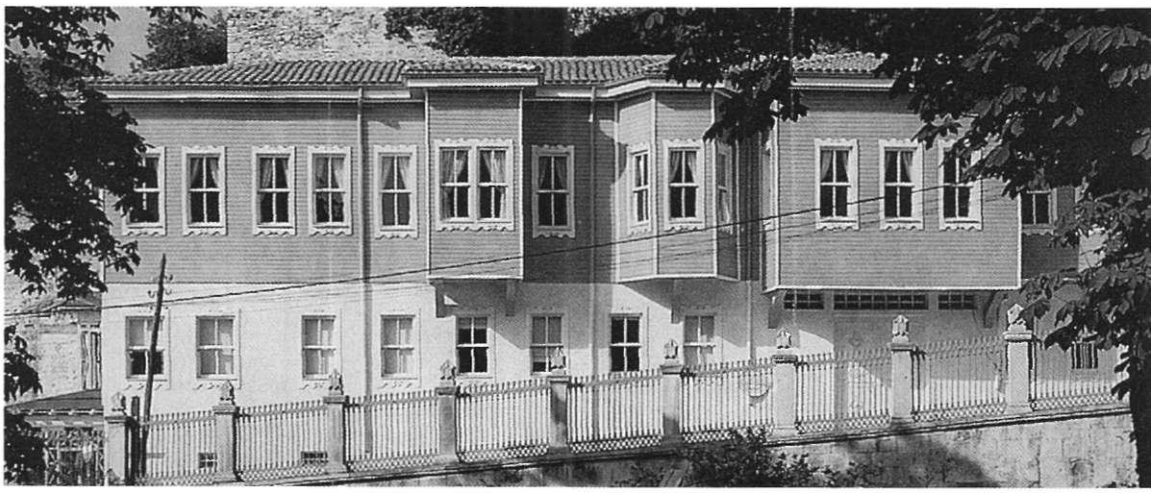

İstanbul Kitaplığı'nın ön cephesi. *İstanbul Kitaplığı tanıtım broşürü*

bil, Lastik ve Makine Ticaret TAŞ, Türkiye Sınai Kalkınma Bankası AŞ, Fettah Aytaç, Mehmet R. Devres, Ali Koçman, Bernar Nahum, İzzet Pensoy, Afif Tektaş'tı. Günümüzde, vakfın 90i aşkın üyesi arasmda Akbank, BP Petrolleri, AŞ, Vitali Hakko, Koç Holding, İstanbul Rotary Kulübü, Pamukbank, Profilo Holding, Tekfen Holding, Türk Hava Yolları, Bezmenler, Yapı Kredi Bankası, İş Bankası, Arçelik, İstanbul Sanayi Odası, Hürriyet Gazetecilik ve Matbaacılık AŞ ve çok sayıda holding, banka, sigorta şirketi ve işadamları vardır.

Vakfın ilk kültürel etkinliği 1973'te, 15 Haziran-15 Temmuz arasında gerçekleştirilen Uluslarası İstanbul Festivali oldu.

İstanbul Festivali ilk yılından itibaren, Türkiye de dahil bütün ulusların, müzik (orkestra konserleri, oda müziği, resitaller ve geleneksel müzik), klasik bale ve çağdaş dans, opera, folklor, caz, pop, tiyatro, seminer, konferans ve plastik sanatlar dallarındaki yapıtlarının en iyi örneklerine programlarında yer vermeyi amaç edindi. Kuruluşundan 5 yıl sonra ve ilk başvurusunda, 1977'de, Avrupa'nın en önemli festivallerinin üye bulunduğu Avrupa Festivaller Birliği'ne (Association Européenne des Festivals) kabul edildi.

Avrupa Müzik Festivalleri Birliği'ne kabulünden sonra uluslararası niteliği resmen tescil edilen Uluslararası İstanbul Festivali, vakfın zaman zaman karşılaştığı mali zorluklara rağmen ara vermeden düzenlendi. Programlarındaki çeşitlilik nedeniyle değişik izleyici kitlelerinin ilgisini çekerek izleyici adedinde her yıl yükselen bir grafik gösterdi.

Sinema, Uluslararası İstanbul Festivali programlarına ilk kez 1981'de dahil edildi. 1984'te de, Uluslararası İstanbul Festivalinden bağımsız olan ancak İstanbul Kültür ve Sanat Vakfı'nın bir diğer faaliyeti olarak Sinema Günleri adı altında uluslararası çapta düzenlenmeye başlandı.

Uluslararası İstanbul Festivali programının bir diğer bölümünü oluşturan tiyatro ise, 1989'dan itibaren İstanbul Kültür ve Sanat Vakfı'nın üçüncü ve sürekli bir faaliyeti olarak gerçekleştirilmektedir.

Daha önceki yıllarda, Uluslararası İstanbul Festivali programlarının bir bölümü olarak düzenlenen plastik sanatlar dalındaki çeşitli ulusal ve uluslararası sergilere 1987'de son verildi ve bu tarihten itibaren çağdaş sanattaki son akımlann sergilendiği İstanbul Bienali, İstanbul Kültür ve Sanat Vakfı'nın dördüncü uluslarası nitelikteki faaliyeti olarak başlatıldı.

1973'te 14 kurucu üye ile kurulan ve üye sayısı bugün 90'a yükselen İstanbul Kültür ve Sanat Vakfı'na Bakanlar Kurulu tarafından 19 Ocak 1983'te "uluslararası kurumlarla işbirliği yapma" izni verildi; 25 Aralık 1984'te yine Bakanlar Kurulu tarafından kamu yararma çalışan kuruluşlara verilen "vergi muafiyeti" tanındı.

İstanbul Kültür ve Sanat Vakfı 1978'de Türkiye'de ilk kez sanatın mali yönden özel kişi ve firmalarca desteklenmesini (sponsorluk) başlattı. Yeni bir uygulama olması nedeniyle ilk yıllarda fazla rağbet görmeyen sponsorluk yıllar geçtikçe, İstanbul Kültür ve Sanat Vakfı'nın gerçekleştirdiği faaliyetlerin başarılı olması, geniş halk kitlelerince beğeni kazanması ve sanatm reklam için etkin ve çarpıcı bir araç olduğunun anlaşılmasıyla, özellikle de vakfa vergi muafiyeti tanınmasından sonra, firmalarca benimsendi.

İstanbul Kültür ve Sanat Vakfı, Uluslararası İstanbul Festivali ve daha sonra da İstanbul Bienali ile birlikte tarihi mekânların konser salonu, gösteri ve sergi alanı olarak kullanılması uygulamasını da başlattı. Bunların arasında Aya İrini Müzesi (oda müziği, resitaller ve vokal müzik), Topkapı Sarayı Müzesi (Mozart'ın "Saraydan Kız Kaçırma" operası ve "IV. Murat" operası), Rumelihisarı Müzesi (tiyatro ve Türk müziği konserleri), Süleymaniye Külliyesinin bir parçası olan Süleymaniye Kültür Merkezi (Türk müziği konserleri), Aynalıkavak Kasrı (Türk müziği konserleri), Yedikule Zindanları; İstanbul Bienali'nde, Mimar Sinan'm eseri olan Ayasofya Hamamları, Süleymaniye Kültür Merkezi, Ayasofya Müzesi Hazine binası, Aya İrini Müzesi, Yerebatan Sarayı; açık hava sergileri için Sultanahmet Meydanı (Hippodrom) kullanıldı.

Bünyesinde yer alan çeşitli sanat etkinliklerinin zaman içerisinde bağımsız birer uluslararası festivale dönüşmesi nedeni ile, Uluslararası İstanbul Festivali 1994'te admı "Uluslararası İstanbul Müzik Festivali" olarak değiştirdi. 1994'te 1. Uluslararası Caz Festivali gerçekleştirildi.

Vakfın kurucusu ve başkam Nejat Eczacıbaşı'mn 6 Ekim 1993'te ölümüyle boşalan yere Şakir Eczacıbaşı getirildi. Mayıs 1994'te vakfın yönetim kurulu Şakir Eczacıbaşı başkanlığında, başkan yardımcılan Onat Kutlar ve Barlas Küntay'dan, Dışişleri, Maliye, Milli Eğitim, Kültür, Turizm bakanlıkları temsilcileri, Turizm Bakanlığı Tanıtma genel müdürü, Devlet Opera ve Balesi genel müdürü, Devlet Tiyatroları genel müdürü, Cumhurbaşkanlığı Senfoni Orkestrası müdüründen ve Prof. Ercümend Berker, İbrahim Betil, Prof. Münir Ekonomi, Gencay Gürün, Tayfun İndirkaş, Asım Kocabıyık, Zülfü Livaneli, Geyvan McMillan, Prof. Bülent Özer, Can Paker, Hilmi Yavuz ve Faruk Yener'den oluşmaktadır.

İstanbul Kültür ve Sanat Vakfı'nın en önemli etkinlikleri şunlardır:

Uluslararası İstanbul Müzik Festivali: İstanbul Kültür ve Sanat Vakfı'nın ana etkinliği olan ve ilki 15 Haziran-15 Temmuz 1973'te gerçekleştirilen Uluslararası İstanbul Festivali, bünyesinde yer alan çeşitli sanat etkinliklerinin zaman içerisinde bağımsız birer uluslararası festivale dönüşmesi ile 1994'te adını "Uluslararası İstan-

İstanbul Festivali'nin ilk afişi.
İstanbul Kültür ve Sanat Vakfı Arşivi

bul Müzik Festivali" olarak değiştirdi ve programlarında ağırlıklı olarak klasik müzik, bale ve dans, opera, folklor ve geleneksel müziğe yer verdi. Kurulduğu yıldan beri Aya İrini Müzesi, Topkapı Sarayı, Rumeli Hisarı, Süleymaniye Kültür Merkezi gibi tarihi mekânları konser salonu olarak kullanan ve her yü ortalama 50 ayrı program gerçekleştiren festivale bugüne kadar Orchestre de Paris, Orchestre National de Lyon, Capitole de Toulouse, New York Filarmoni, Leningrad Filarmoni, The Royal Philharmonic, Londra Senfoni, Royal Liverpool Philharmonic, Scottish National Orchestra, Les Virtueuses de Moscou, Orchestre de Chambre J. F. Paillard, Les Percussions de Strasbourg, London Mozart Players, Orpheus Chamber Orchestra, Academy of Ancient Music, I Musici, Ensemble Instrumental de France, Archi della Scala, Quintette Pro Arte de Monte-Carlo, Alban Berg Dörtlüsü, Brandis Dörtlüsü, Melos Dörüüsü, Trio Larde-Jamet Chausse, Smetana Dörtlüsü, Gilels, Badura-Skoda, Thiollier, Boukoff, Duchable, Tacchino, Campanella, Bolet, Beroff, Magaloff, Ciccolini, Labeque, Menuhin, Kremer, Bell, Perlman, Starker, Zabaleta, Rampal, Nicolet, Cochereau, Lagoya, Pinnock; Bejart Ballet-Laussanne, Lyon Opera Ballet, Ballet du Nord, The Royal Ballet (Covent Garden) başta olmak üzere daha pek çok topluluk ve sanatçı katddı.

22. Uluslararası istanbul Müzik Festivali 1994'te 15 Haziran-15 Temmuz tarihleri arasmda gerçeUeştirilecektk.

Uluslararası İstanbul Caz Festivali: İstanbul Kültür ve Sanat Vakfı, kuruluşundan itibaren pop ve caz müziğine programlarında yer vermiştir. 1986'dan başlayarak Uluslararası İstanbul Müzik Festivali çerçevesinde caz müziğine özel bk bölüm aynldı. O günden bu yana festival Chick Corea, Keith Jarrett, John McLaughlin, Oscar Peterson, Ray Charles, Al di Meola, Herbie Hancock, Miles Davis, Dizzy Gdlespie, Jan Garbarek, Stan Getz, Modem Jazz Quartet, George Duke, Stanley Clarke, B. B. King, Branford Marsalis, Betty Carter, Benny Carter, George Benson, Dave Brubeck, Pat Metheny, Manhattan Transfer, Ornette Coleman, McCoy Tyner, Wynton Marsalis, Jim Hall, Joe Pass, The Zawinul Syndicate, Gerry Mulligan, David Sanborn, Tito Puente, Abdullah İbrahim, Charlie Haden ve John Scofield gibi dünyaca ünlü caz ustalannm ve gruplarının yaraşıra daha pek çok sanatçıyı konuk etti.

Son 3 ydda 100.000'i aşan geniş bk izleyici kidesinden gördüğü ilgi cazm bağımsız bk kimlik kazanmasına yol açtı ve vakıf yönetim kumlu 1994'te 1. Uluslararası İstanbul Caz Festivali'ni bağımsız bk etkinlik olarak düzenleme karan aldı.

Uluslararası İstanbul Film Festivali: Kültür Bakankğı'nın himayesinde, İstanbul Kültür ve Sanat Vakfı tarafından düzenlenen, "Uluslararası İstanbul Film Festivak" ilk kez 1982'de, Uluslararası İstanbul Festivali çerçevesinde 6 filmlik bir "film haftası" olarak başladı. Festivalle anlamlı bir ilişki kurabilmek için, gösterilen, filmlerde "sanatlar ve sinema" teması seçilmişti. Bu etkinlik 1983'te "Uluslararası İstanbul Sinema Günleri" adıyla düzenlendi ve bütün festival süresine yayıldı. O yıl, bk ay boyunca sinemaseverlere 36 yabancı film sunuldu.

Istanbul Kültür ve Sanat Vakfının etkinliklerinden olan Uluslararası İstanbul Film Festivali (solda) ve Uluslararası istanbul Tiyatro Festivali'nin ilk afişleri.
İstanbul Kültür ve Sanat Vakfı Arşivi

İzleyicilerden gördüğü ilgi üzerine, film gösterileri, 1984'ten başlayarak, İstanbul Festivak'nden ayn bk döneme, nisan ayına kaydırddı ve o yıl 17 ülkeden 44 film gösterildi. 1985'te "Sinema Günleri" programında, ilk kez, biri "uluslararası", diğeri "ulusal" olmak üzere iki yarışmalı bölüm yer aldı. "Uluslararası Yarışma" bölümünde "sinema ve sanatlar" temasını işleyen filmler, uluslararası bir jüri tarafından değerlendirilmeye ve "En İyi Fikn"in yönetmenine "Altın Lale" ödülü verilmeye başlandı. "Ulusal Yarışma" bölümünde ise, bk ulusal jüri, katılan Türk filmlerini değerlendirerek, o yılın en iyi yapıtına "Eczacıbaşı Vakfı Yılın En İyi Türk Filmi" ödülünü vermeye başladı.

"Türkiye'de sinemanın gelişimim destekleyerek, nitelikli filmlerin ticari dağıtımını teşvik etmek ve Türk sinemasının uluslararası düzeyde tanıtımına katkıda bulunmak" amacında olan Uluslararası İstanbul Sinema Günleri, ilk yılından bu yana istikrarlı bir büyüme gösterdi. 1985'te 71, 1986'da 79,1987'de 110 ve 1988'de ise 114 uzun metrajlı filmin yer aldığı "Sinema Günleri", gerek programının çeşitliliği ve zenginliği, gerekse uluslararası ve ulusal yarışmalan ile, kısa sürede dünyanın büyük festivalleriyle boy ölçüşebilecek bk konuma geldi.

1989 başında, dünya festivaUerinin koordinasyonunu üsdenen FIAPF (Uluslararası Füm Yapımcdarı Demekleri Federasyonu) tarafından "özel konulu, yarışmalı festival" olarak tanınarak, dünyanın en önemli 40 film festivali arasına giren "Sinema Günleri", bu gelişmeye paralel olarak ismini "Uluslararası İstanbul Film Festivali" olarak değiştirdi.

1989'da, festivale 39 ülkeden 163 film katddı, gösterderi 131.000'i bdetli 140.000 seyirci izledi. 1990'da ise ülke sayısı 42'ye, film sayısı 183'e yükseldi. Festival izleyici sayısı ise 121.000'i biledi, 130.000 kişi olarak gerçekleşti. 1991'de, Körfez Savaşı'mn tüm olumsuz etkisine rağmen gerçekleştirilen festivalin 10. ydına 30 ülkeden 107 fdm katıldı. Bu filmleri, 98.000'i bdetii toplam 110.000 kişi izledi. 1992'de festivalde 33 ülkeden 134 film yer aldı ve izleyici sayısı, 118.000'i biletli, toplam 130.000 kişi oldu. Geçen yıl, 43 ülkeden festivale katılan 146 filmin gösterimleri 125.000 izleyici çekti. OrtaAsyaTürki Cumhuriyetleri'nin sinemalarına ayrılmış bölüm, festivalin özelliğiydi.

Geride kalan 12 yıl boyunca "Fdm Festivall'ne 65 değişik ülkeden toplam 1.227 film katıldı. Bu filmlerin gösterilerini 1.350.000 seykci izledi.

13. Uluslararası İstanbul Film Festivali 2-17 Nisan 1994 arasında gerçekleştirildi. Bu yılki festivale dünyanın dört bir köşesinden 148 film katıldı. Bunların 22'si Türk filmiydi.

Uluslararası İstanbul Tiyatro Festivali: İstanbul Kültür ve Sanat Vakfı 1973'te kurulduktan sonra Uluslararası İstanbul Festivali bünyesinde yer alan tiyatro gösterileri, ilk olarak 1989'da ayn bk etkinlik olarak Uluslararası İstanbul Tiyatro Festivali adı altında gerçekleştirilmeye başlandı.

Daha önce film gösterilerinin Uluslararası İstanbul Festivali'nden ayrdıp Uluslararası Sinema Günleri ve daha sonra Fdm Festivali adıyla ayrı bir etkinlik olarak düzenlendiği gibi, zamanla tiyatro izleyici-

lerinden gelen yoğun talep ve ilgi, tiyatro topluluklarının bir tiyatro festivali çerçevesinde toplanmasına yol açtı. Bir diğer etken de, yaz aylarında gerçekleştirilen Uluslararası İstanbul Festivali sırasında çoğu kez kapalı sahnelerde sergilenmeyi gerektiren oyunların izlenmesinin güçlüğüydü.

İlk yıllar daha çok kimlik arayışı içerisinde olan Tiyatro Festivali, son yıllarda düzeyli yapımlar sunarak vakfın etkinlikleri içerisinde yerini aldı.

İSTANBUL

ISTANBUL LISESI

Cağaloğlu'nda eski Düyun-ı Umumiye binasından) öğretimini sürdüren lise. Eski adı, İstanbul Erkek Lisesi'dir. 1884'te Selanikli Abdi Kâmil Efendi ile Bahriye yüzbaşısı Nadir Beyin birlikte açtıkları Şemsü'l-Mekâtib ve Nadir Bey'in 1885'te Süleymaniye'de açtığı Nümune-i Terakki özel okulları bu lisenin temeli sayılır. Nümune-i Terakki 1896'da Maarif Nezareti' ne devredilerek resmi idadi oldu.

iptidai 4, rüştiye 3 ve idadi 3 olmak üzere 10 sınıflı olan okulun, ilk ve orta sınıfları 1909'da birleştirildi; öğretim süresi 5 yıla indirildi. Adı da İstanbul Leylî idadisi oldu. Okul o zaman II. Mahmud Türbesi'nin arkasındaki Bezmiâlem Valide Mektebi binasında hizmet vermekteydi. 1910'da adı İstanbul Lisesi oldu. Böylece Türkiye'de "lise" sözcüğü ilk defa bu okul için kullanıldı. 1913'te ise adı istanbul Sultanisi'ne dönüştürüldü ve lise sımflannda Fransızca da okutulmaya başlandı. 1912' de, beden eğitimi öğretmem Ahmed Robenson(-»), okulda Keşşaf (Kâşifler) adlı bir izci örgüt de kurdu. Bu İstanbul'un eğitim tarihi için önemli bir yenilik olmuştur.

1914'te Saint Benoit Mektebi binasına taşman okulda 1917'den başlayarak Almanca öğretime geçildi. Edebiyat ile tarih dışındaki derslerin Almanca okutulması için de Almanya'dan 22 öğretmen getirtildi. 1919'da Alman öğretmenlerin ülkelerine dönmesinden sonra eski konumuna getirilen okul aynı yıl Saraçhanebaşı'ndaki Münir Paşa Konağı'na, kısa süre sonra da Mercan İdadisi binasına, 1923'te ise Beyazıt'taki Fuad Paşa Konağı'na taşındı, adı da istanbul Erkek Lisesi oldu. 1933' te halen içinde bulunduğu Düyun-ı Umumiye binasına yerleşen okula, 1934-1958 arasında yatdı öğrenci alınmadı.

1958-1959 öğretim yılından itibaren yeniden Almanca ağırlıklı öğretime başlayan okulun adı 1982'de istanbul Lisesi olarak değiştirildi; 1988-1989'da hazırlık sınıfı 2 yıla çıkarıldı. Halen öğretim süresi, hazırlık 2, ortaokul 3, lise 3 olmak üzere toplam 8 yıldır.

1993-1994 öğretim yılında yöneticilerle birlikte 41 Türk, 29 Alman uyruklu öğretmen görev yapmaktadır. Anadolu Liseleri giriş sınavı sonuçlarına göre her yıl 144 öğrenci alınmaktadır. Toplam öğrenci sayısı 1.150'dir. Okul karma, yatılı ve gündüzlüdür.

AYHAN DOĞAN

ISTANBUL MAARIF KITAPHANESI

1920'lerden bu yana yayımlanan *Saatli Maarif Takvimi'm* hazırlayan tarihi yayınevi.

Kitaphanenin çekirdeğini Hacı Kasım Efendi tarafından, Beyazıt'ta, Sahaflar Çarşısı'nda 9 Nisan 1860'ta kurulan kitapçı dükkânı oluşturur, işyeri daha sonra Cağaloğlu'na taşındı ve oğul Naci Kasım Efendi tarafından yönetilmeye başlandı. Kitabevinin başlıca yaymı olan *Saatli Maarif Takvimi* 1920'lerin başında Arap harfleri ile basılmaya başlandı. Bu takvimin adı, Naci Kasım Efendi tarafından, geçen zamanı dakik ve doğru gösterdiği için "saatli"; içindeki bilgilerin eğitici niteliğinden dolayı da "maarif' olarak konulmuştu.

1925'te Naci Kasım Efendi görme yetisini yitirince, kızı Menije Hanım, henüz 10 yaşındayken babasının işlerine yardımcı olmaya başladı. Okumayı çok seven baba Naci Kasım Efendi, kızının adım bir romandan esinlenerek koymuştu. Menije Hanım (Anapa) babasının en büyük yardımcısı oldu ve giderek *Saatli Maarif 'Takvimi*'nin tek hazırlayıcısı haline geldi. Takvim 1928 Harf Devrirni'nden itibaren Latin harfleriyle basılmaya başlamıştı, içerdiği ilginç bilgilerle halkın büyük ilgisini çeken *Saatli Maarif Takvimi,* yıllarca evlerin, lokallerin, kahvehanelerin ve berberlerin duvarlarını süsleyen vazgeçilmez bir unsurdu. Takvim, sadece günün tarihini göstermekle kalmaz, ezan ve namaz saatlerini, günün önemli olaylarını, fırtınalarım, tarihte iz bırakanları, ünlü kişilerin özlü sözlerini, aile ve toplum yaşamına ilişkin önemli bilgileri de içerirdi. Arka sahifedeki fıkralar ve sağlık öğütlerine ek olarak yemek tarifleri tüm aile bireylerince ilgiyle okunan bölümlerdi. 1970'li yıllara kadar *Saatli Maarif Takvimi,* 3.500.000'e yaklaşan tirajı ile televizyonun günümüzdeki işlevine benzer bir görevi yerine getiriyordu.

Yayınevi, halk kitapları(-+) geleneğinin eski harfli dönemden başlayarak sürdürücüsü oldu; 1928'den sonra ise halk hikâyelerini, âşık ve tekke şairlerinin külliyatlannı titiz bir biçimde yayımladı. Menije Hanım ve Naci Kasım Bey'in 19301u yırlardan itibaren yayımladığı eserler arasında Muhtar Yahya Dağlı'mn *Kaygusuz Abdal* (1939), *Beşiktaşlı Gedâyî* (1943); Saadettin Nüzhet Ergun'un *Hatayı Divanı* (1946), *Karacaoğlan ve Bektaşi Edebiyatı Antolojisi* (3 c, 1955-1956); M. Halit Bayrı'mn *Âşık Gevheri*XI958) ve *Âşık VirânîDivanı* (1959); Eflâtun Cem Güney-Çetin Eflâtun Güney'in *Âşık Ruhsatı* (1953), *Âşık Meslekî* (1953), *Âşık Kâmili*'(1954) ve *Erzurumlu Emrah* (1958); Hâşim Nezihi Okayin *Âşık SümmanîCl^S), Develili Seyranı* (1953), *Bolulu Dertli* (1954) adlı kitaplan kendi alanlarında önemli boşlukları dolduran çalışmalardır.

istanbul Maarif Kitaphanesi'nin halka tanıttığı diğer ünlü kişi ise Âşık Veysel'dir (Şatıroğlu). Naci Kasım Bey, kendisi gibi gözleri görmeyen Âşık Veysel'e büyük

İstanbul Maarif Kitaphanesi'nin kurucusu Naci Kasım Efendi kızı Menije Hanımla birlikte.
Star, 213-1993

yakınlık duymuş, bir süre evinde konuk etmiş ve şiirlerini *Âşık Veysel. Hayatı ve Şiirleri* (1963) başlığı ile yayımlamıştı. *Tam Yunus Emre Divanı* (1944) ve *Pir Sultan Abdal* (1959) adlı hazırlayıcısı belli olmayan kitaplarla M. Tevfik Otyan'm *Bektaşîliğin İç Yüzü* (2 c, 1945) ve Turgut Koca'nm *Bektaşi Nefesleri ve Şairle*n'(1990) adlı kitaplan, yaymevinin önemli yayınları arasında yer alır.

İstanbul Maarif Kitaphanesi'nde yazı yazan ve düzeltmenlik yapan kişilerden biri de Aziz Nesin'dir. Takma isimle yazan Nesin'den başka, Yaşar Kemal, Burhan Felek, Rıfat İlgaz, Necmi Rıza, Eşref Şefik, Yahya Kemal Beyatlı, Behçet Kemal Çağlar, Yusuf Ziya Ortaç, Necip Fazıl Kısakürek yaymevinin eserlerinde imzası olan ünlülerdir.

Halen Cağaloğlu Yokuşunda, no. 38' de faaliyet gösteren İstanbul Maark Kitabhane'sinin en önemli yayını bugün de *Saatli Maarif Takvimi*'dk. İçeriği yenilenen ve güncelleştirilen takvim günümüzde 10.000 kadar basılmaktadır. Yayınevinin yöneticiliğini 79 yaşında olan Menije Hanım ile kız kardeşi Aydın Geylanî Hanım birlikte yürütmektedirler.

İSTANBUL

ISTANBUL RASATHANESI

1578'de, Müneccimbaşı Takiyeddin'in (1521-1585) Tophane Bayırı'nda kurduğu gözlemevi.

Türkiye'deki ilk rasathane olması bakımından önemlidir. Takiyeddin, *Reyhanetü'r-Ruh* adlı eserinde, Mısır'da doğduğunu, medrese öğrenimini bitkdikten sonra İstanbul'a geldiğini, Mısır'a yerleşmiş bk Türk ailesinden olduğunu kaydetmiştir. 1571'de Müneccimbaşı Mustafa Çelebi' nin ölümü üzerine onun yerine tayin edildi. Uluğ Beyin (1394-1449) astronomi cetvelinin yeni rasatlarla düzeltilmesini öneren bir layiha yazdı. III. Murad'm (hd 1574-1595) layiha ile ilgilenmesi üzerine Takiyeddin, Sadrazam Sokollu Mehmed Paşa'nın emriyle Tophane Bayırı üzerinde bir rasathane kurulması işiyle görevlendirildi.

Bazı kaynaklara göre rasathanenin inşaatına 1575'te başlandı ve yapı tamamlandıktan sonra, gerekli olan her türlü astronomi aletleri ile donatıldı. Yine bazı kaynaklara göre, 40 arşın (yaklaşık 27 m) derinliğinde bir rasat kuyusu (çarh-ı rasat) kazılmıştı. Bu kuyuya büyük çaptaki aletler yerleştirilerek araçlarm rüzgârdan korunması sağlanmıştı. Astronomi ile ilgili kitaplardan bir de kitaplık kurulmuştu. Takiyeddin Rasathanesi'nin iki resmi vardır. Bunlardan "Üçüncü Sultan Murad Şehnamesf'nde rasathanenin içi, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde bulunan "Takiyeddin ve Rasathanesi" tablosunda ise yapının dışı kısmen görülmektedk. Bunlara göre rasathanenin kurşunla kaplı bir kubbesi ve dört bacası bulunuyordu. Yapının çatısı kiremitlerle kaplıydı. Şehnameye göre rasathanenin içinde biri büyük iki oda vardı. Zemin altı köşeli tuğla ile döşenmiş gibi gözükmektedir. Râsıdlar ve muavinleri geniş ve alçak bir masa üzerinde çalışmaktadırlar. Masada saat, gönyeler, kum saatleri, bir gök küresi, pergel, rulo halinde kâğıt, cetvel, hokka ve kalemler, bazı rasat aletleri ile büyük bk yer küresi seçilmektedk. Şehnameye göre rasathanede 15 kişi çalışmaktaydı. Hafız Hüseyin Ayvansarayî rasathane kulesine 150 basamak merdivenle çıkıldığını, rasathanenin 9 penceresi bulunduğunu bildirmektedir.

Takiyeddin'in kurduğu rasathanenin ömrü kısa olmuştur, hattâ binanın tamamlanıp tamamlanmadığı bile kesin olarak bilinmemektedk. Şeyhülislam Kadızade Ahmed Şemseddin Efendinin III. Murad'a "gökleri rasat etmenin uğursuz ve her nerede bu işe teşebbüs edildi ise devletin harap olduğunu" bildirmesi üzerine Kaptan-ı Derya Kılıç Ali Paşa'ya rasathanenin derhal yıktırılması emrolunmuş ve 21 Ocak 1580' de rasathane bk gece içinde yerle bk edilmiştir.

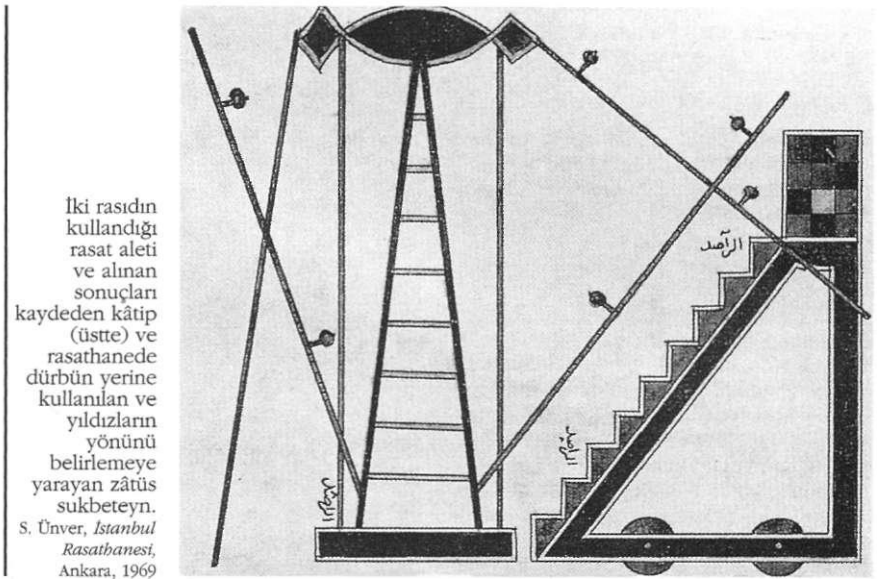

İki rasıdın kullandığı rasat aleti ve alınan sonuçları kaydeden kâtip (üstte) ve rasathanede dürbün yerine kullanılan ve yıldızların yönünü belirlemeye yarayan zâtüs sukbeteyn. S. Ünver, *İstanbul Rasathanesi*, Ankara, 1969

Bibi. A. S. Ünver, *İstanbul Rasathanesi*, Ankara, 1969; M. Dizer, *Takiyüddin*, Ankara, 1990.

İSTANBUL

ISTANBUL RUM EDEBIYAT DERNEĞI

bak. ELÎNİKOS FİLOLOYIKOS SILOĞOS KONSTANTÎNOPOLEOS

ISTANBUL SATRANÇ DERNEĞI

1943'te İstanbul Türk Satranç Kulübü adı ile, Cercle d'Orient binasında kuruldu. 20 Ağustos 1943 tarihli tüzüğünde yazılı kumcuları, Emin Erkul (emekli şehremini), Hamit Saraçoğlu (Osmanlı Bankası azası), Selahaddin Adü (emeldi general), Ahmet Tevfik Yücesoy (emekli önyüzbaşı), Murat Sertoğlu'dur (gazeteci).

Kısa bir süre sonra Tokatlıyan Oteli'ne taşman kulüp 1948'de Taksim Belediye Gazinosu'nun bk bölümüne yerleşinceye kadar burada kaldı. 1955'te lokalsiz kalan İstanbul Türk Satranç Kulübü, kıraathane döneminden sonra 1960'ta ilk kez bağımsız bk lokale kavuştu. Refik Saydam Caddesindeki bu lokalde iken, adı 1972'de istanbul Satranç Demeği olarak değiştirildi. 1977'de Union Française binasının zemin katına yerleşen dernek, binada Mart 1982' de çıkan yangından sonra, Meşmtiyet Caddesindeki bir binaya, daha sonra Sakızağacı Caddesi no. 19/4'teki bugünkü lokaline taşmdı.

Dr. Emin Erkul ve Selahaddin Adil Paşa'nın başkanlıkları döneminde aylık satranç dergüeri ve 1946 İstanbul birinciliği-

nin turnuva kitabı yayımlanmıştır. Bu dönemin ünlü satranççıları, Prof. Selim Palavan, Nevzat Süer, Münib Boysan ve Musa Tebi, daha soma Cavit Uzman, Coşkun Külür, Akdoğan Erözbek ve Demir Büyüközkaya'dır. Olimpiyatlara ve Balkan birinciliklerine katılan ulusal takınım çatısını oluşturan dernek üyesi satranççılar arasında, 1970'li yıllardan itibaren Suat Atalık, Turhan Yılmaz, Can Arduman, Ateş Ülker, Feridun Öney, Can Yurtseven, Adnan Şendur gibi genç kuşak yer almaya başladı. Bu dönemde Nevzat Süer, Turhan Yılmaz ve Suat Atalık uluslararası usta unvanını kazandı. Suat Atalık 1993'te ilk Türk "Büyük Usta"sı oldu.

İstanbul Satranç Derneği, kuruluş yıllarından başlayarak, özellikle kendi lokalinde çalıştığı yıllarda, hemen her yıl İstanbul birinciliklerini ve çeşitli isimler altında yapılan turnuvaları düzenlemiş, Türkiye Satranç Federasyonunu (1954-1991) bünyesinde barındırdığı yıllarda federasyonun Türkiye birinciliklerini, bayanlar ve gençler birinciliklerini, çeşitli yaş gruplarına yönelen turnuvalarını, kadrosuyla ve malzeme yardımlarıyla desteklemiştir. Dernek başkanlığım 1989'dan beri Yavuz Taner yapmaktadır.

ÜMİT ÜNKAN

İSTANBUL SPOR KULÜBÜ

4 Aralık 1926'da Süleymaniye Spor Kulübü futbolcularından Kemal Halim (Gürgen) tarafından İstanbul Erkek Lisesi öğrencileriyle okulun san-siyah renklerini taşıyan arması ve adı altında kuruldu. Aksaraydaki Vardar Kıraathanesi üzerindeki lokalde Şehremini Emin Bey (Erkul), lise müdürü ve öğretmenlerinin de iştirakiyle yapkan toplantı sonunda İstanbul Spor Kulübü resmen teşekkül etti. İlk başkanı o dönemde okulun müdürü olan Besim Beydi. Kulüp futbolla sportif faaliyetine başladı. Takım, 3 yıl sonra 1. kümeye yükseldi. Uzun yıllar İstanbul Erkek Lisesi'ne dayanan bir faaliyet gösteren futbol takımı büyük varlık gösterdi. 1931-1932 sezonunda İstanbul ve Türkiye şampiyonluklarını kazandı. Milli futbol takımına da pek çok futbolcu verdi. Uzun yıllar futbol sahalarındaki başarılarım sürdürdü. Bu arada Ali Mortaş tarafından hazırlanan genç takımlardan pek çok ykdız futbolcu yetişti. Ancak kulüp bunları ekonomik nedenlerle elde tutamadı, başka kulüplere kaptırdı. Profesyonel futbolda harcamaların astronomik düzeylere çıkmasıyla kulüp eski gücünü kaybetti. Yıllarca yer aldığı Türkiye 1. Ligi'nden, önce 2. lige, sonra da 3. lige düştü. 1990'da işadamı Emin Cankurtaranın katkısıyla anonim şirket haline dönüşen İstanbul Spor Kulübü, bugün 2. ligde eski parlak günlerine yeniden kavuşabilme çabası vermektedk. Ayrıca basketbol dalında da birçok genç basketbolcu yetiştiren bir kulüp olarak dikkati çekmektedir.

İstanbul Spor Kulübü'nün amblemi. *Cem Atabeyoğlu arşivi*

Hasan Ekin, Selâhattin Almay, Yılmaz Utul, Yasin Özdenak, Gökmen Ozdenak, Ercan Aktuna, Yılmaz Şen, Alpaslan Eratlı, Cemil Turan gibi İstanbul Spor Kulübü'nden yetişmiş futbolcular milli takımda yer aldılar.

CEM ATABEYOĞLU

İSTANBUL SU VE KANALİZASYON İDARESİ (İSKİ)

Önemli bir akarsu ya da göl kenarında kurulmamış ender yerleşim merkezlerinden bkisi olan İstanbul'un, en az 2.500 yıllık tarihi boyunca, hemen her dönem su sıkıntısı içerisinde yaşadığı tahmin edilmektedir. Şehrin kuruluşundan Bizans İmparatorluğunun merkezi haline geldiği döneme (330) kadar, Sarayburnu, Kadıköy ve Üsküdar civarında yerleşmiş az sayıda insanın, genellikle yüzeysel sular, memba suları ve kuyular sayesinde, su gereksinimlerini karşıladıkları tahmin edümektedk.

Kentin, tarih kitaplarında sözü edilen ilk büyük su tesisleri, Bizans İmparatorluğu döneminde yaptırılmıştır. İmparator Valens'in (hd 364-378) Halkalı Sularını, İmparator I. Theodosiusün (hd 378-395) ise Belgrad Ormanindan kaynaklanan suları, bugün bir kısmı hâlâ ayakta olan kemerler ve suyolları ile şehrin merkezine getirdikleri bilinmektedir.

Çeşitli yollarla kente getirilen bu sular ise, çeşitli açık ya da kapalı su sarnıçlarında depolanmış ve kentin su sorunu bu şekilde giderilmeye çalışılmıştır. Ancak bunlar, depremler, doğal afetler, bakımsızlık ve çeşitli savaşlar nedeniyle 1453'te İstanbul'un fethine kadar, harap bir hale gelmiştir.

II. Mehmed'in (Fatih) İstanbul'u fethinden sonra, pek çok alanda olduğu gibi, kentin su gereksinmesi konusunda da ciddi çalışmalar yapılmıştır (bak. bentler; Halkalı Suları; Hamidiye Suyu Tesisleri; Kırkçeşme Tesisleri; Taksim Suyu Tesisleri; su).

19. yy'da, kentin gelişimi ile birlikte, su konusunun da daha ciddi bir biçimde ele alınması gerekmiş, özellikle yapılan yeni binalara basınçlı su verilmesi zorunluluğu doğmuştur.

Bu amaçla Terkos Gölü'nden şehre su getkilmesi düşünülmüş ve 1874'te yabancı bk şkketi temsil eden Hariciye teşrifatçısı Kâmil ve mühendis Terno adma 40 yıl süreli bir imtiyaz verilmiştir. Bu imtiyaz, daha sonra "Dersaadet Anonim Su Şirketi" adı altında kurulan Fransız şirketine devredilmiş ve 1887'de düzenlenen bk mukavele Üe imtiyaz süresi 75 yda çıkarılmıştır. Cumhuriyet döneminde şirketin adı "İstanbul Türk Anonim Su Şirketi" olmuştur.

Halk arasında "Terkos Şirketi" olarak anılan Dersaadet Anonim Su Şkketi, ilk olarak 1883'te Terkos Gölü kenarında, bugün hâlâ varlığını koruyan pompa istasyonu binasını yapmıştır.

19- yy'rn sonlarına doğru o güne kadar yeterli su tesisi bulunmayan Anadolu yakasında da su tesislerinin yapımı gereği doğmuş ve 1888'de yapılan mukavele ile bir Fransız şirketini temsil eden Karabet Sıvacıyan'a 65 yıl süreli bir imtiyaz verilmiş, 7 Hazkan 1914'te yenilenen bk mukaveleyle imtiyaz süresi 99 yıla çıkarılmıştır.

"Üsküdar-Kadıköy Su Şirketi" ilk olarak 1893'te Göksu'da, Elmalı Deresi üzerinde I. Elmalı Barajı'm inşa etmiş ve Anadoluhisarı'ndan Bostancı'ya kadar olan sahada su şebekelerini oluşturmuştur.

İSİ (İstanbul Sular İdaresi) Dönemi: Günden güne gelişen ve gereksinmeleri artan şehrin sorun hale gelmeye başlayan su konusunun, imtiyazlı şkketler aracılığı ile çözülemeyeceğinin ortaya çıkması üzerine, 1 Ocak 1933'te İstanbul Sular İdaresi kurulmuştur.

1931-1932'de İstanbul ve Türkiye şampiyonu olan İstanbul Spor Kulübü futbol takımı toplu halde. *Cengiz Kahraman arşivi*

İlk olarak Terkos Şirketi, imtiyaz süresi dolmadan 20 yıl geri ödemeli olarak 864.000 TL'ye satın alınmış ve İSİ'ye devredilmiştir.

Aynı gerekçelerle, Üsküdar-Kadıköy Su Şirketi de 17 Haziran 1937'de, 10 yıl geri ödemeli 400.000 TL'ye satın alınıp İSİ'ye verilmiştir. İSİ, ilk olarak Terkos Gölü'nün 13-712.300 m^3'lük kapasitesini artırma çalışmalarına başlamış, 1950'ye gelindiğinde kapasitesi 28.500.000 m^3'e çıkarılmıştır.

Cumhuriyetin ilk yıllarının getirdiği coşkuyla tüm ekonomik sıkıntıya ve savaş yıllarının güçlüklerine rağmen, çok özel yetkilerle donatılan İSİ, önemli işlere imza atmış, kent içerisinde pek çok su şebekesi, su depoları, arıtma tesisleri, pompa istasyonları yeniden yapılmış ya da onarılmıştır.

Kentin Anadolu yakasında ise öncelikle I. Elmalı Barajı'nın göl kapasitesi artırılmış, ardından su kapasitesi 10.000.000 m^3 olan, II. Elmalı Barajı, 1955'te hizmete sokulmuştur.

1950'li yıllarda başlayan kente göç olgusu ve nüfus artışının zorlamasıyla uzun vadeli master planlar hazırlanmış ve ilk etapta Devlet Su İşleri (DSİ) ile birlikte Alibeyköy ve Ömerli barajlarının inşaatı işlerine girişilmiştir.

İSİ, görevi devraldığı 1932'den İSKİ'nin kuruluşuna kadar geçen 50 ydlık süre içerisinde Avrupa yakasına verilen yıllık su miktarım 10.500.000 m^3'ten, 216.000.000 m^3'e; Anadolu yakasına verilen su miktarım ise 2.400.000 m^3'ten, 115.000.000 m^3'e çıkarmıştır. 1932'de İstanbul'un nüfusu, sayım sonuçlarına göre 713.420 iken, 1985'te 5.000.000'a yükselmiştir. Buna göre 50 yılda su artışı yüzde 2.466, nüfus artışı ise yüzde 600 civarındadır. 1932'de kişi başına düşen su miktarı günde 50 litre iken, 1985'te bu rakam 181 litreye çıkmıştır.

1994 rakamlarına göre bugün kente ortalama günde 1.300.000 m^3 su verilmektedir. Kent nüfusu 10.000.000 olarak kabul edilirse, bugün kişi basma düşen su miktarı günlük 130 litredir ve 1985'teki düzeyin altında kalmaktadır.

İSKİ (İstanbul Su ve Kanalizasyon İdaresi): 20 Kasım 1981'de 2560 sayılı yasa ile, o güne kadar Belediye Fen İşleri Müdürlüğü bünyesinde bir şube olan kanalizasyon işleri de Sular İdaresi'ne katılarak İstanbul Su ve Kanalizasyon idaresi kurulmuştur.

Yasada, İstanbul'un giderek artan su sorununun, yalnızca İstanbul Belediyesi'nin değil, hükümetlerin, ilçe belediyelerinin ve ilgili odaların da sorunu olduğundan hareketle geniş katılımlı bir genel kurul oluşturulmuş ve İSKİ çok özel ve özerk bir yapıya kavuşturulmuştur.

Vali, belediye başkanı, belediye başkanının müdürler arasmdan seçeceği 8 tiye, ilgili 12 bakanlığın seçeceği 12 üye, çevre müsteşarlığı, İller Bankası, Devlet Su İşleri Genel Müdürlüğü ve İstanbul Sanayi Odası'nca görevlendirilecek birer üye ve ISKİ'nin hizmet sahasına alman belediyelerin başkanları ve muhtarların kendi aralarmdan seçecekleri 5 üye ile 31 kişilik genel kurul oluşturulmuştur. Genel kurulun yılda 2 kez, mayıs ve ekim aylarmda İstanbul valisi tarafmdan toplantıya çağrılması ilkesi benimsenmiştir.

İstanbul Su ve Kanalizasyon İdaresi'nin Aksaray'daki merkez idare binası. *Yavuz Çelenk, 1994*

1984 yerel genel seçimleri sonucunda göreve gelen Anavatan Partili (ANAP) belediye başkanı Bedrettin Dalan döneminde, 23 Mayıs 1993 tarihli 3009 sayılı yasayla 2560 sayılı yasanın bazı maddeleri değiştirilmiştir. Yapılan bu değişiklikle İSKİ Genel Kurulu ortadan kaldırılmış, genel kurul yetkisi İstanbul Büyükşehir Belediyesi Meclisi'ne verilmiş; böylece bakanlıklardan valiye, İller Bankası'ndan odalara kadar tüm kişi, kurum ve kuruluşlar devre dışı bırakılmıştır. Nitekim kısa süre soma DSİ, İstanbul'da kurduğu bölge temsilciliğinin faaliyetini neredeyse durdurmuş ve barajların yapımı, bakımı ile birlikte tüm su tesislerinin yapımı, kanalizasyon işleri, yalnızca abonelerinden aldığı paralarla yaşamını sürdüren İSKİ'ye yüklenmiştir.

Bu arada İstanbul'un hızla artan nüfusu, su sorununun katlanarak büyümesine neden olmakta, özellikle gecekondu bölgelerine su ulaştırmak neredeyse olanaksız hale gelmekteydi. Şehir içi su şebekesinin önemli bir bölümü, ömrünü tamamlamıştı; kentin yeni yerleşim bölgelerine su götürme çalışmaları sürdürülürken, eski boruların yenilenmesi için gerekli kaynak bulunmasında zorlanılıyordu. İstanbul'un zaten kıt olan suyunun yüzde 50 gibi önemli bir kısmı, yetersiz ve bakımsız su şebekesi nedeniyle toprağa karışıyordu. O yıllarda 6.400 km uzunluğundaki şehir içi su şebekesinin 3.500 km'lik bölümünün çürümüş olduğu gözleniyordu.

1984'e gelindiğinde İstanbul, Terkos Gölü, Alibeyköy, Elmalı ve Ömerli barajlarından besleniyordu. Bu 5 yıllık süre içerisinde 1986'da başlanıp 1988 başlarında bitirilen Darlık Barajı (Ömerli Barajı'nin yedek su deposu gibi kullanılıyordu) ve yine 1988'de bir bölümü devreye sokulan Büyükçekmece Barajı, İstanbul'un su sorunun çözümüne az da olsa katkı sağlıyordu.

Bu dönemde Büyük İstanbul Kanalizasyon Projesi başlatddı ve gerek Kuzey-Güney Haliç kolektörleri, gerekse Kadıköy sahil kolektörlerinin inşasında önemli adımlar atıldı. Yine bu dönemde 2.000 km'ye yakın şehir içi su şebekesi döşendi, İSKİ bilgisayar sistemine geçirilerek, abonelere daha seri bir biçimde hizmet vermeye başladı.

Nüfusun yüzde 60i Avrupa, yüzde 40i Anadolu yakasında; oysa su rezervlerinin yüzde 40i Avrupa, yüzde 60i ise Anadolu yakasında bulunan İstanbul'un su kaynakları ile nüfus dağılımı arasındaki bu ters orantı çekilen su sıkıntısının önemli bir nedenidir. Yine sıkıntının başlıca nedenlerinden birisi de, barajlar arasında bağlantı bulunmayışıdır.

1989 yerel genel seçimlerinde belediye başkanlığına seçilen Nurettin Sözen'i, yönetime gelişinin hemen birinci yılında ciddi bir sorun bekliyordu. Kurak geçen kış nedeniyle barajlar neredeyse tamamen boşalmış, İstanbul belki de tarihinin en susuz günleri ile karşı karşıya kalmıştı. İSKİ ilk ciddi sınavını o günlerde verdi, birçok ilkler o günlerde denendi. Halk arasında "yağmur bombası" olarak anılan buludann tohumlanması sistemine dayalı yapay yağış, Yalova'dan tankerlerle su getirilmesi ve Karadeniz'den Terkos'a su aktarılması gibi yöntemlerle susuzluk bir ölçüde de olsa giderilmeye çalışıldı.

İstanbul'un tarih boyunca yaşadığı bu ve benzer sıkıntıları kısa vadede azaltabilmek, uzun vadede ise kalıcı çözümler bulmak için harekete geçen İSKİ, önce Darlık ve Büyükçekmece barajlarını tam anlamıyla devreye soktu. Böylece 1989 öncesinde 475.000.000 m^3 kapasiteli 4 baraj hizmette iken, 1994'te 6 barajdaki toplam su kapasitesi 736.000.000 m^3'e ulaştı.

Daha soma kentin 2025'e kadar su gereksinmesini karşılayabilmek amacıyla İSKİ, Kuzey Istranca dereleri, Sazlıdere Barajı ve Büyük Melen projelerini oluşturdu.

Kayıpları yüzde 50'lere varan çürük ve sağlıksız şehir içi su şebekesinin onarımı ve yeni hatlar için ayda ortalama 100 km boru döşendi. Son 5 yılda yenilenen ya da değiştirilen boru hattının uzunluğu 4.576 km'yi buldu. Oysa 1989'a kadar İstanbul'daki içme suyu şebekesinin uzunluğu 7.000

km civanndaydı. Bu çalışmalar sonucunda, su kaçağı yüzde 30'lara çekilebilmiştir.

ISKİ'nin son dönemde yaptığı önemli çalışmalar arasında tam arıtma tesislerinin projelendirilmesi ve bir kısmının inşaatına başlanması vardır. Bunlardan Tuzla ve Küçükçekmece Tam Antma tesislerinin büyük bir bölümü tamamlanmıştır.

"Atıksu metrosu" olarak adlandırılan kanalizasyon şebekesi içerisinde yer alan Sefaköy Kolektörü, Tuzla Dericiler Kolektörü, Kuzey Haliç Kolektörü ve Tüneli, Üsküdar Atıksu Kuşaklama Kolektörü, Kadıköy'den Caddebostan'a kadar olan atıksu kolektörleri bitirilmiş, diğerlerinin ise yüzde 90'a yakın bir bölümü tamamlanmıştır. Ancak atıksu kolektörleri ve biyolojik antma tesisleri tam olarak bitirilemediği için bu sistemden şu anda yararlanılamamaktadır (bak. atıksu).

Yine bu dönemde "bedava su" projesi adı altında su tasarrufu sağlamak ve gecikmiş alacakları tahsil edebilmek için, 10 m^3'ten az su kullanan 430.000 aboneden, 5 yıl boyunca para alınmamıştır.

İSKİ abone sayısı 1.500.000'e ulaşmış, önceleri 6 ayda bir gönderilen su faturalarn 2 ayda bire mdirilmiştir.

Bugün İstanbul'un günlük su ihtiyacı 2.500.000 m^3'tür. Oysa kente verilen günlük su miktarı 1.300.000 m^3 civarındadır.

İstanbul'un uzun vadeli su sorununu çözebilmek amacıyla bir master plan hazırlanmıştır. Bunlardan 10.000.000 m^3 kapasiteli Yeşilvadi Regülatörü'nün Darlık'a aktarılması işlemi 1992'de tamamlanmıştır. 50.000.000 m^3 kapasiteli Sazlıdere Barajı ve 110.000.000 m^3 kapasiteli Kuzey Istranca dereleri regülatörlerinin 1991'de temelleri atılmış, ancak henüz küçük bir bölümleri tamamlanmıştır.

İstanbul'un 50 yıllık su gereksinmesini karşılaması planlanan Büyük Melen Projesi, Yeşilçay regülatörleri, Kirazlıdere barajları ise henüz yalnızca birer proje halindedir.

BÜNYAMİN ÇELEBİ

İSTANBUL ŞEHRİ MUHİPLERİ CEMİYETİ

istanbul Vilayeti'nin izniyle 2 Temmuz 1327/15 Temmuz **1911**'de kuruldu. Amacı, istanbul'un güzelliklerini ve eski eserlerini bir taraftan tanıtırken, bir taraftan da bu eserlerin korunmaları için gerekli makamlar ile temasa geçmek idi. Cemiyetin 18 maddelik bir tüzüğü vardı. Yönetim kurulu ise başta Şûra-yı Devlet Reisi Said Halim Paşa olmak üzere, Müze-i Hümayun Müdürü Halil Edhem Eldem(->), Adliye müşaviri olarak Osmanlı Devleti'ne davet edilen Polonya asıllı fakat Fransız vatandaşı Kont Leon Ostrorog, Düyun-ı Umumiye mektupçusu Vahid, Darülfünun muallimlerinden Ahmed Midhat Efendi(-0, Teşrifat-ı Umumiye Müdürü-i Umumisi ismail Cenanı, Maarif Nazırı Emrullah, *Sabah* gazetesi başmuharriri Diran Kelekyan, Osmanlı Bankası Müdür-i Umumisi M. Revoil, Divan-ı Türki-i Hıdivi Müdürü Arif, sabık Maarif Nazırı Abdurrahman Şeref(->), Meclis-i Emanet azası ismet, Müze-i Hümayun muhafızlarından Teodoros Makridis, Şûra-yı Devlet aza-ı sabıkasından Nusret, mimar ve Sanayi-i Nefise-i Şâhâne Mektebi muallimlerinden Vedat Tek(->), Şûra-yı Devlet azasından İskender Hoçi, Meclis-i Kebir-i Maarif azasından Yusufyan, Mülkiye Mektebi muallimlerinden Efdaleddin Bey'den (Tekiner) oluşuyordu. Esas yönetmelikte adı geçmemekle beraber bu listeye Meclis-i Kebir-i Maarif azasından "Ihtifalci" lakabıyla tanınan Mehmed Ziya Bey'in(->) de ilave edildiği anlaşılıyor.

Cemiyetin üye sayısı yerli ve yabancı olmak üzere 180'e ulaşıyordu. Bunlardan bir kısmı yurtdışında yaşayan muhabir üyelerdi. Kurulduğundan itibaren 1 yıl içinde istanbul Muhipleri Cemiyeti, Türkiye'de ilk matbaayı kurmuş olan ibrahim Müteferrika'nın ve Kâtip Çelebi'nin hatıralan için birer anıt yapılmasını kararlaştırmıştı. Fransa elçisinin eşi, üyelerden Bayan Bompard tarafından, Anadoluhisarı'nda Amcazade Hüseyin Paşa Yalısı(->) divanhanesinin onarımı düşünülerek, bunun için rölöveler ve renkli desenler hazırlatılarak büyük boyda bir albümün yayımlanması da kararlaştırılmıştı. Yine cemiyet, Büyük Saray'ın(->) Marmara tarafı surları üstünde olan ve Iustinianos Evi olarak bilinen Bizans yapısının incelenmesini istemiş ve bu iş, R. Mesguisch tarafından bir dereceye kadar yerine getirilmiştir. Mesguisch araştırma kazılarını ertesi yıl sürdürmeyi tasarlamış ancak bu proje hiçbir vakit gerçekleşmemiştir. Tek kazanç, 150 altın harcanarak yapılan bazı onarımlar olmuştur.

istanbul Muhipleri Cemiyeti, şuursuzca yapılan veya yapılması tasarlanan bazı yıkım tasarılarına da karşı çıkmıştı. Bunlar arasmda Feyzullah Efendi Medresesi(->), Haseki Hamamı'nın yıktırılması ile Gülhane Parkı girişi (Soğukçeşme Kapısı) etrafında surların kaldırılması hususundaki projeler vardır. Cemiyet bu teşebbüslere şiddetle karşı çıktığı gibi "Lale Devri" denilen 18. yy'ın ilk yarısındaki Türk sanatı üslubunun güzel eserlerinden, Kuledibi'ndeki Bereketzade Çeşmesi'ni(->) eski yerinde restore ettirmiştir. Aziz Oğan, bu cemiyet hakkındaki yazısında, üyelerin İstanbul'u, Türkü ve Türkiyeyi seven kişilerden oluştuğunu yazar. Fransız elçisinin eşi Bayan Bompard da bunlardan biridir. Ancak, Türk ordusu 1912-1913 Balkan Savaşı felaketinde Edirne'yi geri almaya çalışırken, Elçi Bompard'm Cemal Paşa'ya "Edirne'de niçin bu kadar ısrar ediyorsunuz? Sizi Edirne'ye bağlayan birkaç kubbeden başka ne vardır ki!" sözü, bu dostlann (!) Türkleri ve Türkiye'yi ne derecede saydıklarını gösteren bir işarettir.

istanbul Muhipleri Cemiyeti kurulduktan sadece birkaç yıl sonra I. Dünya Savaşı'nın (1914-1918) kargaşası içinde kayboldu ve unutuldu gitti. Ancak yıllar sonra bu cemiyet veya kurumu yeniden canlandırma yolunda bir girişim Reşid Safvet Atabinen(->) tarafından yapıldı. Atabinen 1923'te kurduğu Türk Seyyahin Cemiyeti'nde (Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu) istanbul'u Sevenler Kurumu adı altında, cemiyeti canlandırmak istemiş ve eski cemiyetten kalan 800 liralık bir parayı bu yeni kuruluşa devrettirmiştir. "İstanbul'u Sevenler Grubu", her ay toplantılar yaparak şehrin tarihi eserleri ile ilgili şikâyet ve dileklerini gerekli makamlara iletiyordu. Bu kuruluşun aldığı kararlar, *Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni'nâe* raporlar halinde yayımlanmıştır. Bu arada yapılan hizmetler hususunda, 1943' te ibrahim Müteferrika'nın mezar taşının, bulunduğu Hasköy Mezarlığından, Galata Mevlevîhanesi naziresine taşınarak birçok benzeri gibi kaybolmaktan kurtulmasına işaret edilebilir.

istanbul'u Sevenler Grubu da yavaş yavaş bu türden konulara ilginin azalması ve istanbul'u gerçekten sevenlerin bu dünyadan birer birer göç etmeleri üzerine sessizliğe gömülerek unutuldu gitti, istanbul'u Sevenler Grubu 1940'lı yıllarda bazı eski eserler ile ilgili olarak öneri, temenni ve kararlarını aynca küçük broşür halinde de yayımlamıştır.

İstanbul Muhipleri Cemiyeti, "Umumi Rapor" başlığı ile 1329/1913'te bir rapor yayımlamıştı. Tüzüğü ise daha önce, *Société des amis de Stamboul Status* adı ile istanbul'da 1912'de basılmıştı. Ünlü Bizans tarih ve medeniyeti uzmam, Sorbonne öğretim üyelerinden Charles Diehl(->) tarafından yazılan "Les amis de Stamboul" başlıklı bir yazı, Türkçe ve Fransızca 4 sahifelik bir broşür halinde basıldıktan başka, Galata'da Bereketzade Çeşmesi'nin restorasyonu münasebetiyle, *Bereketzade Çeşmesi -La fontaine de Béréket-Zade* adı ile Türkçe ve Fransızca bir kitapçık da yayımlanmıştır. Cemiyet, kurtarılması hususunda büyük özen gösterdiği Kanlıca'daki Amcazade Hüseyin Paşa Yalısı divanhanesi hakkında da içinde başta Pierre Loti olmak üzere pek çok kişinin yazıları olan renkli resim ve rölöveler ile zenginleştirilmiş, *Le yali des Koeprulu à Anadoli Hissar* (Paris, 1915) adlı büyük bir de albümkitap yayımlamıştır.

Bibi. A. Ongan, "Türk Müzeciliğin 100'üncü Yüdönümü", ***TTOKBelleteni,*** S. 62 (1947), (ayrıca broşür olarak "istanbul'u Sevenler Grubu Yayını" olarak da basıldı); S. Eyice, "İstanbul'u Sevenler Birleşiyor (İstanbul Muhibleri Cemiyeti), ***Yıllarboyu Yakın Tarih Dergisi,*** S. 6 (Eylül 1978), s. 47-49.

SEMAVİ EYİCE

İSTANBUL TEKNİK ÜNİVERSİTESİ

Türkiye'nin halen faal en eski yükseköğretim kurumu olan İstanbul Teknik Üniversitesi (İTÜ) dünyada hâlâ faal en eski genel mühendislik yüksekokuludur. Bir mühendislik okulu olarak da, günümüzde faaliyetini sürdüren okullar arasında, Paris'teki *Ecole de Ponts et Chaussées'den* (1747) ve Madrid'deki *Escuela Tecnica Superior de Lngenieros Navales'den* (1772) sonra gene en eskisidir. Halen istanbul'da 210 hektar alan tutan beş kampusa dağılmış tesisleri içinde yaklaşık 20.000 öğrenciye eğitim veren İTÜ Türkiye'nin en ge-

lişmiş üniversitelerinden biri olup gerek araştırma gerekse de eğitimiyle Türkiye dışında da yaygın bir şöhret sahibi Türk yükseköğretim kurumlan arasmda en önemlilerindendir.

Tarihçe

I. Mahmud döneminde (1730-1754) Sadrazam Topal Osman Paşa yeni kurulmuş olan humbaracı ve topçu birliklerinin genel düzeylerinin yükseltilmesi amacıyla bir okul kurulmasını emretti. Bu görev, humbaracılann komutanı ve Müslümanlığı seçmiş asilzade bir Fransız piyade generali olan Humbaracı Ahmed Paşa'ya(-») verildi. Okul 1734'te Üsküdar'da Humbarahane adıyla açıldı ve Mehmed Said Efendi idaresinde eğitime başladı. Ancak yeniçerilerin karşı koyması üzerine kısa bir süre sonra kapatıldı.

Osmanlı imparatorluğu içinde teknik ve bilimsel eğitimin temelli kurulabilmesi ise ancak askeri bir facianın, donanmanın ve devletin bazı ileri gelenlerine modernleşme konusunda biraz daha geç kalınması halinde tüm devletin elden gidebileceği korkusunu vermesinden sonra gerçekleşebilmiştir. 6 Temmuz 1770'te -daha sonra Çeşmenskiy namıyla şöhret yapacak olan- Kont Aleksey Grigoryeviç Orloff (1737-1807) kumandasındaki 24 parçalı Rus Çarlığı Baltık donanması, Çeşme Limanı'nda 20-25 parçadan ibaret olan Osmanlı donanmasını yakarak imha edince, Gazi Hasan Paşa, Çeşme faciasına neden olan yetersizlikler ve alınması gereken tedbirler konusunda III. Mustafa'yı ikna etmiş ve medrese dışında modern bir eğitim kurumunun devletin bekası için gerekli olduğu konusunu padişaha aktarmıştır.

Belirli bir hazırlık döneminden sonra Haliç'te tersane yanında yeni okul Mühendishâne-i Bahri-i Hümayun(->) adı altında 1773'te açıldı.

1789'da III. Selim'in tahta çıkması Mühendishane için yeni bir gelişme döneminin başlangıcını oluşturdu. Bu ileri fikirli padişah, devraldığı imparatorluğu modernize etmeyi kafasına koymuştu. Önemli hedeflerinden biri de babası III. Mustafa'mn mirası olan Mühendishane'yi geliştirmekti.

III. Selim, eski bahri (denizel) mühendishaneye 1795'te bir de berri (karasal) mühendishanenin eklenmesini sağladı. Bundan önce 1792'de bir Mühendishane-i Sultani kurulmuş, bu okulda iki yıl zarfında Enderun mezunlarından seçilenler mühendislik eğitimine alınmışlardı. Bu hazırlık süresi sonunda Mühendishane-i Sultani lağvedilmiş, bunun mezunlarıyla da Mühendishane-i Fünun-ı Berri-i Hümayun veya kısa adıyla Mühendishane-i Berri-i Hümayun(->) kurulmuştur.

III. Selim Mühendishane'nin görevleri ve yönetimi ile ilgili tarihi bir de ferman yayımladı. Çağdaş üniversite anlayışında hükümlerle dolu olan ve bu nedenle Türk yükseköğretim tarihinde çok önemli bir yeri bulunan bu ferman, 1210/1795 Kanunnamesi olarak bilinir.

III. Selim'in bu fermamyla yeni imkânlara kavuşan Mühendishane için 1796'da Üsküdar'da bir de matbaa kuruldu ve buna Darü't-Tıbaatü'l-Mamuretü's-Sultaniye ya da Darü't-Tıbaatü'l-Sultaniye adı verildi (bak. Mühendishane Matbaası).

İstanbul Teknik Üniversitesi eski Maçka Maden Fakültesi ana kapısı (Maçka Silahhanesi). *İTÜ Arşivi*

1847'de ingiltere'den tahsilden dönmüş olan Mühendishane Nazın Ferik Bekir Paşa bir layiha ile okulun binasının tamir olunup teşkilatının yeniden düzenlenmesini idadi (lise) ve yüksekokul kesimlerinin birbirlerinden ayrılmasını ve yüksekokulun da harbiye ve mimari kısımları olarak iki fakülteye bölünmesini teklif etmiştir

1864'te Mühendishane'nin idadi sınıfları, diğer askeri okulların (Harbiye, Bahriye, Tıbbiye) idadi kısımları ile birleştirilerek Galatasaray'da Mekâtib-îîdadi-i Umumi isimli genel bir askeri lise içinde birleştirildi. Ancak Mekâtib-i İdadi-i Umumi'nin ömrü fazla olmadı. Mühendishane sınıfları haricindeki kesimi 18ö7'de Kuleli'ye nakledildi, Mühendishane'nin sınıfları da Mühendishane içindeki eski yerlerine döndü.

1871-1878 arasında, Mühendishane'deki yüksekeğitimin Harbiye'ye nakledilmesi üzerine okul topçu ve istihkâm subayı yetiştirecek bir hazırlık okulu haline geldi. Özellikle 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı Mühendishane'ye büyük zarar verdi ve bu arada binası hastane olarak kullanıldı. Öğrenciler de savaş süresince Harbiye'ye nakledildiler.

Rus savaşı gailesi biter bitmez, 1876'da

İstanbul Teknik Üniversitesi arka kapısı (eski ön kapı). *İTÜ Arşivi*

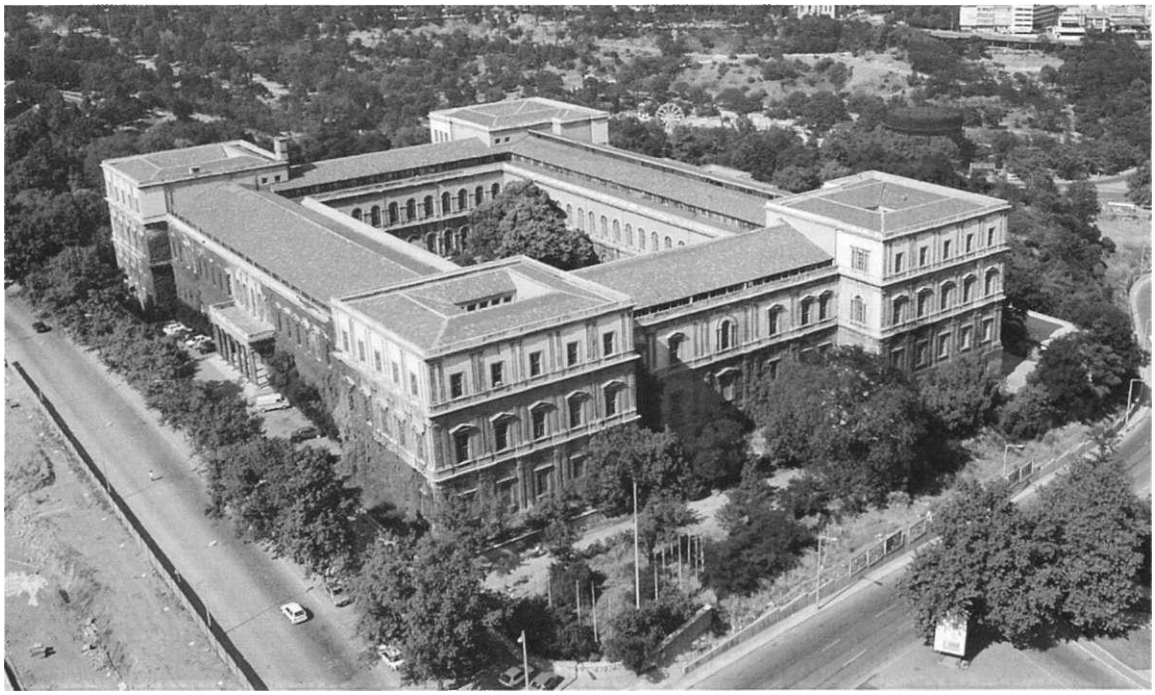

İstanbul Teknik Üniversitesi Taşkışla binası. *Ahmet Kuzik*

tahta çıkmış olan II. Abdülhamid Mühendishane'ye eski yüksekokul karakterinin kazandırılması gerektiğini düşündü. 1878' de bu maksatla III. Selim'in yaptırdığı bina esaslı bir şekilde tamir edildi, Mühendishane Nezareti'ne matematikçi Vidinli Hüseyin Tevfik Paşa atandı ve mühendisler Harbiye'den ayrılarak büyük bir törenle eski okullarına döndüler.

1878 reformu İstanbul Teknik Üniversitesi'nin tarihinde çok önemli bir dönüm noktasıdır. Bu tarihte Vidinli Hüseyin Tevfik Paşa'mn döneminde okul eğitiminin yanında, çok mütevazı olsa bile giderek artan oranlarda araştırma yapılmaya da başlanmış üniversiteleşme yolunda ilk adımlar atılmıştır. İmparatorluk genelinde sivil mühendislere olan ihtiyacın artık asker kökenli mühendislerce karşılanamaması nedeniyle 4 Eylül 1882 tarihli bir layiha ile Mühendishane bünyesinde tamamen sivil bir fakültenin açılması teklifi üzerine II. Abdülhamid, Mühendishane nazırına bağlı bir Hendese-i Mülkiye Mektebinin^) kurulmasına izin vermiştir.

Mühendishane, 1909'da 138 yıl önceki yenilikçilik ve çağdaşlık ruhu ile ve Mühendis Mekteb-i Alisi adı altında Tophane'deki Mühendis Mektebi binasına taşındı. Miralay Baha Bey'in yerine Belçika'da elektrik mühendisliği tahsil etmiş olan Refik Bey (Fenmen) müdür atandı. II. Meşrutiyet'in iç ve diş karışıklıklarla dolu yılları nedeniyle yeni bir nizamname hazırlanması işi İ915'e kadar gecikti. Balkan Savaşı ise okulun 1913'te hiç mezun verememesine neden oldu.

1908-1922 arası İstanbul Teknik Üniversitesi tarihinin belki de en zorlu yılları olmuştur. Mühendis Mekteb-i Âlisi, özellikle Balkan Savaşı esnasında bir yıl kapanınca tamamen ortadan kalkma tehlikesiyle karşı karşıya kalmış, ancak öğrencileri, hocaları ve idarecileri büyük kişisel fedakârlıklarla bu anıtsal kurumun tarihten silinmesine izin vermemişlerdir. Okul bu arada sık sık binasız kalmış, İstanbul'da oradan oraya göç etmiş, bundan doğal olarak kütüphane, arşivler, laboratuvar ve koleksiyonlar büyük zarar görmüştür.

istanbul Teknik Üniversitesi İşletme Fakültesi binası (eski Jandarma Okulu) *İTÜ'Arşivi*

İşte bu çileli yıllarda Prof. Forchheimer, Kari von Terzaghi adlı genç bir vatandaşı ile birlikte, 1914'te Mühendis Mektebi'ne geri dönerek hocalığının yanında ders nazırlığı görevini de üstlenmiştir. Kari von Terzaghi okulda derhal ilkel bir laboratuvar kurmuş ve I. Dünya Savaşı'nın tüm olumsuz şartları altında Mühendis Mekteb-i Âlisi çatısı altında asistanları ve bulabildiği öğrencileriyle araştırma yapmaya başlamıştır. Bu araştırmaların sonuçlarının önemini ve bilim tarihindeki yerini 6 Mart 1950'de Prof. Hamdi Peynircioğlu'na yazdığı bir mektupta dile getirmiştir.

Kari von Terzaghi'nin tüm dünyada zemin mekaniğinin kurucusu olarak kabul edildiği göz önüne alınırsa, bu önemli mühendislik branşının, İstanbul Teknik Üniversitesi'nin tarihinin en zorlu yıllarında onun mütevazı laboratuvarlarında doğmuş olduğu görülür. İstanbul Teknik Üniversitesi de verdiği ilk şeref doktorasını, 9 Eylül 1949'da senatosunun 133. toplantısında bu büyük hocasına layık görmüştür.

I. Dünya Savaşı'nın kaybedilmesinin arkasından **16** Mart 1920'de istanbul'un müttefiklerce işgali Mühendis Mektebi için daha da çileli bir dönemin başlangıcı oldu. I. Dünya Savaşı esnasında taşınmış olduğu Nötre Dame de Sion Lisesi binasından mütareke esnasında çıkartıldı. Eşyaları Harbiye binasında bırakılarak okul Halıcıoğlu'ndaki eski binasına taşındı. Ancak işgalde bu binanın ingilizler tarafından alınmasıyla gene yersiz kaldı. Gümüşsüyü Kışlası bir ara okula verildi ancak eşyalarına işgal kuvvetleri el koydu. Daha sonra Yıldız'da Şevket Paşa Konağı kiralandı ve Mühendis Mektebi işgal sonuna kadar bu binada kaldı. Bu acı günlerde okulun tarihi belgelerce zengin arşiv ve kütüphanesinin çok önemli kayıplara uğradığı tahmin edilmektedir.

İstanbul Teknik Üniversitesi fen-edebiyat, uçak-uzay bilimleri, kimya-metalurji, maden, elektrik-elektronik, gemi inşaatı ve deniz bilimleri fakülteleri binaları. ***İstanbul Teknik Üniversitesi'nin Kısa Tarihçesi, İst., 1990***

1922'de İstanbul'un kurtuluşu Mühendis Mektebi'ne de bir nefes aldırmış, okul bir taraftan, müdürü "temiz ve iyi ruhlu, müşfik" Mehmet Nuri Bey (Esmen) liderliğinde yaralarını sararken, bir taraftan da harap olmuş ülkenin baştan imarı için şimdi her zamankinden çok ihtiyaç duyulan mühendisleri yetiştirmeye hız vermiştir. Ancak artık okulun eski teşkilatı da mutlaka "muasır medeniyet seviyesinin üstüne çıkmaya" azimli Cumhuriyet'in ihtiyaçlarına cevap verebilecek durumda değildi. Kadronun genişletilmesi ve özellikle uzmanlık dallarının ayrılması gerekiyordu. Bunun üzerine zamanın Nafia vekili Behiç Bey'in (Erkin) ve o zamanki Mühendis Mektebi hocalarının gayretleri ile 24 Mayıs 1928 tarihli ve 1275 sayılı sekiz maddelik bir kanunla Mühendis Mekteb-i Âlisi, Yüksek Mühendis Mektebi adım aldı ve okula "Şahsiyet-i Hükmiye" (tüzel kişilik) verildi.

Kanunun kabulünden sonra bir de "Yüksek Mühendis Mektebi Nizamnamesi" (yönetmelik) çıkanldı ve Bakanlar Kurulu'nun 12 Haziran 1929 tarihli toplantısında kabul edilerek yürürlüğe girdi. Bu yönetmeliğin 31. maddesine göre okul müdürünün unvanı rektör olarak değiştirildi ve müderrislik (profesörlük) kademesi ihdas edilerek Mühendis Mektebi, İstanbul Darülfünunu'na eşit bir duruma getirildi. Mühendis Mektebi'nin ilk rektörü Suphi Bey'dir (Tanıg).

1932 mali yılına ait görüşmelerde TBMM Bütçe Encümeni tarafından Mühendis Mektebi'nin fen bölümlerinin İstanbul Darülfünunu'na, inşaat ve mimarlık bölümlerinin de Güzel Sanatlar Akademisi'ne bağlanması bir tasarruf önlemi olarak teklif edildi ve bu kayda geçirildi. Ancak Mühendis Mektebi Tedris Meclisi'nde konu detaylıca görüşüldükten sonra, bahsi geçen kurumların ayrı gelenekleri bulunan ve bilim yolunda bağımsız yürümekte olan kurumlar oldukları belirtildi ve hele İstanbul Darülfünunu'nun geleceğinin belirsiz olduğu bir dönemde sırf küçük bir tasarruf için tarihi bir kurumun ortadan kaldırılması son derece sakıncalı bulundu ve teklif reddedildi. Mühendis Mektebi'nin ne derece kurumlaşmış olduğunu ve ülkedeki yüksekeğitimin genel durumunun idaresinin ne kadar yakından izlediği bu tarihi kararda çok açık bir şekilde görülmektedir. Hakikaten Mühendis Mektebi Tedris Meclisi'nin bu kararından bir yıl kadar sonra İstanbul Darülfünunu kapatıldı ve İstanbul Üniversitesi(->) açıldı. Bir ara Mühendis Mektebi'nin İstanbul Üniversitesi'nin bir fakültesi haline getirilmesi gündeme geldi ve bu amaçla eski Darülfünun'un fen fakültesine bağlı Makine ve Elektrik Enstitüsü Mühendis Mektebi'ne bağlandı. Ama İstanbul Üniversitesi kurulduktan sonra bu plan gerçekleşmedi ve Makine ve Elektrik Enstitüsü de Mühendis Mektebi'nin bünyesinde kaldı.

Nafıa Vekâleti'ne Ali Çetinkaya'nın atanması Mühendis Mektebi'nin gelişmesi açısından bir talihsizlik olmuştur. Bilimsel bir kurumu askeri bir zihniyetle yönetmeye kalkan bu bakanla okul arasmda çıkan anlaşmazlıklar önce 18 Mayıs 1935 tarihli bir kanunla rektörün doğrudan bakan tarafından atanmasına, sonra da, **26** Mayıs 1936'da Behiç Erkin'in büyük bir ileri görüşlülükle okula verdirdiği tüzel kişiliğin geri alınmasına neden oldu.

1929'da uygulamaya giren yönetmelikle Mühendis Mektebi Alman teknik yüksekokullarına (technische Hochschule) benzer bir yapıya kavuşturuldu ve 3 ihtisas şubesi kuruldu: 1) Yol ve demiryolu mühendisliği, 2) mimari ve inşaat, 3) su işleri mühendisliği. 1934'te bunlara, İstanbul Darülfünunu'ndan devir alman Makine ve Elektrik Enstitüsü'nün yerine geçecek bir elektro-mekanik şubesi, 1935'te de bir muhabere şubesi eklendi, 1940'ta da yol ve su şubeleri inşaat şubesi olarak birleştirildi. 1943'te de makine ve elektrik şubeleri tamamen bağımsız birimler haline geldi.

1930-1944 arasmda *Yüksek Mühendis Mektebi Kütüphanesi* adlı bir yayın serisi başlatılmış ve harf devrimi akabinde yenilenmiş olan matbaada bu zaman aralığında 92 adet kitap basılmıştır. Bu serinin ilk kitabı Prof. Dr. Kerim Erimin *Nazarî Hesap* adlı eseridir. Ayrıca 1927'de adı daha sonra *Yüksek Mühendis Mektebi Mecmuası* olan bir dergi de yayımlanmaya başladı. Bu dergi 1935'te yayın hayatına son verdi, ancak okul Maarif Vekâleti'ne bağlandıktan sonra okulun değişen adına paralel olarak adı *Yüksek Mühendis Okulu Dergisi* olarak değiştirilerek tekrar yayımlanmaya başladı. Halen yayımlanmakta olan ***İTÜ Dergisi*** bu derginin devamıdır.

22 Eylül 1941 tarihli ve 4121 sayılı kanunla Yüksek Mühendis Mektebi, Yüksek Mühendis Okulu adı altında Maarif Vekâleti'ne bağlandı. Başlangıçta okulun iç yapısında ve idaresinde hiçbir değişiklik yapılmadı.

Maarif Vekili Hasan Âli Yücel, Yüksek Mühendis Okulu'nu resmen bir üniversite haline getirmeyi kafasına koymuş bulunuyordu. Bunu onun başkanlığında Yüksek Mühendis Okulu'nun tüm profesörlerinin de katılmasıyla yapılan 4 Şubat 1943 tarihli bir toplantının tutanaklarından açıkça görmek mümkündür. Burada okulun Avrupa'daki çoğu mühendis okullarından farklı olarak "yüksek kabiliyetlere yüksek bilgi" veren seçkinci bir kurum olduğu, buna göre "yüksek mühendis" kavramının tanımlanarak ona göre okulun üniversiteleştirilmesi savunulmuştu. Yüksek Mühen-

dis Okulu nihayet TBMM'nin 12 Temmuz 1944'te kabul ettiği 4619 sayılı kanunla resmen İstanbul Teknik Üniversitesi oldu. Bu nedenle 20 Kasım 1944'te Gümüşsüyü binasının 501 numaralı amfisinde bizzat Hasan Ali Yücel'in de hazır bulunduğu büyük bir tören yapıldı ve 1773'te Haliç kenarında tek bir oda içinde kurulan mütevazı Mühendishane, 171. yaşında, ülkesinin en üst düzeydeki öğrenci ve hoca kadrosunu bünyesine toplamış, bir eğitim ve araştırma kurumu olarak çok uzun bir zamandan beri hak etmiş olduğu Teknik Üniversite adını aldı.

Günümüzde İTÜ

Modern Üniversite (1944 - 1981): İstanbul Teknik Üniversitesi 4619 sayılı kanunla resmen bu adı aldığı halde henüz kendisine kılavuzluk edecek tüzük, yönetmelik gibi esaslar bulunmaması nedeniyle Bakanlar Kurulu'nun 11 Ekim 1934'te İstanbul Üniversitesi için kabul etmiş olduğu talimatnamenin 1-36. maddelerini uygulamayı kararlaştırmıştı. Üniversite dört fakülte olarak teşkilatlandırıldı: 1) inşaat (dekan: Prof. Dr. Sait Kuran), 2) mimarlık (dekan: Prof. Emin Onat), 3) makine (dekan: Prof. Dr. Ratip Berker) ve 4) elektrik (dekan: Prof. Fuat Külünk). Bundan iki yıl sonra TBMM tarafmdan 13 Haziran 1946' da kabul edilen 4936 sayılı kanun tüm Türk üniversitelerine ve bu arada İTÜ'ye de özerklik ve tüzel kişilik verdi.

İTÜ 1950li yıllara kadar dört fakültesiyle eğitim ve araştırma faaliyetini sürdürmüş, 3 Şubat 1953'te yayımlanan 6033 sayılı kanunla beşinci fakülte olarak da "Maden ve İzabe Yüksek Mühendisleri ile Mühendis Jeolog yetiştirmek, yurdumuzun yeraltı servet kaynaklarının aranması ve işletilmesi konularında hükümet ile ilgili kurumlarla işbirliği gibi Üniversite görevlerini yapmak üzere" (İTÜ senatosu 123. toplantı kararlan tutanağından: 2 Haziran 1949) maden fakültesi kurulmuştur. Bundan önce 1952'de UNESCO-İTÜ işbirliği ile doğrudan rektörlüğe bağlı olarak Hidrojeoloji ve Sismoloji enstitüleri kurulmuştur. Sismoloji Enstitüsü'nün kurulmasında bu bilim dalının kurucularından addedilen Alman asıllı Prof. Dr. Beno Gutenberg faal rol aldı ve daha sonra da maden fakültesi II. Dünya Savaşından sonra kurulmuş olan WWSSN'in (World-Wide Standardised Seismograph Network : Dünya Çapında Standardize Edilmiş Sismograf Ağı) Türkiye temsilcisi oldu. Bu görevini halen sürdürmektedir. Maden fakültesinin kurulmasıyla İTÜ ilk kuruluş yıllarından beri vermekte olduğu coğrafya, kartografya, topografya, jeodezi ve jeoloji gibi yerbilimi dallarındaki eğitimin büyük bir bölümünü bir fakülte bünyesinde toplayarak ülkemizdeki ilk modern yerbilimleri fakültesinin kurulmasını sağlamıştır. Hızla gelişen maden fakültesi çok kısa bir zamanda öğretim elemanları araşma yerbilimlerinin çeşitli konularında Türkiye'nin en şöhretli araştırmacılarını toplayarak Türkiye'de bu konuda da lider durumuna geçmiştir.

1944'te Uluslararası Sivil Havacılık Teşkilatının kurulması ve Türkiye'nin de 1945' te bu kurumun koyduğu kurallan benimsemesi sonucu, 1952'de Ulaştırma Bakanlığınm teklifi üzerine aynca gene rektörlüğe bağlı bir de Sivil Havacılık Enstitüsü kurulmuştur. Amacı havacılıkla ilgili her türlü konuda ve özellikle İTÜ'de temsil edilen uçak mühendisliği ve havaalanı yapımı gibi havacılıkla ilgili inşaat mühendisliği konularında bilgi toplayıp üretmekti.

Hızla gelişen üniversiteye eski Gümüşsüyü binasının artık yetmemesi üzerine 1862'de kışla haline getirilen ve 1940'lı yıllarda bir harabe halinde olan Taşkışla binası 1948'de tamir ve tadil edilmiş, buraya 1951'de mimarlık fakültesi, 1952'den itibaren de rektörlük birimleri ve inşaat fakültesi yerleştirilmiştir.

Bu tarihlerde ülkedeki bayındırlık ve sanayi atılımlarının artması, Milli Eğitim Bakanlığını mühendis yetiştirilmesinde sayı artımını sağlamak için bazı önlemler almaya yöneltti. 26-28 Mayıs 1952 tarihlerinde Ankara'da yapılan toplantıda İTÜ nün mühendis yetiştirebilmesi konusunda bazı ön çalışmaların yapılması istenmiştir. Bu çalışmalar sonunda İTÜ'ye bağlı Teknik Okul kurulması kararlaştırılmış ve okul, 22 Nisan 1954'te 147 öğrenci ile Maçka Kışlasinda açılmıştır.

Teknik Okul'un bir fakülte haline dönüştürülmesi ise 1970'te 1440 sayılı kanun ile gerçekleşti. İTÜ Mühendislik ve Mimarlık Fakültesi adı altında açılan bu fakülte 1981'de yürürlüğe giren 2547 sayılı kanun ile diğer üniversitelerde kurulan mühendislik fakültelerine eş düzeyde olup, elektrik, inşaat, makine ve mimarlık bölümlerinden oluşuyordu. Ancak bu fakültenin de hızlı büyümesi ve âdeta üniversite içinde bir üniversite halini almasıyla, bunun da Milli Eğitim Bakanlığının 11 Ağustos 1976 tarihli bir kararıyla Maçka Elektrik, Maçka İnşaat, Maçka Makine ve Maçka Mimarlık fakülteleri olarak dört fakülteye bölünmesi kararlaştırılmıştır. Bu şekilde İTÜ bünyesi içinde dört paralel fakülte oluşmuş ve Maçka'daki eski Teknik Okul'dan türeyen fakültelerle İstanbul'da yeni bir teknik üniversite oluşturulması gündeme gelmiştir.

1969'ta İTÜ, 5 yıllık yüksek mühendislik eğitimini 4 yıllık mühendislik eğitimine dönüştürme kararını almıştır. Bu tarihe'kadar diploma alan yüksek mühendislerin diplomaları Türkiye dışında master derecesine eşdeğer kabul edilmekteydi. Ancak dört yıllık eğitime geçilmesi, aynca bir de yüksek lisans programının başlatılmasını gerekli kıldı. Eski beş yıllık eğitime kabul edilmiş olan son sınıfın 1973'te mezun olmasıyla beraber, 1973-1974 ders yılında yüksek lisans programı başlatıldı, ancak Teknik Okul'dan türeyen Maçka fakülteleri bu programın dışında tutuldular ve yalnızca lisans diploması vermeye devam ettiler.

2547Sayılı Kanun Sonrasından Günümüze İTÜ: 12 Eylül 1980 askeri darbesini izleyen yıllarda 2547 sayılı kanun Türk yükseköğretimini baştan düzenlemek için çıkarılmış, bu arada Türkiye'deki üniversite sayısı artırılarak üniversitelerin idari özerklikleri kısıtlanmıştır. Bütün üniversiteleri tek bir şablon içinde yapılandıran bu kanun çerçevesinde bir tek İTÜ'nün eski geleneksel yapısına dokunulmamış, yalnızca eski İTÜ Teknik Okulu'ndan türemiş olan dört fakülte, üniversite bünyesindeki adaşları ile birleştirilmiş, kanun gereği kurulan Fen Bilimleri Enstitüsü ve Sosyal Bilimler Enstitüsü dışında bir de eski Nükleer Enerji Enstitüsü yaşamını sürdürmüş, buna ilaveten de dokuz adet de Uygulama ve Araştırma Merkezi açılmıştır. Bu şekilde 2547 sayılı kanunun yürürlüğe girmesinden sonra İTÜ'nün iç yapısı aşağıdaki şekli almıştır:

Fakülteler (ilk kuruluş tarihleri ile birlikte):

1) inşaat fakültesi (1795, fakülte adı altında örgütlenme 1944);

2) mimarlık fakültesi (1847, fakülte adı altında örgütlenme, 1944);

3) makine fakültesi (1934, fakülte adı altında örgütlenme, 1944);

4) elektrik-eletronik fakültesi (1934, fakülte adı altında örgütlenme, 1944);

5) maden fakültesi (1953);

6) kimya-metalurji fakültesi (1963);

7) gemi inşaatı ve deniz bilimleri fakültesi (1773, fakülte adı altında örgüdenme 1970);

8) Sakarya Mühendislik Fakültesi (1970, fakülte adı altında örgütlenme 1982);

9) fen-edebiyat fakültesi (temel bilimler fakültesi adı altında kuruluş 1971, 2547 sayılı kanun gereği "fen-edebiyat fakültesi" adının verilmesi 1982);

10) işletme fakültesi (endüstri mühendisliği fakültesi olarak kuruluş 1969, işletme fakültesi olarak değişiklik 1977);

11) uçak ve uzay bilimleri fakültesi (1983).

Bu fakültelerden Sakarya Mühendislik Fakültesi 3 Temmuz 1992 tarih ve 3837 sayılı kanunla bağımsız Sakarya Üniversitesi olarak İTÜ bünyesinden ayrılmış, buna mukabil Deniz Kuvvetleri Komutanlığı bünyesindeki Denizcilik Yüksek Okulu (ilk kuruluş Leyli Tüccar Kaptan Mektebi: 5 Aralık 1884) 3 Temmuz 1992 tarihinde ve 2809 sayılı kanunla İTÜ'ye bağlanmış, bu yüksekokul da 1993'te fakülte haline gelerek fakülte sayısı gene 11'de kalmıştır.

2547 sayılı kanun aynı zamanda ilk defa 1914'te André Antoine tarafından kurulmuş Darülbedayi-i Osmani'nin devamı olan istanbul Konservatuvarını da Türk Musikisi Devlet Konservatuvan olarak İTÜ ye bağladı.

Kuruluşunun 221. yılı itibariyle İTÜ bünyesinde 11 fakülte, 3 enstitü, rektörlüğe bağlı üç bölüm, 9 uygulama, araştırma merkezi ve Türk Musikisi Devlet Konservatuarı bulunmaktadır. Bu birimlerde 706 öğretim üyesi, 1.**166** öğretim üyesi yardımcısı, 15.704 lisans, 4.795 lisansüstü olmak üzere toplam 20.499 öğrenci bulunmaktadır. Türkiye genelinde örgün öğretimdeki öğrencilerin yüzde 9,3'ü lisansüstü eğitim yaparken İTÜ'de bu oran yüzde

23,4'tür. İTÜ'de eğitim dili Türkçedir, ancak lisansüstü eğitimin bir bölümü ingilizce verilmektedir. Ayrıca "ingilizce Destekli Öğretim" adıyla başlatılan lisans programı ile arzu eden her öğrenciye yabancı dil öğretimi ve her yarı yıl bir ingilizce ders alma olanağı getirilmiştir.

Bibi. Comte de Bonneval, *Merckıvürdiges Leben des Grafen von Bonneual Voémabls Keiserl,* Jena, 1738; Baron de Tott, *Mémoires du Baron de Tott,* I-II, Amsterdam, 1784; G. B. Toderini, *De la littérature des turcs,* I, Paris, 1789; Mehmed Esad, *Mir'at-ı Mühendishâne-i Berrî-iHümayun,* İst., 1312; Ç. Uluçay- E. Kartekin, *Yüksek Mühendis Okulu,* (1958), İTÜ Ktp, no. 389; *1946-1956 Yıllarında istanbul Teknik Üniversitesi,* (1963), İTÜ Ktp, no. 545; F. Çöker, *Bahriye Mektebimiz,* Ankara, 1973; *İTÜİnşaat Fakültesi. Cumhuriyetin Ellinci Yılı Kitabı,* İst, 1976; *İTÜMaden Fakültesi Bülteni (30. Yıl Anı Sayısı),* İst., 1983; K. Çeçen, *İstanbul Teknik Üniversitesi'nin Kısa Tarihçesi,* İst., 1990; K. Çeçen-C. Şengör, *Mühendishâne-i Berrî-i Hümayûn'un 1210/1795 Tarihli Kanunnâmesi,* İst., 1988; Ergin, *Maarif Tarihi,* I-II; F. R. Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış,* Ankara, 1964; 1. Tekeli-S. İlkin, *Osmanlı İmparatorluğunda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü,* Ankara, 1993.

A. M. CELAL ŞENGÖR-KAZIM ÇEÇEN

ISTANBUL TıP FAKÜLTESI HASTANESI

istanbul Tıp Fakültesi uzun tarihi boyunca birçok hastanede faaliyet göstermiştir (bak. Cerrahhane-i Mamure, Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne, Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye, Tıbhane-i Amire).

1903'te Haydarpaşa'daki binasma (bugün Marmara Üniversitesi) taşınan fakülte, hastane olarak bu binanın karşısında yapılmış olan 5 pavyonu (bugün Haydarpaşa Numune Hastanesi) kullanıyordu. Fakat bazı klinik hocalan hastanenin şehrin merkezinden uzak olmasından memnun değillerdi. Öğrencilerin yeteri kadar hasta göremediklerini ileri sürerek fakültenin istanbul yakasına taşınmasını istiyorlardı. 1917'de savaşlar sebebiyle fakülteye her zamankinden fazla öğrenci alınınca Cağaloğlu'nda (bugünkü Tabipler Odası yerindeki eski bina) bir poliklinik açılması kararlaştırılmıştı. 10 Kasım 1917'de faaliyete geçen poliklinikte haftada 4 gün hasta kabul edilmeye başlanmıştı. Staj ve poliklinik sınırlarındaki öğrenciler gruplar halinde polikliniğe geliyorlar, hastaların müşahedelerini alarak muayene ediyor ve hocalarına takdim ediyorlardı. 2 sene süren bu uygulama 1919'da kaldırıldı. 1925'te son sınıf öğrencileri Cerrahpaşa, Haseki ve Gureba hastanelerine nakledildi, fakat yer darlığı yüzünden ertesi yıl bu uygulamaya son verildi.

Uzun tartışmalardan sonra fakülte, 1933 üniversite reformunda istanbul yakasına taşınmış, ancak bütün birimlerini tek bir binada toplamak mümkün olmamıştır. Dekanlık ve büroları ile anatomi, patoloji, histoloji, mikrobiyoloji, hijyen, biyokimya, fizyoloji, adli tıp, tıp tarihi ve deontoloji gibi temel bilimler Beyazıt'taki eski Harbiye Nezareti binası ile Bekirağa Bölüğü'ne yerleştirilmiştir. Klinikler ise istanbul yakasındaki hastanelere dağıtılmıştır. Hariciye, I. dahiliye ve göz klinikleri Cerrahpaşa Hastanesi'ne(->); II. dahiliye, kulak-burun-boğaz ile deri ve frengi klinikleri Gureba Hastanesi'ne(->); nöroloji ve psikiyatri klinikleri Bakırköy Ruh ve Sinir Hastalıklan Hastanesi'ne(™0; ortopedi ve çocuk hastalıklan İdinikleri Etfal Hastanesi' ne(-0 (1950'de Haseki Hastanesine, 1965' te Cerrahpaşa Hastanesine); kadın-doğum, II. hariciye (1967'de Cerrahpaşa Hastanesine); tedavi ve farmakoloji klinikleri ise Haseki Darüşşifası ve Hastanesi'ne(->) yerleştirilmiştir.

İstanbul Tıp Fakültesi Hastanesi Dermatoloji Anabilim Dalı binası. *Yavuz Çelenk, 1994*

Tıp Fakültesi, Gureba Hastanesi'nde 1910'da yapımına başlanan fakat savaşlar nedeniyle bitirilemeyen yeni pavyonları tamamlayarak enstitü ve kliniklerini bu yeni binalara taşımıştır. Pavyonların ilkine merkez poliklinik yerleştirilmiş, 1939' da tamamlanan pavyona kulak-burun-boğaz kliniği, 1941'de bitirilen üçüncü pavyona II. cerrahi, dördüncü pavyona da II. doğum ve kadın hastalıklan klinikleri taşınmıştır. Kuduz Müessesesi 1941'de işgal ettiği binayı terk edince burası da tadil edilerek III. dahiliye kliniği kurulmuştur. Bu yeni pavyonlar eski Gureba Hastanesinin üst tarafında yer aldığından halk arasında Yukan Gureba, eski bina ise Aşağı Gureba Hastanesi adlanyla anılmıştır. 1965'te fakülte yeni pavyonların mülkiyetini satın almıştır. Bu tarihten sonra yapılan ek binalara Beyazıt'taki merkez binada bulunan dekanlık ile temel tıp bilimleri yerleştirilmiş ve hastane büyüyerek gelişmesini sürdürmüştür.

Fakülte, 1967'de, Cerrahpaşa Hastanesindeki kliniklerini yeni kurulan, Cerrahpaşa Tıp Fakültesi'ne bırakarak Çapa'daki binalarında hizmete devam etmiş ve İstanbul Tıp Fakültesi adını almıştır. Bu kere de halk arasında, bulunduğu yere izafeten Çapa Hastanesi veya Çapa Tıp Fakültesi adlanyla tamnmıştır.

Günümüzde 215 profesör, 144 doçent, 26 yardımcı doçent, 155 uzman, 587 uzmanlık öğrencisi, 535 hemşire, 135 teknik personel, 1.063 yardımcı hizmetli ve hastabakıcı ile 392 memurun görev yaptığı tam teşekküllü bir üniversite hastanesi olarak faaliyetini sürdürmektedir.

NURAN YILDIRIM

ISTANBUL TIYATROSU

1959-1960 sezonu başında, dağılan istanbul Opereti sanatçılarının kurduğu topluluk.

Toto Karaca, Celal Sururi, Muzaffer Hepgüler, Vedat Karaokçu ve Karlo Kapaçelli'nin kurduğu topluluğun müdürlüğünü Lütfullah Sururi, dramaturgluğunu Yusuf Sururi yaptı. Topluluğun ilk oyunu, Elhamra Sinemasinda sahnelenen *Bulunmaz Pansiyon*'dur. Cari Laufs'dan Ali Sururi'nin uyarladığı, Toto Karaca'mn sahneye koyduğu oyunda, Celal Sururi, Toto Karaca, Ali Sururi, Vedat Karaokçu, Muzaffer Hep-

İstanbul Tıp Fakültesi Hastanesi Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Anabilim Dalı binası. *Yavuz Çelenk, 1994*

istanbul Tiyatrosu'nun *Zoraki Asker* oyunundan bir sahne.
Ekrem Dümer arşivi

güler, Asuman Arsan, Kenan Büke, Alev Suriri, Sedat Demir, İlhan Daner, Belkıs Fırat (Dilligil), Nurten Atakmen, Doğan Evin, İsmail Çavlı ve Melahat Günay rol almıştı.

Topluluk *Âşık Misafir, Acemi Çaylaklar, İmam Geldi mi?, Acaba Hangisi?, Şöminedeki Ceset, Köpek Kırpıcısı, Cambazoğlu, Enehtaru Bendedur, Ayıptır Söylemesi, Mart Kedisi, Mister Veli Van, Çılgın Yenge, Çapkın Bakkal, Varan 3 (Rahmet Efendi Ailesi), Karım ve Sevgilim, Yumurcak, Leyleğin Ömrü, Zoraki Asker, Evlenme Tarifesi, Dişi Gazoz* adlı oyunlarla seyirci karşısına çıktı. Topluluk, 1972-1974 sezonunda, daha sonra Gülriz Sururi-Engin Cezzar Tiyatrosu'nun da kullandığı Gümüşsüyü'nda bir işhanında tiyatroya dönüştürülen salonda oyunlarını sahneledi. Özellikle 19601ı yıllarda İstanbul tiyatro ortamında, seyircinin büyük beğenisini ve ilgisini toplayan İstanbul Tiyatrosu 1973'te dağıldı. Daha çok, Bati da ilgi uyandıran komedi ve vodvilleri uyarlayarak sahneye çıkaran toplulukta, İlhan Daner, Ekrem Dümer, Suzan Avcı, Selim Naşit Özcan, Ayşen Gruda, Orhan Alkan, Zafer Önen, Ahmet Üstel, Doğu Erkan, Semra Karaca, Saime Bekbay, Sevim Çalışgir, Hakan Karakaş, Suzan Uztan, Aynur Yetkin, Timuçin Caymaz gibi birçok sanatçı görev aldı.

1973-1974 sezonunda, topluluğun çalışanlarından bir bölümü Yeni İstanbul Tiyatrosu'nu kurdu. Ancak, bu topluluk bir süre sonra dağıldı.

HİLMİ ZAFER ŞAHİN

İSTANBUL TRAMVAY AMELESİ CEMİYETİ

Önceleri vagonları atla çekilirken, I. Dünya Savaşı başlarında elektrikli hale getirilen İstanbul Tramvayları, bir Fransız-Belçika şirketi tarafından işletilmekteydi. II. Meşrutiyet'te hemen bir yardım sandığı kurdukları anlaşılan tramvay işçileri, çalışma koşullarının düzeltilmesi ve ücretlerinin artırılması amacıyla, Mütareke döneminde birtakım direnişler yapmışlardır. Vatman İttihadı Cemiyetinden bir delege, İştirakçi Hilmi'nin(-») Türkiye Sosyalist Fırkası'na (TSF) başvurarak yardım istemiştir. Şirketle anlaşma sağlanamayınca, 10 Mayıs 1920'de Şişli, Beşiktaş ve Aksaray depolarında ve Tünel İşletmesinde greve gidilmiş, 4 gün sonra, işçilerin istekleri kabul edilmiştir.

Bu olay sırasında, Fransız şirket yöneticilerine karşı İngiliz işgal kuvvetlerinin gizli desteğini sağlayan İştirakçi Hilmi, işçiler arasında büyük bir prestij kazanmıştır. Fakat tramvay amelesinin şirketten yakınmaları devam etmiş ve birkaç kere grevin eşiğine gelinmiştir. 1922 yaz başında, yine TSF'nin yani İştirakçi Hilmi'nin yardımıyla kalkışılan bir tramvay grevi başarısızlıkla sonuçlanmca, çoğu tramvaycılar bu partiden ayrılarak Şakir Rasimie birlikte Müstakil Sosyalist Fırkası'na geçmişlerdir (bak. İstanbul Umum Amele Birliği).

Bu örgütün de pek varlık göstere memesi üzerine, 1923 Aralık başında, İstanbul İşçi Tesanüt ve Teavün Cemiyeti (yani dayanışma ve yardımlaşma derneği) adıyla genel bir sendika kurulmasına kalkışılmış, ancak bu girişim yürümeyince, altı ay kadar sonra (20 Mayıs 1924'te) genel kapsamdan vazgeçilerek yeni bir tüzük yapılmış ve İstanbul Tramvay Şirketi İşçileri Tesanüt ve Teavün Cemiyeti admı taşıyan sendikanın üyeliği tramvaycılarla sınırlandırılmıştır (Mete Tuncay, *Türkiye'de Sol Akımlar I [1908-19251, 2 Belgeler,* (İst., 1991). Reis, İsmail Münir Bey'dir. Bu yönetim altında görülen ilk işçi hareketi, 1924 Temmuz başında, bir biletçinin işten çıkarılması üzerine Beşiktaş hatlarında patlak veren 4 saatlik bir grevdir. Merkez kumandanının grevci işçilerin üzerine asker göndermesiyle olay bastırılmıştır.

1924 güzünde, bu örgüte rakip bir solcu sendikalar birliği kurulmuştur: Amele Teali Cemiyeti(->). Amele Teali Cemiyeti'nin kuruluşuna, basım, doldurma boşaltma işçileri ve tütüncülerin yanısıra tramvaycılar da katılmıştır. Bundan böyle tramvay işçileri iki ayrı örgüte ayrılmışlardır.

1925 Ocak sonlarında, 550 ameleyi temsil eden 23 murahhasm katılımıyla Tramvay İşçileri Cemiyetinin kongresi yapıldığında, bu örgütün başkanı, aynı zamanda Halk Fırkası İstanbul mutemedi olan Sûdi Bey'di.

Öte yandan, Amele Teali Cemiyeti'nin girişimiyle, hükümetçe hazırlanmakta olan yeni Mesai Kanunu tasarısını tartışmak için 20 Şubat 1925'te toplanan (30.000 işçiyi temsil eden) 150 kişilik bir kongrede, 1.500'ü örgütlü 3.000 tramvaycmm da delegelerinin bulunduğu iddia edilmiştir.

Yasadışı Türkiye Komünist Fırkası İstanbul Vilayet Komitesi'nin organı *Kızıl İstanbul* gazetesinin Ocak 1933'te çıkan 41. sayısmda "Tramvay amelesinden İ..." imzalı bir mektup, vergilerin aşırılığından ve örgütsüzlükten yakınmaktadır. 9 Haziran 1935 tarihli *Cumhuriyette* ise, Tramvay Sosyetesi İşçileri Tesanüt ve Teavün Kurumu'nun tekrar kurulduğu, yeni bir idare heyetinin seçildiği, Fuat Çamayin başkan olduğu ve cemiyet (yani dernek) iken şimdi kurum diye adlandırılan sendikanın 27 yıldır sandıkta biriken paralarını Tayyare Kurumu'na bağışladığı haber verilmektedir. Anlaşılan, bu örgüt de Cum-

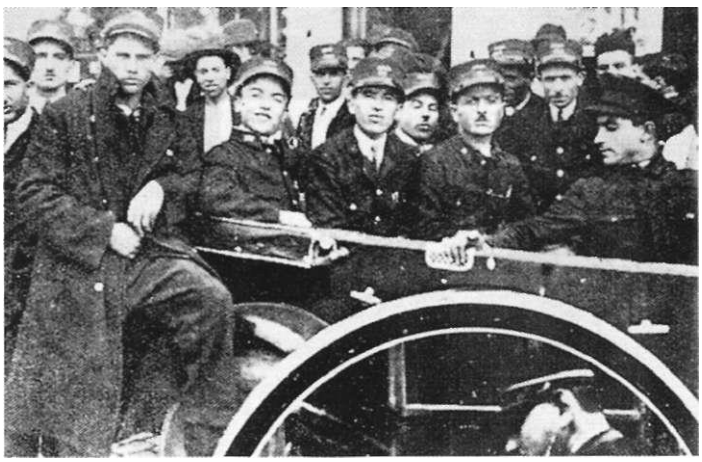

Tramvay işçileri grevinde işçiler bir arada, 1921. Çelik Gülersoy, ***Tramvay İstanbul'da,*** ist., 1989 ***TETTV Arşivi***

huriyet Halk Partisi'nin (CHP) denetim altında tuttuğu kuruluşlar arasına girmiştir.

Türkiye Komünist Partisi (TKP) merkez organı *Orak Çekiç* gazetesinin 7 Kasım **1936**'da çıkan **12-21.** sayısında, "Tramvay Şirketi'nin Soygunculuğuna Son Verilmeli" başlığı altında, "bu yabancı sermaye ve müessese"nin olur olmaz bahanelerle işçilerinden para cezaları kestiği, böylelikle hem onları soyduğu hem de vergi kaçırdığı belirtilerek belediye ile Nafia (Bayındırlık) Bakanlığının bu şirketi satın almaları istenmektedir. Gerçekten de, Haziran **1939'** da şirket **169.000** İngiliz Lirasina satın alınarak devletleştirilmiştir.

METE TUNCAY

İSTANBUL TÜRKÇESİ

İstanbul Türkçesi, İstanbul'da konuşulan Türkçe yanında, yazı dilimizi oluşturan standart Türkçe, yüzyıllar boyunca Türk şair ve yazarlannm kalemiyle oluşan Türkçe anlamında da kullanılır.

İstanbul Türkçesi yanında, bir de adından pek söz edilmeyen İstanbul ağzı vardır. Türkiye Türkçesinin diğer ağızlan arasında kendine has fonetik ve leksikolojik özelliklere sahip ve bugün tam tespit edilemeden kaybolmaya başlayan bu ağız, bir nezaket, zarafet, görgü ve kültürü kendilerinin çok doğal bir parçası haline getirerek özümsemiş hanımlar tarafından yaşatılmaktadır. Genellikle İstanbul ağzı veya İstanbul Türkçesi denirken bürokratların, medrese ulemasmm, öğretmen ve öğrecilerin yerleştikleri Aksaray, Fatih semtlerinde konuşulan ağız kastedilir. Mehmed Akif de İstanbul'un en doğru ve güzel Türkçesi olarak Sofular Mahallesi'ndeki Naci Efendi edebiyatını aşamayan yerli hanımların konuştuğu Türkçeyi gösterirmiş.

İstanbul'un her mahallesinde, her semtinde bütün halkın aynı ağzı konuştuğu da söylenemez. Semtlere göre, halk sınıflarına göre telaffuz farklılıklan gösteren ağızlar, yazdıkları dille konuşmayan insanlar vardır. Bir Galatalı, Kasımpaşalı, Şişlili, Aksaraylı, Üsküdarlı, Samatyalıyı telaffuzundan, kullandığı deyim ve argodan ayırt etmek mümkün olabilir. Bir semtte ünlü harfler vurgulanarak "gido'rlar" denirken bir semtte sessiz harfler vurgulanarak "gidiyollar" denir. Kimisi "gelacak", kimisi "gelicek" der. Bir tarafta "alicek, domates, şemşek, köy, gidicim, alın, mutfak, dıvar, öraşmak" diğer tarafta "alıcak, domatis, şimşek, köv, gidecem, arın, mutbak, duvar, ûraşmak" denir. Bugün ses yapısı ve anlamı aym kelimelerden bazdan İstanbullu tarafından "yiyecek dokanmak" (zarar vermek), "kilim dokunmak" (örmek), "çamaşırı yıkayor, duvar yıkıyor" örneklerinde olduğu gibi ayırt edilerek söylenir.

Bugün detişim araçları, eğitim ve farklı sebeplerle telaffuzunu bozmamış, o ağza sahip birini bulmak çok zordur. Yazı da bize bu konuda yardımcı olamaz. Yazılı metinlerden de o dönemin yazı dili ve konuşma dili arasında farklılıklar olduğu için konuşma dili hakkında bilgi edinemeyiz. Bu ağız ile yazı dili olarak kabul edilen İstanbul Türkçesi arasında da farklıklar vardır. Gerçekte İstanbul ağzını tam olarak aksettirmeyen İstanbul Türkçesi dediğimiz bir yazı ddi vardır. Kabul edilen yazı dili hiçbir yerde tamamıyla söylenmeyen fakat her yerde söylenmesi arzu edilen ideal bir şekildir. Bir başka söyleyişle İstanbul ağzı, Anadolu ve Rumeli ağızlarının en gelişmişi ve ahenkli olanıdır.

Öncelikle İstanbul'da hangi dillerin nerelerde konuşulduğunu, çeşitli semtlere göre farklılıklar gösteren ağızların varlığını belirtmek gerekir. Şehrin oluşumu bir bakıma Türkçenin buradaki gelişmesini de ortaya koyar. İstanbul Türkçesinin İstanbul'un hangi bölgelerinde hangi dillerden veya Türkçenin hangi ağızlarından etkilendiğini, geliştiğini ve değişikliğe uğradığını görme açısından fetihten bu yana yerleşim faaliyetlerini ve değişiklikleri görmek yararlı olacaktır.

İstanbul Türkçesinin tarihini araştırmaya çalıştığımızda en azından bu şehrin Türklerin eline geçtiği 1433'e kadar gitmek gerekir. Şehir, II. Mehmed (Fatih) tarafından düşürüldüğü zaman yerli halkın bir kısmı Ayasofya'ya sığınmış, bir kısmı deniz araçlarıyla Marmara'ya açılmış, bir kısmı da Galata'ya geçmiştir. Bundan dolayı Fatih Konstantinopolis'i bomboş bulmuştur. Bu boşluk bizim açımızdan şehrin adıyla amlan bir İstanbul Türkçesinin tarihini de teşkil etmesi ve yapdanması bakımından önemlidir. Şehirle birlikte Türkçe de İstanbul Türkçesi adıyla farklı bir mecra kazanır.

Yapılanma hareketinde Fatih ilk hareket olarak yurtlarından uzaklaşan Bizansldarm geri dönmesini, kalanların da yerlerinden ayrılmamalarım ister. Bundan sonra Anadolu ve Rumeli'deki bazı yerlerin bir kısım ahalisini (Türkler, Rumlar, Ermeniler ve Yahudder) buraya naklettirir. Kentteki evler onları ele geçirenlere veya dışarıdan gelenlere mülk olarak dağıtılır. Rum ahaliye, hattâ sultanın hissesine düşen esirlere mahalleler, ordu mensuplarına ve tarikat ehline de evler ve manastırlar tahsis edilir. Fatih'ten sonra da İstanbul' un göçler yoluyla nüfusunun çoğaltılması politikası devam ettirilir. Yerleştikleri mahallelere, bir kısmı bugüne kadar kalan, adlar veren bu iki grup Beyazıt ve Aksaray çevresine iskân edilmişlerdir. Fetihten sonra Konya ve Karaman'dan getirilen gruplar burada yerleştirilmişlerdir. Aksaray adı da Orta Anadolu'daki Aksaray' dan gelir. Bugünkü Samatya'ya Ermeniler, Marmara kıyılarına daha çok Rumlar, Galata'ya da yine İzmirli Rumlar iskân eddmişlerdir. Galata ve İstanbul surları dışında Eyüb Sultan İmareti çevresine Bursa' dan gelenler, Tophane çevresine Samsun ve Sinop'tan gelenler yerleşir. Türklerin çoğunlukta olduğu köyler Anadoluhisarı ve Rumelihisarı, Kanlıca, Beykoz, Rumelikavağı ve Yeniköy'dür.

17. yy'da Haliç'te yerleşme alanları büyür ve Eyüp gelişerek surlara yaklaşır. Karşı yakada Kasımpaşa, Hasköy, Piripaşa, Sütlüce kıyı boyunca birbirlerine yaklaşır. Yedikule'nin dışmda Türklerin oturdukları büyük bir mahalle ortaya çıkar. Galata surlarından öteye Türkler yerleşmeye başlamış, Tünelle Galatasaray'ın Marmara yakasına doğru olan gelişme hızlanmıştır. Bizanslılar döneminde Sirkeci ve Haliç sahillerindeki Latinler, Türkler geldikten sonra faaliyet merkezlerini Galatasaray'a taşımışlardır. IV. Mehmed döneminde (1648-1687) Beşiktaş giderek büyür. Yahudiler Kuruçeşme, Kuzguncuk ve Ortaköy'de; Rumlar Çengelköy, Arnavutköy ve İstinye'nin kuzeyindeki köylerde çoğunluktadır.

Şehrin bölümlenmesi de aşağı yukarı ortaya çıkmıştır. Nüfusun yüzde 40'ı Müslüman olmayanlardan oluşuyordu. Müslüman olmayanların başında genellikle İstanbul'un eski halkı olmayan Rumlar gelmektedir. Fetihten sonra Bizanslı halk çokluk Rumeli kentlerine gitmiş, buna karşılık Adalar'dan ve Anadolu'dan Rumlar getirilip Haliç (Fenerle Cibali arasına) ve Marmara (Kumkapı ve Samatya) sahillerine yerleştirilmişti. Galata'da da Rumlar çoğunluktaydı. Bunlar eskiden gelmiş İzmir ve Trabzon Rumlarıydı. Ayrıca yine Galata' ya İspanya Arapları da yerleştirilmişti. Eski Galatalıların bir kısmı da surların dışında oturmayı tercih edip, Beyoğlu, Galatasaray ve Taksim'e yerleşerek şehri genişlettiler. Rumların büyük bir bölümü de Kasımpaşa, Tophane ve Hasköy'deydi. Yine deniz kıyısındaki bütün semtlerde (Çengelköy, Kuzguncuk, Kuruçeşme, Arnavutköy, Yeniköy, Tarabya, Büyükdere vb) Rum mahallelerine tesadüf edilirdi.

Ermeniler daha çok Marmara kıyılarına yerleşmişlerdi. Samatya'dan Kumkapı' ya kadar bütün sahil boyunca, Boğaz sahilinde Beşiktaş'la Kuruçeşme arasında ve Üsküdar'da Ermeni mahalleleri vardı.

Yahudilerin Bizans döneminden itibaren Sirkeci'den başlayarak Haliç sahillerinde ve Boğaziçi'nde yerleşmiş olduklarını bdiyoruz: Bahçekapı ve civarı, Hasköy, Balat, Ayazmakapı, Cibali, Kasımpaşa, Galata, Beşiktaş, Ortaköy, Üsküdar.

Bunların dışında Arnavutları Arnavutköy'de görüyoruz. Diğer azınlık gruplar arasında en önemlisi Levantenlerdir. Bunlar esas itibariyle Galata'nın yukarı mahallelerinde ve Galata surları dışında gelişmeye başlayan Pera'da yerleşmiş bulunuyorlardı. Büyük gruplar halinde olmasalar da Çerkez, Gürcü ve Boşnakları da saymak gerekir. Bunlar gerek kurdukları mahallelerle, gerekse konaklarda hizmetli olarak çalışarak Türkçeyi etkilemişlerdir. Yine bu büyük şehirde Fars (Kapalıçarşida ve Üsküdar'da), Fransız, İtalyan, Beyaz Rus vb bulunuyordu. Bu azınlık grupların yerleşmeleri II. Dünya Savaşina kadar aynı kalmıştır.

Yukarıda verilen kısa bilgder ışığında görüldüğü gibi istanbul çok renkli, zengin, çeşitliliklerin bol olduğu bir görünüm arz eder. Bu büyük şehrin dili Türkçedir ve sayılan gruplar ddlerini konuşur; özellikle de Rumlar ve Ermeniler konuşmakla kalmaz yazarlardı. Okulları ve matbaalan vardı. Yine 15. yy İstanbul'unda Romanyot diye bdinen bir Musevi cemaati Yunan-

ca konuşurdu. Daha sonra bu Yunancanın yerini ispanya ve Avrupa'nın çeşidi yerlerinden gelen Musevilerle birlikte Türkçeyi Ispanyolcanın Kastilya ağzı etkilemeye başlar. Bunların 19. yy'daki eğitim reformlarıyla Fransızcayı kullanmaya başlamalan Türkçenin de içten içe etkilenmesine yol açar. italya'nın her tarafından yeni bir hayat aramak için şivelerini de taşıyarak gelen İtalyanlar; azımsanamayacak sayıdaki Bulgarlar; Bizans'tan miras Cenovalı (bunlara daha sonra Kırım'ın fethinden sonra gelen Cenevizliler de eklenir), Venedikli, Toskanalı koloniler; Arnavutlar; Araplar; Sırplar; iranlılar (özellikle Üsküdar'da yerleşmişlerdi); kendilerine özgü zengin argolu bir dil dağarcığı olan Çingeneler istanbul'da bir dil zenginliği yaratmışlardı. Bilindiği üzere Karagöz perdesinde bütün bu dil ve ağız zenginliğini görmek mümkündür. Kısa zamanda çok yönlü bir etki altında kalan, hızla gelişimine, değişimine devam eden Türkçeye, Rumca, Ermenice, Kastilyanca, İtalyanca, Sırpça kelimeler girer. Türkçe'nin bu dillerden etkilemesinin yanında onların birbirlerinden etkilenmesini de görürüz. Bu etkilenme sonucunda bazen bir kelime dolaylı yoldan Türkçeye girer. Mesela Venediklilerin dilindeki "coverta" Arnavutçada "güverte" olmuş ve Türkçeye de buradan geçmiştir. Aynı anlamdaki bir kelimenin farklı dillerdeki şekilleriyle de bir zenginlik yaratacak şekilde dilimize girdiğini görürüz. Dilimizde "çocuk" kelimesi varken Arapçanın "veled"ini Ermenice'nin "bızdık"mı da almayı ihmal etmemişiz. Dil, kelimeler yanında fonetik bakımdan da bu dillerden etkilenir ve böylece istanbul ağzı oluşur. İstanbul ağzındaki deyim ve argo zenginliğinin bellibaşlı sebeplerinden birisi de budur.

Türkçe tarih boyunca çok geniş bir coğrafi sahada gelişmiş, işlenmiştir. Nihad Sami Banarlının dediği gibi bir imparatorluk dili olmuştur. Çok az dilde görülen bir şekilde muhtelif lehçe ve şivelere, şiveler de kendi içlerinde ağızlara ayrılmıştır. Bu arada pek çok dille karşılaşmış ve bunlarla dil alışverişinde bulunmuştur. Din ve edebiyat yoluyla Arapça ve Farsçadan kelime, gramer şekilleri almıştır. Bir dilin milli olan unsurları iç yapıyı oluşturan ses ve gramer yapısıdır. Başka dillerden kelimelerin alınması normaldir, ancak gramer kuralları alındığında dilin iç yapısı bozulur ve sadeliği kaybolur. Türkçe de böyle uzun bir dönem yaşamış ve yazı dili dengesini yitirmiş suni bir yapıya bürünmüş; kelime, deyim, terim yanında Arapça, Farsça gramer kurallarıyla dolmuştur. Dilimiz bu sebeple kolaylıkla anlaşılamayan bir hale gelmiş, yazı dili ile konuşma dili arasında farklılıklar doğmuştur; hattâ yazarlar yazarken kullandıkları dili her ne kadar etkilenseler de konuşurken kullanmamışlardır. Yine de bir dil şuuruyla yazı dilinde fiiller ve çekimleri korunmuştur. Özellikle Muallim Naci'nin ölümünden sonra Türkçe Şark devresini tamamlamış ve Batiya açılmıştır. Ülkemizde Batı sistemiyle eğitim veren okullar açılmıştır. Tanzimat döneminde ve ondan önce, dil özellikle de onun yapısı üzerinde çalışmalar başlamıştır. Münif Paşa, Reşid Paşa vb sadeleştirme, daha doğrusu Türkçeleştirme hareketinin öncüleri olmuştur. Alfabe değişikliği, yabancı gramer kurallarının atılması gibi konularda fikirler ileri sürmüşlerdir. Servet-i Fünun hareketi Türkçeleştirme hareketini öldürmüştür. Tabii dil ile suni dili birleştirmek yerine birbirinden daha çok uzaklaşmasına sebep olmuşlardır. Onlardan sonra gelen Fecr-i Âti yazarları da kendilerinden önce gelenleri tekrar etmişlerdir. Cümle, fiil çekimi hatalan yaparlar.

Türkçeyi müdafaa edenler hemen hemen yabancı dillerle karşılaşmaya başladığımız eski Türkçe döneminden itibaren çıkmıştır. Türkçeci adını verdiğimiz bu kişileri Tanzimat'la birlikte de görürüz. Başlangıçta çok kuvvetli bir cereyan başlatamasalar da daha sonraki çalışmalann hazırlayıcılan olmuşlardır. Türkçeleştirme hareketi 1908'den itibaren kuvvetienmiş "yeni lisan" ve "milli edebiyat" görüşlerinin hâkim olması, 1918'lerde ortaya çıkan yeni nesille başanya ulaşmıştır. Ziya Gökalp ve Ömer Seyfeddin *Genç Kalemler Mecmuası* 'nda "yeni lisan" hareketini başlatmışlar ve başarılı olmuşlardır. Onlar milli bir edebiyat için milli bir dilin gerektiğine inanmışlar ve yazı dili ile konuşma dili arasındaki farkı ortadan kaldırmışlardır. Örnek gösterdikleri konuşma dili de baştan beri adından bahsettiğimiz İstanbul ağzı olmuştur. İstanbul'da belirtildiği üzere farklı konuşma bölgeleri vardır. Ömer Seyfeddin'e göre, eski edebiyat taraftan olan terkipçi şairler, ulema ve softalar; eski ıstılahçı hocalar, Babıâli üslubunu yaşatan muhafazakâr memurlar, ikinci sınıf halk, Tanzimat eğitiminden geçmiş kadınlar, Tanzimat eğitimiyle kuvvetli tahsil görmeyen kadınlar, yabancılar, Anadolu'dan gelen Türkler farklı farklı konuşma bölgeleri oluştururlar. Ancak yine belirttiğimiz gibi yazı dili olarak kullanılan bu ağız değil, örnek alınan ağzın ideal bir şekli, istanbul Türkçesidir. Elbette başarılı olmalarının sebebi onlann da suni bir dil meydana getirmesi değil, gerçekte halkın konuştuğu bir dili ön plana çıkarmalanydı. İstanbul ağzım seçmelerinin Arapça ve Farsça terkiplerin, edatların daha az kullanılması, tabii bir eda ile konuşulması yanında en önemli sebebi istanbul'un milli, dini ve ilmi bir merkez, bir kültür merkezi olmasıdır. Halife ve sultanın, Darülfünun'un burada bulunması da sebepler arasındadır. Onlar dilde, yabancı dillerin gramer kaidelerinin bulunmaması gereği üzerinde ısrarla dururlar. Elbette istanbul ağzında da "hiss-i kable'l-vuku", "halet-ruhiyye", "sadrazam", "şeyhülislam" gibi terkipler, ilme ve fenne dair terimler yer alıyordu ve bunlar normaldi. Yazdıkları gibi konuşmaya çalışan veya aldıkları Arapça eğitimle her kelimeyi Arapça kurallara uydurmaya çalışan softa ve ulema ile alay eder ve onların ne konuşma ne de yazı dillerinin kabul edilemeyeceğini belirtirler. Onların bu her kelimeyi Arapça kaideye uydurmasıyla ilgili bir anekdot şöyledir: Bir kadın bir mektup zarfının üstünü bir hocaya okutmak istemiş. Hoca zarfı eline almış, okumuş. Demiş ki "Minne şol şey ki (süttire) örtülür (muttasıran) ısrar ederek (felegannehu) bunun irabda mahali yok..." Kadın şaşmış "Ayol hoca efendi. Zarfın üstü Türkçe yazılıydı" demiş. Softanın ayrı ayn Arapça kurallara göre okuyup mana çıkardığı cümle Türkçe "Manastır mutasarrıflığına" imiş.

istanbul ağzının (özellikle yerli münever halkın konuştuğu ağız) özellikleri şunlardır:

Ünlüler

a (Normal a): Tek bir söylenişe sahip olmayıp kısmen açık, kısmen de kapalı arasında çeşitli şekillere sahip bir ünlüdür, -dan, -da eklerinde bu sesi görürüz.

I) Kapalı a: Dil ve dudaklar sesin teşekkülünde gevşektir. Teşekküllerinde hava için dar bir geçit bulunan "v, f, z, s, j" gibi sessiz harflerin yanında görülür: "Fazla", "vazife", "san" vb.

II) Açık a: 1. Türkçeye girerken asli şekillerinde "a" sesinden sonra Türkçede bulunmayan "ayın" gibi sessizlerin düştüğü durumlarda görülür. Bazı, yani, talim vb. 2- Ön damağm orta damağa yakın kısmında teşekkül eder. Türkçe olmayan kelimelerde "palatal l" yanında görülür: "Kalb" vb.

IH) Yarı Uzun a-. Kapalı bir uzunlukta söylenir: "Edibâne", "sâdâbâd" vb.

W) Uzun a: Türkçede olmayıp yabancı kökenli kelimelerde, özellikle Arapça ve Farsçadan geçen kelimelerde vardır: "Alim", "galip" vb.

V) Derin a: Özellikle istanbul ağzında hemen hiç kullanılmayan "ğ"nin düşmesiyle dilin tamamen geriye çekilip dil arkasının biraz kabarması sonucu telaffuz edilir: "Bâlamak" (bağlamak), "sâlamak" (sağlamak) vb.

VI) İnce a: "Dikkât", "hakikât" gibi kelimelerde görülen "a" "e" arasında teşekkül eder.

e: Yazı dili olarak kabul edilen istanbul Türkçesinde bir tek açık "e" olduğu söylenmesine rağmen *ağada* "e" sesinin farklı telaffuzlan olduğunu görürüz.

I) Kapalı e: "i"ye yakın bir söyleyişe sahiptir: "Kedi", "gece" vb.

Ü) Açık e: Yer yer kendi içinde de açık ve çok açık olmak üzere ikiye ayrılabilecek bu "e", özellikle açık hecelerdeki (eve, evde vb) ve bilhassa kelimenin son sesi durumunda bulunan "n"den önceki "e'lerdir (gelen, evden vb). Bu "e"nin teşekkülünde çene daha açık, dil hafifçe yukarı kalkıktır.

i: ince sırada dar bir vokaldir. Çok bariz farklarla olmasa da üç çeşit "i" vardır.

I) Dar, Kısa i: Dar ve gergin olarak ön damakta teşekkül eder: "Bin", "insan".

II) Yarı Uzun i: "Derin", "iki" gibi örneklerde görülen bu "i'İer arasında bile çok belli olmasa da farklılıklar vardır. "Gibi" kelimesinin ilk hecesindeki "i"nin telaffuzu esnasında dil biraz geride ve düz olarak durur, dil oyukluğu hemen hemen

olmaz, ikinci hecesindeki "i" ise önde telaffuz edilir ve çene kemiği daha açıktır. Dilin ön kısmı hafif gerilerek biraz kalkar.

III) Uzun i: 1- Özellikle "ğ"nin düşmesi sonucu ortaya çıkar: "Çînemek" (çiğnemek), "îne" "iğne" vb. Bunun dışında Türkçe kelimelerde asli bir uzun "i" görülmez. 2- Yabancı kelimelerde sıkça kullanılır: "Resmî", "rakîb" vb. Bu "i"ler halk arasında normal "i"ye yaklaştınlmaktadır.

i: Kalın sırada bir vokaldir. Normalden kısa bir vokaldir. Genel itibariyle dar "i"nin teşekkül yerinden başlayarak dil ve dil ucunun biraz daha geriye çekilmesi ve bu arada dilin orta kısmının sert üst damağa yaklaşmasıyla oluşur: "Kıl", "açılmak" vb. "ğ" ile birlikte bulunduğunda bu sesin düşmesinden dolayı asli olmayan bir uzunluk meydana gelir: "Sî" (sığ), "çî" (çığ) vb. "I" sesi çok kere bir hece yükünü taşıyamayarak yerini "i"ye bırakır: "inanmak" (inanmak). Yabancı dilden Türkçeye geçen ve sonunda Türkçe kelimelerde bir arada bulunmayan çift konsonantları taşıyan kelimelerde bu iki sessiz harf arasında türetilen "ı" çok daha kapalıdır: "Akl" (akıl), "vakt" (vakit) vb.

o: Kalın sırada, geniş yuvarlak bir ünlüdür. Genel olarak açıktır, "ğ" ile birlikte bulunduğu yerlerde "ğ"nin düşmesine paralel olarak "o" sesinde daha bir açıklık ve uzama meydana gelir: "olan" (oğlan), "dömak" (doğmak) vb. Bir de kapalı "o" dan bahsedilebilir. Batı dillerinden alınan ve bünyesinde ikinci heceden itibaren o bulunduran kelimeler, istanbul ağzında ikinci heceden itibaren -yor eki istisna olmak üzere- "o" sesi bulunmamasına rağmen "o"lu söylenirler: "Vapor" (vapur), "Avropa" (Avrupa) vb.

u: Kaim sırada, dar yuvarlak bir ünlüdür: "Bunu", "kul" vb. Bir de özellikle Arapça ve Farsçadan dilimize geçen kelimelerde uzun "u" (û) bulunur: "Usûl", "melûl" vb.

ö: Kalın sırada, geniş yuvarlak bir ünlüdür. Bu ünlü de diğer ünlülerde olduğu gibi yanında bulunan ünsüz harflere göre farklı telaffuzlar kazanır. Mesela "göz önünde" kelimesinde bu zenginliği ve farklılığı yaşarız. "z"nin yanında bulunan "ö"de bir kapalılık söz konusu iken, ikincisinde bir açık telaffuz vardır. "ğ"nin düşmesiyle bu sesin de uzun şekli görülür: "61e" (öğle), "örenmek" (öğrenmek) vb.

ü: ince sırada, dar yuvarlak bir ünlüdür: "Düşüyor" vb. Bir de "i" ve "ü" arasında Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçesi döneminde görülen ve yuvarlak söylenen "gelür", "gidüp" gibi kelimelerdeki "ü'ler, ses ahengine göre "i'leşmiş ve biraz dar olarak telaffuz edilirler.

Ünsüzler

ç, ç/ş: "ç" ile biten bir kelimeye "t" sesi ile başlayan bir ek geldiğinde "ç" sesinin bazı yerlerde "ş" olduğu görülür: "Göştü" (göçtü), "kaştı" (kaçtı) vb.

g,ğ, ğ: Bunlardan ilk ikisi temas derecesi tam olan ünsüzlerdir. Teşekkülü esnasında bütün uzuvlar kapalıdır.

g Ünsüzü: 1) Kendisinden önce bir ünsüzle biten heceye gelirse yumuşamaz: "Azgın", "dargın" vb. 2) Bazen iki vokal arasında kaldığı zaman yanındaki vokallere benzeşerek yumuşayıp "ğ" olur; "ğ" nin telaffuzunda ise uzuvlar hava için dar bir geçit bırakırlar. Yazıda mevcut olduğu halde İstanbul ağzında "ğ" ünsüzü daima ortadan kalkar veya çok hafifleyerek kendinden önce gelen ünlünün uzamasına sebep olur: "Yöuıt" (yoğurt), "böaz" (boğaz) vb. Bazen "ğ"nin düşmesiyle yan yana gelen vokaller de birleşerek tek uzun bir ünsüz meydana getirirler: "Âsinin" (ağasının), "oldu" (olduğu) vb. Bazen de g>ğ değişiminden sonra "ğ"nin "v" veya "y" ünsüzlerine dönüştüğü görülür: "Kovmak", "dövmek", "eyri-eri" vb. 3) Bazen de "y" veya "v" sesine değişir. Özellikle (u, a), (a, u), (e, ü) gibi bir geniş dar ve bir dar yuvarlak ünlü arasında kalan "g", "v" olur: "Taguk>tavuk", "kügey>güvey". "e", "ü" veya "i" harfleri arasına geldiğinde de bu sesin "y" olduğuna rastlanıyor. "Ege>eye", "dügün>düyün", "Eginli>Eyinli" vb. 4) istanbul Türkçesinde olduğu gibi İstanbul ağzında da "g" ile biten kelime yoktur. Sonda bulunan "g" yerini "ğ"ye bırakır ve bu da düşerek kendinden önceki vokali uzatır: "Dâ" (dağ), "bâ" (bağ) vb.

h: İstanbul ağzmda tek bir "h" sesi vardır. Halbuki bünyesindeki kelimelerde üç türlü "h" bulunur, h, h(a), h(ı). Teşekkülünde hava için dar bir geçit vardır. Çok yerde "h" sesi söylenmez, düşer ve kendinden önce gelen ünlünün uzun okunmasına sebep olur veya çok hafif söylenir. 1) Birleşik isimlerde: "kütüpHÂne" (Kütüphane), "müsafirHÂne" (misafirhane) vb. 2) İki ünlü arasında, bir ünlü bir ünsüz arasında, bir ünsüz bir ünlü arasında veya bir ünlüden sonra kelimenin son sesi olduğunda, "Mâmud" (Mahmut), "sabiHa", "kaHvaltı", "allaH", "istirHam", "baHar" vb. 3) Yan yana söylenen kelimelerin ikincisinin ilk harfi ise: "pekHoş", "buHafta", "aHanım" vb.

/.• Temas derecesi hafiftir ve ön damak ünsüzüdür.

l/n Değişmesi: "1" bazen "n" sesinin etkisiyle "ri'ye çevrilir: "Bunnar" (bunlar), "odunnuk" (odunluk) vb.

n: Dil ucunun diş yuvalarına temasıyla telaffuz edilip teşekkülünde organların temas derecesi hafiftir. Her ne kadar istanbul ağzında bariz bir "n" (nazal n) sesi bulunmasa da bu "n" de nazaldır ve çok kere "a" sesinin yanmda hafifler: "insaNlar", "soNra" vb. Bir sesli harf önünde bulunan "n"ler bu hafiflemenin dışında kalırlar: "Ana" vb. Bazen de kendisinden sonra gelen dudak ünsüzünün tesiriyle "m"ye çevrilir: "Pembe" (penbe), "ambar" (anbar), "işkembe" (işkenbe) vb.

r: Bir dil sesi olup titrektir. Temas derecesi çok hafiftir. Kelimeler de çok hafif bir şekilde telaffuz edilir: "biRkitap", "aRslan" vb.

r/l Değişmesi: Bazı kelimelerde "r" sesinin "1" olduğu görülür: "Zelzele" (zerzele), "güleş" (güreş) vb.

s, s/z Değişmesi: "Herkez" (herkes), "kiras" (kiraz) vb.

v: Bir diş-dudak ünsüzüdür. Umumiyetle iki vokal arasında düşer: "Oa" (ova), "tauk" (tavuk) vb. Bazen de "f sesinden sonra düşer: "Af' (afv) vb.

istanbul Türkçesinde ahenk kuralının Türkçe kelimelerde ve eklerinde bir iki istisna dışında tamamıyla işler durumda olduğu konusunda Türkologlar umumiyetle fikir birliği içindedirler. Ancak bu durum İstanbul ağzı için geçerli değildir ve özellikle de fiil çekiminde kendini göstermektedir. İsim çekiminde de özellikle kalın sırada bir kelimeye "ise, ile, idi, imiş, iken" geldiğinde bu uyumsuzluğu görürüz. Sonu "u" veya "i" ünlüsüyle biten bir kelimeye saydığımız şekiller gelirken bu ünlüler umumiyetle "i'ye döner: "Kuzîse" (kuzu ise), "kadîle" (kadıyla, kadı ile) vb.

Hal Ekleri

Lokatif Eki: Umumiyetle sedalı ünsüzle başlayan şekilleri "-da/-de" kullanılır: "Sırtda", "sütde" vb.

AblatifEki: Bu ekin de umumi olarak sedalı ünsüzle başlayan şekilleri "-dan/ -den" kullanılır: "Uşak dan", "açıkdan" vb.

İnstrumental Eki: istanbul ağzında "birlikte, beraber" anlamında "ile" edatı ve "-le" instrumentali yanmda "-lan/-len, -nan/-nen" şekli sıkça kullanılır: "Ahmetnen" (Ahmetle) vb. "-le" şeklinin kullanımında da bir ahenksizlik vardır: "Bârmasîle" (bağırmasıyla) vb.

Fiil Çekimi

Görülen Geçmiş Zaman: "dı/-di; -du/dü" şeklinde umumiyetle sedalı ünsüzle başlar. Sedasız bir ünsüzle biten fiile de sedalı şekil getirilmektedir: "Akıtdı", "geçdi", "çekdi", "batdı", "tutdu" vb. Bazı yerlerde de dar ince sıradaki şekli hâkimdir: "Kaldîse" (kaldıysa) gibi.

Gelecek Zaman: Gelecek zaman çekiminde tam bir tutarlılık görülmemektedir. Yazı diline kabul ettiğimiz İstanbul ağzında "-icî/ -icik" şeklinde görülür: "Gidicim" (gideceğim), "kalicîn" (kalacaksın), "kalicik" (kalacak). Bu şekliyle ünlü uyumuna uymaz. Ancak bazı yerlerde "-ece/-ıcâ" ekiyle "gidicem" (gideceğim), kalıcâm (kalacağım) veya yine ünlü uyumu dışında kalarak "gelecak", "gelicak" (gelecek) şekilleri de kullanılır.

Şart Kipi: Çok kere uyum dışı olarak ince sıradaki şekli "-se"dir: "Alseydik" (alsaydık), "alseymişin" (alsaymışsın) gibi.

Gereklilik Kipi: "Malî" şeklinde "almalîdim" (almalıydım), "almalîmişim" (almalıymışım), "almalîsem" (almalıysam) vb.

İstek Kipi: I. tekil şahısta ünlü uyumuna girmeyerek ince sırada istek eki kullanılır: "Kalîm" (kalayım), "gelîm" (geleyim) vb.

Partisipler: Bunların arasmda da sedalı karşılıklan olan ünsüzle başlayan eklerin hemen hemen tamamen sedalı şekilleri kullanılır: "Yazdînden" (yazdığından), "aldîçin" (aldığı için) vb.

Vurgu: Vurgu pek çok ağızda ilk hecede yapılmasına karşm İstanbul ağzında son hecede olur. Özel adlarda ise ilk hecededir.

Leksikoloji

Kültür merkezi olması dolayısıyla İstanbul ağzında diğer ağızlara oranla yabancı kökenli kelime sayısı daha fazladır ve günlük konuşmada da bunlar yerini almıştır. Hattâ her ne kadar İstanbul ağzında yabancı gramer kurallarıyla yapılan tamlamalar bulunmuyor dense de daha önce de belirttiğimiz gibi bazı kalıplaşmış terkipler konuşma dilinde de yer alır. Ancak söylediğimiz gibi bunlar kalıplaşmış olanlardır. Yoksa gramer kurallan bozulmadan gerek terkiplerde olsun, gerekse de fiillerde ve çekimlerinde, birleşik fiillerde uygulanmaktadır. Bugünkü gibi tercüme ağzıyla da olsa "kılmak", "olmak", "yapmak" yardımcı fiilleri kullanılmamaktadır. İstanbullu "park etmek" yerine "park yapmak" (park inşa etmek), "telefon etmek" yerine "telefon yapmak" (telefon imal etmek), "çay içmek" yerine "çay almak" (çay satın almak), "pasta yemek" yerine "pasta almak" (pasta satm almak) demez. Yine birbirine hitap ederken "efendim", "hanımefendi" veya "beyefendi" vb yerine "hişt", "lan", "oğlum" sözlerini kullanmaz.

Deyimler, atasözleri, hattâ argo bakımından da İstanbul ağzı büyük bir zenginlik gösterir. Diğer ağızlarımızda görülmeyen, hattâ yazı diline de geçmeyen pek çok örnek vardır. Bu zengin malzemenin bir kısmına Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın, Ahmed Rasim'in eserlerinde rastlamak mümkündür (bak. argo).

Ağızlarımızın kendine has özelliklerini yitiiTnesinin sebepleri arasında ülkemizdeki çok yönlü gelişme ve değişmeler, iletişim araçlarınm (radyo, televizyon vb) çok yaygınlaşması, okuma oranının artması, kültür etkileşimleri sayılabilir. Bunların neticesinde yazı dili ağızlar üzerinde etkili olarak ağızlar arasmda bir karışma ve yakınlaşmaya sebep olur. Büyük kente göçten etkilenerek pek çok ağzımızın etkisine maruz kalmış ve İstanbul'da ahenk güzelliğine erişmiş olan, hanımların ağzında daha bir nezaketle, zariflikle yoğrularak incelik kazanan İstanbul ağzı, insanlarımızın bu meziyetlerini maalesef tam koruyamamaları, büyük ölçüde dil terbiyesinden geçmemiş kişilerin eğitim ve öğretim kadrolarında yer almaları ve onların kendi ağız özelliklerini eğitimde kullanmaları sonucu yeterince incelenememiştir... Öncelikle farklı ağızların sonra kendisi örnek alınarak tespit edilen İstanbul Türkçesinin, yani yazı dilimizin etkisinde kalarak dile, güzel konuşmaya verilen önemin, dikkatin de azalmasıyla kendine has özelliklerini yitirmekte hızla yol almaktadır.

Bibi. Şemseddin Sami, "Yeni Lisan ve Edebiyatımız; Tarîk-ı Islah", *Sabah* (3 Ağustos 1314-15 Ağustos 1898); ay, "Lisân-ı Edebîmizin İntihabı" *ae,* (10 Ağustos 1314-22 Ağustos 1898); Mahmut Afif, *İstanbul Şivesinin Hususiyetleri Hakkında Bir Tetkik,* İst., 1928; Bayrı, *İstanbul Folkloru,* 19.72, 5-16; E. H. Ayverdi, "İstanbul Türkçesi Üzerine Gözlemler", *Kubbealtı Akademi Mecmuası,* S. 1 (1972), s. 45-52; ay, "İstanbul Türkçesi Üzerine Bir Dil Anketi", *ae,* S. 1 (1972), s. 46; A. S. Levend, *Türkçenin Sadeleşme ve Gelişme Evreleri,* Ankara, 1972; K. Bilgegil, "Kaybolan İstanbul Türkçesi", *Kubbealtı Akademi Mecmuası,* S. 1, 2, İst., 1972, s. 53-59, 51-56; M. Aksel, "Eski İstanbul Terbiyesi ve Dili", *İstanbul'un Ortası,* Ankara, 1977, s. 170-175; *Doğumunun 100. Yılında ÖmerSeyfeddin,* İst., 1984, s. 193-311, 252; D. Aksan, "İstanbul Ağzı Üzerine Gözlemler", *Türkoloji Kongresi Tebliğler-Türk Dili,* İst., 1985, s. 17-23; 1. Ortaylı, "İstanbulluların Dili", *Cumhuriyet,* (Siyaset 85 eki), (22 Eylül 1985), s. 11; H. Çelik, "Genç Kalemler Mecmuasının Sistematik Tetkiki" (basılmamış yüksek lisans tezi), Van, 1987.

TANJU ORAL-SEYHAN

İSTANBUL UMUM AMELE BİRLİĞİ

1923'te, Türkiye çapında bir sendika federasyonu kurma girişiminde bulunan, ama bunu başaramayan, milliyetçi ve antikomünist işçi örgütü.

20 Aralık 1922'de kurulan İstanbul Umum Amele Birliği'nin (İUAB) gerçek önderi Şakir Rasim'dir. Giritli bir ailenin İstanbul Harbiyesi'nde okuyan bu çocuğu, hürriyetin ilanında bir öğrenci olayına karıştığı için Trablusgarp'a sürülmüş, V. Mehmed'in (Reşad) (1909) cülusunda çıkarılan genel afla geri dönmüştü. 1914'te, bir Fransız-Belçika şirketine ait olan İstanbul Tramvaylarinda işe başlamış; 1921 Mayıs'ının başlarmda Aksaray Tramvay deposu müdüriyken, tutucu Amele Siyanet Cemiyeti'ni kurmuştur. Daha sonra, ona karşı mücadele etmek üzere, İştirakçi Hilmi'nin(->) Türkiye Sosyalist Fırkasina (TSF) giren Şakir Rasim, 8 Mart 1922 kongresinde Hilmi'yi reislikten düşüren harekete katılmış ve onun yerine başkan seçilmiştir. Osmanlı hükümetinin TSF yönetimindeki değişikliği tanımaması üzerine, arkadaşlan Hâkimzade Mehmet Nurettin ve Dr. İhsan (Özger) ile birlikte, Müstakil Sosyalist Fırkasini (MSF) kurmuştur.

TSF olsun, MSF olsun, sendikal nitelikte parti örgütleriydi. Fakat gerek bunlar, gerekse daha soldaki Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası, kendi işçi örgütlerini de oluşturmaya çalışıyorlardı. Sağdaki girişimin odağı, Türk Çalışma Cemiyeti, soldakininse Türkiye İşçi Derneği'ydi.

İUAB'ye, Türk Çalışma Cemiyeti üyelerinden Mehmet Nurettin reis seçildi; Şakir Rasim de kâtib-i umumi oldu. 1923 yılbaşında Aksaray Tramvay işçileri, İUAB'ye bağlı bir dernek (yani sendika) halinde örgüdendi (bak. İstanbul Tramvay Amelesi Cemiyeti); bunu Şişli tramvaycılan izledi. 10 ay içinde böyle **26** dernek kuruldu.

İUAB, (solcu) rakibi İstanbul İşçi Teşkilatları Heyet-i Müttehidesi'nin(-->) temsilcileriyle birlikte, kendi delegelerini de İzmir İktisat Kongresi'ne göndermiştir. (Komünistlerce tüccarların bir kukla örgütü olmakla suçlanan İUAB'nin gerçekten bu nitelikte olduğunu, Milli Türk Ticaret Birliği çevreleri de doğruluyor!) İUAB, işçilerin 1923 ilkbaharındaki birleşme girişimlerini baltalamış, bunu gerçekleştirmeye çalışan solculari da, Türk milliyetçiliği açısından eleştirmiştir. Kendileri 23 Nisan bayramındaki geçit resmine katılmışlar, "1 Mayıs"ta da, III. Enternasyonal yanlısı gösterilerden ayrı olarak, II. Enternasyonalci kutlamalar yapmışlardır. İUAB, yaz başında yenilenen TBMM seçimlerinde Mustafa Kemal Paşa'nın Halk Fırkasini destekleyerek, azınlık mensubu ve yabancı işçilere karşı tavır almıştır.

Örgüt, Ağustos **1923**'te Bomonti Bira Fabrikası'nda iki günlük başarılı bir grev yönetmiş, eylülün ikinci yarısındaki gazete grevinde ise, patronların tarafında olmuştur. Cumhuriyetin ilanından önceki hafta sırasında istanbul'u ziyaret eden ingiliz İşçi Partisi önderi Ramsay Mac Donald'ı İUAB ağırlamıştır.

26 Ekim'de toplanan kongrede, İUAB o vakte kadar elde ettiği örgütlenme başarılarını sıralayarak bir tüzük değişikliğiyle, Türkiye Umum Amele Birliği'ne dönüşmek istemiştir. Buna göre, İUAB'ye şu işçi grupları bağlanmış durumdadır: Tramvay ve Elektrik dernekleri, Feriköy-Bomonti Bira Fabrikası Derneği, Haydarpaşa İstasyon Hamalları Derneği, Haliç Vapurları Şirketi Amele ve Müstahdemi Eyüp Sultan Derneği, Ahmediye Dokumacılar Derneği, İstinye Inşaat-ı Bahriye Amelesi Derneği, Kalafat Yeri, Arap Camii İnşaat-ı Bahriye Amelesi dernekleri, Boğazkesen Kaldırımcılar Derneği, Topkapı, Ahırkapı, Beykoz, Kadıköy dernekleri, Beyoğlu Garsonlar Derneği, Galata Türk Tercümanlar Derneği, Tophane ve Deniz İşçileri Tahmil ve Tahliye dernekleri.

Kongre öncesinde, Şakir Rasim, Zonguldak ve Balya Karaaydın madencilerini de örgütlemeye çalışırken, Mehmet Nurettin Bey İUAB'nin geleceği hakkında nabız yoklamak için Ankara'ya gitmişti. Durumu uygun görmemiş olacak ki, kongrede oluşturulan yeni birliğin başkanlığını kabul etmedi. Bunun üzerine, Şakir Rasim örgüte nüfuzlu bir başkan aramaya başladı. Eski Heyet-i Vekile Reisi Rauf Bey'e (Orbay) öneri yapıldı. Rauf Bey bunu kabul etmemekle birlikte, yanında Karabekir ve Refet paşalar olduğu halde birliği ziyaret etti. Bir reis-i sanilik (ikinci başkanlık)

İstanbul Umum Amele Birliği Merkez-i Umumisi anteti (üstte) ve mührü.
Mete Tuncay arşivi

makamı yaratıldı ve Halk Fırkası İstanbul mutemedi Dr. Refik İsmail bu göreve getirildi.

Hükümet, Cemiyetler Kanunu'nun birliğe (federasyona) izin vermediği gerekçesiyle, 1924 ilkbaharında örgütü kapattı. Oysa aynı dönede, esnaf cemiyetlerinin bir "heyet-i müttehide" (federasyon) oluşturmalarına göz yumuyordu. Dolayısıyla, asıl neden, Şakir Rasim'in o tarihte henüz su yüzüne çıkmamış olmakla birlikte, yıl sonunda Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'm kuracak olan Halk Fırkası içindeki muhaliflere yanaşmış bulunmasıydı.

Bibi. M. Tuncay, *1923 **Amele Birliği,*** İst., 1989.

METE TUNCAY

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ

İstanbul'un, dolayısıyla Türkiye'nin ilk üniversitesidir. Rektörlük makamı ile bazı fakülteleri Beyazıt'ta, kampusu ise Avcılar'dadır.

Kuruluş tarihi 1 Ağustos 1933 olmakla birlikte geleneksel anlamda, II. Mehmed'in (Fatih) İstanbul'da tesis ettiği ilk medresenin devamı sayılır. Buna dayalı olarak 5-10 Ekim **1993** arasında kuruluşunun 540. yıldönümü kutlanmıştır. İstanbul'daki 5 üniversitenin en büyüğü olan İstanbul Üniversitesi, 1933'te kapatılan Darülfünun'un(->) yerini almıştır.

İstanbul Üniversitesi'nin kurulmasıyla ilgili çalışmalar Cumhuriyet'in ilan edildiği (1923) yıllara dayanır. 1924'te çıkarılan 493 sayılı yasa ile Darülfünun bütçesinin Maarif Vekâleti'nden ayrılması bu çalışmaların ilk adımı sayılır. 1925'te Darülfünun'a hükm-i şahsiyet (tüzel kişilik) tanınması ikinci önemli girişimdir. Eğitim ve öğretim alanında ilkokuldan lise düzeyine değin birçok yeniliğin gündeme geldiği 1923-1928 arasında İstanbul Darülfünunu'nun gerek bu alandaki yeniliklere gerekse diğer devrimlere uzak kalması ve yeni rejimin beklediği desteği vermemesi, Cumhuriyet hükümetim Darülfünun konusunda da köklü bir karara yöneltti. Hükümet, istanbul Darülfünunu'nu "Türkiye münevverliğinin beklediği salaha, inkişafa ve terakkiye" ayak uyduramamış, ülkedeki büyük devrimler karşısında sessiz kalmış bir "gözlemci" olarak görmekteydi. Bununla birlikte, ülkenin bu biricik kurumunu, salt siyasal bir değerlendirme ile gözden çıkarmanın da doğru olmadığı kabul ediliyordu.

Bu nedenle, Türkiye'deki yükseköğrenim hizmetlerine ve bilimsel çalışmalara yön verecek bir üniversite devriminin gündeme getirilmesi, laik üniversite öğretimine geçişte, Darülfünun'un yerini alacak yeni bir öğretim kurumunun tesisi benimsendi. Bu amaçla 1930'da, Cenevre Üniversitesince seçilip önerilen Prof. Albert Malche, Türkiye'ye davet edildi. Malche uzun bir çalışmadan sonra hazırladığı raporu 1932'de Maarif Vekâleti'ne sundu. Bu rapor, mevcut durumu ile Darülfünun'un yetersizliğini, bilimsel değerde eser çıkartamaması, basit çevirilerin bile tez kabul edilmesi, öğretim üyelerinin ders dışında

İstanbul Üniversitesi'nin Beyazıt'taki merkez binasının yukarıdan görünümü (üstte) ve giriş kapısı.
Ara Güler (üst), Aras Neftçi, 1993

sorumluluk almamaları, takrirden başka bir metodun uygulanmaması gibi önemli gerekçelerle açıklamaktaydı. Atatürk ise, İstanbul Üniversitesi projesine büyük önem vermekte ve bu adla kurulacak yeni bir üniversitenin, gerçek anlamda Batılılaşmanın ve bilimsel çağdaşlaşmanın merkezi olabileceği kanisim taşımaktaydı. Malche'in raporu ve Atatürk'ün görüşleri Bakanlar Kurulu'nun gündemine birlikte alındı. 5 Mayıs 1933'te Darülfünun'un kapatılması ile çağdaş yeni bir darülfünunun kurulması kararını içeren hükümet tasarısı TBMM'ye sunuldu. Tasarıda "üniversite" adından söz edilmediği halde Meclis Maarif Komisyonu'nda, "darülfünun" ve "üniversite" sözcüklerinin Türkçe olmadığı, Dil Heyeti'nce öz dilimizde bunların karşılığı bulununcaya kadar, uluslararası bir terim olan "üniversite" adının kullanılması görüşü benimsendi. 31 Mayıs 1933 tarih ve 2250 sayılı yasa ile de, Darülfünun'un kapatılıp, 1 Ağustos'tan itibaren istanbul Üniversitesi'nin açılması için Maarif Vekâleti görevlendirildi.

Yeni üniversite için Darülfünun öğretim üyelerinden, Avrupa'da öğrenim gören genç kuşaklardan ve yabancı profesörlerden yeni bir kadro oluşturulmasma da kanunda yer verilmişti. Üniversitenin açılması işiyle doğrudan ilgilenen Maarif Vekili Reşid Galib, **1** Ağustos **1933**'te bir komisyon kurdu. Bu komisyonda bakanlığın üst düzey yöneticilerinden Rüştü (Uzel), Avni (Başman), Osman (Horasanlı) ile Prof. Kerim (Erim) ve Prof. Malche yer aldı. Komisyon rektörlüğe Dr. Neşet Ömer'i (İrdelp) uygun görürken, öncelikle 4 fakültenin açılması kararlaştırıldı. Bunlardan tıp fakültesinin dekanlığına Dr. Tevfik (Sağlam), edebiyat fakültesi dekanlığına Fuat (Köprülü), hukuk fakültesi dekanlığına Tahir (Taner) ve fen fakültesi dekanlığına da Kerim (Erim) getirildiler.

Komisyon Darülfünun'un 88 profesör, 44 doçent ve 108 başasistan-asistandan oluşan öğretim kadrosundan 157'sini kadro dışı bıraktı. (Bu, tartışmaları yıllarca süren bir haksızlık konusu olmuştur.) Yurtdışından yetkin bilim adamlarının getirtilmesinde ise, bir rastlantı olarak o yıllarda Almanya'daki faşizmden kaçan Musevi asıllı, sosyal demokrat bilim adamlarının sığınacak ülkeler aramaları nedeniyle iyi bir fırsat yakalandı.

Kuruluş aşamasındaki İstanbul Üniversitesi'nin Batı ölçüleri ile temellendirilmesi bakımından, Almanya ve Avusturya'dan

gelen 100 dolayındaki profesör ve uzman önemli görevler üstlendiler. Diğer yandan bunların ve ailelerinin İstanbul'a akını sonucu halk arasında "istanbul'da bir Alman üniversitesi açılıyormuş" söylentileri yayıldı. Cumhuriyet'in 10. yıldönümü, coşkulu tören ve şenliklerle kutlanırken, Alman profesörler de kentin her tarafmda halkın ilgisini çekmekteydiler. Gelen yabancı bilim adamlanndan bir bölümü, Türkiye'de istanbul için bir yenilik olan üniversitenin kuruluşunda görev alırlarken, diğerleri de istanbul'daki Yüksek Mühendis Mektebinde ve Güzel Sanaüar Akademisinde iş buldular.

Daha önce Darüifünun'a verilmiş bulunan, Beyazıt'taki eski Harbiye Nezareti Binası'nın büyük cümle kapışı üstüne "istanbul Üniversitesi" yazıldıktan sonra, 18 Kasım 1933'te Maarif Vekili Yusuf Hikmetin (Bayur) açış konuşmasıyla üniversitenin 4 fakültesinde derslere başlandı. Tören sırasında yabancı profesörler, öğrencilere ve davetlilere tanıtıldı. Derslere başlanılmakla birlikte, tarihi bina içinde de üniversiteye elverişli bir ortamın oluşturulması için onarım ve tadilat çalışmaları sürüyordu. Ama, sabırsız Alman profesörler hazırlığı tamamlanmamış amfilerde derslerini vermekteydiler.

29 Mayıs 1934'te 2467 sayılı Üniversite Teşkilat Yasası çıktı. Bu yasa, fakültelerin statülerini, öğretim üyelerinin özlük haklarını belirliyordu. 11 Ekim 1934'te de istanbul Üniversitesi Talimatnamesi yürürlüğe girdi. Buna göre, üniversitenin yöneticisi rektör, aynı zamanda maarif vekilinin temsilcisi sayılmaktaydı. Rektörün başkanlığındaki, dekanlardan ve üniversite sekreterinden oluşan "üniversite divanı" en yetkili karar organı oldu. Fakültelerde de ayrı ayrı kurullar oluşturuldu. Yasa gereği öğretim üyelerinden bir bölümüne "ordinaryüs", bir bölümüne "profesör", bir bölümüne de "doçent" unvanları verildi, ilk rektör Neşet Ömer Irdelp, 1 sömestr kaldıktan sonra, ayrıldığı için yerine, İstanbul Üniversitesini uzun yıllar yönetecek olan Cemil Bilsel getirildi, istanbul Üniversitesi öğrencilerinin, üniversiteye bağlı Yabancı Diller Okulu'na devam etmeleri zorunluluğu da bu sırada konmuştur.

1936'da hukuk fakültesinden ayrılan bir enstitünün iktisat fakültesine dönüştürülmesi ile fakülte sayısı 5'e çıktı. 1943'e kadar ise, özellikle yabancı profesörlerin çalışmaları sonucu, tıp ve fen fakültelerinde 14'er, edebiyat fakültesinde 12, hukukta ise 5 enstitü kuruldu.

Malche, raporunda istanbul Üniversitesi için 200 öğretim üyesini kapsayan bir kadro öngörmüştü. 1933-1934 öğretim yılında 27 Türk, 38 yabancı ordinaryüs profesör, 18 Türk, 4 yabancı profesör, 93 Türk doçent olmak üzere, 180 öğretim üyesi atanarak, bu kadroya yakın bir sayı sağlanmış bulunmaktaydı. Ayrıca, 142 de asistan vardı. Aym öğretim yılında, edebiyat fakültesinde 289, fen fakültesinde 986, hukuk fakültesinde 1.278, tıpta da 884 öğrenci kayıtlıydı. Üniversitenin genel mevcudu 3.437 olup, bunun ancak yüzde 15'ini kız öğrenciler oluşturmaktaydı.

istanbul Üniversitesi, daha önce Darülfünun'un da hizmet vermiş olduğu binalara yerleştiğinden, istanbul'un en merkezi bir semti sayılan Beyazıt Meydam çevresinde gelişme ortamı buldu. Eski Harbiye Nezaretinin ana binası, köşkleri, kışlası, ahin ile Zeyneb Hanım Konağı(->) üniversiteye tahsis edilmişti. Fen fakültesinin bazı enstitüleri, Beyazıt'ta ve Yerebatan' daki başka binalara yerleşmişti. Edebiyat ve fen fakülteleri Zeyneb Hanım Konağı'ndaydı. Üniversitenin büyük konferans salonu ise, seraskerliğin eski at ahırından çevrilme bir mekândı. Diş Hekimliği ve Eczacılık okulları Beyazıt Meydanı'ndaki eski jandarma dairesine yerleşmişti. Kentteki başlıca sağlık kurumlanndan Gureba, Çapa, Haseki, Cerrahpaşa, Şişli Etfal ve Bakırköy Akıl hastanelerinde de, tıp fakültesinin klinikleri açılmıştı.

1933-1934 öğretim yılını, politik gruplaşmalar yüzünden gerilimli geçiren istanbul Üniversitesi'nin durumu, Malche'in de istifası ile kritik bir noktaya geldi ve kapanması olasılığı doğdu. Ancak, bu yıllarda istanbul'un sorunları ile yakından ilgilenen ve bu eski başkenti bir bilim ve kültür merkezi konumunda gelişmeye açmayı hedefleyen Atatürk, konuya müdahale etti. ikinci bir sorun her yıl sayıları giderek artan mülteci profesörlerin fakültelerdeki etkin çalışmalarından kaynaklanıyordu. Bunlar, özellikle tıp ve fen fakültelerinde etkili durumdaydılar. Prof. Dr. Reimann, İstanbul Üniversitesi'nin, otoriter Alman profesörlerinin güdümündeki konumunu ve bu sayede üniversitenin ulaştığı düzeyi yorumlarken "istanbul Üniversitesi kapsamı ve başarısı itibariyle mevcut Alman üniversitelerinin en iyisidir" diyor ve tıp fakültesini de dünyaya örnek gösteriyordu. Diş Hekimliği ve Eczacılık mektepleri de, 1933-1943 arasında yabancı profesörlerin çabalarıyla fen fakültesinden ayrılarak bağımsız birer yüksekokul kimliği kazandılar.

1945'e gelindiğinde, tıp fakültesinde 47, fen fakültesinde 29, edebiyat fakültesinde 25, hukuk fakültesinde de 10 olmak üzere, toplam 111 mülteci ve yabancı ordinaryüs profesör, profesör ve uzman vardı. Bunlardan ordinaryüs profesör ve profesörler "direktör" unvam ile enstitüleri yönetiyorlardı. Bunların en ünlüleri, tıp fakültesinde Philipp Schwanz, Hans Winterstein, Julius Hirsch, Hugo Braun, Werner Lipschitz, Endi Frank, Rodoif Nissen, Wühlern Liepmann, Igersheimer, Karl Heilmann, Alferd Kantorowicz; fen fakültesinde dünyaca ünlü Richard Edler von Mises; edebiyat fakültesinde yine uluslararası üne sahip, fizikçi ve filozof Hans Reichenbach, felsefe tarihçisi Ernst von Aster, Leo Spitzer, Erich Auerbach, Wilhelm Peters, Clemens Bosch, Fritz Kraus, Helmut Ritter, Kurt Bittel, Helmuth Th. Bossert, Rodolg Juchhoff; hukuk fakültesinde ise Andreas Z. Schwarz, Ernst Hirsch, Richard Honig, Karl Strupp; iktisat fakültesinde de Fritz Neumark, Gerhard Kessler, Alexander Rustow, Wilhelm Röpke, Alfred Isaac'tır. Sözü edilenler, Almanya ve Avrupa üniversitelerinin bilimsel çalışma alanlarım ve metotlarını, ders, araştırma ve yaym tekniklerini, halka dönük faaliyetlerini, istanbul Üniversitesi'ne taşıdılar ve bu kurumun uluslararası saygınlık kazanmasında rol oynadılar. Ayrıca, asistan olarak yetiştirdikleri çok sayıda Türk bilim adamı ve öğretim üyesi de kendilerinden sonra üniversitenin ulaşmış olduğu düzeyi korumayı başardılar.

Yabancı profesörlerin, istanbul Üniversitesinden ayrılmaları, II. Dünya Savaşı sonrasmdadır. Ancak, 1955'e kadar üniversitede görevde kalanlar olmuştur.

1933'teki açılışta, yüksek öğretmen okulunun boşalttığı Zeyneb Hanım Konağı' na yerleşen fen fakültesi için, bu konağın bahçesine bir rasathane ve biyoloji enstitüsü de yapılmıştı. Diğer yandan aynı konağın üst katındaki, edebiyat fakültesinin 1 Mart 1942'de Dolmabahçe Sarayı Veliaht Dairesi'ne taşınmasından 2 saat sonra çıkan bir yangınla tarihi konak tüm eşyası ve arşivi ile yandı. Dönemin cumhurbaşkanı ismet inönü'nün direktifi ile konak arsası ile çevresindeki kamulaştınlan alana yeni fen ve edebiyat fakültelerinin inşası uzun yıllar devam etti. 1946'da ilk bölüm bitince, kentin muhtelif semtlerinde çalışma ortamları bulan fakülte ve enstitülerin bir bölümü buraya taşındı. Yeni binanın yapımı ve buna bağlı olarak taşınmalar 1951'e kadar sürdü.

1944'te Yüksek Mühendis Mektebi'nin de teknik üniversite olarak örgütlenmesi ile istanbul'daki üniversite sayısı 2'ye çıktı. 13 Haziran 1946'da ise 4936 sayılı yasa ile istanbul Üniversitesi bilimsel ve yönetsel özerklik kazandı. Daha önceki, 29 Mayıs 1934 tarihli 2467 sayılı Üniversite Kanunu, istanbul Üniversitesi'ne özerklik vermediği gibi Maarif Vekâleti'ne denetim yetkisi tanımıştı.

Üniversitenin öğrenci mevcudu da ilk 10 ydda hızla arttı ve 1943'te ilk açıldığı yıla oranla yüzde 300'lük bir artışla 10.178'e ulaştı. 1942-1943'te öğretim kadrosunda 300 dolayında profesör ve doçent vardı.

1946-1960 arası 15 yıllık dönemde, 30 Haziran 1948 tarihinde bağlanan orman fakültesi ile birlikte, üniversitenin fakülte sayısı 6'ya çıkmış bulunuyordu. Bu dönemde, üniversite, fakültelerinde yetişen 38 ordinaryüs profesörü, 105 profesörü, 234 doçenti ve dönemin sonunda 23.052 öğrencisi ile İstanbul'un ve Türkiye'nin en büyük bilim ve öğretim kurumu özelliğini taşıyordu. Yine, bu yıllar boyunca istanbul Üniversitesi aydın ve duyarlı gençliğin hem kaynağı, hem merkezi konumundaydı. Öğrencilerle öğretim üyeleri arasında da ulusal ve siyasal bakış açıları bakımından koşutluklar söz konusuydu. Ancak, 1954'te üniversite senatosunun görüşü alınmak koşulu ile, milli eğitim bakanına, öğretim üyelerini görevden alma yetkisi tanınınca, üniversite ortamında tedirginlik doğdu. 27 Mayıs I960 ihtilalini hazırlayan öğrenci olaylarının başlangıcında bu geliş-

menin de payı olmuştur. Aynca, üniversitedeki doçent ve profesör kadrolannın yetersizliği de bir başka neden olarak gösterilmiştir. 27 Mayıs 1960 ihtilali öncesi olaylar büyük ölçüde, İstanbul Üniversitesi'nden kaynaklandı ve yayıldı.

İhtilalden bir süre sonra, Milli Birlik Komitesi'nin, üniversitedeki kadro tıkanıklığına çözüm gerekçesiyle, pek çoğu İstanbul Üniversitesi'nde görevli 147 öğretim üyesinin (bunlara 147'ler denilmiştir) kurumlarıyla ilişiklerinin kesilmesi yeni bir huzursuzluk nedeni oldu. Buna karşılık Milli Birlik Komitesi, Milli Eğitim Bakanlığımn üniversiteler üzerindeki yetkisini en alt düzeye indirdi.

1961-1971 arası ise, İstanbul Üniversitesi'nin en çalkantılı dönemidir. İdeolojik boyutlu öğrenci olaylan bu dönemde kanlı kavgalar ve çatışmalarla sürdü. İstanbul'un yakın tarihindeki en korkulu ve kaygı uyandırıcı gençlik eylemleri bu yıllarda üniversite ortamında yaşandı. Bununla birlikte aynı dönemde olumlu bazı gelişmeler de gözlendi. 1962'de Eczacılık, 1964'te Diş Hekimliği okulları, fakülteye dönüştürüldü. 1966'da Cerrahpaşa Tıp, ikinci bir tıp fakültesi olarak üniversiteye bağlandı. 1967'de kimya, işletme fakülteleri kuruldu. 1970'te kurulan Bursa Tıp Fakültesi öğrencileri de tesisleri yapılıncaya kadar, İstanbul Tıp Fakültesinde okudular. Atatürk Araştırmaları Enstitüsü 1972'de hizmete girdi. Veteriner ve yer bilimleri fakülteleri ise 1973'te kuruldu. Bu yıllarda üniversiteye bağlı olarak Silivri'de Toplum Sağlığı Merkezi ve Kültür Sitesi ile spor tesisleri de kurulmuştur.

Küçükçekmece Gölü yamaçlarında kamulaştırılan 1.161 dönümlük arazide İstanbul Üniversitesi Avcılar Kampusu'nun tesisi çalışmaları da Cumhuriyetin 50. yıldönümü olan 1973'te başlatıldı. Kimya, veteriner, jeofizik mühendisliği, yan tesislerden radyoloji binalan, hayvan hastanesi, Tecrübi Hayvan Yetiştirme İstasyonu, Bitki Araştırma İstasyonu ile futbol sahası, kapalı spor salonu, kapalı yüzme havuzu vb gibi tesisler bu tarihten sonra yapılmaya başlanmıştır.

İstanbul Üniversitesinin, kuruluşunun 40. yılı olan 1973'te ulaştığı sayılar şöyleydi: Tıp fakültesi 40 yıl zarfında 14.346 doktor yetiştirmişti. 1971-1972'de bu fakültede 2.179 öğrenci okumakta, 100 doktor ihtisas yapmaktaydı. Öğretim kadrosunda ise 136 profesör ve doçent bulunuyordu. Hukuk fakültesi aym süreçte 13.303 mezun vermişti. Yaptığı yayınlarla ayrıca vurgulanması gereken edebiyat fakültesinin mezun sayısı 8.712 idi. Fen fakültesi 5.325, iktisat fakültesi 7.096, orman fakültesi 3.289, eczacılık fakültesi 1.248, diş hekimliği fakültesi 2.998 mezun vermiş bulunuyordu. Kuruluşları çok daha sonra olan Cerrahpaşa Tıp 1973'e kadar 560, kimya fakültesi 484, işletme fakültesi de **62** mezun verebilmişti.

İstanbul Üniversitesi 1973'te yürürlüğe giren 1750 sayılı Üniversiteler Kanunu ve 1765 sayılı Üniversite Personel Kanunu'na göre gerekli uyarlamalardan sonra, gelişmesini sürdürdü. 1979'da siyasal bilimler fakültesi kuruldu. 1983'te ise yer bilimleri ve kimya fakülteleri, mühendislik fakültesine dönüştürüldü. 1983'te çıkan 2809 sayılı Yüksek Öğretim Kanunu gereği İstanbul Üniversitesi de Yüksek Öğretim Kurulu'na (YÖK) bağlandı. 1988'de edebiyat, fen, siyasal bilimler, iktisat, işletme, hukuk, İstanbul Tıp, Cerrahpaşa Tıp, diş hekimliği, eczacılık, orman, veteriner, mühendislik, sosyal bilimler olarak 14 fakültesi; fen bilimleri, sağlık bilimleri, çocuk sağlığı, adli tıp, onkoloji, kardiyoloji, deniz bilimleri ve coğrafya, işletme iktisadı, muhasebe, "Atatürk İlke ve İnkılaplan" adlı 10 enstitüsü ve 47 araştırma enstitüsü, Florance Nightingale hemşirelik, basın yayın, tütün eksperleri, adalet, İstanbul meslek, sağlık hizmetleri meslek, su ürünleri adlı 7 yüksekokulu, ayrıca İstanbul Üniversitesi Devlet Konservatuvarı, İstanbul Üniversitesi Gözlemevi ve İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi ile üniversite, 20. yy'm sonuna doğru çok geniş bir yapıya kavuşmuş bulunuyordu. Bu yapıya, son olarak 1992'de iletişim, su ürünleri, 1993'te de ilahiyat fakülteleri eklenmiştir. İstanbul Üniversitesi Öğrenci Kültür Merkezi 1991'de kurulmuştur. Bu merkezin bünyesinde Atatürk Düşünce Kulübü ile arkeoloji, ebru, edebiyat, fotoğrafçılık, halkbilim, klasik gitar, klasik Türk sanat musikisi, resim, sinema ve tiyatro kulüpleri faaliyet göstermektedir. İstanbul Üniversitesi Basımevi ve Film Merkezi ise iletişim fakültesine bağlıdır. İstanbul Üniversitesi Kadın Sorunlan Araştırma ve Uygulama Merkezi de 1990'dan beri faaliyetlerini sürdürmektedir.

1993-1994 öğretim yılında İstanbul Üniversitesi'nde önlisans ve lisans düzeylerinde öğretim yapan öğrenci sayısı 53.644'tür. Ayrıca 1.567 yabancı uyruklu, 2.176 lisansüstü öğrenim gören öğrenci bulunmaktadır. Üniversitede, 908 profesör, 444 doçent, 421 yardımcı doçent, 130 öğretim görevlisi, 275 okutman, 1 eğitim öğretim planlamacısı 1.834 araştırma görevlisi, 113 uzman olmak üzere **4.126** eğitim öğretim elemanı görev yapmaktadır.

Bibi. C. Bilsel, *İstanbul Üniversitesi Tarihi,* İst., 1943; H. Widmann, *Atatürk Üniversite Reformu,* İst., 1981, s. 31-111; İstanbul Üniversitesi, *Öğrenci Rehberi 1960-1961,* İst., I960; Komisyon, *Cumhuriyetin 50. Yılında İstanbul Üniversitesi,* İst., 1973, s. 116 vd; O. Aslanapa, "İstanbul Darülfünunu ve Üniversite Binalarının Tarihçesi", *4. Boyut, İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi,* Sonbahar 1993, Yıl 3, S. 6, s. 26-28; C. Demiroglu, "İstanbul Üniversitesi 1453-1993, 540. Yıl", *ae.*

NECDET SAKAOĞLU

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ KOROSU

Türkiye'deki amatör klasik Türk musikisi topluluklarının en eskilerinden biri ve üniversite korolarının ilki.

Koronun İstanbul Üniversitesi Talebe Cemiyeti'nin girişimleriyle oluşan altyapısı, Encümend Berker'in önderliğinde bir Türk musikisi topluluğunun kuruluşuna zemin hazırladı. "Üniversiteliler Müzik Kolu" adındaki topluluk, içindeki Batı musikisi bölümüyle, her iki musikinin de eşit şartlarda öğretilmesi gerektiği, Türk musikisi taraftarlarının Batı musikisine karşı olmadığı mesajını da veriyordu.

Kurulduğu 1942'den 1946'ya kadar Berker'in yönettiği koroda Sadettin Arel ve Salih Murat Uzdilek gibi nazariyatçıların da dersler vermesiyle, gayriresmi fakat akademik düzeyde bir musiki eğitimi gerçekleştiriliyordu. 1943'ten beri toplulukta keman çalan Nevzad Atlığ, 1946'da Berker'in ayrılmasıyla şefliğe getirildi. 1948'de Talebe Birliği'yle yürütülen çalışmalar sonunda koro yeniden yapılandı. 1958'e kadar süren bu dönemde Batı musikisi şubesi kendiliğinden kapandı, koro yalnızca Türk musikisiyle uğraşan bir musiki topluluğu haline geldi. Atlığ'ın yönetiminde geçen 12 yılda Selahattin İçli, Alaaddin Yavaşça, İrfan Doğrusöz, Ahmet Çağan, Fikret Kutluğ, Cüneyd Orhon, Nizayis Sayın, Necdet Yaşar, Cüneyd Kosal, Muazzam Sepetçioğlu, Berhayat Anıl, Gülseren Güvenli, Akın Özkan gibi geleceğin ustalarının yanısıra, Gavsi Baykara, Süleyman Erguner, Eyyubi Ali Rıza Şengel, Vecdi Seyhun, Fulya Akaydın, Emin Ongan ve Sabri Süha Ansen gibi dönemin usta musikicileri de üniversite korosunun faaliyetlerinde yer aldılar.

Koronun 1950'den itibaren ayda iki defa İstanbul Radyosu'nda canlı yayına katılması, adının İstanbul ve Ankara'dan sonra ülke çapında duyulmasını sağladı. Musiki çevrelerinde dikkatle izlenen çalışmaları zamanla sanatsal bir ağırlığın ifadesi

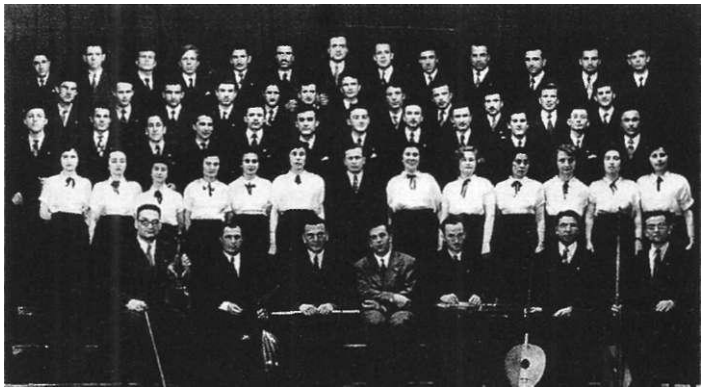

İstanbul Üniversitesi Korosu, 1947. *Mehmet Güntekin arşivi*

oldu. Koronun birçok elemanı Mesud Cemil'in "Klasik Koro"suna alındı.

Kuruluşundan itibaren Beyazıt'taki Marmara Lokali'nde, Şehzadebaşindaki Letafet Apartmanı'nda ve Dede Efendi Caddesindeki bir binada çalışan koro, çalışmalarını 1958'e kadar, o sırada İstanbul Radyosu müdürü olan Atlığ'ın görevi dolayısıyla radyoda sürdürdü. 1958'de AÜığ, koronun yönetimini Dr. Abidin Gerçeker'e bıraktı. Bu dönemde fen fakültesinde 15 günde bir konserler verildi. Koro daha sonra Dr. Şemsettin Kodal tarafından yönetildi. 1963'te koronun başına geçen Süheyla Altmışdört ise koronun tarihinde en uzun süre görev alan şef oldu; görevini günümüze kadar sürdürdü.

Koronun üniversiteye resmen bağlanarak bir kültür ve sanat birimi haline getirilmesi, bu son dönemde şef yardımcısı Ender Ergün'ün girişimleriyle, Prof. Süheyl Ünver, Prof. Bedi Şehsuvaroğlu ile Prof. Nazım Terzioğlu'nun da destekleriyle gerçekleşti. Özellikle 1968'de başlayan öğrenci olayları ve öğrenci derneklerinin siyasi çekişmeleri ortasında koro büyük sıkıntılar içinde kalmış, çalışmaları engellenmek istenmiş ve bir çalışma yerinden bile yoksun kalmıştı. Musiki çalışmalarını aksatmamak için üniversite civarındaki düğün salonlarının elverişsiz şartları içinde dahi çalışan koro, en sonunda 15 Mart 1975 tarihli İstanbul Üniversitesi Senatosu'nun kararıyla mediko-sosyal merkezi bünyesine alınmasıyla, tarihinin en rahat çalışma ortamına kavuştu. Altmışdört ve Ergün'ün yönetiminde geçen bu dönemde korodan Abdi Coşkun, Teoman Önaldı, Ümit Mutlu, Fethi Karamahmutoğlu, Ali Rıza Kural, Fatih Salgar, Münip Utandı, Osman Nuri Özpekel, Sait Suna, Nurhan Hekimoğlu, Hacer Tısoğlu, Coşkun Sabah, Celil Mataracı, Arif Erdebil, Ömer Erdoğdular gibi çok sayıda musikici yetişti.

Ender Ergün'ün 1978'de Devlet Korosu müdürlüğüne atanmasıyla boşalan şef yardımcılığı görevini 1988'e kadar Fatih Salgar yürüttü. O tarihten günümüze kadar ise aynı görev Mehmet Güntekin tarafından üstlenildi. Koro bugün Süleymaniye Elmaruf Sokağı'ndaki İstanbul Üniversitesi Yapı İşleri Başkanlığı binasında, İstanbul Üniversitesi Öğrenci Kültür Merkezine bağlı olarak çalışmalarım sürdürmektedir.

Üniversite korosu, 1942'den beri geçen yarım yüzyılı aşkın süre içinde çizgisinden hiçbir sapma göstermedi. Amatör bir topluluk olmasına rağmen, icra ettiği musiki profesyonel ölçüler içinde değerlendirildi. Repertuvarlarının klasik eserlerden oluşturulması ilkesi dışına çıkılmadı. Koro klasik musiki zevkini yaşatan seçkin bir kuruluş olarak kabul edildi. Üniversite korosundan yetişen gençler geçmişte olduğu gibi son dönemlerde de yeni oluşturulan klasik Türk musikisi yapılanmaları içinde yer aldılar. İstanbul Devlet Klasik Türk Müziği Korosu'nun çekirdek kadrosu, üniversite korosundan oluşturuldu; repertuvar arşivi, üniversite korosu arşivi temel alınarak meydana getirildi.

Bibi. M. Rona, *50 Yıllık Türk Musikisi,* İst., 1960; Üniversite Korosu 1986, 1987 ve 1988 tarihli konser broşürleri; M. N. Özalp, *Türk Musikisi Tarihi,* Ankara, 1989; Öztuna, *BTMA,* II; *İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü, Kültür Merkezi Müdürlüğü Faaliyet Tanıtım Kitabı,* İst., 1991; M. Güntekin, "Okul Olmuş Bir Koro", *Tercüman,* 28 Mayıs 1991; ay, "Müziğimizin Çekirdek Korosu Elli Yaşında", *Tercüman,* 30 Ocak 1992.

MEHMET GÜNTEKİN

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ MERKEZ KÜTÜPHANESİ

Beyazıt'ta, Ordu Caddesi üzerinde, İstanbul Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlığı adıyla hizmet veren özel araştırma kütüphanesi.

Geçmişte, bünyelerinde değerli elyazması kitap koleksiyonları oluşan İstanbul medreselerinden sonra, ilk üniversite 1863'te Darülfünun-ı Osmani adıyla kurulduğunda 4.000 ciltlik bir kütüphanesi bulunuyordu. 1924'te Beyazıt'ta Takvimhane (bugün Besim Ömer Paşa) Caddesi'ndeki Medresetü'l-Kuzat binasında Türkiye'nin ilk üniversite kütüphanesi olarak resmen kurulduğunda adı "Darülfünun-ı Umumi Kütüphanesi" idi. Burada Yıldız Sarayından gelen değerli koleksiyon ve edebiyat, fen ve hukuk fakültelerinden toplanan kitaplarla çekirdek kütüphane oluşturuldu. Buna eklenen İbnülemin Mahmud Kemal İnal, Şevki Paşa, Necib Asım, Sahib Molla, Rıza Paşa, İttihat ve Terakki bağış-satın koleksiyonları, kütüphaneyi zenginleştirdi.

1934'te Derleme Kanunu kapsamına alındı. Bu nedenle günümüzde Türkçe yayınların tamamım bu kütüphanede bulma olanağı vardır.

Kuruluşundan itibaren, yerli ve yabancı uzmanların, İstanbul kütüphaneleri hakkında hazırladıktan raporlar, kütüphaneyle doğrudan ilgili tez ve yazılarla ortaya koydukları görüşler, kütüphanenin gelişimine olumlu katkılar sağlamış; bu yayınlarda özellikle personel ve bina sorunları sıkça dile getirilerek, kütüphane için pek çok reformcu yaklaşıma zemin hazırlanmıştır. Nihayet, kütüphanenin mekânsal gelişimine başından beri uygun bulunmayan, eski binadan şimdiki binasına 1985'te taşındı.Eski bina, bugün Osmanlı ve Şark dünyasıyla ilgili, bir kısmı mikrofilme alınmış 18.600 yazma, 30.000 eski harfli basma, 1.000 civarmda fotoğraf albümü, **1**.400 harita-plan, 300 müzik notası ve 500 ciltlik gazete koleksiyonunu kapsayan "Nadir Eserler ve Müze" birimi olarak hizmet vermektedir.

Kütüphanenin koleksiyonlarıyla ilgili olarak, 1933'te yayımlanan ilk katalog, minyatürlü yazmaları kapsayan küçük bir eserdi. 1933-1963 arasının kitap ve makalelerini kapsayan ilk bibliyografya ise **1966**'da yayımlandı. Geçmişte, F. E. Karatay ve L. Şenalp'in (Bakla) büyük çabalarıyla başlatıp sürdürdükleri katalog ve bibliyografya yayımcılığı, günümüzün İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesinde, bilgisayar kullanımı, amaca uygun biçimde yaygınlaştığından hız kazanıp güncelleşme eğilimindedir.

Anglo-Amerikan Kataloglama Kuralları-2 ile hazırlanan konu katalogunda Evrensel Onlu Sınıflandırma Sistemi uygulanmaktadır. Genel derme dışındaki bazı özel koleksiyonlar için ayrıca alfabetik ve konu katalogları da yapılmıştır.

Kütüphanede 400.000 kitap, 3.780 yerli ve yabancı süreli yayın mevcuttur. 1401 aşkın irili ufaklı fakülte, enstitü, seminer ve klinik birimleriyle bu mevcut 1.200.000 kitap ve 11.050 süreli yayma ulaşmaktadır.

8.500 m^2 kullanım alanlı kütüphanede doğal ışıktan yararlanabilen 1.000 sandalye kapasiteli değişik üç okuma salonunda rahat bir çalışma ortamı sağlanmıştır. Ayrıca, katalog taramayla ilgili bazı sorunlarda, kullanıcı için kılavuzluk hizmeti verilmektedir.

Kütüphanenin tüm hizmetlerini üreten 10'a yakın bölümünde, 1 daire başkanı yönetiminde, 3 şube müdürü, 3 uzman kütüphaneci, 2 kütüphaneci, 2 şef, 3 daktilograf, 1 ayniyat saymam, 4 depo memuru, 8 memur, 1 işçi ve 10 hizmetli olmak üzere 38 personel görev almıştır.

Ankara'da Yükseköğretim Kurumu Dokümantasyon ve Uluslararası Bilgi Tarama Merkezi'nin kuruluşundan sonra, merkezden fotokopi ve bilgi tarama isteği bu kütüphane kanalıyla yapılmaktadır. Üniversiteler arası ödünç verme ve fotokopi istekleri bazı koşullar çerçevesinde yerine getirilmektedir. Ayrıca, araştırmacılar için yurtdışından makale fotokopileri de sağlanmaktadır.

Kütüphane, yakın gelecekte, diğer üniversite ve kendine bağlı birimleriyle eşgüdüm içinde, daha güçlü bir ağ oluşturup, günümüzde yalmz satm almalarda kullandığı bilgisayarı, başta kataloglama olmak üzere, tüm hizmet alanlarında kullanır düzeye gelip, kullanıcısını, gerekli bilgiye en kısa zamanda ulaştırmayı amaç edinmiştir.

Cumartesi-pazar kapalı; diğer günlerde 8.30-17.00 saatleri arasında kesintisiz açık olan kütüphaneden yalnızca üyeler, yönetimin uygun bulduğu kitapları ödünç alabilmektedirler. Üniversite dışından başvuranlar, geçici kartlarla kütüphaneden yararlanmaktadırlar.

Bibi. A. Ötüken, "İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Hakkında Rapor", *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni, c.* V, S. 2, 1956; A. E. Tığ, "istanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesinin Bugünkü Durumu ve Yeni Binanın Kapasitesi", (istanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Kütüphanecilik Bölümü, 1971 bitirme tezi); F. E. Karatay, *İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Farsça Basmalar Katalogu,* Önsöz, İst., 1949; ay, *istanbul Üniversitesi Kütüphanesi Arapça Yazmalar Katalogu,* 1/1 Önsöz, İst. 1951; G. Kut, "istanbul'daki Yazma Kütüphaneleri", *TD,* S. 33 (1980-1981); H. Keseroğlu, "İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi,* V, ist, ty; L. Bakla (Şenalp), "Üniversite Kütüphaneleri", *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni,* c. XVIII, S. 1 (1969); M. Alpay, *Kütüphane: Dünü Yarına Bağlayan Köprü,* ist, 1991; Y. Tavacı, "istanbul Üniversitesi Kütüphaneleri ve Sorunları", (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Kütüphanecilik Bölümü, 1970 bitirme tezi).

HAVVA KOÇ

İSTANBUL YELKEN KULÜBÜ

Türkiye'nin ilk yelken ihtisas kulübü olarak 1952'de, bu spora büyük emek vermiş dört müteşebbis, Behzat Baydar, Burhan Kunt, Şeref Birgen ve Harun Ülman tarafından kuruldu. Bu dört arkadaş önce bir kurucular heyeti listesi hazırladılar ve 2 Şubat 1952 günü Karaköy Liman Lokantasında yapılan ilk genel kurul toplantısında hazırlanan tüzük 5 Şubat 1952'de istanbul Valiliği'ne sunuldu. Bu arada belediyeden kiralanan Fenerbahçe Burnu üzerindeki arsaya bir lokal binası inşa edildi. Lokalin inşaatına Ağustos 1952'de başlandı, ekim ayında açılışı yapıldı. Daha sonra lokal binası genişletildiği gibi önüne mendirek de inşa olundu.

istanbul Yelken Kulübü, yelken sporunun tüm dallarında ciddi bir faaliyet gösterdi. Kulübün çatısı altında pek çok ünlü yelkenci yetiştiği gibi Kalamış Yelken Kulübü, Marmara Yelken Kulübü, Antik Rivyera Yat Kulübü gibi yelken sporuyla ilgili kulüpler de yine bu kulübün üyeleri tarafından kuruldu. İstanbul Yelken Kulübü eğitim, yayın, yarış tertip ve yönetimi gibi konularda da Türk yelken sporuna büyük katkılarda bulundu. Aynca milli yelken ekiplerimize pek çok sporcusunu verdiği gibi kulüp olarak da yurtdışı temaslarda başarılı sonuçlar elde etti. Bu arada Türk Deniz Kuvvetleri ile işbirliği yaparak birçok açık deniz yat yanşlarmı gerçekleştirdi, istanbul Yelken Kulübü sportif faaliyetinin yanısıra sosyal faaliyetleri ile de ilgi ve dikkat çeken bir kulüp oldu. Kulüp faaliyetini bugün Fenerbahçe Burnu'ndaki modern tesislerinde sürdürmektedir.

CEM ATABEYOĞLU

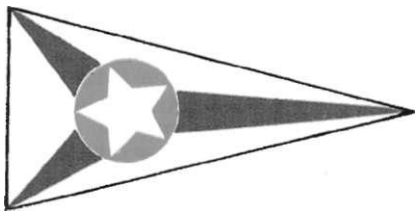

İstanbul Yelken Kulübü amblemi.
Cem Atabeyoğlu arşivi

istanbul Yüzme İhtisas Kulübü'nün denizden bir görünümü.
Nazım Timuroğlu

İSTANBUL YÜZME İHTİSAS KULÜBÜ

istanbul'un yüzme sporunu ihtisas dalı edinen ilk kulübü.

1943'te Ortaköy ile Kuruçeşme arasında, bir turistik tesis olarak inşa edilen Lido'nun yüzme havuzunda Suat Erler, Abbas Sakarya ve arkadaşları tarafından adı geçen tesisin sahibi Hasan Vafi'nin başkanlığında, "Lido Yüzme ihtisas Kulübü" adı altında kuruldu. Kulüp ilk çalışmalarını bu havuzda yaptı, ilk başarılarını bu havuzda elde etti. Daha sonra Lido ile ilgisini kesen kulüp, bugün Boğaziçi Köprüsü'nün ayağının bulunduğu yerde bir barakaya taşmdı ve 11 Eylül 1946'da yapılan genel kurul toplantısında istanbul Yüzme İhtisas Kulübü adını aldı. Kulüp hemen yandaki 23. ilkokul binasını harap bir halde alarak oraya taşındı. Bu ahşap yalıyı büyük para sarfiyla aynen restore ederken caddeye bakan bölüme bir de yüzme havuzu inşa etti. Kuruluşundan itibaren yüzme, atlama ve sutopu dallarım ihtisas branşı edinen kulüp 1950'li yıllarda jimnastik, kros ve basketbol dallarında da faaliyet gösterdiyse de sonra tekrar ihtisas dallarında karar kıldı. Kuruluşundan bu yana yüzme ve sutopu sporlarında büyük varlık gösteren istanbul Yüzme ihtisas Kulübü, yüzmede kızlı erkekli sayısız şampiyon, milli yüzücü ve rekortmen çıkardı. Sutopunda da pek çok şampiyonluk kazandı, milli sutopu takımlarımıza pek çok sporcu verdi. Kulüp bugün modern bir tesis haline getirdiği ahşap yalıda faaliyetim sürdürmektedir. Ayrıca sosyal yönden de büyük bir varlık göstermektedir.

CEM ATABEYOĞLU

istanbul Yelken Kulübü'nün Fenerbahçe Burnu'ndaki tesislerinden bir görünüm.
Ahmet Kuzik, 1994

ISTANBULER FORSCHUNGEN

Alman Arkeoloji Enstitüleri'nin istanbul şubesi, iki ayn dizi halinde basılan yayınlarından birini *Istanbuler Forschungen,* yani "İstanbul Araştırmalan" başlığı altında çıkanyordu. ilmi araştırmalardan meydana gelen bu yayınlar başlıbaşına kitaplar halinde olup, ilk cilt Arif Müfid'in (Mansel) doktora tezi olan eserdi. 1932'de, yani İstanbul Arkeoloji Enstitüsü kurulduktan pek az sonra basılan bu kitabı başkaları takip etti. Bunlardan İstanbul'la ilgili olanlardan başlıcalan şunlardır: 3 cilt (1933), K. Olof Dalman, *Der Valens-Aquädukt in Konstantinopel* (İstanbul'da Valens Su Kemeri [Bozdoğan Kemeri]); 7 cilt (1935), Gerda Bruns, *Der Obelisk und seine Basis auf den Hippodrom zu Konstantinopel* (istanbul'da Atmeydanı'nda Dikilitaş ve Kaidesi); 8 cilt (1935), A. M. Schneider, *Byzanz, Vorarbeiten zur Topographie und Archäologie der Stadt* (Bizans, Şehrin Arkeolojisi ve Topografyasına Dair Ön Çalışmalar); 12 cilt (1941), A. M. Schneider, *Die Grabung in Westhof der Sophienkirche* (Ayasofya'mn Batı Avlusunda Kazı); 25 cilt **(1966),** R. Naumann-H. Belting, *Die Euphemia-Kirche am Hippodrom zu Istanbul und ihre Fresken* (İstanbul'da Atmeydanı'nda Euphemia Kilisesi ve Freskoları),

Bunlardan başka *Istanbuler Forschungen* dizisinin "Beiheft" başlığı ile ek yayınlan olmuştur. Bu ikinci dizide İstanbul ile ilgili şu kitaplara yer verilmiştir: 7 cilt (1975), H. Schäfer, *Die Gül Camii in İstanbul, Ein Beitrag zur mittelbyzantinischen Kirchenarchitektur Konstantinopels* (istanbul'da Gül Camii, istanbul'da Orta Bizans Dönemi Kilise Mimarisine Dair Bir Araştırma); 18 cilt (1977), U. Peschlow, *Die Irenenkirche in Istanbul, Untersuchungen zur Architektur* (istanbul'da irini Kilisesi, Mimarisine Dair Araştırmalar).

SEMAVİ EYİCE

İstanbuler Mitteilungen dergisinin 42. sayısının kapağı.
AAE Arşivi, fotoğraf Nurdan Süzden

ISTANBULER MITTEILUNGEN

Alman Arkeoloji Enstitüleri'nin(->) İstanbul şubesi, kurulduğundan az sonra iki yayın dizisine başlamıştı. Bunlardan biri *Istanbuler Forschungen^^)* (İstanbul Araştırmaları), diğeri ise *Istanbuler Mitteilungen* olarak adlandırılmıştı. "İstanbul Haberleri" anlamına gelen başlığı ile bu ikinci dizi başlangıçta bir arkeoloji haberleri dergisi ve yıllığı değildi. İlk fasikülü 1933'te yayımlanan H. Ritter'in *Orientalia* başlıklı kitabı oldu. 2. fasikül ise P. Wittek' in *Das Fürstentum Mentesche* başlığı ile 1934'te yayımlanan araştırması idi (bu kitap Orhan Şaik Gökyay tarafından Türkçeye *Menteşe Beyliği* adıyla çevrildi). 3. fasikül, H. Ritter, F. Sarre, A. Winderlich'in makalelerinden meydana gelen bir cilt idi. 1935'te yayımlanan 4. fasikül, *Zwei Stiftungsurkunden des Sultans Mehmet II Fatih* başlığı altında Tahsin Öz'ün kısa bir önsözü ile II. Mehmed'in iki vakfiyesinin sadece faksimile baskısından ibaret, kalınca bir ciltti.

Bu fasiküller, 25x18 cm ölçülerinde idi. II. Dünya Savaşı yıllarında basımı tamamen duran *Istanbuler Mitteilungen'm* tekrar yayma girmesi **1955**'i buldu. Enstitü başkanı Prof. Dr. Kurt Bettel tarafından yazılan kısa bir önsözde, artık bir dergi olarak çıkacağı tasarlanan bu yaym organında Alman Arkeoloji Enstitüleri İstanbul Şubesi'nin üzerinde araştırmalar yaptığı bütün dallarda hazırlanacak yazılara yer verileceği bildirilmişti. Programa göre her yıl en az bir fasikülün çıkması düşünülüyordu.

Istanbuler Mitteilungen, önceki 5 fasikülün ölçülerinde 6. cilt olarak 1955'te değişik konularda 7 makaleyi içererek yayımlandı. Bunu 1957'de 7., 1958'de 8., 1960'ta bir arada 9. ve 10., 1961'de de 11.

ISTANBULER MITTEILUNGEN YAYINLARINDA İSTANBUL

Monografiler: Hartmut Schäfer, *İstanbul Gül Camii,* Alm., Tübingen, 1973; James Morganstern, *Dereağzı'ndaki Bizans Kilisesi ve Tezyinatı,* Ing., Tübingen, 1984; Tahsin Öz, *Fatih Sultan MehmedII. 'nin İki Vakfiyesi,* Alm., 1st., 1935.

Istanbuler Mitteilungen Yılıklarında İstanbul'la İlgili Makaleler:

Defter 8, 1958: Semavi Eyice, "İstanbul'da Kazasker Ebû'l-fazl Mahmud Efendi Medresesi", Alm.; Semavi Eyice, "Theodosius Sütununun Yeni Parçalan", Alm., İst., 1958.

Cilt 12, 1962: Klaus Tuchelt, "Kandilli Küçüksu'da Kıbrıslı Mustafa Paşa Yalısı", Alm., Tübingen, 1963.

Cilt 13-14, 1963-1964: Feridun Dirimtekin, "Ayasofya'da Patriğe Mahsus Yer", Fr.; Horst Hallensleben, "istanbul'da Eski Pammakaristos Kilisesi, Şimdiki Fethiye Camii'nin inşa Tarihi Üzerine Araştırmalar", Alm., Tübingen, **1964.**

Cilt 15, 1965: Horst Hallesleben, "istanbul'da Kilise Camii Ek inşaatı Hakkında", Alm.; Wolfram Kleiss, "istanbul'da Halkoprateia Kilisesi Üzerine Yeni Bulgular", Alm.; Wolfram Kleiss, "istanbul'da Aya Sofya'da Bazı Gözlemler", Alm.; Rudolf Naumann, "İstanbul'da Mese ve Antiokos Sarayı Arasındaki 1964 Kazılarıyla İlgili Önrapor", Alm., Tübingen, 1965.

Cilt 16, 1966: Peter Grossmann, "istanbul Kefeli Mescidi Hakkında Bazı Gözlemler"; Wolfram Kleiss, "istanbul'da Halkoprateia Kilisesi Civanndaki 1965 Kazılan", Alm.; Martha Weber, "istanbul'da Geometrik Şekilli İki Bronz At Heykeli", Alm., Tübingen, 1966.

Cilt 17, 1967: Gerhard Kleiner, "Dev Parşömen Dekorlarda istanbul Levhalan", Alm., Tübingen, 1967.

Cilt 18, 1968: Otto Feld, "istanbul Küçük Ayasofya'da Bazı Gözlemler", Alm.; Leonore Kosswig, "istanbul'da Theodosius Kemeri Sütunlarında Bahçe Modeli", Alm., Tübingen, 1970.

Cilt 19-20, 1969-1970: Kurt Sittel, "Kadıköy Fikirtepe'deki Prehistorik Yerleşme Üzerine Görüşler", Alm.; Otto Feld, "istanbul'da Tekfur Sarayının Sütun Başlıkları", Alm.; Bernhard Schmaltz, "İstanbul HaLkedon'un (Kadıköy) Arkaik Röliyefi", Alm., Tübingen, 1971.

Cilt 26, 1976: Rudolf Naumann, "İstanbul'da Theodosius Kemeri ve Tauri Forumu Üzerine Yeni Gözlemler", Alm., Tübingen, 1976.

Cilt27-28, 1977-1978: Urs Peschlow, "istanbul'da Bizans Seramikleri", Alm.; Peter Schreiner, "II. Andronikos'un Pantepoptes Manastırı Hakkındaki Fermanı", Alm.; Annaliese Peschlow-Bindokant ve Urs Peschlow, "Şile Kumbaba'ya Ait Turan Beker Kolleksiyonu. Bitinya Karadeniz Sahillerinden Antikçağ ve Bizans Heykelleri", Alm., Tübingen, 1979.

Cilt 30, 1980: Klaus Kreiser, "istanbul Mimarlık Tarihi Hakkında Berlin'deki El Yazmaları", Alm., Tübingen, 1981.

Cilt 31, 1981: Klaus Kreiser, "istanbul'dan Üç Vakıf Kaydı. Osmanlı Kayıt Usulü Üzerine incelemeler -I", Alm., Tübingen, **1982.**

Cilt 32, 1982: Klaus Kreiser, "İstanbul'dan Gelenekselleşmiş Arşiv Kayıtları, Osmanlı Kayıt Usulü Üzerine incelemeler -II", Alm., Tübingen, 1983.

Cilt33, 1983: Siegrid Düll, "Galata'da Bilinmeyen Ceneviz Heykelleri", Alm., Tübingen, 1984.

Cilt34, 1984: Jean-Louis Bacqué-Grammont, Hans-Peter Laqueur ve Nicolas Vatin, "Stelae Turicicae I. Küçük Ayasofya", Alm.; Johannes Cramer, "Galata'da 18 ve 19. yy'a Ait Bazı Ticari Binalar", Alm., Tübingen, 1985.

Cilt35, 1985: Johannes Cramer, Siegrid Düll, "Istanbul Arap Camii Hakkında Mimari Gözlemler", Alm., Tübingen, 1986.

Cilt 36, 1986: Siegrid Düll, *"Galata'da* Bilinmeyen Ceneviz Heykelleri-II", Aim., Tubingen, 1987.

Cilt37, 1987: Peter H. F. Jakobs, "Berlin'deki Samatya Roliyefi Adlı Kabartma ve Konstantinopolis'teki Lahit Süslemeleriyle ilişkisi", Alm., Tübingen, 1988.

Cilt38, 1988: Wolfgang Müller-Wiener, "Kavak Sarayı", Alm., Tübingen, 1989.

Cilt 39, 1989: Siegried Düll, "istanbul'da Üç Johanniter (St. Jean Şövalyesi), istanbul Arkeoloji Müzesindeki Rodos Mezartaşlan Üzerine Yeni Araştırmalar", Alm.; Peter Grossmann, "Konstantinopolis'te Küçük Ayasofya'nın Yatay Kesidi Üzerine Gözlemler", Alm.; Klaus Kreiser, "Imrahor Camii: 1546-1706 Arasında Bir İstanbul Cami Vakfının Maliyesi", Alm.; Hans-Peter Laqueur, "İstanbul'da Osmanlı Mezarlıklarının Sosyal Coğrafyasına Dair Bazı Görüşler", Alm.; Peter Scheiner, "Konstantinopolis'te 7. Yüzyıla Ait Bir Çince Kitabe", Alm.; Matthias Straub ve Herald Suermann, "Istanbul Yedikule'de Bir Burç", Alm.; Hermann Vetters, "Zenon'un Konstantinopolis İçin İnşaat Yasası", Alm., Tübingen, 1990.

Cilt 40, 1990: Bente Kiilerich, "Oslo'da Bir Çocuk Başı; Theodosius'un Torunu mu?", Ing., Tübingen, **1991.**

Cilt 41, 1991: "Konstantinopolis'te Theodosius Sütunu", Alm., Tübingen, 1992.

fasikül veya cilt takip etti. Bundan sonra *Istanbuler Mitteilungen'm* ebat değiştirdiği görüldü, eskisine nazaran daha da kalınlaşan dergi, bu defa 27x20 cm ölçüsüne çıktı. Hattâ 1977-1978'in 27/28. cildinden itibaren dergi iki parça halinde basılmaya başladı. Bunların birincisinde makale metinleri, ikincisinde ise resimler yer almaktadır. Dergi 1993'te 43. sayısına ulaşmış bulunuyor.

Istanbuler Mitteilungen yayımını muntazam olarak sürdürmektedir. Ancak içindeki yazılarda Anadolu arkeolojisinin çeşitli dönemleri ağırlıkta olduğundan İstanbul arkeolojisine ve eski eserlerine dair yazılar pek az sayıdadır.

SEMAVİ EYİCE

İSTANBULİN

Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinde (1839-1918) istanbul'da moda olan ve daha çok, Avrupai giyinme zorunluluğu getirilen kamu görevlilerinin tercih ettiği, önü kapalı, uzunca eteği yırtmaçlı, alaturka erkek ceketi.

II. Mahmud'un (hd 1808-1839) giyimkuşam konusundaki köklü yenilik girişimi, Frenk kıyafeti denen Avrupa modalarının istanbul'da yayılmasına olanak verdi, ilk dönemde askerler için uygun görülen üniforma biçimleri sivil kesimlerce de benimsenirken, tutucular geleneksel kıyafeüerini korumaya çalıştılar.

Tanzimat'ın ilk yıllarında ise İstanbullu terzilerin bir buluşu olduğu için "istanbulin" denen ceket formu ortaya çıktı. Osmanlılık imajı ile bağdaşmadığı gibi kolalı, dik yakalı beyaz gömlek, kravat ve yelek gerektiren ve büsbütün Frenkvari olan redingota göre çok sade ve kullanışlı olan istanbulin, uzun etekli, düz yakalı setrenin alaturka biçimiydi. 1860lara doğru istanbulinlerin etek boyu dizkapağına kadar uzun, beli dar, omuzlan ve eteği genişken, 19. yy'ın sonlarında, kesimi bedene daha uygun, eteği bir oranda kısa yeni bir istanbulin moda oldu. Bunun iki parmak enindeki dik yakasının tek düğmesi iliklenmezken, göğüsteki 5-8 düğmesi ise ilikli tutulur, yaka içine 1-3 mmlik kenan gözüken hafif kolalı beyaz iç yaka iliştirilirdi. Asker ve sivil rütbelere mahsus apolet, sırma göğüslük, saçaklı kaşık, nişan ve madalyalar, istanbulini tamamlayan öğelerdi.

istanbulinin bir özelliği de Tanzimat'ın getirdiği "tebaa arasında eşitlik" ilkesine uygun bir giyim tarzı oluşuydu. Bu açıdan vezirden posta memuruna kadar her sınıftan Müslüman ve gayrimüslim Osmanlının benimsediği bir giyimdi. Zamanla resmi daveüerde ve törenlerde de giyilmeye başlandı, istanbulinin altına, Fransız biçimi paçası dar, üst tarafı genişçe ütüsüz pantolon, ayağa da çekme potin, arkası kaloş kundura veya iskarpin giyilirdi. En yaygın olduğu 18701i yıllarda saray mensupları, Babıâli bürokratları, vezirler, gösterişi ve lüksü sevmeyen devlet ricali genellikle istanbulini tercih ediyordu. Önü kapalı olduğu için ensiz bir iç yaka dışında gömlek, yelek, kravat gerektirmemesi, siyah, kahverengi, koyu lacivert renkte ve çuha cinsinden kumaşlardan dikilmesi bakımmdan istanbulin kullanışlı bir ceketti. Bu nedenle her sınıftan kamu görevlileri yanında, asker ve sivil okul öğrencileri için de istanbulin benzeri üniformalar yaygmdı.

tstanbulinli bir Osmanlı aydını.
Necdet Sakaoğlu arşivi

II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) kamu görevlüerinin Avrupa tarzı giyinmeleri yönünde genelgeler yayımlanınca istanbulinin yanısıra bir tür yerli redingot da moda oldu. istanbullulann "bonjur" dedikleri jaketatayı ise yüksek sınıftan kişiler giymeye başladılar. Bununla birlikte, fes, pantolon ve iskarpinle çok uyumlu bir kıyafet formu oluşturan istanbulin modası, II. Meşrutiyet yıllarına değin sürdü. Bu yıllarda, sıkma yelek ve dar pantolon ile bunun üstüne giyilen siyah ipek astarlı, bele gelen iki düğmesi iliklenip üst tarafı açık bırakılan setrevari şık bir kıyafete de "istanbul modası" anlamında "istanbulin" deniliyordu. Bu kıyafeti dal fes, zarif baston ve monokl zenginleştirmekteydi.

NECDET SAKAOĞLU

İSTANBUL'U SEVENLER GRUBU

bak. İSTANBUL ŞEHRİ MUHİPLERİ CEMİYETİ

İSTANBUL'UN ADLARI

Resmi ve yaygm adı "istanbul" olan kent, uzun tarihi boyunca, bazıları aynı adın farklı dillerdeki söyleyişleri olan 135 dolayında adla anıldı. Bunlar arasmda, "imparatorluk merkezi", "taht merkezi", "başkent" anlamlan veren ya da kentin özelliklerini anımsatan unvanlar da vardır. Akdeniz uygarlık merkezlerinden, hattâ olasılıkla dünyadaki büyük kentlerden hiçbiri bu kadar çok ad ve unvana sahip olmamıştır. Evliya Çelebinin *Seyahatname*'sinde ise "Her Lisanda Islâmbol ismini Beyan Eder" başlığı altında, Batı ve Doğu dillerinden derlenmiş 25 isim verilmiştir.

istanbul'un adlan kesin bir kronolojiye göre sıralanamaz. Bununla birlikte kuruluş öncesi coğrafi yer-mevki adlan, efsane dönemi adları, Roma ve Bizans dönemlerindeki adlar, başka ulusların verdiği adlar, Osmanlı dönemi adları olarak gruplandırmalar yapılabilir.

Kentin yerleştiği tarihi yarımadanın bilinen en eski adı Licus/Liğos'tur. Bu coğrafi ad, Bayrampaşa Deresinin antik çağdaki Lekop adıyla açıklanmıştır. Licus'u anan ilk yazar Genç Plinius (MS 61-113) olmuştur, tnciciyan (ö. 1833) kentin, olasılıkla bu en eski adınm, kaynakların istanbul yakınında gösterdiği ve Ermeni tarihçi Parbeli Gazar'ın (5. yy) "Büyük Konstantinos'un Gotlara karşı yürüdüğü vakit, kıyısında ordugâh kurduğu" Lekop Deresiyle ilgili olduğunu vurgulamıştır. Kentin bu eski adı, imparator I. Theodosius döneminde (379-395) düzenlendiği sanılan eyaletlerle ilgili kayıtların Trakya bahsindeki "Ufak bir eyalet olan Europa'da daha önce Licus ve Bizantium adını taşıyan Konstantinopolis vardır" cümlesinde de geçmektedir. Tahminlere göre Licus-Liğos-Likos, kuzeybatıdan tarihi yarımadaya doğru akan Lekop Deresi'nin sağında, Haliç Vadisi'ne kadar inen yanmadanın, aynı zamanda da buradaki ilk yerleşim yerinin adıydı.

Kentin yedi tepeli bir yanmada üzerinde kurulu olduğunu bildiren ve Doğu kaynaklarına, örneğin *Târih-i Beyân-ı Binayı Ayasofya-yı Kebir* 'deki gibi "Cezîre-i Heft Cebel-i ma'ruf ki kal'a-i Konstantiniye-i Rûmî'dir" tanımıyla geçen "yedi tepeli ada" deyimi de olasılıkla Latince ya da Grekçeden alınmış coğrafi bir addır.

Licus-Liğos'un yerini alan ve bir antik çağ kenti olarak gelişen Bizantion(->) İstanbul'un en uzun dönemine damgasını vurmuştur. Kentin efsanevi kurucusu kabul edilen Buzi oğlu Bizasln(->) anısına verilen Bizantion, yalmz kentin değil, zamanla bir imparatorluğun da adı olmuştur. Bu sözcük, Latincede Bizantium, Grekçede Vizantion'du. Eski Arap kaynaklarında örneğin Ibn Hurdadbih'te (ö. 912) ve Mes'udî'de (ö. 956) Bizantiya, Buzantiya imlaları görülmektedir. Ermeni A. Bağeşyan, istanbul'un 1453'teki fethedilişine i-İlişkin şiirinde kentin bu eski adını da Vizant Kağak (Vizant Kenti) olarak zikretmiştir. Evliya Çelebi ise istanbul'a Yahudi dilinde Vizendoyne dendiğini, Constantinus tarafından kurulduğunda verilen adlardan birinin de Pozantyam olduğunu yazar. Bizantion, kimi kaynaklara da Buzantion, Vizention biçimlerinde girmiştir. *Mür' i't-Tevarih'te* bir zelzele nedeniyle istanbul'un tarihinden söz edilirken kentin kurucusunun "Yanko evladından Bozantin" olduğu belirtilmiş olup bu bilgi, Bizantion adının, 18. yy Osmanlı aydınlarınca da bilindiğine kanıttır.

Augusta Antonina, MS 3. yy'ın başında Romalıların kente verdikleri bir addır, imparator Septimius Severus (hd 193-211) zapt ettiği istanbul'u yıktırmış, oğlu Antonius'un (imparator Caracalla) isteği üzerine de onun anısma yeni bir kent kurulma-

HER LISANDA ISLÂMBOL ISMINI BEYAN EDER

Islâmbolun ibtidâki ismi Lisân-ı Lâtinde Makedonya, Yanko binâ etdiği içün Lisân-ı Süryanîde Yankoviçe'dir. İskender'e nisbetle Aleksandre, ba'de bir zaman sarfde Pozanta dediler. Lisân-ı Yehudda bir zaman Vizendoyne, Frenkde Yağfurye ve Konstantin binâ etdikde Pozantyam ve Kostantiniye dediler. Nemse lisânında Kostantin Opol, Moskovlar Tekfuriye derler. Lisân-ı Ağnkda Grandoye ve Lisân-ı Macarda Vezendovar ve Lisân-ı Lehde Kanaturye ve Lisân-ı Çehde Alyana, Lisân-ı İsvaçda Harakliyan ve Lisân-ı Felemenkde Estefanye ve Lisân-ı Frankda Ağrandone, Lisân-ı Portugalda Kostye ve Lisân-ı Arabda Kostantiniye-i Kübrâ, Lisân-ı Fürsde Kayser-i Zemin, Lisân-ı Hindde Taht-ı Rûm, Lisân-ı Mogulda Çakdurkan, Lisân-ı Tatarda Sakalye, Lisân-ı Âl-i Osmanda Islâmbol derler. Gûlgûle-i Rum nâmıyle de şöhre-i âfak olmuşdur.

Evliya, *Seyahatname,* I, 55

sına izin vermişti. Bu küçük Roma kentine o zaman Augusta Antonina dendi. Bu ad da kimi kaynaklarda Antoninia, Antonia, Antoninya olarak geçer. Kentin Latince kökenli ilk adı budur.

Anthusa/Antusa, yine kentin Latince bir başka adıydı. İstanbul'un talihini temsil eden bir amt-heykel de "şen ve bayındır" anlamına gelen Anthusa adını taşımaktaydı. Hıristiyanlık öncesi döneme ait bu ad, Roma'nın sıfatlarından olan Flora'nın eşanlamlısıydı.

Secunda Roma (İkinci Roma) deyimi, İmparator I. Constantinus döneminde (324-337), kente ilişkin özel bir kanunda yer almış ve bu imparatorun at üstündeki heykelinin yanmdaki mermer bir sütuna yazılmıştı. Bu yeni adla ilgili yasa, imparatorluk merkezinin Roma'dan İstanbul'a taşındığı 11 Mayıs 330 tarihini taşımaktaydı.

Almus Roma/Alma Roma da Büyük Constantinus tarafından verilen adlardan olup "cömert ve bereketli Roma" anlamındaydı.

Nova Roma (Yeni Roma) ise 5. yy'dan itibaren kentin resmi adı oldu. Bunun için bir de yasa çıkarılmıştı. Nova Roma, konsil tutanaklarında, kiliselere ve rahiplere ilişkin kayıüarda geçmektedir.

Nor-Hromn da "Yeni Roma" anlamında Ermenice bir ad olup kaynaklarda pek ender yer almıştır.

Roma Orientum (Şarki Roma, Doğu Roma) deyiminin 5. yy'da parçalanan Roma İmparatorluğu'nun Doğu'daki ülkeler, özellikle de istanbul için geçerli olduğunu Inciciyan, kaynaklar göstererek bildirmektedir.

Urbis Imperiosum (imparatorluk Kenti) de aynı şekilde istanbul'un bir adlandırması olarak kaynaklarda yer almıştır.

Roma Bizanti (Bizans Roma'sı) ise daha geç dönemde kullanılan ikinci derecede adlardandı. İstanbul halkına "Romani" "Romanio" denmesi de bu ada bağlandığı gibi, Arapların ve Türklerin, Grekçe konuşan yerli halktan dolayı Anadolu'ya "Rumiye, Rumya, Diyar-ı Rum", halka da "Rum, Rumi" denmesi de istanbul'un "Roma" sözcüğünü içeren adlar taşımasına bağlanmıştır.

Megalipolis, "büyük şehir" anlamında olup istanbul'dan söz eden eski birçok kaynakta geçer.

Kalipolis ise "iyi şehir" anlamında, istanbul'un eski sıfatlanndandır.

Konstantinopolis (Konstantin Kenti) adı, 4. yy'da I. Constantinus tarafından kentin imar edilip genişletilmesinden sonra diğer adların önüne geçmiş ve 20. yy'a kadar da kullanılmıştır. Kent Konstantinopolis adı ile resmi kayıtlara ilk kez İmparator II. Teodosios dönemine (408-450) ait bir yasada yer alarak geçmiştir. Ortaçağ Latincesinde Bizantion'a oranla daha yaygın kullanılan ve asıl ad olarak genelleşen Konstantinopolis, Fransızcaya Constaninoble, Italyancaya Constantinopoli ve bunun kısaltılmışı olan Cospoli, Almancaya Konstantinopol olarak yerleştiği gibi, ortaçağ Ermeni yazarlan da bu adı Konstantinupolis, Konstantinobolis, Konstantinupol olarak vermişlerdir. Sözcük, Rumca-Ermenice karışımı imlasıyla Konstandinu-K'alak (Konstantin Kenti) olurken patrikhane kayıüarında ise İstanbul başpiskoposlarının unvanı "arkhiepiskopos Konstantinoupoleos" biçiminde yazılmıştır. Inciciyan, Latince bazı kaynaklarda "Roma Constantinum" (Konstantinos Roma'sı) adıyla anılan kente, 14. yy'da Rumcadan bozma olarak "Kostyantine-Grad" denildiğini de ilave eder.

Evliya Çelebi, Avusturyalıların, İstanbul'a "Kostantin Opol" dediMerini vurgulamaktadır. Konstantinopol adı, istanbul' daki gayrimüslim ve Levanten topluluklan arasında 20. yy'a değin kullanıldığı gibi, 19. yy Osmanlı basınında da özellikle kitapların ve gazetelerin basım yeri olarak çokça laıUamlrmştır.

Neas Romes adına ise 12. yy kilise kayıtlarında rastlanılmıştır.

Polis (kent) ve bunun kısaltılmışı olan Poli, Greklerin konuşma diline özgü olup eski pek çok ozan ve yazar da istanbul' dan söz etmek istediklerinde bu kısa adlan tercih ettikleri gibi, Doğu Karadeniz-Kafkasya ahalileri de istanbul'a Poli demekteydiler. Eskiden italyan halkının Roma' ya "Urbs" (Kent) demeleri gibi, istanbul çevresinde yaşayanların da bölgenin en ünlü merkezi olması nedeniyle buraya aynı anlamda Polis dedikleri ve öteki kentlerden ayırmak için de yazıda büyük harfle gösterdikleri bilinmektedir.

Kospoli (Cospoli) ise, kentin siyasi ve ekonomik kaderine uzunca bir süre egemen olan Latinlerin, resmi yazışmalardaki Constantinopoli'nin kısaltılmışı olarak günlük konuşmalarda benimsedikleri bir başka addı.

Miklagard-Miklagord, Vikinglerin ve eski iskandinav topluluklarının istanbul'a verdikleri adlardı. "Mikla (Mikael-Mihail) Kenti" anlamındaki bu adlar, kuşkusuz, 9-11. yy'larda Bizans tahtına oturan Mihael adlı imparatorlardan birisiyle ilgiliydi. Aynı zamanda "imparator kenti" anlamını ifade ediyordu.

Tsarigard (Carigrad) da Slav uluslannın muhtelif dillerinde Tsar'grad (Çar'grad), Tsaregrad (Çaregrad) imlalanyla yine "imparator kenti" anlamında İstanbul için kullanılıyordu. Rusça Tsar'gorod (Çar'gorod) bu adların menşeiydi. Rumenler ise istanbul'a Tarigrad demekteydiler.

istanbul, kentin günümüzdeki adı olup bu sözcüğün kökeni ve anlamı üzerinde R. Jaquet *(Origine de l'un des noms sous lesquels l'Empire romain a ete connu en Chine, Journal Asiatique,* Mayıs 1892, s. *456-464),* Edward G. Bourne *(Jhe Dérivation of Stanboul, American Journal of Philology,* Vili, I, s. 78-82) ve D. Hesseling *(Istambol, Revue des Etudes Grecques,* III, 1890, s. 189-196) önemli etütler yapmışlardır. Ortaya konan iki tezden birincisi Stanbul-lstanbul sözcüğünün aslının Grekçe "Eis tin polin" (Istinpolin) veya "Stinpoli" olduğudur. Bunlann anlamı ise "şehirde", "şehir içinde" olarak verilir. İkinci tez, istanbul adının, Konstantinopolis'in (Ko)stan(tino)poli biçiminde hece düşmesine uğramasından ortaya çıktığı yönündedir. Ancak bu ikinci tezin doğruluğu daha zayıf bir olasılıktır. Birinci tezin kanıtlanabilmesinde ise asıl duraksama ikinci hece olan "-tin"in hangi nedenle "-tan"a döndüğü sorunuyla ilgilidir. Bunun kentin Türklerce fethinden sonra ve Türkçedeki ses uyumu gereği, önce Istanbul, daha sonra da İstanbul söyleyişiyle yerleştiği ileri sürülmüştür. Oysa daha eski dönemlerde de kent adının "-tan" hecesini içeren muhtelif imlalarla kaynaklara geçtiği saptanmaktadır. Örneğin, Kadı Dark (14. yy) tarafından Anadolu Türkçesine çevrilen Vakidî'nin (ö. 823) *Fütuhü'ş-Şam* adlı eserinde, "Rum Meliki Timaoş' un oğlu istanbul'un bir şehir kurmayı murad edindiği, dört sene süren hükümdarlığı boyunca şehrin inşasına çalıştığı, yerine geçen Kostantin'in de şehri tamamladığı ve bu nedenle kente hem istanbul, hem Kostantin dendiği" yazılıdır. Mes'udî *Tenbîh* adlı ünlü eserinde, halk dilindeki söyleyişiyle Istinbolin'i de zikretmiştir. Buna göre, 10. yy'da Doğu ülkelerinde bir Bizans imlası olan "Polin-Bolin" ve halk dilindeki "İstin Bolin" bilinmekteydi. 11. yy'a kadar gerilere giden Ermenice kaynaklarda ise bazen Istanbul, Istınbol, bazen de Istımpol yazılışları vardır. Yakut el-Hamavî'nin (ö. 1229) *Mu'cemü'l-Buldan* adlı eserinde de Iştanpol-lştanpul geçer. Yakut'un bunu, 10. yy Arap coğrafyacısı Ibn Hurdadbih'ten aldığı sanılmaktadır. Ibnü'l Esir (ö. 1210), Hamdullah Müstevfî el-Kazvrnî (ö. 1350), Ebu'l

Fidâ (ö. 1331), İbn Battuta da (ö. 1369) İstanbul'u, birbirine çok yakın imlalarla anmışlardır. İbn Battuta, kenti betimlerken "biri Astanbul öteki Galata olmak üzere" iki kent bulunduğunu da vurgulamıştır. 13. yy'ın sonuna doğru Vartabed Vartan, İmparator Herakleios'un (hd 610-641) "kutsal çarmıh'l, Estambol'a naklettiğini yazar. Kuşkusuz, bu Estambol sözcüğü, İstinpoİ ün Ermeniceye uyarlanmış bozuk bir söyleyişidir. Bunun gibi, aynı dönemde kente uğrayan gezginlerden, Escomboli adını zikredenler de vardır. Yine, 15. yy'da Arakel Bageşyan, İstanbul'un fethine yazdığı şiirinde şehrin öteki adları yanında Stimbol'ü de zikretmiştir. İnciciyan (ö. 1833) ise "Şehrin adı halk dilinde Stanbol ise de doğru şekli İstanbol veya İstanbul'dur. Bu isim, Rumcada 'şehirde' demek olan İs tin polin tabirinin bozuk bir şekli veya transkripsiyonudur" der. 1807'de Sis Konsili'ne katılan İstanbul Ermeni piskoposu da imzasını "İstinbol/İstinpol Piskoposu Husik" olarak atmıştır.

Türkçe (Osmanlıca) eser yazan en eski müelliflerden Ali bin Abdurrahman (14. yy) Türkçeye çevirdiği *Acaibü'l Mahlukat'to*. İstanbul adını verdiği gibi, Ahmed Bican da (ö. 1455'e doğru) *Dürrü Meknûn'da* "İstanbul" imlasını tercih etmiştir.

Kentin Türkler tarafından alınmasından sonra İstambûl, bazen de şiirlerdeki vezin kuralları gereği Sitanbûl sözcükleri kullanılmıştır. Türkçeleştirilirken başına "i" ünlüsü getirilen ve sözcüğün ortasında da uzun okumaya uygun "a" ünlüsüne yer verilen başka örnekler gibi, İstinpol-Stinpol'un da, İstanbul'a dönüşmesinin 15. yy'da gerçekleşmiş olması muhtemeldir.

Divan şairleri, gazel, kaside vb şiirlerinde, 3 kapalı heceden oluşan İstanbul yerine bazen de 1 açık, 2 kapalı heceli Sitanbul'u tercih etmişlerdir. Tâcizâde Câ'fer Çelebi (ö. 1514) *Hevesname*'sinde "vasf-ı hıttâ-i İstanbul", Sirozlu Sa'di (15. yy) bir gazelinde "Şehr-i İstanbul", Lâtifi (ö. 1582) *Evsafı İstanbul'da*. "Şehr-i istanbul", Bakî (ö. 1599) bir gazelinde "Geçemez hûblarından gönül istanbul'un", Bahtî (I. Ahmed) (ö. 1617), bir gazelinde "Sitanbul'un sulu şeftalüsü gibi güzel olmaz", Şeyhülislam Yahya (ö. 1644) "Salmsun îyd irişdi yine hûbânı Sitanbul'un", Sabit (ö. 1712) "Ak sâde geydi şehr-i Sitanbûl güzelleri", Nâbî (ö. 1712) *Hayriyye*'sinde "Itsün istanbul'u Allah ma'mûr" ve "Hep Sıtanbuİ da bulur izz ü şeref, Nedîm (ö. 1730) "Bu şehr-i Sitanbûl ki bî-müsl ü behâdır", Mustafa Rahmî (ö. 1751) "Sitanbul'da çoğaldı şimdi destar-ı horasanî", Esrar Dede (ö. 1796) "Dûzah bana her kûçe vü her kûy-i Sitanbûl", Sünbülzade Vehbî (ö. 1809) "Şeyhi zen-dost eylemiş istanbul'un mekkâresi", Sürurî (ö. 1814) "SıtanbuPâ düşen âdem çıkub olduğu kişverden" ve "Çevremi itdi Sıtanbuİ gibi eskim derya" vb dizelerle istanbul'u farklı söyleyişleriyle anmışlardır. Ca'fer Çelebi'nin *Mahrusa-i İstanbul* fetihnamesinde olduğu gibi, manzum ve mensur eserlerde, resmi belgelerde ise "Tanrının koruduğu büyük kent" anlamını veren mahmiyye ve mahrûse sözcükleriyle birlikte Mahmiyye-i istanbul, Mahrûsâ-i istanbul biçimleri görülmektedir.

Kostantiniyye istanbul'un Islami adı olup Konstantinopolis'in Arapçalaştınlmışıdır. Kostantiniyye-i Kübrâ, Kostantina el-Uzmâ, Kostantaniya, Kostantiniyye el-Mahrusâ, Mahrusa-i Konstantiniyye, Konstantiniyye el-Mevkıyye, Konstantiniyye-mi-Mahmsâtü'l-Mahrniyye, Şehr-i Kostantin vb terkipler, resmi ve Islami belgelerle kitaplarda laıllanılmıştır.

Beldetü'l Tayyibe, "güzel şehir" anlamında Arapların verdiği bir ad olup bu isim takımındaki harflerin kentin fetih yılı olan Hicri 857'yi verdiği ebcedle hesaplanmıştır.

Dârü'l-lslâm, Dârü'l-Mülk, el-Farruk ve Ümmü'd-Dünyâ da istanbul için uygun görülen Arapça ve Islami diğer adlar ve niteliklerdir. Ancak bunlardan Ümmü'd-Dünyâ, Mısır'ın bir adı olup istanbul için kullanılması yanlış ve gereksizdir. Doğu Müslüman halkları ise İstanbul'u Çasar-Kayzer (Çezar Şehri) olarak artmışlardır.

Islâmbol-Islâmbul, Arap harfleriyle yazım farkı olmayan fakat anlamlan ayn birer isimdir. Istinpolrn'den Türkçeleştirilen İstanbul'un özel bir anlamı olmadığı halde, istanbul'dan yakıştırılan bu isimlerin, kentin adına Islamiyetle ilgili anlamlar kazandırmak amacıyla uydurulduğu açıktır, istanbul'un fethini gören Ermeni ozan-yazar Engürülü Abraham *Şehirde mânâsını ifade eden / Istambol adını değiştirdi / İslam çokluğu demek olan Islâmbol denilsin dedi* diyerek bu uydurmanın gerekçesini ve bu adın Fatih tarafından verildiğini ima etmiştir. Evliya Çelebi'nin *Seyahatname'sinde* de "Lisan-ı Al-i Osman'da Islâmbol derler" cümlesi geçmekle birlikte bu uydurmanın ya da uyarlamanın bir halk etimolojisi olduğu kuşkusuzdur. Bununla birlikte Osmanlı Devletinin islam siyasetine uygun düştüğünden gerileme döneminde III. Ahmed'den (hd 1703-1730), III. Selim'e (hd 1789-1807) kadar Osman-

İSTANBUL UN ADLARI

(Alfabetik Liste)

Ağrandone
Aleksandre
Alma Roma
Alyana
Anthusa
Antonia
Asitane
Beldetü'l-Tayyibe
Bizantion
Cezire-i Heft Cebel
Constantinople
Çakdurkan
Çar'gorod
Çezar Şehri
Dârüİ-Hilâfe
Dârü'l-lslâm
Dârü'l-Mülk
Dârü's-Saltana
Der-aliyye
Der-i Devlet
Dergâh-ı Selâtin
Dersaadet
el-Farruk
Escomboli
Estambol
Estefanye
Granduye
Gûlgûle-i Rûm
Harakliyan
Islâmbol
İstanbul
îstimboli
Istinpolin
Kalipolis
Kanaturye
Kayser-i Zemin
Konstantina el-Uzmâ
Konstantiniyye
Konstantinopolis
Kospoli
Kostye
Kostyantine-Grad
Licus
Mahmiyye-i İstanbul
Mahrûsâ-i İstanbul
Mahrusa-i Konstantiniyye
Makedonya
Megalipolis
Miklagard
Neas Romes
Nor-Hormn
Nova Roma
Pây-i Taht-ı Saltanat
Poli
Polin
Polis
Pozantyam
Roma Bizanti
Roma Constantinum
Roma Orientum
Sakalye
Secunda Roma
Sitanbûl
Südde-i Saadet
Südde-i Saltanat
Şehir
Şehr-i Azâm
Şehr-i Konstantin
Taht-ı Rûm
Tarigrad
Tekfuriye
Urbis Imperiosum
Ümmü'd-Dünyâ
Vezendovar
Vizant Kağak
Yağfurye
Yankoviçe

Not: Aynı adın muhtelif dillerdeki yazımlarına (örneğin Bizantium, Buzantion, Buzantiya, Vizention, Vizendoniye) listede yer verilmemiştir. Böyle adlann da eklenmesiyle sayı 135'e ulaşmaktadır.

lı sikkelerine "duribe fî İslâmbol" ibaresi konmuş; belgelerde de ekseriya istanbul yerine islâmbol sözcüğüne yer verilmiştir. 1766-1768 olaylarını aktaran *Çeşmîzade Tarihi'nde,* kente dönük gelişmeler anlatılırken dahi islâmbol denildiği görülmektedir. Tâcizâde Ca'fer Çelebinin (ö. 1514), Cemalî'nin (ö. 1512?), Yenişehirli Beliğ'in (ö. 1760) şiirlerinde de islâmbol geçer. Beliğ, kentteki meyhaneler için "İşret-gede-i islâmbol" diyerek bir tezat sanatı yaparken Enderun! Fâzıl (ö. 1810) da *Hubanname'smde* "der Beyân-ı Hûbân-ı tslâmbûl" başlığına yer vermiştir. Çağdaşı Sürurî (ö. 1814) ise bir gazelinde *Seyredin dilber-i nâzik-terin Islâmbûl'un / Oturan anlar imiş zîverin îslâmbûl'un* demiştir. Sâmî (ö. 1730) İstanbul'un bayram yerlerini "Yusufistan'a dönüb îdgeh-i Islâmbûl" diyerek betimlemiştir. "Uçar hâlâ gözümde hâk-ı müşk asâ-yı islâmbol" dizesinin şairi ise bilinmemektedir. *Mür'i't-Tevarih'te* islâmbol ve istanbul, aynı konu içinde, örneğin "islâmbol kadısı", "istanbul kadısı" gibi rasgele kullamimıştır.

Islâmbol/Islâmbul adlan, Osmanlı Devletinin Batılılaşma sürecine girdiği 19. yy' da resmi belgelerde ve paralarda kullanılmazken istanbullu ulema zümresi 20. yy' m başında bile mektup zarflarına ve özel yazılarına "islâmbol" yazmaya devam etmişlerdir. 1860'a doğru öldüğü sanılan ozan Şeref Hanım da bir kıtasında "Ey Mecmâ-i yârân olan Islâmbul" demiştir.

Evliya Çelebi, *Seyahatnamesinde* "Her Lisanda islâmbol ismini Beyan Eder" başlığı altında Latinceden Tatarcaya kadar muhtelif dillerde istanbul'a verilen adları sıralamıştır: Makedonya, Yankoviçe, Yağfurye, Aleksandre, Tekfuriye, Granduye, Vezendovar, Kanaturye, Harakliyan, Estefanye, Ağrandone, Kostye, Vizendoyne, Kostantin Opol, Alyana, Kayser-i Zemin, Taht-ı Rûm, Çakdurkan, Sakalye bunlardandır.

Gûlgûle-i Rûm, Evliya Çelebi'nin verdiği ilginç bir başka isimdir. "Rum gürültüsü" anlamına gelen bu isim için gezginin herhangi bir açıklaması yoktur.

Şehr-i Azâm adım, 15. yy şairlerinden Aynî, istanbul'un fethine yazdığı murabbada vermektedir.

"Şehir" deyimi ise istanbul'a yerleşen ve kuşaklar sonrası artık bu kentin yerlileri olan Müslüman Türklerce benimsenmiş; halk, suriçi istanbul'a "Şehir", kendilerine de "Şehrî" ve "Şehirli" demeyi tercih etmişlerdir, istanbullu ozanlar ve yazarlar ise kente nispetlerini, adlarına ekledikleri eş-Şehrî sözcüğüyle vurgulamaktaydılar.

Dergâh-ı Selâtin, Südde-i Saadet, Südde-i Saltanat, deyimleri gerçi istanbul'u da ifade etmekle birlikte daha çok buradaki padişahlık makamı ve hanedan sarayı ile ilgiliydi.

Der-i Devlet, Der-i Devlet-i Aliyye, Deraliyye, Dersaadet(->) biri diğerinin müteradifi olarak yüzyıllar boyunca istanbul' un başkentlik unvanları arasında yer almış; ayrıca Anadolu köylüleri istanbul'a genellikle Deraliye demişlerdir.

Âsitaneç-») ve bununla oluşturulan Âsitane-i Saadet, Âsitane-i Aliyye, Âsitane-i Hüma-Aşiyâne takımlan ve Asitan sözcüğü de Osmanlılar döneminde, Tanzimat'a kadar kentin resmi adlanndandı.

Dârü's-Saltana, Dârü's-Saltanat-ı Seniyye, Dârü's-Saltanat-ı Aliyye ise istanbul' un, Osmanlı Devletinin başkenti olduğunu vurgulayan resmi unvanlardı.

Dârü'l-Hilâfe, Dârü'l-Hilâfetü'l-Aliyye unvanlan da 18. yy'ın sonlarından itibaren istanbul'un aynı zamanda hilafet merkezi konumunu vurgulamak üzere kullanılmaya başlandı. **19.** yy'da yaygınlaşan ve Osmanlı Devletinin yıkılışına kadar resmi yazışmalarda yer alan bu adlar, son dönemde yalnızca suriçi istanbul'u değil, Galata'yı, Üsküdar'ı, Rumeli ve Anadolu yakasındaki tüm semtleri içine alan istanbul metropolünü ifade etmekteydi.

Pây-i Taht-ı Saltanat da aynı süreçte istanbul'un saltanat başkenti olduğuna ilişkin resmi bir adlandırmaydı.

Cumhuriyet döneminde İstanbul'a yeni bir ad verme girişimi 1930'larda gündeme gelmişti. Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın "Atatürk" soyadını almasından esinlenerek istanbul'a da Atakent adının verilmesi önerisi, basında ve istanbul Şehir Meclisinde tartışılmış, ancak gereksizliği görülerek bundan vazgeçilmiştir. Bunun yerine, kentin modern bir banliyösüne Ataköy adı verilmiştir,

Türkçenin özleştirilmesi ve dildeki yabancı sözcüklerin de dil kurallarına ve ses uyumuna göre biçimlendirilmesi (örneğin Elaziz: Elazığ, Diyarbekir: Diyarbakır) çalışmaları sürerken istanbul, Istambul yazımlan tartışılmış fakat istanbul sözcüğünün ulusal kültür içindeki değeri ve değişmezliği dikkate alınarak bundan da vazgeçilmiştir.

Bibi. C. Baysun, "istanbul", *İA,* 53/A, 1142-1144, Evliya, *Seyahatname,* I, 55-56; Inciciyan, *İstanbul,* 1-2, Dr. Afif Erzen, "istanbul Şehrinin Kuruluşu ve İsimleri", *Belleten,* 1954, S. 70, s. 131-158; H. Berberian, "Stanbol (istanbul) Kelimesinin Etimolojisine Dair Bir Deneme", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi,* S. 9 (Mart 1954), s. 187-192; Janin, *Constantinople byzantine,* 31; Mamboury, *Rehber,* 22 vd; A. H. Çelebi, *Divan Şiirinde İstanbul,* lst., 1953; N. Sakaoğlu "istanbul Efsaneleri", *İstanbul,* S. 9 (Nisan 1994), s. 28 vd.

NECDET SAKAOĞLU

İSTAVROZ CAMÜ

Beylerbeyi'nde, Abdullah Ağa Caddesi ile Beybostanı Sokağının birleştiği yerde ve Beylerbeyi Sarayı(-») karşısındadır. "Abdullah Ağa Camii" de denir.

Cami 16. yy'ın sonlarında yapılmıştır. Yaptıran III. Murad'ın (hd 1574-1595) bostancıbaşısı Abdullah Ağa'dır. Abdullah Ağa Beylerbeyi'nde camiden başka bir hamam, bir sıbyan mektebi, bir çeşme, Kısıklı ile Langa'da birer mescit yaptırmıştır. 1591'de vefat eden Abdullah Ağa, Kısıklı' daki mescidin bahçesine defnedilmiştir. Aynca ismine izafeten Beylerbeyi'nde Abdullah Ağa Mahallesi, Abdullah Ağa Çeşme Sokağı ve Abdullah Ağa Hamam Sokağı vardır. Caminin çok zengin olan vakfı IV. Mehmed zamanında (1648-1687) hükümdarın annesi Turhan Sultanin yaptırdığı Yeni Cami vakfına alınmış, daha sonra I. Abdülhamid döneminde (1774-1789) Beylerbeyi Camii(-») yapılınca semt birliği ileri sürülerek I. Abdülhamid vakfına katılmıştır.

Cami iki katlı olup zemin katı kagir ve san badanalı, yukarısı ahşap ve krem rengine boyalıdır. Minaresi solda olup tavanı ahşap ve çatısı alaturka kiremit ile örtülüdür.

Camiye, Abdullah Ağa Caddesi üzerinde bulunan camekânlı bir bölümden geçilip iki kanatlı klasik ahşap bir kapı ile girilir. Aydınlık bir camidir. Kıble tarafında altta 4 ve üstte 5, sağında, solunda ve arkasında bulunan dörder pencereden ışık alır. Zemin kat pencereleri içten kemerlidir. Giriş kapısının sağında ve solunda hanımlara mahsus 30 cm yükseklikte, seccadelerle kaplı ibadet yeri ve bu ibadet yerinin sağından ahşap bir tırabzanlı merdivenle de üst kata çıkılır. Caminin ilk tamiri sırasmda I. Mahmud (hd 1730-1754) tarafından yaptırılmış olan padişah mahfe - li de buradadır. Caminin içi açık krem rengine boyalıdır. Zemin taban halıları ile kaplıdır. Seyrek geometrik işlemeli tavandan büyük bir avize sarkmakta olup fanusları eski kandil fanuslarını andırmaktadır.

Beyaz ve sade mermerlerle kaplı mihrabın iki yanında ayaklı antika iki saat ile şamdanlan ve sağmda da ahşap minberi bulunmaktadır. Caminin içindeki lev-

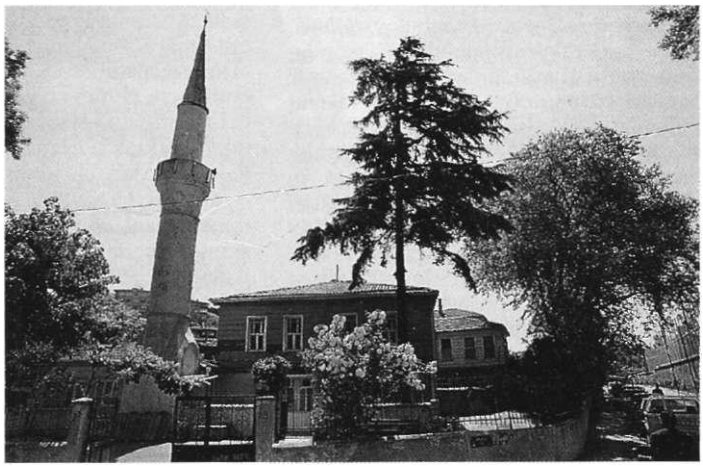

İstavroz Camii
KadirAkiay / Onyx, 1994

halar arasında büyük hattat Mehmed Rasim'in nefis bir "hilye-i saadet"i ve Tebrizli Kasım'ın ta'lik bir levhası asılı durmaktadır.

Caminin ilk tamirinden sonra ikinci tamiri I. Abdülhamid tarafından ve son tamiri de caminin giriş kapısı üzerindeki kitabeden anlaşılacağı gibi 1248/1832'de II. Mahmud zamanmda (hd 1808-1839) yapılmıştır. Kitabenin ta'lik hattı, Yesarizade Mustafa İzzet Efendi'ye aittir.

REBİl BARAZ

İSTEK VAKFI OKULLARI

İstanbul Eğitim ve Kültür Vakfına (İSTEK) bağlı özel ilk ve orta öğretim kurumlandır.

1985'te oluşturulan İSTEK Vakfı özel okullarının özelliği, yabancı dil ağırlıklı öğretim vermesidir. İstanbul'un çeşidi ilçelerinde anaokulu, ilkokul, I. ve II. devreli (orta-lise) olmak üzere 12 okulu vardır. Bunlar, Büyükada Beyhan Aral Lisesi (1985), Semiha Şakir Lisesi (1985), Bilge Kağan Lisesi (1986), Belde Lisesi (1986), Kemal Atatürk Lisesi (1987), Uluğ Bey Lisesi (1987), Kaşgârlı Mahmut Lisesi (1987), Acıbadem İlkokulu (1989), Atanur Oğuz Lisesi (1989), Acıbadem Lisesi (1989), Acıbadem Anaokulu (1990) ve Fen Lisesi'dir (1993). Beyhan Aral Lisesi ile Fen Lisesinde 1993-1994'te öğrenci bulunmamaktadır.

Okullarda ağırlıklı yabancı dil İngilizce olup tüm okullar karmadır. Vakıf okullarına devam eden öğrencilerin sayısı 4.853 kız, 5.124 erkek olmak üzere, toplam 9.977'dir. Öğretmen sayısı ise, 631'dir.

625 sayılı Özel Öğretim Kurumları Kanunu'na göre çalışan okullarm parasal ve yönetsel işleri resmi vakıf senedine göre yönetim kurulu başkanı, yönetim kurulu, genel müdür ile imza yetkisi bulunan vakıf temsilcileri tarafından yürütülmektedir. İstanbul büyükşehir belediye başkanı ile bölgesinde okul açılan belediye başkanlan da genel kurulun tabii üyeleridir. İSTEK Vakfının amaçları arasında meslek liseleri açmak da vardır.

Maddi olanağı yetersiz öğrencilere sürekli burslar da verilir. Okul yapıları ise çağdaş eğitimin gerektirdiği konumda ve birbirini andırır biçimde tasarlanmıştır.

AYHAN DOĞAN

İSTİHDAM

Tarihinin bütün dönemlerinde İstanbul'un ekonomik yapısını ve çalışma yaşamını belirleyen ve biçimlendiren temel öğeler, denizler ve kıtalar arasmda bir geçit olması, yani kara ve deniz yollarının kavşak noktasında bulunması; her dönem başkent ya da anakent niteliğini koruması; Bizans ve Osmanlı dönemlerinde saraylan, Cumhuriyet sonrasında ve günümüzde ise, yükselen Türkiye burjuvazisini ve büyük sermayenin en tepesindeki kuruluşları barındırması oldu. Ülkenin ve bölgenin en kalabalık, en zengin, en olanaklı yerleşmesi konumunda bulunması, İstanbul'un çalışma yaşamını ve istihdamm yapısmı etkiledi.

Bu özellikleriyle İstanbul, denizaşın ve kıtalararası da dahil ticaretin(-0; başta saray ve çevresine yönelik olmak üzere çeşitli kamusal ve özel hizmetin (bak. hizmet sektörü), savunma ve savaşa ilişkin her çeşit askeri iş ve üretimin; imparatorluğun ve devletin merkezi olarak, güçlü ve kalabalık bir bürokratik mekanizmanın; limanın varlığının ve kervan yollannın gerektirdiği çeşidi hizmetierin; yüzyıllar boyunca dini ve dünyevi merkez konumunun önem kazandırdığı dini ve sivil mimarinin gerektirdiği her türlü iş ve üretimin gelişkin olduğu bir kentti. Cumhuriyetin ilk dönemleri de dahil, uzun süreler boyunca, üreticiden çok tüketici oldu. Kentin bu özelliği ve bu özelliğe bağlı istihdam yapısı 19. yy'rn ikinci yarışma doğru değişmeye başladı; bugünkü yapıya geçiş ise 1950lerden sonra hızlandı.

Osmanlı Dönemi

Osmanlı dönemi İstanbul'unda, yeniçeri örgütünün 1826'da kaldınlmasma, gediklerin(->) çözülüp dağılmasına kadar, işgücünün ve istihdamın nitel ve nicel yapısı sıkı kurallarla belirlenmişti ve merkezi denetim altındaydı. 19. yy'rn sonlanna kadar, Müslüman kadınlar, çalışamayacak kadar yaşlılar, çocuklar, sakat ve hastalar ve en tepede saray ve yakın çevresi olmak üzere geniş bir rantiye kesimi ile medrese öğrencileri -günümüzdeki kavram ve terimlerle paralellik kurulmaya çalışılacak olursa- iktisaden faal nüfusun, yani işgücünün dışında kalırdı. İktisaden faal nüfus ise, 19. yy'a kadar çok katı kurallara ve denetime tabiydi.

15. yy'dan 19. yy'a kadar başlıca istihdam kümesi, seyfiye (askeri kesim), ilmiye (din ve bilim adamları), mülkiye (idari görevliler) kollarıyla, en yüksekten en alta kadar sıkı bir hiyerarşi içinde bulunan devlet görevlileriydi. Bir başka geniş istihdam alam, çok uzun süreler sadece yabancıların ve gayrimüslim tebaanın tekelinde bulunan ticaretti. Denizaşırı ticaret imtiyazına sahip olan veya kara ticaretini denetimleri altında bulunduran zengin ve nüfuzlu tüccarlar, Bizans döneminde, zaman zaman sarayla boy ölçüşecek servetler elde etmişlerdi. Osmanlı döneminde, merkezi devlet otoritesine rakip olabilecek hiçbir siyasal ve ekonomik güce izin verilmemeye çalışılmışsa da, İstanbul'da özellikle Latin ticaret kolonilerinde ve gayrimüslim cemaat içinde çok zengin ve güçlü tüccarlara rastlanmıştı. Bunların hemen altında, daha az zengin olan orta tüccarlar, perakendeciler, daha da altta küçük dükkâncılar, esnaf ve satıcılar vardı. Evliya Çelebi başta olmak üzere, gezginlerin notları, kadıların hükümleri ve çeşitli tarihsel belgeler, İstanbul'da büyük toptan ticaretten küçük dükkân ve satıcılığa kadar her türlü ticaretin ne kadar yaygın olduğunu gösteriyor. Bu istihdam kümesi, dükkânda veya işyerinde çalışan aile bireyleri veya çıraklar, yamaklar, ücretlilerle birlikte, faal nüfusun, -Yeniçeri Ocağı'm da kapsadığı için- daha kalabalık olan ilk istihdam kümesinden sonraki en kalabalık kesimini oluşturuyordu. Kıymetli madenleri işleyen, çeşit çeşit mücevherat yapan kuyumculardan dericilere, ipekçilere, terzilere, ayakkabıcılara, çanak çömlekçilere, marangozlara, doğramacılara kadar yüzlerce değişik el sanatı üreticisi zanaatkar, bir başka istihdam kümesini meydana getirirdi. Bunların kent içindeki çarşılarının yerleri çoğunlukla sabitti. Günümüzün imalat sanayii dalma karşılık sayılabilecek zanaatlarda çalışanlar ve ekmek başta olmak üzere gıda üretimiyle uğraşan esnaf, istihdamın bir başka bölümünü meydana getiriyordu.

Ticaret kadar, hattâ ondan daha geniş bir istihdam alam, her çeşit işte amelelikti. Önemli bir bölümü yeniçeri odalarında, tersane, tophane vb asker ocaklarında, diğerleri merkezi devletin sıkı denetimindeki gediklerde kayıtlı olan ameleler, yapı işlerinden fırınlara; taşocaklarmdan liman işçiliğine; bağ, bahçe tarım işlerinden arabacılığa, seyisliğe; hamamlarda tellaklıktan, natırlıktan her tür hamallığa kadar çeşitli işlerde ücret karşılığı çalışırlardı. Kayıtlı oldukları gediklerdeki sayıları sınırlı ve belliydi. Herhangi bir işte belirlenmiş olandan daha fazla amele çalışamaz; ancak biri gedikten ayrılırsa yerine bir başkası geçer, ücretleri ve işkoşulları İstanbul Kadılığa-») tarafından en küçük ayrıntısına kadar belirlenirdi.

Mimarbaşından başlayıp ustalardan, kalfalardan geçerek amelelere varan önemli bir işgücünü barındıran; saraylardan,

İSTEK Vakfı okullarından Semiha Şakir Lisesi, Göztepe. *Ahmet Kuzik, 1994*

Osmanlı döneminde halı-kilim ticareti önemli istihdam alanlarından biriydi. *Nazım Timuroğlu fotoğraf arşivi*

konaklardan suyollarına, camilere, imaretlere, çeşmelere, yollara kadar her çeşit yapı işini ve onarımı içeren bir başka istihdam alanı inşaat ve bayındırlık işleriydi. 1226/1811 tarihli bir nizamnamede sayıldığı kadarıyla bile, bu işkolunun ne kadar çeşitli işi kapsadığı anlaşılıyor: Dülger kalfası (mimar), âlâ, orta, bayağı dülger, dülger çırağı, marangoz, sıvacı işçibaşısı, âlâ sıvacı, sadekâr sıvacı, üstat kalemkâr sıvacı, bayağı kalemkâr sıvacı, sıvacı çırağı, nakkaşbaşı, üstat kalemkâr nakkaş, bayağı kalemkâr nakkaş, sadekâr nakkaş, nakkaş çırağı, üstat camcı, camcı çırağı, üstat suyolcu, löküncü, suyolcu çırağı, bıçkıcı, taş kârhanecisi, üstat taşçı, vasat taşçı, taşçı çırağı, üstat hamamcı, hamamcı çırağı, kurşuncu ustası, âlâ oymacı, vasat oymacı, doğramacı, kafesçi, sandıkçı, kovacı, duvarcı, tekne taşıyıcı, lağımcı işçibaşı, lağımcı ustası, kaldırımcı, hamalbaşı, bina hamalı, ırgatbaşı, harççı ırgat, küfeci ırgat, tekneci ırgat, bunlardan bazılarıydı.

İstanbul başta tahıl olmak üzere tarımsal ürünler açısından dışarıdan beslenen bir kent olmakla birlikte, bağcılık bahçecilik yanında, saray ve devlet ricalinin haslarında ve çevre köylerde gelişkin bir tarım faaliyeti vardı. Birinci sırada yer almamakla beraber tarım sektörü de önemli bir istihdam alanıydı. Osmanlı miri toprak rejiminin (tımar sistemi) güçlü olduğu dönemlerde tarım kesiminde çalışanlar ya büyük çiftlikleri veya çok sayıda köyü içeren "has"larda, "zeamet"lerde ırgat olarak çalışırlar ya da kendi tasarruflarındaki toprak parçalarını (tımar) işlerlerdi (bak. tarım). Miri toprak rejiminin çözülmeye başladığı 18. yy ve büsbütün çözülüp dağıldığı 19. yy'm başlarından sonra küçük ve orta köylü işletmeleri istanbul çevresinde de yaygınlaştı. Büyük çiftliklerde ise ırgatlar, yanaşmalar, ücretii (mevsimlik) tarım işçileri has sahibine vergi (öşür) vererek kendine tahsis edilen toprak parçasını işleyen reayanın yerini aldı. Yine de tarım, İstanbul için her dönem ikincil bir istihdam alanı oldu.

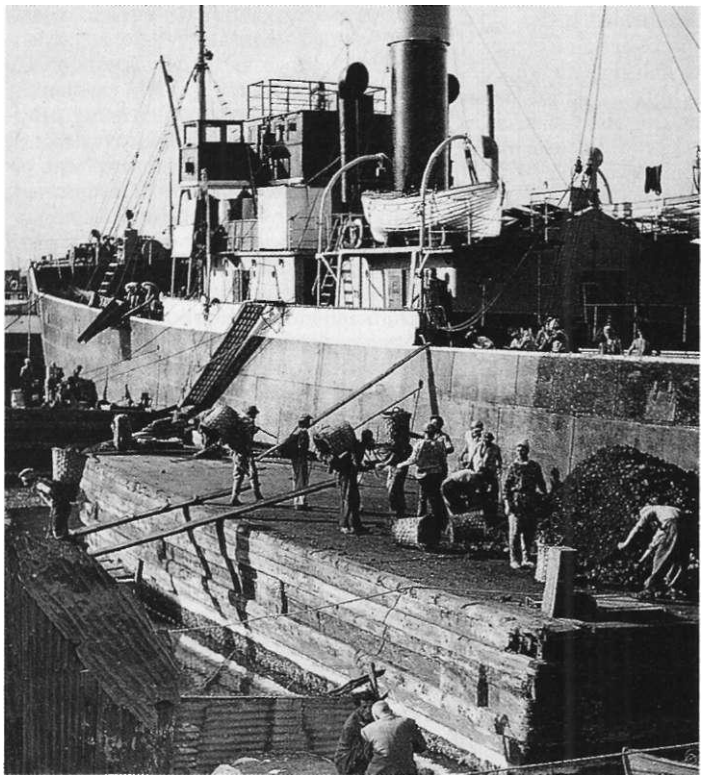

İstanbul'da hamallık Osmanlı döneminden beri özellikle limanda önemli bir istihdam alam oluşturur. *Ara Güler, 1950*

Kentte başlangıçtan günümüze kadar önemini korumuş ve kalifiye olmayan çok sayıda işgücünü istihdam etmiş bir başka alan, ev ve kişi hizmetleriydi. Saray mensuplarının, vezir vüzeranın, paşaların, ulemanın, zenginlerin konaklan, evleri, yalıları vb çok sayıda hizmetkâr barındırırdı. Ev hizmeüerinin bir bölümü, cariyeler, halayıklar, evlatlıklar gibi, evin bir parçası da sayılan ama aym zamanda bir yandan işçilik, bir yandan kölelik kategorilerinden bir şeyler taşıyan kimseler tarafından görülürdü. Kimi kişisel hizmetlerde ve ev içi hizmeüerde ise uşaklar, vekilharçlar, yalı kayıkçılan, bekçiler, bahçıvanlar vb özel hizmet personeli kullamlırdı. Sadece en yüksek rütbeli ve en zenginlerin değil orta katmanların evlerinde de, bu türden birden fazla hizmetkâr kullanıldığı bilindiğine göre, bu kesimde, sayılan on binleri aşan ciddi bir istihdamdan söz etmek mümkündür.

Bu geleneksel istihdam yapısında 19. yy'ın ortalarına doğru değişiklikler görüldü. Yeniçeriliğin ortadan kaldırılması, oldukça kanşık bir biçimde yeniçeri örgütüyle iç içe geçmiş gedik yapısını da etkiledi. Gediklerin çözülmesi, istihdam alanlarında olmasa bile istihdamın dağılımında ve faal nüfusun işkolları içindeki konumlanmasında değişiklikler yarattı. Tanzimat'ın ilanından ve modernleşme hareketlerine her alanda hız verilmeye çalışıldığı 19. yy'ın ortalarından itibaren üç önemli olay genel ekonomiyi olduğu kadar istihdam yapışım da etkiledi: Makine gücü kullanan ve çoğu ordunun ve devletin ihtiyaçlanna yönelik fabrikalar kuruldu. Şehremaneti(->) kurularak istanbul'da belediye hizmetleri yemden örgütlenmeye ve düzenlenmeye çalışıldı. Eski toprak düzeninin çözülmesiyle kırsal kesimler yeni bir mülkiyet ve üretim yapısına geçme sancıları yaşamaya başladı.

19- yy'ın ortasında, 1856'da, istanbul ve çevresinde Feshane, Zeytinburnu iplikhanesi, İzmit Çuha Fabrikası, Hereke Dokuma Fabrikası, Beykoz Techizat-ı Askeriye Fabrikası, Beykoz Cam Fabrikası, Tophane Fabrikası ve atölyeleri, Beykoz Kâğıt imalathanesi daha sonra Beykoz Deri, Yıldız Çini, Zeytinburnu Mermi fabrika-

lan, çeşitli un değinilenleri, kâğıthaneler, iplik ve dokuma fabrikaları, görece modern teknoloji.kullanan ve işçi çalıştıran işyerleri arasında saydabilir. 19. yy'm ikinci yansı boyunca gerek bu fabrikalar, gerekse tersaneler, dağılan gedik yapısının usta, zanaatkar ve amelesini kendilerine çekerek bu alanda bir işgücü ve istihdam yoğunlaşması yarattılar.

Yine **19.** yy'rn ortalarından itibaren kent içi kara ve deniz ulaşımının gelişmesi, Boğaziçi'ne, Adalar'a vapur işlemeye başlaması, atıı tramvayın devreye girmesi, demiryolları yapılıp Haydarpaşa ve Sirkeci' den banliyö ve uzak yol trenlerinin işlemesi önemli bir istihdam alanı daha yarattı. **19.** yy'm sonu ve 20. yy'm başlarında İstanbul'da en önemli istahdam alanlarından biri kent içi ve çevre ulaşımı ile haberleşme (posta-telgraf-telefon) idi.

Osmanlı dönemi boyunca, özellikle de devlet örgütienmesinin ve toprak düzeninin sağlamlığını görece koruduğu 17. yy' m sonu 18. yy'm başlarına kadarki dönemde, istanbul'da görünürde bir istihdam sorunu yaşanmamıştır. Hangi işte kaç Idşinin, hangi statüde ve konumda çalışacağı bellidir. Zaman zaman yoğunlaşan istanbul'a göç, asayiş ve şehir düzeni nedenleriyle olduğu kadar istihdam sorunlanna yol açmaması için de sıkı bir şekilde denetlenmiş ve engellenmiştir. 20. yy'm başlarına kadar İstanbul, Bati da yaşandığı biçimiyle bir işsizler ordusuna tanık olmamış, hattâ zaman zaman özellikle de kentte imar etkinliklerinin yükseldiği **16.** ve 17. yy'larda inşaat işlerinde işgücü eksiği bile gözlenmiştir. **993**/1585 tarihli bir fermanda bazı inşaat sahiplerinin inşaat işçilerine fazla ücret vermelerinden ve bu yüzden miri binaların inşaatma yeterli amele bulunmamasından şikâyetle, amele ücretleri kesinlikle sınırlanmaktadır. Toprak düzeninde 19- yy'da gözlenen, 1858'den sonra resmileşen dağılma, ciddi bir işgücü fazlası ve başta İstanbul olmak üzere kentlere akış yarattıysa da bir yandan kente göçün sınırlanması, öte yandan o sıralarda İstanbul' da, yukarıda değinilen yeni iş alanlarının açılmasıyla önemli bir işsizlik görülmemiştir.

I. Dünya Savaşı sırasında İstanbul'da istihdam yapısı ve işgücünün dağdımına bakıldığında, geçmiş dönemlerin izlerini taşımakla birlikte bir ölçüde değişmiş ve daralmış bir asker-sivil bürokrat kesim; Avrupa ile organik bağlar içinde olan ve zaman zaman Müslüman ortaklar edinse de çoğu yabancı ve gayrimüslim tebaadan büyük tüccarlar; onların uzantısı, ortağı veya bizzat kendileri olan bir sarraflar, bankerler kesimi (bak. Galata bankerleri; Galata Borsası); orta ve küçük ticaret erbabı, esnaf ve zanaatkarlar; ev ve özel hizmet işçileri; yeni kurulmuş devlet fabrikalarında veya özel işyerlerinde ulaştırma, haberleşme ve kent hizmetleri alanlarındaki işçiler; lokanta, gazino ve mağazalarda çalışanlar; kara ve demir yollan yapımında çalışanlar; kırsal kesimlerde ise tarım, hayvancdık, balıkçılık işleriyle uğraşanlar görülür. Kentin, devlet memuru, ticaret erbabı ve hizmet sektörü ağırlıklı istihdam yapısı oldukça gelişmiş ve farklılaşmış olmakla birlikte temelde büyük ölçüde değişmemiştir.

I. Dünya Savaşı yıllarının, istanbul'un işgücü bileşimi ve istihdam yapısına getirdiği en önemli değişiklik, kentin o zamana kadar karşılaşmamış olduğu, işgücü arzında savaş nedeniyle gözlenen gerileme ve bunun kadın ve çocuk işçilerle giderilmesi çabalandır. Erkek işçilerin cepheye gönderilmesi, dokuma, iplik, tütün, gıda başta olmak üzere İstanbul'daki sanayide kadın ve çocuk işçi oranım artırmış, kadın ve çocuk emeği örneğin tütünde (Cibali Tütün Fabrikası) ve dokumada

Istanbul'da bir başka istihdam alam: Seyyar satıcılık, 196i.
Cumhuriyet Gazetesi Arşivi

Dökümhanede çalışan işçiler.
Yücel Tunca / Onyx, 1987

Tablo I
İktisaden Faal Olma Durumu ve Cinsiyete Göre Nüfus ve Oranı

Sayım Yılı	Toplam T	Toplam E	Toplam K	İktisaden Faal Olan T	İktisaden Faal Olan E	İktisaden Faal Olan K	İktisaden Faal Olmayan r	İktisaden Faal Olmayan E	İktisaden Faal Olmayan K
1955*	1.145.218	653.172	492.046	670.593	580.187	90.406	474.625	72.985	401.640
		57,03	42,97	58,56	88,83	18,37	41,44	11,17	81,63
i960*	1.357.369	755.770	601.599	748.867	653.472	95.395	608.502	102.298	506.204
		55,68	44,32	55,17	86,46	15,86	44,83	13,54	84,14
1965*	1.618.213	893.542	724.671	868.957	758.986	109.971	749.256	134.556	614.700
		55,22	44,78	53,70	84,94	15,18	46,30	15,06	84,82
1970**	2.279.236	1.243.013	1.036.223	1.085.655	914.869	170.786	1.193.581	328.144	865.437
		54,54	45,46	47,63	73,60	**16**,48	52,37	24,40	83,52
1975**	2.837.984	1.517.566	1.320.418	1.403.471	1.151.732	251.739	1.434.513	365.834	1.068.679
		53,47	46,53	49,45	75,89	19,07	50,55	**24,11**	80,93
1980**	3.500.307	1.845.051	1.655.256	1.654.154	1.408.324	245.830	1.840.160	432.667	1.407.493
		52,71	47,29	**47,26**	76,33	14,85	52,57	23,45	85,03
1985**	4.380.003	2.292.289	2.087.714	2.014.350	1.688.571	325.779	2.359.306	599.563	1.759-743
		52,34	47,66	45,99	73,66	**15,60**	53,87	26,16	84,29
1990**	5.604.703	2.923.988	2.680.715	2.707.397	2.214.110	493.287	2.893.774	707.363	2.186.411
		52,17	47,83	48,31	75,72	18,40	51,63	24,19	81,56

Toplamların tutmaması *DİE 1990 Genel Nüfus Saytminda* teknik nedenlerle açıklanmıştır.
* 15 ve daha yukarı yaştaki nüfus.
** 12 ve daha yukarı yaştaki nüfus.

Tablon
İşteki Durumu ve Cinsiyete Göre Nüfus ve Oranı

Sayım Yıh	Toplam T	Toplam E	Toplam K	Ücretli T	Ücretli E	Ücretli K	İşveren T	İşveren E	İşveren K	Kendi Hesabına T	Kendi Hesabına E	Kendi Hesabına K	Ücretsiz Aile İşçisi T	Ücretsiz Aile İşçisi E	Ücretsiz Aile İşçisi K
1970	**1**.085.655	914.869	170.786	772.619	663.528	109.091	**26**.301	24.733	1.568	218.296	200.**621**	17.675	68.439	25.987	42.452
				71,17	72,53	63,87	2,42	2,70	0,92	20,11	21,93	10,35	6,30	2,84	24,86
1975	**1**.403.471	1.151.732	251.739	1.063.344	876.818	186.526	36.517	34.838	1.679	192.520	181.940	10.580	110.532	57.644	52.888
				75,76	76,13	74,09	**2,60**	3,02	0,67	**13**,72	15,80	4,20	7,88	5,01	21,01
1980	1.563.939	1.331.908	232.031	1.105.087	922.576	182.511	68.731	66.209	2.522	305.193	**295**.138	10.055	76.541	39.740	36.801
				70,66	69,27	78,66	4,40	4,97	1,09	**19**,51	22,**16**	4,33	4,89	2,98	15,86
1985	1.873.597	1.566.108	307.489	**1**.371.718	1.123.596	248.122	70.152	67.077	3.075	346.985	331.995	14.990	84.512	42.221	41.231
				73,21	71,75	80,69	3,75	4,28	1,00	18,52	21,20	4,88	4,51	2,76	13,43
1990	2.539.963	2.076.455	463.508	1.886.241	1.514.576	371.665	127.345	120.111	7.234	400.885	377.240	23.645	124.765	63.**860**	**60**.905
				74,**26**	72.**94**	80,19	5,02	5,78	1,56	15,78	18,17	5,10	4,91	3,08	13,14

Toplamların tutmaması *DİE 1990 Genel Nüfus Sayımı'nda* teknik nedenlerle açıklanmıştır.
1980, 1985, 1990 bilgileri işsiz olup is arayanlan kapsamamaktadır.
Veriler 12 ve daha yukarı yaştaki faal nüfusu kapsamaktadır.

1919'da bu işkollarında çalışan nüfusun yüzde 50'sini aşmıştır.

Eldeki veriler Osmanlı döneminde işgücü ve istihdamın nicel boyudan konusunda sadece tahminler yapmaya elverişlidir. 1870'lerde İstanbul'da, tersanelerle birlikte askeri ihtiyaçlar için üretim yapan işyerlerinde 5.000'i aşkın işçi çalıştığı; 1900'lerde devlete ait işyerlerindeki işçi sayısının 10.000'i aştığı, 1908'de İstanbul'da çeşidi işkollarına dağılmış 40.000'den fazla işçi olduğu, 1920'lere gelindiğinde tramvay, demiryollan, nakliye, inşaat, çeşitli kent hizmeti şirketieri, devlet ve özel imalat sanayii işyerleri, deniz ulaşımı şirketleri, tersanelerde vb yerlerde savaşa rağmen 90-100.000 civarı bir istihdam olduğu; özel hizmetlerde, evlerde çeşidi şekilde çalışanlar (hizmet işçileri) ile birlikte bu sayının 130.000'e vardığı, aynca ticaret sektöründe, çeşitli statü ve kademelerde 10.000'e yakın kişi bulunduğu kabaca hesaplanabilmektedir. Başka kaynaklarda aynı tarihlerde toplam istihdam daha düşük gösterilmekle birlikte, bunun başlıca nedeni yapılan hesapların sadece işçileri kapsamasıdır.

Cumhuriyet Sonrası

Cumhuriyet'in ilanından sonra istanbul'un işgücü ve istihdam yapısında gözlenen değişiklik, yabancıların ve gayrimüslim tebaanın önemli bölümünün, ticaret ve finans alanı başta olmak üzere, işyerlerini bırakmalan; aym şekilde 1870'lerden sonra hızla gelişen lokantacılık, eğlence vb işyerlerinin bir .bölümünün kapanması; devlet fabrikalarının çoğunun da, savaş sırası ve sonrasında ya büsbütün kapanıp ya da düşük kapasiteyle üretim yapması sonucunda, buralardaki istihdamın azalmasıdır. Yabancı ve gayrimüslim işadamlan ve müteşebbislerin yerini almaya aday Müslüman Türk sermayesi bunu başarabilmek için uzunca bir süreye ihtiyaç göstermiştir, istanbul'un payitaht olmaktan çıkması, devlet bürokrasisinin kentteki ağırlığının azalmasına yol açmış, özel hizmetler kesimindeki istihdam düşmüş, buna karşılık çeşidi dernek ve birliklerde örgüüenmiş işçilerin sayısmdan çıkılarak yapılan bir hesaplamaya göre, mürettiplerden reji tütün işçilerine, hamallardan bez ve dokuma fabrikası ve gıda sanayii işçilerine, nakliye ve ulaşım çalışanlarından tersane, baruthane, deri, cam, ispirto, bira fabrikası vb işçilerine kadar işçi kesimi (özel hizmetler hariç) bütün Türkiye'de 200.000, sadece istanbul'da 120.000'i bulmuştur.

1927 verilerine göre, istanbul bu tarihte de ticaret sektörünün ağırlıkta olduğu ve en fazla işgücü istihdam ettiği bir kent olma özelliğini korumaktadır. 1927'de istanbul'da küçük ve büyük 54.000 tüccar, 30.000 ticari işyeri ve dükkân, bu işyerleri ve dükkânlarda çalışan 90.000 müs-

tahdem vardır. Kentin o tarihteki nüfusuna oranla (700.000'e yakın), her 25 kişiye bir dükkân (işyerleri hariç) isabet etmekte ve nüfusun beşte birine yakını ticarede uğraşmaktadır. 1928'de İstanbul'da tramvay, demiryollan, liman işçi ve hamalları, nakliye işlerinde çalışanlar ve deniz ulaşımında 40.000 civan çalışan olduğu tahmin edilmektedir. 1930'lardan sonra büyük devlet işletmelerinin çoğu Anadolu'da kurulmuşsa da, İstanbul'da da irili ufaklı atölye ve fabrikalarda imalat sanayiinin geliştiği gözlenmekte ve imalat işçüerinin sayısı artmaktadır. Özel ev hizmetlerindeki istihdamın, sosyoekonomik yapıdaki değişmeler, saray ve çevresinin artık kentte bulunmaması, en fazla ev işçisi kullanan zengin konak yapısının çözülmesi vb nedenlerle düşmesine karşılık, otel, lokanta, eğlence yerlerinde ve beledi işlerde yoğunlaşan hizmet sektöründeki istihdamm büyümesi, istanbul'un günümüze kadar gelen istihdam yapısının habercisidir.

1950'den 1990'a İşgücü ve İstihdam

İstatistikler açısından görece güvenilir ve karşılaştınlabilir verilerin bulunduğu 1955-1990 arasmda, işgücü ve istihdam açısından gözlenen belirgin özellik iktisaden faal olmayan emeldi, ev kadını, öğrenci vb toplamının sayısal ve oransal yüksekliğidir. Böyle bir sonuç istanbul'un toplumsal, ekonomik, kentsel özelliklerinin bir yansımasıdır, iktisaden faal olmayan nüfusun yüksekliğindeki en önemli pay ev kadınları ve öğrencilerdedir. Bir üniversite, yükseköğrenim ve eğitim kenti olan istanbul'da iktisaden faal olmayan 12 ve daha yukarı yaşlardaki nüfusun hemen her dönem yüzde 20 civarında bir oranını öğrenciler, yüzde 65-70 civarında bir oranını da ev kadınlan meydana getirmiştir. Kırsal kesimlerdeldnin aksine, "ev kadını" kümesinin istanbul'da çoğunlukla ev dışında gerçekten de işgücüne katılmayanları kapsadığı unutulmamalıdır. Buna karşılık istanbul, iktisaden faal olmayan nüfus içinde oranları giderek azalan ve 1990'da yüzde 11 civarında olan emeklileriyle kendi içinde bir emekliler kenti olmamakla birlikte, Türkiye'ye faal olmayan nüfus, toplam nüfusa oranlandığında yine de en çok emeklinin, özellikle de emekli kadının bulunduğu ildir.

İstanbul'daki iktisaden faal nüfusun, 1955'ten 1990'a kadar büyük sayısal artışa rağmen, oransal bir düşme gösterdiği izlenmektedir (Tablo I), 1965-1970 arasında görülen önemli azalmanın asıl nedenini, bu tarihe kadar yapılan sayımlarda, işgücü istatistiklerine temel olarak 15 yaş ve üstü alınırken 1970'ten itibaren 12 yaş ve üstünün alınmasında aramak doğru olur. 1970'ten itibaren, istanbul'da iktisaden faal olanlar, tabloda da görüldüğü gibi faal olmayan nüfusun hep birkaç puan altında kalmıştır, istanbul gibi, Türkiye'nin geleneksel kısıtlamalar ve bunun bir parçası olarak kadının iktisadi yaşamın dışında kalmasından en az etkilenmesi beklenen bir kentinde iktisaden faal nüfus içinde kadınların azlığı, buna karşılık iktisaden faal olmayan nüfus içindeki, her dönem yüzde 75'in üzerine çıkan ağırlığı dikkat çekicidir.

Tablo m
İktisadi Faaliyet Kolu ve Cinsiyete Göre Nüfus ve Oranı

	19701975	*19801985*	*1990*		
Genel Toplam	1.085.655	1.403.471	1.563.939	1.873.597	2.539.963
Erkek	914.869	1.151.732	1.331.908	1.566.108	2.076.455
Kadın	170.786	251.739	232.031	307.489	463.508
Ziraat, avcılık, ormancılık ve balıkçılık					
Erkek	74.224	85.436	50.035	56.728	68.318
	8,11	7,42	3,76	3,62	3,29
Kadın	45.984	56.348	35.695	40.711	62.004
	26,92	22,38	15,38	13,24	13,38
Madencilik ve taşocakçılıj					
Erkek	6.384	9.759	5.719	5.912	7.844
	0,70	0,85	0,43	0,38	0,38
Kadın	1.050	1.199	54	70	165
	0,61	0,48	0,02	0,02	0,04
imalat sanayii					
Erkek	260.523	342.622	452.538	533.889	668.843
	28,48	29,75	33,98	34,09	32,21
Kadın	47.574	71.370	73.952	108.256	166.045
	27,86	28,35	31,87	35,21	35,82
Elektrik, gaz ve su					
Erkek	3.880	6.339	5.672	3.607	9.569
	0,42	0,55	0,42	0,23	0,46
Kadın	312	1.372	505	310	1.159
	0,18	0,55	0,22	0,10	0,25
inşaat					
Erkek	71.117	84.592	110.922	121.584	220.905
	7,77	7,34	8,33	7,76	10,64
Kadın	1.670	2.688	768	1.352	3.221
	0,98	1,07	0,33	0,44	0,69
Toptan ve perakende ticaret, lokanta ve oteller					
Erkek	140.415	185.559	260.816	317.129	439.113
	15,35	16,11	19,58	20,25	21,15
Kadın	9.265	12.244	18.883	28.870	47.064
	5,43	4,86	8,14	9,39	10,15
Ulaştırma, haberleşme ve depolama					
Erkek	66.019	85.767	97.913	113.858	156.158
	7.22	7,45	7,35	7,27	7,52
Kadın	4.573	5.346	7.016	8.206	11.309
	2,68	2,12	3,03	2,67	2,44
Mali kurumlar, sigorta, taşınmaz mallara ait işler ve kurumlan, yardimci iş hizmetleri					
Erkek	35.298	70.751	55.630	82.646	117.963
	3,86	6,14	4,18	5,28	5,68
Kadın	12.394	25.446	27.085	38.016	61.595
	7,26	10,11	11,67	12,36	13,29
Toplum hizmetleri, sosyal ve kişisel hizmetler					
Erkek	197.317	246.835	271.353	305.836	352.417
	21,57	21,43	20,37	19,53	16,97
Kadın	38.668	56.585	62.234	78.557	103.828
	22,64	22,48	26,82	25,55	22,40
iyi tanımlanmamış faaliyetler					
Erkek	59.692	34.072	21.310	24.919	35.325
	6,52	2,96	1,60	1,59	1,70
Kadın	9.296	19.141	5.839	3.141	7.118
	5,44	7,60	. 2,52	1,02	1,54

Not: 1980, 1985, 1990 bilgileri işsiz olup iş arayanları kapsamamaktadır.
Veriler 12 ve daha yukan yaştaki faal nüfusu kapsamaktadır.
Kaynak: *DİE 1990 Genel Nüfus Sayımı:* istanbul

istihdamm, çalışanın iş hayatındaki konumuna, işteki durumuna göre dağılımı, istanbul'da işçi, memur, hizmetli türünden ücretlilerin 50 yıllık bir dönem boyunca ağırlıklarını sürekli artırdıklarını ortaya koymaktadır. Aynı şekilde sermayedarların, işverenlerin sayı ve oransal ağırlıklan da artmış; buna karşılık kendi hesabına çalışanlarda ve ücretsiz aile işçilerinde azalma olmuştur. 1970'te istanbul'da faal nüfusun yüzde 2,42'sini meydana getiren **26**.301 işveren konumundaki kişi varken, 1990'da bu oran yüzde 5,02'ye, sayılan da 127.345'e çıkmıştır (Tablo II).

iktisaden faal nüfusun 1970-1990 ara-

Tablo IV
Son Haftada Tuttuğu İş, Cinsiyete Göre Nüfus ve Oranı

	19701975	*19801985*	*1990*		
Genel Toplam	1.085.655	1.403.471	1.563.939	1.873.597	2.539.963
Erkek	914.869	1.151.732	1.331.908	1.566.108	2.076.455
Kadın	170.786	251.739	232.031	307.489	463.508
İlmi ve teknik elemanlar, serbest meslek sahipleri ve bunlarla ilgili di|er meslekler					
Toplam	96.908	122.329	128.874	172.677	237.828
	8,93	8,72	8,24	9,22	9,36
Erkek	71.494	89.193	88.435	117.797	156.555
	7,82	7,74	6,64	7,52	7,54
Kadın	24.414	33.136	40.439	54.880	81.273
	14,88	13,16	17,43	17,85	17,53
Müteşebbisler, direktörler ve üst kademe yöneticileri					
Toplam	20.241	21.055	44.007	50.035	78.599
	1,86	1,50	2,81	2,67	3,10
Erkek	18.967	19.631	41.398	46.365	71.602
	2,07	1,71	3,11	2,96	3,45
Kadın	1.274	1.424	2.609	3.670	6.997
	0,75	0,57	1,12	1,19	1,51
İdari personel ve benzeri çalışanlar					
Toplam	77.878	130.026	131.582	151.697	206.494
	7,17	9,26	8,41	8,10	8,13
Erkek	54.104	85.652	75.441	86.642	115.883
	5,91	7,44	5,66	5,53	5,58
Kadın	23.774	44.374	56.141	65.055	90.611
	13,92	17,63	24,20	21,16	19,55
Ticaret ve satış personeli					
Toplam	106.171	152.633	208.091	250.213	364.610
	9,78	10,87	13,31	13,35	14,36
Erkek	100.037	142.405	194.886	230.129	330.732
	10,93	12,36	14,63	14,70	15,93
Kadın	6.134	10.228	13.205	20.084	33.878
	3,59	4,06	5,69	6,53	7,31
Hizmet işlerinde çalışanlar					
Toplam	109.710	111.697	169.033	204.138	265.949
	10,10	7,96	10,81	10,90	10,47
Erkek	96.508	98.703	149.707	178.087	227.300
	10,55	8,57	11,24	11,37	10,94
Kadın	13.202	12.994	19.326	26.051	38.649
	7,73	5,16	8,33	8,47	8,34
Tanm, hayvancılık, ormancılık, balıkçılık ve avcılık işlerinde çalışanlar					
Toplam	115.916	142.853	86.742	99.543	132.646
	10,68	10,18	5,55	5,31	5,22
Erkek	70.777	86.408	51.205	58.834	70.623
	7,74	7,50	3,85	3,76	3,40
Kadın	45.139	56.445	35.537	40.709	62.023
	26,43	22,42	15,32	13,24	13,38
Tarım dışı üretim faaliyetlerinde çalışanlar ve ulaştırma makineleri kullananlar					
Toplam	268.565	722.878	788.092	943.716	1.252.038
	24,74	51,51	50,39	50,37	49,29
Erkek	233.746	629.740	723.484	846.787	1.102.170
	25,55	54,68	54,32	54,07	53,08
Kadm	34.819	93.138	64.608	96.929	149.868
	20,39	37,00	27,84	31,52	32,33

Toplamların tutmaması *DİE 1990 Genel Nüfus Sayımı* derlemesinde teknik nedenlerle açıklanmıştır.
Not: 1980, 1985, 1990 bilgileri işsiz olup iş arayanian kapsamamaktadır.
Veriler 12 yaş ve daha yukarı yaştaki faal nüfusu kapsamaktadır.
Kaynak: *DİE 1990 Genel Nüfus Sayımı:* İstanbul

sı işkollarına ve sektörlere göre dağdımı Tablo liften izlenebilir. 1950'lerden itibaren istihdamın en fazla yığıştığı işkolu olmaya başlayan imalat sanayii, kadm işgücünün de giderek bu alana daha fazla kaymasıyla, 1980'den sonra en önde gelen istihdam kesimi olmayı önemli farklarla korumaktadır. Cumhuriyet ve özellikle 1950 sonrası istanbul'un istihdam yapısındaki en önemli değişiklik, sanayinin hizmet ve ticaret sektörünün önüne geçmesidir.

işvereni, teknik elemam ve işçisiyle çalışan erkeklerin 1970'te yüzde 28,48'i, 1990'da yüzde 32,21'i; kadınların 1970'te yüzde 27,86'sı, 1990'da yüzde 35,82'si bu sektördedir. Kamusal ve kişisel hizmetler kesimi ile turizm dahil ticaret kesimi imalat sanayiinin ardından gelmekle birlikte, 1970-1990 arasında bu kesimdeki istihdamda bir azalma, ticaret ve turizmde ise ciddi bir yükseliş vardır.

Faal nüfusun çalıştıkları işlere göre dağılımı, istanbul'un hem toplumsal ekonomik yapı özelliklerini hem de kentin bu özelliHerinin yıllar boyunca gösterdiği değişmeyi yansıtır. Tablo IV'ten izlendiği kadarıyla, daha önceki dönemlerde ikincil bir uğraş olmuş bulunan tarım alanında, çiftçilikten, bahçecilikten balıkçılığa kadar çeşitli mesleklerde çalışanların sayısı ve oram 1970-1990 arasmda sürekli düşmüştür. 1970'te toplam istihdamın yüzde 10,68'ini aşan tarımsal mesleklerde çalışanların (115.916 kişi) oram, 1990'da yüzde 5,22'ye inmiştir, ilgi çekici bir sonuç, tarım sektöründe kadın işgücünün sayısal ve oransal yüksekliğidir. Bir bütün olarak, çeşidi kollarıyla sanayide çalışanların oranı ise 1975'ten itibaren hep yüzde 49-yüzde 51 civarındadır. 1975'ten itibaren, imalat, istihraç, araç IcuManımı dahil genel olarak üretim ve yan hizmetlerindeki istihdamda sıçramak bir artış olduğu gözlenmektedir (1975 öncesine ait istatistiklerdeki meslek kümelenmesi, sonraki yıllarla karşılaştırmaya elverişli değildir). İdari personel vb çalışanlar, teknik elemanlar, serbest meslek sahipleri arasında kadm işgücünün ağırlığı ve bu ağırlığın giderek belirginleşmesi; hizmet sektörünün hep yüksek olan istihdam oranım aşağı yukarı korumakla birlikte, her çeşit kamusal ve özel hizmederde çalışanların sayısındaki sürekli artış kentin işgücü ve istihdam özelliklerini yansıtmaktadır.

istihdam yapısı açısından, istanbul'un Türkiye içindeki yerine bakıldığında, öncelikle faal nüfusun Türkiye faal nüfusuna göre sürekli arttığı gözlenmektedir. 1980'de Türkiye faal nüfusunun yüzde 8'i, 1985'te yüzde 9'u ve 1990'da yüzde 10'u; faal olmayan nüfusun ise 1980'de yüzde 16'sı, 1985'te yüzde 17'si, 1990'da yüzde 18'i istanbul'da yaşamaktaydı, istanbul'da faal olmayan nüfusun, Türkiye faal olmayan nüfus oranından yüksek olması kentin daha önce de değinilen bir özelliğidir. Türkiye'de emekli olan tüm kadınların yüzde 31'inin, emekli erkeklerin yüzde 22'sinin istanbul'da yaşaması da dikkat çekicidir. 1980'de Türkiye çapmda ücretlilerin yüzde 17,9'u, 1985'te yüzde 18,8'i, 1990'da yüzde 20,9'u; işverenlerin 1980'de yüzde 38'i, 1985'te yüzde 36'sı, 1990'da yüzde 40'i; kendi hesabına çalışanların, her üç sayım döneminde de yüzde 7'si; aile işinde çalışanların 1980'de yüzde 1, 1985'te yüzde 0,9,1990'da yüzde l'i istanbul'da bulunmaktadır. Türkiye'deki bütün ücretlilerin beşte biri, işverenlerin beşte ikisi İstanbul'dadır.

Iktisaden faal nüfusun, 1980'de işkollarına göre Türkiye ve istanbul'daki dağılımı *Sayılarla İstanbul* adlı incelemenin 21 no'lu tablosu dikkate alınarak karşılaştmlacak olursa, tarım, ormancılık, balıkçılık sektöründe çalışanların Türkiye oranının yüzde 60 civarı olduğu, buna karşılık istanbul'da aynı sektörde çalışanların Türkiye faal nüfusuna oranının sadece yüzde 0,7'de kaldığı görülür. Kömür,

Tablo V
Yaş Grubu, İşteki Durumu ve Cinsiyete Göre Nüfus

Yaş Grubu	Toplam T	Toplam E	Toplam K	Ücretli E	Ücretli K	İşveren E	İşveren K	Kendi Hesabına E	Kendi Hesabına K	Ücretsiz Aile İşçisi E	Ücretsiz Aile İşçisi K	Bilinmeyen E	Bilinmeyen K
Toplam	2.539.963	2.076.455	463.508	1.514.576	371.665	120.111	7.234	377.240	23.645	63.860	**60**.905	668	59
12-14	79.555	59.**126**	20.429	50.965	15.889	-	-	1.678	**256**	6.474	4.283	9	1
15-19	361.432	279.009	82.423	241.705	71.176	1.961	310	13.513	1.313	21.745	9.**616**	85	8
20-24	376.450	286.962	89.488	238.094	77.364	6.365	732	27.562	2.665	14.868	8.716	73	11
25-29	443.262	366.398	76.864	276.497	64.020	17.543	1.**256**	**61**.765	3.755	10.458	7.831	135	2
30-34	383.845	319.749	64.096	225.897	52.593	22.505	1.337	66.762	3.787	4.468	6.372	117	7
35-39	308.075	257.799	50.276	176.838	40.384	**20**.997	1.267	57.898	3.233	1.980	5.385	86	7
40-44	228.540	195.379	33.161	130.789	25.033	17.175	938	46.256	2.827	1.097	4.345	62	18
45-49	143.873	125.119	18.754	79.011	12.509	12.230	596	33.120	**1**.957	713	3.689	45	3
50-54	90.296	79.209	11.087	44.019	6.037	8.916	315	25.701	**1**.370	551	3.364	22	**1**
55-59	63.113	55.454	7.659	27.968	3.252	6.376	205	20.549	**1**.043	539	3.158	22	1
60-64	33.924	**29.226**	4.698	12.963	1.643	3.636	150	12.298	750	**323**	2.155	6	-
65 +	24.313	20.522	3.791	7.801	1.077	2.314	118	9.846	650	557	**1**.946	4	-
Bilinmeyen	3.285	2.503	782	2.029	688	93	**10**	292	39	87	45	2	-

Not: îşsiz olup iş arayanları kapsamaz.
Veriler 12 ve daha yukan yaştaki faal nüfusu kapsamaktadır.
Kaynak: ***DİE 1990 Genel Nüfus Sayımı:*** İstanbul

maden, petrol vb istihraç sanayiinde çalışanların Türkiye faal nüfusuna oranı yüzde 0,71 iken İstanbul'da aynı işkolundakilerin Türkiye faal nüfusuna oranı yüzde 4,37'dir. İmalat sanayiinde çalışanların Türkiye faal nüfusuna oram yüzde 10,67, İstanbul'da bu işkolunda çalışanlann Türkiye faal nüfusuna oram, Türkiye ortalamasının çok üstünde, yüzde 26,65'tir. Özellikle kâğıt ve basın sanayiinde (yüzde 39,5), kimya ürünleri ve plastik mamulleri sanayiinde (yüzde 38,1), metal eşya ve ilmi ve ölçüm aletleri yapımında (yüzde 35,8), tekstil ve konfeksiyonda (yüzde 29,1), Türkiye'de aym alanlarda çalışanların faal nüfusa oranlarını 20-60 kat aşan bir yığışma söz konusudur. İnşaat ve bayındırlık işlerinde 1980'de Türkiye faal nüfusunun yüzde 4,13'ü yer alırken İstanbul'da bu alanda çalışanlar, toplamın yüzde 14,60'ıdır. Elektrik, gaz ve su alanında Türkiye oranı yüzde 0,18, İstanbul faal nüfusunun payı yüzde 18,66'dır. Toptan ve perakende ticaret, lokanta ve otellerde Türkiye istihdam payı yüzde 5,85, İstanbul'un payı yüzde 25,8'dir. Ulaştırma ve haberleşmede aym paylar sırasıyla yüzde 2,87 ve yüzde 19,75'tir ve İstanbul'un bu alandaki istihdam genişliği belirgin biçimde ortaya çıkmaktadır. Aynı durum 1980'de Türkiye çapında faal nüfusun yüzde 1,59'unu kapsayan, buna karşılık İstanbul'da yüzde 28,10'a yükselen sigorta, mali kuruluşlar, gayrimenkul işlerinde çalışanlar için de geçerlidir. Kamusal ve kişisel hizmetlerdeki durumun daha ayrıntılı bir dökümü İstanbul'un istihdam yapısını ve onunla ilişkin toplumsal-ekonomik yapısını aydınlatmak bakımından yararlıdır. Türkiye toplamı olarak 2.425.201 kişinin çalıştığı bu kesimin 333.587'si İstanbul'dadır. Oransal bakımdan bu sektörde bütün Türkiye (yüzde 13,1) ile İstanbul'un payı (yüzde 13,76) hemen hemen aynı olmakla birlikte kişisel hizmetler, eğlence ve kültürel hizmeüer alt başlıklarında İstanbul'da çok ciddi bir istihdam kümelenmesi gözlenmektedir (sırasıyla yüzde 0,05 ve yüzde 2,03'e karşılık İstanbul'da yüzde 22,44 ve yüzde 26,06).

Öte yandan bütün nüfus sayımları ve istatistiklerde yer alan iyi tanımlanmamış işler kümesinin İstanbul'da gösterdiği şişkinlik de dikkat çekicidir. Bu durum, İstanbul'da seyyar satıcılıktan Malboroculuğa, ayakkabı boyacılığından dolmuş kâhyaolığına kadar, kentin özel yapısının doğurduğu işlerin yaygınlığının işareti sayılabilir.

1990'daki İstihdam Yapısı

1990'da, 12 yaş ve üstündeki iktisaden faal olan ve olmayan, 2.923.988 erkek, 2.680.715 kadın, toplam 5.604.703 kişiden, 2.214.110'u erkek, 493.287'si kadın olmak üzere toplam 2.707.397'si istihdam edilmekteydi. Bu sayılara işsiz olup da iş arayanlar dahil değildi (Tablo I). Bu istihdamın dağılımımn daha ayrıntılı incelenmesi İstanbul'un 1990'lardaki istihdam yapısını ve özelliklerini ortaya koyabilir.

Tablo V, işteki statü (durum), cinsiyet ve yaş gruplarına göre İstanbul'un çalışan nüfusunun yapısmı göstermektedir. Ücretlilerin mutlak ağırlıkta olduğu, onları kendi hesabına çalışanların izlediği bu istihdam dağılımında, büyük çoğunluğunu ücretlilerin ve işçilerin meydana getirdiği 12-24 yaş grubundan genç çalışanların üçte biri bulan bir ağırlığı vardır. Bütün çalışmalar arasında en yüksek yoğunlaşma 25-44 yaş arası gruplardadır. İşverenler öbeğinde kümeleşme 25-39 yaş öbeğinde,

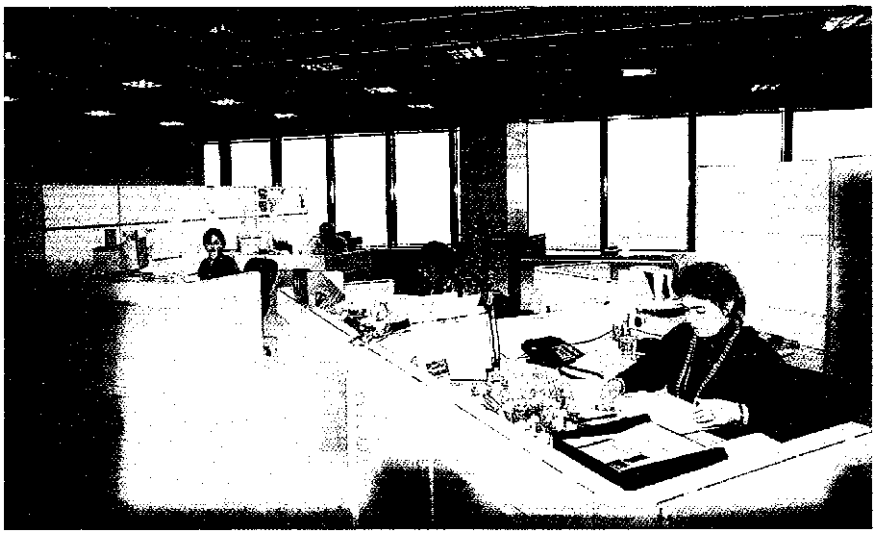

Yeni teknolojiler kadınların istihdamım yaygınlaştırdı.
Nurdan Sözgen/Onyx, 1993

ücretsiz aile işçileri arasında ise 15-29 yaş öbeğindedir. Bu verilerden hareketle İstanbul'un genel olarak genç bir istihdam yapışma sahip olduğu söylenebilir.

İstanbul'un çalışan nüfusunun Ekim 1990'da yaptığı işe göre ayrıntılı dağılım tablolarının incelenmesi ve bunların çeşitli sektörlere ve çalışma alanlarına göre dağılımlan, a) İstanbul'un bir sanat, kültür, eğitim, bilim kenti olduğunu (müzik ve sahne sanatçıları, plastik sanatlarda çalışanlar, yazar ve edebiyatçılar, öğretimle ilgili meslekler, istatistikçiler, fizikçiler vb'nin tüm çalışanlara oranı yüzde 7,5 civan); b) istihraçtan sonra en az istihdam kümelenmesi gösteren tarımda küçük işletmeciliğin yaygın olduğunu ve yıldan yıla gerileme göstermekle birlikte balıkçılıkta hâlâ 3.267 kişinin variığım; c) aşçı, garson, barmen vb ile ev hizmetlerinde temizlikte, bekçilikte vb çalışanlann hizmet kesimindeki istihdamın en büyük gruplarım meydana getirdiğini; d) diğer alanlarda, özellikle de ticarette müteşebbis ve yöneticilerin ağırlığım; imalat sanayiinde dokuma, gıda, içki ve metal işçilerinin diğerlerine göre daha yoğun kümelendiğini; terziler, döşemeciler vb mesleklerin tarım dışı üretim faaliyetlerinde çalışanların beşte birini aştığını; inşaat işlerinde çalışan usta, kalfa ve işçilerin de yaklaşık 168.000 kişiyle önemli bir grup oluşturduğunu; e) yaklaşık 150.000 kişiye varan ulaştırma makineleri kullananların faal nüfus içindeki önemini gösteriyor. Öte yandan, hatırlanması gereken önemli bir nokta, özel hizmeüer başta olmak üzere çeşitli işkollarında ve işlerde çalışan, bir bölümü bilinmeyen ve tanımlanmamış işlerde, bir bölümü ise (ağırlıklı olarak ev hizmetleri, gündelikçiler, temizlik işleri) iktisaden faal olmayan ev kadınları kümesinde gizlenen, oldukça geniş bir istihdamın varlığıdır. Bunlara sayımdan "kaçan" veya teknik nedenlerle dahil edilemeyen önemli bir mevsimlik işçi kümesi de eklenmelidir.

İstanbul Büyükşehir Belediyesi'ne dahil ilçelerine, çevre ilçelerin merkezleri ile bucak ve köylerine göre istihdam yapısı, *DİE 1990 Genel Nüfus Sayımt'nm 22.* tablosunda ele alınmıştır. Bu tablonun daha ayrıntılı olarak incelenmesi istanbul ilçelerinin istihdam özelliklerini de ortaya koyuyor: Adalar ilçesinde istihdamın ticaret ve turizmde, onu izleyerek de hizmet sektöründe ağırlık kazanması; çevresinde çok sayıda sanayi kuruluşunun yer aldığı, öte yandan sahil ve Ataköy kesimlerinde turizm ve eğlence sektörünün geliştiği ve yine bu kesimleriyle istanbul'un orta üst gelir gruplanmn yerleştiği Bakırköy ilçesinde istihdamın, imalat sanayii, onu izleyerek ticaret, turizm ve daha sonra da hizmetlerde yoğunlaşması beklenen bulgular. Beşiktaş'ta istihdam birikimi yüzde 30'un üzerinde bir oranla kamu ve özel hizmetlerde. Bu iş alanım ticaret ve turizm izliyor. Beykoz'da, beklenebileceği gibi önce imalat sanayii, ardından hizmetler geliyor. Sadece istiklal Caddesi, Taksim-Harbiye vb ibaret olmayan, Kasımpaşa'ya doğru sarkan mahalleleriyle Beyoğlu'nda istihdam, ağırlıklı olarak imalat sanayiinde. Onu ticaret, eğlence ve turizm izliyor. Bayrampaşa'da istihdamın yüzde 50'si imalat sanayiinde, önemli bir bölümü ise ticaret alanında kümelenmiş. Eminönü'nde çalışanların yüzde 36 civan ticaret, lokanta ve otelcilikte yer alıyor. Onları imalat sanayiinde çalışanlar izliyor. Eyüp, Gaziosmanpaşa, Kartal, Küçükçekmece, Pendik, Zeytinburnu çalışanlarının

Tablo VI
1990'da Tuttuğu İş ve Cinsiyete Göre Nüfus

	Toplam	*ErkekKadın*	
ilmi ve teknik elemanlar, serbest meslek sahipleri ve bunlarla ilgili di|;er meslekler			
Fizikçiler, kimyagerler ve bunlarla ilgili diğer mes.	947	558	389
Mimarlar, mühendisler ve benzeri teknik elemanlar	60.124	51.234	8.890
Pilotlar, güverte sb., makine sb. (deniz ve hava)	2.046	2.024	22.
Biyologlar, agronomlar (fenni ziraatçı) vb teknisyen	600	206	394
Tıp ile ilgili meslekler	42.618	20.913	21.705
İstatistikçiler, matematikçiler, sistem analizcileri vb	3.272	1.814	1.458
Ekonomisder	1.745	1.229	516
Mali müşavirler ve muhasebeciler	25.757	18.288	7.469
Hukuk ile ilgili meslekler	9.806	6.994	2.812
Öğretim ile ilgili meslekler	56.072	26.982	29.090
Din adamlan vb	3.376	3.146	230
Yazarlar ve edebiyatla ilgili diğer meslekler	5.179	4.020	1.159
Heykeltıraş, ressam, fotoğrafçılar ve yaratıcı sanat men.	13.854	10.065	3.789
Müzik, sahne sanatçılan, eğlence ile ilgili diğer san.	5.947	4.399	1.548
Sporcular ve sporla ilgili meslekler	2.454	2.242	212
Başka yerde smıflandınlmamış ilmi ve teknik meslek.	4.031	2.441	1.590
Toplam	237.828	156.555	81.273
Müteşebbisler, direktörler ve üst kademe yöneticileri			
Yasama organlan ve kamu sektörü üst kademe yön.	7.106	5.742	1.364
Müteşebbisler ve yöneticiler (ticaret hariç)	71.493	65.860	5.633
Toplam	78.599	71.602	6.997
İdari personel ve benzeri çalışanlar			
Büro memurlan grup şefi	5.027	3.189	1.838
Kamu idare memurlan	52.716	34.887	17.829
Stenolar, daktilolar, kart, rule delgi makine operatörü	31-337	5.905	25.432
Muhasebe memurları, kasiyerler vb	91.237	54.213	37.024
Toplama işlemleri yapan makinelerde çalışanlar	5.965	2.605	3.360
Ulaştırma ve haberleşme servis şefleri	404	311	93
Sefiren ve bilet toplayanlar (kondüktörler)	350	350	93
Posta dağıtıcılan	2.581	2.413	168
Telefon ve telgraf operatörleri	4.487	2.525	1.962
Başka yerde smıflandınlmamış idari personel vb	12.390	9.485	2.905
Toplam	206.494	115.883	90.611
Ticaret ve satış personeli			
Müdürler (toptan ve perakende ticaret)	8.554	6.870	1.684
Toptan ve per. ticarette müteşebbis ve yöneticileri	165.824	158.374	7.450
Satış ve alım şefi	1.192	1.601	311
Ticarethane memur ve teknisyeni (seyyar tüccar)	128.164	108.447	19.717
Sigorta acentası ve emlak komisyonculan, gelir senet simsarlan, müesselerin satış servis memurlan, satıcılar, açık artırma ile satış yapanlar	16.512	13.104	3.408
Satış komisyonculan, ticaret memurlan vb	43.254	42.000	1.254
Başka yerde srnrflandınimamış ticaret ve satış per.	390	336	54
Toplam	364.610	330.732	33.878
Hizmet işlerinde çalışanlar			
Otel, kahvehane, oyun salonlan, lokanta, gazino pastane, sinema, tiyatro vb yerlerin müdürleri	2.509	2.195	314
Otel, kahvehane, oyun salonlan, lokanta, gazino pastane, sinema, tiyatro vb yerleri idare eden müteşebbis ve mal sahipleri	24.208	23.615	593
Kâhya, vekilharç vb	162	128	34
Aşçı, garson, barmen vb	80.373	72.662	7.711
Hizmetçiler vb	13.516	4.951	8.565
Mülk bekçileri, temizlik işçileri	87.522	73.944	13.578
Elbise temizleyicileri, çamaşırcı, ütücüler	7.830	6.764	1.066
Berberler, güzellik uzmanlan vb	23.180	17.885	5.295
Güvenlik ve koruyucu hizmet personeli	22.800	22.101	699
Başka yerde sınıflandırılmamış hizmet işlerinde çalışan	3-849	3.055	794
Toplam	265.949	227.300	38.649

Tablo VI (Devam)
1990'da Tuttuğu İş ve Cinsiyete Göre Nüfus

	Toplam	*Erkek*	*Kadın*
Tarım, hayvancılık, ormancılık, balıkçılık ve avcılık işlerinde çalışanlar			
Tarım işletme şef ve müdürleri (kâhyalar dahil)	33	31	2
Tarım işletmecisi (üreticiler)	122.102	60.838	61.264
Tarımda çalışanlar	6.076	5.427	649
Orman işlerinde çalışanlar	1.168	1.102	66
Balıkçılar, avcılar vb	3.267	3.225	42
Toplam	132.646	70.623	62.023
Tarım dışı üretim faaliyetlerinde çalışanlar ve ulaştırma makineleri kullananlar			
İşin yönetmenleri vb	9.720	6.901	2.819
Madenci, taşçı, sondajcı vb	4.384	4.376	8
Metal işleme ve üretim işçileri	11.294	11.294	-
Ağacın ilk hazırlama işlemini yapan işçi ve kâğıt ima	2.355	2.115	240
Fırın ve kimya aletleri kullamcılan	1.430	1.359	71
Dokuma işçileri	74.156	50.346	23.810
Debbağlar, dericiler, sepiciler ve kürkçülük işçileri	4.139	3.623	516
Gıda ve içki sanayii işçileri	40.369	37.743	2.626
Tütün işçileri	3.715	2.041	1.674
Terziler, döşemeciler vb	227.407	143.974	83.433
Ayakkabı ve deri işçileri	44.920	42.587	2.333
İnce iş marangozluğu, marangozluk vb	60.621	59.489	1.132
Taş yontma ve oyma işçileri (mermer de dahil)	6.843	6.674	169
El emeği ile çalışan ve metal işleyen işçiler	79.184	75.768	3.416
Makine montajcılan, hassas dakik aletçiler ve tamirci makinistler (elektrik hariç)	56.591	54.580	2.011
Elektrikçiler, elektronikçiler vb	49.686	45.264	4.422
Radyo, televizyon, yayın istasyonları operatörleri, ses ve sinema projeksiyon aletleri operatörleri	241	208	33
Kurşun, boru ve sıhhi tesisatçılar, tenekeciler ve bakırcdar, metal boru montörleri	33.170	32.707	463
Mücevherciler ve kuyumcular	16.364	15.977	387
Cam, camdan eşya imali, seramik, toprak mam. işç.	18.569	16.557	2.012
Plastik madde ve kauçuk eşya imalatı işçileri	18.607	16.659	1.948
Kâğıt, karton ve kaplama eşyalar	1.467	1.197	270
Mürettipler, baskıcılar, ciltçiler vb	21.725	20.376	1.349
Boyacılar	25.420	25.420	-
Başka yerde sınıflandırılmamış istihsal vb işlerde çalışan işçiler	28.983	22.207	6.776
Yapı kalfası, dülger ve diğer inşaat işlerinde çalışan	167.859	165.933	1.926
Sabit tesis makineleri kullamcılan	1.607	1.440	167
Tahmil, tahliye işçisi ve yapı makineleri kullananlar	8.233	8.168	65
Ulaştırma makineleri kullamcılan	149.477	148.317	1.160
Başka yerde sınıflandırılmamış sıra işçileri ile meslekleri tayin edilemeyenler ve mesleksizler	83.502	78.870	4.632
Bilinmeyen	1.799	1.590	209
İşsiz olup iş arayanlar	167.434	137.655	29.779
Toplam	1.252.038	1.102.170	149.868

Veriler 12 ve daha yukarı yaştaki faal nüfusu kapsamaktadır,
Kaynak: *DİE 1990 Genel Nüfus Sayımı:* İstanbul

önemli çoğunluğu imalat sanayiinde. O kadar belirgin olmamakla birlikte Kâğıthane, Ümraniye, Şişli de öyle. Buna karşılık Eminönü ve Beşiktaş'la birlikte Kadıköy, Sarıyer ve Üsküdar, ticaret, turizm ve hizmet ağırlıklı ilçeler. Tarımsal işgücü ve istihdam Büyükçekmece, Çatalca, Silivri, Şile, Yalova ve Beykoz üçelerinin bucak ve köylerinde toplamyor.

istanbul, tarihinden kaynaklanan, ticaret ve hizmetlerin ve bu sektörlerdeki istihdamın önemi; bilim ve kültür alanında çalışanların ve işadamlarının, üst düzey yöneticilerin ağırlığı gibi özelliklerini korurken, istihdam yapısında giderek imalat sanayiinin ağırlık kazandığı görülüyor. Kentin çok değişik alanlara yayılan ve ülkenin başka yörelerinde görülmeyen kimi işleri de içeren istihdam olanaklan, istanbul'u içgöçte birinci dereceden çekim bölgesi haline getirirken (bak. göç) aynı zamanda içgöçün ve kentin olağanüstü nüfus artışının sonucu olan istahdam darboğazları ve işsizlik yaşanıyor, iyi tanımlanmamış, üretici olmayan, doğrudan doğruya kentin özelliklerinin ürünü olan sürekli ve mevsimlik iş ve işçilikler de ortaya çıkıyor.

BibL *İstatistik Yıllığı, 1932-1933; DİE Genel Sayımlan 1955, 1970, 1975, 1980, 1985, 1990;* O. Baydar, *Türkiye İşçi Sınıfı Tarihi 1,* Frankfurt, 1982; Y. N. Rozaliev, *Türkiye Sanayi Proletaryası.,* ist., 1974; A. Şnurov-Y. Rozaliyev, *Türkiye'de Kapitalistleşme ve Sınıf Kavgaları,* ist., 1970; R. E. Koçu, "Amele", *İA; Sayılarla İstanbul,* ist., 1989.

OYA BAYDAR

ISTIKLAL CADDESI

Beyoğlu'nda Tünel ve Taksim meydanlan arasmda uzanan ve bir asra yakın zamandır ülkenin en ünlü caddesi olma vasfını koruyan cadde.

Caddenin ilk şekillenmeye başlaması Halic'in istanbul yakasının ve karşısındaki Galata'nın(-0 aksine, Bizans döneminden sonraya rastlar. Bizans döneminde Galata surlarla çevrili bir Cenova kolonisiyken (bak. Cenevizliler) ve çeşitli Latin topluluklarını, Katolik ruhbanının kilise ve manastırlarını bulundurur ve Halic'in bu yakasma Pera (karşı yaka) adı verilirken, nüfusun hemen tamamı surlar içindeydi. Haliç ve Boğaziçi arasında burun yapan Galata sırtlarının en yüksek noktasını ortalama 110 m eğrisinden geçen uzunlamasına ve bugün burunda dar açıyla başlayıp sonra genişleyen Beyoğlu Platosu denilen morfolojik yapı oluşturmaktaydı. Doğuda Boğaziçi'ne, batıda ise Halic'e hâkim olan bu tepe, bağlarla mezarlık, koruluk ve av alanlarıyla kaplıydı. Galata Kulesinin biraz kuzeyindeki sur kapısının ilerisinde yokuş yukarı, kent dışına çıkılınca sırtın güney ucuna varılıyor (bugünkü Tünel Meydanı), ondan sonra da mezarlıklar, bağİar, bahçeler arasında dar bir yol uzanıyordu. Burada tek tük bağ evleri ya da yazlık konutlar bulunmaktaydı. Bizans döneminde Galata'nın canlılığı ve ticari özellikleri, kentin Osmanlılara geçmesinden sonra çeşitli güvencelerle daha da gelişince, surlar içine sığamayan Latinler, dışarı doğru taşmaya, gerek Boğaz'a, gerek Halic'e bakan yamaçlara taşınmaya başladılar. Bu arada sırt boyunca uzanan dar yol da yavaş yavaş değerlendiriliyor ve Grand Rue de Pera'nm nüvesi oluşuyordu. Galata'nın ve giderek Pera'nın ticari önemi arttıkça, istanbul yakasındaki Venedik, Pisa, Amalfi kolonileri de Pera bağlarına göçecekler, ayrıca Avrupa'dan hem italya Yarımadası'ndan, hem de Osmanlı imtiyazlarına sahip Fransızlardan, ama aynı zamanda Hollandalılar ve ingilizlerden de gelip yerleşenler olacaktı. 16. yy'da iyice belirginleşen bu nispi Avrupalı akını sonucunda, Galata surları içinde açılan Fransız Sefareti, bir veba salgınından sonra Pera (Beyoğlu) bağlarının içindeki ve bugünkü istiklal Caddesi'ne çok yakm bir konuta taşınacak, sonra da Maison de France (Fransız Sarayı) inşa edilecekti (bak. Fransız Elçiliği binası).

Bu binayı, biraz ötede, ama sırtın Halic'e bakan kesiminde inşa edilecek ingiliz Sarayı izleyecekti (bak. ingiltere Elçiliği binası). Bugünkü istiklal Caddesi alanına giren yöredeki ilk Müslüman yerleşimleri ise 1491'de II. Bayezid'in armağan olarak verdiği arazi üzerinde iskender Paşa'mn bir Mevlevi tekkesi kurmasıyla başlar (bak. Galata Mevlevîhanesi).

Gene II. Bayezid, o zaman "Dörtyol" (Rumca Stavrodromion) denilen mevkide bir mescit yaptırmıştı. Aşmalı olmasından dolayı böyle bir tanımlama sıfatıyla anılan mescit bugün yerinde yoksa da, adı Asmalrmescit Sokağı'nda(->) yaşamaktadır. Aym dönemde, bugünkü Galatasaray mevkiin-

Yüzyıl başından bir kartpostalda İstiklal Caddesi (Grand Rue de Pera).
TETTV Arşivi

de Acemioğlanlar Kışlası kurulmuş, bu kışla I. Süleyman döneminde (1520-1566) yıktırılıp yeniden yaptırılmıştı (bak. Galatasaray Lisesi). Böylece 15. yy'm sonlarından itibaren Müslümanlarm yerleşmesi de cadde üzerinde ve çevresinde başlıyordu. Bununla birlikte yöreye esas olarak yabancılar yerleşmekteydi. Avrupa'dan gelenler, kendi geleneklerini, kültürlerini ve yaşam tarzlarını da getirip Pera'da sürdürüyorlar, yabancı nüfus çoğaldıkça onlara hizmet verecek dükkânlar da artıyordu. Grand Rue de Pera'nın, Osmanlıcasıyla Cadde-i Kebir'in yavaş yavaş bir alışveriş ve zanaat merkezi haline dönüşmesi, Avrupalı ya da istanbullu gayrimüslim esnaf ve zanaatkarlarla başlar. Gene bu dönemde Fransız Sarayı yanmda yapılan St. Louis Kilisesi de Beyoğlu'nun ilk Latin kilisesi olarak bilinir (1628). 17. yy'da Cadde-i Kebir, Galata surlarının kuzeyinde Galata Kulesi yakınındaki Kule Kapısı'ndan başlayıp, Galata Sarayı adı verilen kışla mektebine dek sürüyordu. 17. yy gezgini Eremya Çelebi orada gördüğü bellibaşlı binalan, Galata Sarayı'na doğru, Ceneviz elçisinin evi, Hollanda Elçiliği, Fransisken kilisesi, Terra Sainte Kilisesi, onun biraz aşağısında Venedik Elçiliği, onun da yakınında Fransız Elçiliği, ileride tepede, Kasımpaşa'ya bakan bir mevkide İngiliz Elçiliği olarak belirtiyordu. 18. yy'da Grand Rue de Pera ekseni etrafında Beyoğlu'nun oluşması devam etti. Bugünkü Hollanda istanbul Başkonsolosluğu'nun bulunduğu bina (Hollanda Elçiliği binası) eski elçilik binasının yanması üzerine, şimdiki yerinde inşa edildi, isveç Sarayı da (isveç Elçiliği binası) bu yüzyılın ortalarında satın alınıp genişletildi. Saint Antoine Kilisesi(->) de ilk kez 1752'de yapılmıştır. Santa Maria Draperis Kilisesi(->) ise yangm ve deprem geçirerek bugünkü haliyle 17ö9'da inşa edilmiştir. 18. yy'ın sonu geldiğinde Cadde-i Kebir karşılıklı binalarla dolmuştur, ama Galata Sarayindan sonrası gene boştur, tek tük evler vardır. O dönemin seyyahlarının yazdıklarına göre kalabalıklaşmasına ve konut fiyatlarının hayli artmasına rağmen, birkaç kagir bina dışında, evler genellikle ahşaptır, bazı bölümleri ise kerpiçtir.

Görüldüğü gibi 19. yy'a girildiğinde Grand Rue de Pera eksenli Beyoğlu(-0 hâlâ bir çeşit sayfiye yeri ya da Galata'nın bir banliyösü gibiydi. Cadde-i Kebir'in bugünkü tarzının gerçek şekillenmesi 19. yy'ın ikinci yarısında başlar ve böyle bir caddenin oluşması Tanzimat'ın ürünü sayılabilir. Osmanlı toplumunun üstten gelen reformlarla Batı'ya açılması, kuşkusuz ki birçok Osmanlı aydım, genç soylusu ve zenginini Avrupa yaşam tarzına "alafranga" veya "Frenk usulü" denilen yaşama yönelttiği gibi, istanbul'daki Levantenlerin ve konuk Avrupalıların ıslahatlarla elde ettikleri imtiyazlar birleşince Grand Rue de Pera birdenbire lüks, şık binaların yapıldığı, Avrupalı dükkânların, eğlenme ve dinlenme yerlerinin açıldığı son derece önemli bir merkez haline dönüştü. Gelişme özellikle Abdülaziz döneminde hızlandı ve yüzyıl biterken, Paris'teki "La Belle Epoque" tarzı yaşam ve tüketim Türkiye'de Grand Rue de Pera'da somutlaştı. Bu süre içinde sokakların taşla döşenmesi, gazla aydınlatılması, kanalizasyonların yapılması, daha soma elektriğin getirilmesi, Tünel'in inşası, atlı tramvaylar, elektrikli tramvaylar vb ile çok sayıda altyapı hizmeti gerçekleştirildi. Bütün bu hizmetler özellikle Tünel-Taksim aksında yoğunlaşmaktaydı. Ona paralel Şişhane-Tepebaşı-Tarlabaşı-Taksim ekseni ise Cadde-i Kebir'in gelişmesinin yanında ikincil kalıyordu. Kısacası, servet, zenginlik, ihtişam bu caddede toplanıyordu.

20. yy'm ilk yansı, savaşlara, işgallere, karartmalara rağmen adı Cumhuriyet'ten sonra istiklal Caddesi'ne dönüşen caddenin altın çağı oldu. Sinema ve tiyatrolarıyla, önemli lokantalarıyla, kafeleriyle, pastaneleri ve otelleriyle cadde görkemini her koşul altında sürdürdü, belki de en olağanüstü dönemini 1917 Ekim Devriminden ve özellikle iç savaştan sonra ülkelerinden kaçan Beyaz Ruslann(->) kültürleriyle, müzikleriyle, alışkanlıklarıyla, özgül giysileriyle, askeri üniformalarıyla caddeyi ve arka sokaklarını kapladıkları yıllarda yaşadı.

19. yy'm sonlarında ve özellikle 20. yy'm ilk çeyreğinde Cadde-i Kebir çok sayıda dilin konuşulduğu, Osmanlılarda var olan bütün etnik toplulukların, pek çok ulustan Levantenin ya da yabancının yaşadığı, gezdiği, eğlendiği, alışveriş yaptığı inanılmaz derecede kozmopolit bir yerdi. Cumhuriyet'ten sonra geçen zaman içinde, belli bir Türkleştirme politikası izlenmekle birlikte, Beyoğlu ve onun ekseni olan istiklal Caddesi değişik renklerini, tonlarını korudu. Ama kuşaktan kuşağa Levantenler azaldı, yabancılar ükelerine döndüler. II. Dünya Savaşı sonrasında gayrimüslimlere uygulanan ve Varlık Vergisinde simgeleşen politika istanbul'dan göçlerle sonuçlandı, özellikle Rum nüfus düştü, israil devletinin kurulması ise Yahudilerin göç etmesine neden oldu. Gidenlerden boşalan yerlere aynı zanaaüar, beceriler, ilgi alanlan ikame edilemedi, istiklal Caddesi yeni bir kimlik kazanamadı, tersine eski kimliği dejenere oldu, oranın kültürel dokusunun içi boşaldı.

Böylece Beyoğlu ve istiklal Caddesi yavaş yavaş köhneleşmeye, fakirleşmeye, zevksizleşmeye terk edildi. Güzelim binalar bakımsız kaldı, yıkılıp yerlerine çirkin, ucuz, sözümona modern yapılar inşa edildi.

1950'lerde başlayan büyük kentlere olağanüstü göçlerden, en çok da "taşı toprağı altın İstanbul" nasibini aldı. Anadolu'dan gelenlerden işçileşenler gecekondu semtlerini oluştururlarken, lümpenleşenler de istiklal Caddesinin yan sokaklarını mesken tutuyorlardı. Sayısız kahvehane, aşhane, batakhane erkek olsun, kadın olsun lümpenlerin barınağıydı ve hepsi de İstiklal Caddesi ekseni etrafında toplanmışlardı. Bunun sonucu 1960'lı, 1970'li ve 1980'li yıllarda istiklal Caddesi çok kötüledi, alışveriş merkezi niteliğini Halaskârgazi Caddesi, Rumeli Caddesi ve Etiler ile paylaşmak zorunda kaldı. Cadde döner, midye tava, lahmacun, içliköfte ve bira kokulanyla kaplandı.

Ama son yıllarda istiklal Caddesi'nde yeniden bir düzelme gözlenmeye başlandı, mimari değer taşıyan eski şık binalar onarıldı, ön cepheleri temizlendi, cadde o eski köhneliğinden sıyrılmaya yöneldi. Yan sokakların hiç değilse caddeye açılan kesimleri çoğunlukla trafiğe kapatıldı, zemin taşlan yenilendi, kadınların da gidebilecekleri, oturup vakit geçirebilecekleri birçok yer açıldı.

Caddenin Özellikleri

1990'larm ortasında istiklal Caddesi ve çevresi geçmişten kalma olumlu ve olumsuz özelliklerini bir arada sürdürmektedir. Cadde bugün alışveriş bakımından çok büyük ölçüde bir giyim mağazalan komp-

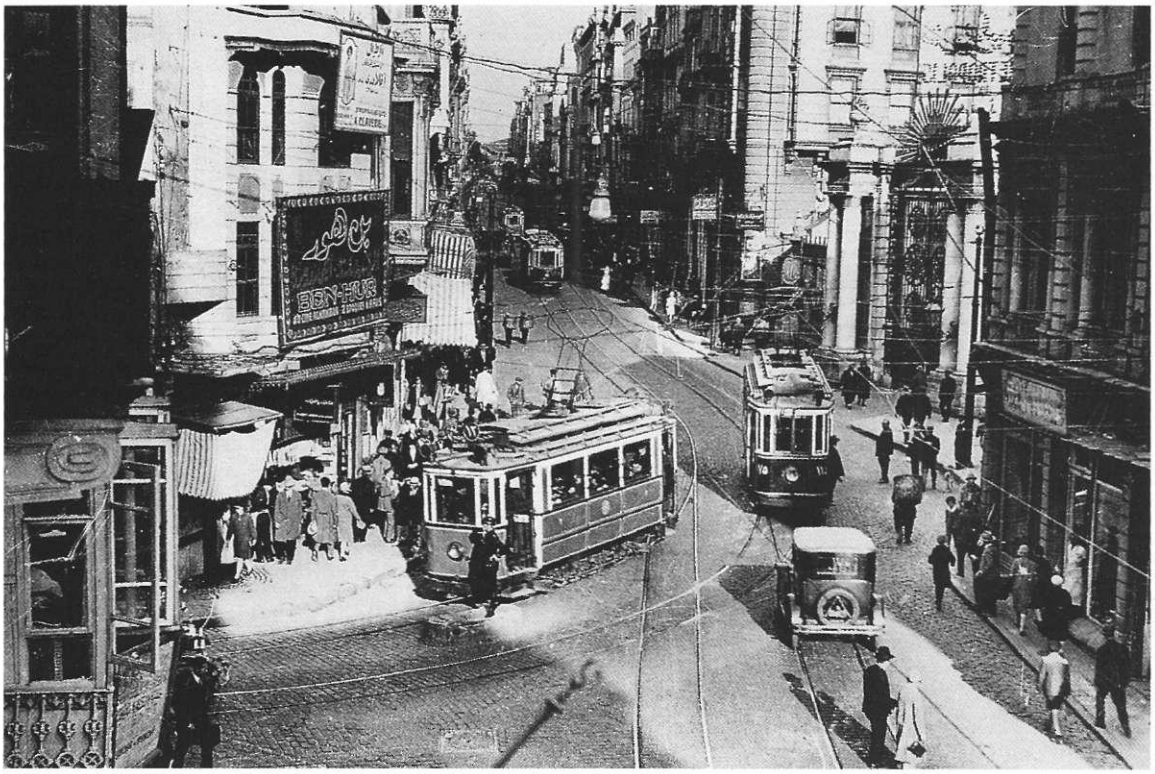

Salâhattin Giz'in bir fotoğrafında 1920li yıllann sonlarında Galatasaray'dan İstiklal Caddesi'nin görünümü. *Eser Tutel koleksiyonu*

leksi gibidir. Giysi, iç çamaşırı, kundura-çanta dükkânları, cadde üzerindeki alışveriş yerlerinin takriben dörtte üçünü oluşturmaktadır. Geri kalanları ise bankalar, çabuk yemek (fast food) büfeleri, lokantalar, muhallebiciler, meyhaneler vb oluşturmaktadır. Ara sokaklar, kısmi düzelmelere rağmen, gene Beyoğlu'nun arka sokak mensuplarına hizmet veren lokanta ve kahvelerle, Beyoğlu'nun özelliklerinden olan ve büyük ölçüde Anadolu'dan gelmiş paralı kişileri çeken pavyon ve barlarla, kötü, içkili gazinolarla, salaş dükkânlarla, çeşitli fuhuş yuvalarıyla ve aym amaca hizmet eden otellerle doludur.

İstiklal Caddesi ile arka sokakları, birbirinden ayrılamayacak bir bütündür. Bu bütünlük Beyoğlu'dur. Nitekim Beyoğlu denilince İstiklal Caddesi ve arka sokakları, İstiklal Caddesi denilince de Beyoğlu akla gelir. Bu bakımdan hem İstiklal Caddesi, hem de Beyoğlu, bir cadde ile sokaklar büeşimidir; bir semttir, ama aynı zamanda bir "kavram"dır. Güzeli de çirkini de içinde barındırır. Cadde ve çevresi, fuhuşuyla, serseri yuvalarıyla, genç kadınların yalnız gezmekten çekindikleri arka sokaklarıyla ama buna karşdık tiyatro, sinema, kitabevi ya da kitap sergileriyle, sanat galerileriyle, sayıları az da olsa pek pahalı olmayan lokantalarıyla karma bir karakter taşır.

Yani tek bir Beyoğlu, tek bir İstiklal Caddesi yoktur ya da Beyoğlu'nu ve İstiklal Caddesi'ni tek yönlü, tek boyutlu görmemekte yarar vardır. İstiklal Caddesi ve civan çok parçalı bir bütündür.

Adım Adım İstiklal Caddesi

Tünel'den(->) Taksim'e doğru İstiklal Caddesi hakkında kayda değer bilgileri notlar halinde sıralayacak olursak, Tünel Meydanından başlamak gerekir. Burası eskiden mezarlıkken, 1871-1874 arasmda Tünelin yapılması üzerine meydana küçük bir gar binası konuldu. Yanındaki Sokağa Gar Sokağı (şimdi Erkân-ı Harp Sokağı) adı verilmişti. Daha sonra gar binası yıkılıp, yerine Metro Hanı(->) inşa edildi. Halen İETT Genel Müdürlüğü bu binadadır. Metro Hanı yapdırken Tünel Meydanindaki küçük havuz da kaldırıldı.

Meydanın sağ tarafında eskiden kitapçı, müzik aletleri dükkânları ve Foto Süreyya adlı ünlü bir fotoğraf stüdyosu vardı. Şimdi, Tünel binasının yanında, Galip Dede Sokağı ile İstiklal Caddesi'nin birleştiği köşedeki binanın altında ABC Kitabevi'ne ait bir birim bulunmaktadır; sağ kolda müzik aletleri dükkânı ile Metro Kitabevi vardır.

Foto Süreyya'nın yerinde Dört Mevsim Lokantası bulunmaktadır. Bu lokantanm bulunduğu köşeden Şahkulu Bostan Sokağı'na girilir. Bu sokak ilk başlarda mezarlık ve bostanlıktı, daha sonra "Yeni Yol" adıyla bir sokak açıldı. Bugün Tank Zafer Tunaya Kültür Merkezi(->) (eski Beyoğlu Evlendirme Dairesi) sonra Alman Iisesi(->) ve daha da aşağıda Kırım Savaşı'ndan sonra İngilizlerce yaptırılmış bir Anglikan kilisesi (bak. Kırım Kilisesi) bulunmaktadır. Kırım Kilisesi yakınlarda ibadete kapanmıştır ve kültürel etkinlikler için düzenleneceği belirtilmektedir.

Şahkulu Bostan Sokağimn İstiklal Caddesindeki öteki köşesinde İsveç Elçiliği binası(->) yer alır. Bugün İsveç Konsolosluğu'nun ve İsveç Araştırma Enstitüsü'nün(->) bulunduğu binamn önündeki dükkânlar yakın yıllarda konsoloslukça yıktırılınca, bina ve bahçesi, cadde üzerindeki hayli geniş cephesiyle ortaya çıkmıştır.

Tünel Meydam'nda Tünelin (Metro Ham'mn) girişinin tam karşısındaki Sümbül Sokağı, Sofyalı Sokağı'na ulaşır. Eski dönemlerde İstanbul'un ünlü lokantacılarından Fischer'in burada lokantası vardı, Fischer daha sonra Galatasaray Lisesi'nin yan kapısının karşısına, Boğazkesen Yokuşu'na, oradan da İngiliz konsolosluk binasının karşısına taşındı, 1960'ların sonunda da lokantasını kapattı. 1930'lu yıllarda Fischer'in yanma komi olarak giren Refik, Sümbül Sokağimn devamındaki Sofyalı Sokağı'nda Beyoğlu'nun tanınmış meyhanelerinden birisini işletmektedir. Sofyalı Sokağimn batısmda Journal Sokağı, doğusunda ise İstiklal Caddesi'ne açılan Müeyyet Sokağı vardır. Bu sokağın eski adı, karşıdaki İsveç Sarayı'ndan (İsveç Elçiliği binası) dolayı İsveç Sokağı' dır. Müeyyet Sokağimn İstiklal Caddesi ile kesiştiği yerdeki büyük yeni yapı, Ziraat Bankası Genel Müdürlüğü'ne aittir.

Müeyyet Sokağimn karşısındaki İsveç Sarayinın bitişiğinde Türk-Alman Kitabevi, onun da yanmda Kitabı Mukaddes Kitabevi bulunmaktadır. Daha sonra gelen bina ünlü Botter Apartmanı'dırC-»). Art nouveau stilinin İstanbul'daki çok karakteristik örneği olan Botter Apartmanı'mn yanındaki binada halen Beyoğlu Belediyesi çalışmaktadır. Altında, cadde üzerinde, 1913'ten beri Hachette Kitabevi vardır. Bitişikteki bina önce "Hôtel d'Angleterre" olarak açılmıştır, şimdi ise Hıdivyal Palas adlı bir apartmandır. Bu yapı İstiklal Caddesi ile Kumbaracı Yokuşu'nun kesiştiği yerde, güney köşededir. Sözünü ettiğimiz bloğun karşısmda, İstiklal Caddesi'nin ba-

Salâhatün Giz'in 19301u yıllardan bir fotoğrafında İstiklal Caddesi'nin görünümü. *Eser Tutel koleksiyonu*

tı kaldırımında, Müeyyet Sokağı'ndan sonra gelen ünlü bina Narmanlı Yurdu diye anılır (bak. Narmanlı Hanı). Rus Sefareti' nin adliyesi ve hapishanesi olarak yapılmıştır. Bugün çeşitli küçük işyerleri bu avlulu, masif kolonlu binanın içinde çalışmaktadır. Bloğun bittiği yer Asmalımescit Sokağı'dır. Bu sokağm karşısma Kumbaracı Yokuşu isabet etmektedir. Asmalımescit Sokağı tarihi boyunca, edebiyatçılann, sanatçıların devam ettikleri ünlü bir sokakken, bugün bir-iki gözde meyhanesi dışında herhangi bir özelliğe sahip değildir.

Kumbaracı Yokuşu'nun adı Osmanlı ordusundaki topçu paşası Humbaracı Ahmed Paşa'dan gelir.

Humbaracı Ahmed Paşa'nm konağı bu sokakta olduğu için Humbaracı Yokuşu diye adlandırılmış, sözcük zamanla Kumbaracı'ya dönüşmüştür. Bu yokuş İstiklal Caddesi'nden doğruca Tophane'ye iner ve caddeyi Boğaziçi'ne bağlayan tanınmış yokuşlardan birisidir.

İstiklal Caddesi ile Kumbaracı Yokuşu' nun Taksim tarafındaki köşesinde bugün ABC Kitabevi bulunmaktadır. Geçmişte burada Lebon vardı. İstanbul'un çok ünlü kafe-restoranlarından olan Lebon'un hayli eski bir tarihi vardır. Fransa'nın Babıâli nezdindeki sefiri General Horace Sebastiani ülkesine dönerken aşçısı Edouard Lebon İstanbul'da kalmış ve lokanta işletmeye başlamıştı. Kuşaktan kuşağa aynı işi götüren Lebon ailesinin bugüne ulaşmış kayıtlardaki ün yapan yeri 19. yy' m ortalarında Rus Sefareti'nin karşısındaki Café-Restaurant da Saint-Petersburg adıyla çalışıyordu (bak. Rus Elçiliği binası). Daha sonra, Avrupa Pasajı(->), Aynalı Pasaj/Aynalı Çarşı veya Passage Oriental denilen yapının giriş kapısının güneyindeki yere taşındı. 1940 lı yıllarda Lebon yerini Markiz Pastanesi'ne(->) vererek, Kumbaracı Sokağı'mn köşesine, şimdiki ABC Kitabevi'nin bulunduğu dükkâna geçti. Bu dönemde işletmeyi, orada çalışan Kosti Litopulos adlı kalfa, ustasından ve sahibinden devraldı. Bugün Lebon Pastanesi, Rusya Konsolosluğu'nun güney komşusu olan yeni yapdmış Hotel Richmond'un altmda faaliyettedir. Markiz Pastanesi ise 19401arda Avadis Orhanyan tarafmdan Lebon'un boşalttığı yerde açılmış, 1980'de kapanmıştır. Richmond Oteli tarafından satın alınan Avrupa Pasajı'nın tadilat göreceği ve Markiz Pastanesinin aynı yerde açılacağı belirtilmektedir. Böylece, İstanbul'un ünlü Lebon'u ve Markizi aynı elde toplanmış olacaktır.

Sözünü ettiğimiz Aynalı Çarşının girişinin üzerinde bugün Passage Oriental adının yamsıra Türkçe olarak Şark Aynalı Çarşı yazısı da okunmakta, böylece iki isim birleştirilmiş olmaktadır. Pasajm yanındaki İpek Han'dan sonra Gönül Sokağı gelmektedir (eski Timoni Sokağı). Cadde-i Kebir üzerinde inşa edilmiş ve bugüne değin yaşayagelmiş en eski pasajın Passage Oriental olduğu belirtilmektedir. Bu pasajm tam karşısındaki Rusya Federasyonu Başkonsolosluğu, Rus Elçiliği olarak ünlü mimar Gaspare Fossati(->) tarafından yapılmıştır. Konsolosluk binasının kuzey bitişiğinde, bugün Beyoğlu Belediyesi'nin sanat galerisi yer almaktadır.

Daha sonra Santa Maria Draperis Kilisesi ve onun vakıf hanı olan Santa Maria Hanı gelmektedir. Madam Clara Bartola Draperis'in Fransisken tarikatına bağışladığı Galata'daki ahşap bina, kilise olarak kullanılırken, yamnca, rahipler 1678'de "Dörtyol" ağzmda bir kilise yaptırmışlar, o kilise deprem ve yangın geçirdikten sonra 1769'da bugünkü kagir kilise inşa edilmiş, 1904'te onarılmıştır. Kilisenin cadde üzerindeki kitabesinde II. Abdülhamid'e de teşekkür edildiğinden, bu ibadethane İslam halifesinin adını taşıyan tek kilisedir (bak. Fransiskenler).

Santa Maria'dan sonra Postacılar Sokağı gelir. Burada Fransiskenlerin 1670'te yaptırdıkları İspanyolların Terra-Sainte Kilisesi vardır. Şimdiki yapı 1871'de yapılmıştır. Bu sokak Tomtom Kaptan Sokağı adıyla aşağıya doğru devam eder ve Galatasaray Lisesinin yarımdan gelen Boğazkesen Caddesi'ne kavuşur. Bu köşede İtalya Elçiliği binası(->) yer alır.

Postacılar Sokağim geçtikten sonraki blok üzerinde İzzet Bey Apatmam süslü fasadıyla dikkati çeker, biraz ileride ise Hollanda Başkonsolosluğu vardır (Hollanda Elçiliği binası). Onun bitişiğinde caddenin güzel yapılarından mimar Hovsep Aznavur'un Vucino Apartmanı yer alır.

Daha sonra Karaca Çıkmazı gelir. Bu çıkmazın adı eskiden Fransız Çıkmazı idi. Fransız Sarayinm (Fransız Elçiliği binası) cümle kapısı buraya açılıyordu. Karaca Çıkmazı adının kaynağı 1950lerde yapılmış olan Karaca Tiyatrosu'dur(-»). Çıkmazı geçince eski adıyla İstanbul Sular İdaresinin, yeni adının başharfleriyle İSKİ'nin merkez binası yer almaktadır (bak. İstanbul Su ve Kanalizasyon İdaresi). Blok, eski İngiliz Kız Lisesi (English High School For Giriş), şimdiki Beyoğlu Anadolu Lisesi binasıyla sona erer (bak. High School-İngiliz Kız ve Erkek liseleri). Okulun girişi, caddeye açılan Nuru Ziya Sokağı'ndadır. Bu sokağın adı eskiden orada Polonya Elçiliği binasının bulunmasından dola-

yı Polonya Sokağı idi. İngiliz Kız Okulu' nun ilk adı İngiliz İnas Okulu idi. Nuru Ziya (ışığın nuru) adı ise bu sokaktaki mason cemiyetinden ötürü konulmuştu. Cadde üzerindeki bu büyük bloğun karşısmda sık aralıklarla dar sokaklar yer alır. Bunların çoğu çıkmaz sokaklardır. Burada Taksim yönüne doğru, Gönül Sokağından soma gelen önemli yapı Suriye Pasajıdır; 1908'de neoklasik stilde yapılmıştır (bak. Suriye Hanı).

1908'de tamamlanan Suriye Pasajı'nın Timoni (Gönül) ve Derviş (Piremeci) sokaklarına çıkışlan vardı. Buradaki sinemanın adı önce Central'di (1912). Sırasıyla Sümer (1927), Şafak, Cumhuriyet ve Zafer (1938) olarak değişti. Ses Stüdyosu açıldı. Şimdiki adı Orhan Adli Apaydın olan Piremeci Sokağı'nın kuzey köşesinde bugün Baro Han bulunmaktadır, burada eskiden Metropol Han yer almaktaydı. Baro Han' dan sonraki sokak eski adıyla Venedik, yeni adıyla Balyoz Sokağı'dır. Eski dönemlerde Venedik kolonisi şefine balyos denildiğinden, Venedik Sokağına bu nedenle Balyoz adı verilmiş olabilir. Bu sokağın İstiklal Caddesi köşesinde Emlak Bankası' mn sanat galerisi vardır.

İstiklal Caddesi'nden çıkan bu sokakların hepsi Aşmalı Mezarlık Sokağı'na, dolayısıyla Tepebaşı Meşrutiyet Caddesi'ne açılırlar. Balyoz Sokağından sonra bir dizi çıkmaz sokak gelir. Galatasaray istikametinde (kuzeye doğru) sırasıyla Terkos Çıkmazı (eski d'Andréa Geçidi) onun köşesinde bugün Paşabahçe Şişe ve Cam Mamulleri AŞ binası bulunmaktadır. Daha sonra gelen Korsan Çıkmazı eski adını İtalyan asıllı Testa ailesinden almaktaydı. Testa Çıkmazının köşesinde önceleri İspanya orta elçilik binası yer alıyordu, sonra çiçekçi dükkânı oldu, daha sonra ünlü çiçekçi Sabuncakisler ilk dükkânlarını burada açtılar. Binada 1913'ten sonra Américain Sineması vardı isim sonradan Russo-Americain'e dönüştü (1920). Bina uzun yıllar havagazı tahsil şubesi olduktan sonra bugünkü sahibi olan Sümerbank'a geçti. Daha sonraki çıkmazın, Eczacı Çıkmazı, Latin Çıkmazı, Berber Çıkmazı gibi adları olmuştu. Şimdiki adı Deva Çıkmazidır ve küçük, şirin Surp Yerrortutyun (Sainte Tirinite) Ermeni Katolik Kilisesi caddeden gözükmektedir.

Daha sonra gelen Odakule») yerinde eskiden ünlü Karlman Pasajı vardı. Şimdi İstanbul Sanayi Odasının binasıdır. Bilahare, Saka Salim Çıkmazı gelir. Daha sonraki sokak adım Glavani ailesinden almaktaydı. Bu sözcük zamanla Kallavi Sokağı' na dönüşmüştür. Adı geçen sokaktan anacaddeye paralel olarak uzanan çıkmaz eskiden Olivo Geçidi») idi, bugün adı Kallavi Çıkmazı olmuştur. Beyaz Rusların açtığı ünlü Rejans») Lokantası ile Panayia Rum Ortodoks Kilisesi buradadır. Kilise, Emir Nevruz Çıkmazı ile Kallavi Çıkmazı' nın kesiştiği köşededir. Saka Salim Çıkmazı ile Kallavi Sokağı arasında cadde üzerinde bugün Osmanlı Bankası ve tanınmış Lion Mağazası bulunmaktadır.

Karşı kaldırımda ise, Nuru Ziya Sokağından sonra eski Çiçekçi Sokağı yer alır. Bu sokağm eski adı Linardi Sokağı idi. Aynı kolda başlayan blok, İstiklal Caddesi' nin en önemli yapılarından birisidir. Saint Antoine Kilisesi olarak bilinen, asıl adı San Antonio di Padova Kilisesi olan bu Katolik ibadethanesi ve onun vakıf dükkânları bugünkü halleriyle 1904-1908 arasında ve oradaki ünlü Concordia Tiyatrosu ve Bahçesinin») yerinde mimar Mongeri ve mühendis Denari tarafından, neogotik üslupta inşa edilmiştir. Kilise önceleri 1726' da Galata'da yapılmış, yanınca, 17ö2'de Beyoğlu'ndaki yeni kilise binasma geçilmiş, o da yandıktan uzun bir süre sonra bugünkü kompleks inşa edilmiştir. Kilise ve vakfından sonra Acara (eski Ada) Sokağı ve onu takiben Yapı Kredi Bankası'nın kültür merkezinin yer aldığı banka binasıyla Galatasaray Meydanina varılır.

Caddenin batı yakasında Kallavi Sokağından sonra Elhamra Sineması») yer alır. Sinema 1923'te açılmış, kapandıktan soma İstanbul Tiyatrosu burada çalışmıştı, şimdi gene Elhamra Sinemasidır. Onun bitişiğindeki ünlü Aznavur Pasajı(->) 1993' te, yenilenmiş haliyle ve kültürel etkinlikleriyle hizmete açılmıştır. Daha sonraki bir dizi bina ve dükkânın ardından Hacopulo Pasajı») gelir. Eski Mısırlı giyim mağazası bu blok üzerindedir. Galatasaray Meydam'ndan önceki son çıkmaz, Tütüncü Çıkmazidır ve adına aykın bir şekilde hem Meşrutiyet Caddesi'ne, hem de Hammalbaşı Caddesi'ne çıkışı vardır.

Galatasaray Meydanı bir dörtyol kavşağıdır. Güneye doğru Yeni Çarşı Caddesi adıyla inen ve ünlü Boğazkesen adıyla devam eden yokuş Tophane'ye kavuşur.

Tünel-Galatasaray arasında güney-kuzey doğrultusunda uzanan İstiklal Caddesi, Galatasaray Meydam'ndan sonra kuzeye doğru belirgin bir açı yapar. Galatasaray Meydanı bir caddenin merkezi gibidir. Tepebaşı'ndan ve Aynalıçeşme'den gelen iki cadde birleşerek Galatasaray Meydanı' na açdır. Meşrutiyet ve Hammalbaşı caddelerinin kesiştiği köşede İngiliz Sarayı vardır (bak. İngiltere Elçiliği binası). Galatasaray Meydaninda Cumhuriyet'in 50. yılı vesilesiyle bir özel kurumca yaptırılan elli kalın metal borudan ibaret bir anıt yer almaktadır. Meydanın en önemli binası ise Galatasaray Lisesi dir»); karşısmda ise zarif bir yapı olan Galatasaray Postanesin» yer alır. Postaneden sonra eski adıyla Tiyatro Sokağı (bu ad Çiçek Pasajindan önce burada bulunan Naum Tiyatrosu'ndan gelmektedir), yeni adıyla Sahne Sokağı gelir. Bu sokak Beyoğlu'nun balık pazandır ve Kalyoncu Kulluğu Caddesi'ne kadar uzanır. Bu sokaktan batıya açılan Dudu Odaları Sokağı da balık pazarının bir parçasıdır. Sahne Sokağı'nın doğusundan açılan Nevizade Sokağı 1970'lerde Laternalı Lefter Meyhanesi ile tanınırdı. Son yıllarda Leftersiz de olsa burası ilgi toplayan bir meyhane sokağına dönüşmüştür. Nevizade Sokağı, anacaddeye çıkış veren Solakzade ve Balo sokaklarının birleştiği küçük alana açdır. Sahne Sokağı'ndaki eski Krepen Pasajı'nın») bugünkü adı Aslı Han olmuştur ve bir sahaflar pasajına dönüşmüştür. Buradaki tanınmış İmroz Meyhanesi ise, Nevizade Sokağına taşınmıştır. Mimar Garabed Balyan'ın inşa ettiği Surp Yerrortutyun (Üç Horan) Ermeni Kilisesi buradadır.

Sahne Sokağim geçtikten sonra Çiçek Pasajı(->) gelir. Bina 1876'dan beri buradadır. 1930'lardan bu yana birahane ve meyhane pasajına dönüşmüştür. Girişin kuzey kapısındaki ünlü Degüstasyon Lokantası») bugün kapalıdır ve halen boştur.

Galatasaray Lisesini sağ kolda bırakınca lisenin hemen yanında başlayan sokak Kartal Sokağı'dır ve ünlü Galatasaray Hamamı bu sokağın devamındadır.

Kartal Sokağı'nı geçtikten sonra gelen blok üzerinde Ali Namık Bey, Güney Palas, Galatasaray ve Şükrü apartmanlarındaki önemli işletmelerden uzun süre Banca Commerciale Italiana ve Salanik Pazarı (eski aux Galeries de Péra) sayılabilir. Muteber bir giyim mağazası olan dükkân daha sonra Galatasaray Bonmarşesi adıyla toplu giyim mağazasına dönüştü. Bugün aynı blok üzerinde Bonmarşe adlı oyuncakçı dükkânı faaliyettedir. Daha sonra gelen ve bugün Örs Turistik Merkezi adını alan binanın üstteki dört katmda British Council (bak. İngiliz Kültür Heyeti) çalışmaktadır. Bu bloğun bittiği yerde, Turnacıbaşı (eski Su Terazisi) Sokağı vardır. Tepebaşindaki ünlü Tilla Pastanesi 1950lerin sonlarında bu köşeye taşmdıysa da, zamanla kapandı. Bu bloğun karşısında, Çiçek Pasajı'nın bitişiğinde Vakıfbank binası vardır. Onun yanındaki tarihi bina ünlü Tokatlıyan Otelinin») (sonradan Konak Oteli) kapanmasından sonra, dönüştüğü biçimiyle Tokatlıyan İşhanı bulunmaktadır. Aznavur'un 1870lerde yaptığı yeni tiyatro yanınca, 1890'larda Tokatlıyan Oteli inşa edilmişti. Bloktan sonra Solakzade (eski Sol) Sokağı, sonra da Balo (eski Sağ) Sokağı gelir. Balo Sokağından sonraki bugünkü Halk Bankası binasının yerinde önceleri Ezine Apartmanı vardı. Oryanto Sineması (Les Cinés Orientaux: Şark Sinemaları) bu blok üzerindeydi. 1910'da açıldı, adı Kısmet oldu, sonra yerini Japon Mağazasina bıraktı. Şimdi burada Hatemoğlu giyim mağazası vardır. Bitişikteki Luva Apartmanı şimdilik metruk durumdadır. 1933'ten sonra ünlü Baylan Pastanesi») bu bloğa taşınmıştı (bak. Baylan pastaneleri). Luva'nın bitişiğinde Halep Pasajı») yer alır. 1885'te yapılan pasajın yerinde daha önce Variété Tiyatrosu vardı. Halep Pasajinda 1912'de İdeal Sineması açıldı, sinemanın adı 1914'te Royal, sonra Yeni İdeal, 1927'de Fransız Sineması oldu, derken Şehir Tiyatroları Komedi bölümüne dönüştü, daha sonra Ses Sineması, Ses Tiyatrosu oldu. Bugün ise Ses Tiyatrosu ve Beyoğlu Sineması adıyla tiyatro ve sinema salonu halinde işletilmektedir.

Pasajın bitişiğindeki bina uzun yıllar Amerikan Kütüphanesinin de bulunduğu Amerikan Haberler Merkezi idi. Amerikan Haberler Merkezi Tepebaşindaki başkonsolosluk binasına taşındıktan sonra, bina 20 yddır boş durmaktadır.

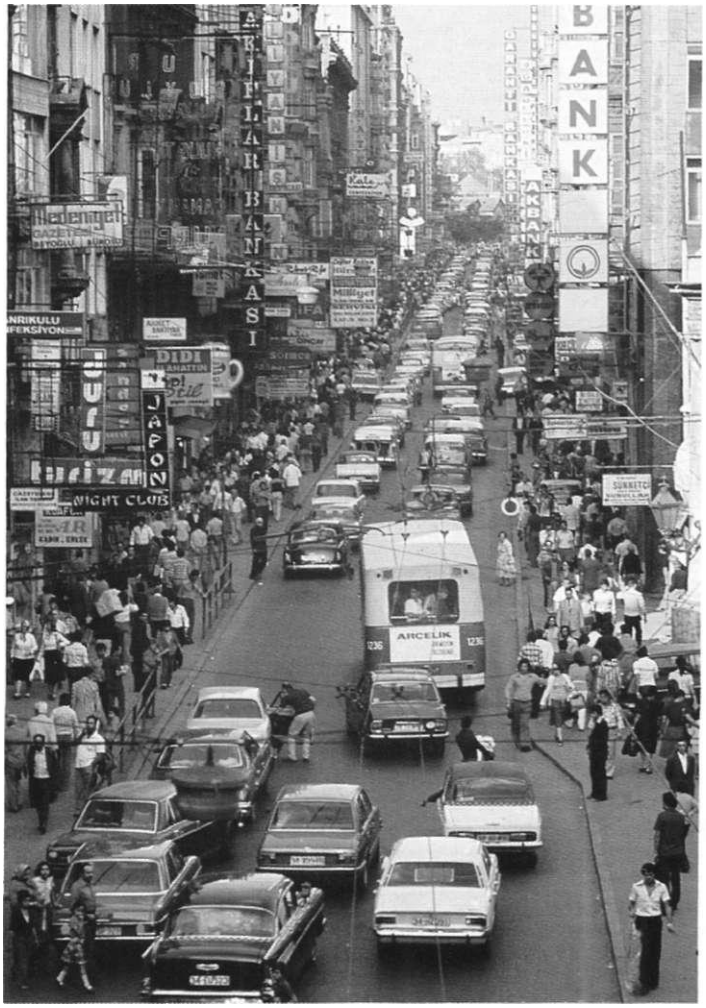

İstiklal Caddesi'nin trafiğe kapatılmadan önceki görünümü. *Ara Güler*

Daha sonra başlayan ve Yeşilçam Sokağı'na») kadar süren masif bina, Abraham Karakâhya Paşa'mn yaptırdığı ünlü Cercle d'Orient») binasıdır. Bugün Emekli Sandığı'na ait olduğundan Emek Pasajı adıyla anılmaktadır. Ünlü İnci Pastanesi bu binanın dükkânlarından birisindedir. Pasajın içinden merdivenle çıkılan bilardo salonu ve kahvehane eskiden beri ilgi çeker, son zamanlarda bilardo masalarının yanına atari de eklenmiş, adı Villa Bilardo ve Atari Salonu olmuştur. Bugün pasajın altındaki dükkânların çoğu kunduracı dükkânıdır. Cité Cercle d'Orient'ı iki yandan Yeşilçam Sokağı çevreler. Bu pasaj içinde üç adet sinema salonu bulunmaktaydı. Bunlardan cadde üzerinde olanı önce 1930' da Artistik Sineması adıyla açıldı. Sonra Sümer Sineması oldu, 1950'lerde bina Emekli Sandığı'na geçince, Yeşilçam'daki Emek Sineması'ndan dolayı buraya da Küçük Emek denildi. 1970'lerde Rüya Sineması adım aldı ve isim bugüne değin süregeldi. Yeşilçam Sokağı'na girince, bugün kapalı olan ilk sinema binası 1924'te Opera Sineması adıyla ve pasaj içinde açıldı. Sinemanın sokaktan girişi yoktu, sahipliği İpekçiler'e geçince adı İpek Sineması olarak değişti, 1950'lerde Şehir Tiyatrosu'nun komedi bölümü Yeni Tiyatro adıyla buraya taşındı, daha sonra 1970'lerde yangın geçirince, Hatemoğlu giyim mağazalarına devredildi, şimdi de boş durmaktadır. Bitişiğindeki Emek Sineması'na gelince, burası başlangıçta, Skating Palace (buz pateni pisti) idi ve sinema olarak da kullanılıyordu. Sonra adı Ottoman diye değişti, 1924'te Melek Sineması'na dönüştü, Emekli Sandığı'na geçince Emek adını aldı ve bugüne değin varlığmı korudu.

Önceleri Cadde-i Kebire açılmayan bir çıkmaz olan ve Devaux Çıkmazı diye bilinen, sonradan caddeye açılarak Yeşil adını alan ve nihayet adı Yeşilçam olan (ama Yeni Ar Sokağı diye de bilinen) sokağın ismi burada film yapım şirketlerinin toplanmasından dolayı yerli film endüstrisini betimleyen bir sözcük olmuştur. Aynı sokakta 1943'te Ar adıyla anılan sinema, 1956'da Yeni Ar, 1973'te ise Sine Pop olmuştur. Bugün de halen faaliyettedir.

Yeşilçam Sokağı, Emek Pasajinm arkasını dolaşarak İstiklal Caddesi'ne paralel Büyük Bayram Sokağı'na iki uçtan açılır. Emek ve Rüya sinemalarının çıkışları, Yeşilçam'ın bu arka kısmındadır. Büyük Bayram Sokağimn paraleli olan Abanoz Sokağı») 1970'li yılların basma değin genelev sokağıydı, şimdi binalarının çoğu metruk durumdadır.

İstiklal Caddesi üzerinde Balo Sokağı ile Yeşilçam Sokağı arasmda kalan büyük bloğun karşısında ise Turnacıbaşı ile Hava sokakları arasındaki bir başka blok vardır. Bu blok Yeni Dünya Apartmanı ile başlardı, bitişiğindeki zarif Işık Apartmanı'nın altında 1914'te açılan Cine Palace, daha sonra Eden ve nihayet Şik (Chique) adım alacaktır. Afif Yesari'nin pek beğendiği ve Aynalı Sinema diye tanımladığı sinema 1954'te kapanmıştır. Yerinde bugün Akbank vardır.

Bitişikteki bina önce Yeni Otel'di, sonra Beler'e(BelleAir) dönüştü. Nihayet 1956' da Santral Han adıyla yeniden inşa edildi. Bugün İş Bankasinın İstiklal Caddesindeki birimlerinden birisi buradadır. Bitişikteki Adas Sineması ve binası 1948'de bu adla yapılmıştır. Tiyatro sanatçısı Bedia Muvahhit'in ölümünden sonra onun adı verilen Küçük Sahne Tiyatrosu bu binadadır. Ayrıca Kültür Bakanlığimn bir sanat evi, bir başka sanat galerisi ile Kulis adlı bir kafe-bar da binaya dahildir. 1970' lere değin, parterden başka hem paradili, hem de balkonlu (üst balkonlu) olan bu hayli büyük sinema salonu daha sonra küçültülüp bugünkü durumuna getirilmiştir.

Adas Sineması'nrn bitişiğinde ünlü Franguli mücevheratçısı vardır, onun yanındaki ünlü Anadolu Pasajı») Mabeyinci Ragıb Paşa tarafmdan yaptırılmıştır. Bu pasaj İstiklal Caddesi ile ona paralel olan ve bugünkü adıyla Gazeteci Erol Dernek Sokağı diye bilinen sokak arasında geçit oluşturur. Uzun yıllar Ağa Camii bitişiğindeki Sakızağacı Caddesi üzerinde çalışmış olan, yerli mutfağıyla ünlü Haci Salih Lokantası halen bu geçit üzerindedir. Anadolu Pasajinm girişinde uzunca bir dönem meşhur Lazzaro Franco(->) mefruşat mağazası yer almıştı. Pasajı geçtikten sonraki binada bugün tanınmış giyim mağazalarından Yeni Karamürsel ve Kip faaliyettedir. Kipin köşesindeki Hava Sokağı Gazeteci Erol Dernek Sokağı'na açılır. Erol Dernek Sokağı ise Taksim'e doğru Hasnun Galip Sokağı olarak devam eder. Galatasaray Spor Kulübü bu sokaktadır.

Hava Sokağimn diğer köşesinde çok uzun yıllar Hacı Bekir'in şekerci dükkânı yer aldı. Bloğun bitiminde eski adıyla Kuloglu, yeni adıyla Ayhan Işık Sokağı gelir. Binanın adıysa Hacopulo Haniydi. Bugün Garanti Han adıyla söz konusu bankaya aittir, bitişiğinde ise Emlak Bankasinın binası bulunmaktadır. Emlak Bankasinın yanında Alkazar Sineması») vardır. Önce, Elektra adıyla 1923'te açılan sinema, 1925' te Alkazar olmuştur. Son zamanlara kadar harap durumda olan sinema binası iki salon halinde yeniden düzenlenerek Alkazar ve Avrupa adlarıyla 1993 sonlannda hizmete girmiştir.

Alkazar'm Taksim yönünde, önceleri ünlü Petrograd Pastanesi (Cafe Petrograd) vardı. Burası Lebon, Nisuaz, Markiz, Baylan, Divan gibi İstanbul tarihinde yer etmiş ünlü pastanelerdendi. Daha sonra Ankara Pastanesi adını aldı, soma da Atlantik Birahanesine dönüştü. Caddenin tanınmış birahane ve sandviç dükkânlarından Atlantik, daha sonra aynı kolda İmam Ad-

nan Sokağınm karşısına gidecekti. Bu bloğun bittiği köşede eski adıyla Bursa, yeni adıyla Ahududu Sokağı vardır ve Tarlabaşı Caddesi'nden (şimdi Bulvarı) gelen Sakızağacı Caddesi'nin istiklal Caddesi'ni kesen devamı gibidir. Taksim'e doğru caddenin sağ kolundaki büyük bina Lüksemburg (Luxembourg) Apartmanı'dır. Bu binada mevcut kafenin yerine 1912'de Gaumont Sineması açıldı, sonra Luxembourg, Gloria gibi isimler aldı, 1933'te Saray Sineması oldu. Bina 1875'te yapılmıştır. Sinemanın sahibi, Devaux Sokağı'na adını vermiş olan ailenin bir ferdiydi. Saray Sineması 1980'lerin sonlarında kapandı. Onunla birlikte, cephedeki Saray Muhallebicisi de kapandı. Aynı bina içinde ve caddenin Yeşilçam Sokağı köşesindeki Lüks Sineması da bugün kapalıdır. Bu sinema Ciné Eclair adıyla, oradaki Odeon Tiyatrosu'nun bulunduğu salonda 1913'te açıldı. 1933'te adı Şark Sinemasina dönüştü, bir ara, Darülbedayi'ye kiralandı, tekrar sinema olup Lüksemburg adım aldı ve buradan Lüks'e dönüştü.

Her iki sinemanın da çıkışının açıldığı Sakızağacı Caddesi, Hüsnü Tabiat (bugün Ağa) ve Hacı Salih (bugün Hacı Abdullah) lokantalarıyla ve sinemaların çıkışının bitişiğinde bugün bulunmayan bilardo salonuyla tanınırdı. Ağa Camii») Galata Sarayı ağalarından Hüseyin Ağa tarafından 1594'te yapılmış, II. Mahmud tarafından 1834'te yeniden inşa edilmiştir. Caminin bitişiğindeki Rumeli Hanı ya da Apartmanı (Cité Rumeli) caddenin önemli binalarından bir başkasıdır ve II. Abdülhamid'in mabeyincisi Ragıb Paşa tarafından 1896'da yapılmıştır. Ragıb Paşa'nın üç binasına Anadolu, Rumeli ve Afrika adlarım vermekle, Osmanlı İmparatorluğu'nun üç kıtadaki egemenliğini simgelemek istediği söylenir. Rumeli Apartmaninın altoda, caminin bitişiğindeki Parisienne Eczanesinin adı Rebul Eczanesi olmuştur ve günümüze değin Müderrisoğlu ailesi tarafından işletilmiştir. Rumeli Ham'nın girişinde uzunca bir dönem varlığını sürdüren ve Osmanlı mutfağı alanında Türldye'nin tartışmasız en gözde lokantası olarak şöhret yapan Abdullah Efendi Lokantası») vardı. Han arka sokağa geçit verdiği için pasaj adıyla da anılır. Burayı geçtikten sonraki sokak imam Adnan Sokağı'dır.

Cadde üzerindeki karşı blokta, Ahududu Sokağı'ndan sonra Bahçeli Hamam Sokağı gelir. Bu sokağın köşesinde Garanti Bankası bulunmaktadır. Bahçeli Hamam Sokağı'nda 19601ı yıllarda Gen-Ar Tiyatrosu faaliyet göstermişti. Bu blok üzerinde, Vakko'nun bitişiğinde Hacıbekir Şekercisi bulunmaktadır.

Bloğun bittiği yerde Büyük Parmakkapı Sokağı vardır. Bu sokağın köşesinde 1932'den beri ilginç ve küçük bir büfe bulunur. Adı Muzaffer olan büfe tıka basa sergilediği çikolatalarıyla bilinir ve sattığı açık çikolatalar her yaştan insanı çeker. Beyoğlu'nun en eski pavyonlarından Copa Çabana, Büyük Parmakkapı Sokağı'ndadır.

Büyük Parmakkapı Sokağı ile Küçük Parmakkapı Sokağı arasında üç apartman vardır. Ortadaki Sümerbank'a aittir. Russo-Americain Sineması bir ara bu bloğa taşınmıştı. Küçük Parmakkapı Sokağının Taksim yönü köşesinde Etoile Sineması açılmıştı(1919). Daha sonra bu sözcüğün Türkçesi seçildi ve sinemanın adı Yıldız oldu. Bugün burada Etibank var. Etibank'ın bitişiğindeki binanın tamamında bugün Borsa lokantaları») bulunmaktadır. Daha sonra gelen binanın yerinde 1923'te Beyaz Ruslar Splendid adlı bir restoran açmışlardı, sonradan burası Grand Restaurand Chehrerazade adını alacak ve Beyoğlu'nun en sayılı lokantalarından birisi olacaktı. Burada 1939'da açılan sinemaya Lale adı verildi. Lale'nin girişinde 1953'te açılan Pınar Birahanesi bir dönem için çok ilgi çekmişti. Bugün sinema iki ayrı salon halinde faaliyettedir. Bloğun bittiği yerdeki Meşelik Sokağı (eski Kabristan Sokağı) Sıraselviler Caddesi'ne açdır ve çan kuleleri Taksim'den gözüken Ayia Trias Kilisesinin bahçesi hem Taksim'e, hem de bu sokağa açılır. Ayrıca Zapyon Rum Kız Lisesi ve Zapyon Rum ilkokulu ile Esayan Ermeni Kız'Lisesi de bu sokaktadır.

Trafiğe kapandıktan sonra sabahın erken saatlerinde İstiklal Caddesi.
GülGülbahar, 1992

Anacadde üzerinde, Meşelik Sokağı ile Taksim Meydanı arasında yer alan binalardan Taxim Palace'ın altoda bir ara Abdullah Efendi Lokantası vardı. Aym bloktaki Hacı Baba Restoran'ın ise hem istiklal Caddesi'ne hem de Meşelik Sokağına kapısı vardır, arka terası kilisenin avlusuna bakar, istiklal Caddesi ile Sıraselviler Caddesi'nin birleştiği köşede de ünlü Eptalofos Kahve ve Gazinosu») bulunmaktaydı. Bugün burası kapalıdır.

Caddenin karşı kaldırımında imam Adnan Sokağı'ndan sonra Taksim'e doğru giderken, ilk sokak Mis Sokağı'dır (asd adı Misk). Bugün bu sokağın Galatasaray yönü köşesinde Beymen, öbür köşesinde ise Kığdı giyim mağazalan yer almaktadır. Mis Sokağı'ndaki Çağlayan Saz, Beyoğlu'ndaki "saz" denilen alaturka müzikli, içkili eğlence yerlerinin en ünlüsüydü. Aynı sokaktaki Stadt Hamburg adlı Alman lokantası ise uzunca bir dönem revaçta kalmıştı, istiklal Caddesi üzerinde Taksim'e ilerlerken rasdanan binalardan birisi de Kız Teknik Öğretim Olgunlaşma Enstitüsü'ne aittir, alt katında daimi sergi vardır. Daha sonra Bekâr Sokağı, onu geçince blok üzerinde İstanbul Giyim Sanayinin (IGS) mağazası, biraz ileride de Çakıroğlu Apartmanı ve Fitaş Pasajı yer almaktadır. Burada çok önceleri Cosmographe Sineması vardı, adı sonra Nouveau, sonra Halk, daha sonra Halk Opereti ve Sineması oldu, sonra da kapandı. **1960**'lann sonunda Fitaş Pasajı yapıldı ve Fitaş ile Dünya sinemaları hizmete girdi. Bugünse, beş ayrı Fitaş Sineması halinde falliyettedir.

Pasajın ilerisinde, Zambak Sokağınm köşesinde Akbank Sanat Merkezi (Aksanat) bulunmaktadır. Eski adı Taksim olan ve 1837'de yapılıp, 1868'de yenilenmiş Surp Voskeperan Ermeni Katolik Kilisesi de buradadır. Sokağın İstiklal Caddesindeki diğer köşesindeki binada ise, üst katta Cumhuriyet Kitap Kulübü bulunmaktadır. Esasen, gerek kitapçı dükkânlarının, gerekse sergilerinin çoğalması, istiklal Caddesi'ndeki iyileşmenin belirtilerinden birisidir. Bu binanın bitişiğinde ise Fransız Başkonsolosluğu yer almaktadır (bak. Fransız Kültür Merkezi). Veba salgınına karşı yapılan Fransız Hastanesi iken, bugün hem başkonsolosluk, hem de kültür merkezidir. Binanın bittiği yerde Taksim Sokağı (eski itfaiyeciler Sokağı) vardır ve böylece Taksim Meydanı'na çıkılır. Sokağın öbür köşesinde suyun taksim edildiği maksem yer alır.

BEHZAT ÜSDİKEN

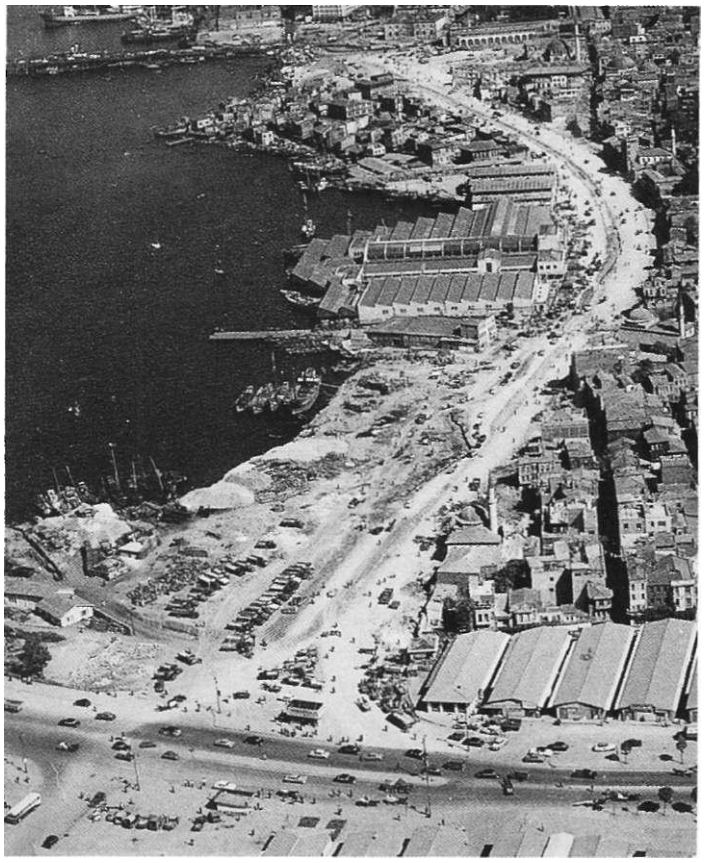

Yol inşaatı nedeniyle istimlak edilen Eminönü-Unkapanı güzergâhı. *Salâhattin Giz*

ISTIMLAKLER

İstanbul'da büyük imar hareketlerinin getirdiği kamulaştırmalar (istimlakler), her zaman önemli tartışmalara neden olmuş, yeni kamulaştırmalar söz konusu olduğunda, bu tartışmalar bir ölçüde yinelenmiştir. Kamulaştırma eylerninin toplumsal zorunluluğuna karşın, gene toplumun başka bir kesiminin yaşantısını doğrudan etkilemesi, doğal olarak bu kesimde rahatsızlıklar yaratmıştır.

Eylemin parasal güçlüklerinin yanısıra, toplumda yarattığı bu rahatsızlıkların etkisi çok daha uzun süre devam etmiştir. Oysa, hele de İstanbul'da, kamulaştırmasız bir kentleşme sürecinin düşünülmesi olanaksızdır. Çağın hızlı değişimi, teknolojideki ilerlemeler, göç olayları, özellikle büyük yerleşme bölgelerinde yeni önlemler alınmasını, yeni çözümler getirilmesini zorunlu kılmaktadır. Sorun, bu zorunluluklara getirilen çözümün, o kentin kimliğini yok edip etmediği; o kentte bulunan ve insanlığın ortak mirası olarak kabul edilen taşınmaz kültür ve doğa varlıklarını tahrip edip etmediğidir.

Yerleşim tarihi kesin olarak bilinmeyen Kadıköy (Halkedon) hariç, 2.600 yıldan beri var olan İstanbul'da, bu uzun süre içinde birçok değişiklik ve imar hareketleri yapılmıştır. İstanbul surlarının yeri dahi üç kez değiştirilmiş ve suriçi bölgesi genişletilmiştir. Fetihten sonra kentin kimliği, yüzyıllar süren imar hareketleri ile tümüyle değişmiştir. Son 50 yıl içinde girişilen her büyük imar hareketinde asıl tartışılan konu, bu kimliğin yok edilmesi olmuştur.

Fetihten başlayarak, tarih boyunca kentin imarı sırasında, gerekli görülen yerlerde, padişah fermanları ve mimarbaşıların emirleriyle istimlakler yapılmıştır. Temeli 1597'de atılan Yeni Cami'nin yapımı sırasında çevrede özellikle Yahudilere ait binalar bütünüyle kamulaştırılmıştır. Benzeri örneklere Osmanlı dönemi boyunca sıkça rastlanır.

Cumhuriyet sonrasında İstanbul'da kamulaştırmaları gerektirecek büyük ölçekteki imar hareketleri 1950'den itibaren gündeme gelmiştir. Bunun en önemli nedeni, İstanbul nüfusunun 1920lerde 1.100.000 olmasına karşın Kurtuluş Savaşı'ndan sonra 600.000 kişiye düşmesidir. 1.100.000 kişiye kısmen de olsa yeterli olan yapı ve altyapı kapasitesi, azalan nüfusa uzun yıllar yetmiş, ancak 1950'den sonra nüfusu 1.000.000'u aşan İstanbul'da, özellikle motorlu taşıt ulaşımındaki gelişmenin etkisiyle, önemli sorunlar ortaya çıkmıştır. 1950'ye kadar İstanbul'da yapılan önemli üç imar operasyonu vardır. Birincisi, Cemil Paşa'nın (Topuzlu) I. Dünya Savaşı yıllarında Taksim'de açtığı Mete Caddesi'dir. Bu cadde, o tarihte mevcut ve 19701i yıllara kadar bir aileye ait olduğu iddia edilen Taksim Mezarlığı arazisinin tümüyle yok edilmesi sonucu gerçekleştirilmiş, ancak kamulaştırmaya konu olmamıştır.

İkinci büyük operasyon, Aksaray Meydanı ile Unkapam Köprüsü arasındaki Atatürk Bulvan'mn(-») açılmasıdır. Bu kamulaştırmalar sırasında İsmail Ağa Camii, İbrahim Paşa Hamamı, Gürcü Mehmed Çeşmesi, Firuz Ağa Mescidi, İbrahim Ağa Mescidi, Kırk Çeşmeler, Subaşı Camii, Mimar Ayas Camii gibi eski eserler kaldırılmıştır.

Üçüncü büyük operasyon, şehirci H. Prost'un(->) nâzım imar planı ile getirdiği Doimabahçe Vadisindeki 2 Numaralı Park alanına, Vali Lütfi Kırdar tarafmdan yaptırılan Spor ve Sergi Sarayı ile Açıkhava Tiyatrosu'dur(->). Bunlar, 1950'den evvel hafızalarda iz bırakmış imar hareketleridir.

Bugün dahi hâlâ tartışması yapılan bü-

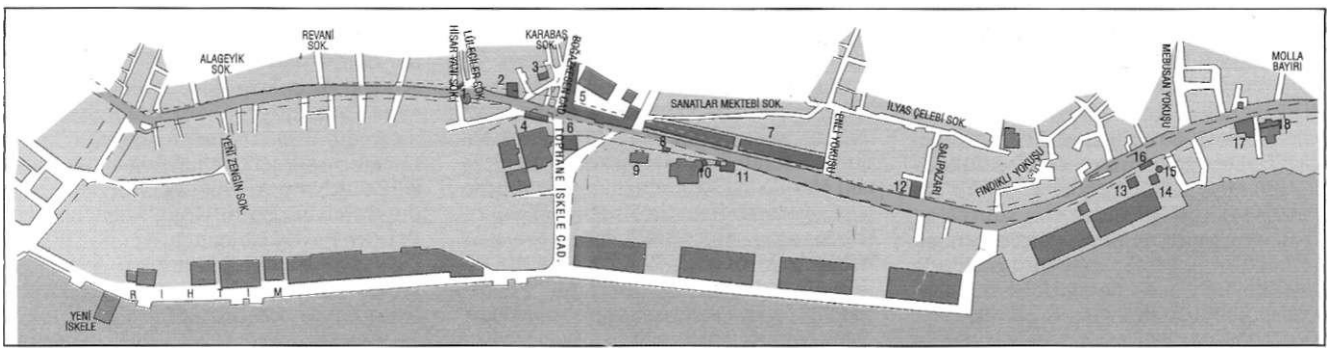

Menderes dönemi istimlakleri sırasında Tophane-Bebek arasındaki sahil yolu genişletilirken yok olan tarihi eserler, Tophane-Kabataş:
1. Galata suru burcu, 2. Karabaş Hamamı, 3. Karabaş Camii, 4. Kılıç Ali Paşa Camii dükkânları, 5- Müşirlik dairesi, 6. Tophane Çeşmesi, 7. Sanayi Kışlası, 8. II. Abdülhamid Çeşmesi, 9. Mecidiye Kasn, 10. Nusretiye Camii sebili, 11. Çivici limanı Mescidi, 12. Süheyl Bey Camii, 13. Hatuniye Mescidi, 14. Ahmed Paşa Kütüphanesi, 15. Ahmed Paşa Türbesi, 16. hazire, çeşme ve sebil, 17. Fındıklı Hamamı, 18. Yusuf Paşa Sebili.
Unsal, *Eski Eser Kaybı*

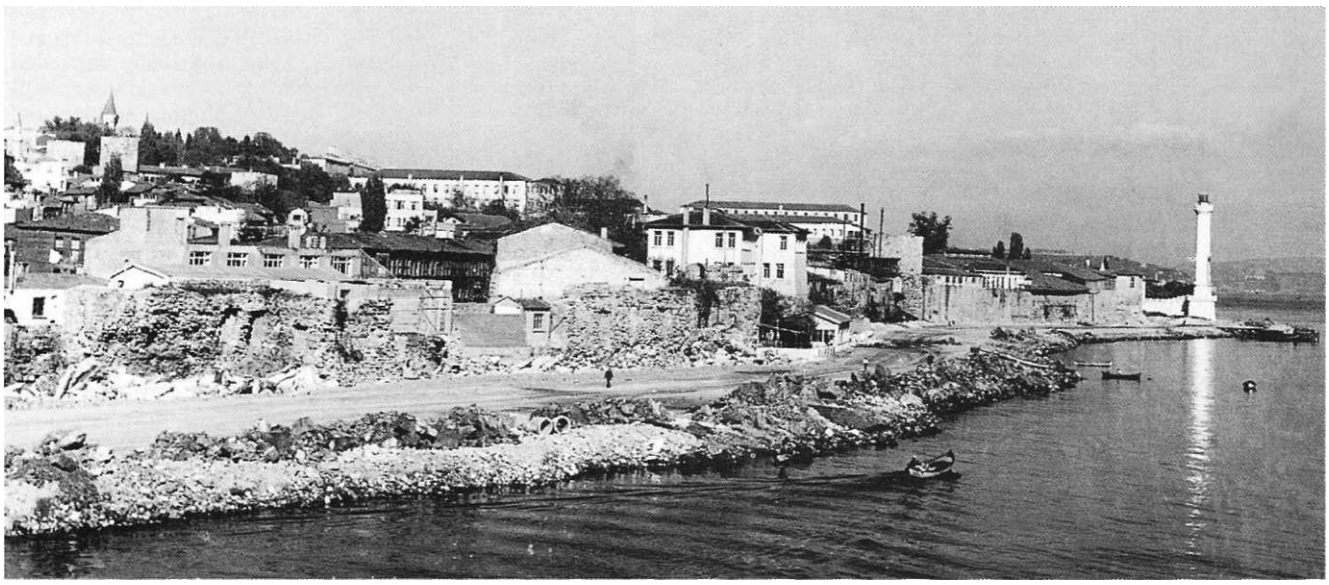

Tarihi suriçi bölgesinde sahilyolu yapımı için sahil doldurulmuş, denize ulaşan tarihi surlar kara surları haline getirilmiş ve kara surlarının bir bölümü yıkılmıştır.
Ara Güler, 1957

yük imar hareketlerinin ve bunlara bağlı istimlaklerin başında, 1950-**1960** arasında zamanın başbakanı Adnan Menderes'in gerçekleştirdiği imar girişimleri gelir. Denizin doldurulması ile kazanılan alanda, Sirkeci'den Florya'ya kadar uzanan sahil yolu, Vatan ve Millet caddeleri, Eminönü-Unkapanı yolu, Atatürk Bulvarı'nın genişletilmesi, Belediye Sarayının yapılması, Barbaros Bulvarı'nın açılması, Maslak'tan geçen Levent-Sarıyer asfaltı, Perşembepazarı'ndaki Karaköy-Azapkapı bağlantısı, gene Karaköy-Tophane arasındaki Kemeraltı Caddesi, Tophane'den Bebek semtine kadar uzanan sahil yolunun genişletilmesi, Eyüp Meydanı'nm düzenlenmesi, Üsküdar İskele Meydanı'nın açılması, Salıpazan ve Haydarpaşa liman tesisleri hep bu büyük imar hareketinin sonucudur.

Menderes İstimlakleri olarak anılan bu imar hareketleri sonucunda, tarihi suriçi bölgesinde 60 m genişliğine ulaşan bulvarlar açdmış, bu yolların açılması için kara surlannın bir kısmı yıkılmış, Marmara sahilleri doldurularak denize ulaşan tarihi surlar kara surları haline getirilmiş, önlerine balıkçı barınakları yapılmış, Eminönü-Unkapam arasında bina aralarında kalan Haliç surları, saptaması dahi yapılmadan yok edilmiş, birçok eski eser ve eski kent dokusu kaldınlmış ve kente yepyeni bir çehre ve kimlik aşılanmıştır. Perşembepazarı'na geniş bir yol açılırken, Galata surları yerleşmesini yaratan eski sivil mimarlık örnekleri yıkılmış, kalan bölümün nitelik ve niceliğine uymayan, tarihi çevreye aykırı yoğun ve yüksek yapılaşmaya izin verilmiştir. Atatürk Bulvarı'na cephesi olan büyük bir alan, üzerindeki önemli bazı eski eserler de dahil tümüyle yıktırılmış ve üzerinde kamulaştırmanın amacma aykırı olarak Manifaturacılar Çarşısı inşa edilmiştir. Galata surları içinde Kemeraltı'nda yeni bir cadde açılmıştır. Salıpazarı ve Haydarpaşa'da yapılan liman tesislerinin planlama açısından ne ölçüde yanlış bir kabul olduğu, daha tesisler inşa edilirken ortaya çıkmıştır. Tophane ile Bebek arasındaki sahil yolu genişletilerek Beşiktaş'taki Mimar Sinan'ın eseri olan hamam da dahil, birçok anıtsal yapı yok e-

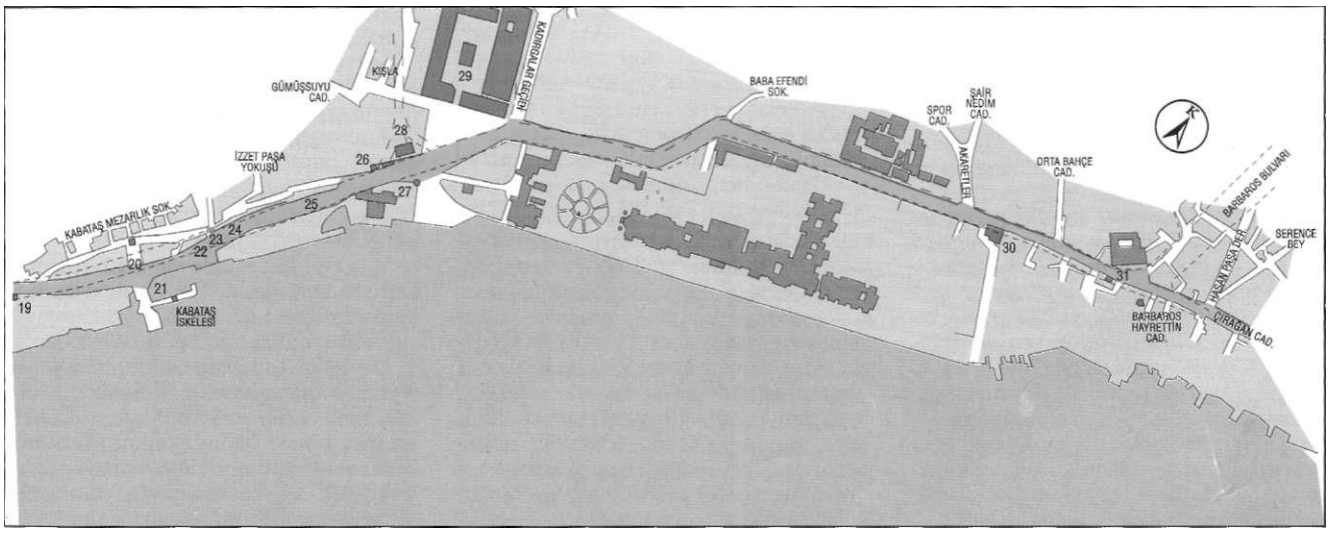

Menderes dönemi istimlakleri sırasında Tophane-Bebek arasındaki sahil yolu genişletilirken yok olan tarihi eserler, Kabataş-Beşiktaş:
19. Çeşme, 20. Ali Paşa Çeşmesi, 21. Kabataş Limanı, 22. Esad Mehmed Efendi Çeşmesi, 23. Silahdar Yahya Efendi Çeşmesi, 24. Saadettin Efendi Çeşmesi, 25. Hazire, 26. Emin Ağa Sebili, 27. Dolmabahçe Camii'nin avlu ve muvakkithanesi, 28. Dolmabahçe Tiyatrosu, 29. Istabl-ı Amire, 30. Sinan Paşa Hamamı, 31. Sinan Paşa Çeşmesi.
Unsal, *Eski Eser Kaybı*

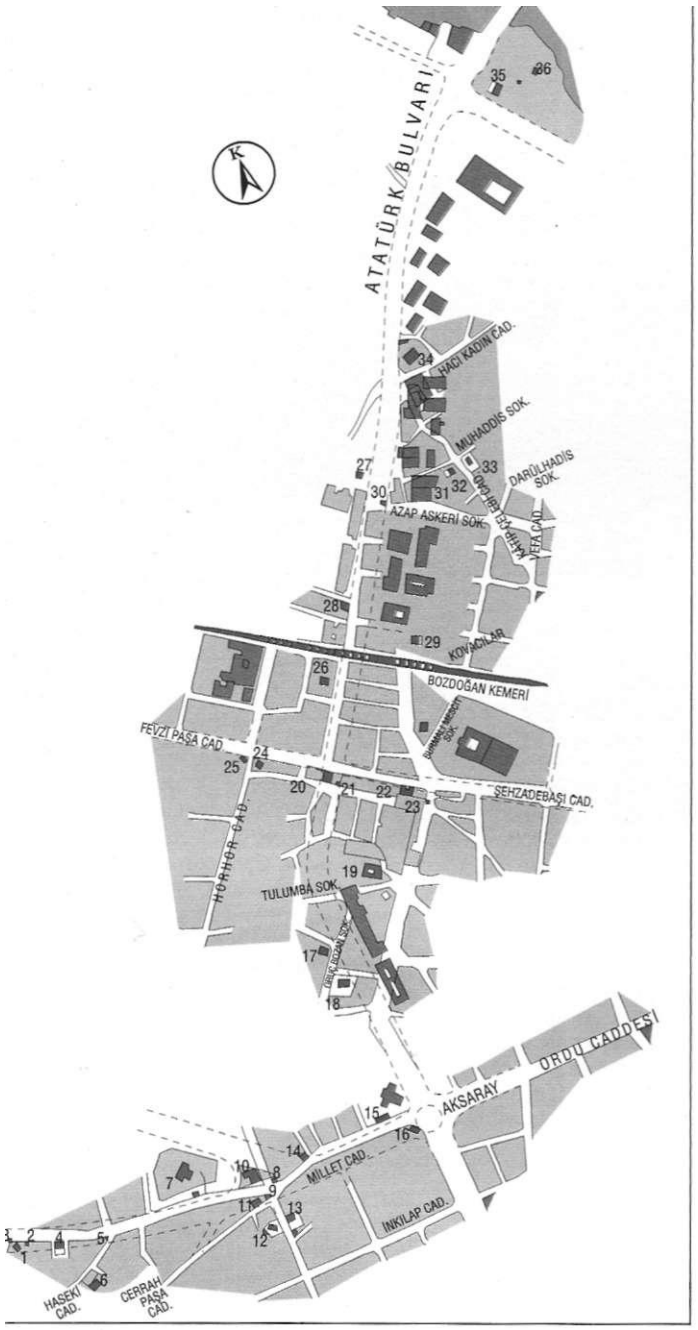

Atatürk Bulvarı ile Vatan ve Millet Caddelerinin açılışı sırasında yok olan eski eserler:
I. Şirmert Çavuş Camii. 2. Şirmert Çavuş Türbesi, 3. Çavuş Çeşmesi, 4. Tevekkül Hamamı, 5. Yusuf Paşa Çeşmesi, 6. Haftanı Camii, 7. Murad Paşa Camii, 8. Aksaray Çeşmesi, 9- Aksaray Karakolu, 10. Horhor Hamamı. I I. Oğlanlar Tekkesi, 12. Çakır Ağa Camii ve Çeşmesi, 13. Ebubekir Paşa Mektebi, 14. Camcılar Camii, 15. Valide Çeşmesi, 16. Valide Türbesi, 17. Baba Camii, 18. ismail Ağa Camii, 19- Ankaravî Mehmed Efendi Medresesi, 20. ibrahim Paşa Hamamı, 21. Gürcü Mehmed Çeşmesi, 22. Ebul-Fazl Mahmud Efendi Medresesi, 23. Ahmed Paşa Çeşmesi, 24. Mimar Ayas Camii, 25. Sebil, 26. Firuz Ağa Mescidi, 27. Mescit kalıntısı; 28. ibrahim Ağa Mescidi, 29. Revam Çelebi Mescidi, 30. Kırk Çeşmeler, 31. Kâtip Çelebi Mezan, 32. Hasan Paşa Çeşmesi, 33- Şücaeddin Camii, 34. Şebsafa Kadın Camii, 35. Subaşı Camii, 36. Yaver Ağa Çeşmesi
Unsal, *Eski Eser Kaybı*

dilmiştir. Bütün bunlar yapılırken, ne yazık ki bir tarih bilinci içinde envanterleri dahi çıkarılmamıştır. Bugün bu eserlerin varlığı, sadece Devlet Güzel Sanatlar Akademisi Sanat Tarihi Enstitüsü'nün yayımladığı *Türk Sanat Tarihi Araştırma ve İncelemeleri* adlı eserin **2.** cildinde yer alan Behçet ÜnsaPın "İstanbul'un İmarı ve Eski Eser Kaybı" başlıklı makalesinden öğrenilebilmektedir. Menderes dönemi imar hareketleri, aynı zamanda İstanbul'un tanıdığı en büyük ve kapsamlı kamulaştırmalara yol açmıştır.

1960lı yılların sonunda gerçekleştirilen Boğaziçi Köprüsü») de zamanında büyük tartışmalan getiren bir proje olmuştur. Projenin gerektirdiği büyük kamulaştırmanın sonucunda kaldırılacak İstanbul Belediyesi Eski Eserler Bürosu'nca sadece fotoğraflanarak saptanabilmiş **163** parça eski eserin ötesinde, asıl karşı çıkılan, köprünün Boğaziçi peyzajına çok olumsuz etki yapması ve İstanbul'un kuzeye doğru genişlememesi gerektiği hususundaki nâzım imar planının başat kabulünü bozması olmuştur.

Köprüye karşı görüşleri savunan kimseler, bunun bir tuzak olduğunu ve kısa zamanda ikinci, üçüncü ve dördüncü köprüleri özendireceğini iddia etmişlerdir. Kuşkusuz bu iddianın temelinde, İstanbul' un nefes alabileceği en önemli alan olan Boğaziçi'nin doğal nitelik ve niceliğinin korunması amacı yatmakta idi. Boğaziçi Köprüsü ile Haliç üzerine kurulan köprünün bağlantısını sağlayan çevre yollarının gerçekleştirilmesi sırasında Beylerbeyi'ndeki bir mahalle ile Defterdar'da Feshane arkasındaki bir mahalle, mescitleri, çeşmeleri, suterazileri ve eski evleri ile tümüyle ortadan kaldırılmış; Sütlüce semtinin yüksek bölümü yarılıp geçilmiştir. Sütlüce ile Eğrikapı dışında bulunan tarih belgesi mezarlar kaldırılmış, ancak küçük bir bölümünün başka bir alana nakli mümkün olmuştur.

1984-1989 arasında o tarihte belediye başkam olan Dalan'ın adı ile özdeşleştirilen, ancak, aslmda bu kişinin üyesi olduğu partinin siyasi görüşünün bir sonucu olarak gerçekleştirilen kapsamlı imar hareketleririin, bir bakıma, **1960**'ta durdurulan Menderes imar hareketinin bir devamı olduğunu söylemek olasıdır. Bu ikinci operasyonda da, birincisinde olduğu gibi plan otoritesinin, dolayısıyla bilimin göz ardı edilmesi, yapılanların haklılığının kuşku ile karşdanmasının en büyük nedenidir. Karşı görüşte olanların, yapılanların asıl amacının, kentleşme olgusunun yarattığı saptanamayacak kadar büyük arsa ve bina rantının paylaşılması olduğu; bu amaçla İstanbul'un yağmaya açıldığı; havası, suyu, toprağı ve insanı ile kirlenen bu kentte, gelecek kuşakların fizik ve moral sağlığı ile oynandığı, kültürel ve doğal değerlerin yok edildiği hususundaki itirazlarına karşın, idari erke sahip kişiler, var olan imar planlarım dikkate almadan kararlarını uygulamışlardır. Yargının, uygulamadan sonra gelen durdurma kararları ise, olayı geriye döndürememiştir.

Yapdan uygulamalarm en çarpıcı olanı, Halic'in her iki kıyısında açılan alanlar olmuştur. Buraları daha sonra yeşil alan olarak düzenlenmiş ve halkın kullanımına açılmıştır. İtirazlar daha çok, yıkdan Cibali, Fener, Balat, Ayvansaray gibi mahallelerin devamı olan sokakların ve eski evlerin yok edilmesi konusunda olmuş, gerekli bilimsel araştırma ve belgelendirmenin yapılmaması eleştirilmiştir. Haliç çevresi imar hareketleri de tartışmalı kamulaştırmalara yol açmıştır.

Su ve konut ilişkisinin dünyadaki en güzel örneklerinden olan Boğaziçi yalıları önünde "kazıklı yol" olarak tanımlanan sürat yollarının yapılmasının bu niteliği geri döndürülemez şekilde bozduğu, yapılan bu sürat yollarının, Boğaziçi tepelerindeki koru ve yeşil bölgeleri taşlaştıran villalara ulaşım sağlamayı amaçladığı, bu yolların kentin kuzeyinde yer alan orman alanlannın yapdanmaya açılmasını özendireceği hususundaki görüşler ise, uygulamaya karşı yapılan en önemli eleştirilerdir.

Beyoğlu, Tarlabaşı Caddesi'nin genişletilmesi sırasında, **2** olan trafik izini **8**'e çıkarmak için birçok yapı adası tümüyle yılcılmış, binalar kamulaştırılmış, hakkında korunması gerekli olduğuna dair Anıtlar Yüksek Kurulu kararı bulunan binalar dahi yok edilmiştir. Bu uygulama, leyhte ve aleyhte olmak üzere günlerce kamuoyunun gündeminde kalmıştır. İstanbul Mimarlar Odası başta olmak üzere birçok meslek odası projeye karşı çıkmış, aslmda Tarlabaşı'nda uygulanan bu operasyo-

Karaköy-Azapkapı istimlakleri sırasında Perşembe-pazarindaki orta blok tamamen yıkılmıştır. *Ara Güler, 1958*

nun, amaçlanan III. Boğaziçi köprüsünden Samatya'ya kadar devam edecek olan ve suriçini geniş bir bulvarla geçecek asıl projenin ilk adımı olduğu iddia edilmiştir.

Fenerbahçe'den Pendik'e kadar uzanan sahilin, milyonlarca yıl içinde oluşmuş plajları da dahil, tüm ekolojik dokunun yok edilerek doldurulması ve bu dolgu alandan sürat yolu geçirilmesi de bu dönemin imar hareketleri içinde yer almaktadır.

Bir diğer önemli kamulaştırma ise, Üsküdar iskele Meydanimn genişletilmesi için yapılmış, sahilde yer alan Tekel'in iki büyük tütün deposu ile birlikte, Balaban semti tamamen yıkılmıştır. Meydanın Boğaziçi yönünde de bazı yalı arsalan ile tek katlı bir tütün deposu yıkılmış, yeri park haline getirilerek bir gezi alanı kazanılmıştır.

Kuşkusuz, 1984-1989 arasmda istanbul'da gerçekleştirilen ve İstanbul'un salt günümüzde değil, kuşaklar boyu bu kentte (hattâ ülkemizde) yaşayacak insanlanm etkileyecek en önemli imar uygulaması Fatih Sultan Mehmet Köprüsü(->) olmuştur. Ancak, Türkiye'nin 1980-1990 arasında yaşadığı olağanüstü yönetim koşulları nedeni ile, bu uygulamanın yararlı veya zararlı yönleri kamuda yeterince tartışılamamış, geçmişte yapılan tüm uyarılara karşın, İstanbul'u kuzey yönünde geliştirmeye özendiren bu köprü Boğaziçi'ne kondurulmuştur.

• "Sürdürülebilen Kalkınma" sloganını kendilerine ilke yapan ve bunu İstanbul için, kentin kültürel ve doğal kimliğini korumak olarak yorumlayan karşıt görüşlü kişiler, bu dönemde yapılan tüm imar uygulamalarının, bu kentin insanları için değil, yapay olarak yaratılacak büyük arsa ve bina rantlarının belli bir kesime aktarılması amacına yönelik olduğuna dikkatleri çekmişler, örnek olarak da, Dolmabahçe Sarayının arka bahçesi de dahil, bir çok hazine arsasının 5 yıldızlı otel yapımına tahsis edilmesini ve gereksinimlerini aşan holding gökdelenlerini göstermişlerdir. Kuşkusuz, 1994'te önemli bir hukuk savaşı sonunda, yükselen kısımları yıktırılan Park Otel inşaatı, yönetimin bu rant yaratma politikasının simgesel bir örneği olarak nitelendirilmiştir.

1989 belediye seçimleri istanbul'a karşıt görüşlü yeni bir yönetim kadrosu getirmiştir. Yeni yönetim 5 yıllık hizmet süresi içinde birçok imar uygulamaları yapmıştır. Örneğin bir evvelki yönetimden devraldığı Eminönü-Karaköy meydanları ve Galata Köprüsü projesini büyük bölümü ile tamamlamıştır. Metro çalışmalarını başlatmıştır. Ancak, başlatıp tamamladığı en önemli imar uygulaması, yıllarca sözü edilen ve sürüncemede kalan, Kazkçeşme deri sanayii alanını temizlemesidir. Bu alanın temizlenmesi için de önemli istimlakler gerçekleştirilmiştir.

Bibi. Unsal, *Eski Eser Kaybı;* J. Pervitiç, *Sigorta Haritaları.*

BESİM ÇEÇENER

ISTIN YE

İstanbul Boğazı'nm Rumeli yakasında Emirgân ile Yeniköy arasmda doğal bir koyun çevresinde yer alan semt. idari olarak Sarıyer İlçesi'ne bağlı bir mahalledir. Koy derin ve korunaklı olduğu için Bizans döneminden beri iskân edilmiş; hemen her dönemde, kuzeyden, Karadeniz'den hücum eden donanmalar bu koyda demir atmışlar; Bizans ve Ceneviz donanmaları gibi Osmanlı donanması da bu koyu üs ve sığınak olarak kullanmıştır.

Antik dönemlerde "Sosthenion" ya da "Leosthenion" veya daha sonra "Stenid" adım alan yerleşmeye bugün eski adlarını çağrıştırarak Istinye denilmektedir.

Esas olarak **16.** yy'ın ortalarından sonra gelişen ve "Küçük Haliç" olarak da bilinen bu koyu ve çevresini Osmanlılar kalafat yeri ve tersane olarak kullanmışlardır. 1540'ta Neslişah Sultan Istinye'deki mevcut yerleşmeye bir mahalle ve bir mescit daha ilave ettirmiştir.

17. yy'da, Evliya Çelebi, Istinye Koyu'nun pek çok (1.000 adet) gemi alacak büyüklükte bir liman olduğunu; kasabada Rum ve Müslümanların beraber oturduğunu; 3 cami, 7 mescit, 1 hamam, 20 dükkânı bulunduğunu; 4-5 adet zengin yalısının yer aldığını; ahalinin çoğunun balıkçılık ve bahçıvanlıkla geçindiğini; aynca liman burnunda bir misafirhane bulunduğunu anlatır. Köyün Mimini de biraz sert bulur. Aynı yüzyılda yaşamış olan Eremya Çelebi Kömürciyan da benzer bilgiler aktarır. Bu

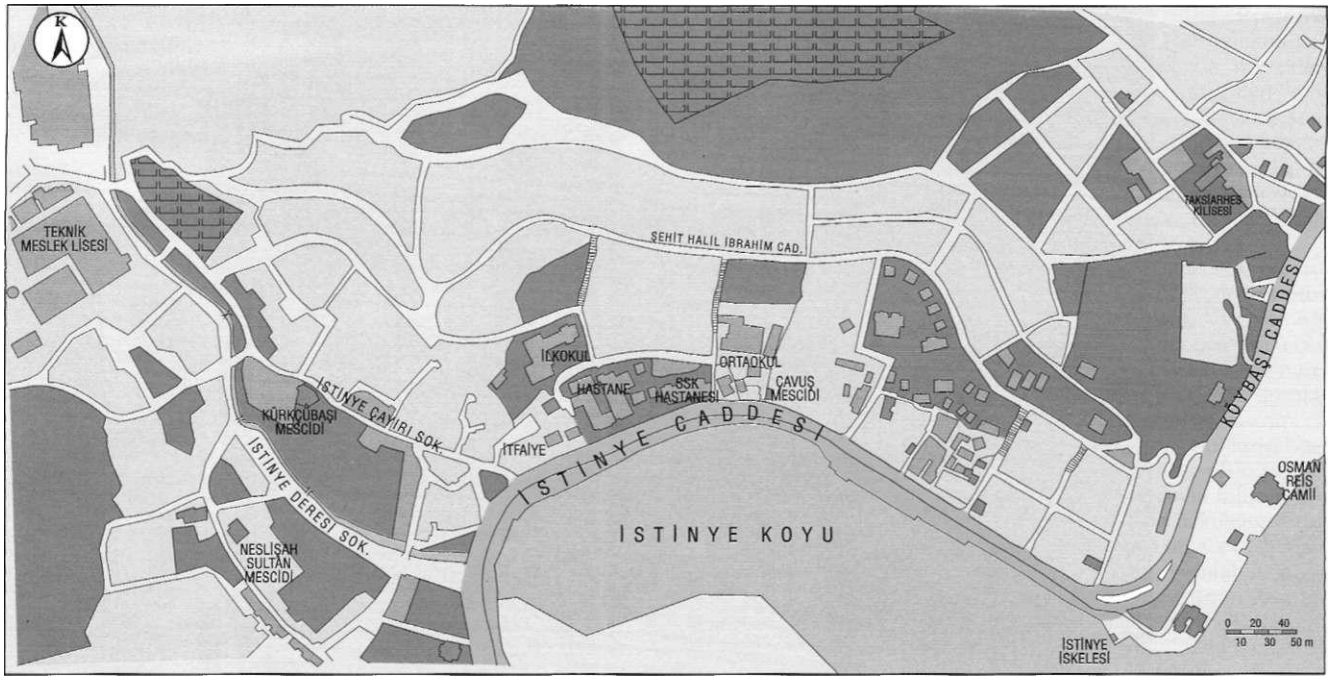

İstinye
Istanbul Ansiklopedisi

yüzyılda koy dibindeki çayırlık, bir mesire yeri olarak kullanılmıştır.

Inciciyan 18. yy Istinye'sinde, Yeniköy'e kadar sahil boyunca bahçeler ve köşkler bulunduğunu; vadideki suların Türk mahallelerinden geçerek denize döküldüğünü; tepelerden çıkartılan beyaz kilin Eyüp çömlekçilerince kullanıldığını: ayrıca İstinye Limanının doğu-batı doğrultusunda yaklaşık 1 mil uzunluğunda olduğunu; beyaz killerin İstinye Limanı'ndan Halic'in Defterdar Iskelesi'ne ve oradan da Eyüp'ün çömlekçi dükkânlarına taşındığını anlatır.

19. yy'da köy yerleşmesinde yaşam, sahilde önemli kişilere ait 5-6 yalı, vadi boyunca koy ve koy dibindeki çayırlığın mesire olarak kullanımıyla devam eder. 1849'da Istinye'ye bir sabah bir de akşam olmak üzere günde iki kez vapur seferi başlamıştır. 20. yy'tn başında iskelenin hemen yanında, Fransız Mösyö Pigeo'nun yaptırdığı beyaz yalıyı daha sonra Recaizade Mahmud Ekrem Bey satın almış ve onanmıştır. Dönemin tanınmış edebiyatçılarının ve önemli kişilerin bu yalıdaki toplantılarında Servet-i Fünun akımı filizlenmiştir.

İstinye Köyü, idari açıdan uzun yıllar Sarıyer İlçesinin Yeniköy Bucağı'na bağ-

İstinye Koyu'nun havadan görünümü. *Bünyamin Çelebi*

lı bir mahalle olarak görülür. Mahalle alanı da oldukça büyüktür.

Batıda Büyükdere asfaltına, güneyde Şişli-tstinye yokuşuna (Maslak yoluna), kuzeyde Tarabya Mahallesi'ne, doğuda Yeniköy bucak merkezine kadar yayılır. 1955' te yaklaşık 3-000 nüfusu olan mahallenin zaman içinde nüfusu artarken, mahalle alanı içinde oluşan yerleşmelerin yeni muhtarlıklar haline gelmesiyle Istinye Mahallesinin alanı daralmıştır. Bunlardan Pınar Mahallesi 1985, Poligon ve Çamlıtepe (Derbent) mahalleleri ise 1990 nüfus sayımlarına resmen girmişlerdir. Alam daralmasına rağmen Istinye Mahallesinin nüfusu giderek artmış, 1965'te yaklaşık 4.000'e, 1975'te 10.000'e, 1985'te 17.000'e yükselmiş, 1990 sayımında ise yeni mahalle oluşumlarının da etkisiyle 13.000'e gerilemiştir.

Istinye Mahallesi'nin başlangıçtaki en geniş haliyle kapladığı alan, arazi kullanımı bakımından Boğaziçi'nde 1950'den bu yana en çok değişim geçiren, şehirleşmenin halen büyük hızla sürdüğü bir alandır.

Istinye Vadisi'nde yüzlerce yıldır kullanılan taşocaklarına ilaveten 19501i yıllarda sanayi tesisleri kurulmaya başlamış, 1955'te Istinye Vadisinin sanayi alanı olarak açılma kararının alınması ve 1957'de sırtyolu (Büyükdere Caddesi), İstinye Bayırı ve sahil yolunun bir kısmının açılması, eskiden beri var olan bazı yerlerin de genişletilip iyileştirilmesiyle birlikte ilk gecekondular tesislerin yakınlarında belirmeye başlamıştır.

1965'ten sonra İstinye ve yakın çevresinde şehirleşme giderek hızlanmış, sahil yolu çevresinde 1952'de kurulmuş olan sağlık ocağı 1967'de devlet hastanesine dönüşmüş, 1970'te yakınma bir SSK dispanseri taşınmış (Sarıyer'den), günümüze gelinceye kadar da aynı bölgede çeşitli ticari birimler açılmış, genişlemiş, işlev değiştirmiş ya da kapanmıştır.

İstinye Koyu, derin ve doğal bir liman oluşu nedeniyle her dönemde suya, koya bağlı işlevler içermiş, hemen her zaman gemilerin bakım, onanm veya imalat işlerinin yapıldığı kalafat yeri ve tersane olarak kullanılmıştır. Yakm zamanlara kadar İstinye Koyu'nda bulunan tersane, 1991' de Boğaziçi Yasası doğrultusunda buradan kaldırılmıştır (bak. İstinye Tersanesi).

1994'te İstinye Mahallesi batıda Poligon ve Pınar mahalleleri, kuzeyde Ferahevler (1988'de Yavuz Sultan Selim adını almıştır), kuzey ve doğuda Yeniköy mahalleleri ile komşudur. Boğaziçi Yasasina göre öngörünüm alanında kesin olarak yapı yasağı bulunan îstinye'de Nisan 1994' ten itibaren gerigörünüm alanında da yapı yasağı getirilmiştir. Ancak aradan geçen süre içinde İstinye yamaçları bütünüyle betonlaşmıştır. Mahallede eski kullanışlara ilaveten biçim değiştirerek gelen yeni işlevler göze çarpmaktadır. Örneğin, İstinye İskele Çeşmesi») karşısındaki pastanenin yenilenmesi, Koç Üniversitesinin kuruluşu, Süreyya Bebek Restoram'nın buraya gelişi vb.

İstinye'de bugün mevcut olan eczane, banka, lokanta, maden işletme ve inşaat şirketleri birimlerinin çoğu 1970'ten sonra açılmış ve günümüze kadar saydarı artmıştır.

1983'te Bayındırlık ve İskân Bakanlığınca turizm amaçlı mevzii imar planı kapsamına alman İstinye Koyu ve çevresi Bakanlar Kurulu tarafından 7 Kasım 1985' te turizm merkezi olarak ilan edilmiş, 26 Ağustos 1991'de de tersanedeki havuzlar ve makine parkuru Alaybey (İzmir'de) ve Pendik tersanelerine dağıtılmıştır.

Ancak "İstinye Turizm Merkezi'nin tevsii için 18 Ocak 1990'da Bakanlar Kurulu'nda alman karar Danıştay'a yapdan itirazla 28 Mayıs 1991'de "yürütmeyi durdurma" ile karşılaşmış; temyize gidilmesine karşın Danıştay temyizi reddedip, yürütmeyi durdurma kararını üç ay süreyle uzatmıştır. Bu karara da yapılan itirazlarla konu uzamış olup halen son "tashihi karar" isteği Danıştay tarafmdan incelenmektedir.

Tersanenin boşaltdan ve yıktırılan eski binalarınm yerleri bugün hâlâ yeni bir kullanıma dönüştürülmemiştir. Sadece İstinye Köprüsü yanındaki iki katlı bina ve bahçesi "Liman Restaurant ve Çay Bahçesi" olarak düzenlenmiştir.

ÇİĞDEM AYSU

İSTİNYE İSKELE ÇEŞMESİ

Boğaziçi'nde Yeniköy Caddesi köşesindeki mezarlık duvarında iken, 1958'de İstinye İskelesi karşısındaki bugünkü yerine taşınmıştır. Çeşmenin kim tarafmdan yaptırıldığı bilinmemektedir. Aynataşmın üzerinde yer alan celi sülüsle yazılmış olan kitabesinde yalnızca 1326/1908 tarihi kaydedilmiştir.

Mermerden yapılmış bu çeşmenin iki ince sütun üzerine oturtulmuş kemeri iki renkli olarak yapılmıştır. Sütunların alt ve üst kısımlarında baklava biçimli süsleme yer alır. Başlıkları ise bitkisel süslemelidir. Cephede üst kısımda, kemerin iki yanında bitkisel süslemelerin ortasında kabaralar görülür. Aynataşı kabartma tezyinatlı olup bunun üzerine kitabesi yerleştirilmiştir. Önündeki teknesi kurna biçimindedir. Teknesinin kenarlarında kıvrık dal motifleri yer almakta olup kurnasının alt kısmı yivli olarak yapılmıştır. İki renkli kemerinin üzerinde bir diş kesimi friz bulunur. Çeşmenin mermerden ufak bir kubbesi vardır. Kubbenin tepesi yivli olarak sona ermektedir. Mermer konsollar üzerine oturan saçağı oymalıdır. Saçak altında kabartma olarak istiridye ve palmet şeklinde süslemeler bulunmaktadır. Çeşmenin musluğu kopartılmış olup, suyu akmaz durumdadır.

Bibi. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* II, 235; A. Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri,* İst., 1993, s. 445.

ALİN TALASOĞLU

İSTİNYE TERSANESİ

Boğaziçi'nde, İstinye'de») 1991'e kadar var olan tersane.

Poyraza olduğu gibi lodosa da kapalı, çok korunaklı bir koy olan İstinye Koyu'nda, çok eskiden beri tekne onarımı ve yapımı bir gelenekti ve burada büyüklü küçüklü pek çok tekne kalafatlanırdı. Ancak burada bakım onarım ağırlıklı gerçek bir tersanenin kurulması için ilk adımlar 1856'da atılmış, Zaptiye Müşiri Fuad Paşa'nın bu bölgedeki arazisi üzerine ticaret gemileri için bakım onarım ve gemi inşa tersanesi yapılması için ruhsat verilmiştir. 1991'e kadar gelen tersane için ilk somut adımlar ise 1912'de atılmıştır. İstanbul Limanimn ticari önem kazanması ve Boğaz' dan geçen gemi sayısının artması ile yoğunlaşan ihtiyacı karşılamak üzere Haliç'tekilere ek olarak, yeni bir tersane kurulması gündeme geldiğinde 1909'da bu işe İtalyanlar talip olmuşlar ve İstinye'yi tersane kuruluşu için en elverişli yer olarak görmüşlerdir. 1909'da karşı sahildeki kalafat yerlerine zarar vermemek, çalışanların yabancı değil Osmanlı tebaası olması vb koşullarla onarım amaçlı tersane ruhsatı verilmiş; İtalyan şirketi çalışmalara başlamış, kıyı dolguları ve arkadaki yamacın oyulması gibi işleri tamamlamış; ancak araya Trablusgarp Savaşı girince çalışmalar yanm kalmıştır.

1911-1912'de, İtalyanların bıraktığı alanda bu defa Saint-Nazaire adlı bir Fransız şirketi Fransızca adı "Société Anonyme Ottomane des Docks et Ateliers du Hant-Bosphore", Osmanlıca adı ise "Boğaziçi,

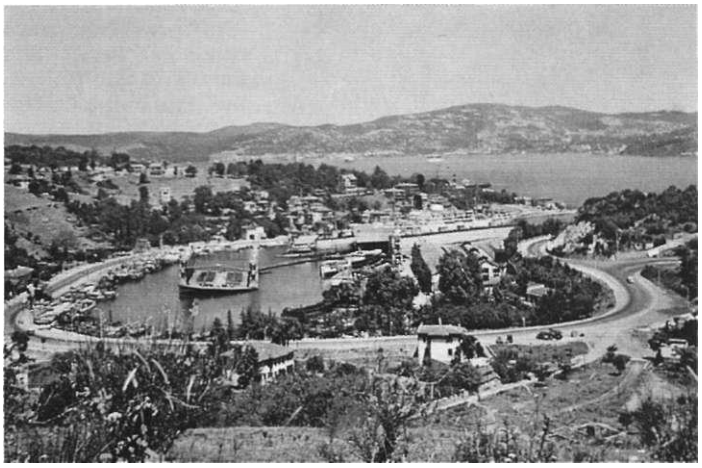

Bir kartpostalda istinye Koyu ve istinye Tersanesi. *Cumhuriyet Gazetesi Arşivi*

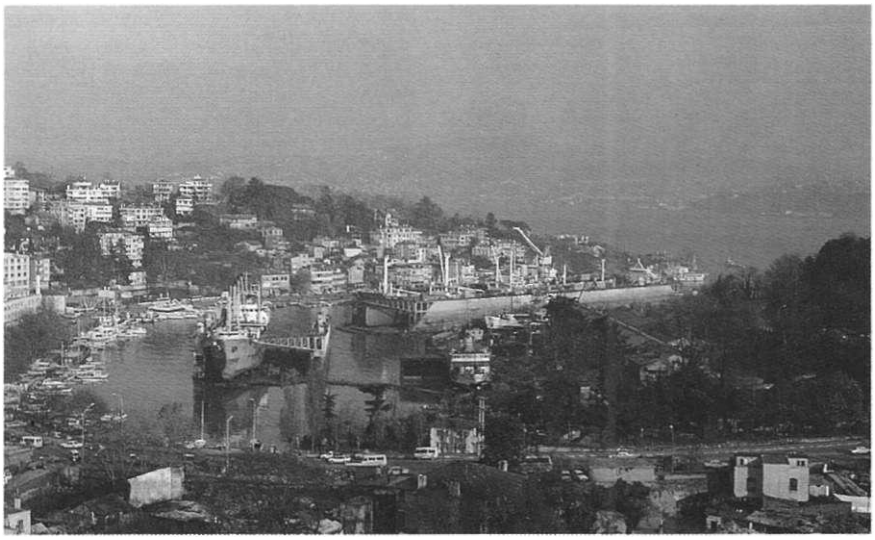

İstinye Tersanesi
Bünyad Dinç

İstinye Havuz ve Destgâhları Anonim Şirketi" olan bir tersane kurmuşlardır. Koyun güneyinde kurulan tersanenin çekirdeği, Istinye'nin o zamanki Neslişah Sultan Mahallesinde, daha önce depoların bulunduğu bölgede, sonralan tersaneye genel müdür olacak Mösyö Negri'nin arsası üzerindeydi. Şirket bu arsa çevresindeki diğer arsaları da alarak tersane alanını genişletmiştir. 8.500 ton kapasiteli tulumbaları buhar gücü ile çalışan bir havuz satm alınmış; 11.400 m^2 alana dökümhane, makine ve inşaat atölyeleri kurulmuş ve İstinye Tersanesi 20 Aralık 1912' de Mösyö Negri yönetiminde hizmete girmiştir.

I. Dünya Savaşı'na kadar Fransız şirketin işlettiği tersaneye askeri öneme sahip olduğu için, donanmanın bakım ve onarımının burada yapılması amacıyla el konmuştur. Goeben (sonra Yavuz) ve Breslau (sonra Midilli) adlı iki Alman zırhlısı Ağustos 1914'te Boğaz'dan içeri alınarak Goeben, İstinye Koyu'nun güneyine, Breslau ise kuzeyine bağlanmış, bunlar üs olarak İstinye Koyu ve Tersanesini kullanmışlardır. Almanların tersane binalarından birinin kapısına "Yavuz Kışlası" yazarak, gemiye sokmadıkları Türk deniz erlerini burada yatırdıkları nakledilir. 10 Temmuz 1917' de bu iki savaş gemisini batırmak amacıyla saldıran İngiliz uçaklarının attığı bombalar, iki gemiye zarar vermemiş, ancak "Yadigâr-ı Millet" adlı muhrip isabet almıştır.

Tersane 1918'de Mondros Mütarekesinden sonra İngiliz kuvvetleri tarafından işgal edilmiş, daha sonra işgal yularında tersaneyi Fransızlar ele geçirip 1928'e kadar da çalıştırmışlardır. O yd devlet tarafından satm alınan kuruluş, nisan aymda Denizbank'a, ertesi yılın temmuzunda Devlet Denizyollan İşletmesi'ne, 1944'te de Devlet Denizyolları ve Limanları Umum Müdürlüğü'ne bağlanmıştır. 1952'de Denizcilik Bankasimn bünyesinde yer alan işletmenin genişletilmesi ve modernleştirilmesi için çalışmalara başlanmış, yönetim ve sosyal hizmet binaları yapıldıktan başka ambarlar ve diğer yardımcı üniteler de inşa edilmiştir. Tersanenin son zamanlara kadar kullanılan müdüriyet binası bir zamanlar Iran Sefiri Muhsin Han'ın yazlığı iken sonradan Şûra-yı Devlet azası Şerif Hüseyin'e satılmış, daha sonra da Müşir Fuad Paşa tarafından satın alınmıştı. Bu bina bugün de durmaktadır.

26.000 m^2'lik bir alan üzerinde kurulu tersanenin rıhtımı **600** m kadardı. Birincisi **137**,15 m uzunluğunda, **21,3** m genişliğinde; ikincisi **67,32** m uzunluğunda, 29**,4** m genişliğinde; üçüncüsü de 152**,1** m uzunluğunda, **29,4** m genişliğinde üç adet yüzer havuzu vardı. İkinci ve üçüncü havuzlar birleştirilerek 192**,5** m uzunluğunda büyük bir havuz elde ediliyordu.

Yıllarca Türk ya da yabancı pek çok geminin havuzlandığı ve onarıldığı tersane **1985**'te uygulamaya giren **2960** no'lu Boğaziçi Yasası'nm **12.** maddesi gereğince kapatılmış ve bu alan turizm merkezi ilan edilmiştir. **26** Ağustos **1991**'de tesisin nakledilmesine başlanmış, havuzlar ve makine bölümü Pendik Tersanesi ile İzmir'deki Alaybey Tersanesi'ne nakledilmiştir. Büyük yüzer havuz da römorkörlerle yerinden almarak, önce yer hazırlanmadığı için Tophane rıhtımına bağlanmış, bir süre sonra da Pendik Tersanesi'ne götürülmüştür. Bugün atölyeler ve ambar binaları yıktırılmış olup tersanenin kapladığı alan boşaltılmış durumdadır.

Bostancı **(1956),** Caddebostan **(1956),** Çengelköy **(1956),** Ortaköy **(1958),** Maltepe **(1962),** Suadiye **(1964),** Şehit Temel Şimşir (1977), Aydın Güler **(1981),** Büyükada (1988), Rumelifeneri (1988), Kızdtoprak (1988) yolcu vapurları, ayrıca Celal Atik (1988) ve Hamit Kaplan adlı tarak gemileri de (1988) îstinye Tersanesi'nde inşa edilmiştir.

Bibi. G. Atakan, "îstinye Tersanesi; Sanayi Mekânının Değişimi", (1. Tarih ve Deniz Sempozyumu'na sunulan bildiri), ist., 1993-

İSTANBUL

ISVEÇ ARAŞTıRMA ENSTITÜSÜ

1917-1932 arasmda İstanbul'daki İsveç diplomatik misyonunda ataşe olarak bulunan İsveç'in tanınmış dil uzmanı Johannes Kolmodin Türkiye ile ülkesi arasındaki kültürel ilişkilerin gelişmesine önemli katkılar yapmıştı. Kolmodin özel çabalarıyla 1922' de Moda'da bir villayı "İsveç Araştırma Evi" olarak düzenlemiş, üç İsveçli bilim ve kültür elemanının burada çalışmasını sağlamıştı. Ne var ki, binanın kirasını ödeyen şahsın ölmesi üzerine sözü geçen çalışma ancak iki yü sürebılrnişti.

Daha sonra çalışma İsveç Sarayinda bu işe tahsis edilen iki odada devam etti (bak. İsveç Elçiliği binası). Upssala ve Stockholm üniversitelerinde böyle bir projeyle ilgilenenler çıkınca, önce bir geçici komite, sonra da 1962'de daimi bir komite oluşturuldu. Bir Sinoloji (Çin bilimleri) profesörü ile Bizansoloji doçentinin de yer aldığı komite mensupları İstanbul İsveç Araştırma Enstitüsü'nü kurdular ve fon oluşturmaya başladılar. Çalışmalar Prof. Alfred Westholm'un İstanbul'a gelmesiyle yoğunlaştı. 1973'te Batı Anadolu'da arkeolog ve tarihçiler için iki haftalık yaz seminerleri başlatıldı. İsveç Sarayı'nm güneydeki uç bölümünü oluşturan ve dışandan merdivenlerle girilen eski "Drageman-huset" (Tercüman Evi) 1987'de enstitüye kiralandı. Bina kitapkğıyla, toplantı salonlan ve çalışma odalanyla enstitü için uygun bir halde düzenlendi ve döşendi. Çeşitli üniversitelerden ve kitaplıklardan ya da özel kitaplık sahiplerinden sağlanan kitaplarla zengin bir kütüphane oluşturuldu ve enstitünün çalışmalarıyla ilgilenen herkes için gelişkin bir mekân sağlanmış oldu.

İsveç Enstitüsü 1977'den bu yana İsveç dilinden makaleleri İngilizce özetleriyle veren *Meddelanden* adında bir yıllık yayımlamaktadır. 1984'ten beri *Skrifter* adlı gene İsveç dilinden bir başka yayın serisi, kitapçıklar halinde basılmaktadır. Gene 1988'den beri çoğu İngilizce olmak üzere yabancı dillerden basılan *Publications* isimli bir kitapçık dizisi bulunmaktadır.

Öte yandan, 1978'den soma Güneybatı Anadolu'da Milas civarında Labranda'da İsveçli arkeologlar tarafından yapılan kazdarın sonuçları *Labranda İsveç Kazı ve Araştırmaları* adlı İngilizce bk kitapta toplanmıştır. Adı "araştırma enstitüsü" olmakla birlikte aynı zamanda İstanbul'da İsveç kültür merkezi işlevi gören kurumun asıl fonlan üye statüsündeki İsveçlilerce oluşturulmakta, İsveç'in İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırma Konseyi de, zaman zaman kendisine sunulan projeleri desteklemekte, aynca 1987'den beri enstitüde bir arkeologun daimi olarak istihdamım sağlamaktadır.

İSTANBUL

ISVEÇ ELÇILIĞI BINASı

İstanbul'daki en eski elçilik binalarından olup İstiklal Caddesi üzerinde Şahkulu Bostanı Sokağı'nın köşesinde yer alır; aynı zamanda İsveç Kralhğinm da yurtdışındaki en eski binasıdır.

isveç'in ticari amaçlarla Akdeniz'e gönderdiği iki temsilci istanbul'a gelip sadrazam tarafından kabul edildikten 1 yıl sonra, 1735'te, isveç maslahatgüzarı sıfatıyla Osmanlı başkentine atandılar. İki ülke arasında 1737'de imzalanan ticaret antlaşması, diğer Avrupalı misyonlar gibi isveçlilere de dinsel faaliyet için tam serbesti tanıyınca isveç temsilcüeri, istanbul'da bir Protestan kilisesi yaptırmak ve kentteki Protestan esirleri serbest bıraktırmak için ülkelerinden fon talep ettiler, çünkü Avrupa'nın Protestan Germen devletleri tarafından gönderilen kurtarmalık paralar Katolik rahiplerce Katolik esirleri kurtarmak için kullandıyor, Protestan esirler içinse ancak Katolik olmalan koşuluyla kurtarmalık ödeniyordu. Böylece isveçliler, hem Protestan kilisesi açmak, hem de Protestan esirlere yardımcı olmak suretiyle İstanbul' da bir anlamda Protestanlığın ilk öncüleri araşma giriyorlardı. Bu talebi karşılamak için, isveç Parlamentosu 1740 ve 1741 yılları için ek bir kilise vergisi öngördü, ama toplanan vergiler ancak 1753' te İstanbul'a gönderildi ve o zamanki İsveç misyonunun başı olan Güstav Celsing 1757'de Jean Lisie adlı bir ingiliz tüccanmn Pera'daki emlakini satın aldı. Dinsel amaçlı bir vergiyle oluşturulan fonlarla alınan diplomatik misyon binasının ilk biçimi ve ilk sahibi bugün bilinmiyor. Bina, ikinci sahibi olan Osmanlı hariciyesinin önde gelen tercümanlarından Alexandre Ghika adlı bir Arnavutun gözden düşüp, kellesini yitirmesinden sonra birkaç Avrupalı sahip değiştirmiş ve ana bölümü yaptıracak olan ingiliz tüccara geçmişti.

Binaya, o zamanın İstanbul'unda en geçerli Avrupa dili olan Fransızcayla Palais de Suéde (İsveç Sarayı) adı verildi. O günden günümüze kalmış amatörce çizimlere bakılırsa, binanın dışı, pilastr ve süs panolarıyla barok üsluptaydı, fakat içinde abartılı süslemeleriyle rokoko ve islam karışımı bir hava hâkimdi. Bununla birlikte, genel olarak bina o dönemde Boğaziçi kıyılarında yapılan ve çoğu bugüne değin korunmuş olan yaldan andırıyordu, çağdaşları arasında en çok da Safvet Paşa Yalısı' na benziyordu.

Satın almdıktan sonra tadilat, genişletme ve onarım gören bina, yanlarda kanatları bulunan bir ana gövde ile, bahçeye girişin sağ tarafındaki küçük bir köşkten oluşuyordu. Cepheden bakıldığında giriş katı ile üstündeki kattan oluşuyormuş gibi gözüken yapı, dik eğimli bir yokuşun üzerinde bulunduğundan, giriş katı altında zemin ve bodrum kadarıyla birlikte, denize bakan arka cephesinde dört kadı idi. Girişte, o zamanki islam mimarisine uygun olarak ve aynı mimariden etkilenmiş Venedik yapılarına da benzer şekilde uzunlamasına bir orta salon vardı. Salonun bir köşesi ayin için düzenlenerek kilise haline getirilmiş, sütunlar ve duvarlara pilastrlar, ayrıca ibadet sıraları arasında geçitler bıralulrrıştı. İhtiyaç halinde salonun tamamı ibadet için kullanılmaktaydı.

1780lerde binada değişiklikler yapddı, giriş salonundan üst kata çıkan sade merdiven kaldınlarak, saraylardaki gibi iki çift yanlı anıtsal görünümlü merdiven yapıldı, böylece diplomatik misyona ve büyükelçiye ait olan idari amaçlı üst kat ile altındaki ruhani amaçlı salonun ilişkisi kesildi, üst kattaki odalarda da tadilat yapılarak köşedeki odaya bir suit eklendi, ortadaki kabul salonu, aym zamanda tiyatro temsillerine de elverecek şekilde düzenlendi.

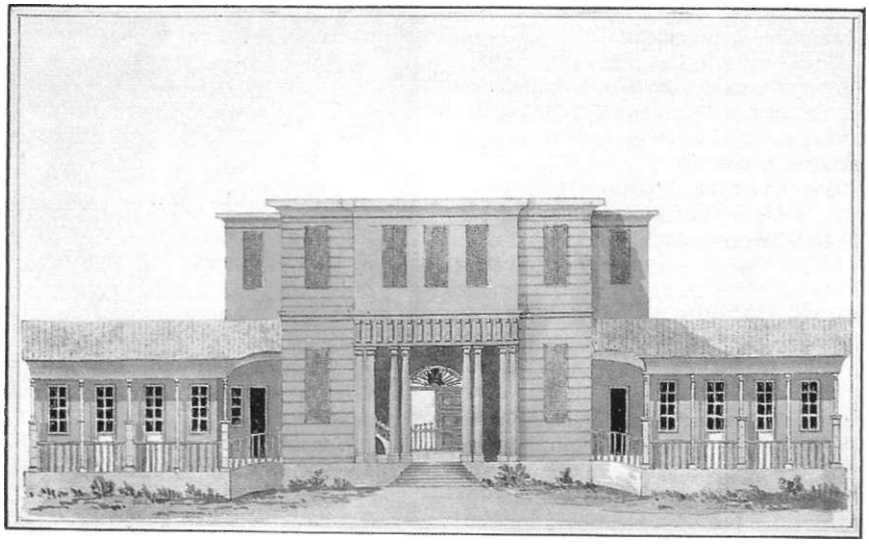

1818 yangını sonrası onarılan isveç Sarayı'nı gösteren suluboya çizim.
Cengiz Kahraman arşivi

Sözünü ettiğimiz bina 1818 paskalya kutlamalan sırasmda yandı, elçilik mecburen bahçedeki köşke taşındı ve zamanın ünlü mimarı Paverata'ya yeni bir binanın projelerini yapması için talimat verildi. Ancak mimarın yaptığı projeler Stockholm tarafından reddedildi. Bunun üzerine köşkün genişletilmesi ve ihtiyaca uygun hale getirilmesi ile yetinildi. O dönemden kalma bazı suluboya çizimlerden köşkün içinin, Kandillideki Kont Ostrorog Yahşinin») içini andırdığı görülmektedir. Geçen zaman içinde İsveç-Osmanlı ilişkileri önemsizleşmiş, uzunca bir dönem (1831-1858) istanbul'daki misyon şefliği Antonio Testa adlı italyan asıllı eski bir tercümana kalmıştı (bugün istiklal Caddesindeki Korsan Çıkmazı eskiden Testa ailesinin adını taşımaktaydı). Aynca bina, bu dönemde isveç ve Norveç'in birleşmesi sonucu isveç ve Norveç Birleşik Krallığı' mn diplomatik misyonuna ait olmuştu. Misyon 1858'de, kısa süre sonra Norveç başbakanlığına atanacak olan Georg Sibbern'in yönetimine verildi. Bu diplomat misyon binasında değişiklik ve genişletme çalışmalarım yeniden başlattı. Sibbern aym zamanda bir Protestan şapelinin yapımına da girişti ve ibadethane kısa zamanda hizmete açüdı. Isveç-Norveç misyonu 1860larda yeni bir elçilik binasının ve Grand Rue de Pera üzerinde sürekli gelir getirecek sekiz duldanın yapımı için Avusturyalı mimar müteahhit Pulgher'e sipariş verdi. Misyon 1870'te yeni binasına taşındı. Bu bina giriş kaü ile üzerinde yükselen bir üst kattan ve deniz tarafından görülen bir zemin katından ibaretti. Yanan binada iki kat olan zemin katı, yenisinde teke mdirilmişti. Bu katta kâtiplerin bürolan ile mutfak ve diğer iç hizmeder için bölümler yer alıyordu, giriş katında üst düzey diplomatlar çalışıyorlar ve eskisinden farklı olarak üst katta hizmetkârlar kalıyorlardı. Binanın bir ucu "Dragemanhuset" (Tercüman Evi) adını taşıyordu. Bu bölüm daha sonra genişletilecek ve dışarıdan eklenen merdivenli bir giriş ile müstakil hale getirilecekti.

Bugüne değin korunmuş olan İsveç Sarayı, öndeki üst bahçe ve arkadaki aşağı bahçe olmak üzere iki bahçeye sahiptir, istiklal Caddesi tarafındaki girişte kabul salonunun bulunması, Avusturyalı mimarın binayı yaparken, sipariş verenlerin isteklerine uyarak, Boğaziçi'nin deniz manzarasını hiç hesaba katmadığını göstermektedir. Binanın denize bakan yönünde sadece koridor bulunmakta, sözü edilen salon ve odalar cadde tarafında kalmakta, koridordan deniz tarafına küçük bir balkon açılmaktadır. Bu isveç Sarayı, istanbul'daki en güzel bir-iki elçilik binasından sayılan eskisinin aksine, mimari bakımdan en zayıf diplomatik misyon binalanndandır. Bi-

Isveç Elçiliği binasının günümüzdeki girişi.
Çelik Gülersoy, *Beyoğlu 'nda Gezerken, 1990*

naya **1954**'te bir çatı katı eklenmiş ve balkonu camla kaplanmıştır.

Cumhuriyetin ilanından sonra, diğer diplomatik misyonlar gibi İsveç'inki de Ankara'ya taşınınca **(1934),** istanbul'daki bina uzunca bir dönem yazlık rezidans olarak kullanılmıştır.

İsveç'in İstanbul başkonsolosluğu ve İsveç İstanbul Araştırma Enstitüsü») halen burada çalışmaktadır.

İSTANBUL

İŞCAN, HAŞİM

(Edirne, 1901 - İstanbul, 11 Mart 1968) İstanbul belediye başkanı **(10** Aralık **1963 - 11** Mart **1968).**

Ahmet Cevdet Paşa'mn oğludur. İlk ve orta öğrenimini Edirne'de yaptı. 1922'de Mülkiye Mektebini bitirdi. Edirne Kız Öğretmen Okulu'nda ve Edirne Lisesi'nde öğretmenlik yaptı. Özel kalem müdürlüğü, kaymakamlık, emniyet genel müdürlüğü ve mülkiye müfettişliği görevlerinde bulundu. Tekirdağ, Erzurum, Antalya, Bursa, Samsun valiliği yaptı. Bu yörelerde 400'den fazla ilkokul açtı. Hastane, liman, stadyum, park, kütüphane ve halkevi gibi yaradı kurumlar kazandırdı. Bulgaristan, Romanya ve Yugoslavya'dan gelen göçmenlerin iskânında başarılı çalışmalarıyla takdir kazandı.

1963 genel yerel seçimlerde Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) adayı olarak İstanbul belediye başkanlığı seçimlerine katıldı, ancak kazanamadı. Seçimden galip çıkan Adalet Partisi (AP) adayının, başvurusuyla usulsüzlük yüzünden başkanlığı iptal edildi. Haşim İşcan belediye başkanlığına getirildi. Ölünceye kadar bu görevde kaldı.

İstanbul'a **1**.500**.000** m asfalt yol yaptı. Trafik sıkışıklığım giderecek yeraltı ve yerüstü geçitlere önem verdi. Öncelikle Şehremini ve Çarşıkapı yeraltı geçitlerini bitirdi. Çarşıkapı Geçidi, Hürriyet Meydanı-Divanyolu arasmda yayalara geçiş olanağı verdi ve trafiğin duraklamadan akışını sağladı. Bu geçitte **10** dükkân yer aldı.

2 Nisan **1964**'te Karaköy Yeraltı Geçidinin inşasına başlandı. Geçit **63** kolon üzerine oturtuldu ve burada 23 dükkân yer aldı. **3**.500**.000** TL maliyetin **4** yıl içinde ödeneceği hesaplandı. Geçit **19** Temmuz **1964**'te hizmete açıldı.

Ardından 30 Nisan **1964**'te yonca yaprağı biçiminde Unkapam Geçidinin temeli atıldı. Balçıklı bir zemin üzerine oturtuluşu nedeniyle bu alana **198** adet fore kazık çakıldı (bak. Atatürk Bulvarı). Bu semte ayrıca bir meydan kazandırıldı. İnşaat **1965** sonunda tamamlandı. **3**-300**.000** TL'ye mal oldu.

Son olarak Saraçhanebaşı Geçidini yaptı. Geçidin inşasına 2 Eylül **1964**'te başlandı. **11**.500 rrf'lik bir sahayı kaplayan bu alanın **6.000** m^2'lik kısmı geçide ayrıldı. Geçitte iki kat üzerine **44** dükkân açddı.

Haşim İşcan belediye başkanlığı sırasında Galata Kulesi'ni restore etti ve turizme açü.Taksim Gezisini») düzenledi. Burada 22 dükkân, **1** kafeterya, **1** sanat galerisi ve büyük bir gazino inşa etti. Kadıköy

Haşim İşcan
Gözlem Yayıncılık Arşivi

Belediye Şubesi çevresinde 24 dükkân yaptı. İstanbul'a 8 çocuk bahçesi kazandırdı. Parkları tanzim etti. Florya'da mevcut turistik tesislere ve motellere 12 lojmanlı bir motel ilave etti. Güneş Plajı tamamlandı. Bebek Bahçesindeki Belediye Gazinosu yeniden yapıldı; park düzenlendi. Sultanahmet Meydanindaki havuz tamamlandı. Bu havuz için 163-000 TL harcandı. Sultanahmet ve Ayasofya Müzesi çevresi aydınlatıldı. Beşiktaş'taki eski bina modern bir belediye şubesine dönüştürüldü.

Taşlıtarla, Basmköy, Havacılar Sitesi, Ihlamur Deresi, Zeytinburnu, Ortaköy-Arnavutköy, Üsküdar-Kadıköy, Kadıköy-Selamiçeşme kanal ve kolektör inşası sürdürüldü.

Fatih'in Heykelini Yaptırma Derneğini kurdu. Ancak ödenek yetersizliği nedeniyle amacma ulaşamadı. Ölümünden sonra Saraçhanebaşı Geçidi'ne Haşim İşcan Geçidi adı verildi.

ZAFER TOPRAK

İŞÇİ HAREKETİ

İstanbul'da yaşayan işçilerin bir toplumsal sınıf olarak kendi çıkarlarım savunmak üzere ekonomik, politik, kültürel alanlardaki girişim, tutum, eylem ve örgütlenmelerinin oluşturduğu bütün.

Bugün elimizde doğrudan doğruya İstanbul'da işçi hareketinin tarihini inceleyen ayrıntılı bir çalışma yoktur. Ne var ki, var olan genel kaynaklar, İstanbul'da bir işçi hareketinden ancak 1908 sonrası dönem için söz edilebüeceğini ortaya koymaktadır.

İstanbul'da, şehrin kuruluşundan hemen sonraki dönemlerden başlayarak, yaşamını emek gücünü satarak sağlayan bir toplumsal kesim hep var olmuştur. Sayısı bir dönemden ötekine değişse de, şehir nüfusu içinde görmezden gelinemeyecek bir oran oluşturan bu emekçilerin, bazı direniş ve hak arama hareketlerine başvurmuş olduklarım ortaya koyan tarihsel belgeler de vardır.

Yine de, İstanbul'da işçilerin toplumsal varlıklarının artık onlan bir sınıf olma konumuna getirmesi ve bu arada çeşitli direniş, eylem ve örgütlenmelerin bütünlüğe kavuşup, bir "işçi hareketi" oluşturacak düzeyi bulması, kapitalist ilişkilerin şehirdeki ekonomik yapı ve ilişkileri belirleyici bir gelişkinliğe ulaşması sonrasında gerçekleşmiştir. Bu süreç ise temel olarak 19. yy boyunca tamamlanmış ve 1908 Devrimi ile öznel koşullarına kavuşmuştur. Kısaca, elde var olan son derece sınırlı araştırmalar, 19. yy'm son 30 yılı ile 20. yy'm ilk yıllarının, İstanbul'da çeşitli direniş ve örgütlenme girişimleri ile adına işçi hareketi denebilecek bir toplumsal ve politik gücün adım adım ortaya çıkışma tanıklık ettiğini göstermektedir.

1908 Öncesinde İşçi Hareketi

Osmanlı İmparatorluğu'nda kapitalist ilişkilerin 19- yy'm özellikle ikinci yarısında başlıca birkaç bölgede (İstanbul, Çukurova, Selanik, İzmir, Bursa, Zonguldak), genellikle birkaç sektörde, büyük bölümü devlete ve yabancı sermayeye ait bulunan az sayıdaki orta ve büyük işletmede ileri düzeylere ulaşmış bulunması, bu bölge, sektör ve işletmelerde çalışan emekçilerin işçi sınıfının oluşumunda özel bir rol oynamasına yol açmıştır. Bu kapsamda, İstanbul'da savunma sanayii, tekstil, tütün, gıda, cam, haberleşme ve ulaşım sektörlerinde bulunan ve 20. yy'm başlarında 50.000'i bulduğu tahmin edilen İstanbul işçilerinden, toplam sayısı ancak 15.000-20.000 civarında olan ve büyük ölçekli işyerlerinde çalışan bir işçi grubu tüm Osmanlı İmparatorluğu'nda işçi hareketinin çekirdeğini oluşturmuştur. Modern teknoloji ile çalışan ve çok büyük bir bölümü Rum, Ermeni, Yahudi ve Bulgarlardan oluşan bu çekirdeğin etrafmda ikinci bir halka yer almıştır. Başta inşaat işçileri olmak üzere niteliksiz işçiler ile esnaf ve zanaatkârlıktan işçiliğe geçiş sürecini yaşayan hamal, sandalcı, fınncı vb mesleklerden emekçilerden oluşan bu halkada Müslüman ve Türklerin oranı daha yüksek olmuştur.

İşçi eylemlerinin 1870'lere kadar olan tarihine diskin çalışmalar, birkaç makine kırma ve fabrikaya saldın olayı dışmda bu dönemde önemli işçi eylemlerinin var olmadığını belirtmektedir. 1872-1876 yıllan ise, ağırlaşan ekonomik koşullar altmda, İstanbul'da bilinen ilk grevleri birlikte getirmiştir. Tersane, telgrafhane, demiryolu yapımı, deri-kundura, tramvay, Darphane, Fişekhane, Feshane işçilerinin grevlerinde ücretlerin zamanında ödenmemesi en önde gelen neden olarak görünmektedir. İşten çıkarmalara ve yabancı mühendis ve yöneticilerin haksızlıklarına tepki ise daha sonra gelen nedenlerdir. İşçi eylemlerinin bir aşamasında hükümete, veliahta, mutasarrıflığa topluca dilekçe verilmesi, gazetelere açıklama yapılması gibi girişimler ilgi çekicidir. 1878-1880 dönemi işçi eylemlerinde (ayakkabıcılar, terziler, duvarcılar, İdare-i Mahsusa, tersane ve Haydarpaşa demiryolu işçileri) ise, ücretlerin düşük değerli para ile ödenmesine karşı çıkma, ücret artırımı ve iş saaderinin kısaltılması, ücretlerinin düşürülmesini protesto ve birikmiş ücretlerin ödenmesi istemi başta gelen nedenlerdir. Bu iki dönem

boyunca gerçekleştirilen işçi eylemlerinin genellikle kısa süreli olması, azımsanmayacak bir bölümünde kısmi uzlaşmaların sağlanabilmesi ve buna rağmen hükümetin birçok durumda işçilere karşı polis ya da asker kullanması dikkate değer.

1880'den 1908'e kadar işçi eylemlerine ait bilgiler son derece sınırlıdır. Bu dönemde 1882'de Tatavla Kundura ve 1885'te Odunkapı Bıçkı işçilerinin, 1886'da Beyoğlu'ndaki bazı tezgâhtarların, 1906'da İstanbul tütün ve matbaa işçilerinin (ücretlerinin artırılması, iş koşullarının iyileştirilmesi ve pazar günü tatil hakkı için) yaptıkları grevler dışında dönemin gazetelerine yansıyan işçi direnişi haberi yoktur. Bu durum, direnişlerin durması olasılığı kadar, sözü edilen dönemde gerçekleşmiş direnişlere ait bilgilerin ancak başka kaynakların taranmasıyla ulaşılabilir olması olasılığını akla getirmektedir. Aynı dönemde Balkan şehirlerindeki işçi eylemlerine ait gelişmeler, mutlakıyet yönetiminin istanbul'u daha sıkı kontrol altında tutabildiğinin kanıtı da olabilir.

1908 öncesi işçi eylemlerinin arkasında örgütler yoktur; bunlar kendiliğinden ve günlük ekonomik hedeflere yönelik eylemlerdir. Yine de bu dönemde büyük işyerlerinde kurulan yardımlaşma sandıklarından bazılarının işçi dayanışmasına katkıda bulunmuş olabileceği düşünülebilir. Katkısı daha kesin olan ve istanbul'da, Tophane'de kurulmuş olan ilk işçi örgütü Osmanlı Amele Cemiyeti'nin (1894) uğradığı büyük saldın ve baskı, rejimin hoşgörü sınırlarının darlığını kanıtlamaktadır. Daha 1845'te, çeviri kokan bir polis yönetmeliği ile işçi grevleri ve örgütlenmeleri yasaklanmıştır (bak. işçi örgütlenmesi). II. Abdülhamid rejimi, Eylül 1896'da yeni ve daha genel bir yasaklama getirerek her türlü örgütlenme ve toplantıyı yasadışı ilan etmiştir. Kuruluşundan bir yıl sonra kapatılan ve kurucuları tutuklanıp sürgüne gönderilen Osmanlı Amele Cemiyeti 1901'de yeniden oluşturulmasına karşın, artan bir sertliğe başvurulması, sınıfsal temelli bir kararlılığın ifadesidir.

Bu dönemde işçi eylemlerinde yer alan işçilerin bir bölümü Osmanlı vatandaşı olmayan işçilerdir. Örneğin Hasköy Tersanesi grevi ingiliz işçilerin grevidir. Yine birçok grevde Müslüman olmayan azınlıklara mensup işçilerin önemli rolü olmuştur. Önemli sanayi, ulaşım ve hizmet işyerlerindeki çeşitli azınlıklara mensup işçilerin kendi cemaatlerinin aktif bir kesimini oluşturduklarını gösteren birçok belirti vardır. Ermeni sol örgütieri daha 1907' de II. Enternasyonal'e üyelik için başvurup ileride kurulacak Osmanlı Seksiyonu' nun alt bölümü olarak tanınacak kadar gelişkin ilişkilere sahiptiler. Yahudi işçi hareketinin en önemli merkezi Selanik'tir; yine de Yahudi işçiler istanbul'da da hayli güçlü bir ilişkiler ağı kurmuşlardır. Aynı durum Rumlar ve Bulgarlar için de geçerlidir. 1908 öncesinde nitelikli ve direnişlerde aktif işçiler arasmda Türkler, hattâ bir bütün olarak Müslüman unsurlar bir azınlıktır.

1908-1918 Döneminde İşçi Hareketi

imparatorluğun öteki bölgelerinde olduğu gibi, İstanbul'da da işçi hareketinde asd büyük sıçrama II. Meşrutiyetle birlikte 1908-1913 döneminde yaşanmıştır. Gösteri ve grevlerle sokağa dökülen, birçok yayın organı kuran, mecliste temsil olanağına kavuşan ve hızlı bir örgütlenme eğilimi içine giren istanbul işçileri bir toplumsal hareket olarak sahneye çıkışlarını II. Meşrutiyet'e borçludurlar.

1908 Ağustos-Ekim aylarında başta Cibali Tütün, liman, Paşabahçe Cam, tramvay, Anadolu-Bağdat Demiryolu, müretitipler, fırın işçileri, Kadıköy-Üsküdar Su Kumpanyası işçileri, Yedikule iplik ve Yedikuîe Şimendifer işçileri, balıkhane ve müskirat işçileri, Kazlıçeşme deri, Rumeli Demiryolu, Şirket-i Hayriye vapur, tersane ve fabrika işçileri, bazı lokanta ve oteller, İstanbul Belediyesi Birinci ve Altıncı daireleri ve Feshane işçileri grevleri olmak üzere çok sayıda grev gerçekleştirilmiştir (bak. grevler).

imparatorluğun en batıdaki şehirlerinden en doğudaki şehirlerine kadar bellibaşlı tüm merkezlere yayılan bu grevlerden tstanbul'dakilerde, ücret artışı en önde gelen talep olmuştur. Bunu iş koşullarının düzeltilmesi, işçi örgütünün muhatap alınması, işçiler tarafından istenmeyen bazı yöneticilerin işten uzaklaştırdması, parasız sağlık yardımı, gece çalışanlara ek ücret ödenmesi, iş saatlerinin kısaltılması gibi talepler izlemiştir. Yalnızca istanbul'da 15.000'in üzerinde işçinin katddığı talvmin edilebilen bu grevlerin birçoğu günlerce, hattâ haftalarca sürmüştür. Grevlerin birçoğunda işçiler grevle birlikte ya da grevden hemen önce kendi cemiyet ya da örgütlerini kurmuşlardır. Daha da ötesi özellikle demiryolu ve tütün grevlerinde çeşitli şehirlerdeki cemiyetler arasmda işbirliğine gidilmiştir. I. Meşrutiyetin ertesindeki ydlarda İstanbul'da marangozlar, terziler ve Anadolu Demiryolları çalışanları doğrudan doğruya sendikalar içinde; fırıncüar, tramvay, Imalat-ı Harbiye Fabrikası, Reji Tütün Fabrikası, sigara kâğıdı fabrikası işçileri, matbaacılar, pamuk bükümcüleri ve garsonlar öteki türden işçi örgütleri içinde (birlikler, dernekler vb) yan yana gelmişlerdir. Öte yandan, işçiler hemen tüm grevlerde Ittihad ve Terakki merkezinden ya da mahalli komitelerinden yol göstericilik ve hakemlik beklemişler, buna karşı îttihad ve Terakki yönetimi, yabancı sermayedarların istedikleri ölçüde olmasa da, işçilere karşı tutum almaktan ve şiddet kullanmaktan kaçınmamıştır.

ilk işçi eylemleri dalgasının ardmdan, grevleri ve işçi örgütlenmelerini büyük ölçüde yasaklamak üzere, Ekim 1908'de acele çıkartılan Tatil-i Eşgal Kanun-ı Muvakkatini (Grev Geçici Yasası), 31 Mart olaylarının (Nisan 1909) ardmdan sıkıyönetim ilan edilmesiyle yaratdan ortamda uygulamaya konulan Tatil-i Eşgal Kanunu (Grev Yasası) ve Cemiyetler Kanunu izlemiştir. Özellikle Selanik'te yapılan büyük bir mitingde işçiler tarafından protesto edilen bu yasalarla II. Meşrutiyetin "toplumsal pazarlık ve barış" dönemi son bulmuştur.

Mart 1909 somasında da özellikle yukarıda sözü edilen yasal düzenlemenin kapsamı dışında kalan işyerlerinde bir dizi işçi eylemi gerçekleştirilmiştir. Gümrük hamalları, rıhtım işçileri, tramvay, terzihane, Kazlıçeşme deri, Reji Tütün, istanbul un fabrikaları, Seyr-i Sefain idaresi işçileri grev yapmışlardır. Bu grevlerde, birikmiş ücretlerin ödenmesi, iş saatlerinin kısaltılması, yerli ve yabancı işçiler arasında eşitlik sağlanması, işe alınmada Osmanlı vatandaşlarına öncelik verilmesi, ücret artırımı, işten çıkardan işçilerle dayanışma, haftada 1 gün ücretli tatil hakkı, başlıca istemlerdir. Bu dönemde ücret artırımı gibi istemlerden, daha uzun dönemli, demokratik hakların öne çıkarılması yönünde istemlere doğru bir geçiş görülmekteyse de, bu sürece öncülük eden, Selanik işçileridir. Yine de İstanbul'da Grev Yasası' nın yasaklama kapsamındaki bazı işkollarında artan baskı ve tutuklamalara rağmen eylemlerin sürdürülmesi dikkat çekicidir. Bu dönemde bir bütün olarak işçi hareketinin militanlaştığını söylemek olanaklıdır. Aynı şekilde işçi örgüdenmesinin de gelişmesini sürdürdüğünü, bu arada etnik ayrımları aşarak geniş bir üyeliğe ulaşan İstanbul Matbaa işçileri Sendikası'nın ve işkolu sendikası olmaya yönelen istanbul Makinistler Cemiyeti'nin kuruluşunu hatırlatmak gerekir.

Balkan Savaşı'nın çıkması ve Haziran 1913'te Îttihad ve Terakki'nin Mahmud Şevket Paşa'ya yapılan suikastı gerekçe göstererek bir diktatörlük rejimi kurmasıyla eylem ve örgütlenmeler yeni bir kesintiye uğramıştır. Osmanlı işçi hareketi, Selanik ve öteki bazı Balkan şehirlerinin imparatorluk dışma düşmesiyle hiçbir zaman onaramayacağı bir yara almıştır.

II. Meşrutiyeti izleyen yıllarda istanbul'da işçi hareketi, doğrudan îttihad ve Terakkiye bağlı işçi (daha doğru bir deyişle işçi-esnaf-zanaatkâr) girişim ve örgütleri, Dersaadet Tetebbuat-ı içtimaiye Cemiyeti (istanbul Toplumsal Araştırmalar Grubu) ve işçi Kulübü çevresinin temsil ettiği Marksist akım ve iştirakçi Hilmi») çevresinde örgütlenen "ortayolcu" çizgi arasmda temelde üçe bölünmüştür.

îttihad ve Terakki, işçilerin Meşrutiyet' in ilanı sonrasında gösterdikleri dinanizm karşısmda telaşa kapılmış; bir yandan Ekim 1908'den başlayarak bazı grevleri yasaklamayı, yayın organlarına ve işçi örgütlerine karşı baskılara girişmeyi, öte yandan Kara Kemal gibi önde gelen adamları yoluyla bu örgütleri kontrolüne alarak onları kendi iktidarının kitle örgütleri olarak kullanmayı denemiştir, izlediği milli iktisat politikasının bir parçası olarak, etkilediği işçileri kimi yabancı sermayeli işletmelerde eyleme yöneltmiş, birçok eyleme karşı görece hoşgörülü bir tutum almış, Türk ve Müslüman çalışanların geri kalanlardan ayrı örgütlenmesini ve kendi haklarını öne çıkarmasını teşvik etmiştir.

Rum ve Müslüman olmayan işçilerin ağırlıkta olduğu Toplumsal Araştırmalar

Grubu ise çevresindeki işçilerin enternasyonalist bir anlayışla ve ekonomik olduğu kadar kültürel ve politik hedeflerle de örgütlenmesini sağlamaya çalışmıştır.

1 Mayıs 1909'dan itibaren "İstanbul'un işçi sınıflarını eğitmek, onlar arasında sosyalist fikirleri yaymak, kapitalizmin sömürüsüne karşı mücadele etmek üzere ve onları ekonomik ve politik alanda örgütlemek için bir sosyalist grup kurmaya karar veren bazı sosyalist yoldaşlar"ın kendilerine izin verilmemesi karşısında gizli olarak çalışmaya girişmeleriyle oluşan bu grup, daha sonra o sıralarda istanbul'da bulunan ünlü Parvus'ün de önerisiyle örgütlerinin biçim ve adını değiştirip 1 Ocak 1912'den sonra resmen tanınarak çalışmalarını sürdürmüştür. Toplumsal Araştırmalar Grubu'nun ilk olarak -büyük olasılıkla 1909 içinde ya da 1910 başlarında- terzileri ve şemsiye yapımevi işçilerini kapsayan iki sendika kurduğu, daha soma ise değirmen, liman, marangozhane, pastane, halı imalathanesi işçilerine, mücellitlere, dizgicilere, müstahdemlere, kadın terzilerine ve berberlere yönelik 10 sendika daha örgütlediği anlaşılmaktadır. Daha sonra 1912 ortalarında yukarıdakilere ek olarak, ticaret ve sanayi müstahdemleri, bira fabrikası işçileri, eczane işçileri, Cibali Reji işçilerinin derneklerinin birleşmesiyle Galata Kuledibi'nde bir işçi kulübü kurulduğu, *Ergatis* adında Rumca bir dergi de yayımlayan ve 1 Mayıs 1912 gösterilerini örgütleyen bu grubun II. Enternasyonalle hayli sıkı ilişkiler içinde olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim, Aralık 1909'da Belgrad'da yapılan I. Balkan Sosyalist Konferansı'na da, 1 yd sonra 25-27 Aralık 1910' da Selanik'te yapılan Osmanlı Sosyalist Kuruluşları I. Konferansina da İstanbul grubu katılmıştır.

Sendika tüzükleri Fransızca, Rumca, Ermenice, Ladino ve Türkçe olmak üzere ayrı ayrı 5 dilde yayımlanan bu grubun Dersaadet Amele Cemiyetleri ittihadı (istanbul İşçi Sendikaları Birliği) adlı bir birlik kurmuş olduğunu gösteren kanıtlar vardır.

1910 sonrasında İstanbul'da, 2 yıl sonra da tüm ülkede, sendika biçiminde örgütlenmeyi "Esnaf Cemiyetleri Hakkında Talimat'ln 16. maddesi ile yasaklamış olan Osmanlı mevzuatınm bu yasağmm, bir "Osmanlı yasağı" olduğu, ilgili kuruluş ciddi bir tehdit oluşturacak büyüklüğe ve eylemliliğe ulaşmadıkça sıkı bir biçimde uygulanmadığı, bu grup tarafından yayımlanan Türkçe ve Fransızca isim ve tüzük metninin içerdiği farkldıktan da anlaşılmaktadır.

İstanbul Toplumsal Araştırmalar Grubu' na ait yayının arka kapağında Temmuz 1912 tarihli şu ilgi çekici çağrıya yer verilmektedir:

"Arkadaşlar: Ezilen ve sömürülen bizler, kendimizi önce savunmak, sonra da kurtarmak için bir araya gelmiş bulunuyoruz. Sendikamız, müstahdemlere en iyiyi, yani yaşamda sahip oldukları hakların bilincini ve bunları elde etmek için özgüçlerine güvenme büincini veriyor.

Sendikal eğitimle 'mutsuzluğumuzun bilimini' elde edebüiriz ve bunu sona erdirmek için ise kendimizden başkasma güvenenleyiz.

Sevgili arkadaşlar, sakınmadan bize geliniz ve kendi iradenizin elinizden gideceğinden korkmayınız; çünkü bizim tek arzumuz bireyselliğin nihai zaferidir.

Kapitalist sömürüye karşı ve Osmanlı proletaryasının kurtuluşu için bizimle birlikte mücadeleye gelin.

Kendi kendinize ihanet etmeden bizim çağrımıza kayıtsız kalamazsınız."

Bu grubun sıkıyönetime ve yasaklamalara rağmen 1914'ün 1 Mayıs'ı dolayısıyla bir bildiri yayımlayıp yurtdışına da yolladığı, bu grupla Mütareke döneminin Beynelmilel işçiler ittihadı arasmda hayli sıkı bir ilişkinin, hattâ sürekliliğin var olduğu, Türkiye Komünist Partisi'nin İstanbul örgütünü oluşturan gruplardan biri olduğu yönünde ipuçlan vardır.

1908 Devrimi sonrasında işçi hareketi içinde önemli bir yere sahip olan bir başka grup iştirakçi Hilmi ve çevresidir. 1910 başlarında *İştirak* dergisini yayımlamaya başlayan ve aym yd eylül ayında Osmank Sosyalist Frrkası'nı kuran Hüseyin Hilmi ve arkadaşları tarafından yazılan politik metinler, Türk milliyetçisi, emek yanlısı, demokrat bir politik çizgiyi, bir eklektik bütün olarak ifade etmektedir. Gerek çıkardıkları yayınlar ve gerekse partileri, rejimin sürekli baskdan ile karşılaşan iştirakçi Hilmi, işçiler arasında artan bir taban bulmuş, öteki işçi örgütleriyle ve sol kuruluşlarla ilişkiler kurmuştur. Osmanlı Sosyalist Fırkası'nın Refik Nevzat tarafından yönetilen ve baskdann yoğunlaşması üzerine bir süre merkez işlevini de üstlenen Paris şubesi, bu partinin yurtdışında da belirli bir yankı bulmasını, kimi uluslararası bağlantüar kurmasını sağlamıştır. Ancak iştirakçi Hilmi ve çevresinin yıldızının asü parladığı dönem mütareke yıllarıdır.

1913 ortalarından 1918 sonlarına kadarki 5 yıl, İttihad ve Terakkinin diktası altında geçen bir savaş dönemi olarak kayıp yıllardır, işçi hareketinin başlıca önderleri bu ydları sürgünde, yurtdışında ya da cephede geçirmişlerdir. 1918 sonlannda bunların geri dönmeleri ve İstanbul'da bir iktidar boşluğu, daha doğru bir deyimle iktidar karmaşası yaşamyor olması, işçi hareketinin yeni bir ivme kazanmasına yol açmıştır.

1919-1923 **Döneminde İşçi Hareketi**

istanbul 1919-1923 döneminin büyük bir bölümünü işgal altında geçirmiştir. İstanbul işçileri bir yandan Anadolu'daki savaşa diskin tutum alır ve savaşın sonucunu beklerken, öte yandan 1908-**1913** dönemi işçi hareketinin birçok birikimi yeni biçimler altında canlanmıştır. Uluslararası işçi hareketinde II. ve III. enternasyonaller arasındaki karşıtlık ve rekabetlerin, komşu bir coğrafyada Sovyet Devrimi ile yaşanan altüstlüklerin doğrudan etkilediği koşullarda sendikal ve politik hareket 3 önemli yıl geçirmiştir.

1919'un ilk haftalarından başlayarak İstanbul işçüeri savaş yıllarında kaybettiklerini geri almak için çeşidi eylemlere girişmişlerdir. Şirket-i Hayriye ve Telefon Şirketi işçileri grev tehdidinde bulunmuş, Reji, belediye temizlik, fırın işçileri, Haliç vapurları çalışanları, limanda çalışan hamallar ise greve gitmişlerdir. **1919**'un bir başka önemli olayı, mayıs ayı içinde yapılan ve izmir'in işgalinin kınandığı protesto mitingleridir; özellikle 30 Mayısla Sultanahmet'te yapdan büyük mitinge işçiler kitlesel bir biçimde katılmışlardır (bak. Sultanahmet mitingleri). 1920'de işçi grevleri tramvay ve Tünel, Kasımpaşa Tersanesi, Kazlıçeşme deri işçileri, gazete mürettipleri ve Haliç vapurları çalışanlanyla devam etmiş; özellikle tramvay grevleri kısa aralıklarla tekrarlanmıştır. 1921' de Şirket-i Hayriye, Kadıköy tramvay, Elektrik-Tünel-Tramvay Şirketi, Zeytinburnu fabrikası işçilerinin ve mürettiplerin grevleri yıl ortasında bir genel grev olasılığını gündeme getirmiştir, istanbul 1922 başlarında başansız bir tramvay grevine ve daha sonra belediye çöpçülerinin grevine sahne olduktan sonra 1 yılı aşan hayli sakin bir dönem geçirmiştir. Eylül-Eldm 1923'te yeni bir kımddanma olmuş, matbaa işçileri, Bomonti Bira Fabrikası, Dolmabahçe Gazhanesi, Şark Şimendiferleri, liman, tramvay ve Terkos işçileri art arda greve gitmişlerdir. **1919**-1922 grevlerinde ücret artışları, iş koşullarının düzeltilmesi, iş saatlerinin kısaltılması, gece mesaisi için fazla ücret, çalışanlar arasmda eşitlik sağlanması, işçi çocuklan için okul açdması gibi talepler önde iken, Anadolu'da savaşın sonuçlarının kesinlik kazandığı 1923 sonbahar grevlerinde, yabancı işverenlere karşı bir öfke patlaması, eylemlerin başlıca gerekçesini oluşturmuştur. Bu öfke bazı eylem hazırlıkları ve eylemlerde Müslüman olmayan işçilerin işten çıkarılması taleplerine kadar gitmiştir. 1923 öncesinde de dönemin tüm işçi eylemlerinde emperyalist güçlere karşı çıkış unsurunun, artan bir milliyetçi vurgunun kendini gösterdiğini söylemek doğru olacaktır.

Dönemin dikkat çekici bir işçi eylemi kategorisi **1** Mayıs kuüamalarıdır. Özellikle 1921 ve **1922** 1 Mayısları, istanbul' un tarihinde daha önce görülmemiş ve 1970'lere kadar görülmeyecek yaygm bir katılım ve coşku ile kutlanmıştır (bak. Bir Mayıs kutlamaları).

İstanbul'da mütareke yıllarında -bir yönüyle savaş öncesi dönemin uzantısı olarak- başlıca üç çevre işçi hareketine yön vermeye çabalamıştır: İlk olarak İttihad ve Terakkinin devamı olan ya da Anadolu' daki Kemalist hareketle doğrudan ilişki içindeki örgütler (başlıcaları, Resmi Türkiye Komünist Fırkası, Osmanlı Mesai Fırkası, Amele Siyanet Cemiyeti, istanbul Umum Amele Bkliği); ikinci olarak III. Enternasyonal çizgisine yakın örgütler (başlıcaları, Beynelmilel işçiler İttihadı, Aydınlık çevresi, Türkiye işçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası, Türkiye işçiler Derneği, Türkiye Komünist Partisi); üçüncü olarak Sosyalist işçi Enternasyonali çizgisinde ya da bağımsız örgütler ve bireysel girişimler

(başlıcalan, Türkiye Sosyalist Fırkası, Sosyal Demokrat Fırkası, Müstakil Sosyalist Fırka, Türkiye İşçi Sosyalist Fırkası).

Bu üç çevrenin işçi hareketi içindeki ağırlıkları bir dönemden ötekine değişmiştir. Ne var ki, İştirakçi Hilmi ve arkadaşlarının 1919-1921 arasındaki sürükleyici çalışmaları dışında sırtını Anadolu'ya ve işgal koşullarında bile olsa devlet kurumlarına dayayan, bağımsız bir işçi hareketinin gerekliliğini reddeden milliyetçi çizgi en büyük etkinliğe sahip olmuştur. Üstelik bu çevre, gerekli bulduğu her türlü ittifakı ve kimlik tanımını büyük bir pragmatizm içinde gerçekleştirerek özel bir avantaj elde etmiştir.

III. Enternasyonal yanlısı örgütler dünyadaki dengeleri altüst eden bir gelişmenin Türkiye'deki destekçileri ya da uzantıları olmalarına karşın, dönem içinde bir dizi elverişsiz etki ile yüz yüze gelmişlerdir: 1) Savaş süresince, özellikle savaşm sonlarında İstanbul işçilerinin etnik dağılımının hızla değişmesi ve en deneyimliler grubunun önemli bir bölümünü oluşturan Rum, Ermeni, Yahudi vb işçilerin sayısında hızlı bir düşüş olması, 2) yerli olsun, yabancı olsun patronların ve işgal kuvvetlerinin en sert tepkilerinin bu gruba yönelmesi, 3) bu çevrenin kendi içinde derin görüş ve kişilik ayrılıklarının varlığı, 4) Mustafa Suphi ve arkadaşlarının Türkiye yolunda öldürtülmesi ile önder kadronun kaybı, bu kapsamda belirtilebilecek unsurlardır.

İştirakçi Hilmi ve çevresi bu iki büyük gücün rekabeti koşullarında, geniş işçi kitlelerinin günlük sendikal mücadelelerini de yönlendirebilecek, karizmatik bk liderliğe duydukları susuzluğu ve işgal kuvvetleri arasındaki çelişkileri iyi değerlendirerek hızla güç kazanmıştır. **1910**'ların Osmanlı Sosyalist Fırkasından daha sol ve anlaşılır bir programla ortaya çıkan daha sonra Marksist hareket içinde yer alacak bazı aydınların da desteğini alan Türkiye Sosyalist Fırkası, birçok durumda doğrudan doğruya bir sendika işlevini görerek çok sayıda işçiyi üye yapmıştır. İştirakçi Hilmi ve arkadaşları, parti çalışmalarıyla 1919-**1921** dönemi boyunca çeşitli işçi isteklerini patronlara ve kamuoyuna duyuran bir sendikal kuruluş gibi ekonomik mücadele ile iç içe olmuşlar, başta tramvay grevi olmak üzere birçok grevi yönetmişler, özellikle **1921** -ve bir ölçüde de **1922- 1** Mayıs gösterilerinin örgütlenmesinde büyük rol oynamışlardır. Türkiye Sosyalist Fırkası daha önce Türkiye'de hiçbir başka örgütün başaramadığı adımı da atarak, Sosyalist İşçi Enternasyonali'nin Türkiye temsilciliğini onaylatmış ve 1919 ve **1920** kongrelerine Türkiye adına temsilci yollamıştır.

1919-1923 döneminde işçi hareketi bakımından özel önem taşıyan bir sorun, çeşitli işçi örgütleri arasında birliğin sağlanmasıdır. Bu alanda daha çok III. Enternasyonal yanlıları tarafından daha 1919 ortalarında başlatılan bir dizi toplantı ve hazırlığın ısrarla engellendiği görülmektedir. Türkiye Sosyalist Fırkası'mn gücünün zirvesinde iken uzak durduğu çalışmalar, işgal kuvvetlerine, rrulliyetçi güçlere ve patronlara (istanbul Ticaret Odası) yakın çevrelerce kesin olarak baltalanmıştır. Bu amaçla en açık örneği istanbul Umum (daha sonra Türkiye) Amele Birliği olan bazı özel dernek ve birlikler kurdurulması yoluna bile gidilmiştir. 1922 ve 1923 1 Mayıs gösterilerinin düzenlenmesi için sağlanan geniş tabanlı işbirliği ise süreklilik kazanamamıştır.

1923-1946 Döneminde İşçi Hareketi

1923 1 Mayıs kutlamalarının hemen ardından istanbul'da sol güçlere yönelik olarak başlatılan baskı ve tutuklamalarla Mütareke yıllanmn cardı ve çoğulcu yapısı ağır bir darbe yemiştir. Böylece 1925'te Takrir-i Sükûn Kanunu uygulaması ile daha kesinleşecek ve 1920'lerin sonundan itibaren büsbütün ağırlık kazanacak bir baskı ve yasaklama dönemine girilmiştir.

Temmuz 1924'te grevci tramvay işçilerine karşı süngülü jandarmaların kullandması, ardından Şark Demiryolları grevcilerine karşı da benzer biçimde şiddet kullanılması, yeni rejimin işçi eylemlerine ve örgütlenmesine ilişkin tutumunu ortaya koymuştur. Aynı yıl içinde posta dağıtımcılarının, Ayvansaray Un Fabrikası ve dokuma fabrikaları işçilerinin daha yüksek ücret, daha iyi iş koşulları ve çok uzun olan çalışma saatlerinin kısaltılması için giriştikleri grevler hep başarısızlığa uğratrimıştır.

Mart 1925'te çıkarılan ve temel olarak tüm muhalefeti yok etmeyi ve demokratik direniş ve örgütlenmeleri yasaklamayı amaçlayan Takrir-i Sükûn Kanunu sonrasında Ağustos 1925'te bazı Şirket-i Hayriye işçilerinin grev girişimi dışında basına yansıyan bir işçi eylemi olmamıştır. 1924'te Türkiye Amele Birliği'nin kendi merkezinde yapacağı 1 Mayıs kutlamalarına bile izin verilmemiştir. Aynı şekilde Ağustos 1924'te kurulan Amele Teali Cemiyeti' nin(->) 1925 1 Mayıs'ını kutlamak için yaptığı tüm başvuru ve girişimler engellenmiş ve 1 Mayıs broşürleri hazırlayan ve dağıtan Türkiye Komünist Partisi (TKP) mensuplarından 38 kişinin tutuklanıp istiklal Mahkemesinde 7-15 yıllık cezalara çarptırılması ile örneklenebilecek çapta bir baskı uygulanması yoluna gidilmiştir.

Bu arada daha 1923'te Türkiye Amele Birliği dışında başlatılan, sonra bu birlik içine taşınan ve Mayıs 1924'te Amele Birliği'nin kapanıp birkaç ay sonra Amele Teali Cemiyeti'nin kurulmasından sonra bu dernek içinde sürdürülen işçi örgütlerinin etkinleştirilmesi ve birleştirilmesi çalışmaları hep rejimin istemediği sonuçlar vermiştir. Komünistierin öne çıkması, alternatif bir iş yasası taslağının hazırlanması, işçi tabanında yeni kıpırdanışlar olması karşısında önce Amele Teavvün Cemiyeti adlı bir alternatif örgüt kurdurulmuş, daha sonra bu tür örgütlerin (Amele Teali Cemiyeti, 1928) tümüyle yok edilmesi yoluna gidilmiştir.

Ne var ki, tüm bu önlemlere rağmen, Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) iktidarınm işçi eylemlerini tümüyle durdurması yine de mümkün olmamıştır. 1926 ve 1927'de liman işçileri, 1927'de ayrıca tütün işçileri, 1928'de demiryolu, dokuma, tütün, demirçelik ve tramvay işçileri, 1929'da tramvay ve tütün işçileri, 1931'de Feshane ve tütün işçileri, 1932'de Seyr-i Sefain İdaresi işçileri, 1933'te Süreyyapaşa Mensucat Fabrikası işçüeri, 1935'te Kuruçeşme Depoları işçileri, 1936'da yine Süreyyapaşa Mensucat Fabrikası işçileri direniş ve grevler yapmışlardır. Bunlar karşısında bulunan çözüm, baskının daha da artırılması, 1933'te grevin özel bir yasa çıkarılarak yasaklanması, 1935'te çıkarılan bir kanunla her yıl tüm yasaklamalara rağmen çeşitli giz-

Cibali Tütün Fabrikası işçileri toplu halde, 1923. *TETTV Arşivi*

li faaliyet ve küçük çaplı gösterilere neden olan 1 Mayıs'ın kanunla "Bahar Bayramı" ilan edilmesi, 1936'da sol faaliyetleri çok ağır ceza hükümlerine bağlayan 141. ve 142. maddelerin ceza yasasma konulması, 1938'de sınıf temelinde örgüt kurulmasının bir yasa değişikliğiyle yasaklanması olmuştur.

Böylece özellikle 1930lardan başlayarak izlenen devletçi ekonomik politikayla hızla sanayileşmeye başlayan, işçi sınıfı sayıca kabaran ve büyük işletmelerde yoğunlaşan bir ülkede, toplumsal ilişküer hemen yalnızca baskı yöntemleriyle çözülmeye çalışılmıştır. İşçi emeklilik ve dayanışma sandıklarının teşvik edilmesi, bir dönem İzmir'de korporatist bir anlayışla denenen güdümlü işçi demeğine zorunlu üyelik uygulamaları bile riskli bulunmuş, bu koşullarda işçi eylemleri komünisderin illegal, küçük çaplı varlık ve direnç gösterilerinden ibaret kalmıştır.

Savaş yılları, getirdiği yüklerle işçilerin yaşam zorluklarını, örgütlenmeye ve özgürlüklere susamışlıklarını daha da artırmıştır. Gerçek ücretlerin 1938'den 1945'e yüzde 49 oranında düştüğü, özellikle 1940'ta çıkarılan Milli Korunma Kanunu'nun bazı hükümlerine dayanılarak çalışma koşullarının daha da ağırlaştırıldığı yıllar boyunca büyük bir birikim olmuştur. Haziran 1946'da sınıf esasına dayanan cemiyet kurulması yasağının demokratikleşme paketinin bir parçası olarak kaldırılmasıyla bu büyük birikim dışa vurmuştur (bak. işçi örgütlenmesi). Gerçi hemen bir hafta sonra ceza kanununun 141. ve 142. maddelerinde yapılan bir değişiklikle cezalar ağırlaştırılarak tüm işçi önderlerine ve sol çevrelere gözdağı verilmiş, ancak bu bile yeterince engelleyici olamamıştır.

Kanun değişikliğinden hemen sonra, Türkiye Sosyalist Partisi (kuruluşu 14 Mayıs 1946), Türkiye Sosyalist Emekçi Köylü Partisi ve Türkiye İşçi Derneği'ni yaygınlaştırma taktiği ile doğrudan doğruya CHP, işçi örgütleri kurmak için kolları sıvadılar. İki sol parti, kendi aralarında öteki konulara ek olarak işçi örgütlenmesinin yöntem ve önceliklerine ilişkin bir anlaşmazlık içinde olup birbirleriyle yarışarak güçlerinin bir bölümünü tüketseler de, bu patlamanın asıl etkili unsurları oldular. Resmi açıklamalara göre haziranla aralık arasındaki 5 ayda 100'ün üzerinde sendika kuruldu, 600 işyerinde işçiler sendikalarda örgütlendiler. İstanbul işçileri bu örgütlenme yarışında en önde oldular. Son derece canlı ve yüksek tirajlı bir sendika basını ortaya çıktı. İstanbul İşçi Sendikaları Birliğinin») öncülüğü altında, Ekim 1946'da, işçüer arasında tecrübe aktarımını sağlayarak dayanışmayı artırmak, işçüerin hak ve özgürlüklerini savunabilecek bir örgütienmeyi başarmalarına yardımcı olmak, mesleki eğitimlerini ve genel kültür düzeylerini geliştirmek üzere İşçi Kulübü kuruldu. Mavi ve beyaz yakalı emekçilerin sendikalarda ortak çalışmaları için örnekler geliştirildi Dünya Sendikalar Birliği ile üyelik için bağlantı kuruldu.

Yabancı bir gözlemcinin ifade ettiği gibi "birkaç ay boyunca CHP ve hükümetle soldaki büyüyen muhalefet partileri ve aktivistler arasmda bir üstünlük ve etki yarışı yaşandı. Daha kasımda hükümet özgürlükler politikası dışında çözümler aramaya başladı." Böylece Kasım 1940'tan beri yürürlükte olan sıkıyönetim yetkileri kullanılarak, **16** Aralık 1946'da, İstanbul Sıkıyönetim Komutanlığının bir kararıyla, sol partiler, onlarla doğrudan ilişkili işçi örgütleri ve sendikalar kapatddı, bu kuruluşların yöneticileri tutuklandı ya da ydlar boyu devam edecek davalar için mahkeme önüne çıkarıldı. Doğrudan dava konusu olmayan işçi kuruluşları ise idari kararlarla ve dolaylı yöntemlerle kapatddı.

1947-1961 Döneminde İşçi Hareketi

İşçi harekeü, 1946 sendikacılığına son verilmesinin hemen ardmdan çıkardan İşçi ve İşveren Sendikaları Kanunu ile ancak 1961 Anayasasiyla son bulacak güdümlü ve işlevleri son derece sınırlanmış bk sendikacılık ve siyasal örgütsüzlük dönemine girdi. 1947 başlarından itibaren kurulan ya da kurdurulan sendikaların, çalışmalarını yalnız ücret artışı ve çalışma koşullan alanına yöneltmeleri, bunun için de devlet tarafından oluşturulan hakem kurullarını etkilemeye çabalamaları sendikacılığın çerçevesi olarak belirlendi. Sendikaların çok önemli bir bölümü işçi kitlesine yabancı, güçsüz kuruluşlar ya da başlarındaki sendikacılann kişisel çıkarlarına, politik hesaplarına alet edilen kuruluşlar olarak gelişti. İlk aylarda doğrudan doğruya CHP işçi büroları mensuplarınca kurulan ya da kurdurulan sendikalar, giderek CHP-Demokrat Parti (DP) çatışmasının bir alanı haline dönüştüler.

Sendikalardaki ABD etkisi, toplumsal yaşamda başka pek az alanda rastlanır bir düzeye ulaştı. Yüzlerce sendika yöneticisi ücret sendikacılığının yararlarım öğrenmeleri için ABD'ye gönderildi. 1952'de Türkiye İşçi Sendikaları Konferasyonu' nun (Türk-İş) kurulması ile işçi hareketinde ABD etkisi önemli ölçüde arttı.

Bu arada sendikalar antikomünist gösteriler düzenlemek ya da sol yayınlar aleyhine kampanyalar açmak gibi çalışmalara başladılar. 19601ı yılların başlanna kadar sendikaların düzenlediği ya da katıldığı en büyük kitle eylemleri "komünizmi telin mitingleri" oldu. Sendikalar belirlenen çizgiden uzaklaştıklarından şüphelenildiği her durumda hemen devlet tarafından hizaya getirildiler. Örneğin 1954 seçimlerinden önce oluşturulan İşçi ve İşçi Dostu Milletvekilleriyle Dayanışma Komitesi daha kurulur kurulmaz çalışmaları dava açılarak engellendi. 6-7 Eylül Olayları bahane edilerek İstanbul'daki bazı sendikaların faaliyetleri askıya alındı.

Tüm bu gelişmelere rağmen, dönem boyunca basma da yansıyan tek tük işçi eylemleri de gerçekleşti. 1948'de İstanbul Çimento Fabrikası işçileri patronun dayattığı yeni çalışma koşullarını protesto için kısa süreli olarak fabrikalarını işgal ettiler. 1949'da Eyüp Mensucat Sanayi İşçileri Sendikası işsizliği protesto için 1.000 kişinin katıldığı bir kapalı salon toplantısı düzenledi ve aym yd bazı liman işçileri greve gittiler. 1959'da Zeytinburnu'nda bir taşocağmda çalışan işçüer, işten atılan arkadaşlarıyla dayanışma için başarısız bir iş bırakma eylemi yaptılar. Bu dönemde, artık devlet kuruluşlanna ek olarak büyük çaplı özel sektör fabrikalarının kurulduğu, çeşitli altyapı inşaatlarında on binlerce işçinin çalıştığı, önemli bir sanayi merkezi durumuna gelmiş olan İstanbul'da büyük olasılıkla basma yansımayan azımsanmayacak sayıda işçi eylemi yapümış olabilir. Ancak, bu tür eylemler ve kimi sendikaların bir bütün olarak ya da bazı şubelerinde aktif, işçi yanlısı çalışmalar yürütmüş olmalan gibi kural dışı özellikler, dönemin bir baskı ve durgunluk dönemi olduğu gerçeğini değiştirmemektedir.

Topkapida Samurkaş Fabrikası grevi, 1960'lar.
TETTV Arşivi

1961-1980 Döneminde İşçi Hareketi

27 Mayıs darbesi ile DP iktidarının yıkılması işçi hareketi için göreli bir özgürlük, hareketlilik, kültürel ve politik gelişme dönemini birlikte getirdi.

1950'lerin çok tartışılan grev hakkı konusu ve sendikal özgürlüklerin sağlanması bir anayasa hükmü haline geldi. İşçiler ve bazı sendikalar ve sendikacdar daha yeni grev ve toplusözleşme yasalarının yürürlüğe girmesini beklemeden bu hakkı kullanmaya ve daha geniş haklar talep etmeye giriştiler. Daha Ocak **196l**'de İstanbul'da **9** gazetede çalışanların patronlarını protesto için yaptıklan sessiz yürüyüşle başlayan süreç, **1961** sonunda işçi hakları için yapılan ve 150**.000** işçinin katıldığı Saraçhane Mitingi») ile devam etti. 24 Temmuz **1963**'te grev ve toplusözleşme yasaları mecliste kabul edilmeden çok daha önce, Şubat **1962**'de Gislavet Lastik Fabrikasının **1.200** işçisi **1** gün, haziranda Gümüş Motor Fabrikasının 280 işçisi **15** gün, temmuzda Sümerbank Defterdar Fabrikasının **59** işçisi **2** gün, ağustosta Bahariye Mensucat Fabrikasının 80 işçisi **1** gün, eylülde yine Gümüş Motor Fabrikası ve Rekor İdrofil Fabrikası işçileri Ter gün, ekimde Sümer Lastik Fabrikasının **86** işçisi **1** gün, Şubat **1963**'te Kavel Fabrikası'nın **220** işçisi **34** gün ve Good Year Lastik Fabrikasının **79** işçisi 1 gün, martta Good Year işçileri yeniden **1** gün, nisanda Altıntekne Boya Fabrikasının **100** işçisi **1** gün, mayısta Gazoz Kapsülü Fabrikasının **43** işçisi **1** gün ve Adalet Mensucat Fabrikası işçileri **5** gün, haziranda Kavel Kablo Fabrikası işçileri **1** gün ve Fargo Lastik Fabrikasının 84 işçisi 14 gün, temmuz başında Koçbeş Lastik Fabrikasının **63** işçisi 1 gün grev yaptılar.

196l'den 1980'e işçi eylemleri, sıkıyönetim dönemleri dışında genel olarak her yıl biraz daha artarak, gerek Türkiye'nin, gerekse İstanbul'un tarihinde görülmemiş düzeylere çıkmıştır. Bu **20** yıllık dönem boyunca gerçekleştirilen ve çeşitli basın organlarından varlığı tespit edilebilen işçi eylemlerine ilişkin olarak yapdan bir araştırmaya göre bu dönemde **4.794** işçi eyleminden **1**.152'si, yani yüzde **3Tİ** İstanbul'da (yüzde 24'ü ise İstanbul-Kocaeli hattı ile Tekirdağ ve Bursa'da) gerçekleşmiştir.

İstanbul'un yıllara göre toplam işçi eylemleri içindeki payı ilgi çekici bir gelişme göstermiştir. İşçi hareketinin kritik eşikler aşması, yeni mücadele biçimleri üretmesi dönemlerinde İstanbul'da yapdan eylemlerin payı yüksek olmuş, daha sonra bu aşamadaki öncülük görevi tamamlandığı zaman bir yaygınlaşma ve coğrafi dağılma görülmüştür. Örneğin **1961-1963** döneminde İstanbul'un payı hep yarı yarıya ya da daha yüksek **(196l**'de yüzde **67, 1962**'de yüzde **47, 1963**'te yüzde **53)** iken yasal grevler dalgası geçtikten sonra **1964**'te yüzde **16**'ya kadar düşmüş, **1968-1970** döneminde yeniden yükselmiş ve bu yüksek payını **12** Mart döneminde de korumuş, ortamın biraz gevşemesinden sonra Anadolu Ulerindeki canlanma ile İstanbul'un payı düşmüş, 12 Eylül öncesinde 1980'de yeniden yükselmiştir.

15-16 Haziran olayları.
TETTV Arşivi

1961-1980 arasmdaki işçi eylemleri bir bütün olarak ele alındığında İstanbul'daki işçi hareketlerinin yüzde 1,9'u Temmuz 1963'te grev ve toplusözleşmeler yasasının kabulünden önce (Türkiye'de binde 8), yüzde 6,1 i 1963 ile 1967 arasındaki yaygınlaşma döneminde (Türkiye'de yüzde 6,9), yüzde 25,5'i 1968'den 12 Mart'a kadar (Türkiye yüzde 21,8), yüzde 10,6'sı 12 Mart'tan 1973 seçimlerine kadar olan dönemde (Türkiye yüzde 9,8), yüzde 37,1'i 1973 seçimlerinden 1978 sonuna kadar (Türkiye yüzde 42,8) ve yüzde 17,6'sı 1978'den 12 Eylül 1980'e kadar (Türkiye yüzde 18,5) gerçekleştirilmiştir. Bir başka gruplama ile 20 yıllık dönem boyunca yapılan işçi eylemlerinin Türkiye'de yüzde 51,51, İstanbul'da yüzde 47'si dönemin son beş ydında (1976-1980) yapılmıştır.

İşçi hareketlerinin hareket tiplerine göre dağılımında, grevler Türkiye ortalamasında yüzde 63,2, pasif protesto eylemleri yüzde 2,6, miting ve yürüyüşler yüzde 5,0, oturma grevleri-direnişler yüzde 27,6, fabrika işgalleri yüzde 1,4 iken, İstanbul'da işgallerin payı (yüzde 3,0) daha yüksek, grevlerin (yüzde 63,5), oturma grevi ve direnişlerin (yüzde 27,7) payları ortalama civarında, buna karşılık pasif eylemler (yüzde 2,1) ile miting ve yürüyüşlerin payı (yüzde 3,3) ortalamanın hayli altında olmuştur. Üstelik bu eylem biçimlerinin zaman içindeki dağılımı İstanbul'un yeni ve riskli eylem biçimlerinin öncülüğünü yaptığını göstermektedir. İstanbul'daki tüm işçi eylemleri arasında yasalarla çizilen mekanizmayı beklemeden yapılan grev, direniş ve gösteri-yürüyüşlerin payı (yüzde 36,6), Türkiye ortalamasından (yüzde 34,5) daha yüksektir.

İşçi eylemlerinin nedenlerine göre dağılımında, tüm Türkiye gözetildiğinde, toplu sözleşme anlaşmazlığı, ücretlerin geç ödenmesi ve iş koşullarına bağlı ekonomik nedenler yüzde 68,51 bulurken, İstanbul'da bu oran yüzde 60'm altma düşmekte, İstanbul işçilerinin sendika seçme özgürlüğü (yüzde 8'e karşı yüzde 14,9), işten atılan işçilerle dayanışma (yüzde 15,4'e karşı yüzde 18,6) ve yasalara ilişkin ve politik talepler ya da protestolar nedeniyle (yüzde 1,7'ye karşı yüzde 3,0) toplu eyleme gitme oranlarının daha yüksek olduğu ortaya çıkmaktadır. Genel olarak Türkiye'de lokavtla karşılaşma oranı yüzde 5,9 iken İstanbul'da yüzde 3,6'dır.

196l-1980"döneminde işçi eylemlerinin ekonomik sektörlere göre dağılımında -yaygın fınn işçderi grevlerinin etkisiyle- gıda sektörü yüzde 35 ile başta gelir, bunu yüzde 10 ile metal, yüzde 8 ile tekstil, yüzde 5'erlik oranlarla petrol, belediye hizmetleri ve büro hizmetleri, yüzde 3'er ile kimya-ilaç, turizm ve yol yapımı, yüzde 2 ile lastik ve inşaat sektörleri izlerken İstanbul'daki işçi eylemlerinde metal, kimya ve lastik sektörlerinin payı genel ortalamadan çok daha yüksek olmuştur.

Eylem yapılan işyerlerinin mülkiyet durumunun incelenmesi, İstanbul'da işçi eylemlerinin Türkiye ortalamasının hayli üzerinde oranlarda özel (yüzde 63'e karşı İstanbul'da yüzde 67) ve yabancı sermaye ortaklıklı (yüzde 8'e karşı yüzde 12) işyerlerinde yoğunlaştığını göstermektedir.

1961-1980 döneminde gerçekleştirilen işçi eylemlerinden Türkiye çapında yüzde 55,3'ü Türk-İş üyesi sendikaların işçileri tarafından yapılmış, buna karşılık Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu'na (DİSK) bağlı işçilerin payı yüzde 31,0 iken, İstanbul'da Türk-İş'in payı yüzde 39,5, DİSK'in payı ise yüzde 46 olmuştur.

Türkiye çapında gerçekleştirilen işçi eylemlerinin yüzde 18,Ti 10 kişiden daha az işçi çalıştıran işyerlerinde, yüzde 30,81 10-49 kişi çalıştıran işyerlerinde, yüzde 24,9'u 50-249 kişi çalıştıran orta büyük-

lükteki işyerlerinde ve yüzde 36,3'ü ise 250'den çok işçi çalıştıran işyerlerinde gerçekleştirilirken, beklenebileceği gibi İstanbul'da en küçük işyerlerinin payı çok daha az (10 kişiden az yüzde 1,9, 10-49 kişi yüzde 23,5), buna karşılık orta (yüzde 37,6) ve büyük işyerlerinin payı (yüzde 36,8) daha yüksektir.

Türkiye çapında işçi eylemlerinin yüzde 30,4'ü 1 gün içinde tamamlanır ve yüzde 14,6'sı bir gün ile bir hafta arasında sürer, buna karşılık yüzde 29,3'ü bir ayı aşan sürelerde devam ederken, İstanbul'da ortalama eylem süresi daha uzun olmuş ve bu süre dönemin sonlarına gelindikçe hızla artmıştır.

Türkiye çapında hakkında ayrmtdı bilgi bulunan işçi eylemlerinin yüzde 33'üne devletin herhangi bir tepkisi olmaz, yüzde 3,7'sine yalmzca karşı olduğunu açıklarken, İstanbul'da bu oranlar yüzde 27,3 ve yüzde 5'tir. Daha açık tutumlara gelince, Türkiye çapında işçi eylemlerinde polis ve/veya asker kullanılma oranı yüzde 23,8 iken, İstanbul'da yüzde 20,4'tür. Hükümet tarafından ertelenen ya da sıkıyönetim tarafından durdurulan eylemler Türkiye çapında yüzde 33,4 iken İstanbul'da yüzde 44,6, mahkeme kararıyla durdurulanlar Türkiye'de yüzde 2,8 iken İstanbul'da binde 4'tür.

Bütün bu zorluklara rağmen, işçi eyleminin sonuçlan konusunda bilgi bulunabilen hallerde Türkiye'de eylemlerin yüzde 63,2'si başarıyla, yüzde 12,11 kısmi başarıyla sonuçlanırken İstanbul için bu oranlar sırasıyla yüzde 58 ve yüzde 11 düzeyinde kalmıştır. İşçilerin işten atıldıkları, kovuşturmaya uğradıkları ve işyerinin patron tarafından kapatıldığı eylemlerin oranı ... "

m İstanbul'da daha yüksektir. Kısaca, İstanbul 1960-1980 döneminde daha büyük işyeri ölçeğine, daha yüksek oranda ağır sanayide çalışan ve DİSK'e bağlı sendikalarda örgütlenmiş işçilerine dayanarak, süresi ve yürütülüş koşulları halamından Türkiye genelinden daha çetin geçen işçi eylemlerine sahne olmuştur.

İstanbul'da işçi hareketinin 1960-1980 dönemindeki gelişmesinde 1967'de Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu' nun (DİSK)(-0 kuruluşu öncesinde, daha sonra DİSKİ oluşturan sendikaların önemli bir payı olduğunu; DİSK'in bu hareket içindeki rolünün, 1971-1973 dönemi bir yana bırakdırsa, her zaman temsü ettiği üyelerin toplam içindeki payım aştığmı kolayca saptamak mümkündür. 1968-1970 döneminde özellikle metal ve kimya işkollarındaki orta ve büyük çaplı işyerlerinde gelişen direniş yöntemleri sendika seçme özgürlüğünü bir ölçüde güvenceye almıştır. Buralarda sağlanan birikim ve İstanbul'da başlıca sanayi bölgelerinin işçilerinin ortak eyleme girişme deneyimi Üe 15-16 Haziran 1970'te Türk-İş üyelerinin de katılımı sağlanarak sendika seçme özgürlüğünün bütünüyle ortadan kaldırılması engellenebilmiştir. Aynı gelişme çizgisi 1970lerin ikinci yansmda Devlet Güvenlik Mahkemelerinin kuruluşunun engellenmesinde ve 55 yıllık bir aradan sonra 1976'dan itibaren 1 Mayısların yeniden kutlanmasında da etkili olmuştur. Ne var ki 1978 sonrasında, bir yandan ekonomik krizin ağırlaşmasının sendikalara olumsuz yansımaları, öte yandan sıkıyönetimden gelen baskılar nedeniyle söz konusu başarı çizgisi sürdürülememiştir. Bunda, sendikal harekette Türk-İş ile DİSK arasında, sendikal birlik bir yana, dayamşmanın bile başarılamamasımn ve doğrudan doğruya DİSK içindeki çatışmaların önemli payı olduğu kuşkusuzdur.

1960ların ortalarından başlayarak ve 19701er boyunca İstanbul'da işçi hareketinde tabanı oluşturan ve dinamizmi sağlayan kesimler içinde sosyal demokrat ile Marksist güçler arasmda ve bu son grubun kendi içinde keskin bir rekabet, hattâ dönem dönem karşıüık ve dışlayıcdık yaşanmıştır. 1965 seçimlerinden başlayarak "ortanın solunda" bir politik çizgiyi savunan CHP, sendikalarla ve bir bütün olarak işçi hareketi üe geleneği olan sosyal demokrat partilerin kendi ülkelerinde kurduklarına benzer bir sıkı ilişki içine girememiştir. Daha solda da, (1960'larm ortalarında Türkiye İşçi Partisi tarafmdan sağlanan ve ancak birkaç yü devam edebilen dinamizm ve öncülük ile Türkiye Komünist Partisinin 1976-1978 döneminde DİSK'te kurduğu bağlar bir yana bırakılırsa), bu boşluğu istikrarlı bir biçimde dolduran bir politik ağırlık olmamıştır.

İstanbul'da 1961-1980 dönemi işçi hareketi, her şeyden önce, köylerden şehirlere, en büyük oranda da İstanbul'a yönelen büyük bir göç dalgasının etkilerini taşımıştır. Hem şehirde iş deneyimi, hem de bir modern toplumsal örgüt içinde var olma ve mücadele etme deneyimi çok sınırlı olan büyük kitle, daha demokratik, daha istikrarlı ve gelişkin örgüt yapılarının kurulmasını talep etmemiştir. Batı Avrupa'ya göçün 1970lerden önce gerçekleşen Ük dalgası deneyimli işçilerden azımsanmayacak bir bölümünü birlikte sürüklemiş, 1970lerde sendika yönetimlerinde gerçekleştirilen tasfiyeler geriye kalan-

Tersane işçileri yürüyüşü, 1989. *Cumhuriyet Gazetesi Arşivi*

ların önemli bir bölümünü dışlamıştır. Ancak, tüm bu yetmezlikler, darboğazlar ve neredeyse dönemin üçte birini kaplayan sıkıyönetimlerin özellikle yoğunlaştırdığı baskılar, bir bütün olarak bakddığında, işçi hareketinin **1961**-1980 döneminde tüm tarminin en parlak dönemini yaşadığı gerçeğini ortadan kaldırmamaktadır.

ORHAN SİLİER

12 Eylül 1980 Sonrasından Günümüze İşçi Hareketi

12 Eylül 1980 sonrasında Türkiye işçi hareketinde istanbul'un yine önemli bir yeri oldu.

Türkiye 1980'e yoğun bir ekonomik bunalım üe girmişti. Bunalım gerçekte sistemin bir parçasıydı ve ekonomik bunalım toplumsal, siyasal, ideolojik düzeylere de yansıyordu.

1979 seçimleri ile iktidara gelen Adalet Partisi (AP) azınlık iktidarının programında, yapılacaklar ana hatlarıyla ortaya kondu. Ardından "24 Ocak Ekonomik Önlemler Paketi" açıklandı. Sanayi ürünlerinin ihracatını teşvik edecek, enflasyonu durduracak, ucuz işgücü ile yabancı sermayeye çekici gelecek, sendikal hakları ve işçi ücrederini denetim altına alacak bir yapılanma söz konusu idi.

Ancak var olan siyasi koşullar 24 Ocak kararlarının gerçek anlamda uygulanmasına olanak vermedi. Toplu iş sözleşmesi görüşmeleri tıkandı. Metal, tekstil ve cam işkolları başta olmak üzere birçok işkolunda grevler yaygınlaştı, direnişler oldu. Modeli uygulayacak başka güçler gerekiyordu. Ve 12 Eylül 1980 askeri darbesi geldi. Önce yasaklama, fiilen dondurma, sonra da yasal düzenlemeler üe 24 Ocak kararlarının gerektirdiği sosyal siyaset yasal çerçeveye kavuşturuldu. 12 Eylül darbesi sabahı, istanbul'da on binlerce işçi grevdeydi.

Milli Güvenlik Konseyi'nin (MGK) 12 Eylül 1980 tarihli, 7 numaralı bildirisi üe "kamu düzeni ve genel asayiş gereği olarak DİSK, Milliyetçi İşçi Sendikaları Konfederasyonu (MİSK) ve bunlara bağlı sendikaların faaliyetleri durduruldu". Bu kuruluşların yöneticileri "güvence altına almak" sözü üe hapislere konuldu.

MGK'nm 8 numaralı karan ile Türk-Iş dışındaki konfederasyonların ve onlara bağlı sendikaların taşınır ve taşınmaz tüm malları denetim altma alındı ve 11 Kasım 1980'de kayyumlara teslim oldu.

MGK 14 Eylül 1980'de sürmekte olan tüm grev ve lokavtları sona erdirdi, bazı koşullar dışında işçi çıkarma yasağı getirdi, ücret ve yan ödemelere yüzde 70 oranında ve avans niteliğinde ek ödeme yapılmasına karar verdi. 27 Aralık 1980'de işçi ücrederini belirleyecek Yüksek Hakem Kurulu uygulaması getirdi. MGK zaman içinde işçi ikramiyelerini ve kıdem tazminatlarını sınırladı, tatilleri azalttı, 1963-1980 arasmda işçÜerin kazandığı yasa ve yönetmeliklere geçirtilen, toplu iş sözleşmelerinde yer alan, mahkeme kararlarına konu olan tüm işçi kazammlarını teker teker budadı ya da ortadan kaldırdı.

Türkiye Elektrik Kurumu işçileri vizite kâğıüarıyla yürüyüş halinde, 1989.
Cumhuriyet Gazetesi Arşivi

Bu arada gözaltma alınan MlSK yöneticileri salındı, 19 Şubat 1981'de Hak-Iş Konfederasyonu'nun çalışmasına izin verildi, ancak gözaltına alman 2.000 dolayındaki DlSK'li yönetici ve işçiden 200 kadarı tutuklandı. 25 Haziran 1981'de 51 DİSK yöneticisi ve bir İstanbul eski belediye başkanı hakkında idam talebi ile dava açıldı. Daha sonra sanık sayısı 1.477'ye, idamı istenenlerin sayısı 78'e çıkanldı. Dava İstanbul Sıkıyönetim 2 no'lu Askeri Mahkemesi'nde 4 yıl 2 ay sürdü ve askeri mahkeme **261** DİSK'li sendikacı üe 3 uzmanı **6** yü 8 ay üe 15 yıl arasında değişen hapis cezalarına mahkûm etti ve DİSK üe 28 üye sendikasını kapattı.

DlSK davası 15 Temmuz 1991'e kadar, yani yaklaşık 10 yıl soma DİSK'in beraati ile sonuçlandı, DİSK ve üyesi sendikalarm mal varlıkları geri verildi.

İstanbul sıkıyönetim mahkemelerinde DİSK dışında 11 bağımsız ve 1 Türk-İş üyesi sendika üe 395 sendika yöneticisi hakkında dava açıldı. Bu sendikalardan 5 Bank-Iş yöneticisi mahkûm oldu ve sendika kapatüdı. Bu arada Türk-Iş üyesi Petrol-İş Sendikası 18 Ekim 1980-9 Ocak 1981 arasmda faaliyetten men edildi, Yol-İş Federasyonu'nun bazı şubelerinin çalışmaları geçici sürelerle durduruldu.

12 Eylül sonrası sendika özgürlüğü ve sosyal haklar 1982 Anayasası ve 7 Mayıs 1983'te yürürlüğe giren 2821 sayılı Sendikalar Kanunu ile 2822 sayılı Toplu Iş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Kanunu üe yeniden düzenlendi. Bu düzenlemeler ile Türkiye'nin de üyesi olduğu Uluslararası Çakşma Örgütü'nün (ILO) ilkeleri çiğnenerek sendika özgürlüğü kısıtlandı, grev hakkı kullanılamaz duruma getirildi.

Tüm olumsuz koşullara rağmen İstanbul'da ve TürMye'nin bazı bölgelerinde özellikle 1984 sonrasında çeşitli işçi eylemleri yaşandı, grevler yapıldı, gösteri yürüyüşleri gerçekleştirildi (bak. grevler). 12 Eylül sonrasındaki ilk yıllar işçi hareketi açısından tümüyle varlığmı koruma çabalarıyla sınırlı kaldı. Grev ve her türlü eyle-

Kazhçeşme deri işçilerinin iş bırakma eylemi, 1989.
Yücel Tunca/Onyx

Türk-İş, DİSK ve Hak-İş'in birlikte düzenlediği 1 Mayıs 1994 yürüyüşü. *Yücel Tunca/ Onyx*

min, toplantının yasaklanıp bu doğrultudaki girişimlerin eşi görülmedik yoğunlukta bir şiddetle bastırıldığı ilk yıllarda, sendikaların ayakta tutulmasına çalışıldı. Daha sonra sakal bırakma, toplu viziteye çıkma, servis otobüslerine binmeme gibi pasif direniş biçimleri yaygınlaştı. Ancak bu aşamadan sonra yeni yasalarm başardı olmalarını son derece zorlaştırdıkları ilk grevler başlayabildi. 1980 öncesindeki düzeyinin çok gerisinde kalmakla birlikte işçi eylemleri dönem sonuna doğru yoğunlaştı. Ancak bu süreç içinde sendikaların kendilerini yeni koşullara uydurmakta, yeni mücadele yöntemleri geliştirmekte zorlandıkları görüldü.

1980 sonrasının önemli işçi olaylarından biri "1989 İlkbahar Eylemi" olarak adlandırılan, kendiliğindenci, ama neredeyse tüm Türkiye'yi kapsayan yoğun protesto eylemleri ile yaşandı.

Mayıs 1992'de mal varlıklarını geri alan ve merkezi İstanbul'da bulunan DİSK'in yeniden sendikal yaşama dönmesiyle sendikal hareket renklendi. Tüm işçilerin tek bir konfederasyon altında toplanması ya da aralarmda önemli farklar bulunan sendikal yapıların bağımsız varlıklarını koruyarak gerektiğinde dayamşmaları, üzerinde çok tartışma yapılan bir konu oldu. DİSK bir dönem Türk-İş çatısı altında örgütlenen üyelerinden bir bölümünü yeniden kazandı; bazı işkollarında yetki aldı. Aralarındaki sendikal rekabet sürerken Türk-İş, DİSK ve Hak-İş konfederasyonları 1 Mayıs 1992'yi kapalı salonda, 1 Mayıs 1994'ü İstanbul'da bir açık hava toplantısıyla birlikte kutladdar.

1980 sonrasında İstanbul'daki bir başka önemli işçi hareketi, kamu çalışanlarının örgütlenmesi oldu. 1982 Anayasası kamu çalışanlarına sendikal örgütlenme hakkı tanımamışa, ancak bu hakkı yasaklamıyordu. "Memur" kapsamında kabul edilen kamu çalışanlan "yasalarla yasaklanmayan her hak kullanılabilir" görüşüyle, 1989 sonrasında kendi örgütlerini kurdu. Yoğun başkalara rağmen örgütlenmesini gerçekleştirerek sendikalarını oluşturdu. Kamu Çalışanlan Demokratik Platformu'nu oluşturarak, sendikal haklarının yasalarla güvence altına alınmasını talep etti, bu amaçla çeşitli eylemlere girişti, yürüyüşler yaptı. Kamu çalışanları Türk-İş, DİSK, Hak-İş konfederasyonları arasında oluşturulan Demokratik Platform'da yer aldı. İstanbul açısından 1980 sonrasında en özgün, en anlamlı işçi açılımı, kamu çalışanlarının sendikal örgütlenmesi ve eylemleri oldu.

FARUK PEKİN

İŞÇİ ÖRGÜTLENMESİ

İşçilerin ekonomik, siyasal, sınıfsal çıkarlarını korumak ve geliştirmek üzere kurdukları dernek (cemiyet), sendika, parti, çevre, kulüp vb türünden örgütler ve bu örgütleri kurma girişimleri.

O. N. Erginin *Mecelle-i Umûr-ıBeledi-ye* adlı eserinde (s. 922-923) belirtildiği gibi İstanbul'da, 1845 tarihli Polis Nizamnamesinin bir maddesinde, "İşini ve gücünü terk ile mücerret tatil-i mesalih-i ibat garazında olan amele ve işçi makulelerinin cemiyet ve zihâmlarınm ve gerek bu misillu asayiş-i ammeyi ihlal edecek her güna fitre ve fesat cemiyetlerinin def ve izalesi ile ihtilal vukuunun önün kestirilmesi esbabma teşebbüs ve müsaberet...." denderek işçi cemiyetleri yasaklanıyorsa da, bu dönemde İstanbul'da herhangi bir işçi örgütlenmesinin izi, bugüne kadar yapüan çalışmalarda henüz bulunamamıştır.

İlk işçi derneklerine ait belge ve haberlere 1866'da rastlanır. Bazı araştırmacıların, adlarına bakarak bunları işçilerin kurdukları dernek ve örgütler saymalan yandtıcıdır. Ameleperver, Amele Siyanet vb adlarla ortaya çıkan bu kuruluşlar Levantenlerin ve Batıcı Osmanlı aydınlanmn önayak oldukları, yoksullara dönük bir çeşit yardım dernekleridir. 1871 tarihli olan ve yaygın bir şekilde Osmanlı işçüerinin ilk sınıfsal örgütlenmesi kabul edilen "Ameleperver Cemiyeti" de, çoğu gayrimüslim kurucu ve yöneticüerinin aynı kişiler olmasından da anlaşılabileceği gibi "Ami du Travad" derneğinden başkası değildir.

İstanbul işçüerirün sınıfsal izler taşıyan ilk örgütlenmesi, 1894-1895'te Tophane Fabrikası işçileri tarafından kurulan Osmanlı Amele Cemiyetidir. Kısa sürede kapatılmış, kurucuları ve üyeleri tutuklanmış, sürülmüştür. 1901-1902'de aynı derneğin yeniden kurulup gizli faaliyette bulunduğu da kaydedilmektedir.

1908'e kadarki dönemde, İstanbul'da çeşitli işyerlerinde çalışan işçiler, yoğun baskı ve denetim altında, daha çok yardım ve dayanışma sandıkları kurma yoluna gitmişlerdir.

1908'de II. Meşrutiyet'in üanı, Osmanlı ve İstanbul işçileri için de bir dönüm noktasıdır. Bir yandan ardı ardına grevler») patlarken, öte yandan sandıklar, dernekler, birlikler (sendikalar) ve işçi sınıfının haklarını savunma iddiasıyla ortaya çıkan siyasal partiler görülür. Örgütlenme açısından başı çeken, Selanik, Manastır, Drama, Kavala gibi Rumeli kentleri, onlarm hemen ardmdan da İstanbul'dur. İstanbul'da örgütlenmeye büyük ölçüde Bulgar, Rum, Ermeni, Yahudi sosyalistleri öncülük ederken, Osmanlı aydınları arasında ilk solcu çevreler de bu dönemde füizlenmeye başlar.

İşyeri sendikası tipinden kuruluşların ilki "Anadolu-Bağdat (Osmanlı) Demiryolu Memurin ve Müstahdemini Cemiyet-i Uhuvvetkâranesi'dir (bak. Anadolu Osmanlı Demiryolu grevi). Bu cemiyetin benzerleri, önceki ydlarda dayanışma sandıklarının bulunduğu başka işyerlerinde de sandık örgütlenmesinin sendikaya dönüş-

türülmesiyle kurulmuştur. 1910'da İstanbul'da, sendikal yapıdaki ilk birliklere, marangozlar, terziler, demiryolları işçileri, fırıncılar, tramvay işçileri, iplikçiler, İmalat-ı Harbiye işçileri, Reji Tütün işçileri, sigara kâğıdı fabrikası işçileri, mürettipler, garsonlar arasında rastlanmaktadır.

1912'de görece elverişli bir ortamda İstanbul işçilerinin örgütlenme girişimleri canlanmış, terziler, döşemecüer, şemsiyeciler, mücellitler, berberler, bira fabrikası işçileri, ecza işçileri, Reji Cibali Fabrikası işçileri, sendikalar kurmuşlardır. Bunlardan İstanbul Matbaa İşçileri Sendikası'nın Bulgar, Rum, Türk, Ermeni, Fransız işçilerin ayrı örgütlerini çatısı altmda birleştiren bir yapısı vardır ve enternasyonalist eğilim ve bağlara sahiptir.

Bu örgütlenme girişimleri bir yandan Selanik ve Rumeli kesiminden sosyalistler tarafından yönlendirilmeye çalışılırken, öte yandan İttihad ve Terakki de bir kısım işçileri kendi güdüm ve doğrultusunda örgütlemeye girişmiş; liman hamalları, fırıncılar, ayakkabıcılar, dokumacılar gibi, dağılmış gediklerin esnaf-zanaatkâr nitelikli emekçileri arasmda bir ölçüde başarı kazanmış; bunlara çeşitli ayrıcalıklar, çıkarlar, hattâ askerlikten muafiyet tanımış; ancak önemli işyerlerine ve işkollarına girememiştir.

1908-1918 döneminde İstanbul işçilerinin örgütlenme girişimleri sadece sendikalar ve cemiyetlerle sınırlı kalmamış, yine Selanik işçi hareketinin öncülüğünde, işçilere sınıf bilinci taşımayı ve siyasal örgütlenmeyi hedefleyen girişimler de olmuştur (bak. işçi hareketi). II. Meşrutiyet'in ilanının hemen ardından İstanbul'da kurulduğu ileri sürülen Sosyal Demokrat Parti ile ilgili bilgiler çelişiktir. Çeşitli bilgilerin derlenmesi, bunun bir siyasal partiden çok bir grup veya kulüp olduğu düşüncesini pekiştirmektedir. 1909-1910 arasında İstanbul'da Dersaadet Tetebbuat-ı İçtimaiye Cemiyeti (Sosyal BÜimleri Araştınna Grubu) türünden birkaç sosyalist kulüp olduğu ve bunlann çeşitli kesimlerden işçilere ideolojik eğitim ve bilinç vermeye de çabaladığı anlaşılmaktadır (bak. Galata Sosyalist Kulübü).

1910-1913 arasında, İstanbul'da, en sağda Osmanlı Demokrat Fırkasinm, en solda İştirakçi Hilmi'nin») Osmanlı Sosyalist Fırkasinm yer aldığı işçi kesimini hedefleyen bazı partiler de vardır. Kısaca II. Meşrutiyet'ten I. Dünya Savaşina kadar geçen dönemde, tüm siyasal kanat ve kuruluşlar "işçi meselesi'ne eğilmek zorunda kalmışlardır. İşçilerin ekonomik ve siyasal bilinçlenme ve örgütlenme çabalan, aynı zamanda çeşitli yayınlarla da desteklenmiştir.

Lastik-İş Sendikasintn grevdeki Timsah Lastik işçilerine yardımı, 1963. *TETTV Arşivi*

Mütareke ve işgal dönemlerinde (1918-1922) İstanbul'da işçi örgütlenmesi, sendika ile siyasal parti yapılarının çoğu zaman iç içe geçtiği bir biçimde gelişmiştir. Bu yıllarda örgütlenmeye etkide bulunan en önemli faktör III. Enternasyonal (Komintern) çizgisinin varlığıdır. Çeşitli işçi kuruluşları ve partileri, kendilerini III. Enternasyonal çizgisinde veya onun karşısında (II. Enternasyonal çizgisi ve sınıf savaşını tümden reddeden uzlaşmacı çizgi) olarak tanımlamışlardır.

II. Enternasyonal'e yakın görünen örgütler 1918 sonunda kurulan Sosyal Demokrat Fırkası, iştirakçi Hilmi'nin Şubat 1919'da yeniden kurulan Türkiye Sosyalist Fırkası (TSF-eski Osmanlı Sosyalist Fırkası yerine), TSF'den aynlanların kurduğu Müstakil Sosyalist Fırkası, Türkiye İşçi Sosyalist Fırkası ve bunlara bağlı işçi dernekleri, sendikalan, birlikleridir, ikinci bir grupta, hükümetlerin ve sermaye kesimlerinin işçi hareketim denetim altına almak üzere kurdurduğu örgütler vardır. Osmanlı Mesai Fırkası, Amele Siyanet Cemiyeti, istanbul Umum Amele Birliği») bunlar arasmda sayılabilir.

III. Enternasyonal çizgisindeki örgütlenme ise, Cumhuriyetin kuruluşuna kadar giden dönemde, istanbul'da Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası'm (TlÇSF) (bak. Değmer, Şefik Hüsnü; Aydınlık), Türkiye Komünist Partisinin İstanbul hücrelerini, bunlann denetimindeki veya Amele Teali Cemiyeti») gibi zaman zaman ve yer yer etkinliğindeki sendika ve işçi birliklerini içerir. Bunlar arasında Eylül 1919 sonunda kurulan İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası ve onun çekirdeği olan *Aydınlık* dergisi çevresi İstanbul işçi hareketinde görece etkin örgütlenmelerdir.

1923 başında İstanbul'da işçi sınıfını örgütleme çalışmaları bir yandan İstanbul Umum Amele Birliği, öte yandan solda yer alan İstanbul işçi Teşkilatları Heyet-i Müttehidesi») kanalından yürütülmektedir. TlÇSF'nin ve komünistlerin de dahil olduğu bu sonuncu örgütlenme biçim ve modeline göre, önce sendika niteliğinde dernekler kurulacak, var olan dernekler düzeltilecek, daha sonra sanayi ve işçüerin bulunduğu bölgelerde birer "amele dernekleri birliği" oluşturulacak, bunların birleşmesiyle de bir "Türkiye dernek birlikleri ittihadi'na varılacaktır. TlÇSF-Aydınlık çevresi, böyle bir örgütlenmenin ilk adımda İstanbul'da 15.000 kadar işçiyi toparlayabileceği kanısındadır.

Ancak Aydınlık çevresine ve komünistlere yönelen 1 Mayıs 1923 tevkifatından soma (bak. Bk Mayıs kutlamaları) işçilerin sendikal ve siyasal örgütlenme adımları hızını kaybetmiş, Cumhuriyetin kuruluşundan sonra ise, "imtiyazsız sınıfsız kaynaşmış kitle" ilkesinin sınıfları ve her türlü sınıfsal örgütlenmeyi reddeden özüne uygun olarak sınıf bilincine dayalı her çeşit işçi örgütlenmesi uzun süre engellenmiştir. 1924-1925'te İstanbul'da işçi kesiminde varlık gösterebilen tek örgüt Amele Teali Cemiyeti'dir. Bu dönemde,

DİSK, Türk-İş ve Hak-İş genel başkanlan Kemal Nebioğlu, Bayram Meral ve Necati Çelik 1 Mayıs 1994 yürüyüşünde bir arada (sağdan 3-, 4. ve 5. kişiler). *Yücel Tunca/ Onyx*

Aydınlık çevresinin içinde etkin olmayı başardığı Amele Teali Cemiyeti de Takrir-i Sükûn Kanunu'nun ilanından sonra baltalanmış ve eriyip gitmiştir.

1923, hele de 1925-1946 arasmdaki dönem, işçi sınıfının örgütlenmesi açısından tam bir suskunluk ve gerileme dönemidir. Bu dönemde İstanbul'da, sadece gizli Türkiye Komünist Partisi (TKP) çevrelerinin işçi arasında kimi çalışmalan vardır.

1925'ten itibaren, işçi kesimi üzerindeki fiili örgütlenme yasağı, 1938'de çıkarılan yeni Cemiyetler Kanunu'nun "aile, cemaat, ırk, cins ve sınıf esasına dayanan cemiyetlerin" kurulmasını yasaklaması ve her türlü dernek kuruluşunu izne bağlamasıyla pekişmiştir.

1946-1960 Dönemi: II. Dünya Savaşı sonrasında dünyada ve Türkiye'de ortaya çıkan yeni siyasal dengeler tek parti döneminden çokpartili demokratik döneme geçilmesine yol açarken, 1946'da Cemiyetler Kanunu'nun değiştirilmesi ile sınıf esnasına dayalı örgütlenme mümkün hale gelmiş ve yasa değişikliğini izleyen ilk iki ay içinde birçok parti kurulmuştur. Bunlardan Türkiye Sosyalist Partisi ve Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi 1925'ten önceki dönemin sosyalist-komünist hareketinin uzantılarıdır ve iki farklı sendikal-sınıfsal örgütlenme modelini savunmaktadırlar. Bu iki partinin rekabetine rağmen, 1946'da İstanbul'da sendikalar ve işçi birlikleri pıtrak gibi kurulmaya başlamıştır. Daha sonraki yıllarda işçi sınıfının sendikal örgütlenmesindeki çeşitli eğilimlerin kökenleri 1946-1947 sendikacılığındadır.

1946 ilkbaharında kurulan sosyalist partiler ve onların etkinliğindeki sendikalar, İstanbul Sıkıyönetim Komutanlığınca aynı ydm aralık ayında kapatılmış, ancak bu arada yeni bir Sendikalar Kanunu çıkarılarak 20 Şubat 1947'de yürürlüğe girmiştir. Birkaç ay önceki gelişmelerin ürkekliğini taşıyan işçüer önce örgütlenmeye mesafeli durmuşlar, iktidardaki Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) işçi sendikalan kurup bunları bir birlik etrafında toplama gayretine girişmiş, İstanbul İşçi Sendikaları Birliği») kurulmuştur. Bu birliğin ve sendikalarının karşısında Demokrat Parti eğilimli işçi ve sendikacılar da kendi örgütlenmelerini kurmaktan geri durmamışlar ve Hür İşçi Sendikaları Birliğini kurmuşlardır. İki sendikal örgüt 1950'den sonra birleşmiş, ancak sendikal örgütlenme anlayışındaki farklılık Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu (Türk-Iş)-Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu (DİSK) ayrımına kadar sürmüş, daha sonra da farklı çizgide farklı konfederasyonlar biçiminde bugüne kadar gelmiştir (bak. sendikalar).

5018 sayılı Sendikalar Kanunu'nun 20 Şubat 1947'de yürürlüğe girmesinden sonra İstanbul'da önce, Demir ve Madeni Eşya İşçileri Sendikası, Paşabahçe İspirto Fabrikası İşçileri Sendikası, Tekel Likör Kanyak Fabrikası İşçileri Sendikası, Yaprak Tütün Bakım ve İşleme işçileri Sendikası, Bira Fabrikası işçileri Sendikası. Tekel Kutu Fabrikası Işçüeri Sendikası, Tütün ve Sigara Sanayii Işçüeri Sendikası, Şişe ve Cam Fabrikası Işçüeri Sendikası, Deri ve Kundura işçileri Sendikası, Basın Teknisyenleri Sendikası, Gıda Sanayii Işçüeri Sendikası olmak üzere, 1954'e kadar pek çok sendika kurulmuş; gazetecilerden dokuma işçilerine, film sanayii çalışanlarından banka ve büro işçilerine kadar her kesimden işçi ve emekçi grev hakkı olmayan bu sendikalarda örgütlenmiştir. 1954'te, Tekirdağ'ı da içeren istanbul bölgesinde 78 sendika, bu sendikalara bağlı 50 şube, İş Kanunu kapsamına giren işyerlerinde çalışan 111.200 işçi vardı ve bu işçüerin 54.500'ü sendikalarda örgütlüydü.

1947'yi izleyen dönem, İstanbul işçi sınıfının örgütlenmesi açısından CHP ve Demokrat Parti (DP) başta, siyasal partilerin işçi hareketine egemen olmaya ve onu kendi denetimleri altına almaya çalıştıklan; sınıf büincine sahip işçi ve sendikacıların zayıf ve azınlıkta kaldıklan bir dönemdir. Önemli sayıda işçi barındıran işkollarında, örneğin tekstil (mensucat) sanayiinde farklı siyasal eğilim ve partilerin güdümünde çok sayıda sendika kurulmakta ve bunlar birbirlerine rakip bir görünüm almaktadırlar. 1949'da istanbul'da mevcut 4 tekstil sendikasının birleşmesiyle ortaya çıkan İstanbul Tekstü Sanayii İşçileri Sendikası ve karşısındaki İstanbul Mensucat Sanayii İşçüeri Sendikası arasındaki mücadele o dönemin sendikal hareketinin izlediği yolu göstermesi bakımından ilginçtir. İstanbul Mensucat Sanayii Sendikası, CHP'nin güdümünde saydığı İstanbul İşçi Sendikalan Birliği'ne karşıdır. İçinde bir sol kanat taşımakla birlikte, 1950'ye kadar, muhalefette olan DP'nin etkisinde görünmektedir. İstanbul Tekstü Sanayü İşçüeri Sendikası da, içinden bir kesimin grev hakkı ve aktif mücadele önermesi sonucu bölünmüş, Hür Mensucat İşçüeri Sendikasını kurmuş ve dönemin çalışma bakanının "Türk işçüeri grev hakkı istemiyor" sözünü şiddede eleştirmiştir. Benzer anlaşmazlık ve çatışmalar diğer sendikalarda ve İstanbul İşçi Sendikaları Birliği bünyesinde de gözlenmekte, İstanbul işçüeri 1950'lerde örgütlenme ve mücadele yoüanmn arayışı içinde görünmektedirler.

Mayıs 1950'de DP iktidan aldıktan sonra işçi sınıfına verüen vaatler hemen unutulmuş ve işçi örgütlenmesi üzerindeki baskılar daha da artmıştır. Temmuz 1952' de, sendikaların, birlik ve federasyonların birleşmesi üe Türkiye İşçi Sendikalan Konfederasyonu (Türk-İş) kurulmuş; Türk-Iş, Amerikan modeli (siyaset ve sınıf kavram ve mücadelesi dışmda) bir sendikacılık anlayışını Türkiye işçi hareketine hâkim kılmaya baştan itibaren çalışmıştır. Ancak Eylül 1952'de yapdan ük kongresinde büe daha sonraki yol ayrımının izleri görülür. Daha sonra Devrimci işçi Sendikalan Konfederasyonu'nun (DİSK), Türkiye İşçi Partisinin kuruluşuna ve sosyalist harekete katılacak olan Kemal Sülker ve Şaban Yıldız'ın hazırladıkları çalışma raporunda ilk kez "işçi sınıfı" terimi kullanılmıştır.

İşçi örgütlenmesinin sorunları ve sendikal hareket içindeki çatışmalar Türk-iş'e de taşınmış, oldukça uzun bir örgütlenme ve mücadele geleneğine sahip İstanbul işçileri ve sendikacıları, daha sonra DİSKİ doğuracak olan kopmalara ve gelişmelere önayak olmuşlardır (bak. Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu [DİSK]; sendikalar).

1960-1980 Dönemi: 1960'taki 27 Mayıs askeri müdahalesi ve onu izleyen hareketli ve giderek solun ağırlığında gelişen siyasal ortamda İstanbul işçi sınıfı sendikal olduğu kadar siyasal örgütlenme açısından da yeni bir döneme girmiştir. Türk-İş içindeki muhalefetin temsilcileri, Lastik-İş ve Maden-İş sendikaları yöneticilerinin başını çektikleri bir sınıf partisi kurulması gmşimini başlatmışlar, **12** Şubat 196l'de Türkiye İşçi Partisinin (TİP) kuruluş dilekçesi İstanbul Vilayeti'ne Avni Erakalm, Rıza Kuas ve Kemal Türkler tarafından verümişür.

196l'de TİP'in, 1967'de ise o dönemlerde TİP'li ve TİP'e yakın sendikacıların önayak oldukları DİSK'in kuruluşuyla bütün Türkiye'de olduğu gibi İstanbul'da da işçi sınıfmm örgütlenmesi "sınıf' çizgisine girmeye başlamış ve 1980lere kadar kendi içindeki çeşitli fikir ayrılıkları ve mücadelelere rağmen bu çizgide güçlenerek yol almıştır. 1970lerden sonra işçi sınıfını hedefleyen çeşitli sol, sosyalist vb siyasal partiler kurulmuş; DtSK yeni katılımlarla güçlenmiş; İstanbul işçileri çeşitli sosyalist çevrelerin öncülüğünde, sendika ve partilerden ayrı olarak yerel çevreler, küçük işçi birlikleri vb kurma gmşimlerinde bulunmuşlar; ancak 12 Eylül 1980 askeri müdahalesinden sonra bu süreç büyük ölçüde kesilmiştir (bak. sendikalar; siyasal örgütlenmeler).

1980'den Günümüze: İstanbul işçileri 1980 askeri darbesini sendikal açıdan Türk-Iş'e bağlı sendikalar, DİSK'e bağlı sendikalar, Hak-Iş ve Milliyetçi işçi Sendikalan Konfedarasyonu (MİSK) sendikalarına bölünmüş olarak karşılamışlar ve bu bölünmenin bedelini de 1980 sonrasında ellerinden alınan tüm hakları ile ödemişlerdir. 1990larda istanbul işçileri beüi toparlanma çabalanyla birlikte halen 1980'in tahribatını yaşamaktadırlar.

Yine, 1980 sonrasında yaşanan süreç bütün Türkiye'de olduğu gibi, İstanbul işçi sınıfını da siyasal açıdan geriletmiş; İstanbul işçüerinin kendilerine yönelen veya onlar adma hareket eden işçi veya sosyalist partilerle bağları büsbütün zayıflamıştır.

1994'e gelindiğinde, İstanbul işçileri arasmda, sendikal örgütlenme açısmdan kıpırdanmalar ve yeni arayışlar görülmekle birlikte, Türkiye'nin yaşamakta olduğu, genel siyasal ve ekonomik bunalıma bağlı olarak İstanbul'da işçi sınıfı örgütlenmesi henüz 1970-1980 dönermnin zenginliği, hareketliliği ve canlılığına ulaşamamıştır.

OYA BAYDAR

İŞÇİLER

Osmanlı döneminde "amele" denirdi. Ücret karşdığı kol emeği ağırlıklı işler yapan, emek güçlerini satarak geçinen insanlardı. Osmanlı toplumunun alt sosyoekonomik katmanlarından saydır, toplumsal konum (statü) açısından aşağı görülürdü.

16. yy'dan **19-** yy'a kadar İstanbul'un çalışma hayatının bir özelliği, bu kentteki amelenin büyük çoğunluğunun çalışmak için taşradan gelmiş, "bekâr uşağı" denen kimselerden oluşmasıydı. Özellikle büyük kuraklık, kıtlık, siyasal baskı ve çalkantı, yerel huzursuzluk ve çatışma, ekonomik bunalım dönemlerinde, imparatorluğun çeşitli yörelerinden, başta İstanbul olmak üzere büyük kentlere akın olurdu. Bulundukları yerlerden kaçıp çalışmak ve barınmak için İstanbul'a gelenler, kentte kendi yaşam biçim ve mekânlarını oluştururlardı. Zanaatkarlardan ve benzeri diğer emekçilerden ayrı bir kümeydiler. Farklı örgütsel yapdar içinde, farklı kurallara tabi olarak çalışır ve yaşarlardı.

1830'lara kadar, İstanbul'a çalışmaya gelen amele, daha önce kente gelenler gibi gediklerde») örgütlenir ve sıkı denetim altına alınırdı. 15. yy'rn sonlarından yeniçeriliğin kaldırıldığı 1826'ya kadar, çeşitli yörelerden İstanbul'a gelenlerin ilk denetimleri ve kayda geçmlmeleri bostancıbaşının göreviydi. Gedik örgütienmesi gereğince, çeşitli iş ve üretim alanlarında ihtiyaç olan amele sayısı önceden belirlenmişti. İşyerlerinin sayısı da belli ve sınırlı olduğundan, hiç kimse İstanbul'a başıboş olarak gelip istediği işe giremezdi. En azmdan böyle bir durum yasal olarak mümkün değildi. Her iş alanında belli sayıda gedik, her gedikte belli sayıda çalışan vardı. Fırm uşakları, hamam uşakları, inşaat amelesi, hamallar, hamamcılar, tellaklar, lağımcılar, kayıkçı, küfeci, mumcu, duvarcı, bıçkıcı ve daha yüzlerce iş alanında çalışan amele, gediğe kaydedilir; aynı gediğe yeni birinin kaydolması için yerinin boşalması ya da yeni bir gedik açılması gerekirdi. Gediklere kaydolup İstanbul'da amelelik yapabilmek için mutlaka sağlam kefillere ihtiyaç vardı. İstanbul'da çalışmaya gelenler Rumeli tarafında Küçükçekmece Köprüsü'ndeki, Anadolu'dan gelenler Bostancıbaşı Köprüsü'ndeki kolluklarda denetlenir, kaydedilir; kefilini İstanbul'a gelmeden bulmuş olanlarm kefili belirlenir, kefüi olmayanların iş bulana kadar nerede kalacakları ve ne kadar sürede kefil bulacakları kayda geçerdi. Bundan sonraki denetim ve gözetim de son derecede sıkıydı. Çünkü, özellikle dışarıdan gelen bu bekâr uşağı amele, potansiyel bir suçlu veya isyancı olarak görülür, "baldınçıplak" olarak nitelenirdi. Kente kaçak girip çalışanların veya suç işleyen amelenin tutuklanması halinde, cezası, kent dışına çıkarılmaktan, falakaya, hattâ idama kadar giderdi.

Bütün bu kısıtlamalara rağmen, 16., 17., 18. yy'lara ait kayıtlar, belgeler, fermanlar, özel kişilere ait işyerlerinde, hele işin acele olması halinde, ücretlerin pazarlığa tabi olduğunu ortaya koyuyor. Ücretler ayrıntılarıyla belirlenmiş ve sınırlandırılmış olmakla birlikte, devlete ait işlerde, örneğin miri inşaatlarda ameleye ödenen ücretin özel inşaat sahiplerince işçi bulabilmek için yükseltildiği, bunun önüne geçmek üzere, zaman zaman yeni fermanlara ve nizamnamelere ihtiyaç duyulduğu anlaşılıyor. Özellikle, İstanbul'un zengin bir payitaht olarak büyük imar faaliyetlerine sahne olduğu **16.** ve 17. yy'larda benzeri durumlarla sık sık karşdaşddığma dair belgeler vardır.

Merkezi devletin güçlü, gedik örgütlenmesinin sağlam olduğu dönemde, İstanbul amelesinin, Batida endüstri devrimi sırasında yaşanan yedek işsizler ordusu rekabetini ve her işi her fiyata yapmaya hazır sefil bir kitlenin üyesi olma durumunu aynı keskinlikle yaşamadığı anlaşdıyor. Osmanlı amelesinin, işgücünü satmakta bütünüyle özgür ve işgücünün fiyatı, piyasa mekanizması ve yedek işgücü ordusunun varlığı ile belirlenen Batı işçisinden büyük ölçüde farklı olduğu da ortaya çıkıyor.

1826'da Yeniçeri Ocağının dağıtdmasından sonra, bütün amelenin denetim ve gözetimi İhtisab Ağalığı'na geçmiş (bak. ihtisab), 19. yy'ın ortalarından itibaren de bu görev şehremanetine(->) bağlanmıştır. **1826** tarihli İhtisab Ağalığı Nizamnamesi'nin ameleye ilişkin hükümleri, 19. yy'a kadar İstanbul amelesi ve amele yaşamı konusunda bilgi vermektedir. Özellikle hamal, kayıkçı, tellak ve natırların, dükkânlardaki çırakların bütün kimlik özellikleri, kefülerinin, memleket ve eşgallerrnin defterlerinin tutulmasının istendiği nizamname, aynca, bundan böyle İstanbul'a gelecek veya daha önce gelmiş olan amelenin belli semtlerde, kendilerine gösterilecek yerlerde oturmalarını şart koşuyordu. "İstanbul'da üç veya dört, Üsküdar, Galata ve Eyüp'te bir veya iki han tahsis edilerek, bekâr amelenin bu hanlarda Müslim, gayrimüslim kanşık barınması" öngörülüyordu. Bunların istedikleri yerde oturmaları, kendüerine gösterilen yerler dışında bekâr odaları kurmaları yasaklanıyordu. Nizamnamede tek istisna yangınlara kolaylıkla su taşıyabümeleri için sakalara yapılıyor ve bunların mahalle imamı ve mahalle halkının kefaletiyle mahallelerdeki bekâr odalarında kalmalarına izin veriliyordu. Kira beygiri sürücüleri, midillicilerin, Vefa Ham'nda kalmaları, saraç amelesinin aynı zamanda işyeri olan Saraçhane'de yatıp kalkmalarına da, sıkı denetim altında olanak tanmıyordu. Bütün bu önlemlerin başlıca nedeninin, İstanbul'da sık sık meydana gelen isyanlara, huzursuzluklara, en fazla güç şartlar altında çalışan bu yoksul kitlenin katılması olduğu anlaşılıyor.

Taşradan, bir başına çalışmaya gelmiş ve sıkı denetim altında tutulan bekâr uşağı amele dışında Osmanlı dönemi İstanbul'unda, yerleşik bir işçi (emekçi) kesimi de vardır. Bunlar, işçilikten kalfalığa, ustalığa yükselmiş, önemli bölümü gayrimüslimlerden oluşan, ameleden çok esnaf ve zanaatkarlara yakın statüdeki emekçüer ile uşaklar, bahçıvanlar, vekilharçlar, seyisler vb kişisel hizmetlerde, ev hizmetlerinde çalışanlardır. Özel hizmetlere çok ihtiyaç duyulan İstanbul'da bunların sayışırım bir hayli fazla olduğu, toplumsal konum bakımından da bekâr uşağı ameleden daha üstün sayıldıkları söylenebilir (bak. istihdam).

19. yy'a kadar, büyük ölçekli manifaktür sanayii ve fabrikaların hemen hemen bulunmadığı, imalat sanayiinin görece küçük işliklerde veya un değirmenleri ve fırınlar başta olmak üzere gıda dalında, dokumacılık, dericilik gibi geleneksel üretim dallarında toplandığı; ticaret ve yan hizmetleriyle, limanm ve özel hizmetlerin önem taşıdığı İstanbul'da, amelenin başlıca iş alanları, her türlü ince ve kaba inşaat ve bayındırlık işleri, hamallık, bağ, bahçe ve rençberlik işleri, tayfa, ateşçi, çımacı vb deniz ve gemi işçiliği, binek hayvanı sürücülüğü, kayıkçılık, mavnacılık gi-

1890'lı yıllara ait kartpostalda İstanbul'daki bir halı dokuma atölyesinde genç kızlar.
Galeri Alfa

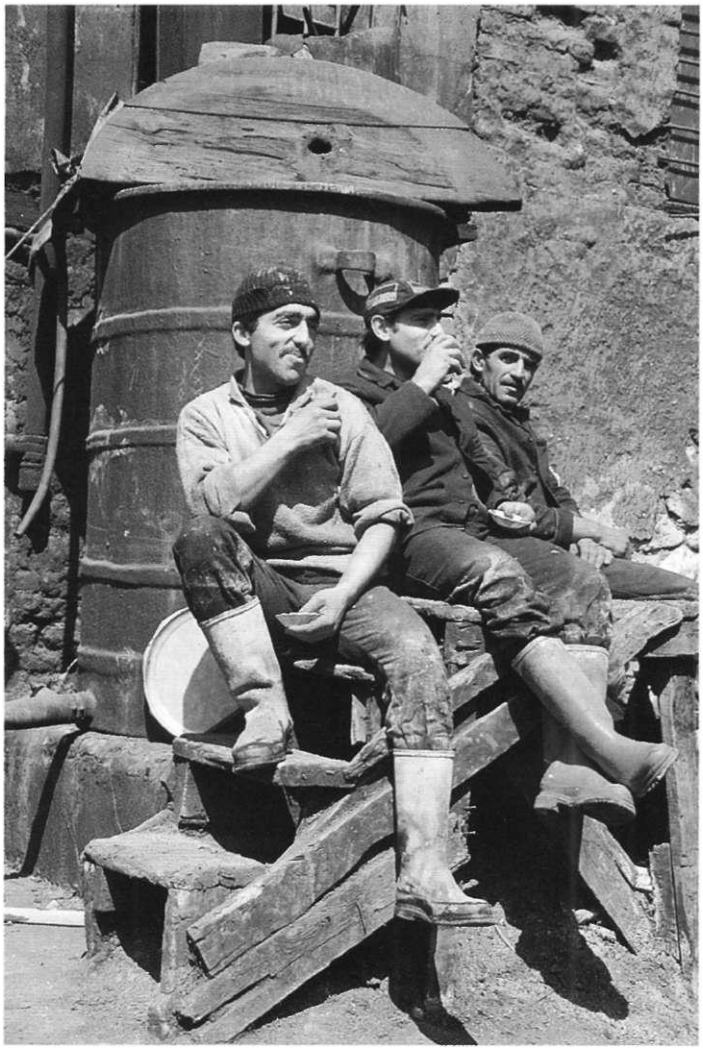

Kazlıçeşme işçileri çay molasında. *Nurdan Sözgen / Onyx, 1990*

bi taşıma ulaştırma işleri, natırlık, tellaklık, temizlikçilik, çöpçülük, odun kömür kırıcılığı ve taşımacılığı, yükleme boşaltma işleri, marangozluk, dülgerlik, bıçkıcılık, fırın işçiliği, camcılık, iplikçüik, dokumacılık vb'dir.

19. yy'm ikinci yansmdan itibaren yüzyılın başından beri gözlenen değişme ve gelişme, ürünlerini vermiş, devlet ihtiyaçlarına yönelik ve çok sayıda işgücünü gerektiren fabrikalar kurulmuş, önemli kara ve demir yollan yapımı başlayıp hızlanmış, kent içi ulaşım hizmederinde atlı tramvay, Haliç Şirketi ve Şirket-i Hayriye vapurları gibi yenilikler olmuş, İstanbul'un belediye hizmetlerini yerine getirmek üzere çeşitli şirketler kurulmaya başlanmış ve bütün bu gelişmeler yeni istihdam yaratırken yeni tip işçüere de gereksinme göstermiştir (bak. istihdam; sanayi). 1870 sonrası dönem, İstanbul'un ekonomik altyapısında ve işgücü yapısında değişimin belirginleştiği ve geleneksel "amele"den "işçi" ye doğru geçişin gözlendiği yıllardır. 1890'da İstanbul'da devlete ait sanayi kuruluşlarında, fabrika ve atölyelerde 10.0001 aşkın işçinin çalıştığı, öte yandan demir ve kara yolları yapımı, ulaşım, gaz ve su şirketlerinde, küçük atölyelerde vb çalışanlarla birlikte, İstanbul'da işçi sayısmm 50.000'i geçtiği hesaplanmaktadır. Bu işçiler, bekâr uşaklarından farklı olarak kentte yerleşik bir nüfus grubu oluşturmakta; özellikle inşaat alanında, rençberlik, mevsimlik, günübirlik işlerde eski bekâr uşağı amele tipi görülse de, asd ağırlık gelecekte işçi sınıfının parçası olacak yeni işçüere kaymaktadır. Gediklerin dağılması ve 19. yy'm ortalarından sonra hızlanan toplumsal değişim ve ekonomik bunalımda bir kısım esnaf ve zanaatkarın üretim araçlarından koparak işçüeşmeleri, yeni iş alanlarına gerekli işgücünü sağlamaktadır.

Daha önceki dönemlerde, bekâr uşaklarının kendilerine ayrılmış belli yerlerde, hanlarda, odalarda topluca yaşamalarına, çok uzun süre kalsalar bile kentte yerleşik bir yaşama seyrek olarak geçmelerine karşılık, 1870'lerin işçileri İstanbul'un çeşitli mahallelerinde, özellikle de yoksul semtlerinde kendi küçük evlerinde, kulübelerinde, kendi ailelerini kurarak yaşayan kimselerdir. Büyük çoğunluğuyla yoksuldurlar. Osmanlı Devletinin ekonomik çöküntüye doğru gittiği, ciddi parasal sorunlarla boğuştuğu 19. yy'ın ikinci yarısı, hele 1870 sonrasında, çok düşük olan ücretlerini bile zaman zaman alamadıkları, zaman zaman da kâğıt paranın değer yitirmesi yüzünden reel ücretlerinin yarı yarıya düştüğü görülür. Ayrıca, İstanbul'a gelenler üzerindeki sıkı denetimden eser kalmadığından, ilk kez kentte bir yedek işsizler ordusunun ortaya çıktığından da söz edilebilir. Bu tarihlerde İstanbul'da "Yevmiyelerin kısrm-ı azamini alan müstekreh kulübeler yığını halinde işçi varoşlan" ortaya çıkmaya başlamıştır. Dönemin İstanbul işçileri din ve milliyet bakımından az rastlanan bir çeşitlilik ve renklilik göstermektedirler: Müslüman Türk, Kürt, Arnavut, Boşnak vb yarımda, Ermeni, Rum, Yahudi vb gayrimüslim tebaadan da çok sayıda işçi bulunmakta; özellikle yabancı şirketler, çalıştırdıkları Müslüman işçilere daha düşük ücret ödemekte ve işçiler arasında ayrılık, hattâ düşmanlık tohumları ekmektedirler. Kalifiye işçi ve teknisyen olarak çok sayıda Fransız, İngiliz, Belçikalı, Alman işçi çalıştırılmakta, bunlara iyi iş koşullanyla yüksek ücret sağlanmaktadır.

Anadolu-Bağdat Demiryolları Şirketi Müdürü Fungelmann'ın "Yerli işçi bir lokma kuru ekmek, iki çürük zeytinle geçinebilir" sözü durumu özetler niteliktedir. Ücretli hafta tatili olmadığı gibi özellikle yabancı şirketlere ait işyerlerinde ücret sadece işçinin çalıştığı günlere göre ödenmekte, işçilerin hiçbir sosyal güvence ve hakkı bulunmamaktadır. Haydarpaşa Demiryolu'nda çalışan kalifiye bir işçi ayda toplam 160-220 kuruş alabilmekte, hat boyu işçilerinin gündelikleri 1890'da 7-8 kuruşu aşmamakta, Müslüman işçilerin ücreti bunun da altına düşmektedir. Kadın ve çocuk işçilerin ücretleri daha da azdır. 1890'da Kazlıçeşme İplik Fabrikasında çalışan kadınların 4, çocukların 2 kuruş gündelik aldıkları tespit edilmiştir. İşgünü ortalama 14 saattir ve işyerlerinde iş koşulları son derece kötüdür.

18701i yıllarda, devlet işyerlerinde ücretlerini aylarca alamayan işçüerin durumlan ve feryatları gazete sayfalarına yansımakta, "Tersane amelesinin bahriye zabitanının tayın ekmeklerini yağma ettikleri ve çoluk çocuk açız diye feryad ederek sokağa döküldükleri, arbede çıktığı" haber verilmektedk. Nitekim İstanbul'da görülen ilk işçi eylemleri de 1870-1890 arasma rasdar (bak. işçi hareketi; grevler).

Yine bu dönemde, Osmanlı toplum düzeni ve mahalle yaşamının bir özelliği olan her sınıf halkın aynı mahallede, kimisi saray yavrusu konak, kimisi iki katlı küçük ahşap ev, hattâ kulübede, yan yana yaşamasının yerini, zengin ve kibar semtleri ve mahalleleri ile yoksul mahallelerinin (ilkleri Kazlıçeşme, Zeytinburnu, Beykoz, Cibali, Kasımpaşa, Yedikule ve Samatya'da olmak üzere) ayrılması almıştır.

1908'de II. Meşrutiyet ilan edildiği sıralarda, ekonomik koşullarının kötülüğü kadar siyasal baskılar altında da olan İstanbul işçileri, bir umutla hareketlenmişler; çeşitli grevler, işçi hareketleri, örgütlenme girişimleri görülmüştür (bak. grevler; işçi örgütlenmesi; işçi hareketi). Bu grev ve hareketler, 20. yy'ın başında İs-

tanbul işçilerinin belli bir ekonomik sınıf bilincine sahip olmaya başladıklarını göstermektedir. Ancak, 1914'te başlayan I. Dünya Savaşı sırasında, bu hareketlenme ve bilinç yükselişi tümüyle sekteye uğramış görünmektedir.

Savaş sırasında ve hemen sonrasında istanbul'un işçi kesimlerinde gözlenen en önemli değişiklik kadm ve çocuk işçilerin sayısındaki büyük artıştır. Savaş bittiğinde, istanbul'da kadm ve çocuk işçi oranının yüzde 50'yi aştığı; dokumacılık, iplik bükme, tütün vb işkollarındaki kimi işyerlerinde yüzde 70'i bulduğu bilinir. Yine savaşın etkisiyle, kimi işyerleri kapanmış, kimi işçiler savaş meydanlarında kalmış ve 1920'lerde İstanbul'daki işçi sayısında bir gerileme görülmüştür. Iş koşulları yine her zamanki gibi kötüdür. En iyi durumdaki İmalat-ı Harbiye işçilerinin işgünü, yemek molası hariç 9-10 saat, dokuma işçilerininki 12-14 saat, tütün işlemede, örneğin Cibali fabrikalarında bazen 14-**16** saattir.

Savaşın hemen sonrasında, mütareke ve işgal yularında, İstanbul'un yoksul, yorgun, başta verem olmak üzere çeşitli hastalıklarla boğuşan işçileri, durumlarına baş kaldırmayı bir kez daha denemişler; 1919-1923 arası, İstanbul'da işçi hareketinin yeniden yükseldiği bir dönem olmuştur. Bu yıllarda, özellikle bazı işçi kesimleri daha mücadeleci ve örgütlü olmalarıyla öne çıkarlar. Bunların başında o sıralarda istanbul'da sayıları 3-000 olan tramvay işçileri, sadece istanbul'da 8.000'den fazla oldukları ileri sürülen demiryolu işçileri, Haliç Vapur Şirketi, Şirket-i Hayriye vb deniz ulaşımı işçüeri (3.000 kadar), mürettipler, terziler, Cibali Tütün Fabrikası işçileri, Zeytinburnu fabrikaları, Kazlıçeşme Debbağhanesi işçileri gelir. Bu öncü işçiler kesimi, 19. yy'ın sonlarından beri çeşitli eylemlere katılmış, bekâr uşağı amele olmaktan çıkmış, hattâ iki kuşak işçilik gibi Türkiye işçi sınıfı içinde günümüzde bile pek yaygın olmayan köklü işçilik geleneğine girmiş işçilerden oluşmaktadır. Bu kesimdeki işçilerin daha çok zanaatkârlıktan, ustalıktan geldikleri; buna karşılık nicel önemlerini koruyan hamalların, yükleme boşaltma işçilerinin, inşaatlarda ve diğer her çeşit işte çalışan niteliksiz işçilerin, eski bekâr uşaklarını andıran biçimde kente iş aramaya gelenler arasından çıktıkları söylenebilir. 20. yy'm başlarında, hattâ Cumhuriyet'ten sonra bile, "amele" ve "işçi" sözcükleri, işçi sınıfı içindeki iki farklı katmanı belirtmek için, bilinçli bir seçmeyle değil ama gözlemlerin yarattığı bir alışkanlıkla uzun süreler kullanılmıştır.

Cumhuriyet'ten 1950'lere İstanbul İşçileri: Cumhuriyetin kuruluşundan 1950' lere kadar geçen süre içinde, İstanbul'un sınıfsal toplumsal yapısındaki değişikliklerden en az etkilenen kesimlerden birinin işçi kesimi olduğunu söylemek olanaklıdır, işçilerin iş ve yaşam koşullarında bütün bu dönem boyunca ciddi bir düzelme olmamıştır. 1929-1933 dünya ekonomik bunalımının Türkiye'ye yansımasının etkilerini en fazla istanbul işçi kesimi yaşamış, ekonomik koşullarmm ve yaşam düzeyinin daha da gerilediğini görmüştür. II. Dünya Savaşı yıllarında yaşanan zorlukların ağırlıklı bölümünü yine işçiler yüklenmiş; bir yandan zaten her zaman çok uzun olan işgünleri savaş gerekçesiyle daha da uzatılmış, öte yandan reel ücretlerde ciddi düşmeler olmuştur. Eldeki yetersiz ve durumu olduğundan iyi göstermek için zorlanmış resmi istatistik verilerine göre yapılan hesaplar bile, 1938-1943 arasında İstanbul'da nominal ücretlerin yüzde 114 artmasına karşılık geçim endeksinin yüzde 247 yükseldiğini, yani reel ücretlerde yüzde 60 civarı bir düşme olduğunu ortaya koymaktadır. 1950'lere kadar kadm ve çocuk işçilerin erkek işçilerden tekstilde 2-4 kat daha az ücret aldıkları; tütün fabrikalarında erkek işçilerin ücretleri 400-450 kuruş arasındayken kadırüannkinin 225 kuruş, çocukların gündeliklerinin 175 kuruş olduğu bilinir. Ücretlerin bir bölümünün ayni, yani çoğunlukla çalışılan işyerinde üretilen malla ödenmesi, işçiler açısından geçimi büsbütün güçleştiren bir durumdur.

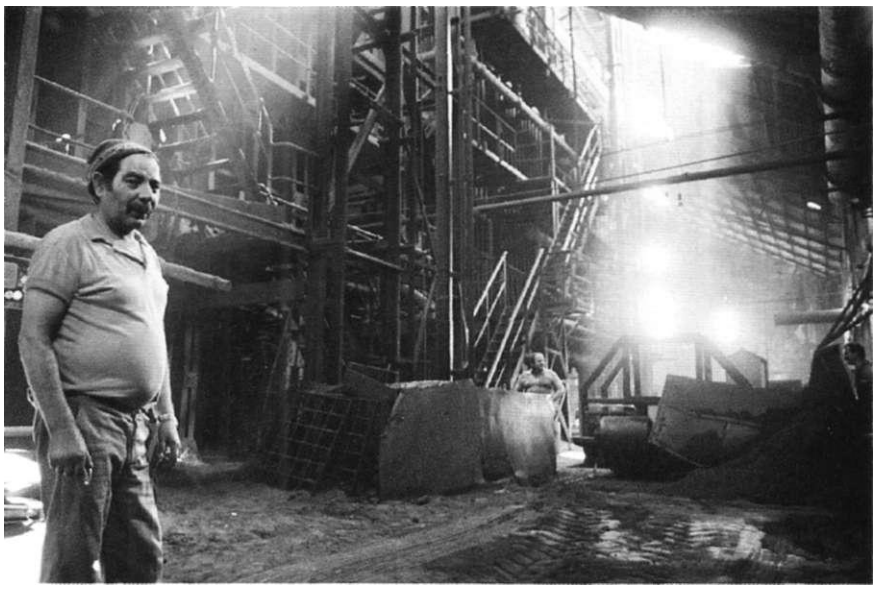

Yedikule Gazhanesinde çalışan bir işçi.
Yücel Tunca/Onyx, 1990

istanbul işçilerinin içinde yaşadıkları güç ekonomik koşullar, iş bulunabildiği ölçüde, işçi ailelerinin kadın çocuk bütün fertlerinin iş hayatına atılmasına yol açmış, istanbul'da sadece aile reisinin değil, ailenin diğer üyelerinin de işçilik yaptığı işçi aileler ortaya çıkmıştır. Başta tekstil, tütün, sigara, gıda olmak üzere, hafif imalat sanayii işyerlerinde kadın işçiler çoğalmıştır. İstanbul'un, Bursa, İzmir vb birkaç sanayi kenti hariç, diğer Anadolu kentlerine göre ücretli kadın emeği açısından geleneği ve üstünlüğü vardır, iki savaş arası dönemde bu üstünlük belirginleşmiştir. 1950'lerden sonra istanbul'da hızla gelişen, 1965 sonrasında ise ana istihdam dallarından birini meydana getiren imalat sanayiinde giderek daha çok işçi çalışmaya başlamış, işçi smıfınm bu nicel gelişmesi Türkiye'nin 1960 sonrası toplumsal, siyasal değişme ve hareketlenmesiyle birleşince, bu hareketiliğin ve gelişmenin merkezi olan İstanbul'da işçi sınıfının gerek yaşam koşulları, gerek toplum içindeki yeri, gerekse bilinç ve örgütlülük düzeyinde önemli yükseliş görülmüştür.

1950'lerden 1980'lere İstanbul İşçileri: 1950 sonrasında, nüfusun çoğunluğunu işçilerin oluşturduğu gecekondu mahalleleri hızla artmış ve yaygınlaşmıştır. Önce Zeytinburnu-Kazlıçeşme bölgesinde başlayan, sonra Haliç sırtlarına ve adlarının sonunun "tepe" ile bitmesinden de anlaşılacağı gibi, istanbul'un çeşitli tepelerine kurulan (Gültepe, Kuştepe, Çeliktepe, Fikirtepe vb) gecekondu mahalleleri sanayileşmeye, istanbul'a göçe, işçileşmeye bağlı olarak yaygınlaşmıştır (bak. gecekondu). 40 yıl içinde yüzlerce gecekondu mahallesi, sanayi bölgelerinin çevresinde yüzlerce işçi semti oluşmuştur. Bazı gecekondu mahalleleri ve işçi semtleri 1965-1980 arasındaki yoğun siyasal hareketlilik ve solun yükselişi döneminde, kendi tarihlerini, sınıfsal yaşam biçimlerini, buna uygun siyasal eylemleri yaratmışlar ve istanbul'da ilk kez, işçi smıfınm kimi yaşam ve düşünce biçimi özelliklerinin yansıdığı işçi mahalleleri görülmüştür. 1965-1980 döneminin fabrikalardaki işçi direnişleri, grevleri, işçi eylemleri bu mahallelere taşmış; fabrikalarla mahalleler bütünleşmiş; sol çevrelerin, özellikle gençliğin öncülüğünde işçi semt ve mahallelerinde kültür dernekleri, sosyalist parti veya grupların lokalleri açılmış, çalışma grupları kurulmuş, kadınlar arasında çalışmalara hız verilmiş; 1976 sonrasının çatışmalı siyasal ortamında, bazı gecekondu ve işçi mahallelerinde "kurtarılmış bölgeler" adıyla da anılan, dış müdahale ve saldırılara karşı mahallenin kendini korumasını amaçlayan yapılar doğmuştur.

İstanbul işçileri açısından 1960-1980 arası (özellikle 1967-1980 arası), reel ücretlerde artışlar gözlendiği ve işçi smrfının öne çıktığı dönemdir. Hâlâ çok geri koşullarda çalışan işyerleri olmakla birlikte, buyandan yeni grev ve sendika yasalarının getirdiği haklar; öte yandan, o dönemlerin yaygın bir türküsündeki "İşçiden, işçiden esiyor yel" sözlerinde anlatımım bulan, siyasal ibrenin emekten ve soldan yana dönmüş olması; Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu'nun (DİSK) ve ister DİSK bünyesi içinde, isterse dışında kalsın birçok sendikanın, sınıf sendikacılığını savunan ve izlemeye çalışan sendikal örgütlenme modeli ve eylemini benimsemesi ve yaygınlaştırması işçi hareketinin merkezi durumundaki İstanbul'da işçi kesimini toplumsal ve siyasal olarak öne çıkarmıştır.

1980'e kadar süren bu dönemde İstanbul'da, işyerleri ve işkollan arasında 1960' lara kadar çok hızlı olan işgücü akışkanlığının düşme eğilimi gösterdiği; yani İstanbul işçilerinin önemli kesimlerinde, işçiliğin geçici bir uğraş olmaktan çıkıp bir meslek ve sınıfsal konum olduğu; işçilerin siyasal ve sınıfsal bilinç düzeylerinin yükseldiği; kırsal kökenleriyle bağlarının kopma sürecinin hızlandığı; bazı işkolu ve işyerlerinde birkaç kuşak işçiliğin yerleştiği söylenebilir. Yine bu dönem, ücret ve sosyal haklarda ciddi yükselme olan bir dönemdir.

1980 Sonrasında İstanbul İşçileri: Bu tablo 1980 askeri darbesinden ve onu izleyen baskı ve yasaklama döneminden sonra değişecek ve bir anlamda tersine dönecektir. 1980 sonrasında İstanbul işçi sınıfı bünyesinde yaşanan en önemli değişiklik, 1980 öncesi işçi kadrolarının büyük ölçüde değişmesi, altüst olmasıdır. Elde bu konuda yapılmış bir araştırma olmamakla birlikte birkaç önemli işyerinin işçi akışkanlığının incelenmesi 1980 öncesindeki işçilerin yüzde 50'ye vardığı tahmin edilen bir oranının eski işlerinde, belki de artık işçilikte olmadıklarını ya da İstanbul dışına çıktıklarını göstermektedir. 10 yıl içinde, işten çıkarmalar, ayrılmaya mecbur bırakmalar, küçük ama öncü bir azınlık için tutuklama vb zorbalıklarla, işyerinin kapanması, kıdem tazminatları ödenerek eski işçilerle bağların kesilmesi gibi yollarla, 1980 öncesinin sendikal ve siyasal eylemde deneyimli işçilerinin önemli bölümü işyerlerinin dışına çıkarılmıştır. Yerlerine, 1980'den sonra olağanüstü hızlanan iç göçle gelen ve büyük bir yedek işsizler ordusu oluşturan kırsal kökenli kesimden işçi alınmış, böylece 1960-1980 döneminde işyerlerinde gözlenen iş akışkanlığının azalması eğiliminin yerini tersine bir eğilim almıştır. Yeni gelenler çoğunlukla niteliksiz işçi olduklarından büyük bölümüyle mevsimlik işlere, inşaat işçiliğine, taşımacılık vb sektörlere kaymışlar ve Osmanlı döneminin bekâr uşaklarını andıran bir kesim oluşturmuşlardır. İşçi mahallelerindeki yaşam da hızla değişmiş, işçi hareketinin gerilemesine ve 1980 sonrası dönemin siyasal ortamına bağlı olarak gecekondu mahalleleri ve işçi semtlerinde bu defa radikal sağ ve dinci güçler ağırlık kazanıp mahalleler üzerinde denetim kurmuşlar, 1980 öncesinin kişi, fikir ve eylemlerinin dağıtılıp unutturulmasına önem vermişlerdir. Ayrıca işçilerin ekonomik durumları, işkollan ve asıl sendikal haklarında çok ciddi bir gerileme olmuş; aradaki 10 yılda, bir önceki İstanbul işçi kuşağından oldukça kopuk bir işçi kuşağı ortaya çıkmıştır.

1993'ün son aylarında İstanbul'da 25 ve daha fazla işçi çalıştıran imalat sanayii işyerlerinde bütünü temsil edecek bir örneklemle seçilmiş 1.100 işçi üzerinde yapılan kapsamlı bir çalışma (DİSK-AR, Sanayi İşçisinin Kimliği Araştırması), 1994'e doğru İstanbul işçilerinin, görece kalifiye ve belli bir işe bağlı olan bir bölümünün profilini ortaya koymaktadır.

Araştırma sonuçlarma göre, bu işçilerin yarısı İstanbul'a 1980 sonrasında gelmiştir. Bu bulgu, İstanbul işçi kadrolarının 1980 sonrasında büyük ölçüde değiştiği varsayımını doğrulamaktadır. İstanbul'a 1970 öncesinde yerleşenler sadece yüzde 18 civarıdır. İstanbul'a dışarıdan gelenlerin yalnız yüzde 14,3'ü İstanbul'a gelmeden önce de işçilik yapmakta, yüzde 48,6' sı daha önce işsiz olduğunu belirtmekte, yüzde 10,2'si de tarım kesiminden gelmektedir. İmalat sanayii gibi, görece daha deneyimli ve kalifiye işçi kullanan kesimdeki bu oranlar, inşaat, mevsimlik işçilik vb kalifikasyon gerektirmeyen işlerde çalışanlar da hesaba katılacak olursa, son 15 yılda genel olarak İstanbul'un, özel olarak da İstanbul işçi sınıfının geçirdiği yapısal değişmeyi ortaya koyar. 1980 sonrası gelen işçilerden yüzde 42,4'ü kente tek başlarına çalışmak üzere gelmişler, diğerleri ise aileleriyle birlikte göç etmişlerdir.

İmalat sanayiinde çalışan İstanbul doğumlu veya 1980 sonrasında kente gelmiş tüm işçilerin yüzde 30,5'i, genel göç eğilimine de uygun olarak Karadeniz Bölgesi'ndendir. Onlan yüzde 17,5 ile Iç Anadolu Bölgesi'nden gelenler ve yüzde 16,4 Ue Doğu ve Güneydoğu'dan gelenler izlemektedir. Göç araştırmalarının sonuçlanyla karşılaştırddığmda, özellikle 1985 sonrasında Doğu ve Güneydoğuluların ağırlığının arttığı, hattâ öne geçtiği söylenebilir (bak. göç). Bütün işçüer arasında, aslen İstanbullu olanlar yüzde 14 civarındadır.

Anket uygulanan gruptan elde edilen verilere göre, 30 yaşından genç olanlar tüm işçiler arasında yüzde 63'lük bir ağırlık oluşturmaktadırlar. Bu da, 1980 öncesi işçi kuşağından ciddi bir kopma olduğu ve 1980 sonrasında yeni bir işçi kuşağının geldiği varsayımım doğrulamaktadır.

İstanbul'a dışarıdan gelmiş olan işçilerin yüzde 68'i aşkın bölümü İstanbul'a iş bulup çalışmak için gelmiş; yüzde 23' lük bir bölüm ise ailesiyle birlikte göç edip işe girmiştir. İlgi çekici bir nokta işçilerin yüzde 86'ya yakın bk oranının, geldikten sonra hemen veya en geç 6 ay içinde iş bulduklarım söylemeleridir. 1980 sonrasında imalat sanayiinde istihdam talebi bir ölçüde artmış da olsa, yeni gelenlerin aslında yedek işsizler ordusu görevini yerine getirdikleri ve yukarıdaki kısaca değinilen nedenlerle tasfiye edilen 1980 öncesi eski kuşak işçilerin yerini aldıkları anlaşılmaktadır.

İşçilerin eğitim durumları incelendiğinde yüzde 56'sımn ilkokul mezunu olduğu; yüzde 22,4'ünün ortaokulu, yüzde 17,5'inin liseyi bitirdiği; yüzde 2,8'lik hiç eğitim görmemiş bir kitleye karşılık yüzde 1,4'lük bir yükseköğrenimli işçi kesimi olduğu anlaşdıyor. Lise ve yüksekokul mezunlarının yüzde 19'a varan oranları genç kuşaklarda bir işçileşme olgusunu haber verirken, neredeyse yüzde 60'a varan hiç eğitilmemiş ve Ükokul mezunu çıranı, yeni kuşak sanayi işçilerinin de önemli bölümlerinin meslek eğitiminden geçmediğini ortaya koyuyor.

İşçilerin işe ük başladıklarında çalıştıkları sektörler öncelikle dokuma ve deri sektörü (yüzde 33) ve metal sektörüdür (yüzde 28,5). 1980 öncesi işçilerin yeni kuşak işçilerle en fazla bu sanayi dallarında öncelikle yer değiştirdiği anlaşılıyor. Yine yüzde 9'u aşan bir bölüm de otel, lokanta, kahvehane gibi İstanbul'un her zaman geniş istihdam olanakları sunan bir sektöründe iş bulmuştur.

Yine aynı araştırmanın verilerine göre 1990'lar İstanbul'unda imalat sanayi işçilerinin yüzde 12,3'ü sigortasızdır. Yüzde 74,4'ünün çalıştığı işyerinde sendika yoktur. İmalat sanayiinde çalışan işçilerin sadece yüzde 22,5'i sendikalıdır. Bu işçilerin yüzde 11,2'si çalışma yaşamlarında herhangi bir greve katılmış, yüzde 88,5'i hiç grev yaşamamıştır. Bu son bulgular da günümüz İstanbul işçisinin 1980 öncesinden ne kadar farklı olduğunu göstermektedir.

1994'e gelindiğinde İstanbul işçilerinin siyasal eğilimleri ve genel dünya görüşleri de aynı durumun bir başka yansımasıdır. Yüzde 29'a yaklaşan bir oran siyasal eğilimleriyle ilgili hiçbir açıklama yapmamış ya da kararsızlık belirtmiştir. Yüzde 49,5'lik bir bölüm merkez sağ, aşırı sağ ve dinci siyasal partileri, yüzde 21,2'lik bir bölüm Sosyal Demokrat Halkçı Parti (SHP), Demokratik Sol Parti (DSP), Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) gibi sosyal demokrat sayılan partileri, sadece yüzde 0,5'lik bir bölüm sosyalist partileri tercih etmektedir. İşçilerin yüzde 53'ünden fazlası son 10 yılda Türkiye'nin geliştiği, ilerleme kaydettiği kanısındadır. Öte yandan, yüzde **66**,2'si kadınların ekonomik hayata girmeleri ve çalışmalarından yanadır. Yüzde 31,2'si serbest piyasanın bolluk içinde kalkınma yaratacağı görüşündedir; yüzde 66,7'si ise devlet denetiminin de zorunlu olduğunu savunmaktadır..

İşçilerin ağırlıklı bölümü (yüzde 54,8) memleketlerindeki topraklarıyla ilişkilerini kesmemişlerdir. Yüzde 79,4'ünün memleketlerinde hâlâ kalabüecekleri bir evleri veya çok yakın aile bağları vardır. Şu anda İstanbul'da oturduğu evin sahibi çılanlar tüm kidenin yansına yakındır Kendi cevaplarına göre sadece yüzde 12,9'u gecekonduda oturuyorsa da, müstakil evde oturanlarla kiracı olanların bir bölümü-

nün de aslında gecekondu mahallelerinde yaşadıkları varsayılabilir (1987'de İstanbul'da çeşitli gecekondu bölgelerinde 2.000 haneyi kapsayan Devlet Planlama Teşkilatı Sosyal Planlama Dairesinin araştırmasına göre, gecekondularda yaşayanların yüzde 56'sı işçidir).

İstanbul imalat sanayii işçilerinin yüzde 75'inin aylık harcamaları (buradan hareketle de gelirleri) 5.000.000'un altında, sadece yüzde 12,5'inin geliri 6.000.000'un üstündedir. Yüzde 35,4'ünün geliri ise 1-3.000.000 lira arasındadır. Yaşam düzeyi hakkında fikir edinebilmek için evlerinde bulunan eşyalara bakıldığında, yüzde 93'ünün buzdolabının, yüzde 85'inin renkli TV'sinin, yüzde 84,1'inin teypinin, yüzde 58'inin elektrik süpürgesinin, yüzde 86'sının çamaşır makinesinin olduğu; otomobili olanların da yüzde 10,3'e vardığı görülmektedir. İmalat sanayiinde çalışan bu işçiler arasında teknik eleman vb düzeyinde ve 6.000.000 aylık gelirin üstünde yüzde 12,5lik bir kesimin varlığı hatırlanırsa, bu sonuçlar beklenmedik değildir.

İstanbul işçilerinin sadece imalat sanayiinde çalışanlardan ibaret olmadığı; ulaşımdan istihraca, hizmet işçilerinden inşaata kadar diğer kesimlerle birlikte 1990 sayımına göre toplamı kayıtlara geçmiş 1.500.0001, aslında bundan çok yüksek bir rakamı bulan bir işçi kitlesinin varlığı hesaba katılınca ve bu kesimler arasında, İstanbul'a 1980 sonrasında gelmiş, kalifiye olmayan, kırsal kesimlerden yeni kopmuş genç işçi nüfusun fazlalığı hatırlanınca, 1990larda İstanbul'un işçi profilinin ve işçi yaşamının 1980 öncesinden farklı olduğu; bu farklılığm gelecekte yaşanacak ekonomik, toplumsal, siyasal çalkantı ve gelişmelere göre daha da artacağı anlaşılmaktadır.

OYA BAYDAR

İŞLEMELER

Fetihten sonra İstanbul'a Anadolu ve çevresinden pek çok sanatçı gelmiş, şehirde yaşayan Hıristiyan sanatçılarla İstanbul, el sanatları alanlarında da yeniden bir metropole dönüşmüştür. Bizans atölyelerinin üstüne kurulmaya başlanan ve yeniden oluştumlan Osmanlı saray atölyeleri arasında işleme atölyelerinin ayrı bir yeri vardır.

Bilindiği gibi ipek, yün, keten, pamuk, metal vb iplikler kullanarak, çeşitli iğneler ve uygulama biçimleri aracığılıyla keçe, deri, dokuma vb üzerine yapdan bezemelere işleme denir. Osmanlı döneminde işlemeler başlıca saray, çarşı ve ev olmak üzere üç merkezde üretilmiştir. Giderek bu merkezlere ordu atölyeleri, tekkeler ve 19. yy'da Mldhat Paşa tarafından kurulan Kız Sanat Okulu eklenerek üretim alanı genişletilmiştir.

Saray atölyeleri 16. yy'da Topkapı Sarayının birinci avlusunda yer almaktaydı. Kont Wratislaw, *Anılar* isimli kitabında bu atölyelerden söz etmektedir. Diğer taraftan Topkapı Sarayı Arşivindeki 1526 tarihli *Ehl-i Hiref Defteri'mn* 8. ve 9. sayfalarında "Cemaat-ı Zerduzan" (altın işleyicileri) başlığı altında yer alan Tebrizli Bülbül, Beşaret Gürcü, Bosnalı Hemdem isimleri ve "Cemaatı Kazzazan" başlığı altmda kayıdı Bosnalı Mehmed, Pervane, Rus Yusuf, Kasım ve Arnavut İsa Bali bin Ilyas isimleri imparatorluğun farklı bölgelerinden gelen ustaların saray atölyelerinde beraber çalıştığını belgelemektedir. 17. yy'da Evliya Çelebi, *Seyahatname* adlı eserinde kaftan ağası, çamaşır ağaları, makramacıbaşı, seccadecibaşı, peşkir ağası gibi saray görevlilerine değinmektedir. Topkapı Sarayinda bulunan bir başka belgede hünkârın emriyle işlenmek üzere gönderilen yedi çarşafı kadın işlemecilerin yapmadıklan ve ince iş (kumiğnesi) üe süslenecek bu parçaların erkek ustalara verildiği belirtilmektedir. 17. yy'da A. Galland'm övgü ile söz ettiği çadırlar, 18. yy'da Van Mour'un çizdiği albümdeki saray kostümleri, saray atölyelerinin bu daldaki becerisini ortaya koymaktadır. Diğer taraftan 18. ve 19- yy'da Avrupa'da esen Türkeri modası rüzgârı İstanbul sarayının ününün yankdarıdır.

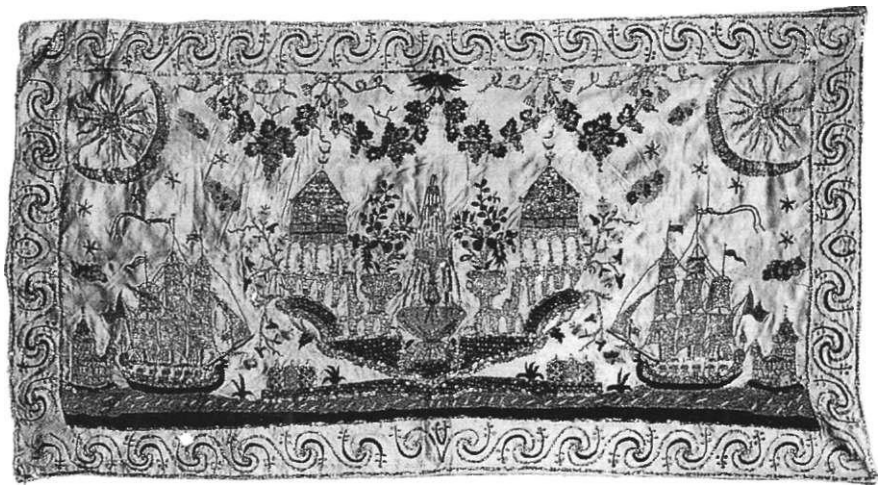

istanbul manzaralı yastık.
TSM, envanter no: 31/1101
H. Örcün Batışta

Usta ve sanatkârların üretimlerini sürdürdükleri çarşı devlet tarafından denetleniyordu. 1640 tarihli *Es'ar Defteri bu* konuda bilgi vermekte, çarşıdaki işlemelerin türü, işlemesi ve fiyatiarı vb gibi nitelik ve niceliklerini belgelemektedir. İmparatorluğun en görkemli çarşısı Kapalıçarşidır. Buradaki esnaf ve işlemeler konusunda Pardoe, Lacomte, Amicis gibi yazarlar geniş bilgi vermektedir. İstanbul'da yapdan işlemeler dışında imparatorluğun çeşitli yerlerinden gelen işlemelerin de satıldığı Kapalıçarşı, bir tür sanat galerisi niteliğindeydi ve bölgeler arası iletişimin yamsıra ev ve saray işlemeleri arasında da taşıyıcı görevi yapıyordu. Bilindiği gibi sarayın kullanılmış giysileri Kapalıçarşida satılıyor ve bu çarşıdan da saraya eşya almıyordu.

Kapalıçarşı mallarının bir grubu Balkanlar'da İstanbul'un adıyla tanınıyor, Avrupalı gezginler Kapalıçarşı'dan aldıkları eşyaları günlüklerine kaydediyor ve çoğu onları giyerek resimlerini yaptmyordu. İslam dünyasında İstanbul işlemeleri her yıl surre alayıyla Mekke'ye gönderilen işlemeli Kabe örtüleriyle sergileniyordu.

Evde yapılan işlemeler, tekniklerinin yamsıra konuları açısından da zenginlik arz ediyordu. Nitekim günümüze ulaşan bir grup örnek bezi, İstanbullu hanımların teknik becerisinin yamsıra estetik yaklaşımları konusunda da bügi vermektedir. İstanbul'dan, saraydan imparatorluğun başka bölgelerine gelin olarak giden hanımlar çeyizleriyle İstanbul işlemelerini bu bölgelere ulaştmyorlar ve çeyiz serme âdeti aracılığıyla sergiliyorlardı.

İstanbul'da yapılan işlemeleri tanıtması halamından ordu da çok önemliydi. Çıkılan seferlerde askerlerin giyim kuşamının yamsıra mehter takımı kıyafetleri, çadır, sayeban ve zukaklar büyük yankılar uyandırıyordu. Bu arada orduda işlemeli çadırlar tamir ediliyor ve yepyeni konularda işlemeler yapılıyordu. Örneklersek bandıralar, haritalar, muharebe sahneleri, esaret hatıraları vb panoların yamsıra yazdı bezemeler, armalar, bitkisel bezemeler ve geometrik bezemelerle süslenmiş sancaklarla, özgün konular yansıtılıyordu. Giyim kuşam türlerinde cepken, kaftan, yelek, şalvar, potur, setre-pantol gibi çeşitlemelerin yamsıra taht saçakları, saltanat kayığı yastık ve koltukları, nihalilerle yenilikler aktardıyordu.

Tekke ve kiliselerde dini amaçlı işlemeler yapılıyordu. Mevlevi örnekleri arasında sikkelerle bezenmiş işlemeler; Rum Patrikhanesi ve Ermeni kilisesinin yamsıra Yahudi sinagoglarında ruhban sınıfı ve ritüeller için görkemli işlemeler tasarlanıyordu.

II. Mehmedin (Fatih) ölümünden (1481) sonra sultan giysilerini bohçalayarak saklamak âdet olmuştu. Bu âdet sayesinde Topkapı Sarayinda derlenen sultan giysileri ve bu giysilerin bohçaları 16. yy'dan başlayarak Osmanlı saray işlemelerini kronolojik bir sistematikle inceleme olanağı vermektedir. Bu örneklere eklenen hazineye kayıtlı taht örtüleri, tirkeşler, taban-

ca kılıfları (kuburluk), nihaliler, cilbentler, hamaylılar, cüz keseleri vb eşyalar dışında çadır, zukak ve sayebanlar ve şehzadelere ait minik kaftan, çizme vb kıyafetler çok zengin bir saray koleksiyonu oluşturmaktadır. Kuşkusuz Osmanlı döneminin en büyük koleksiyonu Topkapı Sarayı Müzesi, Askeri Müze, Dolmabahçe Sarayı, Sadberk Hanım Müzesi ile Türk ve İslam Eserleri Müzesi'nde birbirini tamamlayan örneklerle sergilenmektedir. Kısaca 5 yüzyılın bellibaşlı işleme örnekleri saray başta olmak üzere şöyle özetlenebilir: 16. yy'dan günümüze ulaşan kaftan, merasim mendili, taht örtüleri, bohça, kavuk örtüsü, yatak örtüsü, küçük çocuk donu, tirkeş vb türler işlemelerin kaliteli keten, atlas kadife vb üzerine yüzeysel pesent, zerduz işi (kordon tutturma), Slav iğnesi, hesapiğnesi gibi tekniklerle ipek ve metal ipliklerle yapıldığım göstermektedir. Topkapı Sarayı Müzesi'ndeki Şehzade Mehmed'e ait kumaşı yenilenmiş 13/738, 13/739 envanter no'lu kaftanların yaka, ön ve yırtmaç çevresine geçirilmiş zerduz işi işlemeler ve bant biçiminde bordürlerin yamsıra 2/790, 2/263 envanter no'lu taht örtülerini bezeyen metal plaka aplikeler ve kaim bükümlü metal iplikten yapılmış kordonlar saray atölyelerinin altm, gümüş iplik ve değerli taşlarla yaptığı işlemeler konusunda bizleri aydmlatmaktadrr.

Benzer bir durum 31/1485, 31/1484 envanter no'lu merasim mendilleri için de söz konusudur. Bunlar ipek ipliğin yamsıra çok ince çekilmiş altın ve gümüş iplikle Slav iğnesiyle çok kaliteli keten üzerine işlenmiştir. Şakayık, güllü ejder formuna dönüşmüş Çin bulutu, çintemani, rozet çiçeği gibi motiflerle bezenmiş merasim mendilleri arasında 31/1473 envanter no'lu Hürrem Sultan'a ait olan kabak

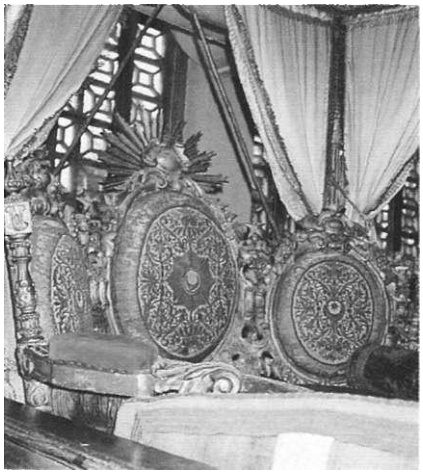

V. Mehmed'e (Reşad) ait saltanat kayığında işlemeli koltuk.
İstanbul Deniz Müzesi, demirbaş no: 227
H. Örcün Barışta

çiçeği motifleriyle; Şehzade Mehmed'e ait 31/60 envanter no'lu parça kufi yazı bordürleriyle; 31/62 envanter no'lu mendil ise kuş ve kuzu gibi figürlerle ilgi çekmektedir.

Saray işlemelerinin nasıl yapıldığını belgeleyen bk örnek Şehzade Mehmed'e ait 31/1507 envanter no'lu bohçadır. Bu örnekte önce kalıpla basılmış motifler, dökülmüş ipliklerin altında görünmekte ve önce desenlenen parçaların sonra işleme atölyesinde işlendiğini ortaya koymaktadır. İlgi çeken başka bir örnek 13/514 envanter no'lu Şehzade Korkud'a ait sonradan yenilenmiş bir kaftanın astarıdır. Bu parça saray atölyelerinde terzüerin diktiği giysilerin sonra işlemeciler tarafından süslendiğini göstermektedir. Aplike tekniği ile süslenmiş bu astarın yamsıra aplike Üe süslenmiş bk başka kaftan, atlas üzerine çintemani ve lale motifleriyle bezenmiştir. Giysiler arasında 31/1482 envanter no'lu çocuk donu, veliafıtiara gösterilen özenin göstergesidir. Nar, elma gibi bitkilerle bezenmiş kavuk örtüleri (envanter no: 31/41, 31/1502) ve kiraz, çintemani, rozet çiçekleri ile bezenmiş kaşbastılar (envanter ño: 31/1478, 31/1503) ünik örneklerdir. Antinatüralist biçimlendirmeler ve kırmızı mavi ana renkler söz konusu yüzyıl için tipiktir.

17. yy'dan kalan merasim mendilleri geometrik bezemelerin de seçildiğini, vazoda çiçek motifleriyle süslü 31/66 envanter no'lu kavuk örtüsü ile servi motifleriyle süslü 31/67 envanter no'lu kavuk örtüsü yeni konuların devreye girdiğini göstermektedir. Kavuk örtüleri arasında 31/68, 31/69 envanter no'lu örnekler çok ince, kaliteli ketenlerin kumiğnesiyle işlenmiş olduğuna, dolayısıyla ince iş olarak isimlendirilen tekniğin beğeni kazandığına işaret etmektedir. Benzer bir durum 2/762, 2/763 envanter no'lu taht örtüleri için de söz konusudur. Bu parçalarda açık yeşil seraser dokuma üzerine incilerle yapılmış işlemelerin yamsıra zümrüt ve altm plakalarla oluşturulmuş servi motifleri dikkati çekmektedir. Seraserle yapılmış aplike motiflerle süslü bir başka örnek 31/541 envanter no'lu II. Süleyman'a (hd 1687-1691) ait kaftandır. Şüphesiz en seçkin örnek bugün Askeri Müze'deki Çd.l envanter no'lu 17. yy in sonuna ait olabilecek çadırdır. Çiçek desenli seraser parçalarıyla, aplike tekniği Ue bezenmiş eserde hurma ağacı motifi yeni bir konu olarak ilgi çekmektedir. Yer yer altm ve gümüş ipliğin verdiği reflelerle ihtişamı artan çadır, işlemelerinin yamsıra

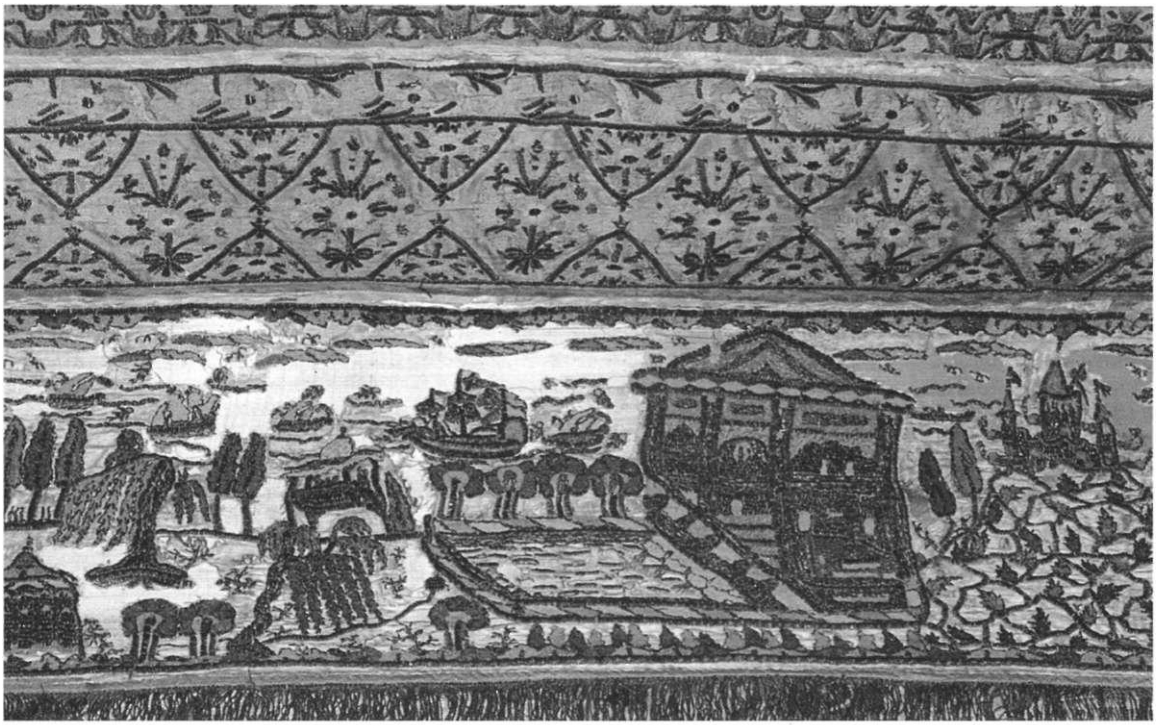

1808-1809 tarihli II. Mahmud sayebanından İstanbul manzaraları.
Harbiye Askeri Müzesi, envanter no: Çd.5
H. Örcün Barışta

kullanılan deri parçalanyla da önemlidir. Yüzyılın tipik bir özelliği, simli iplik türlerine artan ilgidir. Bu konuda fark edilen bir örnek Adviye Sultan'a ait bir kavuk örtüşüdür. Topkapı Sarayı Müzesi'ndeki 31/1649 envanter no'lu parça kalın ipek iplik yanısıra sarı sim iplikle yapılmış pesent, sarma iğneleri ve koyu mavi, pembe ve bej tonlu renklendirilmiş motifleriyle 16. yy'm tipik tonlamasız yapılmış domates kırmızısı, mavi ya da rubi, indigo mavi ana renklerinden farklılık arz etmekte ve 17. yy için güzel bir örnek oluşturmaktadır. Bu arada bir grup kalın ipek iplikle sarma çeşitlemesi ile bezenmiş merasim kalkanı 16. yy geleneğini südürmektedir. Topkapı Sarayı Müzesi'nde ve Askeri Müze'de metal bir göbek çevresine sıralanmış söğüt dallarının üzeri çeşidi motiflerle bezenerek tasarlanmış örnekler vardır, ilgi çeken diğer iğneler hesap, pesent ve sarmadır.

Önceki yüzyıllara kıyasla daha çok sayıda iğne ile bezenmiş ve daha gerçekçi bir üslupla oluşturulmuş motiflerle tonlamalı renklerle tasarlanmış işlemelere sahip olduğumuz 18. yy işlemelerinden Topkapı Sarayı Müzesi'ndeki örnekler arasında küçük çocuk kaftanları ilgi çekmektedir. 13/804 envanter no'lu Fatma Sultan'a ait örnek ve 13/2070, 13/2067 envanter no'lu örnekler gerek işlemeleri, gerek mavi, pembe, sarı ve amatist moru renklerin tonlarıyla oluşturulmuş natüralist çiçek motifleriyle klasik dönem işlemelerinden ayrılmaktadır. Çocuğa gösterilen ilginin göstergesi olan bu parçaların yanısıra 2/690 envanter no'lu beşik örtüsü, has incilerle oluşturulmuş çiçekleriyle; 2/1882 envanter no'lu bohça ise yer yer zümrütle renklendirilmiş, has incilerle işlenmiş çiçekleriyle fark edilmektedir. Birincisi yavruağzı, ikincisi rubi rengi atlas üzerine işlenmiş bu parçalar, sarayda işlemecilerle kuyumcuların beraber çalışmaya devam ettiğini ortaya koymaktadır. Yüzyılın tipik erkek giysileri tıraş önlükleridir. Çok örneği bulunan bu parçalar polikrom renklerle oluşturulmuş bitkisel bezemelerle çeşitlemeler arz etmektedir. Teknik açıdan beşi aşan iğneyle bezenmiş işlemelerde gözden kaçmayan yenilik tığla yapılmış süslemelerdir. Deniz Müzesi'nde bulunan 2791 envanter no'lu kalyoncu çavuşu cepkeni tığ işi simle yapılmış süslemeleriyle ünik bir örnektir. Askeri Müze'de bulunan bazı çadırların pencere oyuklarında şeritler örülerek oluşturulmuş pencere şebekeleri dikkati çekmektedir. Konu açısından ilgi çeken bir özellik, okunabilir nitelikteki yazı şeritlerinin işlemelerde yaygınlaşmasıdır. Topkapı Sarayı Müzesi'ndeki 31/177 envanter no'lu mendil, altın gümüş iplikle yapılan tütün yaprağı motiflerinin yanısıra "Konmasın toz... Cihan durdukça..." şeklinde başlayan beyitleriyle fark edilmektedir. I. Mahmud'a (hd 1730-1754) ait bu mendil dışında III. Selimin (hd 1789-1807) Konya Mevlânâ Dergâhı'na armağan olarak yaptırdığı puşide (lahit örtüsü) dua şeritleriyle hat sanatının şaheseridir. Hem fonetik hem plastik sanatlar açısından değerli bu puşide, monokrom işlemelere de güzel bir örnektir. Bu yüzyılda monokrom işlemelerin giysi türlerinde de yaygınlaştığı görülmektedir. Van Mour Albümü bu konuda zengin çeşitlemeler içermektedir. Yüzyılın malzeme açısmdan getirdiği en büyük yenilik altın yaldızla boyanmış deridir. Askeri Müze'deki Çd. 13 envanter no'lu çadır, aplike parçalarıyla bu konuda tanıktır.

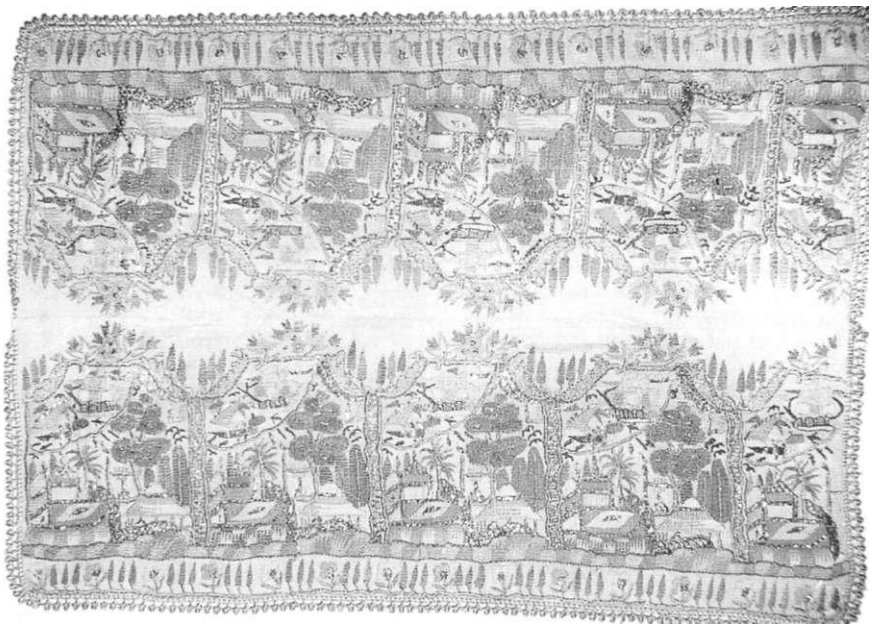

Istanbul manzaralı makrama.
Yapı ve Kredi Bankası Koleksiyonu, envanter no: 1/400
H. Örcûn Barışta

19. yy saray, ev, çarşı, ordu ve tekkede yapılmış işlemeleriyle son derece zengindir. Saray örnekleri arasında kuyumcu ve işlemecilerin bir arada çalışarak yaptıkları inci, elmas taşlarla süslü nihaliler, cüz keseleri, cilbentler, kısa ceketler, bohçalar, seccadeler sayıca çoktur. Genellikle küçük boyutlu güller, krizantem ve zambak gibi bitkisel bezemelerle süslü bu parçalar arasında maşallah ibaresi ile süslü 2/269 envanter no'lu cüz kesesi ve kuş figürü ile süslü 2/268 envanter no'lu cüz kesesi ilgi çekmektedir. Topkapı Sarayı Hazinesine kayıtlı bu parçalar dışında paşalara ve Abdülmecid (hd 1839-1861), V. Murad (hd 1876) gibi hünkârlara ait Batılı tarzı üniformalar ve yeni kıyafetlerle gelişen taht saçakları (2/2826) ve çocuk kaftanlarının yanısıra çocuk tiyatrosu kıyafetleri, dramatik sanatlar açısmdan değerli belgelerdir. Yüzyılın beğeni kazanmış bir konusu portrelerdir. IV. Mustafa (hd 1807-1808), II. Mahmud (hd 1808-1839), Abdülmecid ve II. Abdülhamid (hd 1876-1909) portreleri işli bir grup yastık ve panonun yanısıra Mısır Kahire Müzesi'ndeki bohça, resim sanatına yaklaşım gösteren ürünlerdir. Benzer bir durum bir grup istanbul manzarası ile süslü çadır saçağı, eteği, yastık, makrama ve havlu için de söz konusudur. II. Mahmud'un Askeri Müze'deki 1809 tarihini taşıyan kitabeli sayebam (envanter no: 26380), aynı müzedeki 26413 envanter no'lu çadır saçağı, Topkapı Sarayı Müzesi'ndeki 29/4, 29/28 envanter no'lu çadırlar ve Kahire Manial Müzesi'nde bulunan bir örtü, istanbul manzaralan açısmdan çok zengin panoramalar sergüemektedir. Topkapı Sarayı Müzesi 1101-1100 envanter no'lu havluda istanbul manzaralarını konu alan motifler vardır. Güzel bir makrama örneği Boğaz manzarasıyla, Yapı ve Kredi Bankası Koleksiyonu'nda bulunan, 1/400 envanter no'lu makramadır. Bir başka örnekse Londra Victoria ve Albert Müzesi'ndeki II. Mahmud sayebamndaki kuyu tasvirlerine benzeyen motifle bezenmiş 460-1950 envanter no'lu uçkurdur. Dikkati çeken bir konu müzik aletleridir. Ünik bir eser Askeri Müze'deki 23721 envanter no'lu, üzerinde gitar, harp vb tasvirleri bulunan yer nihalisidir.

19- yy'm yeni konulan arma, gemi, bandıralar, sikkeler, çeşmelerdir. Dolmabahçe Sarayı Müzesi, arma çeşitlemelerinden oluşan bir koleksiyona sahiptir. Yelkenli tasvirleri arasmda en güzel örnek Topkapı Sarayı Müzesi'ndeki 31/1846 envanter no'lu havludur. Denizle ilgili konular arasındaki ünik bir örnek Askeri Müze'de yer alan 1896'da 6. Alay 3. Tabur'un 1. Bölük personeli tarafından işlenen 838 envanter no'lu bandıraları tasvir eden panodur. Armalar ve yazı şeritleriyle bezenmiş bir grup sancak, ilgi çeken parçalardır. Bunlar arasmda geometrik şekillerle bezenmiş 48 envanter no'lu örnek, farklılık arz etmektedir. Besmele, Fetih suresi vb yazdı bezemelerle süslü bu sancak, benzer tasarımlarla süslü Kabe örtülerini akla getirmektedir. Benzer bir durum lahit örtüleri için de söz konusudur. Kuran'dan ayetlerle bezenmiş lahit örtüleri arasmda Mev-

lânâ Dergâhina II. Abdülhamid tarafından armağan edilen puşide, hat sanatı bakımından da önemlidir. Aynı yerdeki 638 envanter no'lu puşide levhası, kabartma tasarlanmış sikke formuyla göz kamaştırmaktadır. Afyon Mevlevîhanesi'ndeki Abapuş Balının puşide levhasını hatırlatan bu örnek, koyu yeşil üzerine sırma ile dival nakısı ile işlenmiştir. Abapuş'un puşide levhası kırmızı renklidir, benzer teknikle işlidir. Bu yüzyılın ev işlemelerine örnek olarak günümüze ulaşan örnek bezlerin yanısıra Londra Victoria ve Albert Müzesi'ndeki Bebekli Hasan Ağa'mn kızı Ayşe Hanım'ın adı geçen, fındık motifleriyle süslü parça, seçkin örneklerdir.

Kapalıçarşı, özellikle bindallı adı verilen atlas ya da kadife üzerine metal ipliklerle dival işiyle süslü gelin giysileriyle ünlüdür. Küçük, orta ve geniş beden olmak üzere üç bedenle yapılmış bu giysilerin kol, yaka ve beden kesimleri dışında kompozisyonları çeşitlemelere sahiptir. Başka giysi türleri ise şalvar ve işlikler ve üçeteklerdir. Kordon tutturma işi ile süslü şalvar işlik takımlarının dival işiyle yapılmış olanları da vardır. Üçetekler arasında bir grup kordon tutturma üe bezenmiş ve giysinin çevresi kordondan yapılmış oyalarla süslü bir örnek bulunmaktadır. Bunlar arasında Osman Hamdi'nin eşine ait bir parça Sadberk Hanım Müzesi'ndedir. Bu müze aynı zamanda meyve tabağı motifleriyle bezenmiş peşkirler açısından da çok zengindir.

20. yy'm ilk çeyreğinde saray örneklerinin büyük bir grubu V. Mehmed'e (Reşad) (hd 1909-1918) aittir. Topkapı Sarayı Müzesi'ndeki **13**/731 envanter no'lu üniforma dışında Deniz Müzesi'ndeki saltanat kayığının dival işi işlenmiş koltuk yüzleri, orijinal örneklerdir. Askeri Müze'deki 807 envanter no'lu 1903-1904 tarihli imparatorluk haritası, yeni bir yaklaşımdır. Aynı müzedeki 1900 tarihli Dömeke Meydan Savaşı'nı konu alan 10095 envanter no'lu pano ise bir grup işlemede resmin etkisinin izlerini taşımaktadır. Benzer bir durum Dolmabahçe Sarayı'nda bulunan Pakize imzalı pano için söz konusudur. Bu zaman diliminde Kapalıçarşı, özellikle istanbul manzaraları işlenmiş dikdörtgen formlu yastıklarıyla ilgi çekmekte ve giyim kuşam örnekleriyle imparatorluğa hizmet vermektedir. Bu arada Galata semti giderek Avrupai tarzda giyim kuşam pazarlamaktadır. Beyaz renkli dival nakışlı gelinlikler Pera terzilerinin ürünleridir, ilgi çeken bir işleme türü de fotoğraf çerçeveleridk. Giderek yayılan fotoğraf sanatının etkisiyle işlemeli fotoğraf çerçeveleri, istanbul hatırası olarak imparatorluğa dağılmıştır. Benzer bir durum Mısır Çarşısı'nda üretilen ve satılan işlemeli terlikler için de söz konusudur.

Cumhuriyet döneminde Kapalıçarşı, Mısır Çarşısı ve Beyoğlu bir süre geleneksel yolla işlevini sürdürmeye çaba harcamış, giderek gelişen teknoloji ve süratle değişen modanın etkisiyle makineleşme sürecine girmiştir. Günümüzde makineyle yapdmış kanaviçe, pesent, hesapişi, dival işi ve kordon tutturma iğnelerinin yanısıra aplike ile süslü çeyiz eşyası, gelinlik, kına gecesi kıyafetieri ve özellikle sünnet takımlarıyla piyasada yepyeni bk konuma ulaşmıştır. 1864'te Midhat Paşa'nm açtığı ve Ahmed Vefik Paşa'nın geliştirdiği kız sanat okulları, ortaöğretimde meslek lisesi, yükseköğretimde mesleki eğitim fakülteleri ve mesleki yaygın eğitim fakültesi ile çağdaş boyutta süregelmektedir. Bu arada yaygın eğitim kurumlarmdan halk eğitim ve pratik kız sanat okullarında da işleme eğitimi verilmektedir.

Bibi. A. J. B. Wace, *Mediterranean and Near East Embroideries From The Collection ofMrs. Hook,* Londra, 1935; G. Palotay, "Török Hagyatek a Kakotaszegi Himzresben", *A. Naprajzi Muzeum Ertesitoje,* S. 29 (1937); Melek Celal, *Türk İşlemeleri,* İst., 1939; K. Özbel, *El Sanatları TV-Eski El İşlemeleri,* İst., 1945; G. Palotay, "Turkish Embroideries", *Ciba Revieıv,* S. 102 (1954); N. Berker-Y. Durul, *Türk İşlemelerinden Örnekler,* ist., 1971; A. Sürür, *Türk İşleme Sanatı,* İst., 1976; G. Ramazanoğlu, *Turkish Embroidery,* New York, 1976; H. Tezcan-S. Delibaş, *Costumes, Embroideries and Other Textiles,* Tokyo, 1980; H. Ö. Barışta, *Osmanlı İmparatorluk Dönemi Türk İşlemelerinden Örnekler,* Ankara, 1981; ay, *Türk İşleme Sanatı Tarihi,* Ankara, 1984; ay, *Cumhuriyet Dönemi Türk Halk İşlemeciliği Desen ve Terminolojisinden Örneklet;* Ankara, 1984; P. Johnstone, *Turkish Embroidery,* Londra, 1985; R. Taylor, *Ottoman Embroidery* (Turkish Ministry of Culture Publication/1432, Marston House, Marston Magna, Yeovil) UK, 1993; M. Gönül, *Türk El İşleri Sanatı,* Ankara, ty; ay, *Turkish Embroideries XW-XLX. Centuries.* İst., ty.

H. ÖRCÜN BARIŞTA

İŞSİZLİK

Osmanlı döneminde, istanbul'da 19. yy'm ortalarına kadar geniş çaplı bir işsizlik olgusundan söz eddemez. Kentteki meslek ve iş örgütlenmesinin sıkılığı, gediklerin varlığı, kente girişin denetlenmesi ve kısıtlanması, hangi işler için ne ölçüde bir istihdama ihtiyaç olduğunun önceden saptanıp fazlasının kent kapılarında durdurulmaya çalışılması gibi önlemler işsizliğin İstanbul'da yaygınlaşmasını engellemiştir (bak. istihdam; işçiler).

17. ve özellikle 18. yy'larda dönem dönem istanbul kapılarına yığışan; kapıları ve yasakları da aşarak kente dolan kalabalıklar olmuşsa da, çeşitli önlemlerle olayın önü alınmaya çalışılmış, bir işsizler ordusunun doğmaması için özel dikkat gösterilmiştir.

Kentin önemli sayıda işsizle karşılaşması 19. yy'ın ortaları, özellikle de 1858 sonrasındadır. İşin örgütlenmesine ve istihdamın denetlenmesine yönelik yapıların, örgütlerin çözülmesi ve yaşanmakta olan toplumsal kargaşa, İstanbul'a işsizlerin yığılmasına yol açmıştır. Kentin çeşitli yerlerinde kurulan ve yer yer günümüzde de gözlenen "amele pazarları", yani kentin belli semt ve meydanlarında hamallık, inşaat işçüiği, ırgatlık vb işler için kendilerine teklif gelmesini bekleyenlerin buluştuğu yerler, 19. yy'm sonlarında çoğalmış olmalıdır.

I. Dünya Savaşı sırasında İstanbul işçilerinin önemli bölümü cepheye sürüldüğünde yerleri kadm ve çocuk işçüerle doldurulmuş, Cumhuriyet kurulduğu sıralarda da toplumsal bir sorun yaratacak bir işsizlikle karşılaşılmamıştır. 1927-1928'de İstanbul'da bazı özel ve devlet işyerlerinin modernleştirilmesi sırasında çok sayıda işçinin işsiz kaldığı gazete haberlerine yansımıştır. Yine 1927-1928'de İstanbul'da önemli sayıda iflas olayı vardır. 1928'de 400 iflas ve 1.000 kadar işyeri tatili olmuş; bu durum da belli sayıda işçinin işsiz kalmasına yol açmıştır. 1929-1933 arasında yaşanan dünya ekonomik bunalımının etkileri Türkiye'de de duyulmuş, bu etkiler en fazla İstanbul'da bulunan sanayiyi ve iş-

Iş ve İşçi Bulma Kurumu önünde yurtdışında iş bulma umuduyla bekleyenler, 1970'ler.
Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, İletisini Yayınları

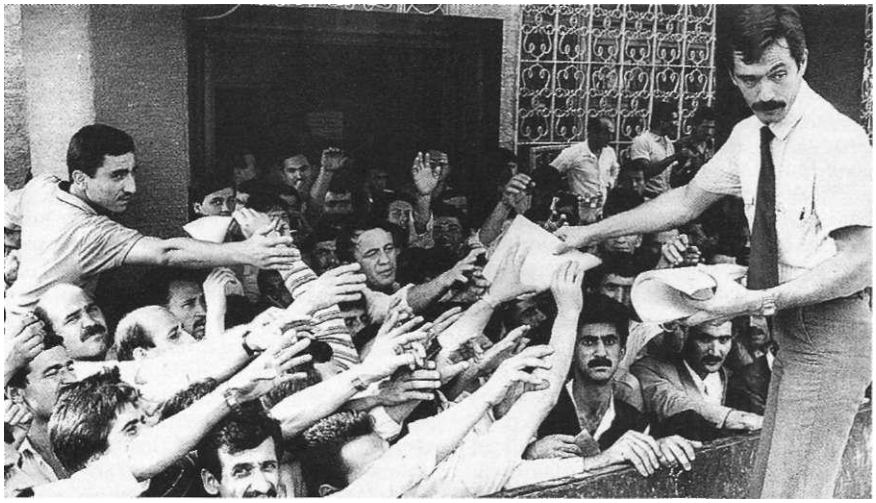

Türkiye Elektrik Kurumu'nun işe alacağı 55 vasıfsız işçi kadrosuna başvuranlar.
Ender Erkek, 1984/Cumhuriyet Gazetesi Arşivi

yerlerini etkilemiş, 1930'larda özellikle tekstil alanında önemli bir işsizlik olgusu ortaya çıkmıştır. 1933'te işçiler arasında yapılan siyasal ajitasyon faaliyetinin ana temalarından biri de işsizlikle mücadeledir.

II. Dünya Savaşı yıllarında savaşa girmeden yaşanan savaş ekonomisi, bir süre için ekonomiyi güçlendirmiş, bazı sanayi dallarının gelişmesini olumlu etkilemiş, bunda savaş yılları boyunca işçilerin düşük ücrede ve ağır koşullarda çalıştttnlmalarının büyük payı olmuş, ancak bu durum işsizliği de önlemiştir. Savaş sonrasında İstanbul'da 1950'lerde, özellikle dokumacılık, iplik vb tekstil alanında yayılan kriz, beraberinde işsizlik getirmiştir. Gerek tekstil ürünleri ithalinin, gerekse genel ekonomik krizin yarattığı darboğaz İstanbul'da pek çok küçük atölye ve işletmenin kapanmasına, burada çalışanların işsiz kalmasına neden olmuştur. 1949-1950'lerde mevcut sendikalarm bir bölümünün başlıca uğraşı -sonuçsuz da kalsa- işsizliği önlemek ve hükümeti uyarmak için mitingler yapılmasına çalışmak, işsizlikten şikâyet etmektir. 1949 sonu 1950 başlarında, o dönemlerde İstanbul imalat sanayiinin en önemli kollarından olan tekstilde baş gösteren kriz sonucunda, işçilerin ücretleri de düşürülmüş ve işçiler işsizlikle tehdit edilmiştir.

İşsizlik tekstil dalıyla sınırlı kalmamış, çivi, cıvata vb imalatına, yani metal işkoluna da atlamış, bu işkolunda da ücretlerin düşürüldüğü görülmüştür. Aynı dönemde Anadolu'da tarım kesiminde yaşanan ürün kıtlığı ve tarımsal yapı değişmeleri kırsal kesimden binlerce kişinin İstanbul'a akmasına yol açmış, 1950 başlarında kentte ciddi bir yedek işsizler ordusu oluşmuştur.

1950'de İstanbul'da İş ve İşçi Bulma Kurumu'na kayıtlı, yani resmi olarak 15.405 işsiz vardır. Bu sayı 1951'de 22.773'e, 1952'de 33-500'e varmıştır. Gerçek işsiz sayısının bunun çok üstünde olduğu, 1951'de çalışma bakanının tüm Türkiye çapında 1.000.000'u aşkın işsiz olduğunu kabullenmek zorunda kalmasından da bellidir. İşsizliğin en ağır biçimde yaşandığı İstanbul sanayi işçileri arasında, bu durumun yan sonucu da, işte kalanların yedek işsizler ordusu rekabeti yüzünden gerek ücret gerekse iş koşulları açısından aşırı sömürülmeleri olmuştur.

1957-1958'de İstanbul'da yeni bir işsizlik dalgası yaşandı. Sadece lastik işkolunda irili ufaklı 160 işyeri işi tatil etti. 8.000 işçi işsiz kaldı. Cam işkolunda 16 işyeri kapandı, 1.000'e yakın işçi kapı dışarı edildi. 1959'da, lastik işkolunda başlayan işsizlik, bütün işkollarına yayılma istidadı gösterdi. İşçiler mal stoklarmm birikmesi, işletme sermayesi veya kredi noksanı, piyasadaki bunalım nedenleriyle işten çıkardıyorlardı. 1959 sonlarında İstanbul İş ve İşçi Bulma Kurumumda, her işkolundaki çoğunluk sendikasının davet edildiği, gündemi işsizlik olan bir toplantı yapıldı. 1958 başında, İstanbul'da resmi işsiz sayısı 40.0001 aşıyordu. Öte yandan ülkenin çeşitli yörelerinden İstanbul'a göç aynı dönemde olağanüstü hızlanmıştı. 1958'de, kentin 850.000 civarında olan nüfusunun, yaz aylarında mevsimlik işçi olarak gelenlerle 2.000.000'a yaklaştığı tahmin ediliyordu. Bunlar düşük ücretlerle günübirlik işlerde, büyük çoğunluğuyla inşaat ve yol işlerinde çalışıyorlardı. Asıl işsizlik ise imalat sanayiinin bazı dallarında, sanayi işçileri arasındaydı.

1960 askeri müdahalesinden sonra İstanbul'da özellikle devlete ait işyerleri, kamu iktisadi kuruluşlarında siyasi nedenlerle işçi çıkarmalara rastlandı. Sendikacılar ve aktif işçiler, işten çıkartılanların başında geliyordu. Ancak bu durum, kentte bir işsizlik dalgası yaratabilecek boyutlara varmadı.

Dönem dönem değişik işkollarında işsizlik görülmekle birlikte 1960-1980 arasında İstanbul'da görülen işçi çıkarmaların önemli bölümü sendikal siyasal nedenlerle oldu. Bu dönemde canlanan ve giderek mücadeleci bir nitelik kazanan işçi hareketi işverenlerin işyerlerindeki öncü işçileri bir yolunu bulup tasfiye etmesi sonucunu doğuruyor; zaman zaman işten çıkardanlarla dayanışma için yapılan grevler, direnişler görülüyordu (bak. işçi hareketi; işçi örgütlenmesi; işçiler).

İstanbul'da İş ve İşçi Bulma Kurumu'na başvuranların (resmi işsizlerin) sayısı 1960'ta 48.448, 1963'te 40.369, 1965'te 33.267, 1967'de 46.320, 1970'te 67.096, 1974'te 67.574 olmuş, 1970lerin sonlarında daha da yükselmiştir. 1976'dan itibaren yatırımların azalması, atıl kapasitede çalışma sorununun büyümesi 1980-1981'de işsizliğin doruk noktasına çıkmasına neden olmuştur. 1981'de Devlet Planlama Teşkilatı'nm (DPT) bir raporunda Türkiye'de 2.223.000 işsiz bulunduğu (tarımdaki gizli işsizler hariç) yer almakta, bunların 250.000'den fazlasının İstanbul'da olduğu hesaplanmaktadır. 1980 askeri müdahalesinden sonra işten çıkarmaların kolaylaştırılması, çalışma, sendika, grev vb yasalarının bu yolda değiştirilmesiyle, özellikle İstanbul'da işsizlik artmıştır. Sadece 1981'de İstanbul'da 60.000'den fazla işçinin işten çıkarıldığı hesaplanabilmektedir. 1985 Genel Nüfus Sayımı sonuçlarına göre İstanbul'da işsiz sayısı (faal nüfusa dahil olup da iş arayan açık işsizler) 141.000'dir. 1990'da bu sayı 170.0001 bulmaktadır.

İstanbul gibi belirli ve tanımlanmış bir işe bağlı olmadan çalışan akışkan bir işgücünün var olduğu, sayımlarda bile tespit edilemeyen bir mevsimlik ya da geçici işçi kitlesinin bulunduğu bir metropolde gerçek işsizlik rakamları resmi istatistiklerin çok üzerindedir.

Mayıs 1994'te Türkiye, Cumhuriyet'ten bu yana yaşanmamış boyutlarda bir ekonomik bunalıma girerken ve bir üretim bunalımının kapıda olduğu gözlenirken, 1994 Nisan-Mayıs aylarında, İstanbul'da sadece imalat sanayii ve işçi kesiminde değil tüm hizmet kesimleri ve ekonominin her alanında çalışanlar arasında işsizlik, bugüne kadar görülmemiş bir hıza ulaşmıştır. İki ay içinde İstanbul'da bir bölümü geçici (mecburi izin), bir bölümü ise kesin olmak üzere 40.000 kadar çalışanın üretim dışı kaldığı hesaplanmakta ve asd büyük işsizliğin Temmuz 1994'ten itibaren yaşanacağı, bundan da en fazla imalat sanayii, basın-yayın işkolu, özel hizmetler sektörünün etkileneceği hesaplanmaktadır.

İSTANBUL

IŞTIRAKÇI HILMI
bak. HİLMİ (İştirakçi)

IŞVEREN ÖRGÜTLERI

Sermaye kesiminin, çıkarlarını korumak, ekonominin çeşitli sektörlerinin yönlendirilmesinde etkili olmak, ortak görüş ve politika oluşturup bunu hükümet ve kamuoyuna yansıtmak, işçi sendikalarının karşısına muhatap ve alternatif güç çıkarabilmek için kurduğu odalar, dernekler, sendikalar, birlikler.

Türkiye büyük sermayesinin merkezi olan İstanbul, aynı zamanda sermaye (işveren) örgütlenmesinin de merkezidir. İlk

önemli sermaye örgütleri İstanbul'da kurulduğu gibi, en güçlü ve etkili olanlar da burada faaliyet göstermektedir.

İşveren örgüüerinin, başlıcaları odalar, işveren sendikaları, dernek ve birlikleridir. Günümüzde istanbul'daki çeşitli işveren örgütlerinin büyük çoğunluğu 1950 sonrasında kurulmuş, 1960'tan sonra gelişmiş olmakla birlikte, kökleri Cumhuriyet öncesinde, 19- yy'ın son çeyreğindedir. istanbul'daki sermaye çevrelerinin ilk bir araya gelişleri, Galata bankerlerinin») 1864'te bkleşerek Galata Borsasını») kurmalanyla olmuştur. Bu ilk birleşme, borsayı doğurmuş, ama kısa sürede bir işveren örgütlenmesine dönüşememiştir. Odalar biçiminde ilk işveren örgütlenmelerinin ortaya çıkabilmesi için, istanbul'da ticaretin ve iş hayatmm kapitalizmde bir ölçüde yol alması gerekecektir. 1875 tarihli bir kararnameyle, Ticaret Nezareti'ne bağlı olarak ticaret ve ziraat meclislerinin kurulması, bunların günümüzün ticaret odalarının görevini yerine getirmesi, özellikle de ticaret ve zahire borsalarının kurulmasına ve işlemesine nezaret etmeleri öngörülmüştür. 1882'de İstanbul'da Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası kurulmuş; önceleri Levantenlerin ve gayrimüslim ticaret burjuvazisinin ağırlıkta olduğu bu kuruluşta, II. Meşrutiyet'ten soma Müslüman işadamlan da ağırlık kazanmaya başlamışlardır. 1922'de istanbul'da, emperyalist güçlerle işbirliği yapmış olan, yabancı sermayenin uzantısı sermaye kesimlerine karşı bir tepki olarak ve yerli sermayenin örgütlenmesinde ilk adımı atabilmek için Milli Türk Ticaret Birliği kurulmuştur.

17 Şubat-4 Mart 1923 tarihleri arasında izmir'de yapılan ve Cumhuriyet Türkiye' sinin ekonomik yörüngesini belirlemeyi amaçlayan İzmir iktisat Kongresi'nde alınan kararlar uyarınca, 22 Nisan 1925'te Ticaret ve Sanayi Odalan Kanunu çıkarılmış, ancak bu kanunun yetersiz kalması yüzünden 1943'te çıkarılan yeni Ticaret ve Sanayi Odaları, Esnaf Odaları ve Ticaret Borsaları Kanunu'na rağmen, sermaye kesiminin bağımsız örgütlenmesinin fiilen ortaya çıkıp güçlenmesi için 1950 ve asü 1960 sonrasını beklemek gerekmiştir, işveren örgütlerinin kurulup güçlenmesinin önkoşulu olan kapitalizmin görece gelişmesi, sınıf çelişkilerinin belirip keskinleşmesi, Türkiye'de ancak 1950-1960' lar sonrasında gerçekleşebümiş; öte yandan bu türden örgütlerin kurulması için gerekli olan yasal düzenlemeler de ancak 1947'de yapılabümiştir.

1946'da, sınıf esasına dayalı cemiyet kurmayı yasaklayan 1938 tarihli Cemiyetier Kanunu'nda değişiklik yapümış ve bu hüküm kaldınlmış; Demokratik Partinin (DP) iktidarı alacağı 1950 seçimlerinden iki ay önce de, savaş yılları içinde güçlenmiş cilan sermaye kesiminin ihtiyaçlarına cevap verebilecek ve daha liberal hükümleri içeren yeni bir Ticaret ve Sanayi Odaları, Ticaret Odaları, Sanayi Odalan, Ticaret Borsaları ve Bunların Birliği Hakkında Kanun çıkarılmıştır. Bu yeni kanunun getirdiği en önemli değişiklik, bundan böyle bu türden işveren kuruluşlannın Ticaret Bakanlığı'na bağlı olmaması, tüzel kişiliğe sahip bağımsız meslek kuruluşlan statüsünde olmasıdır. Ayrıca meslek odalarının birlik kurmalarına da, kanun olanak tanımıştır. Sanayiciler, uzun bir geçmişi olmakla birlikte yeni kanuna göre örgütlenen istanbul Ticaret ve Sanayi Odası'ndan kısa sürede ayrılıp, sanayi kapitalizminin gelişmesinin de bir işareti olarak, 1952'de istanbul Sanayi Odası'nı (ISO) kurmuşlardır. Kuruluşunda, İSO'nun o zamana kadar Ticaret ve Sanayi Odası'na kayıtlı olan ve ondan ayrılıp Sanayi Odası'na kaydolan 700 üyesi vardı. ISO istanbul'daki en güçlü işveren örgütlerinden biri olarak 1962' de 2.000, 1970'lerde 5.000, 1980'de 6.000 ve 1990'larda7.000'den fazla üyeye yükselmiş; Koç, Eczacıbaşı, Profilo, Dinçkök, Bezmenler, Bodur grupları zaman zaman odaya hâkim olmuşlar; İSO'da, büyük sermayenin çeşitli kesimleri arasında zaman zaman çıkar çatışmalan ve oda yönetimi için çekişmeler gözlenmiştir.

Sermaye kesiminin İstanbul'daki diğer odaları Ticaret Odası(-») ve asıl adı istanbul ve Marmara, Ege, Akdeniz ve Karadeniz Bölgeleri Deniz Ticaret Odası olan, 1982'de istanbul'da kurulup faaliyet alanını daha sonra yaygınlaştıran Deniz Ticaret Odası'dır(-»).

Merkezi örgütü Türkiye işveren Sendikaları Konfederasyonu (TtSK) olan işveren sendikalan, istanbul'da (ve bütün Türkiye'de) işçi sendikalarından da sonra, oldukça geç kurulmuştur. 1938 tarihli Cemiyetler Kanunu'ndaki, sınıf esasına dayalı cemiyet kurma yasağının kalkmasından ve Şubat 1947'de işçi ve işveren Sendikaları ve Sendika Birlikleri Hakkında Kanun'un çıkmasından sonra, hızla işçi sendikaları kurulmaya başlarken sermaye kesimi işveren sendikaları kurmakta acele etmemiştir. O zamanlar işçi sınıfı karşısında sıkıntıda olmayan, istedikleri koşulları işçilere dayatabilen işverenler, 1949'da kurulan ve ciddi bir varlık gösteremeyen Tekstil Sanayii işverenleri Sendikası dışında, diğer işkollarında sendikalaşmaya girişmemişlerdir. Konu, işveren kesimi için 1950' lerin son yıllarında gündeme gelecek; 1958'de bir araya gelen Koç Grubu'ndan Demirdöküm ve Arçelik yöneticileri ile Profilo'dan Jak Kamfii ve diğer işkollarından işverenler, o yılın sonunda Madeni Eşya Sanayicileri Sendikası'nı (MESS) kuracaklardır. İşveren sendikalarının birbiri ardına kurulmaya başladıkları yıl 1961' dir. **196l**'de İSO'nun da yardım ve desteğiyle istanbul Tahta Sanayii işverenleri Sendikası, istanbul Tekstil Sanayii işverenleri Sendikası, istanbul Matbaacılık Sanayii işverenleri Sendikası, istanbul Gıda Sanayii işverenleri Sendikası, istanbul Cam Sanayii işverenleri Sendikası ve 15 Ekim 1961'de de istanbul işveren Sendikaları Birliği(->) kurulmuş; 1962'de sermayenin en güçlü kuruluşlarından TtSK oluşturulurken, istanbul işveren Sendikaları Birliği, konfederasyonun çekirdeğini meydana getirmiştir, işveren Sendikaları Birliği'ni oluşturan istanbul sermayesi kaynaklı ve merkezli 14 işveren sendikası, 1962'de tüzüklerini değiştirerek Türkiye düzeyinde kuruluşlar haline gelmişler ve adlarının başına istanbul yerine Türkiye'yi geçirerek, TİSK'İ kurmuşlardır.

Sermaye kesiminin ekonomik amaçlı mesleki ve sınıfsal örgütleri sayılabilecek odalar ve sendikalar dışında, merkezi istanbul'da bulunan büyük sermaye ve holdinglerin etkinliğini taşıyan Türk Sanayici ve işadamlan Derneği (TÜSlAD) başta olmak üzere, bir dizi dernek ve birlikleri vardır. Dernek fikri Koç Grubu'ndan çıkmış, Eczacıbaşı ve Tekfen gruplarından hemen destek bulmuş ve TÜSLAD, büyük sermayenin önde gelen adlarını içererek 197 T de istanbul'da kurulmuştur. Büyük sermayenin en önemli ve etkili kuruluşu sayılabilecek TÜSlAD'ın 1994'teki üye sayısı 337'dir ve bunların 283'ü İstanbul'dandır.

Türkiye ekonomisinin ve sermaye kesiminin 1980'ler sonrasında girdiği yeni güçlenme dönemi, 1986'da İstanbul'da Türkiye Genç işadamları Derneği'nin (TÜGIAD) kurulmasına yol açmış; sermaye içindeki, çoğunluğu Refah Partisi (RP) ve diğer dinci siyasal eğilimlere yakın gruplar Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği'ni (MÜSIAD) kurmuşlar; Mayıs 1994'te esas olarak orta sermaye gruplarını bünyesinde barındıran MÜSIAD'm üye sayısı 1.700'ü bulmuştur. Aynca, Genç Yöneticiler ve işadamlan Demeği (GYİAD), Rumeli Yönetici ve işadamları Derneği (RUYİAD) merkezi istanbul'da olan, sermaye içi gruplaşmaların yarattığı diğer işveren demekleridir.

İşverenlerin, faaliyet gösterdikleri sektörün sorunları çerçevesinde kurdukları daha dar amaçlı dernekler arasında, her birine o sektördeki önde gelen sermaye gruplarının öncülük ettiği dernek ve birlikler vardır. Bunlar arasında bulunan Beyaz Ev Eşyalan Sanayicüeri Demeği, Elektronik Cihazları İmalatçıları Demeği, Özel Sektör Demir-Çelik Üreticileri Derneği, Otomotiv Sanayicileri Derneği, İlaç Endüstrisi işverenler Sendikası (dernek yapısında), Bitkisel Yağ Sanayicüeri Demeği, Ayakkabı Sanayicileri Derneği, Dış Ticaret Derneği, Giyim Sanayicileri Derneği, Müteahhitler Birliği, Uluslararası Nakliyeciler Demeği, Bankalar Birliği, merkezleri istanbul'da bulunan ve üyelerinin çoğunluğu istanbul'dan olan kuruluşlardır.

işveren kesiminin bazı özel gelişme ve konulan izlemek, incelemek ve yönlendirmek için kurdurduğu "uzman" sayılabilecek örgüdenmeler arasında Avrupa Topluluğu AT konusunda iktisadi Kalkınma Vakfı (IKV), yabancı sermaye konusunda Yabancı Sermaye Koordinasyon Derneği (YASED) sayüabüir. Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu da (DEIK) 1986'da oluşturulmuş bu türden bir kuruluştur.

İSTANBUL

ITALYA ELÇILIĞI BINASı

Maçka'yı Teşvikiye'ye bağlayan Maçka Caddesi üzerinde, Nişantaşı Kız Lisesi'nin kuzeyinde, Beşiktaş'a doğru eğimli geniş bir arazi içindedir. Günümüzde endüstri

meslek lisesi ve Anadolu teknik lisesi olarak kullanılmaktadır.

İstanbul doğumlu mimar Giulio Mongeri tarafmdan yapdmıştır. Osmanlılarla ilk diplomatik ilişkileri kuran Venedik Cumhuriyetinden başka, Napoli, Floransa, Sicilya, Ceneviz, Sardunya gibi İtalyan cumhuriyetlerinin Pera'da değişik tarihlerde kullandıkları binalar ve elçilik konutları olmasına rağmen, italyan Birliği'nin sağlanmasından sonra, yeni ve güçlü İtalyan devletini temsü edebilecek nitelikte bir elçilik binalan yoktur. Venedik Sarayı, İtalya'nın kuzeyini işgal altında tutan Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun elindedir. Konsolosluk hizmederi Meşrutiyet Caddesindeki Casa d'Italia binasında sürdürülmekte, elçüik konutu olarak Ayaspaşa'da Park Otel'in yerindeki köşk kullanılmaktadır. İtalya'nın talebi üzerine 1900'de Osmanlı bakanlar kurulunda, İstanbul'da İtalya devletine ait bir elçüik binasının bulunmadığı görüşülmüş, inşasına izin verilmesinin iki ülke arasındaki iyi ilişkileri daha da geliştireceği düşünülerek, durum padişaha arz edilmiştir. Bunu takip eden yıllarda Maçka'da inşaata başlanmış, ancak araya I. Dünya Savaşı girmiş ve bunun sonucunda 1918'de Avusturya-Macaristan imparatorluğu'nun tarih sahnesinden silinmesi üzerine Venedik Sarayı tekrar asıl sahipleri olan İtalyanlara geçmiştir. Bu gelişmeler üzerine elçüik, Venedik Sarayina taşınmış, Maçka'daki yapının inşaatı bırakılmıştır.

Yapı, Tekel Genel Müdürlüğü tarafından tütün deposu olarak kullanıldığı 1940'lı yılların sonunda, İstanbul Vali ve Belediye Başkanı Lütfi Kırdar'ın girişimi ile konservatuvara tahsis edilmek üzere TBMM tarafından bedelsiz olarak istanbul Belediyesi'ne verümiştir. Böylece, belediyenin alım için tahsis ettiği 300.000 lira, yapının tamamlanmasına ayrılmıştır. Yarım kalmış iç mimarisi, 1950'li yılların başında mimar Mahmut Büen tarafmdan dönemin sade üslubuna uygun olarak tamamlanmaya çalışümış, bu sırada giriş değiştirilerek mermer kaplanmıştır. 1970'te tekrar elden geçirilen binanın giriş ve 1. katlarma, kat yüksekliğinden yararlanarak iki ara kat üave edilmiştir. 1984'te Bayındırlık Bakanlığı Yapı İşleri Genel Müdürlüğü tarafmdan yapının yeniden düzenlenmesi ve ek binalar yapılması için mimari proje yarışması yapılmış, finansman sorunlarından dolayı uygulanmaya konulmamıştır.

Arka (doğu) cephesi köşelerinde 7,5x 7,5 m'lik alanların dışarıda bırakıldığı 54x 29 m ölçülerinde bir tabana oturan, caddeye paralel kuzey-güney doğrultusunda konumlanmış, kagir bir yapıdır. Günümüzde, bodrum ve ilave edilmiş ara katlarla birlikte altı katlıdır. Denize bakan doğu cephesi köşeleri üzerinde, kule şeklinde, prizmatik kütleli iki çatı mekânı vardır. Plan şeması, zemin katta, batı cephesi aksında yer alan giriş holünden beş basamak çıkılarak ulaşılan merkezi bir hole açılan salonlardan meydana gelmektedir. Kuzey cephesinde bulunan ana merdivenlerle ulaşüan üst kat planları da benzer bir şemaya göre çözümlenmiştir.

Ancak, yapının asıl özelliği, tamamlanmamış ve değişikliklere uğramış iç düzenlemesi değil, anıtsal monoblok kütlesi ve özenle ele alınmış cephe düzenlemeleridir. Dış mimariye büyük önem veren ve Sanayi-i Nefise Mektebi Âlisinde mimari proje hocalığı yaparken öğrencilere, "önce cepheleri görelim" diyen Mongeri için, birçok İtalyan asıllı mimarın eseri bulunan İstanbul'da, İtalyan Elçiliği binası şüphesiz heyecan verici bir tasarım olmalıdır. Nitekim yapının cephe çizimlerini yaşamının son yularına kadar çalışma masasının karşısında tutmuştur. Günümüzde kayıp olan bu özgün çizimler tespit edilebilirse, mimarlar tarafmdan tartışüan bir konu olan ve alt katlarda yarım kaldığı düşünülen cephe düzenlemesinin nasıl tasarlandığına ışık tutulabüecektir. Tütün deposu olarak kullanıldığı yularda, yapıda bir araştırma yapan Prof. Maruf Önal, inşaat sırasında muhtemelen şantiye ofisi olarak kuüanüan çatı katının duvarında, beyaz zemin üzerine renkli yağlı tebeşirle 1/1 ölçeğinde Mongeri tarafından etkileyici bir teknikte çizilmiş ve ölçülendirümiş olan yapı cephesindeki konsolların detay çizimlerini tespit etmiş, belgesel değer taşıyan bu resimlerin koruma altına alınması için italyan Elçiliği de dahil olmak üzere ilgilenebüeceklere başvurmuş, ancak bir sonuç alamamıştır.

30 m yüksekliğindeki cephelerle büyük boyuüu konsol sırasının taşıdığı kat silmesi yapıyı kararlı bir biçimde ikiye ayırmaktadır, bu silmenin altında kalan ve tamamlanmamış olduğu düşünülen taş kaplanmış cephe bölümünde zemin katta dikdörtgen, 1. katta kare biçiminde pencereler yer alır. 3- ve 4. kat cephesi iki kat yüksekliğinde ve profilli tabanlara oturan Korint başlıklı pilastrlarla sınırlanmış dikdörtgen panolar içinde düzenlenmiştir. Bu şekilde yedi modüle ayrılan giriş cephesinde 3. kat pencereleri, yine Korint başlıklı kolonlarla taşıtüan ve aynalarında madalyonlar bulunan yuvarlak kemerli üçlü gruplar şeklindedir. Bu pencere düzenini iki yanında tutan aynı biçimdeki pilastrlara oturan profilli bir hatıl ve bununda üzerinde, 4. kat seviyesindeki içinde daire formunda bir pencere olan büyük ölçülerdeki yuvarlak bir kemer düzenlemeyi tamamlar. Ortadaki beş modülde tekrarlanan ve cephe mimarisinin önemli vurgusu olan Rönesans üslubundaki bu sistemin üzerinde büyük boyutlarda armalar yer alır. Her iki taraftaki son modüllerde ise, 4. kat seviyesinde ikili pencereler vardır. Profüli bk kat silmesi üe ayrüan 5. kat, cephe düzenlemesi bütününde, ikü girland sırası ve yatay dikdörtgen pencereleri olan bir friz etkisi vermektedir. Cephe, dekoratif konsollarla desteklenen geniş bir silme ile tamamlanmıştır.

İstanbullu ve İstanbul hayranı mimar Mongeri'nin Maçka İtalyan Elçiliği binası, monoblok kütle düzeni, boyutları ve Rönesans mimari üslubunun ağırlıkta olduğu cephe düzenlemesi üe imparatorluğun son yularında istanbul ırımarisinin en görkemli örneklerindendk.

Bibi. T. Bertele, *II Palazzo Degli Ambasciatori Di Venezia A Constantionopoli e Le Sue AnticheMemorie,* 1932, Bologna, s. 389; *Cumhuriyet Devrinde İstanbul,* 1949, İst., s. 158; B. Unsal, "Mimarlığımız 1923-1950", *Mimarlık,* S. 2 (1973), s. 34-35; F. İrez-H. Aksu, *Boğaziçi Sefarethaneleri,* 1992, İst., s. 66; C. Can, "istanbul'da 19. Yüzyıl Batık ve Levanten Mimarların Yapüan ve Koruma Sorunlan", (Yıldız Teknik Üniversitesi, yayımlanmamış doktora tezi), 1993, s. 335-352.

CENGİZ CAN

ITALYA ELÇILIĞI YAZLıĞı

Tarabya'da deniz kıyısındadır.

Yapı, italya Dışişleri Bakanlığinm siparişi ile tanınmış İtalyan mimar Raimondo D'Aronco(->) tarafından tasarlanıp Ağustos 1905-Aralık 1906 tarihleri arasında inşa edilmiştir. Udine (İtalya) Kent Müzesinde bulunan D'Aronco Arşivinde bu tasarımı belgeleyen bir kısmı imzalı ve tarihli 114 özgün çizim ve dört sayfalık bir rapor bulunmaktadır.

Yapı, elçüiğin eski binasının yerine inşa edilmiştir. Eski bina yıkılmış, yalnızca birinci terasın altmda bulunan mutfak, kömür deposu ve servis yapıları korunmuştur. Udine Arşivindeki çizimlerden eski binanın yeni binaya oranla hayli küçük, 3 katlı, çok sade ve neoklasik üslupta bir yapı olduğu anlaşümaktadır.

Yeni bina, yaklaşık 27x20 m boyutunda dikdörtgen bir zemin üzerinde 4 katlı yüksek bir binadır. Ana çizgileriyle uzun kenarı yönündeki eksene göre simetrik bir planı vardır. Simetri ekseni üzerinde orta kısımda birer orta hol ve çift kollu geniş merdivenler yer almaktadır. Merdiven holü, kuzey cephesinde 3 m kadar dışan çıkarılarak simetrik kurgu vurgulanmıştır. Zemin kat planı ayrıca giriş eksenine göre de simetrik olarak düzenlenmiştir. Ne var ki plan düzeyinde hassas bk ölçülendirmeyle bütünlenen bu simetrik kurgu, 3. katta büyük merdivenin son bulması ve kuzey cephesinin (4 katlı diğer cephelere karşı) 3 kat olarak bitirilmesiyle kitlede asimetrik bir kompozisyona dönüşmektedk. Bu asimetri, 3. katın güney cephesindeki çıkma ve balkon ile onların üzerini örten geniş bir saçakla bir kez daha vurgulanmıştır. Böylece plandaki simetri üe kitle ve cephelerdeki asimetri arasında bir gerilim doğmaktadır. D'Aronco'ya özgü bir tavır olarak yorumlanabilecek bu gerilim ve bunun dışa vuran biçimi, klasik ve klasik dışı kavramların, D'Aronco'nun mimari dilinde üslup yaratıcı bir öznellikle bir araya gelişinin tipik bir örneği sayılmalıdır. Yaratıcı öznellik, kitlede olduğu kadar cephe düzenlemelerinde, özellikle de doğu ve güney cephelerinin tasarımında görülmektedir.

Boğaz'a açılan doğu cephesinin, giriş ve iki yan aks içinde simetrik bir kurgusu vardır. Derzleri profüli taşlardan örülmüş yarım daire kemerli ve yüksek kilit taşı üstünde bir Medusa başı taşıyan giriş kapısı, ekseni belirler.

Pencerelerin 2/3/2 düzenindeki yerleş-

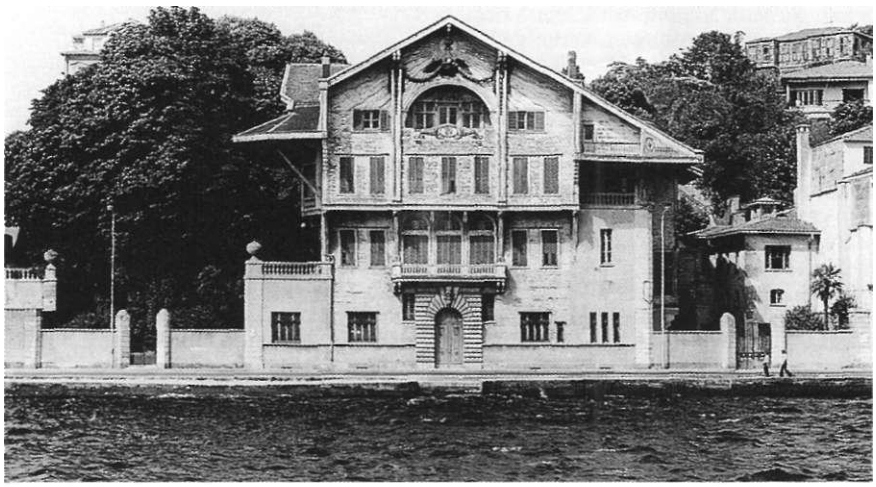

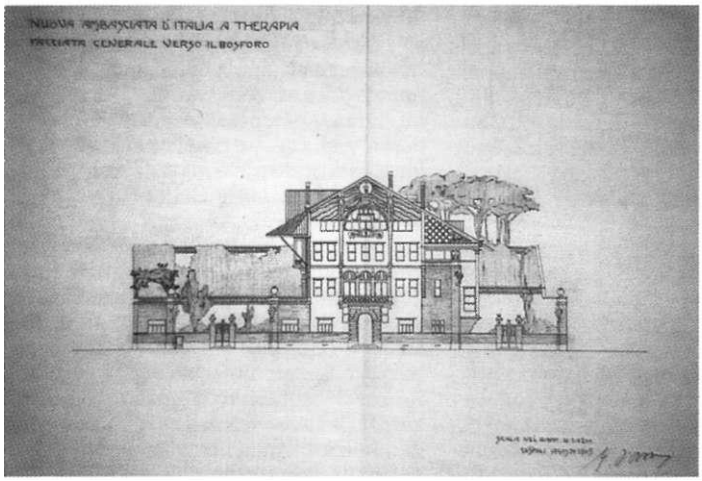

İtalya Elçiliği Yazlığı ve binanın tasarımcısı Raimondo D'Aronco'nun çizimi. *Fotoğraf Erkin Emiroğlu (üst). Afife Battır fotoğraf koleksiyonu*

tirimi ve son kattaki büyük kemerli balkonla simetrik düzen kurulur. Ancak, bu klasik kurgu, önce kitledeki asimetri ile dönüştürülür. Çatının kuzeyde 3- kat hizasına kadar inişi ve güneydeki saçağın doğu ucunun öne çıkışı son derece gerilimli bir denge tutturur. Ve sonra art nouveau bezemeler ve mimari öğelerin mecazi biçimleri klasik kurgunun önüne geçer.

Üst kat balkonunun büyük kemerinin üstünde iki yanına büyük girlandlann asıldığı kraliyet arması ile üstünde bir büyük yıldız vardır. Saçağın altındaki alınlık tablası (timpan yüzeyi) üzerinde bu yıldızı merkez alan dairesel bir boşluk bırakılarak kalan yüzey, eğrisel ışınlar gibi dağılan çizgisel bir bezemeyle doldurulmuştur. Böylece yıldızın aydınlığının ve parıltısının dağılışını simgeleyen göz alıcı bir bezeme yapılmıştır. Girlandlann öteki ucu iki yandaki pilonlara asılmaktadır. Üstlerindeki elipslerden sonra üçlü sarkıtma motifi ile alt kata kadar inen pilonlar, aslında görsel olarak armayı taşıyıp taçlandırma işlevini görürler. Balkon korkuluğu serbestçe dağılan art nouveau kıvrım dallarla bezeli ve eğriseldir.

Güney cephesi, yapının en karakteristik çizgilerine sahiptir. "Piano nobile" bu cephede bahçeye büyük bir terasla açılmaktadır, Terasın korkuluğu ve köşeyi tutan taş pilastr ile küresel biçimli büyük köşe taşı, binanın sınırını net olarak belirler. Ama üst katın çıkmalan ve hele bu çıkma ve balkonları örten geniş saçak, o dingin ve net çizginin gerisinde hem konut katını gizler, hem de o dinginliği dönüştürür. Saçağın değişik büyüklükteki yanlamaları yatay çizgilerdeki dengeyi değiştirir ve gözü eğik yönelmelere çeker. Saçakların alt yüzleri D'Aronco'nun elipsleri, eşkenar dörtgenleri ve küçük kareleriyle bölümlenip kaplanmıştır.

Plana ve iç düzene gelince, simetri ekseni üzerinde yer alan giriş (antre) hacmi, büyük olmamasına karşın özenli bir tasarımla düzenlenmiştir. Zemin kat holüne açılan kapı ve pencereler, yalın geometrik biçimlerle, dikdörtgen ve eşkenar dörtgen kayıtlamalarla bölünmüştür. Kapının iki yanındaki toskan düzeninde kolonların gövdesi üzerine birer küçük dikdörtgen içinde kabartma semboller işlenmiştir. Sağdakinde kitap tutan "San Marco aslanı" ile Venedik, soldakinde Romus ve Romulus'u besleyen kurt ile Roma kent sembolleri bulunur. Almaşık dizili düz ve eğrisel dikdörtgen parçalardan oluşan tavanın ortasına art nouveau yazı karakterinde "Restituit A.D. MCMVT olarak yapım tarihini veren bir levha konmuştur. Beşgen biçiminde düzenlenmiş dört basamakla zemin kat holüne geçilir.

Taş döşeli zemin kat holü, simetri eksenlerinin iki yanındaki birer çift kolonla sınırları işaret edilen bir iç avlu-taşlık olarak betimlenebilir. Enine eksenin üzerinde, yarım daire biçimli bir niş içinde başı miğferli bir Minerva heykeli vardır. Nişin eğri kısımlarındaki kasetli düzenlenme, bütüne egemen olan geometrik çizgileme, üstte kilit taşının abartılmış biçimi ve heykelin aksiyal pozisyonu, açık bir klasik tasarıma işaret eder. Holün tavanının dikdörtgen çerçevelemesi, ortadaki kasetleri çevreleyen meandr şeridi, kornişlerdeki kesintisiz damlalık motifleri vb, D'Aronco' nun o yıllardaki "jugendstil" çizgisine hiç de yakın durmayan bir "empire" sadelik taşırlar. Bu yaklaşımın İtalyan resmi makamlarının isteklerini gözettiği düşünülebilir. Nitekim, büyük merdivenin konumu, biçimi, korkuluk motifleri, 1. kattaki salonun kapıları hep aym yaklaşımı sergiler.

Yalmzca 1. katta kabul holünün ve salonların tavanlarında art nouveau biçimler ve motifler, örneğin çiçek şeritleri vardır. Şeritler, bekleme salonunda ahşap lataların arasına sıralar halinde dizilmiştir; yemek salonunda küçük kare motifleri eğilip bükülerek kuşatır; orta holde çapraz kareleme yapan çıtaların içine dolanır ve klasik katılığı art nouveau'ya özgü bir incelikle yumuşatır.

Art nouveau biçimler, elçi özel konut bölümü olan 3. katta daha belirgin biçimde kullanılmıştır. 4. katın çepeçevre bir galeri olarak açıldığı bu katta daha devingen bir mekânsal izlenim alınmakta ve R. D'Aronco'nun âdeta markası olan eşkenar dörtgenler, sıklıkla kullanılmaktadır.

4. kata çıkan merdiven yan tarafa, salonun doğu kenarına alınmıştır. Yalnız bu konumu ile değil dönerek açılan basamakları ve asimetrik korkuluğu ile art nouveau esprisine yakındır. Soldaki korkuluk, bir kadın başı figürü ile başlamakta, D'Aronco' ya özgü elips motifleri ve dağılan dallarla devam etmektedir. Sağ korkuluk barok kıvrımlarına karşın tabanındaki eşkenar dörtgenlerle değişmektedir. Orta holün önündeki ince, yüksek ve iyonik başlıklı kolonlar, galeri korkuluğu vb öğelerin klasik biçimleri, ana çizgiyi belirlemektedir.

Yapı ahşap kazık temeller üzerine oturmaktadır. Yapıda karma bir yapım tekniği kullanılmıştır; zemin kat kagirdir, kat döşemeleri araları tuğla dolgulu putrellerle volta tekniğinde yapılmıştır, zemin üstü katlar ahşap strüktürlü, tuğla dolgulu ve genel olarak bağdadi üzerine sıvalıdır.

Yapmın içinde ciddi ve resmi akademik bir mimari dil kullanan R. D'Aronco, dışarıda Boğaziçi'nin pitoreskine katılan,

çıkmaları ve saçağı ile yerel referanslara uzanan yine görkemli ama hiç de akademik olmayan bir tasanm gerçekleşürmiştk. İtalyan Elçiliği yeni binasının ve tasarımının en özgün yanı da bu ikilemidir. Bina, günümüzde oldukça yıpranmış ve kapalı durumdadır.

Bibi. A. Batur, "Les euvres de Raimondo D'Aronco a istanbul", *Atti del CongressoInternazionole di Studi su Raimondo D Aronco e il suo tempo,* Udine, 1982, s. 118-134; Comune di Udine, *D'Aronco Architetto,* Milano, 1982, s. 156-160; V. Freni-C. Varnier, *Raimondo D'Aronco/l'opera completa,* Padova, 1983, s. 168-170; M. Nicoletti, *D'Aronco e l'architettura liberty,* Roma, 1982, s. 149-150.

AFİFE BATUR

İTALYA EVİ (Casa d'Italia)

Bugün Meşrutiyet Caddesi 303 ada, 10 parselde **161** kapı numarası ile kayıtlı bulunan yapı (eski 1471 ada, 53 parsel), 1871' den bu yana İtalya'ya aittir. Çeşitli tarihlerde İtalyan Konsolosluğu, İtalyan Elçiliği ve İtalyan Kulübü olarak kullandan yapı, 1951'den itibaren "İtalyan Kültür Merkezi" olarak işlev görmektedir.

Bina kısmen şimdiki Sosyal Sigortalar Kurumu'na (eski Morali Apartmanı, d'Andreg Pasajı), kısmen de Terkos Çıkmazina yandan cephelidir. Arka taraftan ise Terkos Han'a bitişiktir.

1860'larda bugünkü kagir binanın yerinde bulunan ve İtalyan Birliği kurulmadan önce de İtalyanlar tarafından kullanılan eski bina, Osmanlı uyruğunda olup Paris'te yaşayan Kevork Bey adındaki bk Ermeni vatandaşa aitti.

İtalyan hükümeti 1860'lı yıllarda binayı yıktırarak yerine bugünkü binayı yaptırmıştır. Yeni binanın projesi ve inşaatı 1855'ten beri İstanbul'da müteahhitlik yapan İtalyan mimar Alexandre Breschi'ye aittir. 1860'larda inşaatına başlanan ve 1867' de tamamlanan yapı, fazla değişiklik geçirmeden günümüze ulaşmıştır.

İlk yapıldığı yıllarda konsolosluk olarak kullanılan ve aşağı yukarı bugün de aynı durumda olan bina 1 giriş katı, 3 tam kat ve **1** de teras katı olmak üzere 5 kattan oluşmaktadır. Ayrıca, binanın arkasında 1 bahçe, 1 köşk ve diğer müştemilat bulunmaktaydı (1872 tarihli tapu kaydı).

Bina İtalyan devleti tarafından konsolosluk olarak kullanıldığı sırada, Osmanlı ve İtalyan devletleri arasında yapılan anlaşma gereğince 1872'de Osmanlı Devleti tarafından eski sahibi Kevork Bey'den satın alınarak "İtalyan Devleti Sefarethanesi" olarak kullanılmak üzere, o zamanki İtalya temsücisi ve vekili durumundaki Orta Elçi Kont Raffaele Barbolani'ye teslim edümişti. Aynı tarihlerde Roma, İtalya'nın başşehri olarak ilan edilmiş, yapılan karşüıklı anlaşma gereğince, bu şehrin bir yerinde Osmanlı Devleti'ne elçilik binası yapımı için bir arazinin bedelsiz verileceği bildirilmiştir.

Bugün Meşrutiyet Caddesi üzerinde bulunan bu bina önceleri sadece konsolosluk iken 1900'lü yıllarda, hem konsolosluk, hem de büyükelçilik olarak kullanılmaya başlanmıştır.

İtalya Evi
Rale Tokay

1930-1932 arasında binada genel bir restorasyona gidümiş, bu restorasyonlardan ötürü bina bazı değişikliklere uğramıştır. Bu sırada, arka taraftaki bahçenin yerine, büyük bir tiyatro salonu inşa edildiği, 1. kata çıkan geniş bir şeref merdiveninin yapıldığı ve giriş katının ön cephesinin (sokak cephesi) değiştirildiği bilinmektedir.

Bina İtalyan mimar A. Breschi tarafından yapddığı ve sonra Osmanlı Devleti tarafından İtalyan devleti için satın alındığı dönemde daha küçük bir alana otururken bugün daha geniş bir alanı kaplamaktadır. Binanın ön cephesi neorönesans üslubundadır.

Bibi. Beyoğlu Tapu Sicil Müdürlüğü, *1289/1872 tarihli tapu kaydı; L'Indicateur Ottoman,* Paris, 1880; *Tarih-i Lut/%* XIII, 14-15; S. N. Duhani, *Eski İnsanlar Eski Evler,* ist., 1982, s. 21; R. Ziyaoğlu, *21. Yüzyıla Yaklaşırken Beyoğlu,* İst., 1989.

HALE TOKAY

İTALYAN HASTANESİ (OSPEDALE ITALIANO)

Beyoğlu İlçesi'nde, Tophane sırtlarında, Boğazkesen Caddesi'ni Sıraselviler'e bağlayan Defterdar Yokuşu üzerinde, güneydoğu yönünde eğimli, Boğaz manzarasına hâkim, geniş bir arazi üzerine kurulmuştur.

1815-1825'te Sardunya bölgesindeki Cenova Cuırmuriyeti'nin Osmanlı İmparatorluğu ile yaptığı deniz ticareti, İstanbul'u İtalyan gemilerinin bir iskelesi konumuna getirmişti. Bu arada denizcileri tedavi amacıyla, Galata'da küçük bir İtalyan hastanesi açılmıştı. Ahşap bir binada tek bir hekim ile Saint Vincent de Paul tarikatma bağlı birkaç rahibenin görev yaptığı bu hastaneye 1856'da Sardunya'dan cerrah Dr. Agostino Salvatori tayin edümişti. Bu küçük hastane yine Galata'da Saint Pierre Kilisesi yanındaki bir binaya taşınarak genişletilmişti.

Önceleri, Sardunya Hükümeti Hastanesi (l'Hôpital du Gouvernement de Sardaigne) ya da Sardunya Hastanesi (Hôpital Sarde) adlarını taşımaktaydı. 17 Mart 186l'de İtalyan Birliği'nin sağlanmasından sonra ise İtalyan KraUığı Hastanesi (Regio Ospedale Italiano) adını almıştır.

İtalyan Birliği'nin sağlanması, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İtalyan kolonisinin genişlemesi sonucunu doğurmuştu. Buna bağlı olarak artan hasta sayısına hizmet vermek de zorlaşmıştı. Aralık 1869'da İtalya hükümeti, Dışişleri Bakanı Kont Barbolani de Cesapiana'nm girişimi üzerine, Abdülaziz zamanında (1876-1909) İstanbul'a Ivrealı Immacolata Concezione rahibelerini göndermiştir. Başrahibe Luigia Canegrati öncülüğünde İstanbul'a gelen rahibeler, hastane idaresini üstlenmiş ancak bu kere de binanın yetersizliği gündeme gelmişti. İtalyan Büyükelçiliği, yeni bir hastane binası yapmak üzere Cihangir'de bir arsa satın almıştır. Kral II. Vittorio Emanuele tarafından yaptırüan hastanenin mimarían Giorgio Domenico ve Ercole Stampa adlı iki kardeştir. Hastane binası İtalya'nın İstanbul sefiri Luigi Conte Corti zamanında tamamlanarak 12 Mayıs 1876'da faaliyete geçmiştir. 1898'de hastane elden geçirilerek binaya bulaşıcı hastalıklara mahsus bk tecrit pavyonu üave edümiş ve dezenfeksiyon etüvleri üe çeşitli cihaz ve aletler alınmıştır.

Hastanenin başhekimleri şunlardır; Agostino Salvatori (1856-1877), Giuseppe Salvatori (Agostino'nun oğlu, 1877-1906), Riccardo Zeri (1907-1920), Prof. Guido Senni (1920-1943), Giuseppe Violi (1943-1966), Goffredo Tassi (1966- 1972), R. Kantar (mesul müdür, 1972-1981). Hastane 1981'den itibaren de Doç. Dr. Arşen Zarfçı tarafından yönetilmektedir. İstanbul' un tanınmış hekimlerinden Dr. Lago 1846' da bu hastanede görevliydi. Dr. Luigi Mongeri de uzun yıllar hastanede asabiye mütehassısı olarak çalışmıştır.

I. Dünya Savaşı sırasında (1914-1918) hastane Alman askerleri tarafından işgal edüince çalışmalarma izin verilmeyen rahibeler memleketleri Ivrea'ya dönmüşlerdi. Savaş sona erince Kasım 1918'de rahibeler İstanbul'daki hastanelerine geri döndüklerinde hastaneyi çok kötü bir durumda bulmuşlardı. En kısa zamanda hastaneyi tekrar açmak gerekiyordu. Zira Rusya'dan kaçıp İstanbul'a gelen İtalyanlar üe devrimden kaçan Ruslar hasta sayısının artmasına sebep olmuştu. Dr. Zerinin yönetimi altında rahibelerin özverili çalışmaları sonucu hastane yeniden hasta kabulüne başlamıştır. Temiz ve düzemi olmaları üe tanman Ivrea'lı rahibeler hastaneyi her türlü suiistimalden uzak ve basan üe yönetmeye devam ederken yemden binanın yatersizliği gündeme gelmişti. Yapılan başvurular sonunda gerekli iznin alınmasıyla hastane binasına bitişik ve aym stilde iki katlı yeni bir pavyon, rahibeler için ayrı bir konut ve mutfak yapılarak Nisan 1936'da hizmete girmiştir.

Hastane, halen 70 yataklı bir tedavi kurumu olarak çalışmalarını sürdürmektedir. Hemşirelik hizmetleri 11 rahibe tarafmdan yönetümektedir. Diğer personel Türktür.

1930'lu yıllarda İtalyan Hastanesi'nin görünümü.
Cengiz Can koleksiyonu

Acil hasta kabul etmeyen hastanede; genel cerrahi, dahiliye, kadın-doğum, çocuk hastalıkları, kulak-burun-boğaz hastalıkları, sinir hastalıklan, üroloji, deri hastalıkları, göz hastalıkları, radyoloji, anestezi ve reanimasyon servisleri vardır. Ayrıca bir diş hekimi de bulunmaktadır. Hastane bünyesindeki İstanbul El Cerrahisi ve Mikrocerrahi Merkezi, İstanbul'da kopmuş parmak ve eller üzerine şu anda en çok ameliyat yapan en başarılı merkezdir. Burada çok sayıda, 4 parmak ve tüm kol kopukları, büyük serbest doku nakilleri yapılmaktadır. Bu ünitede 8 operatör, 3 anestezist, 1 fizik tedavi uzmanı, 2 fizyoterapist görev yapmaktadır. Daha önce Fransız Pastör Hastanesi'nde mikrocerrahi alanındaki çalışmaları ile tanınan ekip, hastanenin kapatılması üzerine İtalyan, Amerikan ve Kadıköy Vatan hastanelerine dağılmıştır. Dr. Oya Bayn, Dr. Oğuz Polatkan ve Dr. Tekin Gümüşoğlu'ndan oluşan İtalyan Hastanesi ekibi, binasının elverişli olmaması nedeniyle acil vaka kabul edilmediğinden elektif vakalan İtalyan Hastanesi'nde, acil vakaları da Aksaray Vatan Hastanesi'nde kabul etmektedir.

Bibi. *Journal de Constantinople Echo de l'Orient,* S. 18 (6 Kasım 1846); Ritzo, "Le oeuvre médicale et hygiénique de S. M. I. le Sultan Abd-ul-Hamid Khan II1876-1900", *Gazette Médicale d'Orient,* c. 45, S. 13 (1900), s. 250-251; Besim Ömer, *Nevsâl-i Afiyet,* III (1320), s. 570; Goffredo Tassi, *A Ricardo Del Prima Centenario Dell'Ospedale Italiano in Istanbul,* ty.

NURAN YILDIRIM

Mimari

1876'da tamamlanan ana yapı İstanbul doğumlu İtalyan asıllı Levanten mimar kardeşler Giorgio Domenico Stampa ve Ercole Stampa tarafından tasarlanmış ve inşa edilmiştir. Tüberküloz pavyonu ve rahibeler evi 1906'da İstanbul İtalyan teknik okulunda eğitimci olarak bulunan İtalyan mimar Fasanotti tarafından, ana yapıya eklenen cerrahi binası ise 1936'da Torinolu mühendis Carlo Buscaglione tarafından hazırlanan projelere göre yapılmıştır.

İtalyan Hastanesi ana binası, 1936'da kuzeyine bitişik inşa edilen 2 katlı cerrahi binasının yapımından önce, Stampa'nın tasarladığı ilk haliyle 24x22 m ölçülerinde bir tabana oturan, 3 katlı bir yapıdır. Aksiyal ve simetrik geometrisi ve cephe biçimlenişi ile klasik Rönesans saraylarını çağrıştıran yalın ve güçlü bir kütle etkisine sahiptir. Çevreden görsel bağlantı kurulan cepheleriyle prizmatik olarak algılanan bu kütle, gerçekte, arka (batı) cephesi aksında 8,5x5,5 m ölçülerinde bir boşluğu olan "U" biçiminde bir plana sahiptir. Doğu cephesindeki giriş holü ile, karşısında, batı cephesindeki boşluktan ışık alan merdiven evi, yapının orta eksenini belirler. Planın merkezini oluşturan merdiven evini saracak şekilde bu iki mekânın arasından geçen "U" biçimindeki koridor; kuzey, güney ve doğu cephelerinde sıralanmış oda ve salonlara bağlantıyı sağlar. İyi etüt edilmiş bu plan şeması, işleve uygun, rasyonalist bir tasarım anlayışını yansıtmaktadır. Yapının rijitliğini sağlayan beden ve koridor duvarları ile koridor döşemesi kagir, bağdadi tekniği ile sıvanmış olan bölme duvarları ve oda döşemeleri ahşaptır. Günümüzde zemin kat yönetim ve poliklinik birimlerine, bir şapelin de bulunduğu birinci kat kadm hastalara, ikinci kat ise erkek hastalara ayrılmıştır.

Zemin katta yuvarlak kemerli, üst katlarda dikdörtgen olan panjurlu pencereler ise tüm cephelerde eşit aralıklarla tekrar eder. Bu ritmik cephe düzeni, boşluk açılamayan yerlerde sağır pencereler yapılarak sürdürülmüştür. Pencere söveleri ve kat silmeleri sade profillerle canlandırılmıştır.

1936'da yapıya bağlanan cerrahi binası, cephe mimarisi açısından stil birliği içinde tasarlanmış olmasına rağmen, ana yapının özgün kütle etkisini zedelemiştir.

Bibi. A. Mori, *Gli italiani A Constantinopoli Monografia Coloniale,* Modena, 1906, s. 255-260; G. Violi, // *Reqio Ospedale italiano di istanbul,* 1936; C. Can, "İstanbul'da 19. Yüzyıl Batılı ve Levanten Mimarların Yapıları ve Koruma Sorunları", (Yıldız Teknik Üniversitesi, yayımlanmamış doktora tezi), 1993, s. 208-212.

CENGİZ CAN

İTALYAN KÜLTÜR MERKEZİ

Bugünkü İtalyan Kültür Merkezi 1951'de faaliyete geçmiştir. Bu tarihten önce ise İstanbul'daki İtalyan kolonisi "Societa Operaia Italiana Di Muttuo Soccorsa" adlı kulübü, bir kültür merkezi olarak kullanıyordu.

Bu bakımdan halen faaliyette bulunan İtalyan Kültür Merkezi'nin ilk biçimlenmesi kısa adı ile Operaia Italiana'dır. Bu sosyal kulüp İstanbul'a gelen G. Garibaldi(->) yandaşları tarafından 1860'ta, Pera'da, Jurnal Sokağı no. 24'te kurulmuştur.

O dönemler burada her yıl ve belirli günlerde balolar düzenleniyordu. Kurulduğu zaman başkanı Pierre Montani idi. Bu zat başkanlığı süresince her türlü faaliyete yer vermiş ve özellikle Garibaldi dostlarının sürekli toplanmasını sağlamıştı.

Bir süre sonra Garibaldi yandaşları, küçük geliyor gerekçesiyle Jurnal Sokağı'ndaki kulübün yerini değiştirmek istediler. Bunun için Osmanlı Devleti'nden yeni bir yer için arsa talebinde bulundular. Bu isteğin yerine getirilmesi üzerine yapılması kararlaştırılan Operaia Italiana'nın yeni binası Eczacı Sokağı'nda (bugün Deva Sokağı) inşa edilmeye başlanmış, ancak masrafların tamamının üyeler tarafından karşılanması nedeniyle binanın yapımı hayli uzun sürmüştü.

Garibaldi ölünce, yapım bitmemiş olduğundan Operaia Italiana'nın o zamanki yeri olan Jurnal Sokağı no. 24'te 10 Temmuz 1882 günü bir anma toplantısı yapılmıştı. Bu toplantıdan iki ay sonra, Operaia Italiana'nın üyelerinden oluşan bir topluluk, başlarında Dr. Violi ve Mr. Furiani olarak Linardi Sokağı'nda Garibaldi'nin kaldığı 17 no'lu evin kapısına bir plaket koymuşlardı.

Yapımı 1886'da tamamlanan Operaia Italiana binası açıldıktan sonra Garibaldi kulübün onursal başkanı olarak amlmıştır. Asıl başkan ise Guiseppe Manzini idi. 1889'da ise başkanlığa Rafaello Ricci seçilmiş uzun bir süre de başkanlık yapmıştır.

1951'den beri İtalyan Kültür Merkezi olarak işlev gören ve Meşrutiyet Caddesi üzerinde bulunan İtalya Evi (Casa d'Italia) binası ise önce konsolosluk olduğundan, tüm üyeler dernek için Operaia Italiana'nın salonlarını kullanmışlardı. (Ayrıca bak. italya Evi [Casa d'Italia].)

İtalyan Kültür Merkezi'nin en büyük özelliği eskiden beri bir kütüphaneye sahip olmasıydı. İtalyan Kültür Merkezi kurulduktan sonra canlı bir etkinlik içine girmişti. Özellikle, Palli adındaki İtalyan müdür döneminde bu etkinlikler artmış ve

İtalyan Kültür Merkezi'nin kütüphanesinden bir görünüm.
Ahmet Kuzik, 1994

her hafta cumartesi ve pazar geceleri dansli suareler verilmişti. Ayrıca sinema gösterileri düzenlenmekteydi. **1961-1962** sezonunda gösterilen filmler İstanbul'da o yılın en önemli sinema olayı niteliğini kazanmıştı.

Bugün İtalyan Kültür Merkezi'nin kütüphanesinde 12.000'den fazla kitap bulunmaktadır. Bu kitaplık öğleden sonra ve 16.00-20.00 arası hizmete açıktır. Merkezde bir de turizm bürosu bulunmaktadır. İtalyan Kültür Merkezi'nin en önemli etkinliği ise uzun yıllardan beri pek çok kimseye italyanca öğreten dil kurslarıdır.

BEHZAT ÜSDIKEN

İTALYAN LİSESİ

1888'de açılan ve ilk dönemde istanbul'daki İtalyan uyrukluların devam ettiği, günümüzde yabancı özel okul statüsündeki lise.

1861'de italyan diplomatlarının girişimi ile istanbul'daki cemaat için akşamları faaliyet gösteren bir "italyan okulu" açddı. Bu okulda italyanca, aritmetik, geometri dersleri okutuldu. Daha önce bu dersler Beyoğlu'nda Santa Maria Draperis KÜİsesi'nde verilmekteydi. Bu başlangıçtan sonra istanbul'daki Ivrea sörlerinin önceden açmış oldukları anaokulu ve ükokul da italyan hükümetince resmen tanındı. 1888'de ise Polonya Sokağı'nda "Kralı ilk ve Ortaokul" adı ile bugünkü italyan Lisesi'nin temeli atıldı. Bu okula 1885'te Beyoğlu Hayriye Caddesi'nde eğitime başlamış olan "italyan Ticaret Okulu" da eklendi. 1900'de ise teknik okul lisansı veren 3 yıllık okula 4 yıllık üst kısım eklendi. Bu okullardan mezun olanlar italya Krallığı'nın yüksek ticaret okulları ile Napoli Doğu Bilimleri Enstitüsü'ne girmeye hak kazanmaktaydılar. Okula Türk öğrenci kaydına 1910'da başlandı, italyan Lisesi, 1912'de, Trablusgarp Savaşı nedeniyle öğretimine ara verdi. 1913-1914 öğretim yılında derslere yeniden başlandı ise de 1914'te I. Dünya Savaşının başlaması ile yeniden kapandı.

Savaş sonrası **1919**'da Beyoğlu Tomtom Kaptan Sokağı'ndaki bugünkü binasına taşındı. Okulda 1920'den itibaren Latince de okutuldu. Okulun, "Kralî Ticaret" aşamasından başka ilkokullardan gelenler için hazırlık sınıfı da vardı. 1923'te İtalya'da uygulanan "Gentile Reformu" bu liseye de uygulandı. 1941'de "Battani Reformu" ile hazırlık sınıfı, 4 yıllık ortaokul, 3'er yıllık fen ve ticaret bölümü öğretimlerine geçildi. Ticaret bölümü 1966'da kapandı.

Özel italyan Lisesi halen 1 yıl hazırlık, 3 yıl ortaokul, 4 yıllık lise olarak öğretimini sürdürmektedir. Açıldığı 1888'den 1993'e kadar 3.500 öğrenci mezun olmuştur.

Okulda Türk dili ve Türkçe okutulan kültür dersleri dışındaki dersler Italyancadır. Orta I. sınıftan itibaren ingilizce, Lise I. sınıftan itibaren de Latince okutulmaktadır.

Okulun orta hazırlık sınıfına merkezi sınav sistemi ile öğrenci alınmaktadır. 4 yıllık lise kısmında sınıf geçme sistemi uygulanmaktadır. 1993-1994 öğretim yılında orta kısımda 80 erkek, 87 kız, toplam 167; lise kısmında 92 erkek, 238 kız, toplam 330 öğrenci öğrenim görmektedir. Okulun toplam öğrenci sayısı 497'dir.

istanbul Galatasaray Tornacıbaşı Sokağı'nda öğretimini sürdüren İtalyan Kız Ortaokulu da 1870'te Giannina Macchi tarafından ana, ilk ve orta okul olarak açdmıştır. Öğretim dili italyanca olup yabancı dil olarak ingilizce ve Fransızca okutulmaktadır. İlkokul mezunlarını merkezi sisteme göre almakta ve mezun olanlar da italyan Lisesi'ne girmeye hak kazanmaktadırlar. (Aynca bak. Katolik okulları.)

1919'dan itibaren italyan Lisesi tarafından kullandan bina, 19. yy neoklasik mimari anlayışıyla inşa edilmiş 5 katlı, ana malzemesi taş olan bir yapıdır; mimarı ve yapım tarihi bilinmemektedir. Sade olarak nitelendirilebilecek cephesine silmeler ve simetri aksmda tasarlanmış alınlıkla hareket kazandırılmıştır. Yatay ve düşey aksta birbirini takip eden pencere dizileri cephenin klasik düzenini ortaya koyar. Okulun kidesi, uzun koridorlu ve gkiş cephesi boyunca dersliklerin sıralandığı sade bir plana dayanır.

Bibi. N. Polvan, *Türkiye'de Yabancı Öğretim,* ist., 1952; *Özel Okullar Rehberi,* 1964.

KUTLUAY ERDOĞAN-AYGÜL AĞIR

İTALYANCA BASIN

İstanbul'da yaşayan italyan kolonisi arasında bir iletişim aracı ve anavatanlarından haber kaynağı olarak, italyanca basın, 19. yy'm ortalarına doğru kendisini gösterdi. İstanbul'da çıkan süreli yayınların bir kıs-

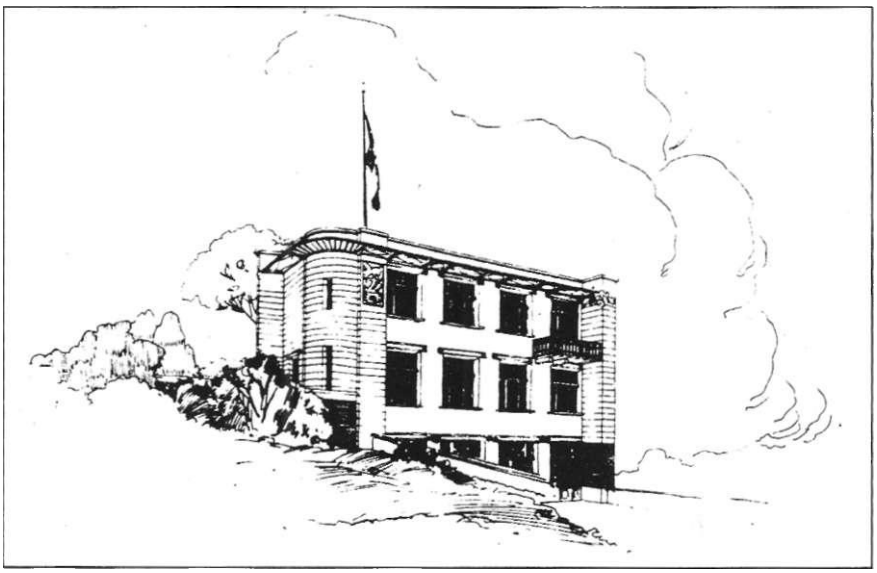

ttalyan Lisesi'nin güney cephesinden yapılmış çizimi, 1906.
Katip Kansu arşivi

mı sadece İtalyanca, bazısı ise İtalyanca-Fransızca olarak iki dilde basıldı.

İstanbul'da İtalyanca 20 civarında ga-:. •- ve iergi yayımlandı. İtalyanca bası- . . \e bitim tarihlerini, yayın sürelerini, âdetlerini saptamak ve sürekli izlemek oldukça güçtür. Birçoğu tam koleksiyon olarak günümüze ulaşmamıştır. Kitaplıklara ulaşan sayıları çok değildir. Tahminen tirajları da çok değildi ve 1.000-3.000 arasmda değişiyordu.

Muhtemelen ilk İtalyanca gazete 1834'te yayımlandı. 1834-1855 arasında 4 İtalyanca gazete çıktı. 1849'da *Omnibus* adlı gazete yayıma başladı. "Annaire des deux mondes" yıllığına göre, 1850'de İstanbul'da 4 tane İtalyanca ticari gazete yayımlanmaktaydı. Bunlar: *Album Bizantino, Juris Prudenza Bizantino, İndicatore Bizantino* ve *Omnibus* idi.

1862'de haftalık *l'Euterpe* yayımlandı. Editörü G. B. Pagano idi. 14. sayısı 30 Mart 1862 tarihliydi. Tiyatro, müzik, edebiyat, konularını içermekteydi. 1866'da T. Finzi tarafından *Commercio Orientale* yayımlandı. Günlük siyasal, edebi ve finans gazetesiydi. İdarehanesi, Galata'da Medrese Sokağı no. 13'teydi. İtalyanca-Fransızca olarak haftada iki defa basıldı. 1866'dan Ocak 1869'a kadar yayımını sürdürdü. Ocak 1869'dan itibaren yine İtalyanca-Fransızca olarak *Omnibus* adı ile çıkmaya devam etti. Finzi Matbaası'nda basıldı. Haziran 1869'dan sonra *Phare du Bosphore* adı altında Fransızca ağırlıklı, 1876'da Grekçe-Fransızca, sonra sadece Fransızca olarak çıktı. 1885'te *Giornale Commerciale* adlı İtalyanca ticaret gazetesi yayıma başladı. 1886'da *La Rassegna İtaliana* adı ile çıkmaya devam etti. Haftada iki defa yayımlandı. 1902'de yayımı sürmekteydi. Şövalye Guillaume de Bondini'nin sahibi ve yöneticisi olduğu *La Turquie-La Turchia* adlı Fransızca-İtalyanca gazete 4 Ekim 1906'dan itibaren yayımlanmaya başladı. Başredaktörü P. Legoff idi. Yönetim yeri, Beyoğlu'nda Asmalımescit Sokağı no. 9'daydı. 45x61 cm boyutlarında, günlük, siyasal, ticari, mali bir gazeteydi. 1913'te başredaktör Gustave Séon oldu. İdarehanesi, Beyoğlu Timoni Sokağı no. 26'ya taşındı. Gazete yayınımı 15 Haziran 1915'e kadar düzenli olarak sürdürdü. Gazetenin kurulmasında İstanbul'daki İtalyan Büyükelçiliği'nin himayesi olmuştu.

İtalyanca basın, Osmanlı sarayma yakın, ve Osmanlı Devleti hizmetindeki İtalyan asıllılar tarafından da ilgi ve yardım görmekteydi. Özellikle İtalyan sanat topluluklarının İstanbul'daki gösterileri, temsilleri önemliydi.

Cumhuriyet'ten sonra da İstanbul'da bazı İtalyanca gazete ve dergiler yayımlanmıştır. Aylık bir mecmua olan *Bellitino Mensile,* 1925(?)-1945 arasında yayımlandı. Bir diğer dikkate değer yayın, *İl Messaggero Degli İtaliani,* haftalık bir gazeteydi. Yöneticisi Erio Bartalini idi. 1935-1939 arasmda yayımlanmış ve Via Ricasoli'nin sahibi olduğu *La Nazione* önemlidir. Bir diğer aylık dergi *La Ressegana İtaliani* idi. Santa Maria Kilisesi mecmuası, *Vita Katolika* aylık olup, dinsel nitelikliydi. 1930'lu yıllarda çıkan *Beyoğlu* Fransızca-İtalyanca olup, yöneticisi Gilberto Prizini idi.

İstanbul'daki *İtalyanca* basın, Fransızca basından sonra ikinci sırayı alıyordu. İstanbul'un sosyal hayatında ve İtalyan kolonisi içindeki ilişkilerde önemli katkılar sağladığı bir gerçektir. İstanbul'a gelen İtalyan sanatçıların faaliyetleri bu basında geniş ölçüde yansımıştır. Ticari basının önemli olması, İstanbul ve İtalya arasındaki ticaretin önemim vurgular. İtalyanca basın, İstanbul yaşamım belli bir açıdan aksettirmesi bakımından da önemlidir.

Bibi. *Revue des deux mondes,* Paris, 1850, s. 813-815; *Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiyye,* **Ist.,** 1317, s. 862; *ae,* İst., 1318, 3. defa, s. 934; S. N. Duhanî, *Eski İnsanlar Eski Evler,* İst., 1982, s. 20, 24; F. F. Tülbentçi, *Cumhuriyetten Sonra Çıkan Gazeteler ve Mecmualar,* Ankara, 1941, s. 97; W. Sperco, *Les anciennes familles italiennes de Turquie,* Ist., ty; Z. Ebüzziya, "Osmanlı İmparatorluğunun Türkçe Dili Dışındaki Basını", *Türkiye'de Yabancı Dilde Basın,* İst., 1985, s. 39-40, 65; G. Groc-1. Çağlar. *La Pressefrançaise de Turquie de 1795 à nos purs,* İst., 1985, s. 83-84, 143, 150, 169, 181; E. de Amicis. *İstanbul,* Ankara, 1986, s. 149-151.

ATİLLA ÇETİN

İTFAİYE

Eldeki bilgilere göre, İstanbul'da şehri dönem dönem kasıp kavuran yangınlarla mücadele için adımlar atılmaya 1576'da III. Murad zamanında başlanmıştır. III. Murad'ın fermanı "İstanbul kadısına hüküm ki" diye başlamakta ve İstanbul ahalisinin evinin damına yetişecek bir merdiven, bir büyük fıçı su bulundurması ve bunlan bulundurmayanların subaşına teslim edilecekleri ve cezaya çarptırılacakları belirtilmektedir.

Gerçek anlamda, örgütlü bir itfaiye teşkilatının kurulması ise 1720'de gerçekleşmiştir. İstanbul'a yerleşen ve Gerçek Davud Ağa(->) admı alan bir Fransız, ilk yangın pompasını yapmış ve 1718'de bu pompa Tüfenkhane yangınında başarılı bir biçimde kullanılınca, bir kısım yeniçeriler Gerçek Davud Ağa'mn emrine verilerek, ilk itfaiye teşkilatı kurulmuştur. Bu teşkilat 1826'ya kadar devam etmiş; 1826'da Yeniçeri Ocağı dağıtıldığı zaman, teşkilat da dağılmıştır.

1871'de İstanbul'da İtfaiye Teşkilatı'nı kuran Seçeni Paşa.
Nadya Gabeoğlu fotoğraf arşivi

Ancak kısa bir süre sonra, mahalli idarelere bağlı, yarı askeri bir itfaiye teşkilatı oluşturulmuştur. Her belediye merkezinde bir tulumba ve yeterli itfaiyeci bulundurulmaya başlanmış, her mahallede, mahalle gençlerinden oluşturulan ve "tulumbacılar" olarak adlandırılan gönüllü itfaiyeciler faaliyet göstermeye başlamıştır. Yangın çıktığı anda, bütün işlerini bir yana bırakıp, yangın yerine koşan tulumbacıların itfaiye tarihimizde ve Türk kültüründe önemli bir yerleri vardır (bak. tulumbacılık). Bugün, dünyanın gelişmiş tüm kentlerinde, itfaiye teşkilatlarının yanında gönüllü itfaiyecilerin de bulunmasına karşın, uzun bir tulumbacılık geleneğinin yaşandığı İstanbul'da böyle bir örgütlenme yoktur.

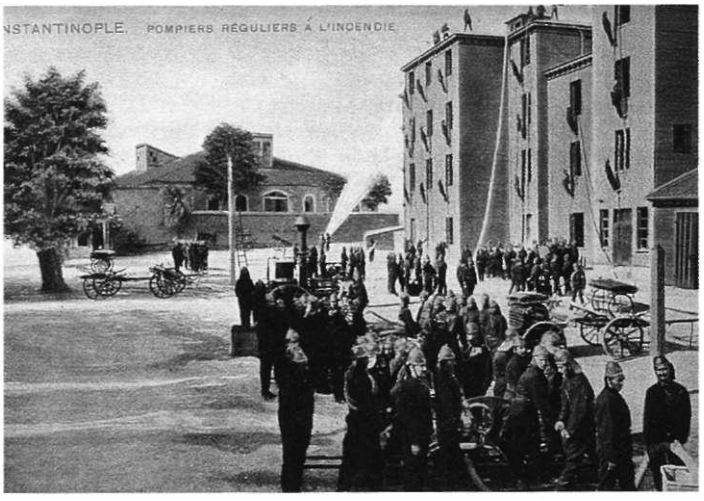

Yüzyıl başından bir kartpostalda itfaiyeciler.
Nazım Timuroğlu fotoğraf arşivi

Bir Milyon Kişiye Düşen İtfaiye Güçleri (1994)

	İstasyon Sayısı	*Araç Sayısı*	*İtfaiyeci Sayısı*
İstanbul	4	**26**	248
Londra	**16**	98	**1**.136
Paris	**13**	77	**1**.127
Frankfurt	28	140	850
Budapeşte	**11**	55	925
Tokyo	252	140	**1**.560

1871'de İstanbul'da çıkan büyük bir yangın, dönemin yöneticilerini, bu konuda daha ciddi önlemler almaya itmiş; Abdülaziz'in (hd 1861-1876) emriyle dönemin en modern itfaiye teşkilatına sahip Macaristan'dan, konunun uzmanı Kont Seçeni (Ziçini) İstanbul'a davet edilmiştir. Kont Seçeni İstanbul'a gelir gelmez iki taburlu bir itfaiye alayı kurmuştur. İtfaiyenin askeri disiplinle çalışma esasları oluşturulmuş ve kısa sürede önemli başarılar elde edilmiştir. Yeni itfaiyeci kıyafeti benimsenmiş, kullanılan teçhizat modernleştirilmiş ve yeni yönetmelikler hazırlanmıştır. Kont Seçeni Boğaz'da ve deniz kenarlarındaki yalıların birçoğunun ahşap olduğunu göz önüne alarak, 1887'de o yıllar için çok büyük bir yenilik olarak kabul edilen, Deniz İtfaiyesi'ni kurmuştur. Bugün İstanbul'da bir deniz itfaiyesi bulunmamaktadır.

Seçeni Paşa tarafmdan kurulan bu teşküat da Cumhuriyet'in ilanı ile 1923'te değiştirilerek, mahalli idarelere bağlı bugünkü itfaiye teşkilatına dönüştürülmüştür.

İstanbul itfaiyesi bugün oldukça kısıtlı olanaklarla hizmet vermektedir. İstanbul'da "müfreze" denilen 18 alt istasyon ve "grup" adı üe anılan 12 adet daha büyük çaplı, toplam 30 istasyon bulunmaktadır. Bu istasyonlarda çalışan toplam personel sayısı 1.700 civarındadır. Araç gereç sayısı ise 180'dir (bak. Tablo).

Dünya ortalamalarına göre her 1.000 kişiye 1 itfaiyeci düşerken, İstanbul'da her 4.000 kişiye 1 itfaiyeci düşmektedir. İtfaiyeciler 3 vardiya halinde, 24 saat çalışıp 48 saat dinlendiklerinden, 10.000.000 nüfusu, karmaşık trafiği ve çarpık yapılaşması ile İstanbul'da günde sadece 550-**600** itfaiyeci görev yapmaktadır.

İstanbul'da Adalar, Bakırköy, Beşiktaş, Beyoğlu, Fatih, Gaziosmanpaşa, İstinye, Kadıköy, Kartal, Kocasinan, Sarıyer ve Üsküdar'da olmak üzere 12 adet itfaiye grubu vardır.

Alt grup olarak nitelendirüen ve halen 18 yerleşim biriminde bulunan müfreze sayısı yetersizdir. Bugün İstanbul'da itfaiye istasyonu azlığı nedeniyle, bazı semtlerde yangın ihbarlarına ancak yarım saatte ulaşılabilmektedir. Şehrin yoğun araç trafiği, cadde ve sokaklardaki altyapı çalışmaları, gelişigüzel araç park edilmesi de, yangına zamanında yetişilmesini engelleyen unsurlar arasmda yer almaktadır. İstanbul'da gerçek anlamda yangın güvenliğinin sağlanabilmesi için, yapılan hesaplamalara göre 114 itfaiye istasyonu gerekmektedir.

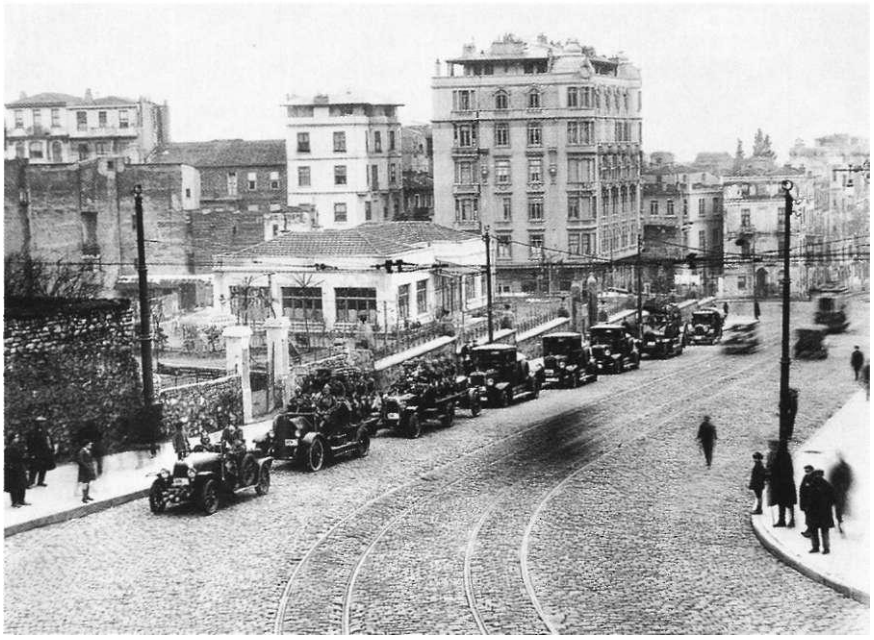

Şişhane yokuşunda itfaiye araçları, 1930'ların başları.
Salâhaddin Giz

İstanbul İtfaiyesinin değişik görevleri içerisinde yangınlar yüzde 60-70 arasmda bir yer tutar. İstanbul'da günde ortalama 20-30 yangın çıkmakta, bu rakam bazı günler 100'e ulaşmaktadır.

İstanbul İtfaiyesi, içinde bulunduğu zor koşullara karşın son yıllarda ciddi bir atağa geçmiş, 1991'de Ümraniye Müfrezesi, 1993'te ise 57 yıldır kurulması için uğraşılan Burgazada Müfrezesi hizmete sokulmuştur. Maltepe İtfaiyesi yeni binasına taşınmış, deniz istasyonu olarak da kullandması planlanan İstinye Grubu yeniden kurulmuştur.

Yeni araç gereçlerin alımı için 1993'te ihale açılmıştır. Toplam 20 adet tam donanımlı aracın alınması 1994 içerisinde gerçekleşecektir. 1994'te İstanbul'da 13 adet itfaiye merdiveni bulunmaktadır. Yeni ihale ile 18 ve 30 m uzunluğunda 10 yeni itfaiye merdiveni almacaktır. 1988'de açılan İtfaiyeci Okulu sayesinde hem itfaiyeciler eğitilmiş, hem de büyük binalarda, ticaret merkezlerinde görev yapan personele yangın eğitimi verilmiştir. Ayrıca kurulması planlanan Deniz İtfaiyesi'nde kullanılmak üzere, deniz adamlarına itfaiyecilik kursları düzenlenmiştir.

Yine son yıllarda İtfaiye Haberleşme Merkezi çalışmalarında önemli aşamalar kaydedilmiş ve 1990'dan itibaren her yıl eylül ayı sonunda "İtfaiye Haftası" düzenlenmiştir. İtfaiye Haftası boyunca, çeşitli etkinlikler, kurtarma gösterileri ve yangın tatbikatları yapılarak, halkın itfaiyeyi daha iyi tanımasına çalışılmıştır.

BÜNYAMİN ÇELEBİ

İTFAİYE MÜZESİ

Fatih'te, Saraçhanebaşf nda İtfaiye Caddesi'ndedir.

Yaklaşık 300 yıllık bir geçmişe sahip olan itfaiye teşkilatında kullanılan malze-

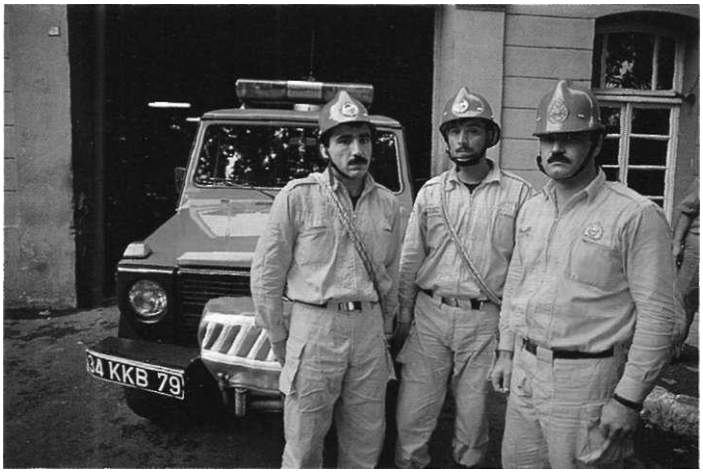

Günümüzün itfaiyecileri.
Kadir Akîay/ Onyx, 1994.

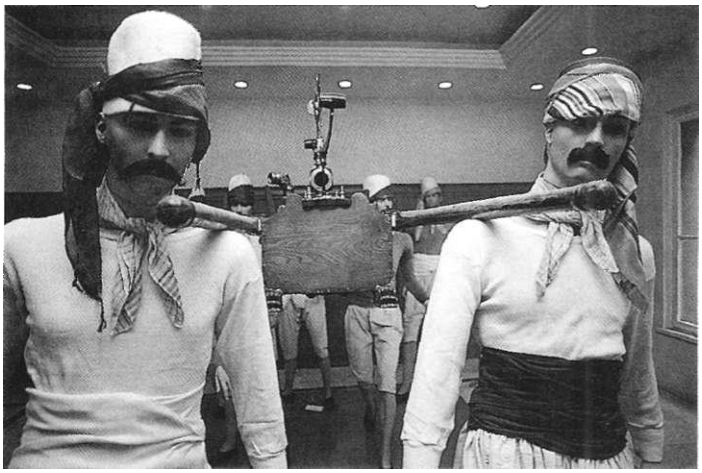

Itfaiye Müzesi'nden bir görünüm. *Kadir Aktay/ Onyx, 1994*

meleri bir araya getirme fikri ilk kez 1928' de İtfaiye Müdürlüğü bünyesinde ortaya çıkmış, ancak fikrin hayata geçirilmesi için 1932'ye kadar beklemek gerekmiştir. Ama bu müze zamanla depo haline dönüşerek ziyaretlere kapatılmış, tekrar ziyarete açılması için 1986'ya kadar beklemek gerekmiştir. 1989'da göreve gelen yeni belediye yönetimi müzeyi geliştirmek için çaba harcamış ve 2 yıl içinde Fatih'teki müze binasının restorasyonunu ve burada sergilenecek objelerin toplanmasını gerçekleştirmiştir. İstanbul Müftülüğü'nden, Müli Saraylar Daire Başkanlığı'ndan ve birçok itfaiyeciden toplanan tulumbalar ve eski itfaiye malzemeleri onarılarak müzeye yerleştirilmiş ve müze yenüenmiş haliyle 1992'de açılmıştır. 450 m^2'lik bir alanda 1.050 objenin sergilendiği müzede III. Muradin (hd 1574-1595) fermanıyla başlayan yangın önleme ve söndürme çalışmalarından, günümüze kadarki gelişmeler izlenebilmekte ve yangın güvenlik önlemi olarak kullanılan su fıçısından, ilk motorlu itfaiye aracına kadar çok sayıda söndürme cihazı, tulumbacılara ait malzeme ve giysilerle, yaklaşık 150-200 yıllık tulumbalar ve 1700'lü yıllara ait çardaklı tulumbalar sergilenmektedk.

BÜNYAMİN ÇELEBİ

İUIJLANUS

(Mayıs/Haziran 332, Konstantinopolis - 26Haziran 363, Ktesifon [Bağdatyakınları]) Bizans imparatom (hd 361-363).

Lakabı, Latincede "dönek", "kâfir" anlamına gelen "Apostata"dır. I. Constantinus(->) döneminde (324-337) Bizans'ın resmi dini olmaya başlayan Hıristiyanlıktan ayrdarak, paganizmi tekrar canlandırmaya çalıştı, fakat başardı olamadı.

I. Constantinus'un üvey kardeşi İulius Constantinus ile Basilina'mn en küçük oğluydu. Annesi doğumdan kısa süre sonra öldü. 337'de babası ve birçok akrabası kuşkucu imparator Constantius (hd 337-361) tarafından öldürtüldüğü için, İulianus'un çocukluğu ölüm korkusu içinde, gözlerden uzak bölgelerde geçti. Önce Nikomedia'da (İzmit) sonra da Kapadokya'da yaşadı. Burada küçük bir Hıristiyan tarikatına dahil olduysa da tercihini çoktanrüılıktan yana yaptı. 19 yaşmda tekrar Nikomedia'ya, sonra da Atina'ya giden İulianus burada neoplatonculukla tanıştı. Hocası Libianus'un Latin karşıtı ve Helenizm yanlısı eğitimi sonucu İulianus "sol invictus" (fethedilmeyen güneş) adlı bk inanca bağlandı. Bu tarihlerde imparatorluğun batı topraklarında yaşayan soylular ve seçkinler arasında pagan inancı çok yaygındı. Fakat İulianus'un benimsediği güneş kültü, dinsel bk inançtan çok, büyücülük ve şarlatanlık karışımıydı.

Constantius, 354'te yeğeni Gaüus'u da öldürttükten sonra, geriye tek vâris olarak İulianus kalmıştı. İmparator çocuksuz olduğundan onu yok etmeyi henüz göze alamıyordu. 355'te İulianus önce kayser ilan edüdi sonra da Constantius'un kız kardeşi Helena üe evlendirildi. Bu tarihlerde Avrupa'da Lütetia'da (bugün Paris) yaşayan İulianus orduların başmda bkçok sefere katüdı ve başardı sonuçlar aldı. 361'de imparator tarafından birlikleri ile doğuya Sasanilerin üzerine sevk edilmek istendiğinde, askerler isyan çıkartarak Iulianus'u imparator Uan ettiler. Çatışma henüz başlamıştı ki, 3 Kasım 361'de Constantius öldü ve İulianus tek basma tahta çıktı.

Konstantinopolis'e gelen imparatorun ilk işi saray yaşamım düzenlemek ve sadeleştirmek oldu. Amacı felsefeci Marcus Aurelius'un öğretilerine uygun bir devlet düzeni oluşturmaktı. Sürgüne gönderilmiş bütün din büyüklerim geri çağırdı ve bütün dinlere tapınma özgürlüğü tanıdığını açıkladı.

Bu hoşgörülü tutumuna karşüık esas amacı çoktanrüüığı yeniden canlandırmaktı. Ne ki, bunun sandığı gibi kolay olmayacağını gördüğünden mevcut Hıristiyan kurumlarını ve seremonüerini kullanmayı denedi. Fakat zamanla yumuşak tavn sertleşti, Hıristiyanlar devlet görevlerinden, ordudan atıldı, okullarda ders vermeleri yasaklandı. Hıristiyan kiliseleri pagan tapınağına dönüştürülerek, kurban kültü canlandırıldı. Konstantinopolis'in iyi talih tanrıçası Tihe'nrn(->) bulunduğu bazüika, kurban törenlerine adandı. İulianus işi öylesine ileri götürdü ki, kurban kesimini bizzat kendisi yapıyor, kurbanlann bağırsaklarından geleceği okumaya çalışıyordu.

Bütün Roma imparatorları gibi İulianus'un da en büyük düşü o sırada Sasani devletinin olan Pers ülkesini (İran) fethetmekti. Bu amaçla 3ö3'te çıktığı Doğu seferi sırasında, tektanrılı dinler öncesinin paganizmini Antiokheia'da (Antakya), Damascus'ta (Şam) ve Kudüs'te de yerleştirmeye çalıştı. Buralardaki kiliseleri tapmağa çevirme çabaları büyük tepkiyle karşılaştı ve İulianus büyük hayal kırıklığına uğradı. Aym yıl İran'a doğru seferine devam etmek üzere hareket etmişti ki, Bağdat yakınlarında Ktesifon denen yerde, kimin tarafından atüdığı belli olmayan bir mızrakla ağır yaralandı. 26 Haziran 363'te öldüğünde henüz 32 yaşındaydı.

Yaşadığı dönemde ve daha sonralan, Nazianzoslu Gregorios gibi yazarlarca "şeytanın ta kendisi" olarak tanımlanmıştı. Kaynaklarda "ejder", "Nabukandnezar", "Herod", "canavar" gibi adlarla anümıştır. Buna karşüık kendisini bir efsane kahramanı gibi anlatan Sozomenes ya da I. Malalas'ın(->) kaynaklan da vardır. İulianus'un kâfir olarak tanımlanması 9. yy'a kadar sürmüştür. Paris ve St. Petersburg'daki heykellerinden anlaşddığma göre kısa boylu, şişmanca, kalın boyunlu, filozof sakallı biriydi. Kitaplarda, üzerinde rahip libası ve füozof mantosu üe tasvir edük. Önemli bk bilgin olan İulianus sayısız mektuplarının yanısıra, *Misopogon* (Sakaldan Nefret Eden) ve *Galileli'lere Karşı* başlıklı iki dini risale üe *Kayser* adlı bk hicviye yazmıştır.

Geçmiş altm çağlatın ışıltısını Helenizm' de ve güneş kültünde arayan İulianus'un iktidarı, Hıristiyanlıkla çoktanrılılığın bir arada yaşamaya çalıştığı, buna karşın başarılamadığı bir dönemdir. Yerine geçen İovianus ve onu izleyen Valens zamanında pagancüık varlığım sürdürdüyse de, II. Teodosiosla(-0 (hd 408-450) birlikte Hıristiyanlık zaferini ilan etmişti.

Bibi. G. W. Bowersock, *Julián the Apostate,* Cambridge, 1978; R. Browning, *The Emperor Julián,* Berkeley-Los Angeles, 1976; A. A. Vasüiev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi,* I, Ankara, 1943, s. 84-96; N. H. Baynes, "The Death of Julián the Apostate in a Christian Legend", *Journal of Roman Studies,* S. 27 (1937), s. 22-29; M. Wegner, "Die Bildnisse des Julián", *Das Spâtantike Herrscherbild von Diokletian bis zu den Konstantin-Sihnen,* Berlin, 1984, s. 159-164.

AYŞE HÜR

İUSTTMANOS I

(482, Bederiana [Yukarı Makedonya] - 14 Kasım 565, Konstantinopolis) Bizans imparatoru (hd 527-565).

Tarihte Büyük İustinianos adıyla tanınır. İmparatorluk yönetimini yeniden düzenledi ve "Codex İustinianus" adıyla anılan yasaları derledi. İmparatorluğun batı topraklarında Bizans egemenliğini pekiştirdi ve Grek etkisini bkkaç yüzyü sürecek biçimde canlandırdı. Tek bk kiliseye olan sarsılmaz inancına karşılık dinsel konularda hedeflerine ulaşamadı. İmparatorluğun çeşitli yerlerinde ve Konstantinopolis'te büyük imar faaliyetlerinde bulundu.

Asıl adı Peter Sabbatios olup tahta Fla-

vius îustinianos adıyla çıktı. Bazı kaynaklarda, 583'te, Dardania'daki (Yukarı Makedonya) Tauresium'da doğduğu kaydedilir. Kimi araştırmacılara göre Slav kökenli, bazılarına göre ise Arnavut asıllıdır. Halk tabakasından gelen, fakat iyi bir eğitim alan, çalışkan ve büyük hedeflere sahip biri olarak amcası İmparator I. lustinos'un yanında parlak bir kariyer yaptı ve çocuksuz imparator tarafından 525'te kayser, 527'de müşterek imparator ilan edildi.

İustinianos'un en büyük yardımcıları karısı ünlü imparatoriçe Teodora(-»), yeğeni Germanos, generalleri Belisarios(->) ve Narses, yönetici elitten Kapadokyalı Joannes ve hukukçu Tribonianos'tur. İmparatorluğun doğu ve batı topraklarında geçerli tek bir yasayı egemen kılmak için kendisinden önceki dönemlere ait Roma kanunlarını bir araya getiren bir derleme çalışmasına girdi. Hukukçu Tribonianos'un başkanlığındaki bir heyet 529'da *Codex Constitutionum'u* yayımladı. On kitap halindeki bu eser, Roma imparatoru Hadrianus döneminden (117-138) beri geçerli olan emirnameleri bir araya getiriyordu. 533'te *Codex'in* tamamlanmış yeni nüshası olan *Digesta* (Pandectae) yayımlandı. Bunu, iki eserin derlenmesinden oluşan ve hukuk eğitimine giriş niteliğindeki bir antoloji olan *Institutiones'm* çıkanlması izledi. 534'te bu üç yasa derlemesi yeniden basıldı. Son olarak 534-565 arasında yayımlanan emirnameler *Novellae Constitutinones Post Codicem* adıyla bir araya getirildi. Bütün bu derlemeler, o dönemde hukuk eğitiminin kurumlaşmasına yardımcı olmuştu. Anılan dört eserin ilk üçü Latince, sonuncusu ise halk dili olan Grekçe yazılmıştır.

Halk tabakasından gelme biri olarak îustinianos aristokrasi ile sürekli çatıştı. Yolsuzlukları önlemek ve devlet bütçesini güçlendirmek amacıyla yürürlüğe koyduğu katı ekonomik politikalar ve ağır vergilendirme sistemi halk kesimlerince tepkiyle karşılandı. Bunların en önemlisi 532'de yaşanan Nika Ayaklanması'dır(->). Olaydan sonra Îustinianos, enerjisini ülkenin zenginleşmesine yöneltti. Doğuya uzanan ticaret yollarını Sasani ülkesini (Iran) çevreleyecek şekilde genişletti. Bu dönemde imparatorluk casuslarının iran'dan gizlice getirdiği ipekböceği kozalan sayesinde Bizans'ta ilk kez ipek üretimine geçilerek Bizans'ın bu konudaki dışa bağımlılığı yok edildi. Maliye Bakanı Petros Barsimes ipek konusunda bir tekel oluşturarak devlet gelirlerini artırmayı başardı, îustinianos, devletteki çürümeyi engellemek için memurlarının aşırı masraf yapmasını yasakladı. Eyalet sistemini yeniledi, memuriyetlerde yapılan kısıtlama ile hazine rahatlatıldı.

îustinianos tahta çıktığında Bizans ordulan doğuda Sasanilerle savaş halindeydi. 532'de imzalanan "Ebedi Barış Antlaşması" ile kısa süre imparatorluğun güvenliği sağlandıysa da, 540'ta yine anlaşmazlık baş gösterdi. Ancak 56İ'de Bizans Sasanilere yılda 30.000 altın sikke vergi ödemeyi kabul ederek 50 yıllık bir barış ant-

I. iustinianos'un monogrammi taşıyan sikke (ön ve arka yüz).
H. G. Goodacre, A Handbook for the Coinage of the Byzantine Empire, Londra, 1928-1933

laşması yapabildi. Aynı tarihlerde iustinianos'un orduları batıda kaybedilen Roma topraklarını geri almaya çalışıyordu. Kuzey Afrika'da Vandallara karşı, italya Yarımadası'nda ise Ostrogotlara karşı seferler düzenlendi. **534**'te Vandal Kralı Gelimer teslim oldu. **544**'te italya'ya giden Komutan Belisarios Ostrogot seferinden bir sonuç alamadan **549**'da Konstantinopolis'e geri döndüyse de, **554**'te Vizigotlara, **555**'te ise Ostrogotlara karşı savaşlar kazanıldı. **559-561** arasında Trakya'ya kadar ilerleyen Bulgarlar, Slavlar, Hunlar ve Avarlar durduruldu. Fakat Bulgarlar ve Slavlar Roma eyaletlerine yerleşmeyi başardılar.

îustinianos kişisel olarak dinsel konulara ilgi duyuyordu. **529**'da paganizmin etkisindeki neoplatonizmin yuvası saydığı Atina Akademisi'nin kapatılarak yerine Konstantinopolis Okulu'nun açılmasını emretti. Filistin'de yaşayan ve ibrani dinine yakınlık duyan Samaritenlerin isyanını bastırdı. Fakat doğu eyaletleri ile ilişkiyi koparmak istemediği için biraz da karısı Teodora'nın etkisi ile isa'nın tek doğası olduğunu ileri süren doğulu Monofizitlerle İsa'nın iki doğası olduğunu kabul eden Halkedon Konsili'nin **(451)** öğretileri arasında arabuluculuk yapmaya çalıştı. Bu amaçla **553**'te Konstantinopolis Konsili'ni topladı, iustinianos'un kısaca "çezaropapizm" diye anılan ve imparatorun hem kayser hem de dini lider olması gerektiği şeklindeki görüşü yüzünden Papa Vigilius konsile uzak kaldı fakat îustinianos papayı Marmara'daki adalardan birine sürmek suretiyle konsil hükümlerini onaylamak zorunda bıraktı. Bu olay yüzünden Bizans ve Roma kiliseleri arasında meydana gelen bu ayrılık **6l0**'a kadar sürdü.

îustinianos imparatorluğun her tarafında sayısız inşaat yaptırdı. Bunlar arasında sukemerleri, köprüler, büyük surlar, hisarlar, manastırlar, yetimhaneler, hanlar ve görkemli kiliseler vardır. Sadece başkentte **30** kadar kiliseyi onarttı ya da inşa ettirdi. Bunlardan Pege'deki (Balıklı) Bakire Meryem Kilisesi hakkındaki bir söylenceye göre oradaki şifalı sular imparatorun böbrek rahatsızlığım iyi etmişti, iustinianos'un en önemli eseri Nika Ayaklanması sırasında çıkan yangınla tahrip olan Ayasofya'nın(->) bugüne değin gelmiş binasının yaptırılmasıdır.

Hippodrom civarındaki Augusteion'da(-») iustinianos'un bir heykeli vardı. Ravenna'daki S. Vitale ve S. Apollinare kiliselerinde bulunan portrelerinde sakalsız olarak gösterilen imparatorun Ayasofya'daki mozaiğinde sakallı olduğu görülür, îustinianos ve karısı imparatoriçe Teodora hakkında bir biyografi yazan tarihçi Prokopios'un anlattıklarına göre, orta boylu, yuvarlak yüzlü, yemek yemeği pek sevmeyen biriydi. Prokopios, kibar biri olarak öfkesini hiçbir zaman dışarı vurmayan imparatorun buna karşılık acımasız biri olduğu, binlerce insanın ölüm emrini gayet yumuşak bir sesle emrettiğini söyler.

Bibi. R. Browning, *Justinian and Theodora,* Londra, 1987; B. Rubin, *Das ZeitalterJustinians,* c. I, Berlin, I960; Prokopios, *Gizli Tarih,* ist., 1973; A. A. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi,* c. I, Ankara, 1943, s. 164-212; W. G. Holmes, *The Age of Justinian and Theodora,* c. 2, Londra, 1905-1907.

AYŞE HÜR

İUSTINİANOS n

(668/669, Konstantinopolis - 7Kasım 711, Damatris [Anadolu 'da]) **Bizans imparatoru (hd 685-695, 705-711).**

Herakleios Hanedanı'nın(-») son imparatorudur. IV. Konstantinos (hd 668-685) ile Anastasia'nın oğludur. Bazı kaynaklarda Kıbrıs'ta doğduğu kaydedilir. 681-682' de müşterek imparator ilan edildi, 685'te babasının ölümüyle tahta çıktı.

688 ve 693'te Araplarla yaptığı antlaşmalar sonucu Kıbrıs, Doğu Anadolu ve Gürcistan üzerindeki Bizans egemenliğini pekiştirdi. 688-689'da Slavların elinde bulunan Trakya ve Makedonya'ya başarılı seferler yapıldı. Bu seferlerden getirilen esirler ülkenin çeşidi yerlerine iskân edildi.

II. Îustinianos, 553 ve 680-681 tarihli Konstantinopolis konsillerini tanımayarak, 686-687'de bir sinod topladı ve Herakleios'un(-») (hd 610-641) formülleştirdiği monoteletizmi (isa'nın iki doğasının tek bir iradede tecelli ettiği savı) reddetti ve imparatorluk sarayının Trullo salonunda, 691-692'de bir konsil topladı (Trullonum Konsili). Konsilde Hıristiyan ahlakının halk arasında yaygınlaştırılması amacıyla düzenleyici kararlar alındı. Bunlar arasında Brumalia denilen pagan bayramının ve Dionisios şenliklerine ilişkin âdetlerin kaldırılması, seçkinlerin tiyatro gösterilerine gitmesinin ve rahiplerin evlenmesinin yasaklanması sayılabilir. îustinianos Trullonum Konsili'nin kararlarını tanımayı reddeden Papa I. Sergios'u tutuklatmaya çalıştıysa da başarılı olamadı, inanmış bir Hıristiyan olarak Bizans sikkelerine Isa suretinin basılması geleneği II. îustinianos ile başlamıştır.

695'te Maviler grubu ayaklanarak komutan Leontios'u (hd 695-698) tahta çıkardığında burnu kesilen Îustinianos sürgüne gönderildi. 698'de bu kez Yeşiller grubu donanma amirallerinden Apsimar'ı II. Tiberios (hd 698-705) adıyla tahta geçirdiğinde bundan cesaretlenen îustinianos sürgünden kaçarak Hazarlara sığındı, kağanın Hıristiyan olarak Teodora adını alan kız kardeşi ile evlendi. 705'te Bulgar Kralı Tervel'in de yardımları ile gizlice Konstantinopolis'e döndü, II. Tiberios tahtı bırakarak kaçtı ve böylece iustinianos'un ikinci hükümdarlığı başladı. Kansı Teodo-

ra Bizans tahtına çıkan ilk yabancı kökenli imparatoriçe oldu. Onun sakat haliyle tahtı ele geçirme cüretini göstermesinden dolayı, sakat bırakarak tahttan uzaklaştırma yöntemi Bizans tarihinde bir daha uygulanmamıştır. II. İustinianos'un sakatlığını gizlemek için altından bir burun yaptırdığı rivayet edilir.

İkinci iktidarı sırasında daha da acımasız biçimde davranan İustinianos, Bulgar Kralı Tervel'i kayser unvam ile onurlandırırken, Leontios ile onu taçlandıran Patrik Kallinikos'u ve diğer muhaliflerini topluca idam ettirdi. Bu arada ilk imparatorluğu sırasında kendisine boyun eğmeyen Ravenna'dan (İtalya'da) birçok kişiyi Konstantinopolis'e getirterek kılıçtan geçirtti. Fakat 710'da Papa I. Constantinus başkente geldiğinde iyi karşılandı ve kriz aşıldı.

İustinianos'un uyguladığı politikaların yarattığı iç kanşıklıklar, Arapların işine yaradı ve Arap birlikleri 709-711 arasında Kapadokya ile Kilikya'da (Çukurova) bazı yerleri zapt ettiler. Hattâ küçük bir Arap birliği Hrisopolis (Üsküdar) önlerine kadar gelmeyi başardı.

711'de sürgün yeri olan Hersones'e (Kırım'da) karşı başlattığı bir sefer İustinianos'un yaşamma mal oldu. İsyan başlatan Hersones halkına Hazarlar da yardım edince, Ermeni asıllı Bardanes imparator ilan edildi. II. İustinianos askerlerinden biri tarafından öldürüldükten sonra başı teşhir için Ravenna ve Roma'ya gönderildi. Küçük oğlu Veliaht Tiberios da öldürüldüğünden, Herakleios Hanedanı sona erdi.

Bibi. C. Head, *Justinian II of 'Byzantium,* Madison, 1972; F. Görres, "Justinian II und das römische Papstium", *Byzantinische Zeitschrift,* S. 17 (1908), s. 432-454; I. Dujcev, "Le triomphe de l'empereur Justinien II en 705", *Festschrift Stratos,* c. I, s. 83-91; Ostrogorsky, *Bi-*

***İvaz* Efendi Camii**
Doğan Kuban, 1988

İYAZ EFENDİ CAMİİ

Ayvansaray semtinde, Eğrikapı'da Bizans surlarının iç tarafında, Anemas Zindanı üzerinde, Anemas Kulesi ile Angelos kulelerinin arkasında yer almaktadır. Alaiyeli (Alanya) Kazasker İvaz Efendi (ö. 1586) tarafından yaptırılan ve yapım kitabesi bulunmayan caminin cephelerinde görülen üslup özellikleri ve gelişmiş altıgen şeması göz önüne alınarak İvaz Efendi'nin ölümünden az önce yapıldığı düşünülebilir. Cami, Mimar Sinan'ın tezkerelerinde kayıtlı olmamakla birlikte Mimar Sinan çağı sonlarında, onun ekolüne ait bir yapı olarak kabul edilebilir.

Çeşitli tarihi kaynaklarda İvaz Efendi Camii'nin mektep, medrese, çeşme vb ile birlikte bir külliye olarak inşa edilmiş olduğu belirtilse de, bugün caminin dışında başka bir yapı mevcut değildir. Cami ile birlikte yapıldığı belirtilen kitabesiz meydan çeşmesi, avlu duvarı dışında, caminin önündeki küçük meydanda yer almaktadır.

İvaz Efendi Camii, 15,60x14,50 m boyutlarında, kareye yakın dikdörtgen planlı bir yapıdır. Mihrap kısmı, kıble yönünde, dikdörtgen bir çıkıntı yapmaktadır. Cami, altı payeye dayanan 9,80 m çapında ve 16,60 m yüksekliğinde büyük bir merkezi kubbe ve bu kubbeyi üç yönden destekleyen beş yarım kubbe ile örtülüdür.

Yarım kubbelerin ikisi, caminin sağında, diğer ikisi solunda bulunmakta, beşinci yarım kubbe mihrap çıkıntısının üzerini örtmektedir. Mihrap yarım kubbesi dışındaki diğer dört yarım kubbeye yuvarlak kemerli ikişer pencere açılmıştır.

Merkezi kubbeyi taşıyan altı paye, yarısı duvarlara gömülü pilastrlar şeklindedir. Payelerin ikisi mihrap çıkıntısının köşelerinde, ikisi doğu ve batıdaki yan duvarların ortasında, diğer ikisi de kuzey, yani giriş duvarı üzerinde aynı şekilde yer almaktadır. Kuzeydeki payelerin arası üç kat halinde maksure olarak değerlendirilmiştir. Yan duvarlar boyunca uzanan ahşap kadınlar mahfili kuzeyde, giriş cephesi üzerindeki maksurenin ikinci katıyla birleşerek, "U" şeklinde cami sahnını çevrelemektedir.

İvaz Efendi Camii plan düzeni ile altı payeli camiler grubuna girmektedir. Merkezi kubbeyi oturtmak amacıyla, altı paye üzerine, altı kemer inşa edilmiş, kemerlerden merkezi kubbenin kasnağına geçiş pandantiflerle sağlanmıştır. Kubbe kasnağında on iki tane yuvarlak kemerli pençe-

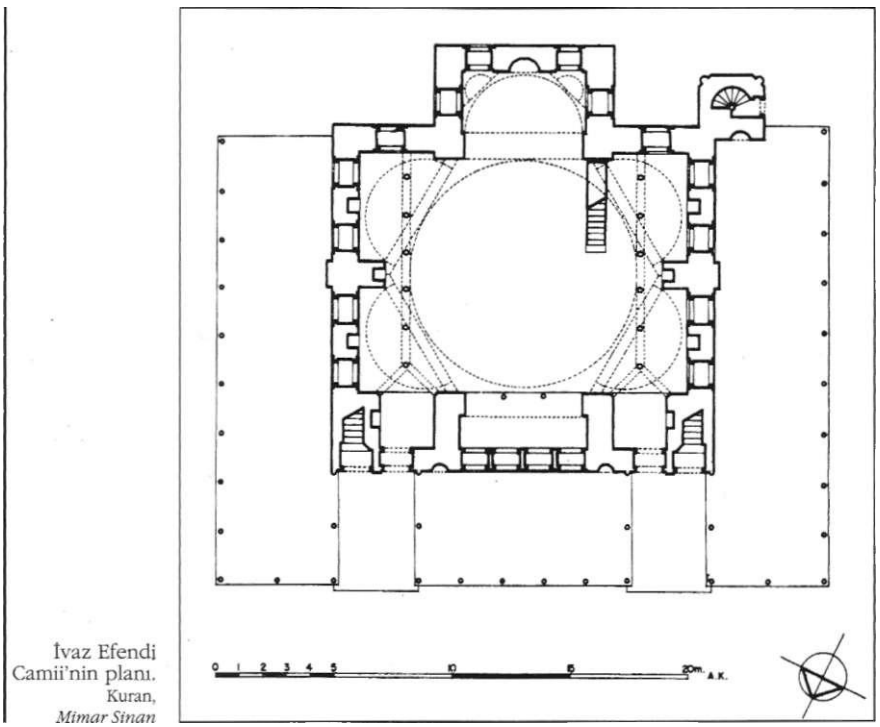

İvaz Efendi Camii'nin planı. Kuran, *Mimar Sinan*

re yer almaktadır. Kemerlerden yarım kubbelere geçişlerde ise, mihrap yarım kubbesinin dışındakilerde stalaktitler kullanılmıştır. Camide, kemerlerin itme kuvvetini karşüamak amacıyla payeler, kemerler boyunca yükseltilerek dışarı taşırılmış ve birer ağırlık kulesi ile bitirilmiştir.

Günümüzde caminin son cemaat yeri mevcut değildir. Giriş cephesi ve yan duvarlar boyunca camiyi üç taraftan "U" şeklinde saran ahşap son cemaat yeri revağı 1935'ten sonra yıkılmıştır.

Giriş cephesinin sağında olması gereken minare, güney kıble duvarının köşesine ayrı bir kütle olarak yerleştirilmiştir. Kesme taştan yapılmış olan ve zaman içinde bir kısmı yıkılarak, kısmen tahribata uğrayan minare, 19601ı yıllarda restorasyon geçkerek tamamlanmıştır. Minarenin kürsü kısmında bulunan bir mihrap nişinden, camiyi üç taraftan çevreleyen son cemaat revağmın buraya kadar gelerek minare üe birleştiği anlaşdmaktadır.

İvaz Efendi Camii'nde alışılmış büyük cümle kapısı yoktur. Camiye giriş cephesi üzerinde yer alan, ancak yanlara doğru çekilmiş iki adet çifte kapıyla gkilmektedk. Çift kapdarrn dış taraftaküeri, kadınlar mahfiline çıkan merdivenlere, içtekiler ise şahın kısmına açılmaktadır.

Giriş (kuzey) cephesinin ortasında bir dizi pencere sıralanmış, ortadaki dörtlü pencere düzeni üç katta da tekrarlanmıştır. Gmş kapüarının üzerine rasüayan ikinci ve üçüncü katta, altta düz atkılı, üstte sivri kemerli çift pencereler yer alır. Kapıların yanında kesme taş kaplı, beş köşeli birer mihrap bulunmaktadır. Caminin iki yan cephesi birbirinin aynıdır. Tek fark sağ yan duvar ile mihrap duvarının birleştiği köşede minarenin bulunmasıdır. Mihrap cephesi tuğla ve kesme taşın bir arada kullanıldığı almaşık bk duvar dokusuna sahiptir. Diğer cephelerin üst kısımlarında ise kesme taş duvar dokusu görülmektedir.

İvaz Efendi Camii'nin önemli bir özelliği 16. yy'ın ikinci yarısına ait İznik çinileri ile süslü mihrabıdır. Mihrap nişi beş köşelidk ve içlerini çini panolar doldurmaktadır. Bu köşelerin üst kısmında lacivert üzerine beyaz sülüs yazdı, alt kısırımda ise stilize edilmiş, çiçek motifleriyle süslü panolar yer almakta ve bütün bunları kırmızı zeminli bk bordur çevrelemektedir.

İvaz Efendi Camii'nin mihrap çinilerinde beyaz zemin üzerine mercan kırmızısı, yaprak yeşili, mavi, lacivert gibi renklerle, narçiçeği hançer yaprakları, rozetier, ince dallar, küçük yapraklar vb, 16. yy'ın ikinci yarısının bütün özelliklerini taşıyan naturalist formlardaki birbirinden güzel hatayi desenler kullanılmıştır.

İvaz Efendi Camii, gerek gösterdiği planimetrik ve yapısal özellikler, gerekse çinilerinin güzelliğinden dolayı döneminin özgün örneklerinden biri sayılmaktadır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 147; O. Aslanapa, *Osmanlı Devri Mimarisi,* İst., 1986, s. 302; Kuran, *Mimar Sinan,* 154; J. Erzen, *Sinan Dönemi Cami Cepheleri,* Ankara, 1981, s. 42; S. Eyice, "İstanbul Minareleri", *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri,* I (1963), s. 84; ay, "İstanbul'da İhmal Edilmiş Bir Semt: Ayvansaray", *TAÇ,* S. 2 (1987), s. 38.

HALE TOKAY

İZAK (Tanburi)

(?, İstanbul - 1814, İstanbul) Yahudi asdlı bestekâr ve tanburi.

Asıl adı Fresko Romano'dur. Ortaköy'de doğdu. Bazı kaynaklarda adınm basma eklenmiş olan "Baytar" sözü, sinagoglarda hanendelik (okuyuculuk) eden kişilere verilen ad olan "payta"nm bozulmuş halidir.

Yahudi asıllı Türk musikisi bestekârlarının en büyüğü saydan İzak, musikiye sinagoglarda hanendelik ederek başladı. Sinekemam ve tanbur öğrendi. Bu sazları çok iyi çalan bk sazende oldu. Romanya'dan İstanbul'a gelen şöhretli kemancı Miron'u dinledikten sonra keman çalmayı bıraktı ve yalnızca tanbura devam etti.

İzak musikiyi ve tanburu Tanburi Angel'den ve Musi'den öğrendi. Çağının en büyük sanatçılarından ve geleneksel tanbur tavrının önde gelen temsilcilerinden biri olarak kabul edildi. Şöhreti artmaya başlayınca III. Selim döneminde saraya alındı. Uzun süre padişahın tanbur hocalığında bulundu ve kendisinden destek, himaye ve yakınlık gördü. Her eserine karşılık padişahtan büyük ihsanlar alarak ödüllendirildi. Sarayda düzenlenen küme fasıllarına tanburuyla katıldı, Enderun'da musiki öğretti. Dönemin ünlü bestekârı Hacı Sadullah Ağa ile birlikte besteledikleri "Şedd-i Araban Takım" çok ün kazandı. Bu faslın içinde yer alan, "Ey safâ-yı arızından çeşme-i hurşîd-i âb" mısraıyla başlayan bestesi ve "Pir olmada gerçi gönül amma civan ister" mısraıyla başlayan yürük semaisi, aslmda bir saz eserleri bestekârı olan İzak'm sözlü musikide de iddialı olduğunu gösterir. Yaşadığı III. Selim dönemi istanbul'da musiki hayatının çok parlak bir dönemidir. İzak bu dönemin yddızlarından biriydi. Padişahın kendisini görünce ayağa kalkarak saygı göstermesi ve bestelediği bir esere karşılık onu bir tanbur teknesi dolusu altınla ödüllendirmesi gibi ayrıntılar o dönemde sarayın musikiye olan ilgisi ile gayrimüslim sanatkârların İstanbul'un musiki hayatındaki rolünü gösteren birer belge niteliğinde olgulardır.

İzak tanburda III. Selim'den başka Zeki Mehmed Ağa ile Kuyumcu-Samatyalı Oskiyan Efendi'yi yetiştirdi. İzak, Oskiyan, Kozyatağı Rtfaî Tekkesi Şeyhi Abdül-halim Efendi, Subhi Ezgi, Mesud Cemil ve Necdet Yaşar'dan oluşan aktarım zinciriyle geleneksel tanbur tavrı günümüze kadar ulaşabildi.

70 yaşlarındayken ölen Tanburi İzak'm 49'u peşrev, 43'ü saz semaisi, 6'sı beste, 1'i ağır semai, 3'ü yürük semai ve 7'si şarkı olmak üzere 100'den fazla eseri Türk musikisi repertuvarmdadır.

Bibi. R. F. Kam, "Türk Azınlık Musikîcileri: Zaharya ve İzak", *Radyo,* S. 67 (Temmuz 1947); inal, *Hoş Sada;* Ergun, *Antoloji,* II; Ezgi, *Türk Musikisi,* I, II, III, V; M. N. Özalp, *Türk Musikisi Tarihi,* Ankara, 1989; Öztuna, *BTMA,* I; S. Aksüt, *Türk Musikisinin 100 Bestekârı,* İst., 1992.

MEHMET GÜNTEKİN

İZER, ZEKİ FAİK

(15 Nisan 1905, İstanbul - 12 Aralık 1988, İstanbul) Ressam.

1923-1927 arasmda Sanayi-i Nefise Mektebinde (Güzel Sanatlar Akademisi) İbrahim Çallı Atölyesi'nde, 1928-1932 arasında Paris'te A. Lhote ve O. Friesz atölyelerinde eğitim gördü. D Grubu'nun(->) kurucularındandır. Daha sonra Güzel Sanatlar Akademisinde hoca olarak çalışmaya baş-

Zeki Faik İzer'in "Dolmabahçe Sarayı'nın Parmaklıkları" adlı eseri, 1947, 27x19 cm.
TETTV Fotoğraf Arşivi

ladı. 1951'de Türk Sanat Tarihi Enstitüsü'nü kuran İzer, 1971-1984 arasında Paris ve Nis'te yaşadıktan sonra yurda döndü. Türk resminde modernleşme sürecini başlatan önemli sanatçılardan biri olan İzer, geliştirdiği kendine özgü resim anlayışıyla kübizm, dışavurumculuk ve soyut sanat başta olmak üzere farklı akımları İstanbul sanat ortamında polemikler yaratarak tartışmaya açtı.

İzer'in resimlerinde vazgeçemediği bir konu olarak ısrarla ele aldığı İstanbul teması, sanatçının değişik dönemlerinde farklı yaklaşım açılarıyla irdelediği bir olgudur. 1923-1927 arasında Çallı kuşağının izlenimci resim anlayışı çerçevesinde "gerçekçi" İstanbul görüntüleri boyayan sanatçı, 1928-1948 döneminde kübist ve dışavurumcu bir yaklaşımla "soyutlamaya" yatkın şehir manzaralan üzerinde çalıştı. İzer'in 1950'ye dek İstanbul konulu resimlerinde Boğaziçi'ni bir tür çıkış noktası olarak kullandığı ve bir arayış dönemine girdiği görülür. Sanatçının oldukça koyu renklerle boyadığı bu resimlerde, Kız Kulesi, Dolmabahçe Sarayı gibi mimari elemanları yorumlama çabası vardır. İzer sanılanın aksine soyut resme oldukça geç başlamış bir sanatçıdır. 1950'den sonra "Sultanahmet Camii'nin Camları", "Boğaziçi" gibi kompozisyonlarında sanatçı İstanbul'a özgü görsel değerlerden yola çıkarak soyut resme yönelmiştir. İzer'in renk öğesini özellikle vurguladığı bu çalışmalarında kaotik bir boyama tarzını tercih etmesi, İstanbul'la girdiği yoğun ilişkinin sonucudur. Bu ilişkiyi açımlayabilmek için sanatçının tutkularından yola çıkarak bir yorumlamaya gitmek gerekir. İzer İstanbul'un tarihi değerlerinden yola çıkarak "geleneğe" dayalı modern bir resim yapılabileceğine inanmıyordu. Sanatçı bu yüzden kendini İstanbul'un belirli dışsal özelliklerine değil, içsel değerlerine yakın hissetmiştir. Sultanahmet Camii'nin vitraylarından süzülen ışık, Boğaziçi'nin hareketli dalgaları, minarelerle kubbelerin yatay-dikey ilişkisi gibi İstanbul'un içsel yoruma dayalı özellikleri, İzer'in resim serüveninde yol gösterici olmuştur. 1984-1988 arasında yine İstanbul temasını ele alan İzer, bu kez fantastik denilebilecek bir yaklaşım içinde peri kızlarının gezindiği Boğaziçi kompozisyonları gerçeMeştirmiştir.

NECMİ SÖNMEZ

İZMİR PALAS

Maçka'da, Maçka Caddesi üzerinde, İtalyan Sefarethanesi olarak inşa edilen Anadolu teknik lisesinin karşısındadır. 7 katlı apartman, İzmirli işadamı Şerifzade Ahmed Süreyya Bey (ö. 1932) tarafından, Cumhuriyet döneminin ilk 10 yılı içinde yaptırılmıştır. Binanın sol köşesinde mimar J. d'Armi'nin ismi yazılıdır.

Yapının kuzey yanı apartmanlara bitişik, doğu cephesi cadde üzerinde, batı ve güney yönü ise bahçe ile çevrilidir. Güneydoğu köşesi, ikinci kattan teras çatıya kadar devam eden dikdörtgen kesitli bir çıkma şeklinde dışarı taşırılmış, teras katma ise sivri kemerli bir köşk görünümünde bir bölüm yerleştirilmiştir. Bu bölümün sol yanında burmalı sütunlarla desteklenen bir teras bulunmaktadır. Yapıyı, üst katta sivri kemerli pencere dizileri, alt katta ise köşeleri pahlanarak yumuşatılmış dikdörtgen kesitli pencereler aydınlatır, Kat aralarında, kalıplanmış sıva ile oluşturulmuş şemse kabartmaları ve çerçeveler içine alınmış geometrik düzenlemeler atlamalı olarak yer almaktadır. Maçka Kışlası'na bakan güney cephesinde ileriye doğru çıkma yapan demir korkuluklu balkon birirmerinin iki yan duvan çerçeveler içine alınmış şemse motifleriyle süslenmiştir. Apartmana, sivri kemerli ve demir kanatlı büyük bir kapıdan girilir. Kapının iç yüzeyi, klasik dönem **(16**-17. yy'lar) motiflerinin ve renklerinin kullanıldığı Kütahya çinileri ile kaplıdır. Kapının baklavalı demir kafesinin içi palmet motifleriyle bezelidir. Üzerinde şemse biçiminde iri demir tokmaklar asılıdır. Kapının sağ yanında hafifçe dışarı taşan bölüm iki taraftan burmak sütunlarla çevrelenmiş ve üzeri prizmatik üçgenler kuşağıyla sınırlanmıştır. Söz konusu cephenin hemen üzerine, ortada iki sütuna oturan, kemer aynalarına çini kabaraların konduğu üç adet sivri kemer yerleştirilmiştir. Apartman girişinde demir konstrüksiyonla inşa edilmiş, beşik tonoz görünümündeki uzun koridor arka bahçeye açılmaktadır. Koridorun tavanını alçıdan bir mukarnas dizisi çevreler.

I. Ulusal Mimarlık Üslubu'nun erken dönem Cumhuriyet mimarisindeki son örneklerinden olan bu apartmanda, özellikle cephelerin tasarımı ve bezemesi üzerinde durulduğu, apartman birimlerinin aym yıllara ait hemen bütün apartmanlarda olduğu gibi irrasyonel bir anlaşıyla ele alındığı, manzaraya açılan bölümlere, birbirine bağlanan salonların yerleştirildiği, kuzey-güney doğrultusunda gelişen uzun koridorların iki yanmda yatak odaları ile banyo ve tuvalet birimlerinin dizildiği gözlenmektedir. Apartman dairelerinde, salon birimlerindeki klasik Osmanlı motiflerinin kullanıldığı camlı ahşap bölmeler bulunmakta, tavanların oldukça sade tutulduğu dikkati çekmektedir.

TARKAN OKÇUOĞLU

İZMİRLİYAN, MADTEOS

*(12 Şubat 1845, İstanbul - 11 Aralık 1910, Eçmiadzin [Ermenistan])*Türkiye Ermenileri 75. patriği, Dünya Ermenileri **126.** başpatriği, eğitmen ve yönetici.

Asıl adı Simon veya Simeon'dur. Terzi Mardiros'un torunu ve terzi Hampartzum'un 9 çocuğundan yedincisidir. Büyükbabasının İzmirli olmasından dolayı İzmirliyan soyadını almıştır.

Kumkapı'daki Bezciyan Okulu'nda öğrenim gördü. Müteakiben, 3 yıl da Kumkapı dışındaki Boğosyan-Varvaryan Okulu'nda okudu. 1862'de, Ortaköy'deki Tarkmançatz Okulu'nda öğretmenlik görevinde bulundu. 1864'te Patrik Bursalı II. Boğos Taktakyan'ın emri ve Episkopos Hovhannes Gabudigyan'm eliyle "sargavaklık" (şemmas, diakos) derecesini aldı. 29 Haziran 1869'da, Ortaköy Surp Asdvadzadzin Kilisesi'nde, Madteos adı ile yine Episkopos Hovhannes Gabudigyan tarafından "apeğa" (keşiş) takdis edildi. 28 Eylül 1869'da ise kilise öğretisi üzerine doktorluk payesi olan rahiplik derecesine yükseldi ve Patrik Vanlı I. Mıgırdiç Hrimyan'ın sekreteri oldu. Aynı zamanda Bezciyan Okulu'nda din dersleri öğretmenliğini üstlendi. 17 Mart 1872'de Patriklik Ruhani Meclisi üyeliğine seçildi. 29 Aralık 1872'de Sis Katolikosluğu problemlerini incelemek için kurulan komisyon üyeliğine getirildi. **29** Ocak 1873'te ise üstrahiplik payesi verildi. Aym yıl Üsküdar Surp Garabet Kilisesi vaizliği ve aym semtin Cemaran Okulu din dersi öğretmenliğine atandı. 1874'te Balıkesir Ermenileri ruhani önderliği görevine seçildiyse de, bu görevi üstlenmedi. 17 Mayıs 1876'da Eçmiadzin Katedralinde episkopos takdis edildi. 1879'da patrikhane danışmanı tayin edildiyse de aynı yılın 10 Ağustos'unda istifa etti. 1883'te Başpatriklik Komisyonu üyesi seçilerek bu konuda kapsamlı bir rapor hazırladı. 3 Ocak 1886'da Mısır Ermenileri ruhani önderi seçildi. 1891'de sağlık nedeniyle istifa etti. İstanbul'a döndükten sonra, tekrar Üsküdar'daki Surp Garabet Kilisesi vaizliği görevini üstlendi. Aym zamanda Getronagan Lisesi din dersi öğretmenliğini de yürüttü. 1892'de başpatriklik seçiminde ikinci aday seçildi.

7 Aralık 1894'te, Patrik Kerametli I. Horen Aşıkyan'ın yerine patrik seçildi. 20 Aralık'ta Babıâli'ce onaylanarak III. Madteos adıyla patriklik tahtına çıktı. Dönemindeki en önemli olay, Ermenilerle en fazla meskûn olan Doğu'daki altı vilayette ıslahat yapılması için, Rusya ve İngiltere gibi büyük devletlerin Babıâli'ye kabul ettirdikleri projedir. Ancak, proje icraat safhasına girmediği için, Patrik III. Madteos

II. Madteos İzmirliyan
S. Şah-Nazaryantz, *Vehaparîzmirliyanı,* Moskova, 1910 *Vağarşag Seropyan koleksiyonu*

tzmirliyan bunu Babıâli'den defalarca talep etmişse de bir sonuç elde edememiştir. Bazı şüphelere maruz kaldığından ve sarayın da desteğini kaybettiğinden, 23 Temmuz 1896'da görevinden istifa etti ve II. Abdülhamid (hd 1876-1909) tarafmdan Kudüs'e sürgün edildi. Patrikliği döneminde istanbul kiliseleri açısından yapdan yenilemeler arasında Taksim'deki Surp Harutyun Kilisesi'nin tekrar inşası ve Gedikpaşa'daki Surp Hovhannes Avedaraniç Kilisesi'nin onarımı ve takdisi, Üsküdar Mezarlığınrn duvarla çevrilmesi sayılabilk. II. Meşrutiyet'in üanına değin Kudüs'te kaldıktan sonra, 22 Ekim 1908'de ikinci kez İstanbul patrikliğine seçildi. 1 Kasım 1908'de ise Eçmiadzin başpatriği seçüerek o görevi üstlendi.

tzmirliyan, *Hayrabedutyun Hayasdanyaytz Arakelagan Surp Yegeğetzvo Yev Ağthamar U Sis* (Ermeni Apostolik Kutsal Kilisesinin Başpatrikliği ve Ağtamar ile Sis) adlı önemli araştırma eserinin dışında, *Azkayin Varjaranatz Paregarkutyan Hrahankı* (Ermeni Okullarının Yenileme Emri) adlı nizamnamenin ve *Gatoğigosogan Hantznajoğovo Değegakırı* (Başpatriklik Komisyonu Raporu) adlı raporun da yazarıdır.

Bibi. M. Ağavnuni, *Miapank Yev AytzelukHay Yerusağemi* (Ermeni Kudüs'ün Din Adamları ve Ziyaretçileri), Kudüs, 1929; Ş. Kapamacıyan, *Madteos Arkyebisgobos İzmirliyan-Yeğişe Yebisgobos Turyan* (Başepiskopos Madteos Izmirliyan-Episkopos Yeğişe Turyan), İst., 1908; E. Ç. Kömürciyan, *İsdambolo Badmutyun* (İstanbul Tarihi), I-III, Venedik, Viyana, 1913-1938; Kömürciyan, *İstanbıd Tarihi;* M. Ormanyan, *Azkabadum,* III, Kudüs, 1927; S. Şah-Nazaryantz, *VehaparİzmirliyanI* (**B3**.*sp3.tnk* tzmirliyan), İst., 1910; Teotig (Teotoros Lapçinciyan), *Amenun Daretzuytz*(Herkesin Yıllığı), İst., 1910.

KEVORK PAMUKCİYAN-
VAĞARŞAG SEROPYAN

İZZET

*(?, İstanbul -**1797,** İstanbul)* Divan şairi.

Hayatı hakkmda hemen hiç bilgi yoktur. Sayıları 10'a yaklaşan İzzet mahlaslı şairlerin en önemlilerindendir. Eğitimini İstanbul'da tamamladı. Din ilimlerinde seçkin bk kişi olarak resmi fetva kurumu olan Bâb-ı Fetva'da çalıştı.

İzzet Efendi'nin en önemli şiiri, şairlik şöhretini de borçlu olduğu *Sahilname'sidir.* III. Selim (hd 1789-1807) adma kaleme alınmış bir kaside olan *Sahilname,* Fennî'nin(-0 mesnevi tarzında yazılan *Sevâhilname'sine* benzer. Manzumede Boğaziçi'nde iskelesi bulunan yerleşim alanları Galata'dan başlayarak Rumelikavağı'na kadar, her biri bir beyitte olmak üzere 30 semt (Galata, Mumhane, Tophane, Salıpazarı, Fındıklı, Kabataş, Dolmabahçe, Beşiktaş, Karabâlî, Kılıç İskelesi, Ortaköy, Kuruçeşme, Arnavutköy, Bebek, Rumelihisarı, Baltalimanı, Ermrgân, Hasankalfa, Kayalar, Şeytanakıntısı, Istinye, Yeniköy, Kalender, Tarabya, Büyükvadi, Kefeli, Sarıyer, Karataş, Fener, Değirmenlik) tanıtılır, ardmdan Anadolu yakasma geçilk ve Fenerbahçe'ye kadar yine 30 yerleşim yeri (Hünkâr İskelesi, Yalıköy, Beykoz, Paşabahçe, Çubuklu, Kavak, Inckli, Sultaniye, Kanlıca, Körfez, Kandilli, Göksu, Vaniköy, Çengelköy, Kuleli, Beylerbeyi, İstavroz, Çamlıca, Kuzguncuk, Öküz Limanı, Üsküdar, Şemsipaşa, Balaban, Ayazma, Salacak, İnsaniye, Harem, Haydarpaşa, Kadıköy. Fenerbahçe) tanıtılır.

Kaside bir yelkenli ile Boğaziçi'nde tenezzüh gezintisi biçiminde kurgulanmıştır. Her bir yerleşim alanının adı edebi sanatlarla zenginleştirilerek kelime oyunlanyla süslenmiştir *(Ab-ı dîdem tüketip hep benim ol çeşm-i gazal / Bir Kuru çeşmeye döndü gözümüz, kalmadı âb // Yoksa başında Fener mi yanıyor uşşâkın / Bir lirmenlik'e düşmüş dönüyor misl-i ha-). Sahilname'de* yer alan bk kısım yerleşim yerleri daha sonradan bazı semtlerin büyüyüp genişlemesi ile bugün artık ayn semtler olarak amlmaz. İzzet Efendi' nin *Sahilname'si* 18. yy'ın sonunda Boğaziçi'ne vurulmuş bir kimlik gibidir. Manzume, şairine edebiyat tarihinde önemli bir yer edindken orijinal bir eserdir.

İSKENDER PALA

İZZET EFENDİ TÜRBESİ

Eyüp'te Boyacı Sokağı'nda, Kaptan Hasan Hüseyin Paşa Türbesi'nin sağındadır.

1889 tarihli cephesi ile dikkati çeken yapıda, lahitk ve şahidek iki mezar bulunmaktadır. Ayetlerin dışmda kitabesi yoktur. Yapınm mahiyetini anlamak, ancak içerisindeki bk mezar taşı kitabesi ile mümkün olmaktadır. Cephede, besmelenin bulunduğu yazı panosunda 1306 tarihi yazılıdır. Daha sonra milli mimari adını alacak olan oryantalist üslup cephede belirgindir. Üstü açık kare yapının içinde ise, baş şahidesi ve lahitten ibaret iki mezar bulunmaktadır. Bunlardan soldakinde hiçbir yazı bulunmaz. Sağdaki mezar, form ve süsleme bakımından tamamen aynıdır ve kitabelidir. Bu taşta tarih, "Sene 1309 fi 15 Saferü'l-hayr (1 Ekim 189D" olarak belirtilmiştir. Türbenin 1889'da izzet Efendi ve eşi için hazırlandığı, İzzet Efendi'nin 1891'de burada toprağa verildiği, eşi için düşünülen mezarm ise boş kaldığı anlaşılmaktadır.

Duvar payeleri, silmeler ve nişlerle hareketlendirilmiş cephedeki üç açıklıktan ortadaki kapı, yandaki ikisi pencere olarak düzenlenmiştir. Sivri şekilde sonuçlanan pencerelerin ve kapının üstünde bir ayet kitabesi yer alır. Pencerelerin yukarısında mukarnaslı bir kavsara vardır. Madeni pencere şebekeleri, altıgenler ve altılı yddızlardan meydana gelen bir düzendedir. Pencerelerin yukarısında ise yıldız bezemeli, dilimli rozetler şeklinde açıklıklar vardır. Cephe yukarıda palmet dizileri ile sonuçlanır ve orta bölüm taç şeklinde belirtilmiştir. Demir parmaklıklı ihata duvarındaki, cephede de benzerleri bulunan ilginç babaların çoğu kırılmıştır.

Bibi. Demiriz, *Türbeler, Al AS.*

YILDIZ DEMİRİZ

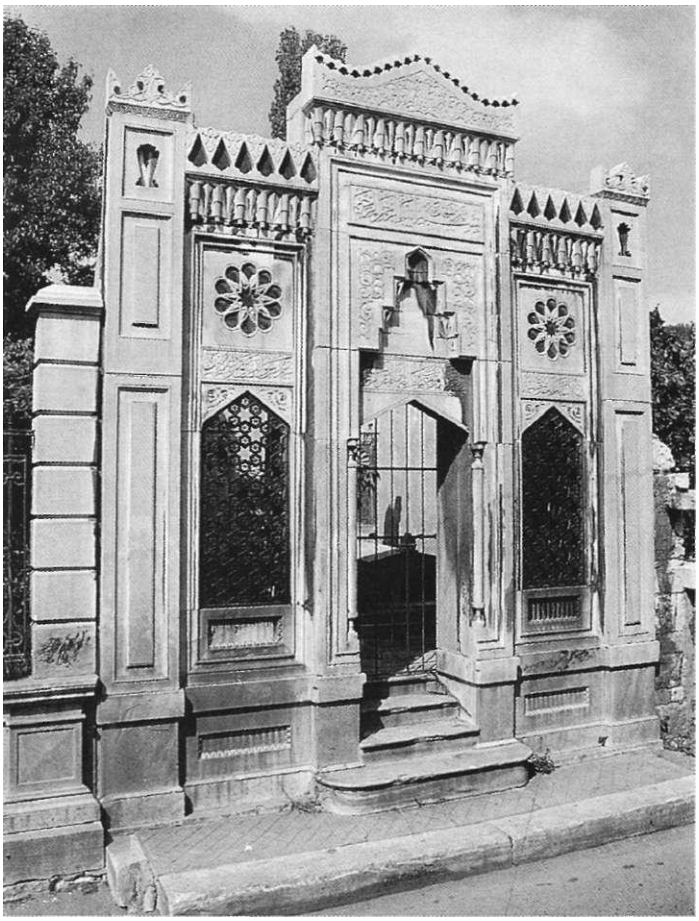

İzzet Efendi Türbesi
Yavuz Çelenk, 1994

İZZET **MOLLA (Keçecizade)** *(1785, İstanbul - 1829, Sivas)* Divan şairi.

Adı Mehmed İzzet'tir. Konya'dan gelip İstanbul'a yerleşmiş olan Mehmed Salih Efendi'nin oğludur. Öğrenimini medresede tamamladı. Galata kadısı oldu. Halet Efendi'nin(->) himayesini gördü. Onun gözden düşmesi üzerine Keşan'a sürüldü (1823-1824). İstanbul'a dönünce çeşitli devlet görevlerinde bulundu. Rus Harbi'ne girmenin aleyhine görüş belirttiği için Sivas'a sürüldü (1827). Savaşın kötü sonuçlanması ile haklılığı anlaşıldı ve hakkında af fermanı çıkarıldı. Ancak ferman Sivas'a ulaşmadan iki saat evvel vefat etti. Kemikleri sonradan İstanbul'a getirilerek Avratpazarı'ndaki Mustafa Bey Mescidi haziresine gömüldü. *Bahâr-ı Efkâr* ve *Hazân-ı Asar* adını verdiği iki adet divanından başka en önemli eseri *Mihnet-Keşân'dır. Devhatü 'l-Mehâmid* adlı bir risalesi ile devlet işlerine dair iki de layihası vardır. Renkli kişiliğine ait pek çok fikrası ile âşık tarzı şiirleri de dillerde dolaşmış eserlerindendir.

İzzet Molla her şeyden önce bir İstanbul efendisidir. Sanatını oluştururken içinde doğup büyüdüğü şehri de malzeme edinmeyi bir çeşit sorumluluk kabul etmiştir. Gerek siyasi ve resmi görevlerinde, gerekse şehir kültürünün oluşum ve olgunlaşmasında İstanbul'u ön plana çıkararak sanatına aksettirmiştir. Özellikle şiirlerinde, zaman zaman İstanbul'u konu alan beyitleri onu şehirle özdeşleştirmiştir. Bizzat kendisi "Nazım-ı İzzetle Sitanbul oldu reşk-i her diyar" diyerek bu gerçeği vurgulamıştır. Divanlarmdaki bazı gazeller İstanbul hayatından canlı tablolan anlatır. Çelebizade Asım'ın (ö. 1760) bir gazeline yazdığı taştirde İstanbul'daki eğlence ve tenezzüh hayatını tasvir etmiştir *{Çamlıca seyr-i mükerrerdir Hisar ise baîd/Pek müferrihdir Bahâriyye efendim rûz-ı ıyd/ Cüylarla olduğun seyr et muânık nahl-ı bîd / Yağ imiş Karaağaç'da müjde ağyâr-ı pelîd / Sevr-i nâzım gidelim gel bâri Sa'd-âbâd'e dek).* Asâkir-i Mansure-i Muhammediye(->) hakkında Nefî'nin (ö. 1635) ünlü kasidesine nazire olarak kaleme alıp II. Mahmud'a (hd 1808-1839) sunduğu kıtasında Osmanlı'nın değişim sürecini ve ordunun modernleşmesini, Asâkir-i Mansure-i Muhammediye' nin Gülhane'deki bir geçit resmini her cephesiyle anlatır. Beşiktaş'taki Neşatâbâd Sahilsarayı'nı över mahiyette yazdığı manzumesinde ise şehrin bu bölgesi hakkında kıymetli bilgiler verir. Galata Sarayı için yazdığı tarih kıtası ise bu köklü kuruluşun tarihine ışık tutar *{Zîb ü ziver ile buldu bu saray-ı Galata / Şehlevendâne kesim yosma edâ-yı Galata// (.. .) İzzetâ müjde-i elmas ile nakş et târih /Kondu bir resm-i nev-i câde Saray-ı Galata* [1230/1854]).

İzzet Molla
Nuri Akbayar arşivi

İstanbul'un geçirdiği iki ayrı yangın ile Antep ve Halep'te vukua gelen zelzele için yine İstanbul'u mihver alarak söylediği kıtalar da tarihi birer vesika değerindedir. *{Oldu İstanbul ahâlisi harika razı / Yere geçtikçe bu yıl şehr-i Aymtâb u Haleb / Tutuşup her birinin dâmen-i sabrı dediler: Bize yangın yetişir zelzele verme Yâ Râb).*

İSKENDER PALA

İZZÎ EFENDİ TEKKESİ
bak. AYDINOĞLU TEKKESİ

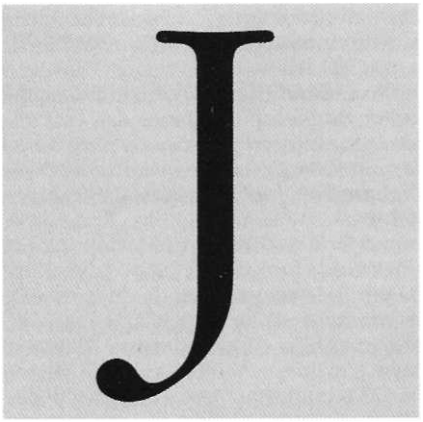

J AMAN AK

Türkiye'nin yayımı süren en eski günlük siyasi gazetesidir. 15 Ekim 1908'den beri İstanbul'da, Ermenice olarak aralıksız yayımlanmaktadır.

Kuruculları Gürünlü Misak Koçunyan (1863-1913) ve Sarkis Koçunyan (1867-1926) kardeşlerdir. Birincisi imtiyaz sahipliği ile başyazarlığını, ikincisi ise idari müdürlüğünü yürütmüştür. Gazete önce, Cağaloğlu'ndaki kendi özel matbaasında basılmıştır. Yayımını ise, Ardaşes Kalpakcıyan (1866-1942) ve Simeon Çömlekciyan (1870-1929) idare etmişlerdir. Daha sonra Ervant Odyan (1869-1926), Aram Andonyan (1875-1951), Ervant Der-Andreasyan (1865-1945), Hagop Der-Hagopyan (1881-1960), Teotik Lapçinciyan (1873-1928), Hovhannes Boğosyan (1889-1972) bu görevde bulunmuşlardır. Misak Koçunyan'ın Mayıs 1913'te ölümünden sonra, kardeşi Sarkis Koçunyan gazetenin yönetimini bütünüyle üstlenmiş; 10 Ocak 1914'te, Ardaşes Kalpakciyan sorumlu müdür olmuştur. 15 Temmuz 1920'de, *Joğovurti Tzaynın* (Halkın Sesi) gazetesiyle birleşerek, *Joğuvorti Tzoynı-Jamanak* adıyla yaym hayatım sürdürmüştür. Bu sırada şair Vahan Tekeyan (1878-1945) gazetenin başyazarıydı.

Jamanak gazetesinin kuruculanndan Misak Koçunyan.
Vağarşag Seropyan koleksiyonu

23 Ekim 1924'ten itibaren tekrar *Jamanak* adıyla, siyasi ve ticari akşam gazetesi olarak yayımını sürdürmüştür. O sıralarda gazete Eski Posta Ham'nda Mikayel Der-Sahakyan'ın matbaasında basılmaktaydı. 27 Mayıs 1926'da gazetenin sahibi Sarkis Koçunyan vefat ettikten sonra eşi Araksi Koçunyan imtiyaz sahibi olmuştur. 1929'da, Simeon Çömlekciyan ölünce, Baruyr Keçyan başyazarlığa geçmiştir. 1933'te gazete Galata'da Becidyan Matbaası'nda basılmaktaydı. İdari müdürlüğünü Sarkis Koçunyan'ın ortanca oğlu Melik Koçunyan'ın (1908-1943) yaptığı gazete, 22 Nisan 1933'ten itibaren 8 sayfa olarak *Vakit* gazetesinin matbaasında basılmaya başlanmıştır. Şubat 1935'ten sonra, birkaç ay *Jamanak-Turkiya* adıyla Ankara Caddesindeki Orhan Bey Ham'nda yayımlanmış, 18 Nisan 1943'te, Melik Koçunyan'ın vefatından soma, Mardiros Koçunyan (1900-1975) başyazar olmuştur. 1975'ten beri de kardeşi Ara Koçunyan bu vazifeyi yerine getirmektedir. 1941'den ölümüne kadar gazetenin neşriyatını da Kirkor Hüdaverdi (1914-1992) yönetmiştir. Gazetenin sahibi halen Sarkis Koçunyan, yazı işleri müdürü ise eşi Nadya Koçunyan'dır. Yaklaşık 2 yıldan beri, gazete ofset usulü ile kendi matbaasında basılmakta, idarehanesi, Beyoğlu'ndaki Narmanlı Yurdu'nda bulunmaktadır.

KEVORK PAMUKCİYAN

JANLN, P. RAYMOND

(31 Ağustos 1882, Bogève -12 Temmuz 1972, Lorgues) İstanbul'un Bizans dönemi tarihi topografyası uzmanı.

Yetişmesi ve öğrenimi hakkında bilgi edinilemedi. Ancak Katolik dini teşkilatında önemli yeri olan "Les Augustins de l'Assomption" tarikatında rahip olarak yetişerek, 1901'de bu teşkilatın İstanbul'daki merkezine gönderildiği biliniyor. Bu tarihlerde Kadıköy'de Moda'da, Cem Sokağı'ndaki kilisenin yanında, Assomption rahiplerinin bir müessesesi bulunuyordu. Bir enstitü durumunda olan bu kuruluşun, bilhassa Bizans dalında çok zengin bir kütüphanesinin yanısıra, 1897/1898'de yayımlanmaya başlayan *Echos d'Orient{EÖ)* başlıklı bir de dergisi vardı. Bu derginin alt başlığında, teoloji, din hukuku, litürji, arkeoloji, tarih ve doğa coğrafyası konuları *{Revue bimestrielle de théologie, de droit canonique, de liturgie, d'archéologie, d'histoire et de géographie orientale)* ile meşgul olacağı bildirilmiştir.

Enstitü üyelerinden J. Pargoire, İstanbul ve çevresinin tarihi topografyasına dair yaptığı araştırmalarla, yayımladığı makalelerle büyük bir üne kavuşmuş ve bazı araştırmacılara karşı giriştiği polemiklerdeki çok sert üslubu yüzünden çekimlen bir ilim adamı olarak tanınmıştı. Janin, topografya ve tarihi coğrafya konularında onun yerini alacaktı. 3 yıl kadar Kudüs'te kalarak, P. Germer-Durand'ın yamnda arkeoloji ve tarihi coğrafya dallarında yetişen Janin, 1911'de İstanbul'a döndü ve bir Hıristiyan tarikat merkezi olan seminerde, o sırada Batiya dönmüş olan P. S. Vailhe'nin yerini alarak dini tarih dersleri vermekle görevlendirildi. Janin, *EO* yazı kurulunda yer aldı; burada 1912'den itibaren kitap tanıtma yazıları ile Osmanlı Devleti'ndeki ve Yakındoğu'daki Hıristiyan topluluklarına dair makaleler yayımlıyordu.

I. Dünya Savaşı yıllarında (1914-1918) R. Janin'in nerede görevlendirildiğini öğrenmek mümkün olmamıştır. "Savaş Haçı" (Crobc de Guerre) nişanı aldığına göre Fransız ordusunda hizmet görmüştür. Diğer taraftan da 1914-1919 arasında *EO* dergisinde çeşitli Hıristiyan topluluklarına dair makalelerine devam etmiştir.

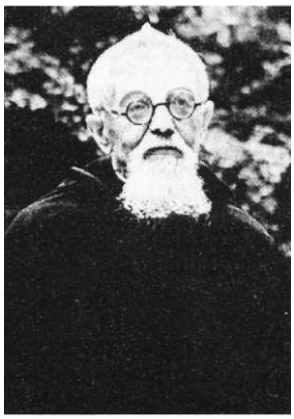

Raymond Janin
Semavi Eyice arşivi

Savaş bittikten sonra, Janin tekrar İstanbul'daki enstitüye dönmüş ve Fransız genelkurmayının hizmetine girmiştir. Mütareke ve İstanbul'un işgali yıllarında, hazırladığı 72 sahifelik ilk kitabı Fransız ordusuna»rehber olarak tasarlanan Trakya'nın tarihi ve coğrafyası hakkındadır *{La Thrace, Etude historique et géographique,* İst., 1920). İstanbul'un tarihi topografyasına dair ilk yayını ancak 1922'de basıldı. Bundan önce, Trakya için yaptığı gibi Bizans döneminde Bitinya bölgesine dair bir çalışma yayımlamıştı ("La Bithynie sous l'empire byzantin", *EO,* XX **(1921),** s. 168-182, 301-319).

Mütareke yıllarında, ünlü Bizans uzmanı Prof. Ch. Diehl'in(->) önerisiyle, Fransa hükümeti İstanbul'da Bizans araştırmalan üzerinde çalışacak bir enstitü kurmayı tasarlamıştı. Assomptionistlerin Kadıköy'deki kütüphaneleri buraya devredilecekti. Hattâ bu enstitü için, Alemdar Yokuşu başındaki eski Soğuk Çeşme Askeri Rüştiyesi (şimdi Devlet Güvenlik Mahkemesi) binası uygun görülmüştür.

İstanbul'un Bizans dönemi tarihi, eski eserleri ve topografyası ile yakından meşgul olan Janin'in bu enstitüde görev alması gerekiyordu. Ancak, Diehl'in önerisinde burada devamlı başkan olarak bir din adamı, J. Ebersolt(->) düşünülmüştü. Rahipler kütüphanelerini vermedikleri gibi, bir "laik"in idaresine de girmek istemediklerinden, bu tasan gerçekleşmedi. Fakat Janin büyük gayretle önce İstanbul çevresi, soma da İstanbul içi ile ilgili Bizans

topografyası çalışmalarını sürdürdü, bunları *EO* dergisinde yayımladı. Başlarda yalnızca, İstanbul'un dışı ve yakın çevresi ile meşgul oluyordu.

İlk araştırması İstanbul'un Anadolu yakası banliyösü hakkında olup, Üsküdar' dan Pendik'e kadar olan bölgeye dairdi ; 'La banlieue asiatique de Constantinople", *EO,* XXI [1921], s. 335-386; XXII [1923], s. 50-58, 182-198, 281-298). Bunu Adalar hakkındaki büyük araştırması takip etti ("Les îles des Princes. Etude historique et topographique", *EO,* XXIII [1924], s. 178-194, 315-338, 415-436). Arkasından İznik'e dair araştırması ("Nicée, Etude historique et topographique", *EO,* XXTV [1925], s. 482-490) ile Tuzla ve çevresi ve önündeki adacıklar hakkındaki makalesi yayımlandı ("Autour du cap Acritas, Etude historique et topographique", *EO,* XXVI [1927], s. 287-303). İstanbul çevresi ile ilgili bir diğer çalışması ise Aydos Dağı hakkındadır ("La forteresse byzantine d'Aétos", *EO,* XXVII [1928], s. 295-299).

Janin, İstanbul'un içindeki Bizans dönemi kiliselerine ve tarihi topografyaya dair ilk eserini, Kadıköy'ün azizesi olarak tanınan Ayia Eufemia'ya(-0 sunulmuş cilan ve kaynaklarda anılan kiliselere dair yazısı ile verdi ("Les églises Sainte-Euphémie de Constantinople", *EO,* XXXI [1932], s. 270-283). Bundan sonra Janin, İstanbul' un belirli aziz veya azizelerin adlarına sunulmuş dini yapılarına dair bilgileri Bizans kaynaklarından derleyip, imkân olduğu kadar şehrin neresinde olduklarını veya olabileceklerini tespit çalışmalarını, ayrıca bazı topografya araştırmalarını peş peşe yayımladı ("Les églises de Saint-Nicolas", *EO,* XXXI [1932], s. 404-418; "Monastères byzantins, Les coouvents secondaires de Psamathia", *EO,* XXXII [1933], s. 326-**339;** "Les monastères nationaux et provinciaux à Byzance", *EO,* XXXII [1933], s. 429-438; "Les sanctuaires byzantins de Saint-Michel", *EO,* XXXIII [1934], s. 28-52; "Les églises byzantines des saints militaires", *EO,* XXXIII **[1934],** s. **163**-180, 331-342; XXXJV [1935], s. 56-70; "Les sanctuaires du quartier de Pétra", *EO,* XXXIV [1935], s. 402-413, XXXV **[1936],** s. 51**-66;** "Deutéron, Triton et Pempton, Etude de topographie byzantine", XXXV **[1936],** s. **36**-51; "Le Pétrion de Constantinople", *EO,* XXXVI [1937], s. 37-51; "Etudes de topographie byzantine, Emboloiton Domninou", *EO,* XXXVI [1937], s. 129**-156;** "Ta narsou Okseia", *EO,* XXXVI [1937], s. 288-308; "Etudes de topographie byzantine, Ou se trouvait Sainte Irène du Deutéron ?", *EO,* XXXVII [1938], s. 73-88; "Les églises du Précurseur à Constantinople", *EO,* XXXVII **[1938],** s. 312-351).

İstanbul'da Kadıköy-Moda'da bulunan enstitünün. 1938e doğru Türkiye'den ayrılması kararlaştırılmış: Romanya'nın daveti üzerine, kütüphane ve arşivi ile birlikte Bükreş'e taşınmıştı. Kısa bir süre sonra başlayan II. Dünya Savaşı içinde Janin, İstanbul'da 1918-1938 arasında tarihi topografyaya dair toplu bir makale yayımlayabildi ("La topographie de Constantinople bzyantine; études et découvertes, 1918-1938", *EO,* XXXVIII [1939], s. 380-410).

Assomptionistlerin enstitüsünün Bükreş'e yerleşmesi ile *EO* dergisi de sona ermiş oldu. Eski ölçülerinde basılan yeni bir dergi *Etudes Byzantines (EB)* başlığı ile 1943'te yayımlanmaya başladı. Janin burada da Bizans topografyasına dair çalışmalarını yayımlamayı sürdürdü ("Etudes de topographie byzantine: les citernes d'Aspar, d'Aétius et de Bonus", *EB,* I [1943], s. 85-115; "Topographie de Constantinople byzantine: le port sophien et les quartiers environnants", *EB,* I [1943], s. 116-151; "Les sanctuaires de Byzance sous la domination latine", *EB,* II [1944], s. 134-184; "Note sur les Régions de Constantinople", *EB,* III [1945], s. 135**-162).**

Romanya'nın Ağustos 1944'te Ruslara teslim olmasından sonra da, Janin bir makalesini, *Romanya Akademisi Yıllığında* yayımladı ("Le monastère de la Péribleptos à Constantinople", *Académie Roumaine-Bulletin de la Section Historique,* XXVI [1945], s. 192-201).

Az zaman sonra Romanya'da rejim değişikliği olmuş; Assomptionistler enstitülerini bir defa daha taşımak zorunda kalmışlardı. Bu defa kütüphane ve arşiv Paris'e taşınmış, dergi de *Revu des Etudes Byzantines {REB)* adını almıştır. Janin burada da İstanbul topografyası hakkındaki yazılarım yayımlamayı sürdürmüştür ("Le monastère du Philanthrope à Constantinople", *REB,* IV [1946], s. 135-162; "Les sanctuaires des colonies latines à Constantinople", *REB,* IV [1946], s. **163**-177).

Janin. bundan sonra İstanbul'a dair yazılarını dağınık yerlerde yayımlamaya başlamıştır. Bazı Bizans mahalleleri hakkındaki makalesi Louis Petit Armağanı kitabında ("Topographie de Constantinople byzantine - Quelques quartiers mal connus", *Mémorial Louis Petit,* Paris, 1948, s. 218-232); Haliç üzerindeki Bizans köprüleri bir Belçika dergisinde ("Les Ponts byzantins sur la Corne d'Or", *Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves LX,* Brüksel, 1949, s. 247-253); Marmara kıyısındaki limanlara dair "Les ports de Constantinople sur la Propontide" başlıklı yazısı ise, *Byzanti*oraadlı eserde (XX, Brüksel, 1950, s. 73-79) yayımlandı.

Kendi enstitüsünün dergisinde de İstanbul hakkındaki çalışmalarım tanıtmayı sürdürdü: İstanbul topografyasına dair yeni çalışma ve keşifler ("La topographie de Constantinople byzantine, Etudes et découvertes, 1938-1950", *REB,VLÏl* [1950], s. 197-214); Bizans kilise ve manastırları ("Les églises et monastères de Constantinople byzantine", *REB,* IX [1951], s. 143-153), Anadolu yakasındaki Bizans kiliseleri ("L'église byzantine sur les rives du Bosphore, Côte asiatique", *REB,* XII [1954], s. 69-99); İstanbul'da Bizans arkeolojisine dair yeni buluntular ("Constantinople byzantine, Notes sur de nouvelles découvertes", *REB,* XII [1954], s. 210**-213),** Beyazıt Meydanı ("Du Forum Bovis au Forum Tauri", *REB,* XIII [1955], s. 86-104); İstanbul Batı bölgesi ("La region occidentale de Constantinople", *REB,* XV [1957], s. 89-122).

Bu makaleleri basılırken, Janin, İstanbul'un Bizans topografyasına dair esas sistematik eserini veriyordu: *Constantinople byzantine, Développement urbain et répertaire topographique,* Paris, 1950 (ilaveli **2.** baskısı Paris, 1964). Bu ciltte şehrin bütün Bizans dönemi eserlerini değişik bölümlerde topladıktan başka, kaynaklarda görüşler ortaya koyar. Janin, yine *EO'* in her sayısında pek çok kitap tamuna ve eleştiri yazıları da yayımlamıştır. Bunların sayısı 196l'de, yani ölümünden 11 yıl önce 423'ü bulmuştu. Ayrıca ilmi ansiklopedilere, yine 1961'e kadar 562 madde yazmış bulunuyordu. Bu ansiklopediler *Dictionnaire de Théologie Catholique, Dictionnaire d'Histoire et de Géographie ecclésiastique* ("Constantinople" maddesi, **626**-754 sütunu doldurur), *Lexikon für Théologie und Kirche, Catholicisme, Les églises orientales et les rites orientaux'dm* (Paris, 1922). Fransız Akademisi tarafından ödüllendirilen bu kitap üç defa daha ilavelerle basılmış (Paris, 1925, 1933, 1955); aynca bir bölümü İtalyanca, tamamı ise İngilizceye çevrilerek yayımlanmıştır.

Janin, bu kitabı dışında, 1906'dan itibaren Osmanlı Devleti sınırları içinde ve Doğu'daki Hıristiyanlığa dair, *EO* dergisinde uzun makaleler yayımlamıştır. Bunlar arasındaki İstanbul Ortodoks Patrikhanesi ve 1918-1925 arasındaki durumu hakkındaki, bir Katolik yazarın açısından çok önemli olan "Les églises et les monastères des grands centres byzantins" (Paris, 1975) mutlaka kayda değer. Önceki cilt gibi basılan bu XVI**+492** sahifelik kitapta Anadolu ve Yunanistan'daki çeşitli yerler üzerinde durulmuştur. Bunlar arasında Bitinya' dan (Bithynie), İstanbul'un Anadolu yakası ve İzmit Körfezinden bahsedilir.

Janin'in İstanbul topografyası üzerindeki çalışmalan dışında, Doğu'daki çeşitli Hıristiyan mezheplerine dair önemli bir eseri daha vardır. Sanat ve mimarileri bakımından üzerlerinde durulmaksızın, kaynaklardan öğrenilen bütün Bizans dini yapıları, bu büyük boydaki, XXIII+605 sahifelik cilt içinde, kaynaklar ve araştırmaların referansları verilerek tanıtılmıştır. Bu arada imkân elverdiği ölçüde, bu dini tesislerden kalanlar teşhise çalışılmış ve yerleri hakkındaki görüşler de ihmal edilmemiştir.

Janin aynı dizi için İstanbul dışına dair de bir kitap hazırlığı girişiminde bulunmuş ve büyük Bizans merkezlerinin kilise ile manastırlarına dair olan bu cilt, yazarın ölümünden üç yıl sonra basılabilmiştir. Adları geçen bütün mahalleler ayrı ayrı kısa notlarla sıralanmış ve her biri hakkında kaynak referansları gösterilmiş; konulara kitabın sonuna eklenen haritalar ile daha da açıklık getirilmiştir.

Janin'in ikinci büyük eseri, İstanbul'un kilise ve manastırlarına dair olup Bizans İmparatorluğu'nun dini coğrafyası için planlanan çok büyük bir dizinin İstanbul'la ilgili bölümüdür: *La Géographie ecclési-*

astique de l'empire byzantin, I-Le siège de Constantinople, III-Les églises et les monastères, (Paris, 1953). *Lexikon derMarienkunde, Dictionnaire de droit canonique* gibi sözlük ve ansiklopedilerde yer almıştır. Ayrıca *Histoire du Christianisme m* bazı bölümlerini yazmış, *Grand Larousse'-à* da sekiz madde ile katkıda bulunmuştur.

Paris'te yaşadığı yıllarda 1952-1958'de Katolik Ensititüsü'nde ders veren Janin, 12 Temmuz 1972'de Var bölgesinin Lorgues kasabasında 90 yaşında öldü. **1961'** de onun için *Revue des Etudes Byzantines'* in XLX. cildi armağan kitabı olarak yayımlandı.

Bibi. V. Laurent, "L'oeuvre scientifique du R. P. R. Janin", *Revue des Etudes Byzantines XLX, Mélanges Raymond Janin,* Paris, 1961, s. 7-13; Anonim, "Bibliographie du R. P. Raymond Janin", *ae,* s. 14-43, (î Haziran 196l'e kadar yayımlandı); Anonim, "Raymond Janin", *Revue des Etudes Byzantines,* XXX (1972), s. 1.

SEMAVİ EYÎCE

JAPON ELÇİLİĞİ BİNASI

Bugün Japonya'nın İstanbul başkonsolosluğu olarak kullanılan ve Gümüşsuyu'nda. İnönü Caddesi üzerinde bulunan üç katlı ahşap yapı, 20. yy'ın başlarında, Osmanlı Bankasinm (Banque Ottomane) o zamanki müdürü Pangilis Bey'in evi olarak inşa edilmişti. Binanm inşa tarihi olarak kaynaklarda verilen tarih 1904'tür. Aym kaynaklar, Pangilis Bey ve ailesinin, özellikle 1910'ların sonlarından itibaren evlerinde dönemin monden topluluğunu ve İstanbul'daki yabancı diplomatik erkânı ağırladıklarım ve binanın zengin bir yaşama sahne olduğunu bildirmektedir.

Bugünkü İnönü Caddesi, Sulak Çeşme ve Hacı Kadın sokaklan ile çevrili hayli eğimli bir arsa üzerinde bulunan bina, bu topografik yapıya bağlı olarak, üç ana katına eklenen ve güney cephesinde açığa çıkan bodrum katı ile dört kata ulaşmakta; genişçe bir çatı katı ile birlikte beş katlı bir geç dönem İstanbul malikânesi ortaya çıkmaktadır. Bu ölçüleriyle, yönetimsel işlevler için de elverişli bulunan bina, 1921'de Japon hükümeti tarafından diplomatik temsilcilik binası olarak kiralanmış ve 1928'de Japonya'nın malı ve elçilik binası haline gelmiştir. 1937'de elçilik, yeni başkent Ankara'ya taşınınca bina önceleri elçiliğin yazlık konaklama mekânı olarak kullanılmış; 1953'ten sonra ise İstanbul başkonsolosluğuna dönüştürülmüştür. Halen başkonsolosluk büroları ve temsili faaliyetlerinden başka başkonsolos ikametgâhı olarak da kullanılan yapının zaman içinde bu farklı kullanımlardan doğan yıpranma ve bozulmalardan arındırılması ve nitelikli bir temsili kimliğe kavuşması için Japon hükümeti tarafından bir program geliştirilerek kapsamlı bir restorasyon projesi hazırlatılmıştır.

Restorasyon projesi için yapılan analitik çalışmalar sırasında, binanın inşa edildiği tarihten bugüne, mekân, biçim, üslup ve yapım özellikleri açısından sürekli değişikliklere uğradığı görülmüştür. Binanın inşa edildiği yıllarda, içinde bulunduğu

Japon Elçiliği binası
Yavuz Çelenk, 1994

Taksim semti önemi gittikçe artan bir şehir bölgesi durumundaydı. Alman Elçiliği, büyük askeri binalar ve kiliseler gibi önemli bazı yapılann yamsıra. o döneme ait eski fotoğraflarda da görüldüğü gibi, yakın çevrede binanın benzeri ahşap evler de bulunmaktaydı. Binanın başlangıçta, bu doku içinde yer alan (bugünkü ölçülerden daha küçük olan) bir bahçeli evden bitişik bir eve dönüştüğü; bu dönüşüm ve büyümenin hem yatayda (plan düzeninde), hem de düşeyde, bölüm ve kat ekleri şeklinde geliştiği anlaşılmaktadır.

Binanın taşıyıcı sistemi, mekânsal kurgusu ve bölümlenmesi ile biçimsel ve üslupsal özellikleri arasındaki kimi çelişkiler, somadan yapıldığı açıkça belli olan ekler bu katmanlaşmanın "arkeolojik" kanıtlandır. Özellikle konsolosluk binası olarak kullanılmaya başlandıktan sonra yapılan müdahaleler ve yeni teknik donatım gerekleri, zaten var olan karmaşık mimari kurguyu daha da zorlamıştır. Ortaya, kimisi görkemli ve incelikli kimisi de sıradan ya da bozulmuş nitelikte mekân ve cephe özellikleriyle belirginleşen neoklasik, neobarok, geç Osmanlı, Viktoriyen ve oryantalist motiflerle bezeli bir geç dönem yapısı çıkmıştır.

Bu çelişkileri ve onlara eşlik eden ciddi teknik sorunları çözmeyi öngören restorasyon projesinin uygulanmasıyla birlikte, binanın bugünkü kullanımında da bir sadeleşmeye gidilmesi, başkonsolos evinin bina dışına taşınmasıyla tarihi yapının sadece idari ve temsili faaliyetler için kullanılması öngörülmektedir.

ATİLLA YÜCEL

JASMUND, A.

(19. yy sonu - 20. yy başı) 19. yy'ın sonunda İstanbul'da önemli çalışmalar yapmış Alman mimar ve mühendis.

Yaşamı hakkındaki bilgiler sınırlıdır. Yalmzca Berlin Üniversitesinden mezun olduğu bilinmektedir. Jasmund'un yaşamı, formasyonu ve İstanbul'daki çalışmaları da henüz araştırılmamıştır. Hattâ adı bile pek çok yayında yanlış olarak '"Jachmund" yazımıyla geçmektedir. Ön adı bilinmemektedir. Osmanlıca yazışmalarda ön adı kullanılmamakta, kendisi ise yazılarım yalnızca "A. Jasmund" olarak imzalamaktadır.

İstanbul'a geliş nedeni, Osmanlı Demiryolları yapımına ilişkin görünmektedir. 1888'de Osmanlı yönetimi Deutsche Orient Bank önderliğinde kurulan gruba Anadolu Demiryolları Şirketini kurma ve Haydarpaşa-Ankara hattını inşa etme imtiyazım vermişti. Aym yıl, Doğu mimarlığını incelemesi için Türkiye'ye gönderilen ve daha sonra Sirkeci istasyon binasının tasarımı ve inşasıyla görevlendirilen A. Jasmund'un ilişkilerini akıllıca kullandığı görülmektedir. Jasmund, Alman hükümeti için çalışırken Osmanlı Devleti tarafından da hem Mühendishane-i Berri-i Hümayun'da ve Sanayi-i Nefise Mekteb-i Âlisinde hocalık yapmak, hem de devlete ait inşaatın denetimi ve saray yapıları için danışmanlık hizmeti vermek üzere görevlendirilmiştir. Çeşitli belgelerde açıklanan bu görevleri içinde Mühendishane'deki hocalığı ile Hazine-i Hassa Nezareti mimarı ve Majeste Sultamın mimar-danışmanı sıfatı en çok bilinenlerdir.

A. Jasmund'un İstanbul'daki en tanınmış tasarımı, Sirkeci gar binasıdır (bak. Sirkeci Garı). Günümüzün çevre düzensizlikleri ve trafiği içinde görüntüsü örselenmiş olan gar, döneminin en önemli yapılarındandı. Dönemin yüksek prestijli ulaşım aracı olan demiryolunu temsil eden ve doğal olarak.pek çok törene sahne olan gar binası, mimarına da büyük prestij sağlamış olmalıdır.

Gar binası, İstanbul'un oryantalist üsluplu yapı birikiminin özgün örneklerinden biridir. Historisist yaklaşım için yeni bazı öneriler taşımaktadır ve bilindiği kadarıyla Jasmund'un bu üslupta tek çalışmasıdır. Diğer yapılarından farklı olarak Jasmund, burada, Doğu ile Batinin buluştuğu noktanın, oryantalist üsluplu bir yapı ile temsil edilmesi düşüncesinden hareket etmiş olmalıdır. Jasmund, Bahçekapi daki Deutsche Orient Bank için tasarladığı Germina Ham'nda, üçgen köşe parselini dairesel planlı bir kitle ile çözümlerken ağırlıklı olarak Orta Avrupa'ya özgü görünen bir yeni klasik üslubu yeğlemiştir.

Jasmund, II. Abdülhamid'in (hd 1876-1909) mabeyincisi Ragıp Paşa'nın kızı için yaptığı Caddebostan'daki köşkte ise yine klasik ve aksiyal planlı ve neorönesans çizgiler taşıyan bir tasarıma yönelmiştir. Köşkte yalnızca ikinci kat balkon kemerlerinde oryantalist bir motif bulunmaktadır.

Bilinen, korunmakta olan ve genel olarak iyi durumda olan bu yapıların dışında Jasmund'un tasarladığı düşünülen veya bilinen yapılar da vardır. Bunlardan biri, Beyoğlu'nda yine Ragıp Paşa tarafından yaptırılmış olan ve Germina Hanı ile üslup benzerliği gösterdiği düşünülen Rumeli Hanidir.

Bir diğer çalışması, Kasımpaşa Deresi

için tasarladığı ıslah projesidir (Ağustos 1893). Beyoğlu bölgesi için 1/10.000, Kasımpaşa için 1/200 ve kanal ayrıntıları için de 1/100 ve 1/20 ölçekli olarak tasarlanmış ve çok özenle çalışılmış olan projenin uygulanıp uygulanmadığı henüz bilinmemektedir.

Jasmund, Bağdat ve Dedeağaç'ta inşası tasarlanan gümrük antrepolarının da plan ve keşiflerini hazırlamıştır. Bunların da uygulanıp uygulanmadığı bilinmemektedir.

Jasmund'a 1894 başında modern cezaevi sistemine uygun bir merkezi hapishane projesi bir irade ile sipariş edildi. Yedikule civarındaki 5.000 m^2'lik bir hazine arazisine kurulması düşünülen hapishanede bir hastane, memur ve gardiyan lojmanı, mutfaklar, kışla, hamam ve çeşitli dinler için ibadethanelerin yer alması düşünülüyordu. Jasmund'un hazırladığı ve keşfini yaptığı proje, uygulanmamıştır. Jasmund, 1894'te önemli bir sorun haline geldiği anlaşılan gümrük antrepolarının sağlamlaştırılması için kurulan komisyonda görevlendirilmiş ve ayrıntılı raporlar hazırlamıştır.

Jasmund'un önemli bir çalışması da 10 Temmuz 1894 depreminde zarar görmüş olan Kariye Camii'nin onarım çalışmalarıdır. Müze-i Hümayun Müdürü Osman Hamdi Bey'in sorumluluğundaki restorasyonda Jasmund, konsolidasyon çalışmaları yapmış olmalıdır.

İstanbul'da yayımlanan *Moniteur Oriental* gazetesi 19 Ekim 1894 tarihli nüshasında irade-i seniye uyarınca Şam'da Arap stilinde bir cami yapılacağının haberini vermektedir. 60.000 liranın tahsis edildiği caminin yapımı için Jasmund, askeri yapılar komisyonu üyesi İzzet Paşa ile birlikte ertesi gün Şam'a hareket edecektir. Bu caminin de yapılıp yapılmadığı bilinmemektedir.

Türkiye mimarlık tarihinde Jasmund, en önemli üç yapısının müellifi olmanın dışında tanınmış mimar A. Kemaleddin Bey'in hocası ve koruyucusu olarak da bilinmektedir. Yeteneğini fark ederek Sirkeci Garı binasının inşaatı sırasında bürosuna yardımcı olarak aldığı Kemaleddin Bey'in daha sonra Almanya'ya gitmesini sağlamış ve olasılıkla onun neoottoman bir üsluba yönelmesinde etkili olmuştur.

Bibi. C. Can , "İstanbul'da 19- Yüzyıl Batılı ve Levanten Mimarların Yapıları ve Koruma Sorunlan", (Yıldız Teknik Üniversitesi, basılmamış doktora tezi), İst., 1993; M. Cezar, *Sanatta Batıya Açılış ve Osman Hamdi,* İst., 1971; Z. Çelik, *The Remaking ofistanbul: Portrait of An Ottoman City in the Nineteenth Century,* Washington, 1986; S. Çetintaş, "Mimar Kemaleddin, Mesleği ve Sanat Ülküsü", *Güzel Sanatlar.* no. 5, 1944, s. 160-173: Y. Demiriz, "Caddebostan'da, Mabeyinci Ragıp Paşa'nın, Kızı İçin Yaptırdığı Köşk Hakkında Bazı Notlar", *Semavi Eyice Armağanı İstanbul Yazıları,* İst., 1992, s. 363-380; A. Nasır, "Türk Mimarlığında Yabancı Mimarlar Üzerine Bir Deneme", (İstanbul Teknik Üniversitesi, basılmamış doktora tezi), İst., 1991; Y. Yavuz-S. Özkan, "Osmanlı Mimarlığının Son Yılları", *TCTA,* s. 1078-1086; ay, "The Final Years of Ottoman Empire", *Modern Turkish Architecture, UPP,* 1984, s. 36.

AFİFE BATUR

JEAN BOTTER KÖŞKLERİ

Kadıköy İlçesi'nde Fenerbahçe'de Kalamış-Fener Caddesi üzerindedirler. Botter köşkleri günümüzde ikisi ayakta duran dört konuttan oluşmaktadır. Diğer ikisi 1980-1982'de yıktırılarak yerine apartman yaptırılmıştır.

Sarayın resmi terzisi olan Jean Botter'in kendisi ve kızları için yakın tarihlerde, olasılıkla farklı mimarlara yaptırdığı biri kagir, üçü ahşap yapım olan evler, her biri ayrı üslupta ama aynı ölçüde zarif sayfiye konutları idi. Aileyi tanıyan ve önemli bir semt tarihi çalışması yapmış olan M. Ekdal, köşklerin son derece bakımlı bahçeleri, heykelleri, tenis kortu vb yüksek yaşam düzeyini belirleyen konfor öğeleriyle donatılmış olduğunu belirtmektedir.

Caddenin Fenerbahçe Burnu'na ulaştığı son kesimde dar cepheli ve derin parsellere yapılmış bu dört köşkten Jean Botter'in kendisine ait ve doğallıkla en eski tarihli olam (no: 89), yüksekçe bir bodrum üzerinde üç katlı ve giriş katı kagir, diğer iki katı ahşap bir yapıdır. Yaklaşık 14x 15 m boyutunda, kareye yakın bir dikdörtgen zemine oturur. Altı basamaklı bir merdivenle giriş katına ulaşılır. Ortasında bir hol ile iki yanında salonlar (üst katta yatak odaları) olan klasik bir plan şeması vardır. İstanbul'un en güzel manzaralarından birini alan batı cephesine, giriş katında boydan boya bir veranda, üst katta da bir teras yerleştirilmiş; son katta orta aks öne çıkarılıp yükseltilerek balkonu ve bezemesiyle vurgulanmıştır.

Cepheler, düzgün aralıklı yivli pilastrlarla klasik bir düzen içinde bölümlenmiştir. Pilastr ve bezemeler, derinliği az kaplamalar biçimindedir ve çizgisel etkilidir. Giriş katı verandasının renkli camla kaplı kemerlerinde simetrik ama 2/3/4 birimlik bir dizilişle yerleşmiş pencereler vardır. Üst katın, "piano nobile"nin hol ve salonları geniş kapılarla terasa açılır. Bu ahşap panjurlu ve camlı kapılarda ve öteki camlı kapı veya pencerelerde de döneme özgü küçük kare kayıtlı ve renkli camlı üstlükler bulunur. "Piano nobile" fazla geniş olmayan bir saçakla son bulur.

Üst katın, kartal figürlü bir konsola oturan çıkmasının saçak altı üçgeninde timpan bölümü, kırık kemerler içinde barok volütler ve kıvrım dalların eşlik ettiği bir genç kız başı ve çiçeksi dallardan oluşan art nouveau bir kompozisyonla bezenmiştir. Saçağın akroterinde de bir çiçek çe-

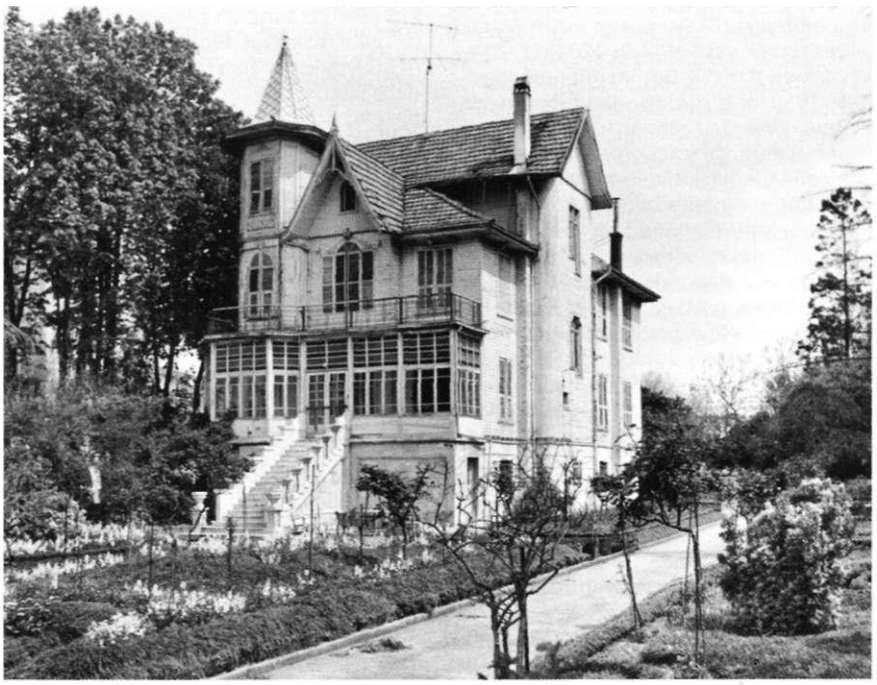

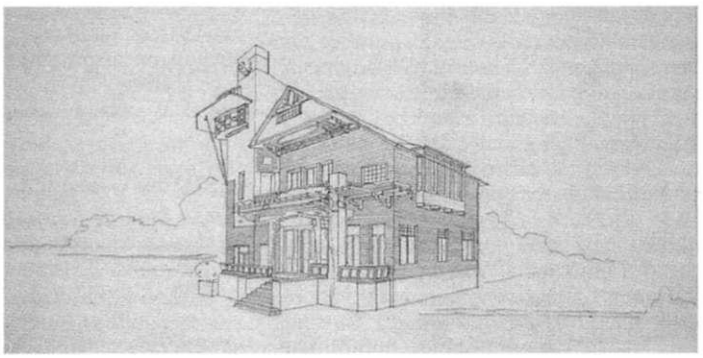

1981'de yıktırılan Marie Botter Köşkü (üstte) ve D'Aronco'nun köşke ait bir çizimi. *Erkin Emiroğlu (üst), Afife Batur fotoğraf arşivi*

lengi üstünde aynı volüt, kıvrım ve çiçeklerden oluşan bir motif vardır. Çıkmanın iki yanında yatay yerleştirilmiş eliptik birer barok pencere kompozisyonu tamamlar.

Louisa BotterKöşkü: Jean Botter'in kızı Louisa için yaptırdığı köşk, belirgin olarak Jugendstil tasarım anlayışım sergiler. Köşkün Orta Avrupa mimarlığını anımsatan oldukça kunt bir kitlesi vardır ve mimari öğeler, jugendstil'e özgü biçim ve motiflerle kompozisyona girer.

Louisa Botter Köşkü, yüksek bir bodrum kat üzerine üç katlı bir yapıdır. Kagir zemin kat üzerindeki teras bölümü sonradan yapılan bir düzenlemeyle mermer kaplanmış ve eğrisel, eliptik dönüşlü bir merdiven eklenmiştir. Bu ek, malzemesi ve rengiyle olmasa da biçimiyle yapının konseptine uymuş görünmektedir.

Louisa Botter Köşkü'nün karakteristik öğesi, sekizgen biçimli büyük ve hacimli kulesidir. Pencere vb gibi herhangi bir açıklığı olmayan ve yapıya kunt görünümünü veren kule, çatı hizasını da aşan yüksekliği ve saçaklıktan sonraki teras bölümünü çevreleyen dişli çıkıntılarıyla ortaçağcıl veya romanesk bir canlandırma motifidir.

Kulenin varlığı asimetrik bir plan şemasına yol açmıştır. Birinci katta yer alan salonlar, öndeki terasa açılırlar. İkinci katta da yapıyı boydan boya çevreleyen bir teras ile dört yatak odası, üçüncü ve çekme katta iki yatak odası daha vardır.

Yapının tüm köşeleri Jugendstil biçimli pilastrlarla belirtilmiştir, ikinci katın terasa açılan pencerelerinin büyük ve yayvan kemerleri kaplama tekniğinde Jugendstil motiflerle bezenmiştir. Bütün pencerelerin küçük kare kayıtlı ve renkli camlı üstlükleri vardır. Jugendstil biçimlenme üçüncü katın teras korkuluklarında da görülmekte, eliptik eğimli korkuluklar, daire motifli köşe babalarına bağlanmaktadır.

Marie Josephine Botter Köşkü: Josephine için yapılmış olan köşk, Botter köşklerinin en ilgi çekici olanıydı. İki katlı ve kagir olan köşk, daha çok Fransız art nouveau anlayışını anımsatan ve planı, kitlesi ve tüm biçimleriyle, pencere, kapı, teraslar, çatı vb öğeleriyle özgürce biçimlenmiş bir tasarımdı. Gerçek ve eşsiz bir "Liberty" örneğiydi. 1981'de ansızın bir gecede yıktırıldı ve yok oldu. Ve soma bu gerçekten önemli yapıtın yerine sıradan bir apartman yapıldı. Mevcut fotoğraflarından yapının giriş katında yassı at nalı kemer biçiminde pencereleri olduğu, üst katta kanatlardan birinin geniş kemerli, diğerinin üçlü bir pencere grubuyla manzaraya açıldığı görülmektedir. Pencerelerin çeşitli malzeme trükleriyle ve farklı renkli camlarla yapının coşkulu çok renkliliğine katıldığı veya dik çatı ile kırma çatının özgürce yan yana gelişi hâlâ anımsanmaktadır.

Marie Botter Köşkü: Diğer Botter köşklerinin mimarları ve yapım tarihleri bilinmediği halde Marie Botter Köşkü'nün tanınmış İtalyan mimar Raimondo D'Aronco(-0 tarafından 1906'da tasarlanıp inşa edildiği bilinmektedir. D'Aronco projelerinin toplu olarak bulunduğu Udine Kent Müzesi'nde (Civici Musei) "Casa Botter a Fanaraki" başlığı altında 38 adet tarihli ve imzalı özgün çizim bulunmaktadır. İlk kez 1982'de "Raimondo D Aronco e i suoi tempi" (R. D'Aronco ve Dönemi) konulu uluslararası toplantıda tanıtılan Marie Botter Köşkü, 1981'de yerine apartman yapılmak üzere yıktırılmıştır.

Jean Botter Köşkü'nün genç kız başı ve çiçeksi dallardan oluşan art nouveau kompozisyonla bezenmiş üst katından bir ayrıntı. *Erkin Emiroğlu*

Marie Botter Köşkü. Udine Müzesindeki özgün çizimlerden oldukça farklı olarak inşa edilmiş görünmektedir. Yapının rölevesini alma konusundaki girişimler, mal sahipleri tarafından sürekli olarak reddedildiği için bu farklar, ancak dış gözlemlerle sınırlı olarak bilinmektedir. Kabaca planda ve boyutlarda önemli bir değişiklik olmadığı, yapının projedeki gibi 13x14 m'lik, yaklaşık kare biçimli bir zemine oturduğu anlaşılmaktadır. Projede, ortada, çift kollu bir merdivene açılan büyük bir hol ile iki yanda salon ve odalardan oluşan ve döneminde çok kullanılmış olan bir şema görülmektedir.

Ancak köşkün güney cephesinde bir merdiven evine işaret eden, köşeleri yuvarlatılmış bir çıkma ile basamaklı pencereleri, eğer bu projedeki servis merdiveni değilse yapım sırasında merdivenin konumunun değiştiğine işaret etmektedir.

Proje ile uygulama arasındaki asıl önemli fark, kare zeminin üçüncü boyuttaki biçimlendirilmesinde projenin çok daha özgürce gelişmiş ve mimari öğelerin art nouveau/art deco biçimler için çok daha cesaretle kullanılmış olmasına karşılık uygulamanın daha konvansiyonel oluşudur. Gerçekten de projede örneğin üçgen çatı alınlıklarının alışılmışın dışında konsol olarak çıkmalar yaptığı, kuzeybatı köşesindeki kulenin, çıplak tuğla ve sıvalı yüzeylerinin biçimlenişindeki geometri veya kulenin üstte dairesel çıkması olan bir cihannümaya dönüşmesi ve hele geniş dairesel saçağı vb gibi birçok incelikli buluş vardır. Bu buluşların, İstanbul'un o yıllardaki sayfiye konutunun bilinen biçimlerini yeni önerilerle tazeleme potansiyeli taşıdığı da bellidir. Bilmediğimiz nedenlerle bu öneriler uygulanmamıştır.

Marie Botter Köşkü, yükseltilmiş kagir bir bodrum kat üzerine üç katlı ahşap bir binadır. Planda aynı yerde bulunan ama projedeki biçimlenişinden farklı olarak özelliksiz ve dümdüz yükselen bir merdivenle giriş katına ulaşılır. Bu katın camekânlı verandasının konumu da projeye göre değişiktir. Projede verandanın köşeli dönüşü güney tarafında olduğu halde, yapıda kuzey köşede yer almaktadır. Olasılıkla verandanın camekânla kapatılması somaki bir karardır. İkinci katın salon ve odaları, camlı kapılarla cephede boydan boya uzanan bir terasa açılmaktadır. Yanm daire kemerli ve ahşap panjurlu kapıların tam üstünde birer kurt başı figürü vardır. Üçüncü katta güney odaları kaldırılmış, merkezdeki hol bir çatı odasma dönüşmüş; buna karşılık kuzeybatı odası, yükselen kuleyle birlikte ve yüksek penceresiyle cihannüma gibi biçimlenmiştir. Yapının oranlı kitleleri dışında, D'Aronco tasarımının özelliklerine işaret eden birkaç ayrıntı belirtilebilir. Biri, güney cephesindeki merdiven evine ait olduğunu düşündürten basamaklı pencerelerdir. Diğeri ise kuzey cephesindeki pencereleri çerçeveleyen ve kaplama tekniğinde yapılmış soyut bitkisel bezeme motifleridir. Özellikle de çerçevenin en alt kesimindeki küçük yatay elips motifidir. D'Aronco'nun projesinin tam uygulanmaması önemli bir dezavantajı olsa da Marie Botter Köşkü'nün yıktırılmış ve bahçesinin ve ağaçlarının ortadan kaldırılmış olması yalnız önemli bir mimarın yapıtının kaybına değil İstanbul'un bir döneminin yaşam izlerinin silinmesine de yol açmıştır.

Bibi. A. Batur, "Les euvres de Raimondo D'Aronco a istanbul", ***Atti delCongressoInternazionale di Stildi su Raimondo D Aronco e il suo tempo,*** Udine, 1982, s. 118-134; Comune di Udine, ***DArdonco Architetto,*** Milano, 1982, s. **166**-167; M. Ekdal, ***Bir Fenerbahçe Vardı,*** 1987, s. 91-112; V. Freni-C. Varnier, ***Raimondo D Aronco/ V opera completa,*** Padova, 1983, s. 172; M. Nicoletti, ***DAronco e l'architettura liberty,*** Roma-Bari, 1982, s. 149

AFİFE BATUR

JİMNASTİK

Beden hareketlerini içeren spor dalı.

Aletlerle yapılan "aletli jimnastik" ve aletsiz olarak yapılan "İsveç jimnastiği" olarak iki ana bölüme ayrılır. Bugün sportif yarışmalar arasında bulunan ve olimpik sporlar arasında yer alan aletli jimnastik, barfiks, kasa, kulplu beygir, halka vb gibi aletlerle yapılan jimnastik türüdür. İsveç jimnastiği ise okullarda uygulanan beden eğitimi programında yer almaktadır.

Aletli jimnastik Türkiye'ye, modern sporların ilki olarak girdi. "Batiya açılan pencere" adıyla anılan Mekteb-i Sultani (bugünkü Galatasaray Lisesi) 1868'de Fransa'dan getirtilen öğretmenlerle tedrisata başladığında, hocalar arasında M. Courel adında bir de jimnastik öğretmem bulunuyordu. Onun hazırladığı program dahilinde okulda jimnastik dersleri için geniş bir salon tahsis edildi. M. Courel bu salonu Fransa'dan özel olarak getirttiği jimnastik aletleriyle donattı. Okulun tüm öğrencileri bu salonda jimnastik dersleri yaparlardı.

M. Courel, İ874'te görev süresini tamamlayıp memleketine dönerken onun yerine gelen M. Moiroux jimnastik faaliyetini sürdürdü. O da pek çok jimnastikçi yetiştirdi. Ancak öğrencileri içinde en yeteneklisi olan Ali Faik Bey ile özellikle uğraştığı gibi onun, mezun olduğu yıl okula jimnastik öğretmeni olarak alınmasını da sağladı. Ali Faik Bey (Üstünidman) 40 yılı aşkın bir süre Galatasaray Lisesi'nde jimnastik öğretmenliği yaptı ve pek çok öğrenci yetiştirdi. Yine bu yıllarda askeri liseler ve Mekteb-i Harbiye'de Mazhar Hoca (Kazancı) da jimnastik öğretmem olarak sayısız öğrenci yetiştirmişti. Sonraları Faik Üstünidman'm en yetenekli jimnastikçi öğrencilerinden biri olan Selim Sırrı Bey (Tarcan) yüksek beden eğitimi tahsili için gittiği İsveç'te İsveç jimnastiğini benimsemiş ve yurda dönüşünde Erkek Muallim Mekteb-i Âlisi (Yüksek Erkek Öğretmen Okulu) jimnastik öğretmenliğine atanınca İsveç jimnastiğini Türkiye'ye sokmuştur. Bu nedenle Ali Faik Üstünidman ve Mazhar Kazancı ile aralarında fikir ayrılığı başlamıştır. Selim Sırn Tarcan, okullara beden eğitimi öğretmeni yetiştiren kurumun başındaydı. Bu nedenle yurdun dört yanındaki okullara hep onun öğrencileri beden eğitimi öğretmeni olarak gittiler ve İsveç jimnastiği tüm Türkiye okullarına hâkim oldu. Aletli jimnastik Türkiye'de, 1980'lere kadar uzun yıllar ihmal edildi. Bu sporu ancak birkaç gönüllü kişi ayakta tutabildi.

CEM ATABEYOĞLU

JOURNAL DE CONSTANTLNOPLE

1843-1866 arasında Fransızca olarak yayımlanmış, kısmen resmi nitelikte gazete.

1831-1852 arasında, *Takvim-i Vekayi'* nin Fransızca versiyonu olarak yayımlanan *Moniteur Ottoman'dan* daha az resmi olmakla birlikte, Osmanlı hükümetinin Tanzimat reformlarındaki ve Batı dünyasına açılmasmdaki kararlılığını dile getirmişti. Yazarları, Tanzimat'ın hizmetinde çalışan Levantenler ile Avrupalılardan oluşuyordu. Bu nedenle de, yayın Osmanlı topraklarındaki yabancı uyruklulara, Batı düşüncesine, Hıristiyan inanışına ve "hasta adam" diye nitelenen Osmanlı İmparatorluğunun iyileştirilmesi konusundaki Avrupa kamuoyunun düşüncelerine -kendi içindeki farklılıklarını da koruyarak- olağanüstü ustalıklı bir üslupla bağlı kalmıştı.

Gazetenin redaktörleri, dış politika konusunda hayli bilgili kişiler olup, Batida Osmanlıların politik, ekonomik ve sosyal evrimi konusunda yayınlar yapan birer Osmanlı uzmam idiler. En azından Kırım Savaşına değin gazeteyi çıkarmakta süreklilik ve beraberlik içinde kaldılar. Kırım Savaşı, Avrupalı büyük güçlerin Osmanlılar üzerindeki çıkar çatışmalarını keskin bir şekilde ortaya koyduğundan, gazete Avrupa'nın genel bir yansıması olmaktan çıkıp, birtakım özgül çıkarların temsilcisi durumuna geldi.

Journal Constantinople adı gerçekte, birbirini izleyen üç özel yayının sonuncusuna aitti. Bunlardan ilki Ocak 1843-Temmuz 1846 arasında yayımlanmış *Journal de Constantinople et des Intérêts Orientaux* idi. Gazete, *Journal de Smyrne* adıyla İzmir'e taşınıp, Osmanlı İmparatorluğu'nun Batılı devletler arasında tarafsız kalmasını ve kendi potansiyel zenginliklerine eğilmesini savunmaya başladı. *Journal de Constantinople et des Intérêts Orientaux* Ağustos 1846'dan soma *Journal de Constantinople, Echo de l'Orient* adıyla yayımına devam etti; Alleon ailesine(-0 ve bazı Fransız işadamlarına aitti, Doğu ile Batı arasında "bütünleştirici" bir rol oynamayı savunuyor ve ailenin, Banque de Constantinople adıyla kurulmasına önayak olduğu (1847-1852) bankayı destekliyordu.

Bu ikinci gazete de 1856'da *Impartiel de Smyrne* gazetesinin sahibi M. A. Edwards adlı bir İngiliz tarafından satın alınınca, Fransızca yayımlanmaya devam eden İngiliz yanlısı bir yayın haline gelmiş ve Ağustos 1859'a kadar varlığım sürdürmüştür. Eylül 1859'dan itibaren bu kez sadece *Journal de Constantinople* adını alan gazete, 1866'dan sonra *La Turquie a*dı altında 2 yıl daha devam edecek ve Fransızca dilinden neşredilen son resmi yayın olacaktır.

Bibi. *Türkiye'de Yabancı Dilde Basın,* (İstanbul Üniversitesi yayını), lst., 1985; G. Groc, "Le Journal de Constantinople ou l'ambiguité du cosmopolitisme", *Presse Turque et Presse de Turquie,* lst., 1992, s. 15-28; G. Groc-I. Çağlar, *La Presse Jrançaise de 1795 â nos jours,* lst., 1985; M. N. Inugur, *Basın ve Yayın Tarihi,* (2. bas.), lst., 1982.

GÉRARD GROC

JOURNAL D'ORIENT, LE

İstanbul'da Fransızca olarak yayımlanan gündelik haber gazetesi.

1917'de sahibi ve yöneticisi olan Albert Karasu tarafından kurulan gazete 1971'de kapanmıştır. Fransız kültürünü yayan *istanbul ve* italyan siyasetini izleyen *Beyoğlu* gazetelerine karşılık, genelde Musevi azınlığa yönelik, *Le Journal d'Orient* daha ziyade, "kozmopolit" bir çizgi izliyordu. Albert Karasu'nun başyazılan ile de önemsenen yayın bir haber gazetesi olduğu kadar bir "sosyete", bir "Levanten aydın" gazetesi kimliğini taşıyan -kısaltılmış adı ile-Jourdor Karasu'nun eşi Angele Loreley'ın şiirleri, kısa öyküleri, tiyatro ve müzik eleştirileri, dedikodu sütunları, Jean de Peyrat takma adım kullanan yazar ve gemi acentesi sahibi Willy Sperco'nun köşe yazıları ile Levanten basınında özellik kazanıyordu. *LeJournal d'Orient,* son döneminde, Said N. Duhani'nin kaleme aldığı çocukluk ve gençlik anılarını da yayımladı.

Bibi. G. Scognamillo, *Bir Levanten'in Beyoğlu Anıları,* İst., 1990; W. Sperco, *Yüzyılın Başında İstanbul, (Tures d'hieretd'aujourd'hui* kitabının kısaltılmış çevirisi), İst., 1989; *Türkiye de Yabancı Dilde Basın,* (İstanbul Üniversitesi yayını), İst., 1985.

GIOVANNI SCOGNAMİLLO

JUDO-KARATE

Uzakdoğu sporları olarak tanınır. Kökeninin Çin ve Japonya olduğu ve buradaki Budist tapınaklarından yayıldığı kabul edilir. Oysa, özellikle judonun, Orta Asya'daki Türk boylarının geleneksel aba güreşinden doğan ve oradan Tibet'teki Budist tapınaklarına uzanan bir spor dalı olduğu artık kabul edilmektedir.

Orta Asya'da doğan aba güreşinin Buda tapmakları yoluyla Japonya'ya kadar uzandığı ve 19- yyin sonlarında Jigaro Kano adlı bir öğrenci tarafından bugünkü şekline getirildiği bilinir. Bu spora, Japoncada "kibarlık, nezaket, yumuşaklık" anlamına gelen "ju" sözcüğü ile "yol ve disiplin" anlamlarına gelen "do" sözcüğünün birleşmesinden doğan judo adım veren Jigaro Kano olmuştur.

Judo, 1960'lı yıllarda, Türkiye'ye geldi. Daha önceleri özellikle askeri okullarda jiu-jitsu adını taşıyan ve yine Uzakdoğu menşeli bir spor dalı faaliyeti bulunuyordu. Bu spordan yetişmiş Deniz Astsubayı Halil Yüceses, Teğmen İbrahim Öztek, Yüzbaşı Ergun Göktuna, Yüzbaşı Muvahhit, Deniz Komando Astsubayı Namık Ekin ve eski bir harp okulu öğrencisi olan Hakkı Koşar gibi kişiler bu sporun Türkiye'de yayılmasında önemli roller oynadılar. Bunlar arasında özel salonlar açarak geniş kitlelere judo öğretenlere de rastlandı. Bu spor dalında uluslararası alanda büyük başarılar gösteren Türk sporcuları da çıktı.

1920İİ yıllara doğru Funakoshi Gichin adında bir Japon tarafından jiu-jitsu ve kendo gibi iki Japon güreşinin birleştirilmesi sonucu ortaya çıkarılan "kare-te" de özellikle II. Dünya Savaşı sonrasında hızla dünyaya yayıldı. Bir savunma ve hücum mücadelesi esasına dayanan bu spor dalı da judonun hemen arkasından İstanbul'a, oradan da Türkiye'ye girdi. 1970'lerde İstanbul'da çok sayıda judo ve karate kursu açıldı. Özellikle de belli gençlik kesimlerinin ilgisini çekti. Bu sporun da yerleşip yayılmasında yine Hakkı Koşar önemli rol oynamıştır.

CEM ATABEYOĞLU

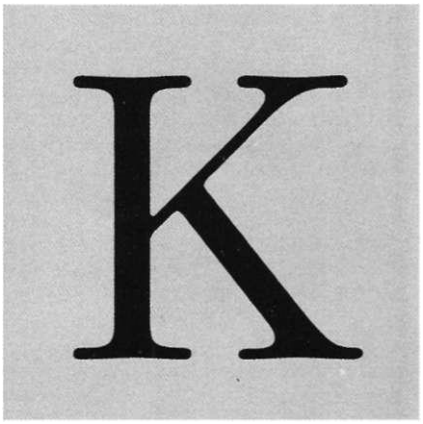

KA'B TÜRBESİ

Eyüp İlçesi'nde, Ayvansaray-Defterdar arasında, Apdülvedut Mahallesinde, Yağhane Değirmeni Sokağı üzerinde yer almaktadır.

Ka'b Türbesi, Ayvansaray-Eğrikapı kuşağında yoğunluk arz eden ve hemen hepsi II. Mahmud döneminde 1251/1835'te yapılmış ya da yenilenmiş olan mütevazı sahabe makamlarından biridir. Çevresindeki mahalle 1973-1974'te Haliç Köprüsü ve çevre yolunun yapımı nedeniyle bütünüyle ortadan kaldınlmış, türbe yapısı özgün dokusundan soyutlanarak yeşil alan içinde tek basma kalmıştır.

Türbenin dikdörtgen alanını, moloz taş ve tuğla ile almaşık düzende ve özensiz bir biçimde örülmüş duvarlar kuşatır. Zamanında türbeyi örten ahşap çatı ve içindeki ahşap sanduka ortadan kalkmış, çatı son yıllarda yenilenmiştir. Sokak üzerindeki cephede, kesme küfeki taşından sövelerle kuşatılmış yuvarlak kemerli bir kapı ile dikdörtgen açıklıklı ve demir parmaklıklı 4 adet pencere sıralanır. Kapının üzerindeki küçük mermer levhaya sülüs hatla "ashabdan Ka'b hazretleri" yazılmış,

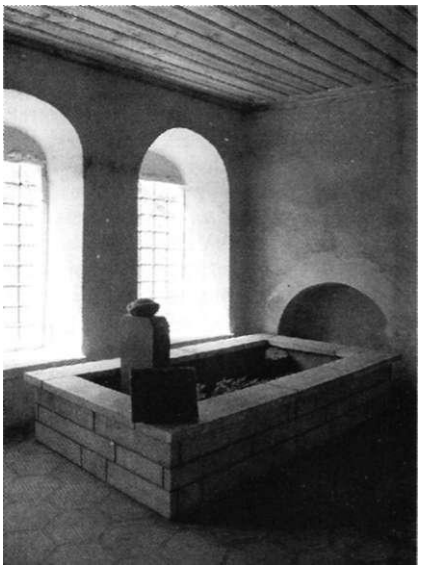

Ka'b Türbesi'nin içinden bir görünüm.
Yavuz Çelenk, 1994

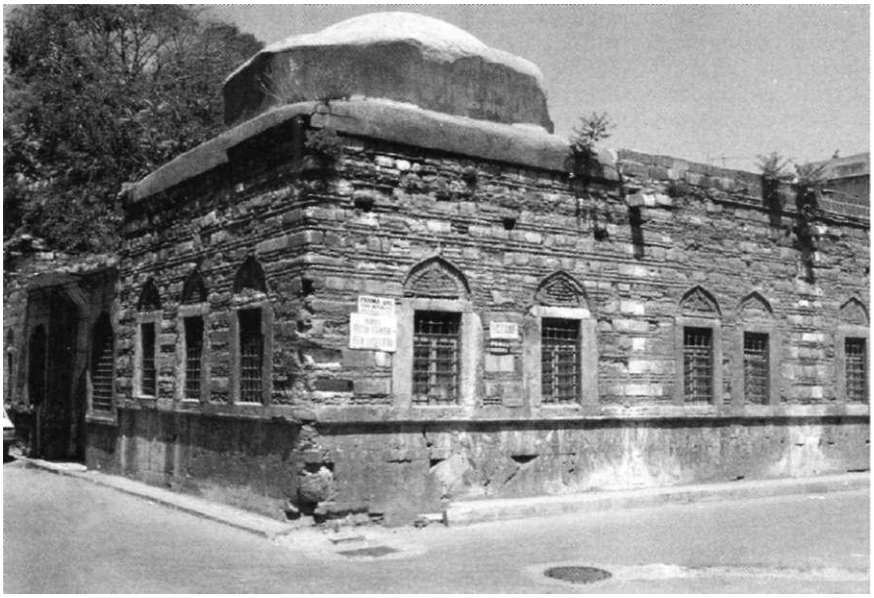

Kaba Halil Efendi Medresesi
Yavuz Çelenk, 1994

kabrin başucuna son yıllarda mermerden dikdörtgen bir şahide konmuştur.

Bibi. Ünver, *Sahabe Kabirleri,* 45, res. 14; Akakuş, *Eyyûb Sultan,* 60; işli, *Sahabe,* 37-38: Demiriz, *Türbeler.* 48-49: Haskan. *Eyüp Tarihi.* I. 210.

M. BAHA T ANMAN

KABA HALİL EFENDİ MEDRESESİ

Fatih Nişanca'sında, Saray Ağası ve Hasan Fehmi Paşa caddelerinin kesiştiği kavşaktadır.

İstanbul kadılığı ve Anadolu kazaskerliği görevlerinde bulunan Kaba Halil Efendi tarafından yaptırılmıştır. Bir külliyeye bağlı olmayan medrese, bulunduğu meydancığın köşesine yerleştiğinden, daha önce aynı çevrede var olan Efdalzade (15. yy), Üçbaş, Cedid Ali Paşa. Malulzade, Ümm-i Veled. Nişancı Mehmed Bey **(16.** yy) gibi eğitim yapılan dizisine katılarak yöredeki anıtsal yoğunlaşmayı artırmıştır. *Sicill-i Osmaniye* göre Halil Efendi Zincirlikuyu'da inşa eylediği mektepte medfundur. Yanlışlıkla medreseden mektep olarak söz edilmiş olmalıdır. İlginç olan medrese dershanesinin plan ve iç düzeniyle aynı dönem sıbyan mekteplerine benzemesidir. Halil Efendi avluda, dershanenin kuzeybatısında, hem dershaneden hem caddeden görülebilecek şekilde avlu duvarına yakın bir konumda gömülüdür.

Tarihi belgelere göre medrese 1869'da çalışır durumdaydı. 1914te yapılan tespitte binanın adı ve yeri belirtilmiş, fakat durumu hakkında bir açıklama yapılmamıştır. 1918'de yangmzedelerin barındığı yapı, Cumhuriyet döneminde Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne verilmiştir. 1961-1973 arasında Karagümrük Gençlik Kulübü olarak kullanılan yapı, 1977'de 10 yıllığına İlim Kültür Ocağina kiralanmış; yasadışı faaliyete bulunan dernek 1980'de kapatıldığında, bina da tahliye edilmiştir. Medrese halen İsmail Ağa Vakfina bağlı erkek yatılı Kuran kursu olarak kullanılmaktadır.

Medresenin Hasan Fehmi Paşa Caddesine açılan giriş cephesi, iki ucunda bulunan yaklaşık eş boyutlu dershane ve Etyemez Baba Türbesinin kütlelerinin taştuğla almaşık duvarları, tek sıra üzerinde dizili pencereleri ve saçak kornişiyle hemen hemen simetrik bir düzene sahiptir. Ancak konumu ve yüksek kasnaklı kubbesi ile dershane daha çok vurgulanmıştır. Simetriyi bozan diğer bir ayrıntı subasman kornişidir; medresenin güneydoğu ve güneybatı cephelerini pencerelerin hemen altından yatay olarak kat eden korniş, gerisinde Halil Efendinin gömülü olduğu ilk pencere altında bir kademeyle aşağı inmekte, aynı seviyede türbenin köşesine kadar devam etmektedir. Cephenin ortasında, kemerli giriş ve iki yanındaki pencerelerle üçlü bir kompozisyon oluşturulmuştur. Mermer kapının üstünde dönemin sebil ve çeşmelerindekine benzer, dış hatları barok etkiler taşıyan, gene mermerden yapılmış bir saçak bulunmaktadır.

Giriş kemerinin üzerinde kitabe için ayrılan yer boş bırakıldığından yapım tarihi kesin olarak belirlenememekte; medresenin Halil Efendinin İstanbul kadılığına getirildiği **1168**/1754 ile ölüm tarihi olan 1181/ 1767 arasında yapıldığı tahmin edilmektedir. Mimarı bilinmeyen medresenin, ayrıntılarında hem klasik, hem barok dönem özellikleri gözlendiğinden, üslup açısından iki dönemin arasında kaldığı söylenebilir.

Girişten sonra dört basamakla sokaktan 1 m daha yüksekte olan avluya çıkılmaktadır. Dershane ve hücreler, uzun ekseni kuzeydoğu-güneybatı yönünde uzanan dikdörtgen planlı bir avlu çevresinde yer almaktadır. Avlu zemini değişmiş, şadırvan ve kuyu gibi öğeler yok olmuştur.

Avlunun yalnız iki yönü boyunca uzanan revaklar çift merkezli sivri kemerlerden oluşturulmuştur. Narin sütunlarm üstünde barok üslupta başlıklar yer almaktadır. Kemerler gergilerle birbirine ve hücre duvarlarına bağlıdır. Küçük kubbelerle örtülen revağın avlu cephesi ve taşınmalı tuğla dizileriyle oluşturulan saçak kornişi, kalın bir sıva tabakası ile örtülüdür. Dershane, girişin doğusunda, 18. yy'da yapılan Hacı Beşir Ağa (Eyüp), Cedid Mehmet Efendi (Kabasakal) medreselerinde olduğu gibi hücre dizisinin bir ucunda yer almaktadır. Cephesi avluya çıkarılan dershanenin girişi kuzeydoğu yönüne, revağa açılmaktadır. Mermer söveli kapının basık kemerinin iki yanma, Lale Devri'ne özgü çiçekler işlenmiştir. Kemerin üzerinde yan yana iki kartuş için de "Bismillahirrahmanirrahim Levha-i sır levh-i kitab-ı kerim" yazılıdır.

Yaklaşık 4,60x6,10 m ölçülerinde dikdörtgen bir plana sahip olan mescit-dershane mekânı pabuçluk niteliğinde bir giriş ile kubbeyle örtülü ana mekândan oluşmaktadır. Ortada aynalı tonoz, yanlarda ikisi küçük kubbe ile örtülen pabuçlukla ana mekânın arası ikisi duvara gömme, ikisi serbest sütunlara mesnetlenen üç açıklıklı kemer düzeniyle ayrılmaktadır. Kemerlerden ortadaki daha geniş ve yüksektir. Dershanedeki başlıklar revaktakilerden farklı olarak mukarnaslıdır. Dershane yapının köşesinde olduğundan iki cephesi çevredeki caddelere, kuzeybatı cephesi ise avluya açılmaktadır. Kıble cephesinde ortada mihrap nişi, iki yanda birer pencere bulunmaktadır. Güneybatı ve avlu yönünde ise üçer pencere vardır.

Dershaneye bitişik olarak güneydoğu kolunda üç hücre yer almaktadır. Bu hücrelerin birer ocağı ve güneydoğuya açılan ikişer penceresi vardır. Kareye yakın dörtgen planlı olan ilk iki hücre kubbeyle örtülüdür. Köşedeki hücre alışılmışın tersine dikdörtgen planlı olduğundan, örtülmesinde kubbenin yanısıra aynalı tonozdan yararlanılmıştır. Bu yöndeki revağın kuzeybatı ucunda, muhtemelen hela ve gusülhanenin bulunduğu yan avluya geçişi sağlayan sivri tonozlu dar bir geçit bulunmaktadır.

Avlunun üçüncü kenarı bu yöndeki tek hücre ve Etyemez Baba Haziresi duvarı ile sınırlanmaktadır. Başlangıcı 16. yy'a tarihlenen bu hazirenin medrese yapılırken yeniden düzenlendiği ve sokağa açılan cephesinin medreseyle aynı karakterde yapıldığı anlaşılmaktadır. Etyemez Baba'nın orada gömülü olduğunu belirten ve orta pencere aynasına monte edilen mermer blokta "Merhum ve mağfur Etyemez Baba ruhu için fatiha 907/1501" yazılıdır.

Duvarlarda bir sıra taş, iki sıra tuğla almaşık örgü egemendir. Cadde cephelerinde, kesme taşla yapılmış bir subasman bölümü üzerinde yer alan taş silmeden sonra almaşık örgüye geçilmektedir. Hazire cephesinde kalan izlerden bu almaşık örgünün 18. yy'da sık görülen bezemeli kabartma derzlemeye sahip olduğu anlaşılmaktadır. Tuğla hatıllar bir sıra düz, bir sıra zencerek vb motifli olarak derzlenmiştir.

Pencereler dershane ve hücrelerde aynı boyuttadır. Düz sövelerin oluşturduğu dikdörtgen çerçeve üstünde teğetli bir tuğla kemer ve tuğla dolgulu ayna yer almaktadır. Pencere kemerlerinin sırtlarında bir sıra tuğla dolaşmaktadır. Üst pencerelere yer verilmemiştir. Güneydoğu cephesinde biçimlenişleri oldukça ilginç olan üç tane mermer çörten bulunmaktadır. Saçak kornişi harap durumdadır; kalan izlerden taşırtma tuğla sıralarıyla oluşturulan, içbükey bir profile sahip olduğu anlaşılmaktadır. Çatıda özgün örtü malzemesi, alem, baca gibi ayrıntılar kalmamıştır. Dershanenin sekizgen kasnağı ve kubbesi kalın bir çimento harcı tabakası altında olduğundan ayrıntılarını kavramak olanaksızdır.

Bibi. Ayvansarayî, ***Hadîka,*** I, 51, 119; ***Sicil-i Osmanî,*** II, 296; İstanbul Vakıflar Başmüdürlüğü Hayır İşleri Dosya: H 9-333; Kütükoğlu, ***Darü'l-Hilâfe,*** 133; Kütükoğlu, ***İstanbul Medreseleri,*** 342; F. Ataş, "Kaba Halil Efendi Medresesi Restorasyon Projesi", (İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Restorasyon Bölümü, yüksek lisans tezi), 1989-

ZEYNEP AHUNBAY

KABADAYILAR

Bir çeşit şehir şövalyeliği olan eski İstanbul kabadayılığının kendine mahsus âdetleri, kanunlan bulunmaktaydı. Zayıfı, güçsüzü korumak, mahallenin namusundan sorumlu olmak bu özelliklerin başında gelir. Hoşsohbet, nüktedan olmakla beraber ağırbaşlılıklarından bir şey kaybetmeksizin ölçüyü kaçırmamaya dikkat ederler, şüphesiz ki içkiyi, içki muhabbetlerini ve âlemlerini çok sevmekle beraber sarhoş olarak kendini kaybedip çeşitli rezaletlere düşecek hale gelmezlerdi.

Kabadayılar, mecbur olmadıkça kavga etmezler ve silah kullanmazlar, cana kıymazlardı. Meyhanelerde parasız içki içmek, sarkıntılık yapmak onlara yakışmazdı. Kendi muhitlerinin zorbası sayılan kabadayılar, ekseriya semai kahvelerinin önünde, balozlarda, tulumba koğuşlarında görülürlerdi.

II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) saraydan himaye gören Fehim Paşa ve arkadaşları "Onikiler" adıyla bilinir ve şehrin korkulan bir çetesi halinde her yerde dolaşırlardı. Kâğıthane âlemlerinden(->) geç dönmek zorunda kalanlar, yatsı sularında komşuya oturmaya giden yaşlı kadınlar, yaramazlık yapan çocuklar, Onikiler'e rastlayıp başlarına bir bela gelmesinden korkarlardı. Onikiler ve rakip kabadayılar çoğunlukla Beyoğlu'nda birbirlerine girerler, galip gelen tarafın paşası, o gün sarayda diğerlerine caka satardı.

Başlangıçta bulunduktan semt halkı tarafından sevilen ve hürmet gören kabadayılar, 20. yy'ın başlangıcından itibaren bozulmaya, halka yardımcı olmaktan çok parazit bir unsur haline gelmeye başladılar. Bunlar yap tıklan eylemlere, vurgunculuklara, palavracılıklarına göre değişik isimlerle anılmaya başladılar. Meşhur kabadayı türleri olarak "küçük beyler, palavracılar, fiyakacılar, mahalle kabadayıları, meyhane kabadayıları, dil kabadayıları, yumruk kabadayıları, bıçakçılar, kalleşler, hacamatçılar, kıyakçılar, yedibelalar, çamurlar, dayak hastaları" sayılabilir.

1900'lerin ünlü kabadayılarından Sarraf Niyazi.
Cengiz Kahraman arşivi

Fiyakacılar Aksaray, Yusufpaşa, Cerrahpaşa, Şehzadebaşı, Çeşmemeydanı, Firuzağa, Tophane gibi semtlerde bulunur, kadınlara sataşır, mahalle kahvelerine girerek kavga çıkarırlar, daha sonra ya da başka yerlerde yaptıkları rezaletleri anlatıp övünürlerdi. Bazıları birkaçı birleşip kendilerine pay vermeyen, çay, kahve ya da içki ikram etmeyen kahveci veya meyhaneciyi sopalarlar, taşıdıkları tabanca, saldırma gibi silahları etrafa gösterecek biçimde kendilerine mahsus bir yürüyüş şekliyle dolaşırlardı.

Kıyakçılar kızgınlıklanyla tanınırlar, ellerini bıçaklarına veya silahlarına sudan bir sebeple dahi atsalar muhakkak bir cinayete sebebiyet verirlerdi.

Hacamatçılar usturayı ucundan bir parmak kalmcaya kadar sicimle bağlayarak köşebaşı, sapa, tenha yerlerde durarak vuracakları adamı beklerler, fırsatmı bulunca birkaç kere savurup amaçlanna ulaşırlardı.

Palavracılar ortaoyunu komikleri gibi bir atılışta aslan, bir vuruşta dokuz can alıcı olurlar; "Var mı bana yan bakan?" narasıyla sokakları inletirlerdi. Az cesur, çok korkak, polise karşı itaatkâr, dişli kimselere karşı alçakgönüllü olurlardı. Devam ettikleri kahvehane, meyhane gibi çeşitli yerlerde, birbirini tutmaz palavralar atmak, hiç görmediği bilmediği kimselerle dost olduğunu söylemek, 110 kiloluk pehlivanlarla güreş yaptığını, onları yendiğini tekrarlamak başlıca özelliklerindendi.

Kabadayılar, aralarında halledemedikleri meseleleri aslı İtalyanca olan "racon" yoluyla hallederlerdi. Herhangi bir meselede iki taraf da haklı olduğunu iddia e-

dip anlaşamadıklarında kıdemli kabadayılardan oluşan hakem heyetine müracaat ederler, hakemler tarafları dinleyerek bir karara varırlardı. Bu karara herkes uymaya mecburdu. Hakemlerin verdiği karar kabul edilmezse taraflar, aralarındaki meseleyi kavga ederek halledenlerdi.

Kabadayılar, kâküllü saçları üzerinde sol kaşa düşürülmüş, tepesinden yana gelen kalın ibrişim püsküllü sıfır numara kalıplı siyah fes takarlar, kartal kanat, kısa ceket altma "patatuka" denen önü iri düğmeli fermene, onun altına kılaptanlı, aslan, kaplan, tavuskuşu, denizkızı işlemeli "camedan" denilen bir yelek, daha içe ise muhtelif renkte ve göğüs kısmı bal peteği şeklinde oyuldu mintan giyerlerdi. Belde ise ipekli Sakız veya Trablus kuşağı bulunur, "yarım Fransız" denilen yukansı dar, dizden aşağısı genişleyen ve arka paçası koyu mor kadife kaplı kıvrık pantolon, ayaklarına da yumurta ökçeli, basık arkalı yarım şıpıdıklar giyerlerdi.

Eski İstanbul'un sayılı kabadayıları içinde Arap Aptullah, Arif Bey, Sarraf Niyazi, Arap Dilaver, Kavanoz Mehmed, Kadırgalı Kör Emin, Topal Tevfik önde gelen simalardandır.

Bibi. Ahmed Rasim, "Fiyakacı Kabadayılar-Kıyaklar-Hacamatçılar", "Kopuklar-Serseri Çocuklar", *MuharrirBu Ya,* İst., 1926, s. 326-331, 348-353; ay, "Eski Palavracı Kabadayılar", *Resimli Tarih,* S. 3 (Mart 1950), s. 92-93; S. Alus, "Kaldırım Kabadayılan", *Akşam,* S. 7402 (1 Haziran 1939), s. 8; S. Çapanoğlu, "Eski İstanbul Kabadayı Çeşitleri", *Tarihten Sesler,* S. 1 (15 Birincikânun 1943), s. 40-42, 45; ay, "Dünkü İstanbul'da Kabadayılar", *Yeni Tarih,* S. 6 (Haziran 1957), s. 191; R. C. Ulunay, *Sayılı Fırtınalar,* İst., 1953, s. 3-5; İ. Birinci, "Eski istanbul'da Kabadayılar", *Hayat Tarih Mecmuası,* (Mart 1966), s. 29-32.

UĞUR GÖKTAŞ

KABAKÇI MUSTAFA AYAKLANMASI

"Kabakçı Vak'ası", "Yamaklar İsyanı" olarak da bilinir. 25-29 Mayıs 1807'de İstanbul'da yaşanan ve III. Selimin (hd 1789-1807) tahttan indirilmesi, Nizam-ı Cedid örgütünün dağıtılması ile sonuçlanan gerici destekli asker ve çapulcu ayaklanmasıdır. Bu kanlı terörü yönlendirenler arasında Sadaret Kaymakamı Köse Musa Paşa ile Şeyhülislam Ataullah Efendi de vardı. Ayaklanmacıların önderi ise Boğaz yamakları çavuşlarından Kabakçı Mustafa'ydı.

1730'daki Patrona Halil Ayaklanmasından(->) soma, İstanbul'da 77 yıl gibi uzun bir süre ocaklı, softa eylemleri görülmedi. Bu dönemde saltanat süren dört padişaha (I. Mahmud, III. Osman, LU. Mustafa ve I. Abdülhamid) oranla genç yaşta tahta çıkan ve köklü yeniliklere girişen III. Selim, başta Fransızların Mısır'ı işgali olmak üzere birçok iç ve dış sorunla uğraştığı gibi gericilerden de tepkiler aldı. Rumeli eyaletlerinde dağlı eşkıyasının, Paspanoğlu'nun, Vidin ve Belgrad yamaklarının eylem ve ayaklanmaları, 1806'da Edirne'de toplanan ayanların İstanbul'a yürüme kararlan, İstanbul'daki ortamı daha da gerginleştirdi. 22 Şubat 1807'de İngiliz donanmasının İstanbul'a gelmesi, Rusya ile savaş durumu, önceki durgun dönemde yaşanmayan gelişmelerdi. Ulema arasında Batı tarzı askeri eğitimi ve Nizam-ı Cedidciliği onaylayan pek az aydın din adamı vardı. III. Selimin müzik ve eğlence düşkünlüğü, kent halkının konak, yalı, mesire yaşamlarına giderek daha fazla ilgi duyması, Nizam-ı Cedid bahanesiyle alafranga göreneklerin moda olması, gerici çevrelerin "din elden gidiyor!" yaygarasıyla kışkırtmalara kalkışmalarına ortam hazırlamıştı. Olası bir ayaklanmayı bastıracak deneyime ve yeteneğe sahip devlet kadrosu da yoktu. Vaizler, selatin camilerde korkusuzca "Askere setre pantolon giydirip imanına noksan getiren, önlerine muallim diye Frenkleri düşüren padişaha Allah da yardım etmez!" diyebilmekteydiler.

ingiliz donanmasının İstanbul önlerine gelişinde de halk araşma "Padişah, İngiliz ve Rus hükümetleriyle anlaşmış. Yakında Rus donanması da gelecek!" dedikodusu yayıldı. Yeteneksiz ve öngörüden yoksun vezirlerle bilgisiz ulema, salt çıkarları peşindeydiler. "Nizam-ı Cedid üzre Müslümanlara kefere urbaları giydirilerek devlet dinden uzaklaştırılacak!" diyen Tayyar Paşa bunlardandı. "Şimdi ne sipahi, ne yeniçeri var. Cümlesi başı şapkalı Frenk oldu... Padişahın haremindeki cariyeler, tesettür için don dahi giymeyip Frenkvari fistan ve kâfiristan elbiseleri giymekteymişler... Sultan İbrahim'in cünundan başka hıyaneti yoktu. Onun hapsine ve katline fetva verenler, acaba bunun gibi, İslam dinine aykın davranan ve halka olanca kötülüğü ortada bir padişah için ne yolda fetva verirlerdi?" sözleri, kahvehanelerde, çarşılarda, iskelelerde de uluorta konuşulmaktaydı. İstanbul halkı, III. Selimi zevk sefa peşinde, dinsiz imansız zalim bir hükümdar sanmaktaydı. Yeniçerilere "Cedid askeri olur musunuz?" diye sorulduğunda: "Hâşâ! Moskof olurum, cedid askeri olmam!" cevabım vermekteydiler.

Yeniçerileri kışkırtanlar arasında Fransız elçisi de vardı. Adamlan, "Vezirler ocağı kapatıp mevacibi kendi ceplerine atacaklarmış!" dedikodusunu yaymaktaydılar.

Ayaklanma öncesi ilk ciddi olay 1806' da "Edirne Vak'ası" olarak tarihe geçen ve Silivri, Çorlu, Tekirdağ halklarının Nizam-ı Cedid birlikleri kurulmasına gösterdikleri şiddetli tepkiyle ortaya çıktı. Bir iç savaş güçlükle önlendi. III. Selim, sadrazamı, şeyhülislamı ve yeniçeri ağasını değiştirdi. Yeni sadrazam Keçiboynuzu İbrahim Paşa, Silistre cephesine gitmek üzere 12 Nisan 1807'de orduyla İstanbul'dan hareket etti. Giden birlikler arasında Nizam-ı Cedid tabudan yoktu. Bunlar, olası bir karışıklığı önlemek ve kent güvenliği için alıkonulmuştu. Sadaret kaymakamlığına atanan Köse Musa Paşa ve Şeyhülislam Ataullah Efendi, bir yandan padişahın güvenini kazanmaya çaba gösterirken, bir yandan da Şehzade Mustafa (IV.) ile gizlice temas etmekteydiler.

istanbul'da "Karakollara Nizam-ı Cedid askerleri konacak, Karadeniz kıyılarından ve Trabzon'dan yazılan 2.000 yamağa nizam urbası giydirilip Boğaz kalelerine yerleştirileceklermiş!" söylentileri dolaşırken Köse Musa Paşa, Karadeniz Boğazı Nazın İngiliz Mahmud Efendiyi yamaklara Nizam-ı Cedid üniformaları giydirmekle görevlendirdi. Ama, gizlice haber gönderip bu elbiseleri giyerlerse dinden çıkacaklan konusunda da yamaklan uyardı. Yamaklar kendi aralarında toplamp bu konuyu tartıştılar. Aynı günlerde, Karaman valiliğine atanan Şamlı Ragıb Paşa, salt padişaha yaranmak için, nizam ya da asâ-

SIRKÂTİ Bj_ AHMED BEY'İN PARÇALAJVMASI

Sultan Mustafa'nın tahta çıkması ile herkesin gönlü rahatlamıştı. Halkın sevinç gösterileri sürerken mabeyinci Ahmed Bey'in Soğukçeşme'den aşağıya indirilip Kapiya götürüldüğü görüldü. Herkes oraya doğru koşuşmağa başladı ve görülmemiş bir telâş ve gürültü koptu. Ne olduğunu anlamayan halk ise kaçıyordu. Çünkü, âsi kalabalık oradaydı. Alayköşkü önü, kudurmuş bir kafilenin gözükmesiyle cehenneme döndü. Kılıçlarım çekerek mabeyincinin üzerine atılanlar, onu götürenlerin ellerinden kaptılar. Kendisini çiğ çiğ yiyecek kalabalığı gören Ahmed Bey de insan sesine hiç benzemeyen bir haykmşla "Aman bana kıymayın!" diyordu. Onu Terzibaşı kârhanesinin önüne getirerek kılıç darbeleri indermeğe başladılar. Herkes birbirini iterek vurmakta o kadar gayret gösterdiler ki ceset insana benzemiyordu. Vücudu paramparça olduktan başka elbisesi de pâre pâre olmuştu. Adam aslında çok şişman olduğundan açılmış karnını görenler "Domuz, anıma da yağlıymış!" diyorlardı.

Âsiler bu işi bitirdikten soma Bab-ı Hümayun'a giderek bayraklarını iki yanda diktiler ve tüfekleri ellerinde olduğu hâlde padişahın selamlığa çıkmasını beklemek üzere Sultanahmed Camiine kadar olan sahada dizildiler. Selamlığa çıkan padişah, Bab-ı Hümayun'a doğru geldiği vakit, saray kapısı derhal açıldı. Cehennem! bir gürültü koptu. Kapıdan çıkan padişah, ömründe görmemiş olduğu bu korkunç çehreli adamları görünce, korkudan yüzü sapsarı kesildi. Kendisi o kadar nâzik ve güzel bir gençti ki kafesten çıkmış bir kumruya benziyordu. Karakullukçular, bayrakları ellerinde, tüfekleri sırtlarında padişahla beraber yürüyüp "Maşallah ne güzel padişahımız vardır!" diye bağırarak onu Ayasofya'ya götürdüler.

G. Oğulukyan'ın Ruznamesi, İst., 1972, s. 11-12

kir-i şâhâne denen askerlere mahsus kaputlar diktirip Karadenizli kavaslarına zorla giydirmeye çalışınca, kavaslar kaçıp yamaklara katıldılar. III. Selim ise bostancıbaşına, tüm bostancılara yeni üniformaların giydirilmesini emretmişti. O da Boğaziçi'ndeki Macar Kalesi Ağası Haseki Halil Ağa'yı görevlendirdi.

Çoğunluğu cahil Arnavutlarla Karadeniz uşakları olan Boğaz yamaklarını toplayan Halil Ağa, durumu tebliğ edince yamaklar "Biz giymeyiz, bahşiş de sizin olsun!" dediler. Bu kez ağa gözdağı verdi ve şapka bile giydirebileceğini bildirdi. Birkaç elebaşını da idam ettirmeye kalkıştı. Yamaklar üzerine yürüyünce denize atladı ise de boğularak öldürüldü. Rumeli tabyasında bulunan İngiliz Mahmud Efendi, yamakları Büyükdere Çayırı'nda toplantıya çağırdı, gözü dönmüş yamaklar onu da öldürdüler. Böylece bir ayaklanma başlamış oldu.

Yamaklara elebaşılık edenler, Kastamonulu Kabakçı Mustafa Çavuş ile oduncu Bayburdî Süleyman, Çilli, İbiş, Memiş, Bekir adlı yamak çavuşlarıydı. Kabakçı Mustafa, cesareti ve zorbalığı ile tanınmıştı. Yamaklar onu başbuğ ve reis, diğerlerini de sergerde seçtiler. Büyükdere'de kılıç ve ekmek üzerine yemin içip iş bitesiye ağızlarına şarap koymamayı, halka ve yabancılara zarar vermemeyi, kendilerine karşı gelenleri parçalamayı, Etmeydam'na gidip Kuran hükümlerince sorumlularla yüzleşmeyi kararlaştırdılar. Boğaz'dan dönen kayıkçılar, bu gelişmeleri ilgililere haber verdiler. Köse Musa Paşa ile görüşen III. Selim, önerilen sert önlemleri onaylamadı. Ertesi 26 Mayıs Salı günü Musa Paşa'nın başkanlığında, Çardak kolluğunda, Karadeniz Muhafızı ince Mehmed Paşa'nın da katıldığı bir toplantı yapıldı. Sekbanbaşı, yamakların İstanbul'a yürüyüp fitne çıkaracaklarım bildirdi. III. Selim'in danışmanlarından İbrahim Kethüda, sekbanbaşını azarlayıp yamak serserilerinin böyle işler başaramayacaklarını ileri sürdü.

27 Mayıs Çarşamba günü yamaklar İstanbul'a doğru yürüyüşe geçerlerken kentte de korku ve telaş yaşandı. Ulemadan ileri gelenler, adamlarını yamaklara gönderip eylemlerini onayladıklarını bildirerek canlarım güvenceye alma çabasına düştüler. Bir bölük bostancı ile harekete geçen Bostancıbaşı Şakir Bey, yamakların kayığına ateş açması üzerine Kalenderbahçesi'nden geri döndü. Gelişmeleri Bebek'te izlemeye başladı. Asiler, gönderilen nasihatçileri ve karakullukçuları da yanlarına aldılar. III. Selim durumun ciddiyeti kendisinden gizlendiği için, saray meydanında Nizam-ı Cedidcilere talim yaptırtıyordu. Bir musahibi padişahı uyardı ise de Sukâtibi Ahmed Efendi kaygılanacak bir şey olmadığmda ısrar etti. Oysa yamaklar, önlerindeki münadileri "Ya ibadullah! Meramımız Nizam-ı Cedid belasını kaldırmaktır. Başka niyetimiz yoktur. Müslüman olanlar ve kendilerini ocaklı bilenler bizimle beraber olsun!" diye bağırtarak ilerlemekteydiler. Saraya çağrılan bostancıbaşı da gördüklerini anlatmayıp, uyarıldığı gibi konuştu ve ciddi bir durum olmadığını vurguladı. Böylece padişah bir aldatmaya geldi. Oysa Levent Çiftliği'nde ve Üsküdar Kışlasinda bulunan Nizam-ı Cedid birlikleri yamakları dağıtabilecek durumdaydı. Diğer yandan Şehzade Mustafa'nın adamları da yamaklarla ilişki kurmuşlardı. Saraydan verilen bir buyrukla da yolları tutan Nizam-ı Cedid askerleri kışlalarına döndürüldü.

1.500 kadar yamak ve aralarına katılan çapulcu, ellerinde bayraklar, yürüyüşü hızlandırdılar. Geçtikleri Boğaz köylerinde "Müslüman olan bayrak altma gelsin. Sakın dükkânlarınızı kapatmayın" diye tellal bağırtıyorlardı. O gün Ortaköy'e vardılar. Köyü korku sardı. Kabakçı ve sergerdeler, "Yoldaşlar, silahınızı gözetin. Olmaya ki kaza ile sakatlık olsun. Sakm reayadan parasız bir şey almayın. Alırsanız paralarız!" demekteydiler. Kabataş'a gelip bayrak diktiler. Topçu Ocağina haber gönderdiler. Topçular ve cebeciler, Köse Musa Paşa'dan katılmalarında bir sakınca olmadığı haberi gelince kazanlarını çıkarıp ayaklanmacılarla birlik oldular. O zaman İstanbul'a ün salmış zengin ve yaşlı bir yeniçeri olan Kazancı Mustafa, sözde öğütçü gönderilmişti. Fakat artık eylemi durdurmanın olanağı yoktu. Geceyi Ortaköy-Kabataş arasmda geçiren yamaklar, ertesi 28 Mayıs Perşembe günü Galata'nın içinden geçip Kalafatyeri'ne geldiler. Halktan ve esnaftan katılanlarla birlikte mavnalara binip Çardak ve Unkapanı iskelelerine çıktılar. Galata ve Üsküdar taraflarının kayıkçıları, hamalları, serserileri ve birkaç yüz kalyoncu da bunlara katıldı. Asiler Uzunçarşidan geçerken esnaf, dükkânlanm ve harılan kapatıp sağa sola kaçmaya koyuldular. Silahpazarina gelindiğinde, silahsız yamaklar ve siviller burada silahlandılar. Kalabalık UluyoPa çıktığında birkaç bin kişiyi bulmuştu. O aralık para vermeden simit alan bir ayaklanmacı parçalandı. Kabakçı, asileri tam bir disiplin altında Etmeydam'na indirdi ve burada karargâh kurdu. Oraya gelenlerle sayı 8.000'e ulaştı. Kentte ise herkes evlerine kapandığı için ortalık ıssızlaşmıştı.

Sadaret Kaymakamı Musa Paşa'nın konağındaki toplantıda şeyhülislam, kazaskerler ve İstanbul kadısı durumu görüşmekteydiler. Musa Paşa, böyle olaylarda deneyimi olmadığım, bir şey yapamayacağını bildirdi. Uygulanması olanaksız önlemler tartışıldı. Herkes kaçıp gizlenmeyi yeğledi. Fakat Etmeydanı'ndan çağrı gelince Şeyhülislam Ataullah Efendi ile kazaskerler gitmek zorunda kaldılar. Meydan Tekkesi'nde murafaa (yüzleşme) yapıldı. Asiler ulemaya "Hani kitabınız? Açın bakalım. Bu yaptığınız haksızlıklar neresinde yazılı?.. Adalet istiyoruz!" dediler. Saraydan gelen karakullukçuyu kovdular. Ulemaya bir onların yediği "tülbentten ak" has ekmeği, bir de kendi yedikleri esmer, tozlu, kül renginde tayınları gösterdiler: "Yalan söyleyen, 18 yıldır evladı olmayan padişaha destek oldunuz. Halk yoksulluktan ölmek üzere!" dediler. Kentte karaborsacılık, faizcilik yapan, şapçı Moiz, Çelebi Todoraki, nizam ustası ekmekçi Artin ile Düzoğlu Ohannes Çelebi'nin, saray kâhyalarının, İrad-ı Cedid defterdarlannm, Darphane emininin, kapan naibinin, gümrükçü ağanın, bostancıbaşının idamlannı istediler ve saraya gönderilmek üzere bir liste verdiler. Ataullah Efendi bir yazı ile bu listeyi padişaha gönderdi. Asiler, Şehzade Mustafa ile Mahmud'un (II.) can güvenliği için de önlem talebinde bulundular. Bu amaçla, Aygır İmam denen hünkâr imamı Derviş Mehmed Efendi saraya gönderildi.

III. Selim, sarayda savunma önlemleri aldırttı. Bostancılar içeri alındı. Çağrılan hamlacılar ise saraya gelmeyip asilere katıldılar. III. Selim ilkin, kendisini yanlış bilgilendiren bostancıbaşım boğdurtup başını Etmeydam'na göndertti. Saklandığı yerde yakalanan İbrahim Kethüda'ya, külhan kopukları, yüzüne tükürüp hakaretlerde bulunarak Etmeydam'na getirdiler. İbrahim Kethüda, ağır ağır indirilen kılıç darbeleriyle işkence edilerek öldürüldü. Mehterbaşı da aynı akıbete uğradı. Bu sırada, III. Selim'in Nizam-ı Cedid'i kaldırdığına ilişkin hatt-ı hümayunun haberi geldi. Böylece eylem amacına ulaşmıştı. Kabakçimn yamakları dağıtması söz konusu iken, Ataullah Efendi "deliye taş anmak" gibi, başka bir isteklerinin olup olmadığını sordu. Etmeydanı Namazgâhinda bir kez daha toplanan elebaşılar "Bu padişaha güvenimiz kalmadı!" diyerek tahttan indirme kararı aldılar. Ataullah Efendi'ye bu yönde bir fetva yazdırdılar. Başlarını istedikleri Memiş Kâhya, Reis Vekili Safî Ahmed Efendi, Darphane Emini Ebubekir Efendi de Babıâli'de boğdurulmuştu. Bunların başlan, Etmeydam'nda kazıklara geçirildi.

Ertesi **29** Mayıs Cuma günü, kendisine cuma selamlığı yapılacağı hatırlatılan III. Selim, bir gün önceki karan ve fetvayı öğrendiği için "Ben selamlığa çıkmam. Bana itaat eden tebaa kalmadı. Kavganın bana karşı olduğunu anladım!" diyerek Şehzade Mustafa'ya haber gönderdi. Tahttan çekilmemesi için ısrar eden ve cephedeki orduyu çağırmasını önerenlere de "Olmaz. Rus ordusu Çatalca'ya kadar gelir!" cevabım verdi.

Sarayda bunlar olurken dışanda da asiler toplanmıştı. Köse Musa Paşa, kapılar açılmazsa surdan delik açmak için lağımcılar arattırmaktaydı. Soğukçeşme Kapısı üstünden bir saray adamı "Sultan Mustafa'yı ister misiniz?" diye bağırdı. Aşağıdan bir uğultu halinde "İsteriz!" sesleri yükseldi. Şeyhülislam ve sadaret kaymakamı içeri alındılar. Şehzade Mustafa saray haremindeki kafes denen dairesinden çıkartılıp kuşluk vakti tahta oturtuldu. Haber duyulunca İstanbul'da görülmemiş bir sevinç yaşanmaya başlandı. O gün hem cülus(->) töreni hem cuma selamlığı(-<) düzenlendi. Asiler, son olarak kendilerine teslim edilen mabeyinci Ahmed Beyi Alay Köşkü önünde parça parça ettiler. Buradan Bâb-ı Hümayun'a çıkıp yeni padişahın selamlığına çıkmasını beklediler. Kapılar açıldığında, ilk kez böyle bir kalaba-

lık gören IV. Mustafa'nın heyecandan rengi kaçtı. Elleri bayraklı, omuzlarında, bellerinde türlü silahlar ve kılıçlar bulunan yamaklar, karakullukçular, kalyoncular ve serseriler, düzenli yapılması gelenek olan cuma alayını karmakarışık ederek yürümeye başladılar. "Maşallah! Ne güzel padişahımız var!" diye bağırıp gülüşmekteydiler. Halk da yollara dökülmüştü. Namazı Ayasofya'da kılan yeni padişah saraya döndü.

Nizam-ı Cedid askerleri henüz kışlalarında beklemekteydiler. Halk arasında ise bunların, ansızın İstanbul'u basacakları, evlerin yakılacağı, köylerin talan edileceği konuşuluyordu. Yamaklar ise Nizam-ı Cedid kışlalarına saldırmaktan çekinmekteydiler. Kabakçı ve yandaşları Etmeydanina dönüp buradan devlet işlerini yönlendirmeye koyuldular. Yakalanan Bahriye Nazırı Hacı İbrahim, Sultan Bayezid Çarşısında Çömlekçiler içinde hakaretlerle öldürüldü. 30 Mayıs günü ise sırkâtibi Ahmed Faiz Efendi (->), yakalanacağını anlayıp Saraçhane'deki evinin damından atlayarak kaçmak isterken yola düştü. Asiler başını kesip ölüsünü sokaklarda sürüklediler. (Ahmed Efendi, serkâtib-i hazret-i şehriyari olarak III. Selim'in 1791-1802 arasındaki ruznamesini tutmuş ve İstanbul tarihi bakımından çok değerli bir eser bırakmıştır.) Kapan naibi, ilmiye sınıfından olduğu için, hacdan dönen Yusuf Ağa ile Bursa'ya sürgüne gönderildi. İrad-ı Cedid Defterdarı Divrikli Ahmed Bey ise daha önce yeniçeri kışlalarının bina eminliğini yapmış olduğundan ocak ağalarının korumasıyla öldürülmekten kurtuldu.

IV. Mustafa (hd 1807-1808) Kabakçı Mustafa'yı turnaçıbaşı rütbesiyle Boğazlar müfettişliğine atadı. Arnavut Ali, Kavak nazırı oldu. Bayburtlu Süleyman'a Tersane-i Amire Sancağı kaptanlığı verildi. Halkı memnun etmek için de İrad-ı Cedid vergileri kaldırılarak eski vergiler konuldu. Nizam-ı Cedid askerleri ise üniformalarını soyunup gizlice memleketlerine kaçmaya başladılar. Kabakçı ve yardımcıları, ileride kendilerinden bir hesap sorulmaması için ulemanın imzalarını taşıyan bir hüccet hazırlattırarak aklanmanın gerekçelerini belgeleme amacım güttü.

Kabakçı Mustafa Ayaklanmasina tepki, 1 yıl sonra 21 Temmuz 1808'de Alemdar Mustafa Paşa'nm İstanbul'a gelmesiyle gelişen olaylardır (bak. Alemdar Olayı).

Saltanat değişikliği ve Nizam-ı Cedid'in kaldırılması gibi önemli sonuçlar doğuran Kabakçı Mustafa Ayaklanmasimn ortaya çıkardığı gerçekler ise III. Selim'in, danışmanlarının ve devlet yöneticüerinin, 3 gün boyunca gelişen olaylar karşısında hiçbir önlem alamayacak denli kararsız ve cesaretsiz olduklan ile, İstanbul'u tanımayan cahil ve kaba yamaklarla onlara katılan serserilerin kenti bir anda işgal edebilecekleri ve dilediklerini yaptırabileceklerinin anlaşılması olmuştur.

Bibi. *Georg Oğulukyan 'ın Ruznamesi, 1806-1810 İsyanları, İÜ. Selim, IV. Mustafa, İl. Mahmud ve Alemdar Mustafa Paşa,* (çev. H. D. Andreasyan), ist., 1972, s. 1-14; *Tarih-i Cevdet,* VIII, 201 vd; Yorga, *Osmanlı Tarihi,* c. V, Ankara, 1948, s. 164-173; Mustafa Nuri Paşa, *Netayicü'l-Vukuat,* (haz. N. Çağatay), c. III-IV, Ankara, 1980, s. 208 vd; Ahmed Refik, *Kabakçı Mustafa,* ist., 1331; Y. Akçura, *Osmanlı Devletinin Dağılma Devri,* (3. bas.), Ankara, 1988, s. 141 vd; Karal, *Osmanlı Tarihi,* V, s. 51 vd; M. Sertoğlu, (sadeleştiren), "III. Selim'in Hali", *Hayat Tarih Mecmuası,* S. 1, 2, 3 (Ocak-Şubat-Mart 1975).

NECDET SAKAOĞLU

KABAKULAK TEKKESİ

bak. RESMÎ EFENDİ TEKKESİ

KABARE TİYATROLARI

İstanbul'da kabare tiyatrosu türünün ilk örneğini veren topluluk Haldun Taner, Ahmet Gülhan, Metin Akpmar ve Zeki Alasya'nın 1967'de kurduğu Devekuşu Kabare Tiyatrosu(-») olmuştur. 1978'de Devekuşu Kabare Tiyatrosu'ndan ayrılan Haldun Taner ve Ahmet Gülhan, Pangaltidaki Gala Kulüpte, 1980 sonlarında, Tef Kabare Tiyatrosu'nu kurdular. 1 yıl soma dağılan topluluk, *Hayırdır İnşallah ve Kapılar* adlı oyunları sahneledi. Tef Kabare Tiyatrosu'nun oyunlarında Necati Bilgiç, Berrin Koper, Gülümser Gülhan, Uğur Yücel, Cem Özer, Oya Terzi, Haluk Yüce, Alev Akay rol aldı.

Devekuşu Kabare Tiyatrosu'nun başarı kazanmasından sonra, 1968'de Şişli'de Karagöz Kabare Tiyatrosu, Kulüp Kennedy'de Üç Maymun Kabare Oyuncuları, Şişli'de Nuri'nin Yerinde Pisi Pisi Kabare Tiyatrosu, Şişli Paşam Taverna'da Vâlâ Önengüt'ün Ortaoyuncular! gibi topluluklar kısa ömürlü kabare çalışmaları yaptılar.

Ali Poyrazoğlu, Cem Özer, Uğur Yücel gibi tiyatro sanatçılarının tek kişilik gösteri özellikleri taşıyan kısa süreli kabare çalışmalarım saymazsak, Devekkuşu Kabare Tiyatrosu'nun **1991**'de çalışmalarına ara vermesinden sonra ilk kez Ferhan Şensoy'un kurduğu Ortaoyuncular topluluğu kabare çalışması gerçekleştirdi. Ortaoyuncular, *Kırkambar*'adlı kabarelerini 1994'te "İçinden Dalga Geçen Tiyatro" adını verdikleri, gemi tiyatrolarında sergilediler.

HİLMİ ZAFER ŞAHİN

KABATAŞ

Fındıklı ile Dolmabahçe arasındaki kıyıyı ve yamaçları kapsayan semt.

Semtin, adını büyük bir taştan aldığı bellidir. Fakat taşın nerede bulunduğu ve nasıl bir cisim olduğu iyi bilinmiyor. Tayyip Gökbilgin, *İslam Ansiklopedisi*'ndeki "Boğaziçi" maddesinde, antik çağda, bir kaya parçasına "Petra Thermatis" (petra: Taş) adı verildiğini, Osmanlı çağında bunun Türkçeye çevrildiğini yazar. Evliya Çelebi ve ondan naklen *Hadîkatü 'l Cevamîise,* Etmeydaninda barut deposu olarak kullanılan Güngörmez Kilisesi 15. yy'm sonunda bir infilak ile havaya uçtuğunda, büyük bir taşının buraya kadar gelip kıyıya düşmesi ile, semtin o tarihten sonra bu adı aldığı bilgisini verir. Yine *Hadîka,* 19. yy'ın başında Mustafa Necip Efendi adlı bir zatın, sahile yalısmı yaptırırken, cesim taşı kestirtmiş olduğunu kaydeder.

Fındıklı(->) yönünden Dolmabahçe'ye(-0 doğru gelişte, Kabataş'ın Osmanlı dönemindeki ilk büyük ve geniş yerleşimi, Çizmeciler Tekkesi olmuştu. Cengiz Orhonlu'nun arşiv incelemelerine göre, II. Mehmed'in (Fatih) çizmecibaşısı Mahmud Bedreddin Ağa tarafından 1499'da kurulan tekke, Halveti tarikatma aitti ve şehrin her yanından gelen sayısız ziyaretçilerin odağı halindeydi (bak. Halvetîlik). Yemek salonunun 1.000 kişi alacak kadar geniş tutulduğu bu dini ocak, semt yoksullarına da tablalarla yemek gönderen bir hayır kurumu işlevi görüyordu. C. Orhonlu'nun Başbakanlık Arşivinde bulduğu 1744 tarihli bir belgeye göre, zamanla gelirlerini kaybedip boşalan ve harap hale gelen tekkenin ihyası için I. Mahmud'a (hd 1730-1754) başvurulmuştu. *Bostancıbaşı Defterleri* ise, 19. yyin başında binanın ve eklerinin ortadan kalkmış olduğunu gösteriyor. Günümüzde trafik yolu üzerinde bir adacık içinde ve yüksek bir çınar ağacı altında kalmış olan bir tek mezar taşı, tekkenin geniş naziresinin son kalıntısıdır.

Halen bu mevkide yer alan büyük ve anıtsal meydan çeşmesi, 1956'da Mende-

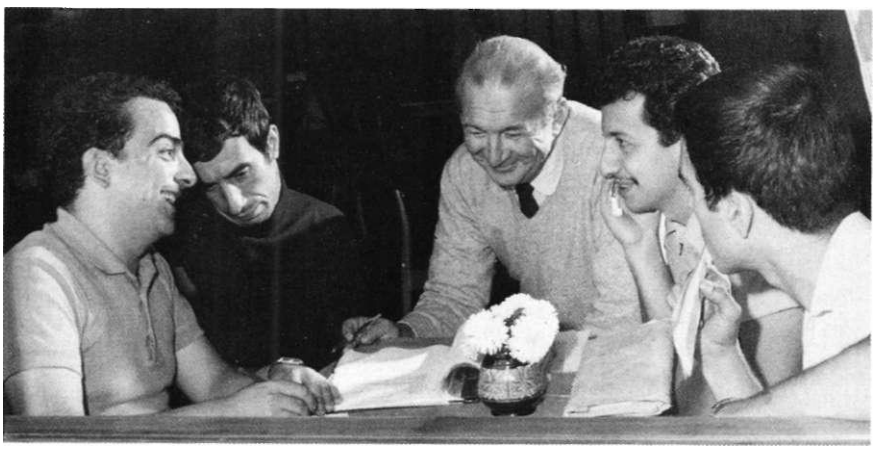

Türkiye'nin ilk kabare tiyatrosu olan Devekuşu Kabare Tiyatrosu'nun kuruculan: Zeki Alasya, Ahmet Gülhan, Haldun Taner ve Metin Akpmar.
Cumhuriyet Gazetesi Arşivi

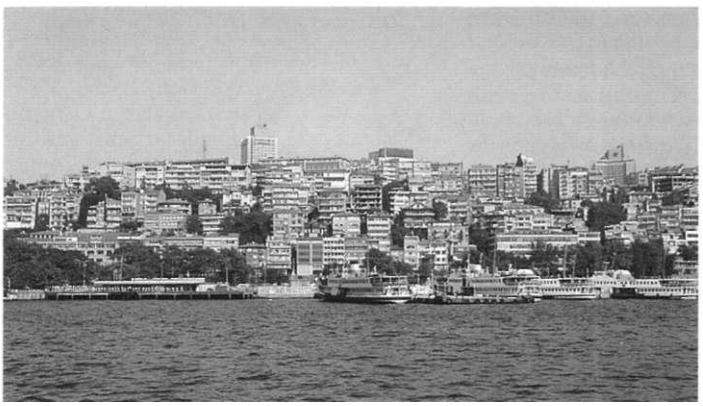

20. yyin başında Kabataş İskelesi (üstte) ve günümüzde Kabataş'ın denizden görünümü. *Erkin Emiroğlu fotoğraf arşivi (üst), Yavuz Çelenk 1994*

res iman sırasında buraya getirilerek monte edilmiştir. Vezir Hekimoğlu Ali Paşa'mn hayratı olan bu güzel ve gösterişli eser, 1732'de paşanın ilk sadrazamlığının hatırası olarak yapıldığında, burada değil, az ileride karşı sırada ve set üstüne kurulmuştu. Oldukça dik bir taş merdivenle önüne kadar çıkılan çeşme, 224 yıl bu yerde kalmış, sonra bu kaldırım kenarına indirilmiştir (bak. Hekimoğlu Ali Paşa Meydan Çeşmesi). Set üzerinde yer alan mescit, 1651'de Ömer Avni Efendi tarafından yaptırılmıştı. 8 yıl soma vefat eden banisi de, bahçede mihrabın önüne gömülüdür.

Burada, Fındıklı'dan gelişte sol yanda kalan duvarın önünü, Şeyhülislam Esad Efendi, 1613'te üç cepheli mermer bir çeşme ile süslemişti. 1956 imarı sırasında sökülen çeşme, 37 yıl Sular İdaresinin Feriköy deposunda demonte bir halde yattıktan soma, Sözen dönemi belediyesince 1993'te tekrar yerine kurduruldu. Ancak ilk haliyle çeşme, birkaç geniş basamakla çıkılan küçük bir terasa yapılmıştı.

Set duvan üzerinde, Osmanlı döneminde, herhalde 17. yy'dan soma, bir dizi ev ve konak yapılmış, onların da üstündeki yamaçları, geniş bahçeler içinde köşkler, malikâneler kaplamıştı. Set üstündeki dizi binalardan en ünlüsü, II. Abdülhamid dönemi nazırlarından Çürüksulu Ahmed Paşa'ya aitti. İki katlı ve sarı badanalı, kagir yapı, uzun süre yerinde kalabilmiş ve 5-10 yıl önce yıktırılarak yerine birkaç apartman dikilmiştir. Kagir konağın içinden sökülen mermer çeşmeler, oymalı ve masif kapılar ve tavan kornişleri gibi birçok parça, aylarca, antika dükkânlarım doldurmuştur.

Yamaçlarda yer alan bahçeli ve geniş malikânelerden tarihe geçmiş bir tanesi, Kazasker Ebusuud Efendinin konağı idi. Dönemin Fransız sefiri Marquis de Nointel'in ziyaret etmekten zevk aldığı konak, bahçesinde geniş ve mermer bir havuz ve portakal dahil her türlü nadide ağaç ile süslüydü. Bu konağın ve Alman Sefareti' nin altında, Esma Sultan için 1853'te yaptırılan ahşap saray, 1890'da II. Abdülhamid tarafından mektebe çevrilmiş ve payitahttaki Arap aşiret reislerinin çocuklarına ayrılmıştı. 1908'de bu binada bir lise kuruldu. Sonradan Ortaköy'e nakledilen bu lisenin adı, Kabataş'taki bu ilk yerinden kaynaklanır (bak. Kabataş Erkek Lisesi).

Müşir Namık Paşa'nm geniş sarayı da, bu yamaçların göz alıcı bir binasıydı. Uşşakizade Latife Hanimin ahşap konağı, bu binanın haremliği yerine yapılmıştır.

Kabataş kıyıları Osmanlı çağında 18. yy'dan itibaren, yalılarla imar edilmiş durumdaydı. *Bostancıbaşı Defterleri*'nde, bunların da listeleri var. Fakat samplerinin isimlerinin dışında mimari özellikleri, boyutları ve iç zenginlikleri konusunda bu defterlerden bilgi edinmek mümkün olmamaktadır.

Ancak gündelik yaşamı dalgalandıran çok belirgin olaylar, kimi yapıları tarihe geçirmiştir. Bunlardan biri, "Deniz Uğrusu" Hüseyin Paşa'mn yahşidir. Paşa burada denizi doldurarak arazi kazanıp üstüne ya da kenarına yalısını oturtunca, padişahın gazabını çekmiş ve 1655'te asılmak suretiyle cezalandırılmış. Deniz Uğrusu lakabı da, başına deniz yüzünden gelen bu felaket dolayısı ile, ölümünden sonra takılmıştır. Bu sahilde yer alan yapılardan tarihe geçmiş bir başkası, Abdülmecid'in kızı Fatma Sultan ile Mustafa Reşid Paşa'mn oğlu Galip Paşa evlendiğinde geçici olarak oturmalarına tahsis edilen yalıdır. Bu düğün vesilesi ile kıyı yolu düzenlenmiş ve rıhtımlar yapılmıştır. Bu imarı belgeleyen çok güzel bir anı taşı burada yer almaktadır.

Kabataş kıyılan, Asya yakasının yoğun bir yerleşimi olan Üsküdar'ın(->) karşısına isabet ettiği için, kayık trafiğine her zaman hizmet etmişti. Şirket-i Hayriye yöneticilerinden Hüseyin Hakî Efendi, 1870'lere doğru ilk kez araba taşıyan bir vapuru icat ettiğinde, onun denemesi ve karşıya geçiş merasimi de burada yapılmıştır.

Bu vapurların sefere girmesinden sonra her yıl Arabistan'a gönderilen padişah hediyelerinin kervanı olan süne alayı, şehri buradan terk etmeye başlamış; onu uğurlama merasimleri de din ulemasının huzurunda, onların duaları ve mücevherli buhurdanlarla gelen saray görevlüerinin katılımlan ile bu iskeleden yapılır olmuştur.

1950'leri izleyen yıllarda şehirde artan taşıt sayısı, Kabataş İskelesi'nin fonksiyonunu ön plana çıkarmış, modelleri geliştirilen ve kapasiteleri artırılan yeni araba vapurları, 1950-1960'larda, artık 10 dakikada bir işledikleri halde, Kabataş kıyılarının her tipten motorlu araçlarla silme dolması önlenememiştir. Bazen araba vapurlarını saatlerce bekleyen taşıt mevcudunu sığdırabilmek için iskelenin Fındıklı tarafına 1940'larda yapılmış olan çirkin Tekel yönetim binası sökülerek taşıt parkı meydanı yapılmıştır. İskelenin Dolmabahçe yönünde kıyıyı kapatan, 1920'lerin mimari stilinde ve Mühendis Halid Buğday'ın eseri olan, sarı badanalı, güzel ve karakterli Tekel depoları da, 1956-1959 Menderes imarı sırasında yıktırılarak deniz manzarası açılmıştır.

Kabataş'ın yoğun bir taşıt iskelesi işlevi 1973'te ilk Boğaz köprüsünün açılması ile sona ermiş bulunuyor. Kabataş'tan geçen kıyı bulvarı boyunca üst setleri tutan duvar da eskiden harçla sıvalı basit bir görünümde iken, 1956 imarı ve cadde genişletilmesi sırasında Gebze taşı ile kaplanmış ve masif bir bünye kazanmıştır. Üstünden sarkıtılan sarmaşıklarla güzel bir görüntü kazanan bu duvarı tekrar yıkıp yerine belediyeye gelir kaynağı sağlama amacı ile, dizi dükkânların yapılması fikri, estetik düşünce sahibi kimi yetkililerin engellemesi ile bugüne kadar önlenebilmiştir. Günümüzde Kabataş Meydanı kenanndaki iskelelerden çeşitli yerlere deniz otobüsü seferleri ve Şehir Hatları vapurlarıyla da Üsküdar, Adalar ve Yalova seferleri ve yine Üsküdar'a dolmuş motorları seferleri yapılmaktadır.

ÇELİK GÜLERSOY

KABATAŞ ARABA VAPURU

Şirket-i Hayriye'nin(->) pek kısa bir süre çalışmış küçük araba vapuru. Haliç Şirketi, bir borcuna karşılık olarak 13 numaralı küçük, altı düz, başı ve kıçı yuvarlak yolcu vapurunu Şirket-i Hayriye'ye devretmişti. Şirket de bu tekneyi küçük bir araba vapuru haline sokmuştu.

1910'da Hollanda'da yapılmış olan 61 grostonluk bu buharlı vapurcuk, **16** Mayıs 1915'te Marmara'da battıysa da, daha sonra kurtarılmış ve tekrar Haliç'te kullanılmaya başlanmıştı. Sukesimi çok az olduğu için derenin sığ sularına girerek Kâğıthane Iskelesi'ne kadar çamura oturmadan gidebiliyordu. 8 mil kadar hızı vardı.

Şirket-i Hayriye, bu küçük vapuru kısmen tadil edip, kazanının ve buhar makinesinin yerine bir dizel motor yerleştirerek araba vapuru haline getirdi. 77 baca numarası ve Kabataş adı verilen bu garip görünüşlü tekne, 1 yıla yakın bir süre Kabataş-Üsküdar arasında çalıştırıldı. 7-8 otomobil ancak alabiliyordu. Ama denge bozukluğu nedeniyle 1939'da kadro dışı bırakıldı. Şirket-i Hayriye'nin son vapuru da bu 77 baca numaralı vapur oldu.

istanbul'da aym adı taşıyan buharlı bir araba vapuru daha çalışmıştır. Bu Kabataş araba vapuru 1956'da, Haliç Tersanesi'nde inşa edildi. 893 grostonluktu. 32 otomobil alıyordu. Uzunluğu 58,2 m, genişliği 13,5 m, sukesimi 2,8 m idi. 1914 yapımı Pendik adlı yolcu vapurundan çıkma, her biri 650 beygirgücünde 2 adet tripil buhar makinesi vardı. Biri başta, öteki kıçta olmak üzere çift uskurluydu. Saatte 11 mil hız yapabiliyordu. Kartal adlı bir de eşi vardı. 1986'da kadro dışı bırakılarak satıldı.

ESER TUTEL

KABATAŞ CAMÜ

Kabataş Iskelesi'nin karşısmda, Setüstü'nde, Ömer Avni Mahallesi'nde, İnebolu Sokağı ile Mezarlık Üstü Çıkmazimn kesiştiği yerdedir.

Ömer Avni Camii adıyla da tanınan yapı, Resülküttab Ömer Avni Bey tarafından yaptırılmış ve vakfiyesi 1651'de tescil edilmiştir. Kırma çatıyla örtülü kagir cami, ahşap tavanlıdır. Profilli saçak bölümü dışarıya taşkındır. Yapıya kuzeydoğuda son cemaat yerine açılan bir kapıdan geçilir. Mihrap duvanna paralel gelişen ince uzun son cemaat yerinden, mihrap ekseni üzerinde açılan bir kapıyla harim mekânına girilir. Kare planlı harim bölümü dikdörtgen kesitli pencerelerle aydınlanmaktadır. Mihrabın iki yanındaki pencerelerin üstlerine bitişik olarak, dışarıdan revzenli küçük kare pencereler açılmıştır, iki taraftan sütunçelerle sınırlanan sivri kemerli mihrabının içi, klasik üslupta bitkisel süslemelerin kullanıldığı yeni Kütahya çinileriyle bezenmiştir. Aym tarzdaki çini süsleme, zeminden pencere seviyesine kadar mekânı kuşatmaktadır. Ahşap vaaz kürsüsü ve minberi yenilenmiştir. Mihrabın karşısında kapının sağında ve solunda ileriye doğru çıkma yapan fevkani mahfil, iki adet kare kesitli ahşap sütunla desteklenmektedir. Bu bölüm son cemaat yerinin üzerini de kaplayarak derinleşmektedir. İleriye çıkma yapan mahfil birimleri ahşap kafesle kapatılmıştır. Son cemaat yeri, harim bölümü ve ahşap mahfilin altı, çıtaların dikdörtgenler meydana getirmesiyle oluşturulan çubuklu tavanla örtülüdür. Caminin mihrabı hafifçe dışarıya taşkındır. Mihrabın önünde, içinde iki mezar taşı bulunan küçük haziresi bulunur.

Kuzeybatıda, harim ile son cemaat yerinin birleştiği yerde yapının taş minaresi yükselir. Minare sac bir külah ile örtülüdür. Külahın altını bir perde motifi süslemektedir.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* II, 86; Öz, *İstanbul Camileri,* II, 33.

TARKAN OKÇUOĞLU

KABATAŞ ERKEK LİSESİ

Ortaköy'de Çırağan Caddesi'ndedir.

II. Abdülhamid döneminde açılan Aşiret Mektebi'nin(-») kısa sürede kapanmasından soma, 1908'de Kabataş'ta Setüstü'ndeki Esma Sultan konaklarında 7 sınıf, 276 öğrenci ile öğretime başladı. Okulun kumcusu ve ilk müdürü Aynizade Hasan Tahsin Bey'dir.

1913'te ilk kısmı da açılan 12 sınıflı Kabataş Sultanisi'ne, 1919'dan soma yatılı öğrenci alındı. 1923-1924 öğretim yılından sonra sultaniler kaldırılınca Kabataş Erkek Lisesi adını aldı.

1928-1929 öğretim yılında Esma Sultan konaklarının okul için yetersiz hale gelmesi üzerine, Ortaköy, Çırağan Caddesindeki 18Ó7-1875 arasında inşa edilen ve Feriye Sarayları(->) adıyla anılan bugünkü yerine taşındı.

Sarayın kapalı manej alam 1932'de spor salonuna dönüştürüldü. Bahçeye bakan ve "Ağalar Dairesi" adıyla anılan cadde üzerindeki eski binalar onarılarak konferans salonu, laboratuvarlar, resim atölyeleri, müzik ve yabancı dil derslikleri olarak düzenlendi.

Öğrenci sayısındaki artış nedeniyle 1941-1942 öğretim yılından sonra okulun orta kısmı kaldırıldı. 1949'da Feriye Saraylarinın bir bölümü Beşiktaş Ortaokulu olarak kullanıldı. Daha soma liseye devredilerek yatılı öğrenciler için pansiyona dönüştürüldü.

Kabataş Erkek Lisesi, eğitim tarihimizde geleneği olan okullarımızdandır. Bu nedenle okuldan mezun olanlar arasmda dayanışma vardır ve okulları ile olan ilişkileri süreklilik kazanmıştır. Bu okul çıkışlı meslek sahipleri Kabataş'a destek verirler. Okulda, çağın gereklerine uygun eğitim öğretim verilmesine destek olmak amacıyla 7 Haziran 1987'de Kabataş Erkek Lisesi Eğitim Vakfı kurulmuş bulunmaktadır.

Vakfın çalışmalarıyla 1988'de Maslak'ta 57 dönümlük bir arsa, 1989'da Fer' iye Saraylarimn son noktası olan Feriye Karakolu(->) binası ile zaptiye koğuşlarının da içinde bulunduğu 8,5 dönümlük arsa, Tekel Genel Müdürlüğü'nden alınarak okula devredildi.

Feriye Karakolu ve zaptiye koğuşlarının eski haline uygun şekilde restore edilmesiyle Kabataş Erkek Lisesi'nin konferans, sergi, müze ve spor salonları, laboratuvarları ile uluslararası öğrenci kültür ve sanat etkinliklerinin odak noktası olması hedeflenmiş bulunmaktadır.

Maslak'ta Kabataş Erkek Lisesine bağlı 12 sınıflı ilköğretim binasının ve sosyal tesislerin yapımı sürmektedir.

1992-1993 öğretim yılında yabancı dil ağırlıklı Türkçe, yine aynı öğretim yılında okula ilk kez kız öğrenci alınarak karma eğitime geçilmiştir. Okula, ortaokul mezunu öğrenciler, diploma notlarına göre yapılan sıralama sonucu belirlenen kontenjan kadar alınmaktadır. 1 yıl hazırlık sınıfında yabancı dil eğitimi verildikten sonra eğitim-öğretim 3 yıldır.

1993-1994 öğretim yılında 237 kız öğrenci ile birlikte toplam 1.490 öğrenci eğitim görmektedir.

Yurdun her yerinden öğrenci kabul edilen Kabataş Erkek Lisesi, pansiyonlu olup 240 erkek öğrenci pansiyondan yararlanmaktadır.

KUTLUAY ERDOĞAN-
KOREL HAKSUN

KADEMİ ŞERİF TEKKESİ

Fatih İlçesi'nde, Osmanlı kaynaklarında Davutpaşa İskelesi olarak anılan Samatya semtinde, Kasap İlyas Mahallesi'nde, Samatya Caddesi ile Kadem Tekkesi Sokağı'nın kavşağında, Bayezid-i Cedid Mescidi'nin(-») yanında bulunmaktadır.

Sa'dî tarikatının İstanbul'daki en önemli tekkelerinden olan bu kuruluş 1199/ 1784'te Sadrazam Halil Hamid Paşa (ö. 1785) tarafından tesis edilmiştir. Bazı tekke listelerinde banisinin adı ile anılan bu

Kabataş Erkek Lisesi
Yavuz Çelenk, 1994

tesisin, Hz Muhammed'e ait olduğu rivayet edilen ve "Kadem-i Şerif' olarak adlandırılan bir ayak izini barındırdığı için daha ziyade "Kadem-i Şerif Tekkesi" olarak şöhret yaptığı, bazı kaynaklarda da "Kudüm-i Şerif Tekkesi" veya "Kadem Tekkesi" olarak zikredildiği anlaşılmaktadır. Mimari özelliklerinden 19. yy'ın ortalarında yenilendiği belli olan tekkenin tevhidhanesi Cumhuriyet döneminde çökmüş, yakın zamana kadar kısmen mesken oiarak kullanılan harem ve selamlık bölümleri ise harap durumda günümüze intikal etmiştir.

Tekkenin ilk postnişini, Şeyh İbrahim Ebü'l-Vefa-i Sami'nin halifesi Şeyh Seyyid Mehmed Ziyad Efendi'dir (ö. 1790). M. Ziyad Efendi'den sonra dört oğlu (Ahmed Efendi, Abdurrahman Efendi, Mehmed Efendi ve Abdüllatif Efendi) sırayla posta geçmiş, Abdüllatif Efendi'yi (ö. 1850) oğlu Ahmed Agâh Efendi (ö. 1876) ile torunu İsmail Bedreddin Efendi (ö. 1914) izlemiştir. Tekkenin son şeyhi de yine aynı sülaleden olan ve tekkelerin kapatılmasından sonra yeğeni Ahmed Eset Ben'im'e hilafet vermiş bulunan Şeyh Salâhaddin Efendi'dir. Ayin günü 1256/1840 tarihli *Âsitâne'de* perşembe, 1304/1886 tarihli *Mecmua-i Cevâmi* ile 1307/1889 tarihli *Mecmua-i Tekâyâ da.* salı olarak verilmektedir. Dahiliye Nezareti'nin 1885'te hazırlattığı istatistik cetvelinde tekkede dört erkek ile bir kadının ikamet ettiği, Maliye Nezareti'nin tekkelere ilişkin 1910 tarihli *Taamiye Tahsisat Defteri* hde de yılda 708 kuruş, günde bir okka et ile bir çift ekmek tahsisatı olduğu belirtilmektedir.

Kadem-i Şerif Tekkesi, Samatya Caddesi üzerinde doğu-batı doğrultusunda uzanan, harem ve selamlık bölümlerini barındıran iki katlı bir kanat ile selamlığın arkasında (kuzeyinde), üst katın hizasında yer alan tevhidhaneden meydana gelmektedir. Tasarımı ve dış görünümü itibariyle herhangi bir eski İstanbul meskeninden pek farklı olmayan harem-selamlık kanadında zemin katın dış duvarları kagir, iç duvarları ahşap olarak inşa edilmiş, üst kat ise bütünüyle ahşap olarak tasarlanmıştır. Batı yönündeki harem ile doğudaki selamlık mabeyin odası niteliğinde iki mekân ile birbirine bağlanmakta ve Samatya Caddesine açılan birer bağımsız kapı ile donatılmış bulunmaktadır. Her iki bölümde de sofaların çevresinde, dikdörtgen açıklıklı pencerelerden ışık alan, yüklüklerle donatılmış odalar mevcuttur. Zemin katında mutfak, kiler ve taamhane (yemekhane) mekânlarını, üst katta da şeyh odası, meydan odası, kahve ocağı vb birimleri barındıran selamlık, hareme göre daha büyük tutulmuştur. Sırtını, bugün mevcut olmayan tevhidhanenin mihrap duvarına dayayan selamlık bölümü, kuzey yönündeki (cadde üzerindeki) ahşap konsollara, doğu yönündeki ise ahşap direklere oturan iki büyük çıkma ile genişletilmiştir. Haremin cadde üzerindeki cephesinde de küçük bir çıkma göze çarpar. Arsanın doğu kesimindeki cümle kapısından basamaklarla tevhidhanenin kotuna çıkılmakta, tevhidhane ile aym kotta yer alan küçük hazirede tekke şeyhlerine ve aile fertlerine ait mezarlar bulunmaktadır.

Bibi. Aynur, *Saliha Sultan,* 36, no. 101; *Âsitâne,* 17; Osman Bey. *Mecmua-i Cevâmi,* I, 80-81, no. 127; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ,* II; *Ihsaiyatll.* 21; Vassaf, *Sefine,* V, 270; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ.* 20-21; *Fatih Camileri,* 282.

M. BAHA TANMAN

KADI ÇEŞMESİ MESCİDİ

bak. YARHİSAR MESCİDİ

KADI HÜSAMEDDİN MESCİDİ

Eminönü İlçesi'nde, Şehzadebaşı semtinde, Büyükşehir Belediyesi yakınındadır. Mescide "Çamaşırcı Camii", "Onsekiz Sekbanlar Camii" adları da verilir.

Mescit 16. yy'da yaptırılmıştır. Banisi I. Süleyman (Kanuni) dönemi (1520-1566) kadılarından Hacı Hüsameddin Efendi' dir. 1755'te yanan mescit Çamaşırcı Hacı Mustafa Efendi tarafından ihya edilmiştir. 1865'te yenilenen mescit 1960'ta etraflıca bir tamir geçirerek bugünkü haline gelmiştir.

Yapı kare planlıdır. Son cemaat yeri yoktur. Mescide girişte abdest alma ve hazırlık mekânı mevcuttur. Bu holden bir seki ile harime girilir. Mihrabın iki yanında birer, giriş yönünde sola kaymış bir, diğer iki yönde ise üçer pencere mevcuttur. Pencere açıklıkları sivri kemerli olmakla beraber içlerine yerleşen şebekeler dikdörtgendir. Pencere açıklıkları dıştan da dikdörtgen görülür. Girişin sağ tarafından bir balkon gibi düzenlenmiş kadınlar mahfiline merdivenle çıkılır. Harimin üçüncü penceresi somadan eklendiği açık olan bu mahfil nedeniyle içten ahşapla kapatılmıştır. Girişin sol tarafında ise camekânla halimden ayrılan imam odası bulunur.

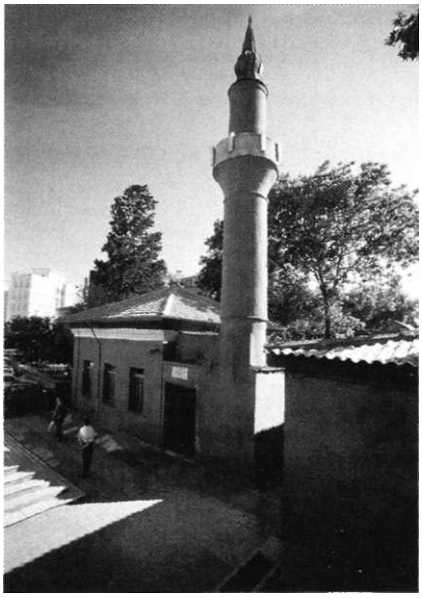

Kadı Hüsameddin Mescidi
Nurdan Sözgen/Onyx, 1994

Mihrap mavi renkli fayansla kaplanmış basit bir niş şeklindedir. Minber ise ahşap malzeme ile yapılmıştır. Mescidin tavanı ahşaptır. Sade süslemeli bu tavanın ortasında bir "mühr-i Süleyman" motifi mevcuttur.

Duvarları kagir olan mescit yeşil renkte boyanmıştır. Minare ise tuğladan ve tek şerefelidir. Hazırlık mekânına girişin sağında olan minarenin girişi mescit dışındadır. Çatı ise dıştan ahşap çıkma yaparak üstten dört meyilli basit bir kiremit ile örtülüdür.

BibL Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 75; Öz, *İstanbul Camileri,* I, 79.

ESRA GÜZEL ERDOĞAN

KADI MESCİDİ

Taksim, Gümüşsüyü Mahallesi, Selime Hatun Camii Sokağı ile Ayaspaşa Camii Sokağının arasında kalır. "Kutup İbrahim Efendi Mescidi", "Ayaspaşa Mescidi" veya "Selime Hatun Camii" olarak da tanınır. 17. yy'a ait yapının banisi, İstanbul Kadısı İbrahim Efendi'dir. 1933'te kadro harici bırakılarak, minaresi yıktırılmış, daha sonra yeniden ibadete açılmıştır.

Yapıya giriş, bir merdivenden sonra, yuvarlak kemerli bir kapıdan sağlanır. Kemerin ortasında çıkıntılı bir kilit taşı yer almaktadır. Kapı iki kademeli olup üzerinde kitabesi vardır. Son cemaat yeri, yamuk planlı olup, sağdaki merdivenlerle

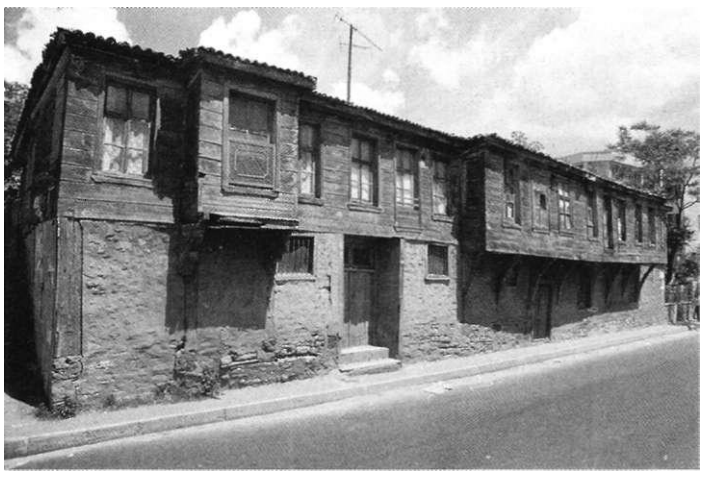

Kadem-i Şerif Tekkesi
Nurdan Sözgen/ Onyx, 1994

yukarı kadınlar mahfiline çıkılır. Yapının hariminde doğu ve batı cepheleri simetrik olup, eşit aralıklarla açılmış yuvarlak kemerli üç pencere, bunların üstünde de aynı özelliği gösteren daha ufak pencereler vardır. Kuzey duvarındaki girişin sol tarafına, yapıdaki diğer pencerelerle aynı özellikte bir tane pencere açılmıştır. Güney duvarının ortasında ise yarım yuvarlak niş şeklinde mihrap, mihrabın sağında ve solunda birer tane ufak dikdörtgen çerçeve bulunur. Güneydoğu köşesinde yer alan vaaz kürsüsü ile minber ahşaptır. Paravanla ikiye ayrılmış olan kadınlar mahfili ikisi kuzeyde, ikisi de doğuda yer alan pencere ile aydınlanmakta, batısında ise minareye çıkış kapısı yer almaktadır. Yapının geçirdiği onarımlar sırasında kadınlar mahfiline ve son cemaat yerine ekleme yapılmış olduğu bellidir. Çünkü kadınlar mahfilinin kuzeyinde kalan aynı özellikteki pencere, bugün dolap olarak kullanılmaktadır. Ayrıca ana mekândaki pencere altlarına gelen süslemeler buradakilerle aynı özelliği göstermemektedir. Orijinal kadınlar mahfilinde iki ahşap direkle, üç açıklık sağlanmıştır.

Harimin duvarları dikdörtgenlere ayrılmış ve kalem işi süslemelerle bezenmiştir. Güney duvarı dokuz tane dikdörtgene ayrılmış olup, ortadakinde mihrap bulunur. Doğu ve batı cepheleri altı dörtgene ayrılmıştır. Dörtgenlerin köşelerine mavi, sarı, kahverengi, yeşil renklerinde kalem işi bezeme grupları yerleştirilmiştir. Harimin tavanı ve orijinal kadınlar mahfilinin tavanı ahşap olup, ortada bitkisel süslemeli bir göbek bulunur. Etrafım bir ayet kuşağı çevreler. Daha soma iç içe geçmiş daireler yer alır. Bunların da etrafı dikdörtgen olup, köşelerinde daireler vardır. Ayrıca duvarların pencere altına kadar gelen kesimi taş görünümünde boyama ile kaplanmıştır.

Yapının altı kesme taş, üzeri ise tuğladır. Dıştan iki kat görünümlü olup, cepheleri ortadan ikiye ayıran bir silme vardır. Pencerelerin etrafı sınırlandırılmış ve ortalarına da çıkıntılı kilit taşları konmuştur. Minare yivli gövdeli ve tek şerefelidir. Yapının dıştan güney cephesinde mihrap, yarım yuvarlak şeklinde dışarı taşkın olarak yapılmıştır. Bu cephede yapıyı ikiye ayıran silme yoktur. Mihrabın önünde ufak bir bahçe olup, burada şadırvan bulunur. Yapının alt katı meşruta olarak kullanılmaktadır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* II, 84; Raif, *Mir'at,* 373; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* II, 40-41, no. 164; Öz, *İstanbul Camileri,* II, 34; *İSTA.* III, 1487.

N. ESRA DİŞÖREN

KADIKÖY

Kadıköy İlçesi'nin(->) tarihsel çekirdeğini meydana getiren, bugün de merkezi durumunda olan semt.

Marmara sahilleri boyunca Haydarpaşa'dan Bostanciya dek kuzeybatı-güneydoğu doğrultusunda oldukça uzun bir sahil şeridine sahip olan Kadıköy'de kıyı şeridi ve buna paralel uzanan ana ulaşım güzergâhlarının yerleşme yapısını belirlediği, daha geride yer alan Ankara Yolu' nun (eski E-5) ise yerleşmeyi bir anlamda sınırladığı söylenebilir. Her ne kadar Ankara Yolu'nun kuzeyinde yer alan Küçükbakkalköy, İçerenköy gibi yerleşmeler günümüzde gerek idari, gerekse ekonomik anlamda Kadıköy llçesi'nin bir parçasını oluşturuyorlarsa da Kadıköy geniş anlamda kuzeyde Ankara Yolu'na, güneyde Marmara Denizi'ne kadar kıyıda ise Haydarpaşa Koyu ile Bostancı arasında kalan bir alan içinde düşünülebilir. Kadıköy'deki yerleşmenin başlangıcım oluşturan tarihsel çekirdek, Haydarpaşa Koyu çevresi ile Moda Burnu'nun oluşturduğu alanda yer almaktadır. İlçeye adım veren yerleşme merkezi ve asıl Kadıköy semti kabaca kuzey ve kuzeydoğuda demiryolu, doğuda Kurbağalıdere (Kuşdili Deresi) ve Kalamış Koyu, batıda ise Marmara Denizi ve Haydarpaşa Koyu'nun sınırladığı bir alan olarak düşünülmelidir. Bugün bu alan Kadıköy Çarşısı, Yeldeğirmeni ve Moda gibi tarihi yerleşme alanlarını da içeren Rasim Paşa, Osman Ağa ve Cafer Ağa mahallelerinden oluşmaktadır. Günümüzde bütünüyle kentsel alan içinde kalan ve yapılaşmış bulunan Kadıköy, Bostanciya kadar uzanan semt ve mahalleleri ile ancak 19. yy'da sürekli iskân sahası haline gelip kentle bütünleştiğinden, İstanbul'un diğer tarihi semtlerine nazaran şehir tarihi içinde oldukça genç bir yerleşme olarak kabul edilebilir. Bununla birlikte geçmişi İstanbul'dan çok daha eskilere uzanmaktadır.

Selime Hatun Camii olarak da bilinen Kadı Mescidi.
Nurdan Sözgen/Onyx, 1994.

İstanbul çevresinin paleolitik çağın ardından iskân edildiği sanılmakla birlikte, bilinen en eski bulguların buzul çağlarında ortaya çıkan paleolojik devrin çeşitli evrelerine ait olduğu görülür. Karadeniz ve Marmara çevresinde son buzul çağı ile MÖ 6000 arasına ait oldukça yoğun iskân izlerine rastlanmasına karşın Boğaziçi çevresinde herhangi bir iz görülmemesini, bu dönemde deniz yüzeyi ve topografyanın bugünkünden farklı olmasıyla açıklamak mümkündür.

İstanbul ve çevresinin günümüzdeki doğal görünümü ve kıyı çizgisi MÖ 5500 yıllarında tamamlanmıştır. Bu dönemde İstanbul çevresindeki vadi ağızlarında koylar meydana geldiği gibi Kurbağalıdere'nin(->) ağzından da Kalamış Koyu oluşmuştur. MÖ 3000 yıllarında ise deniz yüzeyi bugünkünden 3 ila 5 m daha yükseğe ulaşır.

MÖ 5000-3000 arasında İstanbul çevresinde ilk insan yerleşmelerinin ortaya çıktığı söylenebilir. Anadolu yakasında yontma taş devrine ait ilk el baltaları İçerenköy'de bulunmuştur. Yine Pendik'te denize bakan bir tarlada 1940'ta kalkerden bir el baltası, 1959-1962 arasında yine Pendik'te bir açık hava konak yeri olduğu sanılan yontma taş aletler saptanmıştır. Aynı dönemlere tarihlenebilecek diğer buluntu yerlerine Ümraniye ve Dudullu çevresinde de rastlanmıştır. Burada açık hava konak yerleri olduğu anlaşılan 13 buluntu yeri tespit edilmiş ve bu alanlarda çoğunlukla çakmaktaşı ve kuvarsitten aletler bulunmuştur. Yine Dudullu'nun 250 m kadar batısında İstanbul'un ilk üretimciliğe geçiş evresini yansıtabilecek en eski "akeramik köy" yerleşmelerinden biri saptanmıştır.

Anadolu yakasında ve belki tüm İstanbul çevresinde tarih öncesine ait en önemli yerleşme alanı Fikirtepe kültürüdür(->). Kapalı bir havza özelliğine sahip Marmara ve Karadeniz'in Akdeniz ile birleşerek, tatlı sularının önce acılaşması sonra da tuzlulaşması dönemine ait olan Fikirtepe yerleşmesi, bu ekolojik değişimden büyük ölçüde etkilenmiş olmalıdır. Zira burada azman tatlı su ve acı su balıkları ile az miktarda tuzlu su balığına rastlanmıştır. Bu dönemde kıyı çizgisinin de bugünkünden çok daha geride olduğu, denizin Fikirtepe önlerine kadar uzandığı sanılmaktadır. Fikirtepe İstanbul'un bilinen en eski çanak çömlekçi neolitik kültürüdür. Tek bir kültür evresine rastlanması tarihlendirmeye kesinlik kazandıramamıştır. Fikirtepe kültürü muhtemelen I. Troya öncesine ve MÖ 4000'den 3000'e geçiş devresine ait olmalıdır.

MÖ 1000 yılları civarında Fenikeliler tarafından Fikirtepe'de çeşitli kaynaklarda Harhadon adıyla anılan bir ticaret kolonisi oluşturulduğu bilinmektedir. Bu dönemde Kuşdili Deresi bir haliç şeklindedir ve kıyı çizgisi de bugüne göre hâlâ çok içeride, Fikirtepe-Hasanpaşa arasında olmalıdır. Daha sonra bu ilk yerleşmenin karşısında Moda Burnu ile Yoğurtçu arasında Halkedon (Bakır Ülkesi) adıyla ikinci bir yerleşme daha oluşur. Kimi kaynaklar Halkedon'un Harhadon'un devamı niteliğinde bir Fenike yerleşmesi olduğunu belirtirken, bazı kaynaklar da buranın bir Grek kolonisi olarak kurulduğunu ifade etmektedirler. Halkedon deniz kıyısında ve dönemin önemli bir suyolu üzerinde kurulmuş olmasına karşın tarımsal karakteri ağır basan bir yerleşme olmalıdır. MÖ 680'de Trakya üzerinden gelen kolonizatörlerin yerleştiği Halkedon bu tarihten sonra büyüyerek Moda Burnu'na yayılır. Halkedon kısa sürede Kocaeli Yarımada-

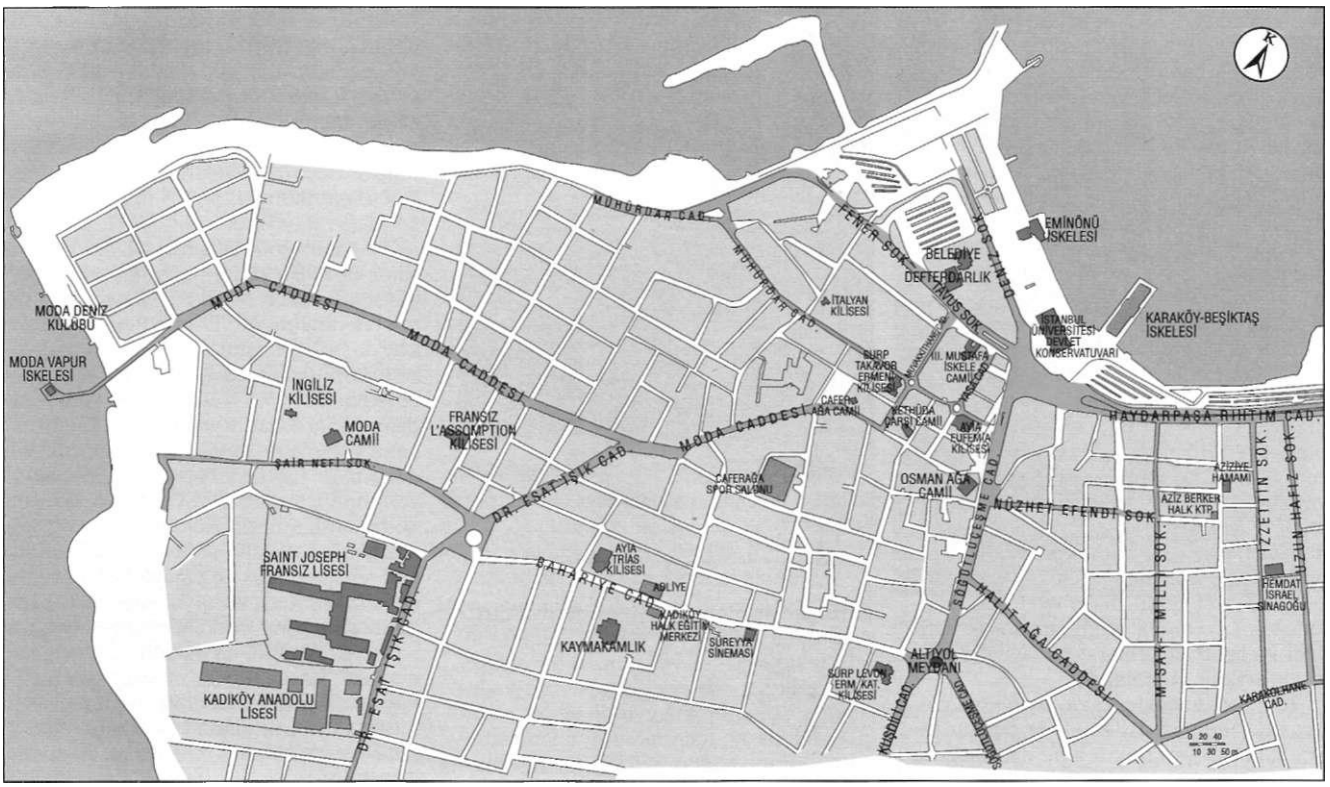

Kadıköy
İstanbul Ansiklopedisi

sı üzerinde Gebze'ye kadar uzanan bir devletin de merkezi haline gelir. Yeni kolonizatörlerle birlikte Halkedon'un kültürel karakteri de önemli ölçüde değişikliğe uğramış ve Fenikelilere özgü Doğulu özellikler büyük ölçüde ortadan kalkmış olmalıdır. Halkedon bu dönemde Apollon Tapınağı ile ün salar. Öyle ki bu tapınağın kehanetleri Delphoi'deki tapınağın kehanetlerinden hiç de geri kalmaz. Haydarpaşa Çayırı ise Halkedonlular tarafından at yarışları için kullanılır.

İstanbul ve Marmara çevresi ile Kuzey Ege'deki kimi yerleşmelerle ticari ilişkiler içinde bulunan ve kendi parasına sahip olan Halkedon MÖ 7. yy'da Sarayburnu'nda Bizantion'un(->) kurulmasının ardından önemini yitirmeye başlar. Delphoi'deki kâhinlerin tavsiyeleri doğrultusunda, Megaralıların, Sarayburnu'nun son derece uygun özelliklerini değerlendirmeyip karşı kıyıda yerleştikleri için "Körler Ülkesi" olarak adlandırdıkları Halkedon'un karşısında Bizantion'u kurmaları ve stratejik konumunun da yardımıyla ticarete dayanan bu yeni kentin önemli bir ağırlık kazanmasıyla, çevredeki diğer yerleşmeler gibi Halkedon da geri plana düşer. Halkedon MÖ **6.** yy'ın sonlarında Perelerin Trakya'yı istilaları sırasında Pers egemenliğine girerse de Pers İmparatoru Darius'un Tuna'yı geçmesinin ardından, Bizantion ve Perinthos'la birlikte başkaldırın Ancak Darius'un geri dönüşünden sonra Trakya'da bırakılan bir Pers ordusu bu kıyı kentlerini tekrar ele geçirir. Pers savaşlarının ardından İstanbul çevresindeki şehirler Atina önderliğindeki Delos Birliğinin üyesi olurlarsa da MÖ 431-404 arasında Peloponnesos Savaşları'ndan başlayarak çevre şehirlerle birlikte bağımsızlığını kazanmaya çabalarlar. Halkedon'a oldukça pahalıya mal olan bu mücadeleler sırasında, Alkibiades komutasındaki Atinalılar şehri ele geçirirlerse de kısa süre sonra püskürtülürler. Daha sonra MÖ 133'te Bitinya ve Pontus Kralı Mithradates şehri kuşatarak ele geçirir. Şehir kısa süre sonra Bergama Devleti'nin ve nihayet MÖ 74'te Romanın hâkimiyetine girer.

Bizans Dönemi

Roma hâkimiyeti, Bizantion'un, çevresindeki diğer yerleşmelere nazaran önemini iyice artırdığı bir süreci de başlatır. Bizantion'un İmparator Septimius Severus ile Constantinus tarafından MS 2. ve 4. yüzyıllarda büyük ölçüde yeniden imar ve inşa edilmelerine karşın Halkedon önemi gittikçe azalan bir yerleşme olarak varlığını sürdürür. Ancak imparatorluğun kuzey sınırlarında baskısını hissettiren barbar saldırılarından etkilenir ve MS 258'de Karadeniz'den gelen Got akınlarında yağmalanır. Bunu İskit akınları takip eder. Aynı yüzyıl içinde zaman zaman şiddetini artıran Hıristiyan kovuşturmalarından Halkedon da nasibini alır. Diocletianus'un Hıristiyanlara karşı giriştiği sert sindirme hareketleri sırasında sonradan adına İmparator Constantinus tarafından bir kilise inşa edilecek olan Ayia Eufemia(->), 49 askerle birlikte Halkedon'da katledilir. Apollon Tapmağının yerine yapılan ve adını taşıyan ilk kilise zaman içinde yıkılmış, daha sonra 1830'da çarşı içinde aynı adı taşıyan ikinci bir kilise inşa edilmiştir (bak. Eufemia [Ayia] Kilisesi). MS 4. yyin başında Halkedon Roma'daki iktidar mücadelelerine sahne olur. Constantinus ile Licinius arasındaki bu mücadelelere son noktayı koyacak nihai karşılaşma 17 Eylül 324'te Halkedon yakınlarında gerçekleşir ve Constantinus, Licinius'u Üsküdar ile Kadıköy arasında cereyan eden bir deniz ve kara savaşıyla yenilgiye uğratarak ertesi günü sezar olarak Bizantion'a girer.

Constantinus, Bizantion'un kaderini değiştiren stratejik bir kararla başkenti Roma'dan Marmara kıyılarına taşır. Bir söylenceye göre Constantinus başkent olarak önce Bizantion'u değil, Halkedon'u seçer. Ancak şehrin imarı için inşaat faaliyetleri başlayacağı sırada iki kartal gelerek inşaat halatlarını işçilerin elinden kapıp Bizantion'a taşırlar. Böylece yeni başkentin Bizantion'da kurulmasına karar verilir. Bundan sonra Bizantion'un Konstantinopolis adıyla dünya şehri kariyeri başlarken Halkedon da yavaş yavaş bir çöküş sürecine girer. İmparator Valens (hd 364-368) şehir surlarını yıktırarak taşlarıyla Bozdoğan Kemeri'ni(->) yaptırırken I. Theodosius da Halkedon'daki çeşitli tapınakları, taşlarını başkentteki kamu inşaatlarında kullanmak üzere yıkar. Arta kalan taşlardan bir kısmı da I. Süleyman (Kanuni) döneminde (1520-**1566)** Süleymaniye ve Mihrimah Sultan (Edirnekapı ve Üsküdar) camilerinin yapımında kullanılır.

Halkedon 451'de piskoposluk merkezi olur ve burada aynı yıl Ayia Eufemia

Kilisesi'nde 4. Evrensel Konsil toplanır. İlk konsiller arasında en büyüğü ve en iyi belgelenmişi olan Halkedon Konsili'ne(->) 520 dolayında piskopos ve piskopos temsilcisi katılır. Genel olarak Hz İsa'nın insani ve tanrısal iki doğası olduğu yolundaki görüşlerin onaylandığı konsilden, bir anlamda en kârlı çıkan, yine Konstantinopolis olur. Papa Aziz Leon'un temsilcilerinin itirazlarına rağmen Konstantinopolis ve Kudüs patriklik olarak ilan edilir ve kendilerine özel yetkiler tanınır.

Halkedon bundan sonraki yüzyıllarda bir dizi kuşatma ve saldırılara maruz kalır. 608'de şehri kuşatan Sasaniler, 616'da şehri ele geçirerek yakıp yıkarlar. Şehir 668'de Emevi, 718'de ise Abbasi ordularınca kuşatılır. 1080'de kısa süre için Kutalmış oğlu Süleyman Şah tarafından Anadolu Selçuklu topraklanna katılan şehir 1097'de bu kez Geodefroi de Bouillon komutasındaki ilk Haçlılan görür. 1203'te de Bizans'a karşı Latin saldırısında Venedik Doju Enrico Dandolo kuvvetleri ve İV. Haçlı şövalyelerine üs görevi görür. 14. yy'dan başlayarak Halkedon çevresinin Osmanlı akınlarına sahne olduğu görülür. Mayıs 1331'de Orhan Gazi ile III. Andronikos arasında Maltepe yakınlarındaki savaşın ardından Osmanlı ilerlemesi hız kazanır. 1352-1353'te de Halkedon çevresi büyük ölçüde Osmanlı denetimine girer. Bu süre içinde Osmanlılar, Geyikli Baba'nın öğrencilerinden Gözcü Baba, Eren Baba, Kartal Baba, Sarı Gazi gibi savaşçı din adamları ve öğrencilerini başta Göztepe Merdivenköy olmak üzere yörede kurdukları tekkelere yerleştirirler. Böylelikle askeri ilerlemeyi pekiştirecek toplumsal ve kültürel bir taban yaratma uğraşına da girerler. İstanbul'un fethi sonrası II. Mehmed (Fatih) Halkedon'u ilk İstanbul kadısı Hızır Bey'e verir. Buna izafeten yerleşme adının da Kadıköy olarak değiştiği söylenir.

Bizans dönemi boyunca Konstantinopolis karşısında yavaş bir gerileme yaşayan Halkedon'un bu süreç içinde kentsel karakterini yitirerek küçüldüğü ve çevresiyle birlikte sayfiye ve tarımsal özellikleri öne çıkan mütevazı boyutlarda bir yerleşme, bir kasaba haline dönüştüğü söylenebilir.

Haydarpaşa'da Constantinus'a ait bir sarayın varlığı kesin değildir. Ancak ortaçağda Halkedon çevresinin Bizans imparatorları ve yöneticüerinin rağbet ettikleri seçkin bir sayfiye; kaliteli şarap, meyve ve sebzeleriyle ünlü; bağ, bahçe ve bostanlarla kaplı bir yer olduğu bilinmektedir. Özellikle Fenerbahçe(-») çevresi bu dönemde gözde bir sayfiye yeri olmuştur.

Fenerbahçe ile Moda arasında yer alan Kalamış Koyu'nun eski adı Eutropo'dur. Eutropo nüfuzlu birisiydi ve Arkadios döneminde (395-408), idam edilen bakan Rufinos'un buradaki sarayım ele geçirmişti.

Daha ileriye doğru önemli bir yapı grubu da Caddebostan'da görülür. Burası muhtemelen Arkadios'un bakanlarından Rufinos'un daha sonra imparator sarayına dönüştürülecek olan yazlık köşkünün bulunduğu yerdi ve buna izafeten Rufiniande olarak adlandırılıyordu. Aziz Piyer ve Paul'e adanmış bir kilise, Aziz Hypace, Aziz Mihail ve bir Latin manastırı ile bir iskele, bu çevredeki önemli yapılan oluşturur. Semavi Eyice'nin ifadesine göre 1940'lı yıllarda Şaşkmbakkal'da denize doğru inen dik sokaklardan birinin deniz tarafında bir inşaat kazısı sırasında yapı temellerine rastlanır.

Daha doğuda yer alan Bostancı(-0 ve Maltepe'ye(-«) doğru olan sahalar da bu dönemde önemli yerlerden olmalıdır. Bostancı, şehir valisinin, imparatoru Anadolu'daki seferlerden dönüşte karşıladığı yerdir ve 718'de Arap donanmasının sığındığı bir limana sahiptir. Daha ötede Maltepe'ye doğru olan saha, Kadıköy sınırlarının dışmda olsa da Bizans döneminde Kadıköy'den itibaren tüm sahile yayılmış bulunan sayfiye yerleri ve yazlık saraylar, kilise ve manastırlar, bağ ve bahçelerden oluşan yerleşim bölgesinin bir parçası olduğundan anılmaya değer yerlerdir. Burada yer alan en önemli yapı, günümüze temelleri ulaşabilmiş olan Brias Sarayı(-<) olmalıdır. 9. yy'da inşa edilmiş, Aziz İgnatios'un adını taşıyan bir manastır ile yine bir liman, buradaki diğer dikkate değer yapılardır.

Tüm bu çevrenin merkezini oluşturan ortaçağ Halkedon'undan günümüze herhangi bir fiziksel iz ulaşabilmiş değildir. Haydarpaşa ve Kalamış koyları arasındaki tepelik burun üzerinde yer alan yerleşmenin surlan, bugüne göre Altıyol, Sakızağacı, Mühürdar ve Söğütlüçeşme arasında yaklaşık 500-650 m uzunluğunda kabaca bir dikdörtgen oluşturacak şekilde uzanıyordu. Muhtemelen Altıyol civarında bir kapı vardı ve şehrin Kalamış Koyu'na bakan kesiminde de mezarlıklar yer alıyordu. Şehrin iki limanından -ki bir tanesi muhtemelen bugünkü Kadıköy Meydanimn yerinde, diğeri de Söğütlüçeşme civarındaydı- tiyatro, hipodrom, Constantinus Sarayı, Ayia Eufemia ve Ayios Yeoryios kiliseleri ile çeşitli yapılardan bugüne herhangi bir iz kalmamıştır. Ancak bu yüzyılın başlarında Altıyol civarı ile 19701i yıllarda Osman Ağa Camii yakınlarında yapılan çeşitli inşaat kazılarında pişmiş toprak ve mermerden su künkleri ile sur duvarlarına ait oldukları tahmin edilen sur temelleri ve duvar taşlarma rastlanmıştır.

E-5 Karayolu ve Haydarpaşa ilave limanı inşaat halindeyken Kadıköy ve çevresi, 1955. *M. Rıfat Akbulut koleksiyonu*

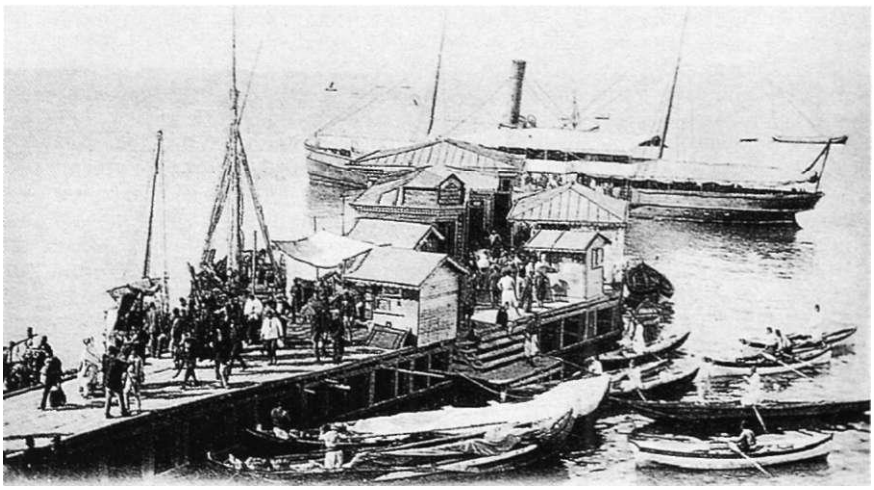

Bir kartpostalda Kadıköy İskelesi, 19. yy sonlan.
IhlV Arşivi

Osmanlı Dönemi

II. Mehmed (Fatih) istanbul'u fethettiğinde Kadıköy bugünkü çarşı civarında toplanmış köy göriinümlü bir kasabadan daha fazlası değildir ve yerleşmedeki hane sayısı birkaç yüzle sınırlı olmalıdır. Çokluk tarım ve balıkçılıkla uğraşan yoksul Rumların yaşadığı Kadıköy'de fetihten sonra da uzunca bir süre önemli bir Türk nüfus yoğunlaşması görülmez. İlk Türk mahalleleri bugün Osman Ağa Camii'nin bulunduğu çevrede gelişmiştir. Burada San Kadı Mehmed Efendi tarafından bugünkü Osman Ağa Camii'nin olduğu yerde bir mescityaptınlmıştır. Bu mescit yerine 1612' de Babüssade Ağası Osman Ağa tarafından bugünkü cami yaptırılır. Bir diğer cami ise III. Mustafa'nın (hd 1757-1774) çarşı içinde yaptırdığı iskele Camii'dir (bak. Mustafa III Camii).

Osmanlı döneminde Kadıköy çevresi Roma ve Bizans döneminde olduğu gibi, üst düzey yöneticilerin rağbet ettiği gözde bir sayfiye ve mesire yeridir. Bunun yanında önemli bir tarımsal üretim alam olmaya devam eder. Haydarpaşa(-»), Kuşdili Deresi (Kurbağahdere), Çamlıca yamaçlarına doğru Acıbadem ve Koşuyolu ile Fenerbahçe, önde gelen çayır ve mesire alanlandır ve Bostanciya kadar uzanan geniş saha içinde yer yer sultan ve üst düzey yöneticilere ait köşk, sahilsaray ve bahçeler ile daha iç kısımlarda köyler yer almaktadır. Keza I. Süleyman'ın (Kanuni) Fenerbahçe'deki sahilsarayı ve bahçesi de yörenin yönetici sınıf arasındaki cazibesini gösteren bir diğer örnektir ki, II. Bayezid döneminde (1481-1512) yaptınlan bu saray *Tezkiretü'l-Bünyan'a* göre Mimar Sinan tarafından esaslı bir onanm görür.

16. yyin sonlarında III. Murad (hd 1574-1595) tarafından yöre nüfusunun artırılması yönünde girişimlerde bulunulur. Buna karşın 18. yy'a ait çeşidi kaynaklar Kadıköy'de bu yüzyılda çoğu balıkçılıkla uğraşan Rumlardan oluşan 100-120 ailenin olduğundan söz eder. Ancak daha içerilerde Merdivenköy, Erenköy ve İçerenköy taraflarında bağ, bahçe tarımıyla geçinen ve önemli bir Türk nüfusa sahip köyler yer almaktadır. Kızıltoprak'tan Bostanciya kadar olan saha istanbul'un meyve ve sebze ihtiyacının bir kısmını karşılarken, Merdivenköy ve Göztepe dolayları aynı zamanda istanbul için süt, peynir ve yağ üreten bir mandıra yeridir. Öyle ki burada saraya ait bir mandıra bile kurulur.

18. yy, özellikle Lale Devri boyunca Kadıköy çevresinin mesire yeri olarak öneminin arttığı bir dönem olur. Haydarpaşa Çayın, Kuşdili ve Yoğurtçu çayırlan, Moda Çayın ve Uzun Çayır halkın rağbet ettiği gezinti alanlandır. Ancak bunlardan Haydarpaşa, Kuşdili çayırları ve Uzun Çayır aynı zamanda saray ve devlet büyüklerinin atlan için olduğu kadar ordu atlan için de otlak vazifesini görmektedir. Haydarpaşa Çayın'nda aynı zamanda atlı birlikler eğitilirken, Yeldeğirmeni ve Talimhane de yaya bkliklerinin eğitim alanıdır. Hattâ I. Abdülhamid döneminde (1774-1789) bugünkü Yeldeğirmeni mıntıkasında saray ve şehrin un ihtiyacının karşılanması için 4 yeldeğirmeni inşa edilir ki, 1903'te bu değirmenlerin son kalıntılan da yıktırılır. 1776 tarihli *Kauffer Haritası* ha göre Kadıköy bugünkü iskele ve çarşı çevresinde az çok belirginleşmiş birkaç yapı adasından ibarettir. Geride tbrahimağa'ya doğru mezarlıklar, çevrede ise geniş bağ ve bostanlar bulunmaktadır. Acıbadem yönüne uzanan Hadım Haydar Paşa'nın bağlanmn yamsıra, güneyde Moda Burnu'na kadar da bağlar vardır. Bunlardan Mühürdar kesiminde III. Mustafa'nın paşalarından Moldavanî Ali Paşa'nın mühürdarı Ahmed Efendi tarafından 1770'te oluşturulmuş bağlardan dolayı yöre önceleri Mühürdar Bağları, daha sonralan da kısaca Mühürdar olarak anılır. Bahariye(-»), yeniçeri ve bostancı askerlerine yazlık elbiselerin dağıtıldığı ve muhtemelen hıdrellez şenliklerinin yapıldığı bir yerdir. Doğuda Söğütlüçeşme civarında iki anayolun varlığı görülür. Mandıra yolu bugünkü Kayışdağı Caddesi'ne yakın bir güzergâh üzerinde boş alanların içinden geçerek Göztepe-Merdivenköy yönüne uzanırken, İzmit yolu da günümüzün Bağdat Caddesini andırır bir çizgi üzerinde önemli bir kervan yolu olarak doğuya uzanmaktadır. Bugünkü Altıyol'un ilerisinden Fenerbahçe'ye doğru Kızıltoprak, varlığım yakın zamanlara kadar sürdürmüş, oldukça geniş bir açıklık ve çayırdır. 1782'de bu çevrede kurulan bir tuğla atölyesinin ardından çevrede tuğlacılık başlar. Bundan dolayı bu yöreye uzun süre Tuğlacıbaşı da denir. Kalamış Koyu kıyılan yer yer bataklık ve sazlıklarla kaplıdır. Kimi yazarlar Kalamış isminin "kamış" anlamında kıyıdaki bu sazlıklardan geldiğini söylemektedir.

18. yy'da o zamana kadar Türklerin ve Rumların yaşadığı Kadıköy'e Ermenilerin de yerleşmeye başladığı görülür. Muhtemelen ilk Ermeni kilisesi 1720'de bugünkü Surp Takavor Kilisesinin yerinde yapılmış olmalıdır.

19. yy'ın başlarında Kadıköy İskelesi ve çarşı çevresindeki mahalle büyüklüğünü korumaktadır. Moda Burnu'nun Kalamış Koyu'na bakan yamaçlan ile Söğütlüçeşme ve Kızıltoprak arası, 1228/1813 tarihli *KonstantinKaminarHaritası'na* göre kesif yeşillikler, sınırlan belirtilmiş bağ ve bostanlarla kaplıdır. Kroki özelliğine sahip bu harita üzerinde Merdivenköy ve İzmit yakası seçilebilmekte, Fenerbahçe'de ise birkaç yapı ve ağaç kümeleri görülmektedir.

19. yy'ın özellikle ilk yansı, Kadıköy ve çevresinde temel karakteri mevsimlik kullanımlar oluşturmasına karşın, çökmekte olan imparatorluğun durumuyla doğru orantılı olarak askeri faaliyetlerin de etkisini hissettirdiği bir dönem olur. 1806'da başlayan Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Rusların müttefiki İngiliz donanmasının ani olarak İstanbul önlerine gelmesi, Harem ile Fenerbahçe arasında kıyı tahkimatı yapılmasını gerektirir. Keza, 1833'te Kâvalalı Mehmed Ali Paşa'nın isyanında Mısır ordusu Kütahya'ya geldiği zaman Kadıköy civarında da tahkimat yapıldığı gibi, 1838'de Fenerbahçe'de yarımadanın gerisindeki geniş bir alan büyük talim sahası haline getirilir. Kırım Savaşı sırasında ingilizler ordugâhlarını Haydarpaşa Çayın'nda kurarken bu alan da gittikçe daha çok askeri talimlerin yapıldığı bir yer olur. 1872'de Haydarpaşa-İzmit demiryolu hattı yapılırken Feneryolu ile Fenerbahçe Burnu arasına bir hat döşenir. Özellikle I. Dünya Savaşinda askeri amaçlı kullanılan bu hattan 1934'te Fenerbahçe'ye(->) yapılan cephaneliğe nakliyat için arada sırada, fakat artık sadece askeri amaçlar için yararlanılır ve nihayet hat 1970'te sökülür.

Kadıköy ve çevresi kararlı bir gelişme gösterebilmek için 19. yy'ın ikinci yansını beklemek durumundadır. Kadıköy'ün 19. yy'ın ikinci yansından soma gösterdiği gelişmede özellikle iki olgunun yadsınamaz önemi olmuştur: Şehir içi vapur iş-

letmeciliği ve Haydarpaşa-İzmit demiryolunun açılması. İstanbul'da 1840'lardan soma önce Marmara, daha sonra Boğaziçi hatlarında başlayan düzenli vapur seferleri ile şehrin iç bütünlüğü daha yoğun sağlanırken, şehir çevresinde yer alan ve o zamana kadar şehir yaşantısından soyutlanmış olan Üsküdar, Kadıköy, Adalar ve Boğaziçi köyleri gibi denizaşırı banliyölerin de merkezle ilişkileri artar, yaz kış oturulan sürekli yerleşmeler haline gelmeye başlar. Demiryolu ise, Kadıköy örneğinde, tüm 19. yy kentlerinde görüldüğü şekilde, yerleşmenin önce hat boyunca istasyon çevrelerinde noktasal olarak saçaklanmasına, ardından da yeni oluşan ya da mevcut hat boyu yerleşmelerinin kalabalıklaşıp büyüyerek birbirleri ve merkezle ilişkilerinin artmasına, nihayet esas yerleşmenin birer semt ve mahallesi haline dönüşmelerine neden olur.

Kırım Savaşı arifesinde Kadıköy sınırları bugünkü Altıyol'a kadar uzanmaktadır. Bahariye ve Moda'da ise geniş yeşillik ve açık alanların yanısıra bahçe içinde seyrek evler vardır. 19. yy'ın ortasında Kadıköy dört mahalleden oluşmaktadır. Bunlar merkezde yer alan Osman Ağa, Kızıltoprak tarafında Tuğlacı, Moda'da Cafer Ağa ve Koşuyolu ile Selimiye'ye kadar geniş bir alanı kaplayan İbrahim Ağa mahalleleridir. Aynı yıllarda Kadıköy merkezini oluşturan Osman Ağa ve Cafer Ağa mahallerinden ilki, 882 ev, 290 dükkân, 676 parça ekili araziye diğeri ise 885 ev, 205 dükkân, **29** parça ekili araziye sahiptir. 1860' lar civarında Kadıköy çevresinde bazı noktasal gelişmeler görülmeye başlar. 1860'ta mevcut mahallelere ilaveten, Merdivenköy, Erenköy ve Erenköy'den ayrılarak İçerenköy de mahalle niteliğini kazanır böylece mahalle sayısı 7'ye yükselir. Aynı yıl Abdülmecid'in Acıbadem'e yaptığı bir ziyaret somasının yörede devrin önde gelenlerince cami, çeşme ve köşkler yaptırılır. Bu arada Moda çevresinde de varlıklı gayrimüslim ve Levantenler yoğunlaşmaya başlamışlardır. 1859'da Moda'da Fransız ve Latin Katolik kiliseleri ile Anglikan kilisesi açılır.

Yüzyıl başında Kadıköy çarşısı içindeki Muvakkithane Caddesi'nin bir görünümü (üstte), ve bugünkü haliyle Kadıköy çarşısı.
İMİ VArşivi (üst), Nazım Timuroğlu

Bu tarihlerde Kadıköy bazı kaynaklarda 1856, bazılarında **I860** olarak gösterilen büyük bir yangına maruz kalır. Bu yangın Kadıköy'ün gelişiminde önemli bir dönüm noktası olur. İstanbul suriçindeki büyük yangınlarla karşılaştırıldığında mütevazı görülebilecek bu yangın yine de henüz yeni yeni gelişmeye başlayan kasaba büyüklüğündeki bir yerleşmede çok etkili olmalıdır. Merkezde 250 yapıyı kül eden yangın, o tarihlerde iskele meydanı çevresinde güney ve kuzeye doğru birkaç yapı adasını ancak kaplayan ve bugünkü Altıyol'da sona eren mütevazı büyüklükteki bir yerleşmenin neredeyse tümünde etkili olur. Yangının ardından Kadıköy için aynı dönemde İstanbul'un başka yerlerinde de görülen yangın sonrası planlardan farklı olmayan bir ızgara plan uygulaması yapılır. Dönemin anlayışına uygun olarak, çağdaş bir kent formu elde edecek şekilde yer yer 8-10 m genişliğinde doğrusal sokaklar açılır ve çarşı içinde yapı adalarının köşelerinin kırılması yoluyla bugün de mevcut olan meydancıklar oluşturulur. Plan bu açılardan özellikle 1856 Aksaray yangım sonrası İtalyan Luigi Stokari'nin yaptığı planı hatırlatmaktadır. Yangın soması Kadıköy fazla bir büyüme gösteremese de daha düzgün bir yol strüktürü içinde çabuk gelişir. O dönemde bir Avrupalı seyyah da bu duruma işaret ederek şöyle der: "Kadıköy kısa bir süre önce tamamen yanmışken şimdi tıpkı bir Avrupa kenti gibi yeniden inşa edilmekte ve gözle görülür bir biçimde, her ulustan insanın barındığı İstanbul'un en gözde semti olarak gelişmektedir."

1860'ların başından 1880'lere kadar çeşitli düzeltmelerle yayımlanan *Stolpe Haritası* yerleşmenin Abdülaziz dönemindeki (1861-1876) durumunu göstermektedir. Haydarpaşa Askeri Hastanesi(->), Kadıköy'ün bir anlamda kuzey sınırını çizmektedir. Ancak daha öteye Kadıköy'e doğru boş araziler uzanmaktadır. Kadıköy merkezi de henüz Yoğurtçu yakınlarına kadar büyüyebilmiştir. Haydarpaşa Koyu'nu çevreleyen yol üzerinde tek sıra halinde yapıların belirmeye başladığı; daha geride İbrahimağa'da ise bir yerleşme nüvesinin ortaya çıktığı görülmektedir. Yakınında 1876'da yapılmış olan ve Sultan Murad Çiftliği olarak da bilinen V. Murad'm av köşkü vardır. Mühürdar yönünde sahilde iki köşk görülmektedir. Bunlar Serasker Rıza Paşa ve Gazi Ahmed Muhtar Paşa'ya ait olmalıdır. Küçük Moda'ya doğru birkaç yapı dışında tüm çevre, bağlar ve yeşiliklerle kaplıdır. Daha doğuya Kızıltoprak yönüne doğru yine bağ ve bahçeler devam etmektedir.

1870'ler boyunca iki önemli olay Kadıköy'ün gelişmesine ivme kazandırır. Anadolu yakası ile İstanbul arasında 1857'de başlayan sürekli ve düzenli vapur seferle-

rinin Kadıköy'ün gelişmesi üzerinde yarattığına benzer bir etki de Haydarpaşa-İzmit demiryolu hattının hizmete girişiyle görülür. 4 Ağustos 1871'de başlayan inşaat 1873'te tamamlanır. Tek hat olarak hizmete giren demiryolu boyunca Pendik'e doğru küçük kıyı yerleşmeleri ve köylerin merkezle bütünleşmesi artarken, çevredeki geniş bağ, bahçe ve bostan alanları yavaş ancak kararlı bir şekilde iskân edilmeye başlanır. Böylece Kadıköy kendi hinterlandı ile bütünleşirken demiryolu istasyonlarının çevresindeki sayfiyeler, zamanla sürekli iskân bölgelerine dönüşmeye başlar. "93 Harbi" olarak da bilinen 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası gelen göçmen kafilelerinden bir kısmının Anadolu Demiryolu üzerinde hat boylarına yerleştirilmesi de Kadıköy banliyölerinin nüfuslandırılmasında etkili olur. Bir miktar Bulgaristan ve Romanya göçmeni Hasanpaşa'da İkbaliye sırtlarına yerleştirilirken, 150-200 kadar Tırnovalı ve Zağralı (Bulgaristan'da) göçmen aile de Göztepe demiryolunun kuzeyine yerleştirilir ve semtte de ilk göçmen mahallesi kurulmuş olur. Balkan Savaşı sonrasında da Kadıköy'ün payına bir miktar göçmen düşer ve bu göçmenlerden bir kısmı yine Göztepe civarına yerleştirilir. Göçmenlerin yerleştirilmesiyle hat boyunda yer alan küçük istasyon çevrelerinde ve köylerde yavaş yavaş bir çarşı şeklini alan ticari nüveler ortaya çıkmaya başlar.

19. yy'ın sonlarına doğru Moda çevresinde gayrimüslim ve Levantenlerin yerleşme eğilimleri kararlılık kazanırken, Göztepe, Erenköy, Bostancı çevresinde de daha farklı bir yerleşme karakteri belirmeye başlar. Buralarda II. Abdülhamid döneminin (1876-1909) önde gelen devlet görevlilerinin geniş araziler içinde köşkler yaptırdıklan görülür. Keza Fenerbahçe'ye doğru da varlıklı Levanten ve gayrimüslimler geniş araziler satın alarak sayfiye amaçlı köşkler inşa ettirirler. 1868'de yabancıların da mülk sahibi olmalarına izin veren yasal düzenlemelerin ardından varlıklı Levantenlerin Kadıköy ve çevresindeki mülklerinde artış olur. Bir yandan varlıklı Levanten, gayrimüslim ve üst düzey bürokratlar Kadıköy çevresinde mülk alımına hız verirken, satış ve ihsan yoluyla hazinenin elinden çıkan mülkler İstanbul'un ilk ve büyük boyutlu spekülatif hareketlerinden birini başlatır ki, Kadıköy çevresinde 19. yy'm sonlarında başlayan spekülatif hareketlerin o zamandan günümüze hemen hiç değişmeden ulaşabilmiş tek kentsel olgu ve belki de gelenek olduğu söylenebilir. Yavuz Sultan Selim Vakfina ait Fenerbahçe ve yakın çevresinde 100 dönümün çok üzerinde bir arazi parçası, devletin içine düştüğü mali krizin de neticesi olsa gerek, 1870'li yıllarda yok pahasına Belçikalı, Fransız, İsviçreli ve Alman 4 Levanten aileye satılır. Padişah tarafından ihsan edilen arazilerin daha sonra vârislerce parsellenerek satıldığı görülür. Örneğin bugünkü Hasanpaşa'nın neredeyse tamamı ile Acıbademin bir kısmı, Abdülmecid tarafından 1845'te Kapıcıbaşı Hacı Hüsameddin Efendi'ye armağan edilmişken, ölümüyle vârisleri araziyi parça parça satarlar ve burada yeni bir mahalle oluşur. Ancak en ilginç gelişme ve en büyük spekülasyon Göztepe-Erenköy dolaylarında yaşanır.

1880'li yılların başlarında Göztepe çevresinde arşım 30 paradan 1.000 dönümlük bir arazi satın alan tütün tüccarı Tütüncü Mehmed Efendi, elindeki araziyi 10-25 dönümlük parsellere ayırarak önde gelen devlet memuru ve bürokratlara satmaya başlar. Bu arada bugün kendi ismiyle anılan sokakta Göztepe'nin ilk köşkünü de inşa eder. Bunu ortağı Faik Bey'in ve diğerlerinin köşkleri takip eder. Öyle ki bir dönem bu çevreye birçok Abdülhamid dönemi paşasının yerleştiği söylenir.

Göztepe'nin iskâna açılmasında izlenen yöntem ilginçtir. 1882 tarihli Ebniye Kanunu'nun 18. maddesi ile, o zamana dek şehir içinde yeni bir alanın iskâna açılabilmesi için gerekli olan padişah izni bazı sınırlamalarla kaldırılır. Böylece arsa spekülasyonu bir ölçüde padişah denetimi dışına çıkarılarak, ona yasallık kazandırılmaktadır. Ebniye Kanununa böyle bir madde eklenmesinde muhtemelen Tütüncü Mehmed Efendi gibi spekülatörlerin önemli bir etkisi olmuştur. Böylelikle Kadıköy banliyölerinin iskâna açılmasında vapur ve demiryolu ile sağlanan ulaşım kolaylığı ve muhacirlerin yerleştirilmesiyle nüfuslandırmamn ardından önemli bir yasal düzenleme de gerçekleştirilmiş ve spekülasyonun önü açılmış olmaktadır.

19. yy'ın son 20 yılında önemli bir gelişme de Yeldeğirmeni'nde görülür. Haydarpaşa Koyu'nun gerisinde uzanan askeri talimlerin yapıldığı Talimhane arazisinde düzgün sokaklarıyla bir mahalle belirir. 1792'de III. Selim'in çuhadarı Ahmed Ağa tarafından Çayırbaşı mevkiinde yaptırılan bir çeşme, 1835-1836'da II. Mahmud tarafmdan yaptırılıp 1905'te Bahriye Nazırı Rasim Paşa'mn -mahalle onun adım taşır- onarttığı cami ile Şubat 1845'te açılan Kadıköy'ün ilk postanesi bu çevrede daha önceki önemli yapılar olarak bulunmaktadır. 1885'te Kuzguncuk Dağhamamı'ndaki bir yangmdan sonra Museviler, Yeldeğirmeni'ne gelir ve 1899'da burada havralarını kurarlar. Rumların da rağbet ettikleri bir yerleşme olarak 1898'de de bir Rum Ortodoks kilisesi açılır. Haydarpaşa Garı(->) ile diğer liman tesisleri ve demiryolu inşaatı ile işletmesinde çalışan Almanlar da Yeldeğirmeni'ne yerleşerek Osmangazi Ilkokulu'nu yaparlar. Yeldeğirmeni, İstanbul'da ilk apartmanlarının yapıldığı yerlerdendir. Çoğunlukla Musevilere ait olan apartmanlar arasında az sayıda diğer milletlere ait olanlara da rastlanır. Mütareke ve Cumhuriyetin ilk yıllarının tanınmış simalarmdan Doktor Celâl Muhtar'ın apartmanı o yıllarda semtin tek Türk apartmanı olur. Kehribarcı, Menase, Valpreda ve Demirciyan, semtin Musevi ve Ermenilere ait diğer önemli apartmanlandır.

20. yy'm başına gelindiğinde Kadıköy'ün mekânsal yapısında çok büyük değişiklikler görülmemektedir. İskele çevresi cami, Rum ve Ermeni kiliseleri ile çeşitli resmi yapıların toplandığı ve çarşının yer aldığı bir merkezdir. Onuncu Belediye Dairesini oluşturan Kadıköy belediye binası henüz Altıyol'a yakın Söğütlüçeşme Caddesi üzerindeki eski yerindedir. Yeldeğirmeni'nde bir Katolik rahibe, bir Alman, bir Rum okulu ve bir de sinagog vardır. Bahariye ve Moda'da ise, birer Rum, Ermeni ve Katolik rahibe okulu, bir Fransız lisesi, bir Ermeni ruhban okulu, Rum, Ermeni-Katolik, Latin Katolik ve Anglikan kiliseleri ile 1870'te kurulmuş Saint-Joseph Fransız Okulu yer almaktadır. Cami ve Türk mezarlıkları ağırlıklı olarak iskele çevresinde ve Söğütlüçeşme civarında toplanmıştır.

Bu yıllarda Kadıköy dışında Moda, Kalamış ve Fenerbahçe'ye de vapur çalışmaktadır. Demiryolu boyunca istasyon çevrelerinde ortaya çıkan yerleşmeler büyümüş, II. Abdülhamid dönemi paşalarının yaptırdığı cami ve kamu yapılarının çevresinde yer yer mahalleler oluşmuştur. 1882'de Kızıltoprak'ta istasyon yakınında II. Abdülhamid'in maarif nazırı Zühtü Paşa tarafmdan cami ve okul yaptırılır. **1896**'da da Kızıltoprak mahalle haline gelir. 1875'te yine istasyon yanında Göztepe Camii yapılır. 1877'de Erenköy'deki nüfus artışı Sahrayıcedit adında yeni bir mahalle doğururken 1888'de Erenköy'de de bir istasyon vardır. 1887'de Babıâli muhafızı Cemal Paşa'mn yaptırdığı çift havuzlu köşk yöreye adım verir ve Çiftehavuzlar(->) mevkii ortaya çıkar. Keza Suadiye'ye doğru Mustafa admda birinin gezintiye çıkanlara çeşitli ihtiyaç maddeleri satmak amacıyla Bağdat Caddesi'nin o zamanki ıssızlığı içinde açtığı kulübeden bakkal dükkânı, gelip geçenlerce isabetli bir karar olarak görülmez ve Şaşkınbakkal olarak nitelenir. Suadiye'de ise 1907'de II. Abdülhamid'in maliye nazırı Reşad Paşa, kızı Suat Hanım adına Suadiye Camiini yaptırır. Ertesi yıl da Suadiye mahalle olur. Daha ileride demiryolu ile canlılık kazanan bir diğer yerleşme de Bostancıdır. Demiryolunun hizmete girdiği 1873'te mahalle olan Bostancida vakıf arazisi üzerinde 1914'te Vakıflar Nezareti'nce bir cami ve okul yaptırılır. Daha iç kesimde Kozyatağı **19Ö6**'da İçerenköy'den ayrılarak Kadıköy'ün 11. mahallesi olurken, Göztepe de Merdivenköy'den ayrı bir mahalle olur. Demiryolu hattı boyunca istasyon yakınlarında inşa edilen her bir cami ve yer yer okul gibi kamu hizmet yapıları hangi yerleşmelerin belirli bir büyüklük ve nüfus eşiğine ulaştıklarını göstermesi yönünden ilginçtir. Bu açıdan bakıldığında Kızıltoprak, Göztepe, Erenköy, Suadiye ve Bostancı, 20. yy'm başında Kadıköy'ün oldukça gelişmiş banliyöleri olarak kabul edilmektedir.

Kadıköy I. Dünya Savaşı öncesi ağırlıklı olarak gayrimüslim ve Levantenler ile orta ve üst gelir gruplarının yaşadığı, istanbul'un seçkin bir konut alanı olmuştur. Yeldeğirmeni ve Hasanpaşa'nın mütevazı mahalleleri kadar, Bahariye, Moda ve daha ötelere uzanan varlıklı semtlerin ve konakların burjuva yaşantısı, Kadıköy'e yüz-

yıl başında iyice belirginleşen farklı bir kimlik kazandırır. II. Abdülhamid döneminde devlet ileri gelenlerinin alanına uğrayan Kadıköy banliyöleri, varlıklı Levanten ve gayrimüslim burjuvazinin de rağbet ettiği yerlerden biri olarak kamu hizmetlerinden önemli pay almaya başlar. 1892'de Hasanpaşa Gazhanesi'nin yapılmasıyla havagazına, 1894'te şehir suyuna kavuşan Kadıköy'e 1928'de de elektrik gelir. 1872'de Kadıköy'de kurulan Onuncu Belediye Dairesinin ilk başkanı Osman Hamdi Bey olur. Osman Hamdi Bey'den sonra Siverekli Mehmed Ali Bey, Ma'şuk Bey ve Rıfat Bey belediye reisliği yaparlar. Meşrutiyetten sonra ilk belediye reisi Moralızade Ali Bey olur. Operatör Doktor Cemil Topuzlu'nun(-0 şehreminliği (1912-1914) ve Mütareke yıllarında olmak üzere Celal Esad Arseven(->) de iki kez Kadıköy belediye reisliği yapar.

İstanbul'da 1860'lardaki ilk imar operasyonlarından herhangi bir pay elde edemeyen Kadıköy 1912-1914 arasında Cemil Topuzlu'nun şehreminliği sırasındaki ikinci imar operasyonları döneminde bazı önemli imar uygulamalarına sahne olur. Bazı yol yapımı ve altyapı uygulamalarının yanısıra Şehremini Cemil Paşa'nm şehir ve semt parkları oluşturma projesi kapsamında Gülhane, Fatih, Üsküdar Doğancılar, Çamlıca Kısıklı parklarıyla birlikte Kadıköy'de Kuşdili Deresi'nin kıyısında Yoğurtçu Parkı yapılır. Aynca iskele meydanında bulunan ve halen kullanılan belediye binası da bu dönemde inşa edilir.

I. Dünya Savaşı öncesinde Kadıköy, istanbul'un önemli bir konut alanı haline gelmiştir. Seyr-i Sefain İdaresinin 1911 güz tarifesine göre, Köprü'den Haydarpaşa ve Kadıköy'e günde 22, Moda, Kalamış ve Fenerbahçe'ye 6 sefer yapılmaktadır. Bu da göstermektedir ki bu yüzyıl başlarında vapur seferleri sayesinde Kadıköy hâlâ önemli bir sayfiye yeri olmasının yanısıra İstanbul ile konut-işyeri ilişkisine de girmiş, yaz kış oturulan önemli bir yerleşme bölgesi haline gelmiştir.

Savaş sonunda Kadıköy, Haydarpaşa Kuşdili Deresi ve Moda Burnu arasmda oldukça geniş bir alana yayılmış durumdadır. Haydarpaşa'nın kuzeyinde Üsküdar'a giden yolun çevresi tıp fakültesi, Haydarpaşa Numune Hastanesi, veterinerlik okulu ve Haydarpaşa Askeri Hastanesi ile dolmuştur. Haydarpaşa Garı ve demiryolu tesislerinin gerisinde ve Yeldeğirmeni tarafında Mütareke yıllarında ingilizlerin askeri kamp kurup sömürge askerlerini yerleştirecekleri eski büyük çayırdan arta kalmış, ancak hâlâ yeterince geniş çayırlar uzanmaktadır. Geride, İbrahimağa mevkiinde aym adı taşıyan bir yerleşme nüvesi oluşmuştur. Bunun yanında Prens Ziyaeddin Efendi'nin bakımlı ve geniş bahçesi içinde köşkleri vardır. Yeldeğirmeni hemen bütünüyle dolmuştur. Çarşı, Bahariye, Moda, Söğütlüçeşme yerleşmenin yoğun olduğu alanlardır. Bu kesimde sokak aralarında tek tük boş arsalar ve küçük yangın artığı alanların yanısıra birkaç geniş bahçeli köşk de bulunmaktadır. Küçük

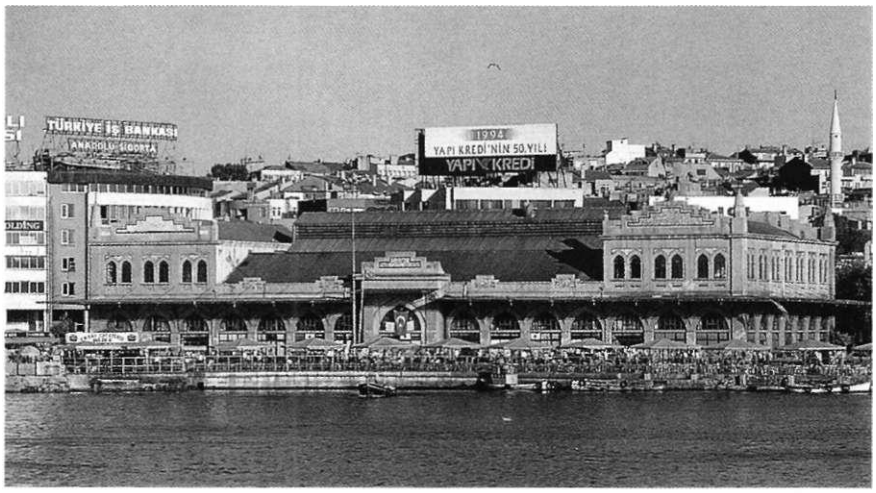

Kadıköy'de şimdi Devlet Konservatuvarı olan eski hal binası (üstte) ile Rıhtım Caddesi.
Fotoğraflar Nurdan Sözgen/ Onyx, 1994

Moda bahçeli evler ve köşklerden oluşan oldukça seyrek bir dokuya sahiptir. Keza Saint Joseph Lisesi'nin arazisi geniş bir açıklık oluşturmaktadır. Kuşdili Deresi'nin ötesinde Kızıltoprak'a doğru geniş bağ, bahçe ve çayırlar uzanmakta, bu arada Union Club Futbol Takımı sahası görülmektedir. Bostanciya kadar olan alanda bugünkü Bağdat ve Kayışdağı caddeleri güzergâh olarak bütünüyle belirgindir ve Göztepe, Erenköy, Suadiye ve Bostancı' daki görece yoğunlaşmalara karşın, geniş bahçeler içindeki köşkler bu kesimde bağ ve bostanların da zararına gittikçe daha fazla alana yayılmaktadır.

Cumhuriyet arifesinde Kadıköy'ün İstanbul'un en gelişmiş semtlerinden biri olduğu söylenebilir. O dönem için istanbul'un birçok yerinde olmayan kamu ve altyapı hizmetlerinin Kadıköy'de sağlanmış olduğu, buna karşılık, yangm gibi İstanbul'un büyük kısmını tehdit ve tahrip eden bir afetin Kadıköy'ü pek az etkilediği görülür. 1856-1922 arasında Kadıköy' deki başlıca yangınlar tablodaki gibidir.

istanbul'un özellikle suriçi gibi diğer yöreleriyle karşılaştırıldığında 66 yılda 966' dan fazla binayı kül eden 11 yangm fazla sayılmaz. Özellikle Kadıköy merkezde yoğunlaşmış olan orta ve üst gelir grubu gayrimüslim ve Levantenlerin maddi güçleriyle doğru orantılı olarak, daha büyük kaynak gerektiren kagir binalar inşa etmiş olmalan ve yerleşmenin ağırlıklı olarak kagir yapılardan oluşması oldukça planlı bir gelişme ile dar sokaklı organik bir dokudan çok, araba ulaşımına elverişli, doğrusal sokakların açılmış olması ve nihayet banliyölerdeki geniş araziler içindeki köşklerden oluşan seyrek bir yerleşme dokusunun büyük yangınların Kadıköy'de daha nadir görülüp, daha az tahripkâr olmasının en önemli nedeni olduğu söylenebilir, istanbul'un diğer birçok yerine nazaran bu durumun bir başarıya işaret ettiği düşülmelidir.

Kadıköy Cumhuriyet'e kadar az çok devam eden oldukça renkli bir nüfus yapışma sahip olmuştur. Bu konuda elimizdeki ilk ayrıntılı resmi veri olan 1882 Nüfus Sayımına göre Kadıköy'de nüfusun (toplam 7.003) değişik etnik gruplara dağılımı şöyledir: Müslüman 2.965 (yüzde 42), Rum 1.822 (yüzde 25,9), Ermeni 1.831 (yüzde 26), Katolik Latin + Protestan 108 (yüzde 2), Bulgar 28 (yüzde 0,4), Musevi 249 (yüzde 4).

Kadıköy bu tarihte Büyükdere (yüzde 32**,26),** Yeniköy (yüzde 33,95) ve Beşiktaş' tan (yüzde 37,36) sonra Müslüman nüfusun en düşük orana sahip olduğu yerleşmedir. Yüzyıl başında Moda Burnu İn-

1856-1922 Arasında Kadıköy'deki Başlıca Yangınlar

Yıl	*Yer*	*Yanan Bina*	*Adedi*
L856	Merkez	250	
1877	Osman Ağa	150	
1892	Moda-Çarkçı	150	
1894	Moda-Çarkçı	40	
1894	Moda-Çarkçı	30	
1897	Moda	42	
1899	Moda	14	
1900	Yeldeğirmeni	100	
1901	Yeldeğirmeni	40	
1911	Moda	50	
1922	Haydarpaşa	100 +	

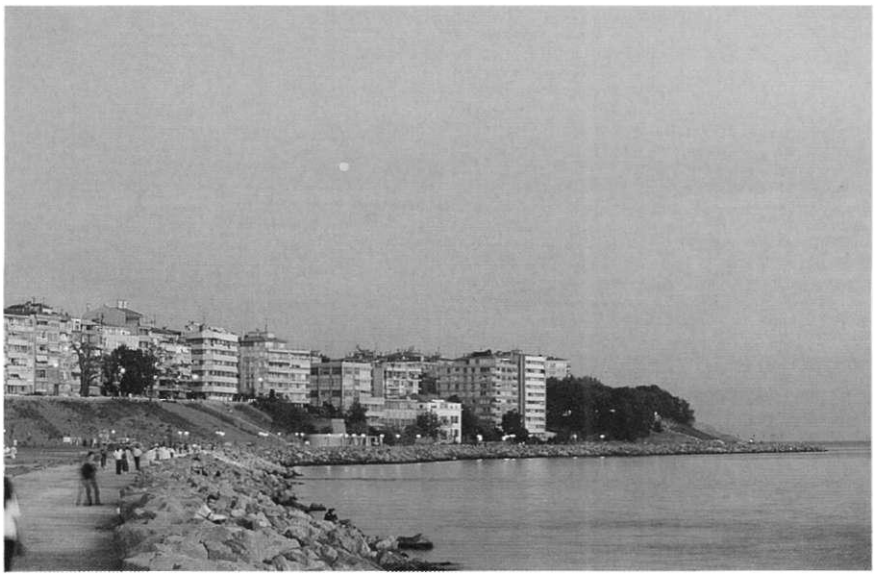

Kadıköy'den Mühürdar'a uzanan sahil yolu.
Nazım Timuroğlu, 1993

gilizlerin, Küçük Moda Fransızların kendi içlerine dönük bir şekilde yaşadıkları yerlerdi. Buralarda az sayıda İtalyan Levantenine de rastlanmaktadır. Rumlar çoğunlukla Moda ve kısmen Yeldeğirmeni'nde, Ermeniler çoğunlukla Altıyol ve Bahariye'de, Museviler Yeldeğirmeni'nde, Türkler ise daha çok Hasanpaşa ve Yeldeğirmeni'nde yoğunlaşmışlardır. Yeldeğirmeni'nde ayrıca I. Dünya Savaşı'na kadar küçük bir Alman kolonisi varlığını sürdürür.

1906-1907 Nüfus Sayımı'nda Kadıköy de Müslüman nüfusun toplam nüfusa oranının bir miktar arttığı görülür: Müslüman 12.589 (yüzde 44,8), Rum 7.994 (yüzde 28,45), Ermeni 4.988 (yüzde 17,75), Bulgar 50 (yüzde 0,17), Protestan 126 (yüzde 0,44), Musevi 1.732 (yüzde 6,16), yabancı 589 (yüzde 2,09), diğer (Süryani, Keldani, Çingene) 22 (yüzde 0,078).

Her nüfus sayımında, etnik grup tanımlamasında farklılıklar yapılmış olması nüfusun etnik gruplara dağılımında da farklılıklar ortaya çıkarabilmektedir. Yüzyıl başında Rum nüfusunun Kadıköy'de Ermeni nüfusa göre daha önemli bir ağırlığa ulaştığı görülmektedir. 1330/1914 Nüfus Sayımı'nda ise Kadıköy ve Üsküdar nüfusunun bir arada değerlendirildiği görülür. Bu açıdan Kadıköy için sağlıklı bir değerlendirme yapmak mümkün görünmese de yüzyıl başındaki oranların Rumlar lehine bir miktar değiştiği düşünülebilir.

1330/1914 Üsküdar ve Kadıköy'ün nüfus sayımı sonuçları şöyledir: Müslüman 70.447 (yüzde 63,10), Rum 76.244 (yüzde 68,29), Ermeni 30.642 (yüzde 27,44), Protestan 329 (yüzde 0,29), Musevi 6.836 (yüzde 6,1), Süryani-Keldani-Çingene 23 (yüzde 0,02), Bulgar-Surp-Ulah 196 (yüzde 0,017) olmak üzere toplam 184.717.

Cumhuriyet Sonrası

23 Mart 1930'da Kadıköy ilçe olur. Bu tarihte Kadıköy'ün Kızıltoprak ve Erenköy olmak üzere 2 bucağı vardır. Cumhuriyet'in başlarında Kadıköy'ün mekânsal yapısında Osmanlı dönemine göre büyük farklılıklar görülmez. Osmanlı mirası devam etmektedir. Refik Halit Karay'ın Cumhuriyet arifesinde belirttiği gibi "Kadıköy Vapurunun boşalmasını insan bir seyran, çok güzel bir gezinti, bir zevk ve eğlence olarak kabul edebilir. İstanbul' un en tanınmış erkek çehrelerine orada rastlayabileceğiniz gibi, en şık ve en güzel giyinmiş, her ulustan en seçkin güzelleri de bir kafile, bir resmi geçit halinde toplu ve tabii olarak orada görebilir, ancak orada seyredebilirsiniz. Kadıköy hem mütevazı halk tabakasının, hem de sosyete mensuplarının yatağıdır." Anılan sosyal doku ve yarattığı mekânsal çevre Kadıköy' de varlığını 1950'lerin ortalarına kadar sürdürür.

Cumhuriyet'in kuruluşundan 10 yıl sonra kuzeyde Yeldeğirmeni'nden, güneyde Moda Burnu'na kadar olan alanm artık hemen bütünüyle dolduğu görülür. İbrahimağa'da Şehzade Ziyaeddin Efendi' nin köşkünün 320 dönümlük geniş arazisi kısmen boştur. Haydarpaşa Çayın'ndan ana kalmış ve henüz demiryollarının işgaline uğramamış bir parça, Yeldeğirmeni ile demiryolu arasında bir dil şeklinde deniz kıyısına dek uzanmaktadır. Kuşdili Deresi çevresindeki Kuşdili Çayırı yine kısmen boştur ve Kızıltoprak'ta Bağdat Caddesi ile Kalamış Koyu arasmda da Tayyareci Vecihi'nin uçaklarını uçurabildiği bir çayır uzanmaktadır.

Kadıköy banliyölerindeki bahçeler içindeki köşklerin oluşturduğu sayfiye karakteri yine devam etmektedir. Köşkler Osmanlı'nın son dönemlerinden beri kısmen yaz kış kullanılmaktadır. Ancak Mütarake yıllarında İstanbul hayatına katılan bir yenilik Cumhuriyet döneminde Kadıköy banliyölerinin sayfiye karakterini tekrar pekiştirmektedir. İstanbul'da Beyaz Rusların tanıttığı plaj, Cumhuriyet'in özgür ortamı içinde kısa sürede deniz hamamı ve deniz banyosu geleneğinin yerini almış; Kadıköy sahillerinde, Moda, Fenerbahçe, Caddebostan, Suadiye gibi tüm İstanbul' da tanınan ve sevilen plajlar ortaya çıkmıştır. Deniz kirliliğinin ciddi boyutlara ulaştığı 1970'lerin ortalarına kadar bu plajlar hemen tüm İstanbul'da rağbet görmüş, varlıklarını ise bir ölçüde deniz dolgularının yapıldığı 1980'lerin ortalarına kadar sürdürebilmişlerdir. Kadıköy sahillerinin bir anlamda tüm İstanbul'un plajı haline geldiği dönemler boyunca banliyölerdeki yerleşme yapısı da âdeta yeniden keşfedecek şekilde denize daha çok yönelmiş ve kıyı kesiminde yer alan bağ ve bostanlar köşklerle dolmuştur.

Cumhuriyetle birlikte Kadıköy bazı modern kentsel hizmetlerden de yararlanma imkânına kavuşmuştur. Bunlar 1928' de gelen elektrik ile 1927'de şirket olarak oluşturulup 1928'de Üsküdar-Kısıklı arasında ilk seferlerine başlayan tramvaydır. Üsküdar-Haydarpaşa ve Bağlarbaşı-Haydarpaşa arasında 1929'da açılan ilk hattı, daha soma da 29 Ekim 1934'te Haydarpaşa-Altıyol-Kadıköy (İskele) ve Kadıköy-Altıyol-Kızıltoprak-Ihlamur-Feneryolu-Suadiye-Bostancı hatları izler. Bu işletmeyi, ülkemizin ilk girişimci-işadamlarından olan ve Kadıköy'de adını taşıyan bir sinema, İdealtepe'de son zamanlarda doldurularak yol geçirilen bir plaj ve ayrıca bir sanatoryum yaptırmış olan Süreyya Paşa' nın öncülüğünde Üsküdar-Kadıköy ve Havalisi Halk Tramvayları Türk Anonim Şirketi oluşturulur. Üsküdar ve Kadıköy'de tramvay işletmesiyle ilgili olarak yapılan fizibilite araştırmaları arasında iskelelerde yolcu sayımları da yapılır. Haziran 1926' da bir hafta süren sayımlara göre Kadıköy İskelesine gelen giden günlük ortalama yolcu sayısı toplam 14.639 olarak bulunur. Anadolu yakasında tramvaylar İstanbul yakasından daha geç olarak 19ö7'ye kadar hizmette kalır.

1930'larda İstanbul'un imarı ile ilgili çalışmalarda Kadıköy için de bazı öneri ve projeler geliştirilir. 1933'te açılan uluslararası yarışma için çağrılan uzmanlardan Alman H. Elgötzü»), liman yeri için Haydarpaşa'nın uygun olabileceğini belirtirken, Haydarpaşa ve Kadıköy'de yeni bir iş ve ticaret alanı kurulmasını, Kuşdili Deresi yanında da bir sanayi bölgesi oluşturulmasını önerir. Fransız şehir plancısı A. Agache(->), Mühürdar'dan Kadıköy İskelesi'ni de içine alacak şekilde Harem İskelesi'ne kadar bir sanayi bölgesi, Haydarpaşa'da eski tıp fakültesi önünde de bir ticaret bölgesi oluşturulması önerisinde bulunur. H. Lambert(->) ise, Kadıköy için Boğaz'dan gelip Üsküdar üzerinden Kadıköy'e ulaşacak, Moda'dan Küçük Moda'yı bir viyadükle aşıp Yoğurtçu Parkı'na inecek bir yol önerisiyle yetinir. Hiçbirinin uygulamaya aktarılmadığı bu yanşmaya sunulan önerilerin Kadıköy'ün mevcut dokusunu ve özelliklerini dikkate almadığı görülür. 1930'lu yıllarda Ankara İmar Planı müellifi Alman Herman Jansen'e Anadolu'da çe-

şitli şehirlerin plan etütleri yaptırılırken, Fenerbahçe Yarımadası için de bir plan hazırlatılır. Ancak bu plan uygulanmaz.

1936-1951 arasmda İstanbul Nazım Planı'nı hazırlayıp yönlendiren Fransız H. Prost'unG» önerilerinde daha ölçülü kaldığı görülür. Prost Kadıköy'de bir stadyum, Fenerbahçe Yanmadası'nda da İçişleri Bakanlığı isteğiyle bir yat limanı düzenler. Prost Kadıköy ve çevresinde sanayi konusunda oldukça çekimser davranırken yörede konut, sayfiye ve ticaret kullanımlarını destekleyici bir tutum takınır. Prost'un İstanbul yakasına nazaran şehrin Asya yakasındaki yerleşmelerle fazlaca ilgilenmediği, genelde mevcut durumu bir veri olarak kabul ederek bazı olumsuzlukları giderici sınırlı operasyon önerisiyle yetinmeye çalıştığını söylemek mümkündür.

Bu arada 1938'de Belediye İmar Bürosu müşavirlerinden Sabri Oran, Kadıköy ve yakın çevresi için bir plan teklifi hazırlar. Plan genel olarak uygunlanmamışsa da bu plandaki kimi önerilerin zaman içinde gerçekleştiği görülür. Haydarpaşa yönünde Rıhtım Caddesi'nin istimlak maliyetlerinden kaçınmak için denizin doldurularak genişletilmesi, o zamanki Ankara yolu olan Bağdat Caddesi'nin genişletilmesi ve tanzimi, bu çalışmanın sonradan gerçekleşen önerilerindendir. Bu planın ilginç yönlerinden bazıları İbrahimağa ve Acıbadem yönünde bahçeli evlerden oluşan bir toplukonut alanı inşa edilmesi (bu önerinin Koşuyolu'nda kısmen gerçekleştiği söylenebilir), keza Haydarpaşa Çayırında demiryolu mensupları için bir mahalle oluşturulması ve Kadıköy'ün kimliğine uymadığını iddia ettiği hal binasının yıkılarak meydanın genişletilmesidir.

Bütün Türkiye'de durağan bir kentsel yapının hüküm sürdüğü 1940'larda, Kadıköy'de, özellikle banliyölerde ahşap köşklerin yıkılarak yerlerine betonarme villaların yapıldığı bir süreç belirginleşmeye başlar. Bu süreç 1960'ların ortalarına kadar az çok devam eder. 1938-1949 arasında Vali ve Belediye Başkanı Dr. Lütfi Kırdar'ın giriştiği ve İstanbul'daki üçüncü imar operasyonlarını oluşturan dönemde, Kadıköy'de gerçekleştirilen projeler İstanbul yakasına nazaran adet ve ölçek olarak daha sınırlı kalır. Kadıköy-Üsküdar yolunun Haydarpaşa'da demiryoluna rastlayan kesimine bir köprü yapılması, Bağdat Caddesi'nin Kartal'a kadar asfaltlanması, Kadıköy Halkevi'nin inşası bu dönemin Kadıköy'deki en önemli imar operasyonları olur. Bunun yamsıra, altyapı konusunda Lütfi Kırdar operasyonları sırasında bazı adımlar atıldığı görülür. 1887'de 99 yıllık işletme imtiyazı almış olan Üsküdar-Kadıköy ve Havalisi Su Şirketi, 1937'de Sular İdaresi'ne devredilerek, şebekede yenilemeler yapılır. Kozyatağı'nda bir su deposu inşa edilir. Hasanpaşa'da yer alan Kadıköy Gazhanesi'ni de işletmekte olan Havagazı Şirketi, 1945'te İETT bünyesine katılırken, toplu ulaşım alanında tramvayları desteklemek amacıyla 1947'den itibaren otobüs işletilmesine de başlanır.

Kadıköy Meydam'nın denizden görünümü.
Nazım Timuroğlu, 1994

1950'li yıllarda tüm İstanbul gibi Kadıköy'ün de yaşantısını ve çehresini etkileyen iki önemli gelişme vardır. Türkiye'nin girmekte olduğu hızlı kentleşme süreci içinde büyük kentlerin çevrelerinde gecekondu mahalleleri oluşmaya başlamıştır. Kadıköy'de de ilk gecekondular 1950'lerin ikinci yarısında, bu yüzyıl başlanna kadar bir eğlence ve gezinti yeri olan Fikirtepe çevresinde ortaya çıkar. 1950-1952 arasında da dar gelirlilerin konut sahibi olmalan amacıyla Koşuyolu mevkiinde bahçeli müstakil evlerden oluşan bir mahalle kurulur. Birçok benzeri gibi sonuçta hedef gelir grubu yerine orta ve orta-üst gelir gruplarının bir mekânı haline gelen Koşuyolu'nda, Türkiye deneyimi içinde nitelikli ve iyi planlanmış bir konut çevresi yaratılır. 1950'lerdeki ikinci gelişme ise Menderes operasyonları olur. Her ne kadar Menderes operasyonları da daha öncekiler gibi ağırlıklı olarak şehrin Avrupa yakasında uygulamaya konulur ve Anadolu yakasında faaliyetler daha sınırlı tutulursa da, bu dönemde Kadıköy'de de bir dizi yeni yol açılması ya da yol genişletilmesi türünden imar uygulamaları yapılır. Bu dönemde, Kadıköy ve Bostancı' ya kadar olan sahada yapılan veya yapılması düşünülen yol çalışmaları şunlardır: Üsküdar-Karacaahmet-Kurbağalıdere yolu, Bağdat Caddesi, Kadıköy-Altıyol, Kadıköy-Duvardibi-Üsküdar yolu, Kadıköy-Moda sahil yolu, Moda-Kalamış-Fenerbahçe sahil yolu, Fenerbahçe-Çiftehavuzlar-Caddebostan sahil yolu, Kızıltoprak-İçerenköy yolu, Merdivenköy-Uzunçayır-Kısıklı-Beylerbeyi yolu, Çamlıca-Acıbadem-Kadıköy yolu, Kadıköy-Koşuyolu, Merdivenköy-Kısıklı yolu, Göztepe-Merdivenköy yolu, Suadiye-İçerenköy yolu, Merdivenköy-Bostancı yolu, Bostancı-İçerenköy yolu, Caddebostan-Erenköy-Merdivenköy yolu. Bu yolların tümü gerçekleştirilememiştir. Özellikle sahil yollarının inşası çok sonraları 1980'lerde mümkün olmuştur. Yine yapılması öngörülen yol çalışmalanndan büyük kısmı yol genişletmesi ve asfaltlanması olmuştur. Bu dönemde Kadıköy Meydanı da ele alınmıştır. Daha önceki dönemde çevrede yer alan bazı yapı adalarının yıkılması yoluyla genişletilmiş olan meydanda refüjlü yollar, otoparklar ve yeşil alanlara yer veren bir proje düşünülmüştür. Mevcut iskele binasının yenilenmesi ve hal binasının otogar olacak şekilde tadil ve restore edilmesine de meydan için düşünülen projede yer verilmiştir. Araç trafiğine öncelik veren bir anlayışa sahip olduğu görülen projede araba vapuru iskelesi ve araç bekleme yerlerinin düzenlenmesinden de bahsedilmiştir. Yol düzenleme çalışmaları dışında bu dönemin bir diğer imar uygulaması da Moda Deniz Kulübü için büyük bir oteli de içeren yeni bir tesis yapımı olmuştur. Meydan projesi gibi bu çalışma da büyük ölçüde sonuçsuz kalmıştır.

Yapımı 1953'te başlayan Haydarpaşa Limanı ilave rıhtım ve depo inşaatları ile 1954'te başlayıp 1957-1958'de biten Haydarpaşa-Pendik çift şeritli yolu (eski E-5, yeni D-100), bu dönemde Kadıköy'de gerçekleşen iki büyük ve önemli projedir. Özellikle Bağdat Caddesi yerine yerleşmenin kuzeyinde inşa edilen yeni Ankara yolu ile şehirler arası trafik yerleşme içinden çıkarken, yeni yol güzergâhıyla da bir anlamda yeni bir psikolojik sınır tanımlanmıştır. Ankara yolu güzergâhı ile Bağdat Caddesi ve Kadıköy merkezini Merdivenköy, Göztepe, Erenköy, İçerenköy gibi iç taraftaki yerleşmelere bağlayan yeni yollar sayesinde, yapılaşma deseni daha önceki kıyı, Bağdat Caddesi, demiryolu çizgisinden koparak sonraki on yıllarda Ankara yolu çevresindeki boşluk ve çayırlara doğru kaymıştır. Böylece kıyıya paralel uzanan ve demiryolundan fazla uzaklaşmayan yapılaşma deseni, karayolu ter-

cihine bağlı olarak iç bölgelerde ve Ankara yolu çevresinde de yoğunlaşmıştır. Bununla birlikte 1950'li yıllar Kadıköy ve çevresinde az yoğun, müstakil ve yer yer bahçeli yapılaşma türünün halen devam ettiği bir dönemdir. Kadıköy'ün özgün karakterini oluşturan bu mekânsal yapının dönüşümü ağırlıklı olarak 1960'larda gerçekleşir.

1960 sonrası yeni idari düzenlemelere bağlı olarak Kadıköy çevresinde de bazı yeni mahalleler kurulurken, 19ö5'te şehir içinde kalan bucakların lağvedilmesine paralel olarak Kızıltoprak ve Erenköy bucakları da kaldırılarak yerlerine mahalleler oluşturulur. Aynı tarihte gecekondulaşmayla oluşmuş bulunan Fikirtepe ayrı bir mahalle olarak Kızıltoprak'tan ayrılır. Bu durum, gecekondulaşma ile oluşan yeni bir yerleşme biçimi ve nüfus yapısının kendi mekânlarım kurarak bunu idari açıdan da tescil ettirdiğini göstermektedir. 1965 Kat Mülkiyeti Kanunu ile bütün Türkiye'de olduğu gibi Kadıköy'de de az yoğunluklu bir yerleşme deseninin yerini çok yoğun apartmanlara bırakacağı bir sürecin önü açılmış olur. Ancak Kadıköy'de bu süreci iki önemli faktör belirler. Bunlardan ilki 1955 İstanbul Sanayi Bölgeleri Planı ve 1966 Sanayi Sahalan Planı ile Maltepe, Pendik, Kartal, Tuzla kesiminin sanayi kullanımına açılması sonucu buralarda çalışanların önemli bir kısmının Kadıköy çevresinde yerleşmesi, dolayısıyla nüfus ve konut talebinin artması; diğeri ise, 1972 tarihli 1/5.000 ölçekli Bostancı-Erenköy Bölgeleme İmar Planı ile Kızıltoprak-Bostancı arasında yapı yoğunluklarının (emsal 1,8 olarak) artırılması ve bu yoğunluk artışını destekleyecek şekilde 1973'te hizmete giren Boğaziçi Köprüsü ve çevre yolunun Uzunçayır ve Söğütlüçeşme bağlantıları yoluyla Kadıköy ve çevresini cazip bir konut bölgesi haline getirmesidir. Böylece Kadıköy'de günümüze uzanan büyük bir yık-yap süreci başlatılarak az katlı, müstakil ve Kızıltoprak-Bostancı arasında çoğunlukla bahçeli evlerden oluşan özgün yerleşme dokusu ve değerli mimari mirası 20 yıl gibi bir sürede hemen bütünüyle yok edilmiştir. Bu arada Kadıköy'e önemli bir kimlik kazandıran gayrimüslim ve Levanten nüfusun da 1950'lerden soma Kadıköy'ü terk etmeye başlamasıyla, bu çevrenin burjuva kültürünün oluşturduğu mekânlar ve 19. yy'a dek uzanan neoklasik, art nouveau, art deco, eklektik yapıları da süratle yok olmaya başlamıştır. Benzer bir süreç bazı farklarla eski Kadıköy banliyöleri olan Kızıltoprak-Bostancı arasının Türklere ait bahçeli ahşap köşklerinde de yaşanmış; bu kez spekülatif hareketleri destekleyenler çoğunlukla eski Osmanlı-Türk burjuvazisinin vârisleri olmuştur. Bölgeleme imar planının uygulanmasıyla Kızıltoprak-Bostancı arasında nüfus 10 yılda iki buçuk kat artmıştır. Bu plan daha soma 1990'da Büyükşehir Belediyesince tadil edilmiştir.

Bu süreç içinde Kızıltoprak-Bostancı arasında yer alan eskinin Kadıköy banliyöleri büyüyüp yoğunlaşarak banliyö ve sayfiye özelliklerini yitirmişlerdir. 1970'li yılların ilk yansını, Moda-Bostancı arasındaki sahil şeridinin İstanbul'un plaj ve sayfiye yerleri olmaktan çıktığı tarih olarak belirtmek mümkündür. Ancak nüfus artışı Kadıköy'ü aynı zamanda salt bir konut bölgesi olmaktan çıkarmıştır. Özellikle 1960'lar somasında Kadıköy'de ticaret ve hizmet sektörlerinin yoğunlaşma göstermesiyle, bu tarihlerden itibaren Kadıköy, hızla, Sirkeci-Eminönü-Karaköy-Beyoğlu gibi birinci kademe merkezlerin ardından ikinci kademedeki metropoliten alt merkeze dönüşmüş ve eski semt merkezi özelliklerini yitirmiştir.

1980'li yıllarda Türkiye'de hemen bütün metropoliten merkezlerde izlenen gösterişli kentsel yatırımlar ve düzenleme çalışmaları Kadıköy'de de kendini göstermiştir. Bu dönemde gerçekleştirilen çeşitli projeler arasında, Haydarpaşa Koyu'nun doldurularak meydanın genişletilmesi, Dalyan-Bostancı arasında denizin doldurularak kıyı düzenlemesi yapılması ve sahil yolu açılması (1984-1987), Kalamış Koyu ve Fenerbahçe'de yat limanı inşası (1985-1988), yapımı 1993'te tamamlanan İskele-Mühürdar arasında deniz doldurularak meydanın büyütülmesi ve yeşil alanlar kazanılması sayılabilir. Yapıldıktan yıllarda ekonomik açıdan eleştirilen bu dolgu çalışmalarıyla denizden 900.000 m^2'den fazla alan kazanılır ve 5 km'den uzun bir sahil yolu elde edilir. Kadıköy Meydanı da bu dönemde bazı önemli değişiklikler geçirir. Eski hal binası konservatuvara tahsis edilir ve iskele ile hal arasında kalan alan trafiğe kapatılarak yaya kullanımına açılır. Haydarpaşa yönünde, dolgu alanda yeni durak yerleri oluşturulur. Çarşı içinde de bazı sokaklarda yaya alam uygulaması başlatılır. İskele yanındaki park yeniden düzenlenir, ancak Kadıköy Meydanı yine de araç trafiği ağırlıklı bir yer olmaya devam eder. Meydanın her iki yönünde gerçekleşen dolgularla Kadıköy Meydanı, kendisini "meydan" olarak tanımlayacak sınırlayıcılardan kurtularak her iki yöne doğru ölçüsüzce genişlemesiyle, İçimliğini büyük ölçüde yitirir. Bugün meydan yerine çeşitli araç yolu ve yapılarla bölünmüş, çok farklı işlevleri bir arada barındırmaya çalışan tanımsız geniş bir alandan bahsetmek daha doğru olacaktır. 1985-1986 arasında Bağdat Caddesi düzenlemesi gibi görsel-estetik düzenlemeler de bu dönemin önemli imar operasyonlan arasmda sayılmalıdır.

1984'te 3030 sayılı yasayla Kadıköy'ün ilçe belediyesi haline gelmesi ve 1980'lerden itibaren metropoliten şehirlerin geniş parasal kaynaklarla desteklenmesi sonucu gerçekleştirilen gösterişli yatırımların bir kentsel politika şeklinde benimsenerek günümüzde de devam ettirildiği görülmektedir. 1990'larda II. Çevre Yolu'nun tamamlanarak Kozyatağı bağlantılarının hizmete girmesi, Kozyatağı çevresi ve Söğütlüçeşme'de ofis kullanımlarının oluşturduğu alt merkezlerin belirmesi, Fenerbahçe'de 1992'de yarımadanın düzenlenerek yeniden bir mesire yeri haline getirilmesi, alışveriş merkezi inşa edilmesi ve yat limanının yarattığı hareketle bu yörenin rekreatif kimliğinin ağırlık kazanması, Bostancidan öteye sahil dolgusu ve yolunun devam ettirilmesi, Moda Burnu'nda yeni bir dolgu alanı oluşturulması ve Bahariye yaya yolu düzenlemesi (1993) bu dönemde Kadıköy fizyolojisini etkileyen ya da etkileyebilecek önemli kentsel projeler ve dinamikler olarak ortaya çıkmıştır.

1985'te kabul edilen 3194 sayılı İmar Kanunu ile bir parselde birden fazla yapı yapılmasının mümkün hale gelmesi Kadıköy örneğinde etkisini özellikle az sayıda kalabilmiş köşklerin bahçelerinde yeni bir apartmanlaşmanın başlaması şeklinde göstermiştir. Böylece elde kalabilmiş köşkler yıkılmaktan kurtarılmış olsa da, yörenin zamanında bir Kadıköy uygarlığı olarak adlandırılabilecek özgün mekânsal yapısının son izleri de büyük ölçüde silinmiştir.

Kadıköy günümüzde, nüfus büyüklüğü, ekonomik faaliyet ve imar açısından istanbul'un en önemli ilçe ve semtlerinden birisidir. Üretim faaliyetleri daha sınırlı olmasına rağmen ticaret ve hizmet sektörlerindeki yoğunlaşma Kadıköy'ü bugün en önemli metropoliten alt merkezlerden birisi yapmaktadır. Kadıköy'de hizmet sektöründe istihdam edilenlerin toplam işgücüne oram 1970'te yüzde 10 iken, 1990'da bu yüzde 25'e erişmiştir. Bugün Kadıköy ulaşım, turizm, finans, kişisel hizmetler (avukatlık, mimarlık, mühendislik, hekimlik vb) alanlarında İstanbul'un, hatırı sayılır bir yoğunlaşmanın görüldüğü önemli yerleşmelerinden birisidir.

Günümüzde Kadıköy çarşısı halen özgün dokusunu korumaktaysa da Kadıköy merkezi hizmet sektörleri ve perakende ticaretteki büyümeye bağlı olarak Yeldeğirmeni ve Bahariye yönlerinde yayılma eğilimi göstermektedir. Selamiçeşme I. Çevre Yolu, Kozyatağı ise II. Çevre Yolu bağlantısı çevresinde ofis kullanımları ve büyük alışveriş merkezleri için 1990'lann yeni gözde odakları olarak gelişmektedir. Kadıköy merkezinde konut kullanımları ağırlıklı olarak Yeldeğirmeni ve Moda çevresinde varlığım sürdürmektedir. Yeldeğirmeni ve Kadıköy çarşısı, aynca kentsel dokusu korunacak kentsel alanlar olarak SIT alanı kapsamına da alınmışlardır. Bununla birlikte spekülatif rantlar ve ticari kullanım baskısı özellikle Yeldeğirmeni'nde tarihi doku üzerinde önemli bir tehdit oluşturmaktadır. Benzer şekilde Selamiçeşme'nin önemli bir gelişme odağı haline gelmesiyle Hasanpaşa da son 10 yılda tarihi dokusunun önemli bir kısmım yitirmiştir. Buna karşılık Kadıköy merkezinin Haydarpaşa'dan Moda Burnu'na kadar hâlâ yaya ölçeğinde bir yerleşme özelliğini sürdürdüğü görülmektedir.

Bugün Haydarpaşa'dan Bostancı'ya kadar uzanan geniş alanda başlıca fizyolojik farklılaşmalan bu şekilde tanımlamak mümkündür. Kadıköy merkezi (yak. 84 hektar) büyük ölçüde konut dışı kullanımların yer aldığı bir metropoliten alt merkez kimliğine bürünmüştür. Yeldeğirmeni ve

Hasanpaşa çoğunlukla alt-orta ve alt gelir gruplarımn, Acıbadem çevresi ise Koşuyolu ile orta ve üst-orta gelir gruplarının ağırlığını oluşturduğu konut alanlarıdır. Moda çevresi de günümüzde alt-orta ile üst gelir grupları arasında oldukça renkli bir sosyal katmanı barındıran bir konut alanıdır. Nispeten az ve orta yoğunluklu bu konut alanlarından itibaren Bostancı'ya doğru, denizden uzaklaştıkça farklılaşan dört ayrı konut çevresi olduğu görülür. Deniz kıyısı ile Bağdat Caddesi arasında genelde orta-üst ve üst gelir gruplarının ikamet ettiği az ve orta yoğunluklu konut çevresi, Bağdat Caddesi ile demiryolu ve Kayışdağı Caddesi arasında uzanan orta ve orta-üst gelir gruplarının ağırlığı oluşturduğu yüksek yoğunluklu konut alanı uzanmaktadır. Buralardaki orta ve üst gelir gruplarının yoğunlaştığı konut alanlarının varlığı ve nüfus artışı 1970'lerden itibaren Kadıköy yakasının en ilginç ve tanınmış fizyolojik özelliklerinden birisi olan Bağdat Caddesi'ni bir lüks tüketim ve piyasa (gezinti) mekâm olarak yaratmıştır.

Kayışdağı Caddesi ile Ankara yolu arasında ise daha çok orta ve alt-orta gelir gruplarının yaşadığı yüksek yoğunluklu konut alanları yer almaktadır. Ankara yolu çevresinde ise, Üst Bostancı ve İçerenköy'e uzanan ve son 10 yılda imar iskân planı uygulamalarıyla yoğunluğu artırılmış, eski gecekondu yeni ıslah alanları uzanmaktadır. Ankara yolunun üst kısımlarında ise 1980'ler sonrasında biçimlenmiş yüksek yoğunluklu toplukonut alanları bulunmaktadır.

Günümüzde Kadıköy, İstanbul'un çoğunlukla orta ve üst gelir gruplarının ikamet ettiği bir konut alanı kimliğini korumaktadır. Bu açıdan Kadıköy'ün 19- yy'da biçimlenmiş önemli özelliklerinden birinin halen devam ettiği söylenebilir. Her ne kadar Kadıköy'ün 1950'lere dek varlığını sürdüren özgün burjuva yaşantısının izleri büyük ölçüde yok olmuş ise de günümüzde de Kadıköy'ün İstanbul'un büyük ölçüde kentli bir yaşam biçimine sahip yerleşmeleri arasında yer aldığı görülmektedir.

Bibi. M. R. Akbulut, "Tanzimat'dan Cumhuriyet'e İstanbul ve Kadıköy. Tanzimat'dan Cumhuriyete istanbul ve Kadıköy Örneklerinde Plan Dinamikleri ve Mekânsal Dönüşüm" (Mimar Sinan Üniversitesi, yayımlanmamış yüksek lisans tezi), lst., 1992; M. Ekdal, *Bir Fenerbahçe Vardı,* lst., 1987; Eyice, *Boğaziçi;* A. Giz, *Bir Zamanlar Kadıköy,* lst., 1988; Kadıköy Belediyesi, *Yatırım ve Faaliyet Raporu 1985-1988,* lst., 1989; K. Karpat, *Ottoman Population 1830-1914; Demographic and Social Characteristics,* Wisconsin, 1985; E. Mamboury, *Istanbul Touristique,* lst., 1951; Kömürciyan, *Istanbul Tarihi;* Z. Teoman, *Kadıköy ve Kadıköy'ün Öyküsü,* lst., 1984; U. Esin, "İstanbul'un En Eski Buluntu Yerleri ve Kültürleri", *İstanbul Yazıları-Semavi Eyice Armağanı,* lst., 1992; M. Özdoğan, "Tarih Öncesi Dönemde İstanbul", *ae;* Ç. Gülersoy, *Tramvay İstanbul'da,* lst., 1989.

M. RIFAT AKBULUT

Edebiyatta Kadıköy

19. yy'ın sonunda, Samipaşazade Sezai'nin(->) *Sergüzeşt'te* (1889) alafranga bir semtiyle tasvir ettiği, Moda'daki görkemli bir konağı anlattığı Kadıköy, Türk edebiyatının son yüzyılında değişen çehresi, değişen toplumsal ortamıyla gündeme gelmiştir. *Sergüzeşt'm* saptadığı alafranga konak, az ötesinde uçsuz bucaksız kırlıklara, yeşilliklere, bir idil ortamına açılır. Konak, eşyasıyla, yaşama biçimiyle Bati ya açık "Avrupai bina"dır. Bahçesinde çınar, kestane, zeytin ağaçları vardır.

Yahya Kemal Beyath da(->) "Fenerbahçe", "Moda'da Mayıs", "Erenköyü'nde Bahar" gibi şiirlerinde beldeyi bitki örtüsü zenginliği, doğal güzellikleriyle anacak; Kadıköy'ün bu semtlerinden duyduğu hazzı dile getirecektir. Şair "Erenköy'deki leylaklı bahçe"den, Moda'da baharı odasında hissettiğinden, mayıs ayının çiçeklerinden söz açar.

Sermet Muhtar Alus'un(->) *Pembe Maşlahlı Hanım* (1933) adlı romanında II. Abdülhamid döneminin (1876-1909) kadmerkek ilişkileri çerçevesinde anlatılan Kadıköy, Kuşdili, Fenerbahçe gibi gezinti yerlerinin özellikleriyle saptanır. Atlı arabaların, maşlahlı hanımların, mirasyedilerin, külhanbeylerinin bitmez tükenmez bir bahar ve yaz havası içinde göründükleri bu yerler, bir yandan da havai, hoppa yaşamaların mekânlarıdır. O yaşamların son günlerini Melih Cevdet Anday(->) *Aylaklar* (1965) adlı romanında anlatır. İmparatorluk düşkünü bir konak ailesi, Kadıköy'ün hızla el değiştiren yeni dünyasında eski günlerden izdüşümlerle umut aramaktadır.

Bununla birlikte Güzide Sabri(->), Kerime Nadir(->), Muazzez Tahsin Berkand ve Esat Mahmud Karakurt gibi popüler romancılar, beldeyi, daha uzun süre bir dinlence ve huzur köşesi olarak görmüşlerdir. Köşkler, bahçeler, küçük korular, havuz başları, kır gazinoları, deniz üstü içkili lokantalar bu yazarların romanlarında, Kadıköy'ün son güzelliklerini söylemeye devam eder. Özellikle Kerime Nadirin *Romancının Dünyası* (1981) adlı anılar kitabı, Kadıköy'ün sayfiye semtlerinde "kuş yuvası" evler hatırlayışıyla donanmıştır.

Peride Celâl(->) *Gecenin Ucundaki Işık* (1963) adlı romanında Çiftehavuzlar'daki bir zengin evini canlandırırken, el değiştiren servete, yeni dönemin biraz karanlık kazanç yollarına işaret ederek, Kadıköy'ün yeni mutlu azınlığını tanıtma fırsatı bulur. Böylesi bir dikkat Metin Eloğlu'nun "Fantiri Fitton" *{.Sultan Palamut,* 1957) şiirinde sınıf atlama özlemiyle belirmiştir. Belde, bir yandan yeni zaman zenginlerinin rahat yaşamlarını sürdürdükleri, bir yandan da, orta halli ve yoksul sınıfın yükselme olanakları aradıkları semtler toplamıdır.

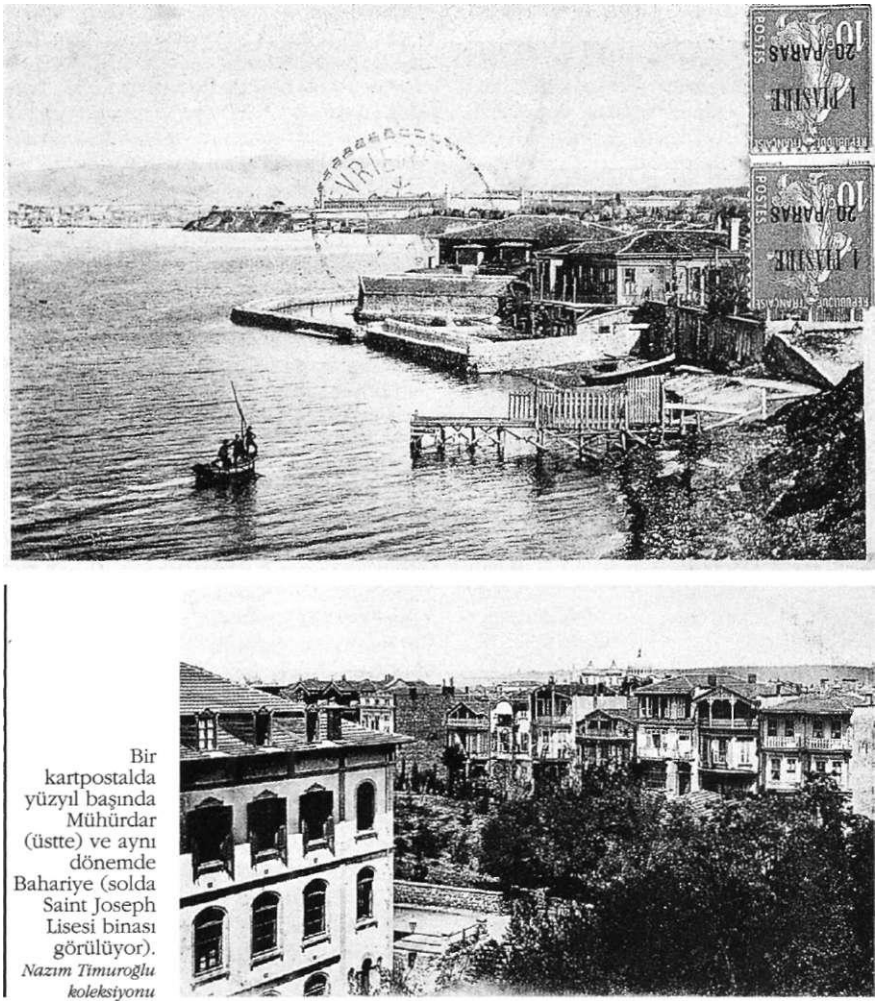

Bir kartpostalda yüzyıl başında Mühürdar (üstte) ve aynı dönemde Bahariye (solda Saint Joseph Lisesi binası görülüyor). *Nazım Timuroğlu koleksiyonu*

Mahmut Yesari(->) *Sevda İhtikârı* (1934) romanında, Safiye Erol(->) *Kadıköyü 'nün Romanı'nda* (1939) beldeyi vapurları, yeni yeni açılan sinemaları, tenis kordan, dalgakıranı, deniz fenerleri, balık avı, plajları, bahçelerde gerçekleştirilen monden partileri, hâlâ süregelen alaturka düğünleri, pastaneleri, tek tük, ilk apartmanlarıyla yansıtmışlardır.

Böylece, Peyami Safa'mn(->) *Dokuzuncu Hariciye Koğuşu*ndaki (1930) sakin, asude Erenköy köşkü, yerini kalabalığı yoğun bir kent yöresine bırakır. Benzer bir saptamayı Kenan Hulusi Korayin bazı öykülerinde de görmek mümkündür: Yazlık semtlerde, sözgelimi Suadiye'de, Caddebostan'da yaz hayatı sürmekle birlikte, asıl Kadıköy, iskeleden Altıyol'a, Moda'ya gitgide kentleşmekte, yaz-kış yaşanır olmaktadır.

Refik Halit Karay(->) birçok kroniğinde Kadıköy'ü anarken bitki örtüsünden, özellikle çiçeklerden, meyvelerden, bunların hoş rayihalarından söz açar ve yöreyi İstanbul'u güzel kılan bellibaşlı nedenlerden biri sayar. Yazar, "Kadıköy'ü Takdir" yazısında *(Ago Paşanın Hatıratı, 2.* bas., 1939) "Kadıköy İskelesine ayak basan herkesin gönlünde, kendiliğinden, bir eğlenme, avunma ihtiyaci'nın doğduğunu vurgular. Kadıköy aynı zamanda "üstadı şiir ve nesir Cenap Bey" başta olmak üzere şairlerin, ediplerin, tıp adamlarının, siyasetçilerin beldesidir. 1921 tarihli bu yazı, Kadıköy çarşısını aydınlık, özenli süslü dükkânlarıyla çizer; "balığın en tazesi, etin en iyisi, zahirenin en halisi" burada satılmaktadır. Bağdat Caddesi uzun yürüyüşler için birebir, kumsal ve körfez gezintileri için Kalamış Koyu eşsiz, mehtap içinse Moda' da bir kayanın üzeri daima göz kamaştırıcıdır. Aynı yazarın *Nilgün* (1950-1952) adlı romanmda birbirine açılan, iç içe geçen köşk bahçeleri tasviriyse, eski Kadıköy konusunda düşlere karışmış bir peyzaj çizer.

Halit Fahri Ozansoy'un *Edebiyatçılar Çevremde* (1970) adlı anılar kitabı, Kadıköy'e tutkun Ahmed Rasim(->) gibi edebiyat adamlarını, Kadıköy sahnelerinde ilk Müslüman Türk kadın tiyatro oyuncusu Afife Jale'nin(->) acıklı serüvenini anlatır. Bu eser Kadıköy semtlerinde yaşanmış günleri dile getirir ve yüzyılın başlangıcında henüz suyu kirlenmemiş derelerden, örnekse Kurbağalıdere'den, henüz yeşertisi sönmemiş bahçelerden, örnekse -bugün beton apartman yığınına dönüşmüş- Papazınbağından söz açma fırsatı bulur.

Ziya Osman Saba(->) hikâyelerinde, "Misakımillî Sokağı no. 37" adlı şiirinde *{Nefes Almak,* 1957) çocukluğunun, gençliğinin, nişanlılık ve evlilik günlerinin Kadıköy'ünü bir duyarlılık geçit töreni niteliğiyle kaleme getirmiştir. Bu verimlerde belde, Neveser gibi vapurları, Kalamış gibi koylan, ahşap ve birkaç katlı taş evlerin sıralandığı, ağaçlıklı sokakları, elektrik direkleriyle yer değiştiren havagazı lambalarıyla âdeta bir özlemler yurdudur. "Misakımillî Sokağı no. 37"de "kaymak yoğurtçular", bozacılar, yağan kar, pencere içindeki çiçekli saksı, arnavutkaldırınalı yollar artık unutulmaya yüz tutmuş bir başka Kadıköy'ü söylemektedir. Cevdet Kudretin *Bir Bakıma* (1977) adlı denemeler kitabında, Ziya Osman Saba'ya ayrılmış sayfalar, işinde gücünde, kendi dünyasına çekilmiş, dürüst ve namuslu bir şairi aktarırken, Kadıköy'ün aynı yaşamı sürdürmeye çalışan birçok insanını da simgeler.

Nâzım Hikmetin *Memleketimden İnsan Manzaraları* (1966-1967), Haydarpaşa Garı'nm çok renkli bir tasviriyle başlar. Yıllar öncesinin bu dünyası değişik katmanlardan kişileri, davranışları, sözleri yansıtarak yalnız bir belge niteliği taşımakla kalmaz, günümüze de ses yöneltir.

Kadıköy'ü tarih içinde irdeleyen titiz bir edebiyat verimiyse, Bilge Karasu'nun *Uzun Sürmüş Bir Günün Akşamı'nda* (1970) adlı eserinde yer alan "Ada" öyküsüdür. Burada Kadıköy, Pendik'e ve Adalar'a uzanan bir çizgide, Halkedon adım taşıdığı Bizans günlerinde anlatılır.

Abdülhak Şinasi Hisar(->) *Ahmed Haşim/Şiiri ve Hayatı* adlı (1963) monografisinde, Ahmet Haşim'in yaşadığı evden söz açarken orta halli yurttaşın ev düzenini, Bahariye Caddesindeki eski Kadıköy apartmanlarını (Belvü Apartmanı), Kadıköy-Sirkeci vapurlarını, uzaktan görünen Sarayburnu'nda günbatımı ışıklarım hep bir hicranla yazmıştır. Zaten son dönem Türk edebiyatında Kadıköy ve yörekenti gitgide bir ayrılış ve hatırlayış yumağı olup çıkacaktır. Oktay Rıfat'ın *Yeni Şiirler* İnde (1973), adı anılmayan, hep ilkyazlı, çiçekli, bahçeler içinde ("O Semtler" şiiri) bir Kadıköy, renkleri bellekte kalmış bir resim gibidir. Aynı tutum Hulki Aktunç'un *Gidenler Dönmeyenler* (1976) adlı hikâye kitabında da karşımıza çıkar ve Kadıköy yine adı anılmaksızm, çocukluğun sislerine karışmış olarak görünür. Selim İleri *Dostlukların Son Günü'tide.* (1975) ve *Mavi Kanatlarınla Yalnız Benim Olsaydın'* da (1991) eski Kadıköy'den arta kalmış insanları, evleri, bitki örtüsünü, ilişkileri, yiten bir "Kadıköy töresini'ni anlatmaya çalışmıştır. Adnan Giz'in(->) *Bir Zamanlar Kadıköy* (1988) ve Müfit Ekdal'ın *Bir Fenerbahçe Vardı* (1988) özlü çalışmaları, beldeyle ilintili son sözler niteliğindedir.

SELİM İLERİ

KADIKÖY BELEDİYESİ KÜLTÜR VE SANAT MERKEZİ (KSM)

Caddebostan'da yazlık Budak Sineması' mn yerindedir. Kadıköy Belediyesi Kültür ve Sanat Merkezi (KSM), Kadıköy Belediyesine bağlı, içinde kültür ve sanat hizmetleri sunulan bir mekândır. KSM'nin bulunduğu sokağa, merkezin açılışından soma Haldun Taner'in adı verilmiştir.

Projesi ve uygulaması mimar İlhan Turan tarafından gerçekleştirilen tek katlı bina 1.250 m^2 alan üzerinde inşa edilmiş olup 11 modülden oluşmaktadır. 5 modülden oluşan büyük galerisi modüller arasındaki panoların açılıp kapanması ile değişik kullanım alanlarının yaratılabildiği, çok amaçlı bir salondur. Akustik özelliği ile konser salonu olarak da kullanılan KSM'de 170 kişilik bir konferans salonu da bulunmaktadır. Kültür merkezinin bünyesinde küçük bir kitaplığın yanısıra bir kafeterya da yer alır.

KSM, 4 Ekim 1989da "Günümüz istanbul Sanatçılarından Örnekler" sergisi ve Ayşegül Sarıca'nm piyano resitali ile açılmıştır. Şair Cemal Süreya'nm şiirseverler ile son buluşması, Behçet Necatigil'i anma gününe katıldığı 13 Aralık 1989'da KSM' de gerçekleşmiştir.

Açıldığından bu yana merkezde sergiler, söyleşiler, konserler, şiir günleri, dia gösterileri düzenlenmekte, kimi zaman tiyatro oyunları da sunulmaktadır. Etkinlikler herkese açık olup ücretsizdir.

Genç sanatçıların seslerini duyurmalarına yardımcı olmayı amaçlayan KSM, programlarında yeni yeteneklere de olanak tanımaktadır. Uluslararası kültür etkinliklerine de yer veren KSM'nin Üsküp Kent Müzesi ile karşılıklı ilişkisi vardır. 16-30 Nisan **1993**'te Doç. Reha Günay'ın hazırladığı "Sinan'ın İstanbul'u" fotoğraf sergisini Üsküp Kent Müzesi'nde sergilemiştir. Merkez, *Kadıköy Şiirleri* adlı bir de kitap yayımlamıştır.

° R. SERTAÇ KAYSERÎLÎOĞLU

KADIKÖY HALK EĞİTİM MERKEZİ VE AKŞAM SANAT OKULU KÜTÜPHANESİ

Bahariye Caddesi'nde, Kadıköy Halk Eğitim Merkezi'nin ikinci katındadır.

Milli Eğitim Bakanlığı Yaygın Eğitim Genel Müdürlüğü'ne bağlı merkezin bünyesinde, bu kütüphaneden başka, konferans ve spor salonlan, laboratuvar ve çeşitli atölyeler de vardır. Bina, eski Kadıköy Halkevi'dir (bak. halkevleri).

Mevcut kütüphane, adı geçen halkevinin, muhafaza edilebilen kitaplarını da içermektedir. Halkevi döneminde (1938-Î950) 1.200 kitaplık kütüphanede, derlenen kitaplar, yazar, eser adı ve branşa göre fişlenerek yarara sunulmaya çalışılmıştır. Kütüphanede sosyal konulu konferanslar da verilmiştir. Halkı bilgilendirme yönünde kütüphanenin başlattığı bu girişimler, radyo yayınlan, kitap ve yıllıklarla pekiştirilmiş, hattâ bir de gençlik gazetesinin yayımlanmasına çalışılmıştır. Tüm bu yönleriyle kütüphane ve yayın şubesi, o yıllarda "kültür bahçesi" olarak nitelendirilen Kadıköy Halkevi'nin hizmetlerinde ön sırayı almıştır.

1950'de halkevlerinin kapatılmasıyla işlevi sona eren kütüphane, **1953**'te açılan Kadıköy Halk Eğitim Merkezi bünyesinde tekrar çalışmaya başlamıştır. 1970'ten sonra bakanlık yayınları ve bazı bağışlarla varlığını sürdürürken, 1980'de, binanın kullanılamaz hale gelmesinden dolayı kitaplar depoya kaldırılmıştır. Bina 1992'de onarılmış, **1993** başmda, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nden bir grubun katkılarıyla kütüphaneyi düzenleme ve bilgisayara yükleme çalışmaları başlatılmıştır. Bugüne kadar 10.000'in üstünde derme bilgisayara yüklenmiştir.

Kütüphane, biri kütüphanecilik mesleğinden 2 personelle hizmete açık tutularak bir oranda halk ve çocuk kütüphanelerinin yükü azaltılmaktadır. Süreli yayın, müzik dinleme, video izleme ve çocuk bölümleri de bulunan kütüphanenin, doğal ışıktan yararlanılabilen büyük okuma salonunda kitaplar konusal (Dewey Onlu Tasnif Sistemi), periyodikler ise alfabetik olarak yerleştirilmiştir. 4-6 yaş grubundakilerin, ebeveynleri ile gelebildikleri çocuk bölümü, oyuncaklar, masal kasetleri ve çeşitli yayınlarla ilgi çekici hale getirilmiştir.

Genel dermesi 11.500 civarında olan kütüphaneye en çok ilgi duyan kesim, çevrenin ortaöğretim seviyesindeki öğrencileri ve bu seviyenin kursiyerleri; kullandıkları birinci derecede yayın türü ise başvuru kaynaklarıdır.

Kütüphane, cumartesi, pazar kapalı; diğer günler 8.30-17.00 arası saatlerde açıktır. İlginç sayılabilen koleksiyonu, Cumhuriyet dönemi kitap ve dergileridir.

Bibi. *Kadıköy Halkevi, 1935-1938,* İst., 1938; L. Şenalp, "Okuma-Yazma Seferberliği ve Halk Kütüphanelerimiz", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Kütüphanecilik Dergisi: Belge Bilgi Kütüphane Araştırmaları,* I, İst., 1987; M. Alpay-S. Özkan, *İstanbul Kütüphaneleri,* İst., 1983; TC Milli Eğitim Bakanlığı İstanbul Milli Eğitim Müdürlüğü, *İstanbul Çıraklık ve Halk Eğitimi Merkezleri 1981-1991 Faaliyetleri,* İst., 1991; N. A. Küçüka, "Halkevleri Yıldönümü Nutku", *Ülkü,* S. 25 (Mart 1935).

HAVVA KOÇ

KADIKÖY İLÇESİ

İlin doğu yarısında, Kocaeli Yarımadası'mn güneybatı kesiminde yer alır. Kadıköy İlçesi, kuzeyde Üsküdar ve Ümraniye, doğuda yine Ümraniye ve Maltepe ilçeleri, güney ve batıda da Marmara Denizi'ne komşudur. Bu sınırlar içinde 33 km^{2}Tik bir alan kaplar.

Kırsal yerleşmesi olmayan Kadıköy İlçesi 28 mahalleden oluşur. Bunlar Acıbadem, Atatürk, Barbaros, Bostancı, Cafer Ağa, Caddebostan, Dumlupınar, Eğitim, Erenköy, Fenerbahçe, Feneryolu, Fikirtepe, Göztepe, Hasan Paşa, İçerenköy, İnönü, Kayışdağ, Koşuyolu, Kozyatağı, Küçükbakkalköy, Merdivenköy, 19 Mayıs. Osman Ağa, Rasim Paşa, Sahrayıcedit, Suadiye, Yenisahra ve Zühtü Paşa mahalleleridir.

İlçe sınırları içinde Kayışdağı (438 m) ve Göztepe (235 m) gibi önemli yükseltiler olmasına karşın, Kayışdağı ve Çamlıca eteklerinden Marmara Denizi'ne doğru uzanan hafif dalgalı düzlükler ve taşlı eğimler tüm araziye hâkimdir. Bu oldukça düz arazi üzerinde Fikirtepe, Acıbadem, Altıyol, Küçük Moda (Cevizlik) ve Koşuyolu öbür önemli tepe noktalarını oluşturmaktadır. Haydarpaşa ve Kalamış koyları ile Moda ve Fenerbahçe burunlarının yer aldığı hareketli bir kıyı çizgisi bulunmaktadır. Fenerbahçe Burnu ile Bostancı arasında sahil şeridi fazla girintili çıkıntılı olmayan oldukça düz bir çizgiye sahiptir. Ancak sahil şeridi son yıllarda yapılan dolgularla doğal özelliğini önemli ölçüde yitirmiştir. Bugün Kadıköy sınırları içinde halen doğal görünümünü koruyabilmiş kıyı parçalarına Fenerbahçe Burnu'nda çok sınırlı olarak rastlamak mümkündür. Kadıköy'ün başlıca akarsuları Kuşdili Deresi (Kurbağalıdere), Çamaşırcı Deresi (Bostancı Deresi), Turşucu Deresi ve Seyit Ahmet Deresi'dir.

İstanbul metropoliten kent alanındaki en eski yerleşme yerlerinden bazdan Kadıköy İlçesi'ndedir. Bizans döneminde bir dinsel merkez niteliği de taşıyan Kadıköy'ün eski adı Halkedon'du. Konstantinopolis'in fethinden sonra Halkedon'un yönetimi II. Mehmed (Fatih) tarafından ilk İstanbul kadısı olan Hızır Beye verildi. Kadı Hızır Bey, bugünkü Osman Ağa Camii'nin bulunduğu yerde bir cami yaptırdı. Kadı Hızır Bey Camii olarak adlandırılan bu yapının çevresinde zamanla bir Müslüman mahallesi oluştu. Burada gelişen yerleşmeye "kadının köyü" anlamında önceleri Kadı Köyü, daha soma da Kadıköy dendi. 1851'de Kadıköy 4 mahalleden oluşuyordu; bunlar Cafer Ağa, ibrahim Ağa, Osman Ağa ve Tuğlacı adlarını taşıyordu. 1855'te yönetimi istanbul Şehremaneti'ne bırakdan Kadıköy, 1869'da Üsküdar Sancağı'na bağlandı. Bu yönetsel konumu Cumhuriyetin ilk yularında da süren Kadıköy, 23 Mart 1930'da üçe yapddı.

Bugün kırsal nüfusu olmayan Kadıköy İlçesi'nin eskiden iki bucağı vardı. Erenköy ve Kızıltoprak bucaklarına daha sonra Merkez Bucağı da eklendi. Bucaklarda halkın büyük bölümü kentsel alanda yaşamaktaydı. İlçenin kırsal nüfusunu 1980'lere kadar Küçükbakkalköy'de yaşayanlar oluşturuyordu.

1990'da yapılan nüfus sayımının sonuçlarına göre nüfusu yaklaşık 650.000 olan Kadıköy İlçesi'nin tamamı istanbul Büyükşehir Belediyesinin sınırları içindedir, ilçenin nüfus gelişimi Tablo I'de gösterilmiştir. Bu tablo incelendiğinde 1970-1975 arasında ortalama yıllık nüfus artış hızının yüzde 10'a kadar yükseldiği görülür. Son iki sayım arasında bu hız yüzde 2'ye düşmüştür. Kadıköy İlçesi'nde kilometrekareye 19.645 kişi düşmektedir (1990). Nüfus yoğunluğunun bu kadar yüksek olduğu ilçede yerleşim alanları oldukça darlaşmış durumdadır. Eskiden ilçenin kırsal kesimini oluşturan İçerenköy, Küçükbakkalköy ve Kayışdağ'da bile bina inşa edümemiş alana rastlamak her gün daha da güçleşmektedir.

İlçe sınırlan içindeki Bahariye, Mühürdar, Moda, Göztepe, Erenköy ve Bostancı'da 1950'lere değin zengilerin oturduğu bahçeli köşkler çoğunluktaydı. Ancak bunlar çok seyrek bir yerleşim dokusu oluşturuyordu. 1930'larda Kadıköy'le Bostancı arasında yeni yapılar belirdi. Eskiden yoğun bir bitki örtüsüyle kaplı olan bu kesimdeki Bağdat Caddesi ile demiryolu boyunca bahçe içinde iki katlı villalar inşa edilmeye başladı. 1950lerde iki yanında sanayi tesislerinin kurulmaya başladığı "Ankara Asfalti'nın çevresinde gecekondu mahalleleri oluştu. 1965'te Kat Mülkiyeti Kanunu'nun çıkarılması, 1972'de de imar planının yapılması bu kesimde yoğun bir apartmanlaşma faaliyetine yol açtı. Bağdat Caddesi ve demiryolunun iki tarafındaki köşk ve villaların yemyeşil birer park görünümündeki bahçeleri parselasyona uğrayarak apartman arsalarına dönüştü. 1973'te Boğaziçi Köprüsü'nün açılması, istanbul kentinin iki yakası arasındaki ulaşımı kolaylaştırmca Kadıköy ilçesi'nde yeni yerleşime açılan alanlarda yapılan seyrek düzenli apartmanlarda oturmak çekici hale geldi. Daha sonraki yıllarda özel otomobil edinmede sağlanan kolaylıklar bu eğilimi güçlendirdi. 1984'ten soma Kadıköy'le Pendik arasında açılan "sahil yolu", kıyı kesimindeki son boş alanların da tükenmesine yol açtı.

Tablo I
Kadıköy İlçesi'nin Nüfus Gelişimi

Yıllar	*Kent*	*Kır*	*Toplam*
1940	57.740	161	57.901
1945	66.540	140	66.680
1950	77.798	195	".993
1955	102.685	241	102.926
1960	129.918	1.410	131.328
1965	164.289	2.136	166.425
1970	237.519	4.074	241.593
1975	354.957	7.621	362.578
1980	455.465	12.752	468.217
1985	577.863	-	577.863
1990	648.282	-	648.282

Kadıköy ilçesi'nde 6 ve daha yukarı yaştaki nüfus 592.764'tür (1990). Bunun yüzde 94'ü okuma yazma bilmektedir. Bu oran il ortalamasının (yüzde 90) üzerindedir, ilçedeki okuryazarlardan yüzde 881 bir öğretim kurumundan mezundur. Bunlardan yüzde 42'si ilkokul, yüzde 16'sı ortaokul ve dengi okullar, yüzde 24'ü lise ve dengi okullar, yüzde 181 de yüksekokul ve fakülte çıkışlıdır.

Yaş gruplarına göre erkek ve kadın nüfusun dağılımı Kadıköy'de öbür ilçelere göre oldukça farklıdır. 20-24 üzerindeki yaş gruplarının tümünde kadınlar erkeklerden daha fazladır. 1990 sayımı sonuçlarına göre, Kadıköy ilçesi'nde 331.346 kadın, 316.936 erkek yaşamaktadır.

Kadıköy ilçesi'nde 12 ve daha yukarı yaştaki nüfus 524.093'tü (1990). Bunun yüzde 43'ünü oluşturan 225.587 kişi iktisaden faaldi. Iktisaden faal olmayanların yüzde 57'sini ev kadınları, yüzde 25'ini öğrenciler, yüzde 15'ini de emekliler oluşturuyordu (bak. Tablo II).

Kadıköy ilçesi'nde yaşayanların yüzde 411 istanbul doğumludur. Bunları yüzde 4'le Sivas, yüzde 3'le Ankara, yüzde 2,6'yla Kastamonu ve yüzde 2,4'le Kars doğumlular izler.

Kadıköy ilçesi'nde egemen ekonomik etkinlik ticarettir. Başlıca ticaret merkezleri Kadıköy çarşısı, Altıyol ile General Asım Gündüz (Bahariye) Caddesi ve Bağdat Caddesi çevrelerinde yer alır. Her hafta Kurbağalıdere'nin kenarındaki Kuşdili

Tablo H
Kadıköy Öçesi'nde Çalışanların Faaliyet Kollarına Göre Dağılımı

Faaliyet Kollan	*Erkek*	*Kadın*	*Toplam*
Tarım dışı üretim faaliyetlerinde çalışanlar ve ulaşım makineleri kullananlar	55.324	5.159	60.483
Hizmet işlerinde çalışanlar	18.316	4.749	23.065
Satış ve ticaret personeli	37.680	5.328	43.008
İdari personel ve benzeri çalışanlar	12.306	13.353	25.659
ilmi ve teknik elemanlar, serbest meslek sahipleri ve bunlarla ilgili diğer meslekler	28.195	16.453	44.648
Müteşebbisler, direktörler ve üst kademe yöneticileri	12.081	1.804	13.885
Tarım, hayvancılık, ormancılık, balıkçılık ve avcılık işlerinde çalışanlar	1.192	120	1.312
İşsiz olup iş arayanlar ve bilinmeyenler	10.290	3.237	13.527
Genel Toplam	175.384	50.203	225.587

Kaynak: *1990 Genel Nüfus Sayımı,* "Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, İli 34-lstanbul", DİE, Ankara, Temmuz 1993.

Çayırı Sokağının iki yanında kurulan "Salı Pazarı", satılan ürünlerin çeşitliliği ve ucuzluğuyla İstanbul çapında ünlüdür. Canlı bir alışveriş merkezi niteliğindeki Salıpazan'nda değişik konularda cuma, cumartesi ve pazar günleri de daha dar alanda pazar kurulur. Süpermarketlerde satış yapmak üzere kurulan şirketlerin bazı mağazalan, Boğaziçi ve Fatih Sultan Mehmet köprülerinden gelen otoyolların kesiştiği Kozyatağındaki kavşağın kenarındadır.

Kadıköy İlçesi ülke ve kent ulaşımı açısından önemli bir konuma sahiptir. Anadolu'daki çeşitli merkezleri İstanbul'a ve kent içindeki çeşitli semtleri de birbirine bağlayan bazı ana ulaşım yolları Kadıköy İlçesi'nden geçer. Bunlardan en önemlisi eskiden "Ankara Asfaltı" ve E-5 adlarıyla anılan D-100 Karayolu'dur. Bu yol ilçe sınırları dışındaki Harem İskelesi'nde sona erer. D-100 Karayolu, istanbul'un Anadolu yakasındaki semtleri birbirine ve bu semtleri de kente bağlar. Bu karayolu Fatih Sultan Mehmet Köprüsü'ne giden 0-2 Otoyolu'yla Kozyatağı'nda, Boğaziçi Köprüsü'ne giden O-l Otoyolu'yla Uzunçayır'da kesişir.

Anadolu'nun çeşitli merkezlerini İstanbul'a bağlayan demiryolu hattının ilk istasyonu Haydarpaşa'dadır. Haydarpaşa'daki gar binası ve öteki demiryolu tesisleri Kadıköy İlçesi sınırlan içindedir. Bu istasyon aynı zamanda kentin Anadolu yakasında yapılan banliyö treni ulaşımı açısından önem taşır.

Kadıköy ilçesinde yaşayanların önemli bir bölümü her gün işlerine şehir hatlan vapurlanyla gidip gelirler. İlçedeki vapur iskeleleri Haydarpaşa, Kadıköy ve Bostancı'dadır. Ayrıca Kadıköy ve Bostancidaki deniz otobüsü iskelelerinden kentin çeşitli kıyı semtlerine düzenli seferler yapılır. Kalamış Koyu'nda da büyük bir yat limanı vardır.

Kadıköy İlçesinde birçok sağlık, eğitim ve kültür kurumu bulunmaktadır.

İstanbul'daki yükseköğretim kurumlarından biri olan Marmara Üniversitesi'ne bağlı bazı enstitü, fakülte ve yüksekokullar Kadıköy İlçesi sınırları içindedir.

Kadıköy'de birçok sinema ve tiyatro vardır. Bunların çoğu Bahariye'dedir. Öbür önemli kültürel kurumlar ise Kızıltoprak yakınındaki Fenerbahçe Stadı, Caferağa Kapalı Spor Salonu ve Fenerbahçe Burnu'ndaki tesislerdir. Kadıköy llçesi'ndeki en önemli dinlenme alanlan Fenerbahçe Burnu, Göztepe ve Mazharbey'deki parklardır.

ATİLLÂ AKSEL

KADIKÖY İSKELESİ

Kadıköy İlçesi'nde Rıhtım Caddesi üzerinde eski Kadıköy Şehremaneti binası karşısında yer alır. "Eski İskele" olarak da tanınmaktadır. Binamn son onanım sırasında ortaya çıkarılan kitabesinde 1926 tarihi bulunmaktadır. Ancak yapının mimarı gibi özgün projeleri ve yapılışı ile ilgili kesin bilgiler henüz gün ışığına çıkmamıştır.

Ön cephesi Rıhtım Caddesi'ne, arka cephesi denize bakan yapı iki katlıdır. Bugünkü biçimiyle ön cephede dikdörtgen bir çıkıntı yapan, yatay oturtulmuş bir dikdörtgenden meydana gelen yapının üstü kırma çatıyla örtülüdür. Üç üniteye bölünmüş olan birinci katın ortası dikey oturtulmuş bir dikdörtgenden oluşan salon olarak değerlendirilmiştir. Eminönü yolcuları için kapalı bekleme salonu olarak kullanılan bu ünitenin bir tarafında geçici bir çözümle Adalar hattı yolculanna ayrılmış dikey bir dikdörtgenden oluşan bekleme salonu bulunmaktadır. İki ünite arasında ön cepheye açılan ikinci kat merdiven boşluğu ve iki ayak vardır. Her iki salonun ön cepheden girişi ve arka cephedeki iskeleye çıkışı bulunmaktadır. Diğer tarafta yer alan dikdörtgen ünite ise bir merdiven kovasının yanısıra ısıtma, aydınlatma sistemi ile memur ve işçilere ayrılan beş odaya bölünmüştür. Kapalı mekânın iki yanında, inen yolcular için düzenlenmiş birer revak bulunan bu katın üstünde iki yan cephesi ve denize bakan cephesi birbirinden kopuk balkonlarla kuşatılmış ikinci kat yer almaktadır. Ön cephesinde balkon bulunmayan, ancak diğer balkon korkuluklarına benzer bir korkulukla bezenmiş ikinci katta ön cepheden denize doğru uzanan ve bu cephedeki balkona açılan büyük bir salon ve iki küçük salonla (biri mutfak) dört oda vardır. Dört ayakla desteklenmiş büyük salon diğerlerinin ortasına oturtulmuş ve çevresine salon ve odalar yerleştirilmiştir. İkinci kat Deniz Yollan Lokali olarak hizmet vermektedir.

İç dekorasyonda kartonpiyer kullanılmıştır. Birinci ve ikinci katın duvar ile tavanları arasındaki geçişleri, bir mukarnas suyunun alt damlalan araşma yerleştirilen çiçek motiflerinden oluşan bir suyla bezenmiştir. Benzer su birinci katın kare kasetli tavanım da süslemektedir. İkinci katta tavan göbeklerinde çevresi şeritlerle bezenmiş kalem işi tasarımlar vardır.

Cephelerin düzenlenmesinde sivri kemerlerle sınırlanmış, taçlanmış, tekli ya da

"Eski İskele" olarak bilinen Kadıköy İskelesi.
Tahsin Aydoğmuş

üçlü bileşimlerle sunulmuş kemer dizilerini dolgulayan topal pencereler, kafa pencereleri, kapılar ve pencerelerle yüzey hareketlendirilmiş, böylece konstrüksiyondaki yatay ve dikey çizgiler dengelenmeye çalışılmıştır.

iskelenin ön cephesinde ortada bulunan üçlü sivri kemer dizisinin tablaları tek bir çini pano ile taçlandırılmıştır. İçte turkuvaz, dışta lacivert kalın bir şeritle çerçevelenmiş beyaz zeminli bu panoda mavi detaylı lacivert rumîler, kıvrık dallar, kırmızı, beyaz göbekli, lacivert yapraklı, iri karanfiller, kırmızı dolgulu, turkuvaz renkli enginar yapraklan ile kırmızı dolgulu turkuvaz renkli karanfillerden oluşan bir kompozisyon yer almaktadır. Üçlü kemer dizisinin iki tarafındaki pencerelerin üstündeki kemer aynaları da çini panolarla bezenmiştir. Deniz cephesindeki panolarda ise bazı farklı çiçek motifleri bulunmaktadır.

İstanbul'un giderek artan nüfusuna bağlı olarak iskele binası çeşitli onarımlar geçirmiş, özellikle örtü sistemi, denize bakan cephesi, yan cepheleri ve birinci kat planı özgün durumunu yitirmiştir. İskelenin 1950'lere ait bir fotoğrafında deniz yönündeki arka cephenin ön cephe ağırlıklı tasarlanmış olduğu ve yapının ortasında yan kısımlarda birer, ön kısımda üç kemerle oluşturulmuş bir revak bulunduğu gözlenmektedir. Üzeri babalar araşma yerleştirilmiş korkulukla son bulan bir balkonla örtülü bu revağm iki tarafı, dikey yükselen süs kubbesiyle taçlı iki kule görünümündeki üniteyle sınırlanmıştır. Kule görünümündeki ünitelerle üçe ayrılan cephenin iki yanındaki uçlarda diyagonal oturtulmuş bir kemerle başlayıp 4 kemerden oluşan dizgiyle hafif "C" kıvrımlı bir geçişle ön cepheye ulaşan bir revak vardır. Bu revağm üstünde arka cephedekine benzeyen korkulukla çevrili bir balkon bulunmaktadır.

iskele binasının değişikliğe uğradıktan sonraki fotoğrafında ise, halk dilinde "kanat" olarak isimlendirilen revakların kaldırılmış olduğu görülmektedir. Bu arada yapının arka cephesinde diğer ifadeyle deniz yönündeki revağm iki tarafının doldurularak ikinci katı taşıyan ayak sayısının artırıldığı, yolcu salonlarının denize doğru uzatıldığı böylece ikinci katın önüne bütün arka cepheyi önden kuşatan bir balkon eklendiği ve kule görünümündeki ünitelerin kaybolduğu fark edilmektedir.

iskele binası 1959'da büyük bir onarım görmüştür. 1984-1986 arasında yapılan son onarımda yan taraftaki revakların yapıya eklenerek orijinal biçimine dönüştürülmeye çaba harcandığı, doğramaların yeniden yaptırıldığı gözlenmektedir. Yapılan bu onarım sırasında ön cepheden sökülerek indirilen portatif turnikeler ve bunları örten örtü sistemi bütün ön cepheyi görme olanağı sağlamıştır.

Diğer taraftan yapılmaya çalışılan orijinal birinci kat planının bazı problemleri çözülmüştür. Deniz yönündeki aşınma ve vapur darbelerinin yanışım yolcu iniş ve çıkışlarındaki hareketin iskelede gerektirdiği 1959 onarımında, temel, taban, beden duvarları ve birinci kat salonlarının elden geçirilerek yeni sistemle desteklendiği, arka cephede dışa çıkıntı yapan üçlü revak girişi dışında taban döşemelerindeki izlerin yok olduğu, revağın yan kemerlerinin duvar üstündeki izlerinin silindiği ortaya çıkmıştır.

80 yılı aşan bir zaman diliminden günümüze ulaşan bu iskele binasının kuşkusuz en ilginç orijinal parçaları, ikinci kattaki Kütahya çini kaplamalarıdır. Bostancı ve Büyükada iskele binalarından çok daha iyi durumda olan ve Haydarpaşa iskele binasının deniz yönündeki üçlü kemer dizisinin üstünü bezeyen çini panoları akla getiren bu panolar, 20. yyin başlarına ait Türk çini sanatının değerli belgeleridir. Diğer taraftan orijinal yapının üzerinde durulacak önemli bir özelliği süs kubbeleriyle taçlandırılmış kırma çatışıydı. Sepetçiler Kasrı, Büyükada ve Bostancı iskele binalarının örtü sistemini anımsatan, ancak onlardan çift süs kubbesi ile ayrılan ve Büyükada'daki 1911 tarihli Splendid Oteli çatı tasarımını çağrıştıran bu örtü sistemi, Milli Mimari Dönemi'nin İstanbul'dan Ankara'ya ulaşacak ve çeşitlemeler sergilenecek bir beğenisini yansıtıyordu.

Bibi. Sözen, *Cumhuriyet Mimarlığı, 91-92;* H. Örcün Barışta, "Son İmparatorluk Dönemi Yapılarından Süs Kubbesi İle Taçlandırılmış İskele Binaları", *VD,* XIX (1985); ay, "Milli Mimarimizin Ünlü Mimarı Kemalettin ve Son Eserlerinden Gazi İlk Muallim Mektebi, *G Ü Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi,* S. 1 (1985), s. 99-115.

H. ÖRCÜN BARIŞTA

KADIKÖY MİTİNGİ

İzmir'in Yunanlılar tarafından işgalini protesto için istanbul'da yapılan miting ve toplantıların beşincisidir. 22 Mayıs 1919 Perşembe günü öğleden sonra Kadıköy Meydanında yapılmıştır.

18-21 Mayıs 1919 arasmda, istanbul Darülfünun'da, Fatih'te (bak. Fatih Mitingi), Üsküdar Doğancılar'da ve Sultan Ahmed Camii'nde art arda yapılan toplantı ve mitinglerden sonra, Haydarpaşa'daki tıbbiye öğrencilerinin girişimi ve düzenlemesi ile 22 Mayıs 1919 Perşembe günü de Kadıköy'de sağanak altında bir miting yapıldı. Bunun, istanbul'daki yükseköğrenim gençliğinin ve Kadıköy halkımn ısrarları sonucu gerçekleştiğini, kendisinden de konuşma yapmasının istendiğini Halide Edip Adıvar *Türkün Ateşle İmtihanı* hda anlatır. Halide Edip, belediye dairesinin balkonundan konuşurken önünde bir şemsiye denizinin çalkandığım, gökten inen suların arasından bazı yüzleri seçebildiğim, fakat o fırtınalı yağmurlu havanın bile halkı orada toplanmaktan alıkoymadığım açıklar.

Meydanı dolduran 20.000 kişiye, belediye dairesi balkonundan önce Fahreddin Hayri Bey seslendi. Yeryüzündeki 350 milyon Müslüman Türk'ün ölümden ve öldürülmekten korkmadığını, Avrupa'ya güvenini yitirdiğini, I. Dünya Savaşı'nda 4 milyon vatan evladmm kanlarının aktığını anlattı. Hüseyin Suad Bey (Yalçm), vatan sevgisi temalı ve İzmir işgalinden duyulan acıyı da dile getiren bir şiirini okudu. Münevver Saime Hanım, işgali kınayan bir konuşma yaptı. Ahmed Kemal Bey (Akünal), kaybedilen toprakların ve İzmir'in işgalinin anlatıldığı bir manzumeyi okudu. Halide Edip, çarlığın nefesinin Çanakkale'de boğulduğunu, bütün adaletlerin üstündeki ilahi adaletin yakın olduğunu vurguladı ve Türkiye'nin, Türklerin Müslüman dünyasının başı olduğunu söyledi. 3 saat süren Kadıköy Mitingi'nden sonra, ertesi cuma günü Sultanahmet Mitingi yapılmıştır (bak. Sultanahmet mitingleri).

Bibi. H. E. Adıvar, *Türkün Ateşle İmtihanı,* İst., 1985, s. 31; K. Arıburnu, *Milli Mücadelede İstanbul Mitingleri,* Ankara, 1951, s. 32-36; B. Criss, *İşgal Altında İstanbul,* ist., 1993, s. 163.

NECDET SAKAOĞLU

KADIKÖY-PENDİK SAHİL YOLU

İstanbul'un Anadolu yakasının trafik yükünü hafifletmek amacıyla yapılan ve Kartal'a kadar gerçekleştirilmiş olan sahil yolu.

Bağdat Caddesi'nin, artan araç trafiğini karşılayamaz hale gelmesi üzerine, alternatif bir yola gereksinim duyuldu. Yeni yapılacak olan bu yol, aynı zamanda E-5'in trafik yükünü azaltmak üzere planlanmıştı.

Kadıköy'den başlayıp Kızıltoprak'ta ikiye ayrılarak Caddebostan Plajı'na kadar giden yolun kalitesinin yükseltilmesi ve Caddebostan'dan, Pendik'e kadar olan bölümde, denizi doldurarak yapılacak yeni yol için ilk kazma 1984'te vuruldu.

Kadıköy-Pendik Sahil Yolu Projesi olarak da adlandırılan projenin ilk aşaması Caddebostan-Bostancı arasında gerçekleştirilmiş, 1984'te başlayan 4 şeritli, 5 km uzunluğundaki yol, 1987'de tamamlanıp hizmete girmiştir.

2. etap Bostancı-Maltepe arasıdır. Bu yolun inşaatına da 1987'de başlanmış, 1989'da bitirilmiştir. Gidiş geliş 6 şeritlik yolun uzunluğu 3-000 km civarındadır.

Sahil yolu projesinin 3. etabı Maltepe-Piri Reis Caddesi arasıdır. Bu yolun inşaatına da 1990'da başlanmış, 1991'de bitirilmiştir. 700 m uzunluğundaki yol, 6 şeritli olarak inşa edilmiştir.

4. aşama Piri Reis Caddesi-Timurhan Sokağı arasında 750 m uzunluğundaki, yine 6 şeritli yol inşaatıdır. Bu bölümdeki yol çalışmalarına **1991**'de başlanmış, 1992'de tamamlanmıştır.

5, etap Timurhan Sokak-Rahmanlar arasıdır, 6 şeritli, 3.350 m uzunluğundaki yol inşaatına **1992**'de başlanmış ve aynı yıl içerisinde tamamlanmıştır.

Sahil yolunun 1994 içerisinde açılan son bölümü ise Rahmanlar-Kartal arasıdır. 2 km uzunluğundaki yol inşaatına 1993'te başlanmış, 1994 başlarında tamamlanmıştır.

Kadıköy'den başlayıp Pendik'e kadar uzanması ve oradan E-5'e bağlanması planlanan sahil yolunun, Kaynarca'ya kadar uzatılması da proje kapsamındaydı. Şu anda Kartal'a kadar gelen yolun, Caddebostan-Kartal arasındaki 12,5 km'lik bölümünde bisiklet yolları da bulunmaktadır.

Kent içerisinden geçirilecek hemen her yol, kentte yaşayan birtakım insanları mutlu ederken, bazılarını da elbette mutsuz etmektedir. Özellikle Caddebostan-Bostancı ve Maltepe-Dragos arasında denizle iç içe yaşayan, lüks apartman ve yalı sahipleri projeyi durdurmak için çeşitli girişimlerde bulunmuş, zaman zaman burada yaşayan insanlar ve çevreci derneklerle güvenlik güçleri arasında olaylar da meydana gelmişti.

Sahil yolunun Kadıköy-Caddebostan arasındaki bölümünde ise var olan yol iyileştirilmiş, bunun dışında denizi doldurarak kazanılan bölüm, daha çok yeşil alan olarak değerlendirilmiştir. Yine bu dolgu alanının altına kolektörler yerleştirilmiş ve Kadıköy bölgesinde oturan çok büyük bir nüfusun atıkları buralarda toplanarak, çeşitli noktalarda inşaatları süren arıtma tesislerine ulaştırılıp temizlendikten soma, denize deşarjı planlanmıştır. Şu anda Maltepe'ye kadar gelen kolektör inşaatı ve bağlantıları tamamlanmadığı için, uygulamaya geçilememiştir.

BÜNYAMİN ÇELEBİ

KADIKÖY VAPURU

İstanbul'da yıllarca hizmet veren buharlı yolcu vapuru.

Osmanlı Seyr-i Sefain İdaresi tarafından 1912'de Fransa, Marsilya'da, Chantiers de Provence, Port de Bouc tezgâhlarında buharlı yolcu vapuru olarak inşa edildi. Moda ile Burgaz adlı iki eşi vardı. Sonradan, 1928'de, Heybeliada ile Kalamış adlı iki eşi daha inşa ettirildi. 697 grostonluktu. Yazın 1.463, kışın ise 963 yolcu alabiliyordu. Uzunluğu **61**,2 m, genişliği 9,1 m, sukesimi 3,4 m idi. Toplam 790 beygirgücünde 2 adet tripil buhar makinesi vardı. Çift uskurluydu. Saatte 10 mil hız yapıyordu. Yıllarca Köprü-Haydarpaşa-Kadıköy, Köprü-Adalar-Yalova hatlarında hizmet verdi. 1 Mart 1966 gecesi Karaköy'deki Kadıköy Iskelesi'nde bağlı iken limanda çarpışan iki tankerden dökülen petrolün tutuşması sonucu çıkan yangında enkaz haline geldi. 54 yıllık bu vapur, 2 Nisan günü hurda olarak satıldı.

ESER TUTEL

KADIN DERGİLERİ

İstanbul, yayımcılık alanında Türkiye'nin başta gelen merkezidir. Bu olgu, kadın dergileri için de geçerlidir. Eski harfli ilk kadın dergisinin çıkışından günümüze kadar uzanan 120 yıllık bir zaman içinde çıkan 200'e yakın kadın dergisinin büyük çoğunluğu istanbul'da yayımlanmıştır.

Bu dergilerde, kadın içerikli konularm dışında, yer yer İstanbul ile ilgili yazı, fotoğraf, reklam, kültür etkinlikleri, kentin sosyal yaşamı ve tarihi yapılarıyla ilgili bilgiler de bulunmaktadır.

1860-1928 Dönemi

Tanzimat'la birlikte, Osmanlı aydınının Batılılaşma çabaları ve toplumun yeniden oluşturulması gayretleri, kadın konusunu da gündeme getimiştir. Özellikle kadınların eğitimi, toplumun modernleşmesi için en önde gelen koşullardan biri olarak görülmüştür. Bu nedenle, bu dönemde açılmaya başlayan kız okullarıyla birlikte, kadınlan ev içinde de eğitmeyi amaç edinen, gazete, mecmua, risale biçiminde 40'ı aşkın süreli yayın çıkarılmıştır. Bu yayınlarda kadınlara fenni çocuk bakımı ve terbiyesi, ev idaresi ve tarih, coğrafya gibi konularda ansiklopedik bilgiler sunulmuş, ayrıca edebiyat, müzik, moda ve bilmece sayfalarına da yer verilmiştir.

Bu süreli yayınlar, zamanla kadın yazarların yetişmesine de yardımcı olmuş ve bazıları giderek kadınların hak ve taleplerini dile getirdikleri ve etrafmda örgütlendikleri yayın organlarına dönüşmüştür.

Kronolojik sırayla İstanbul'da yayımlanan kadın dergileri şunlardır:

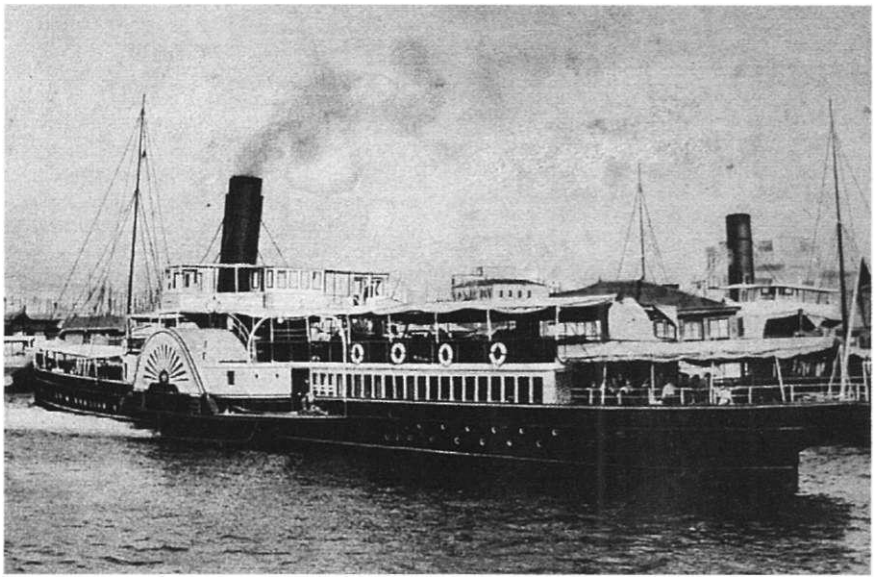

Kadıköy Vapuru
Eser Tutel

Terakki-i Muhadderat: "Muhadderat için gazetedir. Bu gazete haftada bir kere pazar günleri Çiçek Pazarı'nda Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye Matbaasinda tabolunur, malumat ve ilanat-ı nafia maalmemnuniye kabul kılınır." Yayımlayıcısı Ali Raşid'dir. 15 Haziran 1285/27 Haziran 1869-20 Ağustos 1286/1 Eylül 1870 arasında 48 sayı olarak çıkmıştır.

Vakit yahut Mürebbi-i Muhadderat: "Bu gazete haftada bir çıkar. Kadınlara dair nafi şeylerden bahseder." Sahibi Filip, imtiyaz sahibi Lütfü'dür. **26** Şaban 1292/27 Eylül 1875-6 Zilkade 1292/4 Aralık 1875 arasında 8 sayısı bulunmaktadır.

Aile: "Aileye, yani kadınlara, çocuklara, ev işlerine müteallik mebahis-i mütenevviayı cami mecmuadır." Sahibi Mihran, muharriri Şemseddin Sami'dir. 17 Cemaziyelahir 1297/27 Mayıs 1880-2 Recep 1297/10 Haziran 1880 arasında yayımlanmış 3 sayısı vardır.

İnsaniyet: "Bu risale-i mahsusa kadınlara müteallik olarak senede on iki nüsha çıkarılacaktır" denmesine karşın ancak 2 sayısı bulunmaktadır: **1299**/1882-Rebiülahır 1300/Şubat 1883- Muharriri Mahmud Celaleddin'dir.

Hanımlar: "Kadınlara mahsus olup ayda bir kez neşr olunur mecmuadır." Muharriri Cafer'dir. 1 sayısı bulunmaktadır (Muharrem 1300/Kasım 1882).

Şükûfezar: Ey talibe-i safa-yı mânâ / İman ile bak Şükûfezar'a / Ezhar-ı edeb semimi solmaz/ Tercih eder ehl-i dil bahara. Şeyh Vasfi'nin bu dörtlüğünü kendilerine tanımlayıcı ad olarak benimseyen bu risale, kadınlar tarafından çıkarılan ilk yayındır. Sahib-i imtiyazı Arife Hanım'dır. Arife Hanım yaym amaçlarmı "siyasetten başka her şeyden bahsetmek" olarak belirtmiştir. 1303/1887'de 5 sayı olarak çıkmış bu süreli yayının yazı kadrosu da kadınlardan oluşmuştur ve daha çok şiir dergisi niteliğindedir.

Mürüvvet: "Haftada bir kere neşrolunur. *Mürüvvet* gazetesinin hanımlara mahsus nüshasıdır". 15 Şubat 1303/27 Şubat 1887-13 Nisan 1303/25 Nisan 1887 arasında 9 sayı çıkmıştır. Müdürü Mehmed Ziyaeddin, yazı işleri müdürü Mahmud Cemaleddin'dir.

Parça Bohçası: "Mecmua-i Aile. Her ayın birinci ve on beşinci günleri çıkar." 1305/1889'da yayımlanmıştır. Kurucuları Hatice Semiha ve Rabia Kâmile olarak geçen bu yayının da ancak 1 sayısı mevcuttur.

Hanımlara Mahsus Malumat: Fransızca başlığı da vardır: *Le "Malumat"pour dames.* "Edebiyat, ahlak, sanayi vesaireden bahis hanımlara mahsus malumat." Müdür ve muharriri Mehmed Tahir'dir. Mevcut olan ilk sayısı 8.'den başlamak üzere 28. sayıya kadar, 14 Safer 1313/5 Ağustos 1895-17 Recep 1313/3 Ocak 1896 tarihleri arasında olmak üzere 17 sayısı bulunmaktadır.

Hanımlara Mahsus Gazete: "Gazetemizi neşretmekten asıl maksadımız menafi-i mülk-i devlete hizmet-i ciddiyeden ibarettir." İmtiyaz sahibi İbnülhakkı Meh-

İstanbul'da çıkan kadın dergilerinden bazılarının kapakları (soldan sağa)
1. sıra: *Demet, Süs, Hanım;*
2. sıra: *Hanımlar Âlemi, Mahasin, Genç Kadın.*
Kadın Eserleri Kütüphanesi Arşivi/Fotoğraflar Laleper Aytek

med Tahir'dir. Müdireliğini ise Mehmed Tahir'in eşi Fatma Şadiye Hanım yapmıştır. 19 Ağustos 1311/1 Eylül 1895-26 Cemaziyelevvel 1326/25 Haziran 1908 arasında yayımlanmıştır. İstanbul kütüphanelerinde bulunabilen sayılarının mevcudu 612' dir. 1-150. sayılar haftada iki kez, 150-612. sayılar arası haftalık olarak yayımlanmıştır. 400. sayıdan itibaren yeni baştan numaralandınlmışsa da eski numaralar da devam ettirilmiştir. Moda ve genç kızlar için ilaveler de vermiştir (bak. Hanımlara Mahsus Gazete).

Demet: "Edebi, ilmi, siyasi hanımlara mahsus haftalık musavver mecmua." 17 Eylül 1324/30 Eylül 1908-29 Teşrinievvel 1324/11 Kasım 1908 arasında 7 sayı olarak yayımlanmıştır. İmtiyaz sahibi Hakkı, başmuharriri Celal Sahir'dir. Musavviri olarak Server İzzet'in adı geçmektedir.

Mahasin: "Her rumi aym yirmi beşinci günü neşrolunur hanımlara mahsus musavver gazetedir." Eylül 1324/1908-Teşrinisani 1325/Kasım 1909 arasında 12 sayı olarak yayımlanmıştır. Müdürü Asaf Muammer (9. sayıya kadar, bu sayıdan sonra Mehmed Rauf), başyazarı Mehmed Rauf tur. 7. sayıdan sonra 31 Mart Olayı (13 Nisan 1909) yüzünden yayımına 3 ay ara verilmiştir.

Musavver Kadın: "Risale-i edebiye ve içtimaiye. Osmanlı hanımlarına mahsus haftalık siyasi, ilmi gazetedir." 3 Nisan 1327/16 Nisan 1911-20 Haziran 1327/3 Temmuz 1911 arasmda yayımlanmış 7 sayısı vardır. Sahibi ve müdürü Nizameddin Hasip'tir.

Kadın: "Kadınların fikri ve içtimai terakkilerine çalışır risale." 11 Ağustos 1327/ 24 Ağustos 1911-5 Temmuz 1328/18 Temmuz 1912 arasında 15 günde bir olmak üzere çıkmıştır. İstanbul kütüphanelerinde 13 sayısı bulunmaktadır.

Kadınlar Dünyası: "Kadınlık hukuk ve menafiini müdafaa eder musavver gazetedir. Sehaifimiz cins ve mezhep tefrik etmeksizin Osmanlı hanımlarının asarına küşadedir." Osmanlı kadınları Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin yayın organıdır. Kadınlar tarafından çıkarılan bu yayının imtiyaz sahibi Nuriye Ulviye Mevlan, ilk sa-

yılarda müdireliğini Emine Seher Ali yapmıştır. 4 Nisan 1329/17 Nisan 1913-21 Mayıs 1921 arasında 1-100. sayılar günlük ve daha sonra haftalık olarak çıkmıştır. İstanbul kütüphanelerinde 208 sayısı mevcuttur (bak. Kadınlar Dünyası).

Kadınlık Hayati: "Kadınlığın tealisine hadim, sahaifi kadın kalemlerine küşadedir. Edebi, fenni, içtimai, cumartesi günü intişar eder kadın gazetesidir." Emine Seher Ali'nin çıkardığı bu derginin yalnızca 1 sayısı mevcuttur (31 Ağustos 1329/ 13 Eylül 1913).

Kadınlık/Kadın Duygusu: "Kadınların varlığını ve memlekette bir mevkii bulunduğunu müdafaa eder. Perşembe günleri neşrolunur musavver gazetedir. Sahaifimiz bilumum Osmanlı hanımları arasında küşadedir." 8 Mart 1330/21 Mart 1914-3 Temmuz 1330/16 Temmuz 1914 arasında 12 sayı yayımlanmıştır (11. sayıdan sonra *Kadın Duygusu).* İmtiyaz sahibi Hacı Cemal; Nigâr Cemaldir *(KadınlarDuygusu).*

Hanımlar Âlemi: "Perşembe günleri çıkar, edebi, içtimai, resimli hanım gazetesidir." 27 Mart 1330/9 Nisan 1914-24 Teşrinievvel 1334/24 Ekim 1918 arasında yayımlanmıştır. 32 sayısı vardır. Sahibi Mehmed Asaf, müdürü Ahmed Cevdet'tir.

Kadınlar Alemi/Osmanlı Kadınlar Alemi: "Perşembe günleri çıkar içtimai, edebi hanım gazetesidir." 22 Mayıs 1330/4 Haziran 1914-17 Temmuz 1330/30 Temmuz 1914 arasında 9 sayı olarak ve 3-sayıdan sonra *Osmanlı Kadınlar Âlemi* adıyla yayımlanmıştır. Mesul müdürü A. (elif) Eşref, 3. sayıdan sonra imtiyaz sahibi Naci; yazı işleri müdürü M. Ekrem, başmuharriresi Feriha Kâmran'dır.

Seyyale: "Genç kızlarımızla hanımlarımıza mahsus ilmi, fenni, edebi, ahlaki, felsefi, sınai, seyyahi musavver mecmuadır." Ancak 1 sayısı görülen bu derginin imtiyaz sahibi Adile Necati, kurucuları İskender Fahreddin, Prof. H. Cevad, müdiresi Şekibe Ali, sermuharriresi Salime Servet Seyfi olarak geçmektedir. 22 Mayıs 1330/ 4 Haziran 1914'te yayımlanmıştır.

Siyanet: "İçtimai, edebi, ilmi, iktisadi kadın ve aile gazetesidir." İstimlak-i Milli Kadınlar Cemiyet-i Hayriyesi'nin yaym organıdır. Derneğin kurucusu Melek Meliha, derginin de imtiyaz sahibi olarak gözükmektedir. Sorumlu müdiresi ise Kız Sanayi Mektebi öğretmenlerinden Zaime Hayriye'dir. En azından **16** sayısı olması gereken yayının İstanbul kütüphanelerinde 11., 15. ve **16.** sayılan vardır. 11. sayı 22 Mayıs 1339/4 Haziran 1914 ve **16.** sayı **26** Haziran 1330/9 Temmuz 1914 tarihlerini taşımaktadır.

Bilgi Yurdu Işığı/Bilgi Yurdu Mecmuası: "Hanımlar Bilgi Yurdu Müessesesi'ne merbut aylık risaledir." 15 Nisan 1333/15 Nisan 1917-Teşrinievvel 1334/Kasım 1918 arasında 17 sayı olarak çıkmıştır. 13. sayıdan sonra adı *Bilgi Yurdu Mecmuası* olmuştur. "Ders Kısmı" ilavesi vardır. Müdür ve sermuhaniri Ahmed Edib'dir.

Türk Kadını: "Kadınlar için çalışır, on beş günde bir çıkar." 23 Mayıs 1334/ 1918-8 Mayıs 1335/1919 arasında 21 sayı çıkmıştır. Kurucusu ve müdürü Muallim Ahmed Halid'dir.

Genç Kadın-. Bu adla çıkmış 2 yayın vardır. İlki 15 günde bir olmak üzere çıkmıştır. İlk sayısı mevcuttur. 24 Teşrinievvel 1334/1918 tarihlidir. İmtiyaz sahibi Seyyid Tahir, müdiresi Hatice Refik'tir.

4 Kânunısani 1335/4 Ocak 1919-8 Mayıs 1335/1919 arasmda 10 sayı olarak yayımlanan diğer *Genç Kadın* dergisi 15 günde bir çıkmıştır. Kendisini "Ahlaki, içtimai, edebi mecmuadır. Kadınlık ve erkekliğin tealisine hadimdir" ifadesiyle tanımlamaktadır. İmtiyaz sahibi Karahisarlı Muallim Fuad Şükrü, mesul müdürü Süleyman Tevfik, müdiresi Fatma Fuad'dır.

Înci/Yeni İnci: "Her ayın ilk günü çıkar, kadınlığa ait bilcümle nazari ve ilmi meselelerden bahseder, resimli kadın mecmuasıdır." 1 Şubat 1919-1 Nisan 1921 arasmda yayımlanmıştır. 37 sayısı vardır. 1-27. sayılar *İnci* adıyla çıkmış, birkaç ay aradan soma *Yeni İnci* adıyla tekrar yaym hayatına girerek 12 sayı çıkmıştır. İmtiyaz sahibi ve yayımlayıcısı Sedat Simavi, müdürü Selahaddin Hüsnü'dür.

Diyane: "Çerkeş Kadınlan Teavun Cemiyetinin naşir-i efkarıdır. Her on beş günde neşrolunur ilmi, içtimai, edebi mecmuadır." Türkçe-Çerkezce olarak yayımlanmıştır, imtiyaz sahibi Seza Poh, sermuharriresi Hayriye Melek Hunç'tur. ilk sayısı vardır (10 Mart 1336/1920).

Hanım: "Her ayın ilk günü intişar eder. Kadın, salon ve aile gazetesidir." Sedat Simavi tarafından yayımlanmıştır. **1** Eylül 1337-Teşrinievvel 1337/Eylül-Ekim 1921' de çıkmış 2 sayısı vardır.

Süs: "Haftalık edebi hanım mecmuası." 16 Haziran 1339/1923-**26** Temmuz 1340/1924 arasında 55 sayı çıkmıştır. Mesul müdürü Mehmed Rauf, seraıuhanirleri Mehmed Rauf, Muazzez Yusuf ve Hüseyin Remzidir.

Ev Hocası: "Ev hanımlarına ve aile hayatına mahsus gayr-ı mevkut mecmuadır." Süresinin belirsiz olacağı belirtilmiştir. Tek sayısı vardır **(1** Temmuz **1339**/1923). Ahmed Edib tarafından çıkarılmıştır.

Firuze: "Hanımlara mahsus haftalık edebi mecmua." Süs mecmuasının devamı olarak çıkmış ancak 2 sayısı, 15 Eylül-29 Eylül 1340/1924'te çıkmıştır. Sermuhaniri Muazzez Yusuf tur.

Asâr-ı Nisvan/Kadın Yazıları: "Milli aile mecmuası". **1** Recep 1343/**26** Ocak 1925-Teşrinisani **1926** arasında 25 sayı çıkmıştır. 20. sayıya kadar haftalık, bu sayıdan soma *Kadın Yazıları* adıyla ve aylık olarak yayımlanmıştır. Sahibi Fevziye Abdürreşid'dir.

Kadın Yolu/Türk Kadın Yolu: "Asri Türk kadınının şehrahıdır". 4. sayıdan soma "Türk Kadın Birliğinin naşir-i efkârıdır" tanımlayıcı başlığmı taşır. **16** Temmuz 1341/1925-1 Ağustos 1927 arasında haftalık olarak çıkmıştır. 4. sayıdan sonra *Türk Kadın Yolu* adını almıştır. Mevcut sayısı **19**'dur. Sahibi Nezihe Muhiddin'dir.

1928-1990 Dönemi

Cumhuriyetin kurulmasıyla kadınlar, uğruna yıllardır mücadele verdikleri yasal haklarım kazanırlar. Kadm artık bir kimlik değişimi sürecine girmiştir. 1950'li yıllara kadar çıkan kadm dergileri, bu yeni kadını, çok yönlü toplumsal yaşamın her alanına çekmeye çalışmakla birlikte, sayfalarında işlenen konular açısından esas olarak kadını bilgili bir anne ve eş olarak bilinçlendirmeyi hedeflemektedirler. 1950'li yıllardan 19701i yıllara uzanan dönemde kadın dergiciliği bir duraklama yaşar. Bu dönemin dergileri genellikle magazin konulu ve fotoroman ağırlıklıdır. Bu ara dönemden soma ve günümüze kadar gelen süre içinde ise, kadın dergiciliği gittikçe yükselen bir çizgi izler; seslendiği kesimler ve içerik açısından zenginleşir. Toplumun bütün alanlarında gözlenen alternatif arayışlar, kadm hareketinin yeni bir boyut kazanması, feminizmin "cinsiyet" konusunda getirdiği yaklaşımlar, dergilerde konu yelpazesini genişletir, dolayısıyla kadının özgürlüğü, cinselliği, ekonomik bağımsızlığı ve elde edilen hakların tam bir işlerlik kazanması konuları gündeme gelir. Bu son dönemde çıkan kadın dergileri, genel olarak beş ana bölümde toplanabilir: Kadın sorununa siyasal boyut getiren dergiler, ev kadınlarına seslenen dergiler, feminist dergiler, moda, güzellik ve yemek gibi konulara da yer vererek kadının toplumsal konumunu, ekonomik bağımsızlığını ve cinselliğini ele alan dergiler ve yeni bir olgu olarak da kadının konusunu İslam dini açısından ele alan dergiler.

Bu dergilerden İstanbul'da yayımlananlardan bazıları şunlardır:

Hanımlar Âlemi: Nisan 1929'da Mehmet Asaf tarafmdan 16 sayfa, haftalık olarak yayımlanır, "...şen şakrak, alaycı, fıkırdak yazılarla, resimlerle dolu zarif bir mecmuadır. *Hanımlar Âlemi*'nde **16** yaşında şakrak ve oynak bir güzel kız ruhu göreceksiniz" diye başlar.

Cumhuriyet Kadını: 1934'te çıkar. Sahibi ve umumi neşriyat müdürü Latiftir. 17 sayfa olarak 15 günde bir çıkar. O dönemin kadmım "Cumhuriyet devrinde yaşayan kadm bir cepheli kadm değildir. Bütün manası ile iş hayatında olduğu kadar eğlenceli cemiyet hayatında da kendisini gösteren kadındır. Fikir kadını olduğu kadar süs kadimdir. Cumhuriyet kadını fikir mücadelelerine, edebiyat hareketlerine, spora ve aynı zamanda ev kadınlığına, anneliğine ve zevceliğine merbut mükemmel kadındır" biçiminde tanımlar.

Ev-lş: Nisan 1937'de aylık olarak çıkar. Sahibi ve umumi neşriyatı idare eden Tahsin Demiray'dır. 35 sayfalıktır. 180 sayı çıkmıştır.

Aile: 74 sayfalık 3 aylık bir ev dergisi olarak 1947'de çıkar. 20 sayı çıkmıştır. Yapı ve Kredi Bankasinm bir yayınıdır. Sahipliğini Vedat Nedim Tör ve daha soma Kâzım Taşkent yapmıştır. Amacını "Türk ailesinin huzura ve sükûna olan ihtiyacı büyüktür... işte *Aile* dergisi dinlenme ihtiyacını en zevkli ve en faydalı bir tarzda doyurmak için çıkıyor... Aile zevkinizi yükselterek sinirlerinizi rahatlatacak ve yaşama şevkinizi canlandıracaktır..." şeklinde tanımlar.

19801i yılların kadın dergilerinden üçü. *Kadın Eserleri Kütüphanesi Arşivi/ Fotoğraflar LaleperAytek (sol ve orta)*

Kadın Gazetesi: Haftalık içtimai siyasi kadın gazetesi olarak 1947'de 8 sayfa olarak İffet Halim Oruz tarafından çıkarılır. Yayın hayatma 1979'a kadar devam eder. Çıkış amaçlarını şöyle özetleyebiliriz: "Cumhuriyet inkilabı kadınlarımıza ileri dünya kadınlığı arasındaki yerini vermiş bulunuyor. Türk kadınındaki kan ve ruh vasıfları bu hamlenin hem hızla hem de başarıyla vücud bulmasını desteklemiştir. Bundan dolayı *Kadın Gazetesi* Türk kadınlığının geçmişteki mevzularıyla ilgilenmek istemeyerek kısaca kadın-erkek eşitlik davası üzerinde fikir yürütmek lüzumunu duymayacaktır. Cemiyet içinde kadınla ilgili cinsel ve sosyal mevzular *Kadın Gazetesi'nvn* de mevzuunu teşkil eder. Memlekete ve aileye yararlı görülen ve kadınlığımızın tekamülüne yardım edecek ilim, sanat, fikir hareketlerine ve kadınla ilgili aktualiteye kucağımızı açmış bulunuyoruz..."

Yelpaze: 1952'de Alâeddin Kral tarafından kurulmuş 25 sayfalık haftalık dergidir. 19ö7'ye kadar yayın hayatına devam etmiş, 771 sayı çıkmıştır. Müzik, sinema, moda haberleri, tefrikalar ve fotoromanlar derginin içeriğini oluşturur.

Günün Kadını: Ekim 1968'de Orhan Ural tarafından kurulmuş, aylık, 32 sayfalık bir dergidir. 1982'ye kadar 172 sayı çıkmıştır. Amacım "Biz bu mecmuada kadın ile ilgili her türlü konuya eğilecek, problemlerimizi çözmeye gayret edeceğiz. Karanlıkta kalanları aydınlığa, hakkımız olanı da koparmaya uğraşacağımız bu sütunlara siz hanım okuyucularımızın yardımlarını bekler..." şeklinde tanımlar.

Kadınların Sesi: Başlangıçta 4, daha somaki sayılarda 23 sayfa olarak çıkarılan aylık dergi 1975'te İlerici Kadınlar Derneğinin yayın organı olarak çıkar. Sahibi Beria Onger'dir. 60 sayı çıkmıştır. "1975 Dünya Kadınlar Yılı. Rengi, ırkı, dini, milliyeti ayrı milyonlarca kadın kendi ülkelerinde ve uluslararası konferanslarda toplumdaki geri durumlarının tarihi ve güncel nedenlerini artık büyük bir doğrulukla saptamışlardır. Günümüzde kadınlar toplumsal üretime ve yaşama her zamankinden çok katılmakta, içinde yaşadıkları sömürü düzeninin acısını, çilesini ve sorunlarını tüm ağırlığıyla duyup anlamaktadır... Toplumdaki geri eşitsiz durumlarını daha zor kabullenmekte, daha çok nedenlerini bilmek ve değiştirmek eğilimlerini taşımaktadırlar. Seks, süs sembolü, aklı uzun saçı kısa, elinden cımbız ayna düşmeyen, yeri ev, görevi analık olan kadın tipi hem hayatın gerçekleriyle uyuşmamakta ve hem de giderek özenilir, aranır özellikler olmaktan hızla çıkmaktadır... Az eğitilmiş kadınların ucuz ve kolay yönetilir emeğinden milyarlar kazanmakta olan sömürücü hâkim sınıfların hiç de işine gelmemekte, hoşuna gitmemektedir... Bu verimli kâr ve oy kaynağı kitleyi elden kaçırmamak için ellerinden geleni yapmaktadırlar..."

Elele: Aralık 1976'da Erol Simavi ve Sedat Simavi tarafından çıkarılan, 100-200 sayfalık aylık bir dergi olup yayın hayatına devam etmektedir. Dergi başlangıçta tamamıyla anne babalara çocukların eğitim, öğrenim ve sağlık konularında rehberlik amacını gütmüş, fakat daha sonraları kadın sorunlarım ele alan farklı bir yayın politikası izlemiştir.

Kadınca: Aralık 1978'de aylık ve 140 sayfalık bir dergi olarak Gelişim Yayınlan tarafmdan çıkanlır. Yayın hayatına devam etmektedir. "Daha ilk merhabamızda fazla derinlere inmeyelim ama şunu da belirtmek istiyorum... Geleneklerimiz, göreneklerimiz çeşitli baskılar, yıllar yılı bir köşede oturmamızı hazırlamış, gösterememişiz kendimizi. Hâlâ bunun acısını çekiyoruz işte. Öylesine çekiyoruz ki kadın her yerde, evinde, işinde, çoluklu çocuksuz başarıdan başarıya koşup kendini ispatlarken gelip 'ciddi röportaj okumaz, o yalnız fotoroman okur' diyorlar. Biz ise diyoruz ki kadın hepsini okur, aynı erkek gibi. Fotoromanı da, dedikoduyu da, röportajı da, gazetelerin ciddi köşelerim de. Ve diyoruz ki... Az kaldı... Devir değişiyor, günler eski günler, düşünceler eski düşünceler değil. Kadın ve erkeğin kafaca eşit olduğu ispatlanıyor... Yakında nasıl erkekçe deniyorsa kuvvetle, üstüne basarak kadınca da denecek. Böyle düşünmeyen azınlık yalnız kalacak..."

Ak Kadın: Akbank'm kadın dergisi olarak 1983'te 2 aylık ve 50 sayfalık bir dergi olarak çıkar. 55 sayı çıkmıştır. "Derginin her sayfasını çevirdiğinizde sizleri piyasadaki benzeri yayınlardan daha değişik daha yararlı, daha doyurucu, bazen öğretici, bazen aydınlatıcı, bazen de derin derin düşündürücü ve elbette biraz da eğlendirici konulara götürdüğünü bizzat görecek ve dergiyi umarız ki her geçen gün biraz daha seveceksiniz. Dergide neler mi var? Siz kadınların ilgisini çekeceğini düşündüğümüz, tahmin ettiğimiz her konu..."

Sosyalist-Feminist Kaktüs: 1988'de 70 sayfa olarak kadınların oluşturduğu bir yayın kurulu tarafından çıkarılır. 12 sayı çıkmıştır. "Neden dergi çıkarıyoruz? İlk önce kadın olduğumuz için. Kadın sorunlarının daha sıkça tartışıldığı, toplumdaki erkek egemerdiğinin sorgulanmaya başlandığı, dahası bu sorgulamanın cinsiyetçi bir sisteme karşı mücadelenin ipuçlarını gündeme getirdiği bir dönemdeyiz. Dergimiz toplumda kadın olmaktan doğan sorunları için mücadele etmek isteyen kadınların çıkardığı bir dergi olacak... Çeşitli feminizmler ve bağımsız kadın mücadelesinin bir bileşkesi olarak gördüğümüz Kadınların Kurtuluşu Hareketinin neresinde olduğumuzu, nasıl bir bağımsız bir kadın politikası hedeflediğimizi sizlerle tartışmanın ve geliştirmenin aracı olacak *Kaktüs.* Tam bu noktada sosyalist feminist *Kaktüstün* hareketi bölücü değil zenginleştirici bir işleve sahip olacağını düşünüyoruz."

İstanbul'da çıkan diğer dergilerin bazılarını- şöyle sıralayabiliriz: *Moda Albümü* **(1936),** *Ev-Kadın (1945), Hanımeli* (1948), *Kadın Güzelliği* (1951), *Yelpaze* (1952), *Resimli Hay at {1952), Kadın Dünyası* (1952), *Günün Kadını* (1968), *Sağlık ve Kadın Dünyası* (1968), *Ev İşi* (1976), *Kadın Dayanışması* (1977), *Genç Kadın* (1982), *Kadın (1984), Ev Kadını* (1984), *Kadın veAile(1985), Feminist(1987), Marie-Claire* (1988), *Türk Kadını* (1988), *Kapris(1987), Yeni Bizim Aile* (1990), *Kim* **(1992),** *Cozmopolitan* (1992), *Özgür Kadın* (1993), *Kadın Araştırmaları Dergisi* (1993).

ZEHRA TOSKA-ASLI DAVAZ MARDİN

KADIN EFENDİ ÇEŞMESİ

Ortaköy-Kuruçeşme arasında, sahil yolu üzerindedir. Kitabesinden V. Mehmed'in (Reşad)(hd 1909-1918) şehzadesi Necmeddin Efendi'nin annesi merhume Dürrüaden Kadın Efendi'nin (ö. 17 Ekim 1909) hayrına 1327/1909'da yaptırıldığı anlaşılmaktadır.

Kadın Efendi Çeşmesi
Nurdan Sözgen/Onyx, 1994

Ampir üslubundaki(->) çeşmenin, tuğladan yuvarlak kemerli musluk nişi sol kenara çekilmiş ve yanma kurna biçiminde mermer teknesi olan ikinci bir küçük çeşme yerleştirilmiştir. Cephe volüt başlıklı ikişer düz pilastr ile sınırlanmıştır. Kumanın yer aldığı bölüme, alt kısmı yivli pilastrlarla ayrı bir düzenleme yapılmıştır. Yalın silmeli bir kornişle ayrılan üst bölümde, yan yana üç adet yatık dikdörtgen çerçeve içinde baklava motifleri vardır. Yatay ve dikey düzenlemelerle hareketlendirilen cephe, dışa taşkın yuvarlak bir kemerle sonuçlanmaktadır. Kemerin içinde, üstte V. Mehmed'in tuğrası, altta altı satırlık kitabe yer almaktadır.

Taksim Suyu'na bağlı olduğu bilinen çeşme yol seviyesinin üstünde kalmıştır ve suyu akmamaktadır.

Bibi. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* II, 235; Çeçen, *Taksim-Hamidiye,* 155**-156;** A. Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri,* İst., 1993, s. 448-449; Uluçay, *Padişahların Kadınları,* 184.

ŞEBNEM AKALIN

KADIN ESERLERİ KÜTÜPHANESİ VE BİLGİ MERKEZİ

Haliç, Fener'de Nisan 1990'dan beri hizmet veren, kadm konusunda yoğunlaşmış kitaplık ve bilgi merkezi.

Türkiye'nin ilk ve tek Kadm Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi 14 Nisan 1990' da açılmıştır; istanbul Büyükşehir Belediyesi tarafmdan tahsis edilen Fenerdeki tarihi binada çalışmalarını sürdürmektedir.

Kütüphanenin amacı, Osmanlı'dan günümüze Türkiye'de kadınlar tarafmdan veya kadınlar üzerine yazılmış tüm yayımlanmış ve yayımlanmamış eserlerle belge niteliğindeki görsel ve işitsel malzemenin bir merkezde toplanmasını; ayrıca, kadınların tarihinin tam olarak kurulmasına yardım edecek sözel tarih çalışmalarıyla yeni malzeme yaratılmasını sağlamaktır. Kütüphanenin açıldığı tarihte, raflarda 100 kadar kitap varken bugün, kadınlar tarafından ya da onlar hakkında yazılan 3.000'i aşkın başlıkta kitap, 100'ü aşkın süreli yayın, binlerce kupür ve belgeden oluşan bir arşivi bulunmaktadır.

Kadm Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi Vakfı felsefeci-edebiyat eleştirmeni Dr. Füsun Akatlı, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Kütüphanecilik Bölümü eski başkanı Prof. Dr. Jale Baysal, kütüphaneci-çevirmen Aslı Davaz-Mardin, arkeolog-fotoğrafçı Füsun Ertuğ-Yaraş ve araştırmacı, çevirmen Doç. Dr. Şirin Tekeli tarafmdan kuruldu. Kütüphane çalışmaları kuruculannm yanısıra bir yönetici ve bir kütüphaneci kadrosu ve gönüllülerin aktif katkıları ile yürütülnıektedir.

Kütüphane ve bilgi merkezinin sunduğu hizmetlerin başında kitaplık vardır. Kadınlar tarafmdan yazılmış ya da onları ilgilendiren çeşitli konularda yayımlanmış 3.000 başlık altmda 4.0001 aşkın kitap, yazar adı, kitap adı ve konularına göre bilgisayara işlenmiştir.

1867'den 1928'e dek yayımlanmış kadm konulu 40'a yakın Osmanlıca derginin tüm sayılarının orijinal ya da fotokopileri ve 1928'den günümüze yeni harfli Türkçe kadm dergilerinden 60 kadarı (tam koleksiyon olmamakla birlikte) süreli yayınlar bölümünün ana malzemesini oluşturmaktadır. Yabancı dildeki kadın konulu dergilerde 801n üzerinde başlık sayışma ulaşılmıştır. Bunların bir bölümü *(Women's Review of Books, Signs, Gender and Society* vb) ile Türkiye'de halen yayımlanmakta olan *(Kadınca, Kim, Marie Claire* vb) kadm dergileri kütüphaneye sürekli gelmektedir.

Kadm araştırmaları alanında 400'ü aşkın Türkçe, İngilizce, Fransızca ve Almanca makale arşivlenmiş ve bilgisayar girişi yapılmıştır. 1990'dan itibaren çoğu günlük gazetenin yanısıra, haftalık ve aylık magazin dergilerinden kupürler ve daha önceki yıllara ait. kadma ilişkin konularda yayımlanmış makale, röportaj ve haberler de kupür arşivinde derlenmektedir. Türkiye kadınlarının olduğu kadar dünya kadınlarının etkinliklerini, çalışmalarını içeren bu arşivde bugüne dek çeşitli başlıklarda 83 kutu **(9** m) malzeme derlenmiştir.

Aynca, dernek tüzükleri, panel metinleri, basılmamış tezler, makaleler, kadmlara ilişkin her türlü bilgi, belge ve istatistikler çeşitli konu başlıkları altında **45** kutuda (5 m) toplanmıştır. Kişilerin özel belge, anı. mektup ya da yayımlanmış, yayımlanmamış çalışmaları özel koleksiyon olarak korunmakta, bağışı yapan kişinin isteği doğrultusunda kullanıma sunulmaktadır. Arşivde halen 27 kutu ve 8 klasörden oluşan özel koleksiyon vardır. Kuruluşundan bu yana başta kütüphane bünyesinde gerçekleştirilen etkinlikler olmak üzere, Osmanlı'dan günümüze kadınlarla ilgili bilgi ve belgelerin görsel arşive de kazandırılması ve derlenmesi çalışmalan yürütülmektedir. Arşiv bugün, konularına göre, gruplanmış yaklaşık 1**.000** kadar dia, 250 renkli ve siyah/beyaz fotoğraf, kartpostal, 15 video-film, **97** ses bandı ile 300 kadar yerli ve yabancı afişten oluşmaktadır. Geçmişten bugüne kadm sanatçılarımızm eserlerini bir araya getirmeyi hedefleyen Kadın Sanatçılar Diatek'i ise Nisan **1994**'te çalışmalarına başlamıştır.

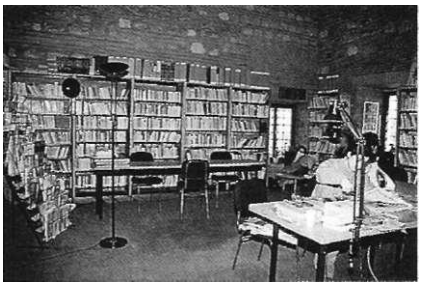

Kadın Eserleri Kütüphanesinin okuma salonu.
Kadın Eserleri Kütüphanesi Arşivi/Laleper Aytek

Kütüphanede sergi ve konferans salonu olarak ayrılan mekânda kadın konulu çeşitli konferans, panel, şenlik, konser vb etkinlikler düzenlenmektedir. Yılda sekiz sergi açılmakta ve kadm sanatçıların eserlerini sergilemelerine olanak sağlanmaktadır. Kurulduğu günden bu yana **100'** ün üzerinde etkinlik düzenlenmiş olup açılan sergilerden kütüphaneye bağışlanan yapıtlarla kadm sanatçılara ait önemli bir koleksiyonun çekirdeği oluşturulmuştur. Kütüphane ayrıca iki uluslararası sempozyum düzenlemiş ve bu sempozyumlara ev sahipliği yapmıştu'.

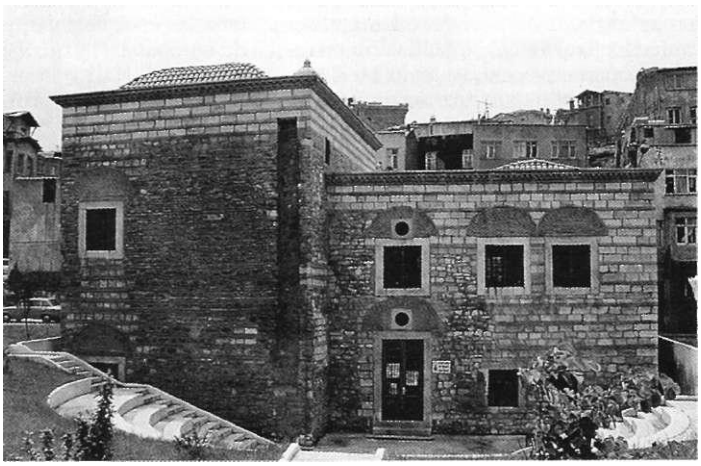

Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi
Kadın Eserleri Kütüphanesi Arşivi/ Laleper Aytek

Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi, kuruluşundan bu yana her yıl bir takvim yayımlamaktadır. *Kadın Ressamlardan Bir Kesit* (1991), *Kadın Fotoğraçılardan Bir Kesit* **(1992),** *Kadın Sinemacılardan Bir Kesit* **(1993)** ve *Kadın Seramikçilerden Bir Kesit* **(1994)** adıyla yayımlanan bu takvimler, işlevsel olmanın yanısıra bu dallardaki kadın sanatçıları ve yapıtlarını tanıtmak için iyi bir araç niteliğini taşımaktadır.

Ekim **1991**'de kütüphane tarafmdan düzenlenen Uluslararası Kadın Kütüphaneleri Sempozyumu tutanakları, *Kadınların Belleği-Women'sMemory* (Vakıf yayını, **4)** ile Kadın Eserleri Kütüphanesi Bibliyografya Oluşturma Komisyonu tarafından hazırlanan *İstanbul Kütüphanelerindeki Eski Harfli Türkçe Kadın Dergileri Bibliyografyası (1869-1927)* (Vakıf yayını, **5)** adlı kitaplar yayımlanmıştır. *Çağdaş Türk Edebiyatında Kadın Yazarlar* (Vakıf yayını, 7) 30 kadın yazarımızla ilgili bilgiler içeren bir antolojidir.

Kütüphanenin hizmet ve etkinlikleri yılda dört kez yayımlanan *Haberler* bülteni aracılığıyla duyurulmaktadır.

LALEPER AYTEK

KADIN HAREKETİ

Kadınların önayak olduğu veya katıldığı, kadın haklarını savunmayı, cinsiyet ayrımından doğan sorunları aşmayı ve bu ayrıma karşı çıkmayı amaçlayan hareket, eylem ve örgütlenmeler.

Araştırmalar İstanbul'daki kadın hareket ve örgütlerinin geçmişinin **100** yıl geriye gittiğini gösteriyor. Ancak bu **100** yıllık tarihin farklı dönemleri yeterince aydınlatılabilmiş değildir. Yakın dönem kadın hareketinin bir ürünü olarak, kadın araştınnalarına ve kadınların tarihine duyulan ilginin görünür biçimde artması yeni çalışmaları gündeme getirmiştir.

Türkiye'nin en büyük metropolü İstanbul, kadm hareketinin gelişiminde her zaman önemli bir yer tutmuştur. Ancak, kadın hareketi herhangi bir kentin sınırlarını aşar; ulusal ve uluslararası etkileşimler bağlamında oluşur.

Kadm hareketleri, geniş anlamda, öznesi kadınlar olan hareketlerin tümüdür. Bu anlamda, çoğu zaman kadınların gönüllü emeği ile yürütülen insancıl, hayırsever çalışmalar ve bunları yürütmek için oluşturulan dernekler, kadın hareketlerinin bir parçası olarak kabul edilir. Dar anlamda kadın hareketlerinden ise, hem öznesi, hem konusu kadın olup genellikle kadınların erkeklere göre ikincil konumda bırakıldıkları saptamasından yola çıkarak kadm haklarını sağlamlaştırmayı, geliştirmeyi, kadınların, insanların ezilişine son vermeyi ya da kadınların kurtuluşunu sağlamayı hedefleyen hareketleri anlamak gerekir. Bu anlamda kadın hareketleri genellikle protesto, muhalefet hareketleridir. Ancak zamanla kurumlaşıp kemikleştiklerinde bu niteliklerini yitirip muhafazakârlaşabildikleri gibi, kadın örgütleri de işlevlerini yitirip, varlıklarını sadece kâğıt üzerinde sürdüren yapılara dönüşebilirler.

Osmanlı kadm hareketinin öncülerinden Müdafaa-ı Hukuk-ı • Nisvan Cemiyeti üyeler bir arada *Kadın Eserleri Kütüphanesi Arşivi*

Türkiye'de siyasi rejimde meydana gelen, askeri darbeler gibi kesintiler, kadın hareketlerinin gelişmesini sekteye uğratmış, dernekler kapatılmış, belgeleri kaybolmuş, yeniden kurulduklarında bıraktıklan noktadan devam etmeleri zorlaşmıştır. Konuya ilişkin araştırma eksikliğinin bir nedeni de kuşkusuz bu kesintiler ve belgelerin kaybolmasıdır.

Öte yandan, kadın hareketleri, genellikle birden çok örgütü ve örgütsüz grupları içerdiği gibi, tek tek kadınların katkısı da önemlidir. Kadm hareketlerinden söz edildiğinde, belirli eylemlerde bulunan kadınlar kadar, eylemlere doğrudan katılmasalar da, bunlardan etkilenen, kendi yaşamlarında, kadın hareketi doğrultusunda değişiklikler yapan kadınları da göz önünde bulundurmak gerekir. Bir örnek vermek gerekirse, İstanbul'da 19. yy'ın sonunda kadınların hak arama mücadelelerinin dışavurum biçimlerinden birisi kılık kıyafetin modernleşmesiydi ve "moda", saraya mensup kadmlardan başlayarak dalga dalga değişik sınıflardan, kesimlerden kadınlara yayıldı. Kadın hareketlerinin gerektiği gibi anlaşılabilmesi için, sözleri, eylemleri, yayınları, dernekleriyle etkin olan kadınlarla, harekete geçirmek istedikleri kadınlar arasındaki etkileşimlerin birlikte ele alınması gereklidir. Ancak araştırmalar henüz böyle bir çözümlemeye izin vermemektedir.

Kadın hareketleri, dünyanın her yerinde, kentlerde, daha çok da büyük kentlerde oluşmuş, oralardan yayılmıştır. Bunun nedenleri arasmda, hareketlere öncülük eden aydın kadınların, genellikle kentli, orta sınıftan, iyi eğitim almış kadınlar arasından çıkması gibi sosyo-psikolojik faktörlerin yanısıra, kadın hareketlerinin gelişmesini dolaylı olarak etkileyen üniversitelerin, büyük işyerlerinin, basın ve yayın organlarının genellikle büyük kentlerde toplanması sayılabilir. İstanbul, Osmanlı döneminde imparatorluğun başkenti olarak, Selanik ve İzmir gibi birkaç büyük kentin yanısıra ve onlardan daha da ağırlıklı olarak, bütün bu özellikleri taşıyan bir kentti. İmparatorluğun son yıllarını şekillendiren bütün önemli fikir hareketleri burada gelişti, siyasal hareketlilik burada odaklaştı. İstanbul, ayrıca, kadm hareketleri açısından özel önemi olan bir başka faktör yönünden de kilit bir kentti. Uluslararası bilgi alışverişinin yoğunlaştığı, impara-

Müdafaa-ı Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti üyesi, ebe ve 1913'te uçan ilk Osmanlı kadını Belkıs Şevket Hanım. *Kadın Eserleri Kütüphanesi Arşivi*

Kadınlara oy hakkı verilmesi için İstanbul Üniversitesi'nin bahçesinde yapılan bir gösteri, 1934.
Kadın Eserleri Kütüphanesi Arşivi/TT, S. 51 (Mart 1988)

torluğun dünya ile bağının kurulduğu istanbul, 20. yy'ın başlarında uluslararası bir hareket niteliği kazanan "birinci dalga feminist hareket'In bilgisinin, yabancı seyyahlar, ziyaretçiler ve dünyadaki gelişmeleri yayınlardan izleyebilen, yabancı dil bilen Osmanlı kadınları sayesinde taşındığı en önemli merkezdi. İstanbul bu özelliğini, Cumhuriyet'le birlikte başkentin Ankara'ya taşınmasından sonra da bir ölçüde sürdürdü. Örneğin 1935 Dünya Feminist Kongresi İstanbul'da toplandı. Daha yakın dönemde, Nermin Abadan Unat'ın girişimleriyle düzenlenen "Türk Toplumunda Kadın" konulu uluslararası seminer istanbul'da yapıldı. Son dönem kadın hareketleri, ivmesini, İstanbul'un, siyasal merkez olmasa da, Türkiye'nin en canlı entelektüel merkezi olmasından aldı.

Osmanlı Dönemi (1886-1918): II. Meşrutiyet döneminde, İstanbul'da yayınları, dernekleri, eylemleri, öncüleri ve İstanbullu, hattâ İstanbul dışından kadınlarla kurduğu etkileşimle, gerçek anlamda bir kadın hareketinin varlığmdan söz edilebiliyorsa, kuşkusuz bunun temelleri biraz daha önceye gider.

Osmanlı kadın hareketini hazırlayan unsurlar Tanzimat'la başlayan yenileşme hareketiyle birlikte oluşmuştur. Ayşegül Yaraman Başbuğun *Elinin Hamuruyla Özgürlük* kitabında özetlendiği gibi, bu unsurların başlıcalan, yasal reformlar (1841 kadı izniyle evlenme fermam, 1854-1857 esir pazarlarının kapatılması, 1856 veraset hakkı), kadınların eğitim hakkından yararlanmaya başlaması (1862 ilk kız rüştiyesi, 1869 kız çocukları için zorunlu sıbyan okulu, 1870 ilk kadın müdire atanması, 1870 kız öğretmen okulu) ve günün aydın çevrelerinde, gazete ve dergilerde kadın konusunda başlayan yoğun fikir tartışmalarıdır. Bu sayede, 1868'de Rabia adıyla *Terakki Dergisi*'nde yazan bir kadm "ne erkekler kadınlara hizmetkâr, ne de kadınlar erkeklere cariye olmak için yaratılmıştır" diyerek, kadınların isyan hakkını dillendirebilmiştir.

1869'dan itibaren doğrudan kadınlara yönelen dergiler yayımlanmaya başlar (bak. kadm dergileri). Dergiler, kadınların gerek kendi hakları, gerekse hareketin bilinç akınımı yaratmak açısından önemlidir. Bunlar arasında, ilk defa yalnız kadınların çıkardığı, sahibi Arife adlı bir kadm olan *Şükufezar'm* (Çiçek Bahçesi, 1886); 1895-1906 arasında 580 sayı yayımlanan, sürekli yazan kalemleri arasında dönemin önde gelen yazar ve düşünür kadınlarından Fatma Aliye(->), Şair Nigâr Hanım, Makbule Leman Hanım'ın yer aldıkları *Hanımlara Mahsus Gazete*'nin(-») ve II. Meşrutiyet'ten soma, 1913'te, Müdafaa-ı Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti'nin organı olarak çıkan *KadınlarDünyasir*)* dergisinin çok önemli bir yerleri vardır.

Diğer dergilerle karşılaştırıldığında feminist bir söylem oluşturmaya en yatkın dergi olan *Kadınlar Dünyası'nâz* sürekli yazan Aziz Haydar, Belkıs Şevket, Mükerrem Belkıs, Nimet Cemil gibi birçok kadm, kadınların kıyafetinin değişmesinden eğitim hakkına, görücü usulü evlenmenin eleştirisinden boşanma hakkına, çalışma hakkından siyasal haklara kadar pek çok somut talep ve çözüm önerisi geliştirmişlerdir. Organı olduğu Müdafaa-ı Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti, aynca, Bedra Osman Hanım ve arkadaşlarının telefon şirketinde işe alınması için eylem düzenlemiş; kadınların hiçbir alanda erkeklerden geri olmadıklarını göstermek için Belkıs Şevket Hanım'ın 17 Kasım 1913'te uçağa binmesi eylemini yapmıştır. Dergi özellikle okurlanyla iletişim kurmada çok başanlıdır ve gelen okur mektuplanndan, kadınların başlayan mücadeleyi destekledikleri anlaşılmaktadır.

Bu dönemde kadın hareketinin çevresinde odaklaştığı başlıca kurumlar, dergiler ve dernekler olmakla birlikte, bilinçlendirme çalışmalarının bununla sınırlı kalmadığı da bilinmektedir. Dönemi inceleyen araştırmacıları en çok etkileyen olaylardan birisi, *Kadm* dergisinde çıkan bir dizi yazıyla haberdar olduğumuz "Beyaz Konferanslar" adı verilen çalışmalardır. 1911'de 300 kadm, derin bir tarih ve sosyoloji bilgisiyle, çok berrak bir "kadın bakış açısı"na sahip olduğu anlaşılan Fatma Nesibe Hanım'ın konuşmasını dinlemek için, konferanslan düzenleyen P. B. Hanım'm konağında dokuz kez bir araya gelmiştir. Ayrıca, Teali-i Nisvan Derneği'nin kumcusu Halide Edip *(Mektep Müzesi* dergisinde yayımlanan konferanslar), Nakiye Hanım (Elgün) ve başka birçok tanınmış kadının başka yerlerde bu tür konferanslar verdikleri biliniyor.

Yukarıda anılan ve amaçları doğrudan kadın haklarım geliştirmek olan derneklerin dışında kadmlar, özellikle Balkan Savaşı ve I. Dünya Savaşı sırasında istanbul'da, Topkapı Fukaraperver Hanımlar Cemiyet-i Hayriyesi, Kadıköy Fukarasever Hanımlar Cemiyeti, Himaye-i Etfal Cemiyeti, Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyeti, Müslüman Kadm Birliği, Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti, Hanımlar Heyet-i Merkeziyesi, Osmanlı Donanma Cemiyeti Hanımlar Şubesi, Bikes Ailelere Yardımcı Hanımlar Cemiyeti gibi yardım dernekleri; kadınlara eğitim vererek çalışma hayatına girmelerine yardımcı olmak için kurulmuş Osmanlı Türk Hanımları Esirgeme Derneği, Azkaniver Ermeni Maarifperver Kadınlar Cemiyeti; biçki dikiş yurtları açan, merkezi Selanik'teki Şefkat Cemiyet-i Hayriyesi'nin şubeleri ve nihayet **1916**'da İstanbul'da Enver Paşa'mn himayesinde kadınlara iş bulmak için kurulan, ancak yönetiminde kadınların yer almadığı Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i tslamiyesi ya da yerli malı kullanmayı teşvik amacıyla kurulan Mamulat-ı Dahiliye Istihlak-ı Kadınlar Cemiyet-i Hayriyesi gibi ekonomik amaçlı dernekler kurmuşlar, çok sayıda kültür amaçlı dernekte faal olmuşlar ve nihayet tttihad ve Terakki Cemiyetine bağlı bir de kadınlar şubesi oluşturmuşlardı (bak. kadm örgütleri).

1919-1922 Dönemi: II. Meşrutiyet yıllarında kadm hakları konusunda bilinçlenen, Balkan Savaşı ve I. Dünya Savaşı sırasında bir yandan çalışma hayatına girerek, bir yandan çeşitli derneklerde faaliyet göstererek, kendi haklarının yamsıra memleket meselelerinde de söz sahibi olan kadınların, siyasal arenada yer almaya başlamaları, İstanbul'un işgaliyle gündeme gelir. Önceki hazırlıkları, kadınların kişiler ve örgütler olarak, Kuva-yı Milliye'de ilk günden yer almalarına olanak verir. **29** Kasım 1918'de Kuva-yı Milliye'nin "müşterek gayeye doğru sevk ve idaresini sağlamak için" bütün kurumları bir araya getirmek üzere düzenlediği Milli Kongre'ye katılan 50 örgütün **16**'sı çeşitli amaçlarla kurulmuş kadın dernekleridir: Kadınları Çalıştırma Cemiyeti, Cemiyet-i Hayriye-i Nisvaniye, Osmanlı Türk Hanımları Esirgeme Derneği, lstihlak-ı Milli Kadınlar Cemiyeti, Hilal-i Ahmer Kadınlar Merkezi, Himaye-i Etfal Kadınlar Merkezi, Kadıköy

18 Nisan 1935'te İstanbul Yıldız Sarayı'nda toplanan Sufraj ve Kadınların Siyasal ve Medeni Hareketleri İçin Uluslararası Birliğin XII. Kongresi nedeniyle yayımlanan pullardan örnekler.
TT, Mart 1994/Salih Kuyaş Arşivi

Hanımlar Müdafaa-ı Milliye Merkezi, islam Kadınları Çalıştırma Cemiyeti, Biçki Yurdu, Musiki Muhipleri Hanımlar Cemiyeti, Bilgi Yurdu, Müdafaa-ı Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti, Üsküdar Biçki Yurdu, Asri Kadm Cemiyeti, Inas Darülfünun Cemiyeti, Ticaret Mektebi Inas Cemiyeti.

Öte yandan 15 Mayıs **1919**'da izmir'in işgali ertesinde İstanbul bir dizi büyük protesto gösterisine sahne olmuştur. Çeşitli çalışmalarıyla hitabet yeteneklerini geliştirmiş kadınlar, bu mitinglerde kadınların sözcüsü olarak söz alır, bir anlamda ilk kez kürsüden halka hitap ederlerken, büyük izleyici kalabalıkları arasında da kadınlar, genci, yaşlısıyla çok sayıda yer almışlardır. Bu protesto gösterilerinin bellibaşlıları şunlardı: 19 Mayıs **1919**'da Türk Ocağinm Fatih'te düzenlediği, 50.000 kişinin katıldığı mitinge konuşmacı olarak Halide Edip Hanım katıldı. 20 Mayıs 1919'da Üsküdar Doğancılar'da yapılan mitinge kadınları temsilen katılan konuşmacı Naciye Hanım'dır. 22 Mayıs 1919'da yapılan Kadıköy Mitingi'nde(->) konuşmacı olan Halide Edip'in yanısıra üniversite öğrencisi Münevver Saime Hanım da söz almıştır. 23 Mayıs 1919'da Sultanahmet Meydanı'nda düzenlenen 200.000 kişinin katıldığı ünlü mitingde de halka yine Halide Edip hitap eder (bak. Sultanahmet mitingleri). Siyasal bilinci gelişkin İstanbul kadınları arasmda, Milli Mücadele'ye katılmak üzere Anadolu'ya geçen pek çok kadın vardır.

Bundan sonra 4 yıl boyunca mücadele Anadolu'daki savaş çevresinde geliştiğinden, işgal altındaki İstanbul'un kadın hareketi eski canlılığını yitirir. Gerçi zor şartlara rağmen kadın dergileri yayınlarım sürdürmektedirler, örneğin *Kadınlar Dünyası,* I. Dünya Savaşı sırasında yayımına ara vermiş, ancak 1918'den sonra tekrar yayımlanarak 1921'e dek çıkarılmıştır. Kurtuluş Savaşı sırasında Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Ankara'da çalışmasına ek olarak, savaştan soma yeni Cumhuriyet rejiminde toplumsal ve siyasal hareketliliğin merkezi Ankara'ya kaydığından, bundan sonra kadınların İstanbul'da başlattıkları kimi girişimler başarısız kalacaktır.

Çorak Yıllar (1922-1970): Savaştaki siyasallaşmanın ivmesiyle ilk siyasi parti kurma girişimi kadınlardan gelir. Amerika Birleşik Devletleri ve Weimar Almanya'sı gibi bazı Batılı devletlerde de, savaş ertesinde kadınlara oy hakkımn tanınması, kadm hareketlerini parti şeklinde örgütlenmeye yöneltmiş ama bu partiler siyasal hayatta başarılı olamamışlardı. Haziran 1923'te daha Halk Fırkası henüz Anadolu ve Rumeli Müdafaa-ı Hukuk Cemiyeti adını taşımaktayken, istanbul'da Kadınlar Halk Fırkası adıyla bir siyasi örgüt kurulmasına teşebbüs edilmiştir. Daha önce Osmanlı Türk Hanımları Esirgeme Derneği'nin sekreterliğini yapan ve Osmanlı Donanma Cemiyeti Hanımlar Şubesi'ni kuran Nezihe Muhiddin'in (1925'ten itibaren istanbul'da *Kadın Yolu,* sonradan *Türk Kadın Yolu* adlı dergileri çıkarmıştır) başkanlığında kurulan partinin gündemindeki en önemli madde, siyasal eşitliğin sağlanmasıdır. Ancak Ankara, tüm ulusu kapsayacak Halk Fırkasimn kuruluş çalışmaları içerisinde olduğundan bu partinin kurulmasına izin verilmez ve kendilerine bir cemiyet kurmaları önerilir. Bunun üzerine parti kurmaya

7 Mayıs 1987'de Kadıköy'de yapılan Dayağa Karşı Dayanışma Yürüyüşünden bir görünüm (üstte) ve 1989'daki Mor İğne Kampanyası.
Kadın Eserleri Kütüphanesi Arşivi

hazırlanan kadınlar, 7 Şubat 1924'te, Türk Kadın Birliği adlı bir dernek kurarlar.

Halk Fırkası çizgisine yakın olmasına ve kurucuları arasmda fırka ileri gelenlerinin karıları bulunmasına rağmen, Osmanlı kadın hareketinin ısrarla savunduğu ve Cumhuriyet'in gündemine getirdiği Medeni Kanun reformunun yapılması sürecinde, bu derneğin gerçekten etkili olmasına pek izin verilmez.

Bu ortamın feminist kadınlarda yarattığı ruh halini anlayabilmek için biraz geriye dönüp, Medeni Kanunun öncüsü sayılan 1917 Aile Kararnamesinin iptali üzerine, Nimet Cemil'in *Kadınlar Dünyası* dergisinde **19** Şubat 1921'de yayımladığı "Feminizm, Daima Feminizm" başlıklı yazıya bakmakta yarar vardır. Yazı Yakup Kadri'nin (Karaosmanoğlu) feminizmi eleştiren bir yazısına cevaben "Keşke Türk kadını Yakub Kadri Bey'in zannettiği kadar hukuka malik olsaydı da biz fevkalâde hukuku istihsale çalışsaydık, ma-teessüf kaziyye bütün bütün başka. Beş on senelik feminizm cereyanı sayesinde birçok hukuk istahsal edildiyse de, henüz gayeye vusul mümkün olmadı. Henüz istirdad edilecek mühim hukuklar vardır. Hele nikâh hususunda kadın hukuku erkek hukukuna müsavi olmakdan çok uzakdır. Kansım istediği vakit kolayca boşayabilen ve karısının üstüne karı almakda hür ve serbest olan erkekle varacağı kocayı görmek ve tanımak hakkından bile mahrum edilen kadın nasıl müsavi olabiliyor? Siz bu bahsi kadın nokta-i nazarından düşünürseniz ne kadar fecii olduğunu bila-müşkilat anlarsınız. Neyse bu yarayı fazla deşmeden geçelim. Zira bin meşakkatle meydana getirilen 'Hukuk-i Aile Kararnamesi' bile ilk fırsatta ilga ediliyorsa, bu babda yakın zamanda ıslaha nail olabilmek ümidi mateessüf zayıfdır" demektedir.

Bu ruh haliyle, kendilerini ilgilendiren reformlar konusunda söz söylemek isteyen kadınlar, Türk Kadın Birliği çatısı altında birkaç etkinlik yaparlar. Nezihe Muhiddin'in girişimiyle Ocak 1924'te İstanbul Türk Ocağı binasında yapılan toplantıda kadınlar arasında görüş birliğine yarılamamasına rağmen, Halide Edip, Nezihe Muhiddin, Nakiye Hanım, Azize Hanım, Sabiha Zekeriya Hanım, Rezzan Hanım, Selma Hanım, Aliye Esat Hanım, Nigâr Şevki Hanım ve Naciye Faham Hanım'dan oluşan bir komisyon kurulur. Ancak istanbul basım kadınları ağır bir dille eleştirmeyi sürdürür. 1926'da kabul edilen Medeni Kanun, aslmda kadınların istekleri doğrultusunda olduğu halde, sanki bu onlara rağmen, onların isteği ve bilgisi dışmda çıkarılmış gibi bir izlenim yaratılır. Bu izlenim somadan, Osmanlı kadınlarının mücadeleleri gerçekten unutulduğunda, insanların zihnine "kadınlar haklarını mücadele etmeden kazandılar" kalıp yargısıyla yerleşecektir.

Benzeri bir iletişimsizlik oy hakkı konusunda da gündeme gelir. 1927'de İstanbul'da toplanan Türk Kadın Birliği Kongresinde yeniden başkan seçilen Nezihe Muhiddin, derneğin asıl işlevini siyasal haklardan eşit olarak yararlanma olarak tanımlar ve kadınlan belediye seçimlerinde oy vermeye çağırır. Ancak Ankara henüz siyasal eşitliği erken bulmaktadır. Eylül 1927'de istekleri aşın bulunan Nezihe Muhiddin Hanım ve yönetim kurulu, yönetimden uzaklaştırılır ve dernek başkanlığına merkezi yönetime karşı yumuşak bir tavır benimseyen Latife Bekir Hanım getirilir. Böylece kadın hareketinin kadınları ilgilendiren önemli bir reform konusunda söz söylemesi engellenir.

Kadın hareketi açısmdan asıl çorak yıllar ise, 1934'te yapılan anayasa değişikliğiyle, elde edilen siyasal hakların, Ankara tarafmdan bir propaganda malzemesi olarak kullanılmak istenmesi üzerine 1935'te, 18-24 Nisan tarihleri arasında İstanbul'da, Yıldız Sarayı'nda toplanan kısa adıyla Dünya Feminist Kongresi ya da asıl adıyla, "Sufraj ve Kadınların Siyasal ve Medeni Hareketleri İçin Uluslararası Birliğin XII. Kongresi"nin bitmesinden birkaç hafta sonra, Türk Kadın Birliği'nin kapatılmasıyla başlar. İlki. 1902'de Washington'da (ki bu toplantıda da Osmanlı kadınlan temsil edilmişlerdi), diğerleri savaş yıllan dışmda düzenli olarak değişik Avrupa kentlerinde yapılan bu uluslararası toplantıların 1935'te İstanbul'da yer alması, değişik ülkelerden seçkin konukların katılması nedeniyle önemli bir olaydı. Dönemin koşulları nedeniyle kongrede "barış" konusu ön plana çıktı ve feminist kadınlar savaş karşıtı politikalar konusunda görüş birliğine vardılar. Ancak kongrenin dağılmasından sonra 10 Mayıs 1935'te olağanüstü kongreye çağrılan Türk Kadın Birliği, Başkan Latife Bekir'in, Türkiye'de kadm haklarının kazanıldığım, kadınların artık ayrı bir örgüte ihtiyaçları kalmadığım söyleyerek "isteyen arkadaşlar diğer hayır cemiyetlerinde çalışabilirler" dediği konuşmasından soma, kendi kendisini dağıtma karan aldı. Bu kuşkusuz, bir süredir tek parti güdümüne girmiş de olsa, kadınların parti dışmda, bağımsız örgütlenmesini uygun görmeyen Ankara'nın, kadm hareketine vurduğu bir darbeydi.

Böylece kadm hareketi durakladı, hattâ söndü. Bu dönemde Sabiha Sertel'in yayımladığı ve kadm meselesini toplumcu bir anlayış bağlamında ele alan *Resimli Ay* gibi iz bırakan kimi yeni dergiler çıkarıldıysa da, dönemin dergileri genellikle, Cumhuriyet reformlanyla eşit konuma geldiği kabul edilen kadınlara, eşitlik arayışı dışında, yeni hedefler gösterme işlevini üstlendiler. Bu yeni hedefler arasmda, kadın yasanımın odağmda bulunduğu kabul edilen "aile" ve "ev"in kalkındırılması vardı. Görüldüğü gibi bir önceki dönemin hak arama anlayışı hepten terk edilmiş, "rasyonel" bir görünüm altmda da olsa, kadınlara geleneksel değerler sunulmaya başlanmıştı.

Öte yandan, tek parti döneminin son yıllarında, 1946'da, Cemiyetler Kanununda yapılan değişiklikten soma, başka derneklerin yamsıra kadm dernekleri de yeniden kurulmaya başladı. Ancak, yeni dönemin dernekleri, Osmanlı dönemindeki canlı kadm hareketiyle bağları kopmuş, eski mücadeleleri fazla anımsamayan ve kadın haklarının geliştirilmesi kaygısından çok, kazanılmış hakları koruma hedefine yönelen yeni bir kuşak tarafından kurulmaktaydı. İlk dernekler, genellikle uluslararası federasyonlar içinde bir araya gelen, Soroptimist Meslek Kadınları Örgütü ya da Üniversite Mezunu Kadınlar Derneği gibi derneklerin Türkiye şubeleri şeklinde kuruldu, bunlara sonradan Hukukçu Kadınlar Demeği, Türk Anneler Derneği gibi başkaları eklendi. Yeni kumlan derneklerin çoğunun merkezi Ankara'da idi ve İstanbul'da şubeler açtılar. Bu tür derneklerin çoğalması eğitimli, seçkin kadınların mesleklerinde edindikleri göreli başanlann bir yansımasıdır. Ancak yeni dernekler, daha çok meslek kadınlarının kazanılmış haklarını korumak ya da meslekle ilgili yeni kazanımlar elde etmek gibi sınırlı hedeflere yönelmişlerdir. Bu yüzden, Kadm Demekleri Federasyonu ya da yeniden kurulan Türk Kadınlar Birliği gibi çatı örgütlerinin varlığına rağmen, bu dönemde kadınların ortak çıkarları konusunda yeni talepler üreten ve mücadeleyi yükselten bir kadm hareketi oluşamadı.

Arayış Yılları (1970jer): 19701i yıllar, İstanbul'da kadınların yeniden çeşitli etkinliklerde bir araya geldikleri bir arayış dönemi oldu. Bu yıllarda kadm hareketinin göreli canlanmasına yol açan bellibaşlı üç etmenden söz edilebilir. Bunlardan ilki, 1973'ün Cumhuriyet'in 50. yıl törenlerine ayrılması ve haklarını kendi çabalarıyla değil, Atatürk sayesinde kazanmış olduklarını düşünen, kadm demekleri çevresinde toplanmış üniversite öğretim üyesi veya çeşitli mesleklerden kadınların giriştikleri yaym çalışmalarıydı. Bir bakıma "50 yılın kadınlar açısmdan bir bilançosu" çıkarılmaya çalışılıyordu. Bu amaçla birçok toplantı, konferans, seminer düzenlendi.

İkinci bir etken, 1975'te Birleşmiş Milletler tarafmdan Kadın On Yılı'nm ilan edilmesi ve artık uluslararası örgütleri etkileyecek kadar güçlenmiş olan "uluslararası yeni feminist" hareketin serpintilerinin dolaylı bir biçimde Türkiye'ye ulaşmasıydı. Basmda geniş yer verilen, kimi gazetelerin açtıklan yarışmalara konu olan "kadın hakları", annelerinden ve öğretmenlerinden "Türkiye'de kadm erkek eşitliğinin" bulunduğunu öğrenen, ama çevrelerine baktıklarında buna pek kolay inanamayan genç kuşaklarda yeni bir arayış başlattı. **16**-19 Mayıs 1978'de Nermin Abadan Unat'm İstanbul Carlton Oteli'nde düzenlediği "Türk Toplumunda Kadm" toplantısına, bu konuda çalışmaya başlayan birçok genç akademisyen kadm bildiri sundu. Aynı yıllarda İstanbul'daki Payel gibi öncü yayınevleri, Kate Millet, Shulamith Firestone gibi radikal ve Simone de Beauvoir gibi daha az radikal feminist yazarların kitaplarını çevirerek yayımlamaya başladılar. Asıl etkisi, izleyen 10 yılda duyulacak olan *Kadınca* dergisi de 1978'de Duygu Asena'mn genel yönetmenliği altında yayın hayatına girdi.

Bu yıllarda kadınları harekete geçiren üçüncü etmen de, iç göç ve gecekondulaşma sürecinden birinci derecede etkilenen İstanbul'da, özellikle üniversite gençliği arasında taraftar bulan, sınıf mücadelesi yoluyla sömürü düzenine son vermek ve yerine sosyalist bir düzen kurmak isteyen, Marksist sol hareketlerin oluşmasıydı. Üniversite öğrencisi pek çok genç kadın bu hareketler içerisinde yer aldı ve Marksist teorinin "kadın sorunu" tahlilinden yola çıkarak yeni bir bilinçlenmeye yöneldi. Kısa bir süre sonra kendi aralarındaki ideolojik yorum farklarından dolayı çok sayıda fraksiyona bölünen sol hareketlerin hepsinde kadınlar vardı. Bunlar arasında 1970'li yılların ortalarından itibaren öne fırlayan ve ayn bir kadın örgütlenmesi gerçekleştirebilen yasadışı Türkiye Komünist Partisi ile dirsek teması içinde olan, başkanlığını Beria Onger'in yaptığı İlerici Kadınlar Derneği (İKD) idi. 1975'ten itibaren *Kadınların Sesi* adlı bir dergi çıkaran, İstanbul'un Çeliktepe, Gültepe gibi gecekondu mahallelerinde kadm örgütleri kuran ve işçi kadınlann yanısıra işçinin ev kadını olan karısmı sosyalizm ve kadın hakları konusunda bilinçlendirme çalışmaları yapan çok sayıda genç kadın, eğer devreye 12 Eylül askeri darbesi girmemiş olsa, yeni bir kadın hareketinin oluşmasında yer alabilir, hattâ belirleyici olabilirdi.

Ancak 12 Eylül, sol örgütleri kapattı, bu arada İKD ve ondan ayrılarak kurulmuş cilan daha küçük çaplı diğer sol eğilimli kadm örgütleri yasaklandı; önder konumdaki pek çok kadın yurtdışına gitti, İstanbul'da kalanların bir bölümü tutuklandı, bir bölümü siyasetle ilgisini kesti, bir bölümü ise başlangıcından itibaren ya da yurtdışından döndükten sonra, 1980'lerde oluşan yeni kadın hareketine katıldı.

Feminist Kadın Hareketi (1980'ler): 1980'lerde canlanan yeni feminist kadm hareketini önceki kadın hareketlerinden ayıran özellik, kadınların kurtuluşu temasının, önceleri hep kendini aşan başka bazı davalarm (Osmanlı dönemi ve Kurtuluş Savaşı yıllarında modernleşme, milliyetçilik, Türkçülük, daha sonraki dönemlerde kalkınmacılık, sosyalizm vb) yanında, hattâ içinde ele alınmasına karşılık, kadınlann kurtuluşunu ilk kez, başlıbaşma bir mesele olarak ele alması ve kurtuluşu cinsiyet temelinde kurulmuş cinsiyetçi, ataerkil (patriyarkal), erkek egemen toplum yapısının çözülmesinde aramasıdır.

Yeni feminist hareket, 12 Eylül darbesinin dayattığı sıkıyönetim koşullarında, İstanbul'da kadınlar tarafmdan oluşturulan küçük "bilinç yükseltme" gruplarında yapılan tartışmalarla başladı. Dönüşümlü olarak katılanların evlerinde yapılan bu toplantılarda kadınlar, öznel deneyimlerinden yola çıkarak "kişisel olanın politik" olduğunu kavradılar. Kadınların kurtuluşunun, kamusal alandaki kadm-erkek eşitliğinin ötesinde, özel yaşamlarındaki ezilmişliğin aşılmasını gerektirdiğini gördüler ve "Bedenimiz, emeğimiz, kimliğimiz üzerindeki baskılara son" dediler (1989, *Kadınlann Kurtuluşu Bildirgesinden).*

Ekim 1987'de Kariye Müzesi'nin bahçesinde düzenlenen şenlikte Deniz Türkali konserinden bir görüntü (üstte) ve 1980 sonrası feminist kadın hareketinin sloganlarından biri.
Kadın Eserleri Kütüphanesi Arşivi

1980'lerin sonuna doğru yavaş yavaş olgunlaşıp netleşen bu yeni düşünce, 1982'den itibaren kamuoyu önünde dillendirilmeye başladı. 21-26 Nisan 1982'de YAZKO tarafından istanbul Gazeteciler Cemiyeti'nde düzenlenen ve yurtdışından Fransız feminist Gisèle Halimi'nin katıldığı sempozyumda kadınların sorunlarının ne kadar çok yönlü olduğu ortaya konuldu. 1983'ün başından itibaren 6 ay süreyle, YAZKO tarafmdan yayımlanan haftalık *Somut* dergisinde yayın sorumluluğunu Şule Aytaç ve Zeynep Avcının üstlendikleri bir feminist sayfa yayımlandı. 1983'ün sonunda Kadm Çevresi adıyla "ev içi ve ev dışında ücretsiz ve ücretli çalışan kadınlann emeğine dayalı" ve "bu emeği değerlendirmeyi amaçlayan" bir "yayıncılık, hizmet ve danışmanlık şirketi" kuruldu, bir kitap kulübü oluşturuldu ve feminist klasikler çevrilerek yayımlanmaya başlandı.

Türkiye tarafından, Birleşmiş Milletler Kadın On Yılının sonunda, 1985'te onaylanan "Kadınlara Yönelik Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesi"nin uygulamaya konulması için açılan dilekçe kampanyası ile 1986'dan itibaren eylemlere başlandı. Bu toplu eylemlerden en çarpıcısı, 17 Mayıs 1987'de istanbul Kadıköy'de yapılan, "Dayağa Karşı Dayanışma" yürüyüşü oldu. Bu yürüyüşle, kadınların ev içinde maruz kaldıkları şiddete karşı bir kampanya başlatıldı. 1987'nin Ekim ayı başında Kariye Müzesi önünde düzenlenen bir günlük sokak şenliği, 8 Mart 1988'de açılan, kadınların günlük yaşamlarını alaycı bir eleştirinin konusu yapan "Geçici Kadın Müzesi" gibi eylemlerle sürdü. Kampanya bağlamında dayak yemiş kadınların tanıklıklarına dayanan *Bağır/ Herkes Duysun* adlı kitap yayımlandı.

8 Mart 1987'de yayımlanmaya başlanan *Feminist* dergisi, eylemlerde göze çarpan, en ciddi sorunları sergilerken bile alaycı, neşeli, eğlenceli, öznel olabilme ve kendisine eleştirel bakabilmeyi üslup haline getirirken, 1 Mayıs 1988'de yayın hayatına başlayan *Sosyalist-Feminist Kaktüs* dergisi daha ağırbaşlı ve teorik yönelimli bir dergi olmayı seçti. Başlangıçta klasik bir kadm dergisi görünümünde iken, zamanla feminizmin gündeme getirdiği birçok soruna sahip çıkan ve bunları zaman zaman 30-35.000'lere ulaşan tirajıyla feminist grupların erişebildiği çevrenin dışına taşımada önemli bir işlev gören *Kadınca* dergisi yayımını sürdürdü. Derginin genel yayın yönetmeni Duygu Asena ise, 1987'de yayımladığı *Kadının Adı Yok* adlı, kısa sürede 50 baskı yapan, 100.000'in üzerinde satan kitabı ile, kadının kimlik *kazanma,* uğraşının önemi gibi feminist düşünceleri geniş kadın kesimlerine taşımayı başardı.

Yeni hareket örgütlenme konusunda hiyerarşileri yeniden üretme kaygısıyla

dernekleşmeye uzak durmuş ve daha çok kampanyalar yoluyla (Dayağa Karşı Dayanışma Kampanyasim sonradan, 1989'da, "Mor iğne" adı verilen cinsel tacize karşı kampanya, 438. maddeye karşı kampanya, 1990'larda da bekâret kampanyası, tecavüze karşı kampanya gibi kampanyalar izleyecekti) çalışmışsa da, harekette yer alan kadınlardan bazılan, Ayrımcılığa Karşı Kadın Derneği (1987-1990) gibi dernekler kurdular. Özellikle İstanbul'da yoğunlaşan bu çoksesli, çok renkli hareket, basında ve toplumda yarattığı yankı sonucu, 1980'lerin ikinci yarısında, kadın sorunlarına yaklaşımı farklı olan başka kadm gruplarını da harekete geçirdi. Çoğu 19501erde, 1960'larda kurulmuş kadm derneklerinde bir canlanma görüldüğü gibi, 1986'da Şengül Akçar tarafından kurulan Kadm Emeğini Değerlendirme Vakfı, 1986'da Semra Özal tarafından kurulan Türk Kadınını Tanıtma ve Güçlendirme Vakfı, 1988'de başkanlığım Türkân Saylan'm üstlendiği, laikliğin tehdit altında olduğu noktasından hareket eden Çağdaş Yaşamı Destekleme Derneği gibi yeni ve birbirinden çok farklı örgütler kuruldu.

Günümüzde Kadın Hareketleri: 19901ı yıllar, genelde 19801i yılların feminist kadın hareketine yaslanan yeni kurumların ortaya çıkmasıyla başladı; Dayağa Karşı Dayanışma Kampanyası'nm uzantısında 1990'da kurulan Mor Çatı Kadın Sığınma Vakfı ve 1990'da kurulan Kadm Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi(-0 ile kadm araştırmaları konusunda uzmanlaşan ilk üniversite birimi olan İstanbul Üniversitesi Kadın Sorunları Araştırma ve Uygulama Merkezi ve kadın istihdamı konusunda uzmanlaşan Marmara Üniversitesi Kadm işgücü İstihdam Araştırma ve Uygulama Merkezi bu kurumların başlıcalandır.

Öte yandan, 19801i yılların ortalarında üniversitelerdeki "türban'lı kadm öğrencilerle görünürlük kazanan, çalışmalarını 1980lerin ikinci yarısında *Mektup, Kadın ve Aile, Bizim Aile* gibi dergiler çevresinde sürdüren İslamcı kadınların, yürüttükleri taban çalışmasıyla, Refah Partisi'nin 1994 yerel seçimlerinde İstanbul anakent ve birçok ilçe belediyesi seçimlerini kazanmasına katkıda bulundukları görüldü.

Bu gelişme, "Medeni Kanun Reformu İçin İstanbul Platformu" gibi (1993'te yürütülen imza kampanyasmda, büyük bölümü İstanbul'dan olmak üzere 100.000 imza toplandı) oluşumlarda zaman zaman işbirliği yapmakla birlikte, aralarında daima bir gerilim bulunmuş olan, Atatürk reformlarının korunmasını hedefleyen eşitlikçi Kemalist kadınlar ile eşitlikçiliğin ötesini hedefleyen daha radikal feminist kadınların, Türkiye için "olmazsa olmaz" kabul edilen "laiklik" temelinde, daha geniş tabanlı kadm platformlarında bir araya gelmelerine yol açtı.

Bibi. Y. Arat, "1980'ler Türkiye'sinde Kadın Hareketi: Liberal Kemalizmin Radikal Uzantısı", *Toplum ve Bilim,* S. 51 (199.D; A. Başbuğ Yaraman, *Elinin Hamuruyla Özgürlük,* İst., 1992; B. Caporal, *Kemalizmde ve Kemalizm Sonrasında Türk Kadını,* Ankara 1982; S. Çakır, "II. Meşrutiyetle Kadın Hareketi ve Kadınlar Dünyası Dergisi", (İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, doktora tezi), 1991; ay, "Osmanlı Kadm Demekleri", *Toplum ve Bilim,* S. 53 (1991), s. 139-159; ay, "Beyaz Konferanslar", 77; S. 123 (1994), 28-31; A. Demirdirek, *Osmanlı Kadınlarının Hayat Hakkı Arayışının Bir Hikâyesi,* Ankara, 1993; N. Şeni, "19. Yüzyıl Sonunda İstanbul Mizah Basınında Moda ve Kadın Kıyafetleri", *1980'ler Türkiye'sinde Kadm Bakış Açısından Kadınlar,* (der. Ş. Tekeli), 1993; Ş. Tekeli, "80'lerde Türkiye'de Kadmlann Kurtuluşu Hareketinin Gelişmesi", *Birikim,* S. 3 (1989); Z. Toprak, "1935 İstanbul Uluslararası Feminizm Kongresi ve Banş", *Düşün,* S. 24 (1986); ay, "Halk Partisinden Önce Kurulan Parti Kadınlar Halk Fırkası", *TT,* S. 51 (1988); Z. Toska, "Tanzimat Kadını", *TT,* S. 124 (1994); S. Çakır, *Osmanlı Kadın Hareketi,* İst., 1994.

ŞİRİN TEKELİ

KADIN ÖRGÜTLERİ

Kadınlar tarafından ve kadınların çeşitli sorunlarının çözümüne yardımcı olmak üzerekumlmuş, yardım, eğitim, kültür, mesleki gelişme, cinsiyet ayrımcüığıyla mücadele veya siyasal amaçlı demek, birlik, parti vb örgütlenmelerin tümü.

Osmanlı Dönemi

Sadece Cumhuriyetten soma değil Osmanlı döneminde de, II. Meşrutiyet'in ilanını izleyen yıllardan başlayarak, ilk ve en önemli kadm örgütleri İstanbul'da kurulmuştur. Rumeli'de Selanik, Anadolu'da istanbul'un imparatorluğun toplumsal hareketlilik açısmdan en canlı ve gelişkin merkezleri olduğu hatırlanırsa kadm hareketinin^) ve onun temel öğelerinden olan kadm örgütlenmesinin merkezinin İstanbul olması doğaldır.

Osmanlı döneminde, İstanbul'daki ilk kadm örgütü 1908'de Fatma Aliye(->) Hanım tarafından kurulan Nisvan-ı Osmaniye İmdat Cemiyeti'dir ve bir yardım demeği niteliğindedir.

Özellikle Balkan ve I. Dünya savaşları sırasında İstanbul'da yardım demelerinin sayısında artış görülür. Topkapı Fukaraperver Cemiyet-i Hayriyesi, Kadıköy Fukarasever Hanımlar Cemiyeti, Himaye-i Etfal Cemiyeti, Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyeti, Müslüman Kadın Birliği bunlar arasmda sayılabilir.

Hilal-i Ahmer Cemiyeti Hanımlar Heyeti, 1911'de Balkan Savaşı'ndan soma Rumeli'den gelen kimsesiz göçmen kadınlara yardım edip onların geçim problemlerini "iş evleri" açarak çözmeye çalışmıştır. Derneğin kurucusu Dr. Besim Ömer Paşa'nm Darülfünun Konferans Salonu'nda verdiği konferanslar büyük ilgi görmüş, sağlık konusu başta olmak üzere pek çok konuda kadınlan bilgilendirmiştir.

Asker Ailelerine Yardımcı Hanımlar Cemiyeti'nin başkanı Nuriye Canbolat, başkan yardımcısı Hayriye Talat Hanım, kâtibe Emine Reşit, muhasebeci Suad Reşad, veznedar Sabiha Nuri, üyeler İrfan Bedri, Leyla Vacid, Nezihe Veli, Tevhide Osman, Hediye Sırn, Kâmile İsmail ile Madam Panciri'dir.

Müslüman Kadm Birliği, Süleyman Paşa'nın kızı Mediha Süleyman tarafından I. Dünya Savaşı sonlarında kurulmuştur. Dernek, yardım toplamak için piyangolar düzenlemiş, konferanslar vermiştir. Somaları admı "Sulhperver Türk Kadınları Cemiyeti" olarak değiştirmiştir.

Donanma Cemiyeti'yle, Müdafaa-ı Milliye cemiyetleri de Balkan Savaşı sonrasında kurulmuştur. Donanma Cemiyeti'nin kolu olan "Hanımlar Heyeti"; ülke donanması için yardım toplayıp bu amaçla konferanslar, müsamereler ve piyangolar düzenlemiştir.

Osmanlı toplumundaki çeşitli dinsel gruplara mensup kadınlar da kendi derneklerinde örgütlenmişlerdir. Beyoğlu Rum Cemiyet-i Hayriye-i Nisvaniyesi bunlardan biridir. Demek, Kasımpaşa'da yangın felaketine uğrayanlara 360 takım elbise dağıtmıştır. Türk ve Ermeni Kadınlar Ittihad Cemiyet-i Hayriyesi gibi dernekler Müslüman ve gayrimüslim kadınların işbirliğine örneklerdir.

istanbul'da yaşayan yabancı uyruklu kadınlar da yardım derneklerinde bir araya gelmişlerdir. Bir Fransız heykeltıraşın kansı olan Madam Pompard, Abeilles (Balardan Grubu) adıyla bir yardım derneği kurmuştur. Demeğin, *Kadınlar Dünyası'* mn(->) Fransızca nüshasında yayımlanan Aralık 1913 Raporu'nda, 200'e yakın üyeye sahip olduğu belirtilmiş, Türk kadınlarına da derneğe katılmaları için çağrıda bulunulmuştur.

Yardım dernekleri dışında, yine aynı dönemlerde İstanbul'da kadınların kurduğu eğitim amaçlı dernekler vardır. 1913'te, Balkan Savaşı ertesinde, Osmanlı Türk Hanımları Esirgeme Derneği, Sabiha Süleyman, Nezihe Muhiddin, Hamiyet Hulisi, Settare Ahmet Ağaoğlu, Saniye Muhtar tarafından kurulmuştur. Demek, savaş sonucu yoksul ve kimsesiz kalan kadm ve çocukların sorunlarına eğilmiştir. Kız çocuklarının eğitimi temel amaç olarak alınmış, özellikle iş yaşamına girmeleriyle ilgili mesleki eğitim üzerinde durulmuştur. Kadına ekonomik güç ve beceri sağlayacak iş alanlarının açılması, böylece ülkenin ekonomik gelişimine de katkıda bulunulması, demeğin planları arasındadır.

Dernek çatısı dışında, kadınların el ürünlerinin "Şefkat Pazarı" adıyla sergilenerek satışa sunulması derneğin faaliyet alanlarından biridir.

Eğitim alanında Ermeni kadın dernekleri de önemli işlev görmüşler, 1879'da Üsküdar'da Matmazel Zabel Hancıyan ile arkadaşları tarafından kurulan Azkaniver Hayuhyaç Ingerutyan, genç kızlara ait özel okullar açmayı ve Anadolu'daki Ermeni kadınlarının eğitimine yardım etmeyi amaçlamıştır. 15 yıllık bir faaliyetten sonra kapanan demek, 1908'de yeniden işlerlik kazanmış, yardım toplamak suretiyle, Anadolu'da 23 Ermeni okulu açarak faaliyetlerini sürdürmüştür.

Eğitim sorunu ile ilgilenen dernekler yanında İstanbul'da aynı dönemlerde özellikle kimsesiz kadınlara meslek öğreten, bu mesleği uygulamasını sağlayan, bu amaçla dikişevleri, fabrikalar açan demekler de vardır. Bu tür dernekler sadece İstanbul'da değil, Anadolu'nun çeşitli yerle-

rinde de faaliyette bulunmuşlardı. Özellikle "dikişevleri", demeklerin ilk teşebbüsleriydi. Esirgeme Derneğinden ayrılan Behire Hakkı Hanım, 1914'te, "Biçki Yurdu" adıyla İstanbul'da Divan-ı Umumiye civarında, Çiftesaraylar Caddesi no. 21'de böyle bir ticarethane açmış; yurda gelen kadınlara terzilik öğretildiği gibi, dışarıya siparişle dikiş dikilmiş; Kadıköy, Üsküdar gibi İstanbul'un çeşitli semtlerinde de şubeler açılarak işin boyutu genişletilmiştir.

Kadınlara istihdam alanı açmayı sadece kadınların oluşturduğu dernekler üstlenmemiştir. Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i Islamiyesi, 1916'da İstanbul'da Enver Paşa'nm himayesinde kurulmuştur. Dernek üyelerinin tümü erkeklerden oluşmuştur: Harbiye Nezareti Müsteşarı İsmail Hakkı, Harbiye Nezareti Mektupçusu Ali Rıza, İstanbul Mebusu Salah Cimcoz, dava vekili Mehmet Selahaddin bunlardan bazılarıdır. Dernek, sadece kadınların çalıştığı fabrikalar açtığı gibi, anlaşma yaptığı özel ve resmi kuruluşlarda da kadınların çalışmasını sağlamıştır. Dernek aracılığıyla, kadınlar gönüllü olarak askere de alınmış, "kadın işçi tabudan" oluşturulmuştur. Savaş sırasında erkek işgücünün azalması benzeri girişimlerin başlıca nedenidir.

Kültür amaçlı dernekler, istanbul kadm hareketi ve örgütlenmesinin bir özelliğidir. Kadınları kültürel açıdan bilgilendirmek, geliştirmek amacıyla kadınlar tarafından çeşitli dernekler kurulmuştur: Asri Kadın Cemiyeti, Musiki Muhibbi Hanımlar Cemiyeti, Osmanlı Kadınları Terakkiperver Cemiyet, Osmanlı Kadınlar Cemiyeti, Nisvan-ı Hey'et-i Edebiyesi, Osmanlı Ittihad-ı Nisvan Cemiyeti, Çerkez Ittihad ve Teavün Cemiyeti, Teali-i Nisvan Cemiyeti bu tür dernekler arasındadır.

Hayriye Melek Hunç tarafından 1919' da istanbul'da kurulan Çerkez Ittihad ve Teavün Cemiyeti, *Diyane* isimli bir yaym organına sahiptir. Demeğin amacı, Çerkezler hakkında araştırma yapmak, kadınlara milli bilinç vermek ve bilgilendirmektir.

Teali-i Nisvan Cemiyeti, Halide Edip ve arkadaşları tarafından II. Meşrutiyet'te faaliyete geçmiştir. Demeğe üye olmak için Türkçeyi çok iyi okuyup yazmak ve İngilizce derslerine devam etmek gibi bazı koşullar aranmıştır. Derneğin amacı kadınlan geliştirmek, bilgilendirmek, dolayısıyla bilinçlendirmektir.

Ülke sorunlarına çözüm arayan, dar anlamda olmasa da geniş anlamda siyasal dernekler arasında Mamulat-ı Dahiliye İstihlâk-ı Kadınlar Cemiyet-i Hayriyesi sayılabilir. Yerli üretimi yaymak ve yerli malı kullanımını teşvik için 1913'te Melek Hanım tarafından kurulmuştur. Osmanlı ekonomisinin gelişememe nedenleri üzerinde durulmuş, ekonomik bağımlılık olayına dikkat çekilerek kadınların bu problemi çözmedeki belirleyici rolleri açıklanmıştır. Dernek bir terzihane açmış, yerli mamulleri, desteklemek için sergiler düzenlemiştir. *Siyanet* isimli dergi, tüm bu amaçların gerçekleştirilmesinde somut işlev görmüştür.

Ayrıca İstanbul'da, doğrudan siyasal partilerin kurduğu veya açık siyasal amaçlı dernekler de vardır. Ittihad ve Terakki Cemiyeti'nin kadınlara yönelik Ittihad ve Terakki Kadınlar Şubesi ve Osmanlı Kadınları Terakkiperver Cemiyeti gibi dernekler dışında Türk Ocakları da, düzenlediği konferanslarla kadınlara seslenmeye çalışmıştır.

Osmanlı Türk Hanımlan Esirgeme Derneği İdare Heyeti.
Kadın Eserleri Kütüphanesi Arşivi

Cumhuriyet'in hemen öncesinde 15 Haziran 1923'te Dariilfünun'da Kadınlar Şûrası İctimaiyesi'nde Kadınlar Halk Fırkası kurulmuştur. Kurucu Nezihe Muhiddin'dir. Partinin kuruluş gerekçesi kadının varlığı ve kişiliğini kitlevi bir şekle dönüştürmek olarak açıklanmıştır. Ancak kuruluş için istenen izin, vilayetten alınamamıştır. Daha soma program daha ılımlı bir hale getirilerek, programındaki siyasal içerikli maddeler çıkarılmış, 5 Şubat 1924'te bu kez izin alınmıştır. Ancak bu izin parti için değil, demek içindir ve Türk Kadınlar Birliği adlı yeni demek bu gelişmelerin sonucunda kurulacaktır.

Kadınlar Halk Fırkası ve Türk Kadınlar Birliği'nin kurucusu Nezihe Muhiddin.
Kadın Eserleri Kütüphanesi Arşivi

II. Meşrutiyet dönemi İstanbul kadm demekleri içinde, feminist olarak tanımlanabilen belki de tek dernek, yayın organı *Kadınlar Dünyası* olan Osmanlı Müdafaa-ı Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti'dir (Osmanlı Kadınının Hukukunu Savunma Demeği). Mezhep ayrımı gözetmeksizin her Osmanlı kadınına, hattâ ecnebi kadınlara da açık olan demek, 28 Mayıs 1913'te kurulmuştur. Demek başkam Ulviye Mevlan, sekreteri Pakize Sadri, muhasebecisi Aziz Haydar Hanım'dır. İdare heyeti Fatma Pakize, Süreyya Lütfü, Sıdıka Ali Rıza, Aziz Haydar, Belkıs Şevket, Yaşar Nezihe, Sara Arif, Nimet Cemil, Şükûfe Nihal'den oluşmuştur. Dernek, kadınların eşitlik ve hak taleplerini somutlaştırmış, eğitim, çalışma, aile ve toplumsal yapıda değişim için model önermiş, bir kadm inkılabının gerekliliğini vurgulamıştır.

BIbL Z. Toprak, "Osmanlı Kadınlan Çalıştırma Cemiyeti, Kadın Askerler ve Milli Aile", *TT,* Mart 1988; S. Çakır, "Osmanlı Kadm Demekleri", *Toplum ve Bilim,* Bahar 1991; ay, *Osmanlı Kadm Hareketi,* İst., 1994.

SERPİL ÇAKIR

Cumhuriyet Dönemi

Cumhuriyet'in ilanından sonra, ilki 7 Şubat 1924'te İstanbul'da kurulan Türk Kadınlar Birliği olmak üzere çeşitli dönemlerde farklı amaçlarla çok sayıda kadın örgütü kurulmuştur. Bunların çoğu, doğrudan olmasa da dolaylı olarak çeşitli siyasal eğilimlerin kadm örgütlenmesine yansımasının ürünüdür. Bu yüzden Cumhuriyet sonrasında kadın örgütlerinin amaçlarına göre gruplandırılması daha güç olmakla birlikte, tüzüklerindeki amaçları ve ağırlıklı faaliyetlerine göre bir sınıflandırma yapmak olanaklıdır.

Kadın Haklarını Savunma Amacıyla Kurulan Örgütler: İstanbul'da Cumhuriyet sonrasında, kadın haklarını savunmak amacıyla kumlan örgütlerin ilki Türk Kadınlar Birliğidir (7 Şubat 1924). Kurucuları, Nezihe Muhiddin, Nimet Remide, Şükûfe Nihal, Matlube Ömer, Seniye, Nesime İbrahim, Zaliha, Emrullah Tuğrul Faize hanımlar olan demeğin amacı, kadınlann düşünsel ve toplumsal alanlarda düzeylerini yükselterek onları toplumsal ve siyasal haklarını kullanacak sorumluluk ve bilince ulaştırmak ve yoksul aile, kadın ve çocuklara yardım etmektir. Dernek Nezihe Muhiddin'in başkanlığı döneminde *Kadın*

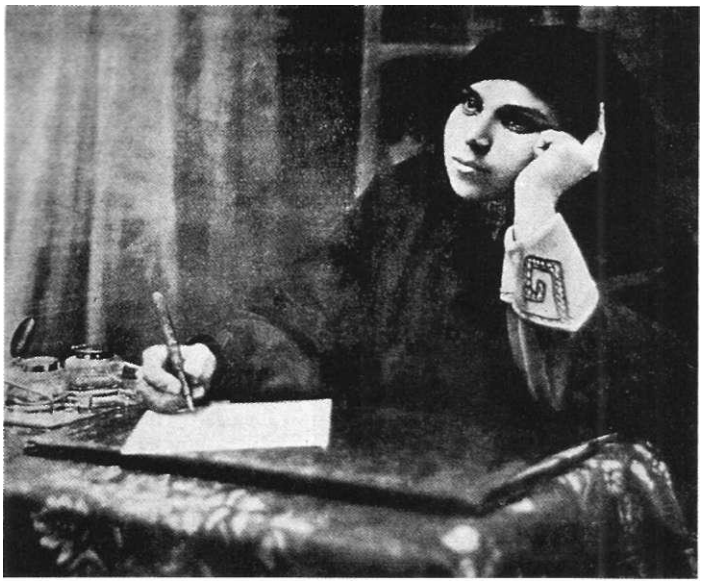

Osmanlı Müdafaa-ı Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti üyelerinden ve şiirlerinde toplumsal içerikli konuları ilk kez işleyen şair Nezihe Yaşar Hanım. *Kadın Eserleri Kütüphanesi Arşivi*

Yolu, Latife Bekir'in başkanlığı döneminde ise *Kadın Sesi* adlı bir dergi çıkarmıştır. Kadınlara oy hakkı istemiyle, miting ve toplantı gibi etkinlikler düzenlenmiş, 1933 Marsilya Dünya Kadınlar Kongresi'ne, 1935 İstanbul 12. Feminizm Kongresi'ne katılmıştır. 11 Mayıs 1935'te kapanmış, 13 Nisan 1949'da Ankara'da yeniden açılmış, bu tarihten itibaren İstanbul'da şube düzeyinde çalışmaya başlamıştır.

1954 te Kadın Haklarını Koruma Demeği kurulmuştur. Kuruculan, Mediha Gezgin (emekli müzik öğretmeni), Safiye Karaduman (ev kadmı), Saide Çalt (muharrir), Muammer Develi'dir (eski Tokat milletvekili). Demeğin amacı Türk devriminin kadınlara sağladığı hakları korumak ve kadın haklarını her alanda erkek hak ve yetkilerine eşit hale getirmeye çalışmaktadır. Dernek 1959'da Uluslararası Feminist Kadınlar Kulübü'ne üye olmuş, bu çerçevede Avrupa'da veya İstanbul'da her yıl açılan kadın sanatçılara ait sergilere katılmıştır. Kadın haklarıyla ilgili konularda bilimsel toplantılar düzenlenmiş, 1977'de Medeni Kanun'daki değişiklik yasa tasarısını hazırlayarak parlamentoya iletmişlerdir.

İleri Kadınlar Demeğinin kuruluş tarihi 1965'tir. Kurucuları Beria Onger (avukat), Hayrunissa Candan (ilkokul müdiresi), Türkân Çavuşoğlu (memur), Güzin Güner (memur), Mevhibe Demiray'dır (memur). Dernek, tüzüğünde çalışan kadınların bağımsızlık, özgürlük ve eşitlik haklarını Atatürk ilkeleri ışığı altında savunmak, bu konudaki gericilikle savaşmak ve kadınların haklarını kullanmadaki bilinç düzeylerini yükseltmek amacmda olduğunu belirtir. 1970'te kapanmıştır.

Türk Kadınını Güçlendirme ve Tanıtma Vakfı, İstanbul'da 6 Nisan 1986'da başta Semra Özal (dönemin başbakanı Turgut Özafın eşi), Emine Adla Cerrahoğlu, Semra Edes, Necla Kavala, Melike Tugay Haşefe, Leyla Yeniay Köseoğlu, Aynur Yurtçu, Türkân Sabancı olmak üzere toplam 31 kadın tarafından, çalışan kadınların, kırsal kesimde, tarımda, kültür, sanat ve politikada, ekonomik, sosyal ve kültürel alanlarda dayanışmalarım geliştirmek, güçlendirmek ve Türk kadınlarının ulaştığı sosyal, ekonomik ve kültürel düzeyi tüm dünyaya tamtmak amacıyla kurulmuştur. *Türk Kadını* adlı bir dergi çıkarmış, bu dergi toplam 24 sayı yayımlanmıştır. Resmi nikâhı olmayan aileler için toplu nikâh kıyma çalışmalan ve gezici sağlık otobüsleri ile anne ve çocuk sağlığına yönelik çalışmalar yapmıştır. Vakıf merkezi 1987'de başkanı Semra Özafın isteği üzerine Ankara'ya taşınmıştır.

Çağdaş Yaşamı Destekleme Derneği'nin kuruluş yılı 1989, kuruculan Aysel Ekşi (profesör, öğretim üyesi), Türkân Saylan (profesör, öğretim üyesi), Aysel Çelikel (profesör, öğretim üyesi), Necla Arat (profesör, öğretim üyesi), Tüten Ayla Ang (doktor, okutman), Birnur Özümert (emekli banka müdürü), Hatice Şiyma Arsel (ev kadını), Süreyya Ağaoğlu'dur (avukat). Amacı Atatürk ilke ve devrimleri ile gerçekleşen kadm haklarının korunması, gelişmesi, yaygınlaştırılması, bu bağlamda da kadınların siyasal, ekonomik, toplumsal, yasal ve kültürel tüm özgürlüklerden yararlanmalannın sağlanmasıdır. Aynca çağdaş eğitim yolu ile çağdaş insan ve topluma ulaşılması yolunda çalışmaktır. Kadınların kurduğu bir dernek olmakla birlikte çalışmalarmı "laiklik", "kadm haklan" ve "öğretim birliği yasası" üzerine yoğunlaştırmıştır. Bu konularda panel, seminer, konferans gibi bilimsel toplantılar yapmaktadır.

Kadınlarımız Fikir ve Kültür Derneği'nin kuruluş tarihi 1990'dır. Kuruculan Süreyya Hiç (öğretim üyesi), Özden Günergin (emekli banka müdürü), Ayten Çetiner (ev kadını), Meliha Köken (ev kadını), Türkân Bozyer (hekim, öğretim üyesi), Sema Kasapoğlu (yüksek endüstri mühendisi), Fehamet Ülker'dir (emekli öğretmen). Amacı, üyelerinin sosyal, ekonomik ve kültürel alanlardaki çeşitli düşünsel etkinliklerine olanak hazırlamak, kadınları gene bu alanlarda güçlendirmek, yüceltmek, bunun yanında da ulusal kültüre sahip çıkarak gelişmesine katkıda bulunmaktır. Genelde panel, konferans gibi bilimsel toplantılar düzenlemektedir. **1993**'e kadar 11 toplantı düzenlemiştir, bunların yalnızca 2'si kadın konusundadır.

Kadın Haklarını Araştırma ve Geliştirme Derneği, **1991**'de kurulmuştur. Kurucuları Süreyya Hiç (öğretim üyesi), Güner Gürol (mimar), Vildan Özbak (avukat), Ülay Hancıoğlu (emekli turizmci), Nazan Tamöz (sigortacı), Sema Kasapoğlu (endüstri mühendisi), SennurKaya'dır. Amacı kadm haklarının korunması, geliştirilmesi, kadınların da sahip oldukları haklar konusunda bilinçlendirilmesi, kadınlar arasında mesleki dayanışma sağlanmasıdır. Her yıl bir konuyu ele alarak o konuda çalışmalar yapan dernek, bu bağlamda, 1992'de "Eğitim Sistemi" ve "Siyasal İrade" konusunda, 1993'te de "Dünyada ve Türkiye'de Kadın" konusunda panel, konferans gibi bilimsel toplantılar düzenlenmiştir.

Uluslararası Kadın Demeklerinin Türkiye'deki Örgütlenmeleri: Soroptimist Kulüpleri Federasyonu (kuruluşundaki ilk adı Meslek Kadınları Yardım Cemiyetidir); ilk kez **1921**'de ABD'de California Eyaleti Oakland kentinde kurulmuştur. İstanbul'da kuruluş tarihi 1948'dir. Kurucuları Müfide Ferit Tek (muharrir), Pakize Tarzi (hekim), Müfide Küley (hekim), Ülken Akçura (hekim), Nüzhet Gökdoğan (profesör), Muazzez Tahsin Berkant (romancı), Lütfiye Anbal (terzi), Nerime Çapan'dır (şapkacı). Amacı, çeşitli ülkelerdeki aynı ya da ayrı meslekten kadınların görüş alışverişinde bulunmaları, böylece bilgi ufuklarını genişletmeleri ve bu şekilde meslekleri nde daha yararlı olmalarının sağlanması ve dostluklarının güçlendirilmesidir. 1948'den itibaren okuma yazma ve kadınlara ekonomik bağımsızlık kazandıracak el becerisi kursları açmaktadır, bu kurslar 1972'denberi Gültepe Toplum Eğitim Merkezinde düzenlenmektedir. Her yıl belirli sayıda, lise ve üniversitede okuyan kız öğrenciye burs vermektedir.

Türk Üniversiteli Kadınlar Demeği 1949'da Sara Akdik (profesör, fen fakültesi), Beraet Zeki Üngör (avukat), Müfide Küley (doçent, tıp fakültesi), Süreyya Ağaoğlu (avukat), Türkan Rado (doçent, hukuk fakültesi), Pakize Tarzi (hekim) tarafından kurulmuştur. Amacı, üniversite ve yüksekokul bitirmiş kadınlar arasında düşünce alışverişini, dostluğu, anlaşma ve yardımlaşmayı sağlamak, bu yolla kültür hareketlerinin gelişmesine yardımcı olmaktır. Derneğin merkezi ilk kez 1914'te Londra'da kurulmuştur.

Zonta (İş ve Meslek Kadınları Derneği), ilk kez 1919'da ABD'de Buffalo New York'ta kurulmuştur. Kızıldereli Sioux'lardan alınmış Zonta sözcüğünün anlamı "namuslu ve güvenilir" demektir. Kumluş tarihi 1963; kurucuları, Ayşe Sarıalp (genel müdür), Adnan Eseniş (Özel Eseniş Koleji sahibi), Suzan Akpınar (eğitimci), Gülseren Ramazanoğlu (halkla ilişkiler), Nermin Somersan (hukukçu), Suna Erik (ABD'de mukim), Asuman Baytop'tur (profesör,

eczacılık fakültesi). Dernek, iş ve meslek yaşamına girmiş ve girecek olan kadınların sosyal, kültürel, eğitimsel ve ekonomik statülerini yükseltmeyi amaçlamaktadır. Edebiyat toplantıları yapmaktadır.

Yardım Amaçlı Kadın Dernekleri ve Vakıfları: Hanımlar İlim ve Kültür Derneğinin kuruluş tarihi 1973; kurucuları, Fevziye Nuroğlu (eczacı), Emine Çolak, Mualla Baloğlu, Şükran Derinde, Seyhan Kayar, Fatma Mirasyedi, Meliha Okur'dur. Gençlere maddi ve manevi yönden yardımcı olmayı, bunun yanında Türk ahlak ve geleneğini savunmak amacıyla hanımlara ve genç kızlara yardımcı olmayı amaçlamaktadır. 1973-1978 arasında *Şadırvan* adlı bir dergi yayımlamıştır. Üniversitede okuyan kız öğrencilere burs vermektedir. Kadınlara kültür, sanat ve el becerisi kursları düzenlemektedir. Babası olmayan, okuyan çocuklara yardım etmektedir.

Hanımlarımız Eğitim ve Kültür Vakfı, 1988'de kurulmuştur. Kurucuları, Gülsen Ataseven (doktor), Yıldız B. Tanrısever (doktor), Semra Böhürler (iktisatçı), Lale Kuran (kimya mühendisi) ve Nigâr Akhan' dır. Hanımlar ilim ve Kültür Derneği'nin vakfıdır. Kadınları iş ve meslek sahibi yapabilmek için dikiş, nakış, konfeksiyon gibi kurslar açmaktadır. Üniversitede okuyan kız öğrencilerin barınma sorunlarını çözmek için 2 yurt açmışlardır. "İslam ve Kadın", "Feminist Akımlar", "Kitle İletişim Araçlarında Kadın" vb konularda konferanslar düzenlemekte, "Gülmeyi Unutanlar", "Öğretmen Destek Fonu" gibi adlarla yardım programları uygulamaktadır.

Şefkat Vakfı, 1986'da Fevziye Nuroğlu, Meliha Yalçıntaş, Gülten Deniz, Zeynep Gürsel, Rabia Kaçar tarafından kurulmuştur. Gerek vakıf üyeleri arasında sosyal ve kültürel gelişmeyi gerçekleştirmek, gerekse ülkenin "içtimai" ve "ilmi" kalkınmasına katkıda bulunmak amacındadır. Kimsesiz kız ve erkek çocukları ilkokuldan yüksekokula kadar okutmakta, bu süreçte yeme, yatma, barınma, giyim, okul masraflarını karşılamaktadır. Bu vakfı kuranların aynı dönemde kurdukları Dost Hanımlar Derneği de vardır.

Dost Hanımlar Derneği, 1986'da Adalet Avanoğlu, Güler Demirci, Zehra Toksan, Semin Silahtaroğlu, Gülen Ağra, Meliha Yalçıntaş, Ayşegül Demirci, Neyir Bilge tarafından Türk ahlak ve geleneğini savunmak, bu konuda hanımlara ve genç kızlara ilmi ve kültürel yönden yardımcı olmak ve gençlere maddi ve manevi yardımda bulunmak amacıyla kurulmuştur. Kız ve erkek öğrencilere burs vermektedir. Daha çok polis aileleri yararlanmaktadır.

Vakıflar Kız Talebe Yurdu'ndan Yetişenler Eğitim ve Kültür Vakff nın (VATEV) kuruluş tarihi 1993; kumcuları Şükran Cinemre (sigorta müfettişi), Saime Akpınar Toptan (hâkim), Günay Aykaç Atalayer (öğretim üyesi), R. Melike Güler Çimen (yüksek mimar), Nurdan Özöney Erkanlı (kimyager), Hatice İpekten (personel müdürü), Zerrin Ediz (İTÜ öğretim görevlisi), Habibe Türkoğlu Öndek'tir (öğretmen). Amacı üniversite eğitimlerini Vakıflar Kız Yurdu'nda kalarak tamamlayan kadınlar arasında kültürel ve ekonomik dayanışma sağlamak, bunun yanında maddi olanağı olmayan üniversiteli kız öğrencilere maddi ve manevi katkı sağlamaktır. Türkiye'de ilk kez aynı yurtta kalan kız öğrencilerin dayanışmasına yönelik bir kadın örgütlenmesidir. Üniversiteli kız öğrencilere burs vermektedir.

Devrimci, Siyasal Amaçlı Örgütlenmeler: Türkiye Devrimci Kadınlar Derneği, 1969'da kurulmuştur. Kumcuları, Necla Özgür, Saadet Baraner, Eflan Aytaç, Mediha Özçelik, Asiye Eliçin, Neriman Hikmet Öztekin, Birsen Balcıkardeşler, Gültaze Erdem, Hale Özgür, Tülay Kurnaz'dır. Türk kadınlarını, emperyalizme, işbirlikçilerine, feodal mütegallibeye karşı verilmekte olan "milli demokratik devrim" ile dünyada barışı egemen kılma savaşı için bir araya toplamak ve bu amaçta öncü durumuna gelmelerini sağlamak amacını belirtmiştir. 1971'de kapanmıştır.

İlerici Kadınlar Derneği, 1975'te, Beria Onger (avukat), Nursel Üstün (mühendis), Vahide Yılmaz (montör), Zuhal Meriç (öğretmen), Şeyda Talu (ev kadını), Dora Küçükyalçın (hekim), Zülal Kılıç (memur), Gönül Taylan tarafından kurulmuştur. Dernek, kadınlara tanınmış sosyal ve ekonomik hak ve özgürlüklerin kâğıt üzerinde kalmaması, günlük yaşamda somut olarak uygulanması ve geliştirilmesi için yasaların tamdığı tüm olanakları kullanarak uğraşmak amacındadır. Ağustos 1975'ten 1980'e kadar düzenli olarak *Kadınların Sesi* adlı bir dergi çıkarmıştır. *Kadın Sorununun Tarihsel Gelişimi, Ana ve Emekçi Kadın Olarak İşçi Kadının El Kitabı* gibi çeşitli yayınları bulunmaktadır. Emekçi kadınlara yönelik, demek lokalinde; sendikalarla ortak olarak sendika lokalinde, fabrikalarda okuma yazma kursları açmıştır. Kadınlar için 20 yılda emeklilik, kreş, gündelikçi kadınların sigorta kapsamına alınması konularında kampanyalar açmış, 8 Mart ve 5 Aralık günlerinde etkinlikler düzenlemişlerdir. UKDF'ye (Uluslararası Demokratik Kadınlar Federasyonu) üye olmuştur. 1979'da Sıkıyönetim Komutanlığı kararıyla kapatılmıştır.

Demokrasi Mücadelesinde Kadm Derneği'nin (DEMKAD), kuruluş tarihi 1988' dir. Kuruculan Ayten Can, Filiz Tarakçı, Feride Kurtulan, Sara Kapucu'dur. Emekçi kadınlar arasında örgütlülük gücüyle erkeklerle omuz omuza mücadele etmenin koşullarını yaratmayı ve kadınların ülke sorunlarından bağımsız olarak görmedikleri sosyoekonomik sorunlarının çözümünü amaçlamaktadır. Hayat pahalılığına karşı mücadele, Filistin halkıyla dayanışma, gecekondu yıkımına karşı eylemler ile 8 Mart günlerinde de etkinlikler düzenlemiştir. 1992'de Dernekler Yasasina göre kapatılmıştır.

Demokratik Kadm Derneği'nin kuruluş tarihi 1988'dir. Kurucuları Hikmet Beskisiz, Nahide Algın, Nurten Atagül, Figen Öcal, Fatma Tansu Sakarya, Şükran Şahin, Cavide Özdemir, Nesrin Ülu, Ayşe Gücükçavuş'tur. Kadını cins olarak ezilmişliğe

Osmanlı Müdafaa-ı Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti üyesi Belkıs Şevket Hanım.
Kadın Eserleri Kütüphanesi Arşivi

mahkûm eden ekonomik, toplumsal kurumların değiştirilmesi, kadınlar üzerinde yüzyıllardır süregelen her türlü baskının kaldırılması, gelenek ve değer yargılarının dönüştürülmesi için mücadele ettiğini vurgular. Kadınlar Dayanışma Yürüyüşü'ne, 1989'da Türkiye'de ilk kez düzenlenen Kadın Kurultayı'na katılmış, 8 Mart etkinlikleri, paneller düzenlemiş, 1990'da İnsanca Yaşamda Kadm Derneği ile birleşmiş, *Sesimiz* adlı bir dergi yayımlamıştır.

Feminist Kadın Örgütlenmesi: Özellikle 1980 sonrasında önemli yer tutar. Kadm Çevresi Yayıncılık Hizmet ve Danışmanlık AŞ, 1984'te Müzeyyen Aytaç, Ayşe Nilgün Himmetoğlu, Zekiye Gülser Kayır, Stella Ovadiya, Nursen Öztunalı tarafmda kurulmuştur. Amacı ev içinde ve dışında, ücretli, ücretsiz çalışan kadınların ürünlerim tanıtmak, pazarlamak, bilim, teknik ve sanat alanlarında bilgi düzeylerini yükseltmek ve kültürel iletişimi sağlayacak her türlü üretim ve etkinlikte bulunmaktır. Bir kitap kulübü kurmuş, burada feminizmle ilgili konularda tartışma toplantıları düzenlemiştir. *Feminist* adlı bir dergi çıkarmış, *Feminizm, Kadınlık Durumu, Evlilik Mahkûmları, Ben Bir Feministim* gibi kitaplar yayımlamıştır. 1987' de kapanmıştır.

Kadın Emeğini Değerlendirme Vakfi nın kumluş tarihi 1986'dır. Kumcuları Şengül Akçar, Zehra Coşkun, Leyla Onur'dur. Amacı atıl kadın emeğini geleneksel ev işleri dışına çıkararak gelir getirici yaratıcılığa dönüştürmek, verimini artırmak, bu yolla kadının sosyoekonomik statüsünü yükseltmektir. Kadınlar için bir dizi eğitim programı uygulamaktadır. Kadınların ürünlerini aracısız pazarlayabilecekleri bir merkez, çocuklar için gündüz bakımevi, yuvalar açmıştır ve yönetmektedir.

Ayrımcılığa Karşı Kadın Derneği'nin 1987'de Kariye Şenliği'ndeki standı. *Kadın Eserleri Kütüphanesi Arşivi*

Ayrımcılığa Karşı Kadın Derneği, kadın haklarına ağırlık veren bir kuruluştur. 1987'de Ayla Kapan (Alpdoğan), Elmas Bengü, Fatma Özaydm, Firdevs Helvacıoğlu (Gümüşoğlu), Gül Ergenç, Hüsniye Bütün, Menekşe Kaya, Necla Gün, Nilgün Taşan, Selma Alnın tarafmdan kurulmuştur. Amacı, kadınların, toplumda ekonomik, sosyal, siyasal ve kültürel yaşamın her alanında eşit insanlar olarak yer almalarına engel olan ve binlerce yıllık bir geçmişten beslenen ataerkil kurumların, geleneklerin, değer yargılarının dönüştürülmesi ve yasaların değiştirilmesi için mücadele etmek olarak belirtilmiştir. Dayağa Karşı Dayanışma Kampanyası başlatmış, *Bağır/ Herkes Duysun* adlı kitabın hazırlanmasına katkıda bulunmuş, evlilik, radikal feminizm, sosyalist feminizm, cinsellik, aşk, kadın hareketi tarihi, doğum kontrolü gibi konularda toplantılar düzenlemiştir. 1990'da kapanmıştır.

Kadın Kültür Evi AŞ, 1989'da açılmıştır. Kuruculan Şener Macit, Canan Toksöz, Selma Atabek, Nermin Coşkun, Saadet Özkol, Munise Sökmen'dir. Kadınların evlerinden çıkmalarını sağlamak, yaşantılarına sahip çıkmalarını gerçekleştirmek ve kadınların kültür birimlerini evrensel kültürle zenginleştirmek için bir mekân oluşturmak amacıyla kurulmuştur. 'Medeni Kanun" ile "Cinsel Tacize Karşı" kampanyalar düzenlemiş dayak yiyen kadınların barınma sorunlarını çözmeye çalışmış, ücretsiz hukuk danışmanlığı yapmıştır. 1990'da kapanmıştır.

Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezinin^) kuruluş tarihi 5 Nisan 1990'dır. Kurucuları Fatma Şirin Tekeli, Jale Baysal, Deniz Aslı Mardin, Suat Füsun Akatlı, Zafer Füsun Yaraş'tır. Amacı kadınların geçmişini iyi tanımak, bu bilgileri bugünün araştırmacılarına derli toplu bir şekilde sunmak ve bugünün yazılı belgelerini gelecek kuşaklar için saklamaktır.

Mor Çatı Kadın Sığınağı Vakfı, 1990'da M. Canan Ann, Firdevs Gümüşoğlu, Fatma Özaydın, Hatice Gülseren Özlen, Zehra Büyükdağlı, Nurperi Sancak, Filiz Kerestecioğlu, Fatma Yaprak Ertür, Şirin Tekeli tarafından kurulmuştur. Amacı, aile içi ya da dışı şiddete maruz kalmış kadınların sığınabilecekleri evler açmak, işletmek, onlara bir meslek kazanmalarında ya da mesleklerini yapmalarında yardımcı olmaktır. Danışma merkezinde hukuki ve psikolojik danışmanlık hizmetleri verilmekte, sığınmaevi açma ve işletme çalışmaları yapılmaktadır.

İstanbul'da kadınların mesleki örgütlenmeleri arasında, kuruluş tarihi 1968 olan Türk Hukukçu Kadınlar Demeği sayılabilir. Süreyya Ağaoğlu (avukat), Fahire Akman (noter), Suat Berk (avukat), Çiçek Ecemen (avukat), Şukufe Ekitler (savcı), Nuran Sayın (emekli 4. Şube müdürü), Muazzez Tümer (hâkim), Nihal Uluocak (hukukçu profesör), Beraat Üngör'ün (avukat) kurdukları demeğin amacı hukukçu kadınlar arasında dostluk ve bilim ilişkileri kurmak, başta kadın, çocuk ve aileyle ilgili olmak üzere tüm hukuk problemleriyle ilgili yasa ve yayınları incelemek, bu konularda mesleki dayanışmada bulunmaktır.

Kadm Eczacılar Demeği ise 1989'da Emine Esin, Işık Şartekin, Derya Uludağ, Sevgi Selçuk, Belma Çallıoğlu, Ayşe Selen Akata, Yeşim Genç tarafından kurulmuştur. Amacı, eczacılık mesleğindeki kadm eczacılar arasında dostluk ve dayanışmayı sağlamak, haklarını korumaktır.

Üniversite Kadın Araştırma Merkezleri ve Dernekleri: 1990'lardan sonra çeşitli üniversitelerde kadm araştırma merkezleri kumlmuştur. istanbul Üniversitesi Kadm Sorunları Araştırma ve Eğitim Merkezi (KAM) 1990'da kurulmuştur. Kurucuları Prof. Dr. Necla Arat, Prof. Dr. Türkân Saylan, Prof. Dr. Aysel Çelikeidir. Amacı, kadınların eğitim, sağlık, hukuk, siyaset ve iş yaşamındaki sorunlarına ilişkin araştırmalar yapmak, kadın-erkek eşitliğinin yerleşmesini hızlandırmak, cinsiyetçi ayrımcılığı ortadan kaldırmak, kadın araştırmalarıyla ilgili yüksek lisans, kurs gibi programlar yapmaktır. Kadm araştırmaları konusunda yüksek lisans programı ve araştırma projeleri yürütmektedir. Kuruluşundan itibaren sürekli olarak kamuya açık bilimsel toplantılar yapılagelmektedir. Kadm dernekleriyle işbirliği yapılmakta, kız öğrencilere burs verilmektedir.

Kadın Araştırmaları Derneğinin kuruluş tarihi 1991'dir. Kurucuları Gülsevil Erdem, Sibel Aşna, Türkân Akyol, Aysel Çelikel, Bimur Özümert, Necla Arat, Taylan Keser, Tuna Erdem; amacı, eğitim, kültür, hukuk ve sağlık alanlarında kadınlara ilişkin bilimsel araştırmalar yapmak, Kadın Araştırmaları Merkezi'ne destek sağlamaktır. Tüm çalışmalarını Kadın Araştırmaları Merkezi ile birlikte yürütmektedir.

Marmara Üniversitesi Kadm işgücü İstihdamı Araştırma ve Uygulama Merkezi'nin (KADİŞISAR) kuruluş tarihi 1992'dir. Başkanı Prof. Dr. Necla Pur'dur. Amacı, Türkiye'deki kadın işgücünün istihdamı ile ilgili her türlü konuya eğilmek, bu konularda çeşitli araştırma, inceleme, bilimsel toplantılar ve yayınlar yaparak konuyu bilimsel verilerle ortaya koymaktır. Kadın işgücünün istihdamı konusunda eğitim programları uygulamakta, panel, konferans gibi bilimsel toplantılar düzenlemektedir. "Türk Kadınını Politik Hayata Özendirme-Hazırlama" kursu düzenlemiştir.

Kadın İşgücünü Destekleme Derneği (KİDER) 1994'te kurulmuştur. Kurucuları Gülin Tosun, Ufuk Kocamaz, Mahmut Duran, Ayça Akalın, Prof. Dr. Necla Pur, Doç. Dr. Tiğinçe Oktar, Yrd. Doç. Dr. Ümran Akyüz'dür. Amacı, Marmara Üniversitesi Kadın İşgücü Merkezi'ne destek sağlamak ve merkezin amaçları doğrultusunda çalışmaktır.

Ayrıca İstanbul'da kız liselerini, herhangi bir eğitim kurumunu bitirmiş kadınların kurdukları çeşitli demekler vardır.

1972'de, Mediha Gezgin, Melike Bayburt, Münire Ekşioğlu, Mübeccel Göktuna, Neda Örer, Şükriye Erker, Fahriye Ünen tarafından kurulan Türkiye Ulusal Kadınlar Partisi, 1924'ten sonra İstanbul'da kadınların tek siyasal parti kurma girişimleridir. Amacı, kadınların ülkenin kaderine erkeklerle eşit olarak katkıda bulunmalarının koşullarını sağlamak, kadmın da insan ve vatandaş olduğunu topluma kabul ettirmektir. Parti, gereklerini yerine getiremediğinden 1973 ve 1977'de seçimlere katılamamış, 1980 askeri darbesinden sonra diğer siyasal partilerle birlikte faaliyeti durdurulmuş, daha soma da kapatılmıştır.

ZERRİN EDIZ

KADIN YAŞAMI

Bizans Dönemi

İstanbul'da kadınlar çeşitli baskı ve kısıtlamalara tabi olmakla beraber başkent Konstantinopolis'in siyasi, toplumsal, ekonomik, dini ve kültürel yaşamı içerisinde önemli faaliyetlerde bulunmuş ve belirleyici roller oynamışlardır. Geçerliliğini hiçbir devirde kaybetmeyen tutucu değer ve tavırların yarattığı stereotipik kadın imajıyla toplumsal gerçekler arasmda dikkate değer farklılıklar vardır. Ancak kadınların faaliyetlerinin büyük çoğunluğu, ekonomik ve siyasi olanlar da dahil olmak üzere, ev ve aile yaşamı etrafında odaklaşmış veya kadınların idaresindeki tek Bizans kurumu olan manastırlar çerçevesinde gerçekleşmiştir.

Kadm yaşamı hakkında mevcut verile-

rin çoğu, birkaç istisna dışında, yüksek tabakaya mensup, yani imparatorluk ailesinden veya aristokrat sınıftan kadınlara aittir. Halktan kadınlara ilişkin belge eksikliğinin yanısıra, kaynaklarda görülen kronolojik bir dengesizlik sonucunda 4-11. yy'larda kadın yaşamına dair bilgiler 11-15. yy'lara göre daha kısıtlıdır.

Eskiçağ kültür ve geleneklerinin büyük ölçüde muhafaza edildiği erken Bizans döneminde (4-7. yy), kadınların Konstantinopolis'te oldukça dışadönük bir toplum yaşamı sürdürdükleri ve gerek bireysel gerek toplu olarak göreceli bir özgürlüğe sahip oldukları görülür. Bu devrin siyasi ve dini işlerinde faal kadınlar arasında en bellibaşlıları, başkentteki konaklarının yanısıra Anadolu ve Trakya'da da topraklan bulunan ve servetinin bir bölümünü Bizans kilisesine yardım ve bazı dinsel ihtilafların çözümüne adayan kadın diyakon Olimpias (ö. 408); II. Teodosios (hd 408-450)(->) üzerinde büyük güç sahibi olan ablası Pulheria(->) ve karısı Atenais-Eudokia(-»); I. Iustinianosün (hd 527-565)(->) kansı Teodora(->); ve Herakleiosün (hd 610-641)(->) danışmanı ve yardımcısı olarak, onun siyasi kararlarına şekil veren, seferlerinde dahi kendisine eşlik eden ikinci karısı Martina'dır. Bu dönemde bazı kadınlar başkentin entelektüel yaşamında da etkinlik göstermiş, sanat ve kültür hamileri olarak ön plana çıkmışlardır (bak. Anikia luliana). Elit kesimden kadınlar, toplumsal yaşamlarını böyle canlı bir şekilde sürdürmekteyken, Eski Ahit'teki görüşleri benimseyen din adamları, kadının erkeğe göre ikincil konumda olduğunu vurgulamakta ve kadınların toplumsal yaşama katılmalarına genelde olumsuz tavır almaktaydılar.

Hıristiyan ideolojisi ve kurumlarının giderek kökleştiği ve Bizans devletinin bir dizi askeri, ekonomik, demografik ve dini buhran içerisine düştüğü 7. ve 8. yy'larda kadının konumunda önemli değişiklikler meydana geldiği göze çarpar. Toplumsal ve dinsel bazı kısıtlamaların şiddetle uygulanması sonucunda kadınların toplum hayatından soyutlanarak ev ve aile yaşamıyla sınırlı bir varoluşa indirgenmeleri bu yüzyıllarda ağırlık kazanan bir olgudur. Kadınlar, bundan böyle, kendi evleri dahilinde bile yaşamlarını özel dairelerde (gynaeceum) erkeklerden ayrı ve inziva halinde sürdürmek zorunda kalmışlardır. Bir süre sonra ise, İmparator VI. Leon (hd 886-912)(->) çıkardığı yeni bir yasayla kadınların mahkemelerde şahitlik yapma haklarını ellerinden almıştır. Bazı araştırmacılara göre, kadınların 7. yy'ın sonlamdan itibaren toplumsal yaşamdan silinmesindeki baş etkenlerden biri, daha önceleri de var olan çekirdek ailenin aşağı yukarı aynı zamanlarda Bizans iç yapışırım ana birimi haline gelmesidir (bak. aile). Diğer bir görüş de Bizans devleti ve toplumunun bu yıllardaki belirgin özelliği olan militarizasyonun (askerileşmenin) kadınları arka plana ittiğidir.

8. ve 9. yy'lara rast gelen Ikonoklazma(->) döneminde, başkentte toplumun her kesiminden kadınların devletin resmi politikası olan Ikonoklazma hareketine açık bir şekilde karşı koydukları ve ikonalara ibadetin sürdürülmesi için verilen mücadelede militan bir rol oynadıkları doğrudur (bak. ayaklanmalar). Ayrıca gerek birinci gerek ikinci Ikonoklazma dönemine son veren her iki hükümdarın da kadın olması dikkate değer bir noktadır. Ancak kadınların ikonalara bu denli bağlı olmalarının temelinde, kilise içerisinde onlara tanınan resmi ve toplumsal rollerin pek sınırlı olması yatmaktadır. Papazlıktan men edilen ve sadece diyakonluk gibi basit bir göreve layık görülen kadınlar, ayrıca kilise ayinlerine erkeklerden ayrı tutuldukları özel galeri veya bölmelerde katılmak zorundaydılar. Bu koşullar altında, surete tapma evde de uygulanabilen kişisel ve özel bir ibadet yolu olması nedeniyle, pek çok kadına çekici gelmiştir.

11. yy'da kadınların toplum içindeki önemlerinin yeniden artmaya başladığı görülür. Makedonyalılar Hanedanı'nın(->) son temsilcileri Zoe(->) ve Teodora(->) kardeşler 1040 ve 1050'li yıllarda bir süre iktidarı salt kendi adlarına ellerinde tutmuşlar, aynı zamanda başkentte Imparatoriçe Zoe'yi desteklemek üzere çıkan büyük ayaklanmada (1042) kadınlar aktif bir rol oynamıştır (bak. ayaklanmalar). Bunu 1081'de Komnenos Hanedam'mn(->) tahta yükselmesiyle açılan yeni bir çağ izlemiş ve bu çağda özellikle elit kesimden olan kadınlann güç ve etkileri herkes tarafından açıkça tanınmıştır. Bizans'ın tek kadm tarihçisi Anna Komnena(->) bu devrin ürünüdür. Yine aynı devirde, I. Aleksios Komnenos (hd 1081-1118)(->), kendisi askeri mücadelelerle meşgulken, devletin idari, mali ve ekonomik tüm sorumluluklarını annesi Anna Dalassene'ye(->) devretmeyi uygun görmüştür. I. Aleksios'un karısı ve Anna Komnena'mn annesi İrene Dukaina ise imparatora askeri seferlerinde sık sık eşlik etmiş, oğlu II. Ioannes'e karşı bir komplo düzenlemiş, manastırlar inşa ettirmiş ve zamanın edebi faaliyetlerine katkıda bulunmuştur. 12. yy boyunca, başkent aristokrasisinin ve özellikle Komnenoslar klanının kadınlarının adları muhtelif saray entrikalarına ve diğer siyasi hareketlere karışmaya devam etmiştir. I. Andronikos Komnenosün tahttan indirilip öldürülmesiyle son bulan 1185 ayaklanmasında, halktan kadınların oynadığı rol, aristokrat olmayan başkentli kadınların da dönemin siyasi mücadelelerinde bir ölçüde faal olduklarına işaret eder. Kadınlann evlerinde "gynaeceum" adlı sırf kendi cinslerine mahsus dairelere kapanmaları geleneğinin 11. yy'dan sonra terk edilmesi, onlann artan özgürlüMerinin bir başka göstergesidir.

Bazı araştırmacılar kadınların toplumda daha gözle görülür roller edinmelerini, Bizans geleneksel aile yapısında 11. yy'm sonlarıyla 12. yy'da gerçekleşen çekirdek aileden geniş aileye doğru dönüşüme bağlarlar. Yine aynı yıllarda aristokrat sınıfı ve asalet kavramının güçlenmesiyle birlikte nesep ve şecereye gösterilen yeni ilgi de, kadınların soy taşıyıcıları olarak itibar kazanmalarına yol açmıştır. Bunlara ek olarak, kadınlar önceleri genelde yalnızca dinsel kapsamlı bir ilk eğitime tabi tutulmaktayken, 11. yy ve somasında başkentin belirli çevrelerinden kadınların daha yüksek seviyedeki seküler eğitime duydukları ilgiyi tatmin edebilmiş olmaları (bak. eğitim), onların siyasal, toplumsal, ekenomik ve kültürel yaşamdaki paylarının artmasını mümkün kılmıştır. Yaklaşık 12. yy'da, Bizans'a dışarıdan gelip yerleşen romantik aşkla ilgili yeni fikirler ise, dişiliğin ve cinselliğin yüceltilmesine yol açarak kadının statüsünün gelişmesinde rol oynamış olabilir.

Komnenoslar dönemine mahsus eğilimlerin birçoğu Paleologoslar döneminde de (1261-1453) süregelmiş, imparatorluğun ve aristokrat ailelerin kadınları zamanın siyasi ve dini anlaşmazlıklarında aktif rol oynamaya devam etmişlerdir. Bunların bir kısmı erkek akrabalarıyla devlet idaresinde işbirliği yapmış (örneğin, V. îoannes Paleologosün annesi ve naibi Savoylu Anna veya VI. Ioannes Kantakuzenosün kamu idaresinde çok deneyimli olduğu söylenen annesi Teodora Kantakuzene gibi), bir kısmı da iktidardaki akrabalarının resmi politikalarına açıkça karşı koymuşlardır (VIII. Mihael'in Roma ve Bizans kiliselerini birleştirmesini tasvip etmeyen kız kardeşi Eulogia ve yeğeni Teodora Komnene Raulaina veya Palamizm karşıtı rahibe İrene Humnaina Paleologina gibi). Bu dönemin varlıklı kadınlan başkentin iktisadi yaşamında da büyük atılımlar yapmışlar, drahomalarını sık sık ticari işlere veya zanaat girişimlerine yatırmış, hattâ para takas işlerine girmeleri kanunen yasak olmasına rağmen, zaman zaman faizle borç para bile vermişlerdir. Edebi, artistik ve kültürel çevrelerde yine çok sayıda kadm yazar, kaligraf, kitapsever, sanat hamisi ve manastır kurucusu bulunmaktaydı.

15. yy'ın getirdiği politik ve ekonomik sorunlar, Konstantinopolis'te Komnenoslar döneminden beri süregelmekte olan bu canlı kadm yaşamını olumsuz şekilde etkilemiş olabilir. Zira kenti 1420'de ziyaret eden Venedik Elçisi Francesco Filelfo, kadınların evlerinden nadiren, yalnızca kiliseye gitmek veya yakını akrabalarını ziyaret için, o da gece, başörtülü ve hizmetkârların refakatinde olmak kaydıyla dışarı çıktıklarını gözlemler.

Konstantinopolis'te Bizans çağının istisnasız her döneminde kadınların en faal, saygın ve korumada oldukları yer aileleriydi. Ailedeki baş işlevleri ise çocuk doğurmaktı. Geleneksel olarak Bizans kadınları vücutlarını fazla göstermezler, giysi olarak etekleri ve kolları uzun tunikler ile çoğu kez baş ve omuzlarını kapatan "maphorion" adlı başörtüleri kullanırlardı. Ancak dansçılar, saygın olmayan veya ahlak kurallarına uymayan kadınlar, hizmetçiler ve ebeler, Bizans sanatında genellikle ya açık başla ya da değişik tarz bol başlıklarla resmedilmişlerdir.

Kadınlara mahsus meslek ve ekonomik

işlevlere gelince, dokumacılık kadınlar arasında görülen en yaygın meslektir. Her ne kadar kuramsal ve ideolojik görüşlerde kadınların piyasa için kumaş üretmelerinin ve geçimlerini bu yoldan temin etmelerinin uygunsuz olduğu iddia edilmişse de, 11. yy'da Konstantinopolis'te lonca benzeri bir örgüte dahil olan profesyonel kadın dokumacıların varlığına ilişkin kanıtlar mevcuttur. Rahibeler dahi zaman zaman manastırlarında, pazarda satılmak üzere, geniş çaplı kumaş imalatına girişmişlerdir. İkinci olarak kadınlar sağlık alanında mesleki faaliyette bulunup çoğunlukla ebelik, aynı zamanda doktorluk ve hemşirelik de yapmışlardır. Fakat Pantokrator Manastırının hastanesindeki kadm hastalara bakmakla yükümlü olan tek kadm doktor, oradaki erkek doktorların gözetimi altında bir nevi asistan gibi çalışmakta ve onların maaşlarının yarısı kadarım almaktaydı. Üçüncüsü kadınlar gıda maddeleri üreticisi ve satıcısı olarak, perakende ticarete de el atmışlardır. Ibn Battuta 14. yy'da Konstantinopolis'in çeşitli pazar yerlerindeki zanaatkar ve satıcıların çoğunluğunun kadm olduğunu belirtir. Öte yandan kadınlara ait olup saygm görülmeyen meslek grupları arasında fahişeliğin yamsıra dansözlük, aktrislik vb gelir.

Bibi. J. Beaucamp, "La situation juridique de la femme â Byzance", *Cahiers de civilisation médiévale,* S. 20 (1977), s. 145-176; ay, *Lestatut de la femme â Byzance (4e- 7e siécle),* 2 c, Paris, 1990-1992; A. W. Carr, "Women and Monasticism in Byzantium: Introduction from an Art Historian", *ByzantinischeForschungen,* S. 9 (1985), s. 1-15; C. S. Galatariotou, "Holy Women and Witches: Aspects of Byzantine Conceptions of Gender", *Byzantine and Modern Greek Studies,* S. 9 (İ984-1985), s. 55-94; L. Garland, "The Life and Ideology of Byzantine Women: A. Further Note on Conventions of Behaviour and Social Reality as Reflected in Eleventh and Twelfth Century Historical Sources", *Byzantion,* S. 58 (1988), s. 361-393; J. Herrin, "Women and Faith in Icons in Early Christianity", *Culture, Ideology and Politic,* (haz. R. Samuel, G. Stedman Jones), londra, 1982, s. 56-83; A. E. laiou, *Gender, Society andEconomic Life in Byzantium,* Aldershot, 1992; N. Necipoğlu, "Bizans'ta Kadınlar", *Çağlarboyu Anadolu 'da Kadın: Anadolu Kadının 9000 Yılı,* İst., 1993. s. 125-131; A.-M. M. Talbot, "Bluestocking Nuns: Intellectual Life in the Convents of Late Byzantium". *Okeanos: Essays Presented to Ihor Sevcenko,* Cambridge, Mass., 1984, s. 604-618.

NEVRA NECİPOĞLU

Osmanlı Dönemi

Osmanlı döneminde kadınların yaşamım, büyük ölçüde harem(~>) olgusu belirler. İslamiyet ve Türk gelenek ve göreneklerinin Bizans "gynaeceum'üyla karşılaşmasının yarattığı harem, İstanbul sarayındaki kadınlar kadar sıradan halk kadınlarının hayatmı da etkileyip biçimlendirmiştir. İstanbul'un bir özelliği olarak harem hayatmm, zaman zaman ve yer yer, diğer yörelere göre daha yumuşak, sınırlama ve yasakların görece daha gevşek olduğu bilinir.

Osmanlı dönemi boyunca bazı saray kadınları, Bizans sarayındaki kadar olmasa da pahişahları, şehzadeleri etkileyerek siyasal olaylara karışmışlar; ancak 19. yy' m ortalanna gelene kadar Osmanlı kadınları toplum hayatımn dışmda kalmışlardır.

Özellikle 19. yy'ın ortalarına kadar Osmanlı döneminde İstanbul kadınlarının yaşamı çoğunlukla evde geçerdi. Müslüman kadınların, kocaları ve nikâh düşmeyecek kadar yakın akrabaları dışında erkeklere yüzü açık görünmeleri yasak olduğundan evler kadınlarla erkekleri birbirinden ayıracak biçimde düzenlenmişti. Kadınlar harem bölümünde çocukları ve eğer varsa cariyeleri ile yaşarlardı. Selamlık ise erkeklerle onların hizmetkâr ve kölelerine aitti. Orta halli ve zengin evleri sokaktan duvarlarla gizlenir, daha yoksul evlerde ise sokağa bakan bütün pencereler kafesle örtülürdü. Bahçelerde, iç avlularda da kadmlar için ayn bir bölüm olurdu.

Kadmlar günlerini ev işi yapmak, cariye ve hizmetkârlara nezaret etmekle, çocuklarının bakım ve eğitimiyle, ibadetle ve eğlenceyle geçirirlerdi.

Çokeşlilik sanıldığından çok daha azdı. Çokkarılı olan erkekler, karılarını bir arada oturmaya mecbur edemezlerdi. Çokkarılı erkeğin her karısının haremde ayn bir dairesi, ayn sofası ve ayn cariyeleri olurdu. Bütün kanlarını, ayn ayn evlerde oturtanlar da nadiren görülürdü.

Varlıklı ve orta sınıftan her ailenin cariyeleri olurdu. Daha somaki yüzyıllarda özellikle Çerkez ve Gürcülerden oluşan cariyeler, alınıp satılırdı. Ancak sultanın ve seçkinlerin cariyeleri genellikle çok genç kızlardan seçilir ve haremde dikkatle yetiştirilirler, çeşitli beceriler kazanırlardı. Cariye pazarları 19. yy'ın ortalarında köleliğin resmen yasaklanmasıyla kapatıldı, ama gizli satışlar sürdü.

Evler çok sade döşenirdi. Odaların başlıca eşyası duvara sabit bir sedirdi. Şilte ve yorganlar duvara gömme yüklüklerde durur, yataklar her akşam serilip sabah kaldırılırdı. Yemek de aym odada, ortaya konulan bir sini ya da bezin üstünde yenirdi. Soba yoktu. Başlıca ısınma aracı tandırdı.

Kadınlarla erkekler yemeklerim ayn ayrı yerlerdi. Ailenin babası hemen hemen daima yalnız başına yer, yaşlan ve durumları ne olursa olsun çocukları nadiren onunla birlikte sofraya otururdu. Kadın, yemeğini haremde yerdi. Haremde çalışan cariyeler ise her birlikte yemek yerlerdi.

Elişi, özellikle nakış, kadınların başlıca uğraşılarındandı. Evde hemen her şey nakışlı olurdu; mendiller, havlular, peşkirler, peçeteler, hattâ don ya da şalvarların uçkurları bile işlenirdi.

Evin günlük alışverişini hizmetkârlar yapar, hizmetçisi olmayan orta halli aileler ise gereksinimlerini seyyar satıcılardan karşılarlardı. Kadm çarşıya pek çıkmazdı.

İstanbul sokaklarında satıcı olarak dolaşan kadınlar sadece bohçacılardı. Bunlar da ancak belirli bir yaştan sonra bu işi yaparlardı.

Kadınların yaşamında çok önemli bir grup da ebe kadınlardı. Doğumu ebe kadınlar yaptırırdı (bak. doğum âdetleri). Kadm gebe kalınca bir ebe seçilir, kendisine hediye olarak birkaç okka şeker ve kahve gönderilirdi. Bu ebe zaman zaman gebe kadının evine gelir ve muayenelerini yapardı. Ebe doğumdan bir hafta-10 gün önce çocuğun kundağını hazırlar, doğum için gelirken de kendi özel iskemlesini birlikte getirirdi. Doğumdan sonra ebe kadın çocuğu yıkar, tuzlar, tatlı dilli olması için ağzına şeker sürer, sesinin güzel olması isteniyorsa, göbeğini uzunca keserdi. Doğum sonrası döneme ilişkin âdetler çok dikkatle uygulanırdı. Kadm ve çocuk, loğusa yatağına yatırılır, kadına o günden

1914'te ilk kez Telefon İdaresi'nde çalışma hakkı elde eden kadınlar (soldan): Hamiyet Derviş, Bedia Sekip, Mediha Enver, Refika Mustafa, Bedia Osman, Semifia Hikmet, Bayan Minter.
Kadın Eserleri Kütüphanesi Arşivi

itibaren "baldırıkara" denilen ottan kaynatılarak günde birer fincan içirilirdi. Loğusanın başına kırmızı tülden bir çatkı atmak da âdetti. Şerbedik şeker kaynatılıp, sürahilere konur, sürahiler kırmızı tüle sarılırdı. Bu sürahiler akrabalara, din adamlarına, tanıdıklara gönderilerek doğum resmen bildirilmiş olurdu. Al basmaması için, loğusa, odasında hiç yalnız bırakılmazdı. Loğusalığın altıncı gününde son günü toplantısı yapılır, çoğu kez bir hoca hanıma mevlit okutturulurdu. Akşama kına gecesi yapılırdı. Sabaha kadar çengiler oynardı. Gece yansı çocuk büyük bir törenle beşiğe yatırılırdı. Kırkıncı gün de loğusa ve çocuğu hamama götürülürdü.

Çocuk doğurtmanın yanısıra ebeler hekimlik de yaparlardı. Bir kadının erkek hekime görünmesi gerektiği zaman, kocası ya da cariyeleri her zaman yanında bulunurdu. Hekim hastanın nabzını ancak kolu baştanbaşa bir tülbentle örtülü halde tutabilirdi. Ama erkek hekime çok az gereksinim duyulur, çoğu zaman hekim gibi çalışan kadınlara başvurulurdu.

Uzmanlıklarına göre ebelere "aşıcı", "damar basıcı", "kırbacı" (karın şişmelerini tedavi eden) gibi adlar verilirdi. Lady Montagu(->), 1717'de, bu kadınların çiçek hastalığına karşı ceviz kabuğu içine konulmuş bir aşı uyguladıklarını, aşının yararlarını gördükten sonra bunu kendi çocuğuna da yaptırdığını yazmaktadır.

Gizli doğuracak ya da çocuk düşürecek kadınlara yardım eden ebeler de vardı. Bunların çoğunun Musevi kadınları olduğu ve daha ziyade işlerini evlerinde yaptıkları söylenmektedir. Çocuk düşürmek İstanbullu kadınlar arasında dikkat çekici bir düzeye geldiğinden, bu durumun engellenmesi için 1858'de hükümetçe bazı tedbirler kondu. Önce hekim ve eczacılara, bununla ilgili ilaçlan vermemeleri için İstanbul kadılığı ve dört topluluğun (Müslüman, Yahudi, Ermeni ve Rum) dini liderleri tarafmdan yemin ettirildi. 5'ten fazla çocuğu olanlara yardım edilmeye başlandı; çocuk düşürenler de ihbar ediliyordu.

Sokakta Kadın: Kadınlar hamama ve mezarlığa gitmek, anne babasına ziyarette bulunmak, alışveriş etmek ya da sadece gezinmek için sokağa çıkabilirlerdi, ama bu durumda evin diğer hanımları, cariye ve hadımlar onlara refakat ederdi. Ancak yaşı çok ilerlemiş olanlar kendi başlarına sokağa çıkabilirlerdi. Kadınlar camiye gitmezlerdi. Ancak daha sonraki dönemlerde kadınların büyük camilerden Sultan Ahmed ve Şehzadebaşı camilerine gitmelerine izin verilmişti.

Hangi milletten olursa olsun kadınlar gerek davranış, gerekse giyim bakımından sokakta azami derecede edebe uygun hareket etmeye mecburdular. Hükümet ve polis İstanbul'da bu konuyu çok ciddiye alırdı, çünkü 1725'te çıkarılan bir fermanda söylendiği gibi "Allah her türlü bela ve afetten korusun, İstanbul, Osmanlı ülkesinin yüzü suyudur; ulema, sulaha, üdeba beldesidir, ahalisinin tabaka tabaka tespit edilmiş kıyafetleri vardır". Nitekim İstanbul'da yalnızca kadınlar değil tüm halkın

Kıyafet kanunundan sonra İstanbul sokaklarında görülen hanımlar. *Cengiz Kahraman arşivi*

giysüerinin biçim ve renkleri rütbe, meslek ve milliyetlerine göre kanunlarla belirlenmişti.

Gerek ahlaki, gerekse ekonomik nedenlerle de, kadınların ev dışmdaki davranışları ve kıyafetleri konusunda, yüzyıllar boyunca çok şiddetli yasak fermanları çıkarılmıştı.

Örneğin, **16.** yy'da kadınların Eyüp'te kaymakçı dükkânlarına girmesi yasaklanmıştı. Buralarda kadınların âşıklarıyla buluşmaları nedeniyle "kadınların kaymakçı dükkânlarına gitmemesi, gelen kadınların dükkâna alınmaması" buyrulmuştur (1573).

Fetihten II. Abdülhamid döneminin (1876-1909) sonlarına kadar devam eden bir yasak da kayıklara erkeklerle beraber binme yasağıydı. Yasağın konulma nedeni bazı "hafifmeşreb nazenin taze kadınların, kayıklarda, kırıkları olan erkeklerle buluşmalarına mani olmak'tı. 1580'de bu konuda kayıkçılar kâhyasına gönderilen bir fennanda, "taze avratların levend taifesiyle kayığa girip gezmelerinin" engellenmesi istenmektedir. Bu nedenle genç kadınlar Haliç ve Boğaziçi'nde dolmuş yapan kayıklara bile erkekle binemezlerdi. Bu yasaktan yalnız ihtiyar kadınlar, o da dolmuş kayığı olmak şartıyla istisna edilmişti.

19. yy'ın ortalarında da kadınların babaları ya da oğullarıyla sokakta yürümeleri, aynı arabaya binmeleri ve belli meydanlardan geçmeleri yasaklandı.

Tanzimat'ın ilanından sonra yayımlanan bir duyuruda, "Halkın ve hele kadınların elbiselerine dair evvelce ilan edilen hükümler bilindiğinden herkesin bu tembihlere uyması ve hilafına hareket etmemeleri icabetmektedir... Kadınlar acık sacık kıyafetle gezmeyecek, saat onbirden soma sokaklarda kadınlardan kimse kalmıyacaktır. Kadınlar eşya almak için çarşı içinde dükkân ve mağazalardan içeri girip alışveriş edemeyecekler, alacağı ne ise bunu satan dükkânların önünde edebi ile dump istediği şeyi isteyecek, aldıktan sonra hemen evine dönecektir" denilmektedir.

1876'da sokaklar aydınlatıldığı zaman, kadınların gece sokağa çıkmaları yasaklanmıştı. 19. yy'm son 10 yılında bile sultanın buyruğu ve şeyhülislamın talebiyle "Müslüman kadınların giyecekleri giysilerin niteliğini ve nasıl hareket etmeleri gerektiğini" belirleyen kurallar konmuştu. Buna göre genel yerlerde ve işlek caddelerde görünmek ve ziyaretler yapmak Müslüman kadınlara yasaklanmıştır. Polis memurları en büyük uyanıklığı göstermeye ve kurallarda öngörüldüğünden daha ince bir çarşaf giymeye cüret eden bir kadm görür görmez tutanak tutmaya çağrılmışlardır. Müslüman kadınlara arabayla ya da yaya olarak Beyazıt, Şehzadebaşı ve Aksaray semtlerine gitmek, oralarda gezinmek, Kapalıçarşiya girmek ve dükkânlara girip oturmak yasak edilmiştir. Müslüman kadınların genel yerlerde gruplar halinde toplanmaları kesinlikle yasaklanmıştır. Bu tür bir grubu gören polis, kadınlara dağılmalarını emretmekle yükümlüdür. Bu dağılma çağrısı gruptaki en yaşlı kadına, yanındaki öbür kadınlara yöneltilecektir.

III. Osman (hd 1754-1757) kadınların haftada yalnızca 4 gün sokağa çıkabileceklerini buyurmuş, TV. Mustafa döneminde (1807-1808) ise kadınların evden çıkması yasaklanmıştı. Ancak bu yasaklar çok kısa dönemler için geçerli olmuş, diğer zamanlarda kadınlar kısıtlı da olsa evin dışı-

Eminönü'nde kadın taksi şoförü, 1930'lar.
Salahattin Giz

na çıkabilmişlerdir. Hattâ sokakta dolaşan kadınların sayısı 19. yy'da İstanbul'a gelen bir İngiliz kadmını şaşırtmıştı: "Bir erkek kalabalığının araşma seıpiştirilmiş kadın miktarı da tahminin çok üstünde idi. Rahat ve korkusuz köprüyü geçmekte olan bu beyaz, kırmızı, mavi, yeşil ve mor renkli kıyafetlere bürünmüş kadınların, şeffaf peçeleri arkasında parlayan siyah gözlerinden başka bir şey görmek mümkün değildi..."

Hali vakti yerinde olan kadınlar şehir içinde "koçu" denilen yaysız arabalarla dolaşırlardı. Koçu arabaları genellikle gösterişsiz olur, pencereleri kafesle kapatılır, içleri cevizle kaplanıp, kumaşla döşenirdi. Bunlarm binmek ve inmek için küçük merdivenleri vardı. Ancak sultanların ve kimi seçkin kadınların özel koçuları olur, diğerleri kira arabası kullanırlardı. Yaylı arabalar çıkınca koçular kullanılmaz oldu (bak. arabalar). Daha sonraları kupa, landolar çıkmış, kadınlar daha sonra da körüklü faytona binmeye başlamışlardı.

Kadınlar uzun seyahate nadiren çıkarlardı. Bu da çoğu kez hacca gitmek için olurdu. Bu uzun yolculuklarda koçu arabalarından daha rahat taşıma araçlarından, örneğin at ya da katır tarafından taşman tahtırevanlardan yararlanırlardı.

Eğlence Hayatında Kadınlar: Kadınların başlıca eğlenceleri, birbirlerine misafirliğe ve toplanıp mesire yerlerine gitmek, Kâğıthane ve Boğaziçi'nde kayıkla gezmek, alışveriş yapmaktı.

Kadınların en kolay ziyaret edebilecekleri kişiler kendi aileleri olurdu, bu fırsat da sık sık çıkmadığı için bu çeşit ziyaretler bazen 15-20 gün uzardı. Kadın, küçük çocukları ve cariyelerini alarak annesi, kız kardeşi, teyzesi, kayınvalidesinde birkaç hafta kalabilirdi. O da aynı şekilde onları kendi evinde misafir ederdi. Böylece birçok aile hemen hemen bütün yıl boyunca birbirlerinin misafiri olarak vakit geçirirlerdi.

Hamama gitmek kadınların başlıca eğlencelerinden biriydi. Öyle ki, 17. yy'da kadının, "kocası ona mecbur olduğu şeyleri, ekmek, pilav, kahve, haftada iki defa hamama gitme parası temin edemiyorsa boşanma hakkına sahip olduğu" bildirilmektedir (bir diğer boşanma nedeni de erkeğin iktidarsızlığı ya da kadmdan normal olmayan zevkler istemeye kalkışmasıydı. Kadm bu durumda kadı huzuruna çıkarak kocasından ayrılma talep eder, kadı sebebini sorduğunda hiç konuşmadan ayağından pabucunu çıkarıp ters çevirerek yere koyardı). İstanbul'da bir dönemde zengin konaklarında 15.000 özel, halk için de 155 çarşı hamamı olduğu kaydedilmektedir.

Mezarlık gezileri kadınlar için aym zamanda bir piknik olurdu. İstanbul'a gelen birçok yabancı, mezarlıklarda oturup yemek yiyen, çocuklarını salıncakta sallayan kadınlardan hayretle söz etmektedir.

Mesire yerlerine arabayla ya da kayıkla gidilirdi. Bir ailenin özel kayığı olmasa da zarif ve değerli kumaştan bir kayık takımı, al renkli ehram, gümüş ve armudi seyir aynası, gümüş su tası ve sürahisi, iki gözlü Venedik sepeti, sefer tası, sofra takımı bulunurdu. Al ehram, kayığm kıç üstüne serilir, saçaklan deniz sularına değercesine kayığm iki tarafına salıverilirdi

Ünlü Kâğıthane âlemlerinin(-») en hareketli, en parlak zamanı ilkbahar mevsiminin cuma günleri idi. Hıristiyanlar ise pazar günleri giderlerdi. Kadınlarla erkekler ayrı ayrı otururlardı. Birinci köprüden itibaren içeriye doğru sahilin bir tarafi kadınlara, diğer tarafı erkeklere, iç kısmındaki top ağaçlarm altı da arabalılara ayrılmıştı. Kadınların mesire yerlerindeki davranışı da kurallara bağlanmıştı. Örneğin, 1752'de "hafifmeşreb kadınların namahremlerle buluşması" dolayısıyla çıkarılan fermanla "kadınların arabalarla uzak mesirelere gitmeleri yasak edilmiştir. Gidenlerle onları yasağa rağmen arabasına alıp götürecek arabacılar, yakalandıkları gibi İstanbul'dan taşraya sürüleceklerdir".

İstanbul'un seyir yerleri hakkında 1861' de yayımlanan "tembihname"de ise herkesin gidebileceği mesireler sayıldıktan sonra şöyle deniyordu: "Fakat erkek ve kadınlar için özel yerler bulunduğundan kadm ve erkek karmakarışık oturmayacak ve oturamayacaktır. Şayet bunun aksine hareket edenler olursa kanunun 254. maddesine göre cezalandırılacaktır". İstanbul Boğaziçi ve Üsküdar seyir yerlerinden bazısı sırf cuma günleri kadınlara ve pazar günleri erkeklere mahsus olduğu için Kâğıthane, Moda Bumu, Fenerbahçe, Hacıhüseyin Bağı, Ihlamur, Küçükçiftlik, Taksimönü, Küçük ve Büyük sular, Çubuklu, Hünkâr İskelesi ve Arnavutköy'e cuma ve sair günlerde gidilebilirdi. Ancak pazar günleri Müslüman kadınların buralara gitmesi yasaktı. Gidenler olursa, yukarıda adı geçen kanun gereğince cezalandırılırlardı. Maslak, Şişli, Levent Çiftliği, Pangaltı, Zincirlikuyu gibi bazı yerler ise "öteden beri seyir yeri olmadığından" hangi gün'olursa olsun Müslüman kadınların araba ile durması ve sereserpe oturması tamamen ve kesin olarak yasaktı.

Kadınlar evlerde de düğün, doğum gibi nedenlerle çeşitli eğlenceler düzenlerlerdi. Sarayda ve devlet ileri gelenlerinin haremlerinde her zaman dans etmesini bilen cariyeler olurdu. Hem efendilerini, hem de hanımlarını eğlendiren onlardı. Diğer aileler ise profesyonel çengilerin hizmetlerinden yararlanırlardı. Evinde çalgı çaldıracak veya oyuncu oynatacak kimseler izin almak zorundaydılar. Bu izin para ödeyerek alınır, bunu yapmayanlar ise izin için verecekleri paradan daha çok ceza ödemek zorunda kalırlardı.

19. yy'ın ortalarında kadın topluluklarına gösteri yapan çengilerin(->) birçok kollara ayrıldığı kaydedilmektedir. Kolbaşı ve muavini ile beraber bir kol 12 kadından oluşurdu. Bunlarm yanında ikisi daire, birisi keman, biri de çiftenara çalmak üzere 4 tane de çalgıcıları bulunurdu. Çengiliğe heves edenler kolbaşı hanımın evindeki özel meşkhanede talim ederek 30-35 yaşlarına kadar sanatlarım icra ederlerdi. Bunlarm bulundukları başlıca yer Tahtakale Kadınlar Hamamı olup, derme çatmaları ise Ayvansaray'da Kıpti mahallesindeydi.

Ali Rıza Bey "çengilere, hamam ustalarına ve bunlarla sıkı fıkı canciğer olan bazı mirasyedi hanımlara zürafa (ince takım)" denildiğini anlatmaktadır. Bu "ince takım" kadınlar, zürafalığa alamet olmak üzere kenarları "ciğerdeldi", köşeleri "ah ah" işlemeli mendil bağlarlardı. Yazar, bu kısım kadınların cemiyet hayatma muhalif bir hayat geçirdiklerini, erkeklerden zevk alma-

Osmanlı döneminde kadın giysilerine örnekler: 16. yy'da ev kıyafetleriyle kadınlar (solda) ve 18. yy'ın ortalarında düğünlerden sonra yapılan bir paça gününde kadınları betimleyen anonim bir resim.
Viyana Milli Kütüphanesi Yazmalar Böl., 8626/Osmanlı Döneminde İstanbul Kadınları, İst., 1984 *(sol), Sevgi Gönül koleksiyonu/ Çağlar Boyunca Anadolu'da Kadın,* 1994

dıklarım, kendi kendilerine kaldıkça âşıkane beyitler, kıtalar okuduklarını söyler.

Kadınların Giyim Kuşamı: Osmanlı İstanbul'unda kadınların giyim kuşamı sıkı kurallara bağlıydı. Kadınlar sokağa çıktıklarında ferace giyip yaşmak takarlardı (bak. giyim-kuşam).

Hıristiyan kadınlar da sokağa çıktıklarında Müslüman kadınlarla aynı kıyafeti giymek zorundaydılar. Aynı şey Avrupalı kadınlar için de geçerliydi; kendi mahallelerinden çıktıklarında Türkler gibi giyinmeye mecburdular. Ancak sokakta Müslüman ve gayrimüslim kadınların ayırt edilebilmesi için ferace ve ayakkabılarım statülerini belirleyici renklerde giymeleri öngörülmüştü. Müslümanlar sarı, Ermeniler kırmızı, Rumlar siyah, Museviler mavi ayakkabı giyerlerdi. Müslüman kadınlar kırmızı, yeşil, mavi gibi renklerde ferace giyerken gayrimüslimlerin feraceleri daha açık renklerde olurdu; yeşil renk giymeleri ise özellikle yasaklanmıştı.

Ferace, bedeni ve kolları bol (yazm kısa), önden açık, etekleri uzun bir giysiydi. 18. yy'ın başına kadar yakasız olan feracelere bu tarihten soma omuzlara düşen geniş bir yaka takılmış, II. Mahmud döneminde (1808-1839) ise yakalar topuklara kadar uzamıştır. Genellikle kırmızı, mavi ya da yeşil satenden yapılan bu yakalar, gerdanda bir açıklık kalmasını sağlıyordu. 19. yy'm ikinci yarısında ise feraceler ön etekleri yuvarlak kesimli ve tek düğmeli bir biçim almış, yakalan kumalarla süslenmişti. Kışlık feraceler çuhadan, yazlıklar ipekli ince kumaştan yapılır, içleri bazen "sandal" denilen bir tür beyaz adaşla astarlanırdı. Somaları feraceler merinos, lahurdaki, salaki, aüas vb kumaşlardan yapılmaya başlandı.

Yaşmak beyaz renkli yumuşak kumaştan iki parçadan oluşurdu. Alttaki parça burnun ortasından başlayıp bütün göğsü örterek göbeğe kadar iner, üstteki gözkapaklarına kadar bütün başı kaplardı. Kimi zaman bunun üzerine takılan siyah peçe, yüzü tümüyle örterdi. Yaşmaklar da giderek değişti, inceldi, içi gösterir hale geldi. **19.** yy'ın sevilen şarkılarından biri de şuydu: "Gençliğim var, isterim elbet bir al ferace, ince yaşmak, eldiven".

Yönetim kadınların giysilerindeki bu değişimleri de önlemeye çalışmış, padişahlar bu konuda birçok ferman çıkarmışlardır. 1725 tarihli "kimi yaramaz avratların" davranışlarının eleştirildiği kılık ve kıyafet fermanında, "kadınlar bundan böyle büyük yakalı feracelerle sokağa çıkmayacaklardır, başlarına üç değirmiden büyük yemeni satmayacaklardır. Feracelerinde süs olarak bir parmaktan kaim şerid kullanmayacaklardır" denmektedir. Yasağa uymayan kadınların feracelerinin yakaları kesilecek, bu suçu ikinci ya da üçüncü kez işleyenler ise taşraya sürülecektir.

1791'de çıkarılan bir fermanla terzilerin içi gösterecek kadar ince olan İngiliz ve Engürü şalisi denilen çuhalardan ferace kesip dikmeleri yasaklanmıştır. Yasağa uymayan terzinin, dükkânının kapısına asılacağı bildirilmektedir.

Bu tür yasaklar 20. yy'ın başında bile sürmüş, I. Dünya Savaşı sırasında çalışan kadınlar siyah eteklerinin resmen izin verilenden kısa olması halinde sık sık polis tarafmdan eve geri dönmeye zorlanmışlardı. 1917'de bir polis duyurusunda kadınlar "eteklerini uzatmaya, korse giymekten sakınmaya ve kalın bir çarşaf giymeye" çağrılıyorlardı.

Çarşaf, Suriye'den gelen bir giyim tarzıydı ve 1872'den soma feracenin yanısıra kullanılmaya başlanmıştı. Tutucu kesimin bir tepkisi olarak görülen çarşaf, II. Abdülhamid tarafından saraylı kadınlara yasaklanmıştı. Çeşitli modelleri olan çarşafın "torba çarşaf denilen biçimi giderek ekonomik gücü düşük kesim arasında yaygınlaşmış ve bugüne dek varlığını sürdürmüştür.

Kadınlar ev içinde şalvar, bürümcük kumaştan topuklarına kadar uzanan ve uzun kollu gömlekler, kısa veya uzun kollu hırka ile yine kısa ve uzun kollu kaftanlar giyerlerdi. Zengin kesim bunların üstüne içi kürklü veya kürksüz üst kaftanları giyerdi. Yüzyıllar boyunca bu kıyafetlerde kimi değişiklikler olmuş, elbiseler bedene oturmuş, şalvarlar bollaşmış, yakalar giderek açılmıştır. 19. yy'ın ikinci yarısından sonra saraylı ve seçkin kadınlar Avrupa modasına göre giyinmeye başlamışlardı. 19. yy'ın sonunda İstanbul'da yaşayan, D. Neave, tanıştığı kadınları "örtülerini açarlar, Paris ya da Viyana elçiliklerindeki akrabaları tarafından yollanan pahalı Paris kıyafetleri ortaya çıkardı. Yabancı dil bilen Türk hanımları, moda mecmualarını dikkatle takip eder, en son modaya göre giyinirlerdi..." diye anlatmaktadır.

Kadınların en çok kullandıkları makyaj malzemesi sürme ile kmaydı. Kaşlarına ve kirpiklerine sürme çeker, kınayla da tırnaklarını boyarlardı.

Saçlarını doğal biçiminde korur, ya uzun örgüler halinde omuzlarma döker ya da başlarına taktıkları tülbendin etrafına dolarlardı. 50-60, hattâ 80 örgüsü olanlar vardı. Örgüler çoğunlukla çiçekler ve her çeşit mücevherle süslenirdi. Başın ön tarafındaki saçlar kısmen alnın üstüne dökülür, kısmen yanakları örterdi.

Her sınıf ve zümreden ev kadınlarının, saray kadınlannın dışmda eski İstanbul'da fahişeler de vardı (bak. fuhuş). Müslüman fahişelerin sayısı çok azdı. Gayrimüslim fahişeler ise şehrin en sapa mahallelerine yerleşirler ve devamlı polis kontrolü altında olurlardı. Ancak kendi milletlerinden müşteri kabul edebilirlerdi. Müslüman erkekler ise bunları gizli gizli ve gündüzleri ziyaret ederlerdi. Çünkü geceleri sıkı bekçi kontrolü olurdu.

Fahişeler sokağa çok az, o da çok gerekli durumlarda, çıkarlardı. Bu yüzden onlara sokaklarda pek az rastlanırdı. Yine örtülü ve umumi terbiye kaidelerine azami derecede riayet ederek dolaşırlardı. Hiç kimseyle konuşmazlardı.

Özellikle I. Süleyman (Kanuni) döneminde (1520-1566) Müslüman fahişelere karşı çok sert bir tutum izlenir, fuhuş yaparken yakalanan kadınlara edep yerleri

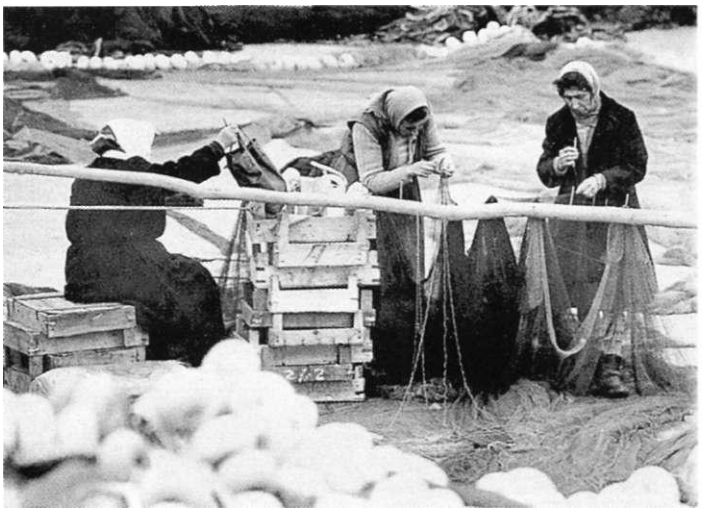

Kumkapı'da balık ağlarını tamir eden kadınlar. *Cumhuriyet Gazetesi Arşivi*

kesilerek işkence yapılırdı. Sonraki yüzyıllarda bu ağır işkenceler sona erse de, körü yola düşen kadınlara kırbaç cezası ve hapis cezası verilmeye devam edildi.

Osmanlı döneminde İstanbul'da kadın yaşamı, toplumun içine girdiği genel değişme ve Batiya açılma sürecine paralel olarak 19. yy'ın ikinci yarısı, özellikle de 20. yy'dan itibaren değişmeye başladı. Kadının görece özgürleşmesine, toplum yasanımda yer almaya başlamasına, sistematik eğitim görmesi ve eve ya da hareme kapalı doğurgan ana olmaktan çıkıp "eş" ve toplumun bir üyesi olmasına doğru ilk küçük adımlar 19- yy'ın sonlarının ürünü oldu (bak. aile). Pera'da, Boğaziçi sayfiyeleri, Adalar vb yerlerde, Müslüman kadınlardan çok daha özgür koşullarda yaşayan ve üst tabakaları Batı'daki hemcinsleriyle eşit koşullarda yaşayan yabancı veya Hıristiyan kadınlar, üst sosyoekonomik kesimlerin Müslüman aileleri ve kadınlarına örnek oldular. 20. yy'ın başlarında İstanbul'da kadın hareketi(->) örgüt ve yayınlarıyla kendini gösterirken Osmanlı dönemi kadın yaşamının yasak ve sınırlan da bir ölçüde aşılmaya başlanmıştı (bak. kadın dergileri; kadın örgütleri).

Cumhuriyet Dönemi

Cumhuriyet sonrasında, Cumhuriyetin Batıcı anlayışının bir parçası olan kadın hakları, kadın eşitliği vb büyük ölçüde kâğıt üzerinde ve yasa hükümlerinde kalsa da bu gelişmelerden en fazla yararlananlar İstanbul kadınları oldular. Çarşafı ilk ve en rahatlıkla atan, Kıyafet Kanunumun maddelerini en çabuk uygulayan onlardı.

İstanbul'un her dönem görece fazla olan eğitim, kültür, toplumsal etldnlik vb olanaklarından özellikle de belli kesim kadınlar, ülkenin diğer yörelerine göre daha çabuk ve daha fazla yararlandılar. Geleneksel ve dinsel değerlerin bir parçası olarak kaçgöç bir süre daha devam etmekle birlikte, orta halli evlerde ve Batıcı Osmanlı aydın kesimlerinde zaten çözülmüş olan harem ve harem yaşamı sona erdi. İstanbul kadınları yeni giyim tarzını, yeni toplumsal yaşam biçimini çabuk benimsedikleri gibi, İstanbul Türkiye'nin diğer bölge ve şehirlerine de örnek oldu. Kadınlar İstanbul'da tarım dışındaki alanlarda diğer yörelere göre daha çabuk ve daha kitlesel çalışmaya başladılar (bak. istihdam; işçiler).

İstanbul'da kadm nüfus 1927 sayımından başlayarak günümüze kadar hep azınlıkta kaldı. Bunun başlıca nedeni, İstanbul'a Anadolu'nun çeşitli yerlerinden çalışmaya gelen tek erkeklerin varlığıydı. 1927'de toplam 806.863 olan İstanbul nüfusunun 397.257'si; 1940'ta toplam 991.237 olan nüfusun 452.255'i; 1955'te toplam 1.533.822 olan İstanbul nüfusunun 675.257'si; 1970'te 3.019.032 İstanbul nüfusunun 1.394.374'ü; 1980'de 4.741.890 olan İstanbul nüfusunun 2.259.643'ü ve 1990'da 7.309.190 İstanbul nüfusunun 3-510.429'u kadındı.

Bir konfeksiyon atölyesinde çalışan kadın işçiler. *Cumhuriyet Gazetesi Arşivi*

Bibi. N. Abadan, *Social Change and Turkish Women,* Ankara, 1983; Ali Rıza, *Bir Zamanlar;* Z. Arıkan, *XV-XVII. Yüzyıllarda Avrupalı Gezginlerin Türkiye ile İlgili Gözlemleri,* İzmir, 1993; Ogier Ghiselain de Busbecq, *TürkiyeyiBöyle Gördüm,* İst., 1977; B. Caporal, *Kemalizmde ve Kemalizm Sonrasında Türk Kadını,* Ankara, 1982; D'Ohsson, *18. Yüzyıl Türkiyesinde Örf ve Âdetler,* İst., 1977; A. Demirdirek, *Osmanlı Kadınlarının Hayat Hakkı Arayışının Bir Hikâyesi,* İst., 1993; A. Duben, "Geçmişte Türk Ailesi: Mitos ve Gerçekler", *Kadın Araştırmaları Dergisi,* İst., 1993; C. Kafadar, "Tanzimat'tan Önce Selçuk ve Osmanlı Toplumunda Kadınlar", *Çağlarboyu Anadolu'da Kadın,* lst., 1993; Ş. Kurnaz, *Cumhuriyet Öncesinde Türk Kadını,* İst., 1992; Lady Montague, *Türkiyeyiektuplan 1711-1718,* İst., 1977; Mrs Max Müller, *İstanbul'dan Mektuplar,* İst., 1978; D. L. Neave, *Eski İstanbul'da Hayat,* lst., 1978; Ahmet Rasim, *Dünkü İstanbul'da Hovardalık,* İst., 1922; J. Thevenot, *1655-1656'da Türkiye,* lst., 1978.

ZÜLAL KILIÇ

KADINLAR DÜNYASI

17 Nisan 1913'te İstanbul'da çıkan *Kadınlar Dünyası* dergisi, Cumhuriyet'e dek sayıları 40'a yaklaşan kadın dergileri içinde önemli bir yere sahiptir. Osmanlı kadını ile ilgili önemli bilgiler vermiş, kadın hareketine zemin sağlamış, kadm hakları mücadelesini başlatmıştır. *Kadınlar Dünyası,* amacı, üslubu, içeriği, faaliyetleri ve okur düzeyiyle, kendisinden önce çıkmış kadın dergilerinden farklıdır. Dergiyi bu ayrıcalıklı konuma getiren en önemli özellik, Osmanlı kadınının haklarını savunan, bu yolda bir hareket başlatan, kadınların eşit hak mücadelesini yönlendiren önemli bir demek olan Müdafaa-ı Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti'nin (Osmanlı Kadınlarının Hukukunu Savunma Derneği) yayın organı olmasıdır.

İlk 100 sayı günlük, sonraki sayılar haftalık olmak üzere kesintilerle de olsa 1921'e dek yayımlanmıştır. *KadınlarDünyası'nm* 4 sayfa ve resimsiz olan günlük nüshaları, haftalığa dönüştükten soma resimli ve 16 sayfa olmuş, dergi kapakları fotoğraflı olarak çıkmıştır. Dergi, Türk kadınının fotoğrafını ilk kez yayımlayarak bu konuda da bir çığır açmıştır.

Kadınlar Dünyası, kısım-ı içtimai, kısım-ı edebi, terbiye-i etfal (çocuk terbiyesi), evrak-ı varide, kadm tefrikası bölümlerinden oluşur. Bu bölümlerde kadın hukuku ve hakları, çalışma, eğitim, aile ve toplumsal yaşamın kadına ilişkin yönleri sorgulanır, yerli malı ve vatan sevgisi gibi çeşitli konular işlenir, ansiklopedik bilgilere yer verilir.

100'üncü sayıda yeni bir yayın politikası çizilmiştir. Dergi bellibaşlı makalelerden başka iki kısma ayrılmıştır: İlkinde kadınların sosyal ve hukuki konumlarına ait "leh ve aleyhteki" tartışmalara, ikinci bölümde ise her türlü konuyu yazmak ve

yayımlatmak isteyenlerin yazılarına yer verilmiştir. Dergide tüm bunların yanısıra ev eşyası, temizlik, giyim ve makyaj malzemeleri ile kadını ilgilendiren her tür duyuru ve reklamlar da yer almıştır. Bu reklamlar arasında yeni çıkan kitap, gazete ve mecmualar göze çarpmaktadır.

Derginin bir diğer bölümü olan "havadis-i dünya", "ilim, görmek, işitmek ve başkalarının görüp işittikleri şeyleri ihzar eden evrak-ı havadisi okumakla istihsal olunur" ifadesiyle açıklanmıştı. Özellikle dünyadaki kadın hareketinin gelişimini izlemenin Osmanlı kadın hareketinin başarıya ulaşmasındaki önemi vurgulanmıştır.

Kadın derneklerinden bahsedilmiş, dernek programları ve faaliyetleri hakkında tanıtıcı bilgiler verilmiştir. Yeni açılan okulların ders programları yayımlanmış, gerek yurtiçi, gerekse yurtdışında kadınlar için verilen konferansların haber ve metinleri de dergide yer almıştır.

Kadınlar Dünyasinm tirajı konusunda kesin bir bilgi yoktur, ama 165'inci sayıda kâğıt sıkıntısı nedeniyle ancak 3.000 adet basılacağı doğrultusunda bir açıklama vardır. Batılı kadını Osmanlı kadınından haberdar etmek ve karşılıklı iletişim kurmak amacıyla, derginin bazı sayıları Fransızca olarak yayımlanmıştır.

Tüm bunların ötesinde, *Kadınlar Dünyası,* sahibi ve yazı kadrosuyla, dergiye gelen yazı ve mektuplarla kadınlara ait olan, hattâ mürettipleri bile kadınlardan oluşan bir dergidir. Yazı kadrosunu kadınların oluşturduğu dergide yalnızca kadınların yazılarına yer verileceği ilke olarak benimsenmiştir. Böyle bir karara neden gerek duyulduğu 110. sayıda şöyle açıklanmıştır: "Hukukumuz, hukuk-ı umumiye arasında tanınmadıkça, kadın-erkek her nevi mesaide iştirak kabul olunmadıkça, *Kadınlar Dünyası* sayfalarını erkeklere açmaz". Üstelik, kadınlığın yükselmesi ile ilgilenen erkeklerin, kadınlığa ilgisiz olan erkek gazetelerinde yazılarını yayımlamaları daha yararlı olacaktı.

Derginin sahibi, Nuriye Ulviye'dir. 108'inci sayıdan sonra bu isim N. Ulviye Mevlan olarak değişmiştir. Bu değişikliğe Nuriye Ulviye'nin gazeteci Rıfat Mevlan (Mevlanzade Rıfat) ile yaptığı evlilik neden olmuştur. Yazı işleri müdürlüğünü 108'inci sayıya kadar Emine Seher Ali yürütmüş, 108-118 arasındaki sayılarda ise bu görevi müdür-i mesul olarak Ruşen üstlenmiştir. 163'ten somaki sayılarda müdürlük Ulviye Mevlan'ın eşi Mevlanzade Rıfat Bey'e geçmiştir. Yazı kadrosunda şu isimler göze çarpar: Ulviye Mevlan, Aziz Haydar, Emine Seher Ali, Mükerrem Belkıs, Atiye Şükran, Aliye Cevad, Sıdıka Ali Rıza, Safiye Biran, Yaşar Nezihe, Nimet Cemil, Sacide, Nebile Akif, Melihe Cenan. Ulviye Mevlan, Aziz Haydar, Mükerrem Belkıs, Nimet Cemil kadın hakları, feminizm, sosyal sorunlar ve eğitim; Nebile Akif, Atiye Şükran donanma ve sanayi konularına ağırlık vermişlerdi. Mesadet Bedirhan sosyal içerikli piyes yazmış, şair Yaşar Nezihe de şiirlerinde aynı temayı işlemişti. Kadrodaki bir diğer şair Meliha Cenan'dır.

Premiere annee N° 123 SAMEDI 1913 Decembre 21 3 Janvier 1914
60 PARAS
Kadinlar Dunyassi
Mode feminin

Kadınlar Dünyası dergisinin 3 Ocak 1914 tarihli 123. sayısının kapağı.
Kadın Eserleri Külüphanesi/'Laleper Aytek

Kadınlar Dünyası dergisi, toplumun farklı kesimlerindeki kadınlardan gelen yazı ve mektupları yayımlaması dolayısıyla da önemli bir kaynaktır. Dergide yayımlanan yazı ve mektuplarda yazar adıyla birlikte semt ya da vilayet, yani kadınların oturdukları yer de belirtilmiştir.

Çeşitli milletlerden çoğu gazeteci-yazar kadınların yazılarına da dergide rastlanır. *BerlinerTageblatt*gazetesinden Odette Feldmann, *Times* gazetesinden Grace Ellision, ayrıca Dr. Amelie Frisch, Lia Hurşi, Lucy Tomayon, Madam Berthe Dangannes, Madam Dugue de la Fauconnerie, Dr. Frieda Oszcar, Madame Berthe De Launay, Fahr-ül, Benat Süleymanova gibi isimlerin yazıları vardır.

Kadınlar Dünyası adı, bilinçli bir tercihin ürünüdür. Amaç, kadınların bir dünyası olduğunu göstermek ve onların nasıl bir dünya istediklerini her yönüyle ortaya koymaktır. Bu düşünce, *KadınlarDünyasinm.* okurları tarafından da benimsenmiş, ismin içerikle örtüşmesi için bir an önce kadınlara ait bir dünya yaratılması ve tüm kadınların bu proje doğrultusunda çalışmaları gerektiği vurgulanmıştır.

Kadınlar Dünyası sadece Türk kadınına değil, din ve mezhep ayırımı gözetmeksizin herkese, hattâ Türkçe bilmeyen ecnebi kadınlara bile seslenmiştir. Dergide, ecnebi kadınlarla ve farklı etnik gruplardan kadınlarla bağlantı kurulması için yer ve zaman belirten açıklamalar yer almıştı. Bu kadınlar her perşembe saat 1-4 arası derginin idarehanesine davet ediliyordu.

Dergi, kadınların yazı yazmak konusundaki arzularının gerçekleşmesini, kendilerine güven duymalarını da sağlamıştır. Bundan dolayı da kadın okurlardan sürekli teşekkür almıştır. Erkeklerin çıkardıkları yayınlarda "saçı uzun aklı kısa" diyerek kadın yazılarına önem ve yer vermedikleri, kadın yazışma yer veren dergilerin ise ilgi görmeden kapandığı bir dönemde çıkan *Kadınlar Dünyası,* kadınları erkeklere müdâhane etmekten (dalkavukluk etmek) kurtararak önemli bir işlev üstlenmiştir (Cahide Cihangir, "Bir Hasbıhal", 23 Nisan 1329, no: 20).

Yazı yazma isteği, fazla tahsili olmayan kadınlar için de geçerliydi. Bu kadınlar dergiye gönderdikleri mektuplar aracılığıyla düşüncelerini açıklama yolunu seçmişlerdir. Hattâ okuyucu mektuplarının sayıca çokluğu nedeniyle "evrak-ı varide" (gelen mektuplar) başlıklı bir köşe oluşturulmuştur.

Kadınlar Dünyası Osmanlı kadınını uyandırmış, harekete geçirmiş, sözcülüğünü yapmıştır. Kadınlar dergide, dergi çıkmadan önceki umutsuzluklarını açıklamışlar, bu durumu da kadınların varlığını gösterecek, birbirleriyle iletişim kurmalarını sağlayacak bir yayın organının olmayışına bağlamışlardır.

Kadınlar Dünyasinm içeriği ve anlatımıyla genel yapısı o günkü değişen ve değişmek isteyen kadınla ilgili önemli ipuçları vermektedir. Dergiye Osmanlı kadınının statüsündeki, rolündeki, dahası kimliğindeki değişimleri görmek ve ne tür taleplerle ortaya çıktıklarım, sorunlarını çözmede kullandıkları yöntemleri öğrenmek açısından da bakılabilir. Tüm bunlar dergiyi kadın tarihi açısından önemli bir kaynak kılmaktadır.

Bibi. S. Çakır, *Osmanlı Kadın Hareketi,* İst., 1994.

SERPİL ÇAKIR

KADIRGA

Adını Bizans döneminde burada yer alan Kadırga Limanı'ndan alan, bugün Kumkapı ile Çatladıkapı arasında bulunan semt. Kadırga Limanı olarak da bilinirdi.

Bizans döneminde buraya "yeni liman" anlamına gelen "Portus Novus", "lustinos Limanı" ya da "Sofia Limanı" denmekteydi. Limanın ilk olarak imparator I. lustinianos (hd 527-565) tarafından yaptırıldığı, daha soma yeğeni II. İlustinos döneminde (565-578), imparatorun sevgilisi Sofia tarafından yaptırılan tamir ve ilavelerle genişletildiği bilinmektedir. Kadırga Limanı, Ayasofya ve Hippodrom'dan denize inen yolun üzerinde ve Büyük Saray'ın yakınında olduğu için Bizans döneminde de itibarlı bir semt idi. Burada bazı hanedan sarayları, anıt ve heykellerden başka, Sigma(-t) denilen ve Konstantinopolis'e gelen tüccarların toplantı yeri olan dairevi bir yapı bulunuyordu.

IV. Haçlı Seferi ve Latin istilasından (1204) kısa bir süre önce Konstantinopolis'i ziyaret eden Novgorod Başpiskoposu Antuan, Hippodrom'dan Kondoskopum'a giderken parmaklıklı uzun bir demir kapı bulunduğunu, denizin bu ızgaradan geçerek şehrin içlerine kadar sokulduğunu kaydederek, fırtınalı günlerde burada 200-300 kürekli 300 kadar geminin barınabildiğim eklemiştir.

Kumkapı'da bulunan tersane ile birlik-

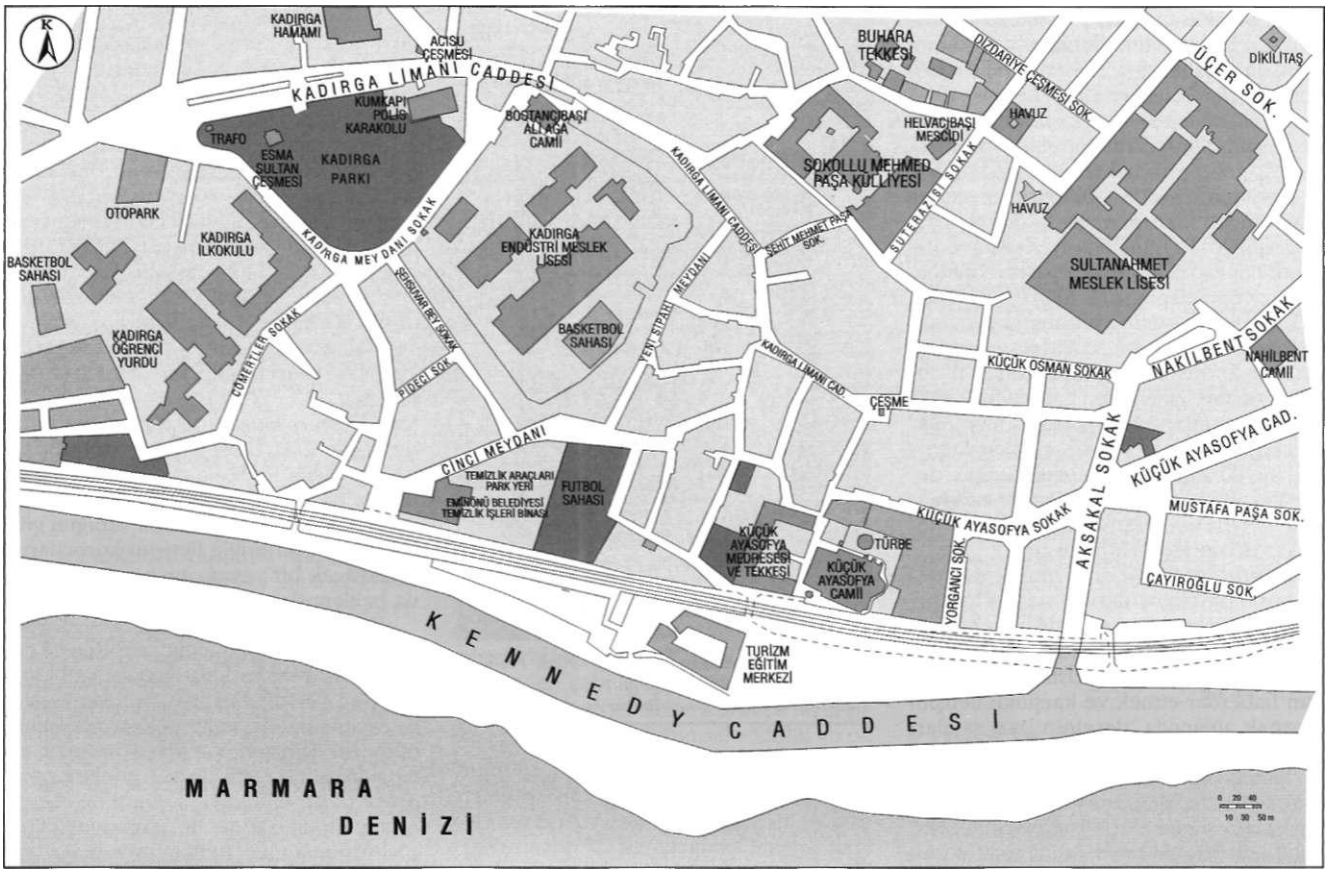

Kadırga
İstanbul Ansiklopedisi

te bu liman, bir kadırga limanı olarak Bizans'ın son günlerine kadar kullanılmıştı. II. Mehmed'in (Fatih) İstanbul'u fethinden sonra ise, Kadırga Limanı bir süre daha tersane ve liman kompleksi olarak kullanılmaya devam edilirken, bu semtte bulunan bazı ev ve bahçelerin Müslüman ve Hıristiyan ahaliye dağıtıldığı anlaşılmaktadır. Daha sonra 1515'te Haliç'te, Aynahkavak mevkiinde birkaç gözden ibaret olan ilk Galata Tersanesi inşa edilerek Kadırga Limanı bir süre küçük gemilere terk edilmişti. 1544-1548 ve 1550-1551"de İstanbul'a gelen Fransız tabiat bilgini Pierre Gilles!-»), limanın duvarla çevrili olduğunu ve toprakla dolduğunu gözlemiştir. Gene de burada hâlâ bir su birikintisi bulunuyordu ve civarda yaşayan kadınlar çamaşırlarını burada yıkıyorlardı. Gilles bu arada limanın dibinde batık üç güverteli çektiriler bulunduğu ve limanın bu nedenle Kadırga Limanı adını aldığı yolundaki rivayeti de nakletmektedir.

Limana dair en eski görsel belgeler, Cristoforo Buondelmonu'ninÇ-») haritası ile Hartmann Schedel'in bir istanbul panoramasıdır. Giovanni Andrea Vavassore'nìn 1520 tarihli kuşbakışı panoraması ile *Hünernameve Şehiuşahuame* albümlerindeki istanbul minyatürlerinde de görüldüğü gibi, etrafı surla çevrili olan bu küçük köy, zamanla dolmuş, denize bağlanan geçit de kapanarak limanın yerini bir meydan almıştır.

Eremya Çelebi, 17. yy'da bu meydanda tahta kulübelerde Çingene çilingirlerin oturduğunu kaydetmektedir. Sadrazam Köprülü Mehmed Paşa, semtte oturan nüfuzlu kimselerin şikâyeti üzerine bu kulübeleri yıktırarak Çingeneleri dağıtmıştı. Rivayete göre birtakım karanlık kişiler, Kadırga Limanı Meydanında yaşayan Çingene kadınlar aracılığıyla bazı Müslüman kadınlan âşıklanyla buluşturuyorlardı. Köprülünün bu davranışının Kadırga Limanı nın semt olarak sahip olduğu itiban korumak arzusundan kaynaklandığı, gerçekten de hanedan mensuplan ile bazı yüksek bürokratların ve ulemanın burada yaşadığı anlaşılmaktadır.

Örneğin **16.** yy'ın ünlü sadrazamlarından Sokollu Mehmed Paşa ile eşi, II. Selim' in kızı Ismihan Sultanin, burada Mimar Sinan yapısı görkemli bir saraylan bulunuyordu ki, sonraki yüzyıllarda Kadırga Sarayı ve Esma Sultan Sahilsarayı(-0 isimleriyle anılacaktır. Sokollu ile Ismihan Sultamın oğullarının oturduğu ve Eremya Çelebinin *İstanbul Tarihfnde,* ibrahim Han Ocağı adıyla geçen bu büyük yapınm yakınında, bir de şehzadelerin oturduğu konak bulunduğu söylenmektedir. Meyda-

Kadırga'da varlığını sürdüren eski ahşap evler. *Yavuz Çelenk. 1994*

nın bir ucunda ise Sokollu Mehmed Paşa'mn gene Mimar Sinan tarafından yapılan ve inşaatı 1571'de tamamlanan cami, medrese ve tekkeden oluşan külliyesine ulaşılıyordu (bak. Sokollu Mehmed Paşa Külliyesi). Bugün bir parkın yer aldığı meydanı çevreleyen yapılar arasında, Behram Çavuş Camii, Bostancıbaşı Ali Ağa Camii(-»), Mısır Valisi Hatipzade Yahya Paşa tarafından yaptırılan sıbyan mektebi ve çifte hamam (1741) ile meydanın ortasında III. Ahmed'in kızı Esma Sultan'm inşa ettirdiği bir namazgah ve çeşme (1779) vardır.

Bunlar dışında, mahalleyi karakterize edebilecek hiçbir yapı günümüze ulaşamamıştır.

Günümüzde Eminönü ilçesinin Küçük Ayasofya Mahallesinin batı kesiminde kalan; Gedikpaşa semti ve Emin Sinan Mahallesinin güneybatısmda yer alan; güneyinde demiryolu, Kennedy Caddesi, Marmara Denizi bulunan Kadırga, yükseköğretim kurumlarına yakınlığı nedeniyle, son dönemlerde öğrenci yurtlarının ve öğrencilerin yaşadığı mütevazı konutların bulunduğu bir semt niteliği kazanmıştır.

Kadırga Limanı Caddesi, semti kuzey ve kuzeydoğudan bir yarım ay şeklinde çevirir. Sokollu Mehmed Paşa Külliyesi semtin kuzeydoğusunda kalır.

Bizans döneminde Sergios ve Bakhos Kilisesi olan şimdiki Küçük Ayasofya Camii ve Medresesi semtin güneydoğu sınırında, sahilde demiryolu kenanndadır (bak. Küçük Ayasofya Camii). Yine sahilde, demiryolu kenarında Eminönü Belediyesi'ne ait binalar ve deniz surlarının kalıntıları vardır. Kumkapı Polis Karakolu semtin kuzeyindedir.

Günümüz Kadırga semtinin konut yerleşme alanı, Kadırga ilkokulu ve Kadırga Öğrenci Yurdu ile basketbol sahası ve otoparkın batısında kalan kesimlerdir.

BibL T. Artan, "The Kadırga Palace Shrouded by the Mists of Time", *Turcica XVI,* Strasbourg, 1994; Müller-Wiener, *Bildlexikon;* Dirimtekin, *Marmara Surları;* A. Mordtmann, *Ancien Plan de Constantinople imprimé entre 1566et 1574 avec notes explicatives,* Constantinople, 1889; Mordtmann, *Esquisse;* Millingen, *Walls;* A. Zanotti, *Autour des murs de Constantinople,* Paris, 1911; Janin, *Constantinople byzantlne;* J. Ebersolt, *Le Grand Palais de Constantinople,* Paris, 1910; Guilland, *Etudes;* H. inalcık, "Mehmet II", *İA,* VII, 515; **1.** H. Uzunçarşılı-t. K. Baybura-Ü. Altındağ, *Topkapı Sarayı Müzesi Osmanlı Saray Arşivi Kataloğu-Fermanlar I,* Ankara, 1985, s. 2-3; H. İnalcık, "Ottoman Galata, 1453-1553", *Varia Turcica, c.* XIII, Istanbul-Paris, 1991, s. 17-116; Tursun Beg, *The Histoıy of Mehmed the Conqueror,* (yay. haz. H. İnalcık-R. Murphy), Minneapolis-Chicago, 1978; P. Gilles, *The Antiquities of Constantinople,* New York, 1988,- s. 92; Kömürciyan, *Istanbul Tarihi,* 4, 68, 88, 89; tnciciyan, *Istanbul,* 8, 52, 66, 84.

TÜLAY ARTAN

KADIRGA HAMAMI

Kadırga semtindedir. Bânîsi, II. Bayezid dönemi (1481-1512) vezirlerinden Yahya Paşa bin Abdülhay'dır. Rumeli ve Anadolu beylerbeyi olmuştur. Meşhur akıncı beyi Bâlî Bey'in babasıdır. 910/1504 veya 914/1508'de vefat etmiştir. 914/1508 tarihli

Kadırga Hamamı'nın erkekler bölümünden bir görünüm.
Nurdan Sözgen/Onyx, 1994

vakfiyesine göre, Üsküp'te cami, medrese, mektep, tabhane, imaret ve hamam; Sofya'da bedesten, kervansaray, hamam, çeşmeler; Hırsova'da hamam; Niğbolu'da kervansaray ve üç hamam; Lofça'da hamam ve istanbul'da mektep ve çifte hamam gibi eserler yaptırmış ve bunlar için de geniş vakıflar bırakmıştır.

Kadırga Hamamı bugün kadın ve erkeklere hizmet etmektedir. Kapısında ve içeride Latin harfleriyle Mısır valisi olan Yahya Paşa tarafından 1154/174l'de yaptırıldığı yazılıdır. Hamam 1948 ve 1952'de tamir olunmuştur. Yapı, moloz taştan ve tuğla ile yapılmıştır. Erkekler kısmında kare planlı kubbeli bir soyunma yerinden sonra üç kubbeli bir ılıklığa geçilmektedir. Ilıklıktan üç eyvanlı ve iki halvetli sıcaklık kısmına girilmektedir. Girilemeyen kadınlar kısmının da aynı plana sahip olduğu sanılmaktadır.

Bibi. M. T. Gökbilgin, .VI-.VI7. *Asırlarda Edirne ve Paşa Livası,* İst., 1952, s. 458-459; **E.** H. Ayverdi, *Avrupa 'da Osmanlı Mimarı Eserleri,* Yugoslavya, III/3, İst., 1981, s. 272; Yüksel, *Bâyezid-Yavuz,* 298.

I. AYDIN YÜKSEL

KADI/ADİLİLER SİYASÎLER

Fakılar-sofiye ricali mücadelesi olarak da bilinir. *Tarih-iNaima'*da "Ehl-i tarik ve teba'-i Kadızâde fetreti" başlığıyla verilmiştir. Osmanlı tarihleri Kadızadelileri "riyayı müfrîd eshabi' olarak nitelendirmiştir.

17. yy'm ilk yarısında İstanbul'da yaşanan irtica terörüdür. Gerçekte ise, çıkarcı ve kurnaz bir grubun, dindarlık ve dini özdeğerlerine kavuşturma yutturmacasıyla yönetime ortak olma ve kazanç sağlama eylemidir. 1630'a doğru başlayan tarikatlarla bid'at denen dindeki uydurmaları kaldırmaya dönük bu hareket, 1656'ya değin sürdü ve İstanbul yaşamım çok yönlü etkiledi. Hareketi başlatan Balıkesirli Mehmed Efendi'nin (1582-1635) lakabı "Küçük Kadîzade", dönemin sofiye ricaline önderlik eden Abdülmecid Efendi'ninki de (ö. 1639) "Sivasî" olduğundan, bu mücadeleye Kadızadeliler-Sivasîler denmiştir (bak. Abdülmecid Sivasî).

İstanbul'un fethinden sonra kentin bir medrese ve din eğitimi merkezi olmasına önem verildiği gibi ulema sınıfına aşın saygı gösterildi. 15. yy'm ikinci yarısından başlayarak Akşemseddin(->), Şeyh Vefâ (ö. 1491), Cemaleddin İshak Karamanî (ö. 1517), Sünbül Sinan (ö. 1529), Merkez Efendi (ö. 1552), Ümmî Sinan (ö. 1568?) vd tarafından da İstanbul'da ilk tekkeler kurulmuştu.

16. yy'ın ortalanna değin ilmiye ileri gelenleri ile sofiye ricali denen şeyhler arasında önemli sürtüşmeler yaşanmadı. Padişahlar ve vezirler ise iki tarafa da aynı saygıyı göstermekteydiler. Bu yüzyılın ünlü din bilginleri Ali Cemali (ö. 1526), İbn Kemal (ö. 1534) ve Ebussuud EfendK-») ise fetvalannda tasavvuf akımlanna olumlu bakmakla birlikte Müslümanlığın özüyle bağdaşmayan birtakım geleneklerin tarikadara yerleşmesini de önlemeye çalıştdar. Örneğin, tarikat ayinlerinde devran ve raks denen rimelleri sakıncalı gördüler. Buna karşılık tarikat şeyhleri de ziknıllahın gerekliliğini ve haram saydmayacağını savunan eserler yazdılar.

Oysa 17. yy'a gelindiğinde İstanbul'daki sosyal, ekonomik ve siyasi çalkantılara bir de fakih denen din bilginleri ile sofiye ehli denen tarikatçıların çatışmaları eklendi. Bunun ilk nedeni, bilgi donantmlan ve yetkinlikleri giderek zayıflayan ulema sınıftnm yarattığı boşluğu, halk üzerinde etkili, bağnaz vaizlerin doldurmasıydı. Halkın din duygulannı vaazlanyla kabartan bu zümre ile tarikatçılar arasında çatışmalar, bu dönemde kaçınılmaz oldu. Taraflar, birbirlerini dinsizlikle suçlamaktan çekinmediler. Bunda ise o sırada yaşanan iç sorunların ağırlığı ve yönetimlerin zayıflığı etkiliydi. İstanbul'da aıtunan tarikatlardan Halvetîlik, Bayramîlik, Celvetîlik, Mevlevîlik, Bektaşîlik, Melamîlik ve Kadirîlik arasında da tartışmalar ve mücadeleler vardı. Ulema ve kürsü şeyhleri denen selatin camileri vaizleri, tarikatları tamamen şeriat dışı sayma eğilimindelerken, tarikadar arasında da pek çok konuda uzlaşmazlıklar ve düşmanlıklar doğmuş bulunmaktaydı. Bu yüzden de bazı tarikatlar, ayinlerini gizli yapmayı tercih etmekteydiler. Oysa bu tutum, asılsız suçlamalara neden olmaktaydı. Örneğin, İdris-i Muhtefî'nin(->), Sultanselim'deki evinde müritleriyle sohbetleri, istanbul'un başka semtlerinde dedikodu konusu oluyordu. Abdülmecid Sivasî, Şeyhî Ömer Efendi gibi tarikat şeyhleri bile Idris-i Muhtefî'yi dinsizlikle suçlamaktaydılar.

Kadızadeliler ya da fakılar ile Sivasîler arasındaki çatışmalar da bu ortamda doğdu. Fakih sözcüğünden bozma olan fakılar, Birgüi Mehmed Efendi'nin (ö. 1573) eseri olan ve çok katı kurallar içeren *77arikat-ı Muhammediy<e*'nin tüm öğretisini benimsemiş gözüken, halkı da buna zorlayan bir gruptu. Bu grubu oluşturan kürsü şeyhleri ve vaizler, tüm uyarılarını ve vaazlarını bu esere dayandırmaktaydılar. Bunların öncülüğünü yapan Küçük Kadızade Mehmed Efendi, Balıkesir'de, Birgili'nin öğrencilerinden ders alarak yetişmiş, istanbul medreselerinde okumuş, bir ara Tercüman Yunus Tekkesi Şeyhi Ömer Efendi'ye intisap etmiş tutucu bir din adamıydı. Güzel konuşması ve ikna yeteneği ile istanbul'da ünlenmişti. Cami kürsülerinde saraya ve padişaha çatmaktan bile çekin-

miyordu. **l631**'de Ayasofya kürsü şeyhi(->) oldu. O sıradaki bunalımları ve ayaklanmalan istismar ederek şeriat savunuculuğu kampanyası başlattı. Halkı ve cahil zümreleri hem yönetime hem de şeriata aykırı savdığı tarikatlara karşı kışkırtmaya başladı. IV. Murad'ın (hd **1623-1640)** kent ve ülke düzeyinde uygulamaya koyduğu başta tütün ve içki yasakları olmak üzere baskıcı uygulamalara fetvalar verdi. Padişah, Kadızade'nin telkinlerine uyarak İstanbul' da pek çok insanı öldürttü. Bid'at sayılan kahvehaneleri yıktırdı. Kadızade'ye, Kuran'da tütünün ve kahvenin haramlığına ilişkin bir işaret bulunmadığı hatırlatıldığında "Ulu'l-emr olan padişahın yasakladığından kaçınmak farzdır ve bırakmayan katlolunur" cevabını vermişti. IV. Murad, bundan cesaret alıp halk üzerinde tam bir korku yaratmak için sudan bahanelerle yüzlerce kişiyi daha idam ettirdi.

Kadızade, padişahtan da aldığı destekle bu kez tarikatlara hücuma geçti. Devran ve semanın haram olduğunu ilan etti. Çağdaşı Abdülmecid Sivasî Efendi ile aralarında amansız bir mücadele başladı. Çarşamba'daki Mehmed Ağa Tekkesi şeyhi olan Abdülmecid Sivasî ile aralarmda **16** ayrı konuda ihtilaf söz konusuydu. Bunlar arasında ezanın, mevlidin makamla ve güzel sesle okunup okunmaması, sigaranın, kahvenin haram olup olmadığı, mezarlara ziyarete gidilip gidilmeyeceği, regaip, berat, kadir gecelerinde cemaat namazı kılınıp kılınmayacağı, büyüklerin elinin eteğinin öpülüp öpülmeyeceği, rüşvetle iş gördürülüp gördürülmeyeceği vb günlük yaşamla ilgili konular da vardı. Sivasîler, müspet bilimlerin öğretimini gerekli görmekte, ezanın, mevlidin, duaların makamla ve güzel sesle okunmasını önermekte, tütün ve kahve içilebileceğini söylemekteydiler. Genel görüşleri, somadan ortaya çıktığı için bid'at denen fakat güzel ve doğru olan âdetlerin yasaklanmamasıydı. Tarikatçılara göre ölçü, akla uygunluk, dinin özüne aykırı olmama idi. Oysa Kadızade ve yandaşlan bu görüşe şiddetle karşı çıkmaktaydılar. Kürsü şeyhleri, İstanbul halkını, eskiden beri yerleşmiş olan geleneklerden uzaklaştırma, her şeyden çekindirme ve taassuba özendirme çabasındaydılar. Onlara göre, camilerde güzel sesle ve makamla ezan okunması, dua edilmesi günahtı. Giyim kuşam, selamlaşma, yeme içme gibi günlük yaşamın tüm davramşlan ve gerekleri tıpkı Hz Muhammed dönemindeki gibi olmalıydı.

Kürsü şeyhlerinin etkisinde kalan bir kısım halk, istanbul'daki Halvetîye, Mevlevîye ve diğer tarikat mensuplarına düşman gözüyle bakmaya başladı. Tekkelere devam edenlere de dinsiz deniyordu. Halkın aklım böylesine çelen Kadızadeliler ise dıştan, aba içinde, dünya nimetlerine sırt çevirmiş gözükürlerken bir yandan da servetler edinmekte ve kendi evlerinde canlarının istediği herşeyi yapmaktaydılar, istanbul'un tüm karaborsacıları, faizcileri, vaizlere rüşvetler vererek işlerini sürdürmek zorunda kalmışlardı. Sarayla işi olanlar da el altından Kadızadelilere rüşvetler vermekteydiler. Saray baltacıları, bostancılar ve kapıcılar, kürsü şeyhlerinin en sadık adamlarıydı.

Kadızade Mehmed Efendi'nin ölümünden sonra grubun liderliğini Üstüvanî Mehmed Efendi (ö. **l656**'dan sonra, Kıbns) üstlendi. Aslen Arap olan Mehmed Efendi, Şam'da adam öldürüp İstanbul'a kaçmış bir katildi. Ayasofya Camiinde somaki sütuna dayanıp vaazlar verdiğinden "Üstüvanî" lakabı verilmişti. Saray helvacıları, kapıcılar, bostancılar, boş zamanlarında ondan dersler almaktaydılar. Hoca Reyhan Ağa ise Üstüvanî'yi saraya kadar soktu ve hasodada padişahın önünde vaaz verdirtti. Bu nedenle İstanbul'da "padişah şeyhi" olarak da ünlendi.

Üstüvanî Efendi ve öteki kürsü şeyhlerinden Fatih vaizi Şeyh Veli, içoğlanlan hocası Süleymaniye vaizi Şeyh Osman, yeniçerilerin Ona Camii vaizi Hüseyin Efendi ile Hurşid Çavuş oğlu Çavuşzade, Türk Ahmed, Uşşakî oğlu Macuncu Hamza ve Köse Mehmed vd aralarmda anlaşıp İstanbul'un büyük camilerinde bir vaaz kampanyası ile padişahı, şeyhülislamı, vezirleri uluorta suçlamaya başladılar. Örneğin Çavuşzade, dönemin şeyhülislamı şair Yahya Efendi'yi (ö. **1644)** *Mescidde riyâ-pîşeleretsün ko riyayı / Meyhaneye gel-kim ne riyâ var ne mürâi* dizelerinden dolayı dinsizlikle suçlayacak kadar ileri gitti. Aynı şekilde, şeyhler, dervişler de dinsizlikle suçlanmaktaydı. Kadızadeliler bununla da kalmayarak Vezirazam Melek Ahmed Paşa'dan **(1650-1651)** bir buyrultu alıp Salkımsöğüt'teki Halvetî tekkesini basıp dervişleri dövdüler. Kentte yeni bir katliam ve ayaklanma olasılığı belirdi. Çünkü, Kadızadeliler, istanbul'daki tüm tekkeleri hedef seçmişlerdi. Bir gece de Mısırlı Ömer Efendi'nin Ekmel Tekkesini basmayı kararlaştırdılar. Ancak seksoncubaşı, bu tekkenin mensubu olduğu için, beş-on yeniçeri ile burayı korumaya almıştı. Seksoncubaşı Ömer Ağa, Üstüvanî'nin elindeki vezirazam buyrultusunu geri alarak baskınları önledi. Bu kez, Şeyhülislam Bahaî Efendi'yi sıkıştıran Kadızadeliler tekkelerde devran ve sema etmenin haram olduğuna ilişkin bir fetva aldılar. Şeyhlere tezkireler yazıp her birini ölümle tehdit ettiler. Abdülmecid Sivasî'nin halifesi Abdülahad Nuri'ye(->) gönderdikleri yazıda, dervişlerini ve kendisini öldüreceklerini, tekkeyi yıkıp temelim birkaç arşın kazarak toprağını denize dökeceklerini, bunu yapmayınca o arsada namaz kılmanın caiz olmayacağını bildirdiler. Abdülahad Nuri bu yazıyı alıp Şeyhülislam Bahaî Efendi'ye şikâyete gitti. Şeyhülislam güç durumda kaldı, istanbul kadısmı uyarıp kürsü şeyhlerinin, tarikat ehli hakkında yakışıksız sözler söylemelerini ve tehditte bulunmalarını önlemesini istedi. Sivasîlerden Kürt Molla (Mehmed Efendi) ile Abdülahad Nuri de *Tarikat-ı Muhammediye* adlı kitaptaki göıüş ve önerilerin geçersizliğini, yanlışlıklarını ortaya koyan risaleler yazdılar. Kürsü şeyhlerinin bu düzeyde bilgi donanımları olmadığından, bir daha Bahaî Efendi' yi sıkıştırıp bu kez de *Tarikat-ı Muhammediye* aleyhine yazanların ve konuşanların katledilmeleri için fetva almaya çalıştılar. Ancak bu girişim üzerine, Mehmed Ağa Camii imamı Kefeli Hüseyin Efendi (Tatar imam) ilk tepkiyi gösterdi. Tatar İmam, söz konusu kitaptaki pek çok hadisin uydurma olduğunu kanıtlayacağını duyurarak Üstüvanî'yi ve öteki Kadızadelileri münazaraya çağırdı. Kendisi de bir katır yükü kitapla Fatih Camii'ne gidip "işte meydan! Cesareti olan münazaraya gelsin!" dedi. Bundan çekinen Kadızadeliler saraya başvurup *Tarikat-ı Muhammediye* üzerinde tartışma açılmamasını ilişkin bir hatt-ı hümayun aldılar. Ocak **1653**'te Bahaî Efendi'nin başkanlığında ulemanın yaptığı bir toplantıda da bu hatt-ı hümayun doğaıltusunda karar almdı. Kefeli Hüseyin Efendi böylece susturulmuş oldu.

Üstüvanî ile temsil ettiği kesim, IV. Mehmed'in (hd 1648-1687) ilk yıllarında saraya dönük rüşvet mekanizmasmı ele geçirmişlerdi. Tüm atamalar ve uzaklaştırmalarda parmakları vardı. Hattâ vezirler ve eyalet valileri de bunlara türlü hediyeler ve rüşvetler sunarak makamlarında kalmayı gözetmekteydiler. Turhan Valide Sultan ile darüssaade ağası, Üstüvanî Mehmed Efendiden çekinmekteydiler. Onun saraya her önerisi mutlaka kabul ediliyordu. Tekke şeyhleri birkaç kez, yaşamlarının tehlikede olduğunu, bu vaizlerin yola getirilmeleri gerektiğini ulemaya şikâyet ettilerse de onlardan, bunun olanaksızlığı yönünde cevaplar aldılar. Çünkü bu bağnaz ve çıkarcı zümre, saraydan çarşıya kadar her tarafa egemen olmuştu.

Çınar 01ayı'nda(->) Üstüvanî'ye destek veren saray ve devlet adamlarından birçoğu öldürüldüğü için Kadızadelilerin gücü bir ölçüde kınlabildi Vezirazam Boynueğri Mehmed Paşa ise "Devlet işleri vaizlere niçin danışılsın?" diyerek bunlarla olan diyalogu kesti. Bu kez Kadızadeliler, camilerde "Dine sırt çeviren nadanlar başta iken, devletin hali böyle olur!" diyerek Venedik donanmasının Marmara'ya gelmesini vezirlerin söz dinlememesine bağladılar. "Şer'i şerif icra edilmiyor. Memleket bid'atla doldu. Vezir, müftü, tarikat ehlini himaye etmekteler!" diyerek yeni bir kampanya başlattılar. 24 Eylül 1656'da, Fatih Camii'nde müezzinler makamla nat-ı şerif okurlarken orada bulunan bir grup Kadızadeli, müezzinlere saldırdılar. Camide kavga çıktı. Bu olay, İstanbul genelinde yeni bir terörün başlangıcı oldu. Gözü dönmüş topluluklar tekkeleri yıkmaya, hattâ taşını toprağmı arabalarla denize taşımaya koyuldular. Rast geldikleri şeyhleri ve dervişleri imana çağırmaktaydılar. Buna yanaşmayanların idam edilmesi ve kentteki tüm bid'atlerin yasaklanması için de padişahtan hatt-ı hümayun istediler. İstanbul'daki bütün tekkelerin yerle bir edilmesini, camilerin birden fazla minarelerinin yıkılmasını, altın gümüş eşya kullanmanın, ipekli elbise giymenin, tütün, kahve içmenin, kudüm, ney, çalgı çalmanm yasaklanmasını istemekteydiler. Onlara göre, Hz Muhammed dönemindeki âdetler dışında her şey yasak edilecekti. Buna uymayan-

KADIZADELİLER İLE SİVASÎLER ARASINDAKİ MÜCADELEYE NEDEN OLAN SORUNLAR

1- Müsbet bilimlerin ve riyaziyenin (matematik) öğretimi doğm mu değil mi?
2- Hızır peygamber sağ mı değil mi?
3- Ezan, nât-ı nebevi, mevlüt makamla ve güzel sesle okunmalı mı okunmamalı mı?
4- Tarikat ehlinin devranları ve sema yapmaları doğru mu değil mi?
5- Ululamak için, Peygamberin adı geçtiğinde sallallahü aleyhi ve sellem, sahabeler için de radiyallahü anh demeli mi dememeli mi?
6- Tütün, kahve ve diğer yeni şeyler haram mı, değil mi?
7- Hz. Muhammed'in annesi ve babasının imanları (müslüman sayılmalılar mı sayılmamalılar mı?).
8- Firavun imanlı mı öldü?
9- Şeyh-i Ekber Muhyiddin-i Arabî hakkında farklı görüşler.
10- Hz. Hüseyin'i şehit ettiren Yezid! elânet edilmeli mi edilmemeli mi?
11- Peygamber'den sonraki bid'atlerde uzlaşmazlık.
12- Kabirler ziyaret edilmeli mi edilmemeli mi?
13- Nafile, regaib, berat, kadir namazlarının cemaatle kılınıp kılınmayacağı.
14- Büyüklerin eli, ayağı, eteği öpülmeli mi öpülmemeli mi?
15- Emr-i bi'l-ma'ruf ve nehy-i ani'l-münker" (bilinen ve yaygın doğruyu işleyip geçersiz ve yasak olandan kaçınmak) konusu.
16- Rüşvet.

Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi,* m/l, 357

larm ise ilkin dünyevi cezaya çarptırılmaları gerekiyordu. O günün gecesini İstanbullular korku içinde geçirdiler. Ertesi gün kalabalık gruplar halinde Fatih Camii'ne gelmeye başlayan softaların, medrese yobazlarının, ellerinde, bellerinde sopalar, bıçaklar vardı. Yandaşları olan karaborsacı ve hilekâr esnaf ile bunların elebaşılan Hacı Mandal ve Fakı Döngel adlı madrabazlar da çırakları, kazakları silahlarla donatmış olarak camiye yönelmişlerdi. Yol boyunca "Din davasına gidiyoruz!" diye bağırmaktaydılar. Mevlevi, Halveti, Celvetî, Şemsî şeyhleri ve dervişleri aleyhine tehditler savruluyordu. Köprülü Mehmed Paşa, yeni sadrazam olmuştu. Camiye nasihatçiler gönderdi ise de söz dinleyen yoktu. Ulemayı çağırıp görüş aldı. Falcıların batıl (geçersiz) fakat halkı aldatıcı konularla uğraştıkları, bundan dolayı cezalandırılmalarının uygun olacağı onaylanınca Mehmed Paşa, IV. Mehmed'den bunların katli için ferman aldı. Ancak yeni bir taşkınlığa neden olmamak için, başta Üstüvanî Mehmed, Türk Ahmed, Divane Mustafa olmak üzere kürsü şeyhlerini ve bunlara destek verenleri toplatıp Kıbrıs'a sürdürdü.

Tarihçi Naîmâ, Kadızadelilerin yaşamlarını, dışadönük davranışlan ile iç dünyalarını, Maanoğlu Hüseyin Bey'in gözlem ve anılanndan aktarmıştır. Bunların dindar, dürüst, dünyaya değer vermez gözüktüklerini, aslında her birinin dinsiz ve iğrenç insanlar olduğunu yazar. Bıyıklarını kısa kırpıp sünnete uyduğunu söyleyen içlerinden birisinin, kendi yetiştirdiği bir erkek çocukla ilişkiye girerken ipek uçkurluğunu görüp "Aman, tenime ipek değmesin, haramdır, günahkâr olacağım!" deyişini; bu adamın, tütün ve kahve içmenin, tekkelere gitmenin haram olduğunu söylemesini örnek gösterir. Maanoğlu'nun bunlardan bir diğerine "Behey efendi, nefsinizin bütün isteklerini gizlice tatmin ediyor, dışarıya karşı ise en basit konularda bağnazlık gösteriyorsunuz. Bunun aslı nedir?" yollu sorduğunda "Beyim, sen ahmaksın. İnsan bir haramı işlediği zaman ondan alacağı zevkin derecesini ya da sağlayacağı kazancı düşünmelidir. Gümüş kaşıkla yemek neye yarar? Tütün içmekte, çalgı dinlemekte de fazla bir zevk yoktur. Akıllı adam bunları terk eder, ahmak halkı kandırır ve onları kendi armmışlığma inandırır. Ama, gizlice nefsinin asıl isteklerini karşılar ve doyuma ulaşır" cevabını aldığını nakleder.

Kadızadeliler olayından sonra, bu boyutta olmamakla birlikte İstanbul'da bağnaz gruplar sık sık ortaya çıkmış, padişahtan halka kadar herkesi, din adına korkutmayı, yalan yanlış açıklamalarla yanıltmayı sürdürmüşlerdir.

Bibi. *Tarih-i Naima,* V, 54-59, VI, 227 vd; J. von Hammer, *Osmanlı Devleti Tarihi,* c. XI, İst., 1947, s. 8-10; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi,* III, 343-366; M. S. Çapanoğlu, "Dördüncü Murat! Devrinde Fıkıhçı Yobazların Dâvası", *Tarihten Sesler,* c. I, S. 2 (Şubat 1943), s. 37-39.

NECDET SAKAOĞLU

KADİR ALAYI

Osmanlı padişahlarının kadir gecesinde saray yakınlarındaki camilerden birinde teravih namazı kılması münasebetiyle düzenlenen alay.

Gece düzenlenen kadir alayının uygulanış bakımından bayram alayı(->) ile cuma selamlığına(->) benzeyen yönleri de vardır.

Ramazan geleneklerinin ibadetle ilgili olarak en yoğun gecesi, Kuran'm nazil olmaya başladığı 27. gece olan kadir gecesidir. İstanbul halkı da kadir gecesinin anlamına uygun olarak selatin camilerinde teravih namazı kılmak için yollara düşer, camilere gidiş ve dönüş ayrı bir özellik taşırdı.

Osmanlı padişahları da kadir gecesinde düzenlenen büyük bir alayla saraydan çıkar ve teravih namazını kılacağı camiye gelirler, namazdan sonra da aynı yoldan alay halinde dönerlerdi. Ramazan yaz mevsimine rastlamış ve padişah da yazlık sarayda ise kadir gecesinde saltanat kayığıyla deniz yolundan Topkapı Sarayı'na gelirdi, iftardan sonra, cuma selamlığına katılmakla görevli olan kimselerle birlikte saraydan çıkan padişah, Ayasofya Camii'ne giderdi.

Bâbüssaade'den Ayasofya Camii'ne kadar yolun iki yanı kandiller, fanuslar ve meşalelerle aydınlatılır, "selam" ve "alkış" larla padişahı izleyen ya da uğurlayanlar benzer törenlerle de cami dönüşünde karşılarlardı. Kadir alayının gidiş ve dönüş sırasında önünde 20 kadar eli meşaleli, arkasında ise 40 kadar fenerli haseki bulunurdu.

19- yy'da sahilsaraylarda yaşamaya başlayan padişahlar, Ayasofya Camii yerine Beşiktaş'a yakın yerlerde bulunan Kılıç Ali Paşa, Nusretiye, Dolmabahçe, Sinan Paşa ve Yıldız camilerine giderlerdi. Böylece cuma, bayram ve kadir alayları da padişahın yaşadığı sarayla gideceği cami arasmdaki seçilmiş yolda düzenlenirdi.

Bibi. Ahmed Atâ, *Tarih-iAtâ,* I, ist., 1293; Pakalın, *Tarih Deyimleri,* II, 131; S. Kumbaracılar, "Alay ve Merasimler", *Hayat Tarih Mecmuası,* S. 65 (Temmuz 1969), s. 85; "Kadir Gecesi Alayları", *İKSA,* IV, 1198-1199.

İSTANBUL

KADİRÎHANE TEKKESİ

Beyoğlu ilçesinde, Tophane'de, Finiz Ağa Mahallesi'nde, Kadiriler Yokuşu, Tombaz Sokağı ve Türkgücü Sokağının kuşattığı arsa üzerinde yer almaktadır.

Kadiri tarikatının istanbul'daki âsitanesi (merkezi) olan bu tekke 1630'da Hacı Piri (ö. 1630) admda bir hayır sahibi tarafından Kadirîliğin Rumî kolunu kuran Tosyalı Şeyh ismail Rumî (ö. 1631) için inşa ettirilmiştir. Tekkenin yerinde, Bizans döneminde Hagios Makaveon Kilisesi olduğu iddia edilen bir dini tesisin bulunduğu anlaşılmaktadır.

Kadirîhane Tekkesi, kuruluşunu izleyen süre içinde birtakım ek binalarla donatılarak tam teşekküllü bir tarikat külliyesi niteliğine kavuşmuş, ayrıca çeşitli onarımlarve yenilemeler geçirmiştir. Bu meyandaTopçubaşı ismail Ağa (ö. 1739) 1144/1731'de cümle kapısının yanında bir çeşme yaptırmış, I. Mahmudün (hd 1730-1754) annesi Saliha Valide Sultan (ö. 1739) bu çeşmeye su getirtmiştir. Bundan başka 1177/1763'te tekkenin içinde diğer bir çeşmenin yaptırıldığı anlaşılmaktadır. 1178/17ö5'te Tophane'de Sürre Emini Hasan Ağa'nın konağından başlayan yangın çevreye yayılmış ve (Kadirîhane Tekkesi ile Galata Mevlevîhanesi de dahil olmak üzere) birçok hayır eserini ortadan kaldırmış, III. Mustafa (hd 1757-1774) devlet ricalinden Yenişehirli Osman Efendi'yi bina emini tayin ederek adı geçen tekkeleri yeniden inşa ettirmiş, inşaat Şaban 1179/ Ocak-Şubat 1766'da sona ermiştir. Sipahiler Ağa-

sı Mehmed Emin Ağa'nın cami-tevhidhaneve minare ilave ettirmesi de büyük bir mtimalle bu sırada gerçekleşmiştir. Kadirîhane Tekkesi 1238/1823 tarihli büyük Tophane vangınında yeniden harap olmuş ve H. Mahmud (hd 1808-1809) tarafından, dönemin hassa başmimarı eliyle yeniden inşa ettirilmiştir. İsmail Rumî'ye ait açık türbe de bu arada son şeklini almış olsa gerektir. Daha soma II. Abdülhamid (hd 1876-1909) 13H/1893'te yeni bir mutfak ile geniş bir taamhane (yemekhane) inşa ettirmiş, zamanla harap olan diğer tekke bölümlerini de 1 yıl sonra 1311/1894'te kısmen (harem ile selamlık) yeniletmiş, kısmen (cami-tevhidhane) tamir ettirmiştir.

Tekkelerin kapatıldığı 1925'ten bu yana cami-tevhidhane yalnızca cami olarak kullanılmış, son postnişin Şeyh Gavsî Efendi (Erkmenkul) ile ailesi harem bölümünde yaşamaya devam etmiştir. Halen söz konusu bölümde oğlu Misbah Erkmenkul oturmakta ve tekkenin, muharrem aşuresi gibi bazı geleneklerini yaşatmaktadır. Selamlık birimleri Cumhuriyet döneminde bir müddet ilkokul olarak kullanılmış, bu arada (1946'dan önce) mutfak, taamhane, kiler, aşçıbaşı odası ve gusülhaneyi barındıran bina yıktırılmış, 1950'lerde cami-tevhidhane ile selamlık bölümünü barındıran kanat Vakıflar idaresi tarafından onartılmıştır. 1980 ilkbaharında Kadiriler Yokuşu'ndan inerken freni patlayan bir kamyonun çarpması sonucunda cümle kapısı yıkılmış, aym yılın eylül aymda Vakıflar İdaresi eliyle yeniden inşa ettirilmiştir.

Sonuna kadar Kadirîliğin Rumî koluna bağlı kalan Kadirîhane Tekkesi. İstanbul'da bu tarikatın faaliyet gösterdiği tesislerin en eskisi olarak telakki edilmiş, yalnızca "pirevi" olduğu Rumî kolunun değil, genelde Kadiri tarikatının Osmanlı başkentindeki âsitanesi sıfatını taşımıştır. Bu tekke İstanbul'da tasavvuf kültürünün en parlak temsilcilerinden birisi olmuş, mensupları arasından Kazasker Mustafa İzzet Efendi (ö. 1876) gibi çok yönlü sanatkârlar yetişmiştir. Ayin günü salı olan Kadirîhane Tekkesi'nde 1885'te altı erkek ile üç kadının ikamet ettiği, 20. yy'm başlarında Maliye Nezareti'nden yılda 11.328 kuruşluk tahsisatı bulunduğu, ayrıca tekkeye her gün 5 çift 100 dirhemlik ekmek ile 2 okka 200 dirhem et ve Kurban Bayramlarında 24 adet koyun verildiği tespit edilmektedir.

Tophane'den Firuz Ağa'ya doğru yükselen yamaç üzerinde yer alan tekkenin arsası kuzey-güney doğrultusunda uzanan istinat duvarları ile setlere ayrılmıştır. Arsa kuzeyde, Kadiriler Yokuşu, batıda Tombaz Sokağı, güneyde Türkgücü Sokağı, doğuda ise komşu parseller ile çevrilidir. Cümle kapısı ile yanındaki İsmail Ağa (Saliha Sultan) Çeşmesi Kadiriler Yokuşu üzerindedir. Cümle kapışım izleyen basamaklı yolun sağında (batısında) önce, üzerinde birtakım kitabelerin sıralandığı bir duvar, soma harem dairesi, solunda da bir istinat duvarı üzerinde Şeyh İsmail Rumî Türbesi ile hazire yer alır. Yolun sonunda, arsamn ortasında, cami-tevhidhane ile selamlık mekânlarını barındıran ve harem kanadı ile bütünleşen esas binanın girişi bulunmaktadır. Arsanın doğu sınırı boyunca, hazirenin arkasında mutfak, taamhane, kiler, aşçıbaşı odası ve dervişlerin kullandığı gusülhaneyi barındıran tek katlı bir yapının uzandığı bilinmektedir. Bununla esas bina arasında, sinim arsanın güney yönündeki çevre duvarına dayamış olan küçük bir şadırvan vardır. Biri cami-tevhidhane/selamlık kanadının arkasında (güneyinde), diğeri harem bölümünün arkasında (güneyinde ve batısında) olmak üzere, birbirinden duvarlarla soyutlanmış iki bahçe bulunmaktadır. Harem bahçesinde suni kayalardan oluşan bir selsebil, ayrıca bir havuz ile cami-tevhidhanenin güneybatı köşesinin altına isabet eden ve Bizans kilisesinin ayazması olması muhtemel görünen, tonozlu bir mekân (limonluk) göze çarpar.

Kaba yontulu küfeki taşı ile örülmüş olan cümle kapısının basık kemeri üzerinde, tekkenin II. Abdülhamid tarafından 1312/1894'te yenilendiğini belgeleyen, ta'lik hatlı, manzum bir kitabe vardır. Metni Fatih-Draman'daki Kefevî Tekkesi Postnişini Şeyh Ali Rıza Vasfı Efendi'ye (ö. 1910) ait olan kitabe, adı geçen hükümdarın tuğrası ile taçlandırılmıştır. Cümle kapışım izleyen yolun sağındaki duvarda iki tane kitabe sıralanır. Her ikisi de manzum olan bu kitabelerden ilki İsmail Ağa Çeşmesi'nin yapımı ile ilgili olup çeşmedeki kitabe ile aynı tarihi (1144/1731) taşır. Vehbî mahlaslı bir şaire ait olan metin sülüs hatla yazılmıştır. İkinci kitabe, tekkenin II. Mahmud tarafından 1239/1823'te yeniden inşa ettirilmesi sırasında, muhtemelen önce cümle kapısının üzerine konmuş, II. Abdülhamid onarımında yerini bugünkü kitabeye terk ederek şimdi bulunduğu yere taşınmıştır. Metni Mustafa Safvet Efendi'ye (ö. 1866) ait olan ve ta'lik hatla yazılmış bulunan kitabenin tepesinde, beyzi bir madalyon içinde II. Mahmudün tuğrası yer almaktadır. Yolun solunda, hazirenin istinat duvarına yerleştirilmiş olan kitabe ise İsmail Rumî'ye ithaf edilmiş, sülüs hatlı bir beyti içerir.

Pir İsmail Rumî'nin, açık türbeler grubuna giren türbesi kare bir tabana (7x7 m) oturur. Bu tabanın, tekkenin giriş yolu üzerindeki kenarı kavisli bir çıkma ile hareketlendirilmiş, mermerle kaplanmış, yanlardan II. Mahmud döneminde ortaya çıkan ve "Sultan Mahmud güneşi" olarak adlandırılan beyzi güneş kabartmaları ile süslü panolarla kuşatılmıştır. Dört tanesi türbe tabanının, iki tanesi de kavisli çıkmanın köşelerinde yükselen, toplam altı adet ince mermer sütun, akantus yapraklı küçük başlıklarla taçlandırılmış, sütunların arasındaki açıklıklar baklava taksimatlı madeni şebekeler ile kapatılmıştır. Niyaz penceresi niteliğindeki kavisli açıklığın şebekesine, geceleri "uyandırılmak" üzere madeni bir fener aplike edilmiş, çıkmayı sınırlayan sütunlara da daha ufak fenerler kondurulmuşum Çıkmanın üzerindeki kavisli mermer lentoda, İsmail Rumî'ye ithaf edilmiş, ta'lik hatlı bir beyit bulunur. Lentonun üzerindeki alınlığın merkezinde iki

Kadirîhane Tekkesinin harem bölümünün giriş (doğu) cephesi ve cami-tevhidhanenin kesiti.
MSÜ Arşivi

"C" kıvrımının sınırladığı küçük bir madalyon, yanlarda madalyonlardan çıkarak gelişen kıvrık dal kabartmaları yer almaktadır. Madalyonun ortasına, Kadiri taçlarının tepelerine dikilen ve bu tarikatın alametlerinden olan "Kadiri gülü" işlenmiştir. Türbenin üstünde, açıklıkları telle kapatılmış olan, soğan kubbe biçiminde demirden mamul bir şebeke vardır. Tepe noktasında alem olarak, tunçtan mamul bir Kadirî-Rumî tacı dikkati çeker. Köşelerdeki sütunların tepelerinde de, mermerden yontulmuş olan daha küçük taçlar vardır.

Hazirede, İsmail Rumî'den soma postnişin olmuş şeyhlerin yanısıra tekke ile bağlantılı birtakım kişiler de gömülüdür. Burada taş işçiliği ve hat sanatı açısından dikkate değer mezarlar bulunmaktadır. Özellikle İsmail Rumî'nin neslinden gelen ünlü hattat, şair ve bestekâr Kazasker Mustafa İzzet Efendi'nin şahidesinde, talebelerinden Muhsinzade Abdullah Hamdi Bey'in (ö. 1899) sülüs hattı ile yazılmış olan mensur kitabe, kendi türünün şaheserlerinden olarak kabul edilmektedir.

Kadirîhane Tekkesi'nde cami-tevhidhanenin içinden bir görünüm.
Yavuz Çelenk, 1994

Tekkenin "L" planlı ana binası, doğu-batı doğrultusunda uzanan ve cami-tevhidhaneyi, selamlığı, derviş hücrelerini barındıran kanat ile kuzey-güney doğrultusunda gelişen harem kanadından meydana gelmektedir. Cami-tevhidhanenin duvarları ile haremin bodrum katındaki dış duvarlar moloz taş ve tuğla ile örülmüş, ahşap karkaslı olan diğer bütün duvarlar içerden bağdadi sıva, dışarıdan ahşap kaplama ile donatılmıştır. Cami-tevhidhane hariminin önünde (kuzeyinde) dikdörtgen planlı, büyük boyutlu ve kapalı bir son cemaat yeri bulunur. Tekkenin çeşitli bölümleri arasında bağlantıyı sağladığı için bir tür sofa niteliğinde olan bu mekânın batı ucunda, tekkenin basamaklı giriş yoluna açılan geniş kapısı son yıllarda yenilenmiş, ahşap doğramaların yerine madeni doğramalar konmuştur. Baü duvarında cami-tevhidhane/harem bağlantısını sağlayan bir kapı ile bir dönme dolap yer alır. Değişik bir tasarım sergileyen dönme dolabın üst kesiminde, tencerelerin ve kapların konmasına mahsus yüksekçe bir bölme, bunun altında da yalnız tepsilere mahsus yayvan bir bölme vardır.

Son cemaat yerinin hazireye bakan kuzey duvarı boyunca, ahşap dikmelerin açıklıklarma yerleştirilmiş, küçük dikdörtgen taksimatlı pencereler sıralanmakta, bunların arasında hazireye geçit veren dar bir kapı bulunmaktadır. Girişten itibaren üçüncü açıklıkta, yerden tavana kadar devam eden renkli bir camekân, Pir İsmail Rumî'nin türbesine yönelik bir tür niyaz penceresidir. Nitekim bu camekânın merkezinde, Kadirî-Rumî tacının tepeliği gibi sekiz terke (dilim) ayrılmış yuvarlak bir bölüm, bunun da ortasında minyatür bir taç kabartması dikkati çeker.

Son cemaat yerinin doğu ucunda, hem meydan odası hem de şerbethane olarak kullanıldığı bilinen, çepeçevre pencerelerle ve sedirlerle kuşatılmış, zemini son cemaat yerinden bir miktar yükseltilmiş küçük bir birim, bunun da arkasında (güney yönünde) "çeşmeli sofa" olarak adlandırılan ve cami-tevhidhane harimini doğu yönünden kuşatan bir taşlık yer alır. Söz konusu sofanın doğu duvarındaki yuvarlak kemerli nişin içinde, manzum metni Hâkim Mehmed Efendi'ye (ö. 1771) ait, hanisi tespit edilemeyen çeşme bulunmaktadır. Bu çeşmenin solundaki kapıdan, arkasında sabık mutfak-taamhane kanadının yer aldığı şadırvanlı avluya geçilmekte, çeşmeli sofanın batı duvannda minare kaidesinin çıkıntısı ile cami-tevhidhane harimine açılan kapı, güneyinde de selamlık bahçesine doğru uzanan koridor ile bunu iki yandan kuşatan bahçıvan odaları görülmektedir.

Şadırvanın, mermerden mamul, dikdörtgen prizma biçimindeki haznesinin ön yüzünde, ortasında birer musluk bulunan yedi adet süslemek pano sıralanır. Barok ve ampir üsluplarına bağlanan bezeme öğelerinin birlikte görüldüğü bu panoların üzerinde, içleri beyzi güneş motifleri ile dolu kartuşlar ve küçük kare kartuşların alternatif dizilmesinden oluşan bir kuşak, aralarında da kordonlarla verev olarak bağlanmış üçlü çubuk demetleri, panoların içinde ise, orta yerlerinden püsküllü kordonlarla tutturulmuş, yanlarda perde kıvrımları ile son bulan girlandlar, ortada antik kantarosları andıran vazolar içinde alternatif olarak nar ve salkım kabartmaları göze çarpmaktadır.

Cami-tevhidhane harimindeki fevkani mahfilden girilen, kesme küfeki taşı ile örülmüş minare kare tabanlı bir kaideye oturur. Silindir biçimindeki gövdesi ve peteği, perde kabartmalan ile bezeli şerefe korkulukları ve soğan kubbe biçimindeki, kurşun kaplı ahşap külahı ile II. Mahmud döneminin özelliklerini sergilemektedir.

Kapalı son cemaat yeri ile cami-tevhidhane harimi arasında, harim girişinin solunda (doğusunda) yan yana iki derviş hücresi, sağında (batısında) da birbiriyle bağlantılı iki mahfil birimi yer alır. Söz konusu birimleri aslında tekkenin **16.** postnişini Şeyh Ahmed Muhyieddin Efendi (ö. **1909)** kendisine türbe olarak hazırlatmış, ancak Rodos'ta sürgünde vefat ettiğinden bu arzusu gerçekleşememiş ve burası misafir kadınlara mahsus bir mahfil olarak düzenlenmiştir.

Dikdörtgen (18,30x9,75 m) cami-tevhidhane hariminin doğu ve batı duvarlarında çift katlı mahfiller uzanmaktadır. Bu mahfillerin sınırına kare kesitli ahşap dikmeler ve ahşap korkuluklar yerleştirilmiş, batıdaki mahfilde, sakal-ı şerifin ve Pir İsmail Rumî'ye ait bazı emanetlerin saklandığı güney kesimi bir korkulukla ayrılmıştır. Ahşap kafeslerle donatılmış olan fevkani mahfillerden doğudaki hükümdara ve devlet ricaline, haremle bağlantılı olan batıdaki ise tekkeye mensup kadınlara aittir. Bunlardan başka, harimin kuzey duvannda, demirden eliböğründelere oturan, mihrabın karşısına gelen yerde kavisli bir çıkma yapan, erkek ziyaretçilere mahsus, ahşap korkuluktu bir fevkani mahfil daha bulunmaktadır. Güney duvarmm ekseninde, cephede yarım altıgen biçiminde bir çıkma yapan, yuvarlak planlı mihrap, mihrabın sağmda ve solunda, kemerleri sepet kulpu biçiminde olan üçer pencere, bunların üzerinde de dikdörtgen açıklıklı üçer tepe penceresi yer alır. Ahşap tavan ince çıtalarla karelere taksim edilmiş, merkezde yer alan ve dört kare büyüklüğünde olan alana Kadirî-Rumî tacı biçiminde bir göbek oturtulmuştur. Duvarlarda, dikdörtgen panolar içine alınmış şemselerden ve köşebentlerden oluşan, eklektik türde kalem işi bezemeler bulunur. Tavan silmelerinde, ikili konsol grupları arasına, koyu yeşil zemine yaldızla ve ta'lik hatla yazılmış mısraları içeren ahşap kartuşlar yerleştirilmiştir.

Son cemaat yerinin üstünde, selamlık

bölümünü oluşturan, farklı boyutlarda üç oda ile bunların arasına yerleştirilmiş bir eyvan yer alır. Güney yönünde, bir koridorla hareme bağlı olan mekân şeyh odasıdır. Sohbet meclislerinin kurulduğu, icabında da yatakların serilmesiyle mihmanhaneye (misafirhaneye) dönüşebilen, geniş eyvanın ötesindeki iki birim ise birden fazla dervişe (icabında misafirlere) tahsis edilen odalardır. Selamlıktaki eyvandan bir kapı ile cami-tevhidhanenin kuzey yönündeki fevkani mahfillere geçilmekte, ayrıca bu eyvandan hareket eden ve doğu-batı doğrultusunda gelişen koridorun bir ucu harem dairesine, diğer ucu, çeşmeli sofanın üzerine isabet eden ve hünkâr mahfili ile bağlantılı odaların bulunduğu sofaya ulaşmaktadır.

Geç dönem Osmanlı sivil mimarisinin ilginç örneklerinden birini oluşturan harem dairesi kendi içinde iki kanattan meydana gelmektedir: Basamaklı tekke girişinin sağında bulunan ve şeyh ailesinin ikametine ayrılmış olan üç katlı esas harem ile cami-tevhidhanenin batı duvarına bitişen, misafir kadınların ağırlandığı iki katlı kanat. Cami-tevhidhane ile haremin bağlantısı her iki katta da mabeyin odaları ile sağlanmıştır. Bir ahşap konak niteliğinde olan esas haremde Türk sivil mimarisinin en eski ve en yaygın şeması olan merkezi sofalı, dört eyvanlı şemanın değişik bir varyantı uygulanmıştır. Köşeleri pahlı bir kare şeklinde tasarlanan merkezi sofanın kuzey ve güney yönlerindeki eyvanların yerine odalar, batı yönlerindeki eyvanlara çift kollu merdivenler yerleştirilmiş, doğu eyvanı zemin katta giriş taşlığı olarak değerlendirilmiştir. Duvarlarda, cami-tevhidhanedekilerin eşi olan kalem işi bezemeler, bazı mekânların tavanlarında da çıtalarla meydana getirilmiş taksimat görülmektedir.

Bibi. Evliya, *Seyahatname,* ty, I, 307; Ayvansarayî, *Hadîka,* II, 67-69; Ayvansarayî, *Mecmuâi Tevârih,* 224; Kut, *Dergehname,* 233, no. 47; Çetin, *Tekkeler,* 589; Aynur, *Saliha Sultan,* 36, no. 99; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâml,* II, 32-33, no. 59; Münib. *Mecmua-i Tekâyâ.* 11; Raif, *Mir'at,* 376-387; *İhsaiyat II,* 20; Vassaf, *Sefine,* V, 271; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ,* 45-46; N. Ebusuud, "Kaadiri Asitânesinin Son Oc Asırlık Tarihi", *TTOKBelleteni,* 60 (Ocak 1946), 14-16; V. Mırmıroğlu, "Tophane'de Kaadirihane Tekkesi", *TTOK Belleteni,* 60 (Ocak 1946), 12-13; Öz, *istanbul Camileri,* II, 33-34; M. O. Bayrak, *istanbul'da Gömülü Meşhur Adamlar (1453-1978),* İst., 1979, s. 122; H. P. Laqueur, "Dervish Gravestones". *The Dervish Lodge,* Berkeley, 1992, s. 294-295; Seyyid Sırrı Ali, *Tuhfe-İRûmî,* ist., 1992.

M. BAHA TANMAN

KADİRÎLİK

Abdülkadir Geylanî'nin (ö. **1166)** Bağdat'ta kurduğu tarikat. İstanbul'un gündelik hayatına 17. yy'ın başlarında İsmail Rumî (ö. **1631)** tarafından sokulmuştur.

Kadirîlik, bir Hanbelî vaizi olan Abdülkadir Geylanî'den sonra, oğulları tarafından kumlan "şerif' aileleri aracılığıyla yaygınlaşmıştır. Tarikatın merkezi Bağdat'taki Kadiri şerifleri Ebu Muhammed Abdülaziz'e (ö. **1206),** Mısır şerifleri Ebu Abdurrahman Şerafeddin İsa'ya (ö. 1177), Kuzey Afrika'daki Magrib şerifleri Ebu İshak Siraceddin İbrahim'e (ö. 1196) ve Suriye şerifleri de Ebu Nasır Ziyaeddin Musa'ya (ö. 1221) bağlıdırlar. Bu aile örgütlenmesinin dışında ayrıca Geylanî halifelerinden Ali el-Haddâd Yemen'de, Muhammed el-Batayihî Suriye'de ve Muhammed bin Abdüssamed Mısır'da tarikatı kurumlaştırmışlar, bu faaliyetlerin sonucunda Kadirîlik İran, Hindistan ve Endonezya'yı da içine alan geniş bir kültür coğrafyasında etkili olmuştur.

İslam tarihinin en eski tarikatlarından sayılan Kadirîlik, gerek aile kurumuna dayalı içedönük aşiret tipi örgütlenme modelini benimsemesi, gerekse sahip bulunduğu Arap kökenli tasavvuf anlayışı nedeniyle gelişimim 13-15. yy'lar arasında Osmanlı İmparatorluğu dışındaki Müslüman ülkelerde sağlamış, buna karşın kurucuları Türk olan Eşrefi ve Rumî kollan aracılığıyla ancak 15. yy'da xAnadolu'ya, 17. yy'da da İstanbul'a girebilmiştir. Özellikle Halvetîlik(->), Bayramîlik(->) ve NakşibendîHk(->) tarafından Anadolu'da oluşturulan tasavvuf kültürüyle yoğrularak uygun bir toplumsal gelişme zemini bulabilen Kadirîlik, bütün bu mistik etkilerin kalıbında şekillenen Eşrefîlik ve Rumîlik gibi kollarının yanısıra, gene Türk mutasavvıflarından Mustafa Resmî Efendinin (ö. 1793) kurduğu Resmîlik, Mehmed Müştak Efendiye (ö. 1831) bağlı Müştakîlik ve Osman Şems Efendinin (ö. 1893) Enverîlik kolları aracılığıyla İstanbul'da temsil edilmiştir. Bunların dışında kalan Arap-Hint kökenli Kadiri kollarından Esedîlik (Seyyid Abdullah Esed), Garibîlik (Muhammed Garibullah Hindî), Halisîlik (Ziyaeddin Abdurrahman Talebanî), Hilalîlik (Muhammed Hilal Hemedanî), İsevîlik (Şeyh İsâ), Müridîlik (Senegalli Ahmed Banba) ve Yafiîlik (Abdullah Yafiî), hiçbir dönemde Türk tasavvuf kültürünün etkili olduğu bölgelerde varlık gösterememiştir.

Kadirîlikten kendi adlarına kol ayıran iki Türk mutasavvıfı, Eşrefoğlu Abdullah Rumî (ö. 1469) ile İsmail Rumî, tarikat çevrelerince "Pîr-i sam" olarak kabul edilirler. Birden fazla "Pîr-i sani'ye sahip bulunan Kadirîliğin bu özelliğine diğer tarikatlarda rastlanmaz. Eşrefîliğin kurucusu Abdullah Rumî, Bursa'da eğitim gördüğü yıllarda tasavvufa yönelmiş, daha sonra Çelebi Sultan Medresesinde Alaeddin Tusî'nin muidliğini yaptığı sırada tanıştığı Abdal Mehmed Sultan adında bir meczubun etkisiyle Emir Sultana intisap etmiştir. Emir Sultan tarafından bir süre sonra Hacı Bayram Velîye (ö. 1429) gönderilen Abdullah Rumî, hem ona damat olmuş, hem de Bayram! hilafeti almıştır. Ardından Hama'ya giden ve burada Abdülkadir Geylanî soyuna mensup Hüseyin el-Hamavî'ye bağlanan Abdullah Rumî, bir Kadirî şeyhi olarak Anadolu'ya dönmüş, kendi adına kurduğu Eşrefîliği başta iznik merkez olmak üzere Bursa ve Batı Anadolu'da yaygınlaştırmıştır.

Eşrefîliğin İstanbul'un tasavvuf hayatına kök salması, kuruluşu Rumîlikten önce olmasına rağmen daha sonra gerçekleşmiştir. Tarikatın İstanbul'daki merkezi Abdal Yakub Tekkesi'dir(->).

İsmail Rumî tarafından temelleri atılan Rumîlik, 17. yy'ın başlarında Kadirîliği İstanbul'a sokan tarikattır. Kadirîliğin İstanbul'a girdiği bu dönemde, toplumsal yapılanmanın başlıca unsurları arasında yer alan Halvetîlik, Bayramîlik, Nakşîlik ve Mevlevîlik^) farklı halk tabakalarından meydana gelen geniş bir kesimi, kurdukları tekkelere bağlayarak etkilerini sürdürmekteler; Bektaşîlik(->) Yeniçeri Ocağı bünyesindeki askeri bürokrasiye, Melamîlik(->) ise, esnaf zümre üzerindeki manevi otoritesiyle ticari hayata yön vermektedir. Böyle bir ortamda Kadirîlik ile birlikte şehir hayatına giren bir diğer yeni tarikat da, Aziz Mahmud Hüdaî'ye(~») bağlı bulunan Celvetîliktir(-*). Gerek Kadirîlik gerekse Celvetîlik çok kısa bir süre içinde diğer tarikatlarla aralarındaki güç dengesini kurabilmişler ve böylece İsmail Rumî ile Aziz Mahmud Hüdaî, halk katında kazandıkları nüfuz sayesinde sarayın itibar ettiği mutasavvıflar araşma girmişlerdir. I. Ahmed (hd 1603-1617) tarafından Sultan Ahmed Camii'nin açılış törenine davet edilen Hüdaî'nin temel şeyhliği yapması ve İsmail Rumî'nin de dervişlerine Kadirî ayini icra ettirmesi, her ikisinin de İstanbul'da kazandıkları şöhretin somut birer ifadesidir. İsmail Rumî'nin Sultan Ahmed Camiinde başlattığı bu zikir geleneği, Kadiriler tarafından titizlikle sürdürülmüş ve tekkelerin kapatıldığı 1925'e kadar cuma namazından sonra camide tarikat ayini yapmışlardır.

İsmail Rumî, Tosya'da doğmuş ve ilk dini bilgileri burada almıştır. Babası sığırtmaçlık yapan Çoban Ali'dir. Daha sonra eğitimine Kastamonu'da devam etmiş ve yörenin tanınmış Halveti şeyhlerinden Ahmed Efendiye bağlanmıştır. Bir süre Ahmed Efendi'nin hizmetinde bulunduktan soma Bağdat'a giden İsmail Rumî, burada Abdülkadir Geylanî soyundan gelen Kadirî Âsitanesi Postnişini Feyzullah Efendi'ye intisap eder. Ardından Mısır'a geçerek Abdülkadir Geylanî'nin oğlu Abdünezzak koluna bağlı İbrahim Burhaneddin'in halifesi Ahmed Mısrî'den Kadirî hilafeti alır. Kadirî organizasyonuna göre Osmanlı İmparatorluğu dahilindeki bütün Rumî şeyhleri, bu intisaptan dolayı Ahmed Mısrî'ye bağlı olup, İstanbul'daki Kadirîhane postnişini tarafından kendilerine verilen icazetnamelerin hepsi bu kolun silsilesine göre düzenlenmiştir. İsmail Rumî'nin Kadiri silsilesi de buna uygun olarak Şeyh Ahmed bin Süleyman er-Rumî'den Ahmed bin Mustafa el-Mısrî'ye bağlanmakta ve bu tarikat zinciri İbrahim Burhaneddin bin Ali tarafından Abdünezzak Cemal el-Irakî aracılığıyla Abdülkadir Geylanî'ye ulaşmaktadır.

Mısır'dan ayrılarak Anadolu'ya geçen ismail Rumî, Tosya ve Kastamonu'da kendi adına tekkeler kurmuş ve sırasıyla İzmir, Manisa, Bursa, İzmit, Tekirdağ, Edirne, Selanik, Iştib, Köstence, Filibe, Siroz ve Temeşvar'ı kapsayan bir yolculuğa çıkarak Kadirîliği bu geniş coğrafyada yaygınlaş-

tırmış, ardından 1511'de İstanbul'a gelmiş ve Fatih'teki Sofular Camii'nde tarikat faaliyetlerine başlamıştır. Kadirîliğin İstanbul'daki bu ilk dönemi hakkında yeterli bilgi yoktur. Daha sonra müritlerinden Hacı Pirî'nin (ö. 1630) Tophane'deki arazisini vakfetmesi üzerine burada kendi adına ilk Kadiri tekkesini kurmuşaır. Bu tekke, Osmanlı İmparatorluğu hdaki Kadirîlerin merkezi sayılıp, İsmail Rumî Âsitanesi veya Kadirîhane Tekkesi(->) olarak da tanınır.

Kadirîhane'nin kurulmasıyla birlikte tarikat, 17. yy'dan itibaren İstanbul'da merkezi yönetim modeline göre örgütlenmeye başlamış, imparatorluk dahilindeki bütün Kadiri tekkelerinin şeyh atamaları bu merkezin yetkisine bırakılarak güçlü bir idari yapı oluşturulmuştur. Kadiri organizasyonunda bu merkezin önemi yalnızca Rumîliğin değil, aynı zamanda tarikatın diğer kollarına ait icazet verme ve meşihat atamalarında da "teberrüken" tasdik makamı olmasından ileri gelir. Bu nedenle Kadirîhane postnişinleri, müritlerinin tasavvuftaki eğilimlerini dikkate alarak onları Rumîliğin yanısıra Eşrefî geleneğine uygun bir kültürle de yetiştirmişlerdir. İstanbul'da Kadirîlik gibi 17. yy'ın başlarında merkezi yönetim modeline sahip diğer tarikatlar Halvetîlik ve Celvetîliktir. Buna karşın aynı modele göre idare edilen Mevlevîlik, Bayramîlik ve Bektaşîliğin merkezleri İstanbul dışındadır. Nakşibendîlik ise, bu modelin tam tersine adem-i merkeziyetçi bir idari yapılanmayı esas almıştır.

17. yy'da Kadirîlik, İsmail Rumî'nin 1631'deki vefatıyla birlikte Kadirîhane meşihatına geçen Şerif Halil Efendi'ye (ö. 1658) bağlanır. Halil Efendi, İstanbul Kadirîliğinde "Şerifler Hanedanı" olarak bilinen ve Kadirîhane meşihatım 1925'e kadar elinde tutan şeyh ailesinin tekke yönetimindeki ilk temsilcisidir. Tarikat içinde "Arapzade" lakabıyla tanınan Halil Efendi, Bağdat'ta İsmail Rumî'ye icazet veren Kadiri Âsitanesi Postnişini Seyyid Feyzullah Efendi'nin oğludur. İstanbul'a gelmiş ve İsmail Rumî'nin kızıyla evlenerek ondan hilafet almıştır. Erkek çocuğu olmadan vefat eden İsmail Rumî'nin verdiği bu hilafet böylece tarikatın "İnas kolü'ndan yürümüş ve damadı Halil Efendi tarafından Kadırîhane'de temsil edilmiştir. Halil Efendi'den sonra posta oğlu Fazıl Mehmed Efendi (ö. 1687) geçmiş ve vefatıyla boşalan meşihat makamını torunu Abdurrahman Efendi (ö. 1711) doldurmuştur. Abdurrahman Efendi, Halveti şeyhlerinden Ümmî Sinan'ın (ö. 1568) halifesi Halepli Şerif Mehmed'in (ö. 1614) oğlu Hasan Efendi'nin (ö. 1677) damadıdır. Böylece İstanbul Kadirîliğine damgasım vuran "Şerifler Hanedanl'mn Halep kolu ile Halil Efendiden gelen Bağdat kolu, Abdurrahman Efendi'nin kişiliğinde Halvetîlik ve Rumîliği bütünleştirmişlerdir. Rumîlik Kadirîhane'de temsil edilirken ailenin Halep kolu da Şehremini'deki Ümmî Sinan Tekkesi'nde Halvetî-Sinanî meşihatını yürütmüştür.

istanbul Kadirîliğinin 17. yy'da Halvetîlik ile yakın ilişkiye girerek gelişmesi, özellikle bu tarikata ait bazı tekkelerin zamanla Kadiri denetimine girmesiyle sonuçlanan bir sürecin başlangıcıdır. Bu yüzyılda söz konusu ilişkinin en çarpıcı örneği, aslen bir Halvetî merkezi olan Eminönü'ndeki Aydınoğlu Tekkesi'nin(->), Şeyh Mehmed Efendi tarafından 1664'te Kadirîliğe bağlanmasıdır. Halvetî Şeyhi Kutub Ahmed Efendi'nin (ö. 1664) vefatıyla Kadiri organizasyonuna giren bu tekke, 1683'te Mehmed Efendi'nin meşihatının kaldırılmasıyla tekrar Halvetîliğe geçmiş ve tarikatın Karabaşî, Şabanî. Ramazanı, Cerrahî kollarının idaresinde kalarak 19. yy'da Bedreddin İzzî Efendi tarafından Kadirîliğin Enverî koluna bağlanmıştır.

Aydmoğlu Tekkesi'nde **1664**-1683 arasında kısa bir dönem süren Kadirî meşihatının ardından, 17. yy'ın sonlarına doğru tarikatın Kadirîhane dışında doğmdan kurduğu ilk merkezlerden birisi sayılan Fatih'teki Kubbe Tekkesi, 18. yy'da Remli Tekkesi ile Sinek Şeyh Halil Efendi Tekkesini faaliyete geçirecek şeyhleri yetiştirecek Kadirî organizasyonunun çekirdeğini oluşturması nedeniyle de büyük önem taşır. Kubbe Tekkesi'nin kurucusu Süleyman Efendi (ö. 1703), Kadirî Şeyhi Ali Mardinî'nin halifesidir. Kendisinden sonra oğlu Mehmed Emin Efendi (ö. 1762) ve Bağdadî Mehmed Efendi (ö. 1765) postnişinlik yapmışlar, daha sonra tekke, ismail Hilmî Efendi (ö. 1824) tarafından Rıfaîliğe bağlanmıştır. 17. yy'ın sonlarından 1765'e kadar Kubbe Tekkesi'nde geliştirilen Kadirî kültürü, Süleyman Efendi'nin halifesi Mehmed Sim Efendi (ö. 1729) aracılığıyla 1775'e kadar Remli Tekkesi şeyhlerince sürdürülmüş ve bu köklü tasavvuf çizgisi Sırrî Efendi'nin halifesi "Sinek Şeyh" lakabıyla tanınan Halil Sabri Efendi'nin 18. yy'ın başlarında kendi adına Altımermer'de kurduğu tekkede devam etmiştir.

18. yy'da Kadirîliğin şehir hayatına iyice kök saldığı ve İstanbul'un sosyokültürel yapısını şekillendiren başlıca dinamiklerden birisi durumuna geldiği görülmektedir. Tarikatın bu yüzyıldaki en önemli etkinliği, Eşrefîlik ve Rumîlikten başka Resmîlik adıyla üçüncü bir kol kurmasıdır. Böylece Kadirîlik, kendisi gibi Ortadoğu kökenli tasavvuf kültürüne sahip bulunan ve istanbul'un gündelik hayatındaki ağırlığını giderek hissettiren Rıfaîlik(->) ile Sa'dîlik(—•) karşısında mümkün olan en geniş örgüt yapısına ulaşmayı başarabilmiştir. Diğer yandan tarikatın bu dönemde İstanbul'daki yönetim kastını oluşturan Kadirîhane postnişinlerinden Abdurrahman Efendi ile Halil Efendi ailelerine mensup şeyhlerin saray ve bürokrasiyle yakın bir ilişkiye girdikleri görülmektedir. Abdurrahman Efendi'nin 1711'de vefat etmesiyle yerine oğlu Hüseyin Efendi (ö. 1723) Kadirîhane postnişini olmuş ve onu da küçük oğlu Halil Efendi'nin (ö. 1732) meşihatı izlemiştir. Her iki şeyhin Kadirîhane yönetiminde bulunduğu bu dönem, İstanbul'un tarihinde Lale Devri olarak bilinir. Tarikatın saray çevresiyle yakınlaşma siyaseti bu dönemde istenilen sonucu vermiş ve başta suriçi olmak üzere ilk defa Eyüp ile Kasımpaşa'da tekkeler kurulmuştur. Hac yolculuğuna çıkarken yerine Ali Vahidî Efendiyi vekâleten bırakan Halil Efendi'nin Medine'de vefat etmesi üzerine önce büyük oğlu Mehmed Efendi (ö. 1786) asaleten posta geçmiş ve ardından onu küçük oğlu Ahmed Efendi (ö. 1801) izlemiştir.

Kadirîliğin 18. yy'da suriçinde kurduğu ilk merkez, Şehremini'deki Remlî Tekkesi'dir. 17. yy'da kumlan Kubbe Tekkesi'nin ardından faaliyete geçen bu merkez, ilmiye semtlerinden Fatih'te Kadirîliğin kökleşmesini sağlamıştır. Kurucusu Mehmed Sırrî Efendi (ö. 1729), Kubbe Tekkesi Postnişini Süleyman Efendi'nin halifesidir. Vefatından sonra yerine oğlu Abdülfettah Efendi (ö. 1744) geçmiş ve onu da "Karakullukçu" lakabıyla tanınan Mustafa Efendi (ö. 1775) izlemiştir. 1775'ten sonra Kolancı Şeyh İbrahim Sabri Efendi (ö. 1806) tarafından Sa'dîliğe bağlanan Remlî Tekkesi meşihatı, aynı zamanda Kadirî icazetine sahip Sa'dî şeyhlerince 1839'a kadar yürütülmüş ve bu tarihte İbrahim Edhem Efendi (ö. 1877) aracılığıyla tekrar Kadirîliğe bağlanmıştır.

Remlî Tekkesi'nden sonra 18. yy'da suriçinde temelleri atılan ikinci önemli Kadirî merkezi, Sinek Şeyh Halil Efendi Tekkesi'dir. "Sinek Şeyh" lakabıyla bilinen Halil Sabri Efendi'nin (ö. 1756) ilk postnişinliğini yaptığı bu tekke, Kubbe ve Remlî tekkelerinde şekillenen Kadirî kültürünü, 18. yy'dan Tanzimat sonrasına aktaran başlıca kurumlardan birisidir. Halil Sabri Efendi, Remlî Tekkesi Postnişini Mehmed Sırrî Efendi'den hilafet almıştır. Yerine geçen damadı Mehmed Efendi'yi (ö. 1765), Numan Efendi (ö. 1780), Mustafa Efendi (1785) ve Küçük Mehmed Efendi'nin (ö. 1797) meşihat dönemleri izler. Tekke 19. yy'ın başlarında, Mevlevîliğe de intisabı bulunan Mehmed Dede'nin yönetimine girmiştir.

Fatih ve çevresinde odaklanan Kadirî faaliyetlerinin 18. yy'daki bir diğer önemli merkezi Çenezade Tekkesi'dir. Ziyaeddin Mehmed Efendinin (ö. 1774) Kadirîliğe bağlı olarak kurduğu bu tekkenin meşihatı, daha sonra oğlu Ahmed Efendi (ö. 1779) tarafından devam ettirilmiştir.

Kadirîliğin suriçindeki faaliyetlerinin ağırlık noktasını, 18. yy'ın sonlarına doğaı tarikatın Resmîlik koluna bağlı tekkeler oluşturur. İstanbul'da Rumîlik ve Eşrefîlikten sonra gündelik hayata giren Resmîlik, Seyyid Mehmed Efendi'nin oğlu ve Mustafa Keriminin halifesi Mustafa Resmî Efendi (ö. 1793) tarafından Kadirîlikten ayrılan üçüncü önemli koldur. Bu kola bağlı olarak suriçinde üç tekke faaliyete geçmiş ve Kadirîliğin Fatih-Karagümrük-Edirnekapı eksenindeki en güçlü tekke organizasyonunu gerçekleştirmişlerdir. Bunlardan ilki Karagümrük'teki Kabakulak Tekkesi'dir. İkincisi Edirnekapı'da Resmî Efendi Tekkesi olup daha soma bu kola mensup Mehmed Şemseddin Efendi tarafından Fatih'te kendi adını taşıyan bir üçüncü tekke daha faaliyete geçirilmiştir. Kabakulak Tekkesi, Resmîliğin İstanbul'daki merkezidir. Aynı zamanda kurucusu ve ilk postnişini

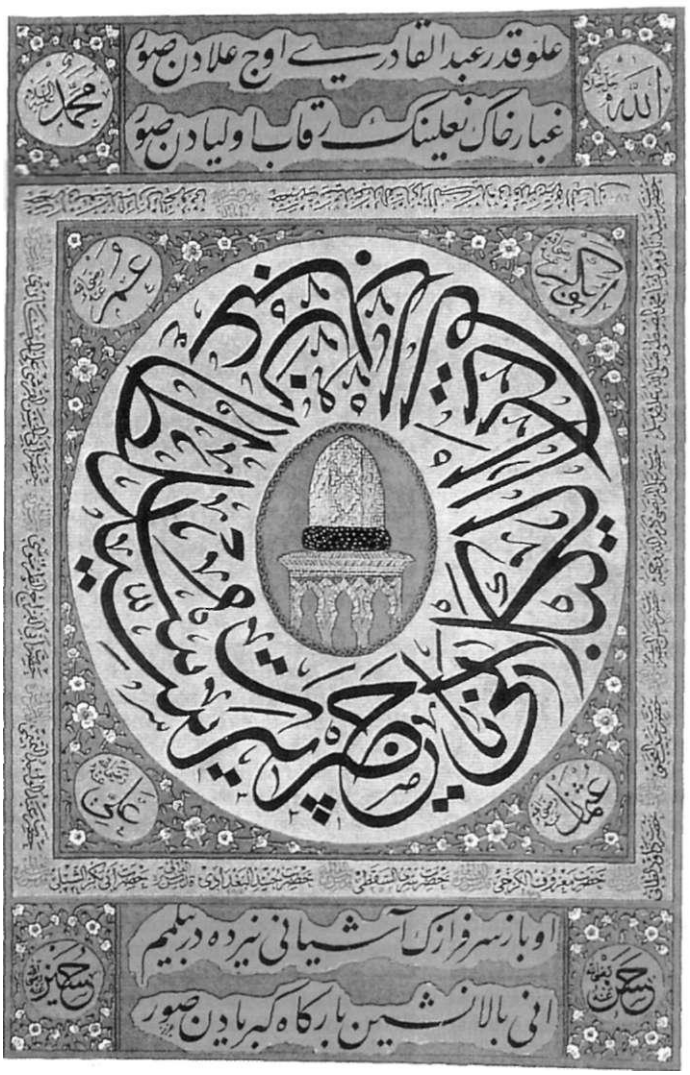

Hattat Aziz Efendi'ye ait bir levhada ortada müjgânlı Kadirî tacı ve etrafında celi sülüs hatla istiflenmiş "Ya Hazret-i Pîr Abdülkarirü'l Geylanî" yazısı. *TİEM Arşivi, 3473*

Mustafa Resmî Efendi'nin eşine izafeten Alime Hatun Tekkesi olarak da tanınır. Resmî Efendi'nin 1791'de Kıbrıs'a sürülmesi ve 2 yıl sonra vefat etmesiyle kardeşi Süleyman Safi Efendi (ö. 1837) posta oturmuştur. Mustafa Resmî Efendi'nin Edirnekapı'da temellerini attığı ve Kabakulak Tekkesi ile ortak meşihata bağladığı Resmî Tekkesi ise kurucusunun annesine izafeten Ayşe Hatun Tekkesi adıyla tanınmıştır. Mustafa Efendi'den soma tekkenin yönetimini diğer kardeşi Mehmed Said Efendi (ö. 1811) üstlenmiş ve 19. yy'da posta geçen şeyhler Said Efendi ailesinden gelmişlerdir. Resmîliğe bağlı üçüncü tarikat merkezi, Mustafa Resmî Efendi halifelerinden Akşemseddin soyuna mensup Mehmed Şemseddin Efendi (ö. 1812) tarafından Fatih'te kurulmuştur. Kaynaklarda Akşemseddin veya Şeyh Muhyî Efendi Tekkesi şeklinde belirtilen bu merkezin ilk postnişini Mehmed Şemseddin Efendi'dir. Vakfiyesi 1203/1788'de düzenlenen tekke meşihatı, Şemseddin Efendi'den sonra 19. yy'da oğulları tarafından sürdürülmüştür.

Kadirîliğin 18. yy İstanbul topografyasındaki dağılımını göstermeleri açısından Mevlanakapı, Eyüp ve Kasımpaşa'da kurduğu tekkeler de tarikatm suriçindeki faaliyetlerini tamamlayıcı bir özellik taşımaktadırlar. İstanbul'un kara surları boyunca **16.** yy'dan itibaren çeşitli tarikatlarca geliştirilen faaliyetlere paralel olarak Kadirîliğin bu bölgedeki varlığı, 18. yy'da Mevlanakapı'da kurduğu Gavsî Tekkesi aracılığıyla güçlenmeye başlar. Enfîzade Mehmed Rıza Efendi'nin halifelerinden Mustafa Gavsî Efendi'nin (ö. 1756) ilk postnişinliğini yaptığı bu tekke meşihatına daha soma oğlu Numan Efendi atanmıştır. Eyüp İdrisköşkühdeki Hatuniye Tekkesi!-») ise sur dışındaki ilk Kadirî merkezlerindendir. 18. yy'ın başlarında Seyyid Hasan Efendi tarafından faaliyete geçirilmiş, ardmdan "Çakmak Şeyh" lakabıyla tanınan Mehmed Efendi halifesi Hasan Efendi (ö. 1752) ve ondan hilafet alan Ali Efendi tarafından bu tekkede temsil edilen Kadirî meşihatı, bir süre sonra Hace Selim Sırrî Efendi (ö. 1812) aracılığıyla Nakşibendîliğe bağlanmıştır. Kadirîliğin 18. yy'da kurduğu son tarikat merkezi, Kasımpaşa'daki Türabî Tekkesi'dir. Hint kökenli Kadirîlerden Mehmed Türabîhin (ö. 1812) ilk postnişinliğini yaptığı bu tekke asıl faaliyetini 19. yy'da gerçekleştirmiş ve tarikatm Kasımpaşa'da yaygınlaşmasını sağlamıştır. İstanbul'daki Hint kökenli derviş gruplarının Türabî Tekkesinden önce Aksaray'da Nakşibendîliğe bağlı Hindiler Tekkesi'ni(-») kurmaları ve ardmdan 1737'de Üsküdar'da bu defa Kadirîliğe mensup ikinci Hindiler Tekkesi'ni(->) faaliyete geçirmeleri, tarikatın şehir hayatına imparatorluk dışındaki farklı tasavvuf kültürlerini kazandırmada oynadığı aracı rolün önemini göstermektedir, ilk postnişinliğini Feyzullah Hindî'nin (ö. 1748) yaptığı bu tekkede 18. yy boyunca Bereket Hindî, EmanullahHindiRahimullahŞah (ö. 1779), Mehmed Sultan (ö. 1787) ve oğlu Mehmed Efendi (ö. 1792) sırasıyla Kadirîliği temsil etmişlerdir.

Kadirîliğin 18. yy'da kurduğu tekkeler kadar, diğer tarikatlardan devraldığı tekkeler de bu mistik örgütlenmenin İstanbul ölçeğindeki yaygınlığını ve kendi dışındaki tarikatlarla ilişkisini göstermesi açısından ayrı birer öneme sahiptirler. Bu dönemde kuruluş itibariyle başka tarikatlara ait olup sonradan Kadirîliğin denetimine giren 7 tekkeden 5 tanesi Halvetî, diğerleri ise Nakşibendî ve Bayramîliğe aittirler. Halvetîlikten Kadirîliğe geçen tarikat merkezlerinden ilki, Abdal Yakub Tekkesi'dir. Fatih'te Hekimoğlu Ali Paşa Külliyesi(->) bünyesindeki bu tekke Abdal Yakub Dede tarafından inşa ettirilmiş ve halifesi Üveys Dede'nin meşihatından sonra Halvetîliğin Cihangiri kolunu kuran Hasan Burhaneddin Efendi (ö. 1663) halifelerinden Enfî İbrahim Vehbî Efendi (ö. 1710) aracılığıyla Cihangirîliğe bağlanmıştır. Vehbî Efendi'nin vefatından sonra Kadirîliğe mensup oğlu Mehmed Rıza Efendi (ö. 1749) tarafından tarikatın Eşrefi koluna geçirilen tekke, daha sonra oğlu İbrahim Edhem Efendi (ö. 1792) ve halifesi Abdülkadir Efendi (ö. 1808) yönetiminde kalmıştır. 19. yy'da İbrahim Edhem Efendi'nin oğlu Mehmed Nasreddin (ö. 1856) ile Sadeddin İsmail Efendi'nin (ö. 1913) postnişinlik yaptığı Abdal Yakub Tekkesinin bilinen son şeyhi Müfid Efendi'dir. Tekkeyi Eşrefîliğe bağlayan Mehmed Rıza Efendi'nin halifesi Mustafa Gavsî Efendi ise, Mevlanakapı'da kendi adına Kadirîliğe mensup Gavsî Tekkesini kurmuştur. Halvetîlikten geçen ikinci tekke, Kasımpaşa'daki Muabbir Tekkesi'dir. Bostan Efendi tarafından 17. yy'ın ortalarında kurulan bu tekke Arabacızade İbrahim Efendi ile Halvetîliğin Sivasî koluna bağlanmış, vefatından soma 1733'te Ali Vahidî (ö. 1764) aracılığıyla Kadirîliğe geçmiştir. Muabbir Tekkesi, Kasımpaşa'da Türabî Tekkesinden önce Kadirî denetimine giren ilk tarikat merkezi olması bakımından önem taşır. Fakat bu tekkenin dikkati çeken asıl özelliği, 19. yy'da Kasımpaşa'da Bayramîliğe ait Saçlı Emir Tekkesi(-») ve Paşmakçı Tekkesi'ni(->) Kadirî organizasyonuna sokacak şeyhleri yetiştirmesidir. 18. yy'da Halvetîlikten Kadirîliğe geçen diğer tarikat merkezleri ise Karabaş, Hulvî Efendi ve Ağaçayırı tekkeleridir. Tophane'de Kadirîhane'ye Çok yakın bir mevkide bulunan Karabaş Tekkesi, **16.** yy'ın başların-

da Mehmed Kasım Çelebi (ö. 1509) tarafından Halvetîliğin Cemali koluna mensup bir merkez şeklinde faaliyete geçmiş, 1784'te başlayan Debbağzade Mustafa Muhsin Efendi'nin (ö. 1795) meşihat döneminde Kadirîliğe bağlanmıştır. Halvetîliğin Sinanî kolundan devralman Şehremini'deki Hulvî Tekkesi'nde ise yalnızca 1788-1796 arasında Kadirîhane Postnişini Mehmed Sırrî Efendi'nin meşihatı görülmektedir. Ağaçayın Tekkesi ise, 18. yy'da Halvetîlikten Kadirîliğe geçen son tekkedir. 18. yy'm başlarında Halvetîliğin Sünbülî koluna mensup bir merkez olarak Kocamustafapaşa'da faaliyete geçen Ağaçayın Tekkesi, 1792'de Ebubekir Efendi (ö. 1804) tarafından Kadirîliğe geçirilmiştir. Bu dönemde aynca Nakşibendîliğin önemli merkezlerinden Edirnekapidaki Emir Buharî Tekkesi(->) 1731'de Abdurrahman Edirnevî'nin (ö. 1749) posta oturmasıyla Kadirîliğe bağlanmış ve bu aileye mensup şeyhlerden "Bardakçı" lakabıyla tanınan Feyzullah Efendi (ö. 1770) ile Küçük Abdurrahman Efendi'nin (ö. 1810) meşihat dönemlerinde Kadiri denetiminde kalmıştır. 19. yy'ın başlarında Mehmed Emin Efendi'nin (ö. 1813) postnişinliğinden sonra tekke, Hace Mehmed Şerafeddin Çelebi halifelerinden Abdülhalim Efendi aracılığıyla tekrar Nakşibendiliğe geçmiştir. Şehremini'deki Yavaşça Mehmed Ağa Tekkesi ise 18. yy'ın sonunda Kadirîliğe bağlanan tek Bayramî tekkesidir. 1770'te Bayramîliğin Himmetî koluna mensup Mehmed Habîb Efendi'nin vefatıyla boşalan tekke meşihatı, Mehmed Emin Sırrî Efendi (ö. 1790) ile doldurulmuş ve böylece burada başlayan Kadiri denetimi 19- yy'ın sonuna kadar sürmüştür.

19. yy'da Kadirîliğin gelişimi, yeni tekkeler aracılığıyla, bu dönemde giderek belirginleşen şehrin orta ve üst tabakaları arasmdaki modernleşme sonucu ortaya çıkan kültürel kopukluğu bir ölçüde ortak bir zihniyet çerçevesi içinde yeniden bütünleştirme çabasma paralel olarak gerçekleşmiştir. Tarikatın bu dönemde Müştakîlik ve Enverîlik adıyla iki yeni kol meydana getirdiği ve özellikle Müştakîlik aracılığıyla İstanbul'a göç etmiş orta tabaka Doğulu insan nüfusunu şehir kültürüyle kaynaştırdığı görülmektedir. Buna benzer bir işlevi, aynı dönemde Nakşibendîliğin Halidî kolu da üstlenmiştir. Diğer yandan Kadirîlik, Tanzimat sonrasında şekillenen siyasi hayatm daha çok içinde yer almaya başlamış, tarikatlara yeni bir düzen vererek, bu mistik kurumları merkezi otorite denetimine sokmayı amaçlayan "Meclis-i Meşayih" üzerinde etkili olmuştur. Özellikle Kadirîhane postnişinlerinin bu yeni siyasi oluşum içinde rol aldıklan ve modernleşme karşıtı grupların sözcülüğünü yaparak II. Abdülhamid (hd 1876-1909) yanlısı bir tutum sergiledikleri görülmektedir. 1868-1880 döneminde Kadirîhane Postnişini Mehmed Şerafeddin Efendi "Meclis-i Meşayih" üyeliğinde bulunmuş, 1889'da bu görevi Vanî Tekkesi Şeyhi Yekçeşm Mehmed Emin Efendi üstlenmiştir. 1897'den itibaren Kadirîhane Postnişini Ahmed Muhyieddin Efendi'nin Meclis-i Meşayih başkanlığına atanmasıyla Kadirîliğin siyasi hayattaki rolü perçinlenmiştir.

İsmail Rumî'nin Kadirîhane Tekkesi'nde bulunan türbesi. *Yavuz Çelenk, 1994*

Bu dönemde Kadirîhane meşihatı, Mehmed Sırrî Efendi'den (ö. 1811) itibaren sırasıyla aynı aileye mensup bulunan Şerif Abdunahman Efendi (ö. 1812), Şerif Mehmed Fahreddin Efendi (ö. 1812), Mehmed Emin Efendi (ö. 1845), Ali Rıza Efendi (ö. 1887), Abdüşşekûr Efendi (ö. 1860), Mehmed Şerafeddin Efendi (ö. 1884), Ahmed Muhyieddin Efendi (ö. 1909), Abdüşşekûr Efendi ve ismail Gavsî Efendi ile Cumhuriyet dönemine kadar yürütülmüş olup son temsilcisi Gavsî Efendi'nin oğlu Misbah Erkmenkul'dur.

Doğrudan Kadirîliğe bağlı olarak 19. yy'da suriçinde kurulan tekkelerin ilki Haseki'deki Şeyh Taha Tekkesi'dir. Taha Efendi'nin (ö. 1845) burada başlattığı Kadiri meşihatı, aynı aileden gelen Tatar Ahmed Efendi (ö. 1855), Mehmed Salih Efendi (ö. 1893) ve Hasan Taha Efendi tarafından 20. yy'ın başlarına kadar sürdürülmüştür. İkinci merkez ise Sultanahmet'teki Kaygusuz Tekkesi'dir. Bu tekkenin şeyhleri, II. Abdülhamid döneminde eski bir tarikat geleneği olarak cuma namazı sonrası Sultan Ahmed Camii'nde Kadirîhane postnişinine vekâleten Kadiri ayini icra etmekle görevliydiler. II. Meşrutiyetten sonra bu ayinleri bizzat Kadirîhane şeyhleri üstlenmişlerdir. Tekkenin ilk postnişini Kaygusuz ibrahim Baba'dır (ö. 1873). Yerine sırasıyla halifeleri Süleyman Sabri Efendi (ö. 1880), Aksaray'da Oğlanlar Tekkesi(->) Şeyhi Şerif Ali'nin oğlu Mehmed Sururî Baba ve Mustafa Şevki Efendi geçmiştir. Mehmed Sururî Baba'nın oğlu Abdülhay Öztoprak (ö. 1961) ise Beşiktaş'taki Yahya Efendi Tekkesinin son Kadirî-Nakşî şeyhidir.

Sur dışmda 19. yy boyunca kurulan Kadiri tekkelerinin topografik dağılımı, tarikatın Hasköy-Kasımpaşa ekseninde yoğunlaşan faaliyetlerini Boğaziçi'ne aktaran bir hat boyunca gelişme gösteımiştir. Hasköy'deki Abdüsselâm Camii'ne meşihat konulmak suretiyle kurulan Abdüsselâm Camii Tekkesi'nde Süleyman Safî Efendi (ö. 1856) ile başlayan Kadirî meşihatı Abdunahman Hüsnî Efendi (ö. 1861), Mehmed Seyfeddin Efendi (ö. 1883), Mehmed Raif Efendi (ö. 1885), Halid Efendi ve Fazıl Efendi'nin idaresinde Cumhuriyet dönemine kadar sürmüştür. Kasımpaşa'daki Aynî Ali Baba Tekkesi(->) ise 1900'de Bağdatlı Kadirî-Rıfaî şeyhlerinden Mehmed

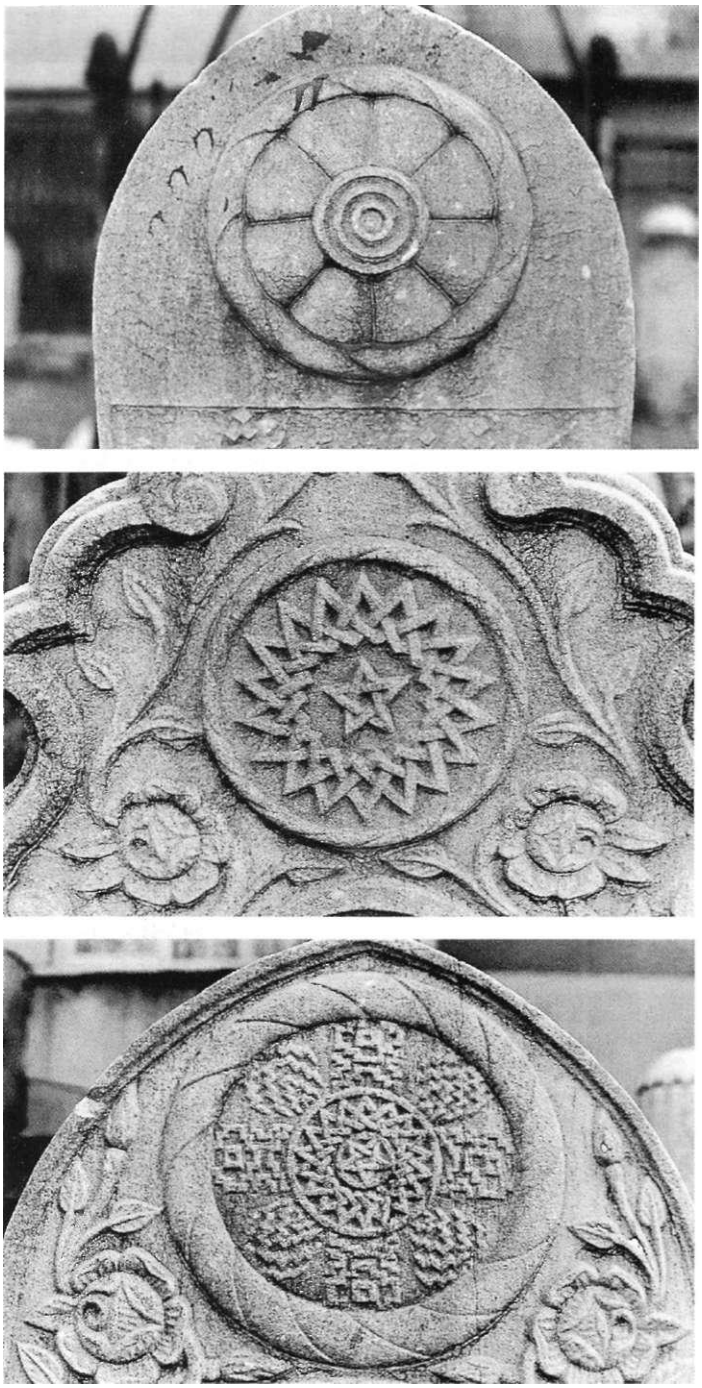

Kabakulak Tekkesinin haziresindeki bir mezar taşında Kadirîliğin Rumî kolunun sembollerinden 8 terkli taç ve ortasındaki "Kadiri gülü" kabartması (en üstte). Bir mezar taşında Kadiri sembollerinden 18 köşeli yıldız kabartması (üstte) ve bir başka mezar taşmda Kadirî sembollerinden etrafı destarlı tacın içine oturtulmuş 18 köşeli yıldız kabartması. ***M. Baha Tanınan***

Ensarî tarafından yeniden inşa ettirilmek suretiyle faaliyete geçirilmiş ve oğlu Muhyieddin Ensarî'nin (ö. 1978) çabalarıyla yakın zamana kadar yaşatılmıştır. Aynî Ali Baba Tekkesi'nden sonra Kadirîliğin 19. yy'da Boğaziçi'nde kurduğu tarikat merkezlerinin ilk halkası olan Fındıklıdaki Ali Baba Tekkesi gelir. Vakfiye tarihi 1868 olan bu tekke, ilk şeyhinin adıyla Ali Hulusi Efendi Tekkesi olarak da tanınmıştır. Kendi evini tekkeye dönüştürerek Kadirîliğe bağlayan Hulusi Efendi'nin vefatıyla Tahsin Efendi ve Hüseyin Resmî Efendi burada postnişinlik yapmışlardır. Daha sonra Boğaziçi'ndeki ikinci merkez Rumelihisarı'ndaki Ahmed Sıdkî Efendi Tekkesi'dir. Bunu ise Emirgân'da Haffaf Hüseyin Efendi Tekkesi izler. Şeyh Hüseyin Efendi'nin kendi evini tekkeye dönüştürerek oluşturduğu bu merkezde Mahmud Efendi, Bağdatlı Ganîzade Abdüllatif Efendi ve oğlu Ahmed Muhyieddin Efendi (ö. 1953) Kadirî meşihatını temsil etmişlerdir. Çengelköy'deki Şeyh Nevruz Tekkesi ise, tarikatın 19. yy'da bu bölgede kurduğu son tekkedir.

Kadirîlik 19. yy'da iki yeni kola daha ayrılmıştır. Müştakîlik ve Enverîlik adıyla faaliyet gösteren bu kolların kendi tekkelerini kurmadıkları, fakat diğer tarikatlara ait tekkeleri Kadirîliğe bağlamada önemli bir rol üstlendikleri görülmektedir. Müştakîlik, aslen Bitlisli olan Mehmed Mustafa Müştak Efendi'nin (ö. 1831) kendi adma kurduğu bir Kadirî koludur. 18. yyin sonlarında Mustafa Selami Efendi'nin Eyüp'te bir Nakşibendî tekkesi olarak temellerini attığı Selamî Tekkesi meşihatına geçerek 1813-1826 arasmda burada Kadirîliği temsil etmiş, daha sonra tekke Rıfaîliğe bağlanmıştır. Müştakîlik, Mustafa Efendi'nin vefatıyla bu kola mensup halifelerce İstanbul'da yaygınlaştırılmış, bunlardan Seyyid Sadullah Efendi, Davutpaşa'daki Gümüş Baba Tekkesini ve "Baba Efendi" lakabıyla tanınan Ahmed Müştak Efendi (ö. 1880) Bayrampaşa Tekkesi'ni Halvetîliğin Sünbülî kolundan Kadirîliğe geçirmiştir. Gümüş Baba Tekkesi'ndekiMüştakî meşihatı İzzet Efendi ve Mustafa Müştak Efendi'nin oğlu Edhem Baba'nın halifelerinden İbrahim Efendi (ö. 1897) tarafından sürdürülürken Bayrampaşa Tekkesi postana da Mehmed Ali Müştak Efendi (ö. 1891) atanmıştır. Müştakîliğin faaliyette bulunduğu diğer tekkeler ise, Vezneciler'deki Celvetîliğe bağlı Keşfî Osman Efendi Tekkesi ile Şehremini'deki Geylanî Tekkesi'dir. Keşfî Osman Efendi Tekkesinin boş arsası üzerinde 1896'da yaptırdığı ve daha çok kendi lakabıyla Kemterî Tekkesi olarak da tanınan bu merkezde oğlu Cavid Efendi postnişinlik yapmış, kardeşi Halid Ulvî Efendi de Geylanî Tekkesi meşihatını üstlenmiştir. 19- yy'da istanbul'un tasavvuf hayatına katılan ikinci Kadirî kolu olan Enverîliğin kurucusu, Osman Nureddin Şems Efendidir (ö. 1893). Döneminin önde gelen aydınlarından sayılan Şems Efendi, Hersekli Arif Hikmet Bey'in Laleli'deki evinde yapılan ve aralarında Namık Kemal ile Ziya Paşa'nm da bulunduğu toplantıların müdavimlerinden olup bizzat kendisi bir tekkede şeyhlik yapmamış, halifelerinden Mehmed Izzî Bedreddin Efendi (ö. 1918), 1893-1918 arasında Aydınoğlu Tekkesi'ni Enverîliğe bağlamıştır. Halvetîliğin Cerrahî kolundan Kadirîliğe geçen bu tekkenin son şeyhi Mehmed Sadeddin Süheyl Efendidir (ö. 1924).

18. yy'da olduğu gibi 19- yy'da da Kadirîliğe bağlanan tekkelerin bir kısmı Halveti tarikatına aittir. Bunlardan en önemlisi Silivrikapidaki Gülşenî merkezlerinden Peyk Dede Tekkesi olup 19. yy'ın başlarında Hilalci İbrahim Efendi (o. 1822) aracılığıyla Kadirîliğe geçmiş ve burada şeyhlik yapan Tiryaki Mehmed Aşkî Efendi'nin (ö. 1854) halifesi Abdülhalim Zikri Efendi (ö. 1903), Nişancı Tekkesi'ndeki Cerrahî meşihatına 1858'de son vererek bu tekkeyi Kadirî organizasyonuna dahil etmiştir. 1858-1925 arasmda Ahmed Şemseddin Efendi (ö. 1905) ve oğlu Abdülkadir Bahrüddin (Elçioğlu) (ö. 1954) tarafından Nişancı Tekkesi'nde Kadirîliğin İstanbul'da pek yaygın olmayan Ahîlik meşihatı sürdürülmüştür. Halvetîlikten Kadirîliğe geçen bir diğer tarikat merkezi de Aksaray'daki Oğlanlar Tekkesi'dir. Tıpkı Ahîlik gibi Kadirîliğin istanbul'da çok az tanınan ve daha çok Doğu'da yaygm olan Halisîlik kolunu bu tekkede Safvet Efendi

temsil etmiştir. Tekkenin diğer postnişini Ali Efendi ise, oğlu Sururî Baba aracılığıyla Kaygusuz Tekkesi ve torunu Abdülhay Efendi ile de Yahya Efendi Tekkesini içine alan Kadirî örgütlenmesinin mimarıdır. Sur dışında ise Halvetîlikten Kadirîliğe geçen en önemli merkez, Kasım Çavuş Tekkesidir. 1838'de İsmail Aşkî Efendi (ö. 1848) tarafından Kadirîliğe bağlanan bu tekkede kendisinden soma aile mensupları olan Mehmed Bahaeddin Efendi (ö. 1866), İsmail Hakkı Efendi (ö. 1878) ve Mustafa Efendi postnişinlik yapmışlardır.

Kadirîliğin 19. yy'da Nakşibendîlikten devraldığı tarikat merkezleri arasında Silivrikapı'daki Vânî Tekkesi ile Beşiktaş'taki Neccarzade Tekkesi vardır. Vânî Tekkesi 1830-1904 arasında Abdullah Bağdadî (ö. 1854) ve Mehmed Emin Efendi'nin (ö. 1904) meşihat dönemlerinde Neccarzade Tekkesi ise Kadirîhane Postnişini Abdüşşekûr Efendi tarafından 1841-1860 arasında vekâleten Kadirîliğe bağlanmıştır. Bunların dışında Kadirîliğin devraldığı Rıfaî merkezlerinden Kelamî Tekkesi'nde Mehmed Raşid Efendi'nin (ö. 1878), 1853-1878 arasında postnişinliği vardır. Tekke daha soma tekrar Rıfaî denetimine geçmiştir. Bayramîlikten devralınan tekkeler ise Çarşamba'da Mehmed Ağa Tekkesi ile Kasımpaşa'da Paşmakçı ve Saçlı Emir tekkeleridir. Mehmed Ağa Tekkesi 1855'te Abdurrahman Efendi'nin meşihat döneminde Bayramîliğin Himmeti kolundan Kadirîliğe geçmiş ve 1868'e kadar tarikatın yönetiminde kalmıştır. Kasımpaşa'da bir Bayramî-Melamî merkezi olarak Haşimî Osman Efendi'nin (ö. 1594) kurduğu Saçlı Emir Tekkesi, 18. yy'ın sonlarında Ali Efendi (ö. 1789) tarafından Kadirîliğe bağlanmakla birlikte tarikat organizasyonu içindeki asıl yerini 19. yy'da almış ve Hamdî Efendi Tekkesi şeyhlerinden Mehmed Haşini Efendi'nin (ö. 1815) faaliyetleri sonucu bu dönemde Kadirîliğe geçmiştir. 19. yy boyunca Mehmed Emin Şeyda ve Küçük Hamdi Efendi'nin denetiminde kalan tekke, daha soma Mehmed Süreyya Baba tarafından bir Bektaşî merkezine dönüştürülmüştür. Bayramîlikten Kadirîliğe geçen Kasımpaşa'daki Paşmakçı Tekkesi ise buradaki Muabbir Tekkesi postnişinlerince ortak meşihat modeline göre yönetilmiştir. Ali Vahidî'nin (ö. 1764) halifeleri olan bu şeyhlerden ilki Ali Rıza Efendidir (ö. 1847). 1800-1847 arasında Paşmakçı ve Muabbir tekkelerini kendi yönetimi altında birleştirmiş ve kendisinden soma bu ortak meşihat anlayışı Mustafa Sabri Efendi (ö. 1873) tarafından sürdürülmüştür. 1875'te sona eren ortak meşihat, ardından yalnızca Paşmakçı Tekkesi'nde Mehmed Arif Efendi (ö. 1889) ve Haydarhane Tekkesi Postnişini Süleyman Efendi'nin Kadirî meşihatı sürmüş, tekke daha sonra Mehmed Cemaleddin Efendi (ö. 1937) tarafından Rıfaî-Bayramî ortak meşihatına bağlanmıştır.

İstanbul'da 19. yy'm sonlarında 57 tekkeye sahip bulunan Kadirîlik, şehir hayatında Halvetîlik ve Nakşibendîlikten sonra en yaygın tarikat olarak dikkati çekmektedir. Tarikatm en yoğun şekilde faaliyet gösterdiği bölgeler, suriçi İstanbul'u ve Kasımpaşa'dır. Bu bölgelerin dışında ağırlıklı olarak Eyüp'te Hâki Baba, Cafer Paşa, Aşık Efendi, Ümmî Şeyh Süleyman, Evlice Baba, Molla Çelebi ve Yavedud tekkelerinde; Üsküdar'da ise Bektaşîlikten devraldığı Yarımca Baba Tekkesi ile, Halim Gülüm Dede, Bâlî Çavuş, Kartal Dede, Abdülhay Efendi, Avnizade ve Serbölük Ahmed Efendi tekkelerinde belli aralıklarla faaliyet göstermiştir.

Kadirîlik, İstanbul'un tasavvuf hayatında Halvetîlik ile Nakşibendîlik arasında bir denge unsuru olmuştur. Tarikatın özündeki Arap kökenli tasavvuf geleneğinin özellikle İstanbul'da estetik bir forma dökülerek şekillendirilmesi sonucu ortaya çıkan Kadirî kültürü, bu yönüyle Halvetîliğe paralel bir şekilde yer almış, fakat öte yandan Nakşibendîliğin şeriat yorumuna yakın bir konumda kendi mistik çerçevesinin sınırlarını belirlemiştir. Bu çift yönlü etkileşim nedeniyle Kadirîliğin İstanbul'da en çok Halveti ve Nakşî zümreleri üzerinde etkili olduğu, böylece her iki tarikata ait tekkeleri bir ölçüde kendine bağlamak suretiyle orta tabakanm farklı tasavvuf eğilimleri arasındaki kültürel dolaşımı sağladığı görülmektedir. Kadirî kültürünün İstanbul'un tarikat folkloruna yaptığı katkılar da çok yönlüdür. Bunlardan en tipik olanı Kadirîhane'de pişirilen ve İstanbul halkı arasında yaygm bir şöhrete sahip bulunan "erbain helvasi'dır. Bu helva, Kadirîhane'nin tarihi boyunca "etvar-ı seb'a" yı temsil eden 7 derviş tarafından "tevhid-i şerîf okunarak pişirilmiş, belirli kurallar dahilinde düzenlenen geleneksel törenlerle hem saraya gönderilmiş, hem de tekke çevresindeki fakir fukaraya dağıtılmıştır.

Kadirîliğin tarikat sembollerini ihtiva eden birkaç değişik türde taç vardır. Bunlardan en çok tanınmışı, genellikle Avrupalı sanatçılarca yaygın şekilde resmedilen Bağdat ya da Celalî müjgânlısı olarak adlandırılan taçtır. Mevlevî sikkesine benzemekle birlikte kubbe kısmı daha yüksek ve sivridir. Başa geçen "lenger'inde destar yerine, adma "müjgân" denilen kürklü bir kuşak bulunur. Rumî koluna ait taç ise, diğer "esma" tarikatlarında kullanılan forma benzer şekilde kreme yalan beyaz çuhadan imal edilmiş olup 8 terklidir. Ayrıca tepe kısmında "besmele-i şerifin 19 harfini sembolize eden 19 tığlı ve 7 renkli "Kadirî gülü" bulunur. 18 köşeli yıldız da Kadiriler tarafından kullanılmış tarikat sembolleri arasındadır. Kadirî dervişleri, tıpkı Bektaşîler gibi keşkül, teber ve kanberiye türünden tarikat sembollerini de üzerlerinde taşımışlardır.

Bibi. *BOA,* Cevdet Evkaf, no. 11426 (12 Cemaziyelevvel 1164); *BOA,* Cevdet Evkaf, no. 32501 (Rebiülahir 1191); *BOA,* Cevdet Evkaf, no. 6796 (29 Şaban 1203); *BOA,* irade Meclis-i Vâlâ, no. 15946 (6 Cumadelulâ 1273); 50^4, Yıldız Mütenevvî Maruzat, Dosya 8. Sıra no. 33 (18. 2. 1299); *BOA,* İrade Evkaf, no. 1305/13 (26 Cemaziyelahir 1313); *CSR,* Dosya B/66; Harirîzade, *Tibyân,* I, 77a-79b; M. Ali Aynî, *Un grand saint de l'islam Abdal-Kadir Guilânî,* Paris, 1938; W. Braune. "Abd al-Kâdir al-Djîlanî", *EI²,* I, 70-72; J. Chabbi "Abd al-Kâdir al Djilani personnage historique. Quelques éléments de biographie", *Studia Islamica,* XXXVIII (1973), s. 75-106; Bursalı Mehmed Veliyüddin, *Menakıb-ı Eşrefzâde,* İst., 1976; Mecdî, *Hadaikü'ş-Şakaik,* 225; Ataî, *Hadaihu'l-Hakaik,* I, 65; San Abdullah, *Semerâtü'l-Fuâd,* İst., 1288, s. 145; *Sicill-i Osmanî,* I, 377; *Osmanlı Müellifleri,* I, 17; Ayvansarayî, *Mecmuâ-i Tevârih,* 224; K. Kufralı, "Eşrefîye", *İA,* IV, 396-397; Vicdanî, *Tomar-Kadiriye, 39-69;* Seyyid Sırrı Ali, *Tuhfe-i Rûmî,* İst., 1992; Vassaf, *Sefîne,* I, 51-189; Hocazade, *Ziyaret,* 79-83; Hocazade Ahmed Hilmi, *Hadîkatü'l-Evliyâ'dan Silsile-i Meşayih-i Kadiriyye,* İst., 1318; Raif, *Mir'at,* 376-387; J. P. Brown, *The Darvishes or Oriental Spiritualism,* Londra, 1927, s. 474-477; C. Server Revnakoğlu, "Tarikatlerin Tarihine Toplu Bir Bakış: Kadirîlik", *Yeni Tarih Dünyası,* 1/1 (17 Eylül 1953), s. 17-19; ay. "Kadirî Tarikati İstanbul'a Nasıl Geldi, Nasıl Yayıldı?", *ae,* 1/2 (1 Ekim 1953), s. 68-70; ay, "Tarikatlerin Tarihine Toplu Bir Bakış III. Eşrefoğlu'nun Eserleri ve Şahsiyeti", *ae,* 1/3 (15 Ekim 1953), s. 135-138; ay, "Tarikatlerin Tarihine Toplu Bir Bakış IV. Eşrefoğlu'nun Eserleri ve Şahsiyeti", *ae,* 1/4 (29 Ekim 1953), s. 169-170; ay, "Tarikatlerin Tarihine Toplu Bir Bakış V. Kadirîliğin İstanbul'a Gelişi ve Yayılışı", *ae,* 1/6 (26 Kasım 1953), s. 254-256; ay, "Tarikatlerin Tarihine Toplu Bir Bakış VI, Kadirîliğin İstanbul'a Gelişi ve Yayılışı", *ae,* 1/7 (17 Aralık 1953), s. 300-301; ay, "Tarikatlerin Tarihine Toplu Bir Bakış VII, Rumîlik ve İsmail-i Rumî", *ae,* 1/8 (31 Aralık 1953), s. 348-350; ay, "Tarikatlerin Tarihine Toplu Bir Bakış VIII. İstanbul Kadirîhanesi ve Safhaları", *ae,* 11/10 (30 Ocak 1954), s. 431-434; V. Mırmıroğlu-N. Ebussuudoğlu, "Tophane'de Kadirîhane Tekkesi Tarihi", *TTOKBelleteni,* S. 60 (1947), s. 12-16; *Yahya Efendi'nin Dergâhı Son Postnişini Şeyh Abdülhay Öztoprak Efendi'nin Hayatı ve Dersleri,* İst., 1980; R. Lifchez-Z. Çelik, "The Dervish Tekkes of istanbul: A Survey in Progress", *Essays in Islamic Art and Architecture,* Malibu, 1981, s. 87-108; T. Zarcone, "Un document inédit sur les Tekke Kadirî de l'Empire Ottoman et du monde musulman au XIXe siècle", *Varia Turcica,* XIX (1992), s. 275-283; ay, "Histoire et croyances des derviches turkestanais et indiens à Istanbul", *Anatolia Modema,* II (1991), s. 170-181.

Bir Kadirî dervişine ait mezar taşının başlığı. Lenger kısmı müjgânlı olup tepesinde 18 köşeli "Kadirî gülü" vardır.
M. Baha Tanınan

EKREM IŞIN

Kadirîlikte Zikir Usulü ve Musiki

Kadirîlik, tarikat ayinlerindeki çeşitli zikir tarzlarından, ayakta durarak zikretmek demek olan "kıyami" usulünü benimsen-

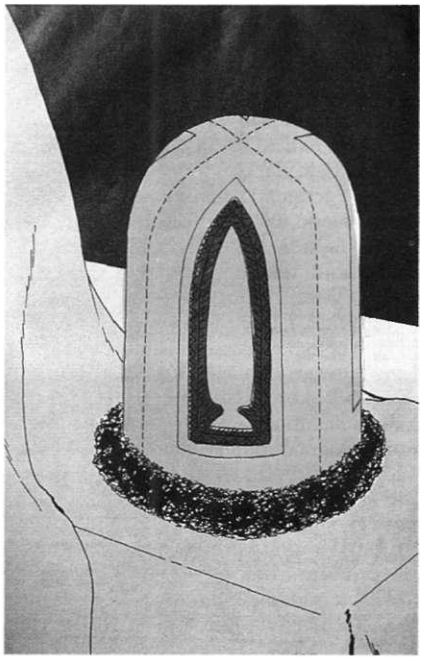

"Bağdat müjgânlısı" olarak da adlandırılan sivri kubbeli Kadirî tacı ve içine istiflenmiş "Yâ Hazret-i Abdülkadir-i Geylanî" yazısı (solda) ve müjgânlı Kadirî tacı.
M. Baha Tanman

mistir. Kıyam zikrinde yan yana dizilip karşılıklı saflar oluşturulur, adım atılmadan, bel hizasına kadar eğilip doğrularak, dizler üzerinde yaylanarak veya beden ile başı sağa sola döndürerek sağlanan, belli bir ahenk içindeki hareketlerle zikredilir. "Dalga tevhidi", "demdeme" gibi adlar verilen, safların karşılıklı olarak ileri geri hareket ettikleri zikir tarzları da vardır. Ama asıl zikir, ayakta durarak icra edilen tarzdadır. Bir de Eşrefi koluna özgü Kadiri devranı vardır; bu devran, Halveti devranı gibidir, sadece, adımlar sola değil sağa doğru atılır, zikir halkası da sağa doğru döndürülür.

Öteki tarikat ayinleri gibi Kadiri zikir ayini de hilal şeklinde zikir halkası oluşturulduktan sonra, şeyhin Fatiha okumasıyla başlar. Sonra topluca, özel bestesiyle "evrâd-ı şerif" okunur. Tasavvuf çevrelerinde "arûs-i salâvât" diye tanımlanan Kadiri evradını kimin bestelediği bilinmiyor. Peygambere duyulan saygı, bu eserin basit gibi görünen ama aslında çok sanatlı bir yapısı olan ezgileriyle ve güftenin özel vurgularıyla ustaca dile getirilmiştir. Evrâddan sonra belli sayıda "tevhîd" ve "ism-i celal" okunur. Bu sırada zâkirler, zikrin gidişine uygun ilahiler veya serbest kasideler okurlar.

"Perde kaldırmak" denen, zikir sesinin tizleştirilmesi ile zikir hızının artırılması usulü Kadiri zikrinde de vardır. İlahilerle kasidelerden sonra ayağa kalkılır, kıyam safı oluşturularak kıyam zikrine başlanır. Yine belli sayıda esma okunduktan sonra, harfler belli edilmeden, yalnızca sesli olarak zikretmek anlamına gelen "kalbi" zikir başladığında, kudüm, bendir, halile, nevbe gibi vurma sazlar da kullanılmaya başlar. Daha sonra devrana geçilir ve ayin dua ile biter.

Ayin sırasında icra edilen musiki öbür tarikat ayinlerindeki musikiden farklı değildir. Ancak, Kadirîlik Arap kökenli bir tarikat olduğundan, öteki Arap kökenli Rıfaî, Sa'dî gibi tarikatların ayinlerinde okunan Arapça güfteli tasavvuf musikisi eserleri olan "şuul'ler Kadirîlikte de okunur.

Öbür tarikatlarda olduğu gibi Kadirîlikte de musikiye çok önem verilmiştir. Bu önem, Kadirîliği Anadolu'ya yayan Eşrefoğlu Rumî ile damadı ve halifesi olan Abdürrahim-i Tirsî'nin (ö. 1519) musikişinas, hattâ bestekâr olduğu yolundaki kuvvetli rivayetlerden de kaynaklanmaktadır.

İstanbul'da tanman ilk Kadirî musikişinaslar, Tophane'deki Kadirîhane zâkirbaşıları Molla Mustafa Efendi (ö. 1732) ile Mahmud Efendidir (ö. 1748). Yine bu dönemde yaşamış Bağdatlı Medhî de Tophane'deki Kadirîhane'ye bağlı bir şair ve musikişinastı. Mezarının Kadirîhane'de olması dolayısıyla Kadirî bir musikişinas olduğu söylenen Kazasker Mustafa İzzet Efendi (1801-1876) ise aslında Nakşibendî tarikatındandı.

İstanbul'daki Kadirî musikişinaslarının hemen hepsinin Tophane'deki âsitane ile ilişkisi vardır. Tophane kıyısındaki Karabaş Tekkesi Şeyhi Hopçuzade Mehmed Şakir Efendi de (ö. 1859) Kadirîhane'nin zâkirbaşısıydı. Aym zamanda usta bir tamburi olan Şeyh Şakir Efendi çok başarılı bir bestekâr ve değerli bir hocaydı. Nasuhî Şeyhi ünlü musikişinas Şeyh Mesud Efendi (ö. 1878) onun öğrencilerinden biridir. Oğulları Şeyh Ahmed Gavsî (ö. 1908) ile Şeyh Ali Rıza efendiler (ö. 1924) de İstanbul'un tanınmış zâkirlerinden olup durak, ilahi ve miraciye okumakta çok başarılıydılar. Yine bu aileden gelen Karabaş Tekkesi'nin son şeyhi Şakir Çetiner (ö. 1985) Galata Mevlevîhanesi'nde kudümzenbaşılık etmiş, Mevlevi ayinlerini, pek çok durak ile ilahiyi bugünün musikişinaslarına özel icra tarzlarıyla aktarmış değerli bir musikişinastı.

Kadirî şeyhlerinden Abdülaziz Efendi (ö. 1880), İstanbul'un ün kazanmış zâkirbaşılarındandı. Kadirî Şeyhi Osman Şems Efendi'nin dervişlerinden ve Hacı Faik Bey'in öğrencilerinden olan Hammamîzade Neyzen Hacı Osman Bey (ö. yak. 1890'lar) döneminde hem tanınmış bir okuyucu ve neyzen, hem de değerli bir bestekârdı. Güftesi şeyhine ait, "Gel gülşen-i tevhîde şu bülbül gibi yahu" diye başlayan bestenigâr ilahisi çok tanınmış, sevilen bir eserdir.

Dindışı Türk musikisinin de önemli bestekârlarından biri olan Şeyh Edhem Efendi de (1862-1933) Kadirî musikişinaslarmdandı. Hacı Faik Bey'in öğrencisi olan Edhem Efendi, Muzıka-i Hümayun'a girdi; 1916'da Dragman'daki Kefevî Tekkesine şeyh oldu; Neyzen Süleyman Erguner, Hafız Sami, Arap Cemal Bey gibi değerli musikişinaslara hocalık etti. Daha çok şarkılarıyla tanınan ve günümüze 150'yi aşkın eseri ulaşan bestekârın "Cem olmuş dervişleri Sultan Abdülkadir'in" diye başlayan hüseyni ilahisi dini musiki repertuvarının önemli eserlerindendir.

Son dönemin önemli musikişinaslarından İzzettin Hümâyî Elçioğlu (1875-1950) Fatih Nişanca'daki Kadirî Tekkesi Şeyhi Hafız Şemseddin Efendi'nin oğlu, Muallim İsmail Hakkı Bey'in öğrencisidir. Ayin, ilahi, şarkı ve marş beste şekillerinden birçok eseri vardır.

Yine son dönemin değerli musikişinaslarından olan Hafiz Hüseyin Halis Efendi (ö. 1919) Şehremini'deki Remlî Tekkesi şeyhiydi. Çok değerli bir zâkirbaşı ve bestekârdı. Kardeşi Şeyh Raşid Efendi de önemli zâkirbaşılarından ve musiki hocalarındandı. Şeyh Halis ve Raşid efendilerin yeğeni zâkirbaşı Albay Selahattin Gürer (1896-1978) dayılarından öğrendiği zâkirlik usulünü ve tekke musikinin özelliklerini bugüne ulaştırmış büyük bir değerdir. Bacanağı olan Eyyubî Ali Rıza Şengel (1880-1953) ile birlikte, tasavvuf musikisinin son önemli temsilcilerindendir.

ÖMER TUĞRUL İNANÇER

İsmail Rumî Türbesi'nin üzerindeki bronzdan dökülmüş destarlı Rumî tacı.
M. Baha Tanman

KADRİ PAŞA YALISI

Beykoz İlçesi'nde, Kanlıca'da, Körfez Caddesi üzerinde yer almaktadır.

Yalı, sadrazamlık ve Edirne valiliği yapan ve 1886'da ölen Kadri Paşa'ya, kayınpederi İzmir Valisi Hekim İsmail Paşa'dan kalmıştır. Hekim İsmail Paşa da yalıyı başkasından satın aldığı için A. C. Vada yapıyı 18. yy'ın sonuna tarihlendirmektedir. F. Dirimtekin ise yapıyı **19-** yy'ın ortasına tarihlendirir. Yapıda Abdülmecid'in(hd 1839-1861) tuğrasının bulunuşu 19. yy olasılığını kuvvetlendirmektedir.

Yapının miman belli değildir. 1930-1940'ta doğusundaki harem kısmı ve 1967'de güneydeki hamam yıktırılmıştır. Kuzeydeki kayıkhane de mevcut değildir. 1930'da rıhtımına gemi çarptığı için, rıhtım yenilenmiştir. 1962'de bir onarım görmüştür. Ocak 1981'de bir Yunan şüebinin yapıya girmesi sonucu kuzey kısmı 1983'te yeniden inşa edilmiştir.

Bugün mevcut olan yapı iki katlıdır. Zemin kata bahçe tarafından bir giriş vardır. Bu katta bir sofa, dört oda, bir tuvalet ve sonradan yapılmış bir mutfak bulunur. İkinci kata giriş güney yönünde yandadır. Bu girişin yanında, içeride, zemin kata inen bir merdiven bulunur. İkinci katta bir sofa, beş oda, bir tuvalet ve sonradan eklenen bir mutfak yer alır. Odalardan ikisi deniz cephesindedir. Bu katta bahçe tarafına doğru oval dönüşlü bir çıkma vardır. Yapının bir de çatı katı bulunur. Yalının ikinci katında basık kemerli ve dikdörtgen pencereler vardır. Bu katın girişinin önü, açık bir balkon şeklinde düzenlenmiştir. Alt katta yuvarlak kemerli pencerelerin yanısıra dikdörtgen pencereler de kullanılmıştır. Güneybatıdaki köşe odasının iki penceresi 1962'deki onarımda açılmıştır.

Yalının tavanlarındaki ahşap bezemeler dikkat çekicidir. Kabartma ahşap, tavan göbekleri bitkisel motiflidir. Bunlar elips ya da yuvarlak formdadır.

Yalının günümüze kadar koıunabilmiş mimari özelliklerinin yanısıra ikinci kat sofasında, camlı bir dolap içinde bulunan doldurulmuş kuş koleksiyonu da ilgi çekicidir. Bu koleksiyon Abdülaziz döneminden (1861-1876) günümüze ulaşmıştır.

Bibi. O. Erdenen, *Boğaziçi Sahilhaneîeri,* I; A. C. Vada, *Boğaziçi Konuşuyor ve Kanlıca Tarihçesi,* İst., 1943.

EMİNE ÖNEL

KÂĞITÇILAR

Kâğıtçılar, İstanbul'da üretilen ya da ithal edilen kâğıdı ya ham ve tabaka halinde ya da boyadıktan soma aharlayıp mühreleyerek, çeşitli boyutlarda keser ve satarlardı. İstanbul'un eski bir meslek grubu olarak kâğıtçılar, Osmanlı döneminde Beyazıt'taki Kâğıtçılar Çarşısı'nda toplanmışlardı. 1938'de istimlak edilen Kâğıtçılar Çarşısı'nda kâğıtla ilgili diğer zanaat erbabı da hizmet verir; ciltçiler, müzehhip ve nakkaşlar, ebrucular ve hat levhaları atıp satanlar ile kamış kalem, mürekkep ve diğer yazı araç gereçleri satanlar da bulunurdu.

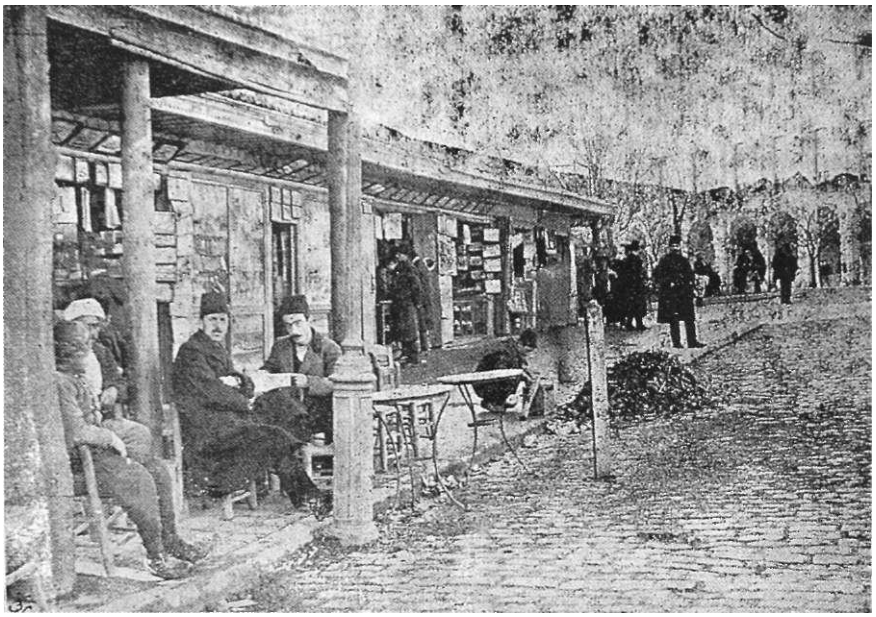

Beyazıt'taki Kâğıtçılar Çarşısı'mn 1910'lardaki görünümü
Birinci Daire-i Belediye, İst., 1328

İstanbul'da kâğıtçılar, Evliya Çelebi'nin *Seyahatname'de* ayrıntılı bir biçimde anlattığı 1Ö38 ordu esnafı alayında da yer almışlardır. Burada "Esnâf-ı Kâğıdcıyân" başlığıyla verilen bilgiye göre İstanbul'da 200 dükkânda 205 kâğıtçı bulunmaktaydı. Alay sırasında, seyircilerin önünden özel olarak yapılmış ve duvarları "İstanbul tabağı, Bosna, Yonderkani" kâğıtlarıyla süslenmiş dükkânlarında kâğıttan elbiseler giymiş halde ve kâğıt mühreleyerek geçmişlerdir.

1640 tarihli Narh Defteri'nde de İstanbul'da satılan kâğıt çeşitleriyle fiyatlarına yer verilmiştir. Buna göre tane ile satılanlardan "sultanî kâğıt"ın âlâsı 35, ednâsı **16,** "âbâdî kâğıt'ln iri boyu ile 16 küçük boyu 10 akçeye; deste ile satılanlardan "İstanbul tabağı'nın büyüğü 43, ortası 30, "ay ve alem damgalı, haşebî ve şabta kâğıtları" 15, "çârçûbe (çerçeve) kâğıdı" 5, "helva kâğıdı" 2,5 akçeye satılacaktır.

Osmanlılarda kâğıtlar üretildikleri şehre ya da ülkeye göre "Semerkandî", "İstanbul", "Venedik", "Buhara", "İngiliz" vb; üretildiği ülkenin hükümdarına göre "Âdil Şahî", "NizamŞahî", "Kasım Bigi"; rengine göre "şekerrenk", "mavi çizgili", "gülkurusu", "nohudî", "fıstıkî"; işlenme durumuna göre "aharlı", "çifte aharlı", "ikiyüzlü", "boyalı Felemenk", "Venedik battal", "mühreli Venedik"; kalınlığına göre "ince şekerrenk battal", "kalın Hind âbâdîsi", "ince sofera"; büyüklüğüne göre "Venedik şekerrenk battal", "kaba âsitane", "sulusuvat", "sağır telhis"; kullanıldığı yere göre "ecza kâğıdı", "terzi kâğıdı", "nane kâğıdı", "helvacı kâğıdı", "mushaflık kâğıt"; işleyene göre ise "Elvan Hoca meşkliği" gibi adlar alırlardı.

İstanbul'da ve ülkenin dört bir yarımda yaygınlık kazanmış kâğıt çeşiüerinden biri de Venedik işi olup "Alcorna" markasını taşıyan ve "Alikurna" diye ün kazanmış olan ithal kâğıttır. Ayrıca "eser-i cedid" markalı bir kâğıt da 19. yy'm ortalarında piyasaya çıkmıştır.

Eski kâğıtlar, hemen yazı yazmaya hazır olmadığı için bir sıra işlemden geçirilirdi. Çoğunlukla beyaz renkte olduklarından önce istenilen renge boyama işlemi uygulanırdı. Kâğıt boyamada bitkisel boyalar kullanılır ve beyaz, sarı, kırmızı, yeşil, mavi, kahverengi, siyah ve karışık renklerin pek çok çeşidi bulunurdu.

Kâğıda uygulanan ikinci işlem "aharlama"dır. Paça suyu, tutkal, nişasta, yumurta akı karışımından oluşan "ahar"; kâğıdın yüzeyine çok ince bir tabaka halinde sürülür ve böylece sağlamlık, yazma kolaylığı sağlanmış olurdu. Aharlanmış kâğıt, üzerindeki yazının kolayca silinmesine imkân verdiği için daha çok hattatlar tarafından tercih edilmiştir.

Aharlanmış kâğıdın pürüzlerinin giderilmesi, kâğıdm düzleşip aharın yedirilmesi için "mühreleme" işlemi uygulanırdı. "Mühre tahtası" adı verilen düz ve sağlam bir tahta üzerine konulan tabaka halindeki kâğıt, mühretaşmın bastırılarak gezdirilmesiyle yazı yazmaya elverişli hale getirilirdi.

İstanbul'da kâğıt tüketimi devlet daireleri, kitap basma ve yazma işiyle uğraşanlar, paket ve ambalaj yapan esnaf tarafından gerçekleştirilirdi.

Fabrikadan çıkan ya da ithalat yoluyla gelen kâğıt, kâğıt emini eliyle esnafa dağıtılır; her tür kâğıt bu işle uğraşan toptancılar eliyle pazarlanırdı. Devletin her türlü kâğıt ihtiyacını temin etmekle görevli kişi de "kâğıtçıbaşı" unvanını taşırdı. Kâğıtçılık, yazma kitabın azalmasıyla önemini yitirmiş; basım tekniklerine uygun olarak üretilmiş yerli ve Avrupa kâğıtları yaygınlık kazanmıştır.

Bibi. Evliya, *Seyahatname,* I, 484, 609; (Altınay), *Âlimler,* (1924), 349, 358; (Altmay), *Oni-*

Berggren'in objektifinden yüzyıl başında Kâğıthane.
Engin Çizgen koleksiyonu

kinci Asırda, 152-**168;** M. A. Kâğıtçı, *Kâğıtçılık Tarihçesi,* İst., 1936; *Güzellesen İstanbul,* İst.. 1944; O. Ersoy, *XVIII. ve XIX. Yüzyılda Türkiye'de Kâğıt,* Ankara, 1963; Büngül, *Eski Eserler,* I, 15-**16;** 138-139; Y. Yücel, *Osmanlı Ekonomik-Kültür-Uygarlık Tarihine Dair Bir Kaynak. Es'ar Defteri (1640 Tarihli),* Ankara, 1992, s. 38; M. S. Kütükoğlu, *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri,* ist., 1983, s. 104; I. Güleç, "Osmanlılarda Kâğıt ve Kâğıtçılık". *Müteferrika,* S. 2 (Bahar 1994), s. 85-94.

İSTANBUL

KÂĞITHANE

Terkos Gölü'nün doğusundan çıkıp Halic'e akan Kâğıthane Deresinin, Haliç sahilinden başlayarak iki yanında uzanan, bir zamanlar mesiresiyle ünlü bölge. Günümüzde Kâğıthane İlçesi'nin(->) Merkez mahallesi ve güneybatıya, Halic'e doğru uzanan bölümlerini kapsayan yerleşme ve sanayi bölgesi.

Bizans döneminde Kâğıthane Deresi' nin adı Barbisos'tu. Elde kesin bilgiler olmamakla birlikte İstanbul'un fethi sırasında burada bir kâğıt değirmeni bulunduğu ve bu imalathanenin II. Bayezid dönemine (1481-1512) kadar çalıştığı anlaşılıyor. Evliya Çelebi 17. yy'da Kâğıthane çevresini anlatırken burada harap durumda bir kâğıthane bulunduğunu anlatıyor. Semtin adı, bu kâğıthaneden gelmiş olmalıdır.

Halic'in sona erdiği noktada Halic'e dökülen Kâğıthane Deresinin iki yam, o zamanlar geniş çayırlarla kaplıydı ve saray hayvanları ile beylik hayvanlar baharda burada çayıra çıkarılırdı. II. Bayezid zamanında, Kâğıthane bölgesinde saraya ait ahırlar, askeri kışlalar bulunduğu; her baharda, beylik hayvanlar çayıra çıkarılınca burada "emir-i ahur'İar ve arpa emirlerinin padişaha ziyafet verdikleri; bu amaçla bir kasır (Emir-i Ahur veya İmrahor Köşkü[->]) yapıldığı ileri sürülür. Belki de böyle bir vesileyle Kâğıthane'ye gelmiş olan I. Süleyman (Kanuni) (hd 1520-1566) Kâğıthane Mesiresi'ni(->) pek beğenmiş, avlanmak ve dinlenmek için sık sık buraya gelmeye başlamış, II. Bayezid döneminde yapılmış olan baruthaneyi kagir olarak yeniletmişti. Kâğıthane, Kanuni döneminden beri hem bir mesire, hem toplantı yeri, hem de o döneme göre bir sanayi bölgesiydi. Bu farklı işlevleri, özellikle o zamanlar bol sulu olan deresine borçluydu. Çeşitli kaynaklar, daha Kanuni zamanında buradaki baruthanede, Cebehane Ocağı na mensup 200 nefer ile bir barutçubaşı ve barutçu kethüdasının bulunduğunu; her biri 10 kantar çeken 100 adet tunç havan ve derenin çevresinde, Kâğıthane Deresinin üzerindeki büyük dolaplar tarafından döndürülen acayip görünüşlü dev çarklar olduğunu; yine çok büyük havan-

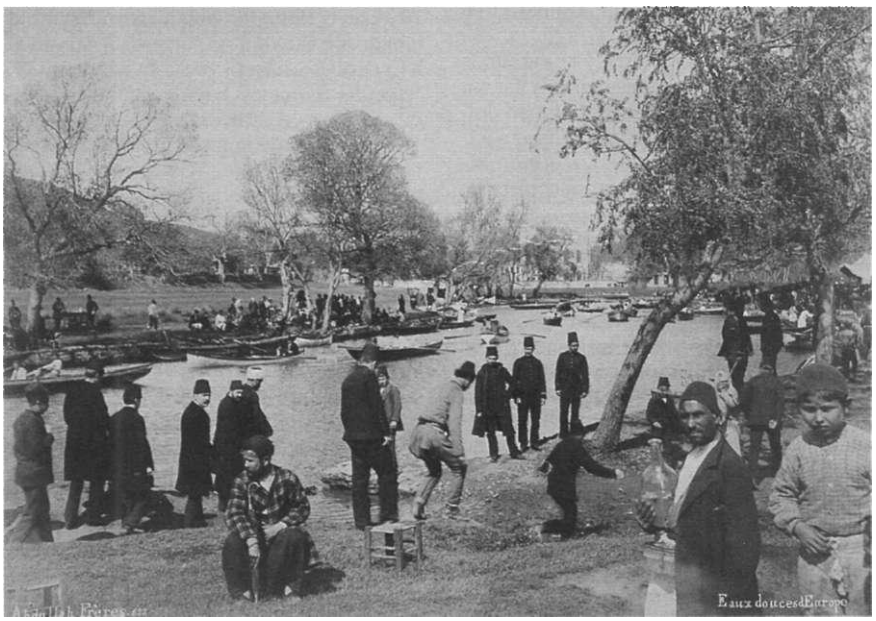

Abdullah Biraderlerin bir fotoğrafında yüzyıl başında Kâğıthane'den insan görünümleri.
Engin Çizgen koleksiyonu

larda 40-50 okkalık demirlerle barut dövüldüğünü; imalat sırasında gök gürültüsü gibi sesler duyulduğunu belirtiyorlar.

Evliya Çelebi, aklı olanın baruthane çevresindeki manzarayı uzaktan seyrettikten sonra Kâğıthane Tekkesi'ne gidip can sohbeti edeceğini yazar; bu tekkede oturma odaları, 70 ocaklı mutfak, kiler, 20 dükkân, 1 fırın, 1 kahvehane, 1 su kuyusu ve caminin olduğunu, arzu eden yârânm burada 5 gece misafir kalabileceğini kaydeder.

Kâğıthane Deresi vadisinde kuyumcuların, saraçların vb esnafın daha Kanuni döneminde bir arada eğlenip görüşmek için toplandıkları; böyle zamanlarda çayırlarda 5-6.000 çadır kurulduğu; Kanuni'nin şehzadelerinin sünnet düğünlerinin bir bölümünün de burada yapıldığı büinir. Kâğıthane, hasbahçeler arasına ilk kez Kanuni döneminde katılmıştır.

Evliya Çelebi, 17. yy'da Kâğıthane'yi anlatırken Kağıthane Mesiresinin Asya ve Afrika tüccar ve seyyahları arasmda da pek revaçta olduğunu; Levent Çiftliği deresinden gelen ve sabuna bile ihtiyaç olmadan iki suda çamaşırlan temizleyen bir suyu bulunduğunu; bazı Hint tüccarlarının mallarını bu derede yıkadıklarını; derenin iki yanının çınar, kavak, söğüt ağaçlarıyla dolu olduğunu; tatil günlerinde binlerce İstanbullunun kayıklarla gelip eğlendiklerini yazar. 17. yy'ın başlarında Kâğıthane'de 200 kadar bağlı bahçeli ev, 20 kadar dükkân, 1 hamam bulunuyordu.

Eremya Çelebi Kömürciyan (1637-1695) Kâğıthane'de beylik barut dövüldüğünü, beylik mandıradan saraym süt ve yoğurdunun sağlandığını, çayın kenarında büyük ağaçlar ve değirmenler olduğunu, halkın bir zamanlar buraya eğlenmeye geldiğini, şimdi ise diğer mesirelerde olduğu gibi burada gezip tozmanın da yasaklandığını, halkın bundan olumsuz etkilendiğini, ancak kesesi para dolu zenginlerin buradaki bahçelerde zevk ve sefa içinde yaşayabileceklerini, padişahın (IV. Mehmed olmalı) kışın burada büyük avlar tertiplettiğini ve yörenin padişahın özel av alanı olduğunu yazar.

18. yy'ın başlarına gelene kadar, Kâğıthane bölgesinin ağaçlıklı, çayırlık, yeşillik bir mesire, bir eğlence yeri, yer yer de imalathanelerin, değirmenlerin bulunduğu bir yöre olduğu; padişahların kapalı av alanı olarak da kullanıldığı; bahçeler içinde köşkler, bir de köyü olduğu anlaşılıyor.

Kâğıthane, kendisini İstanbul, hattâ tüm Osmanlı tarihine geçirecek özelliklerini 18. yy'ın başlarında III. Ahmed (hd 1703-1730) ve vezirazamı Nevşehirli Damat ibrahim Paşa zamanında kazanmıştır. Nevşehirli Damat ibrahim Paşa ve III. Ahmed, Kâğıthane'nin yeniden düzenlenmesine 1719'da karar vermişler, 1720'de Kâğıthane Deresinin üstüne üç yeni havuz yapılmış ve düzenlenen bahçeye de Hüsrevâbâd adı verilmiştir. Esas düzenleme ve yapı işine ise 1721-1722'de girişilmiş, Paris'e sefir olarak gönderilen Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi çok etkisinde kaldığı Fransız saray, köşk ve saray bahçelerinin çizimlerini, planlarını getirmiş; yüzlerce amele ve usta çalıştırılarak yer yer yatağı da değiştirilen Kâğıthane Deresi'nin kenarına mermerler döşenmiş ve Cedvel-i Sîm denen bu yeni kanalın kenarına 30 sütun üzerine ünlü Sa'dâbâd Kasrı ve bir dizi başka köşk, kasır, çeşme, sebil yapılmıştır. Birkaç ay içinde bitirilen bu inşaatlardan sonra Kâğıthane ve Sa'dâbâd, dönemin en ünlü zevk ve sefa yeri olmuş, Osmanlı tarihinde, kültüründe, sanatmda, Divan Edebiyatinda önemli izler bırakmıştır. Lale Devri'nin(->) simgesi Kâğıthane'nin bu parlak dönemi, 28 Eylül 1730'da başlayan Patrona Halil İsyam ile sona ermiş, ayaklanmacılar için halkın tepki duyduğu bir yaşam biçiminin simgesi olan Kâğıthane'deki saraylar, köşkler, bahçeler İstanbul'un diğer yerlerindeki benzerleri gibi yerle bir olmuştur. Tahttan indirilen III. Ahmed'in yerine tahta geçen I. Mahmud (1730-1754) onca sanat eserinin ve güzelliğin hiç değilse yakılmasını önleyebilmiş, yakılmayıp sadece yıkılmasını emrederek daha sonra yeniden onarılabilmelerine olanak tanımıştır. Nitekim 1743'te Kâğıthane'nin, özellikle de Sa'dâbâd'm onarılmasına girişilmiş, köşklerin tümü yenilenemediyse de, Kâğıthane, padişahın yabancı elçileri kabul ettiği, çadırlar kurularak eğlenilen bir yer olmayı sürdürmüştür.

Kâğıthane'yi yeniden şenlendirmeye çalışan padişah, III. Selim'dir (hd 1789-1807). III. Selim döneminde Kâğıthane, mesire olarak eski ününe ve güzelliklerine kavuşurken burası aynı zamanda yeniçerilerin belli günlerde talim yapacakları bir alan haline getirilmiş; öte yandan yeni bir kâğıt imalathanesi kurulmuş, kâğıt üretiminin başına getirilen Rusçuklu Mehmed Emin Behiç Efendi kâğıthaneyi işletebilmek için büyük harcamalar yapmış, ancak işletme 1.500 kese akçe açık verince imalathane kapatılmıştır. II. Mahmud (hd 1808-1839) Kâğıthane'de bulunan başta Sa'dâbâd Kasrı olmak üzere diğer kasırları, havuzları, çağlayanlan, cami ve çeşmeleri onartmış, yemden döşetip süsletmiş, Sa'dâbâd'a sık sık gelip kalmıştır. Daha soma Abdülaziz (hd 1861-1876) de Kâğıthane'ye önem vermiş; Kâğıthane semt ve mesire olarak 20. yy'ın başlarına kadar önemini korumuş, her dönem, askeri tesislerin ve birliklerin de bulunduğu bu yöre, 1940'larda harabe halindeki köşk ve kasırların yıktırılmasından sonra askeri bölge haline getirilmiştir.

Kâğıthane'nin bugünküi sanayi bölgesi halini almasının başlangıcı 1950'lerdir. Bu tarihten soma, 1960'lardan itibaren daha da hızlanarak, bölgede fabrikalar, imalathaneler kurulmuş; Kâğıthane Deresi önce kirlenmiş, sonra büyük ölçüde kurumuş ve sanayi artıklarının lağım sularına karıştığı pis bir su görünümü almıştır. Kâğıthane yerleşmesi ise, 1950-1960 sonrasında kurulmuş sanayiye bağımlı diğer yeni bölgeler gibi, yarı gecekondu mahallesi görünümlü; orta-alt ve alt sosyoekonomik grupların yoğunlaştığı kalabalık bir yerleşme niteliği kazanmıştır (bak. Kâğıthane İlçesi).

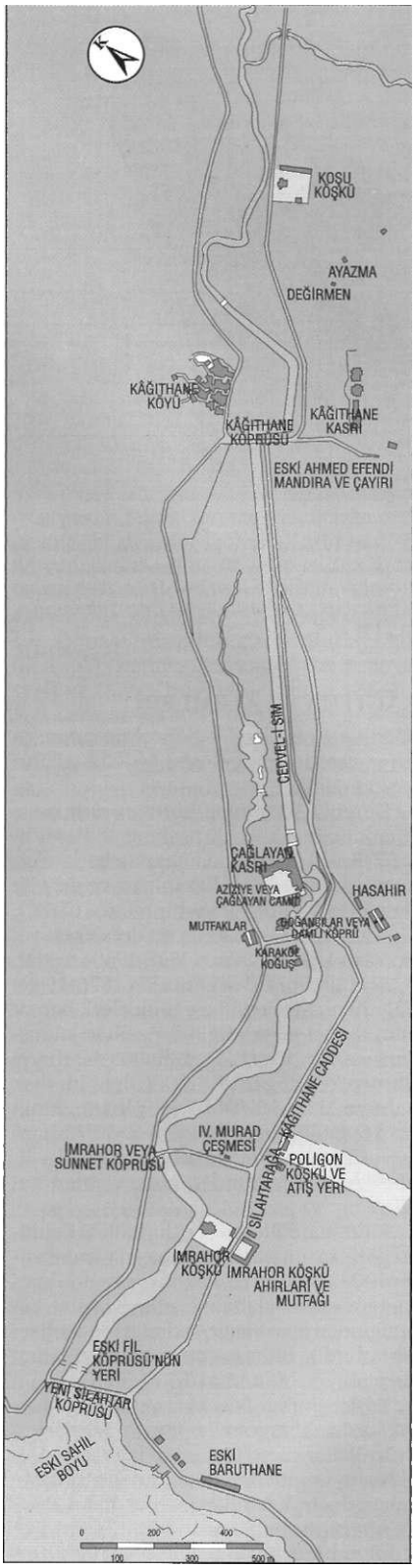

Kâğıthane, 19. yy
Eldem, *Sa'dâbâd*

Bibi. S. Eyice, "Kâğıthane-Sadâbâd, Çağlayan", ***TAÇ,*** Şubat 1986; M. Aktepe, "Kâğıthane'ye Dair Bazı Bilgiler", ***Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan,*** Ankara, 1976; Evliya, ***Seyahatname,*** I; Kömürciyan, ***İstanbul Tarihi;*** İnciciyan, ***İstanbul;*** "Kâğıthane", ***İKSA; O.***

19301u yıllarda Kâğıthane. *Salâhattin Giz*

Ersoy, *XWII. veXIX. Yüzyıllarda Türkiye'de Kâğıt,* Ankara, 1963; W. Müller-Wiener, "15-19. Yüzyıllar Arasında İstanbul'da İmalathane ve Fabrikalar", *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi.* İst., 1992.

İSTANBUL

KÂĞıTHANE ÂLEMLERI

Kâğıthane'nin çeşitli eğlencelere sahne cilan mesire haline gelmesi 1600'lü yılların başına rastlar.

Derenin iki yanma kurulan çadırlarda ahenkli eğlenceler düzenlenirdi. II. Mehmed (Fatih) zamanmda imarına başlanılan Kâğıthane'nin önem kazanması ve değişik âlemlerin yapıldığı ünlü bir mesire olması, III. Ahmed'in saltanatının en debdebeli yılları olan Lale Devri'ne (1718-1730) rastlar. II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) Kâğıthane Mesiresi ve eğlenceleri, her sınıfın rağbet gösterdiği bir özelliğe kavuşmuştur. Bu dönemde, bilhassa Harbiye, Harbiye Zadegan Sınıfı, Kuleli İdadisi, Bahriye Mektebi, Tıbbiye-i Şâhâne, Mekteb-i Sultani öğrencilerine her yaz başlangıcı Kâğıthane'de dönemin padişahı II. Abdülhamid tarafından kuzu ziyafeti verilirdi.

Kâğıthane âlemleri eski halk takvimine göre kasım günlerinin başına kadar sürerdi. Mart dokuzu fırtınası savulduktan sonra mesire kalabalıklaşmaya başlar, nisan girince civcivlenir, hıdrellezde mahşer gibi olurdu. Bilhassa cuma günleri, adım atılacak yer bulunmazdı.

Kâğıthane'ye gidiş kara ve deniz yoluyla olurdu. Karayoluyla gitmek isteyenler, Eyüp-Bahariye yolunu takip ederlerdi. Denizyoluyla gidenler ise sandallara, mavnalara dolarak hareket ederlerdi. Kâğıthane'nin birinci köprüsünden itibaren içeri doğru bir tarafa kadınlar, diğer tarafa erkekler geçer, çayırın her tarafı insanla dolar, hemen eğlencelere başlanırdı.

Gezmeye gelenlerin çoğu yemeklerini bir gün evvelden hazırlarlardı. Kuzu söğüşü, zeytinyağlı yaprak dolmadı, sütlü irmik helvası en çok sevilen yemeklerdendi.

Türlü yemişçiler, sumuhallebicileri, dondurmacılar bağırıp çağırır, gezginci çalgıcılar etrafta dolaşarak Sulukuleli Çingenelere eşlik ederlerdi. Köçek oynatmak, hokkabaz seyretmek, basit eğlencelerden sayılırdı. Erkeklerin piyasa yapması da Kâğıthane'ye gelmenin başlıca sebebiydi. Kadınlar ise en çok salıncakta sallanmayı severlerdi. Gösterişi seven bazı zenginler, önünü ardım görmeden tozu dumana katarak faytonla gezerlerdi. 1861'de yayımlanan bir nizamnamede Kâğıthane gibi mesirelerde edep ve terbiye dışma çıkılmaması emredilmiştir.

Kâğıthane eğlencelerinin en güzelleri dönüşte olurdu. Denizyoluyla yapılan dönüşlerde kayıklar kâğıt fenerlerle, bayraklarla süslenir; tulumbacılar darbuka, zilli maşa, çığırtkandan meydana gelen takımlarıyla geçerler; birtakım beyler de teşkil ettikleri musiki heyetleriyle sandallan birbirine yaklaştırarak fasıl yaparlardı. Bu surette akıp giden deniz ve kara yolcularının hepsi Bahariye'de toplanır, bunların "heyhey'leri her tarafı tutardı. Kâğıthane'ye gidemeyen Fener ve Cibali halkı, iskelede toplanarak bu eğlenceleri uzaktan seyrederdi.

Eski devirlerde cirit oyunları, okçuluk temrinleri, esnaf ve sanatkâr loncalarının teferrüçleri, Kâğıthane âlemlerinin ilk şekillerini oluştururdu.

Kâğıthane'de yapılacak eğlenceler ve Kâğıthane'ye gitmek İstanbullular arasında "Kâğıthaneli olmak" deyimiyle adlandırılırdı.

Bibi. Ahmed Refik, *Eski İstanbul,* İst., 1931, s. 17-30; S. M. Alus, "Kâğıthane", *Aydabir,* S. 8 (1 Nisan 1936), s.' 18-20; ay, "İkinci Abdülhamit Devrinin Son Yıllarında Kâğıthane", *Tarih Hazinesi,* S. 10 (Mayıs 1951), s. 484-486; ay, "Kâğıthane'de Mekteplilere Kuzu Ziyafetleri", *Resimli Tarih Mecmuası,* S. 28 (Nisan 1952), s. 1416-1418; İ. A. Gövsa, "Unutulan Mesire Kâğıthane", *Yedigün,* S. 228 (21 Temmuz 1937), s. 14-15; Ercüment Ekrem, *Dünden Hatıralar.* ty, s. 22; U. Göktaş. "Kartpostallarda Kâğıthane", *ilgi,* S. 53 (İlkbahar 1988), s. 28-31; Şehsuvaroğlu, *İstanbul,* 94-95; H. R. Gürpınar, "Eski Kâğıthane", *Resimli Tarih Mecmuası,* S. 56 (Ağustos 1954), s. 3296-3300; Ahmed Rasim, "Yetmiş Sene Evvelki Kâğıthane Alemleri", *ae,* S. 61 (Ocak 1955), s. 3612-3615; S. R. İskit, "Haliç ve Kâğıthane'ye Dair", *Tarih Konuşuyor,* S. 29 (Haziran 1966), s. 2357-2360; S. Ayverdi, *istanbul Geceleri,* İst., 1977, s. 118-122; Pakalm, *Tarih Deyimleri,* II, 13/-138; J. Deleon, *Bir Tutam İstanbul,* İst., 1993, s. 29-36; Sevengil, *Eğlence,* 36-37; Mehmed Tevfik, *istanbul'da Bir Sene,* İst., 1991, s. 76-88.

UĞUR GÖKTAŞ

KÂĞıTHANE ILÇESI

İlin batı yansmda ve İstanbul kent alanı içinde yer alır. Kâğıthane İlçesi kuzeyde Şişli, kuzeydoğuda Beşiktaş, doğu ve güneyde yine Şişli, güneybatıda Beyoğlu, batı ve kuzeybatıda da Eyüp ilçelerine komşudur. İlçenin, Kâğıthane Deresinin sona erdiği kesimde Halic'e kısa bir kıyısı vardır. Bu sınırlar içinde kapladığı alan **16** km²'yi bulur.

Kırsal nüfusu olmayan Kâğıthane İlçesi 1**6** mahalleden oluşur. Bu mahalleler Çağlayan, Çeliktepe, Emniyet Evleri, Gültepe, Gürsel, Harmantepe, Hürriyet, Merkez, Ortabayır, Sanayi, Seyrantepe, Şirintepe, Talat Paşa, Telsizler, Yahya Kemal ve Yeşilce'dir.

Eskiden "Barbisos" olarak anılan Kâğıthane Deresi kıyıları, Bizans döneminde fazla önem taşımayan bir mesire yeriydi. Daha soma burada bir baruthane kuruldu. Kâğıthane Deresi'nin kenarında değirmenler yer alıyordu. Dere kenarındaki ağaçlık alanlar **16.** yy'da padişahların avlandığı bir mesire yeriydi. 17. yy'da yeniçerilerin eğitim alanı olan bu alanlar tatil günlerinde İstanbul halkının akınına uğrardı. 18. yy'da önce havuzlar ve bahçeler, daha sonra da ünlü Sa'dâbâd Kasrı yapıldı. Sa'dâbâd'm inşasını izleyen yıllarda Kâğıthane'de yapılan kasırların sayısı 100,'ü aştı. Buradaki lale bahçelerinde düzenlenen eğlenceler bir döneme adını verdi. Patrona Halil Ayaklanmasında yıkılan bu kasırlardan bir bölümü 18. yy'ın ikinci yansmda yemden yapıldı. III. Selimin Kâğıthane'de kurdurduğu kâğıt fabrikası daha soma Beykoz'a taşındı. Abdülaziz döneminde Kâğıthane Mesiresi yine canlandı. Burada yapılan ilk kasır nedeniyle Kâğıthane'ye uzun yıllar Sa'dâbâd da denildi. 20. yy'ın başlarında da gözde bir mesire yeri olan Kâğıthane daha soma bu özelliğini yitirdi.

Tablo I
Kâğıthane İlçesi'nin Nüfus GeUşimi

Yıllar	*Nüfus*
1935	1.180
1940	1.210
1945	3.503
1950	1.431
1955	3.084
i960	22.818
1965	56.157
1970	111.427
1975	164.448
1980	175.540
1985	120.996
1990	269.042

Tablo H
Kâğıthane İlçesi'nde Çalışanların Faaliyet Kollarına Göre Dağılımı

Faaliyet Kolları	*Erkek*	*Kadın*	*Toplam*
Tarım dışı üretim faaliyetlerinde çalışanlar ve ulaşım makineleri kullananlar	46.651	*1.531*	54.188
Hizmet işlerinde çalışanlar	9.502	1.832	11.334
Satış ve ticaret personeli	10.007	963	10.970
İdari personel ve benzeri çalışanlar	4.542	2.750 .	7.292
İlmi ve teknik elemanlar, serbest meslek sahipleri ve bunlarla ilgili diğer meslekler	3.639	1.403	5.042
Müteşebbisler, direktörler ve üst kademe yöneticileri	1.233	77	1.310
Tarım, hayvancılık, ormancılık, balıkçılık ve avcılık işlerinde çalışanlar	705	62	767
İşsiz olup iş arayanlar ve bilinmeyenler	5.718	859	6.577
Genel Toplam	81.997	15.483	97.480

Kaynak: ***1990 Genel Nüfus Sayımı,*** "Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, ili 34-İstanbul", DİE, Ankara, Temmuz 1993.

Prost Planı'nın uygulanmaya başlaması Kâğıthane için dönüm noktası olmuştur. 1937'de yapılan bu plan ve 1950'den sonraki öbür kentsel çalışmalar Haliç kıyılarının ağır ve orta sanayi kuruluşlarına açıyordu. Kâğıthane Köyü çevresinde fabrika ve imalathaneler kurulduktan soma yörenin çehresi tümüyle değişti ve mesire yeri olma özelliği kayboldu. Eskiden içinde tatlı su canlıları yaşayan ve çevresine hayat veren Kâğıthane Deresinin suları, fabrikalar çalışmaya başladıktan sonra kapkara akmaya başladı.

1955'e değin nüfusu 5.000'i bile bulmayan küçük bir köy olan Kâğıthane, 1954'te ilçe yapılan Şişlinin Merkez Bucağı'na bağlıydı. Uzun bir süre köy statüsünü koruyan Kâğıthane'nin gelişimi, kurulan sanayi tesislerinin çevresinde gecekonduların yapılmasıyla başladı. 19501i yıllarda İstanbul kent içinde girişilen imar çalışmaları sırasında evleri ve arsaları istimlak edilenlerden bir bölümüne de Kâğıthane Köyü'ne ait arazilerden yer verildi. Kısa zamanda Kâğıthane Deresi'ne bakan yamaçlar gecekondularla dolmaya başladı. 1960 ve sonrasında görülen hızlı nüfus artışı, başta inşaat sektörü olmak üzere öteki temel ihtiyaç mallarının pazarlanmasına ilişkin ticari faaliyetleri canlandırdı. Böylece köy içindeki çarşı da gelişti ve bu çarşının çevresinde çokkatlı apartmanlar yükseldi. Köyken hızla kasabalaşan ve kentleşen Kâğıthane'de belediye kurulması da bu döneme rastlar. Ama Kâğıthane'nin asıl gelişimi, dere vadisinin en yüksek bölümlerindeki sutlarda bazıları "tepe" olarak adlandırılan gecekondu mahallelerinin kurulmasıyla oldu. Çeliktepe, Gültepe, Çağlayan, Yahya Kemal ve Hürriyet gibi mahalleler kısa zamanda gecekonduyla apartman arasında, adlandırılması oldukça güç konutlarla doldu. Altyapı sorunları günümüzde bile tümüyle çözümlenememiş olan Kâğıthane ve çevresindeki mahalleler 1987'ye değin Şişli İlçesi'nin Merkez Bucağı'na bağlı köy statüsünü korudu. Kâğıthane 1987'de Şişli'den ayrılarak ilçe yapıldı. 1990'da Kâğıthane İlçesi'nin nüfusu 270.000'e yakmdı. Bunun yüzde 52'si erkeklerden, yüzde 48i ise kadınlardan oluşuyordu. Buna göre kilometrekareye 16.815 kişi düşmektedir. Kâğıthane, 1990'da nüfusu 150.0001 aşan Bayrampaşa, Beşiktaş, Beykoz, Beyoğlu, Eyüp, Sarıyer, Şişli ve Zeytinburnu ilçelerinden daha büyüktü (bak. Tablo I).

Kâğıthane İlçesi'nde 6 yaşm üzerindeki nüfusta okuma yazma bilenlerin oranı yüzde 88'dir. Bu oran, il ortalaması olan yüzde 90'dan düşüktür. Kâğıthane İlçesindeki okuryazarlardan yüzde 83'ü bir eğitim kurumunu bitirmiştir. Bunlardan yüzde 74'ü ilkokul, yüzde 13'ü ortaokul ve dengi okul, yüzde İ1i lise ve dengi okul, yüzde 3'ü de yüksekokul ve fakülte mezunudur.

Kâğıthane İlçesi'nde 12 ve daha yukarı yaştaki nüfus, 1990'da yapılan sayım sonuçlarına göre 201.265'tir. Bunun yüzde 481 iktisaden faalken, geri kalanın çoğu ev kadını, öğrenci ve emeklilerden oluşmaktadır, iktisaden faal olmayan 103.785 kişinin yüzde 67'si ev kadınıdır (bak. Tablo II).

Kâğıthane İlçesi halkının yüzde 36'sı istanbul doğumludur. Bunu yüzde 101a Sivas, yüzde 51e Ordu doğumlular izler.

Kâğıthane İlçesi'nde egemen ekonomik etkinlik ticaret ve sanayidir, ilçedeki sanayi kumluşlan daha çok metalürji, cam, kimya ve ve dokuma dallarında faaliyet gösterir. Temel tüketim mallarının yanısıra değişik malzeme ve eşya satışı yapılan •çok sayıda işyeri vardır.

İstanbul Boğazı'nı Boğaziçi ve Fatih Sultan Mehmet köprüleriyle aşan otoyollar, Kâğıthane İlçesi topraklarından geçer. Bunlardan O-1 Otoyolu güneyde Şişli İlçesiyle sınır oluşturur. 0-2 Otoyolu ise Kâğıthane İlçesi'nin kuzey kesiminde doğubatı doğrultusunu izler. Okmeydanı ve Hasdal kavşakları arasında uzanan bir başka otoyol da O-1 ve 0-2 otoyollarını birbirine bağlar.

İlçede önemli bir tarihsel yapı yoktur. Başta Sa'dâbâd Kasrı olmak üzere eski kasırlara ait bazı kalıntılar ilçedeki başlıca tarihsel yapılardır.

ATİLLÂ AKSEL

KÂĞITHANE MESCİDİ

Kâğıthane'de, Sadabad Caddesi ile Cami Arkası Sokağı'nın arasında yer almaktadır.

Dâye Hatun Mescidi olarak da tanınan bu yapıyı, I. Süleyman'ın (Kanuni) (hd 1520-1566) oğlu olan Şehzade Mehmed'in sütannesi Dâye Hatun yaptırmıştır. *Hadîka'ya* göre mezarı, Şehzade Camii nazıresinin sağ tarafında bulunan Dâye Hatun' un adı bilinmemektedir. Fakat günümüzde Kâğıthane Mescidi'nin batı tarafındaki hazirede de Dâye Hatun'a atfedilen bir mezar vardır. Yapının kitabesi 951/1544 tarihini verir. Caminin haziresindeki namazgahın tarihi ise 1119/1707'dir. Aynca namazgahın önünde 1129/1716 tarihli Silahdar Yusuf Paşa Çeşmesi yer alır.

Mescidi kuşatan avluda, tuvaletler, abdest muslukları, dükkânlar ve demek binası vardır. Kagir olan mescidin doğu cephesindeki mermer levhada Latin harfleri ile yapmm adını, banisini ve inşa tarihini veren bir kitabe bulunmaktadır. Yapıya camekânla kapatılmış, dikdörtgen planlı son cemaat yerinden girilir. Burada hemen solda harime giriş kapısı, üzerinde de yeşil ve beyaz boyalı bir kitabe yer alır. Son cemaat yerinin güney duvarının ekseninde, yarım daire planlı küçük bir mihrap, bunun sağında ve solunda da harime giriş kapıları bulunur. Harimin güney duvannda yer alan mermer mihrabm nişi yedi köşelidir. Mihrabm sağında ve solunda, altta ve üstte toplam dört pencere açılmıştır. Doğu cephede ise altta iki, üstte üç, batıda ise altta bir, üstte iki tane pencere bulunmaktadır. Alt sıradaki pencereler dikdörtgen açıklıklı, üsttekiler ise sivri kemerlidir. Batıda tali bir kapı dışarı açılır. Yapmm müezzin mahfili ortada, kadınlar mahfilinin tam altında bulunmaktadır. Vaaz kürsüsü ve minberi ahşaptır. Son cemaat yerinden çıkılan fevkani kadınlar mahfili, harimin kuzey kesiminde üç adet direğe oturmakta, iki ucunda balkon şeklinde çıkmalar yapmaktadır. Bu çıkmalardan biri hünkâr mahfilidir. Hünkâr mahfilinin ahşap çerçevesinde bitkisel ve geometrik şekiller yer alır.

Önceleri meşruta olarak kullanılan bölüm, daha soma kadınlar mahfiline ve aşağıdaki son cemaat yerine eklenerek genişletilmiştir, dışarıdan demir merdivenlerle kadınlar mahfiline ikinci bir giriş sağlanmıştır. Harimin ve kadınlar mahfilinin tavanları ahşaptan olup dikdörtgenlere ve karelere ayrılmıştır. Dörtgenlerin köşeleri de üçgen şeklindedir. Son cemaat yerinin ahşap tavanı ise düzdür. Yapmm içi badanalı olup herhangi bir süsleme öğesine rastlanmaz. Yapının alt kısmı dıştan çepeçevre mermer kaplanmıştır. Batı tarafında hazire ve minare bulunur. Minare kaidesi batı tarafından dışarı açılan kapının yanında kalır. Yuvarlak gövdeli olan minare tek şerefelidir. Yapmm üstü kırma çatı ile örtülüdür.

Bibi. Ayvansarayî, ***Hadîka,*** I, 301; Raif, ***Mir'at,*** 573-574; Osman Bey, ***Mecmua-i Cevâmi,*** II, 14-15, no. 49; Öz, ***İstanbul Camileri,*** I, 79.

N. ESRA DİŞÖREN

KÂĞITHANE MESİRESİ

18. yyın birinci yarısında büyük önem kazanıp dillere destan olan Kâğıthane Mesiresi, birkaç yüz yıl boyunca padişahların, yabancı elçi ve seyyahların ve tüm İstanbul halkının ilgisini çekmiştir. İstanbul'un en büyük mesirelerinden biriydi.

Mesire ile ilk ilgilenen hükümdar, I. Süleyman (Kanuni) (hd 1520-1566) olmuştur. Mesireye günübirlik geldiğinde, Kâğıthane ve Alibeyköy derelerinin Halic'e döküldükleri yerdeki tmrahor veya Mirahur Köşkü'nde dinlenirdi (bak. İmrahor Köşkü).

17. yy'da Evliya Çelebi Kâğıthane Mesiresinden "Lalezar" adıyla söz eder. Bu da, daha o yıllarda bile yörenin lalesinin ününü gösterir. Evliya Çelebi bu mesire yerini "Derenin iki tarafını çınar, kavak ve söğüt ağaçları gölgelendirmekte ve süslemektedir; mesireye gelen nice bin İstanbul dilberi soyunurlar, gülpembe badem misali güzel vücutlanna ibrişim peştimaller sanp dereye girerlerdi" diye tarif eder.

IV. Murad (hd 1623-1640) Kâğıthane Vadisi'ndeki bir bahçeyle içindeki kasrı Ernirgûneoğlu Yusuf Paşaya vermişti (bak. Eınirgân). Padişah, Boğaziçi'ndeki Emirgûne Bahçesi (bak. Emirgân Komşu) gibi Kâğıthane'dekine de sık sık uğrar, gözde arkadaşı ile sohbet eder, içki içerdi. Ernirgûneoğlu Yusuf Paşa'nın idamından sonra bu bahçe de padişah hasları arasına geçmiştir.

Kâğıthane Mesiresi III. Ahmed döneminde (1703-1730) en parlak devrini yaşamıştır. 1717'de, Sadrazam Nevşehirli Damat ibrahim Paşa'nın verdiği bir kır şöleni, padişahın çevreyi tanıyıp sevmesine neden olmuş; 1721'de sadrazam, Alibey Köyü'ndeki yaşlı çınarların altını düzenletmiş: üç büyük mermer havuz ile içerisinden suların aktığı kanal oluklar yaptırmıştır. Dere, Fil Köprüsü ile Doğancılar Köprüsü arasındaki kısmında, rıhtım duvarları ile çevrilmiş, Türkiye'de bahçe mimarisinde yapılmış en uzun kanal burada inşa edilmiştir. Bu kısım "Cedvel-i Sîm" olarak tanınmıştır.

Sadrazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa 1720'de IV. Mehmed'in av kasrını yeniletmiş; böylece şenlendirilen Alibeyköyü Mesiresi Hüsrevâbâd diye anılmaya başlamıştır. Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi, Paris'e gittiğinde gördüğü Versailles ve diğer saraylan, dönüşünde III. Ahmed'e öylesine övmüştür ki, padişah aynı nitelikte görkemli saraylar topluluğu yaratmaya heveslenmiştir. 1722'de bir süre Kâğıthane Deresi yanında bir cami önünde fiskiyeli havuzu olan ünlü Sa'dâbâd Kasrı, ayrıca Şevkâbâd, Kasr-ı Cinan, Ferahâbâd, Hürremâbâd, Hayrâbâd gibi adlarla anılan köşk ve kasırlar inşa edilmiştir. O sırada yıkılmış olan Kuleli Bahçesi'ndeki sarayın mennerleri getirilip derenin iki kıyısını döşetilmiş, derenin kenarlarına boylu boyunca ağaçlar dikilmiştir.

Padişah sarayının aşağısında, Kâğıthane ve Alibeyköy derelerinin kıyısında, devlet ileri gelenlerine ait 60 kadar yazlık köşk ve çeşme inşa edilerek Kâğıthane'den Sütlüce'ye kadar bütün yöre bezenmiştir. Rengârenk köşklerin fiskiyeli havuzlu bahçeleri, birbirinden güzel lale ve güllerle donatılmış; Sa'dâbâd bahçelerindeki lale tarhları göz kamaştırmış, böylece Kâğıthane İstanbul'un en bayındır ve beğenilen mesire yeri haline gelmiştir.

Tatil günleri halk bu mesire yerine akın eder, kayıklar tüm dereyi kaplar, arabalar kıyılarda art arda güçlükle ilerler, ortalık anababa gününe dönerdi. Mesireye gelenler gün boyunca eğlenirler, dereye girip yüzerler, musiki dinlerler, kayıklarla dolaşır, yer içerlerdi.

III. Ahmed'in ve özellikle sadrazamı Damat İbrahim Paşa'nın zevke, eğlenceye aşın düşkünlükleri; İstanbul'da yoksulluğun arttığı bir dönemde, çok sayıda saraylar köşkler, bahçeler yaptırarak buralarda masal gibi bir yaşam sürdürmeleri (bak. Kâğıthane âlemleri) fakir halk üzerinde ters ve olumsuz etki yaptı, büyük bir kesimin gazabını üzerlerine çekti. 1730'da Patrona Halil İsyanı diye bilinen bir yeniçeri ayaklanması sırasında III. Ahmed tahttan indirildi, Sadrazam Damat İbrahim Paşa öldürüldü.

Asiler, Kâğıthane'deki köşklerin yakılmasını istediler. Tahta geçen I. Mahmud da (hd 1730-1754) amcası III. Ahmed gibi güzellikleri severdi; köşklerin tümüyle ortadan silinmesine gönlü razı olmadı; yakılmalarını yasakladı, ancak köşkleri, sahipleri eliyle yenilenmeleri olanağını sağlayacak biçimde yıktırdı. Böylece Sa'dâbâd'ın 173 köşkü 3 gün içinde hemen hemen ortadan silindi. I. Mahmud, Kâğıthane'de yıkılan Kasr-ı Neşât'ın yerinde bir yenisini yaptırmış; daha soma III. Selim (hd 1789-1807) ve II. Mahmud dönemlerinde ve Abdülaziz zamanında (1861-1876) Kâğıthane yeniden rağbet bulmaya başlamış, eskiden sarayların bulunduğu bölgede Çağlayan Kasrı(->) yapılmış ve Kâğıthane Mescidi(->) ve diğer binalar onarılmıştır.

I. Dünya Savaşı sırasında önemli ölçü-

Allom'un bir gravüründe Kâğıthane Mesiresi'nde eğlenenler. R. Walsh, *Constantinople and the Scenery of the Seven Churches of Asia Minor*, 1838. *Galeri Alfa*

Yüzyıl başında bir kartpostalda Kâğıthane Mesiresi.
Nazım Timuroğlu fotoğraf arşivi

de tahrip olan ve daha sonra bakımsız kalan köşkler ve kasırlar 1940'ta yıktırılmış, bu kesim askeri kuruluşlara bırakılmış; çayırın büyük bir bölümü kapatılarak silah deneme yeri olmuştur. Halic'in yukarı kıyıları ve Kâğıthane Deresi kenarında yerleşen sanayi, yamaçların erozyonu, plansız şekilde yürüyen yerleşim ve gecekondular Kâğıthane Mesiresi'ni bütünüyle yok etmiştir. Derenin tıkanmasıyla bütün vadiyi su bastığı görülünce, 1956'da Sa' dâbad'dan kalmış olan son mermer kaskat çanakları sökülerek çıkanlmış, böylece Kâğıthane'den 2 çeşme ile hasbahçenin birkaç ağacı kalmıştır.

Bugün Kâğıthane ilçe merkezinden Alibeyköyü'ne doğru, Eyüp Sultan Caddesi boyunca Sünnet Köprüsü'ne kadar dere kenarına dikilmiş, kovuklaşmış çınarlar ve dişbudaklar, kurumakla kurumamak arasında yaşam savaşı vermektedirler. Dişbudaklardan, çevresi 6 m, boyu 30-35 m' ye ulaşmış anıtsal nitelikte olanlar vardır. Burada tespiti yapılan iki ilginç ağaç türü Amerikan bataklık servisi *(Taxodium distichurri)* ve Kuzey İran orijinli karaağaçların yakın akrabası zelkovadır *(Zelkova carpinifolid)*. Her iki tür de, İstanbul parklannda ender raslanan ağaç türleridir. Bataklık servilerinden 4 ağaç (göğüs yüksekliğindeki çevreleri sırasıyla 290, 285, 268 ve 265 cm'dir) ve zelkovalardan da 2 ağaç (göğüs yüksekliğindeki çevreleri 285 ve 277 cm'dir) oldukça sağlıklıdır ve 200-250 yaşında oldukları tahmin edilmektedir. Bunlar, Kâğıthane'nin en bayındır ve beğenilen bir mesire yeri olduğu günlerde Avrupa fidanlıklarından getirilerek dikilen yüzlerce egzotik ağaç fidanlarından bugüne ulaşabilenler olmalıdır.

Bibi. Aslanoğlu-Evyapan, *Eski Türk Bahçeleri;* S. Eyice, "Kâğıthane-Sadâbâd-Çağlayan", *TAÇ,* S. 1 (Şubat 1986); T. Şipal, "Kâğıthane Deresi'nde Dikim Yolu ile Getirilmiş Ağaç Türlerinin Dandrolojik Özellikleri", (yayımlanmamış rapor), İst., 1993.

FAİK YALTIRIK

KAHVECİBAŞI KONAĞI

Beşiktaş İlçesi'nde, Serencebey'de **19.** yy' ın başlarında inşa edilmiş olan bu konak günümüzde ortadan kalkmıştır.

Üç katlı bir harem bölümü ile tek katlı bir selamlıktan oluşan konağın mimari ayrıntılarına, süslemesine ve cephe tasarımına ampir üslubunun(->) egemen olduğu, haremin 1. ve 2. katlannda ise geleneksel orta sofalı planın uygulandığı görülmektedir. Harem bölümünde, sokak üzerindeki cephenin zemin kat duvarı kesme küfeki taşı ve tuğla sıraları ile almaşık düzende örülmüş, üst katların ahşap iskeletini taşıyan meşe direkler bu duvarın içine otaıtulmuşmr.

Yapıdaki diğer duvarların dış yüzeyleri ahşap kaplama ile, iç yüzeyleri de bağdadi sıva ile donatılmıştır. Kırma çatı alaturka kiremitlerle kaplıdır.

Almaşık örgülü duvarda bulunan dikdörtgen açıklıklı cümle kapısından ön bahçeye, buradan da bir direkliğin arkasına alınmış ve zemini mermerle kaplanmış cilan sofaya girilir. Zemin kat sofasından birtakım servis birimlerine, selamlığa, misafirhaneye ve arka bahçeye geçilebilmekte, servis birimlerinden birinin altında su haznesi yer almaktadır.

Birbirinin eşi olan 1. ve 2. katlarda orta sofalı plan tipinin 19- yy'a özgü bir varyantı gözlenir. "Karmyank" adındaki şemadan türetilen bu plan tipinde, katların ekseninde gelişen sofalar yapının, bir cephesinden diğer cephesine kadar uzatılmayarak bir uçlarına çift kollu merdivenler yerleştirilmiş, arka bahçe yönünde cepheden taşan merdivenler yanlardan hela-abdestlik ve kiler birimleri ile kuşatılmıştır. Ön bahçe yönünde ileri çıkan ve manzaraya açılan sofalar, yuvarlak kemerli pencere dizileri ile aydınlatılmış, bu yalancı kemerlerden 2. kata ait olanlar üzengi hizalarında silmelerle birbirine bağlanmış ve çıkıntılı kilit taşlan ile donatılmıştır.

Sofaların yanlarında yüklükleri olan ve dikdörtgen açıklıklı pencerelerden ışık alan, farklı boyutlarda ikişer oda yer alır. Bu odalardan 1. katta bulunan bir tanesi hamamla bağlantılı olup soyunmalık (soğukluk) niteliğindedir. Küçük boyutlu hamam kare planlı bir ılıklık ile dikdörtgen planlı bir sıcaklıktan meydana gelmektedir.

Harem bölümünün barındırdığı mekânların tavanlarında enli çıtalarla (paşalarla) oluşturulmuş geometrik taksimat bulunur. Sofaların ve bazı odaların tavanları "çubuklu" denilen türdedir. Bazı odalarda ise kare, dikdörtgen, sekizgen, baklava gibi çeşitli biçimlerin kullanıldığı daha gelişmiş bir tavan taksimatı, 2. kattaki odalardan birinde de "Sultan Mahmud güneşi" tabir edilen beyzi güneş şeklinde bir tavan göbeği gözlenir. Yapının ağırbaşlı cephelerini hareketlendiren çıkıntıların köşeleri Dor başlıklı pilastrlar ile belirlenmiş, bütün pencereler kafeslerle donatılmıştır. Selamlık bölümünde, haremden farklı olarak asimetrik bir plan düzeni tercih edilmiştir.

Bibi. Eldem, *Plan Tipleri,* 125; Eldem, *Türk Evi,* I, 246-247.

M. BAHA TANMAN

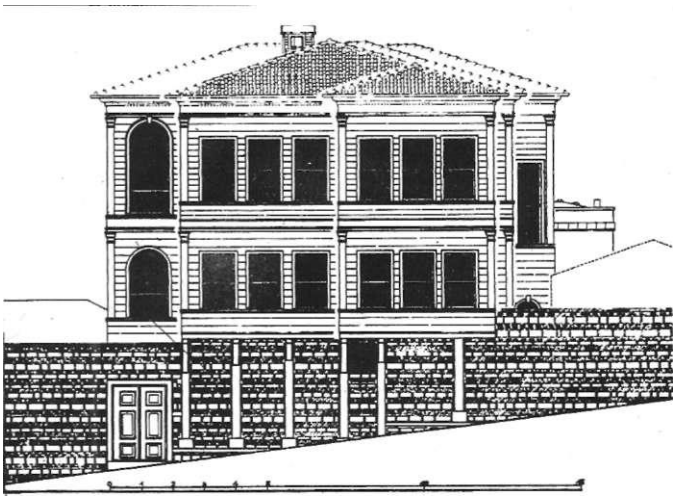

Kahvecibaşı Konağının cephe çizimi. Eldem, *Türk Evi*

KAHVEHANELER

16. yy'dan itibaren faaliyete geçen ve İstanbul'un değişik halk kesimlerinin kendi aralarındaki toplumsal iletişimi sağlama, boş zamanı değerlendirme, eğlenme vb gibi dindışı ihtiyaçlarına cevap verebilecek şekilde birbirinden farklı kültürel gelenekleri üretip yaygınlaştıran ticari amaçlı mekânlar.

Kahvehanelerin **16.** yy İstanbul'unda gündelik hayatın temel kültür kurumları arasında yer almaları, bu döneme kadar şehir halkı tarafından bilinmeyen kahve hammaddesinin ticari pazar aracılığıyla geniş ölçekli bir tüketim alışkanlığı yaratması sonucunda gerçekleşmiştir, istanbul'un kültür ortamını şekillendiren Ortadoğu ve Akdeniz çevresinde 12. yy'dan beri tanınan kahvenin, ancak 14. yy'da keyif verici bir içecek olarak yaygınlaştığı bilinmektedir. Daha önceki dönemlerde, şairlerin "şarap" anlamında kullandıkları kahvenin Habeşistan'da hamur şekline getirilerek ekmekle yenen bir yiyecek maddesi olduğu tarihi kaynaklarda kayıtlıdır. "Kahve" kelimesinin etimolojisi ise en azından bu maddenin yetiştiği Habeşistan ile Arap Yarımadası arasındaki iktisadi ve kültürel ilişkilerin tarihine ışık tutacak niteliktedir. Etimolojik açıdan ileri sürülen görüşlerden en çok taraftar bulanı, bugün Avrupa dillerindeki "cafe"nin türetildiği Latince "coffea"nın, Güney Habeşistan'da başlıca kahve üretim merkezi "Kaffa"dan geldiği ve dolayısıyla Afrika'daki bu yüksek yayla bölgesinin kahvenin anavatanı olabileceği şeklindedir. Bu görüşe göre kahve, Habeşistan'dan Yemen'e getirilmiş ve sonradan burada yetiştirilmiştir. Arapça "kahva" kelimesinin de "Kaffa"nm değişime uğramış bir şekli olduğu bu görüş sahiplerince ortaya atılmış, aynı zamanda Arapçadaki "kahve çekirdeği" anlamına gelen "bunn" kelimesinin de Habeş Ibranicesindeki "bunnamma"dan kaynaklandığı ileri sürülmüştür. Kahve kelimesinin etimolojisinin ortaya koyduğu Arap ve Afrika kültürleri arasındaki bu ilişkide, ayrıca Habeşistan'dan Yemen'e.uzanan din folklorunun da önemli payı vardır. Buna göre kahveyi ilk keşfeden Şazelî tarikatının kurucusu Ebu'l-Hassan Şazelî'dir (ö. 1260). Kâtib Çelebinin naklettiği rivayet, Şeyh Şazelî'nin 1258'de hacca giderken yolda müridi Şeyh Ahmed ile daldığı bir sohbet sırasında kendisine verilen kahve çekirdeklerini kaynatarak içtiği şeklindedir. Bu olay, Şeyh Şazelî'nin kahveci esnafı tarafından "pir" kabul edilmesine neden olmuş ve bu inanç Osmanlı döneminin sonlarına kadar İstanbul'daki kurukahveci dükkânlarına asılan "Ya Hazret-i Şeyh Şazelî" levhalarında somut ifadesini bulmuştur.

Yemen'e Şazelî tarikatı mensuplarınca getirilen kahve, özellikle uyarıcı etkisi nedeniyle uzun süren zikir meclislerinde zihin açıklığı sağlamak amacıyla denişler tarafından kullanılmıştır. Yemenin ardından Mekke ve Kahire'de tanınan kahve, tarihçi Solakzade'ye göre I. Selimin (Yavuz)

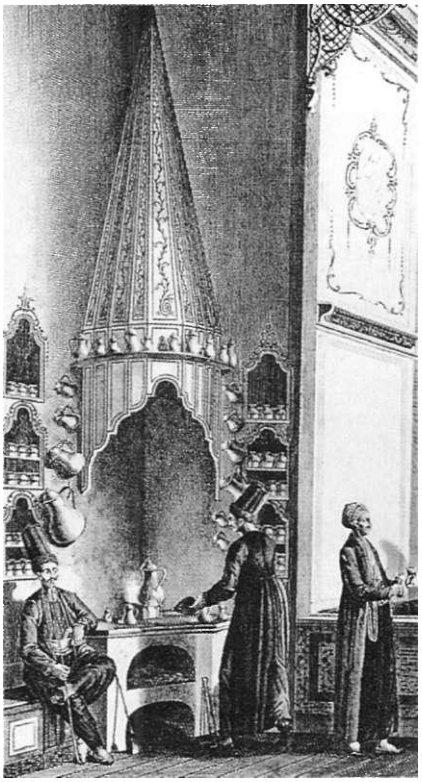

Melling'in 18. yy in sonlarına ait bir gravüründe kahvehane ocağı.
Voyage Pittoresque de Constantinople et de rives du Bosphore, Paris, 1819.
Ekrem Işm koleksiyonu

(hd 1512-1520) Mısır seferini takip eden yıllarda Müslüman tüccarlar tarafından 1519' da İstanbul'a getirilmiştir. Ancak kahve bu dönemde oldukça dar bir çevrede tanınmış, gündelik hayat içindeki yaygınlığı **16.** yy'ın ikinci yansmdan soma gerçekleşmiştir.

16. yy'da yapılan Yemen-Mısır bağlantılı kahve ticaretinin son durağı İstanbul dur. Müslüman tüccarların Yemen'den Cidde'ye getirdikleri kahve, buradan Kahire ve İskenderiye'ye nakledilir, daha sonra gemilerle İstanbul'a taşınırdı. Şehrin başlıca iaşe maddelerinin depolanıp dağıtımının yapıldığı Eminönü'ndeki tahmislere çekirdek halinde getirilen kahve, burada kavrulduktan sonra yeniçeri teşkilatına bağlı Tahmis Ocağı tarafından denetlenen miri dibeklerde öğütülerek esnafa satılırdı. Kahve ticareti 18. yy'ın sonlarına kadar iltizam usulüne göre yapılmıştır. İstanbul'un temel gıda ihtiyacını karşılayan hububatın dışında kahvenin başlıca tüketim maddeleri arasında ön sırayı alması, kahve mukataasını en kârlı yatırım alanlarından birisi durumuna getirmiştir. 1793'te kahve satışının 56 kese karşılığında mültezime verildiğini tarihçi Vasıf kaydetmektedir. Ancak bu kârlı ticareti yürüten mültezimler, İstanbul'un ihtiyacı olan saf kahvenin temininde yeterince başarılı olamamışlar, sokaklarda karışık kahve satışına göz yumarak yüksek kazanç sağlamışlardır. III. Selim dönemine (1789-1807) kadar İstanbul piyasasının başlıca şikâyet konusu bu karışık kahve sorunudur. 17. yy'dan itibaren kahve pazarına giren Avrupalı tüccarların yüksek fiyatla Yemen'den mal almalan, İstanbul'daki kahve stoklarının hızla erimesine ve fiyatların artmasına neden olmuştur. Bunun dışmda İstanbul'un deniz ticaret yollarının Avrupalılar tarafından kontrol altına alınması, kahve fiyatlarını artıran bir diğer olumsuz nedendir. 1656' da Çanakkale Boğazımın İngiliz donanması tarafından kapatılması, İstanbul'da temel gıda maddelerinin yanısıra kahve fiyatının da olağanüstü artmasına yol açmıştır. Bu tür ticari ve askeri olayların istanbul'daki saf kahve piyasasını derinden etkilediği ve nohut ile fındık kabuğunun katıldığı karışık kahvenin 18. yy'm sonlarına kadar ticari pazarda varlığını sürdürdüğü görülmektedir. Ayrıca kahvenin lüks tüketim maddesi olarak kabul edilmesi, üzerine konan normal vergilerin dışmda "mizan", "ruhsatiye" ve "imaliye" adları altmda ek vergilerin alınmasını gerekli kılmış, bu da fiyatları artırmıştır. II. Mustafa döneminde (1695-1703) "bid'at-i kahve" adıyla konulan vergi bunun tipik bir örneğidir. İstanbul'un iktisadi pazarındaki daralmayla ortaya çıkan ve gündelik hayatı derinden etkileyen bu sürece, 17. yy'm sonlarından itibaren Yeniçeri Ocağı' mn da olumsuz yönde müdahale etmesi, sorunu karmaşık bir hale getirmiştir. Yeniçerilerin bu dönemde asıl görevleri olan askerliğin dışmda ticari faaliyetlere yönelmeleri ve esnaf zümresiyle organik ilişkiye ginneleri, her iki kesimin de kahve ticaretinden ortak bir çıkar sağlamalannı zorunlu kılmıştır. Özellikle Eminönü'ndeki tahmisleri denetleyen Yeniçerilerin kahveye nohut ve diğer maddelerin karıştırılmasına göz yumdukları ve bunun karşılığında tüccardan belli bir ücret aldıkları saraya yapılan şikâyetlerden anlaşılmaktadır. Diğer yandan kalitesiz kahvenin fiyatı da sürekli artmaktadır. 1600-1640 arasında İstanbul'daki fındık kahvenin kıyyesi 40 akçeden 60 akçeye çıkmıştır. 18. yy' da bu fiyat artışı daha da hızlanır. 1776'da okkası 80 para olan kahve 1793'te 107 paraya alıcı bulmaktadır. Kahveye konan narh ise, piyasadaki gerçek fiyatın altında kaldığı için karaborsa ve kaçakçılık olayları çoğalmıştır. Bu duruma son vermek isteyen III. Selim yayımladığı bir fermanla kahve ticaretindeki iltizam usulünü ve Tahmis Emanetini kaldırır. İltizam sisteminin yerine getirilen yeni düzenlemede bütün yetki, aylıklı bir görevlide toplanmış ve Mısır Çarşısı esnafının kefil olduğu 4 kişilik bir grubun denetimi altında İstanbul'un kahve ihtiyacını düzenleyen çalışmalara başlanmıştır. Bu sistemin ne ölçüde başarılı olduğu bilinmemektedir. Ancak 19- yy'da kurulan şirketler doğrudan kahve ticaretine el atmışlar ve III. Selimin getirdiği geleneksel kefalet sisteminden farklı bir örgütlenmeyle şehrin ihtiyacını karşılamışlardır.

İstanbul'un gündelik hayatında kahvenin oynadığı iktisadi rol kadar önemli olan bir başka konu, yol açtığı dini ve siyasi tartışmalardır. Kahve içmek, **16.** yy'dan

itibaren çeşitli dönemlerde farklı gerekçelerle yasaklanmış ve İstanbul halkı bu yüzden çeşitli baskılarla karşılaşmıştır. Kahveye ilişkin ilk yasak, Şeyhülislam Ebussuud Efendi'ye(->) aittir. I. Süleyman (Kanuni) döneminin (1520-1566) bu güçlü şeyhülislamı, kömür derecesinde kavrulan maddeleri yemenin Islamiyete aykırı olduğunu ileri sürerek kahveyi haram saymış ve verdiği fetva üzerine İstanbul'a kahve getiren gemiler dipleri delinmek suretiyle batırılmışlardır. Ancak halkın ve tüccarların bu olay karşısında duydukları tepki saraya kadar yansımış, bunun üzerine Ebussuud Efendi fetvasını kaldırmıştır. Bu kararda hiç kuşkusuz hazinenin kahveden aldığı gümrük gelirlerindeki azalmanın da payı vardır. Kahve yasaklarının daha sonraki padişahlar zamanmda da sürdüğü görülür. Bunlardan II. Selim (1566-1574) ve III. Murad (1574-1595) dönemlerindeki yasaklamalar fazla etkili olmamış, III. Muradin son yıllarında Şeyhülislam Bostanzade'nin fetvasıyla kahve kullanımı serbest bırakılmıştır. I. Ahmed döneminde (1603-1617) Sadrazam Derviş Paşa'nın uyguladığı kahve yasağı da uzun süımemiştir. IV. Murad'ın (hd 1623-1640) uyguladığı yasak ise, İstanbul'un gündelik hayatı üzerinde yarattığı olumsuz etkileri bakımından dikkat çekicidir. 1633 Cibali yangım bahane edilerek çıkartılan bu yasağın ardmda hem kahvehanelerde odaklanan yönetim aleyhtarı muhalefete son vermek, hem de Kadızadeliler olarak tanınan medreseli zümrenin başlattığı ve aralarında tekkeler ile kahvehanelerin de bulunduğu toplumsal kurumların Islamiyette yeri olmadıkları gerekçesiyle kapatılmalarını isteyen düşünceye verilmiş siyasi destek yatmaktadır. Kahvehanelerin kapatılması, içki, tütün ve kahvenin yasaklanması konusunda verilen bu karar, diğerlerinden farklı olarak din-siyaset ilişkisini kapsayan içeriği ve merkezi otoritenin gündelik hayatı düzenleme amacıyla şehir halkı üzerinde kurduğu baskıcı uygulamalan göstermesi açısından büyük önem taşımaktadır.

İstanbul'da kahvehanelerin açılması, Kanuni döneminin sonlarma rastlar. Bu dindışı kültür mekânlarını ortaya çıkaran toplumsal dinamikler, **16.** yy İstanbul'unda gündelik hayatın geleneksel kültür dokusunu şekillendirmiş ve insanın kendi çevresiyle olan ilişki biçimlerini düzenleyen toplumsal kurumların temellerini atmıştır. Kahvehaneler, bu toplumsal kurumların şehir ölçeğindeki en yaygın örnekleri olup geleneksel şehir hayatının cemaat tipi örgütlenmesi içinde aynı kültürü paylaşan, fakat değişik sosyal tabakalara mensup insanların ortak faaliyetlerini organize ettikleri mekânlar olmuşlardır. Kahvehaneleri ortaya çıkaran nedenlerin başında, İstanbul nüfusunun 15. yy'm ortalarından **16.** yy'ın sonlarına uzanan süreç boyunca yerel özelliklerini koruyarak yeni bir şehirli insan kimliği içinde homojenleşmesi gelmektedir. Fetihten hemen soma Anadolu, Rumeli ve Ege adalarından İstanbul'a getirilip iskân edilen nüfus, yan yana yaşamaktan iç içe yaşamaya doğru bir toplumsal hareketlilik sürecini başlatarak iki kuşak sonra istanbullu insan tipini yaratmıştır. Bu insan tipinin 16. *yy'm.* sonlarına kadar istanbul ölçeğindeki yaşama alanı üç geleneksel mekânla sınırlanan bir kültür ortamından ibarettir. Sırasıyla bu mekânlar, aile hayatını içine alan sivil konut, din hayatını organize eden cami ve tekkeler ile ticari hayatı düzenleyen çarşılardır. Kahvehanelerin açılmasıyla bu sınırlı hayat ortamının dışına çıkılmış, din, ticaret ve folklorun kaynaştığı bu yeni mekânlarda ilk defa İstanbul'un şehir ölçeğindeki yaşam" üslubu üretilmeye başlanmıştır. Kanuni döneminin bir diğer önemli özelliği, daha sonra şehir hayatına damgasını vuracak olan kahvehane türlerini kültürel açıdan besleyen geleneksel örgütlenmelerin, son şeklini almış bulunmalarıdır. Mahalle ölçeğindeki sivil örgütlenme, istanbul'un en yaygın mekânlarından olan mahalle kahvehanelerini; askeri örgütlenme yeniçeri kahvehanelerinden tulumbacı kahvehanelerine uzanan bir dizi mekânı; ticari örgütlenme ise esnaf kahvehanelerinin ortaya çıkmasını sağlamıştır.

İstanbul kahvehaneleri için ortak bir tipoloji yapma olanağı yoktur. Şehir hayatına katılan farklı cemaatlerin kültür birikimleri, böyle bir genellemeye imkan vermemektedir. Ancak şehir fizyonomisini belirleyen kapalı ve açık mekânlar olarak iki tür kahvehaneden söz edilebilir. Yaz ve kış mevsimlerinde sürekli faaliyet gösteren kapalı mekân türündeki kahvehaneler, mahalle, esnaf, yeniçeri, tulumbacı, âşık ve

Bir esnaf kahvehanesi (üstte) ve Berggren'in objektifinden bir İstanbul kahvehanesi, 19. yy sonu. *İmages d'Empire,* îst., 1993 *(üst), Cengiz Kahraman arşivi*

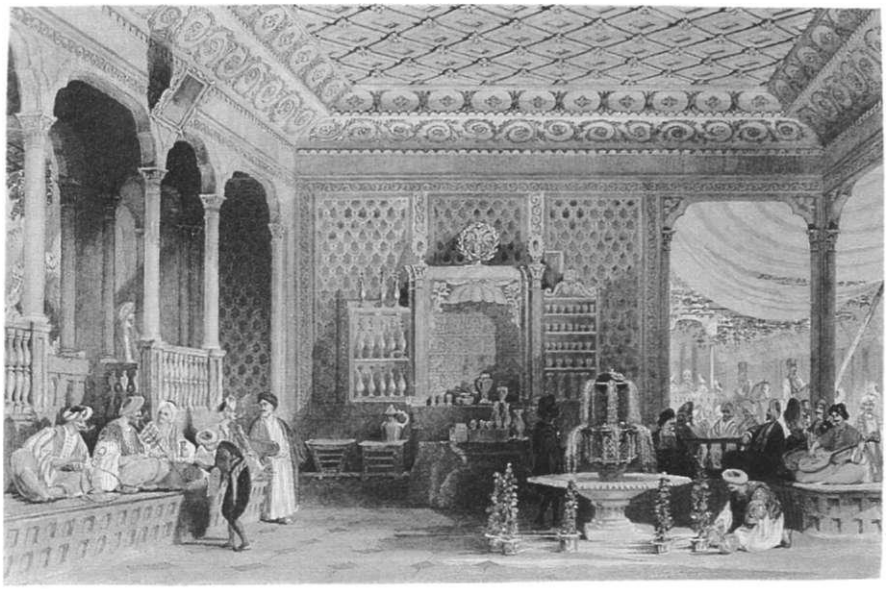

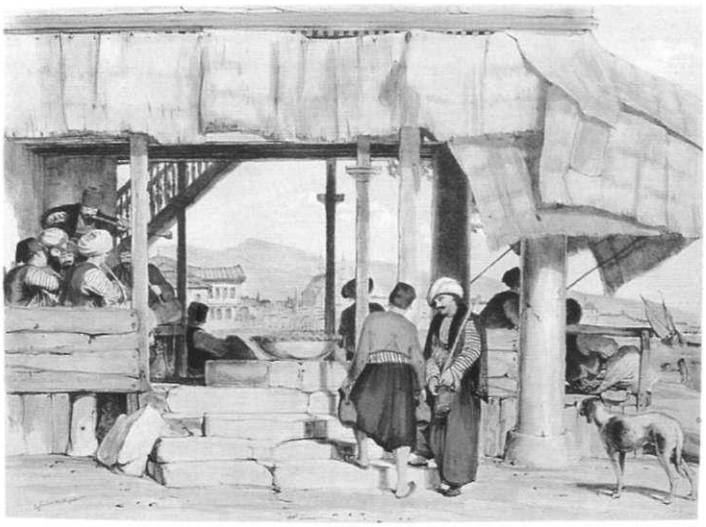

Allom'un bir deseninde Tophane'de bir kahve içi (üstte) ve John Frederick Lewis'in betimlemesiyle İstanbul'da bir kahve. R. Walsh, *Constantinople and the Scenery of the Seven Churches of Asia Minor*, 1838 (üst), *Lewis's Illustrations of Constantinople*, Londra, 1838. *Galeri Alfa*

semai kahvehaneleri olarak bilinen en geniş grubu oluştururlar. Tanzimat sonrasında gündelik hayata giren kıraathaneler de bu gruba dahildir. Açık mekân türünü meydana getiren kahvehaneler ise İstanbul'un sahilde ya da manzaraya hâkim tepelerinde kurulup yalnızca yaz aylarında faaliyet gösteren işletmelerdir. Bu grubun içinde yer alan seyyar kahvehaneler, mahalle ve çarşı aralarında kahveci esnafı tarafından geçici bir süre kurulup kaldmlan, sürekli yer değiştirdiği için belli bir mekâna bağlı bulunmayan kahvehanelerdir.

İstanbul'da açılan ilk kahvehanenin yeri ve tarihi konusunda birbiriyle çelişen farklı bilgiler mevcuttur. Hüseyin Ayvansarayî'nin *Mecmuâ-i Tevârih'mde* ilk kahvehanenin açılışı nedeniyle düşülen "Kahvehane mahall-i eğlence" şeklindeki tarih 959/1551'i karşılamaktadır. İbrahim Peçevî ise 962/1554 tarihini vermektedir. Her iki kaynağın da birbirine yakın tarihler vermesi, en azından İstanbul'daki ilk kahvehanenin 16. yy'ın ortalarında 1550-1554 arasında faaliyete geçtiğini göstermektedir. Buna karşın yer konusunda belli bir fikir birliğine varılamamıştır. Ebuzziya Tevfik'in Halıcılar Köşkü'nü ileri sürmesi, tarihsel açıdan tutarlı değildir. Bu konuda üzerinde birleşilen görüş, tarihçi Peçevî'ye ait olup ilk kahvehanenin Tahtakale'de açıldığı şeklindedir. Peçevî'nin verdiği bilgiye göre Halep'ten Hakem ve Şam'dan Şems adlı kişiler İstanbul'a gelerek Tahtakale'de birer kahvehane açmışlardır.

Tahtakale, **16.** yy'da İstanbul'un en karmaşık nüfus yapışma sahip yerleşim bölgelerinden biridir. Ayrıca Haliç'teki ticari iskelelerle bağlantılı olması nedeniyle İstanbul'un dış dünyaya açılan önemli kültür kapılarındandır. Orta ve Uzakdoğu ticaretinin son durağı olan Tahtakale, bu özelliğinden ötürü nüfus bileşimi Arap ve İranlı Müslümanlar, Hintliler, Kuzey Afrikalılar ve İspanyol Yahudileri tarafından meydana getirilen kozmopolit bir kültür dokusuna sahiptir. Değişik ırk ve dine mensup tüccarların, denizcilerin ve en önemlisi Doğu ile Batı arasındaki kültürel ilişkide önemli rol oynayan seyyah dervişlerin uğrak yeri olan Tahtakale, bu dışadönük dinamik yapısıyla ilk kahvehanelerin faaliyete geçmesi için gerekli toplumsal zemine de sahiptir. Nitekim bu bölge kısa sürede han ve çarşılardaki ticaret hayatının uzantısı olarak gelişen esnaf kahvehaneleri ile geleneksel gösteri sanatlarını icra eden sanatçıların toplandığı lonca kahvehanelerinin odaklandığı bir bölge özelliğini kazanarak İstanbul'un suriçindeki başlıca kozmopolit merkezlerinden birisi durumuna gelmiştir.

Mahalle kahvehaneleri, istanbul'un en yaygın kültür mekânları arasında tarihsel süreklilik gösteren belirgin bir grup oluşturur, istanbul'da gündelik hayatın en dar yaşama alanını meydana getiren mahallenin, kendi içinde homojen bir kültürü barındırması ve bunu geliştirerek sürdürmesi mahalle kahvehanelerinin yaygınlaşmasıyla gerçekleşmiştir. **16.** yy'dan itibaren istanbul'da yaygınlaşan mahalle kahvehanelerinin gündelik hayata sosyokültürel açıdan önemli katılarda bulundukları görülmektedir. Bunlardan birincisi, mahalle ölçeğinde sivil mekân (köşk-konak) ile dini mekân (cami-tekke) arasında yaşanılan içedönük geleneksel hayat tarzının bu kahvehaneler aracılığıyla dışadönük bir kültürel yapılaşma sürecine girmesidir. Bunun anlamı, mahalle sakiıuerinin sivil ve dini mekânlardan bağımsız olarak sokak kültürünü tanımaları ve bu merkezler aracılığıyla şehir hayatına doğrudan katılabilme olanağım elde etmeleridir. Mahalle kahvelerinin ikinci önemli özelliği ise, mahalle hayatım ilgilendiren idari karar merkezini bünyesinde barındırmasıdır. Daha önce mahalle imamının görev yaptığı sivil ya da dini mekânlarda odaklanan bu merkezin süreç içinde kahvehanelerde yoğunlaşması, ortak katılımın artmasına ve kültürel paylaşımın dengeli bir şekilde gelişmesine yol açmıştır.

Mahalle kahvehaneleri İstanbul'un en yaygm kültür mekânları olmalarının yanısıra bu merkezlerin tarihsel prototipini temsil etmeleri bakımından da önemlidirler. Bu açıdan mahalle kahvehanelerinin tarihsel kökeninde cami teşkilatına bağlı olarak kurulan ve namaz vaktini bekleyenler için ayrılmış mekânların, daha sonra kahve alışkanlığının yaygınlaşmasıyla birer kahvehaneye dönüşmeleri yatmaktadır. Dini merkez etrafında şekillenen ve daha çok birer sohbet mekânı özelliği kazanan bu kahvehanelerin zamanla mahalle dokusu içinde bağımsızlaştıkları, bulundukları toplumsal çevrenin seçkin kişileri tarafından meydana getirilen kültür birikimi etrafında asıl kimliklerini buldukları söylenebilir. Mahalle hayatının gelenek ve göreneklerden kaynaklanan toplumsal değer yargıları, bu mekânlara devam eden insan tipini de belirlemiştir. Başlangıçta aynı toplumsal kökenden gelen devlet görevlilerinin, mahalle sakinlerinin saygı duydukları yaşlı kimselerin devam ettikleri bu kahvehaneler zamanla mahalle dokusunun çözülerek bünyesine farklı kültür gruplarını almasıyla değişik yaş ve statüye sahip insanların toplandıkları mekânlar haline dönüşmüşlerdir. 19. yy'da mahalle tulumbacılığının ortaya çıkması ise,

bu kahvehanelerin yanında İstanbul'un altkultür gruplarına mensup insanlarm devam ettikleri mekânların da mahalle ölçeğinde faaliyet göstermelerine neden olmuştur.

16. yy'dan itibaren mahalle kahvehanelerine paralel şekilde gelişen esnaf kahvehaneleri, şehrin iktisadi hayatı içinde oluşan üretime dayalı kültür geleneğinin ortaya çıkarttığı mekânlardır. İstanbul'un başlıca ticaret bölgeleri içinde yer alan Haliç kıyıları ile Beyazıt-Aksaray gibi çarşı ve hanların yoğun şekilde bulundukları kesimler, bu kahvehanelerin başlıca faaliyet alanlarıdır. Esnaf kahvehaneleri birbirinden farklı özellik gösteren başlıca iki ana gruba ayrılabilir. Bunlardan birincisi, Haliç kıyısı boyunca Eminönü-Ayvansaray arasında bulunan ve müşterilerinin çoğunluğu taşımacılık ile inşaat sektöründe çalışan alt tabaka insanlarına hizmet veren kahvehanelerdir. Söz konusu bölgenin aynı zamanda İstanbul'un liman kesimi olması, burada taşımacılığa dayalı işkollarınm gelişmesini sağlamıştır. Hamallar ve kayıkçılar gibi gedik sahibi esnaf zümresi yanında duvarcı ustaları, mezar taşı yontucuları, ırgatlar ve seyyar satıcılar da bu esnaf kahvehanelerinin kültürel ortamını belirlemiştir. Ticarethane sahibi olmayan ve belli bir müesseseye bağlanmayan esnaf zümresinin toplandığı bu mekânlar, aynı zamanda belli işkollarınm kendi aralarında kümelendikleri merkezler şeklinde gelişmişlerdir. Her işkolunun ayrı bir kahvehanede toplanması, bir bakıma bu mekânları gündelik işçi talebine cevap veren kurumlara dönüştürmüştür. Geleneksel mesleklerin zamanla önemini kaybetmeleri bu kahvehanelerin de sonunu hazırlamış ve yerlerini köyden şehire göç olgusuyla artan işgücü talebini karşılamak amacıyla kumlan ırgat pazarlarına bırakmışlardır. Fütüvvet geleneklerini yaşatan Haliç'teki bu kahvehaneler, lonca sistemine göre belirlenen iç düzenlemeleriyle esnaf kethüdaları tarafından idare edilmişlerdir. Kültürel açıdan en belirgin özellikleri değişik ırk ve dine mensup alt tabaka insanlarının ortak mekânları olmalarıdır. İkinci grup esnaf kahveleri ise, Beyazıt-Aksaray eksenindeki ticaret bölgesinde odaklanmışlardır. İstanbul'un en önemli ticaret bölgesi olan bu kesimde Kapalıçarşı ve onu kuşatan hanların bünyesinde faaliyet gösteren bu mekânlar, daha çok buradaki dükkân sahibi esnafa hizmet vermişlerdir. Farklı işkollarının yerleştiği meslek hanlarının bir parçası olan bu kahvehaneler, Kapalıçarşı'daki ticarethanelerle organik bir ilişki içindedirler. İstanbul'un orta ve üst tabakalarına mensup esnaf zümre tarafından kullanılan bu mekânları, İstanbul'un ilk ticaret büroları olarak kabul etmek mümkündür.

İstanbul'un gündelik hayatında iz bırakmış esnaf kahvelerinden birisi, süriçinde Çelebi Alaeddin Mahallesi'ndeki Karagöz sanatçılarının toplandıkları yerdir. Kare planlı geniş bir mekân olan bu kahveye 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'na kadar "hayalci esnafı" devam etmiş, bu tarihten soma bağlı bulundukları loncamn dağılması üzerine ruhsata tabi serbest meslek elemanı olarak çalışmışlardır. Eminönü'nde Mısır Çarşısı civarında bahçeli Karagözcü kahvehanesi ile Beyazıt'ta Simkeşhane içindeki bir diğer kahvehane, bu sanatı icra edenlerin Osmanlı dönemi sonlarına kadar kendi geleneklerini yaşattıkları mekânlardır.

Bartlett'in betimlemesiyle bir liman kahvesi (üstte) ve İstanbul'da bir kahvehanenin içinden görünümü. Pardoe, *Bosphorus,* (üst), Sir David Wilkie, *Sketches in Turkey, Syria and Egypt,* Londra, 1843. *Galeri Alfa*

Gündelik hayata 17. yy'ın ortalarından itibaren katılan yeniçeri kahvehaneleri, istanbul kültüründe daha soma tulumbacı kahvehanelerini ortaya çıkartan sürecin ilk basamağını oluşturmaktadır. Yeniçeri Ocağı'nm askeri kışla disiplini içinde içedönük bir hayat tarzını temel alan geleneksel yapısının 17. yy'ın ortalarından itibaren değişime uğraması, bu kahvehane türünün de şehrin kültür dokusunda yerini almasıyla sonuçlanmıştır. Aslen bekâr olan yeniçerilerin bu dönemde evlenmelerine izin verilerek kışla dışmda yeni bir hayat kurmalarımn sağlanması, bu zümrenin iktisadi açıdan esnaflaşma sürecini başlatmıştır. Yeniçeri ortalarının kışla dışmda kendilerine ait kahvehanelerde toplanmaları, bu dönemin ürünüdür. Ocağın temsil ettiği heterodoks kültürün bu kahvehaneler aracılığıyla şehir hayatına nüfuz ettiği söylenebilir. TV Murad'm baskı dönemini izleyen yıllarda ocak mensuplarına tanınan haklar çerçevesinde şekillenen yeniçeri kahvehaneleri, özellikle şehrin kıyı kesimlerinde ve Boğaziçi sahillerinde yoğunlaşmıştır. Suriçinin yoğun nüfus bölgelerinde bu kahvehanelere rastlanmaması dikkat çekicidir.

Yeniçeri kahvehanelerinin idari düzeninde ocak kurallarının geçerli olduğu ve belli bir disiplin anlayışının uygulandığı görülmektedir. Genellikle bu kahvehanelerin sahipleri, yeniçeri teşkilatı içinde sivrilmiş, çevresi tarafmdan saygı gören, güçlü kişiler arasından çıkmıştır. Genellikle bu kişiler, teşkilatın alt kademelerinde görev yapan ve ocak mensuplarıyla doğrudan ilişkisi bulunan "çorbacı" zümresinden gelmekte, bağlı bulundukları ortanın kültürel

Geçen yüzyılın sonlarında bir kahvehanede tavla oynayanlar. *Cengiz Kahraman arşivi*

özelliklerini, açtıkları kahvehanelerde canlı tutarak gündelik hayat içinde bir çeşit kült oluşturmaktadırlar. Bu mekânların İstanbul'daki kültür hayatını derinden etkileyen bir diğer özelliği de Bektaşîlik(-«) ile olan organik ilişkilerdir. Bektaşîliğin Yeniçeri Ocağı'nda örgütlenmesi ve bu nedenle sur dışında kalan birkaç tekke hariç tutulursa, İstanbul'un mahalle ölçeğinde yaygınlık kazanmaması, tarikatın yeniçeri kahvehanelerinin açılmasından önceki döneme ait temel bir özelliği olarak dikkati çeker. Ancak bu özellik yeniçeri kahvehanelerinin yaygınlaşmasıyla ortadan kalkmış, 18. yy'dan itibaren bu mekânlar birer Bektaşî tekkesi gibi faaliyet göstermişlerdir. Her yeniçeri kahvehanesinde bir Bektaşî babasının bulunması ve belli günlerde meydan açması bu mekânların 1826'ya kadar devam eden gelenekleri arasındadır. 1826'ya kadar süren bir başka yeniçeri kahvehanesi geleneği, bu mekânların doğrudan gündelik siyasetin içinde bulunmalarıdır. "Devlet sohbeti" adı verilen siyasi tartışmalar, bu merkezlerin temsil ettiği muhalif kültürün ayrılmaz bir parçası olmuş, her türlü yolsuzluk dedikodusu ve kötü icraatın yol açtığı toplumsal öfke, önce buralarda dile getirilmiş ve kimi zaman da saraya karşı ayaklanmaların tohumları bu kahvehanelerde atılmıştır.

Gündelik hayatın muhalif kültür odakları olarak tanımlanabilen yeniçeri kahvehaneleri, İstanbul folkloruna zengin bir miras bırakmışlardır. Özellikle yeni açılacak bir kahvehane için düzenlenen "nişan alayı" tıpkı esnaf alaylarında olduğu gibi İstanbul'un gösteriş yam ağır basan toplumsal olaylarındandır. Önce kahvehane açmak için gerekli para çevre sakinlerinden toplanır ve bunun karşılığında o bölgenin kolluk hizmeti üstlenilirdi. Kahvehanenin bağlı bulunduğu yeniçeri ortasına ait nişan, açılış töreninde başkarakullukçu tarafından Süleymaniye'deki Ağa Kapısı'ndan almarak taşmır, alaym başında da Bektaşî babaları bulunurdu. Bu gelenek II. Mahmud dönemine (1808-1839) kadar sürmüş, daha sonra tulumbacı kültürüne miras kalarak farklı bir düzlemde devam ettirilmiştir.

Yeniçeri Ocağının 1826da II. Mahmud tarafmdan kalclırılmasmdan soma bu zümreye bağlı kahvehane kültürünü tulumbacı teşkilatı miras almış ve II. Meşrutiyet yıllarına kadar yaşatmıştır. Aslında bir yeniçeri mesleği sayılan tulumbacılık. Acemi Ocağina bağlı bir teşkilat iken 1826'da dağıtılmış, yerine mahalle tulumbacılığı getirilmiştir. İstanbul tulumbacılarının tıpkı yeniçeriler gibi başlangıçta bekâr olmaları ve şehrin belli kesimlerinde kendilerine ayrılmış bekâr odalarında ikâmet etmeleri, mahalle ölçeğinde yaygın bir örgüt kurmalarım engellemiştir. Bu gevşek örgütlenmenin yangınları önlemede yetersiz kaldığı düşünülerek her mahallede tulumbacı takımları kurulmuş ve bunu da mahalle ölçeğinde yaygınlaşan tulumbacı kahvehaneleri izlemiştir. Abdülaziz döneminden (1861-1876) itibaren altın çağını yaşamaya başlayan mahalle tulumbacılığı aynı zamanda yeniçeri kahvehanelerinin toplumsal tabanını meydana getiren asker-esnaf insan tipinin yerine külhanbey-kabadayı tipini yaratmıştır. İstanbul'un tanınmış tulumbacı kahvehaneleri arasında Galata'da Hendek Kahvehanesi, Defterdar'da Kâhya İsmail'in Kahvehanesi, Karagümrük'te Uzun Ahmedin Kahvehanesi ve Beyazıt'ta Köşklülerin Kahvehanesi bulunur. Bunların dışında İstanbul'un hemen her semtinde yaygın bir şekilde faaliyet göstermişler ve dönemin spor kulüpleri olarak kabul edilmişlerdir. Tulumbacı kahvehanelerinin özellikle ramazan aylarında semai kahvehanelerine dönüşmeleri, 17. yy'dan itibaren âşık kahvehanelerinde şekillenen kültürün bu mekânlarda sürdürüldüğünü kanıtlamaktadır.

Yeniçeri kahvehanelerinden tulumbacı kahvehanelerine uzanan kültürel sürekliliğin bir benzeri ise, âşık kahvehanelerinden semai kahvehanelerine ulaşan tarihsel gelenek içinde şekillenmiştir. Aşık adıyla tanınan saz şaklerinin toplandıkları bu mekânlar, yeniçeri kahvehanelerinin hemen öncesinde faaliyet gösteren ve daha sonra bu yeni oluşumun bir parçası olarak devam eden kültürel merkezlerdir. Semai kahvehanelerinin ise 19. yy'da devraldıkları kültürel miras, geleneksel âşık kahvehanelerinin 17. yy'ın başlarından itibaren oluşturdukları zengin dünya görüşü ve buna bağlı olan edebiyat anlayışıdır. Âşık tarzı denilen bu anlayış, imparatorluğun Anadolu ve Rumeli coğrafyasındaki sözlü kültür geleneklerinin İstanbul ölçeğinde yeniden şekillendirilmesiyle ortaya çıkmıştır. Bu mekânların temel kültür formu olan âşık tarzı, bir bakıma anonim edebiyat ile tasavvuf ve divan geleneMerinin kesişme noktasında yer alır. Bu açıdan âşık kültürü, Osmanlı mozaiğini kuran bağlayıcı öğelerin başında gelmekte, saz şairi de farklı toplumsal çevrelerin sözcüsü olarak bu birikimi İstanbul'un gündelik hayatına sokan insan tipini temsil etmektedir.

Âşık kahvehanelerini, Osmanlı İmparatorluğunda geniş bir coğrafyaya yayılan kültür geleneklerinin senteze ulaştıkları mekânlar olarak tanımlamak mümkündür. Anadolu ve Rumeli'nin arkaik mitosları ile İstanbul'un gündelik hayatına ilişkin ütopyalar, bu mekânlarda iç içe yaşamışlardır. Bu kaynaşmanın sonucunda gündelik hayatın iktisadi ve siyasi dalgalanmalarına karşı duyarlı bir edebiyat doğmuştur. Âşık kahvehanelerinde dile getirilen bu edebiyatın kahramanları, gündelik hayatın sıradan insanlarıdır.

18. yy'dan itibaren âşık kahvehanelerinin yeniçeri kahvehaneleriyle özdeşleştiği görülmektedir. Yeniçerilerin esnaflaşma süreci, âşık kahvehanelerinin kültürel ortamına bir siyasi ideoloji olarak yansımış, şehir hayatındaki düzensizlikler saz şairlerinin dilinden bu mekânları dolduran kalabalığa eleştirel bir biçimde aktarılmıştır. Bu gelenek bir ölçüde 1826'dan sonra da sürdürülmüş, Çemberlitaş civarında Tavuk Pazarı'ndaki âşık kahvehaneleri bu mekânların son örnekleri olmuştur. Saz şairlerinin kendi kahvehanelerinin dışında özellikle yeniçeri kahvehanelerinde de destan, mani ve koşma okumaları genel bir ku-

rai olmakla birlikte, her yeniçeri kahvehanesinin kadrosunda ayrıca Ayvansaray Loncası'ndan alınma hanendeler, Kıpti ya da Rum kökenli köçekler ve meddahların bulunması kuralı 1826'ya kadar bozulmamıştır. Kahvehanede köçek oynatmak bir yeniçeri geleneği olarak ocağın kaldırılmasına kadar devam etmiştir. Daha sonra âşık kahvehaneleri ile yeniçeri kahvehanelerinin ortak mirasını sürdüren semai kahvehanelerinde birkaç istisna dışında böyle bir geleneğin izine rastlanmamaktadır.

1826 İstanbul kahvehaneleri için bir dönüm noktasıdır. Tulumbacı kahvehaneleri gibi semai kahvehaneleri de bu tarihten sonra İstanbul'un kültür hayatına girmişlerdir. Çalgılı kahvehaneler olarak da adlandırılan bu mekânların faaliyet zamanları yıl içinde mevsimlere göre değişiklik gösterse de kural olarak ramazan ayını kapsamaktadır. Ramazan boyunca açık bulunan bu mekânların hazırlanması, kahvehanenin sahibi ya da kiralayanı tarafmdan bir dizi geleneğin yerine getirilmesiyle gerçekleşirdi. Hazırlıklara sürre alayının ertesi günü başlamak genel bir kuraldı. İç dekorasyonu en ince ayrıntılarına kadar düşünmek, mekânı külhanbeyi zevkine göre düzenlemek, kahvehane sahibinin bilgi ve görgüsünü yansıtırdı. Genellikle tulumbacı yamakları ve Haliç kayıkçıları arasından çıkan primitif sanatçılar, dekorasyon konusunda var olan geleneğin izinden yürüyerek kahvehaneyi bir çeşit fantastik dünyaya çevirirlerdi.

Programlı eğlence anlayışı, Tanzimat' la birlikte semai kahvehanelerine giren bir Batı geleneğidir. Bu programın içeriği **19.** yy boyunca dönemin modalarına uygun şekilde değişikliğe uğramıştır. Önceleri âşık tarzının egemen olduğu bu kahvehanelerde II. Abdülhamid döneminden (1876-1909) itibaren alafranga müzik zevkinin de geliştiği görülmektedir. Asıl program, okunan manilerle başlar ve destanlarla devam ederdi. Sıradan insanın gündelik hayatına ilişkin çeşitli sorunlar bu mani ve destanların temel konularmı oluşturmuşlardır.

İstanbul'daki başlıca semavi kahvehaneleri, şehrin eğlence merkezi sayılan Şehzadebaşı'nda toplanmıştır. Bunun dışında Unkapanı, Defterdar, Eyüp, Halıcıoğlu, Kasımpaşa, Galata, Fındıklı, Beşiktaş, Kadıköy ve Üsküdar'da da semai kahvehaneleri işletilmiştir.

Semai kahvehaneleri gibi ramazan ayında faaliyet gösteren bir başka eğlence mekâm da meddah kahvehaneleridir. Başlangıçta Tahtakale'de yoğunlaşan bu kahvehaneler daha soma Şehzadebaşı'nda odaklanmıştır. Divanyolu'nda Arifin Kıraathanesi(->) ile ünlü meddah Kız Ahmed'in işlettiği Beyoğlu'nda İngiliz Elçiliği karşısındaki kahvehane bu türün en tanınmış olanlarıdır.

İstanbul kahvehaneleri, üstlendikleri toplumsal işleve uygun bir mimariye ve iç düzenlemeye sahiptirler. Yeniçeri kahvehaneleri genellikle iki katlıdır. Kahvehanenin mensup olduğu ortaya ait nişan zemin kattaki giriş kapısının üzerine asılır ve bu kapıdan tabanı mermer döşeli asıl mekâna girilir. Bu kısmın merkezinde fıskiyeli bir havuz, etrafında da bağdaş kurarak oturmak için üzeri yastıklarla döşenmiş peykeler bulunur. Bu tür geometrik düzenleme, geleneksel yalı mimarisindeki divanhane anlayışının izlerini taşımaktadır. Ayrıca bu ana bölüme açılan küçük ölçekli yan mekânlar, plan organizasyonunu bütünleyici özellik göstermektedir. Kahve ocağı, âşıklarm saz çaldıkları yerden yükseltilmiş kısım ve "baba sofası" adıyla anılan Bektaşî şeyhinin makam yeri, geometrik düzenin en uygun açılım noktasına konumlandırılmıştır. İç dekarasyonun tamamlayıcı öğeleri ise duvarlardaki Bektaşî levhaları ve pencere içleri ile havuz kenarına dizilen fesleğen saksılarıdır. Diğer kahvehane türlerinde de bu mimari plan küçük değişikliklerle uygulanmıştır. Kahve ocağının karşı köşesinde iki basamaklı bir merdivenle çıkılan ve cami maksuresini andıran, parmaklıklarla çevrili kerevetin adına "köşk" ya da "başsedir" denilmekte ve burası kahvehanenin imtiyazlı müşterilerine ayrılmaktadır. Başsedirin yakınında kahvehane sahibine ait olan, önüne post serilmiş bir dolap vardır. Bunun yanında da genellikle alçıdan yapılma zarif kahve ocağı yer alır. Bazı kahvehanelerde aynca berber esnafı bulunduğundan, ona ait eşyalar da kahve ocağma yakın bir kısma konmuştur. Tanzimat'tan sonra başlayan modernleşme hareketiyle bu iç düzenlemede büyük değişiklikler meydana gelmiştir. Peykelerin yerini iskemleler almış, ayrıca gösteri sanatlarının icra edildiği küçük bir sahne, kahvehanelerin mimari programlarına dahil edilmiştir.

1930'lu yıllarda bir İstanbul kahvehanesi.
Saiâhattin Giz

Bibi. L. Ferdinando Marsigli, *Bevanda Asiatica Brindata,* Viyana, 1685; L. Rava, "Il Conte Marsigli e il Caffé", *Memorie Intorno a Luigi Ferdinando Marsigli,* Bologna, 1930, s. 357-381; H. Eduard Jacob, *Coffee: The Epic of a Commodity,* Londra, 1935; William H. Ukers, *Ali Abaut Coffee,* New York, 1935; A. Uribe Compuzano, *Brown Gold. The Amazing Story of Coffee,* New York, 1954; Alan S. Kaye, "The Etymology of Coffee. The Dark Brew", *Journal of the American Orientai Society,* 106/3 (1986), s. 557-558; Ayvansarayî, *Mecmuâ-i Tevârih,* 429; *Tarih-i Peçevî,* I, 363-365; Kâtip Çelebi, *Cihannüma,* İst., 1145, s. 535-536; *Tarih-i Solakzade,* 237; Kâtip Çelebi, *Mizanü'l-Hakkfi Ihtiyari'l-Ahakk,* İst., 1280, s. 46; Mustafa Naima, *Tarih-i Naima,* I, 1st., 1140, s. 551-554; *Tarih-i Raşidj* II, 425-426, V, 114-115; Gelibolulu Mustafa Âli, *Mevâidü'n-NefâisfiKavâidi'l-Mecâlis,* lst., (tıpkıbasım), s. 187-189; Latifi, *Evsâfı İstanbul,* lst., 1977; J. Dallaway, *Constantinople Ancient and Modern,* Londra, 1797, s. 82; J. Auldjo, *Journal of a visit to Constantinople,* Londra, 1855, s. 161-165; R. Walsh, *A Residence at Constantinople,* II, Londra, s. 240-244; *Salname-i Vilayet-i Yemen,* (3. defa), San'a, 1304, s. 102-107; Ahmed Raşid, *Tarih-i Yemen ve San'a,* II, 1st., 1291, s. 3Î2-315; d'Ohsson, *Tableau,* II, 123-126; Ebüzziya Tevfik, "Kahvehaneler", *Mecmua-i Ebüzziya,* S. 129-131 (21 Muharrem 1330-5 Sefer 1330); Ahmed Refik, "Kahve ve Tütün", *İkdam,* (5 Kânunısani 1340); R. Osman, "Memleketimizin Tarihinde Mükeyyifata Bir Bakış: Kahvehaneler", *İstanbul Belediye Mecmuası,* 78/6 (Şubat 1931), s. 235-244; A. Süheyl Ünver, "Türkiye'de Kahve ve Kahvehaneler", *Türk Etnografya Dergisi,* V (1962), s. 39-84; ay, "Türkiye'de Kahvenin 400. Yıldönümü", *Tarih Dünyası,* S. 10 (1 Eylül 1950), s. 419-423; ay, "Kahve 450 Yaşında", *Hayat Tarih Mecmuası,* 1/4 (Mayıs 1967), s. 12-14; Ahmed Refik, "Eski İstanbul Kahvehaneleri", *Akşam,* (24 Şubat 1936); M. Halit Bayrı, "Semai Kahveleri", *TFA,* 1/11 (Haziran 1950), s. 163-165; M. Şerefeddin Yaltkaya, "Kahveye Dair Bir Türk Hekiminin Şahsî Mütalâaları", *Türk Tıb Tarihi Arkivi,* II/5 (1937), s. 3-6; T. Alangu, *Çalgılı Kahvelerdeki Külhanbey Edebiyatı ve Numuneleri,* İst., 1943; O. Cemal Kaygılı, *İstanbul'da Semai Kahveleri ve Meydan Şairleri,* İst., 1937; R. Ekrem Koçu, "Eyüb'de Pierre Loti Kahvehanesi", *TTOKBelleteni,* 21/300 (Ocak 1969), 11; T. Toros, "Türklerin Avru-

pa'ya Tanıttığı Sihirli İçecek: Kahve", *Hayat,* 1/9-17 (24 Şubat 1977-21 Nisan 1977); H. Y. Şehsuvaroğlu, "Her Biri Birer Kulüp Olan Eski Kahvehaneler", *Cumhuriyet,* (1 Haziran 1956); M. Gökgöl, "Kahvenin Hikâyesi", *Yeni İstanbul,* (17 Mart 1955); M. Aksel, "Kahve. Kahvehaneler", *TFA,* IX/185 (Aralık 1964), 3589-3591; H. Turhan Dağlıoğlu, "Kahve Hakkında", *HBH,* S. 111 (İkincikânun 1940), 61-65; M. And, "Eski İstanbul'da Meddah Kahveleri", *Folklor,* 1/3 (Temmuz 1969), s. 7-8; H. F. Es, "İstanbul'da Eskiden Kahveler Nasıldı? Burralarda Hayat Nasıl Geçerdi?", *Akşam,* (30 Temmuz 1938); İ. Numan, "Eski İstanbul Kahvehanelerinin İçtimai Hayattaki Yeri ve Mimarisi Hakkında Bazı Mülahazalar", *Kubbealtı Akademi Mecmuası,* S. 2 (1981); Ralph S. Hattox, *Coffee and Coffeehouses. The Origins of a Social Beverage in the Médiéval Near East,* Londra, 1985; E. Işın, "Semai Kahvelerinde İnsan ve Kültür", *Sanat Dünyamız,* S. 40 (1990), s. 26-29; ay, "İstanbul'un Tanrısız Tapınaklan: Kahvehaneler", *Çağdaş Şehir,* S. 14 (Temmuz 1988), s. 82-85; R. Mantran, "XVII. Yüzyılda İstanbul'da Kahve", *TT,* m/15 (Mart 1985), 25-27; Ahmed Rasim, "Semaî Kahvehaneleri", *Resimli Tarih Mecmuası,* VII/4 (Nisan 1956); Ergin, *Mecelle,* I, 656; S. Birsel, *Kahveler Kitabı,* ist., 1975; Gérard-Georges Lemaire, *L'Orient des Cafés,* Paris, 1990; F. Georgeon, "Les cafés à Istanbul an XIXe siècle", *Etudes Turques et Ottomanes,* I (Mart 1992), s. 14-40; M. Tuchscherer, "Café et cafés dans l'Egypte Ottomone XVF-XVUT^{2} siècles", *Contributions au thème du et des Cafés. Dans les sociétés du Proche-Orient, Aix-en-Provance,* 1992, s. 25-51.

EKREM IŞIN

KALAMIŞ

Kadıköy'de bir semt ve aynı adla anılan koy.

Moda ve Fenerbahçe burunları arasında kuzey-güney doğrultusunda yer alan koya tam kuzeyde açılan Kurbağalı Dere' nin denize döküldüğü yerden (bugünkü Fenerbahçe Spor Kulübü tesislerinden) güneye doğru uzanan ve sahile paralel bir yay çizerek Fenerbahçe'ye giden sokağm adı Kalamış İskele Sokağı'dır. Batısında denizin yer aldığı sokağın doğusunda ona paralel olarak, Kızıltoprak'ta Bağdat Caddesinden ayrılan ve gene Fenerbahçe'ye uzanan yola ise Kalamış-Fenerbahçe Caddesi denilmektedir. İşte, Kızıltoprak'ın güneyinde Bağdat Caddesi ile Kalamış-Fenerbahçe Caddesinin makas yaptığı yerden başlayıp bu caddenin Fenerbahçe yakınlarında Kalamış İskele Sokağı ile kesiştiği yere kadar kuzey-güney istikametinde uzanan yolla deniz arasmda kalan ince şeridin oluşturduğu kesim Kalamış adını alır. Semtin merkezi diyebileceğimiz mevki ise Kalamış Vapur İskelesinin bulunduğu bugün de küçük bir yat limanı (marina) haline getirilerek iki mendirek arasma alınmış alandır.

Münir Nurettin Selçukün kendi bestesi ve sesiyle ünlendirip, yediden yetmişe herkese duyurduğu Behçet Kemal Çağlar'ın mısralarmda *Yok başka yerin lûtfu ne yazdan, ne de kıştan /Bir tatlı huzur almağa geldik Kalamış'tan* diye tanımlanan Kalamış, Marmara Denizi -ve dolayısıyla İstanbul sahilleri- kirlenip, kıyılar bugünkü hallerine gelmeden önce, Kadıköy yakasının olduğu kadar kentin de en güzel yerlerinden birisiydi.

Kalamış Koyunun ve onun güney ucunu oluşturan Fenerbahçe'nin(->) tarihi MÖ **7.** yy'a kadar gider. Fenikelilerin kurduğu Halkedon kolonisinin söz konusu koyun doğusunda bir mezarlığa sahip olduğu, ayrıca bugünkü Fenerbahçe'de Tanrıça Hera (Olymposün hâkimi Zeusün kansı) adına yapılmış bir tapınağın bulunduğu bazı kaynaklarda kaydedilmiştir. Gene kimi kaynaklar, koyun kuzeyim oluşturan bugünkü Moda'daki(->) Halkedon bağlarım, yörenin mesire yeri olarak kaydederler.

Bizans'ta imparator I. İustinianos(->) döneminde (527-565) bugünkü Fenerbahçe'de bir imparatorluk sarayı yapılmıştı, lustinianos ile Teodora'mn kullandıkları Hieria adını alan bu sarayın çevresi, özellikle koy boyunca uzanan bahçelerle, yoğun ağaçlıklarla, yeşilliklerle imparatorluk sarayı için geniş bir sayfiye alanı olarak düzenlenmiş ve bu arada mezarlık kaldırılmış, ayrıca çevrede bir kilise ile ayazma, hamam, deniz feneri vb yapılmıştı (bak. Hieria Sarayı). Sarayın bir de iskelesi vardı. O dönemde saray ve çevresindeki Bizans soylularının (İmparatoriçe Teodora dahil) o koyda denize girdikleri söylenir.

Bazı kaynaklara göre 600'lü yılların başlarında zamanın ileri gelenlerinden Eutropos (veya Eutropo) tarafından bir liman yaptırıldı. Liman ve koy bu adla anılmaya başlandı, sözcük zamanla Otropo'ya dönüştü.

Bizans sarayınm sayfiye olarak seçtiği koyun eşsiz güzeUiğinin Osmanlılar da farkına vardılar ve I. Süleyman (Kanuni) (hd 1520-1566) orada bir köşk yaptırdı, ayrıca artık ortadan kalkmış olan Bizans fenerinin bulunduğu yerde de fener yaptırılmasını emretti. Padişahın tuğrasını Receb 969/ Mart 1562 tarihli fermanda "Kadıköyü dimekle maruf mahalle karîb Kelemiç-burnu nâm mevzi'de Müslümanların ve gayrin gemileri gece ile gelüp geçerken fânûs olmamağın, ekser zamanda taşa çalup zarar ve ziyan olmağın" sözlerinde görüldüğü gibi, fener olmadığı için gece geçen gemilerin kayalara çarpıp hasar görme-

Kalamış
Ozan Bilgiseren, 1994

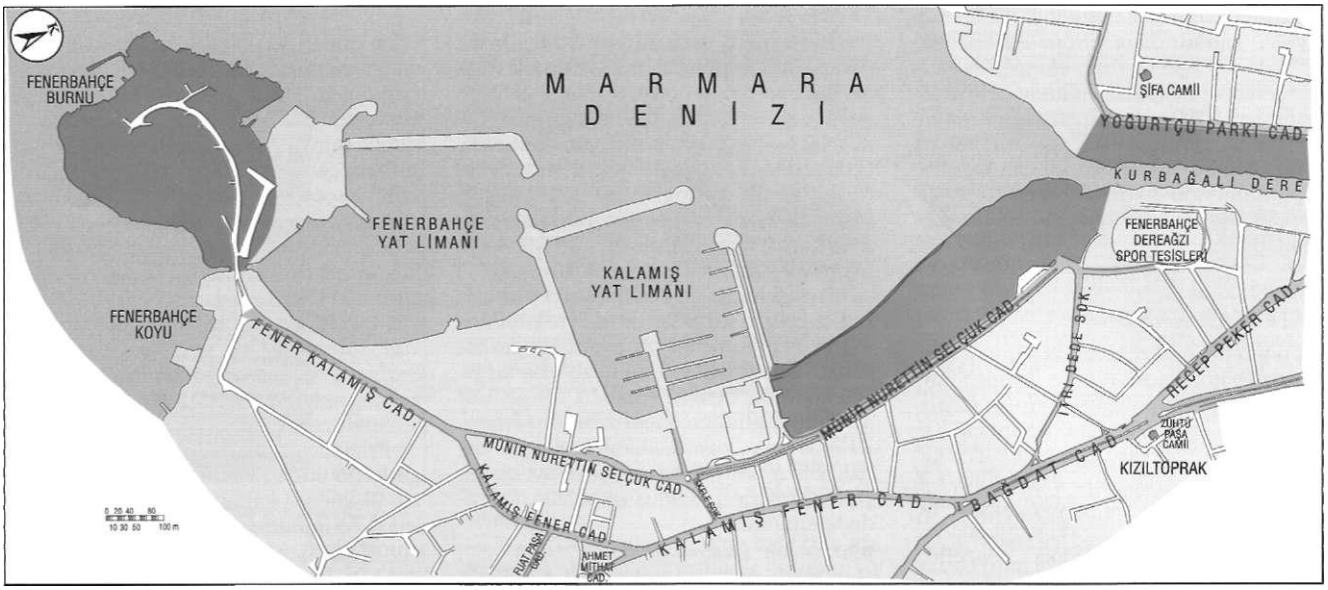

Kalamış
İstanbul Ansiklopedisi

leri nedeniyle bir fener yapılması istenen mahal Kelemiç Burnu diye adlandırılıyordu. Koyun güney ucundaki fenerden dolayı bugün Fenerbahçe adıyla anılan burna, o zamanlar Kelemiç Burnu denilmesi, koyda birtakım sazlıkların, kamışlıkların bulunmasından ileri gelmekteydi. (Grekçe "kalamisia" sözcüğü "kamışlar" ya da "kamışlık" demektir.)

17. yy'ın ünlü seyyahı Evliya Çelebi, Kalamış Koyu'nun bir gezinti yeri olduğunu söyler, körfezin iç kısmında kumsalın beyazlığını ve denizi över, burada "deniz melikeleri gibi Âdem melekleri"nin yüzdüğünü söyler.

Fenerbahçe ve civarındaki köşkler, kasırlar 17. yy'da ve 18. yy'ın başlarında çoğaldıysa da, sonradan bu gelişme, sayfiyenin Boğaziçi'ne kaymasıyla ve orada yalılar, köşkler yapılmasıyla durdu.

Kalamış'ın asıl görkemli dönemi 19. yy'ın ikinci yarısında başlar. Gerek devlet ricalinden, gerekse başka varlıklılardan, Müslüman veya gayrimüslim birçok kişi Bağdat Yolu ile deniz kıyısı arasına, Kızıltoprak, Çiftehavuzlar, Göztepe, Caddebostan, Fenerbahçe, Erenköy vb gibi yörelere köşkler, yazlıklar yaptırırken, kentin en güzel koyu Kalamış da buranın en gözde sahili haline gelecekti. Özellikle İstanbul-Bağdat demiryolunun yapılması, saydığımız semtlere banliyö tren seferinin konulması, ek bir hattın Fenerbahçe'ye kadar uzatılması, Kalamış'a vapur seferlerinin başlaması gibi olaylar böyle bir gelişmede belirleyici etki yapacak, ayrıca bu güzel yöre sadece varlıklılara ait olmaktan çıkarak, İstanbul'dan, Beyoğlu'ndan, Üsküdar ve Kadıköy'den çok sayıda kişinin demiryoluyla ya da denizyoluyla perşembe, cuma günleri gezmeye, pikniğe geldikleri çok şenlikli, çok canlı bir mesire mahalline dönüşecekti. Sonra, buraya kadınlara ve erkeklere mahsus olmak üzere deniz banyoları yapıldı, tramvay seferleri konuldu vb.

Kalamış'ın bu özelliği 1950'li yılların sonlarına değin devam etti. Bağdat Caddesi'nin bugünkü haliyle yemden düzenlenmesi sonucunda caddenin her iki tarafına apartmanlar yapılırken, bahçeler, bağ ve bostanlar, yeşil alanlar ortadan kaldırılırken, deniz tarafma düşen güney kesim daha hızlı bir iskâna uğradı ve andığımız diğer semtler gibi Kalamış da yazlık olmaktan çıkıp sürekli iskân yöreleri arasına katıldı. Derken, gerek bu evsel atıklarının, gerekse bir pislik yatağı haline gelmiş Kurbağalı Dere akıntılarının körfezi iyice kirletmesi, Marmara kıyılarının genel kirlenmesiyle bileşince Kalamış Koyu'nun eski güzellikleri büyük ölçüde ortadan kalktı. Kalamış'a vapur seferleri 1960'ta durduruldu. 1980'lerde körfezin bir bölümü dolduruldu, beton yığınından ibaret bir marina yapıldı. Kalamış Iskelesi'nin yakınındaki Rum kilisesinin avlusunda bulunan ünlü Todori Meyhanesi ile kıyıdaki bazı lokantalar da kapandı, sahil marina ve tesislerinden, dükkânlarından ibaret kalınca, artık Kalamış'ın ne yazmda, ne de kışında alınacak bir "huzur" kaldı.

İSTANBUL

KALAMIŞ VAPURU

Şehir Hatları işletmesi vapuru.

Türkiye Seyr-i Sefain idaresi tarafmdan 1928'de, eşi Heybeliada Vapuru(-») ile birlikte Fransa, Marsilya'da Chantiers de Provence Port de Bouc tezgâhlarında inşa edildi. 1912'de aynı tezgâhlarda inşa edilmiş Burgaz, Kadıköy, Moda adlı vapurların eşiydi. 699 grostonluktu. Yazları 1.700, kışları da 1.119 yolcu alabiliyordu. Uzunluğu **61**,2 m, genişliği 9,2 m, sukesimi 3,3 m idi. Her biri 350 beygirgücünde 2 adet tripil buhar makinesi vardı. Çift uskurlu olup saatte 10 mil hız yapıyordu. Yaz günlerinde yolcuların serinlemesi için alt güverteye vantilatörler yerleştirilmişti. 1960'lı yılların sonlarında kadro dışı bırakılarak satıldı.

Kalamış'tan bir görünüm.
Nazım Timuroğlu, 1994

;- .:r.ü:r.üzde Kalamış adlı bir şehir hatlı yolcu vapuru daha vardır. 1987'de Haliç Tersanesi'nde motorlu olarak inşa edildi. "Şehit" tipi vapurlarmdandır. 456 grostonluktur. 1.500 yolcu almaktadır. Uzunluğu 58,2 m, genişliği 10,6 m, sukesimi 2,4 m'dir. Pendik-Sulzer yapımı, her biri 750 beygirgücünde 2 adet dizel motoru vardır. Çift uskurlu olup saatte 14 mil hız yapmaktadır.

ESER TUTEL

KALCILAR HANI

Eminönü İlçesi'nde Kapalıçarşı grubu hanlarından olup, Zincirli Han ile İmameli Han'ın arkasında, Mahmutpaşa Yokuşuna açılan Tarakçılar Sokağimn köşesindeki Kaşıkçı Han'ın(->) doğusunda inşa edilmiştir.

Kitabesi olmayan hanın inşa tarihini bildirecek bir kaynak da yoktur. Ancak mimari özellikleriyle, bulunduğu alanda yer alan diğer han yapıları ile olan benzerlikleriyle 18. yy'a tarihlenebilir.

Yamuk bir alana intibak ettirilmiş plan semasıyla yapı avlulu, avlusu revaklı ve iki katlı olarak inşa edilmiştir. Taştan yuvarlak kemerli bir kapı açıklığı ile girilen yapının giriş mekânı çapraz tonoz örtülüdür. Yapı bulunduğu yerin topografyasına uydurulduğundan, doğu kanadı üç katlı olarak inşa edilmiştir. Düzensiz bir avlu şemasına sahip olan yapıda, revaklardaki kemerler zemin ve üst katta tuğla derz dokulu yuvarlak şekillidir. Üç katlı kanatta ise üçüncü katta revak kemerleri farklı olarak, sivri kemer şeklindedir. Revaklann taşıyıcı sistemini örme taştan kare kesitli payeler oluştutur. Her mekân revak akma birer kapı ve birer pencere ile açılır. Her iki kat revakları ile zemin kattaki mekânlar beşik tonozla, üst kattaki mekânlar ise kubbelerle örtülmüştür.

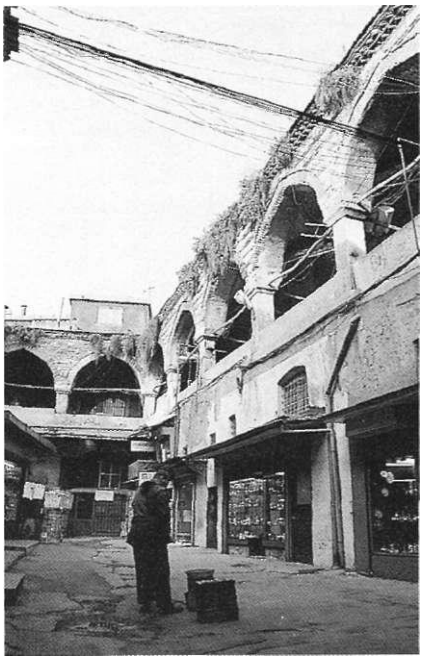

Kalcılar Hanı
Yavuz Çelenk, 1994

Avlu revak cepheleri taş, tuğla-derz dokuyla meydana getirilmiş ve bu cepheler üstten tuğla kirpi saçak friziyle sınırlanmıştır. Yapının bitişik nizam durumu tek cephe ile dışa açılmasına neden olmuştur. Tarakçılar Sokağı'ndaki cephe günümüze bazı değişikliklerle ulaşabilmiştir. Ancak kesme taş ve üç sıra tuğla-derz hatıllı olarak inşa edilmiş olan cephede yuvarlak kemeriyle kapı tek açıklık olarak görülür. Cephenin üst kısmında ise mekânların dışa açılan pencere sıralan yer alır. Bu cephe üstten, tuğladan kirpi saçak friziyle sınırlanmıştır. Yer yer harap olan yapı, uygun olmayan onarımlarla günümüze ulaşmıştır. Özellikle kubbelerin çimento ile onarımı ilk bakışta görülen özensiz bir onarımdır. Kalcılar Ham, kuyumcuların artık tozlarından altm ayıran "kalcıramatçı" atölyelerinin yerleştiği bir yapı olmuş ve bu zanaatın adıyla tanınmıştır.

Bibi. Güran, *İstanbul Hanları,* 122-123.

GÖNÜL CANTAY

KALD1RIMCILIK

Eskiden, toprak zemin üzerine taş döşeyerek yapılan yol anlamına gelen "kaldırım", bugünkü anlamından oldukça farklı bir kavramı karşılamaktaydı. "Yaya kaldırımı" ile "at, araba geçen yol" arasındaki fark öteden beri bilinmekle birlikte bu fark ancak İstanbul'da şehir içi trafik sorunlannın başladığı 19. yy'[m] ikinci yarısmda kesinlik kazanmıştır.

İstanbul'da fetihle birlikte başlayan Osmanlı kaldırımcılığı öteki meslek gnıplarında olduğu gibi geleneksel esnaf örgütlenmesine sahipti. Kaldırımcı esnafı, barış ve savaş yıllarına göre ayn ayrı hizmetlerde bulunurlardı. İstanbul'un bitmek bilmeyen yol yapım ve yenileme hizmetleriyle suyollanmn taş döşemeciliği, banş yıllarında kaldırımcıları inşaat mevsimi boyunca meşgul ederdi. Ordu sefere çıkacağı sırada ise her meslek için olduğu gibi kaldırımcılardan da ordu esnafı alınır, bunlar ordunun geçeceği yolların yapımı ya da onarımında çalışırlardı. Ordunun sefere çıkıp dönmesi belli aylar arasında söz konusu olduğundan gidiş gelişin, haberleşmenin selameti açısmdan yol ustalarına büyük iş düşerdi.

İstanbul'un içinde ve yakın çevresinde yol inşaatı ve suyolu döşemesi yapan kaldırımcılar çoğunlukla Silivri ve köylerinde otururlardı. Bu yörede oturmakla birlikte büyük bir çoğunluğu Arnavutluk'tan gelmişlerdi. 19- yy'[m] sonlarına kadar kaldırımcılık İstanbul'da Arnavutların yaygın mesleği durumundaydı. Türkçeye "amavutkaldırımcı" ve "arnavutkaldırımı" deyimlerinin yerleşmesi de bu yüzden olmuştur.

16. yy'dan kalma belgelerden anlaşıldığına göre kaldırımcılar inşa edecekleri yolun taşlarını da kendileri sağlamaktaydılar. Bu yönüyle kullandıklan ana malzeme taş olan kaldırımcılarla taşçılar arasında belli bir ortak çalışma alam oluşmuştur.

İstanbul'un fethinden 1588'e kadar her iş dalmda olduğu gibi kaldırımcılarda da fazla bir ücret artışı olmamış, şehir içinde "cedid (yeni) kaldırım" yapımında 1 terbi (zira kare) için 6 akçe, "mahlut (taş toprak karışık) kaldırım" için ise 4 akçe ücret ödenmiştir. 1588'de başlayan enflasyon yüzünden kaldırımcıların ücretleri değiştirilmiş, buna göre yeni kaldırımın 1 terbisi 8 akçeye yükseltilirken, karışık kaldırım 4 akçede kalmıştır.

Evliya Çelebi de *Seyahatname'de* 1638 ordu esnafı alayım tanıtırken İstanbul'daki kaldırımcı esnafından da söz etmiş, bunların 800 kişi olduklarını belirtmiştir. Evliya Çelebinin çizdiği sahneye göre arnavutkaldırımcılar, esnaf alayında ellerinde kazmalar, demir kösküler ile kaldırım düzeltme taklitleri yaparak ve Arnavutça sözler söyleyerek geçmişlerdi.

Kendi içlerinde geleneksel meslek örgütleri bulunan kaldırımcılar, devletle olan ilişkilerini kaldırımcılar kethüdası vasıtası ve mimarbaşımn emir ve onayı ile yürütürlerdi. İşlerini götürü olarak yaptıkları için, önceden keşifle belirlenerek verilen yol işi, bittikten sonra da keşifle teslim alınırdı.

İstanbul'da yol yapımı "devlet eliyle" ve "çeşitli vakıf gelirleriyle" olmak üzere iki koldan karşılanırdı. Devlet tarafından yaptırılan kaldırımlarda yol üzerinde ev ve dükkânı olanların da belli oranlarda katkıda bulunmaları zorunluluğu vardı. Şehrin meskûn olmayan mahallerine yapılan yollarda ise masraf bütünüyle hazineden karşılanırdı.

İstanbul'un yangınlar ve seller yüzünden sık sık yenilenmek zorunda kalan yollan, kaldırımcıların her zaman aranan meslek erbabı olmalarına yol açmış, 1826'da İhtisab Nezareti kuruluncaya kadar mimarbaşınm bunlarla ilgili sorumluluğu devam etmiştir. 1831'de Ebniye-i Hassa Müdüriyeti!-») kurulunca kaldırımcılar buraya bağlanmış, 1857'den itibaren de istanbul'un kaldırım işleri yemden şehremanetine devredilmiştir.

1848 tarihli Ebniye Nizamnamesi ile her türlü yol ve bina inşaatı da düzene sokulmuş, yol yapımının bir mühendislik işi olduğu fark edilince de "şose kaldırımları" adıyla yenilikler yapılmıştır. İstanbul'da ve ülkenin başka yerlerinde yapılan yeni yollar için Türk ve yabancı mühendislerden yararlanılmış, 1850'li yıllarda da "dürbünlü pusula" diye adlandırılan "teodolit" adlı mühendislik aleti ile haritacı subaylar devreye gitmiştir. Beşiktaş, Ortaköy, Tophane, Beyoğlu, Galata ve Kasımpaşa'da yenilenen yol ve sokakların düzeni bu aletleri kuEanan harita subaylarının katkılarıyla gerçekleşmiştir. Teknik hizmetlerdeki bu modernleşme kaldırımcı esnafının "uygulayıcı" olarak varlığına son vermemiş, arnavutkaldırımcılar 20. yy'm başlarına kadar varlıklarım korumuş, ancak asfalt yolların yaygınlık kazanmasıyla birlikte meslek de unutulmuştur.

Bibi. Evliya, *Seyahatname,* I, 628-629; (Ergin), *Mecelle,* I, 1084, 1098-1104, 1146-1147; C. Orhonlu, "Meslekî Bk Teşekkül Olarak Kaldırımcılık ve Osmanlı Şehir Yolları Hakkında Bazı Düşünceler", *GDAAD,* S. I (1972), 93-138.

İSTANBUL

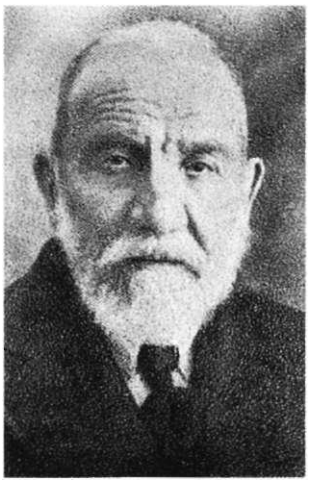

AH Süreyya **Kalemcioğlu** *Turha?ı Baytop arşivi*

KALEMCİOĞLU, ALİ SÜREYYA

(1855, İzmit - 10 Ağustos 1936, İstanbul) Eczacı.

Kalemcioğlu ailesinden Şeyh Mehmed Efendi'nin oğludur. 1884'te Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye hin eczacı sınıfından mezun olmuş ve diplomasını 1887'de almıştır. 1887'de Balıkesir Belediyesi, 1891'de Haseki Hastanesi eczacılığına atanmıştır.

Kalemcioğlu 1899'da "lksir-i Süreyya" (Elixir Toni-Digestif Ferrugnineux) adını verdiği, bir ilaç hazırlayarak piyasaya çıkarmıştır. Bu hazır ilaç kısa bir sürede büyük bir üne kavuşmuş ve 1965'e kadar Pertev Laboratuvarf nda imal edilmiştir.

İlk Türk tıbbi müstahzarlarından birinin sahibi ve yapımcısı olan Kalemcioğlu. meslektaşları tarafından çok sevilip sayılmış ve "Baba" lakabıyla tanınmıştır.

Cerrahpaşa Hastanesi'nde üremiden vefat etmiştir. Mezarı Merkezefendi Kabristanı'ndadır.

Bibi. S. Ünver, "Türk Eczacılarının En Yaşlı Üstadı Süreyya ve Tıb Tarihimize Ait Hatıraları, 1857-1936", ***Dirim,*** S. 32 (1937).

TTJRHAN BAYTOP

KALEMKÂRLIK

Yumuşak madenlerin (gümüş, alan, bakır, sarı vb) üzerlerine ucu sivriltilmiş çelik kalemler vasıtasıyla desen ve şekiller oyma sanatına kalemkârlık ve bu sanatı yapan ustaya da kalemkâr denir. Altın pahalı olduğundan, san ve bakır gibi madenler de aşırı oksitlenme özelliğinde olduklarından bu gümüşe özgü bir sanat haline gelmiştir. Değişik şekillerde uçları sivriltilmiş çelik kalemler, bu sanatın en önemli aletidir.

Evliya Çelebi, 1638 ordu esnafı alayına katılan esnaf zümrelerini tanıtırken hakkâklardan soma "esnaf-ı kalemkârân-ı kuyumcuyan"dan söz eder ve 200 dükkânda 300 usta kalemkâr çalıştığım ekler. Tanınmış kalemkârlar olarak da Unkapanı'nda Simitçioğlu Rum Mihail ve Ermeni Haçadur'dan; Bedestenönü'nde Aydın Ermeni ve Kalemkâr Tanburi Arnavut Osman Çelebi'den söz eder.

Kalem işinin yapımında şöyle bir yol takip edilir: Karakuyumcudan gelen şekillendirilmiş gümüş, ibrik, tepsi, zarf, şekerdan vb şeylere usta biçimlerine uyacak şekilde kâğıt üzerine müsvedde yapar. Müsveddeyi beğenirse onu sabit kalemle gümüş üzerine çizer, daha soma da çizdiği desenin özelliğine göre değişik kalemler kullanarak işi tamamlar.

Bu çalışmaların en önemli özelliği sanatkârın çok iyi bir bileğe sahip olmasıdır. İyi bilek sözünün açıklaması, kâğıt üzerinde çok zordur, onun için bir ustayı seyretmek ve bir eser üzerinde konuşmak gerekir.

Kalemi topuzlu sapından avucu içinde sıkıca tutan usta, dal ve kıvrımlarda yumuşak dönüşü temin için nefesim tutar ve tek hareketle kıvrımı tamamlar. Güzel bir işte titizlikle başlama kadar işin sonunu da aynı titizlikle getirmenin önemi büyüktür. Değişik kalem çalışmalan, derin kalem ve yüzey yalamaları, işi daha dekoratif ve alımlı gösterir.

Bu yüzden kalemkârlıkta usta çok zor yetişir, iyi bir kalem işi nadir bulunur ve güzel eser sayısı da azdır. Bu sanatı iyi öğrenen ustalar savat(-») tekniğini öğrenince savat ustası; hat sanatını öğrenenler ise hakkak yani mühürcü olurlar (bak. hakkâklık). Sade kalemkârlık, savat ve hak ustalığının ilk durağıdır.

Kalem işi kendi başına bir eserde kullanıldığı gibi diğer tekniklerle beraber de sıkça kullanılmıştır.

Bibi. Evliya, ***Seyahatname,*** I, 575-576; Büngül, ***Eski Eserler,*** I, 142.

M. ZEKİ KUŞOĞLU

KALENDER KASRI VE BAHÇESİ

Boğaziçi'nin Rumeli yakasında, Tarabya-Kireçburnu arasında, Kalender mevkiinde yer almaktadır.

Eski İstanbul'un ünlü mesirelerinden cilan bu mevkide ilk olarak, I. Ahmed döneminde (1603-1617), Sultan Ahmed Camii' nin bina eminlerinden Kalender Çavuşun bir sahüsaray inşa ettirdiği tespit edilmektedir. Ahşap olduğu anlaşılan bu yapı kısa bir süre sonra harap düşerek ortadan kalkmış, sahilsaraydan geriye kalan bahçe, uzun yıllar, Boğaziçi'nin asayişinden sorumlu bostancılar tarafından karakol olarak kullanılmıştır. Boğaziçi kıyılarının revaç bulduğu ve birçok sahilsaray ve yalı ile bezendiği III. Ahmed döneminde (1703-1730) burada bir biniş kasrı yaptırılmış, çevresindeki bahçe de mesire olarak düzenlenmiştir.

Patrona Halil İsyam'ndan sonra ihmale uğrayan Kalender Kasrı ve Bahçesi 18. yy'ın ikinci yarısmda yeniden imar edilmiş, Sadrazam Koca Ragıb Paşa (ö. 1763), İstanbul'daki mesire geleneğine uygun olarak, burada bir namazgah ve çeşme inşa ettirmiş, III. Selim, Kalender Kasrı'nı yenileyerek yaz aylarında burada musiki toplantıları düzenlemeyi âdet edinmiştir. II. Mahmud döneminde de (1808-1839) hanedanın ve devlet ricalinin bu mevkiye ilgi göstermeyi sürdürdüğü, ileri gelen vezirlerden Ağa Hüseyin Paşa'nın (ö. 1849) buraya bol miktarda su getirttiği, II. Mahmudün Boğaziçi'nde düzenlediği gezintilerde Kalender Kasrina sık sık uğradığı bilinmektedir. 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında, II. Mahmud karargâhını Rami Çiftliğinden Tarabya'ya naklederken sancak-ı şerif de Kalender Kasrina getirilerek yapının salonlarından birinde muhafaza edilmiş, bu olaydan soma hükümdarların ve hanedan mensuplarının, Kalender Kasrimn önünden geçerken, sancak-ı şerifin hatırasına hürmeten ayağa kalkarak yüzlerini kasra dönmeleri bir gelenek haline gelmiştir.

Bugünkü Kalender Kasrı Abdülaziz (hd 1861-1876) tarafından, saltanatının ilk yıllarında inşa ettirilmiştir, iki katlı ve kagir olan yeni kasrın tasarımı dönemin başmimarı Sarkis Balyan'a (ö. 1899) aittir. Abdülaziz, 17 Eylül 1864'te Fransa imparatoru II. Napoleonün yakınlarından Prens Murat'yı Kalender Kasrı'nda kabul etmiş, bu yapı Cumhuriyet dönemine kadar hanedan mensuplarının ve saraylıların günübirlik gezintilerinde uğradıkları bir yer olarak kullanılmıştır.

Cumhuriyet döneminde, mülkiyeti Milli Emlak Bankası'na intikal eden kasır 1933' te Milli Eğitim Bakanlığına devredilerek ortaokul haline getirilmiş, bir müddet sonra terk edilerek berduşların barınağı haline gelmiş ve bir yangın sonucunda önemli ölçüde tahribe uğramıştır. 1950'lerin sonlarında kasrm kalıntılarının ortadan kaldırılması düşünülmüş, bu sırada I. Ordu Komutanı Cemal Tural'ın girişimiyle, ordu mensuplarının dinlenme tesisi olarak onarılmıştır. Günümüzde de bu kullanımını sürdürmektedir.

Bir bodrum ile iki kattan oluşan kasrın

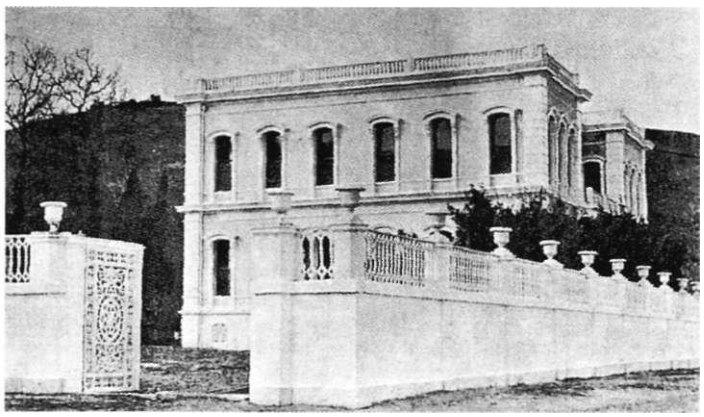

19. yy'ın sonunda Kalender Kasrı. *Yıldız Albümleri, 90461*

cephe düzenlemesinde ve mimari ayrıntılarında Abdülaziz döneminin eklektik zevkine uyulmuş, buna karşılık iç tasarımında geleneksel orta sofalı (karnıyarık) plan tipi kullanılmıştır. Kasrın arka (batı) cephesinin ortasındaki çıkıntının eksenine giriş yerleştirilmiş, mermer sövelerin kuşattığı, basık kemerli girişin önüne, çift merdivenli bir sahanlık konmuştur. Boğaz'a bakan doğu cephesinin orta kesimi geriye çekilerek burada, mermer sütunların taşıdığı, üst kat sofasına açılan bir balkon tasarlanmış, zemin katta balkonun altı, bu katın sofası ile bağlantılı bir eyvan şeklinde değerlendirilmiştir. Balkonu taşıyan sütunların başlıkları girland kabartmaları ile süslüdür.

Cephelerin köşeleri, kesme küfeki taşından, yatay derzli pilastrlar ile belirlenmiş, cephelerde sıralanan basık kemerli pencereler, küçük konsollara oturan, taştan yontulmuş küçük saçaklarla taçlandırılmıştır. Kusursuz bir simetrinin gözlendiği cepheler, köşelerdeki pilastrlarm üzerindeki babalara oturan bir korkulukla son bulmaktadır. Kasrın barındırdığı mekânların özgün bezemesi yangm sonucunda tamamen ortadan kalkmıştır.

Bibi. Tuğlacı, *Balyan Ailesi,* 527-528.

M. BAHA TANMAN

KALENDER VAPURU

Şehir Hatları İşletmesi vapuru.

Şirket-i Hayriye'nin(-») 67 baca numaralı vapuruydu. 1911'de, İngiltere, Newcastle'de, Hawthorn, Leslie & Co. Ltd. tezgâhlannda buharlı yolcu vapuru olarak inşa edildi. 453 grostonluktu. Yazın 970, kışın 793 yolcu alıyordu. Uzunluğu 46,4 m, genişliği 7,9 m, sukesimi 3,1 m idi. 2 adet toplam 440 beygirgücünde tripil buhar makinesi vardı. Çift uskurluydu, saatte 12,5 mil hız yapıyordu. 68 baca numaralı Güzelhisar adlı bir de eşi vardı. Yıllarca Boğaz hattında yolcu taşıdıktan sonra 1945'

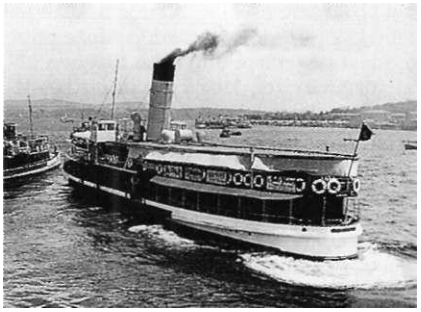

Kalender Vapuru
Salâhattin Giz/Eser Tutel koleksiyonu

te Denizyollarina devredildi. 1981'de gezici Atatürk Müzesi haline getirilerek önce Kabataş'a, sonra birkaç iskeleye daha bağlanarak halkın ziyaretine açıldı. 25 Haziran 1984'te hizmet dışı bırakılarak Pendik Tersanesi'ne bağlandı. Temmuz 1986' da da satışa çıkarıldı.

ESER TUTEL

KALENDERHANE CAMİİ

Eminönü İlçesi'nde Veznecilerde, Bozdoğan Kemeri'nin **16** Mart Şehitleri Caddesini kestiği köşededir.

Fetihten sonra II. Mehmed (Fatih) (hd 1451-1481) tarafından bir zaviye olarak, herhalde Kalenderi tarikatına tahsis edilen ve sonradan camiye dönüştürülen bir kilisedir, istanbul'da bugüne kadar kalan Bizans dini mimari yapıtlan içinde, kare içinde haç planlı kilise tipolojisinin en önemli örneğidir. Kesin adı son zamanlara kadar tartışmak olduğu için literatürde kilise olarak, adı da Kalenderhane olarak kalmıştır. 1966-1975 arasında yapı ve çevresi çok ayrıntılı bir arkeolojik araştırma konusu olmuş ve yapı tekrar cami olarak kullanılmak üzere restore edilmiştir. Bu araştırmalardan önce bu cami hakkında yazılan bütün yorumlar ve bilgiler, genel gözlemler dışında, kullanılamayacak kadar yanlıştır.

Bizans Dönemi: Kalenderhane Camii' nin yeri Constantinus döneminden sonra Kapitol'ün, büyük sarayların ve dini yapıların bulunduğu Tauri Forumu ile Constantinus Martiryonu arasındaki anayolun (bugünkü Beyazıt-Edirnekapı Caddesi) üzerindeydi. Bu alanda tarihi en eski yapı kalıntısı, büyük bir sarayın özel hamamına aittir. 4. yy'ın sonu ile 5. yy'ın başına tarihlenebilen bu hamamın, Bozdoğan Kemeri'nin bir süre işlevini görmemesine bağlı olarak, kullanılmaz hale gelmesinden sonra, doğusunda bazilikalar yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu bazilikalardan daha kuzeyde olam, kemerin duvarını da kullanarak yapılmış, bir diğeri ise onun güneyinde, fazla bir iz bırakmadan yok olmuştur. Ne var ki bu kilisenin küçük bir fragman olarak kalan absid duvarı üzerinde, İkonoklast dönem öncesinin İstanbul'daki tek duvar mozaiği panosu bulunmuştur. Isa' nın tapmağa annesi tarafından getirilerek Rahip Simeon'a takdimini gösteren (presentation sahnesi) bu tablo restore edilerek İstanbul Arkeoloji Müzesi'ne kaldırılmıştır. Bugünkü kiliseden önce burada var olan yapılara ilişkin bir başka kalıntı da, bugünkü kilisenin de iç narteks girişindeki lustinianos döneminden kaldığı düşünülen kemerle ve iki sütunla bölünmüş giriştir. Bunun mozaiği taşıyan duvar dönemiyle eşzamanlı olması muhtemeldir. Büyük bir olasılıkla 8. yy'da bu eski kiliselerin üzerine yeni bir merkezi planlı kilise yapılmaya başlanmıştır. Bu yeni kilisenin absidi eski kilisenin absidini ve üzerindeki mozaiği örtmüştür. Bugünkü kilisenin absidi o dönemden kalmıştır. Örtüye kadar homojen olarak yükselen bu absid bölümüne bakarak ona ait kilisenin de bitmiş olduğu düşünülebilir. Fakat, araştır-

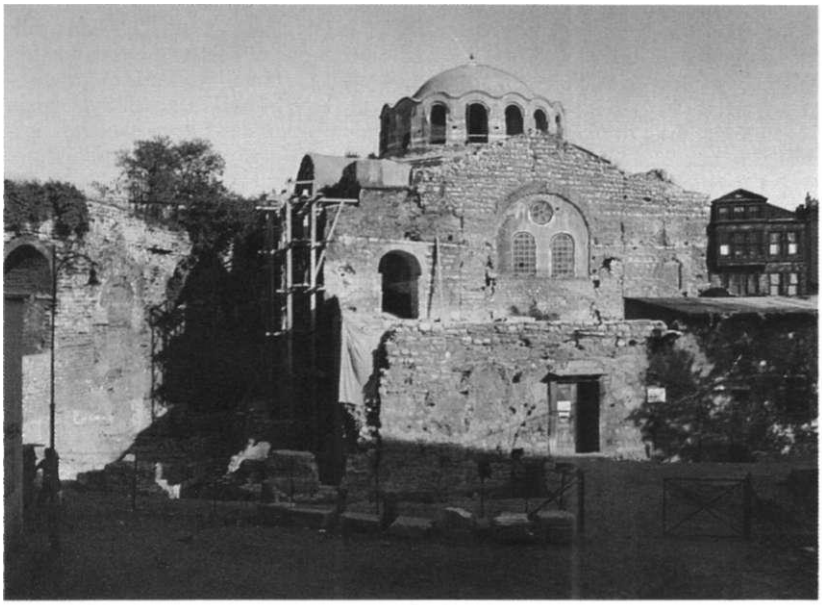

Kalenderhane Camii'nin restorasyon öncesi (üst) ve sonrası görünümü.
Doğan Kuban

ma verileri bu kilisenin bitmemiş olduğu kanısını vermektedir. Bugünkü kilise ise, hamamdan başlayarak, kendinden önceki yapılara ait temel, duvar, örtü öğesi olarak kullanılabilecek ne varsa, tümünü yeni yapıda kendi bünyesine alarak inşa edilmiş bir Komnenoslar dönemi yapısıdır. Bu kilisenin planı belliyse de, çevresinde bir manastır olarak kullanıldığım gösteren hacimlerin varlığının kilise ile aynı zamanda olduğu kanıtlanamaz. Fakat daha geç dönemlerde burasının bir manastır olduğu, küçük şapellerin güney tarafında çoğalması ve bir yemekhane olması muhtemel salonun varlığından anlaşılmaktadır. Bizans kiliselerinde absidin iki yanında bulunan "protesis" ve "diakonikon'ün burada düzenli olarak yapılmadığı, protesis için eski şapellerin absidlerinden, diakonikon olarak da çeşitli inşaat dönemleri geçirmiş, karışık planlı bir şapeller dizisinden yararlanıldığı anlaşılmaktadır. Diakonikon'dan bir toplanma ya da yemek bölümüne geçilmektedir. Bu son dönem kilisesi haçvari planlı naosu, yan nefleri, narteks üzerindeki galerisi ile klasik bir Bizans kilisesi idi. Berna bölümü ile naosu birbirlerinden ayıran ve galeri katma kadar yükselen bir ikonostatisi vardı.

Bugün bu büyük ikon taşıyıcı perde duvarın yan açıklıkları, üzerlerindeki bezemeler kısmen tahrip edilmiş olarak, caminin doğu ayakları üzerinde durmaktadır. Fakat Haçlı istilasından sonraki dönemde yapımn iç narteks ve naos girişlerinin yan açıklıkları kapatılmıştır. Kilisenin yan nefleri yıkılmıştır. Sadece temel duvarları durmaktadır. Galerisi de yoktur. Diakonikon dışındaki hacimlerin de sadece temelleri kalmıştır.

Bu 12. yy Misesinin Haçlı istilası döneminde Katolik İtalyanlara tahsis edilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü kilisenin diakonikonündaki bir şapelde Fransisken tarikatının kurucusu Aziz Francesco'nun hayatına ilişkin freskolar bulunmuştur. İlginç olan bu freskoların ünlü azizin yaşamına ilişkin dünyadaki en eski resimler olmasıdır. Aziz Francesco'nun 13. yy'ın birinci yarısı sonunda Doğu Akdeniz'e bir gezi yaptığı bilinmektedir. Kilisenin bu bölümü, yapının arkasına inşa edilen bir evin ve bahçesinin altında kaldığı için, resimler büyük ölçüde tahrip olmuştur. Toplanan bütün parçalar Arkeoloji Müzesine kaldırılarak orada kısmen restore edilmiştir. Kalenderhane kompleksinin fetihten önce bir manastır olarak kullanıldığı ve fetih sırasında kullanılabilir durumda olduğu, özellikle örtüye kadar yükselen mermer kaplamasıyla İstanbul'daki en görkemli kilise enteryörlerinden olan kilise bölümünün korunduğu anlaşılmaktadır.

Türk Dönemi: Fatih'in vakfiyesinde bu kilisenin bir zaviye olarak vakfedildiği belirtilmiştir. Fetihten sonra kent içinde kalmış Bizans yapılarının ne şekilde kullanıldığı ve Fatih'in kentin yerleşme ve kontrolünde nasıl davrandığını anlamak açısından da Kalenderhane iyi bir örnektir. Bunun için Fatih'in vakfiyesinde Kalenderhane'ye verdiği görevi anımsamak gerekir.

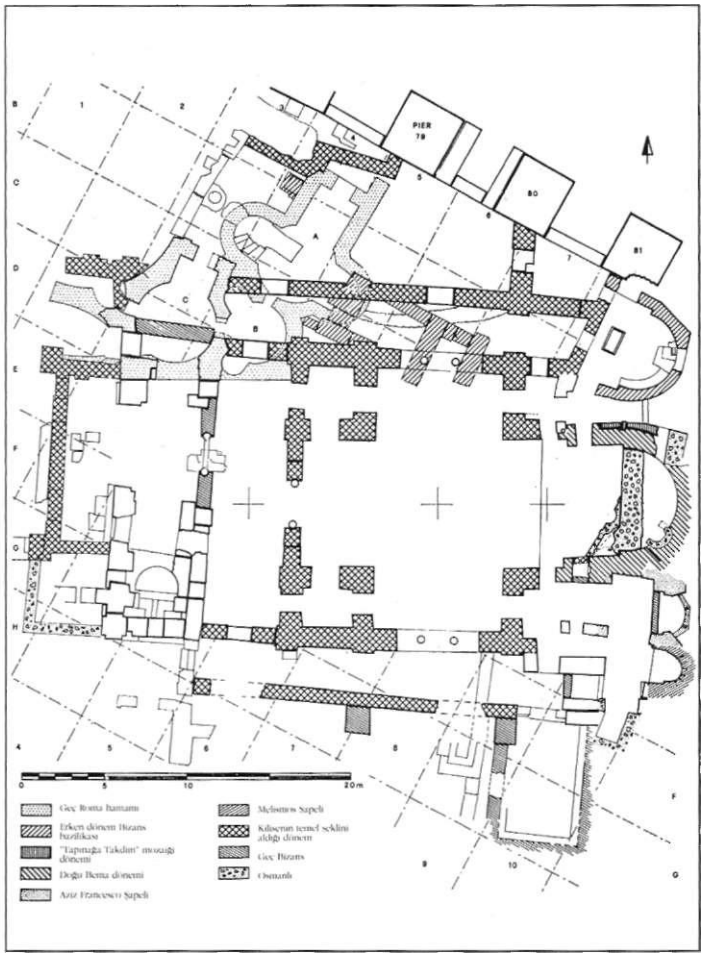

Kalenderhane Camii planı
C. L. Striker-D. Kuban

Vakfiyede zaviye olarak tanımlanan yapımn dünya ile ilgisini kesip, bir köşede kanaat ederek oturan "taife-i dervişan"a ve fakirlere hizmet edeceği, bu hizmeti yapmak için inancı tam, "mürşid-i arif, ahval-i ehl-i süluka vakıf bir şeyhin "fukarayı irşad" için 10 akçe yevmiye ile zaviyenin işlerine bakan bir nazırın da 5 akçe yevmiye ile tayin edileceği belirtilmiş ve cuma namazlarmdan soma yapılan sema meclisinde "mesnevi-i manevi"den ve Kuran'dan parçalar okuyacak olan bir "hafiz-ı kelam" için 1 akçe, sema meclisinde "tahrik-i erbab-ı aşk" için şiirler söyleyen iki kişi için 1'er akçe, semazenlere eşlik edecek 4 çalgıcı derviş için 2'şer akçe yevmiye; zaviyede ya da civarında oturan dervişlere yemek için 40 akçe ve misafir olan muhtaç kimseler için de 15 akçe tahsis edilmişti. İstanbul'daki yetimler için günde 100 akçeden, bütün kentte 3.000 akçe sarf edilebileceği belirtiliyordu. Anasız, babasız kız ve erkek çocuklara da 15'er akçe dağıtılacaktı.

Bu dini ve sosyal amaçlarla kullanılan yapı kompleksinin 18. yy'da camiye dönüştürülmesine kadar herhangi yapısal bir değişiklik geçirip geçirmediği büinmemektedir. Fakat zaviye olarak kullanıldığı dönemde henüz sağlam olan absidin içine, kıble yönünü göstermek için bir küçük mihrap nişi yapılmıştı. Bu mihrabın temelleri kazılar sırasında ortaya çıkarılmıştır. 18. yy'ın birinci yarısı sonlarında ünlü Darüssaade Ağası Maktul Beşir Ağa tarafından camiye çevrildiği sırada yapının absid bölümü yıkılmış olmalıdır. Çünkü 18. yy'da yapılan ve bugün restore edilerek kullanılmakta olan mihrap, dairesel absidi kapatan yeni duvarın üzerine inşa edilmiştir. Fakat Beşir Ağa'nın tamiri, İstanbul'un bu semtini büyük ölçüde tahrip eden 1718 yangını, 1720 depremi ve 1727 yangınından soma gerekmiş olmalıdır. Bu dönemde kilisenin naosunun güneybatı köşesindeki küçük odanın duvarları doldurularak üzerine bir minare eklenmiştir. Bu mina-

Kalenderhane Camii'nde eski kiliseden kalan absid duvarı üzerinde bulunan mozaik panodan Meryem Ana ayrıntısı.
Doğan Kuban

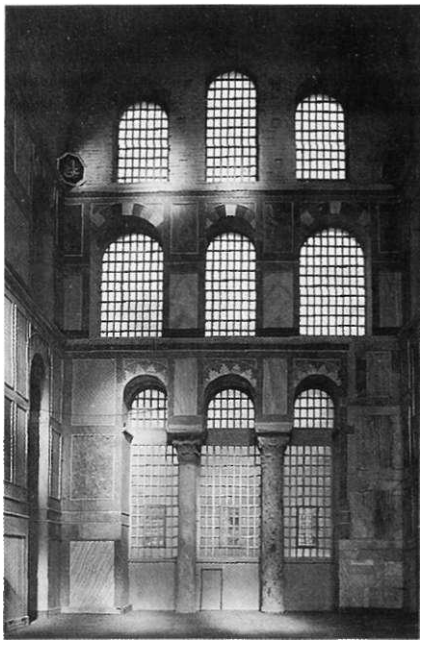

Restorasyon sonrasında Kalenderhane Camii'nin güney duvarı.
Doğan Kuban

reye iç narteks üzerindeki galeri katından ulaşılmış olmalıdır. Aynı dönemde Bozdoğan Kemeri'ne bitişik şapel üzerine birkaç hücre yapıldığı görülür. Fakat kilisenin yan neflerinin 18. yy'da camide var olup olmadığı belli değildir Beşir Ağa'nm camii 19- yy'da büyük bir yangm geçirmiştir. Bu yangın sırasında caminin çok tahrip olduğu anlaşılmaktadır. Büyük bir olasılıkla ahşap örtülü yan netler, narteks üzerindeki galeri, içerideki mermer kaplamalarm büyük bir bölümü mihrap ve minber tahrip olmuştur. 1854'te cami yemden tamir edilmiştir. Bu tamir camiyi çalışır hale getirmek için yapılmış çok katilesiz bir tamirdir ve yapının birçok mimari özelliğini ortadan kaldırmıştır. Naosla yan nefler arasındaki antik başlıklı iki sütunlu üçlü bir kemer oluşturan geçit, kemer ve başlıkları saklayan bir duvarla doldurularak kapatılmış ve küçük, oransız pencereler bırakılmıştır. Naosun yan neflere açılan yüzleri yapının cepheleri haline dönüşmüştür. Galeri yıkıldığı için oraya açılan büyük kemer de doldurularak buraya yeni pencereler açılmıştır. Eski nartekslerin üzeri bir kiremitli çatı ile örtülmüş, o sırada çevre kotları da yükselmiş olduğu için, kilisenin giriş kemeri yıkılarak, yol kotunda yeni bir giriş yapılmış, caminin minaresine de dışarıdan çıkan bir merdiven inşa edilmiştir. İçeride 18. yy mihrabım örten, oransız yeni bir mihrap ve dökülen mermer kaplamaların yerine de mermer taklidi bir sıva yapılmıştır. Cami hariminin arka tarafına da, çok oransız ve adi marangoz işi bir kadınlar mahfili eklenmiştir. Yapı cepheleri yangından çok tahrip olduğu için bütün cepheler sıva ile kapatılmıştır. Caminin kubbesinin ondüleli saçağı harç ile doldurulmuş ve çimento ile sıvanmış, çatısındaki tonozların arası da toprakla doldurularak kiremit bir çatı yapılmıştır. Bu şekilde 1930'lu yıllara kadar kullanılan cami, bir fırtınada mmaresinin yıkılması ve yapının hasar görmesi üzerine terk edilmiş ve 1965'e kadar evsiz barksızlar tarafından işgal edilmiştir. **1966**-1975 arasında Harvard Üniversitesi ve İstanbul Teknik Üniversitesi işbirliği ile, ayrıntılı bir araştırma ve kazı konusu olmuş ve tekrar cami olarak restore edilmiştir.

Restorasyondan önce yapılan kazılarda yukarıda açıklanan arkeolojik veriler bulunmuş ve SIT'in tarihi ortaya çıkarılmıştır. Kazı alanının sınırlı olması nedeniyle, bazı yapı kalıntılarının kazı yapılmayan alanda kalması tam bir çözümleme olanağı vermemiştir. Restorasyonda yapının mermer kaplaması, kalanları ve naosun özgün karakterini korumak için tamamlanmış, 18. yy mihrabı restore edilmiş, yan neflere açılan üçlü kemerler ve başlıkları ortaya çıkarılmış, cami cepheleri restore edilerek geç dönemde yapılan sıva kaldırılmıştır. Caminin özgün giriş kotuna dışarıdan inilerek, kemeri restore edilmiş, yıkılan minare de tekrar yapılmıştır. Çevrede ise arkeolojik alan tanzim edilmiş, diakonikon restore edilmiş ve küçük buluntular için bir müze olarak ayrılmıştır.

Kalenderhane Camii, İstanbul'un amtlar tarafından yazılan ve yazılabilecek tarihinin en ilginç örneğidir. Çünkü geç Roma döneminden bugüne kadar sürekli olarak yaşamış, biçim değiştirmiş ve yaşamının bütün aşamaları, bu kadar ayrıntılı olarak, incelenmiş başka bir anıt yoktur. Görkemli bir saray hamamından, zengin bir Komnen kilisesine, sonra bir zaviyeye, daha soma bir camiye çevrilen, sonunda imparatorluğun çöküşüne paralel bir süreç içinde, Cumhuriyet dönemindeki restorasyona kadar, bir gecekonduya dönüşen bu yapı kompleksi, İstanbul'un kent yapısının değişmesindeki karmaşıklığı da gözler önüne sermektedir. Kalenderhane Camii kazısı, bir başka açıdan da öğretici olmuştur, istanbul'un antik çağ ve Bizans dönemi topografyası, arkeolojik çalışmalardan çok yazılı belgelerin yorumlarına dayanmaktadır. Kalenderhane Camii için yapılan çeşitli tarihlendirme ve ad verme yorumları, hiçbir zaman uzmanlar katında bir anlaşma sağlamamıştır. Kimliğine ilişkin en son yorum Akataleptos Manastırı Kilisesi idi. Oysa yapılan çalışmalar içinde iki kez Kriotissa adı geçen Meryem resimleri bulunmuştur. Bunlardan en geç cilanı, geç Paleologoslar döneminde manastıra yardımda bulunan birine aittir ve diakonikon da bulunmuştur. O tarihte yapının adının Kriotissa Manastın olduğu kabul edilebilir. Oysa yazılı kaynaklar kente bulunan ve aynı adı taşıyan sadece iki yapı olduğunu ve kentin başka yerlerinde bulunduklarını yazıyorlar. Arkeolojik buluntular, yazılı belgelerin verdiği birçok bilginin, şimdikinden başka türlü yorumlanması gerekliliğini ortaya koymuş, eski kabulleri de değiştirmiştir.

Bibi. C. L. Striker-Y. D. Kuban. "Work at Kalenderhane Camii in istanbul: First Preliminary Report", ***Dumbarton Oaks Papers,*** S. 21 (1968), s. 267-271; ay, "Second Preliminary Report" ***ae,*** S. 22 (1969), s. 185-193; ay, "Third and Fourth Preliminary Reports", ***ae,*** S. 25 (1971), s. 251-258; ay, "Fifth Preliminary Report", ***ae,*** S. 29 (1975), s. 306-318.

DOĞAN KUBAN

KALENDERHANE TEKKESİ

Eyüp İlçesi'nde, Zal Paşa Caddesi'nde yer alan Kalenderhane Tekkesi, tarih boyunca "La'lîzade Abdülbâki Efendi Tekkesi", "Özbek Tekkesi" ve "Akil Efendi Tekkesi" adlarıyla da tanınmıştır.

Nakşibendîliğe bağlı olan bu tekkede Kalenderîliğin de izleri görülmekte, bu ilişki Orta Asya'da söz konusu iki tarikat arasında bulunan yakınlık ile açıklanabilmektedir. Kalenderhane Tekkesi, Melamîliğe^) ve Nakşibendîliğe(->) mensup, "Yetim" mahlası ile tasavvufi şiirler yazmış ve tasavvufa ilişkin birçok metni tercüme etmiş olan La'lîzade Abdülbâki Efendi(->) tarafından 1156/1743'te tesis edilmiştir. Mamafih tekkenin kuruluşuna ilişkin verilerde yeterince açık olmayan noktalar bulunmakta, La'lîzade'nin babası Şeyh Mehmed Efendi'nin de kuruluş aşamasında etkin olduğu tahmin edilmektedir. Nakşibendîliğin ve Kalenderîliğin yamsıra bu tekkede Melamîlik de 19. yy'a kadar etkisini sürdürmüştür.

Kalenderîliğe özgü geleneklerin ve değer ölçülerinin tekkedeki hayat tarzına egemen olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim 18. yy'ın ortalarında Abdullah Nidaî Kaşgarî (ö. 1760), Orta Asya kökenli olmasına rağmen mücerred (bekâr) dervişlerden olmadığından tekkenin meşihatını terk etmek zorunda kalmış ve yine Eyüp'te bulunan Kaşgarî Tekkesi'nin(->) ilk postnişini olmuştur. Yüzyılımızın basma ait belge ve rivayetler, Orta Asya geleneklerinin burada tekkelerin kapatıldığı 1925'e kadar canlılığını koruduğunu kanıtlar. Tekkede Şirazlı Hâfız'ın ve Mevlânâ'nın yamsıra Ahmed Yesevî'nin şiirleri de terennüm edilmekteydi. Nakşibendî usulüne uygun olarak önce "hatm-i hacegân" okunmakta, bunun ardından Yesevîlerin "testere zikri" (zikr-i erre) ve Nakşibendîlerin "hafi zikri" (sessiz, gizli zikri) icra edilmekteydi. Tekkenin ayin günü *Âsitâne* (1840) ile *Mecmua-i Cevâmi'de* (1886) cuma, *Mecmua-i Tekâyâ'âa.* (1889) ise perşembe olarak verilir. O. N. Ergin tarafından yayımlanan, tekkenin "Zâviye-i Özbekiyye" olarak anıldığı Farsça kitabede özellikle hafi zikrin önemi vurgulanmakta, ayrıca tekkenin bütün Özbek Kalenderîlerine açık olduğu ve Allah'ı arayan herkesin buraya geldiğinde kalplerinin manevi zevke erişeceği belirtilmektedir. Dervişler ile bunların aileleri tekkede pişen Özbek pilavını da paylaşmaktaydı. Diğer taraftan Dahiliye Nezareti'nin 1885'te hazırlattığı istatistik cetvelinde Kalenderhane Tekkesi'nin İstanbul'da en çok sayıda dervişin (21 kişi) ikamet ettiği sufî tesislerinden birisi olduğu görülmektedir.

Kalenderhane Tekkesi aynı zamanda Orta Asya'dan gelen hacıları ve seyyahların da kendisine çekmekte, bu yolcular ba-

zen tekkede aylar boyu kalabilmekteydi. Tekkenin 20. yy'ın başlarında postnişini olan Şeyh Akil Efendi, Buharalı Mirza Siracüddin Hakim'in (ö. 1914) Farsça seyahatnamesinde "Akil Mahmud Buharayî" olarak zikredilmektedir. Aynı şekilde 1 Muharrem 1320/1911 tarihli *Muhibban* dergisinde, Orta Asya'dan hac farizasını yerine getirmek amacıyla yola çıkan bütün bir ailenin tekkede ağırlandığı bildirilir. Osmanlı Devleti'ndeki diğer Özbek tekkeleri ile Kalenderhane Tekkesi arasında yakın ilişkiler kurulmuştu. Bursa'daki Buhara Tekkesi şeyhlerinden, 1270/1853 doğumlu Hafız Mehmed Efendi'nin daha önce Eyüp Kalenderhanesi'nin medresesinde hocalık yapmış olması, bu ilişkilere bir örnek teşkil eder. Cumhuriyet döneminin başlarmda bile Kalenderhane Tekkesi'nin Orta Asyalı mültecileri barındırdığı tespit edilmektedir. Hattâ Çin Türkistanı'nda bu tekkede doğmuş bir Uygura rastlanmıştır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 276-278; Ayvansarayî, *Mecmuâ-i Tevârih,* **268**-269; Çetin, *Tekkeler,* 587; Aynur, *Saliha Sultan,* **36,** no. 102; *Âsitâne,* 2; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* II, 10-11, no. **21;** Münib, *Mecmua-i Tekâyâ,* 15; *Sicill-i Osmanî,* III, 298-299; *İhsaiyat II,* 19; Mehmed Şemsüddin, *Yadigâr-ı Şemsî,* Bursa 1332/1913, s. 242-243; *Osmanlı Müellifleri,* I, 147-148; Vassaf, *Sefine,* V, 273; Gölpınarlı, *Melâmilik,* **153**-155; Ergin, *İmaret Sistemi,* 28-32; Öz, *İstanbul Camileri,* I, 80; G. M. Sinim, "The Özbek Tekkes of istanbul", *Der İslam,* **57/1** (1980), s. 130-139; T. Zarcone, "Histoire et croyances des derviches turkestanais et indiens â istanbul", *Anatolia Moderna,* II (1990), s. 153-156; Haskan, *Eyüp Tarihi.*

THIERRY ZARCONE

Mimari

Kalenderhane Tekkesinin, ilk kumlusunda tevhidhane, şeyh dairesi, selamlık, selamlığın bünyesinde etrafı açık çardak şeklinde bir divanhane, 19 adet derviş hücresi, mutfak, mutfağa bağlı "kurbanhane" ve sıbyan mektebinden oluştuğu anlaşılmaktadır. Bunlara La'lîzade'nin 1746'da vefatından soma inşa edilen açık türbesi eklenmiştir. Mihrişah Valide Sultanin kethüdası Yusuf Ağa 18. yy'ın sonlarında tekkeyi yenilemiş ve bir hamam ilave etmiştir. Tevhidhanenin doğu cephesine somadan eklendiği anlaşılan ve kitabesiz olan çeşme-sebil-şadırvan grubunun da bu arada aynı kişi tarafından yaptırıldığı tahmin edilebilir. 1925'ten sonra bakımsız kalan tekkenin, ahşap olan ve **19.** yy'ın ikinci yarısı içinde yenilenmiş olan şeyh dairesi, selamlığı, derviş hücreleri ve mutfağı ortadan kalkmış, yerlerine 1970'li yıllarda Eyüp Diyanet Sitesi inşa edilmiştir.

Arsanın doğusunda Kalenderhane Caddesi üzerinde yer alan giriş, beyaz mermerden sövelerle kuşatılmış, barok üslupta dilimli bir kemerle taçlandırılmıştır. Ahşap saçağı ortadan kalkmış olan cümle kapısı, çevre duvarından içeri çekilerek yanlarına birer tane sivri kemerli niş yerleştirilmiştir. Kemerin üzerinde yer aldığı bilinen ve tekkenin özelliklerini belirten Farsça manzum kitabe kayıplara karışmıştır.

Cümle kapısı ile Kalenderhane Caddesi üzerinde yer alan La'lîzade Türbesi, kesme küfeki taşmdan örülmüş, basık kemerli küçük bir kapıya sahiptir. Dikdörtgen bir alanı kaplayan üstü açık türbe, güney ve batı yönlerinde avluya açılan, kesme küfeki taşmdan sövelerle kuşatılmıştır. Mermer söveli niyaz penceresi ise caddeye açılmaktadır. İtinalı bir işçilik sergileyen niyaz penceresinin söveleri, Lale Devri üslubunu devam ettiren bezemelerle süslenmiş, kabartma bir lotüs-palmet dizisi ile taçlandırılmış, üst söve başlığına, uçları kaş kemerlerle sonuçlanan kartuşların içine, La'lîzade'nin vefat tarihini veren, talik hatlı manzum kitabenin mısraları yerleştirilmiştir. La'lîzade'nin, mermerden yontulmuş ve pahlı şahidelerle donatılmış olan lahtinde büyük kabartma rozetler dikkati çeker. Türbede La'lîzade'den başka tekkenin postaişinlerinden el-Hac Abdullah Efendi ile el-Hac Mehmed Efendi de (ö. 1900) gömülüdür.

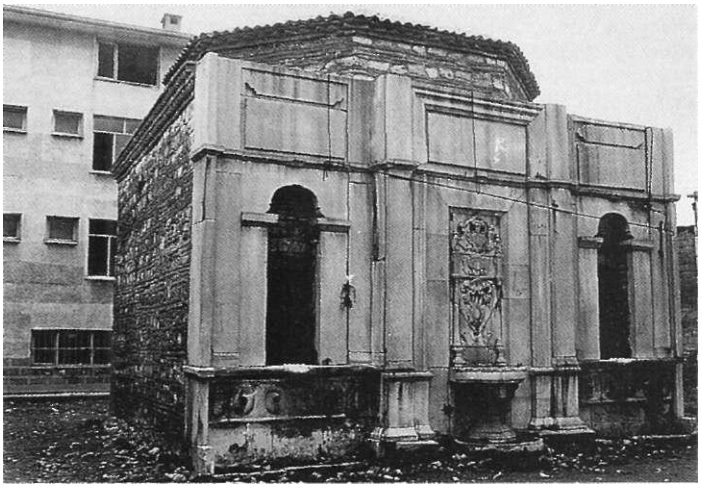

Kalenderhane Tekkesi tevhidhanesinin doğu cephesi, 1982. *M. Baha Tanman fotoğraf arşivi*

Tekkenin mimari programı içinde yer alan sıbyan mektebi, güney yönünde La'lîzade Türbesi'ne, batı yönünde ise bugün mevcut olmayan ahşap selamlık binasına bitişiktir, iki kısımdan meydana gelmektedir. Tekkenin ilk yapımından kalan kare planlı ve kubbeli dershane ile bunun kuzeyinde, geçen yüzyılın ikinci yansında eklenmiş olan, bodmmu ve zemin katı kagir, üst katı ahşap bir bölüm vardır. Dershanenin duvarlan bir sıra kesme küfeki taşı ve iki sıra tuğla ile almaşık düzende örülmüş, içeriden pandantiflere, dışandan sekizgen kasnağa oturan bir kubbe ile örtülmüştür. Kubbe, basık sekizgen biçiminde, tuğla örtülü bir külahın altında gizlenmiştir. Dershanenin girişi kuzey duvarındadır. Duvarlardaki toplam dokuz adet dikdörtgen açıklıktı pencere, bir dolap nişi, batı duvarının ekseninde de özgün biçimini koruyan bir ocak bulunmaktadır. Pencereler kesme küfeki taşından sövelerle kuşatılmış, demir parmaklıklarla ve tuğla örgülü sivri hafifletme kemerleri ile donatılmıştır. Lale Devri üslubunu yansıtan ocağm, yarım soğan kubbe biçimindeki davlumbazı, dışbükey yivlerle hareketlendirilmiş, iri bir alemle taçlandırılmıştır. Kubbenin merkezinde, alçıya baskı tekniği ile meydana getirilmiş, içi altıgenlerden ve altı köşeli yıldızlardan (mühr-i Süleyman) oluşan bir geometrik taksimatla doldurulmuş olan yedigen göbek de özgün bezeme öğeleri arasında zikredilebilir.

Derviş hücrelerini, mutfağı ve taamhaneyi barındırdığı anlaşılan, günümüzde ortadan kalkmış bulunan "U" biçimindeki tek katlı yapı, cümle kapısının yanından başlamakta ve tevhidhanenin mihrap duvarına saplanmaktaydı. Cadde üzerindeki duvarı moloz taş örgülü, diğer duvarları ise ahşaptır. Türbe ile sıbyan mektebinin arkasında (batısında) yer alan selamlık ile tevhidhanenin kuzeyindeki şeyh dairesi de tek katlı, basit ahşap yapılardır.

Arsanın ortasında, cümle kapısının karşısında bulunan kare planlı tevhidhanenin duvarları moloz küfeki taşı ve tuğla sıraları ile almaşık düzende, ancak özensiz bir biçimde örülmüştür. Mekânı örten kubbe, içeriden pandantiflere, dışarıdan sekizgen bir kasnağa oturur. Beden duvarlarının bitimi ve kubbenin eteği tuğladan kirpi saçaklarla belirtilmiştir. Tevhidhanenin, kuzey duvarında yer alan girişi, üst başlığı basık kemer biçiminde olan kesme küfeki taşından sövelerle kuşatılmış, tuğladan sivri bir hafifletme kemeri ile taçlandırılmıştır. Aynı tür hafifletme kemerlerinin görüldüğü, dikdörtgen açıklıklı pencerelerden bir tane kuzey cephesinde, ikişer tane de doğu ve batı cephelerinde yer almaktadır. Doğu cephesindeki pencereler, bu cepheye somadan eklenen çeşme-sebil-şadırvan grubundaki sebil pencerelerinin hizasına getirilmek amacıyla tadil edilmiştir. Sağır olan güney cephesinin eksenindeki mihrap basit bir niş şeklindedir.

Bütünüyle beyaz mermerden, itinalı bir şekilde yontulmuş olan çeşme-sebil-şadırvan grubu barok üslubun özelliklerini sergilemekte ve geç dönem Osmanlı su mimarisinin ilginç bir örneğini oluşturmaktadır. Kıvrımlı bir tekneye sahip olan çeşmenin aynataşmda, yanlarda kompozit başlıklı sütunçeler, üstte ise "S" ve "C" kıvrımları, ayrıca beyzi madalyonlar ve kıvrık dallarda oluşturulmuş süslü bir hotoz görülür. Aynataşımn yüzeyi de yatay silmelerle bölünmüş ve aynı türde süsleme öğe-

leri ile bezenmiş, sütun başlıklarının arasına istiridye kabuğu kabartmalan kondurulmuştur. Kademeli pilastrlar ile çeşmeden ayrılan ve barok üsluba özgü bileşik kemerlere sahip olan sebil pencerelerinin önünde yarım daire planlı çıkmalar bulunur. Sebil pencerelerinin altında, beyzi madalyonlar içinde dörder tane abdest musluğu sıralanmakta, tevhidhanenin doğu cephesini bütünüyle kaplayan bu grup, biri sebil pencerelerinin ve çeşmenin üstünden, diğeri sebil pencerelerinin altmdan geçen silmeler ile kuşatılmıştır.

M. BAHA TANMAN

KALİÇECİ HASAN MESCİDİ

Eminönü İlçesi'nde, Beyazıt-Çarşıkapı'da, Kara Mustafa Paşa Medresesi yanında, Yeniçeriler Caddesi ile Gedik Paşa Caddesinin kesiştiği köşede yer alır.

Yapıyı, Halıcı (Kaliçeci) Hasan Ağa yaptırmıştır. Hasan Ağanın 1519'da vefat ettiği bilindiğine göre, mescit bu tarihten önce yapılmış olmalıdır. Mescit, çeşitli tahribata uğramış ve onarımlar geçirmiştir. Gedikpaşa yangınında yanmış, daha sonra Sadrazam Mustafa Paşa tarafından 1751'de yeniden yapılmıştır. Tekrar zaman içinde harap olmuş ve yapının giriş kapısı üzerinde yer alan kitabeye göre 1868'de Muhakemat-ı Maliye Komisyonu üyesi olan Mustafa Rıfat Efendi tarafmdan üçüncü kez inşa olunmuştur. İlk binanın özelliklerinden günümüze hiçbir şey kalmamıştır. *Hadîka'da* 1751 tarihli, dört satırlık bir kitabenin varlığından bahsedilir. Bugün bu kitabe mevcut değildir. Yapının minberini Testerecizade Mehmed Efendi koydurmuştur. Bugün caddeye açılan kapının üzerinde yer alan kitabede Mustafa Rıfat Efendi'den caminin ikinci banisi olarak söz ediliyorsa da bu kişi üçüncü bani olmalıdır. Yapının civarında Halıcı Hasan Mektebi de bulunmaktaymış, fakat günümüzde yeri bilinmemektedir.

Yapmm doğu cephesindeki kapısı, kapalı bir giriş bölümüne açılır. Burada tuvalet ve abdest almak için musluklar vardır. Daha soma kuzeyde açılmış olan dikdörtgen şeklindeki kapı ile son cemaat yerine girilir. Kapının iki yanında birer tane sivri kemerli dikdörtgen pencere vardır. Son cemaat yerinin sağ ve sol taraflarının zeminleri bir seki ile yüksek tutulmuştur. Son cemaat yerinin doğu duvarında bir pencere, batısında ise kadmlar mahfiline açılan bir kapı bulunmaktadır. Yapının son cemaat yeri ile harimini ayıran duvarda ortada kapı, onun sağmda ve solunda diğer pencerelerle aym özellik gösteren iki tane pencere yer alır. Harimde doğu ve batı duvarlarının iç düzenlemesi simetriktir. Bu duvarlarda, eşit aralıklarla yuvarlak kemerli pencereler açılmıştır. Batı cephesinde, ayrıca bir kapı yapılmıştır. Güneyde yer alan mihrap, hafifçe çarpık olduğundan yapı halk arasında "Eğri Mihraplı Cami" diye bilinmektedir. Dikdörtgen çerçeveli mihrabın nişi yedi köşelidir. Üzerinde mermerden ayet kitabesi yer alır. Vaaz kürsüsü ve minberi ahşaptır. Üst yapısı son yıllarda yenilenmiş olan mescit betondan düz bir tavanla örtülüdür. Galeri olarak açılan kadınlar mahfilini dört tane beton kolon taşımaktadır. Korkulukların sınırlandırdığı kadınlar mahfilinin ortada bulunan ve giriş kapısının üstüne gelen çıkması daha büyüktür. Buranın da tavam beton ve düzdür. Yapı bezemesizdir. Son yıllarda yapılan onarımda birinci pencere hizasına kadar mermer ile kaplanmış, üst kısımlara da badana yapılmıştır.

Yapının dış kapısı yuvarlak kemerli olup kemerin ortasında çıkıntı yapan kilit taşı yer alır. Yapının doğu cephesinde pencerelerin alt hizasında bir silme dolaşır. Güney cephesi düz duvar halinde olup, mihrabın olduğu yerde, iki düşey silme bulunmaktadır. Batı cephesi diğer bina ile arada kaldığı için bakımsızdır. Minaresi, kare taban üzerinde, yuvarlak gövdeli olup tek şerefelidir. Şerefe korkuluklarında geometı^ biçimler vardır. Yapının üstü, kırma çatı ile örtülüdür.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* I, **93;** Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* I, **44-45,** no. **176;** Öz, *İstanbul Camileri,* I, **66;** *Eminönü Camileri,* 100.

N. ESRA DİŞÖREN

KALUSTYAN, ŞLNORHK

(27Eylül 1913, Yozgat - 7 Mart 1990Eçmiadzin [Ermenistan]) Türkiye Ermenileri 82. patriği, yazar.

Yozgat'ın tanınmış ve zengin ailelerinden birinin çocuğuydu. 1927'de Kudüs Ermeni Patrikliği'nin ruhban okuluna girerek 1932'de Patrik Torkom Kuşakyan'ın eliyle diakos, 1935'te ise rahip olarak takdis edildi. 1937'de patriklik matbaasmın yöneticiliğini ve resmi yayın organı olan *Sion* dergisinin yazı işleri müdürlüğü görevlerini üstlendi. 20 Kasım 1937'de üstrahip, daha soma patrikhane yönetim kurulu üyesi oldu. Hayfa Ermenileri dini önderliğinden soma, 4 Ekim 1941'deAntilias (Lübnan) Katolikosluğu Semineri müdürlüğüne davet edilerek Haziran 1944'e dek bu görevde kaldı. 1945'te Londra, 1948'de Paterson ve Newark, 1952'de Kaliforniya Ermenileri dini önderi oldu.

1955'te Eçmiadzin Başpatriklik Katedralinde episkopos olarak takdis edildi. Dönüşünde İstanbul'a uğradı. Eçmiadzin Semineri yöneticiliğine davet edildiyse de bu görevi kabul etmedi. 1956'da Kahire'de toplanan episkoposlar düzeyindeki sinoda katıldı. 25 Mart 1957'de Kudüs Patrikliği hazinesi sorumlu müdürlüğüne seçildi. 1960'ta tekrar İstanbul'a geldi.

22 Haziran 1961 'de Patrik Karekin Haçaduryan'm(->) vefatı üzerine, 11 Ekim 196l'de Türkiye Ermenileri patrikliğine seçildi. 25 Aralık 1961'de Bakanlar Kurulu tarafından kilise dışında dini kıyafet giyme izninden soma 27 Aralık 196l'de başpatriklikçe "başepikoposluk" payesi ile onurlandırıldı. **3** Ocak 1962'de Kumkapi daki Surp Asdvadzadzin Patrikhane Kilisesinde yapılan patriklik asası teslimi ve tahta çıkma törenleriyle göreve başladı. Ziyaret amacıyla gittiği Ermenistan'daki Eçmiadzin Başpatrikhanesi'nde kaza sonucu düşerek vefat etti. Naaşı İstanbul'a getirilerek Patrikhane Kilisesi'nde yapılan törenlerle Şişli'deki Ermeni Mezarlığı'nm patrikler bölümüne defnedildi. Dini konularda 10'u aşkın Ermenice, 1 de İngilizce eseri vardır. Bunların dışında kendi adıyla ve takma adla birçok makale yazmıştır.

İstanbul Ermeni patrikleri arasında en uzun süre tahtta kalan patrik olan I. Şınorhk, **29** yıllık patrikliği boyunca yapıcı etkinlikleri ile dikkati çeker. Bir önceki patrik I. Karekin Haçaduryan döneminde başlayan önemli işler tamamlanır. Bunların arasında Gedikpaşa'daki Surp Mesrobyan, Kadıköy'deki Aramyan-Uncuyan ve Hasköy'deki Nersesyan okullannın, Galata'daki Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi'nin ve Narlıkapı'daki Surp Hovhannes Kilisesi'nin tekrar inşası, bu işler arasmdadır. İstanbul'daki birçok okul ve Ermeni kilisesi I. Şmorhk döneminde büyük veya küçük onarımlar geçirir.

Patrik I. Karekin döneminde başlayan çocuk dinlenme kampı, Patrik Şınorhkün döneminde sabit hale getirilir. 1966'da Kınalıada'da açılan kamp, günümüze değin işlevini sürdürmektedir. Yine Kmalıada'da Serap Sokağı'ndaki bugüne dek kullanılan Patriklik Yazlığimn inşası Patrik I. Şınorhkün eseridir.

KEVORK PAMUKCÎYAN-
VAĞARŞAG SEROPYAN

Kaliçeci Hasan Mescidinin içinden bir görünüm. *Yavuz Çelenk, 1994*

KALVOKORESİS KÖŞKÜ

Büyükada'da, Maden tarafında, Kumsal Caddesi üzerinde yer almaktadır.

Dimitri Kalvokoresis tarafından yaptırılan köşkün inşa tarihi tam olarak tespit

edilememektedir. Cephe tasarımı ve mimari ayrıntıları Antik Yunan mimarisinden kaynaklanan ampir ve neorönesans üsluplarını yansıtmaktadır. Heybeliada'da, aynı özelliğe sahip Hulusi Bey Köşkü(->) gibi, bu yapının da 1870'lerde İtalyan veya Rum asıllı bir mimar tarafından tasarlandığı tahmin edilebilir.

İki katlı köşkün kagir duvarları yığma tekniği ile inşa edilmiş, döşemelerinde ve çatısında ahşap malzeme kullanılmıştır. Günümüzde de yazlık konut olarak kullanılan yapının kitlesi, cephelerin eksenlerinde yer alan çıkmalar ve cepheden geri çekilmiş camekânlı balkonlarla hareketlendirilmiş, dikdörtgen açıklıklı ve panjurlu pencereler üçgen frontonlarla (alınlık) taçlandırılmıştır. Köşeleri çıkıntılı taş örgüleri ile belirlenen cepheler, triglifler (üçüz yiv) ile süslü, kısa bir saçakla son bulmakta, saçağm üzerinde, çatıyı gizleyen bir korkuluk duvarı yükselmektedir.

Dış görünümlerine Batı kökenli üslupların egemen olduğu geç dönem konutlarının büyük çoğunluğu gibi, bu köşkün iç tasarımında da geleneksel şemalardan orta sofalı plan tipi tercih edilmiş, yapının barındırdığı mekânlar, köşkün ekseninde gelişen dikdörtgen planlı sofaların iki yanına sıralanmıştır. Zemin kat salonlara, üst kat ise yatak odalarına tahsis edilmiştir. İkili gruplar halinde tasarlanan kapılar, çubuk demetleri ile bezeli, Dor başlıklı pilastrlarla kuşatılmış ve entablement (lento) görünümünde saçaklarla donatılmıştır. Çift kollu bir merdivenle birbirine bağlanan sofalann tavanları, damlalık frizinden ve küçük konsollardan oluşan bir silme ile kuşatılmış, tavan yüzeyleri enli paşalar (çıta) ile baklavalara bölünmüştür. Salonların ve odaların tavanlarında ise, kalem işi tekniği ile meydana getirilmiş, dönemin eklektik zevkine uygun yoğun bir bezemeye yer verilmiştir. Çeşitli üsluplardan derlenmiş bezeme öğelerinin harmanlandığı bu tavanlarda, yuvarlak, beyzi veya dikdörtgen kartuşlar içinde alegorik insan figürleri, şehir manzaralan ve çiçek demetleri göze çarpar.

M. BAHA TANMAN

KALYONCU KIŞLASI

Beyoğlu İlçesi'nde, Kasımpaşa'da, Kaptan-ı Derya Cezayirli Gazi Hasan Paşa tarafından 1198/1783'te yaptırılan kışla.

İnşası, III. Selim'in (hd 1789-1807) gerçekleştkdiği reformlar döneminin hemen öncesine rastlar. Bu nedenle, istanbul'da yaptırılan modern kışla binalarınm ilk örneğini ortaya koyması açısından önemlidir.

Bahriye'nin devamlı ve ücretli askeri olmayıp, yalnızca donanmanın sefere çıkmasından önce belirli bazı yerlerde görev yapmak üzere toplanan ve "taşralı neferât" adı da verilen kalyoncu askerleri gerekli zamanlarda göreve getirilir, donanmanın seferden dönüşünde ise oturdukları yerlere geri gönderilirler, bir kısmı ise Galata'daki bekâr odalarında kalırdı. Reformlarla birlikte düzenli ordunun oluşturulması sırasında donanma için amaçlanan, taşradan asker toplamaya gerek kalmadan sürekli bir deniz gücü oluşturmaktı ve bunun için asker sayısının ilk aşamada 5.000'den 8.000'e, daha soma 12.000'e yükseltilmesi karan alınmış, böylelikle bekâr odalarında kalan askerler için kışla yapımı gereksinimi doğmuştu. Düzensiz askerlerin disiplinsizliklerinin de etkisiyle Hasan Paşa, harcamalan tamamıyla kendi servetinden karşılanmak üzere kalyoncu askerleri için bir kışla yaptırmıştı.

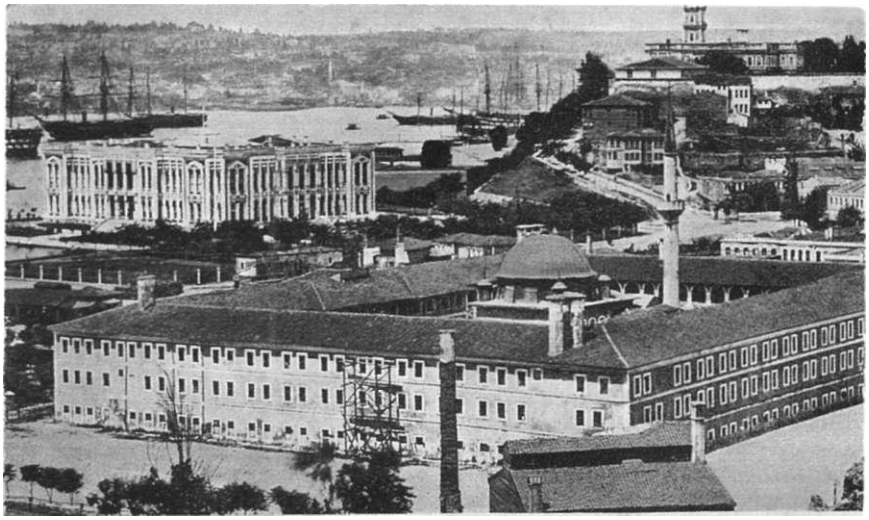

Î7. Vue de l'Rmiraute z Kasim-Pacha.

Yüzyıl başından bir kartpostalda Kalyoncu Kışlası.
Ayşe Yetişkin Kubilay koleksiyonu

En fazla 8.700 asker banndırabildiği bilinen kışla daha soma yapılacak olan kışlalarda görülen ortası avlulu, dikdörtgen planlı klasik şemanın ilk uygulaması olarak karşımıza çıkar. Kagir malzemenin kullanıldığı yapıda avluyu dört bir yandan çeviren 3 katlı koğuşlar dizisi, her katta yinelenen oldukça sade dikdörtgen pencereler ile aydınlanır. Uygulanan bu basit pencere düzeni, yapının cephesinde monoton bir görünüm yaratır. Girişin, iki serbest dört sütunla taşınan bir çıkma şeklinde düzenlenmesi, simetrik ve aksiyal düzen gösteren yapı için aym zamanda hem hareketlilik hem de ana aksm belirginleştirilmesi ve özellikle vurgulanmasına işaret eder. Avluda bulunan cami ile aynı aksta yer alan girişin pencereleri yine dikdörtgen şeklinde düzenlenmiştir. Avluya bakan pencereler ise, duvara yaslanan iki sütunla taşınan ve kat boyunca uzanan yuvarlak kemerler içine alınmıştır. 1784'te Fransız elçisi ile birlikte istanbul'a gelen Fransız ressam J. B. Hilair'in çizdiği ve 1782-1822 arasında Paris'te basılan kitapta yer alan desende, Kalyoncular Kışlası yer alır ki, yapımından hemen somasını gösterdiği için belgesel bir nitelik taşır. Günümüze ulaşması nedeniyle bir karşılaştırma da yapılabilen kışlanın bugünkü görünümüyle ilk halinden pek farklılık göstermediği görülür. Günümüzde girişi taşıyan sütunlar dahil aynı şemayı yinelemekle birlikte zaman içerisinde onarımlar geçirmiştir.

Bugün Deniz Kuvvetleri Komutanlığı'na bağlı Kuzey Deniz Saha Komutanlığı tarafından kullanılmaktadır.

BibL A. Arel, *18. Yüzyıl İstanbul Mimarisinde Batılılaşma Süreci,* ist, 1975; N. Arslan, *Gravür ve Seyahatnamelerde İstanbul,* ist, 1992; M. Cezar, *Sanatta Batıya Açılış ve Osman Hamdi,* ist., 1971; Cezar, *Beyoğlu.*

AYŞE YETİŞKİN KUBİLAY

KALYONCULAR

Deniz seferleri dışındaki zamanlarını İstanbul'da geçiren, önceleri bekâr odalarında kalırlarken, 18. yy'ın sonunda Kalyoncu Kışlası'na(->) yerleşen ve kalyon tipi yelkenli gemilerde görev yapan deniz erleriydi.

Lachaise'den bir kalyoncu tiplemesi.
Costumes de l'empire turc, avec des notes explicatives, Drises en 1817-1818, 1819-1820, Paris, 1821
Galeri Alfa

Kalyoncu sınıfı 1682'de teşkil edilmiş, 19- yy'da buharlı gemilerin kalyonların yerini almasına kadar devam etmiştir.

Kalyoncular gerek muntazam tahsisat (ödenek), gerek idare tarzında bahriyenin diğer sınıflarından tamamen ayrı idiler. Bu nedenle kalyoncular başlıbaşma bir ocak sayılmışlardır. Kalyoncuların elbiseleri de gözleri okşayacak biçim olup, başlarına külah, üstüne de ucu saçaklı puşide (makdem) sararlar, arkalarına fermene demlen kolsuz kısa bir salta, bacaklarına şalvar giyerler, bellerine kuşak sararlardı. Bu kuşağın, başlarındaki puşi türünden olması şarttı. Kuşaklarında bir çift tabanca ile biri kısa, diğeri uzun iki bıçak taşırlardı. Gerek tabanca ve gerekse bıçaklar gümüş kaplı ve altın yaldızlı olurdu. Yağmurlukları çuhadan ve bornoz biçiminde idi. Yakadan bir düğme ile iliklenir, genellikle sağ eteği sol omuz üzerine atılırdı. Kalyoncu deyimi sonralan bütün bahriyeliler için kullanılmıştır.

Yelkenli gemi döneminde kalyoncu adı altmda gemilerde kürek çekmek ve yelken kullanmak üzere alınanlara verilen gündeliğin karşılığı olarak halktan alınan paraya "kalyoncu bedeliyesi" deniyordu. Bu vergi yerine göre dört, yedi, sekiz, dokuz, on eve bir kürekçi hesap edilerek tahsil edilirdi, istanbul'da Kasımpaşa ve Galata semtlerinde kalyoncuların nöbet tuttukları "kalyoncu kulluğu" denen karakollar vardı. Bu karakolların yerini ve kalyoncu kadrolarını Kasımpaşa ve Galata bölgelerinin zabıta işlerinden sommlu kaptan-ı derya belirlerdi. Kaptan paşa semtlerin gereken yerlerinde karakolhaneler kurarak yeter sayıda kalyoncuyu kolluk işleriyle görevlendirirdi. Bundan dolayı bu karakolhanelere "kalyoncu kulluğu" adı verilmiştir. Günümüzde Beyoğlu'nda Kalyoncukulluğu denilen semt, adını aynı yerde bulunan eski karakoldan almıştır.

Galata'daki kalyoncu kulluğunun komutanına "Galata başağası", kulluklardaki kalyonculara da "kalyoncu çavuşlan" adı verilmekteydi. Kalyoncu çavuşları, kara kullukçular gibi halka yapmadıkları fenalık bırakmadıklarından, Yeniçeri Ocağı' mn kaldırılmasında, bunların pek çoğu da kullukçuluktan uzaklaştırıldı. Yerlerine Tersane tüfekçi neferleri almdı. Kalyoncu çavuşluğu da yasaklandı. Karakolhanelere Tersane askerleri yerleştirildi.

Kalyoncu çavuşlarının bir kulaç kadar uzun yatağan bıçakları, kendilerine özgü çifte tabancaları vardı. Başlarına ve bellerine lahur şallar sararlar, omuzlarma mevsimine uygun bornozlar atarlardı. Bazen başlarına sırmalı puşi sararlar, sırmalı ve düz kaytandan işlemeli Cezayirkâri (Cezayir işi) fermene ve şalvar giyerlerdi. Ayakkabıları burunları kesik, Galata biçimiydi; üstünden ayak parmaklarının dipleri görünürdü.

Bibi. Pakalın, *Tarih Deyimleri,* II, **155;** Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye,* 68-69, 529-533; *Resimli-Haritalı Mufassal Osmanlı Tarihi,* c. III, İst., **1959;** *Osmanlı Deniz Ordusu,* s. 1511-1527.

MEVLÜT OĞUZ

KALYONCULAR KIŞLASI CAMİİ

bak. CEZAYİRLİ HASAN PAŞA CAMİİ

KAMER HATUN CAMÜ

Beyoğlu İlçesi'nde, yeni açılan Tarlabaşı Caddesinde, yüksekçe bir set üzerinde yer alan Kamer Hatun Camii, cadde açılmadan önce, kendi adıyla anılan mahallede, İngiliz Konsolosluğu arkasından geçen Arslan Sokağı üzerindeki beş katlı iki apartman arasında, bitişik düzende inşa edilmiş bir durumda bulunmaktaydı.

Konumu nedeniyle giriş avlusu arkada, şimdi yıkılmış olan çok katlı yapılar arasında kaldığından, buraya Arslan Sokağı' na bakan arka cepheden, yapının sağ kenannda kalan üstü kapalı bir geçitle erişilmekteydi Bazı kaynaklara göre 16. yy'ın başlarında I. Selimin (Yavuz) (hd 1512-1520), bazı diğer kaynaklara göre ise 18. yy'm sonlarında III. Selimin (hd 1789-1807) sütninesi Kamer Hatun tarafından yaptırılmış olan ilk caminin, muhtemelen 1871 Beyoğlu yangınında yanması üzerine, Evkaf Nezareti bugünkü camiyi **1911-**1914 arasında Mimar Kemaleddin Bey'e yaptırmıştır.

Kırma çatılı tek bir kütle ile mihrap duvarına bitişik tek bir minareden oluşan caminin duvarları tuğla ile örülmüş, üst kat döşemeleri ile çatıda ahşap kullanılmış, pencere kemerleri ile minare kesme küfeki taşı ile yapılmıştır. İki kat yüksekliğindeki harimin önünde, üç açıklıklı, iki katlı, kapalı bir son cemaat yeri bulunmaktadır. Bunun solunda, eskiden Arslan Sokağı'nı avluya bağlayan kapalı geçitle, üstte birbirine bağlı üç odadan oluşan bir müezzin evi yer almaktadır. İki kat arasındaki bağlantı son cemaat yeri ile kapalı geçit arasında kalan, "U" biçimli merdivenle sağlanmıştır. Harimin solunda, kapalı geçit boyunca uzanan, ahşap parmaklıklı maksure ile bunun üzerinde kadınlar mahfili bulunmakta, minarenin kapısı maksurenin ucuna açılmaktadır.

Üst katta penci kemerlerle geçilmiş olan son cemaat yeri açıklıkları ahşap doğramalı camekânlarla örtülmüş, girişe sonradan ayrıca bir rüzgârlık eklenmiştir. Merdiven kovası tüm yapı boyunca dışarı doğru yuvarlatılarak belirginleştirilmiştir. Eskiden caminin dışandan görülebilen tek cephesi olan arka cephenin düzenlenmesine özen gösterildiği, belli olmaktadır. Bu cephede, minarenin solunda kalan harim duvarı, ortadaki çıkıntılı mihrap aksına göre simetrik olarak düzenlenmiş, kesme taşla yapılan orta bölüm dışarıya doğru taşırılarak belirlenmiştir.

Yarım sekizgen planlı ve üzeri yarım bir kubbeyle örtülü, kesme taşla yapılmış mihrabın iki yanında, altta dikdörtgen, üstte ise penci kemerli birer pencere bulunmakta, bu kemerli pencerelerden bir tane de müezzin odasına yapıldığı görülmektedir. Üst pencere kemerlerinin köşeleriyle mihrap üzerindeki panonun içine turkuvaz renkli çimler döşenmiş, panoların üst kenarlarına Türk üçgeni motifli silmeler geçilmiş, saçak düzeyinde, tüm arka cephe boyunca uzanan mukarnaslı silmenin üzerine, kiremit kaplı çatıyı gözden saklayan palmet motifli bir çatı eteği yerleştirilmiştir. Bu eteğin mihrap üzerine gelen bölümünün tepelik biçiminde yapıldığı dikkati çekmektedir.

Tarlabaşı Caddesi açılmadan önce, yoğun bir yapı dokusu içinde yer alan Kamer Hatun Camii'nin bu eski dokuya göre düzenlenmiş cepheleri, girişleri, kütlesel yapısı ve bitişiğindeki apartmanları aşmayacak biçimde boyutlandırılmış olan minaresi, bu yöredeki yıkımlardan sonra, çevreleriyle bütünleşme özelliklerini yitirmiştir. Bu arada, bir zamanlar caminin çevresindeki apartmanların oluşturduğu, üzeri koyu gölgeli sarmaşıklarla kaplı, sakin avlu da yok olmuştur. Vakıf malı olması nedeniyle yıkılmadan kurtulmuş olan cami, günümüzde, Tarlabaşı Caddesi üzerinde, ters yöne cepheli, ilginç bir I. Ulusal Mimarlık Dönemi yapısı olarak varlığını sürdürmektedir.

Bibi. Yavuz, *Mimar Kemalettin,* 117-124; Öz, *İstanbul Camileri,* II, 34.

YILDIRIM YAVUZ

KAMER VAPURU

Şehir Hatları İşletmesi vapuru.

Şirket-i Hayriye'nin(->) 59 baca numaralı buharlı yolcu vapuru olarak 1907'de, İngiltere, Newcastle'da Armstrong Shipb. Cop. tezgâhlarında inşa edildi. 328 gros-

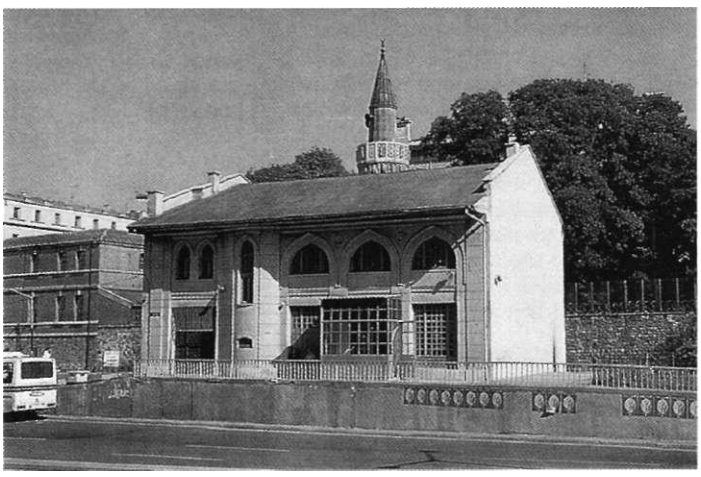

Kamer Hatun Camii
Yavuz Çelenk, 1994

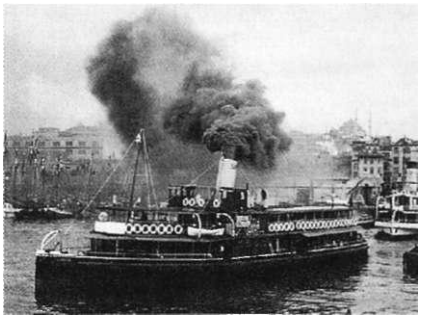

Kamer Vapuru
Eser Tutel koleksiyonu

tonluk olup 750 yolcu alıyordu. Uzunluğu 41,2 m, genişliği 7,3 m, sukesimi de 2,9 m idi. Toplam 370 beygirgücünde 2 adet tripil buhar makinesi vardı. 50 baca numaralı eşi Rağbet ile birlikte, Şirket-i Hayriye' nin yaptırdığı ilk çift uskurlu 2 vapurdan biriydi. Saatte 10,5 mil hız yapıyordu. 1945' te Denizyollan'na devredildi. 16 Eylül 1964' te hizmet dışı bırakıldıktan sonra 20 Nisan 19ö7'de sökülmek üzere satıldığında 60 yıllık bir tekneydi.

ESER TUTEL

KÂMÎ

(?, Edime - 1724, İstanbul) Divan şairi.

Adı Mehmed'dir. Gülşenî şeyhlerinden İbrahim Efendi'nin oğludur. Tahsilini Edirne'de tamamladı. Çocukluğundan itibaren aldığı derin tasavvuf kültürüne rağmen ilmiye mesleğini seçti ve müderris oldu. Bağdat ve Galata kadılıklarında bulundu. Bir ara Kahire kadılığını yürüttü. Son görevi Mekke eminliğiydi. Mezarı İstanbul'da Karacaahmet Türbesi karşısındadır.

Kâmî'nin *Divan'ı* yanında *Firuzname, Âsafname, Tercüme-i Salât-ı Mesudî, Riyazu'l-Kâsımîn, Tabakât-ıHanefiye, Nefisetü'l-Uhreviye, Huz mâ-safâ, Tuhfetü'z-Zevrâ, Behcetü 'l-Muamma* gibi eserleri vardır. Yeri geldikçe bu eserlerinde kendi çağının İstanbul hayatından kesitler aktaran Kâmî, *Divan'mdaki* rindane gazellerinde de sık sık şehir hayatından bahseder. Boğaziçi'ne olan tutkusu ve mahbubunun Boğaziçi'nde oturuyor oluşu *Dâne-i hâli bırakmış mürg-i diller saydına / Dâm kurmuş perçemin gördüm Boğaziçi'nde ben* gibi pek çok beytinde hemen hissedilir. İstanbul'un çeşitli semtleriyle ilgili olarak *Sinede şâh-ı mahabbat kurdu âteşden otağ/ Tıfl-i dil pervanesin etsin Beşiktaş'da çerağ* gibi gazelleri araşma serpiştirdiği beyitleri yanında İstanbul'daki sosyal hayatı ve eğlence dünyasını anlattığı beyitleri de vardır. Keza ramazan iftarının mevsime göre mesirelerde yapıldığını da onun bir beytinde görmek mümkündür: *Orucu tuttu uykuya acz verme o gül-hûya/Çifte kayıkla Göksu'ya ahşama iftara buyur.* Manzumelerinde tasavvuf çevrelerinin faaliyetlerine de yer veren *(Dergeh-i aşkında Kâmî nazm-ı dilsûzun okut / Zühre gelsin cünbüşe etsin felekler de sema)* Kâmî için İstanbul, her bakımdan yaşanılacak bir şehir olarak sık sık anılır. Yine *Divan'mdaki* kasidelerinde ve bazı tarih kıtalarında da İstanbul'dan eser bulmak mümkündür.

Bibi. Şeyhî, *Vekayiu'l-Fuzalâ,* III; *Osmanlı Müellifleri,* II; *Sicilli-i Osmanî,* IV; Sami, *Kamus,* V; Çelebi, *Divan Şiirinde İstanbul; Divân-ı Kâmî,* istanbul Üniversitesi Merkez Ktp. Türkçe Yazmalar, no. 485, 5537.

İSKENDER PALA

KÂMİL (Otello)

(1889, Zırnova -1933?, İstanbul) Tiyatro oyuncusu.

Tam adı Kâmil Rıza'dır. Ailesi İstanbullu olmasına rağmen babası Çırağan Olayı(->) ile ilgili görülerek sürülmüştü. Kâmil yolda, Drama ile Nevrekop arasındaki Zırnova'da bir handa doğdu. Sahneye ilk kez, 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanını takip eden günlerde, babasının alay kumandanı olduğu Yanya'da, subaylardan kurulu amatör bir toplulukta, *Vatan yahut Silistre* oyununda Abdullah Çavuş rolünü üstlenerek çıktı. Daha sonra İstanbul'a gelen Kâmil Rıza, Şehzadebaşinda Mürebbi-i Hissiyat Dram Kumpanyasina katıldı. Bu topluluğun dağılmasının ardından, Darü't Temsil-i Osmani adıyla kurulan yeni bir topluluğa girdi. İlk olarak Fazıl Reşid ve Hüseyin Kâmi'nin yazdığı *Ramses* adlı oyunu sahneleyen topluluk yaşamını sürdüremedi. Kâmil, komik Ali Rıza Efendi'nin kurduğu gezici kumpanya ile Karadeniz turnesine çıktı. Buradan döndükten sonra Burhanettin (Tepsi) topluluğuna katıldı. Tiyatro çevrelerinin dikkatini ilk kez burada, *L'Arlésienne* oyunundaki Mitifigo rolüyle çekti. Muhsin Ertuğrul'un tiyatro yaşamı da aynı dönemde, bu toplulukta başlamıştır. Kâmil 1913'te Burhanettin topluluğundan ayrıldı. 1914'te yeni kumlan Darülbedayi'nin smavla kabul ettiği elemanlar araşma girdi. Fakat okulun başlayaması yüzünden, gezici topluluklardan Gavril'in komedi-dram kumpanyasına katıldı. Selanik, Üsküp, Manastır, İzmir, Tekirdağ, Edirne ve İç Anadolu kentlerinde dolaştılar. Kâmil I. Dünya Savaşı'nm başlaması üzerine askere alındı. Önce Çanakkale, ardından Romanya cephesinde çarpıştı. Mütareke'de Anadolu'ya geçip, Kurtuluş Savaşına katıldı. II. inönü çarpışmasından sonra Ankara'da bir tiyatro kurdu ve *Anadolu'da Temaşa* adlı bir dergi yayımladı. Ardından Anadolu'da gezici kumpanya ile dolaşmaya başladı. Kendisine "Otello" lakabı bu dönemde, sürekli bu oyunu oynamasını isteyen tuluatçılar tarafından takıldı. Cumhuriyetin ilk döneminde sürekli olarak gezici topluluklarda oynadı. Son olarak Bursa'da *İhtilâl* adlı piyeste sahneye çıktı. Ardından damar iltihabı nedeniyle bacakları kesildi. Kadıköy'deki evinde öldü. Ölümünden soma Behzat Butak'ın yüzünden aldığı mask bugün Sahne Sanatları Müzesi'nde bulunmaktadır.

Otello Kâmil
Nuri Akbayar koleksiyonu

Hamlet'in adını ilk kez Otello Kâmil' den duyduğunu belirten Muhsin Ertuğrul, onun oyunculuğuna değer verir. 1908'den sonra Shakespeare'in Türk sahnesine Kâmil Rıza'nın oynadığı Othello ile tanıtıldığını ve bu sayede Shakespeare'in Anadolu içlerine kadar yayıldığını da sözlerine ekler. Kâmil Rıza, disiplinsiz yaşamı, içki ve uyuşturucu tutkunluğu yüzünden sürekli eleştiri konusu olmuştur.

Bibi. A. Madat, *Sahnemizin Değerleri,* I, ist., 1943, s. 20-22; Mekki Sait, "Bir Facianın Son Perdesi. Oynıyan: Otello Kâmil" *Yedigün,* S. 23 (16 Eylül 1933); İ. Tarus, "Otellonun Ölümü", *DoktorMonro'nunMektubu,* İst., 1938, s. 120-125.

GÖKHAN AKÇURA

KÂMİL EFENDİ TEKKESİ

Fatih İlçesi'nde, Osmanlı kaynaklarında "Davutpaşa İskelesi" olarak da anılan Samatya semtinde, Cerrah Paşa Mahallesinde, Yokuşçeşme Sokağı'nın batı yakasında yer almaktaydı.

"Bekârbey Tekkesi" adı ile de tanman ve İstanbul'daki Rıfaî tekkelerinin en ünlülerinden olan bu kumlusun tarihi gelişimi tam olarak aydınlatılmış değildir, ilk olarak Sultan ibrahim döneminde (1640-1648) istanbul'a gelen Şeyh Süleyman Abaî tarafından bir mescit-tekke olarak tesis edildiği, daha soma tekkeye adını vermiş olan Şeyh Mehmed Kâmil Efendi tarafmdan 19. yy'm ilk çeyreğinde söz konusu mescit-tekkeye tekrar meşihat konulduğu tespit edilmektedir.

Gerek Süleymaniye Kütüphanesi, Zühdü Bey Bölümü, no. 489'da kayıtlı bulunan, 1823 civarına tarihlenen ve istanbul tekkelerindeki postnişinlerin dökümünü veren yazmada, gerekse de istanbul Üniversitesi Kütüphanesi Ibnülemin M. K. İnal Bölümü, no. 2802'de kayıtlı bulunan ve 1249/1834'teII.Mahmudün kızı Saliha Sultanin düğününe davet edilenlerin dökümünü içeren yazmada, Rıfaî şeyhleri arasında bu Kâmil Efendi'nin adı geçer. Diğer taraftan Alemdar Mustafa Paşa'mn oğullarından "Bekâr Bey" lakabı ile tanı-

nan bir Rıfaî şeyhinin de uzun yıllar bu tekkede postnişin olduğu büinmekte, ömründe hiç evlenmemiş ve tekke musikisi alanında istanbul'da şöhret yapmış olan bu şeyhin Kâmil Efendi ile aynı kişi olduğu anlaşılmaktadır. İstanbul'da Rıfaî tekkelerinin yanısıra diğer kıyamî tarikatlara ve devranî tarikatlara mensup tekkelerde de icra edilmesi âdet olan "kıyam tevhidi" adlı zikir türünün Bekâr Bey tarafından içtihat edildiği ve ilk olarak bu tekkede uygulandığı rivayet edilir.

Kâmil Efendi Tekkesi'nde cumartesi günleri ayin icra edildiği, Dahiliye Nezareti' nin hazırlattığı 1301/1885-86 tarihli istatistikte burada 3 erkek ile 1 kadının ikamet ettiği, ayrıca Maliye Nezareti'nden günde 4.032 kuruş ile 1 okka et tahsisatı olduğu bilinmektedir. Bandırmalızade A. Münib Efendi'ye ait *Mecmua-i Tekâyâ'nm* basıldığı 1307/1889-90'da tekkenin postunda İhsan Efendi adında bir şeyh bulunmakta, Hüseyin Vassaf'ın tekkelerin son günlerinde kaleme aldığı *Sefine'de* İhsan Efendi'ye Şeyh Haydar Efendi admda bir kişinin vekâlet ettiği belirtilmektedir. Tekkenin son zâkirbaşısı Albay Zühdü Bey, Cumhuriyet döneminde tekke musikisi ve folklorunun son ustalarmdan birisi olarak tanınmış ve bu hususlarda kendisinden çok yararlanılmıştır.

Tekkenin mescit-tevhidhane binası 1894 depreminde harap olmuş, ahşap olan diğer bölümler de tekkelerin kapatılmasından (1925) sonra son şeyhin veresesi tarafından yıkıcıya satılmış, daha sonra tekkenin arsasına sahip olan Cerrahpaşa Hastanesi 1980'lerde son bina izlerini ortadan kaldırmıştır.

Reşad Ekrem Koçu'nun *İstanbul Ansiklopedisi'nde* yer alan krokiden ve Encümen Arşivi'nde bulunan 1951 tarihli fotoğraflardan mescit-tevhidhane ve ahşap bölümler hakkında belirli ölçüde fikir edinilebilmektedir. Mescit-tevhidhanenin kareye yakın dikdörtgen planlı harimi, kagir duvarlarla kuşatılmış, ahşap bir çatı ile örtülmüştür. Moloz küfeki taşı ile örülmüş cilan duvarlar bir sıra kirpi saçakla son bulmaktadır.

Biri batı, diğeri doğu duvarmda olmak üzere iki giriş vardır. Bunlardan birisi mescidin cemaatine, diğeri tekke mensuplarına tahsis edilmiş olmalıdır. Batı duvarında bir, diğer duvarlarda ikişer tane, çift sıra halinde ikili pencere grubu yer almaktadır. Pencere açıklıktan tuğladan sivri kemerlerle geçilmiştir.

Ampir üslubundaki ayrıntılarından 19. yy'ın birinci çeyreğinde yenilenmiş olduğu anlaşılan mihrap, yarım daire planlı bir niş ile bunu yanlardan kuşatan yivli pilastrlardan ibarettir. Aynı dönemde alt sıradaki pencerelerin de tadil edildiği, sövelerin iptal edilerek hafifletme kemerlerinin altının boşaltıldığı anlaşılmaktadır. Harem ve selamlık bölümleri, dış görünümü itibariyle herhangi bir meskenden farkı olmayan üç katlı ahşap bir binanın içinde toplanmıştır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,.!,* 148; Aynur, *Saliha Sultan,* 39, no. 210; *Asitâne,* 5; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* I, **62**-63, no. 97; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ,* 6; *İhsaiyat II,* 20; Vassaf, *Sefine,* V, 270; *İSTA,* I, 17, V, 2405; Öz, *İstanbul Camileri,* I, 17; *Fatih Camileri,* 273.

M. BAHA TANMAN

KÂMİL EFENDİ TEKKESİ

bak. ŞEYH TÜRLÜ TEKKESİ

KAMONDO, AVRAM

(1758, İstanbul - 30 Mart 1873, Paris) Yahudi banker.

Kamondolar Avrupa'da kolları bulunan İspanyol-Portekiz kökenli bir aile idi. İberik Yanmadası'ndan göç ettikten sonra birkaç yüzyıl Venedik'te yaşayan Kamondo ailesi 18. yy'm sonuna doğru İstanbul'a yerleşti.

Avram Kamondo (Abraham de Kamondo) Ortaköy'de doğdu. Tellal olan babası aynı zamanda Ortaköy Sinagogu yöneticilerindendi. Avram'ın kardeşi İzak ile beraber kurdukları I. Kamondo ve Şürekâsı unvanlı banka devrin sayılı uluslararası finans kuruluşlarından biri oldu. Kardeşi İzak 1832'de vebadan ölünce oğulları olmadığından tüm serveti ve işin idaresi Avram'a kaldı. Avram bankayı başarı ile yönetti ve geliştirdi. Baron Hirş gibi ünlü zenginlerin İstanbul bankeri oldu. Kırım Savaşı (1853-1856) sırasında Osmanlı Devlerinin savunma ihtiyaçlarını da finanse eden banka, Avram Kamondo'nun Paris'e yerleşmesinden sonra (1872) faaliyetini daraltti, önce finansman şubesini tatil edip sadece gayrimenkul idaresi ile yetindi, 1910'ların ikinci yarısmda kapandı.

Avram Kamondo'nun devrin sadrazamı Mustafa Reşid Paşa ile sıkı bir dostluğu vardı. Ekonomik ve mali konularda onun danışmanı olan Kamondo bu dostluğu sonradan Sadrazam Âli Paşa ve Sadrazam Fuad Paşa ile de sürdürdü. Bu arada gerek İtalya Kralı II. Vittorio Emanuele ile olan dostluğu, gerek Avusturya-İtalyan Savaşı dul ve yetimlerine büyük yardımları, İstanbul İtalyan Okulu'na büyük bağışları dolayısıyla kral 28 Nisan 1867'de kendisine ailenin en büyük oğluna veraset yolu ile geçebilmek imtiyazı ile kont unvanmı verdi.

Avram Kamondo Osmanlı Devleti'nde gayrimenkul edinme izni alan ilk yabancı uyruklu kişidir. Bankası, borçlular taahhütlerini zamanmda yerine getirmedikleri zaman ipotek edilen gayrimenkullere sahip olamıyordu. Kamondo durumu saraya arz edince, Abdülaziz (hd 1861-1876) başkalarına emsal olmamak üzere Kamondo' nun gayrimenkul sahibi olmasma izin verdi. Kamondo bu sayede sayısız gayrimenkul satın alma, inşa ettirme ve tasarruf etme imkânına sahip oldu.

19. yy'm ilk yarısmda Osmanlı Yahudileri o denli kara taassup ve cehalet içinde idiler ki dil-din ayırımı yapamıyor, bir yabancı dil öğreneni dahi başka bir dine geçmiş gibi görüyorlardı. Gabay, Karmona, Acıman gibi liderlerin ölümünden sonra İstanbul Yahudileri başsız ve öndersiz kalmıştı. 1830'larda Avram Kamondo cemaatin başına geçip yönetimi eline aldı ve derhal toplumun sorunlarına eğildi. Komando Avrupa ile sıkı ilişkileri sayesinde oralardaki kültür ve eğitim gelişmesini yakinen izliyor, bu gelişmelerden kendi cemaatini de faydalandırmak, son yüzyıl içinde düştükleri karanlık ve cehaletten kurtarmak istiyordu. 1856'da Islahat Fermanı(-0 ile Osmanlı Devleti'nde başlayan reform hareketinden de cesaret alan Kamondo, Türkçe, Fransızca ve İbranicenin okutulacağı modem bir ilkokul fikrini ortaya attı. Aydınların da desteği ile söz konusu okul 1854'te Hasköy'de Piripaşa'da öğretime başladı. Ne var ki, Bernard Brunswick ve Jul Dalem gibi yetenekli eğitimcilerin yönetiminde olan ve toplumda Escuola diye adlandırılan bu okul, bazı tutucu hahamlarca kötü karşılandı ve din elden gidiyor şeklinde yorumlandı. Fanatiklerin gerek cemaat teşkilatmda, gerekse topluluk içerisinde kopardıkları yaygara o kadar büyüktü ki Avram Kamondo

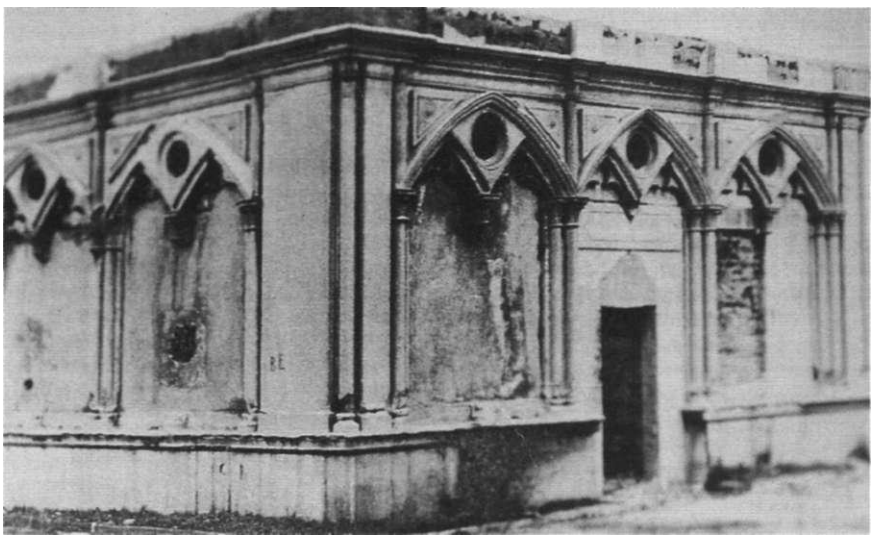

Avram Kamondo'nun Hasköy sırtlanndaki anıtmezarı.
Naim Güleryüz arşivi

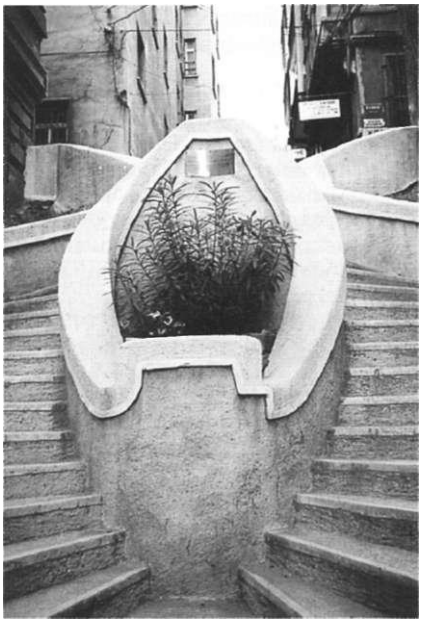

Avram Kamondo'nun yaptırdığı Bankalar Caddesi'ne inen Kamondo Merdivenleri.
Naim Güleryüz arşivi

1859'da projeyi devam ettirebilmek için okul yönetimi ve öğretim programı ile ilgili 7 maddelik bir muhtırayı kabul ederek tutucu çevreye taviz vermek mecburiyetinde kadı. Fakat kısır görüşlü bazı fanatik hahamlar ve onların telkinine kapılan cahil kişiler bu kadar tavizle yetinmiyor, çocuklarımız Hıristiyanlaştırılıyor feryadıyla Fransızca ve modern eğitimin ders programlarından kaldırılmasını istiyordu. Kamondo ve aydınlar, Hahambaşı Yakup Avigdorün da desteği ile bu baskıya dayanmaya, karşı koymaya gayret ediyordu. Yahudiler arasındaki ihtilaflardan sıkılan Abdülaziz'in iradesi ile Musevi cemaati tarafından hazırlanan Hahamhane Nizamnamesi 1867'de yürürlüğe kondu.

Avram Kamondo tek oğlunun 1866'da ölümünden soma torunları ile birlikte Paris'e gitmeye karar vererek, 1872'de Paris'e yerleşti ve ertesi yıl Pare Monceau'daki köşkünde vefat etti. Kalbi ve anıları ile bağlı olduğu istanbul'a gömülmeyi vasiyet eden Avram Kamondo'nun naaşı Osmanlı Elçiliği'nin tavassutu ile istanbul'a getirtilerek 14 Nisan 1873 Pazartesi günü görkemli bir törenle Hasköy'de önceden inşa ettirdiği anıtmezarda toprağa verildi.

Kamondo Türkiye'de o denli sevilen ve sayılan bir kişi idi ki cenaze töreni günü İstanbul'daki Yahudiler yas tutarken borsa ve finans kuruluşları işlerini tatil etti, Galata ve Haliç esnafı dükkânlarım kapattı.

Kamondo'nun anıtmezarı Hasköy Mezarlığında, çevre yolunun Şişli'den Haliç Köprüsü'ne giderken sağ kesiminde, hafif yüksekte görülen dört köşeli yapıdır. Muhtelif zamanlarda yapılan tamirat ve restorasyonlara rağmen mermer, demir ve kurşunlarının sıkça çalınması nedeniyle layık olduğu ihtişamdan uzak, zamana karşı direnmektedir. Yapı bu arada Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulunun 22 Mart 1991 tarih ve 2570 sayılı kararı ile korunması gerekli kültür varlığı olarak tescil edilmiştir.

Kamondo Bankası'mn görkemli günlerinde idare merkezi, Galata'da bugün Beyoğlu Belediye Hastanesi ve Sankt Georg Avusturya Lisesinin bulunduğu cadde ile dikine kesişen Kamondo Sokağı'nda bulunmakta idi. Bu sokağm günümüzde adı Banker Sokağı'dır.

Voyvoda Caddesi (Bankalar Caddesi) üzerinde TC Merkez Bankası ve Osmanlı Bankası binalarının hemen hemen karşısına isabet eden görkemli ve ilginç merdivenler de anacadde ile Banker Sokağı'nı birleştirmekte ve bunları yaptırtan Kamondo'nun anısına Kamondo Merdivenleri olarak anılmaktadır.

Bibi. M. Franco, *Essai sur l'histoire des Israelites de l'Empire Ottoman,* Paris, 1897, s. 245-248; A. Galante, *Encore un nouveau recueil,* İst., 1953; K. S. Sel, *Türk Masonluk Tarihine Ait Üç Etüd,* İst, 1973.

NAİM GÜLERYÜZ

KAMONDO HANI

Galata'da, Serdar-ı Ekrem Sokağı üzerinde, giriş kapısı **36** numaralı yapı.

19- yy'ın sonlarında neoklasik üslupta inşa edilmiştir. Bina, Galata'nın tanınmış bankerlerinden Avram Kamondo(->) tarafından yaptırılmıştır. Mustafa Reşid Paşa'mn da sarrafı olan Avram Kamondo, Galata'da geniş araziler satın alarak büyük binalar inşa etmiş bir spekülatördü. Aynı zamanda, İntizam-ı Şehir Komisyonu üyesiydi. Ancak, yazılı kaynaklarda hanın mimarına ve yapım tarihine rastlanmamıştır.

Dört katlı olarak inşa edilen binada, giriş katı dükkânlara ayrılmıştır. Binaya giriş için kullanılan kapı dışındaki diğer kapılar dükkânlara aittir. Bu katta yer alan tüm girişler kemerlidir. Ana girişin üzerindeki günümüze kadar ulaşmış olan konsollardan, burada muhtemelen ahşap bir saçak olduğu anlaşılmaktadır.

Kamondo Haninin cumbalanndan detay.
Banu Kutun/Obscura, 1994

Simetrik plana sahip olan binada, ikinci ve üçüncü katlarda yer alan ahşap cumbalar alışılmadık bir üslup sergilerler. Cephe simetri ekseninin iki yanma yerleştirilmiş olan bu ahşap cumbalar pencere hizasına kadar yükselmektedir. Cumbalarda pencere eteğinde yer alan panolarda baklava motifleri bulunur. Bu süsleme öğesi ve cumbalarla Osmanlı mimarisinin bazı karakteristik özellikleri yapıda uygulanmıştır. İkinci ve üçüncü katlar boyunca dört adet pilastr yükselmektedir. Eklektik başlıklı bu pilastrlar birer kaideye otururlar. Pilastrların birleştirdiği bu katlar silmelerle belirtilmiştir. Bu katlarda yer alan pencereler denizliklidir. Üçüncü ve dördüncü katlar boyunca simetrik olarak yerleştirilen ikinci bir grup ahşap cumbalar da bu katları kendi içinde birleştirir. Pilastrlardan oluşan orta bölüm bir dizi konsol ile sonlandırılmıştır. Cephenin orta kısmına rastlayan bu konsol dizisini yanlarda silmeler takip eder. Yapı bir çekme kat ile tamamlanmıştır.

BANU KUTUN

KANAAT LOKANTASI

İstanbul'un geleneksel Türk yemekleri yapan lokantalarındandır. İlk olarak **1933**'te Üsküdar'da Bitpazarı denilen mevkide Ali Özçakmak tarafından açıldı, sonra Mihrimah Sultan Camii'nin yamndaki yerine taşındı, çarşı ve iskele civarında iki yer daha değiştirdikten soma, 1955'te, Üsküdar'dan Bağlarbaşı'na giden Selman-ı Pak Caddesi'nin gene Üsküdar çarşısına dahil kesiminde, bugünkü yerine taşındı. 196l'de lokantayı Vahdettin, Kenan ve Fuat Kargılı kardeşler devraldılar, 200 yıl kadar önce İstanbul'a göçmüş olan aile daha önce kentin İstanbul yakasında, bu arada Kapalıçarşı'da, Mısır Çarşısında, Köprüaltında, Eminönü-Bahçekapı'da lokanta işlettiğinden, bu meslek babadan oğula bir aile uğraşı haline gelmişti. Bugün de bir aile işletmesi olarak varlığını sürdüren lokantayı fiilen yöneten Fuat Kargılı, personel arasında baba-oğul-kardeş gibi birbiriyle akraba çalışanların çoğunlukta olduğunu, mesleğin inceliklerini sürdürme, yeni personeli yetiştirme, onları titizliğe alıştırma vb'lerinin gereğinin bu şekilde daha iyi yerine getirilebildiğini, meslekte istikrar ve sürekliliğin önem taşıdığını, örneğin aşçıbaşının 38 yıldır, diğer personelin çoğunun da 20-25 yıldır Kanaat Lokantasında çalışmakta olduğunu belirtmektedir.

1980lerin ortalarına değin, daha ziyade yöredekilerin tanıdığı bir lokantayken, o yıllardan itibaren basındaki tanıtıcı yazı ve röportajlarla İstanbul çapında ün kazanıp, revaç gören Kanaat Lokantası 1988'de genişletildi ve bugün 51 yönetici, 451 personel 50 kişinin çalıştığı, günde 1.000-1.500 kişiye yemek servisi yapan bir işletme haline geldi. Lokantası konusunda artan ilginin, geleneksel mutfağımıza ve onun usullerine sadık lokantaların son zamanlarda azalması nedeniyle, Kanaatin o sayısı iyice azalmış olan lokantalardan birisi olduğu ve Osmanlı'nın yemek pişirme titizliklerini sürdürdüğü için değer kazan-

Kanaat Lokantası'nm içinden bir görünüm.
Bünyad Dinç

dığını söyleyen Kargılı, mesleğinin özelliklerinin, özen, kaliteli malzeme (katkı maddesi olmayan doğal ve taze malzeme) kullanımı olduğunu ve bunun için sebzelerin her gün halden alındığını, sütün, yumurtanın köylerden, etin Sütlüce'den özel olarak geldiğini, bazı ürünlerinse doğrudan üreticiden sağlandığını, örneğin kabak tatlısı yapmak için Çorlu'dan yamaç kabağı (fazla su emmemiş kabak), Erzincan'dan lezzetli dermason kuru fasulye, dondurma için Yozgat'tan sahlep, ayva tatüsı için Karacabey'den ayva getirttiğini, vişneleri ise Kütahya aşılı vişneliklerden seçtiğini, ayrıca yemeğin sadece bir damak lezzeti konusu olmadığını, aynı zamanda göze de hitap etmesi gerektiğini ve kokunun da önem taşıdığını böylece, hazırlanan yemekte beş duyumuzdan üçünün de gözetilmesi gerektiğini belirtmektedir.

Vizyon dergisinin 1994 Şubat sayısında en iyi 100 lokanta arasında ilan ettiği ve yemekleri arasında paça çorbasını İstanbul'da en iyisi diye tanıttığı Kanaat Lokantası'nm özgün yemekleri içinde kuzu elbasan tava, oğmaç çorbası, tekke pilavı (ya da Özbek pilavı, Buhara pilavı) zeytinyağlı enginar, kuru kayısıdan yapılan elmasiye tatlısı sayılabilir. Lokantanın sütlü tadılan, özellikle fırında sütlacı ile dondurması da çok beğenilmektedir.

İSTANBUL

KANALİZASYON

bak. ATIKSU

KANARYA

Küçükçekmece îlçesi(-0 sınırları içerisinde, Küçükçekmece Gölü'nün doğu kıyısında, aynı adlı banliyö istasyonu etrafında şekillenmiş mahalle.

E-5 ve TEM otoyollarının arasındaki bantta yer alması ve Sirkeci'ye kadar uzanan bantta, kentin merkezi iş alanına hızlı tren bağlantılarına sahip bulunması nedeniyle, kent merkezine uzakkğı görece az duyumsayan bir yerleşme birimidir. Öte yandan, Eminönü'nde başlayarak batı yönünde ilerleyen bitişik kent dokusunun Küçükçekmece Gölü'nün oluşturduğu doğal engelle sınırlandığı bir bölgede bulunmaktadır. 1985 tarihli mahalle sınırları haritasına göre, batıda Küçükçekmece Gölü, kuzeyde Halkalı, güneyde Küçükçekmece İlçesinin Cumhuriyet, doğuda ise Sefaköy'ün Söğütlüçeşme mahalleleriyle sınırlanmış bulunuyordu.

Kanarya Mahallesinin konut ve yol dokusu, geniş çiftlik arazüerinin yasadışı bir bölünüşüyle şekülenmiştir. Bu bölünmeyle elde edilen sokak isimlerinin tümü kuş isimleriyle adlandırılmıştır. Kanarya Mahallesinin yakın çevresinde çok önemli sanayi kuruluşları ve küçük sanayi kompleksleri bulunur. Mahalle içerisinde de çok sayıda tekstil atölyesi vardır. Bu atölyelerde gerçekleşen üretim sürecinin bazı önemli aşamaları evlerde sürdürülür. Görece eski tarihlerde oluşmuş bir mülkiyet dokusu üzerinde gelişmiş olması nedeniyle, Kanarya Mahallesinin nüfus gelişimi benzer yerleşmelere göre oldukça yavaş seyretmiştir. Nitekim Tablo I'de 1970-1990 arasında Kanarya nüfusunun sadece **3** kat arttığı görülüyor.

Bu görece yavaş büyüme süreci sonucunda, Kanarya nüfusu içerisinde İstanbul doğumluların oranı yüzde **36,7** düzeyinde bulunmaktadır. Bu oran metropoliten ortalamanın (yüzde **37,6)** sadece 1 puan altındadır.

Göçmen nüfusun doğum yerleri itibariyle dağılımı incelendiğinde Kanarya'mn Türkiye'nin neredeyse tüm illerinden göç aldığı görülmektedir (Tablo II). Bu arada Kanarya Mahallesinde Bulgaristan ve (eski) Yugoslavya göçmenlerinin, metropoliten alan ortalamasını iki kat aşan bir yoğunlukla temsil edilmeleri dikkat çekicidir.

Tablo I
Kanarya Mahallesi'nin Nüfus Gelişimi

Yıllar	*Nüfus*
1970	13.017
1975	18.270
1980	24.162
1985	27.429
1990	33.990

Kaynak: 1970-19« dönemine ilişkin nüfus verileri *İstanbul Ulaşım Çalışması* verilerinden; 1990 verileri *1990 Genel Nüfus Sayımı İstanbul îli* kitabı verilerinden alınmıştır.

Diğer taraftan Kanarya Mahallesi'nde metropoliten alan ortalamasının üzerinde bir yoğunlukla temsil edilen 10 il içerisinde Trakya bölgesinin 3 ilinin ve bu illere komşu Çanakkale'nin bulunuşu dikkat çekicidir. İstanbul'da toplam göçmen nüfusun sadece yüzde 4'ünü oluşturan Trakya illerinden gelen göçmenler, Kanarya Mahallesi'nde toplam göçmen nüfusun yüzde 21,34'ünü oluşturmaktadırlar. Bu gruba Bulgaristan ve Yugoslavya göçmenleri de ilave edildiğinde Kanarya Mahallesindeki toplam göçmen nüfusun yüzde 31,05'inin Balkanlar'dan ve Trakya'dan gelen göçmenlerden oluştuğu görülmektedir.

Bu tür bir dağılım tablosunun yorumlanabilmesi için, belirli bir mahallede öne çıkan göçmen grupları arasında görülen birliktelik ilişkileri, makro düzeyde genel bir eğilimi yansıtabilecekleri gibi, tümüyle yerel ve arızi koşullara bağımlı olarak şekillenen komşuluk ilişkilerinden de kaynaklanabilir.

Bu yerleşme davranışının ve bu farklılaşmanın nedenlerini henüz bilmiyoruz. Ancak, henüz yayımlanmamış bir göçmen yerseçim araştırmasının ilk bulguları, bu makro düzey yerleşme örüntüsündeki komşuluk ilişkilerinden önemli bir bölümünün yüzeysel veya tesadüfi olmaktan çok uzak olduğunu göstermektedir. Kanarya Mahallesi'nde metropoliten ortalamaların çok üzerinde bir yoğunlukla temsil edilen Çanakkale, Edime, Kırklareli ve Tekirdağ illerinden gelen göçmenlerin, bu mahallede kurduklan komşuluk ilişkilerinin hiç de yüzeysel ve rastlantısal olmadığı, mahallede gözlenen Batı kökenli (Trakyalı) göçmen yoğunlaşmasının İstanbul genelinde gözlenen birlikte oturma, yer seçme eğilimini yansıttığı söylenebilir. Buna karşılık aynı eğilim Bitlis, Gümüşhane ve Yozgat'tan gelen göçmenler için geçerli değildir. Sözgelimi, Yozgat ve Bitlislilerin Kanarya Mahallesi'ndeki komşularıyla kurdukları birliktelik ilişkisinin yönü ve düzeyinin istanbul geneliyle karşılaştırıldığında anlamlı ve kayda değer olmadığı görülüyor. Gümüşhaneli göçmenler açısmdan oldukça ilginç bir durum var. Gümüşhaneliler İstanbul genelinde Kanarya Mahallesi'nde karşımıza çıkan komşularıyla itici bir ilişki içerisinde bulunuyorlar. Gümüşhaneliler açısından en itici grup Çanakkalelilerdir. Öte yandan Gümüşhanelilerle ilişkilerine bakıldığında, Trakya'nın tüm illeri negatif değerler almaktadır. Dolayısıyla, bu mahalledeki Gümüşhane kökenli göçmenlerin komşularıyla kurdukları ilişkileri yerel veya arızi nedenlere bağlayabiliriz. Son olarak Kanarya Mahallesi'nde birbirleriyle komşu durumdaki Malatya, Mardin ve Niğdeli göçmenlerin, istanbul genelinde -Trakyalılar kadar olmasa da- orta düzeyde bir birliktelik ilişkisine sahip oldukları söylenebilir.

Nüfusun Eğitim Durumu: **6** ve daha yukarı yaşlardaki okul çağmdaki toplam nüfus içerisinde okuma yazma bilmeyen-

Tablo H
Kanarya Mahallesi'ne İstanbul İl Genelinin Üzerinde Göç Veren Yerler ve Payları (%)

Doğum Yeri	*Kanarya içindeki*	*Göçmen Payı*	*Nüfusu (a)*	*İstanbul İçindeki*	*Göçmen Payı*	*Nüfusu (b)*
Bitlis	5,20	(8,66)	**	0,60		
Çanakkale	1,07	(1,18)		0,90		
Edirne	4,55	(3,79)		1,20		
Gümüşhane	1,81	(1,21)		1,50		
Kırklareli	9,20	(6,57)		1,40		
Malatya	7,78	(2,51)		3,10		
Mardin	0,85	(1,06)		0,80		
Niğde	0,79	(1,13)		0,70		
Tekirdağ	7,59	(5,42)		1,40		
Yozgat	1,60	(2,00)		0,80		
Bulgaristan	7,23	(2,58)		2,80		
Yugoslavya	2,48	(1,31)		1,90		
Toplam Göçmen Nüfus İçerisindeki Payı*	50,15	(2,97)		17,10		

(a) Devlet İstatistik Enstitüsü Başkanlığı'nca *istanbul Ansiklopedisi* için özel olarak hazırlanan "Mahalleler İtibariyle Döküm Tablolarından hesaplanmıştır.
(b) *1990 Genel Nüfus Sayımı İstanbul İli* kitabı Tablo 7'den hesaplanmıştır.
* "Toplam Göçmen Nüfus İçerisindeki Pay", toplam nüfustan İstanbul doğumlular düşüldükten sonra hesaplanmıştır.
** Parantez içindeki veriler, Kanarya'daki göçmen yoğunluğunun İstanbul genelinin kaç kat üzerinde olduğunu göstermektedir.

lerin oranı büyükşehirde yüzde 9,5 iken aynı oran Kanarya'da yüzde 10,22 düzeyindedir. Erkek ve kadın nüfus ayrı ayn ele alındığmda önemli bir farklılaşma görülmektedir. Erkeklerde, okuma yazma bilmeyenlerin oranı yüzde 4,9 olup, büyükşehir ortalamasına (yüzde 4,7) oldukça yakın bir düzeydedir. Kadınlarda okuma yazma bilmeyenlerin yüzde 15,8 olan oranı, büyükşehir ortalamasından (yüzde 14,7) biraz daha yüksektir. Ancak, okullaşma oranlarına bakıldığında büyükşehir ortalamasını aşan değerlere rastlanıyor. Nitekim, büyükşehirde toplam eğitim çağı nüfusunun yüzde 47,7'si ilkokul mezunu iken, aym oran Kanarya'da yüzde 54,96 düzeyindedir. Erkek nüfusta, büyükşehir ortalaması yüzde 49,4, Kanarya'da yüzde 56,3 düzeyindedir. Kadınlarda ilkokul mezunlarının oranı, büyükşehir ortalamasından 8 puan daha yüksektir (büyükşehirde yüzde 45,9, Kanarya'da yüzde 53,6).

Ortaokul mezunları kategorisinden itibaren büyükşehir ortalamalarının az da olsa altında kalınıyor. Nitekim, toplam okul çağı nüfusu içerisinde ortaokul mezunlarının oranı, büyükşehirde yüzde 11,1, Kanarya'da yüzde 10,5'dir. Ortaokul mezunu erkeklerin oram (yüzde 12,5), büyükşehir ortalamasına (yüzde 12,5) eşit düzeydedir. Kadınlarda ise aynı oran yüzde 8,34'tür. Kanarya Mahallesi ile büyükşehir eğitim düzeyleri arasında lise, lise dengi ve yüksekokul mezunları göz önüne alındığında kayda değer bir farklılaşma görülüyor. Büyükşehirde toplam okul çağı nüfusunun yüzde 9,8'i lise, yüzde 2,511 lise dengi meslek okulu mezunu iken, aynı oranlar Kanarya'da sırasıyla yüzde 6,03 ve yüzde 2,35 düzeyindedir. Lise ve üstü eğitim kurumu mezunu kadın nüfusa bakıldığında büyükşehir ortalaması ile aradaki makasın giderek açıldığı görülüyor. Büyükşehir genelinde okul çağı kadın nüfusunun yüzde 9,3'ü lise mezunu iken, Kanarya'da bu oran yüzde 5,16'dır. Yüksekokul mezunu kadın nüfus açısmdan Kanarya Mahallesi, büyükşehir ortalamasının (yüzde 3,9) yaklaşık 3,2 kat altında bir değere sahiptir. Kanarya'da yüksekokul mezunu kadınlar, okul çağındaki toplam kadın nüfusunun ancak yüzde 1,22'sini oluşturmaktadır. Kuşkusuz bu farklılaşmanın etkilerini nüfusun istihdam alanlarına dağılımında da izlemek olanaklıdır.

Nüfusun Temel Işkottan İtibariyle Dağılımı: Kanarya'da nüfusun temel iktisadi faaliyet kollan itibariyle dağılımı Tablo III'te 1990 Genel Nüfus Sayımı'nda İstanbul geneli için elde edilen bilgilerle karşılaştırmalı olarak verilmektedir.

İlmi teknik elemanlar ve tarım dışında kalan tüm kategorilerde İstanbul büyükşehir ortalamasına yakın veya bu ortalamanın üzerinde değerlere rasdanmaktadır. Bu farklılaşmaya rağmen mahalledeki ekonomik açıdan aktif nüfusun yarıdan fazlası, büyükşehir ortalamasının 6 puan üzerindeki "imalat sanayii çalışanları ve ulaştırma makinesi kullananlar" kategorisinde çalışmaktadır. Bu sonuç, Kanarya'da kişisel hizmet ve sanayi dallarında uzmanlaşmış bir istihdam yapısının bulunduğunu gösterir. Dolayısıyla Kanarya Mahallesi sanayi alanında gerçekleşecek değişim ve dönüşümlere oldukça duyarlı bir istihdam yapısına sahiptir.

31 işkolu içeren tarım dışı üretim faaliyetlerinde çalışanlar ve ulaştırma makinesi kullananlar kategorisindeki dağılım incelendiğinde kayda değer bir iç farklılaşma göze çarpmaktadır. Mahalledeki istihdamın yarıdan fazlasını oluşturan bu önemli kategorinin dağılım kalıbı incelendiğinde, ayakkabı ve deri işçileri, terzi, döşemeci vb işçiler, mürettip, baskıcı ve ciltçiler kategorilerinde büyükşehir ortalamasının çok üzerinde istihdam yoğunluklanna rastlanıyor. Büyükşehirde toplam sanayi istihdamının yüzde 20'sini oluşturan bu üç kategori çalışanları, Kanarya'da toplam sanayi istihdamının yaklaşık yüzde 51'ini oluşturmaktadır. Diğer bir deyişle, Kanarya Mahallesi daha çok beceri gerektiren işkollarında uzmanlaşmış bir işgücüne sahip bulunmaktadır. Kanarya Mahallesi'nde, becerisiz (mesleksiz) sıra işçilerinin toplam istihdam içerisindeki payları İstanbul genel düzeyinin 3 kat altındadır.

Terzilik ve döşemecilik, ayakkabı ve deri işçiliği, Kanarya Mahallesi'ndeki istihdam yapısının ana taşıyıcılarını oluşturmaktadır. Bu işkollarındaki yoğunlaşma, Kanarya Mahallesi'nin, Yenibosna'da yer alan tekstil-konfeksiyon üretim kompleksine ve Güneşlideki yeni basın kuruluşlarına komşu olması ve kendi bünyesinde çok sayıda küçük tekstil atölyesi barmdırmasıyla açık-

Tablo III
Kanarya Mahallesi ve İstanbul Genelinde İstihdam Yapıları

Son Hafta Tuttuğu İş	*Kanarya Mahallesi'nde Gözlenen % Ağırlık*	*İstanbul Genelinde Gözlenen % Ağırlık*
İlmi ve teknik elemanlar, serbest meslek sahipleri	5,18	8,80
Müteşebbisler, direktörler ve üst kademe yöneticileri	2,52	2,90
İdari personel ve benzeri çalışanlar	8,21	7,63
Ticaret ve satış personeli	15,14	13,50
Hizmet işlerinde çalışanlar	9,49	9,82
Tarım, hayvancılık, ormancılık, balıkçılık vb	0,65	4,90
Tarım dışı üretim faaliyetlerinde çalışanlar ve ulaştırma makinesi kullananlar	52,23	46,20
İşsiz olup iş arayanlar	6,42	6,20

Kaynak: Devlet İstatistik Enstitüsü Başkanlığı'nca *İstanbul Ansiklopedisi* için özel olarak hazırlanan "Mahalleler İtibariyle Döküm Tabloları"ndan hesaplanmıştır.
1990 Genel Nüfus Sayımı İstanbul İli kitabı Tablo 18'den hesaplanmıştır. Bu sayım sonuçlarına göre Kanarya'da son haftada bir iş tutan nüfus toplamı 12.306 kişi olup bunun 9.912'si erkek, 2.394'ü kadındır.

lanabilir. Burada yapılan bir saha araştırması Kanarya Mahallesi'ndeki işyerleriyle bu mahalledeki konutlar arasında sıkı ve düzenli bir eve iş verme ilişkisinin bulunduğunu ortaya koymaktadır. Bu işkollarının kadın işçilere açık olması ve Kanarya' da eve iş verme sürecinin yaygınlığı yüzünden, kadınların sanayi işgücüne katılma oranı, metropoliten ortalamanın yaklaşık 2 kat üzerindedir. Metropoliten sanayi işgücü içerisinde kadın işçi oranı yüzde 11,04 iken Kanarya'da kadın işçiler sanayi işgücünün yüzde 19,50'sini oluşturmaktadırlar.

Bu bulgular Kanarya Mahallesinin, Küçükçekmece Gölü'nün karşı yakasındaki komşularından, örneğin Firuzköy'den çok farklı toplum ve istihdam yapılarına sahip olduğunu gösteriyor.

Tarihi bir çekirdeğe sahip olmayan, eski büyük çiftlik arazileri üzerinde oluşmuş Kanarya'nın yerleşme düzeni, güneybatı-kuzeydoğu veya doğu-batı doğrultusunda uzanan, tümü kuş adlı olan caddeleri dik açılarla kesen yine kuş adlı sokaklarla, tam bir ızgara plana göredir. Yerleşmenin batısında tren yoluna ve göle paralel giden Hatboyu Caddesi, kuzeye doğru Yanmburgaz Caddesi olarak devam eder. Mahalle doğuda Halkalı, kuzeyde Huzur caddeleriyle sınırlıdır. Cumhuriyet Mahallesi ile sınırım ise güneyde Leylek Caddesi çizer. Mahallede önemli bir eski eser yoktur.

Bibi. T. Şenyapılı, "A New Stage of Gecekondu Housing in Istanbul", *Development of Istanbul Metropolitan Area and Low Cost Housing,* lst., 1992, s. 182-209; *1990 Genel Nüfus Sayımı, Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, İstanbul,* Ankara, 1993; M. Güvenç, "istanbul'da Göçmen Yerleşim Kalıpları Araştırması", (Ortadoğu Teknik Üniversitesi, yayımlanmamış araştırma raporu), Ankara, 1994.

MURAT GÜVENÇ

KANDİLİ GÜZEL MESCİDİ

bak. PARMAKKAPI MESCİDİ

KANDİLLER

Müslümanlarca kutsal sayılan geceler, II. Selim döneminde (1566-1574) minarelere kandiller yakılıp mahyalar asılarak duyurulmaya başlandığı için "kandil gecesi" diye anılır olmuştur. Kandillere, eskiden "kutsal gece" anlamında "leyle-i mübareke" de denirdi.

istanbul halkı bu kutsal geceleri, anlamlarına uygun bir biçimde ibadet, dua ve zikirle geçirirdi.

Hicri takvime göre Hz Muhammed'in rebiülevvel ayının 12. gününün gecesi, doğduğu kabul edildiğinden "mevlit kandili" olarak adlandırılmıştır, ilk kandil olması nedeniyle halk arasında coşkuyla kutlanır. Öteki kandillerde de okunmakla birlikte bu geceyi anlattığı için yatsı namazından soma "mevlit" okunurdu. Osmanlı padişahlarının mevlit kandilinde saraydan çıkarak Ayasofya ya da Sultan Ahmed Camii'ne gidiş ve dönüşlerinde düzenlenen mevlit alayı(-0 da bu geceye verilen önemi göstermektedir. Günümüzde mevlit kandilini izleyen hafta "Kutlu Doğum Haftası" olarak kutlanmaktadır.

Hicri takvime göre recep ayının ilk cuma gecesi "regaip kandili"dir. Bu gece Hz Muhammed'in ana rahmine düştüğü kabul edilir. Regaip kandili istanbul tekkelerinde coşkuyla kutlanırdı. Mutasavvıf şairlerin "regaibiye" adıyla kaleme aldığı ve bu gecenin yücelMerini dile getirdiği şiirler bestelenerek okunur, evlerde kandil simidi ve şekerlemeler yenirdi. Regaip gecesinde, Hz Muhammed'in de kıldığı kabul edilen 12 rekat namazı kılmak halk arasında da yaygınlık kazanmıştır. Öteki kandillerde olduğu gibi bu kandilde de minareler ışıklandırılır. Hz Muhammed'in, Hicret'ten bir yıl önce **(621),** recep ayının 27. gecesinde göğe yükseldiğine inanılır. Müslümanların kadir gecesinden sonra en kutsal saydığı gece. "miraç kandili" olarak anılır, bu gece de minareler kandil ve mahyalarla süslenirdi. Bu geceyi anlatan, manzum olarak kaleme alınmış miraciyeler (miracname) özel olarak bestelenir ve tekkelerde okunur, dinleyenlere de süt ve loğusa şerbeti ikram edilirdi.

Hicri takvime göre şaban ayının 15. gecesi berat kandilidir. Tanrının günahları bağışladığı, bir yıl boyunca olacakların belirlendiği. Hz Muhammed'e şefaat yetkisinin bu gece verildiği, bu gece yapılan ibadetin anlamı ve değerinin daha farklı olduğu inancı çok yaygındır.

Ramazanın 27. gecesi olan kadir gecesi de kandiller içinde en büyüğü sayılır. Kuran'ın bu gece nazil olmaya başladığı, duaların geri çevrilmediği, ibadetlerin diğer gün ve gecelere göre daha anlamlı olduğu kabul edilir.

istanbul'da kadir gecesi, padişahın teravih namazı kılmak için saraydan camiye gidiş ve dönüşünde kadir alayı(->) düzenlenirdi. Ayasofya ve Eyüb Sultan camilerinde sabana kadar ibadet edilir; tekkelerde hatim mdirilir. mevlit okunur, ayinler düzenlenirdi. Kadir gecesi aynı zamanda ramazanın son günlerinin habercisi olduğundan ayn bir duygusallık da taşırdı.

Kandiller istanbul hayatmın ibadetle, dua ve niyazla dolu geceleri yanında, komşuluk ilişkilerinin de ilginç bir çehresini oluştururdu. Bugünde "kandil simidi", minarelerin ışıklandırılması ve yatsı namazından soma okunan mevlitle bu kutsal geceler yaşatılmaya devam edilmektedir.

İSTANBUL

KANDİLLİ

Boğaziçi'nin en dar yerinde, Anadolu yakasında, karşıdaki Bebek Koyu'na doğru uzanan sivri bumun ardmda yer alan semt.

İdari açıdan Üsküdar İlçesine bağlı bir mahalledir. Güneyde Vaniköy(->), kuzey ve kuzeydoğuda Küçüksu(->), doğuda Bahçelievler-Talimhane mahalleleri ile çevrilidir. Semtin önünden denize ve yalılara paralel Kandilli Caddesi geçer. Yalılar dışında yerleşme, iskele Meydam'ndan ve daha güneyde kalan Sıraevler Sokağından başlayarak içerilerde, tepelere doğru uzanan zaman zaman dik yokuşlu yollar ve ara sokaklar çevresinde gelişmiştir. Geçmişte olduğu gibi günümüzde de, Anadolu yakası Boğaziçi köyleri arasında, en seçkin sayılanlardan biridir.

Kandilli Bumu, Boğaziçi'nin kuzey-güney yöndeki akıntıları için topografik bir engel oluşturduğundan, bu noktada akıntılar güçlü ve deniz çırpıntılıdır. Kandilli Akıntı Burnu da denen bu bölgenin, antik çağda Echia (ya da Ekhaia) olarak adlandırıldığı; Bizans döneminde ise Vaniköy ile Göksu arasındaki dik yamaçlara Broktoi veya Prookhtoi denildiği sanılmaktadır. Çeşitli gezgin ve tarihçiler bölgeyi farklı adlarla da anmışlardır. Anton Dethier(->), sert akıntılar yüzünden "tehlike" anlamında "Perirron" dendiğini; tarihçi Pitton de Tournefort, "Bosforus Nikopolis"; Pierre Gilles(->) ise "Moltorino" dendiğini yazarlar. Osmanlı döneminde yörenin Kandilli admı alması konusunda da çeşitli rivayetler vardır. Bir varsayıma göre,

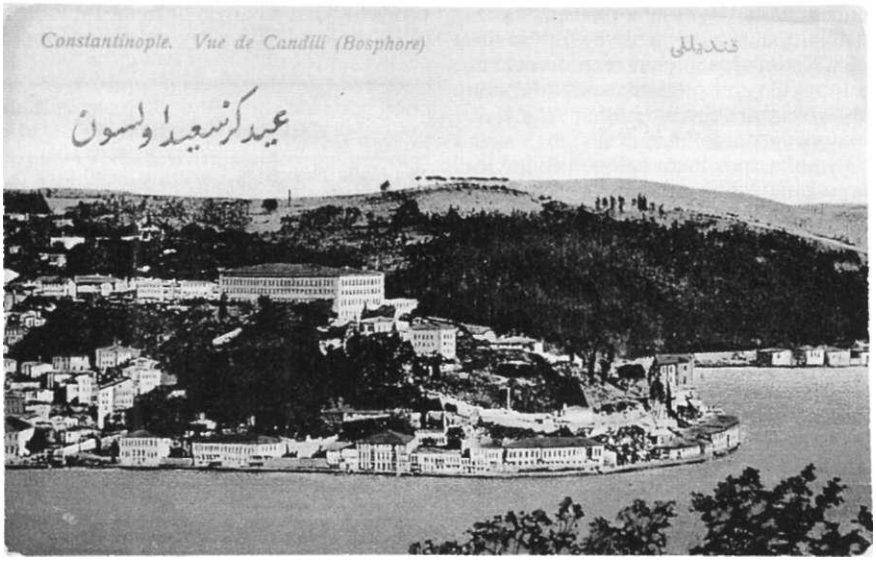

Yüzyıl başından bir kartpostalda Kandilli.
Galeri Alfa

eski dönemlerde tehlikeli olan Akıntı Burnunda geceleri gemicilere işaret vermek için sürekli yakılan işaret fenerleri yüzünden buraya Kandilli denmiş; bir başka söylentiye göre, İV. Murad (hd **1623**-1640) Revan seferi dönüşünde burada kendisi için inşa edilen kasra gelmiş ve oğlu Şehzade Mehmed buradaki sarayda doğduğu zaman bahçedeki bir servi ağacım kandillerle donatmış ve kandiller geceler boyunca yandığı için semte bu ad verilmiştir. İnciciyan ise diğerleri yanında, padişah hasekilerinden birinin kendini buradan denize atması (veya denize atılması) sonucunda boğulup ölmesi üzerine Akıntı Burnu'na "Kan Dili" dendiği şeklindeki bir başka rivayeti nakleder.

Kandilli'de, 18. yy'a kadar, padişahların ünlü Kandilli Bahçesi(->) dışında yerleşme olmadığı anlaşılıyor. Evliya Çelebi 17. yy'ın ortalarında Kandilliyi anlatırken "Kandilli Hasbahçesi Göksu'nun cenubu karşısında bir bağ-ı irem'dir ki Murad-ı Salis binasıdır" der. Akıntı Burnu'nda set set bir kaya üzerinde birçok kasırdan ve ardındaki dağlık bölgeden ve bağlardan söz eder. Kandilli Hasbahçesi'nin yıldızı asıl IV. Murad döneminde parlamış, buraya bir saray (kasır) yapılmış, padişah Kandilli Sarayı'nda sık sık kalmıştır. Bu saray ve kasırlar IV. Mehmed zamanında (1648-1687) onarım görmüştür. III. Ahmed döneminde (1703-1730) Kandilli Bumu civannda, bağımsız binalar halinde 4 kasır, 1 köşk, 3 de oda bulunduğu; bunlardan bir bölümünün denizin kenarmda ve üzerinde (Kurşunlu Kasır) bir bölümünün ise (örneğin Bülbül Köşkü) Kandilli sırtlarındaki korularda olduğu anlaşılıyor.

Kandillinin bir hasbahçe olmaktan çıkıp iskâna açılması 18. yy'm ortalarındadır. I. Mahmud 1740'larda Kandilli Hasbahçesi'nin geniş arazisini parselletip "icare-i müeccele" denilen çok uzun süreli kiralama ve kullanım hakkı verme yoluyla burada ev yapıp oturmak isteyenlere dağıtmış; bu tarihlerden sonra da köy hızla gelişmiştir. Kendisi için de buraya bir sahilsaray yaptıran padişah ve Kandillide yalıları, köşkleri olan diğer devlet erkânı, semtte cami, çeşme, kuyu, hamam gibi hayrat ve inşaat faaliyetine girişmişler; bir pazar kayığı iskelesi kurulmuş, Boğaziçi'nin en güzel sayılan iki pazar kayığından biri Kandilliye işlemeye başlamış; semtin böylece yenilenmesi, onarılması, "şenlendirilmesi" ile daha sonraki gelişmelerin temeli atılmıştır.

18. yy'm ikinci yarısında, çoğunluğu Müslüman, bir bölümü ise Rum ve Ermeni Hıristiyan olan köy halkı dışmda Kandilliye yerleşenler, Osmanlı devlet bürokrasisinin en üst mevkilerinde bulunan sadrazam, kethüda vb kişilerdir. Boğaziçi'nin Anadolu yakasının seçkin ve nüfuzlular semti denebilecek Kandillinin bu özelliği, sonraki yüzyıllarda yalılar büyük çapta el değiştirmiş de olsa, sürmüştür.

19- yy'm ortalarında Şirket-i Hayriye'nin kurulması ve Boğaziçi'ne vapur işlemeye başlamasından sonra, o zamana kadar sadece pazar kayıklarıyla sağlanan ulaşım

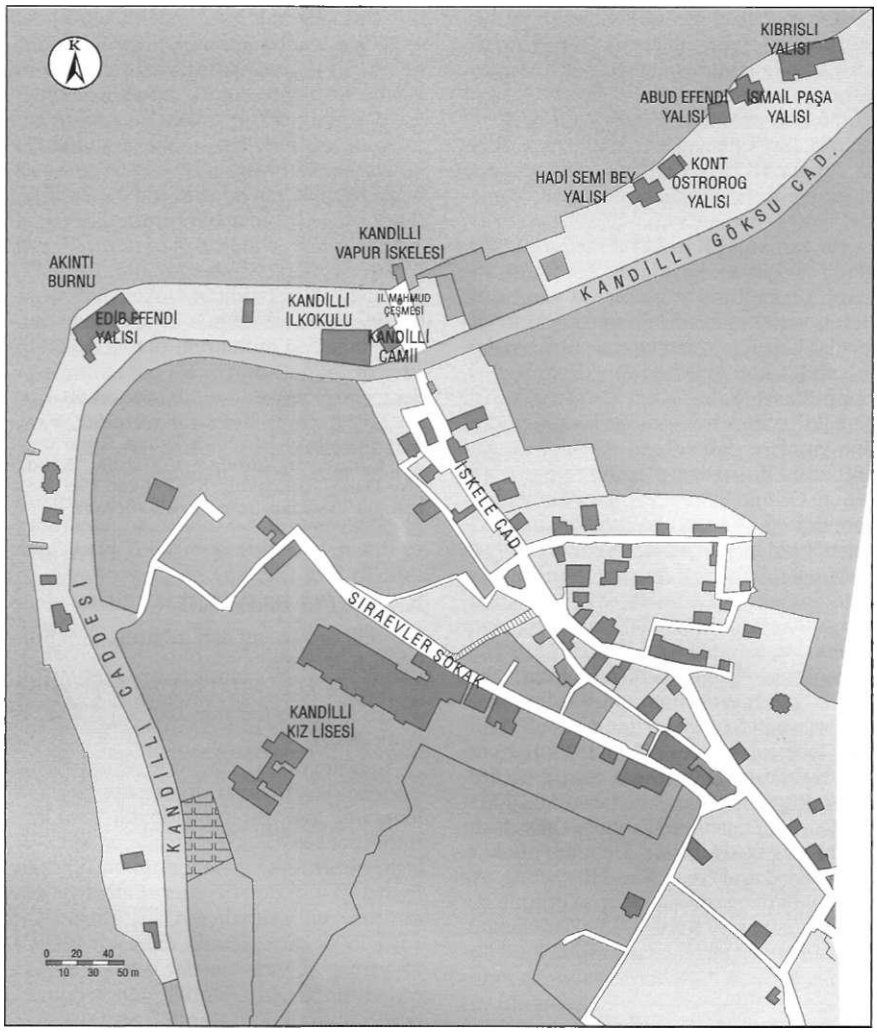

Kandilli
İstanbul Ansiklopedisi

bir ölçüde kolaylaşmıştır. 19. yy'm ortaları, özellikle de sonlarmda Kandilli, İngiliz ve Fransızlar başta olmak üzere İstanbul'da yaşayan zengin veya saraya yakın yabancıların, Batılı aydınların Boğaziçi'nde tercih ettikleri bir semt haline gelmiştir. Fransız Baron de Vandeuvre, günümüzde Abud Efendi Yalısı(->) diye bilinen (eski Altunîzade Necib Bey Yalısı) yalıda 1900'lere kadar oturmuştur. 1781'de Anadolu Kalemi Halifesi Hüseyin Efendi'nin yaptırdığı yalı, 1890'larda Kont Ostrorog'a geçmiştir ve halen onun adıyla varlığını korumaktadır (bak. Kont Ostrorog Yalısı). İstanbul'un ünlü Glavani ailesi(->), İngiliz hekim Manfordün ailesi, İtalyan Cazanova ailesi

Günümüzde Kandilli.
Nazım Timuroğlu, 1994

ve daha niceleri Kandillide yalılara, koruluk yamaçlara, Sıraevler Sokağindaki zarif köşklere yerleşmişlerdi. Özellikle iskelenin güneyinde Vaniköy tarafından yamaçlara tırmanan Sıraevler Sokağı ve çevresi, başta Fransızlar olmak üzere, İngiliz, Alman, Hollandalı, İtalyan ailelerin çok uluslu ve renkli yaşamlarına tanık olmuştur.

Bir zamanlar Kandilli'de bulunan görkemli sarayların, kasırların, köşklerin, yalıların bir bölümü yangınlarda yanmıştır. Halen varlığını sürdüren ya da yakın zamanlarda yanmış olan bazı önemli binalar, yalı ve köşkler arasında Kıbrıslı Yalısı(->), Abud Efendi Yalısı, Kont Ostrorog Yalısı; üç eski yalının bulunduğu bir arazi üzerine yapılan, daha sonra, 1876'da II. Abdülhamid'in kardeşi Cemile Sultan'a geçen ve Cemile Sultan Sahilsarayı diye bilinen, daha soma bazı bölümleri yanan, diğer bölümleri parçalanıp üstüne yeni yalı ve binalar, bahçeler vb yapılan sahilsaray; **1916**'da pek çok yalıyı ve evi ortadan kaldıran yangmda yanan Clifton Yalısı; koru kesiminde, Kandilli Kız Lisesi binası olarak kullanılmış olan ve 1986'da yanan Âdile Sultan Sarayı(->) bunlardan bazılarıdır.

Eski ve gelenekli bir semt olan Kandilli'de İskele Meydanindaki 1817-1818 tarihli II. Mahmud Çeşmesi; iskele Caddesinde Kapamacı Meydam başındaki 1751-1752 tarihli I. Mahmud Çeşmesi (bak. Mahmud I Çeşmesi); İskele Meydanı'ndaki I. Mahmud Camii (bak. Kandilli Camii), ayrıca 1846'da yapılmış Surp Yergodasan Arakelotz Ermeni Kilisesi, 1840larda yapıldığı sanılan Hristos Metamorfosis Rum Ortodoks Kilisesi, 1900'lerde yapılmış Fransız Katolik Kilisesi, kayda değer tarihi yapılardır.

Aslında Vaniköy sınırları içinde kalan, İcadiye Tepesi üzerinde, eski İcadiye Köşkü'nün bulunduğu yerdeki Kandilli Rasathanesi(-0 de semtle ilişkili bir kurum ve yapıdır.

Sahilsarayları, yalıları, köşkleri, koruluk tepeleri, bahçeleri, rasathanesi, çeşitli din ve ulustan seçkin ailelerin güzel ahşap evlerde, köşklerde yan yana yaşadıklan Sıraevler Sokağı vb gibi sokakları, sert deniz akıntısı, yaz aylarmda serin havası ile tanınan Kandillinin bir zamanlar pek ünlü olan yazmaları da unutulmamalıdır (bak. Kandilli yazmaları).

Kandilli, Boğaziçi köyleri arasında edebiyatta en çok işlenmiş olanlardan biridir. Kandillinin öteden beri sanatçılar, şairler, aydınlar semti sayılması yanında, doğal güzellikleri ve manzarasınm eşine az rastlanır olmasının da bunda payı olmalıdır. Kandilli sırtları, özellikle rasathane ve Cemile Sultan Korusu tepeleri Boğaziçi'nin en geniş ve güzel göründüğü manzara noktalarıdır.

1980 somasında Kandilli sırtlarında, istanbul'un ünlü zengin ailelerinin yaşadıkları lüks villa grupları kurulmuş; koruların içinde ise -özellikle Talimhane yönündekaçak yapılaşma tüm denetime rağmen, diğer yörelere göre daha seyrek de olsa sürüp gitmiştir. Geniş bir yerleşme alanı bulunmadığından ve öngörünüm bölgesi, 1980 somasmda kurulmuş birkaç lüks site hariç görece iyi korunduğundan, semt fazla büyümemiş; ancak tepelerin arkasında, gerigörünümde kalan, Talimhane gibi büyük mahalleler oluşmuştur. Kandilli Mahallesinin nüfusunda gözlenen yavaş artış da Kandillinin henüz oldukça korunan bir yapıya sahip olduğunun işaretidir. 1955'te 1.275 civarmda olan nüfus 1965'te 2.284'e çıkmış, 1975'te 1.313, 1990'da 1.171 olmuştur. Muhtarlıktan alınan bilgiye göre, 1994'te Kandillinin nüfusu sadece Kandilli Mahallesi Muhtarlığı olarak 1.500 civarıydı.

Bibi. M. C. Atasoy, *Kandilli'de Tarih,* ist., 1981; C. Kayra-E. Üyepazarı, *Kandilli, Vaniköy, Çengelköy,* İst., 1993; Evliya, *Seyahatname,* I; İnciciyan, *İstanbul;* Y. Mardin, "Kandilliye Dair". *Türkiyemiz,* S. 32 (Ekim 1980); Aslanoğlu-Evyapan. *Eski Türk Bahçeleri:* Eyice, *Boğaziçi.*

İSTANBUL

KANDİLLİ BAHÇESİ

Kandilli'de, **16.** yy'dan itibaren varlığı bilinen hasbahçe.

Adı ilk kez, 991/1583'ten başlayarak, *Mevacib Defterlerinde* Bağçe-i Kandil olarak geçer.

Kandilli'de(->), özellikle Akıntı Burnu çevresinde yamaçlar denize dik ve kayalık olarak iner. Bu mevkide, bir kaya üzerinde, set set yükselen ve laleler, sümbüllerle bezenmiş bir bahçenin varlığından Evliya Çelebi de söz eder. Evliya Çelebi'ye göre bu hasbahçeyi III. Murad (hd 1574-1595) düzenletmiş; daha sonra kayalık yamaç üzerine kasırlar kurulmuş, bahçe genişletilmiştir. Kandilli Bahçesi'nin bir bölümünde halen, Kandilli Kız Lisesi(->) bulunmaktadır.

IV. Murad'm (hd 1623-1640) Revan seferinden dönüşte, bir şehzadesinin doğumu münasebetiyle her yanını kandillerle donattığı ve geceler boyunca parlayıp uzaktan görülen ulu servi ağacı da bu bahçede olmalıdır.

1078/1667-68 talihli bir belgeden öğrenildiğine göre, diğer bazı hasbahçelerle birlikte Kandilli Bahçesi ve içindeki bazı binalar onarılmış; 1704'te de Kandilli Bahçesi kasır ve köşklerinde bulunan bina ve eşyanın sayımı yapılmıştır. Bu sayımın kayıtlarına göre, bahçede deniz üstünde fevkani Kurşunlu Kasır, civarında Kubbe Odası, Kafesli Kasır, Tahtani Şadırvanlı Kasır, Valide Sultan Odası, Bülbül Köşkü, Cafer Paşa Kasrı, Saydhane Odası, Yalı Kasrı, Bostancılar Mescidi gibi binalar vardı. Yine aynı belgeden bu binaların çok değerli eşya ile döşenmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Evliya Çelebi, bir cennet bahçesine benzettiği Kandilli Bahçesi'nde bir üstat ile 100 kadar bahçıvan neferinin bulunduğunu yazar. Padişahlar, Kandillideki hasbahçeye bazı defalar "tebdilen halvet tariki ve lüzumu kadar bendegân ile gelir, burada eğlenirlerdi". Kanuni'den başlayarak III. Murad, I. Ahmed (hd 1603-1617), IV. Murad, IV. Mehmed (Avcı) (hd 1648-1687), II. Süleyman (hd 1687-1691), III. Ahmed (hd 1703-1730), I. Mahmud (hd 1730-1754), III. Selim (hd 1789-1807), II. Mahmud (hd 1808-1839) bahçeye ve buradaki sahilsaray ve kasırlara özel ilgi göstermiş olan padişahlardır.

Akıntı Burnu'ndan başlayarak tepelere kadar set set yükselen Kandilli Bahçesindeki saray topluluğunun ilk binası sahilde geniş rıhtımı olan fevkani Kurşunlu Kasır'dı. Bu adı, üstü kurşunla kaplı olduğu için almıştı. Dört yanı açık bir dinlenme kasrıydı. Saydhane (avlanma) Odası da deniz kenarındaydı. Padişah ve yanındakiler buradan denize olta atar, balık tutarak eğlenirlerdi. Valide Odası, IV. Mehmed'in eşlerinden III. Ahmed'in annesi Emetullah Gülnûş Valide Sultan'ın(->) Kandilli Bahçesi'ne geldiğinde kaldığı bölmeydi.

Bahçedeki çeşitli kasırlar arasında yapım tarihi kesinlikle bilineni, IV. Murad'ın emriyle 1632-1634 arasında Cafer Paşa'nın yaptırdığı Cafer Paşa Kasrı'dır. Bu kasrın IV. Murad'm Revan seferinden dönüşte kendisi için hazırlanmış olan kasırla aynı bina olup olmadığı tartışmalıdır.

Kandilli Bahçesi, içindeki binalarla birlikte padişahlara ve çevresine mahsus görünümünü daha I. Mahmud döneminde yitirmeye başladı. I. Mahmud buradaki sahilsarayı onartmakla birlikte bazı bölümleri, özellikle içerilerde kalan araziyi parselleterek dağıttı ve bahçe giderek bir Boğaziçi köyüne; Kandilli semtine dönüştü.

Bibi. M. Erdoğan, "Osmanlı Devrinde istanbul Bahçeleri", *VD,* (1958), s. 177-178; M. C. Atasoy, *Kandilli'de Tarih,* İst., 1982; Aslanoğlu-Evyapan. *Eski Türk Bahçeleri,* 42.

İSTANBUL

KANDİLLİ CAMİİ

Kandilli'de Kandilli İskelesi'nden çıkınca sağ tarafta yer alır.

Caminin ilk inşası 1042/1632'ye dayandırılmakta ise de İl65/1751'de I. Mahmud'un (hd 1730-1754) emriyle yemden yaptırıldığı bilinmektedir. Bugünkü şeklini ise geçirdiği bir yangın sonrasında gördüğü onarımlar sonucu almıştır.

Kandilli Camii kareye yakın dikdörtgen planlı ve fevkani bir yapı olup sade görünümlüdür. Kagir yapı ahşap tavanla örtülmüştür.

Cami avlusuna mihrap cephesinden sokağa açılan bir geçit ve ayrıca cümle kapışma ulaşan basamaklarla da girilir. Burada ufak bir şadırvan bulunur. Caminin taşkın gövdeli taş minaresi de bu küçük avlunun bir bölümünü kaplar. Oldukça sade görünümlü olan Kandilli Camii'nin harim bölümü sivri kemerli pencerelerle aydınlanmaktadır. Alçı malzeme ile yapılmış rumî ve palmet dizisi ile sonlanan çini mihrabı, eski bir camiden buraya nakledilmiştir. Klasik dönem özellikli kalem işleri restorasyonlar sonrasmda yapılmıştır. Harim bölümünün girişinde sağda kadınlar mahfiline çıkan merdivenler bulunur.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* II, 165; Öz, *İstanbul Camileri,* II, 34-35; M. Celaleddin Atasoy, *Kandilli'de Tarih,* İst., 1982, s. 28-31.

REZAN ÇELEBİ

KANDİLLİ ÇEŞMESİ

bak. MAHMUD I ÇEŞMESİ

KANDİLLİ KIZ LİSESİ

İlk adı Âdile Sultan İnas Mekteb-i Sultanisi'dir. İstanbul kız liselerinin ikincisi olup 1916'da açılmıştır.

Kızlar için lise düzeyinde bir okul düşüncesi 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanını izleyen günlerde, Meclis-i Mebusan Reisi Ahmed Rıza Bey'in de girişimleriyle gündeme geldi. II. Abdülhamid (hd 1876-1909) Osmanlı hanedanına ait Kandillideki Âdile Sultan Sarayı'nı(->) Maarif Nezaretine bağışlayarak bu girişime destek verdi.

Basın da Kandilli'de inas sultanisi (kız lisesi) açılması yönünde yayın yaptı. 19 Ocak 1909 tarihli *Tanin* gazetesi, bir ulusun kadınlarının aydınlatılmasının, o ulusun düzeyi için bir ölçü olduğunu, kız okullarına bu açıdan önem verilmesini, kızların erkek öğrenciler gibi yurtdışına gönderilmeleri düşünülmeyeceğinden İstanbul'da Avrupa okulları düzeyinde ve Osmanlı eğitim geleneklerine bağlı bir kız lisesine ihtiyaç olduğunu yazarak vurguladı. Bu gazete, kız lisesi açılmak üzere bağışlanan Âdile Sultan Sanayinin, gayet havadar, okul tesisine elverişli olduğunu ve daha uygun bir yer bulunamayacağını da yazmıştı. Girişimin siyasal yönü ise Âdile Sultan Sarayı'nın, o zaman İstanbul'daki en büyük okullardan biri olan ve binalarının görkemi ile de dikkatleri çeken Rumelihisarı sırtlarındaki Robert Kolejin tam karşısında, onunla yarışacak bir görkemde oluşundan kaynaklanıyordu. Bunda, II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte güç kazanan Türk milliyetçiliğinin etkisi vardı. Cemil Topuzlu da anılarında, bu okulun açılması için, Meclis-i Mebusan Reisi Ahmed Rıza Bey'le girişimlerini anlatır.

Açılması 17 Ekim 1909'da kararlaştırılan Kandilli Kız Lisesi için, Mekteb-i Sultani (Galatasaray Lisesi) eşiti çift öğretim dilli bir program öngörüldü. Saray da onarıldı. Fakat, Kandilli İnas Sultanisinin açılması o yılın yoğun siyasal ve askeri olayları sebebiyle gerçekleşemedi. İzleyen yıllardaki savaş bunalımları da okulun açılışını geciktirdi. 1913-1914 öğretim yılında, erkek idadilerinin birçoğu sultani yapılırken Bezmiâlem Valide Sultan İnas İdadisi de Kandilli Kız Lisesi'nden daha önce İstanbul'un ilk kız lisesi olarak öğretime başladı. Kandilli Kız Lisesi, ancak 1916-1917 öğretim yılında, 2 ana, 5 ilk ve 2 sultani sınıfları öngörülerek hizmete girdi. O yıl lise 1. ve 2. sınıfları oluşturuldu. İzleyen yıllarda diğer sınıflar da açıldı. 1919-1920 öğretim yılında da ilk 5 mezununu verdi.

Kandilli İnas Mekteb-i Sultanisi'nin 1924-1925 öğretim yılına kadarki eğitim düzeyi 5 yıl ilkokul, 5 yıl da orta ve lise sınıfları olmak üzere 10 yıldı. 1924-1925 öğretim yılında ise, okul Kandilli Kız Orta Mektebi konumuna getirildi. 1931-1932'de tam devreli (ortaokul ve lise bir arada) bir lise oldu. 1919-1920'de okulun ilk kısmı 102, lise sınıfları 53 mevcutluydu. 1937-1938'de okul mevcudu 688'di. İlk 20 yılda 62 sultani, 250 lise, 99 olgunluk, 617 orta mektep, 165 ilk mektep mezunu verdi. 1938'de, Türkiye genelinde 42 ve İstanbul'daki 6 liseden tekiydi. Özellikle Anadolu'dan gelen ve giriş sınavlarını kazanarak bu okulda yatılı okuyan kız öğrencilerin, Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde yükseköğrenime devam eden ve hayata atılan genç kuşaklar arasındaki oram oldukça yüksektir.

Okulun ilk müdürü, Almanya'dan çağrılan Madam F. Grammer 1918'e kadar görevyaptı. 1924-1935 arasında Âkil Bey (Işın) müdürdü.

Kandilli Kız Lisesinin, Cumhuriyet öncesi eğitim programının, lisan-i Osmani, ecnebi lisam, din dersleri, tarih, coğrafya, hesap, hendese, malumat-ı tabiiye, cebir, fizik, medeni malumat, hıfzıssıhha, kimya, kozmoğrafya, terbiye-i etfal (çocuk eğitimi), pedagoji, resim, beyaz işler, dikiş, iktisat-i beyti (ev ekonomisi), beden terbiyesi, piyano ve gına (müzik) gibi dersleri ve uygulama alanlarını içermiş olması ilginçtir.

Kandilli Kız Lisesi, Âdile Sultan Sarayı'nın yanmasından soma aynı yerdeki okul pansiyon binasında 1989-1990 öğretim yılından beri çalışmalarını sürdürmektedir. Tarihi binası henüz onarılamayan Kandilli Kız Lisesi'nde ders geçme ve kredi sistemi uygulanmakta olup, 1993-1994 öğretim yılında orta-lise sınıflarında 203'ü yatılı, toplam 1.278 öğrenci okumaktadır. Kadrolu 41 branş öğretmeni vardır.

BibL H. Â. Yücel, *Türkiye'de Ortaöğretim,* Ankara, 1938, s. 535-537; Nafi Atuf (Kansu), *Türkiye Maarif Tarihi Hakkında Bir Deneme,* İkinci Kitap, İst.. 1932, s. 82 vd; Ergin, *Maarif Tarihi,* IV, 1108, 1190, V, 1739; N. Sakaoğlu, *Osmanlı Eğitim Tarihi,* İst., 1991; ay, *Cumhuriyet Dönemi Eğitim Tarihi,* İst., 1992; C. Topuzlu, *80 Yıllık Hatıralarım* (haz. H. Hatemi-A. Kazancıgil), İst., 1982, s. 70.

NECDET SAKAOĞLU

KANDİLLİ RASATHANESİ

Günümüzde Kandilli Rasathanesi ve Deprem Araştırma Enstitüsü ile Kandilli Rasathanesi Gök ve Yer Bilimleri Araştırma ve Uygulama Merkezi adlı iki bölüm halinde çalışan gözlemevi. Boğaziçi'nin Anadolu yakasında, Kandilli civarındaki İcadiye Tepesi'nde kuruludur.

Kandilli Rasathanesi, 18ö8'de açılan Rasathane-i Âmire'nin(->) yenilenmiş biçimi olarak, 1911'de Fatin Hoca (Gökmen) tarafından kuruldu. Daha önce bazı topçu birlikleri ile itfaiye memurlarının kaldığı küçük bir bina ile kulede faaliyete geçen rasathane, inşa edilen yeni binasında Fransız Meteoroloji Birliğinin yardımlarıyla gerekli aletler temin edildikten soma 1 Temmuz 1911'den itibaren sistematik meteorolojik gözlemlere başladı. 1912'de kumlan Tetkikat-ı Iklimiye Müfettişliği de rasathaneye bağlandı ve Rasathane-i Amire'

Kandilli Rasathanesi
Ozan Bilgiseren, 1993

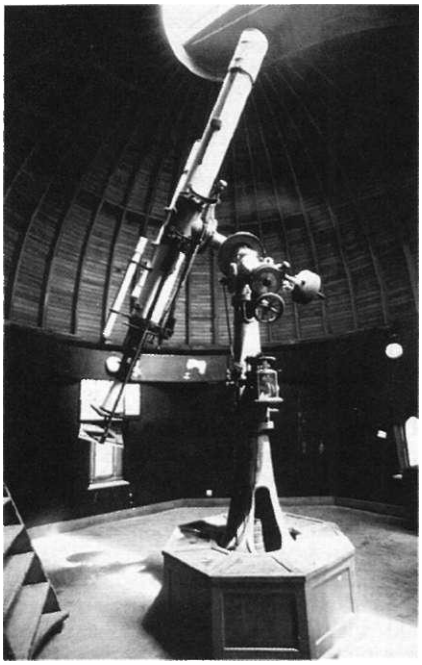

Kandilli Rasathanesinde güneş lekelerini gözlemede kullanılan Cari Zeiss Jena teleskop. *Ozan Bilgiseren, 1993*

den kalma 2 deniz kronometresi, 2 Leroy kronometresi ve 2 sekstant temin edilerek saatlerin doğru olarak saptanmasına başlandı.

Cumhuriyetin ilk yıllarında Rasathane-i Amire diye anılan Kandilli Rasathanesine Vaniköy Rasathanesi de denmiştir. 1928'den sonra "Maarif Vekâleti He'yet ve Fizik-i Arzi İstanbul Rasathanesi", 1940'tan itibaren de "Kandilli Rasathanesi, Astronomi ve Jeofizik" adım aldı.

1924'te Kandilli Rasathanesi bünyesinde Türkiye'deki ilk "oşinografi" (okyanus bilimi) çalışmalarma başlandı ve italya hükümetinin yardımı ile Amavutköy, Anadolukavağı ve Burgazadaslnda mareograf istasyonları kuruldu. 1925'te bir ekvatoryal dürbün satın alındı. 1928'de deprem binası ile dürbün binasının, 1937'de mıknatıs ayar binasının yapımına başlandı. Bu yıllarda rasathaneye pek çok alet de alınmıştır.

II. Dünya Savaşı yıllarında ihmal edilen Kandilli Rasathanesi'ne 1949'da bir kuartz saati, kronograf ve sismograflar getirtildikten soma milisaniye derecesine kadar doğru zaman ayarı veren "zaman bölümü" faaliyete geçti. 1960'lı yıllar Kandilli Rasathanesinin en parlak dönemidir. Astronomi, güneş fiziği, zaman, radyo-astronomi ve güneş enerjisi konularındaki çalışmaları, optik alet yapım laboratuvarının, korona ve kozmik ışm gözlem istasyonunun kuruluşu izledi. Bu dönemde ayrıca yer magnetizması, meteoroloji ve paleomagnetizma grupları oluşturuldu.

Kandilli Rasathanesi, 1982'de Milli Eğitim Bakanlığlndan ayrılarak, Boğaziçi Üniversitesi'ne bağlandı. Günümüzde astronomi, astrofizik, coğrafya, jeodezi, jeofizik, jeomanyetizm ve sismoloji alanlarında çalışmalaryapmakta, jeodezi, jeofizik ve deprem mühendisliği konusunda doktora eğitimi vermektedir. Rasathanenin astronomi ile ilgili eski aletlerden oluşan bir koleksiyonu ile islam astronomisine ve astrolojisine ilişkin 500 dolayında yazmayı da kapsayan zengin bir kitaplığı vardır.

Deprem araştırmalarının yapıldığı bölüm Türkiye çapında 37, İstanbul çapında ise 21 istasyon ile faaliyet göstermektedir. Bunlann 9ü Ayasofya'da, 8'i Süleymaniye Camii'nde, l'i Yerebatan Sarayı'nda, 11 Süleymaniye'deki Botanik Bahçesinde, 11 Küçükçekmece Nükleer Araştırma Merkezi'nde ve l'i de Fatih Camii'ndeki Nilüfer Hatun Türbesi'ndedir.

Kandilli Rasathanesinin günümüzde yürüttüğü çalışmalar arasında Kuzey Anadolu fay hattının batı yakası ile ilgili deprem tahmilleri, deprem hareketlerinin tarihsel süreç içindeki performansı, Ayasofya'nın ve Süleymaniye Camii'nin deprem performansı ile ilgili olanlar sayılabilir. Öte yandan İstanbul başta olmak üzere diğer şehirlerin deprem haritaları ile istanbul'un deprem master planı hazırlanmaktadır.

Bibi. M. Dizer, *Kandilli Rasathanesi,* ist., 1993; ay, "Kandilli Rasathanesi Tarihçesi", *Cumhuriyet Döneminde Astronomi Çalışmaları Sempozyumu,* ist., 1983, s. 12-22.

İSTANBUL

KANDİLLİ YAZMALARİ

İstanbul yazmalarıyla da ün kazanmıştır. Anadolu'nun pek çok ilinde İstanbul'un semt, köy ve yaka isimleriyle tanınan yazma kalıpları; Balkanlar'da "istanbulin" adıyla bilinen yemeniler ve pek çok gezginin anılarında, bilim adamının kitabında yer alan bilgiler bu konuda tanıklık etmektedir. 19. yy'da P. Lecomteün "kalemkâr" baskı yazmaları anlatırken değindiği semtler arasında Samatya, Kumkapı, Yenikapi; C. E. Arseven'in övgü ile söz ettiği Üsküdar, Kanlıca, Kandilli; F. P. Akbil'in kalıplanyla birlikte bir örneğini sergilediği Beykoz ve R. Kaya'mn İstanbul yazmaları konusunda bilgi verirken yer verdiği Yeniköy bilinen merkezlerdir. Bu merkezler arasmda Kandilli'nin kendine özgü bir yeri vardır.

19. yy'da ve 20. yy'm başında Kandilli kalem işi yazma türünde çok kaliteli işçilik ve artistik yaklaşımlı süslemeleriyle tekstil süsleme sanatı alanmda ayrıcalıklı boyutta ürünler veren bir yerdi. Bilindiği gibi kalem işi yazma mermerşahi türü seyrek dokunmuş, ince, beyaz pamuklu dokuma üzerine kalem adı verilen tavuk, kuş, samur vb hayvanların tüylerinden yapılmış fırça ile dış ve iç konturları çizilen, sınır çizgileri içinde kalan üniteleri ise kedi, samur kuyruğu vb kaim uçlu fırçalarla boyanan motif, desen ve kompozisyonlarla oluşturulan bir el sanatıdır. Genellikle zemini keçe ile boyanarak renklendirilen bu tür yazmalarm özel, kalemtıraş adı verilen keskilerle ıhlamur, şimşir, çam vb ağaçlardan oyulmuş kalıplar kullanılarak yapılan kalıp-kalem işi adı verilen kanşık teknikli uygulama biçimi de vardır. Birinci grupta fırçanm verdiği olanaklar serbest el hareketleri ile oluştumlmuş, resim sanatma yaklaşım gösteren tasarımlar, ikinci grupta ise kalıbın getirdiği sınırlama ile süslemeciliğin ön planda tutulduğu kompozisyonlar gözlenmektedir.

Kolektif çalışmanın ürünü olan Kandilli yazmalarında nakkaşın, ressamın, baskıcının, ağaç işleri ve boya işleri ustalarının beraber uygulama yaptıkları giderek atölyelere işlemecilerin, yorgancıların da katılarak politeknik (çok teknikli) bir sisteme doğru yol almdığı fark edilmektedir. Günümüze ulaşmış, müze ve özel koleksiyonlarda bulunan parçalar arasmda çit, yemem, yazma ve çember isimleriyle bilinen kare başörtüleriyle "dolama" olarak isimlendirilen dikdörtgen başörtülerinin süslemelerinin baş bağlama biçimlerine göre tasarlanmış olması; bohçaların, kavuk örtülerinin, işlevleri göz önüne alınarak süslenmesi; seccade, yastık, yorgan gibi türle-

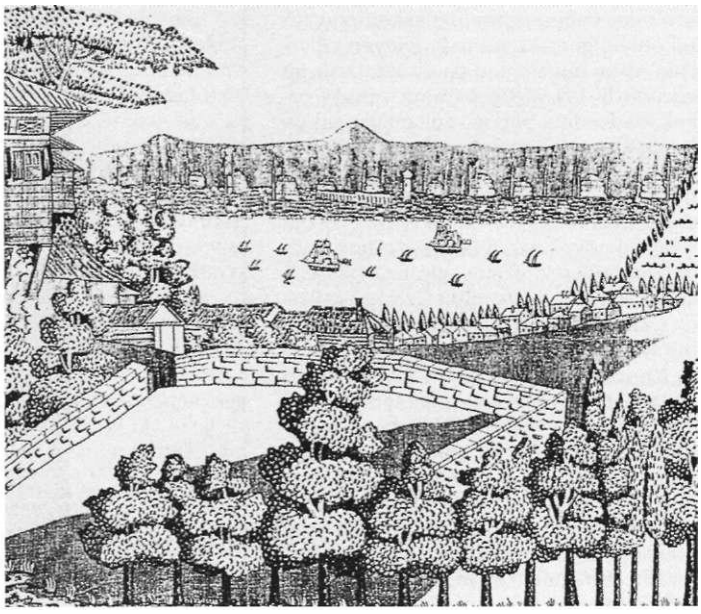

İstanbul manzaralı bir Kandilli yazması. c. 3. Arseven, *L'Art Turc,* İst., 1939

rin genellikle köpüme, çitime (kapitone) yapılması hem güzel, hem yararlı ürünler verme yolunda atılmış adımlara işaret etmekte ve çoğaltılabilen yazma türleri ile endüstri tasarımı alanında geçmişe doğru ilginç bir projeksiyon vermektedir.

Yazmalarda genellikle konu olarak gül, nergis, yasemin, karanfil, boruçiçeği, krizantem, lale gibi çiçekler ve servi, palmiye, hayatağacı gibi ağaçlardan oluşan bitkisel bezemeler; Arap harfleriyle oluşturulmuş şerit biçiminde beyitler ya da tuğra şeklinde yazılı bezemeler; sepet, kandil, vazo vb nesneli bezemeler; balık, kuş vb figürlü bezemeler seçilmiştir. Bu arada manzara ve natürmort biçiminde sunulmuş karışık konulardan oluşan tasvirler gözden kaçmamaktadır. Genellikle antinatüralist bir üslupla yansıtılmış stilize edilmiş bitkilerle yapılmış süslemeler arasmda gerçeğe yaklaşan motifler de yer almaktadır. Perspektiften yoksun motiflerle yapılmış bezemelerde iki boyutluluk söz konusudur. Kabartma biçiminde köpüme ile sırınmış seccade ve yorganlarda basılı, çizili desenlerden farklı yönlerde gelişen ikinci bir kompozisyon şemasının yüzeyi bezediği fark edilmektedir.

Süslenmek istenen örtünün türü göz önüne alınarak hazırlanmış kompozisyonlar, bir motiften ya da desenden oluşan kompozisyonlar ve birden fazla motiften oluşan kompozisyonlar olarak iki ana başlık altında kümelenmektedir. Birinci grupta resimsel bir anlatımla tek bir desen, ikinci grupta ise ya sıralamalarla ya bir merkeze doğru yönlendirmeler ya da bir merkezden dağılan yönlendirmelerle dizilmiş motiflerle kompozisyonlar tasarlanmıştır. Bir desenden oluşan kompozisyonların çevresi bazen bir bordürle bezenmiştir. En güzel örnekler seccadeler arasında yer almaktadır. Bir tür enteryör olarak nitelendirilebilecek mihrap nişinden sarkan kandil motifi dikkati çekmektedir. Sıralamalarla düzenlenen kompozisyonlarda genellikle ince bordürlerle yapılmış çerçeveler; bir merkeze doğru yönlendmlmiş ya da bir merkezden dağılan motiflerle oluşturulmuş kompozisyonlarda ise halk dilinde kenar olarak isimlendirilen enli bordürle kullanılmıştır. Bazı örneklerde örtüyü çepeçevre saran bu bordürlerin, bazı örneklerde bazı kopukluklarla yalmz köşeleri bezeyecek biçimde tasarlandığı görülmektedir. Sıralamalarla düzenlenmiş kompozisyonlarda motifler ya dikey ya yatay ya da diyagonal eksende gelişme gösteren bir düzenle dizilmiştir.

Motiflerin oluşumuna göre kalem işi, kalıp-kalem, kalıpla baskı gibi teknikten yola çıkılarak isimlendirilen yazmalar zemin rengine göre "ince iş" ve "kaba iş" adları altında uygulanan tekniklerle boyanmıştır. Genellikle polikrom (çok renkli) bir renklendirme sistemi gözlenen Kandilli yazmalannda motif, desen oluşturulup boyandıktan sonra zemin açık renkler grubu olarak nitelendirilen pembe, mavi, yeşil, sarı, tarçın, eflatun gibi renklere boyanırdı. Bazı örneklerde ince iş diğer bir deyişle kalıpla yapılan süslemelerde her renk için ayrı bir kalıp kullanılırdı. En az dört renk kalıbı, örneğin san, pembe, mor, yeşil vb kalıplarla boyanan yazmaların motiflerinin yanısıra zeminleri de sonradan keçeler boyaya batırılarak renklendirilirdi. Kaim işte ise önce zemin boyanırdı. İnce işin koyu renk boyamaları da bu yolla gerçekleştirilirdi. Kahverengi, siyah, güvez, koyu renkler grubunda ele alınır ve kalın işle boyanırdı. Kalın işte siyah plaka, mavi plaka, sarı plaka vb gibi zemin rengine göre isimlendirilmiş her bir renk için ayrı renk gruplarıyla hazırlamış kalıplarla önce karakalem desen basıldıktan sonra renklendirme yapılırdı. Siyah plaka için san, yeşil, pembe, mor; mavi plaka için sarı, yeşil, kırmızı, mor; sarı plaka için sarı, kırmızı, mor yaygm renklerdi.

19. yy'ın sonuna ait Kandilli yazması bir bohçadan detay. *H. Örcün Barışta*

Bibi. P. Lecomte, *Türkiye'de Sanatlar ve Zenaatlar-Ondokuzuncu Yüzyıl Sonu,* İst., ty, s. 80-81; C. E. Arseven, *L'Art Turc,* İst, 1939, s. 273, 274, 276, 277; S. "Gündüz, Yemeni ve Yazmacılık", 1949-1950, (Gazi Eğitim Enstitüsü Resim-İş Bölümü, yayımlanmamış mezuniyet tezi); F. P. Akbil, *Türk El Sanatlarından Örnekler,* İst, 1970; R. Kaya, *Türk Yazmacılık Sanatı,* İst, 1974; ay, "Kandilli Yazmalan", *Sanat Dünyamız,* S. 18 (1980), s. 9-14; F. P. Akbil, "Türk Yazmacılık Sanatı", *Kültür ve Sanat,* S. 5 (1977), s. 109-105; H. Ö. Barışta, "Yazmalar", *Thema Larousse-Tematik Ansiklopedi,* VI, İst, 1994, s. 308, 309.

H. ÖRCÜN BARIŞTA

KANIK, ORHAN VELİ

(13 Nisan 1914, İstanbul - 14 Kasım 1950, İstanbul) Şair.

Beykoz'da Yalıköy'de, annesinin ailesine ait konakta dünyaya geldi. Babası Veli Kanık, döneminin tanınmış bir müzikçisiydi. Orhan Veli Galatasaray Lisesi ilk kısmında başladığı ilköğrenimini Ankara'da bitirdi. Ortaokul ve lise öğrenimini Ankara Lisesi'nde yaptı. 1932'de istanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi felsefe seminerine başladı. 1935'te fakülteden ayrıldı. Bu yıllarda Galatasaray Lisesi'nde muallim muavini olarak çalıştı. 1936-1942 arasında Ankara'da PTT Umum Müdürlüğü'nde memur olarak bulundu. 1942-1945 arasında yedek subaylık yaptı. 1945-1947 arasında Milli Eğitim Bakanlığı Tercüme Bürosunda görev aldı. 1 Ocak 1949'dan 15 Haziran 1950'ye kadar 28 sayı *Yaprak* dergisini yayımladı.

Orhan Veli'nin yeni bir anlayışla yazdığı şiirleri 1936'da *Varlık* dergisinde yayımlanmaya başladı. İlk şiir kitabı, Oktay Rifat ve Melih Cevdet'in de şiirlerinin yer aldığı *Garip* (1941) adlı ortak kitaptır. Bu kitabın genişletilmiş ikinci baskısında yalnızca Orhan Veli'nin şiirleri vardır (1945). *Vazgeçemediğim* (1945), *Destan Gibi* (1946), *Yenisi* (1947), *Karşı* (1949) öteki şiir kitaplarıdır. İlk baskısı 1951'de yapılan *Bütün Şiirleri* adlı kitap, eklemeler ve düzeltmelerle birçok kez basıldı (24. baskı, 1987). Orhan Veli'nin şiir ve oyun çevirileri de kitap olarak yayımlanmıştır. La Fontaine'in fabllarının manzum çevirisi *La Fontaine'in Masalları* (1943) adıyla, manzum olarak yazdığı Nasrettin Hoca hikâyelerinin bazıları *Nasrettin Hoca Hikâyeleri* (1949) adıyla yayımlandı.

Şiirde "şairanelik'ten uzaklaşma, şairaneliğe karşı çıkma, kalıplardan sıyrılma Orhan Veli'nin başlıca amacıdır. Yalın, halk diline yakın ya da tümüyle halk dili o-

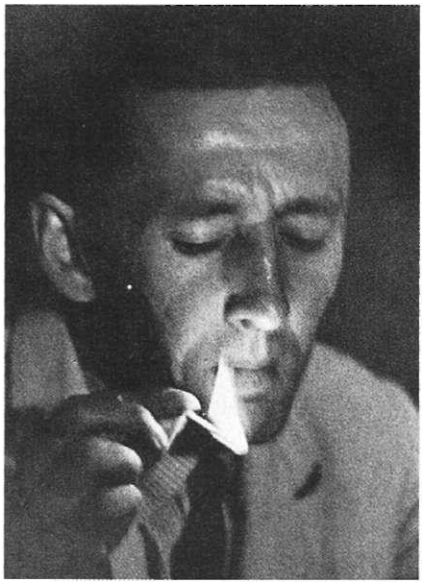

Orhan Veli Kanık
Ara Güler

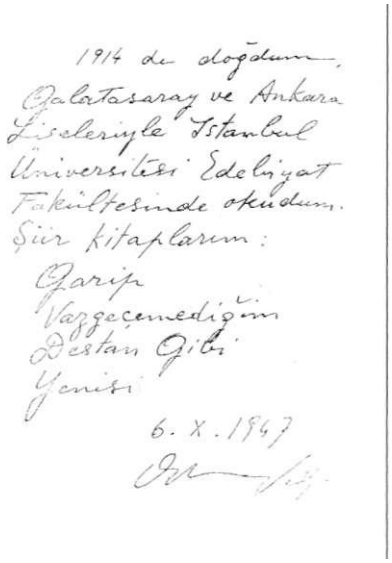
1914 de doğdum.
Galatasaray ve Ankara
Liseleriyle İstanbul
Üniversitesi Edebiyat
Fakültesinde okudum.
Şiir kitaplarım:
Garip
Vazgeçemediğim
Destan Gibi
Yenisi
6. X. 1967

Orhan Velinin el yazısıyla kısa biyografisi.
Gözlem Yayıncılık Arşivi

lan bir söyleyişi bemmsemiştir. Kısa ve çarpıcı şiirleriyle tanınır. Şiirinde yergi, alay, hafifseme vardır. Şiirlerindeki birçok dize halkın gündelik yaşamındaki konuşmalarına kadar ginniştir "Yazık oldu Süleyman efendiye", "Rakı şişesinde balık olsam", "Olmaz ki, böyle de yatılmaz ki" gibi.

Orhan Velinin şiirinde İstanbul hem yaşanan bir mekân, hem de bir art görünüm ya da dekor olarak vardır. Bir dönem İstanbul'un simgesi olmuş tramvay, şiirlerde sık sık geçer. Edebiyat dünyasının, özellikle de İstanbul'daki edebiyat yaşantısının doğal mekânları sayılan meyhaneler, kahveler, muhallebiciler ve pastaneler Orhan Velinin şiirinde yaşar. Ayrıca kendi kişiliğinden kaynaklanan meraklarıyla halk yaşantısını yakından izlemiş, halkla iç içe yaşamasa bile halkm yaşantısını yakından gözlemlemiştir. Şoförler, hayat kadınları, boyacılar, çöpçüler Orhan Velinin şiirlerinin kişileridir. Ada vapurları, simit, macun, horozşekeri, kayık salıncağı ve sinemalar hep İstanbulludur. İlk şiir kitabı *Gariple* Yüksekkaldırım, Alemdar Sineması, Kız Kulesi, Üsküdar gibi İstanbul mekânları ve semtlerinden söz edilir. Bu kitaptaki bir şiirinin adı da "İstanbul İçin" dir. *Vazgeçemediğim*'deki "İstanbul Türküsü" adlı şiir, İstanbul türkülerinden esinler taşır. Şiirde Rumelihisarı, İstanbul'un Rumeli (Trakya) göçmeni (muhaciri) halkının diliyle "Ummelihisan" diye anılır. Orhan Veli'nin mezarı, şiirinde "tarifsiz kederler içinde" oturup bir türkü tutturduğu Rumelihisarindadır. *Yenisi* adlı kitabındaki "Kumrulu Şiir". "Denizi Özleyenler İçin" şiirleri İstanbul'u çağrıştıran şiirlerdir. Ünlü "Kapalıçarşı" şiiri de bu kitaptadır.

Karşıdaki "İstanbul'u Dinliyorum" adlı şiirde İsıaiitvr'ün şehir kimliğini ya da kişiliğini oluşturan belirgin ve kendine özgü yanlarının altı çizilir: Sucuların çıngırakları, kuşlar, dalyanlar, Kapalıçarşimn serinliği, Mahmutpaşa'nın kalabalığı, cami avluları, doklar, kayıkhaneler, lodos, yosmalar ve bıçkınlar... "Galata Köprüsü" adlı şiirde ise eski Galata Köprüsü'ndeki günlük yaşantı, biraz da toplumsal eleştiri eşliğinde anlatılır. Bu şiir 1980'lere kadar yaşamış olan eski Galata Köprüsü ve çevresindeki yaşantıyı anlatması bakımından günümüz için bir belge niteliğindedir.

Kitaplarına girmemiş ve sağlığında yayımlamadığı şiirlerinden "Bebek SuiteT'nde de tramvay, Reji (eski tütün idaresi), vatman, kömür depoları, İstanbul'la özdeşleşmiş deniz taşıtları (çatana, mavna, kayık), balıkçılar söz konusu edilir. "Bir Şehri Bırakmak" adlı şiirde de, adı anılmamakla birlikte, İstanbul'dan söz edilir. Bu şiirde de mavna, liman, Beyaz Rum (kadın), "Doğduğum Köy" dediği Yalıköy ya da Beykoz, Şirket vapuru (Şirket-i Hayriye) gibi İstanbul'u anımsatan ve çağrıştıran kelimeler vardır.

Orhan Veli, İstanbul'u iki ayrı bakışla seyredip, iki ayrı ama iç içe geçmiş yaşayışla duyumsayıp şiirlerine konu etmiştir. Bazı şiirlerinde İstanbul'un orta halli ahalisinin yaşantısı söz konusudur. Bu şiirlerdeki kişiler Sait Faik'in hikâyelerindeki halktan kişiler gibidir; anlatılan mekânlar ortaktır: Kendi sınırları içinde kalmış bir mahalle yaşantısı, orta halli eğlence yerleri, ekmek parası peşindeki dar gelirli insanlar... Şairin kendisinin söz konusu olduğu şiirlerde ise ister istemez edebiyat dünyası işe karışır. Bu dünya biraz "bohem", biraz "entelektüel" bir dünyadır. Bu dünya ile şairin dışında kaldığı ama iyi gözlemlediği dünya zaman zaman çakışır. Orhan Veli böyle durumlarda sanki şöyle der: Orta halli şehir halkı da kendine göre "bohem" ve "entelektüel" değil midir? "Dedikodu","Söz", "Tahattur", "Altın Dişlim" gibi şiirlerinde hem kendini, hem de halktan bir İstanbulluyu anlatır gibidir. Buradaki özdeşlik Orhan Veli'yi İstanbul şairi değil İstanbullu şair yapan özelliktir.

ERAY CANBERK

İSTANBUL u J) INLIYORUM

İstanbul'u dinliyorum, gözlerim kapalı;
Önce hafiften bir rüzgâr esiyor;
Yavaş yavaş sallanıyor
Yapraklar, ağaçlarda;
Uzaklarda, çok uzaklarda,
Sucuların hiç durmıyan çıngırakları;
İstanbul'u dinliyorum, gözlerim kapalı.

İstanbul'u dinliyorum, gözlerim kapalı;
Kuşlar geçiyor, derken;
Yükseklerden, sürü sürü, çığlık çığlık.
Ağlar çekiliyor dalyanlarda;
Bir kadının suya değiyor ayakları;
İstanbul'u dinliyomm, gözlerim kapalı;

İstanbul'u dinliyomm, gözlerim kapalı;
Serin serin Kapalı Çarşı;
Cıvıl cıvıl Mahmutpaşa;
Güvercin dolu avlular.
Çekiç sesleri geliyor doklardan,
Güzelim bahar rüzgârında ter kokuları;
İstanbul'u dinliyomm, gözlerim kapalı;

İstanbul'u dinliyomm, gözlerim kapalı;
Başında eski âlemlerin sarhoşluğu,
Loş kayıkhaneleriyle bir yalı;
Dinmiş lodosların uğultusu içinde
İstanbul'u dinliyorum, gözlerim kapalı;

İstanbul'u dinliyorum, gözlerim kapalı;
Bir yosma geçiyor kaldırımdan;
Küfürler, şarkılar, türküler, lâf atmalar.
Bir şey düşüyor elinden yere;
Bir gül olmalı;
İstanbul'u dinliyorum, gözlerim kapalı;

İstanbul'u dinliyomm, gözlerim kapalı;
Bir kuş çırpmıyor eteklerinde;
Alnın sıcak mı değil mi, biliyorum;
Dudakların ıslak mı değil mi, biliyorum;
Beyaz bir ay doğuyor fıstıkların
arkasmdan
Kalbinin vuruşundan anlıyorum;
istanbul'u dinliyorum.

ORHAN VELİ

İSTANBUL TÜRKÜSÜ

İstanbul'da Boğaziçi'nde,
Bir fakir Orhan Veliyim;
Veli'nin oğluyum,
Tarifsiz kederler içinde.

Urumelihisarı'na oturmuşum;
Oturmuş da bir türkü tutturmuşum:

"İstanbul'un mermer taşları;
Başıma da konuyor, konuyor aman,
martı kuşları;
Gözlerimden boşanır hicran yaşlan;
Edalı'm,
Senin yüzünden bu hâlim."

"İstanbul'un orta yeri sinema;
Garipliğim, mahzunluğum
duyulmayın anama;
El konuşur, sevişilmiş, bana ne?
Sevdalı'm,
Boynuna vebalim!"

İstanbul'da, Boğaziçi'ndeyim;
Bir fakir Orhan Veli;
VeM'nin oğlu;
Tarifsiz kederler içindeyim.

ORHAN VELİ

KANLI KİLİSE

bak. PANAYİA MUHLİOTİSSA (KİMİSİS) KİLİSESİ

KANLI PAZAR

16 Şubat 1969. ABD 6. Filosu'na bağlı gemilerin İstanbul'a gelişini protesto etme yürüyüşüne katılanlara karşı Taksim'de düzenlenen saldırıda ölümle sonuçlanan o-

laylar "Kanlı Pazar" adıyla anılmaktadır. Temmuz **1968**'de ABD Deniz Kuvvetleri' ne bağlı Akdeniz Filosu'na (kısaca **6.** Filo) ait bazı gemiler İstanbul Limanına geldiklerinde çıkan olaylar sonucunda İstanbul Teknik Üniversitesi (İTÜ) Öğrenci Yurdu' nun penceresinden bir polis memuru tarafından atılan Vedat Demircioğlu isimli İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi öğrencisinin ölümü gerginliğin bir hayli tırmanmasına yol açmış ve bu ölümü, bir dizi olay daha izlemişti (bak. Altıncı Filo'yu protesto olayları).

Aynı filoya ait birtakım başka gemiler İstanbul Limanı'nı, **6** ay sonra, Şubat **1969**' da ziyaret ettiler. Gemilerin bu gelişi de gerek İstanbul'da, gerek Ankara'da 10-13 Şubat arasındaki günlerde protesto gösterilerine yol açtı. 7 ay önceki **"6.** Filo olayları'nm izleri sürerken yapılan bu yeni ziyaret, özellikle İstanbul'da gerginliği bir kez daha tırmandırdı. **6.** Filo'nun gelişini protesto etme eylemleri **16** Şubat **1969**'da yapılacak büyük bir yürüyüş ve mitingle sona erecekti. Hafta içinde yapılan gösterilerin önemli ölçüde öğrenci ağırlıklı olmalarına karşılık, 16 Şubat yürüyüşünü sendika ve diğer bazı meslek kuruluşları da destekledikleri için, gösteriye öğrenci olmayan çok sayıda, her yaştan yurttaş ve pek çok işçi katılmış, ayrıca Kocaeli'den, Sakarya'dan, Bursa'dan gelen işçi gruplarının yanısıra, Ankara'dan da yürüyüş için gruplar gelmişlerdi. O zamanki Türkiye İşçi Partisi İstanbul Milletvekili Prof. Sadun Aren ve Kocaeli Senatörü Fatma Hikmet İşçen ile aynı partinin diğer bazı milletvekilleri, öğretim üyeleri, yazarlar, sanatçılar, sendikacılar kortejin başında yürümekteydiler. Beyazıt Hürriyet Meydanından toplanan 50.000'i aşkın bir kitleden oluşan ve Divanyolu, Sultanahmet, Gülhane, Sirkeci, Eminönü, Karaköy, Tophane, Kabataş, Dolmabahçe, Gümüşsüyü güzergâhım izleyerek Taksim'e ulaşan yürüyüş kolu, alana girmeye başladıktan kısa bir süre sonra, Taksim Gezisi bölümünde toplanmış bir kalabalık, ellerinde sopalar, bıçaklar olduğu halde, taşlar fırla arak, savaş alanlarına özgü geleneksel' Allah Allah Allah" nidalarını haykırara ; ve "Bağımsız Türkiye" sloganlarına karşı "Müslüman Türkiye" diye bağırarak, Taksim Gezisi tarafından şimdiki The Marmara Oteli'nin bulunduğu yere doğru, yani kortejin alana girmiş ön kısmındaki insanlara saldırdılar. Olayı izleyen günlerdeki gazete yayınlarına göre, ortada, idari makamlar tarafından göz yumulmuş organize bir saldırı vardı. Kentin bazı semtlerinde iki gün önceki cuma namazlarından başlayarak hazırlıklar yapılmış, oralarda oluşturulan gruplar olay günü Dolmabahçe'de bir araya gelip topluca öğle namazını kılmışlar ve Taşkışla'mn (o zamanki İTÜ İnşaat Fakültesi binası) yanmdan Taksim Parkina ve Gezisi'ne gelmişlerdi. Yetkililer yasal olmayan bütün bu hazırlıklara seyirci kalmış, taşlı sopalı kalabalığın Taksim Meydanında gezinin merdivenlerinin önünde birikmesine göz yummuşlardı. Kolluk güçleri yürüyüş kolu miting alamna girince, sözü edilen toplu saldırıya izin verdikleri gibi, o sırada Gümüşsuyündan gelmekte olan kortejin devamını Ayaspaşa'da geri püskürtmüşler, soma da yolu kesip alana girmiş olardan tecrit ederek saldırganlarla karşı karşıya bırakmışlardı. Gazetelerde yayımlanan, olaylar sırasında çekilmiş olan ve yere düşmüş birini bıçaklayan çember sakallı bir saldırganı seyreden üniformalı bir polis memurunu gösteren fotoğraf, daha soma yılın başarılı gazete fotoğraflarından sayılacaktı. Olaylarda birtakım karanlık güçlerin tertibi ve teşviki olduğu genel bir kanıydı. Saldırı eyleminden dolayı yakalanan, gözaltına alman kişiler saldıranlar değil, yasal yürüyüşe katılanlar ve saldırıya uğrayanlar olmuşlardı.

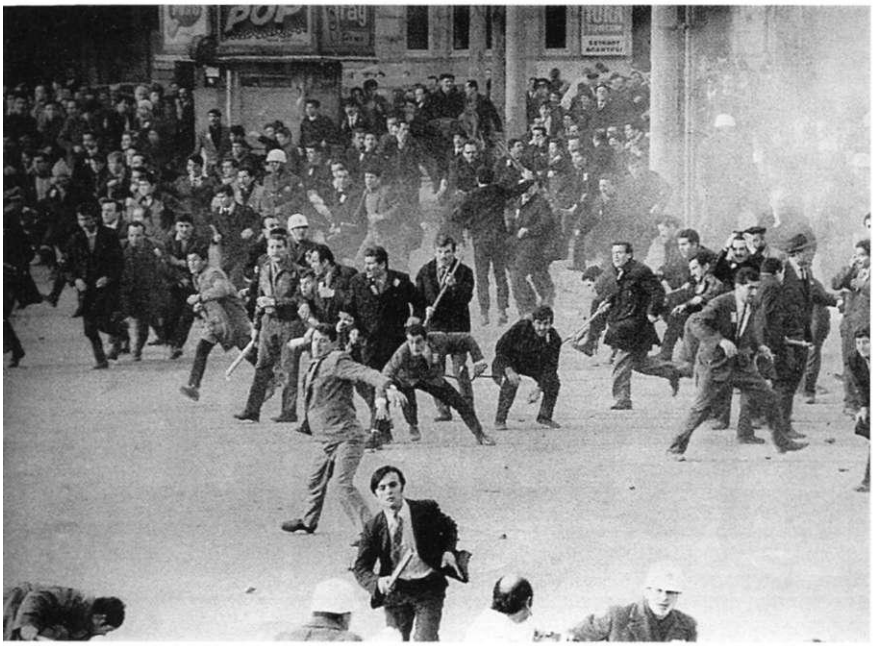

Kanlı Pazar adıyla anılan olaylardan bir görünüm.
Cumhuriyet Gazetesi Arşivi

Kanlı Pazar olayında bir mühendis bıçaklanarak öldürüldü, bir işçi de muhtemelen o zamanki Pamuk Eczanesinin yanından Kazancı Yokuşu'na inen dik yokuşta (bugün Osmanlı Sokağı), izdihamda ezilerek yaşamım yitirdi.

Olaylardan sonra muhalefet sert bir dille hükümeti sorumlu tuttu, bazı milletvekili ve senatörler olayların tertip olduğunu söyleyerek meclis soruşnırması açılmasını istediler, ayrıca olaylarla ilgili filmlerin televizyonda yayımlanmasını yasaklayan zamanm başbakam Süleyman Demirel'i sansüre başvurmakla suçladılar. Demirel ise kamu güvenliği gereği bu yola başvurduğunu söyledi. Bu tartışmalar içinde, olay kapandı.

İSTANBUL

KANLICA

Boğaziçi'nin Anadolu yakasında aynı adla anılan koyun gerisinde ve kuzeyinde yer alan semt. Bugün Beykoz ilçesine bağlı bir mahalledir. Kuzeyinde Çubuklu, güneyinde Anadoluhisarı, doğusunda Kavacık mahalleleri vardır.

Antik çağda Kanlıca Koyu çevresine "Friksulimen" dendiğini Bizantionlu Dionisios(->) kaydeder. R. Janin(->) de Friksulimen'in Kanlıca olduğunu yazar. Bizans döneminde Fiale adı verilen yerin Kanlıca Koyu ve çevresi olduğu genel kabul görmekle birlikte, S. Eyice(->) bunun tam kanıtlanmamış ve tartışmalı bir konu olduğunu belirtir. Janin "Fiale"nin çanak, yalak anlamına geldiğini ve "körfez" olarak da anılan Kanlıca Koyunun şekli yüzünden bu adm verildiğini yazar. Janin, Fiale'de Makedonius Manastırı ve bir fakirler yurdu bulunduğunu yazar. Yine Janin "Boradion" bölgesinin de Kanlıca civarında bulunduğu kanısındadır. Bu adın I. Iustinianosün yeğeni Boraides'ten geldiği iddia edilir.

Bizans döneminde Kanlıca'da, Friksulimen'e hâkim tepelerde adı **1166**'da geçen Batalas ve 843'te kurulduğu sanılan Ayios Trias manastırları vardı. Yörenin Bizans dönemi tarihi iyi bilinmemekle birlikte, kimi kalıntılar burada bir Bizans saray veya kilisesi bulunabileceğini düşündürmektedir.

Kanlıca Koyu Osmanlı döneminde, zaman içinde Manoli Körfezi, IV. Murad (1623-1640) ve IV. Mehmed (1648-1687) dönemlerinde şeyhülislamlık yapmış olan Bahaeddin Efendi'ye ihsan edildiği için Bahai Körfezi ya da Çay Körfezi adlarıyla anılır. Körfezin güneyindeki çıkıntı, burna benzediğinden Lembos Burnu, Moltke haritalarında Kıbrıs Muhassılı Burnu (muhtemelen 1830'lardaki sahibinden dolayı), Şeytan Burnu, Küçük Akıntı Burnu adlarıyla anılır.

"Kanlıca" adının nereden geldiği hakkında birkaç söylenti vardır. Fetihten önce bu yöreye Anadolu'dan kağnılarıyla gelip yerleşen ve kağnı yapıp satarak geçinen kimselerden dolayı (ufak araba anlamındaki) "kanglı" denildiği, kelimenin zaman-

Yüzyıl başında bir kartpostalda Kanlıca.
TETTV Arşivi

la (eski vakfiyelerde rastlanan) "kanglıcak" ve daha sonraki kullanımlarda "kanlıca" şekline dönüştüğü söylenir, A. DemierC-*) ise kan kırmızısı yalılarından dolayı semtin "Kanlıca" admı taşıdığını ileri sürer.

Semte Türklerin yerleşmesi I. Süleyman (Kanuni) döneminde (1520-1566) başlar. Evliya Çelebiye göre, 17. yy'ın ortalarında Kanlıca tamamen Müslümanlarca iskân edilmiş bir kasaba olup, bağlık, bahçelik, 1.200 hanelik 7 mahalleden ibarettir. Burada yapılan yoğurt çok meşhurdur. Semtte o dönemde ibrahim Çelebi, Emir Paşa, Süleyman Efendi, körfezin sonunda da Langazade yalıları bulunmaktaydı.

Evliya Çelebinin de sözünü ettiği iskele başındaki İskender Paşa Camii de 1559-1560 tarihlidir ve "Magosa Fatihi" Gazi iskender Paşa tarafından yaptırılmıştır (bak. iskender Paşa Külliyesi).

IV. Mehmed döneminde şeyhülislam olan Mehmed Bâhâeddin Efendinin, Kanlıca Koyundaki dillere destan yalısının varlığından dolayı o dönemde körfeze "Bahai Körfezi" denilmiş; yabancılar, örneğin Alman imparatoru Leopold **l667**'de bu yalıda ağırlanmıştır.

Osmanlı döneminde Kanlıca, korular, bağlar, su başlan ve körfez demekti. Akşam güneşinin batışı, ama özellikle mehtaplı gecelerinin güzelliği meşhurdu. Tüm Anadolu yakasında oturanlar kayıklara binerler, özel olarak hazırlanan ahenk kayığı denilen saz ve ses ustalarının bulunduğu kayığın çevresinde toplanır, mehtapta musiki âlemleri yaparlardı. Kanlıca Koyunun yankı oluşturma özelliği bu tür müzikli toplantıları teşvik ederdi.

17. yy'ın sonunda **(l699**'da) körfezin güneyinde Köprülülerden Amcazade Hüseyin Paşa bir yalı yaptırmış; 1700'de Karlofça Antlaşması'nın onaylanması sırasında gelen Avusturya elçisi bu yalıda ağırlanmıştı. Halen yalının divanhanesi sağlam durumdadır (bak. Amcazade Hüseyin Paşa Yalısı).

18. yy'da da III. Ahmed'in (hd 1703-1730) ve Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın katılmalanyla Lale Devrinin bazı âlemleri bu körfezde yapılırdı. I. Mahmud (hd 1730-1754) Çay Körfezi adı verilen buradaki bahçeden çok hoşlanırdı. Kıyıdaki saray ile o günlerde Kanlıca semtine dahil bir alan sayılan Kavacık Mesiresi'ni bu dönemde padişahın nedimlerinden Sadık ve Hüseyin Ağa kardeşler yaptırmışlardı. Saray ile havuz 18. yy'a kadar varlığını korumuştur. Körfezin kuzeyindeki tepede bulunan Mihrâbâd Mesiresi 300 yıllık fıstık, uzun servi ve çmar ağaçlarıyla kapkdır. Atâullah Efendi Tekkesi(->) (Kanlıca Tekkesi) ile iskele arasmda (şimdi yok olan) Safvet Paşa Bağı ve kestaneliği ile korusu vardı.

Bunların dışında, Necip Bey Bağı ve Köşkü, İmamın Bağı, dut ağaçlı Sahafın Bağı, Hıdivin yerinde Rifat Paşa Korusu, Ateş Bağı, Müftü Bostanı, Süngerli Köşk, Fikirtepe Hamamı Bostam, Kurbağalı Havuz ve diğerleri gibi koru ve çiftlikler Kanlıca'da yer alıyordu.

I. Mahmud zamanında Mihrâbâd (Mîrâbâd) Mesiresi atla gezinti için seçkin bir yerdi. Koru, Vecihi Paşa'nın kullanımmdan soma terk edildi, halkın gezi yeri oldu. Daha soma da Mısırlı Prenses Rukiye'ye geçti.

Körfezin Çakal Burnu denilen akıntılı kısmında 1740'ta yapılmış olan Safvet Paşa Yalısı uzun süre karakol binası olarak kullanılmıştır. Üsküdar-Kuzguncuk arasındaki Paşalimam'nda, Üsküdar-Salacak arasındaki Şemsipaşa'da ve Çengelköy'de de benzer tarzda yapilmış yalılar bulunur.

18. yy'ın ikinci yarısında, I. Abdülhamid de (hd 1774-1789) sık sık Mihrâbâd'a gelirdi. III. Selim dönemi (1789-1807) Kabakçı Mustafa İsyanı'yla sona erince, Kanlıca'mn mehtap âlemleri de bir süre yapılmamış, **19.** yy'da II. Mahmud (hd 1808-1839) Yeniçeri Ocağfnı 1826'da kaldırdıktan sonra yeniden başlayıp, Abdülmecid (1839-1861) ve II. Abdülhamid (1876-1909) dönemlerinde de sürmüştür.

Kanlıca, 20. yy'ın birinci yansmda, *(1934*

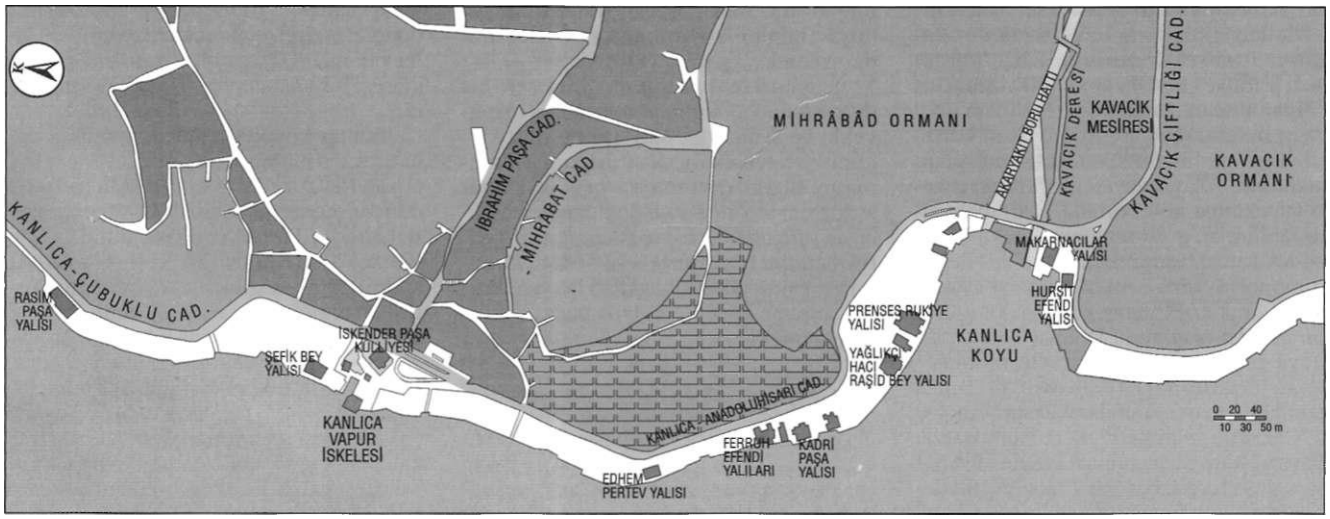

Kanlıca
İstanbul Ansiklopedisi

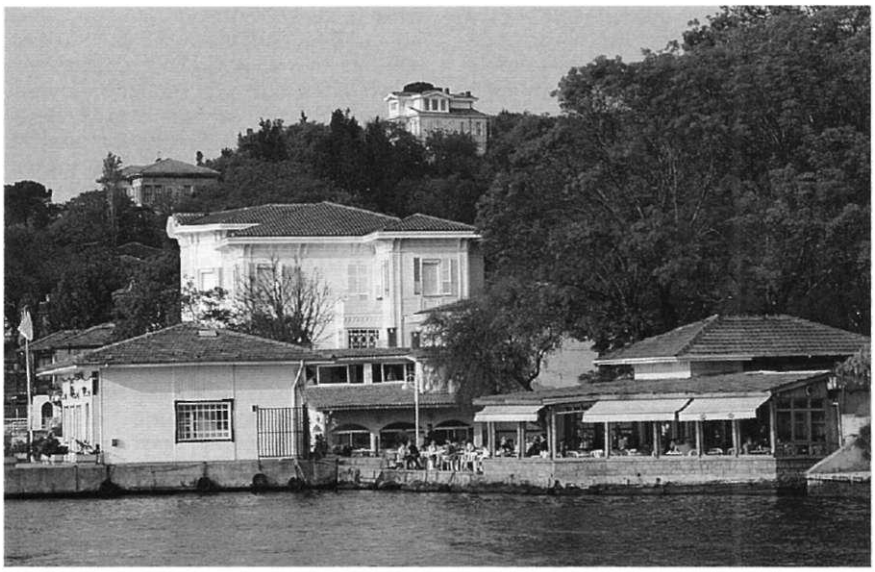

Günümüzde Kanlıca İskelesi ve Kanlıca yoğurdu satılan çay bahçeleri.
Nazım Timuroglu

İstanbul Şehir Rehberi'ne göre) Beykoz İlçesi Anadoluhisan Nahiyesi'ne bağlı bir mahalleydi. Geçmişten bu yana ünlü olan yoğurdu, sahil gazinoları ve kahvehaneleri ile Boğaziçi'nin bir mesire yeri olma durumunu sürdürdü.

1955'te Kanlıca Mahallesinin nüfusu 1.600 civarında iken, 1965'te 1.800'e, 1975'te 2.900'e yükselmiş, daha sonra artış hızlanarak 1985'te 4.000'e, 1990'daise 12.000'e ulaşmıştır.

Kanlıca Koyu, semti ve gerisindeki kesimlerin 1965 ve 1989'daki araziden yararlanma tespitlerinin karşılaştmlması, araziden yararlanmada villalar, kooperatif evleri, apartmanlann en büyük paya sahip olduğunu gösterir. 1985'teki son imar yasasının, Boğaziçi'nde açık ve yeşil alanlara villa yapımı imkânı vermesiyle artan yapılaşmanın getirdiği nüfus, 1990 sayımındaki nüfus artışına neden olabilecek mahiyettedir.

1988'de kullanıma açılan Fatih Sultan Mehmet Köprüsü ve çevre yolunun Ümraniye-Beykoz bağlantısı Kavacık'tan, köprü geçişi ise Kavacık Ormanı içinden yapılmıştır. Dolayısıyla çevrenin doğal coğrafi görünümü yoğun bir ulaşım sistemi kullanımına dönüşmüştür. Boğaziçi Yasası'mn yapılaşma yasağına rağmen, yasal ya da kaçak yapılaşmalar giderek artmaktadır.

Kanlıca'da bugün İskender Paşa Camii, İskender Paşa ve oğlu Ahmed Paşa'nm gömülü olduğu yatır yerleri, gerideki, Göztepe Suyunun Osmanlı döneminde Kanlıca Köyü'ne kadar getirtilerek akıtıldığı çeşmeler ve medrese kalıntılan görülmektedir. Sahilde Erol Simavi'nin yaptırmış olduğu iskele yanmdaki sağlık merkezi hizmet vermektedir. Kanlıca Körfezi'nin ve Kavacık Deresinin kuzeyindeki yamaçlarda yer alan Boğaziçi'nin en güzel görüntülerinin seyredilebildiği Mihrâbâd Ormanı, bugün Orman Bölge Müdürlüğü'nün girişimiyle yeniden düzenlenmiş olarak halkın hizmetine açılmış bir rekreasyon alanıdır. Kanlıca, tüm dinlendirici özellikleriyle bugün Boğaziçi'nin seçkin sayfiye ve rekreasyon alanı olma niteliğini sürdürmektedir.

Bibi. Eyice, *Boğaziçi,* 61-62; Janin, *Constantinople byzantine,* 484, 488-489; Evliya, *Seyahatname,* I; A. Cabir Vada, *Boğaziçi Konuşuyor,* İst., ty, s. 58-106; A. S. Hisar, *Boğaziçi Mehtapları,* İst., 1956; İnciciyan, *İstanbul,* 128.

ÇİĞDEM AYSU

KANTAKUZENOS AİLESİ

Bizans tahtma imparator ve imparatoriçeler vermiş soylu aile.

Ailenin adı Smyrna (İzmir) yakınlarındaki Kuzenas'tan gelmektedir.

Bilinen ilk Kantakuzenos 1094'te Kumanlara karşı savaşa giden bir generaldi. 12. yy'da Kantakuzenoslara yüksek rütbeli askerler olarak rastlanır. Bazı kaynaklarda Kantakuzenoslara büyük toprak sahipleri olarak değinilirken, sivil görevlerde yükselen bir aile üyesi bñinmemektedir.

1250'de tekrar sahneye çıkan bir aile üyesi, İmparator VIII. Mihael Paleólogos'un (hd **1261**-1282) generali Mihaef dir. Bu tarihlerde İrene Kantakuzene, imparatorun kardeşi Konstantinos ile evlendi. Bir başka Kantakuzenos 1286-1294 arasında Peleponnes'te (Yunanistan'da) generallik yaptı. Onun oğlu VI. Ioannes Kantakuzenos(->) (hd 1347-1354) taht vârisi olmadığı halde imparatorluğunu ilan edip tahtı ele geçirdi. VI. Ioannes'in oğullarından Mattheos da 1354'te imparatorluğunu ilan etmesine rağmen, zaferi kalıcı olmadı. Kardeşi Manuel Kantakuzenos "despot" unvanı ile 1348-1349'da Konstantinopolis'i, 1349-1380 arasında ise Peleponnes'i yönetti. VI. İoannes Kantakuzenos ün küçük kızı Helena İmparator V. İoannes Paleologos'la(->) (hd 1341-1391) evlenerek imparatoriçe oldu.

15. yy'da Georgios Kantakuzenos adlı bir üye ileride XI. Konstantinos (hd 1449-1453) adıyla tahta geçecek olan prense hizmet etti. Georgiosün kardeşi megas domestikos (başkomutan) Andronikos ise, 1453'te Konstantinopolis'in Osmanlılarca fethinden soma idam edilmişti. Kız kardeşleri İrene ve Helena soylu ailelere gelin gittiler. Helena'nın kocası I. David Komnenos, 1453'ten sonra Trabzon'da son Trabzon imparatoru olarak hüküm sürmüş, soma da II. Mehmed (Fatih) tarafından istanbul'da (Pera'da bugünkü Rusya Başkonsolosluğunun civarında) kendisine tahsis edilen konutta yaşamıştı. Beyoğlu adınm da ondan geldiği yolunda savlar vardır.

Bibi. I. A. Papadrianos, "He protostratorissa Kantakouzene", *Byzantinal,* 1969, s.159-165; P. Wirth, "Manuel Kantakuzenos Strategopulos," *Byzantinische Forschungen,* S. 6 (1979), s. 345-348.

AYŞE HÜR

KANTARCILAR MESCİDİ

Eminönü ilçesinde Küçükpazar'da bulunmaktadır.

Banisi II. Mehmed (Fatih) döneminde (1451-1481) yaşamış Sarı Timurci Mevlana Muhiddin Efendidir. Bu nedenle "Sarı Timurci Mescidi" adıyla da anılmaktadır. *Hadîka'ya* göre minberini Kadızade Mehmed Efendi 1688'de koydurmuştur. Cami 1848 ve 1895'te tamir görmüş, son olarak 1967-1968'de aslına uygun olarak yenilenmiştir.

Alt kısımda dükkânların bulunduğu fevkani cami, bir sıra kesme taş, iki sıra tuğladan almaşık düzende inşa edilmiştir. Doğu ve batı cephesinde iki sıralı üç pencere bulunmaktadır. Pencereler sivri kemerli, alçı şebekelidir. Son cemaat yeri kapatılmıştır.

Harim kısmı son onarımda tamamen Kütahya çinileriyle kaplanmıştır. Harimi doğu ve batıda iki, kuzeyde ise dört direğe oturan ahşap mahfil çevrelemektedir. Mihrap Kütahya çinileriyle kaplanmış, minber ise ahşaptan imal edilmiştir.

Minare batıdadır. Tuğladan üçgen di-

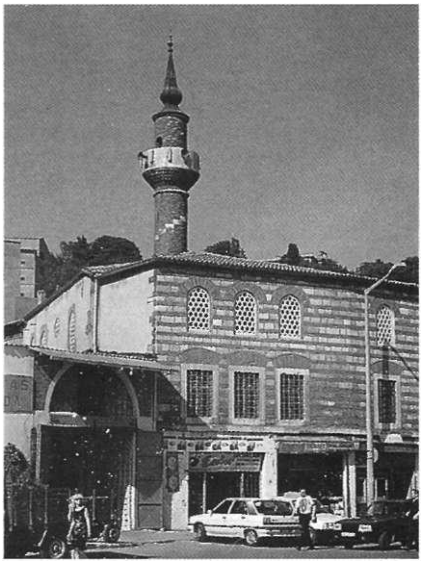

Kantarcılar Mescidi
Yavuz Çelenk, 1994

limlerle ayrılmış çokgen kaide üzerinde yükselen minare yuvarlak gövdeli ve tek şerefelidir. Şerefe altında üç sıra kirpi saçak mevcuttur. Minarenin külahı soğan gövdeli olup yukarıya doğru sivrilmektedir.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 158; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* I, 84-85, no. 345; Ayverdi, *Fatih III,* 493; Öz, *İstanbul Camileri,* I. 81; *Eminönü Camileri,* 102.

EMİNE NAZA

KANTEMİROĞLU

(26Ekim 1673, Yaş, Romanya - 21 Ağustos 1723, Dimitrievka, Rusya) Romen devlet adamı, şarkiyatçı, ansiklopedici, yazar ve musikici.

Asıl adı Dimitrie Cantemir'dir. Boğdan (Moldavya) Voyvodası Constantin Cantemir'in (hd **1685-1693)** oğludur. Geniş kapsamlı klasik bir öğrenim gördü. Delikanlılık çağında İstanbul'a gönderildi: İlkin Boğdan adına "rehine" olarak; sonra, iki kez Boğdan voyvodası olan ağabeyi Antiochün yerine **(1695**-1700 ve 1705-1707); daha sonra da voyvoda olduğu 1710'a kadar Boğdan veliahtı olarak. Çeşitli aralıklarla İstanbul'da toplam 22 yıl (1688-1710) yaşadı. **1693**'te babasının ölümü üzerine Boğdan'a gidince yönetimin başına getirildiği ve üç hafta ülkeyi yönettiği süre içinde de İstanbul'dan uzak kaldı.

Kantemiroğlu'nun İstanbul'a gelişi fikir ve sanat alanında yetişmesine, eğitimine ve bilgisini geliştirmesine yardımcı olmuştur. O dönemin Osmanlı başşehri Doğulu ve Batılı bilginlerin yaratıcı, yeni bir Rönesans sentezi içinde düşünce alışverişinde bulundukları benzersiz bir fikir, ilahiyat ve kültür merkezi olarak tanınıyordu. Sanat ve edebiyatın sultanlarca himaye edilmesi sonucu dikkate değer bir canlılık vardı. Türklerin kendisine gösterdikleri yakınlığın bir ifadesi olarak Küçük Kantemir yahut Kantemiroğlu diye anılan genç Cantemir öğrenme merakını derinleştirerek Doğu ve Batı dünyalarını özümledi. Doğduğu yer olan Moldavya'da daha çocuk yaşında, Leipzig Üniversitesi'nde öğrenim görmüş bir Rum papazı plan Iieremias Cacavelas' tan Yunan, Latin ve Slav dilleri dersleri almıştı. 15 yaşında İstanbul'a gelince "Büyük Okul" diye de anılan, Rum Patrikhanesinin gözde yüksekokuluna (akademi) girdi. Burada ünlü öğretmenlerin öğrencisi oldu. Bu öğretmenler arasında, seçkin bir dil bilgini ve filozof olan Iacomi; Padua Üniversitesi'nde öğrenim gören, felsefe, ilahiyat, tıp öğretmeni ve saray baştercümam Aleksander Mavrokordatos; Aristoteles'in ateşli savunucularından mistik düşünürler Antonio ile Spandoni; Johan Baptist van Helmontün felsefesine inanan saygın bilgin Arta'lı Meletie ve önemli bir coğrafyacı olan Hrisant Notara vardı. Yeni-Aristoculuğu İstanbul'un fikir hayatına tanıtmakla görevli olan bu öğretmenlerin etkisi Kantemiroğlu'nun klasik kültüre ve Batı felsefesine ilişkin bilgisini genişletmesine yardım etti. Felsefi düşüncesinin oluşumunu belirledi. Osmanlı kültürünü, Osmanlı hayatını anlamak için tükenmez bir merak ve istekle dolu olan Kantemir, kendim şarkiyat çalışmalarına verdi. Türkçe, Arapça, Farsça öğrendi. İslam ilahiyatını ve tarihini inceledi. Öğretmenleri tanınmış bir müfessir olan Nefîoğlu; devlet adamı, şair, musikici, III. Ahmed'in barış yanlısı sadrazamı Rami Mehmed Paşa ile matematikçi, filozof, astronomi bilgini ve Aristoteles'in eserlerinin çevirmeni Yanyalı Esad Efendi gibi saygın, bilgili kimselerdi. Rami Mehmed Paşa kültürel, siyasi konularda ve resmi barış görüşmelerinde önemli bir rol oynayan zeki diplomat Mavrokordatos'la birlikte, genç Kantemiroğlu'nun arkadaşı ve akıl hocası oldu.

Çok yönlü bir kültürü ve dehası olan Kantemiroğlu bütün gayrimüslim ve Türk çevrelerinde benzersiz bir ün kazandı. Boğdan prensinin tanburi, saz eseri bestecisi ve musiki kuramcısı olarak dikkate değer bir yeteneği vardı. Bu yeteneği, çevresinde derin bir hayranlık uyandırdı ve ona sarayın kapısını açtı. II. Ahmed (hd **1691-**1695) ile III. Ahmed (hd 1703-1730) Boğdan prensinden ilgilerini esirgemediler, imparatorluğun ileri gelenleri ve ulema, Kantemiroğlu'nun geniş kültürünü, bilgisini, sanat yeteneğini takdir ettiler.

Kantemiroğlu
Nuri Akbayar koleksiyonu

Kantemiroğlu istanbul'da yaşamaya başlayınca saraym saygıdeğer musiki hocaları, sonradan Müslüman olan Rum asıllı Kemani Ahmed ile gene bir Rum olan Angeli'den tanbur öğrendi. Boğdan prensi Türk musiMsinin bütün kuramım ve uygulamasını iyice özümledi. icracı olarak yaratıcı yorumlarıyla beğenildi. Harf notası sistemine dayanan özgün bir öğretim yöntemi geliştirdi ve öğrencilerine Türk musikisinin temellerini kendi nota işaretleriyle öğretti. Öğrencileri yüksek makamlardaki devlet görevlileri ile musikiden iyi anlayan kimselerdi. Bunlardan biri, saray başhazinedarı ve Kırım Ham II. Devlet Giray' m (hd 1707-1713) temsilcisi olan yakın dostu İsmail Efendiydi.

Kantemiroğlu İstanbul'a ilk geldiği günlerde Boğdan voyvodalarının Fener'deki konutu Boğdan Sarayı'nda kalıyordu. Daha soma 1692'de Boğaz'da Ortaköy'de güzel bir saray satın aldı. Bu binayı genişleterek ender sanat eserleri ve antika eşyalarla donattı. Ama 1700'den sonra sarayı eski sahibine satarak Fener'de Sancaktar Yokuşu'nda, kayınpederi Eflâk Voyvodası Şerban Cantacuzino'nun (hd 1678-1688) oturduğu binanın temeli üzerinde kendi sarayım inşa ettirmeye başladı. Sarayın görkemli bir manzarası vardı. Sarayın planını Kantemiroğlu kendisi çizmiş ve bina, prens Osmanlı başşehrinden ayrılarak Boğdan'a gitmeden tamamlanmıştı.

Osmanlı yöneticileriyle ve Batılı diplomatlarla önemli ilişkiler kurmuş olan Kantemiroğlu, sarayında seçkin konukların katıldığı sohbetler ve musiki icrasıyla geçen özel toplantılar düzenlerdi. Yüksek tabakadan, kafaca incelmiş kişiler, cirit oynamayı seven, Latince, Türkçe ve Avrupa dilleri konuşan, Doğu'ya özgü şık elbiseler giyen ve Türk musikisini ustaca bir yaratıcılıkla icra eden bu hayranlık verici prensi övgülere boğarlardı.

Kantemiroğlu derin bilgisi ve dikkate değer sanat yeteneği dışında, siyasi yönden çok hırslı bir adamdı. Fransız Elçisi Pierre-Antoine de Castagnères ve onun halefi Charles de Ferriof le tanışıklığı vardı; Felemenk Sefiri Jacob Colyer'i ziyaret eder; İmre Tököli'yi tanır; Rus Elçisi Piotr Andreyeviç Tolstoy'la siyasi sohbetler ederdi. Gelecekte büyük Avrupa devletlerinin hâkim olacağı bir dünya hayal eden Kantemiroğlu, aynı zamanda sarayda, Avrupa devletleri temsilcilerinin konutlarında ve Fener çevrelerinde dönen siyasi oyunlardan çıkar sağlamasını bilen, işbilir bir diplomattı. Boğdan tahtmı elde edebilmek için üst düzeydeki ilişkilerini ve zihni yeteneklerini olduğu kadar musiki yeteneğini de kullanarak karmaşık siyasi planları lehine çevirmeye çalışırdı. Bu amaçla entrika dolu, gizli siyasi faaliyetlere karışmıştı. 1710'da III. Ahmed onu Boğdan voyvodalığına getirdi. Kantemiroğlu' nun o günlerde sultanın huzurunda kendi neva saz semaisini çaldığı ve padişahın eseri çok beğendiği söylenir.

Kantemiroğlu İstanbul'da geçirdiği 22 yıl içinde çeşitli dillerde felsefi konulu birçok eser verdi. *Divanul sau Gîlciava Inteleptului cu Lumea* (1698) Rum Ortodoks kaynaklarından esinlenilerek yazılmıştır; *Sacrosanctea Scientiae Indepingibilis Imago* (yak. 1700) alegori biçiminde yazılmış, evrenin yaratılışı üzerine bir incelemedir; *Compediolum Universae Logices Institutions* (1701) de skolastik örneklere göre hazırlanmış bir ders kitabıdır. Aynı dönemde yazdığı *Ioannis Baptistae von Helmont Physices Universalis Doctrina* adlı risalesi ise Hollandalı filozofun felsefi tezinin bir özetidir. Kantemiroğlu bu kitaplarının hiçbirinde özgün bir görüş getirmemiş, birçok kaynaktan aldığı düşünceleri eklektik bir düzen içinde ortaya koymuştur.

Kantemiroğlu 1700 dolaylarında, kendisini Türk klasik musikisinin önde gelen bir kuramcısı katına yükselten, daha çok

Kantemiroğlu Edvarı diye anılan *Kitâb-ı Ilmi'l-Musiki Alâ Vechil-Hıırıfât*adlı incelemesini yazdı. Kitap, asıl konunun incelendiği bölümle, Kantemiroğlunun icat ettiği harf notasıyla yazılmış 350'yi aşkın saz eserinin notalarının verildiği derleme olmak üzere iki bölüme ayrılmıştır. İnceleme, Türk musikisi kuramının gelişiminde bir kilometre taşıdır. Kantemiroğlu kitabında musiki icrasında ve eğitiminde kullanılmak üzere geliştirdiği notalama yönteminin tanıtımına dayanan "yeni kuramı" nı açıklar. Musikinin uygulamasına dayanan "yeni kuram", ortaçağ musiki otoritelerince sistemleştirilen soyut nitelikteki "eski kuram'a güçlü bir karşı çıkış özelliği taşır. Kantemiroğlu musikide nota kullanılmasının musikiyi genel anlamda geliştireceğini ve icracıların icra tekniklerini zenginleştireceğini ileri sürer. Makamları sınıflandırmak için yeni ilkeler koyar, tanburun perde ve aralıklarına göre ana diziyi tanımlar. Kendi çağında kullanılan makam seyirlerini anlatır ve Türk musikisini İran musikisinden ayıran özellikleri belirtir.

Kantemiroğlu'nun harf notası sistemi kısa bir süre sonra terk edilmişse de, fikirleri kendisinden sonra gelen kuramcıların yaklaşımını büyük ölçüde etkilemiştir. Kantemiroğlu bir besteci olarak klasik Türk musikisi repertuvarına, taşıdığı yüksek ifade gücü dolayısıyla çok beğenilen 40'ı aşkın peşrev ile saz semaisi bırakmıştır. İcracı, kuramcı ve besteci olarak dikkate değer nitelikleriyle musikici Kantemiroğlu'nun Türk musikisi tarihinde seçkin bir yeri vardır.

Kantemiroğlu İstanbul'dan ayrılmadan önce Romen dilinde, *Istoria Ieroglifica* (1705) adlı, Romanya'nın ileri gelen aileleri arasındaki düşmanlığı, Osmanlı saray siyasetini ve Fener entrikalarını alegorilerle örülü hayvan benzetmeleri, keskin bir hiciv üslubu ve bilgiççe özdeyişlerle anlattığı siyasi bir risale de kaleme almıştır.

Kantemiroğlu derin bilgisini Osmanlı toplumsal ortamındaki kültüre ve kurumlara ilişkin birinci elden gözlemleriyle zenginleştirmiştir. Çevreyle kaynaşarak Türk yaşama biçiminin önemli olgularını yalandan tanımış ve bunları eserlerinde ustaca aktarmıştır. Modern bir etnograf ve keskin bir tahlilci ustalığıyla yazılarına toplumsal, dini ve kültürel olguların çeşitli yönlerine ilişkin geniş kapsamlı açıklayıcı notlar eklemesi, eserlerinin anlamını zenginleştirmiştir.

Şarkiyatçı ve aydın bir hümanist olarak Kantemiroğlu'nun ünü sağlığında Avrupa'ya ulaşmıştır. 1714'te ansiklopedik bilgisi, şarkiyat çalışmalarındaki yeri ve Türk musikisi hakkındaki eseri dolayısıyla Berlin Akademisi'ne üye seçilmiştir.

Boğdan voyvodası olduğu kısa süre içinde bağımsız Boğdan idealini gerçekleştirme umuduyla Rus Çarı Büyük Petro'yla gizli bir ittifak kurmuştur. 1711'de Osmanlı orduları Rusları yenince düşleri yıkılmış ve Rusya'ya sürgün gitmek zorunda kalmıştır. Kantemir Rusya'da, Avrupalılar ile Ruslara okunması amacıyla, Osmanlı İmparatorluğu'nun geniş kapsamlı bir tarihi olan *Incrementa atque Aulae Othomanicae* (1714-1716) (Osmanlı İmparatorluğu'nun Yükseliş ve Çöküş Tarihi, I-III, Ankara, 1979-1980) adlı kitabını kaleme aldı; sonra, Avrupa'da bir yüzyılı aşkın bir süre Osmanlı tarihi alanında klasik bir ders kitabı olarak okutulan bu eserini çeşitli Avrupa dillerine çevirdi; daha sonra da, Türklerin dini ve kültürü konusunda Ruslara bilgi veren *Kniga Sistima ili Sostonianie Mubammedanskoi Religii* (1722) adlı kitabını yazdı. Her iki eserde de yer alan, göreneklerin ve toplumsal gerçeklerin etnografik tasviri, yaşadığı dönemin Osmanlı hayatıyla ilgili canlı gözlemlerini ortaya koyar.

Kantemiroğlu'nun yaratıcı bir düşünür, ansiklopedici, Rönesans hümanisti, Aydınlanma çağının habercisi, modern bir gözlemci ve tahlilci, yetkin bir musikici, diplomat ve şarkiyatçı olarak dehası 17-18. yy İstanbul'unda Osmanlı toplumsal, kültürel ve siyasi hayatının merkezinde Batı ile Doğu arasında kurulan alışverişin doruk noktasını temsil eder.

Bibi. T. T. Burada, *ScrierileMüzikale ale lui Dimitrie Cantemir* (Dimitrie Cantemir'in Musiki Üstüne Yazılan), Bükreş, 1910; H. S. Arel, "Kitâb-ı Ilmi'l-Mûsikî. Müellif Kantemir Oğlu", *Şebbal,* S. 67-85 (1910-1911); Rauf Yekta, "Kantemiroğlu", *ae,* S. 48 (1911); P. P. Panaitescu, *Dimitrie Cantemir, Viata si Opera* (Dimitrie Cantemir, Hayatı ve Eseri), Bükreş, 1958; M. Guboğlu. "Dimitrie Cantemir Orientaliste", *Stıdia et Acta Orientalia.* III, 1960; B. Lewis, *istanbul and the Civilization of the Ottoman Empire,* Norman, 1963; A. Pint. *Istoıia Literatürü Roma ne (Romen* Edebiyatı Tarihi), I, Bükreş, 1970; C. Maciuca, *Dimitrie Cantemir,* Bükreş. 1972: V. Cândea. *Dimitrie Cantemir (1673-1723).* Bükreş, 1973; A. Dutu-P. Cernavodeanu. *Dimitrie Cantemir.* Bükreş. 1973; E. Popescu-Judetz, *Dimitrie Cantemir: Cartae Stiintei Muzicii* (Dimitrie Cantemir'in Musiki Hakkındaki Kitabı), Bükreş, 1973; İ. B. Sürelsan. "Kantemiroğlu ve Türk Musikisi", *Dimitrie Cantemir (1673-1723),* Ankara, 1975; B. Tuncel, "Dimitrie Cantemir ve Türkler", *Dimitrie Cantemir(1673-1'723),* Ankara. 1975: Y. Tura, *Kantemiroğlu: Kitâb-ı 11-mi'l-Mûsikî.* 1,lst., 1976; t. H. Uzunçarşılı, "Osmanlılar Zamanında Saravlarda Musiki Hayatı", *Belleten.* S. **161** (1977); O. Wright, *Demetrius Cantemir, The Collection of Notations,* Londra, 1992.

EUGENIA POPESCU-JUDETZ

KANTO

Latince "cantus". İtalyanca "canto" kelimelerinden gelen, "şarkı, ezgi, şarkı söyleme sanatı' anlamını taşıyan kanto, Türkçede 19- yy İstanbul'unda tiyatro oyunlarının önemsenmediği tuluat tiyatrolarında çeşitlilik sağlamak ve birkaç saat boyunca halkın ilgisini canlı tutmak amacıyla, asıl oyun dışında söylenen fantezi şarkılar için kullanılmıştır. 1847'de perdelerini açan, İstanbul'un ilk tiyatrosu durumundaki Naum Tiyatrosunda Avrupa'dan gelen opera ve operet topluluklarıyla tanışan şehir halkı Avrupalılaşma modasına uygun olarak bu eğlenceli oyunlara büyük ilgi gösterdi. Türkiye'de Batı türü tiyatro, ilk kez 1857' de Karabet Papazyan'ın Şark Tiyatrosunda Batı dillerinden Türkçeye çevrilip oynanan oyunların büyük ilgi topladığını gören Güllü Agop'un Gedikpaşa'da bir at cambazhanesinde telif, uyarlama ve çeviri Türkçe oyunlar oynayan tiyatroyu kurmasıyla başlamıştı. Öte yandan, halk katında güçlü bir istek ve ilgi halkasıyla sarılı olan ortaoyunu varlığım sürdürmekle birlikte, sarayın desteğini de yanına alan Batı türü tiyatro ile rekabet edemeyecek duruma düşmesi sonucu, ortaoyunu unsurlarından sahnede yararlanan tuluat tiyatrosu doğdu. Bu yeni tür, İstanbul'un eğlence piyasasını yıllar boyunca kasıp kavurmuş, izleyicileri arasına saray halkı ile zengin sınıflardan en sade halk tabakalarına kadar, toplumun her kesiminden binlerce insanı katmıştır. Tuluat tiyatrolarının bu denli geniş ilgi uyandırmasında kantoların sanat değerlerinden çok sunuluş biçimleri rol oynamıştır. Kantolar aslında tuluat tiyatrolarının bir ürünü değildir. İlk örnekleri, Tanzimat sonrası Pera'sında faaliyet gösteren, bahçeli bir birahaneyi andıran, İtalyan komedilerinin oynandığı küçük tiyatrolarda görülmüştü. Güftelerinin gündelik hafif zevklere seslenmesi, ezgilerinin kolayca tekrarlanabilmesi yanında kantonun söyleniş ve sunuluş biçimlerindeki kendine özgü tavır ve eda, kanto türünün en belirleyici özelliği olmuştur. Bu anlamıyla kantolar. Batı tarzı tiyatro ile tuluat tiyatrosunun rekabet ortamında doğmuş, toplumun "asrileşme" özlemiyle değer ölçülerinin değişmeye başladığı bir

Küçük Virjin
Ara Güler fotoğraf arsiti

dönemde toplumdaki cinsel kültürün değişmesine katkıda bulunmuş "altkültür musikisi" örnekleridir.

Kantolar geleneksel çalgıların da kullanıldığı kemanlı, trompetli, trombonlu, klarnetli, baterili 4-5 kişilik küçük bir orkestra eşliğinde söylenirdi. Oyunun başında sahnenin bir köşesinden kantocu kızlardan biri çıplak denilebilecek bir biçimde tüller içinde hoplayıp zıplayarak ortaya gelir, göbek kıvırır, şarkı söylerdi. Minyon Virjin Hanimin *Davulumun içi narcıl/ Eğlen beyim açıl, saçıl/Ben seninim, sen benimsin / Göz önünde durma kaçıl* güfteli kantosuyla coşan kalabalıklar, *Üstü açık faytonda / Gezerim piyasada / Hatf atarım kızlara /Bırakırım merakta (Yâr için terelelli hah hah vay)* güfteli kantoyla dans eden Matmazel Violet'in naz, işve ve cilvelerine hayran kalırlardı. Bu şarkıları söylerken takındıkları tavır ve edalarla ilgi toplayan kantocu kızların yüzlerce, binlerce hayranı vardı. Kanto söylenirken localardan, parterden, paradiden gümüş çeyrekler, mecidiyeler, altınlar sahneye yağdırılırdı. Kel Hasan Efendi'nin, Abdürrezzak Efendi'nin tiyatroları yanında, yalnız gündüzleri temsil veren Sahne-i Âlem ile Naşit'in tiyatrosunda sahneye çıkan, zamanın ünlü kantocuları arasında Kamelya, Peruz, Küçük Peruz, Nemzur, Şamram, Deniz Kızı Eftalya, Selanikli Madam Viktorya, Büyük Amelya, Küçük Amelya, Bayzar, Küçük Eleni, Büyük Virjin, Küçük (ya da Minyon) Virjin, Giselle, Matmazel Flora, Tereza, Marika, Luçika, Violet, Rozika hanımlarla Todori, Aşod ve Şevki beyler sayılabilir.

Bir kısmı notaya da alınıp Şamlı Selim (Kudmani) tarafından 1905'te yayımlanan ve çoğu taş plaklara okunan en ünlü kantolar arasında Küçük Virjin'in söylediği "Zibo aynalı zurna çalar" (hicaz), "Çeri başı" (hüzzam), "Dere tepe gezeriz" (nikriz), "Felek bana" (nihavent), "Bu çimenlik" (karcığar), "Bir güzelin sevdası" (hicaz); Şamram'm söylediği "Küçücükten beni" (mahur), "Gördüm küplü dilberini" (rast), "Benim kocam hanendedir" (rast), "Çingeneyiz biz" (saba), "Garip gönlüm" (nihavent), "Çalışkandır çingeneler" (nikriz); Peruzün söylediği "Niçin beni" (uşşak), "Eyvah canan" (hicaz), "Bir yâr sevdim" (karcığar), "Yeter artık" (hicaz); Tereza'nın söylediği "Haydin bakalım" (nihavent); Küçük Eleni'nin söylediği "Ferid Cemal İbn-i..." (rast); Büyük Amelya'nın söylediği "Rutina Rutin" (rast), "İndel Hubbi" (rast), "Çingene derler bize" (nihavent); Marika'nın söylediği "Yandım efendim" (nihavent); Giselle'in söylediği "İpek mendil" kantoları dönemlerinin en gözde parçalandır.

Ünlü kantoculardan Peruz Hanım.
Nuri Akbayar koleksiyonu

Şamram Hanım
Ara Güler fotoğraf arşivi

Bir dönemi sarkılan ve danslarıyla etkilemiş ve adları birer efsane kahramanı gibi anılmış olan bu sanatçıların temsil ettikleri "kanto devri", başlıca iki döneme ayrılabilir: 1850'lerden Cumhuriyet'e kadar süren Galata-Direklerarası dönemi; 1923'ten 1945'e kadar süren dönem.

Ömeherinin taş plaklara bolca aktarıldığı bu ikinci dönemde kantoların toplumdaki başta kadm-erkek ilişkileri olmak üzere yeni hayat ilişkilerini ve çok çeşitli güncel konulan işlediği görülür. Fokstrot, çarliston, tango gibi dönemin moda musiki mrlerinin de bu çeşit konuları kantoya benzer bir biçimde ve hep kanto adı altında sunduğu dikkati çeker. Özellikle taş plaklardaki kayıtlarıyla kantonun bu son dönem örneklerini seslendiren sanatçılar arasında Hafız Burhan'dan Mahmure Handan, Süheyla Bedriye, Bayan Şüküfe, Bayan Leyla, Müzeyyen Sermet'e ve daha nicelerine kadar uzanan bir dizi isim yer alır. Günümüzde ise Nurhan Damcıoğlu ile Huysuz Virjin (Seyfi Dursunoğlu) kanto geleneğini yaşatmaya çalışan başlıca sanatçılardır.

Başlangıçta makam kaygısı pek gözetilmeden bestelenen kantolann daha sonraki örnekleri Türk musikisi makamlarıyla bestelenmiştir. Rast, nihavent, hicaz, segah, karcığar, suzinak gibi sıkça kullanılan makamlar yanında, gülizar (Şamram'ın söylediği "Bir kız gördüm" kantosu), rahâtülervah ("Delalik ya..." Arap kantosu), şedaraban ("Ara min allım" Arap kantosu), nihavend-i rum ("Bir kuzu ceylan") gibi daha az işlenmiş makamların da bulunduğu çok geniş bir makamlar paletinin kanto bestecilerince kullanıldığı görülür. Kullanılan ritimler yönünden de benzeri bir çeşitliliği görmek mümkündür. 2 ve 4 zamanlı nim sofyan ile sofyandan, 9 zamanlı aksak-evfer ve 10 zamanlı aksak semaiye uzanan bk usul zenginliği dikkati çeker.

Kantolann gerek Türk musikisi makam ve usulleriyle bestelenmeleri, gerekse geleneksel şarkı ve türkülerdeki kuruluş şeması ile gösterdiği sıkı benzerlikler yönünden, Batılılaşma akımları içinde bile Türk musikisi beste şekiUerinin yapısal kuruluşundan kopmayan bir kitle musikisi zevkini yansıttığı söylenebilir. Kasap havası ile çiftetelliden fokstrot ve çarlistona kadar çeşitli raks-dans unsurlarını yapısında bulunduran türün uzun zaman toplumun her kesimine seslenebilmesi, bu ezgilerde biçim ile öz arasında dengeli bir ilişki kurulmuş olmasıyla açıklanabilir.

Kantolar güftelerinin konularına göre çeşitli adlarla sınıflandırılmış, bazıları da özel adlarla anılmıştır. Aşktan söz edenler sevda kantosu, hülya kantosu, muhabbet kantosu; sözleri Arapça olanlar Arap kantosu; konusu Çingenelerle ilgili olanlar todi kantosu; rakstan söz edenler köçek kantosu; ayrılıktan söz edenler firkat kantosu adlarıyla anılmıştır. Bazı kantolara da gül kantosu, köpek kantosu, eyvah kantosu, öcü kantosu, Acem kantosu, Laz kantosu, efe kantosu, sitem kantosu, çoban kantosu gibi ayn ayn adlar verilmiştir. Bunlar arasmda özellikle çoban kantoları, kanto musikisine vurgun külhanbeyleri arasında çok tutulmuştur. Nitekim 1875-1900 arasında en ünlü kantocu kızların repertuvarında birkaç çoban kantosu mutlaka yer almıştır. Sahnedeki çoban gerçek bir çobanın her türlü rahatlıktan yoksun, yorucu günlük hayatı içinde değil, büsbütün farklı bir kimlikle, seven yahut sevilen, güçlü kuvvetli, güzel, boylu boslu, aşka susamış, masum ve "yalnız bir delikanlı" tipi olarak çizilmiştir. Bu kantolarda çobanı çoğu kez, Büyük Virjin, Peruz, Şamram, Küçük Eleni gibi zamanın ünlü şarkıcı, dansöz ve oyuncularından biri canlandırırdı. Duettolarda, yani iki kişinin karşılıklı söyledikleri şarkılarda Peruz yahut Büyük Virjin gibi tiyatronun bir numaralı yıldızları çobanı; onun gölgesindeki kantocu da (Peruzün yanında Şamram yahut Küçük Peruz, Büyük Virjin'in yanında Luçika) sevilen köylü kızım oynarlardı. Bu duettolarda çok seyrek olarak bir aktör çoban rolüne, yıldız kadın oyuncu da sevilen kız rolüne çıkardı; Küçük Amelya ile Todo-
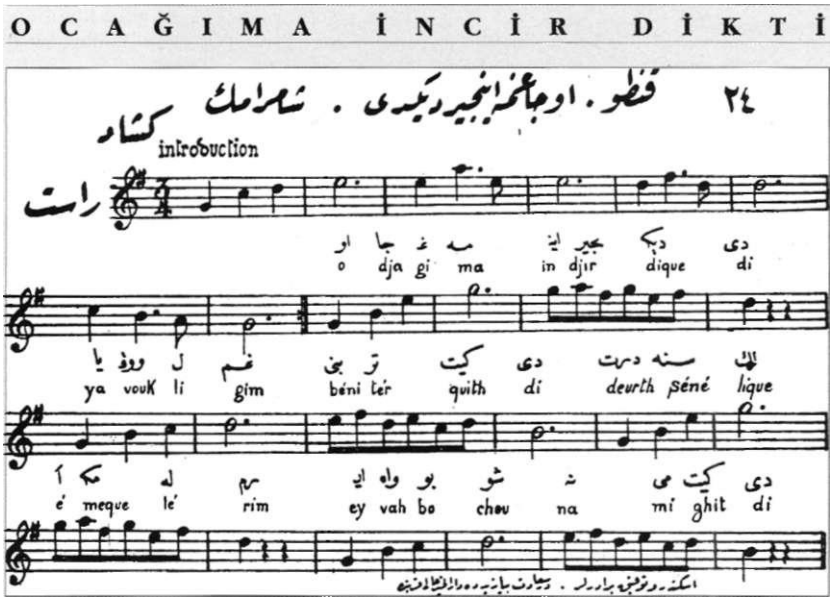
Şamram'ın rast kantosu:

Ocağıma incir dikti
Yavukluğum beni terketti
Dört senelik emeklerim
Eyvah boşuna mı gitti

Paralarımı hep yedi
Ben seni istemem dedi
Dün ben burada yokiken
Aşırdı sandığı sepeti

S. Y. Ataman, *Dümbüllü İsmail Efendi,* ty

ri'nin, Küçük Eleni ile Aşodün bu rolleri paylaştıkları olmuştur. Bazen de çobanla sevişen kızın babası rolündeki "kötü adam" ağa da sahneye çıkardı; böyle bir kantoda Peruz, çoban; Şamram, kız; Şevki de, kızın babası rollerini oynamışlardır.

Kanto bestelemenin pek makbul olmayan, hafif bir iş sayılması yüzünden, kanto bestecilerinin kimler olduğu hakkındaki bilgiler epeyce sınırlıdır. Bununla birlikte, bu döneme özgü kanto tutkusunu, elyazısı defterine güftesi ile bestesi kendine ait bir kantoyu yazdıktan sonra yanına "Bilmem ki bunu yazmış olmak yakışık alır mı?" diye bir not düşen besteci-şaire Leyla Hanım'm (Saz) tutumundan anlamak mümkündür. Kanto bestelemiş ünlü besteciler arasında Muallim İsmail Hakkı Bey'in (rast kanto, yürük semai, *Gülistan 'da var bir fidan / Koparmağa kıyamaz insan),* Udi Selanikli Ahmed Bey'in (hicaz kanto, *Al eline kalemi kanarya / Yaz başına geleni kanarya),* Kemani Bülbül Salih Efendi'nin (hüzzam kanto, *"Pek biçareyim yoktur emsalim/Allah aşkına göster cemalin)* adları sayılabilir.

Bibi. A. Rasim, *Muharrir Bu Yal,* Ankara, 1969; ay, *Şehir Mektupları,* I-IV, İst., 1992; ay, *Ramazan Karşılaması,* İst., 1990; Sevengil, *Eğlence;* M. R. Gazimihal, *Musiki Sözlüğü,* İst., 1961; B. Arpad, *Direklerarası,* İst., 1974; S. Y. Ataman, *Dümbüllü ismail Efendi,* İst., ty; M. Belge, "Kantolar", *Tarihten Güncelliğe,* İst., 1983; B. Aksoy, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Musiki ve Batılılaşma", *TCTA,* V, 1223; Amicis, *İstanbul;* Öztuna, *BTMA,* I; R. Anhegger-C. Ünlü, "Sözlü Taş Plaklar", 77; S. 85-87 (1991); C. Ünlü, "Sözlü Taş Plaklar", 77; S. 94 (1991).

RUHİ AYANGİL

KANUNİ ESASİNİN İLANI

Kanun-ı Esasi'nin, yani ilk Osmanlı anayasasının 23 Aralık 1876'da İstanbul'da ilanı, olağanüstü koşullar altında ve 19. yy' daki tüm reform girişimleri gibi büyük devletlerin baskısı altında meydana gelmiş bir olaydır. Tanzimat ve Islahat fermanlarından sonra Meşrutiyetin kurulması da devletin dış bunalımların zorlaması altında yöneldiği bir tutum olmuştur. Bu arada, gerçekten demokrasi ve reform isteyen azınlık II. Abdülhamid istibdatı altında ezilmiş ve dağılmış, ancak kısa sürede rafa kaldırılan Kanun-ı Esasi'nin geri getirilmesi bundan sonraki 30 yıl boyunca ülkenin temel sorunlarından biri haline gelmiştir.

1876'nın son günlerinde aralarında İngiltere, Fransa, Rusya, Almanya ve İtalya' mn bulunduğu devletlerin temsilcileri Kasımpaşa'daki Bahriye Nezaretimde toplanarak Osmanlı ülkesindeki ıslahat meselesini, yani özünde Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'dan tasfiye edilmesi konusunu görüşmeye başlayacaklardı. Tersane Konferansı denilen bu toplantı başlarken II. Abdülhamid'in planı Meşrutiyetin ilanını açıklamak ve böylece siyasal haklarına kavuşan Hıristiyanların kendi ıslahatlarını kendilerinin yapacaklarını söylemekti. II. Abdülhamid ekim aymda Kanun-ı Esasi'yi hazırlayacak komisyonun kurulmasını emretti. Komisyon **16** mülkiye ve **10** ilmiye mensubu ile ferik (korgeneral) rütbeli iki askerden oluşuyordu. Bunlar Midhat Paşa'mn yamsıra Süleyman Paşa ve mabeyin başkâtibi Küçük Said Paşa tarafmdan hazırlanan tasarıları da değerlendirdiler. Buna göre Meclis-i Umumi halk arasından seçilen Meclis-i Mebusan ile padişah tarafından atanan Meclis-i Âyan'dan oluşacaktı. Merkeziyetçi özellikler taşıyan anayasanın ilk maddesi Osmanlı Devleti'nin bölünmez bir bütün olduğu idi. Resmi dil Türkçe, devletin dini ise İslam olarak belirtiliyor, ancak din özgürlüğü ve klasik özgürlüklere yer veriliyordu. Vekillerin atanması ve azli padişahın yetkisinde olup, hükümet de meclise karşı sorumlu değildi. Öte yandan 113. madde padişaha, devlet güvenliğini bozanları ülke dışına sürme yetkisi veriyordu.

Kanun-ı Esasi'nin ilanından 4 gün önce, yani **19** Aralık günü Mütercim Rüşdî Paşa istifa ettirildi ve Midhat Paşa oyunu sahneye koymak üzere sadrazam oldu. 23 Aralık günü ise Batılı devletlerin temsilcileri Tersane Konferansı'nda bir araya geldiler. Aralarında ingiltere Hindistan Bakanı Lord Salisbury ve Rus temsilcisi Ignatiev de bulunuyordu ki, ilerideki gelişmelerde bunların rolü daha ön planda olacaktı. Konferansın açılış hazırlıklarının yapıldığı sırada büyük bir gümbürtü ile toplar atılmaya başlandı ve Hariciye Nazırı Saffet Paşa salona girerek şaşkın temsilcilere Kanun-ı Esasi'nin ilan edildiğini, dolayısıyla konferansın artık Osmanlı ıslahatı için çalışmasına gerek kalmadığım bildirdi. Ne var ki konferans bu durumdan hiç de etkilenmiş görünmedi ve bir şey olmamış gibi çalışmaya devam etti. istanbul'daki gelişmeler ise aynı gece fener alayı düzenlenmesi, küçük bir kalabalığın Dolmabahçe Sarayı önünde toplanıp "Padişahım çok yaşa, yaşasın Kanun-ı Esasi" diye bağırıp dağılmalarından ibaret oldu. Sonuç olarak çalışmalarını sürdüren Batılı devletlerin temsilcileri Sırbistan'da eski düzene dönülmesini, Karadağ'a toprak verilmesini, Bosna-Hersek ve Bulgaristan'da istinaf mahkemeleri kurularak yargıçlarının 6 devletin güvencesi altında ömür boyu görevlendirilmesini, Bulgaristan valisinin Hıristiyan olmasını, aşarın kalkmasını, vilayetlerde milislerin Hıristiyan ve Müslümanlardan nüfus oranlarına göre seçilmesini, Rumeli'ye yerleştirilen Çerkezlerin Anadolu'ya geçirilmesini ve Müslüman mülkiyetindeki bazı topraklann Hıristiyan çiftçilere verilmesini istediler. Kısacası bu durum Türklerin Rumeli'den tasfiyesinden başka bir şey değildi. II. Abdülhamid'in oyunu işe yaramamıştı.

Kanun-ı Esasi'yi ilan ederek istediği sonucu alamayan II. Abdülhamid, Batılı devletlere karşı yumuşak bir tutum izlemeye başladı. Yeni anayasa ile bağdaşabilecek ıslahat önerilerinin kabul edildiğinin bildirilmesini istedi. Ayrıca Bulgaristan'da işlenen suçlan inceleyebilecek bir uluslararası komisyon da kurulabilecekti. Ne var ki aynı günlerde İstanbul'un havası farklıydı. Bir yandan meşrutiyetçiler, diğer yandan da İslamcı-Osmanlıcı gruplar, Batılı devletlerin müdahalelerine karşı giderek artan bir tepki içerisindeydiler. Bu nedenle Midhat Paşa II. Abdülhamid'in teslimiyetçi politikasına uyum göstermedi. Konfe-

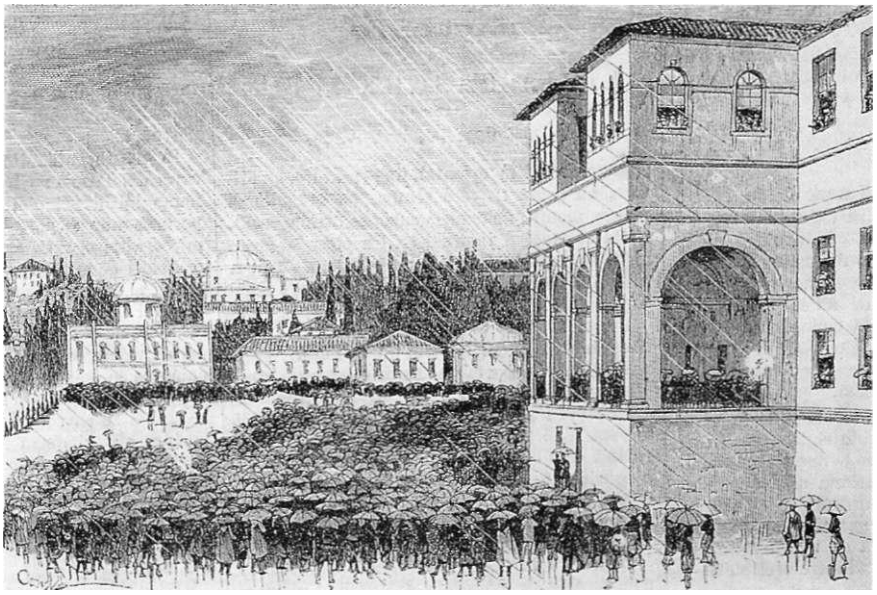

23 Aralık 1876da Babıâli'de Kanun-ı Esasi'nin ilan edilişini izleyen kalabalık.
F. Muhtar Katırcıoğlu arşivi

rans ise Osmanlı isteklerine göre ufak tefek birkaç değişiklik istisna tutularak koşulların kabulü için Osmanlı hükümetine bir hafta süre verdi. Yamtm olumsuz olması halinde temsilciler ve elçiler toplu halde istanbul'u terk edeceklerdi. Lord Salisbury bu durumda Rusların savaş açacaklanm ve Osmanlı Devleti'nin sonunun geleceğini söyledi. Gerçekten de reformlarla Osmanlı Devleti'nin yaşayabileceği doğrultusundaki İngiliz görüşü artık yerini, ne kadar çabuk parçalanırsa o kadar iyi olur, yoksa simde elde edebileceğimiz avantajları bir daha bulamayabiliriz, şeklinde ifade edilebilecek bir başka görüşe bırakmıştı. Ancak İngiliz desteğinin çeldlmesine rağmen İstanbul'daki antiteslimiyetçi tutum etkisini sürdürdü ve konferans son oturumunu 20 Ocak 1877'de yaptıktan sonra dağıldı. Temsilciler ve elçiler kenti terk ettiler. Öte yandan II. Abdülhamid Midhat Paşa yi yok etmeye karar vermişti. Konferans dağıldıktan soma kendisini çağırarak 113. maddeye göre sadrazamlık mührünü elinden aldı ve İtalya'ya sürgün edilmek üzere İzzeddin Vapuru'na gönderdi. Yine de halkın tepkisinden korkarak vapuru bir süre bekletti ama herhangi bir tepki görmeyince hareket emri verdi. Midhat Paşa Kanun-ı Esasi'yi ilan eden topların gümbürdemesinden 43 gün sonra sürgüne gidiyordu.

II. Abdülhamid oyunu hemen bozmamak için 20 Mart 1877'de Meclis-i Mebusan'ı açmak zorunda kaldı. 24 Nisan günü ise Rusya savaş ilan etti. Yeni meclisin 180 Müslüman ve 60 gayrimüslim üyesi, açıldıktan kısa bir süre soma böylesi büyük bir olayla karşı karşıya geldiler. İki cephede devam eden savaşlarda Osmanlı orduları Plevne gibi büyük savunma savaşlarına rağmen yenildiler ve Ruslar Yeşilköy'e kadar geldiler. 3 Mart 1878'de Ayastefanos Antlaşması(->) ile Osmanlı Devleti tarihindeki en ağır antlaşmalardan birisini imzaladı. Ancak Rusya'nın Balkanlar'daki kesin hâkimiyetinden korkan Batılı devletler, müdahale ederek Berlin'de bir konferans topladılar ve antlaşmanın koşullarının değiştirilmesini sağladılar. Bu arada II. Abdülhamid meclisi dağıttı ve Kanun-ı Esasi'yi rafa kaldırdı.

Bibi. S. Aksin, "Siyasal Tarih', *Türkiye Tarihi 3-Osmanh Devleti 1600-1908,* İst.," 1988; i. Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı,* İst., 1987; E. Kedourie, *England and the Middle East the Destruction of the Ottoman Empire.* Londra. 1987.

M. TANJU AKAD

KANUNIESASİ KIRAATHANESİ

Tepebaşinda Meşrutiyet Caddesi üzerinde bulunan eski bir kıraathane.

Kuruluşu 19. yy'ın sonlarına rastlayan kıraathanenin cephesi mermer oymalı ve art nouveau ahşap süslemek bir dekora sahipti. 1893'te Café de la Paix adıyla faaliyet göstermekte olduğu biliniyor. 19. yy Paris kafelerine özenilerek inşa edilen, cephe ve iç bezemeleriyle de aynı özenmenin izlerini yansıtan binanın alt katındaki bu kahvehane II. Meşrutiyeti (1908) izleyen yıllarda sahip ve ad değiştirmiş, La Constitution adıyla faaliyetine devam etmiştir. Ancak bu yeni adm Türkçesi olan "Kanumesasi" halk arasında daha fazla yaygınlık kazanmış, Cumhuriyet döneminde kıraathane bu adı almıştır.

Kurulduğu dönemin kahvehane ve bilardo salonu özelliklerini taşıyan Kanumesasi Kıraathanesi, müşterilerine diğer oyun araçları yanında kahve, çay ve nargile servisi de yapardı. İç mekân büyük ölçüde yan yana dizilmiş bilardo masalarına ayrılmış olduğundan, bilinen kahvehane-kıraathane düzeni burada yoktu. Masalar karşılıklı iki uzun duvarın önlerine sıralanmış, duvarlar ise aynalarla bezenmişti.

1980'li yılların başında kapanan kıraathanenin yerine Beyaz Saray adıyla bir gece kulübü açılmış, bu sırada binanın girişindeki eski ahşap süslemeler sökülüp atılmış, mermer dekor ise gece kulübünün vitrin ve siperliği ile belli belirsiz bir duruma gelmiştir.

Bibi. Ç. Gülersoy, *Tepebaşı. Bir Meydan Savaşı,* İst., 1993. s. 110-111.

İSTANBUL

KAPAİIÇARŞI

Nuruosmaniye ile Beyazıt arasındaki alanı kapsayan çarşı.

Yapılış Aşamaları

Bu kubbeli binalar ve kiremitle örtülü tonozlu caddeler, 250 yıllık bir zaman dilimi boyunca oluşmuş bir bütünlük halindedir. Çarşının nüvesi, II. Mehmed (Fatih) (hd 1451-1481) tarafından -camiye çevirdiği Ayasofya'ya bir gelir kaynağı olmak üzere- yaptırılan yan yana 2 taş bedesten ile kurulmuş, onları zamanla çevreleyen açık pazarlar, yine zamanla üstleri kiremitli tonozlu çatılarla örtülerek, bir yollar ve galeriler manzumesi haline gelmiştir.

Anılan binalardan Cevahir Bedesteni adını taşıyanının kapısı üstündeki taştan bir kartal figürü, özellikle Hammer(->) gibi yabancı yazarlarda, binanın Bizans eseri olduğu kanısmı uyandırmış, onlardan yayılan bu inanç, Osman Ergin, Celâl Esad Arseven ve M. Z. Pakalın gibi yerli yazarlara geçmiştir. Bir kuştan daha ciddi olan belgeler ise, çarşının ilk çekirdeğini oluşturan iki bedestenin, II. Mehmed'in eseri olduğunu yeter kesinlikle kanıtlamaktadır.

Önce, II. Mehmed'in kurduğu vakfın ana senedinin Arapça nüshasında, "Darü'l Bezzâziyeti Cedîdeti'l-mârifeti" ibaresi, binanın yeni bir yapı olduğunun açık kanıtıdır. II. Mehmed dönemi tarihçisi Tursun Bey, "515 Bezzâzistan ve çarşular ve bazargâhlar yaptılar" ifadesini kullanır. Bizanslı Kritovulos, "Sarayın kurbünde haricen surlarla takviye ve tahkim ve dahilen güzel ve şeffaf taşlarla tezyin edilmiş bir çarşû-i kebîr vücuda getirildi" der. Evliya Çelebinin yazdığı ise hem kesindir, hem de biraz daha ayrıntılıdır:

"Esnâf-ı Bedestân-ı Atîk, İstanbul'un izdiham ve güzide yerinde, Al-i Osman hazîne-i azîmi bir bezzâzistândır ki, güya Kal'a-i Kahkaha'dır. Cemî erbâb-ı seferin, vüzerâ ve âyânın malları buradadır ki, zemininde nice yüz demir kapılı mahzenleri vardır. Sene 857/1453 tarihinde Ebü'l-feth Sultan Mehmed Gazi' nin binasıdır ki, şeddadî binadır. Cânib-i erbaası taşrasında..."

İki bedesteni, bir Osmanlı (ve II. Mehmed dönemi) eseri olarak görme dikkati, önce Alman sanat tarihçisi Gurlitt'e(-+), sonra Ekrem Hakkı Ayverdi'ye(->) aittir. Ayverdi aynca, daha eski bir yapı olan Edirne Bedesteni ile mimari niteliklerin paralelliğini de ortaya koymuştur. Böylece kesinleşen bilgiler, belki Bizans'ın üstü açık bir pazarının yerine veya daha zayıf ihtimalle kapalı bir çarşısının harabesi üstüne, II. Mehmed'in kendi döneminin üslubunda ve birkaç yıl ara ile 2 adet çarşı binası inşa ettirdiği, ayrıca yine bir dizi yanılgının aksine, bu iki yapının baştan be-

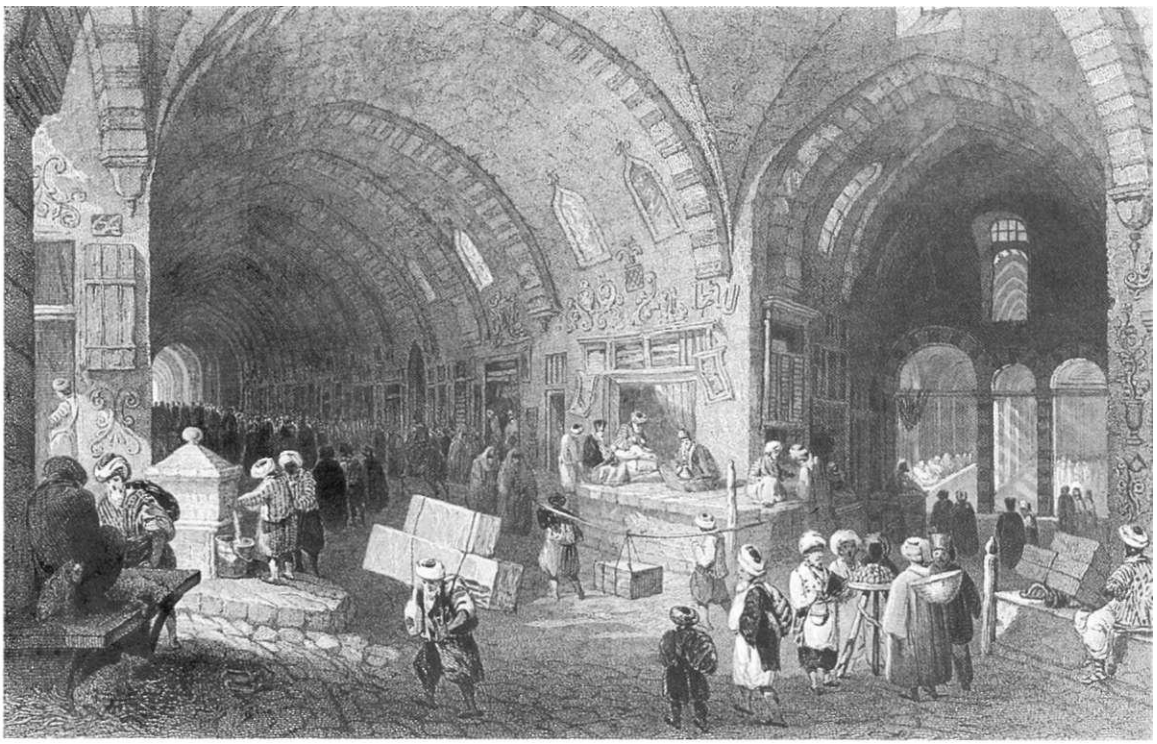

Barttlet'in deseninden bir gravürde 19. yy'ın başlarında Kapalıçarşı. Pardoe, *Bosphorus Nazım Timuroğlu fotoğraf arşivi*

ri taştan yapılmış olduğudur. Cevahir ve Sandal bedestenleri adlarını taşıyan bu iki ana yapının çevresini daha ilk yıllardan itibaren, sergi ve tezgâh türünden bir ticaret dokusu çevrelemiştir. 15. ve **16.** yy'da bunların miktarının, günümüz Kapalıçarşısının üçte biri oranında olduğu, verilen dükkân sayılarından anlaşılmaktadır.

Günümüzde 30,7 hektar yüzölçümüne oturmuş ve **61** sokaktan oluşan çarşı, başlangıcından bu yana geçen 400 küsur yıl boyunca şu bellibaşlı değişimleri geçirmiştir:

1546 yangını, çarşıya epeyce zarar verdi. Bu olayı, bir görgü tanığı olarak Pierre Gilles(->) ayrıntılı olarak kaydetmiştir. Yangınlar, başlıca risk faktörü halindeydi. Çünkü çarşı kagir olmakla beraber, tahtadan bir evler dünyası ile çevrili bulunuyordu. 1589 kışında bütün şehir alevler içinde yanarken, ateş çarşı içine atlamamışsa da, çevresini küle çevirmişti. 1618 ve 1652 yangınlarından sonra 1660 afeti, tanık yazar Mehmed Halifemin ifadesi ile "geceleri alevlerden dolayı nur gibi gündüze, gündüzleri de dumanlardan dolayı geceye çevirirken", bedestenlere de büyük zarar verdi. Bu yazar, o zamana kadar ahşap çatı ve kiremitle kaplı olan üstlerinin, yangından soma kagir tonozla örtüldüğünü de kaydetmektedir. 1695 ve 1701 yangınları, Eski Bedesten'den çıktı. Lale Devri'ndeki yangından soma Sadrazam Damat İbrahim Paşa, Sandal Bedesteni'ni büyük ölçüde onarttı. 1750'de Mercan'dan çıkıp çarşı içine de giren yangın, büyük hasara sebep olduğu gibi, tarihte ilk kez yeniçerilerin yağmasına da yol açtı. O zamana kadar her açıdan, güvenliğin bir sembolü sayılan bedestenler, imparatorluğun ilk batış işaretlerinden biri olarak -hem de devlet güçlerince girişilen- yağma ve çapula uğradılar. 1766 depreminden 1 yıl sonra Hassa Başmiman Ahmed Ağa eliyle onarım yapıldı. 1791'de Uzun Çarşı Caddesi'nde çıkan yangın, binaların o tarafa bakan han kısımlarını yaktı. 1826 Hocapaşa yangını, çarşı içine de sıçradı. 1894 büyük depremi büyük yıkıma yol açtı. II. Mehmed döneminden bu yana şehir 12 kez büyük ölçüde sallanmışken, o depremlerin çarşının masif bünyesini fazla etkilediği tarihte yazılı değildir. 1894 sarsmtısı ise birçok kubbe ve tonozu yere indirdi. Bu olay hakkında, yakın bir tarih olduğu için, daha fazla bilgi sahibiyiz.

Nafia Nazırı Mahmud Celaleddin Paşa'mn yönetiminde ve kısım kısım yapılan onarım çalışmaları sırasında, çarşının sınırları daraltıldı; Çadırcılar, Kürkçüler kapıları kaldırıldı, Çadırcılar Caddesi'nin üstü açılarak çarşı dışmda bırakıldı. Daha önceleri iç kapı durumunda olan Dua Pazarı, Bat Pazarı (halk dilinde Bitpazan), Yorgancılar ve Koltukçular kapıları, dışa açılan kapılar durumuna sokuldu, Lütfullah Sokağı yıktırıldı, kapısı örüldü, çarşı içinde kalan Sarnıçlı Han, Paçavracı Hanı, Ali Paşa Hanı tamamen, Yolgeçen Hanı da kısmen çarşının dışında bırakıldı. Beyazıt ile Nuruosmaniye arasını birleştiren anacaddenin (Kalpakçılar) iki ucuna, birer kapı yaptırıldı. Nuruosmaniye Kapısı Türk neoklasiği stilinde, saçağı stalakritlerle süslü, sivri kemerli taş bir cepheye sahiptir. Alınlığına da Abdülmecid'den (hd 1839-1861) bu yana yerleşen bir zevkle, silahlı, kitaplı, bayraklı bir Osmanlı arması yerleştirilmiştir. Altında bu onarımı belirleyen kitabesi vardır. Beyazıt Kapısı üstüne ise, II. Abdülhamid'in (hd 1876-1909) kendi tuğrası konulmuştur. Altında da bir satır okunur: "el-kâsibu habîbullah" (Tanrı ticaret yapanı sever).

Yeni duvarların yapımı sırasında içlerine demir putreller konulması usulü de bu restorasyonda uygulandı. Duvarlara ve tonozlara kalem işi süslemeler yaptırıldı.

2 yıl süren tamirat binayı kurtarmakla beraber, klasik hüviyetini ve dükkân düzenini değiştirmişti. Çarşıdaki ilk yozlaşma ve Batı etkisi ile yapılan ilk değişiklikler bu restorasyonun sonucudur.

1954 yangınından somaki tamirler 5 yıl sürmüş, son kısmın bitirilme töreni 28 Temmuz 1959'da yapılmış, 10.000.000 TL'ye (o zamanki kurla 3.000.000 dolar) çıkan restorasyonun **6**.000.000 TL'sini devlet; 4.000.000 TL'sini belediye karşılamıştı. 1894-1898'de olduğu gibi, restorasyon harcamalarının tutarı, çarşı içinde hepsi özel mülkiyet niteliğinde bulunan dükkânlara, yüzölçümleri oramnda bölüştüıülmüş ve sahiplerinden, 10-15 yıl kadar bir süre içinde taksitlerle tahsil edilmişti.

1979 başında gazeteler, çarşının onarımı için bir kanunla 15.000.000 TL'lik (yaklaşık 1.000.000 dolar) ödenek verildiğini haber veriyorlardı. Eski restorasyonlardaki harcamaya göre bu yetersiz bir fondu, eğer çarşı sakinlerinden kaynak toplamak yoluna gidilseydi, yeterli bir onarım yapılabilecekti.

19601ı ve 1970'li yıllarda çarşı, İstanbul un geçirdiği büyük ekonomik değişim ve sosyal sarsıntılardan kendi payını aldı: Dükkânlar, İtalyan butikleri başta olmak üzere Batı çarşılarının özentisi olan zevksiz ve kalitesiz kopyalarla donatıldılar, yabancı isimler talandılar, yollar sade dükkân cephelerine değil, tonozlu kubbeler boyunca yol üstlerine konulan içi ışıklı pleksiglas reklam panoları ile silme dolduruldu. Boy-

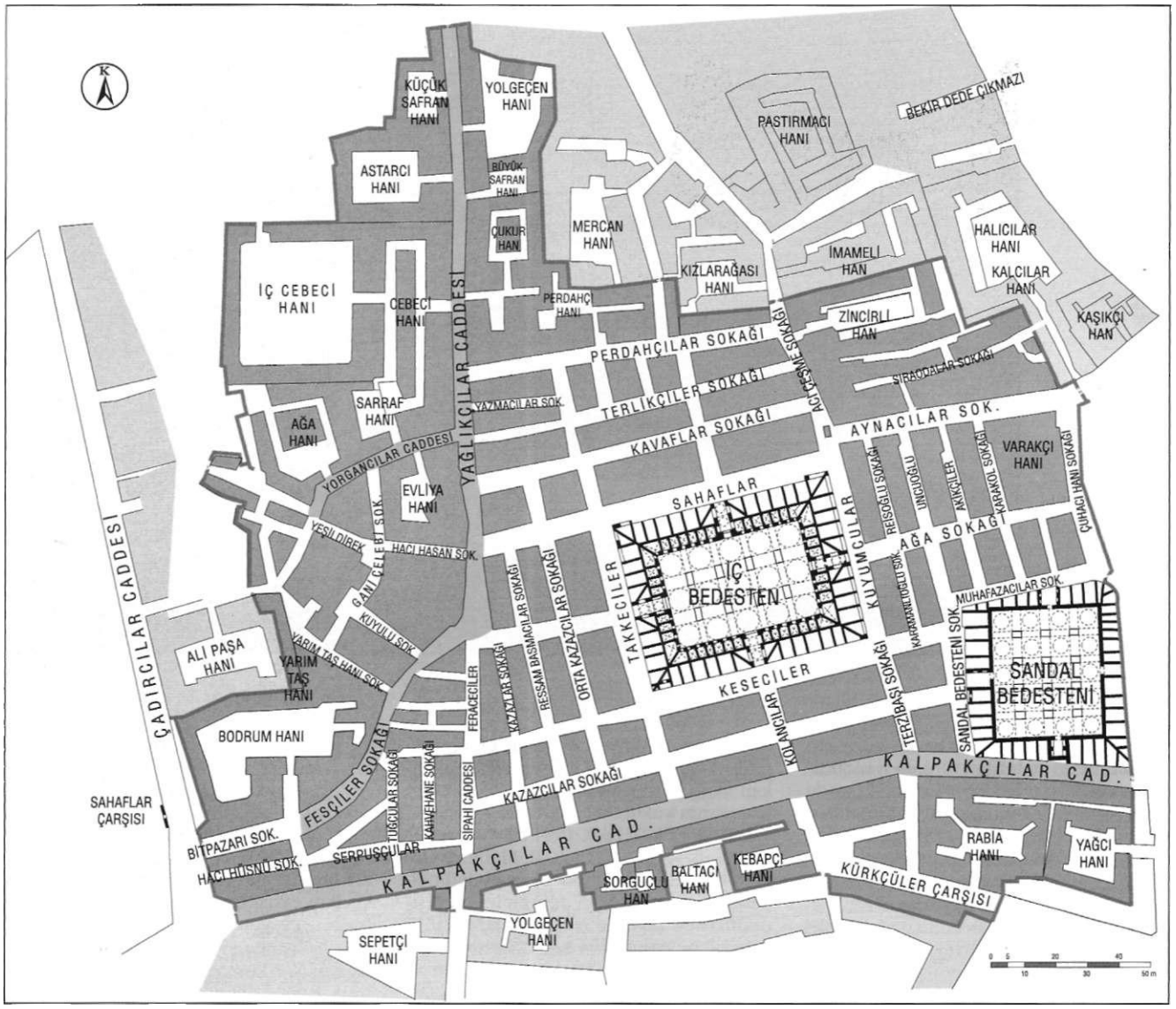

Kapalıçarşı
İstanbul Ansiklopedisi

lece, değerli çarşının tarihi kimliğinden ve atmosferinden geriye pek bir şey bırakmadı. Daha sonra bu reklam kargaşası sona erdirilmişse de, 1980'li yıllar boyunca süren iç onarım sırasmda, kubbe ve tonoz içleri ile pencere kemerlerine ve duvarlara uygulanan kalem işi süslemelerine, hem çiğ renkleri ile, hem de sadeliğe dayalı klasik Osmanlı sanatını aşan bir süsleme bolluğu ve doluluğu ile rahatsız edici bir görüntü verilmiş durumdadır.

Kapalıçarşı'nın Bölümleri

Yaklaşık 30,7 hektar yüzölçümüne oturmuş, **61** sokaktan oluşan yapı kompleksini, 3 ana bölümde ele almak gerekir:

İç Bedesten: Kapalıçarşı içinde ilk yükselen bina, çarşının esas çekirdeğini oluşturan Eski Bedesten'dir (öbür adları ile İç Bedesten, Cevahir Bedesteni). Yapı, 3 sırada 15 kubbe ve filayakları üstüne gelen 8 küçük tümsek ile örtülüdür. Kubbe kasnakları düz yüzlü ve 8 köşelidir. Kubbeler 1,5 m kalınlığındaki 4 duvarına ve 4,35x 2,45 boyutlarındaki 8 masif ayağa ve bunları örten tonozlara oturmuştur. Ayaklar 6,85 m'ye kadar kesme taştan, duvarlarsa bir sıra tuğla, bir sıra düzgün moloz taşı ile örülmüş, taşlar arasına dikey tuğla beslemeler konulmuştur. Filayakları arasındaki tonozlar ve kubbeler, tuğladan yapılmıştır. Tonozlar arasında ardıç ağacından gergiler vardır. Kubbeler bkkaç cm farkla birbirinin aynıdır ve orta kubbe yüksekliği, 14,89 m'dir. Dört yandaki kapılar birbirinin aynıdır, üst kısmm yan duvarlarında, her aksta bir tane olmak üzere 1,50x1,75 m boyutunda pencereler vardır.

Binanın iç yüzölçümü, 45,3x29,5 olmak üzere, 1.336 m^2'dir.

İç Bedesten'in kapılan, içten ve dıştan, iki merkezli sivri hafifletme kemerleri altında basık mermer kemerler ve mermer söve ve mil yatakları ile yapılmış, kanatları kalın çivi başları ile süslenmiştir. Kapılar, son devirlerdeki adları ile, kuzeye bakanı Sahaflar, güneyi Takkeciler, doğudaki Kuyumcular ve batıya açılanı ise Zenneciler' dir.

Aşağı kesimlerde ve kubbelerde pencere yoktur. Sadece, çevredeki bina ve galerilerden daha yukarı düzeyde, duvarlardadır. Pencereleri açıp kapatabilmek üzere duvarlara içten dolaşan tahta ve basit bir balkon yol yapılmıştır. Bunun, gece bekçilerinin çarşıyı yukandan gözetleme ve dolaşmalarım sağlamak için yapıldığını ileri sürenler de vardır.

Yapının içinde, eski ve klasik yerleşme düzeninde, sivri kemerli kapılarla girilen ve "mahzen" denilen 44 adet hücre-dükkân bulunuyordu. Mahzen deyimi birçok yazan yanıltmış ve yeraltı deposu zannettirmiştir. Bunlar dört yüzlü iç tonozlarının en yüksek noktasındaki bir delikten hava alır. Işık düzeni yoktur. İlk şeklinde kapılan demirdendi. Son 25-30 yılda çarşı yozlaşır ve "sandıklar "dükkân'laşırken, bu mahzen bölümleri de dükkânların ve vitrinlerin arkasmda kaldılar. Tabii bu iç mah-

zenler, ancak duvar kenarına dizili dükkânlar için bahis konusudur.

Yükseklik bakımından çarşı, tüm yapılarında, tek katlıdır. Sadece Kürkçüler Çarşısı iki katlı ise de, bu da geç devir eseri olan, sokakları demir konstrüksiyon ve camla kaplı, değişik bir yapıdır.

Malzeme kimi yerlerde tek cins, kimi yerlerde değişiktir. Kemerler ve tonozlar hep tuğladır. Sütunlar çoğunlukla kesme taştır. Duvarlar ise bazen tuğla üzeri sıva, bazen taş, bazen de karışık taş üzeri sıvadır.'

Çatı kaplamaları, genellikle kiremitti. Önceki yüzyıllarda kurşun kullanıldığı düşünülebilir. 1954 yangınından sonra yapılan tamirde kiremit yerine asfalt çekilmiştir.

Kalpakçılar Caddesinin üstü, betondan beşik tonozlu bir çatı ile kapatılmıştır.

Yağmur olukları ve çatıda dereler, tek tip ve muntazam bir sisteme bağlanmamıştır. Çarşı aynca eklemeler, kısmi düzeltmeler gibi palyatif inşaatla da biçim aldığından yağmur akıntıları sorunu her zaman sağlıklı bir düzene kavuşturulamamış ve bu su işi mimari içinde hep olumsuz bir rol oynayarak, tonozları, duvarları, içten içe çürüten, rutubeti artıran, koca yapıyı hızla harap etmeye götüren bir unsur halinde işlemiştir.

Kapalıçarşı aydınlatma bakımından, doğal sistemdeydi, yani günışığı ile aydınlanırdı. Camilerde olduğu gibi ortadan inen avizeler, kandiller yolu ile ışık düşünülmemişti. Verilen aydınlatma biçimi, sokakların üstünü örten tonozların, yani yarım silindir biçimi kemerli örtünün yanlan boyunca pencereler açılmasıdır. Bazen pencereler, özellikle eğimli sokaklarda, kademeli olarak seviyesi düşürülen tavanda, alınlıklarda sıralanmıştır. Kimi yerde de, bk sokağın üstünde tonoz, baca gibi yükselmiş, fırdolayı pencerelerle fener usulü aydınlık verilmiştir.

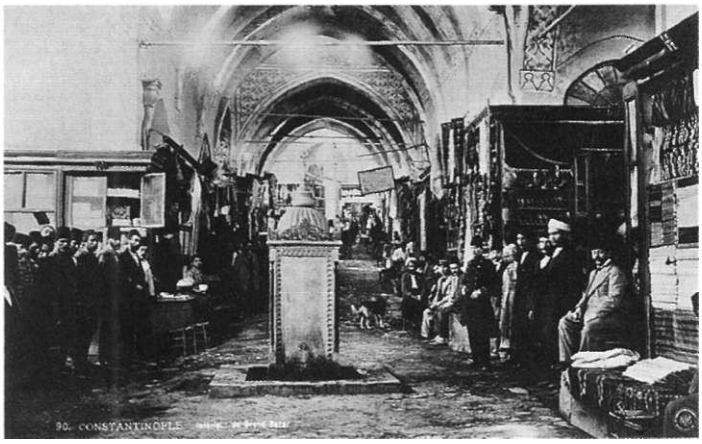

19. yy'ın sonlarına ait iki kartpostalda Kapalıçarşı. *Halet Halefoğlu koleksiyonu (üst), TETTV Arşivi*

Aydınlatmanın sadece güneş ışığına bağlanması, biraz, belki kolay yanma tehlikesi gösteren eşyaya karşı güvenlik ihtiyacı ve biraz da çarşının günlük programının, yani açık bulunduğu zamanın bir sonucu idi: Akşam geç vakte kadar açık kalmayan bir pazar yeri için, fazlasına gerek yoktu. Ama bu, yüzeysel ve görünürdeki bir nedendir. Asıl sebep filozofiktir. Bu çalışma saatleri eski Türk toplumunun manevi dünyasının bir sonucuydu. Dünkü İstanbul erken kalkar, ticaret ve el sanatları gün boyunca işler, özellikle kış günleri akşam ezanı okunmadan herkes elinde çıkını ile evinin yolunu tutardı; çarşı tüccan ve esnafının, o yüzden, tavandan giren aydınlıktan fazlasına ihtiyacı yoktu.

Havalandırma bakımından çarşı, yapıldığı çağın dengeli nüfusuna ve ölçülü yerleşimine uygun olarak, doğal vantilasyonuna bırakılmış, aynca önlemler düşünülememiştir. Bu kadarı, geçen yüzyıllar için yetiyordu. Bütün Osmanlı çarşılarında olduğu gibi, masif taş bir yapı, yüksek tavan ve yukarıda pencereler düzeni, yazın serin, kışın ılık bir hava sağlamamn yeterli ortamı idi. 20. yy sona ererken İstanbul'un içine düştüğü, altyapı tesisleri hazırlanmadan nüfus akmı ve patlaması ve buna paralel olarak kentin her köşesinde gezici ve dükkâncı esnaf sayısının hızla yükselmesi, Kapalıçarşı'yı bu konuda da olumsuz etkilemiştir. Eski ferah, rahat çarşıyı, artık özellikle yaz aylarmda, ampul yüklü vitrinlerinden yayılan sıcaklıkla bir kat daha ağırlaşan nemli ve ağır bir hava doldurmaktadır.

Sandal Bedesteni: Yapılış sırası ile çarşının ikinci çekirdek binası olan Sandal Bedesteni ise (öbür adları ile Bedestân-ı Cedîd, Yeni Bedesten, Küçük Bedesten), Eski Bedesten'e benzer. Küçük adı, yüzölçümünün 40x32 m boyutlarında oluşundan gelir. Yapı 2,25x2,63 boyutlarında 12 filayağınm ve 1,30 m kalınlığında 4 duvarın taşıdığı 20 kubbe ile örtülüdür. Kubbe sayısı, bu cins Osmanlı çarşıları içinde en fazla olanıdır. Kubbeler bkbirinin eşidir ve 12,70 myüksektedk. Yapı tekniği ve materyali de hemen hemen Eski Bedestenin aynıdır. Yani ayaklar kesme taştan, duvarlar moloz, kemer ve kubbeler tuğladır. Kubbe kasnakları alçak ve sağırdır. Bunda da pencereler sadece duvarlarda ve çevreden yüksek bir hizadadır. Yapıya 4 kapı ile girilirken bugün sadece biri Kapalıçarşı'nın içinden, öbürü, Nuruosmaniye'den olmak üzere 2 girişi kalmış, bunlara tam karşı yöndekiler örülerek, önlerine muhammin odası ve tuvalet yapılmıştır. Sandal Bedesteni, 19. yy'ın ortasında Osmanlı İmparatorluğu gümrük indirimleri ile Avrupa endüstrisine teslim edilirken, yerli dokumacılığın çöküşüne paralel olarak yoksullaşmış, 1912'den itibaren esnaf düzeninin kaldırılması ile çökmüş ve 1914'te belediyece satın alınıp ya da kamulaştırılıp, müzayede yeri haline konulmuştur. Bu düzenlemeyi yapan Şehremini Operatör Cemil Paşa'nm (Topuzlu) Paris'in ünlü mezat yeri Drouot'yu takliden bedesteni müzayede salonu haline getirdiği söylenir (müzayede salonları 1980'li yıllarda kaldırılmışır).

Öbür Bölümler: Kapalıçarşı'nın 2 bedesten dışında kalan bölümlerinin genel yapı karakterleri şöyle özetlenebilir: Mimari yerleşim bakımından bu sokaklar dünyası, simetrik ve geometrik değil, oluşum biçimini ve geçirdiği depremler, yangınlar ve kısmi onarımları tamamen yansıtacak şekilde, dağınık ve deyim yerindeyse, "romantik" bk bünyededir. Batı kentlerinin kapalıçarşılarında görülen plan, yani tam

Kapalıçarşı'nın genel görünümü. *Ara Güler*

satranç desenli caddeler düzeni yoktur. Çünkü bir Doğu çarşısına özelliğini veren karakteri, zamana ve ihtiyaçlara göre biçim almış serbest yerleşimi ve -gelişmelerle, olaylarla değişiklik kazanan- tipik mimarisidir. Kapalıçarşı sokaklarında da. bir kavşağa gelinince, burası her zaman dik açık bir dört yol ağzı olmayabilir. Böyle bir kavşak, üstü tek tonozla kapatılamayacak genişlikte olduğu zaman, mekâna anıtsal bir gömnüm verme endişesinin ağır basmadığı ve ortaya bir veya birkaç sütunun dikilerek üzerinin eğri kemerler ve tonozlarla alelusul örtüldüğü göıülebilir. Bir kemerin bir ucu, iki dükkânın arasmda düzenli bir yerde iken, öbür tarafın rasgele bk yere oturduğu, görülen çözümlerdendir. Her sokak dik gitmez, sağa sola sapar, ilerisini göstermeyen dönemeçlerde kaybolur. Bütün bunlar, başlangıçtaki bir fonnasyon olmaktan, yani açık sokakların üstünün ilk kapatılışındaki yanlışlıklardan çok, depremler ve yangınlardan sonra yüzyıllar boyunca verilmiş olan biçimlerin sonucudur. Ama bu dağınıklık, bu serbest yerleşim, koca çarşıyı monotonluktan kurtaran, ona belli bir romantizm kazandıran bir özelliktir.

Böyle bir karmaşık yapı, bu kompleks kuruluş ve yerleşim biçimi, yapının anıtsallığma da hiçbir gölge düşürmemekte, sadece, onu bir Doğulu alışveriş sarayı yapmaktadır.

Hanlar: Kapalıçarşı'nın bitişik dört yanı ve yakın çevresi, kendi içinde ayrı birer ünite olan hanlarla çevrilidir. Bunların başlıcaları, geçen yüzyılın sonunda, Paçavracı Ham, Sarnıçlı Han, Ali Paşa Hanı, Camili Han, Çuhacı Hanı, İç ve Dış Cebeci hanları, Yağcı Hanı, Rabia Hanı, Baltacı Hanı, Sorguçlu Han, Yolgeçen Hanı, Sepetçi Hanı, BodnımHanı, Astara Ham, Pastınnacı Ham, Mercan Ağa Hanı, Tarakçılar Hanı, Perdahçılar Hanı, Kızlarağası Hanı, İmameli Han, Zincirli Han ve Büyük ve Küçük Cebeci hanları, Büyük ve Küçük Safran hanları, Evliya Hanı, Sarraf Hanı, Kuyumcular Hanı, Yarım Taş Hanı idi.

1894 depreminden sonra çarşı tamir edilirken, sınırları daraltılmış ve bunlardan yarısı çarşı dışmda bırakılmıştır. Yukarıda yazılanlar arasında bugün çarşıya doğrudan bağlı kalan, yani sadece çarşıdan girilebilen ve dışarıya kapısı olmayan hanlar şunlardır:

Astara Hanı, Büyük ve Küçük Safran hanları, Evliya Ham, Sarraf Ham, Mercan Ağa Ham, Zincirli Han. Varakçı Hanı. Rabia Hanı. Kuyumcular Hanı, Yarım Taş Hanı.

Bunlar klasik tipte, 2 ya da 3 katlı revakların baktığı, ortası avlulu iş merkezleridir. Birçoğu kenarlarına ve bazen ortalarına yapılan beton ilavelerle, orijinal mimarilerini kaybetmişlerdir.

İç Mimari: Yapılar kompleksinin iç yerleşme düzenine gelince, bir ölçüde, yani sokaklar ve caddeler için, 1894 depremine ve onu izleyen tamire, bir ölçüde de. 1950' li yılların ekonomik büyümesine gelinceye kadar çarşının çalışma ve satış-teşhir yerleşmesi, onun binasından ve dış görünüşünden daha güzel, daha sevimli, daha görkemli görünümlerini oluşturan, en önemli özelliği demekti: Yollar, caddeler boyunca iki taraf, vitrinsiz, perdesiz, camekânsız, uzayıp giden kerevetler, onların üstünde oturan satıcılar, satıcıların arkasında da duvarda yer alan raflar ve dolaplar. Bazı satıcılar önlerine, yanlarına, çekmeceler, camlı kutular koyabiliyor, yaptıkları işin çeşidine, sattıkları malın cinsine göre en değerli objelerini onların içine yerleştiriyorlardı.

Her esnafın işgal ettiği yer böylece, duvar önlerinde genellikle 6-8 ayak uzunluğunda küçük mekânlardı. Bunların çarşı dilinde adları, dolaptı. Derinlikleri 3-4 ayak kadardı. Aralarının hafif, ince perdeler, belki çıta tahtadan bölme ile ayrıldığı olabiliyordu. Alıcı da isterse satıcı ile beraber aynı kerevete, peykeye onun yanına oturabiliyor, alacağı malı inceliyor, esnafı ile rahat ve dertsiz bir ilişki içinde sohbete dalabiliyor, kahve ve çubuk içebiliyordu. Kimi satıcılar müşterileri için peykelerinin önüne küçük sandalyeler koyarlardı. Ama hanım alıcıların bile peykeye oturmaları yadırganır değildi.

Dolaplar, böylece önlerindeki yaya trafiğine açık, duvar kenarında yer tutmuş bir divanlar dizisi halinde olunca, önlerinde vitrin ve duvara yer verilmiyordu. Dükkânı kapatma usulü olarak, birçok yerde, iki yana açılan değil, bu yerleşim biçiminin gereği olarak, aşağı inen ve yukarı kalkan

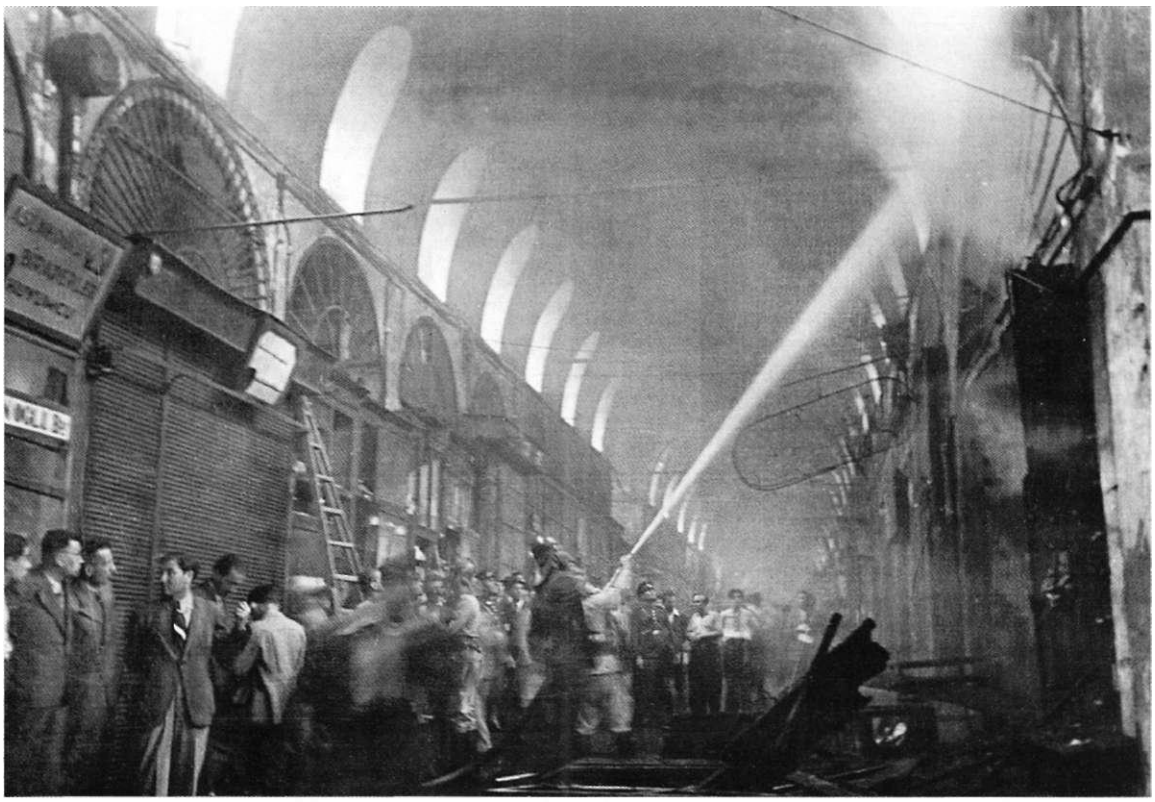

Kapalıçarşı'da 1954 yangınından bir görünüm. *Salâhatîin Giz*

iki kepenk kullanılıyordu. Bir kanat, oturulan kerevetten aşağı yere sarkıyor, arkadan menteşeli üst kanat ise iple yukarı çekilerek açılıyordu. Bunlar üzerleri desenli, resimli, süslü dolap kapakları idi. Bir Fransız soylusu (Baron de Bussiere), bu cins bir dükkânı okuyucusuna anlatabilmek için, "tıpkı yan yatmış bir dolap gibi" diye tanımlıyor (1829). Satıcıların önündeki camekânların içinde ve arkasındaki rafların üstünde, orada ne satıyorsa teşhirdeydi: Kesme kristal sürahiler, gümüş aynalar, kadife kutular, inci demetleri, yeşim taşından heykeller, porselen, fağfur, cam küpler, her neyse. Fakat asıl değerli eşya, yükte hafif pahada ağır iyice ağır mallar, tabii ki bunlar da değildi. Her cins eşyanın en değerlisi, çekmâneler içinde olur, anlayanına, meraklısına ve çok altın sayabilenine, birer birer, göz kamaştırarak çıkarılır, gösterilirdi.

Bu cins teşhir, yani malların bir dükkân ya da mağaza vitrininde, ne de olsa ahşap, demir bir konstrüksiyonun içinde ve camlar arkasında değil de, raflar üzerinde çıplak gözle görülebilecek düzende, birbiri ardı sıra göz doyuran bir bolluk ve zenginlikle dizilmesi prensibinin, bu yerleşim sadeliği ve basitliğinin yanında, aslında satışı ve sürümü artıran, daha ticari bir buluş olduğunu yabancılar da fark ediyorlardı. Yol boyunca iki keçeli dizilmiş, duvarlar boyunca raflarda yer tutmuş, albenisi olan ne kadar mal varsa, Bursa'nın kadifeleri, İran ve Hint şalları, Çin küpleri, Bohemya ve Venedik camları, Alman oyuncakları, peş peşe renkli yelpazeler gibi açılıyor, gözleri büyülüyordu. Sergilenen eşya sadece raflarda kalmıyordu. Özellikle kumaşçılarda âdet, kepenklerin yukarıya kalkan kanadından veya tonozları tutan demir çubuklardan aşağı doğru, kumaş parçalarının asılması, sarkıtılması idi. Bu binbir renkli ipekliler, muslinler, atlaslar, canfesler, arkalarındaki pencerelerden giren günışığım, alaca bulaca yansıtır, parlatır ve alaimisema renMerini yola döker, gelen geçen herkesi bir masal dünyasının kişileri gibi boyardı. Çarşıyı hayran hayran gezen yabancıların gözlerine bu kumaşlar, katedrallerin pencerelerindeki renkli vitraylar gibi görünüyorlardı.

Doğu tipi yaşamda, evlerin güzelliğinin dış süslemelerinde değil, iç zenginliğinde olması gibi, dükkânları ve mağazaları dıştan dekore etmek, bunları göz alıcı binalara, vitrinlere kavuşturmak, bilinmeyen usullerdi. Görkemli mağaza, süslü cephe, gösterişli vitrin, Batiya özgü, yerleşik hayat sürdüren toplulukların alışkanlıklan ve beğenileri idi. Doğu'da ticaret zenginliği, dekorlarmda, mağaza binalarında olmaz, sattıkları eşyanın bolluğunda, çeşitliliğinde ve değerliliğinde aranır ve sayılırdı. Kapalıçarşı da bu eski değer yargısının prensipleri içinde yerleşmiş oluyordu. Dükkân bulunmamasının, açık peyke ve açık raf düzeninde yerleşilmesinin bir başka sosyal nedeni de, belki kaçgöç geleneği dolayısıyla, kadınların kapalı mekânlara girip erkek satıcılarla görüşmesinin önlenmesi ve toplumsal işlerin açıkta ve göz önünde çözümlenmesi eğilimi idi.

Çarşının iç mimarisinde, görünümünde, bu teşhirdeki mal zenginliğinin ve gözü yeter derecede dolduran, doyuran alışveriş renkliliğinin üstünde ve dışında prensip, bina süslemelerinin olmamasıydı. Duvarlar, tonozlar kireçle badanalıydı. Sütunlar, direkler, kesme taştandı. Fakat belki bu sadelik, basitlik, çarşı dekorasyonunda sanki düşünülmüş gibi olumlu bir rol oynuyor, yani duvarların ve kemerlerin, kubbe içlerinin süslemesiz düzlüğü, yalınlığı, aşağıdaki renk dünyasını daha iyi belirten, ortaya çıkaran bk fon oluşturuyordu.

1894 depreminden somaki tamirde duvarlara ve tonozlara kalem işi süslemeler yapılmıştı. Fakat daha önce de, yer yer duvarlarda, dolaplar üstünde, badana üzerine renkli motifler ve buket çiçek desenlerinin resmedilmiş olduğuna dair inanılır kaynaklar vardır. Çarşmm orijinal mimarisinde, iç düzeninde, işaret edilmesi gereken bir başka husus, dükkânların, daha doğıusu dolapların, numaralarının ve üstlerinde ve önlerinde, levhaları ile zanaat tabelalarının ve reklam unsurlarının hiç bulunmamasıdır.

Çarşının iç mimarisini ilk kez değiştiren ve standart alelade yerleşme düzenini getiren olay, 1894 depremi ve ondan sonra 4 yıl süren tamiri oldu. 19. yy'ın bu son yıllan, zaten ülkenin bir yüzyıldan beri içine girdiği Batılılaşma sürecinin meyvelerini verdiği ve eskinin güzel ve yararlı, hattâ gerekli nesi varsa Batı'dan ithal edilen her çeşit benzerine kurban edildiği bir periyoda rastlıyordu. Başkentte, nasıl Haliç ve Boğaziçi kalkınma niyetine endüstrinin ilk öncüleri olan tersanelere, fabrikalara, antrepolara feda ediliyor idiyse, eski ahşap, altm ve çiçek süslemek saraylar nasıl 1840' lar, 1850'lerden beri yerlerini masif, simetrik taş binalara bırakıyor idiyseler, Kapalıçarşı'nın iç âlemi de bu akımdan kendini kurtaramazdı: Peyke ve dolap yerleş-

Bugünkü Kapalıçarşîdan bir görünüm.
Ayla Düzgün arşivi

mesi "demode" "kâr-ı kadîm, "köhne" görülerek, "dükkân" sistemi, çarşıya sokuldu. Eski taş hücrelerin önleri vitrinle kapatılarak, bellibaşlı anacaddeler bugünkü sıra dükkân görünüşüne kavuşturuldu.

Fakat bazı tipik eski sokaklar ile her iki bedesten ve özellikle İç Bedesten, değiştirilmeden kalabilmişti.

Bu yüzyılın başında gelen yabancılar, tabii ki, kendilerinde çok daha âlâsı, gösterişlisi ve daha iyi yapılmışı bulunan bu uyduruk dükkân ve mağazalar yerine, İstanbul'un kendisine has, eski ve orijinal çarşısını arıyorlardı.

Böyle bir caddeyi, köşeyi bulabilmek için, 1894-1898 tamkinden sonra, turistlerin biraz araması, dolaşması gerekiyordu. Fakat hâlâ bu cins tipik köşeler, yüzyılın başında bile vardı: Bedestenler ve Pabuççular Çarşısı böyleydi. Pabuççular Çarşısı duvarlar boyu rengârenk çizmelerin, mestlerin, terliklerin dizildiği bk masal çarşısıydı. Bakk kalmış olan İç Bedesten'in de hakkından, Türkiye'de çok şeyi değiştiren 1950 yıllarının ekonomik büyüme devresi geldi. Eski, önleri çekmeceli, arkaları dolaplı peyke düzeni, iş gekşmesi furyası içinde tamamen yok edildi. Bu klasik mekânın içine, sıra sıra, tabur tabur, entipüften dükkân ve vitrin yerleşmesi dolduruldu.

Bedestenin iç mekânını silme dolduran bu dükkân düzeni, sokakları daraltıp bir labirentler dehlizi haline getirdi. Dolap tipi eski dükkânlardan bugün sadece 3-4 tanesi bir duvar kenarında bırakılmıştır ve enkaz halindedir.

İçine iki kişinin zor gkeceği, telefon kabini biçimli yeni tuhaf dükkânlar, ise "turistik" eşya ile yığılıdır.

Çarşıda Yaşam

Yerleşme Düzeni: Yüzyıllar boyunca çarşı içinde satış ünitelerinin görüntüsü, gündüzleri her yeri açık, önde bir kerevet ve arkada raflar ve bazen önde veya satıcının yanmda, bir camekân unsurlarından oluşuyordu. Geceleri bunlar, tavana ip ya da zincirle kaldırılmış, çoğu çiçek desenleri ile süslü olan kepenklerin aşağı indirilrnesi ile ve yan kanadarın da örtülmesi ile kapatılıyordu. Alıcı, çoğu kez satıcının yam basma oturarak, yapmacıksız bir ilişki içinde tercihini yapardı.

Her sokağın belli bir ürüne ayrılması, kesinlikle uyulan bir prensipti. Lonca dokusunun bir gereği ve uzantısı olan bu durum, aranan maddenin kolaylıkla bulunması ve alıcıların fiyat ve kalite karşılaştırması yapabilmesini kolaylaştınyordu. Gerek dükkân tipleri, gerekse sokakların beki sanatlara ayrılması kuralı, 1894-1898 onarımı somasında değişmiştir. İlk bedesten, son zamanlara kadar, mücevhercilik, billurculuk, silahçılık ve bir miktar kumaşçılık mesleklerine ayrılmıştı. İkinci bedesten ise, iplik ve kumaş ticaretinin merkeziydi ve adını, Bursa'da dokunan bir kumaştan aknaktaydı. Diğer bölümlere yüzlerce meslek ve sanat kolu yerleşmiş durumdaydı. Birçoğu modem ekonomi içinde kaybolup gitmiş olan bu esnaf türleri, halen çarşının ancak bir kısım cadde ve sokak isimlerinde yaşamaktadırlar. Bu meslek sahipleri hakkında bk fikir vermek üzere, şöyle bir özet yapılabilir: Altıncılar, kuyumcular-gümüşçüler, minyatürcüler, yaldızcılar, bozmacılar, oymacılar, çakmakçılar, kakmacılar, kabartmacılar, hakkâklar, varakçılar, hattadar, sahaflar-kitapçılar, müzehhipler, bıçakçılar, makasçılar ve onların altın işlemecileri, miğferciler, tüfekçiler, kılıççılar, maktacılar, müttekâcılar, antikacılar, halıcılar, pabuççular, kürekçiler, işlemeciler, salcılar, çuhacılar, astarcılar, rubiyeciler, sırmacılar, altm gümüş telcileri, sedefkârlar, zarfçılar, taklitçiler, tamirciler, izabeciler, kaşıkçılar, bağa ve fildişi işleyenler, aynacılar, kalemtıraş yapanlar, tespihçiler, attarlar, ıtriyatçılar, kürkçüler, yorgancılar, tuhafiyeciler, eskiciler, haffaflar.

1894 depremine kadar, sahaflar, yani yazma kitap satanlar da çarşı içindeydiler. Aym şekilde, 1847'de çıkarılan yasaklamaya kadar, çarşı dışında Nuruosmaniye'de bir handa yürütülen esir ticaretinde, açık artırmalar, bedestende yapılmaktaydı.

Ahlak ve Görgü Kuralları: Binanın klasik devirleri için bu konuda gözlenen özellik bu büyük pazarda egemen olan toplumsal ahlak kurallarının, yazılı olmayan bir hukuk ve düzenin, sattıkları cevahir par-

çaları, altınlı ve simli kumaşlar ve şallar kadar, hattâ onlardan çok daha değerli, moral varlıklar olduğudur.

Bu da tabii kendi başına bir şey değildi. O çağların Müslüman-Türk sosyetesinin manevi dünyasının, genel atmosferinin, yaşam görüşünün çarşıya bir yansımasıydı. Çarşı, ticaretin her çağda gereksinme duyduğu güvenlik ortamım sürdüren bir çevre demekti. Onun için, durgun, tutucu ve statik bir sosyal yapıya sahipti. Fakat hiç kuşku yok ki, moral dünyası bu ekonomik koşulun öngördüğü yerden daha yüksekte, daha soylu bir düzey ve değer gösteriyordu. Çarşının eski moral dünyasının kendisini belli ettiği başlıca sahneler şu noktalar etrafında toplanabilir: Komşu dükkânın ticaretini kıskanmamak, aksine memnun olmak, ilk prensip ve çarşı aUakımn temeliydi.

Kâra karşı tokgözlülük, kanaatkârlık, esnaflığın ortaçağdan kalan ve egemen olan temelleriydi. Kapalıçarşı'da böyle bir ticaret tipinin biçimlendirdiği satıcı, komşusu siftah etmemişse, kendisine gelen ikinci müşteriyi ona gönderirdi.

Tek fiyat ve doğru fiyat esastı. Pazarlık, özeUikle Müslüman esnaf arasında ayıp buseydi.

Yaklaşan bir müşterinin üzerine adamamak, onu şerbet bırakmak geleneği, Doğu' nun gözü tokluğunun bir gereği idi. Ama kimi yabancılar, müşteriyi kaçıran satıcı tipine karşı bu âdeti, rahatça bir şey beğenip almaya yol açtığı için, daha ticari de bulurlardı.

Çarşıda tam güvenlik ve rahatlık egemendi. Dükkânların gündüz bekçisi yoktu. Fransız Akademisinin tanınmış üyesi Michaud, 1830'da geldiği İstanbul'da, saatlerce boş, sahipsiz kalan dolaplardan ve kerevetlerden hiçbir şeyin çalınmadığım hayretle gözlemler. Bu gelenek ve göreneklere sahip olan çarşı tüccarları, eskiye bağlılıkları ile tanınırdı. Bu sosyal özellikleri nedeniyle, II. Mahmudün reformlarını da yadırgamışlar, uzun süre, eski görkemli kılıklarını değiştirmeyerek, fes ve pantolona karşı çıkmışlardır. Fakat değişen, güçlü sosyal koşullara uzun süre direnilemez. Batı, daha önce bir merkantilizm döneminden geçmiş, dünya ticaretine açılmış, para kazanmanın yoUanm .öğrenmiş ve ortaçağın kapalı koşullan yerine daha iyi yaşamanın tadına varmıştır. Prensip, para kazanmak, iş yapmak ve iş geliştirmektir. Bu yapıdaki Batı toplumuna 19. yy'da endüstri kurumu da girince ve kolonyalizm gelişmesi de eklenince, iyice güç kazanmış ve dünyaya egemen olmuştu. Böyle bir olgunun etkilerini eski zengin, soylu, gözü tok, ama her yıl gerileyen Doğu'nun üstünde göstermemesi imkânsızdı.

19. yy'dan beri Batinin Doğu'ya etkisi tam olmamış, hep bir yanlı kalmıştır; genellikle, spmmalizmin yerine materyalizm girmeye başlamış, ama onu öbür Baü erdemleri izlememiştir. Bu gelişmede önemli bir faktör rolünü aracı azınlıklar oynamıştır. Onun için Kapalıçarşı'da, kâra, kazanca dönük, açıkgöz ve becerikli tüccar tipinin, önce gayrimüslim esnaf arasında

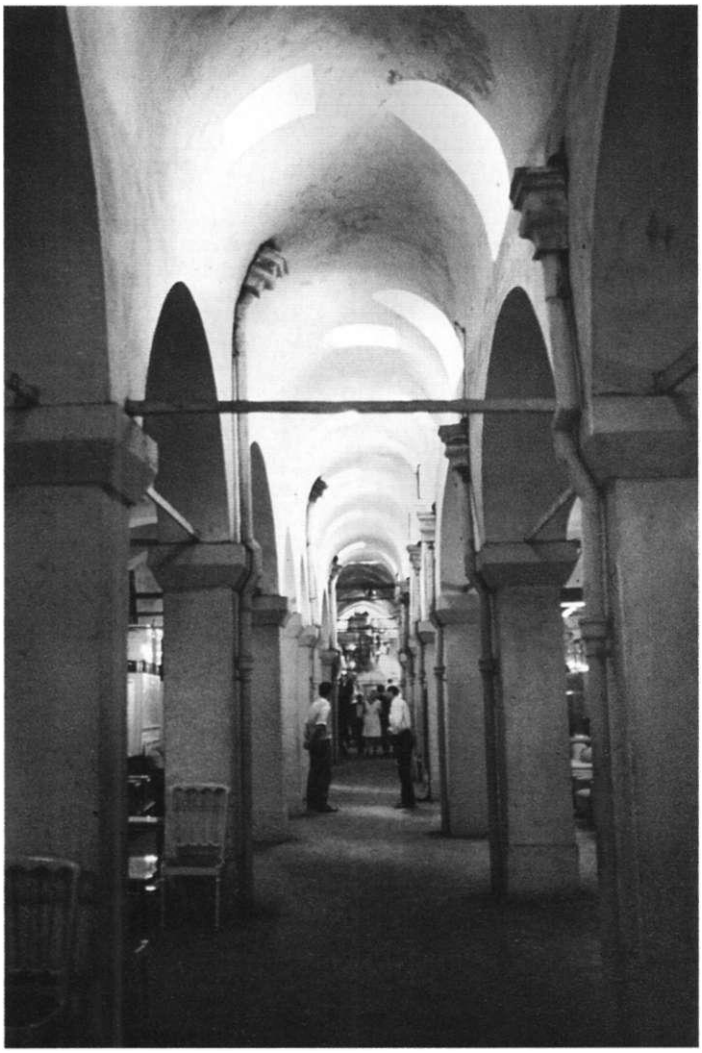

Kapalıçarşı'da İç Bedesteni çevreleyen sütunlu yollardan bir görünüm. *Ayla Düzgün arşivi*

görülmeye ve yayılmaya başlaması sebepsiz değildir. 19- yy'ın ikinci yarısmda, çarşı bugünkü alışveriş alışkanlıklarını, yani "sıkı pazarlık gereğini" ve müşteriyi yoldan çağrılarla çevirme metotlarını iyice kazanmaya başlamıştı.

Esnaf Teşkilatlanması: Dükkân açılmasına, bunun için kredi bulunmasına, yanında personel çalıştırılmasına, bu yardımcı elemanların sanatlarmda yükselip kalfalığa, ustalığa çıkmalarına ve ayrılmalarına ait kuralların, 17. yy'ın sonlarına kadar "tarik-i fütüvvet" topluluklarınca, ondan sonra ve bu yüzyılın başına kadar da, onların yerini alan "lonca" kuruluşları tarafından saptanıp sıkı surette uygulanması düzeni, Kapalıçarşı'da da geçerliydi ve her mesleğin, her işkolunun bir loncası vardı.

İmparatorluğun, duraklama, gerileme ve çöküş devrelerinde bütün belirtiler çarşı içinde de kendini gösterdi ve devletteki, toplumdaki hastalıklar, bu kuruluşlarda da başladı: Kötü imalat, eksik tartı, sandık paralarının iç edilmesi, lonca üyelerinden zorla ve zulümle para toplanması gibi olaylar aldı yürüdü.

İmparatorluğun iç çekişmeleri ve çelişkilerine, dış etkenler ve Batı ekonomisinin baskısı eklenince, lonca kurumu da töreleri ile beraber battı. 1913'te, artık hiçbk fonksiyonları kalmamış olan loncalar hukuken de kaldırıldı.

Prof. Hilmi Ziya Ülkenin 1944'te öğrencilerine yaptırdığı bir araştırmaya göre, Meşrutiyet'ten sonra lonca sistemi kaldırılınca, Kapalıçarşı esnafı iç yönetim için, önce "Ümran" adı altında bir dernek kurmuş, sonra bu kuruluş "Kapalıçarşı Bakmdırma ve Koruma Cemiyeti" adını almış. Dernek, kendi ödediği parayla bekçi tutmaya başlamış ve çarşı içinde bir karakol açılmasını sağlamıştır.

Bugün, çarşıda çok sayıda dernek vardır. Önce tüm çarşıyı kapsamına alması gereken bir "Kapalıçarşı Tesanüd ve Komma Demeği" varsa da, bütün esnafın ve tüccarın üye olmadığı görülür. Çarşıdaki dükkân sayısına göre derneğin üyeleri 1.500 kadar daha azdır. Sonra, kuyumcuların kendi demeği vardır. Bu da, kuyumcu sayısına göre 100-150 kadar daha az üyeye sahiptir. Üç dernek daha bulunmaktadır: Antikacılar, sarraflar ve elbisecilerin dernekleri. Bunlar da herkesi kapsamamakta ve üyeler düzenli aidat ödememektedirler. Eski lonca düzenine benzetilerek bk esnaf kuruluşu getirmek isteyen 507 sayılı kanuna uyularak, sadece tek demek doğabil-

mistir: Turistik Eşya El Sanatları Esnaf Demeği. Sonuçta, böylece her işyerini kapsamayan ve herkesten aidat toplamayan güçsüz dernekler bulunduğundan, tek elden yönetim, dayanışma, disiplin ve restorasyon gibi ihtiyaçları karşılayacak bir çarşı içi düzeni de 20. yy biterken kurulamamıştır.

Ekonomik Bünye: İstanbul'un alınışı ve II. Mehmed'in çarşısını yaptırması, imparatorluğun yükseliş çizgisinin iyi bir noktasına rasdar. Bu demektir ki, bu pazar yeri, daha açıldığı zaman bile, çarşının malla ve sanatla dolması için her şey hazırdı. Koca bina, Bursa ve Edirne'nin benzer çarşılarından daha şanslı bir başlangıçla dünyaya gözlerini açmıştı; hem de bir dünya şehrinin kalbi olarak. Sonra geçen 4 yüzyıl, buna sadece daha fazla zenginlik, incelik, görgü, bilgi ekledi.

Yüzyıllar boyunca ulu çarşıyı görmüş cilan Batılı gezginler, buradaki bolluk, bereket ve çeşitlilik karşısında hayretlere düşmüşler, içlerinde dünyanın ünlü saraylarında doğup büyümüş olanları bile, "ticaret yapmak üzere kurulmuş bir şehir" çapındaki bu pazara hayranlık duymuşlardı.

Bir yabancı yazarın deyimi ile, sadece İç Bedesten'de bir tur, bkkaç Rotschild ailesini harap edecek kadar tutabilirdi. Çarşû-yı Kebîr, İstanbullu için de, her şey demekti. Kapıların birinden girildikten sonra, hiç çıkmadan, kadın ve erkek, çocuk ve büyük, yoksul ve paşa, herkes için, baştan ayağa giyinmek, mücevherlerin, süslerin her çeşidini takmak, takıştırmak, evini endam aynasından mutfağm zencefiline kadar donatmak, yârine gidiyorsa eline gül destesini almak, cenge gidiyorsa dişlerine kadar silahlanmak kabildi.

1800'lü yıllar biterken, çarşıya artık Osmanlı ürünlerinden, el emeği, göz nurundan pek az şey egemendir. Halkın da beğenileri, değer yargılan, ona göre değişmiştir. Bu grafikte ara sıra, daha ani iniş çıkışlar ve krizler, bitişi hızlandırırlar. Osmanlı'nın yaşadığı son birkaç büyük yenilgi ve onun çarşıya etkileri ve halk arasında "93 Harbi" diye amlan 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı, İstanbul'u da yıpratmış ve koca bir konağın yangında kirişlerinden birinin daha çökmesi gibi, ekonomiye bir darbe daha indirmişti. Şehirde orta halli birçok aile, biraz gıda maddesi alabilmek üzere, evindeki değerli eşyayı ve taşları yok fiyatına elden çıkarıyordu.

Meşrutiyet Kapalıçarşı'sı, artık iyice sönük, ikinci sınıf mallar satılan, bir terk edilmiş yerdir. Şık mağazalar, devrin deyimi ile "bonmarşe'ler, Beyoğlu'nunCadde-i Kebirinde, biraz da Karaköy'dedir. Bu yüzyılın başında birkaç gelişme, çarşıyı geçici olarak biraz hareketlendirir: Önce beklenmedik bir olay, 1917 Rus ihtilalinde Romanoflarm yıkılması ile İstanbul'a akın eden Beyaz Rusların getirebildikleri değerli eşya, çarşıya bir süre yine altın yağdırır.

Sonra Türkiye'de saltanat lağvolunur ve hanedan sürgüne gider. Bununla başlayan aristokratik çöküntü, çarşıya mallar getirir. Üçüncü olay ve gelişme, biraz bunun sonucudur. Türkiye'deki sosyal değişme ile eski, değerli, soylu, elişi, göz nuru eşya "demode" sayılır ve gerek eski, gerek yeni zengin ve orta sınıf aileler, bu, "ayıp" saydıkları köhne malları elden çıkarırlar. 20. yyln son yarısmda çarşı, tarihinin kuşku yok ki, en yoksul dönemim yaşar. Her çağda onun zaten kendi zenginliği veya yoksulluğu değil, ortasına oturduğu kentin ve ülkenin durumu bahis konusudur. Büyük pazar, İstanbul'un bugünkü nüfusunun büyük çoğunluğunun ekonomik ve sosyal düzeyini yansıtır.

Günümüzde önce göze çarpan özellik, çarşının eski yüzlerce çeşitteki el sanatlarını yitirip, beş-on kalem iş etrafında toplandığıdır. Modern çağların "standart ürün" prensibinin bir oranda sonucu olan bu iş kadrosu içerisinde, belli beş-on kalem satılan malların kalitesi de, büyük alıcı kitlesine göredir. Mobilya ise en ucuzu, yorgan ise daha çok köy ve kasaba kökenli nüfusa göre olanıdır.

Geniş bir yer kaplayan "turistik" eşya satımına gelince, yine çoğunlukla, yetersiz bir düzeydedir. Çarşıya mahsus bir şey olarak değil, ülke çapında bu işin hiç düzenlenmemiş ve başıboş, kendi gelişimine bırakılmış hali dolayısıyla, hatıra eşya cinsinden mallar, yüzde doksan oranında, bir zevk ve kaliteden yoksundur.

Halen, çarşının göze ilk çarpan bu mobilya, hatıra eşyası ve kolye, bilezik kalabalığının arkasında, asıl iç zenginliğinin ve faaliyetinin, başlıca 4 alanda yoğunlaştığı söylenebilir: Altın işlenmesi ve ticareti, antika trafiği, döviz ticareti ve hisse senedi, tahvil piyasası. Bu 4 verimli alandan kısa örnekler vermek için, *Ekonomist* dergisinin 4 Nisan 1991 tarihli özel nüshasından birkaç bilgi aktarılabilir: Dergide, çarşının yıllık işlem hacmi, 1991'de 160 ton altın girişine sahne olduğu, günde 15.000.000 dolarlık döviz alım satımı yapılan çarşıda o zamanki toplam, borsa işlemlerinin de yarısının gerçekleştiği, çarşıdaki bilgisayar, telefakslar, telekslerle dünyanın her yanı ile 24 saat bağlantı kurulduğu ve gizli 6 borsa salonu olduğu kaydedilmiştir. 30 Eylül 1989 tarihli *Hü niyet* gazetesinde ise, kira bedellerinde altın ölçüsünün uygulandığı, "metrekaresine yılda 10 ila 30 kilo altın ödendiği" bilgileri verilmiştir.

Bibi. Ç. Gülersoy. *Kapalı Çarşının Romanı.* ist., 1979; S. Eyice, "Büyük Çarşı". *DİA,* 17. *509-513;* M. Cezar, *Tipik Yapılarıyla Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi,* ist., 1985: G. Özdeş. *Türk Çarşıları.* İst., 1953, s. 28-47; *Kapalı Çarşı,* İst., 1972; Barkan-Ayverdi, *Tahtir Defteri;* Evliya, *Seyahatname,* I, 613 vd; Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 32; Ayvansarayî, *Mecmııa-i Tevârih,* 423; (Ergin), *Mecelle,* I, 1249 vd; (Altınay), *Onikinci Asırda,* 35-36: Büngül, *Eski Eserler;* Müller-Wiener, *Bildlexikon,* 345-349; Güran, *İstanbul Hanları;* Cezar, *Yangınlar; Eminönü Camileri.*

ÇELİK GÜLERSOY

KAPANLAR

Osmanlı merkezi yönetiminin başta İstanbul olmak üzere büyük ticaret pazarlarına sahip önemli kentlerde oluşturduğu toptancı halleri, mal çardakları ve borsalardı. İstanbul'a gelen yiyecek ve ihtiyaç maddelerinin, ekspertiz, ölçüm, fiyatlandırma ve dağıtım işlemlerinin yapıldığı kapanlar, Haliç girişinde ayrı birer iş ve ticaret merkezi konumundaydı. Bunların en büyükleri Yağ Kapanı, Bal Kapanı, Dakik Kapanı (Un Kapanı) ve İpek Kapam'ydı.

Arapça "kabban" (büyük kantar) sözcüğünden Türkçeleşen "kapan" deyimi, İstanbul'un almışından önce de Bursa'daki ticaret ortamında kullandıyordu. Ulu Cami' nin batısında olup, günümüze ancak izleri kalan Kapan Ham'nda ve Emir Hanında kapan işlemleri yapılmaktaydı. Bundan anlaşıldığına göre Osmanlı Devleti' nin kuruluşundan başlayarak kapan düzeni yerleşmiş bulunuyordu.

İstanbul'daki kapanlar da eski Bizans ticaret sistemlerinden de etkilenerek bir tür emtia pazan ve borsa niteliğinde uzun bir gelişme süreci geçirdi. Günümüzde bu gelişimin uygulanış biçimim İstanbul hallerinde görmek mümkündür. Buna karşılık İstanbul'a özgü tarihsel kapanlar olduktan yerden kaldırılmış bulunmaktadır.

Geçen yüzydlarda kente kara ve deniz yoluyla getirilen yiyecek maddeleri ilkin kapanlara boşalmıyor, burada gerekli kontrol, değerlendirme, narh işlemleri yapddıktan sonra kent ölçeğinde dengeli bk dağıtım amaçlanarak toptan satışları sağlanıyordu. Fetihten hemen sonraki yıllarda, II. Mehmed (Fatih) tarafından Un Kapam'nda, salt kapan işlemlerini düzende tutmak üzere bir de "Ehl-i Hiref Divanhanesi" yaptınlmıştı. Yemiş İskelesinde ise "çardak" adıyla yine esnaf ilişkileri ve kapan işlemleri için bir başka yer bulunmaktaydı. Bu iki yerde, muhtesib (bak. ihtisab) ve kapan naibi ile esnaf temsilcileri olan kethüdalar, yiğitbaşdar otururlardı. Bunların görevleri kapan ve çardaklara gelen her türlü yiyecek maddeleri Ue emtianın kalitesini denetlemek, her birinin şer'i ölçü birimlerine göre tartımlarının ve ölçümlerinin doğru yapdıp yapılmadığını kontrol etmek, "narh-ı ruzî üzere" (günlük fiyat oluşumuna göre) kuruşlandınlmalarım sağlamak, ayrıca kentin nüfus yoğunluğu farklı semtlerine dengeli biçimde toptan dağıtılmasına gözcülük etmekti. Ayrıca kapan ve çardak naipleri gerektiğinde ceza da uygulamaktaydılar. Limana gelen ve kapanlara alman yağ, bal, un, erzak, hububat, kahve, tütün, enfiye, ipek, pamuk, dokuma vb her şey için "ihtisab", "imaliye", "ruhsatiye", "resm-i munzam" vb vergiler de kamu hazinesi adma yine kapanlarda konur ve tahsü eddirdi. Bu işlemler ilk zamanlarda doğrudan doğruya hazine adına kethüdalar tarafından yerine getirilmekteyken sonraki dönemlerde hazine açıkları yüzünden iltizam yöntemiyle satışa çıkarılmaktaydı. Günümüzde bile hallerde "Kantar Resmi" adı altında, belediye adına toplanan vergi, kapanlar döneminin bir uygulamasından başka şey değildk.

Kapanlara mal ve yiyecek getirme işini üstlenen büyük tüccarlara ve gemi sahiplerine "kapan hacıları" deniyordu. Kapan hacıları, Osmanlı topraklarından veya dış ülkelerden yükledikleri zahire ve emtiayı İstanbul'a getirdiklerinde ilgdi ka-

Berggren'in bir fotoğrafında Yağ Kapanı'ndan aldıkları yağ fıçılarını taşıyan sırık hamalları, 19. yy sonları. *Cengiz Kabraman arşivi*

pana boşaltırlar, "çardak" (^mrük) işlemlerini yaptırırlardı. Kapatılandaki fiyatlandırma da genelde kapan hacılarının bildirdikleri alım fiyatı, navlun ve diğer ücretler dikkate almarak yapılmaktaydı. Kapan hacılarının İstanbul'un gereksinimlerini karşılamalan 18. yy'ın sonlarına kadar sürmüştür. Bundan sonra ise kapanlara mal getiren iki tür tüccarın varlığı saptanmaktadır. Bunlar Osmanlı ülkesi içinde ticaret yapan ve Müslüman olan Hayriye tüccarları ile, Avrupa'dan ithal mal getiren Avrupa tüccarlarıdır. Hayriye ve Avmpa tüccarlarının İstanbul'un gereksinimlerini karşılamaya dönük tekelci imtiyazları 20. yy'ın başına kadar sürmüştür.

Kapatılandaki büyük toptancı tüccarlara ise, "kapan taciri" denmekteydi. Bunlar ilk dönemde Müslüman sermaye sahipleri iken, giderek bu kesimin ekonomik gücünü yitirmesi sonucu gayrimüslim Osmanlı tüccarları ve yabancılar kapan tacirliğini de elde etmişlerdk.

İSTANBUL

KAPI AĞASI HÜSEYİN AĞA TÜRBESİ

Küçük Ayasofya Camii'nin(-0 kuzeyindeki nazirede bulunmaktadır. Hüseyin Ağa II. Bayezid dönemi (1481-1512) darüssaade ağalarındandır. Bizans döneminden kalma Sergios ve Bakhos Kilisesi'ni zaviye ve cami haline getkerek Küçük Ayasofya Camii adıyla vakfetmiştir. Hüseyin Ağa'nın vakfiyesi 913/1507-08 tarihini taşıdığına göre bu yıldan soma ölmüş olduğu tahmin edilebilir. Ayvansarayî *Radikada* Hüseyin Ağa'nın "maktulen" öldüğünü bildirdiğine göre idam edilerek ölmüş olmalıdır.

Sekiz köşeli olan türbe klasik üslupta, taş ve tuğladan yapılmış gösterişsiz bir yapıdır. Bir köşesinde muntazam kesme taş kaplamalı bir kemer vardır. Kemerin yukarısında mermerden üç konsolun varlığı, burada eskiden ahşaptan bir saçak bulunduğunu gösterir. Bu bölüm esas giriş olmayıp "hacet penceresi" olarak düşünülmüştür. Esas giriş ise bunun yanında açılmış olup memıerden söveleri olan geçmeli bir kemere sahiptir.

Türbenin duvarları iki sıra tuğla, bir sıra moloz taşından örülmüştür. Duvarların evvelce sıvalı olduğu anlaşılmaktadır. Duvar üzerinde altta, tuğladan sivri hafifletme kemerleri içine pencereler açılmıştır. Pencerelerin mermer çerçeveleri ve demir parmaklıkları vardır. Duvarın üst kısmında ise, her cephede bir tane olmak üzere ikinci sıra pencereler bulunmaktadır. Hacet penceresinin bulunduğu cephede ise üst sırada pencere yoktur. Pervititch'in 1922-1923'te çizdiği krokide türbenin önünde dışarı taşkın bir giriş sundurması olduğu gösterilmiştir. Bugün böyle bir unsur bulunmamaktadır.

Türbenin saçak silmesi dört kademeli bir korniş halindedir. Çatının tepesinde boynuz biçiminde tunç bir alem vardır. İçeriden türbenin üstü ahşap bir tavanla kaplıdır. Türbenin kagir bir kubbesinin bulunmayışı, ya binanın bitmemiş bir yapı olduğunu ya da kubbeli olarak yapılmışken belki de bir deprem sonucu yıkılan kubbenin sonradan ahşap olarak örüldüğünü gösterir.

Türbenin içinde yan yana iki sanduka bulunmaktadır. Bunlardan biri Hüseyin Ağa'nın, diğeri ise Şeyh Hacı Kâmil Efendinindir. Hüseyin Ağa'nın sandukası üzerinde oldukça usta bir hattatın elinden çıkma ve üzerinde "Küçük Ayasofya Camii minaresi banisi Kesikbaş Hüseyin Efendi'nin kabridir" yazılı yeni bir levha bulunmaktadır. Levha üzerinde 1475 tarihi ve hattat imzası olarak da Receb ismi görülmektedir. Ancak bu levha, en azından üç hatalı bilgi vermektedir. Hüseyin Ağa Küçük Ayasofya Camii'nin minaresinin değil caminin bânisidir. İkinci olarak Hüseyin "Efendi" değil "Ağa"dır. Levhadaki 1475 tarihi miladi bir tarih olmalıdır. Ancak bu tarihin neyin tarihi olduğu anlaşılmamaktadır.

Bibi. S. Eyice, "Kapu Ağası Hüseyin Ağa'nın Vakıfları", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi,* S. 9 (1978), s. 185-189.

SEMAVİ EYİCE

KAPI AĞASI MESCİDİ VE TEKKESİ

Üsküdar İlçesi'nde, Toptaşı'nda, Arakiyeci Mehmet Ağa Mahallesi'nde, Gündoğumu Caddesi'nin başlangıcında yer almaktaydı.

Arakiyeci Hacı Mehmed Ağa (ö. 1543) tarafından 16. yy'ın birinci yarısı içinde tesis edilmiş, 18. yy'ın birinci yarısında, Sadrazam Nevşehirli Damat İbrahim Paşa'nın (ö. 1730) mühürdarı Abdullah Ağa (ö. 1764) tarafından minber eklenerek camiye çevrilmiştir. Halvetîliğin Cerrahî koluna mensup Şeyh Seyyid Mehmed Arif Dede Efendi (ö. 1813) 18. yy'ın sonlarında bu mescide meşihat koydurmuş, bu tarihten sonra "Arif Dede Tekkesi" ve "Kapı Ağası Tekkesi" adlarıyla anılmaya başlayan yapı, tekkelerin kapatıldığı tarihe kadar (1925) Cer-

rahîliğe bağlı olarak faaliyet göstermiştir. 1220/1805'te Karagümrük'te, Cerrahîliğin âsitanesi ve pir evi olan Nureddin Cerrahî Tekkesi'nin(->) şeyhliğine getkilen Arif Dede Efendi'den sonra tekkenin postuna yeğeni ve halifesi olan Şeyh Abdülaziz Zihni Efendi (ö. 1854) geçmiş, bu zat da selefinin vefatı üzerine Cerrahî Âsitanesi'nin meşihatını devralmış, Kapı Ağası Tekkesi bundan sonra, âsitane şeyMerinin bu göreve gelmeden önce şeyhlik yaptıkları bir zaviye olarak yaşamıştır. Ayin günü perşembe olan Kapı Ağası Tekkesinin 20. yy'ın başlarında Maliye Nezareti'nden günde bir okka et tahsisatı olduğu tespit edilmektedir. Cumhuriyet döneminin başlarında ortadan kalkan bu mescit-tekkenin yerinde günümüzde apartmanlar inşa edilmektedir.

BibL Ayvansarayî, *Hadîka,* II, 218; Aynur, *Salih a Sultan,* 36, no. 104; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* II, 68-69, no. 298; Raif, *Mir'at,* 127; Vassaf, *Sefine,* V, 274; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ,* **23**-24; Öz, *İstanbul Camileri,* II, 5; Konyalı, *Üsküdar Tarihi,* I, 65, 89-90.

N. ESRA DİŞÖREN

KAPICILAR

Apartmanların genel bakım, temizlik ve gözetiminden sorumlu olan; apartmanda oturanlara, önceden tanımlanmış belli hizmetleri sağlamakla yükümlü personel.

Apartmanlarını-*) kurulup yaygınlaşmasına koşut olarak gelişen kapıcılık kurumu ve kapıcılar, özellikle İstanbul'da, hizmet işçiliği kesiminin önemli bk grubunu oluşturur.

Apartmanlaşma öncesi dönemlerde konaklarda, köşklerde, vekilharçlar, bekçiler, kâhyalar, günümüz kapıcılarının yaptıkları işlerin bir bölümünü üstlenmişlerdi. 19. yy'ın sonlarında Beyoğlu'nda, Galata'da ilk apartmanlar kurulup bu çevrede yaşayan Levanten burjuvazi apartmanlara yerleşmeye başladığında, gayrimüslimlerden kapıcılan vardı. Bu kapıcılar, yeni konut tipi ve yeni yaşam biçiminin doğurduğu bir ihtiyacın olduğu kadar, aynı zamanda Levantenlerin Avrupa, özekikle de Paris'teki "concierge" (kapıcı) kurumundan esinlenmelerinin de ürünüydü. Bunlar zamanına göre lüks ve konforlu olan ilk apartmanların zemin katlarındaki, günümüz kapıcı dairelerinin çoğundan daha muntazam dairelerde kalırlar, eski vekilharç ve kâhyaların yaptıkları işlerin bir bölümünü yaparlardı.

Daha soma Teşvikiye, Nişantaşı, Ayaspaşa, Gümüşsüyü vb semtierde apartmanlar kurulduğunda, bu apartmanlar da kapıcı tuttular. Apartmanlan yaptıran zengin ailelerin kâhyalığım, sonralan otomobil yaygınlaşınca şoförlüğünü de yapan bu kapıcılar, çoğunlukla IstanbuUu ailelerden, görmüş geçirmiş kişilerdi.

1950 sonrasında toplumsal, ekonomik, kentsel yapısı hızla değişen istanbul'da, bir yandan apartmanlaşma öte yandan gecekondu olgusu, madalyonun iki yüzü şeklinde ortaya çıkarken kapıcılık da toplumsal, kentsel yeni ihtiyaçların şekillendirdiği bir kurum olarak gelişti. 1950-1960'lardan soma, eski istanbullu kapıcı tipinin yerini, 1950'lerin göç dalgalarıyla İstanbul'a gelen "kapıcı ailesi" tipi almaya başladı. 1950 sonrasında kumlan apartmanlardan az daireli ve kalorifersiz olanlar, özellikle de Fatih, Aksaray vb geleneksel yaşamın sürdüğü semtlerdekiler kapıcı kullanmazken, Şişli, Harbiye, Taksim ve diğer yerlerdeki çok dakeli büyük apartmanlar bir zorunluluk olarak kapıcı tuttular ve bu kapıcılan apartmanların bodrum katlarındaki, yaşam mekânı olarak düşünülmemiş bölmelere yerleştirdiler.

1950-1960 arasmda, İstanbullu kapıcı tipi, "taşının toprağının altın olduğunu" duyduğu İstanbul'a Sivas, Erzincan, Kars, Kastamonu başta olmak üzere, özellikle Karadeniz ve İç Anadolu'dan göçle gelmiş; barınacak yeri olmadığından apartmanların bodrumlarmdaki elverişsiz yaşam koşuttan sunan bölmelerde yaşayan ve bunu bir nimet olarak kabul eden; apartmanın genel hizmederine baktığı kadar apartmanda oturanların da her türlü işini gören, kendisine sık sık iş buyurulan ve düşük ücretle çalışan hizmet işçisidk.

1960'lar sonrasında, apartmanların boyudan büyüyüp daire sayısı arttıkça ve kaloriferli apartmanlar çoğaldıkça, kapıcı sayısı da arttı. Bu dönemlerin yoğun inşaat faaliyetleri sırasında inşaat çavuşu olarak çalışanlar, apartman bittiğinde buraya kapıcı olarak girdiler. Kapıcıların tip ve işlevlerinde değişiklikler görülmeye başladı. Kaloriferk apartmanların artık eskisi gibi kapıcısız idare edilmeleri mümkün olmadığından, o zamana kadar kapıcı kullanmayan apartmanlar da kapıcı çalıştırmak zorunda kaldılar. Çoğunlukla kalorifer dakelerinin bir bölümü kapıcılara ayrıldı. Ya da mahalledeki apartmanlardan birinin kapıcısı diğer apartmanların hizmetlerine de bakmaya başladı. Öte yandan, bu dönemde, artık kapıcılardan değil kapıcı ailelerinden söz edilmeye başlandı. Kente tek başlarma göç etmiş olan 1950'lerin kapıcılan, ya köyden ailelerini getirdiler ya da yeni kapıcılar işe ailecek girmeye başladılar. Ailenin kadmı apartman içinde temizliğe giderken çocuklar bakkal vb yerlerden alışveriş yapıyor, apartmanda oturanlara ailecek hizmet veriliyor, bunun karşılığında görece daha yüksek bir gelir elde edilebiliyordu. Bu dönemde, İstanbul'daki kapıcı dairelerinin sağlığa aykırılığı ve kötü yaşam koşulları sık sık gazete sayfalarında yer alan bk konuydu. Lüks apartmanların bodrumlarındaki karanlık, rutubetk, havasız kapıcı bölmelerinde kalabalık aileler halinde yaşayan ve İstanbul'un toplumsal, sınıfsal çekşkilerini yansıtan tablolar sunan kapıcılaların çoğu, bu işi en elverişsiz koşukarla da olsa bk barınak olanağı verdiği için tercih eder ve kira ödemeden çoluk çocuk çalışarak edinebildikleri küçük birikimleriyle gecekondu semtlerinden birinde bir gecekondu sahibi olmayı düşlerlerdi. Bir süre sonra bunların bir bölümü gecekondularım yaptırıp buralara yerleşmişlerdir.

1970'lerden soma İstanbul'da blok apartmanlardan oluşan siteler yaygınlaştı. Bekçili, korumalı, bahçıvanlı ve site girişlerinde müracaat memurlu bu sitelerde kapıcılar, artık Avrupa'dakilere benzeyen özel hizmetler görmeyip sadece apartmanların genel bakım ve hizmederinden sommlu cilan kişilerdir. Bunların bir bölümü, siteyi meydana getiren blokların zemin katlarında veya bodrum katlarında özel olarak yapılmış kapıcı dairelerinde kalırken, bir bölümü günübirlik çalışmaktadırlar. Öte yandan, siteler dışında da, eski geleneksel kapıcılar daha az daireli apartmanlarda varlıklarını ve hizmetlerini sürdürmektedirler. Bunların bir bölümü, yine aileleriyle birlikte, elverişsiz küçük bölmelerde yaşarken, bir bölümü birkaç apartmana günübklik hizmet vermekte; çoğunlukla yakındaki bir gecekondu bölgesindeki gecekondusunda kalmaktadır.

1970'lere kadar, ev sahiplerinin dayattığı son derece keyfi çalışma koşullarına bağlı olarak çalışan kapıcılar, bu dönemden soma çeşitli örgütlenme girişimlerinde bulunmuşlardır. 12 Eylül 1980'de tüm sendikalarla birlikte kapatılan ve bir daha da açılmayan Kapfer-İş Sendikası bu girişimlerden biridk. Halen İstanbul'da yüzde 901 asgari ücretle çalışmakta olan kapıcıların, günümüzde, 4 sendikaya bölünmüş olarak, sadece 15.000 kadarı örgütlüdür. Aileleriyle birlikte 450.000'e varan bir nüfus kümesi oluşturdukları tahmin edilen kapıcıların büyük bölümü, başta olduğu gibi Karadeniz, İç Anadolu ve giderek artan biçimde Doğu Anadolu kökenlidir.

İSTANBUL

KAPIKULU OCAKLARI

Oda denen kışlaları İstanbul'da bulunan ve kentte önemi bk nüfus ve baskı kesimini oluşturan acemioğlanlan, yeniçeriler(->), sipahiler, cebeciler, topçular, top arabacıları, humbaracı ocaklarıydı (bak. Acemi Ocağı, Sipahi Ocağı, Cebeci Ocağı, Humbarahane). Kapıkullanna "ocaklı" da denirdi.

Kapıkulları, barış zamanı İstanbul'daki kışlalarda ikamet ederler, sefer zamanında da padişahın çevresinde koruma görevi yaparlardı. Büyük çoğunluğu İstanbul'da omrmakla birlikte, smır kalelerinde muhafızlık yapanlar da vardı.

Acemioğlanlanmn İstanbul'daki inşaatlarda, odun taşınmasında, Mudanya-İstanbul arasmda kayıkçılık, Dil İskelesi ile Üsküdar arasmda asker naklindeki at gemilerinde çalıştınimalan gibi, yeniçeri çorbacılan da karakol hizmeti yaparlardı. Ayrıca İstanbul yangınlarının söndürülmesinde de kapıkulu askerleri görev alırlar, odalarında bulunan kanca, su kovası vb araçlarla yangın söndürmeye giderlerdi. Yangından soma bunlara hediyeler verilir, terfi ettirilirdi. İlk zamanlar yangın araç gereci bedesten tellalında durur ve isteyen alıp yangına koşarken I. Selim (Yavuz) (hd 1512-1520) zamanında kargaşa ve çapulculuğu önlemek için kapıkullanna verilmişti. Oysa kapıkullan da çoğu zaman yangın yerlerine yağma için giderlerdi.

Kapıkulu ocaklarında Bektaşî tarikatının rolü büyüktü. 94. cemaatı ortasında

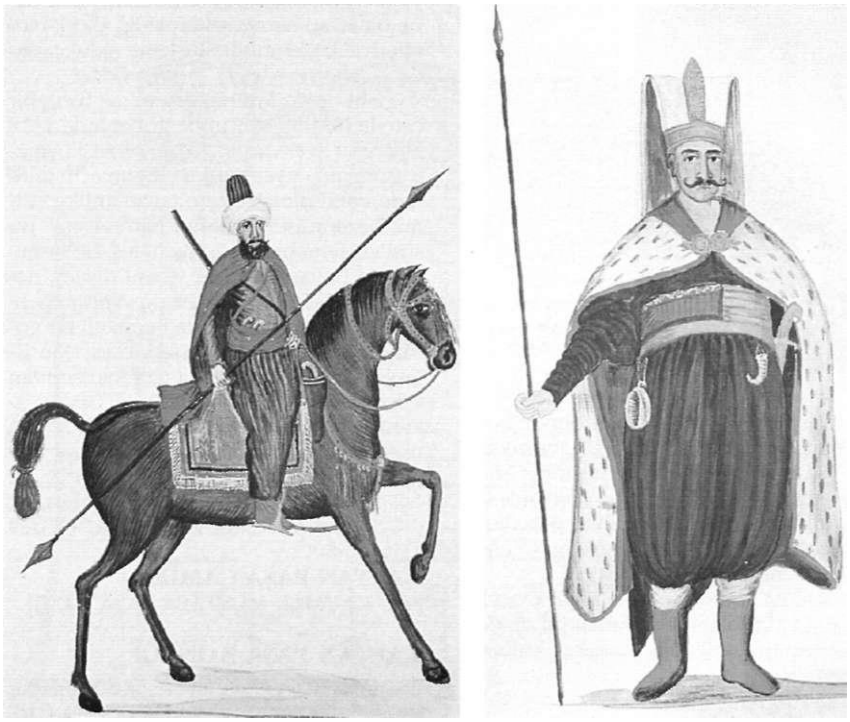

Kapıkulu ocakları mensuplarından sipahi (solda) ve yeniçeri.
Türkische Gewänder und Osmanische Gesellschaft, Avusturya, 1966

bir baba, Hacı Bektaş Veli'nin vekili olarak otururdu. Hacı Bektaş Türbesi'ndeki baba (pir evi babası) öldüğü zaman yerine geçen yeni baba İstanbul'a gelir, ocaklı kendisini alıp Ağa Kapısı'na(->) götürür, tacını yeniçeri ağası giydirir, alay ile Babıâli'ye gider ve sadrazam tarafmdan kendisine ferace giydirilirdi. Yeni Bektaşî babası pir evine gidene kadar ocaklı tarafmdan misafir edilirdi.

Kapıkulu ocaklarının oda denen kışlaları, kentin ayrı semtlerindeydi. Eski Odalar(->) ve Yeni Odalar(-») bunların başlıcalarıydı. Cebeci Kışlası Ayasofya'da, Topçu Ocağı Tophane'deydi. Kapıkulu sipahilerinin ve yeniçerilerin ilginç gelenekleri vardı. Örneğin, her gün, sur dışındaki mezbahadan etlerin hayvanlara yüklenip Etmeydanı'na(->) getirilmesi bunlardandı.

Bunun gibi, kapıkullarmm yeni yapılara, limana gelen tüccar gemilerine, "balta asıp" para karşılığında koruyuculuk üstlenmeleri de gelenekti.

Bk kapıkulu idama mahkûm edilirse, ismi defterden siyah mürekkeple karalanır, odabaşı, kapıkulunu orta çavuşuna teslim eder, asesbaşı, Baba Cafer Zindam'na götürür, gece cellat boğar ve ceset bir çuvala konarak denize atılırdı.

Sefere çıkılacağı zaman, kapıkulları, İstanbul, Galata, Üsküdar ve Eyüp'te başıboş beygirleri toplayarak ocağa getirirler, burada canbazlar aracılığı ile kıymeti takdir edilir, bedeli sahibine verilirdi.

17. yy'ın sonlarına doğru kapıkulları arasmda İstanbul'dan belki bir konak dışarı çıkmamış olanlar vardı. Örneğin, Kapıkulu ocaklarının alt sınıflarından olan solaklar, yayabaşılar, dükkân açıp madrabazlık yaparlar, iskelelere gelen odun gemilerine el koyarlardı. Kimileri kabzımallık yapar, kimileri de İstanbul sokaklarında belinde yatağanı ile kabadayılık ederdi.

Kapıkulu süvarilerinden sipah ve silahdar bölülderinin büyük kısmı İstanbul civarındaki çiftliklerde otururlardı. İstanbul'daki kışlada kalanlar ise alaylarda(-»), kortejin önünde ve iki yanında yürürler, divan günlerinde de toplantı sonuna kadar Topkapı Sarayı'nm orta kapısının sol tarafındaki ahırlar bölümünde bulunurlardı.

İstanbul dışındakiler ise iki ayda bir ulufe almak için istanbul'a gelirlerdi. Giderek disiplinleri bozulan kapıkulu ocakları 1826'da Vak'a-i Hayriye(->) sonunda kapatılmıştır.

KUTLUAY ERDOĞAN

KAPSALİ, MOŞE BEN ELİYA

(1420, Girit -1496, İstanbul) Hahambaşı.

Devrinin ünlü hahamı ve bilgini Eliya Kapsali ha-Yavani'nin oğludur. Tahsilini italya ve Almanya'da tamamladı. Bizans'm son Yahudi lideri olan Kapsali istanbul'un fethinden (1453) soma II. Mehmed (Fatih) (hd 1451-1481) tarafmdan huzura çağrılarak kendisine iltifat edildi ve cemaatini yönetme görevi verildi. Siyasi ve ruhani lider olarak cemaat mensuplarının vergilerini tarh ve tahsil edip hazine payını saraya tevdi etmek görevim de yüklendi. Sorumluluklarını bilen ve yetenekli bir kişi olan Kapsali muhafazakâr ve çilekeş derecesinde sofu idi. Kapsali Karaylara Talmud öğretimini yasaklayarak bu konuda meydana gelen sayısız anlaşmazlıklara son verdi. Başarısını ve kendisine gösterilen sevgiyi kıskanan dört haham Kapsali'yi Musevi dininin aile hukuku kuralları ile ilgili olarak cemaatine yanlış bilgi vermek ve birçok kimsenin bu yüzden bilmeden zina günahını işlemelerine sebep olmakla itham ettiler. O sıralarda Kudüs'teki fakir Yahudilere yardım toplamak gayesi ile İstanbul'a gelen Ribi Moses, Kapsali'nin yürürlükteki yurtdışına para çıkarma yasağı ve Osmanlı İmparatorluğu ile Mısır arasındaki siyasi gerginlik dolayısıyla kendisine engel olmasına kızarak bu dört hahamın iddiasını devrin ünlü bilginlerinden Padova (italya'da) Hahamı Jozef ben Solomon Kolon'a nakledince Kolon, Kapsali'nin aforoz edilmesi gerektiğini bildirdi. Günün ileri gelen hahamlarının çoğunun karıştığı anlaşmazlık büyük boyutlara ulaştı. Kapsali İstanbul'da düzenlediği bir toplantıda ithamları reddederek iddialarını kanıtladı. Hatasını anlayan Kolon, oğlunu göndererek Kapsali'den özür diledi.

Kapsali bazı yeniçerilerin zaman zaman Yahudi çocukları rahatsız ettiklerini padişaha nakledince müsebbipleri cezalandırıldı. Fatih'in vefatı üzerine tahta geçen II. Bayezid(->) o sıralarda sancakbeyi olarak bulunduğu Manisa'dan İstanbul'a gelinceye kadar geçen 9 gün içinde intikam almak için durumu fırsat bilen yeniçeriler evinin avlusunda Kapsali'ye pusu kurdular. Aynı avluya bakan evi bulunan Müslüman bir hanımın durumu fark ederek yeniçerilere burada yalnızca Müslümanların oturduğunu haykırmasıyla Kapsali muhakkak bir ölümden kurtuldu. II. Bayezid'den de aynı ilgi ve sevgiyi gören Kapsali 1492 ve sonrasında İspanya'dan kovularak Osmanlı topraklarına kabul edilen Sefarad Yahudilerinin yerleşmesi için canla başla çalıştı.

NAÎM GÜLERYÜZ

KAPTAN İBRAHİM PAŞA CAMİİ

Eminönü İlçesi'nde, Beyazıt'ta, İstanbul Üniversitesinin arka tarafında, Besim Ömer Paşa Caddesi ile Prof. Ümit Yaşar Doğanay Sokağı'mn kavşağında bulunmaktadır. Banisi Kaptan-ı Derya İbrahim Paşa tarafından 1138/1725'te yaptırılmıştır.

Cami, mektep, sebil, aşhane ve hamamdan oluşan külliyenin bir parçasıdır. Bitişiğinde bulunan ve bugün İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi olarak kullanılan bina, tolliyenmhamamırun bulunduğu yerdedir. II. Mahmud zamanında (1808-1839) hamam, Takvimhane Matbaası olmuş, soma rüştiyeye ve 1889'da da dilsiz okuluna çevrilmiştir. 1894'teki depremden zarar gören binanın yerinde bugün bulunan kütüphane 1912'de Mimar Kemaleddin Bey tarafından Medresetü'l-Kuzât binası olarak inşa edilmiştir. 1925'ten itibaren İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi olarak kullanılmaktadır.

Dikdörtgen planlı cami, bir sıra kesme taş, iki sıra tuğladan almaşık düzende inşa edilmiş ve kiremit çatıyla örtülmüştür. Doğu ve batı cephesinde iki sıralı beş pencere, mihrap duvarında ise iki sıralı dört pencere bulunmaktadır. Giriş cephesinde üst kısımda üç, alt kısımda ise iki pençe-

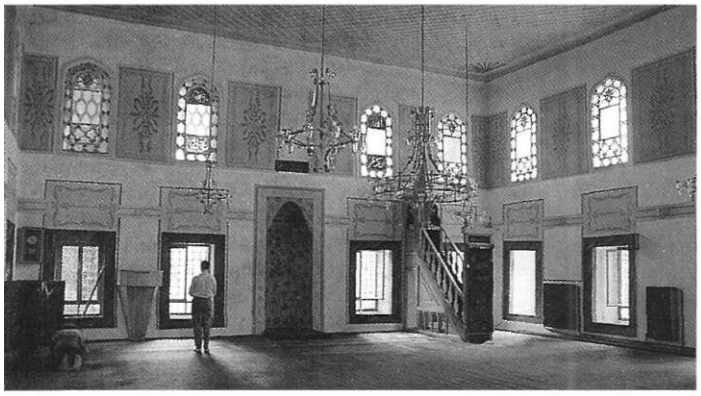

Kaptan İbrahim Paşa Camii'nin içinden bir görünüm. *Yavuz Çelenk. 1994*

re mevcuttur. Pencereler, üst kısımda sivri kemerli ve alçı şebekeli, alt kısımda ise tuğladan sivri boşaltma kemerleri içine alınmış, taştan dikdörtgen çerçeveli.ve lokmalı demir şebekelidir. Batı köşesinde yer alan kesme taştan dikdörtgen kaide ve çokgen pabuç kısmı üzerinde yükselen yuvarlak gövdeli güdük minaresi tek şerefelidir.

Caminin giriş kapısı üzerinde yer alan kitabede, yapılış tarihi ve banisi Sadrazam İbrahim Paşa'nm adı geçmektedir. Harim kısmında girişte mukamas başlıklı iki mermer sütuna oturan üç kemerli açıklık bulunmaktadır. İçeride duvarlar barok tarzda kalem işleriyle süslemniştir. Mihrap yuvarlak bir niş şeklindedir. Ahşap çubuklu denilen türde yapılmış tavanın ortasında ahşap çubuklann radyal kıvrımlarının oluşturduğu bir göbek bulunmaktadır.

Camiyi doğu ve batı yönden çevreleyen nazirenin duvarları taş-tuğladan almaşık düzende inşa edilmiştir. Bu duvarlara taştan dikdörtgen söveli tuğladan boşaltma kemerleriyle açılmış demir şebekeli pencereler yerleştirilmiştir. Hazirede Kaptan ibrahim Paşa ve ailesi, aynca 18-19- yy'm ileri gelen devlet adamları ve ailelerinin oluşnırduğu 105 tane mezar bulunmaktadır. Mezar taşları geç devir süsleme özelliklerini yansıtan çeşitli çiçek bezemeleriyle donatılmıştır. Hazire duvarlarının kesiştiği köşeye bir sebil yerleştirilmiştir (bak. İbrahim Paşa Sebili).

Bibi. *Siciü-i Osmanî,* 122; Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 175; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* I, 78-79, no. 313; Raif, *Mir'at,* 488; Eyice, "İbrahim Paşa Külliyesi", *Türk Ansiklopedisi,* XX (1972), 4; Öz, *İstanbul Camileri,* I, 82; *Eminönü Camileri,* 102-104; H. Aksu, "Kaptan İbrahim Paşa Haziresi", *İstanbul Yazıları-Semavi Eyice Armağanı,* İst., 1992, s. 233-**268.**

EMİNE NAZA

KAPTAN PAŞA CAMİİ

Eyüp İlçesi'nde, Eyüp Vapur İskelesi karşısında, İskele Caddesi üzerinde, Kızıl Mescit Sokağı karşısmdadır. "Çevri Usta", "Hacı Mahmud", "Büyük İskele" Camii adlanyla da anılmaktadır.

İlk banisi Gürcü asıllı el-Hac Mahmud Ağa'dır. 1577'de inşa ettirilen mescit 1819'da vefat eden Çevri Usta'nm malından Şehremini Hayrullah Efendi eliyle yenilenmiştir. Mescit üçüncü kez Bahriye Nazın Bozcaadalı Hasan Hüsnü Paşa tarafından 1900'de yapılmıştır. Cami kapısı üzerinde bunu belirten dört satırlık kitabe bulunmaktadır. Bu kitabedeki satırlar Şair Refet Efendiye aittir. Minare ilk kez bu dönemde eklenerek cami bugünkü haline getirilmiştir. Eskiden ahşap olan cami bu kez **k a** - gir malzemeyle yenilenmiştir.

Caımnin altmda çeşme vardır. Önceleri cami vakfı olarak kiralanan iki dükkânı ise günümüzde lojman olarak kullanılmaktadır.

Camiye iki taraflı bir merdiven ile çıkılır. Sade bırakılmış kapalı son cemaat yerinin doğu yönünde iki, giriş kapısı yönünde ise bir pencere ile aydınlatma sağlanmaktadır. Batı yöndeki pencereye ait iz belli olmakla beraber bu pencere somaki bir tamiratta kapatılmıştır. Sağ tarafta ise kadınlar mahfiline girişi sağlayan merdivenler bulunur. Kadınlar mahfili ahşap malzeme ile oluşturulmuştur. Alçak tutulmuş korkuluklar orta kısımda dışa doğru yarım yuvarlak çıkma yapar.

Harime giriş kapısının iki yanında basık kemerli birer pencere mevcuttur. Harim, kare planlıdır. Mihrap, yay kemerli ve **i k i** yanda pilastrlarla sınırlandırılmış çok derin olmayan bir niş şeklindedir. Çiçek motifleriyle bezenmiştir. Süsleme oldukça sade ve abartısızdır.

Kaptan Paşa Camii
Yavuz Çelenk, 1994

Cami içten kubbe, dıştan ise basit bir çatı ile örtülüdür. Kubbe göbeğinde 1318 tarihli bk ayet vardır. Tavan silmesi oymalı tahtalarla süslenmiştir. Kadınlar mahfili de dahil olmak üzere tavan aplike olarak bezenmiştir. Motifler natüralisttir. Bu süslemelerin bir kısmı sökülmüş, bir kısmının da boyası akmıştır. Cami dıştan, hareketli bir saçak ve silmelerin yanısıra pencere etrafında pilastrlarla harekeüi bir görünüme sahiptir. 1984-1985'te yapılan istimlakler sonucu cami doğal dokusundan koparılarak tek başına kalmış, Çevri Usta'nm, caminin yakınında olduğu söylenen mezarı da tarihe karışmıştır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 279; Öz, *İstanbul Camileri,* I, 37; Haskan, *Eyüp Tarihi,* I, 33.

ESRA GÜZEL ERDOĞAN

KAPTAN PAŞA CAMİİ

bak. KAYMAK MUSTAFA PAŞA CAMİİ

KAPTAN PAŞA KONAĞI

Eminönü İlçesi'nde, Beyazıt'ta, Süleymaniye Mahallesi'nde, Besim Ömer Paşa Caddesi üzerindeki Kaptan İbrahim Paşa Camii'nin(->) karşısında (güneyinde) yer almaktaydı.

Halen yerinde İstanbul Üniversitesi merkez binalarının bulunduğu Eski Saray'ın sınırında, sarayın harem kapısının karşısında yer alan bu konak Kaptan-ı Derya Hacı İbrahim Paşa (ö. 1725) tarafından yaptırılmıştır, istanbul'da devlet ricaline ait birçok hayır eserinde olduğu gibi, burada da Hacı İbrahim Paşa'ya ait geniş bir arazinin kısmen cami ile yanındaki sebile ve hazireye tahsis edildiği, bir kısmının üzerine de konağın inşa edildiği anlaşılmaktadır. Konağın inşa tarihi 18. yy'ın başlarında yer alsa gerektir.

J. Robertsonün 1853-1855'te Beyazıt Yangm Kulesinden çekmiş olduğu panoramik fotoğraflardan ikisinde Kaptan Paşa Konağı'mn sokak cephesinin üst kesimi ile çatısı görülebilmekte, S. H. Eldem de bu görüntülerden hareketle konağın plan ve cephe restitüsyonlarını hazırlamış bulunmaktadır. 1-2 yıl arayla çekilen bu fotoğraflardan ilkinde, konağın 18. yy'daki özgün biçimini büyük ölçüde koruduğu, ikinci fotoğrafta ise, geçirdiği onarım sonucunda, cephelerinin dönemin zevkine uygun tarzda tadil edildiği dikkati çeker.

İki katlı ahşap konakta, S. H. Eldem'in "iki orta sofalı" olarak tanımladığı plan tipi uygulanmışür. Biri hareme, diğeri selamlığa ait olan sofalar dikdörtgen planlı olup üç yönde sedirli eyvanlarla kuşatılmış, eyvanların arasına yerleştirilen odalann kapıları, çeyrek dairelerle yumşatılan iç köşelere açılmıştır. Sokak ve arka bahçe yönlerindeki evyanların dış hattı kavisli olarak tasarlanmış, sofalar birbirine iki geçitle bağlanmış, bu geçitlerin üzerinde, harem ve selamlık bölümlerinin arasındaki aydınlığa bakan helalar ve kahve ocağı sıralanmıştır. Yüklükler ve sedirlerle donatıl-

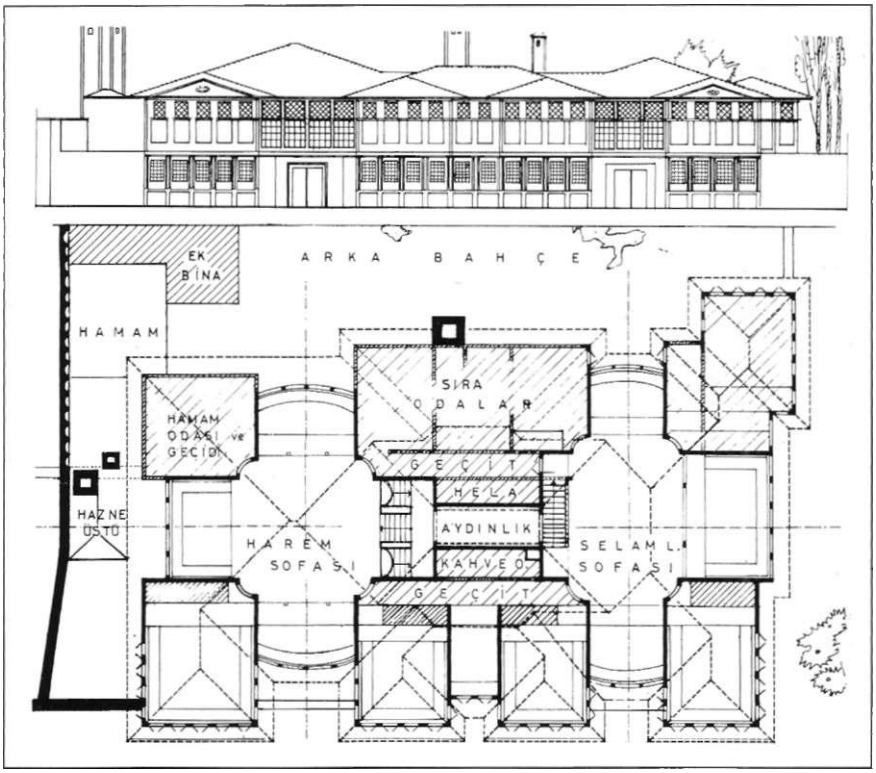

Kaptan Paşa Konağı'nın ön cephe restitüsyonu ve ana kat planı.
Eldem, *Türk Evi*

mış olan odalar eliböğründelere oturan çıkmalarla genişletilmiş, dikdörtgen açıklıklı çift sıra pencerelerle aydınlatılmıştır. Sofalara bağlanan eyvanlarda da aynı pencere düzeninin, daha büyük boyutlarda uygulandığı dikkati çekmektedir. Harem kanadında, arka bahçe tarafındaki köşe oda hamam bölümü ile bağlantılı olup soğukluk (camekân) niteliğindedir. Onarım sırasında geleneksel pencere düzeninin bozularak cephelere tek sıra halinde dikdörtgen pencerelerin konduğu, bazı çıkmaların da ampir üslubunda üçgen alınlıklar (frontonlar) ile taçlandırıldığı görülür.

Bibi. Eldem, *İstanbul Antları,* 148-153; Eldem. *Türk Evi,* II, 80.

M. BAHA TANMAN

KAPTANI DERYA

"Derya kaptanı", "kapudan-ı derya", "kaptan paşa" da denmiştir. 1867'ye kadar Osmanlı donanmasının komutanlığını yapan beylerbeyleri ve vezirlerdir. Kaptan-ı deryanın İstanbul'un güvenliği ile ilgili görevleri de vardı.

16. yy'a değin "derya beyi", "derya kaptanı" unvanlarını taşıyan kaptan-ı deryalardan Baltaoğlu Süleyman Bey İstanbul kuşatmasına katılmıştı. II. Mehmed (Fatih) dönemi (1451-1481) derya beylerinden Has Yunus Bey (1456-1460) ile kaptan-ı derya sanını alan Mahmud Paşa (1466-1472), Gedik Ahmed Paşa (1478-1480) ve Mesih Paşa (1480-1491) İstanbul'un imarı çalışmalarına katılan ve yeni semtlere adlarını veren ünlü kaptan-ı deryalardır.

Gelibolu'daki kaptan-ı deryalık merkezinin 1516'da İstanbul'a taşınması. 1533'te de Cezayir Beylerbeyi Barbaros Hayreddin Paşa'nın bu göreve atanması ile kaptan-ı deryalık İstanbul'a dönük hizmetler bakımından giderek önem ve etkinlik kazanmaya başladı. Beşiktaş semti Barbaros'un döneminde (1533-1546) geliştiği gibi, Tersane ve Kasımpaşa semtleri de Piyale Paşanın kaptan-ı deryalığı (1554-1568) sırasında gelişerek kentin başlıca sanayi merkezi konumuna ulaştı.

Sokollu Mehmed Paşa (kaptan-ı deryalığı 1546-1550) başta olmak üzere birçok vezir ve beylerbeyi bu görevdeki başarılarından dolayı sadrazamlığa yükseldiler. Vezir rütbeli kaptan-ı deryalar, İstanbul'da bulundukları zamanlarda kent sorunlarıyla ilgilenirler, Divan-ı Hümayun toplantılarına da katılırlardı. 17. yy'da ise çoğu, kubbe vezirleri arasmdan atanan kaptan-ı deryalar, aynı zamanda Divan-ı Hümayunun daimi üyeliğim de yapmaya başladılar.

Tevkii Abdurrahman Paşa Kanunnamesi, kaptan-ı deryanın divandaki görevi, protokoldeki yeri ve yetkileri konusunda bilgiler verir. Kanunnamelere ve geleneklere göre bu göreve atanan vezir, Paşa Kapısı'na gider burada sadrazamla bir süre sohbet edip kahve ve çubuk içerdi. Bundan soma "şerbet, buhur ve gülsuyu resmi" denen bir töreme Paşa Kapısı ricali de huzura alınır, atama fermanı okunduktan sonra kaptan-ı deryaya sadrazam tarafından kürk giydirilirdi. Kaptan paşa, çavuşbaşının eşliğinde alayla Kireç Iskelesi'ne iner, buradan filikaya binerek Tersane'ye geçerdi. İskelede Tersane emini ve kethüdası tarafından karşılanarak Büyük Köşk'e götürülür, burada kahve içip çavuşbaşma ve kaptanlara hilatler giydirirdi. Bu tören sırasında Tersane şeyhi de dua ederdi. Aynı sırada toplar atılarak yeni kaptan-ı deryanın göreve başladığı ilan edilirdi.

Böylece görevine başlayan yeni kaptan-ı derya, Tersane, donanma mensuplarının, Kasımpaşa, Galata sakinlerinin şikâyetlerini dinler, gerektiğinde dava konularını derya kadısına havale eder veya doğrudan kendisi yargıda bulunurdu. Buyrultular yazmak, idam cezası vermek kaptan-ı deryanın yetkileri arasındaydı. Divan-ı Hümayun günlerinde ise sadrazam, ilgili konuları bakması için kendisine verirdi. Halic'in ve Kasımpaşa bölgesinin güvenlik ve kolluk işlerini planlayan kaptan-ı derya, donanmanın mevsimlik bakımı, levent ve kalyoncu gereksinimleri ile ilgüenir, Tersane'nin çalışmalarını yönlendirirdi.

Kaptan-ı derya İstanbul'da bulunduğu zamanlarda Tersane'deki Kaptanpaşa Divanhanesi denen resmi konakta otururdu. Tersane'nin verimli çalışmasından ve donanmanın hazırlanmasından sadrazama karşı sommiti olan kaptan-ı deryanın yardımcıları Tersane emini ve Tersane kethüdası idi. Elinde sedef işli asa taşıyan kaptan paşa, donanma ile ilgili tüm atamaları yapar, Haliç'te, Tersane'de, iskele ve yatak limanlarında kol gezmeye çıkardı. Önemli sorunları ise sadrazam ile görüşerek sonuca bağlardı.

Kaptan-ı derya İstanbul'dan donanma ile sefere çıkacağı zaman ilkin Tersane-i Âmire'de sadrazama teftiş verir, soma ikisi birden Yalı Köşkü'nde padişahın huzuruna çıkarlardı. Bu törende kaptan-ı deryanın "ak libas" (beyaz giysi ve kürk) giyimli olması gelenekti. Kaptan-ı derya, padişahın buyruklarım alır ve kendisiyle vedalaşırken donanma da Sarayburnu açıklarında alay gösterir ve top atışları yapardı.

Sefer dönüşünde de benzeri bir tören yapılır, ayrıca kaptan-ı derya İstanbul halkına bir gösteri olmak üzere yakalanan azılı korsanları donanma gemilerinin direk ve serenlerine astımdı. Sefere çıkışta olduğu gibi dönüşte de padişaha "döşeme baha" adı altında 20.000 kuruş ödemede bulunurdu.

Kaptan-ı derya İstanbul'da iken üç fenerli "kaptan paşa baştardasl'na, sefere çıktığı zamanlarda ise bastarda yedeğine binerdi. Ayrıca Haliç ve Boğaziçi gezilerinde 7 çifte, kadırga bunınlu özel kayığı ile dolaşırdı. İstanbul'daki törenlere ve resmi toplantılara, başında yalnız sağ tarafı sırma şeritli kallavi, sırtında yeşil atlas kaplı dört yenli samur kürk giyimli ve belinde mücevherli hançerle katılırdı. Padişah huzumndaki törenlerde sadrazamın altında, vezirlerin yukarısında dururdu. Padişah Tersane'yi gezmek ya da burada bir geminin denize indirilmesinde bulunmak istediği zaman sadrazam ile kaptan paşa sedef asalarıyla önünde yürürlerdi.

Kaptan paşa İstanbul'da bulunduğu zamanlarda her cuma günü namazdan sonra Paşa Kapısı'na giderek Arzodası'nda

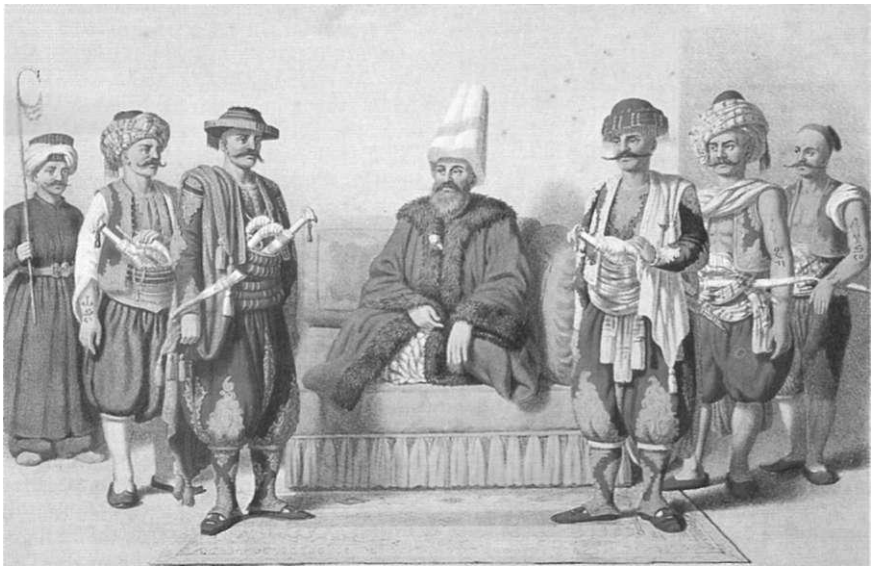

Müşir Arif Paşa'nın betimlemesiyle kaptan paşa ve denizciler.
LesAnciens Cosîumes des VEmpire Otloman, Paris, 1864
Galeri Alfa

sadrazamla görüşürdü. Sadrazam seferde ise bu görüşmeyi sadaret kaymakamıyla yapardı.

Kaptan paşamn önemli bir görevi, Akdeniz ve Karadeniz sularının güvenliğini ve böylece İstanbul'a dönük zahire, yolcu, ticaret trafiğinin devamlılığını sağlamaktı. Bu konudaki başarısızlığı veya yetersizliği İstanbul'da kıtlığa neden olurdu. Özellikle de Karadeniz limanlarından zahire, Akdeniz'den Mısır malı sevkıyatının durması İstanbul'da büyük sorunlara neden olurdu. Bu nedenle kaptan-ı derya İstanbul'da bulunduğu zamanlarda Akdeniz-İstanbul deniz trafiğini, onun adma Rodos sancakbeyi kontrol altında tutardı. Kaptan-ı deryanın sefer nedeniyle İstanbul'da bulunmadığı zamanlarda ise onun başkentteki sorumluluklarını Tersane-i Âmire emini ve kethüdası üstlenirlerdi.

Kaptan paşa sancaklarından ve paşalık hassından gelirleri dışmda, donanma ve denizcilik gelenekleri gereği daha başka gelirleri de olan kaptan-ı deryalar, başta İstanbul olmak üzere kıyı kent ve kasabalarında su tesisleri, camiler, mektepler yaptırmayı gelenek edinmişlerdi. Fakat Osmanlı denizciliğinin giderek gerilemesi ve kaptan-ı deryalığa da denizci olmayan paşaların atanması bu geleneğin zamanla sönmesine neden olmuştur.

Adolphus Slade, II. Mahnıud dönemindeki (1808-1839) donanmanın durumunu ve o sıradaki Kaptan-ı Derya Pabuççu Hasan Paşa'mn yetersizliklerini *Kaptan Paşa* adlı eserinde anlatır.

1863'te Umur-ı Bahriye Nezareti kurulduktan sonra daha 4 yıl kaptan-ı deryalık ya da kaptan paşalık unvanı korunmuş, ancak 11 Mart 1867'de Osmanlı deniz kuvvetleri yeni oluşturulan Bahriye Nezareti'ne bağlanmıştır. Bu tarihten sonra kaptan-ı derya unvam salt onursal bir rütbe olarak donanmanın en kıdemli amiraline verilmeye başlanmıştır.

İstanbul'da ad bırakan ilk derya kaptanlarından olan Has Yunus Bey'den kaptan-ı deryalığa 6 kez atanan ve bu görevi sonuncu olarak yapan Damat Mehmed Ali Paşa'ya kadar, bazısı 2-3 defa atanan 200 kaptan-ı derya bulunmaktadır.

BibL I. Parmaksızoğlu, "Kaptan Paşa-Kapudan Paşa", *İA,* VI, **206**-210; M. Şükrî, *Esfâr-ı Bahriye-i Osmaniye,* ist., 1306, s. 142 vd; Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye,* 414 vd; Pakalın, *Tarih Deyimleri,* II, 182 vd; H. Tezel, *Anadolu Türklerinin Deniz Tarihi,* c. I, ist. 1973; Adolphus Slade, *Kaptan Paşa,* İst., 1973.

NECDET SAKAOĞLU

Van Mourün çizgileriyle kaptan paşa.
Recueil de cent estampes représentant différent du Levant, Paris, 1712
Galeri Alfa

KAPTANI DERYA HACI HÜSEYİN PAŞA ÇEŞMESİ

Beyoğlu İlçesi'nde, Kasımpaşa'da, Sipahi Fırın Sokağı'ndadır.

Kaptan-ı Derya Hacı Hüseyin Paşa tarafından 1145/1732'de yaptırılmıştır. Bu isimle bilinen çeşme, mahalle halkı arasında Süruri Çeşmesi olarak da tanınmakta, ismini yakınındaki Süruri İlkokulundan almaktadır.

Osmanlı dönemi mahalle çeşmelerinin güzel bir örneğidir. Bugün suyu akmakta olup, bulunduğu semtin ihtiyacını karşılamaktadır. Çeşme, eskiden Taksim su şebekesine bağlı idi; suyu günümüzde belediye tarafından sağlanmaktadır.

Üstü çatısız büyük bir haznesi olan mermer kaplı tek yüzlü bir çeşmedir. Bakımsızlık ve ilgisizlikten otlarla kaplı üst örtüsü, yer yer bozulmuş mermer kaplamalarına, yarısı yok olmuş aynataşına karşın kolayca onarılabilecek, sağlam, ayakta duran bir çeşmedir.

Lale Devrinin (1718-1730) süsleme sanatının yansıdığı, tekne setlerinden saçağına kadar her tarafı kabartma çiçek ve tabaklarla meyvelerin incelikle işlendiği bir bezemeyle süslenmiştir. Yarım yuvarlak kavislerin birleşmesinden meydana gelen kemer, çeşme aynasının üzerinde yer almaktadır. Saçak seviyesi ile kemer arasındaki mesafenin fazlalığı dönemin özelliğini yansıtır. Su teknesi yol kotunun altında kalmıştır. Bugüne kadar çeşme hiçbir onarım görmemiş olup sadece mahalle sakinleri tarafından hazne temizliği yapılıp, korunmaya çalışılmaktadır. Onarım ve ilgi bekleyen sayısız mahalle çeşmelerinden biridir.

BibL Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri Ti,* 93; A. Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri,* İst, 1993, s. 392.

TÜLAY ÇOBANCAOĞLU

Kaptan-ı Derya Hacı Hüseyin Paşa Çeşmesi
Tülay Çobanoğlu

KARA AHMED PAŞA KÜLLİYESİ

Topkapı'da bulunan ve cami, medrese, sıbyan mektebi, çeşme ile türbeden oluşan, 16. yy yapısı külliye.

I. Süleyman'm (Kanuni) (hd 1520-1566) sadrazamlarından Kara Ahmed Paşa tarafından yaptırılmasına başlanmıştır. Kara Ahmed Paşamın 13 Zilkade 962/29 Eylül 1555'te idamı üzerine inşaat bir süre durmuştur. Vakfiyesi 2 Ramazan 962/21 Temmuz 1555 tarihlidir. *Hadîkatü'l-Cevami'* de, külliyenin inşaatına Rüstem Paşa'nm emri üzerine Kara Ahmed Paşa'nın kethüdası Hüsrev Bey'in nezareti altında 22 Şaban 972/25 Mart 1565'te başlandığı ve inşaatın 7 yılda tamamlandığı yazılıdır. Ancak Rüstem Paşa'nm 156l'de öldüğü bilindiğine göre, eğer inşaata başlama izninin Rüstem Paşa tarafından verildiği doğru ise başlama tarihi olarak verilen 1565 tarihinin doğru olmaması gerekir.

Vakfiyeden öğrendiğimize göre evkaf gelirleri istanbul'un "münasip bir mahallesinde" yapılacak olan cami, sıbyan mektebi, 16 oda ve 1 dershaneli medrese, 16 odalı zaviye, çeşitli müştemilatı ile 1 aşhane-imarete tahsis edilmişti.

Günümüzdeki Kara Ahmed Paşa Külliyesi sadece cami, medrese, türbe ve sıbyan mektebinden ibaret olduğuna göre, vakfiyede adı geçen zaviye ile aşhane-imarethane ya hiç yapılmamıştır ya da külliyenin çevresinde yapılmış iken zamanla ortadan kalmış olmalıdır.

Kara Ahmed Paşa Camii, şehrin gkişlerinden birinin yanında, bir tarafı meyilli yüksek bir arazide inşa edilmiştir. Mimar Sinan tarafından yapılan cami 1696'da tamir görmüştür. Kubbesinin 1894 zelzelesinde zarar gördüğü ve onanldığı bilinmektedir. Sıbyan mektebi ile türbe, dış avlu duvarının uzağında ve cadde kenarındadır. Cami avlusunun üç tarafını medrese çevirmektedir. Böylece burada Kadırga'daki Sokollu Mehmed Paşa Camii ile Edirnekapı'daki Mihrimah Sultan Camiinde de rastlanan cami-medrese bileşiminin bir örneği ile karşılaşılmaktadır. Son cemaat yerini beş büyük kubbe örtmektedir. Esas cami mekânı dikdörtgen biçimde olup sütunlara oturan bk altıgen orta kısmı meydana getirir. Dört yan kubbe ile desteklenen ana kubbe bu kısmın üstüne oturur. Sütun başlıkları, mahfil korkulukları ile mahfil ve minber mermerden, itinalı bk işçilikle yapılmıştır. Özellikle minber dantel gibi bir oyma tekniğiyle işlenmiştir. Son cemaat yerindeki dolap nişleri ile içeride ayetli pencere alınlıklarında değerli iznik çinileri bulunmaktadır. Vaaz kürsüsü, cümle kapısı ve pencerelerin ahşap kanatları 16. yy'm geçmeli ahşap işçiliğinin güzel örnekleridir. Mahfillerin altlarındaki ahşap tavanlarda pek az sayıda benzeri günümüze kalabilmiş güzellikte renkli ve altın yaldızlı nakışlar bulunmaktadır.

Türbe yine Mimar Sinan tarafından, Ahmed Paşa'nın ölümünden 3-4 yıl sonra mezarı üzerinde temiz bir taş işçiliği ile yapılmıştır. Daha önce türbenin etrafını çeviren haziredeki bütün mezar taşları kaldırılmış, hazirede yalnız bir-iki mezar taşı ile Ahmed Paşa'nın zevcesi ve I. Selim'in (Yavuz) kızı Fatma Sultanin mezarı kalmıştır.

Kara Ahmed Paşa Külliyesinin genel göriinümü.
Tahsin Aydoğmus, 1994

Sıbyan mektebi türbenin biraz ilerisinde yer almaktadır. Mektep üzeri ahşap çatı ile örtülü, kare planlı iki mekândan oluşmaktadır. Kesme taş ve tuğladan inşa edilmiştir. Külliyenin Arpa Emini Sokağı tarafında bir hazire daha vardır. Arpa Emini Sokağı üzerinde bulunan Ahmed Paşa Çeşmesi'nin dış yüzü tamamen tahrip olduğundan sadece tuğladan yapılmış su haznesi kalmıştır.

BibL Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 141; Gurlitt, *Komtantinopels,* 83; A. Gabriel, "Les mosquees de Constantinople", *Syria,* (1926), s. 393; Halil Ethem, *Camilerimiz,* 58-59; Konyalı, *Mimar Sinan,* 10-31; Egli, *Sinan,* 71-74; Ş. Yaltkaya, "Kara Ahmed Paşa Vakfiyesi", *VD,* II (1942), s. 83-168; A. Saim Ülgen, "Topkapı'da Ahmed Paşa Heyeti", *VD,* s. 169-171; *İSTA,* I, 431-434.

SEMAVİ EYİCE

KARA BABA TEKKESİ

Eminönü İlçesi'nde, Çemberlitaş semtinin, Osmanlı döneminde "Sandıkçılar" veya "Sedefçiler" olarak anılan kesiminde, Mimar Hayrettin Mahallesi'nde, Kara Baba Sokağı'nda yer almaktadır.

İnşa tarihi tam olarak tespit edilemeyen bu tekkenin, Rıfaî tarikatından "Kara Baba" lakaplı Şeyh Mehmed Hilmi Efendi tarafından, 19. yy'm ortalarında kurulduğu ileri sürülebilir. Bu dönemden önce kaleme alınmış olan ve İstanbul tekkelerinin dökümünü veren kaynakların hiçbirisinde Kara Baba Tekkesi'nin adına rastlanmamaktadır. Günümüzde mevcut olan iki kitabeden ilki tekkenin, bir yangın geçirdikten sonra 1286/1869'da yeniden inşa edildiğini, diğeri de 1317/1899'da tekrar yenilendiğini kanıtlar. Ayin günü salı idi. Dahiliye Nezareti'nin 1301/1885'te hazırlattığı istatistik cetvelinde tekkede 4 erkek ile 2 kadının ikamet ettiği, 20. yy'm başlarında Maliye Nezareti'nden yıllık 1.200 kuruş yemek bedeli tahsisatı olduğu belirtilmektedir.

Tekkelerin kapatılmasından soma mesken olarak kullanılan, günümüzde de bu kullanımını sürdüren ve bu arada belirli ölçüde tadil edilen Kara Baba Tekkesi iki katlı, kagir duvarlı ve ahşap çatık bir yapıdır. Tekkenin barındırdığı tevhidhane, harem ve selamlık bölümleri, küçük bir avluyu "U" şeklinde kuşatan bir kitle içinde toplanmış, avlunun bir köşesine türbe yerleş-

Kara Baba Tekkesi'nin giriş cephesi.
M. Baha Tanman, 1983

tirilmiştir. Kesme küfeki taşından sövelerin çerçevelediği, dikdörtgen açıklıklı cümle kapısının üzerinde, sülüs hatlı ve manzum 1286/1869 tarihli ihya kitabesi yer alır. Sokak üzerindeki cephede çoğunluğu dikdörtgen açıklıklı, bazıları da basık kemerli olan pencereler sıralanmakta, üst katta küçük bk ahşap çıkma görülmektedir. Türbe birimi de basık kemerli geniş bir niyaz penceresi ile sokağa açılır. Avlu girişinin üzerindeki 1317/1899 tarihli, Farsça manzum kitabe ise, I. Ulusal Mimarlık Üslubu'nda mmîlerle bezeli bir alınlıkla taçlandırılmış, alınlığın ortasına, tuğra biçiminde istiflenmiş bir kelime-i tevhid yerleştirilmiştir.

Bibi. Osman Bey, *Mecmna-i Cevâmi,* I, 80-81, no. 128; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ,* II: *îhsaiyat II,* 20; Vassaf, *Sefine,* V, 270.

M. BAHA TANMAN

KARA DAVUD PAŞA CAMİİ

Üsküdar ilçesinde, Mimar Sinan Hamamı'nın biraz ilerisinde, anacadde üzerindedir.

Banisi "Kara Nişancı" veyahut "Küçük" lakaplarıyla da anılan II. Mehmed (Fatih) (hd 1451-1481) ve II. Bayezid dönemi (1481-1512) devlet adamlarından Davud bin Abdülhay'dır. Davud bin Abdülhay kaptan-ı derya ve kubbe veziri olmuş ve 911/1505'te vefat etmiştir. Türbesi Gebze'dedk.

Tarihsiz olan vakfiye suretinde Üsküdar'daki camii ve zaviyesine yapılan vakıflardan bahsedilmektedir. Bu vakıflar, İstanbul'da bir hamam, evler ve Rumeli ve Anadolu'da bazı köylerdir. Cami muhtelif zamanlarda çeşitli tamirler görmüştür. Bunlardan birisi cümle kapısı üzerinde bulunan ve Şak Rıza'nın yazdığı kitabeden öğrendiğimize göre 1233/1817 tarihli olan tamirdir. Aynı tamir tarihini veren ve Şair Hamid tarafmdan yazılan ikinci bir kitabe daha vardır ki, minare yanındaki pencere üzerinde bulunmaktadır. Caminin ikinci tamiri ise 1285/1868'dedir. Evvelce avlu kapısı üzerinde olan ve Şair Senih tarafından hazırlanan kitabesi, bugün binanın duvarına yaslanmış olarak durmaktadır. Bu kitabeye göre Hacı Aziz Ağa tarafından tamir ettirilmiştir. I. H. Konyalı 1940'larda caminin son cemaat yerinin ve ön kubbesinin çökmüş olduğunu ve tamirde ahşaptan yapıldığını söylemekte ve anacadde genişletilirken iki kapılı olan avlunun mühim bir kısmının kesilmiş olduğunu ve evvelce caminin sağında ikinci bir kapısı daha bulunduğunu yazmaktadır. 1960'larda yapılan son tamirde bina bugünkü şeklini almıştır. Binanın ayrıca bir inşa kitabesi yoktur, ancak bazı kaynaklar 911/1505 tarihini vermektedir.

Bina plan olarak ortası daha yüksek enine dizili üç kubbe ile örtülüdür. Sekiz mermer sütunlu ve üstü çatı ile kapatılmış bir son cemaat yeri vardır. Sağında yer alan minaresine dışarıdan çapraz olarak girilmektedir. Harim duvarları tamamen moloz taştan inşa edilmiş, minare gövdesi ve kaidesinde kesme taş örgü kullanılmıştır. 4,80 m'lik son cemaat yeri dahil, derinligi 14,50 m, genişliği 23,50 m, duvar kalınlığı ise 1 m kadardır. Çok sade bir giriş kapısı, altta on beş, üstte ikisi yuvarlak on iki penceresi vardır. Mihrap yeni Kütahya çinileri ile kapkdır. Ahşaptan, yeni fakat güzel bir minberi vardır.

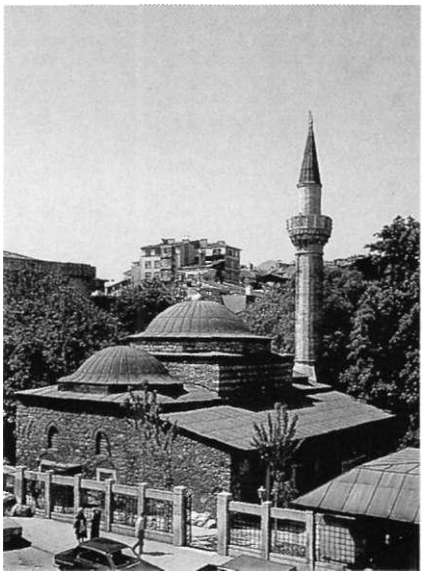

Kara Davud Paşa Camii
Tahsin Aydoğmuş

Bibi. Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri,* 243; Ayvansarayî, *Hadîka,* II, 205; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* II, **62**-63, no. 173; Raif, *Mir'at,* **106;** Öz, *İstanbul Camileri,* II, 19; Konyalı, *Üsküdar Tarihi,* I, 137-139; Yüksel, *Bâyezid-Yavuz,* 269-271.

I. AYDIN YÜKSEL

KARA KETHÜDA CAMİİ

bak. BÜYÜKDERE CAMİİ

KARAABALI TEKKESİ

Beyoğlu İlçesinde, Dolmabahçe'de, Ömer Avni Mahallesinde, Dolmabahçe Camii'nin karşısındaki Emin Ağa Sebili'nin üstündeki sette. Karaabalı Sokağında yer almaktavdı.

Kaynaklarda çeşitli adlarla (Abaî, Attarzade, Attar Mustafa Efendi, Çakır Dede, Çakır Baba, Karaabalı) anılan bu tekke 1000/1688'den önce, tespit edilemeyen bir tarihte Çakır Dede adındaki bir hayır sahibinin inşa ettkdiği mescide 18. yy'ın ikinci yarısında Nakşibendî ve Halvetî-Sünbülî tarikatlarına mensup olan Attarzade Şeyh Mustafa Efendi (ö. 1790) tarafmdan tevhidhane ilave edilmesi ve burada ayin icra edilmeye başlanması sonucunda kurulmuştur. Tekkenin tesis edildiği dönemde civarında "Karaabalı" veya "Karabali" olarak adlandırılan bir bahçenin bulunduğu bilinmekte, bu adın tekkeye de verildiği anlaşılmaktadır.

Çakır Dede'nin inşa ettirdiği, "Dolmabahçe Mescidi" adıyla da anılan yapı zamanla harap düşmüş, III. Ahmed döneminde (1703-1730) Tersane Emini Hacı Hüseyin Ağa (ö. 1753) tarafmdan fevkani olarak ihya edilmiş, ayrıca bir minber eklenmek suretiyle camiye dönüştürülmüştür. Beşiktaş'taki Neccarzade Tekkesi'nin(->) şeyhi Mustafa Rızaeddin Efendinin halifesi, aynı zamanda Güzelce Kasım Paşa Camiinde^) cuma vaizi olan Attarzade Şeyh Mustafa Efendi bu fevkani mescidin altına bir tevhidhane ilave etmiş, burada cuma geceleri ve salı günleri öğle namazından soma Halvetî-Sünbülî ve Nakşibendî ayinleri icra etmeye başlamış, vefatında mescit-tekkenin içindeki türbeye gömülmüş, daha sonra oğlu ile kızı da babalarının yarımda toprağa verilmiştir.

Attarzade Şeyh Mustafa Efendi'nin ölümünden 2 yıl soma 1207/1792'de Şeyh Tafur Efendi adında bir kişinin bu mescit-tekkeye tekrar meşihat koydurduğu ve 1224/1809'da bk vakfiye düzenlediği, bu sırada yapının da tamamen yenilendiği, tevhidhane, türbe ve diğer bölümlerden çakışan bir tekkenin inşa ettirildiği tespit edilmektedir. Şeyh Tahir Efendi vakfın tevliyeti ile tekkenin meşihatını neslinden gelenlere şart koşmuştur. Ancak tekkenin kumlusundan beri mevcut olan iki tarikata birden bağlı olma özelliğinin bu tarihten

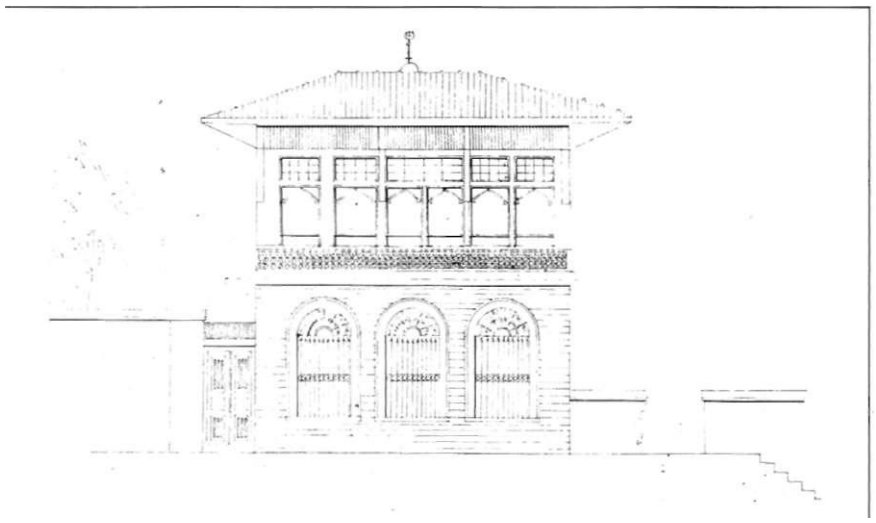

Karaabalı Tekkesi'nin güney (cadde) cephesi.
Vakıflar Arşivi

sonra da sürdürüldüğü, biri Sünbülîliğe, diğeri Nakşibendîliğe mensup iki şeyhin aynı anda burada faaliyet gösterdiği anlaşılmaktadır. Nitekim 1249/1834'te, II. Mahmudün (hd 1808-1839) kızlarından Saliha Sultanin düğününe davet edilen tekke şeyhlerinin dökümünde Karaabalı Tekkesi iki ayrı adla (Attarzade ve Çakır Baba) zikredilmekte ve biri Sünbülî, diğeri Nakşibendî olan iki şeyhin (Şükrullah Efendi ile Abdüşşekûr Efendi) adlan verilmektedir.

Karaabalı Tekkesi **19-** yy'da önce II. Mahmud tarafından 1254/1838'de, sonra II. Abdülhamid (hd 1876-1909) tarafmdan 1876-1896 arasmda yeniden inşa ettirilmiş, 1958' de, çevresinin düzenlenmesi sırasında yıktırılarak tarihe karışmıştır.

Karaabalı Tekkesi, İstanbul'da az sayıda rastlanan çift tarikaü tekkelerdendir. Başlangıçta cuma geceleri ve salı günleri ayin icra edilkken **19.** yyin ikinci çeyreğinden itibaren ayin günü olarak çarşambanın seçildiği anlaşılmakta, 20. yy'm başlarında Maliye Nezareti'nden günde 1 okka 200 dirhem et tahsisatı olduğu tespit edilmektedir.

Son olarak II. Abdülhamid döneminde yenilenen ve bu dönemin eklektik zevkini yansıtan tekkenin tevhidhanesi, türbesi ve selamlığı iki katlı ahşap bk binanın içinde toplanmış, zemin katın orta kesimi tevhidhane, bunun önüne (kuzeyine) kapalı son cemaat yeri niteliğinde bir giriş bölümü, kıble yönüne de türbe yerleştirilmiştir. Yuvarlak kemerli geniş pencerelerin aydınlattığı türbe ile tevhidhaneyi ayıran duvara bir kapı ile bir pencere açılmış, böylece söz konusu bölümler arasında, tarikat yapılarına özgü bir bağlantı kurulmuştur. Giriş bölümünden hareket eden bir merdivenle ulaşılan üst katta, bir sofanın çevresinde çeşitli selamlık birimleri yer alır. Güney yönünde, türbenin üzerinde yer alan ve sivri kemerli on iki adet pencereyle donatılmış olan, manzaraya hâkim birimin şeyh odası olduğu tahmin edilebilir. Yapının Dolmabahçe Camii'ne bakan güney cephesinde, zemin kattaki türbeye ait, ampir üslubundaki yuvarlak kemerli pencereler ile üst kattaki mekâna ait sivri kemerli percereler ilginç bir tezat oluşturur. Katların arasına kısa bir saçakla bir bezeme kuşağı yerleştirilmiş, üst katın sivri kemerli pencereleri, geleneksel konut mimarisindeki tepe pencerelerini hatırlatan dikdörtgen vitraylarla taçlandırılmıştır.

Tekkenin ana binasının doğusunda, bir set üzerinde yer alan iki katlı ahşap harem binası, geleneksel sivil mimariye uygun oranları ve yalm cepheleri ile dikkati çekmekte, II. Mahmud dönemindeki yenileme sırasında son şeklini aldığı belli olmaktadır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* II, 88-90; Çetin, *Tekkeler,* 590; Aynur, *Saliha Sultan,* 34, no. 23, 35, no. 46; *Âsitâne,* 13; Osman Bey, *Mecmuai Cevâmi,* II, 34-35, no. 63; Münib, *Mecmuai Tekâyâ,* 12; Raif, *Mir'at,* 323-324; *İhsaiyat II,* 19; Öz, *İstanbul Camileri,* II, 21; Erdoğan, *Bahçeler,* "Dolmabağçe Mescidi", *İSTA,* IX, 4674-4675; "Dolmabağçe Tekkesi", *İSTA,* IX, 4681; Unsal, *Eski Eser Kaybı,* 56-57; M. Sertoğlu, "Tophane'den Kabataş'a", *Hayat Tarih Mecmuası,* S. 8 (Ağustos 1977), s. 10-18; ay, "Beşiktaş'tan Ortaköy'e", *ae,* S. **10** (Ekim 1977), s. **60**-67; H. K. Yılmaz, *Azız Mahmûd Hüdâyî ve Celvetiyye Tarikatı,* İst., 1982, s. 291-292; B. Turnalı-E. Yücel, "İstanbul'daki Bazı Tekkelerin Yerlerine Dair Bir Araştırma", *VD,* XVIII, 153-**156.**

M. BAHA TANMAN

KARAAĞAÇ SAHİLSARAYI VE BAHÇESİ

Halic'in en uç noktasında, Kâğıthane Deresinin ağzma yakın yerde Osmanlı döneminde var olmuş sahilsaray ve bahçe.

Bahçenin yukan kısmında ağaçlarla kaplı Kırkağaç mevkii bulunuyordu. Defterdarzade İbrahim Paşa'nın mülkü iken bahçenin manzarası ve kuzey rüzgârlarının burada yarattığı hoş hava TV. Murad'm (hd 1623-1640) dikkatini çekmiş, padişah sık sık Karaağaç Bahçesi'ni ziyaret eder olmuştu. Evliya Çelebi, IV. Mehmed'in 1672' de Karaağaç Bahçesi'nde bir kasır inşa ettirdiğini ve Kağıthane'ye eğlenmeye gidenleri buradan seyrettiğini kaydetmiştir.

Gene Evliya Çelebi, Şeyhülislam Ebussuud Efendi'nin (->) Karaağaç Yalıslna bitişik ve kendi ismiyle anılan bir bahçesi olduğunu; Ebussuud Bahçesi'nin diğer yanında da Sokollu Mehmed Paşa Yahşinin bulunduğunu söylemektedir. Evliya, bazı kaynaklarda Karaağaç Bahçesi'nin yakınlarında olduğu kaydedilen Yusuf Efendi Bahçesi'nin ise Halic'e nazır tepelerde, fıstık ve servi ağaçlarıyla kaplı bir bahçe olduğunu yazar.

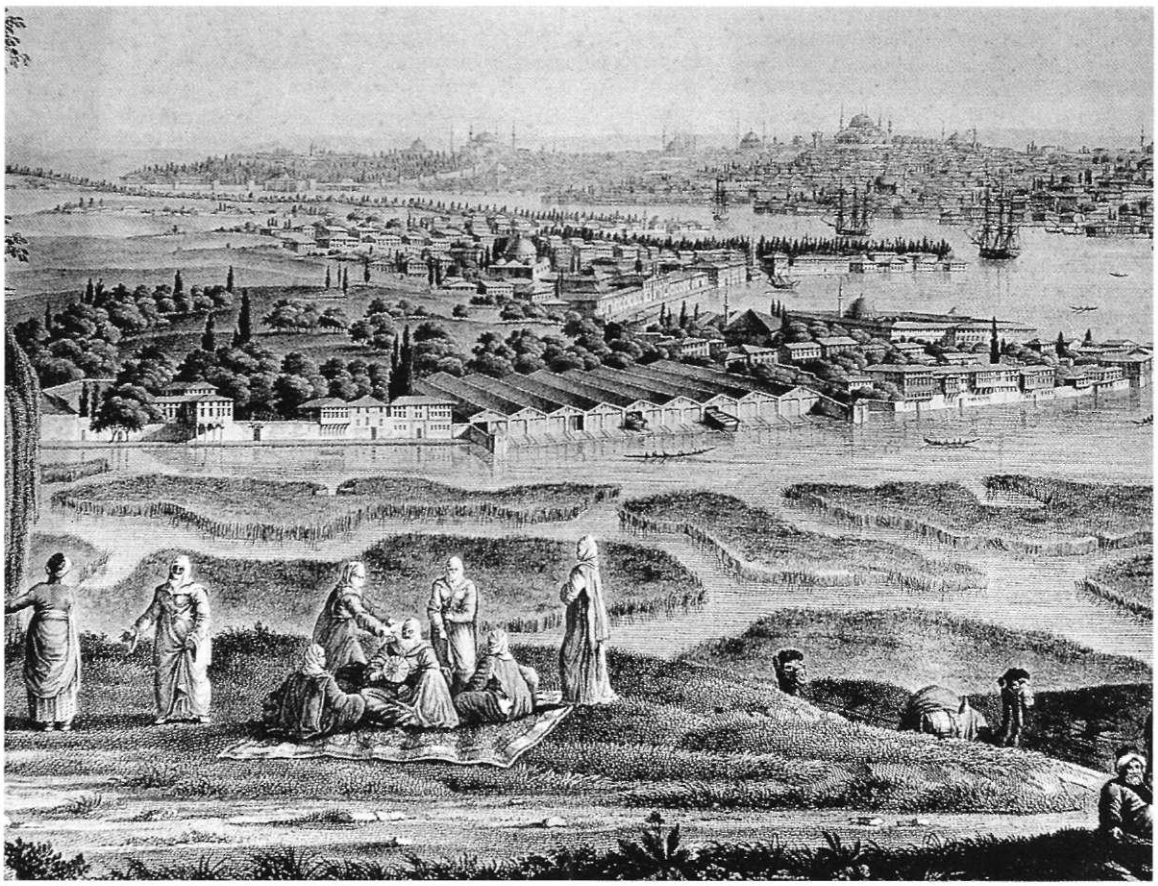

19. yy'ın başında Melling'in deseninde Karaağaç Sahilsarayı ve Bahçesi. Melling, *Voyage* *Ara Güler fotoğraf arşivi*

İlki 1791'e tarihlenen Bostancıbaşı defterlerinde emlak-ı hümayundan olan Koca Yusuf Paşa Sarayı'nın Karaağaç Sahilsarayı ile "şalope" denilen bir tür küçük çaplı yelkenli savaş gemilerinin yapıldığı 10 gözlü tersane arasında yer aldığı kaydedilmiştir. Bu ifadeden, 16. yy'da sahilde yer alan Ebussuud Bahçesi ile tepedeki Yusuf Efendi Bahçesinin daha sonra birleştikleri ve Ebussuud Bahçesi admm zamanla unutulduğu anlaşılmaktadır. Bostancıbaşı defterlerinde şalope tersanesinden sonra da Sokollu Mehmed Paşa'nm oğlu İbrahim Han'm çocuklarına geçmiş olan, "İbrahimhanzadelerin çifte yaksı" kaydedilmeye devam etmektedir ki, bu da ailenin devamlılığına işaret etmektedir.

Diğer yandan Fındıklılı Mehmed Ağa'nm *Silahdar Tarihi'nde* 1682'de IV. Mehmed, Karaağaç Sahilsarayı'na göç ettiğinde içoğlanlannın Yusuf Efendi Bahçesi'ne yerleştirildiğine dair bir kayıt bulunması, sarayın 17. yy'da padişahm bütün maiyetinin ikametini sağlayacak kadar geniş olmadığım ve Koca Yusuf Efendi Bahçesinin giderek Karaağaç Sahilsarayı Bahçesi'ne katılmış olabileceğini düşündürmektedir. 1705-1707 arasında Yusuf Efendi Bahçesinde gerçekleştirilen onarım sırasında burada bir hırka-i şerif odası, oda-i has ve hazine odası onarılırken, bk kasr-ı hümayun ile kilerli, seferli ve teberderan ağalarına ait üç adet yeni koğuş inşa edilmiş olması da Yusuf Efendi Bahçesinin zamanla Karaağaç Sahilsarayı'na katılmış olduğuna işaret etmektedir. Bu bilgiler ışığında Melling'in Eyüp sahillerini resmeden gravüründe şalope tersanesinin hemen yarımda bir bahçe içinde gösterilen yapıların aslında Yusuf Efendi Bahçesi'ndeki kasr-ı hümayun ile koğuşları gösterdiği, asıl Karaağaç Sahilsarayı'mn bu gravürde resmedilmediği anlaşılmaktadır.

Karaağaç Sahilsarayı ve Bahçesi 18. *yy* da özellikle III. Ahmed döneminde (1703-1730) itibar görmüştü. Çok sayıda arşiv belgesi bu saraya yapılan göç-i hümayunları, burada ve Yusuf Efendi Bahçesinde yapılan çeşitli onarımları kaydetmektedir. 1700, 1704-1708 arasında gerçekleştirilen onarımlarda sahilsaraym harem dairesinde hünkâr divanhanesi, valide sultan odası ve köşkü, hamam, suyolları ile selamlıkta hünkâr odası, buraya bitişik hazine, bahçede kameriyeler, limonluk, hasahır vb yenilenmişti. Adı geçen mahallerden mekân organizasyonu tam olarak anlaşılamasa da Karaağaç Sahilsarayı'nm tam teşkilatlı bir Osmanlı sarayı olduğu görülmektedir. Sarayın harem dairesinin Karaağaç Bahçesi'nde, selamlığının da Yusuf Efendi Bahçesi'nde gelişmiş olduğu da anlaşılmaktadır. Bu keşif defterlerinde aynca her bir mekânda yer alan eşyalar da kaydedilmiştir.

III. Ahmed'in saltanatının bu ilk yıllarında gerçekleştirilen onarım sırasında ayrıca Karaağaç Bahçesi'ni çevreleyen tepelerin ağaçlandırılması da düşünülmüş ve İzmit'ten ıhlamur, karaağaç, meşe, dişbudak, gürgen, çınar gibi ağaç fidanlarının gönderilmesi istenmişti. Bu, Haliç sahilinin bu kıyısındaki tepelerin aslında çıplak olduğunu, buralarm Boğaziçi'ndeki bazı korularda da söz konusu olduğu gibi, özellikle 19. yy'da yoğun bir çaba ile, Karaağaç Korusu gibi koruların büyütülmesiyle yeşillendiğini kanıtlamaktadır.

Karaağaç Sahilsarayı ve Bahçesi III. Selim dönemine (1789-1807) dek padişahların sık sık buraya göç etmeleri nedeniyle oldukça bakımlıydı. Ancak III. Selim buraya itibar göstermeyince sahilsaray kısa zamanda harabeye dönüştü. II. Mahmud (hd 1808-1839) Kâğıthane Sarayı'nın onarılmasını isteyince, bir kısım inşaat malzemesi Karaağaç Sabilsarayı'ndan sağlandı. 1826'da Asâkir-i Mansure-i Muhammediye(->) kışlalarının inşasında kullanılmak üzere Karaağaç Sahilsarayı tamamen yıkıldı.

Bibi. Erdoğan, *Bahçeler,* 163-**166;** R. E. Koçu, "Bostancıbaşı Defterleri", *İstanbul Enstitüsü Mecmuası,* IV (1958), s. 2981-2982; Evliya, *Seyahatname,* I, 284-285; Kömürciyan, *İstanbul Tarihi,* 32, 199; Inciciyan, *İstanbul,* 95-96.

TÜLAY ARTAN

KARABALİ BAHÇESİ

Osmanlı döneminde bugünkü Kabataş(->) civarında olduğu tahmin edilen bahçe.

Arşiv belgelerinde 1583'ten itibaren "Bahçe-i Bali-i Siyah", 1668 sonrasında ise "Bahçe-i Karabali" adlarıyla karşımıza çıkmaktadır.

Salomon Schweigger, 1608'de yayımlanan seyahatnamesinde Karabali Bahçesi'ni tasvir ederken bir de gravür eklemiştir. Bu gravürde tipik İran bahçeleri tarzında olduğu söylenilen Karabali Bahçesinin düzgün bk biçimde dörde bölünmüş olduğu (çarbağ), bahçenin iki bölümünde değişik ağaç cinsleri, üçüncü bölümünde sebze ya da çiçek tarhları ve dördüncü bölümünde de iki köşk ve fıskiye ile ağaçlar bulunduğu, bu bölümleri ayıran ve birbiriyle kesişen yolların kenarlarında da servi ağaçlarının dizildiği görülmektedir. Sıradan bir evden farklı olmayan köşk karşısında düş kırıklığına uğradığını nakleden Schweigger burada yüzülebilecek ya da yıkamlabilecek büyüklükte bir de havuz bulunduğunu kaydetmiştir. Ayrıca gravürde görülen ikinci yapının da küçük bir kulübe olduğunu söyleyen Schweigger, Karabali Bahçesi'nde arada sırada at yarışları düzenlendiğini anlatmaktadır.

Evliya Çelebi, bugünkü Kabataş ile Beşiktaş arasında denizin II. Osman döneminde (1Ö18-1Ö22) doldurulmuş olduğunu iddia ederken, 18. yy yazarlarından Inciciyan ise denizin doldurulmasınm asıl I. Süleyman (Kanuni) zamanında (1520-1560) gerçekleştiğini, ancak daha soma I. Ahmed döneminde (1603-1617) bk genişlemenin söz konusu olduğunu ileri sürmektedir. Yazara göre bu işlemi Bektaşî Karaabalı Mehmed Ağa adıyla tanmacak olan Karabolus adlı bir kişi üsüenmiş; bu bölge daha somaları Karabali Bahçesi olarak bilinmişti. Mehmed Süreyya *Sicill-i Osmanfde* bahçenin banisini mütefenika zümresinden, daha soma arpa emini, matbah emini ve III. Mehmed'in sünnet düğününde sur-ı hümayun emini olan Karabali Zihni Çelebi olarak göstermektedir. Karabali Bahçesi ile Beşiktaş Bahçesi(->) arasmda yer alan dolgu alanın hem kendisi, hem de birleştirdiği ve üzerinde köşkler, sahilsaraylar inşa edilen Kabataş-Beşiktaş kıyısımn tamamı ise Dolmabahçe adıyla anılır olmuştur.

III. Ahmed'in emriyle 1704'te İstanbul hasbahçelerinde bulunan saray, köşk ve kasırların onanmlan sırasında tutulan keşif defterlerinde Karabali Bahçesi'nde bir cirit meydanı kasrı ve bir yeni köşkün adı geçmektedir. Ayrıca bu kasır ve köşkün mefruşatı da kaydedilmiştir. Bu keşif defterlerinin incelenmesi bu yapılann mekân organizasyonuna da ışık tutacaktır.

Bibi. Erdoğan, *Bahçeler,* 170; *Sicill-i Osmanî,* II, 5; S. Schweigger, *Ein neıve Reyssbeschreibung auss Teuchland nach Constantinopel ınndJerusalem,* Nuremberg, 1608, s. 126-127.

TÜLAY ARTAN

KARABAŞ TEKKESİ

Beyoğlu İlçesi'nde, Tophane semtinde Hacı Mimi Mahallesi'nde, Karabaş Mektebi Sokağindadır.

16. yyln başlarında Bâbüssaade Ağası Korkud Beyzade Karabaş Mustafa Ağa (ö. 1530) tarafmdan bir Halvetî tekkesi olarak tesis edilmiştir. Eldeki mevcut bilgilere göre tekkenin, ayrıca mektep ve namazgah gibi yapılarla birlikte küçük bir külliye oluşturduğu anlaşılmaktadır. Bunların dışmda tekkeye bağlı harem, selamlık, derviş hücreleri ve mutfak gibi bölümlerin de bulunduğu muhakkaktır. Bu yapılar günümüze gelememiştir. Zaman içinde çeşitli tarmrler gören tekkenin mescit-tevhidhane bölümü 1958-1959'da Vakıflar İdaresi tarafından yeniden inşa edilmiştir. Mescit-tevhidhanenin dışında kalan bölümlerin, 1925'ten soma harap oldukları tahmin edilmektedk.

Tekkenin ilk postnişini "Mollazade" lakabıyla tanınan Mehmed Kasım Çelebidir (ö. 1509). Kasım Çelebi, Halvetîliği İstanbul'a getiren ve tarikatın Cemalîlik kolunu kuran Cemaleddin Halvetî'nin haltfesidir. Bu açıdan tekke, Halvetîliğin İstanbul'daki ilk önemli merkezlerinden sayılmaktadır. Kasım Çelebinin yerine Karabaş Ramazan Efendi (ö. 1609) meşihata geçmiş ve tekke bu tarihten itibaren Karabaş Tekkesi olarak tanınmıştır. 1609'dan sonra tekke Şemseddin Sivasî ailesine mensup şeyhlerden Mehmed Efendinin oğlu Mısrî Ömer Efendi (ö. 1658) tarafmdan Halvetîliğin Sivasî koluna bağlanmıştır. 1785'e kadar tekkedeki Sivasî meşihatını temsil eden şeyhler, şunlardır; Karabaş İskender Efendi (ö. **1666),** el-Hac Hüseyin Efendi (ö. 1716), el-Hac Mur Ahmed Efendi (ö. 1765), Hüseyin Efendi (ö. 1774) ve el-Hac Abdullah Efendi'dir (ö. 1785). Abdullah Efendi'nin vefatından sonra tekke "Debbağzade" lakabıyla tanınan Şeyh Mustafa Muhsin Efendi (ö. 1795) aracılığıyla Kadirîliğe geçmiştir. Kendisinden soma postnişin olan Abdülkadir Efendi de (ö. 1802) Karabaş Tekkesi'nde Kadiri meşihatım temsil etmiş ve bu tarihten sonra tekke

1807'ye kadar kısa bir süre Seyyid Mustafa Efendi (ö. 1807) tarafından Halvetîliğin Sünbülî koluna bağlanmıştır. 1807'de tekkenin tekrar Kadirîliğe geçtiği görülmektedir. Kadirîliğin İstanbul'daki güçlü şeyh ailelerinden "Hobcuzadeler"in denetimine giren Karabaş Tekkesi 1925'e kadar bu ailenin fertleri tarafmdan idare edilmiştir. Tekkenin son dönem Kadirî şeyhleri sırasıyla şunlardır: Hobcu Ahmed Efendi (ö. 183D, Şakir Efendi (ö. I860), Ahmed Efendi (ö. 1908) ve Hobcuzade Şakk Bey.

Karabaş Tekkesi oldukça yoğun bir yerleşme ve ticaret merkezi olan Tophane'de inşa edilmiştir. 1958'deki istimlaklerden evvel güneyde Sırakasaplar Sokağı, batıda Karabaş Caddesi, doğu ve kuzeyde ise Karabaş Mektebi Sokağı ile çevrili idi. Halen bunlardan yalnızca Karabaş Mektebi Sokağı mevcut olup tekkenin batı ve güneyi park haline getirilmiştir.

Mescit-tevhidhanenin dıştan boyutları yaklaşık 15x16 m'dir. Duvarları son tamirden evvel moloz taş örgüsüne sahip iken, tamirde alternatk olarak bk sıra kesme küfeki taşı, iki sıra tuğla ile örülmüştür. Çatısı ahşap olup alaturka kkemit ile kaplıdır.

Yapının girişi kuzey duvarının ortasında yer almakta ve kapalı son cemaat yerine geçit vermektedir. Enine ince uzun dikdörtgen planlı olan bu bölümün sağında minare kapısı, solunda ise üst kattaki kadınlar mahfüine çıkan ahşap merdiven bulunmaktadır.

Son cemaat yerinin güney duvanmn ortasındaki kapıdan esas mescit-tevhidhaneye girilir. 10,5x14 m ebadmdaki bu bölüm iki kat yüksekliğindedir. Her duvarında dörder tane olmak üzere, toplam **16** pencere ile aydınlanan bu mekânın yarım daire planlı mihrabı ve vaaz kürsüsü orijinal olmayıp tamirde bugünkü şeklini almıştır. Kuzey duvarı üzerinde, ortada kadınlar mahfdinin ufak çıkması görülmektedk. Aynı yönde zeminde ise erkeklere mahsus mahfil, duvar boyunca devam etmektedk.

Minare, binanın kuzeybatı köşesinde yükselmektedir. Kare planlı ve alternatif tuğla, kesme taş örgülü kaide üe pabuç kısımlar ve çokgen planlı tuğla örgülü gövdesi orijinal olup muhtemelen ilk inşasından kalmadır. Şerefe ise küfekiden süslemesiz korkulukları üe daha geç bk devre aittir. Şerefeden sonraki kısım da tuğla örgülü olup küfekiden bir külah ile son bulmaktadır.

Yapının cepheleri asli şeklini kaybetmiştir. Alternatif tuğla, kesme taş örgüsü içinde yer alan dikdörtgen pencereler ve bunların üstündeki yarım daire, tahfif kemerleri, cepheleri sevimli kılmaktadır. Süsleme açısından da bu yapıda kayda değer bir özellik yoktur.

Tekkenin hazkesi ise, mescit-tevhidhanenin mihrap duvarı önünde yer almaktadır. Kuzey, doğu ve batı yönlerinde, gayri muntazam tuğla ve kesme taş örgülü duvarlar ile çevrilidir. Batı ve doğu duvarlarında ikişer büyük dikdörtgen pencere, kuzey duvarında ise ortada basık kemerli bir kapı ile bunun yanlarında aym tarzda ikişer pencere yer almaktadır. Pencereler demir parmaklıklar ile donatılmıştır. Hazirede tekkenin banisi, şeyhleri ve mensuplarından bazdan gömülüdür.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* II, 62; Raif, *Mir'at,* 365-367; Evliya, *Seyahatname,* I, 307; Öz, *İstanbul Camileri,* II, 36; Unsal, *Eski Eser Kaybı,* 46; Kut, *Dergehname,* 73; Çetin, *Tekkeler,* 590; Aynur, *Saliha Sultan,* 19b; *Âsitâne,* 18; *1301 İstatistik Cedveli,* 56; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ,* 15; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ,* 46-47; Vassaf, *Sefine,* V, 271.

M. BAHA TANMAN

KARABET (SURP) KİLİSESİ

Üsküdar, Bağlarbaşı, Yenimahalle Vasiyet Sokağı, no. **6**'dadır. Birçok tarihçi dk tesis tarihini **16.** yy'ın sonuna dek götürür. Vahram Torkomyan, Üsküdar'daki Atik Valide Külliyesi(->) ile Cindi Külliyesi'nin(-<) inşası için getirtilen Vanlı ve Muşlu Ermeni ustaların kilisenin inşası için çalıştıklarını kaydeder. Ahşap küise I617'de Patrik Vanlı I. Zakaria döneminde yendenmiştir.

1727'de en büyük onarımlarından birini geçiren kilise için Patrik Bitlisli IX. Hovhannes Golod(->) önemli çalışmalarda bulunur. Bu çalışmalar sonucunda elde edilen fermanla girişilen onarımı hassa mimarı Kayserili Hacı Sarkis yürütmüştür. 1844'te bir onarım daha geçiren kilise, 1887 yangınına dek aynı şekilde kalmıştır. Bu büyük yangından soma kilise Patrik I. Harutyun Vehabedyan'ın döneminde yeniden inşa edilmiştir. Matus ve Apik Uncuyan kardeşlerin maddi desteğiyle gerçekleştirilen inşaat sonrasında kilise günümüzdeki halini almıştır.

Karabaş Tekkesinin, cami-tevhidhanesi üe naziresinin güneyden görünüşü. *M. Baha Tanman, 1983*

Kilise etrafındaki yapdarla bk kompleks oluşmrmuştur. Bu binalar arasmda manastır, İstanbul'da kurulan ilk Ermeni okulu, Cemaran Okulu, bağ, mezarlık, çeşmeler sayılabilir. Kilise 1984'te Patrik Yozgatıı I. Şmorhk Kalusdyan'm döneminde son büyük onarımını geçirmiştir.

Mimari: Kilise yapı açısından bazilik planlıdır. Doğu-batı yönünde oturtulmuş binanın ana girişi batı yönündedir. Çift kapılı bir girişle nartekse girilir. Burada kuzey ve güneyde yerden dört rıht yükseklikle çıkılan bölüm vardır. Narteksin batısında giriş kapısının iki yanında simetrik ikişer pencere vardır. Kuzey ve güneyi sınırlayan duvarlarda ise ikişer pencere ve birer niş bulunur. Narteksin üzerinde koroya ayrılmış iki galeri kat bulunur. Narteks de nef birbirlerinden zarif bir demir kafesle ayrılırlar. Beşik tonozla örtülü nef, kuzey ve güneydeki üçer kemerli pencereden aydınlanır. Nef e, narteksten olan gkişin dışında, kuzey ve güney yönlerindeki kapdarla da giriş sağlanır. Kuzey ve güney duvarları yivli kolonlarla süslüdür. Bunlar Korint yapraklı başlıklarla son bulur, kiliseyi çepeçevre saran korniş de yaprak ve rozetlerle süslüdür.

Nefin doğusunda din adamlanna ve muganniler heyetine (Ermenice tıbratz tas) tahsis edilmiş "tas" bölümü vardır. Yer seviyesinden bir basamak yüksek olan bu bölüm, neften ahşap oymalı korkuluklarla ayrılır. Kuzey ve güney yönündeki kapdarla şapellere giriş sağlanır. Bu şapeller Aziz Nigoğayos'a ve Aziz Vaftizci Yahya'ya atfedümişlerdir.

"Tas'tan sonra ise beş basamakla çıkılan kilisenin "pem" bölümü yer alır. Burada, tam ortada yapılan geniş niş içerisinde ana sunak vardır. Bunun iki yanında ise iki küçük sunak daha vardır. Ana sunağın üzerindeki kemerde Ermenice bir ilahiden alman dizeler yazılıdır. Sunağm yarı dairesel nişinin tam doğusundaki kapı ile sunak arkasma çıkılır. Bu bölümde, kuzeyde hazine odası, güneyde ise diğer bk kapı de güney şapeline açdan dini giysüer odası bulunur.

Kilisenin ana sunağı bir diğer ilginç yönüdür. Ermeni kilisesine benzetilen sunak, önde 2+2, arkada ise 1+1 kolon üzerine oturtulmuştur.

Yine bazilik tipteki iki şapel ayrı birer kilise olarak ele alınabilir. Beşik tonozla örtülü bu şapellerden kuzeydeki vaftizhane olarak kuUamknaktadır. Bunun dışında, daha kuzeyde küçük bir odacık içerisinde bir vaffizhane daha vardır. Uzun yıllar harap durumdaki vaftizhane günümüzde onarılmıştır.

Kilisenin resimlerinin büyük bir bölümü saray ressamı Umed Beyzad ve kızmm eserleridir. Kilisenin bir diğer ilginç yönü ise çift çan kuleleridir. Düzgün taştan inşa edilmiş kuleler narteksin kuzey ve güney yönlerindedir. Kilisenin döşemesi tümüyle taş olmasının yanında, ortada altı boş bırakılmış ahşap parke bölüm vardır.

Bibi. Inciciyan, *İstanbul;* E. Ç. Kömürciyan, *Isdambolo Badmutyun* (İstanbul Tarihi), (yay. haz. Torkomyan), I-III, Venedik-Viyana, 1913-

1938; ay, *Orakrutyun Yeremia Çelebi Kömürciyani* (Eremya Çelebi Kömürciyan'ın Günlüğü), (yay. M. Nışanyan), Kudüs, **1939;** Kömürciyan, *İstanbul Tarihi;* M. Ormanyan, *Azkabadum,* II, İst., 1914, III, Kudüs, 1927; K. Pamukciyan, *Hovhannes Badriark Golod* (Patrik Hovhannes Golod), İst., 1984; S. Sarraf-Hovhannesyan, *Vibakrutyun Gosdantnubolis Mayrakağakin 1800* (Başkent İstanbul'un Topografyası, 1800), (yay. Ara Kalaycıyan), Kudüs, 1967.

VAĞARŞAG SEROPYAN

KARABIÇAK VELİ TEKKESİ

bak. MİRZA BABA TEKKESİ

KARACA Al İMLİ) TÜRBESİ VE TEKKESİ

Üsküdar İlçesi'nde, Aşçıbaşı Mahallesinde, Nuhkuyusu ve Gündoğumu caddelerinin kavşağında, Ahmed Ağa Camii'nin(->) karşısında yer almaktadır.

Türbe, sebil ve küçük kapsamlı bir tekkeden (zaviyeden) ibaret olan bu tesis, İstanbul'un en eski ve en büyük Müslüman mezarlığının çekirdeğini teşkil etmekte, söz konusu mezarlığa adım vermiş bulunmaktadır. Kullanımında ziyaret fonksiyonunun ağır bastığı, daha ziyade bir türbetekke niteliği arz eden bu kuruluşun tarihçesi de, hakkında menkıbelerden öteye bilgi bulunmayan Karaca Ahmed'in hayatı ve kimliği gibi yeterince açıklığa kavuşmamıştır. Firdevs-i Rumî tarafmdan 15. yy'ın sonlarında kaleme alınan ve kesinlikle tarihi belge değeri taşımayan *Hacı Bektaş-ı Veli Velayetnamesi'nde* "Karaca Ahmed Sultan" olarak anılan bu veli, Hacı Bektaş ile Yunus Emre'nin çağdaşı olarak gösterilmiş, bu kişilerle arasında yakın ilişkiler olduğu belirtilmiş, diğer taraftan Üsküdar'daki bu türbenin yanısıra Batı Anadolu'nun çeşitli yerlerinde (Manisa, Akhisar, Afyon) makamlan tespit edilen Karaca Ahmed'i belirli bir tarihi ve coğrafi çerçeveye oturtacak belgeler de henüz gün ışığına çıkarılmamıştır. Şimdilik Karaca Ahmed'in "Gaziyân-ı Rûm" zümresine mensup savaşçı dervişlerden olduğu ve Orhan Gazi döneminde Osmanlı Devletinin sınırlanm Üsküdar'a kadar genişleten fetih hareketine katıldığı, bir tahmin olarak ileri sürülebilir. Üsküdar-Kartal kuşağındaki diğer bazı tarikat tesisleri gibi, burada da Orhan Gazi döneminde Osmanlı-Bizans sınırını denetim altında tutmakla yükümlü, ileri karakol niteliğinde bir tekkenin kurulmuş olması akla yakındır. Ancak ne bu varsayımı doğrulayacak, ne de bu kuruluşun 16. yyln sonlarına kadar geçirdiği aşamaları aydınlatacak herhangi bir ipucu bulunmaktadır. Hattâ buradaki türbenin bir makam olup olmadığı da belli değildir.

Halen tekkenin bir odasında muhafaza edilen talik hatlı manzum kitabe, 1004/ 1595'te Safiye Sultan tarafmdan türbe ile tekkenin ihya edildiğini kanıtlamaktadır. Kitabenin durduğu küçük mekânda bulunan Şeyh Mehmed'e (ö. 1640), Selim Dedeye (ö. 1743) ve Şeyh Halil'e (ö. 1759) ait mezar taşları, ayrıca Evliya Çelebinin *Seyahatnamesinde ve* Başbakanlık Osmanlı Arşivindeki 1199/1784 tarihli tekke Üstesinde göze çarpan kayıtlar, Karaca Ahmed Tekkesinin 17. ve 18. yy'larda faal olduğunu gösterir. Ancak 19. y/ın birinci çeyreğinden itibaren hiçbir tekke listesinde Karaca Ahmed Tekkesinin adına rastlanmaz. Günümüzdeki bina 1283/ 1866'da Matbah-ı Amire Emini Ziya Bey tarafından eşi Fehmiye Hanimin ruhu için yeniden yaptırılmıştır. Bu arada 19. yy'da ve 20. yy' m ilk çeyreğinde faal olmadığı anlaşılan tekkenin hangi tarikata bağlı bulunduğu da tespit edilememiştir.

Cumhuriyet döneminde Anadolu'nun çeşitli yörelerinden İstanbul'a gelip yerleşen ve *Hacı Bektaş-ı Veli Velayetname*sfnden hareketle Karaca Ahmed'in hatırasına, türbesine ve tekkesine sahip çıkan Bektaşîler, bu tarikatın mensupları arasında sıkça görüldüğü üzere, burasının kumlusundan beri bir Bektaşî tekkesi olduğu inancındadırlar. Ne var ki bu iddiayı destekleyen hiçbir belge bulunmamakta, özellikle, hakkında çok sayıda kaynak bulunan Vak'a-i Hayriye (1826) sırasında İstanbul'da kapatılan Bektaşî tekkeleri arasında Karaca Ahmed Tekkesi'nden söz edilmemesi dikkati çekmektedir.

Ziyaretgâh olma özelliğini günümüzde de sürdüren Karaca Ahmed Türbesi ile yanındaki küçük tekke ile sebil, 1973'te, Bektaşîlerin kurmuş olduğu dernek tarafından onarılmış, ampir üslubunun özelliklerini sergileyen cepheler aynen korunmuş, buna karşılık tekke bölümü önemli ölçüde tadil edilerek özgün planını hemen bütünüyle yitirmiştir. Türbe, tekke ve sebil dikdörtgen planlı, kagir duvarlı ve kırma çatılı bir kiüe içinde toplanmıştır. Ahmed Ağa Camiine bakan giriş cephesinin sağ kesimi türbeye, sol kesimi tekkeye ait olup ikisinin arasında sebil yer almaktadır. Türbe ile tekkenin dikdörtgen açıklıklı girişleri kesme küfeki taşından sövelerle çerçevelenmiş, aynı malzemeden yuvarlak hafifletme kemerleri ile taçlandırılmıştır. Hafifletme kemerlerinin çıkıntılı kilit taşlan, konsol biçimindedir. Cephede, ikisi türbe girişinin yanlarında, biri de tekke girişinin solunda olmak üzere toplam üç adet yuvarlak kemerli ve demir parmaklıklı pencere bulunur. Türbe girişinin üzerinde, 1283/1866'da Ziya Bey tarafından yenilendiğini belirten talik hatlı manzum kitabe, bunun da üstünde Latin harfli yeni bir kitabe yer almaktadır. Tekke girişinin üzerinde ise 1975'te ilgili dernek tarafından türbe ile tekkenin onartıldığım belgeleyen Latin harfli diğer bir yeni kitabe göze çarpar.

Cephenin köşelerine, ayrıca kapı, pencere ve sebil açıklıklarının yanlarına Dor başlıklı pilastrlar yerleştirilmiştir. Enine dikdörtgen biçiminde olan sebil penceresinin altında kavisli bk tezgâh, üstünde de aym kavisi izleyen bir lento vardır. Cephenin sebile ait olan kesiminde beyaz mermer kullanılmış, tezgâhın altmda kalan yüzeye ve lentonun yüzeyine, uçları kemerlerle sonuçlanan kartuşlar konmuş, lentodaki kartuşun içine 1283/**1866**-67'de Ziya Bey tarafından yaptırıldığını belirten talik hadi manzum kitabenin iki beyti yazılmıştır. Sebilin mimari ayrıntılarında, inşa edildiği döneme ve cephenin diğer kesimlerine ters düşen barok üslup özelliklerinin bulunması şaşırtıcıdır.

Bağdadi tekniğinde basık bir kubbenin örttüğü türbede Karaca Ahmed'e atfedilen kolsuz ve uzun bir hırka, bir tekke ve zikir tespihi, ayrıca çeşitli şka tasları ve yazma Kuranlar bir vitrin içinde teşhir edilmektedir.

Karaca Ahmed Türbesi
Nazım Timuroğlu, 1994

Bibi. Ayvansarayî, *Mecmua-i Tevârih,* 400; Çetin, *Tekkeler,* 599; Konyalı, *Üsküdar Tarihi.* I, 361-367, 428.

M. BAHA TANMAN

KARACA, KÂNİ

(1930, Adana -) Ses sanatçısı, hafız.

İki aylıkken bir kaza sonucu gözlerini kaybetti. İlkokulda okurken, aynı zamanda köyün imamı olan öğretmeninden ders alarak Kuran'ı hıfz etti. 1950'de İstanbul'a geldi. Bir süre Sadettin Kaynakla çalışarak üslup ve tavır bilgileri öğrendi. Dini musiki çalışmalarını daha sonra, üslup ve tavır yönünden çok etkilendiği Yeraltı Camii imamı ve hatibi ünlü hafız Ali Üsküdarlı'mn öğrencisi olarak sürdürdü. Sadettin Heper'den kudümle usul vurmayı öğrendi, kendisinden ayrıca başta Mevlevi ayinleri olmak üzere pek çok dini ve dindışı eser meşk etti. İstanbul'un musiki çevrelerinde çeşitli sanatçılardan yararlanarak musiki bilgisini ilerletti. Hafız Ali Üsküdarlı ve zamanın birçok değerli musikicisinin karşısında verdiği dini musiki sınavı ile icazet aldı; bu sınavdaki başarısı Karaca'nın makam bilgisi Üe musiki yeteneğini kabul ettirdiği önemli bir aşama oldu.

Karaca 1955-1968 arasında İstanbul Radyosu'ndan yayımlanan programlarda klasik fasıllardan seçkin eserler okudu. Her yıl Konya'da ve İstanbul'da düzenlenen Mevlana'yı anma haftaları ile İstanbul Festivali çerçevesindeki sema törenlerine nathan, ayinhan ve kudümzen olarak katıldı. Türk Musikisi Devlet Konservatuvarı'nda usul ve repertuvar öğretmeni olarak çalıştı. Yurtiçinde ve yurtdışında düzenlenen sayısız konser ile Mevlevi ayinine katıldı. Birçok plak, CD ve kaset doldurdu.

Kâni Karaca İstanbul'un son 40 yılda tanıdığı en ünlü hafız ve mevlithanlardan biridk. Doğaçtan okuyuş yeteneği gerektken hafızlık ve mevlithanlık ile, besteli eserlerdeki icracılığı onun okuyuculuğunun iki yönüdür. Mevlit, ezan gibi yazılı bestesi olmayan, ancak doğaçlama ezgilerle okunan dini musiki şekikerinden başka, Kuran okuyuşunda da büyük sanat gücü göstermesiyle tanınmıştır. Karaca, musiki eğitimi görmemiş din hocalarmm 20. yy'da artması sonucu hafızlığın sanat yönü gitgide kaybolurken, dini musikinin geçen yüzyılda yetişmiş üstatlarına bağlanan gelenekleri izleyip geliştirenlerdendir. Onun İstanbul kültürüne en belirgin katkısı, İstanbul'a özgü mevlit ve Kuran okuma üsluplarım günümüzde de büyük sanat gücüyle yaşatmasıdır.

Kâni Karaca
Esra Yıldız arşivi

Sanatçı, bugün kaybolmaya yüz tutmuş bir tür olan gazelin de çok usta bir icracısıdır. Doğaçlama musikide ezgi ile gûfteyi her musiki şeklinin gerektirdiği ifadeye göre başarıyla kaynaştırır. Bariton sesiyle, pestlerde olduğu kadar tizlerde de perdelerin sesini falsosuz vererek, makamların özelliklerini, seyrini ustaca gösterir. Belli bir makamm ses alanından çıkarak başka bk makamm ses alanma geçmek anlamına gelen geçki sanatını başarıyla uygular; iç içe örülü, uzun ve kısa, uzak ve yakın geçkilerindeki makam, ezgi ve buluş çeşitliliği, okuyuş üslubuna ayırt edici bir özellik katar.

Kâni Karaca dindışı musikinin de günümüzdeki büyük icracılarmdandır. Çok geniş bir repertuvarı vardır. İstanbul Radyosu'ndaki solo programlarında ve özel konserlerde okuduğu kâr, murabba beste, ağır ve yürük semailer arasmda ük kez seslendirilmiş eserlerin sayısı oldukça kabarıktır. Karaca, Münir Nurettin Selçuk'tan soma yetişen değerli icracılar arasmda adı en başta anılan ses sanatçılarındandır.

BÜLENT AKSOY

KARACA, MUAMMER

(8 Kasım 1906, İstanbul - 28Nisan 1978, İstanbul) Tiyatro ve sinema oyuncusu, tiyatro yönetmeni, yöneticisi.

Menba-i İrfan İdadisi'ni bitirdikten sonra 1923'te Cemal Sahir Opereti'ne girdi. 1924'te Muhsin Ertuğrulün kurduğu ve aralarında Behzat Butak, 1. Galip Arcan'ın da bulunduğu Muhsin Ertuğrul ve Arkadaşları Topluluğu'na katıldı. Aym yıl Darülbedayi'ye (Şefik Tiyatrolan) gken sanatçı, *Renkli Fener* oyununda rol aldı. 1930'da bir süre çalıştığı Süreyya Opereti dışında, 1942'ye kadar Şehk Tiyatrolarında sahneye çıktı. *Kafatası, Pazartesi-Perşembe, Yedi Köyün Zeynebi, Peter Gynt, On Yılın Destanı, Üç Saat, Lüküs Hayat, İstanbul Efendisi, Müfettiş, Saz-Caz, Mırnav, Kuru Gürültü, Satılık-Kiralık, Yarasa, Yanlışlıklar Komedisi, Mum Söndü, Yüz Karası, Sözün Kısası, Kör Döğüşü, Oyun İçinde Oyun* bu dönemde sahneye çıktığı oyunlardan bazılarıdır.

1942'de Safiye Ayla, Tevhit Bkge, Anna Papasyan'm da kadrosunda bulunduğu Alabanda Revüsünde oynadığı Dursun Reis rolüyle büyük beğeni kazandı. Aynı yıl, Ses Opereti'nden sahnelediği *Hava Cıva'* da oynadı. Bk yıl soma Sadi Tek'in topluluğuyla Adana, Balıkesk ve Ankara'da turne yaptı.

Muammer Karaca, 1945'te Karaca Opereti adlı kendi topluluğunu kurdu. Toplulukta, Celal Sururi, Toto Karaca, Adile Naşit ve Selim Naşit gibi sanatçılar yer aldı. 1950'ye kadar çalışmalarını sürdüren topluluk, İstiklal Caddesi'nde şimdi Dünya ve Fitaş sinemalarının bulunduğu yerdeki Mulenruj'da, Sıraselviler Caddesi başındaki Kristal Gazinosu'nda Atlas Sineması ve Maksim Tiyatrosu'nda birçoğu müzikli olan *Yolculuk Var, Zırdeliler, Platin Palas, Fuar Yıldızı, Lüküs Hayat, Tatlı Sert, Yaman Şey* gibi oyunlarla seyirci karşısına çıktı.

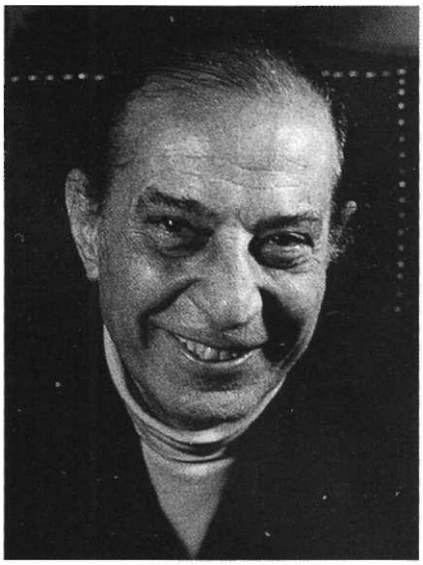

Muammer Karaca
Ara Güler

Karaca 1955'te Tünel'de Fransız Çıkmazı'nda (şimdi Muammer Karaca Çıkmazı) bir yapıyı kiralayıp tiyatroya dönüştürerek Karaca Tiyatro'yu kurdu. Döner sahneli, geniş teknik olanaklı bu salonda başka topluluklar da bazılarım Muammer Karaca'nın yönettiği oyunlar sahneledi. Bu salonu ölümüne kadar kullanan Karaca, 3.000 kez sahnelenen *Cibali Karakolu* ile *Etnan Bey Duymasın, Sabık Başkan, Masif İskemle, Bulunmaz Uşak, Şenlik Palas, Senatör, Hükümetin İşine, Demirel'e Söylerim, Lahmacun Cumhuriyeti gibi* oyunlarla geniş bir izleyici topluluğunun beğeni ve sevgisini kazandı.

Muammer Karaca, Muhsin Ertuğrulün yönettiği *Karım Beni Aldatırsa* adlı filmle 1933'te sinema oyunculuğuna başladı. Daha çok tiyatroda seyircinin beğendiği oyunların sinemaya uyarlaması olan filmlerde rol aldı. *Leblebici Horhor, Aynoroz Kadısı, Bir Kavuk Devrildi, Akasya Palas, İstanbul Yıldızları* bunlardan bazılarıdır.

Vodvil ya da müzikli oyunlarla, güncel siyasal yaşamın olaylarını ya da kişilerini hicveden sanatçı doğaçlamaya ve tuluata dayalı oyunculuğuyla, çizdiği tiplemelerle sevilen bir halk sanatçısı kimliği kazandı.

HİLMİ ZAFER ŞAHİN

KARACA TİYATROSU

Muammer Karaca'nın(->) Galatasaray'la Tünel arasında eskiden Fransız Çıkmazı (şimdi Muammer Karaca Çıkmazı) adlı sokakta yaptırdığı tiyatro salonu.

1955'te Muammer Karaca Tiyatrosu'nun sahnelediği *Etnan Bey Duymasın* adlı oyunla perdelerini açan tiyatro, balkonu ve parteri ile 483 seyirci alabilen bk salona sahipti. Döner sahnesi de dönemi için önemli bir yenilikti.

Kent Oyuncuları'nın, Münir Özkul ve

Tevhit Bilge'nin kurduğu 6 Tiyatrosu'nun, Ulvi Uraz Tiyatrosu'nun da değişik yıllarda oyunlar sahnelediği Karaca Tiyatro, Muammer Karaca'nm 1978'deki ölümüne kadar İstanbul tiyatroseverlerinin yoğun ilgi gösterdiği yer oldu. 1979'da Sular İdaresi tarafından kullanılmaya başlanan salon 1988'de İstanbul Büyükşehir Belediyesince yeniden tiyatro haline getirildi ve Karaca Tiyatrosu adını aldı.

istanbul Büyükşehir Belediyesinin tiyatro sezonu içinde değişik özel tiyatro topluluklarının kullanımına verdiği Karaca Tiyatrosu'nun bugün balkon ve parteriyle 371 seyirci alabilen bir salonu bulunmaktadır. Dostlar Tiyatrosu, Salih Kalyon Tiyatrosu, Oyuncular Tiyatrosu, Masal Gerçek Tiyatrosu, Kumpanya, Bizim Tiyatro, Tiyatro Ayna yeniden açılışından sonra Karaca Tiyatrosu'nda oyunlar sahneleyen topluluklardan bazılarıdır.

HİLMİ ZAFER ŞAHİN

KARACA, TOTO

(1912, İstanbul - 21 Temmuz 1992, İstanbul) Tiyatro, operet ve sinema oyuncusu.

1919-1920'de Madam Polyakova'nın bale okuluna devam etti. Ortaöğrenimini Esayan Okulunda ve Britisfı School'da tamamladı. Sanat yaşamına 1924'te dansçı olarak Maksim Bar'da başladı. Bu dönemde "îrma Toto" olarak bilindi. 1929'da Cemal Sahir'in kurduğu Sahir Operetinin İzmir turnesi sırasında "Kumrular" adlı operette sahneye çıktıktan sonra tanınmaya başladı.

Toto Karaca, 1930'dan sonra bir süre Muhlis Sabahattin Ezgi'nin(-») topluluğunda yer aldı. Müzikli oyunlarda giderek tanınıp ünlenirken, o yılların modası Çarliston dansının "kraliçesi" seçildi. Daha sonra Süreyya, Halk, Ses ve Muammer Karaca operet topluluklarında önemli rollerde oynadı. 1940'ta Şehir Tiyatrolan oyuncularından Mehmet Karaca ile evlendi. Komedi özellikli oyunlardaki Rum ve Ermeni, akıllı, oyuna gelmeyen kadın, uyanık hizmetçi tiplemelerinde basan gösterdi. *Beyoğlu Çiçeği, Leblebici Horhor, Şeytan Arabası, Halime, Şirin Teyze, Florya, Deniz Havası, Sevda Oteli, Ciro* bu dönemde sahneye çıktığı oyunlardan bazdandır.

1955'te Yeni Ses Operetinin dağılmasından sonra bu topluluk sanatçılannın oluşturduğu istanbul Operetinin kurucuları arasında Toto Karaca da vardı. Topluluğun adım istanbul Tiyatrosu olarak değiştirdiği 1960'ta da, sanatçı kurucu ortaklar arasındaydı. Karaca'nm İstanbul Opereti ve istanbul Tiyatrosu'nda oyuncu, yönetmen olarak yer aldığı oyunlardan bazdarı, *Maskot, Trafik Yüzünden, Kızma Birader, Süleyman Odur, Pantolonsuz Âşık, Paristen Geliyorum, Âşık Misafir, Aklım Sana Emanet, Cımbız Neriman, Operet Türlüsü, İmam Geldi mi, Masajcı Abdullah, Ayıptır Söylemesi, Mister Veli Van, Kaplıca Dönüşü, Enahtaru Bendedur, Amerikan Amca, Sıfır Bir, İşler Aslında, Ah Şaban Ah, Terimor'un Resmi, Acaba Hangisi'dii.* Topluluk 1973'te dağıldı.

Komedi ve vodvillerin sevilen sanatçılarından olan Toto Karaca, birçok oyunu

Toto Karaca
Cumhuriyet Gazetesi Arşivi

ddimize çevirdi ya da uyarladı. 1947'de *Kılıbıklar* adlı filmle sinemaya başladı. *Yalan, Bir Şoförün Gizli Defteri, Çılgın Bakireler, Bizim Kız* gibi komedi filmlerinin yamsıra, televizyon dizilerinde ve güldürü programlarında yer aldı. Sanatçıya, 1991' de İstanbul Büyükşehir Belediyesi tarafından, Ortaoyuncuların yeniden düzenlediği Ses Tiyatrosu'nda "Ses Tiyatrosuna Emeği Geçmiş Sanatçılara Saygı" gecesinde plaket verildi.

HİLMİ ZAFER ŞAHİN

KARACAAHMET MEZARLIĞI

Üsküdar'da tarihi mezarlık. Üsküdar tarihi kayıtlara göre Orhan Gazi tarafından yaklaşık 1352de fethedddikten soma tedricen Müslüman halk tarafmdan iskân edümiştir. I. Murad (Hüdavendigâr) döneminde (1361-1389) nüfusunun önemli kısmının Türklerden oluşmasına paralel olarak teşekkül etmeye başlayan kabristan, İstanbul'un fethi ve sonrasında tamamen bir Müslüman kabristam haline gelmiştir. Asya kıtasının uzantısı olan Anadolu ve Arabistan'ın Islami ortak noktaları olan Mekke ve Medine'nin Üsküdar ile olan toprak illiyeti Üsküdar'm "Medine-i Üsküdar" ve "peygamber toprağı" olarak vasıflandırdmasına sebep olmuş ve ölen Türklerin "peygamber toprağl'na gömülme vasiyetleri Üsküdar'daki bu mezarlığı daha revaçta kılmıştır. Başlangıçta boş, uçsuz bucaksız, temiz bir defin sahası olan bu mezarlık yüzyıllarca hep tercih edüen yer olmuştur.

Mezarlığa adı verilmiş olan Karaca Ahmed, hakkındaki lejandlardan anlaşıldığı üzere yeniçeri Bektaşî olgusunda, alp eren tipinde menkıbevi kimlikte ulu bir kişidir. Nitekim bu kimliğinden dolayı çeşitli d ve dçelerde altı ayrı yerde türbesi vardır. Üsküdar'da kabristan içindeki türbesi de bunlardan biri olup Evliya Çelebinin *Seyahatname* 'sinde yer alan "Karaca Ahmed Sultan Tekkesi mezaristan içindedir" şeklindeki kadeden buranın bir türbe-tekke olarak müesseseleşmiş olduğu anlaşılmaktadır. Resmi olarak 1110/l698-99'dan itibaren Karacaahmet Sultan Mezarlığı olarak adlandırılmış olan bu mezarlığın bir diğer ismi de Üsküdar Mekabir-i Müslimini'dir. Şehkcdik açısından da önem gösteren Karacaahmet, yarattığı peyzajla da Üsküdar siluetinde yerini almıştır.

Karacaahmet Mezarlığının başlangıç noktası geçmişte Menzdhane demlen, günümüzdeki Gündoğumu Caddesi'nin başı iken, bu nokta Cumhuriyet döneminde yapdan imar faaliyetleri neticesinde kuzeydeki Tunusbağı Caddesi nihayeti ve burada halen mevcut olan 1681 tarihli Hacı Faik Bey Çeşmesi olmuştur. Karacaahmet Mezarlığı'nm çevresinde hepsi de eski olan mahaUe ve semder yer almıştır. Bunlar birbirini takiben Menzdhane Yokuşu başından başlamak üzere, İnadiye, Tunusbağı, Çiçekçi, Talimhane, Haydarpaşa, İbrahınağa, Seyyit Ahmet Deresi, Harmanlık,

Berggren'in objektifinden yüzyıl başında Karacaahmet Mezarlığının genel görünümü.
Burçak Evren koleksiyonu

Nuhkuyusu ve Aşçıbaşidır. Bu eski yerleşim sahalarının arasında yer alan ve bir ummanı andıran Karacaahmet Mezarlığı günümüzde dahilinde bulunan yollarla bklikte yaklaşık 750 dönümlük bir araziyi kaplamaktadır. Mezarlık bölgelerinin isimleri ise Miskinler, Saraçlar Çeşmesi, Şehitlik, Musalla ve Duvardibi'dir. Mezarlık kuzeyde Tunusbağı'ndan, güneyde İbrahim Ağa Çayırina doğru eğimli bir arazi yapısına sahiptir ve bu eğimli arazi yapısı içinde Seyyit Ahmet Deresi vadisi en çukur kısmı teşkil eder. Güneyinde İbrahim Ağa Çayırimn devamında Karacaahmet' ten ayrı mütalaa edilmiş Ayrılık Çeşmesi Mezarlığı(-0 yer almaktadır.

Menzilhane'den başlayarak Karaca Ahmed Türbesi önünden geçen ve mezarlığı baştan başa kat eden güzergâh "Osmanlı tören yolu" (sürre alayı) ve ordunun sefer yoludur. Menzilhane'den başlayan Osmanlı tören ve âdetleri Ayrılık Çeşmesi'ndeki(->) uğurlamaya kadar hep yeniçeri sınıfının etkinlikleri ve nüfuzu ile Bektaşî-yeniçeri gelenekleriyle bu mezarlığın tam ortasındaki bu güzergâhta icra edilmiştir. Dolayısıyla bu yol her iki yanında yer alan müesseseler, her biri mimari bir şaheser olan afle sofalan ve burada defnedilmiş Osmanlı devlet adamlarının mezarları ile Karacaahmet Mezarlığı'nın belkemiğini teşkil etmiştir. Bu açıdan Menzühane'den Karaca Ahmet Caddesi boyunca Miskinler önünden geçerek Ayrılık Çeşmesi'ne ulaşan anayol üzerinde sırasıyla Hoca Sadeddin Efendi, Karacaahmet, Arabzade, Mollacık, Miskinler ve Hacı Hüseyin Paşa sebilleri mezar taşları arasında yer almışlardır.

Mezarlık pitoresk görünümü ve mimari ihtişamı ile yüzyıllar boyunca yabancı seyyahlan da büyülediğinden, bk kısım seyyah, hatıratlarında bu mezarlıktan bahsetmişler, bk kısmı ise fotoğraf çekmek suretiyle mezarlığı tespite çalışmışlardır. Karacaahmet'te çekilmiş en eski fotoğraflar Ernest de Caranza tarafından çekilenlerdir ve 1852-1854 arasına aittir. Bunu daha sonra Abdullah Biraderler(-»), G. Berggren(-0 ve Foto Sebah takip etmiştir. Hatıratında mezarlığı tanıtanların başında T. Gautier(->) gelmektedk. 1853'te Paris'te neşrettiği eserinde Karacaahmet! Doğu'nun en büyük ve kalabalık mezarlığı olarak tanımlamakta ve hayranlığım dile getirmektedir. Yine Karacaahmet'in büyüleyici görünümünün hayranı olan R. Walsh eserinde Karacaahmet Mezarlığı'nı, eğimli bir arazi içinde geniş yollarla ayrılmış büyük bir ormana benzetmiştir. Nitekim seyyahın anlattığı sahne T. Allom(->) tarafından gravür olarak resmedilmiştir.

Binlerce kabir taşının ve arşivlik bilginin mevcut olduğu Karacaahmet Mezarlığı'na ilgiyi Osmanlı aydınları da göstermiştir. Bunlardan Mehmed Süreyya Bey, Fındıklık İsmet Efendi, Ali Fuad Paşa, Şeyh Kemaleddin Efendi gibi zatlar kabristanda yatanların kabir taşlarım ve kimliklerim araştırırken, ressam Hoca Ali Rıza(->) ile Mürteza Elker emsali zatlar da Karacaafımet'le ilgili çalışmalar yapmışlardır. Ancak bunların bir kısmı yayımlanamamış ve perakende evraklar halinde kaybolmuş, bazıları ise yayımlanabilmiştir. Mezarlıkla ilgili olarak 19. yy sonunda Mehmed Rak(-») burada gömülü meşhur 138 kişi hakkında yaptığı derlemeyi *Mirat-ı İstanbul* adlı eserinde yayımlamıştır. Bu zattan soma mülga Üsküdar Mahkeme-i Şeriyesi Mukayyidi Behçeti İsmail Hakkı el-Üsküdari 3 Recep 1348/3 Ocak 1930'da tamamladığı eserine, mezar kitabelerim yazmış olduğundan ötürü *Merakid-i Mutebere-i Üsküdar* ismini vermiştir. 540 adet kabk ve kitabesinden bahseden eser, 1976'da yayımlanmıştır. Karacaahmet Mezarlığı'nın tüm kitabelerinin tespiti için Rıfkı Melûl Meriç başkanlığında Türk Tarih Kurumunca kurulan Türk-lslam devri kitabeleri derleme ve tespit heyetinin kâğıtlara istinsah suretiyle yaptığı çalışmalardan yayın sahasında hiçbir netice alınamamıştır. Karacaahmet' te yapılan şahsi çalışmalardan H. Turhan Dağlıoğlu, İsmail Fazıl Ayanoğlu(->), Cemalettin Server Revnakoğlu, Tugan Saraçoğlu ve Enver Ergüven'in tespitleri de yayımlanamamıştır. Resmi ve ilmi kodeksler olmaması Karacaahmet Mezarlığı'nın beledi hizmetler cümlesinde bazı adalarının istimlak edilmesine ve bazısında da eski mezar taşlarının yok edilerek tamamen yeni kabristan haline gelmesine neden olmuştur. Mezarlıklar Müdürlüğü'nce verilen "ada" numaralan ile tapu idaresinin verdi-

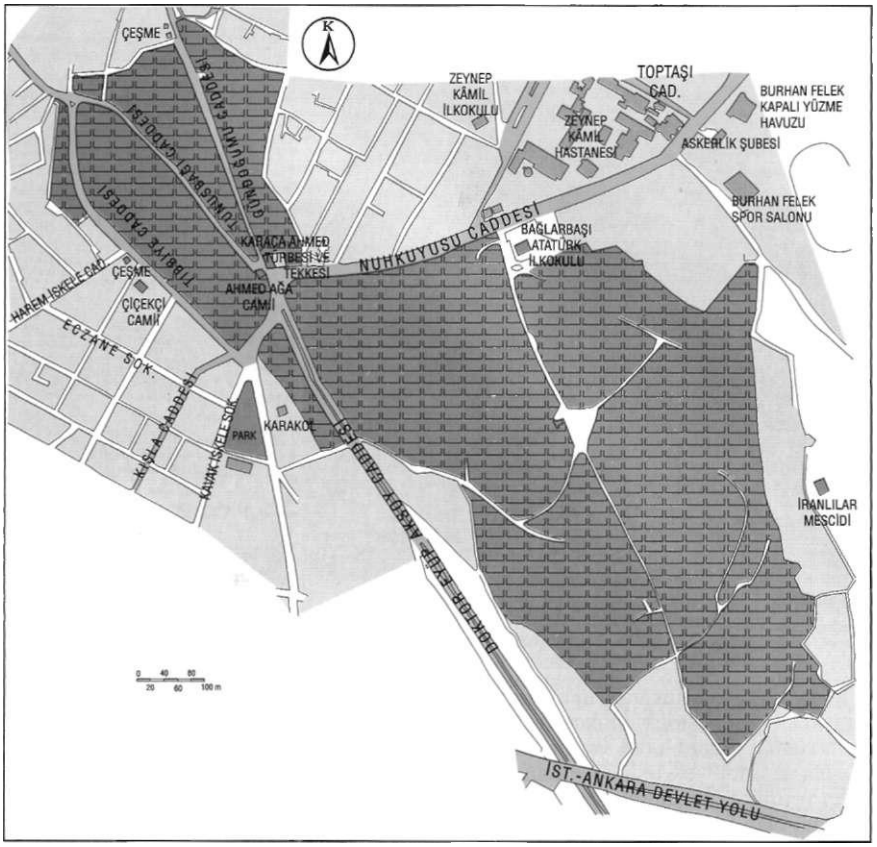

Karacaahmet Mezarlığı
İstanbul Ansiklopedisl

Yüzyıl başından bir fotoğrafta Karacaahmet Mezarlığı'nın içinden bir görünüm.
Burçak Evren vonu

Karacaahmet Mezarlığı'nın bugünkü görünümü.
Bünyad Dinç

ği kadastral "ada" numaralarının farklı oluşundan doğan aykınlık, Karacaahmet'e ait bir bölümün mezarlık dışı sayılarak dışlanmasına ve harabiyete terk edilmesine sebebiyet vermiştir. Mezarlığın çok önemli bir bölümü olan Seyyid Ahmet Deresi ve buradaki İranlılar Mescidi(-0 de son yıllarda Karacaahmet bütünlüğünden çıkanlmış durumdadır. Bostan halindeki tabii dere yatağı tahrip edilmiş ve takribi 35 dönümlük bir saha betonlanarak nakliyat şirketlerinin ambarı haline getirilmiştir.

Karacaahmet Mezarlığı topografik açıdan engebeli bir yapıya sahip oluşu ve üzerindeki yüzyıllar içerisinde oluşmuş çok değerli bitki örtüsüyle, içinde kuş türünden birçok canimin yaşayıp yuvalandığı büyük bir orman görünümündedir. Başta servi olmak üzere çmar, defne vb ağaçlar ile baharda çiçek açan çeşitli türdeki ağaçlar, çalılar ve çeşitli bitkileri ile doğal ancak bakımsız bir bitki örtüsüne sahiptir.

Civarında ve dahilinde Osmanlı döneminde tesis edilmiş 6 tekke ve namazgah, 3 cami, 7 çeşme, 2 mektep, 1 hastane ve 1 kireçhane bulunmaktadır. Su ihtiyacını karşılamak üzere irili ufaklı, kitabeli kitabesiz sayısız kuyu da yer alır. Çiçekçi'deki 1318/1900-01 tarihli Naci Bey Kuyusu ile Miskinler'deki 1303/1885-86 tarihli Edhem Paşa Kuyusu bunlardandır. Geçmişte bu kuruluşların tümü vakıf sistemiyle tesis edilmiş olduğundan bunların her birine görevli ve ilgililer tayin olunmuş, ayrıca mezar işleri ve defin meselesi ise Mezarcılar Kethüdalığı'nm hiyerarşik işleme sistemine bağlanmış idi. Eski taşçıların bağlı olduğu yeniçerilerin "Ehl-i Hiref" teşkilatı ve Karacaahmet'teki vakıf hayri hizmetlilerden olan dini görevlilerle mezarlık dahilindeki ziyaretçiler, cemaatler ve bu saha dahilindeki vakıf müesseselerin mensupları, Karacaahmet'teki gündelik hayatın canlı birer parçası idiler. Mezarlık hizmetlerinin vakıf sisteminden çıkarılarak belediye hizmetlerine verilmesiyle, Karacaahmet'te evvelce ka edilen tekke mensuplarının kabrine konulan kandil yağı, mezar pehlelerindeki suluklara konulan su ve nihayet kabir başında okutulan Yasin için gerekli "âb-keş", "dûagû" ve "hafızlık" gibi resmi paralı memuriyetler de kalkmıştır. Böylece gravürlerdeki görüntüler hayal olmuştur.

Yeniçerilerin Hacı Bektaş Ocağı ile ilişkileri hatırlanacak olursa bu mezarlığa neden Karacaahmet Sultan Mezarlığı ismi verildiği daha iyi anlaşılır. Bölük bölük, cemaat cemaat, mıntıka mıntıka defnedilen yeniçerilerin ve onların aralarmdan yetişmiş olanvezk, reisülküttab, çorbacı gibi makamlardaki şahısların kısım kısmı bu kabristanda muntazam gömülmüş olmaları, hayattaki hiyerarşinin kabristanda da devam ettirilmiş olduğunun kanıtıdır. Çoğu yerde bir vezir veya şeyhülislamı kendi aile efradı üe yahut devimin mülki amirleri üe yan yana gömülmüş görürüz. Bu gibi mahaller müstakil isimler ile ayrılırlar. Bu mevki ve bölümler şunlardır:

1- *Çiçekçi:* Selimiye Tekkesi ve karşısında İsmaü Dümbüllü'nün mezarının bulunduğu çevredk. ismini camiden ve buraya gömülmüş olan çiçekçilerden alır. Sofular ve Havuzkapısı bölümleri vardır. Buradaki havuz, kemik bakiyelerinin toplandığı havuzdur.

2- *Duvardibi:* Dört yol ağzmda suterazisinin bulunduğu geniş mezarlık sahasıdır. Hanya fatihi Gazi Yusuf Paşa'nın (1645) kabri de buradadır (8. ada).

3- *Harmanlık:* Nuhkuyusu Caddesi aşağısındaki Karacaahmet Mezarlık Memurluğumun alt ve yan tarafıdır. Tabanıyassı ve Divitçüer bölümleri vardır (3. ada).

4- *Hattatlar:* Şeyh Hamdullah'ına) gömülü olduğu bölgedir (9. ada).

5- *Hünkâr İmamı Mevkii:* Karacaahmet' in en güney uç kısmıdır. Ayrılık Çeşmesi Mezarlığı ile birleşir.

6- *İnadiye:* Haşim Efendi Tekkesi(-0 önünden itibaren Tunusbağı'na ve Karaca Ahmed Türbesi'ne doğm giden bölgedir. Selim Dede ve Voynuk Ahmed Ağa bölümleri vardır (270. ve 277. adalar).

7- *Kaygusuz İbrahim Baba:* Tıbbiye Caddesi ile Saraçlar Çeşmesi Caddesi arasındaki adanın üst kısmıdır. 1872'de vefat eden Kaygusuz İbrahim Baba ve müritleri burada gömülüdürler. Namık Paşa aile sofası da burada yol kenanndadır (7. ada).

8- *Kuyubaşı.*

9- *Miskinler:* Saraçlar Çeşmesi Caddesi üzerinde susuz halde mevcut Balim Ağa Çeşmesi'yle bu çeşmenin civandır. Sıkselviler ve Emir Kasım bölümleri vardır. Adını buraya kurulmuş cüzamhaneden alır (5. ada).

10- *Saraçlar Çeşmesi:* ibrahim Ağa Camii ile Ayrılık Çeşmesi arasındaki kısım olup tamamen istimlake uğramıştır. Yol kenarında sadece Sadrazam Halil Hamid Paşa aile sofası kısmı kalmıştır. Burası da üzeri toprakla örtülmek suretiyle yok edilmek üzeredir. Bu mezarlığın İbrahim Ağa, Ayrılık Çeşmesi (nakledildi), Paris Mahallesi bölümleri yok edilmiştir.

11- *Seyyid Ahmed Deresi* (haniler): Bir dere vadisinde mesirelik bir teferrüç yeri halinde iken yok edilmiştir. Halen İranlılar Mescidi ve özel mezarlığı mevcuttur. Mezarlığın güneydoğu ucudur. Bu kısım Ayasofyalılar, Taşköprü, Yağlıkçılar, Edhem Paşa bölümleriyle meşhurdur.

12- *Şehitlik:* İçte, orta kısımdır. Duvarına, üzerinde Şehitlik yazan ve somadan 1916'da ölümle ilgili Arapça ibareli Kemaleddin ketebeli bir kitabe konulmuştur (2. ada).

13- *Yüksekkaldırım:* Inadiye'nin doğu kısmındaki sahadır.

14- *Tınusbağı:* En meşhur kısımdır. Sağlı sollu eski kabirlerle doludur. Sofular, Karaağaçlar, Ayas Mehmed Paşa bölümleri vardır (6. ada). Tunusbağı kelimesinin Tunus ülkesi üe ve üzüm bağı ile tarih boyunca hiçbir ilişkisi olmamıştır. Bu kelime "tonozu bagi" kelimesinin değişik söyleniş şeklidir. Tonuzu bagi "eşkıya ini" veya "eşkıya yuvası" demektir. Tamamen tuğla ile horasanharcından yapılmış, içine ancak 2-3 kişinin sığabüeceği çeşme haznesini andıran, tonoz örtülü küçük yapüardır. Yakın tarihe kadar mevcut olan bu tonozlarda birtakım kanun kaçaklan ve çoğu zaman suçlu yeniçeriler barınır, civarda haydutluk yapar, sonra bir at tedariki ile Anadolu'ya Celalilerin arasına firar ederlerdi. Nitekim bu durumu kade eden "Atı alan Üsküdar'ı geçti" sözü söylenegelmiştir.

Mezarlığın başlangıcı olan Menzühane başında protokol ve tören geleneklerini çok iyi uygulayarak sarıkçıbaşılık, birkaç defa süne eminliği, defterhane eminliği gibi vazifelerde bulunmuş, 1827'de ölmüş Hafiz Hacı Yusuf Rıza Efendinin kafesi horasani destarlı mezar taşını havi aile sofası ve dua duvarı vardır. Karacaahmet ortasından geçen yol buradan başlar, ilerleyince 1768 tarihli Taşçıbaşılar Sofası'na, sonra Şehit Ali Paşazade, 1782'de vefat et-

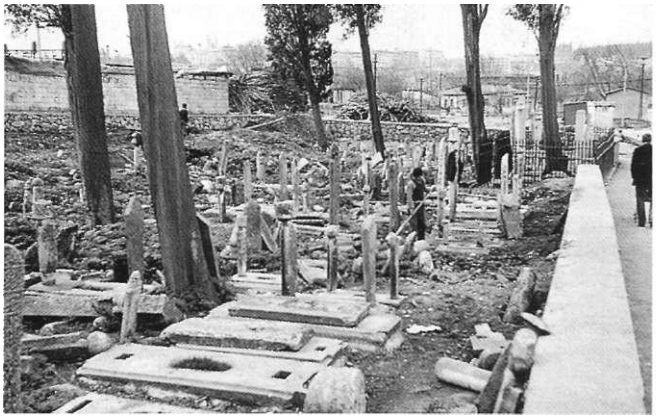

Karacaahmet Mezarlığı'nda yerleri değiştirilen ve kırılan Osmanlı dönemi mezar taşları (solda) ve aym mezarlığın Ayrılık Çeşmesi mevkiinde kırılmak suretiyle yok edilen Osmanlı dönemi mezar taşları.
Erdem Yücel

miş Divan-ı Hümayun'dan Haşim Ali Bey' in önünden geçip Kadı Müderris İbrahim Şefik Efendi'nin sağ taraftaki duvar kenarında 1828 tarihli örfi kavuklu kabri önünden, az ileride sol tarafta, toprak seviyesinden 1,50 m yükseklikte, 22 m uzunluğunda özel bir sofa içinde l631'de Topkapı Sarayı'nda asilerce şehit edilmiş Vezir Hafız Ahmed Paşa'nın önünden geçip sağda Osman Şems Hazretleri ile Eşrefzade Sırrı Efendi ve ihvamnm mezarları önünden devamla solda Hoca Sadeddin Efendi'nin 1741 tarihli sebili bitişiğinde 1866'da vefat etmiş Şeyhülislam Sadeddin Efendi ile 1877' de vefat etmiş Mevlevi Reşad Bey'in kabirleri görülür. Sebil haziresinin bitişiğinde Karaca Ahmed Türbesi ve Tekkesi(->) karşısında ise Ahmed Ağa Carnii(-») yer almıştır. Camiye bitişik hazirede mezarlık tarihinde önemli bir şahıs olan yeniçeri zümresinden Mezarcılar Kethüdası Hafız Hasan Efendi'nin 1804 tarihli kabir taşı bulunmaktadır. Buradan Ayrılık Çeşmesi'ne uzanan yol, 50 sene önceki imar faaliyetleri sırasında genişletilmiştir. Şehitlik yönünde o tarihte açılan kapı arkasında Mimarbaşı Kasım Ağa ve hizasında 1824 tarihli şair Enderunî Vasıf m ve bunun da aşağısında hacegândan şair ibrahim Efendi'nin 1780 tarihli kabir taşı yanında Arabzade Kuyusu ve Sebili yer almıştır. Bundan sonra fevkalade ihtişamlı görünüşüyle İshak Efendizadeler ile Dürrizadelerin uzun aile sofaları yer alır. Bu sofada Anadolu Kazaskeri Muhtar Ahmed Efendi'nin 1811 tarihli örfi kavuklu, Şeyhülislam Dürrizade Seyyid Abdullah Efendi'nin 1828 tarihli örfi kavuklu, Vezir Ali Paşa'nm 1826 tarihli kallavi kavuklu, tulumbacı yeniçerilerinden Genç Osman'ın 1816 tarihli dardağan kavuklu ve tulumba remizli taşı yan yana ön sırada, Divan-ı Hümayun'da gibiymişçesine sıralanmıştır. Bu ihtişamlı görünüşün fotoğrafını C. Gurlitt, *Constantinopel* adlı eserinde yayımlamıştır. Bu sofanın karşısında Sadrazam ibrahim Hilmi Paşa' nm 1824 tarihli kallavili taşı ile, 1853'te vefat eden Sadrazam ibrahim Sarım Paşa'nın kabirleri hizasmda 1865 tarihli harap haldeki Hacı Hüseyin Paşa Sebili'ne gelinir. Sebilin karşısı Miskinler Mevkii Balim Ağa Çeşmesi'dir. Burası ibrahim Ağa Çayırı hududu olup sebil hizasında 1784 tarihli Halil Hamid Paşa Sofası ile Ayrılık Çeşmesi'ne uzanır. Bu sofa Karacaahmet Mezarlığının en uzun sofasıdır. 31 m uzunluktadır. 300 m^2 sahalı bu sofada 1784 tarihli ve kallavili iki ayrı taş, Halil Hamid Paşa'nın buradaki kesik kafası için konulmuştur.

Karacaahmet Mezarlığı dahilinde bakılır bakılmaz fark edilmesi ve mezarm kolayca tahrip edilmemesi gayesiyle normal zeminden kesme taş duvarlarla yükseltilmiş ve içi toprak doldurularak meydana getirilmiş aile sofaları da vardır. En meşhurları 1734 tarihli Mirzazadeler, 1736 tarihli Dürrizadeler, 1742 tarihli Atrfzadeler, 1762 tarihli Taşçılar ve 1873 tarihli Tırnakçızadeler sofalarıdır. Klasik sofa anlayışının dışındakilere örnek Vakanüvis Asım Efendi'nin 1819 tarihli sofası ile Namık Paşa'nın 1892 tarihli yeni tarzdaki sofalandır.

Karacaahmet'te **16.** yy'dan kalma taş hemen hemen yok gibidir. Ancak 1110' lardan (1698-99) itibaren gelen taşlar görülebilmektedir. Mevcut en eski taş Hattat Şeyh Hamdullah'ın 1521 tarihli taşıdır. Çoğunluk 19. yy taşlarıdır.

Serpuş yönünde ise fes, dardağan ve kâtibî türüne çokça rastlanmaktadır.

Karacaahmet'te taş kapaklarla mezar odacığı yahut tahta kapaklarla doğrudan toprağa gömme tarzmda iki tür defin uygulanmıştır. Eski definlerin çoğunluğu birinci türdür. Şimdiye kadar yapılan defin kazıları esnasında diğer bir topluma ait bir stel veya kitabeye tesadüf edilmemiştir. Geçmişte mezarlık ve mezar taşı inşa ve imarı ehl-i hiref taşçıları ve hattatlarınca icra edilmiştk. Boş sahaların varlığmdan herhangi bir tahribe meydan verilmemiştir. Kaldı ki koyun koyuna gömülme durumunda dahi herhangi bir rahatsızlığa meydan vermemek için kabir açımında kemiğe tesadüf kaygısı ile tahta kürekler kullanılmıştır.

Günümüzde Karacaahmet'te defne açık bölgelerde hızlı bir mezar taşı katliamı söz konusudur. Dondurulmuş bölgelerse iklimin ve zamanın tahribine terk edilmiştir.

Bibi. Konyalı, *Üsküdar Tarihi,* I-II; H. T. Dağlıoğlu, "Sanat Bakımından Mezarlar ve Mezartaşları ve Karacaahmet Mezarlığı", *Milletlerarası I. Türk Sanatları Kongresine Sunulan Tebliğler,* Ankara, 1962, s. 120-**139;** O. Öndeş, "Karacaahmet Mezarlığı", *Hayat Tarih Mecmuası,* Şubat **1975; 1.** F. Ayanoğlu Şahsi Arşivi; Ş. Akbatu Şahsi Arşivi; M. M. Koman Şahsi Arşivi; E. Ergüven, Karacaahmet Defterleri (H. Necdet İşli Arşivi), N. Köseoğlu, "Karacaahmet Mezarlığı", (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, yayımlanmamış mezuniyet tezi), Ekim 1969; N. Barut, "Karacaahmet Mezartaşları", (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, yayımlanmamış mezuniyet tezi), Haziran 1969; S. Eyice, "İstanbul Sam Bağdat Yolu Üzerinde Mimari Eserler", 727, S. 13 (1958), s. 81; Raif, *Mir'at,* 149-188; İsmail Hakkı el-Üsküdarî, *Merâkid-i Mu 'tebere-i Üsküdar,* 1976; M. Yaman, *Büyük Türk Akıncısı, Evliyası, Hekimi Karaca Ahmet Sultan Hazretleri,* İst., 1974; Sadettin Nüzhet (Ergun), *İstanbul Meşahirine Ait Mezar Kitabeleri,* İst., 1932; Mezarlıklar özel sayısı, *TTOKBelleteni,* S. 49/328, (Eylül-Ekim 1975); A. Gölpmarlı, *Tasavvuftan Dilimize Geçen Deyimler ve Atasözleri,* İst., 1977.

H. NECDET İŞLİ

KARACAN, ALİ NACİ

(1896, İstanbul - 7 Temmuz 1955, İstanbul) Gazeteci.

1912'de Mekteb-i Sultani'de (Galatasaray Lisesi) okurken ilk şiir denemeleri *Ser-*

Ali Naci Karacan
Cumhuriyet Gazetesi Arşivi

vet-iFünun ve *Rebab* gibi edebiyat dergilerinde yayımlandı. Bu yıllarda Hemedanizade Ali Naci imzasını kullanıyordu. Adımını Babıâli'ye attıktan sonra şairliği bırakıp yazarlığa yöneldi. *Tasvir-i Efkâr, İfham, İkdam, Vakit*gazetelerinde çalıştı. I. Dünya Savaşı günlerindeki yolsuzluklar konusundaki ısrarlı yazılan ona ün kazandırdı ama çalıştığı gazetelerin de kapanmasına sebep oldu. 1918'de Necmeddin Sadık (Sadak), Falih Rıfkı (Atay) ve Kâzım Şinasi (Dersan) ile birlikte *Akşam gazetesini* çıkardı. Burada bütün gücünü, Müli Mücadele'yi desteklemeye yöneltti. Ondan sonra da siyasi gelişmeler içinde Kemalist çizgiye ve devrimlere hep sadık kaldı. *1927'de Akşam:dan* ayrıldı ve yaym hakkını devraldığı *İkdam* gazetesini çıkarmayı sürdürdü. *İkdam'm* 1929 ortalannda kapanmasından sonra 1930'da Serbest Fırka denemesi sırasında *Politika* ve *İnküap* gazetelerini çıkararak devrimleri savundu. 1931'de Sofya'ya Anadolu Ajansı temsilcisi olarak gitti. 1935'te Türkiye'ye döndü. *Tan,* daha sonra da *Bugün* gazetesini çıkardı. İktidarı tutmakla birlikte gazetecilik dinamizmini belediyeyi eleştirmeye yöneltti. 1944-1948 arasmda İsviçre'de basın ataşeliği yaptıktan sonra geri döndü ve bu kez köklü bir gazete çıkarmak amacıyla işe girişti. 1950'de yayıma başlayan *Milliyetle* bu amacına ulaştı. Karacan İstanbul hayatının renkli kişilerinden olmuş, Fenerbahçe kulübünün umumi kâtipliğini de yapmıştır. *Ya Hürriyet Ya Ölüm* (1934) ve *Lozan Konferansı ve İsmet Paşa* (1943) isimli iki kitabı vardır.

Bibi. *Ali Naci Karacan-Hayatı ve Başyazıları,* İst., (1959); S. Tanju, *Dolu Dizgin-Ali NaciKaracan-Bir Gazetecinin Hayatı,* İst., 1986.

İSTANBUL

KARAGÖZ

1908-1950 arasmda yayımlanan, halk kültürüne dayalı mizah gazetesi.

Bu süre içinde yönetirken ve mizah anlayışı bir hayli değişmekle birlikte geleneksel Karagöz-Hacivat diyaloguna dayalı eleştirme ve alaya alma yönteminden hiç vazgeçilmemiştir. ilk kurucusu, başyazarı ve çizeri Ali Fuad Bey'dir. Ali Fuad Bey 1870'li yıllarda *Basiret* gazetesinde çalışmış, devletin basımevlerini yönetmiş, *Letâif-i Âsâr, Hayal, Çaylak, Kahkaha* gibi dergilerde karikatürleri yayımlanmıştı. II. Abdülhamid rejimine karşıydı ve basın özgürlüğüne kavuşunca *Karagöz* adlı bir mizah dergisi yayımlamayı hayal eden biriydi. II. Meşmtiyet ilan edilir edilmez 10 Ağustos 1908'de gazetenin ilk sayısını yayımladı. Gazete siyasi çekişmelerin en sert düzeyde yürüdüğü, yasaklamaların çok sık olduğu bir sürede az fire Ue yaşamım devam ettirdi. Bunda yönetimlerle kesin çatışmaya girmemekle birlikte, halkın anlayışına uygun düzeyde eleştiri ve mizahı elden bırakmaması rol oynadı. Bir yerde istanbul un inceliğini halkın zekâsıyla bağdaştırdığı söylenebilir. Gerçekten kaliteli olduğu bu ilk döneminde Mahmud Nedim, Mahmud Sadık, Baha Tevfik, Aka Gündüz, Osman Cemal (Kaygılı), Ahmed Rasim gibi

Karagöz dergisinin ilk sayısının kapağı.
Turgut Çeviker, *Gelişim Sürecinde Türk Karikatürü,* İst., 1988

yazarlarla, MehmedBaha, Hakd Naci, Ratip Tahk (Burak) gibi çizerler, kadrosunda yer aldı. 1927'de imtiyaz sahipliğini Burhan Cahid'in (Morkaya) aldığı *Karagöz,* o yıllarda Türkiye'nin en çok satan gazetesi olmak iddiasmdaydı. Harf devrimi ile krize girince hükümetin maddi desteğiyle ayakta kaldı, mizahı azalttı ve daha çok eğitici bk nitelik kazandı. **26** Ocak 1935'te yayımım durdurdu ve CHP'ye satıldı, orası da Sedat Simavi'ye devretti. 14 Şubat 1935' te 2803- sayıdan itibaren "Siyasi Halk Gazetesi" altbaşlığıyla yayıma girdi. 1950' ye kadar süren bu dönemde mizah yönü az, daha çok halka olayları basitçe yansıtan bk yaym oldu.

ORHAN KOLOĞLU

KARAGÖZ

Türk gölge oyunu Karagöz İstanbul'da gelişen Osmanlı kültürüyle bütünleşmiştir. Karagöz oyunlarında İstanbul'un yaşamım görmek mümkündür. Örneğin *Ağalık* oyununda esir pazarlarındaki köle ve cariye alım satımı, *Büyük Evlenmede* İstanbul daki büyük düğünler, *Kayıkta* Haliç'le, Boğaziçi'nin günlük yaşamı, *Kanlı Nigâr'* da İstanbul'un batakhaneleri, *Tahmis'te* Tahtakale'deki kahve dövücüleri anlatılır. İstanbul değişik kültür özellikleri, insanları ile Karagöz'ün konusu olmuştur.

Karagöz saray tarafından da ügi görmüş ve desteklenmiştir. Şenliklerde, şehzadelerin sünnet düğünlerinde Karagöz gösterilerine yer verilmiştir. I. Süleyman'ın şehzadeleri için düzenlenen sünnet düğününde (1539), III. Murad'm oğlu Mehmed'in sünnet düğününde (1582) Karagöz oynatıldığı bilinir. Esnaf loncalarının düzenlediği "esnaf teferrücü" denilen şenliklerde de Karagöz gösterilirdi.

Ramazan ayında Karagöz gösterileri daha da çoğalırdı. İstanbul'un birçok semtinde mevsim kış ise kahvehanelerde, yaz ise bahçelerde veya kahvehanelerde Karagöz perdeleri kurulurdu. Kahvehanecilerle anlaşan Karagöz ustaları perdeyi kurabilmek için Zaptiye Nezareti'nden ve belediyeden izin alırlardı.

Siyasal taşlamalar da yapan Karagöz o

Karagöz, Hacivat (solda) ve İstanbul ağzı konuşan Çelebi.
U. Göktaş, *Dünkü Karagöz,* izmir, 1992

Son dönemin ünlü karagözcülerinden Hayali Memduh Bey.
Nuri Akbayar koleksiyonu

günün İstanbulündaki sosyal ve toplumsal olayları, bozuklukları konu edinerek şiddetle eleştirmiştir. Dönemin Kirli Nigâr'ı, Bekri Mustafa'sı, Karagöz oyununda değişik tipler olarak yerlerini almışlardır. Karagöz bazı dönemlerde çeşidi nedenlerden dolayı yasaklanmıştır. İmparatorlukta sosyal ve siyasal bozuklukların hâkim olduğu dönemlerde Karagöz oyunları da nezaketten ve estetikten uzaklaşmıştır.

İstanbul'daki Karagöz sanatçılarının Tahtakale'de işyerleri vardı. Burada kâhya, usta, kalfa ve çıraklardan oluşan bir düzen içinde örgütlenmişlerdi. Başlarındaki kişilere de "serkâr", "pir", "serçeşme" veya "kolbaşı" adı verilirdi. Diğer esnaf kuruluşlarında olduğu gibi çıraklıktan ustalığa geçişleri "şed kuşanma" törenleriyle yapılırdı. Sanatçılar, sürekli işyerinde duran kâhya tarafından sırayla işe gönderilirdi.

Karagöz sanatçılarının hemen hepsinin mutlaka bir asal işi vardı. Karagöz oynatmayı işlerinden arta kalan zamanda yaparlardı. Tanınmış Karagöz sanatçılannın çoğu asıl meslekleriyle anılırdı. Hayali Berber Said, Hafız Mehmed Efendi, Kâtip Salih, Yorgancı Abdullah Efendi, Hamamcı Süleyman Efendi, Camcı İrfan gibi. Daha sonraları Çelebi Alaattin Mahallesi Balkapanı Caddesi'nde bir kahvede, Mısır Çarşısının Paçacılar Kapısı'na giden caddede, Çavuşoğlu Çıkmaz Sokağı'ndaki bahçeli bir kahvede, Beyazıt'ta Simkeşhane içinde ve Galata'da bir kahvede toplanmışlardır.

Örgütlenmelerini Cumhuriyet döneminde dernekler kurarak sürdürmüşlerdir. 1934'te Camcı Irfan'ın (Açıkgöz) başkanlığında "Karagözü Sevenler ve Karagöz Sanatkârlarını Himaye Cemiyeti", 1957'de Hayali Küçük Ali (Muhittin Sevilen), Camcı İrfan, Mazhar Baba (Gençkurt) gibi Karagöz ustaları tarafmdan "İstanbul Umum Karagöz, Kukla ve Hokkabaz Sanatkârları Derneği", 1970'te "Türkiye Karagözü Yaşatma ve Tanıtma Demeği" kurulmuştur.

Bibi. M. And, *Geleneksel Türk Tiyatrosu,* İst., 1985: M. And. "Karagöz Bir Siyasi Taşlamaydı da", *TFA,* S. 164 (Mart 1963); S. E. Siyavuşgil, *İstanbul'da Karagöz ve Karagöz'de İstanbul,* ist., 1938; ay, *KaragözPsiko-SosyolojikBir Deneme,* İst., 1941; Musahibzade, *İstanbul Yaşayışı;* M. Aksel, *İstanbul'un Ortası,* Ankara, 1977; M. Özhan, "Geleneksel Türk Tiyatrosunda Ahilik", *Türk Folkloru Araştırmaları 1988/1;* Ü. Oral, *Karagözname,* İst., 1977.

MEVLÜT ÖZHAN

TIMARHANE" OYUNUNDAN BİR BÖLÜM

I. DELİ— Merhaba, karnabit salatası!
KARAGÖZ— Eksik olma, benî-âdem keratası!
I. DELİ— Karagöz canibinden dümeni kırık pekmez testisiyle vürûd eden haberlere nazaran balkabağınm, mahalle meclis-i sebzevatına âzâ tayin kılınması müzakere olunmakta imiş. Bunun da başlıca sebebi ka'r-i deryada bulunan uskumru balıklarının esnaf tezkeresi olmayıp yunusbalığı tarafından darb ü tehdîd olunmaları ve bir taraftan biçere hamsiler dahi türlü türlü zarar ve felâkete dûçâr olduğundan *Kızkulesi'nin* böyle erkek işine karışmaması için *Salacak* tarafından hücûm-i şedîd gösterilerek *Kızkulesi* hâmile olması münasebetiyle korkudan halecana uğramış olduğu *Selâmsız'dan* bâ-müzekkere *Kuzguncuk'a* arz ve ifade olunmuş ve işin muhakemesi *Kadıköyü* vasıtasıyle icra olunamayıp asılıp kalmış...
KARAGÖZ— Ey, şimdi çıldırırım!
I. DELİ— ...ve bu maddeyi istikşaf için gece yansı *Kandilli Bumu*'nun muâvenetiyle mecrûhîn-i merkumîni derhal *Anadoluhisari*nda habs ü tevkif eylemişler. Fakat bunlar şu töhmetlerinde *Kanlıca* ile müşterek bulunduklarını *Paşabahçesi* bil-istintâk haber vermiş ve bu hususun tâ *Beykoz'un* ç7tw arasında dolaşması *Anadolukavağı*'ndan bâ-mazbata bildirilmiş ise de *Yenimahalle* eski aklına uyarak birtakım sözler söyleyip *Büyükdere* böyle küçük işlerde *Mesarbumu'nun* şu hususu istimâ' ettiği zaman yüzünde bir sevinç müşahede olunduğunu *Tarabya* ve - *Yeniköy* eski kurtlarına haber vermiş, ve bunlar ise bu işe hiç razı olmayıp *Boyacıköyü'nün* yanında yüzü kara çıkmış ve *Istinyeve Mirgûn* iskeleleri *Rumelihisa*-n'nda biraz meks ü ârâm etmek münâsib görmüş...
KARAGÖZ— Ne bitmez tükenmez saçma!
I. DELİ— Sen de benim yanımdan kaçma.
KARAGÖZ— Kaçacağım ama, korkuyorum.
I. DELİ— ... ise de, *Amavutköyü* akıntısının hiddetine dokunarak pür-silâh olduğu halde attığı tabanca *Sarafbumu'na* dokunarak bundan dolayı gözyaşı dökerek *Kuruçeşme'ye* doğru azimet etmiş, ve şu hale *Kuruçeşme'nin* ağzı sulanarak *Ortaköyden* yolu yanlayarak *Kabataş'a* ince sözleri anlatmak muhal gibi bir şey göründüğünden *Çavuşbaşı* 'na terfîkan cümlesi *Tophane'den* top gibi gürleyerek *Galata* mahkemesinde fasl-i dâva edecekleri ciddî gazetelerde okunmaktadır.
KARAGÖZ— Sen dek misin, akıllı mısın?
I. DELİ— Deli balkabağından olmaz, adamdan olur. İstersen sen de deli ol.
KARAGÖZ— Çenen tutulsun, köpoğlu!
I. DELİ— An-asıl tiyatro ve lokanta sakinlerinden geçen paçacı dükkânı kayınvalidesi tarafından yalvararak on bin seneden beri mürûr-i evkaat ile karnabit tohumları olup, yani bir pırasa tarafından bâ-arzuhâl düyûn-i kesîreye müstağrak olmak hasebiyle iki buçuk çifte derûnunda yedi sekiz yaşında iki adet salatalık hıyar akçesiyle maydanoz tohumları olup bahçıvanbaşıyı tekdîr edeceğim der-kârdır.
KARAGÖZ— Sen sabaha kadar söyliyecek misin?
I. DELİ— Sabaha kadar da söylerim, akşama kadar da; sen benim keyfimin kâhyası mısın?
KARAGÖZ— Sen benim gönlümün mahyası mısın?
I. DELİ— Dinle beni, balkabağı!
KARAGÖZ— Söyle bakalım, helvacıkabağı!
I. DELİ— Semizot Efendinin zuafâdan bulunan Tereotu nâm cariyesini Nane Molla'ya terfîkan *Dökmeciler'de* lenger-endâz-i ikaamet olmakta bulunan Pirinç Çelebi ile hîn-i mülakatlarında Keçi-derisi'nin sütbirâderi bulunan Rugan-ı Zeyt-i biz-Zünûb ile birleşerek Enginar Beyin derûn-i âlîlerine kemâl-i ehemmiyetle vaz' olunup *Parmakkapı* vasıtasıyle *Boğaziçi'ne* bi's-sıhha ve'l-âfiye teşrif buyurdukları maa'l-memnûniyye işitilmiştir.
KARAGÖZ— Bana ne? Müsaade, ben gidiyorum...

C. Kudret, *Karagöz,* III, Ankara, 1970, s. 312-316

Karagöz Musikisi

Karagöz oyununun en önemli unsurlarından biri de musikidir. Karagöz'de kullanılan musiki, zamanla kendine özgü bir tür özelliği kazanmış, hayal perdesinin seyirlik tarafı yanında işitsel bir boyut olarak, Karagöz'den ayrı düşünülemeyecek tamamlayıcı bir sanat halinde gelişmiştir.

İçinde musikinin yer almadığı bir Karagöz oyunu yoktur. "Ferhad ile Şirin" gibi bazı oyunlarda ise, oyunun genel düzeninin hemen bütünüyle musiki üzerine ku-

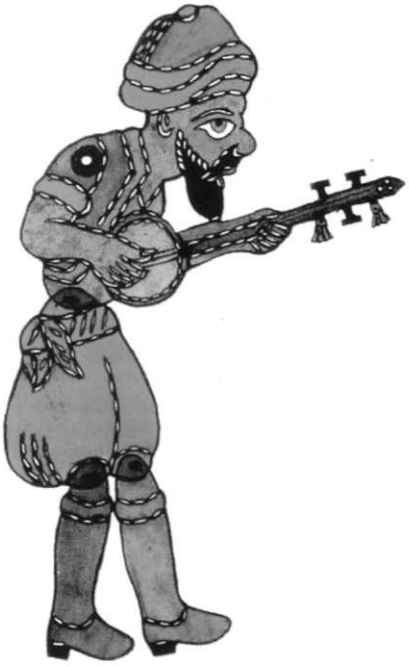

Karagöz oyununda Âşık Hasan ve oğlu Muslu, Ragıp Tuğtekin yapımı. U. Göktaş, *Dünkü Karagöz,* izmir, 1992

ruhi olduğu görülür. Karagöz musikisi, Türk musikisinin hemen hemen bütün çeşitliliğini üzerinde taşır. Klasik Türk musiMsinin "kâr", "beste", "ağır semai", "yürük semai", "peşrev", "saz semaisi", "oyun havası", "şarkı", "köçekçe" gibi beste şekilleriyle birlikte, halk musikisi repertuvarına giren türküler de bu musikiyi oluşturan ezgiler arasındadır. Türk musikisinin özel ritim kalıpları olan usuller de Karagöz'de zengin bir çeşitlilik gösterir. Bu oyunlarda vals, polka gibi, zamanın modası gereği Batı musikisi parçalarının da kullanıldığı görülür.

Karagöz musikisi, "semai", "gazel" ve "hayal şarkıları" denen üç ana tür üzerine kurulmuştur. Semailer, oyunda ük okunan parçalardır. Bunların adından başka, semai usulüyle, ağır veya yürük semai adlı beste şekilleriyle veya bir halk şiiri biçimi olan semaiyle doğrudan bir ilişkisi yoktur. Karagöz musikisindeki semaiyi, "beste" ve "şarkı" şekillerindeki eserler oluşturur. Oyunlarda semaileri hep Hacivat söyler. Eserlerin tamamı okunmaz, yalnızca zemin ve nakarat kısımları söylenir. Gazellerin okuyucusu ise, semaideki durumun aksine, hep Karagöz'dür. Gazelde kullanılan makam çoğunlukla yegâhtır. Günümüze doğru ise, musiki bilgisi ve yeteneği yeterli düzeyde olmayan karagözcüler, gazel yerine yalnızca gazel metinlerini okumaya başlamışlardır. Hayal şarkıları çoğunlukla şarkı ve türkülerden oluşur. Bu şarkılardan bazıları çeşitli oyunlarda değişik Karagöz tiplerince tekrar tekrar okunabilir.

Karagöz musikisinin hayal şarkdan repertuvarı **200**'ü aşkın eserden oluşmaktadır. **61** kere şarkı söyleyen Hacivat bu repertuvarı en çok kullanan hayal perdesi kahramanıdır. Hacivat'ı **55** şarkıyla Çelebi, **43** şarkıyla Zenne ve **26** şarkıyla Karagöz izler. Hayal şarkılarında sırasıyla hicaz, uşşak, rast, hüseyni, nihavent ve suzinak en çok kullanılan makamlardır. Evcârâ, muhayyerkürdi, neva, nikriz, buselik, suzidil, şehnaz gibi makamların ise hiç kullanılmamış olması dikkat çeker.

Çeşidi oyun tiplerinin tekrar tekrar söylemeleri dolayısıyla birçok hayal şarkısı o tiplerle özdeşleşmiştir. Bu şarkılar mal oldukları kişiklere uygun bir güfte ve ezgi yapısı içindedir. Pek çoğunun bestekân bilinmeyen hayal şarkılarının, Türk musikisi repertuvarından mı Karagöz'e aktarıldığı, yoksa Karagöz için mi özel olarak bestelendiği kesin biçimde bilinmemekle birlikte, bu eserlerin hiç olmazsa bir bölümünün Karagöz için özel olarak ve büyük bir ihtimalle Karagöz oynatanlarca bestelenmiş olduğu tahmin edümektedir.

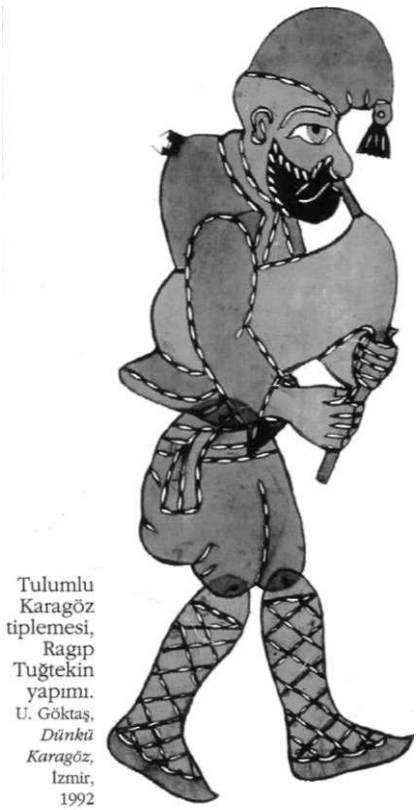

Tulumlu Karagöz tiplemesi, Ragıp Tuğtekin yapımı. U. Göktaş, *Dünkü Karagöz,* İzmir, 1992

Her dönemin toplumsal ve kültürel yapısına, işlenen konular açısından uyum gösteren ve hep güncel bir kimlikle ortaya çıkan Karagöz'ün bu özelliğine bağlı olarak musikisinin de her dönemde yenüendiği görülmektedir. Karagöz musikisi repertuvanm oluşturan bugüne gelebilmiş eserlerin büyük bir çoğunluğunun **19.** ve **20.** yy'a ait bulunuşu, repertuvarınm durağan olmadığını, bu musikinin günün şartlarına büyük ölçüde uyarlanabildiğim göstermektedir.

Karagöz musikisinde kullanılan çalgılar, "perdedeki çalgılar" ve "perde gerisindeki çalgılar" olarak ikiye ayrılabilir. Perdedekilerin hemen hepsi Karadeniz kemençesi, tulum, davul, zurna, kabak ve bağlama gibi halk çalgılarıdır. Perde gerisinde kullanılan çalgılar ise, başta tef olmak üzere, keman, ud, kanun, klarnet (veya zuma) gibi çoğunluğu klasik musiki çalgılarıdır. Bunlardan tefi, karagözcünün kullanması geleneğin gereklerindendir.

Ama bazen bu iş için "yardak" kullanıldığı da olur. Perde gerisinde zü, zilli maşa, nakkare ve davul gibi çalgılar da kuUamlır. Perde gerisinde bu sazları ya sazendeler ya da becerisi varsa yardak çalar. Oyunlarda bu şekilde bir saz takımının veya yardağın bulundurulması gerekliliği, ses kayıt cihazının kullanılmaya başlamasına kadar sürmüştür. Bütün bu çalgıların dışında "nareke" adı verilen, kamıştan yapılmış, düdüğe benzer bir alet de oyun sırasında Karagöz tiplerinin perdeye geliş gidişleri sırasında, çıkardığı zırıltılı bir sesle fon müziği gibi kullandır.

Karagöz musikisi repertuvarım oluşturan eserlerde, Osmanlı toplumunu oluşturan kavimler mozaiğinin kültürel izleri belirgin biçimde görülür. Arap tiplerinin okuduğu Arapça güfteli şarkılar, Yahudinin îbranice şarkıları, Ermeni, Rum tiplerinin kendi kültürlerine özgü sarkılan, Karagöz musikisi repertuvarınm ilgi çekici parçalarıdır. İstanbul kültürünü iyice özümsemiş sayılabilecek Çelebi, Hacivat, Hacivat'ın kızı, Hımhım, Zenne vb tipler ise hep İstanbul şehir kültürünü yansıtan ağır parçalar okurlar. Arnavut ve Rumelili tipleri, Rumeli türküleri; Bolulu, Bolu türküsü; Külhancı, Erzurum veya Artvin türküsü; iskele kâhyası, Mustafa Çavuşun halk duyarlılığını yansıtan bir şarkısını; Çingene, "Cerihasının Gelini" adlı Çingene şarkısını; Anadolulu, "Dağda davar güderim" türküsünü; Bekri Mustafa da meyhane şarkılarını söyler. Frenk tiplemesi ise polka parçalanyla oynar. Trabzon, Hatay, Konya, Aydın, Ankara, Kastamonu, Eskişehir, Antep, Muğla, Çankırı ve Harput türküleri, hayal şarkılarının önemli bir bölümünü oluşturur. Bu yöreler, İstanbul'da yaşayan taşralıların memleketleridir. Anadolu'nun

TAŞ PLAKLARDA KARAGÖZ VE KARAGÖZ MUSİKİSİ

istanbul'da- ilk ticari plak kayıtları 1902'de yayımlanmıştır. Taş plaklara seslerini ilk veren sanatçılar Kantocu Peruz ve Şamram hanımlar, Hafız Sami, Aşk, Yaşar efendüer, Tanburi Cemil Bey, bir de meddahlarla Karagöz sanatçılarıdır. Meddah Sururi, Meddah Aşkî, Şair Ömer Efendi ve Kâtip Salih bu sanatta dönemin dört büyük adıdır, ilk ikisi daha çok, ünlendikleri meddahlık alanında plaklar doldurmuşlardır. Sururi'nin sadece bir tane Karagöz plağı vardır; Aşkî'nin ise bu türde hiç plağı yoktur. Yayımlanmış Karagöz plaklarının sayısı 30 dolayındadır.

Bu plaklar doldurulurken güncel olaylarla ilgili hikâyelerin 78 devirli plakların yaklaşık 3 dakikayla sınırlı süresine sığdırılabilmesi için, kullanılan metinler değiştirilerek yahut kısaltılarak plaklara bir hareketlilik getkilmeye çalışılmıştır. Seyirlik bir sanatı sadece ses kayıtlarıyla canlandırabilme amacı güden bu değişikliklerde musikiden vazgeçilmemiş, tersine, Karagöz oyunlarının temel dayanaklarından biri olan musiki sanatından alabüdiğine yararlanılmıştır.

Musiki bilgisi ve yeteneği söylediği şarkılardan kolayca anlaşılan Şair Ömer Efendinin musikisiz plağı yok gibidir. Kâtip Salih de "Karagöz'ün Arap Halayık'a Ninni Söyletmesi", "Karagöz'ün Köylü Kantosu", "Karagöz'ün Musiki Muharevesi" gibi konusu musiki olan plaklar doldurarak musikinin Karagöz oyunundaki vazgeçilmez yerini plaklarıyla belgelemiştir. Şair Ömer Efendi'nin "Karagöz'ün Şair Muhaveresi" adlı plağında da Hacivat daha birçok oyunda olduğu gibi, "On kere demedim mi sana, sevme dokuz yâr" mısraıyla başlayan eviç şarkıyı söyleyerek Karagöz'ün yanına gelir. "Karagöz'ün Acem'le Muhaveresi" adk plakta Acemin okuduğu şarkı güftenin anlaşılmaması yüzünden uydurma bir Acem havası olduğu izlenimini uyandırır. Gene Ömer Efendi'nin "Karagöz'ün Karısıyla Muhaveresi'nde, Karagöz'ün kansı, uyumak bilmeyen oğluna tef eşliğinde ninni söyler. Kâtip Salih'in Orfeon Record şkketi için doldurduğu "Karagöz'ün Halayık'a Ninni Söyletmesi" de benzer bir ritimdedir. Şair Ömer Efendi'nin musiki yeteneğini gösterdiği plaklardan biride "Karagöz'ün isim Muhaveresi'dk. Bu plakta Hacivat o günlerin sevilen okuyucusu Hafız Sami üslubuyla şarkı söyler.

Karagöz oyunlarında, bu oyunlar için özel olarak bestelenmiş şarkıların yanısıra klasik Türk musikisinin seçkin örnekleri, örneğin Abdülkadir Merâgî'ye mal edilen bazı eserlerle, Ebubekir ve Nikoğos ağalann beste ve şarkıları da okunmuştur. Hazım Körmükçü'nün Edison Bell etiketiyle, büyük olasılıkla özel bir baskıyla yayımlanan "Karagöz'ün Karısını Tahkikatı" adı plakta da Tab'î Mustafa Efendi'nin "Gül yüzlülerin şevkine gel nûş edelim" diye başlayan bayati yürük semaisi Hacivat'a her nedense "Gül yüzlülerin aşkını nûş edelim" diye okutulur. Hazım Körmükçü'nün gerek seçtiği tipler, gerekse işlediği konular, onun Şak Ömer'den geniş ölçüde etkilendiği izlenimini uyandırır. Ömer Efendi'nin "Tünel Sancılan" konusu Körmükçü'de "Uzun Çarşı Esnafı"; "Acem'le Muhavere"de "Karagöz'ün Paris Seyahati" olur. Körmükçü de en az Ömer Efendi kadar musikide yetenekli olduğunu, hemen her plağında musikiye yer vererek gösterir. Meddah Hasan Tanınmış ise "Hıdrellez Âlemi" adlı plağında musikiyi hikâyenin ayrılmaz bk parçası olarak kuUanır. Bu plakta Kâğıthane'deki eğlence Zurnacı Sabahattin'in taksimi ile başlar, sonundaki oyun havası Kanlıcalı Nasibin Mehmet Yürünün de yer aldığı saz takımınca çalınır. Meddah Hasan plakta bu sanatçdarı yeri geldikçe övünçle dinleyicilerine tanıtır.

CEMAL ÜNLÜ

dört bir yanına ait bu türküler, hayal perdesinden istanbul kültürüne girer ve klasik Türk musikisiyle beraber istanbul zevkinin ve duyarlığının yapıtaşlarından birini oluştururlar.

Bibi. E. R. Üngör, *Karagöz Musikisi,* Ankara, 1989; R. Oğuz, *Karagöz'de Halk Türküleri ve Halk Hikâyeleri,* Kayseri, 1946.

MEHMET GÜNTEKIN

KARAGÖZ TEKKESİ

bak. ZERDECIZADE HÜSEYİN EFENDİ TEKKESİ

KARAGÖZOĞLU, ŞADİ FİKRET

(1881, İstanbul - 30 Aralık 1941, İstanbul) Tiyatro oyuncusu ve yöneticisi.

Asıl adı Hüseyin Şadi'dk. Tiyatroya Mekteb-i Sultanide (Galatasaray Lisesi) okuduğu yıllarda amatör olarak başladı. Reşad Rıdvan'ın oluşturduğu amatör toplulukta bir süre yer alan Şadi Fikret, 1908 ve 1909'da Burhanettin (Tepsi) topluluğunda başta Abdülhak Hamid Tarhan'm oyunlan olmak üzere *Neron, Napoleon Bonaparte, Haydutlar adlı* oyunlarla sahneye çıktı. Ayrıca, birer perdelik komedilerde de oynamaya devam etti. 1909'da Ahmed Fehim'in(-0 topluluğunda *Mürebbiye'de* oynadı.

Burhanettin (Tepsi) ile 1910'da çıktığı turnede topluluğun dağılmasından soma bir süre istanbul Polis Müdüriyeti Evrak Kaleminde memur olarak çalıştı. 1912'de Madam Binemeciyan ve Kumpanyası topluluğunda *Müçtehit* ve *Masum Katil;* Nureddin Şefkatinin topluluğunda *Gelin-Kaynana, Farmasonlar, Hisse-i Şayia* adlı oyunlarda oynadı. Ahmet Fehim'in Mardiros Mmakyan'ın 1913'te sahneden çekilmesi üzerine devraldığı Osmanlı Dram Kumpanyasinda *Divaneler Hekimi, Kadın Pençesi, Ceza Kanunu, Gülnihal;* aynı yıl kurulan Donanma Cemiyeti Tiyatrosu'nda *Alemdar, Muhterem Katil, Midilli'de Bir Facia* gibi oyunlarda rol aldı. I. Dünya Sâvaşı'nın çıkmasından soma topluluk dağıldı. Bunun üzerine Şadi Fikret askere gitti. 1918'de askerlik dönüşü Darülbedayi'ye girdi. *Bir Çiçek İki Böcek, Hisse-i Şayia, Sekizinci* adk oyunlarda rol aldı, beğeni kazandı. 1923'te bir grup arkadaşı ile Darülbedayi'den ayrılarak Ankara'ya gitti. Burada oluşturdukları Darülbedayi Sanatkârları Anadolu Temsil Heyeti adıyla oyunlar sahnelediler. Daha sonra Ankara'da Milli Sahne adıyla bir topluluk kuran Şadi Fikret, izmir turnesine çıktı, ardından istanbul'a geldi. Raşit Rıza üe bir süre birlikte çalıştı. *Acele İş, Arkadaş Hatırı, Gaip Aranıyor, HıtırHoşnutyan, İlk Aşk, İtaat İlamı, Kin Yarası, Men Dakka Dukka, Ortaklar, Oyun Bozan, Pembe Köşk, Sönmeyen Sevda, Tersine Dünya, Üvey Kardeşler, Yataklı Vagonlar Kontrolörü Milli Sahne'de* kendisinin de rol aldığı oyunlardan bazılarıdır. Ekonomik ve yönetsel sorunlar nedeniyle Milli Sahne'nin dağılmasından sonra 1927'de tiyatro yaşamından çeküerek sinema işletmeciliği yapmaya başladı.

Ünlenmesini sağlayan *Hisse-i Şayia* adlı oyundaki Bican Efendi rolü üzerine kurulan *Bican Efendi Mektep Hocası, Bican Efendi Vekilharç* gibi filmlerde hem oyunculuk, hemde yönetmenlik yaptı.

HILMI ZAFER ŞAHIN

KARAGÖZYA NI AR

Ermeni asıllı aüe.

Karagözyanlarm kökleri kimi tarihçilere göre Van'a, kimilerine göre ise Eğin'e dayanmaktadır. Ailenin bilinen en eski ferdi olan Hovhannes Ağa Karagözyan, İstanbul'a yerleştikten soma basmacı Bedros Acemoğlu ile çalışarak zengin olmuştur. Hovhannes Karagözyan'ın Negdar, Nazaret, Yelmone, Krikor, Eftik, Püzant, Dikran, Garabed ve Hovsep adlı 9 çocuğundan en ünlüsü olan Dikran Karagözyan 1834'te istanbul'un Musalla semtinde dünyaya gelir. Diğer erkek kardeşleri üe Kumkapı'daki Mayr Varjaran'da (günümüzde Bezciyan Ortaokulu) Kardeşi Garabed'le kurdukları ticaret ve sarraflık merkezi ile kısa zamanda uluslararası piyasaya açılmışlar, Manchester, Tebriz gibi önemli merkezlerde şubeler açmışlardır. 1896'da ölen Dikran Karagözyan'ın sosyal hayata kapalı olmasına karşın, kardeşleri sosyal hayatla sürekli iç içe olurlar. Krikor Karagözyan 1870'ten itibaren Cismani Meclis üyeliği, Beyoğlu Surp Yerrortutyun Kilisesi Akarlar Komisyonu veznedarlığı, Merkezi Borçlar Komisyonu üyeliğinde bulunur. Asıl mesleği sarraflık olan Krikor Karagözyan, yıllar boyu silahlı kuvvetlere ve Bahriye Nezaretine verdiği hizmetlerden ötürü devlet tarafından mütemayiz, rütbesi ile birinci dereceden Mecidiye ve üçüncü dereceden Osmaniye nişanları ile onurlandırılır.

Garabed Karagözyan ise Beyoğlu Akar

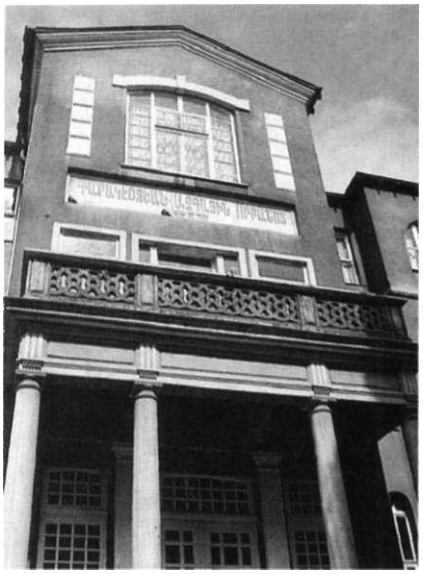

Karagözyan Yetimhanesi'nin cephesi.
Vağarsag Seropyan koleksiyonu

Gelirleri ve Borçlar Komisyonu üyeliğinin dışında, Genel Meclis üçüncü başkanlığı, Taşra Komisyonu ve Cismani Meclis üyeliği görevlerinde bulunur.

Karagözyan kardeşlerden Püzant, Krikor ve Dikran evlenmeden ölürler. Nazaret (1818-1887) ise evlenerek Takvor, Yetvart, Azniv ve Aram adlı 4 çocuk sahibi olur. Bunlardan Takvor Karagözyan (1867-1918) Berberyan Okulunda öğrenim gördükten sonra, kardeşi YetvartTa bir banka kurar. 1894'te Esayan Okulu Eğitim Komisyonu üyeliğine, 1895'te Beyoğlu Ermeni Kiliseleri Yönetim Kurulu veznedarlığına seçilir.

Yetvart Karagözyan (1870-1945) Robert Kolej'de öğrenimini tamamladıktan sonra sarraflığa atılır. Yüıüttüğü sosyal görevler arasında Yardım Komisyonu, Getronogan Okulu Vakıf Yönetim Kurulu üyelikleri sayılabilir. Galata'daki Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi Muganniler Heyetimin kuruculanndandır. Genel Meclis üyesi olarakgerek yönetimde, gerekse komisyonlarda görev alır. AGBU (Armenian General Benevolent Union) İstanbul şubesi başkanlığı ve Karagözyan vasiyetinin gerçekleşmesi ve yetimhanesinin kuruluş tarihinden itibaren okul kuruculuğu, Veraset Komisyonu ve vakk yönetiminde görev alır. Aram Karagözyan ise araştırma ve dilbilim üzerine makaleler yazar. Ailenin tüm bireylerinin ilgilendiği ticaretin yanında, sosyal etkinlik olarak da Kakayan Kız Yetimhanesi'nin yönetiminde görev alır.

Garabed Karagözyan. Sırpuhi Papazyan'la evlenerek Arşag ve Mihran adlı 2 çocuk sahibi olur. Robert Kolej'de öğrenim gören kardeşlerden Arşag, Sanasaryan Vakfı veznedarlığı, Cismani Meclis üyeliği, Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi Yönetim Kurulu yazmanlığı, AGBU Yönetim Kurulu başkanlığı görevlerinde bulunur. Mihran Karagözyan ise 14 yaşında yitirdiği oğlu Howard'in anısına 1922'de İstanbul'da "Howard Karagözyan Home'ü kurar. Bu kuruluş daha soma Fransa'ya taşmır. Mihran Karagözyan da AGBU Yönetim Kumlu veznedarlığı görevinde bulunur.

Karagözyan kardeşlerin en küçüğü olan Hovsep Ağa, Ağavni Antreasyan'la evlenerek 4 çocuk sahibi olur. Bunlardan Sarkis Karagözyan, Kalfayan Kız Yetimhanesine Yardım Komisyonu üyesi ve Karagözyan Yetimhanesi Yönetim Kurulu şeref üyeliği görevlerinde bulunur.

Nazaret, Garabet. Krikor, Hovsep ve Dikran Karagözyanlar, genç yaşta ölen kardeşleri Püzant'ın amsma, aile mirasından onun payı ile bir ticaret okulu kurmayı planlarlar. 1874'te başlayan bu çalışmalar için Patrik Hasköylü II. Nerses Varjabedyan'ın da yardırman üe gerekli tüm işlemler yürütülür. Taksim'deki eski Ermeni Mezarlığında bu iş için bir yer tahsis edilmesi konusunda izin alınır. Ancak Garabet ve hemen soma Nazaret Karagözyan'ın ölümü, okulun kuruluşunu geciktirir. Olay uzun süre sürüncemede kaldıktan soma, Dikran Karagözyan'm ölümü (1896) ile bir kez daha gündeme gelir. Avukat Hagop Hagopyan tarafmdan Patrik İstanbullu III. Madteos İzmirliyan'a bk vasiyetname sunulur. Bu Dikran Karagözyan'm sağlığında (1891) hazırladığı, fakat tümüyle gizli tuttuğu belge ile olay güncellik kazanır. Dikran Karagözyan kendi maddi varlığının üçte birini bir ticaret okulunun kuruluşu ve geleceği için vasiyet eder. Uzun görüşmeler sonunda ticaret okulu yerine bir yetimhane kurulmasına karar verilir.

Yedikule'deki Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi toprakları üzerinde veya Üsküdar'daki Balyan Vakfı'na ait topraklarda kurulması kararlaştırılan yetimhane, Surp Pırgiç Ermeni Hastanesinin yetimhanesinin bir devamı olacaktı.

Bu yönde yapılan çalışmaların başında gayrimenkullerin alımı gelir. Yetimhane binası için ise yıllar soma bugün Şişli İlçesi, Abide-i Hürriyet Caddesi no. 228/1'de bulunan ve bir hastane için inşa edilen bina satm alınır. 1913'te açılan Karagözyan Yetimhanesi, ailenin bırakmış olduğu en kalıcı eserdir. Aynı yıl Surp Pırgiç Ermeni Hastanesi Surp Hagop Yetimhanesinden getirilen 100'ü aşkın yetimle açılan okul, bu nedenle Surp Hagop Yetimhanesi'nin bir devamı olarak görülmektedir. Rus asıllı Doktor Pleskof tarafmdan hastane olarak yaptırılan bina, satm alındıktan soma Mimar Avedis ve Sarkis Pekmezyan tarafından okul binasına dönüştürülmüştür. 7 Eylül 1913'te eğitim ve öğretime başlayan, 29 Kasım 1913'te ise resmi açılış töreni yapılan Karagözyan Yetimhanesi, 80 ydı aşkın bir süredir hizmet vermektedir. Günümüzde anaokulu ve ilkokuldan müteşekkil Karagözyan Yetimhanesi, **1993-**1994 öğretim yılında toplam 124 öğrenci barındırmaktadır.

Dikran Karagözyan
Vağarşag Seropyan koleksiyonu

Bibi. T. Azadyan, *Huşamadyan Karagözyan Vorpanotzi* (Karagözyan Yetimhanesi Tarihçesi), İst., 1949; M. Ormanyan, *Azkabadum,* III, Kudüs, 1927.

VAĞARSAG SEROPYAN

KARAGÜMRÜK

Şehir surlannın batı kesimine yalan ve Edknekapı Beyazıt ana ekseninin güneyinde yer alan semt.

Hırka-i Şerif Camii'nden(->) başlayarak kuzeybatıda Mihrimah Sultan Külliyesi'nin(->) arasında ve Fatih Nişanca'sı ile güneyde Keçeciler Caddesi arasmdaki bölge, Karagümrük sayılmalıdır. Karagümrük Osmanlı İstanbul'unun, abideleri folkloru ve edebiyatı; memur, medreseli ve esnaftan oluşan ahalisi; İstanbul Türkçesinin en seçkin ağzının bu yörede konuşulmasıyla en eski ünlü semtlerdendir. Son 30 yılda kontrolsüz bir beton yapılaşma ile çehresi değişmiş: bu arada eski sakinlerinin önemlice kısmı başka semtlere göç etmişse de, her şeye rağmen çarşısı ve mahallenin atmosferiyle birçok semte nazaran eskiyi muhafaza edebilen nadir yerlerdendir.

Karagümrük adı, semte Edirnekapı'dan şehre girenlerin kontrolü için burada bir gümrük eminliğinin bulunmasından dolayı konmuş gibi görünüyorsa da, gerçekte İstanbul'un tarihi topografyası içinde bunu kesinlikle tespit etmek güçtür. Karagümrük, surların batı kıyısına yalan bir yerleşme olduğu halde, İstanbul'un kenar mahallelerinin özelliklerini taşımaz; aksine semtte, Fatih, Çarşamba, Aksaray ile aynı sınıf ahali kompozisyonu ve gelenekler görülürdü. Semt medreselere yakındı; bundan başka İstanbul'un suriçinde ve tören yolunun yanı başında yer alması, yani ana ulaşım yolunun kıyısında olması, semte hem iktisadi, hem de sosyal bakımdan hayat vermiştir. Fatih medreselerine bitişik olduğundan ulemanm ve ketebenin oturduğu, tarikat merkezi dergâh ve tekkelerin yer aldığı makbul bir mahalle olmuş; aynı zamanda Fatih ve Çarşamba gibi suriçi İstanbul'un yüksek bir tepesinde kurulduğundan havadar ve latif bir semt sayılmıştır. Nitekim, semtin çeşmelerinden ve hamamlarından başlayarak cami, türbe medrese ve tekkeleri, çarşısının çatıklığı da bunu göstermektedir.

Karagümrük semti, Mihrimah Sultan

Camii ve vakıflarıyla başlar. Tıpkı Üsküdar' da olduğu gibi, Mihrimah Sultan burada da şehre Avrupa tarafmdan gelen orduları, kervanları muhteşem bir abideyle karşılar. Mihrimah Sultan Camii'nden, birbirini izleyen Hacı Muhiddin, Yusuf Ağa sokakları ve Prof. Naci Şensoy Caddesi (eski Lökünciiler Sokağı) izlenerek Karagümrük Meydam'na gelinir. İlk başta herhangi bir semt meydanı gibi duran bu çarşı alanı, aslında eski İstanbul'un artık oldukça azalan karakteristik bir mahalle çarşısıdır. Karagümrük meydan çarşısı, etrafındaki sokak isimleri, esnafının davranışı ve halk ile cilan ilişkileri gözlendiğinde, bu hükme hak verdirir. Meydanın güneyinde, milli mimari devrinin eserlerinden olan ve İstanbul' da az görülen semt ilkokullarından biri, Mihrimah Sultan İlkokulu yer alır. Meydana açılan sokaklar, buradaki eski zanaat kollarının adını taşır; Yazmacı Hüsrev Sokağı, Tahtacılar Sokağı, Rendeciler Sokağı (marangozluğun bu semtte bir zamanlar yaygın olduğunu gösteriyor), Sütçü Murat Sokağı, İşkembeci Malik Sokağı, Lüleci Yekta Sokağı, Sahtiyancı Sokağı, Kepenekçi Numan Sokağı ve bir zamanlar var olan bir değirmene izafeten Harap Değirmen Sokağı bu bütünlükte yer alır. Karagümrük'ün güney kısmına geçildiğinde Keçeciler Meydanı, Keçeci Çeşmesi Sokağı ve Keçeci Piri Camii'nden oluşan bir mekânsal bütün görülür. Bu meslek dalı Osmanlı ordusunun stratejik bir ihtiyacını karşılamaktaydı. Buradan başka yerlerde de olduğu gibi istanbul'un bu kesiminde, kontrol altında bir mıntıkada bu zanaatın yapıldığı anlaşılmaktadır.

Karagümrük, camileri ve tekkeleri itibariyle de önemli bir semtti. Bunların etrafında oluşan doku, mahallenin sakinleri arasında bürokrat ve ulemanın da bulunmasının nedenidir. Bu sayede semt, eski istanbul kültürünün mayalandığı mihraklardan birini oluşturmuştur. Bu özelliği yakın zamanlara kadar gözlemek mümkündü.

Fetihten beri burada yoğun bir yerleştirme olduğu ve bazı devlet adamlarının burada cami ve çeşme gibi altyapısal tesisler kurarak bu yerleşmeyi teşvik ettiği de anlaşılmaktadır. II. Mehmed (Fatih) dönemi ihtisab ağalarından Muhtesib iskender'in yaptırdığı Kabakulak Mescidi de buradadır. Cami 1730'da yanmış ve 18. yy üslubunda tamir ettirilmiştir. Gene Fatih dönemi ulemasmdan Seyyid Mehmed Efendinin merkadi (857/1453), eski İstanbul mahallelerinde çokça rastlanan açık türbelerden biri olup, eski Ali Paşa (Atik Ali) Caddesi ve Kabakulak Sokağı köşesindedir. Karagümrük, fetihten soma yerleşme ve imar görmüş, bu imar 16. yy'da bütün Fatih mıntıkasında olduğu gibi devam etmiştir. Karagümrük çarşısının bir köşesinde yer alan Mesih Paşa Camii bk 16. yy eseridir(1588). Kuşkusuz Karagümrük semtinin hemen yanı başında yer alan Nişanca'daki 992/1584 tarihli Sinan'a atfedilen Nişancı Mehmed Paşa ve Mesih Mehmed Paşa camileri, semtin bu dönemdeki itibarım gösteren yapılardır.

Karagümrük'ün, Osmanlı döneminde tarikatlar açısından da önemli bir merkez olduğu biliniyor. En önemli dergâh Niyazî-i Mısrî Sokağı'ndaki, bugün restore edilen Celvetîye dergâhıdır (bak. Celvetîlik). Merkezi Üsküdar'da olan bu tarikatm suriçi istanbul'daki en önemli merkezi bu semtteydi. İstanbul'un önemli bir dini ziyaretgâhı da gene Karagümrük'tedir. En son haliyle 1851'de Abdülmecid'in (hd 1839-1861) yaptırdığı, Osmanlı rokoko tarzının en önde gelen örneklerinden Hırka-i Şerif Camii, Hz Muhammed'in Veysel Karanî'ye bıraktığı söylenen hırkasının muhafaza makamı olarak bugün de kalabalık bir ziyaretgâhdır. Çevrenin makbul bir yer olduğu, bugün de muhafaza edilebüen birkaç ahşap binadan bellidir. Bunlar son asır istanbul'unun ilginç ahşap konut örnekleridir.

Karagümrük Cumhuriyet dönemi edebiyatında Server Bedî'nin (Peyami Safa) *Cumbadan Rumbaya* adlı romanmda çizdiği fakir mahalle tipleriyle toplumumuzun dikkatini çekmiştir. Ancak eski Karagümrük, bu romanın cumba faslıyla pek uyum halinde değildi. Karagümrük ismi bir de son 40 yılın içinde parlayan ve sönen futbol takımıyla bütün Türkiye'de ünlenmiştir (bak. Karagümrük Spor Kulübü). Karagümrük semti değişen mimari dokusuna rağmen gerek halkı, gerekse gelenek kalıntılarıyla, eski istanbul'un izlerini en çok barındıran semtlerindendir.

BibL *İstanbul Şehir Rehberi;* A. Kuran, *Sinaritte Grand Master ofthe Ottoman Architecture,* İst., 1987; Öz. *istanbul Camileri,* I.

İLBER ORTAYLI

KARAGÜMRÜK MEDRESESİ

Fatih İlçesi'nde, Karagümrük'te Mesih Mehmed Paşa Camii'nin kuzeyinde, Küçük Değirmen ve Sütçü Murat sokakları arasında yer alıyordu. "Fetva Emini Medresesi" olarak da bilinir.

II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) fetva emini olan Hacı Nuri Efendi camiyi yeniletmiş, yanma da bir medrese yaptırmıştır. 1875'te hazırlanan İstanbul haritasında cami gösterilmiş, fakat medrese belirtilmemiştir. Buna dayanarak, 1875 ile Nuri Efendi'nin istka tarihi olan 1909 arasında yapıldığını tahmin ettiğimiz medresenin, 1914'teki tespit çalışmasında 13 odası, çamaşırhane, abdesthane, gusülhane ve yeterli büyüklükte bir avlusu olduğu belirlenmiştir. Sayüan mekânlar arasında dershane yer almamaktadır; medresenin dershanesi olmadığım, caminin bu amaçla kullanıldığını sanıyoruz. Konumu ve rutubetli olması dolayısıyla o tarihte (1914) öğrencilerin barınmasına uygun bulunmayan yapının duvarlan kagir, örtüsü ahşaptı. Doğudan, Sütçü Murat Sokağından girilen, düzgün olmayan dörtgen planlı avlunun güneybatı yönü cami ile sınırlanıyordu. Avlunun güneydoğu ve kuzeydoğu kenarlarında "L" oluşturan bir grup ve kuzeybatıda tek kol halinde hücreler sıralanıyor, kuzeydoğuda hücreler arasında bulunan dar bir geçitten helalara geçiliyordu.

1970lerde çekken fotoğraflarda medresenin dış duvarlarında kemerli üst pencereleri, avlu yönündeki ahşap direkli dar sundurması, kiremitle örtülü çatısı görülebümektedir. Harap bir durumda 1979'a kadar ayakta duran yapı, aynı yılın ağustos ayında bir yangın geçirmiş, geriye yalnızca kagir duvarları kalmıştı.

Medresenin enkazı kaldırıldıktan sonra, 1987'de arsası camiye katılmış; kuzeybatı tarafına cami görevlileri ve yatılı Kuran kursu öğrencileri için bodrumunda helalar bulunan üç katlı bir bina yapılmıştır. Zeminine dökme mozaik döşenen avluda, medreseden geriye yalnız bir çınar ağacı kalmıştır.

BibL Öz, *istanbul Camileri,* I, 83; Danişmend, *Kronoloji,* IV, 376-377; Kütükoğlu, *Darü'l-Hilafe, 113-115; Fatih Camileri,* 164.

ZEYNEP AHUNBAY

KARAGÜMRÜK SARNICI

Edirne Kapısı yakmında Bizans su haznesi ile kuzeyde Kasım Ağa Mescidi(->) arasında eski bir Bizans su sarnıcı bulunuyordu. Aetios Sarnıcı(->) olarak kabul edilen Çukurbostan'm kuzeyinde olan bu kapalı sarnıcın, aym bölgede olduğu bilinen büyük Petra Manastırina ait olduğu sanılır. Geçen yüzydda bazı Rum yazarları tarafından bu sarnıca yakıştırılan, Aspar (Skarlatos Bizantios), Aetios (X. A. Siderides), Bo-

Karagümrük Sarnıcı
Müller-Wiener, *Bildlexikon*

nos 0.1. Gedeon) adlarının inandırıcı olmadıkları kesin surette anlaşılmıştır.

Türk döneminde bir ara Cin Ali Köşkü Mahzeni olarak adlandırılan bu sarnıç, 953/1546 tarihli *İstanbul Vakıfları TahrirDefteri* 'ne göre, komşusu olan ve yine eski bir Bizans kalıntısından mescide çevrilen Kasım Ağa Mescidinin evkafı arasında anılır. Bu mescidin vakıf kayıtlarında, bu hayrata gelir sağlayan mülkler arasında bu eski sarnıç, "... Bodrum der nezd-i bağçe be-kurb-i mescid-i şerif..." olarak belirtilmiş ve yıllık gelirinin 1.200 akçe olduğuna da işaret edilmiştk. Böylece zaten içinde su olmayan sarnıcın kum olarak kullanıldığı anlaşılır.

İstanbul'un eski Bizans su tesislerine dair etraflı bir inceleme yapan Ph. Forchheimer ile J. Strzygowski'nin 1892'deki araştırmaları sırasında, bu sarnıcın Ermeni iplik bükücüler tarafmdan atölye olarak kullanıldığına işaret edilmiştir.

1919'da Salmatomruk Mahallesini kül eden büyük yangında bütün çevresi ile tahribe uğrayan sarnıç, uzun yıllar sahipsiz bir harabe halinde kalmış ve burada 1950' den sonra yeniden yapdaşma başladığında, kubbeleri delinerek çevrenin çöplüğü haline getirilmiştir. İçine çocukların düştüğü yolundaki şikâyetler üzerine de, toprak ve çöp doldurularak bütünüyle yok edilmiştir. Bugün Karagümrük Sarnıcı'ndan görülebilir hiçbir şey yoktur.

Sarnıç, dikdörtgen planlı içten 17,20x 29 m ölçüsünde bir tesis idi. Her bk dizide yedi destekten dört sıra halinde 28 sütun, kemerleri ve bunların üstlerindeki kırk tuğla kubbeyi taşıyordu.

Karagümrük Sarnıcımın istanbul arkeolojisi bakımından en ilgi çekici tarafını, içinde destekleyici olarak kullanılan malzemenin çeşitliliği idi. Burada daha eski yapılardan devşirilmiş, değişik boylardaki sütunlar kullanılmış ve bunlara yine devşirme değişik sütun başlıkları konulmuştur. Sütun gövdelerinin boylarının yeterli olmadığı yerlerde ise kaide olarak yine eski sütun başlıkları kullanılmıştı. Hattâ bazı yerlerde gövde çok kısa olduğundan üst üste devşirme bir çift başlık konulmuştu. Böylece Karagümrük Sarnıcı âdeta değişik üsluplarda bir Bizans sütun başlıkları müzesi görünümüne girmişti.

istanbul tarihi ve arkeolojisi bakımından son derecede önemli olan bu eski eser, bugün bütünüyle toprağa gömülmüş durumdadır. İleride içi temizlenerek, gerekli restorasyon işlemi gerçekleştirildikten sonra, değerini belirtecek bir fonksiyon verilmesi temenni edilir.

Bibi. Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri,* 407, no. 2376; C. Andreossy, *Constantinople et le Bosphore de Thrace pendant les annees 1812, 1813 et 1814....,* Paris, 1828, s. 454; Strzygowski-Forchheimer, *Byzantinischen Wasserbehälter,* 65, no. 65; E. Mambouıy, *Constantinople guide touristique,* İst., 1929, s. 182; Schneider, *Byzans,* 88; Janin, *Constantinople byzantine,* (1. bas.), s. 207; S. Eyice, "İstanbul'un Kaybolan Bazı Eski Eserleri", *TD,* XXVII (1973), 176-178; Müller-Wiener, *Bildlexikon,* 281, res. 318.

SEMAVİ EYİCE

KARAGÜMRÜK SPOR KULÜBÜ

1926'da adını taşıdığı semtin gençleri tarafından kırmızı-siyah renkler altında kuruldu. Futbol alanında faaliyet gösterdi. Eski bir Bizans açık sarnıcı (Aetios Sarnıcı) olan Çukurbostan'ı (bugünkü Vefa Stadı' mn bulunduğu alan) semt halkı elbirliği ile çalışıp futbol sahası haline getirdi. Bir süre gayri federe olarak faaliyet gösteren kulüp daha sonra resmen tescil olundu. 1938'de 2. küme şampiyonu olarak 1. kümeye yükselme hakkını elde ettiyse de Futbol Federasyonu'nun Vefa kulübü ile birleşmesi yolundaki karar üzerine faaliyetine son verdi. 1946'da yemden kurulan kulüp 5. amatör kümede oynamaya başladı. 1953'te 1. amatör kümeye yükseldi. 1954-1955 ve **1955-1956**'da 1. amatör küme şampiyonluğunu kazandı. 1957-1958 sezonu sonunda İstanbul 2. Profesyonel Liginde şampiyon oldu. 1958-1959 sezonu sonunda Türkiye 1. Ligi'ne yükseldi. Bu ligde elde ettiği en iyi derece 20 takınım katıldığı 1959-1960 sezonunda aldığı sekizinciliktir. Ancak mütevazı bir semtin kulübü oluşu nedeniyle büyük maddi problemlerle karşılaştı. 1962-1963 sezonu sonunda mafiaUi profesyonel lige düştü. 1982-1983 sezonunda 2. ligde grup şampiyonu olarak yemden **1.** lige yükseldi. Ancak 1983-1984' te lig sonuncusu olarak bk kez daha 2. lige, ardından da 3- lige düştü. 1993-1994 sezonunda 3. lig 7. grupta mücadele etmekteydi.

CEM ATABEYOĞLU

KARAKOL CEMİYETİ

Mütareke döneminde (1918-1922) kurulmuş gizli direniş örgütü. Karakol Grubu da denir.

Karakol Cemiyeti Talat Paşa'mn 2 Kasım 1918'de İstanbul'u terk etmeden önce Kara Kemal'e(->) verdiği talimat gereğince Kurmay Albay Kara Vasıf Bey, Halil Paşa (Kut), emekli yüzbaşı Baha Said Bey ve hekim Abdülhak Adnan Bey (Adıvar) tarafından **13** Kasım 1918'de kuruldu. Adını Kara Kemal ve Kara Vask beylerin lakaplarından alan cemiyetin merkezi Baha Said Beyin Babıâli Caddesi'ndeki Resne Fotoğrafhanesi'ndeki yazıhanesiydi.

Cemiyetin başlangıçtaki kuruluş gerekçesi, Ermeni komitacdarın saldırılarına maruz kalan ve İngilizler tarafından tutuklanma tehlikesi altında olan İttihadçdarın korunmasına yönelikti. Ama kısa bir süre sonra cemiyetin Müdafaa-i Hukuk doktrinine dayalı bir amaca ulaştığı anlaşılmaktadır.

Kuruluşun sekiz bölümde toplanmış olan ana faaliyetleri de cemiyetin amaçlarını ve kapsamına aldığı etkinlik alanlarını aydınlatmaktadır. Bunlar, 1. genel politika, haber alma, dış münasebetler; 2. propaganda ve cemiyet şubelerinin kurulması; 3- milli ordu ve muharebe çeteleri, teşkilatı, seferberlik ve harekât-ı harbiye; 4. kuvve-i umumiye, silah, cephane, malzeme bulmak ve hazırlamak; 5. maliye ve hesap işleri; 6. taşıma ve ulaştırma işleri; 7. haberleşme, irtibat kurma; 8. özlük, mahkeme ve ceza işleridk.

Karakol Cemiyeti İstanbul ile Anadolu arasında bağlantı kurmak için Kocaeli bölgesinde, daha önce Maltepe Atış Okulu müdürü olan Yenibahçeli Şükrü Bey (Oğuz) komutasında Anadolu Yakası Menzü Teşküatı de Üsküdar Şubesi ve Menzil Hattı'm kurmuş, 1 numaralı Topkapı Grubunu oluşturmuştur. Cemiyetin silahlı teşkilatı ise hamallar, kayıkçılar ve diğer esnaf kuruluşlarının işbirliği ile oluşturulmuştur.

Mustafa Kemal Paşanın Anadolu'da yürüttüğü çalışmalar sırasında, Erzurum Kongresinin hemen ertesinde Karakol Cemiyetinin nizamnamesi de talimatnameleri ordu birliklerine ulaşmaya başlamış ve bu durum mücadelenin iki başlılığa gideceği endişesini uyandırmıştır. İstanbul'daki İttihadcı-Itdafçı çekişmesinin Anadolu'ya yansımasından ve Avrupa kamuoyunun Anadolu hareketini Ittihadcdığın bir devamı gibi algılamasından endişe eden Mustafa Kemal Paşa, 12 Mart 1920 tarihli bir tamimle ordu kademeleri ile Müdafaa-i Hukuk örgütünü cemiyete karşı uyarmıştır.

Karakol Cemiyetinin mührü.
Nuri Akbayar arşivi

Karakol Cemiyeti İstanbul'dan Anadolu' ya silah kaçırarak, yüksek rütbeli subayları Anadolu'ya geçirerek, gönüllü göndererek ve para yardımlannda bulunarak Anadolu'daki hareketi desteklemiştir. İstanbul dan Anadolu'ya muhtelif tarihlerde 56.000 tüfek mekanizması, 320 makineli tüfek, 1.500 tüfek, 1 batarya top, 2.000 sandık cephane, 10.000 takım elbise, 100.000 gem, nal ve mıh, 15.000 matara ve 1.000 tona yakın miktarda çeşitli malzeme göndermiştir. Cemiyet, işgal kuvvetlerinin taciz edilmesi, şifre ve gizli belgelerin çalınarak Anadolu'ya gönderilmesi, cephaneliklerden silah ve mühimmat kaçırılması gibi faaliyetlerinin yanısıra, otorite boşluğu nedeniyle İstanbul çevresinde yaygınlaşan eşkıyalıkla da mücadele etmiştir. Cemiyet, Anadolu'ya yardım göndermek amacıyla Merdivenköy'deki Bektaşî Tekkesi ve Üsküdar Sultan Tepesi'ndeki Özbekler Tekkesi ile ilişki kurmuş, Anadolu'ya gidip gelenlerin bu tekkelerde kalmalarını sağlamıştır.

Karakol Cemiyeti, Milli Mücadele'ye bu büyük katkılarına rağmen Mustafa Kemal Paşa'mn buyruğu akma tamamen girmemiş-

tir. Cemiyet kumcularmdan Baha Said Bey' in, Heyet-i Temsiliye ve Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin bilgi ve izni olmadan Karakol Cemiyeti ve Uşak Kongresi Heyet-i İcraiyesi adına Kafkasya'da Bolşeviklerle görüşmeler yapması ve 11 Ocak **1920**'de bir anlaşma imzalamaya kalkışması Mustafa Kemal Paşa'nm Karakol Cemiyeti'nin lağvedilmesi kararına neden olmuştur.

Kapatılan Karakol Cemiyeti'nin yerine 23 Nisan 1920'de, tamamen Ankara'ya bağlı olmak üzere Müdafaa-i Milliye Teşkilatı ve Müsellah Milli Müdafaa Grubu (Mim Mim Gmbu) kumlmuştur. Karakol Cemiyeti üyeleri kapatma kararma direnmemiş ve Anadolu hareketini desteklemeye, bu harekette görev almaya devam etmişlerdir. Bibi. T. Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler,* İst., 1952, s. 520-523; F. Tevetoğlu, *Milli Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar,* Ankara, 1988, 3-50; E. J. Zürcher, *Milli Mücadelede İttihatçılık,* ist., 1987.

MEVLÜT OĞUZ

KARAKÖY

İstanbul'un Avrupa yakasında, Galata'nın Haliç ağzı ve Galata Köprüsü ayağı çevresinde yer alan, Beyoğlu ilçesi sınırları içindeki semt. Günümüzde, daha çok bir ulaşım kavşağı ve meydan olarak bilinir, iskeleler, duraklar, Tünel ağzı ve çeşitli işyerleriyle ticaret ve ulaşım gibi kentsel işlevlerin ağır bastığı bir semttir.

Karaköy'ün iskân tarihi Galata bölgesiyle birlikte düşünülmelidir, istanbul'daki ilk imar hareketlerini başlatan Roma İmparatoru I. Constantinus döneminde (324-337) bir kıyı köyü olduğu tahmin edilen Galata'nın, coğrafi konumu yüzünden surlarla korunmasına! İustinianos zamanmda (527-565) başlanmıştır. Sahile çok yakın bir yerde dar yolların kesişmesinden ve denizden ana girişin doğal olarak oluşturduğu kavşaktan köy içine giriş ve dağılım, daha sonraki meydanın habercisi olarak ilk bu dönemde belirmiştir. Rıhtım Caddesinde bulunan bugün Yeraltı Camii'nin olduğu mekânın, Bizans döneminde Haliç girişini kapatmak için gerildiği söylenen zincirin bir ucunun bağlandığı Galata Kulesi ve surlarının cephane bodrumu ya da sarnıcı olduğu sanılmaktadır (bak. Galata).

Bizans'ın yönetimi altında bulunan 14 bölgeden **13.**'sü olan Galata, 1204'te Latinlerin Konstantinopolis'i işgal etmelerinden sonra, ezeli rakipleri olan Cenevizlilere bırakdmış ve **1260**'lardan itibaren Cenevizliler^) buraya yerleşmeye başlamışlardır. Ancak ilk dönemlerinde sur yapmalarına izin verilmeyen Cenevizliler önce büyük sıra binalar, daha soma, 14. yy' m başından itibaren de kuvvetli surlarla şehri tahkim etmişlerdir. Bu dönemde şehrin ana giriş kapılarından biri olan kule ve kapısı inşa edilmiş; bu kapıya "Potta Chiara" veya "Kiarahori" denmiştk. Semtin Osmanlı dönemindeki ve bugünkü adının Kiarahori'nin Türkçede aldığı biçim olduğu tahmin edümektedir. Semtin adı konusundaki bir başka varsayım ise, Bizans döneminde Hasköy'den bugünkü Karaköy'e doğru uzanan bölgelerde Karai Musevilerinin yerleşmiş bulunduklarından ötürü bölgeye "Karai Köyü" dendiği ve bunun zamanla Karaköyü ve Karaköy'e dönüştüğü yolundadır (bak. Hasköy; Karaylar).

Sebah & Joaillier'in fotoğrafından bir kartpostalda yüzyıl başında Karaköy.
TETÎ V Arşivi

İstanbul'un fethinden soma, Galata bölgesinin bir uzantısı ve en önemli geçit noktalarından biri olmayı sürdüren Karaköy'de cami, mescit, hamam, tekke gibi binalar yapıldığı, bir bedestenin bulunduğu anlaşılmaktadır (bak. Galata Bedesteni).

Osmanlı döneminde de Galata Kulesi' nin altmda, Azapkapı'nın(->) doğusunda ve Haliç girişinde, limanın en önemli mevkiinde bulunan Karaköy, bugün de olduğu gibi, konut bölgesi olmaktan çok bir ticaret ve ulaşım bölgesi olarak limanın getirdiği çeşitli işlevleri yüMenmiştir. Bizans dönemi gibi Osmanlı döneminde de bölgenin özellikle Karaköy kesimi, meyhaneler, batakhaneler vb ile ünlüydü. Daha sonra, 19. yy'da İstanbul'un ilk barlan olan balozlar^) burada açılmıştır. 19. yy'm ikinci yarısına gelindiğinde semt, ulaşımın düğüm noktası olma özelliğim ve ticari işlevlerini korumakla birlikte, Levantenlerin Batılı yaşam biçiminin geliştiği Pera ve Galata'nın hemen altında, bu semtlerin âdeta bir geçit bölgesi olmuş; Karaköy'ün binalarına, dükkânlarına, bu yaşam biçiminin izleri ve havası sinmiştir. 20. yy'a doğru ve 20. yy'm ortalarına kadar Karaköy Iskelesi'nin ve daha doğuya doğru liman tesislerinin yer aldığı Galata Rıhtımı ve Rıhtım Caddesi boyunca restoranlar, birahaneler özenli mezeleriyle dikkati çeken mezecüer, şekercüer, emanetçiler (Emanetçi Sultan) vardı. Bunların bir bölümü yakın zamanlara kadar burada varlıklarını korumuşlardı.

Galata Köprüsü'nün uzantısı olan ve kuzeyde Necati Bey Caddesi'nin kestiği Karaköy Caddesi günümüzde bir karayolları otobüs, otomobü vb kavşağma dönüşmüşse de 1950, hattâ 1960'lara kadar limon kolonyalarıyla ünlü Hasan Ecza Deposundan Hacıbekir'e(->) ve Baylan'ın(->) Karaköy şubesine kadar birçok ünlü ve seçkin dükkânın sıralandığı bir yerdi. Bugün bu köklü kuruluşların hemen hiçbiri Karaköy'de bulunmamaktadır.

Karaköy Meydanı ve çevresinin yol ve sokak dokusu da, son 60 yılda büyük ölçüde değişmiş; meydanın batı kesiminde Tersane Caddesi'nin güneyinde Perşembepazarı'nm doğusunda kalan bölgedeki bina, han ve sokakların bir bölümü tümüyle ortadan kalkmıştır. Günümüzde Karaköy' de, yaya geçidinin kuzeybatı çıkışında yer alan Tünelin Karaköy kapısı; köprünün doğusunda Kadıköy vapurları iskelesi, biraz kerisinde Karaköy Deniz Otobüsleri İskelesi, Denizcilik Bankası binası, yolcu salonu vardır.

Karaköy Palas(->), Abed Han(->), Minerva Ham, eski Şirket-i Hayriye binası olan Denizcflik Bankası binası, çevrenin önemli sivü mimari örnekleridir.

Karaköy Meydanı

Karaköy Meydanı, bir taraftan Galata Köprüsü ve Karaköy İskelesi ile diğer taraftan Karaköy-Beyoğlu Tüneli ile olan bağlantısı sayesinde şehrin özellikle ticari, tarihi ve turistik bir kavşağıdır. Galata Köprüsü'nden Karaköy Meydam'na çıkışta, sağda (doğu-kuzeydoğu yönünde) rıhtıma paralel olarak giden 4 cadde vardır: Rıhtım Caddesi, Kemankeş Caddesi, Galata Mumhanesi Caddesi ve Necati Bey Caddesi. Necati Bey Caddesi eski tramvay yolunun geçtiği caddedir ve Kaba-

namı*'"»-,;

19601ı yıllarda Karaköy.
Ara Güler

taş'ta, Meclis-i Mebusan Caddesi adını alarak deniz kıyısı boyunca Boğaziçi'ne doğru gider. Meydandan kuzey istikametine uzanan Karaköy Caddesi, Yüksekkaldırım'da 3 yola ayrılır: Kemeraltı Caddesi, Yüksekkaldırım Yokuşu, Voyvoda Caddesi. Meydanın batı tarafından ise, Azapkapı Geçidi ile Aksaray, Kasımpaşa ve Taksim yönlerine ulaşılır.

Romalılar, Bizanslılar, Venedikliler, Cenevizliler ve Türkler zamanında büyük önem taşıyan Karaköy Meydanı bugün de İstanbul'un en önemli kilit noktalarından biridir.

Türkler döneminde Halic'in iki yakasının bağlantısı ilk olarak 1836'da Unkapanı ile Azapkapı arasmda inşa edilen köprü ile sağlanmış ise de, bu bağlantı Dolmabahçe Sarayı ile Babıâli arasındaki yolun kısaltılması için Karaköy ile Eminönü arasmda 1845'te inşa edilen bir ahşap köprü ile daha da kolaylaştırılmıştır. Bu köprünün dayanıklı olmaması, 1870-1871'de demirden bir yerusinin yapılmasını gündeme getirmiş; 1912'de bu köprü de sökülüp yakın zamana kadar kullanılan Galata Köprüsü kurulmuştur (bak. Galata köprüleri). Daha bu dönemlerden itibaren Karaköy Meydanının önemi ve trafiği artmış, fakat hâlâ dar yolların kesiştiği bir kavşak olmaktan öteye gidememiştir.

1864'te Altıncı Daire-i Belediye tarafından yıktırılan 2.800 m uzunluğundaki Galata surları, Galata ve Karaköy civarında 9.000 m^2 alanın açılmasına imkân vermiş ve Karaköy Meydanı da buradan nasibini almıştır.

Özellikle 1950'lerde meydan, deniz, kara ve yaya trafiğinin nüfus artışına bağlı olarak artması neticesinde, doğan ihtiyaca cevap vermek üzere çeşitli imar hareketlerine tekrar başlanmış; bu sırada bkçok yapı yıkılmıştır. Eski Cenyo, ünlü birahane Tokatlı, ünlü mezeci Yayla, postane, pastane, ayakkabıcı dükkânları, Mehmed Ali Paşa Hanı ve Yataklı Vagonlar Şirketinin bulunduğu han, yine ünlü İtalyan mimar Raimondo D'Aronco'nun yaptığı Karaköy Mescidi(->) olarak bilinen küçük cami hep bu dönemde yok olmuştur.

Yaya ve taşıt trafiğinin daha da artması nedeni üe meydan 1964'te yeni bir imar dönemi daha geçirmiş; bu sefer 63 kolon üstüne oturan, 2 dönümlük alanı kapsayan, içerisinde 23 dükkânın bulunduğu yayalara mahsus bir altgeçit yapılmış ve meydan daimi trafik akımına açılmıştır. Geçidin Necati Bey Caddesi'ne, Tünel'e ve Galata Köprüsü'nün iki ayrı yönüne çıkışları bulunmaktadır.

1977'de yeniden düzenlenen meydana ağaç ve süs bitkileri dikilmiş, park tipi lambalarla aydınlatılmıştır. Bu düzenlemede köprüden gelen araçlardan otobüs ve troleybüslerin Rıhtım Caddesi'nden, diğer araçların ise Karaköy Meydanından geçmesine izin verilmiştir. 1974'te inşa edilen katlı otopark Karaköy Meydam'nı doğal otopark olmaktan kurtarmıştır.

1912 tarihli Galata Köprüsü'nün dubalarının artık işlevini yerine getirememesi nedeni ile 1986'da hemen yanma yeni bir köprünün inşa edilmesine başlanmış, yeni köprü 1992'de faaliyete geçirilmiştir. Köprü üe birlikte Eminönü ve Karaköy meydanları ve 1964 tarihli Karaköy Altgeçidi'nin çıkış kapıları da yeniden düzenlenmiştir.

Karaköy Meydam'nm deniz ve kara ulaşımı ile İstanbul'un ticaret hayatına birkaç asırdır hizmet verdiği, civarında kumlan ve bugün de halen mevcut olan bankalardan, ticari teşekküüerden, liman ve gümrük depolanndan anlaşılmaktadır. Söz konusu işyerleri, 19. yy'ın ikinci yansmda başlayan kapitalist ilişkilerin ve Batılılaşmanın ürünü olarak ortaya çıkmış, çoğu yabancı mimarların eseri olan yapüardır. Bunlardan biri İtalyan mimar G. Mongeri'nin yaptığı Karaköy Palastır. Giriş katındaki pencerelerden birinin yanında mimarın ismi görülebilir. Ünlü Abed Han da bu sıradadır. Galata Köprüsünden Karaköy Meydam'na çıkışta, hemen sağda ikinci katının üstünde bulunan görkemli heykelleri ile dikkat çeken bina bugün Ziraat Bankası binası olarak kullanılmaktadır. İlgi çekici diğer bir yapı da Voyvoda Caddesi üe Yüksekkaldırım Sokağı'mn kesiştiği yerde 1911-1913 tarihli Minerva Ham'dır.

Bibi. S. İzzet, *L'histoiredeConstantinople,* İst., 1929; C. E. Arseven, *Eski Galata ve Binaları,* İst., 1329; R. Ziyaoğlu, *Yorumlu İstanbul Kütüğü,* İst., 1985; M. Belge, *İstanbul Gezi Rehberi,* İst., 1993.

MEHMET YENEN

KARAKÖY KÖPRÜSÜ

bak. GALATA KÖPRÜLERİ

KARAKÖY MESCİDİ

Beyoğlu İlçesi'nde, Karaköy'de, meydanın doğusunda Halil Ağa ve Kemankeş sokaklarının arasında kalan yapı adasının meydana bakan kesiminde bulunan fevkani bir küçük mescitti. İstanbul'un kentsel strüktürünü değiştiren ve döneminde "Yıldırım Yıkma Harekâtı" olarak adlandırılmış olan büyük istimlak ve yıkım operasyonu sırasında 1958'de yıktırıldı.

Mescidin yerinde II. Mehmed (Fatih) döneminde (1451-1481) yapılmış bir tekke bulunmakta idi. Tekke, önce camiye çevrilmiş ve harap olduğu için daha sonra Merzifonlu Kara Mustafa Paşa tarafından fevkani bir cami olarak yeniden yaptırılmıştı. Merzifonlu Vakfina bağlı olan bu cami, harap olduğundan ve altındaki

Karaköy'ün denizden görünümü. *Tahsin Aydoğmuş, 1994*

yine vakfa ait dükkânların da onarımı gerektiğinden, yıkılıp yeniden yapılmasına karar verilmiş ve yeni mescit tanınmış İtalyan mimar Raimondo D'Aronco(->) tarafından tasarlanıp uygulanmıştır. Caminin yapımının, olasılıkla, parasal nedenlerle oldukça uzun sürdüğü arşiv kayıtlarından anlaşdmaktadır. Örneğin, inşaatta yapılan değişiklik ve eklemelerle ilgili olarak 19 Recep 1326/18 Ağustos 1908 tarihli bir sadaret yazısı vardır.

Udine Kent Müzesi'nde (Musei Civici) mescide ait bazıları imzalı çok sayıda çizim ve desen bulunmaktadır. Mescit, plam ve kitlesiyle Udine'deki çizimlere uygun olarak inşa edilmiş görünmektedir. Yalnızca cephe bezemeleri özgün çizimlerinden farklıdır.

Merzkonlu Mescidi, altmda iki dükkân katı bulunan fevkani bir yapı olarak üginç bir parselasyon planına sahipti. Vakıflar Genel Müdürlüğü arşivindeki dosyasında Halil Ağa Sokağı'ndaki girişinin yer aldığı 11 no'lu küçük parsel dışında yalnızca yapının taşıyıcı sisteminin oturduğu birer kolon ölçüsünde beş minik parsel, mescide ait görünmektedir.

Mescide Halil Ağa Sokağı'ndan girilmekte ve "L" biçiminde bir merdivenle ulaşkmakta idi. Mescit, üçüncü katta yaklaşık 10x13 m boyutunda bir alana oturmaktaydı. Küçük bir son cemaat yerinden sonra ulaşılan cami mekânı sekizgen planlı ve küçük bir kubbeyle örtülü idi. Hiçbir iç görünüş çizimi veya fotoğrafı bulunamamış olan caminin mihrap ve minber çizimleri vardır. Art nouveau(->) üslubunda floral motiflerle bezeli bu öğelerin dışında duvar yüzeylerinin ve kubbenin bezemesi konusunda belge yoktur.

Mescidin sekizgen kitlesi, ikinci kat dükkânlarının bitimini kade eden geniş bir dairesel saçaktan sonra yükselmektedir. Böylece caminin oturduğu zemin, hem daha genişletilmiş, hem de alttaki dükkânlardan bir ayrılma sağlanmıştır. 4 cm kalınlığında cüak mermer kaplı ve köşeleri yaldızlı bronzla kaplı sekizgen kitlenin her yüzünde üçlü bir pencere grubu vardır. Ortada dar ve yüksek, iki yanında birer küçük pencere, sekizgen kitlenin yüzeylerinde "T" biçimli açıklıklar oluşturmaktadır. Pencere üçlülerinin üstünde floral motifli mermer oyma bir bezeme kuşağı yer almaktadır. Cami kitlesi geniş sekizgen bir saçakla çevrilmekte ve üstteki kubbeye sekizgenin köşegenleri üzerindeki öğelerle bağlanmaktadır.

Udine Müzesi'ndeki çizimlerde, pencereler sekizgenin köşelerindedir ve aralarında duvar yüzeyine ters "T" biçiminde yerleştirümiş bezeme alanları vardır. Uygulamada bunun değiştirildiği, daha az bezemeli ve sade bir cephe düzeninin gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır.

Minare, mescidin batı köşesinde, arsanın öne doğru çıktığı noktada yer almakta ve böylece vurgulayıcı bir konum edinmektedk. Sekizgen planlı gövdesi üzerinde basamaklı düzende yerleştirilmiş dar ve yüksek pencereler vardır. Sekizgen planlı şerefesi oldukça iridir ve sekizgenin ayrıtlarını vurgulayan üçgen dikmelerle belirtilmiştir.

Mescit bu görünümü ile art nouveau mimarlığının daha çok Jugendstil ekolünün tasarımlarına yakın durmaktadır. Dar ve yüksek pencereleri, üçlü yerleştirimi, sadeleştirilmiş cepheleri ve geometrik aksamı ise çok tanınmış İskoçyalı mimar Mackintoshün çizgilerini anımsatmaktadır. Karaköy Mescidi, hem yerel ve geleneksel şemaları kullanan hem de geniş referansları olan bir tasarım olarak İstanbul mimarlığını zengileştiren bir uygulama idi.

R. D'Aronco, Osmanlı mimarlığında ticaret bölgesinde veya hanlar içinde kullanılagelen sekizgen planlı fevkani cami modelini seçerek büyükçe bir kavşak alanına açkan bir köşeyi eüdli bir plastikle değerlendirmiştir. Yapı adasının meydana açılan ucunun caminin sekizgen kitlesiyle bitirilmesi ve yine sekizgen planlı minaresinin en öne getirilişi ve ikinci kattaki dükkânların Kemankeş Sokağı köşesinde dairesel konsollarla öne çıkışı, son derece ustalıklı çözümlerdir. Yapıların plastik potansiyelinin altını çizen bu tasarım, küçük boyutuna karşın D'Aronco'nun İstanbul'daki en başarılı ve çok tanınmış çalışmalarından biridir. Mescidin Karaköy Meydanı'na bakışı o denli başarılıdır ki, döneminin tüm fotoğrafları bu yapıyı içeren bir kadraj gösterirler. Çok sayıda kartpostalı yayımlanmıştır.

Bu düzeyde bir yapının, meydan düzenlenirken hiç özen gösterilmeden yıkılışı, üstelik yerinin yeni meydan düzeninde kullamlmayışı, kullanılmasının gerekme - yişi ve boşa gitmiş bir aceleciliğe kurban oluşu gerçek bir şanssızlıktır, istimlak ve yıkım için 1958'deki yazışmalar, yıkımın, mescidin o tarihte pek çok yapı gibi tescilli olmayışından, mimari karakterinin yeterince vurgulanmayışından ve koruma kurullarının işlevsizleştirilmiş olmasından kaynaklandığını ortaya koymaktadır. İlgisizlik ve yeterince sorumlu davranmayış, yıkım sonrasında da devam etmiş, Kınalıada'da yemden kurulmak üzere bütün taşları numaralanarak sökülmüş olan mescit, iki parçası dışmda tümüyle kaybolmuştur. Halı ve seccadeleri çalınmış, çok değerli cilan avizesi teberrükat memurluğundaki yazışmalardan sonra bir daha görülmemiş, mihrap ve minberinin Mercan'daki Atik İbrahim Paşa Camii'ne monte edildiği söylenmişse de bunun doğru olmadığı anlaşılmıştır. Mescit, günümüzde "Kaybolan Cami" olarak anılmaktadır.

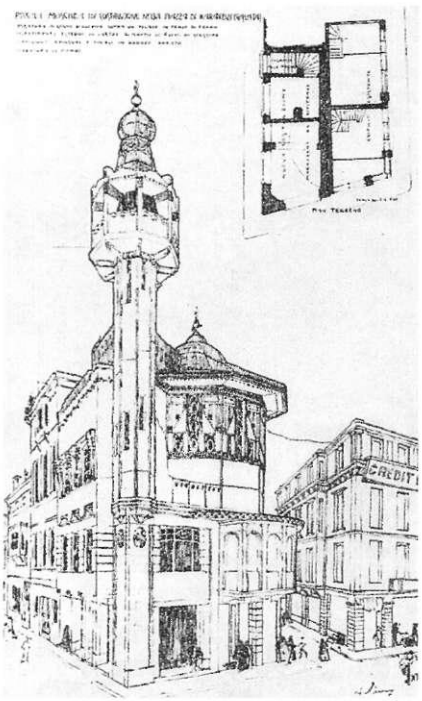

1958'de yıktırılan Karaköy Mescidi ve çevresi (solda) ile mescidin D'Aronco tarafından yapılan çizimi. *Ara Güler (sol), Afife Batur arşivi*

Bibi. A. Batur, "Les euvres de Raimondo D'Aronco a istanbul", *Atti del Congresso Internazionale di Studi su Raimondo D Aronco e il suo tempo,* Udine, 1982, s. 118-134; Comune di Udine. *DAronco Architetto,* Milano, 1982, s. 166-16": V. Freni-C. Varnier, *Raimondo DAronco, l'opera completa,* Padova, 1983, s. 153-154; Z. Nayir, "Raimondo D'Aronco and Ottoman Revivalism", *Atti del Congresso Internazionale di Studi su Raimondo D'Aronco e il suo tempo,* Udine, 1982, s. 144; M. Nicoletti, *D'Aronco e l'architettura liberty,* Roma-Bari. 1982, s. 143.

AFİFE BATUR

KARAKÖY PALAS

Beyoğlu İlçesi'nde, Karaköy'de, Yeni Galata Köprüsü'nün yanı başında Kemeraltı Caddesi üzerindedir.

1920'de İtalyan mimar Guilio Mongeri tarafından yapdmıştır. Vedat ve Kemaleddin beyler de yapım çalışmalanna katılan mimarlardandır.

Karaköy Palas orijinalinde, dört katlı olarak tasarlanmış ve beşinci kat sonradan ilave edilmiştir. Yapı üç kapı ile caddeye açılır. Dikdörtgen silmeler içine alınmış kapıların aralarında oldukça büyük boyutlu pencereler vardır. Kapı ve pencere üzerlerinde yer alan diş kesimi bezemesinin de kullanıldığı yüksek, siimeli kemerler giriş katının önemini vurgulayıcı unsurlardır. Bu kemerlerin iç yüzleri oval geçmelerle oluşmuş bezeme ile dantel gibi işlenmiştir. Yapı, birçok Bizans öğesi taşımakta ise de Osmanlı ve Selçuklu sanatlarını bilen mimar, kat araları konsollarında ve kemer aralarındaki kabaralarda bu sanatlardan öğeler kullanmıştır. Kat aralarındaki konsolların dışa çıkıntılar yapması Türk evlerindeki konsolları çağrıştıran bir öğedir.

Yapının solundaki kapı ve kapının üzeri çok ayncalıklı bir düzendedir. Kapının üzerinde diğerlerinin aynı olan bir kemer mevcutsa da kemer bitiminin iki yanında pembe renkli mermerden dikdörtgen panolar vardır. Kapınm iki yanındaki başlıklar da dikdörtgen kesitli parçaların tekrarı ile oluşmuştur. Bu kapınm üzerindeki iki kat dışa doğru yarım yuvarlak çıkıntı yapar. Üçüncü kat da yarım yuvarlak çıkıntılı olup bir balkon şeklinde düzenlenmiştir.

Yapının diğer kapılanmn iki yanındaki pilastrlar üzerine oturan başlıklar çıkıntılıdır ve ortalarında küçük kabaralar bulunur. Bu pilastrlarm devamındaki dördüncü katın bitimine rastlayan başlıklar da aynı tarzda fakat kademeli ve çift volütlüdür. En üst katta ise farklı bir düzen hâkimdir. Bu kat porfir sütunlar ve panolar arasına alınmış çift dikdörtgen pencereler ile dışa açılır. Yapı kademeli bir saçakla sonlanır. Saçak konsollar üzerine oturtulmuş şekildedir.

Bibi. H. Öztürk, "Mimar Mongeri ve Türkiye'deki Yapıları", *TAÇ,* D76 (1987), s. 33-38.

ESRA GÜZEL ERDOĞAN

KARAMANLILAR

Karamanlılar olarak tanınan Türkofon Ortodoks Hıristiyan Rumlar, Anadolu'da yüzyıllar boyu yaşamışlardır. Karamanlı deyimi dar anlamıyla Karaman yöresinde yaşamış olanları kapsar. Karamanlılar 1924'te Lozan Antlaşması çerçevesinde gerçekleştirilen mübadele sonucu Yunanistan'a göç etmişlerdir.

Karamanlıların dilleri Osmanlıca, Antik Yunanca ve Rumcamn bk karışımıydı. Yazıda ise Grek akabesini kullanırlardı. 15-18. yy'lar arası yazdan Karamanlıca elyazması eserler ve 1718'den sonra basılan Karamanlıca kitapların tümü Ortodoks din kitaplarıdır. 19. yy'da basılan ve sayısı 500'ü aşan Karamanlıca kitapların arasında ise dini eserlerin yanısıra, tarih, roman ve hikâye kitapları da yer alır.

İstanbul'un fethinden soma şehrin insan gücünü artırmak amacıyla uygulanan zorunlu iskân sonucu İstanbul'a getirilen Karamanldar, öncelikle Yedikule'ye yerleştirildiler. 1551'de İstanbul'a gelen gezgin Nicolas de Nicolay, Karamanlıların Yedikule yakınında büyük bir mahallede oturduklarını, geçimlerini ticaret ve zanaatla sağladıklarım, özellikle kuyumculuk ve işlemecilikte çok yetenekli olduklarını belirtir. Dükkânlarının Kapalıçarşı yakınında olduğunu yazar. Ona göre Karamanlı kadmlar diğer Rum kadınları gibi hamama gitme ve kilise ziyareti dışmda sokağa nadken çıkarlar. Evlerinde nakış işlerler. Bu işlemeler Kapalıçarşı'da ve pazarlarda satılır. Dar gelirli Karamanlı kadınlar geçimlerini sokaklarda yumurta, püiç, peynir ve sebze satarak kazanırlar. Karamanlılar aynı dinden oldukları için Rum-Ortodoks patriğine tabidirler. Eremya Çelebi Kömürciyan da 17. yy'da Karamankların Yedikule'de suriçinde oturduklarını belirtir. "Bunlar Rum oldukları halde Rumca bilmezler ve Türkçe konuşurlar" diye yazar.

Nicolas de Nicolay'm **16.** yy'a ait Karamanlı kadm tiplemesi.
Galeri Alfa

Süreç içinde Karamanldar Yedikule'den Fener, Cibali, Tahtakale, Kumkapı semtlerine ve Rumların yaşadığı diğer mahallelere dağılıp yerleştiler. Karamanlıların büyük çoğunluğu istanbul'da ticaretle uğraşırlardı. Niğde'nin Kurdonos Köyü'nden gelenler sabun tüccarı, Aravan'dan gelenler kuruyemişçi, Uluağaç'tan gelenler kabzımal, Niğde'den gelenler zahireci ve peynirci, Fertek'ten gelenler beratlı şarapçı idiler; Ürgüp'ün Sinasos Köyü'nden gelenler havyar ve tuzlu balık ticareti, Kayserililer pastırma ve sucuk ticaretiyle uğraşırlardı. Dükkânları Eminönü'nde ve Galata'daydı.

İstanbul'daki Karamanlılar, Tanzimat'tan sonra kurdukları yardımsever dernekler kanalıyla köylerinin kalkınması için kayda değer çabalar harcamışlardır.

Bibi. N. de Nicolay, *Les navigation, pérégrinations et voyages, fait en la Turquie,* Anvers, 1576; Kömürciyan, *Istanbul Tarihi;* N. Apostalidis, "Anılar", (yayımlanmamış monografi), Vosporis Arşivi, Atina.

SULA BOZIS

Karaköy Palas
Yavuz Çelenk, 1994

KARAMÜRSEL ARABA VAPURU

1956'da Camialtı Tersanesi'nde buharlı ve baştan-kıçtan çarklı araba vapuru olarak inşa edildi. Planı gemi inşa mühendisi Ata Nutku tarafından çizilmişti. 957 groston-

luktu, 50 otomobil alıyordu. Uzunluğu 67,8 m, genişliği **16** m, sukesimi 3,75 m idi. 1911 yapımı Basra ile Bağdat adlı şehir hattı vapurlarından çıkarılmış olan 1904 yapımı, her biri 1.000 beygirgücünde 2 adet tripil buhar makinesine karşılık, mazotla ısınan yeni bir kazan yerleştirildi. İkisi başında, ikisi kıçında dört çarkı vardı. 10 yıl kadar kullanıldıktan sonra kadro dışı bırakıldı.

Günümüzde Karamürsel adlı başka bir araba vapuru daha hizmet vermektedir. Bu Karamürsel araba vapuru, 1986'da Pendik Tersanesi'nde motorlu araba vapuru olarak inşa edildi. 1.595 grostonluktur. 112 otomobil almaktadır. Uzunluğu 80,7 m, genişliği 22 m, sukesimi 3,9 m'dir. Her biri 1.200 beygirgücünde 2 adet dizel motoru vardır. Çift uskurlu olup, saatte 12 mil hız yapmaktadır.

ESER TUTEL

Karanlık Bent
Kâzim Çeçen

KARANLIK BENT

Belgrad Ormanı'nda Taşlı Dere, Bataklı Dere, Ihlamur Deresi ve Kızlarağası Deresi'nin birleştiği Topuz Deresi'nin üzerinde olup Kırkçeşme isale hattı bentlerinin en eskisidir. Bu bende Kömürcü Bendi ve II. Osman Bendi de denir. 1620'de II. Osman (hd 1618-1622) tarafından yaptırılarak hizmete girmiştir.

Karanlık Bent'in 2,5 km mansap tarafında bulunan Büyük Bent'in(->) 1723-1724'te III. Ahmed (hd 1703-1730) tarafından yaptırıldığı, üzerindeki kitabeden anlaşılmaktadır. Büyük Bent'in yerinde 4. yy'da Roma döneminde yapılmış bir bendin bulunduğuna dair çeşitli bilgiler vardır. Şemseddin Sami *Kamusu 'l-a* Yam'da Büyük Bent'in yerinde Roma İmparatoru Valens (hd 364-379) tarafından yaptırılan bendin, 1554-1563 arasında I. Süleyman (Kanuni) (hd 1520-**1566)** tarafından yaptırılan Kırkçeşme ve Kâğıthane Suyu tesislerinin inşası sırasında tamir edildiğini yazar. Ancak Valens tarafından yapıldığı bilinen Bozdoğan Kemeri'nin(-0 üst seviyesi, Kırkçeşme isale galerisinden 26-27 m daha yüksekte olduğundan, Belgrad Ormanı'ndan gelen isale hattının, O. K. Dalman'ın da iddia ettiği gibi, I. Theodosius (hd 379-395) tarafından yaptınlmış olması ihtimali fazladır.

Karanlık Bent'in, bent yapmaya daha uygun bir yer olan Büyük Bent'in yerinde yapılmayıp onun 2,5 km kadar memba tarafında inşa edilmiş olması, su ölçme tertibatının bulunmaması, belgelerdeki kayıtları yani Büyük Bent'in yerinde daha önce bir bendin bulunduğunu kanıtlar.

Karanlık Bent doğrusal eksenli kagir ağırlık barajı tipindedir. İki sahil arasındaki kret uzunluğu 64,50 m, mansap tarafındaki dere tabanından taş korkuluğun üstüne kadar olan yüksekliği 8,60 m, memba tarafından ise 7,60 m'dir. Bendin, zemin seviyesindeki taban genişliği 9,70 m'dir. Bu durum baraj gölünün, aradan geçen 370 yılda yalnız 1 m kadar dolduğunu gösterir. Kret genişliği dar yerlerde 5,20 m, geniş yerlerde 7,40 m'dir. Mansap tarafı aşağı doğru genişler ve dar bölümlerde eğim yüzde 11, geniş bölümlerde yüzde 15'tir. Daha fazla su toplamak amacıyla su tarafında kademeli bir yükseltme yapılmıştır. Sağ sahilde 2,10 m genişliğinde, sabit eşikli bir dolu savak vardır. Eşik, memba korkuluğundan 0,60 m aşağıdadır. Dip savak ile sulama borusu aynıdır. Birinde 250 mm diğerinde 200 mm çapındaki borular üzerine konan vanalar vasıtasıyla su alınır.

Osmanlılarda bütün önemli yapılar üzerinde kitabeler bulunmasına mukabil bu bentte hiçbir yazı veya kitabeye rastlanmamıştır. Kitabesi kırılmış veya düşerek kaybolmuş olabilir. Aynca bütün bentlerde alınan suyun debisinin ölçülmesi için ölçme sandığı üzerine konmuş lüleler bulunmasına mukabil, bu bentte debi ölçme tertibatı yoktur.

Bibi. Nirven, *İstanbul Sulan,* 184-185; Nazım, *İstanbul Vilayeti Şehremaneti'ne Evkaftan Devrolunan Sular,* İst., 1341, s. 4; Çeçen, *Su Tesisleri,* 81-84; Çeçen, *Kırkçeşme, \52-15i;* O. K. Dalman, *Der Valens Aquädukt in Konstantinopol,* Bamberg, 1933.

KAZIM ÇEÇEN

KARANLIK MESCİT

bak. HACI MİMİ MESCİDİ

KARANTİNA

Çiçek, kolera, veba, sarıhumma, karahumma (tifo), racihumma ve humma (sıtma) gibi bulaşıcı ve salgın hastalıklardan birinin görüldüğü bir taşıma aracında yolculuk yapan veya bu hastalıklardan birinin salgın olduğu bir ülkeden gelen yolcu ve eşyaların girmek istedikleri ülkenin halkıyla temas etmeden önce belirli bir yerde veya gemilerinde geçirmek zorunda oldukları tecrit süresi ile uygulanan önlemlerin tümü karantina kapsamına girer.

Karantina İstanbul'da ilk kez 1831'de baş gösteren kolera salgını nedeniyle gündeme gelmiştir. Galata Nazın Sârim Bey'in, İstanbul'da bulunan dost devletlerin sefaret tercümanlarıyla yaptığı toplantıda; Karadeniz'den gelenler için İstinye ve Liman-ı Kebir'de (Boğaz'dan Karadeniz'e çıkarken Rumeli Feneri işaret istasyonunun yanındaki koy) karantina uygulanması kararlaştırılmıştır.

1837'de karantina için bir meclis toplanmış ve karantinanın idari yönü yanında dini yönü de olduğu ifade edilerek önce fetva istenmesi, bundan sonra da, Akdeniz, Karadeniz ve Boğazların uygun yerleri ile

Karaköy'deki Karantina İdaresi binası.
Banu Kutun/Obscura. 1994

Rumeli ve Anadolu'daki liman ve ticaret merkezlerine karantina usulünün konması gerektiği, padişaha arz edilmiştir. Şeyhülislam Mekkizade Mustafa Asım Efendi'den alman karantinanın şeriata uygun olduğu yolundaki fetvadan sonra, II. Mahmud yerinde bulduğu bu önerilerin gerçekleştirilmesi için Abdülhak Molla(->), Mehmed Esad Efendi, Selim Sâtı Paşa ve Fransız Dr. M. Bulard'ı görevlendirmiştir.

Eylül 1837'de Meclis-i Tahaffuz (Karantina Meclisi) kurularak göreve başlamıştır. Bu mecliste Meclis-i Tahaffuz-ı Ulâ (Yüksek Karantina Meclisi) ve Meclis-i Tahaffuz-ı Sâni (Yüksek Karantina Meclisi Bürosu) olmak üzere iki meclis görev yapmaktaydı. Meclis-i Tahaffuz-ı Ulâ sonraları Meclis-i Umûr-ı Sıhhiye adını alan Karantina Meclisi'nin, Meclis-i Tahaffuz-ı Sâni de bugünkü sağlık teşkilatının çekirdekleridir.

Abdülhak Molla başkanlığında kurulan Meclis-i Tahaffuz-ı Ulâ'da, dini işlerle Esad Efendi, askeri işlerle önceleri Selim Paşa, ondan soma da Namık Paşa ilgilenmiştir. Meclisin ayrıca, biri asayiş ve düzeni, diğeri de ticaret ve yabancılarla ilişkileri üstlenen iki üyesi daha vardı.

Mayıs 1838'de kadı ve naiplere gönderilen bir emirde karantina usulünün uygulanmaya başlandığı ve istanbul'un sıhhi kordona alındığı büdirilmiştir. Aynı yıl Galata'da bulunan eski gümrük binasındaki kasır onarılıp yenilenerek karantina nazırına tahsis edilmiştir. Kurşunlu Mahzen önüne çektirilmiş olan kapak gemisi de tahaffuzhane olarak kullanılmaya başlanmıştır. Fenerbahçe Karantina Müdürü Mehmed Efendi, tabiplik ve tercümanlık da uhdesinde bulunmak üzere ilave olarak kapak gemisi müdürlüğü ile görevlendirilmiştir. Akdeniz ve Karadeniz yönünden İstanbul'a gelen gemi ve yolculara tahaffuz usulü uygulamak için ihtiyacı olan personel de verilmiştir. Bu sıralar bostan mevsimi olduğundan Haliç ve İstanbul sahillerine gidip gelen bostan kayıklarının yükleriyle kapak gemisine gelip tütsülenmeleri mecburiyeti vardı. Bir kolaylık olmak üzere bu kayıkların Yenikapı'da tütsülenmeleri kararlaştırılmış ve Yenikapı'ya bir memur ve bir de tütsü dolabı gönderilmiştir. Ancak İstanbul'a gelenlerin sayısındaki artış nedeniyle Galata'daki binanın yetersiz kalması üzerine hastaların bir bölümü Fenerbahçe'de kurulan çadırlarda karantina altına alınmaya başlanmıştır. Fakat bu kere de seyir yeri olan Fenerbahçe'de hastaların halkla teması önlenememiş ve bir karantinahaneye ihtiyaç duyulmuştur. Galata'daki bina daha sonra rıhtım şirketi tarafından yıktırılarak yerine bugün Sahil Sıhhiye Merkezi olarak kullanılan bina yaptırılmıştır.

Karantina Meclisi, 10 Haziran 1839'da Mustafa Hkzı Paşa başkanlığında toplanarak İstanbul'a denizyoluyla gelenler için bir nizamname hazırlamıştır. Bu toplantıya Karantina Meclisi üyeleri Dr. Minas, Dr. Mac Carthy, Dr. Neuner, Dr. Bernard, Dr. Marchand ve Dr. Franceschi, delege olarak da A. Pezzoni, E. de Cadalvene, Antoine de Raab, E. Bosgiovich ve J. Bosgiovech katılmışlardır. Bu nizamname Ue, İstanbul'a gelen her geminin bir sağlık patentine sahip olması ve bunu kontrol Ue görevli sağlık memumna teslim etmesi şartı getkilmiştir. Gemilerin karantina sürelerim Kuleli Karantinahanesi önüne geldikleri günden itibaren başlatan nizamname, henüz gemileri çekecek römorkörler bulunmadığından Fenerbahçe'de bekletilmelerini hükme bağlamıştır. Ek madde ile de üç ay içinde Fenerbahçe'de kagir bir karantinahane inşa edilmesi önerilmiştir. Ancak bu öneri yerine getirilememiş ve o tarihlerde boş olan Kuleli Kışlası 1838 sonlarında, Karantina Nazırı Hıfzı Paşa tarafmdan tamir ettirilmiş ve bu tarihten sonra burası, gemilerin kontrol edildiği, yolcuların karantinada bekletildiği ve hastalarm tedavi edildiği bir tahaffuzhane olarak kullanılmıştır. Kışla, aym zamanda sıhhiye memurlan için idarehane ve karantina hizmetinde çalışan sıhhiye personelinin yetiştirildiği bir okul olmuştur. 4 yıl bu şekkde hizmet vermiş, 1842'de süvari alaylarının seferden dönmesi üzerine boşaltılmış ve tahaffuzhane Anadolukavağı'na taşınmıştır.

Ocak 1840'ta, Hariciye Nazırı Mustafa Reşid Paşanın önerisi üzerine Almanya, İngiltere, Avusturya, İspanya, İsveç, Norveç, Rusya, Fransa, Hollanda, Belçika, İtalya, Yunanistan, İran ve Amerika da delege yollamış, böylece Yüksek Karantina Meclisi uluslararası bir nitelik kazanmıştır.

1840'ta, Lebib Efendi'nin nazırlığı sırasında Anadolu ve Rumeli'de de birer Meclis-i Tahaffuz kurulduğundan Istanbul'dakine Meclis-i Tahaffuz-ı Alî (Yüksek Karantina Meclisi-Conseil seperieur de Sante) adı verilmiştir.

Veba, sarıhumma ve kolera ile mücadele yöntemlerini tartışmak üzere 1851'de düzenlenen I. Paris Konferansı'na Osmanlı İmparatorluğu, Paris Konsolosu M. Halgin ve Sıhhiye Müfettiş-i Umumisi Bartoletti Efendi ile katılmıştır. Bartoletti Efendi 48 toplantı yapan bu konferansta aktk bir rol oynamış ve onun çalışmaları sayesinde Avrupalıların, imparatorluğun sağlık durumu hakkındaki yanlış düşünceleri değişmiş ve karantina konusunda Osmanlı Devleti aleyhine alınan kararlar kaldırılmıştır.

13 Şubat-26 Eylül 1866 arasmda Avrupa'yı koleraya karşı korumak amacıyla Fransa'nın tekltfi üzerine İstanbul'da Uluslararası Sağlık Konferansı toplanmıştır. 17 ülkenin katkdığı bu konferansta bilimsel karantinanın esasları tespit edilmiştir. Ertesi sene 1867'de Meclis-i Tahaffuz tarafından hazırlanan Kolera Nizamnamesi 20. yy'a kadar geçerli olmuştur. Aynca bu tarihten soma karantina teşkilatı yaygınlaştırılarak Akdeniz, Karadeniz, Boğazlar, İran sınırı, Kızıldeniz ve Hicaz'da yeni karantinahaneler ve tahaffuzhaneler açılmıştır.

Yüksek Karantina Meclisi, Hariciye Nezaretine bağlı olduğundan devamlı başkanı hariciye nazınydı. Karantina nazırlarına, reis-i sani (ikinci başkan) denirdi. İlk karantina nazırı Abdülhak Molla'dan sonra Mustafa Hkzı Paşa, Mehmed Lebib Efendi, Baki Efendi, Emin Efendi, Safvet Efendi, Ahmed Efendi, Fevzi Efendi, Dr. Cenab Şehabeddin, Dr. Kasım Izzeddin ve Said Bey bu görevde bulunmuşlardır.

Yüksek Karantina Meclisi Bürosu başkâtip, yazı kâtibi, mümeyyiz, kayıt memuru, çevirmen, yabancı dü kâtibi, 2 hekim, 4 hizmet eri ve sağlık memurlarından ibaret bir kadro ile çalışmaktaydı. Emrindeki hekim sayısı gerektiğinde artırılabiliyordu. Karantina Meclisi'ne atanan ük hekim Dr. Minas'dır. Onu Dr. L. Robert izler. Bu iki hekime tahaffuzhaneler müdürü unvanı verilmiş, onlardan sonra gelenler bu unvanı kullanmamıştır. 1846'dan sonra bu görevi, meclisin Osmanlı üyelerinden müfettiş-i umumi unvank iki kişi yürütmüştür. İlk müfettiş-i umumi Dr. Bartoletti Efendidir. 1889'da emekli olunca yerine Dr. Koçoni (Michel Cozzonis) geçmiş onu damadı Duka Paşa ile Zitter, Cenab Şehabeddin, Kasım Izzeddin ve A. Fuad Bigen izlemiştir.

Karantina idaresi daha sonra, Meclis-i Umûr-ı Sıhhiye, 1914'te Dahiliye ve Sıhhiye Nezareti'ne bağlanınca da, Hudut Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi adını almış, Mütareke'de itüaf güçleri tarafından, Beynelmüttefikîn Sıhhi Kontrol Dairesi adı altında yeniden kurulmuştur. 1923'te Lozan Antlaşmasimn 114. maddesine dayanılarak lagvedümiş, 1 yü kadar yerine istanbul ve Boğazlar Karantina Müdürlüğü kurulmuştur. Nisan 1924'te, Hudut ve Sevahil Sıhhiye Müdüriyeti adım alan kurum, 1927' de Ankara'ya nakledilerek Hudut ve Sahiller Sıhhat Umum Müdürlüğü adı ile görevini sürdürmüştür.

İlk tahaffuzhane olan Kuleli Tahaffuzhanesinden soma, Küçükçekmece, Kartal ve Anadolukavağı'nda da tahaffuzhaneler kurulduğuna dair arşiv belgeleri vardır. 1893 kolera salgını sırasında Beykoz Serviburnu'nda bir tahaffuzhane yaptırılmıştır. 1909'da Müessesat-ı Hayriye-i Sıhhiye emrine verüen Serviburnu Tahaffuzhanesine bir de etüv yerleştirilmiş ve burası zamanının tek salgın hastalıklar hastanesi olmuştur. Şüpheli vakalar ve koleralılar Eylül 1910'dan itibaren buraya gönderilmeye başlanmıştır. Ağustos 19H'de Harbiye Nezareti'ne verilen tahaffuzhane bu tarihten soma askeri tahaffuzhane olarak kullanılmıştır.

1896'da daha önce kurulanlardan başka İstanbul'da Yenikapı, Salacak, Erenköy, Tuzla ve Silivri'de karantina yerleri bulunmaktaydı.

Bibi. Conseil de Sante, *Reglement Organique pour les Provenances de Mer,* lst., 1840; *Journal de Constantinople,* S. 82 (Nisan 1848), s. 2; A. Leval, "Notice Sur l'organisation des Quarantaines de la Turquie", *Gazette Medicale de Constantinople,* c. 1 (Kasım 1849), s. **16**-24; Ahmed Midhat, "Devlet-i Aliyye-i Osmaniye'de Karantina Yani Usul-i Tahaffuzun Tarihçesi", *Salnâme-i Nezaret-i Umûr-ı Hariciye,* lst., 1318; Rıza Tahsin, "Osmanlı Teşkilat-ı Sıhhiyesinin Tarihçesi", *Sıhhiye Mecmuası,* S. 13 (1922), s. 21-23, S. 14 (1922), s. 47-50; O. Ş. Uludağ. 'Son Kapitülasyonlardan Biri: Karantina", *Belleten,* S. 7-8 (1938), s. 445-467; B. N. Şehsuvaroğlu. "Türkiye Karantina Tarihine Bir Bakış", *Sağlık Dergisi,* c. 25, S. 2 (Şubat 1951); ay, *Türkiye Karantina Tarihine Giriş,* I, İst.,

1957, II-III, İst., 1958, IV, İst., 1959; N. Yıldırım, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Koruyucu Sağlık Uygulamalari', *TCTA,* 1322-1324; G. Sanyıldız, "Karantina Tarihinden Bir Yaprak: Kuleli Tahaffuzhanesi", *Bilim Tarihi,* S. 19 (Mayıs 1993), s. 25-30.

NURAN YILDIRIM

KARAOSMANOĞLU, YAKUP KADRİ

(27Mart 1889, Kahire - 13 Aralık 1974, Ankara) Romancı, hikâye ve anı yazarı.

Geçmişi 18. yy'a dayanan Karaosmanoğulları ailesinden geliyordu. 6 yaşındayken ailesiyle birlikte Manisa'ya gitti. İzmir İdadisi'nde okudu; 1905'te Mısır'a döndü, İskenderiye'de Frèreler Mektebi'ne gitti. 1908'de İstanbul'a geldi; *Peyam, İkdam* gibi gazetelerde yazdı, Fecr-i Ati(->) edebiyat topluluğuna katıldı. Milli Mücadele'de Ankara'ya geçti (1921); Mardin **(1923-193D,** Manisa (1931-1934) milletvekili oldu. Tiran, Prag, Lahey, Bern (1934-1954) elçiliği görevlerinde bulundu. 1961-1965 arası tekrar Manisa milletvekiliydi. Anadolu Ajansı yönetim kurulu başkanıyken öldü, cenazesi İstanbul'a getirildi. Beşiktaş'ta Yahya Efendi Mezarlığı'nda gömülüdür.

Anamın Kitabı'nda. (1957) çocukluk anılarım, *Vatan Yolunda'da.* (1958) Kurtuluş Savaşı günlerini dile getiren Yakup Kadri, *Gençlik ve Edebiyat Hatıraları'nda* (1969) bir dizi edebiyatçının portresini çizerken, 19. yy'ın sonu ve 20. yy'ın başındaki İstanbul'u Kadıköy, Çamlıca, Beyoğlu gibi semtleriyle yaşanmışın imbiğinden süzerek anlatmıştır. Bu eserde Çamlıca'nm bir Bektaşî tekkesiyle alafranga Beyoğlu karşıtlığı dikkate değerdir.

Yakup Kadri, ilk romanı *Kiralık Konak'* tan (1922) başlayarak, hemen hemen bütün romanlarında İstanbul'un tarihi dönemlerini, özellikle dönüm noktalarmı, bir çöküş estetiği ve perspektifi içinde kaleme getirmiştir. Böylesi bir zamandizinsel sıralamada, son romanı *Hep O Şarkı* (1956) başı çeker ve Abdülaziz dönemi (1861-1876) günlerini yansıtır.

Kiralık Konak, Tanzimat İstanbul'undan başlayarak birkaç dönem ve kuşağı iç içe anlatır, I. Dünya Savaşı günlerinde trajik bir sonla noktalanır. Burada İstanbul, geleneksel, göreneksel dünyasmdan âdeta gönüllü biçimde uzaklaşarak, ilişkide, davranışta, giyim kuşamda, hattâ mimaride şaşırtıcı bir başkalaşımı yaşar. İstanbul'un bütün hayatı, özellikle yüksek zümrede "rokokolaşmıştır". Yazar, "rokoko" sözcüğüyle içi kof, dışı süslü yeni İstanbul hayatını simgelemek ister. Romanın savaş dolayısıyla İstanbul'a göç edenlere ve savaş zenginlerinin sofralarına ayrılmış sayfalan, toplumsal çelişkileri yansıtmak açısından eşsiz tasvirlerle yüklüdür.

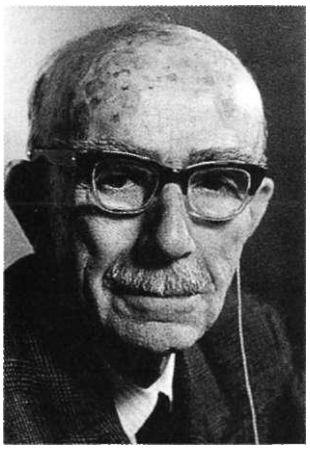

Yakup Kadri Karaosmanoğlu *Ara Güler*

Nur Baba (1922) Çamlıca'daki bir Bektaşî tekkesini, 20. yy'ın başlangıcındaki konumu ve töresiyle anlatmış; tasavvufa bağlı olan çevrelerce epey verilmiştir. Bununla birlikte, *Nur Baba,* manevi ikliminden çıkmış İstanbul'da çöken bir tasavvuf geleneğini, bunun uyandırdığı ruhsal, bireysel sızıları tahlil etmesiyle değer kazanan bir romandır. Bektaşîliğin sanata açık çehresi, Nur Baba'nm tekkesinde artık çökmeye yüz tutmuştur ve gönlünü Nur Baba'ya kaptıran Boğaziçi kökenli Nigâr Hanım, Çamlıca'daki harap evde boş yere musikinin, resmin kılavuzluğunu aranır. Çamlıca, Boğaziçi, özellikle Kanlıca peyzajlarıyla donanmış *Nur Baba,* Nigâr Hanım'ın kişisel yıkımı, ama iç dünyasında arınışıyla noktalanır.

II. Meşrutiyet devrinin siyaset hayatını ve partiler kargaşasını, âdeta belgesel bir tutumla anlatan *Hüküm Gecesi* (1927) Mahmud Şevket Paşa, Talât Bey, Cemal Bey, Rıza Tevfik ve Ziya Gökalp gibi gerçek kişileri roman kişileri arasına katmıştır. İttihad ve Terakki Fırkası'yla Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın bitmez tükenmez çekişmesi altında, bütün siyaset hayatının özünde hep "şahsi kin ve ihtirasları" saptayan Yakup Kadri, *Hüküm Gecesi'ni* bir karamsarlıkla noktalar. Eserde II. Meşrutiyet devri İstanbul'unun konaklarına, ziyafet sofralarına, Ferah Tiyatrosu'ndaki bir müsamere sahnesine ilişkin bölümler bugünün kuşaklarına bilgi edindirebilecek zengin ayrıntılarla donanmıştır.

Sodom ve Gomore (1928) Mütareke devri İstanbul'unun maddi, manevi çöküşüne yönelir. İlençli bir imparatorluk başkenti görünümündeki İstanbul, bilhassa yüksek çevrelerinde, evini barkım, bütün varlığını işgal kuvvetlerine açmıştır; Sami Bey ailesi de bu yarı işbirlikçi ailelerden biridir. İşgal kuvvetlerinin önde gelen subaylarıyla, yabancı kişilerle sıkı fıkı ilişkiler kuran İstanbul'un mutlu azınlığı, çöken şehri görmezden gelmekte, vur patlasın çal oynasın günler yaşamaktadır. Şehri sarıp sarmalayan vurgunculuk, vatan ihaneti ölçüsünde cinsel bir kudurganlıktır. Türk kadınlarının İngiliz askerlerle düşüp kalktığı *Sodom ve Gomore'de,* kadın ve erkek eşcinsel kişiler de, hiçbir kişisel ahlâk değeri gütmeksizin günlerini gün ederler. Otel odaları, beş çayları, akşam yemekleri, danslı suareleriyle ölümcül bir debdebeyi canlandıran roman, Kurtuluş Savaşı'nın kazanılışı ve İstanbul'un kurtuluşu günlerinde sona erer. İşgal altındaki payitaht İstanbul'u kaleme getiren romanlarının ilklerinden olan ve ardılı bazı romanlara öncülük eden *Sodom ve Gomore'nin* Latin harfleriyle ilk kez **1966**'da basılmış olması herhalde epey düşündürücüdür.

Y A N G I N D A N S O N R A . . .

Hüseyin Ağa, sandalı bahçenin rıhtımına yanaştırıp:

"işte geldik küçükhanım!" deyince (yaşıma başıma rağmen gerek halamın eski adanılan, gerek bizimkiler bana hâlâ "küçükhanım" deyip durmaktadırlar) şaşalayıp kalmak sırası bana düştü. İhtiyar kayıkçının gösterdiği yer deniz kıyısında bir hâli arsa idi. Gerçi, bu arsa, üç yanından yüksek duvarlarla çevriliydi. Gerçi, bu duvarlara, yabanileşmiş de olsa, hâlâ sarmaşık veya mor salkım nevinden bazı çiçekli nebatlar tırmanmakta ve dibe doğru eski bir bahçeden kalma setlerin yontulmuş taşları görünmekteydi. Lâkin, bu hayat izlerine rağmen sekiz on yıl evvel, burada, bir büyük yalının mevcut olduğuna inanmak için bin şahit isterdi.

Her üç dört adımda bir ayaklarım ya bir moloz kümesine çarparak, ya vahşi otlara takılarak, ya yerinden oynamış bir kaldırım taşı üstünde sürçerek sendeliye sendeliye Hakkı Paşalardan tarafa ilerledim. Aramızdaki duvar yıkık mıkıktı amma yine ayakta duruyordu. Fakat, küçük ara kapıdan eser yoktu. Onun bulunduğu yer, şimdi büyükçe bir delikten ibaretti. Buradan girip öbür yana geçtim: Aynı manzara. Hakkı Paşalarla biz, eskiden, mâmurlukta ne kadar eş idiysek, bugün viranlıkta da o kadar eş olmuştuk. Hızla yürümeye çabalayarak, sünnet düğünü gecesi, sedefi feracemle oturup Cemil Beyin sarkışım ilk defa dinlediğim taraçanın bulunduğu noktayı aramaya başladım. Tam burası mıydı? Tam şurası mıydı? Bir türlü bulup çıkaramıyordum.

Zaten, ne bizim yanda ne bu yanda, yalılarımızın hafızama nakşolmuş yerlerinden hangisini bulabilmek mümkündü? Sanki, yangın her iki binanın izlerini dahi silip süpürmüştü ve garibi şu ki, bu iki hâli arsa, bana şimdi, birer balıkçı kulübesinin bile sığamayacağı kadar ufak ve dar görünüyordu. Çocukluğumuzda, bir ucundan öbür ucuna üç dört defa koşunca soluğumuzun tükendiği uzun uzun dehlizleri, çift merdivenli geniş sofaları, selâmlık dairelerinin kocaman kocaman divanhaneleriyle o yirmi beşer, belki de otuzar .odalı -zira bunların hepsini ben dahi görmemiştim- saray gibi yalılar bu daracık yerlerin neresine ve nasıl kurulup oturtulmuştu?

Y. K. Karaosmanoğlu, *Hep O Şarkı,* İst., 1956

Yakup Kadri *Ankara'da* (1934) başkent Ankara'yı dünü, Cumhuriyetin ilk yılları ve gelecek ütopyası aşamalarında anlatır. Bu romanm başkişileri hemen hep istanbul'dan Ankara'ya gelmişlerdir; yetiştikleri İstanbul'la Anadolu kenti Ankara arasında şaşırtıcı bir gelgite kapılmışlardır. Aynı yadırgayış, Kurtuluş Savaşı sırasında bir Anadolu köyüne çekilen, istanbullu paşa oğlu, kolunu kaybetmiş Ahmet Celâl in *Yabandaki* (1932) serüveninde de işlenmiştir, istibdat döneminde Fransa'ya kaçan Jön Türklerin yıkımlı hikâyesi niteliğindeki *Bir Sürgün* (1937) II. Abdülhamid dönemi İstanbul'undan izdüşümler aktarır, iki ciltlik *Panorama* (1953-1954) Cumhuriyet dönemini geniş bir perspektiften, sayısı hayli fazla kişiler aracılığıyla anlatmayı denemiştir.

Romancı, son romanı *Hep O Şarkida* "bir eski devir hanımı" olan Münire'nin hatıra defterinden yola çıkar görünerek, değerlerini yitirmeye mahkûm payitaht İstanbul'u, Nafi Moka Konağı'm, bir Boğaziçi yalısını, Abdülmecid'in tahta çıkışından II. Abdülhamid'in kk 20 ydına açdan zaman diliminde aktarır. Bireysel söylemin ağır bastığı eserde, devirlerin siyasi ve toplumsal genel görünümü, bilinçli bir seçimle, arka planda bırakkmış, ne var ki, her birinin birey üstündeki derin ruhsal etkisi inceden inceye saptanmıştır. Yakup Kadri'nin belki de en yalın romam olan *Hep O Şarkı,* kınk bir aşk hikâyesi çerçevesinde, çöken Osmanlı Imparatorluğu'nun ve payitaht istanbul'un çok hüzünlü bir tutanağı niteliğindedir.

Modern Türk romanmm kurucularından Yakup Kadri, görüldüğü gibi, eserlerinde İstanbul'u odak almış, şehrin geniş tarih yelpazesinden yararlanarak, dönemlerin bir çizelgesini çıkarmış ve son 150 yılın İstanbullu kimliğini deşmiştir.

Bibi. N. Akı, *Yakup Kadri Karosmanoğlu,* Ankara, I960; C. Kudret, *Türk Edebiyatında Hikâye ve Roman,* II, Ankara, 1970; K. Akyüz, *Modem Türk Edebiyatının Ana Çizgileri,* Ankara, 1969; S. İleri, *O Yakamoz Söner,* İst., 1987; Ş. Aktaş, *Yakup Kadri Karaosmanoğlu,* Ankara, 1987; A. Oktay, *Cumhuriyet Dönemi Edebiyatı 1923-1950,* Ankara, **1993.**

SELİM İLERİ

KARATEODORİ, KONSTANTİN

(1802, Edirne - 28 Eylül 1879, İstanbul) Rum asıllı hekim.

Anne tarafmdan Sakız Adası'nda ticaretle uğraşan Petrocochino aüesine, baba tarafından ise kuşaklar boyunca Edirne'de oturmuş köklü Karateodori ailesine mensuptur. Hekim ve diplomatlar yetiştiren Karateodoriler, Edirne'den soma istanbul ve izmir'de yaşamış 1822'de Osmanlı-Yunan Savaşı'ndan soma aüenin bir bölümü Marsilya'ya yerleşmiştir.

Babası Andon Karateodori, Tabip Istefenaki olarak bilinen Dr. Stefan Karateodori'nin ağabeyidir. Dr. Stefan Karateodori'nin oğlu Nafia Nazırı Aleksandr Karateodori Paşa, Osmanlı Devleti'nin Roma elçisiydi ve 1878 Berlin Kongresi'nde Osmanlı delegesi olarak bulunmuştu. Bu aileden, Konstantin Musurus Paşa ve Stefan Musurus Paşa Londra, Konstantin Fotiades Paris, Gregorios Aristarkhi Washington, Konstantin Karaca Stockholm elçüiği yapmışlardır. Konstantin Karateodori'nin kardeşi Etienne Karateodori, Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şâhâne'de, fizyoloji, genel patoloji, zooloji, tıbbi kimya, farmasötik kimya, farmakoloji ve botanik derslerini okutmuştur. Oğlu Stefan Karateodori, 1875-1890'da Osmanlı Devleti'nin Brüksel maslahatgüzanydı. Stefan Karateodori'nin, dedesi üe aym adı taşıyan oğlu Constantine Carathéodory (1873-1950) ise İzmir'in işgali sırasında burada bk Yunan üniversitesi kurmakla görevlendirilmiş, Münih Üniversitesinde profesörlük yapmış ünlü bir matematikçiydi.

Konstantin Karateodori, erken yaşta babasını kaybetmiş ve eğitimi ke 1813-1818' de görev yapan Patrik VI. Kirülos ügüenmiştir. ilk ve orta öğrenimim Edirne'de yaptıktan soma Patrik Kirillos tarafından lise öğrenimini mükemmeUeştirmesi için Bükreş'e gönderilmiştk. 1820'de dönerek Edirne'de lise öğretmenliği yapmış, kısa bk süre soma Patrik Kirülos ölünce aüesi onu yurtdışına göndermeye karar vermiştir. 1823'te Viyana'ya gitmiş, 1 yıl kaldıktan soma İtalya'ya geçerek Pisa Üniversitesine girmiş ve 1827'de, tıp, cerrahi ve doğum hekimi olarak mezun olmuştur. 1828'de Paris'te cerrahi üzerine çalıştıktan sonra 1829'da göz hastalıkları hakkındaki bilgisini artırmak üzere Londra'ya gitmiş ve 1 yıl hastanelere devam etmiştir. Buralarda tanınmış kişüerle görüşerek dostiuklar kurmuştur. Bunlar arasmda fizikçi Faraday da vardı.

Karateodori 1830'da İstanbul'a dönüşünde, amcası saray hekimi Stefan Karateodori'nin yardımıyla 1831'de saray hekimliğine kabul edilmiş daha soma da padişahın özel hekimi olmuştur. 1832'de Kız Kulesi'nde kurulan Veba Hastanesi başhekimliğine getirilmiş ve yine bu sıralarda, 1827'de açdan Tıbhane-i Amke'de, önceleri fizik ve anatomi, daha soma da cerrahi hocalığına getirilmiştk. 1836'da saray muhafız alayı hastalarına hizmet veren Topkapı Hastanesine hariciye şefi olarak atanmış ve yine bu sıralarda Cerrahhane'de de muallimlik yapmıştır.

1839'da Tıbhane-i Âmire'nin yeniden organize edilerek Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şâhâne adım almasmdan soma burada da K. A. Bernard'ın(->) yardımcısı olarak çalışmış ve organizasyon işlerinde büyük yardımı olmuştur. Aynca 7. sınıfta fenn-i cerrahi-i sagir, 8. sınıfta ameliyat-ı cerrahiye, 9- sınıfta da seririyat-ı hariciye, emraz-ı hariciye ve harici patoloji dersleri veren Karateodori, 1843'te Mekteb-i Tıbbiye'de açdan Ebe Okulunda Türkçe kadındoğum derslerini de okutmuştur. 1844'te Dr. Bernard'm ölümünden sonra cerrahi kliniği muauimliğine getirilmiş ve hayatının sonuna kadar bu görevini sürdürmüştür.

II. Mahmudün son hastalığında, onu tedavi eden Karateodori üe İngüiz Hekim J. W. Mac Carthy ortaklaşa yazdıkları *Relation officielle de la maladie et de la mort de Sultan Mahmud II, en réponse aux allégations* (Paris, 1841) adlı kitapta padişahın hastalığı hakkındaki tartışmalara ilişkin görüşlerini belirtmişlerdir.

II. Mahmudün ölümünden sonra bir süre saraydan uzaklaştırılan Karateodori, başardı bir tedavi dolayısıyla Abdülmecid' in özel hekimi olmuş ve padişahm ölümüne (1861) kadar bu görevde bulunmuştur.

Büyük ve usta bk cerrah olan Karateodori özedikle zor ameliyatlarda gösterdiği basan Ue tanınıyordu. Ender görülen bir mesane taşı operasyonunda toplam 50 gros ağırlığında iki büyük taşı başarıyla çıkarmış ve bu ameliyatı, *Gazette Médicale de Constantinople* ile *Journal de Constantinopléda* yayımlanmıştır. Mesane ameliyatlan için "Procédé prostatique trilateral" adı verilen özel bir yöntem geliştirmişti. Bu yöntemi 1855'te Paris Sergisi sırasında Fransız Akademisinde açıklamıştır. Bir komisyon tarafından incelenen yöntem onaylanmıştır. Karateodori aynca pek çok üstçene dezartükdasyonu, koltuk altı arterinin bağlanması gibi büyük operasyonlarda başardı sonuçlar almıştır. Katarakt ameliyatlarında merceği çıkarmayı tercih etmiş, 1843' te yapay papüka yapmış ve plastik ameliyatlarda da başardı olmuştur.

Bibi. "Sur le travaux de l'école de Medicine de Galata-Serai pendant l'année scolaire 1259-1260 présenté a Sa Hautesse", *Journal de Constantinople,* S. 122 **(16** Eylül 1844); *Journal de Constantinople,* S. 257 (1 Mayıs 1846), S. 1, S. 12 (6 Ekim 1846), S. 179 (9 Ağustos 1849); "Variétés", *Gazette Médicale d'Orient,* c. 4, S. 3 (Haziran I860) s. **92;** Rıza Tahsin, *Tıbbiye, c.* I, s. 42, 43, 54; M. Belger, "Mahmud II'nin Ölümü Hakkında Mütalealar", *Türk Tib Tarihi Arkivi,* c. 3, S. 10 (1938), s. 68-71; J. Naas-H. L. Schmid, *Mathematisches Worterbuch,* Berlin, 1962, s. 239-240; E. K. Unat, *Osmanlı İmparatorluğunda Tıp Zoolojisi ve Parazitoloji,* lst., 1970, s. 11-12; M. D. Sturdza, *Grandes Familles de Grèce d'Albanie et de Constantinople,* Paris, 1983, s. 259**-260;** E. K. Unat, "Türkiye Cenahisinde Dr. Karl A. Bernard ve MuaUim Dr. Konstantin Karateodori", *Haseki Tıp Bülteni, c.* 24, S. 3 (1986), s. 240-243; N. Yıldırım, "Nazım Terzioğlu", *Bilim Tarihi,* S. **16** (Şubat 1993), s. 11-12.

NURAN YILDIRIM

KARAY, REFİK HALİD

(15 Mart 1888, İstanbul - 18 Temmuz 1965, İstanbul) Romancı, hikâye, hiciv, kronik, am yazarı.

Karakayışoğulları soyundan gelen Refik Halid Karay, çocukluğunu, kışlan Vezneciler'de, yazları Göztepe'de geçirirdi. Mekteb-i Sultanide (bugün Galatasaray Lisesi) okudu (1900-1906). Buradaki öğrenimini bitilmedi, 1907'de sınavla Hukuk Mektebine girdi. II. Meşrutiyet'in ilanında öğrenim hayatını bıraktı, gazetecüğe başladı. 1909'da Fecr-i Âti(->) topluluğuna katddı. *Kalem* dergisinde "Kirpi" takma adıyla hiciv yazılan yazdı. Bu yazdarmı *Cem* mizah dergisinde başyazar skatıyla sürdürdü (1910-1911). îttihad ve Terakki Fırkası'nı cesaretle eleştiren, hattâ yeren yazıları halk katmda büyük ilgi ve gizliden gizliye destek gördü. Hüniyet ve itilaf Fırkası yandaşı olma nedeniyle, 1913'te Mahmud Şevket Paşa Suikastı'ndan(->) soma Sinop'a sürüldü. Bu sürgün Sinop, Çorum, Ankara ve Bilecik'te sürdü (1913-1918). O dönem için-

Refik Halid Karay *Cengiz Kahraman* ***arşivi***

de hemen hiçbir yazı yayımlamadı. Ziya Gökalp'in aracılığıyla İstanbul'a döndü; Robert Kolej'in Türkçe öğretmeni oldu. Mütareke devrinde üyesi olduğu Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nca Posta-Telgraf umum müdürlüğüne getirildi (1919). Gazetelerde yazdı, *Aydede* dergisini kurdu (1922). Aynı yıl kasım ayında, yurtdışına gitti. Daha sonra "yüz ellilikler" listesinde yer alarak Türkiye'ye dönüşü yasaklandı. *Minelbab İlelmihrab'da* (1946) ve *Bir Ömür Boyunca'da* (1990) hayatının bu fırtınalı günlerini, yer yer çok nesnel, yer yer de iğneleyici bir anlatımla kaleme getirdi. Beyrut ve Halep'te geçen sürgün yılları 1922-1938 arasıydı. Bazı eserleri Halep'te basıldı. Atatürk, çok sevdiği eserleri nedeniyle Refik Halid'in yurda dönmesini isteyince, en yakın sınır karakoluna sığınması formülü bulundu; yazar bu öneriyi reddetti. Bunun üzerine af kanunu çıktı. Yurda döndükten sonra, Refik Halid, muhalefette daha ılımlı bir tutam edinmesine karşın, ölünceye kadar eleştiri ve yergilerinden vazgeçmedi, inanmadığı siyasalara karşı çıktı. Zincirlikuyu Mezarlığı'na gömüldü.

*Memleket Hikâyeleri'*nde (1919) taşra kasabalarına, köylere de uzanan Refik Halid, İstanbul'un kıyı köşe semtlerindeki buruk yaşamaları, orta halli yurttaşın sorunlarını, cinsel duygularını bastırmak zorundaki kadınları kaleme getirmiştir. Bu hikâyelerin İstanbul'da geçenlerinde yüzyıl başındaki İstanbul mahallelerinin tasvirleri de göze çarpar. *Gurbet Hikâyeleri* (1940), sürgünde geçen yıllarda, yurt özlemiyle kaleme alınmıştır. Türkçeye, özellikle İstanbul Türkçesine duyulmuş sonsuz bir sevgi hikâyelerin en belirgin yazınsal özelliğidir.

Refik Halid ilk romanı *İstanbul'un Bir Yüzü'nde* (1. bas. *İstanbul'un İç Yüzü* adıyla, 1920) II. Abdülhamid döneminde yetişmiş, değişik toplumsal kesimlerden, çeşitli kişilerin I. Dünya Savaşı günlerine kadar uzanan yaşayışlarını, duyuş ve düşünüşlerini ele almış; o zamanların törel hayatını, gelenek ve göreneğini, modalarını, heveslerini, möbleden ziynet eşyasına bütün bir dekoru ayrmtılanyla saptama imkânı bulmuştur.

İstanbul'un Bir Yüzü, bir yandan da istibdat .döneminden tırnak içindeki bir hürriyet dönemine geçişin maddi dünyasını inceden inceye taşlamıştır. Bu romanı *Yezidin Kızı* (1939), *Çete* (1939) romanları izler. 1941'de basılmış *Sürgün,* İstanbul dışında yaşamak zorunda bırakılmış roman kişisinin sürgün yıllarında gördüğü, tanıdığı, dostluk kurduğu ve her biri değişik sebepler dolayısıyla sürülmüş öteki kişileri kaleme getirir. Aralarında hanedan ailesi üyeleri de bulunan bu kişilerin bütün davranışlarında sürgün psikolojisi ve İstanbul özlemi ağır basar. Böylelikle romanın anlatıcısı sık sık İstanbul'un kendine özgü dünyasından söz açma fırsatı bulur. Eserde hanedan ailesine ayrılmış sayfalar, Türk romanında hemen hemen ilk örnek olmakla kalmaz, aynı zamanda çok çarpıcı ruh çözümlemelerine ulaşır. *Anahtar(V)A7~)* evlilikte sadakat motifi üzerine kurulu olmakla birlikte, İstanbul'un Şişli, Nişantaşı, Ayaspaşa apartmanlarını, Beyoğlu pastanelerini, gece kulüplerini ve barları, II. Dünya Savaşı'nın gölgesindeki günleriyle tasvir eder. İşadamlarının, ediplerin, bankacıların, salon kadınlarının, bar kızlarının roman kişisi seçildiği *Anahtar,* 1940'lı yıllar İstanbul'unu çok canlı görünümlerle bugüne aktarmıştır.

Yazar, *Bu Bizim Hayatımız'la* (1950) çok sevdiği Boğaziçi'nin pitoreskini roman alanında işler. Eserde ayışığı geceleri, mevsimler, bahçeler, limonluklar, lale çiçeğinin, güllerin, sümbüllerin soyağacı, zengin bir anlatımla geniş kitlelere benimsetilmek istenmiştir. Egzotik özellikli *Nilgün* (1950-1952), *Yeraltında Dünya Var* (1953), *Dişi Örümcek* (1953) halkın hoşlanacağı konular çerçevesinde hem kitap okuru yetiştirmeye yönelik romanlardır, hem de yer yer İstanbul'a göndermelerle bir İstanbul töresinin saptanmasına katkıda bulunulmaktadır. Yine göndermelerle, siyasal taşlamalarla yüklü *Bugünün Saraylısı* (1954) Demokratik Parti dönemine geçiş günlerinin toplumsal panoramasını da çizer. *İkibin Yılın Sevgilisi* (1954), tarihi görünümlerle yüklü, metafizikten yararlanmış bir romanın havasında bir "sonsuz aşk"ı anlatırken, İstanbul Türkçesinin bütün inceliğini gözler önüne serer. Bir başka metafizik ve entrika arayışı *İki Cisimli Kadın'* m (1955) temasıdır; bu romanda İstanbul'un yeni yeni rağbet ettiği ormanlık dinlence yerleri mekân seçilmiştir. *Karlı Dağdaki Ateş'te* (1956) İstanbul sosyetesinin kış gezileri için buluştuğu Uludağ'da geçen bir aşk hikâyesi anlatılır.

Refik Halid, son dönem romanları içinde en ağırlıklısı sayılabilecek *Kadınlar Tekkesi'nde* (1956) imparatorluk düzeninden Cumhuriyet rejimine değişen toplumsal yapıyı, gizli bir tekkenin odağında değerlendirir. Roman İstanbul'da 100-150 yılın imbiğinden geçmiş bütün bir hayatı çözümleyişiyle, fonda, toplumsal, siyasal bir söylemi barındırmaktadır. *Kadınlar Tek-*

t S T A N B U L ' D A S O N B A H A R

Sonbaharı, evvelâ, lodos guruplarından dolayı beğenirim, beklerim.

İstanbul'un lodos gurupları eleğimsağmaların süslenip püslenip, uzun etekli elbiselerini giyerek geldikleri bir randevu yeridir. Orada dünyanın en baygın ve uçucu veya en coşkun çılgın renklerini, sarmaş dolaş, altalta, üstütse, birbirlerine sokulup kucaklarında erirken, kızartır, buğulanırken renkten renge girer, süzülüp serpilirken görebilirsiniz. Bakarsınız, göğün bir tarafına hafif dumanlı bir mürdüm eriği morluğu sürülmüştür; bu morluk gittikçe açılır, şekerci camekânlarında, elektrik ışığına tutulmuş kavanozlardaki reçeller gibi, adeta, çekirdeklerini gösterecek kadar şeffaflaşır, ayrıca rayihalı bir şurup içinde yüzüyor hissini verir. Karşısında yutkunmayanlara, parmaklarını bandırıp ağızlarına götürmek arzusuna kapılmayanlara şaşacağım gelir.

Bazan ufuk, baştan başa bir lohusa şerbeti kızıllığındadır; sıcaktır, dumanlıdır, karanfil kokulu iç ısıtıcıdır. Havada yeni doğmuş gibi çocuk odası mahremiyeti sezersiniz. Tabiidir ki, bu odanın havasını hepiniz bilir, hatırlarsınız. Çöreota, anason, üzerlik, meme başmda veya çocuk dudağmda kalan bir damla tomurcuklanmış süt, yaş tülbent, mangal ve güğüm gibi bir sürü ufak tefek şeylerin birleşmesinden hâsıl olan ve bana, nedense, Hindistan'ı, Çin'i düşündüren koku...

Sonbahar guruplarında her rengi, en koyusundan en uçuğuna kadar bulursunuz. Şam fıstığının biraz da boyalı kalem içine benzeyen yumuşak, hamurlu filizliğiyle çağla bademinin tüylü yeşilliğine, tatlı limonların cilâlı sarısından mısır püsküllerinin beyaza yakın sarışınlığına, sonra bir demirci ocağının göbeğinden tutuşmuş, etrafı siyah katmerli derin kızıllığına kadar, hepsini... Tatlı limonun kabuğu, kabukların, fikrimce, en nazlısıdır, mesamatı görünen gergin, taze bir cilttir, deridir, biraz sıkınca bu derinin üzerine, benek benek, ancak çocuk dudaklarının üstünde görebileceğimiz parlak ter damlaları dizilir, baygın bir rayiha serperek...

Bu mevsimde akşamların üzerimizde renkli cibinlik gibi hafif ve okşayıcı bir iniş, bizi incitmeden etrafımıza bir sarılışı vardır. Günler kısalmış, yorucu olmaktan kurtulmuştur; güneş eşyanın sırtına keten tohumu lapası gibi ateşi ciğerine işleyerek yapışmaz; ılık suya batmış tülbent hafifliği ve okşayışıyla sarılır. Işık, göz yakan keskin sirkeliğini kaybetmiştir; artık bu sanya bakan ziyada, yumurta, zeytinyağı, limon karışmış, kremleşmiş bir mayonez yumuşaklığı bulurum ve tıpkı bir levrek tabağı gibi okşayıcı bir örtüşle sanp sarmaladığım görürüm...

Refik Halid Karay, *Makiyajlı Kadın,* İst., 1943

kesi, Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun(-») *NurBaba'smm* tersine, tekke-tarikat dünyasını önce gıllıgışlı bir ortamda gösterir, ne var ki ikinci bölümünde perspektif değiştirerek bu dünyadan hâlâ edinilebilecek zengin kültüre işaret eder.

Dört Yapraklı Yonca (1957), *Yerini Seven Fidan* (kitap olarak yayımlanışı 1977), *Ekmek Elden Su Gölden* (kitap olarak yayımlanışı 1980) Refik Halid'in macera romanları serisindendir. Bunlar arasmda *Ayın On Dördü* (kitap olarak yayımlanışı 1980) Kadıköy'ün sayfiye ortamında bir polisiye roman arayışıdır. *Yüzen Bahçe* (kitap olarak yayımlanışı 1980) İstanbul'dan Akdeniz ülke ve kıyılarına bir gemi yolculuğunun renkli dünyasını romanlaştırır.

Bugünün Saraylısim ve *İkibin Yılın Sevgilisi'ni* çağnştırır *Sonuncu Kadeh* (1957) ise, romanlarında hüzne, nostaljiye pek yer vermek istememiş Refik Halid'in yıllar öncesinde Beyoğlu'nda başlayıp kalmış bir aşkı Boğaziçi'nde arayışım, yeniden yaşamak isteyişi dile getirdiği bir romanıdır. Bu eserde 1910'ların İstanbul'u âdeta boş yere, 1950'lerin ortamında düşlenmektedir. Eserin bireysel bir yıkılışla sona ermesi, İstanbul tutkunu Refik Halid'in bu kende ilintili son sözünü de sanki simgeler.

Yazar hicivlerini ve kroniklerini derlediği kitaplarmda 20. yy'ın ilk yarışma ilişkin pek çok konuyu, olayı, sorunu bir deneme lezzetiyle derlemiş olmakla birlikte, bu eserlerin günümüz okumnca hak ettiği ilgiye kavuşamadığı söylenebilir. *Sakın Aldanma İnanma Kanma* (1915, genişletilmiş 2. bas. 1941) "Cihan Harbi'nin Son Senesinde"ki İstanbul'dan yemek ve açlık sorununu, ısınma sorununu, kılık kıyafetteki değişimleri, kâğıt para, altm para olgusunu, salgm İspanyol nezlesini, ucuzluk ve pahalılık çizelgesini gündeme getirir. Bu eserde yer alan ayrıca 1938'den soma yazılmış "Çiçekleri Tenkit" yazısı İstanbul çiçeklerinin bir dökümüdür. *Kirpinin Dedikleri'nde* (1916) İstanbul'un sözümona özgürlükçü, eşitlikçi yeni yönetimi hicvedilmiştir. Aynı tutum, bk papağanın ağzından, *AgoPaşa'nınHatıratında.* (1918) sürdürülmüş; *Ay Peşindddeki* (1922, genişletilmiş 2. bas. 1940) yazılarında "Eski Yaz Aşklari'nı, çevresel özelliği ve mimarisi tahrip edüen "Zavallı Boğaziçi'ni, İstanbul'un yeni koca kimliklerinden "süslü", "şair", "sporcu" kocayı kaleme getirmiştir. *Tanıdıklarım* (1922, genişletilmiş 2. bas. 1941) İstanbul'da yaşayan egzantrik kişi-, leri betimlediği gibi, yine Boğaziçi ve çevre, düde İstanbul Türkçesinin yozlaşması, boza tutkusu gibi konulara da değinir. *Guguklu Saat* (1925) yüzyıl başındaki bir İstanbullunun 24 saatini sayısız ayrıntıyla yansıtan beş bölümlük yazısıyla değer kazanır; bu eserde Refik Halid eski ramazanları, çini sobaları, İstanbul sokaklarını ayrıca konu edinmiştir. *Biricim Suda* (genişletilmiş 2. bas. 1939) İstanbul, mevsimleri, içkileri, gezintileri, kurbağalarıyla da anlatılmıştır. Plajların kaleme getirildiği *İlk Adım* (1941) ve İstanbul'un gündelik hayatından söz açan *Bir Avuç Saçma'yı* (1939) Refik Halid'in başyapıtlar: arasında yer alabilecek *Üç Nesil Üç Hayat* (1943) izler. Bu eserde İstanbul, Sultan Aziz, Sultan Hamid ve Cumhuriyet dönemlerinde tüm yaşantısıyla özetlenmiştir. *MakiyajlıKadın*(1943) ve *Tanrı'yaŞikâyet* (1944) İstanbul ailesinin aşk, nişanlılık, evlilik töresine yer veren yazılarıyla kentin tarihçesini çıkarmayı sürdürür. Böylece, hiciv ve kroniklerinde İstanbul'u yaşatan, kâğıt üstünde dirilten Refik Halid, yeni kuşaklara, edebiyatmnzda -Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın(-0 eseri dışta tutulursa- benzerine pek rastlanmayacak bir "zaman mirasi' bırakmıştır. Kenan Akyüz'ün saptayımıyla "Türkiye'nin siyasi çevrelerinde ona karşı olan tutumda bir gevşeme" zaman içinde görülmekle birlikte, siyasi muhalif Refik Halid'in büyük edebi emeği ne yazık ki bugün büe tam kavranmış değildir.

Bibi. Y. K. Karaosmanoğlu. *Gençlik ve Edebiyat Hatıraları.* Ankara, **1969;** K. Akyüz, *Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri,* Ankara, 1969; C. Kudret, *Türk Edebiyatında Hikâye ve Roman, c.* II, Ankara, 1970; S. İleri, *Seni Çok Özledim,* İst., 1985: Ş. Aktaş. *Refik Halid Karay,* Ankara, 1986; A. Oktay, *Cumhuriyet Dönemi Edebiyatı 1923-1950.* Ankara. 1993.

SELİM İLERİ

KARAY SİNAGOGU

Hasköy'dedir. "Karey Kenessası" da denir. İlk inşa tarihi büinmemesine rağmen "Bene Mikra" adlı bu sinagogun Bizans döneminden kaldığı bilinmektedir. 16. yy' da yıkık vaziyette olan sinagog, 1536'da tamir edilmiştir. 200 yıl soma 1729'daki bir yangında sinagog tekrar zarar görmüştür. İstanbul Karayları o zamanlarda oldukça zengin ve kalabalık olmasına rağmen sinagog Kırım Karaylannm yardımıyla yeniden yapılmıştır. Şükranlarını göstermek için de Hasköy Karayları. sinagogun kapışma manzum bir kitabe koymuşlardır. 1774'te çıkan bir yangm, mabedi bir kere daha yakmış ve aynı zamanda Hasköy Karaylarını da evsiz bırakmıştı. Bu olaym 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşına tesadüf etmesi, İstanbul Karayları için acı bir felaket olmuştur.

Kendi paraları ile sinagogu tekrar inşa edemeyecek durumda olduklarından Karaylar Kırımlı ve Mısırlı dindaşlarmdan yardım istedüer. 1776'da I. Abdülhamid'in vermiş olduğu izinle başlanan sinagogun inşası ancak 1800'de tamamlanabildi. 1842' de Abdülmecid'in izniyle tamir edilen sinagog 1919 yangınına rağmen günümüze kadar gelmeyi başarmıştır.

Yer seviyesinin altında inşa edilmiş olan sinagogun duvarlarının sağlam olması için yapımında yumurta akı kullanılmıştır.

Dini bayramlarını Yahudilerden farklı tarihlerde kutlayan Karaylar, günümüzde birkaç kişiyle sinagoglarını cumartesi ve bayram günleri ibadete açmaktadırlar. Yahudilerden farklı olarak sinagog gkişinde ayakkabılarım çıkartan Karaylar bazı dualarında da secde etmektedirler.

SILVYO OVADYA

KARAYLAR

Museviliğin sözlü kanunlarını kabul etmeyen bir mezhep.

7öO'k yklarda Anan ben David ve yandaşlan tarafından oluşturulan bu mezhebin mensupları I. Haçlı Seferi'ne (1096-1099) kadar Kudüs'te yerleşiklerdi. I. Haçlı Seferi sırasında uğradıkları saldırılar sonucunda topraklarım terk etmek zorunda kalmışlardır.

Karayların bu göçten soma yerleştikleri en önemli merkezler Kahire ve Konstantinopolis'tir. Konstantinopolis, daha sonra İstanbul, Karaylarm asırlarca dini ve kültürel yaşamlarını özgürce sürdürdükleri bk yer olmuştur.

12. yy'm ikinci yarısında Konstantinopolisl ziyaret eden seyyah Tudelalı Bünyamin'in(->) *Seferha* adlı seyahatnamesi Karaylarm İstanbul'da yaşadıklarını gösteren ilk belgedir.

Fetihten soma Karaköy bölgesinde geniş bir Karay cemaati yaşadığından bölgeye Karai Köyü adı uygun görülmüştür. Tarihçi Avram Galante(-») "Karai Köyü" adının sonraları Karaköy'e dönüştüğünü iddia eder.

l642'de İstanbul'u ziyaret eden Karay gezgin Samuel Bar David, seyahatnamesinde Karaylarm Haliç kıyılarında Balat ve Hasköy'de yaşamakta olduklarım yazmıştır. 1685'te şehri ziyaret eden diğer bir Ka-

Karay Sinagogunun içinden bir görünüm. *Banu Kıtıun/Obscura. 1994*

ray gezgin Bünyamin Bahar Eli Yeruşalmi' ye göre ise Karayların büyük bir çoğunluğu Hasköy'de yaşamaktaydı.

İstanbul Karay cemaati, diğer cemaatler gibi bir yönetime sahipti. Dini liderleri bir fermanla elde edilmiş bazı ayrıcalıklara sahipti. Cemaatin hahamı, dini konseyi (bet-dfn) ve aynca cemaat işlerini düzenleyen bir konseyi mevcuttu. Yardım kuruluşları ve dini eğitim veren Talmud-Tora kurumu da cemaatin organları arasındaydı.

Uzun seneler dünyanın en kalabalık Karay cemaatine sahip olan İstanbul, 17. yy' dan sonra bu özelliği Kırım'a kaptırmıştır. Günümüzde İstanbul'da 30-40 Karay ailesi yaşamaktadır.

Asırlar boyunca aralarındaki dini inanç farklılıklarından dolayı Karaylar, Yahudilerden daima ayrı kalmışlardır. Hahamlar da bir Yahudi ile bir Karayın evliliğini hiçbir zaman geçerli kılmamışlardır. Günümüzde Yahudi-Karay evlilikleri ancak İsrail'de geçerlilik kazanabilmektedir.

Bizans döneminde Rumcayı ana dil olarak kullanan Karaylar bu özelliklerini Osmanlı döneminde de asırlar boyu sürdürmüşlerdir.

Karayların Hasköy sırtlarında, Haliç Köprüsü'ne giden yolun üst kısmında yer alan bir mezarlıklan vardır. Sefarad Yahudilerine ait mezarlığın yanında yer alan bu mezarlık, Abdülmecid'in bağışıyla genişletilmiş ama 1970-1972'de çevre yollarının yapımı sırasında kısmen istimlak edilmiştir.

Bibi. A. Galante, *Histoire des Juifs d'Istanbul,* I-II, İst, 1941-1942; S. Şişman, "İstanbul Karayları", *İstanbul Enstitüsü Dergisi,* S. 3 (1957), s. 97-102; L. T. Baruh, "Hasköy", *Şalom,* 30 Aralık 1992, 6, 13, 20 Ocak 1993.

SİLVYO OVADYA

KARGOPOULO, BASİLE

(19. yy) Rum asıllı fotoğrafçı.

Atölyesini 1850'de Pera'da Rus Sarayı (bugünkü Narmanlı Yurdu) yakınında, no. 311'de açtı. Daha sonra Grande Rue de Pera'da (bugün İstiklal Caddesi) no. 417'ye yerleşen Kargopoulo, o zamanlar kalabalık bir ordu merkezi olan Edirne'de E. Foscolo ile ortak ikinci bir stüdyo açtı. İstanbul'daki stüdyosunu son olarak, Tünel Meydanı no. **4**'e nakleden Kargopoulo, burada 1895'ten başlayarak 1912'lere kadar çalıştı. Edirne'deki stüdyoyu da devralarak çalışmalarını sürdürdü.

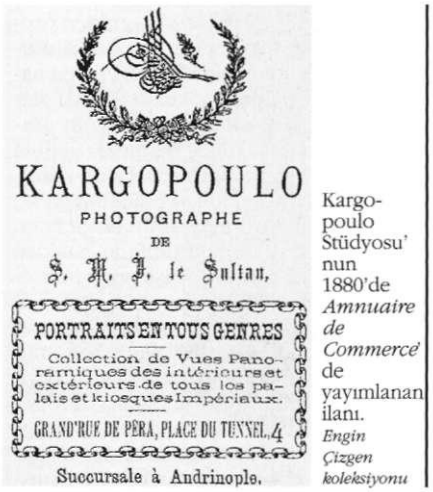

Kargopoulo Stüdyosu'nun 1880'de *Amnuaire de Commerce*'de yayımlanan ilanı. *Engin Çizgen koleksiyonu*

Özellikle İstanbul şehri panoraması ve şehir belgelemeciliğinde etkin bir rol oynayan Basile Kargopoulo'nun fotoğrafhanesinde ziyaretçilerin, kıyafet değiştirip fotoğraf çektirmeleri için, geniş bir gardırobu vardı.

Kargopoulo sultanların, şehzadelerin, Edirne, Bursa ve İstanbul şehrinin pek çok fotoğrafına imzasını attı. Hazırladığı Boğaziçi serisinden başka, balıkçı, manav, simitçi, şerbetçi ve diğer seyyar satıcıların fotoğraflarından oluşan **6x9** cm boyutundaki kâğıtlara basılmış ve stüdyonun özel kartonlarına yapıştırılmış İstanbul'un halk tipleri olarak satışa sunulan bir başka seri de vardı. Büyük ününü de bu çalışmalarından sağladı. İstanbul tarih ve folklorunun belgelenmesine büyük katkıda bulundu.

Kargopoulo, V. Murad'ın da (hd 1876) özel fotoğrafçısı idi. Sultana şehzadeliğinden başlayarak fotoğraf dersleri verdi. II. Abdülhamid'in tahta geçişinden (1876) sonra, stüdyosunun duvarından indirmediği V. Murad'ın fotoğrafından dolayı, kısa bir zaman için "Sultan Hazretlerinin Fotoğrafçısı" unvanı geri alındıysa da tekrar iade edildi.

ENGİN ÇİZGEN

KARINCAEZMEZ ŞEVKİ

(?, İstanbul) Galatasaray taraftarlığının sembolü, renkli bir kişidir.

Hayatını şoförlükle kazanıyordu. Önce belediye otobüslerinde şofördü. Ancak onun büyük tutkularından biri de çiçekti. Belediye otobüslerinde şoför mahallini hep çiçeklerle donattığından, buna karşı çıkan ilgililere kızıp görevinden ayrıldı. Eski bir araba alıp taksi şoförlüğüne başladı. Otomobilinin içinde şöyle bir levha yer alıyordu.- *Çarpar kırmaz, vursa da incitmez/ Yoldaki karıncayı bile ezmezbu* nedenle önceleri "Çiçeksever Şevki" diye anılırken adı "Karıncaezmez"e çıktı. Sonra kendisinde çiçek sevgisini kat kat bastıran bir Galatasaray sevgisi baş gösterdi. Sarıkırmızı renklerdeki kumaşlardan elbiseler giymeye, elinde Galatasaray bayrağı ile dolaşmaya başladı, daha sonra taksisini o zamanlar renk zorunluluğu olmadığı için tamamen san-kırmızı renklere boyadı. Elin-

Galatasaray'ın ünlü amigosu Kanncaezmez Şevki.
Cengiz Kahraman arşivi

den, her biri ceviz tanesi büyüklüğünde ve bir sarı, bü kırmızı renklerden oluşan 66'lık tespihi düşmez oldu. Galatasaray'm maçlarında tribünün ortasında bir elini kaldırıp dakikalarca hareketsiz durarak verdiği selamları, Galatasaray Lisesi karşısında da tekrarlardı. Bu renk hastalığı yüzünden ailesi dağıldı, arabasını sattı. Felç geçiren, kolu ve ayağı kesilen Karıncaezmez Şevki yaşamını zorluklar içinde sürdürmektedir.

CEM ATABEYOĞLU

KARİYE CAMİİ

İstanbul'un küiseden çevrilen ibadet yerlerinden olan Kariye Camii, Edime Kapısı'nın kuzeyinde, Halic'e inen yamaçta bulunmaktadır.

Khora (Hora) Manastın'mn isa'ya sunulmuş olan kilisesi evvelce büyük bir kompleksin merkezini teşkil ediyordu. Manastırın adı olan Khora'nın anlamı hususunda değişik görüşler üeri sürülür. Bu terim sözlük anlamı olarak taşrayı ifade ediyordu. Manastır Ue küisesi, Constantinus Suruna nazaran şehrin dışında olduğundan bu surette adlandırıldığı ileri sürülür. Bu görüş doğru olduğu takdirde, bu dini tesisin çok erken bir dönemde, şimdiki kara tarafı surları 413'te yapılmadan inşa edümiş olması gerekir. Ancak kilisenin içindeki Isa ve Meryem mozaiklerinde her ikisine de Khora srfatmın, adları ile bklikte yazdrmş olması, terimin mistik bir anlamda kabul edildiğini gösterir. Böylece Isa, "insanın manevi âleminin kapsadığı en geniş küre"dir. Manastırın adının hiç değilse geç Bizans döneminde bu anlamda İsa'nın bir sıfatı olarak kabul edildiğini gösterir.

Kilisenin 4. yy'da gerçekten var olup olmadığına dair kesin bir bügi yoktur. Geç sayılabilecek bir dönemde 9. yy'ın ilk yarısı içinde yazıldığı anlaşılan bir kaynak, manastınn Ayios Teodoros adında bir kişi tarafından 6. yy'da kurulduğunu haber verir. Teodoros (Theodoros) güya, imparator I. Iustinianosün eşi Teodora'nm dayısı olan bir komutandır. Sasanüere karşı başarılı bir savaştan soma, dünyadan elini çekerek Antakya dolaylarında yaşamaya başlamışken, 536'da lustinianos bir dini toplantıya katüması için onu başkente davet etmiş ve burada kalan Teodoros, Karisios (Kharisios) Kapısı dolaylarında olan aym addaki malikâneye yerleşmiştir. Bu kapı sonraki Edirne Kapısı olduğuna göre, eski komutan keşişin yaşadığı hücre üe küçük ibadet yeri aynı dolaylarda idi. Burada yapımına başlanan manastır, 3 yıl sonra, daha bitirilemeden 6 Ekim 557 depreminde bütünüyle yıkılmıştır, imparator, bunun üzerine manastırı eskisinden daha büyük ve daha muhteşem olarak inşa ettirmiştir. Manastırın üç şapelinden biri Meryem'e sunulmuş olup bir bazilika biçiminde idi ve zengin surette mozaiklerle bezenmişti. Yanında bir hamamı ile körler için bk sığınma evi de vardı. Teodoros, 6. yy'ın son yıllarında yaşı 90'ı geçmiş olarak ölmüştür. Bu bilginin içinde gerçek taraflar belki bulunmakla beraber, çok aşağı seviyede bir aileden olduğu bilinen (babası Hippodrom'da ayı oynatıcısı idi, kendisi de dansözdü) Teodora'nm ünlü bir başkomutan dayısı olabüeceğine ihtimal verilemez. Zaten Sasamlere karşı savaşa katılmış Teodoros adında bir komutan da büinmez. R. Janin daha başka tarihi uyumsuzluklara işaret ederek bu efsanenin asılsız olduğunu belirtir. Ancak burada bir dini tesisin 6. yy'da varlığı kabul edilebilir. Bu konu üzerinde durulmasının sebebi, şehrin en önemli Bizans eserlerinden olan Khora Manastın Küisesi'nin 6. yy yapısı olduğu yolunda yerleşmiş görüşün sağlam bir esasa dayanmadığına işaret etmektedir. Bu hususta dikkate değer bir nokta da, I. Iustinianosün sınırlan çok geniş olan ülkenin her tarafındaki yapılarını anlatan Prokopiosün, bundan hiç bahsetmeyişidir.

Kariye Camii
Nazım Timuroğlu, 1994

Kariye Camii'nin içinden bir görünüm.
Erdal Yazıcı

Ancak 8. yy'da manastırın varlığı kesinlesin 740'ta ölen Patrik Germanos ile 742'de V. Konstantinos'a karşı Artabasdos'un yanmda bk ayaklanmaya kansan Baktangiosün idam edildikten sonra cesedi buraya gömülmüştür. Artabasdos ise eşi ve 9 çocuğu üe bu manastıra kapatılmıştı. İkonoklazma akımı sırasında ve bundan sonra da bazı olaylara sahne olan manastırın 200 yü boyunca Bizans tarihinde artık adı geçmez.

Khora Manastırı ve Küisesi'nin yeniden canlanışı **11.** yy'ın sonlannda, imparator I. Aleksios Komnenos (hd 1081-1118) döneminde gerçekleşk. O sıralarda çok harap durumda olan bu dini tesis, Aleksios'un kayınvalidesi Maria Dukaina tarafından restore edilmiş, küisesi de değişik bir mimaride yemden yapılmıştır. Komnenos, sülalesinin daima tercih ettiği gibi, kilise "kurtarıcı" (soteros) İsa adma sunulmuştu. Fakat kısa süre soma, Aleksiosün küçük oğlu İsaakios Komnenos bilinmeyen bir sebepten onarım gerektiren kiliseyi ya yeni baştan veya büyük ölçüde yeniden yaptırdıktan başka, kendisi için de burada, narteks kısmında muhteşem bir mezar yeri hazırlatmıştı. Fakat daha soma Trakya'da Meriç kıyısında Ferecik'te Kosmosoteira Manastın'm kurdurduğunda bu mezar yerinin aksamım oraya taşıttırmıştır. Fakat kilisenin narteks bölümünün sağ tarafındaki bu mezar yerinin duvarında, İsa'yı tasvir eden büyük mozaik panonun dibinde İsaakios Komnenos ün mozaik Ue işlenmiş portresi bugün hâlâ görülebilk.

Şehrin 1204-1261 arasmdaki Latin işgali sırasında manastır ve kilisenin durumuna dak bir bügi yoktur. Bizans devleti **1261'** de ihya edildikten sonra, saray ileri gelenlerinden Teodoros Metohites manastır ve kiliseyi tamir ettirmiş (1316-1321), genişletmiş ve küisenin içini mozaik ve fres-

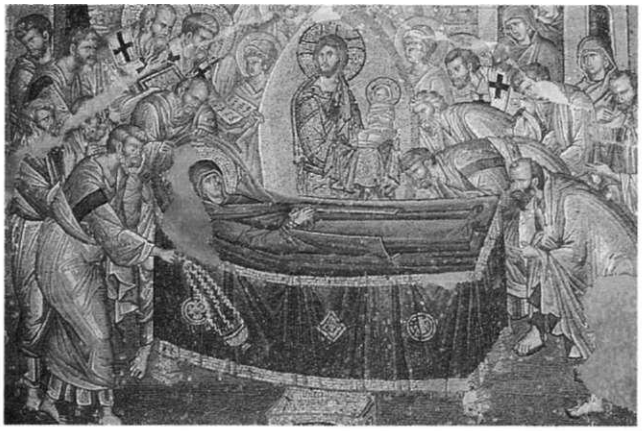

Kariye mozaiklerinden Meryem'in son uykusu (en üstte, solda), çocuk Meryem'in yüce rahip Zaharias'a takdimi (üstte, solda), Hz İsa'nın soyağacı, Hz İsa ve dua eden Meryem (üstte, sağda) ve Hz İsa'ya kilisenin bir modelini sunan Teodoros Metohites (yanda)

Ara Güler (sol üst ve yan), Tahsin Aydoğmuş (en üst sol), U. Akyıldız, *Chora, The Kariye Museum,* İst., 1992 *(üst, sağ)*

kolarla süsletmiştir. Bütün bu çalışmalar 1303'e doğru başlamış ve 1320'ye doğru : :::r„~.iştir. Metohites son Bizans döneminin en aydın ve bilgili kişilerindendi. Manastırın komşusu olarak bir sarayı olduktan başka, manastırın içinde de misafirlerini kabul ettiği, onlarla ilmi tartışmalar yaptığı bir dairesi vardı. Fakat İmparator II. Andronikos döneminin (1282-1328) sonlarında gözden düşüp sürgüne gitmiş ve dönüşünde sarayını tahrip edümiş durumda bulmuştur. Khora Manastırı'na çekilen Metohites burada keşiş olmuş ve 13 Mart 1332'de öldüğünde buraya gömülmüştür. Onun dostlarından ve saray mabeyincisi Mihael Tornikes'in de mezarı buradadır. Son Bizans döneminin ünlü fikir adamlarından ve tarih yazarı Nikeforos Gregoras da bu manastıra çekilmişti. Şehrin Türkler tarafından 1453'te kuşatılması sırasında, o vakte kadar Sarayburnu'nda Hodegetria Kilisesinde bulunan ve şehrin koruyucusu olarak kabul edden Meryem ikonası, surlara en yakın yer olduğu için, Khora Manastırı Kilisesine getirilmiştir.

Kilisenin, fetihten soma bir süre boş olarak durduğu sanılır. Nitekim sağdaki ek kanadın apsisinde fresko üzerine 15. yy'ın sonlarına doğru, sivri uçlu bir aletle kazınmış bir İtalyan adı, bu sıralarda henüz camiye dönüştürülmeyen kilisenin içine yabancıların serbestçe girebildiğini gösterk.

II. Bayezid dönemi (1481-1512) sadrazamı ve Çemberlitaş'ta da camii olan Atik Ali Paşa (ö. 1511), küiseyi camiye çevirerek vakfetmiştir. 953/1546 tarihli *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri'tide* sadece iki satır halinde "Kenise Cami" (Kilise Cami) başlığı altında bildirilerek, Ali Paşa'nm Çemberlitaş'taki evkafına bağlı olduğu haber verilir. Türk döneminde bu ibadet yerinin adı Kahriye veya Ka'riye Camii olarak da söylenir olmuştur. Bugün ise Kariye şekli yerleşmiştir. Karye ise bir bakıma Khora'nın anlam bakımından Türkçesidir.

Edirnekapı-Ayvansaray arasındaki bölgede çok sayıda olan sahabe mezarlarından Ebu Said el-Hudrî'nin makamı olduğuna inanılan bir kabri de burada idi. Ayrıca caminin yanında bir medrese ile tekke de bulunuyordu. Ayvansarayî, *Hadîka'da* caminin yanındaki imaret ile sıbyan mektebinin 1159/1746'da ölen Kızlarağası Hacı Beşir Ağa'nm vakıfları olduğunu bddirir. Bugün bu ek binalardan hiçbiri ortada yoktur. Yalnız son onarımlarda kuzey (sol) tarafta bir türbe yapılmıştır. 1766 depreminin arkasından da mimar ismail Halke tarafından önemli ölçüde tamir edilmiştir.

Kariye Camii'nin en eski fotoğrafından batı cephesinin kemerli olduğu görülür. Fotoğraf sanatı İstanbul'da 1850'li yıllarda başladığına göre, bu tarihlerde binanın cephesi orijinal şeklini hâlâ koruyordu. B. de Presle-Blanchet'nin 1860'ta ve Paspatis'in 1877'de yayımlanan gravürlerinde de aynı özellik açık surette belirlidir. Kariye Camii'nin cephesindeki önemli değişikliğin en azından 1876-1877'den soma gerçekleştiği anlaşılır. Zaten 1876'da İstanbullu Rum mimar P. Kuppas, binada restorasyon çalışmaları yapmış, içerideki mozaiklerden bazdarını temizlemiştir. Bundan sonra Kariye Camii yabancılar tarafından ziyaret edden bir sanat eseri olmuş, hattâ Alman İmparatoru II. Wilhelm de bu tarihi binayı görmeye gelmiştir.

Merkezi Washington'da olan Amerikan Bizans Enstitüsü 1948'den itibaren içerideki mozaik ve freskolarm temizlik ve onarımlarına girişmiş, önce Th. Whittemore başkanlığında başlayan çalışmalar, onun ölümünden sonra P. A. Underwood tarafından sürdürülmüş, en son olarak da J. W. Hawkins 1959'a, işlerin bitimine kadar başkanlık yapmıştır. 1948'den soma bina camdikten çıkarılarak Müzeler Idaresi'ne bağlanmıştır.

Khora Manastın'ndan günümüze, küiseden başka hiçbir şey kalmamıştır. Manastır binalan arasmda olması gereken kütüphaneye ait birkaç elyazması eser Batı' da bulunmaktadır. Kilisenin 11-12. yy'lara ait en eski kısmı, daha önceki bir yapının temel kalmtdan üstünde inşa edilmiş olup bk narteksi (ön holü) takip eden bir ara mekândan ibarettir. Mask köşe payelerine oturan dört kemer büyük kubbeyi taşır. Böylece burada Bizans dini mimarisinin Kiborion tipinin uygulandığı görülür. Yüksek kasnaktı kubbede bir dizi pencere sıralanır. Dışarı taşkın apsisin iki yanında küçük kubbelerle örtülü birer hücre (prothesis ve diakonikon) bulunur. Son Bizans döneminde büyük apsis bir destek payandası ile ayakta tutulmuştur. Narteksin en sağdaki (güney) bölümü de Isaakios Komnenosün kendine mezar yeri olarak düzenlediği mekândır. Bunun da üzerinde pencereli yüksek kasnaklı bir kubbe vardır.

Teodoros Metohites tarafından 14. yy'ın ük yularında bu ana binanın güney tarafına bitişik olarak tek nefli bir ek şapel inşa eddmiştir. "Parekklesion" deriden bu ince uzun mekâmn altmda da aym planda bir mahzen bulunur. Esasında bir mezar şapeli olan bu ek binanın da orta bölümünde diğer kubbelerin benzeri pencereli yüksek kasnaklı bir kubbe vardır. Binanın batı-güney köşesinde ek şapel, batı cephenin önünü kaplayan bir dış hol ile birleşir. Bu dış holün 1877'ye kadar, içerideki her bölümü dışarıya aksettiren yarım yuvarlak kemerleri bu yddaki tamirde kesilerek, cephe düz bir mahya hattı ile sınırlanmıştır. Ana mekâm "L" biçiminde iki taraftan saran "parekklesion" ile dış hol, taş ve tuğla hatıllı duvarlara sahiptir. Ayrıca kademeli kemerler ve güney cephesinde bunların içlerinde üçüz pencereler, hareketli bir yüzey yaratılmasını mümkün kdmıştır. Apsis çıkıntısında, altta ve üstteki nişler bu hareketldiği daha da desteklemiştir. Ana binanın kuzey tarafına bitişik olan yine bu döneme ait dar dehlizin dış yüzeyinde görülen yürek biçimindeki niş de, örneklerine 14-15. yy'ların yapdarmda sıkça rastlanan bk motiftir.

Kariye Camii olan eski Bizans kilisesinde ana binada oldukça zengin mermer kaplama levhalan bulunmaktadır. Narteksten esas mekâna geçişi sağlayan kapının solundaki küçük kapının yanında ilgi çeki- ci bk mermer pano vardır. Bu, eski Bizans ahşap ve tunç kapıların mermer üzerine yapılmış taklididir. Böyle bir örnek de Ayasofya'mn güney galerisinde görülür. Ahşap veya madenden olanlarından ancak bir-iki ömek bugüne kadar gelebildiğinden, 6. yy'a ait olarak tarihlenen bu mermer taklitler, önemli sanat belgeleridir. Bunların içlerinde küçük dikdörtgen panolarda dini konulu kabartma bulunuyordu. Ancak bina camiye dönüştürüldüğünde bunlar kazınmıştır. "Parekklesion'ün batı ucundaki sütunların mermer başlıkları da alışılmamış bir tipte olup, bunlann yüzeylerine kabartma olarak başmelek büstleri işlenmiştir. Aym ek şapelde mermerden iki kemer de bulunur. Bunlardan biri üzerindeki kitabeden öğrenildiğine göre 14. yy'da yaşayan M. Tornikes'in mezarım süslüyordu.

Khora Manastırlnın küisesini Bizans sanatı bakımından önemli kdanlar, içindeki moziakler ile, "parakklesion"daki fresko resimleridk. Bu resimlerin, küise camiye çevrildiğinde kasıtlı olarak tahrip edilmedikleri anlaşılıyor. Başta 17. yy'da Evliya Çelebi olmak üzere, burayı ziyaret eden çok az sayıdaki yabancı seyyah, içeride resimler gördüklerini yazarlar, istanbul hakkındaki kitabının ilk Rumca baskısını 1826' da yayımlayan Patrik Konstantios (patrikliği 1830-1834), burada pek çok mozaik resminin görülebildiğini bildirir. 1886'da da mozaik ve freskolarm ilk defa olarak Fransızca bir katalogu yayımlanmıştır. Binanın cami fonksiyonu sürdüğü için, esas ibadet mekanındaki mozaiklerin üzerlerine, namaz vakitlerinde tahta kepenkler kapatdıyordu (1948'e kadar). Kariye resimlerinin en başta gelen özelliği, ilkçağın Helenistik dönem resim geleneğinin bilgilerinden faydalanılmış olması, vücutların plastik değerlerinin belirtilmesi ve üç boyutluluğa dikkat edilmiş olmasıdır. Böylece Kariye'deki resim sanatı, İtalya'da Giotto (1266-1337) üe başlayan Rönesans akımımn paralelinde, Bizans'ta da yeni bir sanat anlayışının başladığına işaret eder. Kapının üstünde, İsa'ya kilisenin bir modelini sunan Teodoros Metohites tasvir edilmiştir. Mozaiklerde Isa'nm ve Meryem'in hayadan de ügdi sahneler görülür. Bunlarda resme derinlik sağlayan arka plan elemanları ve mimari motiflere önem verilmiştir. Ayrıca sahnelerin canlı ve günlük hayattan alınmış gibi gerçekçi biçimde gösterilmesine özen gösterilmiştir. Figürler doğru orantılı olarak, gerçeğe uygun duruş ve hareketlerle işlenmiştir. Bu arada isa'nın yüzüne insancıl bir ifade verilmesine çalışılmış olduğu da dikkati çeker. İç nartekste, sağ tarafta bütün duvarı kaplayan Halke İsa'sı panosu, evvelce Büyük Saray'ın esas girişi olan Halke Kapısı üstünde bulunduğu bilinen Isa ikonasının bir benzeri olarak yapılmıştır. Meryem ve Isa'nm önünde yere diz çökmüş bir figür olarak 12. yy'da kiliseyi yeniden yaptıran Isaakios Komnenosün portresi vardır. Böylece bu pano ile Isaakiosün, kendisine mezar yeri olarak tasarladığı bu bölümü süslediği anlaşılır. Karşı köşede ise,

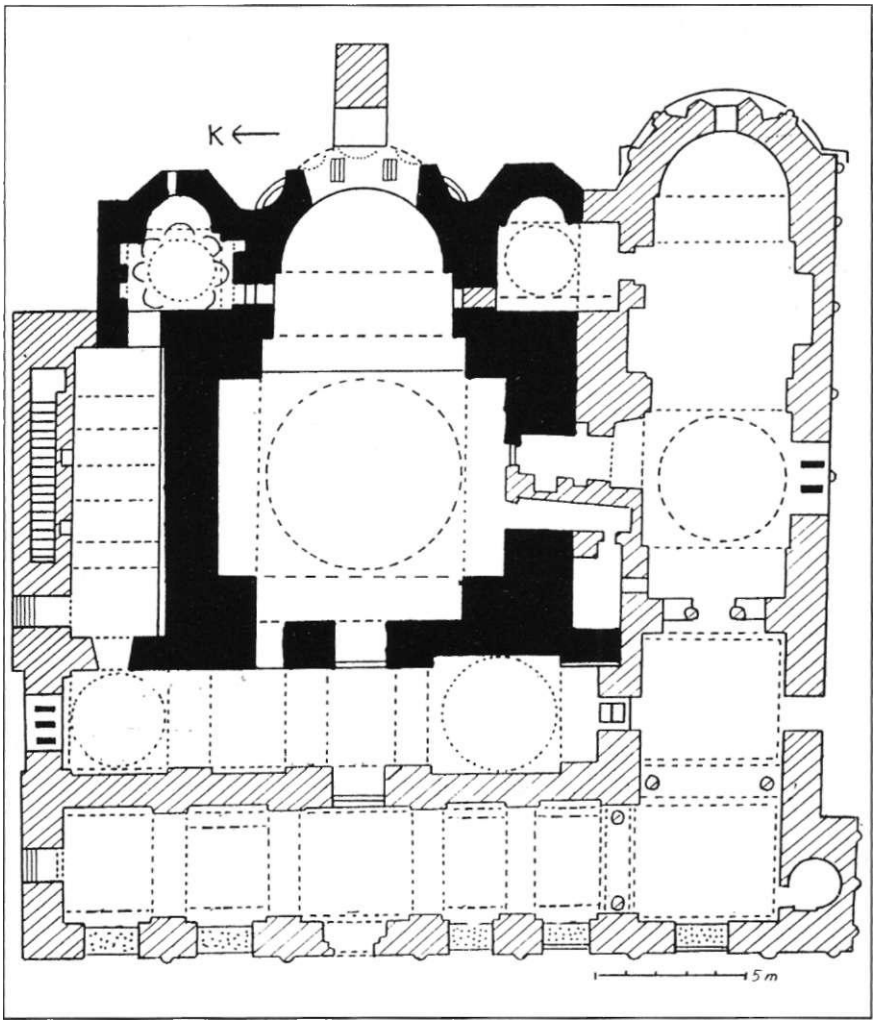

Kariye Camü'nin planı.
U. Akyddız, *Chora, The Kariye Museum,* 1st., 1992

13-14. yy'lar arasında yaşadığı bilinen ve Paleólogos soyundan rahibe olan Melania' nın portresi yer alır. Bu muhteşem mozaiğin, Paleologoslar dönemine, 14. yy'a ait olduğu ve Isaakios'un portresinin bir hatıra olarak konulduğu yolunda Underwood tarafından bir hipotez ileri sürülmüşse de buna inanmak zordur. Mozaik 12. yy'da İsaakios tarafından yaptırılmış, ancak 14. yy'da Melania'nın portresi alt kenardaki boşluğa ilave edilmiştir. Bu duruma göre iç narteksteki mozaiklerin bazılarının 12. yy'a ait olduklarım kabul etmek gerekir.

Ana mekânda pek az mozaik meydana çıkmıştır. Sağ tarafta bir Meryem tasvirinden başka, kapının iç tarafında kemerin üstünde "Meryem'in son uykusu ve "ruhunun İsa tarafından göğe çıkarılması" (Koimesis) sahnesi tasvir edilmiştir. 1928'de bulunan bu mozaik pano, bu konunun işlendiği örnekleri arasında estetik açıdan en başarılısı olarak kabul edilir. Ana mekânda pencere kemerleri içinde Bizans süs motiflerinin güzel örnekleri olan mozaik bezemeler görülür.

Yandaki ek kanat bir mezar şapeli olarak yapıldığından burada yan duvarlarda, içlerine lahit konulması için, üstleri kemerli nişler (arcosolium) yer almıştı. Bu yuvaların dip duvarlarında mezar sahiplerinin fresko olarak portreleri yapılmıştı. Fakat üst kısımlarda duvarlar değişikliğe uğradığından, bunların baş kısımları eksiktir. Ancak gövdelerden 14. yy Bizans giyimini ve kumaş desenlerini tanımak mümkün olmaktadır. Bu kısmın duvarlarında, payelerde pek çok aziz resmi yer alır. Fakat en önemli iki kompozisyondan biri, apsis yarım kubbesini dolduran, İsa'nın ahrete inişi ve mezarlarından Âdem ile Havva'yı bileklerinden kavrayarak çıkarışıdır. Diğer önemli kompozisyon, "parekklesion"un doğudaki bölümünü örten tonozdaki mahşer günü tasviridir. Burada İsa'nın başkanlık ettiği semavi mahkemenin üyeleri olan havariler, bunların altında ruhların çağırılması, inanmışlar ile günahkârların ayrılması ve bunların durumlarına göre cennete veya cehenneme gönderilmeleri görülür. Bu iki güçlü ifadeli kompozisyon, mezar şapelinin fonksiyonuyla uyum sağlar. Orta bölümdeki kubbenin pandantiflerindeki İncil yazarları resimleri de kültür tarihi bakımından dikkate değerdir. Bunlarda Bizans döneminde yazı ile uğraşan kişilerin kullandıkları yazı eşyası, kitap dolabı ve yazı sehpası gibi gereçler görülebilir.

Kariye Camii, 1948'den sonra müzeleştirildiğinde, İslam ibadeti ile ilgili içinde hiçbir şey bırakılmamıştır. Yalnız sağ köşesinde yükselen ve şerefe kısmının geçen yüzyıla ait olduğu belli minaresi kalmıştır. Müze idaresinin izni ile içindeki ahşap minber de çıkarılarak, Zeyrek Camü'nin bir bölümüne götürülmüştür. Böylece içeride Türk dönemine işaret eden bir iz kalmamıştır.

Bibi. Doroteos, "Karie dzami (he moni tes Khoras), Pothen he eponomia", *Orthodoxia,* c. V (1930), s. 486, 585-595; Gennadios, "He onomasia tes mones tes Khoras", *ae,* s. 575-584; Konstantios, *Constantiniade,* İst., 1946, s. 102-105; A. G. Paspatis, *Byzantinai Meletai,* İst., 1877, s. 326-332; Pulgher, *Eglises Byzantines,* 31-40; F. J. Schmit, "Kahrie dzami", *Izvestija Russkogo Archeologiceskogo Instituto V Konstantinopolè,* XI (1906); A. Rüdell, *Die Kahrie Djamissi in Constantinopel,* Berlin 1908; Millingen, *Byzantine Churches,* 288-331; H. E. Del Medico, "Essai sur Kahrie Djami au début du XIIe siècle" *Byzantinische Zeitschrift,* XXXII (1932) s. 16-48; Ebersolt, *Monuments,* 51, 161; Schneider, *Byzanz,* 57-58; D. Oates, "Summary Report on the Exavations of the Byzantine Institute in the Kariye Cami, 1957 and 1958", *Dumbarton Oaks Papers,* XIV (i960), s. 223-231; Eyice, *Bizans Mimarisi,* 46-51; S. Eyice "Les églises byzantines d'Istanbul du IXe au XVe siècle", *Corsi di Cultura Bizantini et Ravennati,* XII (1965), s. 278; P. Underwood, *The Kariye Cami,* I-V, Washington-Londra, 1968;Janin, *Eglises et monastères,* 531-538; C. Mango, *Architektura Bizantina,* Milano, 1975, s. 240-246, 269-273; Müller-Wiener, *Büdlexikon,* 159-163; A. Ogan-V. Mırmıroğfu, *Kariye Cami. Eski Hora Manastırı,* Ankara, 1955; J. Sevcenko, "Théodore Metochites, Chora et les courants intellectuels de l'époque" , *Art et Société à Byzance sous les Paléologues,* Venedik, 1971, s. 13-39; N. P. Kondakov, *Mozaiki Mecheti Kakhrie dzhamisi VKonstantinopolè,* Odessa, 1881; A. Levai, *Catalogue des principales mosaïques, peintures et sculptures existants à Kahrie Djami,* İst., 1886; C. Diehl, "Les mosaïques de Kahrié-djami", *Etudes Byzantines,* (1905), s. 392-431; M. Alpatov, "Die Fresken der Kachrié Djami in Konstantinopel", *München Jahrbuch fur bildende Kunst,* VI (1929), s. 345-364; J. Ebersolt, "Une nouvelle mosaïque de Kahrié-Djami", *Revue de l'Art,* LV (1929), s. 83-86; ay, "Trois nouveaux fragments de mosaïques de Kahrié-Djami", *ae,* LVI (1929), s. 163-166; H. E. Del Medico, "La mosaïque de la Koimésis à Kahrie Djami", *Byzantion,* VII (1932), s. 123-141; ay, "La Koimésis de Kahrié-Djami. Essai de datation", *Revue Archéologique,* I (1933), s. 58-92; P. A. Underwood, "The Deesis Mosaie in the Kahrie Cami at Istanbul", *Late Classical and Medieval Studies in Honor of. A. M. Friend,* Princeton, 1955, s. 254-260; ay, "First Preliminary Report on the Restoration of the Frescoes in the Kariye Camii at Istanbul", *Dumbarton Oaks Papers,* IX-X (1956), s. 253-288, XI (1957), s. 173-220, XII (1958), s. 235-265, XIII (1959), s. 187-212; ay, "Palaeologan Narrative Style and an Italianate Fresco of the 15 th Century in the Kariye Camii", *Studies in the History of Art Dedicated to W. E. Suida,* New York, 1959, s. 1-9; R. Kautsch, *Kapitellstudien,* Berlin, 1936, s. 60; L. Bréhièr, *La sculpture et les arts mineurs byzantins,* Paris, 1936, s. 65; H. Belting, "Eine Gruppe Konstantinopler Reliefs aus dem 11. Jahrhundert", *Panthéon,* XXX (1972), s. 263-271; Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 159; Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri,* 424, *Fatih Camileri,* 142-144.

SEMAVİ EYİCE

KARıMAN PASAJı

Bugün İstiklal Caddesi üzerinde Perukâr (eski Berber) Çıkmazı ile Saka Salim Çıkmazı arasında yükselen İstanbul Sanayi Odası'na ait Odakule isimli binanın yerinde daha önce var olan pasaj.

1789 Fransız İhtilali'nden sonra İstanbul'a göçerek yerleşen Alleon ailesinin(-») Surp Yerrortutyun (Sainte Trinité) Ermeni *Katolik kilisesinin yakınında ve* anacadde Grand Rue de Péra (bugün İstiklal Caddesi) üzerinde kışlık konağı bulunuyordu. Aile 1870'te binayı Bartoli Biraderler'e sattı. Panayia Kilisesi'nin karşısında bonmarşe türü mağazalan bulunan Bortoli kardeşler satın aldıkları konutun yerinde Bon Marché adlı büyük bir bina inşa ettiler ve alt katta aynı adla bir mağaza açtılar.

Bon Marché daha çok Paris'teki büyük mağazaları hatırlatıyordu, içinde her şey satılırdı, her türlü ev eşyasından, maroken takımlardan şekerlemelere, kırtasiyeden mücevherata, çeşit çeşit giysiden optik aletlere, kristallerden ya da Saksonya porselenlerinden şarap ya da likörlere, oyuncaklardan parfümeriye kadar mağazada yok yoktu. Binanın bir kapısı Grand Rue de Péra, diğer kapısı ise Petits-Champs des Morts (bugünkü Meşrutiyet Caddesi) üzerinde olduğu için, burası aynı zamanda geçit veren bina (pasaj) niteliğindeydi.

1926'da Bortoli Biraderler Bon Marché'yi satılığa çıkardılar. Pasaj ve binayı, İstanbul'da ünlenmiş olan Karlman (Carlmann) ailesi satın aldı. İstanbul'un Yahudi Levantenlerinden Karlman önceleri, "Blumberg" ile birlikte, Galata'daki Büyük Millet Hanı'nın birinci katında, "Karlman ve Blumberg" adlı büyük konfeksiyon mağazasını açmış, 1896'da Blumberg'den ayrılarak, Grand Rue de Péra üzerinde bulunan, Vasıl Anastasiadis'in eczanesi ile modist Antuanet Mariani'nin yan yana olan dükkânlarını devralmıştı (şimdiki Sümerbank ve İş Bankası'nm bulunduğu yer). Burada, "Maison Carlmann" adlı konfeksiyon mağazasını tek başına işleten Kari Karlman'ın büyük oğlu Ferdinand eski İstanbul mebusu Karaso'nun kızı Matmazel Ida'yla küçük oğlu Leopold ise, Matmazel Bertha Wedmnn'la evlenmişlerdi. Görüldüğü gibi, İstanbul'da kök salmış Karlman ailesi, Bortoli Biraderlerden pasajı ve binayı satm alınca ilk olarak adım değiştirmiş, Bon Marchè'nin yerine Karlman Pasajı adını koymuştu.

Bu arada, binanın ilk katım, Mikhail Mikhailoviç kiralayarak devrin en lüks lokallerinden biri olan Turquoise! açmıştı. Turquoise 250 masalık üç salondan oluşuyordu. Meşrutiyet Caddesi'nden iki, İstiklal Caddesi'nden ise tek merdivenle çıkılabiliyordu. Bu, ünlü ve döneminde gerçekten büyük hizmet veren lokal 1934'te kapanmak zorunda kaldı. Halbuki dönernin en iyi orkestralan, en iyi varyeteleri burayı dolduruyor, ayrıca yılbaşı ve güzellik balolarının tamamı burada veriliyordu.

Karlman Pasajı'na, İstiklal Caddesi üzerinden tek bir basamakla girilirdi. Yerler siyah-beyaz kare mermerlerle döşenmişti. Her iki tarafta da satış reyonlan bulunuyordu. Yukarı çıkan merdiven, pasajın bitiminde ve ortada idi. Bu merdiven de mermerdendi.

Meşrutiyet Caddesi'ne çıkışta, kademe farkı nedeniyle caddeye inen merdiven, üst katlara çıkan merdivenin yanında idi.

Bir ara Necdet Sander, Saray Kitabevi olarak, Karlman Pasajı'nın içinde birkaç reyon kiralamıştı. Gene İtalyan Baldini Kitabevi de kapanmadan önce bir süre pasajdaki bir dükkândaydı. 1920'de Ruslar İstanbul'a daha doğru bir deyimle Pera'ya geldiklerinde "L'Union des Zemstvos Russes" adlı bürolan 1927'ye kadar binanın üçüncü katına yerleşmişti.

Pasajın üst bölümlerini oluşturan dairelerde yaşamış olanlar arasında Bartoli Biraderleri, Karlmanları, Dr. Bizantiadisl, Dr. Koridis'i, modist Mastroyeni'yi, terzi Kariyokopulos'u sayabiliriz.

Karlman ailesi, Varlık Vergisi'nin çıktığı 1942'ye kadar mağazayı çok iyi yönettiler, ama konan verginin çokluğundan vergiyi ödeyememe durumuna düştüler. Osmanlı Bankası devreye girerek verginin tümünü ödedi. Yalnız Karlman ailesi borçlarını ödeyinceye kadar, kapılarında "Osmanlı Bankası Deposudur" tabelası asılı kaldı.

Pasaja girince mağazaya ait çeşitli reyonların boydan boya vitrinleriyle karşılaşırdınız. Soma, bunların bir bölümü ayn dükkânlar halinde düzenlenip kiraya verildi. Birinci kat Turquoise kapandıktan sonra boş kaldı, sadece pasajdaki bazı yeni reyonlar buraya nakledildiler.

Sonuçta İstanbul Sanayi Odası tarafından satın alınan bina, yıktınlarak yerine bugünkü gökdelen dikildi ve adına da Odakule denildi.

BEHZAT ÜSDİKEN

KARNAVALLAR

Hıristiyanların büyük perhize girmeden önce yaptıklan şenliklere verilen ad. Günleri, mezheplere göre küçük farklılıklar göstermekle birlikte ocak ya da şubat aylarına rastlar.

Karnaval şenliklerinin Hıristiyan toplumlarında doğrudan doğruya dinsel anlam taşımamakla birlikte büyük perhiz öncesine rastlaması ve hayvansal besinlerin yenmediği perhiz günlerine girmeden bu tür besinleri bol bol yiyerek eğlenme biçiminde uygulanması, sonradan dinsel bir anlam kazanmasına da yol açmıştır.

Hıristiyanlık öncesi kış şenlilderinin din değişikliğiyle birlikte yeni bir kimlik kazanması biçiminde de yorumlanan karnavallar Katolik ülkelerde daha büyük coşkularla kutlanırken İstanbul'un Hıristiyan cemaatleri de kendi aralarında karnaval şenlikleri düzenlerler.

İstanbul karnavallan, Hıristiyanların nüfus yoğunluğuna sahip olduğu Beyoğlu, Galata semderinde başta bugünkü İstiklal Caddesi olmak üzere birçok kapalı ve açık mekânlarda büyük eğlencelerle kutlandığı gibi Kurtuluş, Bağlarbaşı, Samatya, Bakırköy, Yeşilköy, Ortaköy, Arnavutköy, Çengelköy semtlerinde de gece ve gündüz karnaval şenlikleri düzenlenirdi. İstanbul'un Rum halkı arasında daha coşkulu bir biçimde kutlanan karnaval eğlencelerine Türkler "apukurya"(-0 Rumlar ise "apekriya" derlerdi.

Eski İstanbul'un karnaval eğlenceleri Ahmed Mithat Efendi'nin *Karnaval (188Y)* adlı romanına konu olmuş, kendi inanç ve geleneklerine göre bu şenliklere katılan *zengin* bir Ermeni ailesinin kişiliğinde Ermeni cemaatinin durumu da sergilenmiştir. Ahmed Rasim'in *Fuhş-ı Atik* (1922), *Muharrir Bu* Ka/(1926) ve *Şehir Mektupları* (1900) adlı eserlerinde de yazarın bizzat katıldığı karnaval eğlencelerine ilişkin gözlem ve anılara yer verilir. Sermet Muhtar Alus da çeşitli yazılarında karnaval eğlencelerinden söz eder, gözlem ve anılannı dile getirir.

Günümüz İstanbul'unda da karnaval günlerinde, eski coşku ve kalabalıklarla olmasa bile bu tür kutlamalar yapılmaktadır.

Bibi. A. Rasim, *Fuhş-ı Atik,* II, ist., 1922, s. 181-218; ay, *Muharrir Bu Ya!,* ist., 1926; s. 308-312; ay, *Şehir Mektupları,* I-II, ist., 1992, s. 144-150; S. M. Alus, "Apukurya", *Resimli Tarih Mecmuası,* VI, S. 72 (Aralık 1955), s. 4228-4230; ay, "Apukurya Maskaraları", *İSTA.* II, 851-901; "Apukurya", *İKSA,* II, 746-748; "Karnaval", *TA,* XXI, 354.

İSTANBUL

KARTAL BABA TEKKESİ

Üsküdar İlçesi'nde, Nuhkuyusu'nda, Arakiyeci Hacı Mehmet Mahallesi'nde, güneyde Nuhkuyusu Caddesi, batıda Kartal Baba Caddesi, kuzeyde de Yamacı Sokağı'nın kuşattığı arsa üzerinde yer almaktaydı.

Kaynaklarda "Kartal Ahmed Efendi", "Şeyh Ahmed Kartal" ve "Şeyh Kartal" adlan ile de zikredilen bu tekke tespit edilemeyen bir tarihte Kadiri tarikatından "Kartal Baba" lakaplı Şeyh Ahmed Efendi tarafından kurulmuş, 1878'deKavalalıMehmed Ali Paşa'nın (ö. 1848) azatlı cariyelerinden Lalter Hanım (ö. 1878) tarafından yeniden inşa ettirilmiştir. Tekkelerin kapatılmasını (1925) izleyen dönemde bir müddet mesken olarak kullanıldıktan sonra kendi haline terk edilen ve harap düşen yapı 1970'lerde Vakıflar İdaresi tarafından yıktırılmış, yerine, aynı adı taşıyan fakat eski bina ile hiçbir ilgisi olmayan Kartal Baba Camii yaptınlmıştır.

Ayin günü salı olan Kartal Baba Tekkesi'nde şeyhlik yapanların tam bir listesi kaynaklarda yer almaz. Ancak 1249/1834'te II. Mahmud'un kızlarından Saliha Sultan'm düğününe davetli Kadiri şeyhleri arasında "Şeyh Kartal Tekkesi Şeyhi el-Seyyid Ömer Efendi'nin" adı geçmekte, Bandırmalızade A. Münib Efendi'nin 1307/1889'da basılan *Mecmua-i Tekâyâ'smdz* İbrahim Efendi adındaki postnişinin adı verilmekte, H. Vassaf'm *Sefine'smde* ise son şeyhin Hulki Efendi olduğu belirtilmektedir. Dahiliye Nezareti'nin hazırlattığı 1301/1885 tarihli istatistik cetvelinde tekkede 3 erkek ile 3 kadının ikamet ettiği kayıtlıdır.

Tekkeyi meydana getiren bölümler, arsanın güneyinde, Nuhkuyusu Caddesi üzerinde yer alan "L" biçiminde, iki katlı bir

yapmın içinde toplanmış, yapmm doğu kanadı harem dairesine, kuzey kanadı selamlığa ayrılmış, güneybatı köşesine de aralarında bir bütün oluşturan tevhidhane ile türbe bölümleri yerleştirilmiştir. Zemin katın, **kagir** olan dış duvarları moloz taşla örülmüş, zemin kattaki iç duvarlarla üst katta, tevhidhane-türbe bölümünün **kagir** duvarları dışında kalanlar, ahşap iskeletii ve bağdadi sıvalı olarak tasarlanmış, kırma çatı alaturka kiremitlerle kaplanmıştır.

Dikdörtgen bir alanı (11x8,75 m) kaplayan ve iki kat yüksekliğinde olan tevhidhane-türbe bölümünün esas girişi kuzey duvarının ekseninde yer almakta ve selam**lık** sofasına açkmakta, doğu duvarmda da harem dairesine geçit veren daha dar bir kapı bulunmaktadır. Ayinlere tahsis edilmiş olan alan kuzey ve doğu yönlerinde iki katlı mahfillerle, batı yönünde ise türbeye ayrılmış olan alanla kuşatılmıştır. Alttaki mahfillerin zemini bir seki ile yükseltümiştir. Kare kesiüi ahşap direklere oturan ve gerek selamlık, gerekse de harem kanadı ile irtibatlandırılmış bulunan fevkani mahfillerde, akşdmışrn aksine ahşap kafesler yer almamakta, söz konusu mahfillerin kısmen erkeklere, kısmen de kadınlara tahsis edüdiği anlaşılmaktadır. Kartal Baba ile daha sonraki şeyhlere ait toplam 5 adet ahşap sandukanın sıralandığı türbe kesimi ayin alanından basit ahşap parmaklıklarla ayrılmıştır.

Selamlığın batı cephesinde, Kartal Baba Caddesi'ne açılan cümle kapısının ardındaki koridor, meydan odası ve kahve ocağı oldukları anlaşılan iki birim tarafından kuşatılmıştır. Koridorun nihayetindeki sofadan tevhidhane-türbe bölümüne geçilmekte, aynı zamanda çift kollu bir merdivenle üst kat sofasına ulaşılmaktadır. Üst kattaki sofanın batısında şeyh odası, güney duvarında da fevkani mahfillere açılan kapı yer alır. İki katlı sıradan bir mesken niteliğinde olan harem bölümünde orta sofalı plan tipinin 19. yy'da çok yayınlaşan bir varyantı kullanılmış, katların ekseninde gelişen dikdörtgen planlı sofaların yanlarına, yüklüklerle donatılmış olan odalar ve helalar sıralanmış, zemin katta girişin karşısına gelen kuzey kenarına da merdiven yerleştirilmiştir. Üst katta güney yönünde yer alan odalar Nuhkuyusu Caddesi üzerindeki cepheden ileri taşan çıkmalarla genişletilmiş, sofanın batısında bulunan ve tevhidhaneye komşu olan iki odadan fevkani mahfile birer kapı açılmıştır.

Dış görünümü itibariyle Tanzimat döneminin kagir konaklarını andıran Kartal Baba Tekkesi'nin cephelerinde son derecede yalın bir tasarım göze çarpar. Bütün kapılar ve pencereler dikdörtgen açıklıklı olarak tasarlanmış, gerek cephelerde, gerekse de yapının içerdiği mekânlarda herhangi bir bezemeye yer verilmemiştir. Tevhidhanenin tavanında, çıtalarla meydana getirilmiş sekizgen biçimindeki göbek, tekkede bezeme olarak nitelendirilebüecek tek öğedir. **I. H.** Konyalı'nın, tekke yıkılmadan önce gördüğü 1296/1878 tarihli manzum ihya kitabesinin akıbeti biknmemektedk. La'lterHanım'ın mezarı tekkenin kuzey yönündeki arka bahçede yer alır.

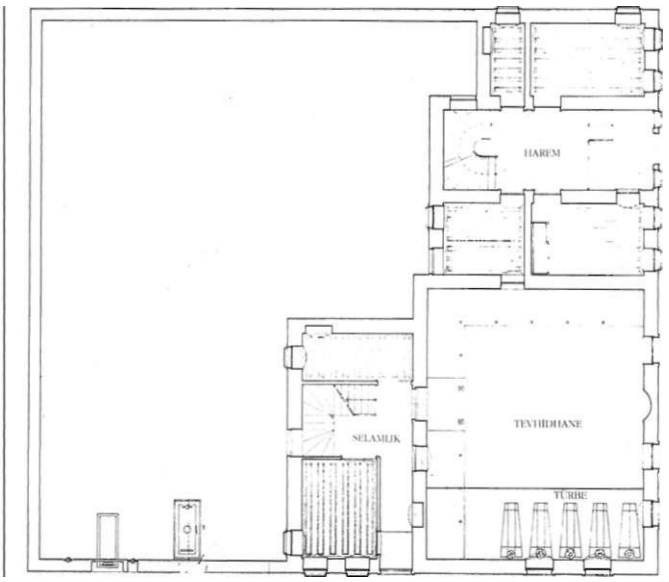

Kartal Baba Tekkesi'nin zemin kat planı. *MSÜ Arşivi/ M. K. Tomaç, A. N. Arnas*

Bibi. Çetin, ***Tekkeler,*** 589; Aynur, ***Saliha Sultan,*** 38, no. 177; ***Asitâne,*** 12; Osman Bey, ***Mecmua-i Cevâmi,*** II, 70-71, no. **123;** Münib, ***Mecmua-i Tekâyâ,*** 11; Raif, ***Mir'at,*** **134;** ***th-saiyatll,*** 20; Vassaf, ***Sefine,*** V, 273; B. Çeçener, "Üsküdar Mezarlıkları, Türbeleri ve Hazireleri", ***TTOKBelleteni,*** 49/328 (1975), 18 vd; Konyalı, ***Üsküdar Tarihi,*** I, 181-182, 420.

M. BAHA TANMAN

KARTAL İLÇESİ

İstanbul İlinin doğu yansmda yer alır. Kartal İlçesi kuzeyde Ümraniye, kuzeydoğuda Beykoz(->) ve Pendik(->), doğuda Sultanbeyli(->) ve yine Pendik, güneyde Marmara Denizi, batıda da Maltepe(-») ilçelerine komşudur. Devlet İstatistik Enstitüsü'nün 1990'da yapılan nüfus sayımı sonuçlarına ilişkin verilerinde Kartal İlçesi' nin yüzölçümü 234 km^2 olarak görülmektedir. Ancak eskiden Kartal'a bağlı olan Maltepe (yaklaşık 52 km^2) ile Sultanbeyli'nin (yaklaşık 35 km^2) 1992'de ayrı birer ilçe yapılmasından sonra yeni sınırları içinde 147 km^2'lik bir alan kapladığı sanılmaktadır.

Kırsal kesimi de bulunan ilçenin kentsel alam 27 mahalleden oluşur. Bunlardan 22'si kent merkezinde, 51 ise kırsal kesimdeki Şamandıra bucak merkezinde yer alır. Kent merkezindeki mahalleler Cevizli, Cumhuriyet, Çarşı, Çavuşoğlu, Esentepe, Ferhat Paşa, Gümüşpınar, Hürriyet, Karlıktepe, Kordonboyu, Orhantepe, Orta, Petroliş, Rahmanlar, Soğanlık-Yeni, Topselvi, **Uğur** Mumcu, Yakacık-Yeni, Yalı, Yeni, Yeşilbağlar ve Yukarı'dır. Şamandıra' daki mahalleler ise Abdurrahman Gazi, Eyüp Sultan, Fatih, Osman Gazi ve Veysel Karani adlarmı taşır.

Kartal ve çevresine ne zaman yerleşildiğine diskin yeterli bügi yoktur. Ama Kartal'dan ayrılarak ilçe yapılan Maltepe ve Pendik'te günümüzden 5.000 yd öncesine dayanan yerleşim kakntılanna rastlanmıştır. Kartal dçe merkezine ait bilgiler Bizans

Yüzyıl başında Kartal'ın bir görünümü. A. Eken, *Kartpostallarda İstanbul,* İst., 1992

döneminden başlar. Buradaki balıkçı köyüne, kıyıdaki küçük limanı nedeniyle Bizanslılar Kartalimen (ya da Cartalimin) derlerdi. Adalar'm karşısındaki bu küçük köyün halkı balıkçılığın yanısıra sebze yetiştiriciliğiyle de uğraşıyordu. Türklerin bu yöreye ilk kez gelmeleri 1080lerin basma rasdar. Kutalmışoğlu Süleymanşah Bizanslılarla yaptığı anlaşma sonucunda Dragos Çayının doğusundaki toprakları egemenliğine aldı. Daha sonra Bizanslılar anlaşmaya uymayarak bu toprakları geri aldılar. 1329'da bugünkü Maltepe'de yapılan ve Bizanslılann hezimete uğramasıyla sonuçlanan Pelekanon Savaşı'ndan sonra Kartal yöresi tümüyle Osmanlı egemenliğine girdi.

Türkler 1330'dan sonra Kartal ve çevresine yerleşmeye başladılar. Orhan Beyin Bizanslılarla yaptığı anlaşmaya göre, İmparator III. Andronikosün Merdivenköy'deki av köşkünde bir Ahî zaviyesi kuruldu. Bu zaviye sonradan İstanbul'un en büyük Bektaşî merkezlerinden biri olan Şahkulu Sultan Tekkesi'ne dönüştü. Ahî zaviyesinde birçok derviş yaşamaktaydı. Bizans hakkında bilgi toplayıp Osmanlılara rapor eden bu dervişlere "Gözcü Babalar" da denirdi. Bir süre sonra Bizanslılar zaviyeyi basarak biri dışında bütün dervişleri katlettiler. Kaçan Kartal Baha'nın Kartalimen'de yakalanarak öldürüldüğü ve adının da buraya verüdiği söylenk.

Kartal, Osmanlı döneminde de eskisi gibi balıkçılık ve bahçecilik yapılan küçük bir yerleşme olma özelliğini korudu. Bağlar, bahçeler ve bostanlarla kaplı olan Kartal, uzun yıllar İstanbul'un sebze ve meyvesinin bir bölümünü karşıladı. Gemilerle getirilen buğdaylar buradaki değirmenlerde öğütülerek istanbul'a gönderiliyordu. Türklerin de yaşadığı Kartal'da halkm büyük bölümü Rumlardan oluşuyordu. Kıyıdaki iskele çevresinde yer alan Kartal Köyü, günümüzde aynı adı taşıyan semtin ve Uçenin tarihsel çekirdeğidir.

1873'te Haydarpaşa-Pendik banliyö hattının açılmasından soma Kartal'da bir gelişme başladı. Kartal yöresi **19.** yy'ın sonlarında Üsküdar sancağma bağlı bir kazaydı. Ekili ve dikili alanların bitiminde başlayan ormanlar Aydos Dağı'na doğru uzanıyordu. Samandıra'daki ormanlar kentin av alanlarından biriydi.

Lozan Antlaşması hükümlerine göre yapılan mübadelede Kartallı Rumlar Yunanistan'a, Kavala yöresinde yaşayan Müslüman halkın bir bölümü de Kartal'a göç etti. Göçmenlerin yapmayı büdiği tek üretimin tütün yetiştiriciliği olması nedeniyle, Kartal'daki bağlar, bahçeler ve bostanlar bir süre soma büyük ölçüde yozlaştı. Cumhuriyet'in Ük yıllarında bir vüayet olan Üsküdar'a bağlı olan Kartal, 1926'da Üsküdar'ın, istanbul'un bir kazası haline getirilmesinden sonra 1928'de yemden kaza (ilçe) yapıldı.

Daha çok banliyö yerleşmesi olarak gelişen Kartal, 1950 öncesinde istanbul'un sayfiyesi haline gelmeye başladı. Eski Kartal Köyü'ndeki bağlar ve bahçeler içinde bulunan evler, yazın kentin sıcağından bunalan sahipleri tarafından ferahlatıcı sayfiyeler olarak değerlendirilirdi. Kıyıdaki plajların berrak sularmda Istanbullularm bir bölümü serinlerdi.

Kartal, sayfiye yerleşmesi olmanın yanısıra ulaşım merkezi olarak da önem kazanan bir semtti. Bursa ve izmir yolunda izmit Körfezini dolaşmak istemeyen araçlar, Kartal'dan araba vapurlarıyla Yalova'ya geçerlerdi. Kartal-Yalova araba vapurları banliyö treni bağlantılı olarak yolcu trafiğine de sahne olurdu. Sanayileşmeye bağlı olarak gözlenen hızlı gelişme, özellikle 1970'ten soma semtin kıyı kesiminden itibaren bir apartmanlaşma sürecini başlattı. Kartal iskelesi çevresindeki semtin 1940'ta **3.622** olan nüfusu, 1950'de **5**.3011, **1960**'ta 14.8151 buldu; **1965**'te 20.0001 ve 1975'te de 35.0001 aştı. Kartal semtini oluşturduğu düşünülebilecek Çavuşoğlu, Karlıktepe, Kordonboyu, Petroliş ve Yukarı mahallelerinin toplam nüfusu 1990'da 62.017'ydi.

Artık kıyılarındaki yoğun kirlüik nedeniyle denize girilemeyen Kartal semti, büyükşehir belediye sınırları içinde önemli bk ticaret ve hizmet merkezidir. Eskiden körfezi geçişte önem taşıyan suyoluyla araç ulaşımı Kartal'dan Eskihisar'a kaymıştır.

1947'de Kartal ve çevresinin sanayi bölgesi olarak belirlenmesi, üçe için önemli bir dönüm noktası oldu. Ulaşım olanaklanmn elverişli ve arazi fiyatlarının ucuz olması nedeniyle Ankara Asfaltının iki yanı kısa bir süre içinde fabrikalarla doldu. Bu fabrikaların yakınındaki alanlar zamanla gecekondu mahalleleri halinde gelişti. Kıyı kesiminde ve demiryolu boyunca uzanan alanlarda bulunan bahçeli bir ve iki katlı evlerin yerini de zamanla apartmanlar aldı. 1970lerde Ankara Asfaltı ile demiryolu arasmdaki alanlarda yoğun bir apartmanlaşma yaşandı.

1980'den soma daha da kalabalıklaşan Kartal İlçesinin nüfusu 500.0001 aştı. Yalnızca Dragos(-») ve Tuzla(->) sayfiye özelliğini koruyabüdi. Aşırı büyüme nedeniyle yönetsel sorunlarla karşı karşıya kalan Kartal ilçesinden 1987'de Pendik, 1992'de Maltepe ve Sultanbeyli ayrılarak ilçe yapıldı.

Tablo I
Kartal flçesi'nin Nüfus Gelişimi

Yıllar	*Kent*	*Kır*	*Toplam*
1935	4.462	?	?
1940	3.622	14.329	17.951
1945	14.842	6.553	21.395
1950	5.301	20.849	26.150
1955	7.442	33.909	41.351
1960	14.815	53.647	68.462
1965	20.139	77.664	97.803
1970	35.381	133.441	168.822
1975	53.073	234.032	287.105
1980	68.291	345.548	413.839
1985	557.664	14.882	572.546
1990	506.477	105.055	611.532

Tablo ideki nüfus gelişimi çizelgesi incelendiğinde üçe nüfusunun sürekli bir artış içinde olduğu görülür. Ancak 1955 ve 1960 ile 1970 ve 1975'te önemli sıçramalar gösteren yıllık ortalama nüfus artış hızı 1965-1970 arasmda yaklaşık yüzde 15'e kadar yükselmiştir. 1985 sayımına değin Küçükyalı, Maltepe, Pendik ve Soğanlık gibi yoğun yerleşme merkezleri Merkez Bucağı'na bağlı olarak gösterildiğinden, üçenin kırsal nüfusu şişkindir. Daha soma Şamandıra Bucağı dışındaki yerleşme alanlarının belediye sınırları içine alınmasıyla kırsal nüfus önemli ölçüde azaldı. 1987'de ilçe topraklarının önemli bir bölümü Pendik ilçesine verilmiş olmasma rağmen kırsal nüfusla toplam nüfusta azımsanmayacak bir artış görülür.

1990'da üçe nüfusu 6ll.532'ydi. Bunun yüzde 51,7'si erkeklerden, yüzde 48,3'ü ise kadınlardan oluşuyordu. Aynı tarihte Kartal İlçesinde kilometrekareye 2.613 kişi düşüyordu. Ancak 1992'de Maltepe ve Sultanbeyli ayrıldıktan sonra nüfus yapısının yeni bir değişikliğe uğramış olması gerekk. Maltepe ilçesi Ue Sultanbeyli ilçesini oluşturan mahaUelerin 1990'daki nüfuslan göz önüne alınarak yapılabilecek hesaplama-

Tablon
Kartal İlçesi'nde Çalışanların Faaliyet Kollarına Göre Dağılımı

Faaliyet Kolları	*Erkek*	*Kadın*	*Toplam*
Tarım dışı üretim faaüyetlerinde çalışanlar ve ulaşım makineleri kullananlar	72.062	9.104	81.166
Hizmet işlerinde çalışanlar	13.552	2.849	16.401
Satış ve ticaret personeli	20.580	2.499	23.079
İdari personel ve benzeri çalışanlar	9.443	7.781	17.224
İlmi ve teknik elemanlar, serbest meslek sahipleri ve bunlarla ügüi diğer meslekler	11.102	5.608	16.710
Müteşebbisler, direktörler ve üst kademe yönetidleri	4.187	329	4.516
Tarım, hayvancılık, ormancüık, balıkçılık ve avcılık işlerinde çalışanlar	1.220	112	1.332
İşsiz olup iş arayanlar ve bilinmeyenler	11.825	3.306	15.131
Genel Toplam	143.971	31.588	175.559

Kaynak: *1990 Genel Nüfus Sayımı,* "Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, IH 34-Istanbul" DİE, Ankara, Temmuz 1993.

ya göre Kartal İlçesi nüfusunun **264**.146' ya gerilediği görülür.

Kartal ilçe merkezinde 12 ve daha yukarı yaştaki nüfus 1990'da **384.344**'tü. Bunun 175-**559**'u iktisaden faaldi. Iktisaden faal olmayan 208**.785** kişinin yüzde **62**'si ev kadınlarından, yüzde **23**'ü öğrencilerden ve yüzde İTİ de emeklilerden oluşur. Aynı tarihte ilçe merkezinde yaşayanlardan yalnızca **20**-24 ve **60**'ın üzerindeki yaş gruplarında kadınlar erkeklerden fazladır (bak. Tablo II).

İlçe merkezinde **6** ve daha yukarı yaştaki nüfus 1990'da 450.259'du. Bunun yüzde 90'ı okuryazardı. Bu oran il ortalamasıyla aynıdır. Okuma yazma bilenlerin yüzde 85'i okul çıkışlıdır. Okul çıkışlıların yüzde **62**'si ilkokul, yüzde lö'sı ortaokul ve dengi meslek okulu, yine yüzde lö'sı lise ve dengi meslek okulu, yüzde **6**'sı da yüksekokul ve fakülte mezunudur.

İlçe merkezinde yaşayanlardan yüzde **34**'ü İstanbul İli doğumludur. Bunu yüzde **4,4**'le Erzincan, yüzde **4,3**'le Sivas, yüzde **3**'le Trabzon ve yüzde **2,5**'le Rize doğumlular izler.

Kartal İlçesi'nde en önemli ekonomik etkinlik sanayidir. Kartal'daki en eski büyük ölçekli sanayi tesisi, **1926**'da üretime geçen Yunus Çimento Fabrikası'dır. Sanayi tesisleri daha çok Ankara Asfaltı'nın kenarında yer alır. Bunlardan başlıcaları akü, elektrikli aletler, fayans, kontrplak, metal eşya üretimi, kablo, çimento, konfeksiyon, metalürji, makine, mobilya, boya, boru, ekmek ve cıvata fabrikaları ve gaz dolum tesisleridir.

Anadolu'daki bazı yerleşme merkezlerini İstanbul'a bağlayan demir ve kara yolları ilçe topraklarından geçer. Bu karayollarından başlıcalan eskiden E-**5** ve Ankara Asfaltı adlarıyla anılan D-**100** Karayolu ile **0-2** Otoyolu'dur. Harem İskelesi'ne ulaşan D-**100** Karayolu aynı zamanda İstanbul İli'nin doğu kesimindeki merkezleri birbirine bağlar. Fatih Sultan Mehmet Köprüsü'yle İstanbul Boğazı'nı aşan ve Anadolu Otoyolu da denen **0-2** Otoyolu ise ilçenin kırsal kesimindeki Samandıra'dan geçer. Bir başka karayolu da Maltepe yönünden kıyıya paralel biçimde uzanarak gelen Bağdat Caddesi'dir. Kartal ilçe merkezine geldiğinde İstasyon ve Hükümet caddeleriyle saçaklanan bu karayolu, yine kıyıya paralel biçimde Ankara Caddesi adıyla Pendik'e doğru uzanır. Haydarpaşa'da sona eren çift hatlı banliyö demiryolu Ankara ve Bağdat caddelerini izler. Bu demiryolu hattı Anadolu'daki bazı yerleşme merkezlerini de İstanbul'a bağlar. Kartal, İstanbul'un deniz ulaşımı açısından da önemli bir yere sahiptir. Uzun yıllar boyunca kentin Yalova'yla ilişkisi büyük ölçüde Kartal'dan yapılan araba vapuru seferleriyle kuruluyordu. Bu seferler günümüzde kaldırılmıştır. Denizyoluyla Kartal-Yalova ulaşımı bugün deniz otobüsü ve şehir hatları vapurlarıyla sağlanmaktadır. İlçedeki en önemli ticaret ve hizmet merkezi Kartal İskele Meydanı çevresinde yer alır.

ATİLLÂ AKSEL

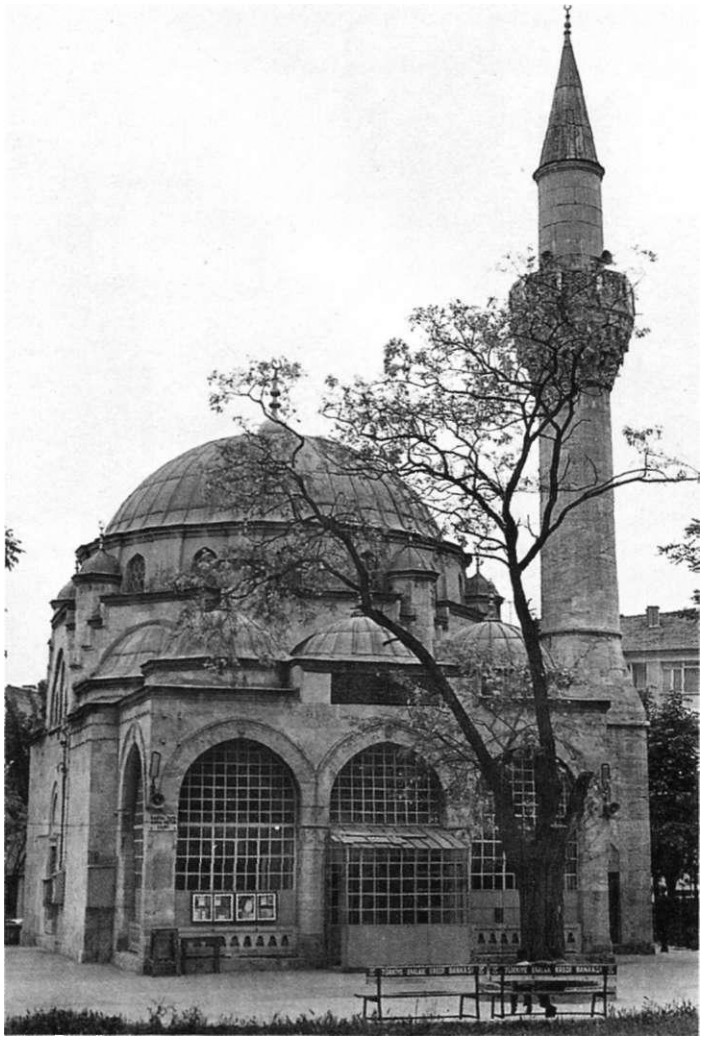

Kartaltepe Camii
Yıldırım Yavuz arşivi

KARTALTEPE CAMİİ

Bakırköy İlçesi'nde, demiryolunun kuzeyindeki Kartaltepe Mahallesi'nde, General Şükrü Kanatlı (eski Korkuluk Bostanı), Filiz ve Safalı sokaklannın çevrelediği büyük bir arsa üzerinde, 1913-1924 arasında Evkaf Nezareti'nce inşa edilmiştir.

"Âmine Hatun Camii" adıyla da bilinen Kartaltepe Camii, bu yıllarda nezaretin başmimarı olan Kemaleddin Bey tarafından, Bebek Camii'nde(->) de kullanılan prototip bir projeye göre gerçekleştirilmiştir.

Yapı kare planlı, kubbeli bir harim, üç açıklıklı, kubbeli bir son cemaat yeri ve tek şerefeli bir minareden oluşmuştur. Son cemaat yerinin açıklıkları sonradan demir doğramalı camekânlarla örtülmüş, ayrıca giriş önüne camlı bir rüzgârlık eklenmiştir. Caminin kubbe düzeyine kadar çıkan bölümleriyle minarenin şerefeye kadar olan bölümü kesme küfeki taşıyla yapılmış, sonradan tamamlandığı anlaşılan kubbe ve kasnak tuğla ile örülerek üzeri sıvanmış, minarenin üst bölümü ise yine kesme taşla, ancak değişik bir örgü ile bitirilmiştir. Yapının plan ve cepheleriyle bezemeleri Bebek Camii'ndekilerin aynıdır. Ancak, sonradan eklenen kubbe Bebek Camii'ndekine göre daha basık olarak gerçekleştirilmiştir. Aynca son cemaat yerinin kemerlerinin kilit taşlarına yerleştirilen gülçeler Bebek Camii'nde bulunmamaktadır. Buna karşılık, Bebek Camii'nin kemer köşelerindeki gülçeler de Kartaltepe Camii'nde yapılmamıştır.

İmparatorluğun son yıllarında yapımına başlanan ve savaşlar nedeniyle ancak Cumhuriyet'in ilk yıllarında tamamlanabilen Kartaltepe Camii, I. Ulusal Mimarlık Dönemi'nin en güçlü kuramcısı Mimar Kemaleddin Bey'in önemli dini yapıtlarından biri olarak kent içindeki yerini korumaktadır.

Bibi. Ibnülemin Mahmud Kemal tnal-Hüseyin Hüsameddin (Yasar), *Evkaf-ı Hümayun Nezareti"nin Tarihçe-i Teşkilatı,* İst., 1335, s. 235; S. Çetintaş. "Mimar Kemalettin. Mesleği ve Sanat Ülküsü", *Güzel Sanatlar,* S. 5 (1944), s. 170-173; *İSTA,* IV, 1893-1894; Öz, *İstanbul Camileri,* I, 94; Yavuz, *Mimar Kemalettin,* 113-116.

YILDIRIM YAVUZ

KARTPOSTALLAR

İstanbul, kartpostallar üzerinde ilk kez 1895'te Max Fruchtermann'in(-») çabaları ile görüldü. Bu yıldan itibaren yaklaşık 200 dolayında editör, çok değişik manza-

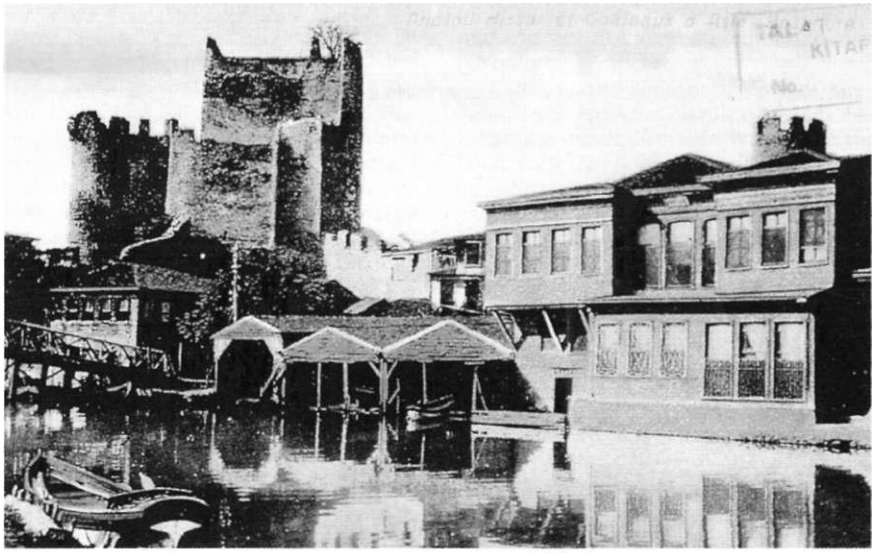

Max Fruchtermann'dan Anadoluhisarı (üstte), Bon Marche'den Üsküdar'da bir sokak (ortada) ve E. F. Rochat'tan deniz surlarını gösteren kartpostallar.
A. Eken, *Kartpostallarda İstanbul,* İst., 1992

ra ve tipler ihtiva eden tahminen 8.000-9.000 çeşit İstanbul kartpostalı bastılar. Bu kartpostallar içinde İstanbul, Pendik'ten başlamak üzere Beykoz'a, Rumelikavağı'ndan Bakırköy'e kadar görüntülendi. Ayrıca İstanbul içindeki yaşam da tip kartpostalları ile belgelendi.

Kartpostal basımı, fotoğrafın topluma yaykmasına, fotoğrafçıların da çalışacak mali gücü bulmasma yardım etmiştir. Çünkü fotoğraf yüzyılımızın başında oldukça pahalı olduğundan, ancak saray ve diplomatik çevre tarafından satın alınabilmekteydi, buna karşın kartpostal geniş halk kitlelerine ulaşmış, koleksiyonunun moda olması ve turistik talep, çok sayıda ve çeşitte kartpostal basılmasını sağlamıştır.

İstanbul kartpostallarının kabaca tasnifinde öncelikle basım tekniklerini göz önünde bulundurmak gerekk. Bu açıdan bakıldığında Max Fmchtermann, Rosenberg, Ottmar Zeiher gibi editörlerin taşbaskıları, Zellich firmasının fantezi baskılı olağanüstü güzel kartpostallan, Bon Marché firmasının Fransa'da bastırdığı ve günümüzde dahi erişilmesi zor bir kalite olan neobromure ve renkli ipek kâğıt serileri ve bir Alman firması tarafından basıldığı tahmin edüen goffre (kabartma) baskül kartpostalları fotoğraf baskılı modern kartpostallar öncesine örnek olarak verebiliriz.

Kartpostalların ikinci sınıflama grubu ise konularıdır. İstanbul, kartpostallarda aşağı yukan her yönü üe gösterümiştk. Yüzlerce editör, şehrin dört bir yanına ait fotoğrafları kartpostal olarak basmışlardır. Başta Galata Kulesi, Sarayburnu, Galata Köprüsü ve Kız Kulesi olmak üzere, Beyoğlu, Beyazıt, Boğaz, Rumelihisan, Kâğıthane, Göksu bolca basümıştır. Şehrin daha küçük merkezlerine ait kartpostallara ise çok daha az sayıda basüdığı için oldukça zor tesadüf edilebilmektedir. Osmanlı dönemine ait yaşamla ilgili tip kartpostallan da konularına göre sınıflamada önemli bk yer tutar. Başkcaları, hamallar, sakalar, tulumbacılar, sokak berberleri, seyyar satıcılar, kadınlar ve askerlerdk.

Toplumu ügüendken önemli olaylar da kartpostallara konu olmuşlardır. Bunların içinde en başta gelenleri II. Meşrutiyet'in kanı, 31 Mart Vakası, Hareket Ordusu'nun Gelişi gibi olaylardır. Bu konularda Bon Marché, J. Ludwigsohn ve Max Fruchtermann gibi editörler seri halinde kartpostallar basmışlardır.

Günümüzde istanbul kartpostallarını sınıflayabilmek ve üzerlerinde çalışabümek için bellibaşlı editörlerin çıkarmış olduklan kartpostallara da ana hatları ile değinmek gerekir. Bu açıdan bakıldığında istanbul'un önemli kartpostal editörleri olarak şu isimler sayılabük:

Max Fruchtermann: Taşbaskûa.r, 1.800 civannda genel istanbul kartpostalları, 31 Mart Vakası, Osmanlı saray kıyafetleri, padişahlar, suluboya ile istanbul, Sultan Reşad'm Eyüp'e gidişi gibi seriler.

Bon Marché: 76 kartpostallık İstanbul renkli ipek kartpostallan, 27 kartpostallık ipek St. Joseph, yaklaşık 80 kartpostallık neobromure ve semibromure, II. Meşruti-

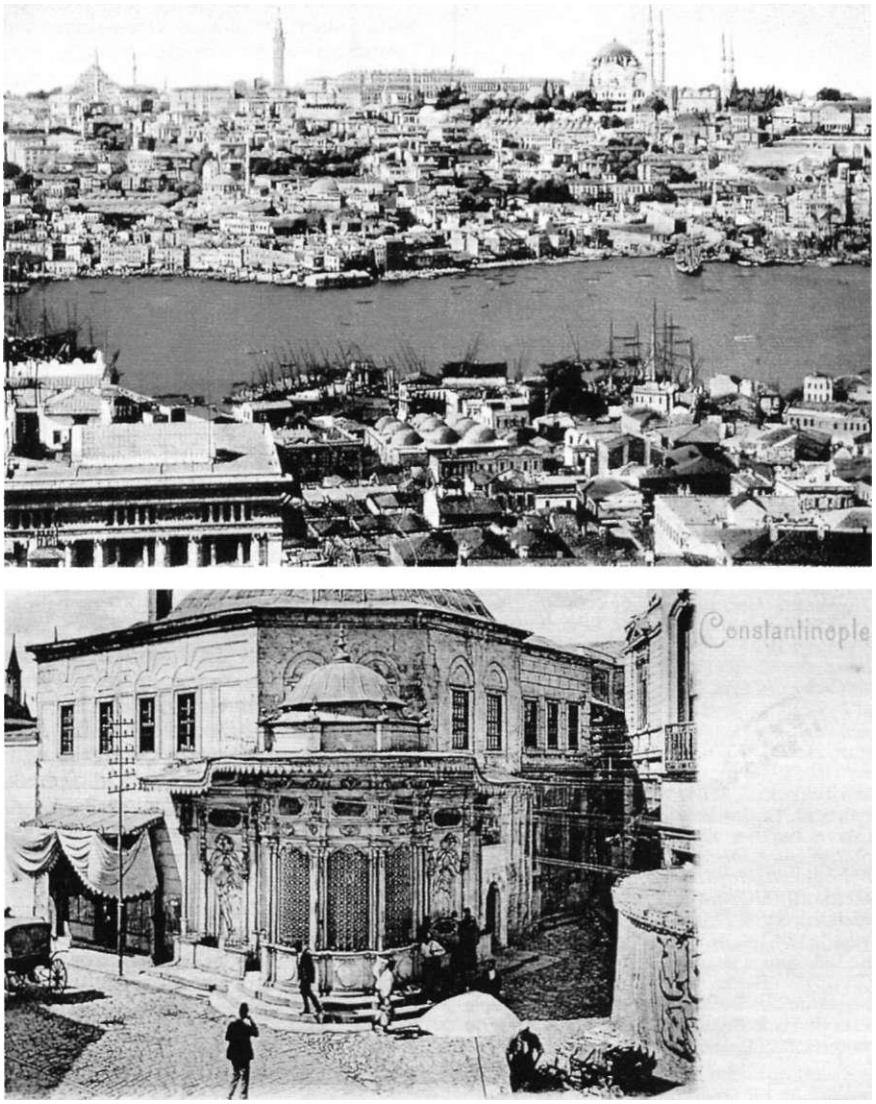

M. J. C.'nin Halic'i (üstte), Römmler-Jonas'm Hamidiye Sebili'ni gösteren kartpostalları.
Ahmet Eken, *Kartpostallarda İstanbul,* İst., 1992

yet'in ilanı ve istanbul ile ilgili 300 kartpostallık seriler.

Salute de Constantinople: istanbul ile ilgili en büyük ve en önemli kartpostal grubundan biridir. Bastırtan firma ile ilgili bir bilgi yoktur. Çok değişik yöreler, ilginç meslekler ve bilhassa İstanbul'da askerler ve askerlerin gündelik yaşamlarını gösteren kartpostalların sayısı 800'ü bulmaktadır.

Horticole de Therapia: Çoğunlukla bilinen kartpostalları değişik bir teknikle mavi beyaz tonlarda ve parlak bir kâğıda basmıştır. Aynı tekniği Postcartoglobe firması da kullanmış, toplam 100'e yakın kartpostal basmışlardır.

A. Zellich: Kabartma fantezi kartpostalları ile dikkat çeker, dönem dönem fazla sayıda ve çeşitte kartpostal basmıştır.

/. Ludwigsohn: Oldukça fazla sayıda ve çeşitli kartpostal basan önemli bir firmadır.

E. F. Rochat: İstanbul'un artistik fotoğraflarını renkli olarak basmış, değişik ve sanatsal değeri olan fotoğraflara önem vermiştir.

M.J. C: Özellikle gemi kartpostalları dikkat çeker. Ancak çok sayıda turistik, kötü baskılı kartpostal yayımlamıştır.

Römmler-Jonas, Dresden: Fotoğrafçıdır. 1900 öncesi kendi çekmiş olduğu fotoğraflarla mükemmel bir İstanbul koleksiyonu hazırlamış ve bunları çok kaliteli bir baskı ile kartpostal serisi olarak satışa sunmuştur.

Bunların dışında yüzlerce editör ya da firma tarafından basılan kartpostallar halen araştırmacıların ve konu ile ilgili koleksiyonerlerin ilgi odağı olmaya devam etmektedir. İstanbul ve Osmanlı imparatorluğu ile ilgili olarak basılan kartpostallar ne yazıktır ki ülke İçinde, daha sonraları ülkeyi terk eden Levanten ve yabancı uyruklu kişiler, ülke dışında ise koleksiyoncular tarafından toplanmışlardır. İstanbul' da ise bazı köklü aileler ve diplomatların evlerinden çıkan kartpostal koleksiyonlan, konu ile ilgili merak oluşmadığı için yok pahasına yurtdışına satılmıştır. Ancak 1985' te bir grup filatelist ve pul tüccarı konuyu çevrelerinde yayarak gittikçe gelişen bir koleksiyoncu ağı oluşturdular. Talebin artması ile birlikte yükselen fiyatlar, yurtdışından kartpostallarımızın kısa süre içinde ülkeye geri dönmesini sağladı. Günümüzde bu trafik olumlu yönde, olanca hızı ile devam etmekte, bilinmeyenler hızla gün ışığına çıkmaktadır. Ancak kartpostal basan firmaların, fotoğrafları çeken fotoğrafçıların, basım işlemini gerçekleştiren matbaaların kayıtları ve konu ile ilgili dokümanları günümüze gelemediği için, daha uzunca bir süre araştırmalar devam edecektir. Sonrasında ise yayınlar arttıkça ve koleksiyonlar geliştikçe İstanbul hakkında pek çok yeni bilgi, kartpostallar aracılığı ile ortaya çıkacaktır.

MERT SANDALCI

KARYAĞDI TEKKESİ

Eyüp İlçesi'nde, Idrisköşkü mevkiinde, Karyağdı Sokağı'nda, Piyer Loti Kahvesi' nin kuzeyinde yer almaktadır.

Bektaşîliğe bağlı Karyağdı Tekkesi'nin kurucusu, menkıbelere göre Horasan'dan gelmiş bir derviş olan Horasanî Karyağdı Seyyid Mehmed Ali Baba'dır (ö. 1544). Lakabından da anlaşılacağı gibi, kuraklıktan şikâyet eden halkın ricası üzerine yaz mevsiminde kar yağdırarak keramet gösterdiği rivayet edilir. Tekkenin, 1826'da Bektaşîliğin lağvından önceki dönemi hakkında elde sınırlı bilgi bulunmakta, yine de tekkenin kuruluşu 18. yy'm ortalarına tarihlenebilmektedir. Nitekim Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde tekkenin şeyhlik makamına ilişkin bir anlaşmazlık hususunda Eyüp kadısı tarafından 1779'da verilmiş bir hüküm bulunmaktadır. Bu anlaşmazlığın sonunda Bosnevî Derviş Mustafa'nın halifesi olan ve 1758'de tekkenin vakfını düzenleyen Derviş Ali Fuzulî, Hacı Bektaş çelebisinin gösterdiği diğer bir namzete karşı tekkenin şeyhliğine seçilmiştir. Söz konusu belgede tekke "Karyağdı" adı ile zikredilmemekte, ancak 1199/ 1784 tarihli İstanbul tekkeleri listesinde ve Atatürk Kitaplığı, Osman N. Ergin yazmalan no. 1825'te kayıtlı olan 1805 tarihli diğer tekke listesindeki kayıtlardan bu adla tanındığı kesinlik kazanmaktadır. İstanbul'daki bütün diğer Bektaşî tekkeleri gibi Karyağdı Tekkesi de Vak'a-i Hayriye'de (1826) yıktırılmıştır.

Karyağdı Tekkesi İstanbul'un en küçük Bektaşî tekkelerinden birisidir. Ayrıca gerek kıdem (eskilik) ve gerek tarihte oynadığı rol açısmdan ne Rumelihisan'ndaki Şehitlik Tekkesi(->), ne de Merdivenköy'deki Şahkulu Sultan Tekkesi(->) ile boy ölçüşebilir. Hayatı menkıbelere konu teşkil eden ve tekkeye adını veren Horasanî Karyağdı Seyyid Mehmed Ali Baba dışında, 1826'dan önce adlan tespit edilebilen şeyhler arasında Bosnevî Derviş Mustafa ile halifesi Derviş Ali Fuzulî zikredilebilir. Diğer

Karyağdı Tekkesi'nin haziresinde bulunan Karyağdı Baha'nın mezarı.
Yavuz Çelenk, 1994

taraftan *Hadîka'âa.,* aynı yörede bulunan Çolak Hasan Efendi Tekkesinden söz edilirken yanlışlıkla Karyağdı Tekkesi'nin şeyhleri hakkında bilgi verilmiş, Vak'a-i Hayriye'de üç dervişi ile birlikte Birgi'ye sürülen Mustafa Baba (Dede) ile babası ve selefi olan Abdi Baha'nın adları zikredilmiş, her ikisinin de "a'rec" (topal) oldukları belirtilmiştir.

Bektaşîliğin lağvından sonra tekkeyi tekrar canlandıran kişi, burada bir matbaa tesis ederek tasavvufa ilişkin eserler bastırmış olan Necib Baha'dır (ö. 1876). Örneğin 1291/1874'te bastırılan *Risale-iLa'ihat-i Cami* adlı eserde "Maarif Nezaret-i Celilesi ruhsatı ile Karyağdı Tekkesi'nde Necib Baba Efendinin matbaasında tab ve temsil olunmuşdur" kaydı bulunmaktadır. Necib Baha'dan sonra tekkenin postuna geçenler arasında S. N. Ergunün son dönem Bektaşî şairleri arasında zikrettiği "Tokmak Baba" lakaplı Mehmed İhlasî Baba (ö. 1899) ile sıradışı bir kişilik sergileyen Hafız Mehmed Salih Baba (ö. 1917) bulunmaktadır. Medrese tahsili gören Hafız Mehmed Salih Baha'nın aynı zamanda şair olduğu, bir camide imamlık görevini üstlendiği ve bu yüzden sofu dindarlarla arasında birtakım tatsızlıkların cereyan ettiği bilinmektedir. Mamafih Karyağdı Tekkesi'nin şeyhleri arasında en ünlü sima, tekkelerin kapatılmasından (1925) ancak birkaç ay önce posta geçen Hafız Yaşar Baha'dır (ö. 1934). Tatar kökenli olan Hafiz Yaşar Baba, İstanbul tekkelerine sıkça davet edilen, son dönemin ünlü zâkirbaşılarmdan birisi idi. Hattâ muharrem aylarında Üsküdar'daki İranlılar Mescidi'ndeki(->) cemiyedere bile davet edildiği söylenmektedir.

Tarikat faaliyetlerinin yasaklandığı 1925' ten sonra da bazı Bektaşîlerin Karyağdı Tekkesi'nde toplantılar düzenledikleri tahmin edilebilir. Torunu olan Naciye Karadağ' ıh; ayrıca M. Sertoğlu'nun verdiği bilgilere göre Hüseyin Baki (veya Hüseyin Mazyum) Baba adında, Manastır kökenli bir şeyh Cumhuriyet döneminde burada bir müddet faaliyet göstermiştir. Nitekim G. Jâschke'nin naklettiğine göre, 1936'da Eyüp semtinde bir polis baskını sonucu tutuklanan Bektaşîler büyük bir ihtimake Karyağdı Tekkesi'nin mensuplarıdır. Daha sona 1978'de geçirdiği bir yangında tekkenin önemli bir kesimi harap olmuş, geriye kalan selamlık ve harem bölümleri günümüze kadar mesken olarak kullanılmıştır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* I, **264;** Çetin, *Tekkeler,* 587; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* II, 76; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ,* 15; *Ihsaiyat II,* 19; Divan Edebiyatı Müzesi, Revnakoğlu Arşivi, zarf B/27; S. N. Ergun, *Bektaşi Şairleri,* İst., 1930, s. 129-130; J. K. Birge, *The Bektashi Order of Dervishes,* Londra-Hartford, 1937, s. 248-250; G. Jâschke, *Die Türkei in den Jahren 1935-1941,* Leipzig, 1943, s. 33; S. N. Ergun, *Bektaşî-Kızılbaş Alevî Şairleri ve Nefesleri,* ist., 1956, III, s. 217-221; "Bektaşîler, Bektaşî Tekkeleri", *İSTA,* V, 2443-2447; C. S. Revnakoğlu, "Yaşar Baba", *Tarih Dünyası,* VI/2 (Mayıs 1965), s. 177-180; M. M. Koman, *Eyüp Sultan-Loti Kahvesi Çevresi,* İst., 1966, s. 10; M. Sertoğlu, *Bektaşilik,* İst., **1969,** s. 326-349; I. Mèlikoff. "L'Ordre des Bektaşi après 1826", *Turcica,* XV (1993), s. 165; Haskan, *Eyüp Tarihi,* I, 128-130; N. Vatin-T. Zarcone, "Un tekke bektachi d'Istanbul: le tekke de Karyağdı (Eyüp)", "Bektachiyya-Etudes sur l'Ordre Mystique des Bektachis et des Groupes Relevant de Hadji Bektach", *Revue des Etudes Islamiques,* LX (1994), s. 211-244.

THIERRY ZARCONE

Mimari

Karyağdı Tekkesi, Eyüp semtinin, konum ve manzara itibariyle en avantajlı yerinde, yakın bir tarihe kadar İstanbul'un gözde mesirelerinden olan İdrisköşkü mevkiinde yer alır. Geçirmiş olduğu yangından ötürü kısmen kalıntı düzeyinde günümüze intikal eden son binalan, Vak'a-i Hayriye' de yıktırılan Bektaşî tekkelerinin ihya eddiği Abdülaziz dönemine (1861-1876) ait-

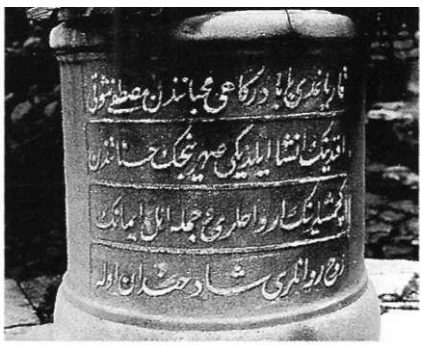

Karyağdı Tekkesi'nin çalınmış olan tarih bileziği.
M. Baha Tanman, 1982

tir. Tekkenin en önemli bölümlerini (meydan evi, aşevi, selamlık, derviş hücreleri vb) barındıran ve yıkıntı durumunda olan esas binanın cümle kapısı Halic'e bakan doğu cephesindedir. Kesme küfeki taşından örülmüş olan bu kapının üzerinde, "cihannüma" veya "köşk" niteliğinde, muhtemelen şeyh odası olarak kukandan bir mekânın bulunduğu büinmektedir. Makedonya' da, Kalkandelen'de (Tetovo), önemli Bektaşî merkezlerinden Harabati Baba Tekkesi'nde de bu tür bir köşkün daha eski bir örneğini görmek mümkündür. Günümüze ancak moloz taş örgülü temel duvarları de aşevinin geniş, kemerli ocağı ulaşabden, tek katlı ve ahşap olduğu anlaşılan bu yapmm planım restitüe edebümek imkânsız gibidir.

Arsanın kuzey kesiminde yer alan avlunun ortasında 1319/1901'de tekkenin muhiplerinden Mustafa Şevki Efendi tarafından inşa eddmiş olan sarnıcın, sdindir biçiminde, mermerden yontulmuş bileziği yer almaktaydı. Talik hatlı kitabe kartuşlarıyla donatılmış olan bu büezik 1992'de çalınarak Çukurcuma semtindeki bir antikacıda satışa sunulmuştur. Avlunun doğusunda yer alan küçük hazirede, tekkenin banisi Karyağdı Baha'nın tarihsiz mezar taşı başta olmak üzere, bazı şeyhlerin ve mensupların kabirleri bulunmaktadır. Karyağdı Baba'ya ait şahide Horasanî (elifi) türde bir Bektaşî tacı üe donatılmıştır. Avlu girişi üzerinde yer aldığı tahmin edilebilen ve tekkenin admı belirten, sülüs hatlı, tarihsiz kitabe halen hazke duvarına dayalı olarak durmaktadır. Arsanın güney kesiminde, yüksek duvarlarm kuşattığı bir bahçenin içinde yükselen ahşap harem binası bir eski İstanbul konağı göriinümündedir.

M. BAHA TANMAN

KASAP DEMİRHAN MESCİDİ

Fatih İlçesinde, Zeyrekte, Kasap Demirhan Mahakesi'nde, Kasap Camii ve Demirhan Çeşmesi sokaklarının kesiştiği köşede yer alır.

Yapı, II. Mehmed (Fatih) döneminde (1451-1481) kasapbaşı olan Timurhan oğlu Hacı Ali Ağa tarafmdan, kapısı üzerindeki kitabeye göre 867/1462'de inşa ettirilmiştir. Banisi mescidin yanında gömülüdür.

Ekrem Hakkı Ayverdi'ye göre ük yapıdan eser kalmamıştır. Ayrıca banisinin kabri mihrap önünde ise de baştaşı yoldan geçenlerin Fatiha okumaları için minarenin sağma, ikinci bir yere yerleştirilmiştir. Tahsin Öz de yapmm zaman içinde onarımlar geçirdiğini belirtir. Bu onarımların tarihi 1900 ve 1908 olarak tespit edilmektedk. Yapmm, "Ali bin Hacı Timurhan Mescidi Mahallesi" başlığı altmda verilen vakfiyesinin tarihi de 885/1480 olarak gösterilmektedir. Yapı Haziran 1966'dan itibaren ibadete kapatılmış olup harap durumda bulunmaktaydı. Mescidin bazı yerleri, minaresi çatlamış, çatısı çökme tehlikesi göstermeketeyken, halkın yardımı Üe yeniden yapılmıştır.

Mescidin etrafını yüksekçe bir duvar çe-

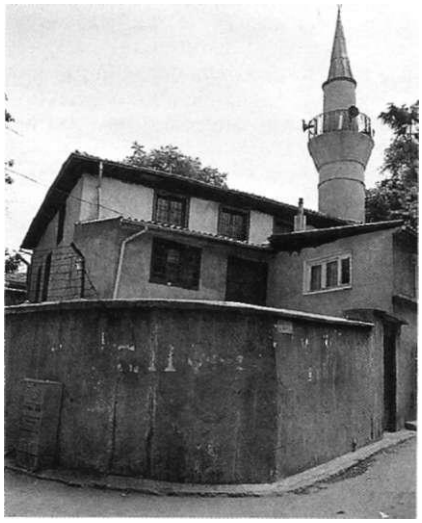

Kasap Demirhan Mescidi
Yavuz Çelenk, 1994

virir (mescit, bu avlunun içinde ve yüksekçe bir subasman üzerindedir; giriş merdivenledir). Merdivenin altında abdesthane, tuvalet ve kadınların sohbet ettikleri bir oda vardır. Yapının hemen önünde iki katlı imam ve müezzin meşrutaları bulunur. Mescidin giriş bölümünde solda camekânla ayrılan bir oda ve kadınlar mahfiline çıkmak için merdiven vardır. Sağ tarafta ise müezzin mahfili yer alır. Buradan da minareye çıkış kapısı vardır.

Yapının doğu ve batı duvarları aynı olup eşit aralıklarla ikişer dikdörtgen pencere açılmıştır. Güneyde ise mihrap nişi dikdörtgen çerçeveli, içten yedi köşeli olarak mermerden yapılmıştır. Üzerinde ayet kitabesi yer alır. Mihrabın sağında ve solunda birer tane dikdörtgen pencere açılmıştır. Minberinin yan duvarı betondan olup üzeri ve basamakları ahşaptır. Ahşap vaaz kürsüsü beş köşeli olup her bölümün içine paralelkenar şekilleri yapılmıştır.

Yapının tavam ahşaptır. Tavanda tam ortada yer alan sekizgen içine geçmeli geometrik yıldız motifleri işlenmiştir. Tavanın dört köşesinde gene sekizgenlerin içinde yer alan tek yıldız motifleri görülmektedir. Arada kalan alanlar, ahşap çubuklarla dikdörtgenlere ayrılmıştır. Betonarme bir sütuna oturan kadınlar mahfili, galeri olarak harime açılır. Kadınlar mahfilindeki kuzey duvarında üç, doğu ve batı duvarlarında birer dikdörtgen pencere açılmıştır.

Yapının içinde süsleme görülmeyip, içten pencere hizasına kadar kahverengi Çizeri beyaz badanalıdır. Pencereler dıştan demir parmaklıklar ve ahşap çerçevelerle donatılmıştır. Minare yapıya bitişik olup, kaide, bilezik, daha soma yuvarlak gövde ile devam eder. Tek şerefeli minare, konik külah ile son bulur. Yapı, kırma çatı ile örtülüdür.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 107; Öz. *İstanbul Camileri,* I, 47; *İSTA,* VIII, 4386; Ayverdi, *Fatih III,* 429; *Fatih Camileri,* 144.

N. ESRA DIŞÖREN

KASAP İLYAS CAMÜ

Fatih İlçesi, Davut Paşa Mahallesi sınırlan içerisinde, Samatya Caddesi üzerinde yer alır. Vaktiyle kendi adı ile anılan bir mahallesinin olduğu bilinmekle beraber, bugün çevresi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi'nin genişletilmesi ile istimlak edilerek yıkılmıştır.

Banisi Fatih'in askerlerinden olup İstanbul'un fethine katılan Kasap İlyas Efendi'dir. 900/1495'te vefat ederek caminin kıble istikametine gömülmüştür. 900/1495 tarihli vakfiyesine istinaden yapı bu tarihten biraz önce yapılmış olmalıdır. Aynca vakfiyeden caminin yanında bir mektep ile imam ve müezzin için altı odanın olduğu anlaşılmakla beraber bunlar günümüze gelmemiştir. Zamanla kıble yönüne mezarların ilavesiyle bir hazire oluşmuştur. 1894 depreminde tamamen yıkılan yapı, eski taşları kullanılarak muhtemelen aynı temel üzerine yeniden inşa edilmiştir. 1977'de bir tamir gören yapıda son olarak 1993'te ahşap olan son cemaat yerinin çürümüş olan kaplamaları yenilenmiştir..

Taş malzeme ile inşa edilmiş kare planlı harim kısmı ile bunun kuzeyinde kesme taş temel üzerine ahşap malzeme ile yapılmış olan kapalı bir son cemaat yeri bulunmaktadır. Harimin kuzeybatı köşesinde minaresi olan yapı, dıştan dört tarafa meyilli kiremit kaplı bir çatı ile örtülü olup içten ahşap tavanlı ve harimin üzeri ahşap kubbelidir.

Kuzeyde eksende üzeri saçaklı, dikdörtgen açıklıklı ve çift kanatlı kapı ile dışa açılan son cemaat yeri çift katlı olarak düzenlenmiştir. Doğuda üstte bir, batıda altlı üsdü birer, kuzeyde ise üstte üç, altta kapının yanlarında birer dikdörtgen açıklıklı pencere vardır. Burada yine eksende yer alan çift kanatlı ve dikdörtgen açıklıklı bir kapı ile harime geçiş sağlanmıştır. Kare planlı harim kısmı kuzeyde iki dikdörtgen; doğu, batı ve güney yönlerde ise kesme taş söveli ve yuvarlak kemerli açıklıkları olan ikişer pencereye sahiptir. Son cemaat yeri üzerinde yer alan mahfil iki ahşap kolonla üçe bölümlenmiş olarak harime açılmakta olup üzeri düz ahşap tavan ile örtülmüştür.

Kapının karşısında yarım yuvarlak niş şeklinde düzenlenmiş olan mihrap bulunmaktadır. Kare kesitli dekoratif sütun ve başlıkları ile yuvarlak kemerli olarak düzenlenen mihrap, iki yanda yine kare kesitli dekoratif sütunlarla sınırlanmıştır. Üstteki mihrap ayetinden başka kemer köşe dolgularında kalem işi olarak yapılmış rumî ve palmetli bir süsleme görülür. Nişin içinde üstte iç içe geçmiş yıldız ve rumî motifleri vardır. Altta nişin yarısını kaplayan ve kırmızı, sarı, yeşil renklerin kullanıldığı üç kademeli bir perde motifi bulunmaktadır. Mihrabın ve iki yanındaki sekilerin süpürgelik kısımlarında geç devir Kütahya çinileri vardır.

Caminin yenilendiği döneme ait ahşap minberde devrin süslemeleri görülmektedir. Korkuluk ve aynalarda kıvrık dallar, gül ve papatyalardan oluşan süslemeler vardır. Köşede yer alan vaaz kürsüsünün alt kısmı alçıdan oval kaideli olup üzerinde "S" kıvrımlı ajurlu ahşap korkuluk bulunmaktadır.

Yapının içi geç devrin kalem işleriyle süslenmiştir. Hâkim olan san ve mavi renklerden başka gri, kahverengi, beyaz, lacivert, kirli zeytin yeşili renkler kullanılmıştır. Kubbe, ortasındaki "C" ve "S" kıvrımlı ve yaprak motifli göbekten sonra dikey hatlarla sekiz dilime ayrılmıştır. İçlerinde "C" ve "S" kıvrımlı şamdan benzeri birer motif vardır. Kubbe eteğinde ise stilize çiçek motifleri görülür. Yanlarda kare ve dikdörtgenlere bölümlenmiş olan tavanda açık mavi renk hâkim olup "C" ve "S" kıvrımlı girift bitkisel süslemeler görülür. Duvar yüzeyleri panolarla bölümlenmiş olup pano köşeleri, pencere kemer üstleri ve yazı çevreleri kıvrık dallı, rumîli, palmetli süslemeye sahiptir. İki yan pencere arasındaki duvarda büyük bir şemse kompozisyonu vardır. Mahfil tavanında ortada yer alan çokgen göbekte "C" ve "S" kıvrımları hâkim olup iç içe geçmiş dallar, yapraklar, rumî ve palmetler görülür. Mahfilin duvar yüzeyleri de panolar halinde bölümlenmiş olup ortalarında şamdan benzeri motifler vardır.

Minare, cami hariminin kuzeybatı köşesinde yapıya dıştan bitişik olarak yer almaktadır. Düzgün kesme taş malzeme ile inşa edilmiş olan minare, kare kaideli ve onaltıgen gövdelidir. Şerefe içbükey, dışbükey şekilde oval hareketli olup korkuluklarında geometrik komposizyonlu şebekeler vardır. Sekiz kollu yıldızlardan gelişen kompozisyonda zemin biraz boşaltılmış, desenler kabarık bırakılmıştır. Şerefeden sonra onaltıgen gövde üstte devam eder ve yivli üç boğumlu taş külah ile sonlanın

Caminin mihrap yönünde yapının bâ-

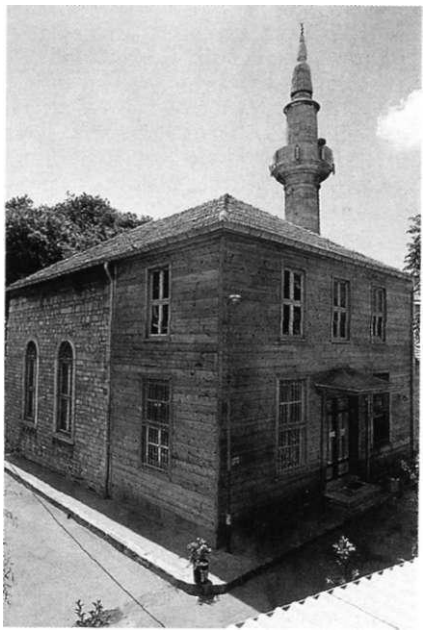

Kasap İlyas Camii
Nurdan Sözgen/ Onyx, 1994

nisi Kasap İlyas'ın mezarından başka zamanla ilave edilen mezarlarla bir hazire oluşmuştur. Kareye yakın bir alan kaplayan bu nazirede çoğu kırık ve devrilmiş birçok mezar taşı vardır. Cairiinin 1894 depreminden sonra yeniden inşası sırasında yenilenmiş olan baninin mezarında beş satır halinde talik hatla yazılı mezar taşı kitabesi mevcuttur.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 175; Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri,* 351-353; Ayverdi, *Fatih III,* 430-431; Öz, *İstanbul Camileri,* I, 85; *Fatih Camileri,* 145.

AHMET VEFA ÇOBANOĞLU

KASAPLAR

Bizans Dönemi

Bizans'ta et, günlük yiyeceğin ayrılmaz parçasıydı. 7. yy'dan itibaren ekmeğin azalmasıyla, süt ürünleri ve etin payı giderek artmıştı. En çok tutulan kuzu eti olup, sığır ve domuz eti de tüketilirdi. Kremonalı Liutprand(->) imparatorluk sarayında kendisine sunulan yağlı keçi etinden hiç hoşlanmadığını kaydeder. Domuz eti kaba bir et olarak tanımlanır ve fakir halk tabakalarınca tüketilirdi. Sığır etine ise 12. yy yazarı N. Honiatesln(^>) yazmalarında rastlanır. Bu tarihte Konstantinopolis'ten geçen Haçlılar sığır etini bol miktarda tüketiyorlardı.

Konstantinopolis'te kesimlik et genellikle geyik, tavşan ve domuz gibi yabani hayvanların avlanmasıyla ya da beslenen sürülerden sağlanıyordu. İmparator VI. İoannes Kantakuzenos'un(->) (hd 1347-1354) 50.000 domuza sahip olduğu bilinmektedir.

Geç Roma ve Bizans döneminde domuz kasaplan, koyun ve sığır kasaplan ile et alım satımıyla uğraşanlar ayrı ayrı adlandırılmıştır. Sığır kasaplan için "makallarios" deyimi kullanılırken, kasaplar loncasmın veznedarına "makallerioslogarites", domuz kasaplarına da "hoiromageiros" denirdi. 419'da II. Teodosios'unC-0 (hd 408-450) bir fermanla sığır ve domuz kasaplarım tek loncada birleştirmesinden anlaşıldığına göre daha önceleri bunlar ayrı loncalarda toplanmışlardı. 10. yy'da başkentteki lonca yaşamına ilişikin önemli bir kaynak olan *EparhosKitabi*'na göre, "makallarioi" (kasaplar) ve "hoiremporoi" (domuz tüccarlan) iki lonca halinde örgütleniyorlardı ve sığır ya da koyun kasaplarının domuz satın almalan ve onlan barındırmalan kesinlikle yasaktı.

Konstantinopolis'teki kasaplar Strategion(-») ve Tauri Forumu 'ndan(->) başka yerlerde çalışamazlardı. Kasapların koyun ve sığır almak üzere Nikomedia (İzmit) ya da diğer yakın kasabalara gitmeleri yasak olduğu gibi, o dönemde domuz ticaretinin merkezi olan Nikomedia dışında bir yerden domuz almaları da yasaktı. Buna karşılık kasapların düşük fiyattan hayvan almak üzere Sangarios (Sakarya) Irmağı'ndan öteye geçmelerine, sığır ve koyun açısından çok zengin olan Kapadokya yöresine gitmelerine izin veriliyordu.

Konstantinopolis'te faaliyet gösteren kasaplar et fiyatlarını şehrin eparhos'unun (belediye başkanı-vali) kontrolü altında saptarlardı. Kesilen hayvanlann bağırsak, baş ve ayaklarının kasaplar tarafından alıkonmasına izin verilmekte, fakat kanlarının tüketilmesi kesinlikle yasaklanmaktaydı. Kalan etlerin saptanan fiyattan halka satılması zorunlu olup, boğulmak suretiyle öldürülen hayvanlann ederi yenmezdi.

Kasapların kullandığı mühürlerden çok azı günümüze ulaşmıştır. 8. yy'da yaşamış kasap Anastasios'a ait mühürden anlaşıldığına göre kasapların yönetsel işlevleri de vardı. Günümüze ulaşan bir başka "makallarios" mührü de 10. yy'dan kalmadır.

1320'de, Venedik balyosu Venedikli et ve balık satıcılarının Konstantinopolis'e sokulmamasını kınayan bir protesto notası göndermişti. Bu da söz konusu tarihlerde bazı sorunlann varlığına işaret etmektedir. Kasap loncasınm 15. yy'da varlığını sürdürdüğü fakat bu dönemde kasapların başka alanlarda da faaliyet göstermelerine izin verildiği bilinmektedir, çünkü 15. yy'da yaşamış bir kasabın aynı zamanda yün ticareti ile uğraştığına dair belgeler vardır.

Bibi. A. Stökle, *Spätrömische und byzantinische Zünfte,* Leipzig, 1911, s. 42-45; A. Graeber, *Untersuchungen zum spätrömischen Korporationswesen,* Frankfurt, 1983, s. 90-97; Ph. Koukoules, *Byzantinon bios haipolitismos,* c. V, Atina, 1948-1957, s. 46-66.

AYŞE HÜR

Osmanlı Dönemi

Esnafın henüz yerleşik yapıya geçmediği eski dönemlerde kasaplar, tıpkı ciğerciler gibi omuzlarında, üzerinde etler dizilmiş bir sırık, ellerinde etleri kesecek büyük bir bıçak ve bellerine bağlı bir peştamalla sokaklarda dolaşırlardı. Mallarını satabilmek için de "semiz" ya da "semiz etlerim var" diyerek bağırırlar, müşteri et istediğinde uygun bir yerde keserek verirlerdi. Kasapların mallarını en çok sattıkları yerler, pazar yerleriydi. Her semtte muhtelif günlerde kurulan pazarlarda kasaplar, yine rahat hareket edebilecekleri bir yerde gelip geçenlere et satmaya çalışırlardı.

Evliya Çelebi, *Seyahatname'de* İstanbul'un dört bir yanında faaliyet gösteren kasapların 999 dükkânda çalıştıklarını, 1.700 kişi olduklarım ve genellikle Yeniçeri Ocağı'ndan geldiklerini söylemektedir. *Seyahatname'de* kasaplann burada anlatılan ve Bağdat seferi (1638) dolayısıyla düzenlenen ordu esnafı alayında Karaman, Türkmen, Mihaliç (Karacabey), Bursa, Osmancık bölgelerinden gelen koyunları yüzerek bun-

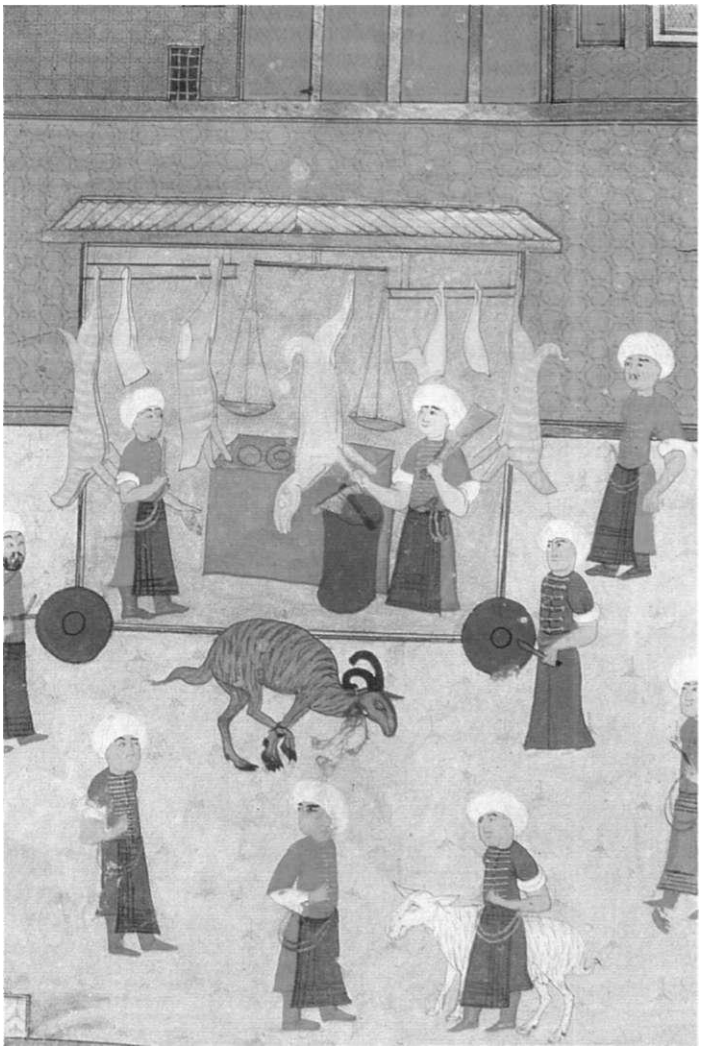

1582 şenliği dolayısıyla düzenlenen esnaf alayında Nakkaş Osman'ın kasaplann geçişini betimleyen minyatürü. *Sumame-i Hümayun,* 16. yy *TSM Kütüphanesi*

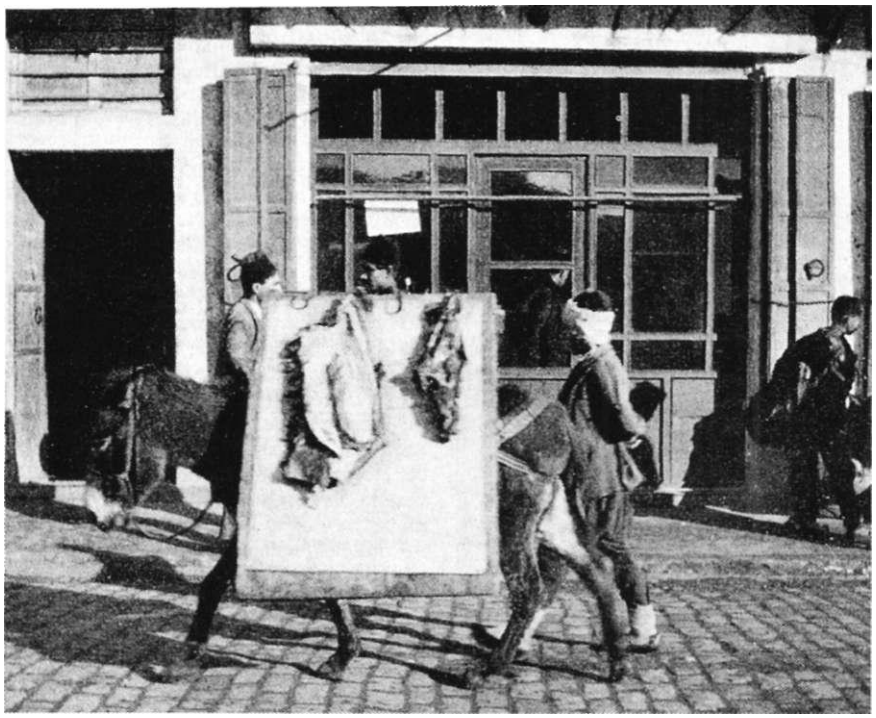

19. yy'ın sonlarında istanbul sokaklarında dolaşan bir seyyar kasap.
Nuri Akbayar arşivi

ların vücutlarına kırmızı boya ve sarı safranla değişik motifler yaptıkları, boynuzlarını da gümüş ve halis altınla yaldızlayarak ellerinde satırları, sarı pirinç kefeli terazileriyle et tartarak geçtikleri anlatılmaktadır. Evliya Çelebi ayrıca salhaneciler, sığır kasapları, Yahudi kasaplar, ağdalar ve eğirikçilerden de söz eder.

Seyyar kasaplar, Sultan Ahmed Camii' nin duvan boyunca, Atmeydanı'ndaki ağaçlann gölgesi altında tıpkı meyve, sebze satıcıları gibi pazar kurarlar ve satış yaparlardı. Üzerine tenteler gerilen tahta sehpalara keçi ve koyun etleri asarlardı. Bu çadırların etrafında da birçok kedi ve köpek nasiplenmek için beklerdi.

Kanunlara göre, ferdi olarak kesim yapmak yasaklanmış, Yedikule ve Çatladıkapı'daki mezbahalar, kesim için ayrılmıştı. Şehir yaşantısının ve şehirlere yerleşimin artmasıyla birçok esnaf gibi kasaplar da yerleşik düzene geçmiş, dükkân açmış ve gedik usulüne tabi olmuşlardır.

Şehir içinde satılan etler narha tabi tutulmuş, birtakım kasaplar, narha uymadıklarından dolayı cezalandırılmışlardır. **1611'** de yayımlanan bir fermanda da bu husus dile getirilmiş, kasapların konulan narha uymalan ve kasaplık yapabümeleri için kefil göstermelerinin gerekli olduğu belirtilmişti. **1640** tarihli bir *Es 'ar Defteri'*tide de istanbul'da kasapların koyun etini 9, sığır etini **4,5,** buzağı etini de 7 akçeye satacakları belirtilmiştir, istanbul'da et fiyatları hayvan bolluğuna ve mevsimlere göre değişirdi. Bu değişiklikler Ihtisab Kanunnamesi'yle belirlenmişti.

Kasap dükkânlarımn içinde lağımlan ve hayvan kesmeye mahsus salhaneleri bulunurdu. Buraların genel hali ve temizliği de sık sık teftiş edilir, etlerin yağlı olarak satılmamasına, zayk hayvan bulundurulmamasına, etin üzerinde deri parçalan olmamasına, bozuk terazi kullamlmamasma dikkat edilir, bu kurallara uymayanlar cezalandırdırdı.

186l'de etin daha bol ve ucuz olarak temin edilebilmesi için gedik usulü kaldırılarak et ticareti serbest hale getirilmiş, şehremaneti tarafından bu maksatla Eminönü'nde barakalar kurulmuştur. Suriçinde salhanelerin açılması yasak edilerek Yedikule dışında et kesimine başlanmıştır. Kasap dükkânı açacak olanlara şehremanetinden ruhsat alma zorunluluğu getirilmiştir.

istanbul'da Müslüman kasapların yanında Yahudilerden de kasap esnafı bulunmaktaydı. Evliya Çelebi, Yahudi kasaplann 55 dükkân, 200 nefer olduğunu belirterek Yahudilerin, Müslüman kasapların kestikleri etleri yemedikleri için kendi kasaplarına kesim yaptırdıklarını söylemektedir. 1576'da yayımlanan bir fermanda Yahudderin gizlice koyun ve sığır keserek fazla fiyatla et satmalarına mani olunması emredümiştir.

Aksaray'dan Yenibahçe'ye doğru uzayan Yeni Odalar(-») adlı yeniçeri kışlasının önündeki Etmeydanı'nda(->) 8 kasap dükkânı bulunmaktaydı. Sur dışındaki mezbahalarda kesilen etler sabahın erken saatlerinde bu meydana getirilir ve odalara dağıtdırdı.

istanbul et tüketimi bakımından büyük bir merkezdi. 1085/1674 tarihli bir belgede 1 yılda istanbul'a 199.000 sığır, 3.965.760 koyun ve 2.877.400 kuzu getirilip kesildiği bildirilmektedir. Et tüketimi bakımından saray ve ordu da önemli bir tüketiciydi. **1668**-1674 arasında ordu için yılda ortalama 100.000, saraylar için de 230.000-250.000 koyun ve kuzu kesilmekteydi.

İstanbul'da kasaplar saray ve orduya eti çoğu kez ucuz fiyatla sattıktan için devlet "Zarâr-ı Kasâbiyye" adıyla bir vergi koyar ve toplanan parayla kasapların zararını karşılamaya çalışırdı. Toplanan vergüer ve bunların faizleri de kasapların zararını karşılayamadığı için kimse istanbul'da kasaplık yapmak istemezdi.

Bibi. Evliya, *Seyahatname,* I, 555-557; (Ergin), *Mecelle,* I, 404; (Altınay), *Önaltıncı Asırda,* **93**-94; (Altınay), *Onbirinci Asırda,* 11**-12;** (Altınay), *Onikinci Asırda,* 40-41; Ö. L. Barkan, "XV. Asrın Sonunda Bazı Büyük Şehirlerde Eşya ve Yiyecek Fiyatlarının Tesbit ve Teftişi Hususlarını Tanzim Eden Kanunlar", *Tarih Vesikaları,* S. 5 (Şubat 1942), s. **329**-330; Şehsuvaroglu, *İstanbul,* 218; V. Hiç, "Ayak Esnafı (Kasaplar)", *İSTA,* III, 1043;„M. d'Ohsson, *18. Yüzyıl Türkiye'sinde Örf ve Âdetler,* İst, ty, s. 17**-19;** Ali Rıza, *Bir Zamanlar,* 57-58; Y. Özkaya, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı Kurumları ve Osmanlı Toplum Yaşantısı,* Ankara, 1985, s. 341-345; W. M. Wlener-R. Schiele, *19. Yüzyılda İstanbul Hayatı,* İst, 1985, s. **49;** Mantran, *İstanbul,* I, 180-183; Y. Yücel, *Osmanlı Ekonomi-Kültür-Uygarlık Tarihine Dair Bir Kaynak, Es'âr Defteri (1640 Tarihli),* Ankara, 1992, s. 29.

UĞUR GÖKTAŞ

KASIM AĞA CAMİİ

Eski bir Bizans kalıntısından çevrilmiş olan Kasım Ağa Camii veya Mescidi, Edirnekapı'da, Karagümrük semtinde, şimdi stadyum olan eski su haznesinin Haliç tarafında komşusu bulunmaktadır (bak. Aetios Sarnıcı).

Mimarisi ve yapı tekniğinden hiçbir şüpheye yer vermeyecek surette bir Bizans eseri olduğu anlaşılan Kasım Ağa Mescidi' nin, bu semtte varlığı bilinen Bizans manastırlarından birinin kalımdan olduğu bellidir. Ancak mevcut bina bir küise planına sahip olmadığından, bunun manastırın mekânlarından biri olduğu tahmin edilir. Kuzeyde pek az derisindeki, esasında yine bir Bizans kilisesi, olan Odalar Camii (veya Kemankeş Mustafa Paşa Camii) ile aynı komplekse ait olduğuna ihtimal verilir. Bunlarm Bizans kaynaklarında adı geçen Petra Manastırı'mn parçaları olması mümkündür.

Hadîka, mescidin kurucusunun Sekbanbaşı Kasım Ağa olduğunu ve mezarının bilinmediğini büdirir. Herhalde çok harap bir halde fetih dönemine erişen Bizans kalıntısı, erken Osmanlı döneminin "viraneleri şenlendirme" politikasının sonucu olarak mescide dönüştürülmüştür. 953/1546 tarihli *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri'ti-de* "Mescid-i Kasım Beğ bin Abdullah" başlığı ile kayıtlı olup, vakfiyesinin 912 Cemaziyülevvel evâili/Eylül 1506 tarihli olduğu da belirtilmiştir.

Bu belgeye göre Kasım Ağa Mescidi'nin oldukça zengin evkafı vardır. Bunlar arasında çevresindeki bir bahçeden başka, az ötesinde yer alan yine bir Bizans eseri olan su sarnıcının da "Bodrum der nezd-i bahçe be-kurb-i mescid-i şerif ifadesiyle gelir kaynağı olarak gösterildiği dikkati çe-

Kasım Ağa Camii
Yavuz Çelenk, 1994

ker. Ayrıca Edirnekapı, Karagüırırük, Balat, Ayasofya, Hayrabolu yakınındaki Oklağuli Köyü, Edirne ve Galata'da mescidin evkafı arasında çok sayıda ev ile dükkân bulunuyordu. Bunlar dışında Zilkade 943/Nisan 1537, Safer 946/Haziran-Temmuz 1539'da, Rebiyülevvel 938/Ekim-Kasım 1531'de, Cemaziyülevvel 951/Temmuz-Ağustos 1544'te, Şevval 922/Ekim-Kasım 15l6'da çeşitli kişiler tarafından mescide bağışlar yapıldığı ve bunların her birinin vakfiyeleri olduğu görülür.

II. Bayezid döneminde (1481-1512) mescide dönüştürülen bu eski Bizans yapısı, 1894 depreminde büyük ölçüde zarar görmüş, bazı duvarları ile çatısı çöktüğü gibi, mimaresi de pabuç kısmına kadar yıkılmıştır. Bu felaketten az sonra, çevrede geniş ölçüde tahribat yapan 1919 Karagümrük yangım da Kasım Ağa Mescidi'nin etrafım boş bir arazi haline getirmiştir.

Kasım Ağa Mescidi bu durumda 1950'li yıllara kadar kaldı. Bu tarihlerde etrafındaki arazi parsellenerek, yapılaşma başlamış, arkasından da harabenin içine gecekondular yerleşmiştir. Kısa süre içinde bu gecekondular, ayakta kalan duvarları kemirirken, binanın kalıntılan da ortadan kaybolmaya başlamıştır. 1953'te İstanbul Fetih Derneği, fethin 500. yıldönümünü kutlama programı çerçevesi içinde şehrin çeşitli yerlerine kitabeler koydururken, mescidin kıble duvarı önüne de Kasım Ağa'nm hatırasına sembolik bir mezar taşı diktirmiştir.

Kasım Ağa Mescidi hemen hemen kaybolmuş durumda iken, 1975-1977'de Fatih'in Eski Eserlerini İhya ve Koruma Derneği tarafından ele alınarak içi ve etrafı temizlenmiş ve bütünüyle ihya edilmiştir. Bir hayır sahibi tarafından da 1989'da minaresi tamamlanmıştır. Yok olmakta olan bir eski eserin cami olarak ihyasından bazı dış çevrelerin rahatsızlık duymaları ise şaşırtıcıdır.

Kasım Ağa Camii kareye yakın biçimde muntazam olmayan planlı bir yapıdır. Sol (kuzey) tarafında çıkıntı halinde küçük bir mekân vardır. Değişik kalınlıklarda olan duvarlar taş ve tuğla hatıllı olarak örülmüştür. Giriş kısmına bir son cemaat yeri ilave edilmiş, Türk yapı tekniğine sahip kıble duvarına bir mihrap ile Türk üslubunda pencereler açılmıştır. Orijinal mihrabı tuğladan mukarnaslı olarak yapılmıştı. Binanın üstü, kiremit kaplı bir ahşap çatı ile örtülüdür. Solda olan gövdesi ve şerefesi 1988'de taş olarak tamamlanan minarenin orijinal kürsü ve pabuç kısımları Fatih ve Bayezid dönemlerinin karakterinde uygun olup gövdeye geçişte yayvan baklavalar işlenmiştir. Aslında Kasım Ağa Mescidi'nin evkafından olan eski sarnıç ise içi tamamen doldurulmuş haldedir (bak. Karagümrük Sarnıcı).

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* I, **160;** Schneider, *Byzanz,* 30, 65; Eyice, *istanbul,* 72, no. 102; Janin, *Eglises et monastères,* 421-429; Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri,* 406-408; Ayverdi, *Fatih III,* 431- 432; S. Eyice, "İstanbul'un Ortadan Kalkan Bazı Tarihî Eserleri", *TD,* S. 27 (1973), 67-178; Muller-Wiener, *Bildlexikon,* 164; Th. F. Mathews, *The Byzantine Churches of Istanbul,* Pennsylvania, 1976. s. 186-189; *Fatih Camileri,* 145-146.

SEMAVİ EYİCE

KASIM ÇAVUŞ CAMİİ

Eyüp İlçesi'nde, Eski Yeni Caddesi ile Balıkçı Bakkal Sokağı'nın birleştiği yerdedir. "Eski Yem Camii" adıyla da anılır. Eyüb Sultan vakfından olan cami yine aym caddede bulunan Eski Hamam'ın III. Murad zamanında 1582'de yenilenip Yeni Hamam adını almasıyla beraber mahalle Eski Yeni adını alınca cami de bu adla anılmayla başlamıştır.

İlk banisi olan Kasım Çavuş 1597'de vefat ederek buradaki hazireye gömülmüştür. Yanında Sofular Mescidi banisi olan kardeşi Ali Çavuş da gömülüdür. 1239/1823'te Sadrazam Galip Paşa, neredeyse tamamen yok olmuş camiyi imar ettirmiştir. 1863'te Sadrazam Keçecizade Fuad Paşa tekrar tamir ettirmiş, 1948'de Vakıflar Genel Müdürlüğü büyük çaplı son tamiratı yaptırmıştır.

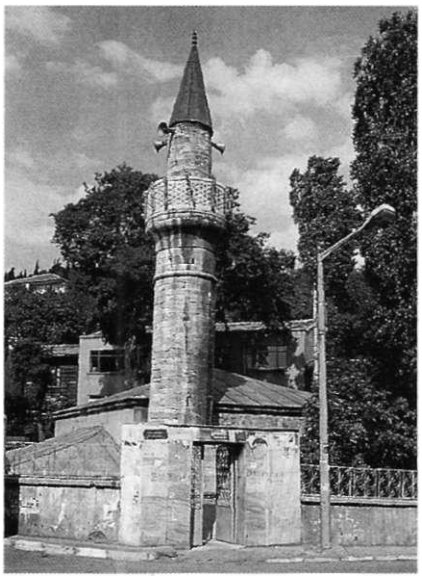

Kasım Çavuş Camii
Yavuz Çelenk, 1994

Yapı, yüksek çevre duvarları ve yolun yükselmesi nedeniyle çukurda kalmıştır. Avluya giriş iki ayrı sokaktandır. Son cemaat yeri dört mermer sütunun taşıdığı saçakla örtülüyken sonradan camekânla kapatılmıştır. Son cemaat yeri mihrabı iki dikdörtgen pencere arasında yer alır. Basit bir niş şeklinde olup birkaç sıra iri mukarnas ile nmayetlendirilmiştir. Harime giriş kapısı eksenden batıya kaydınlmıştır. Giriş kapısı kesme taştan bir yay kemer içindedir. Kapı kanatları ahşaptır. Cami kare planlıdır; duvarlan iki farklı teknikte örülmüştür. Üstteki pencerelerin altı kesme taş, üst kısmı ise moloz taş örgülüdür. Giriş cephesi üzerinde çift katlı olarak teşkilatlanan pencere düzeni mevcuttur. Alttakiler dikdörtgen üsttekiler ise sivri kemerlidir. Diğer cephelerde de ikişer pencere vardır.

Caminin minberi I. Mahmud zamanının (1730-1754) kasapbaşısı Ali Ağa tarafından konulmuştur. Mermer vaaz kürsüsü yakın bir tarihte yaptırılmıştır. Mihrap beş sıra mukarnaslı bir niş şeklindedir. Kadınlar mahfili giriş kapısının sağındadır. Mahfil ahşap ve yeşil boyalıdır. Minare kesme taştan yapılmıştır. Caminin haziresi çevre duvan ile kıble duvan arasında yer alır.

Avluda camiyi gölgede bırakacak bir yükseklikte lojman binası yapılmıştır. Aynca avluda Bizans dönemine ait bir sütun başlığı bulunmaktadır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 265; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* II, 10-11, no. 33; Öz, *İstanbul Camileri,* I, 85; Ayverdi, *Fatih m,* 432; Haskan, *Eyüp Tarihi,* II, 59.

ESRA GÜZEL ERDOĞAN

KASIM ÇAVUŞ MESCİDİ

bak. AĞAÇAYIRI MESCİDİ VE TEKKESİ

KASIM PAŞA CAMİİ

bak. CEZERİ KASIM PAŞA CAMİİ

KASIMPAŞA

Halic'in kuzeydoğu kıyısında, sahilde Atatürk Köprüsü'nün kuzeyinden ve Haliç Tersanesi havuzlarından başlayarak Hasköy'e kadar uzanan; kuzeydoğuda karaya doğru Dolapdere sırtlarına tırmanan; güneydoğuda Azapkapı(-0, doğuda Şişhane, Tepebaşı(->), Ömer Hayyam, kuzeyde Hacıhüsrev(->), kuzeybatıda Piyale Paşa, Okmeydanı(->) Aynalıkavak semt ve mahalleleriyle çevrili, Beyoğlu Ilçesi(->) sınırlan içindeki semt.

Osmanlı dönemi İstanbul'unun Beyoğlu yakasındaki en eski yerleşmelerinden biri ve eski İstanbul'un en önemli semtlerindendir.

Bizans döneminde "Pegai" (Kaynaklar) olarak bilinen bu yörenin Bizantionlu Dionisios'un(->) "Krenides" (Çeşmeler) diye adlandırdığı yer olması büyük olasılıktır. Daha sonraki kaynaklarda, "Pegai Psihra Hidata" (Soğuk Sular) olarak da ad-

landmlmıştır. Bütün bu adlar bölgenin sulak olduğunu, kaynakların, derelerin bulunduğunu düşündürmektedir.

Pegai'de I. Basileios(->) (hd 867-886), bir yazlık saray, saraya ek olarak da dört şapel yaptırmıştır. Saraym 921'e kadar kaldığı, bu tarihte bir Bulgar kuşatması sırasında Bizans orduları yenilgiye uğradığı sırada yandığı, bazı kaynaklara göre bir süre sonra yeniden onarıldığı nakledilmektedir. 968 tarihli bir kaynak II. Nikeforos Fokas'ın (hd 963-969) Pegai'deki sarayda birkaç hafta kaldığını yazar. Saraym bu sahildeki yüksek bir tepenin üstünde olduğu sanılmaktadır.

İstanbul'un fethi sırasında, II. Mehmed'in (Fatih) gemilerini Halic'e Kasımpaşa Deresi yoluyla indirdiği sanılmaktadır. Kozluca Deresi diye de bilinen bu dere günümüzde bütünüyle kapanmıştır.

İstanbul'un fethinden başlayarak Kasımpaşa'nın Haliç sahili ve çevresi, bugün de olduğu gibi kalyoncuların, denizcilerin, bahriyenin merkezi olmuş; bugünkü Haliç Tersanesi bölgesinde İstanbul Tersanesi kurulmuş, burada gemi yapımı için Lazistan ve Karaman'dan gemiciler getirtilmiş, azepler denen deniz erleri için, daha güneyde bir Azepler Kışlası kurulmuştur (bak. tersaneler). **15l6**'da Gelibolu Tersanesi buraya taşınmış; bu sırada gemi inşası için Gelibolu'dan, izmir'den getirilen nüfus bu bölgede iskân edilmiştk.

Kasımpaşa'nın bu adla anılmasına da neden olan gelişmesi, I. Süleyman (Kanuni) dönemine (1520-1566) rasdar. Kanuni, sadrazamlarından Ayas Paşa'yı, Ferhad Paşa'yı, Kaptan-ı Derya Piyale Paşa'yı ve Güzelce Kasım Paşa'yı bölgenin imarı, tersanelerin ve bahriyenin güçlendirilmesiyle görevlendirmiş; semt somadan burada önemli imar hareketleri, cami vb binalar yaptırmış olan Vezir Kasım Paşa'nın adıyla amlmaya başlanmıştır (bak. Güzelce Kasım Paşa Camii).

17. yy'da Kasımpaşa İstanbul'un en mamur ve önemli semtlerinden biri olmuştur. Evliya Çelebi bu yüzyüda semti anlatırken, başta gemi yapımı için bölgeye iskân edilen "ehl-i zanaat'ln semtin çeşitli mahallelerine dağıldıklarını, Bingazi ve Mısır'dan getkümiş kalafat ve sal yapanların Zindanarkası'na, demirci Ermenilerin Yeniçeşme'de Ermeni mahallesine, demir işleyen, halka yapan Çingenelerin Çürüklük ve daha yukarılara yerleştirildiğini, Türk ve Müslüman mahallelerinden başka 10 Rum mahallesi, 1 Ermeni mahallesi olduğunu, Yahudilerin burada dükkânları olmakla birlikte evlerinin Kasımpaşa'da bulunmadığını yazar. Yine Evliya Çelebiye göre, bu dönemde Kasımpaşa'da bağlar, bahçelerle çevrili binlerce hane vardır.

Kasımpaşa kıyılannın 19. yy'ın sonlarındaki görünümü.
Nazım Timuroğlu arşivi

Kasımpaşa 16-18. yy'larda önemli dinsel yapılarla donatılmıştır. Cami-i Kebir diye anılan Güzelce Kasım Paşa Camii, Kaptan-ı Derya Piyale Paşa Camii, Sinan Paşa Camii, Küçük Piyale Paşa Camii, Kulaksız Mescidi, Cezayirli Hasan Paşa Camii(->) bu dönemlerin yapılarıdır.

Kanuni döneminde kaptan paşalar için Fatih döneminde yapılan mescidin çevresinde inşa edken divanhane, somaki dönemlerde çeşitli defalar yenilenmiş, Bahriye Nezareti binası(->) olarak bkinen son yapı 1869'da bitirilmiştir. Günümüzde Kuzey Deniz Saha Komutanlığı olarak kullanılmaktadır. Bugün istanbul Deniz Hastanesi adını taşıyan bina 1838'de yapılmıştır. Kalyoncu Kışlası(->) da Kasımpaşa'nın parlak çağı olan 18. yy yapısıdır.

19. yy'm ortalarına kadar zengin, debdebeli bir semt olan bu yüzden de hamamlar, mektepler, camiler, çeşmelerle donatılmış bulunan Kasımpaşa'da Aynî Ali Baba Tekkesi(->), Hüsameddin Uşşakî Tekkesi(-»), Kasımpaşa Mevlevîhanesi(-*), diğerleri arasmda önemli tekkelerdir.

Diğer eski istanbul semtleri gibi Kasımpaşa da çeşitli defalar büyük yangınlar geçirmiş, 1821 yangınından soma ise bir daha eski görkemine kavuşamamıştır.

Kasımpaşa yangından önce yüksek rütbeli denizcilerin, tersane eminlerinin, bir kısım ulemanın köşklerinin, kasırlarının, konaklarının bulunduğu bir semt iken 19-yy'ın ortalarına ve sonrasına doğru bahriyeye mensup orta sımf kişilerin, esnafın ağırlık kazandığı bir bölge olmuş, 20. yy'da

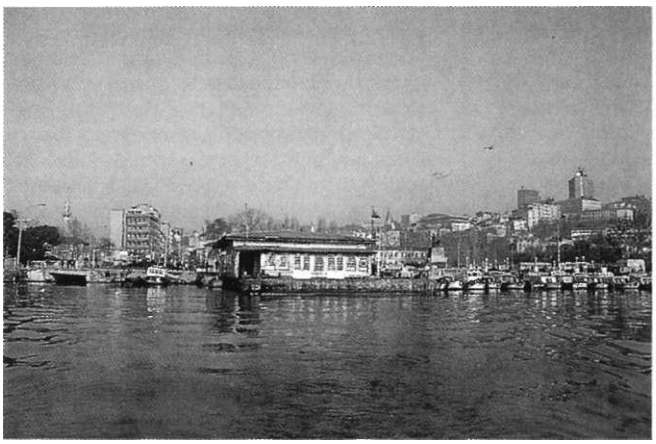

Kasımpaşa İskelesi ve çevresinin denizden görünümü (solda) ve semtin ahşap yapılarını koruyan sokaklarından biri.
Hazım Okurer (sol), Turgun Erkişi, 1994

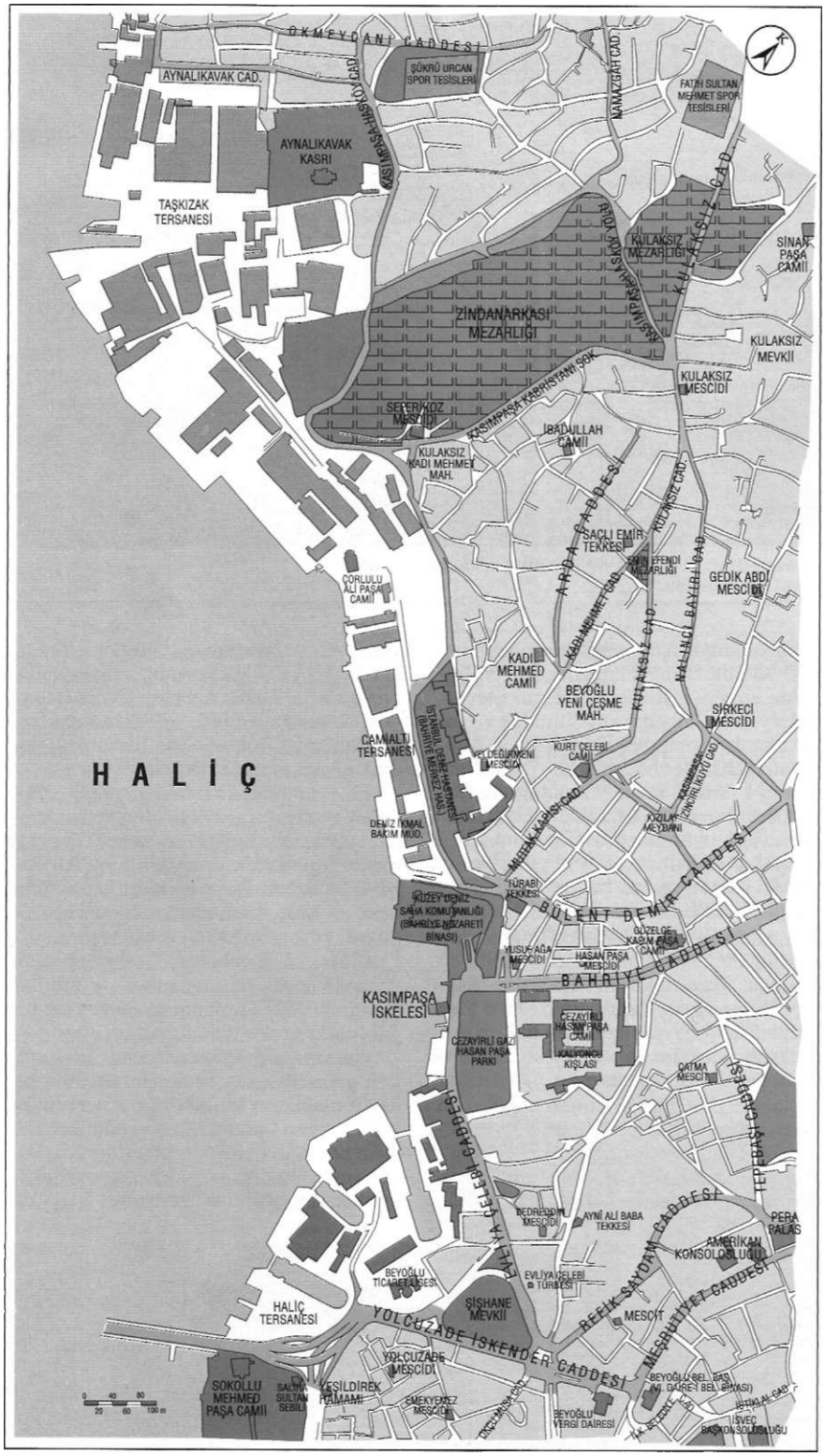

Kasımpaşa
İstanbul Ansiklopedisi

ise tersane, bahriyeye ait kuruluşlar semtin özellikle Haliç sahiline yakın kesimlerine damgasını vurmuş ve Kasımpaşa giderek bir yoksullar, işçiler semti, zaman zaman kimi mahallelerinde, yankesicilik türünden suçların sıkça görüldüğü bir yer haline gelmiştir.

20. yy'ın ortalarına kadar semtin, kuzey-kuzeybatı doğrultusundaki önemli bir yol olan ve kuzeyde Piyale Paşa Camii'nde sona eren Kasımpaşa-Zincirlikuyu Caddesi'nin iki yanı çok geniş bostanlar ve bağbahçelerle kaplıydı. Kasımpaşa bostanları meşhurdu. Günümüzde buralar yerleşim ve bağlantı yollan bölgesidir. Semti kuzeyde Piyale Paşa Bulvarı ve Dolapdere Caddesi'ne bağlayan Bahriye Caddesi (1930'lardan önce Uzun Yol veya Kasımpaşa Caddesi'ydi) eskiden olduğu gibi günümüzde de semtin güney-kuzey doğrultusundaki ana arteridir. Bu cadde küçük bir meydancıkla Kasımpaşa İskelesi'ne açılır. İskelenin yanında Cezayirli Gazi Hasan Paşa Parkı düzenlenmiştir. Parkın önünden, daha sonra da Haliç Tersanesi havuzlarının arkasından geçerek Şişhane'ye çıkan Yolcuzade İskender Caddesi'ne kavuşan Evliya Çelebi Caddesi geçer. Kasımpaşa İskelesi'nin kuzeybatısında Kuzey Deniz Saha Komutanlığı binası olarak kullanılan Bahriye Nezareti binası vardır. Daha kuzeyde Hasköy'e doğru Taşkızak Tersanesi ve Camialtı Tersanesi(-*) görülür. Semt, bu bölgede Kulaksız Mezarlığı ve Zindanarkası Mezarlığı'nda sona erer. Mezarlığın güneydoğu köşesinde Seferikoz (Sivri Koz) Mescidi bulunur.

Semt günümüzde, çok yüksek olmayan 3-5 katlı kagir binaların düzensiz bir şekilde yer aldıklan; çok sayıda küçük atölye, dükkân, işyerinin bulunduğu; orta-alt sosyoekonomik katmanların oturduklan ve çevre yollarından Piyale Paşa Bulvan'm izleyerek semte giren, buradan Şişhane veya Atatürk Köprüsü yoluyla Halic'in güney yakasma geçen yoğun trafiğin hareketlendirdiği bir görünümdedir.

İSTANBUL

KASIMPAŞA MEVLEVÎHANESİ

Beyoğlu İlçesi'nde, Kasımpaşa'da, Sururi Mehmet Efendi Mahallesi'nde, güneyde Keramet Sokağı, batıda Kasımpaşa Mevlevihane Sokağı ile sınırlı olan arsada, Sururi îlkokulu'nun yanında yer almaktaydı.

İstanbul'daki Mevlevi kuruluşları içinde tesis tarihi bakımından, Galata ve Yenikapı mevlevîhanelerinden sonra üçüncü sırada yer alan Kasımpaşa Mevlevîhanesi 17. yy'm ikinci çeyreğinde, 1623-1631 arasında Fırmcızade Şeyh Sırrı Abdî Dede Efendi (ö. 1631) tarafından inşa ettirilmiştir. Bilindiği kadarıyla Abdî Dede, **16.** yy'ın ikinci yansında bir müddet boş kalarak harap olduktan sonra önce Halvetîlerin denetimine geçen, sonra da medrese olarak kullanılan Galata Mevlevîhanesi'nin(->) tekrar Mevlevîliğe bağlanmasını sağlamış, ancak bu olaydan kısa bir süre sonra Konya'daki Mevlânâ Asitanesi Postnişini Bostan Çelebi tarafından Galata Mevlevîhanesi'nin şeyhliği Mesnevî Şârihi Ankaralı İsmail Rusûhî Dede'ye (ö. 1631) tevcih edilince bu görevden ayrılmak zorunda kalmış, Kasımpaşa'da sahibi olduğu bostanın içinde, muhiplerinin yardımları ile, kendi de bizzat çalışarak tekkesini kurmuştur. Bu ilk tesisin, mimari programı kısıtlı, mütevazı bir zaviye niteliğinde olduğu tahmin edilebilir.

Zaman içinde harap düşen mevlevîhane farklı dönemlerde çeşitli onarımlara ve yenilemelere sahne olmuştur. Bu meyanda 1144/173Tde Hasan Ağa adında bir kişi tarafından tamir ettirildiği, bu onarıma i-

lişkin keşfin de dönemin hassa başmimarı Kayserili Mehmed Ağa (ö. 1742) tarafından gerçekleştirildiği tespit edilmektedir. Ayrıca 18. yy'ın sonlarında Mihrişah Valide Sultan (ö. 1805) ile Mevlevi muhibbi cilan oğlu III. Selim (hd 1789-1807) tarafından yemden inşa ettirilen Kasımpaşa Mevlevîhanesi'nin, pazar gününe rastlayan 6 Rebiülevvel 1210/1795'te parlak bir törenle açılışı yapılmıştır. Bu arada bazı hayır sahiplerinin mevlevîhanede mevlit ve miraciye okunması için vakıflar tesis ettikleri bilinmektedir. Kaptan-ı Derya Çengeloğlu Tahk Paşa (ö. 1851), muhtemelen 1832-1834 arasında mevlevîhaneyi onartmış, ayrıca civardaki bazı evleri satın alarak tesisin alanım genişletmiştir.

Nihayet Kasımpaşa Mevlevîhanesi 1250/1834'te II. Mahmud (hd 1808-1839) tarafından son şekliyle ihya edilmiş, 1842'de tekrar bir onarım geçiren yapı II. Mahmud döneminde aldığı son biçimiyle tekkelerin kapatıldığı tarihe (1925) kadar gelebümiştir. Cumhuriyet döneminde semahane mekânı bir müddet Kasımpaşa Güreş Kulübü'nün müsabaka yeri, geriye kalan bölümler de ilkokul olarak kuUamlmış, bu sırada esas binanın kuzeyindeki müştemilat, avludaki şadırvan ve nazire tarihe karışmış, aynca arsanın çiçek bahçesi olan doğu kesimine Sururi İlkokulu inşa edümiştir. Daha sonra güreş kulübü ve ilkokul fonksiyonlarını yitiren esas bina Vakıflar İdaresi tarafından oda oda kiraya verümiş, sonuçta bir sefalet yuvasına dönüşen mevlevîhane, hızla harap olarak kısmen çökmeye başlamış ve 1979 ilkbaharmda çıkan bir yangında tamamen ortadan kalkmıştır. Günümüzde Kasımpaşa Mevlevîhanesi'nden arta kalanlar cümle kapısı, esas binanın bodrum katma ait duvar kalıntıları, arsadaki istinat duvarlan üe hazireye ait bir-iki kırık mezar taşından ibarettir. Son yıllarda cümle kapısının üzerindeki II. Mahmud tuğrası da Osmanlı eserlerine musallat olan hırsızlarca çalınmıştır.

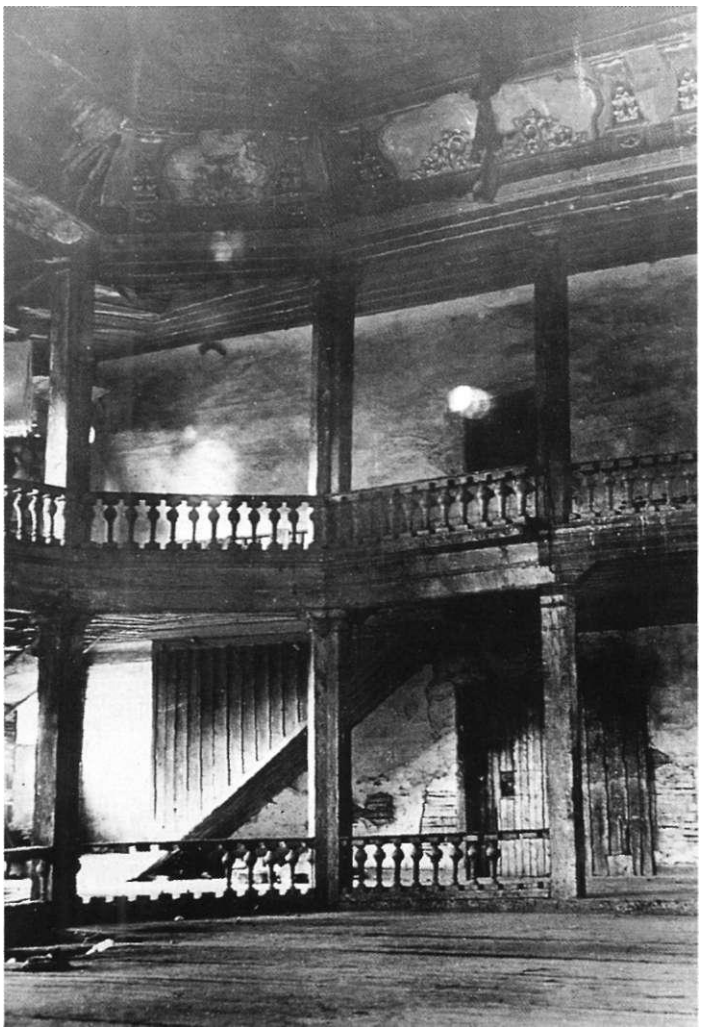

. Kasımpaşa Mevlevîhanesi' nin semahanesi. *Bige Özkan, 1967*

Ayin günü pazar olan Kasımpaşa Mevlevîhanesi'nin postuna geçen şeyhlerin listesi Zâkir Şükrî Efendi'nin *Mecmua-i Tekâyâ'smda* şu şekilde verilmiştir: 1) Sırrı Abdî Dede (ö. 1631), 2) İbrahim Dede (ö. 1638), 3) Kasım Dede (ö. 1641), 4) Abdî Dede'nin oğlu Halil Fazıl Dede (ö. 1677), 5) Halil Dede'nin oğlu Seyyid Mehmed Dede (ö. 1718), 6) Mehmed Dede'nin oğlu Seyyid Halk Sadık Dede (ö. 1722), 7) Daha sonra Yenikapı Mevlevîhanesi'ne(->) şeyh olan Safî Musa Dede (ö. 1732), 8) Safî Musa Dede'nin oğlu Mehmed Şemseddin Dede (ö. 1760), 9) Neyzenbaşı Arabzade Ali Dede (ö. 1767), 10) Midillili Hekim Ak Dede (ö. 1776), 11) ölümünden bir yıl önce dedeliği ref olunan (kaldırılan) Selim Dede oğlu Mehmed Sadık Dede (ö. 1778), 12) 1197/1782'de dedeliği ref olunan Selim Dede oğlu Musa Dede, 13) Edkne Mevlevîhanesi Şeyhi Semahat Ömer Dede (ö. 1786), 14) ikinci kez Musa Dede (1202/1787'de dedeliği ref olundu), 15) Erzincan Şeyhi Mevlânâzade Seyyid Mehmed Dede (ö. 1796 Şam'da), **16)** Seyyid Mehmed Dede'nin oğlu Seyyid Ali Dede (ö. 1827), 17) Seyyid Ali Dede'nin oğlu Seyyid Mehmed Şemseddin Dede (ö. 1858), 18) Seyyid Mehmed Şemseddin Dede'nin oğlu Seyyid Ali Rıza Dede (ö. 1906), 19) Seyyid Ali Rıza Dede'nin oğlu Seyyid Mehmed Şemseddin Dede (ö. 1909). Ayrıca gerek *Hadîkd&z.* gerekse de *Mir'at-ı İstanbul'da* mevlevîhanenin şeyhleri hakkında oldukça ayrıntılı bilgi sunulmaktadır. Zâkk Şükrî Efendi'nin listesinde yer almayan son postnişin ise Galatasaray Sultanîsi mezunu olan, ayrıca bahriye çarkçılığı ve gümrükte manifesto memurluğu yaptığı bilinen Seyfeddin Dede'dir.

Mevlevî kültürünün İstanbul'daki gelişiminde Kasımpaşa Mevlevîhanesi'nin Galata, Yenikapı ve Beşiktaş (daha soma Bahariye) mevlevîhaneleri kadar önemli bir yer işgal etmemiş olduğu söylenebüir. Söz konusu mevlevîhanelere oranla buraya hanedan, saray ve yüksek bürokrasi mensuplarının daha az rağbet ettiği, Kasımpaşa Mevlevîhanesi'nde, diğerlerinde özellikle 18. yy'ın sonlanndan itibaren gözlenen aristokrat ve elitist (seçkinci) üslup yerine halk kültürüne daha yakın bir hayat tarzının egemen olduğu anlaşılmaktadır. Kasımpaşa Mevlevîhanesi'nde son dönemlerde daha ziyade Bektaşî meşrepli Mevlevîlerin toplandığı, buradaki dedegânın ve muhibbâmn birtakım dini yasaklara pek riayet etmeyerek "kalenderime" bir hayat sürdükleri bilinmektedir. Bazı Bektaşflerin, tarikatlannm yasaklandığı ve tekkelerinin kapatıldığı Vak'a-i Hayriye'den (1826) soma -belki de yukarıda değinilen özelliğinden ötürü- Kasımpaşa Mevlevîhanesi'ne sızmış oldukları tahmin edilebilir. Dahiliye Nezareti'nin 1301/ 1885'te hazırlattığı istatistik cetvelinde Kasımpaşa Mevlevîhanesi'nde **26** erkek Ue 11 kadının yaşadığı, burasının istanbul'daki en kalabalık tarikat tesislerinden birisi olduğu görülmektedir. Diğer taraftan Maliye Nezareti'nin 1325/1910 tarihli *Taamiye ve Tahsisat Defteri* 'nde mevlevîhanenin yıllık tahsisatı, 348 kuruş olarak belirtilmiş, günde 4 çift ekmek ile 6 okka et, Kurban Bayramlarında da 8 adet koyun istihkakı olduğu kaydedilmiştir.

Mevlevihane, Kasımpaşa Deresi'nin oluşturduğu vadinin orta kesiminde, Beyoğlu'na doğru yükselen sırtta yer alır. Osmanlı dönemi boyunca, hattâ 1950'lere kadar vadinin bu kesiminde arazinin büyük bir kesimi bağlar, çiçek bahçeleri, bostanlar ve bahçeli meskenlerle kaplı bulunmaktaydı. Abdi Dede'nin mevlevîhaneyi buradaki bostanı içinde tesis etmesi, mevlevîhanenin yakınında, Evliya Çelebinin "De-

Kasımpaşa Mevlevîhanesi'nin kuzey cephesi.
MSÜ Arşivi

de Bostanı Mesiresi" olarak zikrettiği bir mesirenin yer alması ve tekkelerin kapatılmasına kadar mevlevîhane arsasının önemli bir bölümünün çiçek bahçesi olarak kullanılmaya devam etmesi, çevrenin özgün karakterini canlandırabilmek açısından önemlidir. Tanzimat'tan sonra gelişmesi hızlanan Beyoğlu'nun bir kanadı mevlevîhanenin bulunduğu sırta kadar ilerlemiş, sonuçta bu tesis, yeşil alanlann ve ahşap evlerin meydana getirdiği geleneksel Türk mahalle dokusu ile ağaçsız, dar sokaklar boyunca sıralanan, Levanten üslubunda kagir binaların oluşturduğu Batı kökenli yerleşimin sınır taşı niteliğini kazanmıştır.

Arsanın kuzeybatı köşesinde, Kasımpaşa Mevlevihane Sokağı üzerinde yer alan cümle kapısının iç yüzü, tuğla hatıllı kesme taş sıraları ile, dış yüzü kesme küf eki taşı ile örülmüştür. Pilastrlar ile kuşatılmış olan dikdörtgen açıklıklı girişin üzerinde, mevlevîhanenin II. Mahmud tarafından 1250/1834'te yenilendiğini belgeleyen talik hatlı manzum kitabe yer alır. Kitabenin metni Ahmed Sadık Ziver Paşa'ya (ö. 1862), hattı ise Yesarîzade Mustafa İzzet Efendi'ye (ö. 1849) aittir. Kapının cephesi, giriş açıklığı ile kitabenin üst hizasından geçen silmelerle yatay bölümlere ayrılmış, beyzi bir madalyon içerisinde II. Mahmudün tuğrasını barındıran üçgen bir fronton (alınlık) ile taçlandırılmıştır.

Mevlevîhanenin hemen bütün bölümlerini (semahane, selamlık, dedegân hücreleri, harem, hünkâr dairesi, matbah-ı şerif, somathane) barındıran, kagir duvarlı kısmi bir bodrum üzerine oturan iki katil ahşap bina dış görünümü itibariyle II. Mahmud dönemine ait, ampir üslubunda bir konağı andırır. İstanbul'da geç döneme ait ahşap tarikat yapılarının en büyüklerinden olan bu bina iki kanat halinde düzenlenmiştir. Doğu yönünde bulunan ve ileri doğru çıkan kanadın bodrumunda bir miktar dedegân hücresi ile helalar ve abdest muslukları, bunların üstünde, ortada iki kat yüksekliğindeki semahane, semahanenin batısında hünkâr dairesi, doğusunda da selamlığın küçük bir bölümü yer alır. Geriye çekilmiş olan batı kanadının bodrumu ardiye olarak değerlendirilmiş, zemin kata ve birinci kata harem ve selamlık bölümlerine ait mekânlar ile matbah-ı şerif yerleştirilmiştir.

Semahanenin dikdörtgen açıklıklı girişi doğudaki kanatta, kuzey cephesinin ekseninde, iki yandan merdivenlerin kuşattığı, küçük bir kırma çatı ile örtülü sahanlığın arkasında yer alır. Sahanlığın üzerine oturduğu beşik tonozlu geçidin sonunda bodrum katının girişi bulunmaktadır. Bodrum katı 5 adet dedegân hücresi ile 6 adet helayı ve bir sıra abdest musluğunu barındırır. Semahane kapısının üzerine, metni Seyyid Mehmed Pertev Paşa'ya (ö. 1837), talik hattı Melek Paşa Hafidi Ali Haydar Bey'e (ö. 1870) ait 1250/1834-35 tarihli manzum bir kitabe yerleştirilmiş, yangında harap olan kitabe Galata Mevlevîhanesi'nin (Divan Edebiyatı Müzesi'nin) avlusuna taşınmıştır. Kareye yakın dikdörtgen bir alam (18x17 m) kaplayan semahanenin ortasında asıl semaya ayrılmış olan kesim, köşeleri 45° pahlanrmş 10x10 m boyutlarında bir karedir. Sema alanını çepeçevre kuşatan iki katlı mahfillerin sınınnda kare kesitli ve Dor başlıklı ahşap direkler sıralanmakta, direklerin arasında torna işi ahşap korkuluklar uzanmaktadır. Zemin kattaki mahfillerin zemini bir seki ile yükseltilmiş, bu mahfillerin doğu kanadına fevkani mahfile çıkan bir merdiven, batı kanadına da bodrumdaki dedegân hücrelerine inen diğer bir merdiven yerleştirilmiş, fevkani mahfilin kuzey kanadmda, mihrabın karşısına gelen ve rmtnba tahsis edilen kesim kavisli bir çıkma ile genişletilmiş, hünkâr dairesine komşu olan batı kanadının orta kesimi de aynı türde bir çıkma ile donatılarak ve iki yandan duvarlarla kuşatılarak hünkâr mahfiline dönüştürülmüştür.

Doğu ve batı duvarlan sağır olan semahane, girişin bulunduğu kuzey duvarında ve yarım daire planlı mihrabı banndıran güney duvarında sıralanan pencerelerle aydınlanır. Batı duvarının ekseninde bulunan kapı hünkâr dairesinin zemin katma, doğu duvarındaki iki kapıdan birisi şerbethaneye açılmaktadır.

Semahanenin, tekne tavan niteliğindeki üst örtüsünde II. Mahmud döneminin ampir üslubu ile barok üsluptan bazı etkileri yansıtan ilginç bezemeler gözlenir. Tavanı çevreleyen bağdadi sıvalı içbükey kuşağın alt kesimine, eşit aralıklarla, ikili gruplar halinde küçük ahşap konsollar yerleştirilmiş, bunların üzerine de alçıdan akantus yaprakları kondurulmuştur. Bunların arasında kalan yüzeylere de kalem işi tekniği ile, kartuşlar içinde, "S" ve "C" kıvrımlarına oturan kaideler üzerinde antik "urne'lere benzeyen vazolar resmedilmiştir. Tavanın ahşap kaplaması üzerine branda gerilmiş ve bu yüzey yağlıboya nakışlarla süslenmiş, tavanın ortasına da Kasımpaşa Mevlevîhanesi'nin en ilginç bezeme öğesi olan bir süsleme grubu yerleştirilmiştir. Sıradan bir tavan bezemesi olmaktan öte birtakım sembolleri içeren ve II. Mahmud dönemindeki sosyokültürel gelişmeleri yansıtan bu süsleme grubunun merkezinde ahşaptan oyma küçük bir göbek görülür. Bunun etrafında Mevlevî musikisinde kullanılan aletlerden bazıları (9 adet farklı türde ney, bir çift kudüm, iki çift halile, bir def, bir rebab, bir ud), bir ayin çöngü veya nota defteri ile bir sikke görülmektedir. Bunlardan sonra 8 adet sancak, soldan sağa doğru (sema yönünde) döner şekilde sıralanmaktadır. Sancak direkleri, alternatif olarak hilaller ve mızrak uçları ile son bulmakta, merkezden dağılan ışınlar şeklinde yerleştirilmiş olan neylerin sancaklar ile iç içe yer aldığı dikkati çekmektedir. İki sıra halinde düzenlenmiş dalgalı, püsküllü ve kordonlu perde motifleri kompozisyonun çerçevesini oluşturur. Osmanlı tarihinde, II. Mahmud ile yoğunluk kazanan Batılılaşma hareketinin bir yan ürünü olarak, Batı'daki örneklerin taklidi sonucunda ortaya çıkan Osmanlı armaları ile bu "Mevlevî armasının" aynı zihniyetin eseri oldukları söylenebilir. Ayrıca bu armada, Mevlevîliği temsil eden musiki aletlerinin çevresinde, Osmanlılığı temsil eden sancakların sema edercesine sıralanması da kökleri Osmanlı Devleti'nin kuruluşuna, hattâ daha eskilere uzanan devlet-tarikat dayanışmasını, dönemin zevkine uygun bir biçimde ifade etmektedir. Bilindiği gibi halk kitleleri üzerinde derin nüfuzu olan Bektaşîliği lağvetmekle, Osmanlı düzeninin temelindeki bu geleneksel dayanışmayı büyük ölçüde zedeleyen II. Mahmud, 1826'dan sonra, bu konuda bozulan dengeleri tekrar kurabilmek amacıyla diğer tarikatları ve özellik-

le Bektaşî-yeniçeri cephesine karşı bir Mevlevî-Nizam-ı Cedid cephesi kuran selefi III. Selim'in izinden yürüyerek Mevlevîliği bütün gücüyle desteklemiştir.

Arsanın kuzeyinde yer alan, ince uzun dikdörtgen planlı (8x34 m) ahşap binanın dedegân hücrelerini barındırdığı, hiçbir izi kalmamış olan şadırvanın da kagir bir temel üzerinde yükselen, sekiz adet ahşap direğin taşıdığı, sekizgen piramit biçiminde ahşap bir çatıdan ibaret olduğu anlaşılmaktadır.

Bibi. Evliya, *Seyahatname,* I, ty, 291-292, II, 96; Ayvansarayî, *Hadîka,* II, 10-12; Çetin, *Tekkeler,* 589; Aynur, *Saliha Sultan, 36,* no. 108; *Âsitâne,* 6; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* II, 24-25, no. 51; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ,* 8; Raif, *Mir'at,* 532-536; *Ihsaiyat II,* **19;** Vassaf, *Sefine,* V, 269; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ,* 40-41; S. Abaç, *Kasımpaşa'nın Tarihçesi,* ist, 1935, s. 15; "Abdi Dede", *ISTA,* I, 25; Aşçıdede Halil İbrahim, *Hatıralar,* İst, 1960; Öz, *İstanbul Camileri,* II, 37; E. Yücel, "İstanbul Mevlevihaneleri", *Hayat Tarih Mecmuası,* V/11 (Kasım 1965), s. 28-33; ay, "Kasımpaşa Mevlevihanesi", *Türk Edebiyatı,* **29** (1974), s. 39-43; *Tarih-i Cevdet,* Üçdal Neşriyat, VI, 299; M. Erdoğan, "Mevlevi Kuruluşları Arasında istanbul Mevlevihaneleri", *GDAAD,* 4-5 (1975-1976), 15-46; M. Sertoğlu, "Kasımpaşa", *Hayat Tarih Mecmuası,* 5 (Mayıs 1977), s. 48-53; E. Yücel, "Kasımpaşa Mevlevihanesi", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi,* 1/3 (Aralık 1979), s. 76-88; ay, "Kasımpaşa Mevlevihanesi", *TTOK Belleteni,* 67/340 (1981), 38-42; Gölpınarlı, *Mevlevilik,* 339.

M. BAHA TANMAN

KASIMPAŞA SPOR KULÜBÜ

1921'de adını taşıdığı semtte bulunan Altıntuğ Kulübü ile Kasımpaşa Terbiye-i Bedeniye Kulübü'nün birleşmesiyle kuruldu. Kulübün lacivert-beyaz forma renkli futbol takımı 1923-1924 sezonunda resmi maçlara Altıntuğ adıyla çıktı. 1924-1925 sezonunda katıldığı İstanbul liginde ise Kasımpaşa adını kullandı. Bu sezon sonunda 2. kümeye düşen futbol takımı bu kümede Altıntuğ adıyla yer aldı. 1938-1939 sezonunda 1. kümeye yükseldikten sonra adı 1942'de bir daha değişmemek üzere Kasımpaşa'ya çevrildi. 1944-1945 sezonunda sonuncu olarak 2. kümeye düşen futbol takımı, 1945-1946 sezonunda yeniden 1. lige döndü. Kasımpaşa 1952'de kurulan İstanbul 1. Profesyonel Futbol Ligi'nde ve 1959-1960'tan başlayarak da 1. milli ligde yer aldı. 1963-1964 sezonu sonunda sonuncu olarak mahalli profesyonel lige düşen futbol takımı, daha sonra katıldığı 2. milli ligde de tutunamayarak 3. lige düştü. 1993-1994 sezonunda 3. kg 7. grupta mücadele ediyordu.

Futbol dışında boks ve güreş dallarında faaliyet gösteren kulüp, özellikle güreş alanında basan elde etti. Gazanfer Bilge, Mehmet Oktav ve Ahmet Kireççi (Mersinli Ahmet) gibi güreşçüer uluslararası turnuvalarda bkincüikler kazandılar. Bu yüzden kulübün armasında ay-yıldız kullanmasına izin verildi.

CEM ATABEYOĞLU

KASTELLİON

Bugünkü Karaköy Kemankeş Mustafa Paşa Camii yakınına rastlayan bir mevkide var olmuş, kare prizma şeklindeki Bizans burcu (hisan).

Bizans döneminde, şehre saldıracak yabancı gemileri durdurmak amacıyla, Halic'in ağzma gerilen demir zincirin Galata'daki ucunun raptedüdiği mevkide, 35x35 m boyutlarında bir zemin üzerinde yükseliyordu. Kastellionün, İmparator I. Tiberios döneminde (578-582) yapıldığı iddia edilmekteyse de, II. Tiberios dönemine (698-705) ait bir yapı olması daha büyük olasılıktır. Hisara ve ona bağlanan demir zincirin adına Uk kez, 717-718'de başkenti kuşatan Arap birliklerinden söz eden güvenilir kaynaklarda rastlanmıştır. Sözcük, "hisar", "kale", ortaçağda "şato" anlamına gelen Latince "castellum"dan gelmekteydi (Kastellion tou Galata) (bak. Haliç). Zincirin diğer ucu ise bugünkü Eminönü güneyindeki Kentanairos burcuna bağlıydı.

Kastellion, Galata'nın(-0 erken dönem surlarına bitişik olmalıdır. Fakat, 1267'de buraya yerleşmelerine izin verilen Cenevizlilere(->), Galata surlarım yıkmaları şart koşulduğundan, sadece Kastellion ayakta kalabilmiş ve 1352'de Cenevizliler tarafından yeniden yükseltilen Galata surlarıyla birleşerek adeta o surlarm bir burcu haline gelmişti. Zincirin son kez gerildiği 1453'te kentin Osmanlılara geçmesiyle kısmen tahrip edüen burcun, somaki tarihlerde onanldığı bilinmektedir. Bugün Yeraltı Carrki(-0, Kastellion'dan arta kalan duvarları kapsamaktadır.

Kasımpaşa Spor Kulübü Futbol Takımı toplu halde, 1957.
Cengiz Kahraman arşivi

Bibi. Janin, *Constantinople byzantine,* 460-461; A. Berger, *Untersuchungen zu den Patria Konstantinupoleos,* Bonn, 1988, s. 689-**691.**

ALBRECHT BERGER

KAŞGARÎ TEKKESİ

Eyüp'te, İdrisköşkü mevkiinde, Hüsam Efendi Sokağı ile Karyağdı Sokağı'nın arasında yer almaktadır.

Nakşibendîliğe bağlı olan Kaşgarî Tekkesi "Mürteza Efendi Tekkesi" ve "Kaşgarî Şeyh Nidaî Abdullah Efendi Tekkesi" adları ile de tanınmakta, Haliç manzarasına hâkim olan yapı, son yıkarda onanm geçirmiş bulunmaktadır. Nakşibendîliğe bir hac yolculuğu sırasında Mekke'de Ahmed Yekdest tarafından dahil edilen Şeyh Yekçeşm el-Hac Mürteza Efendi (ö. 1753) tarafından 1158/1745-46'da tesis edilmiştir. Gerçek adı Ahmed Carullah Cüryanî olan Ahmed Yekdest'in Mekke'de Nakşibendîliğin Müceddidî kolunu temsil eden Hintli şeyhlerden olduğu bilinmekte, dolayısıyla Kaşgarî Tekkesinin, yine Eyüp'te bulunan Şeyh Murad Tekkesi ile beraber Müceddidî kolunun İstanbul'da bellibaşk yayılma merkezlerinden olduğu anlaşılmaktadır. Tekkeyi kuran Mürteza Efendi'nin önemi inkâr edilemez ise de, Kaşgar'dan 17. yy'da İstanbul'a gelen, istanbul'daki faaliyetlerinin başlangıcında Müceddidî koluna mensubiyeti şüpheli olan ve tekkeye adını veren Şeyh Abdullah Nidaî Kaşgarî (ö. 1760) asıl kurucu olarak kabul edilebilir. Önceleri Eyüp'teki Kalenderhane Tekkesi'nin(->) şeyhliğini üstlenen Abdullah Nidaî, kalender hayatının katı kurallarına, özellikle de mücenedlik (bekârlık) erkânına uymak istemediği için bu görevden ayrılmak zorunda kalmıştır. Doğu Türkistan kökenli olduğundan İstanbul'a gelir gelmez aynı bölgeden olan dervişlerin toplandığı Kalenderhane Tekkesi üe bağlantı kurduğu anlaşdmaktadır.

Kalenderhane Tekkesi Üe Kaşgarî Tekkesinde birbirinden oldukça farklı tasavvufi telakkilerin egemen olduğu hemen fark edilir. Kalenderhane Tekkesi Nakşibendüiğin Kalenderîlikle karışmış bir biçimini, Kaşgarî Tekkesi ise aynı tarikatın sıkı kurallarla donatılmış dinamik bir yorumunu temsü edegelmiştir. Zâkir Şükrî Efendi, Kaşgarî Tekkesi'nin, kuruluşundan tarikat faaliyetlerinin yasaklandığı 1925'e kadar postuna geçen şeyhlerin listesini vermektedir. 19. yy'ın sonlarında tekkenin şeyhliğini üstlenen Mehmed Aşir Efendi'nin (ö. 1903) Meclis-i Meşâyih'in üyelerinden olduğu bilinmektedir. Zâkir Şükrî Efendi'nin verdiği listeye Şeyh Bahaeddin Efendi (ö. 1918) ile Cumhuriyet döneminde tekkenin harem dairesinde ikamet etmeyi sürdüren Seyyid Abdülhakim Arvasî'yi (ö. 1943) eklemek gerekir. Aslında ilmiye sınrfından olan, Güneydoğu Anadolu kökenli Abdülhakim Arvasî 1919'dan itibaren Süleymaniye Medresesi'nde tasavvuf dersleri vermiş, 1931'de, Menemen Olayı'nm üzerine, tekkede gizli ayinler tertip ettiği gerekçesi ile polis tarafından tutuklanmış, ancak kısa bir süre soma beraat etmiştir. Hayatı ve fikirleri, mensuplarından

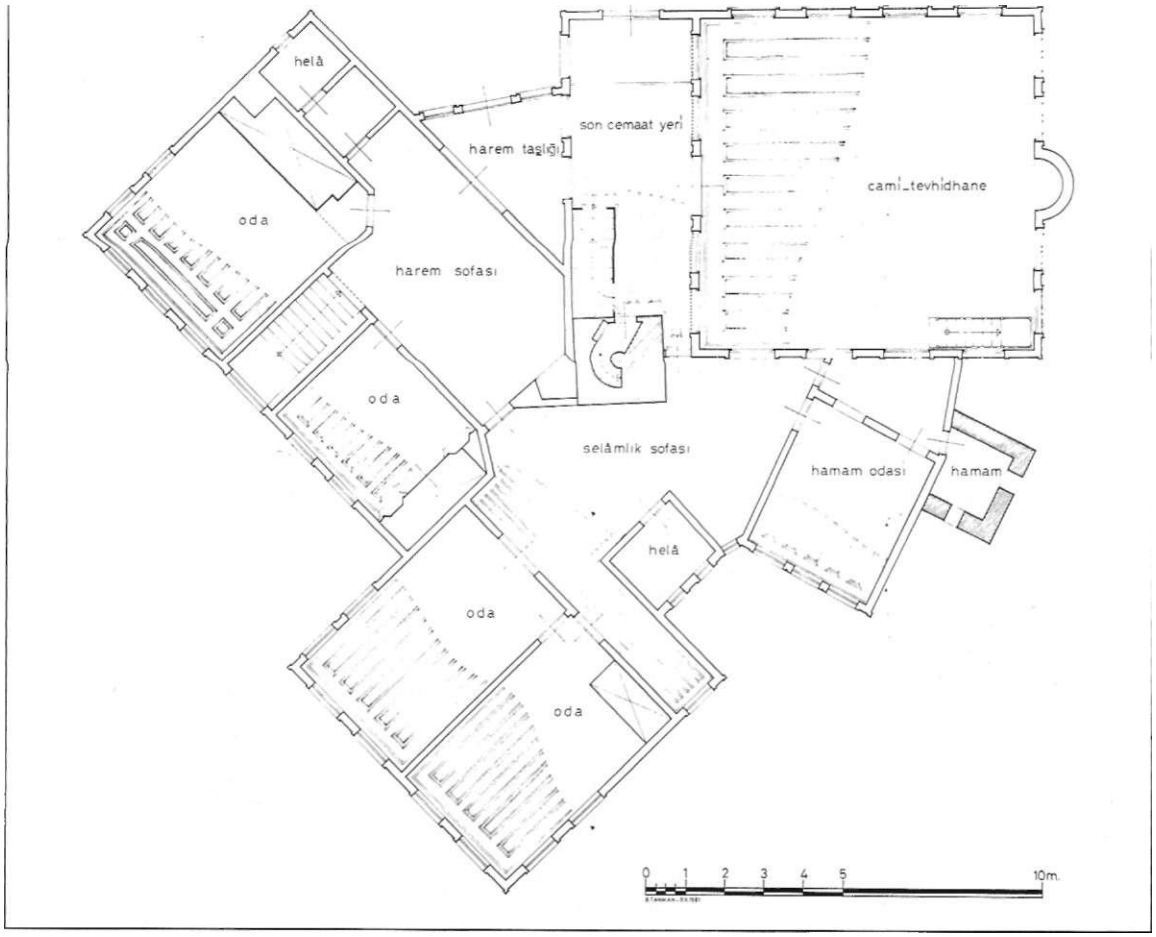

Kaşgarî Tekkesi'nin planı.
M. Baha Tanman

olan Necip Fazıl'ın (ö. 1983) eserlerine konu teşkil etmiştir.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* I, **260-262;** Kut, *Dergehname,* 233, no. 51; Çetin, *Tekkeler,* 587; Aynur, *Saliha Sultan,* 34, no. 2; *Âsitâne, 2-* Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* II, 10-11, no. 22, no. 24 ve no. 35; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ,* 15; *İhsaiyat II,* 19; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ,* 50-51; Öz, *İstanbul Camileri,* I, 107-108; M. M. Koman, *Eyüp Sultan Loti Kahvesi Çevresi,* 1st., **1966,** s. 5; H. Algar, "A Brief History of the Naqshbandî Order", *Naqshbandis. Cheminements et Situation Actuelle d'un Ordre Mystique Musulman,* ist.-Paris, **1990,** s. 18; K. Kreiser, "Kasgari Tekkesi-ein Istanbuler Naksbandî-Konvent und sein Stifter", *ae,* s. 331-335; T. Zarcone, "Histoire et croyances des derviches turkestanais et indiens à Istanbul", *Anatolia Moderna (Yeni Anadolu),* 2 **(1990),** s. **164;** ay, "Les Nakşibendî et la République turque: de la persécution au repositionnement théologique, politique et social", *Turcica,* XXIV **(1992),** s. 133-151; N. F. Kısakürek, O *ve Ben,* İst., **1990,** s. 90-97.

THIERRY ZARCONE

Mimari

Tekkenin yaklaşık iki dönümlük arsası doğuya (Halic'e) ve batıya (Bülbülderesi'ne) doğru alçalan sırtlar üzerinde yer alır. Arazinin eğiminden ötürü doğu sınırını oluşturan Karyağdı Sokağı ile batı sınırım oluşturan Hüsam Efendi Sokağı'na paralel istinat duvarları inşa edilerek setler meydana getirilmiş, en yüksekte kalan set, şadırvan avlusu olarak değerlendirilmiş, kuyuların da yer aldığı bu avlunun güneyine cami-tevhidhane, harem, selamlık ve mutfak bölümlerini barındıran ana bina ile Şeyh İsa Geylanî Türbesi, doğusuna Kaşgarî Abdullah Efendi Türbesi ile hazire, kuzeyine günümüzde mevcut olmayan derviş hücreleri ile bunlara bağlı birtakım mekânlar yerleştirilmiş, arsamn güneybatı kesimi harem bahçesine tahsis edilmiştir.

Tekkenin, doğu ve batı yönlerindeki sokaklara açılan iki adet avlu girişi vardır. Her ikisi de son yıllarda yenilenmiş olan, dikdörtgen açıklırklı bu girişlerden batıdakinin üzerinde, tekkenin mensup olduğu tarikatı (Nakşibendîlik) ve adım belirten ta' lik hatlı, tarihsiz bir kitabe bulunmaktadır. Kitabenin üst kesiminde, üç ayaklı bir sehpa üzerine konmuş ve kıvrımlı dal motifleri ile kuşatılmış Nakşibendî tacı kabartması dikkati çeker.

Kaşgarî Tekkesi'nin şadırvan avlusundan cami-tevhidhaneye bakış.
Yavuz Çelenk, 1994

Tekkenin en önemli bölümlerini bünyesinde toplayan ana binanın, cami-tevhidhaneyi barındıran güneydoğu kesimi tek kadı, diğer bölümlerin yer aldığı batı kanadı ise iki katlı olarak tasarlanmış, arazi verileri ve manzara faktörü hesaba katılarak yapıyı oluşturan mekânlar farklı doğrultularda gelişen gruplar teşkil edecek şekilde yerleştirilmiştir. Cephelerindeki oranlarından ve mimari ayrıntılarından 19. yy'm ikinci çeyreğinde yenilendiği anlaşılan cami-tevhidhane kıble ekseninde, daha geç bir döneme (19. yy'ın ikinci yarısına) tarihlendirilebilen harem-selamlık-mutfak kanadı ise cami-tevhidhane ile yaklaşık 45°'lik açı teşkil edecek şekilde kuzey-güney doğrultusunda uzanmakta, bu yüzden söz konusu kanatlar arasında üçgen planlı taşlıklar, belirli hiçbir geometrik tanıma girmeyen sofalar ve yamuk planlı sofalar teşhis edilmektedir. Bodur minare ile küçük hamam birimi dışında kalan bütün bölümler ahşaptır. Cami-tevhidhane, her ikisi de dikdörtgen planlı olan bir harim ile kapalı bir son cemaat yerinden meydana gelir. Selamlık sofası ile bağlantılı olan son cemaat yerinin üstü kadınlar mahfili olarak değerlendirilmiştir. Organik ve asimetrik plam dışında, sıradan bir mesken niteliğinde olan harem-selamlık kanadında, birbiriyle irtibatlı sofaların çevresine yerleştirilmiş ve çoğu yüklüklerle donatılmış odalar ile hela-abdestlik birimleri bulunur. Selamlığa ait olan ve tek bir birimden oluşan küçük hamamın yanında soğukluk türünde bir oda vardır. Sivil mimari ile bütünleşen geç dönem tekke mimarisinin günümüze ulaşabilmiş nadir ve ilginç bir örneğini oluşturan bu yapının kısmi zemin katı mutfağa, kilere ve ardiye birimlerine tahsis edilmiştir.

Eski fotoğraflardan, derviş hücrelerinin, şadırvan avlusunun kuzey sınırı boyunca gelişen ahşap bir kanat teşkil ettiği, önlerinde ahşap dikmelere oturan bir sundurmanın uzandığı, bu hücre dizisi ile Kaşgarî Abdullah Efendi Türbesi'nin arasında, misafirhane olması muhtemel iki katlı bir bölümün mevcut olduğu anlaşılmaktadır.

Avlu kotuna göre çukurda kalan Kaşgarî Abdullah Efendi Türbesi, yamuk planlı, moloz taş duvarlı ve kırma çatılı, basit bir yapıdır. Kaşgarî Abdullah Efendi ile oğlu Şeyh Ubeydullah Efendi'nin Türkistan geleneğine bağlanan, yarım silindir biçimindeki lahitleri dikkat çekicidir. Tekkenin üçüncü postnişini Şeyh İsa Geylanî (ö. 1790) için III. Selim'in yaptırmış olduğu diğer türbenin zemini avludan bir miktar yükseltilmiş, girişin yer aldığı kuzey cephesinin önüne, merdivenle çıkılan, ince ahşap dikmelerin taşıdığı bir sundurma yerleştirilmiştir. Girişin barok üslupta bir bileşik kemer şeklinde yontulmuş olan üst söve başlığı, türbede gömülü olan şeyhin kimliğini açıklayan, metni "Zihnî" mahlaslı bir şaire ait, talik hatlı kitabe ile taçlandırılmıştır.

Sekizgen haznesindeki barok bezemelerden tekkenin ilk inşa dönemine ait olduğu anlaşılan şadırvanın, zamanında bir camekânla kuşatılmış olduğu tespit edilmektedir. Avludaki mermer kuyu bileziklerinden birinde görülen talik hatlı kitabe 1290/1873'te Sürre Emini Hacı Ahmed Bican Paşa'mn ruhu için vakfedildiğini belirtir. Bunlardan başka doğu ve batı yönlerindeki istinat duvarlarında kitabesi olmayan birer çeşme yer almaktadır.

Kaşgarî Tekkesi'nde şadırvan avlusu ile İsa Geylanî Türbesi. *Encümen Arşivi, 1942*

M. BAHA TANMAN

KAŞIKADASI

İstanbul adaları takımına dahil, Burgazadası'nın(->) hemen doğusunda bulunan küçük ada.

Eski adı Pita (Pytya) olan ada, yüzüstü yatınlmış bir kaşığa benzediği için Kaşıkadası adını almıştır. Kuzeyden güneye uzunluğu birkaç yüz metre olan, genellikle dik yarlarla çevrili çok küçük bir adadır.

Kaşıkadası, Burgazadası'na çok yakındır; Heybeliada'ya(-») da 600-700 m uzaklıktadır. Burgazadası'nın kuzeyini kapattığı için adanın önünde korunaklı bir liman oluşmaktadır.

Öteden beri özel mülkiyette olan bu ada, gerek Osmanlı gerek Cumhuriyet döneminde iskâna açılamamıştır. Adada basit bir iskele ve iki küçük ev vardır. 1940'larda yabancıların karaya çıkmasına izin verilmez, sahipleri adayı köpeklerle korurlardı; ayrıca sığ kıyılara da tel örgüler çekilmişti. Adanın mülkiyeti 1950lerde Danon ailesine geçtikten sonra halkın kıyıya çıkması engellenmemiş, aksine kuzeydeki çakıllık sahilin bir halk plajı gibi kullanılması âdeta teşvik edilmişti.

Mevzuat gereği, Kaşıkadası'nda inşaata izin verilmediği ve ada iskâna açık olmadığı için Danon ailesi, sadece yazları adadaki küçük evi ve Burgazadası'na bakan küçük bir sahil parçasını kullanırdı. Adanın tüm sahilleri, Heybeliada'ya bakan kıyılar, Burgazadası'nın tam karşısına rastlayan dibi sapsarı kum, suyu billur gibi olan güzel koy, diğer adalardan ve İstanbul'un çeşitli yerlerinden gelen kotralar, sandallarla dolardı.

Danon ailesinin Kaşıkadası'nı Dinçkök Grubuna dahil Akturizm AŞ'ye satması üzerine bu şirket önce adanın Burgaz'a bakan güzel koyunu büyük beton bir mendirek inşa ederek kapatmış, ayrıca adada çeşitli evler yapmak üzere hızlı bir inşaat faaliyetine girişmiştir. Kuzeyde, evvelce halkın kullandığı çakıllık bölge de inşaat için kurulmuş demir ve beton iskelelerle örtülmüş ve böylece ada sahilleri halka kapatılmıştır. Bu inşaatların adalann tabii güzelliğini bozacağım savunan çevreciler ve özellikle Ada Dostları Derneği'nin itirazları uzun süre sonuç vermemiş, 1989'da İstanbul Anakent Belediyesi'nin değişmesi sonucunda, yeni yönetim, Kaşıkadası'ndaki tüm inşaatı durdurmuştur.

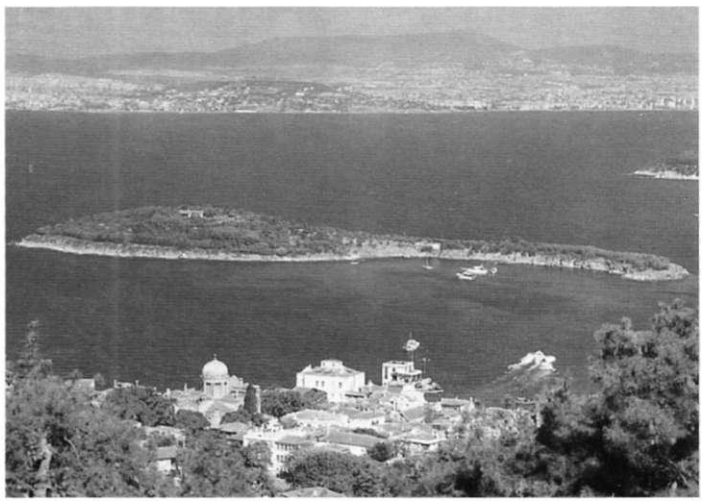

Kaşıkadası'nın Burgazada'dan görünümü. P. Tuğlacı, *Tarih Boyunca İstanbul Adaları,* II, İst., 1992

Kaşıkadası'nda halen herhangi bir tarihi eser kalıntısı yoktur ve bu adanın diğer adalar gibi Bizans zamanında bir sürgün adası olarak kullanılmış olduğuna dair de herhangi bir bilgi bulunmaz.

NEJAT GÜLEN

KAŞIKÇI HAN

Kapalıçarşı hanlarındandır. Mahmut Paşa Yokuşu ile Tarakçkar Sokağının kesiştiği köşede çift cepheli olarak yer alır. Doğusunda Kalcılar Hanı(->) vardır.

Kitabesi ve hakkında bkgi kaynağı bulunmayan yapı, mevkii ve yakınındaki hanlarla olan konumu ile mimari özellikleri göz önüne alınarak 18. yy'a tarihlendirilebilir.

Yapı bulunduğu alana uydurulmuş bir plan şeması gösterir. Bu nedenle muntazam olmayan bir avlusu vardır. İki kadı revak sisteminde, zemin revaklarında kemerler tuğladan yuvarlak şeküli, üst katta ise sivri olarak yapkmıştır. Taşıyıcı sistem örme taştan, kare kesitli payelerdir.

Her iki katta da mekânlar zaman içinde çok değişmiştir. Zemin katta bir tek kapı orijinaldir. Zemin kat mekânları revak akma bir kapı üe, üst kat mekânları ise birer kapı ve birer pencere üe açümaktadır. Yapıda mekânlarda yer alan ocaklardan hiçbiri günümüze ulaşmamıştır. Kapının bağlandığı tonozlu geçit sonunda, revaklarda üst kata çıkan merdivenler bulunur. Yapıda avlu revak cephelerinde taş, tuğla-derz doku görülür. Üstten bu cepheyi tuğladan kirpi saçak frizinin dolandığı anlaşılmaktadır.

Kaşıkçı Han'ın Mahmut Paşa Yokuşu' na ve Tarakçılar Sokağı'na açılan iki cephesi bulunur. Mahmut Paşa Yokuşu'na açılan cephesi yerin eğimine uygun olarak düzenlenmiştir. Muntazam cephesi ise Tarakçılar Sokağı'na açüır. Her iki cephe de muntazam kesme taş, tuğla-derz ha tüh olarak inşa edümiştir. Cephelerden taşan veya cepheyi aşan herhangi bir çıkma mevcut değildir. Bu nedenle düz bir cephe ifadesi görülür. Dış cepheleri de üstten tuğladan testere dişi saçak bordürü sınırlar.

Yapıda, zaman içinde oluşan bozulma ve değişiklikler, hacimsel değerlendirmelerin zorlaşmasma ve cephe değerlerinin tamamen bozulmasına neden olmuştur.

BibL Güran, *İstanbul Hanları,* 124-125.

GÖNÜL CANTAY

KAŞIKÇILIK

Başta Konya olmak üzere Kastamonu, Çorum ve Tokat'la birlikte Osmanlı döneminde İstanbul da önemli bk kaşık üretim merkeziydi. Pilav, çorba, sulu yemekler, hoşaf, muhallebi vb yiyecekleri bulunduğu kaptan ağza götürmede kullanılan kaşık, ağaç, maden, kemik gibi yapıldığı maddeye ve kullanüdığı yere göre adlar alırdı.

Ağaç kaşık, malzemesinin elde edilmesindeki kolaylık bakımından en yaygm kaşık çeşididk. Şimşk, abanoz gibi sert dokulu ve hoş kokulu ağaçlar kaşık yapımında tercih edilmiştir. Önce kaba bir biçimde oyulan kaşığın çanak ve sap kısmı uyumlu bir biçimde çıkardır ve zımpara, törpü, eğe vb üe düzeltilirdi. Ağaç kaşık yapımında ağız ve sap uyumunu sağlamak çok önemli olduğu için dilimizde "Herkes kaşık yapar ama sapım doğru oturtamaz" sözü yaygınlık kazanmıştır. Böylece yapımı biten kaşık önce san boyaya batınlır, ardından da çeşitli renklerde motiflerle bezenk ve cilalanırdı. Bazı ağaç kaşıklara yemekle ügik öğüt ve ddekler ihtiva eden güzel sözler, beyitler de yazdırdı.

Fabrika öncesi dönemde madeni kaşıklar ahşap kalıplar hazırlandıktan soma altm, gümüş ve pirinçten dökümleri yapılır, daha soma bu dökümler eğelenerek tesviyeden geçirilir ve olması gereken biçime sokulurdu. Madeni kaşıklar eskiden "mıhlama" yoluyla zümrüt, akik gibi değerli taşlarla, altın ve gümüş kaşıkların sapları "savat"la(->), bazdan da kıl testeresiyle yapılan oymalarla ya da çelik kalemle oyulan yazı ve motiflerle, bazen de telkari süslemelerle sanat eseri haline getirilirdi. Bu tür değerli madenlerden yapılmış ve özenle süslenmiş kaşıklar ancak sarayda ve yüksek dereceli devlet görevlilerinin konaklarında kullanılırdı.

Kemik, boynuz, füdişi ve kabuklardan yapılan kaşıklar daha çok aşure, sütlaç, muhallebi yemek için kullandırdı. Boynuz ve fddişi kaşıkların pek azı yekpare olur, çoğunlukla çanak ve sapları ayrı ayrı yapılır, daha soma altm, gümüş ve pirinç perçinlerle birbirine tutturulurdu. Fddişi, boynuz, bağa ve hindistancevizi kabuklarından yapdan çanaklarda yüzeyin pürüzsüz olmasma özen gösterilir çok değişik tekniklerle bezenen sapları ise oyma ve kakma motifler ihtiva ederdi.

İstanbul'da kaşıkçılık, Bayezid Camii yakınlarındaki Kaşıkçdar Çarşısı'nda yapılırdı. Ayrıca Kapalıçarşı'nın doğusunda bulunan ve Mahmutpaşa Yokuşu ile Tarakçılar Sokağı köşesinde yer alan Kaşıkçı Han' da(->) bk zamanlar kaşıkçı esnafının barındığı düşünülebüir.

İstanbul kaşıkçıları da öteki meslek gruplan gibi geleneksel esnaf örgüdenmesine dahü olmuşlardı. Evliya Çelebi, *Seyahatnamede* 1638 Bağdat seferi dolayısıyla düzenlenen ordu esnafı alayını anlatırken "Esnâf-ı Kaşıkcıyari'dan da söz eder ve bunların 300 dükkânda 1.000 kişi olduklarım bddirir.

İstanbul'da yalnız burada üretilen kaşıklar satılmaz, başka şehk ve ülkelerden gelen kaşık çeşitleri de bulunurdu. 1640 tarihli *Es'âr Defteri*'nde tanesi 1 akçeden 50 akçeye kadar saülan 19 çeşit kaşık adı verilmiştir.

BibL Evliya, *Seyahatname,* I, 619; K. Özbel, *Konya Kaşıkları,* Ankara, **1949;** "Kaşık", *TA,* XXI, 392-393; Büngül, *Eski Eserler,* I, 152-154; Güran, *İstanbul Hanları,* 124-125; M. Z. Kuşoğlu, "Kaşık ve Kaşıkçılığımız", *Aletler ve Âdetler,* İst., 1987, s. 49-51; Musahibzade, *İstanbul Yaşayışı,* (1992), 190; Y. Yücel, *Osmanlı Ekonomi-Kültür-Uygarlık Tarihine Dair Bir Kaynak. Es'âr Defteri (1640 Tarihli),* Ankara, 1992, s. 91.

İSTANBUL

KATAKLUM

Kataklum ya da Fransızca yazımıyla Catacloum İstanbul'un ilk sürekli kabare tiyatrosudur.

1881'de Paris'te Rodolphe Salis adında birinin Le Chat Noir adlı kabare tiyatrosu çok ilgi çekmiş burada birçok ünlü şair, sanatçı, mizahçı, karikatürist bir araya gelmişti. Tiyatroda daha çok gölge oyunu gösterimleri verüiyordu. Öyle ki 1889'da Karagöz gösterimleri de verümişti. Bu örnek üzerine başka kentlerde de benzeri kabare tiyatroları kurulmuştu. 1906'da Henry Yan adında biri Beyoğlu'nda Catacloum adıyla benzeri bir kabare tiyatrosu açtı, daha çok Beyoğlu ve İstanbul üzerine güncel konulara yer veriliyordu. Catacloum' un yeri Beyoğlu'nda Hamalbaşı Sokağı no. 38'deydi. Gazetelerdeki duyurularında Paris'teki Le Chat Noir gibi "Théâtre des Ombres d'Art du Chat Noir" adıyla geçiyordu, ancak bu soma kaldırıldı, "Catacloum-Cabaret Artistique" diye duyuruldu. Kurucusu Henry Yan'm ortağı Luce Yol! du. Tiyatro 1910'a kadar sürdü. Eylül 1910' da salonu genişletildi. Gene aynı yıl dünyaya çarpacağı korkusu ile büyük panik yaratan Halley kuyrukluyıldızının Beyoğlu'nda nasü karşılandığım alaylı bir biçimde işleyen 2 perde 4 tabloluk *Pera-Halley*

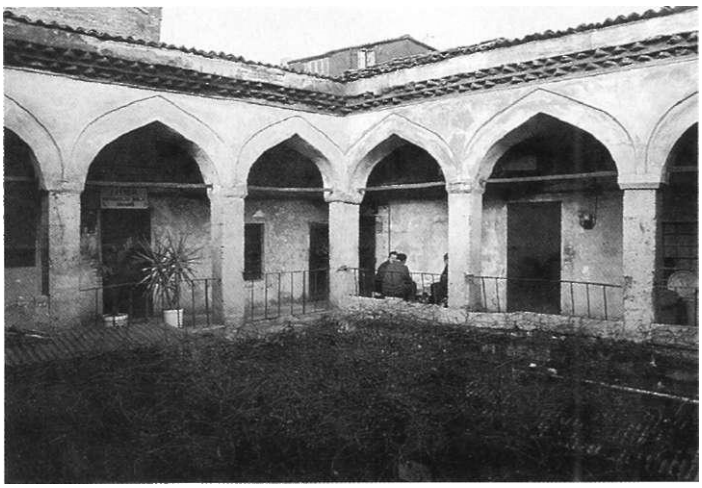

Kaşıkçı Han'ın iç avlusundan bir görünüm. *Yavuz Çelenk, 1994*

Retour adlı bir müzikli oyun sahnelendi. Eseri Henry Yan yazmış, müziğinin bestecisi N. harfinin arkasına gizlenmiştir, giysileri de Appol ortaklığı hazırlamıştır. Ne yazık ki bu ilginç müzikli oyunun metni günümüze ulaşmamıştır. Yalnız oyundaki 4 tablonun başlıklarını biliyoruz. "Bakanlar Kurulu", "Müze", "Beyoğlünda Balo", "Haliç". Orkestra yönetmeni bir kadındı: De Moriana. Oynayan sanatçılar arasında şunlar vardı: Ade Noves, Renée Chalgreau, G. de Mazi, Coreoggioli, Montval, Kerrita, Olympia, Yoll, Chartory. Burada ilginç olan Hamalbaşı Sokağı'nın bu tür sanat olaylarına sahne olmasıdır. Nitekim illüzyonist Cazeneuve buradaki Sponek buzhanesini tiyatroya çevirerek gösterimlerini verdiği gibi, aynı birahanede İstanbul'da ilk film gösterimi yapılmıştır. Hamalbaşı Sokağı no. 22'de bulunan Kutu adlı gece kulübünde ünlü sahne sanatçısı Hazım Körmükçü 193Tde Karagöz oynatmıştı.

METİN AND

KATIRCIOĞl LI.ARI

İstanbul'la ilgileri 17. yy'da başlayan ve **19.** yy'ın sonu ile 20. yy'ın başında da devam eden aile.

Aslen Kastamonulu olan Katırcıoğulları, toplumsal, siyasal ve askeri nitelikleri, yaşamlarını Göller yöresinde, Bursa'da ve İstanbul'da 300 yıldan fazla sürdürmeleri ile tipik bir Osmanlı ailesidir.

Soy atası olarak adı saptanan Katırcıoğlu Hasan Ağa, 17. yy'ın ortalarına doğru Kastamonu kırsalında zengin bir çiftçiydi. Oğlu Mehmed Paşa (ö. 1668) yüzyılın karışık Anadolu ortamında, Celali başbuğu olarak sivrildi. Kastamonu'dan Teke yöresine geçti. Karahaydaroğlu, Gürcü Abdünnebi ile ittifak kurdu. Afyon, İsparta, Burdur yörelerini haraca kesti. 1649'da Gürcü Abdünnebi Olayı'nda(-0 öncü çetelerin başbuğu olarak İstanbul'a ilerledi ve Alemdağı-Bulgurlu ormanlarında pusu kurdu. Osmanlı kuvvetleriyle yapılan savaştan sonra İzmit, Adapazarı, Mudurnu dolaylarını vurmaya başladı. İzmit'in kadınlarını toplatıp leventleri ile "fuhş-i azîm irtikâb eyledi". 1650'de bağışlanma dileğinde bulundu. İstanbul'a çağrıldı. Üsküdar'da, Vezirazam Kara Murad Paşa'nm gönderdiği Çatrapatra Topatan Ali Ağa tarafından saygıyla karşılandı. Kendisine İstanbul'da bir konak tahsis edildi. Sadrazamın ve IV. Mehmed'in huzurlarına çıktı ve bağlılık yemini etti. Katırcıoğlu Mehmed, heybedi vücudu, kaba Yörük ağzı, pek tatlı konuşması ve zekâsı ile kentte sempati topladı. İstanbullular gerek onun, gerekse leventlerinin tavırlarını, giyim kuşamlarını izlemek için kaldığı konağın çevresini her gün doldurmaktaydılar. Katırcıoğlu'nun leventleri, al kadife çakşırlı, kadife cepkenli, eğri külahlarına al İpek vala dolamış, ilginç Türkmen gençleriydi. Ulema ve rical de meraklarından, Katırcıoğlu'nu konaklarına davet ederek ziyafetler vermekteydiler. Atmeydanı'nda birkaç kez cirit gösterisi de yaparak hayranlık toplayan Mehmed, iki aylık misafirlikten soma sancakbeyliği verilerek Seydişehir'e atandı. Bir süre sonra da beylerbeyi rütbesi ile Karaman valiliğini elde etti ve Mehmed Paşa olarak ünlendi. Vezir ve Anadolu valisi iken Girit'e gitti. 1668'de Kandiye kuşatmasında şehit düştü.

Ailesi Bursa'ya yerleşen Mehmed Paşa'mn 3 oğlundan İbrahim Bey'e 1673'te Karasi sancakbeyliği verilmişti. Diğer iki oğlu Şabcıbaşı Hüseyin Ağa ile beylerbeyi payeli Mehmed Paşa'dır (ö. 1690). Katırcıoğulîan bu Mehmed Paşanın soyundan yürüdü. Beşinci kuşaktan torun olan Katırcıoğlu İbrahim Edhem Ağa (ö. 1862) ve bunun oğlu Hacı Halil Edhem Ağa (ö. 1845) Bursa'da ipek taciriydiler.

Hacı Halil Edhem Ağa'nm çocuklarından Müşir Gazi Ahmed Muhtar Paşa (1839-1919) 1856'da Mekteb-i Harbiye'de okumak için İstanbul'a geldi. Daha soma kardeşi Haci Ali Paşa'nın oğulları Fuad, Memduh, Halil beyler ile kızları Nimet ve Nuriye hanımlar da İstanbul'a yerleştiler.

Ahmed Muhtar Paşa, 1861'de erkân-ı harb (kurmay) yüzbaşısı olduktan sonra, Harbiye'de muallimlik, şehzade hocalığı, cephelerde kurmay subaylık ve komutanlık görevlerinde bulundu. 1875'te Bosna-Hersek ve Karadağ ayaklanmalarının bastırılmasında büyük başarı gösterdi. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda 4. Ordu Müşiri ve Umum Anadolu Harp Ordusu başkomutanı olarak İstanbul'dan Doğu cephesine gitti. Burada kazandığı muharebelerden dolayı "gazi" sanını kazandı. (Bu sanı taşıyan son üç Osmanlı paşasından biridir. Diğerleri Osman ve Edhem paşalardır.) 5 Ocak 1878'de İstanbul'a döndü. Ertesi gün Çatalca'ya giderek Rus ordularına karşı oluşturulan savunma hatlarını inceledi. Çatalca istihkâmatı başkomutanlığına atandı ve İstanbul'un savunması görevini üstlendi. Fakat, emrindeki **26**.000 askerle bunu başarması güçtü. Kent halkı ve akın akın gelen Rumeli muhacirleri, korku içindeydiler. Ruslarla varılan Edime Antlaşması gereği savunma hattı Terkos-Küçükçekmece çizgisine, bir süre sonra da Bakırköy'e kadar çekildi. Ahmed Muhtar Paşa, bu görevden Erkân-ı Harbiye-i Umumiye reisliğine atandı. Daha sonra Girit, Manastır valilikleri, İstanbul'da Teftiş-i Askeri Komisyonu reis vekilliği, fevkalade elçilik, ordu komutanlığı yaptı. II. Abdülhamid kendisini İstanbul'dan uzakta tutmak düşüncesinden dolayı 23 yıldan fazla (1885-1909) Mısır fevkalade komiserliği görevinde kaldı. II. Meşrutiyetin ilanından sonra İstanbul'a dönünce müşirlikten emekliye ayrıldı. Ayan Meclisi üyesi iken 22 Temmuz 1912'de "Büyük Kabine" olarak adlandırılan ve üç eski sadrazamın da yer aldığı hükümeti oluşturdu ve sadrazam oldu. Bu kabinede oğlu Mahmud Muhtar Paşa (1866-1935) da bahriye nazırıydı. Balkan Savaşı'nın çıkışından **12** gün sonra 29 Ekim 1912'de istifa etti. Feneryolu'ndaki köşkünde 21 Ocak 1919'da öldü. Cenazesi vapurla Kalamış'tan Sirkeci'ye, oradan büyük bir törenle Fatih Camii'ne götürüldü ve cami haziresine gömüldü.

İstanbul'un en zengin paşalarından olan Ahmed Muhtar Paşa'nın Molla Gürani'de de konağı vardı. Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye'nin ve Darüşşafaka'nın(->) kurucularındandır. *Riyazü l-Muhtar, Mir'atü'l-Mikat ve'l-Edvar, Islahü't-Takvim, Takvimü's-Sinin,* uzmanı olduğu takvim sahasındaki eserleridir. Yaşamını ve anılarını *Sergüzeşt-i Hayatımın Cild-i Sanisi* adlı kitapta anlatmıştır. Kızı Nimet Hanım (1864-1912), oğulları Mahmud Muhtar Paşa ve Bedreddin Bey'dir (1901-1927).

Katırcıoğlu Mahmud Muhtar Paşa, askerlik öğrenimini Almanya'da tamamladı. Prusya ordusunda görev aldı. İstanbul'a dönünce Mekteb-i Harbiye'de öğretmenlik yaptı. 1897 Yunan Savaşı'na katıldı. 1900'de ferik, 1907'de birinci ferik (orgeneral) oldu. Otuz Bir Mart 01ayı'nda(->), ayaklanmacılara Beyazıt Meydanı'nda silahla karşı koyduysa da hükümet buna izin vermeyince Hassa Birinci Fırka birliklerini geri çekti. 1909'da Aydın valisi, 1910'da bahriye nazırı, 1912'de babası Ahmed Muhtar Paşa'nın kabinesinde ikinci kez bahriye nazırı oldu. Balkan Savaşı'nda İstanbul için yaşamsal önemi olan Vize-Pmarhisar savunma hattında Bulgar 3. Ordusu ile savaştı. Çatalca hattında ise Terkos cephesi komutanlığını üstlenerek 17 Kasım 1912'de birlikleriyle düşman saldırılarını kırdı ve ağır yaralandı. 1913'te Berlin elçiliğine atandı. 1914'te istifa ettikten sonra, Enver Paşa ile olan uzlaşmazlığından dolayı İstanbul'a dönmedi. Avrupa'da ve Mısır'da yaşadı. Eşi Nimetullah Hanım (1876-1945) Hıdiv İsmail Paşa'nın kızıydı. Mezarı Kahire'dedir. Moda'daki konağı günümüzde Kadıköy Kız Lisesi'dir. Vasfî mahlasıyla şiirleri, *Ruzname-i Harb, Maziye Bir Nazar, Acı Bir Hatıra* ve Fransızca *La Turquie l'Allemangne événements d'Orient* adlı eserleri vardır.

Mahmud Muhtar Paşa'nın çocukları Emine Düriye (1897-1975, eski büyükelçilerden Hulusi Fuad Tugay'ın eşi), İsmail Muhtar (1900-1953), Halil Muhtar (1902-1935), Alaeddin Muhtar'dır (1900-?). Emine Fuad Tugay, Katırcıoğlulları ailesini anlatan İngilizce *Three Centuries Family Cbronicles ofTurkey and Egypt* adlı bir eser yazmıştır.

Bibi. R. E. Koçu, *Dağ Padişahları,* ist., 1962, s. 97-101; Y. Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar,* II, Ankara, 1989, s. 705-707; Ali Kâmi (Akyüz) ve diğerleri, *Darüşşafaka, Türkiye'de İlk Halk Mektebi,* İst., **1927,** s. 189-192, İnal, *Son Sadrazamlar,* 1830 vd; Ahmed Muhtar Paşa, *Sergüzeşt-i Hayatımın Cild-i Sanisi,* ist., 1328; E. F. Tugay, *Three Centuries Family Cbronicles of Turkey and Egypt,* Londra, 1963; Gövsa, *Türk Meşhurları,* **234,** 235; R. Uçarol, *Bir Osmanlı Paşası ve Dönemi,* ist., **1976.**

NECDET SAKAOĞLU

KÂTİBİM TÜRKÜSÜ

19. yy İstanbul'unda geçen bir gönül ilişkisini halk dili ve deyişi ile anlatan nihavent makamında türkü. Türkünün güftesi kafiyeli üç dizelik iki kıta ile bir bağlantıdan (nakarat) oluşur.

Bozuk bir 13'lü hece kalıbı ile verilen güftesinde gerçek bir aşk öyküsünü anlattığı söylenen türkünün baş kahramanı kâ-

tip, 19. yy Osmanlı kalem efendisinin tipik bir örneğidir. Kâtibin yaşadığı devir, "setre-pantol-kolalı gömlek" üçlüsünün "kalıplı fes-baston-köstek ve monokl" aksesuvarı ile tamamlandığı Tanzimat dönemidir. Daha ilk ölçülerinde, dinleyenlerin hayalinde Marmara sularında aydınlanan bir İstanbul siluetini canlandırabilecek kadar etkileyici olan "Kâtibim" türküsü, 1950'li yıllarda Amerikalı hafif müzik şarkıcısı Eartha Kitt'in seslendirmesi ile, bütün dünyada da en çok tanınan, bilinen Türk ezgisi olmuştur. "Kâtibim", aynı zamanda Münir Müeyyed Bekman'ın 1958' de yayımlanan romanmm da adıdır. Yazar, ünlü türkünün dizeleri üzerine kurulmuş olan eserini okuyucuya, kitabın başında yer alan "Bu roman, akisleri Amerika'ya kadar uzanan 'Kâtibim' şarkısının kahramanlanm dile getirmekte ve bu macerayı mazinin sislerinden kurtanp önümüze sermektedir. Bu hakiki bk maceradır ve şarkının kahramanı Kâtip Ue sevgilisi Nazikeda, hayalde yer alan kimseler değildir" açıklamasıyla sunmuştur.

Kâtibim türküsü, yerli yabancı müzikolog ve antropologlarm çakşmalanna da yansımıştır. Enno Litman, bu türkünün sözlerini Ermeni harfleri ile Türkçe yazılmış *Bayburt ve Havalisi Türküleri* adlı bir mecmuadan aktanrken yanına "Bütün Türkiye'de malumdur" kaydını düşmüş, Rus bilgin B. Miller *Türk Halk Şarkıları* (1903) adlı çalışmasında türkünün hatasız bir notasını yayımlamıştır. 1904'te Kuzey Suriye'nin Zencirli bölgesinde halk ezgileri derleyen antropolojist Feliks von Luschan, bir Ermeni çocuğundan aldığı türküler arasında "Kâtip Türküsü"nü de derlemiş, ancak bu örnek, notaya yanlış bir biçimde aktarılmıştır. 1928'de Mehmed Şakir Bey, Sinop' ta korunan 80-90 yıllık bir mecmuadan aldığı, aynı türkünün orada söylenmiş güftelerini M. R. Gazimihal'e vermiştir. Bu belirlemeye göre, "Kâtibim" türküsünün yaklaşık 1830'lardan bu yana büinip söylendiği kanısına varılabilir.

"Kâtibim" türküsü, Karagöz musikisi repertuvarında da yerini almış ve tespit edümiş iki oyunda Karagöz'ün karısı ile Çelebi tarafından söylenen şarkı olarak gösterilmiştir. Elde bulunan notaların bolahenk la'da (mi) buselik ve bolahenk sol' de(re) nihavent olarak yazılı örneklerinin bulunduğu "Kâtibim" türküsünün usulü sofyan, makamı nihaventtir.

l a Â T İ B İ M_

Üsküdar'a gider iken aldı da bk yağmur
Kâtibimin setresi uzun, eteği çamur
Kâtip uykudan uyanmış gözleri mahmur,
Kâtip benim, ben kâtibin, el ne karışır?
Kâtibime kolalı da gömlek
ne güzel yaraşır.

Üsküdar'a gider iken bk mendil buldum
Mendüimin içine lokum doldurdum
Kâtibimi arar iken yanımda buldum,
Kâtip benim, ben kâtibin, el ne karışır?
Kâtibime kolalı da gömlek
ne güzel yaraşır.

Türk musikisi repertuvarında gerek klasik çalgılar ve sesleme grupları, gerekse halk çalgıları ve sesleme gruplarınca geleneksel olarak "teksesli" düzende icra edilen "Kâtibim" türküsü, çoksesli müzik alanında da bestecilerce bir tema olarak kullanılmıştır. Bu yolda Ahmet Adnan Saygunün 1943'te bestelediği ve "Bir Tutam Kekik" adı altmda topladığı "Eşliksiz Koro İçin Op. 22 On Halk Türküsü"nün son parçası "Kâtibim Türküsü Üzerine Varyasyonlar" başlığını taşır. Saygun bu eserinde türküyü barok üslupta 10 çeşitleme içinde işlemiştir. "Kâtibim'ln tema olarak kullanıldığı bir başka eser, ilk kez 25 Kasım 1965'te, besteci yönetimindeki Tonküstler Orkestrası'nca Viyana'da seslendirilen Cemal Reşid Rey'in "Bir İstanbul Türküsü Üzerine Çeşitlemeler" adlı, aralıksız çalman 21 çeşitlemeden oluşan "Piyano Konçertosü'dur. Rey, aynı eserin soprano ve gitar sololu biçimlerini de yazmıştır. Ayrıca, FreiburgTu genç besteci Robert Seidell de, türküyü "Üsküdar'a Gider Iken-R. Ayangü'e İthaf başlığı ile eşliksiz koro için çoksesli olarak düzenlemiştir (1985).

Dışişleri Bakanlığı Kültür İşleri Genel Müdürlüğü'nün girişimi sonucu, "Kâtibim" türküsünün özgün biçimi ile Rey ve Saygun çeşitlemelerinin bir arada seslendkildiği "Variations on an old istanbul Folk Song: Kâtibim" adını taşıyan bir CD (compact disc) kaydı yayımlanmıştır (Hugaraton, 1990, HCD-31523; icracılar: Ruhi Ayangü, Hikmet Şimşek, Ayşegül Sarıca, Macar Devlet Senfoni Orkestrası, TC Kültür Bakanlığı Korosu).

Bibi. C. Öztelli, "Evlerinin Önü", *TDEA,* III; Mahmud Ragıb (Gazimihal), *Şarki Anadolu Türkü ve Oyunları,* 1928; E. R. Üngör, *Karagöz Musikisi,* Ankara, 1989; M. Sevilen, *Karagöz,* ist., 1969; Ş. Elçin "Kâtibim Türküsü Üzerine", *Türk Kültürü Araştırmaları,* S. xxvmyı-2 (1990), s. 77-79.

RUHİ AYANGİL

KÂTİP ÇELEBİ

(Şubat 1609, İstanbul - 6Ekim 1657, İstanbul) Tarihçi, coğrafyacı, bibliyografyacı.

Asıl adı Mustafa'dır. Hacı Halife, Hacı Kalfa olarak da tanınır. Enderunlu olan babası 1623'te saraydan silahdarlıkla dış göreve çıkınca Kâtip Çelebi'yi ayda 14 dirhem (gümüş sikke) harçlık bağlayarak yanma aldı. Çok genç yaşta Anadolu Muhasebesi kaleminde göreve başlayan Kâtip Çelebi burada hesap ve siyakat yazısını öğrendi. 1624'te Abaza Hasan İsyanı nedeniyle İstanbul'dan ayrılan orduda babası ile birlikte Tercan'a gitti. 1625-**1626'** da katıldığı Bağdat seferinde kıtlık nedeniyle ordu ile birlikte sıkıntılar çekti. Musul'a geldiklerinde babası, bk ay soma Nusaybin civarında da amcası öldü. Kâtip Çelebi bir süre Diyarbakır'da kaldı. 1627-1628'de Erzurum kuşatmasında bulundu. 70 gün süren sonuçsuz bir kuşatmadan sonra İstanbul'a döndü. Kadızade'nin derslerine devam etti. 1629-1630'da Vezirazam Hüsrev Paşa'nın maiyetinde Hemedan ve Bağdat seferlerine katıldı. Bu seferdeki gözlemlerini ve gördüğü yerleri *Cihannüma* ve *Fezleke* adlı eserlerinde anlatmıştır.

1631'de istanbul'a dönünce Kadızade' nin derslerine devam etti. 1633-1634'te Veziriazam Mehmed Paşa'nın maiyetinde Halep'te iken hacca gitti. Mekke'den dönüşünde bir süre Diyarbakır'da kaldı. 1634-1635'te IV. Murad'ın Revan seferine de katıldı, izlenimlerini Fezfe&e'sinde ayrıntılı olarak anlatmıştır. Böylece 10 yıldan fazla ordu Ue çeşidi seferlere katUan Kâtip Çelebi, yaşamının sonraki yıllarını bilim ve araştırma çalışmalarına verdi.

Her gittiği yerde sahaf dükkânlarını, kütüphaneleri dolaşarak kitapları incelemeyi iş edinen Kâtip Çelebi, Anadolu Muhasebesi kalemindeki görevine fazla ilgi duymadı ve Osmanlı bürokrasisinde ilerlemeyi önemsemedi. Öte yandan medrese öğrenimini de tamamlamadığı için, çağdaşı ulema tarafından "ketebeden Mustafa Çelebi" denilerek küçümsendi. 20 yıl hizmetten sonra halifelik (başkâtip) sırası gelmişken bu kadro bile verilmedi. Şeyhülislam Abdurrahim Efendi'nin tavsiyesi ile ancak ikinci halife olabildi. Kendi deyimi ile "haftada bir iki gün emr-i maaş için kaleme varup **baki** evkatı mütalaa ve tahrir" çakşmalanna ayırdı. Bu son dönemde yaradılışındaki yeniye ve araştırmaya karşı olan istek dolayısıyla güçlüklere katlanarak öğrendiklerini eleştirici ve doğruları arayıcı bk araştırmacı-yazar olarak yazmaya koyuldu.

Kâtip Çelebi Halep'te iken yalnız adlarını not edebildiği kitaplardan birçoğunu, daha sonra zengin bir akrabasından miras kalan parayla satın almış, paranın bk kısmı ile de geçimini düzene koymuştu. Bir yandan istanbul'un tanınmış bilginlerinin derslerine, sohbetlerine katılırken, gün ve mum ışığmdaki bitmek bilmeyen yazmak, araştırmak çalışmalarını da yıllarca sürdürdü. Zeyrekteki evine gelen öğrencilere çeşitli konularda ders okuttu. 1055/1645'te Girit seferi başlayınca denizlere ve harita bUgisine Ügi duydu. Bu konulardaki eserleri inceledi.

1648 sonlarında yeniden, Anadolu Muhasebesi kalemindeki görevine döndü. Pek çok eserini tamamladığı son yıllarında Şeyh Muhammed Ihlâsi'nin yardımı ile Latince bazı eserleri de Türkçeye çevirdi. Mezarı Zeyrek Camii yakınında bugün adının verildiği ilkokulun altındaki sebüin bitişiğinde bulunan haziredir. 1953'te yenüenen mezarma bir de kitabe konmuştur.

Kâtip Çelebi 17. yy'da yaşamış en ilginç Osmanlı aydınıdır. Kendi kendini yetiştirmiş, medrese egemenliğindeki bilim ve düşünce dünyasının dışında görüşler ileri sürmüştür. Başta tarih, coğrafya ve bibliyografya olmak üzere çeşitli alanlarda telk ve tercüme 21 eser kaleme almış, birçok konuda dönemini aşan yenilikler ortaya koymuştur. Özellikle pozitk bilimlerde Batı kaynaklarından yararlanmaya çalışması onu önceki Osmanlı aydınlarından ayıran en belirgin özelliktir. En son e-

seri olan *Mizanü'l-Hakfi lhtiyari'l-Ahak'* ta (ist., 1864, yb, ist., 1972) döneminin İstanbul'unun düşünce hayatını yansıtması bakımından da son derece değerlidir.

Bibi. A. A. Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim,* İst., 1970, s. 120-135; O. Ş. Gökyay, "Kâtip Çelebi", *İA,* VI, 432-438; ay, *Kâtip Çelebi,* Ankara, 1986; Kolektif, *Kâtip Çelebi-Hayatı ve Eserleri Hakkında İncelemeler,* Ankara, 1957.

İSTANBUL

KÂTİP KASIM CAMİİ

Yenikapı-Aksaray Bulvarı'nm batısında, Kâtip Kasım Caddesi üzerindedir. Bir ismi de Sofular Mescidi'dir.

Banisi II. Bayezid'in (hd 1481-1512) sır kâtibi olarak bilinen Kasım Bey bin Abdüllahü'l Kâtip'tir. Vakfiyesi 910/1504'te tanzim edilmiştir. Bu vakfiyeye göre, yaptırdığı cami ve mektebi için 17.000 akçe nakitle birlikte evler ve odalar, bir su kuyusu ve bir hamam bırakmıştır. Vakfiyesinde belirtilen mektep hakkında bir bilgi yoktur. Binanın inşa tarihi belli değildir. Bugün kapısı üzerinde 1500 tarihi yazdırır. Bazı kaynaklardan 1691'de yenilendiği anlaşılmaktadır.

Bugün mevcut olan caminin ise son dönemlerde yenilenmiş olduğu bilinmektedir. Dış ölçüleri ile 6,5x12,50 m olan basit bir yapıdır. Eski binadan ancak pencere üstlerindeki tuğladan basık kemer izleri durmaktadır. Basit ve güdükçe olan minaresi sağda olup, kaidesi kare, gövdesi yuvarlaktır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîha,* 189; Öz, *İstanbul Camileri,* I, 86; Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri,* 142; Yüksel, *Bâyezid-Yavuz,* 272.

İ. AYDIN YÜKSEL

Kâtip Kasım Camii
Yavuz Çelenk, 1994

KÂTİP MUSLİHİDDİN MESCİDİ

Aksaray'da Cerrah Paşa Caddesi Kâtip Muslihiddin Sokağı'ndadır. Bir adı da Sinekli Mescit'tir.

Banisi Kâtip Muslihiddin bin Haki Tirger'dir. *Hadîka* Sinekli Mescit banisi fle Altımermer'de Uzuncaova'daki Kâtip Muslihiddin Camii banisinin aym şahıs olduğunu söylemekte ve kapıcılar kethüdası olup, Koca Mustafa Paşa Camii bina emini bulunduğunu üave etmektedir. Ancak her iki mescidin ayrı vakıfları olduğu gibi ayrı mahalleleri de vardır. İstanbul'daki dört Kâtip Muslihiddin Camii'nin ve bârmenhin birbirine kanştığı muhakkaktır. Zikredilen mescidin vakfiyesi 928/1522 tarihlidk. Buna göre, mezra, çayır, 2 ev ve değirmen vakfedildiği görülmektedir. Daha sonraki bir tarihte de, Kâtip Muslihiddin'in karısı ve oğlu Mehmed tarafından evler ve bk miktar nakit bırakılmıştır.

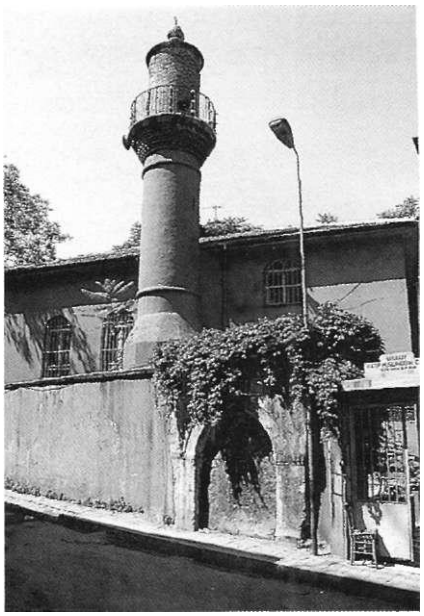

Kâtip Muslihiddin Mescidi
Yavuz Çelenk, 1994

İnşa tarihi bazı kaynaklarda 1495 olarak verilen mescidin kitabesi yoktur ve yapılış tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Zamanla harap olan mescit, 1977'de halk tarafından kagir ve çatılı olarak yeniden inşa edilmiştir. Son cemaat yeri yoktur. Minare peteği ve şerefe altı tuğladandır. Mihrabı mermer, kürsü ve minberi ahşaptır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 127; Öz, *İstanbul Camileri,* I, 122; Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri,* 329, 379, 418; Yüksel, *Bâyezid-Yavuz,* 290.

1. AYDIN YÜKSEL

KÂTİP SİNAN MESCİDİ

bak. DALTABAN MESCİDİ

KAT İ S M A

Konstantinopolis Hippodromünda(-») imparator ve maiyetinin yarışları izlediği şeref locası.

Katisma, I. Constantinus(->) döneminde (324-337) Hippodrom ile birlikte inşa edildi ve büyük olasılıkla birkaç kez onarım gördü. Yeri konusunda tartışmalar sürmekle birlikte, Hippodromün güneydoğusunda, bugünkü röperlerle Sultan Ahmed Camii'nin bahçesinin güneybatısında olduğu tahmin edilmektedir.

Katisma, dört heybetli sütunun üzerinde yükselen bir platformdaki oturma yerlerinden oluşuyordu. Oturma sıralarının ortasında "Stama" (ayakta durma yeri) ya da "Pi" (Grek akabesinin % harfi şeklinde) adını taşıyan bir açıklık bulunuyordu. Tam burada, Katisma'nm altmdan geçerek Büyük Saray'la bağlantıyı sağlayan bir geçit vardı. 9. yy'da sarayın en çok kullanılan bölümleri güney yakasına kaydığında, Skila adıyla anılan bu kapı, Büyük Saray'm ana girişi haline gelmişti. Öte yandan Katisma yer seviyesinden başlayan helezonik bir merdivenle platforma çıkan ayn bk girişe sahipti ve sarayla bağlantılıydı.

Katisma, geç dönemlerde Hippodrom ile birlikte kaderine terk edilmiştir. Fakat 1403'te Konstantinopolis'ten geçen İspanyol seyyah Ruj Gonzales Clavijo(->) tarafından aynntdı biçimde tanımlanmıştır. Katisma'dan bugüne kalmış tek bir parça bile yoktur.

Bibi. R. Guilland, "Le Palais du Kathisma", *Byzantinoslavica,* 18, 1957, s. 39; Janin, *Constantinople byzantina,* 188.

ALBRECHT BERGER

KATOLİK OKULLARI

Latin, Fransız, İspanyol ve İtalyan kökenli Katolik küisesi mensubu rahip ve rahibelerin, 16. yy'dan başlayarak İstanbul'da özellikle Galata-Beyoğlu (Pera) semtinde açtıkları ilk ve orta dereceli okullar.

Başta Fransız Katolik misyonerler, Osmanlı Devleti'nin tanıdığı imtiyazlardan faydalanarak istanbul'da Katolik eğitimi için, 19. yy'a kadar 40 kadar okul ve manastır açtılar. Tanzimat (1839) ve Islahat (1856) fermanları, bu faaliyetlerin daha da artmasına olanak sağladı.

İstanbul'a 1220'ye doğru gelen Fransiskenler(->) 1441'de Galata'da San Francesco Küisesi ve Manastırı üe birlikte Latin aile çocukları için ilk Latin Katolik okulunu açmışlardı. Büyükdere ve Beykoz'da da küçük manastır okulları vardı. Uzun bir aradan soma asü büyük Katolik İtalyan okulu, Beyoğlu Santa Maria İtalyan Okulu adıyla Riformati rahiplerince 1892'de açüdı. Yeşilköy İtalyan Katolik Kız Mektebi ise "Sacre Cour" adı ile ve Fransızların himayesinde faaliyete geçti (1893).

Beyoğlu Sainte Elisabeth Fransız Katolik İlkokulu 1872'den soma açıldı.

Büyükada'daki Fransisken rahiplerinin 1883'te açtığı Fransız Saint Antonie Katolik Okulu 7 sınıflıydı ve ahlak, Fransızca, okuma, yazma, gramer, güzel yazı, matematik, tabu Mimler, tarih, coğrafya, yabancı dü, resim ve müzik dersleri okutuluyordu.

Dominikenlerin(-0 Galata San Pietro İtalyan Katolik Okulu 1906'da açıldı. Anasınm üe 5 sınıflı bk okuldu. Yine aynı misyonerlerceYedikule'de 1884'te açılan okulda ana ve ilk sınıflar vardı. İtalyancanın yanında Fransızca ve Almanca da öğretilmekteydi. Bakırköy Sakızağacı'ndaki Katolik İtalyan Okulu'na, Katolik ailelerin çocukları üe diğer Hıristiyan kiliselerine mensup çocuklar da devam etmekteydi.

Galata'daki Saint Benoît Fransız Lise-

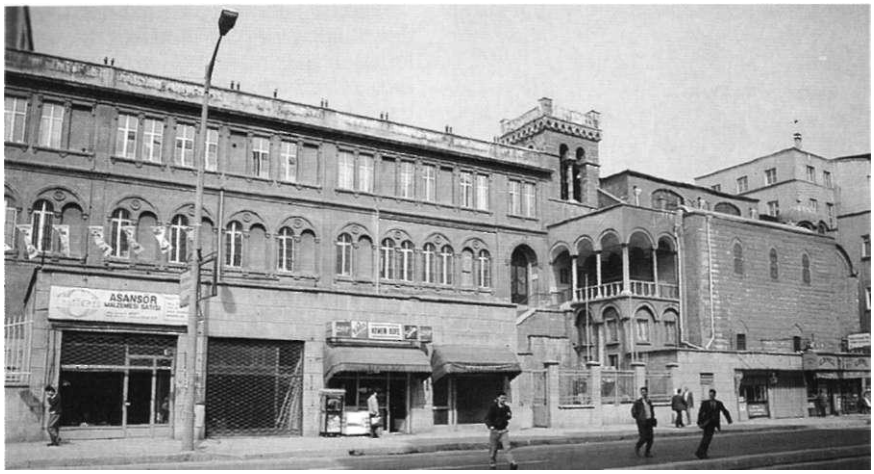

İstanbul'un Katolik okullarından Karaköydeki Saint Benoît Fransız Okulu (üstte) ve Pangaltı'daki Nötre Dame de Sion Okulu. ***Fotoğraflar Ahmet Kuzik, 1994***

si(-0 istanbul'a gelen Cizvitlerce 1583'te açüdı. Cizvitler tarafından kurulan diğer bir Katolik okulu da Sainte Pulchérie Erkek Koleji olup 1864'te açılan bu okul, 1897'de Lazariste misyonerlerine satıldı. Önceleri Saint Benoît Lisesi şubesi gibi çalıştı. 1919'da Filles de la charité rahiplerine devredildi. Günümüzde burada Sainte Pulchérie Fransız Kız Ortaokulu öğretim vermektedir.

Capucin (Kapusen) rahiplerince İstanbul'da açılan Katolik okulları, Saint Georges Okulu (1629), Saint Georges Dil Oğlanları Koleji (1645), Beyoğlu Saint Louis Dil Oğlanları Koleji (1629), Beyoğlu Saint Louis Ruhban Okulu'dur **(1626).**

Bebek Saint Joseph **19.** yy'ın ikinci yarısında açılan Şişli Notre de la Paix, Çukurbostan Saint Joseph, Üsküdar Saint Vincent ve Pangaltı yatılı yatısız çırak okulları, öksüz yurtlan ve ilkokulları da temelde birer Katolik eğitim kurumuydu.

Kadıköy Saint Joseph Fransız Koleji (1864) ile aynı müessese içindeki Saint Joseph Yüksek Ticaret Enstitüsü (1903) de eskilere oranla laik eğitim veren kurumlardı.

Ayrıca, yine 19. yy'da Frere'lerin açtığı Kadıköy Erkek İlkokulu, Haydarpaşa Saint Louis Fransız Erkek Koleji, Galatasaray Saint Pierre Fransız Okulu, Taksim St. Jean Baptiste Fransız Okulu, Pangaltı Saint Esprit Fransız Erkek Okulu, Beyoğlu Saint Michel Fransız Koleji, Feriköy Saint Jean Chrysostome, Sainte Jeanne d'Arc Koleji, Notre Dame de Sion Okulu, Pangaltı Saint Esprit, Kadıköy Notre Dame de Sion okullan da bu çizgide programlara sahipti.

19. yy'ın sonlan ile 20. yy'ın başlarında açılan öbür Katolik okullan ise Feriköy Gürcü Katolik Semineri (1861), Papazköprüsü Saint Joseph İlkokulu, Notre Dame de Lourdes Kız İlkokulu, Beyoğlu Ağahamamı italyan Okulu (1870), Büyükdere Santa Maria italyan Okulu (1880), Kadıköy italyan Kız Ortaokulu (1912) ile Kumkapı Sainte Jeanne d'Arc Fransız Okulu, Haydarpaşa Sainte Euphemie Fransız Okulu, Fenerbahçe Sainte irene Fransız Okulu, Moda Latin Kilisesi Fransız Okulu; Üsküdar Immaculée Conception Fransız Koleji, Bebek Gabriel Fransız Okulu, Bakırköy Notre Dame du Rosaire Fransız Koleji (1909), Yeşilköy Sacré Coeur Fransız Okulu, Yedikule Saint Théodore Fransız Okulu, Immaculée Conception de Notre Dame de Lourdes Fransız Okulu (1885) ile Feriköy Giustiniani İtalyan Okulu'dur (1903).

Bu okulların büyük çoğunluğu Lozan Anüaşması'ndan sonra kapanmıştır.

BibL N. Polvan, *Türkiye'de Yabana Öğretim,* I, İst, 1952; Komisyon, *Özel Okullar Rehberi,* 1964; M. H. Vahapoğlu, *Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları,* Ankara. 1990.

KUTLUAY ERDOĞAN

KAUFFER, FRANCOIS

ft, ? - 1802, ?) Fransız inşaat mühendisi.

Ünlü bir Fransız aristokrat ailesi olan Choiseul'lerin Haute-Marne'daki arazilerinin yakınında oturan bir ailenin çocuğuydu. Yetenekleriyle diplomat ve arkeolog Comte de Choiseul-Gouffier'nin(->) dikkatini çekmiş, kontun yaptığı Yunanistan ve Anadolu gezisine katılarak onun dolaştığı sitlerin planlanm çıkarmış ve 1776'da bir ara istanbul'a geldikleri zaman Boğaziçi'nin ve büyük bir olasılıkla kentin ilk plan eskizlerini yapmaya başlamıştır. Kısa bir süre sonra Fransa'ya dönen Kauffer, 1784'te istanbul elçiliğine atanan Choiseul-Gouffier'nin sekreteri olarak yine istanbul'a gelmiş ve ondan sonra kentin planlan üzerindeki çalışmalarını sürdürmüştür. 1792'de Rusya'ya giden Choiseul Gouffier'ye katılmayan Kauffer, Prusya Elçiliği'nin himayesinde Osmanlı devlet hizmetine girmiş, o sırada olası Rus taarruzlanna karşı Boğaz'ı korumak için yapılan istihkâm inşaatlannda, diğer Fransız mühendisleriyle birlikte çalıştığı gibi, III. Selimin emriyle İstanbul'un iaşesine yardım etmek üzere Paşalimanı'nda yaptırılan un depolarının da projesini hazırlamıştır. Büyük bir olasılıkla, başka yapılan da projelendirmiş olmalıdır. Kauffer Boğaziçi planlan üzerinde çalışırken yakalandığı bir göğüs hastalığından sonra 1802'de ölmüştür. Kauffer'in yaptığı planların bir kopyası Choiseul-Gouffier'ye gönderilmiş, bir kopyası istanbul'da kalmıştır. Melling'in *Voyages Pittoresque de Constantinople et du Rives du Bosphore* adlı kitabında Barbie du Bocage'm yaptığı daha ayrıntılı eklerle 1819'da yayımlanan bu planlar, **19.** yy'ın başmda istanbul ve Boğaziçi yerleşmesinin niteliğini öğrenmemizi sağlayan en önemli belgelerdir. Kauffer kent planlarını "triangulation" yöntemi ile yapmış, Boğaziçi planlannda ona kendisiyle uzun zaman birlikte çalışmış bir diğer Fransız mühendis, Le Chevalier yardımcı olmuş, yönlerin saptanmasında da yine istanbul'da bulunan astronom Le Brun-Tondu'nün hesaplarım esas almıştır.

Barbie du Bocage, Kauffer'in planı üzerinde Melling'in, sultanın mimarı olarak, Topkapı Sarayı, Pouquville'in bir süre hapis yattığından iyi tanıdığı Yedikule Hisarı için verdikleri bilgileri ve Mahmud Raif Efendi'nin 1798'de yayımlanan *Tableau des Nouveaux Reglements de l'Empire Ottoman* adlı kitabındaki yeni yapılara ilişkin bilgileri kullanarak Kauffer'in planına bunlan eklemiştir. Ayrıca 1784-1794 arasında tersane inşaatında çalışan diğer bir Fransız mühendis Le Roi'nın verdiği bilgilerle yeni tersane inşaatlanm, Beyoğlu'ndaki elçilik yapılarında ve yeni yerleşilen mahallelerdeki değişiklikleri plana geçirdiğini söyleyen du Bocage, Boğaz tahkimatlannda çalışan başka Fransız mühendislerinin verdikleri topografik ve yapılara ilişkin bilgilerden, Kâtip Çelebi'nin *Cihannüma'smm* Fransızca tercümesinden, Reben adlı bir Avusturyalı mühendisin Boğaziçi haritasından da yararlandığını söy-

lemektedir. Ayrıca Barbie du Bocage'ın İstanbul'da çalışan oğlu, III. Selim'in kurdurduğu Üsküdar'daki yeni Selimiye Mahallesinin planlarını da babasına iletmiş ve aynı mahallede kurulan matbaada 1804'te basılan *Atlas'tan* alman bilgiler de Kauffer haritasına geçirilmiştir. Kauffer'in özgün harita ölçeğinin 1/17.280 olduğunu söyleyen du Bocage 1.000 m'yi 15 mm olarak gösteren (1/66.666) bir ölçek kullanmıştır. Büyük bir olasılıkla Melling albümündeki harita ve planlar İstanbul'da 1810'lara kadar uzanan yapılaşmalan içermektedir.

Kauffer haritalarının biri suriçi, Pera ve Haliç, Ortaköy-Çengelköy çizgisine kadar Boğaziçi; Fenerbahçe ve Çamlıcalara kadar Anadolu yakasını içerir. Diğeri ise Riva-Kilyos arasındaki Karadeniz kıyısını, Alemdağ, Pendik'e kadar Anadolu yakasını, Adalar'ı, Avrupa yakasında da Bakırköy, Davutpaşa ve Cebeciköy'e kadar uzanan bir alanı kapsar. Bu ikinci harita, Melling'in kitabı için 1/100.000'e yakın bir ölçekte hazırlanmıştır.

DOĞAN KUBAN

KAYACIK

Boğaziçi'nin Anadolu yakasında, eskiden beri meşhur olan Kavacık Mesiresi'nin yer aldığı semt.

Yerleşmenin yoğunlaşmasıyla Anadolu Hisarı Mahallesinden ayrılarak 19-65'te yeni bir muhtarlık oluşturmuştur. Komşuları Kanlıca, Anadolu Hisan, Çubuklu, Rüzgârlı Bahçe ve Göztepe mahalleleridir.

Kavacık Mesiresi, Kanlıca semtinin bir uzantısı olarak 18. yy'da I. Mahmud'un (hd 1730-1754) nedimlerinden Sadık ve Hüseyin Ağa kardeşler tarafından düzenletilmiş; padişahın sık geldiği bir mesire yeri olmuştur. Suyu ve havuzu ile meşhurdu.

Günümüzde Kavacık Mahallesi çoğunlukla eski yerleşme ve gecekondulardan meydana gelmektedir. Mahalle alanı içinde yer almadığı ve resmen Anadolu Hisarı Muhtarlığına bağlı oldukları halde, Otağ Tepe'ye yapılan komşu villaların mali ve idari işlerine, yakınlık dolayısıyla Kavacık Muhtarlığı bakar. Boğaziçi planına göre Kavacık Mahallesi'nin bir kısmı SİT alanına, bir kısmı da gerigörünüm alanına girmektedir.

Mahallede halen 2 ilkokul, 1 ortaokul, 1 özel klinik, 1 eski cami (Yıldırım Bayezid Camii), 2 yeni cami (Yeni ve Merkez camileri) vardır.

Eski, havuzlu Kavacık Mesiresi düzenlenerek günümüzde yeni adıyla Orhan Veli Kanık Parkı olmuş; Fatih Sultan Mehmet Köprüsü'nün ve Kavacık-Anadoluhisarıbağlantı yolunun Kavacık'tan geçmesi semtin arazi kullanımında değişimlere yol açmıştır.

1965'te nüfus sayımına ilk kez dahil olan Kavacık Mahallesi'nin nüfusu yaklaşık 2.000 civarında iken, 1975'te 5.000, 1985'te 8.000, 1990'da 15.000 olmuştur. Muhtarlıktan alınan bilgiye göre 1994 seçimlerinde 8.000 seçmenin varlığı, nüfusun tahminen iki katına çıktığı şeklinde yorumlanmaktadır.

Kavacık Mahallesi'nin SİT alanında yapılaşma yasal olarak kontrol altına alındığı halde, Boğaziçi Yasası ve Planı'na göre gerigörünüm alanına giren yerlerde, özellikle hisse tapulu alanlarda kaçak yapılaşma yoğundur. Kavacık Mahallesi, Boğaziçi'nde yerleşme yoğunluğunun önümüzdeki dönemde daha da artacağı alanlardan birisidir.

ÇİĞDEM AYSU

KAVAFYAN KONAĞI

Bebek'te, Yoğurtçu Zülfü Sokağında İstanbul'un ayakta duran en eski konağı. 1751' de inşa edilmiştir. Bu tarih, yapının altındaki bir kuyu taşında bulunmuştur. Bugün konağın yalnızca harem bölümü ayaktadır.

III. Ahmed döneminde (1703-1730) Sadrazam Nevşehkli Damat İbrahim Paşa'mn girişimiyle başlayan ve 18. yy'ın ikinci yarısında Boğaziçi'nin en uzak köylerine kadar uzanan imar faaliyeti, Bebek'in itibarlı bir yerleşim merkezi olarak gelişmesine neden olmuştu. Bu girişimin bir örneği olan Kavafyan Konağimn ilk sahibinin kim olduğu bilinmemektedir.

Konak ve bahçesi iki taraftan yol ile çevrilmiştir. Meyilli bir araziye oturan Kavafyan Konağı üç seviyede bahçeye açılmaktadır. Konağın zemin katındaki avlu-bahçe, taşlık ve cümle kapısı aynı seviyededir. Bina gayet kaliteli bir yapı tekniğiyle inşa edilmiştir. Üç katlı cephe, iki sokak tarafında muntazam kesme taş duvarlı bir kaideye oturmaktadır. Zemin katındaki büyük taşlık, iki oda hariç, konağın altının tümünü kaplar. Ahır, arabalık, seyis ve arabacı odalarının yer aldığı anlaşılan bu katta üzerinde konağın inşa tarihi bulunan mermer kuyu taşı vardır. Zemin katın avlu-bahçeye açılan bölümünde sokağa bakış imkânı da sağlanıyordu. Taşlıktaki ahşap kemerler ve sütunlar üst katı taşımaktadır. Üst katlara çıkan ahşap iç merdiven iki kolludur. Daha yukarıda bu merdiven duvarlar arasında kalmaktadır. Taşlığın tavanı kemerle ayrılmış pasalı tiptedir. Köşedeki iki odanın tavanları ise çapraz şişe taksimatlıdır.

Zemin katındaki avlu-bahçeden üst bahçeye taştan bir dış merdiven ile çıkılmaktadır. Bu merdiven sağda harem kapısının önündeki sahanlığa varmaktadır. Sol tarafta ise ikinci seviyede yer alan bahçe bulunmaktadır. Sokağa açılan bahçe kapısı da buradadır ve bkinci kata dışarıdan bu bahçe kapısı yoluyla da girilir. Bahçe kapısının önünde sahanlığa çıkan dış merdiven, bundan sonra konağın en üst katındaki gelin odasının altmdaki direkliğin içinden geçerek sola döner ve bir üst seviyedeki bahçeye çıkar. Üst bahçenin meyilli yan sokak boyunca yükselen duvarı üzerindeki izlerden konak selamlığının burada olduğu anlaşılmaktadır. Konağın arka tarafına devam eden ikinci seviyedeki bahçede yer almış olan hamam ve mutfak da yıkılmıştır.

Kavafyan Konağimn zemin üzerindeki kat planları merkezi sofa tipindedir. Sofalar, köşeleri pahlı ve ikişer eyvanlıdır. Konağın dört köşesinde köşe odaları yer alırken, daha dar tutulmuş olan ikinci eksen üzerinde eyvanların yerine merdiven ve birer küçük oda yerleştirilmiştir. Üçüncü katta sofanın iki ucundaki eyvanlar sokağa ve bahçeye uzanan çıkmalarla genişletilmiştir. Bu katta evin güney tarafına II. Mahmud döneminde (1808-1839) eklenmiş olduğu anlaşılan bina, eliböğründelerle taşman gelin odası dışında, yapıldığı tarihteki durumunu hemen hemen korumuştur.

Her iki katın tavanları çapraz çubukludur. En üst kat en fazla itibarlı olandır. Burada iki köşe odasının tavam, diğerlerinden farklı olarak çift şişeli yapılmıştır. Kubbe, duvar, yüklük, resim ve nakışlarıyla dikkati çeken Kavafyan Konağında tavanların tümü, hattâ dış kaplamalarının

Kavacık'tan bir görünüm.
Banu Kutun/Obscura, 1994

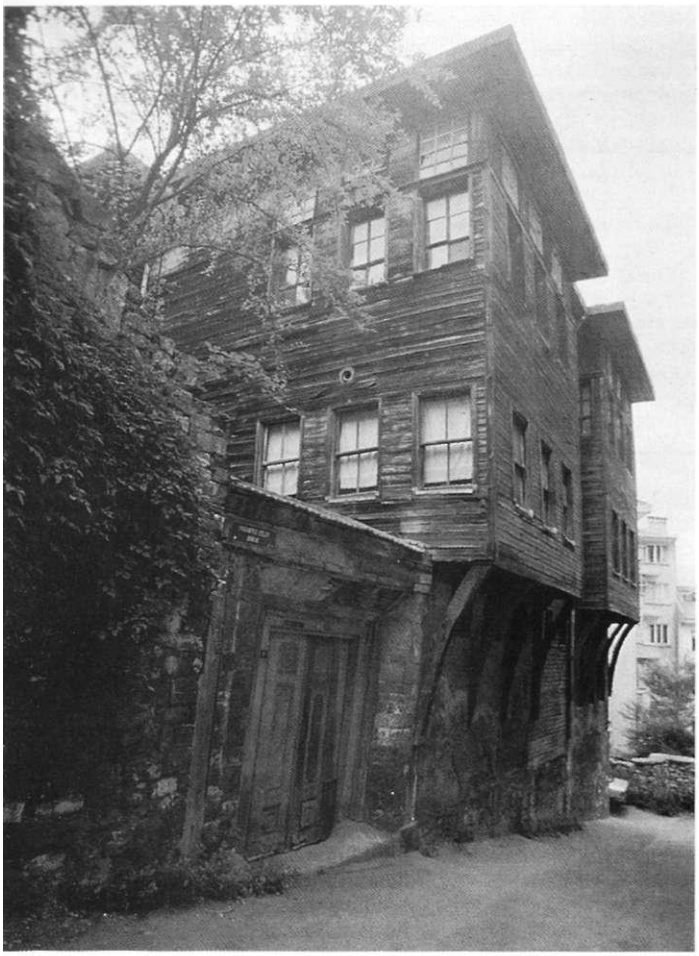

Kavafyan Konağı
Banu Kutun/ Obscura, 1994

yansı özgündür. Özellikle gelin odasının tavanı ve bu odada bulunan bir niş içindeki resimler 18. yy özellikleri taşır. Gelin odasının tavanı bağdadi kubbedir. Bu odayı ilave etmek için bahçe tarafındaki köşe odası bozulmuş ve içinden bir koridor geçirilmiştir. Koridorun ucunda bir merdiven ile yassı kubbeli, ufacık ve loca şeklinde bir balkona çıkılır. Bu sembolik balkonla yeni gelinin odası tamamlanır. Kubbeli oda zamanında son modaya uygun sayılırdı. Kiliseye bakan oda baş odadır. Burada tavan çaprazlan üç kattır. Diğer üç odanın da yüklükleri eski halleriyle korunabilmiştir. Birçok yerde duvar nakışları ve alçı baş pencereleri mevcuttur.

Bibi. Eldem, ***Türk*** *Evi,* I, 178-189; N. Atasoy, "I. Sultan Mahmud Devrinden Bir Abide Ev", *STY,* VI (1974), 23-43.

TÜLAY ARTAN

KAVAK SARAYI

Üsküdar'da, bugünkü Harem ve Salacak iskeleleri arasında bulunuyordu. Eski Saray(-V)ve Topkapı Sarayindan(->) sonra İstanbul'daki üçüncü büyük hanedan sarayı idi. Üsküdar Sarayı olarak da tanman bu saray kompleksi **16.** yy'da inşa edilmiş ve 18. yy'ın sonlarında Nizam-ı Cedid kışlalarının yapımı sırasında ortadan kalkmıştır.

Sarayla ilgili bilgi kaynakları olarak bir dizi münferit arşiv belgesi, Osmanlı tarihlerinde bazı kayıtlar, kısa seyyah notları ve birkaç tasvir bulunuyorsa da bunları değerlendirecek sağlıklı araştırma henüz yapılmamıştır. Saraym adı, yeri, ilk banisi ve kaynaklarda adı geçen Üsküdar Sarayı ile aynı yapı olup olmadığı uzun süre tartışma konusu olmuştur. Tarihi kaynaklar değerlendirilmeden bu konularda kesin bir tanımlama yapılamayacağından görsel ve yazılı tasvirlerinden kalkarak saray hakkında bilinenleri şöylece özetleyebiliriz.

Kavak Sarayı'mn ilk yapılarının I. Süleyman (Kanuni) döneminin (1520-**1566)** erken yıllarında inşa edilmiş olduğu düşünülmektedir. Mimar Sinan'ın burada II. Selim (hd 1566-1574) ve III. Murad (hd 1574-1595) için birer köşk ve üç hamam yaptığı, I. Ahmed döneminde de (1603-1617) Kavak Sarayinda bir mescit inşa edildiğine dair bilgiler bulunmaktadır. Kavak Sarayı IV. Murad döneminde **(1623-**1640) gerçekleştirilen onarım ve eklemelerle padişahların daha uzun süre burada kalmalarına imkân vermeye başlamıştı. Bu devirde Topkapı Sarayinda olduğu gibi burada da bir revan köşkü yapılması, ahırlar inşası ve burada sürekli nöbetçi olarak kalan teberdaran dairelerinin onarımı 17. yy'da sarayın önemsendiğine ve sık kullanıldığına işaret etmektedir.

1704'te III. Ahmed (hd 1703-1730) tarafından yaptırılan onarımlar öncesinde hazırlanan Dir keşif defterinden burada Mehmed Paşa Kasrı, deryaya nazır ve deniz kenarında bulunan münhedim kasırlar, haremde hasoda, büyük şadırvanlı, dehlizli ve direkhaneli bir divanhane, camekânlı bk hamam, Revan Köşkü, bir bülbül kasn, Sultan Ahmed Odası, valide sultana ait bir kış odası ve kaşili bir oda, dehlizli bir soba odası, denize karşı çinili bir şahnişin odası ve efendilere, horendelere ve darüssaade ağasına ait çeşitli odalar ile, kafesli bir köşk ve yakınında bir havuz, bahçe kenarında da bir hasoda bulunduğu anlaşılmaktadır. Adı geçen mahallerden mekân organizasyonu tam olarak anlaşılamasa da Kavak Sarayı'mn tam teşkilatlı bir Osmanlı sarayı olduğu görülmektedir. 1732'de Kavak Sarayı bahçesinde düzenlenen bir arz merasimi, buranın istanbul sarayları içinde ne ölçekte kullanılmış olduğuna dair son bir ipucu olmaktadır. 18. yy boyunca sarayın çeşitli bölümlerinde onarımlar sürdürülmüşse de, bu dönemde saray genel olarak ihmal edilmiş, bazı köşkler tamamen bakımsız bırakılmıştı. 18. yy'da Osmanlı padişahları, hanedan ve devlet ricali Boğaziçi'nin Rumeli sahiline ilgi göstermiş, burada hızla yeni sahilsaraylar, köşkler ve biniş kasırlan inşa edilirken Anadolu sahilindeki hasbahçeler ve köşkler bir ölçüde terk edilmişti.

III. Selim (hd 1789-1807) burada bir bostancı kışlasının inşasına izin vermiş; 1794 sonrasında saray yıkılarak bazı mermer parçalar kısmen Topkapı Sarayina nakledilmiş, bir kısmı da Selimiye Kışlasimn inşasında kullanılmıştı. 1803 tarihli bir belgeye göre kısa sürede Kavak Sarayı arazisinin büyük bir kısmını askeri yapılar işgal etmişti. Bu yapılar arasında hamamlar, hastane ve subay konaklan da bulunuyordu. III. Selim'in tahtan indirilmesinden sonra bu kışla yıkılmış, yerine 1825-1828'de bugünkü Selimiye Kışlası ile çevre binaları inşa edilmişti.

Kavak Sarayını gösteren en önemli görsel kaynaklardan bir tanesi 1680'de yayımlanmış olan G.-J. Grelot'nunG» *Relation nouvelle d'un voyage â Constantinople* adlı eserindeki iki gravürdür. Burada saray Üsküdar Sarayı olarak isimlendirilmiştir. 1753 tarihli Üsküdar suyolları haritasında ise Kavak Sarayı resmedilmiştir. Grelot' nun "La ville et le port de Constantinople" adlı gravüründe görülen saray ile bu suyolu haritasındaki tasvir arasındaki benzerlik dikkat çekicidir. Ancak gene Grelot'nun "Veue du grand serrail de Constantinople" adlı gravüründe görülen Üsküdar Sarayı ile hiçbir benzerlik kurmak mümkün olamamaktadır. Fransa Elçisi Choiseul-Gouffier'in(->) hazırlattığı *Voyagepittoresque de la Grece* adlı, 1782-1822de yayımlanmış albümde yer alan bir gravür ile gene Fransa Elçisi Aubert-Dubayet maiyetinde çalışan mimar Jean-Baptist Lepere'nin 1796-1798 arasında yapmış olduğu kurşunkalem çalışmaları, saray yapısının anlaşılmasında yardımcı olmaktadır. Diğer Osmanlı saraylan gibi birbirinden bağımsız bir dizi tek ya da iki katlı yapının bir araya gelmesinden oluşan sarayın özellikle sahildeki bölümü, görsel kaynaklar aracılığıyla

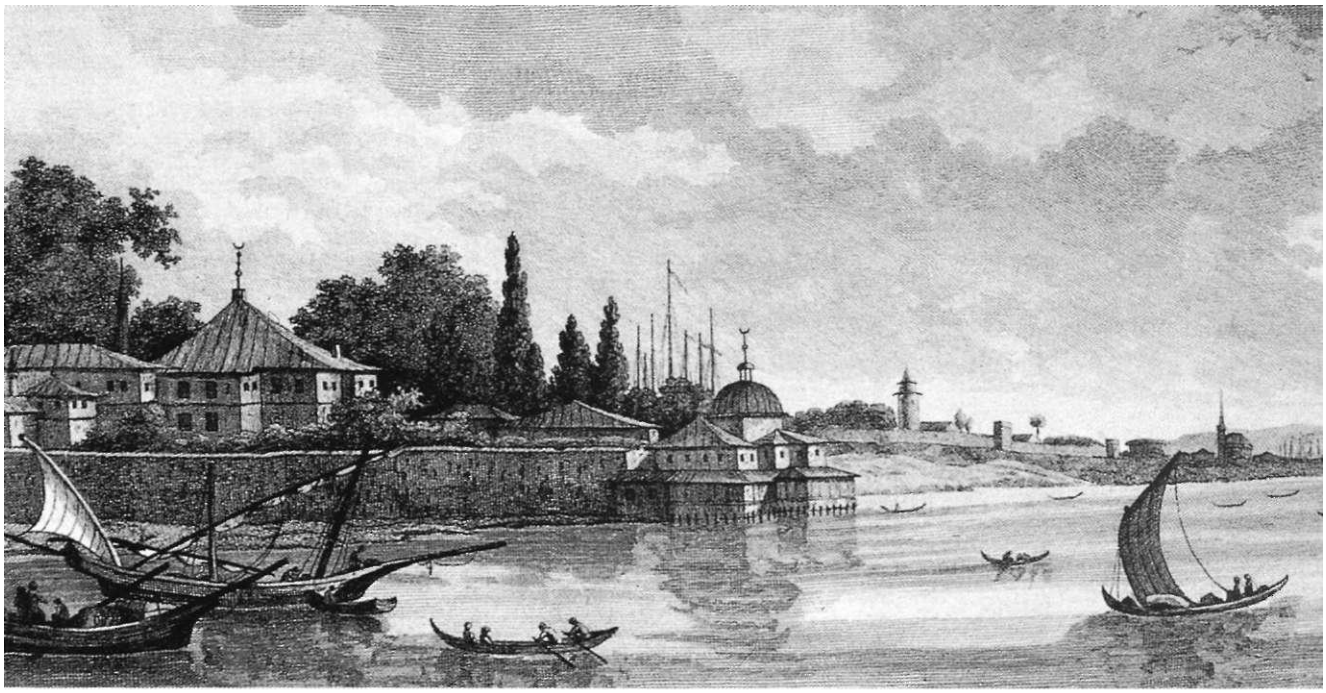

Kavak Sarayı
C. Gouffier. *Voyage pittoresque de la Grèce,* c. II, Paris, 1822
Cengiz Kahraman arşivi

daha iyi anlaşılmaktadır. Denize inen kayalıklar üzerinde örülmüş bir duvar arkasında çınar, servi ve belki de kavak ağaçlan arkasında kıyı hizasında yükselen dört yapı tespit edilebilmektedir. Kuzeyde, muhtemelen Revan Köşkü olarak adlandırılan revaklı bir yapı görülmektedir. Topkapı Sarayindaki Bağdat ve Revan köşkleri gibi sekizgen bir plan üzerinde, dört kanat ve bir arka bina ile dikkati çeken bu kubbeli kagir yapı, Topkapı Sarayindaki emsalinden daha büyük ölçekte olmalıydı. Lepere'nin resimlerinde görülen ve yapının aydınlatılmasını sağlayan sekiz adet küçük çatı kulesinin ise Osmanlı mimarisinde başka örneği bilinmemektedir. Bu binanın yanında büyük bir olasılıkla daha eski olan, kuleli ve geniş saçaklı ahşap bir köşk bulunuyordu. Lepere'nin resimlerinde görülmeyen sivri çatılı bir kule ise Choiseul-Gouffier albümünde yer alan bir gravürde saray duvarının tam üzerinde resmedilmiştir. Bu kuleye bitişik ve Lepere'nin de resmetmiş olduğu büyükçe ve daha karmaşık bir plana sahip olduğu anlaşılan bir başka yapı bulunmaktadır. Saray duvarına oturan bu son yapıyla birlikte saray güneye dönmekteydi. Manzarasının çok güzel olduğunu tahmin edebileceğimiz bu noktada, bir teras üzerinde kubbeli bir köşk yükseliyordu. Topkapı Sarayı sahilindeki, 1640 tarihli Sepetçiler Kasrı'nı andıran bu bina, üç yandan sofalarla çevrilmiş, alçak bir kubbe altında bir başoda, kare planlı bir giriş odası ve dört yöne açılan fıskiyeli bir sofadan oluşuyordu. Tam set üstünde duran ve yine dört yöne açılan bir cihannüma ile küçük bir köşk, kubbeli köşkü deniz tarafında tamamlıyordu.

Kaynaklar, bahçe ve park içindeki köşkler ile muhtemelen bugünkü Harem İskelesi çevresinde olan harem ve hizmet binalarının betimlenmesine olanak vermemektedir. Parktaki setler ve iki tarafı ağaçlı yolların düzenini anlamak da olası görülmemektedir. Bu bilgi yetersizliği, bazı Batılı seyyahların Üsküdar civarındaki saraylara neden "Acem" ya da "İran Sarayı" dediklerini ve Anadolu sahilindeki saray yapılarının birçoğunun hemen her dönem İran üslubunda olarak tespit edilmesinin aydınlatılmasına da engeldir. Ancak bu adlandırmanın sarayların görünümünden çok fonksiyonuyla ilgili olduğu da tahmin edilebilir.

Örneğin Kavak Sarayı ile tam karşısında yükselen Topkapı Sarayinin, Anadolu ve Rumeli hisarları arasındaki ilişkiye benzetilebilir bir ilişki içinde oldukları anlaşılıyorsa da, Kavak Sarayinin bir idari merkez olmadığı, ancak Beşiktaş Sarayı gibi bir yazlık saray olduğu açıktır. Diğer yandan Davud Paşa Sarayinin ordunun Batı seferlerinde üstlendiği işlev gibi, Kavak Sarayinin da Doğu, yani İran seferlerinin başlangıç noktası olduğu görülmektedir. İşte bu nedenle ve çoğunlukla Kavak, Üsküdar, Ayazma ve Şerefâbâd sarayları hep karıştırılagelmiş olduğundan, özellikle Batılı kaynaklarda Acem Sarayı ismi bu yöredeki saraylar için kullanılmaya devam etmiştir.

Bibi. Evliya, *Seyahatname,* I, ty, 284-285; Kömürciyan, *İstanbul Tarihi,* 32, 199; Inciciyan, *İstanbul,* 136; S. Ünver, "Üsküdar Kavak Sarayı Hakkında Vesikaları Sıralama ve Bir Deneme I", *Yücel,* S. 29 (1937), s. 215-218; M. Cezar, "Sanatta Batiya Açılışta Saray Yapılan ve Kültürünün Yeri", *TBMM Milli Saraylar Sempozyumu Bildirileri,* İst., 1986; Konyalı, *Üsküdar Tarihi,* II, 265-272; Erdoğan, *Bahçeler,* 171-173; W. Müller-Wiener, "Das Kavak Sarayı. Ein Verlorenes Baudenkmal Istanbuls", *İst. Mitt,* S. 38 (1988), s. 363-376.

TÜLAY ARTAN-
CHRISTOPH K. NEUMANN

KAVAK SARAYI BAHÇESİ

Harem ve Salacak iskeleleri arasında bulunan, Kavak Sarayı ya da Üsküdar Sarayı olarak bilinen hanedan sarayının bahçesi. Kaynaklarda adı geçen Üsküdar Bahçesi ile aynı bahçe olduğu anlaşılmaktadır. En eskisi 1583'e tarihlenen 20 kadar mevacip defterinde Üsküdar Bahçesi olarak adına rastlanmaktadır.

Eremya Çelebi bu bahçede ağaçların Kavak Sarayı yapılarından olan bir köşkün etrafını dairevi bir biçimde çevirdiğini ve köşkün çevresine gerili bir tülü anımsattıklarım yazmaktadır. Oysa İstanbul'un her yerinde görüldüğü gibi çam ve servi, belki de kavak ağaçlarının donattığı bu bahçede bunun dışında özel bir düzenleme bulunmadığı ve bahçenin en dikkat çekici özelliğinin burada süs ağaçlarından çok, sarayın tüketimi için sebze ve meyve yetiştirilmesi olduğu anlaşılmaktadır.

Diğer yandan Üsküdar'da, Salacak Burnu gibi hâkim bir noktada III. Mustafa (hd 1757-1774) tarafından yaptırılan Ayazma Camiinin(-») yerinde olduğu bilinen Ayazma Sarayı Bahçesi ile ilişkisi de tam olarak anlaşılamamaktadır.

Bibi. Erdoğan, *İstanbul Bahçeleri,* 171-173; Evliya, *Seyahatname,* I, ty, 1976, 284-285; Kömürciyan, *İstanbul Tarihi,* 1988, 32, 199; înciciyan, *İstanbul,* 95-96; Aslanoğlu-Evyapan, *Eski Türk Bahçeleri,* 45-46.

TÜLAY ARTAN

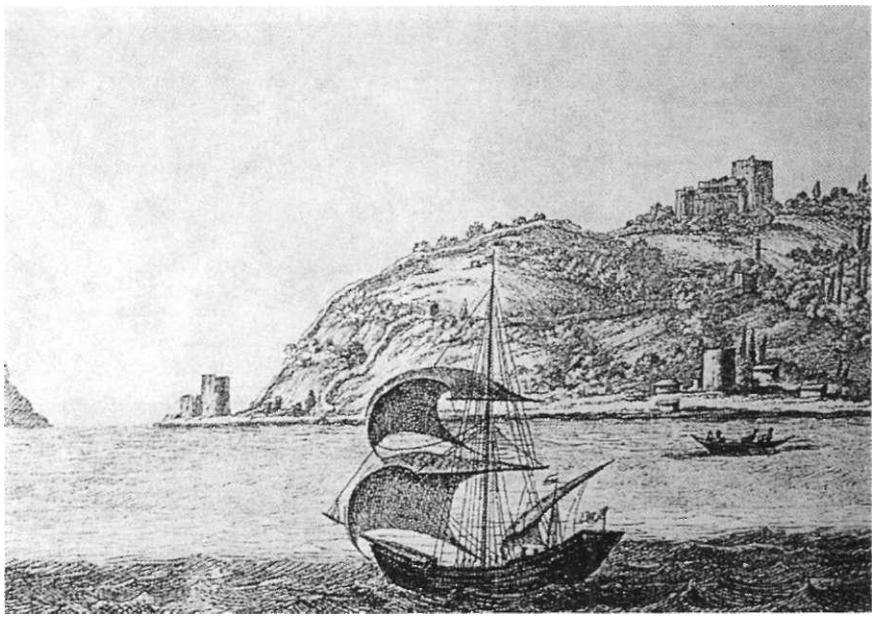

Comelius de Bruyn'un seyahatnamesinden Anadolukavağı, 17. yy.
S. Eyice, *Bizans Devrinde Boğaziçi.* İst, 1976

KAVAKLAR

"Kavak kaleleri", "kavak hisarları" olarak da geçer.

Boğaz'da ve Haliç'te bu adla bilinen yerler, eski çağlardan beri birer istihkâm ve tabya niteliğindeydi. Boğaz girişindeki Kavak (Selimiye) ve Kavak İskelesi, Haliç'teki Aynalıkavak, Anadoluhisarindaki eski Kavak İskelesi, Kanlıca sırtlarında eski bir mesire olan Kavacık, Boğaz'm Karadeniz'e çıkışına yakm Rumelikavağı ve Anadolukavağı bunlardandır. *İbn Mühennâ Lügative. Divanü Lügati't-Türk,* "kavak" ve bunun kökü olan "kav" sözcüğünün anlamını "kavlık, çakmak kabı", "büzülmek ve dikilmek" olarak verir. Gerçi, Eremya Çelebi ve Minas Bıjışkyan, kavak denen yer ve iskelelerde iri gövdeli kavak ağaçlarının varlıklarından söz ederlerse de adı geçen yerlere, "çevirmek, kapamak, engel olmak, tutmak" anlamlarında Türkçe "kavak" adının verildiği kuşkusuzdur. Nitekim kavak ağacı da sınır çevirmek, su kenarlarında toprak tutmak için dikilir.

Kavaklann en çok tanmanları Rumelikavağı(-0 ve Anadolukavağidtrf-O. Bu ikisi aynı zamanda Boğaziçi'nin bitiş, Karadeniz'in başlangıç noktası sayılmıştır. Karadeniz kıyılarım 19. yy'ın başında dolaşan Bıjışkyan, gezisine, Kavakhisar dediği Anadolukavağından başlamış, bu ilginç incelemesini Rumelikavağında noktalamıştır. Bu iki yere ve yakm çevrelerine ilkçağda "ilahların koruyuculuğu umudu ile" tapınaklar yapıldığı bilinmektedir. Tapmakların yanma da Boğaza girişi engelleyen kaleler inşa edilmişti. Kaynaklardaki bilgilere göre karşılıklı kalelerin kıyı kuleleri arasındaki zincir, belirli aralıklarla ağaç kütüklerine bağlı olarak suyolunu kesiyordu. Bu sayede, gemiler durduruluyor, gümrük vergisi almıyor veya yoklama yapılıyordu. Bu kalelerin bir özelliği ise düşman gemilerine hem yandan, hem cepheden atış yapılabilecek konumda olmalarıydı. Böylece, barış zamanlarında geçişler kontrolde tutulduğu gibi, Boğaziçi'nin ve İstanbul'un düşman saldırılarından korunması da sağlanıyordu. Bu iki istihkâmdan Anadolu yakasmdaki "Hierion". Rumeli yakasındaki ise "Serapieion" adını taşımaktaydı. Kontrol ve savunma sistemi Bizans İmparatorluğu döneminde de devam etti. Eski tapmakların yerine kilise ve manastırlar yapıldı. Bizanslılar, Anadolukavağina "Yeros/Yoros", Rumelikavağina ise "İmros" demekteydiler. 1350'ye doğru her iki istihkâmı, dolayısıyla Boğaz'm kontrolünü ele geçiren Cenevizliler, buralarda yeni birtakım burçlar ve duvarlar inşa ettiler. İstanbul'un fethi sırasında bu istihkâmlara "Ceneviz kaleleri" deniyordu. Türklerce, Anadolu yakasındakine uzun zaman "Yoros" ve bazen de "Eizze-i Ruhaniye Kalesi", Rumeli yakasındakine ise, "Yenihisaf' dendiği gibi bu ikisiyle birlikte Yuşa ve Tellitabya istihkâmlarına askeri bir terim olarak "Kıla-ı Erbaa" (dört kale) denmekteydi. Fakat halk dilinde "Kavak Kaleleri", "Kavaklar", "Kavak Hisarlan" deyimleri yaygındı.

Birer gürrırüklendirme, karantina ve çevirme noktası olan Kavaklara, Osmanlılar da yeni perde duvarlar ve kuleler eklediler. Yoros Kalesi'ne bir garnizon yerleştirdiler. II. Bayezid (hd 1481-1512) kale içine bir cami yaptırdı. *Hadîka'ch* bu mabetten "Yoros Kafası Mescidi der kurb-i Kavak" olarak söz edilmektedir. Kale dizdarlanndan *ka.vc.".* ustası Hacı Mehmed Ağa da bir hamam inşa ettirmişti. "Kal'a-i Atik" de denen burada, Karadeniz'den gelen gemilerin rota değiştirip karaya çarpmamalan için geceleri ateş yakılması yasaktı. Buna karşılık Rumeli yakasındaki tabyanın yukarısında bir ocak ve fanus içinde yunusbalığı yakılarak gemicilere kılavuzluk edilirdi. Anadolukavağı üstündeki Çekilik denen mahalde bulunan iki tabyadan teki, Boğaz girişinden görünmediği için yaklaşan gemilere buradan kolayca atışlar yapılabilirdi.

17. yy'ın başında Kazakların "şayka" denen kayıklarla Boğaziçi'ne gelip köyleri vurmaları ve İstanbul'da korku uyandırmalan üzerine IV. Murad'm (hd 1623-1640) ilk saltanat yıllarında kavak kaleleri yenilendi ve tahkim edildi. Eski tabyaların kıyı tesisleri bu inşaat sırasında yıkıldı. Evliya Çelebi'nin anlattığına göre her iki yakada kare biçiminde, demir kapılı, yüksek kuleleri olan yeni kavak kaleleri inşa edildi. Akçahisar, Güzelcehisar adlarıyla anılan Anadolu Hisarina karşılık, Anadolukavağı Anadolu Hisarı dendiğini de vurgulayan Evliya Çelebi, bu kalenin içinde askerler için 80 oda yapıldığını, bir mescit ile iki buğday ambarının ve 100 topun bulunduğunu, kalede bir dizdar ile 300 askerin görevli olduğunu da açıklar. *Hadîka'ote.* da IV. Murad'm annesi Kösem Mahpeyker Valide Sultan'm(->) buraya bir mescit yaptırdığı yazılıdır. Evliya Çelebi, İstanbul'daki bazı kalelerde yatsıdan sonra ve sabah namaz vakti mehter takımlarının "nöbet" çaldıklarını anlatırken Rumeli Yenihisarı dediği Rumelikavağı ile Kavak Yenihisan adım verdiği Anadolukavağını da sayar. Yine, Üsküdar'daki Kavak Sarayı'nda(->) nöbet vurulduğunu bildirir. Ancak bu görevi sürdürenlerin, geçimlerini sağlamak için, gündüzleri de çevre köylerde davul zurna çaldıklannı ekler.

Rumelikavağı'nm bulunduğu yerdeki eski Bizans kalesi, Rumeli Hisarı yapılırken yıkılmış olup fetihten sonra yerine yeni bir kavak kalesi inşa edilmişti. Daha sonra bunun yalanına IV. Murad zamanında "Kavakhisan", "Avrupa Hisarı" denen yeni kale yaptırıldı. Evliya Çelebi'nin, *Seyahatname*'sinde bu tabya da dört köşe sağlam bir yapı olarak anlatılmakta çevresinin 1.000 adım olduğu bildirilmektedir. İçinde askerler için 60 odasının, 1 mescidinin, 2 buğday ambarının bulunduğu ve 100 topunun olduğu, burada da 300 kavak askerinin nöbet tuttuğu vurgulanmıştır. Kale dışmdaki yüksek bir kule üzerinde ise geceleri fener yakılmaktaydı. Evliya Çelebi, buradaki köyü de "Kavak Kasabası" olarak anar. Gemicilerin ve yolcuların barındığı bekâr odalarının sayısmı verir. *Hadîka'da* ise Karakaş Mescidi'nin "Kal'a-i Kavak" içinde olduğu, Kavak Kalesi'ni IV. Murad'ın, mescidi ise Karakaş Mustafa Çelebi'nin yaptırdıklan, ayrıca IV. Mehmed'in annesi Turhan Hatice Valide Sultan'ın(-+) kardeşi Yusuf Ağa adına da burada bir caminin yapılmış olduğu yazılıdır.

III. Osman döneminde (1754-1757) her iki kavak kalesinde bazı onarımlar yapıldığı Anadolukavağina yakm Macar Kalesinin eski önemini yitirdiğinden, tıpkı Tokat Bahçesi gibi bir hasbahçeye dönüştürüldüğü ve Macar Bahçesi denen buraya da Bostancı Ocağı'ndan(->) kavak ustaları atandığı, 1783'te ise, I. Abdülhamid'in buyruğuyla her iki kaleye yeni burçlar eklendiği ve tahkimatın geliştirildiği saptanmaktadır. Kavaklara yakm köylerin halk-

lannm ise fırsat buldukça geceleri ateş yakıp Boğaz'a giren gemileri şaşırttıklarına ve karaya vuran gemileri soyduklarına ilişkin pek çok olay bilindiği gibi I. Ahmed in (hd 1603-1617) de bu tür soygunların önlenmesi için, kavak kıyıları boyunca mahalleler kurulmasını, nüfusun artmasını teşvik ettiği bilinmektedir. 18. ve 19- yy' larda yeni tabyalar yapılırken eski kavak kaleleri ve IV. Murad döneminde yapılan istihkâmlar büyük ölçüde yıkılmıştır. Kıyıdaki yeni istihkâmların, 1623'te yapılan kavak kalelerinin yerine yapıldığı kuşkusuzdur. 19. yy'a girerken bu tabyaların yeni baştan ve Kavak nazırlarının sorumluluğunda yapıldığım, buralarda nöbet tutan yamakların ise, Nizam-ı Cedid kadrolarına alınmak istemediklerinden ayaklandıklarını G. Oğulukyan, *Ruzname'sinde* yazmaktadır (bak. Kabakçı Mustafa Ayaklanması). Melling'in bir resminde bu kalelerin kuleli kapıları betimlenmiştir. Moltke, 1837'de Kavakları ve bunlann daha kuzeyindeki tabyaları anlatırken Rumelikavağı Kalesi'nin tamamen ortadan kalktığını, fakat Anadolukavağı'nın incir ve defne ağaçlarından bir bitki örtüsü içinde yükselen kuleleriyle ayakta olduğunu bildirir. Rumelikavağı ile eski Macar Kalesi arasındaki Boğaz havzasının, iyi yakada 250'den fazla topun bulunduğu 4 batarya ile korunduğunu, bu nedenle bir filonun Boğaz'dan geçmesinin son derece tehlikeli olduğunu vurgular. La Baron Durand de Fontmagne, Kırım Savaşı sırasında Rumelikavağı'na yaptığı bir geziye değinirken iyi yüzlü bir paşanm kendilerini tabyada karşılayıp ağırladığını, tabyanm top ve güllelerle çevrili taraçasında herkesin kendisine bir yer bulup oturduğunu anlatmıştır. Kavaklardaki son yenileme çakşmalan ise 1894'te yapılmıştır.

Rumelikavağında kavak nazlılarının ve ustalarının gömüldüğü mezarlıktan günümüze kalan taşlar.
Yavuz Çelenk, 1994

Bu iki büyük kavaktan sonra, Boğaziçi'ne doğru derlendiğinde, Anadolu Hisan'nm yanındaki iskeleye Kavak iskelesi dendiğini yazan Kömürciyan, buradaki bahçeye bakan bostancılara da "kavak ustası" dendiğini bildirmektedir. Yine, Kız Kulesinin karşısında, Salacak'tan biraz daha güneyde kalan Harem'in yukan kesimi de eskiden Boğaz Kavağı olarak biliniyordu. Burada, Osmanlı hanedanına ait yazlık Kavak Sarayı vardı.

Haliç'te Tersane bölgesinin merkezinde yer alan Kavak Burnu'nda ise buradaki tesislerin korunmasına dönük bir istihkâmla birlikte Kaptanpaşa Divanhanesi ve yine Osmanlı hanedanına ait büyük bir kasır bulunuyordu. II. Mehmed (Fatih) döneminde (1451-1481) Tersane'nin ilk gözleri de burada yapılmıştı. İnciciyan, buradaki sarayı "padişah köşkü" olarak adlandınr ve I. Ahmed'in son saltanat yılında (1617) onarıldığını, köşkün geniş bahçesinin Tersane'ye bitişik olması nedeniyle Tersane Bahçesi olarak adlandırıldığını anlatır. Bu saray, sonraki onarım ve eklemelerle uzun zaman korundu, III. Ahmed döneminde (1703-1730) Aynalıkavak Kasn(->) ya da Aynalı Kasır olarak anılıyordu. Aubry de la Mortraye, bu saraym bir bölümünün denize çakılmış direklere oturmuş olduğunu yazmaktadır. 19- yy'ın başlarmda Hasbahçe Kasn ve küçük köşkler bırakılıp Aynalıkavak Sarayı yıkılarak yerine yeni tersane tesisleri yapıldı. Yeni Divanhane, Kasr-ı Kebir, Kâhyabey Dairesi, Divanyeri, Sergi Dairesi, Hazine Dairesi, cami ve hamam bunlardandı. 1832'de eski kavak (istihkâm) yerleri ve saray dairelerinin bir bölümü daha kaldırılarak yerine vapur çarkları ile çalışan haddehaneler eski Aynalıkavak un değirmenin yanma da fırınlar yapıldı.

Bibi. Evliya, *Seyahatname,* I, 461 vd; Ayvansarayî, *Hadîka,* II, 143-146; A. Gabriel, *İstanbul Türk Kaleleri,* İst., ty, s. 113 vd; F. Dirimtekin, *İstanbul'un Fethi,* İst., 1949, s. 103-104; *Boğaziçi,* s. 68, 101, 131 vd; E. Mamboury, *Rehber,* 210 vd; De Fontmagne, *Kırım Harbi Sonrasında İstanbul,* İst., 1977, s. 83-87; G. Oğulukyan, *Ruzname, 1806-1810 İsyanları,* İst., 1972, s. 2; P. M. Bıjışkyan, *Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası 1817-1819,* İst., 1969. s. 17-18, 110; İnciciyan, *İstanbul,* 96-98, 120 vd; Kömürciyan. *İstanbul Tarihi,* 203 vd, 214, 269, 284-285; A. de la Mortraye, *Travels trough Europe, Asia and into part of Africa,* I, s. 174-175; H. von Moltke, *Türkiye'deki Durum ve Olaylar Üzerine Mektuplar,* Ankara, 1960, s. 64-65; Uzunçarşılı, *Merkez ve Bahriye,* 120.

NECDET SAKAOĞLU

KAVALALHAR

bak. HIDİV AİLESİ

KAVASBAŞI AHMED AĞA ÇEŞMESİ

Boğaziçi'nde, Çengelköy İskelesi meydanında bulunmaktadır.

Kesme taştan yapılmış bu dört cepheli meydan çeşmesinin üstünde altı satırlık mensur kitabe yer alır. Kitabeden anlaşıldığına göre çeşmeyi Sadrazam Mehmed Hüsrev Paşa'nın kavasbaşısı Ahmed Ağa 1270/1853'te yaptırmıştır. Kitabe daha önce Çengelköy İskelesi'ne çıkan köşebaşında bulunmaktaydı.

Kavasbaşı Ahmed Ağa Çeşmesi
Banu Kulun/Obscura, 1994

Çeşme dört yüzlü olarak kesme taştan yapılmış, üzeri sıva ile kaplanmıştır. Geniş bir saçakla çevrili olan çeşmenin çatısı kubbe biçiminde olup üzeri kurşun kaplıdır. Çeşme son zamanlarda onarım görmüştür. Çeşmenin dört yüzü de aynı şekilde yapılmış olup, mermerden sade bir aynataşı ve musluk bulunmaktadır. Yapının köşelerindeki oluklu mermer payeler kornişin üstünde de devam etmektedir. Ön cephede korniş üstünde altı satırlık kitabesi yer almaktadır. Çeşmenin önünde yapıyı dört taraftan dolanan mermer tekne taşı bulunmaktadır. Ön cephedeki musluk koparılmış olup suyu akmamaktadır.

Bibi. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* II, 444; A. Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri,* İst., 1993, 60-62.

ALİN TALASOĞLU

KAVEL GREVİ

1963'te, 1961 Anayasasinın getirdiği haklara rağmen yeni yasalar henüz çıkmadığı için grev yasağının sürdüğü bir dönemde İstanbul'da gerçekleştirilen, Türkiye işçi hareketinin en önemli eylemlerinden biri. İstanbul İstinye'de kurulu Kavel Kablo Fabrikası işvereni, 5 yıldır vermekte olduğu yıl sonu ikramiyesini eksik ödeyeceğini açıklayınca fabrika işçileri, 31 Aralık

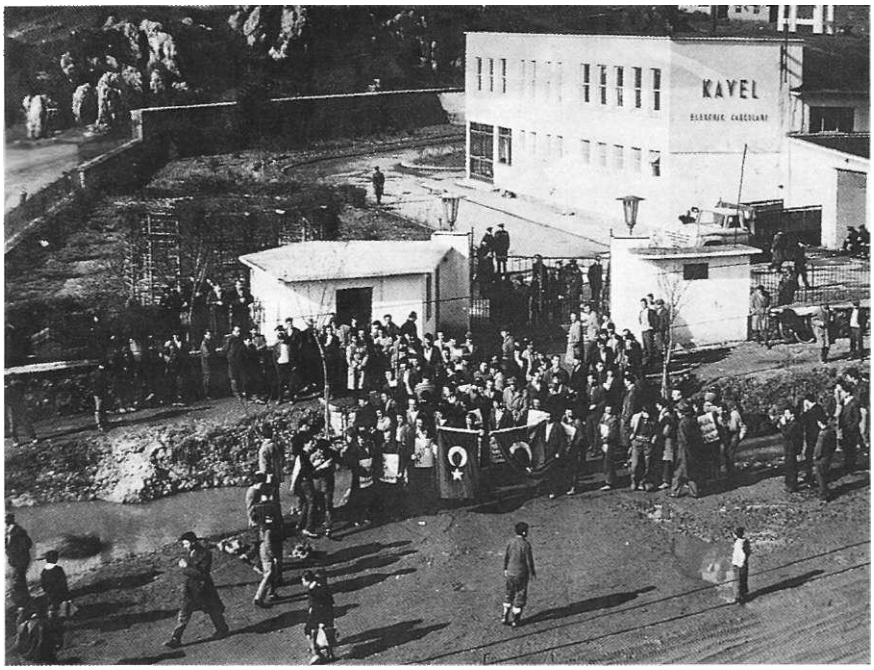

Kavel grevi
Disk Arşivi

1962 günü protesto eylemi yaptılar. Soruna çözüm bulunması için işverenle görüşmek isteyen **3** işyeri temsilcisi ve baştemsilci, yasa ve yönetmeliklere aykın olarak işten atıldı. Aynca sendika üyeliğinden istifa etmeleri için işçiler üzerinde yoğun baskılar başladı.

Sonradan Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu(->) kurucusu sendikalar arasında yer alacak Maden-İş Sendikasına üye işçiler, sendika temsilcisi arkadaşlarının işten atılmasını protesto için işbaşmda çalışmadan oturma eylemine başlayınca işveren işçileri yönlendiren **9** işçiyi daha işten attı. Bunun üzerine, fabrikanın 173 işçisi, 28 Ocak **1963**'te **35** gün sürecek greve başladılar. Gerçekte grevin ilk günleri fiili "işgal" olarak yaşandı. Daha sonra fabrikadan çıkarılan işçiler fabrika önünde eylemlerini sürdürdüler. Kış günlerinde gece gündüz eşleriyle, çocuklarıyla, fabrika önünde nöbet tuttular. Bu arada işveren lokavt ilan etti ve yeni işçi almak için gazetelere ilan verdi.

Kavel Grevi, 24 Temmuz **1963**'te kabul edilecek Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Yasası ile Sendikalar yasa tasarılarının TBMM'de görüşüleceği günlere rastladığı için büyük önem kazandı. Bazı kaynaklar, Kavel grevinin çıkacak yasalarda işçiler için-ağır hükümler getirilmesini sağlamak üzere işverenlerce kışkıtıldığmı ileri sürdü. Maden-İş Başkanı Kemal Türkler, **19** Mart **1963**'te İstanbul'da yaym hayatına başlayan *Sosyal Adalet Dergisi*'nin ilk sayısına yazdığı "Kavel Olayının İçyüzü" başlıklı yazısmda, işverenlerin bir cephe kurarak Kavel olayını mecliste görüşülecek işçi hakları ile ilgili tasarıları etkileme--de kullandıklarını belirtti.

İşverenler, Kavel grevini "mülkiyet hakki'na bir saldırı, dolayısıyla "grev hakkı" nm sınırlandırılması için bir örnek olarak kullanmak isterken, işçiler de grevi bir "dayanışma" konusu haline getirdi. Maden-İş ve Lastik-İş sendikaları, üyeleri olan grevci işçiler için para topladı. İstanbul'da 800 Demirdöküm işçisi Kavel grevcilerini desteklemek için sakal boykotuna gitti. İstanbul'un ve Türkiye'nin birçok yerinde işçiler Kavel grevcilerini ziyaret etti. Maden-İş üyelerinin çoğu, o tarihlere denk düşen bayrama Kavel grev yerinde grevci işçilerle dayanışarak girdiler. Kavel grevi konusunda Türk-İş yönetimi ise suskun kaldı.

Grev sırasında zaman zaman polis ile işçiler arasmda çatışmalar çıktı, yaralanmalar oldu. Anlaşmaya varılmasından bugün önce, fabrikadan kamyonla kablo çıkarılmasını önlemek isteyen işçilerin eşleriyle polis çatıştı. Nihayet 3 Mart 1963 günü Başbakan Yardımcısı Turhan Feyzioğlu ve Çalışma Bakam Bülent Ecevit'in aracılığı ile uzlaşmaya varıldı. İmzalanan protokole göre işveren yıl sonu ikramiyesini eski koşullara uygun ödemeyi ve işten çıkarılan 9 işçiyi işe almayı kabul etti. Dört temsilci ise yeniden işe alınmayacak, ancak tazminatlan ödenecekti.

İşçiler 5 Mart 1963 günü işbaşı yaptılar. Kavel olayı bitti sanılırken, bu kez Sanyer savcısı 28 işçi hakkında "Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Kanunu'na muhalefet, polise fiili mukavemet, mesken masuniyetini ihlal" gibi suçlarla dava açtı. 15 Kavel grevcisi tutuklanarak Sultanahmet Cezaevi'ne kondu. Tutuklu işçiler 27 gün hapis yattıktan sonra çıkarıldıkları ilk celsede tahliye oldular, ancak davaları sürdü.

24 Temmuz 1963'te çıkarılan Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Kanunu'na eklenen ve işçiler arasmda "Kavel Maddesi" olarak bilinen geçici bk madde ile 1947 tarihli Sendikalar Kanunu ile TCK'nin 201, 258, **266**-273. maddelerine aykırı fiiller ve bunlara verilen cezalar affedilince, Kavel grevcileri de kovuşturmadan kurtuldu.

Kavel grevcileri tutuklu işçilerin tahliye edildikleri **11** Nisan 1963 gününe kadar yaklaşık 100 gün boyunca kamuoyunun gündeminde kaldı. Henüz grev yasasının olmadığı, grevin hangi koşullarla yapılacağının bilinmediği bir dönemde gerçekleştirilmesi, 1960 sonrasındaki ilk işgal örneğini oluşturması, işçiler arasmda dayanışma düşüncesini pekiştirmesi, işverenlerin sendika üyeliği ve işyeri temsilciliği kurumunu kabullenmelerinde bir aşamayı temsil etmesi açılanndan Kavel grevi, Türkiye işçi sınıfının sendikal hareketinin en önemli köşe taşlarından birini oluşturdu.

FARUK PEKİN

KAVUKLU HAMDİ

bak. HAMDİ (Kavuklu)

KAYALAR MESCİDİ VE TEKKESİ

Beşiktaş İlçesi'nde, Bebek ile Rumelihisarı arasındaki Kayalar mevkiinde, Bebek-Rumelihisan Caddesi üzerinde yer almaktadır.

Adım bulunduğu mevkiden alan bu mescit 17. yy'ın ikinci çeyreğinde, IV. Mehmed dönemi (1648-1687) ricalinden, Tameşvar'da ölen Nişancı Sıdkı Ahmed Paşa (ö. **1662)** tarafından yaptırılmıştır. Kagir duvarlı ve ahşap çatılı olduğu bilinen bu ilk yapı tespit edilemeyen bir tarihte ortadan kalkmış, yerine 1294/1877'de Kadiri tarikatına bağlı Şeyh Ahmed Niyazi Efendi tarafından bir mescit-tekke niteliğindeki bugünkü ahşap yapı inşa ettirilmiştir. Kaynaklarda "Şeyh Mehmed Efendi Tekkesi", "Kayalar Tekkesi" veya "Ahmed Sıdkı Efendi Tekkesi" olarak geçen bu bina tekkelerin kapatılmasından (1925) sonra terk edildiğinden ve kadro harici tutulduğundan harap düşmüş, çeşitli hayırseverlerin yardımları ile, aslma uygun biçimde onanlmış ve 1987'de cami olarak ibadete açılmıştır.

Aynı zamanda tekkenin tevhidhanesi olarak kullanıldığı bilinen, dikdörtgen planlı fevkani mescidin altında, zamanında tekkenin selamlık birimleri olarak kullanılan, günümüzde ise imam lojmam görevini ifa eden mekânlar yer alır. Yapının girişi zemin katın güney cephesinde, mihrap ekseninin solundadır. Dikdörtgen açıklıklı ve çift kanatlı kapının üzerine küçük bir kitabe levhası yerleştirilmiştir. Kapının açıldığı küçük taşlıkta, solda bir abdest alma mahalli bulunmakta, bu taşlığın batı duvarındaki merdivenlerden mescitle aynı kotta yer alan büyük taşlığa çıkılmaktadır.

Mescit, her ikisi de dikdörtgen planlı olan bir harim ile kapalı bir son cemaat yerinden meydana gem". Son cemaat yerinin batı duvarmda bulunan giriş büyük taşlığa açılmakta, kapının üzerinde dikdörtgen açıklıklı ve demir parmaklıklı bir tepe penceresi bulunmaktadır. Son cemaat yerinin üstü fevkani kadınlar mahfili olarak değerlendirilmiş, son cemaat yerinin doğu ucundaki merdivenden bu mahfile çı-

Kayalar Mescidi
Banıl Kutun/Obscura, 1994

kış sağlanmıştır. Son cemaat yerini harimden ayıran duvarın ekseninde bir kapı ile bunun yanlarında bker pencere, aynca harimin doğu ve güney duvarlarında dörder pencere yer alır. Güney duvarının ekseninde bulunan mihrap cephede yarım daire planlı bir çıkma yapar. Haninin kuzey duvarı boyunca, zemini bir seki ile yükseltilmiş ve ahşap korkuluklarla sınırlandırılmış müezzin mahfilleri uzamr. Minber ile vaaz kürsüsü ahşaptır.

Kiremit örtülü kırma çatı ile donatılmış olan yapının cephelerinde herhangi bir bezeme görülmemekte, köşeleri Dor başlıklı pilastrlarla belirlenen, ahşap kaplamalı cephelerde dikdörtgen açıklıklı ve demir parmaklıklı pencereler sıralanmaktadır. Mescidin batı cephesine bitişik olan minarenin kare planlı kaidesi ile pabuç kısmı kesme taşla, silindir biçimindeki gövdesi ile peteği ise tuğla ile örülmüştür. Şerefenin altı kavisli bir dolgu ile donatılmış, minare, kurşun kaplı ahşap bir külahla taçlandırılmıştır. Mescidin avlusunda, 935/1529da Atmeydaninda katledilen Bayramî-Melamî büyüklerinden "Oğlan Şeyh" lakaplı ismail Maşukî'ye(->) ait bir makam kabri bulunmaktadır.

Bibi. Ayvansarayî, ***Hadîka,*** II, 124-125; Osman Bey, ***Mecmua-i Cevâmi,*** II, 46-47, no. 198; Münih, ***Mecmua-i Tekâyâ,*** 5; Raif, ***Mir'at,*** 277, 280; Vassaf, ***Sefine,*** V, 272; Öz, ***İstanbul Camileri,*** II, 38.

N. ESRA DİŞOREN

KAYGILI, OSMAN CEMAL

(22 Eylül 1890, İstanbul - 9 Ocak 1945, İstanbul) istanbul'un kenar mahalle halkını, tulumbacı ve külhanbeyi çevrelerini, Çingelerini anlattığı hikâye ve romanlarıyla tanınan yazar.

1906'da Menşe-i Küttab-ı Askeriyeden mezun olduktan sonra çeşitli birliklerde kâtiplik yaptı. Mahmud Şevket Paşa'ya 11 Haziran 1913'te yapılan suikast dolayısıyla düzenlenen listeye dahil edildiği için Sinop'a sürüldü. Burada 2 yıldan fazla kaldı. I. Dünya Savaşı yıllarında yeniden askeri birliklerde çalışmaya başladı, 1918'de ise hastalanarak emekli oldu. Sur dışında bir mahalleye yerleşerek hayatı boyunca oradan ayrılmadı. Geçimini sağlamak için sütçülük, Haliç vapurlarında biletçilik, pazarlarda manifaturacılık, muhasebecilik, öğretmenlik gibi işlere girip çıktı.

ilk yazısı *Eşek* adlı mizah dergisinde yayımlandı (1910). Daha sonra *Karagöz ve Şebab* dergilerinde de mizah yazıları ve taşlamalarıyla göründü. Ancak onun gerçek anlamda yazarlık serüveni *Alay* dergisinde yayımlanan yazılan ve hikayeleriyle başladı. Mütareke yıllarının *Ayine, Ay dede, Güleryüz, Akbaba* gibi mizah dergilerinde; *Sabah, İkdam, Alemdar ve Payitaht gibi* günlük gazetelerinde mizahi şiirler, hikâye ve fıkralar, değişik konularda yazılar yayımladı. Cumhuriyet'le birlikte *Çuvalcı Şeyhinin Halefi* (1923), *Altın Babası* (1923), *Bir Kış Gecesi* (Anber takma adıyla, 1923), *Eşkiya Güzeli*(1925), *Gonca'nın İntiharı* (1925), *Mahkemede Gelin-Kaynana Kavgası* (1925), *Tekin Olmayan Kedi* (1925), *Çingene Kavgası* (Anber takma adıyla, 1925), *Perili Bostan* (1925) adlı kitapçıklarımla bir hikayeci olarak adım duyurdu. Osman Cemal Kaygılı'nm yazarlık özelliklerini yansıtan bu hikâyeleri, konu ve çevre bütünlüğü taşıması ve sonraki yıllarda yayımlayacağı romanlarında da bunu devam ettirmesi bakımından dikkat çekicidir. Osman Cemal Kaygılinm *Sandalım Geliyor Varda* (1938) adlı uzun hikâyesinin ardından aynı konuları *Çingeneler* (1939, 3- bas. 1972), *Aygır Fatma* (1944) ve *Bekri Mustafa* (1944) adlı romanlarında da devam ettirmesi, yazarlık çizgisinin sürekliliğini gösterir.

Çingeneler, Nazlı adında bir Çingene kadına âşık olarak bu topluluk içinde 2,5 yıl kadar yaşayan irfan adlı bir gencin hatıra defteri biçiminde kurgulanmıştır. Musiki meraklısı Irfan'm Topçular, Ayvansaray ve Sulukule Çingeneleri arasmda geçen acı dolu hayatı, hapse düşmesi, hapisten çıkınca da evsiz yurtsuz kaldığı için sefil olması Kaygılı'nm öteki hikâye ve romanlarında sıkça rastlanılan mutsuz kahramanlardan, başlarına olmadık dertler açılan kadın ve erkeklerden farklı bir özellik taşımaz. Romanı ilginç kılan, canlandırılan Çingene yaşayışının sunuluşundaki gerçekçiliktir.

Aygır Fatma, birbmerini çocukken sevmeye başlayan Hasan ile Mediha'nın mutsuzlukla sona eren aşklarını anlatır. Topçular semtinde oturan kahramanların Kâğıthane'ye çocuk götüren bir bayram arabasında başlayan arkadaşlıkları aşka dönüşür. Aygır Fatma adlı bir mahalle kadınının çöpçatanlığı ile nişanlanma hazırlığına başlayan gençleri Hasan'm bir kavga yüzünden hapse düşmesi ayırır. Mediha bir Kafkasyalıyla evlenirse de kocasınm yaptığı kötülüklere dayanamayarak kaçar ve uygunsuz bir hayat yaşamaya başlar. Hasanla yemden karşılaşsalar da evlenmeleri mümkün değildir. Kahramanlarına acı çektiren Kaygılı *Aygır Fatma'da* da bu yolu izler.

Bekri Mustafa, kitap bütünlüğü kazanmış son romanıdır, istanbul'un meyhane gediklileri arasında 17. yy'dan beri haklı bir şöhret sahibi olmuş, halk arasında yaygınlık kazanmış fıkraları ve kişiliği ile ayyaşların piri haline gelmiş olan Bekri Mustafa(-0 bu eserde bir roman kahramanı olarak okuyucu karşısına çıkar. Çevre doğal olarak İstanbul'dur, kişiler de İstanbul'un kenar mahalle meyhanelerinin müdavimi olan halktan kimseler arasından seçilmişlerdir.

Kaygılı ayrıca *Cumhuriyet, Vakit, Haber, Son Posta, Son Telgraf, Açıksöz* gibi gazetelere tefrika romanlar yazmış, buralarda bazı hikâye, makale ve fıkralar yayımlamıştır. Gazete tefrikalarından *Akşamcılar* adlı romanı *Açtkgöz'de, Kovuk Palas* adlı romam da *Son Telgraf'tu* kitap haline gelmeden kalmıştır.

Osman Cemal Kaygılı'nın yazarlığında ve hayatında tiyatronun ayrı bir yeri bulunmaktadır. *İstanbul* adlı revüsü Muhsin Ertuğrul tarafından Şehzadebaşı Ferah Tiyatrosu'nda (1925), *Bana Benziyor mu?adil* oyunu Raşit Rıza (Samako) tarafından Milli Sahne'de (1926) sahnelenmiştir. Aynca, sahnelenmiş *Mezarlık Kızı* adlı revüsü (1927) ile yayımlanmış *Üfürükçü* (1935) adlı bir oyunu daha vardır. O, bu eserlerin bazılarında rol alarak sahneye çıktığı gibi arkadaş çevresinde de iyi bir ortaoyuncusu olarak tanınmıştı.

Kaygılı'nm istanbul'la ilgili önemli bir çalışması da çok yakından tanıdığı bk dünyanın insanlarından derlediği 528 argo kelime ve deyimden oluşan *Argo Lügatidir.* Hikâye ve romanlarında da bol bol kullandığı bu dil hazinesi *Haber* gazetesinde tefrika edilmiştir (Ağustos 1932).

Kaygılı'nm İstanbul folkloru ve âşık edebiyatıyla ilgili küçük fakat değerli bk çalışması da semai kahveleri ve meydan şairleri ile ilgilidir. *İstanbul'da Semai Kahveleri ve Meydan Şairleri* (1937) adını taşıyan bu eser, birçok manici ve destan şairini tanıtır, bu ortamda oluşturulan edebiyat ve musikiyle ilgili değerli bilgiler yarımda kişilerin, yazar tarafından tanık olunmuş hüzünlü hikâyeleri de anlatılır.

Osman Cemal Kaygılı
Gözlem Yayıncılık Arşivi

Kaygılının doğup büyüdüğü İstanbul kenar mahallelerini ve buralarda yaşayan insanların hikâyelerini anlatmadaki içtenlik ve gerçekçiliği eserlerindeki sanat de- ie:.r_ ıknc: plana itmiş, yaşadığı dönemin tanınmış şair ve yazarlarının Batılı tarz ve tavırlarını bir yana bırakmasına, kendine özgü bir halk yazarlığını tercih etmesine sebep olmuştur. Hikâye ve romanlarında Atımed Midhat Efendi(->) ile Hüseyin Rahmi Gürpınar(->), gazete ve dergilerde yayımlanan diğer yazılarıyla da Ahmed Rasim'in(-+) yolundan gitmiştir.

Eserlerindeki çevre (Haliç, Kâğıthane. Topkapıve Edirnekapimn sur dipleri, Bayrampaşa, Topçular ve Lonca...) ve bu çevre insanlan (alt tabakadan insanlar; Yahudi, Rum, Ermeni azınlıklarımn yoksul kesimi, taşralı köy insanlan ve Çingeneler) kendi doğal ortamlarında canlandırılmıştır. Özellikle Topçular'ın harmancı Çingeneleriyle Sulukule ve Ayvansaray'ın çalgıcı, oyuncu, falcı Çingenelerini başarıyla canlandıran Kaygılı, bunların günlük hayatlarından çarpıcı örnekler sergilemiştir.

Bibi. (Bayrı), *İstanbul Argosu-,* R. F. Yüzüncü, *Osman Cemal Kaygılı,* İst., (1947); Y. Z. Ortaç, *Bizim Yokuş,* İst., 1966: Ö. F. Toprak, *Duman ve Alev,* İst., 1968; C. Kudret, *Türk Edebiyatında Hikâye ve Roman,* II, Ankara, 1970, s. 221-240; T. Alangu, *Cumburiyet'ten Sonra Hikâye ve Roman,* I, İst., 1959, s. 94-122: ay, *100 Ünlü Türk Eseri,* ist., 1974, s. 1212-1227; M. Kutlu, "Kaygılı. Osman Cemal", *TDEA,* V, 232-233; H. Dizdaroğlu, "Ölümünün 35. Yıldönümünde Osman Cemal Kaygılı", *Nesin Vakfı Yıllığı, 1981,* İst., 1982; "Osman Cemal Özel Bölümü", *Yazılı Günler,* S. 16 (Temmuz-Ağustos 1992), s. 13-36.

M. SABRİ KOZ

KAYGUSUZ TEKKESİ

Eminönü İlçesi'nde, Sultanahmet'te, Alemdar Mahallesi'nde, İncili Çavuş Sokağı ile aynı adı taşıyan çıkmazın kavşağmda yer almaktadır.

Kadiri tarikatına bağlı Bolulu Akkavukzade Kaygusuz İbrahim Baba (ö. 1873) tarafından 1280/1863-64'te kurulmuştur. İlk inşa edildiği şekliyle günümüze gelebilen bu yapı, tekkelerin kapatılmasından (1925) sonra bakımsızlıktan harap düşmüş, yakın bir tarihte tevhidhanenin çatısı ve duvarlarının büyük kısmı çökmüştür. Günümüzde zemin katı kısmen dükkân olarak kullanılmaktadır.

Tekke listelerinde "Kaygusuz Baba" ve "Şeyh Kaygusuz" adlan ile de anılan bu kuruluşta, Kaygusuz İbrahim Baba'nm vefatından sonra meşihat görevini sırayla halifeleri Fındıklı (Molla Çelebi) Camii imamı Süleyman Sabri Efendi (ö. 1880), Aksaray'da Oğlanlar Tekkesi(->) Şeyhi Şerif Ali Efendi'nin oğlu el-Hac Mehmed Sururî Baba (ö. 1885) ve el-Hac Mustafa Şevki Efendi üstlenmişlerdir. *Sefîne'de* son postnişinin Hacı Rızaeddin Efendi admda bir kimse olduğu belirtilir. Kaygusuz Tekkesi şeyMerinin, eski bk tarikat geleneği olarak cuma namazlarından sonra Sultan Ahmed Camii'nde Kadirîhane Tekkesi(->) postnişinine vekâleten Kadiri ayini icrası ile görevli oldukları bilinmektedir. Tekkenin ayin günü Bandırmalızade A. Münib Efendi'nin *Mecmua-i Tekâyâ'smda* pazar, *Sefîne'de* ise pazartesi olarak verilmektedir. Dahiliye Nezaretinin 1301/1885-86' da hazırlattığı istatistik cetvelinde Kaygusuz Tekkesinde 3 erkek ile 2 kadmm ikamet ettiği kayıtlıdır. Türbesi ya da hazkesi olmayan tekkenin banisi Kaygusuz İbrahim Baba, Karacaahmet Mezarlığı'nda gömülüdür.

Kaygusuz Tekkesi kısmen iki, kısmen üç katlı, "T" biçiminde ahşap bk binadır. "T" nin bacağını selamlık, batı kanadını harem, doğu kanadım ise zemin katta selamlık, üst katta tevhidhane işgal eder. Yapıya İncili Çavuş Sokağı üzerindeki batı cephesinde yer alan iki kapıdan girilmekte, kuzeydeki kapı selamlık ile tevhidhaneye, güneydeki ise doğrudan hareme geçit vermektedk. Cümle kapısı niteliğindeki kuzey girişini ince uzun bir taşlık izlemekte, bu taşlığın güney duvarındaki kapıdan hareme geçilebilmektedk. Taşlığın sonundaki yamuk planlı sofadan üç kollu bir merdivenle birinci kata çıkılmakta, söz konusu sofanm güney yönünde, yan yana meydan odası ile kahve ocağı yer almaktadır. Bu iki mekâm ayıran duvara pencereler açılmış, aynca kahve ocağı meydan odasma ve sofaya açılan bker servis penceresi ile donatılmıştır. Birinci katın sofasından tevhidhane ile şeyh odasma geçilir. İncili Çavuş Çıkmazina açılan pencerelerin aydınlattığı şevh odasında bir vüklük bulunmaktadır.

Kuzeybatı köşesi pahlanmış olan tevhidhane düzgün olmayan kare bir alana (7x7 m) sahiptk. Tevhidhanenin girişi pahlı köşede yer almakta, geleneksel Türk ev mimarisine bağlanan bu durum, son dönemde ahşap tekke binalarında sivil mimari geleneMerinin ne derecede etkin olduğunu göstermektedk. Güney duvarının eksenine, yıkılmış olan ancak yarım daire planlı olduğu tahmin edilebilen mihrap, mihrabm sağma iki, soluna bk pencere yerleştirilmiş, diğer duvarlar sağır bırakılmıştır. Tevhidhanede ne erkekler, ne de kadınlar için mahfil bulunmakta, oldukça alçak tutulan tavanın ortasında, çatı altında gizlenen 3 m çapmda bağdadî bir kubbe görülmektedir.

Selamlığın ikinci katı ile harem bölümünde, sofalara açılan yüklüktü odalar ve helalar yer alır. Haremin zemin katındaki ufak taşlığın güneyinde halen dükkân olarak kullanılan ve özgün biçimini kaybetmiş bulunan mekânın, baca kalıntılarından zamanında mutfak olarak kullanıldığı anlaşılır.

Kaygusuz Tekkesi, geç döneme ait ahşap İstanbul tekkelerinin hemen hepsi gibi, dış görünümü itibariyle çevresindeki meskenlerden ayırt edilmemektedir.

Bibi. Münib, *Mecmua-i Tekâyâ,* 8; *Ihsaiyat II,* 19; Vassaf, *Sefine,* V, 272; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ,* 38; Behçetî I. Hakkı el-Üsküdarî, *Merâkid-iMu'tebere-i Üsküdar,* İst., 1976, s. 47.

M. BAHA TANMAN

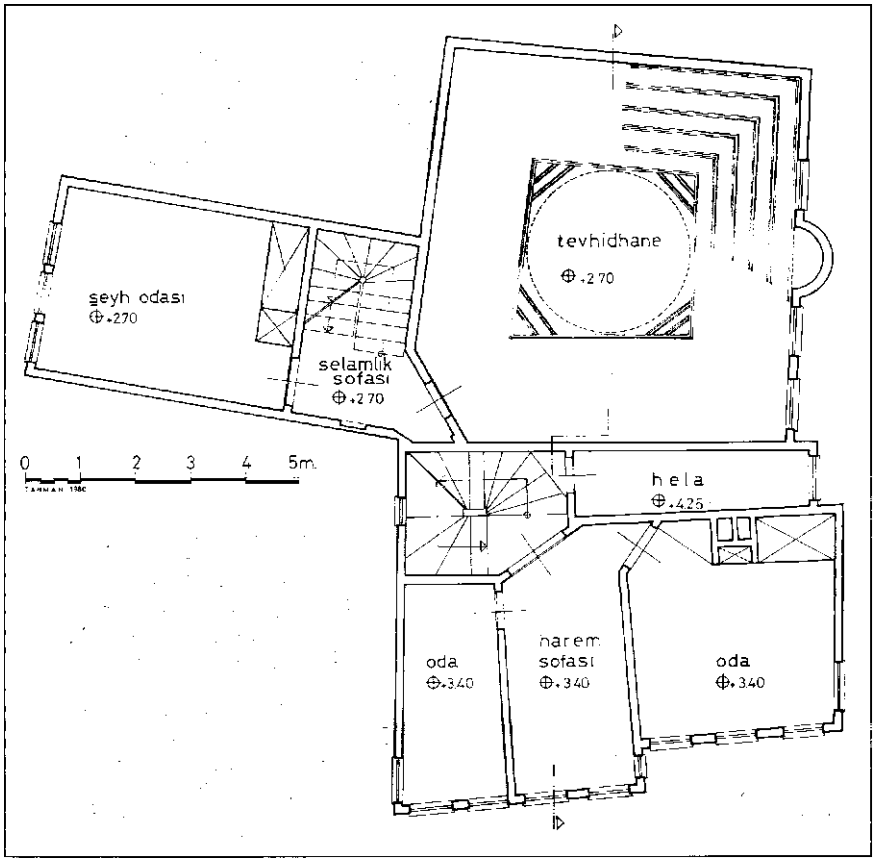

Kaygusuz Tekkesi'nin birinci kat planı.
M. Baha Tanman. 1980

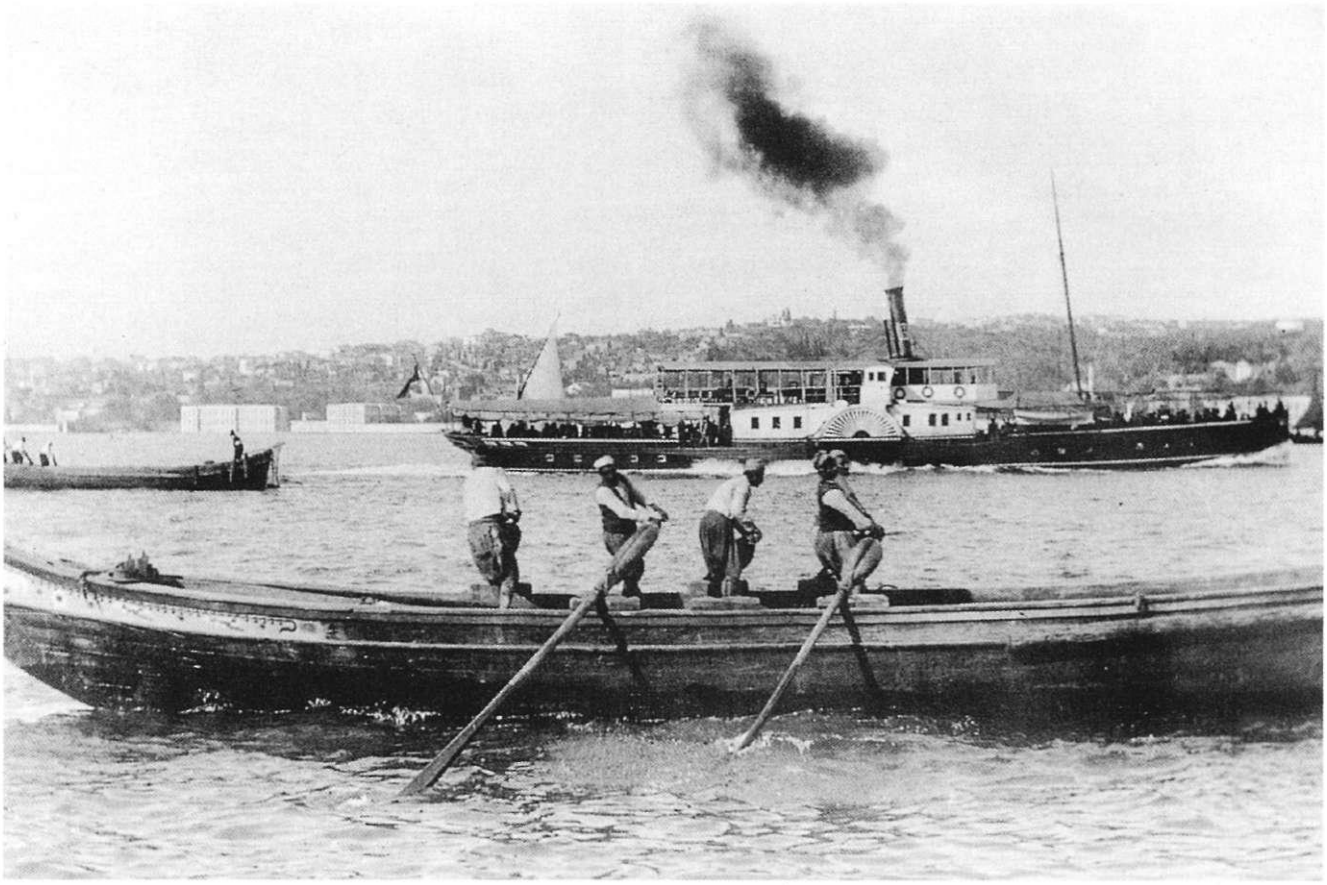

19- yy'ın sonlarında Boğaziçi'nde bir pazar kayığı ve hamlacılar.
Tuğrul Acar arşivi

KAYIKÇILIK

Marmara Denizi, Haliç ve Boğaziçi sahilleriyle Kadıköy ve Üsküdar sahillerine yayılmış olan İstanbul'da kayıkçılık büyük önem kazanmıştı.

İstanbul'da kayıkçılık belirli nizamlara, usullere bağlanmış bir meslek dalıydı. Şehk içindeki en büyük hatlar Üsküdar, Galata, Haliç ve Boğaziçi'ydi. Ayrıca Mudanya'ya da yolcu ve yük taşıması yapılırdı.

Her kayık, bk iskeleye bağlı olmak mecburiye tindeydi. Bağlı olmadığı iskeleden yolcu ve yük alan kayıkçı, o iskelenin gelirini düşüreceğinden, bu iş takip altında tutulmuş ve İstanbul kadılarına iskele denetimi zorunluluğu getirilmiştir. Kayıkçılık yapacak kimselerin işlerinin ehli olması ve başka bir kayıkçıdan kefili olması gerekliydi.

Her iskelenin kayıklarının şekline dikkat eden, kayıkçılarının düzgün çalışmasını temin ve kontrol eden, kefilsiz çalışanları önlemekle görevli bir "iskele kethüdası" olması zorunluydu. İskele kethüdası, aynı zamanda kendisine bağlı kayıkçılara da toptan kefil olmakla yükümlüydü. Günlük işlere bakan iskele kethüdalarının dışında mesleğin bütün sorunlarıyla ilgilenen, başkan sayılabilecek bir genel kethüda olur, buna da "peremeciler kethüdası" denirdi. Üsküdar gibi büyük bir iskelenin kethüdası kayıkçıların asker kökenli olmasından dolayı yeniçerilerden seçilirdi.

İskeleler genel olarak devlet tarafından yaptırılır fakat semtin zengin kişileri de hayır olarak iskele yaptırabilirdi.

Kayıkların ücreti kürek sayısına göre tespit edilmekteydi. 1587'de İstanbul kadısına gönderilen hükümde İstanbul'un değişik iskelelerine gidiş ve dönüşlerde alınacak ücretler belirtilmiştir. 19. yy'ın ortalarında Eminönü'nden Üsküdar'a 3 kuruşa, Kâğıthane'ye 5 kuruşa gidildiği bilinmektedir.

İstanbul'da bulunan kayık ve kayıkçı sayısı kaynaklarda farklı olarak belirtilmiştk. 16. yy'ın sonlarında Haliç, Boğaziçi ve Üsküdar'da 21 iskele olduğu bilinmektedir. Evliya Çelebi, *Seyahatnamede* peremeci esnafının 8.000, kayıklarının sayısının ise 4.614 olduğunu bildirmektedir. 1680'de bu hususta bilgi veren bk kaynakta İstanbul'da 779 adet reayaya, 646 adet de askerlere ait pereme ve 1.142 peremeci olduğu kaydedilmiştir. 18. yy'da kayık ve kayıkçı sayısında büyük bir artış görülmektedir. Buna göre 3.996 adet kayık ve 6.572 kayıtlı kayıkçı tespit edilmiştir.

Kayıkçıların en önemli özelliklerinden bki de kıyafetleridir. Piyade hamlacılarının kıyafetleri, diğer kayıkçılarmkinden kalite itibariyle ayrılırdı. Hamlacılara biri çuha, diğeri kalikot patiskasından birer dizlik, çuhadan ipek fermene işlemeli yelek ve salta, bürümcük hilali gömlek, uzun konçlu sakız beyazı çorap, rugan gül fiyonklu yemeni ve fes verilirdi. Hamlacılar, küreğe geçip kayığı hareket ettirdikleri zaman uzaktan onlara bakan bir kimse tek küreğin hareket ettiğini zannederdi. Hanımlar, kayığa binerken veya çıkarken öndeki hamlacı, ayakta ellerini değil, destek olması için hafifçe omzunu uzatır, hanımlar elleriyle hamlacıların omzunu tutarak kuvvet almış olurlardı. Hamlacıların kibarlıkları ve üstün fiziki güçleri ise İstanbul deniz çocuklarının bir özelliğiydi.

Kayığın itibarının azaldığı dönem olan 19. yy'm sonlarına doğru II, Abdülhamid (hd 1876-1909), kayıkçı esnafına karşı daima tetik durmayı yeğlemişti. Çırağan Sarayı'na kapatılmış olan V. Murad'ın kayıkçılar tarafından kaçırılıp, tahta çıkarılabilme ihtimali karşısında sıkı önlemler almıştı. Kayıkçıların akşam saatinden sonra çalışmaması, kayıkların belkli bk yerde toplanması, kayıkçıların iskele yakınlarında gecelememeleri uygun görülmüştü.

II. Abdülhamid döneminin sonlarına doğru kayık, yerini sandala bırakmıştır. Vapurların işlemeye başlamasından sonra kayıklann yolcu taşıma işi büsbütün yok olmayıp çehre değiştirmiştir. Bazı vapurlar, iskeleye yanaşmayıp açıkta durduklarında yolcular karaya, buralarda bekleyen kayıklarla çıkardı.

Bibi. Evliya, *Seyahatname,* I; H. Cahit (Yalçın), "Kayıkçı", *Hayat-ı Hakikiye Sahneleri,*

Yüzyıl başında Galata Köprüsü ve kayıkçılar. *Nazım Timuroğlu*

1325; (Altınay), *Onaltıncı Asırda,* 75-76, 143; R. E. Ünaydrn, *Boğaziçi Yakından,* İst., 1938, s. 51-57; H. von Moltke, *Türkiye'deki Durum ve Olaylar Üzerine Mektuplar,* Ankara, i960, s. 73-75; C. Orhonlu, "Osmanlı Türkleri Devrinde istanbul'da Kayıkçılık ve Kayık İşletmeciliği", *TD,* s. **21** (1966), 109**-134;** Z. Erkins, "Yüzyetmişbeş Yıl Önce İstanbul'da Kayık ve Kayıkçılar", *Tarih Konuşuyor,* S. 29 (Haziran 1966), s. 2408; P. Lecomte, *Türkiye'de Sanatlar ve Zenaatlar,* İst., ty, s. 207-210; S. Ayverdi, *Boğaziçi'nde Tarih,* İst., 1976, s. 45-62; Vada, *Boğaziçi,* 49-58; S. Birsel, *Boğaziçi Şıngır Mıngır,* Ankara, 1981, s. 57-68; Ç. Gülersoy, *Kayıklar,* İst., 1983; C. E. İhtilalci, "Vapurlardan Önce Boğaziçi'ne Nasıl Gidilir. Dönülürdü?", *TTOK Belleteni,* S. 72/351 (Kış 1984-1985), 20-23; İ. Ortaylı "İstanbul'da Deniz Ulaşımı Nasıldı?", *İstanbul'dan Sayfalar,* İst., 1987, s. 155**-160;** R. Schiele-W. Müller-Wiener, *19- Yüzyılda İstanbul Hayatı,* İst., 1988, s. 70-77; Mantran, *İstanbul,* 95-96.

UĞUR GÖKTAŞ

KAYIKHANELER

Kayıkları çekmek, ayrıca yağmurdan ve güneşten korumak amacıyla tasarlanan mekânlar "kayıkhane" olarak adlandınlagelmiştk.

Tarih boyunca, özellikle de Osmanlı döneminde denizle iç içe yaşanan, deniz ulaşımmdan azami derecede yararlanılan İstanbul'da ve yakın çevresinde kayıkhaneler, sahilsaraylar ve yalılar başta olmak üzere, Haliç ve Boğaz kıyılarında yer alan hemen her türlü yapının vazgeçilmez bker parçası olmuştur. İçlerinden pek azının günümüze ulaşabildiği kayıkhaneler, çoğunlukla ait bulunduklan yapının zemin katında, denizle aym kotta yer almakta, bk kısmı da bu yapının bahçesinde bağımsız olarak tasarlanmaktaydı.

II. Mahmud dönemine (1808-1839) ait 1230/1814-15 tarihli *Bostancıbaşı Defte*r'nde, İstanbul kıyılarında yer alan diğer yapılarla birlikte, kayıkhanelerin de dökümü bulunmaktadır. Ancak bu kaynakta zikredilen kayıkhanelerin İstanbul'dakilerin tamamım teşkil etmediği, bkkaç istisna dışında, ancak bağımsız yapı karakterinde olan kayıkhanelerin kaydedildiği dikkati çekmektedir. Bu vesileyle 19- yy'm başlarında Haliç ve Boğaz kıyılarında bu bağımsız kayıkhanelerin dağılımı, hangi kesimlerde yoğunluk gösterdikleri ve mülkiyet durumları tespit edilmekte, ayrıca bk kısmının herhangi bir yapıya ait olmaksızın, şahsi mülk ya da vakıf olarak, gelk sağlamak amacıyla tesis edildikleri anlaşılmaktadır.

Topkapı ve Dolmabahçe saraylarının müştemilatından olan saltanat kayıklarına mahsus kayıkhaneler, kendi türünün en büyük ve gösterişli örneğini teşkil etmekteydi. Bağımsız yapı niteliğindeki bu kayıkhanelerden Topkapı Sarayina ait olanı, Sepetçiler Kasn'nm(->) hemen yanında, Sarayburnu yönünde yer almaktaydı. 16. yy'm sonlarından 19. yy'm birinci çeyreğine kadar Sarayburnu'nun görüntüsünü tespit eden çeşitli gravür ve resimlerde (Scorella, **16.** yy'm sonlan; C. H. van Essen, 17. yy'm ikinci yarısı; Grelot, 1680 dolayları; Runciman Koleksiyonu'ndaki resim, 17. yy'm sonları; Loss, 1712 dolayı; J. B. Leprince, 18. yy'm sonlan; Barker, 1813; Lö-

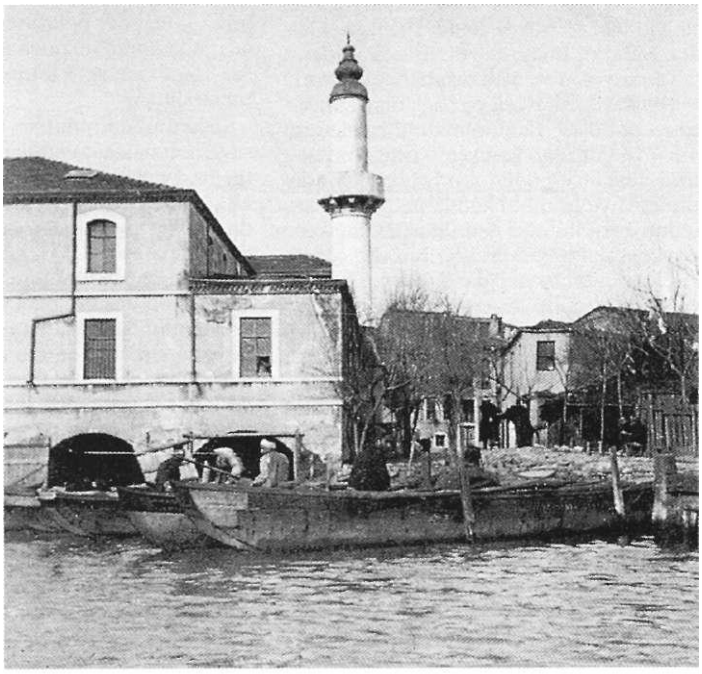

20. yy'ın başmda çekilmiş bir fotoğrafta Sarıyer'deki Ali Kethüda Camii nin bugün bulunmayan kayıkhanesi. *İstanbul/ Le Regard de PierreLoti, 1992*

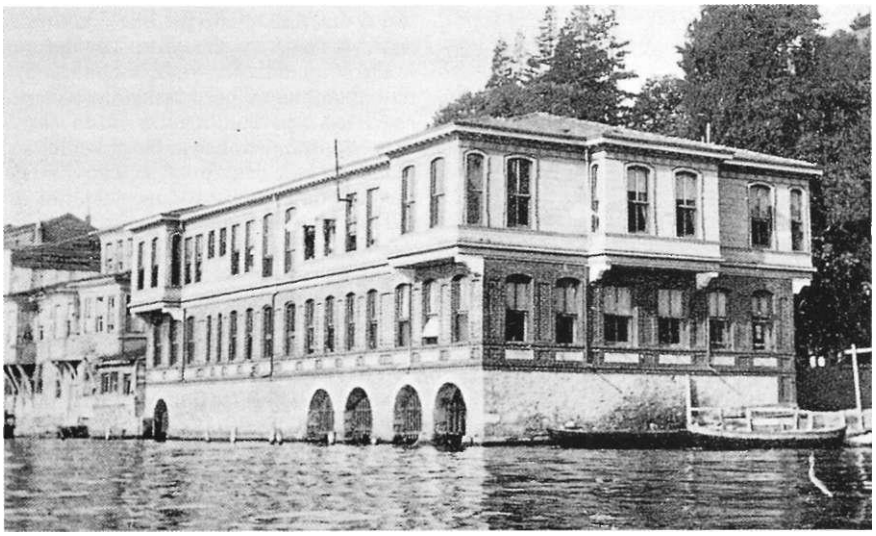

Boğaziçi'nde bir yalı ve kayıkhanesi.
İstanbul/Le Regard de Pierre Loti, 1992

wenhielm, 1825-1827) kırma çatı örtülü beş ya da altı birimden oluşan bu kayıkhane görülebilmekte, Grelot'nun gravüründe bu yapının önünde "Caickana ou Remises des Barques du G. S. (Grand Seigneur)" yazısı teşhis edilmektedir.

Dolmabahçe Sarayimn kayıkhanesi ise aym adı taşıyan caminin yanında, Kabataş yönünde bulunmaktaydı. Bu çevrenin eski durumunu belgeleyen fotoğraflarda kayıkhanenin iki katlı, büyük boyutlu, kagir bir yapı olduğu görülür. Zemin katın kayıkhanelere, üst katın ise saray hamlacılarının koğuşlarına tahsis edildiği bilinmektedir. Bugünkü Dolmabahçe Sarayimn yerinde bulunan eski Beşiktaş Sarayina ait iki kayıkhane de 1230/1814-15 tarifüi *Bostancıbaşı Defteri'nde* "Sandal-ı Hümayun Kayıkhanesi" ve "Piyadeler Kayıkhanesi" olarak zikredilmiştir.

Yalıların altmda yer alan kayıkhaneler ise üstleri beşik tonozla veya ahşap döşeme ile örtülü, dikdörtgen planlı mekânlardır. Denizle bağlantıyı sağlayan açıklıklar hemen daima ahşap kepenklerle donatılmakta, bu kayıkhaneler bazı örneklerde yalının zemin kat taşlığı ile bütünleşmekteydi. Diğer taraftan yalı konumundaki bazı cami, mescit ve tekkelerin bünyelerinde de kayıkhanelere rastlanabilmektedir. Sarıyer'deki Ali Kethüda Camii(->) ile Eyüp'teki Bahariye MevlevîhanesiO) bunlara örnek olarak verilebilir.

Bibi. "Bostancıbaşı Defterleri", *İSTA,* VI, 2979-2995; Eldem, *İstanbul Anıları,* 8-34; Eldem, *Boğaziçi Anıları,* 18-20; Eldem, *Boğaziçi Yalıları-Rumeli Yakası,* 1st., 1993, s. **226**-227.

M. BAHA TANMAN

KAYIKLAR

19. yy'ın ortalarında vapurların işlemeye başlamasına kadar geçen zamanda, şehrin en yaygm taşıma aracı kayıktı. Roma ve Bizans'tan hiç değilse forumlarda ve onları birbirine bağlayan caddelerde geometrik bir yerleşim düzeni devralan Osmanlı payitahtı, kısa sürede bu planı, kendi sosyal yapısı ve toplum alışkanlıklarına göre değiştirerek, meydanları ve yolları ahşap evler ve bahçelerle doldurmuş, kendisinden önceki başkentin Roma örneklerine uygun hızlı arabalarına, geçecek cadde bırakmamıştı. Kara yerleşimindeki bu dokuya karşılık, ulaşım için kullanılan en geniş imkânı, deniz oluşturmuş, Halic'in ve Boğaziçi'nin suları, yapımı ve bakımı para istemeyen geniş bulvarlar olarak, en yaygın şekilde yararlanmaya açılmıştı. Bunun için, Osmanlı payitahtı genel bir adlandırma ile kayığı kullanmış ve bulup geliştkdiği çeşitli tiplerini, toplumun her tabakasına sunmuştu.

Kara ulaşımında at ve araba ancak belirli sosyal basamaklarda bulunanlara mahsus araçlar iken ve halk çoğunluğuna ancak yaya gitmek seçeneği bırakılmışken, denizde kayık, biraz da fiziksel bir zorunluluk olarak, herkesin binebildiği taşıt olmuştur. Ancak toplumun katmanlarına göre, kayığın da birkaç türü üretilmiştir.

En başta, hükümdarın kendisi ve hanedan üyeleri için yapılan en süslü ve gösterişli kayık türleri gelir. Bunların hepsini birleştiren ortak özellik, öbür kayık türlerine göre uzunlukları (30-32 m), genişlikleri (2,5 m) dikkati çeken yükseklikleri (2,5 m), kürek sayısının çokluğu (herhalde **10**'dan yukarı ve genellikle **16** çifte) ve bordalarının altın yaldız ve kabartma işlemeler başta olmak üzere, çok süslenmiş bir görünüşe sahip olmalarıdır. Hünkârın bindiği en uzun ve en büyük teknenin, aynca baş tarafına oturtulmuş yarı kapalı bk köşkü mutlaka bulunurdu. Barok ve rokoko etkilerinin girdiği 18. yy'ın sonlarına kadar bu köşklerin sümnları gümüşle kaplanmış ve kasnakları Osmanlı'nın geleneksel süsleme malzemesi olan sedef, bağa, fildişi ve abanozdan yapılıp firuze taşları ile işlenmiştir. Avrupa modalarının başladığı son dönemde ise, bu "odaların" dört yana bakan cephelerine açıklık ve ferahlık getirilirken, ahşap kısımlarının altın varakla kaplanması ve içlerine, rengi çoğu kez kırmızı olan atlas perdeler ve kanepeler konulması tercih edilmiştir. Bu modayı başlatan II. Mahmud'un (hd 1808-1839) ve oğlu Abdülmecid'in (hd 1839-1861) saltanat kayıklarında, oturdukları bu odanın tepesini yine altın bir güneş amblemi ve kayığın burun kısmını som gümüşten bir kuş figürü süslerdi.

Saltanat kayıklanmn saraydan ayrılışları her seferinde top atılarak duyurulduğu ve Kız Kulesi gibi yol üstü yerlerden yine topla karşılandığı gibi, kortejin kaç kayıktan oluşacağı, onların kürekçi sayısı, binecek kimselerin yeri ve rütbesi ve gidiş düzeni, sıkı kurallarla belli edilmişti.

Köşklü saltanat kayığına en son, birkaç kez Abdülaziz (hd 1861-1876) binmiş, tekniğe ve donanmaya meraklı olan bu hünkâr, daha çok yeni vapurları tercih etmiş, yeğeni II. Abdülhamid (hd 1876-1909) ünlü evhamı ile Yıldız Sarayina kapanıp denizden genellikle uzak durmuş, V. Mehmed (Reşad) (hd 1909-1918) ve son halife Abdülmecid ise, devrin değişen ekonomik ve sosyal atmosferi içinde ve devletin iflasa varan zayıflığı karşısmda, ancak köksüz saray kayıklarım ara sıra kullanmışlardır. Saray kayıkları, son devirde, Dolmabahçe Sarayimn Kabataş yönünde yer alan büyük kayıkhanesinde ve Topkapı Sarayimn bir kıyı köşkü olan Sepetçiler Kasrimn altında muhafaza edilirlerdi. Kullanımdan kalktıkları 1880'ler sonrasında, hepsi durduğu yerde çürüyerek yok olmuşlardır. Elde kalabilen birkaç örnek, Deniz Müzesinde^-*) sergilenmektedir.

Saray dışındaki varlıklı kesimin kullandığı kayık türüne, "piyade" adı verilmiştir. Hünkârın katılmadığı bir kısım saray gezileri de piyadeler ile yapıldığı gibi, yabancı elçilerin deniz taşıtları da kendi ülkelerinin bayrağını taşımakla beraber, tip olarak yine birer piyade idiler. Bu kayığın belirgin özelliği, bordasında fazla süslemeler taşımadan, çok hafif malzemeden tutulmuş ince ve uzun bir yapıya ve şaşırtıcı bk hıza sahip olmalarıydı. Farklılıkları, sahiplerinin mali ve sosyal durumuna göre, kürek sayılarındaydı. Yalıların genellikle kendi kayıkhanelerinde bir veya bkkaç piyadesi durduğu gibi, iskelelerde kiralık piyadeler de beklerdi. Bu kayık tipini, günümüzün özel ya da taksi otomobillerine benzetebiliriz.

Piyadeye sahip olacak ya da onu kiralayacak imkânı olamayan halkın toplu taşıma aracı "pazar kayığı" idi. Bunların farkı, gövdelerinin ağır ve geniş olması ve arkada güçlü dümenlerinin bulunmasıdır. Bu yapıları ile işlevleri, çağımızın otobüslerine ve tek metro vagonuna eş tutulabilir. Boğaz halkı, vapurlar devreye girinceye kadar, bu araçlarla şehre inmiş ve akşam onlarla dönmüşler, hattâ ilk vapurlar pahalı olduğu için, daha bir süre yine bu teknelerle gidip gelmişlerdir. 19. yy'ın ikinci yarısında gelen yabancıların yaptıkları resimler, pazar kayıklarında yolcularla beraber eşyalarının, denklerinin ve semt manavlarının sebze meyvelerinin de topluca ve tam bir samimiyet içinde taşındığını gösteriyor.

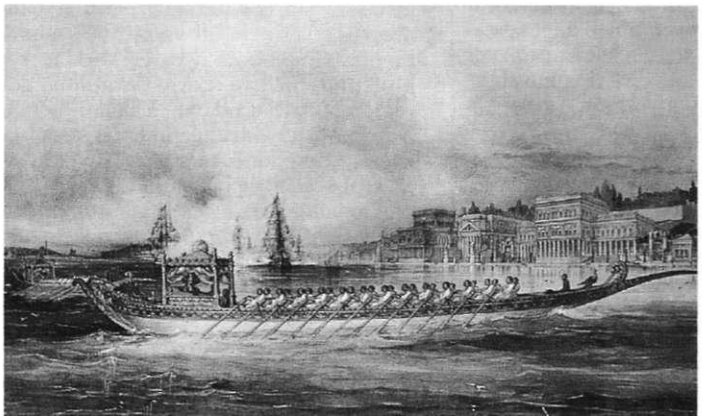

Brindesi'nin betimlemesiyle 19. yy'da piyade kayığı (en üstte) ve bugünkü şehir hattı vapurlarının işlevini gören pazar kayıklarından biri (ortada) ve Preziosi'nin bir tablosunda saltanat kayığı, 1851, İstanbul Deniz Müzesi. *Cengiz Kabraman arşivi*

Dalgalara karşı burnu ve arkası yüksek tutulmuş, yelken de açabilen peremeler pazar kayığından küçük, fakat zarif, piyadeden de daha kuvvetli yapısı ile, daha çok eşya taşımaya mahsus bir deniz aracı idi. Günümüzün kamyonederine benzetilebilir.

Denizin nimetlerinden bütünüyle yararlanan eski İstanbul'un son bk kayık tipi, özellikle Marmara'nın ve Karadeniz'in açıklarına uzanmak için üretilmiş, çok sağlam ve geniş gövdeli, burnu da dalgalara karşı yüksek kesilen, içlerine ağlar yüklenen balıkçı kayıklanydı. Bunların, bordasına altın bordürler değil ama boyalarla süslemeler yapılmış özenli tipleri de vardı. Yalan zamana, yani 1960'lara kadar, Boğaziçi'nin Karadeniz'e yakın köylerinde son örneklerini görmek mümkündü.

Kayıkçı esnafı, yüzyıllar boyu genel lonca disiplini içinde bir iskele kethüdasının yönetimine verilmiş, bostancıbaşmın kontrolünden başka, yerel kadının onayına bağlanmış ve her kayıkçının birbirlerine karşı kefil tutulduğu bir düzen içerisine yerleştkilmişti. Böyle bir güvenlik sisteminin içinde çalışan kayıkçılar, yüzyıllar boyu çok zorlu şartlarda mesleklerini genel bk dürüstlük içinde yapmakla ün kazanmışlardır. En çok çalıştıkları bahar ve yaz mevsiminde tertemiz ve ketenden bembeyaz giysileri, renkli kuşakları ve fesleri ile, yabancı gezginlerin en çok ilgisini çeken esnaf tipi de onlar olmuştur.

Kayık, genel ulaşımda 1840'lı yıllardan itibaren yavaş yavaş yerini vapurlara bırakmak zorunda kaldı. Özel kullanımlarda onun yerini, hem daha kısa, hem daha ağır ve genişçe bir tekne olan sandal aldı.

Günümüzde, gondollarını hem günlük hayatta tutan, hem de yıllık festivallerde değerlendiren Venedik'e karşılık, tarihteki tipleri ile İstanbul kayıklarından tek örnek, kullanımda kalmamış durumdadır.

ÇELİK GÜLERSOY

KAYIŞ DAĞI

İstanbul'un Anadolu yakasmdaki Kocaeli penepleni üzerinde, Bostancı'mn kuzeydoğusundaki Kayış Dağı, 438 m yüksekliği ile, Beşpınar (Yalova'da) (926 m), Alemdağı (442 m) ve Aydos Tepesinden (537 m) soma İstanbul'un dördüncü yüksek tepesidk. Marmara ve Karadeniz'in derin çukurlarım ayıran platonun doğu yakasmda yükselen Kayış Dağı'mn büyük bölümü silüryen dönemde (yaklaşık 430-395 milyon yıl önce) oluşmuştur. Genç deformasyonlann, kısmen de kayaç yapısmdan kaynaklanan litolojik farkların ürünü olup dirençli kuvarsitlerin yükselmesinden oluşmuş ve aşınmaya uğramamıştır. Batı kesimlerinde kuvarslı konglomeralara rastlanır.

Kayış Dağı'mn bazı kesimleri kuraklığa dayanıklı meşe. defne, böğürtlen türü makilerle, batı yakası ise iri meşe toplulukları ile kaplıdır. Günümüzde asıl bitki örtüsü olan bu ormanlar tahrip edilerek yerini makilere terk etmektedir.

Tepenin eteklerinde kaynayan bazı pınarlar nedeniyle Kayış Pınarı diye adlandırılan Kayış Dağı, İbrahim Paşa suyollarının önemli bk parçasıydı. Zeynel Dağı, Ayazma, Hacı Ömer, Fundalık, Meşelik, Kestanelik, Kandilli Dere ve Çoban Çeşmesi katmalarıyla beslenen Kayış Dağı, güzel suları ve suyun çıktığı yerdeki ağaçlık set dolayısıyla Osmanlı döneminden önce de ünlü bk mesire yeriydi. Osmanlı Padişahı Orhan Gazi, 1347'de ordularıyla Üsküdar önlerine geldiğinde, Kayış Dağı eteklerinde konaklamıştı. Orhan Gazi'nin, kayınpederi olan Bizans İmparatoru VI. İoannes Kantakuzenos'la(->) (hd 1347-1354) bu civarda avlandığı rivayet edilir.

Osmanlılar döneminde suyun çıktığı setin etrafına, çeşmeler, kasırlar ve av köşkleri yapılmıştı. Kayış Pınarı Suyu'nun III. Ahmed'in(->) (hd 1703-1730) sadrazamı Nevşehirli Damat İbrahim Paşa tarafından

Kadıköy'e, Üsküdar'a nakledildiği, ayrıca suyun padişahın Kavak ve Şerefâbâd kasırlarına bağlandığı kaydedilir.

Üsküdar yakası suyolları arasında en büyüğü olan Kayış Dağı İsalesi'nin (suyolu) adı İbrahim Paşa Suyollan arasında geçer. Türk ve İslam Eserleri Müzesi'nde **3336** numara ile kayıtlı bulunan ve Damat İbrahim Paşa'nın yaptırdığı suyollarının 1753' teki durumunu gösteren bk haritadan anlaşıldığına göre söz konusu suyolları 1718/ 1719'da yapılmış, 1728'de Doğancılar makseminin (taksim) inşası ile şehkdeki 33 çeşmeye su verilmiş, 1753'te İbrahim Paşa' nın oğlu Genç Mehmed Paşa (ö. **1768)** tarafından yapılan katmalar ve ilavelerle genişletilmişti. İbrahim Paşa isale hattından yöredeki birçok köşk, kasır, çeşme ve 40 kadar cami su alırdı. Haritada, isale hattı üzerindeki iki maslak arasının 440 arşın **(343** m) olduğu ve **1.100** adet künk bulunduğu kaydedilir. İsale hattının başlangıcı, Kayış Dağı'nın 7,5 km kadar kuzeybatısındaki Apustol Çiftliği denen yerde olup, üç galeriden toplanan su Yalmz Selvi denen yerdeki kubbeye gelirdi. İbrahim Paşa'nın haritasında isale hattının başı olarak Alemdağı zikredildikten sonra sırasıyla Erenköy, Sultan Çiftliği, Kayış Dağı, Beylik Mandıra, Keçi (Kiçi) Pınarı adlan sıralanır ve bütün ızgaralar, maslaklar, lağımlar, kemerler, teraziler, kasırlar, taksimler ve çeşmeler ayrıntılı olarak sayılır.

Günümüzde Kayış Dağı suları, 27 membadan çıkan 9 maslakta toplanmıştır. İstanbul'un Sahrayıcedit, Göztepe ve Kuyubaşı gibi semtlerine su veren Kayış Dağı İsalesi membalarla maslaklar arası 2.**600** m, Çobançeşme-Başmaslak arası 900 m, Başmaslak-Çatalbaşı arası **2.675** m, Çatalbaşı-Böceklik arası 3.858 m olmak üzere toplam 15.910 m'dir. Şebeke hattı çeşitli çapta font borularla birlikte 18.500 m'ye ulaşır. Kayış Dağı İsalesi'nin depolan ise Çatalbaşı **(1x60** m^3), Böceklik **(2x60** m^3) ve İkbaliye (1x60 m^3) mevkilerinde olmak üzere üç tanedk. İsale hattından **16** çeşmeye, şebekeden ise 5 çeşmeye ve bazı resmi dakelere su verilmektedir.

Dağın eteklerinden kuzeybatıya doğru yayılan Kayışdağı Mahallesi **1971**'den itibaren çoğunluğu Sivas, Çankırı ve Kars'tan gelenlerce oluşturuldu. Yaklaşık **20**.000 **(1994)** nüfuslu mahallede **1** ilkokul ve 1 ortaokul bulunmaktadır. Mahallede düşkünler yurdu binasının yapımı sürmektedk.

AYŞE HÜR

KAYIŞDAĞI CADDESİ

Kadıköy İlçesi'nde, aynı adı taşıyan ve ana arterlerden birini oluşturan cadde ve yollar. Halk arasında "minibüs yolu" olarak bilink.

Yerleşmenin iç kısımlarında yer alan ve Kadıköy-Bostancı arasında uzanan ana ulaşım aksının Hasanpaşa ile Sahrayıcedit Mahallesi kavşakları arasmda kalan yaklaşık 3,6 km'lik kısmı ile Kozyatağında II. Çevre Yolu-Ankara yolu kavşaklanndan itibaren Kayışdağı Mahallesi'ne kadar uzanan yaklaşık 4 km'lik güzergâh, Kayışdağı Caddesi adını taşır.

Genel olarak doğu-batı yönünde uzanan Kayışdağı Caddesi Hasanpaşa-Sahrayıcedit arasmda, I. Çevre Yolu'nu bir köprüyle aştıktan sonra sırasıyla Zühtüpaşa (Kızıltoprak)-Eğitim (Fikirtepe semtinin bk kısmı), Eğitim-Feneryolu ve Merdivenköy-Göztepe mahallelerinin arasında sınır oluşturarak doğuda Sahrayıcedit Kavşağı' na ulaşır. Bu güzergâh boyunca, Fahrettin Kerim Gökay Caddesi adını almıştır. Buradan itibaren yol başlıca iki güzergâha ayrılır. Yaklaşık dik bir açıyla güneydoğuya yönelen güzergâhtan, burada Şemsettin Günaltay Caddesi ayrılır. Doğu istikametinde ilerleyen yol Atatürk Caddesi (Yelkenli Değirmen Sokağı) ve güneyde ona paralel İnönü Caddesi (Üsküdar-İçerenköy yolu) ile Sahrayıcedit Mahallesini kat ederek II. Çevre Yolu'na ve Kozyatağı Kavşağına ulaşır.

Atatürk Caddesi, II. Çevre Yolu Kozyatağı Köprülü Kavşağından itibaren Ankara yolu kuzeyinde, tekrar Kayışdağı Caddesi adım alır. Buradan itibaren önce İçerenköy-Küçükbakkalköy arasında sınır oluşturarak doğu yönünde oldukça düz bk hat izler ve yaklaşık 2,7-2,8 km kadar sonra yine ikiye ayrılarak kuzeye doğru bu kez Küçükbakkalköy-Kayışdağı mahalleleri sınırını oluşturur ve burada önce Kayışdağı-Dudullu, daha sonra Dudullu Caddesi adım alarak devam eder. Aynşma noktasından doğuya Kayışdağı Caddesi olarak Kayışdağı Mahallesi'nin güneyinde sona erer. Kayışdağı Caddesi adım taşıyan bu güzergâhın uzunluğu Kayışdağı-Dudullu Caddesi'nden ayrıldığı dörtyol ağzından itibaren yaklaşık 2 km'dk. Kayışdağı Caddesinin Küçükbakkalköy'de Kayışdağı ile Dudullu kavşaklan arasındaki 2.200 m'lik kısmı, 1985-1988 döneminde 30 m genişlikte çift gidiş geliş olarak düzenlenmiştir.

Kayışdağı Caddesi, bazı yerlerde de Kayışdağı Yolu adım taşıyan güzergâh zaman içinde oluştukları ve parça parça düzenlendikleri için değişken bk enkesite sahiptirler. Yollar bazı yerlerde, ortada gidiş ve geliş yönlerini ayıran geniş bir refüjün yer alabileceği şekilde genişlerken, bazı yerlerde ancak her iki yönde toplam dört şeridin yer alabileceği kadar darlaşmaktadır.

Bugün Kayışdağı Caddesi adım taşıyan güzergâhın İstanbul ve Anadolu yakasındaki en eski yollardan biri olduğu düşünülebilir. 1776 tarihli Kauffer Haritası ve daha soma bu harita esas alınarak üretilen benzerlerinde, Kadıköy merkezinden doğuya doğru Mandıra Yolu adında bk yol görülmektedk. Her ne kadar günümüzde hemen hemen aynı mevkide bu isimle ayrıca bk cadde bulunmaktaysa da bu yolun güzergâhının günümüz Kayışdağı Caddesi'ninkine oldukça yakın olduğu görülmektedk. 19. yy'ın basma ait bk başka haritada da yaklaşık bugünkü Bağdat Caddesi güzergâhıyla bklikte Kadıköy merkezinden, Mandıra (bugünkü Merdivenköy) ve İçerenköy'ü geçerek Kayışdağına ulaşan bir yol oldukça net bir şekilde okunabilmektedir. **19.** yy'ın ortalarından itibaren aşağı yukarı bugünkü güzergâhına oturan Kayışdağı Caddesi, Bağdat Caddesi ile bklikte günümüzde Kadıköy İlçesinin en önemli karayolu arterlerinden birisidir. Özellikle Kadıköy merkezi ile çevre yerleşmeler arasında bağlantıyı sağlayan pek çok toplutaşıma aracı ve hattının bu caddeyi kullanması önemini daha da artırmaktadır. Kadıköy'deki dolmuş minibüslerinin ağırlıklı olarak Kayışdağı Caddesi üzerinde hizmet vermelerinden ötürü halk arasında "minibüs yolu" veya "minibüs caddesi" olarak da tanınmaktadır.

Kadıköy'ün iç kısımlarında yer almasından dolayı Kayışdağı Caddesi çevresi oldukça geç ve yavaş bir yapılaşma süreci yaşamıştır. 1880'lere kadar bağ ve bahçelerin arasından geçen güzergâh çevresinde bu tarihlerden sonra geniş bahçeli köşkler belirmeye başlamıştır. Yaklaşık 1950' lere kadar varlığım sürdüren bu yerleşme deseninden günümüze cadde çevresinde çok az sayıda örnek ulaşabilmiştir. Göztepe'deki Fahrettin Kerim Gökay Köşkü ile kendi adıyla anılan mevkideki Ziver Bey Köşkü bu dönemden günümüze ulaşabilmiş nadir örneklerdendir. 1950lerden itibaren müstakil yapılar, yerlerini daha küçük parseller üzerinde 3-4 katlı apartman türü yapılara bırakmaya başlamışlardır. 1970' lerden itibaren Kızıltoprak-Bostancı arasında emsal esasına dayalı bir yapılaşma anlayışının uygulanması ve artan spekülatif baskılar sonucu eski müstakil evler ve az katlı yapılar süratle ortadan kalkmış, yerlerini yüksek apartmanlardan oluşan yoğun bir yapılaşma deseni almıştır. Bu süreç, günümüzde de devam etmektedir.

Kayışdağı Caddesi, Ziverbey-Sahrayıcedit arasmda çoğunlukla orta ve orta-üst gelk gruplarının ikamet ettiği yoğun konut alanları ve yüksek konut yapılarıyla çevrelenmiştir. Bu kesimde yükseklikleri 10 katı aşan yapıların sayısı hızla artmaktadır. Bununla birlikte, aynı kesim perakende ticaret faaliyetleri açısından da önemli bir yoğunluğa ulaşmış bulunmaktadır. Özellikle motorlu araçlar ve beyaz eşya gibi dayanıklı tüketim malı ticareti Ziverbey-Sahrayıcedit arasında kalan kesimin önemli karakteristiklerinden biri haline gelmiştir. Marmara Üniversitesi Kampusu ve SSK Göztepe Hastanesi, Kayışdağı Caddesinin Ziverbey-Sahrayıcedit kesimindeki en önemli kamu kullanımlarıdır.

M. RIFAT AKBULUT

KAYMAK MUSTAFA PAŞA CAMÜ

Üsküdar'da Ayazma civarındadır. Cami, batı tarafından Kaptan Paşa Sokağı, doğu tarafından ise Aziz Mahmud Hüdai Sokağı ile sınırlanan, meyilli bir arsa üzerindedir.

Cümle kapısı üzerinde yer alan Şair Refet tarafından hazırlanan dört satırlık talik kitabesine göre Kaptan Paşa Camii, Hamza Fakih (Hacı Hamza bin Kasım) isimli bk hayırsever tarafından yaptırılmıştır. Daha soma Kaymak Mustafa Paşa, camiyi yeniden yaptırmışsa da 1305/1887'de yanan cami, Şerife Nefise Hanım tarafmdan 1308/ 1890'da tamir ettkilmiştk. Yapı "Kasımoğlu Hacı Hamza" ve "Kaptan Paşa" adlarıyla da anılmaktadır.

Kaymak Mustafa Paşa Camii
Banu Kutun, 1994

Kesme taş ve tuğladan inşa ettirilen cami, kareye yakm dikdörtgen planlı ve tek kubbelidk. Kare mekâna geçiş yarım kubbelerle sağlanmıştır. Cami mekâm yanlarda ve mihrap cephesinde açılan pencerelerin yanısıra kubbe eteğinde de açılmış Cilan bk sıra yuvarlak kemerli pencere ile aydınlanmaktadır. Bu pencereler alt sırada dikdörtgen sövek, mihrap cephesinde sivri, yan cephelerde ise yuvarlak kemerlidir.

Caminin, giriş cephesi ve yan cephelerinin gkiş cephesine yakın olan bölümleri hariç, içi zemin kat pencere seviyesine kadar Tekfur Sarayı çinileriyle kaplıdır. Yangından harap olan bölümler ise çinilerin desenlerine göre boyanmıştır. Kalem işi süslemeler yapının tamamında görülmekteyse de bunlar yakın zamanda yapılmış çalışmalardır.

Minber mermerdendk. Korkuluklan dairelerin kesişmesinden oluşan geçme motifle ajur tekniğinde işlenmiştk. Yanda ise rumî motifleriyle bezeli bir madalyon yer alır. Köşk korkuluklarında da ajur tekniği ile işlenmiş yıldız motifleri mevcuttur. Minberin kapısında ise rumî ve palmet dizimi altında yer alan mukarnas sırası ve tek satırlık kitabe vardır.

Ahşap vaaz kürsüsü kündekâri tekniğinde yapılmıştır. İki sütunun taşıdığı kadınlar mahfilinde de planı dakevi olmayan üç adet kubbe bulunur. Asıl mahfil girişi minare girişi ile aym olmasına rağmen sonradan öne eklenen bölümden mahfile ayrı bir giriş açılmıştır.

Caminin Kaptan Paşa Sokağı tarafmda ve Aziz Mahmud Hüdai Sokağı tarafında bker avlu girişi mevcuttur. Kaptan Paşa Sokağı tarafındaki yay kemerli avlu kapısının hemen solunda, 4 adet sivri kemerli aynalığı, ikisi duvara bitişik olmak üzere **6** adet sütunun taşıdığı saçağı ile bk abdest bölümü ve tuvaletler bulunur. Aynı kapının sağ tarafında ise mermer gövdesi ile bugün artık kullanılmayan bir su teknesi vardır. Bu teknenin üzerinde sivri kemerler içine yerleştirilmiş rozet çiçekleri ile belirlenen musluk yerleri mevcuttur.

Caminin tam karşısında ahşap imam meşrutası bulunmaktadır, fakat bugün aynı amaçla caminin doğusundaki nazirenin yanında sonradan yaptırılmış betonarme bina kullanılmaktadır. Caminin Aziz Mahmud Hüdai Sokağı'na bakan kısmında hazire bulunur. Caımnin inşası ve onanrmna katkıda bulunanların mezarları da buradadır.

Düzgün kesme taş minare, son yıllarda büyük bk onarım görmüştür. Kaptan Paşa Camii'nin Aziz Mahmud Hüdai Sokağı'na açılan avlu girişinin sol tarafmda, deposuyla birlikte bk çeşme yer alır. Bugün bk bölümü yol seviyesi altında kalmış çeşmenin üzerinde altı beyittik bk kitabe yer alır. Sivri kemerli aynalığı olan çeşmenin kemer boşlukları rozet çiçekleri ile bezelidk.

Bibi. Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri,* **59;** Ayvansarayî, *Hadîka.* II. 227; Raif, *Mir at,* **61-63;** Konyalı. *Üsküdar Tarihi,* I, **45,** 177-178; Yüksel, *Bâyezid-Yavuz.* V, 271.

REZAN ÇELEBİ

KAYMAKÇI TEKKESİ

Üsküdar İlçesi'nde. Ahmediye-Ağahamamı arasmda. Hayrettin Çavuş Mahallesinde, Gündoğumu Caddesi (eski Menzilhane Yokuşu), Kabile Sokağı ve Pırnal Sokağının kuşattığı arsada yer almaktaydı.

"İskender Baba Tekkesi" ve "Kaymakçızade Tekkesi" olarak da anılan bu tesis I. Süleyman (Kanuni) döneminin (1520-**1566)** yeniçeri efendilerinden Mehmed Efendi (ö. 1548) tarafından mescit olarak inşa ettirilmiş, tekke ise Celvetî tarikatmdan Kaymakçızade Şeyh el-Hac Mehmed Efendi'nin (ö. 1769) bu mescide 18. yy'ın ortalarında meşihat koydurması suretiyle kurulmuştur. Tekkenin bünyesindeki türbede gömülü olan ve bu kuruluşa adını vermiş bulunan İskender Baba adındaki şeyhin ne zaman yaşadığı, hangi tarikata mensup olduğu tespit edilememekte, söz konusu mescit-tekke ile ilişkisi de bilinmemektedir.

Kaymakçı Tekkesi, âsitanesi (merkezi) Üsküdar'da bulunan ve faaliyetlerini daha ziyade şehrin bu kesiminde yoğunlaştıran Celvetîliğe bağlı olarak tesis edilmiş, tekkelerin kapatılmasına (1925) kadar bu tarikata hizmet etmiştk. Kaymakçızade Mehmed Efendiden sonra tekkenin postuna oğlu el-Hac Abdurrahman Efendi (ö. 1808) geçmiş, kendisinden sonra bu görevi oğlu Şeyh Ali Efendinin oğlu olan Şeyh Hafiz Mehmed Sadık Efendi (ö. 1846) devralmış, bu zatın vefatı üzerine, CelveüÜğin Haşimî kolunun âsitanesi olan Haşim Efendi Tekkesi(-») Postnişini Seyyid Mehmed Galib Efendimin (ö. 1831) halifelerinden Seyyid Mehmed Şakir Efendi (ö. 1862) Kaymakçı Tekkesine şeyh olmuş, böylece tekke Haşimî koluna bağlanmıştır. Bundan sonraki şeyhler M. Şakir Efendi'nin oğlu Mehmed Şerefeddin Efendi (ö. 1892), hacda vefat eden Ahmed Safî Efendi (ö. 1895) ve Haşim Efendi Tekkesi postnişinlerinden Küçük Mehmed Galib Efendidir (ö. 1911). Ayin günü çarşamba olan tekkede, Dahiliye Nezareti'nce 1301/1885-86'da düzenlenen istatistik cetvelinde üç erkek ile üç kadının ikamet ettiği kaydedilmekte, Maliye Nezareti'nin 1325/1910 tarihli *Taamiyeve Tahsisat Defteri'*nde yılda 1.200 kuruş tahsisatı olduğu belirtilmektedir.

Cumhuriyet döneminde kısa bk müddet mescit olarak kullanılan yapı daha sonra kaderine terk edilmiş, zamanla harap düşerek ortadan kalkmış, günümüze ancak kâgk türbe kısmı ile yanındaki küçük hazke intikal edebilmiştk. Encümen Arşivinde bulunan 1944 tarihli fotoğraflarda Kaymakçı Tekkesi'nin, malzemeleri ve yükseklikleri farklı olan üç kattan meydana geldiği gözlenmektedir. Güney yönünde, dikdörtgen planlı, moloz taş duvarlı ve beşik çatılı türbe, bunun doğusunda, biraz geriye çekilmiş olarak, ahşap iskeletli duvarları moloz taşla dolgulanmış, kare planlı, kırma çatılı mescit-tevhidhane yer almakta, dış görünümü itibariyle sıradan bk meskeni andıran iki katlı, ahşap selamlık-harem kanadı, türbe ile mescit-tevhidhaneyi kuzey yönünden kuşatmaktadır. 19. yy'ın ortalarında veya ikinci yarısında son şeklini aldığı anlaşılan tekkenin mescit-tevhidhanesi doğuya açılan üç pencere ile aydınlanmaktadır. Ahşap pervazlarla çerçevelenmiş ve demir parmaklıklarla donatılmış olan bu pencerelerden ortadaki sepet kulpu biçiminde bir kemerle taçlandırılmış, yandaküer dikdörtgen açıklıklı olarak bırakılmıştır. Türbenin de güney cephesinde üç adet basık kemerli pencere sıralanır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* II, 214; Kut, *Dergehname,* 233, no. 45; Çetin, *Tekkeler,* 588; Aynur, *Saliha Sultan,* 36, no. 96; *Âsitâne,* 14; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* II, 58-59, no. 91, 70-71, no. 125; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ,* 11; Raif, *Mir'at,* 89-90; *Ihsaiyat II,* 21; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ,* 25; Öz, *İstanbul Camileri,* II, 38; Konyalı, *Üsküdar Tarihi,* I, 187, 361; H. K. Yılmz, *Azîz Mahmud Hüdâyî ve Celvetiyye Tarikatı,* İst., 1982, s. 279.

M. BAHA TANMAN

Kaymakçı Tekkesi'nin doğu cephesinden bir görünüm. *İAM, Encümen Arşivi*

KAYNAK, SADEDDİN

(15 Nisan 1895, İstanbul - 3 Şubat 1961, İstanbul) Bestekâr.

Taşkasap'ta doğdu. Fatih Camii dersiamlarından ve Huzur-ı Hümayun hocası Ali Alâeddin Efendi'nin oğludur. Çocuk yaşta sesinin güzelliği ile dikkati çekti. Hafız Melek Efendiden ilahi meşk ederek musikiye başladı. Kasımpaşa Küçük Piyale Camii imamı Hafız Şeyh Cemal Efendi, muallim Kâzım Uz ve neyzen Emin Yazıcıdan dersler aldı. Notayı kendi kendine öğrendi. Genç yaşta hafiz olduktan soma Darülfünun İlahiyat Fakültesini bitkdi. Sultan Selim ve Sultan Alımed camilerinde başimamlık ve hatiplik görevlerinde bulundu. Bestekârlığa 1926da başladı. 35 yıllık bestekârlık hayatında 300'den fazla eser besteledi. Eserleri halk arasında en çok yaygınlaşan bestekârların başında geldi. Dini ve dindışı nitelikli eserler okuyarak doldurduğu plaklarla ülke çapında büyük bir şöhret kazandı. Mardin, Diyarbakır, Elazığ ve Harput'ta geçen askerlik günlerinde halk musikisini; plak doldurmak, konser vermek gibi vesilelerle çıktığı Milano, Paris, Viyana seyahatlerinde de Batı musikisini inceleme fırsatı buldu. Yaşadığı dönemde Türkiye'deki sinema dünyasmda geniş bir seykci kitlesi bulan Arap filmlerini müziklendirdi. Çoğunlukla Arap musikisine ait parçaların uyarlanmasına dayanan bu çalışmalar sonunda musiki sanatı açısından olumsuz bk çığır açıldı. Sadeddin Kaynak'm bu türdeki parçalarının kendisinden sonra gelen bkçok bestekârca taklit edilmesi de adına bugün "arabesk" denen türün ilk hareket noktalarından birini oluşturdu. Kaynak aslında Türk musikisinin kendine has özelliklerini üzerinde toplayan çok sayıda çizgiüstü eser bestelemiştir. Şedd-i araban şarkısı ("Gecemiz kapkara sakî sun elin nur olsun") gibi rahatlıkla bir başeser olarak değerlendirebilecek eserleri yerine, daha çok kazanç amacına yönelik eserlerinin taklit edilmesi, kendi döneminden somaki musiki dünyası için bk talihsizlik olarak nitelendirildi

Türkü tarzmı kullandığı eserlerinde de alışılmışın üzerinde bk basan çizgisi tutturmuştu. Eve "Ela gözlerini sevdiğim dilber", gülizar "Tutam yar elinden tutam", muhayyer "Ay doğdu batmadı mı", bayati"Gemim gidiyor baştan", hicaz "Ela gözlerine kurban olduğum", "Benim yarim gelişinden bellidir" ve "Bana yardan vazgeç derler", karcığar "Kara bulutları kaldır aradan", segah "İncecikten bir kar yağar", mahur "Ben güzele güzel demem", hüseyni "Haticem saçlarını dalga dalga taramış" gibi eserleri, türkü tarzını başarıyla yansıttığı parçalardır. Bu tarzı kullanırken özellikle Karacaoğlan, Âşık Ömer ve Emrah gibi Türk halk edebiyatının önde gelen şairlerinin eserlerini besteledi. Şarkılarının büyük bir çoğunluğunda ise İstanbul musikisine güfte şairi olarak çok sayıda eser vermiş olan Vecdi Bingöl'ün şiirleri üzerinde çalıştı. Bestekârlığınm ilgi çekici bk başka yönü revüler için de müzik yazmasıdır. Cemal Reşid Reyle birlikte *Alabanda* adlı oyunun şarkılarını bestelemiştir. Birçok eserinde de aile köklerinin bağlı olduğu Karadeniz ezgüerinin etkileri hissedilir.

Sadeddin Kaynak (oturan), Selahattin Pınar (sol) ve Yesari Âsim Arsoy ile birlikte. *Gözlem Yayıncılık Arşivi*

Sadeddin Kaynak'ın bestekârlık yılları, İstanbul musiki dünyasında büyük zevk değişikliklerinin meydana geldiği bir zamana rastladı. Gazinolarm odak noktasını oluşturduğu eğlence dünyasının belklediği musiki düzeyi, musikide başarının tek ölçüsü haline gelmişti. Kaynak bu ortamın nabzmı en iyi tutan musikicilerin başında gelen bkkaç kişiden biriydi. Bu şekilde hem musikiciler, hem de halk tarafından en fazla rağbet gören bestekâr oldu. O dönemin İstanbul'unda iz bırakmış çağdaşı bestekârlarca "lüks sınıf bestekâr" diye nitelendirildi. Ancak, sınırlı bir zaman diliminin geniş ufuklu olmayan bu yargısı Kaynak'm musikide gitgide yozlaşacak olan bir çığırın başlangıç noktalarından biri olduğu iddiasını haklı çıkarmadı.

Sadeddin Kaynak, eserleri plağa en çok okunan bestekârlardan biridir. Bayan İfakat, Hamiyet Yüceses, Bayan Küçük Nezihe, Müzeyyen Senar, Münir Nurettin Selçuk, Safiye Ayla, Şükran Özer, Bayan Neriman, Suzan Yakar, Bayan Mahmure, Radife Erten ve Muala Mukadder gibi Kaynak'la aynı dönemde yaşayan ünlü ses sanatkârları, bestekârları çok sayıda eserini Odeon, Columbia ve Sahibinin Sesi plaklarına okudular. Türk musikisinin en verimli bestekârlarından bki olmasına rağmen, eserlerinin tam listesi bugüne kadar belirlenememiştir. Eserlerinin en geniş koleksiyonu Alâaddin Yavaşçadadır.

Sadeddin Kaynak 1955'te bk beyin kanaması geçkerek ömrünün son 6 yılını sol tarafı felçli olarak Kadıköy Koşuyolu'ndaki evinde geçirdi. Haydarpaşa Numune Hastanesinde öldü. Merkezefendi Mezarlığı'na gömüldü.

Bibi. İnal, *Hoş Şada;* Ergun, *Antoloji,* II; Öztuna, *BTMA,* I; S. Işık, "Sadeddin Kaynakla Röportaj", *Resimli Radyo Dünyası,* S. 17 (12 Ekim 1950); R. Kalaycıoğlu, *Türk Bestekârları Küllliyatı,* İst., 1959; M. Rona, *50 Yıllık Türk Musikisi,* İst, i960; M. N. Özalp, *Türk Musikisi Tarihi,* II, Ankara, 1989.

MEHMET GÜNTEKİN

KAYNAK SULARI

İstanbul'un çevresinde çok sayıda kaliteli kaynak suyu çıkar. Bunların büyük bk bölümü maslaklarda toplanarak uzun isale haüan ile şehre getkilmiş, camilere, çeşmelere ve evlere dağıtılmıştır. Bunların en önemlileri, Halkalı sularma(->) aittir. Haliç'in kuzeyindeki bölgede de çok sayıda kaliteli kaynak suyu vardır. Bunlardan en önemlisi uzun bk isale hattı ile bölgenin içme suyu ihtiyacını karşılayan Hamidiye Suyudur (bak. Hamidiye Suyu tesisleri). Üsküdar'da ise Çamlıca eteklerindeki kaynakları toplayan 17'si büyük, 17'si küçük isale hattı vardır (bak. Üsküdar suları). Vakıf defterinde hiçbir isale hattına bağlı olmayan ve vakıf çeşmelere akan kaynakların sayısı 300'e yakındır. Sular Müdürü Nâzım Bey'in 1925'te yazdığı *İstanbul Vilayeti Şehremanetine Evkaftan Devrolan Sular adli* kitabında bu kaynaklar hakkında verilen bilgiler, şahısların tarlaları, çiftlikleri ile tarif edildiğinden, yerlerini belklemek bugün imkânsız hale gelmiştir. Kaynakları çeşmelere bağlayan suyolları bozulduğundan 300'e yakın çeşmeden bugün onda bkinin dahi suyu akmamaktadır. Burada içme suyu olarak en çok tamnmış olan kaynak suları hakkında açıklamalar yapılmış, diğerleri kısaca tanıtılmıştır. Suların sertlikleri ise Fransız sertliği olarak (0-7 çok yumuşak, 7-14 yumuşak, 14-22 orta yumuşak, 22-30 sertçe, 30-54 sert, 54 ve yukarısı çok sert) verilmiştir. Fransız sertlik derecesi 10 mg/lt $CaC0_3$ esasına göredir. Aşağıda verilen suların sertlik derecelerinden görüleceği gibi çoğunluğu çok yumuşak bölgededk.

Avrupa Yakasındaki Kaynak Suları

Halic'in kuzeyindeki bölgede çok eskiden mevcut olan kaynakların isale hatları şunlardır:

Kumbarahane Suyu: Kâğıthane Deresinin sırtlanndaki kaynak sularım uzun bir isale hattıyla Kumbarahane'ye getiren bu suyolunun künklerinin 1925'te yer yer görüldüğünü S. N. Nirven bildirir. Bugün bu isalenin izine rastlanmamıştır. Nirven bu isalenin debisinin 250-300 mVgün olduğunu yazar.

Galatasaray veya II. Bayezid Suyu: Levent Çiftliği civarındaki kaynaklardan toplanan bu suyun isale hattı II. Bayezid zamanında (1481-1512) yapılmıştır. İsale hattı Zincirlikuyu'yu geçtikten ve Taşlıdere'deki bir kaynağı da aldıktan sonra, Şişli'deki Fransız Lape Hastanesi'nin altından geçip Teşvikiye, Harbiye, Elmadağ'dan sonra Taksimdeki maksemin önüne gelir. Burada iki kola ayrılır. Bir kol Sormagir Sokağı ve Cihangir Camii yönüne, diğeri Galatasaray Lisesi'nin duvarı dibindeki çeşmeye ulaşır. İsale hattının Galata Mevlevîhanesi'ne kadar uzandığı hakkında da ba-

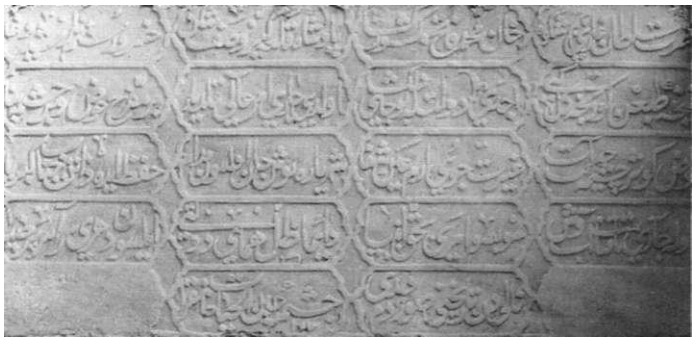

Çamlıca Subaşı Gazinosu yanındaki çeşmenin 1660 tarihli kitabesi. *Kâzım Çeçen*

zı kayıtlar vardır. Bu isale hattı da bugün tamamen yok olmuştur.

Kâğıthane-Ay azma Suyu: Kâğıthane'deki Ayazma Suyu Abdülaziz döneminde (1861-1876) Yıldız Sarayı'na getkilmiştir. Kaynağı Kâğıthane Köşkü'nün arkasındaki tepenin eteğindeki çayırlığın içindedk. Şimdi tamamen kaybolmuş olan bu su pompalarla Mecidiyeköy'e basılarak oradan Yıldız Sarayı'na akıtılmıştır. Yollan harap olan bu su 50 yıl önce Abide-i Hürriyet Tepesi civarmdaki haznede de toplanarak satılırdı. Nirven Mayıs 1937'de aldığı su numunesinde pH'ı 7, sertlik derecesini 3, sürekli sertliği ise 2,5 bulmuştur.

Kanlıkavak Suyu: Bugünkü Harp Akademileri ile İstanbul Teknik Üniversitesi'nin Ayazağa Kampusu arasındaki derenin civarından çıkar. Bir galeri ile doğuya doğru giden isale hattı, eskiden o bölgede mevcut olan bir çeşmeden sonra ikiye ayrılır. Galerilerin yolları tamamen yıkılmıştır. Nirven sertlik derecesini 3,5 bulmuştur. Nâzım Bey debisini 90 mVgün olarak verir.

İshak Ağa Çeşmesi Suyu: Tarabya asfaltı üzerinde bol suyu olan bu çeşmenin kaynağı sırtın eteğindedk. Bir galeri ile gelir. Yokuşun altındaki maslaktan itibaren 30 m kadar devam eden galerinin üstünde 6 m derinliğinde bir muayene bacası vardır. Galeri bk miktar daha devam eder. Nirven 194Tde yaptığı analizde sertlik derecesini 36 bulmuştur.

Avrupa yakasındaki en meşhur kaynak suları Sarıyer civarındadır. Bu sular volkanik formasyonlardan çıktığı için sertlikleri azdır. Bunlardan batıdaki tepelerden gelenlerin sertlikleri 12-18 arasında değişmesine mukabil, daha derinden gelenlerinki 2-6 arasında değişir.

Sarıyer Çeşmeleri Sulan: Sanyer Deresi'nin ilerisindeki tepelerden çıkan kaynaklar maslaklarda toplanır ve ikinci maslakta Aralık Suyu da eklenk ve böylece bu suyun debisi 1,5 masura (9,75 mVgün) olur. İkinci maslaktan sonra font boru ile devam eder ve çeşitli maslaklardan geçerek, yolda diğer bazı sularla da birleştikten sonra iki kola ayrılır. Biri Büyükdere Caddesindeki sütun çeşmeye varır. Diğer kol Ortaçeşme Caddesi'ndeki maslağa ulaşır ve üç kola ayrılır. Buradan Ortaçeşme'ye, Yenimahalle Caddesi üzerindeki çeşmeye ve Yenimahalle İskelesi'ndeki çeşmeye su verilir.

Çırçır Suyu: Sarıyer sırtlarında Kestane, Gürcüoğlu ve Hünkâr sulan arasından çıkar. Kısa ve küçük boyutlu galerisinden gelen sular bk haznede nihayetlenir. Suyun debisi yaz kış değişmez ve 15 mVgündür. Nirven 1943'te yaptığı analizde sertliğini 6,5 bulmuştur. Nâzım Bey debisini 2 mVgün, sertliğini 5 olarak verir.

Kestane Suyu: Membaı Çırçır Suyu'nun karşısında Hünkâr Suyu'nun bulunduğu tepenin çıkış yolu üzerinde, taşocağının kenarındaki ıhlamur ağacının yakınındadır. Galerisinden gelen sular küçük bk hazneye dökülür. Nâzım Bey'e göre debisi 2 m^3/gündür. 1943'te Nirven sertliğini 5 olarak bulmuştur.

Hünkâr Suyu: Kestane Suyu'nun kenarındaki yolun 200 m yukarısında ve aym tepe üzerindeki 2 m^3lük bk hazneye akar. Sarıyer ve civarında en fazla beğenilen sudur. Nirven 1943'te yaptığı analizde sertliğini 3,5 bulmuştur.

Fındık Suyu: Kaynağı Çırçır Suyu ile Kestane Suyu arasındadır. Sertlik derecesi 5,5'tir. Nâzım Bey debisini 2 mVgün olarak verir.

Gürcü Suyu: Çırçır Suyu'nun kaynağının 40 m doğusundadır. Nirven, 1945'te yaptığı analizde sertliğini 4,5 bulmuştur.

Fıstık Suyu: Kaynağı Kestane Suyu'nun güneybatısındadır. Bir tepenin eteğinde taşla örülmüş ufak bk duvara konmuş olan borudan akar. Debisi 0,5 mVgündür. Nirven, 1945'te yaptığı anakzde suyun toprak kokulu olduğunu saptamış, sertlik derecesini ise 10 olarak bulmuştur.

Sultan Suyu: Abraham Paşa Korusu karşısında Büyükdere şosesinin solundaki tepelerden birinin eteğinde, büyük bk ağacm dibinden ince bk boruyla dışan akar. 1943'te Nirven tarafmdan yapılan analizde sertliği 4 bulunmuştur. Nâzım Bey debisini 2 mVgün olarak verir.

Kocataş Suyu: Büyükdere sırtlarındaki membalar toplanarak Boğaz sahiline getirilmiştk. Sertlik derecesi 2'dk. Nâzım Bey debisini 2 mVgün olarak verir.

Büyükdere Suyu: Büyükdere'nin sırtlarındaki membalardan çıkan bu su, Büyükdere İskelesi karşısındaki çeşmeye akar. Sertlik derecesi 2'dk.

Kefeliköy Suyu: Büyükdere Fidanlığı karşısındaki tepelerden çıkan su, bk künkten akar. Kurak mevsimlerde berrak, yağışlı mevsimlerde bulanıktır. Nirven, 1943'te aldığı numunede sertliğini 3 bulmuştur.

Kılıçpınar Suyu: Mahmud Muhtar Paşa arazisinden çıkan bu su Bahçeköy'den Kilyos'a giderken yolun sağ tarafmdadır. Nâzım Bey debisini 2 mVgün olarak verir.

Avrupa yakasmda daha batıdaki sulardan Sanyer, Kemerburgaz, Alibeyköy Deresi ve Bakırköy civarmdaki sular hakkında Nâzım Bey aşağıdaki bilgileri verir:

Keçe Suyu: Eyüp ile Küçükköy arasında bulunan bu membaın sertliği 4,5'tk. Nâzım Bey debisini 30 mVgün olarak verir.

Kâğıthane Memba Suyu: Kemerburgaz ve Ayazağa vadilerindedir. Sertliği 5,4'tür.

Valide Katması Suyu: Küçükköy'dedk. Sertliği 5,9'dur. Nâzım Bey, debisini 100 m^3/gün olarak verir.

Bunlardan başka Aksu, Çmar Suyu ve Çobançeşme adlı membalar Bakırköy'dedir. Bu sular bölgedeki diğer sular gibi sert sulardır.

Anadolu Yakasındaki Kaynak Suları

Anadolu yakasında uzun isale hatları ile şehre getirilmeyen ünlü memba suları bölgelere göre Çamlıca kaynakları, Kayış Dağı kaynakları ve Alemdağı kaynakları diye anılır. Bu üç bölgenin dışında Boğaz'm doğusunda da bkçok tanınmış kaynak suyu vardır.

Çamlıca Suları: Büyükçamlıca'da Yusuf İzzeddin Efendi Köşkü'nün yanında Subaşı Gazinosu'nun içerisindedir. Üzerinde IV. Mehmed (hd 1648-1687) ve II. Mahmud'un (hd 1808-1839) kitabeleri vardır. Bunun çok eskiden kalan bk ayazma olduğu sanılır. Burada IV. Mehmed'e ait bk mihrap taşı da vardır. Sertlik derecesi 4,5'tir. Çamlıca sularının kaynakları şunlardır:

Tiryal Hanım Çeşmesi'nin Suyu: Aynı yerden Tiryâl Hanım Çeşmesi'nin suyu çıkar. Kaliteli memba sularındandır. Sertliği 4'tür.

Tomruk Ağası Suyu.Bu su vaktiyle Tophanelioğlu İsalesi'ne akarken yolların bozulması dolayısıyla sağlığa uygun olmayan bk şekilde dışarı akar. Yağmurlu zamanlarda bulanır. Nirven, 1943'te sertliğini 1 bulmuştur.

Kısıklı Suyu: Çamlıca'da Büyükçamlıca'ya çıkış yolu üzerindedk. Bu su galeri içerisine döşenmiş boru ile gelk. 63 m ileride 10 m derinliğinde bk baca vardır. Galerinin eni 57 cm, yüksekliği 130 cm'dir. Galeri iki kola ayrılarak çeşitli yerlerdeki sulan toplar. Nirven, sertliğini 4 bulmuştur.

Küçükçamlıca Suyu: Küçükçamlıca'da yeni yapılan bkcarninin yanındadır. Nirven, 1943'te sertliğini 3,5 bulmuştur.

Ömer Efendi Suyu: Küçükçamlıca Tepesinin doğusunda ve bkaz ilerisinde bir tepenin eteğinden çıkar. İki ayrı maslakta toplanır. Küçükçamlıca Çeşmesi önünden inen yolun kenarındaki hazneyle bkleşir. Nirven, sertliğini 3 bulmuştur.

Şekerkaya Suyu: Bu su III. Selim tarafından 1220/1805'te toplattırılarak Selimiye Kışlasina giden sulara katılmıştır. Yolu harap olduğundan Küçükçamlıca'da kalmıştır.

Kayış Dağı Suları: Kayış Dağlında çınarlar arasında olan eski kaynaktan akan su berraktır ve sertliği 2'dir. Yeni kaynaklar ise 1926'da toplanarak borularla Kadıköy ve Üsküdar'a kadar getirilmiştir. Bu su 9 maslakta toplanır. Debisi 200-250 mVgün arasında değişk. Sertliği 2'dk.

Isale hattı uzunluğu kaynaklar-maslaklar arası 2.600 m, Çobançeşme-Başmaslak arası 900 m, Başmaslak-Çatalbaşı arası 2.675 m, Çatalbaşı-Böceklik arası 3.858 m, Böceklik-îkbaliye arası 5.897 m olmak üzere toplam 15.930 m'dk. Şebekedeki çeşitli çaptaki font boruların uzunluğu 2.590 m'dk. Bu durumda genel toplam 18.520 m olur. Çatalbaşı'nda 1x60 m^3, Böceklik'te 2x60 m^3, İkbaliye'de 1x60 m^3'lük depolar bulunmaktadır. İsale hattında **16** çeşme, şebekede 5 çeşme, resmi dairelerde 7 çeşme vardır. Kayış Dağı sularının kaynakları şunlardır:

Zeynel Suyu: İki kaynaktan çıkan sular deniz seviyesinden 260 m'de yeryüzüne çıkar, 250 m'deki maslaktan güneybatıya doğru gider.

Ayazma Suyu: Zeynel maslaklarından gelen suyolu Ayazma Suyu'nu da alır. Eski bir harabeden gelen sular iki kaynaktan gelk.

Hacı Ömer Suyu: Denizden 240 m seviyesindeki üç kaynaktan gelen sular bk maslakta toplanır ve ana boruya katılır.

Fındık Suyu: İki kaynaktan toplanan su bk maslakta bkleşkve 220 m'de ana boruyla birleşir.

Lağım Suyu: Tepe üstündeki kaynaktan alınan ana galeri Kestane Suyu'nu da alır.

Kestane Suyu: Debisi çok küçüktür ve yalnızca bir kaynaktan su alır.

Alemdağı Sulan: Alemdağı Köyü etrafındaki geniş arazinin çeşitli yerlerinden çıkar. Buradaki tepelerin rakımları 300-450 m arasında değişir. Arazi eskiden çok sık orman ile kaplıymış. İstanbul'un en ünlü kaynak sularının büyük bölümü Alemdağı civarından çıkar. Bunlan şöyle sıralayabiliriz:

Taşdelen Sulan: Taşdelen denilen kaynaklar bkkaç tanedir. Halk tarafından en fazla tanınan kaynak sularmdandır. Sağ taraftaki membaın berrak olmasına karşılık, sol taraftaki zaman zaman bulanır. Bir galeri içerisinde paslanmaz cinsten borularla gelir. Nirven, 1935'te aldığı numunede sertliğini 1,5 bulmuştur. Organik maddeler ise belirlenemeyecek kadar azdır.

Saray Sulan: Bu sular dört membadan çıkarak Alemdağı Köyü'ne doğru akar.

Taflanlı Sulan: Incilitepe'nin kuzeyindeki 4 kaynaktan çıkar.

Büyükelmalı Suyu: Taflanlı kaynaklarından yarım kilometre kadar kuzeydedk. Dört yerden sızan suyun orada harap haldeki çeşmeye aktığı anlaşılmaktadır.

Küçükelmalı Suyu: Elmalı Köyü'nün 1 km kadar kuzeyinde bulunan bu su zamanla kaybolmuştur.

Boğaziçi'nin Anadolu yakasında ise bkçok meşhur kaynak suyu vardır:

Mehmed SaidEfendi Suyu: Vaniköy ile Kandilli sırtından çıkan bu su böbrek taşı düşürmesi ile şöhret yapmış ise de Nirven 1942'de yaptığı tahlilde sertlik derecesini 36 bulmuştur.

Çubuklu Suyu: Çubuklu İskelesinin arkasındaki bir haznede toplanır. Küçükmaden ve Mehmedoğlu suları Çubuklu Suyu adıyla satılır. Her ikisinin de sertliği 1,5 civarındadır.

Göztepe Suyu: Elmalı Bendi'nin kuzeyinde Kanlıca'nın doğusunda 385 m yükseklikten çıkar. Sertliği 1,5'tir.

Kanlıca Sulan: Kanlıca tepelerindeki membalar **6** m derinliğindeki bir bacada toplanır, galeri ve pik boru ile Ayşe Kadın Çeşmesine akar.

Aynca, Nâzım Bey'e göre Boğaz'ın doğusundaki bölgede bulunan Kemankeş Çeşmesinin suyu Bülbül Deresi'nde Dağhamamı civarındaki membadan; Maktul Selim Ağa Suyu, Bülbül Deresinin üst tarafındaki bostan içinden; Halid Ağa Çeşmesinin suyu Seyyid Ahmed Deresinden; Korucular Çeşmesinin suyu, İbrahim Ağa Mahallesindeki tarladan; Ayrılık Çeşmesinin suyu çeşmenin karşısındaki saray bahçesinden; Rikabdar Ahmed Ağa Çeşmesinin suyu, Yeldeğirmeni'ndeki membadan; Yoğurtçu Çeşmesinin suyu, bakla tarlası denilen mahalden çıkar. Sazlıdere'deki kaynaktan Hekimoğlu Ak Paşa Çeşmesinin suyu, Talimhane denilen yerden Çavuşbaşı Çeşmesi'nin suyu, Kızıltoprak Tren İstasyonu'nun civarmdan Zühdü Paşa Mahallesindeki Ömer Efendi Çeşmesi'nin suyu, Göztepe civarındaki kaynaklardan Selam Çeşmesi'nin suyu (Selami Çeşme), Kavaklı Tarla'nın üst tarafmdan Bağdat Caddesi üzerindeki çukur çeşmenin suyu, Turşucu Deresi'nden çatal çeşmenin suyu, Erenköy cihetinde Turşucu Deresi'ndeki kaynaktan Bostancı Karakolu bitişiğindeki Sultan Mahmud Çeşmesi'nin suyu, Merdivenköy'de Göztepe denilen tepenin eteğindeki kaynaktan Mahbaba Suyu, Kayışdağı-Erenköy Caddesi yakınında Paçacı Tarlasından Seyyid Paşa Çeşmesi'nin suyu, Bulgurludan Demirci Çeşmesi'nin suyu, bu çeşmenin karşısındaki tepeden Dudullu Çeşmesi'nin suyu, Maltepe'den Feyzullah ve Yusuf efendilerin Kayış Dağı cihetinden getkdikleri sular, Kartal Soğanlık tarafından Zeyneb Hanım Çeşmesi'nin suyu ile

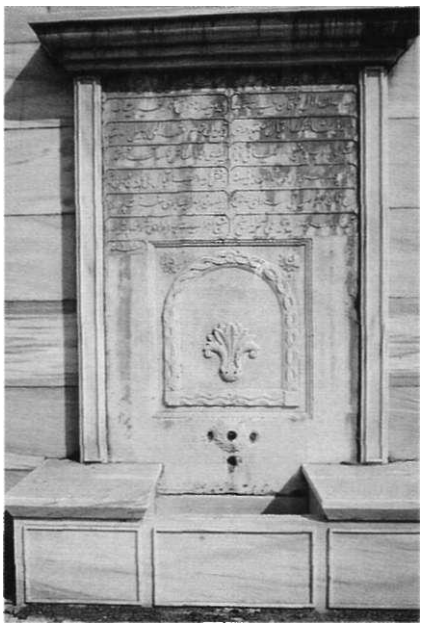

Küçükçamlıca'daki Tıyal Hanım Çeşmesi.
Kâzım Çeçen

Değirmen Tepesi'nden Çalık Ahmed Ağa, İbrahim Ağa ve Emin Ağa çeşmelerinin sulan çıkar. Soğanlık Suyu ile Yakacık Ayazma Suyu, camiye ve bk miktarı da kilise önündeki çeşmeye akar. Tuzla İçmeleri Suyu kış aylarında müshil olarak içilir. Tuzlada Çoban Mustafa Paşa, Fazlullah Paşa adıyla iki su daha vardır. Kuzguncuk'ta polis karakolu bitişiğindeki çeşmenin suyu Gazhane Deresi'ndeki bostan dahilindeki membadan gelir. Beylerbeyi'nde I. Abdülhamid Camii Suyu Çakal Dağının Küplüce Caddesi'ndeki kaynağından gelir. I. Abdülhamid'in Araba Meydanı Çeşmesi' nin suyu istavroz Deresi sonundaki ayazmanın ilerisinde iki dağ arasından çıkar. I. Mahmud'un Ağa Camii Suyu Küplüce'deki membadan, Hacı Hesna Hatun'un Fıstıklı Çeşmesi'nin suyu, Burhaniye sırtındaki kaynaktan çıkar. Abdülkerim Efendi Çeşmesi'nin suyu Dutluk denilen tarladan, öbür Abdülkerim Efendi Çeşmesi'nin suyu ise istavroz Deresi'nde Neş'et Paşa Bağindaki membadan, Burhaniye'de Bakkalbaşı Tevfik Efendi Çeşmesi'nin suyu, Çilekçi Bekir Ağa Bağindaki membadan çıkar. Bu bölgedeki çayırın üst tarafındaki sırtta bulunan kaynaktan gelir. Anadoluhisarindaki Piri Mehmed Efendi Çeşmesi'nin suyu Göksu civarında Çavuşbaşı yolunun sağ tarafındaki sırtta bulunan kaynaktan, Anadoluhisarf ndaki Gazi Sinan Paşa Çeşmesi'nin suyu Göksu yönünde Kavacık Çiftliği yolu üzerindeki kaynaktan, Kankca'daki Emin Ağa Çeşmesi'nin suyu Kanlıca Körfezi'nin güney tarafındaki sırtta bulunan membadan, Ruznameci İsmail Efendi Suyu Kanlıca'daki Fikir Tepesi'nden, Kanlıca'da İskender Paşa Camii çeşmelerinin suyu Çubuklu yönündeki sırtın altındaki kaynaktan çıkar.

Çubukluda İbrahim Paşa Suyu, Hıdiv Kasrina çıkan yolun kenarındaki kaynaktan; Göztepe Suyu, Çubuklu sırtındaki kaynaktan; Hasan Bey Suyu, Göztepe kaynaklarına yakın yerlerden; Paşabahçe'de III. Mustafa Çeşmesi'nin suyu, Çubukludaki Göztepe Suyu kaynaklarına yakın yerlerden gelk. Çubukluda Mustafa Paşa'nın Laleçeşme Suyu, Paşabahçe'nin Şehitlik mevkiine yalan bostan dahilindeki kaynaktan, İnckKöyü'ndeki Sinan Ağa Çeşmesi'nin suyu aynı yerin üst tarafındaki tarladaki kaynaktan çıkar. Sultaniye Çayın'ndaki İbrahim Paşa Çeşmesi'nin suyu da aynı yerdedir. Frenk Bostaninın üst tarafındaki kaynaklardan gelir. Gümüşsüyü Sultaniye Çayın' mn üst tarafındaki Mezit Köyü ile Beykoz' daki korunun altındaki çeşmenin suyu, korunun Kavakdere tarafındaki kaynaktan, Beykoz'da Hasodabaşı Behruz Ağa veya İshak Ağa Çeşmesi'nin çok bol olan suyu, çeşmenin hemen arkasındaki kayalardan çıkar. Beykoz'da Meryem Hanın Camii karşısındaki çeşmenin suyu Şahinkaya Tepesi'ndeki kaynaktan gelir. Yalı Köyünde İshak Ağa Çeşmesi'nin suyu Yalı Köyü'nün sağ tarafındaki sırtta bulunan kaynaktan çeşmeye akar.

Servi Burnu'ndaki Bezmiâlem Çeşmesi'nin suyu sırttaki kaynaktan çıkar. Yuşa sırtında Haydar Paşa Çiftliği içerisindeki

Sular Müdürü Nâzım Bey'e Göre İstanbul ve Civarında Bulunan Meşhur Suların Bazılarının Analiz Sonuçları

Adı	*Yeri*	*Sertliği 10 mg/lt $CaC0_3$*	*Debisi mi/gün*
Avrupa Yakası			
Çırçır	Sarıyer	5	2
Hünkâr Suyu	Sarıyer	4,5	2
Hünkâr Suyu	Sarıyer (setin altında)	3	2
Kestane Suyu	Sarıyer	4,5	2
Fındık Suyu	Sarıyer	5,5	2
Kocataş	Sarıyer	2	2
Kılıçpınar	Büyükdere Mahmud Muhtar Paşa arazisi	-	2
Kanlıkavak	Baltalimanı vadisinde Ayazağa	3,5	90
Maslak	Ayazağa	3	-
Keçe Suyu	Eyüp ile Küçükköy arasında	4,5	30
Kâğıthane Memba Suyu	Kemerburgaz ve Ayazağa vadilerinde	5,4	900«
Aksu	Bakırköy	21	8
Çınar Suyu	Bakırköy	-	6
Çobançeşme	Bakırköy	23	6
Valide Katması	Küçükköy	5,9	100
Anadolu Yakası			
Taşdelen	Alemdağı Ormanı içinde	1,5	30
Büyükelmalı	Alemdağı Ormanı içinde	1,5	2
Küçükelmalı	Alemdağı Ormanı içinde	1	3
Mütevelli Suyu	Alemdağı Ormanı içinde	30	8
Büyükçamlıca	Kısıklı	3	2,5
Küçükçamlıca	Küçükçamlıca	3	3
Şekerkaya	Küçükçamlıca civarında	2,5	5
Ömer Efendi	Küçükçamlıca civarında	2	8
Fıstık Dibi	Küçükçamlıca civannda	2,5	8
Müftü Kapısı	Küçükçamlıca civannda	-	8
Bodrumî Kapısı	Küçükçamlıca civarında	7,5	8
Kısıklı	Büyükçamlıca Kavak Bayırı	3	1
Bulgurlu'da Demirci	-	9	4
Tantavî	Yalnızservi	-	4
Tomruk Ağası	Büyükçamlıca	1,5	8
Kirazlımaslak	Büyükçamlıca altmda	1,5	5
Şekermaslağı	Büyükçamlıca sırtında	-	3
Âdile Sultan Çeşmesi	Dudullu	1.5	8
Kayış Dağı	Kayış Dağı	2	8«)
tçerenköy	Kayış Dağı	2	3(")
Göztepe	Kanlıca sırtında	1	6
İbrahim Bey (Çubuklu)	Göztepe Suyu yakınında	1	16
Gümüşsüyü	Sultaniye Çayın Mezit Köyü'nde	-	6
Karakulak	Dereseki Köyü	1	30
Sırmakeş	Dereseki Köyü	4	35
Abıhayat	Anadolukavağı Haydar Paşa Çiftliği	-	4
Hasib Paşa (Tophanelioğlu)	Büyükçamlıca	1,5	4
Tophanelioğlu	Çakal Dağı mevkiinde	-	16
Tiryal Hanım Çeşmesi	Yusuf İzzeddin Efendi Köşkü içinde	3	5
Feyzullah Efendi	Maltepe (Başıbüyük)	-	60
Gülsuyu	Maltepe	3	6
Zeyneb Hanım Çeşmesi	Kartal	-	12
Soğanlık	Soğanlık	-	12
Ayazma	Yakacık	-	16

Buradaki analiz sonuçları sonradan yapılanlara çok yakındır.
C) İSKİ kayıtlarına göre 1200-1300 m'/gün (Hamidiye).
(*•) İSKİ kayıtlanna göre Kayış Dağı Suyu'nun debisi 200-250 mVgün.

kaynaktan çıkan su, Yahya Efendi Çeşmesi'ne, Macar tabyasının arkasındaki vadiden çıkan Elmas Suyu, Macar tabyasına akar. Umuryeri'ndeki Hacı Beşir Ağa Çeşmesi'nin suyu Yuşa Tepesinin taşocakları sırtındaki kaynaklardan çıkar. Anadolukavağında Hacı Beşir Ağa Çeşmesinin suyu Tabya Tepesi sırtındaki kaynaklardan vapur iskelesi meydanındaki çeşmeye gelir. Mihrişah Mehmed Efendi Camü'ne Anadolukavağı Tepesi'ndeki tarladan çıkan kaynağın suyu akar. Atik Valide Çeşmesi'nin suyu kale içindeki kaynaklardan gelir.

Macar sırtında Haydar Paşa Çiftliği içinde Benlizade Raşid Efendinin "âb-ı hayat" adıyla anılan çeşmesinin suyu, üst tarafındaki membadan gelk. Karakulak Suyu olarak bilinen Gkitli Yusuf Ağa'nın suyu, Dereseki'nin 1 km ilerisindeki kaynaktan gelk. Akbaba'nın suyu Fener Caddesinin üst tarafındaki meşeliğin içerisindeki kaynaktan gelk. Ahmed Midhat Efendi(->) veresesine ait Sırmakeş Suyu Karakulak'a yakın çiftliğin içinden çıkar. Beykoz'da Hünkârtepe'de İbrahim Sârim Paşa vakfından olan ve çiftlik içinde bulunan Kaymakdonduran Suyu, çeşmenin sol tarafında sırttaki membadan çıkar. Ümmühan Sultan'm Sırapmar'daki çeşmesinin suyu, aynı yerin doğusunda yer alan tepecikteki kaynaktan çıkar, *y* •

Çengelköy'deki Yusuf Paşa Çeşmesi'nin suyu Çakaldağında Aznavur Bağından; Kavasbaşı Ahmed Ağa Çeşmesi'nin suyu, İrfan Paşa Bağı ile Aznavur Bağında iki büyük kaya arasından çıkar. Yeni Mahalle'deki Hatice Hanım Çeşmesinin suyu Yeni Mahallede kireç ocağı dolaylarındaki kaynaktan; Vaniköy'de Kadın Efendi Çeşmesi'nin suyu eski maliye nazırı Hami Paşamın korusundan, Kuleli Askeri Lisesi'nin suyu Kuleli Talimhanesi altındaki kaynaktan; Hami Paşa'mn yalısmm suyu Çakaldağı'ndaki kaynaktan gelir. Havuzbaşı yoluyla gelen, Kulelide Abdülkerim tarlasında Vaniköy'deki Mecdi Efendi Çeşmesi'nin suyunun kaynağı vardır. Küçüksu'daki I. Mahmud Çeşmesi'nin suyu Kandillide Seyyid Efendizade Salih Efendi tarlasındaki kaynaktan ve Küçüksu Vadisindeki iki katma kaynaktan gelk. II. Mahmud Çeşmesi'nin suyu Kandilli Tepesi'ndeki membadan, Kandillideki Osman Efendinin hanımının çeşmesinin suyu Kandilli sırtından, Haremeyn Müfettişi Şevki Efendi Çeşmesi'nin suyu Küçüksu Vadisi yönünden gelir. Mihrişah Valide Sultan Çeşmesi'nin suyu ile Yeni Mahalledeki Benlizade Raşid Efendi Çeşmesi'nin suyu Göksu Çayırı'nm üst tarafındaki sırttaki membadan, Anadoluhisarf ndaki Piri Mehmed Efendi Çeşmesi'nin suyu Göksu yakınındaki Çavuşbaşı yolunun sağ tarafındaki membadan gelir.

BibL Nâzım, *İstanbul Vilayeti Şehremanetine Evkaftan Devrolunan Sular,* ist., 1925; Galib Atâ (Ataç), "İstanbul Evkaf Sulan", *Sıhhiye Mecmuası,* S. 16 (Mayıs 1338); Nirven, *İstanbul Suları;* Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri;* Çeçen, *Halkalı;* Çeçen, *Kırkçeşme;* Çeçen, *Su Tesisleri;* Cecen, *Taksim-Hamidiye,* Çeçen, *Üsküdar.*

KAZIM ÇEÇEN

KAYSERİLİ AHMED PAŞA KONAĞI

Beyazıt ile Süleymaniye semtleri arasında Molla Hüsrev Mahallesinde, Kayserili Ahmed Paşa Sokağındadır.

19. yy yapısı olan konağın esasında bir başkası tarafından yaptırıldığı ve sonra Kayserili Ahmed Paşa'mn (1806-1878) mülkiyetine geçtiği söylenir ise de bu husus ancak eski tapu kayıtlarının incelenmesi ile kesin olarak aydınlığa çıkarılabilir. 1873'te bahriye nazırı olan Ahmed Paşa, Abdülaziz'in 1876da tahttan indirilmesi olaymda ön planda rol oynamıştır.

19. yyda devlet ileri gelenlerinin konakları Beyazıt, Süleymaniye semtleri çevresinde toplanmış bulunuyordu. Ahmed Paşa da İstanbul'un bir ara sokağında fazla gösterişli olmayan bu konakta yaşamayı tercih etmiştir. Şehrin bu bölgesinin son 50 yılda hızla değişmesi sonunda konak da yeni sahibi tarafından bekâr odaları halinde kullanılır olmuş ve 1976'da yıkım ruhsatı alınarak aynı sokaktaki başka ahşap yapılar gibi yıkılıp yerine beton bir kütle omrtulmak isterikken, çalışmalar durdurulmuştur. Konağın iç süslemesi tamamen yok edilmeden, ancak arka cephesi kısmen yıkılmış halde yapılan müdahale sonunda, konak Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü tarafından 1978'de istimlak edilmiştir. Bu genel müdürlüğe bağlı İstanbul Rölöve ve Anıtlar Müdürlüğü elemanlarının ve Yüksek Mimar Nurhan Ercan'm hazırladıkları projeye göre girişilen restorasyon çalışmaları ile 1986-1987'de konak bütünüyle ihya edilmiş ve 1988'den itibaren de "Taşınmaz Tabiat ve Kültür Varlıkları Kurulları" İstanbul şubesine büro olarak tahsis edilmiştir. Son yıllarda konağın sağ ve sol tarafından bitişik olan iki ahşap ev de istimlak edilmiştir. Bu binaların da restorasyonları yapılmış, çalışmalar bitmek üzeredir (Haziran 1994).

Konak, kagir bir bodrum üzerine oturan ahşap bk binadır. Beşik tonozlu bodrumun aynı yerdeki daha eski bk binadan kalmış olması da ihtimal dışı sayılmaz. Sokaktan içeriye geçişi sağlayan en soldaki kapı harem girişi olmalıdır. Sağdaki çifte kapıdan soldaki, esas selamlık girişi olup bk merdivenle zemin kat sofasma ulaşımı sağlıyordu. Yanındaki sağdaki giriş ise ikinci kata bağlantılı idi. Restorasyonda giriş holündeki plan değiştirilmiş, aradaki duvar kaldırılarak her iki kapı da aynı taşlığa açılır duruma getirilmiştk.

Konak zemin katm üstünde, aynı planda iki kata daha sahiptir. Bunların da yukansmda "T" biçiminde, bk sofa ile iki yanında birer odadan ibaret bir cihannüma bulunmaktadır. Konağın cephesi, çifte çıkması, aralardaki pilastrlan, pencere pervazları ve çıkmaları taçlandıran üçgen biçimindeki alınlıkları ile, Osmanlı mimarisinde **19-** yy'ın ortalarında moda olan ampir üslubunun^) bk örneğidir. Konağın iç süslemesinde de Batı üslubunun hâkim olduğu görülür. Duvar yüzeyleri bazı mekânlarda panolar halinde bölünerek, bunların içlerine resimler yapılmıştır. Bunlar pek sanat değerine sahip olmayan manzara ve d niz resimleridir. Ayrıca bk odanın tavanında da İstanbul manzaraları görülür. İkinci kattaki arka odamn tavam ise çok kalabalık kartonpiyer bezeme ile kaplıdır. Konak kamulaştırılmadan önceki yıllarda çok kötü şartlarda kullanıldığından, iç süsleme yer yer bozulmuştur. Restorasyonda bazı yerlerde orijinal nakışlar olduğu gibi bırakılmıştır. Yine restorasyon sırasında, konağın planında bazı değişiklikler yapılmış (helaların yerleri değişmiş, gusülhane, mutfak vb kaldırılmış), yukan katlara bağlantı sağlayan merdivenlerde de bazı farklı uygulamalar olmuştur. İstanbul'un pek azı kurtulabilen eski konaklarından Kayserili Ahmed Paşa Konağı'nin kurtarılmış olması sevindiricidir. Ancak yakın çevresinde bulunan ve bekâr odaları halinde kullanılan ahşap ev ve konaklarda sık sık çıkan yangınların endişe verdiği de bk gerçektir.

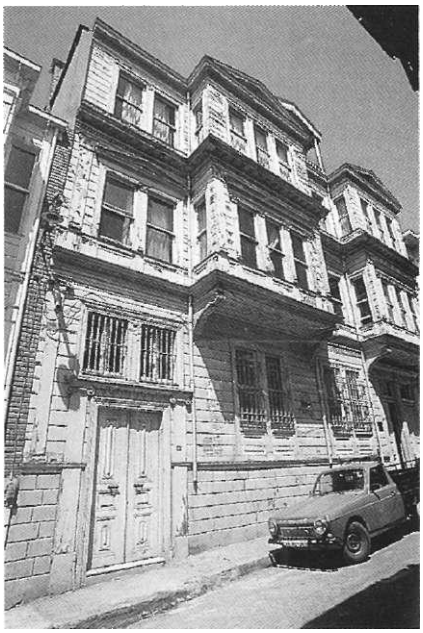

Kayserili Ahmed Paşa Konağı
Turgut Erkişi, 1994

Bibi. Konağın rölöveleri bir Alman ekibi tarafından yayımlanmıştır; J. Kramer, *Untersuchungen und Sanierungsplanung im Wohngebieten der Altstadt von Istanbul,* Darmstadt-Karlsruhe-lst., 1980.

SEMAVÎ EYİCE

KAYSUNİZADE MESCİDİ

Yapı, Beyoğlu İlçesinde, Sütlüce Mahallesinde, Gaysuni Mehmet Efendi Sokağı'nda bulunmaktadır.

Banisi, Reisületibba (baştabip) Kaysunizade Mehmed Efendi (ö. 1611) tarafından yaptırılmış, kendisi de bu mescidin civarına gömülmüştür. Mimar Sinan tarafından tasarlanan yapının tamamlandığı yıl bilinmemektedir. Mescidin kapısı üzerinde yer alan iki satırlık kitabede, Ayşe Hanım adındaki bir hayırseverin vasiyeti üzerine 1300/1882'de esaslı bk onanma tabi tutulduğu belirtilir.

Günümüzde mescidin batı ve kuzey duvan nispeten ayakta sayılabilk. Mihrap duvan, penceresinin alt hizasına kadar ayakta kalmıştır. Doğu duvarından ise yarım metre yüksekliğinde bir bölüm durmaktadır. Batı duvarında iki tane pencere olup bunlardan biri betonla yarıya kadar kapatılmıştır.

Kuzey (giriş) cephesinin ekseninde söveli kapı, bunun sağında betonla örülerek kapatılmış pencere bulunur. Minare, kaide ve pabuç kısmına kadar ayakta olup girişi kuzeydendk. İçindeki merdivenleri olduğu gibi durmaktadır. Hazire, yapı ile arasmdan yol geçtiği için sağ tarafta ve yukarıda kalmıştır.

Mescidin duvarlan moloz taş ve tuğla ile örülmüş, harimin önüne kapalı bir son cemaat yeri eklenmiştir. Önceleri iki katlı olan pencereleri **19-** yy'ın son çeyreğinde geçirdiği onarım sırasında yuvarlak kemerli, yüksek pencerelere dönüştürülmüştür. Aynca bu onarım sırasında son cemaat yeri dkekliğinin kapatıldığı bilinmektedk. Duvarm içinde ağaç bir hatıl ve bunu tutan demir aksamların çıkıntıları dışarı taşkın vaziyette durmaktadır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 298; Öz, *İstanbul Camileri,* II, 38; Kuran, *Mimar Sinan,* 312.

N. ESRA DİŞÖREN

Kaysunizade Mescidi'nin kalıntıları.
Turgut Erkişi, 1994

KAZANCI MESCİDİ

Beyoğlu İlçesinde, Taksim'de, Kazancı Yokuşu üzerinde, sağ tarafta bulunmaktadır.

Banisi, Kazancıbaşı Ali Ağa'dır. Mescit, **16.** yy'da yapılmış olup 1124/1712'de Ahmed Paşa tarafından yenilenmiştk. Aynca topcubaşılardan Hacı İbrahim Ağa minare ve mektep yaptırmıştır. Mescidin karşı köşesinde 1145/1732 tarihli Köprülüzade Ahmed Paşa Çeşmesi yer almaktadır.

Yapının duvarlan kâgk olarak yapılmıştır. Gkiş camekânlarla ayrılmış bk bölümden sağlanır. Buranın sağ tarafındaki merdivenle yukarıdaki kadınlar mahfiline, diğer merdivenle aşağıdaki bodruma, oradan da tuvaletlere ve abdest musluklarına ulaşılır. Harimin doğu cephesinde dört, batı cephesinde üç tane, yuvarlak kemerli büyük pencere sıralanır. Güney duvarının eksenindeki mihrap nişi köşeli olup, üzeri mukarnaslıdır. Kenarlarından iki tane sütun ile smırlandınlan mihrabın üst köşelerinde birer tane gülce motifi yer almıştır. Mihrabın yanlarında diğer pencerelerle aym özelliği gösteren birer pencere açılmıştır. Sol taraftaki pencere, dolap olarak kullanılmaktadır. Yapının kuzey duvan, camekânla aynlıp imam odası haline getirilmiştir. Vaaz kürsüsü güneydoğu köşesinde, duvara bitişik betondan yapılmıştır. Minberi ise mermerdk. Yapının tavam betondan ve düzdür, iki tane beton dkeğin taşıdığı kadınlar mahfili, bk balkon çıkması ile genişletilmiştk. Kadınlar mahfilinin kuzey duvarında üç tane kare pencere açılmış olup, doğu ve batı duvarlan sağırdır. Söz konusu mahfile çıkan merdivenin yanındaki kapıdan minareye girilir.

Yapının ana mekânında, mihrabın etrafında, pencerelerin çevresinde kalem işi süslemeler görülmektedir. Bunlar bitkisel motifler (gonca gül, lale ve kıvrık yapraklar) olup kırmızı, mavi, san, yeşil renklidkler. Aynca duvarlarm üst kısımlarmda mavi zemin üzerine beyaz ayet kuşağı mekânı çevreler. Yapının tavanında ve kadınlar mahfilinde aynı süsleme bir bütünlük içinde devam eder. Tavan merkezinde, avizenin sarktığı noktada on kollu bir yıldız, daha sonra iç içe geçmiş bezemeler, ayetler ve bitkisel motifler görülür. Bunlarda da aynı renkler kullanılmıştır. Kadınlar mahfilinin altı üç bölüme ayrıkp bitkisel süsleme ile bezenmiştir.

Yapının alt katı dikdörtgen bk mekân olup, beş tane beton dkek bulunur. Buranın kuzeyinde aşağıya inmek için merdiven, batısmda ise iki tane pencere vardır. Doğu duvarı sağırdır. Güneyinde açılan niş ardiye olarak kullanılır. Bunun yarımdaki kapıdan tuvalete ve abdest musluklarının olduğu bölüme girilk.

Yapının dıştan giriş kapısı dikdörtgen şeklinde olup üzerinde beton sundurma bulunur. Pencereler demk parmaklıklıdır. Badanalı olan yapı kırma çatılıdır. Güney cephesinin önünde meşruta bulunmaktadır. Minaresi, yüksek kaide üzerinde olup, yivli pabuç kısmından soma yuvarlak gövdelidir. Tek şerefeli ve yapıya bitişik olarak yapılmıştır. Yapının batı cephesinin önünde arada kalmış bir mezar bulunur.

Kazancı Mescidi
Yavuz Çelenk, 1994

Aynca kitabesi batı cephesinde iki pencere arasmda yer almaktadır.

BibL Öz, *İstanbul Camileri,* II, 38.

N. ESRA DIŞÖREN

KAZANCILAR CAMİİ

bak. ÜÇ MİHRAPLI CAMİ

KAZLIÇEŞME

Doğuda Yedikule surlarından başlayarak, batıda Zeytinburnu İstasyonu'nun doğusundaki Zeytinburnu belediye binası arasmda kalan, kuzeyinden Sirkeci-Halkalı Demiryolu geçen, güneyinde Kennedy Caddesi ve Marmara Denizi bulunan semt. Bu sınırlar dahilinde takriben 170.000 m^2'lik bk alana sahip olan Kazlıçeşme, yüzyıllardan beri İstanbul'da dericiliğin merkezi sayılır ve halk arasmda tabakhaneler semti olarak tanınır.

Semtin ortasında, son düzenlemelerle çevresi açılmış olan ve 500 yıldan beri hiç durmadan akan çeşmenin üzerinde bulunan kabartma kaz figürü semtin isminin kaynağım oluşturur.

Rivayete göre, fetih sırasında İstanbul surlarının önünde çarpışan askerlere su bulmaya çakşılırken civarda kazlann uçuştuğu görülmüş; kazlan gören sakabaşı, yardımcılarına "gidin kazların konduğu yeri bulun, orada muhakkak su yatakları vardır" demiş; o gün bu gündür, kaz sürülerinin konakladıkları yerde semte ismini veren çeşme ihya olunmuştur. Kazlıçeşme yöresindeki yeraltı suyu bolluğu, bu semtte bol suya ihtiyaç gösteren tabakhanelerin kuruluş nedenlerinin başmda gelk.

Bizans surlan sahilden dönemeç yaparak kuzeye, Topkapiya doğru bu semti yalayarak geçer. Bizans döneminde bölge sur dışında, Hebdomon'unO) uzantısı halindeydi. II. Mehmed (Fatih), surlann güneybatı noktalarındaki dönemeçte ilave surlar ve kuleler inşa ettirerek ünlü Yedikule Hisan'm oluşturmuştur. Hisar inşaatı sırasında Fatih buralara sıkça gelmiş olmalıdır. Surlann önünde uzanan dümdüz sulak geniş bk alam, Kazlıçeşme Ovasini belki de her gün görüyordu. İstanbul'un fethinden soma batıya, Rumeli topraklarına seferler düzenlemeyi düşlerken, ordunun ihtiyacı olan mamul deri üretimini de bk merkezde toplamayı tasarlamış olsa gerekk.

Fatih bk taraftan Yedikule Hisarı'm in-

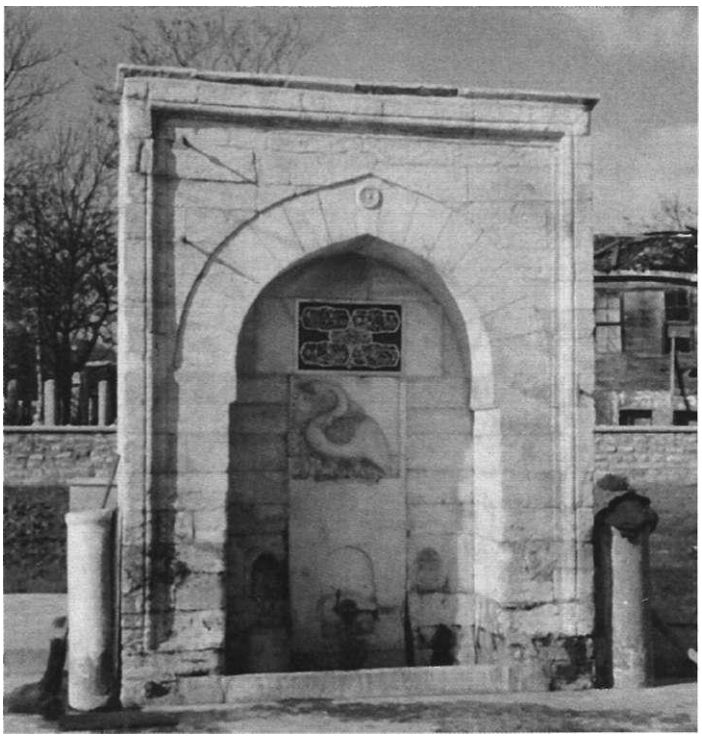

Semte adını veren Kazlı Çeşme.
Hasan Yelmen, 1994

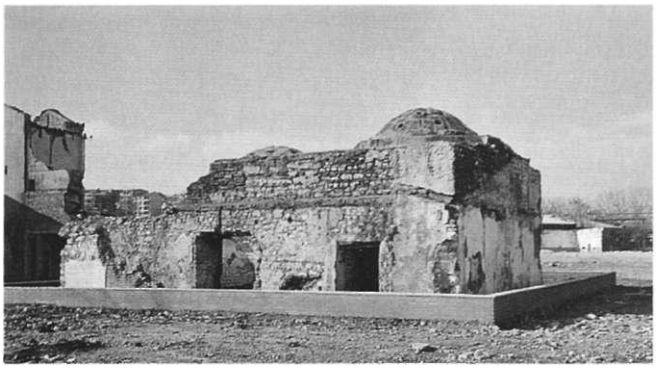

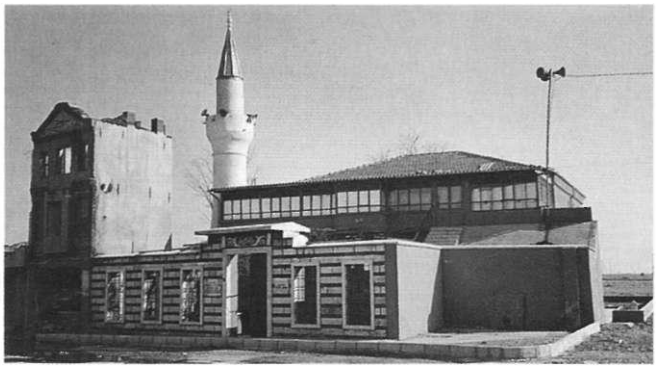

Kazlıçeşme düzenlemesi sonucunda ortaya çıkan Kazlıçeşme Hamamı (solda) ile II. Mehmed'ırı yaptırdığı cami ve meşrutası.
Fotoğraflar Hasan Yelmen

şa ettirirken diğer taraftan Kazlıçeşme'de tabakhanelerin kurulması fikrini geliştirmiş olmalıdır. Türkiye Deri Sanayicileri Derneği arşivlerinde bulunan I. Abdülhamid'e (hd 1774-1789) ait bir fermandan Fatih'in Yedikule surları haricinde (Kazlıçeşme'de) 360 adet tabakhane ve 33 salhane inşa ettirdiği öğrenilmektedir.

II. Mehmed Kazlıçeşme'de sadece debbağları değil dericilikle ilgili meslekleri de bir araya toplamış; örneğin debbağlarm ham deri ihtiyacını temin etmeleri için aynı semtte 33 salhane de inşa ettirmiş, salhanede kesilen hayvanlardan elde edilen içyağları da mum yapımında kullanılmıştır. Kazlıçeşme'de bulunan mumhaneler bunu belgelemektedir. Kesilen hayvanların bağırsakları kirişhanelerde işlenmiş, semtte bu adı taşıyan Kirişhane Mahallesi oluşmuştur. Kazlıçeşme'deki deri işletmeleri 1993 başlarında tamamen kaldırıldığına göre, bu bölgede istanbul dericiliği 540 yıl gibi uzun bir süre kalmıştır. (Ayrıca bak. debbağlık.)

Kazlıçeşme'de semtin hemen hemen tümünü kapsayan deri fabrikaları ve tesisleri 1993'te istanbul Büyükşehir Belediyesi tarafmdan tamamen yıktırılıp bölge düzenlenirken, tarihsel dokusu da tahrip olmuştur. Yıkım sonrasında bölgede kalan tarihsel yapılar arasmda başta Kazlı Çeşme gelir. Semtin adı konusundaki söylenti, her ne kadar istanbul'un fethine bağlanıyorsa da kazların konduğu yerde bir çeşme yapılmasının tarihi fetihten epeyce sonra olmalıdır. Üzerindeki kitabeden çeşmenin 953/1537'de Mehmed isimli bir zat tarafından yapıldığı anlaşılmaktadır. Burada daha önce bk başka çeşme olup olmadığı ise bilinmemektedir.

Çeşmenin yapısı çok sadedk. Her iki yanındaki yük koyma taşları günümüze kadar korunmuştur. Üstünde büyükçe ve yeşile boyanmış bir kaz kabartması vardır. Çeşmenin suyu kesintisiz akmıştır, hâlâ da akmaktadır.

Kazlıçeşme Şehitliği'nin karşısında Demirhane Caddesi üzerindeki ayazmaya Ayia Paraskevi'nin adı verilmiştir. Bu ayazmanın suyunun özellikle göz hastalarına ve felçlilere şifa verdiği söylenk. Yıkımdan kurtulmuş olan ayazma binası 50-60 yıl önce Kazlıçeşme'de faaliyette bulunan Rum kökenli Sotiryadisler tarafından inşa olunmuş yeni bir yapıdır. Ancak su kaynağını Bizans dönemine bağlamak mümkündür.

Yedikule'yi Kazlıçeşme'ye bağlayan anayollardan bki sayılan Demkhane Caddesi üzerindeki Yedi Şehitler Kabristanı olarak bilinen kabristanda, fetih sırasında şehit düşen 7 asker gömülüdür. Demirhane Caddesi'ne bakan cephesinde alçak bir giriş kapısı ve penceresi vardır. Cephe duvarı üzerindeki, *Gaza fethine Sultan Mehmed Han ile/Bu yedi kimse beraber anın ile var imiş/ Cümlesin ruhu şehadet şerbetin nuş eyleyüb / Yedikule haricinde bunca yıl esrar imiş* şeklindeki kitabe 1822 tarihini taşımaktadır.

Tahminen fetihten yıllar sonra Hacı ivaz tarafından gömüldükleri yer bulunmuş ve kabirleri duvarlar arasına alınmıştır. Kabristan halen onarım beklemektedk.

II. Mehmed'in sakabaşısı Derya Ali Baha'nın türbesi, yöredeki bir diğer tarihi yapıdır. Fetih süresince Ali Baba ordunun su ihtiyacını koltuğunun altında taşıdığı deriden yapılmış kırbasıyla karşılamıştır. Ne kadar içilse, kullanılsa bir türlü bitmeyen, tükenmeyen su verimi yüzünden Ali Baba'nın lakabı Derya olmuştur. Su taşıdığı deriden tulumunu kendisinin debbağladığı ve sonuçta mükemmel bk debbağ ustası olduğu ileri sürülür ve dericilerin piri Ahî Evran'a bağlı Ahî babalarmdan olduğu rivayet edilir. Kazlıçeşme'deki deri esnafına vakıfta bulunması da dericiler tayfasından olduğunu kanıtlamaktadır.

1121/1709 tarihli III. Ahmed'e ait bk fermanda adı Yar Ali olarak geçen sahib'ül hayratm Derya Ali Baba olduğu anlaşılmaktadır. Derya Ali Baba Türbesi 1960'larda Deri Sanayicileri Derneği tarafından restore edilmiştk. Bu türbeye bitişik olan ve uzun yıllar boyunca dericiler loncası olarak kullanılan bina ve eski Tripo Deri Fabrikası'nın bitişiğindeki arsa Deri Sanayicileri Derneğine Derya Ali Baba vakfından intikal etmiştir.

Semtteki cami, II. Mehmed tarafından yaptırılmıştır. Kazlıçeşme Camii olarak da bilinen cami ahşap çatılı, kâgk bk binadır. 1813'te yenilenmiştir. Fatih döneminde yapılan camiden mmaresinin alt gövdesinden başka iz kalmamış olan bina 1954'te derici esnafının yardımıyla onarılmıştır. Halen ibadete açıktır.

Kazlıçeşme'den sahile doğru giden Camii Şerif Sokağı üzerindeki cami, Kasaplar Mescidi ya da diğer adıyla Merzifonlu Kara Mustafa Paşa Mescididk. Mescit, kare planda olup, duvarlan ve minaresi taştan, çatısı ahşaptır. 17.yy'ınsonlannda yapılmış, 1195/1780'de esaslı bir tamir görmüştür. Yanında 1239/1823 tarihli bir çeşme vardır. Buraya Kasaplar Mescidi denmesinin nedeni bitişiğindeki salhanelerdeki kasapların uğrak yeri olmasındandır. 200 m ileride Fatih'in yaptırdığı camii bulunduğu halde kasaplar bu camide namaz kılmayı yeğlemişlerdir. 1959'da onarılarak namaz kılınır duruma getirilmiştir.

Kazlıçeşme Şehitliği'nin karşısında Zakirbaşı Sokağı üzerinde bulunan Bektaşî tekkesinin önünde yatan zatın Hacı Bektaş-ı Veli hazretlerinin halifelerinden ol-

Kazlıçeşme'deki Ayia Paraskevi Ayazma ve Kilisesi.
Hasan Yelmen

ciuğu söylenir (bak. Perişan Baba Tekkesi). Etrafı demk parmaklıklarla çevrili ve yazısız yuvarlak tık dikilitaş ile simgelenmiş bu yatır için yeterli bilgiler olmamakla beraber bk kış mevsimi canı yeşil erik isteyen hamile bk kadmm, "bana erik bulun" diye tutturduğu; Bektaşî babasının kadına, yemyeşil yapraklı ve pıtrak gibi erik dolu bir dal uzattığı, kadının yeşil eriği yer yemez kolaylıkla doğum yaptığı; o yüzden de bu yatıra Erikli Baba dendiği söylenk.

Tarihi yapıların çoğunun Demirhane Caddesi ve çevresinde yer alması, bu yolun semtin merkezini meydana getkdiğini ortaya koyar. Çeşme bu anayolun ortasındadır ve ilk yerleşme dokusunda burada çeşitli tali yolların birleştiği küçük bir meydan olduğu, deri fabrikalarının bu meydanın ve Demkhane Caddesinin denize doğru güney tarafıyla Yedikule surlarının doğu tarafında bulunduğu anlaşılır. 20. yy'rn başlarına kadar, çeşmenin batısında ve kuzeybatısında Bakırköy'e doğru konut bölgesinin yer aldığı, son 50 yıl içinde konutların giderek debbağhaneye dönüştüğü, eskiden aynı zamanda bk yerleşme ve konut bölgesi de olan semtin yoğun çevre kirlenmesi ve kokunun da etkisiyle giderek tümüyle debbağhane vb işyerleri haline geldiği bilinir.

Kazlıçeşme Meydam'ndan Kasaplar Mescidine giden Camii Şerif Sokağı üzerinde, 40-50 yıl önceleri balıkçı Rumların evleri ve meyhaneleri vardı. Bu meyhanelerden biri tarihselliği nedeniyle korunmuştur ve halen ayakta bulunmaktadır. Bu meyhane ile Ayia Paraskevi Ayazması arasında kalan bölgede bulunan taştan yapılmış eski Rum evleri, bu alanda Rumların yerleştiğini göstermektedk.

50 yıl önceleri Kazlıçeşme sahillerinde barbunya, kefal, ıstakoz ve çeşitli tür balıklar avlanır ve satılırdı. Balıkçıların büyük çoğunluğu Rumdu. Daha sonra, deniz kirlenmesi yüzünden balıklar çekilince bu Rum balıkçılardan bazıları tabakhanelerde çalışmaya başladılar. Bakırköy yönünde sahile nazır yamaçlarda bulunan Türk evleri ve köşklerinin çoğu, deri işyerleri kaldırılırken yakılmıştır.

Kazlıçeşme bölgesindeki deri işyerlerinin, özellikle atıklarım Marmara Denizine arıtmasız akıtmalan ve çevredeki çok yoğun kirlenme yüzünden, deri işletmelerinin buradan kaldırılması 1950'li yıllardan sonra sık sık gündeme gelmiş; Kazlıçeşme düzenlemesi ise ancak 1990'dan soma başlamış 1993'te buradaki dericiler tümüyle kaldırılarak Tuzla'da kurulan organize bölgeye taşınmışlardır. Bu düzenleme oldukça tartışmalı ve olaylı geçmiş, 350'ye yakın işyeri buradan kaldırılmıştır. Daha önce işyerlerinin tuttuğu konut bölgesi ve sokak dokusu düzenleme sırasında bütünüyle yok olmuş; tarihi değer taşıyan binaların bk bölümü koruma ve onanma alınabilmiştir.

HASAN YELMEN

KAZLIÇEŞME TEKKESİ
bak. PERİŞAN BABA TEKKESİ

KEÇECİZADELER

17. yy'rn ikinci yansında Konya'dan İstanbul'a göçen, sonraki kuşakları arasında bilim, edebiyat, siyaset adamlarının yer aldığı aile.

Tanzimat dönemi devlet adamlarından Fuad Paşa, ailenin en tanınmış bkeyidk. Keçecizadeler, İstanbul'a özgü ince yasanım, sikli, nükteli anlatım geleneğinin temsilcilerinden sayılmıştır. Konya'da Topraksokak Camii imamı Keçeci Süleyman Efendi ailenin atasıdır. Oğlu Keçecizade Mustafa Efendi (18. yy'rn ilk yarısı) İstanbul'a gelerek medrese öğrenimi gördü. Dönemin bilim ve din adamlan arasmda ünlendi. Avratpazan'ndaki konağmda özel dersler verdi. Kudüs ve Bursa kadılığı yaptı. Şeyhülislam Pirîzade Sahib Efendinin gkişimiyle Davutpaşa Camii marnının kızıyla evlendi. İstanbul'daki Keçecizadeler bu evliliktendir.

Mustafa Efendinin oğlu Mehmed Salih Efendi (1737-1800) medrese eğitimi aldı. Müderrislik, Selanik, Ordu-yı Hümayun kadılıkları görevlerinde bulundu. İki kez, Konya'ya ve Gelibolu'ya sürüldü. Anadolu (1797) ve Rumek (1799) kazaskerliği yaptı. Avratpazarindaki Mustafa Bey Mescidi hazkesinde gömülüdür. Kazasker Mehmed Salih Efendinin dört kızı, İstanbul'un önde gelen ailelerine gelin oldular. Menin damadan, İstanbul payeli Mehmed Esad Efendi, Nafiz Paşa, Kapan Naibi Abdüllatif Efendi ile Kazasker Moralızade Hâmid Efendi' dk. Mehmed Salih Efendimin büyük oğlu Abdurrahman Nebil Efendi (ö. 1799), ikinci oğlu Müderris Mehmed Ark Efendi (ö. 1811), küçük oğlu ise şak, Kadı İzzet Molla'dır(->). Keçecizadelerin ilk ünlü bireyi olan İzzet Mofla'nın babası gibi iki kez İstanbul'dan sürülmesi, Sivas'a gönderilirken "dilini tutmasi'nın resmen büdirilmesi ve Sivas'taki kuşkulu ölümü, yaşadığı dönemin, aydınlar için ne denli ağır koşullan olduğu konusunda bk fikk verk.

İstanbul'un aydın ve yüksek zümre çevrelerinde, Keçecizadelerin nüktedanlıkla belirginleşen saygın bk yer edinişleri İzzet Molla ile başladı. Onun hikmetlerle işlenmiş dizeleri İstanbul halkı arasında birer vecize olarak unutulmamıştır. "Meseldir gülşen-i âlemde bir gülle bahar olmaz", "Talihi yâr olanın yâr sarar yâresini", "Süleyman dahi olsan rüzgâra itimad etme", "Akil oldur ki ide düşmenini rıfk ile dost" bunlardandır. Keşan'a sürgün edilişi, Divan Edebiyatı'nın son güzel eserlerinden biri olan *Mihnet-Keşan'm* yazımına vesile olmuştur. İzzet Molla bu eserinde İstanbul' dan Keşan'a gidişini anlatırken Küçükçekmece'nin camilerini, imaretini, beyaz ekmeğini, köprüsünün tahta korkuluklarım, buradan mürur tezkkesi ile nasıl geçildiğini, dünyanın malı, parası verilse de bölükbaşının kimseyi tezkkesiz bir taraftan öbür tarafa bırakmadığını, Haramidere'nin adı gibi bk eşkıya yatağı olduğunu, bk kocasın (arabacı) yanlarına gelip korkmamalarım söylediğini, Türkmenli Köyü'nde konuk olduğu evin yoksulluğu karşısında İstanbul'daki kendi konağım bk saray gibi

Sadrazam Keçecizade Fuad Paşa
Cengiz Kahraman arşivi

hatırlayışım kısa dizelerle hikâye etmiştir. İzzet Molla, babası Mehmed Salih Efendinin yaşamını ise *Devhatü'l-Mehamîdfi Tercemeti'l-Vâlid*adlı risalesinde anlatmıştır. Kısa ömrünü, sürgünler dışında Avratpazarindaki aile konağında, 1818'de satın aldığı Beylerbeyi'ndeki yeni evinde, eşleri Dilcû ve Hibetullah hanımlarla geçken İzzet Molla'nın çocuklarından Sedad ve Murad küçük yaşta ölmüşlerdir. Öbür oğlu Reşad Efendi'nin (1818-1847)-oğlu şak ve yazar Macid Bey (1840-1910) uzun yıllar Şûra-yı Devlet mülkiye dakesi azalığı yapmıştır.

Keçecizade Mehmed Fuad Paşa da (1815-1869) İzzet Molla'nın oğludur. Fuad Paşa, Tanzimat döneminin Mustafa Reşid Paşa ve Ali Paşa'dan sonra üçüncü büyük simasıdır. Fuad Paşa, dönemin ilginç bir eğitim-öğretim geleneği olan cami derslerineO) devam etti. Mekteb-i Tıbbiye'nin ilk öğrencilerinden oldu. Diplomalı hekim çıktı. Mesleği gereği Latince ve Fransızca öğrendi. Avrupa dillerini bildiğini gizlemeyen ilk İstanbulludur. Tophane'de ve Trablus'ta kısa süreli görevlerden soma hekimliği bırakıp 1837'de Babıâli Tercüme Odası'na gkdi 185 T de hariciye nazırı oluncaya kadar Londra, Madrid, Bükreş, Petersburg elçilikleri, Divan-ı Hümayun tercümanlığı, sadaret müsteşarlığı görevlerinde bulundu. 1835'te askeri kumandan olarak Yanya'da çetelere karşı başanlı savaşlar verdi. 1856'da Paris Kongresi'nde Osmanlı temsilcisiydi. Orada Türk diplomasisinin ve İstanbul inceliğinin, nüktedanlığının en başarılı örneklerini verdi. Şam'daki ayaklanmayı bastırmak için gittiği Suriye'den dönüşünden sonra 1861'de ilk defa sadrazamlığa getirildi. 14 ay süren ilk sadrazamlığından istifa etti. 1863'te serasker ve yaver-i ekrem oldu. Abdülaziz'in (hd 1861-1876) Mısır gezisine katıldı. İkinci sadrazamlığı 1866'dadır. 1867'de hariciye nazırı olarak Abdülaziz'le Avrupa seyahatine çıktı. Dönüşünde hastalandı. Önce Yakacık'ta din-

lendi. Fransa'da Nice'de tedavi görmekte iken öldü. istanbul'a getirilen cenazesi, Sultanahmet'teki türbesine gömüldü (bak. Fuad Paşa Türbesi).

Fuad Paşa, istanbul'a, dolayısıyla Türkiye'ye Batılılaşmak cesaretini getifenlerdendk. Abdülaziz'e karşı yürekli ve dürüst tutumu da yüzyıllardır istanbul'da süregelen dalkavukluk anlayışına göre bk istisna kabul edilebilir. Edebiyata ilgi duyan Fuad Paşa, Cevdet Paşa'nrn(->) *Kavaid-i Osmaniye* adlı ilk Osmanlıca gramer kitabını yazmasına yardım etmiştir. Hazırcevaplığı ve nükteciliği Avrupa gazetelerinde yayımlanan Fuad Paşa'nın konağı Şehzadebaşı'nda, köşkü Çamlıca'da, sahilhanesi Kanlıca-Çubuklu arasındaydı. Konağı 1864'te yanmca Demkkapı'da bk konağa taşındı. Burası da çok geçmeden yandı. Beyazıt'ta yaptırdığı konak ise kamulaştırılarak Maliye Nezareti'ne verildi. Bugün bina istanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi olarak kullanmaktadır. Sahilhanesi Meclis-i Vükelâ'nın (bakanlar kurulu) sık sık toplandığı yarı resmi bir yerdi. 1854'te Yunanlılarla Kanlıca Muahedesi bu yalıda imzalanmıştı. Adını taşıyan Fuad Paşa Korusu'nun eteğimdeki bu yalı çiçek seraları, bahçeleri, köşkleri, havuz ve selsebilleri ile dönemin en güzel malikânelerindendi. Burada düzenlenen davetlere "Kanlıca partileri" denkdi. Bu partilerde kıyafet mecburiyeti uygulanır, Avrupa'daki benzerlerinden ayrılmayan şölenler düzenlenirdi. İstanbul'a gelen saygıdeğer her yabancı, burada mutlaka ağırlanırdı. Yalıda, ramazanda da iftarlar düzenlenkdi. Elçiler çağrıldığı zaman sofranın daha alafranga olmasına özen gösterilirdi. Buna karşılık gümüş tepsilerde istanbul mutfağına özgü en seçkin yemekler ikram edilir, davet ramazana rastlamışsa yabancı konuklar, el pençe divan durup teravih namazının cemaatle kılınışını izlerlerdi. Namazdan sonra konuklara istanbul usulü şerbetler ve kahveler sunulur, Hayalî Mehmed Efendi Karagöz takımlarım hazırlar veya ortaoyunu seyredilirdi. Kadınların izleyici olmadığı söyleşilerde yine istanbul'a özgü üstü kapalı fıkralar anlatılır, taklitler yapılırdı. Gerek konuk kadınların, gerekse Fuad Paşa'nın harem inin şölenlere katılmaları ve gösterileri izlemeleri, özel paravanların arkasından mümkün olmaktaydı.

Fuad Paşa'nın aşçıları istanbul'da ünlüydü. Bunlar arasında birkaçı da Fransız yemekleri yaparlardı. Fransız elçisi, Fuad Paşa'nın sofrasmdaki Fransız yemeklerini kendi ülkesinde aym lezzette ve nefasette yiyemediğini sık sık yineletmiş. Fuad Paşa'nın iki oğlu Ahmed Nâzım (1835-1864) ve Kâzım (1837-1863) kendi akranları için, sahilhanede ayrı ziyafetler düzenlemekteydiler. Fuad Paşa'nın ilk eşi İkbal Hanım, Mahşer Midillisi lakaplı hariciye teşrifatçısı Kâmil Beyin ve Sadrazam İbrahim Edhem Paşa'nm eşi Nafia Hanimin kardeşiydi. İkinci eşi Emine Hanım, Mevlevi Ahmed Efendi'nin kızıydı.

Fuad Paşa'nın bk oğlu çocuk yaşta, iki oğlu ise gençken öldüler. Bunlardan Ahmed Nâzım Bey, Meclis-i Vâlâ üyesiydi. Binbaşı olan Kâzım Bey, Beyoğlu kışlasında öldü. Oğullarının kendi sağlığında ölümleri Fuad Paşa'nın manen yıkılmasına ve ölümüne de neden gösterilmiştir.

Ahmed Nâzım Bey'in bir oğlu Hikmet Fuad Bey (1862-1913) gümrük idare meclisi üyeliği yapmış, Hekimbaşızadelerden(->) Hayrullah Efendi'nin kızı Mihrünnisâ Abdülhak Tarhan'la evlenip ayrılmıştı. Oğlu Nâzım Keçeci (1883-1964) çocuksuz ölmüştür. Diğer oğlu Reşad Fuad Bey (1861-1921) Keçecizadelerin son renkli simasıdır. Mekteb-i Sultanide (Galatasaray Lisesi) okuduktan sonra öğrenim için Paris'e gitmiş, dönüşünde Sadaret Mektubî Kaleminde görev almıştı. Roma ve Viyana'da elçilik ikinci kâtipliği, Şûra-yı Devlet maliye dakesi üyeliği yaptı ve 1908'de bâlâ rütbesinden emekliye ayrıldı. Tarih-i Osmani Encümeni'nin, İstanbul Muhipleri Cemiyeti'nin, Evkaf-ı Islamiye Müzesinin (bugün Türk ve islam Eserleri Müzesi) kurucularındandır. Bu müzenin yöneticiliğini fahri olarak uzun yıllar yürütmüştür. Paris'te Tahsil Görmüş Gençler Cemiyetini de kurmuştu. Sipahi Ocağimn üyelerindendi. Eski eserlere, antika eşyaya düşkün, babası Nâzım Bey gibi şişman, tarih fıkralarını ve eski yaşama ilişkin öyküleri anlatmakta usta, kibar ve nükteci bk kişiydi. Döneminde 'İstanbul efendiliği'ni temsil eden Reşad Fuad Bey, zengin birikimlere sahip Keçecizadeler ailesi ortamında anlatılagelenleri, Avrupa kültürü almış bk diplomat ve aydm olarak farklı yorumlarla aktarırdı. Eski istanbul yaşamını en iyi bilenlerdendi. Resmi görevini, bir okul öğrencisi dikkati ve disiplini ile sürdürmesi Babıâli'de örnekti. Eski sadrazamlardan Tunuslu Hayreddin Paşa'nın kızı Behiye Hanımla evli olan Reşad Fuad Bey'in çocukları M. Hayreddin Fuad Keçeci (?-1967'den sonra), Demokrat Parti İstanbul milletvekillerinden Mehmed Salih Keçeci (1893-1954), Mehmed Fuad Keçeci (ö. 1967) ve eski büyükelçilerden Ali Şevket Fuad Keçeci'dk (ö. 1965). Keçeci soyadını alan aile Mehmed Fuad ve Ali Şevket Fuad'm soylarından devam etmektedir.

Keçecizade Salih Fuad Bey, büyükdedesi Keçecizade izzet Molla'mn resminin önünde. *İnci Keçeci arşivi*

Kâzım Bey'in tek oğlu Keçecizade İzzet Fuad Paşa'dır (1860-1925). Askerlik öğrenimini Paris'te yaptıktan sonra istanbul'a dönünce II. Abdülhamid'in yaveri oldu. 1908'de bkinci ferik (orgeneral) iken süvari komutanlığına, ardından Madrid elçiliğine atandı. Fransa'da basılan, 1877-1878

KEÇECtZADELER YALISINDA İFTAR VE NAMAZ

Sadrazam Büyük Fuad Paşa'nın Çubukludaki yaksında iftar sofraları bahçede hazırlanır, bahçede yemek yenir, bahçede namaz kılınırdı. Bu maksatla ağaçlar donatılır, rengarenk fenerler ortalığı nurlandırırdı. Hatta ağaçlar arasına mahyacıklar kurulur, güzel dualar ve beyitler yazılırdı. Bahçedeki sofralar, Avrupa'nın şato ve kır alemlerim hatırlatan şekildeydi. Paşanın sofrası 24 kişilikti. Beyefendilerin (oğulları) 12'şer kişilik olup ayrıca 12'şer kişilik beş sofra daha vardı. Haremde de aynı durum vardı. Koca yalı kadın misafirlerle dolup boşalırdı. Keçecizadeler esasen güleryüzlü, güzel sözlü, temiz vicdanlı olmakla mahbup ve muhterem oldukları için belki nezaketlerinin zahmetim çekiyorlardı. Fakat herkesin gönlünü de çekiyorlardı. Sofraların sakız gibi bembeyaz keten örtüleri ve peçeteleri, gümüş şamdanlardaki billur fanusların çeşitli renkleri, ayaklı antika yemiş tabaklarının ve sofra takımlarının letafeti, sofracıların tertip ve nezafeti... muhitin tesiri yüzünden herşey inşirah vericiydi...

Büyük halılar, uzun namaz seccadeleri bahçenin bir tarafını kaplardı. Bir tarafı da kafesli paravanlarla tefrik olunarak kadınlara tahsis olunurdu. Teravih namazı bu mahalde ilahilerle kılınırdı. Müezzinler kalem efendilerinden, bilhassa güzel seslilerden intihap edilk, imamlar tilâvet-i Kur'anda en çok muvaffak olanlardan alınırdı. Ezan bahçede okunurdu ve misafirlerin abdest tazelemeleri için gümüş leğenlerle ibrikler emre amade bulunurdu. Fuad Paşa muhakkak ki mutaassıp değildi, fakat dindar, dine hürmetkar idi... Fuad Paşa sahilhanesi bahçesinde edâ olunan teravih namazlannda, Çubuklu ve Beykoz sakinleri de iştirak ettiklerinden dolayı iki üç yüz kişinin bulunduğu vaki olurdu.

Semih Mümtaz S., *Tarihimizde Hayal Olmuş Hakikatler,* İst., 1948, s. 10-12

Osmanlı-Rus Savaşı konulu *Les occasions üerdues* adlı bir eseri vardır. Anıları ölü- _r. • yayımlandı. Mısırlı Mustafa Fazıl Paşanın kızı Azize Emine Hanım'la evliydi.

Bibi. ismet, *Tekmiletüş-Şakaik,* 260; *Osmanlı Müellifleri,* II, 320-322; Reşad Fuad (Keçecizâde), "Keçecizâde Izzed Molla", *TOEM,* S. 41, s. 285 vd; izzet Molla, "Devhatü'l-Mehamid fi Tercümetü'l-Vâlid (İzzet Molla'nın Pederi Salih Efendi'nin Tercüme-i Hâli)", *TOEM,* S. 37, s. 1 vd; I. H. Uzunçarşılı, "Keçecizâde İzzet Molla", *Tarih Dünyası,* s. 1003-1005; Y. Öztuna, *Devletler ve Hanedanlar,* II, Ankara, 1989, s. 707-708; ay, *Keçecizâde Fuat Paşa.* Ankara, 1988; Semih Mümtaz S., *Tarihimizde Hayal Olmuş Hakikatler,* İst. 1948, s. 10-12. 49-50; Gövsa, *Türk Meşhurları,* 144, 197, 320; Şehsuvaroğlu, *Boğaziçi,* 286-288; I. Bülbül, *Keçecizâde İzzet Molla,* Ankara, 1989.

NECDET SAKAOĞLU

KEDİLER

Evcilleşme tarihleri kadar yeryüzüne yayılma süreçleri ve adlarının kökenleri de oldukça karanlık ve tartışmalı olan kedilerle, Bizans'ın Batı Avrupa'dan daha erken tanıştığı varsayılabilk. Kedinin evcilleştirilmesinin, hattâ Tanrı katma yükseltilmesinin ilk kez 7.000 yıl kadar önce Eski Mısır'da başladığı; Mısır'dan ve Afrika'dan Asya'ya, Anadolu'ya (Hacılarda MÖ 5000' lerde yaşadığı bilinen kedi) buralardan Roma imparatorluğu topraklarına ve Roma'nın uzandığı Batı Avrupa'ya kadar yayıldığı; kedilerin MÖ 400'lü yıllarda seyrek görülen ama bilinen hayvanlar oldukları, 4. yy'dan itibaren evlere girdikleri fareler ve yer yer yılanlarla mücadele ettikleri için, sevilenden çok tahammül edilen hayvanlar sayıldıkları bilinir.

Evcil kedinin adı, "cattus" olarak Batı kaynaklarında ilk kez 4. yy'da Palladius'un bir kitabında geçer. Bu adın kaynağı da tartışmalıdır. Kimilerine göre Kekik kavimlerin dillerinden gelmiş, kimilerine göre de Arapça "kıtt" sözcüğünden diğer dillere geçmiştir. Pek çok dilde kedi, benzer bk fonetiğe sahip olan sözcüklerle adlandırılır. (Eski Almancada "kazza", Almancada "katze", İtalyanca günlük dilde "cato" ve "feles", Latincede "cattus", Rumcada "yata", Ermenicede "kam", Ingilizcede "cat", Fransızcada "chat"). Buna karşılık yine Arapça olan "hirr" (dişisi hine) sözcüğü İstanbul'da (Osmanlıcada) "kedi" karşılığında daha yaygın bk kullanım bulmuştur. Taşrada ise "psik", çocuk dilinde "pisi" diğer kullanımlardır.

Doğu ve Batı dünyasının kediye bakışı, modern çağlara gelene kadar, bkbkinden oldukça farklıdır. Batı, kediyi bk yandan vazgeçilmez saymış ve eve kabul etmiş; öte yandan da bu hayvana uzun süreler mesafeli yaklaşmıştır. Ortaçağın cadı avına çıkıldığı bağnaz ve karanlık dönemlerinde kediler, özellikle de kara kedi, cadıların, büyücülerin yoldaşıdır ve onlar kadar ürkütücüdür. Buna karşılık Arap dünyası ve İslamiyet, kediyi, Peygamberin kutsadığı, sevdiği, uyurken rahatsız etmemek için entarisinin eteğini ya da yenini kestiği hayvan olarak görür. İstanbul'da kedinin izini sürerken ve özelliklerini araştırırken, bu iki farklı bakış açısı ve bunlann Bizans'taki sentezi unutulmamalıdır.

Bizans İstanbul'una, aslan, kaplan, yaban kedisi vb'yi içeren genel "Felidae" sülalesinin ayrı bk kolu olan evcil kedi (*Felis catus)* Roma ordularıyla mı geldi, yoksa çok daha önce Mısır'dan, Afrika'dan, Asya'dan gelmişti de Roma'ya buradan mı yayıldı bilinmiyor. Varlığına kesin gözüyle bakılmakla bklikte, Bizans kaynaklarında kedi, özel bk yer almıyor. Beslenme nedeninin, tahıl ambarlarına, kilerlere, evlere dadanan farelerle mücadele olduğu anlaşılıyor. Erken dönem Bizans mozaiklerinde görülen kedi (veya panter) figürünün yerini ise giderek kuşlar, güvercinler alıyor. Avrupa'da engizisyon döneminde şeytan veya büyücüyle özdeşleştirilen kediye, aym çağlann Bizans'ında, Doğu kilisesinde bu türden atıflar yapıldığına dak bilgiler yok. Kedi Bizans'ta, bütün Doğu dünyasında olduğu gibi daha sıradan ve doğal bir evcil hayvan sayılmış olmalı.

Osmanlı dönemi boyunca istanbul'da kediler evlerin, hanların, zahire ambarlarının fare bekçileri ve ayrılmaz parçalarıdır. Bunda köpeği mekruh sayan, eve sokmayan Müslüman geleneklerinin aksine, yine Müslümanlıkta kediye daha özel ve sevgi dolu bir yer aynlmış olmasının payı vardır. Yine de İstanbul'da kedinin, hele de sokaklarda, köpek gibi yaygın olduğu söylenemez. O özel ve amaçlı olarak beslenen bir ev hayvanıdır.

İstanbul'un köpekleri(->) üstüne özellikle de yabancı seyyahların, gözlemcilerin, yazarların, ressamların yazdıklarının çizdiklerinin bolluğunun aksine, istanbul kedileri üzerine yazılmış veya çizilmiş belge niteliği taşıyan eserlere rastlanmamaktadır. Birkaç harem ve ev içi deseninde ya da ciğercileri konu alan çizimlerde kediler, pek seyrek olarak görülür.

Özel bir İstanbul kedisi türü de yoktur. Ancak, her zaman nadide sayılıp aranan Ankara, Van, Acem kedisi türlerine en çok İstanbul konaklarında rastlandığı da bk gerçektir. Tandırların köşesinde, pirinç mangalların altında, samur kürklerin üstünde uyuyan ve konak mutfaklarından yağlı parçalarla beslenen bu süs kedileri dışında, çoğu tekk veya alacalı, ince kuyruklu, adaleli vücutlu, kısa tüylü alelade kediler evlerde, hanlarda, kışlalarda, okullarda görülür. 18 ve 19. yy'da istanbul'a gelmiş yabancılar sokak köpeklerinin çokluğuna nasıl şaşırmışlarsa, kedilere gösterilen ilgi ve sevgiye de o kadar şaşırmış görünüyorlar. Doğu gezisinde İstanbul'a da uğramış olan Pitton de Tournefort (ö. 1708), İstanbul'da bazı kimselerin, haftanın belli günlerinde kedi ve köpeklerin beslenmesini vasiyet ettiklerini, vasiyetin yerine gelebilmesi için adam tutularak kedilere ciğer atıldığım, yani bir çeşit vakıf olduğunu yazar. Bu türden vasiyetlere günümüzde de rastlanmak-

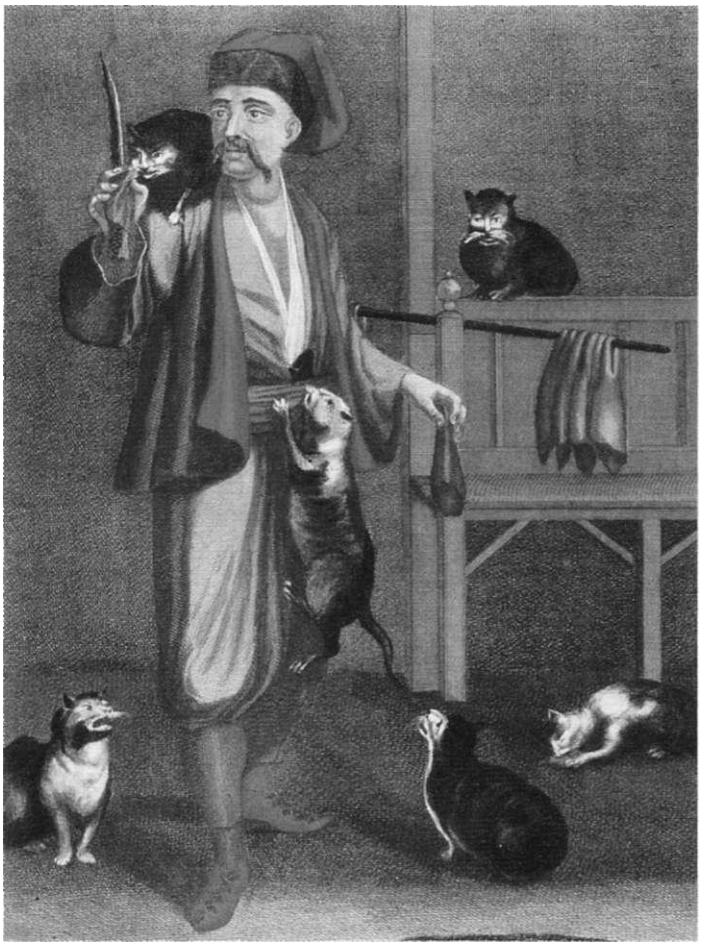

Van Mour'un çizgileriyle bir seyyar ciğerci ve etrafını saran sokak kedileri. *Recueil de cent estampes représentant différent nations du Levant,* Paris, 1712 *Galeri Alfa*

İstanbul'un sokak kedilerinden bir grup.
Cengiz Kahraman, 1994

tadır. İstanbul'da yer yer, bazıları günümüze kadar gelmiş olan kedi hayratları da vardır. Bunlardan birinin geleneği, Üsküdar'da Yeni Valide Camii çevresinde günümüze kadar sürmüştür. Buraya bırakılan sokakta bulunmuş yavru veya sakat kedilere halk yiyecek ve su getirir. İstanbul sokaklarında, özellikle eski yoksul semtlerde bugün bile, elinde yemek artıklan, ekmek, hattâ ciğer paketiyle sokak kedilerini besleyen yaşlılara rastlamak mümkündür. Bazı semtlerde ise 20-30 kedisiyle bklikte yaşayan ve biraz "kaçık" gözüyle de bakılan kimseler vardır.

İstanbul'da sevilen ve gözetilen bk hayvan olan kedi, günümüzde gerek sokakta gerekse evlerde çoğalıp yayılma eğilimi göstermektedk. Bir zamanlar İstanbul sokakları nasıl köpeklerle doluysa, bugün de anacaddelerden ara sokaklara doğru gidildikçe yollar, bahçeler, arsalar kedilerle dolmuştur. Özellikle kenar semtlerde, gecekondu mahallelerinde ve bahçeli evlerin, köşklerin, villaların bulunduğu açıklık, koruluk bölgelerde, geçmiş dönemlerin İstanbul köpek orduları gibi, bu defa da kedi orduları türemiştir.

Boğaziçi sahil yerleşmelerinin ve Adalar' m kedilerinin İstanbul kedileri arasında, sahil ve balıkçı kedileri olarak kimi özellikleri vardır. Bunlar çoğunlukla tüysüz, et tutmayan, adaleli, çevik, kafalarına göre çok büyük kulaklı, balık artıklarıyla beslenen hayvanlardır. Balıkçılann çevresinde bekleşir, ara sıra çevik bir hareketle bk balık kapıp götürürler. Adalar'ın, özellikle Burgazadası'nın kedileri ünlüdür. Yazın çoğalan ve görece iyi beslenen, kışın Adalar boşalınca tümü sahilde balıkçıların çevresinde toplanan ve çoğu kışı geçiremeyen ada kedileri; Rumelikavağı'nın, Beykoz' un, Beylerbeyi İskelesi'nin, diğer Boğaziçi semtlerinin ve Marmara sahülerinin, balıkçı tezgâhlan çevresinde kümelenmiş, kimi zaman balık ağlarının üstünde uyuyan ve balık geldiği anda, nereden çıktıkları anlaşılmadan onlarcası bkden balık tablalarının etrafına dizilen balıkçı kedileri; semt çarşılarının, çoğunun kendi özel adları olan esnaf kedileri diğerleri arasında anılmaya değer.

İstanbul'da öteden beri kullanılan yaygın ve geleneksel kedi adlarından, kedinin postuna, cinsine, rengine, meşrebine göre en fazla rastlananlar Tekir, Sarman, Pamuk, Mestan, Arap, Samur, Boncuk, Toraman, Tonton, Minnoş vb'dk. İstanbul'da kedilere insan adlan veya insanlan çağnştıran adlar koymanın da yeni bk moda değil bkkaç yüzyıllık bir gelenek olduğu sanılıyor. Halayık, Sultan, Nevzat, Zilli, Süreyya, Çingene, Tahk, Sitare, Binnaz vb bk yüzyıl kadar önce de kedilere verilen adlardı. Batı kaynaklı adlar ise çok daha yeni dönemlerde konmaya başlamıştır.

"Kedi dokuz canlıdır", "kediye ciğer emanet etmek", "kedi gibi dört ayak üstüne düşmek", "kedi ciğere bakar gibi bakmak", "sermayeyi kediye yüklemek", "mart kedisi" vb gibi deyişler ile, kedi patisini başından aşırarak kulağını kaşırsa yağmur yağacağı veya kedinin nankör olduğu gibi inanışlar İstanbul'da da yaygm olmakla bklikte, bunların tümüne Batı dillerinde ve toplumlarında da rastlanmaktadır.

Günümüz İstanbul'unda kediler, bakımı daha zor olan ve geleneksel olarak da ev hayvanı sayılmayan köpeklere göre evlere daha fazla yerleşmeye başlamışlardır. Son yıllarda kedinin İstanbul aydın kesimlerinde bir modayı andıran şekilde yaygınlaştığım söylemek de mümkündür. Hayvan gıdası ve hayvanlarla ilgili diğer malzemeyi pazarlayan "pet shop" diye anılan dükkânlar ve özel veterinerler en çok kedili müşterilere hizmet vermektedirler. Öte yandan sokaklarda denetimsiz artan kedi nüfusu da, belediyeler tarafından, zaman zaman köpekler gibi, zehirleme yoluyla ortadan kaldırılmaya çalışılıyorsa da, bu vahşi yöntem geçmişte olduğu gibi bugün de İstanbul halkının tepkisini çekmektedir.

Kendi özelliklerini ve tercihlerini her yerde tavizsiz koruyan kedi, İstanbul'da da kendinin aynı kalmayı, kedi olmayı ve kentin evcil hayvanları arasmda birinci sırayı almayı başarmıştır.

OYA BAYDAR

KEFELİ MESCİDİ

Karagümrük'te genellikle yeni görüşlere göre Aetios Samıcı(->) olarak kabul edilen Çukurbostan'ın (şimdi Vefa Stadyumu) kuzeyinde bulunan Kefeli Mescidi eski bir Bizans yapısıdır. Evvelce kilise olduğu kabul edilkse de, bu husus biraz şüphelidir. Fakat bk Bizans dini yapısının bir bölümü olduğu ve geç dönemde de kilise olarak kullanıldığı bilinir.

Kefeli Mescidi'nin, Bizans döneminde, kaynaklardan bu bölgede bulunduğu öğrenilen manastırlardan birinin kalıntısı olduğu kesinlikle belkli olmakla birlikte hangisi olabileceği aydınlanamamıştır. Genellikle Petra Manastırı hatıra gelmektedir. Bazı yayınlarda ise bu yapının 830'a doğru kurulan Manuel Manastırı'nın kalıntısı olduğu ileri sürülmüştür. 838'de ölen magistros Manuel'in, özel arazisinde belki de evini manastıra dönüştürerek kurduğu bu tesis 867 depreminde bütünüyle yıkıldığından, çok bilgili bir kişi olarak tanınan Patrik Fotios(->) (Photios) tarafmdan yeniden yaptırılmıştır. Fotios'un cenazesi de buraya konulmuştur. 1078'de tahtından indirilen İmparator VII. Mihael Dukas rahip olarak yerleştiği bu manastırda uzun yıllar yaşamıştır. Manuel Manastırı'nın, 1204-**1261**'deki Latin işgalinden sonra kaynaklarda adı geçmez. İstanbul'un fethine kadar geçen süre içinde ne durumda olduğu da bilinmez.

Kefeli Mescidi olan yapının bu Manuel Manastırı'nın bk parçası olduğu **19.** yy' ın İstanbullu Rum yazarları Patrik Konstantios, Skarlatos Bizantios ve A. Paspatis tarafmdan ileri sürülmüştür. Bu hususiaki dayanak, adı geçen manastırın, Aspar Su Haznesini^-») yakınında olduğuna dair, Bizans kaynaklarında rastlanan bilgidk. Fakat uzun süre Aspar Su Haznesinin Karagümrük Çukurbostan'ı olduğu kabul edilkken, sonraları burası Aetios Sarnıcı olarak teşhis edilmiş ve Yavuzselim'deki Çukurbostan Aspar Haznesi olmuştur. Bu da Manuel Manastın ile olan ilgiyi değiştirir. Ayrıca Kefeli Mescidi'nin esasmda kilise olduğunu kabul etmek zordur. Çünkü, bina batı-doğu değil, kuzey-güney yönündedir. İnce uzun yapısı da daha çok bir manastır yemekhanesini hatırlatır.

Kefeli Mescidi'nin Bizans çağındaki tarihinin çözüm beklemesine karşılık, fetihten sonraki durumu bellidir. Gedik Ahmed Paşa idaresindeki Osmanlı donanmasının Haziran 1475'te fethettiği Kırım'da bulunan Kefe halkından 700 kadarı İstanbul'a getirtilmişti. Bu Ermeni ve Cenevizli Katoliklerin bir kısmı, Boğaziçi'nde şimdiki Kefeliköy'e iskân edilmiş, diğer bir kısmına da Edirne Kapısı yakınında, eski ve terk edil-

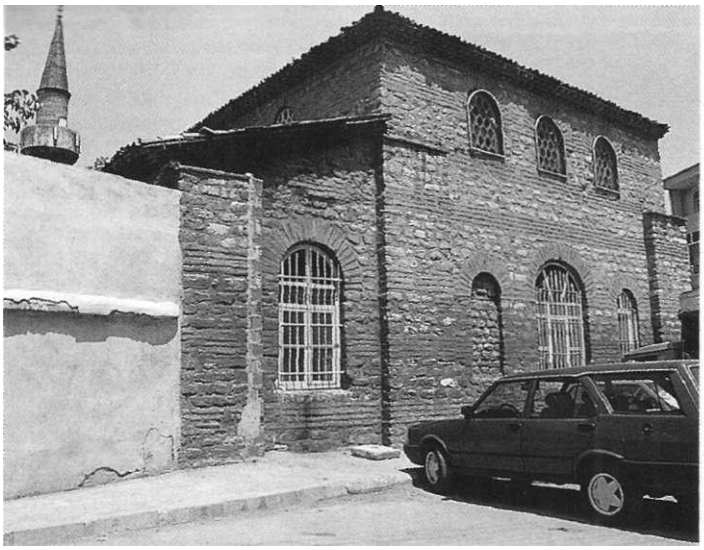

Kefeli Mescidi
Yavuz Çelenk, 1994

miş bir Bizans manastırının çevresinde yer gösterilmiştir. Bu Hıristiyanlara ibadetleri için daha soma Kefeli Mescidi olan bina tahsis olunmuştur. Bu binanın biraz uzağında ve güneyinde yer alan Odalar Camii(->) de (veya Kemankeş Mustafa Paşa Camii) aynı Hıristiyan topluluğuna verilmişti. Dominiken tarikatı rahipleri tarafından idare edilen kiliseye Aziz Nicolaus'u adı verilmiş ve Ermeniler ile Katolik Latinler aym bina içinde ayrı ayrı sunaklarda ayinlerini sürdürmüşlerdk.

Fakat evvelce yalnız Katoliklerin yaşadıkları çevre, daha 1580de 10-12 aileye inmiş bulunuyordu. Mahalle halkının azalması yüzünden, buradaki Katolik kiliseleri de gelirlerini iyice kaybetmişler, çevredeki evler Müslümanlar tarafından iskâna başlanmıştı. Burada bulunan ve soma Odalar Camii olan Santa Maria Kilisesinin harap bir duvarım tamke kalkışan Hıristiyanlar şiddetli bir direniş ile karşılaştılar. Ancak kiliseyi tahrip edilmekten kurtaranlar da yine mahallenin Müslüman kadınları oldu. Bunlar evlerinden fırlayarak kiliseyi korudular.

l626'ya kadar bu Hıristiyan ibadet yerlerine dokunan olmadı. Bu yıl içinde, Nikola Kilisesi garip bk olaya sahne oldu. İstanbul'da Vandan gelen bir Ermeni keşiş ortaya çıktı. Halkın "Çancı Keşiş" olarak adlandırdığı bu garip kıyafetli keşiş, İstanbul sokaklarında bir çıngırak çalarak dolaşıyor ve etrafma toplanan halka, beraberinde taşıdığı güya bkçok hassalara sahip bk röliği göstererek sebepleniyordu. Bk gün bu kutsal eşyayı (röliği) kaybetmesi ile durumu kötüleşen Çancı Keşişin, sultana hediye olarak getirdiği 20.000 florin altın değerindeki gayet değerli bir eşyanın da çalındığını söyleyerek, Nikola Klişesinin Ermenilere tahsis edilen bölümünü idare eden rahibi hırsızlıkla itham etmesi üzerine, rahip hapsedildi. Az sonra, Çancı Keşiş kilisenin avlusunda o değerli şeyi bulduğunu söyleyerek İstanbul'dan çıkıp gitmek isterken, bu defa mahallenin Müslüman halkı keşişi yakalayarak, padişaha hediye getkdiği şeyi, yerine teslim etmesini istediler. Ermeniler aralarında 6.000 altın toplayarak keşişi kurtanp şehkden uzaklaştırdılar. Fakat Müslümanlar da kilisenin kapısını mühürlediler. Kiliselerini kurtarmak için müftüye 200 altm veren Ermeniler, bu arada patriklerine de başvurdular. Patrik, heyeti böyle bir işe kanştıklan için kovunca, aym heyet müftüden paralarım geri aldı. Ancak müftü, etrafına topladığı kalabalık bir Müslüman kitlesi ile kiliseye gkdi ve burada namaz kılarak Nikola Kilisesinin mescit olmasmı sağladı. Böylece Kefeli Mescidi, İstanbul'un kiliseden çevrilen ibadet yerleri arasmda en garip öyküye sahip mescit oldu.

Ayvansarayî'nin *Hadîka'da* bildirdiğine göre, mescidin harcamaları I. Selim (Yavuz) vakfından karşılanıyordu. Minberi ise Sadrazam Hekimoğlu Ali Paşa (1689-1758) tarafından konulmuştur. Kefeli Mescidi, 1970'li yıllarda Vakıflar îdaresi'nce onarılmıştır.

Kefeli Mescidi, HaMç'e doğru eğimli bk arazide, arada tuğla hatıllı taş malzeme ile yapılmış ve güney-kuzey yönünde uzanan, ince uzun bk yapıdır. Bugün tek nef halinde olmakla beraber, evvelce iki yan cephesi boyunca uzanan yan neflere sahip olduğu bazı izlerden anlaşılır. Bunlardan soldaki (batıdaki), bina mescide dönüştüğünde son cemaat yeri haline getirilmiştir. Orta mekânm kuzey ucu, beş cepheli dışarı taşlan bir apsis biçimindedk. Binanın içinde ve dışında, Bizans ve sonraki Latin dönemine işaret eden herhangi bir bezeme görülmez. Üstü ise kiremit kaplı ahşap bir çatı ile örtülüdür.

Mescide dönüştürüldüğü sırada doğu tarafı duvarının ortasına mihrap yapılmış, apsisinin yanına da minare inşa edilmiştir. 1970'teki onarıma gelinceye kadar bu minare pek alışılmamış bir tipte olup şerefesi ince direklere dayanan bk saçağa sahipti. Bugün bu saçak yoktur.

Hadîka'da, mescidin yakınında daha 18. yy'da harap halde olan Gazi Mahmud Medresesinin bulunduğu bildirilir. Bugün bu medresenin yeri bile belli değildir. Yakın çevresinde Drağman Hamamı ile Mustafa Çavuş Sıbyan Mektebi de bulunuyordu. Yine Kefeli Mescidi yakınında küçük bk Bizans sarnıcı da tespit edilmiştir. Bunun iç ölçüleri 4,70x7,20 m olup, üstünü örten sekiz çapraz tonozu ortada tek sırada üç sütun taşır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 186; Inciciyan, *İstanbul,* 49-50; A. Paspatis. *Byzantinai Meletai,* lst., 1877, s. 304-309 (bir gravürü ile); Mordtmann, *Esquisse, 76;* Belin, *Latinité,* **116;** A. Pargoke, "Constantinople, les dernières églises franques", *Echos d'Orient,* IX (1906), s. 301-308; [A. D. Mordtmann], "Constantinopel zur Zeit S. Süleiman des Grossen, nach einem Bilde von Melchior Lorichs", *Bosporus,* yeni dizi, I (1906) s. **26**-30; Millingen, *Byzantine Churches,* 253-264; E. Dalleggio d'Alessio, "Recherches sur l'histoire de la Latinité de Constantinople...", *Echos d'Orient,* XXII (1924) s. 456-457; E. Mamboury, *Constantinople,* İst., 1929, (2. bas.), s. 245-246; R. Janin, "Les églises byzantines Saint-Nicolas à Constantinople", *Echos d'Orient,* XXXI (1932) s. 410-412; Schneider, *Byzanz,* 40, 66; R. Janin, "Les sanctuaires du quartier de Pétra", *Echos d'Orient,* XXXV (1936), s. 51-53; B. Palazzo, *Deux anciennes églises do minicaines a Stamboul, Odalar Djami et Kefeli Mesdjidi,* 1st, 1951; Eyice, *Istanbul,* 73, no. 103; S. Eyice, "Çancı Keşiş ve İstanbul'un Camie Çevrilen Son Kiliseleri", *Istanbul-Sanat-Edebiyat Dergisi,* S. 4 (Nisan 1956). s. 12-13; ay, "İstanbul'un Camie Çevrilen Kiliseleri", *TAÇ,* S. 2 (Mayıs 1986), s. 9-18; P. Grossmann, "Beobachtungen an der Kefeli Mescid in İstanbul", *Ist. Mitt.,* XVI **(1966),** s. 241-249; Janin, *Eglises et Monastères,* 320-322 (Manuel Manastırı hakkında), 373-374 (Nikola Kilisesi hakkında), 584; Müller-Wiener, *Bildlexikon,* 166-168; Th. F. Mathews, *The Byzantine Churches,* s. 190-194; *Fatih Camileri,* 150-151; Strzygowski-Forchheimer, *Byzantinische Wasserbehälter,* 103, no. 31 (sarnıç hakkında).

SEMAVİ EYİCE

KEHLİBAĞCIOĞLU, CEMAL SAHİR

(31 Ağustos 1900, İstanbul - 2 Ekim 1973, İstanbul) Tiyatro ve operet oyucusu, yöneticisi.

1916'da tarım öğremmi görmek için Macaristan'a gönderildi. Ancak o, Budapeşte Kraliyet Akademisinde oyunculuk eğitimi gördü. 1920'de İstanbul'a döndü. İs-

Cemal Sahir Kehlibağcıoğlu
Nuri Akbayar koleksiyonu

tanbul Operet Heyeti'ne girdi. Burada oyuncu olarak *Macun Hokkası, Kaşıkçılar, Yedekçi, Lale Devri, İstanbul Efendisi, Atlı Ases, İsveç Kralı* gibi oyunlarda rol aldı. Birçoğunda kendisinin de oynadığı "Bülbül", "İstanbul Gülü", "Kumrular" gibi operetleri topluluk için uyarladı. Topluluk içinde Doğu-Batı müzik bakışı tartışması başlayınca, Muhlis Sabahattin EzgiG» ile birlikte 1921'de İstanbul Operet Heyeti'nden aynldı. Aym yıl Darülbedayi'den (bugün Şehk Tiyatroları) ayrılan bazı sanatçılarla birleşerek Sahir Opereti'ni kurdu. "Meçhul", "Tarla Kuşu", "La Mascotte", "Yakacık Hatıraları", "Çardaş" gibi birçoğunu kendisinin uyarladığı operetleri sahneledi.

1921 sonlarında Sahir Opereti'nin dağılmasından sonra bk süre Darülbedayide çalıştı. Cemal Sahir, 1924-1925 sezonunda Sahir Opereti'ni yeniden oluşturdu. *Kumrular, Şen Dul, Lüksemburg Dükü, Sevda Ticareti, Kadın, Vals Hatırası, Çin'e Seyahat, Kontes Marita* gibi oyunları sahneleyen Sahir Opereti 1928 sonunda dağıldı. Cemal Sahir o yıl oluşturulan Ankara Opereti'nin ardından Süreyya Opereti'nde ve çeşitli topluluklarda yer aldı. Kendi adına oluşturduğu toplulukla Anadolu'ya uzun süre tiyatro turneleri yaptı. Sahnede geçirdiği kaza nedeniyle, sahne yaşamını bırakan Cemal Sahir, Macaristan ve Avusturya operetlerinden yaptığı uyarlamalarla tanındı, oyunlar yazdı. Uyarlamalarından bazıları, *Romona, Şeyhin Oğlu, Küçük Daktilo, Aşk Resmi Geçididir. Son Buse, Kalbin Aynası, Bir Köpek, Öldüren Kim?, Kelepçe, Dinamit, Altın Ayşe, Gözlerin Görmemeli, Acının Acısı, Bir Şoförün Cinayeti, Salondaki Kadın, Kalbimdesin* de kaleme aldığı oyunlardır.

HİLMİ ZAFER ŞAHİN

KEL HASAN

bak. HASAN EFENDİ (Kel)

KELLE, İBRAHİM

(1897, İstanbul -1971, İstanbul) Futbolcu ve futbol adamı.

Beykoz Kasrı bahçıvanının oğluydu. Futbola 10 yaşında Beykoz Çayırı'nda başladı. 15 yaşındayken Anadoluhisarı İdman Yurdu(-») takımında yer aldı. 1917'de Altınordu kulübüne geçti. Bu takımda parladı. 1923'te ilk milli futbol takımında yer aldı. 1924'te Paris Olimpiyatı'na katılan milli takım kadrosuna seçildi. Olimpiyat kampında bütün dünya ülkeleri futbolcularının iştirakiyle yapılan özel yarışmada Türk milli takımı antrenörü Billy Hunter ile karşılıklı topu yere düşürmeden 500 kafa vuruşu yapmak ve ferdi olarak da topu yine yere düşürmeden başı üzerinde 200 defa sektirmek suretiyle birincilik kazandı. LJruguaylılarm daveti üzerine onlara kafa vuruşları öğretti. Kafa vuruşları ve her zaman tıraşlı kafası nedeniyle "Kelle İbrahim" adıyla anıldı. Soyadı Kanunu çıktığında lakabını soyadı olarak aldı. 1924'te Türk Milli Futbol Takımı'nın İskandinavya'da yaptığı turne sırasında sakatlandı ve sakat ayakla 45 yaşma kadar Beykoz takımında futbol oynadı. Daha sonra antrenör ve yönetici olarak ömrünün sonuna kadar bu kulübe hizmet etti. Beykoz Gençlik Kulübü'nün(->) bulunduğu caddeye ölümünden soma onun adı verildi.

CEM ATABEYOĞLU

KEMAL (Hafız)

(21 Temmuz 1882, İstanbul - 9 Ağustos 1939, İstanbul) Ses sanatçısı, hafız.

Şehremini'de doğdu. Kasımpaşalı Cemal Efendi, Bestenigâr Ziya Bey ve Hacı Kirâmî Efendiden makam, usul ve üslup bilgileri öğrendi. Sesinin güzelliği, okuyuşunun temizliğiyle İstanbul'un musiki dünyasında kısa zamanda ünlendi. İlk resmi görevi Nusretiye Camii müezzinliğidir. Sirkecide yayına başlayan ilk İstanbul Radyosu'nda Hafız Sadeddinle (Kaynak) birlikte programlara çıktı. Udi Yorgo (Bacanos), Kemani Sadi (Işılay), Kanuni Artaki (Candan), Kemençeci Aleko (Bacanos) eşliğinde Columbia ve Odeon şkketleri adına plaklar doldurdu. Birçok plağa Hafız Sadeddinle bklikte okudu. Piyasaya çıkan plakları dışmda DarüTElhân(->) arşivi için de pek çok özel plak doldurdu. Gene plak doldurmak için 1928'de Berlin'e. Yorgo Bacanosla 1930da Paris'e, Ekim 1931'de de Tanburî Refik (Fersan), Kemençeci Fahire (Fersan), Hafız Vâmık Efendi, Hudâdat Şakir Bey ve Cennet Hanımla konserler vermek üzere Atina'ya gitti. Son resmi görevi Süleymaniye Camii başimamlığı ve müezzinliğidir.

Kemal Efendi döneminin en ünlü hafız, mevlithan vegazelhanlanndandı. Sultanahmet ve Ayasofya camilerinde ezan okunurken Hafız Kemal ile Sadeddin'i dinlemek için meydanda geniş bir kalabalık toplanırdı. Pek çok gramofon plağı doldurmuş olması da onun çok sevilen bir ses olmasının bir sonucuydu. Doldurduğu taş plaklar başta İstanbul olmak üzere bütün yurtta elden ele dolaşırdı.

Hafız Kemal Efendi'nin imzasını taşıyan portresi.
Fikret Bertuğ koleksiyonu

Hafız Kemal güftenin ezgiye yerleştirilmesiyle ilgili ilkeler ve kurallar bilgisi demek olan prozodi konusunda dikkate değer bir başarı gösterdi. Birbirine çok benzer görünen ama oldukça ince farklılıklar gösteren dini ve dindışı musiki şekillerine özgü üslupların da usta bir yorumcusuydu. Sesinin güzelliği, gürlüğü ve yakıcılığının yamsıra, bu özellikleri de onun her zaman aranan bir hafız olmasını sağladı.

Plakları arasında, beş plaktan oluşan Mevlid dizisi en tanınmış olanıdır. Ferahnak "Leblerin solar...", hicaz "Asuman ağlar...", mustear "Feryad ediyor...", nihavent "Okunur sihr-i füsun...", hüzzam "Gözü dünya mı görür....", uşşak "Şimşîr-i nigâhınla..." plaklara okuduğu ünlü gazellerinden bazdandır. Kemal Efendi başta Hafız Hüseyin Tolan ile Sadi Hoşses olmak üzere birçok musikiciye musiki zevki ve tavrı da kazandırdı. Ömrünün son yıllarında kalp hastası olan Hafız Kemal'in mezarı Edirnekapı'dan Rami'ye giden Eyüp yolu üzerinde, Divan şairi, Bâkî'nin mezarıyla yan yanadır.

Bibi. Ergun, *Antoloji,* II; A. R. Sağman, *Meşhur Hafiz Sami Merhum,* ist, 1947; N. Özalp, *Türk Musikisi Tarihi,* II, Ankara, 1986.

FİKRET BERTUĞ

KEMAL BEY (Kara)

(1879, İstanbul - 29 Temmuz 1926, İstanbul) İttihad ve Terakki Cemiyeti İstanbul murahhası, iaşe nazın.

Selanik'in yitirilişi ertesi (1913) İttihad ve Terakki Cemiyeti yönetimi İstanbul'a taşındı. Selanik'teyken ticaret erbabının desteğini alan dernek, İstanbul'da orduya ve esnafa yaslandı. İstanbul'da esnafm eski geleneksel yapısı çözülerek yerine esnaf cemiyetleri kuruldu ve başlarına "kâhya" diye bilinen İttihad ve Terakki'nin mutemet adamları geçirildi. Saçlı Kemal diye de bilinen Kara Kemal bunlardan biriydi. İttihad ve Terakkiye "fırka fedaisi" sağlayan esnaf kesiminden cemiyete katıldı.

İttihad ve Terakki'nin "milli iktisat" politikasında önemli rol oynadı. I. Dünya Savaşı yıllarında cemiyetin girişimiyle kumlan ve İstanbul'un iaşesini üstlenen Heyet-i Mahsusa-i Ticariye'den sorumlu oldu. Bu ticari faaliyetlerden elde edilen kazanç daha soma Müslüman-Türk eşraf tarafından kumlan anonim şirketlere kaydırıldı. Anadolu Milli Mahsulat Osmanlı AŞ, Milli İthalat Kantariye AŞ, Milli Ekmekçi AŞ, Kemal Beyin girişimiyle kumlan şirketlerin en önemlileridir. Bu şirketler I. Dünya Savaşı yıllarında, siyasal gücü de arkalarına alarak büyük kazanç elde ettiler.

Savaş yıllarında yine Kara Kemal'in girişimiyle İstanbul'da çırak mektepleri(->) açıldı. Geçimini çalışarak kazanmak zorunda kalan çocukların geceleri eğitimleri sağlandı. Ocak 1918'de, Fatih, Sultanahmet, Aksaray, Eyüp, Kasımpaşa, Beşiktaş, Üsküdar ve Kadıköy'de toplam 8 çırak mektebi bulunuyordu.

İttihad ve Terakki'nin 1916 Kongresi, Kara Kemal'in önerisiyle mütevelliliği evkaf nazırlarının üzerinde bulunmak üzere, Heyet-i Mahsusa-i Ticariye'nin elde ettiği

- . ... - - r.itebgir.ie bir "milli" banka kurma kararı aldı.

Osmanlı İtibar-ı Milli Bankasimn kuruluşuna öncelik tanındı; bu nedenle Kara Kemal'in düşlediği banka Nisan **1918**'de gerçekleşti. Kimi kaynaklarda "Milli İktisadiyat Bankası" diye geçen Milli İktisat Bankası **1**.500.000 Osmanlı Lirası sermayeyle, Milli Mahsulat Şirketi Müdürü Sait Bey, Milli Kantariye Şirketi Müdürü Bekir Bey ve Milli Ekmekçiler Şirketi Müdürü İzzet Bey tarafmdan kuruldu.

Savaş yıllarında Kara Kemal'in İstanbul'da bir diğer girişimi, yaşam koşulları güçleşen halka ucuz besin maddesi temin etmek için kurduğu tüketim kooperatifleriydi. İttihad ve Terakkinin İstanbul murahhası olarak Kara Kemal bunu bizzat örgütledi. İstanbul'un değişik semtlerinde 12 tüketim kooperatifi kuruldu. Bunlar arasında en önemlileri Milli Boğaziçi Anadolu Kooperatif Şirketi, Milli Sultanahmet Kooperatif Şirketi, Milli Makriköy Kooperatif Şirketi, Milli Fatih Kooperatif Şirketi ve Milli Şehzadebaşı Kooperatk Şkketi'ydi.

İstanbul'un iaşesi giderek vahamet kazanınca Alman iaşe örgütü örnek alındı; merkez ve taşra iaşe heyetleri kuruldu. Osmanlı toprakları 5 iaşe bölgesine ayrıldı. İstanbul, Edirne, Hüdavendigâr, Konya, Ankara, Kastamonu (Sinop Sancağı hariç) vilayetleriyle Bolu, Çatalca, Kale-i Sultaniye, Karesi, İzmit, Eskişehk, Kütahya, Karahisar Sahib, Niğde, Menteşe ve Teke livalarını kapsayan birinci mıntıkanın başına Kara Kemal getirildi. Bu arada kurulan istişari nitelikteki İktisadiyat Meclisi üyesi oldu. 1918'in yaz aylarında kurulan İaşe Nezaretinin başına getirildi. İstanbul'da fakir halka yemek dağıtan 25 kadar aşhane açtı.

İaşe sorunu, savaş soması İttihadcıları yargılayan Meclis-i Mebusan Beşinci Şube, Divan-ı Harb-ı Örfi ve İzmk suikastı mahkemesinde tekrar tekrar gündeme geldi.

Kara Kemal **1926** İzmk suikastı davasında idama mahkûm oldu. İstanbul'da evine yapılan baskın sırasında intihar etti.

Kara Kemal
Gözlem Yayıncılık Arşivi

Bibi: Z. Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat (1908-1918),* Ankara, 1982.

ZAFER TOPRAK

KEMAL TAHİR

(30 Kasım 1910, İstanbul - 21 Nisan 1973, İstanbul) Romancı.

Annesi saraylı Nuriye Hanım, babası II. Abdülhamid'in hünkâr yaverlerinden, Deniz Subayı Tahk Bey'di. Tarık Bey, aynca, Yıldız Sarayinda Abdülhamid'in özel marangozhanesinde çalıştı. II. Meşrutiyet'le (1908) bklikte aüesinin yasanımda önemli değişiklikler oldu. Emekliye ayırtılan Tahk Bey, Balkan Savaşında (1912) tekrar askere almdı. I. Dünya Savaşinda Çanakkale'de yaralanmca, aile, Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde yaşadı ve Tahk Bey hastanelerde inzibat subayı olarak görev aldı (1916-1918). İstanbul'a dönüşte Kasımpaşa'ya yerleştiler. Kemal Tahk Kasımpaşa'daki Cezayirli Hasan Paşa Okulu'nu bitirdi; öğrenimini Galatasaray Lisesi'nde sürdürürken, hayata atılmak zorunluluğundan okulu bıraktı. Avukat yazıhanelerinde çalıştı; dergi ve gazetelerde röportajlar, yazılar yayımladı (1930-1933). *Tan* gazetesinde yazı işleri müdürüyken 1938'de siyasal inançlarmdan dolayı yargılandı, 15 yıl hüküm giydi. 1950 seçimlerinden sonraki af kanununa kadar 13 yıl Çarıkın, Çorum, Kırşehk, Malatya cezaevlerinde yattı. Sonra tekrar istanbul'a gelerek, eşi Semiha Tahk'le bklikte yaşadı. Bir akciğer kanseri ameliyatmdan 3 yıl sonra kalp krizi sonucu öldü. Sahrayıcedit Mezarlığina gömüldü.

Edebiyata şiir ve hikâyeyle başlayan Kemal Tahk, bu hikâyelerden bk bölüğünü *Göl İnsanları'nâz.* (1955) derlemiştir. Hapiste geçen yularında Bedri Eser, Cemalettin Mahir gibi takma adlarla gazetelerde tefrika romanlar yayımlamış; sonraki yıllardaki romancılığının ilk kalem çalışmalarım gerçeMeştirmiştk.

Kemal Tahk'in büyük şefik, İstanbul romanlarının ilki, Kurtuluş Savaşini hazırlayan yılların, koşulların canlandırıldığı *Esir Şehrin İnsanları'dır* (1956). Romanda Mütareke devrinin İstanbul'u, Üsküdar Bağlarbaşindaki bk köşk, İstanbul halkının Milli Mücadele'ye gizM yardımları zengin ayrıntılarla belgelenmiş, tasvk edilmiş, işlenmiştir. Bu eserin devamı olan *Esir Şehrin Mahpusu* (1962), romanın başkişisi Kâmil Beyin düşünce ve siyaset suçlusu kimliğiyle İstanbul Bekkağa Bölüğü'ndeki günleri, Mehterhane'ye nakli, yine Kurtuluş Savaşı günlerindeki İstanbul, şehrin bk kesimi büyük kurtuluşu beklerken, bir başka kesimin işbirlikçi tutumu çok canlı sahnelerle yazılmıştır. Bu romanda, Halide Edip Adıvar da Sultanahmet Mitingi'ndeki coşkusuyla belirir. Üçlemenin son eseri olan *Yol Aynmiysa* (1971) 1930'lar istanbul'unu gündeme getirir. Anadolu zaferinden sonraki yıllarda, çıkarcı gruplar yine ortaya çıkmış ve Kuva-yı Midyecilerin büyük mücadelesi birtakım çıkar oyunlarına

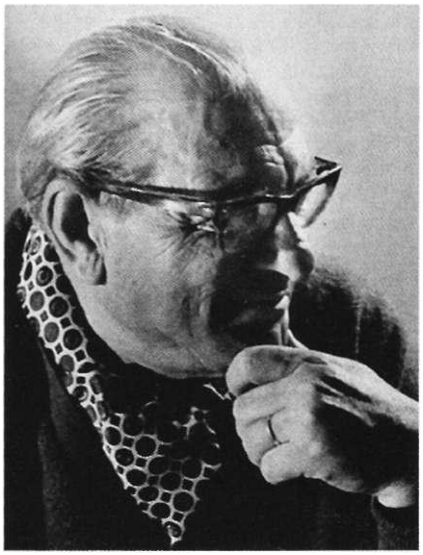

Kemal Tabir
Ara Güler

âdeta yenik düşmüştür. Romancı dönemin yönetimine muhalif sayılabilecek tutumuyla istanbul'un ve yurdun baskıcı, karanlık bk geleceğe yol aldığına işaret etmiş; eser, yayımlandığı günlerde birtakım düşünsel ve yazınsal tartışmaların odağı olmuştur. Bununla birlikte *Yol Ayrıminm* istanbul'u tasvir eden sayfaları, özellikle "istanbul Bedestanf'na ayrılmış sayfalar, Türk romanının unutulmayacak seçme parçaları arasındadır. Kemal Tahk, bedestendeki atılmış, sahip çıkılmamış eşyaya bakarak, kültür mirasının nasıl acımasızca har vurulup harman savrulduğuna işaret eder. Romancının saptayımıyla, burada "Cumhuriyetle beraber toplumun hayatından tekmeyle kovulmuş Osmanlılığın ufak tefeği, süsü, işe yararlılıklarıyla beraber, bütün değiştokuş değerini, bütün tarihsel değerlerini, bütün sanat değerlerini kesinlikle yitirmiş, hepsi burada, hiç acımadan çürümeye" bırakılmıştır.

işgal altındaki İstanbul'un silkiniş ve mücadelesini dile getiren *Yorgun Savaşçı* (1965), bk yandan da, îttihadcıların son bk portresi niteliğindedir. Eserde, işgalin bozgununa uğramış, ahlaki değerlerini yitirmiş İstanbul, özellikle bir Gülhane Parkı sahnesiyle simgelenmektedir. Roman, yorgun savaşçıların yeni bk dkençle Anadolu'ya geçişlerini de kaleme getkerek, yurdun yarınına ilişkin bir güvençle noktalanır. Ne var ki *Kurt Kanunu* (1969) Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal'e İzmk suikastını hazırlayanların hesaplaşmasını yansıtırken, tıpkı *Yol Ayrımında,* olduğunca, siyasal çekişmelerin, rekabetlerin amansız dünyasına umutsuz sayılabilecek bk bakış açısıyla yaklaşır. 1926 istanbul'unda, Cerrahpaşa'nın eski töreli bir evi, bir İstanbul konağı, Terkos Gölü, Belgrad Omıanı çevresindeki Paşa Çiftliği, Aksaray'da bk ahşap ev, *Kurt Kanunu'nun* mekânları arasındadır.

Kendisine yurt çapında büyük ün kazandıran *Devlet Anadan* sonra Kemal Tahk, romancılığına ve eserlerine yönelik tar-

tışmaların dışında kalmaya gayret göstermiş; yeni çalışmalarıyla Osmanlı-Türk tarihinin bir geniş görünümünü çizmek istemiştir. Uzun yıllar üzerinde çalışılmış, ama çoğu son şekline ulaşamamış bu eserler, romancının ölümünden sonra yayımlanmıştır. İçlerinden iki ciltlik *Bir Mülkiyet Kalesi'nde* (1977) II. Abdülhamid roman kişisi olarak canlandırıldığı gibi, II. Abdülhamid dönemi İstanbul'u, Yıldız Sarayı, bazı törenler, saray âdetleri, İstanbul'un o zamanki aile düzeni saptanmaktadır.

Bibi. T. Alangu, *Cumhuriyet'ten Sonra Hikâye ve Roman,* III, ist., **1965;** A. Kabaklı, *Türk Edebiyatı,* III, İst., **1967;** R. Mutluay, *50 Yılın Türk Edebiyatı,* ist., **1973;** F. Naci, *Türkiye'de Roman ve Toplumsal Değişme,* ist., 1981.

SELİM İLERİ

KEMALEDDİN BEY

(1870, İstanbul -13 Temmuz 1927, Ankara) Mimar.

Acıbadem'de, sonradan bestekâr Şekerci Cemil Bey'in sahipliğine geçen ve 1980'li yıllara kadar ayakta kalabilen iki katlı, ahşap bk evde doğdu. Babası deniz kaymakamı (yarbayı) Ali Bey'di. Annesi Sadberk Hanım ise orta sınıftan bir istanbul ailesinin kızıydı.

İlk eğitimine 1876'da evinin yakınındaki şimdi yıkılmış olan ibrahim Ağa Mekteb-i iptidaisinde başladı. 1880'de babasının görevi dolayısıyla Girit'e gitti. Ortaöğrenimine 1881'de Girit'te başlayan Kemaleddin Bey, 1882'de ailesiyle bklikte istanbul'a döndü. Şehzadebaşında yeni açılan Şemsü'l-Maarifte okudu. Lise eğitimini Nümune-i Terakki İdadisi'nde tamamladı. Bu yıllarda, kişiliğinin oluşmasında ve meslek seçiminde, matematik hocası Mehmed Nadir Bey'in olumlu etkisi olmuştur.

Kemaleddin Bey yükseköğrenim için 1887'de Hendese-i Mülkiye Mektebi'ne(-i) girdi. Okulda genel yapı derslerini Alman Prof. Kos, köprü ve hidrolik konularını Avsuturyalı Prof. Forcheimer, mimari tasarım dersini ise Alman Prof. Jasmund(->) vermekteydi. Kemaleddin Bey okulda teknik konulardaki tüm dersleri başarıyla yürütürken Prof. Jasmund'un mimari tasarım dersine özel bk ilgi göstermiştir.

1891'deki mezuniyetinden sonra Prof. Jasmund'un asistanlığına atanan Kemaleddin Bey bu görevi 4 yıl sürdürmüş, bu arada okul dışında ilk yapıtlarını tasarlamaya ve gerçekleştkmeye başlamıştır, ilk tasarım denemesi, Rumelihisarı'nın tepelerinde, eski Berlin büyükelçisi Galib Bey için gerçekleştirdiği iki köşk olmuş, bunları istanbul'un çeşitli yerlerinde yaptığı köşk ve konutlar izlemiştir. Genellikle ahşapla yapılmış bu ilk dönem konutları arasında, Nişantaşı'nda, bugün yıkılmış olan Halil Paşa ve İsmail Paşa konaklarıyla Ortaköy'de, koru içindeki Sultan Reşad Köşkü de bulunmaktadır.

Prof. Jasmund'un önerisi üzerine 1895'te mimarlık eğitimi görmek üzere devlet tarafından Berlin'e gönderilen Kemaleddin Bey 2 yıl süreyle Charlottenburg Technische Hochschule'ye devam ederek mimar unvanmı almış, daha sonra 2,5 yıl süreyle çeşitli mimarların yanında çalışmış, bu arada "Osmanlı Devlet Mimarı" unvanıyla İstanbul için bk hapishane tasarımıyla görevlendkümiş, ancak tamamladığı tasarım gerçekleştirilmemiştir.

Nisan 1900'de istanbul'a dönerek Hendese-i Mülkiyedeki görevine yeniden başlayan Kemaleddin Bey ayrıca 1901'de Harbiye Nezareti Ebniye-i Askeriye (askeri yapılar) mimarlığına da atanmıştır. Bu yıllarda, Kemaleddin Bey ulusal mimarlık konusundaki düşünce ve görüşlerini geliştirmeye başlamış, bu kapsamdaki ilk yapıtlarını tasarlayıp gerçekleştirmiştir. 20. yy'm ilk yıllarında gelişen Türkçülük, mimarın bu dönemdeki yapılarına, Ahmed Cevad Paşa ve Gazi Osman Paşa türbelerinde görüldüğü gibi, klasik çağ Osmanlı mimarlığından esinlenmiş yapı elemanlanmn cephe düzenlemelerinde kullanılması biçiminde yansımıştır.

Kemaleddin Bey'in II. Meşrutiyetten önceki yıllarda en büyük etkinliği eğitim alanında olmuştur. Prof. Jasmund'un Hendese-i Mülkiyedeki derslerini üstlenen ve ayrıca Sanayi-i Nefise Mektebinde "nazariyat-ı mimariye" adlı bir ders vermeye başlayan Kemaleddin Bey, bu okullarda ulusal mimarlık konusundaki düşüncelerini işleyecek ortamı bulmuş, bu düşüncelerini öğrencilerine aktarmış, böylece ilk Ulusal Mimarlık Akiminin uygulayıcılarını kendi görüşlerine uygun bir biçimde yetiştirmiştir.

Kemaleddin Bey'in mimar olarak en verimli yıllan Evkaf Nezareti inşaat ve Tamirat Dairesi müdür ve başmiman olarak çalıştığı 1909-1919 arasındaki 10 yıllık dönem olmuştur. 1909'da, II. Abdülhamidln tahttan indkilmesinden soma devlet yönetimine ağırlığını koyan Ittihad ve Terakki tüm kurumlarda yenileştirme ve düzenlemelere girişmiş, Evkaf Nezareti'nin basma da parti üyelerinden Halil Hamdi Hammade Paşa'yı getirmiştir. Paşa, nezareti yeniden örgütlerken vakıf yapılarının onarımıyla uğraşacak bir inşaat ve tamirat müdürlüğü kurma gereğini duymuş, buranın başına da 14 Mayıs 1909'da Kemaleddin Bey'i atamıştır. Mimarın vakıflardaki görevi istanbul'un önemli tarihi amtlarımn büyük ya da küçük kapsamlı onarımlarıyla başlamış bu çalışmalar ona ulusal mimarlık anlayışının gelişmesine yardımcı olan birinci elden bilgileri sağlamıştır. Onarım çalışmaları II. Meşrutiyet yılları boyunca sürmüş, bu arada Sultan Ahmed, Fatih, Ayasofya, Yeni Cami gibi büyük külliyelerin yamsıra bkçok küçük cami ve mescit de onarılmış, Ayasofya'nın onarımı Cumhuriyetin ilk yıllarında da sürmüştür.

Aralık 1910'da evkaf nazırlığına atanan Ürgüplü Hayri Efendi, vakıf gelklerini artırmak amacıyla bir dizi yeni işhanı yapımına girişmiş, bunun için Kemaleddin Bey'in önerilerine uygun olarak "inşaat ve Tamirat Heyet-i Fenniyesi'nin kadrolarını genişletmiş, yeni alınan çeşitli uzman ve teknisyenlerle örgütün büyük bir mimarlık ve inşaat bürosu biçiminde çalışmasını sağlamıştır. "Kemaleddin Okulu" diye adlandırılabilecek bu büro, ulusal mimarlık anlayışını ülkenin tüm yörelerine uygulayan bir dizi mimar, mühendis ve yapı ustası yetiştirmiştir, böylece, Evkaf Nezareti inşaat ve Tamkat Heyet-i Fenniyesi; Birinci Ulusal Mimarlık Akiminin odak noktasına dönüşmüştür.

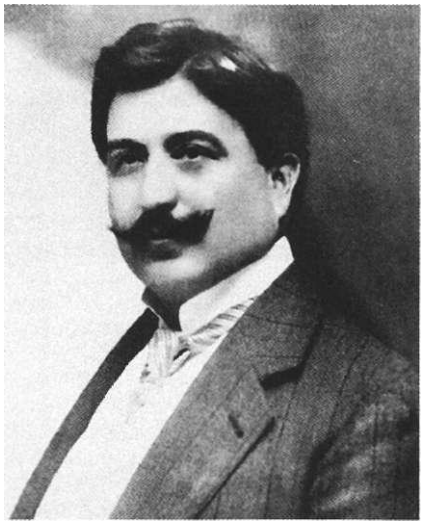

Kemaleddin Bey
Yıldırım Yavuz arşivi

Bu yıllarda ülkedeki mimar ve mühendislerin örgütlenmesine de çalışan Kemaleddin Bey, Eylül 1908'de "Osmanlı Mimar ve Mühendis Cemiyeti" adıyla ilk meslek odasını kurmuş, 1919'da, savaş sonunda dağılan cemiyetin Türk asıllı ilk üyeleri Kemaleddin Bey, Vedat Tek(->) ve o dönemin müze müdürü Halil Edhem (Eldem)(->) olmuşlardır.

Yeni tasarımlar açısından Kemaleddin Bey'in en verimli dönemi 1910-1911 yılları olmuş, Evkaf Nezareti'nin yaptırmayı düşündüğü 7 adet işhanı, Bebek, Bostancı ve Bakırköy (Kartaltepe) camileri ile Bostancı, Ayazma ve Reşadiye mektepleri bu yıllarda projelendirilmişlerdir. Bu projelerden bazıları savaş nedeniyle yarım kalmış, Yeşilköy ve Bakırköy camileri ile Dördüncü Vakıf Ham Cumhuriyetin ilk yıllarında tamamlanabilmiş, Beşinci Vakıf Ham yine Cumhuriyet döneminde bitirilmeden kullanıma açılmış, Altıncı ve Yedinci Vakıf hanları ile diğer birçok proje ise hiçbir zaman gerçekleştirilememiştir.

İmparatorluğun savaştaki yenilgisinden ve İttihad ve Terakkinin iktidardan düşmesinden sonra, 1919'da, işgal yıllarının evkaf nazırı Vasfi Hoca tarafından işine son verilen Kemaleddin Bey, halk arasında timimi pekiştiren en önemli yapıtlanndan birini bu yıllarda vermiş, 1918'de Fatih yangınında evleri yok olan fakir aileler için tasarladığı, Lalelideki Harikzedegân (Tayyare) Apartmanlarini 1922'de tamamlamıştır. Aynı yıl Kudüs'ten gelen bk davet üzerine Filistin'e giderek Mescid-i Aksa ve Kubbetü's-Sahra'nın onarımlarını üstlenen Kemaleddin Bey 1923'te Evkaf Nezareti'ndeki işine yeniden atanmışsa da Kudüs'teki çalışmaları nedeniyle bu göreve hemen başlayamamıştır. Mescid-i Aksa'nın ona-

raunda gösterdiği başarı nedeniyle 1926' Ir.ciliz Kraliyet Mimarlar Akademisi'ne üve seçilmiştir.

Türkiye Cumhuriyeti'nin yeni başkenti Ankara'daki yoğun yapı işlerine katılması için yapılan çağrıya olumlu yanıt veren mimar, Kudüs'teki onarımları, yardımcıları Nihat ve Hüsnü beylere bırakarak Ağustos 1925'te Ankara'ya gelmiştk. Ekim 1925' te yeni kurulan Evkaf Müdüriyet-i Umumiyesi İnşaat ve Tamirat Müdürlüğü'ne atanan Kemaleddin Bey, yeni başkentte bir dizi önemli yapının tasarım ve yapımmı gerçekleştirmiştir.

Kemaleddin Bey Ankara Palas'ın inşaat şantiyesindeki yatak odasında geçkdiği bir beyin kanaması sonucu 57 yaşında yaşamını yitirmiştir. İstanbul'a getirilen cenazesi 17 Temmuzda yapılan bir törenle Karacaahmet Mezarlığına gömülmüştür. Mezarının yapımı Vakıflar İdaresi tarafından ihmal edildiği için mezar yeri zamanla kaybolmuş, böylece Birinci Ulusal Mimarlık Dönemi'nin bu önemli kişisinin anısı yalnızca ardında bıraktığı yapıtlarla günümüze kadar yaşayabilmiştk.

Bibi. Anonim, "Büyük Mimar", *İkdam,* 18 Temmuz 1927; Anonim, "Elim Bk Ziya", *Hâkimiyet-i Milliye,* 14 Temmuz 1927; Anonim, "Mimar Kemaleddin Bey Merhumun Tercüme-i Hali", *ae,* **16** Temmuz 1927; Anonim, "Mimar Kemaleddin'in Ölümü", *Demiryolları Mecmuası,* S. 30 (1927), s. 241-242; S. Çetintaş, "Mimar Kemalettin: Mesleği ve Sanat Ülküsü", *Güzel Sanatlar,* S. 5 (1944), s. **160**-173; M. Emin, "Mimar Kemaleddin Öldü". *Hayat,* S. 34 (21 Temmuz 1927), s. 141-142; M. Mesih, "Mimar Kemaleddin Merhumun Tercüme-i Hali". *Milli Mecmua,* S. 91 (1927), s. 1475-1476; Y. Nadi, "Mimar Kemaleddin", *Cumhuriyet,* 18 Temmuz 1927; M. Nihat, "Mimar Kemalettin ve Eserleri", *Mimar,* c. III, no. 1, 1933, s. **21;** Yavuz, *Mimar Kemalettin.*

YILDIRIM YAVUZ

KEMANKEŞ MUSTAFA PAŞA CAMÜ

Beyoğlu İlçesi'nde, Karaköy'de, Kemankeş Caddesi ile Eski Gümrük Sokağımın birleştiği yerde bulunmaktadır.

Yapının banisi Kemankeş Mustafa Paşa'dır (ö. 1644). Kâtip Çelebi'nin *Fezleke* adlı eserinde yapının Santa Antonia Latin Kilisesi arsası üzerine 1052/l642'de yaptırıldığı yazmaktadır. Kapısının üstünde 1186/1772 tarihli ihya kitabesi vardır. Yapı (son cemaat yeri ve meşrutaları) 1660, 1680 ve 1731'deki Galata yangınlarında zarar görmüş olup, çeşitli tamkler geçirmiştk. Cami ve avlusundaki Reisülküttab ismail Efendi Sıbyan Mektebi'yle, altındaki çeşmenin bir araya gelmesiyle külliye görünümündedir (bak. Kemankeş Mustafa Paşa Çeşmesi).

Caminin avlu kapısından girerken sağ taraftaki mektep ve altındaki çeşme, 1145/1732'de Reisülküttab İsmail Efendi tarafından inşa ettirilmiştir. Ayrıca Evliya Çelebi, Galata'da Kara Mustafa Paşa'nın bir darülkurrası bulunduğunu belirtir. 1946'da tamamen harap vaziyette bulunan mektep, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu tarafından Vakıflar İdaresinden kiralanıp

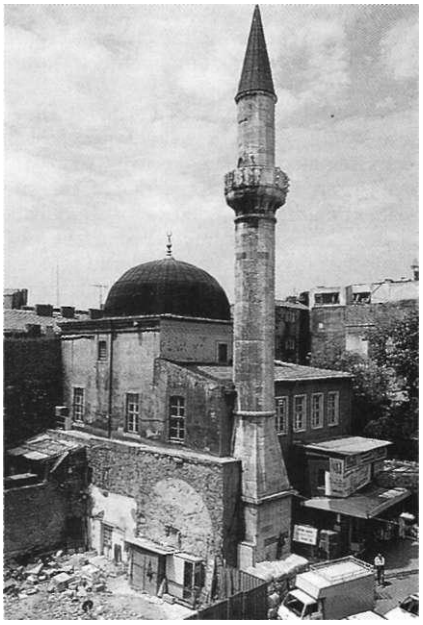

Kemankeş Mustafa Paşa Camii
Yavuz Çelenk, 1994

tamk ettirilmiş, daha soma kurumun arşiv ve kitaplığı haline getirilmiştir. Günümüzde İstanbul imam Hatip Liselileri Mensupları ve Mezunlan Demeği'dk.

Avlu kapısının üzerinde kabartma şeklinde işlenmiş Mühr-i Süleyman bulunur. Düzgün kesme taştan yapılmış bu kapıdan girildiğinde avluda tam karşımıza gelen yerde tuvalet ve abdest alma muslukları vardır. Avlu kapısındaki mermer levhada "Kemankeş Kara Mustafa Paşa Camii 1766" yazılıdır. Yapıya, sonradan yapılmış olan mermer merdivenlerle ulaşılır. Sağ tarafta imam odası vardır. Daha sonra ahşap bk merdivenle "L" şeklinde yapıyı kuzey ve doğudan çevken son cemaat yerine varılır. Burası beş tane kuzey, beş tane doğuda açılmış dikdörtgen pencere ile aydınlanır. Güneyde gene aym özellik gösteren bir tane pencere bulunur. Buranın tavanı ahşap olup çubuklarla dikdörtgen paşalara aynlmıştır.

Yapının ana mekânı ile son cemaat yerini bkbirinden ayıran duvarda ortada derin dikdörtgen niş şeklinde, üzeri hafif yuvarlak kemerle son bulan, üzerinde kitabesi olan kapı, onun iki yanında birer tane pencere açılmıştır. Kapının iki yanında müezzin mahfilleri bulunur. Bunlardan sağdakinden merdivenle, yukarıdaki ufak bk mahfile çıkılır. Bunun büyüklüğü alttakine eşittir.

Cepheler iki kat görünümündedk. Doğu cephesinde altta üç tane, üstte ise tam ortada ufak bir tane dikdörtgen şeklinde pencere vardır. Batıda ise ortada diğer pencerelere göre daha yüksek bir hizadan başlayan bk tane, onun üstüne gelen yerde ise bir tane daha dikdörtgen pencere bulunur. Güneyde ise mihrap ortada yarım daire niş şeklinde olup, iki yanma birer tane pencere açılmıştır. Mihrabın üstüne gelen yerde dikdörtgen bir pencere vardır. Yapının alt sırasında görülen pencereler aynı özellikleri gösterirler. Bunlar derin, dikdörtgen niş şeklinde açılmış olup, üzerleri çok hafif yuvarlatılmış yarım daire kemerlerle son bulur. Yapıdaki vaaz kürsüsü ve minberi ahşap olup, vaaz kürsüsü güneydoğu köşesinde duvara bitişik olarak yapılmıştır. Kare plan gösteren harim kısmının üstünü kubbe örter. Kubbe sekiz kemer üzerine oturur, geçiş tromplarla sağlanmıştır.

Yapının içi kalem işi ile tezyin edilmiştir. Bunlar mihrap nişinin içinde, etrafında, pencerelerin dört tarafında ve kubbede görülmektedk. Mihrap nişinin içi ve etrafı kıvrık dal ve palmetlerden oluşmuştur. Ayrıca mihrap kemerinin etrafı altın yaldızla belirtilmiştir. Kubbe çevresinde, aralarda madalyonlar olan palmetler ve kubbenin orta kısmında yazılı olan ayet, süslü bk friz tarafından çevrelenmiştir. Kalem işlerinde sarı, yeşil, mavi, kahverengi, bordo renkleri görülür. Ayrıca kubbeye geçişteki trompların ve kemerlerin içleri de yapıdaki diğer kalem işleri ile bütünlük gösterir. Yapının minaresi düzgün kesme taştan, kare tabanlı ve yivli pabuç ve gövdeye sahiptir. Tek şerefelidir. Minareye çıkış kaideden sağlanır. Doğuda, bitişik durumda dükkânlar vardır.

Bibi. Öz, *İstanbul Camileri,* II, 38; *Eminönü Camileri,* 113; Kâtip Çelebi, *Fezleke,* II, İst., 1287, s. 233; R. Safvet Atabinen, "Galata'da, Kemankeş Karamustafa Paşa Camii Avlusunda TTOK Arşivleri ve Kitaplığı", *TTOK Belleteni,* S. 86 (Mart 1949), s. 12.

N. ESRA DIŞÖREN

KEMANKEŞ MUSTAFA PAŞA ÇEŞMESİ

Beyoğlu ilçesi'nde Karaköy'de, Kemankeş Caddesi, Gümrük Sokağı'nda, Kemankeş Mustafa Paşa Camii'nin(->) avlu kapısı dışında, Reisülküttab İsmail Efendi Sıbyan Mektebi'nin(->) altındadır. Sokağın karşısında, deniz kenarında Deniz İşletmeleri binası vardır.

1145/1732'de Reisülküttab ismail Efendi tarafından inşa ettirilmesine rağmen Kemankeş Mustafa Paşa Camiine yakınlığı dolayısıyla çeşme de bu adla bilinir. Cephesi mermer kaplıdır. Çeşme aynası kabartma çiçekler ve süslemelerle bezenmiştir. Bk mihrabı andıran genel görünüşü, yelpaze biçiminde kemeri ile etkileyicidk. Celi sülüsle yazılmış kitabesinin etrafı ve bütün cephe, kabartmalarla çerçevelenmiştir. Kemer ile cephe üst noktası arasındaki mesafe fazlalığı çeşmeye anıtsal bir görünüş kazandırmaktadır. Çeşmede Lale Devri (1718-1730) üslubunun yapısal ve dekoratif özellikleri görülmektedk.

Çeşmenin çevresi, dönemine göre tamamen değişmiş, yapı da bu değişimden olumsuz etkilenmiştir. Caminin yanında yer almasına rağmen, suyu akmamaktadır. Tamamı işyeri ve çarşı olarak kullanılan binalardan oluşan bir sokak içerisinde kalmıştır. Çevre sakinlerinin ilgisizliği, su teknesini çöp deposuna dönüştürmüş-

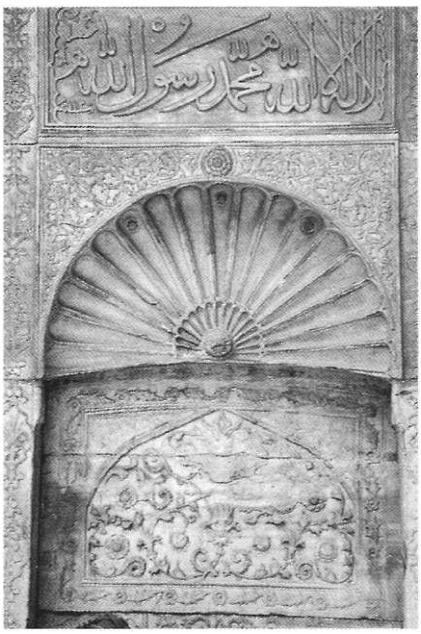

Kemankeş Mustafa Efendi Çeşmesi'nden detay. *Yavuz Çelenk, 1994*

tür. Bugüne kadar önemli bir onarım görmemiş olan cephe, bozulmaya uğramıştır. Malzeme eskimesi, yer yer süslemelerin kopması ve kklenme bunun göstergesidk. Yapısal olarak sağlam durumda olan çeşme, onarım ve fonksiyon kazanmayı beklemektedir.

Bibi. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* II, 83.

TÜLAY ÇOBANCAOĞLU

KEMANKEŞ MUSTAFA PAŞA MESCİDİ

bak. ODALAR CAMİİ

KEMERBURGAZ

Kemerburgaz, İstanbul Boğazı'na göre şehrin batı yakasında, Halic'in kuzeyinde, Alibeyköy Barajı'nm yakınında, baraj ve barajı besleyen havzanın sınırının kuzeydoğusunda, Hasdal Askeri Alanı'nın kuzeybatısında yer alan kırsal bir yerleşme birimidir.

Marmara Denizi'ne, İstanbul Boğazına ve Karadeniz'e 10 km kadar uzaklıkta bulunan Kemerburgaz, Trakya'yı kuzeyden sınırlandıran Istranca Dağları'mn İstanbul Boğazı'na doğru yavaş yavaş alçalırken yer yer hafif yükseltiler gösteren topografik yapısı içinde, yüksekliği 120 m'yi geçmeyen tepelik bir yörede yer alır. Iskoza Bayırı Tepesi (93 m), Atatürk Tepesi, Başhavuz Tepesi (96 m), doğuda Fenerbahçe Tepesi (113 m) arasında geniş ve yayvan vadide Kâğıthane Deresi'ni besleyen İki Kemer Deresi akar.

Bu yerleşme birimi, Sarıyer ve Şişli gibi iki eski kentsel yerleşmenin batısında, Alibeyköyü ve Kâğıthane gibi benzer karakterdeki iki yerleşmenin kuzeyinden başlayan ve Istranca Dağları'na doğru devam eden geniş orman bölgesinin içinde kalmaktadır.

İstanbul metropoliten alanının yoğun kentsel yerleşme merkezinin hemen dışında ve yakınında, kolay ulaşılabilir bir noktada yer alan Kemerburgaz ve çevresi, kentin nefes alabilmesine imkân veren uygun konumu ile de ayrıca önem kazanmaktadır. Tarihsel süreç içinde, geçmişten bugüne İstanbul halkının günübklik dinlenme, eğlenme (mesire) amaçlı kullanım özelliğini korumuştur.

1972'de belediye olan Kemerburgaz, 1984'te yürürlüğe giren 3030 sayılı yasayla yeniden organize edilen yerel yönetimlerin yapısı içinde Eyüp Belediyesi'ne bağlanmıştır.

İdari açıdan Eyüp İlçesi'ne bağlı bir bucak olan Kemerburgaz'a bağlı köyler Karadeniz kıyısına yakm Akpınar, Ağaçlı, Çiftalafi; daha içerilerde İhsaniye, Işıklar (Kısırmandıra), Göktürk (Pentehor), Odayeri, Pirinççi, Yayladır. Göktürk 12 Ocak 1993'te "belde belediyesi" olarak Eyüp Belediyesinden ayrılmıştır, Yayla ise havza ve yasal orman sınırları içinde kalan bir yerleşme olup havza dışına taşınması planlanmaktadır.

Kemerburgaz'ın Merkez yerleşmesinde Sinan Paşa ve Mithat Paşa olmak üzere 2 mahalle teşekkül etmiştir.

Kemerburgaz ve köylerinin içinde yer aldığı kırsal bölgenin tamamı, güneyde, geçmişten gelen kaçak yapılaşma, yeni kooperatif-konut gelişme alanları, sanayi ve işyerlerinin yoğun bir şekilde yer aldığı Alibeyköyü'nden, kuzeyde Karadeniz'e kadar uzanmaktadır. Doğusunda Alibeyköyü ile aynı karakterde bk yerleşme olan Kâğıthane ile Şişli kentsel yerleşmesine bağlı sanayi ve iş alanlarının yoğun olduğu Ayazağa ve bir Boğaz yerleşmesi olan Sarıyer'in köylerinden Bahçeköy, Gümüşdere ve Karadeniz kıyısındaki Kısırkaya yerleşmesi vardır. Güneybatısında Gaziosmanpaşa İlçesinin Boğazköy ile İmrahor, Bolluca köyleri yer almaktadır. Batısmda, İstanbul Büyükşehir Belediyesi sınırı ile biten bölgenin ilerisinde, Terkos Gölü bulunmaktadır.

Kemerburgaz merkezi yerleşmesinin de içinde bulunduğu vadi ve çevresinin tarih boyunca İstanbul şehri için son derece önemli bir yeri olmuştur. Zira bu vadi ve çevresi, Terkos Gölü'nün kuzeybatısında Vize, Pınarhisar ve Istranca Dağlan'na kadar, şehrin suyunun önemli bir bölümünü sağlayan memba suları ve Kâğıthane, Alibeyköy dereleri ve kolları gibi doğal kaynaklar açısından son derece zengin bir bölge olmuştur.

Romalıların Kâğıthane Suyu'ndan, Kemerburgaz vadilerinden su aldıklarına dair en önemli bulgulardan biri, Bizanslı tarihçilerin, yazılarında imparatorların adları ile andıkları bu civardaki sukemerleridir. Ancak bu sukemerlerinin ilk şekilleri hakkında bilgimiz yoktur ve bunlar genellikle inşa ettirenlerden ziyade tamir edenlerin adı ile anılır.

Ancak İstanbul'da ilk isalelerin, şehrin batısından gelen isaleler olduğu ve Hadrianus zamanında (117-138) yapıldığı kabul edilmektedir.

Çeşitli istilalar ve olaylar sırasında, su tesisleri ile bklikte, surların dışında kalan birçok yapının, birtakım mamur köylerin, imparatorların sayfiyeleri ve saraylarının, mesela bugünkü Kemerburgaz civarındaki, temellerinden tuğla parçaları kalmış ikametgâhlarının da tamamen ortadan kalkmış olduğu bilinmektedir.

Fetihten soma, uzun süre atıl duran eski su şebekesi acele bk tamirden geçirilerek şehrin ilk su ihtiyacının karşılandığına dair kayıtlara dönemin tarihi kaynaklarında rastlamak mümkündür.

Kemerburgaz çevresinde, Osmanlı döneminde, özellikle de **16.** yy'da yapılan sukemerleri ve tesisleri, yaygın görüşün aksine Roma ve Bizans'a ait olmayıp, çoğu Mimar Sinan yapısıdır. Kemerburgaz'ın 5 km kuzeybatısında Manglava Çayırinda bulunan Mağlova Kemeri; Kemerburgaz'ın 1,5 km güneydoğusunda yer alan Eğri (Kovuk, Kırık) Kemer buna örnek gösterilebilir. Yine Kemerburgaz'ın 1,5 km kuzeybatısında bulunan Uzun Kemer'in çok az bir bölümü eski Roma temeli üzerine oturmuş olmasına rağmen, tümü Osmanlı eseridk demek doğru olur ve Sinan tarafından yapılmıştır.

Mimar Sinan'ın sade fakat haşmetli bir eseri de Kemerburgaz'ın 7 km güneyinde ve Cebeciköy'ün 1,5 km doğusunda Cebeciköy veya Güzelce (Gözlüce, Görünce) Kemeri'dk.

Evliya Çelebi Kemerburgaz ve civarını meşke alam olarak tanımlamaktadır.

Bizans döneminde I. Andronikos Komnenos (hd 1183-1185) tarafından yapıldığı rivayet edilen bir havuzun (daha sonra II. Osman'ın onardığı havuz olmalıdır) ismine izafeten, Rumca "kule" anlamında "Pirgos" denilen bu yerleşme, Osmanlılar döneminde çevresinde inşa edilen kemerlerden ötürü "Kemerburgaz" adını almış olmalıdır.

Köyün yerleşim merkezi de iki Kemer Deresi'nin doğusunda taşkının ulaşamayacağı tepelik alanda seçilmiştir.

Geçmişten bugüne tarımın ana uğraş olduğu Kemerburgaz ve çevresindeki köyler, Osmanlılar döneminde sukemerlerinin bakımından sonımlu tutulmalarına karşılık tarım ürünleri vergisinden muaf kılınmışlardır.

1924'te Selanik'ten 800 Türk ailesi getirilerek buranın Rum aileleri ile mübadele edilmiş; boş evlere yerleştirilen 500 ailenin her bkine Cumhuriyet hükümeti, nüfus başına 2,5 dönüm toprak vermiştir. Toprak sahibi olmayan 300 aile de İzmit, Bandırma, Bursa'ya göç etmiştir.

Hükümet tarafından verilen bu topraklar 1937'de yürürlüğe giren 3116 sayılı kanunla tespit edilen orman sınırları içinde kalmış, 1945 sayılı kanunla da devletleştirilmiştir. Bu kanunun getirdiği kısıtlayıcı koşullar ve İstanbul'da gelişmekte olan sanayi, 1924'te 2.000-2.500'ü bulan nüfusun 1955'te 1.867'ye düşmesine neden olmuştur.

1950'de 5653 sayılı kanunla orman içindeki köy ve tarım arazileri iade edilmiş, böylece devlet ormanları ile çevrili Kemerburgaz "orman kenarı köyü" olmuştur.

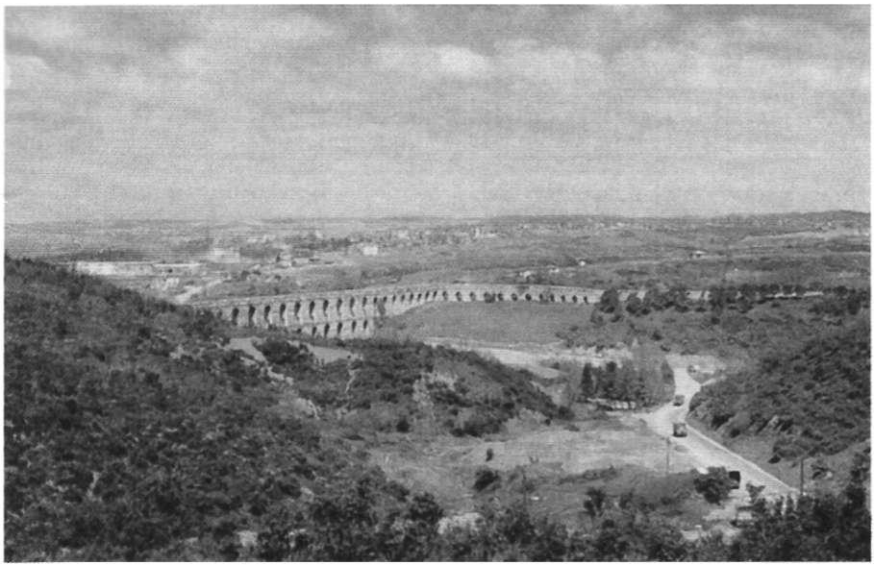

Kemerburgaz'ın güneydoğusunda yer alan Eğri Kemer ve çevresi.
Çeçen, *Kırkçeşme*

1957'de Bulgaristan'dan gelen 30 hanelik göçmen grubu Göçmen Mahallesi adıyla anılan bölgeye yerleştirilmiştk. Bu ise 1955-1960 arasında, Kemerburgaz'ın nüfusunda genel artış hızının üstünde bk artışa neden olmuştur. Daha somaki yıllarda Kemerburgaz az da olsa göç almaya devam etmiştk. Ancak kırsal özelliğini kaybetmeyen bölge, göç açısından büyük bk nüfus hareketine sahne olmamaktadır. Son 10 yıl içinde Kemerburgaz'ın içi, çevresi ve özellikle Göktürk Köyü'nün; kırsal nitelikli villa tipi siteler ve bunlara hizmet veren rekreatif amaçlı golf alanları, adı spor kulüpleri gibi kullanımlara açıldığı gözlenmektedir.

Nüfusun çoğunluğunun tarımla uğraştığı bu merkezde, aile yapısı, günümüzde büyük ölçüde modern aile yapısına dönüşmüştür.

Bölgenin ekonomik yapısında tarım sektörü ağırlıktadır. Birinci sınıf tarım toprağına sahip Kemerburgaz ve çevresi, yaz kış İstanbul'un sebzelerinin bk bölümünü karşılamaktadır. Tarımsal üretim, sulu zkaat, kuru ziraat ve hayvancılık olarak gelişmiştir. Hayvancılık, Göktürk Köyü'nde daha fazla önem kazanmıştır.

Kemerburgaz'da ticaret kırsal nitelikli olup, 1960'a kadar yok denecek düzeydeydi. 1960'tan sonra İstanbul'un önemli bir mesire alanı olan Belgrad Ormanı ve Karadeniz kıyılarına yaz mevsimindeki günübirlik transit ulaşım, sezon boyunca Kemerburgaz'a büyük bir canlılık kazandırmaktadır. 1970'lerden soma Zonguldak kömür tesislerinin ihtiyacı karşılayamaması nedeniyle Kemerburgaz kırsal bölgesinin Karadeniz kıyılarındaki kömür havzalarında, kömür arama, çıkarma ve dağıtım faaliyetleri yoğunlaşmıştır. 1970'ten sonra kömürün nakil ve dağıtımında Kemerburgaz-Eyüp ulaşım aksı ile Kemerburgaz-Sarıyer ulaşım aksı önem kazanmıştır.

Orman kanununun kısıtlayıcı koşulları sanayinin buraya gelmesini önlemiştir. Çevredeki taşocaklarından çıkarılan killeri değerlendkmek üzere 19ö9'da işletmeye açılan tuğla fabrikası 1970'te faaliyetini durdurmuştur. Kemerburgaz'm girişinde bazı küçük sanayi işyerleri yer almaktadır. Küçük sanayi ve evde el sanatlan üe uğraşmak da ekonomik faaliyetler arasındadır ve beldede kapalı ekonominin izleri hâlâ mevcuttur.

Bölge memba sulan yönünden zengin olduğundan, en eskisi Hamidiye olmak üzere, Kum Suyu, Binbaşı Suyu, Kemer Su, Kuzey Su gibi kaynak sularmı şişeleme ve depolama tesisleri vardır.

Orman ürünleri, tarım ürünleri, kömür ve çevreki taşocaklarından çıkarılan kilin ve kaynak sulannm nakledilmesi, kamyon taşımacılığım geliştirmiştir. Bugün yerleşmenin merkezinden geçen ve özellikle öğle saatlerinde yemek için park eden ağır vasıtaların yarattığı kargaşa, Kemerburgaz için sorun yaratmaktadır.

Kemerburgaz'ın önemli bk sorunu da, İstanbul Belediyesinin çöplerinin dökülmesi yüzünden Kemerburgaz-Eyüp yolu üzerinde Telsiz mevkiinin karşısında büyük bir çöp alanının meydana gelmesidk. Bu çöplük, Büyükşehk Belediyesinin 25 Mart 1994 tarihli onayı ile Göktürk Köyü, Odayeri mevkii katı atık depolama ve imha tesisi alanı olarak planlanan yere taşınacaktır.

Kemerburgaz'm ve tüm İstanbul'un diğer önemli bk sorunu da taş, kil ve özellikle kömür ocakları yüzünden Karadeniz kıyıları ve gerisinde ormanlık bölgede, doğanın ve ekolojik dengenin tahrip olması ve bozulmasıdır. Turizme müsait olan bu güzel alan kömür tozları ile kıraç balçık hale gelmiş, yeşil tamamen yok olmuş, kaynak suları kuruyup kaçmıştır.

Kemerburgaz, orman içi köy yerleşmesi özelliğini, bütün güçlüklere, sorunlara rağmen korumaya ve orman sınırları içinde yaşamaya çalışan bk tarım beldesidk.

Bibi. Evliya, *Seyahatname,* I; S. Eyice, "İstanbul", *LA,* V/l; Ş. Sadullahoğlu-S. M. Erses-İ. Büyükculha-M. Özyıldırım, "Kemerburgaz Araştırma Raporu", (İller Bankası yayımlanmamış plan raporu), İst., 1976; K. Esmer, *Tarih Boyunca istanbul Suları ve İstanbul Su ve Kanalizasyon Sorunu,* İst., 1983; Nirven, *İstanbul Sulan;* S. N. Nirven, *İstanbul'da Fatih II. Sultan Mehmed Devri Türk Su Medeniyeti,* İst., 1953; Çeçen, *Kırkçeşme;* Çeçen, *Taksim-Hamidiye;* Çeçen, *Halkalı.*

FAHRLJNNİSA (ENSARÎ) KARA

KENT İÇİ ULAŞIM

İki yakası İstanbul Boğazı ile ayrılmış; mekânsal açıdan yaygın ve çok nüfuslu bir yerleşme olan İstanbul'da, kent içi ulaşım her zaman önemli, çoğu zaman da sorunlu bk kentsel işlev olmuştur.

Kentin günümüzdeki kadar kalabalık, geniş ve yaygın olmadığı Bizans ve Osmanlı dönemlerinde, özellikle 18. yy'a kadar, kent içi ulaşımın temel araçlan ve en yaygın biçimi, denizi aşmak gerekmediği zaman gidilecek yere yayan gitmek, ata binmek, daha sonraları arabaydı. Bizans döneminde, kentin bugünkü Ayasofya, Sultanahmet, Beyazıt! içeren merkezinden kara surları kapılarına, batı ve kuzeybatıya doğru ana ulaşım ekseni Mese(-0 idi. Mese üzerinde ulaşım, diğer ikincil yollarda olduğu gibi yaya, atlı ve asiller için de arabalarla sağlanırdı. Halic'in iki yakası, suriçi ile Galata bölgesi arasında olduğu gibi, Adalar, Kadıköy ve Marmara sahillerindeki banliyöler, Boğaziçi köyleri ve Boğaz'm iki yakası arasındaki ulaşımda ise kayıklar kullanılırdı.

Osmanlı döneminde, uzun süreler, bu tablonun fazla değişmediği anlaşılıyor. Kentin 18. yy'a kadarki gelişmesinin Bizans dönemi sınırlarını pek de fazla zorlamadığı, öte yandan kent içi yolların da nitel bk değişme yaratacak boyutlarda gelişmediği düşünülürse, ulaşımın biçim ve modellerindeki evrimin görece yavaşlığını anlamak mümkün olur (bak. kentin gelişmesi). İnsanlar, kent içinde bir yerden bk başka yere gitmeleri gerektiğinde daha çok yürürler; yürünemeyecek kadar uzun bk mesafe söz konusu olduğu zaman ise atı tercih ederlerdi. Devlet ricalinin, zenginlerin kendi ahırları ve atları olurdu. Bunun yanında, kentin belli ulaşım merkezleri sayılabilecek Eminönü, Karaköy gibi yerlerde kiralık atlar ve seyisler dururdu. Araba İstanbul'da oldukça geç, ancak 18. yy'da, o da başlıca saray kadınları ve hastalar için kullanıma girmiş görünüyor. Erkeklerin hasta veya sakat olmadıkça arabaya binmeleri kural değildi. Araba Tanzimat'tan (1839) başlayarak İstanbul sokaklarında erkeklerin de bindiği bir ulaşım aracı haline geldi. Bu yüzyılın ikinci yarısından itibaren de hem özel hem de kiralık arabalar yaygınlaştı (bak. arabacılar; arabalar).

Kent içi ulaşımda gerek yeni yolların açılması, gerekse yeni ulaşım araç ve modellerinin belirmesi ve yaygınlaşması **19.** yy'ın ikinci yansına rastlar. 18. yy'dan başlayarak tüm 19. yy boyunca, kent özellikle Boğaziçi sahillerine doğru genişlemiş; Boğaziçi köyleri saray çevresinin, devlet

ricali ve zenginlerin, daha sonra yabancı misyonların ve kişilerin yalıları, köşkleri ile dolarken Anadolu ve Rumeli kesimlerindeki banliyölere de yazlık veya mesire olarak rağbet artmış; Anadolu yakasında Kadıköy çevresi gelişirken kentin yayılması Peradan Taksim'e, 19- yy'ın son çeyreğinde de Taksimden daha kuzeye, Pangaltı'ya, Teşvikiye'ye, Şişli'ye doğru uzanmış; bu yörelere yollar açılmış, ulaşım ihtiyacı artmıştır. 19. yy'ın ikinci yarısmdan 20. yy'ın başlarına kadar, at ve artık yaygınlaşmış olan çeşit çeşit arabalar yanında, ilk kent içi raylı sistem kurulmuştur. Kara ulaşımında toplu taşımacılığın ilk örneği sayılabilecek atlı tramvay, 1860'larda kente girmiş, 20. yy'ın başlarında elektrikli tramvaya geçilmiştir. Önce atlı tramvay, daha sonra da elektrikli tramvay, başlıca Taksim-Şişli, Karaköy-Beşiktaş, Beşiktaş-Ortaköy, Tünel-Taksim güzergâhında, Anadolu yakasında da Kadıköy-Üsküdar, Üsküdar-Kısıklı, Bostancı-Feneryolu güzergâhlarında çalışmaya başlamıştır (bak. tramvay).

Karaköy ile Beyoğlu'nu birbirine bağlayan ve dünyadaki ilk metrolardan biri sayılan Tünel 1871'de yapılmış; böylelikle kentin ulaşım düğümlerinden biri olan, özellikle deniz ulaşımını çevresinde toplamış bulunan Karaköy(-+) ile kentin kuzey merkezleri birbirine bağlanmıştır (bak. Tünel). Kenti, Sirkeciden Anadolu yakasının Marmara kıyısı boyunca uzanan banliyö yerleşmelerine, Anadolu yakasında ise Haydarpaşa'yı(->) bu yöredeki önemli semtlerden geçerek İzmit ve Gebze'ye kadar Anadolu banliyölerine bağlayan tren hattı da 19- yy'ın ikinci yarısının ürünüdür (bak. banliyö trenleri).

Kent içi ulaşımda motorlu kara taşıt araçlarının, Beşiktaşve ilk otobüsün kullanılmaya başlaması 1926'dır. Önce 4 otobüsle başlayan otobüs seferleri, zamanla ama asıl 1950'den sonra, kent içi yol sisteminin gelişmesiyle yaygınlaşmıştır. Başlangıçta tramvay güzergâhlarının dışında kalan semtlerde yoğunlaşan otobüs seferleri, tramvayın kaldırılmasından soma, kent içi kara ulaşımının ana aracının otobüs olmasıyla birlikte sıklaşmış ve otobüs ağı gelişmiştir (bak. İETT; otobüs). Toplutaşımacılığm kamu kesimindeki başlıca aracı otobüs olurken, özel kesimde de minibüsler, dolmuşlar(->), taksiler ve özel otomobiller İstanbul kent içi ulaşımında en yaygın araçlar halini almıştır.

Brindesi'nin çizgileriyle 19- yy'da kent içi ulaşımda kullanılan bir talika.
Souvenir de Constantinople, Paris, 1855-1860
Galeri Alfa

Denizden ulaşım İstanbul için her zaman önem taşımıştır. Kent içi ulaşımda denizyolu ve deniz ulaşım araçları, yolların ve kara taşıt araçlarının azlığı ve gelişmemişliği yanında, kentin iki yakasının ve Haliç'in kuzey-güney sahfflerinin denizle ayrılmış olması gibi nedenlerle, bugünkünden de daha büyük öneme sahip olmuştur. Daha Bizans döneminde, Bizans sarayının ve soylularının görkemli kayıkları Haliç'te, Sarayburnu ile Üsküdar ve Kadıköy arasında, Anadolu yakası ile Adalar, Marmara sahillerindeki iskeleler arasında ve Boğaziçi'nde ulaşımı sağlarlardı. Osmanlı döneminde de, vapurların işlemeye başladığı 1850'lere kadar, pazar kayıkları ve yolcu kayıkları başlıca kent içi ulaşım araçları olmuşlardı (bak. kayıklar). Yük yanında yolcu da alan pazar kayıklan ve dolmuş fikrinin ilk ortaya çıktığı taşıtlar sayılması gereken yolcu kayıkları, belli iskelelerden belli saatlerde ya da dolunca kalkardı. Özellikle karadan ulaşımın mümkün olmadığı Adalar'a ve sahil yollarının henüz açılmamış olduğu dönemlerde Boğaziçi yerleşmelerine, 19. yy'ın ortalarına kadar ulaşım hemen hemen tümüyle denizyoluyla, kayıklarla sağlanırdı. 1850'lerde ilk şirket vapurları hizmete girmiş ve düzenli seferler yapmaya başlayarak kentin iki yakasına ve Boğaziçi'ne ulaşımı büyük ölçüde kolaylaştırmıştır. Yakın zamana kadar, bugün de düzenli deniz ulaşımının bulunduğu Adalar, Karaköy-Kadıköy, Beşiktaş-Üsküdar, Boğaziçi iskeleleri ve bir ölçüde Haliç dışında, Anadolu yakasında Bostancı ve Kartal'a; Rumeli yakasın-

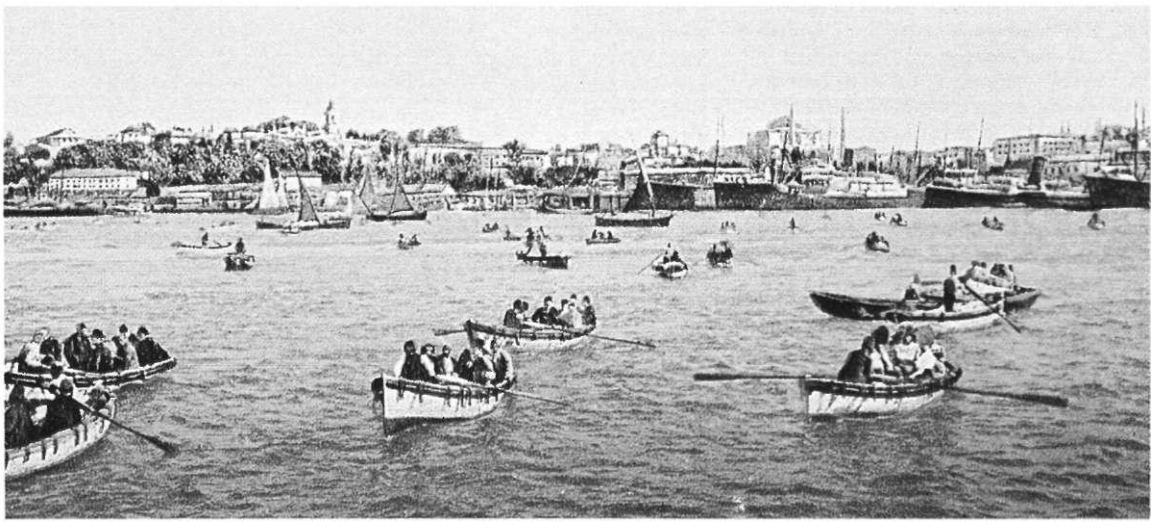

Yüzyıl başından bir kartpostalda ulaşımı sağlayan sandallar.
Ayşe Kubilay Yetişkin kolekstyonu

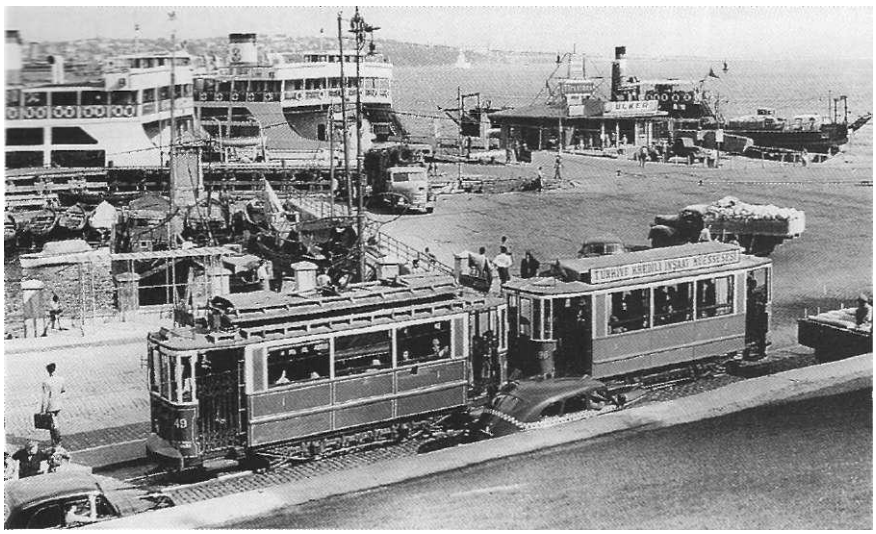

1950'li yıllarda kent içi ulaşımda dolmuş, tramvay ve araba vapurları büyük önem taşıyordu. *Cengiz Kahraman arşivi*

da ise Yeşilköy'e, Sirkeci'den, Eminönü'nden ve Kadıköy'den vapur seferleri vardı.

Günümüzde Kent İçi Ulaşım: 1994 itibariyle İstanbul'da kent içi karayollarının toplam uzunluğunun 10.000 km'ye vardığı, motorlu araç sayısının 1.000.000'u aştığı hesaplanmaktadır. Ortalama 5.000.000 olduğu sanılan günlük yolcu toplamının yüzde 89,4'ü karayolu, yüzde 5,6'sı demkyolu, yüzde 51 de denizyoluyla taşınmaktadır. Deniz ulaşımına son derece elverişli koşullara sahip olan kentte deniz ulaşımının ağırlığı ve önemi 1950lerden sonra hızla ve âdeta bir tercih olarak azalmış; raylı sistemlerde benzeri bir gelişme eğilimi gözlenmiş; buna karşılık karayolu motorlu taşıt araçlanyla ulaşım, beraberinde çözülemeyen kentsel sorunları da getirerek ağırlık kazanmıştır.

Özel motorlu araçların İstanbul'daki tüm motorlu araçlara oram yüzde 51'dk, buna karşılık taşıdıkları yolcu oranı tüm Yolcuların sadece yüzde 23'üdür. Tüm kent içi yolcuların yüzde 60'ını taşıyan toplutaşıma araçlarının araç toplamına oranı yüzde 9,51 geçmemektedk. Dolmuş, minibüs, taksi gibi ticari amaçlarla kullanılan özel araçların taşıdıkları yolcu oranı yüzde 17' dir. Sayıları yaklaşık 2.400 olan belediye otobüslerinden günde ortalama 2.000'i sefere çıkmakta, kent içinde toplutaşımacılık hizmeti veren 1.000 kadar özel otobüsten de (halk otobüsü) 600-700'ü günlük sefer yapmaktadır. 1994'te hizmete giren 100 doğal gazlı otobüs, ağırlıklı olarak Anadolu yakasında işlemekte; 28 tane iki katlı otobüs de, özellikle kentin iki yakası arasında ve sahil yollarında daha çok turistik amaçlı sefer yapmaktadır.

Minibüsler 1960 sonrasında çoğalmış ve kentin yoğun nüfus barındıran, görece yeni ve çoğunluğu göçle İstanbul'a gelen nüfusun yerleştiği gecekondu ve diğer semtlerine yönelmiştir. Kentin Anadolu yakasında, Kadıköy'den başlayarak Kayışdağı Caddesi») boyunca uzanan güzergâh, Maltepe, Kartal, Pendik, Tuzla'ya ve kuzeye doğru içerilere yönelen minibüs trafiği yüzünden halk arasmda "Minibüs Yolu" diye adlandırılmaktadır. Anadolu yakasında, E-5 Karayolu boyunca en fazla rastlanan taşıt aracı minibüstür. Kentin Avrupa yakasında da. Taksim ve Beşiktaş'ı Boğaziçi tepelerindeki semtlere Yeniköy'e, Büyükdere'ye, Sanyer'e, Ayazağa'ya, Büyükdere Caddesi boyunca iki yanlı uzanan mahallelere minibüsler bağlar. Yine Londra Asfaltı, çevre yolları boyunca kentin Çekmece, Halkalı, Avcılar vb'ye kadar kuzeybatı, batı kesimlerini ve kuzeyini kent merkezlerine bağlayan araçların başında minibüsler gelmektedk. 1960 ve 1970'lerde daha yaygın olan dolmuşlar, yerlerini giderek bk yandan minibüslere, bir yandan taksilere ve özel otomobillere bırakmış, şaykan görece azalmıştır.

Büyük kentlerin tümünde en önemli taşıt araçlarından olan tramvay, metro vb raylı sistemler, günümüz İstanbul'unun kent içi ulaşımında, tramvayın kalkmasından ilk "hızlı tramvay"ın işlemeye başladığı 1989'a kadar, banliyö trenleri dışında hemen hemen yok olmuştur. İstanbul'da "hızlı tramvay" ya da "hafif metro" diye anılan raylı sistemle ilgili ilk çalışmalar 1986'da başlatılmış: birinci aşamayı oluşturan Aksaray-Ferhatpaşa arası Mart 1989'da hizmete gkmiş, deneme seferlerinden sonra 3 Eylül 1989'da hizmete açılmıştır. Ferhatpaşa'ya kadar gelen "hızlı tramvay", 1994 başlarında Merter'e kadar ulaşmış, 1992'de Aksaray-Skkeci arasmda. raylı sistemin "çağdaş tramvay" adı verilen bölümü işlemeye başlamıştır. Aslında çeşitli aşamalarda yapılan bölümleri ayrı adlarla anılmakla bklikte, bk bütün meydana getken bu ulaşım sisteminin, Atatürk Havalimanına kadar uzatılması planlanmıştır.

İstiklal Caddesinde, Tünel ile Taksim arasında "Nostaljik Tramvay" sefer yapmaktadır. Uzun yıllardır sözü edilmek ve planlanmakla birlikte bir türlü gerçekleştirilemeyen metronun, Taksim-4. Levent arasındaki ilk bölümünün yapımına 1993'te başlanmıştır. Banliyö trenleri, Haydarpaşa-Gebze ve Sirkeci-Halkalı hatlarında, günde ortalama toplam 250.000 yolcu taşımaktadır. Haydarpaşa-Gebze arasında günde gidiş dönüş **106,** Sirkeci-Halkalı arasında 148 sefer vardır.

1990'larda gündeme gelmiş olan, ancak kaderinin ne olacağı henüz bilinmeyen bir başka büyük raylı sistem projesi de, Boğaziçi Demiryolu Tüp Geçişi'dir. Boğaziçi'nin iki yakasını birleştiren karayolu köprülerinin yeterli çözüm olamadığı, 10-15 yıllık periyotlarla Boğaz'a yeni köprüler eklenmesinin kaçınılmaz olduğu göz önünde bulundurularak, denizin altından geçecek bir demiryolu tüp geçişi projesi gündeme gelmiştir. Kocamustafapaşa ile Söğütlüçeşme'yi birbirine bağlayacak olan sistemin uzunluğu, projeye göre 12.500 m'dir. Kocamustafapaşa'dan başlayacak olan tünel, Sarayburnu civarında denizin altma gkecek, daha soma Üsküdar'dan çıkıp Söğütlüçeşme Tren İstasyonu'nda son bulacaktır. Ancak proje henüz tartışma aşamasmdadır.

Günümüzde İstanbul'da kent içi deniz ulaşımı(-0 şehir hatları vapurları, araba vapurların», deniz otobüsleri») ve dolmuş motorlarıyla») yapılmaktadır. Adalar ve Yalova'ya Kabataş'tan, Kadıköy ve Bostancıdan düzenli vapur ve deniz otobüsü seferleri vardır. Bostancı-Kabataş, Karaköy-Bostancı ve Yenikapı-Bostancı, Yenikapı-Kadıköy arasında da deniz otobüsleri işlemektedir. Karaköy-Kadıköy, Beşiktaş-Üsküdar, Beşiktaş-Kadıköy, Eminönü-Üsküdar en sık vapur işleyen hatlardır. Boğaziçi iskelelerine uğrayarak Boğaz'm iki yakasında ulaşımı sağlayan Boğaz vapurları büyük ölçüde azalmış Eminönü'nden Kavaklara kadar giden vapur seferi günde mevsimine göre 1 veya 2'yle sınırlanarak turistik amaç öne alınmıştır. Boğaziçi'nde Eminönü-Beşiktaş-Kuzguncuk-Beylerbeyi-Çengelköy veya Anadoluhisarı-Kandilli-Bebek, İstinye-Paşabahçe-Beykoz-Yeniköy. Anadolukavağı-Rumelikavağı-Sarıyer ring vapur seferleri de günde bkkaç seferle sınırlanmıştır. Haliç'teki bazı iskeleler arasmda Haliç vapurları seyrek de olsa işlemektedir. Sirkeci-Harem arasında işleyen araba vapurları, Boğaziçi köprülerinden geçen kara ulaşımı rekabetiyle önemini kaybetmiştir ve yetersiz kalmaktadır. Dolmuş motorları ise özellikle Beşiktaş-Üsküdar ve Kabataş-Üsküdar arasında işlemektedir.

Ağırlığın karayollarına ve kara taşıt araçlarma kayması 10.000.000'u aşkın nüfusu olduğu hesaplanan İstanbul'da ulaşım ve trafik sorununu zaman zaman çözülmez bir düğüm haline sokmaktadır.

İSTANBUL

KENT OYUNCULARI

Yıldız Kenter ile Müşfik Kenter'in 1959-1960 sezonu başında kurduğu tiyatro topluluğu.

Topluluğun kurulmasına Muhsin Ertuğrul önayak oldu. Karaca Tiyatrosu'n-

da(->) çalışmalarına başlayan Kent Oyuncularımın ilk kadrosunda Yıldız Kenter, Müşfik Kenter, Şükran Güngör, Nevin Akkaya, Lale Oraloğlu, Sadri Alışık, Zihni Rona, Kâmran Yüce, Genco Erkal, Çiğdem Selışık yer aldı. Bir sezon kaldıkları Karaca Tiyatro'da *Salıncakta İki Kişi, Burada Gömülü, Tahta Çanaklar, Çöl Faresi, Şarkının Sonu, Öfke* adlı oyunları sahnelediler.

1960-1961 sezonunda Site Sineması'nda bir salona geçen topluluk, ayrıca Site Tiyatrosu adım da aldı. *Antigone, Kapıcı, Baharın Sesi, Yarın Cumartesi, Evdeki Yabancı* adlı oyunları burada oynadılar. **1961-1962** sezonunda Karaca Tiyatro'ya asıl adlarıyla yeniden dönen Kent Oyuncuları, *Raşamon, Aptal Kız, Aşk Efsanesi, Büyük Sebatiyanlar, Nalınlar* adlı oyunlarla seyirciyle buluştu. **1962-1963** sezonuyla birlikte, o sıralar Dormen Tiyatrosu'nun kullandığı Ses Tiyatrosu'nda (eski Fransız Tiyatrosu) *Sandalyeler, Ders, Nalınlar, Martı, Derya Gülü, Kim Korkar Hain Kurttan, Kalbin Sesi-Halkın Gözü, Pembe Kadın, Üç Kuruşluk Opera, Fadik Kız, Deli İbrahim, Mikado'nun Çöpleri* gibi geniş bir repertuvarla seyirci karşısına çıktılar.

Kent Oyuncuları, **1968-1969** sezonunda Harbiye'deki kendi binalarına taşındı. Buradaki ilk oyunları *Hamlet'ti. Elmacı Kadın, Batak Göl, Bedel, Üç Kız Kardeş, Çiçu, İçerdekiler, Fareler ve İnsanlar, Ayaktakımı Arasında, Günden Geceye, Vanya Dayı, Ay Herkese Gülümser, Bir Garip Orhan Veli, Savunma, Van Gogh, Cyrano de Bergerac, Babalar ve Oğullar, Harold ve Maude, Ölümü Yaşamak, Buzlar Çözülmeden, Kafesten Bir Kuş Uçtu, Arzu Tramvayı, Ben Anadolu, Kökler, Şafak Yıldızları, Fehim Paşa Konağı, Sevgili Yelena Sergeyevna, Yalnızlığın Oyuncakları, Maskeli Süvari, Çok Uzak Fazla Yakın, Konken Partisi,* Kent Oyuncuları'nın kendi salonlarında sahneledikleri oyunlardan bazılarıdır. Topluluk ve çalışanları sahnelenen oyunlarla, değişik yıllarda Avni Dilligil, İlhan İskender, Ulvi Uraz, Ankara Sanat Kurumu tiyatro ödüllerini aldı.

Giderek bir okul görünümü alan topluluk, yerli ve yabancı yazar ayrımı yapmadan, klasik ve çağdaş tiyatro yapıtlarıyla tiyatroseverleri buluşturdu. Ayrıca, topluluk, uygulamalarım tanıtan sezonluk bir dergiden başka, *Nalınlar, Sandalyeler, Aptal Kız, Martı, Derya Gülü* gibi oyunlar ve *Ataç Tiyatroda, Tiyatro 1963* adlı çalışmalarını kitap olarak yayımladı.

Meral Taygun, Göksel Kortay, Nisa Serezli, Gülsen Tuncer, Pekcan Koşar, Tuncel Kurtiz, Çetin İpekkaya, Çolpan İlhan, Mehmet Birkiye, Hakan Altıner, Erol Günaydın, Ali Poyrazoğlu, Suphi Tekniker, Mustafa Alabora, Kadriye Kenter, Cahit Irgat, Gülen Kıpçak, Salih Sarıkaya, Haluk Kurdoğlu, Ayhan Kavas, Nergis Çorakçı, Defne Halman, Mübeccel Vardar, Hakan Gerçek, Berna Laçin, Aslı Oyken, Kent Oyuncuları'nda yer almış sanatçılardır.

HİLMİ ZAFER ŞAHİN

Yıldız Kenter ve Müşfik Kenter *Kim Korkar Hain Kurttan* adlı oyunda. *Hilmi Zafer Şahin koleksiyonu*

KENTİN GELİŞMESİ

Bizans Dönemi

Bizantion») bir yarımada olarak kabul edilen skin (yerleşme alanı) burnunda kurulmuş bir küçük kentti. Oysa Konstantinopolis-İstanbul, son dönemi saymasak bile tarihin her döneminde kıyılar boyunca oldukça geniş alanlara yayılmış, lineer bir kent fizyonomisi gösterir. Bu kenti tanımlayan ve ona karakter kazandıran en önemli bileşen, dünyada eşi olmayan topografyasıdır. Topografya ve yarımadanın denizle ilişkisi, kentin ana strüktürünün kurulmasında en önemli rolü oynamıştır. Pierre Gilles'in») dediği gibi, İstanbul Yarımadası bir üçgenden çok bir kartal kafasına benzer: Doğuya dönüldüğü zaman gagası Akropolis(->) ile oluşan bir kartal kafası. Sarayburnu, bk burun değil, Sirkeci ile saray surunun Top Kapısı arasında doğu-batı yönünde uzanan düz bir hattır. Bu hat, kartalın gagasından başının tepesine kadar uzanır. Güneye uzanan kıyı çizgisi ise kartalın sırtını oluşturur. İstanbul yedi tepeden de oluşmaz. Akropolis'ten kuzeybatıya doğru yavaş yavaş yükselip, Saraçhane'de bir boyun yaptıktan sonra tekrar yükselen bir plato Haliç kıyısına kavuşur. Bu plato aralıklı olarak Haliç'e inen vadilerle kesilir. Platonun vadiler arasında kalan yüksek burunlarına "tepe" denmiştir. Unkapanı Vadisi, Saraçhane boynundan geçerek Bayrampaşa Deresi») vadisine iner ve derenin denize döküldüğü Yenikapı'ya uzanır. Geniş Bayrampaşa Vadisi, kuzeydeki platoyu güneydeki yayladan (Cerrahpaşa-Kocamustafapaşa) ayırır. Bu yayla da çok dik olmayan yamaçlarla Marmara'ya iner. C. Mango, denizin çok daha içerilerde olduğunu düşünerek, Unkapanı-Yenikapı arasında uzanıp platoyu kesen vadinin oldukça dar bk berzah oluşturduğunu ve kentin üstüne oturduğu alanı bu noktada bir kemer gibi sıktığını söyler. Bayrampaşa Deresi ağzının daha içerilerde olduğu ve Unkapanı'nda da denizin bk koy oluşturduğu düşünülse bile, bu daralma kentin fiziksel oluşumunu değiştkecek kadar etkili olmamıştır. Asıl kent alanı dışında topografya, Halic'in iki yanında ve Boğaziçi'nde, kıyıda fazla yerleşme alanı bırakmadan vadilerle denize inen yüksek olmayan tepeler ve onların yamaçlarıyla belirlenir. Haydarpaşa ile Kadıköy arasındaki düzlük dışında Üsküdar ve Kadıköy de, Salacak ve Moda'da görüldüğü gibi denize dik yamaçlarla inen platolardır. Fakat Kurbağalı Dereden sonra doğuya doğru büyük ve uzun bir ova görülür. Bizantion, Haliç, Mar-

mira. Boğaz arasına yerleştikten sonra, diğer kentler, Sykai (Galata), Krisopolis (Üsküdar) ve Halkedon (Kadıköy) yamaçlara ve platolara oturan küçük yerleşme alanlandır. Surlar dışında en geniş kıyı alam Kosmidion'dur (Eyüp). Diğer yerleşme alanlan vadi uçlarındadır. Bu genel topografik oluşum istanbul'u bir kıyı ve yamaç kenti yapmıştır. Yakın zamanlara gelene kadar, bütün tarihi boyunca kentin fiziksel imgesi kıyılar, yamaçlar ve tepelerin yapılarla zenginleşen siluetleriyle oluşmuştur, istanbul'u istanbul yapan özellik, günümüzde de hâlâ bu imgedir.

Konstantinopolis, I. Constantinus») (hd 324-337) Bizantion'u Roma imparatorluğu' nun başkenti yaptığı zaman Diocletianus' tan (hd 284-305) beri var olan bir düşünceyi gerçekleştiriyordu. Anadolu, imparatorluğun en zengin ve en emin ülkesiydi. Eski Yunan kentinin konumu da hem ulaşım, hem savunma açısından olumlu stratejik niteliklere sahipti. Constantinus, Licinius'u yendikten sonra düşüncesini gerçekleştirecek politik güce sahip olmuştu. 324'te yeni kentin tasarımı uygulanmaya başlandı. Topografik olarak Roma'ya hiç benzemeyen bu yeni sitte Roma'nın simgesel olarak yaşatılması, büyük bir olasılıkla psikolojik ve politik bir zorunluluktu. Roma gibi bir dünya kentini yeniden yaratmanın gerçekten olağanüstü bir irade ve maddi kaynak gerektkdiği düşünülecek olursa I. Constantinus'un, sadece Hıristiyanlığı resmi din olarak kabul ettiği için değil, fakat yeni inanca uygun bir fiziksel simge olan Konstantinopolis'i yarattığı için "büyük" sıfatını hak ettiğini kabul etmek, kuruluş döneminin ondan soma da sürdüğünü düşünmek gerekk. 330'da yeni idareciler işe başladılar. Devlet adamları Roma'dan "Nea Roma"ya geldiler, imparatorla birlikte kentin imarına katıldılar, imparatorluğun her tarafından sanat eserleri, özellikle heykeller yeni başkenti güzelleştirmek için getkildi. I. Constantinus tarafından Konstantinopolis'i donatmak için imparatorluk kentlerinin soyulduğu söylenebilir. Aradan uzun zaman geçtikten soma, 13- yy'da Haçlılar, bu kez Avrupa'ya götürmek için, Konstantinopolis'i soymuşlardır.

I. Constantinus, Septimius Severus dönemi (193-211) surlarını, en azından kara tarafında yıktırmış ve yeni surları eskisine göre 15 stad (ortalama 2,8 km) daha batıya inşa ettirmiştir (bak. Constantinus Suru). Bu yeni surların nereden geçtiği, bugüne kadar kesin olarak saptanamamıştır. Fakat istanbul'un tarihi topografyasını araştıran uzmanlarca genel olarak kabul edilen sur çizgisi, Cibali yakınlarında Haliç'ten başlıyor, bugünkü Fatih Camii'nin bulunduğu tepeyi içine alarak ve Aspar Su Haznesini») dışarıda bırakarak Marmara'ya yöneliyor, Bayrampaşa Deresi vadisine inip tekrar Cenahpaşa'ya, yani yaylaya tırmanıyor, Davud Paşa Camii'ni içine alıp, Mokios Sarnıcı'nı dışarıda bırakıyor ve kıyıda Etyemezde (Rabdos) sonlanıyordu.

Teodosios Surlan yapıldıktan sonra kent içinde kalan Constantinus Suru'nun kalıntılarının 9. yy'a kadar görüldüğü kaynaklarda yazılıdır. Bu surların biçimleri ve kapıları hakkında da bilgilerimiz sadece yazılı kaynakların yorumuna dayanmaktadır. En büyük sur kapısı olan Altın Kapı' nın(->) Kocamustafapaşa semtindeki Esekapı Mescidi») civarında olduğu kabul edilk. Bu kapıyı kent merkezine bağlayan anayol (Mese[-»]) Cerrahpaşa-Aksaray-Beyazıt-Çemberlitaş yolu ile, kentin kuruluşundan bu yana en önemli merkez olan Augusteion'a») (Ayasofya Meydanı) geliyordu. Bk diğer önemli sur kapısı bugün Fatih Külliyesinin») bulunduğu bölgenin batısındaki Poliandri Kapısıydı. I. Constantinus'un mezarı buraya yapıldığı için, kentin ikinci anayolu da Beyazıt'ı Fatih'e bağlayan yoldu. Kara surları üzerinde bu iki kapı arasında, yerleri kesin olarak bilinmeyen iki kapı daha olduğu biliniyor. I. Constantinus eski kentin surlarının hemen önünde, Çemberlitaş'ta, kendi adını taşıyan forumu yaptırmıştır (bak. Constantinus Forumu).

Kent kurulduğunda Roma'daki her şeyi "Nea Roma" adını taşıyan Bizantion'a getirmeye karar veren imparator, oradaki idari bölünmeyi burada da uygulamış ve kenti 14 bölgeye (regio) ayırmıştır. Bu bölgelerin de kesin sınırları bugün bilinmiyor. Fakat bunlardan Galata XIII. Bölge (regio), Blahernai XIV. Bölge idiler (bak. Ayvansaray). Kentin bu bölgelerine ilişkin bilgiyi, I. Constantinus'tan çok sonra, 5. yy'ın başmda yazılmış olan bk belgeden öğreniyoruz (bak. *Notitia Urbis Constantinopolitanae)*. Kesin sınırları üzerinde bugün de bazı belirsizlikler olan bu bölgeler, kentin topografyası ile kentin tarihi gelişmesinin yarattığı sınırlara sahiptiler. Bizantion'un surları, yarımadanın su ayrım çizgisinden geçen anayol ve forumlar, bölge sınırlarımn saptanmasında temel röperler oluyor. Kentin büyük arterleri olan Mese ile Beyazıt'tan Edirnekapı'ya uzanan yol ve bunları Augusteion merkezli bir çemberin kestiği noktalarda kentin başlıca forumları oluşmuştu. Augusteion ve Milion I., II., IV. ve V. bölgelerin birleşme noktasına yalandılar. Constantinus Forumu III., V., VII. ve VIII. bölgelerin birleştiği yerdedk. Teodosios Forumu VII., VIII. ve LX. bölgeler, Bous Forumu») (Aksaray) IX., XI. ve XII. bölgeler arasındadır. X. Bölge ise Haliç kıyısında idi. I. Constantinus döneminde kentin surlar dışında iki mahallesi vardır. Bunlardan biri, bugünkü Ayvansaray'da Blahernai, diğeri Galata'da eski bk yerleşme yeri olan Sykai idi (bak. Galata). Strabo (2. yy) bu yerleşmenin ve limanının varlığından söz eder. I. Constantinus döneminde burasmm önem kazandığı ve bir duvarla çevrildiği anlaşılıyor. Blahemai'rıin ise özel statüsü olan bk mahalle, daha doğrusu bk küçük kent gibi bağımsız bir ünite olduğu anlaşılıyor. Daha eski bk yerleşme olan Kadıköy, Üsküdar ve Boğaziçi bu sırada kentin organik parçaları değildi.

I. Constantinus, Roma'daki önemli yapıların hemen hepsini yeni başkentte de yaptırmıştır. Dakesel planlı olduğunu kaynaklardan öğrendiğimiz forumunun merkezinde, üzerinde kendisinin Apollon Helios görünümünde bir heykeli olan anıtsal bir kolon dikümişti (bak. Çemberlitaş). iki katlı revaklarla çevrili bu dairesel forumda bir senato binası vardı. Büyük Saray' m») girişi yanında ve Ayasofya önündeki büyük merasim meydanı olan Augusteion'da senato ve meydanın ortasında I. Constantinus'un annesi Augusta Helena' nın bir sütun üzerindeki heykeli vardı. Augusteion'un yanında, yine bir meydanın ortasında Milion Taşı») denilen anıt vardı. Roma kentlerinde Milion, başkentten dışarı giden yokarın sıfır noktasını belirlerdi. Konstantinopolis'te bu yol Milion'dan başlıyor ve Mese üzerinden (bugünkü Divanyolu) Constantinus Forumu-Beyazıt-Aksaray yoluyla Altın Kapiya uzanıyordu. Bizans döneırıinin Büyük Saray'ının ilk kuruluşu da I. Constantinus çağmdadır. Roma'daki gibi istanbul'da da bk Kapitol vardı. Bunun kesin yeri tartışmalı olmakla birlikte Beyazıt'ta I. Constantinus döneminde varlığı kesin olan bir meydanın batısında, Aksaray'a giden yol üzerinde olduğu anlaşılıyor (bak. Beyazıt).

I. Constantinus dönemi, Hıristiyanlığın devlet eliyle yerleştkilmeye başlandığı, fakat pagan dünyanın da yok olmadığı bir dönemdk. Dolayısıyla bir yandan pagan tapmaklar yapılmaya devam edilkken, Constantinus büyük kiliseler de yaptırıyordu. Bunlardan ikisi kentin günümüze kadar uzanan tarihinde önemli röper noktalarında inşa edilmişlerdir. Bugünkü Ayasofya' n m») yerindeki atriumlu bir bazilika olan ilk Ayasofya Kilisesinin inşaatına I. Constantinus döneminde başlandığı kabul edilir. İkinci kilise ise, Constantinus'un mezarını da içeren Havariyim Kilisesi dir») (Ayii Apostoli Kilisesi). Bu mezar kilisesi (martirion) I. lustinianos döneminde (527-565) yeniden inşa edilmiş, fetihten soma da yerine Fatih Külliyesi yapılmıştır.

Bizantion'un başlıca limanları Roma başkentinin de başlıca limanlan olmayı sürdürmüştür. Neorion Limanı hem liman, hem tersane olarak laıllanılmıştır. Kuşkusuz Haliç üzerinde ve Marmara kıyılarında başka iskeleler de olmuştur. Lykos (Bayrampaşa) Deresinin denize açıldığı vadide (Yenikapı) 4. yy'da varlığını bildiğimiz Eleutherius Limam'mn») I. Constantinus döneminde yapıldığını düşünenler varsa da bu konuda kesin bk belge yoktur.

Roma ve Bizans imparatorlarının Büyük Saray'ı birinci tepenin Marmara'ya ve Boğaz'a bakan yamaçlarında, yani Topkapı Sarayının») bahçelerinin ve Hippodrom'un») güneyindeki yamaçların üzerinde kurulmuştur. Bu sarayın konumu, bütün Bizans dönemi kent yaşamını yönlendkdiği gibi, Türk döneminde de Topkapı Sarayının yerinin belklenmesinde etkik olmuştur. Bizans sarayının somadan Topkapı Sarayının kurulduğu yere yerleşmemiş olmasının nedeni ise, eski Akropol ve çevresindeki yapıların I. Constantinus döneminde henüz yaşamakta olmasındandır. Önce Yeni Roma, soma Konstantinopolis adı verilen kentin görüntüsünü ha-

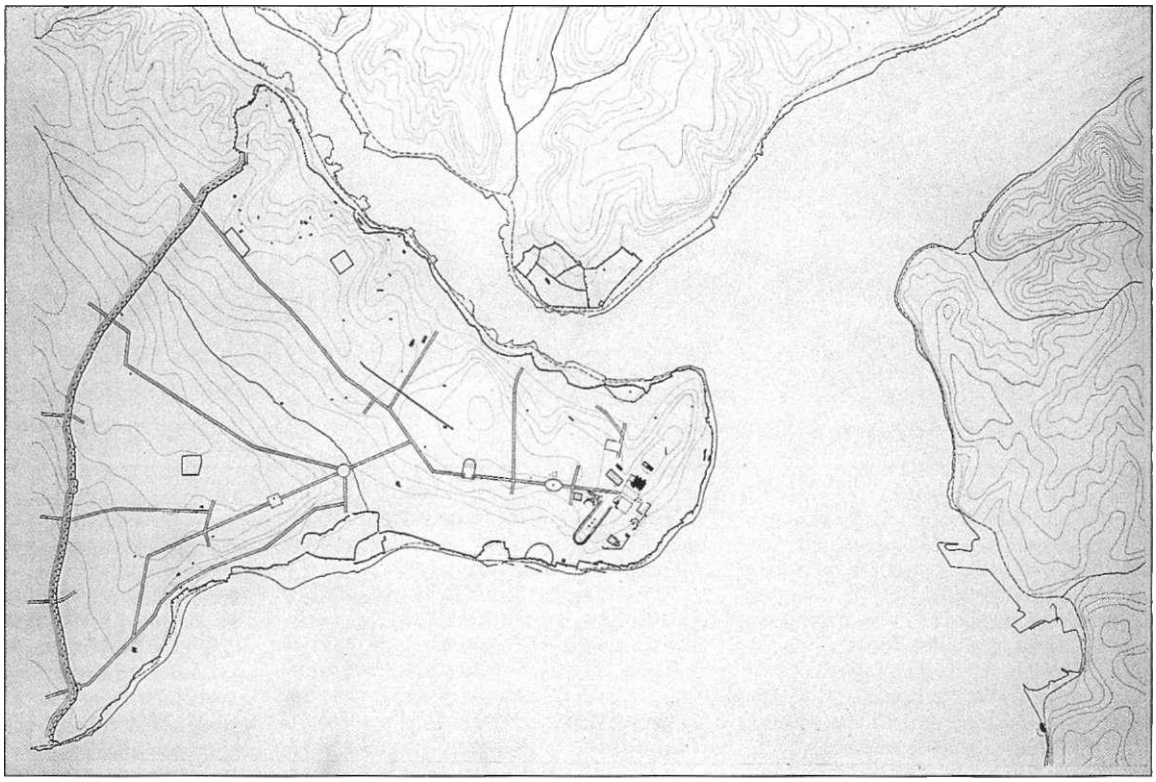

Bizans döneminden günümüze kalan anıtsal yoğunluk. *Doğan Kuban*

yal etmemize yardım edecek örnekler eski Roma, Anadoludaki Roma kalıntıları ve onların rökonstrüksiyonlarıdır.

I. Constantinus ancak Roma döneminde olabilecek bir hızla kenti çok sayıda anıt yapı ile doldurmuştu. Romadan gelen senatörler, devlet büyükleri saraylar yaptırmışlar, kentin anayolları revaklarla donatılmıştı. O dönemde ve daha somaki yüzyıllarda da örneklerine çok rastlanan revaklı yollar (embolos) bir Helenistik gelenektir ve Konstantinopolis'in görüntüsüne de büyük bir özellik kazandırmış olmalıdır. Yarımadanın burnunda, sarayla liman arasında ve Dafne Sarayı'ndan başlayarak Marmara kıyılarında, kara surlarının bittiği yöne uzanan iki büyük revaklı yol yapılmıştı. Augusteiondan Constantinus Forumu'na uzanan ve Septimius Severus zamanında da var olan revaklı yolun, daha büyük boyutlarda yeniden yapılmış olduğu ve Constantinus Forumu'ndan öteye de Beyazıt'a kadar uzandığı kabul edilebilir. Bu büyük revaklı yolun bütün anayol (Meşe) boyunca sonradan Arkadios Forumu'nun(-») yapılacağı Cerrahpaşa'ya kadar uzandığı biliniyor. Ayasofya'nın önünden surlara kadar üst katları heykellerle süslü, alt katlarında dükkânlar olan ve üst katlarına merdivenlerle çıkılan, büyük bir olasılıkla taş döşeli böyle bk anıtsal yolun kentin ortasından geçmesi, önemli bir kentsel düzenleme olgusudur. Büyük anıtlarla süslü forumları birbirine bağlayan böyle bir anayol tasavvuru bugün bile insana heyecan verecek niteliktedir ve I. İustinianos döneminden sonra, ne Bizans, ne Osmanlı döneminde, ne de bugün, İstanbul buna yaklaşan bir kent vizyonuna sahip olmuştur.

Kentin nüfusu, başlangıçta, daha çok Trakya'dan gelen halkın iskânıyla oluşturuldu. Kent valiye (praetorian prefect) bağlı bk "curator" ve gelişmiş bir idari kuruluş tarafından idare ve kontrol ediliyordu (bak. idari yapı). Nüfusu kısa bk sürede artarak, 5. yy'da Konstantinopolis, Roma'dan daha kalabalık bir kent olmuştur. Daha kurulduğu zamanda bile büyük olan kent, kendini doğal olarak besleyen bir hinterlanda sahip değildi. Onun için kentin beslenmesi, suyunun sağlanması bütün tarihi boyunca önemli bir sorundu. Daha o dönemde 332'den sonra kendi kendini beslemesi olanaksız kentte halka ekmek, yağ ve şarap dağıtılması bir kural haline getkilmiştk. Kentin beslenmesini Anadolu, Suriye ve Mısır sağlıyordu. Özellikle Mısır, bütün tarihi boyunca kentin deniz ticaretinin başlıca kaynaklarından biriydi. Bu ticaret tarihinin anısı Eminönü'ndeki Mısır Çarşısı'nda bugüne kadar yaşamış ve simgeleşmiştk.

I. Constantinus döneminde kent, Doğu Akdeniz'in ve Ege'nin Antakya, İskenderiye, Efesos gibi eski merkezleriyle boy ölçüşecek bir sanayiye de sahip değildi. Fakat devletin bütün ilgisi ve desteği bu yeni başkentte yoğunlaştığı için, büyük bir pazar olarak, ticaret ve sanayi kapasitesi kısa sürede artmıştır.

Bu yeni imparatorluk başkenti, artık eski Grek kolonisinin devamı değil, yeniden yapılmış bir Roma kenti idi. Roma imparatorluk mimarisinin geç dönem anıtsallığı ve maniyerizminin ifadesiydi. Burckhardt'in deyimiyle I. Constantinus'un kendi şerefine yaptırdığı bir kentti. Ne yazık ki toprak altında kalmış, gizli anıtsal fragmanlar ve gösterişli temel kalıntıları dışında bu dönemin hiçbir yapısı günümüze ulaşmamıştır. Çok sonra yapılmış Teodosios Takı, Studios Bazilikası, Polieuktos ve Ayasofya kiliseleri gibi yapılarda o görkemli mimarinin daha sonraki yüzyıllara yansıyan anıtsallığını görebiliyoruz.

I. Constantinus'un Hıristiyanlığı kabulü, bu kenti o dönemde Kudüs, Antakya, Efesos gibi en büyük Hıristiyan merkezlerinden biri yapmıştır. Giderek Hıristiyanlık tarihinin en büyük imparatorluğu olan Doğu Roma-Bizans İmparatorluğu'nun başkenti olan Konstantinopolis'te pagan anıları ve Latin dili I. İustinianos çağma kadar yaşamış, Roma paganizmi en büyük ölüm kalım savaşını burada vermiştir. Bu mücadeleden zaferle çıkan Hıristiyanlık da ilk büyük politik örgütlenmesini burada yapmış ve Avrupa ortaçağı için ulaşılamayan bir model statüsüne sahip olmuştur.

4. yyin sonunda kent nüfusunun çok arttığı, Haliç ve Marmara kıyılarında bazı yeni mahallelerin oluştuğu anlaşılıyor. Fakat aynı dönemde imparatorluk batıda ve doğuda Gotların ve Hunların sürekli alanlarıyla ve Konstantinopolis de giderek artan Hun tehdidi ile karşılaşmıştı. II. Teodosios döneminde (408-450), kentin Constantinus Suru dışındaki yeni yerleşme alanlarım ve özellikle Blahernai'yi içine alan ve bugüne kadar gelen surların inşasına 413'te başlandı. Prefektus Antemios'un büyük çabalarıyla süratle yapılan iç surdan sonra Haliç ve Marmara surları da 439'da tamamlandı. Fakat Attila'nın Roma'yı haraç alacak kadar sıkıştırdığı sırada 447'de, kara surlan önüne daha alçak bir ikinci sur ve hendek yapılmıştır. Bu yeni surlar, büyük bir boş alanı da kent içine almış ve kent alam 2/5 oranında büyümüştür. An-

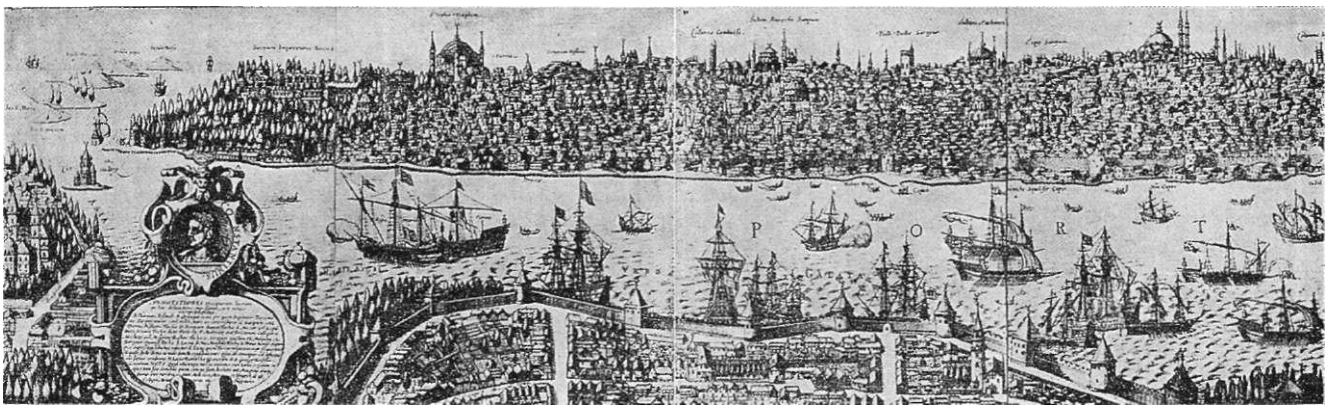

lölö'da Pieter von der Keere'nin çizgileriyle İstanbul panoraması (I).
Doğan Kuban koleksiyonu

cak bu yeni alan kentin idari bölünmesine yansımamış ve eski bölgeler aynen kalmıştır. Böylece, yeni surların, savunma çizgisini, daha elverişli bir topografyaya oturtmak amacını da taşımış olduğu söylenebilir. Bu sur çizgisi, Blahernai (Ayvansaray) bölgesinde daha soma Komnenoslar döneminde yapılan değişiklikler dışında, kentin Bizans dönemindeki batı sınırını oluşturmuşmr. Constantinus Suru'nun dışı, her zaman tenha, hemen hemen büyük anıt içermeyen, bir tür kırsal alan olarak kalmıştır. Konstantinopolis, kuruluşu ile I. İustinianos arasındaki **200** yıllık dönemde, başka bk deyişle, toplumun henüz Romalı niteliklerini koruduğu bir dönemde biçimlenmiş ve en görkemli anıtlarına sahip olmuştur. Bu boyudan surlarda, Ayasofya'da, anıtsal sütunlarda ve zaman zaman ortaya çıkan diğer arkeolojik kalıntılarda görüyoruz. Yazılı belgeler de değerlendirilerek kentin o döneminin hayali bk rökonstrüksiyonu yapılabilir. Doğu Roma başkentinin en gelişkin dönemi 4. ve **5.** yy'larla I. îustinianos'un imparatorluk dönemidk. Fakat 7. yyda, imparatorluğun doğu ve güney bölgeleri Arapların eline geçip Arap donanmalarının Konstantinopolis'i tehdit edecek kadar güçlendikleri dönemde ve özellikle ikonoklast figür düşmanlığı kentin antik görüntüsünü ortadan kaldırdıktan sonra yaşayanlar, eski Roma başkentini hep tılsımlı hikâyelerin sisleri içinde anımsamışlardır.

Ortaçağ Konstantinopolis 'i: Konstantinopolis'in geç Roma görkemini yitirdiği dönem, Herakleios'un (hd **610**-641) Doğu'daki yenilgisi ve özellikle Arapların Yakındoğu'da, Bizans ve Sasani İranı gibi antik devletleri yenerek kısa bk sürede bölgeye egemen olmalarıyla başlar. Bizans'ın küçülmesiyle, Konstantinopolis'in küçülmeye başlaması eşzamanlıdır. Araplar 7. yy'ın sonunda ve 8. yy'm ilk çeyreğinde Bizans başkentini denizden ele geçirme teşebbüsüne girişecek kadar cesaretlenmişlerdir. İstanbul'un tarihinde bu dönem, çoğunun sadece adlarını bildiğimiz ve küçük bir bölümü de camiye çevrildiği için yaşayabilmiş dini yapılarla temsil edilir. Yapı açısından kent bir mirasyedi sayılabilir. Komnenoslara gelene kadar, önemli bir ortaçağ yapısı olarak sadece Bodrum Camiini») (Mkelaion Manastırı Kilisesi) biliyoruz.

Teodosios Surlan, asıl kentin **20.** yy'a gelene kadarki sınırlanın ve I. İustinianos'a kadarki yapılanma da ufak değişikliklerle, genel strüktürünü saptamıştır. Bu struktur platonun su ayrımı çizgisinde yerleşen bir anayol (Mese, Via Triumfalis) ve onun üzerinde, forumlar çevresindeki anıtsal yoğunlaşmayla kentin kaburgasım oluşturmuş; onun çevresinde Marmara ve Haliç kıyılarında, iki konut alanı olmuştur. Haliç kıyısındaki konut alanı limana yaklaştıkça ticaret alanına dönüşmüş, anayolla liman arasmda kalan alan, bütün kent tarihi boyunca kentin ticaret merkezi olmuştur. Marmara kıyılarındaki limanlar, ikinci planda işlevler görmüşler; Constantinus Suru dışında kalan alan ise ovası ve yaylasıyla, yoğun bk yapılaşmaya sahne olmamıştır. Bu struktur, temel çizgileriyle Cumhuriyet dönemine kadar kimliğini korumuş, kentin genel görünümü, topografya ile bu anayol kurgusunun birleşmesinden meydana gelmiştk.

Bizans Döneminde Kentin Çevresi: Konstantinopolis. İstanbul'un, **16.** yy'dan bu yana kent dışına yayılmasına benzer bir gelişme göstermemiştir. Tersine, suriçi bile giderek daralmıştır. Gerçi Galata, Halkedon gibi küçük kentler ve Skutarion (Üsküdar), Kosmidion (Eyüp) ve Hebdomon (Bakırköy) gibi dış mahalleler ve Boğaz kıyılarında da bazı köyler ve kent dışı saray ve köşkler vardır. Fakat bunlar kentin organik parçaları olmamıştır. Bunların en eskisi, belki Bizantion'dan da önce kurulmuş olan Halkedon'dur (bak. Kadıköy). Üsküdar (Krisopolis) Asya'ya geçişin bir ayağı; belki Halkedon'un da uzak bir iskelesiydi. Somadan surlar içine alınan Blahernai'nin de bir erken yerleşme yeri olması olasılığı vardır.

Azapkapı») ile Karaköy») arasında adını orada yetişen inek ağaçlarmdan aldığı söylenen Sykai'nin (Galata) surlarının ilk kez Constantinus döneminde yapıldığı söylenk (bak. Galata). I. İustinianos döneminde bu bölge bağımsız bk kentin bütün öğelerini içeren bk yerleşme olmuşaır. Fakat günlük yaşantısında, Haçlı dönemine gelinceye kadar, Konstantinopolis'ten bağımsız bk yaşamı da olmamıştır. îustinianos'un Ayvansaray'la Hasköy arasında inşa ettiği söylenen köprü, anakentle Galata'yı birleştkmek için tasarlanmış olabilk. IV. Haçlı Seferi sırasında bu köprünün Blahernai Sarayı karşısında olduğunu Villehardouin yazar. Fakat İbn Battuta») 14. yy'm bkinci yansmda bu köprünün varlığına değinmemiştir. O sırada karşıdan karşıya kayıklarla geçildiğine göre, daha önce köprünün yıkılmış olduğu anlaşılıyor. Galata 13- yy'da Cenevizlilere») verildikten sonra gelişerek kendi başına önemli bir ticaret kenti olmuştur. 14. yy'ın başında bağımsız bk kent statüsü kazanan Galata'ya, fetih sırasında Fatih dokunmamış ve kısa bir süre Cenevizlilerle anlaşmıştır. Osmanlı döneminde de Galata tüccarlarının ve bankerlerinin, kentin dış ticaretinin büyük bk bölümünü kontrol ettiklerini biliyoruz.

Bizans tarihinde kentin surlar dışındaki en önemli dış mahallesi Hebdomon'dur»), Ordu sefere buradan çıkardı. Osmanlı döneminde Davutpaşa'nın rolü, Bizans döneminde Hebdomon'daydı. Burada imparator sarayı ve büyük bk kışla vardı. Seferden dönen imparator burada karşılandığı gibi, yaz aylarında da bir sayfiye olarak kullanılırdı. **10.** yy'a kadar birçok imparator, ordu tarafından burada tahta çıkarılmıştır. Zamanla bu saraym ve kışlarım çevresinde bir küçük yerleşme oluşmuş, kiliseler ve revaklı bir çarşı yapılmıştır.

Bizans döneminde Haliç'te»), Boğaziçi'nde»), Adalarda») ve Anadolu yakasında, özellikle imparatorlar tarafından yaptırılmış saraylar, manastırlar ve kiliseler olmuştur. Haliç'te Kosmidion (Eyüp), Kosmos ve Damianos adlı azizlere ithaf edilmiş bir kutsal bölge idi. Bugünkü tersanenin yerinde, Bizans döneminde, Cenevizlilerin birkaç tezgâhı olabilir. Boğaz kıyılarında Beşiktaş'ta») (burasının adının Ayios Mamas olduğu konusu tartışmalıdır) **5.** yy'da bir saray ve yakınında da bir revaklı çarşı yapılmıştı. Boğaziçi'nde Ayios Fokas (Ortaköy), Sofianai (Çengelköy), Brohtoi (Kandilli) gibi tanınmış köyler ve Karadeniz çıkışma kadar dağınık yapılaşma oluşmuştur.

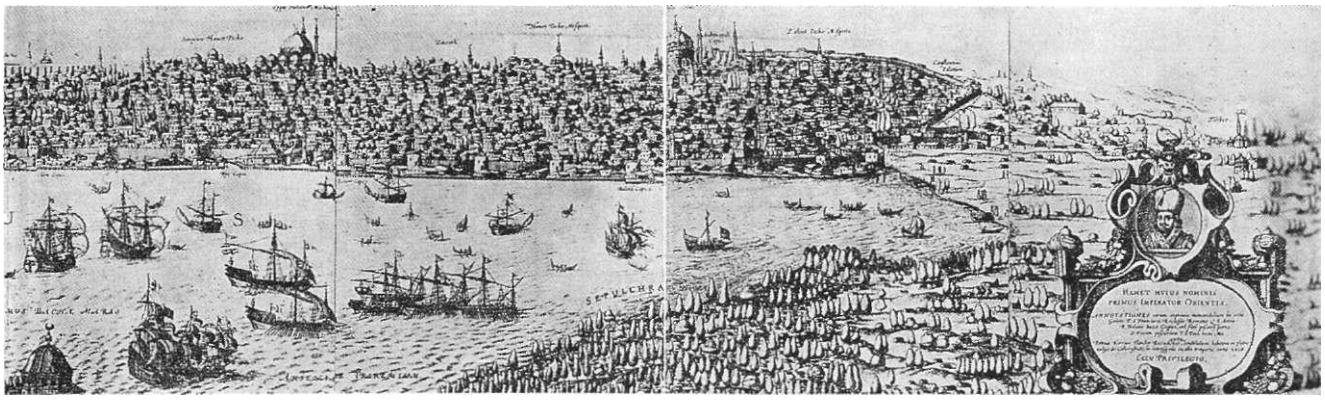

lölö'da Pieter von der Keere'nin çizgileriyle istanbul panoraması (II).
Doğan Kuban koleksiyonu

Osmanlı Dönemi

İslam dünyasının politik programında Konstantinopolis'in fethi peygamber döneminden bu yana önemli bir amaçtı. II. Mehmed'in (Fatih) (hd 1451-1481) istanbul'u alması ise Türklerin İslam tarihinden daha geniş bk tarihi sürecin iç koşulları içinde, Batiya göçlerinin ve ona paralel fetihlerinin bir aşamasıdır. Hunların, Peçeneklerin ve Kumanlarm, Moğollarm ve Türklerin, çeşitli zaman dilimlerinde ve değişik yollardan Avrupa'ya uzanmaları, en kalıcı eylemini istanbul'un fethi ile taçlandırmıştır. Fakat bu hareketin Avrupa'nın ortasına kadar daha yüzyıllarca sürdüğünü de anımsamak gerekir.

Fethedilen kent, 15. yy'ın başında görenlerin anlattıkları gibi, köyleşmiş, harap, bakımsız ve 13. yy'daki Latin yağmasından sonra kendine gelememiş bir kentti. 1453'ten önce surlar içinde kalan nüfusun 25-50.000 arasında olduğu tahmin edilir. Surlar ve Blahernai Sarayı, fetih sırasında tahrip edilmişti. Önce, kalan nüfusu ve orduyu barındırmak gerekiyordu. Kentte kalan evler onları ele geçirenlere, boş kalanları dışarıdan gelenlere verilmiş; kentin kalan halkına, hattâ sultanın hissesine düşen esirlere mahalleler, ordu mensuplarına ve dervişlere de evler ve manastırlar tahsis edilmiş; başta Ayasofya olmak üzere bazı kiliseler camiye çevrilmişti. Henüz stratejik önemini yitirmemiş olan surlar hemen tamir edilmiş ve Tauri Forumu'nun») Halic'e bakan yönünde, büyük bir olasılıkla eski bk sarayın kalıntıları üzerine bir saray; eski kentin Yedikule'deki Altın Kapı çevresinde, devlet hazinesinin saklanması amacıyla, bir hisar yapılmasına başlanmıştır. Konstantinopolis'in, Fatih tarafından başkent haline getirilmesi için 4 yıl gerekmiş; İstanbul ancak 1457'de Edirne'nin yerine başkent olmuştur.

Kentin güvenliğinin sağlanmasından sonraki ilk sorun, bir başkent için yeterli bir nüfus sağlanmasıydı. Fatih döneminde kente Anadolu'dan, Rumeli'den, Ege adalarından getkilen Türkler, Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler yerleştirilmiştir. Yerleştikleri bölgelere, bazen geldikleri yörelerin adları verilen başkentin bu ilk devşirme halkının kompozisyonu, devletin etnos (kavimler) üstü yapısmı çok iyi gösterir. Türkler Aksaray ve Beyazıt çevresi ile Eski Saray'la») Fatih Külliyesi arasında Halic'e bakan yamaçlara yerleşmişlerdir. Rumlar, daha çok Marmara kıyılarına, bkaz da Galata'ya; Ermeniler ise Samatya'ya iskân edilmiştk. Eyüp'teki imaret çevresinde Bursa'dan gelen Türkler vardır. Galata surları dışında Tophane'ye Samsun ve Sinop'tan gelenler, Üsküdar'a yine Türkler yerleşmişlerdir. Fetih sırasında tarafsız kalan Galata Cenevizlileri ticaret, din ve özgür yaşamları için Fatih'ten 1453'te bir ahitname almışlarsa da 1455'te "zimmi" statüsüne girmişlerdir.

Fetihten başlayarak Türk dönemi İstanbul'unun bir özelliği, kent güvenliği kaygısının hemen hemen ortadan kalkmış olmasıdır. Osmanlı döneminde de 18. yy'a gelene kadar, surların tamirler geçirdiğini biliyorsak da, genelde Türkler Haliç ve Boğaz kıyılarına yerleşmeye oldukça erken başlamışlardır. Bu durum, İstanbul'un tarihi karakterini saptamak açısından birincil önem taşır. Birçok büyük Avrupa kenti, büyük bir yapı yoğunluğuna sahip oldukları halde, surlar içinde, kapalı kent olarak gelişmiştir. Bunların arasında, Londra gibi kuruluşundan kısa süre sonra sur dışında gelişmeye başlayanlar azdır. İstanbul, fiziksel gelişme açısından ikili bir karakter taşır. Bir yandan surlar, âdeta görsel olarak, kentin kara yönünde gelişmesini engellemişler, kent, bir-iki mahalle dışında, sur dışına 19. yy'a kadar çıkmamıştır. Öte yandan 15. yy'dan başlayarak kent sur dışında gelişmiş, kıyıları izleyerek Haliç ve Boğaziçi kıyılarında, Üsküdar'da mahalleler oluşmuştur. Kent nüfusunun sur dışında yerleşmesi, kent içinin yoğun bir kent karakteri almasını engellemiş, 20. yy'a gelene kadar, suriçi bahçeli bir Anadolu kentinin özelliklerine sahip olmuştur.

Bizans döneminde olduğu gibi Türk döneminde de, din ululları için kutsal yerler yaratılmıştır. İstanbul'un fethinin politika dışındaki dini ve simgesel anlamına işaret eden en önemli eylem, Fatih'in kente yerleşir yerleşmez Eyüp'te peygamberin sahabelerinden Ebu Eyyub el-Ensarî'nin(->) mezarı olduğu rivayet edilen yerde bir türbe ve bir cami yaptırması olmuştur. Peygamberin bir hadisi ile kutlulanan İstanbul'un fethi, bu türbe ve camiden sonra, yanlarına bk medrese ve aşhane eklenerek Türk döneminin sosyal yardımlaşma kumrularının ilki olan bir yapı kompleksi "imaret" ile vurgulanmıştır. Bu dinsel içerikli yerleşmenin, Bizans döneminin Kosmidion admı taşıyan ve yine Kosmos ve Damianos adlı azizlere yaptırılan bir manastır çevresindeki mahallenin yerini alması, ilginç bir sürekliliğe işaret eder. Eyüp, İstanbul tarihinde Fatih'in bu ilk simgesel jestini sürdüren sultanların ve devlet büyüklerinin eliyle, bugüne kadar etkinliğini sürdüren, önemli bir Türk mahallesi ve bir kadılık merkezi olmuş ve burada Türk döneminin önemli mimari yapıtları inşa edilmiştir.

Fatih döneminde İstanbul'da birçok anıtsal yapı inşa edilmiştk. Fakat bunlar arasında Fatih Külliyesi, İstanbul'un fiziksel ve sosyal tarihinde önemli bir yer taşır. Dini ve sosyal amaçlı bu külliye, İslam dünyasında o zamana kadar görülmemiş bir anıtsal kompozisyon fikri ile inşa edilmiştir. 1463-1470 arasında inşa edilmiş olan Fatih Külliyesi İstanbul'a damgasını vuran büyük külliyeler dizisinin ilkidir. Fatih Külliyesine bir Türk fommu olarak bakmak gerekir. Adı da Fatih Meydanı olan büyük bir dış avlunun çevresindeki eğitimsel ve sosyal içerikli yapılar, büyük bk nüfusun eğitim, sağlık, sosyal yardım hizmetlerini karşılıyorlardı. Bu sosyal ve kültürel içeriğin ötesinde, ilk kez burada kent siluetine giren yeni boyutlar, kubbe dizileri, minareler Türk dönemi fizyonomisinin ana temasını oluşturmuşlardı. Fatih Külliyesi'nin yer seçimi, kentin ilk kumcusuna referans veren ve bir ikinci kurucu kimliğini vurgulayan simgesel bir eylem ifadesidir. Bu yer seçiminin Osmanlı ordusunun nitelikleriyle de bir ilgisi olmalıdır. Deniz, Türkler için birincil bir ulaşım yolu olmamıştır. Kara ordusunun Edirne yolu da Marmara kıyısından değil, içeriden geçmiştir. Fatih Külliyesi bu karayolunun başı olarak görülebilir. Fatih'in, külliyesini buraya kurmuş olmasının, kentin bu bölgedeki yerleşmesini teşvik için de yapılmış olduğu düşünülebilir. Fakat kentin ele geçirilmesinden 15 yıl sonra, 1.000'e yakın

mensubu ve çevresindeki çarşılarla, kentin bundan sonraki gelişmesini ağırlıklı olarak etkileyen yeni bir merkez yaratılmıştır.

Türk başkentinin kuruluş döneminde ve sonra, Konstantinopolis'in merkezi iş alanı, ana limanın değişmezliğine bağlı olarak, yine aynı yerde kalmıştır. Fatih döneminde "Bedestan-ı Atik", bugünkü İç Bedesten, değerli eşya ve kumaş çarşısı olarak yapıldıktan sonra yeni çarşının merkezi olmuştur. **16.** yy'da ikinci bedesten de (Sandal Bedesteni) onun yakınma yapılacaktır. Uzun süre çarşının sıralar halinde dizilmiş ahşap dükkânları bu bedestenler arasında, loncalara ve satılan eşyanın türüne göre düzenlenmiş sokaklar oluştururlardı (bak. Kapalıçarşı). Kentin ana ticaret merkezi bu çarşı bölgesi olmakla bklikte, Fatih döneminde sayılarının 3-667'ye vardığı söylenen dükkânlar bu çarşıdan kıyılara doğru iniyor ve Haliç kıyıları boyunca büyük depolama alanlarının bulunduğu bölgelerde bulunuyordu. Diğer bk çarşı, Fatih Külliyesi ile Beyazıt arasında Saraçhane Çarşısı idi. Burada saraç ve demirci esnafı vardı. O çağda sözü edilen 7 han varsa da, bugüne kadar gelen, büyük bir olasılıkla somadan tamk görmüş olan Kürkçü Han'dır. Kuşkusuz Galata'nın da kendi çarşısı vardı.

Fatih dönemi yapılaşması yoğundur ve tıpkı I. Constantinus döneminde olduğu gibi, kısa bir sürede İstanbul'a yeni bir yüz kazandırmıştır. Kente İslami bir karakter kazandıran camiler ve onlarla birlikte yapılan medreseler, türbeler, hamam ve arasta gibi vakıf yapıları, Ayverdi'nin verdiği listeye göre, 300'ü bulmuştur. O dönemde yapılan camilerle yerleşme alanları arasında tam bir tekabül olduğu söylenebilir. Haliç yamaçlarındaki yerleşmenin yoğunluğu bu bölgeye yapılan camilerin sayısından anlaşılmaktadır. Dini ve toplumsal eylemleri barındıran bu yapıcılığın en büyük gösterisi simgesel konumu ile Fatih Külliyesi olmuştur.

Bizans dönemi ile Türk dönemi arasında kıyıların kullanılışı açısından bir fark vardır. İstanbul artık suriçinde hapsolma gereği kalmayan bir kent olarak, biraz da Türklerin denizyollarını kullanışının, oransal olarak karayollarının kullanılışına göre daha sınırlı olmasının sonucu, liman faaliyetini daha çok Haliç'te yoğunlaştırmıştır. Gerçi eski Sofla (Kadırga) Limanı'nın uzun bir süre yaşadığını büiyoruz. Fatih'in burada, kuşkusuz eski kullanımın sürekliliğini gösteren bir tersane kurduğunu bildiren 1462 tarihli bir belge varsa da, İstanbul Fatih döneminden soma Marmara kıyılarındaki eski limanları ihya etmemiştir. Tersane de, Galata'nın Haliç tarafına, Kasımpaşa'ya») yerleşmeye başlamıştır.

Bu kapsamlı imar ve iskân çağmda kentin nüfusunun saptanmasını sağlayacak yeterli belge yoktur. Topkapı Sarayı'nda Fatih dönemi sonlarına doğru yazılmış bir belgede kentte 8.951 Türk, 3.151 Rum, 1.647 Yahudi ve 1.048 diğer etnik gruplara ait ev ile, 3.667 dükkân olduğu; Galata'da ise 535 Türk, 572 Rum, 332 Frenk, 62 Ermeni evi ve 260 dükkân olduğu, böylece İstanbul ve Galata'da toplam olarak **16**.298 ev ve 3-927 dükkân bulunduğu yazılıdır. Sur dışında, Eyüp'te. Üsküdar'da, Boğazdaki küçük yerleşmelerdeki nüfusu içermeyen bu yapı sayımının ne kadar nüfusa tekabül ettiği, değişik şekillerde yorumlanmıştır. Burada söz konusu evlerin, genellikle "beyt-i süfli" denen tek katlı evler olduğu vakfiyelerde görülüyor. I. Süleyman (Kanuni) dönemine (1520**-1566)** kadar İstanbul konutlarının büyük çoğunlukla tek katlı olduklan, kerpiç, moloz taş ve tuğladan yapıldıkları anlaşılıyor. 1513 tarihli Ayasofya tahrir defterinde ev büyüklüklerinin 200-400 arşın murabbaı (50-100 m^2) olduğunu yazar. Bunun evin oturduğu alan olduğu kabul edilebilir. II. Mehmed dönemi evlerinin, 1513'e göre daha küçük olması muhtemeldk. II. Bayezid döneminde (1481-1512) iki katlı evlerin de yapılmaya başlandığı saptanmaktadır. Bu evlerin nüfusunu Ayverdi 8, Schneider 4-5 olarak kabul eder. Ev başına nüfus, Türk ve Hıristiyanlarda farklı olabilk. Bu nüfus hane sayısı 5**-6** gibi bk katsayı ile çarpılırsa, o dönemin ekonomik ve politik koşullan içinde daha tutarlı olabilk. Saray, askerler ve medreseliler de katılırsa İstanbul ve Galata nüfusu, Fatih dönemi sonunda 100.000 civarında; kent çevresindeki dağmık nüfusla birlikte 110.000-120.000 arasında olmalıdır. **16.** yy'da kent nüfusunun o çağ için oldukça büyük boyutlara ulaştığı düşünülürse, bu sayı 15. yy'm sonlarına doğru kabul edilebilir bir büyüklüktür.

Bu nüfusun mahallelere dağılması, genellikle getirildikleri yörelere göre olmuştur. Bazılarına yer gösterilmiştir. Mahallelerin kuruluşunda hiçbir taassup gösterilmediği, Rum patriğinin bile bir mahalleye ad vermesinden anlaşılmaktadır. Zaten nüfusun yapısı da bunu göstermektedk. Mahallelerin bk bölümü kurucuların ve yaptırdıkları mescitlerin adıyla anılır. Mescit-mahalle bütünleşmiş bk kurumdur. 18. yy'da bile, Ayvansarayî İstanbul camilerini anlatan kitabında, her caminin mahallesi olup olmadığını dikkatle belirtir. Camilerin büyük çoğunluğunun mahallesi vardır. Mahalle kurucuları arasmda askerler, şeyh ve hocalar bulunur. Fakat kent kapılarına göre ad alan mahallelere de rastlanır. Kiliseden çevrilen camiler de, bazen bu dönüşümü yapanın, bazen kullanıcının adını taşır. Örneğin Kalenderhane, Fatih'in bu Kalenderi tarikatına vakfettiği bir kilisedir. Zeyrek, kilise camiye dönüştürüldükten sonra oranın ünlü şeyhidir. İmrahor, Studios Bazilikası'm camiye çeviren, II. Bayezid'in emk-i ahurudur.

İstanbul'un dört idari bölgeye ayrılması da Fatih döneminde olmuştur. Suriçi İstanbul Kadılığı; Eyüp'ü, sur dışmda ve batısında kalan bölgeleri içine alan Haslar (Havass-ı Refia) Kadılığı; Galata Kadılığı ve Üsküdar Kadılığı dört kadılık oluştururlar. Bunlardan İstanbul Kadılığı dışmda kalan üç bölgenin ya da beldenin adı Bilad-ı Selase'dir(->).

İstanbul'da kent içinde kent ve devletin beyni olan Topkapı Sarayimn yerinin fetihten hemen sonra saray alanı olarak seçiknemesinin fiziki bir nedeni olmalıdır. Bunun belirgin olarak anlatıldığı bir kaynak yoktur. Fakat kent ilk fethedildiği zaman ya böyle bk düşünce yoktu ya da Akropol tepesinde kaldırılması gereken yapı kalıntıları bulunuyordu. Bu ikinci olasılık daha akla yakın gelmekle birlikte, sultanın istediği takdkde burasını hemen temizletebileceği de açıktır. O zaman, başlangıçta Eski Saray'ın yerinin, geçici olarak değil, fakat istenerek seçildiğini kabul etmek gerekk. Kentin kuruluşundan bu yana saray bölgesi olarak denizin en güzel, en çok algılandığı ve güvenlik açısından da en kolay savunulabilecek yarımada burnunun seçilmesi doğaldı. Ayasofya'nm varlığı da, devletin en büyük kilisesi olarak Bizans'ın Büyük Saray'ının yerleşme alanı ile ilgili sayılabilk. Bu kez Ayasofya, İstanbul'un da en büyük camii olmuştu. Yarımada burnunda sonradan Topkapı denilecek Saray-ı Cedide-i Amire'nin inşaatına ancak 1462'de başlanmıştır (bak. Topkapı Sarayı). Topkapı Sarayı'nı çevken surlar, eski Akropolis'i çevrelediği ve I. Constantinus döneminden beri var olan Ayasofya'yı dışarıda bıraktığı için, eski Bizantion surlarını kabaca izledikleri kabul edilmiştir. Fakat eskiçağda o kadar övülen bu surlara ilişkin bk kalıntı şimdiye kadar bulunmamıştır.

Fatih döneminde kentin gelişmesi, Konstantinopolis'in genel işlevsel yapısını ve ulaşım kaburgasının topografyadan kaynaklanmış çizgilerini izleyerek oluşmuştur. Limanın varlığına bağlı olarak ticaret alanlan aynı yerde kalmış, Edirnekapı aksının Fatih Külliyesinin yapımı nedeniyle vurgulanması yeni Türk mahallelerinin de bu aksa paralel olarak Haliç kıyılarında yoğunlaşmasına neden olmuştur. Surlar dışmda Eyüp önemli bir gelişme sayılabilir. Anadolu'dan gelen Türklerin yerleştikleri alanlardan biri olan Üsküdar'da, herhalde küçük bir liman olan bugünkü Üsküdar Meydanina bakan, Şemsi Paşa Külliyesi' nin arkasındaki yamaçlarda ilk mahalleler oluşmuştur. Fatih vakfiyesinde buradaki üç mahalleden söz edilir. Rum Mehmed Paşa 1470'te bu mahallelerin sınırında camiini yaptırmıştır. Boğaziçi'ndeki ilk Türk mahallesi, fetihten önce I. Bayezid'in (Yıldırım) yaptırdığı Anadolu Hisarı içinde ve çevresinde olmalıdır. Fatih bu hisarın çevresine ikinci bir duvar yaptırmıştı (bak. Anadolu Hisarı). Rumeli Hisarı içinde bir mahalle ve Baltalimaninda yapılan bir mescidin varlığına dayanarak burada da bir küçük mahalle olduğu kabul edilk. Bu mescidin Rumeli Hisarı yapılırken çalışanlar için inşa edilmiş olması da olasıdır Boğaz' da tarım ve balıkçılıkla uğraşan eski Rum köyleri, Türk döneminde de yaşamıştır. Fakat 15. yy'm ortasından soma Boğaziçi' ne Türk damgasını vuran, Boğaziçi'nin peyzajının ve imgesinin ayrılmaz öğeleri olarak günümüze kadar gelen yapılar bu iki büyük hisardır.

II. Bayezid'den Klasik Dönem Sonuna Kadar İstanbul: Arnold von Harff(-») 1499'da bulunduğu İstanbul'u büyük bir kent olarak tanımlar. Yüzyılın dönümünde

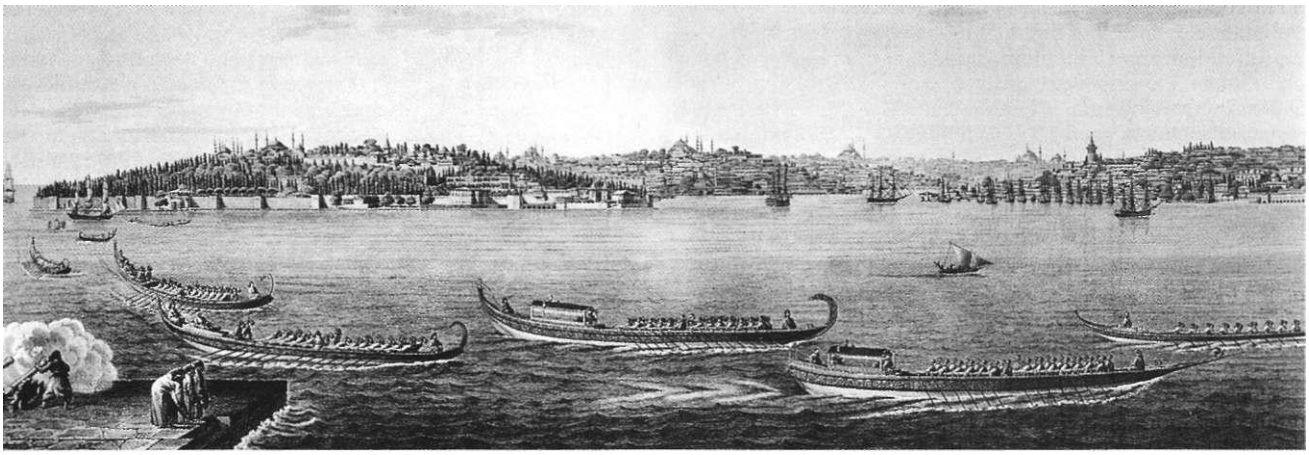

Melling'in betimlemesiyle İstanbul panoraması.
Melling, *Voyage pittoresque Constantinople et des rives du Bosphore,* Paris, 1819
Galeri Alfa

kent nüfusu 200.000'e yaklaşmış olmalıdır. KentlI.Bayezid döneminde de (1481-1512) daha fazla Haliç yamaçlarında yoğunlaşmıştır. 15. yy'ın ikinci yarısında yapılan mescitlerin üçte birinden fazlası Fatih Külliyesi çevresinde yapılmıştır. Marmara kıyılarında Ermeni ve Rumların yerleşmiş olması, Türk mahallelerini kısıtlamış olmalıdır. Bu bölgedeki Türklerin istanbul'da yerleşen nüfusun yüzde 10-15'i arasında bulunduğu tahmin edilmektedir. Yine Türklerin yoğun olarak yerleştikleri mahalleler sur kapılan çevresi, özellikle Topkapı, Yayla ya da Yedinci Tepe denilen Kocamustafapaşa ve Aksaray semtleridir. Burada da kent nüfusunun üçte biri bulunuyordu. Haliç kıyılarında suriçinde Balat, Ayvansaray, sur dışında Eyüp göreceli olarak yoğun yerleşilen mahallelerdk. Galata surlan çevresinde Türklerin yerleşmesinin bu bölgeye bir subaşı ve kadı tayininden sonra arttığı görülüyor. Yine inşa edilen mescitlere bakarak, II. Bayezid'in Galata Sarayı Mektebi») denilen acemioğlanları mektebini açmasından sonra Kasımpaşa'ya bakan sırtlarda 2 mahallenin oluştuğu anlaşılıyor. Herhalde ilk tersanenin kurulmasıyla birlikte bu yörede küçük bir yerleşme oluşmuştu. Tophane'de ilk dökümhanenin yapılması ile birlikte yeni mahalleler de oluşmaya başlamıştır.

istanbul'un Türk döneminin büyük anıtsal komplekslerinin kentin eski ulaşım aksına ve üzerindeki forumlar çevresine yerleşmesinin ikinci büyük örneği Bayezid Külliyesi'dir»). Bu külliyenin yapılmasıyla, Türk istanbul'unu Konstantinopolis'ten ayıran bir özellik de vurgulanmış oluyordu. Yarımadanın Halic'e paralel suayrım çizgisi üzerinde Bayezid ve Fatih külliyeleri istanbul'un yeni siluetinin Beyazıt-Edirnekapı aksı üzerindeki ilk çizgisini oluşturuyorlardı. Sonradan buna Kanuni dönemi külliyeleri ve daha sonra da Nuruosmaniye katılacaktır. Bu külliyelerin büyük dış avluları İstanbul'un forumlarıdır. Roma ve Bizans dönemlerinin yapılarla çevrili kent meydanı kavramı, islam toplumunun her şeyi din bağlamında tanımlamaya çalışan sosyal sistemini yansıtarak insanların toplanacağı alanlan camiler çevresinde oluşturmuştur. Böylece külliyenin içedönük tasarımı Batılı geleneğin açık meydan tasarımıyla yer değiştirmiştir. Bu güçlü gelenek, çağımıza gelene kadar istanbul'da ve Türk kentlerinde meydan tasarımının yokluğunu açıkladığı gibi, bunu gerçekleştirmeyi bugün bile zorlaştıran nedenlerden biridir.

16. yy'm başında ticaret bölgesi yine Haliç kıyıları ile Divanyolu arasındadır. Haliç kıyısında Sirkeci ile Unkapanı arası, iskeleler ve depolarla dolmuştur. Merkezi çarşı bölgesi Fatih'in bedesteni ile Kanuninin yaptırdığı Yeni Bedesten çevresinde, çeşitli loncaların arastalarından oluşmaktadır. Matraki'nin **1532**'de yaptığı minyatürlerde bu tek katlı ahşap dükkânların sokaklar boyunca dizildikleri görülmektedir. Saraçhane Çarşısı'ndan başka Fatih çevresinde yeni çarşı alanları ortaya çıkmıştır. Ticaretini daha çok denizyolu ile yapan kentin Haliç üzerindeki iskeleleri değişik mallara göre sıralanmıştır. Bunların bir bölümü, Bizans dönemindeki yerlerini korumaktadır. Örneğin Mısır'dan gelen gemilerin mal indirdikleri alan, günümüzde Mısır Çarşısı'nın bulunduğu yerdir. Deniz gümrüğü, eski adıyla gümrük emininin bulunduğu yer, bugünkü Eminönü'dür(-*). Fakat bu temel deniz ulaşımının yanısıra, son Bizans döneminde olmayan yeni bir kara ulaşımı da geliştiği için, kenti besleyen karayolları da vardır. Trakya'dan gelen malların girişi Edknekapı'dan olmaktadır. Buraya bir kara gümrüğü kurulmuştur (bak. Karagümrük). Kuşkusuz bu yeni ticaret yolunun kente girdiği noktada küçük pazarlar oluşmuş, ahşap hanlar yapılmıştır.

istanbul'un, Sinan'm mimarbaşı olmasından önceki durumunu gösteren ilk çizili Türk belgesi Matraki'nin Kanuni'nin ilk İran seferini resimleyen *Mecmu-ı Menazü'mâcki* İstanbul minyatürüdür. Bu minyatürden kentin yol dokusuna ilişkin bir bilgi edinmek olası değilse de büyük yapı kompleksleri, kent sınırları ve limanı hakkında fikir sahibi olunmaktadır. Kent siluetinin egemen öğeleri Ayasofya, Bayezid ve Fatih camileridir. Eski Saray ve Yeni Saray, kent dokusundan surlarıyla ayrılmıştır. Divanyolu ile Haliç arası, dükkân sıralarından oluşan tek katlı ahşap arastalarla doldurulmuştur. O sırada Atmeydanı»), yani eski Hippodrom») çevresinde saray olması gereken büyük yapıların sıralandığı görülüyor. Bu, Bizans dönemindeki kullanışa tekabül etmektedir. Hippodrom henüz tümüyle yok olmamıştır. Marmara'ya bakan üst galeri kemerleri gösterilmiştir. Marmara kıyısındaki Kadırga Limanı'nın da kullanıldığı ve eski Eleutheriun Limanı'nm çevresinde olduğu düşünülen sur duvarlarının tümüyle yıkılmadığı görülmektedir. Kasımpaşa'da gemi tezgâhları vardır. Tophane'de de mahalleler'oluşmaya başlamıştır.

I. Süleyman (Kanuni) dönemi ve Sinan'ın yarım yüzyıl süren mimarbaşılığı, istanbul'un anıtsal fizyonomisinin önemli öğelerini kent peyzajına yerleştirmiştk. Kanuni döneminin başlangıcında sultanın babası I. Selim (Yavuz) (hd 1512-1520) için yaptırdığı külliye (1522), Fatih Külliyesi'nin kuzeyinde Haliç yamaçlarındaki bir platform üzerinde inşa edilmiştir. Osmanlı mimarisinin erken döneminin arkaik geometrisini yansıtan bu tabhaneli cami, Edirne'deki Bayezid Camii'nin, değişik oranlı bir başka örneğini İstanbul'da yinelemektedir. Saraçhane'de Bozdoğan Kemerinin hemen arkasında yapılan Şehzade Külliyesi'nin büyük ölçeği ve geniş programı, bu külliyenin önce sultanın kendisi için düşünüldüğü kanısını verir. Şehzade Mehmed'in beklenmeyen ölümü ve mrbesinin buraya yapılması, külliyenin şehzadeye affedilmesine neden olmuş olabilir. Bu külliye Beyazıt-Edirnekapı aksım daha da güçlendiren bir uygulama olmuştur. Bunun karşısında yeniçeri kışlalarının da (bak. Eski Odalar) varlığı düşünülürse, Konstantinopolis'in Mese'si üzerindeki yoğunluğun **16.** yy'da Beyazıt'tan Fatih'e doğru kaymış olduğu söylenebilir.

Haliç yamaçları üzerinde İstanbul'un

en görkemli ve belirleyici yapı kompleksi olan Süleymaniye Külliyesi'nin yer seçimi sorunu ise gerçekten düşündürücüdür. Bu büyüklükte bir yapının. Eski Saray ın bahçelerinin bir bölümü ile onların önündeki eğimli yamaçta büyük teraslar üzerine yapılması ve kentin tümüne hizmet verecek bu büyük sosyal tesisin yapımına ana ulaşım aksı dışında ve Şehzade Külliyesi biter bitmez başlanması (1550-1557) Şehzade Mehmed'in ölümünün önceden tasarlanmış bir yapı programının gerçekleşmesini değiştirdiğini düşündürüyor. Caminin yer seçiminde sultanın fikri ağırlık taşımış olmalıdır (bak. Süleymaniye Külliyesi). Burada Eski Saray'ın hâlâ kullanılmakta oluşunun bir ölçüde etkili olduğu da söylenebilir. Süleymaniye, Ayasofya gibi İstanbul siluetinde bir imparatorluk damgasıdır. Çok büyük ölçeği ve profilinin güzelliği ile İstanbul'un, her .göreni yüzyıllardır etkileyen kimliğinin temel öğesi sayılabilir.

16. yy'm ikinci yarısında Halic'e bakan sırtlardaki kent siluetine, Edirnekapı çıkışında yüksek bir tepeye oturan Kanuni' nin kızı Mihrimah Sultanin külliyesi eklenmiştir. Tepeleri ve vadileri kubbe ve minareleriyle dolduran yüzlerce cami ve külliye yapısı, Haliç yamaçlarmda, başka hiçbk dünya kentinde olmayan küre ve silindirlerden oluşan bir geometrik fizyonomi oluşturur. Bu öğeler içinde limanın hemen arkasına, çarşı içine yapılan Rüstem Paşa Camii ve yüzyıl sonunda başlayıp gelecek yüzyılda tamamlanan Yeni Cami, o dönemde bir-iki katlı çok küçük boyutlu konutlardan oluşan homojen bir doku üzerinde yeni bir dünya kenti peyzajı yaratmıştır. Bu özgün görüntü en etkili şekilde Lorichs'in panoramasında izlenir.

16. yy'da, tarihi bilinen dini yapıların yüzde 30'u yine Haliç yamaçlarındadır. Edirnekapı, Sultanselim, Fatih yoğun yerleşme bölgeleridir. Aynı yüzyılda Bayrampaşa Vadisi'nin alt yamaçları -Aksaray- surlar arasındaki yayla bölgesi de yoğun bir iskân alanı olmuştur. Yine mescit yapımının analizine dayalı bir değerlendirmede yeni mahallelerin yüzde 2linin bu bölgede olduğu görülüyor. Marmara kıyılarındaki Türk nüfusun artışı, bir yüzyıl önceki gibi sınırlıdır. **16.** yy'da kent Halicin kuzey kıyısına ve Boğaz kıyılarına doğru uzandığı gibi, Üsküdar da büyümüştür. Bu yüzyılda Eyüp'te, başta Zal Mahmud Paşa Külliyesi olmak üzere birçok cami ve medrese yapılmış, büyük devlet adamlarının türbeleri Eyüb Sultan Külliyesi'nin(->) etrafını çevirmiştir. Galata surları dışında Sokollu Mehmed Paşa'nm Azap Kapısı denen Tersane Kapısı yanında yaptırdığı cami, Kasımpaşa'nın tersanenin giderek çok büyümesine paralel olarak yoğun bir iskân alanı olması, Piyale Paşa'nm Kasımpaşa Deresi vadisinin çok içerilerine bk cami ve bir kanal yaptırması. Halic'in içine doğru Piri Paşa Mahallesi'nin kurulması sur dışındaki önemli gelişmelerdir.

Boğaz kıyılarında yerleşme yoğunluğunun artması Kanuni döneminde başlamış sayılabilir. Fatih'in kurduğu Tophane, Kanuni döneminde büyütülmüş, duvarlarla çevrilmiş ve burada yeni kışlalar yaptınlmıştı. Tophane'deki Kılıç Ali Paşa Külliyesi») **16.** yy'm sonunda önemli bk yerleşmenin varlığına işaret eder. Evliya Çelebi ise kendi zamanında burada yeşillikler içinde mesireler olduğunu söyler. Tophane ile Fındıklı arasmda yeşil alanlar çoğunluktadır. Bu kıyıya yüzyılın ikinci yarısında yalılar yapılmaya başlanmıştır. Fındıklı'da en önemlisi Molla Çelebi Camii **(1565-1566)** olan birkaç mescit çevresinde yamaçlara doğru mahalleler kurulmuştur. Kabataş'la Beşiktaş arasında, sonraları üzerine saraylar yapılacak olan büyük bahçeler vardır. II. Selim'in (hd 1566-1574) burada bir kasır yaptırdığı söylenir. Bizans döneminde de gelişmiş bk yerleşme alanı olan Beşiktaş'ta Fatih'in ekmekçibaşısınm bir cami yaptırmış olması, büyük bk yoğunlukta olmasa bile Türklerin Boğaziçi kıyılarına yerleşmeye başladıklarını gösteriyor. Donanmanın sefere buradan çıkması ve Asya yakası ile deniz ulaşımının buradan oluşu, yeni yerleşmeleri teşvik etmiştk. Rumeli kıyısındaki en büyük yerleşme alanı olan Beşiktaş'ta Barbaros bir cami ve medrese yaptırmış ve burada bir yalıda oturmuştur. Öldükten soma da Beşiktaş' ta yaptırılan türbesine gömülmüştür. Rüstem Paşa'nm kardeşi Kaptan-ı Derya Sinan Paşa, bugün ayakta olan camiini aynı yerde yaptırarak belki de Barbaros'un başlattığı bk geleneği sürdürmüştür. Nitekim Kılıç Ali Paşa'nm da, Tophane'deki camiden önce burada bir cami yaptırdığı biliniyor. Genellikle, kaptanpaşaların sahilsarayları da burada olurdu.

Bu dönemde Boğaziçi'nin iki yakasında yerleşme alanları da artmaya başlamıştır. Bunlar daha çok, sultanların ve devlet büyüklerinin yaptırdıkları kasırlara ve bahçelere hizmet edenlere ait mahallelerdi. Kanuni döneminde Çengelköy'de Kuleli adı verilen yerde bir saray, Kandillide III. Murad döneminde (hd 1574-1595) birkaç kasır, Çubukluda Kanuni döneminde bk kasır olduğunu biliyoruz. Beykoz'daki hasbahçe ilk kez II. Bayezid döneminde yapılmıştı. III. Murad döneminde İskender Paşa burada bir kasır yaptırmıştı. Rumeli yakasında Bebek Bahçesi adıyla ünlü hasbahçede I. Selim döneminde bir kasır yapılmıştı. Büyükdere'de II. Selimin, Emirgân'da Feridun Beyin bahçeleri vardı. Anadolu yakasında Kuzguncuk, Çengelköy. Rumeli yakasında Ortaköy, Arnavutköy. Bebek ve İstinye Rum köyleriydi. Türkler Anadoluhisan'nda kale dışında bk mahalle kurmuşlardı. Kanlıca da İskender Paşa bir mescit yaptırmıştı. Burada da Türkler oturuyordu. Baltalimam'ndan sonra İstinye'de yaptırılan bir mescit etrafında bir Türk mahallesinin oluştuğu anlaşılıyor. Evliya Çelebi, Yeniköy'ün Kanuni döneminde kurulduğu için bu adı taşıdığım yazar. Yine de bu çağda Boğaziçi kent yaşamının bir parçası değildir. Sadece devlet büyüklerinin kullandığı uzak bir sayfiyedir. O dönemde Boğaz kıyısındaki mahalleler içinde kentle organik ilişkisi olan yalnızca Beşiktaş'tır.

16. yy'dan başlayarak Bilad-ı Selase'den biri olan Üsküdar giderek kalabalıklaşmış, önemli bir semt olmuştur. Bk kadısı vardır. Bu dönemde yapılan mescit sayısına oranlayarak kent nüfusunun onda birinin burada yaşadığı söylenebilir. Yüzyılın birinci yarısında Mihrimah Sultan tarafından yaptırılan İskele Camii (1542), kıyıda yine Sinan'a atfedilen Şemsi Paşa'nın küçük külliyesi ve yamaçtaki eski Rum Mehmed Paşa Camii, Üsküdar'ın deniz kıyısındaki, bugün de etkili siluetini oluşturan yapılardır. Sinan'ın son büyük külliyesi olan, Nurbânu Valide Sultanin yaptırdığı Atik Valide Külliyesi») yerleşmenin bu yamaçlara kadar çıktığını gösteriyor. Üsküdar **16.** yyln sonlarında Doğancılar-Tunusbağı sınırlarına kadar uzanmış olmalıdır. Atik Valide Külliyesi İstanbul'un önemli yapı komplekslerinden biridir. Fakat bu kadar kapsamlı bir külliyenin bu bölgeye yerleşmesinin nedenim saptamak zordur. **16.** yy'da Üsküdar'a ve Boğaziçi'ne işleyen vakıf peremeler olduğunu gösteren kayıtlar vardır. 1565'te limanla Üsküdar arasında düzenli kayık seferleri yapılmaya başlanmıştır. Üsküdar'a tahsis edilen hassa peremesi sadece 2 tanedir. Fakat bu dönemde kayıkla dolmuşçuluk yapılmaya da başlanmıştır. Anadolu'dan gelen kervan yolu Üsküdar'da sonlanıyordu. Burada bazı hanlar yapılmış olması da olasıdır. Yine de İstanbul ile Üsküdar arasında ilişkinin fazla yoğun olduğu söylenemez. Anadolu yakasının diğer önemli yerleşme merkezi olan Kadıköy'ün geliştiğine ilişkin bir bilgimiz yoktur. Fakat Bizans dönemindeki adı Hieria olan Fenerbahçe'deki») Hasbahçe Kasrı (Fener Köşkü) çevresinde bir mescit yapılmış olması, burada da küçük bir mahalle olduğunu gösterir.

Roma döneminden başlayarak İstanbul'un en önemli sorunu büyük nüfusunu beslemek ve su sağlamaktı. Nüfusu 400.000' e varmış olabilecek kentin (bazı tarihçilere göre 500.000) beslenme zorluğu, kente gelen nüfusun kontrolü sonınunu ortaya çıkarmıştır. Kentin su getirme sisteminin yeniden yapılması Sinan'ın yasanımın en önemli görevi olmuştur. Kanuni döneminden önce kenti besleyen ana sistem Halkalı sistemiydi (bak. Halkalı suları). Sinan Kırkçeşme denilen su sistemini kurmuştur (bak. Kırkçeşme Tesisleri). Bu sisteme ait bazı yolların Fatih döneminde var olduğunu gösteren kayıtlar vardır. Evliya Çelebi de Kırkçeşme sularının Bizanslılardan kalmış olduğunu ve Kanuni döneminde yeniden onarıldığını yazar. 1550' lerdeki büyük bk susuzluktan sonra, yapılmaya başlanan suyolları, ancak Kanuninin saltanatının son yıllarında bitmiştir. Belgrad Ormanından toplanarak kentin en büyük su şebekesine dağılan bu sular, Eğrikapı yakınında kente girip surları izleyerek Yedikule ve Bozdoğan Kemeri üzerinden Topkapı Sarayı'na kadar, külliyelere ve yeni yapılan mahallelere dağıtılmıştır. Bu sıralarda Rüstem Paşa'nm, su sağlandıkça yeni göçlerle kent nüfusunun daha da artacağını söylediği rivayet edilir.

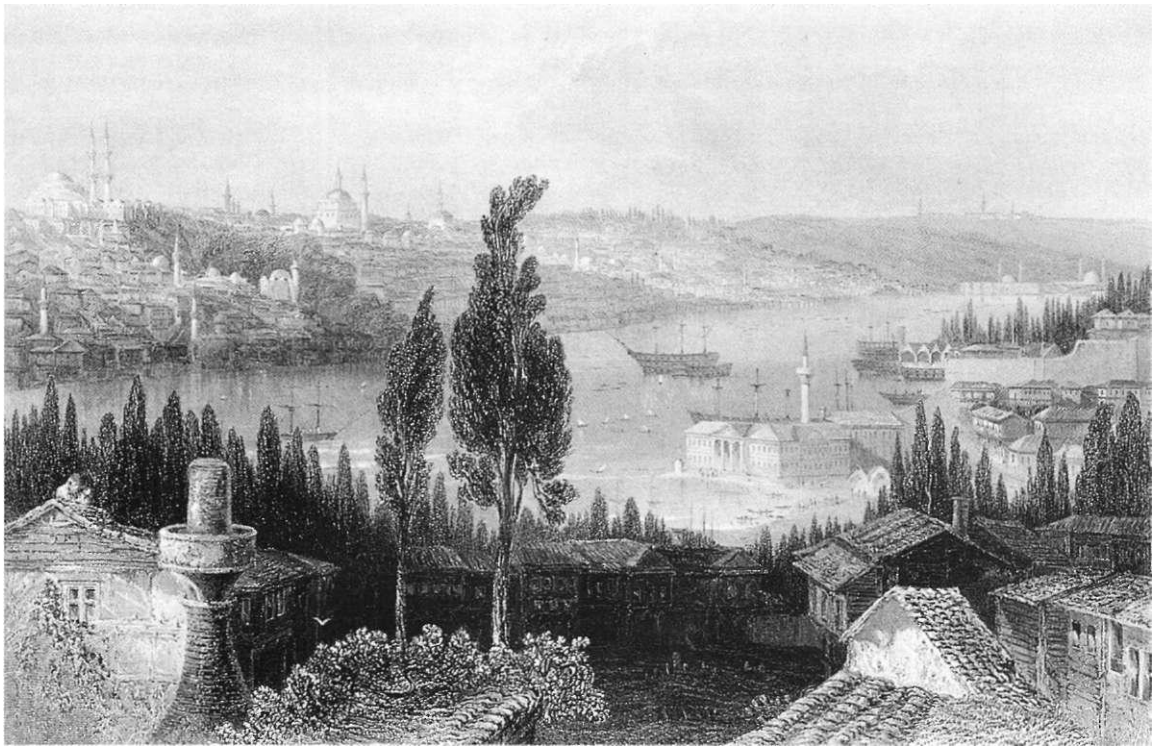

Bartlett'in çizgileriyle Pera sırtlarından İstanbul. Pardoe, *Bosphorus,* 1839 *Nazım Timuroğlu fotoğraf arşivi*

İstanbul, **16.** yy'ın sonu ve 17. yy'ın başında, dış görünüşüyle dünyanın en anıtsal yerleşmelerinden biriydi. Henüz ayakta olan surlar, gemiyle Marmara'dan yaklaşırken görülen Yedikule Hisarı, Galata Kulesi, o dönem için uçsuz bucaksız bir liman, tepeleri süsleyen büyük kubbeli anıtlar bütün gezginleri etkilemiştir. Fakat Stephan Gerlach(-») (1573), Michael Heberer (1588) ve Pietro della Valle **(1614-1615)** gibi gözlemciler, bu siluete karşın kent içini hayal kırıcı, düzensiz ve pis bulmuşlardır.

Kentte tek düz yol Ayasofya ile Beyazıt arasındaki eski Mese'yi izleyen yoldu. Yolların darlığı, evlerin üst üsteliğini yerli kaynaklar da belirtir. Fatma Sultanin nikâh töreninde taşman büyük gümüş "nahıl'larm Darphaneden Eski Saray'a götürülmesi sırasında Beyazıt Meydanini dolduran evlerin cumba ve saçakları yıktırılmıştır. Evler bir ya da iki kat, moloz taş ya da hımış sistemiyle yapılmış, gösterişsiz yapılardı. İki katlı evlerin zemin katları taş, üst katları ahşap ya da hımış olabilirdi. Konutlarda Anadolu'dakine benzer bir moloz taş, hımış sisteminden, giderek ahşap strüktürün egemen olduğu bk sisteme geçildiği anlaşılmaktadır. İstanbul'da konut her zaman bahçeyle birlikte tasarlanmıştır. Bu açıdan başkent, Anadolu'nun diğer kentlerinden çok farklı değildir. Yabancılar İstanbul'u hep yeşil, bahçeler içinde bir yerleşme olarak algılamışlardır. Bu bir yandan bahçeli ev dokusuna bağlı olmakla birlikte, öte yandan da kent içinde büyük bahçeler ve yapılaşmamış boşluklar olmasının da sonucudur. Cumhuriyet dönemine gelene kadar kent içinde Bayrampaşa Deresi vadisi, Langa gibi kent içi mesireler vardı. Kent içindeki sarayların bazıları kagirdir. Bunların bugüne kadar kalan tek örneği, oldukça değişmiş ve tahrip edilmiş olarak, Atmeydam'ndaki İbrahim Paşa Sarayı'dır(-»). Bunların duvarlarla çevrili ve bahçeler içinde olduğunu kabul etmek gerekir. Bu çağda yapılan ticari hanların büyük bir bölümü ahşaptı. Giderek, kolay inşa edilen ve ucuz olan bir ahşap konstrüksiyon sistemi konutların, saraylar da dahil olmak üzere, temel yapım sistemini oluşturmuştur. Bütün divan kararlarına karşın, önüne geçilemeyen bu yapım sistemi, İstanbul'un felaketi olmuş, büyük yangınlar, yüzyıllarca kentin bütün mahallelerini birkaç kez ortadan kaldırmıştır.

İmparatorluğun en zengin ve güçlü olduğu bu dönem Türk-İslam kültürüne özgü bir kent imgesi yaratmıştır. Bu imge ne Batı Rönesans'ının ölçütleriyle, ne de İslam gelenekleriyle açıklanabilir. Bunda İslam sosyal yapısının etkisi olmakla birlikte, İstanbul'a, Osmanlı dönemine, yerel geleneklere dayanan özgün bir sentez vardır. Bu dönemin mimarisini yaratan Sinan, Kanuni, II. Selim, III. Murad dönemi İstanbul' unun kent fizyonomisinin de yaratıcısıdır. Bu fizyonomi, istanbul'u idare eden sınıfın ve bunların başında olan sultanın büyük moleküller olarak gerçekleştirdikleri külliyeler ve büyük kamu yapılarıyla, halkın mahalle sınırları içinde küçük atomlar niteliğindeki evlerinden oluşan iki sistemin ikilemi üzerine kurulmuştur. Sultanların büyük külliyeleri, yapıldıkları dönemde, devletin en büyük işi idi. Evliya Çelebi Süleymaniye yapılırken sultanın "bütün Osmanlı ülkesinde ne kadar bin büyük üstat, mimar, benna, amele, sengtıraş, mermerci" varsa topladığım yazar. Süleymaniye inşaat defterlerinde, çalışan sayısının günde 3.000 kişiyi geçtiği görülür. Evliya, buranın mütevellisinin 500 adam ile çalıştığını ve külliyenin 3.000 hizmetkârı olduğunu yazar. 1550-1557 arasında külliyenin yapılması esnasında toplam işgünü x işçi sayısı 1.400.000'dir. 3-4 günde çatılan ahşap evlerle karşılaştırıldığı zaman, iki yapım süreci arasındaki fark açıkça görülür. Bu nedenle de Süleymaniye gibi bir külliye, işlevleri, ekonomik ve sosyal içeriği ile kent yaşamı içinde ezici bir simge olmuştur. Bu kamu yapıları, kentin doğal gelişmesi içinde değil, sultan ya da başka bir güç odağının iradesiyle meydana gelmişler; varlıklarıyla, kent içinde yeni işlevsel ve görsel dengelerin oluşmasını teşvik etmişlerdir.

İstanbul'un dokusu, karakteristik çıkmaz sokaklarla bir düzensizlik ağına ve düğümlere benzer. Düğüm noktalarında mahalle mescitleri, çeşmeler, sıbyan mektepleri bulunur. Daha büyük düğümlerde külliyeler vardır. Bu hiyerarşik bk yapıdır. Sultan külliyeleri bu hiyerarşinin başında gelir ve kent fizyonomisinin röperlerini oluştururlar. Bir külliye ile etrafındaki kent dokusu arasında planlanmış bir mekânsal ilişki yoktur. Fakat külliye etrafındaki kent dokusu homojen karakteriyle, anıtsalın anlaşılması için ideal bk fon oluşturmuştur.

17. yy'da İstanbul büyümeye devam eder. Nüfusu da artmaktadır. Fakat **16.** yy'la karşılaştırıldığı zaman anıtsal yapı yoğunluğu azalacaktır. Yüzyıl başında yapılan I. Ahmed Külliyesi ve yüzyıl ortalarında tamamlanan Eminönü'ndeki Yeni Cami ile büyük külliyeler dönemi bir süre için kapanır. Sultan Ahmed Külliyesi Sinan'ın yaptığı külliyeler gibi, birleştirici bir vaziyet planına göre inşa edilememiştir. Bunun nedeni Atmeydam'nın özel durumu ve iş-

levi olmalıdır. Atmeydanı, devletin en büyük tören alanı olarak açık bırakılmak zorundaydı. Sultan, cami için birçok ünlü vezir konağını ortadan kaldırmışsa da cami dışındaki diğer yapıları yerleştkecek kadar büyük bir alan elde edememiş, külliyenin diğer yapıları sfendone'nin üzerine yerleşmiştir. Büyük bir olasılıkla, Sultan Ahmed Külliyesinin yer seçiminde kültürel bir ideoloji faktörü vardır. Ayasofya'nın büyük kütlesiyle egemen olduğu bu alana bk cami yapma isteği önemli bir motivasyon olmuş olabilir. Fakat bu uygulama İstanbul'un Marmara'dan görünen siluetine ve kent içi fizyonomisine olağanüstü bir karakter kazandırmıştır.

17. yy'ın, özellikle ikinci yarısında, Divanyolu üzerinde yapılan küçük vezk külliyeleri kentin anayolunu daha da etkili bk hale getkk. Bu yüzyılda da İstanbul bkçok büyük yangm geçirmiştir (bak. yangınlar). Yine de kent içinde yapılan mahalle mescidi sayısı bir önceki yüzyılın üçte birini bile bulmamıştır. Bunların da büyük bk çoğunluğu sur dışında yapılmıştır. Kent içinde sürekli mesire yerlerinin ve büyük boşlukların varlığı biraz da yangınların sonucu olarak görülmektik. Fakat bunun da ötesinde artık sur dışında yerleşmek genel bir eğilime dönüşmüştür.

O çağm ölçülerine göre İstanbul'un nüfusu dev boyutlara ulaşmıştır. Gerçi bu nüfusu saptamak için elimizde çok güvenilir belgeler yoktur. l638'de yapılmış bk sayıma dayandığını söyleyen Evliya Çelebi, kentte **262**.000 lonca mensubu olduğunu yazar. 17. yy İstanbul'u üzerinde ayrıntılı bir araştırma yapmış olan R. Mantran, 1690-1691 tarihli iki belgeye dayanarak gayrimüslimlerin oturduğu 68.000 hane olduğunu ve buna göre sayılarının 250-300.000 arasında olabileceğini tahmin ediyor. 16. yy'da Sinan Paşa'mn doktoru olan Christobal de Villanon'un verdiği yüzde 42,3 ve Ömer Lütfi Barkan'm 1520-1535 arasında yapılan tahrirlere dayanarak verdiği yüzde 47,7 gayrimüslim oranlarım bu sayıya uygulayarak kent nüfusunun 700-800.000 arasında olabileceği hesaplanabilir. Bu büyüklükte bk kentte Evliya'mn verdiği lonca mensubu sayısı, abartmalı olmakla birlikte, yine de olağanüstü bk zanaatkar sayısının varlığına işaret etmektedir. Münir Aktepe İstanbul nüfusunun 17. ve 18. yy'larda sürekli arttığım ve bunu önlemek için birçok önlem alındığını göstermiştir. 17. yy'daki nüfus artışının nedenlerinden biri Anadolu'daki Celali isyanları nedeniyle İstanbul'a göçtür. Polonyalı Simeon bu isyanlar nedeniyle İstanbul'a 17. yy'da 40.000 Ermeninin göç ettiğini yazmıştır. İmparatorluğun Avrupa'daki durumunun sarsılması da başkente göç eğilimini artırmış olabilir. Fakat, İstanbul nüfusu büyük olasılıkla, Cumhuriyetten önce hiçbir zaman 900.0001 geçmemiştk. Bunun nedeni, devletin İstanbul'a gelen nüfusu kontrol etme isteği, sürekli yangınların doğurduğu konut bunalımı, gıda gereksiniminin büyüklüğü ve anarşidir.

Bu nüfus artışına paralel olarak 17. yy'da yerleşme alanları giderek büyümüştür. Kasımpaşa, Pkipaşa, Hasköy, Sütlüce hem yamaçlara doğru tırmanmışlar, hem de bkbkleriyle sürekli bk yerleşme alanı olacak şekilde birleşmişlerdir. Yedikule dışında Türklerin oturduğu büyük bir mahalle oluşmuştur. Evliya Çelebi, Tophane'nin bkçok mahalleden oluşan 7 camili büyük bk semt olduğunu yazar. Kıyılara Fındıklı'ya kadar büyük yalılar inşa edilmiştir. Tophane ile Fındıklı arasında salı günleri kurulan pazar nedeniyle Salıpazarı denen semtte büyük bk çarşı alanı oluşmuştur. IV. Mehmed döneminde (1648-1687) Beşiktaş Sarayı») denen ve eski hasbahçeler içinde gelişmiş sahilsaray, kasır ve köşkler önemli bk kompleks oluşturmaya başlamışlardır. Boğaz'a doğru yalı ve bahçeler artmıştır. Boğaz köylerinin nüfusunu Türklerden çok Rumlar oluşturmaktadır. Yahudilerin yoğunlukta olduğu köyler de vardır. Geçen yüzyılda olduğu gibi Türk ve Rum köyleri, birbklerinden ayrılmaktadır. Hisarlar, Kanlıca, Beykoz, Yeniköy ve Kavaklar, Türklerin çoğunlukta olduğu köyler; Çengelköy, Arnavutköy, İstinye, Tarabya, Büyükdere Rumların çoğunlukta olduğu köylerdk. Kuzguncuk, Ortaköy ve Kuruçeşme'de Yahudiler yoğunlaşmıştır. Bu köyler daha çok vadilerin kıyıya yalan yerlerinde toplanmış bkkaç mahalleden oluşuyordu. Burada sebze ve meyve yetiştken bahçecilerle balıkçılar oturuyordu. Nüfusun bk bölümü de sahilsaraylara ve büyük bahçe sahiplerine hizmet verenlerdi.

Üsküdar bu yüzyılda büyük bir gelişme göstermemiş, aynı sınırlar içinde yoğunlaşmıştır. 17. yy'da en önemli yapı Kösem Mahpeyker Valide Sultan'm Atik Valide KüUiyesi yakınında inşa ettkdiği Çinili KüUiyesi'dir(->). İstanbul karşısında Üsküdar her zaman ayn bk kent gibi görünmüştür. Doğudan gelen karayolunun bittiği noktada, ticari mal depolama ve barındırma işlevini karşılayan büyük bk çarşı bölgesi vardı. Evliya Çelebi 11 han ve 2.060 dükkân bulunduğunu. Mihrimah ve Orta Valide (Eski Valide) kervansaraylarının 100'er ocaklı olduğunu yazar.

İstanbul'un sur dışında, kıyılar boyunca, lineer olarak sürekli büyümesi deniz ulaşımının önemini artırmıştır. 1680 tarihli bir belgede limana kayıtlı 1.444 kayık ve pereme vardır. Evliya Çelebi 15.000 kayıkçı ve peremeci olduğunu yazar. İstanbul'da büyük kayıkların liman iskeleleriyle Boğaziçi arasında yük taşımalan bu yüzyılın ortalarına kadar sürmüştür. 17. yy' dan başlayarak denizyolunun kent yaşamının önemli bir bileşeni olması topografyanın dikte ettiği kent biçiminin bk sonucudur.

İstanbul'un gelişmesinde, özellikle 17. yy'dan soma Galata'mn, sadece günlük işlev olarak değil, fakat imparatorluğun Avrupa ile ilişkilerinin, kültürünün gelişmesi, değişik kent vizyonlarının üretilip sunulması gibi alanlarda çok kapsamlı bk rol oynadığım anımsamak gerekir. Fetih sırasında Cenevizlilere bk ahitname ile bk tür bağımsızlık tanınmışsa da 1455'ten başlayarak Galata'mn bir Türk subaşısı ve kadısı olmuştur. Galatalı Levantenler ve Rumlar da "zimmi" muamelesi görmüşlerdir. Buna karşın 15. yy'da Tursun Beyin yazdığı gibi Galata ve onun uzantısı olan Beyoğlu, hep "Kâfkistan" olarak kalmıştır. İstanbul içindeki bu "Kâfkistan", Osmanlı Devleti zayıflayıp Avrupa'dan çağdaş yaşam yollarını aktardıkça büyümüş, güçlenmiş ve giderek daha fazla kentle bütünleşmiştir (bak. Beyoğlu; Galata). II. Bayezid'in Acemi Ocağı'nı açması, Galata Mevlevîhanesi'ninG» kurulması, Galata surları dışında, **16.** yy'da Ağa Camii, Aşmalı Mescit ve Şahkulu Mescidi gibi mescitlerin inşası, Türklerin bu bölgeye ilk adım atmalandır. Fakat bu Galata ve hinterlandının azınlık karakterini hiçbir zaman değiştirmemiştir. **1535**'te Fransızlar elçiliklerini Beyoğlu'na taşımışlardır. Daha sonra Venedikliler, Hollandalılar, Polonyalılar Galatasaray'la Tünel arasında Marmara'yı ve limanı seyreden sırtlara ahşap elçilik konaklarını inşa etmişlerdir. Sadece İngilizler Halic'i seyreden yamaçta yerleşmişlerdir. **l628**'de Fransızlara verilen izinle St. Louis des Français Kilisesi yapılmıştır. Levantenlerin, **16.** yy'da, sur dışında Galatasaray'a doğru, yerleşme ve ticaret alanlarını genişlettikleri anlaşılıyor. Bu gelişme giderek kuzeye doğru uzanmıştır. Fakat 17. yy'da yerleşme alam elçilikler çevresinde ve Galatasaray'la sınırlıdır. Bundan öteye Boğaz'a bakan yamaçlarda mezarlıklar, Halic'e bakan yamaçlarda da bahçeler, bağlar ve bostanlar bulunuyordu. Fakat Osmanlıların Batılılaşma süreci yoğunlaştıkça bu bölgedeki yerleşme büyüyecek ve kent tarihinde önemli bk ağırlık taşıyacaktır.

17. yy'ın ikinci yarısında İstanbul, Galata dışında bir Türk-İslam yaşama çevresi olarak kendini tamamlamış, gelişme çizgisini saptamıştır. Kentin işlev alanları da kesinleşmiştir. Farklı cemaatlerin yerleşme alanlan ayrılmıştır. Her zaman olduğu gibi, büyük sultan yapılarının zorladığı durumlar olmuştur. Örneğin 17. yy'da Yeni Caminin inşaatı nedeniyle Yahudi cemaatinin, eskiden beri oturdukları bu yöreden Balat'a ve Hasköy'e zorla gönderilmeleri anımsanabilir (bak. Eminönü). Fakat cemaatlerin ayrı bölgelerde oturmaları, İstanbul'da bir getto niteliğine pek bürünmemiştk.

Bu dönemde kent nüfusunun yüzde 40'ı Müslüman olmayanlardan meydana gelmişti. Bunların en büyük grubu Rumlardı. Fetihten sonra Rumeli'den ve Ege adalarından gelen bu ahali, Marmara kıyılarında, Haliç kıyılarında ve Galata'da yerleşmişti. Haliç'te Fenerle Cibali arasında, löOl'de Rum Patrikliğinin yerleştiği Fener bölgesi Rum mahalleleriydi. Kumkapı ve Samatya, Halic'in kuzey kıyısında Kasımpaşa, Hasköy ve Tophane'nin yamaçlarında da Rum mahalleleri vardı. Suriçinde deniz kıyısında Rumların da bulunduğu tek semt Topkapı'ydı. Evliya Çelebi, Rumlann denizcilik, balıkçılık, meyhanecilik gibi mesleklerle uğraştığını yazar. Buna bahçecilik ve yapıcılığı da eklemek gerekir. Ege ve Akdeniz ticaretini ellerinde tutan kumlardı. Osmanlı gemi kaptanlarının çoğunluğunu da Rumlar oluşturuyordu.

Müslüman olmayan ikinci büyük grup Ermenilerdir. Fatih döneminden bu yana daha çok Marmara kıyılarında yerleşmişlerdi. Ermeni Patrikliği **l64l'e** kadar Sulumanastırda (Samatya) kalmış, bu tarihte Kumkapiya taşınmıştır. Samatya dan Kumkapı'ya kadar mahallelerde Ermeniler yaşıyorlardı. Boğaz kıyılarında Beşiktaş'la Kuruçeşme arasında; Anadolu yakasında Üsküdar'da Ermeni mahalleleri vardı. Celali isyanları nedeniyle on binlerce Ermeni'nin İstanbul'a göçü karşısında, bunların geldikleri yerlere geri gönderilmelerini emreden IV. Murad döneminden bir divan kaydı vardır.

Bizans döneminde Yahudi mahalleleri Sirkeciden Haliç içine doğru kıyılarda bulunuyordu. Fatih vakfiyesinde 17 Yahudi mahallesinin adı verilmiştir. Eski adı Çıfıt Kapısı olan Bahçekapı'da oturan Yahudiler, Yeni Cami inşaatı nedeniyle yerlerinden olmuşlar, fakat suriçinde Ayvansaray' dan Cibali'ye kadar, özellikle Balat'ta(->) yerleşmişlerdir. İstanbul folklorunda "Balat Kapısı'ndan girdim içeri, Yahudiler dizilmiş iki keçeli" tekerlemesi Balat'ta duvarlarla çevrili ve kapılı Yahudi mahalleleri olduğunu ve buradaki Yahudilerin de ticaret ve satıcılıkla meşgul olduğunu anlatır. 17. yy'da diğer Yahudi mahalleleri, Evliya ve Eremya çelebilerin yazdıklarına göre Hasköy, Galata, Mumfiane; Boğaz kıyılarında da kente yakın olan Beşiktaş, Ortaköy, Üsküdar ve Kuzguncuk semtleriydi.

Galata'da Cenevizlilerden kalan diğer önemli bir azınlık, çoğunluğu İtalyan kökenli Levantenlerdir(->). Bunlar önce Galata'nın orta hisarında, giderek Galata'nın yüksek mahallelerinde ve sur dışmda Galatasaray'a doğru Boğaz yamaçlarında yerleşmişlerdi. Özellikle bu grup, bundan sonraki yüzyıllarda Batı kültürünün yerli ajanları ve Batıyla ticaretin aracısı olarak, Osmanlı son dönem tarihinde özel bir işlev görmüştür. Galata'ya 17. yy'da İspanyol zulmünden kaçarak gelmiş küçük bir Arap kolonisi, Arap Camii(->) çevresinde yerleşmişti. İstanbul'un fazla sesi çıkmayan diğer küçük bir ticaret kolonisi de İranlılardı(->).

İstanbul'u ekonomik açıdan en iyi tanımlayan R. Mantran'dır. İstanbul'un temelde bir ithal limanı olduğunu ve hiçbir şey ihraç etmediğini belirten Mantran, kenti "cite-ventre" olarak niteler. Bu ithalatın imparatorluk içinden geleni İstanbul Limam'na, Avrupa'dan geleni de Galata Limanı'na boşalırdı. İran üzerinden gelip Avrupa'ya gidecek transit ticaret de Galata' dan yapılırdı. Yukarıda belirtildiği gibi bu ticaret Levantenlerin, Yahudilerin ve Rumların elindeydi. Özellikle 18. yy'dan sonra Avrupalılar da bu ticarete ortak olmuşlar, fakat aracı olarak yerli azınlıkları kullanmışlardır. Ancak İstanbul, Avrupa'nın giderek globalleşen, Amerika'ya, Asya'ya, Uzakdoğu'ya denizyolu ile açılan ticareti içinde, ortaçağdaki önemini yitirmiştir. Mantran dış ticaret bakımından İstanbul' un İzmir, İskenderiye, Trablusşam gibi limanlara göre daha az bir ticaret hacmine sahip olduğunu anımsatır. Ticareti uluslararası büyüklükte olmasa da, liman İstanbul'un yaşamını birinci derecede etkiler. Ticaret alanlarının yeri de kentin bütün tarihi boyunca, ona bağlı olarak belirlenmiştk. Fakat kent nüfusu arttıkça bazı alt ticaret bölgeleri ortaya çıkmıştır. Beyazıt'tan Aksaray'a ve Saraçhanebaşı'na uzanan iki anayol üzerinde bk ticaret aksı oluşmuştur. Kentin hanları Haliç'le Divanyolu arasında çarşı bölgesindedir. 17. yy'dan başlayarak eski ahşap hanlar yerine, yangına karşı, kagir hanlar yapılmaya başlanmıştır.

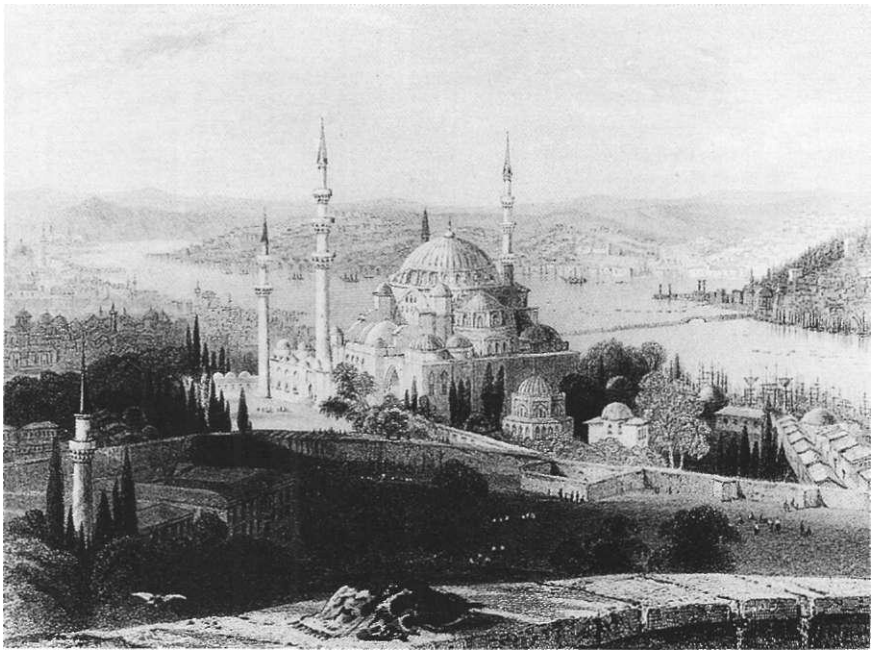

Bartlett'in çizgileriyle Beyazıt Kulesinden Süleymaniye Camii ve geri planda Haliç panoraması. Pardoe, *Bosphorus.* 1839
Eser Tutel arşivi

17. yy'ın ikinci yarısında ağır askeri yenilgilerin devleti silkeleyip yeni eğilimleri teşvik etmesinden önce İstanbul kentinin fiziksel özellikleri, yol dokusunu ya da konut alanlarının fizyonomisini kesin olarak saptayacak verilere sahip olmasak da, genel çizgileriyle bilinmektedir. Fiziksel biçimlenme, kentin sosyal yapısını büyük bk doğrulukla yansıtır. 17. yy'ın ikinci yarısında İstanbul'a gelen Avrupalı gezginlerin betimlemeleri ve bıraktıkları bazı gravürleri-») aydınlatıcıdır. J. Grelot küçük homojen konut dokusu üzerinde yükselen büyük kamu yapılarının kontrastını, Sarayburnu ve limanı, kentin bir yabancı gözlemci üzerinde yarattığı izlenimi çok iyi yansıtmıştır. İstanbul, nüfusu neredeyse yarı yanya surlar dışına taşmış olmakla birlikte, görsel olarak hâlâ surlar içinde algılanan bir kenttir. 1678'de İstanbul'a gelen Cornelius de Bruyn(->) kenti bahçeler, serviler, tepeler, renk renk evler, köşkler ve kubbelerle tanımlıyor. Bütün yabancı gezginlerin vurgulayarak sözünü ettikleri bu renklilik, bugün, hattâ **19-** yy'da, artık bulamadığımız bir renkliliktir. Bu renk, ilk yüzyıllarda hımış üzerine sıva ve renkli badana geleneğinin İstanbul'da devam etmesine bağlanabilir. Evler ahşap olduklan zaman da bu eğilim ve gelenek sürmüş olmalıdır. Bruyn sokakların dar ve eğri olduğunu, araba yolunun ve yol kaplamasının olmadığını söyler. Oysa **1613-1617** arasında İstanbul'da bulunmuş olan Polonyalı Simeon taş kaplama sokaklardan söz etmiştk. Bazı yollar kaplanmış olabilir. Fakat 19- yy'ın ikinci yarısına kadar İstanbul yollarının Beyoğlu'nda bile, toprak olduğunu biliyoruz. Ayrıca sık sık çıkan yangınlardan sonra yapılan acele inşaatların, düzenli bir sokak çizgisini korumayı da olanaksız kılacağı açıktır. İstanbul'u karakterize eden özelliklerden biri dar ve düzensiz sokaklardır. Bunun bir nedeni yolların sadece yaya yürüyene ve atlıya göre düşünülmüş olmasıdır. İstanbul'da araba, ancak saray kadınları için kullanılmıştır. Yük taşıma bile araba ile değil, insan ve hayvan sırtında yapılmıştır. Aynı yıllarda Londra'nın ulaşım sisteminde araba önemli bk rol oynuyordu. Bunda İstanbul topografyasının yarattığı zorluklarla denizin olanaklarının getirdiği sınırlan da düşünmek gerekk. Fakat yayaya göre biçimlenmiş bir kent dokusu, İstanbul'un bugün bile çözemediği ulaşım sorunlarının temel nedenlerinden biridir.

Batılılaşma Dönemi

Lale Devri'nden bu yana kent Boğaziçi ve Haliçle bütünleşerek büyümüştür. 18. yy' da yerleşme bölgeleri aym kalsa bile sınırları genişlemiştir. Haliç, Boğaziçi ve Üsküdar'ın nüfuslarının suriçine göre daha fazla arttığı anlaşılıyor. Örneğin **16.** yy'da yapım tarihini bildiğimiz cami ve mescitlerin kentteki cami ve mescitlere oranı yüzde **62**,4 iken 17. ve 18. yy'larda bu oran yüzde 45'e düşer. Özellikle Boğaziçi'ndeki mahallelerde ve köylerde nüfus artışı daha

18. yy'da anıtsal yerieşmeler. *Doğan Kuban*

fazladır. Bu bölgelerde yapılan çeşmelerin sayısı da bunu kanıtlamaktadır. 18. yy'ın birinci yarısındaki büyük yangınlar halkı sur dışında yerleşmeye zorlamış olmalıdır. 1716'da başlayan Cibali yangınının İstanbul'un geçkdiği en büyük yangınlardan biri olduğu kabul edilk. 1727'de Balat Kapısından başlayan yangında kentin sekizde birinin yandığı söylenir. III. Osman dönemi (1754-1757) yangınlarında kentin yine büyük ölçüde tahrip olduğu. I. Abdülhamid dönemindeki (1774-1789) Cibali yangınında ise 20.000 evin yandığı tahmin edilmektedir. Bu, kent nüfusunun ortalama beşte birinin yerinden oynadığını gösterir. Yüzyıl içinde yapıldığı bilinen çeşmelerin kent içindeki dağılışını mahallelere su sağlanmasının bir göstergesi olarak kabul edersek, suriçinde yapılan çeşmeler kentte yapılanların yüzde 351 oranında kalmaktadır. Oysa yangınlarda çeşmelerin de kısmen tahrip olduğu düşünülürse, suriçinde geçen yüzyıllardaki nüfus yaşamakta devam etseydi, bu oramn daha yüksek olması gerekirdi. Su gereksinimini temel bir gösterge kabul edersek, çeşmelerin yüzde 22'sinin Boğaziçi'ne, yüzde 14'ünün Haliç kıyılarına (özellikle Eyüp ve Kasımpaşa'ya) yüzde 9'unun Galata ve Beyoğlu'na yapılması, bu bölgelerdeki nüfus artışını göstermektedir.

O çağa ilişkin tarihi belgeler, betimlemeler ve gravürler de aynı dağılışa işaret ederler. 1680'de 1.444 olan pereme sayısı 18. yy'ın sonunda 3-996'yı bulmuştur. Kentin kıyılar boyunca lineer olarak gelişmesi bu yüzyılda hızlanmıştır. C. Orhonlu, 1680de Ayvansaray'dan Samatya'ya kadar 450-500 kayıkçı varken bu sayının 1751'de 1.274'ü bulduğunu saptamıştır. Bu, deniz ulaşımının yarım yüzyılda bir buçuk kat artması demektk. m. Ahmed döneminden (1703-1730) başlayarak kente gelen göçü durdurmak için fermanlar çıkarılmıştır. Bunların sürekliliği göçün sürdüğüne işarettk. M. Aktepe, bunun kentin nüfusunun sürekli arttığını gösterdiği kanısındadır. G. A. Olivier o yıllarda (1793) banliyölerin iskân edildiğini ve Boğaziçi'nde bağ ve bahçelerin tahrip edildiğini yazar.

Göçlerin durdurulmak istenmesi, konut sıkıntısı ve iaşe zorlukları nedeniyledir. Kentin konut alanlarının sürekli tahribi, evsiz barksız, bekâr işsizlerin kargaşalık çıkarmalarına da neden olduğundan bunların da başkentten uzaklaştırılması düşünülmüştür. Kent içindeki güvensizlik sur dışma kaçışı da teşvik etmiş olmalıdır. Bu dönemden soma su yetersizliğinin suriçinde nüfus artışını engellediği söylenebilir. 18. yy'da I. Mafimud (hd 1730-1754), Bahçeköy tesislerini Beyoğlu yakası için gerçekleştirmiştir. Üsküdar'a III. Ahmed döneminden başlayarak sürekli su getirilmesi. Kasımpaşa, Galata ve Tophane'ye verilen suyun artması, nüfus artışının bu yörelere kaydığını gösteren işaretlerdir. 18. yy'da İstanbul'a gelen yabancılar Boğazın kent içinde kazandığı önemi yazılarında açıkça belirtmişlerdir.

Yapılmasından kısa bir süre soma yok edilen Lale Devri(->) İstanbul'u, bugün çok soluk anıları kalan ve 18. yy'm sonunda yeniden biçimlenecek bir İstanbul'dur. Lale Devri denilen yıllarda İmparatorluk göreli bk sulh dönemine girmiştir. Osmanlı dünyasına, o zamana kadar görülmeyen bir Batıyla düşünce ve zevk alışverişi havası egemen olmuştur. İlk Türk elçisi Yirmisekiz Çelebi Mehmed Efendi'nin mektupları sultanda ve Sadrazam Damat İbrahim Paşa'da yeni bir mimarlık ortamı yaratma tutkusu uyandırmış görünmektedir.

Bu yüzyılda Avrupa'nın da Osmanlı dünyası ve Doğuyla ilgilenmesi yoğunlaşmıştır. Lale Devri, Batıda XIV. Louis ve XV. Louis döneminin, İran'da Safevi saltanatının görkemli mimari düzenlemelerinin aşağı yukarı eşzamanlı bir örneğidir. Yüzyılın ilk çeyreğinde bu büyük imar hareketi Kâğıthane'de Sa'dâbâd Sarayı'nın(->) 1721-1722'de temelinin atılmasıyla başlamıştır. Kâğıthane Deresi'nin mecrası değiştirilerek, eski mecrada yeni bk kanal yapılmış ve bu kanal çevresinde ve üzerinde bahçeler, havuzlar, köprüler arasında kasırlar inşa edilmiş, Baruthaneye kadar mermer rıhtımlar yapılmıştır. Bu düzenleme o zaman için Osmanlı geleneği ve ölçeğinde bir Fransız sarayı yorumudur. Aynı yörede devlet büyüklerinin yaptırdıkları köşk ve kasırlar da Bahariye sırtlarına kadar uzanmaktadır. Alibeyköy yakınında Hüsrevâbâd adı verilen bir başka kasr-ı hümayun inşa edilniiştk. Halic'in iki yakası da köşk ve sahilsaraylarla donanmıştır. Eyüp'te Valide Sultan Köşkü, karşı yakada Karaağaç Kasrı, Tersane Bahçesi ve Kasrı. III. Ahmed'in özellikle sevdiği yazlık konutlardı.

Bu aristokratik imar etkinlikleri sadece Halic'e özgü değildir. Salıpazarı'ndaki Emnâbâd'dan Bebek'teki Hümayunâbâd'a kadar yeni sahilsaraylar yapılmış; Kandillideki Sultan Köşkü yeniden tamir edilmiştir. Ahmet Refik, Üsküdar'daki sahilsaray ve köşklerin 100'ü bulduğunu yazar. Çok bü-

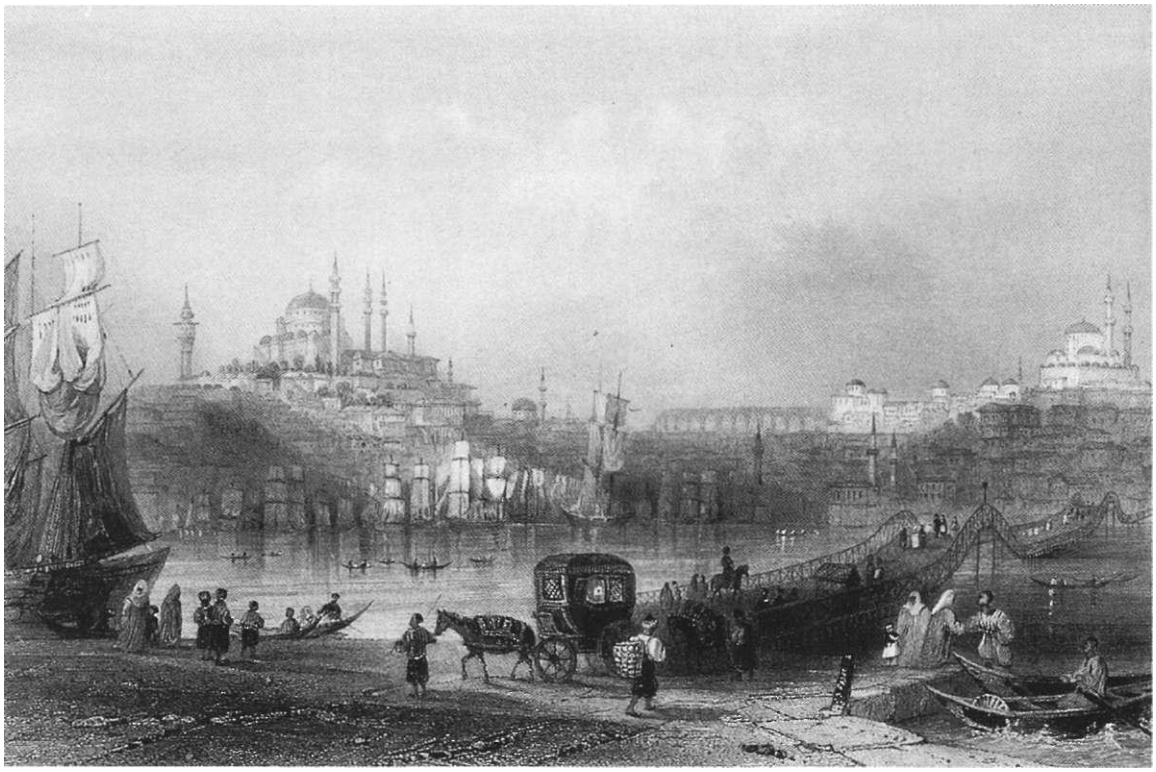

Bartlett'in çizgileriyle tarihi yarımada ve Galata'yı birbirine bağlayan köprülerden Unkapanı Köprüsü, 19. yy. Pardoe, *Bosphorus/ Burçak Evren*

yük alanlara yayılan bu saray ve köşkler 1720-1730 arasında olağanüstü bir inşaat etkinliği yaratmıştır. Gerçi bu yapılar, geleneksel saraylar gibi, bahçeler içinde kaybolmuş bir ya da iki katlı yapılardı. Fakat Patrona HalÜ İsyanını tahrik eden nedenlerden biri bu baş döndürücü lüks inşaatlar olmalıdır. Üsküdardaki Ayşe Sultan Sarayının ilginç bk betimlemesini Lady Montagu yapmıştır. Lale Devri, hiç kuşkusuz, Melling'in gravürlerinde gördüğümüz istanbul'dan 70-80 yıl önce, onun kadar görkemli olmasa da, ondan daha özgün bir istanbul yaratmıştı. Ne var ki bu baş döndürücü sivil inşaat döneminden, birkaç çeşme, Topkapı Sarayindaki birkaç oda ve III, Ahmed Kitaplığı dışında hiçbir şey kalmamıştır. III. Ahmed dönemi başmda yapılan Yeni Valide Külliyesi») ve I. Mahmud döneminde biten Hekimoğlu Ali Paşa Külliyesi») bu dönemin kent fizyonomisine anıtsal katkılarıdır.

I. Mahmud, mimari ve kent tarihi açısından bakıldığında Türkiye'de Batılılaşmanın başında anılması gereken ve o zaman olabileceği kadar köktenci bir yenilikçi sultandır. Barok ve rokoko etkileriyle kısa bir sürede tümden değişen mimari üslup, yabancı mühendislerin Türkiye'ye çağrılması ve etkinlikleri, III. Osman ve özellikle III. Mustafa ve ondan sonra gelen sultanların da aynı çizgideki çabalarıyla, Osmanlı başkenti yepyeni bir görünüme sahip olacaktır.

I. Mahmud'un ilk imar etkinlikleri Belgrad Ormanı'ndaki su tesislerinin geliştirilerek, özellikle büyük su sıkıntısı çeken Galata ve Boğaz'ın Avrupa yakasına su verilmesi olmuştur. Bugünkü Taksim Meydanı'na adım veren maksem 40 kadar çeşmeyi besliyordu. Fakat kent tarihinde I. Mahmud'u, Nuruosmaniye Külliyesi'yle») anmak gerekir. Lale Devrinin son yıllarında yapı bezemesine giren barok ve rokoko etkilerinin I. Mahmud döneminde tümüyle geleneksel bezemenin yerini almasından sonra, sultan Çarşıkapf da eskiden mevcut bir mescidin yerine, eski camilerden çok farklı bk cami yapılmasını özel olarak istemiş ve yapılmadan önce maketini görüp onaylamıştır. Bugün kent merkezine, özgün barok yorumu, iç avluları, kapıları, çeşme ve sebiliyle büyük bir karakter kazandıran Nuruosmaniye Külliyesi 18. yy Osmanlı kültürünün kendinden emin ve özümleyici niteliğini olduğu kadar, sultan ve çevresindekilerin yeniliklere açık tutumlarını da çok iyi vurgulayan büyük bk imar etkinliğidir.

Suriçinin ve istanbul'un son büyük külliyesi, III. Mustafa'nın Laleli Külliyesi'dir»). Bezeme ayrıntıları ve orantıları dışında geleneksel üslubu dışlamayan bu yapı, yine III. Mustafa döneminde yeniden yapılan Fatih Camii gibi, sultanın ve Başmimar MehmedTahirAğa'nm, cami mimarisi konusunda geleneğe I. Mahmud'dan daha bağlı olduklarını göstermektedk. III. Mustafa'nın istanbul'da yaptırdığı üç caminin de kendi adını taşımaması ilginçtir. Bunların sonuncusu olan Ayazma Camii»), diğerlerine göre daha cesur bk barok yorumudur. Ayazma Camii 18. yy Üsküdar yakasının camilerle tanımlanmış siluetini tamamlar. Kıyıda yüzyıl başındaki Yeni Valide Külliyesi, Ayazma Camii ve yüzyıl sonunda III. Selimin Selimiye Camii») Anadolu yakasının bugüne kadar değişmeyen temel siluet öğeleridir.

Boğaziçi'nde ise I. Abdülhamidln Beylerbeyi Camii») ile Emirgân Camü») 19. yy sonunun Boğaz'a uzanan yerleşme yoğunluğunu vurgulayan yapılardır. Beylerbeyi'ndeki IV. Murad sarayının yüzyıl ortasında yıkılıp arsasının halka satılmasından sonra Beylerbeyi»), I. Abdülhamid döneminde gelişmeye başlar, Kuzguncuk») ve Çengelköy») gibi gayrimüslim eski köyler arasında bir Türk köyü olarak önem kazanır. Yine IV. Murad döneminde Emirgûne Han oğlunun köşkünün olduğu semtte bk cami ve çeşme yaptırarak bir mahalle (Emirgân) kurduran I. Abdülhamid'dir. Aynı sultan Büyükdere'de kıyıdan içerideki ünlü mesire yeri Kırkağac'a kadar bir yol da yaptırmıştır.

Anadolu yakasında Üsküdar'a, bugüne kadar gelen özelliklerini kazandıran son dönem, III. Selimin saltanatına (1789-1807) rastlar. III. Selim Haremdeki Kavak Sarayı'nı(-0 yıktırarak Selimiye Kışlası'm») yaptırmış, ortogonal planlı Selimiye Camii'ni inşa ettirmiştir. Selimiye, anıtsal kışlası ve talim alanları, mahallesi ve camiiyle Türkiye'de barok dönemin başka eşi olmayan bir yerleşme örneğiydi. Bu mahalle kendi tarihini yazamamış bir toplumun son dönemdeki toprak spekülasyonuna kurban edilmiştir.

Yüzyıl sonuna kadar Haydarpaşa») bk yerleşme bölgesi olmamıştır. Üsküdar, Selimiye'de bitiyordu. Kadıköy'ün») de Kurbağalı Dere'yi aşmadığı anlaşılıyor. Inciciyan Fenerbahçe'deki») hasbahçe ve kasırdan, burunda bir fener olduğundan, arkada Kartal, Pendik ve Gebze'ye ulaşan bir yolun varlığından söz eder. Fakat çevrede büyük bir yerleşme yoktur.

18. yy'da Beyoğlu yakası da gelişmiştir. Galata Sarayı ile Galata surları arasmda Ha-

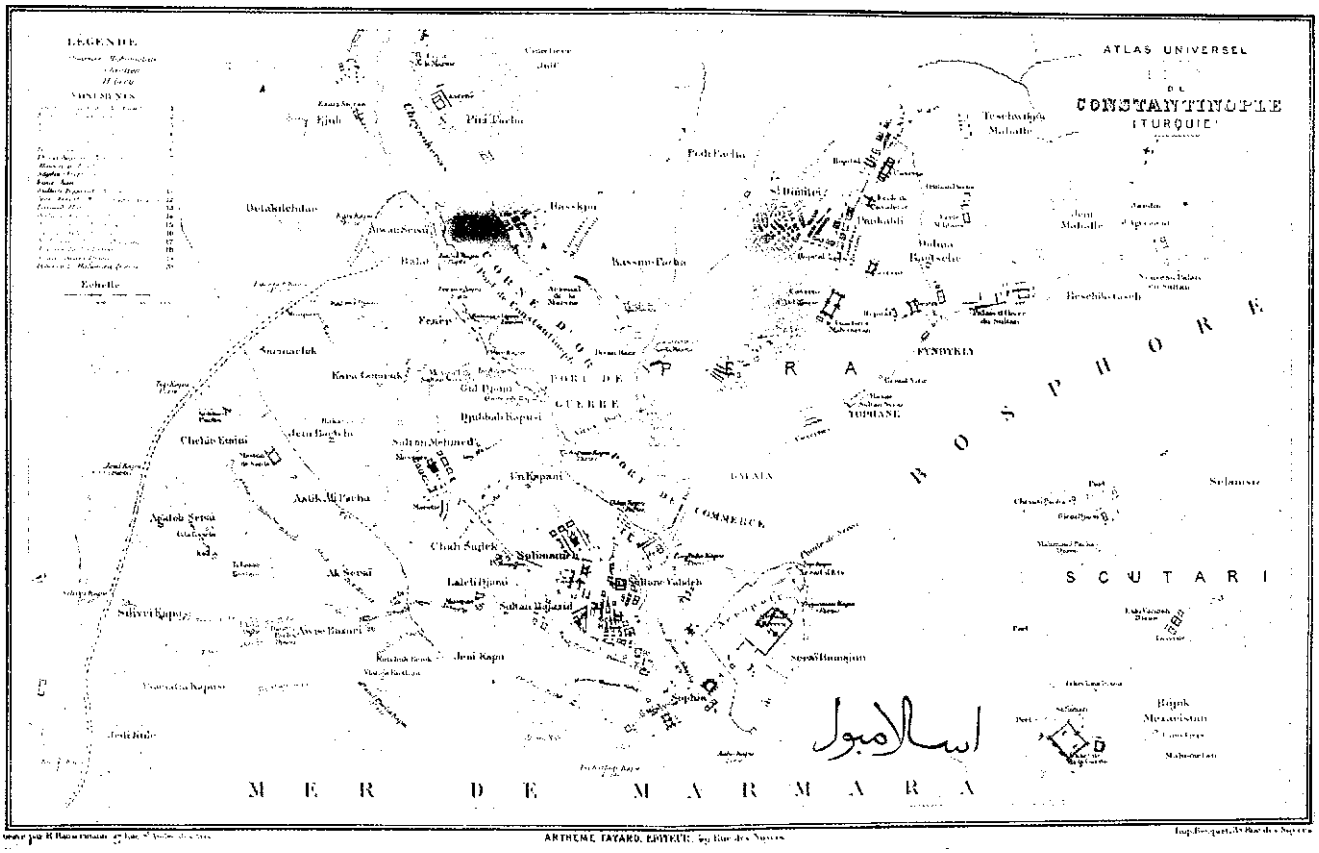

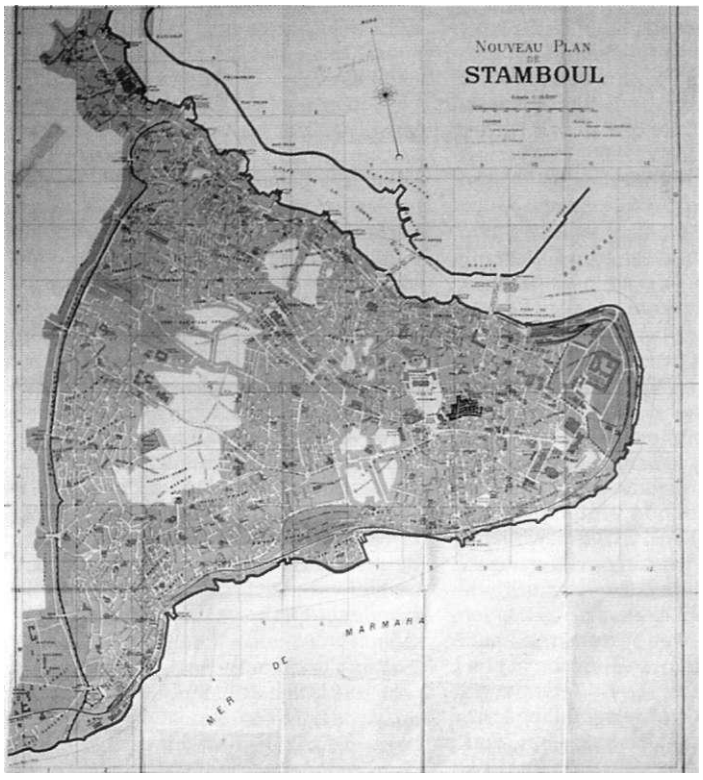

19. yy'a ait bir İstanbul haritası (üstte) ve yangında yok olan mahalleleri (boş olan yerler) gösteren 1918 tarihli İstanbul haritası.
Atlas Üniversel, 1877/ *F. Muhtar Katırctoğlu koleksiyonu (üst). Doğan Kuban koleksiyonu*

liç'e bakan yamaçlarda yerleşme yoğunlaşmış, Boğazkesen Tophane ile birleşmiş, Cihangir yamaçları Fındıklıya doğru dolmaya başlamıştır. Teşvikiye'de(->) 18. yy'ın sonlarında bir mescit yapıldığına bakarak Beşiktaş'ın sırtlara doğru uzandığı da söylenebilir. Boğaziçi'nde gelişme deniz ulaşımına bağlı olarak hep kıyıdan yamaca doğru seyrekleşerek olmuştur. Bu "pattern", denizin yerine karayolu geçtiği zaman bozulmuştur. Sadece Galata surları dışmda Beyoğlu ve onun uzantısı olan mahalleler kentin gelişme dinamiğinin başka bk boyutuna işaret ederler.

18. yy'da İstanbul'a Batiyi tümel bk vizyon olarak getken yapıların başında kışlalar gelir. Bunların kent görünümüne katkıları, bugün gökdelenlerin yaptığı kadar, belki de daha fazlaydı. Büyük boyutlu ve yabancı üsluplarda inşa edilen bu askeri kışlalar **19.** yy'm kozmopolit başkentini görsel olarak hazırlamışlardır. 19. yy'm yeni sarayları dışmda, günümüzde bile İstanbul'un tümüyle Batılı en anıtsal yapıları, kışlalardır. I. Abdülhamid döneminde Cezayirli Hasan Paşa'nm(-») üç katlı, masif Kalyoncu Kışlası»), III. Selim'in Halıcıoğlu'nda yaptırdığı iki katlı çok gösterişli Humbarahane, Tophane ve Selimiye kışlaları, Halil Paşa'nm Taksimde yaptırdığı Topçu Kışlası, kentin uzak semtlerine, Kuleli'ye, Ayazağa'ya yaptırılan kışlalar, hem üsluplan ve malzemeleri, hem de hiç alışılmamış boyutlarıyla İstanbul peyzajım tümüyle değiştirmişlerdir. Bunların hepsi eski hasbahçelerin, köşk ve kasırların, sarayların arsalarına, onları yok ederek, inşa edilmişlerdk. İstanbul'un alçak, yatay konut alanları, kubbe ve minare ile vurgulanmış kent peyzajında bunlar, imparatorluğu ayakta tutacağı varsayılan ordunun her şeyin üzerinde gelen önemini simgesel olarak da işaretleyen yapılardır. 19. yy'da yapılan kışlalar da aynı tasarım geleneğini sürdürürler.

İstanbul'un kentsel gelişme tarihinde bk diğer önemli öğe Lale Devri'nden bu yana Türk bahçe düzenlemesine saray tarafın-

19. yyin sonlarına doğru Galata Kulesinden İstanbul panoraması (I).
Sebah &Joaülier/Nuri Akbayar koleksiyonu

dan sokulan Fransız saray bahçelerinden esinlenilen düzenlemelerdir. İslam uygarlığı, su motifinin önemli rol oynadığı, geometrik kurgulu bahçe tasarımını Emevi ve Abbasi dönemlerinde anıtsal boyutlara ulaştırmıştı. Fakat Anadolu'da ve Osmanlı döneminde bunun yerini daha doğal, geometrik düzenini küçük köşk ve kasırlar çevresinde kuran, daha çok iki tarafı ağaçlı yol, havuz ve köşk motifleriyle yetinen bir bahçe anlayışı almıştır. İstanbul'daki hasbahçelerin Lale Devri'nin Sa'dâbâd tasarımına kadar, daha gelişmiş bir bahçe düzeni geliştirdiklerini görmüyoruz. Ne var ki bütün 18. yy boyunca yapılan saray bahçelerinden de yapılar gibi hiçbir örnek kalmamıştır.

III. Selim döneminde Batı'nın bilimsel ve teknolojik üstünlüğünü hazırlayan koşulları bilinçli olarak topluma mal etme çabaları yoğunlaşmıştır. Bu çağın İstanbul'unun fiziksel varlığının en tümel görsel betimlemesini sultanın ve kız kardeşi Hatice Sultan'ın mimarı Melling'in desenlerinde buluyoruz. Bu resimlerin yapıldığı sırada Boğaziçi dünyanın en güzel yerleşmelerinden biri olmalıdır. Suriçi ve Haliç de bu kentsel gösteriye, hiç olmazsa dışarıdan algılanan bir peyzaj olarak katılıyorlardı. Melling'in desenleri ve İstanbul'un bilimsel olarak çizilmiş ilk planı olan Kauffer'in(->) planını inceleyerek 19. yy'm başında eşsiz bir fizyonomiye sahip kentin betimlemesini yapabiliyomz.

III. Ahmed dönemine kadar tamir gören surlar, artık savunma için bir anlam taşımasa bile, varlıklarını sürdürüyorlardı. Konik çatılarını koruyan kuleleriyle Yedikule Hisarı kenti batı yönünde görsel olarak bitiriyordu. Marmara kıyılarında sur dışına taşan bir yerleşme yoktu. Topkapı Sarayı kıyıya setler ve kasırlarla iniyor; Saraybumu'ndaki sahilsaray ile yukarıdaki harem arasında büyük bahçeler bulunuyordu. Saray surlarının dışında bazı ünlü köşkler vardı. Saray mutfaklarının arkasındaki bahçelere de bazı köşkler serpiştirilmişti. Kentin Marmara'dan görünen siluetine saray ve Yedikule arasında, alçak ve sık bk konut dokusu üzerinde yükselen camiler egemendi. Kentin limandan algılanması daha farklıydı. Gerçi Haliç peyzajına yine büyük külliyelerin siluetleri egemense de Eminönü'nden başlayarak Halic'e doğru sıralanan iskeleler, kagir depolar, onların arkasında hanlar, kıyıda Yeni Cami, Rüstem Paşa gibi camiler, öte yakada surları ve limanı, iskeleleri ve kulesiyle Galata ve iki yaka arasında limanı dolduran yüzlerce, belki de binlerce kayık, pereme, ticaret gemisi, İstanbul'u her dönemde çekici yapan görkemli ve dinamik liman mekânını yaratıyordu.

Melling'in desenleri bu yoğun liman aktivitesinin Ayvansaray'a ve Galata yakasında tersanenin varlığı nedeniyle Kasımpaşa kıyılarına uzandığını gösteriyor.

Ayvansaray'dan sonra Eyüp'e kadar sadece kıyılarda ince bir yalı sırası görünüyor. Fakat Eyüp yamaçlara uzanan bir yerleşme alanıdır. Halic'in diğer yakasında Kasımpaşa'da tersane, anıtsal kışlalar ve depolar, büyük bir alanı kaplayarak kentin bu bölgesine, bugüne kadar uzanan büyük bir şantiye havası getirmişlerdir. Kasımpaşa semt olarak Piyale Paşa Camii'ne kadar uzandığı gibi yamaçlara da çıkmaktadır. Fakat Hasköy'den sonra Kâğıthane'ye kadar Aynalıkavak Kasrı'nı ve Hasbahçesi'ni de içeren bir yalıboyu yerleşmesi vardır. 18. yy'm sonunda Halic'in bu yakasında yamaç ve tepeler bahçe ve korularla doludur.

Galata'nın Boğaz yönünde eski Tophane büyütülmüş ve kıyıya, çok büyük boyutlu topçu kışlaları yapılmıştır. Onların arkasında yabancı sefaretler ve onların büyük bahçeleri yerleşmiştir. Cihangir, Sıraselviler, Fındıklı yamaçlarında seyrek yerleşme alanları oluşmuştur. Kıyıdaki yalı dizisinin arkasında Sıraselvilerle Beşiktaş arası, 18. yy'da henüz iskâna açılmamış, mezarlık ve bahçelerle dolu, doğal topografyasını koruyan bir alandır. Beşiktaş ise Vişnezade'ye kadar genişlemiş büyük bir semttir.

Bugün bir "Boğaziçi uygarlığından söz ettiren kıyı yerleşmesi, Lale Devri'nde olduğu gibi, tümüyle aristokratik bir sayfiye niteliğindedir. Büyük sahilsaraylar, vadiler içindeki eski Boğaz köyleri arasında, onları birbirlerine bağlayan görkemli konut dizileri olarak uzanır. Bütün Boğaziçi bu saraylara hizmet etmektedir.

Boğaziçi'nde ulaşımın sadece denizden kayıklarla yapıldığı o dönemde, sahilsaraylar önde dar bir rıhtımla denize, arkada da tepelere kadar uzanan bahçelere sahipti-

19. yy'm sonlarına doğru Beyazıt Yangın Kulesi'nden İstanbul panoraması (I).
Sebah & Joaülier/Nuri Akbayar koleksiyonu

19. yy'ın sonlarına doğru Galata Kulesinden İstanbul panoraması (II).
Sebah &Joaillier/Nuri Akbayar koleksiyonu

ler. Önlerinde bazen deniz üzerine çıkan divanhaneleri, bahçelerinde küçük kasırları da olsa, temelde bu yapılar çok sayıda odaları, sofaları, hayatları, avlu ve revaklanyla denize, koruya, bahçeye dört bk yönde açılan yazlık saraylardır. O sırada 19. yy'ın ikinci yarısmdaki köşkler henüz ortada yoktu. Genellikle bk sultan ya da devlet büyüğü konutu olarak gelişen "yalı", sadece deniz kıyısında olduğu için değil, fakat sadece denizden ulaşıldığı ve denizi ve yamacı birlikte kullanan konumu nedeniyle İstanbul'a özgü çok zengin bk yapı tipi olarak kabul edilebilir.

Boğaz yalısı su ile beslenerek arkadaki koruya doğru büyür. Bazen yüzlerce odadan, bahçe köşkleri, hamamlar, mutfaklar, ahırlar ve servis yapılarından oluşan bu yapılarda ısınma düşünülmemiştk. Bu büyük sahilsaraylarm ömrü, çoğu kez onları yaptıranların yaşamı kadar sürmüş, eğer satılıp el değiştirmemişlerse kısa sürede yok olmuşlardır. Genellikle yeni sahipler de eskiyi korumamış ya tümüyle ortadan kaldırıp yeniden yapmış ya da değiştirmiştir. Boğaziçi'nde bu çağdan Amcazade Hüseyin Paşa Yalısı divanhanesinden başka bir şey kalmaması, bu gözlemi doğrular (bak. Amcazade Hüseyin Paşa Yalısı). Bu yok oluş, konutun geçiciliğine ilişkin bir dünya görüşüne, Osmanlı dünyasmda sınıf ve kurum olarak aristokrasinin olmamasına ve devlet adamlarının mevki ve yaşamlarının da sultanın iki dudağının arasında olmasına bağlıdır. Ne konutun sürekliliği, ne de elit ya da idareci sınıfın sürekliliği, Osmanlı toplum yapısı ve kültürü için karakteristik olmuştur.

18. yy'da kıyıların hemen tümüyle dolmasına karşın içeride kalan semtler fazla gelişmemiştk. Beyoğlu'nda mahalleler Taksim'e kadar uzanmamıştı. Üsküdar ise 17. yy'da eriştiği sınırlarda (Çinili ve Atik Valide Külliyeleri, Doğancılar) duruyordu.

İstanbul'un denizden algılanan destansı güzekigi, suriçine yansımamıştır. Sürekli yangınlara karşm, konstrüksiyon sistemini, bkçok divan karan çıkardığı halde, kâgke çevirtemeyen devlet, bunun sonucu olarak, düzensiz, dar ve bakımsız sokaklar üzerinde giderek geleneksel özelliklerini yitiren bir yapılaşmaya boyun eğmiştir. Gerçi İstanbul evleri her zaman özgün kalan bk tasanm geleneğine sahip olmuşlarsa da, kent içi, bütün yabancı gözlemcilerin vurguladıkları gibi, kentsel bk düzenleme kadesini yansıtan bk görünüme hiçbir zaman kavuşmamıştır.

19. yy Başından Cumhuriyet'e: İstanbul, sultan (devlet)-halk ikilemini mimari yapısında her zaman yansıtmıştır. Bu yapının iki ucunda da Doğulu ya da İslami diyebileceğimiz bir nitelik, II. Mahmud'un saltanatında da (1808-1839) bk süre devam etmiş sayılabilir. Fakat aynı dönemde her geçen gün ağırlığım daha fazla artıran dış baskılar karşısında, artık imparatorluğu ayakta tutması olanaksızlaşan devlet yapışırım, eğitimin, ordunun köklü değişikliklere gereksinimi olduğu gerçeği belkgin hale gelmiştk. 18. yy'da bk yerli oryantalizm atmosferi içinde girişilen yenilikler 19-yy'da köklü bir ithal niteliğine bürünmüştür. Bunun fiziksel çevrede görüntüsü, bir özümseme olarak yorumladığımız 18. yy mimarisinin yerini tümüyle Avrupa'yı taklit eden bk mimari üslubun almasıdır.

18. yy'da nüfusun sürekli olarak arttığını gösteren belgelerin ihtiyatlı yorumlanması gerektiği, II. Mahmud döneminde yapılan bk "nüfus tahriri'nden anlaşılmaktadır. *Tarih-i Lutjfye* göre Rus seferi sırasında ekmek vesikası vermek için yapılan bu yazımda, İstanbul, Galata ve Üsküdar'm toplam nüfusu 359.000 idi. Toplam İstanbul için ortalama 400.000 kabul edilirse, 17. yy için Mantran tarafından yapılan 700.000 tahminine göre, kent nüfusu 1,5 yüzyılda 300.000 azalmıştır. İstanbul'un bu denli nüfus kaybetmesini gerektiren nedenler olmadığı için, 17. yy nüfusunun daha düşük bir sınırda olduğu kabul edilebilk.

II. Mahmud'un saltanatının son yıllarında İstanbul'un ilk planlı imar etkinliği MoltkeO) tarafından önerilmiştir. Bu, suriçinde birkaç meydan düzenlenmesi ve bazı yollann açılması önerişiydi. Moltke, anayollann 20 arşına (yak. 14 m) çıkarılmasını tavsiye ediyordu. Araba ulaşımının bile olmadığı İstanbul'da Moltke'nin önerileri uygulanamamıştır. 1848'de yollar için kabul edilen en fazla genişlik 10 arşın (yak. 7 m) idi. II. Mahmud dönemi İstanbul'unun dokusu Moltke'nin 1837'de hazırladığı bir haritada görülmektedk. Bu harita 18. yy'm sonunda hazırlanıp düzeltmelerle 1822'de yeniden yayımlanan Kauffer Harita-

19. yy'ın sonlarına doğru Beyazıt Yangın Kulesi'nden istanbul panoraması (II).
Sebah &Joaillier/Nuri Akbayar koleksiyonu

19- yy'm sonlarına doğru Galata Kulesinden İstanbul panoraması (III).
Sebah &Joaülier/Nuri Akbayar koleksiyonu

sindan sonra kentin ikinci bilimsel haritasıdır.

Bu yıllarda da kent batıda surlar dışına taşmamıştır.

Yedikule ve Mevlevihane Kapısı dışındaki Takiyeci mahalleleri hariç surlar hâlâ İstanbul'un batı sınırını oluşturmaktadır. Evliya Çelebinin anlattığı suriçi mesireleri ve boşlukları hâlâ durmaktadır. Bayrampaşa Vadisi, Langa, Yedikule, Topkapı arasında surlara paralel şerit Davutpaşa'ya kadar bahçe ve bostandır ve Cumhuriyet dönemine kadar da öyle kalmıştır. Kentin diğer kentsel boşlukları ise külliye avluları ile Atmeydanindan oluşmakta; Eski Saray alanı da, surlarla çevrili olarak yeni bk kullanım beklemektedir.

Galata surlarının dışındaki mahalleler, Haliç yakasında Şişhane-Tepebaşı çizgisine kadar Pera Caddesi'ne paralel bk alan işgal etmektedir (bak. İstiklal Caddesi). Bunun ötesinde mezarlıklar vardır. O dönemde Kabataş-Dolmabahçe arası hâlâ meskûn değildir. Buna karşın Boğaziçi kıyı şeridi yapılanmıştır. İstinye'den Kalender'e kadar seyrek yalılarla ince bir kıyı şeridi devam etmekte, Boğaziçi'nin Anadolu yakası eski yapısını korumaktadır.

İstanbul'un 19. yy'daki gelişmesini o dönemden kalan haritalardan izlemek olanağı vardır. 1851 tarihli bir haritada Bakırköy'ün kentin batısındaki en büyük yerleşme alam olduğu saptanmaktadır. Bizans döneminden bu yana var olan Hebdomon, genellikle azınlıkların oturduğu bir semt olarak yakın zamanlara kadar yaşamıştır. Yüzyıl ortasında Pera Caddesi etrafındaki lineer yerleşme dışında, Taksimden öteye, sadece büyük kışla alanları görülür. Fakat Harbiye'ye uzanan Büyükdere yolu vardır (bak. Büyükdere Caddesi). O sırada Pangaltı ve Nişantaşı yerleşmeye açılmamıştı. Üsküdar'ın sınırları Karacaahmet Mezarlığı'yla(->) saptanmış bulunuyordu. Kadıköy de Altıyof a kadar uzanan bahçeli bir yerleşme alanıydı.

İstanbul'un önemli strüktürel değişmelerinden ikisi II. Mahmud ve Abdülmecid' in (hd 1839-T861) ilk saltanat yıllarında olmuştur. Bunların başında İstanbul ve Galata'yı bağlayan köprülerin yapılması gelir. Bu köprüler simgesel olduğu kadar, kentin günlük yaşamında da Doğu'ya bağlanışını temsil ederler. Batı ile kültürel ve ticari ilişkiler arttıkça Galata'mn etki alam genişlemiş, Beyoğlu'na ve kuzeye doğru büyüme hızlanmıştır. Bu yüzyılda Beyoğlu, artık sadece Müslüman olmayan azınlıklara değil, Türklere de açılmıştır. 1838'de açılan ilk Unkapanı yaya köprüsü, büyük bir olasılıkla, Moltke'nin plan önerileri içinde vardır. 1845'te Abdülmecid'in annesinin yaptırdığı Karaköy (Valide Sultan) Köprüsü, kentin önemi giderek artan ana arteri olmuştur.

ikinci önemli strüktürel değişme sultan sarayının kent içinde yer değiştirmesidir. Bu değişme Sarayburnu'nun fiziksel ve işlevsel değişimini de birlikte getirmiştir. II. Mahmud'un saltanat döneminden başlayarak eski sarayların gözden düştüğü görülür. II. Mahmud, yazları daha çok Beşiktaş Sarayinda kalıyordu. Abdülmecid Dolmabahçe Sarayini yeniden yaptırarak Topkapı Sarayının sultan konutu statüsünü sona erdirmiştir.

II. Mahmud döneminde Yalı Köşkü'nün yerinde, Amerikalı bir mühendisin kurduğu bir fabrikada buharlı gemi makineleri üretimine başlanmıştır. Abdülaziz'in (hd 1861-1876) ilk saltanat yıllarında Topkapı Sahilsarayı büyük bir yangında tahrip olduktan sonra, sultan, devlet adamlarının direnmelerine karşın, uygarlık simgesi olarak gördüğü demiryolunun saray bahçesinden geçerek Sirkeci'ye ulaşmasını istemiştir. 1874'te açılan Edirne-Istanbul demiryolu, saray surlarının özellikle Sirkeci tarafındaki bölümünün, bazı köşk ve kasırların, bu arada incili Köşk'ün de yıkılmasına neden olmuştur. Gemi motoru fabrikası da Tersane'ye nakledilmiştir. Böylece demiryolu, kentin kumlduğu dönemden bu yana en önemli özelliklerinden biri olan denizle ilişkisini, Yedikule'den Sirkeci'ye kadar ortadan kaldırmıştır. Gerçi sultan sarayı yine deniz kenarmdadır ama Topkapı'nın terk edilmesi ve kısmi tahribiyle çok eski bir kent simgesi önemini yitirmiş, sultanın İstanbul'la olan fiziksel ilişkisinin de yeri ve doğası değişmiştir. Gerçi yarımadanın ucu bütün tarih boyunca kent yaşamı dışında başka bk kent gibi yaşamıştır ama, sultanın Topkapı'daki varlığı yine de tarihi bir kaderin simgesidir. Sultanların bu değişikliğe razı olmaları, imparatorluktaki köklü değişikliklerin de işareti olmuştur. 1882 tarihli son Stolpe

19. yy'm sonlarına doğru Beyazıt Yangın Kulesi'nden istanbul panoraması (III).
Sebah & Joaiüier/Nuri Akbayar koleksiyonu

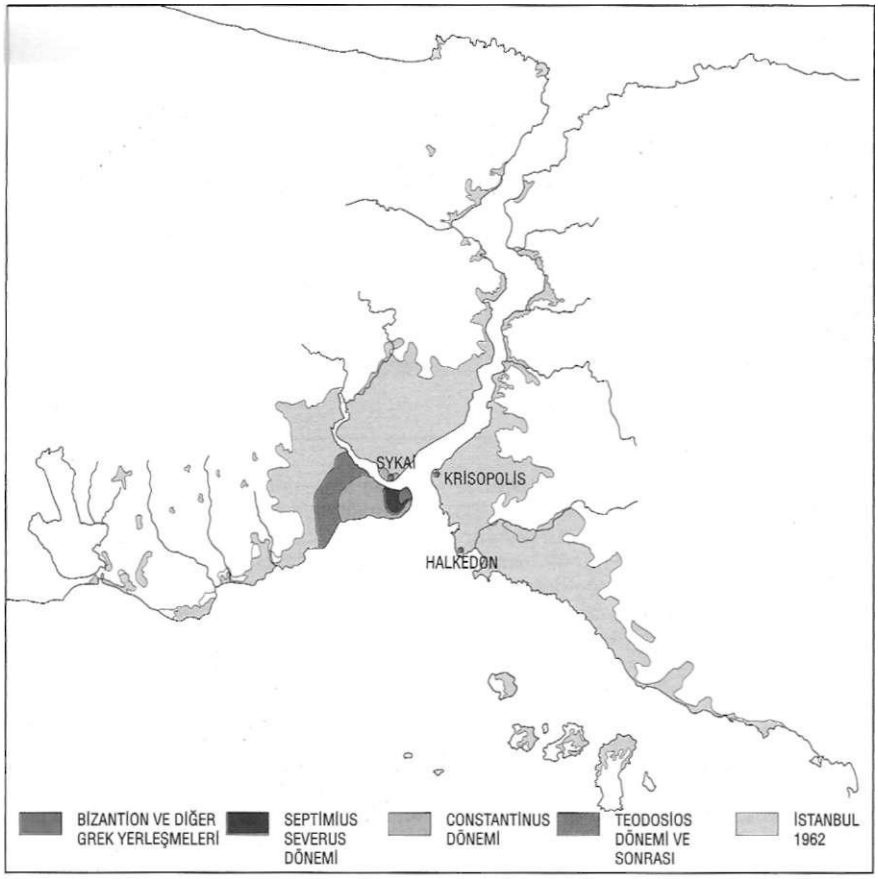

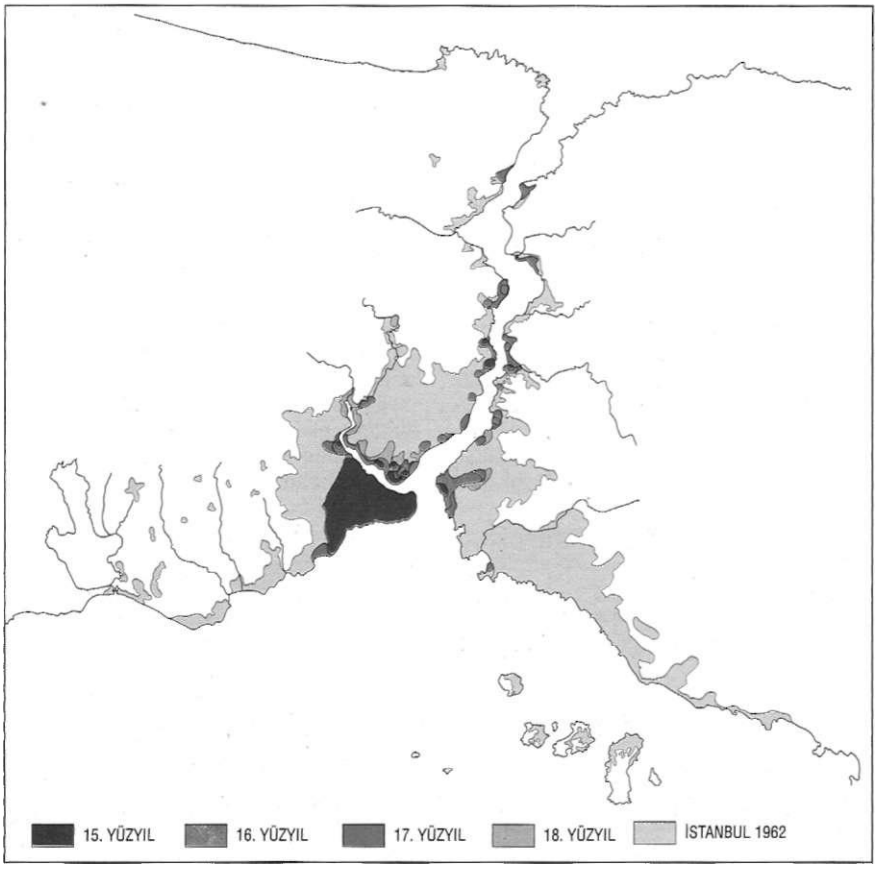

Osmanlı döneminden önce (üstte) ve 15-18. yy'lar arasında kentin gelişimi.
Doğan Kuban

haritası, suriçine ne kadar değişik bir öğenin girdiğini açıklar.

Kıyılar boyunca lineer olarak uzanan ve sadece denizden beslenen kentin yeni bir ulaşım sistemine gereksinmesi olduğu ilk kez II. Mahmud döneminde ortaya çıkmıştır, istanbul'a ilk buharlı gemiyi II. Mahmud getirmiş, 1838'de Tersanede buharlı gemi inşa edilmeye başlanmıştır. II. Mahmud'un son yıllarında Boğaz'da ulaşımı İngiliz ve Rus gemileri sağlıyordu. 1844'te hükümet Fevaid-i Osmaniye») adıyla kurdurduğu şirketle Boğaz'm kalabalık köylerine yaz aylarında yolcu seferleri düzenletmişti, ilk sürekli seferler Üsküdar'a yapılıyordu. Şirket-i Hayriye'nin»), kurulmasıyla sefer sayısı artmış, 1872'de de Kabataş-Üsküdar arasında ilk araba vapuru seferi yapılmıştır.

Deniz ulaşımı geçen yüzyılların su tesislerinin inşasından sonra, istanbul'un büyük kent olarak ilk büyük altyapı örgütlenmesidir. Abdülaziz ve II. Abdülhamid (1876-1909) dönemlerinde, ilk sanayileşme çabalarına paralel olarak, İstanbul'un II. Dünya Savaşı'na kadar pek değişmeyecek olan ulaşım altyapısı kurulmuştur. 1870'lerin başında Yüksekkaldırım'dan günde 40.000 kişinin çıktığı hesaplanarak Tünel'in kârlı bk inşaat olacağı düşünülmüş ve 1871-1874 arasmda dünyanın en eski kent metrolarından bki olan Tünel inşa edilmiştk. 1873'te İstanbul-İzmit demiryolu da tamamlanmış ve Anadolu banliyösünün gelişme yolu açılmıştır.

Bir yüzyıl kent içi ulaşımının direği olacak tramvay da Abdülaziz döneminin ürünüdür. İstanbul atlı tramvay şirketi 1869'da kurulmuştur (bak. tramvay). Önce Dolmabahçe Sarayının gereksinimi için yapılan Dolmabahçe Gazhanesi ise 1853'te inşa edilmiştk. Buradaki üretim fazlasıyla da Beyoğlu aydınlatılmıştır (bak. aydınlatma).

Abdülmecid ve Abdülaziz'in saltanatları Osmanlı başkentinin kökten bir Batılı kent olma çabasına sahne olmuştur. Bu Türkiye'nin ilk sanayileşme dönemine tekabül eder. Kentin bu tür dönüşümleri yapabilmesi için idari olarak da örgütlenmesi gerekiyordu. Bu amaçla yine Avrupa kentlerinden esinlenilerek 1855'te şehremaneti kurulmuş ve İstanbul 14 belediye dairesine ayrılmıştır (bak. belediye). İlginç olan eski İstanbul ve Bilad-ı Selase denilen eski kent parçalarına 5 dake, yeni gelişen semtlere 9 daire tahsis edilmesidir. Şehremanetinin kurulmasından 3 ay sonra, temel görevi sokakların bakımı ve kaldırımlanması olan İntizam-ı Şehk Komisyonu») kurulmuştur. 20. yy'ın sonuna kadar sokak ve kaldırım inşaatının gerçekleşememiş olması sorunun bir örgütlenmeden de öte bir toplum kültürü sorunu olduğunu göstermektedk.

Kentte yeni meydan düzenlemeleri ve yolların genişletilmesi yeni belediye dairelerinin kurulmasıyla başlar. Belediye kurulması ile birlikte ilk farkına varılan şey İstanbul'da meydan, yol, kaldırım ve park denilen kentsel oluşumların yokluğudur. Divanyolu o sırada genişletilmiş ve Köprülü Külliyesi de tıraş edilmiştk. O zaman-

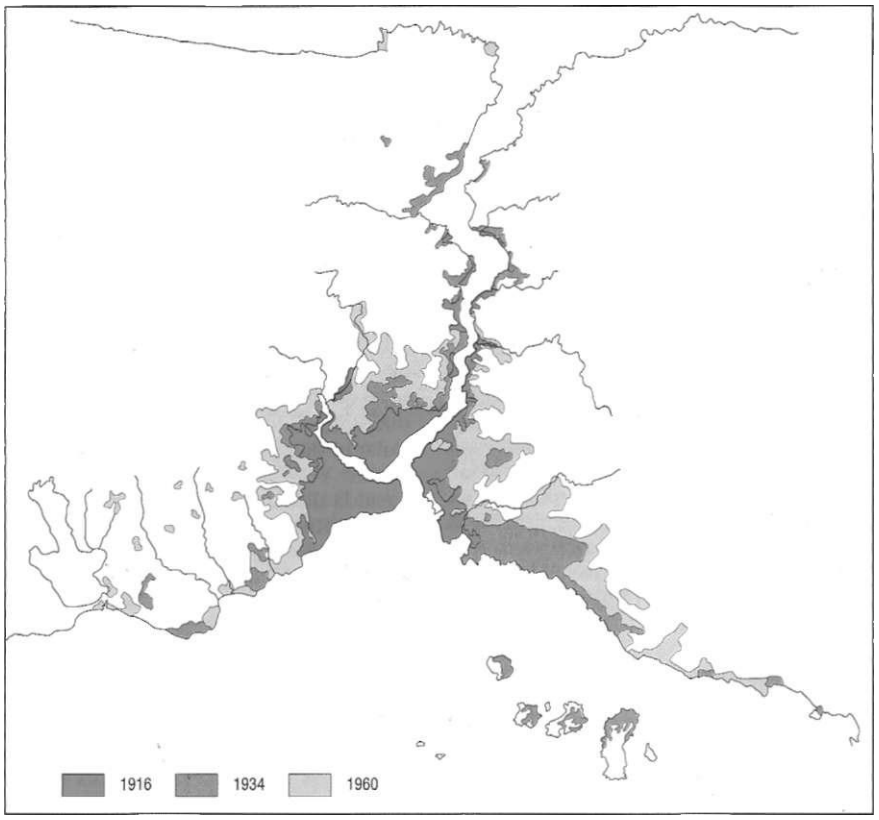

20. yy'da kentin gelişimi.
Doğan Kuban

dan bu yana yol ve meydan için tarihi yapıların tahribinin de olumsuz bir tavır olarak sürüp geldiğini vurgulamak gerekir.

II. Mahmud döneminden sonra İstanbul'un anıtsal yapılarının mimari üslubu da "ampir" üslubu ile başlamak üzere kesin olarak değişmiş, klassizan bir yarım yüzyılı barok ve giderek daha seçmeci üsluplar izlemiştir. Divanyolu'nda oğlu tarafından tamamlanan II. Mahmud Türbesi ve Sebili bu dönemin Divanyolu'na yeni bir hava getiren ilk yapısıdır. Devlet tarafından yaptırılan kamu yapılarında ölçünün tümüyle kaçırıldığı yapılar vardır. Gaspare Fossati'nin») Bab-ı Hümayun ile Sultanahmet arasında Ayasofya önüne yaptığı büyük boyutlu ve neogrek üsluptaki Darülfünun binası») bunlardan biridir. Sonradan adliye olarak kullanılan ve 1933'te yanarak yok olan bu yapı, istanbul'un tarihi silueti için bir felaket sayılacak nitelikteydi.

O sırada kent planlaması fikri tek yapı ve meydan düzenlemesi aşamasındadır, istanbul'un geleneksel dokusu ve yapı boyudan Batı mimari geleneğinin anıtsal ölçüleri karşısında ezilmiştir. Suriçinde Eski Saray avlusunda inşa edilen Seraskerlik, Divanyolu'nda II. Mahmud Türbesi yanında yapılan ikinci Darülfünun binası (bugün Basın Müzesi) gibi yapılar, İstanbul'u o zamana kadar bilinmeyen bir ölçüde ve espride değiştirmiştir. 18. yy'da başlayan büyük kışla inşaatı bu yüzyılda da sürmüştür. Abdülaziz döneminin Taksim Kışlası, Taşkışla, Gümüşsüyü Kışlası ve yeniden yapılan Maçka Silahhanesi Dolmabahçe Sarayı'mn arkasında âdeta yeni bir kent imgesi yaratmışlardır.

Tanzimat'm ilanından sonra, Abdülmecid ve Abdülaziz, başkente Avrupa başkentleri havasını, Avrupa kral saraylarının görkemini getiren simgesel motivasyonu güçlü bir saray inşaatına girişmişlerdir. Bunların ilki 1855'te eski Beşiktaş Sarayinm kalan bölümleri yıktırılarak yapılan Dolmabahçe Sarayidır(->) Abdülaziz bunlara 1865'te Beylerbeyi Sarayını»), 1872'de de Çırağan Sarayını») katmıştır. Bunlarla birlikte bütün yüzyıl boyunca yapılan köşk, kasır ve sahilsaraylar, III. Selim dönemine kadar yapılan eski ahşap sarayların yerini aldığı gibi, geleneksel kültürün yarattığı mimari üslubu da yok etmiştir.

İstanbul Patrona Halil İsyam'ndan başlayarak 200 yılda birkaç kez yenilenmiştir. Başkentin 19. yy'daki mütevazı ahşap konut mimarisi bile, 18. yy'dakinden çok farklı bir kentli havaya bürünmüştür. Boğaziçindeki yeni büyük saraylar ve onlarla birlikte Boğaziçi'ne yerleşen Dolmabahçe (Bezmiâlem Valide Sultan), Mecidiye ve Ortaköy camileri Avrupa mimarisini, anıtsal boyutlarda Boğaziçi kıyılarına uzatmışlardır.

Abdülaziz dönemi sonundaki istanbul, C. Stolpe'nin yüzyıl ortalarında hazırlayıp 1882'ye kadarki düzeltmelerle yayımlanan haritasında görülür. Sur dışında yerleşme alanları genişlemiştir. Yedikule dışında büyük bir mahalle oluşmuştur. Mezarlık alanları arkasında Ermeni ve Rum hastaneleri ve Takiyeci Mahallesi vardır. Haliç'in İstanbul sırtlarında o zamana kadar iskân edilmemiş Otakçılar'dan Rami Kışlası'na kadar yeni mahalleler oluşmuştur. Haliç'in Galata yakasında ise henüz tepelere kadar uzanmamış Hasköy ve Piri Paşa mahalleleri ve daha içeride askeri kuruluşlar ve kiremit imalathaneleri vardır.

Beyoğlu yakası Abdülaziz döneminde büyümeye başlar. Taksim Kışlasının talimhanesi iskân edilmemiştir. Fakat Harbiye Kışlasının karşısında vadiye inen yamaçlarda Ayios Dimitrios ve Tatavla mahalleleri oluşmuştur. Ancak Cumhuriyetin 15. yılında Taksimden Harbiye'ye giden yolun Boğaz tarafının hâlâ Surp Agop Mezarlığı olduğunu anımsamak, bu bölgenin yerleşmeye kolayca açılmadığını gösterir. Harbiye ile Teşvikiye arasına Nişantaşı») bölgesinde mahalleler kurulması da Abdülaziz döneminde başlamıştır. O dönemde büyük kışlalar arasındaki Ayaspaşa») da hâlâ bir mezarlık bölgesidir. O dönemdeki yerleşme "pattern'l sultan sarayı ve ordu kurumları çevresinde yeşil ve boş alanlar bırakmayı gerektiriyordu. Sonraki çağlarda bile, özellikle II. Dünya Savaşından sonra, kent dokusundaki yeşil yavaş yavaş yok edilirken, istanbul'un tek yeşil alanları eskiden saraya ve orduya ait yapılar çevresinde kalmıştır. Üsküdar ve Kadıköy'de ise, özellikle 1860'ta Kadıköy'ün geçirdiği büyük yangından sonra, fazla bir büyüme görülmez.

II. Abdülhamid dönemi (1876-1909), Batinin ekonomik hegemonyasının artmasına paralel olarak, istanbul'daki her yeni yapının ithal örneklere göre inşa edildiği bir dönemdir. İstanbul'un imarı için alman örnek Paris'tir. II. Abdülhamidin Paris Belediyesi'nin ünlü şehircisi J. A. Bouvard'a») Beyazıt, Sultanahmet ve Eminönü meydanları için proje hazırlatması ilginçtir. Bouvard, istanbul'a hiç gelmeden, plan ve fotoğraflardan yararlanarak, tam bir "beaux-arts" geleneği içinde, kentle ilişkisiz projeler hazırlamıştır.

1900'de Boğaziçi'nde ya da Sarayburnu-Salacak arasında Asya ile Avrupa'yı bağlayacak bir köprü önerisi de yine bir Fransız mühendis olan Arnodin tarafından hazırlanmıştır. Anadolu ve Rumeli hisarları arasında "Hamidiye Köprüsü" adını taşıyacak pitoresk bir köprü projesi de yine o dönemin ürünüdür. II. Abdülhamidin saltanatının son yıllarında Divanyolu'nu Beyazıt'tan Aksaray'a uzatan, Yenikapı ile Unkapanf m birbirine bağlayan yolu planlayan, Çırçır, Ishakpaşa ve Beyazıt yangın yerleri için planlar hazırlayan da bir Fransız mühendisidir.

II. Abdülhamid döneminde bugünkü istanbul görüntüsünde hâlâ etkili olan. özellikle ulaşımla ilgili büyük yapılar inşa edilmiştir. Alman mimar A. Jasmund») tarafından tasarlanan Sirkeci İstasyonu 188"' de, Haydarpaşa Garı») yine bir Alman mimar olan H. Cuno tarafından 1908'de inşa edilmiştir. Depolama tesisleriyle birlikte ilk yapılan liman ise Galata Limanı'dır. 1895'te tamamlanan ilk bölümünde 758 m rıhtım yapılmıştır. Bu, istanbul'un

ilk modern rıhtımıdır. Daha küçük olan Sirkeci Rıhtımı 1900'de tamamlanmıştır. 1899-1903 arasında yaklaşık 600 m uzunluğundaki ilk mendirekle birlikte Haydarpaşa Limanı») ve iki silo inşa edilmiştk. Yüzyılın ilk yarısında bk meşke olan Haydarpaşa, 20. yy'ın başında liman çevresinde, tersaneden soma en büyük endüstriyel tesis olmuştur.

Limanın ve demiryolunun kent içinde yerleşip geliştiği alan, kentin kuruluşundan bu yana topografyanın tanımladığı alandır. Ancak II. Dünya Savaşı'ndan, özellikle de 1970'li yıllardan sonra, kentin artan nüfusu ve büyüklüğü tarihi sınırlan tanımayan yeni çözümleri gerektirmiştir.

Aynı gözlem sanayi alanları için de yapılabilk. Sanayi bölgeleri, sultanların Haliç'teki saray alanlarında geHşmiştir. istanbul'da sanayi 19601ı yıkara kadar Fatih ve Eyüp ilçelerinde yoğunlaşmıştır. Tersane ise bugün de olduğu gibi Kasımpaşa'daydı. Bu sanayi bölgesi, tarihi limanın Sirkeci ile Unkapanı arasındaki geleneksel yerinin ve Kasımpaşa'daki tersanenin bir uzantısıydı. En eski dönemlerde olduğu gibi bu bölgeye gıda ve dokuma sanayii yerleşmiştir. 19. yy'da Tersane tesislerinin gelişmesine bağlı olarak, daha çok askeri gereksinmelerin karşılanmasına dönük sanayi tesisleri kurulmuştur. 1827'de Eyüp'te Iplikhane-i Âmire») adı verilen bir halat fabrikası, Feshane») gibi fabrikalar sultan saraylarının arsalarına kurulmuşlardı. Abdülaziz döneminde gemi inşa sanayii büyük bir atılım yapmıştır. O dönemden sonra Halic'in sanayileşmesi diyebileceğimiz bu süreç içinde, Halic'in denize yakın yamaçlarında ve kıyılarındaki konut alanları bu niteliğini yitirmiştir.

19- yy'ın ikinci yarısında İstanbul'un fakir ya da orta halli mahalleleri dışında, Galata, Beyoğlu ve uzantısı olan semtlerde, Boğaziçi'nde, Kadıköy'de azınlıkların oturduğu Fener, Balat, Kumkapı, Gedikpaşa, Samatya gibi semtlerde, Avrupa seçmeci üslupları ve yüzyıl sonunda art nouveau üslubunun egemen olduğu bir mimari gelişmiş ve istanbul'a semt semt, 19. yy Avrupa kentlerinin atmosferini taşımıştır, istanbul'da seçmeciliğin kent içindeki en gösterişli örnekleri, Galata ve Beyoğlu'nda, kentin ticaret ve modern yaşamının yoğunlaştığı bölgeler olmuştur. Kagir konutlu tipik mahalleler Fener, Balat, Kumkapı, Gedikpaşa, Kadıköy-Haydarpaşa'da Talimhane, Boğaziçi'nde Kuzguncuk gibi semtlerdedir. Türk mahakelerinde yüzyılın en gösterişli sıraevleri Akaretler'de yapılmıştır. Seçmeci ve art nouveau üsluplarının son gösterisi, yüzyıl dönümünde ve I. Dünya Savaşı'ndan önce yapılan büyük köşkler ve yalılardır. Boğaziçi'nde, Çamlıca ve Kısıklı'da, Kızıltoprak ve Erenköy'de büyük, bakımlı, yüksek duvarlarla çevrili zengin konut yapılan, Avrupa ve Amerika'nın sayfiyelerinde görülen bir çağ modasını istanbul'a taşımıştır. Bu, II. Abdülhamid dönemi üst tabakasının hemen hemen tümüyle Batılılaşmış zevklerinin gösterisidir ve istanbul kent tarihinin özgün bir dönemidir. Ne var ki, Cumhuriyetin yeni burjuvalaşan sınıfı bu mimarinin kültürel ve tarihi içeriğini öğrenmeye fırsat kalmadan, bunları tahrip etmiştir.

I. Dünya Savaşı'ndan önce İstanbul'un kent içi fizyonomisine katkıları olan bazı büyük kamu yapıları Osmanlı başkentinin 500 yıllık "epopee"sini tamamlar. Son büyük neoklasik yapılardan biri 1907'de tamamlanan Arkeoloji Müzeleri binasıdır»). Art nouveau») akımının etkisi II. Abdülhamid döneminde artmıştır. Düyun-ı Umumiye binası(->), Mekteb-i Tıbbiye binası») bu dönemin yapılandır. 20. yy'ın başında, bu mimari üsluplar geçidine, ulusal kökenlere dönmek isteyen bir Türkçülük akımının eğilimlerini dile getiren bir yerli neoklasizm katılmıştır. Mimar Kemaleddin Bey(-0 ile Vedat Tek'in») en tanınmış temsilcileri olduğu bu akım, en ünlüsü Skkeci'deki Dördüncü Vakıf Hanı») olan vakıf harılan, Büyük Postane, Atmeydanı'nda somadan tapu dairesi olan Defter-i Hakani Nezareti gibi yapılarla kente Osmanlı tarihinin sonjmimari damgasını vurmuştur.

Kent fizyonomisinde Sarayburnu'ndan Dolmabahçe'ye uzanan saltanat simgesi saray, II. Abdülhamid döneminde Yıldız'a taşınarak kent strüktüründe geçici bir süre için yeni bk odak yaratmıştır. Osmanlı sultanlan Yıldız Tepesi'ne 18. yy'ın sonunda Mihrişah Sultanin yaptırdığı büyük kasırla gelmişlerdir. II. Mahmud da buraya Yıldız adlı bir köşk yaptırmıştı. Giderek yeni yapılar ve bahçelerle büyüyen kompleks, II. Abdülhamid tarafından yeni idari merkez olarak seçilmiş ve buraya yeni yapılar, tiyatro, müze, bir cami, Ertuğrul ve Orhaniye kışlaları inşa edilerek yeni bir saray yaratılmıştır (bak. Yıldız Sarayı).

I. Dünya Savaşı'ndan önce kentin Batılılaşan semüerde büyümesi devam etmiştk. Toplumun üst sınıfları Beyoğlu-Harbiye, Nişantaşı, Şişli ve Kadıköy yakasına yerleşmeye başlamış, suriçi, Üsküdar, Eyüp nüfus yitirmiş, sosyal statüleri düşmüştür. Fakat kaybedilen topraklardan kaçan muhacirler dışında, kentte büyük bir nüfus artışı yoktur.

1873'te Tünel tamamlanıp Beyoğlu'na atlı tramvay işletildiği halde, 1896 tarihli bir kent haritasında Ayaspaşa, Pangaltı, Osmanbey, Bomonti, Şişli ve Maçka'da hâlâ bahçe ve bostanlar vardır. Yerleşme alanları genelde tepe ve platolarda kalmış; vadi ve yamaçların tarımsal amaçlarla kullanılmasına devam edilmiştk. 1913'te ilk elektrikli tramvay Şişli'ye kadar uzanmıştır. Fakat kentin Şişliden öteye doğru uzanması ancak 1950'li yıllardan sonradır. Kadıköy'de, özellikle de Modada, I. Dünya Savaşı'ndan önce yoğun bk yerleşme olmakla bklikte Kurbağalı Dereden ötede seyrek bk bahçeli yerleşme vardır. Üsküdar bu yüzyılda fazla bir gelişme göstermez. Boğaziçi ise özellikle Rumeli yakasında, Yeniköy, Tarabya ve Büyükdere'de azınlıkların ve sefaretlerin yazlıklarının yoğunlaşması nedeniyle, yabancılann yeğledikleri ve Batılı yaşamı Boğaz kıyılarına taşıdıklan semtlerdir.

Yeniköy'le Büyükdere arası Rumların büyük bir serbestlikle yaşadıkları ve yortularım açıkta yapmalarma izin verilen mahallelerdi. II. Mahmud dönemindeki Pera yangınından sonra Fransız ve İngiliz sefaretleri bir süre buraya taşınmışlar, daha sonra da yabancı devletler Boğazda arsa alarak buraya yazlık sefaret binaları yaptırmışlardır. Belediye dairelerinin en büyüklerinden biri Büyükdere'de idi. Bu bölgede ahşap, konut malzemesi olarak kullanılmaya devam edilmiş, fakat yavaş yavaş kagir binalar da inşa edilmiştir. İmparatorluğun son döneminde Tarabya ve Büyükdere, büyük otelleriyle kentin en elegan sosyetesinin ve yabancıların yaşadığı bir bölge olmuştur.

Aynı içerikte olmasa bile bu dönemde Adalar'ın da özel konumunu vurgulamak gerekir. Yüzyılın ortasında Kırım Savaşı sırasında ulaşım zorluğu nedeniyle, Adalarda büyük bir yerleşme olmadığı görülmektedir. Kentin sayfiyesi Boğaziçi'dir. Fakat özellikle II. Abdülhamid döneminde Büyükada») ve Heybeliada») azınlıkların, özellikle Rumların ve Musevilerin sayfiyesi olmuş; Osmanlı yüksek sosyetesi de yüzyıl sonlannda buna katılarak Boğaziçi, Erenköy gibi semtlerle aynı nitelikte, bahçeli bir yerleşme düzeni kurmuşlar; oteller, pansiyonlar, özellikle gayrimüslimlerin yeğledikleri bir başka Batı'yı da buraya taşımışlardır.

imparatorluğun son dönemlerinde, Galata-Beyoğlu, Yeniköy, Tarabya, Moda ve Büyükada, istanbul'un herhangi bir Batı kenti ile karşılaştırılabilecek tarzda yaşam sergileyen semtleri olmuşlardır.

Bakırköy bk yana bırakılırsa, suriçi ve sur dışı yerleşme sınırlan fazla bk değişiklik göstermemiştk. Sadece planlı yapılaşmanın uygulandığı eski yangın yerlerinde, örneğin Lalelide kâgk yapıya bir dönüşüm olmuştur. Geçen yüzyılın başındaki mahalleler dışında, I. Dünya Savaşı sırasında sur dışı yine mezarlık, bahçe ve bostanlık bk alandır. Surların eski İstanbul'da simgesel olmaktan öte, fiziksel olarak da kenti sınırladığını kabul etmek gerekir.

Cumhuriyet Dönemi

İmparatorluğun son çağında Batiyla bir anlamda bütünleşen semtlerin büyümesi ve yenilenmesine karşın suriçinin terk edilmişliği hüzün vericidir ve bu terk edilmişlik 1950lerden sonra, bütün tarihi doku ve ahşap mimari karakteri koruyan mahallelerin, hemen tümüyle yok olmasına neden olmuştur.

istanbul, Cumhuriyetin ilk 10 yılında fazla bir değişikliğe uğramamıştır. 1930'lardan sonra, Beyoğlu, Ayaspaşa, Nişantaşı, Şişli gibi semtlerde, başka bir deyişle eski prestij mahallelerinde Cumhuriyet döneminin yeni zenginleri, o zaman moda olmakta devam eden apartmanlar») yaptırmışlar; hükümet de, halkevleri türünden birkaç bina yaptırmış; kentin es-" ki görüntüsüne yeni bir not getiren belki de tek yapı, Galata Yolcu Salonu olmuştur. Tek tük binalar yapılmış olsa bile II. Dünya Savaşı kesin bir yokluk ve kemer sıkma dönemi olarak önemli bir değişmenin ol-

madiği ve son dönem Osmanlı kentinin henüz yaşamakta olduğu dönemdir.

Cumhuriyet'ten sonra kentlerin planlı büyümesi gerekliliğinin bilincine varılmıştır. II. Dünya Savaşı'ndan önce, İstanbul' un geleceği konusunda hiçbir projeksiyon yapma olanağı olmayan bir dönemde bazı yabancı uzmanlar belediyeye danışman olarak getirilmiştir. Bunların içinde, kentin sonraki yıllardaki gelişmesini en çok etkileyeni, ünlü Fransız şehirci Henri Prost'tur(->). Prost, kentin kendi dinamiği içindeki gelişmeleri düzenlemeye çalışmıştır. Gavand'm Abdülaziz dönemindeki önerilerini anımsatan bir önerisi, hiçbir zaman gerçekleşemeyen, Yenikapiya büyük bir liman ve gar inşasıdır. İstanbul'un II. Dünya Savaşı'ndan sonra basma dert açan Halic'in sanayi bölgesi olarak kabulü de onun önerisidir. Fakat H. Prost tarihi istanbul'a bir iyilik yapmıştır. Topkapı Sarayı ve Sultanahmet bölgesini arkeolojik park olarak vurgulamış ve kent içinde 40 kotu üzerinde üç katı geçen yapı yüksekliği sınırı getirerek kentin tarihi çekirdeğinin siluetinin bozulmasını engellemiştir. Ancak o sırada kentsel koruma düşüncesi çok yaygın olmadığı için, tarihi yapının korunmasına ilişkin fazla bir çalışma yapılmamıştır.

İki dünya savaşı arasında, bütün dünya ile birlikte Türkiye'nin ekonomik durumu istanbul'da önemli bir imar etkinliği yapılmasına olanak vermemiştir. II. Dünya savaşı sonrası istanbul'u, I. Dünya Savaşı soması istanbul'undan çok farklı değildi. Fakat çokpartili rejim, Amerikan yardımı, kente göç ve yeni rejimin her zaman olduğu gibi, imarı politik ve simgesel amaçlarla kullanmak istemesi; tarihi istanbul'la ilişkisi çok azalmış, kontrol edilemeyecek büyüklükte yeni bk İstanbul yaratmıştır. (İstanbul'un 1950 sonrası kentsel gelişimi için bak. Metropoliten İstanbul)

Bibi. M. Aktepe, "İstanbul'da Nüfus Meselesine Dair Bazı Vesikalar", 725, IX/15 (1958), 1-30; Ayverdi, *Mahalleler;* G. Dagron, *Naissance d'une capitale,* Paris, 1974; Kömürciyan, *İstanbul Tarihi;* Ergin, *Mecelle;* Evliya, *Seyahatname,* I; S. Eyice, "Tarih İçinde İstanbul ve Şehrin Gelişmesi", *Atatürk Konferansları VII,* Ankara, 1980, s. 89-182; P. Gilles, *De topographiae Constantinopoleos,* Lyon, 1561, (İngilizce yb *The Antiquities of Constantinople, New York,* 1988); Guilland, *Etudes;* "Boğaziçi", *İA;* "Istanbul", *İA;* Inciciyan, *Istanbul;* Janin, *Constantinople byzantine;* D. Kuban, "İstanbul'un Tarihi Yapısı", *Mimarlık,* S. 5 (1970), s. 26-48; C. Mango, *Le Développement urbain de Constantinople,* Paris, 1985; R. Mantran, *Istanbul;* E. Oberhummer, *Konstantinopel unter Suleiman dem Grossen,* Münih, 1902; R. Stewig, *Byzanz, Konstantinopolis, Istanbul,* Kiel, 1964; Ziya, *Istanbul ve Boğaziçi.*

DOĞAN KUBAN

KEPENEKÇİ SİNAN MEDRESESİ

Eminönü Ilçesi'nde, Kantarcılarda, Kepenekçi Medresesi ile Kepenekçi Sabunhanesi sokaklarının kesiştiği köşededir.

"Kepenekçi", "Hoca", "Emk", "Emin", sıfatlarıyla anılan Sinan Efendi tarafından yaptırılmıştır. Mimar Sinan'ın eseri olan medrese, onun yapıtlarının dökümünü veren yazma eserlerden *Tuhfetü'l-Mimarin'* de "Sinan Emk", *Tezkiretü 'l-Ebniyéde* "Emin Sinan Efendi Medresesi" olarak geçmektedir. *Hadîkatü'l-Cevâmi'de,* Sinan Efendi' nin aynı çevrede bulunan 952/1545 tarihli mescidine değinilkken medreseden mektep olarak söz edilmiştir. Yapım tarihi kesin olarak bilinmeyen medrese, 1546 tarihli *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri* ride yer aldığına göre bu tarihten önce tamamlanmış olmalıdır. Bu belgede adı "Kepenekçi Sinan Medresesi" olarak kaydedilen yapının, vakfıyla ilgili usul ve masraflar, vâkıfı henüz hayatta olduğu için açıklanmamıştır.

1869'da kullanılır durumda olan medreseyle ilgili en eski belge, hazire ve parsel çizgisinin belirtildiği taşbaskı *19. yy Haritası*dır. Burada yol dokusuna bağlı olarak biçimlenen parselde yapının kütlesi gösterilmeden medresenin adı "Kepenekçi Sinan Medresesi" şeklinde yazılmıştır. 1914'te yapılan tespitte biri sonradan eklenmiş 10 odası, ders okunmayan harapça bir dershanesi, şadırvanlı ve tulumbalı bir avlusu bulunduğu gözlenen yapının odalarmın altında bir bodrum vardır. Bu bodrumun nem sorunlarının hafiflemesine yardım ettiği, ancak binanın genel olarak tadilata ihtiyacı olduğu belirtilmiştk. 1918' de yangınzedelerin barındığı bina J. Pervititch tarafından hazırlanan 1941 tarihli *Sigorta Haritasîm* kâgk hücreleri, dershanesi ve avlunun o sıradaki durumuyla "harap, eski medrese" olarak işlenmiştir.

Yamuk planlı bir arsa üzerine yerleşen medresenin girişi Kepenekçi Medresesi Sokağı üzerindedir. Pervititch haritasından dershanenin "L" oluşturacak düzende dizilen hücrelerin kuzey ucunda yer aldığı; ona bitişik olarak güneybatıya doğru uzanan hücre dizisinin parsel sınırında dirsek yaparak güneydoğuya doğru döndüğü anlaşılıyor. Haritada hücre dizisinin bitiş noktası belirsiz bırakılmış, muhtemelen o tarihte yıkık olan revaklar gösterilmemiş, buna karşılık avludaki iki ağaç ve küçük (plan ölçüleri, 2,5x4,5 m), tek katlı ahşap yapı belirtilmiştir.

Aradan geçen süre içinde hiç onarılmayan medrese bugün çok harap durumdadır; geriye ancak dershanesi, kuzeybatı duvarı ve üzerinde girişin yer aldığı kuzeydoğu duvarının bir bölümü kalabilmiştir. Avlu tümüyle işgal edilmiş; bir kısmı Kepenekçi Medresesi Sokağı'ndan girilen dükkânlar ve kimi iki katlı sağlıksız yapılarla doldurulmuştur.

Dershanenin kuzeybatısında dar uzun bir hazire yer almaktadır. Zamanla tahrip edilen mezarlardan geriye yalnız 1234/1818 tarihli bir kabir kalmıştır. *Hadîkatü 'l-Cevâmi'ye* göre Sinan Efendi'nin oğlu Süleyman Efendi ve eşi burada gömülüydü. Hazireye bitişik olarak, sokak köşesinden geride yer almakla birlikte, dershanenin kuzey köşesi pahlanmış ve üstte mukarnaslı bk geçişle zenginleştirilmiştir. Benzer bk ayrıntı Haydar Paşa Medresesi'nde(->) de görülmektedir. Duvarlar bir sıra taş, üç sıra tuğla, almaşık örgülüdür. Mukarnaslar ise küfeki taşı bloklar üzerine işlenmiştir. Medresenin sokak kapısı, çok tahrip olmuş, yalnız profilli söve taşlarından birkaçı kalabilmiştir. Girişin kuzeyinde kemerli bir pencere ve ona bitişik olarak dershane kütlesi bulunmaktadır. Bu duvarda, pencerelerin alt düzeyinde kapının yanından hazireye kadar profilli bir silme uzanmaktadır. Aym silme, kapının diğer yarımda ancak kısa bir süre izlenebilmektedir. Girişten avluya geçildiğinde her yeri sarmış olan barakalar nedeniyle hücreler ve revak kalmtılan hakkında bilgi edinilememektedir. Dershanenin güneydoğu yönünde saçaklı bir giriş olduğu anlaşılmaktadır. Bu girişin sokağa açılan penceresi halen mevcuttur ancak mekân değiştirilmiş, betonarme bk ara kat yapılmıştır. Dersha-

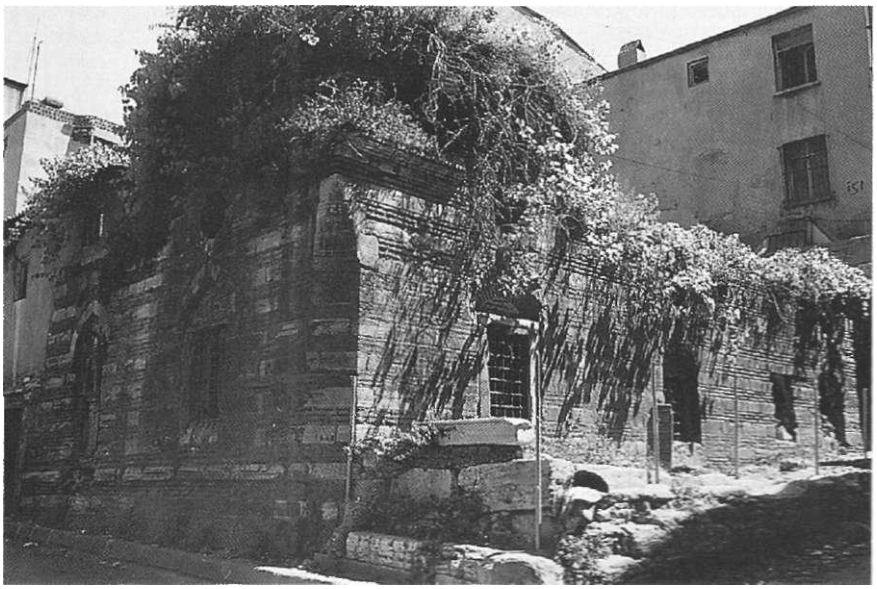

Kepenekçi Sinan Medresesi
Yavuz Çelenk, 1994

nenin harap güneydoğu cephesinde yer alan basık kemerli kapısında kırmızı renkli taşlar kullanılarak almaşık düzen oluşturulduğu sezilebilmektedir. Kare planlı (3,85x3,90 m) küçük bk mekân olan dershanenin, kuzeydoğu ve kuzeybatı yönlerine açılan birer alt ve üst penceresi vardır; altta üstten teğetli sivri kemerli, üstte tek yuvarlak pencere düzeni uygulanmıştır. Kuzeydoğu cephesindeki pencerenin profilli mermer sövesi korunmuştur. Kuzeybatı yönündeki pencere sövesi ise düzdür. Pencere kemerleri kırmızı Gebze taşı ve küfeki ile almaşık olarak örülmüştür. Üstten teğetli pencere kemerlerinin sırtı bir sıra tuğla ile çevrelenmiştir. Kuzeybatı yönündeki alt pencerenin aynataşı düşmüş, geriden yarım tuğla ile örülmüş bir basık kemer açığa çıkmıştır.

Geçiş öğesi içte küresel üçgen olan kubbe, dışta onikigen bir kasnakla sarılıdır. Dershane kütlesinde duvarlar sürekli bir kornişle bitirilmemiş, cephenin orta kısmı kasnak üstüne kadar yükseltilmiştir. Böylece beden duvarları ile örtü arasındaki sınır alçalıp yükselen hareketiyle kütlenin durağan etkisini hafifletmektedir. Sinan, kendisinden önce örneğin Manisa'daki Hafsa Sultan Medresesi'nde denenmiş olan bu ayrıntıyı, önce Kepenekçi Sinan Medresesi'nden uygulamış, daha sonra birçok yapısında tekrarlamıştır. Muhtemelen geç dönemde dershane bir onarım görmüş ve kesme taş kornişle biten kasnak üzerine tuğla sıraları örülerek, içbükey profilli yeni bir korniş oluşturulmuş, kubbenin üstü kiremitle örtülmüştür.

Dershanenin kuzeybatısında dershanedekine benzer fakat daha alçakta ve küçük boyutlarda, üstten teğetli alt ve yuvarlak üst pencere düzeni tekrarlanmaktadır. Bu cephe düzeni Beşiktaş'taki Sinan Paşa Medresesini anımsatmaktadır. Pencere açıklıklarından ilki dershanenin bitişiğinde, diğeri batı köşesine yakın konumda yer almaktadır. Bu verilere dayanarak kuzey yönünde iki hücre olduğu düşünülebilir. Hücrelerin pencerelerinde söve, lento ve aynataşı kalmamıştır.

Mimar Sinan'ın günümüze ulaşabilen önemli eserlerinden biri olarak değerlendirdiğimiz bu anıtın en kısa sürede işgallerden arındırılarak kurtarılması, tam bir incelenmesinin yapılmasına olanak sağlanması gerekmektedir.

Bibi. Evliya, *Seyahatname,* II, ist, 1969, **19**-20; Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 180; *Sicill-i Osmanî,* III, 107; Barkan-Ayverdi, *Tahrir Defteri,* 106; Ayverdi, *İstanbul Haritası,* B4; Meriç, *Mimar Sinan,* 35, 97; Baltacı, *Osmanlı Medreseleri,* 277; Kuran, *Mimar Sinan,* 336; M. K. Özergin, "Eski Bk Ruznameye Göre İstanbul ve Rumeli Medreseleri", *TED,* S. 4-5 (Ağustos 1973-1974), s. 276; Kütükoğlu, *Darü'l-Hilafe,* 65-66; Kütükoğlu, *İstanbul Medreseleri,* 346.

ZEYNEP AHUNBAY

KEPENEKÇİ SİNAN MESCİDİ

Eminönü İlçesi'nde, Kantarcılar semtinde Sabunhane Sokağındadır. Banisi Hoca Sinan'dır. 970/**1562**'de vefat eden Hoca Sinan, Edirnekapı dışındaki Emir Buhari Camii karşısına defnedilmiştir.

Mescit 942/1535'te yaptırılmıştır. Yapı birçok onarım geçirmiştk. Son büyük çaplı onarım 1968'de Fatih Camii Koruma Derneği eliyle yapılmıştır. Şu anda (Ocak 1994) yine onarım yapılmaktadır.

Mescit, yol yükseltilmesi nedeniyle çukurda kalmıştır. Asıl giriş kapısı Sabunhane Sokağından olan mescide tamkler sırasında bir de Kepenekçi Medresesi Sokağından giriş kapısı eklenmiştir.

Sabunhane Sokağından mescide girişten sonra mescidin bk "L" harfini andıran son cemaat yerine ulaşılır. Burası öncekleri açıkken somadan diyagonal uzanan giriş cephesini tamamen örtmek üzere eklenmiştir. Son cemaat yeri, harimin ikiye bölündüğü yerden 60°'lik bir açıyla doğuya doğru kırılmaktadır. Bu mekânın içinde birçok bölüntü yapılarak burada ders verilmesi için iki katlı olarak inşa edilmiş kısım mescide yeni mekânlar kazandırırken yapının planmı doğrudan etkilemiştir. Son cemaat yerinde mukarnaslı bir niş şeklinde mihrap mevcuttur.

En alt katta mescidin abdest alma mekânları bulunmaktadır. Mescidin alt katında, doğu yönünde, ana yapının ilk yapılış dönemine ait iki eyvan ilgi çekicidir. Bu eyvanlar doğu-batı yönünde uzanırlar ve sivri bk kemerin ardından beşik tonozla devam ederler. Kıble duvarına paralel uzanan tonoza uydurulmuş şekilde eğimi olan bir pencere açıklığı mevcuttur. Eskiden ders için kullanılan bu mekânlar günümüzde ek namaz yerleri olarak kullanılmaktadır.

Harim bir duvarla bölünmüştür ve iki kısımdır. Harime Sabunhane Sokağı'ndaki kapının hemen yanından girilir. İlk kısım oldukça sade bırakılmıştır. Dikdörtgen plandadır. Bu kısımda sokağa bakan yönde altta üç dikdörtgen pencere, üstte ise üç sivri kemerli pencere bulunmaktadır. Üsttekilerde petek şeklinde şebekeler vardır. Mihrap basit bk niş şeklindedir. Sol yanında dikdörtgen bir pencere bulunurken, diğer yanında minareye çıkışı sağlayan bk kapı yer alır. İlk kısımda duvarların yarısına dek yeşil renkli fayansla kaplanmıştır. Yer döşemesi ahşaptır.

Birinci kısım, ikinci kısma iki pencere açıklığı ve bk kapı ile açılır. Pencerelerin çerçevesiz bırakılmasının nedeni, iki harimin arasında bağlantıyı sağlamaktır. Bu kısma açılan kapı kesme taş lento ve söveyle oluşturulmuş sade bk açıklıktır. Girişin karşısında ahşap kadınlar mahfili bulunmaktadır. Dış kısma yapılan ek nedeniyle harimin doğu pencereleri yanya dek kapanmıştır. Mihrap, ilk kısımdakinden farklı olarak daha özenli bir işçilik sergiler. Mukarnaslı bk niş, dikdörtgen çerçeve içine alınmıştır. Nişin üstteki iki köşesine kabartma olarak alçıdan çiçek rozeti yerleştirilmiştir. Caminin iki harimi ve iki mihrabı olmasına rağmen tek minberi ikinci kısımdadır. Minber ahşaptandır. Korkuluklarında geometrik motifler bulunmaktadır.

Minare, kıble duvarının sağ köşesinde yer alır. Şerefe korkulukları geometrik motiflerle süslenmiştk. Kesme taş korkuluklar dışında minare tuğladandır.

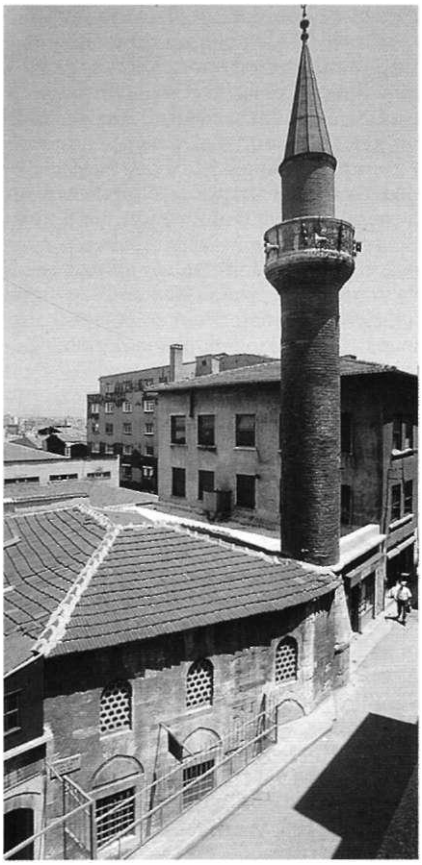

Kepenekçi Sinan Mescidi
Turgut Erkigi, 1994

Mescidin arka sokağmda aynı adla anılan medrese oldukça harap durumdadır. Haziresinde Hoca Sinan'm oğlu ve akrabalarının mezarının olduğu kaynaklardan öğrenilse de bugün bir tane mezar taşı kalmıştır. Bu mezar taşı da yeşil renkle boyanmıştır.Yapı ve haziresi kaybolmak üzeredir. Ana yapının bir kısmı yıkılarak ve dışarıdan sıvanarak farklı bir işlev ve görünüm kazandırılmıştır. Burada şu anda marangoz atölyeleri bulunmaktadır. Hazire ise neredeyse çöplük görünümündedir. Medresenin bir kısım kasnağı kalabilmiş kubbeli bir mekânı vardır. Sekizgen kasnak ve bunun devamındaki kısımda halen görülebilen üstte yuvarlak, altta ise dikdörtgen pencere açıklıkları bulunmaktadır.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* I, 180.

ESRA GÜZEL ERDOĞAN

KERESTECİYAN, KEVORK

(3 Temmuz 1813, İstanbul- 6Aralık 1882, Eçmiadzin /Ermenistan) İstanbul patriği ve tüm dünya Ermenileri başpatriği.

İlköğrenimini Kumkapidaki ruhban okulunda tamamladıktan sonra, 1830'da Patrikhane kaleminde çalışmaya başladı. 1834'te din adamı yardımcılığı olan diakosluk (Ermenice sargavak) rütbesini aldı. 1835'te Patrik Bursalı II. Isdepanos Ağavni Zakaryan tarafından "apeğa" (keşiş) takdis edilerek Kevork adım aldı. Aynı yıl dini doktorluk payesi olan vartabedlikle onurlandırıldı. Hasköy Ermeni Kilisesi va-

izlik görevine davet edilerek hem bu görevi yürüttü, hem de okul müdürlüğü yaptı. Daha sonra Ortaköy Ermeni Kilisesi vaizliği ve patrik vekilliği görevlerinde bulundu. 1841de başrahiplik payesi ile onurlandırıldı.

Tedavi için gittiği Bursada, Ermeni cemaati tarafından 1844'te ruhani önderlik görevine seçildi. Bursada eğitim alanında yaptığı yenilikler Abdülmecid tarafından bir nişanla ödüllendirildi. 1848de Başpatrik Aşdaraglı V. Nersesin eliyle takdis edilerek episkoposluk rütbesine yükseltildi. 1858de de Balatlı III. Hagopos Seropyan'ın istifasıyla boşalan patrikliğe seçildi. Patrikliği döneminde gerçekleştirilen en önemli iş, Ermeni toplumu anayasasının (Ermenice Azkayin Sahmanatrutyun, Osmanlıca Nizamname-i Millet-i Ermeniyan) hazırlanışıdır. Keresteciyan, anlaşmazlık nedeniyle, 21 Nisan 1860'ta patriklikten istifa etti. Ekim 1861den itibaren eski görev yeri olan Bursa'ya dönerek ruhani liderlik görevini üstlendi. 1866da IV. Kevork adı ile başpatriklik makamına seçildi ve bu görevdeyken öldü.

Bibi. A. Berberyan, *Badmutyun Hayotz* (Ermeni Tarihi), İst,, 1871; M. Boduryan, *Hay Hanrakidag* (Ermeni Ansiklopedisi), Bükreş, 1938; V. Manguni, "Kevork IV. Yev Ir Jamanagı" (IV. Kevork ve Dönemi), *Vem Hantes Mışaguytiyev Badmutyan* (Vem Kültür ve Tarih Dergisi), Paris, 1937; M. Ormanyan, *Azkabadum,* III, Kudüs, 1927, s. 2689-2691, 2693, 2707-2708, 2711, 2717-2721, 2733, 2735, 2761-2763, 2789, 2884-2885, 2925, 2991 vd; V. Yerganyan-N. Tahmizyan, "Kevork İV. Gostantnubolsetzi" (İstanbullu IV. Kevork), *Haygagan Sovedagan Hanrakidaran* (Sovyet Ermeni Ansiklopedisi), III, Erivan, 1977.

VAĞARŞAG SEROPYAN

KERİME NADİR

(1917, İstanbul - 20 Mart 1984, İstanbul) Romancı.

Çocukluğu Emkgânda geçti; Bebek'teki Saint Joseph Fransız Kız Lisesi'ni bitkdi (1935). Yetişme yıllarında Fransız edebiyatının macera romanlarıyla birlikte Ahmed Midhat Efendi'nin, Namık Kemal'in, Halide Edipln, Reşat Nuri ve Yakup Kadrinin eserlerini okudu. 1937'denbaşlayarak ölünceye kadar sayısı 40'a yaklaşan aşk ve karasevda romanları yazdı. Hiç evlenmedi. Zincirlikuyu Mezarlığı'na gömüldü.

Romanları geniş kitlelerin kuşaklar boyu ilgisini devşiren Kerime Nadir, yazı hayatına şiir ve kısa romanla başlamıştır. *Hıçkırık, Tan* gazetesinde tefrika edilince yazar bkdenbire ünlenmiştk. Umarsız bir aşk ilişkisinin anlatıldığı *Hıçkırıkta* istanbul'un bk zamanlarki bahçeli köşkleri, varlıklı hayatları, alaturka saz âlemleri, romancının iddiasız kalemiyle saptanmıştır. Kerime Nadir, *Funda, Samanyolu, Günah Bende mi, Gelinlik Kız, Solan Ümit, Ruh Gurbetinde, Posta Güvercini, Gümüşselvi* vb romanlarında bu tutumunu sürdürmüş; Yakacık, Suadiye, Bostancı, Boğaziçi, Maçka, Nişantaşı, Şişli gibi yazlık ve kışlık zengin semtleri, eserlerin geçtiği yerler olarak seçmiş; piyano, keman çalınan, kameriyelerinde oturulup ayışığı seyredilen,

Kerime Nadir
Nazım Timuroğlu arşivi

danslı çaylar verilen, billur avizeli evlerden bol bol söz açmıştır. Leylak, akasya ağaçları, bahçelerde güller, şebboylar, süsenler, yasemenler, sonbahar mevsimi, yaprak dökümleri, sandal ve motor gezintileri, kotralar, yelkenliler, ressamlar, heykeltıraşlar, piyanistler, sopranolar bu romanlara koyu bir romantizmin melez dünyasını taşırlar.

Kerime Nadirin, hemen hepsi de sinemaya aktarılmış romanları, içtenlikle kaleme alındığından, çok sayıda, değişik sosyal kesimlerden okura ses yöneltmiş, yeni yeni okurların yetişmesinde yararlı olmuştur. Anadolu'da yaşayan okurların bu romanlar aracılığıyla İstanbul kültürüyle tanışıklık kurdukları söylenebilir. Bugün bu eserler edebi değerlerinden çok, istanbul'un yarı alaturka, yarı alafranga günlerine ışık tutmalarıyla nostaljik bir anlam kazanmıştır. Nitekim *Romancının Dünyası* (1981) anı kitabında hayatını ve romanlarının serüvenlerini kaleme getiren Kerime Nadir de, derin bir nostaljiyle, değişen istanbul'a, değişen koşullarla bakakalmış; "Geçmişe bakarken, her şeye rağmen, içimde derin bir hüzün duymaktayım. Değişen dünya ile beraber kaybolan yıllarda yalnız gençliğimiz değil, sevdiğimiz hemen her şey yok olup gitti. Bu dünya bizim dünyamız bile değil artık!" diye yazmaktan kendini alamamıştır.

Bibi. N. S. Banarlı, *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi,* II, İst., 1971; B. Necatigil, *Edebiyatımızda İsimler Sözlüğü,* İst., 1978; S. ileri, *Düşünce ve Duyarlık,* İst., 1982.

SELİM İLERİ

KEŞFÎ CAFER EFENDİ TEKKESİ

Beyoğlu İlçesi'nde, Fındıklı'da, Pürtelaş Hasan Efendi Mahallesi'nde, Meclisi Mebusan Caddesi üzerinde, Çifte Saraylar'ın(->) (bugün Mimar Sinan Üniversitesi) yanında yer almaktaydı.

Çeşitli adlarla (Fındıklı, Hatuniye, Cafer Efendi, Cafer Keşfî Sünbülî, Keşfi Cafer, Keşfi Dede, Keşfî Efendi, Şeyh Nebî, Şeyh Seyyid Nebî Efendi, Şeyh Yunus Efendi) anılan bu tekke, yanındaki iki türbe, hazire, kütüphane ve iki çeşme ile küçük bir külliye (Hatuniye Külliyesi) meydana getirmekteydi. Söz konusu yapı topluluğunun çekirdeğini oluşturan mescit-tekkenin kurucusu I. Süleyman (Kanuni) dönemi (1520-1566) saraylılarından Perizad Hatun'dur. Halvetî tarikatının Sünbülî koluna bağlı olduğu bilinen Perizad Hatun, saraydan "çerağ edildiğinde" 1574'te Kıbrıs beylerbeyliğine tayin edilen Arap Ahmed Paşa (ö. 1586) ile evlendirilmiştir. Tekke arsasının aslında Arap Ahmed Paşa'ya ait bir bahçe olduğu, deniz tarafında yalısının yer aldığı bu bahçeyi paşanın eşine hibe ettiği, 983/1575-76'da da, muhtemelen arsanın kuzey sınırında, cadde üzerinde bir çeşme yaptırdığı bilinmektedir. Paşa ile

Keşfî Cafer Efendi Tekkesinin Meclisi Mebusan Caddesinden görünüşü. 1936.
İAM, Encümen Arşivi

eşinin gömülü oldukları, tasarımı Mimar Sinan'a ait olan türbenin de paşanın vefat ettiği 1586 civarında inşa ettirildiği düşünülebilir. Arap Ahmed Paşa'nın, kütüphaneyi de aynı yıllarda yaptırmış olması gerekir. Perizad Hatun'un, tarihi tespit edilemeyen vefatından sonra, vasiyeti gereğince vasisi olan el-Hac Mehmed Ağa, bıraktığı malın üçte biriyle bir mescit ve zaviye ölçeğinde bir tekke inşa ettirmiş, bunların vakfiyesi 1008/1599-1600'de düzenlenmiştir. Söz konusu mescidin aynı zamanda tekkenin tevhidhanesi olarak da kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Tekkenin mimari programına, ikinci postnişin Şeyh Seyyid Keşfi Cafer Efendi'nin (ö. 1643), vefatından az önce veya sonra inşa ettirilen türbesi eklenmiş, bu yapı muhtemelen 1186/1772-73'te onarım geçirmiştir. 18. yy'ın başlarında Arap Ahmed Paşa Çeşmesi'nin suyolları harap olduğundan III. Ahmed dönemi tersane eminlerinden el-Hac Hüseyin Ağa (Ö.1715), bu çeşmenin üzerine bir sıbyan mektebi inşa ettirdiği sırada suyollarını tamir ettirip çeşmeyi yeniden yaptırmıştır. Keşfî Cafer Efendi Tekkesi 11. postnişini Şeyh Yunus Hilmi Efendi'nin (ö. 1862) meşihatta bulunduğu uzun süre (1819-1862) zarfında birçok onarım ve yenileme geçirmiştir: Adı geçen şeyhin posta geçtiği yıllarda harap durumda olduğu anlaşılan mescit-tekke, külliyenin komşusu bulunan ve bir zamanlar Arap Ahmed Paşa'ya ait olan yalının sahibi, Esma Sultan kethüdası Ömer Ağa tarafından tamir ettirilmiş, 1823'te vuku bulan büyük Tophane yangınında hasar gören yapı, yangından sonra komşu yalının yeni sahibi Kaptan-ı Derya Hüsrev Mehmed Paşa (ö. 1855) eliyle yeniden yaptırılmıştır. Mecidin, minber ilavesiyle camiye dönüştürülmesi de bu arada gerçekleşmiş olmalıdır. Aynı dönemde tekkeyi birçok kere ziyaret eden II. Mahmud 1835'te bir onarım yaptırmış, büyük bir ihtimalle Keşfî Cafer Efendi Türbesi, yanındaki çeşmelerle birlikte bu tarihte yeniden inşa ettirilmiştir. Diğer taraftan 18. yy'ın sonlarından itibaren bu türbenin çevresinde küçük bir hazirenin teşekkül ettiği anlaşılmaktadır.

1819-1835 arasındaki bütün bu müdahaleler sonucunda son şeklini almış olan tekkenin 1925'te tekkelerin ve türbelerin kapatılması üzerine bütünüyle fonksiyonlarını yitirdiği, 1930'dan itibaren kütüphanenin Güzel Sanatlar Akademisi Seramik Bölümü'nün ocağı olarak, Arap Ahmet Paşa-Perizad Hatun Türbesi'nin de, ahşap sandukalarından ve iç donanımından arındırılarak Güzel Sanatlar Akademisi'nde çalışan hademelerin lojmanı olarak kullanıldığı, ayrıca 1936'da türbelerle çeşmelerin onarım geçirdiği tespit edilmektedir. Keşfî Cafer Efendi Tekkesi'ni oluşturan yapılar Karaköy-Dolmabahçe yolunun genişletilmesi sırasında 20 Ağustos 1956'da bütünüyle yıktırılmış, kitabeler Saraçhanebaşı'nda, daha sonra Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün Türk İnşaat ve Sanat Eserleri Müzesi olarak düzenleyeceği Amcazade Hüseyin Paşa Külliyesi'ne(-») kaldırılmıştır.

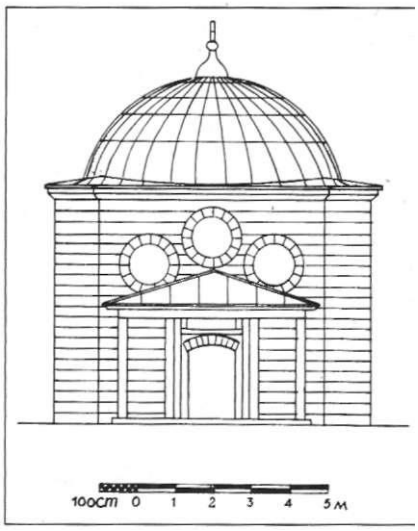

Arap Ahmed Paşa ve Perizad Hatun Türbesi'nin doğu (giriş) cephesi.
Ali Saim Ülgen

Sonuna kadar Sünbülîliğe bağlı kalan Keşfî Cafer Efendi Tekkesi'nin ayin günü cumartesi idi. Son dönemin ünlü zâkirbaşılarından Kısık Mustafa Efendi (ö. 1876) ile Eğrikapılı Mehmed Efendi'nin (ö. 1916) bu tekkede görev yaptıkları bilinir. Dahiliye Nezareti'nin **1301**/1885-86'da hazırlattığı istatistik cetvelinde, burada 16 erkek ile 6 kadının ikamet ettiği kaydedilmekte, Maliye Nezareti'nin Taamiye ve Tahsisat Defteri'nde yılda 6.**616** kuruş tahsisatı olduğu belirtilmektedir. Şeyhlerinin listesi Zâkir Şükrî Efendi'nin *Mecmua-i Tekâyâ'smda* verilmiştir.

Arsanın batı kesiminde, eski adı "Fındıklı Caddesi" olan Meclisi Mebusan Caddesi üzerinde yer alan mescit-tevhidhane, her ne kadar fonksiyon açısından camiye dönüştürülmüşse de tasarım açısından kagir duvarlı, ahşap çatılı mütevazı bir mescit niteliğindedir. Kırma bir çatı ile örtülü olan yapı, her ikisi de dikdörtgen-planlı olan bir harim ile kapalı bir son cemaat yerinden meydana gelir. Cadde üzerindeki kuzey (giriş) cephesinin ekseninde basık kemerli kapı, yanlarda aynı tür kemerlere sahip birer pencere görülmektedir. Pencereler demir parmaklıklarla donatılmış, minyatür saçak niteliğinde kavisli silmelerle ve dikdörtgen tepe pencereleri ile taçlandırılmıştır. Mermer sövelerin çerçevelediği kapının üzerinde kitabe, bunun da üzerinde, kıvrımlı dallardan oluşan bir hotozun taçlandırdığı beyzi bir tuğra levhası bulunmaktadır. Son cemaat yeri ile harimi ayıran bağdadi duvarın eksenindeki kapı ile bunun iki yanında yer alan pencerelerin dikdörtgen açıklıkları ahşap pervazlarla çerçevelenmiş, son cemaat yerinin üstü, kuzeybatı köşesindeki merdivenle ulaşılan fevkani kadınlar mahfili olarak değerlendirilmiştir.

Mescit-tevhidhane hariminin kuzeybatı ve kuzeydoğu köşelerinde, ahşap korkulukların sınırladığı birer küçük mahfil bulunmaktadır. Güney duvarının ekseninde, cephede taşkınlık yapan, yarım daire planlı mihrap, güneybatı köşesinde, duvara yaslanmış olarak ahşap minber yer alır. Mihraba göre simetrik konumdaki iki pencereden başka, doğu duvarında türbelere ve hazireye açılan dört adet pencere seçilmektedir. Sepet kulpu biçiminde kemerlerle donatılmış olan bu pencerelerin üzerine dikdörtgen tepe pencereleri oturtulmuştur. Batı duvarı sağırdır. Kuzeyde, son cemaat yerinin üzerine oturan mahfil, ahşap korkuluklarla sınırlandırılmış, güneydoğu köşesi madeni parmaklıklarla donatılarak mütevazı bir hünkâr mahfili meydana getirilmiştir. Kafeslerin altındaki ahşap panoların merkezinde II. Mahmud döneminde moda olan küçük beyzi güneş motifleri, madeni parmaklıklarda da meandr ve volüt gibi antik Yunan sanatından alınma, ampir üslubuna bağlanan motifler seçilmektedir. Aynca tavanın merkezindeki beyzi göbek de bu dönemin zevkini yansıtır.

Yapının kuzeybatı köşesinde yer alan minarenin, kesme taş örgülü kübik kaidesi mescit-tevhidhane ile buna komşu olan ve diğer tekke bölümlerini (harem, selamlık, derviş odaları, mutfak vb) barındıran bina araşma sıkıştırılmıştır. Dışbükey bir pabuca oturan, tuğla örgülü, silindir biçimindeki gövde yukarıda bir simitle son bulmakta, beyzi güneşlerle bezeli kesme taş korkulukların sınırlandırdığı şerefeyi, silindir biçimli petek izlemekte, minare, soğan kubbe şeklinde ahşap bir külahla son bulmaktadır.

Mescit-tevhidhanenin doğusunda, caddeden bir miktar içeri çekilmiş bulunan, Mimar Sinan'ın tasarlamış olduğu Arap Ahmed Paşa-Perizad Hatun Türbesi, klasik Osmanlı üslubunu yansıtır. Duvarları kesme küfeki taşı ile örülen yapı, köşeleri pahlanmış kare bir plana sahiptir. Kapı ve pencere sövelerinde mermer kullanılmış, türbeyi örten kasnaksız kubbeye intikal pandantiflerle sağlanmıştır. Girişin bulunduğu doğu cephesi, ince sütunlara oturan bir ahşap sundurma ile donatılmış, basık kemerli girişin üzerine, sundurmaya teğet konumda üç adet yuvarlak tepe penceresi yerleştirilmiştir. Geriye kalan cepheler birbirinin eşidir: Altta, sivri hafifletme kemerleri ve demir parmaklıklarla donatılmış iki tane dikdörtgen pencere açılmış, bunlar sivri kemerli ve alçı revzenli birer tepe penceresi ile taçlandırılmıştır. Ahşap sandukaların başuçlarında durduğu anlaşılan mermer kitabelerde Arap Ahmed Paşa ile Perizad Hatun'un isimleri sülüs hatla yazılıdır.

Meclisi Mebusan Caddesi üzerinde yer alan Keşfî Cafer Efendi Türbesi ile bunu yanlardan kuşatan çeşmeler, dikdörtgen planlı bir kitle içinde toplanmış, ortada yer alan türbenin doğusuna su haznesi, batısına da su haznesi ile simetrik konumda ve aynı boyutlarda olan giriş bölümü yerleştirilmiştir. Bu türbeye ait olduğu anlaşılan kitabelerden ikisi, büyük bir ihtimalle, batı yönünde birbirini izleyen iki girişin üzerinde yer alıyordu. Her ikisi de ta'lik hatlı ve manzum olan kitabelerden birincisi Keş-

fi Cafer Efendi'nin vefat tarihini vermekte, Osmanlıca dörtlüğün altmda, tasavvufi içerikli Arapça bir dörtlük bulunmaktadır. İkinci kitabe ise türbenin II. Mahmud tarafından tamir ettirildiğini belgeler. Cadde üzerinde yer alan, tasarımdaki simetrinin aynen yansıtıldığı cephe bütünüyle mermer kaplıdır. Türbeye ait olan kesim yanlara göre daha yüksek tutulmuş, bu kesim yatay silmeler ve pilastrlar ile çerçevelenmiştir. Türbenin ziyaret pencereleri bileşik kemerlerle donatılmış, bu açıklıkların üzerine, kabir ziyaretine ilişkin çeşitli hadisleri içeren 1186/1772-73 tarihli, talik hatlı birer kitabe oturtulmuştur.

Konumlan gibi tasarımlan da tamamen simetrik olan çeşmelerin yüzeyleri iki yandan pilastrlar ile kuşatılmış, bunların üzerine basık kemerler konmuş, aynataşlarında, türbe pencerelerinde görülen bileşik kemer kullanılmıştır, iki yandan küçük peykelerle donatılmış olan ve yukarıya doğru genişleyen kurnalar ortada birer yuvarlak madalyonla, yanlarda ise dikdörtgen kartuşlarla süslüdür.

Bibi. Ayvansarayî, *Hadîka,* II, 78-80; Kut, *Dergehname,* 232, no. 38 (?), 233, np. 52(?); Aynur, *Saliha Sultan,* 36, no. 111; *Âsitâne,* 5; A. Timoni, *Nouvelles Promenades dans le Bosphore ouMeditationsBosphoriques,* İst., 1844,1, s. 19-27; Atâ, *Tarih-iEnderun,* lst., 1293/1876, III, s. 142; Osman Bey, *Mecmua-i Cevâmi,* II, 34-35, no. 146, 40-41, no, 67, 68; Münib, *Mecmua-i Tekâyâ,* 6; Raif, *Mir'at,* 337-340; *İhsaiyatll,* 21; Vassaf, *Sefine,* V, 273; Zâkir, *Mecmua-i Tekâyâ,* 18-19; Ergun, *Antoloji,* II, 485, 660; C. Orhonlu, "Fındıklı Semtinin Tarihi Hakkında Bir Araştırma", *TD,* VII (Eylül 1954), 61-78; Öz, *İstanbul Camileri,* II, 30; F. Ayanoğlu, "İstanbul'da Yola Kalbedilen Cami Vesake", *VE),* VIII (1969), 329-343; Unsal, *Eski Eser Kaybı,* 50; M. Sertoğlu, "Tophane'den Kabataş'a", *Hayat Tarih Mecmuası,* II/8 (Ağustos 1977), s. 10-18; Kuran, *Mimar Sinan,* 319; M. B. Tartman, "istanbul'un Ortadan Kalkan Tarihi Eserlerinden Fındıklı'da Hatuniye Külliyesi", *Prof. Dr. Yılmaz Önge Armağanı,* Konya, 1993, s. 139-161.

M. BAHA TANMAN

KETENCİLER MESCİDİ

bak. MARPUÇÇULAR MESCİDİ

KETHÜDA ÇEŞMESİ

Beykoz ilçesinde, Yalıköy'de Ahmet Mithat Caddesi üzerinde, Baharatçı Bayırının karşısındadır. I. H. Tanışık 1945'te yapmın Beykoz-Yalıköy arasındaki yol üzerinde bulunduğunu; A. Egemen ise yapının Ahmet Midhat Caddesi'nin Yalıköy Çayırı Sokağı adını aldığı dönemeçte iken 1978' de yolun genişletilmesi için sökülerek eski yerinin gerisinde Ahmed Midhat Efendi Yahşinin») arka cephesine taşındığını belirtmektedir. Nitekim yapının son durumu A. Egemeni doğrulamaktadır.

Çeşmenin dört kitabesi vardır. Ancak birinci kitabenin tarihlenmesi konusunda bazı problemler bulunmaktadır. Tamşık ve Egemen kitabede 940/1533 tarihi olduğunu ileri sürmektedir. Oysa birinci kitabede tarih yoktur.

Ancak üzerinde tarih bulunmayan kitabenin *"Bu ayn-ı dil-güşâdan âb-ı zemzemdir olan icra"* şeklindeki son mısraı, ebced hesabıyla 1141/1728 tarihini vermektedir ve şıkk-ı evvel defterdarı kethüdası tarafından yaptırılmıştır. Pakalm'a göre şıkk-ı evvel defterdarı 1582'den sonra henüz yaygınlaşmış, 1615'te 17. yyln başlarında kullanılmış bir unvandır: Bu unvan Tanzimat'tan sonra maliye nazırı olarak isim değiştirmiştir. Nitekim yapı, konstrüksiyonu ve süslemeleriyle 1723-1730 arasına tarihlenmektedir. Gerek Ortaköy'deki Damat İbrahim Paşa Çeşmesi») ile yakın benzerliği, gerek Hekimoğlu Camii duvarındaki Hekimoğlu Çeşmesi, Ahırkapidaki Hekimoğlu Ali Paşa Validesi Çeşmesi») ve Galata'daki Bereketzade Çeşmesi») ile bu çeşme kuruluşu arasındaki benzerlikler yapının Damat İbrahim Paşa zamanında yapıldığını ortaya koymaktadır.

Çeşmenin diğer üç kitabesi onarım tarihlerini vermektedir. İkinci kitabe Defterdar Kesedarı Fitilli Efendi'ye aittir ve 1217/1802 tarihlidir. Üçüncüsü 1262/1845 tarihlidir ve Tokat ustası el-Hac Mehmed Ağa'nın adım taşımaktadır. 1285/1868 tarihli olan dördüncüsü ise Rasim'e aittir. Bu kitabelerden yan ünitelerdeki 1285/1868 tarihli Rasim'e ait kitabenin ve onun altmdaki Fettah Efendi'nin adı geçen kitabenin son montajında yer değiştirdiğini yapmın eski fotoğrafları ortaya koymaktadır.

Gerek Osmanlı dönemindeki bütün bu onarımlar ve gerekse yapının Cumhuriyet döneminde taşınmış olması, çeşmenin orijinal konumu ve haznesi ile ilgili bilgi vermeyi olanaksız kılmaktadır. Eserin bugünkü durumu göz önüne alınarak yapı özellikleriyle kısaca şöyle tanıtılabilir:

Kesme taş bloklarıyla örülmüş bir duvar üzerine monte edilmiş çeşmenin beyaz mermerle kaplanmış ön cephesi yatay yerleştirilmiş bir dikdörtgenden oluşmaktadır. Üç üniteden meydana gelen bu cephenin ortasında yuvarlak bir kemerle birbirine bağlanan iki ayak yer almaktadır. Yuvarlak kemer 13 dilimli, yarım rozet çiçeğine benzeyen bir istiridye nişle dolgulanmıştır. Kavsara biçimindeki bu istiridye nişin altında aynataşı bulunmaktadır. Ayaklarm içinde birer ters dönmüş palmet motifi vardır. Aynataşmdaki musluk lüleleri, üzeri yelpaze motifiyle sınırlanmış dikdörtgen bir çerçeve içine alınmıştır. Dikdörtgen çerçevenin içi iki tarafında birer yıldızçiçeğinden oluşan rozet bulunan, dilimli kör bir kemerle bezenmiştir. Aynataşınm önünde yol kotuna gömülmüş, yapıdan taşan bir tekne bulunmaktadır. Teknenin iki yanına, yapmın montajı sırasında dinlenme taşlarının monte edilmediği ve teknenin yükseltildiği gözlenmektedir. Kıvrık dal ve rumîlerden oluşan bir bordur, dinlenme taşlarının bulunması gereken zeminin üzerinden başlayarak karşılıklı iki ayağın iç kısmını bezeyerek yükselmektedir. Yatay ve dikey silmelerle kuşatılmış bu bordur, iki kere 90°'lik dönüş yaparak istiridye nişin üzerindeki kitabeyi çerçevelemektedir. Benzer öğelerden yola çıkılarak düzenlenmiş tasarımlarla yuvarlak kemerin yan üçgen boşlukları bezenmiştir. Böylece ortadaki ünitede aynataşınm süslemelerine özen gösterilmiştir.

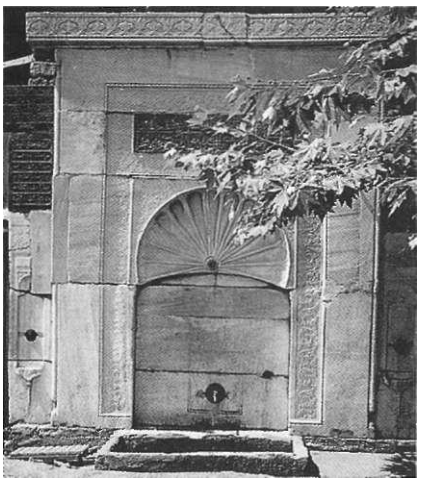

Kethüda Çeşmesi
H. Örcün Barışta

Ortadaki üniteden dikey silmelerle ayrılan yan ünitelerde simetrik birer suluk vardır. Üzerlerinde birer küçük istiridye niş yer alan bu suluklar yatay ve dikey silmelerle oluşturulmuş çerçeveler içine oturtulmuştur. Çerçeveler yukarıda iki tarafında dolgulu krizantemlerden meydana gelen rozetler bulunan ve aynataşını akla getiren yelpaze motifleriyle taçlandırılmıştır. Kâseleri kırılmış sulukların altında ters yönlendirilmiş bir palmet vardır. Sulukların üzerinde sağ tarafta 1285/1868 tarihli kitabe bulunmaktadır. Önceden değinildiği gibi yer değiştirmiş kitabelerden sol tarafta 1217/1802 ve **1262**/1855 tarihhleryer almaktadır. Kitabelerin üstünde açık ve kapalı palmet suyundan oluşan bir bordur, yan ünitelerle orta üniteyi birbirine bağlamaktadır. Üzeri çatısız olan yapının bu saçak bordürünün iki tarafında tamamlanmamış kırık ve eksik parçalar vardır. Aynataşınm üstünün, ayakların bazı bölümlerinin yer yer somadan kesilmiş Afyon mermeri bloklarla tamir gördüğü fark edilmektedk.

Bibi. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* II, 253-256; H. Örcün Barışta, *İstanbul Çeşmeleri-Beyoğlu Cihetindeki Meyva Tabağı Motifleriyle Bezenmiş Tek Cepheli Çeşmeler,* Ankara, 1991, s. 72, 73, 78; ay, *İstanbul Çeşmeleri-Ortaköy Damat İbrahim Paşa, Hacı Mehmet Ağa Çeşmesi, Taksim Maksemindeki I. Mahmut Çeşmesi,* Ankara, 1993, s. 75, 76; A. Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri,* İst., 1993, s. 467-470.

H. ÖRCÜN BARIŞTA

KETHÜDA MEHMED PAŞA ÇEŞMESİ

Babıâli yakınlarındaki İstanbul Erkek Lisesi (eski Düyun-ı Umumiye) binası ile Mahmud Paşa Camii arasında bulunan Celal Ferdi Gökçay Sokağı üzerinde, Nebioğlu tşhanının yanındadır.

18. yy'ın ikinci yarısına tarihlenen çeşmenin banisi, Damat İbrahim Paşa kethüdası Mehmed Paşadır. Affan Egemen'in *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri adlı* eserinde aranıp bulunamadığı belirtilen bu çeşme, günümüzde mamur durumdadır. Ancak,

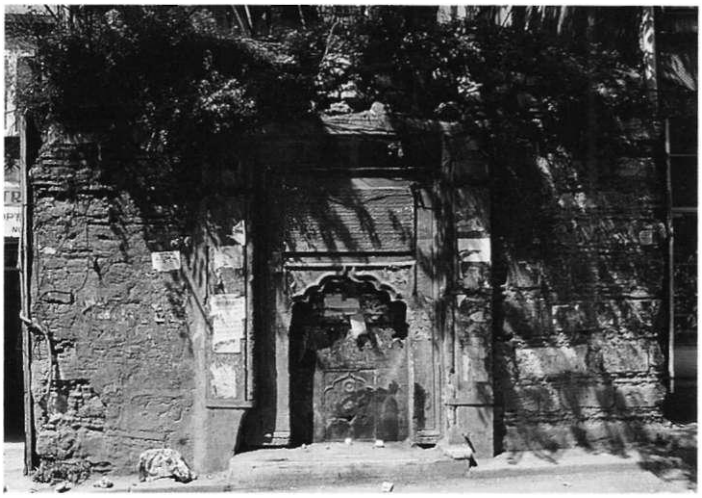

Kethüda Mehmed Paşa Çeşmesi
Haluk Kargı, 1994

çeşme İstanbul'daki birçok örneği gibi varoluş nedeni ve niteliğine taban tabana zıt bir durumda bulunmakta, oldukça bakımsız bir halde ihya edileceği günleri beklemektedir.

Çeşme, duvarları taş. tuğla ve horasanharcı ile örülmüş oldukça büyük bir su haznesinin önüne mermer kaplama olarak yapılmıştır. Her iki yandan birer sütunçe ile sınırlanan çeşmenin cephesi, dikdörtgen formda bir silmeyle çerçevelenmiştir.

Çeşmenin, Şâkir adlı bir şaire ait olan ve 1141/1728 tarihini taşıyan, ta'lik hat ile hakkedilmiş 10 beyitlik kitabesi, dilimli kemerin üzerinde yer alır. Dilimli kemerin içindeki nişte yer alan aynataşı ise, yine dikdörtgen bir silmeyle çerçeve içine alınmış olup, yıldızçiçeğinden türetilmiş bir süsleme öğesine sahiptir. Çeşmenin lülesi koparılmış, suyu akmamaktadır. Tekne kısmı ise yol seviyesinin yükseltilmiş olması nedeniyle zemin altında kalmıştır. Ancak, tekne kısmını örtmek amacıyla, yatay konumda yerleştirilmiş olan uzun mermer kenar, zemin üzerinde görülebilmektedir. Çeşmenin saçağı günümüze gelememiştir.

Bibi. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* I, 136-137; *İSTA,* VII, 3865; A. Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri,* İst., 1993, s. 584.

HALUK KARGI

KETHÜDA MEHMED PAŞA ÇEŞMESİ

Üsküdar İlçesi'nde, Doğancılar'da, Ahmet Çelebi Mahallesi'nde, Aziz Mahmut Efendi Sokağı'nda, Aziz Mahmud Hüdaî Külliyesi'nin(->) cümle kapısının sağında bulunmaktadır. Banisi Damat İbrahim Paşa'mn kethüdası olan Mehmed Paşa'dır.

Talik yazılı, yedi satırlık kitabenin metni şair Şâkir tarafından hazırlanmış olup, inşa tarihini 1136/1723 olarak vermektedir. Külliyenin Abdülmecid (hd 1839-1861) tarafından 1272/1855'te yeni baştan inşa edilmesi sırasında bu çeşmenin de yenilenmiş olması gerekir. Çünkü bu çeşme, üslup özellikleri bakımından, sözünü ettiğimiz yenilemenin yapıldığı dönemin mimari özelliklerini gösteren ampir üslubundadır(->).

Kethüda Mehmed Paşa Çeşmesi, kesme taştan yapılmıştır. Dikdörtgen şeklindeki çeşme nişi içinde, yine aym biçimdeki mermer aynataşının ortasındaki lülesi kaybolmuştur. Çeşme nişi ve kitabe, yivli iki duvar payesi ve saçak meydana getiren kademeli dar bir silme arasında kalmıştır. Teknesinin içi doldurulmuştur. İki yanındaki mermer testi setleri belli olmaktadır.

1975te Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından onartılmış olan çeşmenin bugün suyu akmamaktadır.

Bibi. Tanışık, *İstanbul Çeşmeleri,* II, 320-321; Konyalı, *Üsküdar Tarihi,* III, 59; Çeçen, *Üsküdar Suları,* 91-92; A. Egemen, *İstanbul'un Çeşme ve Sebilleri,* İst., 1993, s. 581-584; *İSTA,* III, 1722; *DİA,* IV, 341.

ENİS KARAKAYA

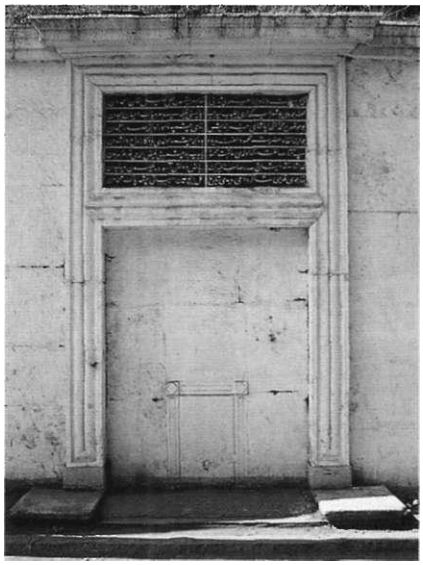

Kethüda Mehmed Pasa Çeşmesi, Üsküdar
Enis Karakaya

KETHÜDA MESCİDİ

bak. SEFER KETHÜDA MESCİDİ

KEVORK (SURP) KİLİSESİ

Kocamustafapaşa'da Marmara Caddesi, no. 79'dadır. Bizans döneminde, "Teotokos" (Tanrı'yı doğuran). "Perivleptos" (muhteşem), "Ayia Panayia" (azize tanrıanası), "Panayia Perivleptos" (muhteşem tanrıanası), Türkler tarafından "Sulu Manastır", Ermenilerce ise "Surp Asdvadzadzin" (aziz tanrıanası) ve "Surp Kevork" adlarıyla anılır.

İlk kilise 103Tde III. Romanos'un (hd 1028-1034) emriyle inşa edilmiştir. Büyüklüğü ile dikkat çeken kilise, tarihlerde Ayasofya'dan sonraki en büyük ve en güzel kilise olarak kaydedilir. III. Romanos'un naaşı, kiliseden çok bir manastır statüsünde olan bu ibadethanede özel olarak hazırlanan kabre defnedilmiştir. 1204'teki Latin istilası sırasmda kilise, Venedikliler tarafından yağmalanmış, ancak VIII. Mihael Paleólogos döneminde **(1261**-1282) eski haliyle onarılarak tekrar ibadete açılmıştır.

İstanbul'un fethinden sonra II. Mehmed'in (Fatih) Bursa'dan getirttiği Ermeni cemaati ve Episkopos Hovagim(->) Samatya'ya yerleştirilmiş, Fatih'in emriyle 1461'de tesis edilen İstanbul Ermeni Patrikliği'ne verilen kilise, Galata'daki Surp Sarkis Kilisesi'nden (daha sonra Surp Krikor Lusavoriç Kilisesi) sonra, İstanbul'daki ikinci Ermeni kilisesi olmuştur. Kilisenin Ermenilere verilmesini kabullenemeyen Rumlarla Ermeniler arasındaki çekişmeler uç noktalara vararak, İnciciyan'a göre kanlı olaylar vuku bulduğundan, kilise bir dönem "Kanlı Kilise" olarak anılmıştır.

İzmit'teki Armaş (bugün Akmeşe) Ruhban Okulu ve Manastırı kitaplığında bulunan bir kitabeye göre de Samatya'daki kilise Ermenilere verildikten sonra Surp Asdvadzadzin adını almıştır. Rum kilisesi geleneklerinden olan ayazmanın yanında, büyük bir sarnıcın da bulunması, bu kiliseye Türkler tarafmdan "Sulu Manastır" adının verilmesine neden olmuştur. Kilise 164Te kadar patriklik katedrali olarak kullanılmıştır.

Kilise 1660'taki yangmda kısmen hasar görmüş, 1722'de Melidon Araboğfu(->) tarafmdan yeniden inşa edilmiştir. İnşaat sırasında Surp Yerrortutyun adlı bir şapel daha eklenmiştir. Böylece kilise ve şapellerinin adları Surp Yerrortutyun, Surp Kevork ve Surp Asdvadzadzin olmuştur.

10 Ağustos 1782'deki büyük yangında üç kilise de yanmış, bu yangın sırasında İmparator Mihael Paleólogos döneminden kalma insan boyutlarındaki mozaikler de yok olmuştur. Kilise 1804'te Hagop Amira Güllapyan ve Minas Kalfa tarafından yeniden inşa edilmiştir.

1831 ve 1843'te iki kez onarılan kilise, 1866 büyük yangınında tüm yazıtları, etrafındaki okulları ile birlikte bir kez daha yanarak harap olmuştur. 1885-1887 arasında Mikhayel ve Hovhannes Hagopyan kardeşlerin maddi yardımları ile kilise tekrar inşa edilmiş, inşaatın mimarlığını Bedros Nemtze üstlenmiştir. Kilisenin son şeklini aldığı bu inşaat sırasında, okul da yeniden yapılmıştır.

8 Şubat 1887'de Patrik I. Harutyun Vehabedyanin başkanlığında yapılan törenle ibadete açılan kilise, günümüze dek birkaç küçük onarımdan sonra şekil değiştirmeden gelmiştir. 1894 depreminden sonra duvarları onarılan kilise, 17 Nisan 1895

yangınından sonra bir kez daha onarım görmüştür.

I. Dünya Savaşı sırasında (1914-1918) kilise ve okul askeri amaçla kullanılmış, 1917'de Sırp esirler yerleştirilmiş, mütarekeden sonra tekrar ibadete açılmıştır. 6-7 Eylül Olaylarinda (1955) kilise de hasar görmüş; 1960larda da bir yangın geçiren kilise, 1963'te onarılmıştır. 1986-1987 kışında Türkiye Ermenileri Patrikliğinin kuruluşunun 525. ve Patrik Yozgatlı I. Şınorhk'un (Kalusdyan) tahta çıkışının 25. yıldönümü kutlamalarının bir bölümü eski patriklik kilisesi olması nedeniyle Surp Kevork Kilisesi'nde icra edilmiştir. 1993'teki son onarımı sırasında eski patriklik katedrali olmasının anısına kilise içine patriklik tahtı konmuştur.

Mimari

Kilise yapı açısından bazilik planlı olmakla birlikte, kuzey ve güney yönünde inşa edilen şapellerle Yunan haçı şekline girmiştir. Batı yönünde bulunan ana kapıdan verilen girişle nartekse girilir.

Narteksin ortasında sirkülasyona ayrılan koridorun dışında kalan iki yanal bölüm, yerden üç rıht yüksektir. Güney bölümünde duvara bitişik Aziz Kevork'a atfedilmiş mermer bir sunak vardır.

Narteksin ön bölümünde, iki yan kısım demir kafeslerle, sirkülasyon koridoru ise demir parmaklıklı bir kapı ve köşelerdeki iki yivli kolonla neften ayrılır. Narteksin üzerinde koroya ayrılmış geniş ve üç basamaklı galeri kat bulunur. Narteksin batısında giriş kapısının iki yanında simetrik - ikişer pencere vardır. Bu iki pencere ve kapının aksı üzerinde galeri katta bulunan pencereler binada bir bütünlük sağlamaktadır.

Ana giriş kapısı üzerinde yükselen çan kulesi ve kapı aksı üzerindeki pencere alt katlardaki kompozisyonu tamamlar. Çan kulesinde bulunan çanın sesi zamanında çok uzaklardan duyulmakta iken, daha sonra sesi azaltmak için çan yünle sarılmıştır.

Beşik tonozla örtülü nef, kuzey ve güneydeki üçer kemerli pencereden aydınlanır. Kuzey ve güney duvarları yivli kolonlarla süslüdür. Bunlar Korint yapraklı başlıklarla son bulur, kiliseyi çepeçevre saran korniş de yaprak ve rozetlerle süslüdür.

Nefin doğusunda din adamlarına ve muganniler heyetine (Ermenice tıbratz tas) tahsis edilmiş "tas" bölümü vardır. Yer seviyesinden bir basamak yüksek olan bu bölüm, neften ahşap ve sade oymalı korkuluklarla ayrılır. Kuzey ve güney yönündeki kapılarla şapellere giriş sağlanır. "Tas" m merkezindeki yarım dairesel planlı bölümün hemen kuzeyindeki bölüm ise 1993'te yerleştirilen tahtla Ermeni patriğine ayrılmıştır.

"Tas"tan sonra ise dört basamakla çıkılan kilisenin "pem" bölümü yer alır. Burada, tam ortada yapılan geniş niş içerisinde ana sunak vardır. Bunun iki yanında açılan nişler içinde ise iki küçük sunak daha yer alır. Ana sunağın üzerindeki kemer üzerinde İnciİden alman İsa'nın şu sözleri yazılıdır: "Bana gelin ey yorgunlar ve ağır yüklü olanlar. Ben size rahat sağlayacağım". Sunak nişinin kuzey ve güneyindeki kapılarla sunak arkasına çıkılır. Burada kuzeydeki odacık muganniler ayin giysilerine, güneydeki ise din adamlarının dini ayin kıyafetlerinin korunmasına ayrılmıştır. Bu geçit-odalar bker kapıyla şapellere açılır. Kilisenin ana sunağı tümüyle ahşap olup, oyma işçiliği bakımından bir sanat eseri niteliğindedir.

Surp Kevork Kilisesi
Cengiz Kahraman, 1994

Yine bazilik tipteki iki şapel ayrı birer kiliseymişçesine ele alınabikr. Haçvari tonozla örtülü bu şapellerden kuzeydeki vaftizhane olarak kullanılmaktadır. Galeri kata çıkış, narteksin kuzey ve güney duvarlarındaki dışarıdan işleyen kapılarla sağlanır.

Kiliseye ait en eski dekoratif elemanların başında demirden yapılmış ana kapı gelmektedir. Çift kanatlı kapının her bir bölümünde kiliseye adını veren Aziz Kevork'un hayatından kesitler işlenmiştir.

Çan kulesinin iki yanındaki hiçbir işlevselliği bulunmayan simetrik iki kule ise dış görünüşte dekoratiftik sağlamasının yanısıra binaya bir heybet kazandırmaktadır.

Kilisenin dekoratif elemanlarından olan resimler genellikle yeni dönemlere aittir. Yalnız sunağın bulunduğu nişin duvarlarındaki On İki Havariyi betimleyen resimlerin Kumkapı Surp Asdvadzadzin

Surp Kevork Kilisesinin içinden bir görünüm.
Yavuz Çelenk, 1994

Kihsesi'nin(-») güney yönünden bitişiğinde bulunan ve günümüzde harabe haldeki Vortvots Vorodman Kilisesi'ne ait olduğu kuvvetle muhtemeldir.

Bibi. A. Alboyacıyan, "Balatu Tağı Gazmutyuni, Gosdantnubolso Kağakameçi Hinakuyn Pinagiçeri Yev İrentz Antranig Yegeğetzineri" (Balat Semtinin Oluşumu, İstanbul Şehir İçindeki En Eski Sakinler ve Kiliseleri), *Yerektaryan Badmutyun Balatu Surp Hreşdagabed Yegeğetzvo 1627-1931* (Balat Surp Hıreşdagabed Kilisesi Üç Yüzyıllık Tarihi 1627-1931), İst., 1931; Y. Alyanakyan, "Samatio Meç Kıdmvoğ Badmagan Ağotadeğiner, Gastria, Surp Antreas, Surp Guys Mariam Yev Stüdimayrov" (Samatya'daki Tarihi İbadethaneler, Gastria, Aziz Antreas, Azize Bakire Meryem ve Stüdimayrov), *Jamanak,* 22-23 Şubat 1937; ay, "Samatio Surp Kevork Yegeğetzin, Hin Menasdam, Ayazman, Surp Garabedi Maduri" (Samatya Surp Kevork Kilisesi, Eski Manastır, Ayazma, Surp Garabed Şapeli), *Jamanak,* 16 Aralık 1940; H. Asadur, "Gosdantnubolso Hayeri Yev İrentz Badirarkneri" (İstanbul Ermenileri ve Patrikleri), *Intartzag Oratzuytz Azkayin Hivantanotzi* (Ermeni Hastanesi Kapsamlı Takvimi), İst., 1901; A. Berberyan, *Badmutyun Hayotz*(Ermeniler Tarihi), İst., 1871; M. Çamiçyan, *Batmutyun Hayotz* (Ermeniler Tarihi), III, Venedik, 1786; B. Garabedyan, *Hınkataryan Hişadagaran Samatio Surp Kevork Yegeğetzvo* (Samatya Surp Kevork Kilisesi Beş Yüzyıllık Anı Kitabı), İst., 1935; A. Hisarlıyan, *Karasnamya Hopelyan Verçin Veraşitnutyan S. Kevork Yegeğetzvuyn, Samatio 1887-1927* (Samatya Surp Kevork Kilisesinin Son İnşasının Kırkıncı Yılı 1887-1927), İst., 1927; P. G. Inciciyan, *Aşkbarhakruyun Çoritz Masantz Aşkharhi (Jlünyanm* Dört Bölümünün Coğrafyası), V, Venedik, 1804; İnciciyan, *İstanbul;* E. Ç. Kömürciyan, *Isdambolo Badmutyun* (İstanbul Tarihi), HU", Venedik, 1913-Viyana 1938; ay, *Orakrutyun Yeremia Çelebi Kömürciyani* (Eremya Çelebi Kömürciyan'm Günlüğü), Kudüs, 1939; Kömürciyan, *İstanbul Tarihi;* E. Ç. Kömürciyan, *Badmutyun Hragizman Gosdantnubolso* (İstanbul'un Yangın Tarihi), İst., 1991; M. Ormanyan, *Azkabadum,* II, İst.,1914, III, Kudüs, 1927, s. 1508, 1597. 1694, 1731, 1733, 1841, 1888, 1934, 1985, 2002, 2047, 2113, 2119, 2305, 2538, 2935, 3092 ve 3098; K. Pamukciyan, *Hovhannes Badriark Golod* (Patrik Hovhannes Golod), İst., 1984; ay, *HagopNalyan Badriark 1706-1764, Giankı, Kordzerı Yev Aşagerdnerı* (Patrik Hovhannes Golod 1706-1764, Hayatı, Eserleri ve Öğrencileri), İst., 1981; S. Sarraf-Hovhannesyan, *Vibakrutyun Gosdantnubolis Mayrakağakin 1800* (Başkent İstanbul'un Topografyası 1800), Kudüs, 1967; Simeon Tbir Lehatzi (Polonyalı), *Uğekrutyun Darekrutyun Yev Hişadagarank* (Yolculuğu, Günlüğü ve Kitabeler), Viyana, 1936; H. C. Sıruni, *Bolis Yev İr Ten* (İstanbul ve Rolü), I, Lübnan, 1965; *TaranağtziKrikor Vartabed* (Rahip Kemahlı *Krikoı),Jamanagakmtyun* (Kronoloji), Kudüs, 1915.

VAĞARŞAG SEROPYAN

KIBRISLILAR YALISI

Üsküdar İlçesi'nde, Kandilli'dedir. Yak 18. yy'ın son çeyreğinde inşa edilmiştir. Selamlık kısmı ve limonluğun bulunduğu divanhane kısmı 19. yy'a tarihlendirilmektedir.

Yalının ilk sahibi olan İzzet Mehmed Paşa, I. Abdülhamid dönemi (1774-1789) sadrazamlarındandır. 1783'te Belgrad valiliği sırasında ölünce yalı, çavuşbaşılık, kapıcılar kâhyalığı, mirahorluk yapan oğlu Said Mehmed Bey'e geçmiştir. 1794'te III. Selim dönemi (1789-1807) sadrazamlarından İzzet Mehmed Paşa yalıyı kiralamıştır. İzzet Mehmed Paşa, sadaretten azledilince, yalıda tekrar Said Mehmed Bey oturmaya başlamıştır. 1811'de Said Mehmed Bey'in ölümüyle yalıda, Said Bey'in oğlu Kapıcıbaşı Mehmed Ataullah Bey oturmuştur. Ataulîah Bey'in 1837 veya 1838'de ölümüyle yalı elden çıkarılmıştır. İzzet Mehmed Paşa ailesinden sonra yalmın son sahibi Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa olmuştur. Kıbrıslı Mehmed Paşa çeşitli devlet hizmetlerinde bulunmuş, valilik, sefirlik, iki defa kaptan paşalık ve üç defa sadrazamlık yapmıştır. 1871'de yalısında ölmüştür.

Yalıda, selamlık kısmında ve harem kısmının bir bölümünde bugün Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa'nın torunlarından Refika Hanım'ın oğlu Selim Dirvana, kızı Mihda Bilgisin ve ailesi oturmaktadırlar. Yalının harem kısmı da ikiye ayrılmış durumdadır. Bu bölümlerde de, İsmail Paşa Yalısına yakın olan kısımda Sedat Ürün, diğer kısımda da Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa'nın torunlarından Aziz Başkan oturmaktadır.

Yalı, harem ve selamlık kısımlarından oluşmaktadır. Üç sofalı plan tipindedir ve sofalarının etrafında odalar yer almaktadır. Orta sofanm bulunduğu kısım iki katlı, diğer taraflar tek katlıdır. Toplam 21 oda bulunmaktadır.

Güney bölümü 1975'te ikinci derece eski eser olarak ve dış görünüşü korunarak yeniden beton ve tuğladan inşa edilmiştir. Bu yenilemede orta sofa, küçük bir açık avlu olarak düzenlenmiştir.

Harem kısmının bulunduğu yapının iki katlı bölümünde orta sofada üst kata çıkan iki taraflı bir merdiven bulunmaktadır.

Selamlık, yalının, özelliklerini en iyi koruyabilmiş kısmıdır. Bu bölüme dört sütunlu bir portikten girilir. Selamlık sofası Korint başlıklı sütunlara ve duvarlara oturan bir tonozla örtülüdür. Sofanm dört köşesinde odalar yer alır. Bu bölümdeki mutfak ve tuvalet-banyo günün koşullarına uygun olarak inşa edilmiştir. Harem kısmının bir bölümünü içeren üst kata mutfağın arkasındaki merdivenlerden çıkılır.

Selamlık kısmına 19- yy'da, limonluklu bir divanhane eklenmiştir. Limonlukta fıskiyeli bir havuz yer almaktadır. Limonluğun ahşap tavanının ortasında kabartma bir motif bulunmaktadır. Havuzun etrafında, yer iki renk küçük taşlarla döşenmiştir. Geniş pencereler bu mekâna ferah bir görünüm vermektedir.

Selamlığın odalarının tavanlarında alçı kabartma, bitkisel motifli süslemeler bulunmaktadır. Deniz ve bahçe tarafındaki eyvanların tavanlarında, ahşap kabartmalar vardır. Selamlık sofasının tonozunda, alçı kabartmaların arasında vazo içinde çiçekler resmedilmiştir. Yapmm cephesi, ritmik bir şekilde yer alan çıkmalarla

Kıbrıslılar Yalısı
Nazını Timuroğlu

oldukça hareketlidir. Dikdörtgen pencereler kullanılmıştır.

Yalının duvarlarını süsleyen çok sayıdaki tablo içinde bulunan, Kıbrıslı Mehmed Emin Paşa'nın yağlıboya tablosu da selamlık salonunda yer almaktadır. Bunların yanısıra, camlı dolaplarda bulunan küçük dekorasyon elamanları ve limonlukta bir camekân içinde korunan çeşitli deniz kabukları ilgi çekicidir. Selamlıkta iki tane mermer musluk taşı vardır.

Yalının bahçesinde, yol tarafında bulunan 18. yy'm sonuna ait, iki katlı bina yıktırılarak, 1975'te S. H. Eldem ve Turhan Giritlioğlu tarafından, duvarları beton ve tuğla, dışı ahşap kaplama olarak yeniden inşa edilmiştir. Bunun dışında bahçede, yeni inşa edilmiş küçük birimler yer almaktadır.

Çeşitli dönemlerde yapılan onarımlarda, üç büyük hamam yıkılmıştır. Hamamlardan birinin 18. yy taş işçiliğinin güzel bir örneği olduğu kaynaklarda geçmektedir. Yalının, diğer yalılardan farklı olarak altında değil de Küçüksu Deresi'nde bulunan kayıkhane binası şimdi mevcut değildir. Yalının bahçesinde mermer bir musluk ve dilimli bir havuz yer alır.

Bibi. Eldem, *Plan Tipleri;* Erdenen, *Boğaziçi Sahilhaneleri,* II, 199-204; Şehsuvaroğlu, *Boğaziçi.*

EMİNE ÖNEL

KILIÇ ALAYLARI

"Taklid-i seyf', "türbeler ziyareti" de denmiştir. Cülustan») soma yeni padişahın Eyüb Sultan Türbesi'nde kılıç kuşanması ile Fatih'in türbesini ziyaret etmesi geleneklerini kapsayan alaydı. Bu tören güzergâhının uzunluğu, ayrıca padişahın tahta çıkışıyla ilgili olması nedeniyle diğer alaylardan») daha görkemliydi. Halkın katılımı da fazla olurdu.

Tahta çıkan yeni padişahın izleyeceği siyaset, kendi saltanatından önceki durum ve tanrıdan dileği dikkate alınarak kuşanması için bunlara uygun kutsal bir veya iki kılıç seçilirdi. Örneğin İslam dünyasının koruyuculuğunu üstlenmek isteyen bir padişah için Hz Ömer'in ya da Halid bin Velid'in, Yavuz'un kılıcı öngörülürdü. Bu siyaset, kuşanılan kılıçla simgelendiği gibi, yayımlanan cülus hatt-ı hümayunlarında da vurgulanırdı. Genellikle ilk hafta içinde ve müneccimbaşının belirlediği uğurlu bir günde, denizden (Haliç suyolundan) veya karadan (Divanyolu-Edirnekapı-Eyüp) Eyüb Sultan Türbesi'ne gidip kılıç kuşanılması geleneği, rivayete göre II. Mehmed (Fatih) tarafından başlatıldı. İstanbul'un fethini izleyen günlerde, Akşemseddin(->) Ebu Eyyub el-Ensarî'nin(->) gömülü olduğunu saptadığı yerde Fatih'in beline kılıç bağlayıp yeni fetihlere öncülük etmesi için dualarda bulundu. II. Bayezid de (hd 1481-1512) Amasya'dan İstanbul'a gelip tahta oturduktan sonra bu geleneğe uydu ve dönemin nakibüleşrafı tarafından beline kılıç bağlandı. Edirne'de tahta çıkan II. Ahmed (hd 1691-1695) ve II. Mustafa (hd 1695-1703) ile kılıç alayı yapılmayan V. Murad (hd 1876) dışında VI. Mehmed'e (Vahideddin) (hd 1918-1922) kadar 27 padişah için istanbul'da kılıç alayı düzenlendi. Edirne'de tahta çıkan III. Ahmed'in (hd 1703-1730) kılıç alayı ise istanbul'a gelişinde yapıldı.

V. Mehmed (Reşad) kılıç alayında Eyüb Sultan Camii'ne giderken.
Nuri Akbayar koleksiyonu

Ahmed Rasim, *Tarih ve Muharrir* adlı eserinde, yabancı kaynaklarda bulduğu bir bilgiye dayanarak Bizans imparatorlarının da Eyüp'ün, Defterdar tarafındaki bir semtinde bulunan özel bir kilisede patriğin elinden taç giydiklerini anlatır ve bununla Osmanlı padişahlarının Eyüp'te kılıç kuşanmaları arasında bağlantı kurar. Yabancı bazı kaynaklarda da kılıç alayının, Avrupa hükümdarlarının taç giyme törenlerine koşut bir gelenek olduğu vurgulanmıştır. Ancak, eski Islami gelenekler arasında, hükümdarların ve sefere çıkan komutanların Hz Muhammed'in veya sahabe komutanlardan birinin kılıcını kuşanmaları bilindiğinden, kılıç alayının anlamı itibariyle İslami programı bakımından da Ortadoğu ve Bizans gelenekleriyle zenginleşmiş bk tören olduğu kabul edilebilir.

Osmanlı kanunnamelerinde ve vakanüvis tarihlerinde ise kılıç alaylarına pek az yer verildiği, buna karışlık geç dönem teşrifat defterlerinde ayrrntılanyla açıklandığı saptanmaktadır.

16. yy'da tahta geçen padişahların kılıç alaylarına ilişkin ayrıntılara ise kaynaklarda rastlanmamaktadır. Bununla birlikte, örneğin II. Selim'in (hd 1566-1574), III. Murad'ın (hd 1574-1595) tahta çıkmak üzere istanbul'a geldiklerinde Eyüb Sultan Türbesi'ne gidip kılıç kuşandıkları bilinmektedk. I. Ahmed'le (hd 1603-1617) resmi alaylar sırasına giren bu törende, şeyhülislam, nakibüleşraf, çelebi efendi gibi dince özel saygınlığı olan bkisinin, padişahın beline kılıç bağlaması ve asması da (taklid-i seyf, ta'lik-i seyf) kural olmuştur. 17. yy'ın başında, bk süre "türbeler ziyareti" olarak adlandırılan bu geleneğin kurallara bağlanması, 17. yy'ın sonlarına doğrudur. Bu dönemde yerleşen gelenek, 19. yy' daki Tanzimat yeniliklerine değin değişmeden devam etmiştir. Teşrifat defterlerindeki ayrıntılara göre, saraydan Eyüp'e karadan gidiş, denizden dönüş veya denizden gidiş, karadan dönüş boyunca alayın icrası şöyle olmaktaydı:

Kılıç alayı için bir gün önceden protokole dahil görevlilere tezkireler yazılarak ertesi sabah saray alay meydanında "kisve-i mahsusa" denen tören giysili olarak bulunmaları duyurulurdu. Sadrazam, kallavi, beyaz üst ve divan bisatlı atla, şeyhülislam ferve-i beyza ve saçaklı atla, kaptan-ı derya esvab-ı divani ile ulema sınıfmdakiler örf ve muvahhidî kürklerle, defterdar, hacegân, müdenis, şeyh, ocak ağası, kapıcıbaşı, mütefenika, çavuş konumundakiler divani esvap denen özel giyimleri ve üniformalarıyla, ocak askerleri de (kapıkulları) beyaz börk, geniş mavi şalvar ve kırmızı pabuç giyinmiş olarak saraya gelirlerdi. Kapıkulları, Bâb-ı Hümayundan Eyüp'e kadar Divanyolu-Uluyol boyunca ve iki taraflı "safbeste-i selam" denen biçimde ve aralıklı dizilirlerdi. Bunların görevi düzeni ve güvenliği sağlamak, mevkib-i hümayun denen kortej geçerken de selam durmaktı.

Saray avlusunda mevkib hazırlanınca padişaha haber verilir, o da atla Orta Kapi dan çıkar, çavuşlar ilk alkışı yaparlar, kapının sol tarafmda duran sadrazam, şeyhülislam ve kaptan-ı derya padişahı selamlarlar, sadrazam at üstünde eğilk, bk alkış daha yapıldıktan soma alay hareket ederdi. En önde "yedek" denen, elde yedilen ve takımları çok mükemmel 32 at götürülürdü. Bunlardan 12'sine altın kaplı kalkanlar bağlanması da gelenekti. Yedeklerin arkasında padişahın sarığını taşıyan tülbend

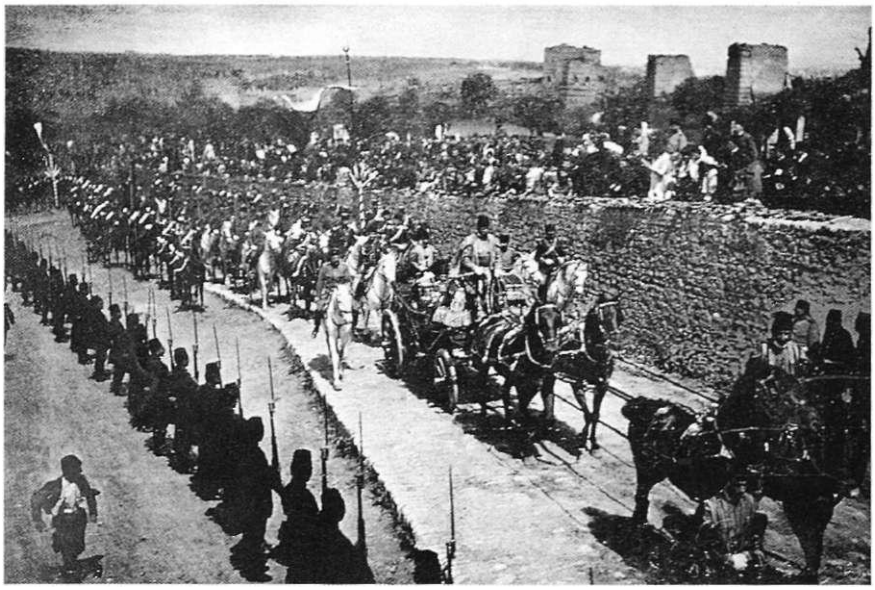

Kılıç alayına katılanlar Edirnekapidan geçerken.
Nuri Akbayar koleksiyonu

ağası, bu sorguçlu sarığı sağa ve sola sallayarak sarık alayı gösterisini yapardı. Onu, iskemlecibaşı ve ibrikdar ağa izlerlerdi. Bunlardan sonra her biri kendi maiyetiyle asesbaşı, subaşı, divan çavuşları, müteferrikalar, çaşnigkler, altı bölük ağalan, şikâr ağaları, kapıcıbaşılar, rikâb ağaları, daha soma ulema sınıfını oluşturan müderrisler, kadılar, selatin şeyhleri denen büyük tarikat şeyhleri, kalemiye ve mülkiye sınıfından defterdarlar, reisülküttab efendi, çavuşbaşı, kapıcılar kethüdası, devletin en üst kadrolarında yer alan Rumeli ve Anadolu kazaskerleri, kubbe vezirleri, sadrazam ve şeyhülislam da korteje ululuk katarlardı. Padişah, silahdar, çuhadar, rikâbdar ağalar ve kalabalık özel maiyeti, ayrıca solak ve peyklerden oluşan korumaları arasında kortejin sonunda yer alırdı.

Mevkib, Şehzadebaşı'nda Eski Odalar'a(->) geldiğinde 61. orta odabaşısımn sunduğu kâseyi silahdar ağa padişaha uzatır, padişah at üstünde şerbeti içer, sadrazam ve şeyhülislam "afiyet olsun" derler, çavuşlar da "afiyet olsun" diyerek alkış yaparlar, şerbet kâsesi padişahm emriyle altınla doldurulup odabaşına iade edildikten sonra yürüyüşe devam edilirdi. Sultan Mehmed (Fatih) Türbesine gelindiğinde, padişah atından iner, sadrazamın ve yeniçeri ağasının koltuklamasıyla türbeye girip Fatiha okur, alkış yapılır, bundan sonra Edirnekapidan çıkan kortej Eyüp'e inerdi. Padişah yol boyunca, saf-beste duran, sipahi, yeniçeri, cebeci, topçu, toparabacı sınıflarından kapıkulu askerlerini zaman zaman gözucuyla selamlar, onlar da başlarını omuzlan hizasına kadar indirerek selamlarlardı. Yer yer de yeni padişahın adına kesilen sikkeler alkış ve dualarla halka saçılırdı.

Eyüp'e gelindiğinde atından inen padişahı sadrazam ve yeniçeri ağası koltuklayıp kaptan-ı derya da önlerince yürüdüğü halde türbeye girilirdi. Şeyhülislam, nakibüleşraf, kazasker, şeyh efendiler ise türbede beklerlerdi. Türbe ziyareti ile duadan sonra "seyf-i mübarek" denen Hz Muhammed'in, Hz Ömer'in, Hz Halid bin Velid'in kılıçlarından veya Osman Gazi'nin. Yavuz Sultan Selim'in kılıçlarından biri ve daha önce saraydaki Hırka-i Saadet Dairesi'nden getirilmiş bulunan kılıcı, şeyhülislam veya nakibüleşraf. padişahın kemerine bağlar ya da asardı. Bu sırada dışarıda, Eyüb Sultan Camii'nin avlu duvarları önünde 40-50, bazen 100 kurban kesilir, bunların etleri türbe ve cami görevlileri ile yoksullara dağıtılırdı. Türbede kılıç kuşatma görevini ulemanın başı olan şeyhülislam, bazen kişisel saygınlığı olan bir şeyh veya çelebi efendi (Konya'daki Mevlevi şeyhi) ya da nakibüleşraf yaparlardı. IV. Murad'm beline Celvetî şeyhi Aziz Mahmud Hüdaî, hem Hz Muhammed'in, hem Yavuz Sultan Selim'in kılıçlarını bağlamıştı. V. Mehmed'inkini (Reşad) Mevlevi çelebisi Abdülhalim Efendi, son padişah VI. Mehmed'in (Vahideddin) kılıcını da Senusî şeyhi Seyyid Ahmed Şerif kuşatmışlardır. II. Mahmud. türbede şeyhülislam ve nakibüleşraf hazırlarken, nafile namazı kılıp ayağa kalkmış, kıbleye yönelerek kendi eliyle önce sağ yanma Hz Muhammed'in kılıcını kuşanmış, uzun bir duadan sonra sol yanma da Osman Gazinin kılıcını asmıştı. Diğer padişahların kılıçlarını dönemin şeyhülislam veya nakibüleşrafları kuşatmışlardır. Türbede dua edilmesinden, padişahın iki rekat nafile namazı kılmasından sonra kılıç beline bağlanırdı. Türbeden çıkışta, caminin avlu kapısından sadrazam ve yeniçeri ağasınca koltuklanan padişah rikâb taşında atma biner, Bostan Iskelesi'ne gelir, burada sadrazam ve yeniçeri ağasınca bir kez daha koltuklanır, saltanat kayığına geçerdi. Saltanat kayığı iskeleden ayrılırken sadrazam diz çöküp yer öper, bu sırada alkış yapılırdı. Haliç'ten Topkapı Sarayı'nın Top Kapısı denen sahil kapısına gelir, saraya çıkardı. Mevkib-i hümayun ise Divanyolu'ndan saraya döner ve dağılırdı.

Kılıç alayına denizyoluyla çıkışta ise padişah sabah namazından sonra haremde taht kapısı önünde atlanır, al payendazlar üstünde ilerleyerek Perde Kapısı'ndan çıkıp Sinan Paşa Köşkü'ne iner veya Orta Kapıdan çıkıp Yalı Köşkü'ne gelirdi. Üç fenerli saltanat kayığına biner, maiyetinde silahdar, çuhadar ve musahib ağalar bulunur ve bostancıbaşı dümene geçerek Eyüp'e yönelinir, diğer kayıklarla da darüssaade ve babüssaade ağaları saltanat kayığını izlerlerdi. Asıl mevkib-i hümayun ise yine karadan Eyüp'e gelkdi. Sadrazam ve şeyhülislam padişahı Bostan İskelesinde karşılarlar, padişahın sağ koltuğuna sadrazam, sol koltuğuna darüssaade ağası girerler, rikâb taşında atlanan padişah, ağırlanıp yemek yiyeceği ve dinleneceği rical konağına götürülür, öğleden sonra da türbeye gelinir ve kılıç kuşanma töreni yapılırdı. Bu kez karayolu ile saraya dönen padişah, Fatih'in türbesini ziyaret eder, Şehzadebaşı'nda da 61. orta odabaşısımn sunduğu şerbeti içerdi.

Kılıç alayı sırasında kapıcılar kethüdası ve mirahur ağa, türbeden saraya kadar yaya yürüyerek halkın padişaha sunmak üzere verdikleri arzuhalleri toplarlar, bunlar kapıağası tarafından mühürlenip gereklerinin yapılması için sadrazama gönderilirdi. Kılıç alayından sonra saltanat kayığı hamlacılarına, teşrifatçı, pişkeşçi, mataracı, iskemleci, seccadeci ile diğer görevlilere "hasene" (altın bahşiş) dağıtılması gelenekti. II. Mahmud (hd 1808-1839) olağanüstü koşullarda tahta çıktığından kılıç alayında da olası bir suikastı önlemek için sancak-ı şerif çıkartılmış, alayın önünde hünkâr müezzinleri tekbkler getirmişlerdi.

Yeniçeri Ocağimn kapatılmasından (1826) ve Tanzimat'ın ilanından (1839) soma, diğer bkçok törende olduğu gibi kılıç alaylannda da değişiklikler yapılmıştır. Abdülmecid (hd 1839-1861) kavuksuz, sarıksız, şalvarsız Avrupai kıyafetle kılıç alayına çıkan ilk padişahtır. Denizden Eyüp'e gidip Nakibüleşraf Abdurrahman Efendi tarafından kılıç kuşatıldıktan sonra karadan dönüşünü, Eğrikapf da kurulan çadırlarda ağırlanan yabancı elçi ve temsilciler de izlemişti. Abdülaziz'e (hd 1861-1876) Şeyhülislam Sadeddin Efendi kılıç kuşattı. V. Murad için hazırlanan kılıç alayı programı, hastalığı nedeniyle ertelendi ve yapılamadı.

II. Abdülhamid'in mevkib-i hümayunu çok parlak olmuş ve tüm istanbullular, Beşiktaş'tan Eyüp'e kadar kıyıları doldurarak izlemişlerdi. Bu alayda, peyklere ve solaklara eski tarz üntformalar giydirilmişti. Müşir üntforması giyen Abdülhamid için, Yenikapı Mevlevîhanesi şeyhi dua etmiştir. Bu son dönemin, tüm ayrıntıları ile kaynaklara geçen bir töreni V. Mehmed'in (Reşad) 27 Nisan 1909'da yapılan kılıç alayıdır. Dolmabahçe Sarayı rıhtımından Söğütlü Yatı ile hareket eden padişahı Mesu-

diye, Asâr-ı Tevfik, Peyk-i Şevket, Feth-i Bülend zırhlıları izlemişler, bahri (deniz) alay için köprüler açılmış, tersane önünde donanmanın selam resminde bulunması ve **21** pare top atışından sonra kortej Eyüp'teki Bostan İskelesi'ne yanaşmıştı. Tören için Eyüb Sultan Camii ve bütün semt bayraklarla donatıldığı gibi, türbe içinde de özel bir taht kurulmuştu. Padişahı iskelede nazırlar, selatin şeyhleri karşılamışlar, V. Mehmed, yanında Gazi Ahmed Muhtar Paşa olduğu halde karaya çıkarken adına bestelenen marş çalınmaya başlamış, alkışlar yapılarak türbeye gidilmişti. Türbede sadrazam, şeyhülislam, Mekke Şerifi Ali Haydar hazırlarken, Mevlevi çelebisi Abdülhalim Efendi, Hz Ömer'in kılıcını padişahın beline bağlamıştı. Bundan sonra da "tesrifi-i lihye" (sakal bırakma) duası yapıldıktan sonra arabalarla karadan Dolmabahçe Sarayina dönülmüştü.

Halid Ziya Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi* adlı anı kitabında bu törene değinirken, süslü saltanat arabası ile mevkib-i hümayunun, geçilen yoksul ve harap semtlerle oluşturduğu paradoksu vurgular. Bu nedenle bu geleneksel törenin yapılmasından çok yapılmamasının daha uygun olacağını belirtir. Avrupa hükümdarlarının göz kamaştırıcı taç giyme törenlerinin Paris'in, Viyana'nın, Londra'nın bakımlı ve görkemli ortamlarıyla uyumuna karşılık, İstanbul'daki kılıç alayının insanı ağlamaklı ettiğini, çünkü görkemle sefaletin bir araya gelişinin insana sevinç yerine üzüntü verdiğini ekler.

Bibi. Uzunçarşılı, *Saray.* 189-200; D'Ohsson, *Tableau,* VII, 123 vd; Tayyarzâde Ahmed Ata, *Tarih-i Atâ,* I, İst., ty, s. 35; Ahmed Rasim, *Tarih ve Muharrir,* Ankara, 1993, s. 89-97; *Silahdar Tarihi,* II, 579; Pakalm, *Tarih Deyimleri,* II, 259 vd; M. Zeki (Pakalm) "Taklid-i Seyf", *Edebiyat-ı Umumiyye Mecmuası,* S. 76 (13 Temmuz 1918), s. 848-853; H. Z. Uşaklıgil, *Saray ve Ötesi,* ist., 1965, s. 221-222; *Tarihi Lutfî,* VI, 51 vd; S. Kumbaracılar, "Padişahlık Devrinde Alay ve Merasimler", *Hayat Tarih Mecmuası,* S. 6 (Temmuz 1969), s. 85-86; *BOA, Teşrifatçılık Defteri,* no. 676, s. 5-6; Y. Şehsuvaroğlu, "Osmanlı Padişahlarının Kılıç Kuşanma Merasimi", *Resimli Tarih Mecmuası,* S. 7 (Temmuz 1950), s. 270-272.

NECDET SAKAOĞLU

KILIÇ ALİ PAŞA KÜLLİYESİ

Tophane Meydanı'ndadır. Cami, medrese, türbe ve hamam ile küçük bir külliye teşkil eder. Evvelce Tophane Camii olarak tanınan bu eseri yaptıran **16.** yy'ın ünlü denizcilerinden Uluç Ali Paşa olarak da bilinen ve 1572-1587 arasında kaptan-ı derya olan Kalıç Ali Paşa'dır (yak. 1500-1587). Külliyenin o yılların Hassa Başmimarı Sinan tarafından yapıldığı, bu mimarın eserlerinin adlarını veren çeşitli listelerden (tezkire) öğrenilir. Cami, cümle kapısı üzerindeki, Şair Ulvî'nin yazdığı dört mısralık tarih kitabesinden anlaşıldığı üzere 988/1580-81'de tamamlandığına göre, Sinan'ın yaşlılık döneminde yarattığı son eserlerdendir. Yandaki avlu kapısı üstündeki dört beyitlik tarih de aynı yılı gösterir.

Osmanlı dönemi İstanbul'unda usulden olduğu üzere şehrin başlıca iskelelerinin başlarında bir cami ile bir de çeşme yapılıyordu. Bu prensibe uygun olarak, Galata tarafının en önemli iskelelerinden Tophane iskelesi başında da Kılıç Ali Paşa Camii'nin yeri seçilirken, kurucusunun uzun denizcilik yaşamı da göz önünde tutularak, su kıyısına yakın bu yer uygun görülmüş olmalıdır. Şehir topografyasındaki değişiklikler yüzünden bugün cami ve külliyesi kıyıdan uzakta kalmıştır. Renkli alçı pencerelerden bilinde, bunların 1331/1913'te Bursalı Tevfik adında bir usta tarafından yapıldığını bildiren bir imza görülür.

Kılıç Ali Paşa Camii
Kuran, *Mimar Sinan*

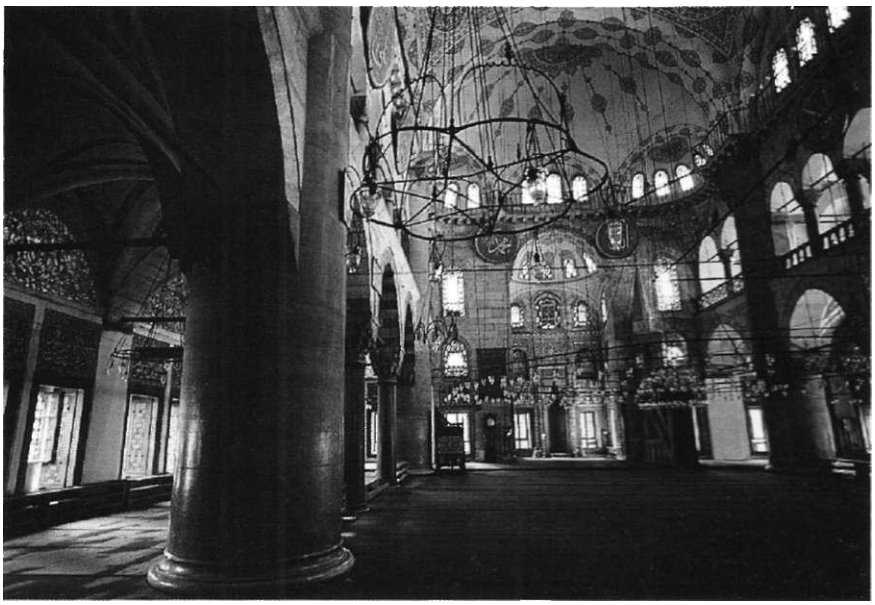

Kılıç Ali Paşa Camii'nin içinden bir görünüm.
Ara Güler

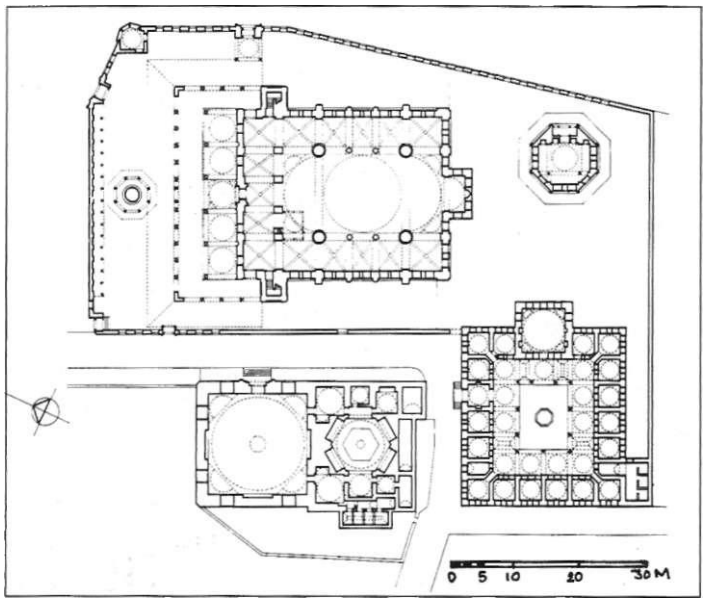

Kılıç Ali Paşa Külliyesi'nin planı.
Kuran, *Mimar Sinan*

Caminin tarih boyunca önemli bir değişikliğe uğradığını gösteren bir iz veya belge bilinmez. Ancak bazı eski fotoğraflardan **19.** yy'ın ortalarında minaresinin, gövdesinin ortalarından itibaren üst kısmının yenilenmiş olduğu anlaşılır. Kötü bir şehir planlaması sonunda da külliyenin medrese ve hamam gibi unsurlan, 19. yy'da yapılan binalar ile sarılmıştır.

Kılıç Ali Paşa Camii, Mimar Sinan'ın (ö. 1588) uzun mimarlık yaşamının son büyük eserlerinden olmasına rağmen, şaşırtıcı bir uygulama yapılarak meydana getirilmiştir. Burada Sinan, çok daha küçük ölçüde olmak üzere Ayasofya'nın planını ve Osmanlı dönemi Türk mimarisinin unsurlarını kullanarak eserini inşa etmiştir. Sinan'ın çok gelişmiş eserler vermişken, birdenbire böyle bir uygulamaya geçmiş olması, ancak onun bir değişiklik denemesi yapma isteği ile açıklanabilir.

Cami geniş bir alanı çeviren bir avlu duvarı içindedir. Evvelce bu duvar bir dikdörtgeni sınırlarken 1956'larda Tophane Meydanı tarafmdaki cephesi şevli biçimde türbeye doğru geri alınmıştır. Duvar şadırvan tarafında da geri çekilmiştir. Caminin son cemaat yeri sütunlara dayanan kemerlerin taşıdığı beş kubbe ile örtülüdür. Fakat, bu son cemaat yerini üç taraftan saran ve üstü öne meyilli kurşun kaplı çatılarla örtülü bir sundurma revak yapılmıştır. Bu uygulamaya kalabalık cemaati olan camilerde sıkça rastlanır.

Esas cami mekânı tam bir dikdörtgen biçiminde olup, mihrap bir yarım kubbe ile örtülü, ileri taşan bir çıkmtmm içindedir. Ayrıca girişe yakın olarak yanlarda iki çıkıntı daha vardır. Bunlardan sağdaki, minarenin kürsü kısmıdır. Soldaki ise içindeki merdivenle harim kısmını çeviren galeriye çıkışı sağlar. Esas mekânda hâkim dört paye vardır. Bunlarm taşıdığı dört kemerin üstünde ise, geçişi pandantiflerle cilan **12**,70 m çapında pencereli ve kasnaklı bir kubbe bulunur. İki yanlarda payelerin aralarına ikişer sütun konularak, mekânı üç taraftan saran galerilerin taşınması sağlanmıştır. Mekân, kıble yönü ekseni üzerinde Ayasofya'da ve sonraları Bayezid ve Süleymaniye camilerinde de olduğu gibi iki yarım kubbe ile örtülmüştür. Galerilerin bölümleri köşelerde küçük kubbeler, aralarda çapraz tonozlar ile örtülmüştür. Ayasofya ile benzerliği en fazla vurgulayan eleman, iki yanlardaki birer çift destek payandasıdır. Halbuki burada Sinan, çok iyi incelediği Ayasofya'nın planı ile üst yapısını, gerek estetik gerek statik bakımlarından daha kusursuz olarak, değişik bir rnimari anlayışla yorumlamıştır. Bu bakımdan Kılıç Ali Paşa Camii basit bir taklit değil, Ayasofya mimarisinin geliştirilmiş bir aşamasıdır denilebilir.

19. yy'daki onarımda, petek kısmına barok süslemeler ile taş bir külah yapılan minare, son yıllarda orijinal mimarisine uygun bir biçime sokularak, kurşun kaplı sivri külahına kavuşturulmuştur. Caminin, gerek son cemaat yerinde, gerek içinde **16.** yy İznik çinileri ile bezenmiş olduğu görülür. Mihrabın etrafı ve kıble duvarı da çinilerle kaplanmıştır.

Caminin kıble tarafında ve denize daha yakın bir yerde olan türbe, dış duvarları ile sekizgen biçiminde, kesme taş yapılı bir binadır. Üstünü, genellikle türbelerin çoğunda olduğu gibi iç içe çifte kubbe örter. Türbenin girişi derince bir nişin içindedir. İçeride ise, girişlerin karşısında yer alan iki sütun, giriş nişinin masif duvarlanyla, kubbeyi taşıyan kemerlere destek olmuştur. Böylece bu türbenin de mimarisinde, benzerine pek rastlanmayan değişik bir uygulama görülür.

Caminin sağ tarafında olan hamam, tek hamam olarak yapılmıştır. Hamamın yapımı ile ilgili belge 23 Muharrem 991/1583 tarihli olduğuna göre, külliyenin yapımı bu tarihe kadar sürmüştür. Batı tarafında girişe sahip olan hamamın soyunma yeri (camekân), 14,10 m çapında bir kubbe ile örtülüdür. Duvarlar taş ve tuğla olarak karma teknikte örülmüştür. Hamam mimarisinde değişik bir sistem uygulanarak ılıklık bölümleri hemen camekânın arkasında yer almayıp, yanda, çok küçük mekânlar halindedir. Hamamın sıcaklık bölümü ise, daha çok kaplıca mimarisinde kullanılan, yuvarlak bir merkezi kısma, yıldız biçiminde kemerlerle açılan tiptedir. Kılıç Ali Paşa Hamamı uzun yıllar yersiz yurtsuzların geceleri barındıkları bir yer olarak kullanılmış ve bu bakımdan şehrin tarihinde özel bir yer almıştır.

Hamamın deniz tarafmda bir de medrese vardır. Mimar Sinan'ın eseri olmasına kesin gözüyle bakılan medresenin onun eserlerini bildiren tezkirelerde yer almayışı şaşırtıcıdır. Belki bu medreseyi tasarlamış fakat yapımı, onun 1588'deki ölümünden sonra bitirilmiş olabilir. Medrese, kare planda olup revaklı avlu etrafında 18 hücre sıralanır. Bunlardan hamam tarafında kuzeyde olan bir tanesi giriş bölümü olduğuna göre, medresede barınanlara mahsus hücre sayısı 17 olmaktadır. Ortada hazireye çıkıntı halinde büyük kubbeli dershane-mescit yer alır. Hamam gibi medrese de tuğla hatıllı taş örgülü karma teknikte inşa edilmiştir. Medrese Çocuk Esirgeme Kurumu'nun sağlık merkezine tahsis edilmiştir.

Avlu duvarının cadde üzerindeki köşesinde bulunan sebillerin de külliyenin bir parçası olduğu ileri sürülür. Ancak 19. yy'm ilk yarısında yapılan gravürlerde karşıda eski Tophane binasının köşesinde bir sebil görülür. Abdülaziz döneminde (186i-1876) Dolmabahçe-Tophane Caddesi'nin düzenlenip genişletilmesi sırasında birçok eski eser, kesilirken veya yıkılıp başka yerde yeniden kurulurken (Süheyl Bey Mescidi, Nusretiye Camii'nin muvakkithanesi ile sebili gibi), bu sebillerin de esas yerinden sökülerek cami avlu duvarında yeniden kurulduğu düşünülebilir. Sebil sivri kemerleri ile klasik döneme işaret etmekle beraber, şebeke parmaklıkları, klasik üslupla bağdaşmayan bir desene sahiptir.

Caminin yan tarafında ve türbe etrafındaki hazirede çok sayıda mezar vardır. Bunlarm arasında bazı Türk denizcilerinin kabirleri de bulunmaktadır. Aralannda, Fındıklı sırtlarındaki Defterdar Ebu'hFazl ve Beyoğlu'ndaki Ağa camilerinden getirilen mezar taşları da yer almaktadır/Burada matematikçi Hasan Fuad Paşa ile, Kaptan-ı Derya Ateş Mehmed Paşa'mn kabirleri de görülür.

Bibi. R. M. Meriç, *Sinan, Hayatı, Eseri,* Ankara, 1964, s. 26-46 "Tulıfetü'l-Mimarîn", 78, 126 "Tezkiretü'l-Ebniye"-; Evliya, *Seyahatname,* I, 441; Raif, *Mir'at,* 358; Ayvansarayî, *Hadîka,* II, 58; Gurlitt, *Konstantinopels,* 85; Gabriel, "Les mosquees de Constantinople", *Syria,* VII (1926), s. 376-378; Halil Ethem, *Camilerimiz,* 70-72; (Konyalı), *Abideler,* 54-55; A. M. Schneider-M. İs. Nomidis, *Galata,* İst., 1944, s. 33; E. Egli, *Sinan, der Osmanischen Glanzzeit,* Zürich-Stuttgart, 1954, s. 103-105; Eyice, *İstanbul,* 106, no. 165; Konyalı, *Mimar.Sinan,* 132; Eyice, "İstanbul Minareleri", *Türk Sanat Tarihi Araştırma ve İncelemeleri,* I, (1963), s. 57; Kuran, *Sinan,* 283; türbe hakkında: Egli, *Sinan,* 55; Kuran, *Sinan,* 325; hamamlar hakkında: Bir belge: *Orientaliches Seminar-Deutsche Übersetzungen türkische Urkunden,*

IV, (Kiel 1920), no. 54, 55; H. Glück, *Bäder,* **160** (içeriye giremediğinden mimari bakımdan inceleyemedi); K. Klenghardt, *Türkische Bäder,* Stuttgart, 1927, s. 65; Aru, *Hamamlar,* 105-109; Kuran, *Sinan,* 394, hazire hakında; t. Fazıl Ayanoğlu, "Vakıflar idaresince Tanzim Ettirilen Tarihî Makbereler", *VD,* II (1942), 400, resim 2-8.

SEMAVİ EYİCE

KILIÇ, GÜNDÜZ

(26 Haziran 1919, İstanbul - 17 Mayıs 1980, İstanbul) Futbolcu, futbol adamı, spor yazarı.

Atatürk'ün yakın arkadaşlarından Kılıç Ali'nin oğludur. Futbola, Galatasaray Lisesi'nde öğrenciyken başladı. Galatasaray kulübünde yetişip parladı. 1936'da milli futbol takımına seçildi. Başarılı futbol yasanımda Galatasaray, Hannover 96 (Almanya), Ankara Stadyom ve Ankara Demkspor takımlannda yer aldıktan sonra 1953'te yine Galatasaray'da futbol hayatını noktaladı. Bu arada 10 kez A milli oldu, 4 kez A milli takım kaptanlığı yaptı. Futbolu bıraktıktan sonra milli takım teknik direktörlüğünde ve Galatasaray, Feriköy, Vefa, Altay, Beşiktaş futbol takımlarının antrenörlüğünde bulundu. Antrenörlük yaşamının en büyük başarılarım yine Galatasaray'da yaşadı. Türk futbol camiasında "Baba Gündüz" namıyla tanındı. Daha sonra spor yazarlığına başladı. Uzun yıllar *Hürriyet* gazetesinde spor yazarlığı yaptı ve bu görevdeyken vefat etti.

CEM ATABEYOĞLU

KTLIÇBALIĞI

Xiphiidae familyasından olan kdıçbalığının bilimsel adı *Xiphias gladius'tur.* Gövdesinin üçte ikisi nispetinde uzun olan kılıcı, üst çenesinin uzaması sonucu oluşmuştur. Sırtı lacivert, yan tarafları mavimsi gri, karnı ise beyazdır. Türkiye'yi çevreleyen sularda yaşayan ki ve çok güçlü balıklardan biridir. Günümüzde daha çok Ege Denizi ve Akdeniz'de bulunmaktadır.

17. yy'da Eremya Çelebi'nin yazdığına göre istanbul ve çevresinde tutulan bütün balıklar önce Balıkpazarı'na(->) gelirken sadece kılıçbalığı, deniz gümrüğüne nezaret etmek üzere Kasımpaşa'da oturan balık emininin kontrolü altında Galata ve Eminönü'ndeki dükkânlara dağıtılmaktaydı.

Kılıçbalığı 20. yy'm ilk yarısına kadar geçici balıklar arasında saydırdı. Yaz mevsiminde Karadeniz'e çıkan kılıçbalığı kasıma kadar burada kaldıktan sonra yine Marmara'ya döner, geçişleri sırasında ise Boğaziçi'nde av verirdi. Mayıs ayırım mehtapsız gecelerinde yapılan kılıç avının istanbul'un balıkçılık kültüründe çok önemli bir yeri vardı.

Her köyün balıkçıları, kendi mıntıkalarının akış başlarından, suların cereyanına göre "açma" ya da "kapama" yolunda ağlarını bırakırlar, Bebek içine veya Kandilli hizasına kadar akış yaparlar, sonra tekrar akış başına gelirlerdi. Bu şekilde gün ışımaya başlayıncaya kadar avlanırlar, gün doğarken iskelelerine döner, ağlarını yıkar, yüksek ağaçlara takılı makara ve gönderlerle perde halinde çekerek kuruturlardı.

Kılıçbalığı yaklaşık 1935'ten önce dalyanlarda, İstanbul Boğazı'nda özel kılıç ağlarıyla, kısmen de olta ve paraketayla avlanırdı. Bu tarihten itibaren Marmara'da zıpkınla avcılık başladı. 1946'da Marmara'da yapılan aşın avcdık sonucu balık Karadeniz'de çıkmamaya ve azalmaya başladı. Kılıç ağcılarının bir kısmı zıpkmcılığa döndü, diğerleri bu avı bıraktı. 1947'de 15 kilodan ufak balıkların avlanması yasak edildiyse de aşırı avcılık devam etti. Böylelikle Marmara'nın bu güzel balığı da tarihe karıştı.

ALI PASİNER

KILIÇHANE

15. yy'dan 1868'e kadar istanbul'da faaliyet gösteren sanayi okulu ve imalathane. "Dımışkîlhane" olarak da bilinir. Günümüzde aynı yerde Sultanahmet Anadolu Teknik ve Endüstri Meslek Lisesi vardır.

Kdıçhane'nin bulunduğu tarihi mekânda Bizans döneminde de hammaddesi demir olan savaş araç gereçlerinin yapıldığı bk imalathane vardı, istanbul'un fethinden (1453) sonra II. Mehmed'in (Fatih) vezklerinden Gedik Ahmed Paşa'nın girişimi ile 1454'te bk kılıç imalathanesi kuruldu. Burada Osmanlı ordusunun gereksinimi olan ve özelliklerine göre "dımışkî", "ticanî", "mağribî", "zivzikî", "tırazî" denen kılıçlar dövülmekteydi. Bu imalathane, kılıççıbaşı denen bk başustamn yönetimindeydi. Adı saptanan ünlü bir kılıççıbaşı IV. Murad döneminde (1623-1640) Davud Ustadır. Kdıççıbaşının buyruğunda çok sayıda şimşirkâr denen kılıç ustalarının çalıştıkları bdinmektedir.

Evliya Çelebi, kendi gözlemlerine dayanarak İstanbul Kdıçhane'sini ve buradaki kılıç yapımını anlatır. Kdıçhane'nin bir süre de Galata'da Kurşunlu Mahzen denen yerde faaliyet gösterdiği sanılmaktadır. 17. yy'm ortalarına doğru Kurşunlu Mahzen'deki Kdıçhane'nin kapatıldığı ve burasının Yahuddere kiralandığı saptanmıştır.

I. Mahmud döneminde (1730-1754) Sadrazam Yeğen Mehmed Paşa, Kılıçhane'deki çalışmaları durdurarak burayı yeniçerilerin elbiselerinin dikildiği bir dikimhane haline getirmiştir. Kdıçhane'nin ikinci kez canlandırılışı III. Selim dönemindedir (1789-1807). Kılıçhane, 16. ve 17. yy'daki önemini ve çalışma yöntemlerini koruyamamakla birlikte bu adla 1868'e kadar varlığını sürdürmüştür.

Midhat Paşa'nın gkişimi ile 4 Eylül 1868'de Kılıçhane binasında Sanayi Mektebi'nin açılması ile yaklaşık 800 yıllık bir geçmişe sahip olan Kılıçhane kapanmıştır. Kılıçhane'nin tarihi binasının bir bölümü 19. yy'ın sonunda Orman ve Maadin Nezareti binasının yapılması sırasında yıkdmıştır. Geride kalan bölümleri ise günümüzde Sultanahmet Anadolu Teknik ve Endüstri Meslek Lisesi binası içindedir.

Kılıçhanede dövülen ve tarihi değeri olan pek çok kılıç, Topkapı Sarayı Müzesinde sergilenmektedir.

Bibi. Evliya, *Seyahatname,* I; Ergin, *Maarif Tarihi,* I, 51-53; F. R. Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış,* Ankara, 1964, s. 14, 80 c, 139, 140; "Mekteb-i Sanayi Tarihçesi", Sultanahmet Anadolu Teknik ve Endüstri Meslek Lisesi Arşivi.

İSTANBUL

KINA GECESİ

Eski İstanbul düğünlerinde geline kına yakılması nedeniyle yapılan eğlencelere kına gecesi denilirdi (bak. düğün âdetleri). Yoksul ya da varlıklı her İstanbullu aile evlenecek kızları için mutlaka kına gecesi tertip ederdi.

19. yy'da İstanbul'da çarşamba günü akşam yapdan kına gecesinde erkekler selamlıkta, kadınlar haremde eğlenirlerdi. Haremde çengiler türkü eşliğinde kızı dolaştırırlardı. Davetlilerin önüne kına tepsisini koyup gelini oturturlar, kıza ve ailesine yakın davetlilerden bir-ikisinin gelinin parmak uçlarına kına yakmasını isterlerdi. Annesi de kızın avcunun ortasına altın koyar, üzerine kına yakılarak altın yapıştırılır ve bağlanırdı. Bu altın uğur ve bereket getirmesi için gelin tarafından sak-

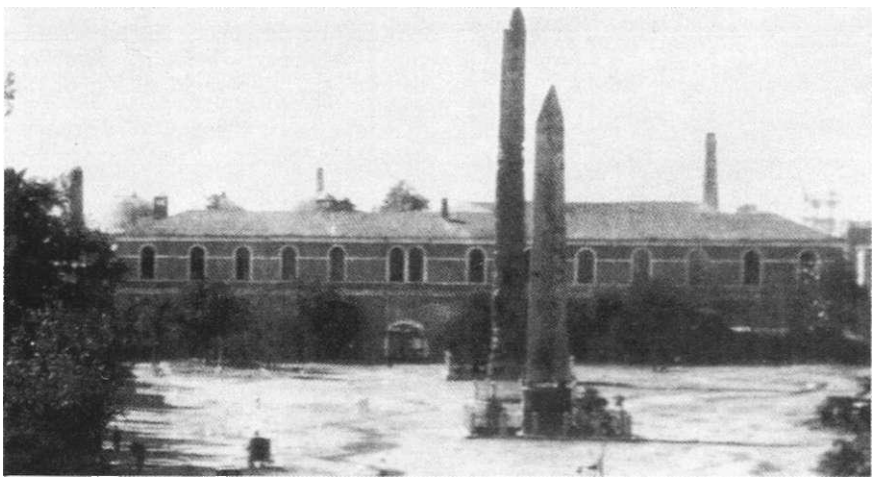

1850lerde Sanayi Mektebi olarak kullanılan tarihi Kılıçhane binası.
Necdet Sakaoğlu koleksiyonu

lanırdı. Çengiler oyunlar oynayarak sabaha kadar kına gecesini şenlendirirlerdi.

20. yy'ın başlarında düğünden bir gün önce, yani çarşamba günü damadın akrabasından birkaç kişi, üzerine iki-üç topak kma koyulmuş ve iki tane de mum dikilmiş gümüş bir tepsiyi gelinin evine götürürdü. Sazende ve hanende kadınlar kına gecesi meclisini şenlendirirler; gelini öven maniler söylenir, çengiler oynatılırdı. Bütün gece eğlenceler devam eder. sabaha karşı ortaya getirilen gelinin avuçlarına, parmak uçlarına ve ayak başparmağına kına yakılırdı. Kızın bütün arkadaşları da kısmetleri açık olsun diye kendi ellerine kma yakarlardı. Kına gecesinde bulunan kadmlar kına tepsisinin içine para koyar, bu para ile de geline hediye alınır veya o gecenin masraflarına katkıda bulunulurdu.

Kına gecesi erkekler için de eğlenceli olurdu. Onlar da ya damat evinde veya gelin evinin selamlığında toplanıp eğlenirlerdi. Damadın bütün yakın arkadaşları bir tarafa, yaşlılar bir tarafa otururlar, eğlenirlerdi.

Eski İstanbul'un köy düğünlerinde kına gecesi "kına damı" olarak adlandırılmaktaydı. Bu eğlencelerde saz takımı bulunmaz, sesi ve sözü uygun olan kadın veya kızlar def çalıp, türkü söyleyerek eğlenirlerdi. Bu eğlenceler iki gece sürer, birinci geceye "küçük kına gecesi", ikinci geceye de "büyük kma gecesi" denirdi.

Kız evinin erkek tarafından kına istemesi gelenekti. Gelin evinde hazırlanan helvalı tepsi düğünün son gecesi damat evine gönderilirdi. Helvalı tepsi, damat tarafındaki bütün misafirlere gezdirilir, herkes helvanın üzerine para yapıştırırdı. Tepsinin üzerine mum dizilir ve istenilen kma konduktan sonra köyde bulunan herkes çalgı ve çengi eşliğinde gelin başka bir köydeyse oraya, aynı köydense evine kınayı götürüp teslim ederlerdi. Kızın yakın arkadaşları hazırladıkları kınayı önce gelinin ellerine, daha sonra da kendi ellerine yakarlardı.

Bibi. Melahat Sabri, "İstanbul Düğünleri", *HBH,* II, S. 23-24 (Mayıs 1993); E. E. Talu-S.Erimez, *Dünden Hatıralar,* ist., ty; Pakalın, *Tarih Deyimleri,* II, 267-268; Musahibzade, *İstanbul Yaşayışı,* 18-22; "istanbul'un Anadolu Yakası ve Şile Dolaylarındaki Köylerde Düğün Âdetleri", ***HAGEMArşivi,*** YB 89.0027.

MELTEM CİNGÖZ

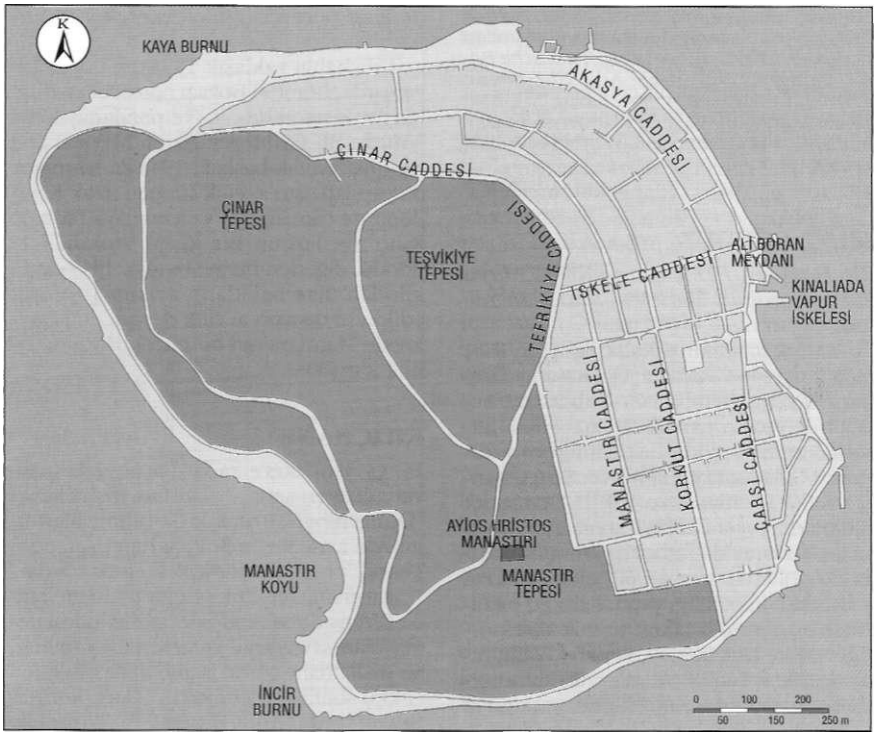

Kınahada
İstanbul Ansiklopedisi

KINAHADA

İstanbul adalarından İstanbul Limanı'na en yakın ve en küçük olanıdır. Eski isimleri, "birinci" anlamına "Proti" ve "bileytaşı" anlamına "Akoni"dir. Türkçe Kınahada denilmesinin nedeni, üzerinin makilerle kaplı olduğu dönemlerde uzaktan kına renginde bir görüntü vermesidir.

Kınahada, İstanbul'a 6,5, Anadolu sahiline 3.5 mil mesafededir; eni 1.5, boyu 1.1 km'dir: üç tepeden oluşmaktadır. Batıdaki Çınar Tepesi ile bu tepenin hemen yanındaki Teşvikiye Tepesi 115 m yüksekliğindedir. iki tepenin arasında Çınarlık denilen bir boyun vardır. Güneye doğru uzanan ve üzerinde Hristos Manastırı'nm bulunduğu Manastır Tepesi'nin yüksekliği ise 93 m'dir.

Kınahada, öteden beri ağaçtan yoksundur, ecelce bazı yörelerinde zeytin yetiştirilmiştir, iklimi öteki adalara oranla serttir.

Jeolojik yapısı bakınıından çok kayalıktır. Bizans zamanında surların yapımında ve onarımında bu adanın taşlarının kullanıldığı bilinmektedir. 19. yy'ın başlarında Tophane Rıhtımı ve Haydarpaşa Limanı inşaatında Kınalıada'dan çıkartılan taşlar kullanılmıştır.

Adanın batı ve güneybatısında, çıkartılan taşlar nedeniyle arazi bozulmuş, iki büyük çukur oluşmuştur. Büyük çukura "Megalo Lakka", küçük çukura da "Mikro Lakka" denirdi. Ayrıca güneyde, deniz kenarındaki Taşocağı denilen yöreden de. son yıllarda sürekli taş çıkartılmıştır.

Bugün vapurla Kmahada'ya gelirken, daha uzaktan dikkati çeken en önemli özellik, Çınar Tepesi'ndeki büyük televizyon ve radyo antenleridir. Adanın uzaktan beton evlerden oluşan manzarasına karşın, iskele başında, yan yana duran, şirin iki ahşap köşk görülür. Bunlar ikiz Sirakyan evleridir. Yine hemen sahilde üçgen ça-

Kıtıahada
Hazım Okurer, 1993

tısı ve üçgen biçimindeki minaresi ile pek özgün mimari yapısı olan Kınalıada Camii dikkati çeker.

Ada ağaçsız, bahçesiz, tamamen beton binalarla kaplı olmasına karşın, vapur iskelesinden güneye doğru giden çakıllık sahilin tabii bir güzelliği vardır. Adanın güneydoğusunda, içinde olimpik yüzme havuzu da bulunan Kınalıada Su Sporları Tesisleri ve önünde küçük bir liman görülür. Vapur iskelesi son yıllarda büyütülmüş ve modern biçimde yeniden inşa edilmiştir. İskelenin önündeki Ali Boran Meydanı aynı zamanda Kınalıada çarşısının merkezini oluşturur. Evvelce bu meydanda geniş camekânları olan ferah, güzel, ahşap bir gazino vardı. Adanın iskeleye göre sağ tarafına "Akasya", sol tarafına eskiden burada bulunan Jarden Gazinosu nedeniyle "Jarden" denilir. İskeleden sola, güneye doğru gidilirken yeni yapılan küçük mendirek ve küçük bir rıhtımdan sonra yine beton evlerle doldurulmuş olan bir sahil görülür.

Kınalıada İskelesi'nden, sahil boyunca güneye doğru uzanan bölgede, eski ahşap yalıların yerine, beton binalar yapılmıştır. Eski liman dolmuştur. Limanın yakınındaki çayırlık futbol alanı halen durmakta ise de çevresi binalarla sarılmıştır. Limanın üstündeki Manastır Tepesi'nde Hristos Manastırı vardır. Tepenin güney yönü taşocaklarıdır. Güneybatıya bakan burunun adı İncir Burnu'dur. Burası Jarden bölgesidir. Jarden'den bir patika ile tepede, kayalar arasında eskiden keşişlerin çile çektiği hücreleri olan Keşişhane'ye gidilir. Keşişhane'nin bugün sadece kalıntıları görülebilmektedir.

Hristos Manastın'nın batısındaki koyun ismi Manastır Koyu'dur, koyun kuzeyinde "Büyük" ve "Küçük" çukurlar vardır.

Öteden beri gerek ev sayısı, gerek nüfusu bakımından Adalar'ın en küçüğü cilan Kınalıada uzun yıllar bir köy görünümü vermiş, öteki adalardaki gelişme bu adada görülmemiştir.

Kınalıda geçmişte susuz, elektriksiz; yazın bile nüfusu fazla artmayan; genellikle Ermenilerin oturduğu; hekimi, eczanesi olmayan küçük bir yerleşim yeri olmuş; yönetim bakımından da, Heybeliada ve Burgazadası nahiye olduğu zamanlarda dahi Burgazadası'na bağlı bir köy olarak kalmıştır. Halen Adalar İlçesi'nin bir mahallesidir.

Ağaçsız oluşu ve ikliminin sertliği nedeniyle, İstanbul'a en yakın ada olmasına rağmen, diğer adalara oranla, uzun süreler yazlıkçılar tarafından da fazla rağbet görmemiştir. Adaya ilk yerleşenler buradaki Vartan Manastırı nedeniyle, Ermenilerdir. İlk ciddi yerleşim 1833'te başlamış, 1846' da Adalar'a vapur işlemeye başlaması üzerine Ermenilerin sayısı daha da artmıştır. 1857'de Surp Krikor Lusavoriç Ermeni Kilisesi ve Nersesyan Ermeni Okulu açılmış, bilahare en ünlüsü Şahap olmak üzere birkaç otel de hizmete girmiştir.

Adanın Rum ve Türk nüfusu sınırlı kalmıştır. Ortodoks Panayia Kilisesi ve Rum ilkokulu 1869'da açılmışsa da Rum nüfusu artmamış, Rum ilkokulu 1973'te öğrencisizlikten kapanmıştır. Türk ilkokulu ise 1935'te açılmıştır.

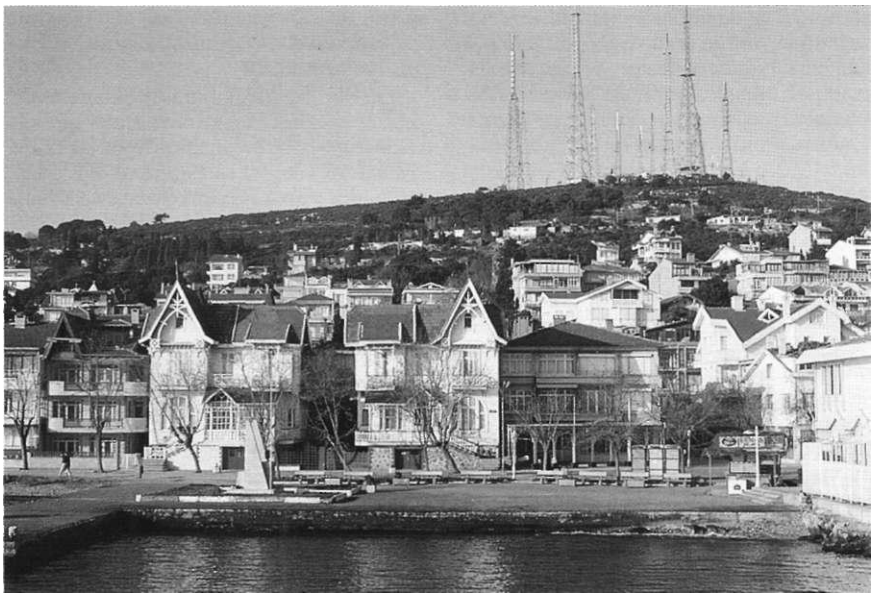

Kınahada'dan bir görünüm (üstte) ve Hristos Manastırı. *Nadya Gabeoğlu. 1994*

Ada 1946'ya kadar elektriksizdi; sadece bazı yöreler jeneratörle aydınlatılıyordu. Adaya şehir şebekesinden, denizaltından kablo ile elektrik ancak 1947'de gelmiştir.

Kınalıada sudan da yoksundur. Eski zamandan kalma büyük sarnıçlar adanın öteden beri su sıkıntısı çektiğini göstermektedir. Uzun süre tankerlerle, evlerin sarnıçlarına su getirilmiş, 1981'de su dağıtım şebekesi inşa edilmiştir.

Adaya ilk ve tek cami, 1958'de Karaköy Meydam'nın genişletilmesi sırasında pek değişik bir mimari üslubu olan Karaköy Mescidi'nin(-0 taşları numaralanarak sökülüp buraya monte edilmesiyle kurulmak istenmiş, ancak bu caminin taşları kaybolduğundan, sahile 1963'te mimari açıdan modern bir cami inşa edilmiştir (bak. Kınalıada Camii).

Kınalıada'da oturan Türk aile öteden beri azdır. Uzun süre adada oturan ünlü kişilerin başında şair ve politikacı Fazıl Ahmet Aykaç gelir. 1940'lı yıllarda yazları Adalar arasında yapılan futbol turnuvalarında, Kınalıada futbol sahası da şenlikli maçlara sahne oluyordu. Fazıl Ahmet Aykaç'ın oğlu, ünlü futbolcu Eşfak Aykaç, yine ünlü futbol adamlarımızdan Beşiktaşlı Şükrü Gülesin, Galatasaraylı Osman İncili (Kova Osman), Kınalıada'nın tanınmış futbolcularındandı.

Afiş ressamı İhap Hulusi, bilim adamı Prof. Avram Galanti de adaya yerleşmiş kişilerdendir.

Adanın nüfusu uzun yıllar, özellikle kışları birkaç yüz kişiyi geçmemiştir. Ancak son yıllarda yaz nüfusu fevkalade artmıştır. Kışın 2.000'i aşmayan nüfus (1990 Genel Nüfus Sayımı'nda 1.700 kişi), yazın 25-30.000 kişiyi bulmaktadır. 1984'ten sonra Kınalıda kötü yapılaşmaya örnek teşkil edercesine gelişmiş, büyük bir inşaat furyası sonucu arsa ve bina fiyatları yükselmiş, Kınalıada bahçesiz binalarla dolmuş, bu kötü yapılaşma adayı büyük ölçüde betonlaştırmıştır.

Kınalıada Bizans döneminde sürgünler yeri olan Prens Adaları içerisinde, belki de

İstanbul'a ve Anadolu yakasına yakınlığı nedeniyle, tarihte bu amaçla pek çok kez kullanılan bir yer olmuştur. Adanın manastırları pek önemli sürgünleri banndırmıştır. Kmalıada'nın bir diğer özelliği de Bizans döneminde en çok talan edilen ada olmasıdır. 1182, 1204, 1302 yıllarında Girit korsanları ve Haçlıların yağmalarından Kınalıada çok müteessir olmuştur. İstanbul'un fethinden sonra bir ara canlanan ada yeniden korsanlar tarafından tahrip edilmiştir. Adanın gelişmesi ancak 1900'lü yıllarda gerçekleşmiştir.

Kınalıada'da ikisi artık yok olmuş bulunan üç manastırın varlığından söz edilir. En önemli ve bugün de mevcut olan manastır "Yukarı Manastır", yani Hristos Manastırı'dır. Bu manastıra ait ilk önemli olay İmparator V. Leon'un 820'de Aya İrini Kilisesi'nde öldürülüp, balta ile parçalanan cesedinin dört oğlu tarafmdan buraya getirilmesidir. İkona taraftarları ile karşıtlannm bu amansız mücadelesinde imparatorun dört oğlu da hadım edilmiştir. V. Leon' un mezarı manastırdadır.

Kmalıada'nın tepesindeki Hristos Manastırı'nın en önemli sürgünü IV. Romanos Diogenes'tir. 1068'de tahta çıkmış olan Romanos Diogenes, 1071'de Malazgirt'te Alparslan'a yenilmiş, Bizans sarayında iktidarı ele geçirmiş olanlar tarafından İzmit' te yakalanmış, gözleri oyulmuş, sırtına keşiş elbisesi giydirilip Kınakada Hristos Manastırı'na sürülmüştür. Ancak çok yaşamamış ve burada ölmüştür. Mezarının bugünkü yetimhanenin hemen yanında olduğu söylenmekte, kesin yeri bilinmemektedir.

Manastır 1182'de Latin istilasına uğramış, 1262'ye kadar Latinlerin elinde kalmış, 1453'te İstanbul'un fethi üzerine Fener Patrikhanesi'ne bağlanmıştır. Manastır 1722'de tamir edilmiş, 1778'de İpsilanti ailesine intikal etmiş; İpsilantiler(->), manastırı Heybeliada'daki Panayia Kamariotissa Manastırı'na bağışlamışlardır.

Manastırın hamisi İpsilanti ailesi Yunan ihtilaline karıştığı için devletçe bütün emlakine el konulmuş, ancak manastır daha önce Panayia Kamariotissa'ya bağlandığı için kurtulmuştur. 1844'te Patrik IV. Yermonos, manastın Heybeliada Ruhban Mektebi'ne bağışlamıştır.

1894'teki depremde Heybeliada'daki Ruhban Mektebi yıkılınca okulun öğrencileri bu manastıra getirilmiş; 1901'de Patrik III. Yuvakim burada bir kız yetimhanesi açmıştır.

Ünlü zengin Sinyasoğlu, Hristos Manastırı'nm gelişmesi için büyük mali yardımlarda bulunmuştur. Mezan manastırın giriş kapısındadır.

Manastır 1914'te askeri idareye verilmiş, 1917'de boşaltılmış, 1920'de buraya Beyaz Ruslar yerleştirilmiş, Kızılhaç tarafından sevkıyat merkezi olarak kullanılmıştır. Halen manastır, Fener Patrikhanesi'ne bağlıdır. Manastırın kutsal günü 6 Ağustos'tur.

Kınalıada'da biri Rum, biri Ermeni, biri de Fransız-İngiliz mezarlığı olmak üzere üç eski mezarlık vardır. Müslüman mezarlığı ise yeni kurulmuştur. Ermeni mezarlığı ile yan yanadır. Hristos Manastırı civarındaki Aya Fotini Ayazması da bugün yok olmuştur.

Öteden beri su sıkıntısı çeken Kınalıada'da eskiden Yerebatan Sarnıcı gibi direkli büyük sarnıçların olduğu, bunlara "Kinstern" (direkli sarnıç) denildiği bilinmektedir. Halen bu sarnıçların bazılarının kalıntıları görülmekte ise de çoğu kötü yapılaşma nedeniyle tahrip edilmiştir.

Bibi. G. Schulumberger, *İstanbul Adaları,* ist., 1937; E. Mamboury, *Leslles des Princes,* ist., 1943; Erdenen, *Adalar;* Tuğlacı, *İstanbul Adaları,* II; Evliya, *Seyahatname.* I.

NEJAT GÜLEN

KINALIADA CAMİİ

Kınalıada'da Çarşı Caddesi'nin doğusundadır. 1950'li yıllara dek adada cami olmadığı için, adanın Müslüman sakinleri zamanın başbakanı Adnan Menderes'ten adaya bir cami yapılmasını isterler. Bunun üzerine Adnan Menderes, 1958'de Karaköy Meydanı'ndaki yerinden sökülen Karaköy Mescidi'nin(-0 adaya aynen monte edilmesini ister. Bu gerçekleşmeyince Kınalıada Camii Derneği'nce **1964**'te mimarlar Turhan Uyaroğlu ve Başar Acarlı'ya Kınakada Camii yaptırılır.

Betonarme olan caminin müştemilatı bahçe, avlu ve dükkânlar, tuvalet, eşya deposu, abdest yeri, gasilhane, son cemaat yeri, imam odası, dernek odası ve kadınlar bölümünden oluşur. Caminin iç alanı 250 m^2 olup, toplam arsa alam 450 m^2'dir. Çevresindeki dükkânların geliri caminindir. Güneydoğu-kuzeydoğu yönünde çapraz olarak yapılmış olan caminin, cadde yönünde geniş, deniz yönünde daralan bir avlusu vardır. Avlu kapısının sağ yanında abdest yerleri ve tuvaletler, cami yanında Kuran dershanesi, onun önünde musalla taşı, avlu girişinin tam karşısmda gasilhane ve dernek odası vardır. Caminin alt katında ise kadınlar bölümü bulunur.

Cami ve minare klasik cami mimarisinin dışındadır. Mimarlardan Başar Acarlı caminin tarzını fonksiyonel olduğu kadar organik mimari diye açıklamaktadır.

Avlu girişinin kuzeybatı köşesinde olan camiye 5 basamakla girilir. Basamakların bitiminde, sol tarafta, tek kapılı, mihraba paralel dikdörtgen planda, güneyi ahşap ve camekânlı son cemaat yeri bulunur.

Caminin içi üçü kıble yönünde, üçü de giriş yönünde eşit olmayan altı kenarlı bir poligondan oluşur. Poligonal olmasından dolayı yapı, giriş ve kıble yönünde dar, orta mekânda geniştir. Mihrap duvarı ufak bir kare duvar olup, mihrap nişi olarak 20 cm'lik üçgen bir niş, sembolik olarak duvara işlenmiştir. Ayrıca mihrap duvarının iki yanında yine mihraba işaret eden 2 şamdan vardır. Mihrap duvarının arkası, renkli buzlucam kaplıdır. 50 cm genişliğinde olan poligonun doğu ve batı yönündeki duvarlann birleştiği yerlerdeki yarım metrelik açıklıklar, bir duvarla niş haline getirilmiş ve vitray camla kaplanmıştır. Caminin beyaz olan duvarlarının alttan 10 cm' lik bir alanı, yeşile boyanmış ve buralara ayakkabılık setleri yerleştirilmiştir. Mihrabın sağında olan minber ile yapının doğu duvanmn ortasında olan vaaz kürsüsü, am-

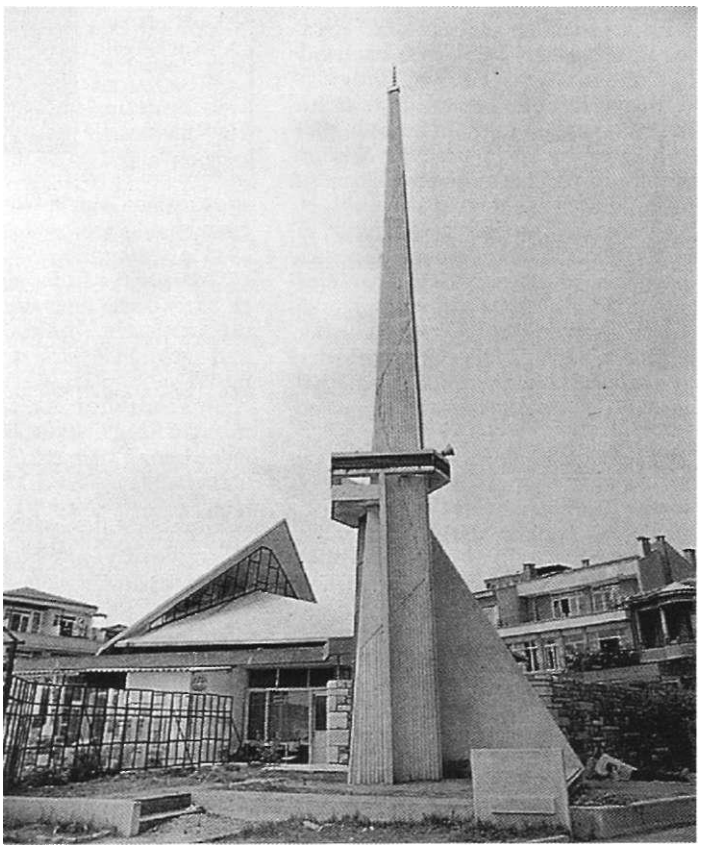

Kınalıada Camii
Tuğlacı, *İstanbul Adatan*

bon tarzda yapılmıştır. Müezzin mahfili ise yapının kuzeydoğu köşesinde, 25 cm yüksekliğinde tırabzanlarla çevrili olup ahşaptır. Mihrap duvan olarak belirtilen kare duvarın ortasındaki dikdörtgen çerçevede "Yüzünüzü mescidin haram yönüne çevirin" manalı ayet, bu çerçevenin iki yanında ise "Allah, celle celalehu" ve "Muhammed" yazan levhalar vardır. Ayrıca mihrap duvannın iki yanındaki duvarlarda da altıgen çerçeveler içinde 4 halife ve ehlibeytten Hasan-Hüseyiriin adlarının olduğu levhalar bulunur.

Yapının en ilginç yeri olan ve Vedat Dalokay tarzını hatırlatan kubbesi, yapıyı ikiye bölüp, orta şahında birleşen 2 pramitten oluşur. Bunlardan güneydeki, mihrap bölümünü örten pramit daha yüksek, kuzeydeki giriş bölümünü örteni ise daha alçak olduğu için, iki pramidin orta alanda birleştikleri yerde bir açıklık meydana gelmiştir. Bu açıklık camla kapatılmıştır. Bu cam sayesinde mihrap yönü daha fazla ışık alırken, giriş bölümü karanlıkta kalmıştır. Kubbeye dışarıdan bakıldığında ise mihrap yönünü örten pramidin yüksekliğinin, dışarıda oldukça sivri bir kare oluşturduğu, giriş yönünü örten daha alçak piramidin ise bir hayli yayvan olduğu görülür. Yine içeride çok kısa bir mesafe gibi görülen iki piramidin birleştiği camekânlı bölüm, tüm haşmetiyle büyük bir alanı kaplar görünümdedir. Bu piramitler dışarıdan gri fayanslarla kaplanmıştır.

Yapıdaki doğal ışık kaynaklarının en güzeli, kubbedeki camekânlı bölümdür. Ayrıca poligonun köşelerinin tavanla birleştikleri yerler açık bırakılmış ve bu boşluklar da camla kapatılarak ışıklandırma sağlanmıştır. Girişin doğu yönündeki duvarda üç, batı yönündekinde iki, mihrabın doğusundaki duvarda iki, batısındakinde ise bir açıklık bırakılarak buralardan da ışık gelmesi sağlanmıştır. Bunlardan başka kuzey yönündeki son cemaat yeriyle ana mekânı ayıran duvar, ahşap kasetleme sistemiyle hareketlendirilmiş, aralarına camlar konmuş ve camiye büyük bir ışık kaynağı sağlanmıştır.

Caminin alt katında, girişi caminin batı yönünde olan kadınlar bölümü vardır. Burası önceleri su deposuyken, 1990'da kadınlar bölümü olarak düzenlenmiştir. Burası cuma ve bayram günleri erkek cemaat tarafından kullanılmaktadır.

Dört basamakla caminin girişi de olan kare son cemaat yerine girilir. Son cemaat yerinin kuzey duvarında bahçeye açılan bir pencere, batı duvarmda ise depoya açılan bir kapı vardır. Son cemaat yeri ile ana mekân, mihraba paralel bir koridorla birbirlerine bağlanır. Bu koridorun sağ ve solunda eşya depoları vardır.

Ana mekân kuzeydoğu köşesinde zikzak oluşturan yedigen bir poligondan oluşur. Yapının güney duvarında üçgen bir mihrap nişi, doğu köşesinde vaaz kürsüsü, güneybatısında klasik tarza yakın bir minberi, kuzeybatı köşesinde ise müezzin mahfili vardır. Duvarlan yarıya kadar lambridir. Tavanlar alçaktır. Mekânın tam ortasında 20 cm yüksekliğinde, 3 m genişliğinde, 1,5 m eninde, simetriği tavanda da olan bir platform vardır. Bu platformun üzerindeki iki dikdörtgen kolon caminin ana mekânını taşımaktadır. Burada da üst kattaki ayet ve yazıların olduğu panolar sadece kare çerçeve değişikliği ile karşımıza çıkmaktadır. Caminin kubbeden sonra en ilgi çekici yanı minaresidir. Avlunun içindeki camiden tamamen ayrı olan minare, üçgen olup, yükseldikçe daralmaktadır. Doğu ve batı köşeleri çıkıntı halindedir. Minarede dörtgen bir silme, şerefeyi sembolize eder ve işlevsizdir. Minarenin şerefeye kadar olan bölümü batıya bakan yamuk bir dikdörtgen ile hareketlendirilmiştir. Kesik yivli olan minarenin tepesinde alemi mevcuttur.

Bugünkü imamı A. Dursun'un belirttiğine göre, caminin mihrap ve minberi 1994 sonbaharında değiştirilip klasik cami mimarisine uygun hale getirilecektir.

Bibi. Tuğlacı, ***İstanbul Adaları,*** II, 305.

ALEV ERARSLAN

KTNALIADA VAPURU

Şehir Hatları işletmesi vapuru.

1914'te Almanya'da, Danzig'de (bugün Polonya'da Gdansk) J. W. Klanvitter tezgâhlarında buharlı yolcu vapuru olarak yapıldı. Ancak I. Dünya Savaşı (1914-1918) nedeniyle Osmanlı Seyr-i Sefain İdaresi'ne ancak 1921'de teslim edildi.

Pendik ve Maltepe adlı iki eşi daha vardı. 531 grostonluktu. 930 yolcu alıyordu. Uzunluğu 50,9 m, genişliği 7,9 m, sukesimi 3,4 m idi. Her biri 750 beygirgücünde 2 adet tripil buhar makinesi vardı. Çift uskurluydu. Saatte 12 mil hız yapıyordu. Önceleri Mudanya ve Gemlik hattında çalıştırıldı, sonra şehir hatlarına verildi. 1958'de hizmet dışı bırakıldı. 196l'de sökülmek üzere satıldığı zaman 47 yıllık bir tekneydi.

ESER TUTEL

KINAR HANIM

bak. SIVACIYAN, KINAR

KIRAATHANELER

19. yy'da faaliyet göstermeye başlayan ve kahvehanelerden(->) farklı olarak müşterilerinin gündelik olayları takip etme, çeşitli konularda bilgilenme ihtiyaçlarına cevap verebilmek amacıyla bünyelerinde gazete, dergi vb süreli yayınları bulunduran, ayrıca geleneksel sahne sanatlarının icra edildiği, musiki fasıllarının düzenlendiği eğlence ve kültür mekânları.

istanbul'da ilk kıraathanenin hangi tarihte açıldığına ilişkin yeterli bilgi yoktur. Bu konuda bazı farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bunlardan en eski tarihi temel evlan görüş, **16.** yy'da cami teşkilatı içinde faaliyete geçen ve cemaatin namaz aralarındaki zamanı değerlendirmek amacıyla çeşitli dini halk kitaplarını okuyup sohbet ettikleri mekânları, ilk kıraathaneler olarak kabul eder. Bu görüşe göre, istanbul'daki kıraathaneler, aslında kahvehanelerden daha önce kurulmuşlar, fakat zamanla temel işlevlerinden uzaklaşarak gündelik hayattaki etkilerini kaybetmişlerdir. Kahvehaneleri, kıraathanelerin yozlaşmış bir şekli olarak değerlendiren bu düşünce biçimi, **16.** yy'dan sonra İstanbul hayatında şekillenen din dışı kamusal mekânların toplum içindeki kültürel dolaşımı sağlamada üstlendikleri çok yönlü rolü, tek bir boyuta indirgemesi nedeniyle yeterince tatmin edici değildir.

Kıraathanelerin, Avrupa'da örnekleri görülen ve üst tabakaya mensup insanların devam ettikleri bir çeşit kültür kulübü şeklinde 19. yy'da kurulduklarını ileri süren görüş ise, tarihsel açıdan doğru bir tespit yapmakla birlikte, bu mekânların İstanbul hayatındaki çok yönlü faaliyetlerini içedönük bir toplumsal grubun kültür pra-

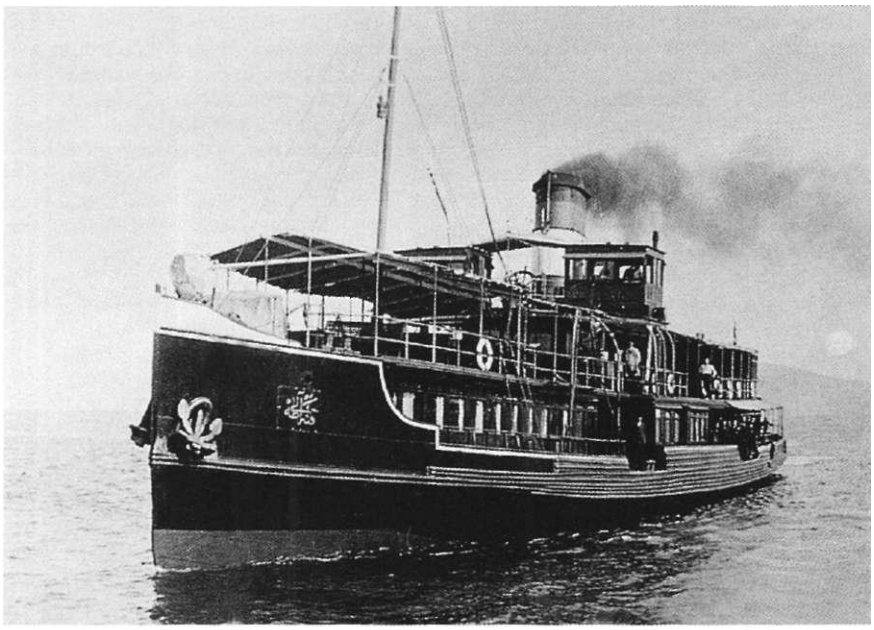

Kınalıada Vapuru
Eser Tutel koleksiyonu

tigiyle sınırlandırması açısından, eksik bir değerlendirme olarak kalmaktadır.

İstanbul'da modern anlamda ilk kıraathanelerin açılması için gerekli toplumsal koşullar 19- yy'ın ortalarında olgunlaşmıştır. Bu koşulların başında, gazete ve dergi yayımcılığının bu dönemde başlaması, toplumsal hayata ilişkin bilgilenme sürecini şehrin kültürel dolaşımına sokarak hızlandırması gelir. Ancak bu yayın organlarının şehir içinde gerektiği gibi dağıtılamayıp belli yerlerde satılması, gündelik okuma alışkanlığının hane ölçeğine kadar yaygınlaşmasını engellemiş, diğer yandan mevcut kütüphanelerin yalnızca yazma ve basma kitaplardan oluşması, gazete ve dergi koleksiyonlarını bünyesinde bulunduran ve bunları müşterüerinin istifadesine sunan bir tür yeni okuma mekânlarnrin ortaya çıkmasını zorunlu kılmıştır. Kıraathanelerin açılmasına neden olan bir diğer koşul, Tanzimat sonrasında geçmişe oranla farklı ve çağdaş bilgi üreten, bunu da toplumla paylaşmak isteyen aydmbürokrat zümrenin şehir hayatında varlığını hissettirmesidir. Kıraathanelerin başlangıçtaki müşteri profilini belirleyen bu zümre, ev ve devlet dairesi dışında gündelik hayata dönük bir üçüncü yaşam alam olarak bu yeni mekânları seçmişler, dolayısıyla buralarda oluşan kültürel faaliyetlerin önde gelen figürleri sayılmışlardır. İlk kıraathanelerin bu açıdan hem basın dünyasına hem de bürokrasinin İstanbul'da odak noktası olan Bâbıâli-Beyazıt ekseni üzerinde faaliyete geçmeleri, başlangıçtaki sosyokültürel işlevini de aydınlatacak niteliktedir.

Beyazıt'ta Abdülmecid döneminin (1839-1861) sonlanna doğru 1857'de açılan Uzunkahve, İstanbul'daki kıraathanelerin ilk örnekleri arasındadır. Mimari planı dar kenarlı bir dikdörtgen şeklinde olduğu için halk arasında Uzunkahve diye bilinen bu kıraathanenin bir diğer adı da Okçularbaşı Kahvehanesi'dir. Fakat İstanbul'un kültür tarihinde daha çok Sarafim Kıraathanesi(-0 olarak tanınmıştır.

Sarafim Kıraathanesi, kendi türünün ilk ve en çarpıcı örneği olması bakımından dikkat çekicidir. Müşterileri arasında Yeni Osmanlılar grubu içinde yer alan Namık Kemal, Ebuzziya Tevfik ve Ayetullah Bey gibi aydınların yanısıra Vidinli Tevfik Paşa, Süleyman Paşa, Gazi Ahmed Muhtar Paşa, Maarif Nazırı Yusuf Paşa, *Ceride-i Havadis* yazarlarından Kol Ağası Hacı Raşid Efendi ve Doktor Aziz Bey gibi üst tabaka bürokratlar da vardır. Ayrıca emekli Babıâli memurları ve bürokrasinin çeşitli kademelerinde görev yapan kişiler, bu seçkin zümreyi tamamlamaktadırlar. Dünya ve memleket sorunları üzerinde yapılan çeşitli tartışmalar, fikir alışverişleri bu kıraathanenin kültürel atmosferini oluşturmuştur. Ayrıca ramazan gecelerinde edebiyatçıların da katıldıkları toplantılar düzenlenmiş, aralarında Hersekli Arif Hikmet, Andelib (Faik Esad), Muallim Naci ve Müs-;ecabizade İsmet gibi şairlerin, Ahmed Rasim ve Halid Ziya (Uşaklıgil) gibi yazarların bulunduğu edebiyat sohbetleri yapılmıştır. Sarafim Kıraathanesi'nin bir diğer önemli özelliği ise. döneminin başlıca gazete ve dergilerini koleksiyon haline getirerek müşterilerinin istifadesine sunmasıdır. *Takvim-i Vekayi, Ceride-i Havadis, Tasvir-i Efkâr, Mecmua-i Fünûn, Mir'at* gibi İstanbul'da yayımlanan gazete ve dergilerin yamsıra diğer Osmanlı vilayetlerinde çıkan süreli yayınlan da topluca bulundurmak ve yeni çıkan kitapların satışını yapmak, bu kıraathanenin şehir hayatında bir kültür merkezi kimliği kazandığım kanıtlamaktadır.

Sarafim Kıraathanesi'nin üstlendiği kültürel işlevi daha kapsamlı ve akademik bir çerçeveye oturtan ikinci önemli girişim, Petesburg Sefiri Halil Bey ile Münif Paşa'nın çabalarıyla kurulan Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye(->) tarafmdan yapılmış ve bu bilim kurumunun Eminönü Çiçekpazarı'ndaki merkezinde 1864'te bir kıraathane açılmıştır. Ancak bu mekân, yalnızca cemiyetin eğitim faaliyetlerini bütünleyen bir kütüphane şeklinde düzenlenmiş ve sınırlı sayıda okuyucuya kültür hizmeti vermiştir. Bu temel özelliği nedeniyle Sarafim Kıraathanesi'nin temsil ettiği sosyokültürel mekân tipinden ayrılan ve şehir halkının desteğinden çok bir özerk kuruluşun mali kaynaklarıyla varlığını sürdüren bu girişim, cemiyetin 1867'de kapanmasıyla birlikte tarihe karışmıştır.

İstanbul'da kıraathanelerin yoğunlaştığı bölgelerin başında Sultanahmet'ten Aksaray'a uzanan anacaddenin belirlediği yerleşim kuşağı gelir. Bölgenin sosyal topografyasını oluşturan bürokrasi ve esnaf zümre, bu kıraathanelerin temsil ettikleri kültürün de içeriğini şekillendirmişlerdir. Üst tabaka bürokratlarının devam ettikleri kıraathaneler, tıpkı Sarafim Kıraathanesinde olduğu gibi bir sosyal kulüp niteliğini taşırlarken, müşterileri esnaf-bürokrat karışımı zümreden meydana gelen kıraathanelerde de İstanbul'un geleneksel eğlence kültürü, bu mekânların temel işlevini belirlemiştir. Beyazıt-Aksaray bölgesinin, ayrıca İstanbul'un suriçindeki başlıca eğlence merkezlerinden olması, buradaki kıraathanelerin de bu kültürel yapılanmaya paralel bir faaliyet tarzı göstermelerini zorunlu kılmıştır. Ramazan ayında genellikle bu kıraathanelerde Karagöz oynatılmış, dönemin ünlü meddahları sanatlarını icra etmişler ve düzenlenen musiki fasılları, bu mekânların başlıca geleneksel kültür faaliyetleri arasında yer almıştır. Şehzadebaşı-Direklerarası'nda odaklanan bu tür kıraathanelerin en ünlülerinin başmda Alyanak Mehmed Efendi Kıraathanesi gelir. 1880'lerde Abdi Efendi'nin tuluat gösterileri burada sergilenmiştir. Bu bölgedeki bir diğer merkez, Fevziye Kıraathanesi'dir(->). Hayali Kâtip Salih'in Karagöz oynattığı bu kıraathane mütareke dönemine kadar canlılığım korumuş, Kemani Tatyos, Kemani Memduh ve Kemençeci Vasilaki gibi tanınmış isimlerin düzenledikleri fasıllar, İstanbul'un kültür hayatında altın bir çağı yaşatmışlardır. Direklerarası'nm diğer iki önemli kültür merkezi Şems Kıraathanesi ile Kâzım'm Kıraathanesi'dir. Her ikisine Ahmed Midhat ve Ahmed Rasim gibi ünlü edebiyatçıların bulunduğu aydın bir zümre devam etmiştir. Vezneciler'de Kıraathane-i Osmanî ve Darüttalim Kıraathanesi, hem Karagöz gösterilerine hem de Darüttalim-i Musiki Heyeti'nin verdiği konserlere sahne olması bakımından dikkati çekerler. Aksaray'da İhsan Bey Kıraathanesi ile Merkez Kıraathanesi, Fatih'te Reşadiye Kıraathanesi ile Hamdi Efendi Kıraathanesi, Yeşiltulumba'da Giritli Necati Efendi Kıraathanesi ile Dilküşa Kıraathanesi, Divanyolu'nda Türkiye Kıraathanesi, Hüniyet Kıraathanesi, Arif inKıraathanesi(->) ile Trabzonlu Şükrü Efendi Kıraathanesi, Kocamustafapaşa'da Yani Kıraathanesi ile Dimitraki Kıraathanesi, Nuruosmaniye'de Letafet Kıraathanesi İstanbul'un suriçindeki meddah gösterilerinin izlenebildiği başlıca eğlence merkezlerindendir. Sur dışında ise Üsküdar'da Taşçıbaşı Kıraathanesi ile İsmail Efendi Kıraathanesi ve Kasımpaşa'da Bahriye Kıraathanesi bu geleneği sürdüren mekânlardır.

İstanbul'un ticaret bölgelerinden Eminönü'nde yer alan kıraathaneler arasında en meşhuru Valide Kıraathanesi'dir. Müşterisi daha çok orta tabakaya mensup tüccar zümreden oluşan bu kıraathanede, tıpkı Sarafim Kıraathanesi'ndeki gibi dönemin gazete ve dergilerini bulmak mümkündür. Galata Köprüsü'nde Rumeli ve Anadolu kıraathaneleri, **19.** yy'ın sonlarında faaliyet göstermişler, köprüden gelip geçen her tabakadan insanın uğrak yeri olmuşlardır. Beyoğlu'nda ise kıraathane kültürü, İstanbul yakasındaki kadar canlı değildir. Bölgenin kozmopolit kültür dokusu, burada kıraathanelerin yerine "cafe chantant" türü eğlence merkezlerinin kurulmasını sağlamıştır. **19.** yy'da şehir hayatına giren Avrupa kökenli salon oyunlan, önce bu mekânlarda yaygınlık kazanmış, ardından İstanbul yakasındaki kıraathanelere geçmiştir. Bu oyunlardan bilardo, Tepebaşı'ndaki Kanunıesasi Kıraathanesi'nde(-») oynanmış, İstanbul yakasında ise Direklerarası'ndaki Kâzımın Kıraathanesinde rağbet görmüştür. Bunun dışında prafa, bezik, pastıra, domino, konsolid ve piket gibi oyunlar da İstanbul kıraathanelerinde oynanmıştır.

Bibi. ***Mecmua-i Fünûn,*** 11/22 (Şevval 1280), s. 423-427; ***The Illustrated London News, İ21*** Nisan 1877); Ebuzziya Tevfik, "Kahvehaneler", ***Mecmua-i Ebuzziya,*** S. 129-131 (21 Muharrem 1330-5 Safer 1330); ay, ***Yeni Osmanlılar Tarihi,*** II, 1st., 1973, s. 154; Sermed Muhtar Alus, "Eski Kıraathaneler", ***Akşam*** (28 Kânumewel 1938); A. Süheyl Ünver, "Yayın Hayatımızda Önemli Yeri Olan Sarafim Kıraathanesi", ***Belleten,*** XLIII / 170 (Nisan 1979), s. 481-490; U. Kocabaşoğlu, "ilk Kıraathanenin Açılışı", ***TT,*** 1/5 (Mayıs 1984), 65-67; F. Georgeon, "Les cafés à istanbul an XIXe siècle", ***Etudes Turques et Ottomanes,*** I (Mart 1992), s. 14-40.

EKREM IŞIN

KERDAR, LÜTFI

(1889, Kerkük -18 Şubat 1961, Istanbul) İstanbul valisi ve belediye reisi **(8** Aralık **1938-16** Ekim **1949).**

Kırdar tek partiden çokpartili döneme geçişte İstanbul valiliği, belediye reisliği

ve tek parti yönetim uygulamaları gereği CHP'nin il başkanlığını yaptı. 1954'te Demokrat Parti listesinden bağımsız olarak milletvekili seçildi. 1957 seçimlerinin ardından sağlık ve sosyal yardım bakanlığına getirildi. Yassıada'da duruşma sırasında vefat etti.

Kırdar, İstanbul'a Manisa valiliğinden geldi. İstanbul Cumhuriyet sonrası geri planda kalmış, şehircilik çalışmaları Ankara'da yoğunlaşmıştı. Kırdar İstanbul'a çağdaş şehircilik anlayışını getirdi. II. Dünya Savaşı'nın zor koşullarına rağmen İstanbul'a çağdaş bir görünüm kazandırdı.

Kırdar ilk iş olarak İstanbul için H. Prost'un(->) hazırlamış olduğu imar planını uygulamaya soktu. Belediye İmar Müdürlüğü'nün çalışmalarını hızlandırdı. Nâzım planların tatbikat planlarını ve Üsküdar, Kadıköy ilçelerinin nâzım planlarını yaptırdı. Planların uygulanması için gerekli mali desteği bulmak üzere, hazırladığı çalışma programım II Genel Meclisi'ne tasdik ettirdi.

Altyapı yatırımlarına öncelik verdi. Yaptığı yeni tesisatla, 1938'de yılda 8.497.456 m^s olarak sarf edilen Terkos suyunu 14.812.793 m^3 ve abone sayısını 24.0l6'dan 34.194'e çıkardı. 1938'de Rumeli kesiminde kişi başına günde **48** İt su düşerken bu miktar 1945'te 84 lt'ye ulaştı. 1945 sonrası Terkos'tan Kâğıthane'ye yeni bir isale hattı döşendi. Tesisin su basma kapasitesi artırılarak ve Çırpıcida açılan artezyen kuyularından yararlanılarak kişi başına su miktarı 98 lt'ye ulaştı. Kentin Anadolu yakasına su veren Elmalı tesisleri de büyütüldü. Günlük su miktarı 7.300m^3'ten 11.500 m^3'e çıkarıldı. Adalar'da su depolan ve su şebekesi yapıldı.

Atla çekilen çöp arabaları yerine süprüntü kamyonları kondu. 1938-1948 arası onarılan ya da yeni yapılan yol sayısı 5.540, uzunluğu 1.000.000 m'nin üzerindeydi. Atatürk Bulvarı, Dolmabahçe-Maçka, Kasımpaşa-Dolapdere-Pangaltı, Taksim-Taşkışla, Açıkhava Tiyatrosu cadde ve yolları bu dönemde gerçekleştirildi. Yol etkinliklerinin yanısıra 50.502 m uzunluğunda 153 kanalizasyon mecrası yapıldı. Elektrik fabrikasının kapasitesi yükseltildi. Şehrin ışıklandırılması üç misli artırıldı.

250 yataklı Cerrahpaşa Hastanesi Verem Pavyonu, 100 yataklı Haseki Hastanesi Çocuk Pavyonu ve 75 yataklı Süleymaniye Doğumevi, Kırdar döneminde kuruldu. Diğer belediye hastanelerine yapılan ilavelerle kentin hasta yatak sayısı 1.200'den 1.740'a çıktı. 1938'de **19**.289 yatakta ve 145.575 ayakta tedavi etkinliği söz konusu iken, 1948'de bu rakamlar sırasıyla 23.000 ve 207.344'e yükseldi. Bu süre içerisinde belediye dispanserinin sayısı 5'ten 20'ye yükseldi. Kırdar Darülaceze'de de ıslahat yaptı; yeni servisler kurdu.

Zincirlikuyu Asri Mezarlığı oluşturuldu. Edirnekapı Şehitliği ile Merkezefendi ve Karacaahmet mezarlıkları imar edildi. Cenaze nakil ve gömme işleri çağdaş bir düzeye çıkarıldı.

Kırdar döneminde İstanbul'da **16** ilkokul, vilayet sınırları içinde **168** köy okulu, 93 öğretmen evi ve 49 işlik yapıldı. Bayezid Medresesi onarılarak meydana çıkarıldı ve bahçe içine alındı. Burası Belediye Kütüphanesi oldu. Bozdoğan Kemeri'nin dibinde harap durumda bulunan Gazanfer Ağa Külliyesi(->) restore edildi ve burada Şehir Müzesi açıldı. Atatürk'ün Şişli'deki evinde Atatürk İnkılap Müzesi kunıldu. ŞairTevfik Fikret'in Aşiyani belediyece satın alınarak müzeye dönüştürüldü (bak. Aşiyan Müzesi). Halkevi binalarının sayısı artırıldı. Açıkhava Tiyatrosu(-0 yapıldı. Opera binasının inşaatına başlandı. Spor ve Sergi Sarayı inşa edildi. İnönü Stadyumu^-») açıldı. Taksim Kışlası istimlak edilerek yeri Taksim Gezisi'ne dönüştürüldü. Yıldız Parkim ve içindeki Malta ve Çadır köşklerini, Çamlıca'daki Suphi Paşa Korusu'nu, Boğaziçi'nde Emirgân Korusu'nu, Florya'yı imar etti. Şehirde Eminönü, Üsküdar, Beşiktaş gibi 18 meydan açıldı. Beşiktaş'ta Barbaros Anıtı(->) dikildi.

Lütfi Kırdar, Gazi (Atatürk) Köprüsü'nü açarken.
Güzelleşen İstanbul, XX. yy, 1944

Halka ucuz konut sağlamak için Emlak Kredi Bankası ile ortak bir şirket kurarak Mecidiyeköy'de, Haseki'de ve Levent'te evler yaptırdı; isteklilere kura ile ve taksitle sattı. Birlikte eğlence yaşamına örnek olmak üzere Taksim Belediye Gazinosu'nu inşa ettirdi.

Kırdar döneminde İstanbul'da değişik sanat örgütleri kuruldu. Bunların bellibaşlıları Şehir Armonisi, Şehir Orkestrası, koro ve Türk Musiki Heyeti'dir. Maçka'daki eski İtalya Elçiliği Binası, konservatuvar yapılmak kaydıyla belediyeye devredildi.

Bir yandan kentin geçmiş değerlerini korumak, diğer yandan etkin bir kent hizmeti ağı kurmak Kırdar'm temel felsefesi oldu. İstanbul'un Cumhuriyet ertesi durağan yapısı Kırdar'la birlikte canlandı.

ZAFER TOPRAK

KIRIM KİLİSESİ

Beyoğlu'nda, Galip Dede Caddesi'ni soldan kesen Serdarıekrem Sokağı (eski Yazıcı Sokağı) no. 83'tedir. Anglikan Kilisesi adıyla da bilinir.

Üzerinde eskiden bir Rum mezarlığı bulunan arazi, Abdülmecid (hd 1839-1861) tarafından Kırım Savaşının (1853-1856) anısına bir kilise yapmaları için İngilizlere verildi. Mimarı G. E. Street olan kilisenin yapımına **19** Ekim 1858'de, Lord Stratford de Redcliffe Canning'in katıldığı temel atma töreni ile başlandı. 1808'den 1858'e kadar Osmanlı Devleti nezdinde İngiltere'yi temsilen çeşitli görevlerde bulunan Lord Stratford Canning, 3 Mart 1858'de, büyükelçilik görevinden ayrılmayı talep etmişti. 4 Eylül 1858'de, Abdülmecid'e veda etmek için İstanbul'a geldiğinde Kırım Kilisesinin temelini atma şerefi kendisine verildi.

Yapımı duraklamalarla yaklaşık **10** yıl süren kilise, 22 Ekim 1868'de ibadete açıl-

J

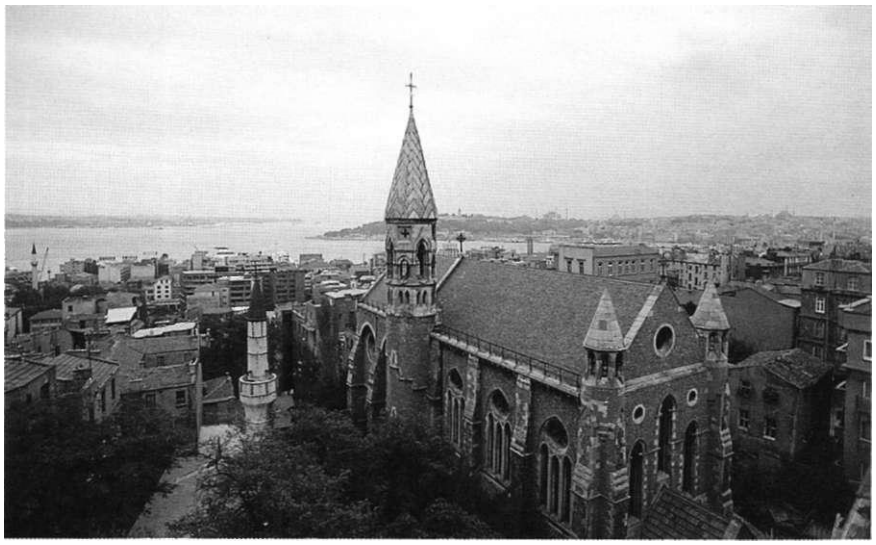

Kırını Kilisesi
Bünyad Dinç

di. Neogotik üslupta yapılan kilisenin tüm taş malzemesi Malta'dan getirilmişti. Kırım Kilisesi 1970'lerin başmda cemaatin iyice azalması yüzünden ibadete kapatıldı. Kilisenin bekçisi bundan sonra içeriye kimseyi sokmadığı gibi, binadaki tüm değerli eşyayı satarak, kiliseyi harap hale getirdi. 1991'de İstanbul'a sığınan Sri Lankalı Anglikan mülteciler, ingiliz Konsolosluğu'ndaki Anglikan Şapeli'nin rahibi lan Sherwood önderliğinde kiliseyi onararak tekrar ibadete açtılar. Bu dönemde, ana girişin yaklaşık 20 m aşağısında açılan yeni bir kapı ile cemaatin doğrudan bahçeye girmesi sağlandı.

BEHZAT USDIKEN

KIRIM SAVAŞINDA İSTANBUL

1853'te başlayıp 1856'da biten Kırım Savaşı İstanbul'u çok sayıda yabancının değişik sürelerde barındığı bir üs haline getirmiş ve kentin uzun hayatmdaki dönüm noktalarından birisi olmuştur. Savaşm görünürdeki nedeni Rusların 1774'te Küçük Kaynarca Antlaşmasıyla Osmanlı topraklarında yaşayan Ortodokslar üzerinde elde ettikleri koruyuculuk hakkını bahane etmeleri, asıl nedeni ise güçten düştüğüne inandıkları Osmanlı Devleti'nin paylaşım vaktinin geldiğine inanarak aslan payım almak üzere harekete geçmeleridir. Bunun yaraşıra Avusturya'nın Karadağ'a müdahalesinin Rusya'yı rahatsız etmesi, İngiltere ve Rusya arasındaki paylaşma görüşmeleıirin sonuçsuz kalması, ingiltere'nin Hindistan yolunu sağlama alma arzusu, 1848 devriminin yenilgisinden sonra Macar ve Polonyalı ihtilalcilerin bir kısmının Osmanlılara sığınması gibi savaşın arka planmı tamamlayan başka faktörler de vardır. Şubat 1853'te Rus Elçisi Mençikof istanbul'a gelerek sözde barış yoluyla isteklerini elde etmeye çalışmış, fakat temelde savaş kararı çoktan verilmiş olduğu için önüne konan tavizlere kulak asmamıştır. Bu süre içerisinde hazırlıklarını tamamlayan Rus ordusu 2 Temmuz günü Prut Nehri'ni geçerek savaşı başlatmıştır. Savaş Balkanlar'da, Kırım'da, Kafkas cephesinde ve Karadeniz'in tümünde cereyan etmiştir. Rusya önceleri sadece mecbur olduğu için savaşı kabul ettiği imajını yaratarak Batılı güçleri tarafsızlaştırmak istemiş, fakat Sinop Limanina baskın yaparak buradaki bir Osmanlı filosunu yakınca saldırgan niyetleri iyice açığa çıkmıştır.

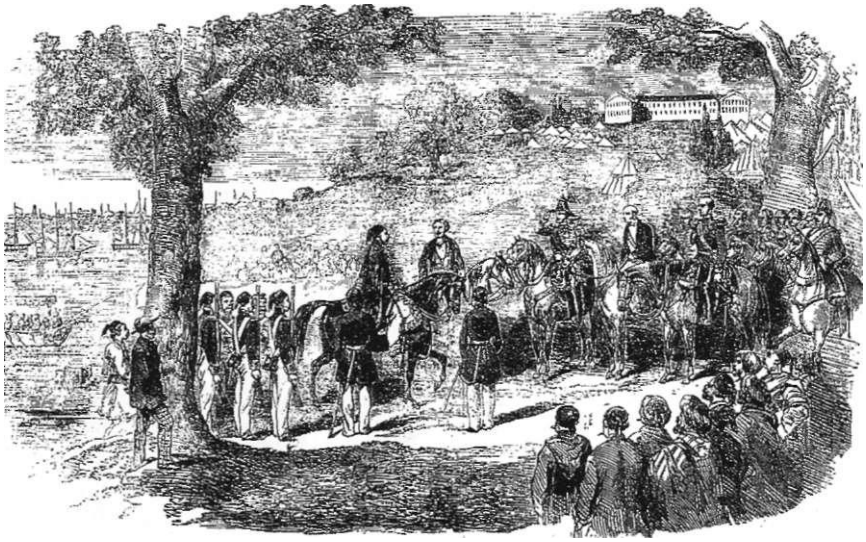

Kınm Savaşı sırasında Abdülmecid'in Üsküdar'daki İngiliz karargâhını ziyareti.
F. Muhtar Katırcıoğlu arşivi

Savaşın hemen öncesindeki günlerde Osmanlı donanması bir baskına engel olmak amacıyla Büyükdere önlerine çıkarılmış ve İstanbul kenti binbir söylentiyle çalkalanmaya başlamıştı. Rus tüccarlarına bir an önce işlerini tasfiye edip çekilmeleri talimatı verildiğinin duyulması gerilim ve heyecan havasmı artırmıştı.

Rusların Prut'u geçtiği haberi İstanbul'a 7 Temmuz'da geldi. Bu arada Abdülmecid ile nazırlar arasında ve nazırların da kendi aralarında çekişme ortamı sürmekte ve yöneticiler sürekli değiştirilmekteydi. Bu sıralarda İngiltere ve Fransa'nın yardım edeceği yolundaki haberler ve daha onların yardımı gelmeden Balkan cephelerinde Osmanlı ordularının başarılı sonuçlar almalan İstanbul'u rahatlattı ve belli bir iyimserlik havasının yayılmasını sağladı. Ne var ki Karadeniz'de çıkacak bir savaşın doğal üssü haline gelecek olan istanbul bu durumun getireceği yükleri kaldırmaya hazır değildi.

Gerginliği sezerek önceden Ege Denizi'nde dolaşmaya başlamış bulunan İngiliz ve Fransız filoları kısa süre içerisinde İstanbul'a geldi ve böylece hiç olmazsa İstanbul'un denizden savunması iyice takviye edilmiş oldu. Ancak İstanbul için esas yük kara askerlerinin gelmesiyle başladı. İlk İngiliz birlikleri 14 Nisan 1854'te İstanbul'a indiler ve Selimiye Ktşlası'na yerleştirildiler. Bunları daha sonra Fransızlar ve Piyemonteliler izledi. Aynca savaşm Kırım Yarımadası'na intikalinden sonra burada bir ikmal hattı kurmak üzere ingiliz mühendisler ve işçiler de geldi. Bu arada savaşta yaralananların da İstanbul'a geri getirilmesiyle kent tüm savaşlarda tekrarlanacak olan bir karmaşanın içine girmiş oldu. Savaşm ilk günlerinden hatırlarda kalan ve gravürlere konu olan önemli bir olay da savaşa gidecek askerlerin Rami ve Davutpaşa kışlaları arasında yaptıkları geçit resmi oldu. 17 Haziran 1854'te gerçekleştirilen bu töreni izlemek için İstanbul'un dört köşesinden yerli ve yabancı, ka-

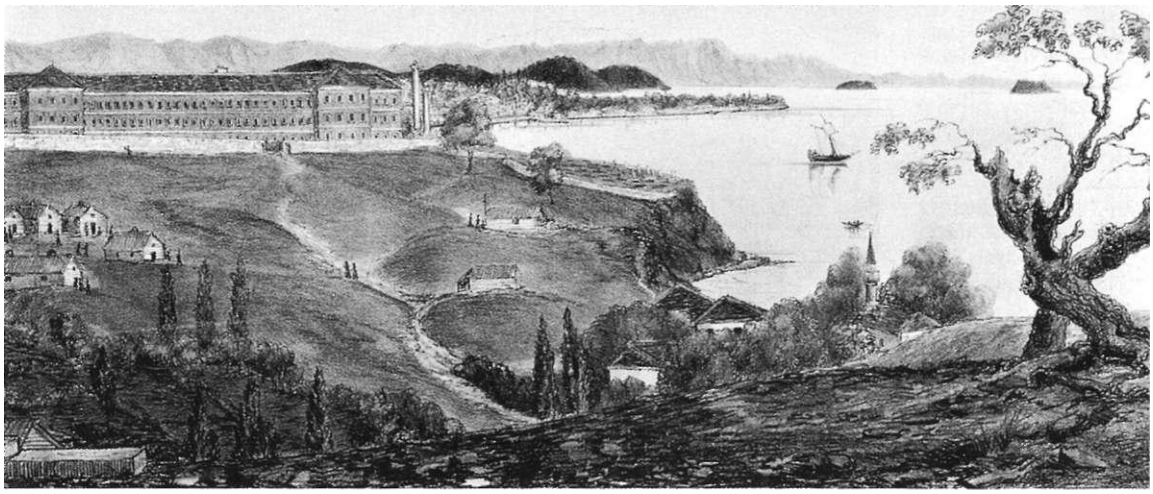

Kmm Savaşı sırasında hastane olarak kullanılan Selimiye Kışlası.
Lady Alicia Blackwood, *Scutari the Bosphorus and the Crimea,* Londra, 1857
Galeri Alfa

dinli ve erkekli, Doğulu ve Batılı kıyafetlerin her çeşidi ile büyük bir kalabalık toplandı. Savaşa coşkuyla uğurlanan bu insanların birçoğu ilerleyen aylarda büyük birer yaralı kafilesi halinde geri dönecekti.

Kırım Savaşı en azından Avrupa ve Amerika kamuoyunun bir savaşı telgraf yoluyla hızla ve ayrıntılanyla izlediği ilk olay olması açısından da önem taşımaktadır. Bu durum 4 Kasım 1854'te yanında 40 kadar hastabakıcı olduğu halde İstanbul'a gelen Florance Nightingale'in meşhur olmasında da birinci dereceden pay sahibidir. Sansasyonel haberler peşinde koşan gazeteciler o yıllarda hiç de iyi organize edilememiş olan sağlık hizmetlerini dillerine dolamışlar ve bundan epey hikâye üretmişlerdi. Ne var ki bu durum o yıllarda evrensel bir özellik taşımaktaydı ve 7 yıl sonra başlayacak olan Amerikan İç Savaşı'ndaki sağlık hizmetleri birçok açıdan daha da kötü olacaktı. 19. yy'ın uzun süren savaşlarında salgın ve hastalıktan ölen askerlerin sayısı çoğu kez muharebe kayıplarından daha fazla olmuştur. Çünkü çok sayıda insanın bir araya getirildiği ortamlarda temel koruyucu sağlık tedbirlerinin nasıl alınacağı henüz bilinmemekteydi. Bugünlerde Kuleli Kışlası da askeri hastane haline getirildi ve İngilizlere tahsis edildi. Gülhane Kasrı ise Fransız yaralılar için ayrılmıştı. Ancak bunlar kısa süre içerisinde gereksinimlere yanıt veremez hale geldiler. Giderek İstanbul'da birçok saray, köşk, kasır ve büyük bina hastane, kışla veya ahır olarak kullanılmaya başlandı. Savaşın ilk kışında orduların uzun sürecek bir sefere karşı yeterince hazırlıklı olmadıkları da görüldü ve şiddetli soğuklar donma ve hastalık olaylarını artırınca geniş bir kaim giysi seferberliği açıldı. İzmir ve Bursa'da kışlık giysi olarak kullanılabilecek mallara el konuldu. Bunlar İstanbul'da toplanarak Kırım'a gönderildi.

Savaş, istanbul ile Osmanlı sınırlan ve Batılı ülkeler arasındaki telgraf hatlarının tamamlanması bakımından da etkili oldu. ingilizler ve Fransızlar Ekim 1855'te eksik olan telgraf hatlarını tamamladılar. Edirne aracılığıyla Şumnu'dan istanbul'a ve oradan da Avrupa'ya giden ilk haber "Müttefik askerleri Sivastopol'e girmişlerdir" mesajını taşıyordu. Öte yandan savaş Türk gazeteciliği açısından da önemli bir dönüm noktası oldu. *Ceride-i Havadisi-*),* B. Lewis'in sözleriyle "ilaveli savaş haberleriyle Türk okuyucusuna modern bir devlette gazetenin fonksiyonu ve değeriyle ilgili bir kavrayış kazandırdı." Okur sayısı arttı ve yazı dili sadeleşti. Bu gelişme Türk gazeteci üslubunun doğmasında önemli bir rol oynadı. Şinasi dahil ilk Türk gazetecileri bu ortam içerisinde yetişti. Gazetenin kurucusu olan William Churchill(->) ise bu arada bazı ingiliz gazeteleri için savaş muhabirliği de yapıyordu.

Kırım Savaşı sırasında İstanbul çok daha kozmopolit bir kent kimliğine büründü. Elçiliklerdeki kadınlı erkekli balolar da âdeta kent için yeni bir dönemin başlangıcını simgeliyordu. Yabancı yelkenli ve buharlı gemiler limanı dolduruyor ve büyük bir canlılık havası yaratıyorlardı. Bu gemiler için gerekli kömürün elde edilmesi için Zonguldak Ereğli madenlerinin işletilmesi düşünüldü ve bu amaçla Fransa'dan maden mühendisleri getirildi. Kentin günlük hayatı da değişmeye başladı. Kırım Savaşiyla birlikte azınlıklar ve Levantenler geleneksel kıyafetleri terk ederek Avrupai kıyafetler giymeye başladılar. Fmdıkoğlu'nun sözleriyle "Kahve ve bakkallan ile Rum, modası ile Fransız, birahaneleriyle Alman, musikisi ile italyan ve ispanyol, bekçisi ve hamalı ile Türk bir istanbul doğdu." Yine bu yıllarda Avrupa'nm ikinci sınıf malları pazarları doldurmaya başladı. Türk kadınlarının da serbestleşen giyimleri ve Beyoğlu esnaflarına ödeyemeyecekleri kadar borçlanmalan üzerine Abdülmecid kadınların giyimleri ve alışverişleri hakkında kısıtlamalar getiren bir ferman yayımlamak gereğini duydu.

Kırım Savaşı'nda kente gelen Batılıların çokluğu o zamana kadar üzerinde pek durulmayan belediyecilik sorunlarına el atılmasını sağladı. Dönemin istanbul'unu gezen yabancıların en çok sözünü ettikleri hususlar sokakların pisliği, çarşılar, başıboş köpeklerin çokluğu ve mezarlıklardır. Ne var ki İstanbul'un Türk nüfusu içerisinde belediye hizmetlerinin ne olduğunu anlayacak ve bu hizmetleri yürütebilecek kadrolar yoktu. Yeni kurulan şehremaneti de bu nedenlerle, yani kimsenin ne yapacağını bilmemesi yüzünden başarısız oldu. Bunun üzerine iş bilen insanları seferber etmek amacıyla 9 Mayıs 1855'te Intizam-ı Şehir Komisyonu(->) kuruldu. Bu komisyon da İstanbul'da pek başarılı işler yapamadı ancak kent hizmetlerinin yapılması için vergi toplanması ve kentin 14 daireye bölünmesi gibi önerilerde bulundu. Kırım Savaşı aym zamanda borçlanmanın da başlangıcı olmuştur, 1854'te Mısır gelirleri karşılık gösterilmek suretiyle ingiltere'den 2.500.000 altın alındı. 1855'te bu kez de Mısır gelirlerinin bakiyesi ile Suriye ve izmir gümrüklerinin hasılatı karşılığında 5-500.000 altın alındı. Bu arada piyasaya borç bonoları ve kâğıt paralar da çıkarıldı. Kısa süre içerisinde zaten var olan mali anarşi o kadar büyüdü ki 1856 başındaki Islahat Fermanı'nın(->) iki önemli konusundan birisi mali reform oldu.

Bibi. S. Uğurhan, "Tanzimat Döneminde Kadının Statüsü", *150. Yılında Tanzimat,* Ankara, 1990, s. 497-510; Ş. Baban, "Tanzimat ve Para", *Tanzimat,* I, 1st., 1940, s. **223**-262; R. Ş. Suvla, "Tanzimat Devrinde istikrazlar", *ae,* s. 263-288; 1. Sungu, "Tanzimat ve Yeni Osmanlılar", *ae,* s. 777-857; Z. F. Fmdıkoğlu, "Tanzimatta İçtimai Hayat", *ae,* s. **519**-569; C. Üçok, *Siyasal Tarih 1789-1950,* Ankara, 1967; S. L. Poole, *Lord Stratford Canning'in Türkiye Anıları,* Ankara, 1988; B. Lewis, *Modem Türkiye'nin Doğuşu,* Ankara, 1984; O. N. Ergin, *Türk Belediyecilik ve Şehircilik Tarihi Üzerine Seçmeler,* 1st., 1987; I. Ortaylı, *Tanzimattan Cumhuriyete Yerel Yönetim Geleneği,* 1st., 1985.

M. TANJU AKAD

KIRIMÎ HÜSEYİN EFENDİ TÜRBESİ

Eyüp, Otakçdar'da, Fethi Çelebi Camii karşısındaki Ak Türbe Mezarlığındadır. Mezar taşı kitabesi H. 1197/1782-1783 tarihini taşır. Kırımî Hüseyin Efendi, kadılıklarda bulunmuştu. Divan-ı Hümayun'da görev yapan Said Halet Efendi'nin babası olduğu da mezar taşı kitabesinde belirtilmektedir.

Dikdörtgen planlı açık türbe, yerden 70 cm yükseklikteki platform üzerinde haç planlı on sütunun taşıdığı lentolardan meydana gelmiştir. Ampir üslubundaki türbede, sütun aralarının evvelce madeni şebeke ile kapatılmış olduğunu gösteren izler vardır. Yapıda kullanılan başlıca malzeme mermerdir. Türbe içindeki iki mezardan sadece birinin silindirik şahidesi, tarih ve isim veren kitabeyi taşır.

Bibi. Demiriz, *Türbeler,* 50-52; Akakuş, *Eyyûb Sultan,* 313; Haskan, *Eyüp Tarihi,* I, 213-214,

YILDIZ DEMİRİZ

Kırımî Hüseyin Efendi Türbesi
Yavuz Çelenk, 1994

KIRIMI TEKKESİ

bak. CAFER PAŞA KÜLLİYESİ

KIRK HAMAMI

Doğum yapan kadının çocuğunu doğurduğunun 40. günü hamama götürülmesi münasebetiyle yapılan eğlencelere "kırk hamamı" ya da "lohusa hamamı" denilmektedir.

Eski istanbul doğum âdetleri(-») çerçevesinde gelin hamamı gibi kırk hamamı da çarşı hamamlarında yapılmaktaydı. Doğumun 40. gününden birkaç gün önce lohusaya hediye getiren bütün konu komşu, akraba ve ahbaplar kırk hamamına davet edilirdi. Hali vakti yerinde olan ailelerin tertip ettiği bu törene çalgı ve çoğunlukla Ayvansaray'dan getirilen çengiler de katılırlardı. Doğumun 40. günü davetliler lohusa evinde toplanır, hep birlikte yemek yenir, ardından önde ebe ve kucağında çocuk, arkasında lohusa ve daha arkada lohusanın ailesi ve davetliler olduğu halde hamama gidilirdi. Bazen hamama sabahtan gidilir, öğle yemeği burada yenirdi. Yemeği lohusa evi karşılardı. Hamama öğleden sonra gidilmişse yemek verilmez, bunun yerine yemiş ve şurup ikram edilerek davetliler ağırlanırdı.

Çoğu zenginler, bu amaçla hamam kapatırdı. Bu tür kiralamalarda hariçten müşteri alınmaz,- hamam yalnız lohusanm getireceği misafirlere mahsus kalırdı.

Lohusayı ve ebenin kucağındaki çocuğu hamamın dışında çalıp oynayan çengiler eşliğinde 3 defa dolaştırdıktan sonra içeri götürme âdeti vardı.

Kırk hamamında lohusa soyunurken sazlar çalmaya ve çengi oynamaya başlar, lohusanm ayaklarına sedefli nalınlar giydirilir, arkasına ipekli ve işlemeli havlular atılırdı. Lohusa ve bebeğin soyunmasından sonra en önde çengiler, elinde gümüş buhurdanla hamamcı, kucağında çocukla ebe, onun arkasında koluna usta hanım (müşteriyi yıkayan kadın) girmiş olduğu halde lohusa, onun arkasında natır alayla içeri girerler; lohusa biraz dinlendikten sonra yıkanır; ebe bu sırada çocuğu yıkar, kırklar, çeyreklerdi (bak. kırklama). Lohusa hamamda öd ağacı ve günlük yakılarak ağır ezgiler eşliğinde misafirlerin önünde dolaştırılır, hazır bulunanlar ise "Maşallah, Allah bağışlasın" sesleriyle duygularını dile getirirlerdi.

Kırk hamamı sırasındaki eğlenceler sabahtan akşama kadar devam ederdi. Türküler, maniler söylenir, çalgılar ve çengilerin oyunları eşliğinde kınalar yakılır, rastıklar çekilir, şen kahkahalar hamam kubbesini çınlatırdı.

Lohusa yıkandıktan sonra davetliler arasmda bulunan ebe onun belini geniş bir kuşakla sıkar, hamamdan çıkaracağı sırada sağ elini 40 defa su içerisine batırarak kırkladığı bir tas suyu lohusanm başından dökmeyi ihmal etmezdi.

Kırklamanın ardından davetlilere çay, kahve, şerbet, şeker, limonata ve peynirli pideler ikram olunurdu. Davetlilerden isteyenler hamamda yıkanır, isteyenler de dışandasaz dinler, oyun seyrederlerdi. Kırk hamamından çıkılırken bahşişler dağıtılır, özellikle lohusayı yıkayan hamamcıya fazlaca bahşiş verilirdi.

Hali vakti yerinde olmayan aileler ise, çalgılı, oyunlu kırk hamamını yapmazlar, birkaç tanıdığı ile birlikte sessizce hamama giderek yıkanır, böylece kırk hamamı âdetini yerine getirmiş olurlardı. Bu âdeti hamama gitmeyerek evinde yıkanmak suretiyle gerçekleştirenler de olurdu.

Bibi. M. Z. Orşl, "İstanbul'da Doğum ve Çocuk Hakkında Âdet ve İnanmalar". *HBH,* III, S. 23-24 (Mayıs 1933), s. 251-257; N. Tezel, "istanbul'da Lohusalık Âdetleri". *HBH.* VII. S. 73 (Kasım 1937), s. 1-2; M. H. Bayrı. İstanbul'da Doğum ve Çocukla İlgili Adet ve İnanmalar". *HBH.* X, S. 113 (Mart 1941), s. 97-103; E. E. Takı, "Eski istanbul'da Kadın Hamamlan", *Resimli Tarih Mecmuası,* I, S. 5 (Mayıs 1950); M. Alp, "Eski istanbul'da Lohusalık ve Şerbeti". *TFA.* IX, S. 183 (Ekim 1964), s. 3537-3539; K. İlgaz, "İstanbul'da Doğum ve Çocukla İlgili Âdet ve İnanmalar I. II". *TFA.* IV, S. 84, 93 (Temmuz 1956, Nisan 1957), s. 1338-1339, 1481-1482; H. B. tlgen, "Eski İstanbul'da İnanış ve Âdetler", *Yeni Gazete.* (1-14 Kasım 1970); Ali Rıza, *Bir Zamanlar,* 110-114; Pakalm, *Tarih Deyimleri,* II, 269: Musahibzade, *İstanbul Yaşayışı,* 35.

AYNUR KARÂTAŞ

KIRK ŞEHİTLER SARNICI

Bizans döneminin en önemli yolu Mese(->) üzerinde bulunduğu sanılan Kırk Şehitler Kilisesi'nin sarnıcı. Bugünkü Çarşıkapı-Çemberlitaş arasında, Yeniçeriler Caddesi'ni kesen Divan-ı Âli Sokağı'nda bazı kalıntılarına rastlanmıştır.

Kırk Şehitler Kilisesi, Tiberios (hd 578-582) ve Mavrikios (hd 582-**602)** dönemlerinde, o sıralar hapishane olarak kullanılan bir yapının yerinde inşa edilmişti. I. Andronikos Komnenos zamanında (1183-1185) tamir gören kilise, sonraki yıllarda kaderine terk edildi ve taşları 1390'da Altın Kapı'nın(-0 onarımında kullanıldı.

Kilisenin doğusundaki sarnıç bölümü ise **609**'da inşa edilmiştir. Dört kemerli bir avlunun altında yer alan sarnıç, üstünde haç bulunan bir sütun ile süslenmişti (612). Bu sütun, büyük olasılıkla, eski bir binaya aitti. Sarnıcın avlusu ise Hippodrom'daki(-») yarış arabası sürücülerinin toplanma mekânı ve aynı zamanda bir pazar yeriydi. 9. yy'dan itibaren, bu avlu köle pazan olarak kullanıldı. Sarnıcın ve üstündeki avlunun geç Bizans ve Osmanlı dönemlerindeki akıbetlerine ilişkin bilgi yoktur.

Kırk Şehitler Sarnıcı, 17x24 m boyutlarında bir tabana oturuyordu ve 24 sütun tarafından taşınıyordu. Divan-ı Âli Sokağı'nda bazı kalıntıları bulunmuşsa da sarnıcın gerçek boyutları hakkında herhangi bir rapor henüz yayımlanmamıştır. Daha önceki yıllarda, Piyer Loti Caddesi'nde bulunan Eminönü Belediyesi binasmın altından çıkanlan büyük bir sarnıç kalıntısının, Kırk Şehitler Sarmcı'na ait olduğu sanılırdı. Fakat, bu adı bilinmeyen sarnıca ait kalıntılar, 22x42,5 m boyutlarında bir tabana oturmakta ve 32 sütun tarafından taşınmaktadır. Bu nedenle, sözü geçen parçalar ne boyutları ne de yerleri itibariyle, Kırk Şehitler Sarmcı'na ait olabilirler.

Bibi. Janin, *Constantinople byzantine,* 80, 97; Janin, *Eglises et monastères,* I-III, 483-486; A. Berger, *Untersuchungen zu den Patria Konstantinupoleos,* Bonn, 1988, s. 316-321.

ALBRECHT BERGER